

Միեր Հակոբյան

Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք

Հատոր V

*«...Ի մի բերեցի, ամփոփեցի... և, մի մատյանում հավաքելով...
գրեցի, շարահարեցի ու թողեցի անմոռաց հիշատակ ինձ և իմ
սերունդների համար...»*

*...Աղաչում եմ Աստծո եկեղեցիների մանկանաց, երբ իմ այս
շարադրանքը ընդօրինակեք, թող ոչինչ ձեր սրտին ծանր չթվա և գրածս
անպակաս ու ամբողջական գրով դրոշմեցեք ձեր գրածների հետ, որով
և սուրբ Կարապետի օրհնությունը ձեզ վրա կլինի, նույնպես նաև՝ մեր...
օրհնությունը ըստ ամենայնի ձեզ վրա կլինի: Եվ թող տեր Աստված
վարձահատույց լինի գրողներիդ էլ, կարդացողներիդ էլ...*

*...Իսկ եթե մեկը կասկածանքով կամ թերահավատությամբ
ընդունի շարադրանքս, թող իր վարձքն էլ Զրիստոսից թերի ստանա,
որպես նախանձախնդիր և ծածկամիտ մեկը՝ մերժված լինի Զրիստոսի
շնորհներից...*

*...Իսկ եթե մեկը մեր անունը ջնջել հանդգնի այս գրավոր
հիշատակարանից, թող ինքը իսպառ ջնջված լինի և՛ մեր օրհնությունից
ու աղոթքներից զրկված: Պատվիրաններս կատարողները թող ընդմիշտ
օրհնյալ լինեն սուրբ Աստվածածնից և Աստծուց հավիտյանս
հավիտենից, ամեն...»*

Հովհան Մամիկոնյան

Երևան
Հեղինակային Հրատարակություն
2025

ՀՏԴ 94 (479.25): 355 (058)
ՊՄԴ 63.3 (5 Հ) + 68 y 2
Հ 177

*Գիրքը նվիրվում է հանուն Հայաստանի
և հայ ժողովրդի ընկած ռազմիկների
անմար հիշատակին...*

Հակոբյան Միեր

Հ 177 Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք, Մ. Հակոբյան – Եր.: Հեղ. հրատ., 2025, Հատոր
V, – 672 էջ:

Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգրքի հինգերորդ հատորն ընդգրկում է 1471 թ-ից 2024 թ-ն
ընկած ժամանակահատվածը: Հատորում քննարկված է Հայ ժողովրդի ռազմական պատմության
Նոր ժամանակաշրջանը:

Աշխատանքը կարող է հետաքրքրել ինչպես մասնագետներին, այնպես էլ բոլոր նրանց, ովքեր
հետաքրքրվում են Հայոց ռազմական պատմությամբ:

Հայ Ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք (1471-2024)

5222. 1471 մայիսի սկիզբ - Մեյխտեի ճ-մ: Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մեյխտեից Հայեա ուղևորվող Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²²²
5223. 1471 մայիսի կես - Բեհեսնի ամրոցի ճ-մ: Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Մելիտեից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²²³
5224. 1471 հունիսի 29 - հուլիսի 3 - Այլթապ Մամլուքյան սուլթանության բանակի գլխավոր հրամանատար, վեզիր Յաշ-բեկի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000, 5 հրանոթ) գրավեց Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)՝ հրետակոծության ենթարկելով ամրությունները և ստիպելով դադարեցնել դիմադրությունը: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵²²⁴
5225. 1471 հուլիսի կես - Հռոմկա ամրոցի ճ-մ: Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շահ-Սուվարի գլխավորությամբ ճամբարած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁵²²⁵
5226. 1471 սեպտեմբերի կես - նոյեմբերի 12 - Աղանան առանց լուրջ մարտերի Մարաշ և Պլասթա մտած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ի վերջո ստիպեց անձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²²⁶
5227. 1471 հոկտեմբերի 18 - Այասի ճ-մ: Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Չուլքադարյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին 32 վիրավոր, պարտվողները՝ մոտ 700 զինվոր:⁵²²⁷
5228. 1471 հոկտեմբերի վերջ - Այասի ճ-մ: Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 650): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²²⁸
5229. 1471 նոյեմբերի 11 - Ջեյհան գետի ճ-մ: Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շահ-Սուվարի գլխավորությամբ ճամբարած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 3.000) և 3 օր անց առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ Տարսուն: Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²²⁹
5230. 1471 նոյեմբերի 17-22 - Սիս Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ստիպեց հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 8, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵²³⁰
5231. 1471 դեկտեմբերի կես - 1473 հունվարի սկիզբ - Բանդը Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (1.609) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 600, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵²³¹
5232. 1472 հունվար - Սուշի ճ-մ: Ադ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 40.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը հաղթեց Շամսադդինյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000) ու մտավ քաղաք: Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁵²³²
5233. 1472 հունվար - հոկտեմբերի վերջ - Խլաթը Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ

- ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²³³
5234. 1472 մայիսի 13-15 - Հառնի ամրոցը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Չուլքադարյանների Եմիրության բանակից (մոտ 500) և ստիպեց հանձնվել: Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 500 զինվոր:⁵²³⁴
5235. 1472 մայիսի 20 - հունիսի 9 - Չամալսուռ ամրոցը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Շահ-Սուվարի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակից (մոտ 500) և ստիպեց հանձնվել: Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²³⁵ Շահ-Սուվարը գերվեց, փոխադրվեց Կահիրե և այնտեղ մահապատժի ենթարկվեց: Չուլքադարյանների Եմիրության Եմիր հռչակվեց Շահ-Բուդաղը, որն ընդունեց Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանությունը:
5236. 1472 հուլիսի 15 - սեպտեմբերի 13 - Արծկեի շրջակայքը Ադ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց՝ հնազանդեցնելով տեղի բրդերին:⁵²³⁶
5237. 1472 հուլիս - օգոստոս - Ադ-Սարայը (Կիլիկիայի արևմուտք), Կոյունոռասը, ինչպես նաև Կուլյակ ու Գուլթար ամրոցները (վերջինը՝ Լեռնային Կիլիկիա) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Ղահրամանյանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵²³⁷
5238. 1472 օգոստոս - Լուլուա ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց Ղահրամանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 500) և ստիպեց հանձնվել: Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 450 զինվոր:⁵²³⁸
5239. 1472 հուլիսի վերջ - Դերթալի ճ-մ: Ադ-Ղոյունլուների (100.000) և Ղահրամանյանների (մոտ 10.000) Եմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակի առաջապահը (500) դարանը գցեց ու հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցները՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵²³⁹
5240. 1472 հուլիսի վերջ - օգոստոսի սկիզբ - Թոքաթը, Տրապիզոնը և Սիսուպը Ուզուն-Հասանի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների (100.000) և Ղահրամանյանների (մոտ 10.000) Եմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵²⁴⁰
5241. 1472 օգոստոսի 14 - Բեյ-Շեհիի ճ-մ (= Աֆյադուն-Փիևարիի ճ-մ)⁵²⁴¹
- Կեսարիայից արշաված Ադ-Ղոյունլուների և Ղահրամանյանների Եմիրությունների (50.000, որից 20.000 հեծյալ), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 200) միացյալ բանակը շարունակեց արշավանքը դեպի Իկոնիա, սակայն հետագայում, Օսմանյան սուլթանության բանակի (60.000) առաջխաղացման պայմաններում, սկսեց սրընթաց նահանջը:
- I փուլ - Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (4.000 հեծյալ) հասավ հակառակորդի բանակին, ստիպեց մարտի մեջ մտնել և, չնայած ծանր կորուստներին, թույլ չտվեց վերջինիս հեռանալ:
- II փուլ - Մարտադաշտ հասավ Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացած մասը և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին:
- Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000 զինվոր, որից 7.000 հեծյալ, ինչպես նաև 200 գերի, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:
5242. 1472 օգոստոսի վերջ - Սելևկիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Վարշակներից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵²⁴²
5243. 1472 սեպտեմբեր - Կեսարիայի, Թոքաթի և Սեբաստիայի շրջակայքը Ադ-Ղոյունլուների (մոտ 100.000) ու Ղահրամանյանների (մոտ 10.000) Եմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁴³

5244. 1472 հոկտեմբեր – Մեյխուն Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 80.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը գրավեց Մամուլեյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²⁴⁴
5245. 1472 նոյեմբեր կես - դեկտեմբերի սկիզբ – Պիոն Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 60.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 600) միացյալ բանակ չգրավեց Մամուլեյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) և նահանջեց: Յարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր, պաշտպանվողներից՝ հայերը մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²⁴⁵
5246. 1472 նոյեմբեր կես - դեկտեմբերի սկիզբ – Յայնգ Միջագետքի արևմուտքը, Յուսիսային Ասորիքը, ինչպես նաև Եդեսիայի և Յայեայի շրջակայքը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 60.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 600) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁴⁶
5247. 1472 դեկտեմբերի սկիզբ – Եդեսիան Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), ավերեց և, այն բանից հետո, երբ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ու Տարոնի իշխանության միացյալ բանակը լքեց Յուսիսային Ասորիքը, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁴⁷
5248. 1472 դեկտեմբերի սկիզբ – Ջազիրան և Դիզ ամրոցը (վերջինը՝ Վանից մոտ 180 կմ հարավ-արևելք) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Շամբոյանների ու Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 170, դաշնակիցը՝ մոտ 1.700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵²⁴⁸
5249. 1472 դեկտեմբերի սկիզբ – Բայ ամրոցը (Կորճայք, Մահկերտ-տուն գավառ) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 500): Յարձակվողները կորցրին մոտ 800, պաշտպանվողները՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²⁴⁹
5250. 1472 դեկտեմբերի սկիզբ – Ամարիա և Գուրգիլ (վերջինը՝ 9 Կորճայք, Ջազիրայի մոտ) ամրոցները Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհթանի էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Յարձակվողները կորցրին մոտ 800, պաշտպանվողները՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²⁵⁰
5251. 1472 դեկտեմբերի սկիզբ – Չմկածագ ամրոցը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Խոզաթ ցեղի բրդերից (մոտ 1.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²⁵¹
5252. 1473 գարուն – Օռիշիի ծ-մ: Բագրատ I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Վամիկ Դադիանու գլխավորած Մեգրելիայի, Գուրիայի ու Աբխազիայի իշխանությունների միացյալ բանակին (մոտ 7.000), որից հետո առանց մարտերի մտան քաղաք: Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵²⁵² Արդյունքում Մեգրելիայի իշխանությունը կրկին ընդունեց Իմերեթիայի թագավորության գերիշխանությունը:
5253. 1473 հունիս - հուլիս – Կոռիկոսը, Մելեկիան և Սիկե բերդը (վերջինը՝ Կիլիկիայի հարավ-արևմուտք, Մելեկիայից մոտ 90 կմ հարավ-արևմուտք, ծովի ափին) Վենետիկի հանրապետության բանակը (մոտ 1.000, 83 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) պաշարեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 200) և ստիպեցին հանձնվել, որից հետո ասպատակեցին Կիլիկիայի արևմուտքը ու Պամֆիլիան, սակայն, չկարողանալով ամրանալ գրաված տարածքում, հաջորդ տարվա սկզբին նահանջեցին:⁵²⁵³ Կոռիկոսը և Սիկե բերդը վերստին անցան Օսմանյան սուլթանությանը, իսկ Մելեկիայում հաստատվեց Ղահրամանյանների էմիրության կայսրը:

5254. 1473 օգոստոսի 4 – Մելիտեի ճ-մ⁵²⁵⁴

Մեհմեդ II-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (240.000), արշավելով Ամասիա-Նեոկեսարիա-Շապին-Գարահիսար-Երզնկա-Անի-Կեմախ-Արաքլիք երթուղով, ճամբարեց Մելիտեի մոտակայքում։ Այս ընթացքում Ուզուն-Յասանի գլխավորությամբ խաթերոյից առաջխաղացում իրականացրած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 200.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը անսկատ մոտեցավ Մելիտեին։ Արդյունքում, որևէ տեղեկություն չունենալով հակառակորդի բանակի մասին, Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (30.000) հետախուզության, ինչպես նաև հիմնական բանակի գետանցման համար հարմար վայր գտնելու նպատակով գետանցեց Եփրատը։

I փուլ – Թույլ տալով հակառակորդի բանակին ամբողջովին անցնել կամրջով՝ Ուզուն-Յասանի բանակը, անմիջապես էլ ոչնչացնելով նույն այդ կամուրջը, շրջապատեց վերջինիս և գլխովին ոչնչացրեց։

II փուլ – Հակառակորդ հիմնական բանակները մոտեցան միմյանց, սակայն մանր հեռամարտից հետո ընդհատեցին ընդհարումը և հետ քաշվեցին։

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ 30.000 զինվոր։

5255. 1473 օգոստոսի 12 – Դերջանի ճ-մ⁵²⁵⁵

Եփրատի ձախ ափով հակառակորդի շարժին համընթաց դեպի հյուսիս շարժված Ուզուն-Յասանի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 150.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 900) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Մելիտե-Երզնկա-Դերջան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 210.000)։

I փուլ – 09:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը հետ մղեց Սահակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Քաշ-Քել կիրճում (Դերջանի դաշտավայրի արևմուտքում) ամրացած և ժամանակ շահել փորձող Տարոնի իշխանության բանակին, որով էլ հնարավորություն տվեց իր հիմնական բանակին հաջողությամբ դուրս գալ կիրճից ու մտնել Դերջանի դաշտավայր։ Դրանից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը, առաջխաղացման ճանապարհից նահանջելով հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ և դաշտային ամրություններով ամրապնդելով սեփական դիրքերը, մարտակարգ ընդունեց ու պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել՝ հրետանին տեղավորելով սեփական մարտակարգի առաջին գծում։ Օսմանյան սուլթանության բանակի աջ թևում դիրքեր գրավեցին երկրի եվրոպական մասից հավաքված ուժերն ու ենիչերիները, իսկ ձախ թևում՝ փոթորասիական զորքերը։

II փուլ – 11:00-ի մոտակայքում մինչ այդ իր հերթին մարտակարգ ընդունած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը աջ թևում և կենտրոնում անցավ վճռական հարձակման ու մի քանի ժամ շարունակ հզոր հարվածներ հասցրեց հակառակորդի բանակին։ Նախկինից որոշ ուշացումով, սակայն հետագայում հարված հասցվեց հակառակորդի արդեն նաև աջ թևին։ Արդյունքում, սակայն, արդեն օրվա երկրորդ կեսի վիճակով Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը, ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի հատկապես հրետանու և արկերուզավորների կրակից, սեղմվեց ելման դիրքերին։

III փուլ – 17:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հզոր հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին։

IV փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև օրվա վերջ հետապնդեց Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան։

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 60.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր։

5256. 1473 սեպտեմբեր – Քաթերոյի ճ-մ։ Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին առանց մարտերի քաղաք մտած ու շրջակայքն ասպատակող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 150.000) առաջապահին (մոտ 3.000), խլելով ավարն ու ազատելով գերիներին, բայց հետո, տեղեկանալով թշնամու հիմնական բանակի արշավանքի մասին, ցրվեցին։ Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցները՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր։⁵²⁵⁶

5257. 1473 սեպտեմբերի սկիզբ - սեպտեմբերի կես - Շապին-Գարահիսարը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) պաշարեց Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 400), ուժեղ հրետակոծությամբ ստիպեց հանձնվել, որից հետո, առանց մարտերի մտնելով Ղոյունլու-Յիսար ու Նեոկեսարիա, ի վերջո հասավ Սեբաստիա: Յայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵²⁵⁷
5258. 1473 հոկտեմբեր - Անի-Կեմախ ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Խոզաթ ցեղի քրդերից (մոտ 1.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²⁵⁸
5259. 1473 հոկտեմբեր - Չմշկածագ ամրոցը Խոզաթ ցեղի քրդերը (մոտ 10.000) գրավեցին Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակից (մոտ 1.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²⁵⁹
5260. 1474 գարուն - Սելևկիան, որ մինչ այդ վերադարձվել էր Ղահրամանյանների եմիրությանը, Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Փիր-Ահմեդի գլխավորած Ղահրամանյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²⁶⁰
5261. 1474 գարուն - Ղիզ ամրոցը Շամբոյանների եմիրության և Մամլուքյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով գրավեց Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակից (մոտ 500, այդ թվում քրդեր): Յաղթողները կորցրին մոտ 20, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵²⁶¹
5262. 1475 գարուն - Բասենը և Կարհնի շրջակայքը գահակալական պայքար սկսած Ուղուրլու-Մուհամմեդի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց ու նահանջեց:⁵²⁶² Ադ-Ղոյունլու-Օսմանյան II պատերազմը ավարտվեց Ադ-Ղոյունլուների եմիրության ծանր պարտությամբ: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ ընկան Փոքր Յայքը, Անդրեփրատյան Ծոփքը, Բարձր Յայքի Աղին, Դարանաղի, Եկեոյաց, Մուզուր, ինչպես նաև Մինչեփրատյան Ծոփքի Դեգիթ, Շահունի, Գավրեթ և Անձիտ գավառները:
5263. 1475 հունիս - Կաֆան Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000, 300 նավ) գրավեց Ջենովայի հանրապետության բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵²⁶³
5264. 1475 հունիս - Մանկոպի ճ-մ: Քաղաքը պաշարած և կեղծ նահանջ իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց այն ուժերը, ցրած Ջենովայի հանրապետության բանակից (մոտ 200) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 180, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:⁵²⁶⁴
5265. 1475 աշուն - Գուզաթը և Իմերեթիայի թագավորության այլ տարածքներ Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 110.000) ասպատակեց:⁵²⁶⁵
5266. 1476 աշուն - Գուզաթը և Իմերեթիայի թագավորության այլ տարածքներ Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 110.000) ասպատակեց:⁵²⁶⁶
5267. 1477 սեպտեմբեր - հոկտեմբեր - Գուզաթը և Իմերեթիայի թագավորության այլ տարածքներ Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 110.000) ասպատակեց:⁵²⁶⁷
5268. 1477 սեպտեմբեր - Օրբեթ ամրոցը Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (100.000) չգրավեց Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵²⁶⁸
5269. 1477 հոկտեմբեր - Տիդիսը Ուզուն-Յասանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 95.000) գրավեց Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁶⁹ Ասպատակելով շրջակայքը, բայց բավարար ուժեր չունենալով ամրապնդվելու գրաված տարածքներում՝ Ադ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը, ստանալով խոշոր փրկագին, 1478 թ-ի գարնանը նահանջեց: Գրեթե նույն ժամանակ էլ մահացավ Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ I-ը, որից էլ օգտվելով Ալեքսանդր II Մեծի որդի Դեմետրե արքայազնի տղա

Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին IV-ը, հռչակվեց Զարթլիի վերահռչակված թագավորության արքա:

5270. 1478 հուլիսի 15 – Յերի Ծ-Մ⁵²⁷⁰

Գահակալական պայթար սկսած Ուզուն-Յասանի որդի Յաղուբի գլխավորած բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500), Ամհոհգ առաջանալով դեպի Յեր, ճամբար զարկեցին քաղաքի մոտակայքում, որտեղ, ստանալով համալրումներ այդ թվում նաև Արցախի ու Սյունիքի հայերից (մոտ 500), սկսեցին պատրաստվել խալիլի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացող Աղ-Ղոյունլուների եմիրության կառավարական բանակի (մոտ 50.000) հետ ընդհարմանը: Կողմերն իրար մոտեցան և հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում խալիլի բանակի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրանոթները՝ ուժեղացված արկեբուզավորներով:

I փուլ – Յաղուբի բանակի առաջապահը կազմող թեթև հեծելազորը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, սակայն արդյունքում, հատկապես ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի հրետանու և արկեբուզավորների կրակից, չպրտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ խալիլի բանակը անցավ հակահարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդի բանակի նաև երկրորդ շարքին: Դրանից հետո, վերախմբավորելով ուժերը, խալիլի բանակը պատրաստվեց հարձակումը շարունակել, հարվածելով հակառակորդի բանակի աջ թևի և կենտրոնի ուղղությամբ՝ միաժամանակ նաև հույս ունենալով, որ թշնամու ձախ թևում նյութվող դավաճանական ելույթը հաջողությունը կապահովի նաև այստեղ:

III փուլ – խալիլի բանակը հարձակման անցավ հակառակորդի աջի թևի և կենտրոնի ուղղությամբ, ընդ որում միաժամանակ դավաճանական ելույթ սկսվեց նաև Յաղուբի բանակի ձախ թևում: Արդյունքում խալիլի բանակին հաջողվեց ծանր պարտության մատնել հակառակորդի բանակի աջ թևին, սակայն կենտրոնում որևէ հաջողության հասնել այդպես էլ չհաջողվեց, իսկ Յաղուբի բանակի ձախ թևում սկսված դավաճանական ելույթն էլ ճնշվեց:

IV փուլ – Վերախմբավորելով ուժերը՝ խալիլի բանակը վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ, սակայն այդ ընթացքում, ընկնելով հակառակորդի աջ և, հատկապես, ձախ թևերի թևանցիկ-թիկունքային հակահարվածների տակ, հայտնվեց շրջապատման մեջ ու համառ մարտից հետո ծանր պարտություն կրեց:

V փուլ – Յաղուբի բանակը ոչնչացրեց կամ փախուստի մատնեց խալիլի բանակի մնացորդներին:

Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր: խալիլը սպանվեց, նրա բանակի մնացորդները անցան Յաղուբի կողմը և վերջինս հռչակվեց Աղ-Ղոյունլուների եմիրության եմիր:

5271. 1478 օգոստոս – Սյունիքը և Արցախի հարավը Աղ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց, սակայն, ենթարկվելով Վելիջան Յասան-Ջալալյանի ու Սայտոն Դոփյանի գլխավորած Յասան-Ջալալյանների և Դոփյանների միացյալ բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵²⁷¹

5272. 1478 օգոստոսի սկիզբ – սեպտեմբերի սկիզբ – Ցոք ամրոցի գրավումը (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ)⁵²⁷²

Վելիջան Յասան-Ջալալյանի և Սայտոն Դոփյանի գլխավորած Յասան-Ջալալյանների ու Դոփյանների միացյալ բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Աղ-Ղոյունլուների եմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց ամրոցը Վելիջան Յասան-Ջալալյանի գլխավորած Յայկական բանակից (մոտ 700):

I փուլ – Օգոստոսի սկզբին թշնամին մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն Յայկական բանակը հետ մղեց դրանք:

II փուլ – Օգոստոսի վերջին խոշոր համալրում (մոտ 20.000) ստացած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակը կրկին հարձակման անցավ, սակայն մի քանի օր տևած մարտերից հետո հետ շարժվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին թշնամին գտավ դեպի ամրոց տանող գաղտնի ջրագիծը և աղտոտեց այն նավթով: Ստեղծված ջրի պակասը Հայ ռազմիկների մեծ մասին ստիպեց գաղտնադիրներով դուրս գալ ամրոցից և հեռանալ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ այս ամենի մասին տեղեկացած թշնամին անհապաղ անցավ գրոհի և, գրավելով ամրոցի արտաքին պարիսպը, իրական վտանգ ստեղծեց ամրոցից հեռանալ փորձող Հայ ռազմիկների համար:

IV փուլ – Ցանկանալով ժամանակ շահել և ապահովել յուրայինների նահանջը՝ Հայ ռազմիկների մի փոքրիկ ջոկատ ամրացավ թշնամու առաջխաղացման ուղու վրա գտնվող աշտարակներից մեկում և, համառորեն դիմադրելով վերջինիս, թույլ տվեց նահանջողների հաջողությամբ հեռանալ:

V փուլ – Թշնամին շրջապատեց աշտարակում պաշտպանվող Հայ ռազմիկներին, որոնք, դիմադրելով մինչև վերջ, ողջ կազմով ընկան անհավասար մարտում:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

5273. 1479 ամառ – Գորին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵²⁷³

5274. 1480 գարուն – Չուլքադարյանների էմիրության տարածքը և Լեռնային Կիլիկիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ գահընկեց անելով Չուլքադարյանների էմիրության էմիր Շահ-Բուդաղին և գահին բարձրացնելով նոր էմիր, վերջինիս եղբայր Բոզգուրդին, որն ընդունեց Օսմանյան սուլթանության գերիշխանությունը:⁵²⁷⁴

5275. 1480 ամառ – Քուլթալիսին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Մեգրելիայի և Գուրիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) գրավեցին Ալեքսանդր I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵²⁷⁵

5276. 1480 դեկտեմբերի վերջ – Եղեցիայի ճ-մ⁵²⁷⁶

Մամլուքյան սուլթանության բանակի գլխավոր հրամանատար, վեզիր Յաշ-բեկի գլխավորությամբ Հայեպից դեպի հյուսիս-արևելք առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (100.000¹), Աղ-Ղոյունլունների էմիրության (մոտ 1.000) կայազորից և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) ուժերի մի մասով (40.000) պաշարելով քաղաքը, ուժերի մնացած մասը ասպատակության նպատակով ցրեց շրջակայքում: Տեղեկանալով այս մասին՝ Բայանդուր-բեկի, Սուլեյման-բեկի և Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության (մոտ 80.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը շարժվեց քաղաքի ուղղությամբ:

I փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը, հրետակոծության և կրականետության ենթարկելով քաղաքը, մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Շուտով իր հերթին, տեղեկանալով քաղաքին մոտեցող հակառակորդի հիմնական բանակի մասին, Մամլուքյան սուլթանության բանակը, որոշակի ուժեր թողնելով քաղաքը շրջափակված պահելու համար, իրար բերեց ցրված ուժերը և շարժվեց վերջինիս ընդառաջ: Մոտենալով միմյանց՝ հաջորդ օրն առավոտյան կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ, սակայն այդ ընթացքում, ընկնելով վերջինիս

¹ Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս իբն Ալասը, որը հայտնում է նաև Մամլուքյան սուլթանության բանակի թվաքանակի մասին: Ըստ Ֆեյզալլահ Խունջիի՝ Մամլուքյան սուլթանության բանակը կազմել է 100.000 ռազմիկ:

բանակի թևերի թևանցիկ-թիկունքային հարվածների տակ, հայտնվեց շրջապատման մեջ և համառ մարտից հետո ծանր պարտություն կրեց ու ցրվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Յաշ-բեկը մի շաբթ այլ բարձրաստիճան հրամանատարների հետ միասին գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց:

5277. 1481 ամառ - Ձավախքի ճ-մ: Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Մեգրելիայի ու Գուրիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեցին Մանուչար Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²⁷⁷ Արդյունքում Սամցխեի աթաբեկությունը ընդունեց Զարթիի թագավորության գերիշխանությունը:
5278. 1482 աշուն - Գուգարքի արևելքը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁷⁸

Օսմանա-Մամլուքյան I պատերազմ (1483-1491)

5279. 1483 հուլիս - Մեյիսուն Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵²⁷⁹
5280. 1483 օգոստոսի 16 - Արադետիի ճ-մ (Կենտրոնական Վրաստան, Գորիից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք): Մանուչար Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵²⁸⁰ Արդյունքում Սամցխեի աթաբեկությունը փաստացի թոթափեց Զարթիի թագավորության գերագահությունը, իսկ Իմերեթիայի և Կախեթի թագավորությունների անկախությունն էլ վերջնականապես ամրապնդվեց:
5281. 1483 հոկտեմբեր - նոյեմբեր - Գուգարքի արևելքը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁸¹
5282. 1484 փետրվար - Պյասթայի ճ-մ: Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Հայեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 50.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 25.000 զինվոր:⁵²⁸²
5283. 1484 մայիս - Մարաշի և Պյասթան Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁸³
5284. 1484 սեպտեմբերի 23 - Պյասթայի ճ-մ: Բոզգուրդի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության և Չուլքադարյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 60.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 35.000 զինվոր:⁵²⁸⁴
5285. 1484 հոկտեմբերի սկիզբ - Մեյիսունի ճ-մ: Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության և Չուլքադարյանների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 40.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵²⁸⁵
5286. 1485 մարտի սկիզբ - Կուկլակ ամրոցը, ինչպես նաև Ադանան և Տարսուկը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Վարշակներից (մոտ 1.000) ու քաղաքների

- Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁸⁶
5287. 1485 մարտի 15 – Աղանայի ճ-մ: Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 40.000:⁵²⁸⁷
5288. 1485 գարուն – Գուզարքի արևելքը Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁸⁸
5289. 1485 նոյեմբեր – Աղանայի ճ-մ: Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 40.000:⁵²⁸⁹
5290. 1486 փետրվարի 9 – Աղանայի ճ-մ: Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 40.000:⁵²⁹⁰
5291. 1486 ամառ – Աղանայի ճ-մ: Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 40.000:⁵²⁹¹
5292. 1486 օգոստոսի սկիզբ - սեպտեմբերի կես – Ախալքալաքը և Ախալցխան ասպատակելով արշաված Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), որից հետո պաշարեց և սեպտեմբերի 25-ին առանց դիմադրության մտավ Ածողը, իսկ այնուհետև ասպատակեց Դմանխի, Բվեշ ամրոցի ու Տիդիսի շրջակայքը: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵²⁹²
5293. 1486 սեպտեմբերի 25 – Ալգեսիի ճ-մ (Կախեթիի արևմուտք, Կրցիանիից հյուսիս): Սուլխան Բարատաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵²⁹³
5294. 1487 ամառ – Քուրթալիսին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Մեգրելիայի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) գրավեցին Ալեքսանդր I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵²⁹⁴
5295. 1488 ապրիլ – Ադ-Ղայա ամրոցի շրջակայքը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին և նահանջեցին՝ փորձելով խոչընդոտել իրականացվող ամրոցաշինական աշխատանքներին:⁵²⁹⁵
5296. 1488 մայիս – Աղգախը Յեդարի գլխավորությամբ Արդեբիլից առաջխաղացած և Արաքսը գետանցած Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց, որից հետո, գետանցելով արդեն Կուրը, ներխուժեց Շիրվանշահերի էմիրության տարածք, սակայն նույն թվականի հունիսի վերջին ել հենց գլխովին ջախջախվեց Ադ-Ղոյունլուների ու Շիրվանշահերի էմիրությունների միացյալ բանակի կողմից, ընդ որում Յեդարը սպանվեց:⁵²⁹⁶
5297. 1488 հունիս – Այլթապը, Այասը, Սիսը, ինչպես նաև Գաստուն, Սարվանդիքար, Հռոմկլա, Կովառայ և Պաղրաս ամրոցները Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) գրավեց Մամուլեյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵²⁹⁷
5298. 1488 օգոստոսի 26 – Աղանայի ճ-մ⁵²⁹⁸

Մամուլեյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) մոտեցավ Օսմանյան սուլթանության և Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 120.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Չուլքադարյանների

Էմիրության բանակը տեղավորվեց միացյալ բանակի աջ թևում, այն դեպքում, երբ կենտրոնը ու ձախ թևը զբաղեցրեց Օսմանյան սուլթանության բանակը:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը սեփական ձախ թևում անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով թշնամու բանակի աջ թևին, ստիպեց վերջինիս նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, անհաջողությամբ ավարտված հարձակումից հետո թշնամու կողմն անցած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը աջ թևում լքեց մարտադաշտը և դիմեց փախուստի:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակի ձախ թևը անցավ վճռական հարձակման և վերջնական պարտության մատնեց թշնամու բանակի աջ թևի մնացորդներին:

III փուլ – Հաջողությունը զարգացրած Մամլուքյան սուլթանության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և, ծանր կորուստներ պատճառելով, փախուստի մատնեց թշնամու բանակին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 20.000, պարտվողները՝ մոտ 60.000 զինվոր:

5299. 1488 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի սկիզբ – Սեբաստիայի շրջակայքը Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵²⁹⁹

5300. 1488 սեպտեմբեր – Կիլիկիան Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց՝ Մառի կիրճը անցնելիս որոշակի կորուստներ կրելով Հայոց ծոցում գործող թշնամական նավատորմից:⁵³⁰⁰

5301. 1488 դեկտեմբերի կես – Չանդարի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Սուլխան Բարատաշվիլու, Քայխուսրո Ցիցիաշվիլու և Ջավախ Ջավախաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Տինդիս պաշարած Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (մոտ 60.000) առանձնացած և իրենց դեմ շարժված ուժերին (մոտ 20.000), ինչից հետո անհեռանկար դարձավ Նաև Զարթլիի թագավորության մայրաքաղաքի պաշարումը ու հակառակորդի բանակը սկսեց հետ քաշվել: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵³⁰¹

5302. 1489 հունվարի սկիզբ – Օրբեթ ամրոցի ճ-մ⁵³⁰²

Սուլխան Բարատաշվիլու, Քայխուսրո Ցիցիաշվիլու և Ջավախ Ջավախաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), հետապնդելով Տինդիս նահանջող Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000), ամրոցի մոտ հասան Նրան:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին, որից հետո ձեռք բերած ավարով սկսեց նահանջել:

II փուլ – Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը սկսեց հետապնդել Զարթլիի թագավորության բանակին և շրջապատեց ու մասնակի փախուստի մատնեց Նրա վերջապահ ուժերին:

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր և, վերականգնելով հավասարակշռությունը, աստիճանաբար սկսեց հաղթանակ տանել՝ հետապնդելով հակառակորդին մինչև Օրբեթ ամրոցի մատույցները:

IV փուլ – Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը մարտի մեջ մտցրեց պահեստազորը և զգալի կորուստներ պատճառեց քրիստոնյաներին:

V փուլ – Մարտի մեջ մտավ Սուլխանի գլխավորած պահեստազորը և, հուժկու հարված հասցնելով հակառակորդին, Զարթլիի թագավորության բանակին վերջնական հաղթանակ ապահովեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

5303. 1489 հունվարի կես – Օրբեթ ամրոցը Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³⁰³

5304. 1489 հունվարի 26-28 – Կոթորի ամրոցը (Տփղիսից մոտ 15 կմ հարավ-արևմուտք) ասպատակելով արշաված Աղ-Ղոյունլուների էմիրության համալրված բանակը (մոտ 70.000) պաշարեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) և գրավեց միայն այն բանից հետո, երբ ամրոցի կայազորը գիշերով աննկատ լքեց ամրությունը: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵³⁰⁴
5305. 1489 փետրվարի սկիզբ - փետրվարի կես – Տինդիս Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 60.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավերեց քաղաքը ու ավարով հեռացավ: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵³⁰⁵
5306. 1489 փետրվարի վերջ – Ախալցխան ասպատակելով արշաված Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 80.000) չգրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³⁰⁶
5307. 1489 մարտ – Օրբեթ ամրոցի ճ-մ⁵³⁰⁷
- Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000, որից 1.500 հեծյալ) սկսեց ասպատակել ամրոցի շրջակայքը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոնստանդին IV-ը Սուլխան Բարատաշվիլու, Քայխուրո Ցիցիաշվիլու և Քայխուրո Տուրմանիձեի գլխավորությամբ առաջ ուղարկեց Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.200):
- I փուլ – Քարթլիի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու ցրված բանակի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում հաղթանակին մեծապես նպաստեցին նաև թշնամու կողմից գերեվարված խաղաղ բնակիչները:
- II փուլ – Քրիստոնյաները մի ջոկատ (20), հետապնդելով գերիների փոխադրող թշնամու ջոկատին (300), անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց վերջինիս:
- III փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը և հետապնդելով հակառակորդի մնացորդներին՝ քրիստոնյաները առանց լուրջ մարտերի մտան Աղ-Ղայա ամրոց: Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:
5308. 1489 ամառ – Չուլքադարյանների էմիրության տարածքը ու Լեռնային Կիլիկիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁰⁸
5309. 1489 ամառ – Պլասթայի ճ-մ: Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Շահ-Բուլաղի բանակին (մոտ 10.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵³⁰⁹
5310. 1489 աշուն - 1490 գարուն – Կիլիկիան Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց, այդ ընթացքում պաշարելով Կեսարիան, սակայն ի վերջո նահանջելով:⁵³¹⁰ 1491 թ-ի մայիսին կնքվեց հաշտություն և Օսմանա-Մամլուքյան I պատերազմն իր ավարտը գտավ: Արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:
5311. 1490 ամառ – Սպերդ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Սպեր գավառը, ինչպես նաև Յամշենի իշխանությունը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:⁵³¹¹
5312. 1491 հունվարի վերջին – Սուլթան-Բաղի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ): Էմիրության փաստացի ղեկավար հանդիսացող Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Էմիր Բայ-Սուլուղուրի դեմ գահակալական պայքար սկսած իր հորեղբայր Մեսիհի բանակին (մոտ 20.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000. Պարտվողները՝ մոտ 10.000 զինվոր: Մեսիհը սպանվեց, իսկ Սուֆի-խալիլը, ամրապնդելով Բայսոնկուրի դիրքերը, էմիրության ողջ իշխանությունը փաստացի կենտրոնացրեց իր ձեռքում:⁵³¹²

5313. 1491 հունվար – Յիսն-Քեֆր ու Սյուրիստը (վերջինը՝ Բաղեշից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք) Էյուբյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 170, դաշնակիցը՝ մոտ 1.700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵³¹³
5314. 1491 գարուն – Ռշտունիքը Եգդանշիր իբն Ասադ-Էդ-Դիևի գլխավորած Շամբոյանների Եմիրության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³¹⁴
5315. 1491 հուլիսի սկիզբ - հուլիսի վերջ – Արծյե-Արծե-Բերկի-Սանազկերտ-Բերկի-Ամյուկ-Վան երթուղով ասպատակելով արշավեց Սուֆի-Խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 30.000):⁵³¹⁵
5316. 1491 հուլիսի սկիզբ – Ամիրի ճ-մ: Գահակալական պայքար սկսած Սուլեյման-բեկի բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Գուլաբիի և Ամիրբեկ Թոխմախ-Բայանդուրիի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության կառավարական բանակին (մոտ 30.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵³¹⁶
5317. 1491 հուլիսի կես – Սանազկերտի ճ-մ: Սուֆի-Խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Սուլեյման-բեկի բանակի լրացուցիչ զորայանը (մոտ 6.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵³¹⁷
5318. 1491 հուլիսի վերջ – Ոստանի ճ-մ: Սուլեյման-բեկի բանակը (մոտ 20.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց դարանակալ հարձակում գործել փորձող Աղ-Ղոյունլունների և Շամբոյանների Եմիրությունների միացյալ բանակին (3.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 2.500 զինվոր:⁵³¹⁸
5319. 1491 օգոստոս – Վանի ճ-մ: Սուլեյման-բեկի բանակը (մոտ 20.000), օգտվելով այն բանից, որ թշնամու բանակի հիմնական ուժերը մարտի ընթացքում անցան իր կողմը, հաղթեց Սուֆի-Խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության կառավարական բանակին (մոտ 20.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000. Պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁵³¹⁹ Արդյունքում Սուֆի-Խալիլը սպանվեց, իսկ Սուլեյման-բեկը, հռչակվելով Բայսոնկուրի խնամակալ, դարձավ Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության ու փաստացի տիրակալ:
5320. 1491 աշուն – Քասենր և Կարինի շոթակալքը Ղվարղվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵³²⁰
5321. 1491 աշուն – Լոռի ամրոցը Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) գրավեցին Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵³²¹ Տաշիր, Նիգ ու Վարաժնունիք գավառները ընկան Զարթիի թագավորության տիրապետության տակ:
5322. 1491 աշուն – Գեղարքունիքը և Արարատ նահանգի արևելյան գավառները Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵³²² Արդյունքում, մասնավորապես, Բադր Դոփյանը իր տոհմով հաստատվեց Գեղարքունիքում, որտեղ էլ հետագայում հիմնեց Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների մելիքությունը:
5323. 1491 աշուն – Ծոխքը և Յայոգ Միջագետքը Չուլբադարյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և զցեց իր տիրապետության տակ:⁵³²³
5324. 1492 հուլիսի 1 – Գանձակի ճ-մ: Ռուստամի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների Եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց մինչ այդ փախուստի դիմած և կրկին վերադարձած Բայսոնկուրիի գլխավորած Շիրվանշահների Եմիրության բանակին (մոտ 30.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000. Պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁵³²⁴ Բայսոնկուրը գերվեց և սպանվեց, իսկ Ռուստամի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին:
5325. 1494 ամառ – Շամախիի շոթակալքը Ղվարղվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵³²⁵
5326. 1494 ամառ – Յեգխլիսըձավարի ճ-մ (Գուգարք): Ղվարղվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ

- 5.000) հաղթեցին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցները՝ մոտ 700, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵³²⁶
5327. 1494 ամառ - **Քաղեշը** Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵³²⁷
5328. 1495 - **Սեբաստիայի շրջակայքը** Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ ճնշելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵³²⁸
5329. 1496 - **Հռոմկյա ամրոցի շրջակայքը** Մամլուքյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց՝ ճնշելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵³²⁹
5330. 1496 - **Վասպուրականը** Աղ-Ղոյունլունների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց՝ ճնշելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵³³⁰
5331. 1497 մայիսի 3 - **Ջուղայի ճ-մ:** Գահակալական պայթար սկսած Ահմեդի բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ռուստամի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության կառավարական բանակին (մոտ 25.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000. Պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁵³³¹ Արդյունքում Ռուստամը սպանվեց, Ահմեդը հռչակվեց Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, Նույն թվականի դեկտեմբերի 13-ին իր հերթին պարտություն կրեց ապստամբած Այբա-Սուլթանի բանակից **Սպահանի ճ-մ-ում**, որից հետո էմիր հռչակվեց Ռուստամի եղբայր Մուրադը:
5332. 1497 ամառ - **Մուշը** Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց գահակալական պայթար սկսած իր եղբայր Շարաֆ-եղ-Դինի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո կողմերը հաշտություն կնքեցին: Հայերը կորցրին մոտ 7, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³³²
5333. 1498 փետրվարի սկիզբ - փետրվարի կես - **Վանի ու Ոստանի շրջակայք Ամիդից** առաջխաղացած ու գահակալական պայթար սկսած Ալվանդի բանակը (մոտ 10.000), փորձելով իր կողմը գրավել Շամբոյանների էմիրությանը, ասպատակեց և Նահանջեց:⁵³³³
5334. 1498 մարտ - **Արճեշի շրջակայքը** գահակալական պայթար սկսած Այբա-Սուլթանի և Մուհամմեդի միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵³³⁴
5335. 1498 մարտ - **Երևանի ամրոցի ճ-մ:** Այբա-Սուլթանի և Մուհամմեդի միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց էմիր Մուրադի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության կառավարական բանակին (մոտ 25.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց Նաև Մուրադ:⁵³³⁵ Մուհամմեդը հռչակվեց Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր:
5336. 1498 մայիս - **Այնթապի ճ-մ:** Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Հալեպի ապստամբ Նախկին կառավարիչին օժանդակած Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵³³⁶
5337. 1498 ամառ - **Վասպուրականը Ամիդից** առաջխաղացած Ղասումի և Ալվանդի միացյալ բանակը (մոտ 10.000), փորձելով իր կողմը գրավել Շամբոյանների էմիրությանը, ասպատակեց՝ հետագայում շարժվելով դեպի **Թավրիզ**, որտեղ Այբա-Սուլթանը անցավ Ալվանդի կողմը, որից հետո նրանք համատեղ ուժերով գահագրկեցին Մուհամմեդին: Արդյունքում Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր հռչակվեց Ալվանդը, իսկ Ղասումը և Մուհամմեդն էլ դիմեցին փախուստի:⁵³³⁷
5338. 1498 ամառ - աշուն - **Վասպուրականը և Արարատը** Այբա-Սուլթանի ու Ալվանդի գլխավորությամբ **Թավրիզից** առաջխաղացած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և Նահանջեց՝ փորձելով հնազանդեցնել Շամբոյանների էմիրությանը:⁵³³⁸
5339. 1498 նոյեմբերի սկիզբ - **Ռշտուկից** Չահիդ-բեկի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց և Նահանջեց:⁵³³⁹

5340. 1498 նոյեմբերի 17 – Աղթամար կղզին Չահիդ-բեկի գլխավորությամբ լաստերով աննկատ կղզուն մոտեցած Շամբոյանների եմիրության բանակը (200) անակնկալ գրոհով գրավեց Աղթամարի կաթողիկոս Ատոմի գլխավորած Արծրունիների բանակից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁵³⁴⁰
5341. 1498 նոյեմբերի վերջ – Բաղեշը և Նրա շրջակայքը Չահիդ-բեկի գլխավորած Շամբոյանների եմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁴¹
5342. 1499 ամառ - աշուն – Երզնկան, Կարինը և Նրանց շրջակայքը Սեֆյանների շեյխության բանակը (7.000) ասպատակեց և, զցելով իր տիրապետության տակ, նահանջեց:⁵³⁴²
5343. 1499 գարուն – Նախիջևանի ճ-մ: Գահակալական պայքարը վերսկսած Մուհամմեդի ու գերությունից ազատված Մուրադի միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ալվանդի և Այբա-Սուլթանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների եմիրության կառավարական բանակին (մոտ 15.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մուհամմեդը, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Այբա-Սուլթանը, իսկ Ալվանդը գերվեց:⁵³⁴³ 1500 թվականի գարնանը, սակայն, Ալվանդի կողմնակիցները նրան ազատեցին բանտարկությունից, որից հետո վերջինս Մուրադի և Այբա-Սուլթանի եղբայրների հետ համաձայնության եկավ, ըստ որի Աղ-Ղոյունլուների եմիրության հյուսիսային մասում սկսեց իշխել ինքը, իսկ հարավային մասում՝ Մուրադը:
5344. 1500 ամառ – Ղոյուն-Ղեջիդի ճ-մ (Կուր, Իորի և Ալազան գետերի միավորման վայրում): Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 25.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Հուսեյն Բարանիի բանակին (մոտ 10.000): Հուսեյնը սպանվեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵³⁴⁴
5345. 1500 նոյեմբերի վերջ – Կապադակի ճ-մ (= Գաբալայի ճ-մ)⁵³⁴⁵

Իսմայիլ Սեֆյանի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության բանակը (7.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) մոտեցան Ֆառուխ-Յասարի գլխավորած Շիրվանշահերի եմիրության բանակին (26.000, որից 20.000 հեծյալ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Շիրվանշահերի եմիրության բանակը անցավ հարձակման և, համառ մարտում ի վերջո պարտության մատնելով Սեֆյանների շեյխության բանակի թևերին, ստիպեց նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, Շիրվանշահերի եմիրության բանակը կենտրոնում պարտություն կրեց և հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ Սեֆյանների շեյխության բանակի պահեստազորը և, միանալով նահանջը դադարեցրած թևերին, հզոր հարված հասցրեց մարտակարգը խառնած Շիրվանշահերի եմիրության բանակին՝ փախուստի մատնելով վերջինիս:

III փուլ – Սեֆյանների շեյխության բանակը հետապնդեց Շիրվանշահերի եմիրության բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

5346. 1500 դեկտեմբերի սկիզբ – Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքի արևելքը և Արարատի հյուսիս-արևելքը Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց, որից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, ճամբարեց Մուղանի հարթավայրում:⁵³⁴⁶
5347. 1500 դեկտեմբերի սկիզբ – Գոյաստանը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Շիրվանշահերի եմիրության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁴⁷
5348. 1500 դեկտեմբերի կես – Բաբուն Իսմայիլ Սեֆյանի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության բանակը (5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) եռօրյա գրոհով և ի վերջո աշտարակներից մեկը վառողի օգնությամբ պայթեցնելու միջոցով գրավեցին Շիրվանշահերի եմիրության բանակից (մոտ 300), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Շամախի: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵³⁴⁸
5349. 1501 մարտ – Արձեշը, Վանը, Արծկեն և Բերկրին Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Աղ-

Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵³⁴⁹

5350. 1501 ապրիլի սկիզբ - Արտազի ճ-մ: Իսմայիլ Սեֆյանի գլխավորությամբ Շամսխիդ առաջխաղացած Սեֆյանների շեյխության (7.000), ինչպես նաև Քարթլիի (3.000) և Կախեթիի (3.000) թագավորություններից միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (3.000) հաղթեցին Մուրադի գլխավորությամբ Ամիրիդ առաջխաղացած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (30.000): Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ 8.000 զինվոր:⁵³⁵⁰
5351. 1501 ապրիլի կես - Շարուրի ճ-մ: Իսմայիլ Սեֆյանի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության (մոտ 6.500), ինչպես նաև Քարթլիի (մոտ 2.700) և Կախեթիի (մոտ 2.700) թագավորություններից միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.700) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեցին Ալվանդի գլխավորությամբ Թավրիզիդ առաջխաղացած և ճամբարած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (30.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Թավրիզ: Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵³⁵¹ Արդյունքում Յայաստանում գտնվող Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բոլոր տիրույթները, բացառությամբ Յայաստանի հարավ-արևմտյան մասի, ընկան Սեֆյանների շեյխության տիրապետության տակ: Նույն տարում Էլ Իսմայիլը՝ Իսմայիլ I-ը, ընդունեց շահական կոչում՝ Սեֆյանների շեյխությունը վերածելով շահության և արագորեն դարձնելով այն համապարսկական նշանակություն ունեցող մի պետություն:

Թուրք-Պարսկական I պատերազմ (1501-1516)

5352. 1501 հունիսի 18 - սեպտեմբերի սկիզբ - Երզնկան և Նրան շրջակայք, հետապնդելով Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին, Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց:⁵³⁵²
5353. 1501 հունիսի վերջ - նոյեմբերի վերջ - Քաբերդո Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁵³
5354. 1501 սեպտեմբերի կես - Արճեշի շրջակայք Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց և, խուսափելով Սեֆյանների շահության առաջացող բանակից (մոտ 5.000), նահանջեց:⁵³⁵⁴
5355. 1501 հոկտեմբերի սկիզբ - Արճեշի շրջակայք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց՝ հետ մղելով Շամսադդինյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.000):⁵³⁵⁵
5356. 1501 հոկտեմբերի կես - Արճեշի շրջակայք Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000), օգտվելով Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 5.000) հեռանալուց, ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁵⁶
5357. 1502 հունվարի 13 - Արճեշի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (70) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (400): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵³⁵⁷
5358. 1502 հունիս - հոկտեմբեր - Արճեշի շրջակայք Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով Իսմայիլ I-ի գլխավորությամբ Երզնկայիդ առաջացող Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 30.000), նահանջեց:⁵³⁵⁸
5359. 1502 սեպտեմբեր - հոկտեմբեր - Տարոն Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 4.000) ասպատակեց, որից հետո, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի հարավ-արևելք, ասպատակեց Թավրիզի շրջակայք ու ամրացավ Ամիրում:⁵³⁵⁹
5360. 1503 փետրվարի 6 - 11 - Արճեշի շրջակայք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵³⁶⁰
5361. 1503 փետրվարի 26 - Մանազկերտի շրջակայք Արճեշիդ արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁶¹

5362. 1503 փետրվարի 27 – Արճեշը և Նրա շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵³⁶²
5363. 1503 մայիսի կես – Քաբեղորը և Սպերը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³⁶³
5364. 1503 մայիսի վերջ – Վսերը (Սպերից մոտ 20 կմ արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 8.000) գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³⁶⁴
5365. 1503 հունիս 20 – Այմագուլյակի ճ-մ (Համադանի մոտ): Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության (40.000), ինչպես նաև Քարթլիի (3.000) և Կախեթիի (3.000) թագավորություններից միացյալ բանակը ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (3.000), շնորհիվ հակառակորդի բանակի հիմնական մասի՝ մարտի ընթացքում իր կողմն անցնելուն, անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (36.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:⁵³⁶⁵ Արդյունքում Իրանական լեռնաշխարհի հիմնական մասն ընկավ Սեֆյանների շահության տիրապետության տակ, իսկ Ադ-Ղոյունլուների էմիրությունն էլ սահմանափակվեց Կենտրոնական և Հարավային Միջագետքի տարածքով:
5366. 1503 աշուն - 1504 սեպտեմբեր – Քաղեշը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 35.000) չգրավեց Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Արդյունքում, սակայն, չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, Շամսադդինյանների էմիրությունը ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:⁵³⁶⁶
5367. 1504 հունիսի 16 – Արճեշի շրջակայքը Չուլքադարյանների ու Շամսադդինյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (500) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁶⁷
5368. 1504 սեպտեմբեր – Վանը ու Ռոտանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Շամբոյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Շամբոյանների էմիրությունը ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:⁵³⁶⁸
5369. 1504 սեպտեմբեր – Քերկին, Արճեշը ու Արծկեն Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 39.000) գրավեց Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵³⁶⁹
5370. 1506 գարուն – Ջազիրան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհրանի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁷⁰
5371. 1507 գարուն – Ջազիրան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհրանի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁷¹
5372. 1507 հունիսի 3 – Մոխիսի ճ-մ (Գուգարքի արևմուտք): Բագրատ արքայորդու գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 4.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁷²
5373. 1507 հուլիսի սկիզբ – Մարաշի ճ-մ: Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000) եռօրյա համառ մարտում հաղթեց Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 30.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 18.000 զինվոր: Ծովքը, Աղձնիքը և Յայոց Միջագետքը վերջնականապես ընկան Սեֆյանների շահության գերիշխանության տակ:⁵³⁷³
5374. 1507 հուլիսի 29 - Նոյեմբերի կես – Կիլիկիան, Թոքաթի շրջակայք, Կապարովկիայի արևելք, ինչպես նաև Սպեր և Եկեղյազ գավառները Մարաշից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (70.000) ու տեղի շիաները (20.000)

- ասպատակեցին, որից հետո, զբաղեցնելով Բաբերդը, նահանջեցին Մեյխոն-Թավրիզ երթուղով՝ որոշակի կորուստներ կրելով առատ ձյան և սկսված ցրտերի պատճառով:⁵³⁷⁴
5375. 1507 սեպտեմբեր - Կիլիկիայի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵³⁷⁵
5376. 1507 սեպտեմբեր - 1508 հունվար - Հեռի շրջակայք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց՝ ճնշելով բրդերի մոտ առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁵³⁷⁶
5377. 1508 գարուն - Եդեսիայի շրջակայք Բոզգուրդի գլխավորած Չուլբադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁷⁷
5378. 1508 գարուն - Քաղղաղը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Մուրադի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների ու Չուլբադարյանների էմիրությունների միացյալ բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵³⁷⁸ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Սեֆյանների շահությանը:
5379. 1508 գարուն - Չագիրան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհրանի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁷⁹ Որոշ ժամանակ անց, սակայն, Իսմայիլ I-ը բանակցությունների նպատակով Բոհրանի էմիրին հրավիրեց Թավրիզ, ձերբակալեց, որից հետո առանց մարտերի գրավեց քաղաքը:
5380. 1508 ամառ - Կեսարիայի ճ-մ: Չուլբադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (70.000) առաջապահին (մոտ 10.000), սակայն, այն բանից հետո, երբ մոտեցան Երզնկայից առաջացող հիմնական ուժերը, վերջինս թողեց քաղաքն ու նահանջեց Լեռնային Կիլիկիա: Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁸⁰
5381. 1508 ամառ - Կապարոզկիայի արևելք, ինչպես նաև Լեռնային Կիլիկիան Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁸¹
5382. 1508 ամառ - Խաթրեռոդը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Չուլբադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁸²
5383. 1508 աշուն - Խլաթի շրջակայք Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵³⁸³
5384. 1508 աշուն - Աղոնի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Չուլբադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵³⁸⁴
5385. 1508 աշուն - Ամիդի ճ-մ⁵³⁸⁵

Ամիր-բեկի գլխավորությամբ Սոսուլիզ առաջացած Սեֆյանների շահության բանակը (4.000), ներկայացնելով իրեն որպես Սեֆյանների շահության դեմ ապստամբած մի ուժ, կարողացավ շահել Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակի (1.000) վստահությունը, մոտել քաղաք և, առանց լուրջ մարտերի զինաթափելով կայազորին, գերել Ալվանդին: Այդ ընթացքում, սակայն, քաղաքին սկսեց մոտենալ Չուլբադարյանների էմիրության բանակը (14.000 հեծյալ): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սեֆյանների շահության բանակը լքեց քաղաքի մոտ գտնվող իր ճամբարը և կեղծ նահանջ իրականացրեց:

I փուլ - Չուլբադարյանների էմիրության բանակը մտավ ճամբար և սկսեց հավաքել լքված ավարը:

II փուլ - Անակնկալ ճամբար ներխուժած Սեֆյանների շահության բանակը ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր: Ալվանդը մահապատժի ենթարկվեց, որից հետո դադարեցրեց դիմադրությունը ու հանձնվեց նաև Երնջակ ամրոցը: Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Փայտակարանը, Ուտիքը,

Արցախը, Սյունիքը, Արարատը, Վասպուրականը, Պարսկահայքը, Կորճայքը, Մուկը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Հայոց Միջագետքը, ինչպես նաև Բարձր Հայքի հարավային մասը և Մինչեփրատյան ճոփքը վերջնականապես ընկան արդեն ողջ Իրանական լեռնաշխարհին ու Միջագետքը ընդգրկող Սեֆյանների շահության գերիշխանության տակ:

5386. 1509 օգոստոսի 6 - Գորին Ալեքսանդր I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50), սակայն, տեղեկանալով իր իսկ տարածքի վրա Աբխազական իշխանության հարձակման մասին, թողեց այն և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵³⁸⁶
5387. 1511 գարուն - Աթենի ամրոցը Գեորգի II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) չգրավեցին Դավիթ VIII-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեցին: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 7, դաշնակիցը՝ մոտ 100, պաշտպանվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15 զինվոր:⁵³⁸⁷
5388. 1511 գարուն - Թոթաթի շրջակայք, Սպեր և Եկեղյաց գավառները, ինչպես նաև Կապադովկիան արևելքը ջալալիները¹ (մոտ 20.000) ասպատակեցին, սակայն, խուսափելով Օսմանյան առաջխաղացող բանակներից, սկսեցին նահանջել արևելք:⁵³⁸⁸
5389. 1511 դեկտեմբեր - 1512 փետրվար - Բաղեշի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ հնազանդեցնելով Շամսադդինյանների Էմիրությանը և հաստատվելով քաղաքում:⁵³⁸⁹
5390. 1512 գարուն - Ամիդի շրջակայքը, Աղձնիքի հյուսիս-արևելքը և Անդրեփրատյան ճոփքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ առանց մարտերի մտնելով Ամիդ ու Ազի ամրոց:⁵³⁹⁰
5391. 1512 ամառ - Հայիս գետի ճ-մ (Սեբաստիայից մոտ 50 կմ հարավ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) հասավ նահանջող ջալալիներին (60.000), ստիպեց նրանց մարտի մեջ մտնել և գլխովին ջախջախեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 15.000, պարտվողները՝ մոտ 50.000 զինվոր:⁵³⁹¹ Օսմանյան սուլթանության բանակը ցրվեց Արևելյան Կապադովկիայում ու Անդրեփրատյան ճոփքում և բնաջնջեց բոլոր շիա մահմեդականներին:
5392. 1512 գարուն - աշուն - Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Քարթլիի թագավորության մնացած տարածքը Գեորգի II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁵³⁹²
5393. 1512 նոյեմբերի 23 - Քութայիսին Գուգարքի արևմուտքը և Իմերեթիայի թագավորության հարավը ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավերեց քաղաքը և ավարով հեռացավ: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵³⁹³
5394. 1513 մարտ - մայիս - Մտավարի ամրոցը Գեորգի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) չգրավեցին Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հարձակվողներից հայերը

¹ Ջալալիները, որոնք իրենց անունը ստացել էին որոշ ժամանակ իրենց գլխավորած ոմն Ջալալի անունից, սկզբնական շրջանում հիմնականում մոլեռանդ շիա մահմեդականներ էին, որոնց Սեֆյանների շահությունը եռանդուն կերպով օգտագործում էր՝ նպատակ ունենալով թուլացնել Օսմանյան սուլթանությունը և զավթել վերջինիս արևելյան տիրույթները: Ջալալիների Եթևիկ և սոցիալական կազմը անչափ խայտաբղետ էր, սակայն հավանական էմ համարում այն տեսակետը, որ գոնե սկզբնական շրջանում նրանց շարքերում զգալի դերակատարություն ունեին Ջալալի ցեղի բոլորը, որոնք կիսաբոլոր գոյություն էին վարում Վասպուրականի և Արարատ նահանգի արևելյան շրջաններում, Պարսկահայքում ու հարակից որոշ այլ տարածքներում: Այս կարծիքն առաջին անգամ ենթադրաբար արտահայտել է Բ. Օրմանյանը (Ազգապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս 1914, էջ 2305), իսկ կարծիքին ավելի գիտական տեսք է տվել իրանագետ Պ. Բ. Բալայանը (Балаян П. Б. “К вопросу общности этногенеза шахсаван и кашкайцев”, Восточноведческий сборник, I, Ереван 1960, стр. 340): Հետագայում, սակայն, այն բանից հետո, երբ 1513 թ-ի ամռանը Սելիմ I Ահեղը բնաջնջեց Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում բնակվող շիա մահմեդականներին, վերջիններիս շարքերը, ավելի ու ավելի շատ սկսեցին համարվել արդեն Օսմանյան սուլթանության չթվոր բնակչության, բողոքի, տարաբնույթ ավազակների և բախտախնդիրների, ինչպես նաև տարացեղ բոլորների հաշվին: Ջալալիների ապստամբությունները, որոնք, ինչ-որ տեղ կրում էին հակաօսմանյան ուղղվածություն, իրականում իրենց անկազմակերպ և թալանչական բնույթի պատճառով Հայաստանի խաղաղ բնակչության համար վերածվեցին իսկական չարիքի:

- կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, պաշտպանվողներից հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր:⁵³⁹⁴
5395. 1513 հունիս - Մուխրանիի ճ-մ: Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30) դարանը գցեցին և անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեցին շրջակայքն ասպատակող Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) առանձնացած Գեորգի II-ի շքախմբին (մոտ 100, որից մոտ 10 հայ): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 5, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 9, դաշնակիցը՝ մոտ 90 զինվոր:⁵³⁹⁵ Գեորգի II-ը գերվեց և սպանվեց, իսկ Դավիթ VIII-ը Կախեթիի թագավորությունը անձնական ունիայով միավորեց Զարթլիի թագավորությանը:
5396. 1514 գարուն - Գուգարքի արևելքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց և, Զարթլիի թագավորությունից ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց:⁵³⁹⁶ Իր հերթին Գեորգի II-ի որդի Լևանը դարձավ Կախեթիի վերահռչակված թագավորության արքա:
5397. 1514 հուլիս - 1515 մայիսի 16 - Անի-Կեմախ ամրոցը Սելիմ I Ահեդի գլխավորությամբ Փոքր Հայքից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակի (200.000) մի մասը (մոտ 10.000), այն բանից հետո, երբ տեղ հասավ ծանր հրետանին և ամրոցի պարիսպները ավերվեցին, գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵³⁹⁷
5398. 1514 հուլիս - Երզնկան, Կարինը և Բաքերոը Սելիմ I Ահեդի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵³⁹⁸
5399. 1514 օգոստոսի 23 - Չալդրանի ճ-մ (Վասպուրական, Գաբիթյան գավառ, Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)⁵³⁹⁹

Սելիմ I Ահեդի գլխավորությամբ Կարին-Քասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (120.000) մոտեցավ Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (120.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Սեֆյանների շահության բանակի կենտրոնում՝ թևերից բավականի հեռու, տեղաբաշխվեց հետևակը՝ խնդիր ստանալով վարել պաշտպանողական մարտ: Աջ թևում Իսմայիլ I-ի անձնական ղեկավարությամբ տեղավորվեցին հեծելազորի հիմնական ուժերը և նրա լավագույն մասը, իսկ ձախ թևում դիրքեր գրավեց Սեֆյանների շահության հեծելազորի մնացած մասը: Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցավ ենիջերիների կորպուսը, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը: Աջ թևում տեղակայվեց սուլթանության Ասիական, ձախ թևում՝ Եվրոպական հեծելազորը, իսկ ողջ մարտակարգից առաջ՝ թեթև հեծելազորը:

I փուլ - 08:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակը թևերում անցավ հարձակման և կարճատև մարտից հետո հաղթեց ու փախուստի մատնեց հակառակորդի թեթև հեծելազորին:

II փուլ - 09:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը հարձակվեց Եվրոպական ծանր հեծելազորի վրա և մի քանի ժամ տևած արյունահեղ մարտում գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս: Եվրոպական հեծելազորի բոլոր հրամանատարները սպանվեցին, իսկ հեծելազորի մնացորդները դժվարությամբ նահանջեցին դեպի կենտրոն ու պատսպարվեցին ենիջերիների կորպուսի դիրքերում:

III փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը վերականգնեց մարտակարգը և 13:00-ի մոտակայքից սկսած մի քանի հզոր հարձակումներ կազմակերպեց հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ: Հարձակումները, սակայն, վերջացան Սեֆյանների շահության բանակի ծանր կորուստներով, քանի որ վերջինս ընկավ կենտրոնում դիրքավորված

Օսմանյան սուլթանության բանակի հրանոթների և արկերուզակիր ենիչերիների հզոր կրակի տակ: Իրենց հերթին ձեռնամարտում անզիջում կերպով մարտնչող ենիչերիներին, ինչպես նաև սուլթանական հեծյալներին հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը և հետ շարտել վերջինիս: Արդեն 17:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր և ստիպված եղավ հրաժարվել հետագա հարձակումներից: Միաժամանակ, սկսած 13:00-ի մոտակայքից, Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը իր հերթին մի քանի հզոր հարվածներ հասցրեց հակառակորդի ձախ թևին: Բռնկվեց համառ և արյունահեղ մարտ: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը, մի քանի ժամ տևած մարտից հետո կոտրեց հակառակորդի ձախ թևի համառ դիմադրությունը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, իսկ մնացորդներին էլ ստիպեց նահանջել կենտրոնի ուղղությամբ:

IV փուլ – 17:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը ու կենտրոնը ընկան առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի հրետանու և արկերուզակիր ենիչերիների հզոր կրակի տակ:

V փուլ – 18:00-ի մոտակայքում ծանր կորուստներ կրող Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը և կենտրոնը հուսահատ գրոհի անցան հակառակորդի հրետանու ու արկերուզակիր ենիչերիների ուղղությամբ և, օգտվելով այն բանից, որ յուրայինների կրակի տակ չընկնելու համար Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը ժամանակավորապես դադարեցրել է մարտը, ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին՝ գրավելով զգալի թվով հրանոթներ:

VI փուլ – 19:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը վերսկսեց հարձակումը և, հուժկու հարված հասցնելով կենտրոնում մարտնչող Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևին, ստիպեց վերջինիս նահանջել սեփական աջ թևի ուղղությամբ:

VII փուլ – 20:00-ի մոտակայքում ուժերը կենտրոնացրած և մարտակարգը վերականգնած Օսմանյան սուլթանության բանակը վճռական հարձակման անցավ Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևի ուղղությամբ՝ միաժամանակ հրետանու ու արկերուզակիր հուժկու կրակի տակ առնելով վերջինիս մարտակարգը: Այս ընթացքում արկերուզակիր կրակոցից թևից և կրծքից վիրավորվեց նաև Իսմայիլ I-ը, որը տապալվեց ձիուց, հազիվ փրկվեց գերվելուց ու միայն մեծ դժվարությամբ հեռացավ մարտադաշտից: Այս հանգամանքն էլ վերջնականապես բարոյալքեց հարձակման անցած հակառակորդին ձեռնամարտում դիմադրել փորձող Սեֆյանների շահության բանակի ռազմիկներին, որոնք ի վերջո դիմեցին փախուստի:

VIII փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հաղթողները կորցրին մոտ 30.000, պարտվողները՝ 60.000 զինվոր: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց ողջ Ատրպատականը, սակայն, պարենի խիստ պակասի և ենիչերիների շարքերում բռնկված խռովության պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առջև, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Գողթն-Նախիջևան-Ուրծաձոր-Արած-Ոստան Հայոց-Արագածոտն-Մասյացոտն-Բազրևանդ-Բասեն-Կարին երթուղով հեռացավ գրաված տարածքներից:

5400. 1514 աշուն – Թի-Համտուն ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) գրավեց Չուլթադարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴⁰⁰
5401. 1514 աշուն – Ազի ամրոցն և Ամիրը Օսմանյան սուլթանության ու Բոհթանի Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 3.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁴⁰¹
5402. 1514 աշուն – Վանի ճ-մ: Էյուբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 300) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁴⁰²

5403. 1514 աշուն – Յիսկ-Բեֆը և Սյուրիսը, որոնք մինչ այդ Իսմայիլ I-ը բռնագրավել էր հոգուտ Սեֆյանների շահության, Էյուբյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁴⁰³
5404. 1515 գարուն – Ասիոն Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհթանի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁰⁴
5405. 1515 մայիսի վերջ – Տիսկան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Չուլքադարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:⁵⁴⁰⁵
5406. 1515 ամառ – Մարդինի ճ-մ⁵⁴⁰⁶

Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց քաղաքը Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը անցավ հարձակման ու, համառ մարտերով գրավելով քաղաքը, պաշարեց միջնաբերդը այնտեղ ամրացած և դիմադրությունը շարունակող քաղաքի կայազորից: Մի քանի օր անց, սակայն, խուսափելով քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության և Շամբոյանների Էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 30.000), Օսմանյան սուլթանության ինչպես նաև Շամսադդինյանների ու Բոհթանի Էմիրության միացյալ բանակը, որոշ ուժեր թողնելով քաղաքի ներսում, հիմնական ուժերով նահանջեց և դարանեց քաղաքի մոտակայքում:

II փուլ – Սեֆյանների շահության և Շամբոյանների Էմիրության միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին ու համառ մարտերով գրավեց այն:

III փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին, բայց կարճ ժամանակ անց բռնկված մարտում պարտություն կրեց ու նահանջեց:

IV փուլ – Մի քանի օր անց Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը հարձակվեց քաղաքից դուրս եկած Սեֆյանների շահության ու Շամբոյանների Էմիրության միացյալ բանակի վրա, սակայն սկսված համառ մարտում կրկին պարտություն կրեց:

V փուլ – Մի քանի օրից Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների ու Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց ձեռք բերած հաջողություններից զգուշությունը կորցրած Սեֆյանների շահության ու Շամբոյանների Էմիրության միացյալ բանակի վրա և, ծանր պարտության մատելով վերջինիս, իր հերթին մտավ քաղաք:

VI փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակը վերսկսեց միջնաբերդի պաշարումը, որի կայազորը, սակայն, շարունակեց համառորեն պաշտպանվել: Այնուհանդերձ մի քանի շաբաթ անց, այն բանից հետո, երբ քաղաք հասած պաշարողական հրետանին ավերեց միջնաբերդի պարիսպները, վերջինիս կայազորի ռազմիկները, ստանալով բավարար երաշխիքներ իրենց կյանքի պահպանման վերաբերյալ, հանձնվեցին: Յետագայում, սակայն, չնայած տրված երաշխիքներին, գերի հանձնված ռազմիկները սպանվեցին:

Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

5407. 1515 հունիսի 12 – Կոկլիսի ճ-մ (= Գոկլիսի ճ-մ): Օսմանյան սուլթանության (մոտ 50.000) և Չեյթունի իշխանության¹ (մոտ 500) միացյալ բանակը հաղթեց Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁴⁰⁷ Բոզգուրդի որդիներից ոմանք ընկան մարտում, իսկ նա ինքն էլ ողջ մնացած յուրայինների

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթուն քաղաքի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 101:

հետ դիմեց փախուստի և որոշ ժամանակ թաքնվեց լեռներում, սակայն ի վերջո, չտեսնելով այլևս և ոչ մի ելք, ինքնասպան եղավ: Արդյունքում Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունները ոչնչացան, իսկ նրանց տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

5408. 1516 հունվար – Տակուր-Յայլակի ճ-մ (Մինչեփրատյան ճոփք, Շահունի գավառ, Չմշկածագ ամրոցի մոտ): Խոզաթ ցեղի քրդերը (մոտ 5.000) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 7.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Չմշկածագ ամրոց: Չաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁴⁰⁸
5409. 1516 հունվար – Գոյ-Յիսարի ճ-մ (Հայոց Միջագետք, Մծբինից մոտ 10 կմ արևմուտք): Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Բոհթանի և Շամբոյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000): Չաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁴⁰⁹
5410. 1516 հունվար – Մուշի ճ-մ: Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (1.500) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (1.000): Չաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ 400 զինվոր:⁵⁴¹⁰
5411. 1516 գարուն – Ջազիրան Բոհթանի էմիրության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁴¹¹ Թուրք-Պարսկական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Բարձր Հայք, Ճոփք, Աղձնիք և Հայոց Միջագետք նահանգները ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:
5412. 1516 գարուն – Այլթապը, Կիլիզան և Մարաշը, ինչպես նաև, Տարանդա, Զախթա, Բեհեսնի, Գաստուն, Սարվանդիքար, Հոռմկյա, Հոռոսու ու Պաղրաս ամրոցները Օսմանյան սուլթանության (մոտ 40.000) և Չեյթունի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մամլուքյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁴¹² Շարունակելով արշավանքը դեպի հարավ և սկսելով Օսմանա-Մամլուքյան II պատերազմը (1516-1517)՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև հաջորդ տարվա գարուն գրավեց Մամլուքյան սուլթանության ողջ տարածքը: Արդյունքում Մամլուքյան սուլթանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:
5413. 1519 – Մաղրանի ամրոցը (Կախեթի արևմուտք) Դավիթ VIII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) չգրավեցին Լևան արքայի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) և, տեղեկանալով Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջխաղացման մասին, նահանջեցին: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցը՝ մոտ 600, պաշտպանվողներից հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁴¹³
5414. 1519 – Գուլաթքի ճ-մ: Դավիթ VIII-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 25.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁴¹⁴
5415. 1520 փետրվարի 24 – Թոքաթը ջալալիները (մոտ 10.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴¹⁵
5416. 1520 փետրվարի վերջ - մարտ – Թոքաթի շրջակայք, Կիլիկիայի և Կապադոկիայի արևելքը, ինչպես նաև Սպեր ու Եկեղյաց գավառները ջալալիները (20.000) ասպատակեցին:⁵⁴¹⁶
5417. 1520 գարուն – Շապին-Գարահիսարի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գլխովին ջախջախեց ջալալիներին (20.000): Չաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր:⁵⁴¹⁷
5418. 1520 – Սազաբեքոյի ճ-մ (Կախեթի, Իորի գետի հովտում) Լևան արքայի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Դավիթ VIII-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած ու ավարառությամբ զբաղված Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000): Հարձակվողներից հայերը

- կորցրին մոտ 250, դաշնակիցը՝ մոտ 600, պաշտպանվողներից հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁴¹⁸
5419. 1520 - Սոխիսի լեռան ճ-մ (Հարավային Վրաստան, Տփղիսից մոտ 30 կմ արևմուտք): Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁴¹⁹
5420. 1521 - Կարիսի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գլխովին ջախջախեց ջալալիներին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր:⁵⁴²⁰
5421. 1521-1529 - Հունգարիայի տարածքում մղվող Թուրք-Հունգարական պատերազմին Օսմանյան սուլթանության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցեց պահեստային հեծելազորի ջոկատի պետ Սինան Մեծ Հայը, որը ի վերջո դարձավ Հունգարիայում տեղակայված 62-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար:⁵⁴²¹
5422. 1522 զարուն - Թելեթի ճ-մ (Տփղիսից մոտ 10 մ հարավ-արևելք)⁵⁴²²
- Դավիթ VIII-ի գլխավորած Քարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին և պատրաստվեցին դիմադրել Կուրի աջ ափով առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 80.000):
- I փուլ - Օրվա առաջին կեսին քրիստոնյաները հաջողությամբ հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները:
- II փուլ - Կեսօրին Սեֆյանների շահության բանակը անցավ վճռական հարձակման, սակայն քրիստոնյաները հետ մղեցին այն և, հուժկու հարված հասցնելով հակառակորդի աջ թևին, վերջինիս շարտեցին ելման դիրքեր:
- III փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին Սեֆյանների շահության բանակը անցավ քրիստոնյաների բանակի թիկունք, որից հետո, համակցված ճակատային և թիկունքային հարված հասցնելով վերջինիս, պարտության մատնեց ու հարկադրեց նահանջել:
- IV փուլ - Սրընթաց շարժվելով դեպի հյուսիս՝ Սեֆյանների շահության բանակը բաղաբի կայազորի պետին կաշառելու միջոցով առանց մարտերի մտավ Տինդի:
- Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 13.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Սեֆյանների շահության բանակը, ուժեղ կայազոր թողնելով Տփղիսում և ամայացնելով շրջակայքը, հիմնական ուժերով հեռացավ Քարթլիի թագավորության տարածքից:
5423. 1522 հունիսի 16 - 1523 հունվարի 30 - Հոռոց Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000, 400 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000 սակրավորներ, այդ թվում Սինան Մեծ Հայը) գրավեցին Հիվանդախնամների օրդենից (7.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴²³
5424. 1522 - Սեբաստիան և Նրա շրջակայք ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁴²⁴
5425. 1523 - Բաղեշ Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու բաղաբի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ի վերջո ստիպեց հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁴²⁵
5426. 1524 հունիս - Տինդ Դավիթ VIII-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁴²⁶
5427. 1524 ամառ - Սուլք Չախիդ-բեկի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց, սակայն այս ընթացքում Չախիդ-բեկը մահացավ և նրա բանակը նահանջեց:⁵⁴²⁷
5428. 1524 ամառ - Շաքիի ճ-մ: Լևան արքայի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Հասան-բեկի գլխավորած Շաքիի խանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 50,

- դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Հասան-բեկը:⁵⁴²⁸
5429. 1526 աշուն – Մեյխտեի ճ-մ: Ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁴²⁹
5430. 1526 աշուն – Կարիսի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց դեպի արևելք նահանջած Ջալալիներին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 17.000 զինվոր:⁵⁴³⁰
5431. 1527 գարուն – Սիսր և Նրա շրջակայք Ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁴³¹
5432. 1527 գարուն – Ճինճիֆայ գյուղի ճ-մ (Փոքր Հայք): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 4.000) հաղթեց Ջալալիներին (մոտ 4.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ 3.000 զինվոր:⁵⁴³²
5433. 1527 գարուն – Կոմանայի ճ-մ: Ջալալիները (1.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000) և առանց լուրջ մարտերի մտան Սիս, Աղանա և Այաս: Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴³³
5434. 1527 հունիս – Նախիջևանի ճ-մ: Սեֆյանների շահության կառավարական բանակը (9.000) հաղթեց մանկահասակ Թահմասպ I-ի դեմ ապստամբած Ղիզիր-աղա Ուստունջլուի բանակին (մոտ 6.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում նաև արկերուզի կրակոցից սպանված Ղիզիր-աղան:⁵⁴³⁴
5435. 1527 հոկտեմբեր – Կեսարիայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ջալալիներին (մոտ 5.000) և առանց լուրջ մարտերի մտավ Սիս, Աղանա և Այաս: Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴³⁵
5436. 1528 ամառ – Սերաստիայի ճ-մ: Ջալալիները (մոտ 50.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000) և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին: Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁴³⁶
5437. 1528 սեպտեմբերի 16 – Կարիսի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ծանր պարտության մատնեց Ջալալիներին (մոտ 20.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր:⁵⁴³⁷
5438. 1529 գարուն – Կիլիկիայի արևելքը Մեյիդի գլխավորած Ջալալիները (5.000) ասպատակեցին:⁵⁴³⁸
5439. 1529 գարուն – Ալեքսանդրեյի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (4.500) հաղթեց Մեյիդի գլխավորած Ջալալիներին (5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁴³⁹
5440. 1532 գարուն – Աղթամար կոչին Շամսադդինյանների Էմիրության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 100) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:⁵⁴⁴⁰

Թուրք-Պարսկական II պատերազմ (1532-1555)

«Իրենց արշավանքների ժամանակ օսմանյան զորքերը թալանում էին և այրում, ոչնչացնում անգեղ քնակչությանը, հսկայական քանակությամբ մարդկանց գերի էին տանում, ապա վաճառում որպես ստրուկներ: Նրանք կործանում և ավերում էին շատ քաղաքներ, ամբողջ գավառներ և մարզեր, կազմակերպում էին նվաճված երկրների բնակչության մասսայական կոտորածներ»

«Թուրքական զորքերի արշավանքներն ու ասպատակումներն ուղեկցվում էին չտեսնված ավերումներով ու զազանություններով: Չավթիների հորդաները գործում էին հրով ու սրով, զարհուրելի մոլեգնությամբ և դաժանությամբ»

Մ. Ներսիսյան

Մ. Ներսիսյան

5441. 1532 հունիս – Խիզանի շրջակայքը Շամսադդինյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ վտարելով այնտեղից Ուլամեին:⁵⁴⁴¹
5442. 1532 հունիս – Վանի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000), այն բանից հետո, երբ փորձ կատարեց մտնել ապստամբած Ուլամեի կողմից հանձնվող քաղաք,

- սակայն անհաջողության մատնվեց, որովհետև քաղաքի կայազորը ապստամբեց Ուլամեի դեմ, ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁴²
5443. 1532 հուլիս - **Ուշնուի և Ուրմիայի** Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁴³
5444. 1532 օգոստոսի սկիզբ - սեպտեմբերի 21 - **Բաղեշ** Ուլամեի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000) չգրավեց Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), որից հետո, խուսափելով Թահմասպ I-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 80.000), նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁴⁴⁴
5445. 1533 սեպտեմբեր - **Տաթկադաշտի ճ-մ** (Խիզանի մոտ): Ուլամեի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (10.000) հաղթեց Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակին (5.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ 700 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Շարաֆ-Էդ-Դինը:⁵⁴⁴⁵
5446. 1533 սեպտեմբեր - **Խյաթը, Արծկեն ու Արծեշ** Օսմանյան սուլթանության բանակը (90.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Շամբոյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 400): Յայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁴⁴⁶
5447. 1533 հոկտեմբեր - **Վանի ու Ամրուկ ամրոցի շրջակայքը** Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և, խուսափելով Սեֆյանների շահության առաջխաղացող բանակից (մոտ 60.000), ապաստանեց **Ամիրում**:⁵⁴⁴⁷
5448. 1534 հունիսի սկիզբ - **Կարսը Բասեն-Վանանը** երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁴⁴⁸
5449. 1534 հունիսի վերջ - **Վանը Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր** երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁴⁴⁹
5450. 1534 հուլիսի 13 - **Թավրիզը** Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ **Վան-Մարանդ-Բաքեան-Գաքիթյան** երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) առանց մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000), որից հետո, թեև նույն տարվա օգոստոսին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) **Ղալջազի ճ-մ-ում** (Ատրպատական) դարանը գցեց և ոչնչացրեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մի ջոկատ (10.000), այնուհանդերձ գրավեց ողջ **Ատրպատականը**: Դրանից հետո, երբ Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ սեպտեմբերի 29-ին Թավրիզ հասան Նոր ուժեր (մոտ 100.000), Օսմանյան սուլթանության բանակը հոկտեմբերի 6-ին **Փուսերի Ջեմ Խանայի ճ-մ-ում** (Ատրպատականի արևելք) պարտության մատնեց Թահմասպ I-ի գլխավորությամբ առաջացող Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 60.000) առաջապահին և առժամանակ ամրացավ գրաված տարածքներում՝ որոշակի կորուստներ կրելով սկսված ցրտերից ու վատ եղանակից: Սեֆյանների շահության բանակը կորցրեց մոտ 10.000, Օսմանյան սուլթանության բանակը՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁴⁵⁰
5451. 1534 նոյեմբերի 28 - **Բաղդադը** Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ **Ատրպատականից** արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Սինան Մեծ Յայը) գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁵¹
5452. 1535 հունվարի կես - մայիսի 3 - **Վանը** Թահմասպ I-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000), չնայած կիրառած ակտիվ հրետակոծությանը և պաշտպանվողների շարքերում բռնկված սովին, չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁴⁵²
5453. 1535 հունվարի վերջ - **Բայ ամրոցը** գահակալական պայքար սկսած Շամբոյանների էմիր Մելիք-բեկի որդի Չեյնալ-բեկի բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց իր

- հոր գլխավորած Շամբոյանների էմիրության կառավարական բանակից (մոտ 300): Յաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 30 զինվոր:⁵⁴⁵³ Մելիք-բեկը գերվեց, իսկ Չեյնալ-բեկը հռչակվեց Շամբոյանների էմիրության էմիր:
5454. 1535 փետրվար – Բայ ամրոցի ճ-մ: Գահակալական պայթար սկսած Մելիք-բեկի եղբայր Մուհամմեդ-բեկի բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց էմիր Չեյնալ-բեկի բանակին (մոտ 1.000) և մտավ ամրոց: Յաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁴⁵⁴ Չեյնալ-բեկը դիմեց փախուստի, իսկ Մուհամմեդ-բեկը հռչակվեց Շամբոյանների էմիրության էմիր:
5455. 1535 ապրիլի 2 - հունիսի 30 – Մարաղան և Թավրիզը Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Բաղդադ-Քիրքուկ (Յուսիսային Միջագետք) Ուրմիա-Մահկերտ տուն երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), սակայն, կրած կորուստների, ինչպես նաև պարենի խիստ պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առջև, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Յեր-Վան-Ամիդ-Յայեա երթուղով հետ քաշվեց Ատրպատականից ու Յայաստանից:⁵⁴⁵⁵
5456. 1535 հունիսի կես – Գանձակի շրջակայքը Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁴⁵⁶
5457. 1535 օգոստոսի 13 – Սուրաթխետիի ճ-մ (Ախալքալաքի մոտ): Բագրատ II-ի¹ գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁴⁵⁷ Արդյունքում Սամցխեի աթաբեկության տարածքի հիմնական մասն անցավ Իմերեթիայի թագավորությանը, իսկ Գուգարքի կենտրոնական գավառները՝ Զարթլիի թագավորությանը:
5458. 1535 սեպտեմբերի 23 - հոկտեմբերի 9 – Վանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:⁵⁴⁵⁸
5459. 1535 հոկտեմբերի 10-13 – Կապուտկողնի ճ-մ (Վասպուրական, Ռշտունիք գավառ)⁵⁴⁵⁹

Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում 2.000 հեծյալ) սկսեց մոտենալ Օսմանյան սուլթանության ճամբարած բանակին (12.000):

I փուլ – Յոկտեմբերի 10-ին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի առաջապահի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, մի քանի գերիներ վերցրեց, որոնցից օգտակար տեղեկություններ ստացավ հակառակորդի բանակի մասին:

II փուլ – Յոկտեմբերի 11-ին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի ճամբարած բանակի վրա և ծանր պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Յոկտեմբերի 13-ին ուժերը միավորած Սեֆյանների շահության բանակը հարձակում գործեց մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակի վրա և վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս:

Յաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ 11.000² զինվոր:

5460. 1535 հոկտեմբերի վերջ – Արճեշի ճ-մ⁵⁴⁶⁰

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50):

¹ Իմերեթիայի թագավորության նույն անունը կրող արքաներին տարբերակող հերթական համարների հարցը գրականության մեջ դեռևս միանշանակ լուծում չի ստացել: Տարբեր մասնագետներ առաջարկում են տարբեր համակարգեր: Յիմք ընդունելով 1466 թ-ին Բագրատ Բագրատունու՝ Զարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ի որդի Գեորգի արքայազնի տղա Բագրատ I-ի (1466-1478), Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվելը՝ այս թագավորության արքաների ցանկը կսկսենք հենց նրանից:

² Ըստ Օրուջ-բեկ Բայաթի («Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3) այս ճակատամարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրել է 40.000 հեծյալ և 70.000 հետևակային, ինչը ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը: Կարծում են, որ այս պարագայում պետք է առաջնորդվել «Մեկ զրո պակասեցնելու» մեթոդով՝ պարտվող կողմի կորուստները գնահատելով 11.000-ի շրջանակում:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը բաղաբից արտագրոհի իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ բաշվեց բաղաբ:

II փուլ – Մի բանի օր անց Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 12.000) բաղաբի կայազորի աջակցությամբ կրկին հարձակում գործեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

III փուլ – Մի բանի օր անց Օսմանյան սուլթանության հերթական բանակը (մոտ 6.000) բաղաբի կայազորի աջակցությամբ ևս մեկ անգամ հարձակում գործեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն կրկին ծանր պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

IV փուլ – Ստեղծված ծանր պայմաններում բաղաբի կայազորը լքեց այն և փորձ կատարեց շարժվել Արծկեի ուղղությամբ, սակայն Սեֆյանների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդին ու վերջնականապես ոչնչացրեց, որից հետո մտավ բաղաբ:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:

5461. 1535 իոկտեմբերի վերջ – Ջազիրայի ճ-մ: Բոհթանի Էմիրության բանակը (մոտ 100) հաղթեց Շամբոյանների նախկին Էմիր Չեյնալ-բեկի բանակին (մոտ 40): Հաղթողները կորցրին մոտ 30, պարտվողները՝ մոտ 39 զինվոր:⁵⁴⁶¹ Ծանր վիրավորված և մարտադաշտում անօգնական ընկած Չեյնալ-բեկը, այնուամենայնիվ, կարողացավ փրկվել:

5462. 1536 գարուն – Գուզարքի արևելք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁶²

5463. 1536 իուլիսի 16 – Տայքի ճ-մ: Բաբերդից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Բագրատ II-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000), որից հետո ասպատակեց Տայքն ու Գուզարքի արևմուտքը և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴⁶³

5464. 1537 գարուն – Գուզարքի արևմուտք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁶⁴

5465. 1537 ամառ – Գաբալան և Սուրհավը (վերջինը՝ Գաբալայի մոտ) Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Շիրվանշահերի Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁴⁶⁵

5466. 1537 ամառ - աշուն – Կապադոկի ճ-մ (= Գաբալայի ճ-մ)⁵⁴⁶⁶

Թահմասա I-ի եղբայր Ալիաս-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 19.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 900) սկսեցին մոտենալ Շահռուհ իբն Ֆառուխի գլխավորությամբ բաղաբի շրջակայքում ամրացած Շիրվանշահերի Էմիրության բանակին (մոտ 1.000):

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը պարտության մատնեց կիրճում ամրացած Շիրվանշահերի Էմիրության բանակին, որից հետո սկսեց բաղաբի պաշարումը:

II փուլ – Չորս ամիս անց Շաբիի Էմիրության բանակը փորձեց անակնկալ հարձակումով պարտության մատնել Սեֆյանների շահության բանակին, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց: Այս պայմաններում, չտեսնելով դիմադրության այլևս և ոչ մի հնարավորություն, Շիրվանշահերի Էմիրության բանակը ապստամբեց և, ձերբակալելով Շահռուհ իբն Ֆառուխին ու վերջինիս հանձնելու գնով ապահովության երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Շիրվանշահերի Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Սեֆյանների շահությանը:

5467. 1538 ամառ – Սալմաստի ճ-մ: Չեյնալ-բեկի գլխավորությամբ Օսմանյան սուլթանության կողմում հանդես եկող և հետախուզությամբ զբաղված Շամբոյանների Էմիրության բանակի մի մասը (մոտ 100) անակնկալ հանդիպեց իր հերթին հետախուզությամբ զբաղված ու Սեֆյանների շահության կողմում հանդես եկող Շամբոյանների Էմիրության բանակի մյուս մասին (մոտ 80) և հաղթեց նրան: Հաղթողները կորցրին մոտ 20, պարտվողները՝ մոտ 80

- զինվոր:⁵⁴⁶⁷ Որպես պարզև տարած հաղթանակի՝ Վանի Օսմանյան կառավարչի հրամանով Շամբոյանների եմիր Մուհամմեդ-բեկը սպանվեց, իսկ Չեյնալ-բեկը հռչակվեց Շամբոյանների եմիրության եմիր:
5468. 1538 հուլիսի 9 - նոյեմբերի 27 - Սողոմյան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Սինան Մեծ Յայը) գրավեցին Սողոմյայի հոսպոդարության բանակից (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁶⁸
5469. 1541 գարուն - Տիդհոյ Փանձակից անսկատ արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (12.000) անակնկալ գիշերային հարվածով գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 150): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁵⁴⁶⁹
5470. 1541 գարուն - Շամշուդեն Տիդհոյից արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 8.000) պաշարեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) և ստիպեց հանձնվել, ընդ որում հանձնվողներից նրանք, որոնք իսլամ չընդունեցին, սպանվեցին: Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁴⁷⁰
5471. 1542 գարուն - Տիդհոյ Լուարսաբ I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարվածով գրավեցին Սեֆյանների շահության կայազորից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁴⁷¹
5472. 1543 ապրիլի 9 - Թոքաթի շոջակայքը ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին:⁵⁴⁷²
5473. 1543 ամառ - Նարազադի ճ-մ (Տայթի հարավ): Բագրատ II-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (20.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁴⁷³
5474. 1545 ամառ - Քասենի ճ-մ (= Սոխիստավի ճ-մ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000), օգտվելով մեսիտերի դավաճանությունից, հաղթեց Բագրատ II-ի և Լուարսաբ I-ի գլխավորած Իմերեթիայի ու Քարթլիի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000): Յայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 13.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁴⁷⁴ Արդյունքում Բագրատ II-ը հեռացավ Իմերեթիա, իսկ Քեյ-խոսրով Ջակելին հռչակվեց Սամցխեի վերահռչակված աթաբեկության աթաբեկ:
5475. 1546 դեկտեմբեր - 1547 մարտ - Գուգարքը, ինչպես նաև Քարթլիի թագավորության մնացած տարածքը Երևանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց, սակայն, խուսափելով Սամցխեի աթաբեկության տարածքում կենտրոնացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 100.000) հետ հնարավոր բախումից, նահանջեց Փանձակ, որից հետո հիմնական ուժերով վերադարձավ Թավրիզ:⁵⁴⁷⁵
5476. 1547 ապրիլ - մայիս - Փանձակի շոջակայքը և Աղվանքը Լուարսաբ I-ի, Լևան արքայի ու Քեյ-խոսրով Ջակելու գլխավորած Քարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁵⁴⁷⁶
5477. 1547 հունիս - հուլիս - Տայքը և Գուգարքի արևմուտքը Լուարսաբ I-ի ու Բագրատ II-ի գլխավորած Քարթլիի, Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁵⁴⁷⁷
5478. 1547 օգոստոս - Տայքի հարավը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ զցելով իր տիրապետության տակ:⁵⁴⁷⁸
5479. 1548 հուլիսի սկիզբ - հուլիսի վերջ - Թավրիզը և ողջ Ատրպատականը Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Քասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 250.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000), սակայն, պարենի խիստ պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առաջ, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան

- երթուղով հեռացավ գրաված տարածքներից՝ միաժամանակ վերակառուցելով Կարսի ամրությունները:⁵⁴⁷⁹
5480. 1548 օգոստոսի 18-25 – Վանք Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Թավրիզից Նահանջող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 200.000) մի մասը (մոտ 10.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո, կայազոր թողնելով Վանում, մտավ Նաև Արճեշ, ավերեց այն ու շարունակեց Նահանջը: Հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴⁸⁰
5481. 1548 սեպտեմբերի սկիզբ – Անի-Կենախա ամրոցի ճ-մ: Սուլեյման I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ Խյաթից և Արճեշից առաջացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 200.000) առաջապահը (մոտ 5.000) Օսման փաշայի գլխավորությամբ անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000), որից հետո հիմնական բանակը հեռացավ Սեբաստիա և Ամիդ: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁴⁸¹
5482. 1548 սեպտեմբերի կես – Մուշի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և Նահանջեց:⁵⁴⁸²
5483. 1548 սեպտեմբերի կես – Յերի ճ-մ: Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց քաղաքի կայազորը կազմող Շամբոյանների Էմիրության բանակին (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁴⁸³
5484. 1548 սեպտեմբերի կես - հոկտեմբերի կես – Բերկան, Գենեք, Փանիկ, Բերնակ, Կեչեկ, Սամազի և Ահարիս ամրոցները (Արարատ, Վանանդ գավառի հյուսիս) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 1.400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.400, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁴⁸⁴
5485. 1548 սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբերի վերջ – Արճեշը, Արծկեն, Խյաթը, Վանը, Երզնկան, Կարինը, Մուշը, Խուլթը, Բաղեշը ու նրանց շրջակայքը Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող և մասերի բաժանված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց:⁵⁴⁸⁵
5486. 1548 սեպտեմբերի վերջ – Կարսի ճ-մ: Շահգադե Իսմայիլի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (15.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներին (5.000), ինչից հետո մտավ քաղաք ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁴⁸⁶
5487. 1548 հոկտեմբերի կես – Բասենի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (2.000) կեղծ Նահանջով առաջ քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (5.000), խառնեց վերջինիս մարտակարգը և անակնկալ հակահարձակումով ծանր պարտության մատնեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 4.500 զինվոր:⁵⁴⁸⁷
5488. 1548 հոկտեմբերի վերջ – Բաբեղոյի ճ-մ: Շահգադե Իսմայիլի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000), որից հետո ասպատակեցին Երզնկայի շրջակայքը և Նահանջեցին: Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ 450 զինվոր:⁵⁴⁸⁸
5489. 1548 հոկտեմբերի վերջ – Բերկրիի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ 240 զինվոր:⁵⁴⁸⁹
5490. 1548 նոյեմբեր – Գոյաստանը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակի մի մասը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Շաքիի խանության բանակից (մոտ 1.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Շաքի: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁹⁰ Շաքիի խանության կիսաանկախ դրությամբ առժամանակ վերջ տրվեց:
5491. 1548 դեկտեմբեր - 1549 փետրվար – Գուգարքի արևմուտքը Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին և Նահանջեցին:⁵⁴⁹¹

5492. 1549 գարուն – Ուրմիայի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Բաղեշից առաջխաղացած Շամսադդինյանների էմիրության բանակին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁹²
5493. 1549 ամառ – Երևանի շրջակայքը Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁹³
5494. 1549 գարուն – Արտանուշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), բայց այնուհանդերձ իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Տայքի ու Գուգարքի արևմտյան ու կենտրոնական գավառների նկատմամբ: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁴⁹⁴
5495. 1549 ամառ – Թորթում, Նեջա, Միրախոր, Մեծ Աղադայա, Թեփկերո, Էշեռ, Փոքր Աղադայա, Փերթեբի ու ևս 15 ամրոց (Գուգարք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 1.400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.400, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁴⁹⁵
5496. 1550 գարուն – Տայք Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁹⁶
5497. 1551 աշուն – Տիրիսը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Բարթիլի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), որից հետո, ուժեղ կայազոր թողեց քաղաքում: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁴⁹⁷
5498. 1551 դեկտեմբեր - 1552 մարտ – Թմբկաբերդ, Վահանավանք, Վարնեթի (վերջին երկուսը՝ Թմբկաբերդի մոտ), Բարձուք, Ածողուր, Բիրտվեսի (վերջինը՝ Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս, Շամշուղեից մոտ 10 կմ հյուսիս) և Ասպնջակ ամրոցները (Գուգարք, Ասպնջակ գավառ), ինչպես նաև Գորին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 100.000) գրավեց Բարթիլի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500), որից հետո հետ քաշվեց Արցախ: Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁴⁹⁸
5499. 1552 գարուն – Երևանի շրջակայքը Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁴⁹⁹
5500. 1552 օգոստոսի սկիզբ - դեկտեմբեր – Վասպուրականը, Տուրուբերանը և Արարատը Թահմասա I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող ու մասերի բաժանված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵⁰⁰
5501. 1552 օգոստոսի սկիզբ – Խյաթը քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁵⁰¹
5502. 1552 օգոստոսի սկիզբ – Արճեշի ճ-մ⁵⁵⁰²

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Օգոստոսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Օգոստոսի կեսից մինչև դեկտեմբեր Սեֆյանների շահության բանակը օղակեց քաղաքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

5503. 1552 օգոստոսի սկիզբ – Արճեշի ճ-մ⁵⁵⁰³

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը օղակեց քաղաքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

5504. 1552 օգոստոսի կես – Կարսը քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁵⁰⁴

5505. 1552 օգոստոսի 19 - հոկտեմբերի 2 – Կազանը Իվան IV Ահեղի գլխավորած Ռուսական թագավորության բանակը (150.000, որից 100.000 հեծյալ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Կազանի խանության բանակից (30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր: Կազանի խանությունը ոչնչացավ, իսկ Նրա տարածքն անցավ Ռուսական թագավորության:⁵⁵⁰⁵

5506. 1552 օգոստոսի վերջ – Քասեի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁵⁰⁶

5507. 1552 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի կես – Ամյուկ ամրոց շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 450 զինվոր:⁵⁵⁰⁷

5508. 1552 սեպտեմբերի վերջ – Վանի ճ-մ: Ամյուկից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000), որից հետո ասպատակեց Վասպուրականը: Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁵⁰⁸

5509. 1552 սեպտեմբերի վերջ – Քաղեշի ճ-մ⁵⁵⁰⁹

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Շամսադդինյանների էմիրության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Շամսադդինյանների էմիրության բանակը քաղաքից կրկին արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, հերթական անգամ պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք, թեև արդյունքում նահանջեց նաև հակառակորդը:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

5510. 1552 հոկտեմբերի կես – Կարիսի ճ-մ⁵⁵¹⁰

Շահգադե Իսմայիլի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 8.000) սկսեց մոտենալ Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում կենտրոնացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (25.000):

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը հարձակում գործեց Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահի վրա և պարտության մատնեց հակառակորդին, որը կորցրեց 300 ռազմիկ:

II փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի մի ջոկատ (50) հարձակում գործեց քաղաքից առաջացած Օսմանյան սուլթանության բանակի մեկ այլ ջոկատի (250) վրա և ոչնչացրեց նաև այն: Այս ընթացում, սակայն, Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակը դուրս եկավ քաղաքից և մարտակարգ ընդունեց:

III փուլ - Կեսօրին Սեֆյանների շահության բանակը, անսկատ առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ նաև սահմանափակ ուժերով հարձակման անցավ կենտրոնում, որից հետո, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին քաղաքի մոտ զբաղեցրած ամուր պաշտպանական դիրքերից:

IV փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի թևերը թիկունքային հարված հասցրին հակառակորդին և, շրջապատելով վերջինիս, արդեն օրվա երկրորդ կեսին ծանր պարտության մատնեցին: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 2.576 ռազմիկ:

V փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը մինչև քաղաքի պարիսպներ հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակը ծանր կորուստներ կրեց նաև դարպասներն անցնելու ժամանակ առաջացած հրմշտոցի ընթացքում:

VI փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը շրջափակեց քաղաքը, սակայն, զերծ մնալով նրա գրոհից, ի վերջո ասպատակեց շրջակայքը և հետ քաշվեց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 11.000 զինվոր:

5511. 1552 իոկտեմբերի վերջ - 1553 հունվարի վերջ - Արճեշը Թահմասպ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁵¹¹
5512. 1552 իոկտեմբերի վերջ - 1553 հունվարի վերջ - Բերկրին Թահմասպ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում քրդեր) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), ի վերջո ստիպեց հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁵¹²
5513. 1552 նոյեմբեր - Խյաթի ճ-մ: Կարինից առաջացող Սեֆյանների շահության բանակը (150) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (300): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ 47 զինվոր:⁵⁵¹³
5514. 1553 փետրվար - մարտ - Վասպուրականը և Կորճալը Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց, որից հետո կենտրոնացավ Նախիջևանում:⁵⁵¹⁴
5515. 1553 աշուն - Վասպուրականը և Կորճալը Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց, որից հետո կենտրոնացավ Նախիջևանում:⁵⁵¹⁵
5516. 1553 աշուն - Տալըր ու Գուզարքի արևմուտքը Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵¹⁶
5517. 1554 իուլիսի սկիզբ - իուլիսի վերջ - Նախիջևանը Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Հայեպ-Ամիր-Բասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Երևան-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծաձորը երթուղով արշաված և Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 50.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000), իր տիրապետությունը հաստատեց Սյունիքում ու Արցախում, նույն թվականի օգոստոսի 2-ին Գանձալի ճ-մ-ում (= Թախտի Սուլեյմանի ճ-մ) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 40.000), սակայն, պարենի խիստ պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարություններ առաջ, նույն երթուղով հետ քաշվեց Էրզրում (= Կարին):⁵⁵¹⁷
5518. 1554 աշուն - Արարատը, Բարձր Հայքը, Տալըր, Գուզարքը, ինչպես նաև Զաքթիի թագավորության հարավը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց՝ ավերելով Կարսի ամրությունները:⁵⁵¹⁸
5519. 1554 աշուն - Օլթիի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁵¹⁹ 1555 թվականի մայիսի 29-ին կքսվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական II պատերազմն ավարտվեց: Արդյունքում Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև: Կիլիկիան, Հայոց Միջագետքը, Ծոփքը, Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Տալքը, Մոկքը, Կորճալը,

ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևմտյան ու կենտրոնական մասերը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևելյան մասերը անցան Սեֆյանների շահությանը:

5520. 1556 զարուն – Գուգարք, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակի (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁵²⁰
5521. 1556 զարուն – Աթենի ամրոցը (Վրաստան, Գորիից հարավ) Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000), գրկելով ամրոցը ջրից, գրավեց Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) և նահանջեց Արցախ: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁵²¹
5522. 1558 զարուն – Գաղիսի ճ-մ (Գուգարք, Թռեղք գավառի հյուսիս, Շամշուղդեից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք) Լուարսաբ I-ի և Նրա որդի Սիմոնի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Գանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000), սակայն ստացվեց այնպես, որ Լուարսաբ I-ը իր թիկնապահ գնդով պատահաբար հայտնվեց հակառակորդի նահանջող ռազմիկների ուղու վրա և, վերջիններիս հետ ձեռնամարտում քաջաբար մարտնչելով, զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁵²²
5523. 1560 – Սապուրցլեի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Զաղաբում տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Արչիլ Բագրատունու գլխավորությամբ մանր հարձակումներ գործող Զարթլիի թագավորության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 200 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Արչիլը, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁵²³
5524. 1561 ամառ – Մուխրանի ճ-մ: Աշոտան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող լեռնականներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 2 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Աշոտանը, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁵²⁴

5525. 1562 զարուն – Ցիխլդեղի ճ-մ (Տփղիսից հարավ)⁵⁵²⁵

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի և Գեորգի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000), ինչպես նաև Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) մոտեցան Տփղիսին, որտեղ գտնվող Սեֆյանների շահության կայազորը (մոտ 1.500) պատրաստվեց պաշտպանության: Միաժամանակ, տեղեկանալով այս մասին, Գանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության և Շաքիի խանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում լեզգիներ և չերքեզներ) շարժվեց քաղաքին օգնության: Այս պայմաններում քրիստոնյաները սեփական ճամբարը շրջապատեցին խանդակով և պատրաստվեցին պաշտպանողական մարտ վարելուն:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը հետևակ վիճակում անցավ հարձակման և համառ մարտով գրավեց քրիստոնյաների կողմից պաշտպանվող խանդակը:

II փուլ – Քրիստոնյաները անցան հակահարձակման և, խուճապի մատնելով հակառակորդին, ստիպեցին վերջինիս աստիճանաբար փախուստի դիմել:

III փուլ – Ուժերը կենտրոնացրած Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման և, օգտվելով այն բանից, որ, պայմանավորված Գեորգիի զոհվելով, Կախեթիի թագավորության բանակը հեռանում է մարտադաշտից, ի վերջո հաղթանակ տարավ, որից հետո մտավ Տփղիս:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

5526. 1567 գարուն – Ղիվզամիի ճ-մ (Տփղիսից հարավ)⁵⁵²⁶

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) մոտեցան Դաուդ խանի գլխավորությամբ Տփղիսում հաստատված Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100):

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը մոտեցավ Սեֆյանների շահության բանակին և արդյունքում Դաուդ խանը իր կողմնակիցների հետ միասին, զգալով հակառակորդի բանակական գերակշռությունը, մանր ընդհարումներից հետո արագորեն նահանջեց քաղաք:

II փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հարվածեց հարձակման անցած Սեֆյանների շահության բանակին և համառ մարտից հետո գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 2.400, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

5527. 1568 գարուն – Սամաղյոյի ճ-մ (Սծխեթից 15 կմ արևմուտք, Կուրի աջ ափին): Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Դաուդ-խանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության ու Սեֆյանների շահության միացյալ բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 300, դաշնակիցը՝ 6.000 զինվոր:⁵⁵²⁷

5528. 1568 գարուն – Տինդի Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) չգրավեցին Դաուդ-խանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության ու Սեֆյանների շահության միացյալ բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, պաշտպանվողներից՝ հայերը մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁵²⁸

5529. 1569 գարուն – Փարցխիս բերդի ճ-մ⁵⁵²⁹

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մոտեցան Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում լեզգիներ և չերքեզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000, այդ թվում Կախաբեր Ղորղանաշվիլին), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման, որին ի պատասխան հակառակորդի բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող ուժերին, խառնեց վերջիններիս մարտակարգը:

II փուլ – Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ – Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում Սիմոն I-ը գերվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ 6.000 զինվոր: Սիմոն I-ը գերվեց, իսկ Դաուդ-խանը՝ Դավիթ IX-ը, հռչակվեց Զարթլիի թագավորության արքա և ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:

5530. 1570 հունիսի 2 - 1571 օգոստոսի 1 – Ֆամագուստան (Կիպրոս) Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000 սակրավորներ) գրավեցին Վենետիկի հանրապետության բանակից (7.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁵³⁰ Արդյունքում ողջ կղզին ընկավ Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:

5531. 1573 աշուն - 1578 մարտ - Մոլդովայի տարածքում ընթացող հակաօսմանական պատերազմին Մոլդովայի հոսպոդարության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում հոսպոդար Յոան Ահեղը, նրա եղբայրներ Յոան Պոտկովան, Կոնստանդինը, Ալեքսանդր Սերպազան ու վերջինիս որդի Պետրոսը):⁵⁵³¹
5532. 1574 աշուն - Տորգի ճ-մ (Կախեթի): Ալեքսանդր II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակի մի մասը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին գահակալական պայքար սկսած Կախեթի արքայի եղբորորդիների գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակի մյուս մասին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁵³² Ալեքսանդր II-ի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին:
5533. 1574 աշուն - Գուգարքի հյուսիսը ու Օգխի գետի հովիտը Թահմասպ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵³³
5534. 1576 հունիսի 24 - Չլոր լճի արևմտյան ափերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150), փորձելով ճնշել ապստամբական տրամադրությունները, ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁵³⁴
5535. 1576 հունիսի 30 - Մանգլիսի ճ-մ (Գուգարքի հյուսիս, Մանգլիս Փոր գավառի հյուսիս)⁵⁵³⁵

Ղվարղվարե Ջակելիի և նրա եղբայր Մանուչարի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (60) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) շարժվեցին դեպի Մանգլիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Շալկաշվիլիների ապստամբած բանակը (500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) շարժվեցին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակի հետևից՝ նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակում գործել վերջինիս վրա: Կառավարական բանակի հրամանատարությունը, սակայն, նախապես տեղեկացավ հակառակորդի այս մտադրության մասին:

I փուլ - Հունիսի լույս 30-ի գիշերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը լքեց սեփական ճամբարը և դարան մտավ նրա շրջակայքում: Ապստամբները, կարծելով թե հակառակորդը դիմել է փախուստի, մտան ճամբար, գրավեցին այն և սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ - Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը հարձակվեց ճամբար մտած հակառակորդի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 2, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40 զինվոր:

5536. 1576 հուլիսի 1 - Թմբկաբերդի շրջակայքը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 70) ասպատակեցին՝ ի վերջո ամրանալով ամրոցում:⁵⁵³⁶
5537. 1576 հուլիսի 2-4 - Վահանավանքի շրջակայքը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին՝ ի վերջո ամրանալով վանքում:⁵⁵³⁷
5538. 1576 հուլիսի 6 - Ռչեուլիի շրջակայքը (Թմբկաբերդի մոտ) Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 120) ասպատակեցին՝ ի վերջո ամրանալով գյուղաքաղաքում:⁵⁵³⁸
5539. 1576 հուլիսի 8 - Օլթիի շրջակայքը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին՝ ի վերջո ամրանալով քաղաքում ու իրենց տիրապետությունը հաստատելով նաև Խոզակին լճի շրջակայքում (Ջավախքի հարավ-արևմուտք, Չլոր լճից մոտ 20 մ հյուսիս):⁵⁵³⁹
5540. 1576 հուլիսի 19 - Չլոր լճի արևմտյան ափերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) ասպատակեցին՝ զգելով այն իրենց տիրապետության տակ:⁵⁵⁴⁰

5541. 1576 հունիսի 26 – Օլթիի շրջակայքը Շալիկաշվիլիների բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) ասպատակեցին՝ ի վերջո ամրանալով քաղաքում:⁵⁵⁴¹
5542. 1576 սեպտեմբերի 4 – Դեմոսի ամրոցը (Ածղուրի մոտ) Օլթիից առաջխաղացած Շալիկաշվիլիների բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20), օգտագործելով դավաճանությունը, փորձեցին անակնկալ հարվածով գրավել Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակից (մոտ 50) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10), սակայն կայազորի մտափոխման պատճառով ծրագիրը չհաջողվեց: Պարտվողները կորցրին 17 գերի, որոնցից հայերը կորցրին մոտ 4, դաշնակիցը՝ մոտ 13 զինվոր:⁵⁵⁴²
5543. 1576 սեպտեմբերի կես – Սգելիցիլիի ճ-մ (Ախալքալաքից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք): Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին Շալիկաշվիլիների բանակին (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 4, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40 զինվոր:⁵⁵⁴³
5544. 1577 մարտի սկիզբ – Ախլիս բերդը (Ածղուրի մոտ) Շալիկաշվիլիների բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) գրավեցին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 25 զինվոր:⁵⁵⁴⁴
5545. 1577 մարտի վերջ – Ախլիս բերդը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) գրավեցին Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 25 զինվոր:⁵⁵⁴⁵
5546. 1577 ապրիլ – Քաջատուևը (Գուգարք, Ջավախքի արևմուտք) Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 120), օգտագործելով դավաճանությունը, փորձեցին գրավել Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 50) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10), սակայն կայազորի մտափոխման պատճառով ծրագիրը չհաջողվեց: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 4, պաշտպանվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 1 զինվոր:⁵⁵⁴⁶
5547. 1577 ապրիլ – Չորր լճի արևմտյան ափերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁵⁴⁷
5548. 1577 սեպտեմբերի կես - հոկտեմբերի կես – Քաջատան շրջակայքը և Չորր լճի արևմտյան ափերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁵⁴⁸
5549. 1577 դեկտեմբերի 31 - 1578 հունվարի 5 – Թմբկաբերդը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) գրավեցին Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 25 զինվոր:⁵⁵⁴⁹
5550. 1578 հունվարի 5 – Ղվելի ամրոցը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) գրավեցին Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 25 զինվոր:⁵⁵⁵⁰
5551. 1578 հունվարի երկրորդ կես – Ջավախքը և Չորր լճի արևմտյան ափերը Սամցխեի աթաբեկության մասերի բաժանված կառավարական բանակը (մոտ 1.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ասպատակեցին և նահանջեցին՝ կենտրոնանալով Քաջատան ու Թմբկաբերդի շրջակայքում:⁵⁵⁵¹

Թուրք-Պարսկական III պատերազմ (1578-1590)

«Մեր զորքը բանդեց ու ավերեց գյուղերը, իսկ շինությունները ոչնչացվեցին և հողին հավասարեցվեցին: Երևանում մերոնք ամեն ինչ կրակի տվեցին, այրեցին ու հողին հավասարեցրին, իսկ Նախիջևանում այն աստիճան բանդեցին և ավերեցին բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերը և շինությունները, որ շինության ու կենդանության հետք անգամ չմնաց»

Իբրահիմ Փեչեվի

5552. 1578 փետրվարի 26 – Օլթեհի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (8.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության և Շալիկաշվիլիների միացյալ բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 10 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 7 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր:⁵⁵⁵²
5553. 1578 փետրվարի վերջ – Գորիկ Օսմանյան սուլթանության բանակը (7.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁵⁵³
5554. 1578 մարտի սկիզբ – Օլթեհի ճ-մ: Սեֆյանների շահության և Շալիկաշվիլիների միացյալ բանակը (600) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000), ինչև արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը հեռացավ նաև Գորիկից: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 900 զինվոր:⁵⁵⁵⁴
5555. 1578 հուլիսի վերջ – Յեթր և Ուրմիան Օսմանյան սուլթանության ու Շամսադդինյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ 20.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁵⁵⁵
5556. 1578 օգոստոսի սկիզբ – Վանի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության և Շամսադդինյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 30, պարտվողները՝ 300 զինվոր:⁵⁵⁵⁶
5557. 1578 օգոստոսի սկիզբ – Արդահանի ճ-մ: Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Էրզրումից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 200.000) առաջապահը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ 600 զինվոր:⁵⁵⁵⁷
5558. 1578 օգոստոսի 7-12 – Մգելիցիխեն Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 199.000), ուժերի մի մասը (40.000) թողնելով ճամբարած Չլդր լճի արևմտյան ափին, իսկ մնացած ուժերն էլ ցրելով Սամցխեի աթաբեկության տարածքում, դրանց մասերից մեկով (մոտ 30.000) պաշարեց, սակայն այդպես էլ չգրավեց Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁵⁵⁸
5559. 1578 օգոստոսի 8 – Քաթառունը, ինչպես նաև Ղվեյի և Տետրի-գիխե ամրոցները (վերջինը՝ Արարատ, Վանանդի հյուսիս-արևելք, Չլդր լճի ափին) Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Շալիկաշվիլիների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 900): Յայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁵⁵⁵⁹

«1570-ական թվականների վերջերին և ութսունական թվականների սկզբին շահական իշխանությունը այն աստիճան էր թուլացած, որ միանգամայն անգոր գտնվեց ցեղային ավագանուն զսպելու գործում: Ամենուր ծայր աման միջցեղային վեճեր և ընդհարումներ: Սեֆյանների ներքին և արտաքին թշնամիները առիթը բաց չթողեցին օգտվելու ստեղծված իրավիճակից: Եվ երբ թուրքական սուլթանը Իրանի դեմ սկսեց Նոր պատերազմ ու Նրա դեմ շարժեց իր հսկայական բանակներից մեկը, իրար հետ թշնամացած ղզլբաշ էմիրները չկարողացան կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը»

Կ. Ռիժով

Մուհամմեդ խան Ուստաշլուի և Իմամ-գուլի խան Ղաջարի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000, որից 30.000 հեծյալ), Նախատեսելով անակնկալ հարված հասցնել հակառակորդին, անսկառ մոտեցավ Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 195.000)՝ Ենի-Ղայեի մոտ ճամբարած մասին (40.000), ընդ որում մարտի համար հատուկ ընտրվել էր անձրևային ու թաց մի օր՝ այն հաշվարկով, որ վառողը խոնավ լինի և օսմանյան հրազենը չգործի կամ լինի քիչ արդյունավետ:

I փուլ – Սկիզբ առած հորդառատ անձրևի պայմաններում Սեֆյանների շահության բանակը վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ճամբարի վրա՝ ոչնչացնելով հակառակորդի հետախույզներին և պահակայիններին: Փրկվածներից ոմանք, սակայն, այնուհանդերձ հասցրին հիմնական ուժերին տեղեկացնել ստեղծված իրավիճակի մասին: Այս պայմաններում Մուստաֆա Լալա փաշան հակառակորդի առաջխաղացման ուղղությամբ ուղղեց այդ պահին առկա բոլոր հնարավոր ուժերը, որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում ամենից առաջ քրդերը՝ միաժամանակ շտապ միջոցներ ձեռնարկելով ցրված ուժերը հավաքելու ուղղությամբ:

II փուլ – Օրվա առաջին կեսին հարձակողական գործողությունները շարունակող Սեֆյանների շահության բանակը ոչնչացրեց իր դեմ դուրս եկած հակառակորդի բոլոր ուժերին, ընդ որում հատկապես ծանր կորուստներ կրեցին քրդերը:

III փուլ – Օրվա կեսին Սեֆյանների շահության բանակը հարձակման անցավ արդեն սեփական ճամբարում ամուր պաշտպանության անցած հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն համառ դիմադրության հանդիպեց, որի կազմակերպիչը Օսման փաշան էր: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակին հաջողվեց հետ մղել մինչև օրվա երկրորդ կես շարունակված հակառակորդի մի քանի հզոր գրոհներ՝ զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

IV փուլ – Երեկոյան Օսմանյան սուլթանության բանակի մինչ այդ ցրված ուժերը, սկսեցին խոշոր խմբերով ճամբար վերադառնալ: Արդյունքում, օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդը բաց է թողել Նահանջի հարմար պահը, ճակատից և թիկունքից համակցված հարված հասցրած Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջապատեց Սեֆյանների շահության բանակին և, չնայած վերսկսված հորդառատ անձրևին, երբ կողմերը մարտնչում էին բացառապես միայն սառը զենքերով, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

V փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը հետապնդեց Սեֆյանների շահության բանակին մինչ ուշ գիշեր և միայն վրա հասած մութը փրկեց վերջինիս վերջնական ջախջախումից:

Հաղթողները կորցրին մոտ 10.000, պարտվողները՝ մոտ 30.000 զինվոր, ընդ որում գերիները, որոնց թվում շատ էին Նաև անձիք բանակի ղեկավար կազմից, անխտիր մահապատժի ենթարկվեցին:

5561. 1578 օգոստոսի 24 – Տինիս Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Չորր լճի առաջխաղացած և Սամցխեի աթաբեկության տարածքը իրեն ենթարկեցրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Դավիթ IX-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 100) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 30), որից հետո առաջացավ մինչև Լոռի: Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁶¹ Ամմիջապես էլ Տիֆլիսը ուժեղ ամրացվեց,

այնտեղ տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (6.000, 100 հրանոթ) և վերջինս վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության:

5562. 1578 օգոստոսի 26 – Գորին Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Զարթլի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁵⁶²
5563. 1578 օգոստոսի վերջ – Սուխրանկիի ճ-մ¹: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ապստամբած ու Գորին հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁵⁶³
5564. 1578 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի 10 – Լիսյան լեռան ճ-մ⁵⁵⁶⁴

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000), առաջնալով դեպի Իմերեթիայի թագավորության տարածք, մոտեցավ Յերակլի Բագրատունու գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 6.000):

I փուլ – Օգոստոսի վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Սեպտեմբերի 1-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հերթական հարձակումը գործեց, սակայն համառ մարտից հետո կրկին հաջողության չհասավ և նահանջեց:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 10-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց նահանջել, սակայն այդ ընթացքում հարձակման ենթարկվեց քրիստոնյաների կողմից և ծանր կորուստներ կրեց:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

5565. 1578 սեպտեմբերի 9 – Ղոլուն-Ղեջիդիի ճ-մ⁵⁵⁶⁵

Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Տինդիս առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության (100.000) և Կախեթի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) արշավանք սկսեցին դեպի հարավ-արևելք և Իորի գետի աջ ափով 9 օրվա ընթացքում մոտեցան Ղոլուն-Ղեջիդիի գետնանցումին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սեֆյանների շահության բանակի ղեկավարությունը սեփական բանակը (42.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին² (մոտ 500) բաժանեց երեք մասի՝ նախատեսելով աքցանի մեջ վերցնել երթի մեջ գտնվող թշնամու բանակին: Սեֆյանների բանակի առաջին մասը (12.000) տեղաբաշխվեց թշնամու բանակի շարժման ուղղության դիմաց՝ Ալազանի գետի ձախ ափին, իսկ երկրորդ (20.000) և երրորդ (10.000) մասերը, խնդիր ունենալով գետանցել, համապատասխանաբար, Կուրն ու Իորին և թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդին, Կուր գետի աջ ափով ու Իորի գետի ձախ ափով սկսեցին շարժվել դեպի հյուսիս:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի առաջին մասը անակնկալ հարձակվեց թշնամու մոտեցող բանակի առաջապահի վրա և, զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս, սակայն նաև հետապնդվելով թշնամու առաջապահի կողմից, նախապես պատրաստված գետնանցումով նահանջեց ելման դիրքեր:

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել հենց Մուխրանիում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ գործում էր հենց այդ տարածքում:

² Այս ճակատամարտին Սեֆյանների շահության բանակի կազմում Յայ ռազմիկների մասնակցության մասին Նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ, նախ, առկա էին ուժեր Կուրի աջափնյակից և հետո՝ ուղղակի հիշատակվում է Կապանի կառավարիչ Ալի-բեկը: Այս պայմաններում, հաշվի առնելով ստեղծված ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ Սեֆյանների բանակում անկասկած եղել են Յայ ռազմիկների գոնե մի քանի հարյուրյակ:

II փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի երկրորդ մասը Ղոյուն-Ղեջիդիի գետնանցումով անակնկալ գետանցեց Կուրը և թիկունքային հզոր հարված հասցրեց Ալազանին գետանցել պատրաստվող Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահին, ինչ արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ - Մարտի մեջ մտավ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակի մի մասը և իր հերթին թիկունքային հարված հասցրեց Սեֆյանների շահության բանակի երկրորդ մասին:

IV փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի երրորդ մասը գետանցեց Իորին և իր հերթին հարվածեց թշնամու բանակին, որը սկսեց պարտություն կրել:

V փուլ - Մուստաֆա Լալա փաշան մարտի մեջ մտցրեց իր բանակային հիմնական ուժերը և, շրջապատելով ու հուժկու հարված հասցնելով թշնամու բանակին, վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակը հատկապես ծանր կորուստներ կրեց հակառակորդի հրետանային կրակից:

VI փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի մասերը փորձեցին գետնանցումներով վերադառնալ ելման դիրքեր, սակայն գետնանցումները փլվեցին և փախչողների զգալի մասը խեղդվեց կամ ընկավ մարտում:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ 15.000, պարտվողներից հայերը մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր:

5566. 1578 սեպտեմբերի 16 - Քանդակի ճ-մ (Կուր գետի ձախ ափին, Պարտավից մոտ 35 կմ հյուսիս): Սեֆյանների շահության նահանջող բանակի մնացորդների (մոտ 15.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության (մոտ 90.000) և Կախեթի թագավորության (մոտ 19.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.900) ի վերջո գետին սեղմեցին և ծանր պարտության մատնեցին թշնամուն՝ օգտվելով նրանից, որ գետի մյուս ափ անցնել փորձողների ծանրության տակ գետնանցումը փլուզվել էր: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր: Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հարավ-արևելք՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև սեպտեմբերի վերջ առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Արեշ, Շաքի, Շամախի ու Դերբենդ և, իր տիրապետությունը հաստատեց Աղվանքի ողջ տարածքի նկատմամբ: Դրանից հետո, թողնելով կայազորային ուժեր, Մուստաֆա Լալան, ինչպես և նախատեսված էր նախապես, իր հիմնական ուժերով սկսեց աստիճանաբար նահանջել՝ հոկտեմբերի սկզբին կենտրոնանալով Տփղիսի շրջակայքում: Միաժամանակ Արեշը և Շամախին ուժեղ ամրացվեցին, այդ քաղաքներում տեղաբաշխվեցին օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազորներ (5.000, 200 հրանոթ Արեշում, 10.000՝ Շամախիում) ու դրանք վերածվեցին օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրությունների:⁵⁵⁶⁶

5567. 1578 հոկտեմբերի սկիզբ - Գանձակի ճ-մ: Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության (մոտ 80.000) և Կախեթի թագավորության (մոտ 18.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.800) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), որից հետո, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 60, դաշնակիցը՝ մոտ 600, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁵⁶⁷

5568. 1578 հոկտեմբերի սկիզբ - Արցախը, Արարատ նահանգի արևելյան գավառները, Երևանի շրջակայքը ու Նախիջևան գավառը Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵⁶⁸

5569. 1578 հոկտեմբերի վերջ - Սալյանի ճ-մ (Կուր գետի ձախ ափին, Փայտակարան քաղաքից մոտ 22 կմ արևելք): Սեֆյանների շահության բանակը (10.000) գիշերային մարտում հաղթեց Օսմանյան սուլթանության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 8, դաշնակիցը՝ 2.000, թշնամին՝ 300 զինվոր:⁵⁵⁶⁹

5570. 1578 նոյեմբերի 6 – Գուգարքի ճ-մ¹: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Տիդիսից հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 80.000) վերջապահին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁵⁷⁰

5571. 1578 նոյեմբերի 9 – Արեշի ճ-մ⁵⁵⁷¹

Արաս խանի գլխավորությամբ Արցախից առաջխաղացած և Կուրի ձախ ափ անցած Սեֆյանների շահության բանակը (10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները² (մոտ 500) մոտեցան քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (5.000³):

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց քաղաքի վրա և, դուրս քաշելով այնտեղից Զեյտաս փաշայի գլխավորած կայազորը, շրջապատեց ու գլխովին ոչնչացրեց այն: Նույն այս ժամանակ, տեղեկանալով զարգացող իրադարձությունների մասին, Շամախից առանձին խմբերով սկսեցին դեպի Արեշ շարժվել Օսմանյան սուլթանության բանակի երեք ջոկատներ:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության առաջին բանակի (700) վրա և, քաշելով վերջինիս դարանը, ոչնչացրեց:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը կրկին տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության երկրորդ բանակի (300) վրա ու, սրան ևս քաշելով դարանը, ոչնչացրեց:

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հերթական անգամ հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության երրորդ բանակի (1.000) վրա և, քաշելով վերջինիս դարանը, այն ևս ոչնչացրեց, որից հետո սկսեց առաջանալ դեպի Շամախի:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.800 զինվոր:

5572. 1578 նոյեմբերի 9-12 – Շամախիի ճ-մ⁵⁵⁷²

Համգա-Միրզայի գլխավորությամբ Սալլախից առաջխաղացում իրականացրած Սեֆյանների շահության բանակը (25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) աննկատ մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության (10.000⁴) ու Կախեթիի թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակին և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Նույն այս ժամանակ հյուսիսից սկսեց քաղաքին մոտենալ Ղրիմի (15.000), Ղայթաղի (30.000) և Լեզգիական (3.000) խանությունների, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության (300 ենիչերիներ, 10 հրանոթ) միացյալ բանակը, ինչի մասին օսմանյան հրամանատարությունը տեղյակ էր, իսկ հակառակորդի հրամանատարությունը՝ ոչ:

I փուլ – Նոյեմբերի 9-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարվածով քաղաք մտավ, սակայն մինչև երեկո տևած և փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած փողոցային մարտերի արդյունքում ի վերջո հետ մղվեց քաղաքի մատույցներ:

II փուլ – Նոյեմբերի 10-ին Սեֆյանների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գուգարքում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ հեռանում էր հենց այս տարածքով:

² Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին Նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Արաս խանը թշնամու դեմ էր ելել Արցախից: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ նրա բանակում անկասկած եղել են Հայ ռազմիկների գոնե մի քանի հարյուրակներ՝ մանավանդ հաշվի առնելով հաղորդումը ռայաներից հավաքագրված «վախկոտ հետևակայիների» մասին (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

³ Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով, որ Արեշում թողնվել էր 5.000 հոգուց կազմված օսմանյան կայազոր (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

⁴ Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով, որ Շամախիում թողնվել էր 10.000 հոգուց կազմված օսմանյան կայազոր:

III փուլ – Նոյեմբերի 11-ին Արաս խանի գլխավորությամբ Անեշի առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները¹ (մոտ 400) միացան գրոհին և ողջ օրը տևած համառ փողոցային մարտերի արդյունքում քաղաքի զգալի մասն ի վերջո գրավեց:

IV փուլ – Նոյեմբերի 12-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անցավ վճռական գրոհի ու գրավեց քաղաքի հիմնական մասը:

V փուլ – Օրվա կեսին քաղաքին մոտեցավ Ղրիմի, Ղայթաղի ու Լեզգիական խանությունների, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության միացյալ բանակը և անակնկալ հարվածով ծանր պարտության մատնեց Սեֆյանների շահության բանակին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 17.000 զինվոր, ընդ որում գերիները, որոնց թվում շատ էին նաև անձիք բանակի ղեկավար կազմից, անխտիր մահապատժի ենթարկվեցին:

5573. 1578 Նոյեմբերի կես – Վարդանակերտ գավառի ճ-մ: Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 13.000) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000) և ձեռք բերեց հսկայական ավար: Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ 1.000 զինվոր:⁵⁵⁷³

5574. 1578 Նոյեմբերի 26-27 – Շամախիի ճ-մ⁵⁵⁷⁴

Միրզա-Սալմանի գլխավորությամբ Սալյանիից առաջխաղացում իրականացրած Սեֆյանների շահության բանակը (80.000, որից 12.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անսկստ մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000):

I փուլ – Նոյեմբերի 26-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարվածով մտավ քաղաք, սակայն միջև երեկո տևած և փոփոխական հաջողությամբ ընթացած փողոցային մարտերի արդյունքում ի վերջո հետ մղվեց քաղաքի մատույցներ՝ կորցնելով 5.000 ռազմիկ:

II փուլ – Նոյեմբերի 27-ին քաղաքը պաշարողները, հանդերձավորվելով որպես վաճառականներ, թափանցեցին քաղաքի գրեթե կենտրոնում գտնվող շուկան և անակնկալ հարվածով տիրեցին նրան, սակայն թշնամու մի ջոկատ (2.000) հարձակվողներին ի վերջո հետ մղեց ելման դիրքեր: Միաժամանակ, տեղեկանալով, որ հարավ-արևմուտքից քաղաքին է մոտենում Ղրիմի (12.000), ինչպես նաև Ղայթաղի և Լեզգիական (ընդհանուր՝ 25.000) խանությունների միացյալ բանակը, քաղաքի հետագա գրոհը հետաձգվեց և Սեֆյանների շահության բանակը շարժվեց հերթական այս հակառակորդի դեմ:

III փուլ – Նոյեմբերի 28-ին Մոլլա-Հասանում (Արեշից արևելք) Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարված հասցրեց երթի մեջ գտնվող, ավարը տեղափոխելով զբաղված և անկարգ վիճակում առաջացող Ղրիմի, ինչպես նաև Ղայթաղի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին և գլխովին ջախջախեց: Այս պայմաններում, տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց Շամախին և դեկտեմբերի 1-ին նահանջեց դեպի հյուսիս՝ կորցնելով գումակի ու հրետանու մի մասը, ծանր կորուստներ կրելով ցրտից և միայն մեծ դժվարությամբ ի վերջո հասցնելով ամրանալ Դերբենդում:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 9.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

5575. 1578 դեկտեմբերի սկիզբ – Անեշի ճ-մ: Համզա-Միրզայի գլխավորությամբ Շամախիից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները² (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն

¹ Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Արաս խանը թշնամու դեմ էր ելել Արցախից և այս ճակատամարտը հանդիսանում էր նախորդի տրամաբանական շարունակությունը: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ նրա բանակում անկասկած եղել են Հայ ռազմիկների գոնե մի քանի հարյուրյակ:

² Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Համզա-Միրզան թշնամու դեմ էր ելել Փայտակարանից: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ նրա բանակում

- ասպատակող և քաղաք վերադարձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (7.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁵⁵⁷⁵
5576. 1578 դեկտեմբերի կես - Լոռի ամրոցը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁵⁷⁶
5577. 1579 մարտ - Գորին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁵⁷⁷
5578. 1579 մարտ - Ախալցխայի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց:⁵⁵⁷⁸
5579. 1579 ապրիլ - Ախալցխայի շրջակայքը ու Զարթլիի թագավորության հարավը Բորժոմիի կիրճով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵⁷⁹
5580. 1579 մայիս - Գուգարքը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (3.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁵⁸⁰
5581. 1579 ամառ - Արարատ նահանգի արևելյան գավառները ու Կարսի շրջակայքը Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Էրզրումից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000) ասպատակեց՝ գերելով 24.000 խաղաղ բնակիչ ու վերակառուցելով Կարսը, որը վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության:⁵⁵⁸¹
5582. 1579 ամառ - սեպտեմբերի սկիզբ - Տինդիս Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (6.000, 100 հրանոթ), սակայն, տեղեկանալով հարավից քաղաքին օգնության շտապող ուժերի մասին, շարժվեցին այդ ուղղությամբ: Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁵⁸²
5583. 1579 սեպտեմբերի վերջ - Ղանկիսի ճ-մ⁵⁵⁸³

Կարսը վերականգնելուց հետո Մուստաֆա Լալա փաշան որոշեց Հասան փաշայի գլխավորությամբ օժանդակ ուժեր (20.000) ուղարկել Տիֆլիսի կայազորին օգնության: Այդ մասին ժամանակին տեղեկացած Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) դարանը դրեցին Կարսից Տինդիս ուղղվող հակառակորդի բանակի առաջխաղացման ուղու վրա:

I փուլ - Դարանակալ ուժերը անակնկալ հարձակում գործեցին հակառակորդի բանակի առաջապահի (8.000) վրա և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

II փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը, ձգտելով զարգացնել հաջողությունը, դուրս եկավ նախապես զբաղեցրած բարենպաստ դիրքերից և հարձակում գործեց հակառակորդի հիմնական բանակի վրա, սակայն վերջինս, մարտի մեջ մտնելով նոր ուժեր, շրջապատեց Սեֆյանների շահության բանակին:

III փուլ - Զարթլիի թագավորության բանակը փորձեց օգնել դաշնակցին, սակայն որևէ հաջողության չհասավ և նահանջեց, իսկ Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջապատեց և վերջնականապես ոչնչացրեց Սեֆյանների շահության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 4.800, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

5584. 1579 հոկտեմբերի սկիզբ - Գուգարքի ճ-մ¹: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին Հասան փաշայի գլխավորությամբ Տիդիսից Էրզրում հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 10.000) վերջապահին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁵⁸⁴
5585. 1579 հոկտեմբերի վերջ - Աղվանք, Ուտիք և Աղախը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած ու Սամուր գետի ճ-մ-ում (Դերբենդ ամրոցից մոտ 30 կմ հարավ) Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 10.000) պարտության մատնած Մեհմեդ-Գիրեի գլխավորած Ղրիմի խանության (100.000) բանակը ասպատակեց և ձեռք բերած հսկայական ավարով նահանջեց:⁵⁵⁸⁵
5586. 1580 գարուն - Հիվզամիի ճ-մ: Ալեքսանդր II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սիմոն I-ի շքախմբին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող հայերին (մոտ 150): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, պաշտպանվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30 զինվոր:⁵⁵⁸⁶
5587. 1580 գարուն - Չոտորիի ճ-մ (Կախեթի): Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁵⁸⁷
5588. 1580 ամառ - Կուրի ճ-մ (Փայտակարան, Հրաբոտ Պերոժ գավառ, Կուրի ափին, ծովափից 3 կմ արևմուտք): Դերբենդի լեռնանցքից արշաված ու աննկատ գետանցում իրականացրած Ղրիմի խանության բանակը (20.000) անակնկալ հարձակվեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակի (18.000) վրա և գլխովին ջախջախեց վերջինիս: Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ 17.700 զինվոր:⁵⁵⁸⁸
5589. 1580 ամառ - Սոլյա-Հասանի ճ-մ: Աղախից առաջխաղացած և Կուրի ձախ ափ անցած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հետ մղեցին Ղրիմի խանության (մոտ 15.000) և Օսմանյան սուլթանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁵⁸⁹
5590. 1580 հունիս - Լոռի ամրոցը և Նրա շրջակայքը Սամցխեի աթաբեկության ու Օսմանյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵⁹⁰
5591. 1580 օգոստոս - Լոռի ամրոցը Մեհմեդ-Սիևան փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁵⁹¹
5592. 1580 սեպտեմբեր - Գորին Մեհմեդ-Սիևան փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁵⁹²
5593. 1580 հոկտեմբերի 4-10 - Արարատ նահանգի արևելյան գավառները ու Երևանի շրջակայքը Կարսից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁵⁹³
5594. 1581 հունվար - Սուխրանիի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Գորիից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000): Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁵⁹⁴
5595. 1581 գարուն - Տիդիսի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), հարձակումով ու կեղծ նահանջով քաղաքից դուրս քաշելով թշնամուն, հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁵⁹⁵

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գուգարքում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ հեռանում էր հենց այս տարածքով:

5596. 1581 գարուն – Շամախիի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղերբենից առաջխաղացած Ղրիմի խանության (մոտ 20.000) ու Օսմանյան սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁵⁹⁶
5597. 1581 գարուն – Շարուրանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 400) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁵⁹⁷
5598. 1581 ամառ – Կարսի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (8.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին պարենամթերք ձեռք բերելու համար արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁵⁹⁸
5599. Մոտ 1581 ամառ – Մոկքի ճ-մ: Մոկքի քրդերի առաջնորդ Միր-Ահմեդի բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Յասան-բեկի գլխավորած քրդերին (մոտ 1.000) և Օսմանյան սուլթանության բանակին (300): Յաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁵⁹⁹
5600. 1582 մարտ – Լոռի ամրոցի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁶⁰⁰
5601. 1582 ապրիլի 1 – Լոռի ամրոցը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶⁰¹
5602. 1582 ամառ – Տիդիսի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 1.300, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁶⁰²
5603. 1582 ամառ – Գուգարքի ճ-մ: Զարթիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին գյուղերում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶⁰³
5604. 1583 մայիսի սկիզբ – Տիդիս Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), սակայն, չամրանալով քաղաքում, հետ քաշվեցին: Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶⁰⁴
5605. 1583 մայիսի 9-13 – Քաշ Փեթեի ճ-մ (Յարավային Դաղստան, Սամուր գետի աջ ափին)⁵⁶⁰⁵

Իմամ-գուլի խանի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ – Մայիսի 9-ին Սեֆյանների շահության բանակը հարվածեց Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահին և, փախուստի մատնելով վերջինիս, սկսեց հետապնդել:

II փուլ – Մայիսի 10-ին Օսման փաշան, մարտի մեջ մտցնելով Նոր ուժեր, կանգնեցրեց Սեֆյանների շահության բանակի առաջխաղացումը: Սկիզբ առան համառ մարտերը, ընդ որում դրանք չընդհատվեցին նաև մուրթն ընկնելուն պես, երբ կողմերը շարունակեցին մարտնչել ջահերի լույսի տակ:

III փուլ – Մայիսի 11-ին կնքվեց զինադադար, սակայն մայիսի 12-ին, երբ մարտերը վերսկսվեցին, Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և, ծանր պարտության մատնելով հակառակորդին, վերջինիս մատնեց փախուստի:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 7.500 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 7.400 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 4.000 զինվոր:

5606. 1583 հունիս - Շամշուղե ամրոցը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶⁰⁶
5607. 1583 օգոստոս - Լոռի ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Զարթլիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 800): Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶⁰⁷
5608. 1583 օգոստոս - Երևանի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶⁰⁸
5609. 1583 օգոստոս - Գանձակի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶⁰⁹
5610. 1583 սեպտեմբեր - Երևանը Ֆարիադ փաշայի գլխավորությամբ Էրզրում-Բասեն-Կարս-Մասյացոտն-Արագածոտն երթուղով ասպատակելով առաջխաղացող Օսմանյան սուլթանության բանակը (300.000) պաշարեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որոնք որոշ դիմադրությունից հետո պատվավոր անձնատվության ենթարկվեցին և հեռացան քաղաքից: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁶¹⁰
5611. 1583 սեպտեմբեր - Նախիջևանը, Մարանդը և Սոֆիանը Ֆարիադ փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ Երևանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁶¹¹ Գերվեց 60.000 խաղաղ բնակիչ: Անմիջապես էլ, հիմք ընդունելով քաղաքի նախկին ամրությունները, ըստ օսմանյան ռազմական համակարգի սկզբունքների կառուցվեց Երևանի բերդը, քաղաքում տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (8.000) և քաղաքը, այն բանից հետո, երբ Ֆարիադ փաշան հիմնական ուժերով վերադարձավ Էրզրում, վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության: Որոշ ժամանակ անց ամրացվեց նաև Հերը, որտեղ տեղակայվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (8.000, 200 հրանոթ), ամրացվեց նաև Շեյթան-դալա ամրոցը (Հերի մոտ) և սրանք ևս իրենց հերթին վերածվեցին սահմանային կարևոր ամրությունների:
5612. 1583 հոկտեմբեր - Դմանխը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), սակայն շուտով լքեցին այն,: Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶¹²
5613. 1583 նոյեմբեր - Երևանի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶¹³
5614. 1583 նոյեմբեր - Գուգարքի արևմուտքը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները ասպատակեցին և նահանջեցին՝ վերացնելով Մանուչար Ջակելիի դեմ առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁶¹⁴
5615. 1583 դեկտեմբեր - Տայքը և Գուգարքը Էրզրումից առաջխաղացած ու մասերի բաժանված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶¹⁵ Այս ընթացքում կառուցվեց Դմանխի ամրոցը, որտեղ տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (8.000, 200 հրանոթ) և վերջինս վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության:
5616. 1584 գարուն - Խատիսուփեյի ճ-մ (Շամշուղեից մոտ 10 կմ հարավ-արևելք): Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) վաղ լուսաբացին անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 20.000), սակայն, չմտնելով տևական մարտի

մեջ, ի վերջո հետ քաշվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁶¹⁶

5617. 1584 դեկտեմբեր - 1585 հունվար - Տայր և Գուգարքը մասերի բաժանված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց ու նահանջեց Էրզրում և Կարս:⁵⁶¹⁷
5618. 1585 հունվար - Արդահանի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին երթի մեջ գտնվող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000) ու խլեցին տեղափոխվող բանակային գանձարանը: Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁶¹⁸
5619. 1585 մարտի 30 - Լոռի ամրոցի ճ-մ: Սիմոն I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ 473 զինվոր:⁵⁶¹⁹
5620. 1585 ապրիլի 1 - հունիսի 10 - Լոռի ամրոցը Սիմոն I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁶²⁰
5621. 1585 հունիս - Ալկիքար ամրոցի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Չեխալ-բեկի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած և Մարանից նահանջող Շամբոյանների Էմիրության բանակին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 300, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Չեխալ-բեկը:⁵⁶²¹

5622. 1585 օգոստոսի վերջ - Սոֆիանի ճ-մ⁵⁶²²

Օսման փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (230.000), ասպատակելով առաջանալով Էրզրում-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյադուն-Արագածուն-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով, պատրաստվեց գրավել Թավրիզը: Այս պայմաններում Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (22.000, որից 10.000 հեծյալ) դարան դրեց Սոֆիանից դեպի հարավ ձգվող տարածքում:

I փուլ - Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորը անակնկալ հարձակվեց ուժերը ցրած թշնամու բանակի վրա և, ոչնչացնելով 7.000 ռազմիկ, նահանջեց:

II փուլ - Օսման փաշան, առանձնացնելով ուժեղ հեծյալ մի ջոկատ (14.000), այն ուղարկեց թշնամու բանակի դեմ, սակայն Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորը անակնկալ և անկանոն հարվածներով վերջինիս ևս ծանր կորուստներ պատճառեց:

III փուլ - Օսման փաշան մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և արդյունքում Սեֆյանների շահության բանակը ի վերջո ստիպված նահանջեց:

Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 15.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի Թավրիզ, Օսմանյան սուլթանության բանակն ի վերջո, հաղթահարելով քաղաքի աշխարհագրի համառ դիմադրությունը, գրավեց այն և հիմնովին ավերեց՝ կոտորելով ու գերեվարելով նաև խաղաղ բնակչությանը:

5623. 1585 հոկտեմբերի 15- նոյեմբերի 1 - Թավրիզի ճ-մ⁵⁶²³

Օսման փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը (40.000), առաջանալով Թավրիզից դեպի հարավ, մոտեցավ Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (40.000, որից 20.000 հեծյալ):

I փուլ - Հոկտեմբերի 15-ին Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորային մի ջոկատ (600) հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, կեղծ նահանջով առաջ քաշելով վերջինիս, զցեց հեծելազորային հիմնական ուժերի պատրաստած դարանը ու ծանր պարտության մատնեց:

II փուլ – Հոկտեմբերի 25-ին Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը (70.000) կրկին շարժվեց թշնամու դեմ, որի արդյունքում բռնկված համառ ու արյունահեղ մարտում կողմերը նահանջեցին ելման դիրքեր: Դրանից հետո, մի ուժեղ կայազոր (12.000) թողնելով Թավրիզում կառուցված ամրոցում և վերածելով այն Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքը ու սկսեց աստիճանաբար նահանջել հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ:

III փուլ – Հոկտեմբերի 28-ին Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության հեծելազորը (28.000) Շամբ-ի-Ղազանի մոտակայքում անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի նահանջող բանակի վերջապահի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս՝ ձեռք գցելով մեծ քանակի ավար:

IV փուլ – Օսման փաշայի ծանր հիվանդության պայմաններում Օսմանյան սուլթանության բանակի փաստացի հրամանատարությունն իրականացնող Ջալալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան հիմնական ուժերով օգնության հասավ սեփական բանակի վերջապահին և, պարտության մատնելով, հետ շարժեց ավարառությամբ զբաղված Սեֆյանների շահության բանակին: Հոկտեմբերի 31-ին Օսման փաշան մահացավ:

V փուլ – Նոյեմբերի 1-ին Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության հեծելազորը փորձեց կեղծ հարձակումով կրկին մարտի հրավիրել հակառակորդին, սակայն հաջողության չհասավ: Դրանից հետո վերջինս մտադրվեց անցնել Ափչայ գետը և հետագայում դարձնել հարված հասցնել գետանցում իրականացնող հակառակորդին, սակայն, քանի որ գետը հորդացել էր, կորցնելով 3.000 ռազմիկ, ի վերջո ստիպված եղավ հրաժարվել այդ մտադրությունից: Արդյունքում, արդեն Ջալալզադե Յուսուֆ Սինան փաշայի ընդհանուր հրամանատարության տակ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը, ասպատակելով անցնելով Գաբիթյան-Բաքեան-Յեր-Ճվաշ-Արտագ-Կոզուլիտ-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով, ի վերջո կենտրոնացավ Էրզրումում:

Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 60.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Իր հերթին Թավրիզ վերադարձած Սեֆյանների շահության բանակը սկսեց քաղաքի միջնաբերդում ամրացած օսմանյան կայազորի պաշարումը, սակայն, չնայած կրած ծանր կորուստներին, այդպես էլ չկարողացավ հաջողության հասնել:

5624. 1585 սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբերի սկիզբ - Վասպուրականը Թավրիզից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶²⁴
5625. 1585 հոկտեմբերի կես - Գորիի ճ-մ: Արքայազն Գոչայի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (500) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ոչնչացրին քաղաքում տեղավորված Օսմանյան կայազորին պարեն տանող Օսմանյան սուլթանության բանակին (500), սակայն պարենամթերքն այնուհանդերձ հասցվեց քաղաք: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁶²⁵
5626. 1585 հոկտեմբերի վերջ - Տոնիս Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), սակայն, չամրանալով քաղաքում, հետ քաշվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁶²⁶
5627. 1586 մարտի սկիզբ - Ղենուտի և Ցիսիս-ջվարի ամրոցները (վերջինը՝ Ախալցխայից մոտ 50 կմ արևելք) Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 2.000) դավաճանության շնորհիվ առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 400) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁶²⁷
5628. 1586 գարուն - Վասպուրականը Սեֆյանների շահության բանակը (24.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶²⁸
5629. 1586 գարուն - Թավրիզ մտավ Նախիջևան-Գորթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով Ֆարիադ փաշայի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (200.000)՝ առանց լուրջ մարտերի հետ մղելով Թավրիզի միջնաբերդը պաշարած և վերջնականապես անհաջողության մատնված Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000):⁵⁶²⁹

5630. 1587 հունիս - հուլիս - Նախիջևանի, Երևանի ու Գանձակի շրջակայքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶³⁰
5631. 1587 հուլիս - Քայ ամրոցի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանի հրամանով իշխանությունից գրկված Շամբոյանների Էմիր Չաքարիա-բեկի բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Էմիր իռչակված Չահիդ-բեկի բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Չահիդ-բեկը:⁵⁶³¹
5632. 1587 օգոստոսի կես - Լոռի ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), սակայն հետագայում լքեց այն և ամրոցը կրկին անցավ Քարթլիի թագավորությանը: Հայերը կորցրին մոտ 450, դաշնակիցը՝ մոտ 450, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁶³²
5633. 1587 օգոստոսի 23 - Աղ-կայա ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 450, դաշնակիցը՝ մոտ 450, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁶³³
5634. 1587 ամառ - Կործակքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց՝ ստիպելով Չաքարիա-բեկի գլխավորած Շամբոյանների Էմիրության բանակին (մոտ 2.000) նահանջել:⁵⁶³⁴ Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Չաքարիա-բեկը այնուհանդերձ կարողացավ կաշառքի միջոցով վերջնականապես հաստատվել Շամբոյանների Էմիրության գահին:
5635. 1587 աշուն - Ազ գյուղի ճ-մ (Մոկք, Մյուս Իշայր գավառ, Խիզանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության և Շամսադդինյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Պալոց ցեղի քրդերին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶³⁵
5636. 1588 գարուն - Գուգարքի արևմուտքը Սիմոն Ի-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները ասպատակեցին և նահանջեցին՝ վերացնելով Մանուչար Զակելիի դեմ առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁶³⁶
5637. 1588 գարուն - Աղզնի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության և Շամսադդինյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁶³⁷
5638. 1588 հուլիս - Գապոնսոյի ճ-մ (Իմերեթիա): Սիմոն Ի-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Լևան արքայի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁶³⁸
5639. 1588 օգոստոսի կես - Գորիի ճ-մ: Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) քաղաքի կայազոր աջակցությամբ (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց արքայազն Գոչայի գլխավորած քաղաքին մոտեցած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)՝ արդյունավետ կերպով օգտագործելով նաև ամրությունից բացված հրաձգային ու հրետանային կրակը: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 600 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Գոչան, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁶³⁹
5640. 1588 օգոստոսի 24 - Գանձակը Տիդիսից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 8, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁵⁶⁴⁰
5641. 1588 սեպտեմբերի 22 - Խուղափերիկի կամրջի ճ-մ (Արաքսի ափին)⁵⁶⁴¹

Զաֆար փաշայի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (30.000) սկսեց աննկատ մոտենալ կամրջի մոտ տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակին (10.000):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց իր առաջխաղացման մասին միայն վերջին պահին տեղեկացած հակառակորդի վրա և, պարտության մատնելով, փախուստի մատնեց վերջինիս, ընդ որում փախչողներից շատերը, փորձելով անցնել հորդացած Արաքսը, խեղդվեցին: Դրանից հետո, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակի ռազմիկները սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Չգալով պահի վճռական նշանակությունը՝ Ջաֆար փաշան իր անձնական թիկնազորով նետվեց գետը և, անցնելով այն, շարունակեց թշնամու բանակի հետապնդումն ու կոտորածը: Դրանից հետո միայն, տեսնելով իրենց հրամանատարի արարքը, Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացած ռազմիկները հետևեցին վերջինիս և, որոշակի կորուստներ կրելով գետն անցնելիս, այնուհանդերձ ավարտին հասցրին թշնամու բանակի ջախջախումը:

Հաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 7.000 զինվոր:

5642. 1588 իոկտեմբերի սկիզբ – Վարդանակերտ գավառի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 1.000), որից հետո նահանջեց և կենտրոնացավ Գանձակի շրջակայքում: Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ 800 զինվոր:⁵⁶⁴²
5643. 1589 գարուն – Գանձակի շրջակայք Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶⁴³ Արդյունքում նույն տարվա գարնանը Աբբաս I Մեծի պատվիրակները ուղղվեցին Ստամբուլ և պաշտոնական Ստամբուլի հետ ծանր ու ստորացուցիչ բանակցություններ սկսվեցին, որոնք էլ ի վերջո իրենց ավարտը գտան 1590 թ-ի մարտի 21-ին: Այսպիսով՝ Թուրք-Պարսկական III պատերազմը ավարտվեց, ինչի արդյունքում Հայաստանը, Վրաստանը, Ադվանքը և Ատրպատականը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:
5644. 1589 մարտի վերջ - ապրիլի 2 – Ստամբուլում (= Կոստանդնուպոլիս) Շահիդ Մեհմեդ փաշա Հայի¹ գլխավորությամբ բռնկվեց խռովություն, սակայն, այն բանից հետո, երբ ապրիլի 2-ին Շահիդ Մեհմեդ փաշա Հայը մահացավ, խռովությունը վերջացավ:⁵⁶⁴⁴
5645. 1590 ամառ – Եկեղյաց գավառը Ղզիրոլլիի գլխավորած ջալալիները (մոտ 300) ասպատակեցին:⁵⁶⁴⁵
5646. 1590 ամառ – Ջազիրայի շրջակայք Հուսեյն փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) և Ազիզի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակի մի մասը ասպատակեց՝ դուրս մղելով Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակի մյուս մասին (մոտ 2.000) ու մտնելով քաղաք:⁵⁶⁴⁶
5647. 1591 – Ջազիրայի շրջակայք Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակի մի մասը (մոտ 2.000) ասպատակեց՝ ի վերջո դուրս մղելով էմիր Ազիզի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակի մյուս մասին, սպանելով էմիր Ազիզին և վերջնականապես հաստատվելով քաղաքում:⁵⁶⁴⁷
5648. 1591 – Եկեղյաց գավառը Ղզիրոլլիի գլխավորած ջալալիները (մոտ 300) ասպատակեցին:⁵⁶⁴⁸
5649. 1592 – Սեբաստիան ու Նրա շրջակայք ջալալիները (մոտ 1.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁴⁹
5650. 1593 – Փոքր Հայքը Թավուլի գլխավորած ջալալիները (12.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁵⁰
5651. Մոտ 1594 ամառ – Սոկքի ճ-մ: Սոկքի բլրերի առաջնորդ Միր-Մուհամմեդի բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Մելիք Խալիլի գլխավորած բլրերին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին 100, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁶⁵¹ 1594 գարուն – Ամիդի շրջակայք Իբրահիմ փաշայի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁶⁵²
5653. 1596 – Հեռը Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) չգրավեց Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁶⁵³

¹ Արմատներով Չեյթունից, հայագի Շահիդ Մեհմեդ փաշան դեռևս մանուկ հասակում դարձվել էր ենիչերի և հետագայում հասել էր մեծ ազդեցության: Հենց նրա հովանավորությամբ էր, որ փոքր եղբայրը՝ Խալիլ փաշան, հետագայում հասավ մեծ իշխանության: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, թեև Հայաստանի տարածքում մշտապես իրականացվող մանկահավաքների արդյունքում ենիչերիների մեջ քիչ էին ծագումով հայերը, սակայն նրանց մասնակցությամբ տեղի ունեցած մարտերի ես չեմ անդրադառնա, բանի որ սոցիալ-մշակութային և էթնոհոգեբանական տեսանկյունից այս մարդիկ հայեր չէին:

5654. 1597 – Սեբաստիայի ճ-մ: Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁶⁵⁴
5655. 1597 – Եդեսիայի ճ-մ: Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիները (մոտ 20.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (50.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁶⁵⁵
5656. 1597 – Եդեսիան Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիները (40.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁶⁵⁶
5657. 1597 – Եդեսիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) չգրավեց Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներից (մոտ 2.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶⁵⁷
5658. 1598 – Եդեսիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) չգրավեց Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներից (36.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁶⁵⁸
5659. 1598 – Մելիտեի շրջակայքը, ինչպես նաև Կապարոսկիան Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացած և մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁵⁹
5660. 1598 – Սիսը և Նրա շրջակայք ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁶⁰
5661. 1599 գարուն – Եդեսիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) չգրավեց Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներից (36.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁵⁶⁶¹
5662. 1599 մայիս – Կիլիկիայի արևելքը, ինչպես նաև Այնթապի և Էրզրումի շրջակայքը Բյուսա-Սաֆարի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին, սակայն ի վերջո Բյուսա-Սաֆարը դարձավ Էրզրումի նահանգապետ ու նրա ավագակախմբի գործունեությունը դադարեց:⁵⁶⁶²
5663. 1599 հունիս - 1600 մարտ – Գորիս Սիմոն I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) պաշարեցին և ի վերջո գիշերային անակնկալ հարձակումով գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁶⁶³
5664. 1600 մարտ – Նախադուռի ճ-մ (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս, Շամշուղեից մոտ 10 կմ արևելք): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 8.000) հաղթեց անակնկալ հարձակում գործել փորձող, սակայն դա անկազմակերպ արած և շեփորահարությամբ ձեռնարկը մատնած Սիմոն I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.200): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Սիմոն I-ը գերվեց, տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և հետագայում այնտեղ էլ մահացավ:⁵⁶⁶⁴
5665. 1600 մարտ – Լոռի ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Քարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 450, դաշնակիցը՝ մոտ 450, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁶⁶⁵
5666. 1600 ապրիլ – Ղժռիցի հովտի ճ-մ (Տերիկեի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 50.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 23.000 զինվոր:⁵⁶⁶⁶
5667. 1600 ապրիլ - մայիս – Թոքաթը, Սեբաստիան, Երզնկան և Նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Կապարոսկիան Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացած ու մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁶⁷
5668. 1600 ամառ – Ադանան, Տարսուսը, Սիսը, Մարաշը և Նրանց շրջակայքը, պարտության մատնելով Օսմանյան սուլթանության բանակին Կեսարիայի ճ-մ-ում, Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ առաջխաղացած ու մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁶⁶⁸

5669. 1601 գարուն – Թոքաթը և Սեբաստիան, նրանց շոջակայքը, ինչպես նաև Կապադոկիան Ղարա-Եզիջի ու Նրա եղբայր Դելի Յասանի գլխավորությամբ Եղեսիայից առաջխաղացած և մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁶⁹
5670. 1601 օգոստոսի 12 – Պյասթայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Ղարա-Եզիջի և Դելի Յասանի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 30.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁶⁷⁰
5671. 1601 օգոստոսի կես - դեկտեմբեր – Սեբաստիայի շոջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց, որի արդյունքում Ղարա-Եզիջը յուրայինների կողմից սպանվեց:⁵⁶⁷¹
5672. 1601 աշուն – Բաղեշ, փորձելով ճնշել Շամսադդինյանների էմիրությունում առկա ապստամբական տրամադրությունները, Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Շարաֆի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 450, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁶⁷² Շուտով, սակայն, Շամսադդինյանների էմիրության էմիրը նենգորեն գերվեց և սպանվեց, իսկ էմիրությունն էլ ոչնչացավ:
5673. 1602 գարուն – Ափանագ գետի ճ-մ (Փոքր Յայթ): Դելի Յասանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁵⁶⁷³
5674. 1602 մայիսի 29 – Թոքաթի ճ-մ: Դելի Յասանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 15.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000) և մտան քաղաք: Յաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁶⁷⁴
5675. 1602 մայիսի 29 - հուլիս – Թոքաթը, Սեբաստիան, Ամասիան և նրանց շոջակայքը, ինչպես նաև Կապադոկիան Դելի Յասանի գլխավորությամբ Թոքաթից առաջխաղացած ու մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 50.000) ասպատակեցին, սակայն, այն բանից հետո, երբ Դելի Յասանն և Նրա կողմակիցները բանակցություններ սկսեցին, դադարեցրին ապստամբությունը ու անցան իշխանության կողմը, ցրվեցին:⁵⁶⁷⁵ Դելի Յասանը ստացավ Բոսնիայի սանջակի ղեկավարությունը, սակայն 1605 թ-ի վերջին, մեղադրվելով պետական դավաճանության մեջ, սպանվեց:
5676. 1602 ամառ – Լոռի ամրոցը Գեորգի XI-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 900 զինվոր:⁵⁶⁷⁶
5677. 1603 գարուն – Երզնկան ու Նրա շոջակայքը Ղարա-Ղաշի գլխավորությամբ առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁷⁷
5678. 1603 օգոստոսի սկիզբ - հոկտեմբերի վերջ – Չառնիյարուխ ամրոցը (Սալմաստի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) չգրավեց Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000): Յարձակվողները կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:⁵⁶⁷⁸
5679. 1603 օգոստոս – Երզնկայի ճ-մ: Ղարա-Ղաշի գլխավորությամբ Երզնկայից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 2.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 400, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁶⁷⁹
5680. 1603 աշուն - 1604 մայիս – Արծնեի միջնաբերդը Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց տեղի ապստամբած խանի բանակից (մոտ 1.000): Կառավարական բանակը կորցրեց մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁶⁸⁰

Թուրք-Պարսկական IV պատերազմ (1603 -1618)

«Պարսիկները ավերեցին և ամայացրին ամբողջ երկիրը: Ավելի քան քսան քաղաք իրենց բազմաթիվ բնակչությամբ ենթարկվեցին դաժան, անսպասելի կոտորածի, չխոսելով արդեն փոքր քաղաքների ու գյուղերի մասին, որոնց թիվը շատ էր»

Անտուան Գուվենա

«Թուրք-իրանական մշտական պատերազմները, ռազմարշավները և ասպատակությունները, ֆեոդալական զգվռոցները ու դրանց անբաժան ուղեկից հանդիսացող կոռուպցիաները չէին կարող ամենաաղետալի կերպով չանդարդառնալ Հայաստանի և Ատրպատականի տնտեսության ու արտադրողական ուժերի վրա: Արդյունքում այս տարածքի բնակչության մեծ մասը ոչնչացավ, իսկ շատ քաղաքներ և ամրոցներ էլ ընդհանրապես ջնջվեցին երկրի երեսից»

Ե. Ի. Վասիլև

5681. 1603 սեպտեմբերի 14 – Սոֆիանի ճ-մ⁵⁶⁸¹

Աբբաս I Մեծի գլխավորությամբ հարավ-արևելքից առաջացող Սեֆյանների շահության բանակը (120.000), մի կողմ թողնելով Թավրիզը և երթարշավի ընթացքում ցրելով ուժերը, շարժվեց դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ նպատակ ունենալով բաց մարտում ջախջախել Թավրիզ կայազորը կազմող Օսմանյան սուլթանության բանակին (20.000), որը Գառնիյարուխ ամրոցի պաշարումից հետո ցրված ուժերով հետ էր վերադառնում Թավրիզ: Կողմերը մոտեցան իրար, որից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը, պարզելով այն հանգամանքը, որ գործ ունի ոչ թե քրդերի հետ, ինչպես ենթադրվում էր մինչ այդ, այլ դեմ է դուրս եկել հակառակորդի հիմնական հարվածային ուժերին, մարտակարգ ընդունեց և պատրաստվեց պաշտպանական մարտ վարել:

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը (18.000) մի շարք հարձակումներ գործեց հակառակորդի վրա, սակայն, չնայած որոշ հաջողությունների, ի վերջո զգալի կորուստներով հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին մարտի մեջ մտավ Սեֆյանների շահության հիմնական բանակը և համառ մարտում ի վերջո ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր: Սեֆյանների շահության բանակը վերադարձավ Թավրիզ մոտ, սեպտեմբերի 29-ին, օգտվելով քաղաքում բռնկված ապստամբությունից, մտավ քաղաք, պաշարեց միջնաբերդը և հոկտեմբերի 21-ին ստիպեց վերջինիս դադարեցնել դիմադրությունը:

5682. 1603 հոկտեմբերի 26-27 – Նախիջևան, Յերր և Սալմաստ Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 115.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), ընդ որում բավարար երաշխիքներ ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքները և հեռացավ: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁵⁶⁸²

5683. 1603 նոյեմբերի սկիզբ – Զուղայի ճ-մ: Քաղաքի հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (100): Հաղթողները կորցրին մոտ 30, պարտվողները՝ 100 զինվոր:⁵⁶⁸³

5684. 1603 նոյեմբերի 16 - 1604 հունիսի 11 – Երևանի գրավումը⁵⁶⁸⁴

Աբբաս I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ Նախիջևանից արշավանքը դեպի հյուսիս-արևմուտք շարունակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 110.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) նոյեմբերի 16-ին պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (12.000) ու նրա կազմում գտնվող քաղաքի Հայ ռազմիկներից (6.000):

I փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 17-ին քաղաքի կայազորը արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, կրելով ծանր կորուստներ և ընդամենը միայն հասնելով այն բանին, որ հակառակորդի առաջ եկած որոշ ուժեր ընկան ամրության հրետանու հարվածների տակ, նահանջեց ելման դիրքեր:

II փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 18-ին քաղաքի կայազորի մի ջոկատ (200), մեկ այլ ջոկատի (100) տեղադրելով դարանում, հարավային ուղղությամբ կրկին արտագրոհ

իրականացրեց, որից հետո, քաշելով հակառակորդին դարանը, վերջինիս որոշակի կորուստներ պատճառեց և վերադարձավ ելման դիրքեր:

III փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 22-ին, մինչ այդ վերջնականապես շրջապատելով քաղաքը և հիմնական ուժերը տեղակայելով քաղաքի հյուսիսային կողմում, Սեֆյանների շահության բանակը անցավ գրոհի: Ի պատասխան դրա՝ քաղաքի կայազոր մասնակի արտելք իրականացրեց և հարվածեց հակառակորդին, որից հետո, խախտելով վերջինիս մարտակարգը, նահանջեց ու թշնամուն քաշեց դարանը՝ ի վերջո հետ շարտելով նրան ելման դիրքեր: Հարձակվողները կորցրին 200, պաշտպանվողները՝ 7 զինվոր:

IV փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի առաջին կեսին քաղաքի կայազորը մի շարք արտագրոհներ իրականացրեց և որոշակի կորուստներ պատճառեց հակառակորդին: Այս ընթացքում Աբբաս I Մեծը իր հերթին հանգեց այն մտքին, որ քաղաքը հնարավոր է գրավել միայն երկարատև պաշարումով այն հյուծելու շնորհիվ, իսկ մինչ այդ որոշվեց ասպատակել Արարատի արևելյան գավառները, ինչն էլ մոտակա ամիսներին կյանքի կոչվեց:

V փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի 19-ին Սեֆյանների շահության բանակի մի ջոկատ (3.300, որից 300 հեծյալ) հարձակում գործեց Երևանի հարավային ամրություններից մեկը կազմող Գյուրջի բերդի վրա, սակայն վերջինիս կայազորը (230) համառ դիմադրություն ցույց տվեց, որից հետո, օգտվելով Երևան քաղաքից արտագրոհ իրականացրած ուժերի աջակցությունից, հակառակորդին շարտեց ելման դիրքեր:

VI փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի լույս 20-ի գիշերը, հասկանալով նախորդ անհաջողության պատճառը, քաղաքը պաշարողները մի քանի դավաճանած ենիչերիների աջակցությամբ գրավեցին քաղաքի հարավում գտնվող ջրաղացի մոտի որոշ ամրություններ և դրանով իսկ բացառեցին ոչ միայն Գյուրջի բերդի հետագա կապը քաղաքի հետ, այլև՝ հարավային կողմից քաղաքից արտագրոհ իրականացնելու հնարավորությունը՝ հաջորդ օրն այդ ուղղությունն ամրացնելով նաև խրամատներով ու խանդակներով:

VII փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի 22-ին քաղաքի կայազորը հարավային ուղղությամբ արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Նույն օրը գիշերն էլ Գյուրջի բերդի կայազորը, ճեղքելով հակառակորդի պաշարման օղակը, ապաստանեց քաղաքում՝ կորցնելով 13 սպանված և 1 վիրավոր: Հաջորդ օրը քաղաքը պաշարողները մտան Գյուրջի բերդ՝ այնտեղից վերցնելով և մինչև ամսվա վերջ քաղաքին մոտեցնելով այստեղ եղած հրանոթները, իսկ հետագայում էլ ավերելով Գյուրջի բերդը: Դրանից հետո, ստեղծված պայմաններում հաշվի առնելով սաստկացող ցրտերը, Աբբաս I Մեծը իր հիմնական բանակը ձմեռելու համար ցրեց շրջակայքում՝ ինքը քաղաքի մոտ մնալով միայն անհրաժեշտ նվազագույն ուժերով ու շարունակելով պաշարողական աշխատանքները: Արդյունքում արդեն 1604 թ-ի փետրվարի սկզբին կտրվեցին քաղաք հոսող ջրի աղբյուրները, սակայն վերջինիս կայազորը մի քանի հաջող արտելքներով կարողացավ համալրել ջրի պաշարները՝ միաժամանակ օգտվելով նաև առկա ջրհորներից:

VIII փուլ – 1604 թ-ի փետրվարի 11-ին քաղաքի կայազորը գիշերային արտագրոհ իրականացրեց և, սպանելով հակառակորդի 10 ու վիրավորելով 20 ռազմիկների, վերադարձավ ելման դիրքեր: Դրանից հետո իրականացվեցին ևս մի քանի նմանատիպ արտագրոհներ:

IX փուլ – 1604 թ-ի մարտի 1-ին Սեֆյանների շահության բանակը գիշերային գրոհ իրականացրեց, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Դրանից հետո քաղաքի ամրությունների հրետակոծությունը շարունակվեց նոր թափով: Արդյունքում պարիսպների որոշ հատվածներ փլուզվեցին, սակայն քաղաքի կայազորը առաջացած ճեղքերը փակեց բարիկադներով, ինչպես նաև դրանց դիմաց խանդակներ փորեց:

X փուլ – 1604 թ-ի մարտի վերջին քաղաքը պաշարողներին միացան Գետրգի XI-ի գլխավորած Քարթլիի (մոտ 10.000) և Ալեքսանդր II-ի գլխավորած Կախեթիի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ընդ որում քաղաքի հրետակոծությունն ավելի ուժեղացվեց: Արդյունքում քաղաքի պարիսպները մի քանի վայրում ևս ավերվեցին և այս պայմաններում պաշարյալների միակ հաջողությունը նրանում եղավ, որ վերջինս կարողացավ հրդեհել Գյուրջի բերդի ավերակներում տեղակայված հակառակորդի դիրքերը ու այնտեղ պայթյուն առաջացնել՝ որոշակի կորուստներ պատճառելով հակառակորդին:

XI փուլ – 1604 թ-ի մայիսի 2-ին քաղաքի կայագորը կրկին գիշերային արտագրոհ իրականացրեց և, սպանելով հակառակորդի 21 ռազմիկների ու գերելով ոմանց, վերադարձավ ելման դիրքեր: Դրանից հետո իրականացվեցին ևս մի քանի նմանատիպ արտագրոհներ:

XII փուլ – 1604 թ-ի մայիսի վերջին քաղաքը պաշարողները անցան գրոհի, որի արդյունքում որոշ ամրություններ գրավվեցին, սակայն քաղաքի կայագորը կարողացավ խրամատների լոր շարք փորելու և հաճախակի հակահարձակումներ գործելու միջոցով առժամանակ կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը:

XIII փուլ – 1604 թ-ի մայիսի 30-ին քաղաքը պաշարողները անցան վճռական գրոհի, որի արդյունքում պաշտպանվողներից շատերը, միայնակ կամ խմբերով, սկսեցին դադարեցնել դիմադրությունը և անցնել հակառակորդի կողմը: Պաշտպանվողները կորցրին 1.800 ռազմիկ, ընդ որում վարձկան չերթեզները (300), մարտնչելով մինչև վերջ, ողջ կազմով զոհվեցին: Ստեղծված պայմաններում հայերը ցրվեցին կամ անցան հակառակորդի կողմը, իսկ քաղաքի կայագորի մնացորդը, այլևս հնարավորություն չունենալով պաշտպանվել բուն քաղաքում, հաջորդ օրը ամրացավ միջնաբերդում:

XIV փուլ – 1604 թ-ի հունիսի 1-ից 7-ը քաղաքը պաշարողները մի շարք գրոհներ իրականացրին քաղաքի միջնաբերդի ուղղությամբ՝ աստիճանաբար գրավելով այն: Ստեղծված պայմաններում, չտեսնելով դիմադրության այլևս ոչ մի հնարավորություն, քաղաքի կայագորի մնացորդը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և հունիսի 11-ին վերջնականապես դադարեցրեց դիմադրությունը:

XV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը աննկատ հետևեց քաղաքից հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասին (5.000) և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 11.000 զինվոր: Չոհվեցին նաև 12.000 խաղաղ բնակիչներ:

5685. 1603 աշուն – Սևանա լճի շրջակայքը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶⁸⁵
5686. 1603 աշուն – Վանք Վանի լոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁶⁸⁶
5687. 1603 դեկտեմբեր – Շորազլայ ամրոցի ճ-մ (= Շիրակավանի ճ-մ): Կարսից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 8.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁶⁸⁷
5688. 1604 մարտ – Սևանա լճի շրջակայքը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁶⁸⁸
5689. 1604 մարտ - ապրիլ – Կապադոկի ճ-մ⁵⁶⁸⁹

Կոնստանդին արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության և Սեֆյանների շահության միացյալ բանակը (10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000):

I փուլ – Մարտ ամսին դաշնակից բանակը հաղթանակ տարավ Օսմանյան սուլթանության բանակի նկատմամբ, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

II փուլ – Մարտից մինչև ապրիլ դաշնակից բանակը շրջապատեց քաղաքը և ի վերջո գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:

5690. 1604 հունիսի կես - հուլիս – Արցախը, Ուտիքը և Գանձակի շրջակայքը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց՝ գերելով ու Արարատյան դաշտում կենտրոնացնելով մեծ թվով հայ բնակչություն:⁵⁶⁹⁰

5691. 1604 հուլիս - Արցախի ճ-մ: Արով Սև Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) ոչնչացրեց ոչխարի հոտը հափշտակած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 195 զինվոր:⁵⁶⁹¹
5692. 1604 ամառ - Փոքր Հայքը Ինջախանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁵⁶⁹²
5693. 1604 օգոստոս - Արարատը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը և Բարձր Հայքը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում առանձին ջոկատների հրամանատար Ղառչաղա խան Հայը) ասպատակեց՝ գերելով ու Արարատյան դաշտում կենտրոնացնելով մեծ թվով հայ բնակչություն:⁵⁶⁹³
5694. 1604 օգոստոս - Կարսը Աբբաս I Մեծի գլխավորությամբ Երևան-Արագածոտն-Շիրակ երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 150.000) պաշարեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (400) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 40) և որոշ դիմադրությունից հետո ստիպեց հանձնվել, որից հետո ասպատակելով արշավեց Երվանդաշատ-Արագածոտն-Երևան երթուղով՝ գերելով մեծ թվով հայ բնակչություն և կենտրոնացնելով վերջիններիս Արարատյան դաշտում: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:⁵⁶⁹⁴
5695. 1604 օգոստոս - Ախալցխայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100) և քաղաքի Հայ ռազմիկները (մոտ 10) անակնկալ հարվածով հաղթեցին քարվանսարայում տեղակայված ու հարբեցողությամբ զբաղված Սեֆյանների շահության բանակին (300): Թշնամին կորցրեց 300 զինվոր:⁵⁶⁹⁵
5696. 1604 օգոստոս - Սասունի ճ-մ: Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Ավդալ Էմիրի գլխավորությամբ իշխանության տարածք մտած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Օսմանյան սուլթանությունը պարտավորվեց հարգել Սասունի իշխանության ներքին ինքնավարությունը, իսկ վերջինս էլ պարտավորվեց կանոնավոր վճարել հարկերը:⁵⁶⁹⁶
5697. 1604 օգոստոս - Ուրմիան Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), ընդ որում բավարար երաշխիքներ ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքը և հեռացավ: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁵⁶⁹⁷
5698. 1604 օգոստոս - հոկտեմբեր - Սեբաստիա-Երզնկա-Երզրում-Կարս-Շորապալ ամրոց-Երևան-Նախիջևան-Վասպուրական երթուղով ասպատակելով արշավեց Ջոլադաղե Յուսուֆ Սիևան փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (200.000)՝ հետապնդելով Երվանդաշատ-Երևան-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաքիթյան-Թավրիզ երթուղով Աբբաս I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ նահանջող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 120.000), ընդ որում տեղի հայ բնակչությունը բռնազաղթեցվեց՝ հատկապես ծանր կորուստներ կրելով Ջուղայի մոտ իրականացված գետնացման ժամանակ:⁵⁶⁹⁸
5699. 1604 սեպտեմբեր - Գաննիի ճ-մ⁵⁶⁹⁹

Ցանկանալով խուսափել Աբբաս I Մեծի նախատեսած բռնազաղթից՝ գյուղի բնակչությունը ապաստանեց քարանձավներում, իսկ աշխարհագորը (մոտ 100), գրավելով ամուր դիրքեր, պատրաստվեց դիմադրել Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 2.000):

I փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հարձակման, բայց Հայկական աշխարհագորը հուժկու նետահարությամբ և խոշոր քարեր գլորելու միջոցով հետ մղեց վերջինիս:

II փուլ - Թշնամին լեռան կատարից, որի տակ գտնվում էին քարանձավները, շղթաներով հարթակների վրա տեղավորված ռազմիկներ իջեցրեց դեպի վիհը նայող քարանձավների ելքերը, որից հետո, օգտագործելով բանակական գերակշռությունը, մուտք գործեց քարանձավներ, գրավեց դրանց մի մասը և կոտորեց կամ բռնազաղթեցրեց բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

5700. 1604 դեկտեմբեր – Նախիջևանի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 60.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 12.000, պարտվողները՝ մոտ 40.000 զինվոր:⁵⁷⁰⁰
5701. 1605 հունվար – Գեդարքունիքի ճ-մ: Սեֆյանների շահության (մոտ 10.000) և Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի միացյալ բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց շրջակայքն ասպատակող ջալալիներին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁵⁷⁰¹
5702. 1605 գարուն – Սևանա լճի շրջակայքը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁰²
5703. 1605 գարուն – Լոռի ամրոցի շրջակայքը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁰³
5704. 1605 ապրիլի սկիզբ – Շամախիի ճ-մ⁵⁷⁰⁴

Կոնստանդին I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և, պարտության ու փախուստի մատնելով հակառակորդի մարտակարգի կենտրոնում գտնվող հրացանակիրներին, ստիպեց նահանջել նաև հակառակորդի բանակի թևերին:

II փուլ – Կոնստանդին I-ը, մարտի մեջ մտնելով նոր ուժեր, ի վերջո հետ շարտեց հակառակորդին, որը կորցրեց 2.000 ռազմիկ:

III փուլ – Կոնստանդին I-ի բանակը, սկսելով օգտագործել նաև տեղ հասած պաշարողական հրետանին, շրջափակեց քաղաքը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Կոնստանդին I-ից դժգոհ քրիստոնյաները լքեցին վերջինիս ու հեռացան, ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:

5705. 1605 գարուն – Սիսը ջալալիները (1.500) 30 օրում չգրավեցին քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:⁵⁷⁰⁵
5706. 1605 հուլիս – Վասպուրականը Սեֆյանների շահության բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 40.000) ասպատակեց:⁵⁷⁰⁶
5707. 1605 հուլիսի 26-27 – Վանի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (30.000) հաղթեց Զոլալգադե Յուսուֆ Սինան փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000, 150 հրանոթ): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր և 150 հրանոթ:⁵⁷⁰⁷
5708. 1605 հուլիսի 30 – Արծկեի ճ-մ⁵⁷⁰⁸

Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000), նախնական տեղեկություններ ստանալով այն մասին, որ քաղաքի կայազորի հրամանատարը պատրաստ է անցնել իր կողմը, մոտեցավ քաղաքի մատույցներում մարտակարգ ընդունած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000), ինչից հետո պարզվեց, որ հակառակորդի կայազոր հրամանատարը մտքափոխվել է և պատրաստ է դիմադրության:

I փուլ – Առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հարձակման և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման, սակայն հանդիպակաց մարտում պարտություն կրեց և նահանջեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Սեֆյանների շահության բանակը կրկին անցավ հարձակման և կարճատև մարտից հետո ևս մեկ անգամ կանխամտածված նահանջեց: Օսմանյան սուլթանության բանակը դուրս եկավ ամրացված դիրքերից և փորձ կատարեց վերջնական պարտության մատնել թշնամու բանակին:

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը մարտի նետեց հիմնական ուժերը և ի վերջո ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 13.000 զինվոր:

5709. 1605 իոկտեմբերի 22 – Այազանի գետի ճ-մ: Գերոգի XI-ի և Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Քարթլիի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.000) փախուստի մատնեցին Կոնստանդին I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սեֆյանների շահության ու Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20) այն բանից հետո, երբ բանակցությունների համար հիմնական բանակից առաջ անցած Կոնստանդին I-ը շրջապատվեց ու դավադրաբար սպանվեց: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 100, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁷⁰⁹ Թեյմուրազը՝ Թեյմուրազ I-ը, ճանաչվեց Կախեթի թագավորության արքա:

5710. 1605 իոկտեմբերի 26 – Սոֆիանի ճ-մ⁵⁷¹⁰

Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000, այդ թվում Ղառչաղա խան Հայր) մոտեցավ Ջղալգադե Յուսուֆ Սինան փաշայի գլխավորությամբ Սերաստիա-Էրզնկա-Էրզրում-Կարս-Շորապալ ամրոց-Երևան-Նախիջևան-Վասպուրական երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (100.000) ճամբարին:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, աննկատ առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ սահմանափակ ուժերով հարձակման անցավ և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ – Մինչ այդ կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի բանակի թիկունք դուրս եկած Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը թիկունքային հարված հասցրեց վերջինիս և շրջապատեց: Այս ընթացքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և ցրեց այնտեղ գտնվողներին, որից հետո իր հերթին թիկունքից շրջապատեց հակառակորդին:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը վերջնականապես շրջապատեց և ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որի մնացորդներին հետապնդեց մինչև Վան:

Հաղթողները կորցրին մոտ 10.000, պարտվողները՝ մոտ 50.000 զինվոր:

5711. 1605 իոկտեմբերի վերջ - նոյեմբեր – Վասպուրականը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում բրդեր) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷¹¹

5712. 1605 նոյեմբեր – Մակուն Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁷¹²

5713. 1605 նոյեմբեր - դեկտեմբեր – Փոքր Հայքը Յուլարդաստայի գլխավորած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁵⁷¹³

5714. 1606 փետրվարի սկիզբ - հունիսի 5 – Գանձակը Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁷¹⁴

5715. 1606 գարուն – Կասպարովկան և Փոքր Հայքը Ղալանթարովիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁷¹⁵

5716. 1606 գարուն – Փոքր Հայքի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ղալանթարովիի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Ղալանթարովին:⁵⁷¹⁶

5717. 1606 գարուն - Մեյիստեի և Ամիդի շոքակայքը Ղարա-Ղաշի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁷¹⁷
5718. 1606 գարուն - Մեյիստեի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ղարաղաշի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Ղարաղաշը:⁵⁷¹⁸
5719. 1606 գարուն - Ամիդի շոքակայքը Շաբանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁷¹⁹
5720. 1606 գարուն - Խարբերդի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Շաբանի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Շաբանը:⁵⁷²⁰
5721. 1606 ամառ - Փոքր Հայքը Չիլֆիդարի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁷²¹
5722. 1606 ամառ - Փոքր Հայքի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Չիլֆիդարի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Չիլֆիդարը:⁵⁷²²
5723. 1606 ամառ - Փոքր Հայքը և Կեսարիայի շոքակայքը Փիլի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին, սակայն պարտություն կրեցին Կեսարիայի ճ-մ-ում, որտեղ զոհվեց նաև Փիլը:⁵⁷²³
5724. 1606 ամառ - Փոքր Հայքը և Կապադոկիան Յուլա-Սլմազի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին, սակայն Յուլա-Սլմազը սպանվեց և նրա ավագակախումբը ցրվեց:⁵⁷²⁴
5725. 1606 ամառ - Դերբենդի շոքակայքը Քեյխոսրո Օմանիշվիլու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁷²⁵
5726. 1606 աշուն - Փոքր Հայքը և Կապադոկիան Շեյթան-Չագուլչի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին, սակայն Շեյթան-Չագուլչը սպանվեց ու նրան ավագակախումբը ցրվեց:⁵⁷²⁶
5727. 1606 աշուն - Փոքր Հայքը և Կապադոկիան Յուլա-Կիլմազի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին, սակայն Յուլա-Կիլմազը սպանվեց ու նրա ավագակախումբը ցրվեց:⁵⁷²⁷
5728. 1606 աշուն - Փոքր Հայքը և Կապադոկիան Քափանակոլլիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁵⁷²⁸
5729. 1606 աշուն - Փոքր Հայքի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Քափանակոլլիի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Քափանակոլլին:⁵⁷²⁹
5730. 1606 նոյեմբեր - Առինջի ճ-մ (Կոտայք, Երևանից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք): Թոփալ Օսման փաշայի գլխավորած ջալալիները (մոտ 3.000) հաղթեցին Քանաքեռլու Մահմադի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁷³⁰
5731. 1606 դեկտեմբեր - 1607 փետրվար - Երևանի շոքակայքը Թոփալ Օսման փաշայի գլխավորությամբ Կարթլում ամրացած մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և հեռացան:⁵⁷³¹
5732. 1607 հունվար - Գեղարքունիքի ճ-մ: Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց ջալալիներին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁷³²
5733. 1607 հունվարի սկիզբ - հունիսի 27 - Շամախիի գրավումը⁵⁷³³

Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Ղառչաղա խան Հայը) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 4.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 40):

I փուլ – Հունվարի սկզբից մինչև հունիսի երկրորդ կես Սեֆյանների շահության բանակը, պայթեցնելով ու հրետակոծելով պարիսպները, աստիճանաբար մոտեցավ հակառակորդի դիրքերին՝ միաժամանակ հետ մղելով վերջինիս ակտիվ արտագրոհները և ընթացքում, օգտվելով տեղական բնակչության ապստամբությունից, առանց լուրջ մարտերի զբաղեցնելով Բաբուն ու Ղերբենդը։

II փուլ – Հունիսի 27-ին պաշարողական շրջաններից մեկի հրամանատար Ղառչադա խան Հայի ռազմիկները անակնկալ գրոհով տիրեցին քաղաքի աշտարակներից մեկին, որից հետո հարձակման անցավ նաև մնացած բանակը և գրավեց քաղաքը։

III փուլ – Օսմանյան կայսզորի մնացորդը պատսպարվեց քաղաքի միջնաբերդում, սակայն հունիսի 27-ին դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց։

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ 3.000 զինվոր։

5734. 1607 փետրվար – Գեղարքունիքի ճ-մ։ Ջալալիները (մոտ 8.000) հաղթեցին Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի բանակին (մոտ 2.500), որից հետո ասպատակեցին Գեղարքունիքը։ Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր։⁵⁷³⁴
5735. 1607 մարտ – Խնուսի շրջակայքը Աբուսեֆի գլխավորած ջալալիները (մոտ 3.000) ասպատակեցին։⁵⁷³⁵
5736. 1606 մարտ – Էրզրումի ճ-մ։ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Աբուսեֆի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 3.000)։ Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Աբուսեֆը։⁵⁷³⁶
5737. 1607 ապրիլ – Սուլշի շրջակայքը Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (մոտ 1.000) ասպատակեցին։⁵⁷³⁷
5738. 1607 ապրիլ – Սուլշի ճ-մ։ Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (3.000) հաղթեցին Շարաֆի գլխավորությամբ Բաղեշից առաջխաղացած Բոհթանի Էմիրության բանակին (մոտ 3.000)։ Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր։⁵⁷³⁸
5739. 1607 մայիս – Սուլշի ճ-մ։ Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (մոտ 3.000) հաղթեցին Շարաֆի գլխավորությամբ Բաղեշից առաջխաղացած Բոհթանի Էմիրության բանակին (մոտ 4.000)։ Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր։⁵⁷³⁹
5740. 1607 մայիսի 17 - հուլիսի 5 – Էրզրումի շրջակայքը Իբրահիմ-բեկի գլխավորությամբ Տարոնից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին։⁵⁷⁴⁰
5741. 1607 օգոստոս – Երևանի շրջակայքը Իբրահիմ-բեկի գլխավորությամբ Էրզրումից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին։⁵⁷⁴¹
5742. 1607 օգոստոս – Ախալցխայի շրջակայքը Իբրահիմ-բեկի գլխավորությամբ Երևանից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին և նահանջեցին Սուլշ։⁵⁷⁴²
5743. 1607 օգոստոսի սկիզբ – Լոռի ամրոցը, Դմանսիսը և Տիդիսը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 4.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր։⁵⁷⁴³
5744. 1607 սեպտեմբեր – Սուլշի ճ-մ։ Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (մոտ 4.000) հաղթեցին Շարաֆի գլխավորությամբ Բաղեշից առաջխաղացած Բոհթանի Էմիրության բանակին (մոտ 5.000)։ Հաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր։⁵⁷⁴⁴
5745. 1607 սեպտեմբեր – Սուլշի շրջակայքը Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (1.000) ասպատակեցին։⁵⁷⁴⁵
5746. 1607 սեպտեմբեր – Սուլշի ճ-մ։ Քաղաքի աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային հարվածով հաղթեց Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիներին (500)։ Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 450 հոգի, որոնց թվում զոհվեց նաև Իբրահիմ-բեկը։⁵⁷⁴⁶
5747. 1607 հոկտեմբեր – Սարդիսի, Մծբիսի և Ամիդի շրջակայքը Միր-Մահմադի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին։⁵⁷⁴⁷
5748. 1607 հոկտեմբեր – Ամիդի ճ-մ։ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Միր-Մահմադ գլխավորած ջալալիներին (մոտ 15.000)։ Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու մահապատժին ենթարկվեց նաև Միր-Մահմադը։⁵⁷⁴⁸

5749. 1607 նոյեմբեր - 1608 մարտ - Հիսն-Քեֆի, Ամիդի, Մծքինի և Սդերդի շրջակայքը, ինչպես նաև Հայոց Միջագետքի արևելքը, Տարոնը ու Աղձնիքը Շարաֆի եղբայր Միր-Ազդիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 15.000) ասպատակեցին:⁵⁷⁴⁹
5750. 1607 նոյեմբեր - 1608 մարտ - Հայոց Միջագետքի արևելքում և Աղձնիքում Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակը (մոտ 5.000) մի շարք մանր մարտերում ընդհարվեց Միր-Ազդիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիների հետ (մոտ 15.000), սակայն հիմնականում անհաջողության մատնվեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁷⁵⁰
5751. 1608 մարտ - Սդերդի ճ-մ: Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակը (մոտ 5.000), մինչ այդ կեղծ խաղաղություն հաստատելով ձերբակալելով ու խեղդելով Միր-Ազդիին, անցավ հարձակման և հաղթեց քաղաքում ամրացած ջալալիներին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵⁷⁵¹
5752. 1608 մարտ - Խառանի և Եղեսիայի շրջակայքը, ինչպես նաև Հայոց Միջագետքը, Հյուսիսային Միջագետքը և Հյուսիսային Ասորիքը Ջանփուլադօղլու գլխավորած ջալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին:⁵⁷⁵²
5753. 1608 ապրիլ - Հայոց Միջագետքի ճ-մ: Ջանփուլադօղլու գլխավորած ջալալիները (մոտ 30.000) հաղթեցին Ամիդի փաշայի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁷⁵³
5754. 1608 ապրիլ - Կիլիկիան, Ադանայի, Տարսուսի, Սիսի և Մարաշի շրջակայքը Թավուլի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (10.000) ասպատակեցին:⁵⁷⁵⁴
5755. 1608 մայիս - հունիս - Եկեղյաց, Դարանադի, Ադյուն և Տևրիկ գավառները, Սեբաստիան, Տրապիզոնն ու Նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադոկիան Ջանփուլադօղլու գլխավորությամբ Կիլիկիայից նահանջած ու մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 20.000) ասպատակեցին, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ջանփուլադօղլին բանակցություններ սկսեց ու դադարեցեց ապստամբությունը, ցրվեցին:⁵⁷⁵⁵ Ջանփուլադօղլին ստացավ Բոսնիայի Բուդում սանջակի ղեկավարությունը, սակայն շուտով, մեղադրվելով պետական դավաճանության մեջ, սպանվեց:
5756. 1608 հուլիսի 30 - օգոստոսի 1 - Էրզրումի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁵⁶
5757. 1608 օգոստոսի 16 - Պլասթայի ճ-մ (= Ալաջայայի ճ-մ): Մուրադ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության և Դրիմի խանության միացյալ բանակը (մոտ 150.000) հաղթեց Քալանդարօղլիի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 30.000), որոնց մնացորդները Քալանդարօղլու գլխավորությամբ անցան Սեֆյանների շահության տարածք: Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁷⁵⁷
5758. 1608 աշուն - Խարբերդի և Բալուի շրջակայքը ջալալիները (մոտ 20.000) ասպատակեցին և հեռացան:⁵⁷⁵⁸
5759. 1608 աշուն - Էրզրումի ճ-մ: Մուրադ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գլխովին ջախջախեց Թավուլի գլխավորած ջալալիներին (15.000), որոնց մնացորդները Թավուլի գլխավորությամբ անցան Սեֆյանների շահության տարածք: Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁵⁷⁵⁹
5760. 1608 աշուն - Տարոնը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց՝ ոչնչացնելով ջալալիների ցրված մնացորդներին:⁵⁷⁶⁰
5761. 1608 աշուն - Բաբերդի և Նրա շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ ոչնչացնելով ջալալիների ցրված մնացորդներին:⁵⁷⁶¹
5762. 1608 աշուն - Անի-Կեմախ ամրոցը և Նրա շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ ոչնչացնելով ջալալիների ցրված մնացորդներին:⁵⁷⁶²
5763. 1609 գարուն - Ուրմիան (= Դումդում) Սեֆյանների շահության բանակը և Քալանդարօղլու գլխավորած ջալալիները (մոտ 20.000) գրավեցին Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 900 զինվոր:⁵⁷⁶³
5764. 1609 գարուն - Կիպրոսի ծովամարտ: Խալիլ փաշա Հայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (մոտ 50 նավ) հաղթեց Հիվանդախնամների օրդենի նավատորմին (մոտ 50 նավ):⁵⁷⁶⁴

Ղրիմի խանության բանակը (40.000), ջալալիներից Բադդադը հետ գրավելուց հետո ցանկանալով Ղրիմ վերադառնալ կարճ ճանապարհով, Ֆարիադ-փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակի (20.000) ուղեկցությամբ շարժվեց դեպի հյուսիս և առաջացավ մինչև Եփրատի ակունքները, որից հետո արդեն, ասպատակելով շրջակայքը, Տայք-Կղաղքը երթուղով ներխուժեց Զարթլիի թագավորության տարածք: Միայն վերջին պահին տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին՝ Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (3.000) շարժվեցին թագավորության տարածքում խորացող հակառակորդի հետքերով: Իր հերթին թշնամին, շնորհիվ մի երեցի ջանքերի, որին գերել էին և ստիպել որպես ուղեկից ծառայել, որոշ ժամանակ մոլորվեց: Ի վերջո, սակայն, երեցի արարքը բացահայտվեց, նրան սպանեցին, որից հետո թշնամու բանակը սկսեց շարժվել Գորիի ուղղությամբ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ արդեն Գորիի մոտակայքում մի հայ քահանա տեսավ թշնամու առաջխաղացող բանակը և տեղական իշխանություններին տեղյակ պահեց այդ մասին, որից հետո կամուրջը Կուրի վրա քանդեցին և փակեցին թշնամու ուղին դեպի հյուսիս: Այս պայմաններում Ֆարիադ փաշայի բանակը, տեղեկանալով իր հետքերով շարժվող Լուարսաբ II-ի բանակի մասին, ինչպես նաև պարզելով, որ Զարթլիի թագավորության մեկ այլ բանակ մոտեցել է գետի հյուսիսային ափին, շարժվեց դեպի Սուրամի՝ առժամանակ չկողմնորոշվելով հետագա գործողություններում:

I փուլ – Յունիսի 16-ին Զարթլիի թագավորության բանակի մի մասը անակնկալ հարձակվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի վրա և թեժ մարտում գլխովին ջախջախեց վերջինիս, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Ֆարիադ փաշան: Միաժամանակ, սակայն, Ղրիմի խանության բանակը Սուրամիի մոտակայքում այնուհանդերձ կարողացավ անցնել գետի հյուսիսային ափ՝ իր հետևից ավերելով կամուրջը: Երեկոյան Լուարսաբ II-ի բանակը հարավից մոտեցավ Կուր գետին և, աստիճանաբար խոշոր համալրումներ ստանալով, նույն գիշեր էլ մեկ այլ վայրում իր հերթին առանց կամրջի անցավ գետի հյուսիսային ափ:

II փուլ – Յունիսի 17-ի առավոտյան Զարթլիի թագավորության բանակը մարտակարգ ընդունեց: Յետևակ հրացանակիրները տեղակայվեցին խորը խանդակով պաշտպանված ամուր դիրքերում, որից հետո, անցնելով հեծելազորային հարձակման, քրիստոնյաները հրապուրեցին թշնամու ուժերին հրացանակիրների հարվածի տակ: Մարտը տևեց մինչև օրվա երկրորդ կես և արդյունքում թշնամու բանակը ի վերջո գլխովին ջախջախվեց:

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու մնացորդներին և ոչնչացրեց:

Յայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր:

5766. 1609 նոյեմբեր - 1610 փետրվար – Երևանը Սուրադ փաշայի գլխավորությամբ Էրզրում-Բասեն-Բազրևանդ-Մասյազոտն-Արագածոտն-Ոստան Յայոց երթուղով ներխուժած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) չգրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (12.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500), որից հետո, ասպատակելով առաջանալով Արած-Ուրծաձոր-Նախիջևան-Գորթն-Մարանդ-Թավրիզ երթուղով նահանջեց Թավրիզ-Մարանդ-Գորթն-Նախիջևան-Ուրծաձոր-Արած-Ոստան Յայոց-Արագածոտն-Մասյազոտն-Բազրևանդ-Էրզրում երթուղով՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁷⁶⁶

5767. 1610 հուլիսի 30 - օգոստոսի 3 – Էրզրումի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հետ մղեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁷⁶⁷ Արդյունքում 1612 թվականի նոյեմբերի 20-ին կնքվեց Նախնական զինադադար, որը պետք է հաստատվեր պաշտոնական Ստամբուլի կողմից: Յաստատումը, սակայն, արդյունքում չեղավ և ռազմական գործողությունները շուտով վերսկսվեցին:

5768. 1612 – Ղազախի ճ-մ: Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁷⁶⁸

5769. 1614 գարուն – Տարոնը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁶⁹
5770. 1614 գարուն – Մայթան Խալիլ փաշա Յայի գլխավորությամբ ափհանում իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁷⁰
5771. 1614 գարուն – Ալմիրի և Թունիսի փաշայությունների տարածքը Խալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տեղերում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁷⁷¹
5772. 1614 ամառ – Պելոպոնեսը Խալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և՝ վերացնելով տեղերում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁷⁷²
5773. 1614 աշուն - 1615 գարուն – Գուզարը, ինչպես նաև Զարթիի և Կախեթիի թագավորությունների մնացած տարածքները Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց՝ առանց լուրջ մարտերի Զարթիի ու Կախեթիի թագավորություններին ստիպելով ընդունել Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:⁵⁷⁷³ Գրաված տարածքներում թողնելով մի խոշոր բանակ (15.000)՝ Սեֆյանների շահության հիմնական բանակը նահանջեց, ընդ որում Իմերեթիայի թագավորության տարածքում ապաստանած, հետո վերադարձած ու պատվավոր հյուրի, բայց փաստացի գերու կարգավիճակում հայտնված Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը հեռացվեց երկրից և հետագայում սպանվեց, որից հետո Զարթիի թագավորության արքա հռչակվեց Բագրատ V-ը, իսկ Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ն էլ օգնություն ձեռք բերելու նպատակով Իմերեթիայի թագավորությունից անցավ Օսմանյան սուլթանություն:
5774. 1615 ապրիլի 17 – Կալաբրիայի ծովամարտը: Խալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (մոտ 5 նավ) հաղթեց Իսպանական թագավորության նավատորմին (մոտ 5 նավ): Թշնամին կորցրեց 1 նավ:⁵⁷⁷⁴
5775. 1615 ամառ – Օլթիի ճ-մ⁵⁷⁷⁵

Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (500) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100), Ահմեդ I-ի հետ ունեցած անհաջող բանակցություններից հետո լքեցին Կոստանդնուպոլիսը և ուղղություն բռնեցին դեպի Օլթի: Այդ ընթացքում Երևանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակն իր հերթին, նպատակ ունենալով գերել Թեյմուրազ I-ի կնոջը, սկսեց (մոտ 1.000) մոտենալ քաղաքին:

I փուլ – Կախեթիի թագավորության բանակը բազմում անգամներ ընդհարվեց իր առաջխաղացումը կասեցնել փորձող Օսմանյան սուլթանության բանակների (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) հետ, սակայն բոլոր մարտերում առավելությունը մնաց Թեյմուրազ I-ի կողմը, որը ի վերջո հասավ Օլթի:

II փուլ – Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարձակվեց Օլթիի մոտ գտնվող այգիներում տեղակայված Թեյմուրազ I-ի կնոջ շքախմբի վրա, սակայն վերջինիս հաջողվեց մարտերով պոկվել հակառակորդից և ապաստանել քաղաքի միջնաբերդում:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը պաշարեց միջնաբերդը և անցավ գրոհի:

IV փուլ – Կախեթիի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 50, Սեֆյանների շահության բանակը՝ մոտ 500, Օսմանյան սուլթանության բանակը՝ մոտ 500 զինվոր:

5776. 1615 սեպտեմբերի 15 – Ցիցխուրի գետի ճ-մ (Արևելյան Վրաստան, Արագվի գետի հովտում): Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (5.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000), բանակցությունների պատրվակով բթացնելով հակառակորդի զգոնությունը, անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (15.000): Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁵⁷⁷⁶

5777. 1615 աշուն - 1616 գարուն - Գուգարքը, ինչպես նաև Բարթիի և Կախերիի թագավորությունների մնացած տարածքները Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց:⁵⁷⁷⁷
5778. 1616 հունվար - Օլթիի ճ-մ: Կախերիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Ամիրգունա խանի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած և նահանջած Երևանի խանության բանակին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 120, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁵⁷⁷⁸ Արդյունքում, սակայն, Կախերիի թագավորություն ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:
5779. 1616 ամառ - Չեյթուկը ջալալիները (մոտ 10.000) գրավեցին Չեյթուկի իշխանության բանակից (մոտ 2.000) և, թալանելով քաղաքը, նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁷⁷⁹
5780. 1616 ամառ - Տոսպիզունը ու Նոա շրջակայքը Չապորոժյան Սեչի բանակը (2.000, մոտ 100 նավակ) ասպատակեց և խուսափելով Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացող նավատորմից (մոտ 100 նավ), նահանջեց:⁵⁷⁸⁰
5781. 1616 մայիսի 30 - դեկտեմբերի 5 - Երևանի պաշտպանությունը⁵⁷⁸¹
- Ղարա-Մուհամմեդի գլխավորությամբ Սեբաստիա-Էրզրում-Քասեն-Քազրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) պաշարեց քաղաքը Ամիրգունա խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 5.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):
- I փուլ - Մայիսի 31-ից մինչև հունիսի 19-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծության ենթարկեց քաղաքի ամրությունները՝ միաժամանակ իրականացնելով նաև պաշարողական լայնածավալ աշխատանքներ:
- II փուլ - Հունիսի 20-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:
- III փուլ - Հուլիսի սկզբին Վանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (4.000) փորձեց մոտենալ քաղաքին, սակայն Օսմանյան սուլթանության բանակի վերջապահը (մոտ 2.000) դարանը զցեց և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, որը կորցրեց 1.500 ռազմիկ:
- IV փուլ - Հուլիսի կեսից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծության ենթարկեց քաղաքի ամրությունները և միաժամանակ մի շարք գրոհներ իրականացրեց, սակայն, ի վերջո, հաշվի առնելով սկիզբ առնող ձմեռը, թողեց քաղաքի պաշարումն ու Ոստան Հայոց-Արագածոտն-Մասյացոտն-Քազրևանդ-Էրզրում-Սեբաստիա երթուղով նահանջեց՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից:
- Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500 թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:
5782. 1617 գարուն - Էրզրումը Արագածոտն-Մասյացոտն-Քազրևանդ-Քասեն երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո նահանջեց Քասեն-Քազրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն երթուղով: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁷⁸²
5783. 1617 ամառ - Գանձակի, Նախիջևանի ու Թավրիզի շրջակայքը Ղրիմի խանության բանակը (30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁷⁸³
5784. 1618 ամառ - Սեբաստիայի շրջակայքը Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵⁷⁸⁴
5785. 1618 սեպտեմբերի 10 - Փուլի-Շիքեստեի ճ-մ (= Սեռափի հովտի ճ-մ) (Արդեբիլի մոտ): Ղառչաղա խան Հայի գլխավորած Սեֆյանների շահության (մոտ 40.000) և Խամսայի մելիքության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը կեղծ լուրեր տարածելու միջոցով դարանը զցեց ու ջախջախեց վեզիր Խալիլ փաշա Հայի գլխավորությամբ Էրզրում-Քասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Մարանդ երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակից (մոտ 150.000) առանձնացած և անակնկալ հարձակում գործել փորձող Ղրիմի խանության (40.000) ու Օսմանյան

սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին, որից հետո ստիպեց նահանջել նաև հիմնական բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁵⁷⁸⁵ Նույն տարվա սեպտեմբերի 29-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական IV պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Հայաստանը կրկին բաժանվեց Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև: Կիլիկիան, Հայոց Միջագետքը, Ծոփքը, Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Տայքը, Մոկքը, Կորճայքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևմտյան ու կենտրոնական մասերը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևելյան մասերը անցան Սեֆյանների շահությանը:

5786. 1620 հուլիս - օգոստոս - Մանֆրեդոնիան (Իտալիայի արևելք) Խալիլ փաշա Հայի գլխավորությամբ ավիանումներ իրականացնող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵⁷⁸⁶

5787. 1620 սեպտեմբերի 17 - հոկտեմբերի 7 - Տեղոռայի ճ-մ (ներկայիս Հոռոմինիայի հյուսիս-արևելք, Պրուտ գետի արևմտյան ափին)⁵⁷⁸⁷

Ստադիր լինելով աջակցել Մոլդովայի հոսպոդարությանը՝ Լեհական թագավորության բանակը (20.000, այդ թվում գերմանացիներ և կազակներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (16, այդ թվում Ռակովսկի Հայը) կանցլեր Ստանիսլավ Ժելկևսկու գլխավորությամբ մտան հոսպոդարության տարածք, որտեղ նրանց միացավ հոսպոդար Գասպեր Գրացիանիի գլխավորած Մոլդովայի հոսպոդարության բանակը (2.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Իսթանուլը փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության (8.000) և Ղրիմի խանության (120.000, այդ թվում 25.000 նոդայներ) միացյալ բանակը շարժվեց քրիստոնյաների դեմ:

I փուլ - Սեպտեմբերի 17-ից 19-ը տեղի ունեցան մանր մարտեր, որից հետո քրիստոնյաներին մոտեցավ թշնամու հիմնական բանակը:

II փուլ - Սեպտեմբերի 20-ին թշնամին անցավ վճռական հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ - Սեպտեմբերի լույս 21-ի գիշեր Գասպեր Գրացիանիի բանակը փորձեց աննկատ անցնել Պրուտը և հեռանալ, սակայն մատնվեց լիակատար անհաջողության, բանգի գետանց իրականացնողների մեծ մասը խեղդվեց, իսկ փրկվածներն էլ սպանվեցին կամ գերվեցին մեկ այլ վայրում գտնվող անցած Ղրիմի խանության բանակի մի մասի կողմից: Այս ընթացքում սպանվեց նաև Գասպերը:

IV փուլ - Սեպտեմբերի 21-ից 28-ը քրիստոնյաները հետ մղեցին հակառակորդի բոլոր գրոհները, որը կորցրեց 8.000 ռազմիկ: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, հաշվի առնելով պարենամթերքի սպառվելը, քրիստոնյաները որոշեցին նահանջել:

V փուլ - Սեպտեմբերի 28-ից մինչև հոկտեմբերի 6-ը քրիստոնյաները, անցնելով Պրուտի արևելյան ափ և անընդհատ մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, սկսեցին նահանջել դեպի հյուսիս:

VI փուլ - Հոկտեմբերի լույս 7-ի գիշերը քրիստոնյաների ճամբարում գտնվող կազակների շարքերում սկիզբ առան ընդհարումներ, որից օգտվելով էլ սկզբում Ղրիմի խանության բանակի առաջապահը (12.000), իսկ հետո արդեն հիմնական բանակը անցան վճռական հարձակման, ներխուժեցին քրիստոնյաների ճամբարը և ծանր պարտության մատնեցին վերջիններին:

Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000, որոնց թվում զոհվեցին նաև Ստանիսլավ Ժելկևսկին և այլ բարձրաստիճան հրամանատարներ, իսկ այլք գերվեցին, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

5788. 1621 օգոստոս - Կամենեց-Պոդոլսկի ճ-մ: Լեհական թագավորության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում 400 գերմանացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Հարավային Լեհաստանը ասպատակած ու նահանջող Ղրիմի խանության բանակի (50.000) մի մասին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁷⁸⁸

5789. 1621 նոյեմբեր - Դանուքի ծովամարտ: Խալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (40 նավ) հաղթեց Չապորոժյան Սեչի նավատորմին (մոտ 60 նավ):⁵⁷⁸⁹

Թուրք-Պարսկական V պատերազմ (1623-1639)

5790. 1623 գարուն - Էրզրումի ճ-մ: Աբազա փաշայի բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին ապստամբած ենիչերիներին (մոտ 1.000): Յադթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁷⁹⁰
5791. 1623 գարուն - Ախալցխան Աբազա փաշայի բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յադթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁷⁹¹
5792. 1623 գարուն - Սեբաստիան և Շապին-Պարահիսարը Աբազա փաշայի բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յադթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁷⁹²
5793. 1623 գարուն - աշուն - Փոքր Յայթը, Կապադոկիան և Անկարայի շրջակայքը Էրզրումից առաջխաղացած Աբազա փաշայի բանակը (60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁷⁹³
5794. 1624 օգոստոսի 16 - Կեսարիայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Աբազա փաշայի բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁷⁹⁴ Օսմանյան սուլթանության բանակը առաջացավ մինչև Դերջան, սակայն վերահաս ձմեռվա պայմաններում զինադադար կնքվեց և պահպանվեց նախկին դրությունը:
5795. 1625 մարտի 25 - Մարտկոպի հովտի ճ-մ (Կախեթի): Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ դրսից հարձակված Կախեթի թագավորության և թշնամու հետ նույն ճամբարում Սիմոն II-ի ու Գեորգի Սաակաձեի գլխավորությամբ նույն ճամբարում գտնվող Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) անակնկալ համակցված հարձակումով հաղթեցին Ղառչաղա խան Յայի գլխավորած Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (30.000): Յայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, հակառակորդը՝ 27.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին նաև Ղառչաղա խանը և նրա որդին:⁵⁷⁹⁵ Ստեղծված պայմաններում Սիմոն II-ը, վերջնականապես զրկված որևէ աջակցությունից և չունենալով դիմադրության որևէ հնարավորություն, դիմեց փախուստի ու իր փոքրաթիվ կողմնակիցների ուղեկցությամբ ապաստանեց Սեֆյանների շահության տարածքում, իսկ Թեյմուրազ I-ը Զարթլիի թագավորության տարածք միավորեց Կախեթի թագավորությանը, թեև սկզբնական շրջանում տեղում մեծ ազդեցություն պահպանեց նաև Տփղիսի մոուլարադ Գեորգի Սահակաձեն:
5796. 1625 մարտի 27 - հուլիսի սկիզբ - Տոնիս Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000), սակայն միջնաբերդին տիրել այդպես էլ չկարողացան: Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁷⁹⁶
5797. 1625 մարտի 28 - հուլիսի սկիզբ - Ախալցխան Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) գրավեցին Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 1.000), սակայն միջնաբերդին տիրել այդպես էլ չկարողացան և նահանջեցին: Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁷⁹⁷ Ստեղծված պայմաններում Սիմոն II-ը, զրկված լինելով իր հպատակների աջակցությունից և չունենալով դիմադրության որևէ հնարավորություն, գահընկեց եղավ ու իր փոքրաթիվ կողմնակիցների ուղեկցությամբ ապաստանեց

Սեֆյանների շահության տարածքում, իսկ Թեյմուրազ I-ը անձնական ունիայով Զարթլիի թագավորությունը միավորեց Կախեթի թագավորությանը՝ հռչակվելով նաև, ըստ էության, վերացած Զարթլիի թագավորության արքա, թեև սկզբնական շրջանում տեղում մեծ ազդեցություն պահպանեց Տփղիսի մոուարավ Գեորգի Սահակաձեն:

5798. 1625 ապրիլի կես - Գանձակի և Պարտավի շրջակայք Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁷⁹⁸

5799. 1625 ապրիլի 23 - Տոասիզոնը ու նրա շրջակայք Չապորոժյան Սեչի բանակը (1.500, 300 նավակ) ասպատակեց, սակայն վերադարձին բաց ծովում Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (240 նավ) հասավ և համառ մարտում պարտության մատնեց վերջինիս: Չապորոժյան Սեչի բանակը կորցրեց մոտ 1.200 զինվոր:⁵⁷⁹⁹

5800. 1625 հուլիսի 1-2 - Ձազամ ամրոցի ճ-մ (= Ալգետ գետի ճ-մ, (= Մարաբդայի ճ-մ)⁵⁸⁰⁰

Թեյմուրազ I-ի և Գեորգի Սահակաձեի գլխավորած Զարթլիի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Սեֆյանների շահության բանակին (60.000, այդ թվում 12.000 հրացանակիր):

I փուլ - Հուլիսի 1-ին Զարթլիի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը հարձակվեց թշնամու վրա և համառ մարտում փախուստի մատնեցին վերջինիս առաջին շարքը կազմող հրացանակիրներին, սակայն դրանից հետո հետապնդումը շարունակելու փոխարեն քրիստոնյաների բանակի հիմնական մասը սկսեց զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ - Օգտվելով նրանից, որ հետապնդումը դադարել է, իսկ հակառակորդի ռազմիկներն էլ զբաղված են ավար հավաքելով, մարտակարգը վերականգնած Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց Զարթլիի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակին:

III փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց մարտերով նահանջող քրիստոնյաների բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

IV փուլ - Հուլիսի 2-ին Սեֆյանների շահության բանակը շարունակեց հետապնդումը, ընդ որում, թեև Կոջորի ամրոցի մոտ սկիզբ առած մարտում ծանր կորուստներ կրեց, բայց այնուհանդերձ վերջնական առավելության հասավ:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 9.900 սպանվածից և 4.000 գերուց հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 8.900 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 14.000 զինվոր:

5801. 1625 հուլիսի վերջ - Լիսի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Գեորգի Սահակաձեի բանակը (60) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 800): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 7, թշնամին՝ 700 զինվոր:⁵⁸⁰¹

5802. 1625 օգոստոս - Վեդիի ճ-մ (Արարատ, Ոստան Հայոց գավառ, Երևանից 30 կմ հարավ-արևելք, Արաքսի ձախ ափին): Երևանի խանության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող քրդերին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁰²

5803. 1625 օգոստոս - Կարքիի ճ-մ: Երևանի խանության բանակը (մոտ 900) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Կարսից առաջխաղացած և շրջակայքն ասպատակող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000 հեծյալ): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁰³

5804. 1625 օգոստոս - Ցիգմուկիի ճ-մ: Գեորգի Սահակաձեի բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) դարանը գցեց և ծանր կորուստներ պատճառեց Սեֆյանների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 13.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸⁰⁴

5805. 1625 օգոստոս - Քսանյան կիրճի ճ-մ (Արևելյան Վրաստան): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) դարանը գցեցին ու ջախջախեցին Սեֆյանների շահության բանակին (12.000): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁸⁰⁵

5806. 1625 սեպտեմբեր – Ասպնջակ ամրոցի ճ-մ: Գետրգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ թիկունքային հարձակումով հաղթեցին ամրոցը պաշարած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁸⁰⁶
5807. 1625 հոկտեմբեր – Խեղտվիսի ճ-մ (Գուգարք, Ջավախք, Ախալքալաքից մոտ 22 կմ հյուսիս-արևմուտք) Գետրգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁰⁷
5808. 1625 նոյեմբեր – Տաշիր Գետրգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեցին և Նահանջեցին՝ պատժելով Սեֆյանների օգտին գործող տեղի տիրակալներին:⁵⁸⁰⁸
5809. 1626 գարուն – Տիդիսի ճ-մ: Գետրգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300), մինչ այդ ձերբակալելով Զեյ-խոսրով Բարատաշվիլուն ու Նրա եղբայր Խոսիոյին, ստիպեցին վերջիններիս քաղաք կանչել Քիոսվեսի ամրոց կայազորը կազմող Սեֆյանների շահության բանակին (500 հրացանակիր) և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին վերջինիս: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ 500 զինվոր:⁵⁸⁰⁹
5810. 1626 գարուն – Սաղիսերեի ճ-մ (Կենտրոնական Վրաստան): Ամրոցի շրջակայքը ասպատակելուց հետո Նահանջող Գետրգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին իրենց հետապնդելով հասած տեղի տիրակալ Զվեշի Ցերետելիի բանակին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁸¹⁰
5811. 1626 գարուն – Ախալցխան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸¹¹
5812. 1626 նոյեմբեր – Քաղալեսի ամրոցի ճ-մ (Արագվի գետի հովտում): Թեյմուրազ I-ի և Չուրաբ Արագվեցու գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Գետրգի Սահակաձեի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸¹² Գետրգի Սաակաձեն հեռացավ Օսմանյան սուլթանություն, որտեղ հետագայում սպանվեց, իսկ Թեյմուրազ I-ի դիրքերը որոշակիորեն ամրապնդվեցին, թեև Նախկին Զարթլիի թագավորության սահմաններում մինչև 1630 թ-ը զգալի ազդեցություն պահպանեց Չուրաբ Արագվեցին: 1632 թվականին կնքվեց հաշտություն և Վրաց-Սեֆյան III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Կախեթիի թագավորությունը փաստացի միացվեց Զարթլիի թագավորությանը, իսկ վերջինս ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը և աստիճանաբար թուլացավ:
5813. 1627 սեպտեմբեր – Էրզրումի ճ-մ: Աբազա փաշայի բանակը (մոտ 2.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ գիշերային հարձակումով ոչնչացրին ճամբարած ենիչերիներին (5.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.980 զինվոր:⁵⁸¹³
5814. 1627 հոկտեմբեր - դեկտեմբեր – Էրզրում Խալիլ փաշա Հայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) չգրավեց Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200), որից հետո, ենթարկվելով հակառակորդի անկանոն հարվածներին, Նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր:⁵⁸¹⁴
5815. 1628 գարուն - 1628 սեպտեմբերի 6 – Էրզրում Խոսրով փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (180.000) պաշարեց Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200), որոնք, ի վերջո ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵⁸¹⁵

5816. 1628 ամառ - Հյուսիսային Կովկասը Չուրաք Արագվեցու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸¹⁶
5817. 1628 հոկտեմբեր - Ախալցխան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁸¹⁷
5818. 1628 հոկտեմբեր - Նախիջևանի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸¹⁸
5819. 1628 նոյեմբեր - 1629 փետրվար - Քաղղաղը Հայեպ-Եդեսիա-Մարոփին-Մոսուլ-Համադան երթուղով Խոսրով փաշայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) չգրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 10.000), որից հետո նահանջեց Մոսուլ-Մարոփին-Եդեսիա-Հայեպ երթուղով՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից: Հարձակվողները կորցրին մոտ 5.000, պաշտպանվողները՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁸¹⁹
5820. 1629 գարուն - Արճեշի շրջակայքը և Վասպուրականը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸²⁰
5821. 1629 գարուն - Վանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸²¹
5822. 1629 գարուն - Փոքր Հայքը, Ծովքը և Բարձր Հայքը ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին:⁵⁸²²
5823. 1629 ամառ - Հյուսիսային Կովկասը Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸²³
5824. 1630 մայիսի վերջ - օգոստոս - Գանձակի շրջակայքը և Ուտիքը Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Զարթլիի, Կախեթիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների, Մեգրելիայի, Գուրիայի Աբխազիայի և Սվանեթիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (40.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸²⁴
5825. 1631 գարուն - Երևան-Կաղզվան-Բազրևան-Էրզրում-Բասեն-Վանանդ-Կարս-Երևան երթուղով ասպատակելով արշավեց Երևանի խանության բանակը (մոտ 10.000):⁵⁸²⁵
5826. Մոտ 1632 - Վերին Շենք, Ներքին Շենք և Էրեթը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառի հյուսիս) Բեգլար Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց մելիք Աբրահամի բանակից (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 5, պարտվողները՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁸²⁶
5827. 1633 գարուն - Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների մնացած տարածքը Ռուստամի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց, որի արդյունքում Թեյմուրազ I-ը հեռացավ Իմերեթիա, իսկ Ռուստամը իռչակվեց Զարթլիի թագավորության արբա:⁵⁸²⁷
5828. 1633 ամառ - Երևանի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸²⁸
5829. 1633 ամառ - Եղվարդը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց հիմնականում քարերով պաշտպանվող Հայկական աշխարհագրից (մոտ 400), թալանեց և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 390, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁸²⁹
5830. 1633 ամառ - Ախուրյանի ճ-մ: Երևանի խանության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (60 հրացանակիր) կեղծ հարձակումով առաջ քաշեցին ու անակնկալ հակահարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 4.000)՝ հետապնդելով վերջինիս մնացորդներին մինչև Կարս: Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸³⁰
5831. 1633 ամառ - Կարսի շրջակայքը Երևանի խանության բանակը (մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 55 հրացանակիր) ասպատակեցին ու նահանջեցին, որից հետո մտան Ախալցխա:⁵⁸³¹
5832. 1633 նոյեմբերի կես - դեկտեմբերի վերջ - Արճեշի ու Վանի շրջակայքը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց:⁵⁸³²

5833. 1634 հունվարի 1 – Կոսկուն-Կռակի ճ-մ (Վանի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (30.000) մեկօրյա համառ մարտում հետ մղեց Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 40.000) հարձակումները, որից հետո արդեն երեկոյան երկու ուժեղ հակահարձակումով ստիպեց վերջինիս նահանջել: Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁵⁸³³
5834. 1634 փետրվար – Ղզ-Քոյի ճ-մ (Ամիդի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000) և նահանջեց քաղաք: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵⁸³⁴
5835. 1634 հունիսի վերջ – Իկորտյան լեռների ճ-մ (Գորիի մոտ): Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000), ինչպես նաև Գուրիայի ու Մեգրելիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ Իմերեթիայից առաջխաղացած և քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Կախեթիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁸³⁵ Թեյմուրազ I-ը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Կախեթիում: 1637 թ-ին, սակայն, կանխելով դեպի Կախեթի Ռուստամի գլխավորած Զարթլիի թագավորության և Սեֆյանների շահության միացյալ բանակի արշավանքը, Թեյմուրազ I-ը բանակցություններ սկսեց Ռուստամի հետ և վերջինիս միջնորդությամբ ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը:
5836. 1635 հուլիսի 31 - օգոստոսի 8 – Երևանը Մուրադ IV-ի գլխավորությամբ Էրզրում-Քասեն-Քազրևանդ-Մասյացոտուն-Արագածոտն-Ռոստան Հայոց երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (400.000), մասնակի գրոհներից և ուժեղ հրետակոծությունից հետո, առաջարկելով պատվավոր անձնատվություն, գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (12.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁵⁸³⁶
5837. 1635 օգոստոսի կես – Մակուն Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁸³⁷
5838. 1635 օգոստոսի կես – Սյունիքի ճ-մ: Երևանից հեռացող Սեֆյանների շահության բանակը (2.000 հրացանակիր), գրավելով լեռնային ամուր պաշտպանական դիրքերը, հետ մղեց իրեն հետապնդել փորձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000), որից հետո հաջողությամբ հեռացավ: Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ 1.000 զինվոր:⁵⁸³⁸
5839. 1635 օգոստոսի կես – Ախալցխան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁸³⁹
5840. 1635 սեպտեմբեր – Մարանդի ճ-մ: Անկանոն հարվածներ հասցնող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մուրադ IV-ի գլխավորությամբ Երևան-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Քաթան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 300.000) մի մասին (մոտ 20.000), երբ հակառակորդը այնուհանդերձ մտավ Թավրիզ, բայց ի վերջո ստիպված եղավ թողնել այն և նահանջել Վան-Ամիդ երթուղով: Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ 12.000 զինվոր:⁵⁸⁴⁰
5841. 1635 օգոստոսի վերջ – Հոյես գյուղի ճ-մ (Արցախ, Աղահեճք գավառի հարավ): Քոչվոր բրդերը (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից խուսափելու նպատակով սեփական գյուղը լքած կարբեցիների աշխարհագորի (մոտ 50) վրա և, հաղթելով վերջինիս, գերեցին գյուղացիներին: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:⁵⁸⁴¹
5842. 1635 օգոստոսի վերջ – Հոյես գյուղի ճ-մ: Միրզաբեկ Մելիք-Շահնազարյանի (մոտ 500) և Սեֆյանների շահության (մոտ 200) միացյալ բանակը հաղթեց քոչվոր բրդերին (մոտ 450) ու ազատեց գերված կարբեցիներին: Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁸⁴²

5843. 1635 սեպտեմբեր – Երևանի շոքակալը Երևանից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) ասպատակեց և նահանջեց՝ գերելով 320 հոգու և տանելով 1.500 գլուխ անասուն:⁵⁸⁴³
5844. 1635 նոյեմբեր – Էրզրումը Թավրիզ-Նախիջևան-Արագածոտն-Մասյացոտն-Քազրևանդ-Քասեն երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո նահանջեց Երևանի ուղղությամբ: Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁸⁴⁴
5845. 1635 դեկտեմբերի 15 - 1636 մարտի 30 – Երևանը Սեֆի I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (100.000) պաշարեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (15.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ի վերջո գրավեց՝ արդյունավետ օգտագործելով անտանելի հոտեր ցրող պայթուցիկ ծայրակալով նետերը: Յայերը կորցրին մոտ 90, դաշնակիցը՝ մոտ 13.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր:⁵⁸⁴⁵
5846. 1636 փետրվար - մարտ – Գուզարքի կենտրոնական և արևմտյան մասերը, ինչպես նաև Տայքը Ռուստամի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸⁴⁶
5847. 1636 ամառ – Յուսիսային Կովկասը Ռուստամի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸⁴⁷
5848. 1636 մարտի վերջ – Վանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁸⁴⁸
5849. 1636 ապրիլ – Աղբակի ճ-մ: Սեֆյանների շահությանը առերես դավաճանած Շամբոյանների եմիրի հայտնած տեղեկությունները հիմք ընդունելով առաջխաղացում իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ընկավ Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 10.000) պատրաստած դարանը և գլխովին ջախջախվեց: Թուրքերը կորցրին 15.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸⁴⁹
5850. 1637 ամառ – Ախալցխան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) չգրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁵⁰
5851. 1638 աշուն – Մաղասագոմերը (Անիից 5 կմ հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը (200 հեծյալ) գիշերային հարձակումով դավաճանության շնորհիվ գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 100): Յաղթողները կորցրին մոտ 20, պարտվողները՝ մոտ 90 զինվոր:⁵⁸⁵¹
5852. 1638 աշուն – Վասպուրականի արևելքը Երևանի խանության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁸⁵²
5853. 1638 նոյեմբեր – Արարատի արևելք և Սյունիքը Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց:⁵⁸⁵³
5854. 1638 նոյեմբեր – Պտղնու ճ-մ (Արարատ, Կոտայք գավառ, Երևանից մոտ 8 կմ հյուսիս): Օսմանյան սուլթանության (մոտ 10.000) ու Ղրիմի խանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը հաղթեց Երևանի խանության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 1.000, զինվոր:⁵⁸⁵⁴
5855. 1638 դեկտեմբեր – Ղալբայանի ճ-մ (Երևանի մոտ): Երևանի խանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Ղրիմի խանության բանակին (500): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ 400 զինվոր:⁵⁸⁵⁵
- 1639 մայիսի 17-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական V պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:
5856. 1640 – Ղերբենի շոքակալը Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին և, կրելով որոշակի կորուստներ, նահանջեցին:⁵⁸⁵⁶
5857. 1641 – Արարատի արևելքը Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸⁵⁷

5858. 1642 աշուն – Ղիզոնտսիի ճ-մ: Ռուստամ արքային գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Քարթլիի ապստամբած իշխանների բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100): Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸⁵⁸
5859. 1642 դեկտեմբեր - 1643 հունվարի սկիզբ – Չորվետ ամրոցը (Գորիի մոտ) Ռուստամ արքային գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին Նոդար Յիցիաշվիլու բանակից (մոտ 500), որն ի վերջո հանձնվեց: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցները՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁸⁵⁹
5860. 1643 հունվարի 6 – Ախալգորիի ճ-մ (Գորիից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք): Ռուստամ արքային գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով հաղթեցին Իոտամ Ամիլխորիի գլխավորությամբ ճամբարած Քարթլիի ապստամբած իշխանների բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50) և ցրեցին: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 40, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁸⁶⁰
5861. 1643 հունվարի կես – Սուխրանիի ճ-մ: Վախթանգ Բագրատունու գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հետապնդելով հասան ու հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած, սակայն նահանջող Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50): Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 40, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁸⁶¹
5862. 1643 գարուն – Սագարոի ճ-մ (Կախեթիի հարավ): Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ռուստամ արքային գլխավորությամբ առաջխաղացած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 6.000): Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 25, դաշնակիցները՝ մոտ 500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸⁶²
5863. 1648 հունվարի 24 - 1654 մարտ – Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի տարածքում բռնկված հակալեհական ապստամբությանը Չապորոժյան Սեչի բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին Յայ ռազմիկները (մոտ 300):⁵⁸⁶³
5864. 1648 ամառ – Տիսնտիի ճ-մ (Տփղիսից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևելք): Վախթանգ Բագրատունու գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500): Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 700, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸⁶⁴
5865. 1648 ամառ – Չվեյի-Անագայի ճ-մ (Կախեթիի հարավ-արևմուտք): Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000), ինչպես նաև Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), շնորհիվ դարանից Սեֆյանների շահության բանակի հասցրած հարվածի, հաղթեցին Դավիթ արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 25.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), որից հետո ասպատակեցին Կախեթիի թագավորության տարածքը: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 350, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Դավիթը:⁵⁸⁶⁵ Արդյունքում Թեյմուրազ I-ը հրաժարվեց գահից և հեռացավ Իմերեթիա, իսկ Կախեթիի թագավորության տարածքը անձնական ունիայով փաստացի կցվեց Քարթլիի թագավորությանը:
5866. 1650 – Խոշաք բերդը (Վասպուրական, Կուղանովիտ գավառ) Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) չգրավեց Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500): Յարձակվողները կորցրին մոտ 500, պաշտպանվողները՝ մոտ 60 զինվոր:⁵⁸⁶⁶
5867. 1654 ապրիլ - հուլիս – Բաղեշը Վանի փաշայության բանակը (12.000) պաշարեց Ավդալ-բեկի գլխավորած Բոհթանի Էմիրության բանակից (8.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ

- ռազմիկներից (մոտ 800), որից հետո ի վերջո, առանց մարտերի մտնելով քաղաք, թալանեց այն ու նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁶⁷
5868. 1657 զարուն - Բաղեշի շրջակայքը Վանի փաշայության բանակը (20.000) ասպատակեց՝ ճնշելով Բոհրանի էմիրությունում առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁸⁶⁸
5869. 1658 - Բանձայի ճ-մ (Վրաստանի հյուսիս-արևմուտք, Զուլթայիսիից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք): Գահակալական պայքար մղող Վամիկ Դադիանու գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության և Մեգրելիայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Լիպարիտ Դադիանու գլխավորությամբ առաջխաղացած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁸⁶⁹ Արդյունքում Վամիկ Դադիանին վերջնականապես հաստատվեց որպես Մեգրելիայի իշխան:
5870. 1659 - Կախեթիում վրաց (մոտ 10.000) և Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ոչնչացրին Սեֆյանների շահության կայազորները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), որից հետո երկրից վտարեցին բոլոր մահմեդականներին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.800 զինվոր:⁵⁸⁷⁰
5871. 1661 - Իմերեթիայի թագավորության և Մեգրելիայի իշխանության տարածքը Վախթանգ V-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին: Արդյունքում Բագրատ IV-ը գերվեց, Արչիլը հռչակվեց Իմերեթիայի թագավորության արքա, Մեգրելիայի իշխանության իշխան Վամիկ Դադիանին սպանվեց, իսկ Լևանն Էլ գլխավորեց Մեգրելիայի իշխանությունը: 1663 թվականին, սակայն, Մեհմեդ IV-ի պահանջով Արչիլը գահընկեց արվեց և կրկին Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Բագրատ IV-ը: Նույն այս ժամանակ Իմերեթիայում ապաստանած Թեյմուրազ I-ը գերվեց, ներկայացվեց Աբբաս II-ին և գերության մեջ մահացավ:⁵⁸⁷¹
5872. 1662 - Մալաբար նահանգը (Հարավ-արևմտյան Հնդկաստան) Պորտուգալական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) չգրավեց Մալաբարի իշխանության բանակից (մոտ 15.000) և Մարկոս Հայի գլխավորած Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁸⁷²
5873. 1663 աշուն - Ուջարմայի ճ-մ: Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը հաղթեցին Կախեթիի թագավորության գահը գրավելու համար պայքար սկսած Հերակլիի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁸⁷³
5874. 1663 աշուն - 1664 զարուն - Թորգա ամրոցը (Կախեթի) Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը յոթ ամիս պաշարեցին Հերակլիի մոր բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) և ի վերջո գրավեցին այն միայն այն բանից հետո, երբ արքայազնի մայրը հեռացավ ամրոցից, իսկ վերջինիս կայազորն Էլ, ստանալով անվտանգության երաշխիքներ, հանձնվեց: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 200, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁸⁷⁴
5875. 1664 աշուն - Ածղվերդի ճ-մ (Կախեթի): Հերակլիի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) գիշերային անակնկալ հարձակում գործեցին Վախթանգ V-ի ու Արչիլի գլխավորությամբ ճամբարած Զարթլիի թագավորության բանակի (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն վերջիններս համառ դիմադրություն կազմակերպեցին ու լուսաբացին օգնության հասած ուժերի հետ միասին հաղթանակ տարան, որից հետո հետապնդեցին հակառակորդին: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸⁷⁵ Հերակլի արքայազնը վտարվեց, իսկ Արչիլը դարձավ վերահռչակված Կախեթիի թագավորության արքա:

5876. 1666 – Յուսիսային Կովկասը Վախթանգ V-ի ու Արչիլի գլխավորած Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին:⁵⁸⁷⁶
5877. 1667 մայիս - 1669 սեպտեմբեր – Կանդիան (Կրետե) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000 սակրավորներ, այդ թվում Սուլեյման փաշա Էրմենին¹ և Տեր-Հակոբ քահանան) գրավեցին Վենետիկի հանրապետության բանակից (7.000): Յայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁵⁸⁷⁷ Արդյունքում ողջ Կրետե կղզին ընկավ Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:
5878. 1672 օգոստոս – Լյովոյ Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության միացյալ բանակը (մոտ 200.000) 8 օրում չգրավեց Լեհական թագավորության բանակից (մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 400): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸⁷⁸
5879. 1676 – Լյովոյ Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) չգրավեց Լեհական թագավորության բանակից (մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 400): Յայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁸⁷⁹
5880. 1678 – Վանք Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո կնքվեց հաշտություն: Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁸⁸⁰
5881. 1682 – Կախեթին, Արցախի հյուսիսը ու Գեղարքունիքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸⁸¹
5882. 1683 հուլիսի 14 - սեպտեմբերի 11 – Վիեննայի ճ-մ⁵⁸⁸²

«Մենք եկանք, մենք տեսանք... Աստված հաղթեց»

Յան III Սոբեսկի

Օսմանյան սուլթանության (200.000, որոնց թվում 45.000 ենիչերիներ, մոլորվացիներ, հունգարներ և վալախներ, ինչպես նաև 300 հրանոթ) և Ղրիմի խանության (40.000) միացյալ բանակը ներխուժեց Ռոմեական Սրբազան կայսրության տարածք և հուլիսի 14-ին պաշարեց վերջինիս մայրաքաղաքը, որի կայազորը (16.000, 312 հրանոթ) ձեռնամուխ եղավ համառ պաշտպանության: Միաժամանակ, տեղեկանալով ծավալվող իրադարձությունների մասին, Ռոմեական Սրբազան կայսրության բանակը (47.000, 112 հրանոթ), ինչպես նաև Յան III Սոբեսկու գլխավորած Լեհական թագավորության բանակը (27.000, 28 հրանոթ) և վերջինիս կազմում գործող Յայկական հետևակային գունդը (5.000)² շարժվեցին թշնամուն ուղղությամբ:

I փուլ – Հուլիսի 14-ից սեպտեմբերի սկիզբը թշնամին մայրաքաղաքի ուղղությամբ մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին քաղաքը պաշարողները կարողացան փլուզել քաղաքի պարսպի զգալի մասը, որից հետո սեպտեմբերի 8-ին վճռական գրոհով գրավեցին այդ հատվածը: Տեղեկանալով ստեղծված հուսահատական դրության մասին՝ քաղաքին

¹ Արմատներով Մելիտեից սերող հայազգի Սուլեյման փաշա Էրմենին (1605-1680) 1655 թ-ի օգոստոսի 19-ից 1656 թ-ի փետրվարի 28-ը վարեց մեծ վեզիրի պաշտոնը, իսկ պաշտոնակալությունից հետո էլ մինչև կյանքի վերջը շարունակեց կարևոր դերակատարություն ունենալ սուլթանության կյանքում:

² Այս ճակատամարտին հայերի մասնակցության մասին հայտնում է Սադոկ Բարոնչը (Barącz S. "Rys dziejów ormiańskich", Tarnopol, 1869 (Բարոնչ Ս. «Յայոց պատմության ուրվագծեր» (Եփերեն), Տեռնոպոլ 1869), որը, խոսելով այս ճակատամարտին մասին, հայտնում է, որ (էջ 68). «Այդ գործին միացան 5.000 ալեքսանդրյակի հայեր և, ըստ երևույթին, դա վերջին անգամ էր, որ նրանք հավաքվում էին այդքան մեծ բանակությամբ» այս խոսքերը հաստատելով «79-րդ» հղումով: Հիշատակված հղումի տողատակում համապատասխանող տեղում էլ կարդում ենք, որ այս տեղեկությունը նա վերցրել է Կրակովի գրական հավաքածուի 4-րդ հատորի 94-րդ էջում (Zbieracz literacki Kraków 1838 T. IV. str. 94) բերված մի անանուն հեղինակի նամակից, ուղղված ինչ որ մեկին Սիլեզիայում և թվագրված 1683 թ-ի օգոստոսի 27-ով: Այդ նամակում ասվում է. «Այնտեղ էին նաև 5.000 հայեր, որոնք առանձնանում էին: Նրանք երկար, կարմիր գլխարկներ և թևնոցներ, ինչպես նաև երկար տաքատներ ունեին, կարծես վոյսովներ լինեին, իսկ զենքերից էլ նրանք կրում էին մուշկետներ և տապարներ: Նրանք նաև վրան խաչն և իրենց զինանշանը պատկերող դրոշներ ունեին»:

մոտեցող Լեհական թագավորության բանակը արագացրեց երթը և սեպտեմբերի 10-ին ուշ երեկոյան մոտեցավ թշնամու բանակին:

III փուլ – Սեպտեմբերի 11-ին ժամը 04:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը, նպատակ ունենալով պարտության մատնել դեռևս երթարշավի մեջ գտնվող քրիստոնյաների ուժերին, անցավ հարձակման: Արդյունքում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված քրիստոնյա հետևակայինների հետ բռնկվեց և մի բանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ:

IV փուլ – Կեսօրին մի բանի ժամ շարունակ ողջ ճակատով հասցված հուժկու հակահարվածների արդյունքում քրիստոնյաներին ի վերջո հաջողվեց հետ շարտել թշնամուն Էլման դիրքեր:

V փուլ – 17:00-ի մոտակայքում քրիստոնյաների հեծելազորը անցավ վճռական հարձակման և հուժկու հարված հասցրեց թշնամու բանակին: Միաժամանակ արտագրոհ իրականացրեց նաև մայրաքաղաքի կայազորը: Համակցված հարվածների արդյունքում արդեն 18:30-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց դիմել փախուստի: Հետագայում խուճապն ու փախուստը աստիճանաբար դարձան ընդհանրական և արդեն 19:30-ի մոտակայքում դրա մեջ ներգրավվեց թշնամու ողջ բանակը: Երկյուղելով հայտնվել դարանում, սակայն, քրիստոնյաների բանակը թշնամու հետապնդում չիրականացրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցները՝ 4.500, թշնամին՝ 40.000 զինվոր, այդ թվում 5.000 գերի, ինչպես նաև ողջ հրետանին: Արդյունքում Կենտրոնական Եվրոպայում Օսմանյան սուլթանության կողմից վարվող ագրեսիվ քաղաքականությանը վերջ տրվեց:

5883. 1687 – Վանք Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Վանի աշխարհազորից (մոտ 500), որից հետո կնքվեց հաշտություն: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁸⁸³
5884. 1687 – Մռավի կիրճի ճ-մ (Արցախ, Վալյուկիք գավառ): Զրոջն առևանգելու համար վրեժ լուծելու նպատակով բռնկվող թուրքմենների առաջնորդին սպանած Եսայի Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած բանակը (մոտ 1.000) դարանը գցեց և հաղթեց հարձակման անցած բռնկվող թուրքմենների հետևակ բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁸⁸⁴
5885. 1688 զարուն – Հյուսիսային Կովկասը Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին:⁵⁸⁸⁵
5886. 1688 հունիսի 18 - սեպտեմբերի 9 – Բուդապեշտը (Հունգարիա) Հռոմեական Սրբազան կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Գաբրիել Հայը) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 7.000) և նրան օգնել փորձող ուժերից: Հաղթանակին մեծապես նպաստեց քաղաք թափանցած ու հետախուզական տվյալներ հաղորդող Գաբրիելը, որը, բացի դրանից, հուլիսի 22-ին պայթեցրեց քաղաքի պարսպի մի մասը՝ թուլացնելով թշնամու պաշտպանությունը և ոչնչացնելով վերջինիս 1.500 զինվորի: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁵⁸⁸⁶
5887. 1688 սեպտեմբեր - 1697 սեպտեմբեր – Կենտրոնական Եվրոպայում ընթացող Հաբսբուրգյան լիգայի պատերազմին Ֆրանսիական թագավորության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերեց Իսրայել Օրին:⁵⁸⁸⁷
5888. 1691 ամառ – Տիդիսը Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) չգրավեցին Հերակլի I-ի գլխավորությամբ 1688 թ-ին առանց մարտերի քաղաք մտած Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 2.000): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 60, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁸⁸⁸
5889. 1691 ամառ – Նիսոնդինդայի ճ-մ: Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 300) կարճատև մարտում հետ շարտեց հարձակման անցած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 700), որից հետո վերջիններս վերադարձան Տիդիս ու միացան Գեորգի XII-ին, իսկ նա էլ, թողնելով քաղաքի պաշարումը,

- նահանջեց Մծխեթ: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին մոտ 10 զինվոր:⁵⁸⁸⁹
5890. 1692 զարուն - Տախտեթի թագավորության բանակը (մոտ 200) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 2.000) գրավեցին Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 20, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁸⁹⁰
5891. 1692 ամառ - Տախտեթի Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) գրավեցին Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 100) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 40, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր:⁵⁸⁹¹
5892. 1693 զարուն - Մծխեթի ճ-մ: Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 2.500) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) մանր մարտերով հետ մղեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 300), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁸⁹²
5893. 1694 զարուն - Ղեբեղ գետի ճ-մ: Կախեթիի թագավորության բանակը (300) հաղթեց Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 600) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին մոտ 20 զինվոր:⁵⁸⁹³
5894. 1694 ամառ - Արագլի գետի ճ-մ: Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 160, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁹⁴
5895. 1695 զարուն - Գուգարք, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը Հերակլի I-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000) ասպատակեց:⁵⁸⁹⁵ Գեորգի XII-ը հեռացավ Իմերեթիա, սակայն հաջորդ տարի հաշտություն կնքվեց և նա, ընդունելով Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը, հաստատվեց սեփական գահին:
5896. 1695 ամառ - Հյուսիսային Կովկասը Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և, կրելով որոշակի կորուստներ, նահանջեցին:⁵⁸⁹⁶
5897. 1697 - Քիստրիցան (Ռումինիա) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հռոմեական Սրբազան կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁸⁹⁷
5898. 1697 - Ռադնայի կիրճ-ի ճ-մ (Ռումինիա, Բիստրիցայի մոտ): Օբսենտ Վորյանի գլխավորած Հայ ռազմիկները (մոտ 500) դարանը գցեցին և հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁸⁹⁸
5899. 1698 ամառ - Մանագլեթոյի շրջակայքը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁸⁹⁹
5900. Մոտ 1699 - Գյուլիստանի ճ-մ: Գանձակ քաղաքի մեծահարուստ Միրզա Մահմուդ Մուստաֆայի աղջկան փախցրած Աբով Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) հաղթեց Գանձակի խանության արշաված բանակին (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁹⁰⁰
5901. 1700 հունվարի 13 - Կանուդինարի ճ-մ (Հարավ-արևելյան Պարսկաստան, Կրմանից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք): Լևան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (40) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (600) հաղթեցին շրջակայքի ասպատակած, նահանջած ու ճամբարած Գիլջանների խանության բանակին (2.000): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 102 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցները՝ մոտ 100 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 1.500 զինվոր:⁵⁹⁰¹

5902. 1700 փետրվար – Կրմանի ճ-մ: Լևան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 34) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 13), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁹⁰²
5903. 1700 մարտ – Կրմանի ճ-մ: Լևան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 25) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 400) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 600): Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹⁰³
5904. 1700 գարուն – Քայազետ ամրոցը (= Ղարուլսք ամրոց) Էրզրումի փաշայության բանակը (50.000) չգրավեց Յերի Էմիրության բանակից (մոտ 500) և, ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեց: Յարձակվողները կորցրին մոտ 500, պաշտպանվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹⁰⁴
5905. 1700 հուլիսի կես – Լիռիկի ճ-մ (Յարավ-արևելյան Պարսկաստան, Կրմանից մոտ 300 կմ հարավ-արևելք): Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (761): Յայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ 760 զինվոր:⁵⁹⁰⁵
5906. 1700 հուլիսի կես – Լիռիկի ճ-մ: Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 450) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 135), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 430) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (540): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ 540 զինվոր:⁵⁹⁰⁶
5907. 1700 նոյեմբերի 19 – Կրմանի ճ-մ: Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 400) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 120), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 400) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁵⁹⁰⁷
5908. 1701 ապրիլի վերջ – Կրմանի ճ-մ: Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹⁰⁸
5909. 1702 հունվարի կես – Չորս բերդի ճ-մ (Մակվի մոտ): Վանի Նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային հարվածով հաղթեց Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության ճամբարած բանակին (մոտ 500): Յաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁹⁰⁹
5910. 1702 սեպտեմբեր - հոկտեմբեր – Շեհրիզորը, Եղեսիան, Մեյխտեն, Վասպուրականը, Վանը, Արճեշը, Արծկեն, Բերկրին և Բաղեշը, ինչպես նաև Նրանց շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 60.000) ասպատակեց՝ վերացնելով բրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁹¹⁰
5911. 1702 հոկտեմբերի 2 - հոկտեմբերի կես – Խոշաբ բերդը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) չգրավեց Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) և, ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեց: Յարձակվողները կորցրին մոտ 500, պաշտպանվողները՝ մոտ 60 զինվոր:⁵⁹¹¹
5912. 1704 աշուն - 1705 ամառ – Ղանդահարի շրջակայքը (Յարավային Աֆղանստան) Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (2.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեցին՝ ճնշելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁹¹²
5913. 1705 աշուն – Ղանդահարի ճ-մ: Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Դուռանիների խանության բանակին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁹¹³

5914. 1706 մայիսի 10-11 – Խոշար քերորը շրջակայքն ասպատակած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) գրավեց Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500)՝ փոխելով Շամբոյանների Էմիրին և նոր Էմիրից ստանալով հնազանդության երաշխիքներ: Հարձակվողները կորցրին մոտ 700, պաշտպանվողները՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁹¹⁴
5915. 1706 ամառ – Հյուսիսային Կովկասը Դավիթ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեցին՝ ճնշելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁹¹⁵
5916. 1709 ապրիլի կես – Ղանդահարի ճ-մ: Իստև և Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 600) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 170), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Դուռանիների խանության բանակին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁹¹⁶
5917. 1709 ապրիլի 21 – Ղանդահարի ճ-մ: Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 2.000) շրջապատեց և ոչնչացրեց Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակին (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 70), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 180 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Գեորգի XII-ը, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁹¹⁷
5918. 1709 ապրիլի վերջ – Ղանդահարի ճ-մ: Իստև և Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150), մոտեցան Ղանդահարին, սակայն, համոզվելով, Գեորգի XII-ը սպանվել է, նահանջեցին և ի վերջո ամրացան Գիրիշկում՝ (Ղանդահարից մոտ 100 կմ արևմուտք)՝ այդ ընթացքում հետ մղելով Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակի (15.000 հեծյալ) 12 հարձակում: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր, որոնց թվում խաբեությամբ գերվեց նաև Ալեքսանդրը, թշնամին՝ 2.000 զինվոր:⁵⁹¹⁸
5919. 1709 մայիսի սկիզբ – Գիրիշկի ճ-մ: Իստև Բագրատունու գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 400) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 130) հետ մղեցին Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակի (13.000 հեծյալ) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 13, դաշնակիցը՝ մոտ 26, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁵⁹¹⁹
5920. 1710 գարուն – Ղանդահարի ճ-մ: Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 15.000), չնայած Զարթիի թագավորության բանակի (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 700) հաջողությանը, Սեֆյանների շահության բանակի (20.000) փախուստի պատճառով հաղթանակ տարավ և հետ մղեց Գիրիշկից առաջխաղացած հակառակորդին: Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁹²⁰
5921. 1710 ամառ - աշուն – Գիրիշկի ճ-մ⁵⁹²¹

Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց քաղաքը Զեյ-Խոսրովի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 700):

I փուլ – Չորս ամիս շարունակ Զարթիի թագավորության բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները:

II փուլ – Աշնան սկզբին Սեֆյանների շահության խոշոր մի բանակ (մոտ 20.000) փորձեց մոտենալ քաղաքին, սակայն, կեղծ բանակցություններով թթացնելով հակառակորդի զգոնությունը, Միր-Վեյսը իր հիմնական ուժերով անակնկալ հարձակում գործեց և գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

III փուլ – Գիլջանների խանության բանակը վերսկսեց քաղաքի պաշարումը, սակայն բանակցություններից հետո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 18.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

5922. 1711 հուլիսի 20 - հուլիսի վերջ - Չոեյլ ամրոցը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Շամբոյանների եմիրության բանակից (մոտ 500): Հարձակվողները կորցրին մոտ 700, պաշտպանվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹²²
5923. 1711 հուլիսի վերջ - 1712 մայիսի 1 - Խոշաբ բերդը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Շամբոյանների եմիրության բանակից (մոտ 500): Հարձակվողները կորցրին մոտ 700, պաշտպանվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹²³
5924. 1711 օգոստոսի կես - հոկտեմբերի 27 - Ղանդահարի ճ-մ⁵⁹²⁴

Քեյ-խոսրով, ինչպես նաև Իեսե և գերությունից ազատված Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Սեֆյանների շահության (30.000) ու Քարթլիի թագավորության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակից (մոտ 15.000), որը, ուժեղ կայազոր թողնելով բուն քաղաքում, հակառակորդի հաղորդակցության ուղիները մշտական հարվածի տակ պահելու նպատակով հիմնական ուժերը տեղակայեց քաղաքից դուրս:

I փուլ - Օգոստոսի կեսին Քեյ-խոսրովի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Այդ ընթացքում Գիլջանների խանության բանակը դարանը գցեց և գլխովին ջախջախեց Քեյ-խոսրովին օգնության շարժվող Դուռանիների խանության բանակին (4.000 հեծյալ):

II փուլ - Սեպտեմբերի սկզբին Քեյ-խոսրովի բանակը անցավ վճռական հարձակման, սակայն որևէ հաջողության չհասավ, ընդ որում քաղաքը պաշարողները սկսեցին աստիճանաբար պարենամթերքի և հանդերձանքի լուրջ պակաս զգալ, իսկ նրանց շարքերում էլ տարածվեցին հիվանդություններ: Իր հերթին, Դուռանիների խանության հիմնական բանակը, որի օգնության վրա ի սկզբանե լուրջ հույս էր դրված, ոչ ժամանեց, ոչ էլ խոստացված պարենամթերքն ուղարկեց:

III փուլ - Սեպտեմբերի 27-ին Քեյ-խոսրովի բանակը քաղաքի ուղղությամբ ևս մեկ վճռական գրոհ կազմակերպեց, սակայն, չնայած սկզբնական հաջողությանը, համառ մարտերից հետո ստիպված վերադարձավ ելման դիրքեր, ընդ որում այդ ընթացքում զոհվեց Ալեքսանդր Բագրատունին:

IV փուլ - Հաշվի առնելով իր բանակի ծանրացող վիճակը և պաշարողական հետագա գործողությունների անհեռանկար բնույթը՝ Քեյ-խոսրովը բանակցություններ սկսեց Միր-Վեյսի հետ և, ձեռք բերելով պայմանավորվածություններ, սկսեց նահանջել: Գիլջանների խանության բանակը, սակայն, խախտելով պայմանավորվածությունները, հարձակում գործեց քաղաքից հեռացող Քեյ-խոսրովի բանակի վրա: Վերջինիս սկզբում հաջողվեց հետ շարտել հակառակորդին, սակայն հետագայում, երբ Սեֆյանների շահության բանակի շարքերում տարածվող խուճապը համընդհանուր բնույթ ստացավ, Քեյ-խոսրովի բանակը ծանր պարտություն կրեց և գլխովին ջախջախվեց: Մարտում ընկավ նաև քաջաբար մարտնչող Քեյ-խոսրովը:

Հայերը կորցրին մոտ 950, դաշնակիցը՝ 33.300, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

5925. 1711 աշուն - Հյուսիսային Կովկասը Վախթանգ VI-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին՝ փորձելով ճնշել տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁹²⁵
5926. 1712 հունիս - հուլիսի կես - Քալաթետ ամրոցը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Հերի բերդի բանակից (մոտ 500) և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց: Հարձակվողները կորցրին մոտ 500, պաշտպանվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹²⁶
5927. 1715 ամառ - Խոշաբ բերդի ճ-մ: Շամբոյանների եմիրության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Վանի փաշայության բանակին (մոտ 4.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁹²⁷
5928. 1715 գարուն - Կախեթիի ճ-մ: Կախեթին, Ուստիքի հյուսիսը և Արցախի հյուսիսը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Կախեթիի

- թագավորության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹²⁸
5929. 1715 ամառ - Հունան ամրոցի ճ-մ: Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը և Արցախի հյուսիսը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 8.000) հաղթեց Քարթլի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹²⁹
5930. 1716 հունվար - Բերկին, Արճեշ և Նրանց շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց՝ փորձելով վերացնել եզդիների շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁵⁹³⁰
5931. 1717 ամառ - Նազար գյուղի ճ-մ (Գուգարք, Մանգլիս Փոք գավառ)⁵⁹³¹
- Սիմոն Բագրատունու գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (300 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) սկսեցին մոտենալ Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Արցախի հյուսիսը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (8.000), որը, տեղեկանալով այդ մասին և արագորեն առաջանալով, շրջապատեց ամուր դիրքեր գրաված հակառակորդին:
- I փուլ - Սիմոնի բանակը, հզոր համագարկով կորուստներ պատճառելով հարձակման անցած հակառակորդի բանակին, հետ շարտեց վերջինիս, որից հետո անցավ հակահարձակման և սկսեց հետապնդել հակառակորդին:
- II փուլ - Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ Լեզգիական խանության բանակը վերադասավորեց ուժերը, հզոր հարված հասցրեց Սիմոնի բանակին և, ցրելով վերջինիս, մատնեց փախուստի:
- III փուլ - Լեզգիական խանության բանակը որոշ տարածություն հետապնդեց հակառակորդին, սակայն հետո դադարեցրեց այն և ձեռք բերած ավարով նահանջեց՝ այդ ընթացքում ջրի պակասից և շոգից կրելով զգալի կորուստներ:
- Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:
5932. 1717 օգոստոսի 26 - Վանի ճ-մ: Վանի նոր փաշայի գլխավորությամբ քաղաք մտնել փորձող Վանի փաշայության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Վանի կայազորին (մոտ 500), սակայն հաջորդ օրը կնքվեց հաշտություն: Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹³²
5933. 1718 գարուն - Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹³³
5934. 1719 փետրվարի 1-28 - Վանի ճ-մ: Քաղաքի ապստամբած օսմանյան կայազորը (մոտ 1.000) տևական մարտերում հաղթեց Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակին (մոտ 500) ու դուրս մղեց քաղաքից: Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹³⁴
5935. 1719 գարուն - Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹³⁵
5936. 1719 գարուն - Ադեկի ճ-մ (Գուգարք, Օծուն գյուղի մոտ): Ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված գյուղի աշխարհագրորդ (մոտ 100) հետ մղեց Լեզգիական խանության բանակի (մոտ 700) հարձակումը և ստիպեց թշնամուն նահանջել, բայց հետո թշնամին գյուղի շրջակայքում գտնվող մեղվի փեթակները նետեց այն քարանձավը, որտեղ ապաստանել էին գյուղացիները, ինչի արդյունքում գյուղացիները լուրջ վնասվածքներ ստացան: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:⁵⁹³⁶
5937. 1719 օգոստոսի 30 - սեպտեմբերի 21 - Վանի ճ-մ: Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 500) տևական մարտերում հաղթեց քաղաքի ապստամբած կայազորին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹³⁷
5938. 1720 ամառ - Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹³⁸

5939. 1720 օգոստոսի 10-18 – Շամախիսին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹³⁹
5940. 1720 սեպտեմբեր – Շամբորի ճ-մ: Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 7.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Գանձակի խանության բանակին (մոտ 15.000): Յադթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁹⁴⁰
5941. 1720 աշուն – Յոլսիսային Կովկասը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁹⁴¹
5942. 1720 դեկտեմբեր – Գանձակը Լեզգիական խանության բանակը (8.000) պաշարեց Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն, քաղաք մտնելու փորձ անելիս կրելով ծանր կորուստներ, ինչպես նաև խուսափելով Վախթանգ VI-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 5.000), նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ 1.020 զինվոր:⁵⁹⁴²
5943. 1721 մայիսի 27 – խոշար բերրի շոջակայքը Վանի փաշայության բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹⁴³
5944. 1721 ամառ – Աղվանքը, Կախեթին ու Ուտիքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹⁴⁴
5945. 1721 հուլիսի 18 - օգոստոսի 8 – Շամախիի գրավումը⁵⁹⁴⁵

Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Սեֆյանների շահության բանակից (3.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – Հուլիսի 18-ին քաղաքի կայազորը փոքրաքանակ ուժերով արտագրոհ իրականացրեց և, կեղծ նահանջով բաշելով թշնամուն քաղաքի խորքում պատրաստված դարանը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս ու հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Լեզգիական խանության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց և ի վերջո, օգտվելով քաղաքի սուլնի մահմեդականների դավաճանությունից, գրավեց քաղաքը:

Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Քաղաքը հիմնովին թալանվեց, որից հետո հակառակորդը ձեռք բերած խոշոր ավարով նահանջեց:

5946. 1721 ամառ – Չուրտա ամրոցը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700), ինչպես նաև Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) պաշարեցին Զսանի ապստամբած իշխանորդի Շանշեի գլխավորած բանակից (մոտ 200), որն ի վերջո հանձնվեց: Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁹⁴⁶
5947. 1721 սեպտեմբեր – Պարտավի ճ-մ: Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 15.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Երևանի և Գանձակի խանությունների միացյալ բանակին (30.000) ու հետապնդեց վերջինիս մնացորդներին մինչև Թարթառ գետի հովիտը: Յադթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր:⁵⁹⁴⁷
5948. 1722 մարտի 8 – Գյուլանաբադի ճ-մ (Կենտրոնական Պարսկաստան, Սպահանի մոտ)⁵⁹⁴⁸

Միր-Մահմուդի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (20.000, 60 զամբուրակ) մոտեցավ Սեֆյանների շահության բանակին (50.000, 24 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 250): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակը պաշտպանական դիրքեր գրաված Գիլջանների խանության բանակի ուղղությամբ պատրաստվեց հարձակողական մարտ վարել: Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևի ղեկավարությունը հանձնվեց գուլար-աղասի Ռուստամ Բագրատունուն, կենտրոնի հրամանատարությունը ստանձնեց Ախթամ-Դովլաթը, իսկ ձախ թևն էլ սկսեց գլխավորել ղոռչիբաշին: Գիլջանների խանության բանակի ձախ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց Միր-Մահմուդը, իսկ աջ թևինը՝ Ամանոլլա Սուլթանը:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը ձախ թևի և կենտրոնի ուժերով վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն, ենթարկվելով վերջինիս հրաձիգների, ինչպես նաև զամբուրակների հուժկու կրակին, ծանր կորուստներով հետ շարժվեց ելման դիրքեր: Սրան հակառակ, նույն այս ժամանակ Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը միմյանց հաջորդաժ հետևողական երեք հարվածներից հետո ստիպեց հակառակորդի ձախ թևին հետ քաշվել:

II փուլ – Գիլջանների խանության բանակը հակահարված հասցրեց Սեֆյանների շահության բանակի կենտրոնին և ձախ թևին ու փախուստի մատնեց նրանց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Գիլջանների խանության բանակի թիկունքում գործող թոշկոր արաբները ներխուժեցին վերջինիս ճամբար և թալանեցին այն:

III փուլ – Գիլջանների խանության բանակը վերախմբավորեց ուժերը և, ուշադրություն չդարձնելով սեփական ճամբարի ավարառությանը, շրջապատեց Ռուստամ Բագրատունու գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևին, որը համառ դիմադրությունից հետո գլխովին ջախջախվեց, իսկ Ռուստամն էլ ընկավ մարտում:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 15.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցները՝ մոտ 14.920 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 2.000 զինվոր:

5949. 1722 մարտի 9 - հոկտեմբերի 22 - Սպահանը (Կենտրոնական Պարսկաստան) Միր-Մահմուդի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Յուսեյնի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) և, օգտվելով քաղաքում բռնկված դաժան սովից, ստիպեց հանձնվել: Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁴⁹ Յուսեյնը գերվեց և հետագայում գերության մեջ էլ մահացավ, իսկ Սեֆյանների շահության շահ հռչակվեց նրա որդի Թահմասպը՝ Թահմասպ II-ը, որին դեռ պաշարման ընթացքում էր հաջողվել հեռանալ քաղաքից:
5950. 1722 մարտի կես - Փամբակի ճ-մ (Արարատ, Նիզ գավառի հյուսիս-արևմուտք): Երևանի խանության բանակը (400) շրջապատեց և հաղթեց Երևանով անցած ու քաղաքից Փափոնաբեկի գլխավորությամբ հեռացած Քարթլիի թագավորության բանակին (50) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15): Ընդհանուր 15 սպանվածից ու 31 գերուց հայերը կորցրին մոտ 14, դաշնակիցը՝ մոտ 32, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁹⁵⁰
5951. 1722 ապրիլ - Աղվանքը, Ուտիքը ու Արցախը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹⁵¹
5952. 1722 ապրիլ - Տիսնետի ճ-մ: Թեյմուրազ Բագրատունու գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 750 զինվոր:⁵⁹⁵²
5953. 1722 ապրիլի վերջ - Ջրաբերդի ճ-մ (= Չարաբերդի ճ-մ): Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁵⁹⁵³
5954. 1722 ապրիլի վերջ - Գեղարքունիքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹⁵⁴
5955. 1722 մայիսի սկիզբ - Երևանի շրջակայքը Երևանի խանության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց:⁵⁹⁵⁵
5956. 1722 մայիսի սկիզբ - մայիսի կես - Գանձակը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 18.000) 12 օր պաշարեց Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն, խուսափելով Վախթանգ VI-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Քարթլիի թագավորության բանակից (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 15.000), նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁵⁶
5957. 1722 մայիսի կես - մայիսի վերջ - Ուտիքի հյուսիսը և Արարատի հյուսիս-արևելքը Վախթանգ VI-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Քարթլիի թագավորության բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁹⁵⁷
5958. 1722 հունիս - Թարթառ գետի ճ-մ: Շամախիից հեռացած Ավան հարյուրապետի բանակը (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով գործեց Ղալբ-Ալի խանի գլխավորությամբ Գանձակի

- առաջխաղացած Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակի (18.000) մի մասի վրա և առևանգեց 10.000 հրացան: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹⁵⁸ Արդյունքում Ավան հարյուրապետը հետագայում ոչ միայն տեղափոխվեց Արցախ, այլև ձեռք բերած հրացանները բաժանեց տեղի մելիքներին, որոնց հարվածային հնարավորությունները դրանից հետո շեշտակի բարձրացան
5959. 1722 հուլիսի երկրորդ կես - Երևանի ճ-մ: Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին Երևանին մոտեցած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁵⁹
5960. 1722 հուլիսի 23 - Էրզնկե գյուղի ճ-մ: (Հյուսիս-արևմտյան Դաղստան, Դերբենդից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք): Բրիգադիր Վետերոնիսի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (9.000 դրագուններ), ինչպես նաև նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու և Այվազ Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ Եսկադրոնը (մոտ 500, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), սկզբում կիրճում ընկնելով դարանը ու որոշակի կորուստներ կրելով, այնուհանդերձ փախուստի մատնեցին չեչեններին (5.000) և գրավեցին գյուղը:⁵⁹⁶⁰ Շարունակելով առաջխաղացումը՝ քրիստոնյաները շուտով միացան Պետրոս I Մեծի գլխավորությամբ ծովով առաջխաղացած հիմնական ուժերին:
5961. 1722 օգոստոսի 19 - Օստիֆի ճ-մ (Դաղստան, Դերբենդից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը (40.000, այդ թվում 22.000 հետևակ, 9.000 դրագուն, 3.000 թաթարներ, 2.000-ական կազակ, կալմիկ և թաթար հեծյալներ, 196 հրանոթ, 274 նավ), ինչպես նաև նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու ու Այվազ Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ Եսկադրոնը (մոտ 495, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը) հետ մղեցին Ղաթթաղի և Ավարական խանությունների միացյալ բանակի (16.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁶¹
5962. 1722 օգոստոսի 23 - Դերբենդ ամրոց Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 39.000), ինչպես նաև նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու ու Այվազ Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ Եսկադրոնը (մոտ 498, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը) առանց մարտերի գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 100):⁵⁹⁶² Տեղեկանալով Ռուսական կայսրության բանակի առաջխաղացման մասին՝ Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը ճամբարեց Չոլակի դաշտում (Գանձակի մոտ), որտեղ էլ շուտով հանդիսավոր պայմաններում դիմավորեց խամսայի մելիքության բանակին: Քրիստոնյաների միացյալ բանակը մի քանի շաբաթ սպասեց Ռուսական կայսրության բանակին, սակայն վերջինս այդպես էլ չեկավ: Ի վերջո՝ դեկտեմբերի սկզբին, տեղեկանալով, Ռուսական կայսրության բանակի՝ Աստրախան վերադառնալու մասին, Զարթիկի թագավորության բանակը, ասպատակելով Ուտիքի հյուսիսը, վերադարձավ Տփղիս, իսկ խամսայի մելիքության բանակը՝ Արցախ:
5963. 1722 սեպտեմբեր - Նոր Զուղան (Սպահանի մոտ) Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 1.000), որը որոշակի դիմադրությունից հետո, ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեց: Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Զաղաքը կողոպտվեց, հայ բնակչությունը հեռացավ այլ երկրներ, իսկ Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորած բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս և տարեվերջին միացավ Հայկական հեծյալ Եսկադրոնին:⁵⁹⁶³
5964. 1722 հոկտեմբերի կես - Էնգեյի նավահանգիստը և Ռեշտը (Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000, 10 հրանոթ, 14 նավ), նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու, Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ (700, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև եղբայրներ Փարսադան-բեկ, Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները առանց մարտերի գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 100):⁵⁹⁶⁴

Սյունիք-Արցախի ապստամբություն (1722-1735)

«Ամենից հիմնականը, որ գործի ոգին էր կազմում, պատերազմելու եղանակն էր: Մի տեղ համախմբված ու ծանր մի բանակ չկար: Յուրաքանչյուր գավառ ուներ իր տեղական զորքը, որը գտնվում էր տեղի մելիքի կամ տանուտիրոջ (զուցե յուզբաշու) հրամանատարության տակ: Այդ զորաբաժինները, առանձին-առանձին վերցրած, փոքրիկ բաներ էին, հաճախ չէին էլ հասնում հազարի: Ամեն մեկը պիտի պաշտպաներ իր գավառը, բայց և միշտ պատրաստ լիներ օգնության հասնել հարևան գավառին, երբ մեծ վտանգ էր սպառնում: Նույն կերպ նաև տեղային զորաբաժիններն էին միանում ընդհանուր արշավանքների ժամանակ: Մի լավ կազմակերպված ժողովրդական-պարտիզանական պատերազմ - այս էր ամենագլխավորը: Պատերազմ մանր խմբերով, Օրիի փայփայած եղանակով՝ հանկարծակի վրա տալով, մրդիկի պես հարձակվելով: Այս դեպքում հարձակվողը թեթև է, դյուրաշարժ է և սարսափ է ազդում, մի հանգամանք, որ մեծ հաղթությունների չափ զորավոր էր, մանավանդ ասիացի ժողովրդի մեջ»

ԼԵՆ

5965. 1722 Նոյեմբեր - **Եռաբլուրի ճակատ** (Սյունիք, Կապանի մոտ): Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (400) անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց հայ բնակչությանը ահաբեկող Ղարաչոռլուներին¹ (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁵⁹⁶⁵

5966. 1722 Նոյեմբեր - **Եռաբլուրի ճակատ**⁵⁹⁶⁶

«Դավիթ-բեկը ազնվական, բարեպաշտ, արդարակրոն, կարողացած, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, գործով ու բանով հզոր, մեր ազգի թշնամիներին վրեժխնդիր և հետևողական մի այր էր»

Ստեփանոս Շահումյան

Տեղեկանալով Ղարաչոռլուների ջախջախման մասին՝ Ջիվանշիրյանները² (6.000) շարժվեցին Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակի (մոտ 500) դեմ, որը ամուր դիրքեր գրավեց ու պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ - Առաջին օրը Ջիվանշիրյանները անցան գրոհի, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ - Երկրորդ օրը Ջիվանշիրյանները կրկին գրոհի անցան, սակայն Հայկական բանակը այս անգամ ևս հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

III փուլ - Երրորդ օրը, կենտրոնացնելով բոլոր ուժերը, թշնամին անցավ վճռական հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում հակառակորդը շարտվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ - Օգտվելով հակառակորդի շարքերում առաջացած խառնաշփոթից և խուճապից՝ Հայկական բանակը անցավ հուժկու հակահարձակման և գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

5967. 1722 Նոյեմբեր - **Տաթև ամրոցը** (Սյունիք, Ծղուկ գավառի հարավ) Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (2.000) երկօրյա պաշարումից հետո ի վերջո պարսպի մի մասը պայթեցնելու շնորհիվ գրավեց դավաճանական դիրքորոշում որդեգրած մելիք Բաղրի բանակից (մոտ 200): Հարձակվողները կորցրին մոտ 300, պաշտպանվողները՝ մոտ 150 զինվոր: Բաղրը գերվեց և սպանվեց:⁵⁹⁶⁷

5968. 1722 Նոյեմբեր - **Ողոտ ամրոցը** Ավանի գլխավորած Հայկական բանակը (2.000) չգրավեց թուրքմեններից (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁵⁹⁶⁸

5969. 1722 դեկտեմբերի սկիզբ - **Տիրհոսի ճակատ**: Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ աննկատ առաջխաղացած ու քաղաքի մատույցները զբաղեցած Կախեթիի թագավորության բանակի մի մասին (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10): Հաղթողներից

¹ Թուրքմենական արմատներ ունեցող քոչվոր այս ցեղը, օգտվելով Սեֆյանների շահության թուլացումից, թափառում էր Սյունիքում և հարձակումներ գործում հայ բնակչության վրա:

² Թուրքմենական արմատներ ունեցող քոչվոր այս ցեղը, մեծ հեղինակություն ուներ այլ քոչվոր ցեղերի մոտ և հանդիսանում էր նրանց առաջնորդը:

- հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁹⁶⁹
5970. 1722 դեկտեմբերի սկիզբ - **Տաթրոյի լեռան ճ-մ** (Տփղիսի մոտ): Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) մանր մարտերում հետ մղեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁵⁹⁷⁰
5971. 1722 դեկտեմբերի կես - **Տաթրախմեյայի ճ-մ** (Տփղիսից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք): Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10) հաղթեցին Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 100, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁹⁷¹
5972. 1722 դեկտեմբերի 20 - **Ղազվինի ճ-մ**⁵⁹⁷²
- Սեֆյանների շահության տարածքի արևելյան և կենտրոնական մասը գրաված Գիլջանների խանության բանակը (8.000) սկսեց բռնություններ գործադրել քաղաքի բնակչության նկատմամբ ու խոշոր փրկագին պահանջել: Այլ ելք չտեսնելով ստեղծված իրավիճակից՝ քաղաքի աշխարհագրորդ (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) պատրաստվեցին ապստամբության:
- I փուլ - Ապստամբները անակնկալ հարձակվեցին հակառակորդի բանակի վրա, սակայն բռնկված համառ մարտում վերջինս սկսեց հաղթանակ տանել:
- II փուլ - Տեղեկանալով սկսված մարտի մասին՝ Ղազվինի շրջակայքում տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակը (1.150) մտավ քաղաք և, միավորվելով ապստամբներին, հուժկու հարված հասցրեց հակառակորդի բանակին ու վերջնական պարտության և փախուստի մատնեց նրան:
- Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ 1.200 զինվոր:
5973. 1722 դեկտեմբերի վերջ - **Շուլավերիի ճ-մ** (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս): Արքայազն Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Գանձակի խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁵⁹⁷³
5974. 1722 դեկտեմբերի վերջ - **Շոփայի ճ-մ** (Գուգարք, Շոքոփոր գավառի հարավ): Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մինչև ուշ գիշեր տևած մարտում հաղթեցին անակնկալ հարձակում գործել փորձող Գանձակի խանության բանակին (մոտ 500), ինչպես նաև վերջինիս օգնության եկած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 100, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁹⁷⁴
5975. 1723 հունվարի կես - **Տփղիսի ճ-մ**: Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, պարտվողները կորցրին մոտ 400 զինվոր, այդ թվում՝ 300 զերի, հայերը՝ մոտ 40 զինվոր, այդ թվում մոտ 30 զերի:⁵⁹⁷⁵
5976. 1723 հունվարի վերջ - **Տփղիսի ճ-մ**: Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), ինչպես նաև Երևանի խանության բանակին (մոտ 1.000):

- Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 100, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁵⁹⁷⁶
5977. 1723 փետրվարի սկիզբ - Մծխեթի ճ-մ: Իսսե Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) կեղծ հարձակումով քաղաքից դուրս քաշեցին մինչ այդ առանց մարտերի այն զբաղեցրած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), որից հետո վճռական հարձակումով հաղթանակ տարան: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 30, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր:⁵⁹⁷⁷
5978. 1723 փետրվարի կես - Մծխեթ Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (600) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200), օգտվելով այն բանից, որ քաղաքի բնակիչները փակել էին եկեղեցիների դռները ներսում աղոթող թշնամու ռազմիկների վրա, անակնկալ գիշերային հարձակումով գրավեցին Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 8, դաշնակիցը՝ մոտ 180 զինվոր:⁵⁹⁷⁸
5979. 1723 մարտի սկիզբ - Արևիք գավառի ճ-մ (= Չավնդուր գավառի ճ-մ): Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (2.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (18.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁹⁷⁹
5980. 1723 մարտի 17 - Ռեշտի ճ-մ: Սեֆյանների շահության բանակը (5.000, 4 հրանոթ) լուսաբացից մինչև երեկո հրետակոծեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.500, 3 նավ) և նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու, Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ (700, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Փարսադան-բեկ, Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնների դիրքերը, սակայն վերջիններս, դրսևորելով առերևույթ անգործություն, նույն գիշերն էլ անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեցին հակառակորդին: Հայերը կորցրին մոտ 7 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին նաև Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցը և Փարսադան-բեկը, դաշնակիցները՝ մոտ 40, թշնամին՝ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁸⁰
5981. 1723 մարտի վերջ - Տաթրոի լեռան ճ-մ: Արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 300, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁸¹
5982. 1723 ապրիլի սկիզբ - Մարտկոսիի շրջակայք Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁵⁹⁸²
5983. 1723 ապրիլի սկիզբ - հուլիսի սկիզբ - Ռեշտ Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 5.000, այդ թվում 500 հեծյալ, 3 նավ) և նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ (700, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ Եսկադրոններից: Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցները՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁵⁹⁸³

Թուրք-Պարսկական VI պատերազմ (1723-1727)

5984. 1723 ապրիլի 5 - Մակուն Բայազետից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (500 քուրդ) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 100) և քաղաքի Հայ

- ռազմիկներից (մոտ 10): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁵⁹⁸⁴
5985. 1723 ապրիլի վերջ - Մակկի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 450 բուրդ) անակնկալ հարձակումով հաղթեց առաջխաղացած և ճամբարած Սեֆյանների շահության բանակին (5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁵⁹⁸⁵
5986. 1723 մայիսի սկիզբ - Տիդիսի Կոնստանդին II-ի գլխավորած Լեզգիական խանության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (6.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60) անակնկալ գիշերային հարձակումով դավաճանության շնորհիվ գրավեց Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 300, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցը՝ մոտ 250 զինվոր:⁵⁹⁸⁶
5987. 1723 մայիսի երկրորդ կես - Գուզարեի հյուսիս-արևելք Տիդիսից առաջխաղացած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁵⁹⁸⁷
5988. 1723 հունիսի 12 - Տիդիսի Իբրահիմ փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Միսաղիսից առաջխաղացած և Գուզարեի հյուսիս-արևելք ասպատակած Օսմանյան սուլթանության բանակը (12.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Կոնստանդին II-ի ու Տիդիսի բաղաբապետ Աշխարհաբեկ Բեհբուդյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500), ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակի ռազմիկները զինաթափվեցին ու, զրկված իրենց գույքից, վտարվեցին բաղաբից: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁵⁹⁸⁸
5989. 1723 հունիսի երկրորդ կես - Գրեմիի ճ-մ (Գուզարե, Տաշիր գավառի հյուսիս): Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթիկի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁹⁸⁹
5990. 1723 հունիսի վերջ - Շիսուրբուկի ճ-մ (Ալգետ գետի հովտում): Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթիկի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000), սակայն ի վերջո թշնամին մարտի մեջ նոր ուժեր (մոտ 1.000) մտցրեց և հաղթանակ տարավ: Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.600, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁵⁹⁹⁰
5991. 1723 հուլիսի կես - Ավետարանոց ամրոցի ճ-մ (= Չանախի ամրոցի ճ-մ) (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ): Վարանդայի մելիք Բադեր Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 50) գիշերային անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց հարյուրապետ Ղանլու Շիրվանի գլխավորած բանակին (300): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁵⁹⁹¹
5992. 1723 հուլիսի կես - Թավրիզի ճ-մ: Թահմասա II-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Սյունիք-Արցախի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Բագրևանդ-Կոզոլիս-Արտագ-Ճվաշ-Յեր-Բաբեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով առաջացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁵⁹⁹²
5993. 1723 հոկտեմբերի 1 - հոկտեմբերի 26 - Գանձակի պաշտպանությունը⁵⁹⁹³

Տիդիսից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000) պաշարեց բաղաբը Գանձակի խանության բանակից (800) և բաղաբի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ - Հոկտեմբերի 1-ից սկսած բաղաբի կայազորը 20 օր շարունակ հետ մղեց հակառակորդի բանակի գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ - Հոկտեմբերի 25-ին հակառակորդի բանակն անցավ վճռական գրոհի, սակայն այն հետ մղվեց:

III փուլ – Հոկտեմբերի 26-ին հակառակորդի բանակը վերսկսեց գրոհը, սակայն Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Կախեթի թագավորության բանակը (30.000) անակնկալ գիշերային հարված հասցրեց, որի արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

5994. 1724 մարտի սկիզբ – Փոկասի ճ-մ (Գուգարք, Թռեղք գավառ): Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (500 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ 500 զինվոր:⁵⁹⁹⁴
5995. 1724 մարտի կես – Գորին Իսակի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁵⁹⁹⁵ Ստեղծված պայմաններում Վախթանգ VI-ը, զրկված լինելով իր հպատակների աջակցությունից և չունենալով դիմադրության որևէ հնարավորություն, նահանջեց դեպի ավելի հյուսիս, սակայն շուտով, ըստ ելքային, գահընկեց եղավ և իր փոքրաթիվ կողմնակիցների ուղեկցությամբ ապաստանեց Իմերեթիայի թագավորության տարածքում: Հետագայում Վախթանգ VI-ը տեղափոխվեց Ռուսաստան, իսկ Կոնստանդին II-ը անձնական ունիայով Զարթլի թագավորությունը միավորեց Կախեթի թագավորությանը, թեև տեղում սկսեց գործել նաև Օսմանյան սուլթանության կողմից որպես արքա ճանաչված Վախթանգ VI-ի եղբայր Իսեն Բագրատունին:
5996. 1724 ապրիլի 13 - մայիսի 3 – Ռեշտը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 5.000, այդ թվում 500 հեծյալ, 3 նավ) և նրա կազմում Ալվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանեսցու գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ (մոտ 600, այդ թվում փոխգնդապետներ Հակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենեսցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (մոտ 200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ Եսկադրոններից: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁵⁹⁹⁶
5997. 1724 ապրիլի 21 – Եղվարդի ճ-մ. Գուգարք-Արագածոտն երթուղով Երևանի խանության տարածք ներխուժած Օսմանյան սուլթանության բանակի (75.000) առաջապահը (1.800) ջախջախեց Երևանի խանության բանակին (12.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 800, պարտվողները՝ 11.000 զինվոր:⁵⁹⁹⁷
5998. 1724 ապրիլի 25 - հունիսի 14 – Կարբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց Հայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի թշնամին գյուղ չմտավ, իսկ գյուղի բնակչությունն էլ ընդունեց Օսմանյան սուլթանության գերիշխանությունը:⁵⁹⁹⁸
5999. 1724 ապրիլի վերջ – Չևա բերդը (Սյունիք, Բաղք գավառ, Կապանի մոտ) Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 10.000) 2 օրյա պաշարումից հետո ի վերջո գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (4.000) այն բանից հետո, երբ Տեր-Ավետիսը փոքրիկ ջոկատով խաբեությամբ մտավ բերդ ու գերեց թշնամու հրամանատարությանը, իսկ Մխիթար սպարապետի գլխավորած հիմնական բանակը դրսից գրոհեց բերդի պարիսպները: Հայերը կորցրին մոտ 50 սպանված և վիրավոր, թշնամին՝ 4.000 գերի:⁵⁹⁹⁹
6000. 1724 ապրիլի վերջ – Որոտ ամրոցը Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 6.000) գիշերային գրոհի ընթացքում պարսպի մի մասը պայթեցնելու միջոցով գրավեց թուրքմեններից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ 400 զինվոր:⁶⁰⁰⁰
6001. 1724 ապրիլի վերջ – Ավան, Գրիգոր, Թաթիսան և Սարուխանի հարյուրապետների հսկողության տակ գտնվող գյուղերը Վարանդայի մելիք Բաղեր Մելիք-Շահնազարյանի, Գյուլիստանի մելիք Եսայի Մելիք-Բեգլարյանի ու Ջրաբերդի մելիք Սարգիս Ալաղուլի Մելիք Իսրայելյանի գլխավորած (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰⁰¹

6002. 1724 մայիսի կես – Կեսկերը (Ռեշտի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանեսցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (մոտ 600, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենեսցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (մոտ 200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցները՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶⁰⁰²
6003. 1724 մայիսի 22 – Լաշմանդանի ճ-մ (Ռեշտի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (517), նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանեսցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (մոտ 200, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենեսցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (մոտ 190 հայ, 90 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին 2 սպանված, 1 վիրավոր, դաշնակիցները՝ 2, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁰⁰³
6004. 1724 մայիսի 23 – Պասախանը (Ռեշտի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 510) և նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանեսցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (մոտ 190, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենեսցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (մոտ 180 հայ, 80 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցները՝ մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶⁰⁰⁴

6005. 1724 մայիսի վերջ – Արևիք գավառի ճ-մ⁶⁰⁰⁵

«Թորոսը ողջ կյանքը կռվեց մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ, իսկ վերջում էլ զոհ գնաց մելիք-Ֆռանգյուլ դավաճանի խորամանկությանը»

Րաֆֆի

Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (12.000) ներխուժեց Արևիք գավառ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Թորոսի գլխավորած Յայկական բանակը (2.700) դարան դրեց թշնամու շարժման ուղղության վրա գտնվող մի անտառապատ կիրճում, ընդ որում Թորոսը իր բանակը բաժանեց երկու մասի, որոնցից առաջինը (2.000) նա դարանեց կիրճի մեջ՝ թշնամու շարժման ուղղության դիմաց, իսկ երկրորդը (700)՝ կիրճի մուտքի մոտ՝ խնդիր դնելով դուրս գալ կիրճ մտած թշնամու բանակի թիկունք:

I փուլ – Յայկական առաջին ջոկատը անակնկալ հարված հասցրեց թշնամու բանակին և, օգտագործելով դիրքային առավելությունը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը փորձեց նահանջել, սակայն Յայկական երկրորդ ջոկատը տապալեց կիրճի ելքի մոտ գտնվող ծառերը և փակեց թշնամու նահանջի ուղին, որից հետո ինքը ևս միացավ մարտին:

III փուլ – Լիակատար շրջապատման մեջ հայտնված Սեֆյանների շահության բանակը գլխովին ջախջախվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ 4.000 զինվոր:

6006. 1724 հունիսի սկիզբ – Չախնիսի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ): Թորոսի գլխավորած Յայկական բանակը (500) հաղթեց Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակի առաջին մասին (300): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ 80 զինվոր:⁶⁰⁰⁶
6007. 1724 հունիսի սկիզբ – Մանլիսի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ): Յայկական բանակը (մոտ 300) հաղթեց Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակի երկրորդ մասին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶⁰⁰⁷
6008. 1724 հունիսի սկիզբ – հուլիսի 25 – Լոռի ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) գրավեց Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁰⁸

6009. 1724 հունիսի 5 – Ֆուլմեն (Ռեշտից մոտ 60 կմ հարավ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի և Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Չայկական հեծյալ (մոտ 480, այդ թվում փոխգնդապետներ Չակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Չայ-վրացական (մոտ 170 հայ, 70 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները գրավեցին Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Չայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցները՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶⁰⁰⁹ Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ողջ ափաշերտը ընկավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Սակայն 1735 թ-ին Դերբենդ ամրոցից հարավ ընկած բոլոր տարածքները Ռուսական կայսրությունը վերադարձեց Սեֆյանների շահությանը:

6010. 1724 հունիսի 24 - սեպտեմբերի 23 – Երևանի գրավումը⁶⁰¹⁰

Քոփորլու Աբդուլլահ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000) հունիսի 24-ին պաշարեց քաղաքը Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000), ինչպես նաև Չովհաննես Չունդիբեկյանի, Պողոս Զեչիբեկյանի, Կարճիկ Չովհաննեսի և Դավիթ Միրզաջանյանի գլխավորած քաղաքի Չայկական աշխարհագորից (9.443), ընդ որում դիմադրության հենց սկզբում Երևանի խանության բանակը ամրացավ միջնաբերդում՝ հրաժարվելով մասնակցել քաղաքի արտաքին պարսպի հետագա պաշտպանությանը:

I փուլ – Չունիսի 26-ին թշնամու բանակը անցավ հարձակման և գրավեց պարիսպներից դուրս գտնվող քաղաքի հատվածը, որտեղ տեղակայված 10.000 մահմեդականներ կոտորվեցին, մոտ 10.000-ն էլ՝ գերվեցին: Դրանից հետո թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ ևս, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 13.000 զինվոր:

II փուլ – Չունիսի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը խոշոր համալրում (45.000, որից 35.000 քուրդ) ստացավ, որից հետո, անցնելով վճռական հարձակման, համառ մարտերով մտավ Չորագյուղ:

III փուլ – Չայկական աշխարհագորը անցավ հուժկու հակադրոհի և հետ շարտեց թշնամուն ելման դիրքեր: Չայերը կորցրին 2.000, թշնամին՝ 17.000 զինվոր:

IV փուլ – Օգոստոսի 13-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը նոր համալրում ստացավ, ի դեմս Եգիպտոսից ժամանած հրացանակիրների (3.000), ընդ որում վերջիններս, ցանկանալով գրավել քաղաքը և միայնակ տիրանալ ողջ ավարին, առանց հիմնական բանակին տեղեկացնելու հաջորդ օրը հարձակման անցան, որից հետո, ցանկանալով օժանդակել յուրայիններին, ստիպված հարձակման անցավ նաև Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակը: Թշնամու բանակը, հաղթահարելով հայերի համառ դիմադրությունը, կրկին ներխուժեց Չորագյուղ:

V փուլ – Դեպի քաղաքի ջրաղացներ նահանջած Չայկական աշխարհագորը, ժամանակին համալրում ստանալով քաղաքի այլ վայրերից, ինչպես նաև Կոնդի բռնաներից (300), անցավ շեշտակի հակադրոհի և համառ մարտից հետո թշնամուն հետ շարտեց ելման դիրքեր: Չայերը կորցրին 1.300, թշնամին՝ 6.000 զինվոր:

VI փուլ – Օգոստոսի 19-ից 24-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց Կոնդի ուղղությամբ, սակայն համառ մարտերից հետո կրկին հետ մղվեց ելման դիրքեր: Չայերը կորցրին 400 զինվոր: Սեպտեմբերի սկզբին քաղաքը պաշարողները ստացան նոր համալրում (38.000):

VII փուլ – Սեպտեմբերի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և մինչև սեպտեմբերի 16-ը համառ մարտերով գրավեց քաղաքը՝ հիմնովին ավերելով այն ու կոտորելով խաղաղ բնակչությանը: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 15.000 զինվոր:

VIII փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը պաշարեց քաղաքի միջնաբերդը, որի կայազորը սեպտեմբերի 23-ին հանձնվեց:

Չայերը կորցրին մոտ 9.000, դաշնակիցը՝ մոտ 250, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: 30.000 խաղաղ բնակիչ սպանվեց կամ գերեվարվեց:

6011. 1724 հուլիսի կես - Արևիք գավառը Նախիջևանից առաջխաղացած Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակը (500) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰¹¹
6012. 1724 հուլիսի կես - Արևիք գավառը Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց՝ սաստելով տեղի մահմեդականներին:⁶⁰¹²
6013. 1724 հուլիսի կես - Նախիջևանի ճ-մ⁶⁰¹³

Նախիջևանի խանության բանակը (12.000) արշավանք սկսեց Կասպանի ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (6.000, այդ թվում հարյուրապետներ Ավթանդիլը, Գեորգի Մեծը, Գեորգի Փոքրը, Ծատուրը, Ղարաբյոզը, Թադևոսը, Եղիազարը, Հարությունը և Ստեփանոսը) շարժվեց թշնամուն ընդառաջ, որից հետո, ամուր դիրքեր գրավելով, պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ - Նախիջևանի խանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, ստիպեց նահանջել և անցնել Առաքսի աջ ափ:

II փուլ - Փորձելով հետապնդել թշնամուն՝ Հայկական բանակը գետանցեց Արաքսը, սակայն Նախիջևանի խանության բանակը վերականգնեց մարտակարգը, անցավ հակահարձակման և, օգտագործելով բանակական գերակշռությունը ու բաց դաշտում ստացած առավելությունը, պարտության մատնեց Հայկական բանակին:

III փուլ - Հայկական բանակը դժվարությամբ պոկվեց թշնամու բանակի հետապնդումից և նահանջեց:

Հայերը կորցրին 2.200, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

6014. 1724 հուլիսի 30 - Նախիջևանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶⁰¹⁴
6015. 1724 օգոստոսի 27 - Օրդուբադի ճ-մ (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 20.000) և մտան քաղաք: Հայերը կորցրին մոտ 25, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶⁰¹⁵
6016. 1724 օգոստոսի վերջ - հոկտեմբերի սկիզբ - Յեղո, հուժկու հրետակոծությամբ ավերելով քաղաքի պարիսպները, Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) 40 օրում գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁰¹⁶
6017. 1724 սեպտեմբերի 4 - Գանձակի ճ-մ: Գանձակի խանության բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (800): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 750 զինվոր:⁶⁰¹⁷
6018. 1724 սեպտեմբերի կես - Գանձակը Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) գրավեց Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 180, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁰¹⁸
6019. 1724 սեպտեմբերի վերջ - Շիրսուրունիի ճ-մ: Յուսուֆ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) սկզբում հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000) ու շրջապատեցին, սակայն ի վերջո հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր (մոտ 5.000) և հաղթանակ տարավ: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁰¹⁹
6020. 1724 հոկտեմբեր - Գուլստի ճ-մ (Կախեթի հյուսիս): Կոնստանդին II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (10.000, այդ թվում լեզգիներ և լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) սկզբում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), սակայն ի վերջո հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր (մոտ 5.000) և հաղթանակ տարավ: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողներից

ընդհանուր շարքից դուրս եկած 3.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցները՝ մոտ 2.970 զինվոր:⁶⁰²⁰

6021. 1724 նոյեմբեր - Մարտնոր Զեր-Բաքեան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (158.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100): Զայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁶⁰²¹
6022. 1724 նոյեմբերի 27 - դեկտեմբերի 4 - Շուշին (Արցախ, Զարնախ գավառ) Գանձակից արշաված և Խամսայի մելիքության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) չգրավեց Զայկական բանակից (մոտ 1.000): Զայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ 6.400 զինվոր:⁶⁰²²
6023. 1725 մարտի 3 - Վարանդայի ճ-մ: Զայկական բանակը (մոտ 4.000) հաղթեց Շահին, Ալի և Սալեհ փաշաների գլխավորությամբ 33 հայկական գյուղերում ցրված ուժերով ճամբարած Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (6.000, որից 4.700 հեծյալ): Զայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ 5.850 զինվոր, որոնց թվում Շահին և Ալին սպանվեցին, իսկ Սալեհը գերվեց: Ազատվեցին նաև 200 հայ գերիներ:⁶⁰²³
6024. 1725 մարտի սկիզբ - Նաղարբազկի ճ-մ: Մահմադ-բեկի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 7000) և Նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 7) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3000), սակայն վերջինս Նահանջելով դարանը քաշեց թշնամու բանակին և պարտության մատնեց: Զայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁰²⁴

6025. 1725 մարտի սկիզբ - Եղվարդի ճ-մ (Կապանից մոտ 10 կմ արևելք)⁶⁰²⁵

«Բարգուշատի Եղվարդ գյուղի եկեղեցու դռան դիմաց կա հողակապ մի տապանաքար, որի մեկ երեսի վրա պատկերված է մերկ սուրը մի և ձիու սանձը մյուս ծեփում հսկայի հետ իր տիրոջ մենամարտին հետևող մի զինակիր, իսկ մյուսի վրա՝ առյուծի գլուխը երախի մեջ առած ու կլանել փորձող աղվես: Խորամանկությունը ոչնչացնում է քաջությունը, սա է ուզեցել ասել արհեստավորի երևակայությունը: Դա Չավնդուրի իշխան Թորոսի գերեզմանաքարն է»

«Կապանի մոտ մի դաշտ կա, որ կոչվում է շուշանների դաշտ: Ասում են, թե շուշանները աճել սկսեցին այս դաշտի վրա այն վայրկյանից, երբ սև դավաճանության արդյունքում Նրա հողի վրա թափվեց հայ քաջերի արյունը»

Հայոց ավանդապատում

Բաֆֆի

Արծվանիկի մելիք Ֆռանգյուլը, իրականում եղածից շատ ավելի քիչ ներկայացնելով Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (18.000) թվաքանակը, առաջարկեց Թորոսին իր բանակը (4.000) միացնել Արծվանիկի բանակին (2.000) և միավորված ուժերով հարձակվել թշնամու վրա: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ - Զայկական բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց թշնամուն՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Այս ընթացքում, սակայն, Ֆռանգյուլը կապ հաստատեց Ֆաթ-Ալիի հետ և պարտավորվեց թշնամու հակահարձակման դեպքում սեփական ուժերով թիկունքային հարված հասցնել Զայկական բանակին:

II փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Արծվանիկի բանակը թիկունքից հարվածեց Թորոսի բանակին: Բռնկված անհավասար մարտում Զայկական բանակը պարտություն կրեց, իսկ հողակապ զրահավորված և քաջաբար մարտնչող Թորոսն էլ զոհվեց՝ ընկնելով դեմքին ստացած հարվածից:

Զայերը կորցրին 3.600, թշնամին՝ մոտ 2.000, դավաճանների բանակը՝ մոտ 100 զինվոր:

6026. 1725 մարտի կես - Արևիք գավառը Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (8.000) ասպատակեց, օգտվելով Նրանից, որ Պապի վախկոտության և անվճռականության պատճառով վերջինիս գլխավորած բանակը (2.000) մատնվել էր անգործության: Տեղեկանալով այս ամենի մասին՝ Դավիթ-բեկը իր գլխավորած բանակով (2.800) ժամանեց Պապի բանակի ճամբար, որից հետո թշնամին Նահանջեց:⁶⁰²⁶

6027. 1725 մարտի վերջ – Արևիք գավառի ճ-մ: Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 5.000) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (12.000) հետ, սակայն ի վերջո նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁰²⁷

6028. 1725 ապրիլի սկիզբ – Մեղրու ճ-մ⁶⁰²⁸

«Մխիթարը, վերջին մխիթարիչը Հայոց, գոչեց Սյունյաց լեռներում իբրև առյուծի կորյուն և, նման իր ծնողին, սարսափ ազդեց բոլոր գազաններին»

Ստեփանոս Շահումյան

Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (18.000) մոտեցավ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակին (4.000), որը, ամուր դիրքեր գրավելով Արաքսի ձախ ափին, պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ – Թշնամին անցավ գրոհի, սակայն Հայկական բանակ ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր: Չնայած ձեռք բերած հաջողությանը՝ օրվա վերջին Դավիթ-բեկը, հաշվի առնելով զինամթերքի վերջանալը, ինչպես նաև նպատակ հետապնդելով դարանը գցել թշնամուն, հրամայեց իր բանակին նահանջել և ամրանալ Մեղրիում:

II փուլ – Հաջորդ օրը թշնամու համալրված բանակը (մոտ 15.000) կրկին մոտեցավ քաղաքին և սկսեց նրա գրոհը: Բռնկվեցին համառ մարտեր, որոնց արդյունքում թշնամու բանակին միայն հիևգ օր անց հաջողվեց թափանցել Փոքր թաղ: Ի պատասխան դրա՝ Դավիթ-բեկը հրամայեց պայթեցնել Փոքր թաղը Մեղրու հիմնական մասի հետ միացնող կամուրջը, ինչի հետևանքով թշնամու առաջխաղացումը կասեցվեց: Միաժամանակ ստեղծված իրավիճակի մասին ժամանակին տեղեկացված Կալեր գյուղի Հայկական ջոկատը (2.000) Բայանդուրի և Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորությամբ միացավ պաշտպանությունը շարունակող Հայկական բանակին:

III փուլ – Մեկ օր անց Հայկական բանակը անցավ գիշերային գրոհի և ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու բանակին:

IV փուլ – Հաջորդ օրը երեք մասի բաժանված Հայկական բանակը, ճակատից և երկու թևերից անցնելով համակցված գրոհի, շրջապատեց թշնամու բանակը ու գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

V փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց և ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ 11.000 զինվոր:

6029. 1725 ապրիլի կես – Ղազանդուկի լեռան ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ): Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (1.800) հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 1.000): Ու, թեև մարտի ընթացքում թշնամու հետապնդումով տարված Մխիթարը կտրվեց յուրայիններից և գերվեց, սակայն, շնորհիվ Տեր-Ավետիսի անձնական ղեկավարությամբ ձեռնարկված խիզախ հարձակման, Հայոց սպարապետը կրկին ազատություն ձեռք բերեց: Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁶⁰²⁹

6030. 1725 ապրիլի վերջ – Կասպեյ լեռան ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ): Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶⁰³⁰

6031. 1725 մայիս – Գազրեյ լեռան ճ-մ: Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 250 զինվոր:⁶⁰³¹

6032. 1725 մայիս – Կոմսական գավառի ճ-մ (= Բարգուշատ գավառի ճ-մ): Հայկական բանակը (1.800) հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 600): Հայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 450 զինվոր:⁶⁰³²

6033. 1725 մայիս – խոտանան գյուղի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ)⁶⁰³³

Մխիթար սպարապետի և Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) մոտեցավ Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 3.000):

I փուլ – Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած առաջապահ ուժերը հարձակման անցան և պարտության մատնեցին հակառակորդի բանակին:

II փուլ – Մխիթար սպարապետի գլխավորած վերջապահ ուժերը հապաղեցին մարտի մեջ մտնել, ինչից օգտվելով էլ, Սեֆյանների շահության բանակը հակահարձակման անցավ և ցրեց Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած ուժերին: Հայերը կորցրին 400 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Ստեփանոս Շահումյանը:

III փուլ – Հայկական բանակը, հետ մղելով հակառակորդի հարվածները, հեռացավ մարտադաշտից:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Ստեփանոս Շահումյանը հետագայում մեծ փրկագնով ազատ արձակվեց:

6034. 1725 հունիս – Երևանը և Նրա շրջակայքը ապստամբած ենիգերիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին:⁶⁰³⁴

6035. 1725 հունիսի 1 - հուլիսի 28 – Թավրիզը Բաքան-Ղաթիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (158.000, այդ թվում Ղարա-Բիբիր Հայը) գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 5.000)՝ սկզբում բաց ճակատամարտում ոչնչացնելով քաղաքի կայազորի հիմնական ուժերը, իսկ հետո էլ համառ մարտերով մտնելով քաղաք: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:⁶⁰³⁵ Օսմանյան սուլթանության բանակը կենտրոնացավ քաղաքում ու Նրա շրջակայքում և այնտեղ մնաց մինչև տարվա վերջ՝ այդ ընթացքում բանակի շարքերում բռնկված համաճարակի ու դասալքության արդյունքում կրելով ծանր կորուստներ:

6036. 1725 աշուն – Նիքիսիի ճ-մ (Գորիի մոտ): Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Գորիից վերադարձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10), որից հետո ասպատակեց Գուզարքն ու Ուտիքը և Նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 7, դաշնակիցը՝ մոտ 1.700, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶⁰³⁶

6037. 1726 գարուն – Դիզգորիի ճ-մ: Կախերիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) կիրճում դարանը գցեցին Ջավախքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000) ու հաղթանակ տարան: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁶⁰³⁷

6038. 1726 օգոստոսի 31 – Համադանը Թավրիզից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (68.400, այդ թվում Մկրտումը, Ղարա-Բիբիր Հայը, Մահտեսի Հարությունը, Մաթևոսը, Մանի Մանասեն, Մասեն, Վարդանը և Պետրոսը, 60 հրանոթ) 101 օրում գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300)՝ սկզբում բաց ճակատամարտում հաղթելով քաղաքի կայազորի հիմնական ուժերին, իսկ հետո էլ համառ մարտերով, հրետակոծությամբ ու պարիսպները պայթեցնելու միջոցով մտնելով քաղաք: Պաշտպանվողների հայերը կորցրին մոտ 280, դաշնակիցը՝ մոտ 2.800, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶⁰³⁸ Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, Օսմանյան սուլթանության բանակը գրավեց Իրանական լեռնաշխարհի ողջ արևմտյան մասը: 1727 թ հոկտեմբերի 4-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական VI պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Հայաստանը, բացառությամբ Սյունիք ու Արցախ Նահանգների, ինչպես նաև Վրաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:

6039. 1726 հունիսի 10 – Ղազանչի գյուղի ճ-մ (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) Հայկական բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁶⁰³⁹

6040. 1726 սեպտեմբեր – Թեյաղաղրայի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Ջավախքը

ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁰⁴⁰

6041. 1727 մարտ 7 - մարտի 16 – Հալիծոր ամրոցի ճ-վ⁶⁰⁴¹

«Դավիթ-բեկը նմանը չունեցող մի երևույթ է մեր տոր պատմության մեջ՝ իբրև զինվորական ու վարչական գործիչ, ուստի և բազմաթիվ շրջապատողների մեջ մի եզակի անձնավորություն է, որ իր արտասովոր ընդունակություններով հայոց ազատագրական շարժումը պսակում է լիակատար և փառավոր հաջողությամբ»

Ltn

Մարտի սկզբին Դավիթ-բեկի ու Մխիթար սպարապետի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Հայկական բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000) ներխուժեց Սյունիք և, ուժերի մի մասը (22.000) թողնելով Մեղրիում, հիմնական բանակով պաշարեց Հալիծոր ամրոցը։ Ի պատասխան դրա՝ Դավիթ-բեկի գլխավորած Հալիծորի կայազորը (մոտ 1.000) անցավ համառ պաշտպանության, ընդ որում Դավիթ-բեկը իր ուժերի հիմնական մասը Մխիթար սպարապետի ղեկավարությամբ թողեց թշնամու բանակի թիկունքում՝ անկանոն գործողություններ իրականացնելու համար։

I փուլ – Մարտի 7-ին Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (160), ամուր դիրքեր գրավելով ամրոցի մոտ հոսող գետի ափին, փակեց թշնամու բանակի (35.000) առաջխաղացման ճանապարհը և 2 օր անընդմեջ հետ մղեց վերջինիս բոլոր գրոհները։ Ահռելիորեն անհավասար այդ կռվի վերջում, սակայն, Հայկական ջոկատը ստիպված եղավ այնուհանդերձ նահանջել և ամրանալ ամրոցում, քանի որ մի քանի դավաճանների օգնությամբ թշնամին գտել էր շրջանցիկ ուղին և պաշտպանվողների համար շրջապատման իրական վտանգ էր ստեղծել։ Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը վերջնականապես շրջափակեց Հալիծորը և սկսեց ամրոցի հրետակոծումը։

II փուլ – Մարտի 8-ից 14-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը իրականացրեց մի քանի իրար հաջորդող ցերեկային և գիշերային գրոհներ, որոնք, սակայն, Հայկական բանակը հետ մղեց։ Թշնամին կորցրին 2.800 զինվոր։

III փուլ – Մարտի 15-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը, օգտագործելով պաշարողական հսկայական մի աշտարակ, կրկին անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը այս անգամ ևս հետ շարտեց թշնամուն՝ այրելով պաշարողական աշտարակը։

IV փուլ – Մարտի 16-ի լուսաբացին ուժերը կենտրոնացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման։ Բռնկվեց և ողջ օրը շարունակվեց համառ մի մարտ, որի արդյունքում թշնամին որևէ հաջողության չհասավ։ Օրվա վերջում, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղացրեց ճնշումը՝ օրհասական վիճակ ստեղծելով ամրոցը պաշտպանողների համար։

V փուլ – Չգալով պահի վճռական նշանակությունը՝ Դավիթ-բեկը, պարիսպների վրա թշնամուն դիմադրելու համար թողնելով միայն փոքրաթիվ ուժեր, ամրոցի կայազորի հիմնական մասը գաղտնուղիներով դուրս հանեց բաց դաշտ և, անակնկալ ու մեծ աղմուկով հուժկու հարված հասցնելով թշնամու բանակի աջ թևին, գլխովին ջախջախեց այն։ Միաժամանակ թշնամու բանակին թիկունքային հարված հասցրին նաև Մխիթար սպարապետի գլխավորությամբ գործող ուժերը։ Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի։

VI փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան։ Թշնամին կորցրեց 12.000 զինվոր։

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր, ինչպես նաև ողջ հրետանին։ Որպես ռազմավար հայերին բաժին հասան նաև Օսմանյան սուլթանության բանակի 148 դրոշներ։

Քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակը (22.000) ոչնչացնելու նպատակով Մխիթար սպարապետը մի ջոկատով (136, որից 50 պարսիկ) մարտի 18-ին աննկատ քաղաք թափանցեց և, զինելով քաղաքի աշխարհագորին (1.000), վերջինիս մարտի պատրաստեց։ Միաժամանակ աննկատ քաղաքին մոտեցավ նաև Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 8.000)։

I փուլ – Մարտի 19-ի վաղ առավոտյան Մխիթար սպարապետի գլխավորած ուժերը անակնկալ հարձակվեցին քաղաքի դարպասները հսկող պահակախմբի վրա և ոչնչացրեցին այն, որից հետո բացեցին դարպասները ու ներս թողեցին Հայկական հիմնական բանակին։

II փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա, որը խուճապի մատնվեց և, ի վիճակի չլինելով որևէ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ, սկսեց փախչել Փոքր թաղի ուղղությամբ։

III փուլ – Փոքր թաղի կիրճում Հայկական բանակը շրջապատեց թշնամու բանակին և գլխովին ջախջախեց։

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ 16.000 զինվոր։

6043. 1727 մարտի վերջ – Բեխի ճ-մ (Սյունիք, Կովսական գավառ) Հայկական բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.900 զինվոր։⁶⁰⁴³

6044. 1727 մարտի վերջ – Կովսական գավառի ճ-մ։ Հայկական բանակը (մոտ 200) գիշերային անակնկալ հարվածով փախուստի մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500)։ Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ 36 զինվոր։⁶⁰⁴⁴

6045. 1727 մարտի վերջ – Մանլի ճ-մ։ Հայկական բանակը (մոտ 100) անակնկալ հարվածով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 400)։ Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր։⁶⁰⁴⁵

6046. 1727 ապրիլ – Օրդուբադի ճ-մ (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին)⁶⁰⁴⁶

Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (4.000)։

I փուլ – Հայկական մի ջոկատ (մոտ 50) աննկատ քաղաք թափանցեց և, ոչնչացնելով թշնամու 300 ռազմիկների, սկսեց կանխամտածված նահանջ՝ իր հետևից բաց դաշտ հանելով թշնամու հիմնական ուժերին։

II փուլ – Հայկական հիմնական բանակը անակնկալ հարձակվեց բաց դաշտում հայտնված թշնամու բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց։

Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր։

6047. 1727 մայիս – Ագուլիսը (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Հայկական բանակից (մոտ 1.000)։ Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր։⁶⁰⁴⁷

6048. 1727 հունիս – Մարաղայի դաշտի ճ-մ (Սյունիք, Ճահուկ գավառի հյուսիս, Նախիջևան գետի ակունքից հյուսիս-արևմուտք)⁶⁰⁴⁸

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական (մոտ 30.000) ու Սեֆյանների շահության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին։ Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին։ Դավիթ-բեկը Սեֆյանների շահության բանակը տեղավորեց թևերից մեկում, իսկ Տեր-Ավետիսի գլխավորած մի ուժեղ ջոկատ էլ (մոտ 7.000) տեղակայվեց դարանում՝ Նախիջևան գետի ափերին տարածվող մացառուտներում։

I փուլ – Կողմերն անցան հարձակման և բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի արդյունքում Սեֆյանների շահության բանակը, չդիմանալով թշնամու հարվածներին, դիմեց փախուստի: Իր հերթին, սակայն, տեսնելով Սեֆյանների շահության բանակի փախուստը, Դավիթ-բեկը մարտի մեջ մտցրեց Հայկական բանակի պահեստագործը և կայունացրեց իրավիճակը:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան դարանում տեղակայված Հայկական ուժերը և անակնկալ հարված հասցրին թշնամուն: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Հայկական բանակը որոշ տարածություն հետապնդեց թշնամու բանակին, սակայն, երկյուղ կրելով ենթարկվել դարանակալ հարձակման, դադարեցրեց հետապնդումը: Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

6049. 1727 հունիս – Ազուլիսի ճ-ւ⁶⁰⁴⁹

Հայկական բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց քաղաքը անհնազանդության ուղին բռնած քաղաքի Հայկական կայազորից (մոտ 500):

I փուլ – Ազուլիսի աշխարհագրը, թշնամական գործողություններ սկսելով Դավիթ-բեկի դեմ, ստիպեց վերջինիս ուժերին թողնել քաղաքի մոտ գտնվող սուրբ Թովմասի վանքը, ընդ որում բանակցությունների ընթացքում ազուլիսցիների կրակից սպանվեց մելիք Փարսաղանը:

II փուլ – Երկու օր անց Դավիթ-բեկի բանակը մոտեցավ քաղաքին և ամայացրեց վերջինիս շրջակայքը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ազուլիսի աշխարհագրը դուրս չեկավ բաց մարտի, Դավիթ-բեկի բանակը ձեռք բերած ավարով հեռացավ:

Հարձակվողները կորցրին մոտ 50, պաշտպանվողները՝ մոտ 10 զինվոր:

6050. 1727 հուլիս – Արևիք գավառը Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց՝ վերացնելով բողեթի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁶⁰⁵⁰

6051. 1727 հուլիս – Կովսական գավառի ճ-ւ: Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց գավառն ասպատակած Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 6.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ 4.000 զինվոր:⁶⁰⁵¹

6052. 1727 դեկտեմբերի 20 – Ռուդեսի ճ-ւ (Ռեշտի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (240) և նրա կազմում նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական հեծյալ Էսկադրոնը (50, այդ թվում 10 վրացի) հաղթեցին Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին 1 սպանված, 5 վիրավոր, դաշնակիցները՝ 5 սպանված, 23 վիրավոր, թշնամին՝ 600 սպանված, 13 գերի, 3 դրոշ:⁶⁰⁵²

6053. 1728 գարուն Հայիճոր ամրոցը Մխիթար սպարապետի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Հայկական բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Տեր-Ավետիսի դավաճանության շնորհիվ գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 1.000), բայց, չկարողանալով ամրանալ գրաված տարածքներում, նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶⁰⁵³

6054. 1730 գարուն – Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰⁵⁴

6055. 1730 գարուն – Օրդուբադը Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 7.000) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁶⁰⁵⁵

6056. 1730 հուլիս – Խնձորեսկի ճ-ւ: Գյուղի աշխարհագրը (մոտ 100) դարանը զցեց և ուժեղ գնդակծության ենթարկեց Մխիթար սպարապետի շքախումբին (մոտ 50): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 50 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Մխիթարը:⁶⁰⁵⁶

6057. 1730 աշուն – Բաղարի ճ-ւ (Գուգարք, Ծոբոփոր գավառի արևելք): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության

բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁰⁵⁷

Թուրք-Պարսկական VII պատերազմ (1730 -1735)

6058. 1731 փետրվարի վերջ – Երևանի ճ-մ⁶⁰⁵⁸

Թահմասա II-ի և Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության (60.000) բանակը, Թավրիզի ճ-մ-ում պարտության մատնելով Օսմանյան սուլթանության բանակին, շարժվեց դեպի հյուսիս, որտեղ, միանալով Աբրահամ սպարապետի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 5.000) բանակին, պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (50.000):

I փուլ – Մի քանի օր շարունակ կողմերի միջև տեղի ունեցավ ակտիվ հրաձգություն:

II փուլ – Համալրումներ ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը արտագրոհ իրականացրեց և, պարտության մատնելով քաղաքը պաշարողներին, ստիպեց նահանջել դեպի Էջմիածին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, դաշնակիցը՝ 8.000 սպանված, մոտ 2.000 գերի, որոնց մեջ էր նաև Սեֆի-գուլին, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

6059. 1731 գարուն – Թավրիզը Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000): Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Սեֆյանների շահության բանակը նահանջեց և շարժվեց դեպի Համադան, որտեղ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեց: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը գրավեց ողջ Ատրպատականը:⁶⁰⁵⁹

6060. 1731 հուլիս – Ջավախքի ճ-մ (Գուգարք, Ծորոփոր գավառի արևելք): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁶⁰⁶⁰

6061. 1731 սեպտեմբերի 24 – Սուրամիի ճ-մ: Շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 8, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ 160 զինվոր:⁶⁰⁶¹

6062. 1732 գարուն – Կրդանիսի գյուղի ճ-մ (Տիղիսից մոտ 15 կմ հարավ-արևելք): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁶²

6063. 1732 գարուն – Գորիի ճ-մ: Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁰⁶³

6064. 1732 գարուն – Մեջլիսիսի ճ-մ (Գորիի մոտ): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁶⁴

6065. 1732 մայիսի 6-7 – Վանը և նրա շրջակայքը Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁶⁰⁶⁵

6066. 1732 հուլիսի սկիզբ – Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰⁶⁶

6067. 1732 հուլիսի 21 – Թեղիաշվիլիի ճ-մ (Բորժոմի կիրճի հարավային մուտքի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը

- (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁰⁶⁷
6068. 1732 դեկտեմբերի սկիզբ - Յլեվիի ճ-մ (Գուգարք, Ջավախք): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁰⁶⁸
6069. 1732 դեկտեմբերի առաջին կես - Խեկործիի ճ-մ (Մծխեթի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁶⁹
6070. 1733 հունվար - Ղայա-Սաքալիի ճ-մ (Արևելյան Միջագետք): Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (90.000), ինչպես նաև հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիգյանի, Քաթաբերյանի և Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (500) միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (6.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁰⁷⁰
6071. 1733 հունվարի կես - հունիսի կես - Բաղդադի պաշարումը⁶⁰⁷¹
- Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (100.000) և հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիգյանի, Քաթաբերյանի ու Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 490) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (34.000):
- I փուլ - Հունվարի սկզբից մինչև փետրվարի կես պաշարողները, փորձելով ավերել քաղաքի պարիսպները, դրանց վրա հրետանային կրակ տեղացին, սակայն հակառակորդի հրետանու դեմ պայքարում ի վերջո զգալի կորուստներ կրեցին և դադարեցրին հրետակոծությունը:
- II փուլ - Ապրիլի կեսերին Օսմանյան սուլթանության բանակը հզոր արտագրոհ իրականացրեց, սակայն համառ մարտերից հետո ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել ելման դիրքեր: Սեֆյանների շահության բանակը կորցրեց 6.000, թշնամին՝ 8.000 զինվոր:
- III փուլ - Զդադարեցնելով պաշարումը՝ Սեֆյանների շահության բանակը, բաժանվելով մանր ջոկատների, ասպատակեց Միջագետքը, սակայն ի վերջո, տեղեկանալով, որ իր դեմ է շարժվում Թոփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, 80 հրանոթ), քաղաքի ուղղությամբ թողնելով թիկունքային որոշ ուժեր (12.000), հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ:
- Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Բաղդադում բռնկված սովի և պատերազմական զրկանքների արդյունքում զոհվեցին նաև 60.000 խաղաղ բնակիչներ:
6072. 1733 մայիսի սկիզբ - Սալմաստը և Նրա շրջակայքը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰⁷²
6073. 1733 մայիսի 20 - Ուրմիա լճի, ինչպես նաև Թավրիզի շրջակայքը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁰⁷³
6074. 1733 հունիսի կես - Վանը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 2.000) գիշերային անակնկալ հարվածով գրավեց Վանի աշխարհագրորդից (մոտ 500) և քաղաքի ապստամբած կայազորից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁶⁰⁷⁴

Թոփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, 105 հրանոթ) շարժվեց Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Բաղդադ պաշարած Սեֆյանների շահության (100.000), ինչպես նաև հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիզյանի, Զաթաբերյանի և Յախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 450) միացյալ բանակի դեմ, որը տեղեկանալով այդ մասին ու քաղաքի ուղղությամբ թողնելով թիկունքային մի ջոկատ (12.000), հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակը տեղավորվեց այնպես, որ, թիկունքում ունենա Տիգրիս գետը: Սրանով Թոփալ փաշայի ոչ միայն ապահովեց իր բանակը թիկունքային հարվածից, այլև ջրի անսպառ պաշար ձեռք բերեց, այն դեպքում, երբ ջրի պակասը հետագա մարտում շատ թուլացրեց հակառակորդի բանակին: Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցան հետևակայիները, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը:

I փուլ – 06:00-ի մոտակայքում Նադիրը, տեղեկություններ ունենալով, որ հակառակորդի ձախ թևը թուլացած է, այդ ուղղությամբ հարձակման ուղարկեց զգալի ուժեր, սակայն շուտով պարզվեց, որ առկա տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը և մինչ այդ դրան նախորդող գիշերը Թոփալ փաշան այս կողմն էր տեղափոխել զգալի ուժեր: Արդյունքում թևանցում իրականացնել փորձող ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին և հետ շարտվեցին ելման դիրքեր:

II փուլ – 08:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակը ողջ ճակատով անցավ հզոր հարձակման՝ հատկապես ուժեղ հարված հասցնելով հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ: Արդյունքում մինչև 18:00 տևած համառ և արյունահեղ մարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը կենտրոնում ի վերջո սկսեց նահանջել:

III փուլ – 18:00-ի մոտակայքում, մարտի մեջ մտցնելով պահեստազորը կազմող հեծելազորի և ենիջերիների զգալի ուժեր (12.000), Թոփալ փաշան հզոր թևային հարվածի տակ առավ կենտրոնում առաջխաղացող հակառակորդին, ընդ որում վերջինս ընկավ նաև կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի հզոր ճակատային կրակի տակ:

IV փուլ – 19:00-ի մոտակայքում ուժերը կենտրոնացրած և մարտակարգը վերականգնած Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման՝ համառ մարտում պարտության և փախուստի մատնելով հակառակորդի բանակին:

V փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 30.000 սպանվածներից և 3.500 գերիներից, որոնցից 500 հոգին հետագայում սպանվեցին, հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 33.300 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 20.000 զինվոր:

6076. 1733 հուլիսի 18 – Ղերբենդ ամրոցը Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000, այդ թվում լեզգիներ և թաթարներ) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում փոխգնդապետ Փիլիբեկ Բասաուրովի գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ Եսկադրոնի ջոկատից (մոտ 100): Մարտի ժամանակ աչքի ընկավ Փիլիբեկը, որը գրավեց թշնամու 11 դրոշ: Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁰⁷⁶

6077. 1733 հոկտեմբերի 24 – Քիլբուկի ճ-Մ⁶⁰⁷⁷

Հոկտեմբերի 2-ին Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Յամադանկ առաջխաղացած Սեֆյանների շահության (80.000), ինչպես նաև հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիզյանի, Զաթաբերյանի և Յախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 500) միացյալ բանակը մտավ

Հյուսիսային Միջագետք ու սկսեց մոտենալ Թուփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (100.000):

I փուլ – Հոկտեմբերի 24-ին, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի առաջապահի (12.000 հեծյալ) առաջխաղացման մասին, Նադիրի անձնական ղեկավարությամբ գործող առաջապահ ուժերը (15.000 հեծյալ) դարանը զցեցին վերջինիս և գլխովին ջախջախեցին: Հոկտեմբերի 25-ին Օսմանյան սուլթանության բանակի հիմնական ուժերը մոտեցան մարտադաշտին և մարտակարգ ընդունեցին: Նույնն արեց նաև Սեֆյանների շահության բանակը:

II փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման՝ հիմնական հարվածը հասցնելով կենտրոնում: Իր հերթին Նադիրը, օգտվելով այն բանից, որ նախորդ օրը թշնամին զրկվել է հեծելազորային հիմնական ուժերից և այժմ էլ հիմնական ուժերով գործում է կենտրոնում, հետևակը այստեղ թողնելով թշնամուն հետ մղելու համար, հեծելազորային ուժերով երկու թևերից թևանցեց հակառակորդին: Արդյունքում, դուրս գալով հակառակորդի բանակի թիկունք, Սեֆյանների շահության բանակը խուճապի և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին: Մարտում ընկավ նաև Թուփալ փաշան:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ 35.000 զինվոր: Արդյունքում, մասնավորապես, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց Թավրիզը և նահանջեց դեպի հյուսիս:

6078. 1734 գարուն – Շիրակի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ռազմիկները հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ 100 զինվոր:⁶⁰⁷⁸

6079. 1734 գարուն – Աղվանքը, Կախեթին և Ուտիքը Ղրիմի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (30.000) ասպատակեց և, խուսափելով Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակի (մոտ 50.000) առաջխաղացումից, նահանջեց:⁶⁰⁷⁹

6080. 1734 օգոստոս – Կախեթի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Տինդիսի առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող վրաց (մոտ 100) ու Հայ (մոտ 100) ռազմիկներին: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶⁰⁸⁰

6081. 1734 սեպտեմբերի 6 – Ղեվերատանի ճ-մ (Շամախիից հյուսիս-արևմուտք): Օգոստոսի 17-ին Նադիրի գլխավորությամբ առանց մարտերի Շամախի մտած Սեֆյանների շահության (24.000, որից 12.000 հեծյալ) և Խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը հաղթեց Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղրիմի (8.000) և Լեզգիական (12.000) խանությունների միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁶⁰⁸¹

6082. 1734 սեպտեմբերի կես - հոկտեմբերի 3 – Հյուսիսային Կովկասը Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁶⁰⁸²

6083. 1734 հոկտեմբերի կես - 1735 հուլիսի 9 – Փանձակի գրավումը⁶⁰⁸³

Նադիրի գլխավորած Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 90.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), որը, թողնելով արտաքին պարսպի պաշտպանությունը, ամրացավ միջնաբերդում:

I փուլ - 1734 թ-ի հոկտեմբերի կեսից սկսած մի շարք անհաջող գրոհներից հետո, ի վերջո տեղեկանալով, որ իր դեմ է շարժվում Քոփորլու Աբդուլլահ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության մի բանակ (80.000, որից 50.000 հեծյալ, 40 հրանոթ), Նադիրը, թիկունքային որոշ ուժեր (մոտ 5.000) թողնելով քաղաքի ուղղությամբ, հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ՝ առժամանակ, սակայն, զերծ մնալով վճռական ընդհարումից:

II փուլ - Սկսած 1735 թ-ի հունիսի կեսից, պաշարումն ուժեղացվեց, ընդ որում պաշարողները մի բանի վայրերում պայթեցրին միջնաբերդի պարիսպները: Ի վերջո, տեղեկանալով Եղվարդի ճ-մ-ում կրած ծանր պարտության մասին, քաղաքի կայազորը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և, թողնելով ողջ հրետանին ու ազատելով գերիներին, հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6084. 1734 դեկտեմբեր - 1735 հունվար - Հյուսիսային Կովկասը Սեֆյանների շահության ու Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶⁰⁸⁴
6085. 1735 մարտ - Գլուսիի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶⁰⁸⁵
6086. 1735 մարտ - Տիդիսի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000) և մտան քաղաք: Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 350, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁶⁰⁸⁶
6087. 1735 մարտ - Սաղգերիի ճ-մ (Վրաստանի հարավ, Բորժոմի կիրճի մոտ): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁸⁷
6088. 1735 մարտ - Դվարի գյուղի ճ-մ (Գուգարք, Ջավախք): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակած և ավարով նահանջող Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.500), որից հետո կրկին մտավ Տիդիս: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁰⁸⁸
6089. 1735 ապրիլ - սեպտեմբերի 9 - Գորիի գրավումը:⁶⁰⁸⁹

Նպատակ ունենալով գրավել քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500)՝ Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) գաղտնի կերպով մտան Գորի ու անսկառ տեղավորվեցին քաղաքի տներում: Նախատեսվում էր քաղաքի միջնաբերդը գրավել անակնկալ հարձակումով՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ քաղաքի կայազորը տեղացիների օգնությամբ սկսել է դեպի միջնաբերդ գերաններ տեղափոխել:

I փուլ - Ապրիլին 4-ին քրիստոնյա ռազմիկներից ոմանք, գերանները տեղափոխելով միջնաբերդ, դրանք նետեցին վերջինիս դարպասների դիմաց, որից հետո հարձակման անցան արդեն քաղաքում տեղակայված ռազմիկները: Արդյունքում հակառակորդի կայազորի ռազմիկները, թեև այնուհանդերձ հասցրին փակել դարպասները, սակայն բռնկված մարտերում ծանր կորուստներ կրեցին:

II փուլ - Քրիստոնյաները շրջափակեցին քաղաքը և սեպտեմբերի 9-ին ի վերջո գրավեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

6090. 1735 ապրիլի 13 - Ավյալայի ճ-մ (Տփղիսի մոտ): Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ

- ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁶⁰⁹⁰
6091. 1735 մայիսի սկիզբ - Կոթորի ամրոցի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին գիշերային անակնկալ հարձակում գործել փորձած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 120, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶⁰⁹¹
6092. 1735 մայիսի սկիզբ - մայիսի 25 - Կարսի ճ-մ: Նադիրի գլխավորությամբ սրընթաց առաջխաղացած և քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000), սակայն, ունենալով պարենամթերքի լուրջ պակաս, նահանջեցին Երևանի ուղղությամբ: Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁶⁰⁹²
6093. 1735 մայիսի 20 - 1739 սեպտեմբերի 18 - Քարկանյան ճակատում ընթացող Ռուս-թուրքական V պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Վասիլ Սերեբաշևը, Արտեմ Ռոմանոսովը, Բադի Վասիլևը, փոխգնդապետներ Աբակով Ծերգիլովը, Ատլուխան Ավանիստովը, մայորներ Թարխան Իսախանովը և Գրիգոր Ստեփանովը), ինչպես նաև գեներալ-մայոր Աղազար Դ'Խաչիկ Ախիջանեցու գլխավորությամբ գործող Յայկական (700, այդ թվում փոխգնդապետ Պետրոս Չենեսցը և Ալեքսանդր Գալուստովը) և գնդապետ Ռաֆայել ու փոխգնդապետ Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները:⁶⁰⁹³
6094. 1735 հունիսի 8 - Եղվարդի ճ-մ⁶⁰⁹⁴

Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (65.000, որից 53.000 հեծյալ) և Խամսայի մելիքության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց Երևանը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Քուփորլու Աբդուլլահ փաշայի գլխավորությամբ Կարսում ճամբարած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, որից 50.000 հեծյալ, 40 հրանոթ), հյուսիսից շարժվելով Երևանին օգնության, մի քանի օրից սկսեց մոտենալ Եղվարդին: Ի պատասխան սրա Նադիրն իր հերթին, թողնելով Երևանի պաշարումը, շարժվեց հակառակորդի առաջխաղացման ուղղությամբ: Դրանից հետո վերջինս Սեֆյանների շահության բանակի մի մասը և Յայկական բանակը տեղաբաշխեց թևերում տեղակայված դարաններում, իսկ իր բանակի մնացած մասով (21.000) էլ կենտրոնում շարժվեց հակառակորդի բանակին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցան հետևակայինները, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը:

I փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը, աննկատ առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ սահմանափակ ուժերով (3.000) հարձակման անցավ կենտրոնում և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, Օսմանյան սուլթանության բանակին դուրս քաշեց ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ - Մինչ այդ աջ թևից իրականացրած թևանցումով կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի բանակի թիկունք դուրս եկած Սեֆյանների շահության բանակը թիկունքային հարված հասցրեց հակառակորդի կենտրոնին և շրջապատեց այն: Այս ընթացքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և ցրեց այնտեղ գտնվողներին, որից հետո իր հերթին թիկունքից շրջապատեց հակառակորդի կենտրոնին:

III փուլ - Սեֆյանների շահության բանակը կենտրոնում վերջնականապես դադարեցրեց նահանջը, շրջապատեց և ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Զոփորյու Աբդուլլահ փաշան, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

6095. 1735 հունիսի կես - սեպտեմբերի վերջ - Բալագետ ամրոցի (= Ղարուլնք ամրոց), Կարսի, Կաղզվանի, Էդգրումի և Վանի շրջակայքը, ինչպես նաև Բասենր ու Գուզարքը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 50.000) ասպատակեց՝ կուտակվելով Կարսի մոտ:⁶⁰⁹⁵
6096. 1735 հունիսի վերջ - սեպտեմբերի վերջ - Կարսը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁰⁹⁶ Իր հերթին, տեղեկանալով Կարսի անկման մասին, Երևանի օսմանյան կայազորը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և, թողնելով ողջ հրետանին ու ազատելով գերիներին, սեպտեմբերի 22-ին լքեց քաղաքը:
6097. 1735 հուլիսի 10 - Ակսայայի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 350, թշնամին՝ մոտ 450 զինվոր:⁶⁰⁹⁷
6098. 1735 օգոստոսի 1 - Տինդը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 700) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), որը, տեղեկանալով Եղվարդի ճ-մ-ում կրած պարտության մասին, բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և, թողնելով ողջ հրետանին ու ազատելով գերիներին, հեռացավ քաղաքից: Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁶⁰⁹⁸ 1735 թ-ի հոկտեմբերի 17-ին կքնվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական VII պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Յայաստանը հերթական անգամ բաժանվեց Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև: Կիլիկիան, Յայոց Միջագետքը, Ծոփքը, Փոքր Յայքը, Բարձր Յայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Տայքը, Մոկքը, Կորճայքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևմտյան ու կենտրոնական մասերը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևելյան մասերը անցան Սեֆյանների շահությանը:
6099. 1735 հոկտեմբերի սկիզբ - 1736 հունվարի սկիզբ - Ուտիքի հյուսիսը, Կախեթին և Յուսիսայի Կովկասը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 80.000, այդ թվում աֆղաններ) ասպատակեց՝ հետ մղելով Դերբենդ ամրոցից առաջխաղացած Ղրիմի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000):⁶⁰⁹⁹
6100. 1735 աշուն - Թարթառ գետի ճ-մ: Յովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) դարանը զցեց և անակնկալ հարձակումով հաղթեց հարկահանություն իրականացնել փորձող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 700): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶¹⁰⁰
6101. 1736 հուլիսի 2 - Ցիխիսճարիի ճ-մ (Մծխեթից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք): Վախուշտի Աբաշիճեի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Աբդուլաբեկի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (2.000): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶¹⁰¹
6102. 1736 հուլիսի վերջ - Կելկուզեյի ճ-մ (Գորիի մոտ): Աբդուլաբեկի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 800): Յայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶¹⁰²
6103. 1737 օգոստոսի 25 - Վանի շրջակայքը, փորձելով վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները, Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁰³

6104. 1738 գարուն - Վանի շրջակայքը, փորձելով վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները, Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁰⁴
6105. 1738 գարուն - 1739 մարտ - Աֆղանստանում և Յնդկաստանի հյուսիսում ընթացող Յնդկական առշավանքին Աֆշարների շահության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերին մելիք Բարսեղ Բեհբուդյանը, որը դրսևորած քաջության համար ստացավ միսկարբաշի աստիճան, թանկարժեք սուր և Տիդիսի մելիքի ժառանգական պաշտոնը, ինչպես նաև մելիք Փարսադանը:⁶¹⁰⁵
6106. 1738 հոկտեմբերի 26-29 - Ջարի ճ-մ (Կախեթիի ծայր հյուսիս-արևելք): Լեզգիական և Ավարական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000), պաշտպանական մարտերում ուժասպառ անելով Աֆշարների շահության ու Կախեթիի թագավորության միացյալ բանակին (32.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300), ի վերջո դարանը զցեց վերջիններիս ու ծանր պարտության մատնեց: Յայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցները՝ մոտ 16.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹⁰⁶
6107. 1739 աշուն - Տաշիի ճ-մ: Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Աֆշարների շահության բանակը (5.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուսիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶¹⁰⁷
6108. 1741 փետրվարի 23 - փետրվարի վերջ - Ջարը Աֆշարների շահության և Կախեթիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում աֆղաններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300) գրավեցին Լեզգիական խանության բանակից (մոտ 2.000) և հիմնովին ավերելով նահանջեցին: Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶¹⁰⁸
6109. 1741 հուլիսի 2 - 1743 հունվարի 25 - Յուսիսային Կովկասը Նադիր շահի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Աֆշարների շահության, ինչպես նաև Կախեթիի թագավորության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 120.000, այդ թվում աֆղաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁰⁹
6110. 1741 հուլիսի 28 - 1743 հունիսի 17 - Յարավային Ֆինլանդիայում ընթացող Ռուս-Շվեդական VIII պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին գեներալ-մայոր Ադազար Դիսաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (700, այդ թվում Ալեքսանդր Գալուստովը), ինչպես նաև գնդապետ Ռաֆայել ու փոխգնդապետ Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները, որոնք հատկապես աչքի ընկան 1741 թ-ի օգոստոսի 23-ի Վիմանստանդայի ճ-մ-ում (Յարավային Ֆինլանդիա) և 1742 օգոստոսի 24-ի Արոյի ճ-մ-ում (Յարավային Ֆինլանդիա), ինչպես նաև 1742 թ-ի օգոստոսի 7-ի Նեյշուտի (Յարավային Ֆինլանդիա) ու 1742 թ-ի սեպտեմբերի սկզբի Յեյսինկիի (Յարավային Ֆինլանդիա) գրավումների ժամանակ:⁶¹¹⁰ Արդյունքում Բալթիկ ծովի շրջանում Ռուսական կայսրության դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին:
6111. 1743 գարուն - Տիդիսի շրջակայքը ու Գուգարքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹¹¹
6112. 1743 գարուն - Լոռի ամրոցի ճ-մ: Կախեթիի թագավորության և Աֆշարների շահության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶¹¹²
6113. 1743 գարուն - Ջավախքի ճ-մ: Կախեթիի թագավորության և Աֆշարների շահության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.800) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 7.000): Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶¹¹³

**Թուրք-Պարսկական VIII պատերազմ
(1743-1746)**

«Աշխարհակալական փառքի
գագաթնակետին հասնելուց հետո
Նադիրը սկսեց արագորեն ցած իջնել
այդ բարձրությունից»

Ltn

6114. 1743 ամառ – Ախալցխայի ճ-մ: Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶¹¹⁴
6115. 1743 դեկտեմբերի 11 - 1744 հունվարի 5 – Հյուսիսային Կովկասը Նադիր շահի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Աֆշարների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 80.000, այդ թվում աֆղաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹¹⁵
6116. 1744 մարտ – Հյուսիսային Կովկասը Նադիր շահի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Աֆշարների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 50.000, այդ թվում աֆղաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹¹⁶
6117. 1744 մայիսի 31 - հոկտեմբերի 9 – Կարսի ճ-մ⁶¹¹⁷
- Երևանից առաջխաղացած Աֆշարների շահության բանակը (մոտ 60.000) պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) շարժվեց քաղաքին օգնության:
- I փուլ – Մայիսի 31-ից սկսած Աֆշարների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:
- II փուլ – Օգոստոսի 24-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց Աֆշարների շահության բանակի վրա, սակայն համառ մարտի արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել:
- III փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին հարձակվեց քաղաքը պաշարողների վրա, բայց այս անգամ ևս պարտություն կրեց և նահանջեց:
- IV փուլ – Հոկտեմբերի 9-ին Աֆշարների շահության բանակը անցավ վճռական հարձակման և գրավեց քաղաքը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, նահանջեց:
- Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:
6118. 1744 գարուն – Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹¹⁸
6119. 1744 աշուն – Տեղոցմիսդայի ճ-մ: Ախալցխայից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.500), ինչպես նաև Աֆշարների շահության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹¹⁹
6120. 1744 աշուն – Արագվի գետի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Աֆշարների շահության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 14.000): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶¹²⁰
6121. 1744 աշուն - 1745 գարուն – Կարսի, Կաղզվանի և Էրզրումի շրջակայքը, ինչպես նաև Քասենը ու Գուգարքի արևմուտքը Աֆշարների շահության և Կախեթի թագավորության մասերի բաժանված միացյալ բանակը (ընդհանուր՝ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹²¹

6122. 1745 օգոստոս – Գուգարքը Օսմանյան սուլթանության (մոտ 40.000) ու Լեզգիական խանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹²²

6123. 1745 օգոստոսի 9-19 – Եղվարդի ճ-մ⁶¹²³

Նադիր-շահի գլխավորած Աֆշարների շահության (80.000, որից 40.000 հեծյալ) և խամսայի մելիքության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մոտեցավ Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (140.000, որից 100.000 հեծյալ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Մուհամմեդ փաշան թևերում տեղակայեց հավասար մասերի բաժանված հեծելազորը, իսկ կենտրոնում՝ հետևակը, որն ուժեղացված էր ողջ ճակատում ցրված հրանոթներով:

I փուլ – Օգոստոսի 9-ի առավոտյան Աֆշարների շահության բանակը անցավ հարձակման, սակայն մինչև կեսօր տևած համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օգոստոսի 9-ի օրվա երկրորդ կեսին Նադիր-շահի անձնական ղեկավարությամբ հարձակման անցավ Աֆշարների շահության հեծելազորը, ինչի արդյունքում արդեն օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը պարտություն կրեց և մի մասով ցրվեց, իսկ մյուս մասով էլ փակվեց սեփական ամրացված ճամբարում:

III փուլ – Օգոստոսի 10-ի օրվա առաջին կեսին Աֆշարների շահության բանակը շրջապատեց հակառակորդի ճամբարը: Կեսօրին Մուհամմեդ փաշան գործի դրեց հրետանին և փորձ կատարեց դրանց կիրառմամբ կազմակերպված հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն հրանոթների կիրառմամբ բաց դաշտում առաջխաղացում իրականացնելու այդ փորձն ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ, քանի որ Աֆշարների շահության ավելի շարժունակ և հիմնականում ուղտերի վրայից կիրառվող թեթև հրանոթները իրենց արագաձգությամբ ու շարժունակությամբ գերազանցեցին հակառակորդին՝ ոչնչացնելով վերջինիս հրանոթածիզների մեծ մասին:

IV փուլ – Օգոստոսի 10-ի օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը գերի հանձնվեց, իսկ մյուս մասը, աննկատ լքելով սեփական ճամբարը, մթության քողի տակ փորձ կատարեց հեռանալ: Օգոստոսի 11-ի առավոտյան, սակայն, հակառակորդին հետապնդող Աֆշարների շահության բանակը կրկին շրջապատեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որն անցավ համառ պաշտպանության:

V փուլ – Օգոստոսի 11-ից մինչև օգոստոսի 19-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց և փորձեց ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

VI փուլ – Օգոստոսի 19-ի օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակի ճամբարում ապստամբություն սկսվեց, ինչի արդյունքում ապստամբները, սպանելով Մուհամմեդ փաշային, սկսեցին անկազմակերպ կերպով հեռանալ հյուսիսային ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Աֆշարների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 8.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր:

6124. 1745 աշուն – Սեբաստիան և Մարզվանը, ինչպես նաև Նրանց շրջակայքը լևադները¹ (մոտ 5.000) ասպատակեցին:⁶¹²⁴

6125. 1745 աշուն – Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹²⁵

6126. 1745 աշուն – Վասպուրականը ու Վանի շրջակայքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹²⁶

6127. 1745 դեկտեմբեր - 1746 փետրվար – Սուրամին (Ախալցխայից մոտ 75 մ հյուսիս-արևելք) Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Տինդիս առաջխաղացած Աֆշարների շահության (9.000, այդ թվում աֆղաններ և թուրքմեններ) ու Կախեթիի

¹ Լևադները Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հարավ-արևելյան Եվրոպային տարածքից հավաքագրված և իրենց ազգային ու կրոնական դիմագիծը հիմնականում կորցրած տարբեր քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչներ էին: Սրանք սկզբում որպես թիավարներ ծառայում էին Օսմանյան սուլթանության նավատորմում, իսկ 1740-ականների սկզբից էլ սկսեցին գործել նաև արևելքում մարտական գործողություններ վարող Օսմանյան սուլթանության ցամաքային բանակի կազմում: 1745 օգոստոսի 9-ից 19-ի ընթացքում Եղվարդի ճ-մ-ում կրած պարտությունից հետո լևադները ցրվեցին Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում և մինչև 1770-ականների սկիզբը իրենց ավագակային գործողություններով իսկական չարիք դարձան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի խաղաղ բնակչության համար:

- թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին Գիվի Ամիրխանի բանակից (մոտ 500), որի արդյունքում ի վերջո կնքվեց հաշտություն: Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցները՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁶¹²⁷
6128. 1745 դեկտեմբեր - 1746 փետրվար - Վասպուրականի արևելք, Պարսկահայք ու Թավրիզի շրջակայք բրդերը (մոտ 20.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹²⁸
6129. 1746 գարուն - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքի արևելք Օսմանյան սուլթանության ու Լեզգիական խանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹²⁹
6130. 1746 մայիսի 18 - մայիսի վերջ - Սեբաստիայի շրջակայք լևադները (10.000) ասպատակեցին:⁶¹³⁰
6131. 1746 ամառ - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելք Օսմանյան սուլթանության և Լեզգիական խանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹³¹
6132. 1746 ամառ - Արդահանի և Կարսի շրջակայք Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹³²
6133. 1746 ամառ - Չարիշատ ամրոց (Արարատ, Վանանդ գավառ, Զլոր լճից 2 կմ հարավ, Ախուրյան գետի աջ ափին) Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹³³ 1746 թ սեպտեմբերի 4-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական VIII պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:
6134. 1746 աշուն - Սեբաստիայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին լևադներին (մոտ 8.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶¹³⁴
6135. 1746 աշուն - Յուսիսային Կովկաս Թեյմուրազ II-ի և արքայազն Յերակլի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹³⁵
6136. 1747 գարուն - Մուշի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (24.000) հաղթեց բրդերին (76.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 4.000, պարտվողները՝ մոտ 30.000 զինվոր:⁶¹³⁶
6137. 1747 հուլիսի վերջ - Աստապատ գյուղ (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ, Արաքսի ձախ ափին) Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորած բանակը (մոտ 2.000) չգրավեց Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶¹³⁷ Շուտով Մահմուդ-գուլին դարձավ Երևանի խան, նրա փոխարեն նշանակվեց Յեդյար-գուլի խանը, որը հիմնեց Նախիջևանի խանությունը և իրավիճակը առժամանակ կարգավորվեց:
6138. 1747 աշուն - Երևանը Նադիր-շահի Նախկին գորավար, Թավրիզի խան Ամիր-Ասլանի գլխավորությամբ Թավրիզից դեպի Երևան շարժված Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Երևանի խանության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶¹³⁸
6139. 1747 աշուն - Շուշին և Նրան շրջակայք Ամիր-Ասլանի գլխավորությամբ Երևանից հեռացող Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում աֆղաններ) ասպատակեց:⁶¹³⁹
6140. 1747 աշուն - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելք Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁴⁰
6141. 1748 գարուն - Բայաթ ամրոց (Ուտիք, Աղդամի մոտ) Խամսայի մելիքության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Գանձակի, Շաքիի և Շիրվանի խանությունների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը չգրավեց Փանահի գլխավորած Սարջալիներից (3.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶¹⁴¹
6142. 1748 գարուն - Շամշուրեի ճ-մ: Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Ամիր-Ասլանի գլխավորությամբ Երևանից առաջխաղացած Թավրիզի,

- Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000, այդ թվում աֆղաններ): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶¹⁴²
6143. 1748 զարուն - Մարտկոպիի հովտի ճ-մ: Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶¹⁴³
6144. 1748 զարուն - Ղերդապախցկայի ճ-մ (Իորի գետի հովտում): Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶¹⁴⁴
6145. 1748 հունիս - Երևանը Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության ու Թավրիզի խանության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) չգրավեցին Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶¹⁴⁵
6146. 1748 հուլիս - Ուտիքի հյուսիսը Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Երևանից արշաված Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁴⁶
6147. 1748 հուլիս - Նախիջևանի շրջակայքը ազգությամբ վրացի, Նախիջևանի խանության խան Բահմանի և Երևանից առաջխաղացած Չալ Օրբեյանի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին, որի արդյունքում Բահմանի դիրքերը տեղում ամրապնդվեցին նա և ընդունեց Կախեթի թագավորության գերիշխանությունը:⁶¹⁴⁷
6148. 1748 օգոստոս - Լոռու շրջակայքը Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Ուտիքի հյուսիսից արշաված Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁴⁸
6149. 1748 օգոստոս - Վանանդը Հերակլի արքայազնի ընդհանուր ղեկավարությամբ Լոռուց արշաված Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁴⁹
6150. 1748 օգոստոս - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁵⁰
6151. 1748 նոյեմբեր - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (700) ասպատակեց՝ ամրանալով Շամշուղեռն:⁶¹⁵¹
6152. 1749 մարտ - Գուգարքի արևելքը Շամշուղեռնից առաջխաղացած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁵²
6153. 1749 ապրիլ - Շամշուղեռնի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (9.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶¹⁵³
6154. 1749 զարուն - Ուլուխանլուի ճ-մ (Երևանի մոտ): Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում աֆղաններ) հաղթեց Երևանի խանության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶¹⁵⁴
6155. 1749 հուլիսի 25 - Երևանի ճ-մ: Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում թուրքմեններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Երևանի խանության բանակը (մոտ 3.000) փոփոխական ընթացք ունեցած մարտում հաղթեցին Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորած Թավրիզի խանության բանակին (40.000, որից 12.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Մահմուդ-գուլին:⁶¹⁵⁵
6156. 1749 օգոստոս - Փանձակի ճ-մ: Զաղաբին մոտեցած Փանահի գլխավորած Սարջալիները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Շաքիի, Շիրվանի և Փանձակի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 3.000) հաղթեցին իրենց հերթին Թեյմուրազ II-ի ու Հերակլի արքայազնի

գլխավորությամբ Երևանից առաջխաղացած և քաղաքին մոտեցող Կախերթի թագավորության բանակի (մոտ 20.000, այդ թվում թուրքմեններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 7.000) առաջապահին, որից հետո, խուսափելով ընդհարվել քրիստոնյաների հիմնական ուժերի հետ, նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶¹⁵⁶

6157. 1749 սեպտեմբեր - Ղարաթափայի ճ-մ (Արցախ): Թեյմուրազ II-ի ու Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 19.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Փանահի գլխավորությամբ Գանձակից նահանջող Սարջալիներին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹⁵⁷

Մելիքական պատերազմ¹ (1749-1806)

««Ես թողեցի ոչ Հայաստանս Եսիր տալու», - կարդում եմք մելիք Եզանի գերեզմանաքարին: Սրբազան խոստովանաքի և հպարտ ինքնագնահատականի այս կանչն է զարդարում ճակատն այն հերոսապատումի, որ գրեցին հայ մելիքներն ու նրանց անվեհեր զինվորությունը իրենց դառն և դժվարին դարում»

Բազրատ Ուլուքաբյան

6158. 1749 դեկտեմբեր - Ավետարանոց ամրոցը Հովսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի, Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանի, Ալավերդի Հասան-Ջալալյանի և Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի ու Դիզակի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց հորեղբորը սպանած ու Վարանդայի մելիք հռչակված Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության բանակից (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր: Ցանկանալով ամրապնդել սեփական դիրքերը՝ Շահնազարը Շուշի ամրոցը հանձնեց Փանահ խանին և ապավինեց նրա օգնությանը: Ստեղծվեց Ղարաբաղի խանությունը և արդյունքում Խամսայի մելիքությանը լրջագույն հարված հասցվեց, իսկ քոչվոր թաթարները հաստատվեցին Արցախի տարածքում:⁶¹⁵⁸
6159. 1750 փետրվարի կես - Գանձակի ճ-մ: Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Տփղիսից առաջխաղացած ու քաղաքին մոտեցող Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մանր մարտերով հետ մղեցին մինչ այդ քաղաքը պաշարած Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցները՝ մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:⁶¹⁵⁹
6160. 1750 փետրվարի կես - մարտ - Ուտիքի հարավը, Արցախի հարավ-արևելքը, Սյունիքը, Աղվանքի հարավ-արևելքը ու Սուղանի հարթավայրը Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած ու մասերի բաժանված Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, հետ մղելով առանց մարտերի Փանահ խանի գլխավորությամբ նահանջող Ղարաբաղի խանության Ղարաբաղի խանության (6.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին, ասպատակեցին և ձեռք բերած մեծ ավարով նահանջեցին Տփղիս:⁶¹⁶⁰ Արդյունքում Գանձակի խանությունն ընդունեց Կախերթի թագավորության գերիշխանությունը:
6161. 1750 գարուն - Օրդուբադի ճ-մ: Պաշտոնագրկված, բայց կրկին իր պաշտոնի համար պայքար սկսած Հեյդար-գուլի խանի բանակը հաղթեց քաղաքը պաշարած Բահմանի

¹ Իր ունեցած հսկայական դերով, նշանակությամբ և հետևանքներով հանդերձ քոչվորների դեմ մղված այս պատերազմը, որը անմիջական հիմք հանդիսացավ հետագա, այդ թվում նաև մերօրյա իրադարձությունների համար, սովետահայ պատմագիտությունը բարեխղճորեն լռության է մատնել, քանի որ այս պատերազմի մասին խոսելը կհակասեր «Հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների դարավոր բարեկամության» մասին արհեստականորեն առաջ քաշված և լիովին սևանկ ու անհիմն թեզին:

գլխավորած Նախիջևանի խանության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում Վարդազար Խանդամիրյանի ու Ղազար Շահկերտցու գլխավորությամբ գործող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000): 3այերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, ընդ որում գերվեցին Վարդազարն ու Ղազարը, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹⁶¹ Բահմանը դիմեց փախուստի, իսկ 3եյդար-գուլին կրկին հռչակվեց խան:

6162. 1750 ամառ – Շահկերտի ճ-մ (Երևշակ ամրոցի մոտ)⁶¹⁶²

Նախիջևանի խան 3եյդար-գուլի կողմից իրականացվող բռնություններին ի պատասխան Շահկերտի բնակչությունը ապստամբեց, հրանոթներ ձուլեց և 3ովհաննես Խանդամիրյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Նախիջևանի խանության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ Երևշակ ամրոցի ավերակներում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված 3այկական աշխարհագորին (500):

I փուլ – Նախիջևանի խանության բանակը անցավ հարձակման ու գրավեց ջրհան աշտարակը՝ զրկելով հայերին ջրից և միաժամանակ նաև ձեռք բերելով դիրքային առավելություն: Ի պատասխան դրա՝ 10 3այ ռազմիկներ Գրիգոր Շահկերտցու գլխավորությամբ աննկատ թափանցեցին աշտարակ և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեցին թշնամու ռազմիկներին՝ հետ խլելով աշտարակը:

II փուլ – 5 օրվա ընթացքում Նախիջևանի խանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն 3այկական աշխարհագորը հետ մղեց դրանք՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն:

3այերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Շուտով սկսվեցին բանակցություններ և փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն: Չնայած դրան՝ 3ովհաննես Խանդամիրյանը հետագայում հրավիրվեց 3եյդար-գուլի կողմից կազմակերպված խնջույքին և թունավորվեց:

6163. 1750 ամառ – 3յուսիսային Կովկասը Թեյմուրազ II-ի ու 3երակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Գանձակի խանության (մոտ 2.000) ու Ալավերդի 3ասան-Ջալալյանի, 3ովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի, Ալագուլի Մելիք-Խորայեյանի միացյալ բանակները (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁶³

6164. 1750 աշուն – Քալուքա գետի ճ-մ (Ստեփանակերտի մոտ): Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ուլուբաբի գլխավորած Խաչենի մելիքության բանակին (մոտ 1.000): Պարտվողները կորցրին մոտ 700, հաղթողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁶¹⁶⁴

6165. 1750 աշուն – Խոխունաբերդի ճ-մ: 3ովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Ալագուլի Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած Գյուլիստանի ու Ջրաբերդի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) համառ մարտում հետ մղեց Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 800) միացյալ բանակին: 3աղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶¹⁶⁵

6166. 1751 գարուն – Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքը Լեզգիական խանության բանակը (7.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁶⁶

6167. 1751 գարուն – Ջրաբերդը Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը գրավեց 3աթամ Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության բանակից (2.000): Պարտվողները կորցրին մոտ 1.000, հաղթողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր: Ջրաբերդի մելիքության տարածքը ըսկավ Մելիք-Շահնազարյանների մելիքության, իսկ անուղղակի կերպով՝ Ղարաբաղի խանության տիրապետության տակ:⁶¹⁶⁷

6168. 1751 գարուն – Գյուլիստանը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառի հյուսիս) Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան

Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը գրավեց Յովսեփի Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակից (մոտ 5.000): Պարտվողները կորցրին մոտ 2.000, հաղթողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր: Գյուլիստանի մելիքության տարածքը ընկավ Մելիք-Շահնազարյանների մելիքության, իսկ անուղղակի կերպով՝ Ղարաբաղի խանության տիրապետության տակ: Հայկական բանակը նահանջեց դեպի հյուսիս և պատսպարվեց Գանձակում, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ անցավ Կախեթի թագավորություն:⁶¹⁶⁸

6169. 1751 գարուն - Զուղայի ճ-մ: Թավրիզի խան Ազատի գլխավորած Թավրիզի խանության, ինչպես նաև պաշտոնագրված, բայց կրկին իր պաշտոնի համար պայքար սկսած Բահման խանի միացյալ բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մեծաքանակ աֆղաններ) և Նրա կազմում գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Հեյդար-գուլի խանի բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Հեյդար-գուլին դիմեց փախուստի, իսկ Բահմանը կրկին հռչակվեց խան:⁶¹⁶⁹ Շուտով, սակայն, այն բանից հետո, երբ Բահմանը մեկնեց Երևան, Նախիջևանի խանության խան հռչակվեց Թավրիզի խան Ազատի նոր թեկնածու Ղալբ-Ալին:

6170. 1751 ամառ - Մեյխուեի շրջակայքը լեռները (մոտ 1.000) ասպատակեցին:⁶¹⁷⁰

6171. 1751 ամառ - Մերքիսեյ ամրոցը և Մանազկերտը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց ապստամբած քրդերից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000 զինվոր): Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 1.900 զինվոր:⁶¹⁷¹

6172. 1751 հունիս - Տոդ ամրոցի ճ-մ (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ): Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (3.000) հաղթեց ամրոցը պաշարած Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի և Ղարադաղի խանությունների (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին: Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶¹⁷²

6173. 1751 հուլիս - Տոդ ամրոցի ճ-մ: Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (մոտ 2.500) հաղթեց ամրոցը պաշարած Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի և Ղարադաղի խանությունների (մոտ 6.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 800) միացյալ բանակին: Հաղթողները կորցրին մոտ 400, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶¹⁷³

6174. 1751 հուլիսի 28 - Ղորուլախի ճ-մ (Երևանի մոտ)⁶¹⁷⁴

Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում թուրքմեններ և ալաններ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) արշավանք սկսեցին դեպի հարավ՝ նպատակ ունենալով հետ մղել Երևանը պաշարած ու շրջակայքը ասպատակած Ազատի, Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի և Ղալբ-Ալիի գլխավորած Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակին (40.000, այդ թվում 12.000 աֆղաններ): Տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը թողեց քաղաքի շրջակայքն ու նահանջեց դեպի հարավ:

Կախեթի թագավորության բանակը մեծ ավար ձեռք գցեց, որից հետո, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի հեռանալու մասին, հիմնական ուժերով սկսեց ինքն էլ հետ քաշվել դեպի հյուսիս: Այս պայմաններում Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը սրընթաց կերպով շարժվեց դեպի հյուսիս՝ նպատակ ունենալով շրջապատել ու ոչնչացնել Կախեթի թագավորության բանակի վերջապահին (8.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000), ինչպես նաև վերջինիս միացած Երևանի խանության բանակին (մոտ 1.000, այդ թվում հայեր): Կողմերը մոտեցան իրար, որից հետո հակառակորդի բանակը պատրաստվեց հարձակում գործել ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Կախեթի թագավորության և Երևանի խանության միացյալ բանակի վրա:

I փուլ - Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, ընդ որում հիմնական հարվածը հասցվեց

հակառակորդի ձախ թևին: Վերջինս սկսեց աստիճանաբար նահանջել, սակայն ի վերջո, ամրանալով պահեստային դիրքերում, կրակային հզոր հարվածով ծանր կորուստներ պատճառեց և կանգնեցրեց հակառակորդին:

II փուլ – Կախերթի թագավորության բանակի պահեստագործ (1.500) Յերակլի արքայազնի անձնական ղեկավարությամբ վճռական հարձակման անցան կենտրոնում և գլխովին ջախջախեց հակառակորդի բանակին, որից հետո գրավեց վերջինիս ճամբարը:

III փուլ – Կախերթի թագավորության և Երևանի խանության միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդին ու ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս՝ միաժամանակ ձեռք գցելով նաև մեծ ավար:

Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցները՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնցից 8.000 հոգի կազմեցին աֆղանները:

6175. 1751 օգոստոս – Տոդ ամրոցի ճ-մ: Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 700) միացյալ բանակը հաղթեց Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակին (մոտ 2.000): Պարտվողները կորցրին մոտ 900, հաղթողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶¹⁷⁵ Դիզակի մելիքության տարածքը ընկավ Մելիք-Շահնազարյանների մելիքության, իսկ անուղղակի կերպով՝ Ղարաբաղի խանության տիրապետության տակ:

6176. 1751 սեպտեմբեր – Տաշիրի ճ-մ: Յերակլի արքայազն գլխավորությամբ Երևանից հեռացող Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) շրջապատեցին ու ստիպեցին հանձնվել Կախերթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (7.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶¹⁷⁶

6177. 1751 հոկտեմբեր – Փանձակի շրջակայքը Շաքիի խանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁷⁷

6178. 1751 հոկտեմբեր – Թաղթառ գետի ճ-մ (Ասկերանի մոտ)⁶¹⁷⁸

Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Հովսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի, Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի, Դելի Մահրասանի¹ և Թյուլի Արզումանի² գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 7.000) մոտեցան Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Զրիստոնյանների բանակը անցավ հարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի միացյալ բանակին:

II փուլ – Դելի Մահրասանի և Թյուլի Արզումանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը հետապնդեց Ղարաբաղի խանության բանակին ու համառ դիմադրությունից հետո գերեց Փանահին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000 զինվոր: Շուտով, սակայն, Յերակլին, նպատակ ունենալով օգտագործել Ղարաբաղի խանությանը Կովկասից հարավ տարածվող տարածքների նկատմամբ հավակնություններ դրսևորող Չենդյանների խանության դեմ պայքարում, ազատ արձակեց Փանահ խանին, որի պատճառով Խամսայի մելիքները դադարեցին դաշնակցել Կախերթի թագավորության հետ:

6179. 1751 նոյեմբեր - 1752 հունվար – Նախիջևանի, Աղուլիսի և Զուղայի շրջակայքը Ազատ խանի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ) ասպատակեց, որի արդյունքում Բահմանը

¹ Այս խիզախ ռազմիկի իսկական անունը դժբախտաբար մեզ չի հասել: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն նրա մականունը՝ «Դելի Մահրասան», որը թարգմանաբար նշանակում է. «խենթ, կատաղած, գլխից ձեռք բաշած կամ գիժ արեղա»:

² Այս բաջի իսկական անունը ևս մեզ հայտնի չէ: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն նրա մականունը՝ «Թյուլի-Արզուման»: Այս բառերը իրար հոմանիշ են և թարգմանաբար նշանակում են. «խոշոր ավազակ»:

վտարվեց, իսկ Նախիջևանի խանության խան հռչակվեց Ազատ խանի թեկնածու Շուբյուր-Ալին:⁶¹⁷⁹

6180. 1751 նոյեմբեր - Կախեթին, Ուստիքի հյուսիսը ու Գուլաթքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁸⁰
6181. 1752 հունվարի երկրորդ կես - Միգենչաուրի ճ-մ (Ուստիք, Գարդման գավառի հյուսիս, Կուր գետի աջ ափին): Շաքիի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարադաղի, Ղարաբաղի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության բանակը (մոտ 700) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին մինչ այդ Թեյմուրազ II-ի ու Յերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Գանձակի, Ղարադաղի, Ղարաբաղի և մի շարք այլ խանների գերած ու նահանջող Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում լեզգիներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶¹⁸¹
6182. 1752 հունվարի վերջ - փետրվար - Կախեթին, Ուստիքի հյուսիսը, Գուլաթքը, ինչպես նաև Կարսի շոքակալքը Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարադաղի և Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) ու Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁸²
6183. 1752 մարտ - Թուլքաթալիայի ճ-մ (Ուստիք, Աղվե գավառ, Ղազախի մոտ): Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի ու Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեցին Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի և Ղարադաղի խանությունների, Լեզգիական խանության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) ու Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակին: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶¹⁸³
6184. 1752 մարտ - Ուստիքի հարավը և Արցախի հարավ-արևելքը Թեյմուրազ II-ի ու Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 25.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Ալավերդի Յասան-Ջալալյանի, Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.500) ասպատակեցին ու ձեռք բերած ավարով նահանջեցին Տիդիս:⁶¹⁸⁴
6185. 1752 ամառ - Յուլիսային Կովկասը Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Գանձակի խանության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Ալավերդի Յասան-Ջալալյանի, Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած (մոտ 2.000) միացյալ բանակը ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁶¹⁸⁵
6186. 1752 գարուն - Մարաշի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին քաղաքի վրա արշավող քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 15.000): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶¹⁸⁶
6187. 1752 աշուն - Կախեթին, Ուստիքի հյուսիսը ու Գուլաթքը Աղաքիշի գլխավորած Շաքիի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց:⁶¹⁸⁷
6188. 1752 աշուն - Ձազամ ամրոցի ճ-մ: Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Աղաքիշի գլխավորած Շաքիի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000): Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶¹⁸⁸

6189. 1753 գարուն - Ուտիքի հյուսիսը Աղաթիշի գլխավորած Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) ու Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁸⁹
6190. 1753 ամառ - Խոշաբ բերդի ճ-մ: Շամբոյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Վանի փաշայության բանակին (մոտ 4.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶¹⁹⁰
6191. 1753 ամառ - Երևանի շրջակայքը Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶¹⁹¹
6192. 1753 ամառ - Երևանը Թավրիզի առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ, 20 հրանոթ) չգրավեց Երևանի խանության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶¹⁹²
6193. 1753 աշուն - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքը, ինչպես նաև Կարսի, Երևանի ու Տիդիսի շրջակայքը Շաքիի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) և Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը ասպատակեց ու նահանջեց:⁶¹⁹³
6194. 1754 ամառ - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքը, ինչպես նաև Երևանի ու Կարսի շրջակայքը Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) և Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը ասպատակեց ու նահանջեց:⁶¹⁹⁴
6195. 1754 օգոստոսի 26 - Ջրաբերդի ճ-մ: Հովսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 8.000) ջախջախեց Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 9.000 զինվոր: Ջրաբերդի մելիքության տարածքն ազատագրվեց:⁶¹⁹⁵
6196. 1754 աշուն - Մշադիաջվար ամրոցի ճ-մ (Կախեթի): Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական և Ավարական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶¹⁹⁶
6197. 1755 մարտի 1 - Վանի ճ-մ: Վանի աշխարհագրորդ (մոտ 500) և տեղի օսմանյան կայազորը (մոտ 500) հաղթեցին Վանի նոր փաշայի գլխավորությամբ բաղաբ մտնել փորձող Վանի փաշայության բանակին (մոտ 2.000), սակայն հետո բաղաբի կայազորի հրամանատարը դավաճանորեն գերվեց ու փաշան հաստատվեց բաղաբում: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶¹⁹⁷
6198. 1755 գարուն - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքը Շաքիի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁹⁸
6199. 1755 ամառ - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքը Շաքիի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶¹⁹⁹
6200. 1755 աշուն - Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքը, ինչպես նաև Կարսի, Երևանի և Տիդիսի շրջակայքը Շաքիի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶²⁰⁰
6201. 1755 աշուն - Սողոմունկի ճ-մ (Կարսի մոտ): Անանիա վարդապետի գլխավորած տեղի Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100, որից 40 հեծյալ) կեղծ հարձակումով դեպի դարանը բաշեց շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (500) և ոչնչացրեց: Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ 380 սպանված, 120 վիրավոր:⁶²⁰¹
6202. 1756 գարուն - Կարսի շրջակայքը Երևանի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց ու նահանջեց:⁶²⁰²
6203. 1756 մայիսի 6 - 1763 փետրվարի 15 - Եվրոպայում մղվող Յոթնամյա պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցեցին

- Պետրոս Գասպարովի գլխավորությամբ գործող Հայկական (700) և գնդապետ Թադա Ղուզանյանի գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (մոտ 100 հայ, 50 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները, ինչպես նաև Բրիտանական կայսրության բանակի կազմում մարտնչեց Յովսեփ Էմինը:⁶²⁰³
6204. 1756 ամառ - Տոթ ամրոցի ճ-մ: Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (մոտ 200) հետ մղեց Ամիր-Փարիսան խանի գլխավորությամբ Արդեբիլից ասպատակելով առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶²⁰⁴
6205. 1756 ամառ - Երևանի շրջակայքը Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²⁰⁵
6206. 1756 աշուն - Գվարդիի ճ-մ (= Գարոսիսկարեի ճ-մ) (Կախեթի): Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:⁶²⁰⁶
6207. 1757 գարուն - Շուշի Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ղաջարների խանության (մոտ 40.000), ինչպես նաև Յովսեփ Քաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը մեկ ամիս պաշարեց Փանահ խանի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում ու դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի անկանոն հարվածներից, ինչպես նաև տեղեկանալով Ղաջարների խանության տարածքի վրա Չենդյանների խանության բանակի հարձակման մասին և հապճեպ հեռանալու ժամանակ նույնիսկ լքելով բոլոր հրանոթները, որոնք Փանահ խանը հետագայում օգտագործեց Շուշու պաշտպանության ուժեղացման համար, ստիպված եղավ հեռանալ, որի հետևանքով նահանջեց նաև Խամսայի մելիքության բանակը: Հաղթողների հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը մոտ 800 զինվոր:⁶²⁰⁷
6208. 1757 դեկտեմբեր - 1758 հունվար - Էրզրումի շրջակայքը լևադները (մոտ 10.000) ասպատակեցին:⁶²⁰⁸
6209. 1758 փետրվարի 23 - Քասեի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (5.000) հաղթեց լևադներին (500): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 450 զինվոր:⁶²⁰⁹
6210. 1758 փետրվարի 24 - մարտի 8 - Կարսի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 4.500) ասպատակեց՝ ոչնչացնելով լևադներին:⁶²¹⁰
6211. 1758 մարտի 9 - Կոմքի ճ-մ (Էրզրումի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց լևադներին (մոտ 200): Հաղթողները կորցրին մոտ 20, պարտվողները՝ մոտ 100 զինվոր:⁶²¹¹
6212. 1758 մարտի 10 - Առիկոմքի ճ-մ (Էրզրումի մոտ): Լևադները (մոտ 2.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), ընդ որում Էրզրում վերադարձած Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացորդները նույն երեկոյան ասպատակեցին քաղաքի հարակից գյուղերը: Հայերը կորցրին մոտ 60, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶²¹²
6213. 1758 հուլիսի սկիզբ - Սեբաստիայի և Տևրիկեի շրջակայքը լևադները (2.000) ասպատակեցին:⁶²¹³
6214. 1758 հուլիսի 24 - Սեբաստիայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (500) անակնկալ հարձակումով հաղթեց լևադներին (2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶²¹⁴
6215. 1758 սեպտեմբեր - Գանձակի շրջակայքը Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 7.000) և Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց՝ գահընկեց անելով Գանձակի խանության խան Շահվերդիին:⁶²¹⁵

6216. 1758 աշուն – Չորր լճի ճ-մ: Շրջանի նորանշանակ կուսակալի բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց շրջանի պաշտոնագրված, սակայն սեփական պաշտոնը լքել չցանկացող կուսակալի բանակին (մոտ 800): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 300 զինվոր:⁶²¹⁶
6217. 1759 աշուն – Ատոնցի ամրոցի ճ-մ (Հյուսիսային Կախեթի): Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի և Գուգարքի արևելքը ասպատակած Օսմանյան սուլթանության ու Լեզգիական խանության միացյալ բանակի (մոտ 50.000) մի մասին (մոտ 30.000), որից հետո թշնամու բանակի մյուս մասը նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 18.000 զինվոր:⁶²¹⁷
6218. 1760 մարտ - հոկտեմբեր – Շուշին Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ուրմիայի խանության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Հովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը պաշարեց Փանահ խանի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում ու դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի անկանոն հարվածներից, ինչպես նաև տեղեկանալով Ուրմիայի խանության տարածքի վրա Չենդյանների խանության բանակի հարձակման վտանգի մասին, ստիպված եղավ հապճեպ նահանջել, որի հետևանքով նահանջեց նաև Խամսայի մելիքության բանակը: Հաղթողների հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը մոտ 2.000 զինվոր:⁶²¹⁸
6219. 1760 գարուն – Գեյիգուզանի ճ-մ (Սասուն): Պողոս Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (800) հաղթեց քրդերին (3.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶²¹⁹
6220. 1760 ամառ – Տևրիկեի շրջակայքը լևադները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁶²²⁰
6221. 1760 ամառ – Տևրիկեի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց լևադներին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶²²¹
6222. 1760 հունիս – Գանձակի շրջակայքը Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին՝ կրկին իշխանության վերադարձնելով Գանձակի խանության գահընկեց արված խան Շահվերդիին:⁶²²²
6223. 1760 օգոստոս – Գանձակը գահակալական պայքար սկսած Մուհամմեդ-Հասանի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) գրավեցին Գանձակի խան Շահվերդիի բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40 զինվոր, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր: Շահվերդին սպանվեց, իսկ նրա որդի Մուհամմեդ-Հասանը հռչակվեց Գանձակի խան:⁶²²³
6224. 1760 սեպտեմբեր – Ղազախի ճ-մ: Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) շրջապատեցին ու ստիպեցին հանձնվել Չենդյանների խանության բանակից խուսափած և Թավրիզից Ազատ խանի գլխավորությամբ առաջած նրա բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶²²⁴ Արդյունքում Ազատը պատասպարվեց Կախեթիի թագավորությունում, սակայն 1762 թ-ին իր կողմնակիցների հետ միասին հանձնվեց Չենդյանների խանությանը:
6225. 1760 նոյեմբեր – Գանձակը և նրա շրջակայքը Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին՝ ամրապնդելով Գանձակի խանության խան Մուհամմեդ-Հասանի դիրքերը:⁶²²⁵
6226. 1761 փետրվար - 1762 հունվարի կես – Ուրմիայի ճ-մ: Զերիմ խանի գլխավորած Չենդյանների (մոտ 20.000) և Փանահ խանի գլխավորած Ղարաբաղի (մոտ 7.000) խանությունների, ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած

- Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեցին Ուրմիայի խանության բանակին (մոտ 20.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներին (մոտ 200), որից հետո պաշարեցին քաղաքը և ի վերջո ստիպեցին դադարեցնել դիմադրությունը: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500 զինվոր: Իբրահիմը ազատվեց գերությունից:⁶²²⁶
6227. 1761 ամառ – Տևրիկե լևադները (մոտ 1.000) ասպատակեցին:⁶²²⁷
6228. 1761 գարուն – Սուլակուլիանի ճ-մ (= Գարտիսկարեի ճ-մ) (Կախեթի): Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հետ մղեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 20.000): Յայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶²²⁸
6229. 1761 ամառ – Կարսի շրջակայքը Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²²⁹
6230. 1761 ամառ – Բաքսար ամրոցը (Բենգալիա, Ռուբաս գավառ) Գրիգոր Այվազյանի և Յակոբ Գրիգորյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային հարվածով գրավեցին Բենգալիայի նավաբ Միր-Կասիմի և նրա խան Գրիգոր Յարությունյանի դեմ ապստամբած կայազորից (մոտ 700): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:⁶²³⁰
6231. 1761 ամառ – Բենգալիայի ճ-մ (Յնդկաստան): Գրիգոր Յարությունյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (40.000, որից 15.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Յարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Յակոբյանը, Սուբհաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չափարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Յակոբ Գրիգորյանը և Յարություն Մարգարյանը) միաժամանակյա համակցված հարվածով հաղթեցին Բրիտանական կայսրության կայազորներին (ընդհանուր՝ մոտ 10.000), ընդ որում հատկապես աչքի ընկավ Յարություն Մարգարյանի հեծելազորի հազարյակը, որը գրավեց Մուրիշտաբադը: Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁶²³¹
6232. 1762 գարուն – Նեպալի թագավորության տարածքը Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը և Ղազար Յակոբյանը) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²³² Բենգալիան հռչակվեց անկախ, Միր-Կասիմը հռչակվեց վերջինիս իշխան, իսկ Գրիգոր Յարությունյանը՝ նավաբ:
6233. 1762 գարուն – Տևրիկեի շրջակայքը լևադները (20.000) ասպատակեցին:⁶²³³
6234. 1762 գարուն – Թուխուբ գյուղի ճ-մ (Տևրիկեի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց լևադներին (մոտ 3.000), որոնց մնացորդները շարժվեցին դեպի Սեբաստիա: Յաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶²³⁴
6235. 1762 գարուն – Սեբաստիայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Տևրիկեից նահանջող լևադներին (մոտ 1.500): Յաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²³⁵
6236. 1762 մայիս – Ղարա-Չամանի ճ-մ (Յերի մոտ): Չենդյանների խանության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Բաքվի, Գանձակի, Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Մուղանի, Սալյանի, Կյուրինի, Թավրիզի, Մակվի, Արդեբիլի, Նախիջևանի, Յերի, Ուրմիայի, Մարաղայի և Ղարադաղի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 40.000): Յաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:⁶²³⁶ Պարտված խանությունները ընդունեցին Չենդյանների խանության գերիշխանությունը:
6237. 1763 գարուն – Փաթնայի ճ-մ (Յյուսիսային Բենգալիա)⁶²³⁷

Բրիտանական կայսրության բանակը (5.000) սրընթաց երթով մոտեցավ քաղաքին, որի կայազորը (մոտ 500) պատրաստ չէր դիմադրության:

I փուլ – Բրիտանական կայսրության բանակը գիշերային անակնկալ հարձակումով մտավ քաղաք:

II փուլ – Մարգար-Յովհաննես Բալանթարյանի և Ղազար Յակոբյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) անակնկալ հարձակում գործեցին հակառակորդի բանակի վրա և փախուստի մատնեցին վերջինիս՝ մտնելով քաղաք: Բրիտանական կայսրության բանակը կորցրեց 1.370 զինվոր:

III փուլ – Գրիգոր Այվազյանի, Մկրտիչ Չաքարյանի և Նիկողայոս Զուղայեցու գլխավորած ջոկատը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակվեցի թշնամու Նահանջող մնացորդների վրա և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

6238. 1763 զարուհ – Քիրանա ամրոցը (Բենգալիա) Մարգար-Յովհաննես Բալանթարյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) գրավեցին Բրիտանական կայսրության բանակից (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²³⁸

6239. 1763 զարուհ – Գանգեսի ճ-մ: (Բենգալիա) Մկրտիչ Չաքարյանի, Մելքոն Աստրախանցու և Նիկողայոս Երևանցու գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 70) հաղթեցին Բրիտանական կայսրության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶²³⁹

6240. 1763 զարուհ – Այանագ դուռ լեռնանցքի ճ-մ: Յովսեփ Էմինի գլխավորած Աստրախանի Յայ կամավորները (մոտ 500) հետ մղեցին Լեզգիական խանության բանակի (մոտ 2.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁴⁰

6241. 1763 հունիս – Հադյատի ճ-մ: Յովսեփ Էմինի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (24) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) 8 ժամ տևած մարտում հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:⁶²⁴¹

6242. 1763 հունիս – Սանտա-Ղարիայի ճ-մ (Յոդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին)⁶²⁴²

Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Բենգալիայի նավաբության բանակին (21.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Բալանթարյանը, Յարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Յակոբյանը, Սուբհաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Յակոբ Գրիգորյանը և Յարություն Մարգարյանը):

I փուլ – Օրվա սկզբում Բրիտանական կայսրության բանակը հարձակման անցավ թևերում, սակայն համառ մարտից հետո հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Կեսօրին Բրիտանական կայսրության բանակը հարված հասցրեց կենտրոնում և ստիպեց հակառակորդին Նահանջել:

III փուլ – Օրվա վերջում Բրիտանական կայսրության բանակը, զարգացնելով կենտրոնում ձեռք բերած հաջողությունը, հարվածեց հակառակորդի թևերին և վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

6243. 1763 հուլիսի սկիզբ – Քիրունայի ճ-մ (Յոդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին): Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) չորսժամյա մարտում հաղթեց հզոր հարձակում ձեռնարկած և սեփական շարքերի խորքերը թափանցած Բենգալիայի նավաբության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 150, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Բալանթարյանը, Յարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Յակոբյանը,

Սուբիաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը) և ստիպեց նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶²⁴³

6244. 1763 հուլիսի կես - Գանգեսի ճ-մ (Հնդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին): Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բենգալիայի նավաբության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁴⁴ Նույն տարվա օգոստոսի 11-ին Գրիգոր Հարությունյանը դավադրաբար սպանվեց: Դրանից հետո, օգտվելով կազմակերպված դիմադրության բացակայությունից, Մեծ Բրիտանիայի բանակը գրավեց Բենգալիայի նավաբության տարածքը:
6245. 1763 օգոստոսի կես - սեպտեմբերի սկիզբ - Փաթնան Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց Բենգալիայի նավաբության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը) և ի վերջո ստիպեց պատվավոր անձնատվության ենթարկվել: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁴⁵ Արդյունքում Միր-Կասիմը հեռացավ Բենգալիայից, որի կառավարիչ նշանակվեց Բրիտանական կայսրության դրածո Միր-Ջաֆարը:
6246. 1763 աշուն - Բենգալիայի նավաբության տարածքը Միր-Կասիմի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը) ասպատակեցին, սակայն ի վերջո նահանջեցին:⁶²⁴⁶
6247. 1764 նոյեմբեր - դեկտեմբեր - Գուլաբքի արևմուտքը ու Վրաստանի հարավ-արևմուտքը Տրապիզոնից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶²⁴⁷
6248. 1765 մայիսի երկրորդ կես - Երևանի շրջակայքը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (12.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²⁴⁸
6249. 1765 ամառ - աշուն - Տևրիկեի շրջակայքը լեառները (մոտ 1.000) ասպատակեցին և, ի վերջո ստանալով խոշոր փրկագին, նահանջեցին:⁶²⁴⁹
6250. 1765 ամառ - Սուրսայ գյուղի ճ-մ (Տևրիկեի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10) հաղթեցին լեառներին (մոտ 100): Թշնամին կորցրեց 6 սպանված և մոտ 30 վիրավոր:⁶²⁵⁰
6251. 1765 ամառ - Գանձակի ճ-մ: Շիրվանի խանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Գանձակի խանության (մոտ 8.000) և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության (մոտ 3.000) միացյալ բանակին: Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶²⁵¹
6252. 1766 գարուն - Գանձակը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) չգրավեցին Մուհամմեդ-Հասանի գլխավորած Գանձակի խանության (մոտ 1.000) և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի (մոտ 1.000) միացյալ բանակից ու նահանջեց: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁶²⁵²

6253. 1766 ամառ – Տարրեր Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց՝ փորձելով վերացնել հայերի և քրդերի մոտ առկա ապստամբական տրամադրությունները:⁶²⁵³
6254. 1766 ամառ – Տերիկեի շոքակալը լեառները (մոտ 3.000) ասպատակեցին:⁶²⁵⁴
6255. 1766 ամառ – Ղարասարի ճ-մ (Տերիկեի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին լեառներին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁵⁵
6256. 1766 ամառ – Գանձակը Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը չգրավեց Մուհամմեդ-Յասանի գլխավորած Գանձակի խանության (մոտ 1.000) և Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Յարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁶²⁵⁶
6257. 1766 ամառ – Սևանա լճի ճ-մ: Յովսեփ Էմինի գլխավորած վարձկան լեզգիները (մոտ 400) հաղթեցին քրդերին (մոտ 2.000): Լեզգիները կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 սպանված և վիրավոր, 816 գերի: Ճակատամարտից հետո Էմինը առատ վարձատրեց լեզգիներին և ազատ արձակեց նրանց:⁶²⁵⁷
6258. 1766 ամառ – Սևանա լճի ճ-մ: Յովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի բանակը (մոտ 1.000) վաղ լուսաբացին անակնկալ հարձակումով հաղթեց Յովսեփ Էմինի գլխավորած լեզգիներին (մոտ 3.000)՝ ազատելով գերված քրդերին: Յայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶²⁵⁸
6259. 1766 ամառ – Գանձակը Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը, օգտվելով քաղաքի բնակչության ապստամբությունից, առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Մուհամմեդ-Յասանի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր:⁶²⁵⁹
6260. 1766 աշուն – Գանձակի ճ-մ: Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեց Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 12.000), Գանձակի խանության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության (մոտ 1.000) առաջխաղացած միացյալ բանակին: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶²⁶⁰
6261. 1767 գարուն – Գանձակը Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Գանձակի խանության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Յովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց քաղաքից նահանջող Ղարաբաղի խանության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր:⁶²⁶¹
6262. 1767 ամառ – Տերիկեի շոքակալը լեառները (մոտ 3.000) ասպատակեցին:⁶²⁶²
6263. 1767 հունիս – Երևանի շոքակալը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²⁶³

«Բազմել ես լեռներին, ունես հազար շեն,
Արծիվների բույն ես, իմ քաջ Գետաշեն,
Բարբարոս ցեղերին անդադար սանձող,
Դու կաս ու կմսաս, իմ քաջ Գետաշեն»

Գուսան Յայկազուն

Գանձակի խանության (4.500) և Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը արշավանք սկսեց դեպի Գյուլիստանի մելիքություն, սակայն, պարզելով արշավանքի նպատակը, Յաթամը իր բանակով ոչ միայն հեռացավ Գանձակի խանության բանակից, այլև վերջինիս արշավանքի մասին տեղեկացրեց Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանին։ Ստանալով թշնամու բանակի արշավանքի մասին լուրը՝ Յովսեփը սեփական մշտական բանակը (40) իր որդի Բեգլարի գլխավորությամբ ուղարկեց թշնամու բանակին ընդառաջ՝ խնդիր դնելով ժամանակ շահելու նպատակով հնարավորինս երկար կասեցնել վերջինիս առաջխաղացումը։ Իր հերթին, հաշվի առնելով թշնամու բանակի քանակական ճնշող գերակշռությունը, Բեգլարի ջոկատը, գրավելով ամուր պաշտպանական դիրքեր, պատրաստվեց լեռնային պաշտպանողական մարտ վարել։

I փուլ – Յայկական բանակը ողջ օրը տևած մարտում հետ մղեց թշնամու բանակի գրոհները։ Յայերը կորցրին 4 սպանված և 1 վիրավոր՝ թշնամին՝ 40 սպանված ու 300 վիրավոր։ Յաջորդ օրը Գանձակի խանության բանակը խոշոր համալրում (10.000) ստացավ։ Միաժամանակ, սակայն, Յովսեփի գլխավորությամբ նաև պաշտպանվողներին միացան Նոր ուժեր (535)։

II փուլ – Երրորդ օրը թշնամու բանակն անցավ հարձակման, սակայն օրվա ողջ առաջին կեսը տևած մարտում վերջինիս գրոհները հետ մղվեցին։

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, օգտվելով հերթական անհաջող գրոհից հետո թշնամու բանակի շարքերում առաջացած շփոթից և խուճապից, անսկատ մարտադաշտին մոտեցած Մելիք-Բեգլարյանների հիմնական բանակը (մոտ 2.000) դարանից անակնկալ հարված հասցրեց Գանձակի խանության բանակին ու ծանր պարտության մատնեց։

IV փուլ – Յայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Գանձակ և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս։

Յայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր։ Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանը թողեց Գանձակը և իր բանակով հաստատվեց Գյուլիստանի մելիքության տարածքում։

6265. 1768 ամառ – Գորիի ճ-մ¹։ Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին մինչ այդ Իմերեթիայի թագավորությունում գահակալական պայքար մղող Թեյմուրազի օգտին գործող լեզգիներին (մոտ 10.000), որոնք Թեյմուրազի պարտությունից հետո փորձում էին ձեռք բերած ավարով ու գերիներով վերադառնալ իրենց երկիր։ Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր։⁶²⁶⁵

6266. 1768 սեպտեմբերի 25 – 1774 հուլիսի 10 – Բալկանյան ճակատում ընթացող Ռուս-Թուրքական VI պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Մարկոս Սերեբրյակովը)։⁶²⁶⁶

6267. 1769 ամառ – Սեբաստիայի և Տևրիկեի շրջակայք լաաղները (մոտ 3.000) ասպատակեցին։⁶²⁶⁷

6268. 1769 ամառ – Տևրիկեի ճ-մ։ Օսմանյան սուլթանության բանակը (1.000) շրջապատեց լաաղներին (մոտ 800) և ոչնչացրեց։ Յաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ մոտ 500 զինվոր։⁶²⁶⁸

6269. 1769 հոկտեմբեր – Կարսի և Երևանի շրջակայք Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին և նահանջեցին։⁶²⁶⁹

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գորիի մոտակայքում։

Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (7.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.500), ինչպես նաև գեներալ-մայոր Տոտելբեկի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (3.500) պաշարեցին Ածողրիկ Օսմանյան սուլթանության բանակից (300, այդ թվում լեզգիներ):

I փուլ – Ապրիլի 17-ին քրիստոնյաները մի շարք գրոհներ իրականացրին Ածողրիկ ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

II փուլ – Ապրիլի 18-ին քրիստոնյաները շարունակեցին գրոհը, սակայն կրկին առանց հաջողության, իսկ օրվա վերջում էլ Ածողրիկի կայազորը Ախալցխայից ժամանած համալրում (900) ստացավ: Ստեղծված պայմաններում Տոտելբեկը, որևէ կերպ չհամաձայնեցնելով իր գործողությունները Յերակլի II-ի հետ, թողեց պաշարումը և ապրիլի 19-ին Նահանջեց Սուրամի: Իր հերթին, տեղեկանալով, որ իրեն է մոտենում Օսմանյան սուլթանության հերթական մի բանակ (20.000), սեփական ուժերով սկսեց Նահանջել նաև Յերակլի II-ը:

III փուլ – Ապրիլի 20-ին ուժերը միավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը Ասպնջակի մոտ հասավ Յերակլի II-ի բանակին, ընդ որում, ցանկանալով շրջապատել վերջինիս, այն ուժերի մի մասով անցավ Կուրը: Յերակլի II-ը, սակայն, աննկատ շարքից հանելով այդ վայրում գործող և հակառակորդի թիկունքում մնացած Կուրի միակ կամուրջը, այնուհետև հարձակման անցավ: Արդյունքում Կախեթի թագավորության բանակը հաղթանակ տարավ՝ գլխովին ոչնչացնելով գետն անցած թշնամու բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ 6.000 զինվոր:

6271. 1770 հունիսի 24-26 – Չեսմեկի ծովամարտ (Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին): Ռուսական կայսրության նավատորմը (30 նավ) հաղթեց, այդ թվում նաև հայազգի կապուտան Ղազի Հասան փաշա Ալժիրցու¹ գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմին (73 նավ): Հաղթողները կորցրին 4, պարտվողները՝ 27 նավ:⁶²⁷¹

6272. 1771 ամառ – Տևրիկեի շրջակայք լճաղետը (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁶²⁷²

6273. 1771 ամառ – Տևրիկեի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին լճաղետին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁷³

6274. 1772 գարուն – Նախիջևանը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) գրավեցին Նախիջևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, Նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ 800 զինվոր:⁶²⁷⁴

6275. 1772 ամառ – Տևրիկեի շրջակայք լճաղետը (մոտ 3.000) ասպատակեցին:⁶²⁷⁵

6276. 1773 գարուն – Արծկեի շրջակայք Վանի փաշայության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց և Նահանջեց:⁶²⁷⁶

6277. 1774 աշուն – Կիսիկի ճ-մ (Կախեթի հյուսիս): Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Լեզգիական ու Ավարական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶²⁷⁷

6278. 1775 – Տող ամրոցի ճ-մ: Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց ամրոցը պաշարած Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի և Միրզախան Ուրացող Հասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակին (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 400, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶²⁷⁸

6279. 1775 ամառ – Տևրիկեի շրջակայք լճաղետը (մոտ 1.000) ասպատակեցին:⁶²⁷⁹

6280. 1776 գարուն – Կարսի, Կաղզվանի ու Էրզրումի շրջակայք, ինչպես նաև Բասենը 1775 թ-ին Թուրք-Պարսկական IX պատերազմը սկսած Չենդյանների խանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ 50.000) ասպատակեց և Նահանջեց:⁶²⁸⁰ 1779 թ-ին Թուրք-

¹ Հայազգի Ղազի Հասան փաշա Ալժիրցին (1713-1790), որն իր «Ալժիրցի» մականունը ստացել էր որոշ ժամանակ Ալժիրի ծովահենների հետ գործելու պատճառով, 1790 թ-ի հունվարի 2-ից մարտի 30-ը վարեց մեծ վեզիրի պաշտոնը:

Պարսկական IX պատերազմը ավարտվեց և, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

6281. 1776 գարուն – Տևրիկեի շրջակայքը լճադները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁶²⁸¹
6282. 1776 գարուն – Տևրիկեի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին լճադներին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁸²
6283. 1776 ամառ – Տևրիկեի շրջակայքը լճադները (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁶²⁸³
6284. 1776 ամառ – Կասման գյուղի ճ-մ (Տևրիկեի մոտ): Լճադները (մոտ 1.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)՝ գերելով առաջնորդներին, որոնք հետագայում միայն փրկագնով ազատ արձակվեցին: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁸⁴
6285. 1777 ամառ – Կիլիկիան Յուսուֆի գլխավորած խոզանոլլուները¹ (մոտ 1.000) ասպատակեցին՝ հալածելով Լիվանոլլուն և առանց լուրջ մարտերի իրենց տիրապետության տակ գցելով Սիսը, Վահկան, Լամբրոնը, Անարգաբան, Յանգիտը (վերջինը՝ Անարգաբայի մոտ) և Յարգանը (= Յանն) ու նրանց շրջակայքը:⁶²⁸⁵
6286. 1777 ամառ – Սիսի շրջակայքը Յուսուֆի գլխավորած խոզանոլլուները (մոտ 500) ասպատակեցին:⁶²⁸⁶
6287. 1778 – Գանձակը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի ու Միրզախան Ուրացող Յասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) գրավեցին Մուհամմեդ-Յասանի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո, գերելով Մուհամմեդ-Յասանին, նահանջեցին: Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁸⁷ Գանձակի խանությունը սկսեցին կառավարել Յերակլի II-ի և Իբրահիմ խանի կողմից նշանակված կառավարիչները:
6288. 1779 մայիսի 26 - հունիսի 21 – Բաղեշը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Բոհթանի Էմիրության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) և, ասպատակելով շրջակայքը ու ստանալով խոշոր փրկագին, նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶²⁸⁸
6289. 1779 ամառ – Մարաշը Օմեր փաշայի գլխավորած քոչվոր թուրքմենները (մոտ 2.000) չգրավեցին քաղաքի աշխարհագորից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 250): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶²⁸⁹
6290. 1779 աշուն – Մարաշը Օմեր փաշայի գլխավորած քոչվոր թուրքմենները (մոտ 2.000) գրավեցին քաղաքի աշխարհագորից (մոտ 400) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶²⁹⁰
6291. 1779 սեպտեմբերի սկիզբ - նոյեմբերի սկիզբ – Երևանի ճ-մ⁶²⁹¹

Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (40.000, այդ թվում լեզգիներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի ու Միրզախան Ուրացող Յասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Երևանի խանության բանակից (մոտ 3.000, այդ թվում լեզգիներ):

I փուլ – Սեպտեմբերի կեսերին դաշնակից ուժերը, ասպատակելով Բայազետի շրջակայքը, պարտության մատնեցին տեղի բրդերին և վերացրին իրենց բանակի վրա թիկունքից հարձակման վտանգը:

¹ Գնչուկան արմատներ ունեցող քոչվոր այս ցեղը, օգտվելով Կիլիկիայում Օսմանյան սուլթանության իշխանության թուլացումից, ձգտում էր իր գերիշխանությունը հաստատել նահանգում: Այս պայքարը, սակայն, վերջինիս առանձնակի հաջողություններ չբերեց, չնայած գրեթե մեկ դար խոզանոլլուները կարողացան պահպանել իրենց կիսանկախ դրությունը:

II փուլ – Դաշնակից ուժերը ուժեղացրին քաղաքի պաշարումը, որի ընթացքում արտագրոհներից մեկի ժամանակ, երբ թշնամին կայագորային հիմնական ուժերը դուրս հանեց Գեորգի արքայազնին գերելու նպատակով, Երևանի խանության բանակը հզոր հարձակման ենթարկվեց անձամբ Զեռակլի II-ի գլխավորած ուժերի կողմից և ծանր պարտություն կրեց:

III փուլ – Դաշնակից ուժերը շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, սակայն ի վերջո, ստանալով խոշոր փրկագին և հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին՝ դեպի Կախեթի թագավորության տարածք գաղթեցնելով նաև Երևանի խանության հայ բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6292. 1780 փետրվար - Նոյեմբեր – Չեյթունի ճ-մ⁶²⁹²

«Այս դեպքով Չեյթունի պատմության մեջ բացվում է ապստամբական շարժումների այն շրջանը, որով այդ լեռնային փոքրիկ գաղութը շատ է հռչակվում XIX դարում»

Ltn

Օմեր փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Չեյթունի իշխանության բանակից (մոտ 5.000):

I փուլ – Փետրվարից մինչև Նոյեմբեր Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները: Չնայած ձեռք բերված հաջողությանը՝ պարենի պակասը աստիճանաբար սկսեց ծանրացնել պաշտպանվողների վիճակը:

II փուլ – Նոյեմբերին Հակոբ Յաղուբյանը, խոյի մորթին վրան զգած խառնվելով ոչխարի հոտին, աննկատ մոտեցավ Օմեր փաշայի վրանին և, երբ վերջինս դուրս եկավ առավոտյան աղոթքի, ատրճանակի կրակոցով սպանեց նրան: Գրեթե միաժամանակ էլ Հայկական բանակը հուժկու հարձակման անցավ և ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

6293. 1780 աշուն – Տոդ ամրոցի պաշտպանությունը⁶²⁹³

«Իրենց լեռնային գավառների պաշտպանության համար մելիքներն ունեին բերդեր և ամրոցներ, որոնց ավերակները այսօր էլ են պատահում Դարաբաղի տարբեր կողմերում: Դրանք մեծ մասամբ «արծվի բներ» էին՝ քարուկրի պարիսպներով, զետեղված ժայռերի ծերայերի մեջ, անմատչելի գագաթների վրա կամ խորածորներում: Պատերագմի ժամանակ այդ ամրությունների մեջ էր ապաստանում ազգաբնակչության մի մասը: Մելիքները հաճախ իրենք էին հարձակողական լեռնային պատերազմ մղում և այս դեպքում լեռնային «արծվի բներ»-ը դառնում էին նրանց հենակետերը»

Ltn

Իբրահիմի գլխավորած Դարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի և Ալահվերդի Ուրացող Հասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) պաշարեց ամրոցը խրամատներում դիրքավորված Եսայի Մելիք-Եզանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակից (1.500):

I փուլ – Թշնամու բանակի հեծելազորը ամրոցի արևելյան կողմից անցավ հարձակման, սակայն սրընթաց արշավող թշնամու հեծյալները դեմ առան Հայկական խրամատների առջև փորված քողարկված փոսերին, որի արդյունքում նրանց մի մասը ընկավ փոսերը և սպանվեց, իսկ մյուս մասն էլ կանգ առավ: Օգտվելով դրանից՝ Հայկական բանակը կրակի տակ առավ թշնամու ռազմիկներին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրանց:

II փուլ – Թշնամու բանակը մի քանի գրոհներ ևս ձեռնարկեց, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց դրանք:

Հայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, վերջինիս կողմում հանդես եկող հայերը՝ մոտ 50 զինվոր: Շուտով սկսվեցին բանակցություններ և կնքվեց հաշտություն, սակայն կարճ ժամանակ անց Շուշիում հյուրընկալված Եսայի Մելիք-Եզանյանը նենգորեն սպանվեց:

6294. 1781 գարուն – Գորակի գետի ճ-մ (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ): Բեգլար Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) հետ շարտեց հարձակման անցած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000), սակայն մարտի ընթացքում սեփական թիկնապահը թիկունքից կրակելով սպանեց Մելիք-Բեգլարյանների մելիքին: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶²⁹⁴
6295. 1781 հուլիսի 6 - հուլիսի վերջ – Երևանի շոշակայքը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶²⁹⁵
6296. 1781 – Սեբաստիայի բնակիչներից կազմված ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին քաղաքապետարանը կառավարական բանակից (մոտ 500) ու հրկիզեցին: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցները՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁶²⁹⁶
6297. 1782 – Քյուրդին կիրճի ճ-մ (Չեյթունի մոտ)⁶²⁹⁷
- Ալի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) արշավանք սկսեց դեպի Չեյթուն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ճկիր իշխանի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 3.000, որից 300 հեծյալ) դարան դրեց թշնամու բանակի շարժման ուղղության վրա գտնվող կիրճում:
- I փուլ – Հայկական բանակը դարանը գցեց թշնամուն և գլխովին ջախջախեց:
- II փուլ – Ճկիր իշխանի գլխավորած հեծելազորը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Մարաշ և ծանր կորուստներ պատճառեց:
- Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում ստացած վերքերից կարճ ժամանակ անց սպանված Ալի փաշան:
6298. 1782 – Սավուրի ճ-մ: Սավուրի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Ամիդի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.500): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ 500 զինվոր:⁶²⁹⁸
6299. 1783 ամառ – Գանձակը քաղաքի ապստամբած կայազորը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) գրավեցին Հերակլի II-ի ու Իբրահիմ խանի կողմից նշանակված քաղաքի կառավարիչների բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր: Գանձակի խանության խան հռչակվեց Ռաիմ:⁶²⁹⁹
6300. 1783 հոկտեմբերի 11 – Սուղանի գյուղի ճ-մ (Կախեթի, Ալազանի գետի հովտում): Գեներալ-մայոր Սամոյլովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.800, 4 հրանոթ) հաղթեց Աղվանքը, Ուտիքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը ասպատակած և անտառում ամուր դիրքեր գրաված Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 1.000), որից հետո Հերակլի II-ի գլխավորությամբ մարտադաշտին մոտեցած Կախեթի թագավորության բանակի (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.500) հետ միասին հետապնդեց և ոչնչացրեց թշնամուն, ընդ որում թշնամու ռազմիկներից շատերը խեղդվեցին գետում: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցները՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶³⁰⁰
6301. 1784 մայիսի 28 – Սակաշենի ճ-մ (Գորիից մոտ 25 կմ հյուսիս): Գեներալ-մայոր Սամոյլովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (200), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (500 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, այդ թվում լեզգիներ) այն բանից հետո, երբ Կախեթի թագավորության բանակի հեծելազորի հարձակումով ու կեղծ նահանջով թշնամին դրդվեց հարձակվել Ռուսական կայսրության բանակի հետևազորի վրա: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցները՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁰¹
6302. 1784 ամառ – Ուտիքի կենտրոնական և հարավային մասը, ինչպես նաև Արցախի արևելքը ու հարավը Ղուբայի խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶³⁰²

6303. 1785 – Սավուրի ճ-մ: Սավուրի իշխանության բանակը (մոտ 1.500) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 6.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶³⁰³
6304. 1785 – Էրզրումի, Սերաստիայի և Թոբաթի շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիայի արևելքը քրդերը (մոտ 25.000) ասպատակեցին:⁶³⁰⁴
6305. 1785 սեպտեմբերի 17 - նոյեմբեր – Աղվանք, Ուտիք, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը Ավարական խանության բանակը (30.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶³⁰⁵
6306. 1785 սեպտեմբերի 26 – Լոռի ամրոցը Ավարական խանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ 1.100 զինվոր:⁶³⁰⁶
6307. 1785 սեպտեմբերի 29 – Օձունը (Լոռու մոտ) Ավարական խանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶³⁰⁷
6308. 1786 գարուն – Նախիջևանի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), ինչպես նաև Երևանի ու Գանձակի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 6.000) հաղթեցին Նախիջևանի խանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցները՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶³⁰⁸
6309. 1786 ամառ – Հաղպատձորի ճ-մ: Հայկական աշխարհագորը (մոտ 500) հետ մղեց Ավարական խանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶³⁰⁹
6310. 1786 ամառ – Գանձակը և Նրա շրջակայքը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին՝ գահընկեց անելով Ռաիմին և Գանձակի խանության խան դարձնելով նրա եղբայր Ջավադին:⁶³¹⁰
6311. 1786 ամառ – Հերի ճ-մ: Հերի Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հանդիպակաց մարտում հաղթեց Ղարաբաղի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶³¹¹
6312. 1786 ամառ – Շուշիի բանտը Դելի Մահրասանի, Թյուլի Արզումանի, Չալաղան յուզբաշու¹ և Չարգար-Մելքումի գլխավորած Հայկական ջոկատը (մոտ 20) անակնկալ գրոհով գրավեց Ղարաբաղի խանության բանակից (մոտ 50) և, ազատելով բանտում գտնվող Մելքում Բաջ Մելիք-Իսրայելյանին ու Աբով Բաջ Մելիք-Բեգլարյանին, հեռացավ: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁶³¹²
6313. 1787 գարուն – Նախիջևանը Ավարական խանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Նախիջևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³¹³
6314. 1787 գարուն – Նախիջևանի ճ-մ⁶³¹⁴

Մահմեդի գլխավորած Երևանի, Հուսեյն-աղայի գլխավորած Մարաղայի, Մուստաֆայի գլխավորած Ղարաղաղի, Մուհամմեդ-գուլիի գլխավորած Ուրմիայի, Բալբ-Ալիի գլխավորած Նախիջևանի, Շահբազ-գուլիի գլխավորած Հերի և Հուսեյնի գլխավորած Մակվի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում քրդեր) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) մոտեցան Ումմայի գլխավորած Ավարական և Ղարաբաղի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000):

I փուլ – Դաշնակից բանակը հարձակվեց Ավարական խանության բանակի վրա, սակայն, պարտություն կրելով, հետ շարտվեց:

II փուլ – Ավարական խանության բանակը անցավ հակահարձակման և, հետ շարտելով հակառակորդին, որը կորցրեց 500 ռազմիկ, վերադարձավ ելման դիրքեր:

¹ Այս բաջարի ռազմիկի իսկական անունը ևս մեզ չի հասել: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն նրա մականունը՝ «Չալաղան յուզբաշի», որը թարգմանաբար նշանակում է. «հափշտակող կամ ասպատակող հարյուրապետ»:

III փուլ – Դաշնակից բանակը կրկին հարձակման անցավ և ստիպեց հակառակորդին նահանջել, սակայն, չկարողանալով զարգացնել հաջողությունը, օրվա վերջում հետ քաշվեց Արաքսի ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6315. 1787 զարուհ – Աղախը Ղարադաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց:⁶³¹⁵
6316. 1787 զարուհ – Խուղակներին կամոյի ճ-մ: Ավարական և Ղարաբաղի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) հաղթեցին Ղարադաղի խանության նահանջող բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³¹⁶
6317. 1787 զարուհ – Վարդանակերտ գավառը Ավարական և Ղարաբաղի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶³¹⁷
6318. 1787 սեպտեմբեր – Գանձակը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաջ Մելիք-Խորայեյանի ու Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեցին Գանձակի խանության ապստամբած խան Ջավադի գլխավորած բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), սակայն, քանի որ Ռուսական կայսրության բանակը ըստ ստացած հրամանի շուտով նահանջեց, նահանջեցին նաև վերջինիս դաշնակիցները: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր:⁶³¹⁸
6319. 1787 սեպտեմբեր – Չելվայի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաջ Մելիք-Խորայեյանի ու Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակին (մոտ 15.000), սակայն, հաշվի առնելով Գանձակի մոտից Ռուսական կայսրության բանակի նահանջը, չզարգացրին հաջողությունը և հետ քաշվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶³¹⁹
6320. 1788 զարուհ – Կիլիկիան Լիվանոյու գլխավորությամբ պայքարը վերսկսած Խոզանոյուները (մոտ 1.000) ասպատակեցին՝ առանց լուրջ մարտերի իրենց տիրապետության տակ զցելով Սիսը, Վահկան, Լամբրոնը, Անարզաքան ու Հանգիստը և նրանց շրջակայքը:⁶³²⁰
6321. 1788 զարուհ – Գանձակը Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 10.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 15 զինվոր:⁶³²¹
6322. 1788 զարուհ – Ղարաչաղի ամրոց ճ-մ (Ախալցխայի մոտ): Արքայի թոռ Հովհան Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 12.000, այդ թվում լեզգիներ): Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶³²²
6323. 1788 հունիս - օգոստոս – Գանձակը Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Մեջլում Զաջ Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը չգրավեցին Գանձակի խանության բանակից (մոտ 5.000): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր:⁶³²³
6324. 1788 հունիսի վերջ - դեկտեմբերի 17 – Օջակով ամրոցը Ռուսական կայսրության բանակը (50.000) գրավեց հայազգի Ղազի Հասան փաշա Ալժիրցու գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 20.000): Հարձակվողները կորցրին՝ 5.000, թշնամին՝ 4.000 զինվոր:⁶³²⁴
6325. 1789 ամառ – Շամբորի շրջակայքը Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), Մեջլում Զաջ

- Մելիք-Իսրայելյանի ու Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած համաայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շաքիի և Ղուբայի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին ու նահանջեցին:⁶³²⁵
6326. 1789 աշուն – Շուշիի շրջակայքը Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), Մելիք-Զաչ Մելիք-Իսրայելյանի ու Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած համաայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շաքիի և Ղուբայի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶³²⁶
6327. 1789 աշուն – Աղվանքը, Ուտիքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶³²⁷
6328. 1789 աշուն – Վաչանի և Կուլայասի ամրոցները (Ախալցխայի մոտ) արքայի թոռ Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 200, այդ թվում լեզգիներ)՝ կանխելով Օսմանյան սուլթանության և Լեզգիական խանության հետագա հարձակումները Կախեթի թագավորության վրա: Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶³²⁸
6329. 1790 գարուն – Ինքադարա, Ժոմուկի և Փոյդերեվան ամրոցները (Կարսի մոտ) արքայի թոռ Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 150, այդ թվում լեզգիներ): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶³²⁹
6330. 1790 գարուն – Ղաչախախ գյուղը (Կարսի մոտ) արքայի թոռ Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 800) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) չգրավեցին տեղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Յարձակվողներից հայերը ընդհանուր սպանված 20 ռազմիկից կորցրին մոտ 5-ին:⁶³³⁰
6331. 1790 գարուն – Կարսի ճ-մ: Արքայի թոռ Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 900) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 270) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, այդ թվում լեզգիներ և քրդեր), որից հետո, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 120, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր, այդ թվում 1.000 գերի:⁶³³¹
6332. 1790 ամառ – Ղազախի ճ-մ: Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Շաքիի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶³³²
6333. 1790 ամառ – Կիլիկիան Յուսուֆի գլխավորած խոզանոլունները (մոտ 1.000) ասպատակեցին՝ հաստատելով իրենց կիսաանկախ դրությունը:⁶³³³
6334. 1790 աշուն - 1794 աշուն – Շուշիի շրջակայքը համաայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց՝ ահաբեկելով Ղարաբաղի խան Իբրահիմ խանին, ոչնչացնելով վերջինիս գույքը և նրա իշխանությունը փաստացի սահմանափակելով միայն Շուշի քաղաքով:⁶³³⁴
6335. 1790 մարտ - օգոստոսի 10 – Մեքաստիայի բնակիչներից կազմված ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին քաղաքապետարանը կառավարական բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցները՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶³³⁵ Քաղաքի կառավարիչ Թուրունճօղլի փաշան ամրացավ Բոզնիկ վանքում, ուժեղացնելով վանքի պաշտպանությունը հրետանային մարտկոցով, սակայն շուտով հեռացավ:
6336. 1791 գարուն – Ղազախի ճ-մ: Զոչվոր թուրքմենները (300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Գանձակի խանության բանակին (3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20 սպանված և վիրավոր, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 սպանված և վիրավոր, այդ թվում 800 գերի, թշնամին՝ մոտ 50:⁶³³⁶
6337. 1791 ամառ – Գուլիստանի ճ-մ: Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի բանակը (300) հաղթեց Գանձակի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր, 800 գերի:⁶³³⁷

6338. 1791 ապրիլի վերջ – Սեբաստիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁶³³⁸
6339. 1791 ամառ – Նախիջևանի շրջակայք Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի ու Ավարական խանություններից միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և նահանջեց միացյալ բանակը ասպատակեց և նահանջեց:⁶³³⁹
6340. 1791 – Գազբեյի ճ-մ (Կիլիկիա): Խոզանօղլուները (մոտ 20.000) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶³⁴⁰
6341. 1793 մարտ – Շուշի Աղա Մուհամմեդի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ղաջարների խանության բանակը (մոտ 50.000) չգրավեց Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում և դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) բանակից ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁴¹
6342. 1793 ապրիլի 19 – Ղազախի շրջակայք (Ուտիք, Աղվե գավառի հյուսիս) Գանձակի խանության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց և նահանջեց՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները:⁶³⁴²
6343. 1794 ամառ – Երևանի շրջակայք Հերի խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶³⁴³
6344. 1795 հունիս – Գանձակ Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի ու Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) գրավեցին Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20), սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, նահանջեցին: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 400, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր:⁶³⁴⁴
6345. 1795 հուլիսի կես - օգոստոսի կես – Երևան Ղաջարների խանության բանակը (20.000) 35 օր պաշարեց Մահմեդի գլխավորած Երևանի խանության բանակից (4.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (3.000) ու ստիպեց հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Մահմեդը գերվեց և ուղարկվեց Թեհրան:⁶³⁴⁵
6346. 1795 հուլիսի վերջ - սեպտեմբերի սկիզբ – Շուշի Աղա Մուհամմեդի գլխավորած Ղաջարների խանության բանակը (100.000, որից 50.000 հեծյալ, այդ թվում ֆրանսիական սպաներ) 33 օրում չգրավեց քաղաքը Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում և դրսում գործող Ղարաբաղի խանության բանակից (մոտ 3.000), վարձկան լեզգիներից (3.000), ինչպես նաև Աբբաս Դաժան Մելիք-Եգանյանի գլխավորությամբ քաղաքի հարավային և հարավ-արևելյան կիրճերը պաշտպանող և թշնամու ռեդուտներից մեկը գլխովին ջախջախած Դիզակի մելիքության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:⁶³⁴⁶
6347. 1795 սեպտեմբերի 8-11 – Կոջանիսի գյուղի ճ-մ⁶³⁴⁷

«Հերակլին արհամարհանքով էր վերաբերվում պարսիկներին, ուստի և ընդարձակ պատրաստություն չտեսավ: Նա ոչ միայն չհավաքեց իր ամբողջ բանակը, այլև ունեցած զորքի մի մասն էլ ուղարկեց ուրիշ կողմ՝ պատվիրելով օգնության գալ միայն այն ժամանակ, երբ ինքը հարմար կհամարի: Սրան գումարվեց այն, որ վրաց պետությունը կազմակերպված չէր և քայքայված էր ներսից: Արդյունքում Հերակլին մնաց մենակ պարսկական ահագին բանակի առաջ և Նույսիսկ իր որդիները Նրան օգնության չեկան»

Ltn

Մուհամմեդի գլխավորած Ղաջարների խանության բանակը (մոտ 80.000) առաջապահը (35.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30, այդ թվում Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանը, Դելի Մահրասանը և Թյուլի-Արզումանը) մոտեցան Հերակլի II-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Կախեթի (5.000) ու Իմերեթիայի (2.000) թագավորությունների միացյալ բանակին և Նրա

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.500՝ այդ թվում Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանը, մայոր Գաբրիելը և Սայաթ-Նովան):

I փուլ – Սեպտեմբերի 8-ին Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը հետ մղեց հակառակորդի բանակի առաջապահի (5.000) գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս հատկապես հրետանային կրակով:

II փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին Ղաջարների խանության բանակը կրկին հարձակման անցավ, սակայն ողջ օրը տևած մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Սեպտեմբերի 10-ին Ղաջարների խանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ: Նույն օրն էլ, սակայն, հիմնական ուժերով մարտադաշտ հասավ Աղա Մուհամմեդը, ընդ որում վերջինիս հետ էր նաև Գանձակի և Երևանի խանությունների միացյալ բանակը:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 11-ին, օգտվելով մարտադաշտը պատած մառախուղից, Ղաջարների խանության բանակը հիմնական ուժերով վերսկսեց գրոհը և ի վերջո ճեղքեց հակառակորդի պաշտպանությունը:

V փուլ – Հերակլի II-ը իր բանակի մնացորդներով մեծ դժվարությամբ ճեղքեց հակառակորդի բանակի շարքերը ու ծանր մարտերով սկսեց դժվարությամբ հեռանալ, ընդ որում այդ ընթացքում Հերակլի II-ը շրջապատվեց և, միայն մեծ դժվարությամբ խուսափելով գերվելուց, կարողացավ հեռանալ, այն դեպքում, երբ Գաբրիելը, հրետանային անակնկալ հզոր կրակով ապահովելով արքայի նահանջը, քաջաբար մարտնչելով զոհվեց:

VI փուլ – Ղաջարների խանության բանակը զարգացրեց հաջողությունը և արդեն օրվա վերջում, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մտավ *Տինխու*՝ հիմնովին ավերելով քաղաքը ու սպանելով կամ գերեվարելով 15.000 խաղաղ բնակիչ: Այս ընթացքում սպանվեց նաև մեծ փիլիսոփա և աշուղ Սայաթ-Նովան:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 6.850 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 1.450, դաշնակիցները՝ մոտ 5.400 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր: Համարելով Կախեթիի թագավորության նվաճումը ավարտված՝ Աղա Մուհամմեդը իր բանակի հիմնական ուժերով, ասպատակելով հեռացավ *Ատրպատական*:

6348. 1796 հունվարի վերջ - մարտի վերջ – *Գանձակը* Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում ավարներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեցի Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաչ Մելիք-Իսրայելյանի, Դելի Մահրասանի ու Թյուլի-Արզումանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության բանակից (մոտ 500): Ու, թեև քաղաքը պաշարողները մատնվեցին անհաջողության, սակայն Մեջլումը, Դելի Մահրասանը և Թյուլի-Արզումանը զոհվեցին: Մեջլումը, կատարելով անակնկալ գիշերայց, հաղթեց պարսպի պահապան կարգված, սակայն ապստամբած և իրեն գերել փորձող պարսիկ ռազմիկներին ու սպանեց նրանց, սակայն ինքն էլ ձեռնամարտում մահացու վերք ստացավ և մի քանի օրից մահացավ: Հետախուզության մեկնած Դելի Մահրասանը, քաղաքի մատույցներում գտնվող այգիներից մեկում շրջապատվեց ավարների խմբի կողմից ու, թեև անսահման խիզախություն դրսևորած խենթ աբեղան հաղթեց բոլոր թշնամիներին, սակայն, այն բանից հետո, երբ մարտից հոգնած և վիրավոր վիճակում նստեց մի ծառի տակ, դեռևս կենդանի ավարներից մեկը ատրճանակի կրակոցով սպանեց նրան: Թշնամու գնդակից ընկավ նաև Թյուլի-Արզումանը: Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցները՝ մոտ 1.800, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր:⁶³⁴⁸

6349. 1796 ամառ – *Հերի ճ-մ*: Հերի էմիրության բանակը (1.200) գիշերային հանդիպակաց մարտում հաղթեց Վանի փաշայության առաջխաղացած բանակին (3.000, 4 հրանոթ): Հաղթողները կորցրին մոտ 200, պարտվողները՝ 2.900 զինվոր:⁶³⁴⁹

6350. 1796 նոյեմբերի 13 – *Գանձակը* Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում ավարներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 12.000), Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Իբրահիմ խանի

- գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50): Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 4, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողներից հայերը՝ մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր⁶³⁵⁰ Չնայած ձեռք բերված հաջողությանը՝ Ռուսական կայսրության բանակը շուտով նահանջեց, քանի որ կայսրուհի Եկատերինա II Մեծի մահից հետո գահ բարձրացած Պավել I-ը, դեմ լինելով մոր վարած արտաքին քաղաքականությանը, հրամայեց իր բանակին նահանջել:
6351. 1797 մայիսի վերջ - Թարթառ գետի ճ-մ: Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ նահանջող Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) հաղթեցին Աղա Մուհամմեդի գլխավորությամբ Աղախ մտած և իրենց հետապնդող Ղաջարների շահության բանակի (100.000) մի մասին (2.000), որից հետո ապաստանեց Հյուսիսային Կովկասում: Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶³⁵¹ Նույն թվականի հունիսի 5-ին, սակայն, իր իսկ թիկնապահները Շուշիում սպանեցին Աղա Մուհամմեդին, որի հետևանքով էլ անկազմակերպ ամբոխի վերածված վերջինիս բանակը հապճեպորեն հեռացավ Ատրպատական:
6352. 1797 օգոստոսի 19 - Երևանը Հուսեյնի գլխավորած Մակվի խանության բանակը (մոտ 2.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Երևանի խանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 2 զինվոր:⁶³⁵²
6353. 1797 սեպտեմբերի 19 - Երևանը խանություն վերադարձած Երևանի խան Մահմեդի բանակը (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մակվի խանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 10): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 2 զինվոր:⁶³⁵³ Արդյունքում Հուսեյնը գահընկեց արվեց և Մակվի խանության խան հռչակվեց Ալին:
6354. 1797 հոկտեմբեր - Հերի ճ-մ: Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Շահբազ-գուլի խանի գլխավորած Հերի խանության բանակին (մոտ 5.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁵⁴
6355. 1798 գարուն - Սավուրի ճ-մ Սավուրի իշխանության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁵⁵
6356. 1798 գարուն - Գուզարքի ու Ուտիքի հյուսիսը արքայազն Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության և Ավարական խանության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին և նահանջեցին՝ ճնշելով Ալեքսանդր արքայազնի գլխավորած խռովությունը:⁶³⁵⁶
6357. 1798 մարտ - 1802 մարտի 25 - Եգիպտոսում մղվող Եգիպտա-Ֆրանսիական պատերազմին Օսմանյան սուլթանության և Ֆրանսիական Հանրապետության բանակների կազմում մարտերին մասնակցեցին մոտ 500 ռազմիկներ, որոնց թվում նավատորմի հրամանատար Նիկողայոս Հայը, Ռուստամ Խաչատուրյանը (մասնակցեց Բուրգեթի ճ-մ-ին, որից հետո նվիրվեց Նապոլեոնին), Հովհաննես-Պետրոսը (մասնակցեց Բուրգեթի ճ-մ-ին, որից հետո անցավ Ֆրանսիական բանակի կողմը, վերջինիս կազմում աչքի ընկավ Հելիոպոլիսի ճ-մ-ում, Նիզակի հարվածով ոտքից վիրավորվեց Սատարեթի ճ-մ-ում), ինչպես նաև Բուրգեթի ճ-մ-ից հետո ֆրանսիական բանակի կողմն անցած Արմեն Փոթըր, Ազարիա Մեծ Թիֆլիսցին, Ազարիա Մեծը, Ազարիա Փոթըր, Անտուան-Հովհաննեսը, Բաղդասարը, Թունիս Հայը, Հակոբ Սալմաստեցին, Հովհանը, Հովհան-Հովհաննեսը, Հովհաննես-Անտուանը, Հովհաննես-Մարտիրոսը, Հովհաննես-Մուստաֆան, Հովհաննես Չերքեզը, Հովհաննես Սալմաստեցին, Հովհաննես Փոթըր, Հովսեփ Ալման, Հովսեփ Սերան, Միրզա Մեծը, Միրզա Փոթըր, Շահենը, Շամսըր, Պետրոսը, Ռուստամը, Սարգիս-Թովման և Սերաֆիմ-Գագդոն:⁶³⁵⁷
6358. 1798 ամառ - Կարսի ճ-մ: Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.500, այդ թվում լեզգիներ և քրդեր), որից հետո,

¹ Ա. Ալեյդայանը և Ն. Տեր-Միքայելյանը կարծում են, որ հայ է եղել նաև Եգիպտոսի փաստացի տիրակալ Մուրադ-բեյը (1775-1777, 1778-1786, 1791-1801): Հաշվի առնելով, սակայն, որ առայժմ չկան այս պնդումը հաստատող բավարար ապացույցներ, ես զերծ կմնամ այդ տեսակետը պաշտպանելուց:

ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 120, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁵⁸

6359. 1798 ամառ - Սուլթան-Տալիի ճ-մ (Մարտակերտի մոտ, Թարթառ գետի աջ ափին): Ռուստամ Զաչ Մելիք-Իսրայելյանի և Տեր-Հարությունի գլխավորած բանակը (մոտ 3.000) համառ մարտում ստիպեց Գանձակի խանության բանակին (մոտ 7.000) նահանջել: Մարտի ընթացքում Ռուստամը հարձակվեց հսկայական մարմնով ու մեծ ուժով աչքի ընկնող թշնամու առաջնորդի վրա և ատրճանակի կրակոցով տապալեց վերջինիս ձիուն, սակայն սպանված ձիու տակ հայտնված ու շարժունակությունից զրկված թշնամու առաջնորդը խորամանկեց և առերևույթ հանձնվեց, որից հետո, որսալով հարմար պահը, ատրճանակի կրակոցով սպանեց Ռուստամին, թեև ինքն էլ սպանվեց տեղ հասած Տեր-Հարությունի կողմից, որը, սակայն, հետագայում ինքն էլ զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶³⁵⁹
6360. 1799 ամառ - Հերի ճ-մ: Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Երևանի և Հերի խանությունների միացյալ բանակին (ընդհանուր մոտ 25.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ Հեր: Հաղթողները կորցրին մոտ 4.000, պարտվողները՝ մոտ 14.000 զինվոր:⁶³⁶⁰ Արդյունքում Հուսեյնօղլին գահընկեց արվեց և Նրան փոխարինեց Ջաֆար-գուլին:
6361. 1800 գարուն - Ռստամկետուկ գյուղի ճ-մ (Մուշի մոտ): Մուշի փաշայության բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Բայազեդի փաշայության առաջխաղացած բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶³⁶¹
6362. 1800 մայիսի կես - հունիսի վերջ - Երևանը: Ղաջարների շահության բանակը (12.000) պաշարեց Մահմեդի գլխավորած Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ստիպեց դադարեցնել դիմադրությունը: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶³⁶²
6363. 1800 ամառ - Մուշի շրջակայքը: Մուշի փաշայության բանակը (մոտ 500) ասպատակեց և վերադարձավ քաղաք:⁶³⁶³
6364. 1800 հուլիսի վերջ - Շորագյալ ամրոցի ճ-մ: Երևանի խանության բանակը (12.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (400) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶³⁶⁴
6365. 1800 նոյեմբերի 7 - Կակաբետիի ճ-մ (= Սազարեջուի ճ-մ) (Իորի գետի ափին)⁶³⁶⁵

Գեներալ-մայոր Իվան Լազարևի գլխավորած Ռուսական կայսրության (1.500, 60 հրանոթ), ինչպես նաև Տիֆլիսի քաղաքապետ Հովսեփ Բեիբուլյանի գլխավորած Կախեթի թագավորության (6.500) միացյալ բանակը և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) մոտեցան Ումմայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (20.000, որից 15.000 հեծյալ), որից հետո, գրավելով ամուր դիրքեր, ճամբարեցին:

I փուլ - Երեկոյան Ավարական և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը բոլոր կողմերից համընդհանուր հարձակման անցավ հակառակորդի ճամբարի ուղղությամբ, սակայն, ընկնելով ուժեղ հրետակոծության ու գնդակոծության տակ, ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ - Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և, փախուստի մատնելով թշնամու բանակին, գրավեց վերջինիս ճամբարը:

III փուլ - Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 13 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցները՝ մոտ 10 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 2.000 զինվոր, որոնց թվում ծանր վիրավորվեց և մի քանի ամսից ստացած վերքից մահացավ նաև Ումման:

6366. 1800 նոյեմբերի 8-9 - Գանձակի ճ-մ: Գանձակի խանության բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակի մնացորդներին (մոտ 2.000) և, ոչնչացնելով թշնամուն,

շարունակելու Կուրի ձախ ափ: Հայերը կորցրին 2, դաշնակիցը՝ մոտ 18, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶³⁶⁶

6367. 1803 մայիս - 1815 հուլիսի 7 - Եվրոպայում մղվող Նապոլեոնյան պատերազմներին Ֆրանսիական և Ռուսական կայսրությունների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները: Ֆրանսիական կայսրության բանակի կազմում Նախկին մամլուքների հատուկ հեծյալ ջոկատում (150) մարտերին մասնակցեցին Նախկին մամլուքներ Ռուստամ Խաչատուրյանը (1799 թ-ից Նապոլեոն I-ի անձնական թիկնապահը, մինչև 1814 թ-ը մասնակցեց բոլոր այն մարտական գործողություններին, որոնց ներկա էր կայսրը), Հովհաննես-Պետրոսը (ավագ սերժանտ, աչքի ընկավ Առևտնոյիցի ճ-մ-ում, որտեղ գլխից ծանր վիրավորվեց և դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Բենվենտի ճ-մ-ում (Իսպանիա), որտեղ սրի չորս հարված ստացավ գլխին, ինչպես նաև Վաթնոյի ճ-մ-ում), Միրզա Փոթըր (աչքի ընկավ Առևտնոյիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Վաթնոյի ճ-մ-ում), Սերաֆիմ-Գագոն (աչքի ընկավ Առևտնոյիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Վաթնոյի ճ-մ-ում), Հովհաննես-Անտուանը (աչքի ընկավ Առևտնոյիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում), Թունիս Հայը (աչքի ընկավ Առևտնոյիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում), Թովման (աչքի ընկավ Վաթնոյի ճ-մ-ում), Պատվո լեգեոնի ասպետներ Արմեն Փոթըր, Հովհան-Հովհաննեսը, Հովհաննես Սալմաստեցին, Շահենը, Շամասը, ինչպես նաև Ազարիա Մեծ Թիֆլիսցին, Ազարիա Մեծը, Ազարիա Փոթըր, Անտուան-Հովհաննեսը, Բաղդասարը, Հակոբ Սալմաստեցին, Հովհանը, Հովհաննես-Մարտիրոսը, Հովհաննես-Մուստաֆան, Հովհաննես Չերեքը, Հովհաննես Փոթըր, Հովսեփ Ալման, Հովսեփ Սերան, Միրզա Մեծը, Պետրոսը, Ռուստամը և Սարգիս-Թովման: Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտերին մասնակցեցին մոտ 500 ռազմիկներ, որոնց թվում Սումի հուսարական գնդի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Դավիթ Դելյանովը (աչքի ընկավ Վիտեբսկի, Սմոլենսկի, Վլադավի, Բորոդինոյի և Սոժայսկի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Դմիտրի Ախշարումովը (աչքի ընկավ Լյուտցենի, Սմոլենսկի, Բորոդինոյի ու Մայոյարոսլավեցի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Ռուստամ Մադաթյանը, (Հայրենական պատերազմի սկզբում հանդես եկավ որպես Արևմտյան III բանակի առաջապահ զորամասերից մեկի հրամանատար, հետագայում աչքի ընկավ Բոեստ-Լիտովսկի և Տրիպուսի շրջաններում ծավալված ռազմական գործողություններում, բազում անկանոն մարտերում, ինչպես նաև Բերեզինայի ճ-մ-ում, աչքի ընկավ Լեյպցիգի ճ-մ-ում, դրա ընթացքում ծանր վիրավորվեց և դրսևորած խիզախության համար ստացավ գեներալ-մայորի կոչում), գեներալ-մայոր Պավել Մելիքյանը (աչքի ընկավ Վիտեբսկի, Սմոլենսկի, Վլադավի և Բորոդինոյի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Դավիթ Աբամելիքը, Նրա որդիներ Պյոտրն ու Ալեքսանդրը (մարտնչեցին Բորոդինոյի ճ-մ-ում), գվարդիայի կապիտան Պյոտր Շահնավազյանը (գոհվեց Բորոդինոյի ճ-մ-ում), ռոտմիստր Դավիթ Դելյանովը (աչքի ընկավ Ֆրիդլանդի ճ-մ-ում, գոհվեց Եվրոպական արշավանքի ժամանակ), ինչպես նաև շտաբ-ռոտմիստր Եղիազար Լազարյանը, Հովհաննես, Արտյոմ, Զրիստափոր և Լազար Լազարյանները, Բարսեղ Բեհրությանը, Հայրապետյանը, Մանվելյանը, Մելիք-Օսիպյանը, Լալայանը, Վարժապետյանը, Աղամբարյանը, Թումանյանը ու Սմբատյանը:⁶³⁶⁷

Ռուս-Պարսկական I պատերազմ (1803-1813)

6368. 1803 դեկտեմբերի 1 - 1804 հունվարի 3 - Գանձակի գրավումը⁶³⁶⁸

Գեներալ-լեյտենանտ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Գրիգոր Մանուչարյանը¹) սկսեցին մոտենալ Զավադի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ

¹ Այս ուշագրավ անձնավորության մասին տեղեկություններ են պահպանվել Տաշիրի բանավոր ավանդույթներում և որոշ ժամանակակիցների վկայություններում: Տես՝ Դևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 60:

դիրքեր գրաված Գանձակի խանության բանակին (2.000), ինչպես նաև վերջինիս կազմում գտնվող ու հիմնականում հարկադրաբար բաղաթի պաշտպանների շարքերը զորակոչված բաղաթի Յայ ռազմիկներին (300):

I փուլ – Դեկտեմբերի 1-ին Ղուլու-Ղոքի մոտ Գանձակի խանության բանակը պարտություն կրեց, որից հետո Ռուսական կայսրության բանակը պաշարեց բաղաթը:

II փուլ – Դեկտեմբերի 2-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման և մեկ ու կես ժամում գրավեց բաղաթի արտաքին պարիսպը: Բաղաթի կայազորի 200 ռազմիկներ գերվեցին, բաղաթի պաշտպանությանը մասնակցող հայերը ինքնակամ անցան հակառակորդի կողմը, սակայն բաղաթի կայազորի մնացորդը Ջավադի ղեկավարությամբ ամրացավ միջնաբերդում:

III փուլ – 1804 թ-ի հունվարի 3-ին Ռուսական կայսրության բանակը երկու կողմից անցավ գրոհի և, աստիճանների օգնությամբ անցնելով պարիսպը ու հաղթահարելով հակառակորդի համառ դիմադրությունը, մտավ միջնաբերդ: Գանձակի խանության բանակը շարունակեց համառորեն պաշտպանվել և գրեթե ողջ կազմով զոհվեց մարտում, ընդ որում մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի կրակոցից ընկավ նաև պարսպի վրա համառորեն պաշտպանվող Ջավադը:

Յայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, դաշնակիցը՝ 34 սպանված, 204 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Գանձակի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքը անցավ Ռուսական կայսրությանը:

6369. 1804 մարտ – Արցախի հյուսիս մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 700) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (100) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶³⁶⁹
6370. 1804 ապրիլի սկիզբ – Գանձակի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (60) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (10) հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 200) հարձակումը: Յայերը կորցրին 2, դաշնակիցը՝ 23, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:⁶³⁷⁰
6371. 1804 ապրիլի կես – Գանձակի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 400) հարձակումը: Յայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶³⁷¹
6372. 1804 հունիսի 1 – Երևանը Ղաջարների շահության բանակը (60.000) չգրավեց ապստամբած Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու բաղաթի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), որոնք համարձակ արտագրոհով հետ շարտեցին թշնամուն: Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶³⁷²
6373. 1804 հունիսի 10 – Ագատանի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառ, Գյումրուց մոտ 6 կմ հարավ)⁶³⁷³

Ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Յիցիանովի գլխավորությամբ Երևանյան / արշավանքը սկսած և Տփղիս-Գուգարք-Շիրակ երթուղով դեպի հարավ առաջխաղացած Ռուսական կայսրության բանակի (5.120, որից 858 հեծյալ, 12 հրանոթ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (712, այդ թվում Ռոստոմ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանը և Գրիգոր Մանուչարյանը¹) առաջապահը գեներալ-մայոր Սերգեյ Տուչկովի գլխավորությամբ մոտեցավ գյուղի մոտ մարտակարգ ընդունած Ղաջարների շահության բանակին (8.000 հեծյալ) և ինքն էլ մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ – Ղաջարների շահության բանակը անցավ ճակատային հարձակման, սակայն ամուր պաշտպանական դիրք գրաված Ռուսական կայսրության բանակի առաջին գումարտակը (1.000) հետ մղեց վերջինիս: Միաժամանակ աննկատ ռազմերթով թշնամու թիկունք անցած Ռուսական կայսրության բանակի երկրորդ գումարտակը (1.000) և Յայ ռազմիկները գրավեցին թշնամու բանակի նահանջի ուղու վրա գտնվող Նեղ ճանապարհը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց թշնամուն և համակցված ճակատային ու թիկունքային հարձակումով գլխովին ջախջախեց:

¹ Այս ուշագրավ անձնավորության մասին տեղեկություններ են պահպանվել Տաշիրի բանավոր ավանդույթներում և որոշ ժամանակակիցների վկայություններում: Տես՝ Դևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 60:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 150, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

6374. 1804 հունիսի 17 – Ապարանի ճ-մ (Արարատ, Նիզ գավառ): Ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակի առաջապահը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (370) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (500, այդ թվում թաթարներ¹): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 10, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:⁶³⁷⁴

6375. 1804 հունիսի 19 - 22 – Էջմիածնի ճ-մ⁶³⁷⁵

Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000, 12 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (750) մոտեցան Ղաջարների շահության բանակին (20.000, մոտ 50 զամբուրակ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հունիսի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակի հեծյալ առաջապահը մոտեցավ այգիներին, բայց անակնկալ կերպով ընկավ գնդակոծության և զամբուրակների կրակի տակ: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Ռուսական կայսրության բանակի առաջապահի ռազմիկները, հեռվում թողնելով ձիերը, հետևակ վիճակում անցան գրոհի և գրավեցին այգիները: Ղաջարների շահության բանակը դիմեց փախուստի, իսկ վերջինիս ջոկատներից մեկը (400) ամրացավ Էջմիածնի վանքում:

II փուլ – Հունիսի 20-ին Շողակաթի և Հռիփսիմեի վանքերից մինչև Գայանեի վանք ձգվող պաշտպանական դիրքերում ամրացած Ռուսական կայսրության բանակը վեց ժամանոց մարտում հետ մղեց Երևանի կողմից հարձակման անցած թշնամու բանակի զորիկները ու հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր:

III փուլ – Հունիսի 21-ին Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Էջմիածին:

IV փուլ – Հունիսի 22-ի առավոտյան Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց մոտենալ Էջմիածնի վանքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ վանքում ամրացած Ղաջարների շահության բանակը նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ 7.000 զինվոր:

6376. 1804 հունիսի 25 – Քանաքեռը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) առանց լուրջ մարտերի երեկոյան գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 100): Ղաջարների շահության բանակը կորցրեց մոտ 5 զինվոր, 1 հրանոթ:⁶³⁷⁶

6377. 1804 հունիսի 30 – Էջմիածնի ճ-մ⁶³⁷⁷

Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400), չիրականացնելով նախնական հետախուզության, մտան մի նեղ կիրճ՝ հայտնվելով Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 5.000) պատրաստած դարանում:

I փուլ – Առավոտյան Ղաջարների շահության բանակը սկսեց կիրճի վերևից գնդակոծել Ռուսական կայսրության բանակին և նրա ուղղությամբ խոշոր քարեր գլորել: Ստեղծված ծանր իրավիճակում Ռուսական կայսրության բանակի հրամանատարությունը այնուհանդերձ որոշեց շարունակել առաջխաղացումը՝ նպատակ ունենալով ի վերջո դուրս գալ կիրճից: Միաժամանակ IX եգերական գնդի ռազմիկները հայերի օգնությամբ

¹ Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար այստեղ և հետագայում պետք է հաշվի առնել այն, որ «թաթար» տերմինով, ինչպես տարածաշրջանին նվիրված պատմագիտական գրականության, այնպես էլ սույն աշխատության մեջ, նշվում է ժողովրդագրական բարդ գործընթացի ու տարբեր էթնոսների միախառնման արդյունքում Արևելյան Անդրկովկասում և Ատրպատականում առաջացած մարդկանց այն խումբը, որը, կրոնով ու կենցաղով լինելով մահմեդական, իսկ ծագումով՝ թուրք, միաժամանակ, սակայն, ըստ էության չէր պատկանում որևէ մի որոշակի ազգագրական խմբի և հանդիսանում էր էթնիկ յուրօրինակ մի հիբրիդ: Մարդկային այս հիբրիդը, որին հայերը անվանում էին «թուրք», իսկ ռուսները՝ «թաթար», «կովկասյան թաթար» կամ «կովկասյան թուրք», ինքն իրեն անվանում էր «մուսուլման»: Պարսկաստանի տարածքից գաղթած «մուսուլմաններ»-ն էլ իրենց կոչում էին «ադրբեջանցի»: Դեռևս XIX դարում, կանգնելով մարդկանց այս խմբին որևէ կերպ անվանակոչելու անհրաժեշտության առաջ՝ գիտական և քաղաքական շրջանակները կիրառության մեջ մտցրեցին «թաթար» տերմինը, որը կօգտագործվի նաև իմ կողմից: Ավելորդ չեն համարում նշել, սակայն, որ վերը հիշատակված «թաթար»-ները, բացառությամբ թերևս գենետիկ աղոտ ընդհանրության, որևէ ուղղակի կապ չունեն ոչ միայն ներկայումս Ռուսաստանի Դաշնությունում կամ Ղրիմի թերակղզում բնակվող թաթարների, այլև պատմության մեջ որպես «թաթարներ» հայտնի ցեղային միության հետ: XX դարի քսանական թվականներին «թաթարներ» կոչված մարդկային այս խումբը իր ենթադրաբար վերջնական անվանումը ստացավ ըստ իր բնակության հիմնական վայրի՝ պատմաաշխարհագրական բնույթի գրական որոշ աշխատություններում «Ազրբայջան» վերանվանված «Ատրպատական»-ի, և կոչվեց «ադրբեջանցի»:

մագլցեցին կիրճի պատերը և հարձակվեցին թշնամու բանակի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամու բանակն ի վերջո նահանջեց:

II փուլ – Կեսօրին Ռուսական կայսրության բանակի հետքերով շարժվող Ղաջարների շահության հիմնական բանակը սկսեց մտնել կիրճ՝ շրջապատման իրական վտանգ ստեղծելով քրիստոնյաների բանակի համար, որի հրամանատարությունը արդեն պարզել էր, որ կիրճը մյուս կողմից ելք չունի:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին I գրենադերական գնդի ռազմիկները կիրճի գրեթե ուղղահայաց պատերով հայերի օգնությամբ մագլցեցին դեպի վեր և IX եգերական գնդի ռազմիկների հետ միասին սկսեցին գնդակոծել ներքևում դիրքավորված ու իրենց հիմնական բանակին շրջափակել փորձող թշնամու բանակին: Միաժամանակ հարձակման անցավ նաև Ռուսական կայսրության հիմնական բանակը: Արդյունքում Ռուսական կայսրության բանակին հաջողվեց ճեղքել թշնամու դասավորությունը և դուրս գալ կիրճից:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6378. 1804 հուլիսի 15 - սեպտեմբերի 4 – Երևանի ճամ⁶³⁷⁸

Հուլիսի սկզբին ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) հյուսիսից մոտեցան քաղաքին ու պաշարեցին այն Երևանի խանության բանակից (7.800, 62 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Իր հերթին Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (42.000) սկսեց հարավից մոտենալ քաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ռուսական կայսրության բանակը ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց՝ ուժեղացնելով դրանք հրետանային մարտկոցներով:

I փուլ – Հուլիսի 15-ին ժամը 02:00-ի մոտակայքում Ղաջարների շահության բանակը հարձակվեց Ռուսական կայսրության բանակի ձախ թևում տեղակայված Նոլդենի մարտկոցի վրա, սակայն համառ մարտից հետո այդ հարձակումը հետ մղվեց: Պաշտպանվողները կորցրին 21, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

II փուլ – Լուսաբացին թշնամին հարձակվեց Ռուսական կայսրության բանակի աջ թևում տեղակայված մարտկոցի վրա, բայց այս անգամ ևս մատնվեց անհաջողության:

III փուլ – Ժամը 10:00-ից մինչև 13:00-ն Ղաջարների շահության բանակը անընդհատ հարձակումներ կազմակերպեց Նոլդենի մարտկոցի ուղղությամբ: Միաժամանակ Երևանից արտագրոհ իրականացրած թշնամին հուժկու հարվածներ հասցրեց նաև Ռուսական կայսրության բանակի կենտրոնին, սակայն արդեն 13:00-ին, շնորհիվ մեծապես աջ թևի մարտկոցի հեռահար կրակի, Նոլդենի մարտկոցի ուղղությամբ թշնամու բանակը վերջնականապես շարժվեց ելման դիրքեր: Մինչև օրվա վերջ տևած մարտում հետ մղվեցին թշնամու բանակի գրոհները նաև Ռուսական կայսրության բանակի կենտրոնի ուղղությամբ: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրին 179, թշնամին՝ 1.500 զինվոր:

IV փուլ – Հուլիսի 25-ին գեներալ-մայոր Սեմյոն Պորտյագինի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (900, այդ թվում կազակներ և թաթարներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50), նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակվել Ազատ գետի ափին ճամբարած Ղաջարների շահության բանակի վրա, շարժվեցին դեպի հարավ, սակայն մատնվեցին անհաջողության, քանի որ քրիստոնյաների շարքերում գործող թաթարները ժամանակից շուտ կրակ բացեցին թշնամու պահակակետերից մեկի վրա, ինչն էլ հնարավորություն տվեց թշնամու ռազմիկներին պատրաստվել և անցնել հակահարձակման: Արդյունքում, տասնչորս ու կես ժամ անընդհատ մարտերով հետ մղելով թշնամուն, Ռուսական կայսրության բանակը միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ ապաստանել հիմնական բանակի դիրքերում: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 74 զինվոր:

V փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց Երևանը, բայց զերծ մնաց վճռական գործողություններից: Միաժամանակ Ղաջարների շահության բանակը, համոզվելով, որ չի կարող պարտության մատնել հակառակորդին բաց ճակատամարտում, որդեգրեց վերջինիս հյուժելու մարտավարություն: Այդ նպատակով Երևանը պաշարող Ռուսական կայսրության բանակի թիկունք անցկացվեցին խոշոր հեծյալ ջոկատներ: Արդյունքում Ռուսական կայսրության բանակը, պարենի պակասի պատճառով կանգնելով

լուրջ դժվարությունների առաջ, Երևանը գրավելու համար չունենալով բավարար տեխնիկական և մարդկային միջոցներ, ինչպես նաև նպատակ ունենալով խուսափել վերահաս ձմռանից, սեպտեմբերի 4-ին թողեց քաղաքի պաշարումը, որից հետո, լքելով գրաված բոլոր տարածքները, վերադարձավ Suhhu:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 20, դաշնակիցը՝ 430 զինվոր:

6379. 1804 հուլիսի վերջ – Ազատանը Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500) և գյուղի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶³⁷⁹

6380. 1804 օգոստոսի 2-5 – Փամբակի ճ-մ (Արարատ, Նիգ գավառի հյուսիս-արևմուտք)⁶³⁸⁰

Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (11.000) շրջապատեց Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխող Ռոստոմ Քաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած ջոկատին (60):

I փուլ – Օգոստոսի 2-ից 4-ը թշնամին, օղակելով Ռոստոմի ջոկատին և, բացառությամբ փոխիրաձգության, գերծ մնալով ակտիվ գործողություններից, պահանջեց դադարեցնել դիմադրությունը ու հանձնվել, սակայն, տանալով վճռական մերժում, պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների:

II փուլ – Ղաջարների շահության բանակը մոտեցավ Հայկական դիրքերին, որին ի պատասխան Հայկական բանակը, փորձելով ճեղքել թշնամու շարքերը և հեռանալ, անցավ հակագրոհի: Բռնկվեց համառ ու խիստ անհավասար մարտ, որի արդյունքում գրեթե բոլոր հայերը ընկան, իսկ քաջաբար մարտնչող Ռոստոմը, որի տակ սպանվել էր 2 ձի, գերվեց և հետագայում տանջամահ արվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6381. 1804 օգոստոսի 15 – Փամբակի ճ-մ⁶³⁸¹

«Ռուս ռազմիկին սպանելը
քիչ է, նրան նաև գետնել է
պետք»

Նապոլեոն I

Փիր-գուլի խանի և Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (14.000) սկսեց շարժվեց Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխող մայոր Իոսիֆ Մոնտրեգորի գլխավորած ջոկատի (112) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (11) ուղղությամբ:

I փուլ – Օգոստոսի 15-ին թշնամու բանակը մի քանի ժամ հետապնդեց հմուտ մանևրներով հակառակորդից պոկվել փորձող Ռուսական կայսրության բանակին և մանր ընդհարումներից հետո ի վերջո շրջապատեց վերջինիս:

II փուլ – Օգոստոսի 15-ից 17-ը Ղաջարների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց դրանք:

III փուլ – Օգոստոսի 18-ին Ղաջարների շահության բանակը կրկին անցավ հարձակման: Արդյունքում Ռուսական կայսրության բանակի ռազմիկները, որոնց զինամթերքը արդեն սպառվել էր, անցան սվինային հարձակման՝ փորձելով ճեղքել հակառակորդի շարքերն և հեռանալ: Բռնկվեց համառ, սակայն խիստ անհավասար մարտ, որի արդյունքում քաջարի մայորը և նրա գրեթե բոլոր ռազմիկներն ընկան:

Հայերը կորցրին 10, դաշնակիցը՝ 112, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6382. 1804 սեպտեմբերի սկիզբ – Քազում լեռան ճ-մ⁶³⁸²

Փիր-գուլի խանի և Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (11.000) սկսեց հետապնդել Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության

բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխելու նպատակով Տինդսի դուրս եկած Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 120) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20):

I փուլ – Թշնամու բանակի առաջապահը շրջապատեց Ռուսական կայսրության բանակին, սակայն վերջիններս, ամրանալով, սայլերից կազմված պաշտպանական շրջանի ներսում, հետ մղեց բոլոր գրոհները:

II փուլ – Մարտադաշտին մոտեցան թշնամու հիմնական ուժերը, սակայն սրանց ձեռնարկած գրոհները ևս որևէ արդյունք չտվեցին: Ի վերջո, տեղեկանալով Տփղիսից առաջխաղացած ուժերի (300, 4 հրանոթ) մասին, թշնամու բանակը նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6383. 1804 սեպտեմբերի վերջ – Տոդ ամրոցի ճ-մ: Իբրահիմ խանի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (5.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁸³

6384. 1804 սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբեր – Գուլաղբուն Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի բանակը (50) անկանոն հարվածներ հասցրեց Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶³⁸⁴

6385. 1805 մարտի 27 - 30 – Շորագյալի և Արթուր (վերջինը՝ Արարատ, Շիրակի հարավ) գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետսկի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 250), հետ մղելով Երևանի խանության առաջխաղացած բանակին (3.000), առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Շորագյալի սուլթանության բանակից (մոտ 300): Շորագյալի սուլթանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:⁶³⁸⁵

6386. 1805 հունիսի 9 – Խուղալիերինի կամրոջ ճ-մ: Մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության (1.300) և Ղարաբաղի խանության (100) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) դիմադրեցին Արաքս անցած Ղաջարների շահության բանակին (10.000), սակայն, հաշվի առնելով, որ Ղարաբաղի խանության բանակն ի վերջո լքել է դիրքերը, Ռուսական կայսրության բանակն, ի վերջո, ինքն էլ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶³⁸⁶

6387. 1805 հունիսի 24 - հուլիսի 8 – Կարկառ գետի ճ-մ (Արցախ, Մուխանք գավառի հյուսիս)⁶³⁸⁷

Ղաջարների շահության բանակը (20.000), հետապնդելով գնդապետ Պավել Կարյագինի գլխավորած Ռուսական կայսրության (493 հետևակային, 2 հրանոթ) և Հովհաննես Մելիք-Շահնազարյանի (մոտ 200) միացյալ բանակին, Ասկերանի մոտի կիրճում գտնվող ավերակ բերդին հարակից գերեզմանատանը ի վերջո շրջապատեց նրան:

I փուլ – Հունիսի 24-ին թշնամու բանակն անցավ գրոհի, սակայն Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց այն: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 33 սպանված և 163 վիրավոր:

II փուլ – Հունիսի 25-ին ամուր դիրքեր գրաված հակառակորդ բանակները գնդակոծեցին և հրետակոծեցին միմյանց:

III փուլ – Հունիսի 26-ին Ռուսական կայսրության բանակի մի ջոկատ (100) հանկարծակի գրոհով ոչնչացրեց Կարկառ գետի ափին հրանոթներ տեղադրած և հրետակոծություն սկսած թշնամու ռազմիկներին:

IV փուլ – Հունիսի 27-ին, չդիմանալով մարտի լարվածությանը, Ռուսական կայսրության բանակի 56 ռազմիկներ գերի հանձնվեցին հակառակորդին:

V փուլ – Հունիսի 28-ին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց բերդի ավերակներում ամրացած թշնամու ջոկատը (150), սակայն, ստեղծված պայմաններում հնարավոր չհամարելով շարունակել դիմադրությունը բերդի ավերակներում և տեղանքում կողմնորոշվելով հայերի օգնությամբ, ուղղություն վերցրեց դեպի Շահբուլախ ամրոց:

VI փուլ – Հունիսի 29-ից հուլիսի 8-ը Շահրուպիս ամրոցում ամրացած Ռուսական կայսրության բանակը ոչ միայն հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր հարձակումները, այլև հաջող արտագրոհներով ոչնչացրեց վերջինիս մի քանի պահակախմբեր:

VII փուլ – Հուլիսի 8-ին Ռուսական կայսրության բանակը լքեց ամրոցը և փորձեց անսկատ նահանջել Կուսապատի (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) ուղղությամբ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ նահանջի վերջում թշնամին նկատեց հեռացողներին և անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամուն հաջողվեց խլել Ռուսական կայսրության բանակի հրանոթները:

VIII փուլ – Հակահարձակման անցած քրիստոնյաների բանակը, օգտվելով թիկունքից թշնամու բանակին հարվածած Մելիք-Ռովշանի ջոկատի (մոտ 300) գործողությունների արդյունքում վերջինիս շարքերում առաջացած շփոթից, հետ խլեց հրանոթները, որից հետո հաջողությամբ նահանջեց Մոխրաթառ (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) ու պոկվեց թշնամուց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6388. 1805 հունիսի վերջ - հուլիսի վերջ – Շուշի Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁸⁸

6389. 1805 հուլիսի 17 - 18 – Գանձակի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (550, այդ թվում 50 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (300) հաղթեցին անակնկալ կերպով քաղաք ներխուժած ու թալան սկսած Ղաջարների շահության բանակին (2.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁸⁹

6390. 1805 հուլիսի 23 - 28 – Ձազամ ամրոցի ճ-մ⁶³⁹⁰

Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 15.000 հեծյալ) մոտեցավ ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հուլիսի 23-ից հուլիսի 28-ը Ղաջարների շահության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ – Հուլիսի 28-ին, կենտրոնացնելով ուժերը, թշնամու բանակն անցավ վճռական հարձակման, ինչի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Գնդապետ Պավել Կարյազինի գլխավորությամբ թիկունքից Ղաջարների շահության բանակին մոտեցած Ռուսական կայսրության (571 հետևակային, 2 հրանոթ), ինչպես նաև Հովհաննես Մելիք-Շահնազարյանի և Մելիք-Ռովշանի (մոտ 500) միացյալ բանակը անակնկալ հարված հասցրեց վերջինիս ու խուճապի մատնեց:

IV փուլ – Ուժերը միավորած քրիստոնյաների բանակը անցավ համընդհանուր հարձակման և վերջնական պարտության մատնեց Ղաջարների շահության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր:

6391. 1805 օգոստոսի սկիզբ – Դիլիջանի ճ-մ (Արարատ, Վարաժնունիք գավառ): Տեղաբնակ թաթարները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեցին բնակչության նկատմամբ բռնություններ սկսած Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 300): Հաղթողները կորցրին մոտ 20, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:⁶³⁹¹

6392. 1806 մայիս 27 – Շուշիի ճ-մ: Մայրո Դմիտրի Լիսանկիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (101) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2) գիշերային անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին Իբրահիմ խանի շքախմբին (35): Դաշնակիցը կորցրեց 1, թշնամին՝ 35 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև Իբրահիմ խանը: Ղարաբաղի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:⁶³⁹²

6393. 1806 հունիսի 13 – Խոնաքեն կիրճի ճ-մ (Շահբուլախ ամրոցից մոտ 5 կմ արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (14.000, որից 10.000

- հեծյալ): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 50 ռազմիկներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ 30 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 3.000 զինվոր:⁶³⁹³
6394. 1806 հունիսի 20 – Կապանի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած ու ավարով նահանջող բանակին (2.000): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶³⁹⁴

Ռուս-Թուրքական VIII պատերազմ (1806-1812)

6395. 1806 դեկտեմբերի 18 - 1812 մայիսի 16 – Բայկանյան ճակատում Ռուս-Թուրքական VIII պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում գնդապետ Պավել Յայրապետյանը, շտաբս-կապիտան Դմիտրի Ախշարունովը, կապիտան Ռոստոմ Մադաթյանը և Պավել Մելիքով):⁶³⁹⁵
6396. 1807 մարտի 17 – Շիրակավանի ճ-մ (= Շորագլայի ճ-մ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (1.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր, 400 գերի:⁶³⁹⁶
6397. 1807 մարտի 26 – Կարսի արևելյան արվարձանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 900) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 90) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500), սակայն, պատրաստ չլինելով ու չցանկանալով սկսել լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ, նահանջեցին: Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:⁶³⁹⁷
6398. 1807 մայիսի 9 – Ախալքալաքը գեներալ-ֆելդմարշալ Իվան Գուդովիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (4.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) չգրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 800): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 900 զինվոր, 1 հրանոթ, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:⁶³⁹⁸
6399. 1807 մայիսի 19 – Գյումրին (= Կումայրի) անակնկալ հարձակման անցած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 3.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶³⁹⁹
6400. 1807 հունիսի 2 – Գյումրին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 8.000) չգրավեց գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 400): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁴⁰⁰
6401. 1807 հունիսի 18 – Արլիի գետի ճ-մ (Գյումրուց մոտ 6 կմ արևմուտք)⁶⁴⁰¹

Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000, 2 մորտիր) մոտեցավ գեներալ-ֆելդմարշալ Իվան Գուդովիչի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (1.000)

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Ռուսական կայսրության բանակը, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 82, թշնամին՝ 1.000 զինվոր, 2 մորտիր:

6402. 1807 հուլիսի սկիզբ – Գյումրու ճ-մ: Անդրեյ Արշակյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 100 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության ասպատակող բանակին (մոտ 300 հեծյալ), որից հետո

- օժանդակեցին շրջակա գյուղերի բնակիչներին պատսպարվել Գյումրիում: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:⁶⁴⁰²
6403. 1807 օգոստոսի 3 - Սողաթափա լճի ճ-մ (Ախալցխայի մոտ): Գեներալ-մայոր Դմիտրի Օրբելիանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 150 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 80, այդ թվում Սողոմոն Մելիքովը) դարանը զցեցին ու հաղթեցին Ախալցխայից առաջխաղացած քրդերի և Ղարափափախների ասպատակող բանակին (500 հեծյալ), որից հետո, հետապնդելով թշնամու բանակի մնացորդներին մինչև Սոխումա գյուղ, խլեցին հափշտակված ավարը: Թշնամին կորցրեց 116 սպանված և 3 զերի:⁶⁴⁰³
6404. 1808 փետրվար սկիզբ - ապրիլի սկիզբ - Սեբաստիան քաղաքի հայերի ապստամբությունը ճնշելու նպատակով Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) չգրավեց քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Շուտով կնքվեց հաշտություն և վերականգնվեց նախկին վիճակը:⁶⁴⁰⁴
6405. 1808 մարտ - դեկտեմբեր - Չեյթոնլի ճ-մ: Չեյթոնլի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հետ մղեց Գալենտեր փաշայի գլխավորությամբ քաղաքը պաշարած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Շուտով փոխադարձ զիջումներով հաշտություն կնքվեց:⁶⁴⁰⁵
6406. 1808 սեպտեմբերի 29 - Աշտարակի ճ-մ (Երևանից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը (6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 600) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (4.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁴⁰⁶
6407. 1808 հոկտեմբերի սկիզբ - Գաննիի ճ-մ: Գեներալ-անշեֆ Իվան Գուլովիչի գլխավորությամբ Երևանյան II արշավանքը սկսած և առանց լուրջ մարտերի Ապարան ու Էջմիածին մտած Ռուսական կայսրության բանակի (մոտ 10.000) մի մասը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (5.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁴⁰⁷
6408. 1808 հոկտեմբերի 9 - նոյեմբերի 20 - Երևանի ճ-մ⁶⁴⁰⁸
- Գեներալ-անշեֆ Իվան Գուլովիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին Ֆրանսիական կայսրության մասնագետների կողմից իր ժամանակի ինժեներական տեխնիկայի վերջին խոսքով ամրացված քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 1.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), ընդ որում Երևանի խանության խան Հուսեյնը, նպատակ ունենալով ժամանակ շահել, քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսեց, որոնք, սակայն, վերջացան անարդյունք:
- I փուլ - Նոյեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն բռնկված համառ մարտում քրիստոնյա ռազմիկները, չնայած դրսևորած բացառիկ խիզախությանը և մեծ համառությանը, այնուհանդերձ հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Միաժամանակ պաշտպանվողների կազմում գտնվող 72 հայեր, գերելով իրենց 6 պարսիկ հրամանատարներին, անցան հարձակվողների կողմը:
- II փուլ - Նոյեմբերի 20-ին Ռուսական կայսրության բանակը, պարենի պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առաջ, քաղաքը գրավելու համար չունենալով բավարար տեխնիկական ու մարդկային միջոցներ, ինչպես նաև նպատակ ունենալով խուսափել վերահաս ձմռանից, թողեց քաղաքի պաշարումը, որից հետո, լքելով գրաված բոլոր տարածքները, վերադարձավ Տիգնի:
- Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 70 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 200, դաշնակիցը՝ 1.000 զինվոր:
6409. 1808 հոկտեմբերի 28 - Ղարաբաքայի ճ-մ (Սյունիք, Ճահուկ գավառ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁴⁰⁹

6410. 1808 հոկտեմբերի 30 – Նախիջևանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 100):⁶⁴¹⁰
6411. 1808 նոյեմբերի վերջ – Նախիջևանի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 5.000), որից հետո Նահանջեցին Շուշի: Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁴¹¹
6412. 1809 օգոստոս – Շիրակի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ 100, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁴¹²
6413. 1810 հունիսի 17 – Մեղրին գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (500) լուսաբացին անակնկալ հարձակումով գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (15.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Յոսեփ Գելոնցը, 30 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁴¹³
6414. 1810 հուլիսի 6 – Արաքսի ճ-մ (Մեղրու մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 900) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեցին Ղաջարների շահության ճամբարած բանակին (10.000): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁴¹⁴
6415. 1810 սեպտեմբերի 5 – Ախալքալաքի ճ-մ: Գեներալ-լեյտենանտ Ֆիլիպ Պաուլուչի և գեներալ-մայոր Դմիտրի Լիսանկիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեցին Օսմանյան սուլթանության և Ղաջարների շահության առաջխաղացած միացյալ բանակին (մոտ 15.000), ընդ որում գրեթե անմիջապես Էլ Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց հիմնական հարվածին ենթարկված Ղաջարների շահության բանակի վրա ու թալանեց կենդանի մնացածներին: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:⁶⁴¹⁵
6416. 1810 հոկտեմբերի 2 – Քառիսի ճ-մ (Վալախիա): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (150, այդ թվում հեծյալ ջոկատի հրամանատար Ռոստոմ Մադաթյանը և Գրիգոր Չաթարյանը) ջախջախեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (50.000): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:⁶⁴¹⁶
6417. 1811 մարտի 2-3 – Մեղրին Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 3.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 100, այդ թվում 27 կազակ, 2 հրանոթ) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500): Յայերը կորցրին 8, դաշնակիցը՝ 25, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁴¹⁷
6418. 1811 գարուն – Վասպուրականի կենտրոնական ու արևմտյան մասը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և Նահանջեց:⁶⁴¹⁸
6419. 1811 դեկտեմբերի 8 – Ախալքալաքը գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 16 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ 1.000, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶⁴¹⁹
6420. 1811 դեկտեմբերի կես – Ախալգիան գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու սկսեցին հրետակոծել, սակայն սկիզբ առած ժանտախտի համաճարակի պատճառով ստիպված Նահանջեցին: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 300, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶⁴²⁰
- 1812 մայիսի 16-ին Բուխարեստում կնքվեց հաշտության պայմանագիր և Ռուս-թուրքական VIII պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Կովկասում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

6421. 1812 փետրվարի 1-2 – Սուլթան-Բադի ճ-մ⁶⁴²¹

Ղաջարների շահության բանակը (18.000, որից 10.000 հեծյալ) շրջապատեց գեներալ-մայոր Մեհտի-գուլի խանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակին (527) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20)

I փուլ – Փետրվարի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը համառ մարտում հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր գրոհները:

II փուլ – Փետրվարի 2-ին թշնամին, մարտի մեջ մտցնելով նաև ֆրանսիական հրահանգիչների կողմից հմուտ կերպով կիրառվող հրետանին ու շարքից հանելով Ռուսական կայսրության բանակի հրանոթները, կրկին անցավ գրոհի: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Ռուսական կայսրության բանակի զինամթերքը սպառվեց և քրիստոնյա ռազմիկներն ի վերջո սպանվեցին կամ գերվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 19, դաշնակիցը՝ մոտ 526, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6422. 1812 փետրվարի կես – Շահբուլախ ամրոցի ճ-մ⁶⁴²²

Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ Ռուսական կայսրության բանակին (400) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց թշնամու բանակի հարձակումը, որից հետո դիրքեր գրավեց ամրոցում:

II փուլ – Հաջորդ օրը թշնամին պաշարեց ամրոցը և իրականացրեց մի քանի գրոհներ, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

III փուլ – Հովհաննես Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, խուճապ տարածելով վերջինիս շարքերում, հնարավորություն ընձեռեց ամրոցում պաշտպանվող Ռուսական կայսրության բանակին հեռանալ:

IV փուլ – Ուժերը միավորած Ռուսական կայսրության բանակը, կողմնորոշվելով տեղանքում հայերի օգնությամբ, հաջողությամբ նահանջեց և 8 օրից պատսպարվեց Շուշիում:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6423. 1812 գարուն – Ջևանբուլաղ ամրոցը (Վասպուրական, Ճվաշ գավառ, Արաքսի աջ ափից մոտ 10 կմ արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 6.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶⁴²³

6424. 1812 հունիսի 4 – Խնձորեսկի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (20.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500:⁶⁴²⁴

6425. 1812 հուլիսի 12 – Խնձորեսկի ճ-մ: Յայ ռազմիկները (65) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100:⁶⁴²⁵

6426. 1812 հոկտեմբերի 19 - 20 – Ասլանդուզի ճ-մ (Փայտակարան, Վարդանակերտ գավառ, Արաքսի աջ ափին)⁶⁴²⁶

Գեներալ-մայոր Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորությամբ առանց մարտերի ամրոց մտած Ռուսական կայսրության բանակը (2.000, 6 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (700) մոտեցան Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ առաջխաղացած ու ճամբարած Ղաջարների շահության բանակին (20.000):

I փուլ – Հոկտեմբերի 19-ի լուսաբացին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով, մատնեց փախուստի:

II փուլ – Հոկտեմբերի 20-ին Ռուսական կայսրության բանակը հարձակում գործեց Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ դիմադրությունը շարունակել փորձող և ամուր դիրքեր գրաված թշնամու բանակի վրա և վերջնական պարտության մատնեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր, թշնամին՝ 9.000 սպանված և վիրավոր, 500 գերի, 11 հրանոթ, 35 զամբուրակ:

6427. 1812 դեկտեմբերի 31 - 1813 հունվարի 1 – Լենքորանի ճ-մ (Փայտակարան, Աթի-Բագավան գավառի հարավ-արևելք, Կասպից ծովի ափին): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ղաջարների շահության բանակին (15.000), որից հետո առանց մարտերի զբաղեցրին քաղաքը: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ 4.000 զինվոր:⁶⁴²⁷ 1813 թ-ի հոկտեմբերի 12-ին կնքվեց Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Պարսկական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Աղվանքը, Արցախը, Ուտիքը, ինչպես նաև Ումիդ-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթի Բագավան, Առոս, Հանի, Ռոտի-Բաղա, Հրաբոտ-Պերոժ (Փայտակարան), Աղահեջք, Հաբանդ, Բաղք, Կովսական, Արևիք, Ձորք, Ծղուկ (Սյունիք), Վարաժնունիք, Նիգ (Արարատ), Ձորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծորոփոր, Կանգարք, Թռեղք (Գուգարք) գավառները և Շիրակ գավառի արևելքը (Արարատ) ընկան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ:

6428. 1815 ամառ – Գեյղառանի ճ-մ⁶⁴²⁸

Քրդերը (մոտ 60), ցանկանալով օգտվել այն հանգամանքից, որ գյուղացիները գյուղատնտեսական աշխատանքներ իրականացնելու համար բարձրացել են սարերը, թալանի նպատակով մտան գյուղ, սակայն ստացվեց այնպես, որ Սասունի իշխան Սերգոյի փոքր որդին և իր ընկերները (5) դեռևս գտնվում էին գյուղում:

I փուլ – Հայ ռազմիկները աննկատ մոտեցան թշնամուն և կրակ բացեցին: Քրդերը, կորցնելով 5 զինվոր, դիմեցին փախուստի:

II փուլ – Հայ ռազմիկները կրակի տակ առան գյուղից փախչող և բաց դաշտում հայտնված քրդերին ու սպանեցին ևս 45 հոգու:

Քրդերը կորցրին 50 զինվոր:

6429. 1815 ամառ – Շատաղը (Տուրուբերան, Տարոն գավառի հարավ) Սերգո Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հարձակման անցած Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 500) գրավեց քրդերից (մոտ 100): Հայերը մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:⁶⁴²⁹

6430. 1817 - 1864 – Կովկասյան լեռնաշղթայում մղվող Կովկասյան պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր մոտ 1.000): Բազում մարտերում իրենց քաջությամբ, խիզախությամբ և զորավարական տաղանդով աչքի ընկան գնդապետներ Հովհաննես Լազարյանը¹ և Արշակ Տեր-Ղուկասյանը², որոնք մասնակցեցին Գուլիքի գրավման ու իմամ Շամիլի գերման ռազմագործողությանը, գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանը, գեներալ-մայոր Հակոբ Ախադյանը, գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Դենիբեկովը, 1844 թվականին Հյուսիսային Կովկասում գործող Ռուսական կայսրության բանակի հրամանատար, գնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանը, գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը, գնդապետ Բեհբուլ Ծելկովսկյանը, կապիտան-լեյտենանտ Լազար Սերեբյակովը, Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկը, Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը և այլք:⁶⁴³⁰

¹ Գնդապետ Հովհաննես Լազարյանը այս պատերազմի ընթացքում Կովկասում հսկայական ռազմական և, լեռնեցիների կողմից հատկապես գնահատվող, մարդկային հեղինակություն էր վայելում: Կայսրության բանակի հայազգի այս սպայի հեղինակությունն այնքան բարձր էր, որ, այն բանից հետո, երբ 1859 թվականի օգոստոսի 25-ին Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց Գուլիքը, օղակելով մյուրիդների իր վերջին հարյուրյակի հետ աները դիմադրության պատրաստվող լեգենդար իմամ Շամիլին (1834-1859), վերջինս ոչ միայն ցանկություն հայտնեց բանակցել միայն և միայն Լազարյանի հետ, այլև հանձնվեց բացառապես շնորհիվ Հովհաննեսի կողմից տրված երաշխիքների: Ըստ ռուսական բանակի մարտական գեղցցագրերի՝ միայնակ և առանց որևէ գեների Գուլիք մտած Լազարյանի ու Շամիլի միջև տեղի ունեցած բանակցության ընթացքում լինում է մի պահ, երբ մյուրիդները բորբոքվում են և սպառնալից կերպով վերցնում են գեները, սակայն Հովհաննեսը ոչ միայն չի կորցնում իրեն, այլև իր բամբ ձայնով այնպես է գոռում մյուրիդների վրա, որ վերջիններս միանգամից խաղաղվում են: Պետք է ասել նաև, որ Շամիլը հետագայում որևէ կերպ չզոջաց հայազգի սպայի կողմից տրված երաշխիքների համար, քանի որ ինչպես հանձնվելուց անմիջապես հետո, այնպես էլ պատվավոր գերության ողջ ընթացքում Կովկասյան լեռնականների երբեմնի հզոր առաջնորդը պահվում էր միանգամայն պատվելի դրության մեջ:

² Գնդապետ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, ինչպես և գնդապետ Հովհաննես Լազարյանը, այս պատերազմի ընթացքում լեռնեցիների մոտ վայելում էր հսկայական ռազմական և մարդկային հեղինակություն: Լեռնեցիները հատկապես բարձր էին գնահատում հայազգի սպայի մարդկային բարձր հատկանիշները և քաջությունը:

**Թուրք-Պարսկական X պատերազմ
(1818-1822)**

6431. 1818 գարուն – Վասպուրականի արևելյան մասը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁴³¹
6432. 1818 ամառ – Վասպուրականի կենտրոնական ու արևմտյան մասը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց և նահանջեց:⁶⁴³²
6433. 1818 հունիսի 12 - հուլիսի կեսեր – Սեբաստիայի ճ-մ⁶⁴³³

Քաղաքապետի գործողությունների արդյունքում քաղաքում ստեղծվեց լարված դրություն և բանը ի վերջո հասավ նրան, որ քաղաքի աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 700) պաշարեցին քաղաքային դատավորի տունը, որին, սակայն, քաղաքապետը իր ռազմիկների (100) հետ միասին կարողացավ հանել տնից, ինչից հետո իշխանության ներկայացուցիչները պատասխարկեցին քաղաքապետարանում:

I փուլ – Յունիսի 12-ին քաղաքի աշխարհագրորդ պաշարեց քաղաքապետարանը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Միաժամանակ քաղաքապետը, որպես համալրում ստացավ մեկ ջոկատ (100):

II փուլ – Յունիսի վերջին թշնամու բանակի կազմում գործող բաշիբոզուկները փորձեցին թալանել Բոզնիկ վանքը: Չգալով վտանգը՝ վանականները պահապաններ վարձեցին (50): Բաշիբոզուկները գիշերային անակնկալ հարձակում գործեցին վանքի վրա և փախուստի մատնեցին վանքի պահապաններին, սակայն պատահականորեն մոտակայքով անցնող երկու հայ հեծյալներ հարձակվեցին թշնամու ռազմիկների վրա և հալածեցին նրանց վանքից: Բաշիբոզուկներ կորցրին 36 զինվոր:

III փուլ – Յուլիսի 3-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (300) փորձեց մուտք գործել քաղաք և օգնության հասնել քաղաքապետին, սակայն քաղաքի աշխարհագրորդ, հիմքեր ունենալով կարծելու, որ այս բանակի իրական նպատակը թալանն է, թույլ չտվեց վերջինիս մուտք գործել քաղաք:

IV փուլ – Յուլիսի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ անակնկալ հարձակման և փախցրեց ոչխարի հոտը: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, քաղաքի աշխարհագրորդ հասավ վերջինիս, հաղթեց և հետ խլեց ավարը:

V փուլ – Յուլիսի կեսերին քաղաքին մոտեցավ Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (9.000, 56 հրանոթ) և վերջ տվեց ընդհարումներին՝ ծանր հարկահանության ու բռնությունների եկթարկելով քաղաքի բնակչությանը:

Չայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

6434. 1819 գարուն – Չեյխուն գետի ճ-մ (Չեյթունի մոտ): Վարարած գետը որպես ամուր պաշտպանական դիրք օգտագործող Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) շրջապատեց և հաղթեց Չափան-օղլի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացող բանակի առաջապահին (500): Չայերը կորցրին մոտ 2 զինվոր, թշնամին՝ 25 սպանված, 475 գերի: Շուտով կնքվեց հաշտություն և վերականգնվեց նախկին վիճակը:⁶⁴³⁴
6435. 1821 սեպտեմբերի սկիզբ - դեկտեմբերի կես – Վասպուրականը, Տուրուբերանը և Տարոնը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Յուլսեփ Գելդենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Ջրաբերդցին) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶⁴³⁵
6436. 1821 սեպտեմբերի կես – Բայազետ ամրոցի ճ-մ: Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Յուլսեփ Գելդենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Ջրաբերդցին¹) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում քրդեր), որից հետո առանց մարտերի մտան ամրոց: Չայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:⁶⁴³⁶

¹ Չայտնի Է նաև որպես «Չոհրաբ խան»:

6437. 1821 նոյեմբերի սկիզբ – Բաղնիքի և Առնիքի Ղաջարների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁴³⁷
6438. 1821 նոյեմբերի վերջ – Սուլշ Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) պաշարեցին քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500) ու քրդերից (մոտ 100), սակայն մարտերի ժամանակ պաշտպանվողներին հաջողվեց գերել թշնամու բանակի երկու խաների, որոնց ազատության փոխարեն էլ Ղաջարների շահության բանակը նահանջեց: Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 700 զինվոր:⁶⁴³⁸
6439. 1822 գարուն – Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Բագավանի մոտ): Հայկական աշխարհագրը (մոտ 500, 1 հրանոթ), պաշտպանելով վանքում հավաքված շրջակայքի բնակչությանը, 13 օրվա ընթացքում հետ մղեց վանքը պաշարած Ղաջարների շահության բանակին (4.000)՝ ի վերջո ստիպելով վերջինիս նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶⁴³⁹
6440. 1822 գարուն – Արմուրյի և Բաշ գյուղերը (Բայազետի մոտ) Երևանից արշաված Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) չգրավեցին տեղի Հայկական աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 5, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր:⁶⁴⁴⁰
6441. 1822 գարուն – Կարսի ճ-մ: Ղաջարների շահության բանակը (12.000, որից 4.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) շրջապատեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.000), որը, 6 օր դիմադրելուց հետո սպառնելով զինամթերքը, հանձնվեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ 1.000 զինվոր:⁶⁴⁴¹
6442. 1822 գարուն – Թուրակ-Կալայի ճ-մ (Էրզրումի մոտ): Երևան-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով արշաված Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Հովսեփ Գելտենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Ջրաբերդցին) մեկժամյա պաշտպանական մարտում փախուստի մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (50.000), որից հետո անցան հակահարձակման ու գրավեցին վերջինիս ճամբարը: Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:⁶⁴⁴² Նույն տարում էլ կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական X պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:
6443. 1823 – Սուլի շրջակայքը քրդերը (մոտ 1.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:⁶⁴⁴³
6444. 1826 – Սղերդի ճ-մ (Աղձնիք, Սերխեթ գավառ): Տեր-Պողոսի և Միրզա աղայի գլխավորած Սղերդի իշխանության բանակը (10.000, այդ թվում եզդիներ) հաղթեց հավատափոխություն իրականացնելու նպատակով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000, այդ թվում քրդեր), ընդ որում Տեր-Պողոսը մարտի ընթացքում սպանեց թշնամու բանակի հրամանատարին: Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ 200, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁴⁴⁴
6445. 1826 հունիսի 14 - հունիսի 30 – Էրզրումի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանությունում սկիզբ առած ենիջերիների ոչնչացման գործընթացի շրջանակներում Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեց ենիջերիներին (մոտ 3.000), որից հետո ոչնչացրեց նրանց մնացորդներին: Հաղթողները կորցրին մոտ 4.000, պարտվողները՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁴⁴⁵

Ռուս-Պարսկական II պատերազմ (1826-1828)

6446. 1826 հուլիսի 11 – Խուղափերիկի կամրջի ճ-մ: Աբբաս-Միրզայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Ռուսական կայսրության տարածք ներխուժել պատրաստվող Ղաջարների շահության բանակի (60.000) առաջապահը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակվեց կազակական պարեկի (15) վրա և հաղթեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 5, պարտվողները՝ 10 զինվոր:⁶⁴⁴⁶

6447. 1826 հուլիսի 16 – Ապարանի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 3.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁴⁴⁷
6448. 1826 հուլիսի 18 - 19 – Շուշու ճ-մ: Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) հետապնդեց փոխգնդապետ Նազիմկայի գլխավորությամբ Գորհսիզ մարտերով նահանջող Ռուսական կայսրության բանակին (1.020) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15), որից հետո, օգտվելով այն հանգամանքից, որ փոխգնդապետ Նազիմկան մերժեց առաջանալ տեղի հայերի առաջարկած երթուղով, ի վերջո շրջապատեց ու համառ մարտից հետո ծանր պարտության մատնեց վերջինիս: Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁴⁴⁸
6449. 1826 հուլիսի 25 - սեպտեմբերի 5 – Շուշու պաշտպանությունը⁶⁴⁴⁹

«Ռեուտի առաջին իսկ հրամաններից մեկով Շուշուց վտարվեցին երիտասարդ թաթարները, որոնք ոչ միայն ավելորդ, այլև վտանգավոր բերաններ էին»

Վ. Պոտտո

«Բերդը պաշտպանող հայերի վերաբերյալ պարտքս եմ համարում հայտնել, որ նրանց ծառայությունն արժանի է ամենայն ուշադրության, որովհետև նրանք անխտիր գործում էին գերազանց քաջությամբ, դիմացան բազմաթիվ գրոհների և, պատճառելով խոշոր կորուստներ, հետ մղեցին թշնամուն: Ընդ որում՝ նրանք արհամարհում էին պարենի պակասը և քնավ չէին էլ մտածում բերդը հանձնելու մասին, թեև վրա էր հասել կատարյալ սովը»

Շուշու կայազորի պետ, գնդապետ
Ռեուտի մարտական գեկուցագրից

Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (60.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (3.200, 7 հրանոթ¹) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (1.500²): Յուլիսի 27-ին և 28-ին գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտը մերժեց քաղաքը հանձնելու առաջարկը, ինչին ի պատասխան հուլիսի 30-ից սկսվեց քաղաքի հրետակոծումը:

I փուլ – Օգոստոսի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը հաջող արտագրոհ իրականացրեց և, մարտերով նահանջելով դեպի քաղաք, տեղ հասցրեց որոշ բանակությամբ պարենամթերք:

II փուլ – Օգոստոսի 2-ից սեպտեմբերի 4-ը Ղաջարների շահության բանակը Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանների գլխավորած Յայկական բանակից փորձեց գրավել քաղաքի մոտ գտնվող ջրաղացները, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարվեց ելման դիրքեր, ընդ որում հայերը, պահելով ջրաղացները, ոչ միայն ապահովեցին քաղաքի պաշտպաններին պարենամթերքով, այլև բազմաթիվ գիշերային գրոհներ կազմակերպեցին թշնամու ճամբարի վրա ու զգալի կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Միաժամանակ նույն այդ ջրաղացներում ամրացած հայերը թշնամու ճամբարում գտնվող իրենց հայրենակիցների միջոցով գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտին անխափան կերպով ապահովում էին հետախուզական տեղեկություններով:

III փուլ – Օգոստոսի կեսերին Ղաջարների շահության բանակը բրիտանական սպաների ղեկավարությամբ անցավ գիշերային գրոհի, սակայն հայերի կողմից ժամանակին տեղեկացած քաղաքի կայազորը, նավթով ներծծված այրվող լաթերով անակնկալ լուսավորելով հարձակվողների շարքերը, հուժկու կրակով վերջիններիս հետ մղեց ելման դիրքեր՝ պատճառելով ծանր կորուստներ:

IV փուլ – Մեկ շաբաթ անց թշնամին կրկին անցավ գիշերային գրոհի, սակայն այս անգամ ևս հայերի կողմից ժամանակին տեղեկացված լինելու շնորհիվ քաղաքի կայազորը, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն բանակին, հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր:

V փուլ – Ղաջարների շահության բանակը, նախատեսելով գրավել քաղաքը սովի միջոցով, ուժեղացրեց վերջինիս շրջապատումը, բայց այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասավ, ընդ որում ամրության պաշտպանների ոգին բարձր պահելու նպատակով գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտը քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հայերից մեկին աննկատ իջեցրեց

¹ Ըստ ԱԴԲԱ, ֆ. ВУА, д. 4290, թ. 39-42: Ըստ Վ. Պոտտոյի, կայազորի ռուսական զինվորների թիվը կազմել է 1.700 մարտիկ:

² Ըստ Վ. Պոտտոյի տվյալների:

պարիսպներից ներքև, իսկ հետո այնպես կազմակերպեց, որ նույն այդ հայր քաղաք մտավ այլ դարպասով և հայտնեց մոտեցող օգնության մասին բարենպաստ, թեև ամբողջովին հորինված մի լուր:

Հայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, դաշնակիցը՝ 4 սպանված, 12 վիրավոր, 16 անհետ կորած, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

6450. 1826 հուլիսի կես – Հաղորդի պաշտպանությունը⁶⁴⁵⁰

Թալիշները (1.000), օգտվելով սկիզբ առած պատերազմով պայմանավորված անիշխանությունից, որոշեցին թալանել Հայկական գյուղերը: Միաժամանակ, տեղեկանալով թշնամու մոտենալու մասին, Հաղորդի Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության:

I փուլ – Թալիշները անցան հարձակման, սակայն գյուղի Հայկական աշխարհագրը հետ մղեց այն: Անհաջողության մատնված թշնամին նահանջեց և դիրքավորվեց գյուղի շրջակայքում: Այս ընթացքում գյուղի պաշտպաններին օգնության եկավ մելիք Ասլանի գլխավորած ջոկատը (100), ընդ որում մելիք Ասլանը, 80 ռազմիկներով համալրելով գյուղի պաշտպանների շարքերը, միաժամանակ Վարդանի գլխավորությամբ նաև 20 ռազմիկ անցկացրեց թշնամու թիկունք:

II փուլ – Հայկական աշխարհագրը ուժեղ աղաղակով հարձակվեց դիրքավորված թշնամու վրա, որի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Վարդանի ջոկատը և թիկունքից անակնկալ հարված հասցրեց թշնամուն: Թալիշները մատնվեցին խուճապի և դիմեցին փախուստի:

Հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Վարդանը, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

6451. 1826 հուլիսի կես – Տումիի պաշտպանությունը (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառի հյուսիս-արևմուտք)⁶⁴⁵¹

Թալիշները (600) մոտեցան գյուղին, որի Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության:

I փուլ – Թշնամու ռազմիկները դիրքավորվեցին գյուղի շրջակայքում և սկսեցին գնդակոծել այն: Հայ ռազմիկները պատասխան կրակ բացեցին: Այս ընթացքում գյուղի պաշտպաններին օգնության եկավ Ռուստամ Խաչատուրյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 100):

II փուլ – Ռուստամի հրամանով հրաձգությունը շարունակելու միջոցով թշնամուն մոլորեցնելու նպատակով որոշ քանակությամբ ռազմիկներ մնացին գյուղում, իսկ Հայկական աշխարհագրի հիմնական ուժերը անցան թշնամու թիկունք և անակնկալ հարձակումով պարտության ու փախուստի մատնեցին թալիշներին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 ռազմիկ:

6452. 1826 հուլիսի 25 – Գանձակը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին) քաղաքի թաթարների աջակցությամբ գրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 200, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁴⁵²

6453. 1826 հուլիսի վերջ - օգոստոս – Գուգարքում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում Մարտիրոս Վեֆիլյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անկանոն մարտերով հետ շարտեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած ու շրջակայքն ասպատակող բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁴⁵³

6454. 1826 օգոստոսի սկիզբ – Ագատանը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (1.000) բազմաթիվ անհաջող գրոհներից հետո ի վերջո մեծ դժվարությամբ գրավեցին Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 60) և գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 600): Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 60, դաշնակիցը՝

- մոտ 600 զինվոր: Պարտվողներից հայերը կորցրին 600 զինվոր, 515 խաղաղ բնակիչ, դաշնակիցը՝ մոտ 60 զինվոր:⁶⁴⁵⁴
6455. 1826 օգոստոսի սկիզբ - Խաղունը (Արարատ, Ախուրյանի ձախ ափին) Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 2.000) չգրավեց գյուղապետ Դելի-Ղազարի գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁶⁴⁵⁵
6456. 1826 սեպտեմբերի 3 - Շամբողի ճ-մ: Գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (2.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) թիկունքում գումակային ուժերի տեղաշարժի շնորհիվ խոշոր ուժերի առկայության տպավորություն ստեղծելու միջոցով խուճապի մատնեցին և վճռական հարձակումով ծանր պարտության մատնեցին Ղաջարների շահության բանակին (10.000, որից 8.000 հեծյալ, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ 1.500 զինվոր և ողջ հրետանին:⁶⁴⁵⁶
6457. 1826 սեպտեմբերի 13 - Գանձակի ճ-մ: Գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), 2 հայազգի հետախույզներից ժամանակին տեղեկանալով Ղաջարների շահության համալրված բանակի (35.000, որից 20.000 հեծյալ, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին) առաջխաղացման մասին, գլխովին ջախջախեցին վերջինիս: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր, թշնամին՝ 1.000 սպանված և 1.000 գերի:⁶⁴⁵⁷
6458. 1826 սեպտեմբերի 21 - Ապարանի ճ-մ: Գեներալ-մայոր Դենիս Դավիդովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (7.200, որից 300 հեծյալ) և նրա կազմում Մարտիրոս Վեքիլյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) գլխովին ջախջախեցին Ղաջարների շահության բանակին (4.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ 300, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁴⁵⁸
6459. 1826 սեպտեմբերի 24 - Ուտիքի ու Արցախի հարավը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց և, անցնելով Խուղափերիկի կամուրջը, նահանջեց:⁶⁴⁵⁹
6460. 1826 հոկտեմբերի 25 - 31 - Վարդանակերտ գավառը գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը) ասպատակեցին, որից հետո նահանջեցին ու ամրացան Խուղափերիկի կամրջի մոտակայքում:⁶⁴⁶⁰
6461. 1826 դեկտեմբերի 28 - 1827 հունվարի 16 - Վարդանակերտ գավառը և Հյուսիսային Ատրպատականը գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.500, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը) ասպատակեցին, որից հետո նահանջեցին և ամրացան Խուղափերիկի կամրջի մոտակայքում:⁶⁴⁶¹
6462. 1827 ապրիլի 23 - 27 - Էջմիածնի ճ-մ: Ապրիլի 13-ին առանց լուրջ մարտերի քաղաք մտած և Երևանյան III արշավանքը սկսած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (2.000) մանր մարտերով հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում Հովսեփ Գելոնցը և Ստեփան Ջրաբերդցին): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁴⁶²
6463. 1827 ապրիլի 30 - մայիսի 1 - Վարդանակերտ գավառի ճ-մ (Խուղափերիկի կամրջի մոտ): Գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (5.000), որից հետո նահանջեցին ու ամրացան Խուղափերիկի կամրջի մոտակայքում: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁴⁶³
6464. 1827 մայիսի 9 - Սարդարաբադի ճ-մ (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ-արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁴⁶⁴
6465. 1827 մայիսի 21 - Ղրբուկախի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարտիրոս Վեքիլյանը) շրջապատեցին Ղաջարների շահության բանակին (90) և, շնորհիվ Մարտիրոս Վեքիլյանի

ջանքերի, ստիպեցին հանձնվել: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 5 զինվոր, թշնամին՝ 90 գերի:⁶⁴⁶⁵

6466. 1827 հունիսի 24 - Գառնիի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000:⁶⁴⁶⁶
6467. 1827 հունիսի 25 - Վերդիի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800:⁶⁴⁶⁷
6468. 1827 հունիսի 26 - Նախիջևանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Նախիջևանի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:⁶⁴⁶⁸
6469. 1827 հուլիսի 5 - Զևանքուլաղ ամրոցի ճ-մ: Գեներալ-ադյուտանտ Իվան Պասկևիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (7.500, որից 3500 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (16.000 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:⁶⁴⁶⁹
6470. 1827 հուլիսի 7 - Աբբասաբադը (Վասպուրական, Ճվաշ գավառ, Արաքսի աջ ափին) գեներալ-ադյուտանտ Իվան Պասկևիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 100): Ղաջարների շահության բանակը կորցրեց 18 հրանոթ: Կնքվեց զինադադար և կողմերը պարտավորվեցին դադարեցնել ռազմական գործողությունները:⁶⁴⁷⁰
6471. 1827 օգոստոսի 17 - Օշականի ճ-մ⁶⁴⁷¹

Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (30.000, որից 21.000 հեծյալ), խախտելով կնքված զինադադարը, օգոստոսի 4-ին անցավ Արաքսի ձախ ափ և, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, երկու օրից մտավ Աշտարակ՝ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավելով Քասախ գետի ափերին: Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ թշնամու բանակը օգոստոսի 15-ին պաշարեց Էջմիածինը և հրետակոծեց այն: Տեղեկանալով ծավալվող իրադարձությունների մասին՝ օգոստոսի 16-ին գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու գլխավորությամբ Արագած լեռան հարավային լանջերին ճամբարած Ռուսական կայսրության բանակը (3.040, որից 40 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) սկսեցին շարժվել Էջմիածին ուղղությամբ՝ մտնելով Քասախի կիրճ:

I փուլ - Օգոստոսի 17-ի վաղ առավոտյան Ղաջարների շահության բանակը, օգտվելով դիրքային առավելությունից, փորձեց շրջափակել Ռուսական կայսրության բանակին կիրճում ու ոչնչացնել, սակայն վերջինս անցավ սրընթաց հարձակման և, համառ ձեռնամարտում ճեղքելով թշնամու շարքերը, շարունակեց շարժվել Էջմիածին ուղղությամբ, ընդ որում թշնամու բանակի շարքերի ճեղքմանը նպաստեցին Էջմիածնում տեղակայված գումարտակի (1.000) և Հայ հեծյալ ռազմիկների (140) թիկունքային հարվածները, ինչպես նաև բռնությամբ Ղաջարների շահության բանակ զորակոչված նորքեցի հրետանավոր Հակոբ Հարությունյանի գործողությունները: Վերջինս մարտի վճռական պահին իր անգլիական ծանր հրանոթից փոթորկալից կրակ բացեց Ղաջարների շահության բանակի թիկունքին, մեծ խուճապ առաջացրեց և նպաստեց Ռուսական կայսրության բանակի հաջողությանը, սակայն ինքը գերվեց: Ծանր խոշտանգումների ենթարկված, անդամահատված և մեռած համարվող Հակոբին նետեցին դիակների մեջ, բայց վերջինս այնուհանդերձ կենդանի մնաց և հետագայում արժանացավ կառավարական բարձր պարգևների:

II փուլ - Հետ մղելով թշնամու բանակի հարձակումները՝ Ռուսական կայսրության բանակը օրվա վերջում պատսպարվեց Էջմիածնում:

Հայերը կորցրին մոտ 30 զինվոր, դաշնակիցները՝ 1.131 սպանված և վիրավոր, 134 անհետ կորած, թշնամին՝ 3.500 զինվոր:

6472. 1827 սեպտեմբերի 19 - 21 – Սարդարաբադի ճ-մ⁶⁴⁷²

Գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 13 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (8.000):

I փուլ – Սեպտեմբերի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց հրետակոծել քաղաքը, որի արդյունքում քաղաքի պարիսպների և աշտարակների մեծ մասը լրջորեն վնասվեցին:

II փուլ – Սեպտեմբերի 20-ի երեկոյան Ղաջարների շահության բանակը փորձեց անսկսատ հեռանալ քաղաքից, բայց Ռուսական կայսրության բանակը հայտնաբերեց թշնամուն բանակին և ծանր պարտության մատնեց:

III փուլ – Սեպտեմբերի 21-ի առավոտյան Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ռազմավար:

6473. 1827 սեպտեմբերի 25 - հոկտեմբերի 1 – Երևանի գրավումը⁶⁴⁷³

«Դժոխքի փլուզվելը երևի ավելի քիչ ուրախություն կպատճառեր մեղավորներին, քան Երևանի գրավումը՝ հայերին»

Խաչատուր Աբովյան

«Գրում եմ բազմաթիվ օրհնանքներով, որպեսզի գրությունս ստանալուն պես, առանց մի րոպե իսկ հապաղելու, թողնեք ձեր տանն ու ընտանիքին վերաբերվող բոլոր կարևոր գործերը և շատ ու շատ հավաքեք հրացան ունեցող և չունեցող, հեծյալ ու հետևակ կտրիճ տղաներ և այսօր՝ սեպտեմբերի 28-ին, չորեքշաբթի օրը, մինչև արեգակի մայր մտնելը հասցնեք այստեղ: Իսկ եթե ձեզանից որևէ մեկը ծուլանա և ուշանա, այդպիսինը թող լավ իմանա, որ թեկուզ իմ աչքի լույսը լինի, չեմ ափսոս հանել ու դեն նետել»

*Ներսես Աշտարակեցու
Ուղերձը Աշտարակի, Օշականի
և շրջակայքի բնակչությանը*

Սեպտեմբերի 25-ին գեներալ-ադյուտանտ Իվան Պասկևիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (6.000, 50 տարբեր տրամաչափի հրանոթ, 50 զամբուրակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (1.300, այդ թվում Մելիք Աղամալյանցը, Պարսիկ Յուզբաշին և Ստեփան Ջրաբերդցին):

I փուլ – Սեպտեմբերի 29-ից 30-ը Իվան Պասկևիչը գործի դրեց պաշարողական ծանր հրետանին և, հուժկու հրետակոծության ենթարկելով քաղաքի ու միջնաբերդի պարիսպները, հիմնովին ավերեց դրանք:

II փուլ – Հոկտեմբերի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, որի արդյունքում թշնամու կայազորը կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 52, պարտվողներից՝ հայերը՝ 1.300 զինվոր, դաշնակիցը՝ 3.000 սպանված, 1.700 գերի, ողջ հրետանին, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ այլ ռազմամթերք: Երևանի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը:

6474. 1827 սեպտեմբերի 26 – Նախիջևանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին մինչև այդ առանց մարտերի քաղաք մտած Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶⁴⁷⁴

6475. 1827 հոկտեմբերի 10 – Թավրիզը, մինչև այդ հոկտեմբերի 3-ին առանց լուրջ մարտերի Սարակը մտած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) առանց լուրջ մարտի գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան նաև Մակու: Թշնամին կորցրեց 42 հրանոթ, 1.000 հրացան և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք:⁶⁴⁷⁵

6476. 1828 հունվարի 7 - 10 – Ահառը, Մեզգինը ու Արդեբիլը (Հյուսիսային Ատրպատական) գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի

- ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը) գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁴⁷⁶
6477. 1828 հունվարի 12 - 17 - Յերր, Սայմաստր և Ուրմիան գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը) գրավեցին Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 5.000): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 40, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:⁶⁴⁷⁷
6478. 1828 հունվարի վերջ - Միսևե առանց մարտերի մտան գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը), որից հետո պատրաստվեցին շարժվել Թեհրանի ուղղությամբ:⁶⁴⁷⁸ Ստեղծված ճգնաժամային պայմաններում, երբ ուղղակի սպառնալիք էր կախվել պետության մայրաքաղաքի վրա, իսկ երկրում գլուխ էին բարձրացրել կենտրոնախույս ուժերը, պաշտոնական Թեհրանը հաշտություն խնդրեց: Նույն տարվա փետրվարի 10-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Պարսկական II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Աղվանքը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Ուրմիա-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթշի Բագավան, Առու, Յանի, Ռոտի-Բաղա, Յրաբոտ-Պերոժ (Փայտակարան), Գողթն, Նախիջևան (Վասպուրական), Վարաժնունիք, Նիզ, Արագածոտն, Մազազ, Ոստան Յայոց, Ոստան Դվնա, Ուրծաձոր, Արած, (Արարատ), Ջորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծոբոփոր, Կանգարք, Թեղք (Գուգարք) գավառները և Շիրակ գավառի արևելքը ու Մասյացոտն գավառի հիմնական մասը (Արարատ) ընկան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ:

Ռուս-Թուրքական IX պատերազմ (1828-1829)

6479. 1828 ապրիլի 14 - 1829 սեպտեմբերի 2 - Բայկանյան ճակատում Ռուս-Թուրքական IX պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում գեներալ-մայոր Դմիտրի Ախշարունովը և գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանը, որի գլխավորած հեծյալ դիվիզիան ջախջախեց թշնամուն Շումլա ամրոցի ճ-մ-ում և գրավեց Խակչայ ու Գիրսով ամրոցները, և որը, սակայն, շուտով ծանր հիվանդացավ ու հենց Շումլայում էլ վախճանվեց, Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկը, ինչպես նաև կապիտան-լեյտենանտ Լազար Սերեբյակովը):⁶⁴⁷⁹
6480. 1828 հունիսի 19 - 23 - Կարսը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (4.000, որից 1.200 հեծյալ) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (11.000, 151 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 2.000 սպանված, 1.361 գերի, 151 հրանոթ:⁶⁴⁸⁰
6481. 1828 հունիսի 20 - Կարսի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100 հեծյալ) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000 հեծյալ): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁴⁸¹
6482. 1828 հունիսի 21 - Ալոռին քրդերը (400) չգրավեցին Յայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:⁶⁴⁸²
6483. 1828 հուլիսի սկիզբ - Կորդը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում քրդեր) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁶⁴⁸³
6484. 1828 հուլիսի 23 - 24 - Ախալքալաքը Ռուսական կայսրության բանակը (9.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (80) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, 14 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 8, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր, թշնամին՝ 600 սպանված, 300 գերի, 14 հրանոթ:⁶⁴⁸⁴
6485. 1828 հուլիսի վերջ - Մաստարան (Արագածոտն գավառի հյուսիս-արևմուտք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում քրդեր) չգրավեց Ռուսական կայսրության

- բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:⁶⁴⁸⁵
6486. 1828 օգոստոսի 7 - Կարսի գյուղերից մեկը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50): Հայերը կորցրին 1 վիրավոր, թշնամին՝ 10 սպանված:⁶⁴⁸⁶
6487. 1828 օգոստոսի 9 - Ախալցխայի ճ-մ: Ղնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ 7.000 զինվոր:⁶⁴⁸⁷
6488. 1828 օգոստոսի կես - Կարսի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում կազակներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (70) հաղթեցին գերված հայեր տեղափոխող Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.000) ու ազատեցին գերիներին: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:⁶⁴⁸⁸
6489. 1828 օգոստոսի 15 - 16 - Ախալցխա Ղնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁴⁸⁹
6490. 1828 օգոստոսի 22 - Արդահանը և Արդվինը Ղնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:⁶⁴⁹⁰
6491. 1828 օգոստոսի 27 - 28 - Քալաթեն ամրոցի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (1.600) և նրա կազմում Մելիք Մարտիրոսի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (400) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.800), որից հետո հաջորդ օրը առանց մարտի մտան ամրոց: Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:⁶⁴⁹¹
6492. 1828 սեպտեմբերի 8 - Հիանդին (Արարատ, Ծաղկոտն գավառի հյուսիս-արևելք) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.200) և նրա կազմում Մելիք Մարտիրոսի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 350) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶⁴⁹²
6493. 1828 սեպտեմբերի 12 - Ալաշկերտը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում Մելիք Մարտիրոսի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:⁶⁴⁹³
6494. 1828 աշուն - Տարոնը դասակիք բրդերը (մոտ 2.000) ասպատակեցին:⁶⁴⁹⁴
6495. 1829 հունվար - Կոկխոսի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Իշխան Յաղոբյանը սպանեց հակառակորդի դրոշակակիրին: Հայերը կորցրին մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:⁶⁴⁹⁵
6496. 1829 փետրվարի 17 - մարտի 4 - Ախալցխայի ճ-մ⁶⁴⁹⁶

Անակնկալ հարձակման անցած Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) պաշարեց քաղաքը Ղնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ - Փետրվարի 17-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման և հաջորդ օրը համառ մարտերով գրավեց քաղաքը: Ռուսական կայսրության բանակը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ - Փետրվարի 20-ից մարտի 3-ը թշնամին մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով չպրտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ - Մարտի 4-ին գեներալ-մայոր Իվան Բուրցովի գլխավորած Մինգրեյան հետևակային գունդը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և արտագրոհ իրականացրած քաղաքի կայազորի օգնությամբ ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

6497. 1829 մարտի 2 – Բորժնի կիրճի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (10.500, այդ թվում 100 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:⁶⁴⁹⁷
6498. 1829 հունիսի 1 – Բաղնիցի ճ-մ: Պարեն ձեռք բերելու նպատակով Բայազետ ամրոց-Մանազկետո-Մուշ երթուղով արշաված և Մուշից վերադարձող Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո վերադարձան Բայազետ: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:⁶⁴⁹⁸
6499. 1829 հունիսի 17 – Վանանդի ճ-մ: Արցախի կամավորական հեծյալ ջոկատը (մոտ 400) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր, ինչպես նաև 2 դրոշ:⁶⁴⁹⁹

6500. 1829 հունիսի 19 - 24 – Բայազետ ամրոցի պաշտպանությունը⁶⁵⁰⁰

«Նույնիսկ հայ կանայք էին մարտնչում որպես հերոսուհիներ»

«Հայերը կռվում էին այնպես, ինչպես միայն կարելի էր ցանկանալ»

Վ. Պոտտո

Բայազետի կայազորի հրամանատարի Մարտական գեկուցագրից

Վանի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) պաշարեց ամրոցը գեներալ-մայորներ Վասիլի Պոպովի և Ֆյոդոր Պանյուտինի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (2.800) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (2.000):

I փուլ – Հունիսի 20-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման և համառ մարտերով գրավեց բաղաբը: Ռուսական կայսրության բանակը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ – Հունիսի 21-ին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակվեց թալանով զբաղված թշնամուն բանակի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, դուրս մղեց բաղաբից:

III փուլ – Հունիսի 22-ից 30-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք մանր հարձակումներ գործեց բաղաբի ուղղությամբ, սակայն, չհասնելով որևէ արդյունքի, ի վերջո հետ քաշվեց ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

6501. 1829 հունիսի 19 - 20 – Բազրևանդի ճ-մ (= Սողոմյունի ճ-մ) Ռուսական կայսրության բանակը (18.000, 70 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (70.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 4.000 սպանված և վիրավոր, 2.000 գերի:⁶⁵⁰¹
6502. 1829 հունիսի 24 – Հասան-Ղայա ամրոցը (= Դրունք ամրոց) (Արարատ, Բասեն գավառի հյուսիս-արևմուտք, Երզրումից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁵⁰²
6503. 1829 հունիսի 27 – Էրզրումը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000):⁶⁵⁰³
6504. 1829 հունիսի 29 - 30 – Սուրբ Կարապետ վանքը և նրա շրջակայքը դասալիք բրդերը (700) ասպատակեցին:⁶⁵⁰⁴
6505. 1829 հուլիս – Մատնավանքը (Սուրբ Կարապետ վանքի մոտ) դասալիք բրդերը (մոտ 500), պարիսպը պայթեցնելու միջոցով համառ մարտերից հետո գրավեցին տեղի աշխարհագրից (մոտ 50), որից հետո ասպատակեցին շրջակայքը: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:⁶⁵⁰⁵

6506. 1829 օգոստոս - Սուշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց ապստամբած և բաղաբը գրաված քրդերից (մոտ 1.000 զինվոր), ինչպես նաև բաղաբի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁵⁰⁶
6507. 1829 հուլիսի 7 - Բաբեռոյը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գնդապետ Հովհաննես Անդրանիկյանը) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), որից հետո մտան Օլթի և Ղերջան: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:⁶⁵⁰⁷ Չարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի հուլիսի 9-ին մտավ Խնուս, օգոստոսի 8-ին՝ Գյումուշխանե (Փոքր Հայք, Տրապիզոն գավառ), օգոստոսի 10-ին՝ Երզնկա, իսկ սեպտեմբերի 5-ին՝ Սուշ: Նույն տարվա սեպտեմբերի 14-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-թուրքական IX պատերազմը ավարտվեց: Ի մեծ հիասթափություն պատերազմում ռուսական կողմին ամեն կերպ օգնած հայերի՝ ազատագրված գրեթե բոլոր տարածքները, հիմնականում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների ճնշման արդյունքում, վերադարձվեցին Օսմանյան սուլթանությանը: Ռուսական կայսրությանը միացվեցին միայն Ջավախք և Գողերծական գավառները: Միաժամանակ Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի նահանգներից բազմահազար հայեր տեղափոխվեցին Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի նահանգներ: Այս մարդկանց մեջ էին նաև Երզրումից հեռացած հորս հորական պապի պապը, ինչպես նաև Նրա և Եղբայրների ընտանիքի անդամները:
6508. 1832 հուլիսի 29 - Մայիս կիրճի ճ-մ: Իբրահիմի գլխավորած Եգիպտոսի փաշայության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ 1.900 սպանված, 15.000 գերի: Արդյունքում մինչև 1840 թ-ը Կիլիկիան ընկավ Եգիպտոսի փաշայության տիրապետության տակ:
6509. 1832 օգոստոս - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Սուլեյման փաշայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին 5, թշնամին՝ 309 զինվոր:⁶⁵⁰⁸
6510. 1832 գարուն - Հերաթի խանության տարածքը, ձգտելով տեղերում սահմանափակել Բրիտանական կայսրության ակտիվությունը, Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում Արագիստանի սպասալար Շատուր Մաինյանը, շահության հրետանու հրամանատար Հովսեփ Գելոենցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, Աղաջան խան Կապանցին, հրանոթաձիգներ Մովսեսը և Հովսեփը) ասպատակեց և նահանջեց: Հայերը աչքի ընկան հատկապես դժվարամատույց Ռոուզ-Տախի գրոհի ժամանակ:
6511. 1833 գարուն - Աղձնիքը, Փոքր Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը և Բագրևանդը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:
6512. 1834 ամառ - Ռևանդուզի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) հաղթեց քրդերին (մոտ 15.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 10.000 զինվոր:
6513. 1835 աշուն - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (60), ցանկանալով ազատել Մարաշ կանչված և գերված իշխան Մարտիրոս Սուրենյանին, անակնկալ հարձակումով գերեց Եգիպտոսի փաշայության առաջխաղացած բանակի հրամանատարությանը (9) ու ազատ արձակեց գերվածներին միայն այն բանից հետո, երբ ազատ արձակվեց Սուրենյանց իշխանը:⁶⁵⁰⁹
6514. 1836 օգոստոս - Կիլիկիայի արևելյան, արևմտյան և կենտրոնական մասը Եգիպտոսի փաշայության բանակը (մոտ 60.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 10.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 100 զինվոր:
6515. 1836 օգոստոս - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) և Խոզանօղլուները (մոտ 2.000) հետ մղեցին Եգիպտոսի Մուհամմեդ-Ալի փաշայի որդի Իբրահիմի գլխավորությամբ առաջխաղացած Եգիպտոսի փաշայության բանակին (մոտ

- 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:⁶⁵¹⁰ Արդյունքում փոխադարձ զիջումներից հետո կնքվեց հաշտություն:
6516. 1836 ամառ - Խաղթերոյի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց քրդերին (մոտ 7.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 4.000 զինվոր:
6517. 1836 ամառ - Ալաջա-դադի ճ-մ (Անտիտավրոսյան լեռներ, Պլասթաի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը (800) հաղթեց քրդերին (1.500): Հաղթողները կորցրին 800, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր:
6518. Մոտ 1837 - Ղեհի ճ-մ (Կորճայթ, Կորդուբ գավառի հյուսիս-արևմուտք): Իշխան Խաչատուրի գլխավորած Սղերդի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) 7 օրվա ընթացքում հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 6.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:¹
6519. 1837 նոյեմբերի 11 - 1838 օգոստոսի 28 - Հերաթը Մուհամմեդ շահի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (36.000, այդ թվում Արագիստանի սպասալար Ծատուր Մահիյանը, շահության հրետանու հրամանատար Հովսեփ Գելոենցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, հրանոթաձիգներ Մովսեսը և Հովսեփը) չգրավեց Հերաթի խանության բանակից (3.000): Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6520. 1839 հունիսի 24 - Սծքիսի ճ-մ: Եգիպտոսի փաշայության բանակը (50.000) գլխովին ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (70.000, այդ թվում քրդեր և թուրքմեններ): Հաղթողները կորցրին 3.000 զինվոր, պարտվողները՝ 4.000 սպանված և 12.000 գերի:
6521. 1840 - Աղջապաղ բերդի ճ-մ (Չեյթունի մոտ, Աղջապաղ լեռան լանջերին): Չեյթունի իշխանության բանակը (500) հաղթեց հայերից թալանած ավարով բերդում ամրացած քրդերին (300) և մտավ բերդ: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 250 զինվոր, այդ թվում մեծաթիվ գերիներ, որոնք բաց թողնվեցին միայն մեծ փրկագնով:⁶⁵¹¹
6522. 1841 - Աբխազիայում բռնկված ապստամբության ճնշմանը Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցեցին գնդապետ Մովսես Արղությանի գլխավորած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդի երկու հարյուրակներ (200, որից մոտ 50 հայ):
6523. 1842 - Ղանդի ճ-մ (Չեյթունի մոտ): Չեյթունի իշխանության բանակը (500) և Թեճերլիները (մոտ 500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 3.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Աստվածատուր Յաղուբյանը սպանեց հակառակորդի դրոշակակիրին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:⁶⁵¹²
6524. 1842 - Կորճայթը և Վասպուրականի հարավը քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին:
6525. 1843 - Կորճայթը և Վասպուրականի հարավը քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին՝ Աղբակ գավառում կոտորելով 10.000 ասորիների:
6526. 1844 - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁵¹³
6527. 1846 - Սասունը քրդերը (մոտ 500) ասպատակեցին և նահանջեցին:
6528. 1847 գարուն - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (3.620) շրջապատեց և անակնկալ հարվածով ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 6.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:⁶⁵¹⁴
6529. 1847 ամառ - Աթոյուլի ճ-մ (Չեյթունի մոտ): Չեյթունի իշխանության բանակը (1.520) հուժկու հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության կողմում հանդես եկող առնաուտների ալբանական գնդին (2.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ 1.976 զինվոր:⁶⁵¹⁵
6530. 1847 հուլիսի 3 - Ջազիրայի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին քրդերին (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:
6531. 1847 օգոստոս - Վանը քրդերը (մոտ 8.000) և Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

¹ Տես՝ Դևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

6532. 1847 սեպտեմբեր – Խոշաք բերորը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց քրդերից (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 1.000, պարտվողները՝ մոտ 400 զինվոր:
6533. 1847 սեպտեմբեր – Խիզանը, Մուկը, ինչպես նաև Կարկառ և Իսպիր ամրոցները (վերջինը՝ Կարկառի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց քրդերից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 7.000, պարտվողները՝ մոտ 2.500 զինվոր:
6534. 1847 հոկտեմբեր – Վանը քրդերը (մոտ 5.000) չգրավեցին քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:
6535. 1848 հունվար – Խնուսը և Մուշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց քրդերից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:
6536. 1848 մարտի 15 - 1849 օգոստոսի 13 – Ավստրիական կայսրության տարածքում Հունգարական հեղափոխությանը ապստամբների շարքերում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում հեղափոխական բանակի գնդապետ Վիլմոշ Լազարը, որը, գլխավորելով IX հեծելազորային գումարտակը, մասնակցեց Սենյի, Տիմիշվարի, Կարանսթեշի ու Օրշովայի ճ-մ-երին, քաջաբար և հմտորեն ղեկավարեց Լուզոնի պաշտպանությունը ու հանձնվեց միայն հեղափոխական ողջ բանակի անձնատուր լինելուց հետո, ինչպես նաև հեղափոխական բանակի գեներալներ Էրնե Կիշը և Յանոշ Ցեցը, որոնք գերվեցին ու գնդակահարվեցին), իսկ Ռուսական կայսրության բանակի կազմում էլ մարտական գործողություններին մասնակցեց գնդապետ Դավիթ Բեիբուլայի գլխավորած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գունդը (մոտ 500, որից մոտ 100 հայ):
6537. 1848 փետրվար - 1849 գարուն – Բաղեշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց քրդերից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:
6538. 1852 ամառ – Հերաթի խանության տարածքը, ձգտելով տեղերում սահմանափակել Բրիտանական կայսրության ակտիվությունը, Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում Արագիստանի սպասալար Ծատուր Մախյանը, շահության հրետանու հրամանատար Հովսեփ Գելոնցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, հրանոթածիզներ Մովսեսը և Հովսեփը) ասպատակեց և նահանջեց:

Ղրիմի պատերազմ
(Ռուս-Թուրքական X պատերազմ)
(1853-1856)

6539. 1853 հոկտեմբերի 4 - 1856 մարտի 18 – Բալկանյան և Ղրիմի ճակատներում ընթացող Ղրիմի պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում փոխծովակալ Լազար Սերեբյակովը, նրա որդի, կապիտան-լեյտենանտ Մարկոս Սերեբյակովը, որը զոհվեց Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ, գնդապետ Ադամ Աթաբեկովը, որը մասնակցեց Սևաստոպոլի պաշտպանությանը):
6540. 1853 նոյեմբերի 2 – Բալանդուրի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Գյումրուց մոտ 15 կմ հարավ-արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը (7.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (500, այդ թվում գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը) հետախուզության ժամանակ ընդհարվեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (40.000) հետ, որի արդյունքում երկու կողմերն էլ նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 800, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6541. 1853 նոյեմբերի սկիզբ – Իզդիդը (= Ցուակետը) (Արարատ, Մասյացոտն գավառի հյուսիս-արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (10.000) չգրավեց Հայկական բանակից (1.500): Հայերը մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:
6542. 1853 նոյեմբերի սկիզբ – Սարդարաբադը, Թալինը և Էջմիածինը Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) չգրավեց Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

6543. 1853 նոյեմբերի 13 - 14 – Ախալցխայի ճ-մ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (18.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Յովհաննես Անդրանիկյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (7.200, որից 200 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (600, որից 300 հեծյալ, այդ թվում Կարապետ Բագրատունին և Յակոբ Սուրենյանցը):

I փուլ – Նոյեմբերի 13-ին թշնամու բանակն անցավ հարձակման, բայց ողջ օրը տևած համառ մարտից հետո ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Նոյեմբերի 14-ի օրվա առաջին կեսին թշնամու բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով կրկին հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության բանակին օգնության եկած ուժերը (7.000) անցան հակագրոհի և, Սուխիս գյուղի մոտակայքում հուժկու հարվածով փախուստի մատնելով թշնամու բանակի կենտրոնն ու աջ թևը, շրջապատեցին և գլխովին ջախջախեցին թշնամու բանակի ձախ թևը:

Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ 2.000, թշնամին՝ մոտ 14.000 զինվոր, 11 հրանոթ:

6544. 1853 նոյեմբերի 19 – Բաշադեթարի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Կարսից մոտ 42 կմ հյուսիս-արևելք)

Գնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000, 32 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (1.100, այդ թվում շտաբ-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանցը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (36.000, 46 հրանոթ):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը սրընթաց գրոհով ջախջախեց թշնամու բանակի աջ թևը, որի արդյունքում թշնամու ողջ բանակը դիմեց փախուստի:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ 1.000, թշնամին՝ 7.000 զինվոր, 24 հրանոթ:

6545. 1854 գարուն – Երևանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (600): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

6546. 1854 հունիսի սկիզբ – Սաֆանկերդին (Ախուրյանի ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) չգրավեց Յայկական բանակից (մոտ 100) և կազակներից (մոտ 20): Յայերը կորցրին 4, դաշնակիցը՝ 5 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 15 զինվոր:

6547. 1854 հունիսի սկիզբ – Ղազարապատը (= Խարուն) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500 հեծյալ) չգրավեց Յայկական բանակից (մոտ 70): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:

6548. 1854 հունիսի 4 – Ճորոխի ճ-մ: Գնդապետ Յովհաննես Անդրանիկյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000, 10 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (34.000, 15 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ 1.500, թշնամին՝ 4.000 զինվոր, 15 հրանոթ:

6549. 1854 հունիսի 5 – Բայանդուրը Օսմանյան սուլթանության բանակը (2.000) 10 ժամ տևած գիշերային մարտում չգրավեց Յայկական բանակից (600, այդ թվում շտաբ-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանցը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) ու կազակներից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:

6550. 1854 հունիսի 14 – Սուլդան (Ախալքալաքի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (800) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 50) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20), որոնք, ժամանակի ստանալով օգնություն, հետապնդեցին թշնամու բանակին և հետ իլեցին թալանված ավարը: Յայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

6551. 1854 հունիսի 19 – Ախալցխա Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 70): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6552. 1854 հունիսի 13 – Բայանդուր Օսմանյան սուլթանության բանակը (3.000) չգրավեց գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (100 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (100, այդ թվում Փիրոյանը, Արղությանը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը): Յայերը կորցրին 8, դաշնակիցը՝ 1, թշնամին՝ 20 զինվոր:
6553. 1854 հունիսի 16 – Տրոհգլոն (Ախալքալաքի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 800) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20): Յայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6554. 1854 հունիսի 17 – Չուգ կիոնի ճ-մ (Արարատ, Յավնունիք գավառ, Արաքս գետի ձախ ափին)

Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) մոտեցավ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (3.500, այդ թվում, Գրիգոր Մանուկյանը, Ավետիք Նավասարդյանը և Թարխանյանը):

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն համառ մարտից հետո ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության բանակը անցան հակազդրոհի և փախուստի մատնեցին թշնամու բանակին:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը առանց մարտերի մտավ Բայազետ ամրոց: Յայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

6555. 1854 հունիսի 24 – Ջուրուկ-Դարայի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Կարսից 37 կմ արևելք)

«Բեհբուդը երևի ուզում է զարմացնել ինձ իր հաղթանակներով, բայց ես կզարմացնեմ նրան՝ իմ պարզակներով»

Նիկոլայ I

Գնդապետ Բարսեղ Բեհբուդյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (20.000, 72 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում շտաբ-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) մոտեցան լայն ճակատով պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (60.000, 64 հրանոթ): Ամրացնելով սեփական բանակի աջ թևը և նախատեսելով այս թևում հիմնականում պաշտպանողական մարտ վարել՝ հայազգի գնդապետը հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց թշնամու աջ թևի դեմ:

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական հարձակման և հուժկու հարվածով ջախջախեց թշնամու բանակի աջ թևը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հզոր հարված հասցրեց թշնամու բանակի կենտրոնին և, պարտության մատնելով վերջինիս, հարկադրեց դիմել փախուստի:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց և գլխովին ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ձախ թևը:

IV փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ 3.054 սպանված և վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 10.000 սպանված և վիրավոր, 2.000 գերի, 10.000 դասալիք, 15 հրանոթ, 26 դրոշ և մեծ քանակությամբ զինամթերք: Արդյունքում Կովկասյան ճակատում գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը, դադարելով իրենից որևէ կազմակերպված ուժ ներկայացնել, անկարող դարձավ այդուհետ որևէ ակտիվ ռազմական գործողություն իրականացնել:

6556. 1854 դեկտեմբեր – Կործալը ու Վասպուրականի հարավը Եզդանշիրի գլխավորած քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին և նահանջեցին:
6557. 1855 փետրվար – Կործալը ու Վասպուրականի հարավը Եզդանշիրի գլխավորած քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին՝ զցելով իրենց տիրապետության տակ: Շուտով, սակայն, Եզդանշիրը խաբեությանը գերվեց, որից հետո վերականգնվեց նախկին վիճակը:
6558. 1855 գարուն – Չեյթունի ճ-մ: Ամուր դիրքեր գրաված Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց առաջխաղացած Թեմերիկներին (մոտ 2.000), որոնք պարտավորվեցին այդուհետ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել հայերի հետ: Թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր:⁶⁵¹⁶
6559. 1855 մայիսի 15 - նոյեմբերի 16 – Կարսի գրավումը
- Գնդապետ Բարսեղ Բեհբուջյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000, այդ թվում գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (33.000):
- I փուլ – Մայիսի 15-ից մինչև օգոստոսի վերջ Ռուսական կայսրության բանակը մարտեր մղեց քաղաքի շրջակայքում՝ կտրելով վերջինիս կապը արտաքին աշխարհի հետ:
- II փուլ – Օգոստոսի 7-ին Օսմանյան սուլթանության դաշտային բանակը (մոտ 3.000) փորձեց անակնկալ հարձակում գործել քաղաքը պաշարողների վրա, սակայն այդ հարձակումը հետ մղվեց, ընդ որում, նահանջի ընթացքում թշնամու բանակն ընկավ հետապնդողների, ինչպես նաև թշնամու թիկունքն անցած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդի համակցված հարվածների տակ և վերջնական պարտություն կրեց: Թշնամին կորցրեց 800 սպանված, 400 գերի:
- III փուլ – Սեպտեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն բռնկված համառ մարտում քրիստոնյա ռազմիկները, չնայած դրսևորած բացառիկ խիզախությանը և մեծ համառությանը, այնուհանդերձ հետ մղվեցին ելման դիրքեր՝ կորցնելով 6.500 զինվոր:
- IV փուլ – Նոյեմբերի 16-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական գրոհի և ի վերջո ստիպեց թշնամու բանակին դադարեցնել դիմադրությունը:
- Յայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ 7.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում գերիները:
6560. 1855 հունիսի 23 – Ախալքալաքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) չգրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), ինչպես նաև օգնության հասած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդից (մոտ 200, որից մոտ 100 հայ): Թշնամին կորցրեց մոտ 70 զինվոր:
6561. 1855 հուլիսի 20 – Արդահանը Ռուսական կայսրության բանակը (3.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 400) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 8, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
6562. 1855 սեպտեմբերի 18 – Ախալգիսայի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (35) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող աջարներին (80): Թշնամին կորցրեց մոտ 5 գերի: 1856 թ-ի մարտի 18-ին կնքվեց Փարիզի հաշտության պայմանագիրը և Ղրիմի ու Ռուս-Թուրքական X պատերազմը վերջացավ: Արդյունքում, չնայած Կովկասյան ճակատում ձեռք բերված փայլուն հաջողություններին, այս սահմանում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, քանի որ Ղրիմ-Քալկանյան ճակատում Ռուսական կայսրության բանակը լուրջ անհաջողության մատնվեց և Ռուսական կայսրությունն արդյունքում իրեն պարտված ճանաչեց:
6563. 1856 – Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց Մարաշից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶⁵¹⁷
6564. 1857 մայիսի 10 - 1859 ապրիլ – Հնդկաստանում բռնկված Հնդկաստանի ժողովրդական ապստամբությունը ապստամբների բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ

- ռազմիկները (ընդհանուր մոտ 1.000, այդ թվում առանձին ջոկատների հրամանատարներ Զակոբ Պետրոսյանը և Զովհաննես Մկրտիչը):
6565. 1859 - Քոչ-Դադի ճ-մ (Չեյթունի մոտ): Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց առաջխաղացած խոզանօղյուներին և չերթեզներին (մոտ 2.000): Զայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:⁶⁵¹⁸
6566. 1860 հունիսի 8 - Ջեթմուկի ճ-մ (Չեյթունի մոտ, Ջեյիուն գետի ափին): Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց խուրշիդ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (12.000): Զայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:⁶⁵¹⁹
6567. 1861 ապրիլի 12 - 1865 հունիսի 23 - Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների տարածքում մղվող Քաղաքացիական պատերազմին հյուսիսցիների բանակի շարքերում իր մասնակցությունը բերեց գնդապետ Խաչատուր Կարապետյանը:
6568. 1862 փետրվար - Վանում քաղաքի հայ բնակչությունը մանր ընդհարումներ ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ոստիկանության հետ:
6569. 1862 ամառ - Սասունի ճ-մ: Դարբիններ Ավդոյի և Մելոյի գլխավորած Զայկական բանակը (40) հետ մղեց հայ կնոջ ոսկե օղերը պոկող քրդին սպանած Մելոյից վրեժ լուծելու նպատակով արշաված քրդերին (1.000): Զայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ 8 սպանված, 20 վիրավոր:⁶⁵²⁰
6570. 1862 հունիս - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 4.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Զայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:

6571. 1862 հուլիսի 28 - Չաքո-Դերե-Քեֆի ճ-մ (Կիլիկիա, Ուլսիա գավառ, Ջեյիուն գետի ափին)

Մարաշի կառավարիչ Ազիզ փաշան, նպատակ ունենալով վերջնականապես հնազանդեցնել Չեյթունի իշխանությանը, իրեն հանձնված Օսմանյան սուլթանության բանակով (52.000, որից 40.000 բաշիբոզուկներ, 3 հրանոթ) արշավանք սկսեց քաղաքի ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Չեյթունի իշխանները համընդհանուր զորահավաք իրականացրին և զինեցին զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդկանց (5.000): Միաժամանակ, նպատակ ունենալով կասեցնել թշնամու բանակի առաջխաղացումը, Չեյթունի իշխանները միավորեցին մշտապես զենքի տակ գտնվող իրենց ուժերը և ուղարկեցին թշնամու շարժման ուղղությամբ: Իր հերթին թշնամու բանակի առաջապահի (մոտ 1.200 հեծյալ, 1.000 բաշիբոզուկ) ուղղությամբ ուղարկվեց առաջապահ մի ջոկատ (500):

I փուլ - Չեյթունի իշխանության առաջապահ ջոկատը մանր մարտերի մեջ մտավ թշնամու բանակի առաջապահի (մոտ 1.200 հեծյալ, 1.000 բաշիբոզուկ դեմ:

II փուլ - Չեյթունի իշխանության առաջապահ ջոկատը դուրս եկավ թշնամու բանակի առաջապահի թիկունք և անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

Զայերը կորցրին 72, թշնամին՝ 200 զինվոր:

6572. 1862 հուլիսի 30 - Ավագ Կետիկ կիրճի ճ-մ (Ջեյիուն գետի ափին): Չեյթունի իշխանության բանակը (500) դարանը զցեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (5.000 զինվոր, 3.000 բաշիբոզուկ) և գիշերային հարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեց: Զայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 6.500 սպանված և վիրավոր, 15 գերի:

6573. 1862 օգոստոսի 2 - Չեյթունի ճ-մ

Ուժերը կենտրոնացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000, 3 հրանոթ) օգոստոսի 1-ին մոտեցավ քաղաքին և պաշարեց այն Չեյթունի իշխանության բանակից (4.500): Զայկական բանակի աջ թևը կազմող Ավագկայայի ճակատում ընդդեմ 12 բեկերի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության կանոնավոր բանակի իշխան Յաղուբյանի գլխավորությամբ դիրքեր գրավեցին 1.500 ռազմիկներ: Կենտրոնում՝ Չեյթունի նախադուռը հանդիսացող Սուրբ Աստվածածին վանքում և Նրա շրջակայքում, Սուրենյաց ու Շավրոյան իշխանների գլխավորությամբ ամրացան ևս 1.500 ռազմիկներ: Զայկական բանակի ձախ

թւում՝ Ճեմարանի և քաղաքի միջև գտնվող կիրճի բարձունքներում, Ենիտուլյան իշխանի գլխավորությամբ դարան մտան վերջին 1.500 ռազմիկները, ընդ որում այս թւում 500 ռազմիկներ բացահայտ կերպով դիրքավորվեցին դարանակալ ջոկատի առջևում ու խնդիր ստացան համառ դիմադրություն ցույց տալուց հետո դիմել կեղծ փախուստի և թշնամուն քաշել դարանը:

I փուլ – Օգոստոսի 2-ի վաղ առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց հրետակոծել Հայկական բանակի դիրքերը՝ որոշակի կորուստներ պատճառելով հայերին: Այս պայմաններում Մարկոս Թասճյանը, կամավոր ընտրելով մահապարտի ուղին, աննկատ անցավ թշնամու թիկունք և, ոչնչացնելով հրետանային մարտկոցի ողջ անձնակազմին ու փաստորեն չեզոքացնելով թշնամու բանակի հրանոթները, ի վերջո շրջապատվեց թշնամու ռազմիկների կողմից ու հերոսաբար զոհվեց: 08:00-ի մոտակայքում թշնամու կանոնավոր բանակը տեղափոխվեց կենտրոն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակի աջ թևի հիմնական ուժերը ևս տեղափոխվեցին կենտրոն և ուժեղացրեցին Հայկական բանակի կենտրոնի պաշտպանությունը:

II փուլ – 08:30-ի մոտակայքում թշնամու բանակը կենտրոնում անցավ գրոհի: Բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը այդպես էլ չկարողացավ դուրս մղել հայերին զբաղեցրած դիրքերից, ընդ որում հայկական կողմից մարտին մասնակցում էին նաև կանայք: Ի վերջո, ժամը 11:30-ի մոտակայքում թշնամու բանակը, կորցնելով կանոնավոր բանակի 300 զինվոր, նահանջեց ելման դիրքեր: Այս իրադարձությունների հետ միաժամանակ Բերկո-Կայեի և Աղղառի կողմից քաղաք թափանցեց թշնամու մի ջոկատ (1.000), սակայն այդ մասին ժամանակին տեղեկացած Հայկական բանակը շրջապատեց և լիովին ոչնչացրեց վերջինիս:

III փուլ – Կեսօրին Օսմանյան սուլթանության բանակը ողջ ճակատով կրկին անցավ հարձակման: Համառ մարտը վերսկսվեց և շարունակվեց մի քանի ժամ:

IV փուլ – 16:00-ի մոտակայքում Հայկական բանակի ձախ թևի առաջապահ ջոկատը և կենտրոնը, իբր չդիմանալով թշնամու բանակի հարվածներին, դիմեցին կեղծ փախուստի ու պատսպարվեցին կիրճի խորքում նախապես պատրաստված դիրքերում: Թշնամու բանակի ռազմիկները, ոգևորված ձեռք բերված կեղծ հաջողությունից, սկսեցին հետապնդել վերջիններս, կորցրին մարտակարգը և խառնիխուռն կերպով մտան կիրճ:

V փուլ – 16:30-ի մոտակայքում, որպես պայմանական նշան, հնչեցին Սուրբ Աստվածածին վանքի զանգերը: Գրեթե միանգամից էլ դարանում տեղավորված Հայկական բանակի ռազմիկները թշնամու վրա գլորեցին նախապես պատրաստված խոշոր քարեր, որից հետո սկսեցին ուժգին գնդակոծել վերջինիս: Թշնամու բանակը ծանր կորուստներ կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Օսմանյան սուլթանության միայն կանոնավոր բանակը կորցրեց 756 զինվոր, ինչպես նաև 9 բեկեր: Հայերը կորցրին 77 զինվոր: Այս ընթացքում քաղաքի արևելյան կողմից հարձակման անցավ նաև թշնամու հեծյալ մի ջոկատ, որին, սակայն, Հայ ռազմիկները խուճապի մատնեցին թուրքերի փախուստի մասին ճիշտորեն և, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտեցին:

VI փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց փախչող թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին 5 զինվոր, թշնամին՝ 2.000 զինվոր:

6574. 1862 աշուն – Բաղեշի բախտը քրդերը (մոտ 100) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունից (մոտ 20)՝ ազատելով բոլոր բանտարկյալներին:
6575. 1863 – Տարոնը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:
6576. 1865 – Հաճը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (200) գրավեցին Խոզանօղլուներից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Խոզանօղլուները բնաջնջվեցին:
6577. 1868 սեպտեմբերի 19 – Սուրբ Հովհաննու վանք և նրա շրջակայքը (Տարոն) քրդերը (մոտ 2.000) ասպատակեցին:

6578. 1870 հուլիսի 19 - 1871 մայիսի 10 - Եվրոպայում ընթացող Ֆրանս-Պրուսական պատերազմին Ֆրանսիական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Չեյթունից տարագրված Հայ ռազմիկները (մոտ 300):⁶⁵²¹
6579. 1875 - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց և վտարեց բաղաբում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6580. 1877 գարուն - Շենկի ճ-մ (Ադանիք, Սասուն գավառ): Հայկական աշխարհագորը (մոտ 20) փախուստի մատնեց գյուղը թալանել փորձող քրդերին (մոտ 50): Հայերը կորցրին 4, թշնամին՝ 4 զինվոր:

Ռուս-Թուրքական XI պատերազմ (1877-1878)

6581. 1877 ապրիլի 12 - 1878 փետրվարի 19 - Քալկանյան ճակատում ընթացող Ռուս-Թուրքական XI պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում մարտերում զոհված 120-րդ Սերպուխովյան գնդի շտաբս-կապիտան Բորիս Մելիքովը, 121-րդ Պենգյան գնդի կապիտան Պողոսովը, 6-րդ Լիբիվսկյան հետևակային գնդի կապիտան Լոռիս-Մելիքովը, 3-րդ հրետանային բրիգադի կապիտան Մարկոսովը, 6-րդ հետևակային գումարտակի մայոր Լազարյանը, ինչպես նաև Ռուսական կայսրության բանակի կողմից անցած հեռագրավար Պողոս Էլմասչինյանը, հեռագրավար Երանոս Երանոսյանը, որը ոչ միայն տեղեկացրեց Վառնայի բնակչությանը նախատեսվող ջարդի մասին, այլև ինքն էլ մասնակցեց բաղաբի ինքնապաշտպանությանը, հեռագրավար Հովհաննես Սովաջինյանը, որը փոխեց Պեգերջիկը ավերելու, իսկ բնակչությանը սրատելու մասին Օսմանյան հրամանատարության հեռագիրը ու փրկեց բաղաբն և նրա բնակչությանը, թշնամու բանակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերած բուլղարահայ հետախույզ Կարապետ Ոսիսյանը ու որպես Ստամբուլում ֆրանսիական թերթերից մեկի թղթակից ծառայած Ամանուն հետախույզը, որը Ռուսական գործող բանակի շտաբի պետին Սան-Ստեֆանոյի հաշտության կնքման հենց նախօրեին տեղեկացրեց Վառնայի և Շումլինի ամրոցների հանձնման մասին, Հոռոմիսահայ գնդապետ Միքայել Չեքեզը, որը անձամբ գերեց Սուլեյման փաշային Պլանայի ճ-մ-ի վերջում, ինչպես նաև Ստեփան Աբգարյանը):
6582. 1877 ապրիլի 17 - Քալազետ ամրոցը գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.616, որից 4.014 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) առանց մարտի գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500):
6583. 1877 ապրիլի 28 - Կաղզվանը գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (160) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6584. 1877 ապրիլի վերջ - Պիադինը գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 9.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6585. 1877 ապրիլի վերջ - Կապան ամրոցի ճ-մ: Պապիկի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (300) հաղթեց Փոյրազ Ալիի գլխավորությամբ հարձակման անցած Բոզտողաններին (մոտ 700 հեծյալ), որոնք ճնշում էին շրջակա հայերին: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր, որոնց թվում նաև Փոյրազ Ալին:
6586. 1877 մայիսի 5 - Արդահանը գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (12.352, որից 3.156 հեծյալ, 52 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (8.100, 95 հրանոթ): Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 31 սպանված, 400 վիրավոր, թշնամին՝ 1.184 սպանված, 1.100 վիրավոր, 75 գերի, ինչպես նաև ողջ հրետանին և մեծ բանակությամբ այլ զենք ու զինամթերք:

6587. 1877 մայիսի 12 – Կարսի ճ-մ

Գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի և գեներալ-մայոր Յակոբ Ալիսագյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200, այդ թվում) մոտեցան չերքեզներից կազմված Օսմանյան սուլթանության հեծելազորին (մոտ 4.000):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հարձակվեց չերքեզների վրա և պարտության մատնեց վերջիններիս: Շուտով, սակայն, զգալով թշնամու բանակական գերակշռությունը, Ռուսական կայսրության բանակը փոխեց մարտավարությունը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը դիմեցին կեղծ նահանջի և, իր հետևից տանելով թշնամու հիմնական ուժերը, խառնեց վերջինիս մարտակարգը:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ անակնկալ հակահարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին:

Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

6588. 1877 մայիսի 17 - հունիսի վերջ – Կարսի պաշարումը

Գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի և գեներալ-մայոր Յակոբ Ալիսագյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.500 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150) պաշարեցին քաղաք Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 3.000):

I փուլ – Մայիսի 17-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը արտագրոհ իրականացրեց, սակայն Բեգի Ահմեդի մոտ ողջ գիշեր տևած համառ մարտից հետո, շնորհիվ մեծապես հայ հետախույզների հասցրած թիկունքային հարվածների, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Թշնամին կորցրեց 300 սպանված, 30 գերի և 2 հրանոթ, Ռուսական կայսրության բանակը՝ 12 սպանված, 25 վիրավոր:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջափակեցին քաղաքը, սակայն, տեխնիկապես պատրաստ չլինելով վերջինիս պաշարմանը, ի վերջո նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6589. 1877 մայիսի 20 – Սոֆին (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հինգժամյա մարտում չգրավեց գնդապետ Բեիբուբ Շելկովնիկյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6590. 1877 մայիսի 23 – Ղարա-Քիլիսան (Արարատ, Բագրևանդի արևելք, Ալաշկերտից մոտ 20 կմ հարավ-արևելք) գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6591. 1877 մայիսի 28 - 29 – Ալաշկերտը և Չերկան (վերջինը՝ Ալաշկերտի մոտ) գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (9.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000): Յայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6592. 1877 հունիսի 4 – Ղրամ-Ղաղի ճ-մ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ): Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (4.500, 32 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հրետանային հուժկու կրակից հետո անցան ճակատային գրոհի ու հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (10.000): Յայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, դաշնակիցը՝ 27 սպանված, 128 վիրավոր, թշնամին՝ 1.426 սպանված, 963 վիրավոր:

«Տեր-Ղուկասովը սեփական ռազմիկներին վերաբերվում էր այնպես, ինչպես իր զավակներին և հասարակ զինվորների կողմից վայելում էր հսկայական հարգանք»
Վ. Պարսամյան

«Եղբայրներ, Բայազետում մերոնց սովամահ են անում, մերոնք տանջվում են և մեռնում: Ես ինքս այլևս չեմ ուզում ապրել, ես ուզում եմ մեռնել: Գնանք իրար հետ մեռնելու»

Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի
կողմ Բայազետի
Կայագորին փրկելուց առաջ

Վանի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000, այդ թվում 5.000 քուրդ) պաշարեց ամրոցը Ռուսական կայսրության բանակից (2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (778):

I փուլ – Հունիսի 6-ին թշնամու բանակի մոտենալու մասին տեղեկացած ամրոցի կայագորի հրամանատարը կազակական ջոկատով (400) փորձեց հետախուզություն իրականացնել, բայց անակնկալ հարձակման ենթարկվեց թշնամու բանակի կողմից և ծանր կորուստներով ու մեծ դժվարությամբ ապաստանեց ամրոցում: Նույն օրը հարձակման ենթարկվեց նաև դեպի ամրոց շարժվող աշխարհագորային ջոկատը (110), որին ևս միայն ծանր մարտերից հետո հաջողվեց դժվարությամբ ապաստանել Բայազետում: Չարգացնելով հաջողությունը՝ նույն օրն էլ թշնամին գրավեց ամրոցի մատույցներում տարածվող գյուղը և կոտորեց տեղի հայ բնակչությանը:

II փուլ – Հունիսի 9-ին թշնամու բանակը հարձակման անցավ, սակայն Ռուսական կայսրության բանակի մի ջոկատ (128) անակնկալ հակահարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս և, կորցնելով 43 զինվոր, այնուհանդերձ հետ շարտեց թշնամուն ելման դիրքեր:

III փուլ – Հունիսի 10-ից 29-ը Վանի փաշայի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Չնայած պաշտպանական մարտերում ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, պարենի և, հատկապես ջրի խիստ պակասը անհնարին էր դարձնում հետագա դիմադրությունը: Այս պայմաններում միջնաբերդի պաշտպանությանը մասնակցող Սամսոն Տեր-Պողոսյանին հաջողվեց քրդի շորեր հագած դուրս գալ պաշարման օղակից և հունիսի 26-ին տեղեկացնել հիմնական բանակին ստեղծված իրավիճակի մասին:

IV փուլ – Հունիսի 29-ին գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորությամբ ամրոցին մոտեցած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ութժամյա համառ մարտում ծանր պարտության ու փախուստի մատնեցին Վանի փաշայի բանակին:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

6594. 1877 հունիսի 9 – Ղախարի ճ-մ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ): Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) տասժամյա մարտում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000): Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 26 սպանված և 500 վիրավոր, թշնամին՝ 2.500 զինվոր:

6595. 1877 հունիսի 13 – Չևիկի ճ-մ (Կարսի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրոհեցին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 8.000) դիրքերը, սակայն, չնայած ձեռք բերած որոշ հաջողությունների, ի վերջո նահանջեցին: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 50 զինվոր, թշնամին՝ 132 սպանված, 502 վիրավոր:

6596. 1877 հունիսի 16 – Չեղկակի ճ-մ: Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 15.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6597. 1877 հունիսի 17 – Բագրևանդի ճ-մ: Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 6.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ

ռազմիկները (մոտ 900) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 14.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6598. 1877 հունիսի 18 - Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ: Գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) տասժամյա մարտում հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 13.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6599. 1877 օգոստոսի սկիզբ - Չախմախյան բարձունքի ճ-մ (Կարսի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, դաշնակիցը՝ 20 զինվոր, թշնամին՝ 125 սպանված, 221 գերի:
6600. 1877 օգոստոսի 9 - Պիցուկայի ճ-մ: Գնդապետ Բեհբուհ Շելկովսկիյանի գլխավորությամբ օգոստոսի 7-ին Գագրա (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին) մտած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո զարգացնելով հաջողությունը, օգոստոսի 11-ին առանց մարտերի մտան Գուդաուտա (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին), իսկ նույն ամսվա 20-ին՝ Սուխումի: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6601. 1877 օգոստոսի 13 - Ղաթալի բարձունք (Կարսի մոտ) հեծյալ չերքեզները (մոտ 1.000) և թուրք հետևակայինները (մոտ 1.000), մթության մեջ նմանակելով Ռուսական կայսրության բանակին, անակնկալ գրոհով գրավեցին Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ 1.500, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6602. 1877 օգոստոսի 14 - Պինյակի ճ-մ (Կարսի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին պաշար ձեռք բերելու նպատակով գյուղ մտած Օսմանյան սուլթանության բանակին (2.500): Հայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր, թշնամին՝ 300 սպանված, 46 գերի:
6603. 1877 սեպտեմբերի 17 - նոյեմբերի 16 - Կարսի գրավումը

«Ես հարձակվում եմ անվերադարձ ու, եթե ես չվերցնեմ Կարսը գիշերը, կվերցնեմ այն ցերեկը... Կամ էլ կկռվեմ մինչև մյուս գիշեր»

Գեներալ-լեյտենանտ
Հովհաննես Լազարյան

Գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (21.805, 303 հրանոթ):

I փուլ - Սեպտեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, սակայն համառ մարտից հետո ստիպված եղավ նահանջել:

II փուլ - Սեպտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Ռուսական կայսրության բանակը գիշերային բազում մանր հարձակումներ գործեց թշնամու բանակի վրա՝ կորուստներ պատճառելով և ահաբեկելով վերջինիս:

III փուլ - Հոկտեմբերի 13-ից 20-ը թշնամու բանակը մի շարք մանր արտագրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ՝ կորցնելով 30 զինվոր:

IV փուլ - Հոկտեմբերի 24-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, և գրավեց Հաֆիզ Ֆորտը՝ լրջորեն վնասելով այն, պայթեցնելով թշնամու հրանոթները ու ոչնչացնելով հակառակորդի մեծ քանակությամբ ռազմիկների: Վերցվեցին նաև 78 գերիներ: Չնայած այս ամենին՝ Ռուսական կայսրության բանակը, կորցնելով 54 զինվոր, ի վերջո այնուհանդերձ ստիպված եղավ նահանջել:

V փուլ - Հոկտեմբերի 30-ին Հայ ռազմիկները (65) հարձակվեցին Ամիրակ (Կարսի մոտ) մտած թշնամու ջոկատի (300) վրա և հետ շարժեցին այն՝ գերելով 5 զինվորի:

VI փուլ – Նոյեմբերի 6-ին Ռուսական կայսրության բանակը Յովհաննես Լազարյանի անձնական ղեկավարությամբ անցավ վճռական գրոհի՝ շեղող հարվածից հետո հիմնական հարվածները հասցնելով հարավից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևմուտքից: Ողջ օրը տևած համառ մարտ արդյունքում թշնամու կայազորը ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 300 զինվոր, դաշնակիցը՝ 600 սպանված, 2.500 վիրավոր, թշնամին՝ 2.500 սպանված, 1.500 վիրավոր, 17.805 գերի և 303 հրանոթ:

6604. 1877 սեպտեմբերի 20 - 22 - Ղալթալիի ճ-մ: Գեներալ-լեյտենանտ Յովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ճակատային, ինչպես նաև գնդապետ Բեհբուժ Շելկովնիկյանի գլխավորած ուժերի թիկունքային համակցված հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), սակայն չկարողացան զարգացնել հաջողությունը: Հայերը կորցրին մոտ 40 զինվոր, դաշնակիցը՝ 600 սպանված, 3.500 վիրավոր, թշնամին՝ 8.500 զինվոր:

6605. 1877 հոկտեմբերի 3 - Ալաքալիի ճ-մ (Կարսի մոտ) Գեներալ-լեյտենանտ Յովհաննես Լազարյանի և գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գնդապետ Բեհբուժ Շելկովնիկյանը) թևային և ճակատային համակցված հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (25.000): Հայերը կորցրին մոտ 150 զինվոր, դաշնակիցը՝ 220 սպանված, 1.400 վիրավոր, թշնամին՝ 6.000 սպանված, 6.348 գերի, 35 հրանոթ:

6606. 1877 հոկտեմբերի 23 - Ղևճ-Բուլնի ճ-մ (Արարատ, Բասեն գավառ, Զյուփրիթոյի մոտ): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը) հեծելազորի թևային հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, դաշնակիցը՝ 200 սպանված, 800 վիրավոր, թշնամին՝ 1.327 սպանված, 9.259 գերի:

6607. 1877 նոյեմբերի կես - 1878 փետրվարի 10 - Էրզրումի գրավումը

Գեներալ-լեյտենանտ Յովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (10.000):

I փուլ – Նոյեմբերի կեսերից դեկտեմբերի կեսեր ընթացան մանր մարտեր:

II փուլ – Դեկտեմբերի 28-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի և գրավեց Ազիզե Ֆորտը՝ պայթեցնելով հրանոթները ու ոչնչացնելով հակառակորդի մեծ քանակությամբ ռազմիկների: Չնայած դրան՝ Ռուսական կայսրության բանակը ի վերջո ստիպված եղան նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 30 զինվոր, դաշնակիցը՝ 100 սպանված, 600 վիրավոր, թշնամին՝ 700 սպանված՝ 559 գերի:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը և փետրվարի 10-ին ի վերջո ստիպեց թշնամու բանակին հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:

6608. 1877 դեկտեմբեր - Իլիջալի ճ-մ (= Եղեգի ամրոցի ճ-մ, (= Էլեգիալի ճ-մ): Ռուսական կայսրության բանակը (1.200 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) փախուստի մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.500 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 120, թշնամին՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր, 101 գերի: 1878 թ-ի փետրվարի 19-ին կնքվեց Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Թուրքական XI պատերազմը ավարտվեց: Նույն տարվա հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը, սակայն, Բեռլինում տեղի ունեցած կոնգրեսում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեղքով այս պայմանագիրը և նրա հայանապատ դրույթները վերանայվեցին: Արդյունքում Հայաստանի ազատագրված տարածքները կրկին վերադարձվեցին Օսմանյան սուլթանությանը, իսկ Հայաստանի տարածքից էլ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ

վերջնականապես հայտնվեցին Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Որմիզ-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթշի Բագավան, Առուս, Հանի, Ռոտի-Բաղա, Հրաքոտ-Պերոժ (Փայտակարան), Գողթն, Նախիջևան (Վասպուրական), Վարաժնունիք, Նիգ, Արագածոտն, Մազազ, Ոստան Հայոց, Ոստան Դվնա, Ուրծածոր, Արած, Շիրակ, Վանանդ, Հավնունիք, Արշարունիք, Գաբեղյանք, Մասյացոտն (Արարատ), Ձորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծորոփոր, Կանգարք, Թռեղք (Գուգարք), Ճակք, Բերդացփոր ու Պարտիզացփոր գավառները:

6609. 1877 դեկտեմբեր - Խիզանը, Սուկունքը և Ճգիորը դասալիք բրդերը (մոտ 2.000) ասպատակեցին:
6610. 1877 դեկտեմբեր - Հունանը և Սուկունքը (Սասուն) դասալիք բրդերը (մոտ 2.000) չգրավեցին Տեր-Հարությունի գլխավորած Հայկական աշխարհագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6611. 1877 դեկտեմբեր - Ղզը, Արագը, Բերդուրը, Ջրնուն և Յրոնքը (Սասուն) դասալիք բրդերը (ընդհանուր 8.000) չգրավեցին Հայկական աշխարհագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6612. 1878 հունվար - Մարաշի ճ-մ: Հաջի-Մամբրեի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (30) անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց անսկառ առաջխաղացած և անակնկալ հարձակվել փորձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (500): Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

6613. 1878 գարուն - Անդոկ լեռան ճ-մ

Սասունի իշխանության տարածք ներխուժած բրդերը (30.000) մոտեցան Սերգո Մամիկոնյանի և Նրա որդի Գորգեի ընդհանուր ղեկավարությամբ լեռան փեշերին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Սասունի իշխանության բանակին (2.000): Հայկական բանակի պաշտպանական բնագիծը ուներ հետևյալ տեսքը: Անդոկ լեռան հյուսիսային կողմում՝ պաշտպանական գծի աջ թևում, Սերգոյի և Գորգեի անմիջական ենթակայության ներքո պաշտպանական դիրքեր էր գրավել Սեմալ ու Շենիկ գյուղերի միացյալ բանակը: Նրանից ավելի հարավ՝ պաշտպանական բնագծի կենտրոնում, դիրքավորվել էր Տեր Զաքիկի գլխավորած Գելիգուզան և Ազրիկ գյուղերի միացյալ բանակը, իսկ վերջինիցս էլ ավելի հարավ՝ պաշտպանական բնագծի ձախ թևում, խնդիր ունենալով պաշտպանել Սասնա բերդի, Խարզանքի, Բշերիկի կիրճի և Միերի ձորի հատվածները, Միր Հակոյի գլխավորությամբ տեղաբաշխվեց Տավորիկի յոթ գյուղերի միացյալ բանակը:

I փուլ - Բրդերը անցան հարձակման՝ հիմնական հարվածը հասցնելով Հայկական բանակի ձախ թևին: Բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի ընթացքում շատ ռազմիկների հետ միասին զոհվեց նաև Սերգոն:

II փուլ - Հայկական բանակի կենտրոնը շարժվեց դեպի ձախ և, հուժկու հարված հասցնելով թշնամու բանակին, վերջինիս ծանր կորուստներով շարտեց ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Ի վիճակի չլինելով շարունակել մարտը՝ բրդերը նահանջեցին և հեռացան Սասունի իշխանության տարածքից:

6614. 1879 հունվարի սկիզբ - օգոստոսի սկիզբ - Չեյթունի ճ-մ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) մոտեցավ Չեյթունի դաշտում Պապիկի գլխավորությամբ դիրքավորված Չեյթունի իշխանության բանակին (300):

I փուլ - Հունվարի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Հայկական բանակը, կորուստներ պատճառելով թշնամուն, նահանջեց և ամրացավ Պերզնկա լեռան լանջերին: Հայերը կորցրին 5 սպանված, թշնամին՝ 60 սպանված և մեծ թվով վիրավորներ:

II փուլ - Հունվարի սկզբից մինչև օգոստոսի սկիզբ Օսմանյան սուլթանության բանակը, մղելով մանր մարտեր, շրջափակեց Պերզնկա լեռը, սակայն օգոստոսի սկզբին Հայկական բանակը անակնկալ հարձակումով գերեց թշնամու բանակի հրամանատարին, որի հետևանքով թշնամին նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6615. 1879 աշուն – Չեյթունի ճ-մ: Պապիկի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 300) շրջապատեց քաղաքի կառավարչատունը և ոչնչացրեց վերջինիս չերքեզական պահակախմբին (250), որի անդամները մինչ այդ քաղաքում աչքի էին ընկել իրենց անվայելուչ վարքագծով: Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 245 զինվոր:
6616. 1880 – Խիսանքը և Փասնքը (Սասուն) բրդերը (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6617. 1880 – Բերդ (Սասուն, Խիսանքի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, Օսմանյան սուլթանության բանակը՝ 45 սպանված, 70 վիրավոր, բրդերը՝ մոտ 200 զինվոր:
6618. 1880 – Մզգերը, Խուլքը, Խարզանը և Տալկորիկը (Սասուն) բրդերը (մոտ 2.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրներից (ընդհանուր՝ մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6619. 1884 հունիս – Արգելու լեռան ճ-մ: Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) ընդհարվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 500) հետ և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6620. 1886 օգոստոսի 23 – Բերվ խաբեությամբ մտավ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500), սակայն գյուղի Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) գերեց թշնամու բանակի հրամանատարին՝ ստիպելով թշնամու բանակին նահանջել:
6621. 1889 մայիսի 15 – Սալմաստի ճ-մ: Հայկական բանակը (մոտ 20) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6622. 1890 գարուն – Ղզը բրդերը (մոտ 1.000) չգրավեցին հայդուկ Հրայրի գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6623. 1890 սեպտեմբերի 22 – Խարավանքի ճ-մ (Կաղզվանի մոտ): Սարգիս Կուկունյանի խումբը (100) մարտի բռնվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի և բրդերի հետ (ընդհանուր՝ մոտ 500), որի արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել ու հանձնվել Ռուսական կայսրության սահմանապահներին: Հայերը կորցրին 50, թշնամին՝ 60 զինվոր:
6624. 1890 սեպտեմբերի 24 – Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ: Հայկական բանակը (մոտ 50) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100) և հետապնդեց վերջինիս մնացորդներին: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6625. 1891 – Տալկորիկ լեռան ճ-մ (Սասուն): Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 500) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի և բրդերի (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6626. 1891 – Անդովկ լեռան ճ-մ: Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 500) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի և բրդերի (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6627. 1891 – Ճովասարի ճ-մ (Սասուն) Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 500) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և բրդերին (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6628. 1892 – Խոծոծվանքը (Սասուն) Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6629. 1892 – Խնծորենը (Սասուն) Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 700) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6630. 1892 աշուն – Վարդենիսի ճ-մ (Սասուն): Բրդերը (մոտ 200) փորձեցին հարձակվել հայկական հարսանիքի վրա, բայց հետ շարտվեցին Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6631. 1893 հունիսի 13 - հունիսի վերջ – Սասունի ճ-մ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (2.000) և բրդերը (3.000) մտան Սասունի իշխանության տարածք ու մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Սասունի իշխանության բանակին (400):

I փուլ – Հունիսի 13-ին Գոլ ձորում ամրացած Տալվորիկ, Գելիգուզան, Շենիկ և Սեմալ գյուղերի միացյալ աշխարհագրորդ (150) հետ մղեց բրդերի ձեռնարկած երկու գրոհ:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, կենտրոնացնելով ուժերը, բրդերը կրկին անցան գրոհի: Վերսկսված մարտի ընթացքում Հայկական բանակը, հուժկու հարված հասցնելով թշնամու աջ թևին և սպանելով բրդերի առաջնորդին, ստիպեց թշնամու բանակին դիմել փախուստի: Հայերը կորցրին 6 զինվոր, թշնամին՝ 12 սպանված, 30 վիրավոր: Հայկական գյուղերից թալանված բարիքը հետ խլվեց:

III փուլ – Հունիսի 14-ից 16-ը ընթացան մանր մարտեր:

IV փուլ – Հունիսի 17-ի վաղ առավոտից բրդերը հարձակման անցան Գալթորի ուղղությամբ: Բռնկվեց համառ մարտ: Որոշ ժամանակ անց մարտի մեջ մտավ նաև Օսմանյան սուլթանության բանակը, որի արդյունքում Հայկական բանակը սկսեց նահանջել:

V փուլ – Պաշտպանվող հայերին օգնության հասավ Շենիկի և Գելիգուզանի միացյալ բանակը ու անակնկալ հարվածով փախուստի մատնեց թշնամու բանակին:

Հայերը կորցրին 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6632. 1893 հուլիսի 10 – Սեմալի ճ-մ: Գյուղի աշխարհագրորդ (մոտ 20) հաղթեց հայերի նախիրը փախցրած բրդերին (մոտ 20): Թշնամին կորցրեց 2 զինվոր:

6633. 1893 օգոստոս – Ղուլու-Գյուլեռազի ճ-մ (Խնուսի և Մուշի սահմանում): Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) շրջապատեց Ռուսաստանից Արաբոյի գլխավորությամբ վերադարձող Հայ ռազմիկներին (16), որոնք, կռվելով մինչև վերջ, հերոսաբար զոհվեցին: Հայերը կորցրին 17, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:

6634. Մոտ 1893 աշուն – Ղևրիկ վանքի ճ-մ (Սասուն): Նիկոլ Դումանի¹ գլխավորած Հայ ռազմիկները (17) հաղթեցին բրդերին (500 հեծյալ): Հայերը կորցրին 4, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

Հայ ժողովրդի ցեղասպանության Առաջին ակիբ (1894-1896)

6635. 1894 ապրիլ - օգոստոսի վերջ – Սասունի ճ-մ

«Մենք չենք կարող բեկի կամ սուլթանի հարկ վճարել: Ես իմ օրինավոր թագավորին կարող եմ հնազանդվել, եթե լինեմ...»

Սասնա իշխան

Օսմանյան սուլթանության բանակը (10.000, 8 հրանոթ) և բրդերը (20.000) մտան Սասունի իշխանության տարածք: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Պետո Մամիկոնյանի և Գրիգոր Մովսեսյանի գլխավորած Սասունի իշխանության բանակը (1.960) զբաղեցրեց երեք պաշտպանական գծերից կազմված ամուր դիրքեր:

I փուլ – Ապրիլին Հայկական բանակը անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Սասունայի կամուրջը վերանորոգել փորձող Օսմանյան սուլթանության ջոկատին:

II փուլ – Հաջորդ օրը թշնամին փորձեց կրկին վերանորոգել Սասունայի կամուրջը, բայց Հայկական բանակը, մի քանի ժամվա անգործությամբ բթացնելով թշնամու բանակի զգոնությունը, անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց վերջինիս: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 17 զինվոր: Մի քանի օր անց, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակը, կամրջին մոտեցնելով հրետանին ու ուժեղ հրետակոծությամբ ստիպելով Հայկական բանակին հեռանալ գրաված դիրքերից, վերսկսեց և այնուհանդերձ ավարտեց կամրջի շինարարությունը:

III փուլ – Հունիսի 14-ին բրդերը հարձակվեցին Տալվորիկի վրա, բայց Տալվորիկի աշխարհագրորդ (200), ժամանակին օգնություն ստանալով Գելիգուզանից, Սեմալից և Շենիկից, մի քանի ժամ տևած մարտում ստիպեց թշնամու բանակին նահանջել: Բրդերը կորցրին 600 զինվոր:

¹ Այս բաժնի իսկական անուն ազգանունն էր Նիկոլ Տեր-Հովհաննիսյան:

IV փուլ – Հուլիսի 27-ին քրդերը հարձակվեցին Շենկի և Անդուկի վրա, սակայն դարձյալ հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 34 զինվոր:

V փուլ – Հուլիսի 28-ից 29-ը քրդերը մի քանի հարձակումներ գործեցին Շենկի և Անդուկի վրա, բայց որևէ հաջողության չհասան:

VI փուլ – Օգոստոսի 1-ին, իրականացնելով դաժան հրետակոծություն, թշնամու բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և համառ մարտերով գրավեց Սեմալը, Շենկը, Սիմ լեռը ու Մեղեմեյանը:

VII փուլ – Օգոստոսի 2-ի առավոտյան հակահարձակման անցած Հայկական բանակը (400) յոթամյա մարտից հետո գրավեց Սեմալը: Հայերը կորցրին 34, թուրքերը՝ 359 զինվոր: Օրվա վերջում, սակայն, թշնամու բանակը ուժեղացրեց ճնշումը և ստիպեց Հայկական բանակին նահանջել Գեյիզուզան:

VIII փուլ – Օգոստոսի 3-ի առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծության ենթարկեց Տալփոռիկի և Իշխանաձորի մոտ ամրացած Հայկական բանակի դիրքերը՝ ստիպելով Հայ ռազմիկների լքել դրանք: Փորձելով օգտագործել այս հանգամանքը՝ թշնամին անցավ հարձակման, սակայն աննկատ կերպով սեփական դիրքեր վերադարձած Հայ ռազմիկները, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամու բանակին, վերջինիս հետ մղեցին ելման դիրքեր:

IX փուլ – Օգոստոսի 3-ի օրվա երկրորդ կեսին ուժերը վերադասավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը համառ մարտերով գրավեցին Ադրիկը, թեև Սպաղանքի բարձունքում վերջիններիս առաջխաղացումը այնուհանդերձ կանգնեցվեց: Միաժամանակ, կեսօրյա համառ մարտից հետո թշնամին, կորցնելով 850 սպանված և մեծ բանակությամբ վիրավորներ, մտավ Գեյիզուզան: Այս մարտում հայերը կորցրին 20 զինվոր:

X փուլ – Օգոստոսի 3-ից 4-ը Գեյիզուզանի հարակից բարձունքներում ամրացած Հայկական բանակը համառ մարտում կասեցրեց թշնամու բանակի հետագա առաջխաղացումը: Հայերը կորցրին 100, թշնամին՝ 760 զինվոր: Միաժամանակ թշնամու բանակին հաջողվեց գրավել Շատաղը, թեև Անդուկ լեռան շրջակայքում հայերին կրկին հաջողվեց կասեցնել վերջինիս առաջխաղացումը: Այնուհանդերձ օգոստոսի 4-ի դրությամբ ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Հայկական բանակի պաշտպանական բնագծի առաջին գիծը արդեն գրավված էր:

XI փուլ – Օգոստոսի 4-ից 6-ը հարձակումը վերսկսած Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը ծանր կորուստներով գրավեցին Հայկական պաշտպանական բնագծի երկրորդ գիծը:

XII փուլ – Օգոստոսի 8-ին պաշտպանական բնագծի երրորդ գծում ամրացած Հայկական բանակը 19 ժամյա համառ մարտում հետ շարտեց հարձակումը վերսկսած Օսմանյան սուլթանության բանակին և քրդերին: Հայերը կորցրին 236, թշնամին՝ 673 զինվոր:

XIII փուլ – Օգոստոսի 9-ից 12-ը տեղի ունեցան դիրքային մարտեր:

XIV փուլ – Օգոստոսի 13-ին Հայկական բանակը տասնյոթ ժամ տրած համառ մարտում հետ մղեց Գեյիզուզանի հարակից բարձունքների վրա հարձակված թշնամու բանակին: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 275 զինվոր:

XV փուլ – Օգոստոսի 15-ին զինամթերքը սպառած 148 Հայ ռազմիկների թշնամու հրամանատարությունը բանակցություններ վարելու պատրվակով խաբեությամբ դուրս հանեց ամրացված դիրքերից և շրջապատեց: Բռնկված մարտում Հայ ռազմիկները, մարտնչելով միայն դաշույններով, դիմադրեցին մինչև վերջ և ողջ կազմով զոհվեցին:

XVI փուլ – Օգոստոսի 16-ից 22-ը զինամթերքը սպառած Հայկական բանակը, օգտագործելով խոշոր քարեր, հետ մղեց Գեյիզուզանի հարակից բարձունքների ուղղությամբ ձեռնարկած թշնամու գրոհները:

XVII փուլ – Օգոստոսի 23-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը համառ մարտերով գրավեցին Գեյիզուզանի հարակից բարձունքները, ինչպես նաև Քեֆի բարձունքը՝ չինայելով ոչ միայն մինչև վերջ մարտնչող Հայ ռազմիկներին, այլև բարձունքներում ապաստանած խաղաղ բնակչությանը: Վերջինը ողջ մնացած Պետո Մամիկոնյանը, վարպետորեն մարտնչելով սրով ու դաշույնով, շրջապատվեց թշնամու ռազմիկների կողմից և, խուսափելով գերվելուց, սրահարեց ինքն իրեն:

XVIII փուլ – Օգոստոսի 24-ին Սպիտակ աղբյուրի մոտ թշնամու բանակը շրջապատեց Գրիգոր Մովսեսյանի գլխավորությամբ դիմադրությունը շարունակող Հայկական բանակի վերջին մասին, որը, տեղեկություն չունենալով ծավալված իրադարձությունների մասին, փորձում էր սննդամթերք հասցնել բարձունքներում ապաստանած բնակչությանը։ Բռնկված դաժան և խիստ անհավասար մարտում Հայ ռազմիկներն, թշնամուն դիմադրելով մինչև վերջ, ողջ կազմով զոհվեցին։ Սրով և դաշույնով մարտնչող Գրիգորը, ձեռնամարտում սպանելով թշնամու բազում ռազմիկների, ի վերջո ստացած վերքերից ուշագնաց եղավ ու գերվեց, սակայն ուշքի գալով թշնամու փաշայի վրանում, անակնկալ հարվածով խլեց թուրքերից մեկի ատրճանակը և, գոչելով կեցցե Հայաստան, մի քանի կրակոցներով սպանեց թուրք փաշային, թեև ինքն էլ ընկավ թշնամու հարվածներից։

Հայերը կորցրին 1.900, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր։ Ամենադաժան կերպով սպանվեցին նաև Սասունի 10.000 խաղաղ բնակիչներ։

6636. 1895 օգոստոս – Սոխորթի ճ-մ։ Աղբյուր Սերոբի գլխավորած Հայկական բանակը (24), գյուղի գերեզմանոցի մոտ դարանը զցելով, հաղթեց և փախուստի մատնեց գյուղը պաշարած քրդերին (600)։ Թշնամին կորցրեց 7 առաջնորդներին, մոտ 40 զինվոր, ինչպես նաև հայերից խլած ավարը։
6637. 1895 սեպտեմբեր - 1896 աշուն - Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող հազարավոր հայկական գյուղերում և քաղաքներում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված Մեծ Եղեռնի Առաջին փուլը։
6638. 1895 սեպտեմբերի 18 - Ստամբուլում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ։
6639. 1895 սեպտեմբերի 26 - Տրապիզոնում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ։
6640. 1895 սեպտեմբերի 30 - Բաբերդում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ։
6641. 1895 հոկտեմբերի 7 - Դերջանում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ։
6642. 1895 հոկտեմբերի 7 - Ղամարի գյուղը (Չեյթունի մոտ) Հայկական բանակը (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով գրավեց Եաիջ-օղլու գլխավորած ավազակախմբից (մոտ 50)։ Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր։
6643. 1895 հոկտեմբերի 8 - Տեռնզե և Քեշիշ գյուղերը (Չեյթունի մոտ) մասերի բաժանված Հայկական բանակը (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով գրավեց տեղի ավազակախմբից (ընդհանուր՝ մոտ 100)։ Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր։
6644. 1895 հոկտեմբերի 8 - Թեքրի գյուղի ոստիկանական պահակակետը (Չեյթունի մոտ) Հայկական բանակը (մոտ 20), որի ռազմիկները հանդերձավորված էին չերքեզների հագուստով, անակնկալ հարձակումով գրավեց Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունից (մոտ 10)՝ տիրելով վերջինիս զենքերին։ Թշնամին կորցրեց մոտ 4 զինվոր։
6645. 1895 հոկտեմբերի 9 - Կոկխունի ճ-մ։ Հայկական բանակը (մոտ 20) անակնկալ հարձակումով հաղթեց դեպի Մարաշ ուղևոր Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությանը (մոտ 15)՝ տիրելով 12 հրացանի։ Թշնամին կորցրեց մոտ 5 զինվոր։
6646. 1895 հոկտեմբերի 9 - Երզնկայում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ։
6647. 1895 հոկտեմբերի 10 - Չարսնջագում և Քեդիում (Ադնիք, Անգեղ տուն գավառ) տեղի ունեցան Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդեր։
6648. 1895 աշուն - Արսուր (Մուշի մոտ) քրդերը (մոտ 500) համառ մարտերից հետո չգրավեցին տեղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50)։ Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր։

Ասում են, թե Չեյթունը պաշարող փաշան ռազմական գործողությունների ավարտից հետո ստացել է Չեյթուն ծառի մի ճյուղ, որը նրան ուղարկած են լինում Չեյթունցիները: «Մեր Չեյթունը չկարողացար վերցնել, գոնե սա վերցրու»,- գրված էր ճյուղին ուղեկցող գրության մեջ...

Հայոց ավանդապատում

Չեյթունի բնակչությունը, տեղեկություններ ստանալով սկիզբ առած ջարդերի մասին, ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Չեյթունի իշխանության բանակը (6.000, որոնցից միայն 4.000 էր զինված հրազենով) համալրվեց զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդկանցով:

I փուլ – Հոկտեմբերի 12-ի առավոտյան Հայկական բանակը պաշարեց Չեյթունի օսմանյան կառավարչի պալատը, որի արդյունքում քաղաքի կառավարիչը և պալատի ռազմական հերթափոխը (80) գերվեցին:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Չեյթունի իշխանության բանակը պաշարեց քաղաքի մոտ գտնվող բարձունքում կառուցված Օսմանյան սուլթանության բանակի զորանոցը, որտեղ ապաստանած թշնամու զորամասը (496) հոկտեմբերի 18-ին դադարեցրեց դիմադրությունը և գերի հանձնվեց: Հայերը ձեռք բերեցին 600 հրացան, 120.000 փամփուշտ, 2 հրանոթ, 170 արկ, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ատրճանակներ և վառոդ: Հոկտեմբերի կեսերին, ստանալով քաղաքում ծավալված իրադարձությունների մասին լուրը, Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000 զինվոր և բաշխեզուկ) արշավանքը սկսեց Չեյթունի ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Չեյթունի իշխանները որոշեցին քաղաք տեղափոխել շրջակայքի հայ բնակչությանը:

III փուլ – Հոկտեմբերի 15-ի Բերդուս-Չայուն (Ջահան գետի ափին), անցնելով գետը և համառ մարտում կորուստներ պատճառելով Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 250), Ջալլադի և 60 ռազմիկներով վերջինիս օգնության եկած Նազարեթ Չաուշի գլխավորած Հայկական բանակը (210, որից մարտի մեջ կարողացան մատնել միայն 100 զինվոր), ի վերջո խուսափելով Բերդուսի տեղ հասած թուրքական աշխարհագորի (1.000) հարվածից, հաջողությամբ նահանջեց ու շրջակա Հայ բնակչությանը տեղափոխեց քաղաք: Ջալլադը, կասեցնելով թշնամու առաջխաղացումը և հնարավորություն տալով յուրայիններին նահանջել, զոհվեց, իսկ նրա կողքին մարտնչող Նազարեթը ևս 3 հոգի վիրավորվեցին: Թշնամին կորցրեց 33 սպանված, 12 վիրավոր:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 19-ին Չեյթունի իշխանության բանակը (150) անակնկալ հարձակումով Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 200) գրավեց Չունգուր-Հիսարը (Չեյթունի մոտ) և վերջինիս Հայ բնակչությանը տեղափոխեց Չեյթուն: Թշնամին կորցրեց 40 զինվոր:

V փուլ – Հոկտեմբերի 20-ին Հայկական բանակը մտավ Անտերունի գայմազանություն (Չեյթունի մոտ) և տեղի Հայ բնակչությանը հնարավորություն ընձեռնեց ևս տեղափոխվել Չեյթուն: Միաժամանակ առանց լուրջ մարտերի Օսմանյան սուլթանության բանակից գրավվեցին Ենիճ-Կայա գավառի թուրքական գյուղերը, ինչպես նաև Թանուր, Դեռնկեյ, Զեքան, Բիշան և Զորթեյ գյուղերը: Վերջիններիս Հայ բնակչությանը տեղափոխեց քաղաք:

VI փուլ – Նոյեմբերի 3-ին հարձակման անցած Հայկական բանակը (800), ռազմիկների մի մասին հանդերձավորելով թուրքական բանակի հագուստով, անակնկալ հարձակումով մտավ Անտերուն (Չեյթունի մոտ) և, դուրս մղելով Օսմանյան սուլթանության բանակին գյուղից, հնարավորություն ընձեռնեց վերջինիս բնակչությանը ապաստանել Չեյթունում:

VII փուլ – Նոյեմբերի 10-ին Չեյթունի իշխանության բանակը, 6 ժամյա մարտից հետո ի վերջո հարվածելով Օսմանյան սուլթանության բանակի (2.000) աջ թևին և փախուստի մատնելով վերջինիս, մտավ Կապան, որից հետո գյուղի Հայ բնակչությանը տեղափոխեց Չեյթուն: Թշնամին կորցրեց 150 զինվոր:

VIII փուլ – Դեկտեմբերի 1-ից 4-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000, որից 20.000 բաշխեզուկներ, 10 հրանոթ) Հայկական բանակից (1.500) համառ մարտերով գրավեց Ջունկը (Չեյթունի մոտ), ընդ որում Հայկական բանակը գյուղի բնակչության հետ միասին նահանջեց միայն զինամթերքի վերջանալու պատճառով:

IX փուլ – Դեկտեմբերի 2-ին Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում (Չեյթունի մոտ գտնվող Եգիտլեր գյուղում) ամրացած Հայկական բանակը (մոտ 500) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 20.000) 4 գրոհները և, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, նահանջեց:

X փուլ – Դեկտեմբերի 3-ին Սանդուխ լեռան լանջերին ամրացած Հայկական բանակը (1.500) կատաղի մարտում հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի գրոհը և, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, շարունակեց նահանջը: Թշնամին կորցրեց 1.000 զինվոր: Միաժամանակ քաղաքի ներսում գտնվող գերված թուրք զինվորները փորձեցին ապստամբել և գրավել քաղաքը, սակայն կացիներով զինված հայ կանայք հարձակվեցին նրանց վրա ու բոլորին կոտորեցին: Թշնամու հարձակումը հետ մղվեց:

XI փուլ – Դեկտեմբերի 4-ին Աթլիսի, Ուզորի, Ավագ Կետիկի, Էշեքի ու Ախտաշի շոքակայքում (Չեյթունի մոտ) մղվող մարտերում Հայկական բանակը ծանր կորուստներ պատճառեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և նահանջեց, ընդ որում հատկապես հենց այդ ժամանակ սկսված շատ ցուրտ եղանակն, ինչպես նաև ուժեղ ձնաբուքը հետագա օրերին սկսեց ծանր կորուստներ պատճառել թշնամու բանակին:

XII փուլ – Դեկտեմբերի 5-ին Էշեք-Մեդանի շոքակայքում (Չեյթունի մոտ) Հայկական բանակը հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի գրոհը և, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, նահանջեց ու վերջնականապես ամրացավ քաղաքում: Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջափակեց քաղաքը և սկսեց վերջինիս պաշարումը:

XIII փուլ – Դեկտեմբերի 6-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծությունից հետո անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը համառ մարտից հետո վերջինիս հետ մղեց ելման դիրքեր: Նույն օրը երեկոյան Էլ Նորաշխարիյանի գլխավորությամբ Հայկական մի ջոկատ անցավ թշնամու թիկունք: Արդյունքում նույն գիշեր Էլ, ծալվելով ոչխարների հոտի մեջ, սառը գեներով զինված Հայ ռազմիկները, միաժամանակյա ճակատային և թիկունքային համակցված հարված հասցնելով թշնամուն, ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Հայերը կորցրին 3՝ թշնամին՝ 400 զինվոր: Ընդհանուր առմամբ այդ օրը թշնամին կորցրեց 3.000 զինվոր:

XIV փուլ – Դեկտեմբերի 7-ին չերքեզները հարձակման անցավ Քարտաշ քաղի ուղղությամբ, բայց մատնվեցին անհաջողության: Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 26 զինվոր, այդ թվում 1 բեյի:

XV փուլ – Դեկտեմբերի 8-ից 9-ը թշնամու բանակը ևս մի քանի հարձակումներ ձեռնարկեց քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմից, սակայն որևէ հաջողության չհասավ՝ միայն կանոնավոր բանակի ուժերից կորցնելով 7.500 զինվոր:

XVI փուլ – Դեկտեմբերի 9-ի երեկոյան Հայկական մի ջոկատ (16) անցավ թշնամու թիկունք, որից հետո նույն գիշերն Էլ սառը գեներով զինված Հայ ռազմիկները, միաժամանակյա ճակատային և թիկունքային համակցված հարված հասցնելով թշնամուն, ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Այդ ընթացքում մի քանի Հայ ռազմիկներ, ծալվելով այծերի հոտի մեջ, այն բռնեցին դեպի թշնամու ճամբար և, այն բանից հետո, երբ հակառակորդի քաղցած զինվորները մոտեցան հոտին, անակնկալ հարվածով ոչնչացրին թշնամու 150 զինվորի ու հեռացան, ընդ որում հայերի հեռանալուց հետո թշնամու բանակի ռազմիկները գիշերային մթնում դեռ երկար շարունակեց կոտորել իրենք իրենց՝ ընդհանուր առմամբ կորցնելով 1.000 զինվոր:

XVII փուլ – Դեկտեմբերի 10-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքի արևելյան կողմից անցավ վճռական հարձակման: Այդ ընթացքում մի քանի երիտասարդներ, քաղաքի արվարձանում գտնվող տներից մեկի մեջ անգիջում կերպով դիմադրելով թշնամու բանակին, սակայն շրջապատվելով և սպառնալով փամփուշտները, դաշույններով զինված դուրս եկան տնից ու բռնկված անհավասար մարտում զոհվեցին:

XVIII փուլ – Դեկտեմբերի 12-ին Հայկական բանակը անակնկալ հարվածով գրավեց Ղաթ բարձունքը և պայթեցրեց թշնամու բանակի հրանոթները:

XIX փուլ – Դեկտեմբերի 14-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի և ծանր կորուստներով գրավեց քաղաքի մոտ գտնվող բարձունքում կառուցված Օսմանյան սուլթանության բանակի նախկին զորանոցը, սակայն դրանից հետո, այլևս ի վիճակի չլինելով շարունակել ռազմական գործողությունները, դադարեցրեց դրանք՝ նախատեսելով հայերին ստիպել հանձնվել սովի միջոցով:

XX փուլ – Դեկտեմբերի 19-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի, սակայն քառօրյա մարտերից հետո որևէ հաջողության չհասավ:

XXI փուլ – Դեկտեմբերի 24-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին վերսկսեց գրոհը, սակայն հաջորդ օրը ստիպված եղավ դադարեցնել այն: Նույն օրն էլ կնքվեց զինադադար:

XXII փուլ – Մինչև 1896 թ-ի փետրվարի 3-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը պաշարեց Չեյթունը, սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ: Ի վերջո, եվրոպական պետությունների միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն և վերականգնվեց նախկին վիճակը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ 25.600 զինվոր:

6650. 1895 իուլտեմբերի 13 – Բաղեշում և Գյումուշխանեում (վերջինը՝ Փոքր Հայքի հարավ) տեղի ունեցան Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդեր:
6651. 1895 իուլտեմբերի 16 – Եղեսիայում և Շապին-Գարահիսարում տեղի ունեցան Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդեր:
6652. 1895 իուլտեմբերի կես – Անի-Կենախի ճ-մ: Ռուբենի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 30) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (1.500) հարձակումը և նահանջեց: Հայերը կորցրին 3 սպանված, 1 վիրավոր, 2 գերի, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6653. 1895 իուլտեմբերի կես - դեկտեմբերի 18 – Կենեքեկը քրդերը (մոտ 3.000) համառ մարտերից հետո չգրավեցին տեղի Հայկական աշխարհագրից (610): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6654. 1895 իուլտեմբերի 18 – Էրզրումում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6655. 1895 իուլտեմբերի 23 – Մեյխունում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6656. 1895 իուլտեմբերի 26 – Խարքերում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6657. 1895 իուլտեմբերի 27 – Ակնում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6658. 1895 իուլտեմբերի վերջ – Չսբուշ գյուղի ինքնապաշտպանությունը (Հայոց Միջագետք, Եփրատի ձախ ափին): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6659. 1895 նոյեմբերի 1 – Ամիդում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6660. 1895 նոյեմբերի 1-3 – Տիգրանակերտի ինքնապաշտպանությունը Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) եռօրյա մարտում չգրավեցին քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6661. 1895 նոյեմբերի 3 – Մարգվանում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6662. 1895 նոյեմբերի 12 – Սեբաստիայում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6663. 1895 նոյեմբերի 26 - դեկտեմբերի 2 – Չաթ գյուղի ինքնապաշտպանությունը (Անդրեփրատյան Ծովք, Գավրենե գավառ, Սպիտակ լեռան լանջին): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) վեցօրյա մարտում չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 սպանված և վիրավոր, 25 գերի:
6664. 1895 նոյեմբերի 28 – Չեյլում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:
6665. 1895 դեկտեմբեր – Սուլեիայի գյուղերի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) չգրավեցին գյուղերը Հայկական աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6666. 1895 դեկտեմբերի 28 – Եղեսիայում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ:

6667. 1896 հունիսի 2 - 20 – Վանի ինքնապաշտպանությունը

Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000, որից 20.000 բաշիրոզուկ) մոտեցավ Նախրի և Փաշի փողոցներում բարիկադավորված Հայկական աշխարհագորին (1.000):

I փուլ – Հունիսի 2-ին քաղաքի այլ մասերում սկսվեցին հայերի ջարդերը: Դրանց ընթացքում Պողոս անունով մի հայ, դիրքավորվելով սեփական տան կտուրին, հետ մղեց թշնամու հարձակումը և սպանեց շատ ջարդարարների, սակայն ի վերջո ինքն էլ զոհվեց: Նույն այս ժամանակ Ղազիր փաշան 770 հայի հրավիրեց խնջույթի և, իր կողմնակիցների հետ անակնկալ հարձակվելով հյուրերի վրա, բոլորին կոտորեց, թեև մի երիտասարդ այնուհանդերձ խլեց թշնամիներից մեկի ատրճանակը և, շատերին սպանելով, ինքն էլ զոհվեց:

II փուլ – Հունիսի 3-ից 4-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց հայկական դիրքերի վրա, բայց հետ մղվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 30 զինվոր:

III փուլ – Հունիսի 5-ի առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքի հարավային կողմից անցավ վճռական հարձակման, սակայն համառ մարտից հետո հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Կեսօրին թշնամին կրկնեց հարձակումը, բայց անակնկալ հակահարձակման անցած Հայկական բանակը կրկին հետ շարտեց թշնամուն, որից հետո Ալեքսոյու դաշտում Հայ ռազմիկները (64) երեքժամյա մարտում կասեցրեցին թշնամու բանակի հետագա առաջխաղացումը: Թշնամին կորցրեց 150 զինվոր:

IV փուլ – Հունիսի 6-ին Հայկական աշխարհագորը հետ մղեց Աղվեսաձորի, Սյունյութագ և Զեյեմիրգագ թաղամասերի ուղղությամբ ձեռնարկած թշնամու բանակի գրոհները, ընդ որում մարտի ժամանակ Հայկական մի ջոկատի հաջողվեց անակնկալ հարձակվել թշնամու հրետանային մարտկոցի վրա և, ոչնչացնելով վերջինիս անձնակազմը, գրավել հրանոթները: Միաժամանակ արհեստական ջրհեղեղ ստեղծելու միջոցով կասեցվեց թշնամու առաջխաղացումը նաև Գեյանց թաղում, իսկ Ալգեստանում թշնամին չկարողացավ անցնել տապաված ծառերով լցված փողոցներով: Նույն օրն էլ Վանում հյուրընկալված զեյթունցի Հաճին Շանի թաղում սպանեց մի հայ աղջկա փախցնել փորձող թուրք մուլլայի:

V փուլ – Հունիսի 7-ին տեղի ունեցան տեղական նշանակության մարտեր:

VI փուլ – Հունիսի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը, կիրառելով ուժգին հրետակոծություն, անցավ վճռական հարձակման: Արդյունքում հինգժամյա համառ մարտից հետո Հայկական աշխարհագորը նահանջեց Պոռնկագ թաղ: Աչքի ընկավ քաջաբար մարտնչող Գևորգ Ալեքյանը, որը հերոսաբար զոհվեց:

VII փուլ – Հունիսի 9-ին Հայկական աշխարհագորը շարունակեց դիմադրությունը, բայց զինամթերքի վերջանալու պատճառով ի վերջո ստիպված եղավ բանակցություններ սկսել և ընդունել անվտանգ Ղաջարների շահության տարածք հեռանալու վերաբերյալ արված առաջարկը:

VIII փուլ – Հունիսի 10-ին Վարազա լեռան մոտ թշնամու բանակը ուխտադրժորեն շրջապատեց Հայկական աշխարհագորին (800), Ու, թեև 10 օր տևած համառ մարտի արդյունքում հայերից քչերը փրկվեցին, բայց թշնամին այնուհանդերձ ինքը ևս այդպես էլ քաղաք չմտավ:

Հայերը կորցրին մոտ 950, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

6668. 1896 օգոստոսի 14 - 15 – Օսմանյան բանկի գրավումը (Ստամբուլ)

Բաբկեն Սյունու գլխավորած 337 զինված մարտիկները (26), նպատակ ունենալով եվրոպական երկրների ուշադրությունը հրավիրել Հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծայր առած Առաջին ալիքի վրա, ծրագրեցին անակնկալ հարձակումով գրավել բանկը Օսմանյան ոստիկանությունից (մոտ 10):

I փուլ – Օգոստոսի 14-ին Հայ ռազմիկները անակնկալ ներխուժեցին բանկ և առանց լուրջ մարտի գրավեցին այն՝ պատանդ վերցնելով 150 մարդու:

II փուլ – Տասներեք ժամ տևած ընդհարումներից հետո Ռուսական կայսրության դեսպանի միջնորդությամբ Հայ ռազմիկները, որոնց զինամթերքը վերջանում էր, հեռացան Եվրոպա:

Հայերը կորցրին 4 սպանված, 5 վիրավոր, թշնամին՝ 1.500 զինվոր:

6669. 1896 օգոստոսի 15 – Սամատիայի ճ-մ (Ստամբուլ): ՀՀԴ զինված մարտիկները (մոտ 30), նպատակ ունենալով Եվրոպական երկրների ուշադրությունը հրավիրել Հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծայր առած Առաջին ալիքի վրա, տասնութ ժամ տրած մարտում ընդհարվեցին Օսմանյան սուլթանության ոստիկանական ուժերի հետ (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6670. 1896 սեպտեմբեր – Շապին-Պարահիսարի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) համառ մարտերով գրավեց քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500) և կոտորեց բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6671. 1896 հոկտեմբերի 23 – Մեյիտեի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) համառ մարտերով գրավեց քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500) և կոտորեց բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Տարվա վերջին Հայ ժողովրդի ցեղասպանության Առաջին ալիքը ավարտվեց: Արդյունքում ամենադաժան և անմարդկային ձևով սպանվեց 300.000 հայ, 100.000 հայ բռնի մահմեդականացվեց, նույնքանն էլ դարձավ գաղթական: Միաժամանակ, շնորհիվ Անդրանիկի, Գևորգ Չաուշի, Աղբյուր Սերոբի, Արմենակի, Նիկոլ Դումանի, Սեբաստացի Մուրադի, Սևբարեցի Սաթուրի ու հարյուրավոր այլ ֆիդայիների գործողությունների, ամբողջ գյուղեր և նույնիսկ գավառներ համեմատականորեն զերծ մնացին բռնություններից:
6672. 1897 գարուն – Թեղուտի ճ-մ: Աղբյուր Սերոբի գլխավորած Հայկական աշխարհագրը (մոտ 30) հաղթեց քրդերին (100): Թշնամին կորցրեց 3 սպանված:
6673. 1897 հունիսի 24 - 25 – Արսուլ լեռան ճ-մ (= «Խանասորի օպերացիա») (Վասպուրական, Անձախձոր գավառի արևելք)

Սարգիս Մեհրաբյանի¹ և Նիկոլ Դումանի գլխավորած ՀՀԴ բանակը (253, որից 30 հեծյալ) ինդիր ստացավ վրեժ լուծել հայկական ջարդերին ակտիվ կերպով մասնակցած քրդական Մազրիկ ցեղից՝ այդ ճանապարհով ահաբեկելով քրդերին ու կասեցնելով նրանց կողմից հետագայում ևս նմանատիպ վարքագծի դրսևորումը:

I փուլ – Հունիսի 24-ին Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց բուրդ ռազմիկների (մոտ 700) վրա և կորուստներ պատճառեց նրանց:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան քրդերի նոր ուժեր: Բռնկվեց և 12 ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում բուրդ ռազմիկները ոչնչացվեցին:

III փուլ – Հունիսի 25-ին մարտի վայրին սկսեցին մոտենալ քրդերի նորանոր խմբեր, որի պատճառով էլ Հայկական բանակը նահանջեց:

Հայերը կորցրին 19, թշնամին՝ 700 զինվոր:

6674. 1897 հուլիսի 25 – Արադայի դաշտի ճ-մ (Տարոն): Անդրանիկի ջոկատը (մոտ 50) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 400) հարձակումը և հաջողությամբ հեռացավ: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6675. 1898 հոկտեմբերի 20 – Բաքեն գյուղի ճ-մ: Աղբյուր Սերոբի գլխավորած Հայկական բանակը (16) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցրին 1, թշնամին՝ 70 զինվոր:
6676. 1899 գարուն – Ցրոնքի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (60) շրջապատեց Գուրգենի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկներին (16), որոնք, դիմադրելով թշնամուն մինչև վերջ, ողջ կազմով զոհվեցին: Հայերը կորցրին 8 զինվոր, թշնամին՝ 23 սպանված, 20 վիրավոր:
6677. 1899 հոկտեմբերի 26 – Խասստուրի ճ-մ (Ալաշկերտի մոտ): Խանի գլխավորած Հայկական բանակը (83) ճեղքեց իրեն շրջապատած Օսմանյան սուլթանության բանակի (1.000)

¹ Հայ-թաթարական պատերազմում և Կովկասյան ճակատում հետագայում աչքի ընկած այս ռազմիկը հայտնի է նաև որպես «Խանասորի Վարդան»:

- շարքերը և, մաս առ մաս ապահովելով սեփական նահանջը, բարձրացավ մոտակա լեռը ու պոկվեց հետապնդումից: Հայերը կորցրին 17, թշնամին՝ 350 զինվոր:
6678. 1899 նոյեմբեր – **Գեյիգուզանի ճ-մ**: Աղբյուր Սերոբի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 50), համառ մարտում հետ մղելով Օսմանյան սուլթանության բանակի և խալիլի գլխավորած քրդերի (ընդհանուր՝ մոտ 1.000, այդ թվում 500 քուրդ) հարձակումը, նահանջեց, ընդ որում Սերոբը, որին մի դավաճան մինչև մարտը ծխախոտի միջոցով թունավորվել էր, մարտի ընթացքում զգալով, որ իրեն տանելը վտանգի տակ է դնում նահանջողներին, հրամայեց իրեն դնել մի քարի վրա, որտեղից կրակելով ու ապահովելով էլ յուրայինների նահանջը, քաջարի ֆիդային զենքը ձեռքին զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6679. 1899 նոյեմբեր – **Չքաղանք գյուղի ինքնապաշտպանությունը** (Սասուն): Խալիլի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6680. 1900 հուլիսի 3 – **Չքաղանք գյուղի ինքնապաշտպանությունը**: Խալիլի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով զրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100) ու կոտորեցին բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6681. 1900 աշուն – **Մատնիկի ճ-մ** (Տարոն): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 400) ոչնչացրեց խալիլի ջոկատը (մոտ 200) և սպանեց խալիլին: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6682. 1901 նոյեմբեր – **Առաքելոց վանքի ճ-մ**: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (37), նպատակ ունենալով ուշադրություն գրավել հայերի ծանր վիճակի վրա, ամրացավ վանքում և հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (4.000) գրոհները: Հայերի պահանջների մի մասը կատարվեց, որից հետո սպիտակ սավաններով քողարկված Հայ ռազմիկները մի գիշեր անսկսատ հեռացան վանքից: Հայերը կորցրին 4, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6683. 1901 դեկտեմբեր – **Նորաշեն գյուղի ինքնապաշտպանությունը** (Սասուն): Օսմանյան սուլթանության բանակը (100) չգրավեց գյուղը Գևորգ Զաուշի գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 10): Հայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6684. 1902 – **Բերդակը** (Տարոն) Օսմանյան սուլթանության բանակը (2.000) չգրավեց Գևորգ Զաուշի գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6685. 1903 ամառ – **Բողասքանի ճ-մ** (Տարոն): Քրդերը (մոտ 50) իր տանը շրջապատեցին Նիկոլ Դումանին և այրեցին այն: Նիկոլը, սակայն, թաքնվեց նկուղում և, այն բանից հետո, երբ թշնամու ռազմիկներին թվաց, թե նա մահացել է, անակնկալ դուրս եկավ թաքստոցից և, փոթորկալից կրակ բացելով թշնամու ռազմիկների վրա ու սպանելով շատերին, հեռացավ՝ դրանից հետո քրդերի կողմից ստանալով իր հայտնի «Դուման» մականունը:
6686. 1903 ամառ – **Հունանի ճ-մ** (Տարոն): Դեպի Սասուն զենք տեղափոխող Դժոխք Հրայրի բանակը (մոտ 50) ընդհարվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 500) հետ և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ 25 զինվոր:
6687. 1903 ամառ – **Յորենաձորի ճ-մ** (Տարոն): Դժոխք Հրայրի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 20), հետ մղեց քրդերին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 4, թշնամին՝ 32 զինվոր:
6688. 1903 ամառ – **Տարոնի ճ-մ**: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.500) շրջապատեց դեպի Սասուն շարժվող Հայ ռազմիկներին (152), որոնք դիմադրեցին թշնամուն մինչև վերջ և ողջ կազմով զոհվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 140, թշնամին՝ 800 զինվոր:
6689. 1903 սեպտեմբեր – **Յարվերանի ճ-մ**: Օսմանյան սուլթանության բանակը (85, որից 55 հեծյալ) շրջապատեց Հայ ռազմիկներին (11), որոնք, դիմադրեցին թշնամուն մինչև վերջ: Հայերը կորցրին 10 սպանված և 1 գերի, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6690. 1903 սեպտեմբերի 17 – **Գումաձորի ճ-մ**: Դեպի Սասուն շարժվող ՀՀԴ ջոկատը (90) ընդհարվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 500) հետ և դժվարությամբ նահանջեց՝ ի վերջո ընդհարվելով նաև Ռուսական կայսրության սահմանապահների (մոտ 500) հետ: Հայերը կորցրին 45, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6691. 1903 սեպտեմբերի 18 - 23 – **Դեյի Բաքալի ճ-մ** (Վասպուրական): Դեպի Սասուն շարժվող Ռուբեն Խանգադյանի¹ ու Նավոուզի գլխավորած բանակը (146) ընդհարվեց Օսմանյան

¹ Այս մարդը հայտնի է նաև որպես «Նշան Կարապետյան»:

սուլթանության բանակի (մոտ 500) հետ և դժվարությամբ նահանջեց: Հայերը կորցրին 120, թշնամին՝ 800 զինվոր:

6692. 1903 հոկտեմբերի սկիզբ - Բասենի ճ-մ: Դեպի Սասուն շարժվող ՀՀԴ կազմակերպած ջոկատ (մոտ 50) ընդհարվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 200) հետ և դժվարությամբ նահանջեց: Հայերը կորցրին 13, թշնամին՝ 39 զինվոր:
6693. 1904 հունվարի 23 - Հունան գյուղը բրդերը (մոտ 100) ավերեցին, բնակչությանը կոտորեցին:
6694. 1904 հունվարի 24 - Հիդին գյուղը (Սասուն) բրդերը (մոտ 100) ավերեցին, բնակչությանը կոտորեցին:
6695. 1904 հունվարի վերջ - Գեյիգերման գյուղի ինքնապաշտպանությունը: Բրդերը (մոտ 100) գիշերը անակնկալ հարձակումով մտան գյուղ, սակայն Հայկական աշխարհագրի (մոտ 100) բացած պատասխան կրակից հետո նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:

6696. 1904 մարտ - մայիսի 14 - Սասունի ճ-մ

Ցանկանալով վերջնականապես ոչնչացնել Սասունը՝ Օսմանյան կառավարությունը որոշեց Տալվորիկ, Շենիկ և Գեյիգուզան գյուղերում զորանոցներ կառուցել, սակայն սասունցիների դիմադրության արդյունքում շինարարական աշխատանքները դադարեցվեցին: Դրա փոխարեն, սակայն, Օսմանյան կառավարությունը անսահմանափակ լիազորություններով օժտեց բրդերի՝ դրդելով նրանց ահաբեկել հայերին: Չգալով վտանգը՝ Սասունի առաջնորդները սկսեցին պատրաստվել դիմադրության՝ կուտակելով զենք և զինամթերք ու ստեղծելով մարտական խմբեր: Բացի այդ Սասուն հասավ նաև Թորգոմի¹ խումբը (23 հեծյալ, այդ թվում Արշակ Գավաֆյանը, Սեպուհ Արշակը, Դուրբախը և Սեբաստացի Մուրադը): 1904 թ-ի մարտին Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) և բրդերը (5.000) արշավանք սկսեցին Սասունի ուղղությամբ, որտեղ Անդրանիկի, Գևորգ Չաուշի և Դժոխք Հրայրի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Հայկական բանակը (1.200) ձեռնամուխ եղավ համառ պաշտպանության:

I փուլ - Մարտին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը հարձակվեցին Խիսանքի վրա, սակայն նրանց հարձակումը հետ մղվեց:

II փուլ - Ապրիլի 2-ին թշնամին հարձակում ձեռնարկեց Խուլքի ուղղությամբ, բայց այս անգամ ևս Հայկական բանակը թշնամուն հետ շարտեց ելման դիրքեր:

III փուլ - Ապրիլի 11-ին Հայկական բանակը հետ մղեց Շենիկի և Սեմալի վրա հարձակված Օսմանյան սուլթանության բանակին ու բրդերին:

IV փուլ - Ապրիլի 12-ին թշնամին հարձակվեց Մեղկերի (Սասուն) վրա, սակայն համառ մարտից հետո որևէ հաջողության չհասավ:

V փուլ - Ապրիլի 13-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը հարձակում գործեցին Ալիսանքի ու Սեմալի վրա, բայց Հայկական բանակը հետ մղեց այդ հարձակումը: Թշնամին կորցրեց 120 զինվոր:

VI փուլ - Ապրիլի 15-ին թշնամուն հաջողվեց ծանր կորուստներով գրավել Մեղկերը: Միաժամանակ մեկօրյա մարտից հետո Հայկական բանակը հետ մղեց հրետակոծությամբ ուղեկցված հարձակումը Գեյիգուզանի վրա:

VII փուլ - Ապրիլի 17-ին Հայկական բանակին հաջողվեց պաշտպանել Տալվորիկը, սակայն նույն օրը սկսված և մինչև ապրիլի 22-ը շարունակված համառ մարտի արդյունքում թշնամու բանակին հաջողվեց գրավել Գեյիգուզանը: Հայերը կորցրին 7, թշնամին՝ 136 զինվոր:

VIII փուլ - Ապրիլի 22-ից 30-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը ծանր կորուստներով գրավեցին Քեֆը, Կուտավանը, Մկրագոմը, Անդոկը ու Դևրիկը:

IX փուլ - Ապրիլի 30-ից մայիսի 14-ը Հայկական բանակը, լեռնային մարտերում դիմադրելով թշնամուն, բնակչության մեծ մասի հետ հեռացավ դեպի Մուշ և, տեղավորելով բնակչությանը ապահով վայրերում, ցրվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Չոհվեց նաև մոտ 5.000 խաղաղ բնակիչ: Այս հերոսական մարտերի արձագանքները տարածվեցին ողջ

¹ Այս բաջարի ռազմիկի իսկական անուն ազգանունն էր «Թուման Թումանյան»:

Հայաստանով մեկ և հասան նաև Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), որի մոտ գտնվող իմ պապական գյուղում էլ պապիս հայրը հիշատակված դեպքերից երեք տարի անց ծնված իր որդուն կոչեց Անդրանիկ:

6697. 1904 հունիսի 12 – Մոսունի և Զորունի մոտակայքում (Դիադինի մոտ) տեղակայված Օսմանյան պահակակետերը (մոտ 100 զինվոր) Գայլ Վահանի գլխավորած «Մասիս» ջոկատը (60) ոչնչացրեց, թեև թշնամու խոշոր բանակի (մոտ 1.000) հետ մարտերով նահանջի ընթացքում Գայլ Վահանը զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6698. 1904 հունիսի 16 – Քուրավուի ճ-մ (Տարոն): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (34) անակնկալ հարձակումով հաղթեց գյուղ մտած և բնակչության նկատմամբ բռնություններ սկսած Օսմանյան սուլթանության բանակին (80): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6699. 1904 հունիսի 24 - 1905 օգոստոսի 23 – Հեռավոր Արևելքում մղվող Ռուս-Ճապոնական պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում պորուչիկ Հակոբ Բագրատունին, որը աչքի ընկավ Լյուտզատունի, Խուսյատանի, Խուսիսե գետի, Ֆուլիսի, Պուխի և Իլուի ճ-մ-երում և ստացավ բարձր պարգևներ):
6700. 1904 հունիսի վերջ – Սեմայի ճ-մ (Ղումլուպուճախ գյուղի մոտ): Հայկական բանակը (14) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 8, թշնամին՝ 20 զինվոր:
6701. 1904 ամառ – Խլիսհճորի ճ-մ (Սասուն): Հայկական բանակը (մոտ 50) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6702. 1904 ամառ – Աղթամար կղզու ճ-մ

Մի դավաճան թշնամուն տեղեկացրեց այն մասին, որ Անդրանիկն և իր ռազմիկները (մոտ 50) գտնվում են Աղթամար կղզում: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) շրջափակեց կղզին:

I փուլ – Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բանակի գրոհները, որոնք ուղեկցվում էին նաև մոտորանավակների կողմից վարվող հրետանային կրակով:

II փուլ – Նույն գիշեր էլ Անդրանիկի ջոկատը, կղզում թողնելով դրոշակներ և մոլորեցնելով թշնամուն, անսկստ հեռացավ կղզուց, այն դեպքում, երբ թշնամին միայն երկօրյա հրետակոծումից հետո գրավեց դատարկ կղզին:

Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6703. 1904 ամառ - 1907 մայիսի 25 – Տարոնում Գևորգ Չաուշի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 100) հարձակումներ գործեց Օսմանյան սուլթանության բանակի վրա:

Հայ-Թաթարական պատերազմ (1905-1906)

«Անդրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումների սկիզբը Բաքվի 1905 թ-ի փետրվարյան կոտորածն էր, ուր հանկարծակի եկած հայերը հազիվ կարողացան պաշտպանվել: Ընդհարումները վերջացան Ռուսաստանի կռվով, որտեղ հայերը մտածել անգամ չէին ուզում պաշտպանության մասին և հերոսական ջանքերով փակեցին Անդրկովկասի պատմության արյունալի էջը»

Յոաչիկ Սիմոնյան

«Այդ երկու ազգերին բաժանում է խորը անդունդը: Բաքվում պայթյալի մեջ մտան բնագոյն ու քաղաքակրթությունը և աղբյուրները սկսեցին պատժել հայերին, որոնց գաղափարները վտանգ էին ներկայացնում իշխող ռեժիմի համար»

«Մատեն», 20.05.1905

6704. 1905 փետրվարի 6-9 – Բաքվի¹ ինքնապաշտպանությունը

«Այդ օրերի Բաքվի մամուլը գրում էր, որ ծավալվող իրադարձություններում հայերը չսպանեցին ոչ մի թաթար երեխա, կին և չայրեցին ոչ մի թաթարական տուն»

Էդուարդ Յովհաննիսյան

«Հայերը, ի համեմատ Կովկասի մյուս բնակիչների, ամենակրթված և աշխատասեր ժողովուրդն են: Իսկ թուրք ժողովուրդը ունի պահպանողական մտածողություն և պահպանում է ավանդույթներ, որոնք մղում են նրան հավատարիմ լինել ցարական իշխանությանը»

«ՏԱՆ», 15.09.1905

Նպատակ ունենալով շեղել Ռուսական կայսրության բնակչության ուշադրությունը սկիզբ առած հեղափոխական շարժմանը աջակցելուց՝ ցարական պաշտոնյաները բորբոքեցին ազգամիջյան թշնամանքը և հրահրեցին թաթարներին հարձակվել հայերի վրա:

I փուլ – Փետրվարի 6-ին անակնկալ գործողությունների անցած թաթարները քաղաքում սպանեցին շատ հայերի, իսկ նավթահորերում էլ մորթեցին 27 հայ բանվորների: Միաժամանակ, սակայն, սկսված տարերային դիմադրության արդյունքում սպանվեցին նաև որոշ թվով թաթարներ: Երեկոյան, տեղեկանալով ծավալվող իրադարձությունների մասին, քաղաք ժամանեցին Նիկոլ Դումանը և իր ռազմիկները (7): Նույն գիշեր էլ Նիկոլի խումբը ավելի մեծացավ (60, այդ թվում հրամանատարի օգնականներ Մկրտիչ Աղամյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և Մարտիրոս Չարուխյանը) և ուժերի մի մասը տեղաբաշխեց քաղաքի հայկական եկեղեցու հրապարակում:

II փուլ – Փետրվարի լույս 7-ի գիշերը թաթարները անցան հարձակման, բայց հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Գրեթե անմիջապես էլ ընդհարման վայր հասած կառավարական ուժերը կրակ բացեցին հայերի վրա, սակայն Էսկան վնաս չպատճառեցին: Լուսաբացին թաթարները նորից անցան հարձակման, սակայն մինչև ուշ երեկո տևած մարտում հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Մարտում աչքի ընկավ Թադևոս Ամիրյանը², որը, դիրքավորվելով սեփական տան կտուրին, պաշտպանեց ոչ միայն իր, այլև հարևանների ընտանիքները: Իր հերթին լավագույն որսորդի համբավ ունեցող Աղամյանը ոչնչացրեց սպանեց սեփական տուն ներխուժել փորձող 20 թշնամիների, սակայն զոհվեց սեփական տան այրվող պատշգամբում: Նույն գիշեր էլ Հայ ռազմիկները թաթարական թաղամասում գտնվող զինարանից հայկական թաղամաս տեղափոխեցին 40 հրացան և ատրճանակ, իսկ մեծ քանակությամբ զենք էլ ձեռք բերեցին մի հայ զինավաճառից:

III փուլ – Փետրվարի 8-ին մարտերը շարունակվեցին, ընդ որում կառավարական ուժերը փորձեցին զինաթափել հայերին, սակայն, հանդիպելով դիմադրության, դադարեցրին այդ գործողությունը՝ փոխարենը, սակայն, սկսելով զինամթերք բաժանել թաթարներին:

IV փուլ – Փետրվարի լույս 9-ի գիշերը Հայ ռազմիկները անցան հակահարձակման և, ոչնչացնելով հայերի դիակների մոտ հավաքված թաթարներին, փրկեցին առանձին տներում պատսպարված հայ ընտանիքներին:

Հայերը կորցրին 205 սպանված, 121 վիրավոր, թշնամին՝ 111 սպանված, 128 վիրավոր: Թաթարների առաջնորդները հաշտություն կնքեցին, թեև լարված վիճակը

¹ XX դարի սկզբի Բաքուն յուրօրինակ մի ինտերնացիոնալ քաղաք էր, որտեղ ղեկավար դերը պատկանում էր ֆինանսատնտեսական մեծ ներուժ ունեցող հայերին:

² Բաքվի ինքնապաշտպանության ժամանակ աչքի ընկած այս խիզախ ռազմիկին ահաբեկված թաթարները կոչում էին «Դելի-Թաթոս»:

պահպանվեց: Հայերի վրա նոր հարձակումները կանխելու նպատակով մայիսի 24-ին Դրաստամատ Կանայանը ձեռքի նռնակի կիրառմամբ սպանեց թաթարների հարձակումները կազմակերպած Բաբվի հայատյաց Նահանգապետ Միխայիլ Նակաշիձեին:

6705. 1905 փետրվարի 20 - 26 - Երևանի ինքնապաշտպանությունը: Գալուստ Ալոյանի, Սահակ Հովնանյանի, Գեդեոն Ահարոնյանի, Ռուբեն Մելիք-Մուսայանի, Սմբատ Խաչատրյանի, Սարգիս Օհանջանյանի, Արշակ Զիլիգարյանի և Սարգիս Շելկովսիկյանի գլխավորած քաղաքի Հայկական աշխարհագործ (մոտ 200) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին 80, թշնամին՝ 80 զինվոր:
6706. 1905 ապրիլ - Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ: Հայկական բանակը (մոտ 100) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6707. 1904 հունվարի վերջ - Կարս գյուղի ինքնապաշտպանությունը (Տարոն): Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) չգրավեցին գյուղը Գևորգ Զառչի գլխավորած Հայկական աշխարհագործից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6708. 1905 մայիսի սկիզբ - Գոմերի ճ-մ (Տարոն): Հայկական բանակը (մոտ 100) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6709. 1905 մայիսի 10 - 20 - Զուլֆան, Գզնուլթ, Ղազանչեց, Փարադաշտը, Շուռուլթ, Բիստը և Փառական (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագործներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6710. 1905 մայիսի 12 - Նախիջևանի ինքնապաշտպանությունը: Անակնկալ հարձակված թաթարները (մոտ 2.000) հաղթահարեցին Հայկական աշխարհագործի (մոտ 500) դիմադրությունը և կոտորեցին հայերին: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6711. 1905 մայիսի 12 - Առինջը (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (մոտ 100) մեկօրյա համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագործից (մոտ 10), որը բնակչության հետ Նահանջեց Գյումուր (Նախիջևանի մոտ): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6712. 1905 մայիսի 12 - 14 - Այլապատը և Զային (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) համառ մարտերով գրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագործներից (ընդհանուր՝ մոտ 100), որոնք բնակչության հետ Նահանջեցին Շեխմահմուդ: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6713. 1905 մայիսի 12 - 15 - Չնաբեդը, Ղազանչեց, Յարմբանը, Թմբուզն, Խայիլուն, Եմխանան, Շեխմահմուդը և Կարմիրվանքը (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագործներից (ընդհանուր՝ մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:
6714. 1905 մայիսի 13 - 15 - Գյումուրը թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագործից (մոտ 50), որից հետո, խուսափելով գյուղին մոտեցող կազակներից (100) Նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6715. 1905 մայիսի 13 - 15 - Այմալուն, Հորադիզը և Չնաբեդը (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագործներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6716. 1905 մայիսի 13 - 15 - 6 հայկական գյուղ (Նախիջևանի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) համառ մարտերով գրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագործներից (ընդհանուր՝ մոտ 100), որոնք բնակչության հետ Նահանջեցին Շեխմահմուդ: Գյուղերը ավերվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6717. 1905 մայիսի 23 - 26 - Երևանի ինքնապաշտպանությունը: Նիկոլ Դումանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 300, այդ թվում Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանից ժամանած Սեբաստացի Մուրադը, Արշակ Գավաֆյանը, Կայծակ Առաքելը¹, Գոմսա Կորյունը, Արշակ Ներսիսյանը², Առյուծ Ավագը, Բուլղարացի Պետոն և

¹ Այս բաժարի ֆիդայու իսկական անուն ազգանունն է «Տիգրան Աբաջյան»:

² Այս մարդը հայտնի է նաև որպես «Սեպուխ»:

- Վարժապետյանը, Բաքվից ժամանած Թադևոս Ամիրյանը ու Դաշնակ խեչոն, Թիֆլիսից եկած Արշալույս Աստվածատրյանը, Սևբարեցի Սաթոն, Ռաշիդը, ինչպես նաև արցախցի Չոփուռ Արսենը) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, թշնամին՝ 100 սպանված, 200 վիրավոր:
6718. 1905 մայիսի 26 – Մազկյուսը ու ևս 5 թաթարական գյուղ (Երևանի մոտ) Նիկոլ Դումանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6719. 1905 մայիսի 26 - 28 – Արարատի ինքնապաշտպանությունը (Արարատ, Ուրծածոր գավառ): Զաղաթի Հայկական աշխարհագորը (մոտ 300) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000), որոնք հեռացան միայն Ռուսական կայսրության սահմանապահ զորքերի միջամտելուց հետո: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6720. 1905 մայիսի 28 – Նովոդեզլուն և հարակից հայկական գյուղերը (Արարատ, Ուրծածոր գավառ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 500) չգրավեցին Նիկոլ Դումանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող գյուղերի Հայկական աշխարհագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6721. 1905 մայիսի 28 – Դիրշայուն (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ) թաթարները (մոտ 500) համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100), որը մինչ այդ հեռացրել էր բնակչությանը, սակայն նույն օրն էլ Նիկոլ Դումանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորը անակնկալ հարձակումով հետ վերցրեց գյուղը: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6722. 1905 մայիսի 29 – Մուսունյան (Արարատ, Ուրծածոր գավառ) Հայկական աշխարհագորը (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 50) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6723. 1905 մայիսի 30 – Ուլիանոբաշենը (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ) թաթարները (մոտ 300) մեկօրյա համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 30), որը բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Գյուղը ավերվեց:
6724. 1905 մայիսի 31 – Խանկուխյարը (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ) Օսմանյան սուլթանության տարածքից ժամանած քրդերը (5.000) մեկօրյա համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100), որը բնակչության հետ նահանջեց: Գյուղը ավերվեց, սակայն նույն օրն էլ Հայկական աշխարհագորը կազակների (մոտ 500) աջակցությամբ անակնկալ գիշերային հարձակումով հետ վերցրեց գյուղը: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր, 100 գերի:
6725. 1905 հունիսի 4 – Սաղմոսավանքը (Էջմիածնի մոտ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին Չոփուռ Արսենի գլխավորած գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6726. 1905 հունիսի 5 – Ուշին (Էջմիածնի մոտ) թաթարները (մոտ 600) չգրավեցին Չոփուռ Արսենի գլխավորած գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ 150 զինվոր:
6727. 1905 հունիսի 6 – Քիրայունի ճ-վ (Արարատի մոտ): Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50) հաղթեց հայկական նախիրը փախցրած թաթարներին (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ 42 զինվոր:
6728. 1905 հունիսի 8 - 15 – Մարտիրոսը (Եղեգնաձորի մոտ) թաթարները (2.000) չգրավեցին Առյուծ Ավագի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6729. 1905 հունիսի 8 - 15 – Փաշայուն (Եղեգնաձորի մոտ) թաթարները (1.500) չգրավեցին Առյուծ Ավագի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6730. 1905 հունիսի 8 - 15 – Այմայուն, Փոռը, Էրդափին, Զարագյուխը և Թառաթումբը (Եղեգնաձորի մոտ) թաթարները (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) չգրավեցին Առյուծ Ավագի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող գյուղերի Հայկական աշխարհագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ 100 զինվոր:

6731. 1905 հունիսի 15 – Իթոռալը (Եղեգնաձորի մոտ) Առյուծ Ավագի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) երեք ժամ տևած մարտում գրավեց թաթարներից (մոտ 150) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ 100 զինվոր:
6732. 1905 հունիսի 25 – Վանքը (Արցախ, Մեծիրանք գավառ, Գանձասարի մոտ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6733. 1905 օգոստոսի 8 – Խաչենը և Առաքաձորը (Արցախ, Մեծիրանք գավառ, Գանձասարի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6734. 1905 օգոստոսի կես – Քաջարալը (Մեղրու մոտ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6735. 1905 օգոստոսի կես – Կապանի ճ-մ: Յապոնի և Գոմա Կորյունի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100) դարանը զցեց և հաղթեց քաղաքին մոտեցող թաթարներին (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6736. 1905 օգոստոսի կես – Արևիք գավառի ճ-մ: Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) դարանը զցեց և հաղթեց թաթարներին (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6737. 1905 օգոստոսի կես – Վարարակնի ինքնապաշտպանությունը (Արցախ, Հարճլանք գավառ): Քաղաքի Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5 զինվոր, թշնամին՝ 30 սպանված:
6738. 1905 օգոստոսի կես – Քարինտակը, Հյունտոր, Արկաթային, Ղայրադը, Ղայրայուն և Կրկժանը (Արցախ, Հարճլանք գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր:
6739. 1905 օգոստոսի 17 - 20 – Շուշու ինքնապաշտպանությունը

«Այս կռիվներից հետո մահմեդական զանգվածի մոտ սարսափ առաջացավ մինչ այդ արհամարհանքով «վախկոտ հայ» բնորոշվողների նկատմամբ»

Տիգրան Դևրիկյան

Քուրդ Արսենի¹ գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (150), զգալով քաղաքին սպառնացող վտանգը, նախապատրաստվեց պաշտպանության՝ պատրաստելով ինքնաշեն մի հրանոթ: Իրենց հերթին քաղաքում կենտրոնացած և եկվոր թաթարները (մոտ 1.000) պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ – Օգոստոսի 17-ին թաթարները կրակ բացեցին մի խումբ հայերի վրա: Դրանից հետո սկսվեց փոխհրաձգություն, որը տևեց մինչև երեկո: Գիշերը զինված ջոկատով (200) քաղաք ժամանեց փոխնահանգապետը, ինչը դադարեցրեց փոխհրաձգությունը ընդամենը մեկ ժամով, ընդ որում այդ ընթացքում թաթարները հրդեհեցին հայերի աղյուսի գործարանը և ստացան համալրում: Նույն օրն էլ հայերը գերեցին 10 թաթարի՝ իրենց առաջնորդի հետ միասին:

II փուլ – Օգոստոսի լույս 18-ի գիշերը, ի պատասխան նորանոր հրդեհումների, Հայկական աշխարհագրորդ անցավ հակահարձակման և հետ շարտեց թշնամուն, որը կորցրեց 80 զինվոր:

III փուլ – Օգոստոսի 19-ին թաթարները գրավեցին Ագուլեցոց եկեղեցին, սակայն եկեղեցու հարակից տներում դիրքավորված Հայ ռազմիկների հետ մարտում հայերի կիրառած ձեռքի նռնակներից կորուստներ կրեցի և մղվեցին ելման դիրքեր:

IV փուլ – Օգոստոսի 20-ին թշնամին կրկին անցավ գրոհի, բայց ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր, ընդ որում այս անգամ վերջինիս ահաբեկեց հատկապես հայկական հրանոթը:

Հայերը կորցրին 40 սպանված, 68 վիրավոր, թշնամին՝ 500 սպանված, 600 վիրավոր:

¹ Այս մարդը ազգությամբ հայ էր և Նրա մականունը թող շփոթություն չառաջացնի:

«Այս կոիվներից հետո հայն ու թուրքը սկսեցին ընկալվել հավասարաբեռն ձևով, բանի որ հրացանների որոտը ջնջեց վերջինիս ցեղական առավելության մասին առասպելը: Դրանից հետո թրքությունը նահանջեց և պատկառանքով լցվեց հայերի նկատմամբ»

Դավիթ Անանուն

Քաղաքի մոտի կիրճում Գրիգոր Միրաբեկյանի և Միսակ Տեր-Դանիելյանի գլխավորությամբ ամուր դիրքեր գրաված Հայկական բանակը (25) պատրաստվեց դիմադրել մոտեցող թաթարներին (500 հեծյալ):

I փուլ – Օգոստոսի 18-ի լուսաբացին Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ – Կեսօրին պարտություն կրած թշնամին փորձեց գրավել Խրամորթը և Խանաբաղը, բայց այստեղ ևս որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Երեկոյան ուժերը կենտրոնացրած թշնամին կրկին անցավ հարձակման, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ – Օգոստոսի 19-ին համալրված թաթարները (2.000) վերսկսեցին գրոհը, սակայն Համազասպ Սրվանձտյանի գլխավորությամբ օգնության հասած ջոկատի (մոտ 300) օգնությամբ հայերը այս անգամ էլ հետ շարտեցին թշնամուն: Դրանից հետո Համազասպի ջոկատը դիրքեր գրավեց թշնամու նահանջի ուղու վրա գտնվող կիրճի ելքի մոտ:

V փուլ – Օգոստոսի 22-ին թշնամին սկսեց նահանջել: Օգտվելով դրանից՝ Համազասպի ջոկատի ռազմիկները, թշնամու հիմնական բանակի ուշադրությունը չգրավելու նպատակով կիրառելով միայն դաշույններ, անակնկալ հարձակվեցին հետ մնացած թաթարական ջոկատներից մեկի (200) վրա և ոչնչացրին այն: Թշնամին կորցրեց 194 զինվոր:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6741. 1905 օգոստոսի 18 – Գորիսի ճ-մ: Դրաստամատ Կանայանի և Արշակ Գաֆալյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50) հաղթեց քաղաքին մոտեցող թաթարներին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6742. 1905 օգոստոսի 18 – Ամարասը, Սոսը և Մաճկալաշենը (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառի հարավ-արևելք) թաթարները (մոտ 500) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100), որը բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6743. 1905 օգոստոսի 20 – Ամարասը, Սոսը, Մաճկալաշենը ու ևս 3 թաթարական գյուղ Հայկական աշխարհագորը (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

6744. 1905 օգոստոսի 20 - 30 – Բաքվի ինքնապաշտպանությունը: Քաղաքի Հայկական աշխարհագորը (մոտ 1.000) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին 130, թշնամին՝ 270 զինվոր:

6745. 1905 օգոստոսի 24 - 29 – Խոզնավարը, Խնածախը և Ալիդուլին (Գորիսի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագորներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

6746. 1905 սեպտեմբերի 4 – Միրաշայուն (Ասկերանի մոտ) թաթարները (2.500) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 200), որը բնակչության հետ նահանջեց, սակայն նույն օրն էլ Հայկական աշխարհագորը անակնկալ հարձակումով հետ վերցրեց գյուղը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6747. 1905 սեպտեմբերի 5 – Արդարը և Գուլափուլուն (Ասկերանի մոտ) Հայկական աշխարհագորը (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (մոտ 500) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6748. 1905 սեպտեմբերի կես – Վարազաբունը (Վարարակնի մոտ) թաթարները (մոտ 500) և կազակները (100) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (ընդհանուր՝ մոտ 50) ու կազակներից (100): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:

6749. 1905 սեպտեմբերի կես – Դվանյարը (Հադրուրթի մոտ) թաթարները (մոտ 200) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 20): Թշնամին կորցրեց 5 զինվոր:

6750. 1905 սեպտեմբերի 18 – Երևանի ինքնապաշտպանությունը. Դաշնակ խեչոյի գլխավորած քաղաքի Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 300) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին 3, թշնամին՝ 8 զինվոր:
6751. 1905 սեպտեմբերի 20 – Քյոնևաշենը (Արցախ, Մյուս Յաբանդ գավառ) Բաղրբեկուհի առաջխաղացած թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50), որը անցավ հակահարձակման և հրդեհեց Բաղրբեկուն: Յայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6752. 1905 սեպտեմբերի 22 - 24 – Խոզնավարը և Խնածախը թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Յայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6753. 1905 սեպտեմբերի 22 - 24 – Բայանդուրը և ևս 9 թաթարական գյուղ, ինչպես նաև Ներքին ու Վերին Զիջիմյունները (Գորիսի մոտ) Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6754. 1905 սեպտեմբերի վերջ – Բաղրբեկուն և ևս թաթարական 2 գյուղ (Արցախ, Բերդաձոր գավառ) Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6755. 1905 հոկտեմբերի սկիզբ – Սոսը և Մաճկալաշենը թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6756. 1905 հոկտեմբերի սկիզբ – Թաթարական 3 գյուղ Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6757. 1905 հոկտեմբերի 2 – Նորաշենը և Ղարաբուկաղը (Գանձակի մոտ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6758. 1905 հոկտեմբերի 9 – Մանաշիրը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրորդից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6759. 1905 հոկտեմբերի 14 - 16 – Չովդանը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրորդից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6760. 1905 հոկտեմբերի կես – Կիչանը, Ղազանչին, Ուլուքաթը (Վարարակնից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևմուտք), Սեյսուլանն ու Յարսանը (Վարարակնի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) գրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 150) և ավերեցին: Յայերը կորցրին մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6761. 1905 հոկտեմբերի կես – Միրաշայուն, Գյուլաթաղը, Զայնաթաղը, Կուսապատը ր, Մեծշենը, Սոխրաթաղը, Զոռաթաղը (Մարտակերտի մոտ) և Մարտակերտը թաթարները (մոտ 3.000) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6762. 1905 հոկտեմբերի կես – Սոխավենը (Մարտակերտի մոտ) Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6763. 1905 հոկտեմբերի 20 - 25 – Բաքվի ինքնապաշտպանությունը: Քաղաքի Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) հետ մղեց թաթարներին, լեզգիներին և ռուս ազգայնամուլներին (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Յայերը կորցրին 95, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6764. 1905 հոկտեմբերի 27 – Զորսը (Եղեգնաձորի մոտ) Առյուծ Ավագի գլխավորած Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 200) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ 40 զինվոր:
6765. 1905 հոկտեմբերի վերջ – Խրամորթը, Խանաբաղը և Զայնաթաղը (Վերջինը՝ Մարտակերտի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6766. 1905 նոյեմբերի սկիզբ – Բարսումը և Զարդախյուն (Ուտիք, Գարդման գավառ, Շամբորից մոտ 20 կմ հարավ-արևելք) թաթարները (մոտ 1.500) չգրավեցին գյուղերի Յայկական

աշխարհագրներից (ընդհանուր՝ մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

6767. 1905 Նոյեմբեր - Խրմնջուղը, Խծնաբերդը և Հին Թաղարը թաթարները (մոտ 1.500) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրներից (ընդհանուր՝ մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր, որոնցից 50-ը Խրմնջուղում:
6768. 1905 Նոյեմբեր - Էդիլուն (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ) թաթարները (մոտ 700) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50) և ավերեցին: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6769. 1905 Նոյեմբեր - Մալաբուն (Շամբորի մոտ) Հայկական աշխարհագրը (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6770. 1905 Նոյեմբեր - Ֆարաջանի ճ-մ (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ): Թաթարները (մոտ 700) շրջապատեցին Հայ ռազմիկներին (մոտ 20), որոնք դիմադրեցին մինչև փամփուշտների սպառվելը, իսկ հետո ինքնասպան եղան: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6771. 1905 Նոյեմբերի 18 - 23 - Գանձակի ինքնապաշտպանությունը

«Կովկասյան արյունահեղությունը ընդամենը մի մասն է այն մեծ պայթյալի, որը ժամանակակից բաղաբաղկությունը սղում է ընդդեմ ասիական բարբարոսության»

Վիլլարի

Քաղաքում կենտրոնացած թաթարները (մոտ 1.000) պատրաստվեցին հարձակվել հայերի վրա: Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության, ընդ որում վիճակը հատկապես բարդանում էր նրանով, որ քաղաքի պաշտպանության կազմակերպիչները տեղում չէին:

I փուլ - Նոյեմբերի 18-ին թաթարները անցան հարձակման, սակայն հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Մարտերում աչքի ընկավ Թադևոս Ամիրյանը, որը իր փոքրաթիվ ջոկատով դիրքեր գրավեց դեպի քաղաք բերող ճանապարհներից մեկի վրա և, ինքնապաշտպանության ողջ ընթացքում կասեցնելով այդ կողմից քաղաք թափանցելու թշնամու նոր ուժերի փորձերը, մեծապես նպաստեց պաշտպանության հաջողությանը:

II փուլ - Նոյեմբերի 19-ին թշնամին կրկնեց հարձակումը, սակայն այս անգամ ևս որևէ արդյունքի չհասավ: Երկու օրից քաղաք ժամանեց Համազասպ Սրվանձտյանի գլխավորած Հայկական բանակը (100):

III փուլ - Նոյեմբերի լույս 22-ի գիշերը Համբոյի գլխավորած Հայկական բանակը (85, այդ թվում Ռոստոմը) գիշերային անակնկալ հարձակում գործեց թաթարների (500) վրա և ոչնչացրեց թշնամու 85 զինվոր:

Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Արդյունքում թաթարները ոչ միայն դադարեցրեցին ոտնձգությունը բուն Գանձակի, այլև շրջակա գյուղերի հայության նկատմամբ:

6772. 1905 Նոյեմբերի 19 - 20 - Բաղաբենդը (Շամբորի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) գրավեցին գյուղի մինչև վերջ դիմադրած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100) և ավերեցին, ընդ որում մարտի ընթացքում կացիներով մարտնչող մի ծերունի ու նրա որդին սպանեցին 10 թշնամու և դրանից հետո միայն զոհվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6773. 1905 Նոյեմբերի 19 - 24 - Ղազախը (Ուտիք, Աղվե գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) գրավեցին Սևբարեցի Սաթոյի գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100), որը բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6774. 1905 Նոյեմբերի 22 - 30 - Թիֆլիսի՝ ինքնապաշտպանությունը (= Տիդիս): Գարեգին Փատրմաշյանի, Տուրբախի և Թադևոս Ամիրյանի գլխավորած քաղաքի Հայկական

¹ XX դարի սկզբին Թիֆլիսում ապրում էր 120.000 հայ, 80.000 վրացի և 70.000 ռուս, ինչ արդյունքում այս քաղաքը ժողովրդագրական տեսանկյունից այլևս վրացական քաղաք չէր:

- աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին 8 սպանված, 60 վիրավոր, թշնամին՝ 500 զինվոր:
6775. 1905 նոյեմբերի 25 - 30 - Չարդախյուն թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6776. 1905 նոյեմբերի 27 - Նախիջևանը կազակները (մոտ 300) և Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) գրավեցին թաթարներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6777. 1905 նոյեմբերի 28 - Մագորուի ճ-մ (Կուրի ձախ ափին): Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100) հարձակվեց գյուղին մոտեցող թաթարների (մոտ 100) վրա, սակայն թիկունքային հարձակման ենթարկվեց և պարտվեց: Հայերը կորցրին 37, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
6778. 1905 նոյեմբերի 29 - Ջահրին (Նախիջևանի մոտ) կազակները (մոտ 200) և Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100) գրավեցին թաթարներից (մոտ 200) և ավերեցին: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ 170 զինվոր:
6779. 1905 նոյեմբերի վերջ - 1906 գարուն - Պարսկահայք Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում բրդեր) ասպատակեց՝ կոտորելով տեղի հայ, այլազգի քրիստոնյա բնակչությանը, ինչպես նաև մահմեդականներին:
6780. 1905 դեկտեմբերի սկիզբ - Խափլը, Ռինգը և Մայիշկան (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 150): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6781. 1905 դեկտեմբերի սկիզբ - 1906 հունվար - Արծվաշենը, ինչպես նաև Վերին և Ներքին Ճամբարակները (Արցախ, Զուստ-ի-Փառնես գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6782. 1905 դեկտեմբերի սկիզբ - 1906 հունվար - Կարմիրաղբյուրը, Չորաթանը և Մովսեսը (Գուգարք, Տաշիր գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին Սևբարեցի Սաթյի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 250 զինվոր:
6783. 1905 դեկտեմբերի 3 - Խանաբադը և Խրամորթը թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6784. 1905 դեկտեմբերի 10 - Թաթարական 2 գյուղ (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 700) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6785. 1905 դեկտեմբերի 15 - Աղուտ (Գորիսի մոտ) անակնկալ հարձակումով մտավ Ստեփան Ստեփանյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100), սակայն դավաճանության պատճառով ընկավ թաթարների (մոտ 300) շրջապատման մեջ և դժվարությամբ նահանջեց: Հայերը կորցրին 21 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Ստեփանը, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
6786. 1905 դեկտեմբերի 15 - Չայիլարը և ևս 5 թաթարական գյուղ (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 300) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6787. 1905 դեկտեմբերի 15 - 31 - Երևանի ինքնապաշտպանությունը: Քաղաքի Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 300) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000)՝ ձեռքի նռնակներով պայթեցնելով թշնամու դիրքերից շատերը և ծանր կորուստներ պատճառելով: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6788. 1905 դեկտեմբերի կես - Ջալաթադը թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6789. 1905 դեկտեմբերի 20 - Թագաբենի ճ-մ (Միսիանի մոտ): Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած հեծելազորը (30, այդ թվում Խլաթցի Գալոն, և Բերդակցի Օսկոն), շնորհիվ մարտի ընթացքում Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած բանակի ժամանակին մարտի մեջ մտնելուն, հաղթեց գյուղի շրջակա բարձունքներում դիրքավորված թաթարներին (մոտ 100), ընդ որում մարտի ժամանակ սպանվեց Արշակի ձին, սակայն վերջինս, զինված ատրճանակով ու մտրակով, շարունակեց բաջաբար մարտնչել: Հայերը կորցրին 3 սպանված ու 3 վիրավոր, որոնց թվում վիրավորվեց նաև Դրաստամատը, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6790. 1905 դեկտեմբերի 22 – Թովհայ Դասանյան (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 400) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6791. 1905 դեկտեմբերի 23 – Թովհայ Դասանյանի ճ-մ: Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 300) հաղթեց գյուղին մոտեցող թաթարներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6792. 1905 դեկտեմբերի 27 – Քոհնաշենը թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50), որը անցավ հակահարձակման և այրեց թաթարական 2 գյուղ: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6793. 1905 դեկտեմբերի 29 – Քուրդտաքո (Գորիսի մոտ) Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100) գրավեց թաթարներից (մոտ 50) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6794. 1905 դեկտեմբերի վերջ – Թազաբենդը Սուսվանից առաջխաղացած թաթարները (մոտ 300) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6795. 1905 դեկտեմբերի վերջ – Սուսվանը Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500, այդ թվում հլաթցի Գալոն և Բերդակցի Օսկոն) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6796. 1905 դեկտեմբերի վերջ – Չավուրը (Գորիսի մոտ) Զոփուռ Արսենի, ինչպես նաև եղբայրներ Գասպար և Դավիթ Տեր-Մկրտչյանների գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 700) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6797. 1905 դեկտեմբերի 30 - 1906 հունվարի 2 – Ղարաասին (Գորիսի մոտ) թաթարները (մոտ 700) համառ մարտերով ի վերջո գրավեցին գյուղի երեք տներում պաշտպանվող Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 20), որը բնակչության հետ նահանջեց, թեև նույն օրն էլ Ռաշիդի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ անակնկալ գիշերային հարձակումով գրավեց գյուղը: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ 270 զինվոր:
6798. 1906 հունվարի 1 – Սոգյուլթուն (Շամբորի մոտ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6799. 1905 հունվարի սկիզբ – Ղաջարը (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6800. 1906 հունվարի 4 – Ադ-Կայան թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6801. 1906 հունվարի 4 – Երիցաթումբը (Սյունիք, Ծղուկ գավառ) թաթարները (մոտ 700) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 8, թշնամին՝ մոտ 25 զինվոր:
6802. 1906 հունվարի 5-6 – Նուզգետը (Շամբորի մոտ) թաթարները (6.000) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6803. 1906 հունվարի 6 – Անգեղակոթը (Սյունիք, Ծղուկ գավառ) թաթարները (1.000) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6804. 1906 հունվարի կես – Խրամորթը, Վարազաքունը, Նախիջևանիկը և Փիրջամային թաթարները ու Արաքսը գետանցած բրդերը (մոտ 2.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 250 զինվոր:
6805. 1906 հունվարի կես – Ղարաքիքին (Արցախ, Սյուն Զաքանդ գավառ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (մոտ 200) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ 150 զինվոր:
6806. 1906 հունվարի կես – Եղվարդը (Կապանից մոտ 10 կմ արևելք) թաթարները (մոտ 700) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:

6807. 1906 հունվարի կես - Սողեք (Կապանի մոտ) թաթարները (մոտ 500) գրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50) և ավերեցին: Յայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6808. 1906 հունվարի կես - Ձևան (Սյունիք, Բաղք գավառ, Կապանի մոտ) թաթարները (մոտ 500) երկօրյա մարտում չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6809. 1906 հունվարի 22 - Եղվարդը (Կապանից մոտ 10 կմ արևելք) թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 40): Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ 22 զինվոր:
6810. 1906 փետրվար - Եղծահորը (Գորիսի մոտ) թաթարները (մոտ 400) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6811. 1906 փետրվարի 14 - Աղ-Կայան թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6812. 1906 փետրվարի 15 - Մոլլա Վայադը (Շամբորի մոտ) Յայկական աշխարհագրից (մոտ 300) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
6813. 1906 մարտ - Տորը, Թաղարը (վերջինը՝ Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ), Սոլիսը, Խնուշնակը, Ճարտարը, Յադորտինը, Թաղավարը, Շեխերը և Տումին ու նրանց շրջակայքը (Արցախ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000, 4 հրանոթ) ասպատակեց:
6814. 1906 մայիս - Ալիուն և Տոլորասը (Սյունիք, Ծղուկ գավառ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Յայկական աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6815. 1906 գարուն - Ղերիկ վանքի ճ-մ: Յայկական բանակը (մոտ 100) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 600): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6816. 1906 գարուն - Շամիրամի ճ-մ (Տարոն): Յայկական բանակը (մոտ 50) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 300): Յայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6817. 1906 մայիսի 27 - Երևանի ինքնապաշտպանությունը: Բաղաքի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 300) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին 13, թշնամին՝ 7 զինվոր:
6818. 1906 հունիսի 2-4 - Ալիգամարի ճ-մ (Սյունիք, Վայոց ձոր): Յայկական աշխարհագրից (մոտ 500) և կազակները (մոտ 500) հաղթեցին թաթարներին ու քողերին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6819. 1906 հունիսի 8 - 10 - Երևանի ինքնապաշտպանությունը: Բաղաքի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 200) հետ մղեց թաթարներին (մոտ 1.000): Յայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6820. 1906 հուլիսի 2-9 - Թագաբենդը թաթարները (մոտ 300) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 20): Յայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6821. 1906 հուլիսի 12 - 15 - Ղալաքախը (Սիսիանի մոտ) թաթարները (մոտ 400) չգրավեցին գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6822. 1906 հուլիսի 12 - 22 - Շուշու ինքնապաշտպանությունը

Բաղաքում կենտրոնացած թաթարները (մոտ 2.000) պատրաստվեցին հարձակվել հայերի վրա: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոստի Յամբարձումյանի, Կարոյի, Ռոստոմի և Բուլղարացի Պետոյի գլխավորած Յայկական աշխարհագրից (մոտ 400) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության՝ պատրաստելով ինքնաշեն հրթիռներ:

I փուլ - Հուլիսի 12-ին թաթարները անցան հարձակման, բայց Յայկական աշխարհագրից հետ շարունակեց թշնամուն և Ռուսական կայսրության բանակի հրետանու աջակցությամբ գրավեց վերջինիս դիրքերի առաջին գիծը:

II փուլ - Հուլիսի 12-ին թաթարները կրկին անցան հարձակման, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

III փուլ - Հուլիսի 13-ին թաթարները ձեռնարկեցին ևս մեկ հարձակում, բայց այս անգամ էլ Յայկական աշխարհագրից հետ շարունակեց թշնամուն ելման դիրքեր:

IV փուլ - Հունիսի 14-ին Հայկական աշխարհագրորդ գրավեց թշնամու դիրքերի երկրորդ գիծը:

V փուլ - Հունիսի 15-ին հաջողությունը զարգացրած Հայկական աշխարհագրորդ գրավեց թշնամու դիրքերի երրորդ գիծը:

VI փուլ - Հունիսի 16-ին Հայկական աշխարհագրորդ անցավ հարձակման և գրավեց թշնամու դիրքերի չորրորդ գիծը:

VII փուլ - Հունիսի 21-ին համալրում ստացած թշնամին անցավ վճռական հարձակման, բայց Հայկական աշխարհագրորդ հետ մղեց վերջինիս գրոհը և հաջորդ օրը գրավեց թշնամու դիրքերի վերջին՝ հինգերորդ գիծը

Հայերը կորցրին 24, թշնամին՝ 50 զինվոր:

6823. 1906 հունիսի 12 - 22 - Ղալբալուն, Խանաբադը, Ճիկերը, Սոսը, Հյունորը, Արկաթին, Կրկժանը, Մաճկալաշենը, Խրամորթը, Քարագուխը և Ասկերանի կիրճը թաթարները (մոտ 1.500) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6824. 1906 հունիսի 15 - Աղվանին, Տանձավերը և ևս 4 թաթարական գյուղ (Սիսիանի մոտ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 150) ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6825. 1906 հունիսի կես - Սիսիանի շրջակայքը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 500) ասպատակեց:
6826. 1906 հունիս - Քարինտակը, Ղալբադը և Սոսը թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր:
6827. 1906 օգոստոսի սկիզբ - Տանձթափան (Կապանի մոտ) թաթարները (մոտ 600) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 40) և ավերեցին: Հայերը կորցրին 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6828. 1906 օգոստոսի սկիզբ - Թաթարական 3 գյուղ (Կապանի մոտ) Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 700) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6829. 1906 օգոստոսի 1 - Քյարխանան և ևս 3 թաթարական գյուղ (Կապանի մոտ) Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 700) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) ու ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6830. 1906 օգոստոսի 6-8 - Հանորը, Շիկհորը և Սրաշենը (Կապանի մոտ) թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6831. 1906 օգոստոսի 8 - Բեխը թաթարները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6832. 1906 օգոստոսի 8-11 - Քաջարանը թաթարները (մոտ 700) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 70) և, ենթարկվելով թիկունքային հարձակման, դիմեցին փախուստի: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6833. 1906 օգոստոսի 9 - Ուժանիսը թաթարները (մոտ 400) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6834. 1906 օգոստոսի 9 - Թաթարական 3 գյուղ (Կապանի մոտ) Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6835. 1906 օգոստոսի 10 - Թաթարական 7 գյուղ (Կապանի մոտ) Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6836. 1906 օգոստոսի 10 - Հանորը և Քորիկեցը (Կապանի մոտ) թաթարները (մոտ 600) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ 120 զինվոր:
6837. 1906 օգոստոսի 12 - Ղաթարը (Կապանի մոտ) Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 700) գրավեց թաթարներից (մոտ 100) և ավերեց: Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

6838. 1906 օգոստոսի 14 – Ուժանիսը թաթարները (մոտ 400) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
6839. 1906 օգոստոսի 19 – Խրամորթը թաթարները (մոտ 300) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6840. 1906 օգոստոսի 22 – Ուժանիսը թաթարները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 300) և, ենթարկվելով Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած ջոկատի թիկունքային հուժկու հարվածի, դիմեցին փախուստի: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ 600 զինվոր: Նույն այս ժամանակ Ռուսական կայսրության տարածքում բռնկված հեղափոխական շարժումը աստիճանաբար դադարեց, ինչով պայմանավորված էլ ավարտվեց նաև Հայ-Թաթարական պատերազմը:
6841. 1907 մայիսի 26 – Սուլուխի ճ-մ: Զյուսե բինբաշու գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) շրջապատեց Գևորգ Զաուշի գլխավորած Հայկական բանակին (մոտ 100) որը, ճեղքելով թշնամու բանակի շարքերը, հաջողությամբ հեռացավ: Ու, թեև մարտի ընթացքում Գևորգը սպանեց Զյուսեին, սակայն ինքն էլ մահացու վիրավորվեց թիկունքից արձակված դավադիր կրակոցից: Մարտից հետո, խուսափելով գերվելուց, քաջարի հայդուկապետը մի քանի յուրայիններով թաքնվեց եղեգնուտում, որտեղ էլ հաջորդ օրը մահացավ: Հայկական բանակը կորցրեց 21, թշնամին՝ 309 զինվոր:

Իրանական հեղափոխություն (1907-1912)

6842. 1907 հուլիս - 1912 ամառ – Ղաջարների շահության տարածքում ծավալվող Իրանական հեղափոխությանը հեղափոխական բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, որոնց թվում հատկապես աչքի ընկան Արշակ Գավաֆյանը, ավելի քան 60 մարտերի մասնակցած Եփրեմ Դավթյանը, ինչպես նաև Հակոբ Կոտոյանը, Մկրտիչ Աղամալյանը և Մարտիրոս Զարուխյանը):
6843. 1907 հուլիս – Թերդևերի ճ-մ (Պարսկահայք): Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց իրանական հեղափոխական բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գործող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր: Պարսկահայքը և Տրպատունիքը մինչև 1911 թ-ը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:
6844. 1908 հունիսի վերջ – Թավիզը իրանական հեղափոխական բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 400, այդ թվում Արշակ Գավաֆյանը) գրավեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:
6845. 1908 հունիսի վերջ – Մաժաբարի ինքնապաշտպանությունը (Թավրիզի մոտ)

Թալան սկսելու նպատակ հետապնդող բաշիբոզուկները (1.000 հեծյալ) մոտեցան գյուղին, որի Հայկական աշխարհագրը (20) պատրաստվեց դիմադրության:

I փուլ – Վաղ առավոտյան թշնամին անցավ հարձակման, բայց մինչև կեսօր տևած համառ մարտում հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ 120 զինվոր: Արդյունքում, սակայն, թեև հաջողությունը հայերի կողմն էր, սակայն վերջիններիս զինամթերքը վերջացել էր, ինչն էլ հաշվի առնելով Հայկական աշխարհագրի 13 ռազմիկները նահանջեցին և ամրացան գյուղի եկեղեցում, իսկ 4-ը մնացին դիրքերում:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին թշնամին կրկին անցավ հարձակման: Դիրքերում մնացած 4 հայերը, արձակելով վերջին փամփուշտները, անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա և դաշույնամարտում կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հաջողությամբ հեռացան:

III փուլ – Բաշիբոզուկները մտան գյուղ, սակայն այն բանից հետո, երբ փորձեցին ներխուժել եկեղեցու բակ, ընկան նռնակների հարվածի տակ և, կորցնելով 13 սպանված, խուճապահար հեռացան գյուղից:

Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ 133 զինվոր:

6846. 1909 փետրվարի սկիզբ - Ռեշտոյ և Էնգեյիկ Եփրեմ Դավթյանի գլխավորած 3այ ռազմիկները (20) գրավեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 50): 3այերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 7 զինվոր:
6847. 1909 փետրվարի կես - Խարզանը (Ատրպատական) Եփրեմ Դավթյանի գլխավորած 3այ ռազմիկները (40) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակից (մոտ 20): 3այերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:
6848. 1909 փետրվարի վերջ - Ղազվիկ Եփրեմ Դավթյանի գլխավորած 3այ ռազմիկները (90) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակից (1.200): 3այերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ 1.200 զերի:
6849. 1909 ապրիլ - Կիլիկիայի հայկական գյուղերում և քաղաքներում տեղի ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության կողմից կազմակերպված հայերի ջարդ, սկիզբ առավ 3այոց ցեղասպանության Երկրորդ փուլը:
6850. 1909 ապրիլի 1 - 15 - Աղանայի ինքնապաշտպանությունը: Քաղաքի 3այկական աշխարհագորը (173) հաջողությամբ դիմադրեց բաշիբոզուկներին (մոտ 10.000), սակայն, այն բանից հետո, երբ հավատալով Օսմանյան կառավարության տված երաշխիքներին, վերջինս զինաթափվեց, թշնամին մտավ քաղաք և մեծամասշտաբ ջարդ իրականացրեց: 3այերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Քաղաքում սպանվեց 18.000 հայ:
6851. 1909 ապրիլի 1 - 15 - Դյորթ-Յոյի ինքնապաշտպանությունը (= Չորթ-Մարզվանի ինքնապաշտպանությունը): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (20.000) չգրավեցին գյուղը Միհրան Մելքոնյանի գլխավորած 3այկական աշխարհագորից (1.700, այդ թվում 100 կին): 3այերը կորցրին 6, թշնամին՝ 400 զինվոր:
6852. 1909 ապրիլի 1 - 13 - Յաճնի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 5.000) չգրավեցին քաղաքը Ներսես Վարդապետի գլխավորած 3այկական աշխարհագորից (մոտ 200): 3այերը կորցրին մոտ 21 սպանված, 15 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6853. 1909 ապրիլի 2 - Մամեստիայի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (մոտ 500) գրավեցին քաղաքը 3այկական աշխարհագորից (մոտ 200) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: 3այերը կորցրին մոտ 180, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6854. 1909 ապրիլի 2-5 - Յասանբեյլիի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (մոտ 300) գրավեցին գյուղը 3այկական աշխարհագորից (մոտ 50) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: 3այերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6855. 1909 ապրիլի 2-6 - Սիսի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (20.000) չգրավեցին քաղաքը Ղևոնդ Թուրսարգյանի ու Ղևոնդ Վարդապետի գլխավորած 3այկական աշխարհագորից (մոտ 200): 3այերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6856. 1909 ապրիլի կես - Ֆոճագի ինքնապաշտպանությունը (Կիլիկիա): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը 3այկական աշխարհագորից (մոտ 100): 3այերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6857. 1909 ապրիլի կես - Ղարսաքազարի ինքնապաշտպանությունը (Կիլիկիա): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 2.000) չգրավեցին գյուղը 3այկական աշխարհագորից (մոտ 70): 3այերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6858. 1909 ապրիլի կես - Բախչեի ինքնապաշտպանությունը (Կիլիկիա): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը 3այկական աշխարհագորից (մոտ 100): 3այերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6859. 1909 ապրիլի կես - Շեխ-Մուրադի ինքնապաշտպանությունը (= Շարդերի ինքնապաշտպանությունը) (Կիլիկիա): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) հնգօրյա մարտում չգրավեցին գյուղը Տեր-Գևորգի գլխավորած 3այկական աշխարհագորից (մոտ 100), ընդ որում քաջարի քահանան թշնամուն մոլորեցնելու նպատակով երկաթե խողովակի մեջ վառող լցրեց և պայթեցրեց՝ տպավորություն ստեղծելով, թե հայերը հրանոթ ունեն, ինչով էլ ահաբեկեց թշնամուն: 3այերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6860. 1909 ապրիլի կես - Սվերդիայի շրջանի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին շրջանի գյուղերը 3այկական աշխարհագորներից (մոտ 100): 3այերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

6861. 1909 ապրիլի կես – Խատնու ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100), սակայն, այն բանից հետո, երբ հավատալով Օսմանյան կառավարության տված երաշխիքներին, վերջինս զինաթափվեց, թշնամին մտավ գյուղ և կոտորեց գյուղացիներին: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության երկրորդ փուլը ավարտվեց: Արդյունքում ամենադաժան և անմարդկային ձևով սպանվեց 50.000 հայ:
6862. 1909 ապրիլի 21 – Ղազվիսի ճ-մ: Եփրեմ Դավթյանի ու Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակը (1.080) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (180), որոնք մարտնչում էին կենտրոնում, հաղթեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակին (1.300), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան քաղաք: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6863. 1909 մայիս – Հերի, Սալմաստի և Դիմանի շրջակայքը (վերջինը՝ Պարսկահայք, Առնա գավառ, Սալմաստից մոտ 5 կմ արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց՝ ճնշելով սկիզբ առած հեղափոխական ելույթները:
6864. 1909 մայիսի կես - հունիս – Հերի, Սալմաստի և Դիմանի շրջակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) մանր մարտերում ընդհարվեց իրանական հեղափոխական բանակի (մոտ 1.080) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200) հետ: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6865. 1909 հունիսի վերջ – Հերի, Սալմաստի և Դիմանի շրջակայքը բողոքը (մոտ 2.000) ասպատակեցին՝ փորձելով ճնշելով շարունակվող հեղափոխական ելույթները:
6866. 1909 հունիսի 29 – Թեհրանի կիրճի ճ-մ (Թեհրանի մոտ): Եփրեմ Դավթյանի և Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակը (մոտ 4.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200), որոնք մարտնչում էին կենտրոնում, հաղթեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակին (մոտ 3.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Թեհրան: Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
6867. 1909 օգոստոս – Ղարաղաղը և Արդեբիլը (Հյուսիսային Ատրպատական) Եփրեմ Դավթյանի ու Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) գրավեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
6868. 1910 գարուն – Մակվի շրջակայքը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց՝ ճնշելով սկիզբ առած հեղափոխական ելույթները:
6869. 1910 – Տրասպղոնի ճ-մ: Միսակ Թոռլաթյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 30) հաղթեց հայ բնակչությանը ահաբեկող լազերին (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6870. 1911 հուլիսի 14 – Թեհրանի ճ-մ (քաղաքից մոտ 50 կմ հյուսիս)

Մագանդարանից առաջխաղացած Ղաջարների շահության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) մոտեցավ Եփրեմ Դավթյանի, Արշակ Գավաֆյանի և Գրիգորի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակին (6.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (300):

I փուլ – Ամուլի մոտ Գրիգորի գլխավորությամբ դիրքավորված հեղափոխական բանակի առաջապահը հետ մղեց թշնամու բանակի երեք հարձակումներ, որից հետո անցավ հակահարձակման և, փախուստի մատնելով թշնամուն, վերադարձավ ելման դիրքեր:

II փուլ – Մարտակարգը վերականգնած Ղաջարների շահության կառավարական բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն հիմնական ուժերով մարտադաշտ հասած Եփրեմ Դավթյանի և Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած հեղափոխական բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, մեկ ժամ տևած մարտում ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդի կենտրոնին, ստիպեցին վերջինիս նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, որոնց թվում նաև 400 գերի, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

6871. 1911 օգոստոս - սեպտեմբերի 14 – Թավրիզը իրանական հեղափոխական բանակը (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 50) պաշտպանեցին Ղաջարների շահության կառավարական բանակի (մոտ 3.000) մանր հարձակումներից, ընդ որում հատկապես աչքի ընկան հայերը, որոնք պաշտպանեցին քաղաքը սեպտեմբերի 12-ին այն բանից հետո, երբ մահմեդականները լքել էին դիրքերը ու մեկնել էին կրոնական տոնախմբությունների: Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:

6872. 1911 սեպտեմբերի 14 – Համադանի ճ-մ

Մազանդարանից առաջխաղացած Ղաջարների շահության կառավարական բանակը (մոտ 2.000) մոտեցավ իրանական հեղափոխական բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200): Իրանական հեղափոխական բանակի կենտրոնում տեղավորված էր Յայ ռազմիկների հիմնական մասը, իսկ 50 ռազմիկներ էլ գտնվում էին աջ թևում: Իրանական հեղափոխական բանակի ձախ թևը գլխավորում էին Շերամը և Արշակը, աջը՝ Նիկոլ Դումանը, Ավետիսը ու Սիմոնը, իսկ կենտրոնի, ինչպես նաև ողջ բանակի ղեկավարությունն իրականացնում էին Եփրեմ Դավթյանը և Արշակ Գավաֆյանը:

I փուլ – Յայ ռազմիկները Արշակ Գավաֆյանի, Շերամի և Արշակի անձնական ղեկավարությամբ աննկատ մոտեցան թշնամուն և, գրավելով հարմար դիրքեր, գնդակների հեղեղ թափեցին վերջինիս վրա:

II փուլ – Ղաջարների շահության կառավարական բանակը փորձեց դուրս մղել հայերին գրաված դիրքերից, բայց ծանր կորուստներով հետ շարտվեց:

III փուլ – Մի բանի Յայ ռազմիկներ Արշակ Գավաֆյանի անձնական ղեկավարությամբ աննկատ մոտեցան թշնամու հրետանային մարտկոցի դիրքերին և, ատրճանակների կրակոցներով ոչնչացնելով հրետանավորներին, գրավեցին բոլոր հրանոթները ու պայթեցրին դրանք:

IV փուլ – Մարտակարգը վերականգնած Ղաջարների շահության կառավարական բանակը անցավ հարձակման, սակայն փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտից հետո ի վերջո նահանջեց:

V փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ հեղափոխական բանակը և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները մտան Համադան և Սայարին:

Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ 500 սպանված, 400 վիրավոր և մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

6873. 1911 հոկտեմբեր – Համադանի ճ-մ: Եփրեմ Դավթյանի և Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեցին կառավարական բանակի (մոտ 1.000), որից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, մտան Սուրքիե (Ղազվինի մոտ): Թշնամին կորցրեց 250 զինվոր:

6874. 1911 հոկտեմբեր - դեկտեմբեր – Մազանդարանը (Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափերին) Ղաջարների շահության կառավարական բանակը (մոտ 3.000) չգրավեց Գրիգորի գլխավորած իրանական հեղափոխական բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

6875. 1912 ապրիլի 16 – Թավրիզը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում կազակներ) առանց մարտերի գրավեց հեղափոխական բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50):

6876. 1912 մայիսի 6 – Սուրքիեի ճ-մ

Ղաջարների շահության կառավարական բանակի (3.000) առաջապահը (200) մոտեցավ Եփրեմ Դավթյանի գլխավորած հեղափոխական բանակին (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20):

I փուլ – Ղաջարների շահության կառավարական բանակ անակնկալ հարձակվեց հեղափոխական բանակի ու, թեև թշնամին պարտություն կրեց, բայց Եփրեմը զոհվեց պատահական մի գնդակից:

II փուլ – Արշակ Գավաֆյանի գլխավորությամբ մարտադաշտ հասած հեղափոխական բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հետապնդեցին թշնամու առաջապահին ու հիմնական բանակին և առանց լուրջ մարտերի մտան Սուլայան ու Քրմակշահ (Պարսկաստանի արևմուտք, Համադանից մոտ 130 կմ արևմուտք):

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր: Նույն տարում էլ հեղափոխական շարժումը վերջնականապես ճնշվեց և կրկին վերահաստատվեց Ղաջարների գահատոհմի անսահմանափակ իշխանությունը:

6877. 1912 հունիսի 22 – Սուլթան-Տափի ճ-մ (Հարավ-արևմտյան Բուլղարիա, Օսոգովո լեռնաշղթայում): Մակեդոնաօրդինյան աշխարհագրի (մոտ 10.000) 2-րդ բրիգադի 7-րդ գումարտակը (մոտ 600) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10, այդ թվում Հովհաննես Զավուշ Հայը) հանդիպակաց մարտում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Մարտի ընթացքում քաջաբար մարտնչող, հսկայամարմին ու մեծ ուժի տեր Հովհաննեսը, զբաղեցնելով 7-րդ գումարտակի զոհված հրամանատարի տեղը և գրավելով թշնամու կարևոր պաշտպանական դիրքերից մեկը ու մեծապես նպաստելով հաղթանակին, զոհվեց թշնամու արկի կոտորակի հարվածից: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

Բալկանյան I պատերազմ (1912-1913)

6878. 1912 հոկտեմբերի 8 – 1913 մայիսի 30 – Բալկանյան թերակղզում մղվող Առաջին Բալկանյան պատերազմին հակամարտող հիմնական երկրների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (այդ թվում Բուլղարական թագավորության կազմում գտնվող Հայկական վաշտը, ինչպես նաև Միքայել Կերճիկովը):

6879. 1912 հոկտեմբերի 21-22 – Ալամի դարի ճ-մ (Հարավ-արևմտյան Բուլղարիա, Սմոլյան քաղաքից 15 կմ հարավ-արևմուտք)

«Բոլորը էլ կռվում էին առյուծների պես, սակայն քաջության ոսկե խաչը հազվագյուտ բան է և տրվում է միայն քաջաց քաջին՝ Հայկական վաշտի հրամանատար Անդրանիկ Օզանյանին»

Բուլղարական թագավորության բանակի
բրիգադի հրամանատար Ալեքսանդր
Պրոտոգորովի ողջույնի խոսքը հայ
ռազմիկների պարգևատրման ժամանակ

Բուլղարական թագավորության IV բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գործող Մակեդոնաօրդինյան աշխարհագրի (մոտ 10.000) 3-րդ բրիգադի 12-րդ գումարտակի երեք վաշտերից մեկը կազմող, Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ գործող ու բացառապես հայերից կազմված 2-րդ Հայկական վաշտը (275), ինչպես նաև Նույն գումարտակի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները մոտեցան Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Դաշնակիցները խնդիր ունեին գրավել Ալամի դար լեռնաշղթան և կտրել երկաթգծային կապը Սալոնիկի ու Ստամբուլի միջև: Մարտական պլանով նախատեսվել էր, որ աջ թևում հարձակման պետք է անցներ բուլղարական 21-րդ լեռնահրաձգային գունդը, իսկ ձախ թևում՝ Ուզուն-Համիթլեի ուղղությամբ, հարձակումը պետք է զարգացներ Մակեդոնաօրդինյան աշխարհագրի 3-րդ բրիգադի կազմում գործող վաշտերը: 2-րդ Հայկական վաշտը խնդիր էր ստացել թշնամու ջոկատից (150) գրավել բարձունքներում տեղակայված թշնամու դիրքերը:

I փուլ – Դաշնակիցները անցան հարձակման թևերում, որի արդյունքում աջ թևում բռնկվեց համառ և փոփոխակի հաջողությամբ ընթացող մարտ: Միաժամանակ ձախ թևում

Մակեդոնասորդիկյան աշխարհագրի 3-րդ բրիգադի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտի երկու հիսնյակ աջ թևից շեղեց թշնամու ուշադրությունը՝ փոխիրաձգություն սկսելով վերջինիս հետ:

II փուլ – 2-րդ Հայկական վաշտը, որը մարտնչում էր 3-րդ վաշտից ավելի ձախ, անցավ անսկատ հարձակման և անակնկալ հարվածով գրավեց թշնամու դիրքերը: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակի ողջ աջ թևը խուճապի մատնվեց ու դիմեց փախուստի, ինչն էլ ստիպեց թշնամուն նահանջել արդեն ողջ ճակատով:

Հայերը կորցրին 1 սպանված, 2 վիրավոր, դաշնակիցը՝ 34 սպանված, 73 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6880. 1912 Նոյեմբերի 2-3 – Մեսթանլիկ (Հարավ-արևմտյան Բուլղարիա, Սմոլյան քաղաքից մոտ 75 կմ արևելք) Բուլղարական թագավորության IV բանակի կազմում գործող Մակեդոնասորդիկյան աշխարհագրը (մոտ 10.000), վերջինիս 3-րդ բրիգադի 12-րդ գումարտակի երեք վաշտերից մեկը կազմող, Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ գործող 2-րդ Հայկական վաշտը (մոտ 270), ինչպես նաև Նույն գումարտակի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտը ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Օսմանյան սուլթանության նահանջող բանակից (մոտ 500):

6881. 1912 Նոյեմբերի 7 – Բայկան-Թորեսի ճ-մ (Հարավ-արևմտյան Բուլղարիա, Սմոլյան քաղաքից մոտ 20 կմ հարավ): Բուլղարական թագավորության IV բանակի կազմում գործող Մակեդոնասորդիկյան աշխարհագրը (մոտ 10.000), վերջինիս 3-րդ բրիգադի 12-րդ գումարտակի երեք վաշտերից մեկը կազմող, Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ գործող 2-րդ Հայկական վաշտը (մոտ 270), ինչպես նաև Նույն գումարտակի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտը ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, այն բանից հետո, երբ հետ մղվեցին թևերում, 3-րդ բրիգադի ուժերով կենտրոնում հասցված հուժկու հարվածով այնուհանդերձ դուրս մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (2.000, 5 հրանոթ) լեռնային ամուր դիրքերից և ստիպեցին նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Արդյունքում դաշնակիցները, առանց մարտերի մտնելով Գյումուրջի քաղաք, դուրս եկան Էգեյան ծովի ափ:

6882. 1912 Նոյեմբերի 15 – Մերհամիի ճ-մ (Յունաստանի արևելք): Բուլղարական թագավորության IV բանակի կազմում գործող Մակեդոնասորդիկյան աշխարհագրը (մոտ 10.000), վերջինիս 3-րդ բրիգադի 12-րդ գումարտակի երեք վաշտերից մեկը կազմող, Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ գործող 2-րդ Հայկական վաշտը (մոտ 270), ինչպես նաև Նույն գումարտակի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտը ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները շնորհիվ Հայկական վաշտի վճռական գրոհի, շրջապատեցին և ստիպեցին հանձնվել Մարիցա գետին սեղմված և այդպես էլ գետանցում իրականացնել չկարողացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (11.000, 8 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 400 սպանված, 9.600 գերի, 8 հրանոթ: 1912 թ-ի Նոյեմբերի 19-ից մարտերն ընդունեցին դիրքային բնույթ:

6883. 1913 հունվարի 26 - 31 – Շար-Քեռ քաղաքի ճ-մ (Մարմարե ծովի հյուսիս-արևմտյան ափին)

Օգտվելով ընձեռնված դադարից՝ հեղաշրջման արդյունքում իշխանության հասած երիտթուրքերի առաջնորդները Էնվեր փաշայի գլխավորությամբ նախապատրաստվեցին հակահարձակման: Այդ նպատակով Օսմանյան սուլթանության բանակը (120.000, 45 նավ) բաժանվեց երեք մասի: Նախատեսելով աջ թևում տեղական մանր հարձակումներով կաշկանդել հակառակորդի ուժերը՝ Էնվեր փաշան նախատեսել էր դեսանտային ուժերով հիմնական հարվածը հասցնել կենտրոնում՝ Շար-Քեռ քաղաքի շրջանում՝ միաժամանակ նաև կաշկանդելով հակառակորդին Հալիպոլի կողմից ձախ թևում իրականացվելիք հարձակումով: Այդ ընթացքում Բուլղարական թագավորության բանակը (120.000, 208 հրանոթ) զբաղեցրել էր ամուր պաշտպանական դիրքեր, իսկ վերջինիս կազմում գործող Մակեդոնասորդիկյան աշխարհագրի (մոտ 10.000) կազմում գործող 3-րդ բրիգադի 12-րդ

գումարտակի երեք վաշտերից մեկը կազմող, Անդրանիկի ու Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ գործող 2-րդ Հայկական վաշտը (131), ինչպես նաև նույն գումարտակի կազմում Թորգոմի գլխավորությամբ գործող 3-րդ վաշտը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները տեղաբաշխվել էին Շար-Քեո քաղաքից հյուսիս:

I փուլ – Հունվարի 26-ին թշնամին հարձակման անցավ ողջ ճակատով, սակայն Ստամբուլի ուղղությամբ ընթացող երկօրյա մարտերում որևէ էական հաջողության չհասավ, իսկ Հալիպոլի ուղղությամբ էլ բռնկված համառ մարտերից հետո ստիպված եղավ ի վերջո վերադառնալ ելման դիրքեր: Միաժամանակ Էսվեր փաշան, անձամբ գլխավորելով դեսանտային ուժերը (15.000), ավիանում իրականացրեց Շար-Քեո քաղաքի շրջակայքում և համառ մարտերից հետո 12-րդ գումարտակի 1-ին վաշտից գրավեց քաղաքի հիմնական մասը:

II փուլ – Հունվարի 27-ին քրիստոնյաները կենտրոնացրին ուժերը, իսկ մյուս օրվա առաջին կեսին էլ անցան հակահարձակման:

III փուլ – Հունվարի 28-ի օրվա երկօրյա կեսին քրիստոնյաները հրետանային հուժկու կրակով ոչնչացրին նավերից դեպի ափ ձգվող պանտոնային կամուրջները, որից հետո, կործանիչ կրակի տակ վերցնելով ծովափին խմբված թշնամու բանակին, գլխովին ջախջախեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր, թշնամին՝ 1.000 սպանված, 450 գերի: 1913 թ-ի մայիսի 30-ին Լոնդոնում կնքվեց հաշտության պայմանագիր և Բալկանյան I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանությունը կորցրեց եվրոպական իր բոլոր տիրույթները, բացառությամբ Ստամբուլի և Արևմտյան Թրակիայի փոքր մասի:

6884. 1913 հունիսի 29 - հուլիսի 29 - Բալկանյան թերակղզում ընթացող Բալկանյան II պատերազմին Բուլղարական թագավորության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 30, այդ թվում մարտում վիրավորված Գարեգին Նժդեհը):
6885. 1914 մարտի 20 - 22 - Բաղեշի գործակցները և պետական հիմնարկները քաղաքի ապստամբած քրդերը (5.000) և Հայ ռազմիկները (մոտ 10) չգրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 200, 20 զնդացիր), որից հետո, խուսափելով քաղաքին մոտեցող Օսմանյան սուլթանության խոշոր բանակից (մոտ 15.000, 20 հրանոթ), ցրվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ (1914-1918)

6886. 1914 հուլիսի 28 - 1918 նոյեմբերի 11 - Ռոջ երկրագնդում մղվող Առաջին Համաշխարհային պատերազմին հակամարտող հիմնական երկրների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 400.000, որոնցից 300.000-ը (այդ թվում Բրուսիլովյան բանակի շտաբի պետ Հակոբ Բագրատունին) Ռուսական կայսրության, 50.000-ը Ֆրանսիայի Հանրապետության, Մեծ Բրիտանիայի թագավորության, Օսմանյան սուլթանության և ԱՄՆ-ի, իսկ մնացածը՝ այլ երկրների բանակների կազմում):

Հայոց Մեծ եղեռն¹ (1914-1923)

6887. 1914 օգոստոսի 1 - 1923 գարուն - Օսմանյան սուլթանության, իսկ հետագայում արդեն Թուրքիայի Հանրապետության տիրապետության տակ գտնվող, ինչպես նաև մարտական գործողությունների ընթացքում գրավված հազարավոր գյուղերում և քաղաքներում տեղի ունեցավ հայերի կազմակերպված ցեղասպանություն:

¹ Պատմաբան Ստեփան Պողոսյանը բավական փաստարկված տեսակետ է առաջ քաշում, համաձայն որի Հայոց Մեծ եղեռնը իրականում սկսվեց 1914 թ-ի օգոստոսի 1-ին՝ 17-ից 55 տարեկան հայերի զորակոչով, որը հավասարազոր էր փաստական ճերբակալության, ժողովրդի՝ զենք կրելու ընդունակ մասի լիակատար մեկուսացման և ոչնչացման: Դրանից հետո էլ թուրքերը Պարսկահայքում, Բայազետում, Արդահանում, Արդվինում և այլուր ոչնչացրին ևս մոտ 200.000 հայերի: Այսպիսով՝ ապրիլի 24-ը իրականում ոչ թե Հայոց Մեծ եղեռնի սկիզբն է, այլ՝ այն խորհրդանշող ամսաթիվը:

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000, 226 հրանոթ) նախատեսել էր անցնել վճռական հարձակման՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել հակառակորդի հիմնական ուժերը, գրավել Կարսը և ներխուժել Անդրկովկաս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 70.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Համազասպ Սրվանձությանի գլխավորած Հայկական III (մոտ 1.000, 2 հրանոթ) և Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած Հայկական IV (մոտ 1.000, 2 հրանոթ) կամավորական ջոկատները պատրաստվեցին հակադարձել թշնամուն:

I փուլ – Յուլիսի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցան հարձակման ու գրավեցին Կորդա-Թուփա և Ախ-Բարա բարձունքները, ինչպես նաև Այթուն Բուլաղը (Արարատ, Բասեն գավառ):

II փուլ – Յուլիսի 20-ին Ռուսական կայսրության բանակը զարգացրեց հաջողությունը և, գրավելով Ուլքիխաս-Արտոս-Խորասան բնագծը (Արարատ, Բասեն գավառ), մինչև ամսվա վերջ զբաղեցրեց Քրոնիկայի ողջ ամրացված շրջանը:

III փուլ – Յուլիսի 31-ին Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Համազասպ Սրվանձությանի գլխավորած Հայկական III կամավորական ջոկատը գրավեցին Այաշկերտը:

IV փուլ – Նոյեմբերի 1-ից 3-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հակահարձակման և համառ մարտերից հետո գրավեց Քրոնիկայի ամրացված շրջանը:

V փուլ – Նոյեմբերի 4-ից 6-ը Համազասպ Սրվանձությանի գլխավորած Հայկական III կամավորական ջոկատը (մոտ 950, 2 հրանոթ) գրավեց Այազյազը և Չաքի-Խալիլի շրջանը (Արարատ, Բասեն գավառ)՝ կասեցնելով թշնամու հետագա առաջխաղացումը:

VI փուլ – Նոյեմբերի 6-ին Խախմուրի մոտ (Արարատ, Բագրեվանդ գավառ) Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած Հայկական IV կամավորական ջոկատը տաս ժամ տևած մարտում կանգնեցրեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին, որից հետո անցան հակահարձակման և մտան Ազնիկ (Արարատ, Բագրեվանդ գավառ):

VII փուլ – Նոյեմբերի 8-ին Օսմանյան սուլթանության համալրված բանակը վերսկսեց հարձակումը և Ռուսական կայսրության բանակից, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից, ինչպես նաև Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած Հայկական IV կամավորական ջոկատից գրավեց Իրը (Արարատ, Բասեն գավառ, Օլթիից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք) և Նարիմանը (Տայք, Բուա գավառ, Օլթիից մոտ 10 կմ հարավ):

VIII փուլ – Նոյեմբերի 9-ին Յոթվիրաց Աստավածածին գյուղի մոտ Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած Հայկական IV կամավորական ջոկատը պարտություն մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին և կասեցրեցին նրա հետագա առաջխաղացումը:

IX փուլ – Նոյեմբերի 11-ին հարձակումը վերսկսած Օսմանյան սուլթանության բանակը Ռուսական կայսրության բանակից գրավեց Արովինը և Արտանուշը, բայց, չկարողանալով առաջանալ Ճորոխի հովտով, նահանջեց: Նույն օրն էլ թշնամին մի քանի հարձակումներ ձեռնարկեց Օլթիի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

X փուլ – Նոյեմբերի 12-ին հակահարձակման անցած Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Խոտորթուրը (Տայք, Արսյաց փոքր գավառի հարավ, Ճորոխի ձախ վտակի ափին):

XI փուլ – Նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ Էնդեկ-Տիկ-Դազ բնագծի ուղղությամբ (Բայազետի մոտ), սակայն Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Համազասպ Սրվանձությանի գլխավորած Հայկական III կամավորական ջոկատը հետ շարժեցին վերջինիս ելման դիրքեր: Դրանից հետո ակտիվ մարտական գործողությունները առժամանակ դադարեցին և հակամարտող բանակները սկսեցին համալրվել ու կենտրոնանալ:

XII փուլ – Նոյեմբերի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Համազասպ Սրվանձությանի գլխավորած Հայկական III կամավորական ջոկատը անցան հարձակման և գրավեցին Բայազետ ամրոցը, Չեվալի

բարձունքը, Բագրևանդը, Վերին Ախտին, Ներքին Ախտին, Չափուղբամյան ձորը, Դարուխը, Խամուրը, Միսինը, Արծափը, Պերսիխան, Կապանակը, Խոսորվերանը ու Այագյազը:

XIII փուլ – Նոյեմբերի 20-ին հարձակման անցած Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց **Աղուարը և Իդը** (Արարատ, Բասեն գավառ):

XIV փուլ – Նոյեմբերի 24-ին հաջողությունը զարգացրած Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Համագասպ Սրվանձտյանի գլխավորած Հայկական III կամավորական ջոկատը գրավեցին **Քյոփրիքենի ամրացված շրջանը**:

XV փուլ – Նոյեմբերի 26-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հակահարձակման անցավ **Քյոփրիքենի և Չերմիկ-Սուկի** (Արարատ, Բասեն գավառ) ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

XVI փուլ – Նոյեմբերի 28-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը Ռուսական կայսրության բանակից գրավեց **Արոփինը և Արտանուքը**, սակայն թշնամու հետագա առաջխաղացում կանգնեցվեց ու նա հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ 6.000, թշնամին՝ 15.000 զինվոր:

6889. 1914 հոկտեմբերի 20 – **Դիադինը** Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:
6890. 1914 հոկտեմբերի 25 - 27 – **Գյավրե-Շամե կիրճի ճ-մ** (Թավրիզի մոտ): Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Հայկական II կամավորական ջոկատը (1.000, 2 հրանոթ) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
6891. 1914 նոյեմբերի 5 – **Աշնակը** (Պարսկահայք, Առնա գավառ) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (1.000, 2 հրանոթ) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6892. 1914 նոյեմբերի 7 – **Հադամակերտի ճ-մ**: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 990, 2 հրանոթ) հետ շարտեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (2.500, 1.000 հետևակ) և գրավեց **3 գյուղ** (Հադամակերտի մոտ): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
6893. 1914 նոյեմբերի 10 – **Սահյամի ճ-մ** (Վասպուրական, Մեծ Աղբակ գավառ): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատի հետախուզական դասակը (37) հետ շարտեց քրդերին (մոտ 70 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6894. 1914 նոյեմբերի 11 - 13 – **Սատնան** (Վասպուրական, Մեծ Աղբակ գավառ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) չգրավեցին Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատից (մոտ 985, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:
6895. 1914 նոյեմբերի 17 – **Ռազի գյուղի հարակից բարձունքները** (Վասպուրական, Արճիշկովիտ գավառ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) չգրավեցին Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատից (մոտ 975, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6896. 1914 նոյեմբերի 19 – **Սարալը** (Վասպուրական, Արճիշկովիտ գավառ) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 965, 2 հրանոթ) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6897. 1914 նոյեմբերի 27 – **Սուրուջը, Բերեզը և Մերկերը** (Վասպուրական) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 950, 2 հրանոթ) ու կազակները (200) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500, 1 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 2, թշնամին՝ 75 զինվոր:
6898. 1914 դեկտեմբերի սկիզբ – **Պարսկահայքը ու Թավրիզը** Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) գրավեցին Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 5.000, 2 հրանոթ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) և կոտորեցին տեղի հայ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6899. 1914 նոյեմբերի 29 - դեկտեմբերի 3 - Սուրբուհի ճ-մ: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 930, 2 հրանոթ) և կազակները (մոտ 190) հետ շարտեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
6900. 1914 դեկտեմբերի 3-5 - Բելուկ (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառ, Վանա լճի հարավային ափին) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 100) և քրդերը (մոտ 100) համառ մարտերով գրավեցին Լևոն Խարականցու, Ասպո Ընծակցու ու Միհրան Զաթոյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (20), որը բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր: Գյուղը ավերվեց:
6901. 1914 դեկտեմբերի 5 - Պեյճուկ (Վասպուրական) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 900, 2 հրանոթ) և կազակները (մոտ 180) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 100) ու հասան Ռազի: Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6902. 1914 դեկտեմբերի 6-24 - Հայեայ սարի ճ-մ (Վասպուրական): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 890, 2 հրանոթ) և կազակները (մոտ 170) գրավեցին սարը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 100), որից հետո, 18 օրվա ընթացքում հետ մղելով հակառակորդի հակազորոհները, դիրքերը հանձնեցին Ռուսական կայսրության բանակին ու հանգստանալու և համալրվելու նպատակով նահանջեցին Հեղ:
6903. 1914 դեկտեմբերի 7-9 - Աթանակ (Վասպուրական, Վանա լճի արևելյան ափին) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 100) և քրդերը (մոտ 100) չգրավեցին Լևոն Խարականցու գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (20): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր, որոնց թվում նաև քրդերի առաջնորդը:
6904. 1914 դեկտեմբերի 9 - 1915 հունվարի 18 - Սարիդամիշի օպերացիա

Օսմանյան սուլթանության բանակը (110.000, 226 հրանոթ) նախատեսել էր անցնել վճռական հարձակման՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել հակառակորդի հիմնական ուժերը, գրավել Կարսը և ներխուժել Ռուսական կայսրության տարածք: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, 200 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Համագասպ Սրվանձտյանի գլխավորած Հայկական III (մոտ 1.000, 2 հրանոթ) և Արշակ Գավաֆյանի գլխավորած Հայկական IV (մոտ 1.000, 2 հրանոթ) կամավորական ջոկատները անցան ամուր պաշտպանության, ընդ որում Համագասպ Սրվանձտյանի ջոկատը գտնվում էր պաշտպանական բնագծի աջ թևում, իսկ Արշակ Գավաֆյանի ջոկատը՝ կենտրոնում:

I փուլ - Դեկտեմբերի 9-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման և, գրավելով Քիզի-Քիզիս (Օլթիի մոտ), հաջորդ օրը մարտերով մտավ Օլթի՝ ստիպելով այստեղ պաշտպանվող ուժերին նահանջել Սարդանեկ (Օլթիից մոտ 64 կմ հյուսիս-արևելք):

II փուլ - Դեկտեմբերի 10-ին հարձակումը շարունակող թշնամու բանակը գրավեց Չարսախ-Պետկերը (Օլթիից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևմուտք):

III փուլ - Դեկտեմբերի 12-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը գրավեց Բերդիկ (Օլթիից 25 կմ հյուսիս-արևմուտք), դուրս եկավ Սարիդամիշից արևմուտք և Հյուսիս ու մտավ Արդահան:

IV փուլ - Դեկտեմբերի 13-ին Սարիդամիշի ուղղությամբ բռնկված համառ մարտերի արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը, կրելով ծանր կորուստներ, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Թշնամու առաջխաղացումը կասեցվեց:

V փուլ - Դեկտեմբերի 16-ին Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց թշնամու հերթական հարձակումը, իսկ հաջորդ օրը, անցնելով հակահարձակման, գրավեց Բերդիկ:

VI փուլ - Դեկտեմբերի 16-ին և 17-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հզոր հարձակման անցավ Սարիդամիշի ուղղությամբ, սակայն բռնկված համառ մարտում ծանր կորուստներով հետ շարտվեց:

VII փուլ - Դեկտեմբերի 22-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Արդահանը՝ գերելով թշնամու 900 զինվորի: Միաժամանակ Հայկական IV կամավորական ջոկատը մարտերով զբաղեցրեց Սարդանեկ-Սարիդամիշ բնագիծը:

VIII փուլ – Դեկտեմբերի 30-ին հետ շարունակվող թշնամու հիմնական ուժերին Բերդիկի մոտ՝ հաջողությունը զարգացրած Ռուսական կայսրության բանակը հաջորդ օրը գրավեց Օլթին:

IX փուլ – 1915 թվականի հունվարի 2-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Ենի-Քյոյը (Օլթիի մոտ):

X փուլ – Յունվարի 4-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Կարակուրգանը (Օլթիի մոտ) և, շրջապատելով թշնամու հիմնական ուժերը, գլխովին ջախջախեց դրանք:

Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ 100.000 զինվոր:

6905. 1914 դեկտեմբերի կես – Էրեղիկը (Վասպուրական, Վանա լճի արևելյան ափին) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 100) և քրդերը (մոտ 100) գրավեցին Հայկական աշխարհագրից (մոտ 20), որը բնակչության հետ ապաստանեց Վանում: Հայերը կորցրին 10, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:

6906. 1914 դեկտեմբերի վերջ – Գոմսի ճ-մ (Սասուն): Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Գոմսա Կորյունի գլխավորած ջոկատը (մոտ 5), տեղեկանալով, որ Կորյունի տանը տեղավորված ոստիկանների նպատակը տանտիրոջը սպանելն է, անակնկալ հարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեցին ոստիկաններին (մոտ 10): Թշնամին կորցրեց մոտ 7 զինվոր:

6907. 1915 հունվարի 25 – Ցրոնքի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (500) գրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6908. 1915 հունվարի 30 – Յոկորձուի ճ-մ (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառ, Վանա լճի հարավային ափին): Հայկական աշխարհագրը (մոտ 20) պարտության մատնեց գյուղ մտած և գյուղացիների նկատմամբ բռնություններ սկսած Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությանը (10): Թշնամին կորցրեց 4 ոստիկան:

6909. 1915 հունվարի վերջ – Ճկորի ճ-մ (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառ, Վանա լճի հարավային ափին): Հայկական աշխարհագրը (մոտ 20) պարտության մատնեց գյուղ մտած և գյուղացիների նկատմամբ բռնություններ սկսած Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությանը (մոտ 10): Թշնամին կորցրեց 2 ոստիկան:

6910. 1915 փետրվարի սկիզբ – Ճկորի ինքնապաշտպանությունը: Գալուստ Պողոսյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրը (մոտ 30) համառ մարտում հետ մղեց քրդերին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 5 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Գալուստը, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

6911. 1915 փետրվարի սկիզբ – Արկենը (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառ, Վանա լճի հարավային ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) յոթնօրյա մարտից հետո գրավեցին Հայկական աշխարհագրից (մոտ 20): Հայերը կորցրին 10, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6912. 1915 փետրվարի 13 – Առնի ճ-մ (Արծկեի մոտ): Օհան Դարբինյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրը (մոտ 50) դարանը զցեց և պարտության մատնեց հայերի վրա արշավող քրդերին (600): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև քրդերի առաջնորդը:

6913. 1915 փետրվարի կես - օգոստոսի 15 – Չեյթունի ինքնապաշտպանությունը

Չեյթունի ղեկավարությունը, զգալով քաղաքի վրա կախված սպառնալիքները, օսմանյան պաշտոնյաների հետ տարվող բանակցությունների հետ միաժամանակ ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական բանակը (մոտ 4.000):

I փուլ – Փետրվարի կեսին, տեղեկանալով, որ Օսմանյան ոստիկանությունը (15) Ալապուրգանում (Չեյթունի մոտ) բռնություններ է սկսել հայերի նկատմամբ, Մեսրոպ Չոլագյանի և Փանոս Չագրյանի գլխավորած Հայկական բանակը (25) անակնկալ մտավ գյուղ և ոչնչացրեց 10 ոստիկան:

II փուլ – Մի քանի օր անց Հայկական բանակը փորձեց գրավել Չեյթունում տեղակայված Օսմանյան կառավարչատունը, սակայն մի քանի ժամ տևած մարտից հետո նահանջեց: Դրանից հետո քաղաքի առաջնորդները որոշեցին առժամանակ զերծ մնալ

բացահայտ ապստամբությունից: Օգտագործելով այս հանգամանքը՝ թշնամուն հաջողվեց խոշոր բանակ (5.000) մտցնել քաղաք, որը փետրվարի վերջին ավելի մեծացավ (25.000): Քաղաքում ստեղծվեց լարված և անկայուն վիճակ, իսկ Յայկական բանակը (25) ամրացավ Սուրբ Աստվածածին վանքում:

III փուլ - Մարտի 25-ի վաղ առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ վանքի ուղղությամբ, բայց մինչև երեկո տևած մարտում որևէ արդյունքի չհասավ, ընդ որում երեկոյան Արամ Չոլագյանին հաջողվեց սպանել թուրք հրամանատարին, իսկ Կարապետ Միլիտոնյանի, Մանվել ու Փանոս Չազոյանների, ինչպես նաև Եղիա Նորաշխարհյանի և Նրա որդի Նշանի անձնական ղեկավարությամբ իրականացված հակահարձակման արդյունքում էլ ընդհուպ մինչև վանքի պատերին մոտեցած թշնամին հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին մոտ 3 վիրավոր, թշնամին՝ 101 սպանված, մոտ 150 վիրավոր: Նույն գիշերն էլ, սակայն, զինամթերքի սպառվելու, ինչպես նաև գերմանական հրետանու հարվածներին անիմաստ զոհ չդառնալու նպատակով Յայկական բանակը թողեց վանքը և աննկատ նահանջեց:

IV փուլ - Ապրիլի կեսերին օսմանյան ղեկավարությունը ձերբակալեց քաղաքի հայ ղեկավարներին, որից հետո սկսեց աքսորել ու կոտորել ինչպես անպաշտպան մնացած քաղաքի, այնպես էլ շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը: Արդյունքում զոհվեց 27.000 հայ:

V փուլ - Օգոստոսի 15-ին Յայկական բանակը անակնկալ մտավ քաղաք և, հրդեհելով այն, պայթեցնելով զինամթերքի պահեստները ու ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, աննկատ հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր: Չեյթունի իշխանությունը ոչնչացավ, իսկ Յայկական բանակը, ցրվելով Լեռնային Կիլիկիայում և վարելով պարտիզանական պատերազմ, ի վերջո կիսեց ողջ կիլիկիահայության ճակատագիրը:

6914. 1915 փետրվարի վերջ - մայիս - Ռշտունիքում բնակվող քրդերին Միհրան Ռաշոյանի գլխավորած Ռմզ գյուղի Յայկական աշխարհագործ (մոտ 100) ասպատակեց՝ ահաբեկելով քրդերին և առժամանակ ապահովելով շրջակայքի հայության անվտանգությունը: Մարտերից մեկում Միհրանը զոհվեց:

6915. 1915 մարտի 4 - Դուլ-Դադի ճ-մ (Պարսկահայք): Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.000), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Յայկական I կամավորական ջոկատը (1.000, 2 հրանոթ) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6916. 1915 մարտի 11 - Պողանցը (Վասպուրական, Բոգունիք գավառ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (500) չգրավեցին Յայկական աշխարհագործից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:

6917. 1915 մարտի 12 - Նաբաթը (Վասպուրական, Բոգունիք գավառ) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (51) չգրավեց Յայկական աշխարհագործից (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 15 զինվոր:

6918. 1915 մարտի կես - 1916 փետրվար - Սասունի ինքնապաշտպանությունը

«Սասունի ջարդերը կազմակերպած կուսակալ Սերվերը այդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց բռնվեց մի հանկարծախա հիվանդությամբ ու սատկեց, ինչը անգամ թուրքերը ընկալեցին որպես աստծո պատիժ, քանի որ Նրա քրոջ վկայությամբ վերջին օրերին անգիտակից տականքը անընդհատ կրկնում էր. «Էս երեխեքը թափվել են վրաս ու խեղդում են, հեռու տարեք...»

Տիգրան Դևրիկյան

«Երբ 1916 թ-ի փետրվարին ռուսական զորքերը ու հայ կամավորները հասան Սասուն, ծյունածածկ լեռներից ներքև իջան մազակալած դեմքերով և ցնցոտիներ հագած, բավականին տարօրինակ, ուղղակի վայրենիների տեսքով, բայց առնական ու հպարտ շուրջ 300 զինված մարդիկ, ովքեր անհավատալի պատմություններ էին պատմում մղած կռիվների մասին և... հացի փոխարեն զենք ու փամփուշտ էին պահանջում»

Տիգրան Դևրիկյան

Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ 30.000) արշավանք սկսեցին Սասունի ուղղությամբ, որտեղ գործող Յայկական բանակը (մոտ 1.500) ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության:

I փուլ – Մարտի կեսերին, այն բանից հետո, երբ թշնամին կոտորեց Մուշառնենի հայությանը, Մկրտիչ Պոլեյանի գլխավորած ջոկատը գրավեց Սուրբ Առաքելոց վանքը, ոչնչացրեց ոստիկանական մի ջոկատ և քաշվեց լեռները:

II փուլ – Ապրիլի սկզբից մինչև հուլիսի սկիզբը սասունցի Մանուկի գլխավորած ջոկատը (մոտ 100) համառորեն պաշտպանեց Կուրտիկի լեռնաշղթան՝ տեղում գամելով թշնամու զգալի ուժեր: Միաժամանակ սասունցի Մուշեղի գլխավորած ուժերը կասեցրեցին թշնամու առաջխաղացումը նաև Տայվորիկի մատուցներում:

III փուլ – Ապրիլի վերջին թշնամին հարձակվեց Խուլքի և Խիանքի վրա, որի պաշտպանները ստիպված եղան ժողովրդի ուղեկցությամբ մարտերով նահանջել լեռներ: Չարգացնելով հաջողությունը՝ թշնամին հարձակման անցավ Անդովկ-Իշխանաձոր-Աիրոնք բնագծի ուղղությամբ: Հայկական բանակը տասնամյա մարտերով հետ շարտեց թշնամուն, սակայն խաղաղ բնակչության մեծ մասը զոհվեց:

IV փուլ – Մայիսի սկզբին քրդերը հարձակվեցին Գոմաց վանքի հարակից գյուղերի վրա, որի բնակչությանը հաջողվեց Դավիթ Երիցյանի մարտիկների օգնությամբ հեռանալ Անդովկ: Իր հերթին, մայիսի 20-ից հուլիսի սկիզբը իշխան Շառոյի, Աղջոյի և Ստեփան վարդապետի գլխավորությամբ Գոմաց վանքի շրջակայքում ամրացած Հայկական աշխարհագորը հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, թեև Շառոյի տանը ապրած ու մեծացած քրդերից մեկը բանակցությունների ընթացքում դավադրաբար սպանեց Շառոյին: Միաժամանակ, ասպատակելով շրջակա քրդերի բնակավայրերը, Հայկական աշխարհագորը բնակչությանը ապահովվեց պարենով:

V փուլ – Հունիսի վերջին Կուրտիկի ճակատում փեթարցի Իսոյի ջոկատը գրավեց թշնամու դիրքերից մեկը, որտեղից էլ ականատես եղավ Մուշում ծավալվող ողբերգությանը: Նույն ժամանակ էլ, հետ մղելով թշնամու հարձակումները Մոկունքի այգիներում (Մուշի մոտ), Քանասարի (Մուշի մոտ) բնակչությունը Վահան Փափագյանի, Բուլանիսի Մարտիրոսի, Լևոն Ասլանյանի, Տիգրան Մկրտչյանի, գողթնցի Մարտիրոսի, Ռուբեն Տոնոյանի և Արմենակ Մարտիրոսյանի ջոկատների ուղեկցությամբ սկսեց մարտերով շարժվել դեպի լեռներ:

VI փուլ – Հուլիսի սկզբին սասունցի Մուշեղի, Դավիթ Երիցյանի, ինչպես նաև հին ֆիդայիներ Թաթարի, Համզոյի և Ռզգոյի գլխավորած ջոկատը (100) հարձակվեց Սատանայի կամուրջը պաշտպանող քրդերի (մոտ 200) վրա, սակայն բռնկված համառ մարտի արդյունքում հայերը միայն գիշերային դաշույնային հարձակման արդյունքում կարողացան գրավել կամուրջը:

VII փուլ – Հուլիսի 3-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը համառ մարտերով գրավեցին Հոմոյի Գոմերը (Անդովկի լանջերին):

VIII փուլ – Հուլիսի 11-ին թշնամին միաժամանակյա հարձակում ձեռնարկեց Աղբիկի, Տայվորիկի, Քնիի, Գեղմալի, Գեղաշենի և Շողնամերկի վրա, սակայն ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել՝ կորցնելով 50 զինվոր:

IX փուլ – Հուլիսի կեսերին Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը համառ մարտերով գրավեցին Կուրտիկի լեռնաշղթան:

X փուլ – Հուլիսի 18-ին թշնամու ուժերը հարձակման անցան Քանասարի ուղղությամբ, սակայն Շահկա Արոյի, Պսոփ Արամի, Ռշտունու, բուլնախցի Մարտիրոսի և Ավետիս Ժամկոչյանի գլխավորած ուժերը, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտեցին վերջինիս ելման դիրքեր:

XI փուլ – Հուլիսի 19-ին թշնամին ողջ ճակատով անցավ վճռական հարձակման և համառ մարտերից հետո ծանր կորուստներով գրավեց Շենիկը, սակայն նույն օրը գիշերն էլ Գոմսա Կորյունի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, Մկրտիչ Պոլեյանի, շենիկցի Ղազարի, Զոլոյի, Պողոսի, Գրգեի Վարդանի, սասունցի Մանուկի, Տեր-Կարապետի, սեմալցի Մանուկի, Ախոյի, Իսրոյի, խութեցի Ղուկասի ու Մորուք Կարոյի գլխավորած ուժերը հակահարձակման անցան և, ծանր կորուստներ պատճառելով անակնկալ եկած թշնամուն, հետ վերցրեցին գյուղը՝ որպես մարտավար գրավելով նաև 3 հրանոթ:

XII փուլ – Հուլիսի 23-ից օգոստոսի 3-ը մանր մասերի բաժանված Հայկական աշխարհագորը և խաղաղ բնակչությունը տեղաշարժվեց Անդովկ, Քանա և Համատորիկ սարերում՝ կրելով ծանր կորուստներ, սակայն հետ մղելով թշնամու հարձակումները: Օգոստոսի 2-ին զոհվեց Գոմսա Կորյունը: Կարճ ժամանակ անց ընկան Դավիթ Երիցյանը,

ալիջանցի Տիգրանը, կողքեցի Տիգրանը, Մկրտիչ Պոլեյանը և շատ ուրիշներ, իսկ Ստեփան վարդապետը ծանր վիրավորվեց:

XIII փուլ – Օգոստոսի 3-ից 15-ը թշնամին աստիճանաբար սկսեց հեռանալ Սասունից, ինչը հնարավորություն տվեց խաղաղ բնակչության ողջ մնացած մասին անցնել ռուսական վերահսկման գոտի և փրկվել:

XIV փուլ – Օգոստոսի 15-ից մինչև 1916 թ-ի փետրվար Յայկական աշխարհագրորդ և բնակչությունը լեռներում շարունակեց դիմադրությունը թշնամու թուլացող զորքերին ու դիմացավ մինչև այն պահը, երբ Ռուսական կայսրության բանակը և Յայ կամավորները մտան Սասուն: Այս մարդկանց մեջ էին նաև Մշո կոտորածից փրկված և Սասունի լեռներում ապաստանած մորս հորական պապը, ֆիդայի Յովսեփ Գրիգորյանը, նրա ընտանիքի մի քանի անդամները, ինչպես նաև նոր ծնված մորական պապս՝ մի քանի ամսեկան Իգիթը:

Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Սասունի և հարակից շրջանների բնակիչները կորցրին 45.000 մարդ: Իր հերթին, մորս հորական պապ Յովսեփը, որը իր ընտանիքի ողջ մնացած անդամների հետ ի վերջո հաստատվեց Յայաստանի Յանրապետությունում և ապրեց մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը, ըստ մորս պատմածի մինչև, կյանքի վերջն էլ անսփոփ կարոտով էր հիշում իրենց կորցրած «Երգիրը»:

6919. 1915 ապրիլի 1 - մայիսի 12 – Շատախի ինքնապաշտպանությունը (Վասպուրական, Անձևացիք գավառի արևմուտք, Ջերմ գետի աջ ափին)

«Ռուսական կայսրության բանակի նահանգից հետո, երբ վասպուրականցիները ստիպված էին լքել իրենց Յայրենիքը, նրանց անվտանգ հեռանալը ապահովում էր Յայոց զորավար Անդրանիկը, այն Սպիտակ ձիավորը, որը հուլիսի ու վերապրելու խորհրդանիշ հանդիսացավ ջարդերից փրկվածների համար և որին հետագայում իր այդքան պահած ու փայփայած ժողովուրդը սկսեց ուղղակի պաշտել»

«Ու եթե ինքնապաշտպանության այլ օջախներում հերոսամարտերը տեղի էին ունենում պաշտպանություն կազմակերպելու համար առավել հարմար վայրերում, ուր կենտրոնանում էր շրջակայքի ողջ հայ բնակչությունը, ապա Շատախում, ընդհակառակը, որոշվեց պաշտպանել ողջ գավառ ու թշնամու չզիջել և ոչ մի գյուղը»

Յեղիակ

Տիգրան Ղևրիկյան

Շատախի ղեկավարությունը, զգալով շրջանի հայության վրա կախված սպառնալիքները, ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Սամվել Մեսրոպյանի և Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորած Յայկական բանակը (526), ընդ որում Յայկական ղեկավարությունը որոշեց տեղահանել միայն քրդական ուժերով շրջապատված Ջերմ գետի ափին գտնվող Նորադուզի շրջանի (Թաղից մոտ 20 կմ արևելք) 8 հայկական գյուղերի բնակչությանը, իսկ մնացած բնակչությանը թողնել տեղում և իրականացնել երկրամասի ընդհանուր պաշտպանություն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ 6.000) պատրաստվեցին ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Ապրիլի 1-ի առավոտյան Բազիկ Պետրոսյանի և Արշակ Ալավերդյանի գլխավորած ջոկատը պաշարեց Սիվիտիկիում (Վասպուրական, Շատախ գավառ, Թաղից հյուսիս) տեղակայված ոստիկանական ջոկատը (20), որը հանձնվեց միայն սեփական հրամանատարի սպանվելուց հետո: Կեսօրին հաջողությունը զարգացրած Յայկական աշխարհագրորդ վնասագերծեց նաև Շահրուբայում (Վասպուրական, Շատախ գավառ, Թաղից հյուսիս) տեղակայված պահակակետերը, որոնցում տեղակայված թշնամու ռազմիկները, տեղում թողնելով մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք, դիմեցին փախուստի: Միաժամանակ ոչնչացվեցին նաև երկրամասի հեռագրալարերը, իսկ դրանք Նորոգելու համար ուղարկված ջոկատին էլ Յայկական աշխարհագրորդ պարտության մատնեց:

II փուլ – Ապրիլի 2-ին Յայկական աշխարհագրորդ ոչնչացրեց Ջերմ գետի վրայի փայտյա կամուրջները՝ դժվարացնելով թշնամու առաջխաղացումը և վերջնականապես գրավելով պաշտպանական բնագիծ: Նույն օրն էլ քրդերը (300) հարձակվեցին Նորադուզի 8 հայկական գյուղերից հեռացող բնակչության վրա, ինչի արդյունքում Յակոբ Աղեկյանի և Նրա եղբայր Մանուկի գլխավորությամբ հայ բնակչությանը ուղեկցող ջոկատը (10), ձգտելով կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը, քոմենց գյուղի մոտ անհավասար մարտի մեջ մտավ

թշնամու հետ: Շահելով անհրաժեշտ ժամանակ՝ Հակոբը և Մանուկը հրամայեցին յուրայիններին նահանջել, իսկ իրենք, գրավելով ամուր դիրքեր, կրկին հետ շարտեցին թշնամուն: Արդյունքում՝ հայ բնակչությունը, նրան ուղեկցող ջոկատը և Մանուկը փրկվեցին, իսկ գլխից ծանր վիրավորված ու կուրացած Հակոբը այդ վիճակում էլ աներեր դիմադրեց թշնամու և ընկավ բաջի մահով:

III փուլ – Ապրիլի 4-ի Հայկական աշխարհագրորդ գլխովին ոչնչացրեց Սակի ոստիկանական ջոկատը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թշնամին հարձակման անցավ Շատախի դիմադրության կենտրոնը հանդիսացող Թաղի ուղղությամբ, սակայն կորուստներով հետ շարտվեց:

IV փուլ – Ապրիլի 5-ից 6-ը ընթացան դիրքային մարտեր:

V փուլ – Ապրիլի 9-ին թշնամին ավերեց Հաշկանցը (Թաղի մոտ) և հարձակվեց Բոլսի (Թաղի մոտ) վրա, բայց Թաղից դեպի Բոլս շարժված Հայկական աշխարհագրորդի օգնությամբ վերջինիս գրոհը հետ մղվեց:

VI փուլ – Ապրիլի 18-ին թշնամին գրոհի անցավ Հաշկանցի կողմից, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 5 զինվոր: Ապրիլի 20-ին հայերը գործարկեցին առաջին ինքնաշեն հրանոթը, որը մեծապես ահաբեկեց թշնամուն, իսկ երեք օրից էլ մարտի մեջ մտցրին ևս մեկ հրանոթ:

VII փուլ – Ապրիլի 24-ին, վերականգնելով Ջերմ գետի կամուրջներից մեկը, քրդերը հուժկու հարձակման անցան Կաճետի (Թաղից 5 կմ հարավ, Ջերմի ափին) և Արմշատի (Թաղից մոտ 14 կմ հարավ-արևմուտք, Ջերմի ափին) ուղղությամբ: Զցանկանալով վտանգել թիկունքը՝ հայերը այս ուղղությամբ Ազատ Սիմոնյանի գլխավորությամբ Թաղից շարժեցին մի ջոկատ (50), սակայն մինչև այս ջոկատի տեղ հասնելը տեղում Մելիք Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական ուժերը արդեն իսկ մեկօրյա մարտում հետ էին շարտել թշնամուն: Թշնամին կորցրեց 40 սպանված, մոտ 50 վիրավոր, 12 գերի:

VIII փուլ – Ապրիլի 25-ին քրդերը (400) մեկ այլ վայրում վերանորոգեցին Ջերմ գետի կամուրջներից մեկը և հարձակվեցին Բոլսի վրա, սակայն Բոլսը պաշտպանող Հայկական ջոկատը (16) համառ դիմադրություն ցույց տվեց, իսկ բնակչությունն էլ թշնամուն դիմադրեց կացիններով, բահերով ու քարերով: Արդյունքում՝ միայն օրվա վերջում թշնամուն հաջողվեց ծանր կորուստներով գրավել գյուղը: Նույն գիշեր էլ, սակայն, Թաղից առաջխաղացած Հայկական ուժերը մտան Ծիծակ՝ շրջապատման վտանգ ստեղծելով Բոլսում ամրանալ փորձող քրդերի համար:

IX փուլ – Ապրիլի 26-ին քրդերը սկսեցին նահանջել Բոլսից, սակայն ենթարկվեցին Հայկական աշխարհագրորդի հարվածներին և կորցրին 50 սպանված ու վիրավոր: Իր հերթին երեկոյան, հաշվի առնելով սկսված սաստիկ ցրտերը, Հայկական ուժերը սկսեցին նահանջել, որի պատճառով համալրված թշնամին դադարեցրեց նահանջը և սկսեց մոտենալ Սոգվանցին (Թաղի մոտ):

X փուլ – Ապրիլի 27-ին քրդերը (800) հարձակման անցան Սոգվանցի ուղղությամբ, սակայն, հանդիպելով Հովսեփ Գարունյանի ջոկատի (19) համառ դիմադրությանը, կարողացան գյուղ մտնել միայն հաջորդ օրը երեկոյան: Այս մարտում, փրկելով գյուղացիների կյանքը, մինչև վերջ մարտնչելով զոհվեցին Երեմ Մարկոսյանը, Թովմաս Իսաջանյանը, ինչպես նաև Հովսեփը և նրա 12 մարտիկները: Ողջ մնացած վերջին 4 վիրավոր մարտիկները ապաստանեցին Թաղի մոտ գտնվող Սուրբ Աստվածածին վանքում, որը շուտով պաշարվեց թշնամու կողմից: Այս անգամ, սակայն, քրդերը չկարողացան հասնել հաջողության, քանի որ Թաղից առաջխաղացած Հայկական աշխարհագրորդ փախուստի մատնեց նրանց և փրկեց ոչ միայն այս մարտիկներին, այլև փրկության լուրը նրանց հասցրած տասներկուամյա Սրբուհուն:

XI փուլ – Մայիսի 1-ից 3-ը թուրքերը և քրդերը հարձակման անցան Թաղի ուղղությամբ ու համառ մարտերով գրավեցին որոշ դիրքեր, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ հակահարձակման անցավ և հետ շարտեց թշնամուն:

XII փուլ – Մայիսի 4-ին, ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, մարտերով Թաղ մտավ Բազիկ Պետրոսյանի և Արշակ Ալավերդյանի գլխավորած ջոկատը: Հաջորդ օրը թշնամին մարտի մեջ մտցրեց Փեսանդաշտի ինքնապաշտպանության շնորհիվ ճանապարհին ուշացած 2 հրանոթները և սկսեց ուժեղ հրետակոծություն:

XIII փուլ - Մայիսի 4-ից 8-ը թշնամու բանակը (400) մի շարք հարձակումներ ձեռնարկեց Կաղբիի (Թաղից մոտ 5 կմ հարավ-արևմուտք) վրա, բայց Արշակ Մկրտչյանի ջոկատը (8) հետ շարտեց թշնամուն, իսկ Թաղից օգնության հասած ուժերն էլ թիկունքային հարվածով ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

XIV փուլ - Մայիսի 8-ին հակահարձակման անցած Հայկական աշխարհագրորդ գրավեց Սոգվանը: Թշնամին կորցրեց 60 սպանված և մեծաթիվ գերիներ:

XV փուլ - Մայիսի 9-ից 11-ը ընթացան դիրքային մարտեր:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Մայիսի 12-ին առաջխաղացած Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Սարգիս Մեհրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը մտան երկրամաս: Շատախի հայ բնակչությունը հիմնականում փրկվեց կոտորածից, թեև հետագայում ստիպված եղավ արտագաղթել:

6920. 1915 ապրիլի 1 - Նորագյուղը, Սոխրաբերդը, Գանձակը, Անձակը, Վառենցը և Փայիսները (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառի արևելք, Վանա լճի հարավային ափին) Օսմանյան սուլթանության բանակը ու քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 700) համառ մարտերով գրավեցին Մուրադ Կարկառեցու և Միհրան Զաթոյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (ընդհանուր՝ մոտ 100), որը բնակչության հետ նահանջեց Փեսանդաշտի հովիտ (Վասպուրական, Ռշտունքի գավառի արևելք, Վանա լճի հարավային ափին, Արտոս լեռան լանջերին): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Գյուղերը ավերվեցին:

6921. 1915 ապրիլ 3 - մայիսի 10 - Փեսանդաշտի ինքնապաշտպանությունը

Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) մոտեցան Լևոն Շաղոյանի գլխավորությամբ հովտում ապաստանած բնակչությանը պաշտպանող Հայկական աշխարհագրորդին (մոտ 150)

I փուլ - Ապրիլի 3-ին թշնամին անցավ գրոհի, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ - Ապրիլի 4-ից 12-ը տեղի ունեցան դիրքային մարտեր, որոնց ընթացքում 5 օրվա ընթացքում Հայկական աշխարհագրորդ հինգ անգամ հարձակվեց շրջակա թուրքական գյուղերի վրա և խոշոր քանակությամբ պարեն հասցրեց հովտում գտնվող յուրայիններին:

III փուլ - Ապրիլի 14-ից 16-ը թշնամին անցավ հուժկու հարձակման, բայց բռնկված համառ մարտում որևէ հաջողության չհասավ՝ միայն մարտի վերջին օրը կորցնելով 25 զինվոր:

IV փուլ - Ապրիլի 17-ին թշնամին անցավ վճռական հարձակման, սակայն ընկավ դարանը և ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

V փուլ - Ապրիլի 18-ից մայիսի 10-ը տեղի ունեցան դիրքային մարտեր:

Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր: Մայիսի 10-ին Ռուսական կայսրության առաջխաղացած բանակը, նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Սարգիս Մեհրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը մտան հովիտ: Փեսանդաշտի հայ բնակչությունը հիմնականում փրկվեց կոտորածից, թեև հետագայում ստիպված եղավ արտագաղթել:

6922. 1915 ապրիլի սկիզբ - Չեյթունի ճ-մ: Եղիա Նորաշխարհյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 30) փախուստի մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

6923. 1915 ապրիլի սկիզբ - 1918 աշուն - Սեբաստիայի ճ-մ: Սեբաստացի Մուրադի (մոտ 10), Երվանդ Պուճազյանի և Լյուրինցի Գևորգ Զաուշի (15), խորխոռանցի Մուրադի ու Ավոյի (մոտ 30), տասնութամյա Յովսեփ Մեծատուրյանի (մոտ 30), Լոյուրինցի Պոգո փաշայի (մոտ 20), որբեր Աբիգ Գզիրյանի և Վարդգես Վեցիկյանի գլխավորած «Որբերի» (12), Զիլ Համբարի (18), «Երեսունի» (30) ու «Երկու անանունների» (20) մարտական խմբերը բազում մանր հարձակումներ գործեցին շրջակայքի թուրք ջարդարարների վրա և իրականացրին մի շարք վրիժառուական գործողություններ, սակայն ի վերջո անհավասար մարտում ընկան խորխոռանցի Մուրադը, Աբիգ Գզիրյանը, Վարդգես Վեցիկյանը, նրանց գրեթե բոլոր որբերը,

- ինչպես նաև «Երեսունի» գրեթե բոլոր մարտիկները: Փրկվածները միացան Անդրանիկ կամավորներին: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6924. 1915 ապրիլի սկիզբ - Ուլսիան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
6925. 1915 ապրիլի սկիզբ - 1916 ապրիլի սկիզբ - Ալկի ճ-մ (Խարբերդի մոտ): Վրթանեսի (մոտ 10) և Փիլիպոս Բեշիրյանի (մոտ 15) խմբերը մի շարք վրիժառուական գործողություններ իրականացրին շրջանի թուրք ջարդարարների դեմ, սակայն 1916 թ-ի հունվարին թշնամու հետ բռնկված անհավասար մարտում գրեթե բոլորն էլ զոհվեցին: Դրան հակառակ՝ ավագակությամբ զբաղվող վարձկան քրդերից կազմված Ատոմ Հարճանյանի խումբը (մոտ 20) դիմադրեց ևս մի քանի ամիս, ծանր հարվածներ հասցրեց թշնամու բանակին ու տեղաբնակ թուրքերին, ոչնչացրեց տեղի հայերի ջարդերի ևս մի քանի կազմակերպիչների և ի վերջո Երզնկայում միացավ Սեբաստացի Մուրադի կամավորներին: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6926. 1915 ապրիլ - Տաթևական ճ-մ: Մարտինցի Մարտոյի, (մոտ 10), հազրոցի Կիրակոսի (մոտ 5), Մեծոյի (մոտ 5) և Ուլու Մարտոյի (մոտ 15) խմբերը մի շարք վրիժառուական գործողություններ իրականացրին թուրք ջարդարարների դեմ, սակայն թշնամու հետ բռնկված անհավասար մարտում ի վերջո գրեթե ողջ կազմով ոչնչացան: Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6927. 1915 ապրիլ - Չլքուշի ինքնապաշտպանությունը (Աղձնիք, Անգեղ տուն գավառի արևմուտք, Եփրատի ձախ ափին): Գյուլի հարակից լեռներում պատսպարված բնակչությանը պաշտպանող Հայկական աշխարհագորը (50) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի և բաշիբոզուկների (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Չոհվեց նաև 5.700 խաղաղ բնակիչ, իսկ ողջ մնացածները ի վերջո ստիպված եղան արտագաղթել:
6928. 1915 ապրիլի 6 - 11 - Արճակի ինքնապաշտպանությունը (Վասպուրական, Արճիշառվիտ գավառ)

Երկրամասի հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը, Շիրին Եղիազարյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագորը (150): Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) իրենց հերթին պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ - Ապրիլի 6-ի երեկոյան թշնամին հարձակվեց Խառակոնիսի (Արճակ լճի արևելյան ափին) վրա, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ - Ապրիլի 7-ից 8-ը հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ թշնամին կրկին անցավ հարձակման, որի արդյունքում Հայկական աշխարհագորը բնակչության հետ միասին նահանջեց դեպի հարավ-արևելք՝ ամրանալով Լիմ լեռան լանջերին: Թշնամին կորցրեց 67 զինվոր: Արդյունքում, չնայած Շիրինին հաջողվեց անվտանգ հեռացնել բնակչությանը, սակայն նրա հիվանդ կին ու չորս երեխաները սպանվեցին:

III փուլ - Ապրիլի 9-ին քրդերը (400) գրոհեցին Լիմ լեռը, բայց հետ շարտվեցին ծանր կորուստներով:

IV փուլ - Ապրիլի 10-ին քրդերը կրկին անցան գրոհի, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

V փուլ - Ապրիլի 11-ին Հայկական աշխարհագորը և բնակչությունը շարունակեցին նահանջը ու ապաստանեցին Ավերակում՝ օգտվելով նրանից, որ գիշերային խավարում քրդական երկու ջոկատներ սխալմամբ կռվի էին բռնվել միմյանց հետ և ծանր կորուստներ էին պատճառում իրար:

VI փուլ - Ապրիլի 11-ին հրետանային կրակի աջակցությամբ թշնամին հզոր հարձակում ձեռնարկեց Ավերակի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ, ընդ որում հայ նշանառուները կարողացան ոչնչացնել հրանոթներից մեկի անձնակազմին և վնասազերծել հրանոթը:

Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր: Շարունակելով նահանջը՝ Հայկական աշխարհագորը ու բնակչությունը ապաստանեցին Վանի շրջակայքում:

6929. 1915 ապրիլի 3-6 – Աթանանց Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
6930. 1915 ապրիլի 5 – Անկշտանց (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) համառ մարտերով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (20), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ 40 զինվոր:
6931. 1915 ապրիլի 5 – Էրիմերի (Անկշտանցի մոտ) բնակչությանը կեսօրին Անկշտանցից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 100) սկսեցին կոտորել, սակայն ատորճանակով զինված Սահակ Գաբիրելյանը անակնկալ հարձակվեց թշնամու վրա ու, դուրս շարտելով նրան գյուղից, վերապրածների հետ հեռացավ Կուռաբաշ: Թշնամին կորցրեց 7 զինվոր:
6932. 1915 ապրիլի 6 – Կոզին (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 20) ու կոտորեցին բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
6933. 1915 ապրիլի 6 – Կեմը (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (60) ու կոտորեցին բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 55, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6934. 1915 ապրիլի 6-7 – Իշխանագոմը (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ 4.000, այդ թվում գերմանացի սպաներ) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (100), որը կորուստներ կրող բնակչության հետ մեծ դժվարությամբ ապաստանեց Վանում: Հայերը կորցրին մոտ 35, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6935. 1915 ապրիլի 7 – Շահպարին (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) համառ մարտերով ու ծանր կորուստներով գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագրից (100), որը կորուստներ կրող բնակչության հետ մեծ դժվարությամբ ապաստանեց Վանում: Հայերը կորցրին մոտ 35, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6936. 1915 ապրիլի 7 - մայիսի 3 – Վանի ինքնապաշտպանությունը

«Չորս անգամ կրկնվեցին ռուսական զորքերի տարօրինակ և ռազմական անհրաժեշտությամբ չպայմանավորված նահանջները Վանից, որի ընթացքում հայությունը ծանր կորուստներ կրեց: Բայց ժողովուրդը զորքի վերադառնալուն պես դարձյալ վերադառնում էր: Պատմում էին, թե բազում ռուս, թաթար ու վրացի սպաներ արդեն իսկ բացեիքաց հայտարարում էին, թե. «Անհանդուրժելի է այլևս Ձեր ժողովրդի համառությունը»: 1917 թ-ին Վանը վերստին շենանում էր, սակայն ռուսական հեղափոխությունը խառնեց ամեն ինչ: Ու երբ 1918 թ-ի մարտի վերջին Անդրանիկի կազմավորած Վանի երկու գնդերը ուղղություն վերցրեցին դեպի հայրենի բաղաթ, թուրք-պարսկական սահմանագլխին հանդիպեցին վանեցի գաղթականների քարավանին և իմացան, որ սկսվել է Վանի վերջին՝ հինգերորդ նահանջը, ու քաղաքում այլևս չի մնացել և ոչ մի հայ»

Տիգրան Դևրիկյան

Սկիզբ առաջ ջարդերին ի պատասխան Վանի հայերը ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական վիճակի բերելով Հայկական աշխարհագրը (1.363), ընդ որում հինավուրց հայկական այս քաղաքի ինքնապաշտպանության առանձնահատկությունն այն էր, որ այն մղվում էր իրարից բավականին հեռու գտնվող երկու թաղամասներում՝ Այգեստանում և Զաղաբամեջում: Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էր ինքնապաշտպանության շտաբը ի դեմ Արմենակ Եկանյանի, Կայծակ Առաքելի և Բուլղարացի Գրիգորի, իսկ Զաղաբամեջինը՝ Հայկազ Կոստյանը ու նրան կից գործող զինվորական մարմինը: Պաշտպանությունը արդյունավետ կազմակերպելու համար ստեղծվեցին նաև շինարարական և բժշկական կառույցներ: Այգեստանում գործում էին 1.053, իսկ Զաղաբամեջում՝ 310 աշխարհագրայիններ: Ապրիլի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (12.000, 12 հրանոթ, ինչպես նաև Վանի նավատորմիկը) կենտրոնացան հայկական դիրքերի մոտակայքում ու պատրաստվեցին հարձակման: Շուտով նենգորեն ձերբակալվեցին և սպանվեցին քաղաքի մի շարք ղեկավարներ:

I փուլ – Ապրիլի 7-ին մի քանի թուրքեր Այգեստանում փորձեցին առևանգել քաղաք իջնող կանանց: Տեսնելով դա՝ մոտակա դիրքերում գտնվող հայերը կրակ բացեցին: Սկսվեց փոխհրաձգություն, իսկ կարճ ժամանակ անց հայկական դիրքերը ենթարկվեցին հրետակոծության: Շուտով թշնամին անցավ հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում որևէ հաջողության չհասավ, իսկ Շիրին Եղիազարյանի գլխավորությամբ Շուշանցի և Վարազա լեռան (Վանից արևելք) լանջերին կուտակված Հայկական աշխարհագործ անցավ հարձակման ու գրավեց Սոգան, Ձորովանցը և Չովանդանցը¹ (Վանից արևելք) պահելով այդ դիրքերը մոտ 10 օր: Նույն օրն էլ 09:00-ի մոտակայքում բաշխրոզուկները արևմուտքից, իսկ ոստիկանները և չերքեզներն էլ՝ հարավից, գրոհի անցան Զաղաբամեջի ուղղությամբ, սակայն երկրորդ ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար Յարոյի ու Նրա ջոկատի համառ պաշտպանության արդյունքում թշնամին որևէ հաջողության չհասավ: Միաժամանակ չերքեզները հարձակման անցան նաև հարավից, բայց հինգ ժամ տևած մարտից հետո ստիպված եղան նահանջել, ընդ որում Դանիել Չատոյանի գլխավորած նշանառուները ոչնչացրին թուրքական հրանոթներից մեկի անձնակազմին և առժամանակ վնասագերծեցին այն:

II փուլ – Ապրիլի 7-ի լույս 8-ի գիշերը Հայկական աշխարհագործ հուժկու հակահարձակման անցավ Զաղաբամեջի կողմից և այրեց թշնամու համար հենակետ հանդիսացող հիմնական շենքերը՝ գրավելով ավելի բարենպաստ դիրքեր: Այս գործողության ժամանակ իրենց քաջությամբ աչքի ընկան տասնվեցամյա Արամ Կարապետյանը և խմբապետի տեղակալ Սարգիս Շահինյանը: Ի պատասխան դրա՝ ապրիլի 8-ին թշնամին հուժկու հրետակոծման ենթարկեց հայկական դիրքերը:

III փուլ – Ապրիլի 9-ին թշնամին հարձակվեց Այգեստանի վրա, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր՝ հասնելով ընդամենը Շահպետությանի դիրքի գրավմանը: Նույն գիշեր էլ, սակայն, հակահարձակման անցած Հայկական աշխարհագործ հետ վերցրեց այդ դիրքը, իսկ Զաղաբամեջում պայթեցրեց թշնամու զինապահեստը:

IV փուլ – Ապրիլի 10-ին թշնամին հուժկու հարձակում ձեռնարկեց Զաղաբամեջի ուղղությամբ, սակայն հինգ ժամ տևած համառ մարտերից հետո հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Միաժամանակ թշնամին հարձակման անցավ նաև Այգեստանի ուղղությամբ, որտեղ ծանր կորուստներ կրելուց հետո միայն կարողացավ գրավել Շահպետությանի դիրքը, ընդ որում Այգեստանում մղվող այս մարտում Փանոս Թերլեմեզյանի¹ գլխավորած նշանառուների արդյունավետ կրակի արդյունքում թշնամին կորցրեց գրեթե բոլոր հրանոթաձիգներին:

V փուլ – Ապրիլի 11-ին թշնամին արևմուտքից հարձակման անցավ Զաղաբամեջի ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց, ընդ որում հայերը շրջապատեցին և լիովին ոչնչացրին թշնամու խոշոր մի ջոկատ: Նույն օրն ցերեկն Այգեստանի ուղղությամբ գործող հայերը հրկիզեցին թշնամու կրակադիրքի վերածված բրիտանական հյուպատոսարանը և ոչնչացրին բազմաթիվ ոստիկանների, իսկ գիշերը, նախապես փորված գետնուղիներով անցնելով զորանոցի տակ, պայթեցրին այն՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն:

VI փուլ – Ապրիլի 12-ին և 13-ին հայերը, անցնելով փորված գետնուղիներով, Այգեստանում և Զաղաբամեջում պայթեցրին մի շարք թուրքական դիրքեր, իսկ դեպի Այգեստանի դիրքերից մեկը փորված թշնամական գետնուղին էլ պայթեցրին այն փորողների հետ միասին: Միաժամանակ Այգեստանի ուղղությամբ հայերին հաջողվեց շրջափակումից ազատել Արամ Թովմադյանի² գլխավորությամբ Նրա տանը դիրքավորված և լիակատար շրջապատման մեջ 6 օր շարունակ դիմադրությունը շարունակող ու թշնամուն ծանր կորուստներ պատճառող մարտիկներին (9):

VII փուլ – Ապրիլի 13-ից 16-ը ընթացան դիրքային մարտեր, որոնց ընթացքում հայերը պայթեցրին թուրքական մի շարք դիրքեր և ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին, ընդ որում Այգեստանում գտնվող ու թուրքական կրակակետի վերածված ֆրանսիական հյուպատոսարանը այրեց տասնչորսամյա թափառաշրջիկ Արամը, իսկ ճողոպրող թշնամու զինվորներին էլ ծանր կորուստներ պատճառեց գործոթցի Նշանի խումբը:

¹ Այս մարդը մեծ ճանաչման հասավ որպես Նկարիչ:

² Այս մարդը հետագայում մեծ երգիծաբանի փառքի հասած Լեռ Կամսարն է:

VIII փուլ – Ապրիլի 17-ին թշնամին հարձակման անցավ Հայկական երկու դիրքերի ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով չարտվեց ելման դիրքեր, ընդ որում Այգեստանում մղվող մարտի ամենաթեժ պահին Հայ մարտիկներին մեծ ոգևորություն հաղորդեց տեղ հասած և «Մեր Հայրենիք»-ը նվազել սկսած դպրոցական նվազախումբը:

IX փուլ – Ապրիլի 18-ին թշնամին հարձակման անցավ Շիրին Եղիազարյանի դիրքերի ուղղությամբ և գրավեց Սոգան, որը հետ վերցնելու հայերի փորձերը արդյունք չտվեցին:

X փուլ – Ապրիլի 19-ից 20-ը Այգեստանի ուղղությամբ թշնամին ողջ ճակատով անցավ հարձակման և համառ մարտերից հետո գրավեց հայկական որոշ դիրքեր, ընդ որում Արարքի հատվածում Փանոս Թերլեմեզյանի գլխավորած նշանառուներին հաջողվեց ոչնչացնել հակառակորդի հրանոթաձիգներին, իսկ Թագաթյաիրեզի հատվածում ընթացած դաժան հանդիպակաց մարտի արդյունքում հայերին միայն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց հետ մղել հակառակորդի զինվորներին, որոնք կորցրեցին 40 սպանված և մեծ թվով վիրավորներ:

XI փուլ – Ապրիլի 20-ին թշնամին վերսկսեց հարձակումը Այգեստանի ուղղությամբ, բայց, կորցնելով 64 սպանված, հետ մղվեց ելման դիրքեր:

XII փուլ – Ապրիլի 21-ին թշնամին հարձակման անցավ Շահպետյանի դիրքի ուղղությամբ, սակայն համառ հանդիպակաց մարտում, որտեղ բանը հասավ Նույնիսկ ձեռնամարտի, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 20 զինվոր: Նույնը կատարվեց նաև Մեծլաճի Մարգարի և Տեր-Խաչատրյանի դիրքերում, իսկ Հուսյանի այգում հայերն իրենք Նախահարձակ եղան ու ոչնչացրին բաշիբոզուկների մի մեծ խումբ:

XIII փուլ – Ապրիլի 22-ին թշնամին հրետակոծեց Այգեստանը, սակայն Փանոս Թերլեմեզյանի նշանառուները ոչնչացրին հրանոթաձիգների և առժամանակ լռեցրին հրանոթները: Միաժամանակ հայերը գետնուղով մոտեցան թշնամու հենակետերից մեկին և, հրդեհելով այն, ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամու փախչող ռազմիկներին:

XIV փուլ – Ապրիլի 23-ին թշնամին Այգեստանի ուղղությամբ անցավ դիրքային մարտերի: Դրան հակառակ՝ վերջինս Նույն օրը հզոր հարձակում կազմակերպեց Բաղաթամեջի ուղղությամբ, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ, ընդ որում մարտի ժամանակ Դանիել Չատոյանի գլխավորած նշանառուները հերթական անգամ ոչնչացրին թշնամու հրանոթների անձնակազմները և լռեցրին դրանք, ինչպես նաև սպանեցին Վանի ղեկավարության սպանությունը կազմակերպած Փուլադ բեյին:

XV փուլ – Ապրիլի 24-ից 25-ը թշնամի մի շարք ապարդյուն հարձակումներ ձեռնարկեց Բաղաթամեջի ուղղությամբ, սակայն դրա փոխարեն ապրիլի 24-ի առավոտյան անակնկալ հարձակումով մտավ Շուշան: Գյուղացիները ցրվեցին, բայց եկեղեցում ամրացած Շիրինը իր խմբով (20) շարունակեց դիմադրությունը: Շուտով, սակայն, լեռները հեռացած գյուղացիները հարձակվեցին գյուղի վրա: Արդյունքում Շիրինն ու իր խումբը ազատվեցին շրջապատումից, սակայն Արճալի բնակչությունը հիմնականում ցրվեց և դադարեց իրենից որևէ կազմակերպված ուժ ներկայացնել:

XVI փուլ – Ապրիլի 25-ից 26-ը ընթացան դիրքային մարտեր:

XVII փուլ – Ապրիլի լույս 27-ին գիշերը հայ կանանց շորերով ծալված թշնամու ռազմիկներին հաջողվեց գրավել Բաղաթամեջի հենակետերից մեկը, սակայն Միքայել Հայկավանքցին անակնկալ կերպով ներխուժեց գրավված հենակետ և, սպանելով թշնամու 4 զինվորի, հետ գրավեց այն, թեև ինքն էլ ծանր վիրավորվեց ու մայիսի կեսերին մահացավ: Նույն օրն էլ թշնամին ցերեկային հարձակման անցավ Այգեստանի ուղղությամբ, սակայն հինգ ժամ տևած մարտից հետո ոչ միայն ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր, այլև կորցրեց Սոգան:

XVIII փուլ – Ապրիլի 28-ին, կենտրոնացնելով բոլոր ուժերը, թշնամին հուժկու հարձակման անցավ Այգեստանի ուղղությամբ: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում սկսված ձեռնամարտի ժամանակ ատրճանակներով և ձեռքի նռնակներով զինված Արմենակ Եկանյանի, Կայծակ Առաքելի ու Բուլղարացի Գրիգորի անձնական ղեկավարությամբ գործող հայերին հաջողվեց հետ շարտել թշնամուն:

XIX փուլ – Ապրիլի 28-ից մայիսի 3-ը թշնամին հուժկու հրետակոծության ենթարկեց Այգեստանի դիրքերը, որի ընթացքում էլ զոհվեց Բաղաթի պաշտպանության ողջ ընթացքում իր մեծ քաջությամբ շատերին զարմացրած ասորի քահանան:

XX փուլ – Մայիսի 3-ին, տեսնելով, որ Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները սկսում են նահանջել, Չայկական աշխարհագորը վճռական հարձակման անցավ Այգեստանի ուղղությամբ և, ոչնչացնելով թշնամու հետ մնացած զինվորներին ու գրավելով թշնամու հիմնական դիրքերը, այրեց դրանք:

Չայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Մայիսի 6-ին Ռուսական կայսրության բանակը, նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները, ինչպես նաև Արարատյան ջոկատի առաջապահը կազմող Դրաստամատ Կանայանի հեծյալ ջոկատը մտան քաղաք: Չայ բնակչությունը փրկվեց կոտորածից, բայց հետագայում ստիպված եղավ արտագաղթել:

6937. 1915 ապրիլի 10 – Տրամայրը (Բերկրիի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեցին ուսուցիչ Սմբատ Ալոյանի գլխավորությամբ մինչև վերջին մարդը դիմադրած գյուղի Չայկական աշխարհագորից (մոտ 30) ու կոտորեցին բնակչությանը: Չայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6938. 1915 ապրիլի 11 – Խոփշկի ճ-մ (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին, Լիմ կղզու դիմահայաց ափին): Չայկական աշխարհագորը (մոտ 100) ուժերի գերագույն լարումով հետ շարտեց գյուղից հեռացող բնակչությանը հետապնդող Օսմանյան սուլթանության բանակին և քրդերին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000)՝ ի վերջո բնակչության հետ ապաստանելով Լիմնու: Չայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
6939. 1915 ապրիլի 12 – Այուրը (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին, Լիմ կղզու դիմահայաց ափին, Ամյուկից մոտ 7 կմ հարավ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) մեկօրյա մարտում չգրավեցին Աբխոզում Մարտոյանի գլխավորած գյուղի Չայկական աշխարհագորից (մոտ 30), սակայն, խոստանալով զինված հայերի հեռանալուց հետո ձեռք չտալ գյուղին, այդ պայմանի կատարվելուց հետո մտան գյուղ ու կոտորեցին բնակչությանը: Չայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
6940. 1915 ապրիլի 12 - 15 – Գործոթի ինքնապաշտպանությունը (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին): Օսմանյան սուլթանության բանակը, քրդերը և բաշիբոզուկները (մոտ 3.000), հանդիպելով Չայկական աշխարհագորի (մոտ 100) համառ դիմադրությանը, համոզեցին հայերին զենքը վայր դնել, որից հետո կոտորեցին գյուղի ողջ բնակչությանը: Չայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
6941. 1915 ապրիլի կես – Չեյթուկի ճ-մ: Եղիա Նորաշխարհյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 25) փախուստի մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 300): Չայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6942. 1915 ապրիլի կես - հուլիսի 15 – Նեմրուք լեռան ճ-մ: Շամիրամցի Արամի և Մուշեղի, ինչպես նաև հին ֆիդայի Այվազ Գևորգյանի ու Չարություն Տերոյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 60), հետ մղելով Օսմանյան սուլթանության բանակի և քրդերի հարձակումները (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու անկանոն հարվածներով փորձելով պաշտպանել շրջակայքի հայ բնակչությանը, ի վերջո միացավ Ռուսական կայսրության առաջխաղացած բանակին: Չայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6943. 1915 ապրիլի 21 – Քերձը (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ 500) գրավեցին պլթենցի Տիգրանի, աթանանցի Տեր-Յովակիմի, քերձցի Յովհաննեսի ու Նշանի գլխավորած գյուղի Չայկական աշխարհագորից (մոտ 50), որը կորուստներ կրող բնակչության հետ օրվա վերջում նահանջեց գյուղի հարակից լեռները: Չայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
6944. 1915 ապրիլի 24 - 26 – Գործոթը Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) չգրավեցին գյուղի Չայկական աշխարհագորից (մոտ 40), սակայն, խոստանալով զինված հայերի հեռանալուց հետո ձեռք չտալ գյուղին, այդ պայմանի կատարվելուց հետո մտան գյուղ ու կոտորեցին բնակչությանը: Չայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
6945. 1915 ապրիլի վերջ – Չեյթուկի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) դավաճանության շնորհիվ անակնկալ հարձակվեց Եղիա Նորաշխարհյանի գլխավորած ջոկատի վրա (մոտ 20) և ցրեց այն: Չայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
6946. 1915 ապրիլի 15 - 18 – Դիմանի ճ-մ (Պարսկահայք, Առնա գավառ, Սալմաստից մոտ 5 կմ արևելք)

Օսմանյան սուլթանության բանակը (16.000, այդ թվում 4.000 բաշիրոզուկ, 12 հրանոթ), ինդիր ունենալով գրավել Յեռո, մոտեցավ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 500, 5 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Յայկական I կամավորական ջոկատին (1.000, 2 հրանոթ, 2 գնդացիր):

I փուլ – Ապրիլի 15-ին Յայկական I կամավորական ջոկատը հաղթեց Ռուսական կայսրության բանակին և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին շրջապատած թշնամուն ու փրկեց յուրայիններին: Նույն օրն էլ Յայկական I կամավորական ջոկատը, ինդիր ունենալով կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը, ամուր դիրքեր գրավեց Մայանջաղի բարձունքում (Յերի մոտ)՝ կենտրոնում տեղավորելով հիմնական ուժերը, իսկ թևերում՝ հրանոթները և գնդացիրները:

II փուլ – Ապրիլի 16-ից 17-ը Յայկական դիրքերին մոտեցած թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ, սակայն, կրելով ծանր կորուստներ, մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Ապրիլի 18-ին Յայկական I կամավորական ջոկատը և օգնության հասած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) անցան հակահարձակման և, ծանր պարտության մատնելով թշնամուն, մտան Դիման ու Բարդիշաու (վերջինը՝ Դիլմանի մոտ):

Յայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 20.000 զինվոր:

6947. 1915 ապրիլի 20 – Աշնակի ճ-մ: Անդրանիկի գլխավորած Յայկական I կամավորական ջոկատի հետախուզական դասակը (մոտ 40) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6948. 1915 ապրիլի 27 – Մանազկերտը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 10 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, 10 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

6949. 1915 ապրիլի 30 – Բերկրին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 10 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, 5 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6950. 1915 ապրիլի 30 - 1918 գարուն – Աղդաղի ինքնապաշտպանությունը (Անդրեփրատյան Ծոփքի արևմուտք, Գամիրք Նահանգ, Յալիսի գետահովտում)

«Հոս թողված են մեր հոգիների կեսը և մեր սիրելիներուն մեծ մասը: Ինչ անիմաստ է մեր արշավը դեպի անծանոթ հորիզոնները: Տակավին կենդանի կշռջեն բյուրավոր դահիճներ: Մենք ու՛ր կփախչենք այս ահեղ պարտքեն»

Սամվել Ինճեյան

Օսմանյան սուլթանության բանակը (100 հեծյալ) ու բաշիրոզուկները (65) գերեցին գյուղի բնակչությանը և, բաժանելով մարդկանց երկու քարավանների, տարան անտառ, սակայն ճանապարհին կամավոր կերպով գերիների քարավաններից մեկին միացած Ռուբեն Թորոսյանը դաշույնով կտրեց կանանց, երեխաների ու ծերերի ոտքերի և ձեռքերի կապերը ու օգնեց նրանց ցրվել և թաքնվել: Մյուս քարավանը թշնամին ոչնչացրեց: Տեղեկանալով այս մասին՝ Յայկական աշխարհագրորդ, միանալով շրջակա երեք գյուղերի աշխարհագրորդներին (ընդհանուր՝ մոտ 250), Սամվել Գալստյանի գլխավորությամբ ամրացավ գյուղում և, այստեղ հավաքելով ողջ մնացած հայերին, ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Այս ընթացքում թշնամին ստացավ համալրում (200) և պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Ադամ Զաուշի գլխավորած Յայկական աշխարհագրորդ հարձակվեց գերված հայերից կազմված քարավանը ուղեկցող պահակախմբի վրա և, ոչնչացնելով այն, ազատեց հայերին:

II փուլ – Մի քանի օրից թշնամին կրկին ստացավ համալրում (300), որից հետո մոտեցավ գյուղին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Յայկական աշխարհագրորդ բնակչության մի

մասի հետ ամրացավ լեռներում՝ միանալով շրջակա գյուղերի այլ մարտաշուկատներին: Նույն գիշեր էլ թշնամին լքեց հայերի դիակներով ծածկված գյուղը, իսկ կարճ ժամանակ անց գյուղ վերադարձած Ադամ Չաուշի ջոկատը ոչնչացրեց 16 թուրք դիակապուտների:

III փուլ - 1915 թ-ի մայիսի կեսերին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները հարձակվեցին լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագորի վրա, սակայն երեք ժամ տևած մարտում, որին քարեր գլորելու միջոցով մասնակցում էին նաև կանայք ու աղջիկներ, հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ - Մի քանի օր անց թշնամին կրկնեց հարձակումը, սակայն այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ, թեև զգալի կորուստներ կրեց նաև լեռներում ապաստանած հայ խաղաղ բնակչությունը: Դրանից հետո թշնամին հրաժարվեց լեռներում ապաստանածներին հետապնդելու մտքից, որի արդյունքում հայերը Սամվել Ինճեյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ համեմատաբար խաղաղ ձևով լեռներում անցկացրեցին 10 ամիս՝ շրջակա թուրքական գյուղերի հաշվին ձեռք բերելով պարեն ու հանդերձանք և աստիճանաբար դեպի ապահով վայրեր հեռացնելով բնակչությանը: Այդ ընթացքում հայերին հաջողվեց գերել և մահապատժի ենթարկել նաև շրջանի հայերի կոտորածների կազմակերպչին: Իր հերթին, այս ընթացքում բանակցությունների պատրվակով Սամվել Ինճեյանին ու մի քանի հայերի թշնամին կանչեց Հայիխալ և գիշերը մի տան մեջ շրջապատեց: Սկսվեց փոխհրաձգություն, որի ընթացքում Սամվելը յուրայիններին թուրքերեն գրոհի հրաման տվեց: Լսելով դա՝ թշնամու ռազմիկները խտացրեցին շարքերը: Օգտվելով դրանից՝ հայերը, նռնակներ նետելով թշնամու հոծ շարքերի մեջ և, ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդի ռազմիկներին, հեռացան: Այս մարտում թուրքերը կորցրեցին 14 սպանված և 9 վիրավոր:

V փուլ - 1916 թ-ի ապրիլին թշնամին խոշոր ուժերով սկսեց խուզարկել լեռները, սակայն պատահական կերպով գերված Մանուկ Վարդանյանը ոչ միայն առաջնորդեց վերջինիս սխալ ճանապարհներով, այլև վերջում էլ ճարակորեն դիմեց փախուստի: Շուտով գերված թուրքական դասալիքների միջոցով հայերը իմացան Կովկասյան ճակատում Ռուսական կայսրության բանակի հաջողությունների մասին և որոշեցին շարժվել դեպի հյուսիս-արևելք ու միանալ Անդրանիկի կամավորներին:

VI փուլ - 1916 թ-ի հունիսին Հաջիբեկ Փափագյանը, որը մեկնել էր հունական գյուղերից մեկում ապրող քրոջը տեսնելու, շրջապատվեց թշնամու կողմից: Աննահանջ մարտնչող Հայ ռազմիկը, սակայն, չհանձնվեց և շուտով Արթին աղայի ու Ադամ Չաուշի խմբերի կողմից հարձակման ենթարկված թշնամին նահանջեց՝ կորցնելով 35 զինվոր:

VII փուլ - 1916 թ-ի հունիսի 17-ին թշնամին (300) հարձակվեց Աղդաղի լեռներում մնացած 7 հայ մարտիկների վրա: Բռնկված մարտում, սակայն, հայերին հաջողվեց սպանել թշնամու հրամանատարին, փախուստի մատնել խուճապի մատնված նրա զորքը և միանալ կռվող հիմնական ուժերին: Կարճ ժամանակ անց Հայկական աշխարհագորի զգալի մասը (200), որին արդեն միացել էին նաև Հակոբոսի և Փափագի խմբերը, սկսեցին շարժվել դեպի հյուսիս-արևելք՝ հընթացս ոչնչացնելով հայ գյուղացիների նկատմամբ բռնությունների սկսած 5 ոստիկանների: Հաջողությամբ անցնելով Փոքր Հայք՝ Հայկական աշխարհագորն ամրացավ ծովահայաց Չանկերի լեռնաշղթայի գագաթին:

VIII փուլ - 1916 թ-ի օգոստոսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (1.000) կրկին հարձակման անցավ Աղդաղի ուղղությամբ: Բռնկված համառ մարտում Հայկական աշխարհագորը (45) սկսեց մարտերով նահանջել, բայց շրջապատվեց: Թշնամին, սակայն, չկարողացավ զարգացնել հաջողությունը, քանի որ Զուրդ Պողոսը վիրավորեց թշնամու հրամանատարին, ինչն էլ հնարավորություն տվեց Հայ ռազմիկներին ճեղքել թշնամու շարքերը և հեռանալ:

IX փուլ - 1916 թ-ի հոկտեմբերին Օսմանյան սուլթանության բանակը (4.000) շրջապատեց Չանկերի լեռնաշղթայի գագաթին ամրացած Հայկական աշխարհագորը, սակայն վերջինիս, մեկ ու կես օր տևած կռվից հետո, հաջողվեց ճեղքել թշնամու շարքերը և ամրանալ Թեքմեշ շրջակայքում: Դրանից հետո Գարա Խաչիկի ու Չիլ Օհանի ջոկատները կարողացան գրավել թուրքական մի նավ և Ռուսական կայսրության բանակի ղեկավարությանը տեղեկացնել ստեղծված իրավիճակի մասին:

X փուլ - 1916 թ-ի նոյեմբերին թշնամին (1.300, որից 600 հեծյալ) կրկին վերսկսեց մարտական գործողությունները Աղդաղի ուղղությամբ: Հիսունվեց ժամ տևած կռվից հետո

Հայկական աշխարհագրին հաջողվեց նահանջել դեպի Սելյուկի և Շեմսի լեռներ, որոնք շուտով իրենց հերթին հայտնվեցին թշնամու օղակի մեջ: Փորձելով պոկվել թշնամուց՝ հայերը բաժանվեցին մանր խմբերի, սակայն Գաբրիելը, Նազարեթը, Պողոսը և Զուրդ Պողոսը շրջապատվեցին: Առաջին երեքն ընկան անհավասար մարտում, իսկ երկու ութից վիրավոր Զուրդ Պողոսը, որին մնացել էր 2 փամփուշտ, դրանցից մեկով խաբեությամբ սպանեց թշնամու հրամանատարին, իսկ մյուսով էլ ինքնասպան եղավ:

XI փուլ – 1917 թ-ի հունիսին Աղդաղի լեռներում մարտնչող Ադամ Չաուշի ջոկատը ասպատակեց մի շարք թուրքաբնակ գյուղեր՝ ստիպելով թուրք բնակչությանը գերծ մնալ հայերին հալածելուց:

XII փուլ – 1917 թ-ի հուլիսին թշնամին անցավ վճռական գործողությունների, սակայն բռնկված մարտի ամենաթեժ պահին Արթին աղայի ջոկատը (65) թիկունքային հարված հասցրեց վերջինիս և մատնեց փախուստի: Թշնամին կորցրեց 50 զինվոր:

XIII փուլ – 1917 թ-ի օգոստոսին Հայկական աշխարհագրը ոչնչացրեց թուրքական ավազակախմբերից մեկը և առևանգեց ու սպանեց հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից ևս մեկին:

XIV փուլ – 1917 թ-ի սեպտեմբերին հայրենի լեռներ վերադարձած Սամվել Ինճեյանի խումբը ոչնչացրեց շրջանի հայկական ջարդերին ակտիվորեն օժանդակած Տուրուլյուն և Լս 1 գյուղ: Նույն ամսին էլ հայերը անակնկալ հարձակումով ջախջախեցին ոստիկանական մի ջոկատ (200)՝ տալով ընդամենը 1 վիրավոր:

XV փուլ – 1917 թ-ի հոկտեմբերի սկզբին Հայխանճում բռնկված մարտում Հայկական աշխարհագրը ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու ուժերին և, օգտվելով գիշերային խավարից, հաջողությամբ հեռացավ, այն դեպքում, երբ թշնամու ռազմիկները շարունակեցին կոտորել միմյանց: Թշնամին կորցրեց 50 զինվոր: Նույն ամսի 27-ին էլ Ադամ Չաուշի ջոկատը, մեծ ու փոքր բախումներով սարսափ տարածելով հակառակորդի վրա և միանալով այլ մարտախմբերի, սկսեց շարժվել դեպի հյուսիս-արևելք:

XVI փուլ – 1917 թ-ի նոյեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (1.000) Չանկերիի լեռներում շրջապատեց Ադամի խմբին, սակայն ողջ գիշեր տևած մարտում հայերին կրկին հաջողվեց հեռանալ, այն դեպքում, երբ թշնամու ռազմիկները շարունակեցին կոտորել միմյանց: Թշնամին կորցրեց 300 զինվոր: Մի քանի օրից Ադամի ջոկատը ոչնչացրեց հայերի ջարդերի կազմակերպիչներից ևս մեկին: Նույն ամսին էլ թշնամուն հաջողվեց թունավորված ցորենի միջոցով ծանր թունավորել Սամվել Ինճեյանի մարտիկներին: Փորձելով օգտվել այս հանգամանքից՝ թշնամին անցավ հարձակման, սակայն, կորցնելով 30 սպանված, ստիպված եղավ նահանջել: Կարճ ժամանակ անց հայերը սպանեցին իրենց թունավորել փորձած թուրքի որդուն: Այս դեպքերից որոշ ժամանակ անց Չուրախյուկի շորակալում թշնամուն կրկին հաջողվեց շրջապատել հայերին, սակայն այս անգամ ևս թշնամին ծանր կորուստներ կրեց և որևէ արդյունքի չհասավ: Միաժամանակ Հայկական աշխարհագրը պատժեց հայկական ջարդերին մասնակցած դասալիք թուրք զինվորներին, որոնք, չպատկերացնելով, որ հայերի հետ են խոսում, գերվելուց հետո հպարտանում էին իրենց արածով: Այս կերպ մոտ մեկ ամսում օրական ոչնչացվեցին 10-ից 30 հանցագործներ:

XVII փուլ – 1917 թ-ի նոյեմբերի վերջին թշնամին անակնկալ գիշերային հարձակում իրականացրեց Ադամ Չաուշի խմբի վրա, որը, կորցնելով 18 մարտիկ, այնուհանդերձ պոկվեց թշնամուց:

XVIII փուլ – 1917 թ-ի դեկտեմբերին Հայկական աշխարհագրը մեկօրյա մարտում գրավեց Սալահազը՝ փորձելով բռնել հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից մեկին: Արդյունքում, թեև վերջինիս հաջողվեց փախչել և նույնիսկ գերի վերցնել հայ կանանցից մեկին, սակայն հայերը միանգամից գերեցին մեկ ամբողջ թուրքական գյուղ և ազատեցին հայ կնոջը: Շուտով, սակայն, լազերից գեներ գնելու մեկնած Ադամը Չաուշն և Միսակը զոհ գնացին դավադրությանը, իսկ ծանր վիրավոր Նազարը միայն հրաշքով փրկվեց: Կարճ ժամանակ անց նույն կերպ զոհվեց նաև Միսակ Ստեփանյանը: Դեկտեմբերի վերջին Սամվել Ինճեյանի խումբը Աշկաթեղում շրջապատվեց թշնամու կողմից, սակայն տասնհինգ ժամ տևած մարտից հետո կարողացավ հեռանալ: Հաջորդ օրը Պեշգարտաշում թշնամու ռազմիկներին հաջողվեց գերել Սամվել Ինճեյանին, սակայն շուտով հենց իրենք գերվեցին

հայերի կողմից: Գերիների փոխանակումից հետո հայերը, հետ մղելով թշնամուն, հաջողությամբ հեռացան պաշարված գյուղից:

XIX փուլ - 1917 թ-ի դեկտեմբերի վերջին Սամվել Ինճեյանի խումբը ընդհարվեց թշնամու գերակշիռ ուժերի հետ և մեծ դժվարությամբ նահանջեց: Թշնամին կորցրեց 70 զինվոր:

XX փուլ - 1918 թ-ի ապրիլին Սամվել Ինճեյանի խմբին հաջողվեց գրավել զինամթերք տեղափոխող թշնամու սայլերի քարավանը: Նույն ամսին էլ Սամվելի խումբը հարձակվեց 7 հայերի շրջապատած թշնամու ռազմիկների վրա և փախուստի մատնեց նրանց: Հայերը կորցին 7, թշնամին՝ 60 զինվոր:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: 1918 թ-ի գարնան վերջին Հայկական աշխարհագրորի ռազմիկների մի մասը վերահաստատվեց հայրենի գյուղերում, սակայն մեկ տարի անց ստիպված եղավ ապաստանել Կիլիկիայում, իսկ հետո էլ կիսել կիլիկիահայության ճակատագիրը: Իր հերթին Հայ մարտիկների մյուս մասն անցավ Կովկասյան ճակատ և միացավ Անդրանիկի կամավորներին:

6951. 1915 ապրիլի վերջ - օգոստոսի վերջ - Պարտիզակի ինքնապաշտպանությունը (Նիկոմեդիայի մոտ)

Գյուղի հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը, Չելիմ Կարապետյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագրորը (250): Շուտով Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 500) պատրաստվեց հարձակման:

I փուլ - Ապրիլի վերջին ոստիկաններն անցան հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով շարտվեցին ելման դիրքեր:

II փուլ - Մի քանի օր անց հարձակման անցավ արդեն Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 700), սակայն, կորցնելով 50 զինվոր, որևէ հաջողության չհասավ: Շուտով թշնամին ստացավ նոր համալրում և հրանոթներ: Այս պայմաններում Հայկական աշխարհագրորը բնակչության հետ միասին պատսպարվեց լեռներում: Անընդհատ մարտեր մղելով թշնամու դեմ՝ հայերի մի մասը փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6952. 1915 ապրիլի վերջ - Օվաթլը (Նիկոմեդիայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 100) չգրավեց Տոնիկ Տոնիկյանի գլխավորությամբ անակնկալ հարձակման անցած գյուղի Հայկական աշխարհագրորից (մոտ 50), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները: Հայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:

6953. 1915 մայիս - հուլիս - Քոհի ճ-մ: Պողոս Սերեյտերյանի (16), Թորոս Սատաղիկյանի (մոտ 5), հին ֆիդայի Սարգիս Ժամկոչյանի (մոտ 10) և Տեր-Սուրեն ու Տեր-Արիստակես քահանաների (մոտ 15) խմբերը մի շարք վրիժառուական գործողություններ իրականացրին, սակայն թշնամու հետ բռնկված անհավասար մարտում հիմնականում ոչնչացան: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6954. 1915 մայիսի 1 - Խանասորը Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 900, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 600, 1 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:

6955. 1915 մայիսի սկիզբ - Մահմուդգեի ինքնապաշտպանությունը (Երզնկայի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բրդերը (800) համառ կռվով գրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրորից (մոտ 100) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6956. 1915 մայիսի սկիզբ - հունիսի վերջ - Տենդիի ինքնապաշտպանությունը (Անդրեփրատյան Ծովք, Գամիթ գավառ, Հալիսի գետահովտում)

Տեղի հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը և միանալով Օսմանյան բանակից փախուստի դիմած երիտասարդությանը, ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ ամրանալով գյուղի հարակից քարայրներից մեկում ու մարտական

պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագրորդ (200): Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ – Մայիսի սկզբին և կեսերին թշնամին մի քանի հարձակումներ ձեռնարկեց, սակայն ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր: Չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, ջրի պակասը բավականին բարդացնում էր հայերի հետագա դիմադրությունը:

II փուլ – Մայիսի վերջին Հայկական աշխարհագրորդ անակնկալ գրոհեց թշնամու վրա և, համառ մարտում պարտության մատնելով վերջինիս, ստիպեց դիմել փախուստի: Օգտվելով դրանից՝ հայերը լրացրին ջրի պակասը:

III փուլ – Հունիսի սկզբից սկսած հայկական դիրքերին մոտեցած թշնամին կրկին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ, սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ:

IV փուլ – Հունիսի վերջին, երբ ջրի պակասը կրկին օրհասական վիճակ էր ստեղծել, Հայկական աշխարհագրորդ ճեղքեց թշնամուն շարքերը և բնակչության հետ միասին միացավ Ադդադի մարտախմբին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6957. 1915 մայիսի 4 – Հաղամակերտը Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 880, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6958. 1915 մայիսի 7 – Սարայը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 10 հրանոթ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

6959. 1915 մայիսի 7 – Հերթանը (Հաղամակերտի մոտ) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 850, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

6960. 1915 մայիսի 10 – Կողանտակը, Սայավորումը, Ղարաչորանումը և Գոպայումը (Մուշի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) համառ մարտերով գրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 200), որոնք բնակչության հետ Նահանջեցին Սասունի լեռներ: Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Գյուղերը ավերվեցին:

6961. 1915 մայիսի 10 – Արսուր Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) համառ մարտերով գրավեցին տեղի քահանայի գլխավորած գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 20), որը բնակչության հետ Նահանջեց Սասունի լեռներ, սակայն հետագայում, ապահովվելով բնակչության Նահանջը, շրջապատվեց ու գրեթե ամբողջ կազմով ոչնչացավ: Հայերը կորցրին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Գյուղն ավերվեց:

6962. 1915 մայիսի 10 - 14 – Հարմիկի ինքնապաշտպանությունը (Մուշի մոտ)

Հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը, Հակոբի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50), ընդ որում գյուղի թուրք բնակչությունը խոստացավ պաշտպանել հայերին: Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ – Մայիսի 10-ի առավոտյան թշնամին անցավ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր: Կեսօրին թշնամին վերսկսեց հարձակումը և գյուղի թուրքերի աջակցությամբ կարողացավ գրավել ծայրամասային մի քանի տներ:

II փուլ – Մայիսի 11-ին թշնամին անցավ վճռական հարձակման և գրավեց գյուղը՝ կոտորելով հայերին: Չնայած դրան, սակայն, սեփական տանն ամրացած Հակոբն և Նրա մի քանի զինակիցները հետ շարտեցին թշնամուն:

III փուլ – Մայիսի 12-ին թշնամին կրկին գրոհեց Հակոբի տան վրա, սակայն, կրելով ծանր կորուստներ, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Նույն գիշեր էլ Հակոբն ու Նրա ռազմիկները լքեցին տունը և փորձեցին հեռանալ:

IV փուլ – Մայիսի 13-ին կիսավեր ջրաղացում թշնամին շրջապատեց Հակոբի ջոկատը (60): Հայերը դիմադրեցին մեկ ամբողջ օր, սակայն հաջորդ օրը, երբ զինամթերքն արդեն սպառվել էր, այլ ելք չունենալու պատճառով հավատացին թշնամու երաշխիքներին, հանձնվեցին և սպանվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 58, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

6963. 1915 մայիսի 11 - 14 – Խնուսի ինքնապաշտպանությունը

Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) հարձակվեցին քաղաքի վրա:

I փուլ – Մայիսի 11-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը սկսեցին ջարդարարությունը ու, թեև կազմակերպված դիմադրություն չեղավ, բայց Եղիշե Սիմոնյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 20) ամրացավ մի քարանձավում և, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, ողջ կազմով ոչնչացավ:

II փուլ – Նույն օրն էլ, շրջապատվելով տներից մեկի մեջ, 7 հայ ռազմիկներ երեք օր դիմադրեցին թշնամուն, սակայն նահանջելիս շրջապատվեցին և, սպառնելով զինամթերքը, գոհվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր: Քաղաքի բնակչությունը կոտորվեց:

6964. 1915 մայիսի 11 - հունիսի 1 – Խուլասի ինքնապաշտպանությունը (Քղիի մոտ)

Գյուղի հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը, ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագրորդ (236): Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ – Մայիսի 11-ի թշնամին անցավ հարձակման, սակայն, համառ մարտում կորցնելով 90 զինվոր, հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Մայիսի 11-ից 23-ը տեղի ունեցան դիրքային մարտեր, որի ընթացքում թշնամին զգալի կորուստներ կրեց, իսկ հայերը կորցրին 1 սպանված և 3 վիրավոր:

III փուլ – Մայիսի 24-ին թշնամին անցավ վճռական գրոհի, բայց համառ մարտում հետ շարտվեց՝ կորցնելով 350 զինվոր: Որպես փոխհատուցում այս պարտությանը՝ թշնամին ավերեց հարակից հայկական գյուղերը:

IV փուլ – Մայիսի 25-ի արևածագին թշնամին վերստին անցավ հարձակման, սակայն, կորցնելով 70 զինվոր, ստիպված եղավ նահանջել:

V փուլ – Կեսօրին թշնամին կրկին հարձակման անցավ, սակայն արդեն երեկոյան ստիպված եղավ վերադառնալ ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ 150 զինվոր:

VI փուլ – Մայիսի լույս 26-ի գիշերը, սպառնելով դիմադրության բոլոր միջոցները, գյուղի բնակչությունը և աշխարհագրորդ մարտերով նահանջեցին գյուղի հարակից լեռներ ու մասամբ փրկվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6965. 1915 մայիսի 12 - 15 – Հաղամակերտի ճ-մ: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 820, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, 3 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

6966. 1915 մայիսի 13 – Տրապիզոնի ինքնապաշտպանությունը

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) պատրաստվեց ջարդարարության:

I փուլ – Մայիսի 13-ին 40 թուրք զինվորներ 40 հայ տղամարդու սպանելու նպատակով նավերից մեկով հանեցին բաց ծով, սակայն հայերը իրենց մոտ թաքցրած ատրճանակներով անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա: Հայերը կորցրին 38, թշնամին՝ 40 զինվոր:

II փուլ – Նույն օրն էլ, չհնազանդվելով տարագրության հրամանին և սեփական տների մեջ համառորեն դիմադրելով ու ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, իրենց ընտանիքների հետ զոհվեցին Սեդրակ Սեյրանյանը և Երվանդ Տերտերյանը:

III փուլ – Քաղաքից հանված հայ տղամարդկանց քարավանը անակնկալ հարձակվեց իրենց հսկող պահակախմբի վրա և, ոչնչացնելով այն, փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր: Քաղաքի բնակչությունը կոտորվեց:

6967. 1915 մայիսի 13 - 1916 փետրվարի վերջ - Յոմուրայի ինքնապաշտպանությունը (Տրապիզոնի մոտ)

Սկիզբ առաջ ջարդերին ի պատասխան Յոմուրայի շրջանի 20 հայկական գյուղերի բնակիչները ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական վիճակի բերելով Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 300) և բաժանելով այն 8 մարտական խմբերի:

I փուլ – Մայիսի 13-ին Շանայի մոտակայքում (Տրապիզոնի մոտ) Հայկական մարտական խմբերից մեկը մինչև երեկո տևած մարտում փախուստի մատնեց բաշիբոզուկներին: Հայերը կորցրին 3 սպանված, թշնամին՝ 30 սպանված և վիրավոր:

II փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին Օսմանյան ոստիկանական ջոկատին հաջողվեց շրջապատել Հայկական մարտախմբերից մեկը, որին միայն ծանր կորուստներով հաջողվեց հեռանալ: Նույն ամսին էլ Հայկական մարտախմբերը մի քանի հարձակումներ իրականացրին թուրքաբնակ գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով առաջիկա ձմեռը անցկացնելու համար անհրաժեշտ պաշար և հանդերձանք կուտակել:

III փուլ – Հոկտեմբերի սկզբին թշնամին մոտեցավ Արկուլի լեռանը, սակայն Միսակ Թոռլաբյանի կողմից գլխավորվող Հայկական աշխարհագրորդին հաջողվեց գերել թշնամու ոստիկանական ջոկատներից մեկին:

IV փուլ – Մի քանի օրից թշնամին պաշարեց Շանայում ամրացած Միսակ Թոռլաբյանի ջոկատը, սակայն մինչև երեկո տևած մարտում որևէ արդյունքի չհասավ՝ կորցնելով 50 զինվոր:

V փուլ – Հաջորդ օրը Միսակ Թոռլաբյանի ջոկատը (23) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց Արկուլի լեռան լանջերին և, համառ մարտում հետ մղելով բաշիբոզուկներին (300), ոչնչացրեց նրանց երկու առաջնորդներին ու ևս 3 հոգու:

VI փուլ – Մյուս օրը թշնամու համալրված ուժերը (մոտ 2.500) կրկին անցան հարձակման, սակայն մի քանի ժամ տևած մարտից հետո հետ շարժվեցին ելման դիրքեր՝ կորցնելով 110 զինվոր:

VII փուլ – 1916 թ-ի փետրվարին, տեղեկանալով Տրապիզոնի օպերացիայում ձեռք բերված հաջողության մասին, Հայկական աշխարհագրորդ, ազատելով մի քանի հայ գերիների, անցավ ճակատային գիծը և միացավ Ռուսական կայսրության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6968. 1915 մայիսի 14 - 20 - Ջուլամերկի ճ-մ: Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 5 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 800, 2 հրանոթ, 2 գնդացիր) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000, 10 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

6969. 1915 մայիսի կես - Լճիկի ինքնապաշտպանությունը (Զղիի մոտ): Գյուղի հարակից լեռներում պատսպարված բնակչությանը պաշտպանող Ավագ Բոյաջյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 30) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ու բաշիբոզուկների (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) հարձակումը, սակայն Ավագը նենգությամբ գերվեց և ընտանիքի հետ զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

6970. 1915 մայիսի կես - Չանախյու ինքնապաշտպանությունը (Զղիի մոտ): Գյուղի մի քանի տներում ամրացած ուսուցիչ Պետրոս Օվոյան և 6 երիտասարդներ քողերի (մոտ 100) հետ ողջ օրը տևած մարտից հետո փորձեցին նահանջել դեպի լեռներ, սակայն Պետրոսը զոհվեց գյուղում, իսկ 6 երիտասարդներից էլ փրկվեց միայն մեկը: Հայերը կորցրին 7, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:

6971. 1915 մայիսի կես - **Քայլի ճ-մ**: Լեռներում ապաստանած Համբարձում Մինասյանը իրեն հետապնդողներից 7-ին սպանելուց հետո զոհվեց, Հայրապետ Թովալյանը երեք ամիս կռվեց լեռներում, Բաղդասար Արամյանը ոչնչացրեց թշնամու բազմաթիվ զինվորների և հետո հեռացավ Երզնկա, իսկ ԱՄՆ-ից ներգաղթած ու ձերբակալված Նիկողոս Զիթյանը կարողացավ թաքստոցից հանել զենքը և զոհվել միայն 4 ոստիկանի սպանելուց հետո:
6972. 1915 մայիսի 20 - **Խանասորի ճ-մ**: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 780, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.500), որից հետո տեղակայվեց **Վանում** և համալրվեց տեղի հայերի հաշվին: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:
6973. 1915 մայիսի 27 - **Քալախոռ** (Բաբերդի մոտ) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունը (մոտ 100) վեց ժամ տևած մարտից հետո գրավեց ատրճանակով դիմադրող Վարդան Մարկոսյանից և կոտորեց բնակչությանը: Վարդանը զոհվեց, իսկ թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր:

6974. 1915 մայիսի 27 - աշուն - **Քաբերդի ճ-մ**

Տեղահանություններից խուսափելու նպատակով Լսոնքի (65), Վարզեհանի (մոտ 50), Խուրսի (65), Մելիքսեթ Աբիկյանի գլխավորած «տասնյոթի» (17), «երեսունհինգի» (35) և Մաղաթիա Արսլանյանի գլխավորած «գորակոչիկների» (17) խմբերը ապաստանեցին լեռներում ու փորձեցին պաշտպանել տեղի բնակչությանը:

I փուլ - Օգոստոսի կեսերին Խուրսի ջոկատը արյունահեղ ընդհարման մեջ մտավ թշնամու գերակշիռ ուժերի հետ և, անտառների հրդեհման արդյունքում կորցնելով 35 մարտիկ, սկզբում նահանջեց, իսկ հետո, երբ հավատաց թշնամու տված երաշխիքներին ու հանձնվեց, ողջ կազմով ոչնչացավ:

II փուլ - Օգոստոսի 21-ին «տասնյոթի» խումբը մարտի մեջ մտավ ոստիկանական ջոկատի (300) հետ, որին օրվա կեսերին միացավ նաև կանոնավոր բանակը (մոտ 500): Թշնամու դեմ մղվող ծանր մարտում հայերը ճեղքեցին հակառակորդի շարքերը և հեռացան, թեև Մելիքսեթը զոհվեց: Թշնամին կորցրեց 24 սպանված և 52 վիրավոր:

III փուլ - Օգոստոսի վերջին, երկօրյա կատաղի մարտում ճեղքելով թշնամու շարքերը, Ռուսական կայսրության տարածք անցավ նաև «գորակոչիկների» խումբը՝ հետագայում ընդգրկվելով Անդրանիկի կամավորների շարքերում:

Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

6975. 1915 մայիսի վերջ - **Երզնկայի ճ-մ**: Զաղաթի Հայկական աշխարհագորը (մոտ 400) բախվեց նախահարձակ եղած Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 1.000) հետ և ողջ կազմով ոչնչացավ: Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Զաղաթի բնակչությունը կոտորվեց:
6976. 1915 մայիսի վերջ - 1917 դեկտեմբեր - **Թոքաթի ճ-մ**: Մեսրոպ Զաքերունու գլխավորած ջոկատը (մոտ 50), իրականացրեց բազմաթիվ վրիժառուական գործողություններ և ի վերջո անցավ Ռուսական կայսրության տարածք, թեև ճակատային գիծն անցնելիս Մեսրոպը զոհվեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
6977. 1915 հունիսի 1 - **Խոտորթուրի ճ-մ**: Հովհաննես Մամուլյանի ջոկատը (12) ու ևս չորս երիտասարդներ քաղաթի տարբեր մասերում դիմադրեցին տեղահանման հրամանին և, կռվելով Օսմանյան ոստիկանության (մոտ 100) դեմ մինչև վերջ, զոհվեցին: Հայերը կորցրին 17 մարդ, թշնամին՝ մոտ 20 ոստիկան:
6978. 1915 հունիսի սկիզբ - **Քաղեշի ինքնապաշտպանություն**: Իրենց տներում դիրքավորված Երմոյանների, Կաղնյանների, ինչպես նաև Պողոս Ժամհարյանի, Հակոբ Գասպարյանի և Տիգրան Մաթևոսյանի ընտանիքները (մոտ 50 զինվոր) որոշ ժամանակ հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի ու քրդերի (մոտ 5.000) հարձակումները, սակայն ի վերջո ողջ կազմով զոհվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

«Մեռնելու երկու ձև կա՝ պատվավոր ու անպատիվ: Թող աշխարհն ըսե, թե շապինգարահիսարցիք պատվով մեռան»

*Շապին-գարահիսարցիների
պատասխանը հանձնվելու առաջարկին*

Ղուկաս Տեովելեքյանի և քահանա Ներսես Թոփուզյանի գլխավորած քաղաքի Յայկական աշխարհագորը (500), ի պատասխան ծայր առած կոտորածների, հայ բնակչությանը հետ ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Կարճ ժամանակ անց Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (20.000, 10 հրանոթ) պաշարեցին հայերին:

I փուլ – Յունիսի 2-ին, ի պատասխան ոստիկանական ուժերի առաջխաղացմանը, Յայկական աշխարհագորը կրակ բացեց և փախուստի մատնեց թշնամուն, որը կորցրեց մի քանի ոստիկան: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Յայկական ջոկատներից մեկը գրավեց պահականոցը, մյուսը՝ Յին թաղը, իսկ Շապուհ Օզանյանի գլխավորությամբ գործող երրորդ խումբը գրավեց բանտը և ոչնչացրեց նրա պահապաններին, թեև Շապուհը զոհվեց: Յայերը գրավեցին նաև քաղաքի մոտի բարձունքում գտնվող հին ամրոցը, ինչպես նաև ոստիկանատունը, որտեղ այդ ժամանակ ընթացող հարցաքննության ժամանակ Գառնիկ ու Սենեքերիմ Պելելերյանները, հասկանալով թե ինչ է կատարվում, խլեցին թուրքերի զենքերը և, սպանելով 11 ոստիկան, իրենք էլ զոհվեցին:

II փուլ – Յունիսի 3-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները հուժկու հրետակոծության ուղեկցությամբ անցան գրոհի: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում չնայած թշնամու բոլոր գրոհները հետ մղվեցին, սակայն ահագնացող հրետակոծության ու բռնկված համատարած հրդեհների պատճառով կորուստներ կրող Յայկական աշխարհագորը ստիպված եղավ նահանջել ու ամրանալ ամրոցի ավերակներում:

III փուլ – Յունիսի 6-ին թշնամին հուժկու հրետակոծության ուղեկցությամբ գրոհի անցավ, սակայն չպրտվեց ելման դիրքեր՝ միայն Նիկողոս Օզանյանի նետած ձեռքի նռնակից կորցնելով 10 զինվոր, ընդ որում մյուս հայերի կրակի հետևանքով էլ զրկվելով նաև հրանոթաձիգներից շատերից:

IV փուլ – Յունիս 7-ին թշնամին հրետակոծեց հայերի դիրքերը:

V փուլ – Յունիսի 7-ից 16-ը ընթացած դիրքային մարտերի ժամանակ թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ, սակայն հետ չպրտվեց ելման դիրքեր: Միաժամանակ պարենի, զինամթերքի և հատկապես ջրի պակասի պատճառով հայերի վիճակը սկսեց աստիճանաբար բարդանալ:

VI փուլ – Յունիսի 17-ին թշնամու ռազմիկները, օգտվելով այն բանից, որ հայերը սպասում էին Անդրանիկի կամավորականներին, կամավորականների համազգեստով հանդերձավորված խաբեությամբ մտան ամրոց և անակնկալ հարձակվեցին հայերի վրա: Իրավիճակը փրկեց տասնչորսամյա Յմայակը, որը թշնամու չպայթած արկերից մեկի պատրույզը հանելով և արեթի օգնությամբ պատրաստելով արկի այրվող պայթուցիչ, այն շարտեց թշնամու դասավորության ուղիղ կենտրոնը ու ոչնչացրեց հակառակորդի բոլոր ռազմիկներին: Ու, թեև Յմայակը զոհվեց, սակայն վերսկսված կատաղի ձեռնամարտում հայերը կարողացան դուրս շարտել թշնամուն ամրոցից:

VII փուլ – Յունիսի 18-ից 23-ը տեղի ունեցան դիրքային մարտեր, սակայն հայերի պարենամթերքը վերջնականապես սպառվեց:

VIII փուլ – Յունիսի 28-ին պարենի լրիվ վերջանալը անհեռանկար դարձրեց հետագա դիմադրությունը: Այս պայմաններում որոշվեց փրկել գոնե քայլելու ընդունակությունը դեռևս պահպանած մարդկանց և, ճեղքելով պաշարման օղակը, հեռանալ ամրոցից, իսկ նրանք էլ, ովքեր ի վիճակի չէին մասնակցել նախապատրաստվող ճեղքմանը, թույն ընդունեցին և մահացան: Յունիսի լույս 29-ի գիշերը Յայկական աշխարհագորի ու բնակչության զգալի մասը անակնկալ հարձակումով ճեղքեց պաշարման օղակը և, կրելով որոշակի կորուստներ, բայց ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, հեռացան: Այս ընթացքում Գրիգոր Յյուսյանի խումբը դաշույններով հարձակվեց թուրքական մի ջոկատի վրա և ամբողջովին ոչնչացրեց այն: Յայերը կորցրին 30 զինվոր: Նույն օրն էլ Օսմանյան սուլթանության բանակը

և բաշխողուկները մտան ամրոց ու կոտորեցին ամրոցում մնացած անօգնական մարդկանց՝ շատերին ցած նետելով ամրոցի բարձր պատերից:

IX փուլ – Ամրոցում մնացած Տաճատ Զիբուխյանի խումբը հարձակվեց թշնամու վրա և, կորուստներ պատճառելով վերջինիս, պատսպարվեց անառիկ քարայրներից մեկում: Այս խումբը շարունակեց դիմադրությունը մինչև օգոստոսի 14-ը, երբ թշնամու ռազմիկները նավթ լցրեցին քարայրը և այրեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Քաղաքի հայ բնակչությունը հիմնականում զոհվեց: Հայրենիքից հեռանալ չցանկացող Հայկական աշխարհագործ քահանա Ներսես Թովուզյանի գլխավորությամբ մինչև 1918 թ-ը անկանոն մարտեր մղեց թշնամու դեմ, բայց ի վերջո ստիպված եղավ արտագաղթել:

6980. 1915 հունիսի 4 - 13 - Հեր-Թավրիզ-Ուրմիայի լճի հարավային ափ-արևմտյան ափ-Վան-Արճեշ երթուղով ասպատակելով արշավեցին Ռուսական կայսրության հեծելազորը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100):

6981. 1915 հունիսի 6 - Նոյեմբերի վերջ - Եդեսիայի ինքնապաշտպանությունը

«Ուրֆայում տեղի ունեցած մարտերում մեր զորքերը ծանր կորուստներ կրեցին: Այստեղ տեղի ունեցավ թուրք զինվորների անգույթ կոտորած...»

«Մկրտիչը կամ դե էր, կամ էլ հրեշտակ, բայց ամեն դեպքում նա... թրթռության սարսափն էր»

Թուրքական «Փոլիս Մեքսուասի» թերթի հաղորդումից, 1916 թ.

Թուրք ոստիկանապետի պատմածից

Քաղաքի բնակչությունը, ականատես լինելով բռնի տեղահանվածների քարավանների ողբերգական վիճակին, սկսեց աստիճանաբար պատրաստվել դիմադրության, սակայն քաղաքի առաջնորդների հանդուրժողական վարքագիծը բավականին ուշացրեց կազմակերպված դիմադրությունը և պատճառ դարձավ չարդարացված կորուստների: Անհապաղ պայքարի դիրքերում էր կանգնած միայն Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի գլխավորած սակավաթիվ խումբը (մոտ 20), որը, սակայն, բռնությունների առիթ չտալու նպատակով հեռացավ քաղաքից՝ մի քանի ամսվա ընթացքում ոչնչացնելով հեռագրալարերը և մանր հարձակումներ գործելով թշնամու վրա:

I փուլ – Հունիսի 6-ին ոստիկանական մի ջոկատ Սուրբ Վանեսի լեռան լանջերին շրջապատեց Մկրտիչի խմբին, սակայն հայերը, ճեղքելով թշնամու շարքերը, հեռացան: Թշնամին կորցրեց 10 ոստիկան: Մի քանի օրից Օսմանյան ղեկավարությունը քաղաքի հայերից պահանջեց հանձնել զենքերը, սակայն Օսմանյան բանակից արձակուրդ եկած հրետանային սպա Միհրան Հերարոյանի վճռական պահանջի շնորհիվ հայերը հանձնեցին միայն հին և անօգտագործելի զենքերը:

II փուլ – Հունիսի կեսերից մինչև հուլիսի վերջ թշնամին մանր և մեծ խմբերով դուրս հանեց քաղաքից հայ տղամարդկանց ու սպանեց:

III փուլ – Օգոստոսի 19-ին Ռասթեկայանների տանը Մկրտիչի խումբը ընդհարվեց ոստիկանական ջոկատի հետ և սպանեց 2 ոստիկանի, որին ի պատասխան ոստիկանները սպանեցին մի քանի պատահական հայերի:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 25-ին երիտասարդների զորակոչին հաջորդած սպանդից անձնական քաջության շնորհիվ փրկված Սարգիս և Գրիգոր Տարախաջյան եղբայրները սպանեցին իրենց ձերբակալել փորձող մի քանի ոստիկանների, որից հետո Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի, Հարություն Ռասթեկայանի, Հարություն Սիմենյանի, Խորեն Զյուլփեյանի ու Լևոն Էղբեկյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագործ (800) դիրքեր գրավեց Հայկական թաղամասում և պատրաստվեց դիմադրության: Գրեթե միանգամից էլ հայերը գերեցին կամ սպանեցին 40 ոստիկանների և ավելացրին զենքի իրենց պաշարները:

V փուլ – Սեպտեմբերի 30-ին բաշխողուկները անցան հարձակման, սակայն, Հայ ռազմիկների դիպուկ կրակի և կիրառած ձեռքի նռնակների արդյունքում կորցնելով 450 զինվոր, նահանջեցին: Հայերը կորցրին 8 սպանված:

VI փուլ – Հոկտեմբերի 1-ի գիշերը թշնամին ներխուժեց հայկական դիրքերի միջև գտնվող կաթուղի եկեղեցին, սակայն, ենթարկվելով ձեռքի նռնակների հարվածների,

շարունակելով ելման դիրքեր: Միաժամանակ Գևորգ Ալահայտոյանի ջոկատը թշնամուն թիկունքային հարված հասցրեց: Թշնամին կորցրեց 110 զինվոր:

VII փուլ – Յոթերորդի 3-ին հարձակման անցան քաղաք ժամանած քրդերը, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ, կեղծ նահանջով քաշելով թշնամուն դարանը և գցելով ձեռքի նռնակների հարվածների տակ, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջիններիս: Քրդերը կորցրին 100 սպանված և 100 վիրավոր ու հեռացան քաղաքից: Նույն օրն էլ հայերը պայթեցրին ոստիկանական պահակակետը: Այս կռվում աչքի ընկավ հատկապես Մարիամ Զիլինգարյանը:

VIII փուլ – Յոթերորդի 4-ին Մկրտիչի եղբայր Սարգսի գլխավորած մի քանի հայ ռազմիկներ, խառնվելով բաշիբոզուկների բազմությանը, անակնկալ հարձակում գործեցին քաղաք մտնող հրանոթների անձնակազմների վրա և, հափշտակելով հրանոթներից մի քանիսի փակադակները, հեռացան: Դրանից հետո մի քանի օր շարունակ հայ նշանառուները դիպուկ կրակով ծանր կորուստներ պատճառեցին հրանոթների անձնակազմներին և խաթարեցին նրանց գործունեությունը: Միաժամանակ, սակայն, քաղաք ժամանեց նաև Օսմանյան սուլթանության Նոր բանակ (6.000, 4 հրանոթ, 10 գնդացի), որի ղեկավար կազմում էին գտնվում նաև հրետանու գնդապետ ֆոն Էքսֆելդը և գնդացորդ սպա Շապենը:

IX փուլ – Յոթերորդի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները հրետանային ու գնդացրային հզոր կրակի աջակցությամբ մի քանի գրոհներ ձեռնարկեցին, սակայն ողջ օրը տևած մարտի արդյունքում միայն չնչին հաջողության հասան: Ավելին, հոկտեմբերի լույս 9-ի գիշերը հայերի կազմակերպած ճակատային ու թիկունքային հարվածի արդյունքում թշնամին մղվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 200 զինվոր: Լուսաբացին, զարգացնելով հաջողությունը, հայերը ոչնչացրին տեղանքում լավ չկողմնորոշված թշնամու ևս 500 զինվորների:

X փուլ – Յոթերորդի 9-ի օրվա երկրորդ կեսին թշնամին հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ անցավ Նոր հարձակման, սակայն շարունակելով ելման դիրքեր: Մարտում վիրավորվեց Մկրտիչը:

XI փուլ – Յոթերորդի 10-ից 11-ը, ավերիչ հրետակոծության ենթարկելով քաղաքը, թշնամին ունեցածին ավելացրեց ևս 2 հրանոթ: Միաժամանակ վերջինս ստացավ նաև խոշոր համալրում (2.000): Այս ընթացքում Մկրտիչը, մտնելով մի տակառի մեջ, գլորվեց թշնամու հրանոթներից մեկի մոտ և, անակնկալ կերպով դուրս գալով տակառից, ատրճանակի կրակոցներով ոչնչացրեց հրանոթի անձնակազմին ու հեռացավ: Արդյունքում, թեև հայերի վիճակը աստիճանաբար ծանրանում էր, սակայն թշնամու ռազմիկները ևս լուրջ կորուստներ էին կրում հայ նշանառուների կրակից:

XII փուլ – Յոթերորդի 12-ին հրետանային և գնդացրային կրակի աջակցությամբ թշնամին ևս մեկ գրոհ ձեռնարկեց: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում ծանր կորուստներ կրած թշնամու բանակը և բաշիբոզուկները մղվեցին ելման դիրքեր:

XIII փուլ – Յոթերորդի 13-ից 18-ը թշնամին անխնա հրետակոծեց հայկական դիրքերը: Ի պատասխան դրա՝ հայերը դատարկեցին ամերիկյան միսիոներության շենքը և մարզադաշտը, սակայն անմիջապես էլ գլխովին ոչնչացրին այնտեղ տեղակայված թշնամու զինվորներին: Թշնամին կորցրեց 100 զինվոր:

XIV փուլ – Յոթերորդի 19-ին թշնամին հուժկու հրետակոծության աջակցությամբ անցավ լայնամասշտաբ գրոհի և հասավ մինչև քաղաքի մայր եկեղեցուն, սակայն հայերին, ուժերի ծայրահեղ լարումով, հաջողվեց հետ շարտել վերջինիս: Մարտում ընկավ Հարություն Ռասթեկալյանը:

XV փուլ – Յոթերորդի 20-ին թշնամին վերսկսեց ավերակների կույտի վերածված հայկական թաղամասի գրոհը և մինչև հոկտեմբերի 23-ը գրավեց այն: Հայերի մեծ մասը զոհվեց կամ ինքնասպան եղավ: Կանոնավոր դիմադրություն ցույց տվող Հայ ռազմիկներից վերջինը զոհվեց քաղաքի մայր եկեղեցում:

XVI փուլ – Յոթերորդի 23-ից մինչև Նոյեմբերի վերջ ավերակներում թաքնված առանձին հայեր շարունակեցին դիմադրությունը՝ Նորանոր կորուստներ պատճառելով հուսալքված թշնամուն: Միայն ավերակների կույտերից մեկի գրոհը թշնամուն 70 սպանված արժեցավ, քանի որ գիշերային խավարում հարձակվող ռազմիկները սկսեցին կոտորել միմյանց: Ի վերջո, ավերակների այդ կույտը հրետանային կրակոցով ոչնչացվեց և պարզվեց,

որ այնտեղ դիմադրում էր զինվորական համազգեստը հագին ու արդեն զոհված մի երիտասարդ աղջիկ: Թուրքերը փորձեցին օգտագործել մի քանի հայերի՝ դիմադրող հայերին սուտ լուրերով ավերակներից դուրս քաշելու համար, սակայն այս հայերից բաղնեպան Ներսեսը միշտ կարողանում էր մի նշանով տեղեկացնել թաքնվողներին, որ եղածը իրականում խաբեությունն է: Ի վերջո, Ներսեսը սպանվեց: Իր հերթին, ծանր վիրավորված Սարգիսը, որ Մկրտիչի հետ միասին թաքնվում էր ավերակներից մեկում, հավատաց սուտ լուրերին, դուրս եկավ թաքստոցից և զոհվեց: Կարճ ժամանակ անց ընկավ նաև Մկրտիչը՝ իր վերջին մարտում սպանելով թշնամու 3 զինվորի:

Հայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ 8.000 զինվոր: Քաղաքի հայ բնակչությունը հիմնականում զոհվեց, սակայն մի քանի ռազմիկներ այնուհանդերձ կարողացան ապաստանել քաղաքի հարակից լեռներում և ոչնչացնել ջարդերի կազմակերպիչներից մի քանիսին:

6982. 1915 հունիսի 6 - հունիսի կես - Մեյխուն Օսմանյան սուլթանության բանակը ու քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեցին Հայկական աշխարհագրից (մոտ 200) և կոտորեցին բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

6983. 1915 հունիսի կես - Բուրքի ինքնապաշտպանությունը (Շապին-Գարահիսարի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 3.000) վեց ժամ տևած կռիվից հետո գրավեցին գյուղը զինամթերքը սպառած Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

6984. 1915 մայիսի վերջ - հուլիսի 2 - Տևրիկեի ճ-մ

Մկրտիչ Մսրյանի գլխավորած Բինկյանի և Չիմարայի աշխարհագրը (35) որոշեց չենթարկվել տեղահանության պահանջին ու ժողովրդի հետ ապաստանեց լեռներում:

I փուլ - Մայիսի վերջին անգեն երիտասարդների մի ջոկատ (55) թաքնվեց քաղաքի հարակից քարայրներից մեկում և, գրեթե մեկ շաբաթ դիմադրելով թշնամուն, ողջ կազմով զոհվեց: Իր հերթին Հայկական աշխարհագրը անակնկալ հարձակվեց Եփրատի վրա գտնվող ոստիկանական պահակակետի վրա՝ ոչնչացնելով 15 ոստիկան և ձեռք բերելով մեծ բանակությամբ զենք ու զինամթերք:

II փուլ - Հունիսի կեսին Հայկական աշխարհագրը հարձակվեց պարեն տեղափոխող քարավանի վրա և ձեռք բերեց պարենամթերք:

III փուլ - Հունիսի 22-ից հուլիսի 2-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը պաշարեց Դերսիմում ապաստանած հայերին, որոնք հետ մղեցին թշնամու գրոհները:

IV փուլ - Հուլիսի 2-ին Հայկական աշխարհագրը փորձեց ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն ընկավ դարանը և ողջ կազմով ոչնչացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր: Մկրտիչը գերվեց և սպանվեց: Չնայած դրան՝ վերապրած մի քանի մարտիկներ հավաքվեցին Հայկ և Արմենակ Սրապյանների խմբում ու կարողացան վրիժառուական մի շարք գործողություններ իրականացնել՝ աննահանջ դիմադրելով մինչև 1918 թ-ի գարուն և միայն այդ ժամանակ ողջ կազմով զոհվելով քրդական հերթական մի դարանում:

6985. 1915 հունիսի 16 - Վանա լճի ճ-մ: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (4.000, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000, 5 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

6986. 1915 հունիսի 17 - 18 - Չիվանի ճ-մ (Վասպուրական): Վարդան Մեհրաբյանի գլխավորությամբ հարձակման անցած Արարատյան ջոկատը (2.800, որից 500 հեծյալ) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

6987. 1915 հունիսի 18 - Մուլք Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, 20 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Վարդան Մեհրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը (մոտ 2.700) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 5.000), ընդ որում Արարատյան ջոկատի II վաշտը հետախուզություն

- իրականացնելիս 7 անգամ փախուստի մատնեց թշնամուն, իսկ IV վաշտը առաջինը մտավ Ոստան։ Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր։
6988. 1915 հունիսի 28 - 29 - Սորոքի ճ-վ (Տուրուբերան, Երևաթ գավառ, Վանա լճի հարավային ափին)։ Վարդան Մեհրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը (մոտ 2.600) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500, 4 հրանոթ) և մտավ Սորոք։ Հայերը կորցրին 4 սպանված, 8 վիրավոր, թշնամին՝ 200 սպանված, մեծ թվով գերիներ, 4 հրանոթ։
6989. 1915 հունիսի 30 - Հատվան Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 3.600, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) և կազակները (400) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000)։ Հայերը կորցրին 4 սպանված, 12 վիրավոր, թշնամին՝ 400 զինվոր։
6990. 1915 հուլիս - Ջանիկի ճ-վ (Սամսունի մոտ)։ Տիգրան Զեյթունճյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 250) մի շարք հարձակումներ գործեց հայկական գաղթականներ տեղափոխող թուրքական ջոկատների վրա (ընդհանուր՝ մոտ 700) և շատերին փրկեց։ Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր։
6991. 1915 հուլիսի 1-3 - Սորենիկ (Խարբերդի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000, 3 հրանոթ) համառ մարտերով գրավեցին Ասատուրենց Դավթի ու Հակոբ Նաջարյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 50), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները, սակայն ի վերջո շրջապատվեց և ոչնչացավ, իսկ բնակչությունը կոտորվեց։ Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր։
6992. 1915 հուլիսի 1-3 - Ճուլքի կղզու ճ-վ։ Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ 1.800) համառ մարտերով Հայկական աշխարհագորից (12) գրավեցին լճի սկզբում առաջին, իսկ հետո երկրորդ կղզին։ Հայերը կորցրին 11, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր, այդ թվում շրջանի հայերի ջարդի կազմակերպիչ քուրդ առաջնորդներից մեկին։
6993. 1915 հուլիս - Ճուլքի ինքնապաշտպանությունը (Խարբերդի մոտ)։ Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) գրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագորից (մոտ 50) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը։ Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր։
6994. 1915 հուլիս - Չմկածագի ճ-վ։ Սարգիս Բարունակյանի, Համբարձում Հեթիմյանի, Շավարշ Վեցմատյանի, Մարտիրոս Աճեմյանի, Պողոս Մենիկյանի և Տեր-Մարտիրոսի գլխավորած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50), փորձելով պաշտպանել շրջակայքի բնակչությանը, ամրացավ լեռներում ու մի շարք վրիժառուական գործողություններ իրականացրեց։ Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր։
6995. 1915 հուլիս - Հաբուսի ինքնապաշտպանությունը (Խարբերդի մոտ)։ Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) գրավեցին գյուղը Բաղդասար Պոզպետոյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 100) և կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը։ Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր։
6996. 1915 հուլիս - Մեզիրեի ճ-վ (Խարբերդի մոտ)։ Գյուղի բանտում գտնվող 37 հայազգի կալանավորները այրեցին բանտը և ոստիկանների հետ զոհվեցին բոցերում։
6997. 1915 հուլիսի 5-8 - Ալիջանի ինքնապաշտպանությունը (Մուշի մոտ)

Գյուղի հայերը, զգալով ահագնացող վտանգը, Պատիկ Միսակի, Մխիթարի և Հայկ Միրիջանյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50)։ Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 500) պատրաստվեցին հարձակման։

I փուլ - Հուլիսի 5-ին թշնամին անցավ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր։

II փուլ - Հուլիսի 6-ին համալրված թշնամին կրկին անցավ հարձակման, սակայն Հայկական աշխարհագորը ոչ միայն հետ շարտեց վերջինիս, այլև գրավեց թշնամու դիրքերից մի բանիսը։

III փուլ - Հուլիսի 7-ին նոր համալրում ստացած թշնամու ուժերը անցան հարձակման, սակայն, կորցնելով 23 զինվոր, նահանջեցին։ Թշնամին հեռացավ գյուղի շրջակայքից։

IV փուլ – Հուլիսի 8-ին ցրոնքի հայ գաղթականներ ուղեկցող ոստիկանական ջոկատը, տեղյակ չլինելով կատարվածի մասին, ապաստանեց գյուղում և կարճ ժամանակ անց գլխովին ջախջախվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր: Հետագայում, սակայն, այլևս անհեռանկար համարելով տեղում մնալը՝ գյուղի բնակչությունը և աշխարհագրորդ հեռացան Սասունի լեռներ:

6998. 1915 հուլիսի 5 - 17 - Ավրանի ինքնապաշտպանությունը (Մուշի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) համառ մարտերով գրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 50) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

6999. 1915 հուլիսի 7 - 1916 հունվար - Սուրբ Կարապետի ինքնապաշտպանությունը

Հուլիսի 7-ին վանքի շրջակայքում գտնվող Բախլուի, Մեխտիի, Չիարեթի, Սորտարի և մի քանի այլ գյուղերի տղամարդիկ ապաստանեցին հարակից լեռներում՝ կարծելով, թե, քանի որ հիմնական հարվածն իրենց է ուղղվելու, իրենց այդ քայլով սեփական ընտանիքները հայտնվում են ապահով վիճակում: Շուտով, սակայն, սկսվեցին գյուղերում մնացած բնակչության ջարդերը ու դրանցից փրկվածները ևս ապաստանեցին լեռներում: Կազմակերպվեց աշխարհագոր (մոտ 200), որը սկսեցին գլխավորել սորտարցի Արամը, Բաղվա Հովոն, Գոմսա Մոսոն ու Մելիքը, Ռպեի Ավետիսը և Սարգիսը: Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 5.000) սկսեցին մարտական գործողությունները:

I փուլ – Հուլիսի 9-ից 11-ը Արամի գլխավորած ջոկատը մի քանի հարձակումներ գործեց շրջակա քրդական գյուղերի վրա և բնակչությանը ապահովեց անհրաժեշտ պարենամթերքով:

II փուլ – Հուլիսի 12-ին թշնամին շրջապատեց Հայկական մի ջոկատ, որը երեք ժամ տևած համառ դիմադրությունից և զինամթերքի սպառումից հետո ոչնչացավ: Նույն օրն էլ թշնամին լայնածավալ հարձակում սկսեց Հայկական հիմնական ուժերի ուղղությամբ, սակայն մեկ օր տևած մարտի արդյունքում մեծ կորուստներ կրեց և նահանջեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Հուլիսի 13-ից օգոստոսի 3-ը պարտիզանական հարվածներ հասցնող Հայկական աշխարհագրորդ հետ շարտեց առաջխաղանալ փորձող թշնամուն, ընդ որում Արամի խումբը անընդհատ ասպատակում էր քրդական գյուղերը՝ փորձելով փրկել ծայրահեղ սովի մատնված հայ բնակչությունը:

IV փուլ – 1915 թ-ի աշնանից մինչև 1916 թ-ի հունվարը լեռներում ապաստանած հայերը դիմադրեցին թշնամու թուլացող գրոհներին մինչև այն պահը, երբ Ռուսական կայսրության բանակը և Հայ կամավորները մտան Մուշ: Նույն թվականի հունվարին էլ Սուլուխի մոտ տեղի ունեցավ կռվում Արամը զոհվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր: Ծանր կորուստներ կրած հայ բնակչության մնացորդը փրկվեց կոտորածից, բայց հետագայում ստիպված եղավ արտագաղթել:

7000. 1915 հուլիսի 7 - Ուրթալիի ճ-մ (Տուրուբերան, Բզնունիք գավառ): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 3.500, 2 հրանոթ, 2 գնդացի) ու կազակները (400) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, 2 հրանոթ) և մտան Ուրթալի: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

7001. 1915 հուլիսի 7 - Քուլի (Տուրուբերան, Հարթ գավառ, Մանազկերտից մոտ 25 կմ արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000, 10 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

7002. 1915 հուլիսի 8 - 23 – Ալաշկերտի օպերացիա

Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, 100 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (մոտ 3.400, 2 հրանոթ, 2 գնդացի), ինչպես նաև Վարդան Մեիրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը (մոտ 2.500) պատրաստվեցին գրավել Տառնը:

I փուլ – Հուլիսի 8-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցան հարձակման և, գրավելով Խլաթը ու Արծկեն, դուրս եկան Քոնի-Կոտոր-Շատաղ բնագիծ: Ի պատասխան դրա՝ թշնամին, միավորելով ցրված ուժերը, ստեղծեց հատուկ հարվածային զորախումբ (մոտ 50.000, 20 հրանոթ):

II փուլ – Հուլիսի 9-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ Քոնի-Մանազկերտ-Ալաշկերտ ուղղությամբ: Բռնկվեցին համառ մարտեր, որոնց արդյունքում Ռուսական հրամանատարության հրամանով Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց ոչ պարտադրված նահանջ՝ լքելով Տուրուբերանի տարածքը և Արարատի արևմուտքը: Արդյունքում Վասպուրականում, Մոկքում, Կորճայքում և Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող ու կոտորածներից փրկված Հայ բնակչությունը ստիպված եղավ լքել հայրենի վայրերը և հեռանալ: Հայ բնակչության հարկադրված այս արտագաղթի համեմատաբար ապահով իրականացմանը մեծապես օժանդակեցին Արարատյան ջոկատը, ինչպես նաև Անդրանիկի կամավորները:

III փուլ – Հուլիսի 22-ին Դահաղի մոտ Ռուսական կայսրության բանակը հուժկու թևային հարվածներ հասցրեց թշնամու առաջ եկած ուժերին և ստիպեցին նահանջել: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուսական կայսրության բանակը դուրս եկավ Մերգենների լեռնանցք-Բուրնու-Բուլախ-Արճեշ բնագիծ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր, թշնամին 7.000 սպանված, 4.000 գերի:

7003. 1915 հուլիսի 8 - 23 – Շամբ լճի ճ-մ (Մուշի մոտ): Լճի շրջակայքում ամրացած Վարդենիս գյուղի բնակչությանը պաշտպանող աշխարհազորը (մոտ 100) հետ շարտեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և բաշիբոզուկներին (մոտ 1.000), որոնք, խուսափելով Ալաշկերտի օպերացիայում հաղթանակ տարած ու առաջխաղացող Ռուսական կայսրության բանակից, նահանջեցին: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին մոտ 70 զինվոր:

7004. 1915 հուլիսի 9 - 14 – Մուշի ինքնապաշտպանությունը

Հուլիսի սկզբներին Մուշի հայության վիճակը դարձավ աղետալի, սակայն քաղաքի ղեկավարության անվճռականության պատճառով քաղաքը պաշտպանելու և ոչ մի միջոց չիրականացվեց: Անհապաղ գործողությունների կողմնակից էր միայն հին ֆիդայի Հակոբ Կոտոյանը, սակայն նրա ջանքերը անցան ապարդյուն: Հուլիս 8-ից սկսած Օսմանյան ղեկավարությունը կազմակերպեց քաղաքից հեռացրած երիտասարդության խմբակային ջարդերը, որից հետո միայն քաղաքի ղեկավարությունը անսաց Հակոբի հորդորներին: Դրանից հետո Հակոբի, ինչպես նաև Տիգրան Մկրտչյանի գլխավորած Հայկական աշխարհազորը (մոտ 300) ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության, սակայն կարևոր ժամանակը բաց էր թողնված և Օսմանյան սուլթանության բանակը ու բաշիբոզուկները (20.000, այդ թվում գերմանացի հրանոթաձիգներ, 10 հրանոթ), գրավելով բարենպաստ դիրքեր, պաշարեցին հայերին:

I փուլ – Հուլիսի 9-ին Մուրթ Մարինե թաղի խումբը փորձեց անցնել Սասուն, սակայն թշնամու հետ սկսված մարտերի արդյունքում նրա մեծ մասը ստիպված եղավ հետ վերադառնալ քաղաք:

II փուլ – Հուլիսի 11-ին թշնամին սկսեց տեղահանել Վերին թաղը և կոտորել հայ բնակչությանը: Այստեղ դիմադրությունը սկսեց Լևոն Ասլանյանի ընտանիքը՝ տանից արձակված առաջին իսկ համազարկով սպանելով թշնամու 10 զինվորի: Նույն օրն էլ հայերը անցան պաշտպանության նաև Չորի և Բրտի թաղերում: Ի պատասխան դրա՝ թշնամին սկսեց անխնա հրետակոծել հայկական թաղամասերը: Բրտի թաղում, որտեղ դիմադրության հիմնական օջախները Անդոյի Գասպարի և Թարգի Գրիգորի տներն էին,

հայերը դիմադրեցին թշնամուն մինչև վերջ և գրեթե ողջ կազմով զոհվեցին: Կես օր ավել դիմադրեց Վերին թաղը, սակայն նույն գիշերն էլ հայերը ստիպված եղան տեղափոխվել Ձորի թաղ: Մարտում հատկապես աչքի ընկավ նշանառու Չախչախենց Յոսիկը, որը ոչնչացրեց թշնամու հրանոթների մի քանի անձնակազմներ:

III փուլ – Յուլիսի 12-ին հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ թշնամին համընդհանուր գրոհի անցավ Ձորի թաղի ուղղությամբ, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով մոտ 300 զինվոր: Մարտում կրկին աչքի ընկավ նշանառու Չախչախենց Յոսիկը, որը ոչնչացրեց թշնամու հրանոթների ևս մի քանի անձնակազմներ, սակայն ի վերջո զոհվեց տան փլատակներից մեկի տակ: Կեսօրին թշնամին վերսկսեց գրոհները և սկսեց աստիճանաբար առաջանալ: Այլ ելք չտեսնող բնակչությունը սկսեց ցրվել, և, կրելով ծանր կորուստներ, փորձեց մանր ու մեծ խմբերով անցնել Սասուն:

IV փուլ – Յուլիսի 13-ին թշնամին, որն արդեն գրավել էր Ձորի թաղի հիմնական դիրքերը, շրջապատեց Հակոբ Կոտոյանի, Մամիկոն Պետրոսյանի և Միսաք Կռնաջյանի գլխավորությամբ վերջին դիրքերում աներեր դիմադրող մարտիկներին, որոնք մեկ օր տևած հերոսական պայքարից հետո զոհվեցին:

V փուլ – Յուլիսի լույս 14-ի գիշերը Շահկա Արոյի գլխավորած ջոկատը և բնակչությունը, մարտերով ճեղքելով թշնամու պաշարման օղակը, ապաստանեցին Սասունի լեռներում: Նույնը արեց նաև Չափարի խումբը, թեև չորս ժամ տևած կռվի վերջում Չափարը զոհվեց: Եղիշե Տեր-Պարսամյանի, ինչպես նաև այլոց կողմից գլխավորող տարբեր խմբերին ևս, թեև ծանր կորուստներով, սակայն հաջողվեց ապաստանել Սասունում: Դեպի լեռներ հեռացող բնակչության վերջին խմբերի հետ սկսեց նահանջել նաև Տիգրան Մկրտչյանի փոքրիկ խումբը: Տիգրանը և իր ռազմիկները, Սուրբ Առաքելոց վանքի հարակից տարածքներում ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, կարճ ժամանակ անց դարանը գցեցին ու գլխովին ջախջախեցին նաև թշնամու հեծյալ մի ջոկատը (80)՝ ի վերջո ժողովրդի հետ ապաստանելով Սասունի լեռներում:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր: Զաղաթի հայ բնակչության զգալի մասը զոհվեց, իսկ փրկվածները ապաստանեցին Սասունի լեռներում և կիսեցին սասունահայության ճակատագիրը: Այս մարդկանց մեջ էին նաև մորս հորական պապը, ֆիդայի Յովսեփ Գրիգորյանը, նրա ընտանիքի մի քանի անդամները, ինչպես նաև նոր ծնված մորական պապս՝ մի քանի ամսեկան Իգիթը:

7005. 1915 հուլիսի 11 – Կառենի ինքնապաշտպանությունը (Տարոն): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) ծանր կորուստներով գրավեցին գյուղը Մկրտիչի գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 50) ու կոտորեցին հայ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին մոտ 200 զինվոր:

7006. 1915 հուլիսի 11 – Ավրանի ինքնապաշտպանությունը (Տարոն): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) ծանր կորուստներով գրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագորից (մոտ 50) ու կոտորեցին հայ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին մոտ 200 զինվոր:

7007. 1915 հուլիսի 12 – Կառենի ինքնապաշտպանությունը (Մուշի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 3.000) մեկօրյա համառ կռվից հետո գրավեցին գյուղը զինամթերքը սպառած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 70) ու կոտորեցին նրա ողջ բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

7008. 1915 հուլիսի 26 - օգոստոսի 2 – Ճոճագի ինքնապաշտպանություն

«Գյուղի բնաջնջումից հետո նրա բոլոր աղբյուրները ցամաքել էին, բայց երբ հայերը վերադարձան, աղբյուրները կրկին բխեցին... մեծ սարսափ պատճառելով թուրքերին»

Ավանանես

Ի պատասխան ծայր առած կոտորածների՝ Փանոս Զագրյանի, ինչպես նաև Արամ և Մեսրոպ Չուլագյանների գլխավորած Հայկական աշխարհագորը (500) ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Շուտով ոստիկանական մի ջոկատ (800) մոտեցավ գյուղին:

I փուլ – Հունիսի 26-ին Հայկական աշխարհագրորդ ջախջախեց հարձակման անցած ոստիկանական ջոկատին, որից հետո ամրացավ գյուղի մոտ գտնվող Չեխո-Տոյ լեռան լանջերին:

II փուլ – Հունիսի 27-ին Հայկական աշխարհագրորդ ասպատակեց շրջակա թուրքական գյուղերը՝ չեզոքացնելով այստեղից սպասվող հարվածը և ձեռք բերելով պարենամթերք:

III փուլ – Օգոստոսի 1-ի վաղ առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (13.000, մոտ 5 գնդացի, որոնց սպասարկում էին գերմանացի սպաներ) անցան հարձակման, սակայն օրվա կեսին, կորցնելով 200 զինվոր, մղվեցին ելման դիրքեր:

IV փուլ – Կեսօրին թշնամին վերսկսեց հարձակումը, սակայն համառ մարտում որևէ հաջողության չհասավ: Գալիյան Գալայի ուղղությամբ մարտնչող Սարգիս Գալաճյանի մարտիկները, որոնց զինամթերքը սպառվում էր, սպիտակ դրոշ պարզեցին, սակայն անակնկալ հարվածով ոչնչացրին իրենց դիրքերին մոտեցած թշնամու ռազմիկներին և ձեռք բերեցին զինամթերքի նոր պաշարներ: Թշնամին կորցրեց 300 զինվոր: Համառ մարտեր բռնկվեցին նաև Չեխոտո գագաթի ուղղությամբ, որտեղ ուսուցիչ Խաչիկ Գալաճյանի զխավորած 35 մարտիկները միայն ուշ գիշերով, խուսափելով հրետանային և գնդացրային հուժկու կրակից ու ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, նահանջեցին դեպի գյուղ, ընդ որում թշնամու երկու գումարտակներ, խավարի մեջ չպարզելով իրականությունը, ծանր կորուստներ պատճառեցին մեկ մեկու:

V փուլ – Գիշերը թշնամին վերսկսեց մարտը և սկսեց աստիճանաբար առաջանալ, սակայն համառ դիմադրություն ցույց տվող Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին թշնամին կարողացավ գրավել միայն այն հրդեհելուց հետո, իսկ բողոքականների եկեղեցում ամրացած Հակոբ և Ավետիս Զաուշները ու էլի 3 ռազմիկներ, ընդհարում ստեղծելով երկու թուրքական ջոկատների միջև, ամրացան լեռներում: Այլ ելք չունենալով՝ տեղում մնացած հայերն անցան բացահայտ ձեռնամարտի և զրեթե բոլորն էլ զոհվեցին:

VI փուլ – Օգոստոսի 2-ին թշնամին ճնշեց դիմադրության վերջին օջախները և կոտորեց հերոսական գյուղի վերջին բնակիչներին: Երկու ոտքից վիրավորված, սակայն այդպես էլ չհանձնված զինագործ Կարապետ Միլիտոնյանը ինքնասպան եղավ դաշույնով, իսկ Սարգիս Գալաճյանին թշնամու ռազմիկները խաչեցին:

Հայերը կորցրին 2.100 մարդ, որոնց թվում ընկավ նաև Փանոսը, թշնամին՝ 7.000 զինվոր: Այս իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց հրաշքով փրկված Մարիամը, ներկայանալով որպես գերմանահպատակ, աշխատանքի անցավ Օսմանյան հոսպիտալներից մեկում և հաջողությամբ թունավորեց հայրենի գյուղի կոտորածի կազմակերպիչներից ու իրագործողներից մի քանիսին, իսկ Հակոբ և Ավետիս Զաուշներն ու նրանց ստվարացած խումբն էլ դրանից հետո դեռ երկար տարիներ շարունակեց լեռնային պայթարը՝ ի վերջո կիսելով ողջ կիլիկիահայության ճակատագիրը:

7009. 1915 հունիսի վերջ – Սևջաղի ճ-մ (Հյուսիսային Միջագետք): Տեղաբնակ եզդիները (մոտ 500) և հայերը (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500)՝ փրկելով անապատներ քշվող 6.000 հայի: Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 40, թշնամին՝ 285, զինվոր:
7010. 1915 օգոստոսի 1-5 – Չինկիլիեթը (Նիկոմեդիայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) համառ մարտերով գրավեցին Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100), որի մնացորդները, ապաստանելով գյուղի հարակից լեռներում ու իրականացնելով մի քանի վրիժառուական գործողություններ, ի վերջո շրջապատվեցին և ոչնչացան: Գյուղը ավերվեց, իսկ նրա բնակչությունը կոտորվեց: Հայերը կորցրին մոտ 90, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7011. 1915 օգոստոս - 1918 աշուն – Օրթագյուղի ճ-մ (Նիկոմեդիայի մոտ): Գող Կարապետի զխավորությամբ շրջակա լեռներում ապաստանած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 100) մի քանի վրիժառուական գործողություններ իրականացրեց՝ լրջորեն ահաբեկելով ջարդարարներին: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

Ի պատասխան ծայր առած կոտորածների՝ գյուղի աշխարհագրորդ (մոտ 100) դիմեց ինքնապաշտպանության՝ ամրացնելով տները, պատրաստելով հրակնատներ, ինչպես նաև ստորգետնյա անցումներ: Տների կտուրներին կուտակվեցին քարեր: Միաժամանակ հայերը կազմակերպեցին նաև վառողի արտադրություն՝ լցնելով վառողը ապակե շշերի մեջ և պատրաստելով ձեռքի նռնակներ: Գյուղի երկաթագործները ձուլեցին նաև ինքնաշեն հրանոթ: Տեղեկանալով այս ամենի մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 200), կոտորելով շրջակա գյուղերի բնակիչներին, ճամբարեցին գյուղի մոտակայքում:

I փուլ - Օգոստոսի 5-ին, բանակցելով գյուղի առաջնորդների հետ, որոնք դեմ էին ինքնապաշտպանությանը, թշնամու գինվորները մտան գյուղ և բռնություններ սկսեցին: Ի պատասխան դրա՝ Հայկական աշխարհագրորդ պատասպարվեց գյուղի հարակից քարայրներից մեկում և պատրաստվեց դիմադրության:

II փուլ - Օգոստոսի 20-ին Հայկական մի ջոկատ (20) փորձեց անցնել Աղղառ և օգնություն բերել, սակայն ընկավ շրջապատման մեջ ու անհավասար կռվում կորցրեց 18 մարդ:

III փուլ - Օգոստոսի 22-ին Օսմանյան սուլթանության բանակի հինգ սպաներ բանակցությունների պատրվակով մտան գյուղ, սակայն այն բանից հետո, երբ նրանք սկսեցին բռնություններ գործադրել հայերի պատվիրակների նկատմամբ, հայերը նրանց սպանեցին:

IV փուլ - Օգոստոսի 31-ի առավոտյան թշնամին շրջապատեց գյուղը և անցավ հարձակման, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 11 սպանված: Օրվա երկրորդ կեսին թշնամին փորձեց հարձակման անցնել այլ ուղղությամբ, սակայն սպանված չէր բերել զենքերը հանող Թորոսը նկատեց թշնամու շարժը, որի արդյունքում այս ուղղությամբ ևս թշնամին ծանր կորուստներով հետ շարտվեց: Նույն օրն էլ քսանամյա Ալեքսան Մանուկյանը և Հակոբ Պերպերյանը սրի քաշված Քյալարից գյուղ հասցրին կապարե գնդակներ ձուլելու համար նախատեսված կաղապարը:

V փուլ - Սեպտեմբերի 1-ին Հայկական աշխարհագրորդ համառ մարտում դիմադրեց թշնամուն և, զգելով նախապես պատրաստված դարանը, ծանր կորուստներով շարտեց ելման դիրքեր, ընդ որում Ներսեսին հաջողվեց սպանել շրջանի շարդերը կազմակերպած թուրք ոճրագործներից մեկին:

VI փուլ - Սեպտեմբերի 3-ի առավոտյան խոշոր համալրում (500, 1 հրանոթ) ստացած թշնամին անցավ վճռական գրոհի, սակայն կորուստներով հետ շարտվեց: Կեսօրին թշնամին կրկնեց հարձակումը և կարողացավ մարտերով մտնել գյուղի հայկական գերեզմանատուն, սակայն հենց այստեղ էլ ընկավ դարանը ու ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

VII փուլ - Սեպտեմբերի 5-ին թշնամուն դարանակալ հարված հասցնելու նպատակով Հակոբ Փափազյանի և Թորոսի գլխավորած Հայկական մի ջոկատ փորձեց աննկատ տեղավորվել ջրաղացում, սակայն վերջին պահին նկատվեց թշնամու կողմից ու շրջապատվեց: Հայերը մինչև երեկո դիմադրեցին թշնամուն, որից հետո հիմնական ուժերի օգնության շնորհիվ ազատվեցին շրջապատումից: Այս մարտում ընկան Հակոբը և Թորոսը:

VIII փուլ - Սեպտեմբերի 15-ին թշնամին հզոր հարձակում կազմակերպեց գյուղի գերեզմանատան ուղղությամբ, սակայն ծանր մարտերով կանգնեցվեց, իսկ, երբ թշնամուն հարվածեց քարերով կրակող Գրիգոր Մանուկյանի պատրաստած ինքնաշեն հրանոթը, թշնամին ծանր կորուստներով ապաստանեց ելման դիրքերում:

IX փուլ - Սեպտեմբերի 26-ից 30-ը թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

X փուլ - Սեպտեմբերի 30-ին թշնամին անցավ վճռական գրոհի, որին հայերը դիմավորեցին այդ թվում նաև հենց նոր պատրաստված ևս երկու ինքնաշեն հրանոթներից արձակվող կրակով: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում զինամթերքի պահեստի վերածված Հայկական տներից մեկը պայթեց՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամու ռազմիկներին: Հուսահատ մարտը շարունակվեց մինչև ուշ գիշեր: Փորձելով փրկել կանանց

ու երեխաներին՝ զոհվեցին դաշույններով մարտնչող Ուստա Նազարը, Մանուկ Տետեն, Եսայի Մղտեսյանը, Սահակ Էմինը և այլք։ Գյուղի կենտրոնում ապաստանած 304 գյուղացիներ, սպանելով երեխաներին, ինքնասպան եղան, թշնամու շարքերն այնուհանդերձ ճեղքած Հայ ռազմիկների և բնակչության մի մասը ապաստանեց գյուղի հարակից քարայրներից մեկում, իսկ մյուս մասն էլ միացավ Զաթի աշխարհագորին։

XI փուլ – Հոկտեմբերի 1-ին թշնամին պաշարեց քարայրում ամրացած խմբին և կրակի միջոցով փորձեց վերջինիս դուրս մղել գրաված դիրքերից։ 20 ռազմիկներ, չհավատալով թշնամու կողմից խոստացվող երաշխիքներին, խեղդվեցին ծխում, իսկ 22-ը հանձնվեցին և սպանվեցին։

Հայերը կորցրին մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր։

7013. 1915 զգոստոսի 5 - սեպտեմբերի 14 – Սուեդիայի ինքնապաշտպանությունը (= Մուսա լեռան հերոսամարտը) (Մուսա լեռ, Կիլիկիա, Ալեքսանդրեյ գավառ, Հայոց ծոցից հարավ-արևելք)

«Ես չեմ գնա ստրուկի պես մեռնելու։
Ես հրացանը ձեռքիս այստեղ
կմեռնեմ»

Մուսալեռացիների երգումը

Լսելով հայկական կոտորածների մասին և ականատես լինելով անապատներ քշվող զեյթունցի գաղթականների քարավանի ողբերգական պատկերին՝ Սուեդիայի վեց գյուղերի բնակիչները (մոտ 6.000) միավորվեցին և, զինելով աշխարհագորը (600), թշնամուն դիմադրելու նպատակով զեյթունցի բողոքական քահանա Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ ամրացան Մուսա լեռան լանջերին՝ ստեղծելով պաշտպանական բնագծեր։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (15.000, 3 հրանոթ) պաշարեցին լեռը։

I փուլ – Օգոստոսի 7-ին վեց ժամ տևած մարտում հայերը հետ մղեցին թշնամու առաջապահ ուժերին (200)։

II փուլ – Օգոստոսի 10-ին տասներկու ժամ տևած մարտում Հայկական աշխարհագորը հետ մղեց հուժկու հրետակծության ուղեկցությամբ հարձակման անցած թշնամու համալրված ուժերին (5.000, 1 հրանոթ, որին սպասարկում էին գերմանացի սպաներ)։ Այս մարտում նշանառու Պետրոս Գալստյանը, աննկատ մոտենալով թշնամու հրանոթին, ոչնչացրեց նրա անձնակազմի 5 սպաներին և առժամանակ լռեցրեց հրանոթը։ Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 100 զինվոր։ Նույն գիշեր էլ մարտում ընկավ իր անմնացորդ քաջությունը վերջին անգամ ապացուցած Հակոբ Ղարապոզյանը¹։

III փուլ – Օգոստոսի 10-ից 19-ը ընթացան դիրքային մարտեր։

IV փուլ – Օգոստոսի 19-ից 20-ը Օսմանյան սուլթանության համալրված բանակը և բաշիբոզուկները (9.000) հրետանու աջակցությամբ կրկին անցան հարձակման՝ արյունահեղ մարտում գրավելով մի շարք հայկական դիրքեր, սակայն ի վերջո Վանես Գոճոյանի, Հակոբ Խեչոյանի, Սարգիս Ծաննադյանի, Եսայի Յաղուբյանի ու Նրանց ջոկատների աննահանջ կռվի շնորհիվ թշնամին նահանջեց։ Մարտերի ժամանակ ծերունիներից մեկը անձամբ խեղդեց թշնամու զինվորներից մեկին, իսկ սառը գեներով զինված կանայք և աղջիկներն էլ հզոր դիմադրություն կազմակերպեցին։ Կասեցվեց նաև թշնամուն հանձնվելու մի քանի ռազմիկների, ինչպես նաև ծովում խեղդվելու բնակիչների մի խոշոր խմբի փորձը։

V փուլ – Օգոստոսի 20-ին Հայկական աշխարհագորը անցավ հակահարձակման և, խուճապի մատնելով թշնամուն ու խոշոր քարեր գլորելու միջոցով ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս ռազմիկներին, հետ գրավեց կորսված բոլոր դիրքերը։ Հայերին բաժին հասավ մեծ քանակությամբ զինամթերք։ Երկօրյա մարտում հայերը կորցրին 14, թշնամին՝ 800 զինվոր։ Չնայած ձեռք բերած հաջողություններին, սակայն, հայերի վիճակը աստիճանաբար դառնում էր օրհասական։ Ի վերջո, սեպտեմբերի 4-ին Ֆրանսիայի Հանրապետության ռազմածովային ուժերին պատկանող «Գիշեն» հաժանավից նկատվեց Մուսա լեռան կատարին ամրացված սպիտակ դրոշը, որի վրա պատկերված էր կարմիր խաչ

¹ Այս մարդը իր մարտական անցյալի համար շրջակա թուրքերի կողմից արժանացել է «Սուեդիայի Ասլան» մականվանը։

և անգլերեն լեզվով գրված էր. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են»: Նույն օրն էլ հաջեր Թումանյանի գլխավորած մի քանի հայ լողորդներ հասան ռազմանավ և տեղեկացրին ստեղծված իրավիճակի մասին: Շուտով «Գիշեն» հասավ Նաև Պետրոս Տմլաքյանը: Արդյունքում ֆրանսիական ռազմանավերը սկսեցին հրետակոծել թշնամու դիրքերը:

VI փուլ – Սեպտեմբերի 7-ին թշնամին անցավ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով շարունակեց ելման դիրքեր:

VII փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին կրկին համալրում ստացած թշնամին (15.000) հրետանային հզոր կրակի աջակցությամբ անցավ վճռական հարձակման, սակայն արյունահեղ և բացառիկորեն ծանր մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր: Այս մարտում հայերին մեծ աջակցություն ցույց տվեց Նաև ֆրանսիական ռազմանավերի հրետանային կրակը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն և խուճապ առաջացնելով վերջինիս շարքերում: Սեպտեմբերի 12-ից 14-ը լեռան լանջերին ապաստանած հայ բնակչությունը ֆրանսիական նավերով հեռացավ Յայրենիքից և ապաստանեց Ալեքսանդրիայում:

Յայերը կորցրին 18 սպանված, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

7014. 1915 օգոստոսի կես – Քեդրուկի ճ-մ (Սամսոնի մոտ): Տիգրան Զեյթունճյանի գլխավորած Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) անակնկալ հարձակվեց Օսմանյան ոստիկանության ջոկատի վրա (մոտ 20) և պարտության մատնեց: Թշնամին կորցրեց 7 ոստիկան:

7015. 1915 օգոստոսի կես – Քեդրուկի ճ-մ: Տիգրան Զեյթունճյանի գլխավորած Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) անակնկալ հարձակվեց գյուղի բնակչությանը ողջակիզել փորձող Օսմանյան ոստիկանության ջոկատի վրա (մոտ 80) և պարտության մատնեց: Թշնամին կորցրեց 10 սպանված, 4 գերի:

7016. 1915 օգոստոսի վերջ - 1918 աշուն – Կապույտ լեռան ճ-մ (Ամանոսյան լեռներում)

«Առաջին աշխարհամարտի բոլոր տարիներին այս խումբը Ամանոսյան լեռների սարսափը եղավ»

Տիգրան Ղևրիկյան

Օսմանյան բանակ զորակոչված լեռան շրջակայքի գյուղերի հայ երիտասարդության մի մասը դիմեց փախուստի: Վերադառնալով հայրենի գյուղեր՝ հայ երիտասարդները (52) միավորվեցին և Կաղ Յակոբի ու Յովհաննես Սիմոնյանի գլխավորությամբ սկսեցին միջոցներ ձեռնարկել հայրենակիցներին պաշտպանելու ուղղությամբ:

I փուլ – Յայկական ջոկատը հարձակվեց բանակ զորակոչված 17 հայերին մահապատժի վայր ուղեկցող թուրք զինվորների (10) վրա և հաղթանակ տարավ: Թշնամին կորցրեց 9 սպանված և 1 գերի, որը ազատ արձակվեց:

II փուլ – Շուտով Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 2.000) շրջապատեցին լեռը ու անցան գրոհի, սակայն Յայ ռազմիկները ութ ժամ տևած մարտում փախուստի մատնեցին թշնամուն, որից հետո, գրավելով գերիշխող դիրքեր, գնդակոծության ենթարկեցին փախչող հակառակորդին: Թշնամին կորցրեց 100 զինվոր:

III փուլ – Յայերին հաջողվեց կապ հաստատել Օսմանյան սուլթանության բանակում գտնվող գերմանական սպաների հետ և նրանց միջոցով ձեռք բերել 2 գնդացի: Մեկ օր անց առավոտյան թշնամին փորձեց հարձակվել, բայց նույն այդ գերմանական սպաների հրամանով հարձակումը դադարեցվեց:

IV փուլ – Գիշերը Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները այնուհանդերձ անցան հարձակման, որին հայերը դիմավորեցին սկզբում գնդացրային կրակով, իսկ գնդացիների փամփուլտների սպառվելուց հետո՝ նռնակներով: Սպառելով Նաև նռնակները՝ հայերը հարձակումը վերսկսած թշնամու ռազմիկների վրա գլորեցին խոշոր քարեր և առժամանակ կասեցրին վերջիններիս առաջխաղացումը: Թշնամին կորցրեց 314 զինվոր: Լուսաբացին, սակայն, դիմադրության բոլոր միջոցներն արդեն սպառվել էին:

V փուլ – Կաղ Յակոբը, գեյթունցի Արամը և Ավետիս Զավուշը, թշնամուն մոլորեցնելու համար դիրքերում տեղադրելով մարդանման խրտվիլակներ, սկսեցին դիմադրել հարձակումը վերսկսած թշնամուն՝ հրամայելով մյուս մարտիկներին հեռանալ: Բռնկված

անհավասար մարտում երեք քաջերն էլ զոհվեցին, սակայն թշնամու կրած կորուստները ընդհանուր առմամբ այնքան ծանր էին, որ գերմանական սպաների պահանջով գրոհը դադարեցվեց, ինչը հնարավորություն տվեց ողջ մնացած Հայ ռազմիկներին հեռանալ:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Հայ ռազմիկները մնացին լեռներում և մի քանի տարի շարունակ մանր հարձակումներ գործեցին թշնամու վրա՝ ի վերջո կիսելով ողջ կիլիկիահայության ճակատագիրը:

7017. 1915 օգոստոս – Թուրքական գյուղը (Ամանոսյան լեռներում) Արամ Չոլագյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 30) ավերեց՝ պատժելով նենգությամբ հայերին ծուղակը գցած թուրք գյուղացիներին:

7018. 1915 սեպտեմբերի վերջ – Ջանիկի ճ-մ: Տիգրան Չեյթունճյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50) հաղթեց բաշիրոզուկներին (մոտ 80): Թշնամին կորցրեց մոտ 5 զինվոր և հրամանատարին:

7019. 1915 աշուն – Ամանոսյան լեռների ճ-մ: Արամ Չոլագյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 20) ոչնչացրեց թուրք գյուղացիների նկատմամբ բռնություններ սկսած ոստիկաններին (մոտ 12)՝ մեծ հեղինակության հասնելով շրջակա թուրք ազգաբնակչության մեջ: Թշնամին կորցրեց 12 ոստիկան: Հայ ռազմիկները, փորձելով պաշտպանել շրջակայքի բնակչությանը, մնացին լեռան շրջակայքում մինչև 1918 թվականի սեպտեմբերի 19-ը, որից հետո պատսպարվեցին Հայաստանի Հանրապետությունում:

7020. 1915 դեկտեմբերի 28 - 1916 փետրվարի 3 – Էրզրումի օպերացիա

Ռուսական կայսրության բանակը (100.000, 211 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) խնդիր ստացան ջախջախել Օսմանյան սուլթանության երրորդ բանակը (99.000) ու գրավել Էրզրումը:

I փուլ – Դեկտեմբերի 28-ից 30-ը հարձակման անցած Ռուսական կայսրության բանակը Օսմանյան սուլթանության բանակից գրավեց Իլլամը, Քիզիլյարսկայան, Ուլքիլիսան և Վերին Թարխուռանը (Արարատ, Բասեն գավառ):

II փուլ – Դեկտեմբերի 30-ից 31-ը, պարտության մատնելով թշնամուն Քուփրիբոյի մոտ, Ռուսական կայսրության բանակը զբաղեցրեց Ղզբիլիսե-Ղարգաբազար-Ղայանագլազ-Օրթագյուղը բնագիծը:

III փուլ – 1916 թ-ի հունվարի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Ազապետյան բարձունքը (Արարատ, Բասեն գավառ):

IV փուլ – 1916 թ-ի հունվարի 5-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Քուփրիբոյը, իսկ 6-ին՝ Հասան-Կայա ամրոցը: Դրանից հետո Էրզրումի մատույցներում հայտնված Ռուսական կայսրության բանակը իրականացրեց ուժերի վերախմբավորում՝ ստեղծելով անմիջականորեն Էրզրումը գրավելու համար նախատեսված հարվածային մի գործառույթ (60.000, 211 հրանոթ):

V փուլ – 1916 թ-ի հունվարի 30-ին ժամը 14:00-ի մոտակայքում հարձակման անցած Ռուսական կայսրության բանակը պայթեցրեց Ղարագյուլբեկ, Ղոյանգեզ և մի քանի այլ ֆորտեր ու մասնակիորեն գրավեց քաղաքը:

VI փուլ – 1916 թ-ի հունվարի 31-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հակագրոհի, սակայն ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր:

VII փուլ – 1916 թ-ի փետրվարի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Տաֆտա ֆորտը, իսկ փետրվարի 3-ին ի վերջո տիրացավ ողջ քաղաքին:

Հայերը կորցրին մոտ 500 զինվոր, դաշնակիցը՝ 2.275 սպանված, 15.000 ցրտահարված զինվոր, թշնամին՝ 66.000 սպանված, 13.000 գերի:

7021. 1916 հունվար – Սուրբ Աստվածամայր վանքի ճ-մ (Շապին-Գարահիսարի մոտ): Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջապատեց վանքում ամրացած Հայ ռազմիկներին (7), որոնք թշնամուն դիմադրեցին մինչև վերջ և զինամթերքի սպառվելուց հետո ինքնասպան եղան: Թշնամին կորցրեց մոտ 15 զինվոր:

7022. 1916 հունվարի 20 - մարտի 16 – Բաղեշի օպերացիա

Ռուսական հրամանատարությունը, նպատակ ունենալով զարգացնել Էրզրումի օպերացիայում ձեռք բերած հաջողությունը, ծրագրեց հարձակում իրականացնել հարավային ուղղությամբ՝ ցանկանալով գրավել Բաղեշը։ Այդ նպատակով Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, 100 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը (1.500, 2 հրանոթ) խնդիր ստացան ջախջախել թշնամուն հարավային զորախումբը (մոտ 50.000, այդ թվում բրդեր, 100 հրանոթ)։

I փուլ – Հունվարի 20-ին Նորշենի մոտ (Տուրուբերան, Բզնունիք գավառ, Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին) Հայկական I կամավորական ջոկատը և կազակները (300) երկու ժամ տևած մարտում հետ մղեցին թշնամու հարձակումը, որից հետո, հարվածելով թշնամու ձախ թևին, փախուստի մատնեցին վերջինիս։

II փուլ – Հունվարի 29-ին Հայկական I կամավորական ջոկատը և կազակները Սիսիան և Եռան մոտ ծանր պարտության մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին, որը կորցրեց 300 զինվոր։

III փուլ – Փետրվարի 2-ին Ռուսական կայսրության բանակը գրավեցին Խլաթը, որից հետո մոտեցավ Բաղեշին ու պաշարեցին այն։

IV փուլ – Փետրվարի 19-ին ժամը 04:00-ի մոտակայքում Հայկական I կամավորական ջոկատը և կազակները (200) Անդրանիկի անձնական ղեկավարությամբ գիշերային անակնկալ թևային հարձակում գործեցին թշնամու վրա, գրավեցին քաղաքի մատույցները պաշտպանող Մեծ Խան, Բայիսան և Բաքշեն կիրճի ամրությունները, որից հետո արդեն Նույն օրվա վերջում անմիջականորեն Բաղեշում փակված թշնամին ստիպված անձնատուր եղավ՝ կորցնելով 1.335 զերի և 24 հրանոթ։

V փուլ – Փետրվարի 23-ից 28-ը Սորք Բերանի շրջակայքում (Բաղեշի մոտ) տեղի ունեցան դիրքային մարտեր։

VI փուլ – Մարտի 9-ին Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատը և կազակները Սուշի մոտ ծանր պարտության մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին ու բրդերին՝ դուրս գալով Բաղեշից հարավ։

VII փուլ – Մարտի 12-ին Ռևանդուզի մոտ թշնամին շրջապատեց Ռուսական կայսրության բանակի առաջապահը։ Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները և, մարտի 16-ին Արշակ Գավաթյանի անձնական ղեկավարությամբ անցնելով հակագրոհի, դուրս եկավ շրջապատման օղակից։ Այդ մարտում էլ, սակայն, հենց ընկավ քաջաբար մարտնչող Արշակը։

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 սպանված և վիրավոր, 5.000 զերի։

7023. 1916 հունվարի 23 - ապրիլի 5 – Տրապիզոնի օպերացիա

Ռուսական հրամանատարությունը, նպատակ ունենալով զարգացնել Էրզրումի օպերացիայում ձեռք բերած հաջողությունը, ծրագրեց հարձակում իրականացնել հյուսիսային ուղղությամբ՝ ցանկանալով գրավել Տրապիզոնը։ Այդ նպատակով Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, 100 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) խնդիր ստացան ջախջախել Օսմանյան սուլթանության բանակի հյուսիսային զորախումբը (մոտ 30.000, 100 հրանոթ)։

I փուլ – Հունվարի 23-ից փետրվարի 23-ը Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Աթինան, Ռիզեն, Օֆր և Սյուրեմենեն (Փոքր Հայք, ծովի ափին)։

II փուլ – Ապրիլի 1-ից 5-ը Ռուսական կայսրության համալրված բանակը Օսմանյան սուլթանության բանակից գրավեց Տրապիզոնը։

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000, ինչպես նաև 23 հրանոթ։

7024. 1916 փետրվարի կես – Ձանկիկ ճ-մ: Տիգրան Չեյթունճյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) հաղթեց Օսմանյան ոստիկանական ջոկատին (մոտ 100) և ձեռք բերեց մեծ քանակությամբ պարեն: Թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր և հրամանատարին:
7025. 1916 փետրվարի 24 – Ձանկիկ ճ-մ: Տիգրան Չեյթունճյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 250) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և բաշիբոզուկներին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերից զոհվեց Տիգրանը, իսկ թշնամին կորցրեց մոտ 30 զինվոր:
7026. 1916 փետրվարի 25 – Ձանկիկ ճ-մ: Հայկական աշխարհագրորդ (350) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և բաշիբոզուկներին (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Հայերը կորցրին 12, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր և հրամանատարին:
7027. 1916 փետրվարի 28 – Դերթանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7028. 1916 մայիս – Ջոկիկ (Մուշի մոտ) սասունցի Մանուկի և Մորուք Կարոյի ջոկատները (մոտ 1.000) գրավեցին տեղաբնակ թուրքերից ու քրդերից (700) և ավերեցին: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7029. 1916 մայիսի 26 – Սամսունը, Մեմեթը, Ջուհիկ և Շիպակ-Հիսան (Հյուսիսային Կապադոկիա և Փոքր Հայք, ծովի ափին) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
7030. 1916 հունիսի 9 - հուլիսի 12 – Երզնկայի օպերացիա

Օսմանյան հրամանատարությունը, փորձելով փրկել իրավիճակը ռազմաճակատում, ծրագրեց հակահարձակում իրականացնել՝ նպատակ ունենալով գրավել Երզնումը: Արդյունքում ուժերը վերադասավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000) խնդիր ստացավ ջախջախել ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 50.000), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), ինչպես նաև Հայկ Բժշկյանի գլխավորած Հայկական IV կամավորական ջոկատին¹ (1.000, 2 հրանոթ):

I փուլ – Հունիսի 9-ին Տրապիզոնի շրջանում հարձակման անցած թշնամին համառ մարտերի արդյունքում Ռուսական կայսրության բանակին ստիպեց նահանջել Կալալա-Խորյան-Սողակսու-Խանլար-Շենիկ բնագիծը:

II փուլ – Հունիսի 21-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հակահարձակման և հուլիսի 3-ին գրավեցին Բաբերդը:

III փուլ – Հուլիսի 3-ից 7-ը հետ մղվեց Դերթանի ուղղությամբ Օսմանյան սուլթանության բանակի ձեռնարկած հարձակումը:

IV փուլ – Հուլիսի 6-ին հակահարձակման անցած Ռուսական կայսրության բանակը գրավեց Գյումուշխանե-Ջոսե-Բոլոր բնագիծը, իսկ մեկ օր անց էլ Մեխորի մոտ (Փոքր Հայքի հարավ) ճեղքեց թշնամու ճակատային գիծը և անցավ վերջինիս թիկունք:

V փուլ – Հուլիսի 12-ին Ռուսական կայսրության բանակը մոտեցավ Երզնկայի մատույցներին և, գլխովին ջախջախելով թշնամուն, գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 20.000 սպանված, 17.000 գերի:

7031. 1916 հուլիսի 23 - սեպտեմբերի 1 – Եղնուտի օպերացիա (Մինչեփրատյան Ծովք և Տուրուբերանի արևմուտք)

Օսմանյան սուլթանության բանակի հրամանատարությունը, մի վերջին ճիգ գործադրելով շտկելու ռազմաճակատում առաջացած աղետալի դրությունը, ծրագրեց հակահարձակում իրականացնել և գրավել Վանա լճի հյուսիսային ափամերձ տարածքը: Այդ նպատակով ուժերը կենտրոնացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում քրդեր) խնդիր ստացավ պարտության մատնել ամուր պաշտպանական դիրքեր

¹ 1916 թ-ի գարնանը Հայկական IV կամավորական ջոկատը հանվեց Արարատյան ջոկատի կազմից:

գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 60.000, 150 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000, այդ թվում սասունցի Մանուկը, Մորուք Կարոն և Զոլոն), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I կամավորական ջոկատին (1.500, 2 հրանոթ):

I փուլ – Հունիսի 23-ին հարձակման անցած թշնամին համառ մարտերով գրավեց Եղնուտն և Բյուրիբերյոն (Տուրուբերան, Արշամունիք գավառի արևմուտք): Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց նահանջել, որի արդյունքում կրկին հայաթափվեցին Սասունը և Մշո դաշտավայրը:

II փուլ – Օգոստոսի 11-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, հարձակման անցավ Բերրան-Եղնուտ-Սիզի-Բինգյոյ-Ֆանսամիկ բնագծում (Տուրուբերան, Արշամունիք գավառի արևմուտք), սակայն համառ հանդիպակաց մարտի արդյունքում հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Օգոստոսի 15-ից 18-ը թշնամին կրկին հարձակում ձեռնարկեց Բերրան-Եղնուտ-Սիզի-Բինգյոյ-Ֆանսամիկ բնագծում, բայց այս անգամ ևս ծանր կորուստներով հետ մղվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ – Օգոստոսի 19-ին, հաղթահարելով թշնամու համառ դիմադրությունը, Ռուսական կայսրության բանակը մոտեցավ Մուշին: Նույն օրն էլ Ռուսական կայսրության բանակը, թևային հարվածներով ծանր պարտության մատնելով Օսմանյան սուլթանության բանակին, մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ 21.000, թշնամին՝ 60.000 զինվոր:

7032. 1916 օգոստոսի 18 - 20 – Չեյթունի ճ-մ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) շրջապատեց քարանձավում ապաստանած Եղիա Նորաշխարհյանի որդիներ Տիգրանին և ծանր հիվանդ Նշանին:

I փուլ – Օգոստոսի 18-ին թշնամու զինվորները փորձեցին մտնել քարայր, սակայն Տիգրանը փոթորկալից կրակով ոչնչացրեց սանդուղքներով քարայր բարձրացողներին և հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Քարայրի շրջակայքում տեղակայված թշնամին փոխիրաձգություն սկսեց: Հայերի զինամթերքը և ջուրը սպառվեցին, սակայն երբ օգոստոսի 20-ին թշնամին Նորից անցավ հարձակման, Տիգրանը և իր եղբայրը դաշունահարեցին քարայրի ուղղությամբ առաջխաղացող թշնամու զինվորներից չորսին: Շուտով, սակայն, թշնամին կրակ վառեց և սկսեց թանձր ծխով խեղդել եղբայրներին: Արդյունքում թշնամու ձեռքը չընկնելու համար Տիգրանը խեղդեց եղբորը, իսկ ինքն էլ ցած նետվեց քարայրից:

Թշնամին կորցրեց մոտ 20 զինվոր:

7033. 1916 սեպտեմբերի 1 - 1917 դեկտեմբերի 5 – Անսի (Սև ծովի ափ) -Դարսի (Ֆոլից արևմուտք) -Գյումուշխանեից արևմուտք-Երզնկայից հյուսիս-արևմուտք-Դերսիմ-Եղնուտ-Մուշ-Բաղեշ-Վասպուրականի հարավային սահման-Պարսկահայքի արևմտյան սահման-Պարսկահայքի հարավային սահման գծով ձգված խրամատներում դիրքավորված Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, 150 հրանոթ), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000), ինչպես նաև Անդրանիկի գլխավորած Հայկական I, Հայկ Բժշկյանի գլխավորած Հայկական IV կամավորական ջոկատները և Սարգիս Մեհրաբյանի գլխավորած Արարատյան ջոկատը (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) դիրքային մարտեր մղեցին դեպի ավելի արևմուտք տեղակայված խրամատներում ամրացած Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 60.000, 150 հրանոթ) դեմ: Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

7034. 1916 նոյեմբերի 26 – Ջախիկի ճ-մ: Հայկական աշխարհագորը (450) մեկօրյա համառ մարտից հետո ի վերջո գիշերային հակահարձակման շնորհիվ հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին և բաշիբոզուկներին (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), որի փախչող մնացորդները գիշերային խավարում սկսեցին ոչնչացնել մեկ մեկու: Հայերը կորցրին մոտ 40, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր: Մի քանի ամիս անց Հայ ռազմիկները սպանեցին շրջանի հայերի ջարդերի կազմակերպիչներից մի քանիսին:

7035. 1917 փետրվար - 1922 վերջ - Ռուսական կայսրության տարածքում մղվող Քաղաքացիական պատերազմին պայթարող բոլոր կողմերի բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր՝ մոտ 10.000):
7036. 1917 փետրվար - Չեյթունի ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 200) շրջապատեց Եղիա Նորաշխարհյանի միջնեկ որդի Խաչերի և Նրա կին Չմրուխտի գլխավորած խմբին (13), որին միայն դաշույնակովով հաջողվեց ճեղքել թշնամու շարքերը ու հեռանալ: Հայերը կորցրին 7, թշնամին՝ մոտ 15 զինվոր: Չմրուխտը գերվեց և ինքնասպան եղավ, իսկ Նրա մեկամյա որդուն թշնամին ողջակիզեց:

7037. 1917 մարտի 20 - 22 - Չեյթունի ճ-մ

«Իրենք էին այս երկրի իսկական տերերը, իսկական տերերը, որ մեկիկ-մեկիկ ընկան իրենց հզոր պապերի կողմից դեռևս Կիլիկիայի թագավորության ժամանակներում կառուցված բերդերի ու վանքերի ավերակների մոտ, բայց այդպես էլ թուրքերին չհանձնեցին 1915 թ-ին խաբված ու արդեն հայաթափված Չեյթունը»

Տիգրան Դևրիկյան

Չեյթունի լեռներում պատսպարված Եղիա Նորաշխարհյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 30) հանդուգն հարձակումներով մշտական սարսափի մեջ պահեց շրջակա թուրքերին և Օսմանյան կառավարությանը:

I փուլ - Մարտի 20-ին Հայկական բանակը դարանը գցեց Օսմանյան ոստիկանության մի ջոկատի (մոտ 15) և ծանր պարտության մատնեց: Թշնամին կորցրեց 12 ոստիկան: Նույն օրն էլ թշնամին հայերի դեմ շարժեց խոշոր բանակ (մոտ 1.000), որը բաժանվեց մասերի և սկսեց խուզարկել լեռները:

II փուլ - Մարտի 21-ին Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու քարավաններից մեկի վրա, սակայն թշնամուն անակնկալ օգնության հասան չերթեզները և շրջապատեցին Հայկական բանակին: Սկսվեց և շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում միայն երեկոյան Հայկական բանակին հաջողվեց պոկվել թշնամուց ու հեռանալ: Հայերը կորցրին 5 զինվոր, թշնամին՝ 37 սպանված և մոտ 50 վիրավոր:

III փուլ - Մարտի 22-ին Հայկական բանակը ընդհարվեց Օսմանյան բանակի հետ և, ոչնչացնելով թշնամու 4 զինվորի, նահանջեց, սակայն ստացվեց այնպես, որ Գրիգոր և Տաճատ Նորաշխարհյանները գիշերային խավարում զատվեցին հիմնական խմբից ու շրջապատվեցին: Արդյունքում, դիմադրելով թշնամուն մինչև գիսամթերքի սպառվելը և անցնելով դաշույնամարտի, երկու քաջերն էլ հերոսաբար ընկան՝ իրենց հետ տանելով թշնամու 13 զինվորի:

IV փուլ - Մարտի 22-ի կեսօրին թշնամու բանակը Չեյթունի ճանապարհի վրա շրջապատեց Եղիային և Նրա 6 մարտիկներին, որոնք, աննահանջ դիմադրելով թշնամուն, զենքը ձեռքին զոհվեցին: Իր հերթին ծանր վիրավորված և միայն դաշույնով դիմադրող Եղիան ապաստանեց շրջակա մացառներում ու հրդեհեց դրանք՝ թշնամու մի քանի զինվորների հետ միասին ողջակիզելով նաև իրեն:

Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:

7038. 1917 օգոստոսի 15 - Թեքմեն (Տրապիզոնի մոտ) Միսակ Թոռլաթյանի ջոկատը (մոտ 20) անակնկալ հարձակումով առանց լուրջ մարտերի գրավեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 50), որից հետո միացավ Դելի-Զալեհճյանի գլխավորությամբ շրջակայքում անկանոն մարտեր վարող Չարշամպա գյուղի աշխարհագորին:

Հայ-Թուրքական I պատերազմ (1917-1918)

7039. 1917 դեկտեմբերի վերջ - փետրվարի 13 – Երզնկայի գրավումը

Պայմանավորված Ռուսական կայսրության տարածքում ծայր առած Զաղաքացիական պատերազմի հետևանքը հանդիսացած մասսայական դասալքությամբ՝ Կովկասյան ճակատում գործող կայսրության բանակը փաստորեն կազմալուծվեց՝ ողջ ճակատը թողնելով Հայկական կամավորների պաշտպանությանը: Չգալով իրավիճակի փոփոխությունը՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում քրդեր) վերսկսեց ակտիվ ռազմական գործողությունները՝ պատրաստվելով գրավել ոչ միայն մինչ այդ կորցրած տարածքները, այլև մտնել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներ: Առաջին հարվածը թշնամին նախատեսել էր հասցնել Երզնկային, որտեղ Սեբաստացի Մուրադի գլխավորությամբ պաշտպանվում էին Հայկական փոքրաթիվ կամավորները և տեղում մնացած խիստ սակավաթիվ ռուսները (ընդհանուր՝ մոտ 1.120, որից 120 հեծյալ, 2 հրանոթ):

I փուլ – Հունվարի սկզբին քրդերի սպառնալիքներին վերջ տալու նպատակով Մուրադը իր հիմնական ուժերը տեղադրեց քաղաքից արևմուտք, սակայն դրանք ծանր պարտություն կրեցին և վերադարձան քաղաք: Հայ կամավորները ստիպված եղան նահանջել և ամրանալ Եփրատի ձախ ափին:

II փուլ – Թշնամին մոտեցավ քաղաքին և սկսեց մանր հարձակումներ գործել: Ի պատասխան դրա՝ Հայ կամավորները (200, 2 հրանոթ) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեցին Բթառիճում (մոտ 1.000), ինչպես նաև մի քանի այլ վայրերում տեղակայված թշնամու ջոկատներին:

III փուլ – Փետրվարի 2-ին Հայ կամավորները, պաշտպանելով հեռացող բնակչությանը (6.000), սկսեցին նահանջել դեպի արևելք, ընդ որում ամենավերջին պահին Մուրադին հաջողվեց պայթեցնել Եփրատի կամուրջը և զգալիորեն դանդաղեցնել թշնամու առաջխաղացումը:

IV փուլ – Փետրվարի 2-ից 13-ը, հետ մղելով կրակակոխ հետապնդող թշնամուն և ոչնչացնելով ճանապարհին դրված քրդական դարանները, Հայ կամավորները և բնակչությունը ի վերջո ապաստանեցին Էրզրումում:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

7040. 1918 փետրվարի սկիզբ – Չեյթունի ճ-մ: Եղիա Նորաշխարհյանների որդիներ Պապիկի ու Խաչերի գլխավորած խումբը (մոտ 15) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 50): Հայերից զոհվեց Խաչերը, իսկ թշնամին կորցրեց 10 զինվոր:

7041. 1918 փետրվարի 14 – Բաբերդը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 100, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7042. 1918 փետրվարի 20 - մայիսի սկիզբ – Խոտորոջուրի ինքնապաշտպանությունը

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) մոտեցավ քաղաքին, որի Հայկական աշխարհագրորդ (85), շրջակա հայ բնակչությանը հեռացնելով այլ վայրեր, ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության:

I փուլ – Փետրվարի կեսերին Հակոբ Ճիպաղյանը և երկու ձիավորներ փորձեցին զենք տեղափոխել Բաբերդից, սակայն ճանապարհին ընդհարվեցին Օսմանյան սուլթանության ոստիկանության մի ջոկատի (մոտ 100) հետ և, կռվելով մինչև վերջ, զոհվեցին: Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ 16 զինվոր:

II փուլ – Փետրվարի 20-ից 24-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն համառ մարտերի արդյունքում չարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Մարտի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը հրետանու աջակցությամբ հարձակում ձեռնարկեց Վերին Մոխորկուտի վրա, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ ոչ միայն հետ շարտեց թշնամուն, այլև գրավեց վերջինիս հրետանին:

IV փուլ – Մարտի կեսերին թշնամին գիշերային հարձակման անցավ և փորձեց նպաստավոր դիրքեր գրավել, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ Քերոբ Ամրազյանի, Պետրոս Կրկյանի ու հայի հետ ամուսնացած Ելիֆ անունով մի մահմեդական կնոջ օգնությամբ հրդեհեցին թշնամու դիրքերը և հետ շարտեցին վերջինիս: Թշնամին կորցրեց 400 զինվոր:

V փուլ – Մայիսի սկզբին, սպառնելով հետագա դիմադրության բոլոր հնարավորությունները, Հայկական աշխարհագրորդ բաժանվեց երկու խմբի և, մարտեր մղելով հետապնդող ուժերի ու լազերի հետ, նահանջեց: Կուտարշենցիների խումբը, որին թվում էր, թե շրջանի թուրքերի հետ բանակցելու միջոցով գտել է սեփական գյուղը փրկելու միջոցը, նենգորեն շրջապատվեց և անհավասար մարտում ոչնչացավ, բայց մյուս խումբը, որի կազմում էին նաև 1922 թ-ի հուլիսի 21-ին Թբիլիսիում Հայոց Մեծ եղեռնի կազմակերպիչներից մեկը հանդիսացող Ջեմալին սպանած Արտաշես Գևորգյանը ու Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

7043. 1918 փետրվարի 22 – Ղերջակը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

7044. 1918 փետրվարի 24 – Տրապիզոն մտավ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000):

7045. 1918 մարտի 3 - 13 – Էրզրումի գրավումը

«Ռուսական կայսրության բանակի կազմալուծումով սկսված ծանր ու տանջալից նահանջի ողջ ընթացքում ու դրանից ամիսներ հետո էլ զաղթականների ստվար քարավանի ողջ պաշտպանության հոգսը կրկին ստանձնել էր անընկճելի Անդրանիկը՝ Հայոց այն մեծ շորավարը, որի զինվորական տաղանդն ու կազմակերպչական ունակությունները այլ պարագաներում նրան կդարձնեին որևէ մի համաշխարհային կայսրության ամենագոր տիրակալ, իսկ այս պարագայում ողջ իր կյանքը հարազատ ժողովրդի համար ներդրած այս Մեծ մարդը... Հասավ ավելի մեծ բարձունքների՝ արժանանալով իր ժողովրդի անմնացորդ սիրուն, հարգանքին ու նվիրումին»

Հեղինակ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) մոտեցավ քաղաքին, որտեղ Անդրանիկի գլխավորությամբ ամրացած Հայկական բանակը (3.400, որից 400 հեծյալ) պատրաստվեց դիմադրության:

I փուլ – Մարտի 3-ից 11-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, բայց բռնկված համառ մարտերի արդյունքում հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Շուտով, սակայն, օգտվելով ռազմաճակատի վերջնական կազմալուծումից, թշնամին սկսեց հյուսիսից և հարավից շրջանցել քաղաքը՝ շրջապատման իրական վտանգ ստեղծելով Հայկական բանակի համար:

II փուլ – Մարտի 12-ին Հայկական բանակի հրամանատարությունը որոշում ընդունեց թողնել քաղաքը և նահանջել դեպի արևելք: Նահանջը, ընդհանուր առմամբ հաջողությամբ իրականացվեց, սակայն այն ապահովող Թորգոմի գլխավորած վերջապահը (200 հեծյալ) ընկավ շրջապատման մեջ: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամու շարքերը ճեղքելու ընթացքում հրանոթի 101 համազարկով Էրզրումում Հայաստանի անկախությունը հռչակած Թորգոմն ու ևս 140 ռազմիկներ զոհվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

7046. 1918 մարտ - սեպտեմբեր – Կաստերեիզոն կողու ճ-մ (Հռոդոսի մոտ): Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում գործող Հայկական լեգեոնի վաշտերից մեկը (մոտ 400) պաշտպանեց կղզին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:

7047. 1918 մարտի 3 – Արուսիկը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

7048. 1918 մարտի 5 – Արտանուշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
7049. 1918 մարտի 6 – Արդահանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7050. 1918 մարտի 13 – Ճովագարդ գյուղի ճ-մ (Սևանա լճի արևմտյան ափին, Գավառից 11 կմ հյուսիս-արևմուտք): Տեղի թաթարները (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեցին Թիֆլիսում հավաքված և Հիլիջանից Արցախ շարժվել փորձող Շուշիի գնդի (2.000) վերջապահի (մոտ 45) վրա, որի արդյունքում գունդը ստիպված եղավ վերադառնալ Հիլիջան: Հայերը կորցրին 42, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7051. 1918 մարտի կես - մայիսի վերջ – Հիլիջան-Սևան-Մարտունի-Վայոց ձոր-Գորիս երթուղով, հետ մղելով տեղի թաթարների հարձակումը (ընդհանուր՝ մոտ 1.000), շարժվեց Շուշիի գունդը:
7052. 1918 մարտի կես – Ամանոսյան լեռների ճ-մ: Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) շրջապատեց Պապիկ Նորաշխարհյանի գլխավորած խմբին (14), որին միայն գիշերային դաշույնային հարձակումով հաջողվեց ճեղքել թշնամու շարքերը և հեռանալ: Հայերը կորցրին 11 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Պապիկը, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
7053. 1918 մարտի կես - մայիսի վերջ – Ախալցխան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց քաղաքի Հայկական (մոտ 1.000) և վրացական (մոտ 500) աշխարհագրից: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
7054. 1918 մարտի 17 – Լենքորանի ճ-մ: Թադևոս Ամիրյանի գլխավորած բոլշևիկյան բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) հաղթեցին նախահարձակ եղած թաթարներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

7055. 1918 մարտի 18 - 22 – Բաքվի գրավումը

«Ժամանակակիցների հավաստմամբ Շահումյանի ու Ռոստոմի միջև գոյություն ուներ խորին հարգանք և Ստեփանը նույնիսկ երբեմն մասնակցում էր ՀՀԴ նիստերին»

Տիգրան Ղևրիկյան

«Ճակատագրական այդ ամիսներին Ստեփան Շահումյանը դիմել էր ավելի քան համարձակ քայլի: Բանի որ իր ուժերի 70 տոկոսը հայեր էին, ապա կռվին ազգամիջյան բնույթ չհաղորդելու և հայությանը չվտանգելու համար նա ստանձնեց ողջ պատասխանատվությունը և, հիմնելով բարձրագույն մարմին՝ «Հեղափոխության պաշտպանության կոմիտե», ցուցադրաբար կազմեց այն միայն բոլշևիկներից»

Տիգրան Ղևրիկյան

Բաքվում ստեղծված հեղափոխական բարդ պայմաններում Ստեփան Շահումյանի, Ռոստոմի, Համազասպ Սրվանձությանի և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի գլխավորած բոլշևիկյան բանակը (մոտ 3.000, զրահագնացքներ, ինչպես նաև կասպիական նավատորմը) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ձգտելով կանխել Օսմանյան բանակի առաջխաղացումը և ապահովել քաղաքի հայերի ֆիզիկական գոյությունը, պատրաստվեցին ինքնապաշտպանության: Պաշտպանությանը մեծապես օժանդակեցին նաև Հայկ և Խորեն Ստեփանյան եղբայրները, ովքեր պատրաստեցին մեծ քանակությամբ բեկորային, զրահահար ու խլացուցիչ ձեռքի նռնակներ: Ստեղծված պայմաններում Մուսավաթի կողմից ղեկավարվող թաթար բաշիբոզուկները (մոտ 25.000) պատրաստվեցին հարձակման:

I փուլ – Մարտի 18-ին բաշիբոզուկները հարձակման անցան հայկական թաղամասի ուղղությամբ, սակայն բռնկված մարտերում որևէ հաջողության չհասան:

II փուլ – Մարտի 20-ին բոլշևիկյան բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները Համազասպ Սրվանձությանի անձնական ղեկավարությամբ անցան հարձակման: Միաժամանակ թշնամու դիրքերին հուժկու հարված հասցրեց նաև դաշտային և կասպիական նավատորմի հրետանին: Բռնկվեց համառ և խիստ արյունահեղ մարտ, որի արդյունքում բաշիբոզուկները դուրս շարտվեցին քաղաքից՝ միայն մզկիթներից մեկում կորցնելով 100 զինվոր:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Ստեղծվեց Բաքվի Կոմունան:

7056. 1918 մարտի 26 - ապրիլի 5 - Սարիղամիշը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) գրավեց Հայկական բանակից (մոտ 1.000, 3 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7057. 1918 ապրիլի սկիզբ - Շամախիի ինքնապաշտպանությունը: Թադևոս Ամիրյանի գլխավորած բուլնիկյան բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) հաղթեցին Նախահարձակ եղած թաթարներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7058. 1918 ապրիլի 7-8 - Խուրդայանի ճ-մ (Բաքվի մոտ): Համազասպ Արվանձտյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի բանակը (1.300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (1.000) հաղթեցին լեզգիներին ու ավարներին (մոտ 2.000), որից հետո առանց մարտերի մտան Ղուբա, Պետրովսկ և Թեմիրխան-Շուրա (Հարավային Դաղստան): Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:
7059. 1918 ապրիլի կես - Բաքուն մենշևիկների բանակը (մոտ 6.000, այդ թվում վրացիներ և թաթարներ) յոթնօրյա մարտում չգրավեց Ստեփան Շահումյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի բանակից (3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.700): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:
7060. 1918 ապրիլի կես - մայիսի 21 - Իզդի-Սուրմառու քնազիծը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) չգրավեց Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 1.000, մոտ 5 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
7061. 1918 ապրիլի 24 - 25 - Կարսը Հայկական բանակը (մոտ 2.000) պաշտպանեց Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 40.000), սակայն Անդրկովկասում բարձրագույն իշխանություն հռչակած Անդրֆեդերացիայի ղեկավարության պահանջով ի վերջո թողեց քաղաքը: Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7062. 1918 մայիսի 5 - Լեռքին Թալինը, Ուջանը և ևս 2 թաթարական գյուղ (Արարատ, Արագածոտն գավառ) սասունցի Մանուկի, Մորուբ Կարոյի, Զոլոյի, սասունցի Մուշեղի, Ղազար Պետոյանի, Արմեն Սասունու ու Մխիթար Դերմեյանի գլխավորած Սասունի գունդը (2.000) գրավեց տեղի ապստամբած թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին 16 սպանված և 13 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 195 զինվոր: Սասունցի գաղթականները հաստատվեցին արյունով ձեռք բերած գյուղերում, իսկ Արագածի թաթարների ոչնչացումով էլ մեծապես թեթևացավ Երևանին մշտապես սպառնացող թաթարական վտանգը:
7063. 1918 մայիսի 14 - 17 - Գյումրու ճ-մ (Ախուրյան գետի ափին)
- Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) պատրաստվեց դիմադրության՝ ամուր դիրքեր գրավելով գետի ձախ ափին:
- I փուլ - Մայիսի 14-ից 15-ը Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամուն հարձակումները՝ ապահովելով շրջակայքի հայ բնակչության և գաղթականների ապահով հեռանալը դեպի արևելք: Մայիսի 16-ին Անդրֆեդերացիայի ղեկավարության պահանջեց Անդրանիկից թողնել գրաված դիրքերը, սակայն Հայոց զորավարը չենթարկվեց այդ պահանջին:
- II փուլ - Մայիսի 16-ի 17-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը վերսկսեց հարձակումները Հայկական դիրքերի վրա: Բռնկվեցին համառ մարտեր, որոնց արդյունքում Հայկական բանակը, վերջնականապես ապահովելով շրջակայքի բնակչության և գաղթականների հիմնական մասի ապահով հեռանալը դեպի արևելք, ի վերջո նահանջեց ու ամրացավ Ղարաքիլիսայի շրջակայքում:
- Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:
7064. 1918 մայիսի 18 - Ագատանը (= Փոքր Ղարաքիլիսա), Ջիթհանքը և Լեռնակերտը (Գյումրուց մոտ 15 կմ հարավ-արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (մոտ 3.000) գրավեց Հայկական աշխարհագորից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7065. 1918 մայիսի 20 - Սառնաղբյուրը (Գյումրուց մոտ 20 կմ հարավ-արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (մոտ 3.000) գրավեց Հայկական աշխարհագորից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

«Ղարաքիլիսայի կռվում հայերը
ապացուցեցին, որ կարող են լինել
աշխարհի ամենալավ զինվորները»

«... այնտեղ է լույս սփռանքը սկսվում,
Ուր վերջանում է ամեն մի հևար...»

Պարույր Սևակ

Վեհիք փաշա

Գյումրում և շրջակայքում կենտրոնացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում բաշիբոզուկներ), նախատեսելով գրավել ողջ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքները, բաժանվեց 4 զորային: Առաջին զորայունը կազմող 5-րդ դիվիզիան (մոտ 10.000) պետք է շարժվեր Տաշիր-Թիֆլիս ուղղությամբ, 11-րդ հետևակային դիվիզիան (մոտ 10.000) երկրորդ զորային կազմում խնդիր ստացավ արշավել Տաշիր-Գանձակ երթուղով, երրորդ զորայունը կազմող 36-րդ հետևակային դիվիզիան (6.000) և մի քանի այլ օժանդակ զորամասեր (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) առաջադրանք ստացան առաջխաղացում իրականացնել Սարդարապատ-Երևան ուղղությամբ, իսկ չորրորդ զորայունը կազմող 9-րդ հետևակային դիվիզիային (7.000, մոտ 3.000 բաշիբոզուկ) էլ հրամայվեց շարժվել Ապարան-Երևան երթուղով: Միաժամանակ թշնամու 12-րդ դիվիզիայի առջև խնդիր դրվեց Արարատի մոտ գետանցել Արաքսը և օժանդակել ռազմական գործողություններին: Հայաստանի արևելյան սահմանների բնակչության վրա կախվեց բնաջնջման իրական վտանգ, որին դիմագրավելու նպատակով Հայ Ազգային խորհրդի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի կոչով զորակոչվեցին զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդիկ: Հայկական բանակը զբաղեցրեց ամուր պաշտպանական դիրքեր, որոնց ձախ թևը կազմում էին Սարդարապատի (10.000), կենտրոնը՝ Ապարանի (5.000), իսկ աջ թևը՝ Ղարաքիլիսայի (6.000 զինվոր, 2 հրանոթ) ռազմաճակատները:

I փուլ – Մայիսի 21-ին թշնամու երրորդ զորայունը գրավեց Սարդարապատը և սկսեց առաջանալ դեպի Մասիս (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ): Արդյունքում Իգդիր-Սուրմառու բնագծում պաշտպանվող Դրաստամատ Կանայանի ջոկատը, հայտնվելով շրջապատման վտանգի մեջ, գետանցեց Արաքսը, քանդեց Ղարա-Ղայալի կամուրջը և ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց գետի ձախ ափին՝ Սուրմառու-Ջանֆիդա-Մարգարա բնագծում:

II փուլ – Մայիսի 22-ին թշնամին մոտեցավ Եղեգնուտին (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակի հրամանատար Դանիել-բեկ Փիրումյանը իրականացրեց ուժերի վերադասավորում: Սարդարապատի ռազմաճակատի կենտրոնում Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած ուժերին միացան Վանի 1-ին և 2-րդ գնդերը, Մակվի հետևակային գումարտակը, 4 հեծյալ գնդերը (200), Ջհանգիր աղայի եզդիների հեծյալ գունդը (100) և Սիլինի գլխավորած Սահմանապահ գումարտակը (400): Ռազմաճակատի աջում գործող 5-րդ հետևակային գնդին միացան 1-ին աշխարհագորային (1.000), Հատուկ, Իգդիրի, Երզնկայի և Պարտիզանական հետևակային (800) գնդերը, ինչպես նաև Չեյթունի հեծյալ գունդը ու հրետանային բրիգադը: Նախիջևան-Շարուր-Էջմիածին բնագծում ձգված ռազմաճակատի ձախ թևը պաշտպանում էր Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորած 3-րդ հետևակային բրիգադը՝ կասեցնելով թշնամու 12-րդ դիվիզիայի առաջխաղացումը: Ապարանի ռազմաճակատում տեղաբաշխվեց Սեդրակ Ջալալյանի և Արսեն Տեր-Պողոսյանի² գլխավորած Աշխարհագորային ջոկատը: Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատի աջում դիրքեր գրավեցին Անդրանիկի գլխավորած կամավորները (2.700)՝ խնդիր ունենալով պաշտպանել Գյառգառի լեռնանցքը (Գուգարք, Տաշիր գավառ): Նույն ռազմաճակատի ձախում տեղաբաշխվեցին Սամարցյանի զորամասը և կապիտան Տեր-Մովսիսյանի 4-րդ մարտկոցը, որոնք պաշտպանում էին Գյառա-Մայմեխ բարձունքը, իսկ կենտրոնում՝ գնդապետ Ղորղանյանի հեծելազորը ու Գարեգին Նժդեհի

¹ Մայիսյան հերոսամարտերը կազմող հիմնական ճակատամարտերը, որոնք սովորաբար դիտարկվում են առանձին-առանձին, սույն գրքում դիտարկվել են որպես մեկ ամբողջություն, քանի որ դրանք սերտ կապի մեջ են գտնվում միմյանց հետ և իրենց ընդհանուր հանդիսանում են մեծ տարածքի վրա ընթացած մի հսկայական ճակատամարտի բաղկացուցիչ տարրերը: Ինչ վերաբերվում է սույն ճակատամարտի անվանմանը, ապա գտնում ենք, որ, չթերազնալուծելով հանդերձ կենտրոնում և աջ թևում ընթացած մարտերի հսկայական կարևորությունը, դերն ու նշանակությունը, արդարացի է այս ճակատամարտը այնուհանդերձ անվանել ձախ թևը կազմող ռազմաճակատի անունով, քանի որ հենց այստեղ թշնամին ստացավ հիմնական և խորտակիչ այն հարվածը, որը կասեցրեց նրա հետագա առաջխաղացումը:

² Այս մարտը 1877 իունիսի 6-ից 29-ը ընթացած Բայազետ ամրոցի պաշտպանությանը մասնակցած և նրա կայազորի փրկության համար մեծ ջանքեր գործադրած Սամսոն Տեր-Պողոսյանի որդին էր:

կամավորները՝ պաշտպանելով Դարպաս-Ղշաղ (Գուգարք, Նիգ գավառի հյուսիս-արևմուտք) բնագիծը:

III փուլ – Մայիսի 22-ի լուսաբացին Սարդարապատի ռազմաճակատի կենտրոնում հարձակման անցած Սահմանապահների գումարտակը, պարտության մատնելով քրդական հեծելազորին և բաշիբոզուկներին, գրավեց Արևիկը (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ), իսկ թշնամու ձախիս պարտության մատնած Հայկական բանակը մտավ Կանը խարաբա ու Կոշ (Արարատ, Արագածոտն գավառ): Միաժամանակ երկու հրետանային մարտկոցների հուժկու կրակից հետո մարտի մեջ մտան նաև Դուլխանյանի հեծյալ ջոկատը և Պարտիզանական գունդը ու պարտության մատնեցին 36-րդ դիվիզիայի առաջ մղված ուժերին՝ գրավելով Չաթոնկը (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ):

IV փուլ – Կեսօրին հրետանային հզոր հարվածից հետո Սարդարապատի ռազմաճակատի աջում գրոհի նետվեցին Մահապարտների Արցախյան 5-րդ (1.500) և Ս. Խաչատրյանի գումարտակները: Արդյունքում ծանր կորուստներ կրող թշնամին սկսեց նահանջել, որի ընթացքում Եղեգնուտի մոտ շրջապատվեց և ամբողջովին ոչնչացվեց թշնամու մեկ գումարտակ (500), իսկ դեպի Սարդարապատ փախչող թշնամու զինվորներն էլ ընկան հայկական հրետանային ու գնդացրային հուժկու կրակի տակ և ծանր կորուստներ կրեցին: Չարգացնելով հաջողությունը՝ 19:00-ի մոտակայքում Մահապարտների գումարտակը և Պարտիզանական գունդը հարավից մտան Սարդարապատ, որից հետո Հայկական հեծելազորը շարունակեց հետապնդել թշնամու բանակի մնացորդներին:

V փուլ – Մայիսի 22-ից 23-ը Ապարանի ռազմաճակատում գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը, հաղթահարելով Աշխարհազորային ջոկատի համառ դիմադրությունը, գրավեց Միրաքը և Նիգավանը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակի հրամանատարությունը Դրաստամատ Կանայանի ղեկավարությամբ Սարդարապատի կայունացած ռազմաճակատից Ապարանի ռազմաճակատ ուղղեց Մարտիրոսի, Կուռոյի, Մակեդոնի և Չեմյակի ֆիդայական, Կորուկովի ու Չալինյանի կանոնավոր հեծելազորային ջոկատները, ինչպես նաև Սակեյարիի գումարտակի մի մասը, որի մյուս մասը ու Դուլխանյանի գունդը տեղ հասան մայիսի 26-ին: Իր հերթին, ցանկանալով հայերից կրկին խլել նախաձեռնությունը, թշնամու հրամանատարությունը 5-րդ դիվիզիան հյուսիսից և 11-րդ դիվիզիան արևմուտքից ուղղեց Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատի վրա: Միաժամանակ Ապարանի ռազմաճակատում գործող թշնամու 9-րդ դիվիզիան խնդիր ստացավ զարգացնել հաջողությունը և 36-րդ դիվիզիայի ճակատային հարվածների աջակցությամբ դուրս գալ Սարդարապատի ռազմաճակատում գործող Հայկական ուժերի թիկունք:

VI փուլ – Մայիսի 23-ին թշնամին հարձակման անցավ Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատներում, սակայն հայկական հրետանային ու գնդացրային հզոր կրակի հետևանքով ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր: Արդյունքում Հայկական բանակը Սարդարապատի ռազմաճակատում զբաղեցրեց Ղարաբուբանը լեռ-Արուն բնագիծը:

VII փուլ – Մայիսի 25-ին Հայկական բանակը Սարդարապատի ռազմաճակատում անցավ գրոհի, սակայն հեծելազորի պակասի, ինչպես նաև թշնամու կողմից գերմանական նոր տիպի գնդացիրներ կիրառելու պատճառով հետ մղվեց ելման դիրքեր: Այս ընթացքում Հայկական բանակին կատաղի պաշտպանական մարտերում Ապարանի ռազմաճակատում հաջողվեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը, իսկ Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատի ձախում էլ հրետանու աջակցությամբ հարձակման անցած Հայկական հեծելազորը ազատագրեց Արջուտը (Արարատ, Նիգ գավառի հյուսիս-արևմուտք):

VIII փուլ – Մայիսի 26-ին մարտական գործողությունները հատկապես անզիջում տեսք ստացան Ապարանի ռազմաճակատում, որտեղ մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք անցավ Ապարանը: Այս ընթացքում Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատի ձախում թշնամին, ծանր կորուստներով գրավելով Գյաղա-Մայմեխ բարձունքը և Շիմ-Թախոյի լեռնանցքով մոտենալով Սարային, օրվա վերջում այնուհանդերձ գլխովի ջախջախվեց ու շարտվեց ելման դիրքեր: Միաժամանակ Հայկական բանակը հեծելազորային հզոր հարվածներով ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամուն նաև նույն ռազմաճակատի կենտրոնում:

IX փուլ – Մայիսի 27-ի առավոտյան Մահապարտների և Սահմանապահների գումարտակները, Հովսեփի գլխավորած հեծյալ ֆիդայիները, ինչպես նաև Պարտիզանական

ու Աշխարհագրային գետերը հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ Սարդարապատի ռազմաճակատի կենտրոնում ճակատային հարված հասցրին թշնամուն: Միաժամանակ ռազմաճակատի աջից թշնամու ձախին շրջանցիկ կողային հարված հասցրին Կարո Ղասաբյանի գլխավորած Մակվի և Երզնկայի հեծյալ գումարտակները (700), իսկ թշնամու թիկունքում Պանդուխտի գլխավորությամբ գործող Մշո հեծյալ հետախուզահարվածային ջոկատն (200, այդ թվում մորս հորական պապ Զովսեփ Գրիգորյանը) Էլ վերջինիս թիկունքային հարված հասցրեց: Արդյունքում ճակատային և թիկունքային համակցված հարվածների ենթարկված թշնամու բանակը ծանր կորուստներ կրելով դիմեց խուճապահար փախուստի: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Մշո հեծյալ հետախուզահարվածային ջոկատը գրավեց Ներքին Ղայան և Աշնակը, ռազմաճակատի կենտրոնում գործող Զայկական ուժերը մտան Մախտուկ, իսկ ձախում Էլ զբաղեցրեցին Արաքս ու Մաստարա կիսակայարանները: Նույն օրը, սակայն, Ապարանի ռազմաճակատում աջին Ախտայի թաթարաբնակ գյուղերի աշխարհագրի հասցրած հարվածի, ինչպես նաև թվական գերակշռության արդյունքում, թշնամին ի վերջո ծանր կորուստներով հերթական անգամ գրավեց Ապարանը և դիրքավորվեց նրա հարավային բարձունքներում: Այս ընթացքում կատաղի մարտեր ընթացան նաև Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատում:

X փուլ – Մայիսի 28-ին Սարդարապատի ռազմաճակատում հաջողությունը զարգացրած Զայկական բանակի աջը, հետապնդելով թշնամու մնացորդներին, մտավ Ներքին Թային և Մաստարա, իսկ Մշո հեծյալ հետախուզահարվածային ջոկատը գրավեց Սառնաղբյուրը ու Լեռնակերտը՝ մոտենալով Գյումրու մատույցներին: Միաժամանակ նույն ռազմաճակատի կենտրոնում Զայկական բանակը գրավեց Արագած կայարանը և կանգ առավ Ղարա-Ղուլա կիսակայարանի մոտակայքում, իսկ ձախում Էլ Արաքս ու Ախուրյան գետերի ձախ ափերով դեպի հյուսիս շարժված Զայկական ձախի ուժերը միացան կենտրոնին: Չնայած այս թևում ձեռք բերած հաջողություններին, սակայն, նույն այս ժամանակ բացառիկ ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել Ապարանի ռազմաճակատում, որտեղ դիրքային առավելություն ձեռք բերած թշնամին ռազմաճակատի թևերում գտնվող բարձունքներում սկսեց մեծ ուժեր կուտակել: Իրավիճակը փրկելու համար Դրաստամատ Կանայանի հրամանով ստեղծվեց Զատուկ հարվածային ջոկատ (700), որի մեջ ընդգրկվեց նաև Ջհանգիր աղայի գլխավորած եզդիների հեծյալ գունդը: Նույն օրն Էլ Զատուկ հարվածային ջոկատը հուժկու հարված հասցրեց թշնամու կենտրոնին՝ ստիպելով վերջինիս թևերում տեղավորված ամուր դիրքերից լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել դեպի կենտրոն: Օրվա երկրորդ կեսին Դրաստամատ Կանայանը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր, որի արդյունքում Զայկական բանակը ճեղքեց թշնամու դասավորությունը: Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնը դիմեց խուճապահար փախուստի, որը տեսնելով, փախուստի դիմեցին նաև վերջինիս թևերը: Զայկական բանակը սկսեց հետապնդել թշնամուն և կորուստներ պատճառել վերջինիս: Միայն օրվա վերջում, մարտի մեջ մտցնելով պահեստազորը, թշնամին փորձեց ամրանալ Նիզավանում և Սիրաքում: Նույն օրվա վերջում, սակայն, Ղարաքիլիսայի ռազմաճակատում գործող Օսմանյան սուլթանության բանակին բազմաթիվ գրոհներից հետո ծանր կորուստների գնով ի վերջո այնուհանդերձ հաջողվեց մտնել Ղարաքիլիսա միայն այն բանից հետո, երբ ռազմաճակատի ձախում Զայկական բանակի զինամթերքի սպառվելու պատճառով վերջինս կանոնավոր նահանջեց Դսեղ-Դիլիջան բնագիծ: Ստեղծված պայմաններում, պաշտպանելով շրջակա բնակչությանը և գաղթականներին, մարտերով Դսեղ նահանջեց նաև Անդրանիկի գլխավորած Զայկական աջը: Չնայած այս ամենին, սակայն, ծանր կորուստներ կրած Օսմանյան սուլթանության բանակը Ղարաքիլիսայի նույն ռազմաճակատում այլևս ի վիճակի չէրավ շարունակել առաջխաղացումը, մանավանդ որ շուտով նրա ձախին սկսեց սպառնալ Ապարանի ռազմաճակատում հաջողությունը զարգացրած Զայկական բանակը:

XI փուլ – Մայիսի 29-ից 30-ը Ապարանի ռազմաճակատում հարձակումը շարունակած Զայկական բանակը գրավեց Սիրաքը և Նիզավանը՝ ամրանալով Ճաղկահովիտ-Ղոնդավան-Մեյիք գյուղ բնագծում:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Հունիսի 4-ին Օսմանյան սուլթանության և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը ու Երևանի ուղղությամբ մղվող ռազմական գործողությունները դադարեցին: Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության տարածքը սահմանափակվեց

12.000 քառակուսի կիլոմետրով, սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո այն ընդարձակվեց՝ կազմելով 60.000 քառակուսի կիլոմետր:

7067. 1918 հունիսի սկիզբ - Սայմաստը Օսմանյան սուլթանության բանակը և քրդերը (ընդհանուր՝ մոտ 10.000) համառ մարտերով գրավեցին քաղաքի Յայկական (մոտ 300) և ասորական (մոտ 100) աշխարհագրից, որը բնակչության հետ նահանջեց դեպի Ուրմիա: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7068. 1918 հունիսի 9 - Հաջիկաթուլը (Աղվանքի արևմուտք) թաթարները (մոտ 500) գրավեցին Բաքվի Կոմունայի բանակից (մոտ 50) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20): Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
7069. 1918 հունիսի 10 - Հաջիկաթուլը Բաքվի Կոմունայի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) գրավեցին թաթարներից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
7070. 1918 հունիսի 10 - Ապրուկինսի ճ-մ (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ): Անդրանիկի գլխավորած Յայկական բանակը (3.500) և գաղթականները (20.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 6.000): Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Նախիջևան գավառը ազատագրվեց և միացվեց Հայաստանի I Հանրապետությանը, իսկ գավառի երկաթուղին լրջորեն վնասվեց՝ խափանելով դեպի Ղաջարների շահության տարածք թշնամու բանակի հնարավոր առաջընթացը:
7071. 1918 հունիսի 11 - 12 - Ղուբան, ինչպես նաև Սադոյի (Կենտրոնական Աղվանք, Բաքվից մոտ 115 կմ արևմուտք) և Զյուրդամիր երկաթուղային կայարանները (Կենտրոնական Աղվանք, Բաքվից մոտ 135 կմ արևմուտք) գնդապետներ Ղազարյանի, Ավետիսյանի ու Հարությունյանի, ինչպես նաև Համագասպ Սրվանձտյանի և փոխգնդապետ Բել-Չարյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի բանակը (15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 14.000) գրավեցին թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500)՝ դուրս գալով Շամախի-Աքսու-Գյուլչայ-Խալդան բնագիծ: Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր: Փորձելով կասեցնել Բաքվի Կոմունայի բանակի հետագա առաջխաղացումը՝ թշնամին բանդեց Կուրի ամբարտակները և ստեղծեց արհեստական ջրհեղեղ:
7072. 1918 հունիսի 15 - Էջմիածինը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց Յայկական բանակից (մոտ 1.000, 2 հրանոթ): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամի մոտ 200 զինվոր:
7073. 1918 հունիսի 17 - Ղարամարի ճ-մ (Բաքվի մոտ): Համագասպ Սրվանձտյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի բանակը (6.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) յոթ ժամ տևած մարտում հաղթեցին Լոռի-Ուտիք երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասին (2.000), որից հետո, խուսափելով հայտնվել շրջապատման մեջ, նահանջեցին Զյուրդամիր: Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ 500 սպանված, 4 հրանոթ, 10 գնդացիր: Մեկ օր անց տեղ հասան Թադևոս Ամիրյանի գլխավորած ուժերը, սակայն ստեղծված պայմաններում նրանք ևս ստիպված եղան նահանջել Շամախի:
7074. 1918 հունիսի կես - հուլիսի կես - Բաքու-Գուդեքմես-Գրոզնի երթուղով արշավեց գնդապետ Ղազարյանի և Սիրունյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի Յայկական բանակը (200, 1 զրահագնացք), սակայն չեչենների (մոտ 3.000) դեմ մղած ծանր մարտերից հետո նահանջեց: Յայերը կորցրին մոտ 70 զինվոր, 1 զրահագնացք, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
7075. 1918 հունիսի կես - հունիսի վերջ - Ռևանդուզի ճ-մ: Մեծ Բրիտանիայի թագավորության շրջապատված բանակը (մոտ 1.000), օգտվելով Հերի ճ-մ-ի արդյունքում առաջացած շփոթի հետևանքով իրենց շրջապատող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 2.000) թուլացումից, ճեղքեց շրջապատման օղակը և հեռացավ: Հաղթողները կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

«Մենք երկու ճանապարհ ունենք: Մեկը դեպի համակերպություն ու հանգիստ, մյուսը՝ դեպի պայքար, կռիվ և արյուն: Ես ձեզ չեմ խոստանում ոչ խաղաղություն, ոչ էլ հանգիստ կյանք: Ես գնում եմ դեպի կռիվ և արյուն, դեպի վտանգ ու գուցե և դեպի մահ: Բայց իմ ճանապարհի ծայրին ես տեսնում եմ ազատություն և անկախություն»

Անդրանիկ, 1918 թ-ի ամառ

Անդրանիկի գլխավորությամբ Նախիջևանից առաջխաղացած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) մոտեցավ Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000, 2 հրանոթ):

I փուլ – Հունիսի 22-ին, կենտրոնում հասցված հարվածներով կաշկանդելով թշնամու ուժերը, Հայկական բանակը թևային հարվածներով փախուստի մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Հունիսի 23-ին Հայկական մի ջոկատ (400) արևմուտքից մտավ քաղաք և գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր, 2 հրանոթ: Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ Օսմանյան սուլթանության մի խոշոր բանակ (մոտ.20.000) շարժվեց Յերի ուղղությամբ: Խուսափելով թշնամու առաջխաղացող բանակից՝ Հայկական բանակը թողեց քաղաքը և շրջակա բնակչության հետ նահանջեց Նախիջևան, թշնամու առաջխաղացում կասեցնելու նպատակով ոչնչացնելով Ջուլֆայի կամուրջը:

7077. 1918 հունիսի 24 – Յաջին (Նախիջևանի մոտ) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

7078. 1918 հունիսի 27-30 – Գյուլչայը (Աղվանքի արևմուտք, Գանձակից մոտ 120 կմ արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (1.500) գրավեց Բաքվի Կոմունայի բանակից (700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

7079. 1918 հունիսի վերջ - հուլիսի սկիզբ – Վանքը (Գյուլչայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7080. 1918 հուլիսի սկիզբ - հուլիսի 9 – Գյուլքենը (Գյուլչայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50) և, խուսափելով Բաքվի Կոմունայի առաջխաղացած բանակի (մոտ 2.000), նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7081. 1918 հուլիսի 7 – Աղսուն (Գյուլչայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) չգրավեց Բաքվի Կոմունայի բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

7082. 1918 հուլիսի 7 – Էքմիաժինը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց Հայկական բանակից (մոտ 1.000, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամի մոտ 200 զինվոր:

7083. 1918 հուլիսի 7-10 – Քյուրդամիր երկաթուղային կայարանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) արյունահեղ մարտից հետո գրավեց Համազասպ Սրվանձությանի, գնդապետներ Բիչերախովի և Ղորղանյանի գլխավորած Բաքվի Կոմունայի բանակից (մոտ 3.000, 10 զրահամեքենա, 1 ինքնաթիռ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր և 1 ինքնաթիռ, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

7084. 1918 հուլիսի կես - հուլիսի 19 – Մատրասան (Գյուլչայի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց գյուղի Հայկական աշխարհագրից (80) և նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7085. 1918 հուլիսի կես - հուլիսի վերջ – Քաղքանքը, Նորշենը, Սուլթանշենը, Գիդքին և Ղայակայան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000, 5 հրանոթ) չգրավեցին գյուղերի Հայկական աշխարհագրներից (ընդհանուր՝ մոտ 250): Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 250 զինվոր:

7086. 1918 հուլիսի 18 – Հաջկաքուրը և Շամախին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) չգրավեց Բաքվի Կոմունայի բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու նրա կազմում

գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

7087. 1918 հուլիսի 19-20 – Նախիջևանը և Զուլֆան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) համառ մարտով գրավեց Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակից (1.500, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամի մոտ 2.000 զինվոր:

7088. 1918 հուլիսի 22 – Ալյաթը (Աղվանքի արևմուտք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Բաքվի Կոմունայի բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.500): Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:

7089. 1918 հուլիսի 28 – Բայանջարը (Բաքվի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Բաքվի Կոմունայի բանակից (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 350): Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

7090. 1918 օգոստոսի 1 - սեպտեմբերի 15 – Բաքվի գրավումը

«Բաքվի ուղղությամբ թուրքական ինտերվենցիայի դեմ հայկական զորքերի գործողությունները, ըստ էության այն պայքարի շարունակությունն էին, որը հայկական զորամասերն ունեցան Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաբիլիսայում»

Աշոտ Դարոյությունյան

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Ավետիսյանի և Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 4.000): Քաղաքի պաշտպանության ձախ թևը գլխավորում էր փոխգնդապետ Դարոյությունյանը, կենտրոնը՝ Համազասպ Սրվանձությանը, իսկ աջ թևը՝ շտաբս-կապիտան Խանեթյանը:

I փուլ – Օգոստոսի 1-ին թշնամին համառ մարտերով և ծանր կորուստներով գրավեց «Գայի դրուխ» բարձունքը, ինչպես նաև մտավ Հաջի-Հասան:

II փուլ – Օգոստոսի 2-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը հետ շարտեց վերջինիս:

III փուլ – Օգոստոսի 3-ին հարձակման անցած թշնամու բանակին Հայկական բանակը կրկին հետ մղեց ելման դիրքեր, ընդ որում հակազորոհներից մեկի ժամանակ, երբ հայերին հաջողվեց գրավել բարձունքներից մեկը, թշնամու գնդացրային կրակից խոցված էլ զոհվեց Սեբաստացի Մուրադը: Քաջարի ֆիդայու մարմինը գլորվեց դեպի թշնամու դիրքերը և միայն 2 օր անց մշեցի Արշակ Պոլոյանը կարողացավ հանել այն մարտադաշտից և հանձնել հողին: Եռօրյա մարտերում թշնամին կորցրեց 2.000 զինվոր:

IV փուլ – Օգոստոսի 4-ին թշնամին անցավ վճռական հարձակման, սակայն համառ մարտի արդյունքում հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 429, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

V փուլ – Օգոստոսի 5-ին քաղաքի պաշտպանները հետ մղեցին թշնամու բանակի հերթական հարձակումը, ընդ որում Հայկական հեծյալ ջոկատներից մեկը (30) անցավ թշնամու թիկունք, որից հետո Համազասպի անձնական ղեկավարությամբ Հայկական բանակը ճակատային և թիկունքային անակնկալ հարվածով փախուստի մատնեց թշնամու բանակին: Հայերը կորցրին 135 սպանված, 280 վիրավոր, թշնամին՝ 2.000 զինվոր, 116 զնդացիր: Նույն օրն էլ Ղաջարների շահության տարածքից առաջխաղացում իրականացրած Բրիտանական կայսրության բանակը մի քանի օրում (900) քաղաք մտավ և թշնամին առժամանակ նահանջեց:

VI փուլ – Օգոստոսի 29-ին լուրջ համալրում (մոտ 10.000, 5 տանկ) ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը վերսկսեց հարձակումը և համառ մարտերից հետո բրիտանական բանակից գրավեց «Գրյազնի Վուկան» դիրքը:

VII փուլ – Սեպտեմբերի 1-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկնեց հարձակումը, սակայն աննահանջ մարտնչող Համազասպի ռազմիկները հետ շարտեցին թշնամու բանակին: Նույն օրն էլ, սակայն, քաղաքի հարավային ուղղությամբ մարտնչող թշնամու բանակը, հետ շարտելով Բրիտանական կայսրության բանակին, ամբողջովին շրջապատեց քաղաքը: Հայերը կորցրին 300 զինվոր, դաշնակիցը՝ 12 սպանված և 3

վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Արդյունքում Բրիտանական կայսրության բանակը շուտով լքեց քաղաքը և ծովով հեռացավ Ռեշտ:

VIII փուլ – Սեպտեմբերի 13-ից 15-ը քաղաքի ղեկավարությունը որոշեց դադարեցնել դիմադրությունը և բնակչության զգալի մասի հետ լքեց քաղաքը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը վերսկսեց հարձակումը և համառ մարտերով գրավեց քաղաքը մինչև վերջ դիմադրած և մարտում իրենց ենթակաների հետ զոհված գնդապետ Մեսյանի գումարտակից, պարուհիկ Արզանցյանի մարտկոցից և ձիավոր հարյուրյակից:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Քաղաքի անկմանը հաջորդող 4 օրվա ընթացքում կոտորվեց քաղաքում մնացած 33.000 հայ:

7091. 1918 օգոստոսի վերջ – Վաղուտի ճ-մ (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ): Թաթարները (մոտ 100) գնդակոծեցին Անդրանիկի գլխավորությամբ Նահանջող Հայկական շարասյունը (մոտ 1.000), սակայն պատասխան կրակով ցրվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամի մոտ 20 զինվոր:
7092. 1918 սեպտեմբերի 4-7 – Բերդաձորը (= Ղարա-Ղշար) (Սյունիք, Աղահեճք գավառ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (4.000) գրավեց Հայկական բանակից (217): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Արդյունքում Արցախի կապը Սյունիքի հետ կտրվեց, իսկ Շուշիի գունդն էլ հնարավորություն չունեցավ անցնել Արցախ:
7093. 1918 սեպտեմբերի 10 – Գորիսը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
7094. 1918 սեպտեմբերի 19 – Արարայի ճ-մ (Ասորիք, Նաբլուսից 12 կմ հարավ): Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում գործող Հայկական լեգեոնը (4.000), դիրքավորվելով անառիկ համբավ ունեցող և մի քանի ամիս շարունակ դաշնակից ուժերի առաջխաղացումը կասեցնող բարձունքի մոտ, գիշերային անակնկալ գրոհով գրավեց այն Օսմանյան սուլթանության (400) և Գերմանական կայսրության (600) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին 21 սպանված, 76 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Պաղեստինյան ճակատի հանգուցային այս հենակետի անկումով թշնամու ողջ պաշտպանական համակարգը խաթարվեց՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով դաշնակից ուժերի սրընթաց հաջողությունների համար:
7095. 1918 սեպտեմբերի 23 – Սիսիանի հարակից 3 թաթարական գյուղերը Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (1.300) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր:
7096. 1918 սեպտեմբերի 27-29 – Գորիսը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500) և, տեղեկանալով Անդրանիկի բանակի մոտենալու մասին, Նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7097. 1918 սեպտեմբերի 28 – Աղուտը և Վաղուտը (Գորիսի մոտ) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (1.300) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) ու սկսեց մոտենալ Գորիսին: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
7098. 1918 սեպտեմբերի վերջ – հոկտեմբեր – Սիրիայի և Լիբանանի գրավմանը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերեց Հայկական լեգեոնը (5.000):
7099. 1918 հոկտեմբերի սկիզբ – Պետրովսկը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) արյունահեղ մարտից հետո գրավեց Համազասպ Սրվանձությանի (մոտ 1.000) և գնդապետ Բիչերախովի (մոտ 2.000) միացյալ բանակից: Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
7100. 1918 հոկտեմբերի սկիզբ – Կիզլյար (Հյուսիսային Կովկաս) գնդապետ Լազար Բիչերախովի բանակում մարտնչող Հայկական ջոկատը (50) գրավեց բուլնիկներից (մոտ 50), սակայն ծանր մարտերից հետո ստիպված եղավ Նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
7101. 1918 հոկտեմբերի սկիզբ – Գիմրի-Գժժձորի ճ-մ (Սյունիք): Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 500) հաղթեց թաթարներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

7102. 1918 հոկտեմբերի սկիզբ – Գողիսի ճ-մ: Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.500) հաղթեց թաթարներին (մոտ 4.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7103. 1918 հոկտեմբերի սկիզբ – Մարտակերտի ճ-մ (Արցախ): Հայկական բանակը (մոտ 500) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին և թաթարներին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7104. 1918 հոկտեմբերի 17-18 – Մամանայի ճ-մ (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ): Հայկական բանակը (մոտ 200) շրջապատեց և վճռական գրոհով ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (400, 4 հրանոթ, 6 գնդացիր): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր, 3 հրանոթ, 4 գնդացիր, մեծ բանակությամբ զինամթերք:

Հայ-Վրացական պատերազմ (1918-1919)

7105. 1918 հոկտեմբերի 18 – Շահալի կայարանը և Զոբեր կիսակայարանը (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս-արևելք) Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 30), սակայն երկու օր անց թողեց Զոբերը:
7106. 1918 հոկտեմբերի 22 – Շեյխերի ճ-մ (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ): Հայկական բանակը (մոտ 100) գնդակոծեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (600) և ստիպեց նահանջել: 1918 թ-ի հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղրոսի պայմանագիրը: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանությունը իրեն պարտված ճանաչեց, որի հետևանքով ավարտվեց նաև Հայ-Թուրքական I պատերազմը:
7107. 1918 հոկտեմբերի 23 – Շնորր (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս-արևելք) Վրաստանի Հանրապետության զրահագնացքը հրետակոծեց:
7108. 1918 հոկտեմբերի 25 – Ճաթերը (Դիլիջանի մոտ) Վրաստանի Հանրապետության բանակը գնդակոծեց:
7109. 1918 հոկտեմբերի 26 – Ճաթերի ճ-մ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 50) հետ շարժեց Վրաստանի Հանրապետության բանակին (մոտ 300): Թշնամին կորցրեց մոտ 10 սպանված, 3 զեռի:
7110. 1918 հոկտեմբերի 27 – Ճաթերի ճ-մ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 50) հետ շարժեց Վրաստանի Հանրապետության բանակին (մոտ 300, 1 զրահագնացք): Թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր:
7111. 1918 նոյեմբեր – Նախիջևանը Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) գրավեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7112. 1918 նոյեմբեր - դեկտեմբեր – Կիլիկիայի գրավմանը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերեց Հայկական լեգեոնը (4.600): Կիլիկիան ընկավ Ֆրանսիայի Հանրապետության գերիշխանության տակ, իսկ բռնագաղթի ենթարկված հայերը աստիճանաբար սկսեցին վերադառնալ Հայրենիք:
7113. 1918 նոյեմբերի 29 - դեկտեմբերի 1 – Ջաբուղը և Լս 20 թաթարական գյուղ (Գորիսից Շուշի ճանապարհին) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) գրավեց թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
7114. 1918 նոյեմբերի 30 - դեկտեմբերի 1 – Մեղեղան (Սյունիք) Անդրանիկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 600) գրավեց թաթարներից (մոտ 300) և սկսեց մոտենալ Շուշիին: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Հայոց զորավարը, սակայն, ի վերջո դադարեցրեց առաջխաղացումը, քանի որ Բրիտանական կայսրության սպաները սպառնացին հակառակ դեպքում պարտված Օսմանյան սուլթանության ղեկավարության հետ տարվող բանակցություններում որդեգրել հայավնաս դիրքորոշում:
7115. 1918 դեկտեմբերի 5-6 – Օձունը Սանահինից առաջխաղացած Վրաստանի Հանրապետության բանակը (200, 1 զրահագնացք) չգրավեց գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:

7116. 1918 ղեկտեմբերի 6 – Ախալքալաքը և նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Տաշիրը (Դիլիջանի մոտ) Վրաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց:
7117. 1918 ղեկտեմբեր 10-13 – Սանահինը գնդապետ Նեստերովսկու գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 500) գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 300, 3 զրահագնացք): Հայերը կորցրին 1 վիրավոր, թշնամին՝ 3 սպանված, 15 գերի, 1 շոգեքարշ, 49 վագոն զինամթերք և պարենամթերք:
7118. 1918 ղեկտեմբեր 12-16 – Ալավերդին և Ալրուժը (Գուգարք, Տաշիր գավառ) Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.500), հետ մղելով թշնամու գրոհները, գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 600): Հայերը կորցրին 2 սպանված, 7 վիրավոր, թշնամին՝ 312 գերի, 200 սպանված և վիրավոր, 2 հրանոթ, 25 զնդացիր:
7119. 1918 ղեկտեմբեր 13 – Վարանցովկան, Պրիվոլնոյեն և Նովո-Միխայելովկոն (Գուգարք, Տաշիր գավառ) գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (600) գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (183): Հայերը կորցրին 1 սպանված, 8 վիրավոր, թշնամին՝ 100 սպանված, 50 գերի, 1 զնդացիր, մեծ քանակությամբ ձիեր:
7120. 1918 ղեկտեմբեր 14 – Ախթալայի ճ-Մ (Գուգարք, Տաշիր գավառ): Կապիտան Թարվերդովի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 50) դարանը զցեց և պարտության մատնեց Վրաստանի Հանրապետության բանակին (մոտ 150, 2 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 1, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր, 2 հրանոթ, 1 զնդացիր:
7121. 1918 ղեկտեմբեր 14 – Հադպատը Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 500) գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 30): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
7122. 1918 ղեկտեմբեր 15 – Լալավարի բարձունքը (Գուգարք, Տաշիր գավառ) ռոտմիստր Փիրումյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 100) գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 3 սպանված և վիրավոր, թշնամին՝ 15 գերի:
7123. 1918 ղեկտեմբեր 16 – Միխայելովկան (Գուգարք, Տաշիր գավառ) Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 500) գիշերային հարձակումով գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 30, 1 զրահագնացք)՝ պայթեցնելով համառ դիմադրություն ցույց տվող թշնամու զրահագնացքը: Հայերը կորցրին մոտ 3, թշնամին՝ մոտ 25 զինվոր, 1 զրահագնացք:
7124. 1918 ղեկտեմբեր 17 – Ախթալան (Գուգարք, Տաշիր գավառ) Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 700) գրավեց Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 70, 2 զրահագնացք): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ 60 սպանված և վիրավոր, 2 զրահագնացք, որոնք որպես ռազմավար բաժին հասան Հայկական բանակին:
7125. 1918 ղեկտեմբերի 18 – Բոլնիս բաղաքի ճ-Մ (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս): Գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 700) անակնկալ հարձակումով գրավեց բաղաքը Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 600), բայց ի վերջո ստիպված եղավ մարտերով նահանջել՝ այդ ընթացքում ենթարկվելով թշնամու հեծելազորի հարձակմանը: Հայերը կորցրին 200, թշնամին՝ 100 զինվոր:
7126. 1918 ղեկտեմբերի 18-23 – Սադահյուլի գրավումը (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս)

Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) շրջապատեց բաղաքը: Բաղաքում գտնվող Վրաստանի Հանրապետության բանակը (200, 1 զրահագնացք) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Դեկտեմբերի 18-ին Հայկական բանակը անցավ հարձակման և մտավ բաղաք: Թշնամին բարձրացրեց սպիտակ դրոշ, բայց անակնկալ կերպով փոթորկալից կրակ բացած զրահագնացքը ստիպեց Հայկական բանակին նահանջել: Հայերը կորցրին 31 գերի, որոնց մի մասը սպանվեց:

II փուլ – Դեկտեմբերի 23-ին Հայկական բանակը վերսկսեց հարձակումը և գրավեց այն՝ ազատելով գերված Հայ ռազմիկներին:

Յայերը կորցրին 150 զինվոր, թշնամին՝ 132 զերի, 3 շոգեքարշ, 2 գնդացիր, 100 վագոն զինամթերք:

7127. 1918 ղեկտեմբեր 20 - Շուլավերին Յայաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 700) գրավեց Վրաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 2 զինվոր:
7128. 1918 ղեկտեմբերի 21-25 - Դագեն-խաչենը (Բոլնիսից հյուսիս) Բոլնիս քաղաքից առաջխաղացած Վրաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 1.200, 8 հրանոթ, 33 գնդացիր) համառ մարտերով գրավեց գյուղի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Յայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7129. 1918 ղեկտեմբերի 24 - Աշագի-Սերայ կայարանը, Փոքր Շուլավերին և Իմիր գյուղի երկաթուղային կամուրջը Վրաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 2.500, 1 զրահագնացք, մոտ 40 գնդացիր) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 600): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7130. 1918 ղեկտեմբերի 28-31 - Շուլավերին Վրաստանի Յանրապետության բանակը (3.500, 12 հրանոթ, մոտ 40 գնդացիր, 1 զրահագնացք, երկու ռմբակոծիչ) համառ մարտերով գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Յայերը կորցրին 200, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7131. 1918 ղեկտեմբերի 30 - Բոլնիս գյուղը (Բոլնիսից հյուսիս) Բոլնիս քաղաքից առաջխաղացած Վրաստանի Յանրապետության բանակը (1.000, 8 հրանոթ, 33 գնդացիր) չգրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 700): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7132. 1918 ղեկտեմբերի 30 - Բոլնիս գյուղը Բոլնիս քաղաքից առաջխաղացած Վրաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 1.500, 15 հրանոթ, 33 գնդացիր) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 600): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7133. 1918 ղեկտեմբերի 30 - Սաղախյուն Վրաստանի Յանրապետության բանակը (3.500, 12 հրանոթ, մոտ 40 գնդացիր, 1 զրահագնացք, երկու ռմբակոծիչ) համառ մարտերով գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 500, այդ թվում 1 զրահագնացք): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7134. 1918 ղեկտեմբերի 31 - Սաղախյուն Յայաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում 1 զրահագնացք) չգրավեց Վրաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում 1 զրահագնացք): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7135. 1918 ղեկտեմբերի 31 - Լամբայուն (Սաղախյունի մոտ) Յայաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց Վրաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր: 1918 թ-ի ղեկտեմբերի 31-ին կնքվեց զինադադար, իսկ 1919 թ-ի մարտի 4-ին՝ հաշտության պայմանագիր, որով Էլ Յայ-Վրացական պատերազմը վերջացավ: Արդյունքում կողմերը փոխադարձ զիջումների եկան երկրորդական հարցերում, սակայն սահմանները այդպես էլ չորոշակիացվեցին:
7136. 1919 հունվար - Դյորթ-Յոյի ճ-մ: Թուրքիայի Յանրապետության բանակը և քրդերը (մոտ 50) ընդհարվեցին Յայկական լեզենի մի ջոկատի (50) հետ: Յայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7137. 1919 փետրվար - Արցախի ճ-մ: Յայկական բանակը (մոտ 2.000) անկանոն մարտերով ստիպեց Ադրբեյջանի Յանրապետության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000) նահանջել: Յայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:
7138. 1919 փետրվար - Կարսի շրջակայքում ինքնահռչակ Յարավ-արևմտյան Կովկասյան Յանրապետության բանակը (մոտ 2.000) մի շարք հարձակումներ գործեց պահակակետերում տեղակայված Բրիտանական կայսրության բանակի (մոտ 500) վրա: Յարձակվողները կորցրին մոտ 100, պաշտպանվողները՝ մոտ 10 զինվոր:
7139. 1919 փետրվար - մարտ - Ախալքալաքը և Ախալցխան Վրաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50), ինչպես նաև Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 500) պաշտպանեցին ինքնահռչակ Յարավ-արևմտյան Կովկասյան Յանրապետության բանակից (մոտ 3.000): Յայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցները՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

7140. 1919 գարուն - 1922 գարուն - Սեյալի ինքնապաշտպանությունը (Բուրսայի մոտ): Չայկական աշխարհագրորդ (մոտ 200) թույլ չտվեց Օսմանյան սուլթանության, իսկ հետագայում արդեն Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշիբոզուկներին (մոտ 5.000) մտնել գյուղ, սակայն ի վերջո կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի հայերը արտագաղթեցին: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7141. 1919 ապրիլի սկիզբ - Արդահանը Վրաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50), ինչպես նաև Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 500) առանց մարտերի գրավեցին ինքնահռչակ Հարավ-արևմտյան Կովկասյան Հանրապետության բանակից (մոտ 500):
7142. 1919 ապրիլի 12 - Կարսը Հայաստանի Հանրապետության (մոտ 10.000) և Բրիտանական կայսրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը առանց մարտերի գրավեց ինքնահռչակ Հարավ-արևմտյան Կովկասյան Հանրապետության բանակից (մոտ 500): Ինքնահռչակ Հարավ-արևմտյան Կովկասյան Հանրապետությունը ոչնչացավ, իսկ Կարսն և Նրա շրջակայքը միացվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը:
7143. 1919 մայիս - Չեյթունի ճ-մ: Չեյթունում վերաբնակության հաստատած հայ բնակիչներից կազմված Արամ Չոլագյանի գլխավորած Չայկական ջոկատը (7) հաղթեց Թուրքիայի Հանրապետության ոստիկանական ջոկատին (մոտ 20): Թշնամին կորցրեց 13 ոստիկան:
7144. 1919 մայիսի 2 - Արփա լճի շրջակայքը (Արարատ, Շիրակ գավառի հյուսիս) և Սարիղամիշը Հայաստանի Հանրապետության (մոտ 10.000) և Բրիտանական կայսրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը առանց մարտերի գրավեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500):
7145. 1919 մայիսի 5-8 - Մարդաները, Օլթին և Կադզվանը Հայաստանի Հանրապետության (մոտ 10.000) և Բրիտանական կայսրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը առանց մարտերի գրավեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000):
7146. 1919 մայիսի 5 - 1922 նոյեմբերի 10 - Արևելյան Թրակիայում և Փոքր Ասիայում Յուլս-Թուրքական II պատերազմին Հունական թագավորության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գնդապետներ Թորգոմը, Շահբեկյանը, Բեկգադյանը և Հակոբյանը, ինչպես նաև Կայծակ Արամը):
7147. 1919 մայիսի 8-12 - Նախիջևան և Գողթն գավառները Հայաստանի Հանրապետության (մոտ 10.000) ու Բրիտանական կայսրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը առանց մարտերի գրավեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000):
7148. 1919 հունիսի 4-5 - Շուշիի հայկական թաղամասերը, ինչպես նաև Ղալբալիշենը, Կրկժանը, Փախլուրը և Ջամիլուն (Շուշիի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց: Չոհվեց 620 հայ:
7149. 1919 հունիսի 7 - Քարինտանը և Ղաղուշենը (Շուշի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց գյուղերի Չայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 7, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
7150. 1919 հունիսի 19-30 - «Շուռնուխի I օպերացիա»: Գարեգին Նժդեհի և Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Չայկական բանակը (մոտ 3.000) տեղի թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց 30 թաթարական գյուղ: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամի մոտ 300 զինվոր:
7151. 1919 հունիսի վերջ - Նախիջևանը տեղաբնակ ապստամբած թաթարները (մոտ 2.000) մի քանի օր տևած մարտերից հետո գրավեցին Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
7152. 1919 հուլիսի 1 - Վերու ճ-մ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) ընդհարվեց տեղաբնակ թաթարների (մոտ 1.000) հետ: Հայերը կորցրին 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

«Գնենք և մեր Գուրոն, ով որպես գերագույն կոմիսար չափազանց բարձր պաշտոն ուներ պաշտոնականից դուրս հրապարակայնորեն կարծիք հայտնելու համար, Կիլիկիա մեկնելիս մամուլի ներկայացուցիչների համար արած հայտարարությունում շեշտեց, որ. «Գնում է Կիլիկիա՝ վարելու մուսուլմանական քաղաքականությունը»: Եվ նա հավատարիմ մնաց իր խոսքին»

Տիգրան Դևրիկյան

Միջազգային դիվանագիտական խաղերի արդյունքում Ֆրանսիայի Յանրապետությունը պատրաստվեց Թուրքիայի Յանրապետությանը հանձնել Կիլիկիան: Միաժամանակ, սակայն, չկարողանալով բացահայտորեն իրականացնել անպատվաբեր այս գործարքը, Ֆրանսիայի Յանրապետության բարձրագույն ղեկավարությունը սկսեց գործել ոչ բացահայտ մեթոդներով՝ արդյունքում պատճառ հանդիսանալով կիլիկիահայության ծանր կորուստների: Չգալով ահագնացող սպառնալիքները՝ Սարգիս Ճեպեճյանի, Կարապետ Օղլուգյանի, Մկրտիչ Շիրումյերյանի, Մկրտիչ Մանասյանի և Տիգրան Դևրիկյանի գլխավորած Յայկական աշխարհագորը (600, որից 60 հեծյալ) ամրացավ քաղաքում ու պատրաստվեց դիմադրության: Կարճ ժամանակ անց Թուրքիայի Յանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 20.000, 14 գնդացիր) տեղավորվեցին քաղաքի շրջակայքում:

I փուլ – 1919 թ-ի հուլիսի 2-ին բաշիբոզուկները անցան գրոհի, սակայն Յայկական աշխարհագորը նրանց հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – 1920 թ-ի մարտի 8-ին թշնամին փորձեց շրջապատել Զոռմուլին (Յանի մոտ) մոտեցող Յայկական հեծելազորին, սակայն վերջինիս հաջողվեց մարտերով հեռանալ:

III փուլ – 1920 թ-ի մարտի 8-ին թշնամին հարձակում սկսեց Շարի ուղղությամբ (Յանի մոտ), սակայն Միսակ Րեպեճյանի ղեկավարությամբ գործող գյուղի աշխարհագորը (60) մինչև հուլիսի 3-ը կասեցրեց թշնամու առաջխաղացումը:

IV փուլ – 1920 թ-ի մարտի 28-ին թշնամին անցավ գրոհի, սակայն այս հարձակումը հետ մղվեց:

V փուլ – 1920 թ-ի մարտի 29-ին Յայկական աշխարհագորը հետ մղեց ևս մեկ հարձակում:

VI փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 2-ից 3-ը թշնամին անցավ համընդհանուր գրոհի, որի արդյունքում Յայկական աշխարհագորը հարկադրված եղավ նահանջել և ամրանալ արդեն բուն քաղաքում:

VII փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 4-ից 5-ը քաղաքը ենթարկվեց ուժեղ հրետակոծության:

VIII փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 7-ին թշնամին հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ անցավ համընդհանուր հարձակման, սակայն երեք ժամ տևած մարտից հետո ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

IX փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 8-ին թշնամին հրետանու աջակցությամբ ձեռնարկեց հերթական լայնամասշտաբ հարձակումը, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

X փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 12-ին թշնամին ծանր կորուստների գնով գրավեց 40 որբերի կողմից պաշտպանվող Սուրբ Յակոբազ վանքը:

XI փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 16-ին թշնամին պահանջեց հայերից հանձնվել, որից հետո վերսկսեց քաղաքի հրետակոծումը:

XII փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 30-ի երեկոյան հրետանային հզոր հարվածից հետո Թուրքիայի Յանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները անցան վճռական գրոհի, սակայն մի քանի ժամ տևած մարտից հետո հետ մղվեցին ելման դիրքեր՝ կորցնելով 500 զինվոր: Այս մարտում վիրավորվեց Կայծակ Արամը, իսկ Տեր-Գրիգորը զոհվեց:

XIII փուլ – 1920 թ-ի մայիսի 15-ին թշնամին հրետանային կրակի աջակցությամբ ձեռնարկեց հերթական գրոհը և գրավեց հայկական դիրքերի առաջին գծում գտնվող Յաղյանների տները: Գրեթե միաժամանակ էլ Սիսի ֆրանսիական ներկայացուցիչը մատնեց դեպի Յանի գնդապետին փորձող Յայկական ջոկատին, որը Ղարդաքազարի կիրճում դարանն ընկավ և ծանր կորուստներ կրեց:

XIV փուլ – 1920 թ-ի մայիսի 20-ից 23-ը թշնամին ձեռնարկեց ևս մի քանի հարձակումներ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ, թեև քաղաքում արդեն սկսեց զգալի դառնալ պարենի պակասը:

XV փուլ – 1920 թ-ի հունիսի 9-ին դիրքապահների սովորական լեզվակռվից հետո Հայ դիրքապահը քարի հարվածով սպանեց թուրք դիրքապահին, որից հետո էլ օգնության հասած Հայ ռազմիկները, առանց Նախապետ պայմանավորվելու, հզոր հարձակումով գրավեցին Սուրբ Հակոբաց և Սուրբ Սարգիս վանքերը՝ տեղ դառնալով մեծ քանակությամբ զինամթերքի:

XVI փուլ – 1920 թ-ի հունիսի 11-ին թշնամու ուժերը վճռական հարձակման անցան ամերիկյան որբանոցի ուղղությամբ, սակայն մինչև երեկո տևած արյունահեղ մարտում Կայծակ Արամի ջոկատը (25) հսկայական կորուստներ պատճառեց թշնամուն և հետ շարտեց ելման դիրքեր:

XVII փուլ – 1920 թ-ի հուլիսի 3-ին թշնամին ի վերջո գրավեց Շարդ: Միսակ Ռեճայանը զոհվեց: Իսկ 20 ռազմիկներ, չիմանալով, որ Միսը արդեն թշնամու ձեռքին է, ուղղություն վերցրեցին դեպի Հայոց երբեմնի մայրաքաղաք և զոհվեցին Նրա մատույցներում: Նույն օրն էլ թշնամին հայերի դիրքերին մոտեցրեց Շարում գերված Գրիգոր Շենիկյանին, որը, հնազանդության կոչերի փոխարեն պայքարը շարունակելու կոչ արեց և գրեթե միանգամից էլ սպանվեց:

XVIII փուլ – 1920 թ-ի հուլիսի 6-ին Շարի պաշտպաններից կենդանի մնացած 35 մարտիկները, ճեղքելով թշնամու շարքերը, փորձեցին ապաստանել Հաճնում, սակայն բռնկված մարտի արդյունքում քաղաք հասան միայն 2 հոգի:

XIX փուլ – 1920 թ-ի հուլիսի 14-ի լուսաբացին թշնամին հրետանու հուժկու կրակի ուղեկցությամբ անցավ վճռական գրոհի, որի արդյունքում Հայկական աշխարհագրին միայն ուժերի ծայրահեղ լարումով և գրեթե ամենուր բռնկված ձեռնամարտի գնով հաջողվեց չորս ժամ տևած մարտում հետ շարտել թշնամուն: Նույն օրը կեսօրին էլ թշնամին հարձակման անցավ Կիլիկիո թաղամասի ուղղությամբ, սակայն վեց ժամ տևած մարտից հետո նույնիսկ սեփական զինվորներին գնդակահարող թուրքական սպաները չկարողացան կասեցնել յուրայինների Նահանջը: Այս մարտում աչքի ընկավ հատկապես Արամ Թերզյանը:

XX փուլ – 1920 թ-ի օգոստոսի 5-ին մինչ այդ թշնամու թիկունք անցած Կայծակ Արամի գլխավորած ջոկատը (200) թիկունքից, իսկ քաղաքի աշխարհագրը՝ ճակատից, աննկատ մոտեցան թշնամու դիրքերին և, անակնկալ հարձակումով ոչնչացնելով թշնամու մեկ դասակ, գրավեցին ծանր հրանոթներից մեկը, հասցրին այն քաղաք ու գերի վերցված թուրքական անձնակազմի օգնությամբ կրակ բացեցին թշնամու դիրքերի վրա: Թշնամու բանակը փախուստի դիմեց, իսկ հայերին հասան հսկայական քանակությամբ փամփուշտներ, 400 հրացաններ, ինչպես նաև 350 արկ: Հայերը կորցրին 20, իսկ թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

XXI փուլ – 1920 թ-ի սեպտեմբերի 20-ին Հռոմյան ուղղությամբ արտագրոհ իրականացրած Հայկական աշխարհագրը ծանր կորուստ պատճառեց թշնամուն՝ որոշ քանակությամբ պարենամթերք հասցնելով քաղաք: Նույն օրն էլ հայերը մտան Գյուլբեյիմ և Նայրադ (Հաճնի մոտ):

XXII փուլ – 1920 թ-ի հոկտեմբերի 11-ին խոշոր համալրում ստացած թշնամու բանակը (50.000) հարձակման անցավ, սակայն հետ մղվեց ելման դիրքեր:

XXIII փուլ – 1920 թ-ի հոկտեմբերի 15-ին թշնամին հրետանային հզոր կրակի աջակցությամբ անցավ հարձակման և համառ մարտերով մտավ քաղաք, որտեղ ամենուր սկսեցին ձեռնամարտեր ընթանալ:

XXIV փուլ – 1920 թ-ի հոկտեմբերի 16-ին ընկան դիմադրության վերջին օջախ հանդիսացող Էվիխանյանների տունը և կառավարչատունը, որտեղ էլ զոհվեց մինչև վերջ իր պարտքը կատարած քաղաքի ղեկավարությունը: Նույն օրն էլ տարբեր ուղղություններով քաղաքից հեռացած ողջ մնացած Հայ ռազմիկների ցրվեցին շրջակայքի լեռներում, իսկ քաղաքի բնակչության հիմնական մասը կոտորվեց: Ծանր վիրավորված Սարգիս Ճեպեճյանին, որբանոցի սաներին, ինչպես նաև գերված այլ հայերի թշնամին ողջակիզեց:

XXV փուլ – Արամ Թերզյանի և Կայծակ Արամի գլխավորած 365 մարտիկներ, հետ մղելով թշնամու հարձակումները, ի վերջո ամսի վերջին ապաստանեցին ֆրանսիական գրավման գոտում:

Հայերը կորցրին մոտ 380, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Քաղաքը վերջնականապես հայաթափվեց:

7154. 1919 հուլիսի 25 - Քեղբուկի ճ-մ: Ավետիս Զագրյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) հետ մղեց գիշերային հարձակման անցած Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշխեց զինամթերք (ընդհանուր՝ մոտ 3.000): Հայերից զոհվեց Ավետիսը, իսկ թշնամին կորցրեց մոտ 50 զինվոր:
7155. 1919 հուլիսի 25 - Աղան, Դերո, Շուռուբ, Փառակաևը և Գեայր (Սյունիք, Գողթն գավառ) Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց գյուղերի Հայկական աշխարհագրորդներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) ու հիմնականում կոտորեց տեղի բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7156. 1919 հուլիսի 26 - Քիւանը և Բեյուտը (Սյունիք, Գողթն գավառ) Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց տեղաբնակ թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հայերը կորցրին 20, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7157. 1919 հուլիսի 26 - օգոստոսի 6 - Տանակերտը (Սյունիք, Գողթն գավառ) Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց գյուղի Հայկական աշխարհագրորդից (մոտ 100) և կոտորեց տեղի բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 90, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7158. 1919 հուլիսի վերջ - օգոստոսի սկիզբ - Գողթն գավառը Թուրքիայի Հանրապետության բանակը դաժանորեն ասպատակեց:
7159. 1919 օգոստոսի 31 - Սարիղամիշի ճ-մ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և տեղաբնակ թաթարներին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:
7160. 1919 սեպտեմբերի սկիզբ - Կարսում Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) ճնշեց տեղաբնակ թաթարների (մոտ 1.000) ապստամբությունը: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7161. 1919 սեպտեմբերի 20 - Ագարակը, Ուժանիսը և Կաղնուտը (Կապանի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամի մոտ 700 զինվոր:
7162. 1919 սեպտեմբերի վերջ - Արցախի կենտրոնական և հարավային շրջանները Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց:
7163. 1919 սեպտեմբերի վերջ - Գորիսի ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) հետ շարունակեց Արաքս գետի հովտից առաջխաղացած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:
7164. 1919 հոկտեմբեր - Շեխ-Մուրադի ճ-մ: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և քրդերը (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Հայկական լեգեոնի մի ջոկատի (50): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
7165. 1919 նոյեմբերի 1-6 - Գորիսը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (7.200, որից 1.200 հեծյալ, 12 հրանոթ, 22 գնդացի) չգրավեց Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 2.000), որը հզոր հակահարձակումով հետ շարունակեց թշնամուն ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, թշնամին՝ 600 սպանված, 150 գերի, 22 գնդացի:
7166. 1919 նոյեմբերի 1-6 - Վերին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) չգրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
7167. 1919 նոյեմբերի 12-14 - Քիստ գյուղը (Կապանի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 800) չգրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
7168. 1919 նոյեմբերի 15 - Ողջին (Կապանի մոտ) Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) գրավեց Ադրբեջանի հորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամի մոտ 300 զինվոր:
7169. 1919 նոյեմբերի 25-27 - Ռամիս, Նասրվազ և Ալախի գյուղերը (Կապանի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.500) չգրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 300): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր:
7170. 1919 դեկտեմբերի 1 - Գեղվաձորը (Կապանի մոտ) Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.500) գրավեց Ադրբեջանի հորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամի մոտ 200 զինվոր:

7171. 1919 դեկտեմբերի 25 - 1920 փետրվարի կես – Մարաշի ինքնապաշտպանությունը

«Հպարտ եմ իմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալու համար: Նրանք կռվեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակում»

Մարշալ Ալենքի

«Հայկական լեգեոնը ապացուցեց, որ նա ընդունակ է արիաքար կանգնել ամենամահացու կրակի տակ անգամ»

Կապիտան Կուլոնդր

«Ֆրանսիացի բոլոր այն սպաները, որոնք հայերի հետ կռվել էին կողք-կողքի և առաջնորդվում էին զինվորական պատվի համապատասխան սկզբունքներով, միաբերան ակնարկում էին, որ Կիլիկիան հանձնելու հրամանը տրվել է ամենաբարձր մակարդակով, իրենք հրաման կատարող են ու չեն կարող բնարկել իրենց երկրի արտաքին քաղաքականությունը»

Տիգրան Դևրիկյան

Նահանգում գտնվող բաշիբոզուկները (5.000), ստանալով Թուրքիայի Հանրապետության բանակի օժանդակությունը և խրախուսվելով ֆրանսիական ղեկավարության սպասողական պահվածքից, պատրաստվեցին ակտիվ գործողությունների: Հարվածը նախատեսվեց հասցնել Մարաշին, որտեղ տեղակայված Ֆրանսիայի Հանրապետության կայազորի (200) մեծ մասը Հայկական լեգեոնի ռազմիկներն էին և այն միայն վերջին պահին ստացավ որոշակի համալրում:

I փուլ – 1919 թ-ի դեկտեմբերի 25-ին ապստամբած բաշիբոզուկները մասնակի ավերածությունների ենթարկեցին քաղաքը, բայց առժամանակ հանդարտվեցին: Չնայած այս ամենին ու հայերի բազմաթիվ նախազգուշացումներին, սակայն, ֆրանսիական հրամանատարությունը այդպես էլ ձեռնամուխ չեղավ լուրջ հակամիջոցներ ձեռնարկելուն:

II փուլ – 1919 թ-ի դեկտեմբերի վերջին բաշիբոզուկներ մանր հարձակումներ ձեռնարկեցին դեպի քաղաք շարժվող ֆրանսիական շարասյունների վրա, սակայն դա էլ չստիպեց ֆրանսիական ղեկավարությանը ձեռնարկել հակամիջոցներ:

III փուլ – 1920 թ-ի հունվարի 1-ին Մարաշի կայարանում բաշիբոզուկները ոչնչացրին ֆրանսիական փոստատար ջոկատը, իսկ հունվարի 11-ին ծանր կորուստներ պատճառեցին քաղաքին մոտեցող ֆրանսիական ևս մեկ ջոկատի:

IV փուլ – 1920 թ-ի հունվարի 21-ին բաշիբոզուկները հարձակվեցին ռազմական հոսպիտալի վրա և սպանեցին 1 ֆրանսիացի ու 2 հայ զինվորի, սակայն ֆրանսիական հրամանատարությունը հավատարիմ մնաց սպասողական գործելակերպին նույնիսկ այն բանից հետո, երբ թշնամին սկսեց գնդակոծել զինվորական հոսպիտալը: Այլ ելք չտեսնելով՝ Հայ ռազմիկները ձեռքի նռնակներով ոչնչացրին բաշիբոզուկների դիրքերը, սակայն իրավիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց ծանր, քանի որ քաղաքի տարբեր կետերում տեղակայված բրիտանական ջոկատները գտնվում էին իրարից զգալի հեռավորության վրա: Օգտվելով դրանից՝ թշնամին հարձակվեց հայ ազգաբնակչության վրա, որը, կրելով զգալի կորուստներ, ապաստանեց քաղաքի եկեղեցիներում, ընդ որում Սուրբ Գևորգ եկեղեցում ապաստանած ֆրանսիական ջոկատը ոչ միայն չընդունեց հայերին, այլև կրակ բացեց նրանց ուղղությամբ: Անակնկալ այս կրակի, ինչպես նաև թշնամու հարվածների արդյունքում հայերի այս խումբը ոչնչացավ: Քաղաքի ողջ մնացած հայերը ապաստանեցին 8 ամուր դիրքերում, իսկ թշնամու երաշխիքների հավատ ընծայած 3.000 հայեր հանձնվեցին և միանգամից էլ սպանվեցին:

V փուլ – 1920 թ-ի հունվարի լույս 24-ի գիշերը Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում ապաստանած հայերը փորձեցին տեղափոխվել Սուրբ Քառասուն, սակայն այս եկեղեցում տեղակայված ֆրանսիացիների բացած կրակից կորցրին 400 մարդ: Իր հերթին լուսաբացին բաշիբոզուկները գրավեցին Մարաշ-Բախչե ճանապարհը և խզեցին քաղաքի կապը Ադանայի հետ: Նույն օրն էլ թշնամին գրոհեց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որտեղ կուտակված 2.000 հայերին պաշտպանում էին ընդամենը Բաղդասար Օղաբաշյանի գլխավորած Հայկական լեգեոնի 20 ռազմիկները: Այլ ելք չունենալով՝ Հայ ռազմիկները և ժողովուրդը կռվեցին մինչև վերջ ու ողջ կազմով զոհվեցին, այդպես էլ որևէ օգնություն չստանալով ֆրանսիական ուժերի կողմից, որոնց հրամանատարությանը հայերի աղետալի վիճակի մասին տեղեկացրած 2 հայ լեգեոնականների ընդամենը առաջարկել էր հետ վերադառնալ և հաշտվել թուրքերի հետ:

VI փուլ – 1920 թ-ի հունվարի 25-ին թշնամին գրոհի անցավ Սուրբ Քառասունում դիմադրող ֆրանսիական վաշտի և հարակից պանդոկում տեղակայված հայ ռազմիկների ուղղությամբ, սակայն ֆրանսիական հրամանատարի պահանջով պանդոկում դիմադրող

հայեր գինաթափվեցին և թշնամին հեշտությամբ գրավեց պանդոկը: Նույն այդ հրամանատարը, որը կարճ ժամանակ անց հրաժարվեց վերադարձնել և նույնիսկ վաճառել հայերին նրանցից վերցրած գեները, ընկավ թուրքական գնդակից: Թշնամուն համեմատաբար հաջողությամբ դիմադրեցին Ֆրանցիսկյան վանքում ամրացած 200 ֆրանսիացիները և 3.700 հայերը, ինչպես նաև Սարգիս Ղատաղյանի գլխավորությամբ Սուրբ Սարգս եկեղեցում ամրացած 3-րդ ու ֆրանսիացի ռազմիկները: Նույն օրն էլ զոհվեց մուսալեռցի Պետրոս Տմլաբյանը, իսկ ուժասպառ թշնամին առժամանակ դադարեցրեց գրոհները: Մարտերը ընդունեցին դիրքային բնույթ:

VII փուլ – 1920 թ-ի հունվարի 30-ին Սարգիս Զառուչի և Արամ Սամվելյանի գլխավորած զեյթունցիների ջոկատը (9) անակնկալ հարձակվեց թուրքական թաղամասի վրա ու մի քանի ժամ տևած մարտերի արդյունքում կարողացավ ողջ մնացած հայերին հասցնել Ֆրանցիսկյան վանք, որից հետո, ստանալով ռազմական բնույթի մի նամակ, հաջողությամբ հեռանալ:

VIII փուլ – 1920 թ-ի փետրվարի 2-ին թշնամին անցավ համընդհանուր հարձակման, բայց ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

IX փուլ – 1920 թ-ի փետրվարի 7-ից 8-ը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի մի ջոկատ (մոտ 3.000) մոտեցավ քաղաքին և հուժկու հրետակոծման ենթարկեց թշնամու դիրքերը: Խուճապի մատնված թշնամին հեռացավ քաղաքից:

X փուլ – 1920 թ-ի փետրվարի 11-ի գիշերը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակը սկսեց աննկատ նահանջել՝ այդ մասին տեղյակ չպահելով ոչ միայն քաղաքի հայերին, այլ նույնիսկ Հայկական լեգեոնի ռազմիկներին: Իր հերթին, երբ բավականին ուշ այդ մասին իմացած հայ գաղթականների քարավանը սկսեց շարժվել նահանջողների հետքերով, այն Ֆրանսիայի Հանրապետության հեռացող բանակի կողմից ենթարկվեց գնդակոծության: Եվ միայն գերմանական զբաղեցման փախուստի դիմած ու ֆրանսիացիների շարքերում մարտնչող գնդապետ Սիմեոնովին հաջողվեց համոզել նահանջողներին, որ հայ գաղթականությունը գոնե մեկ կիլոմետր հեռավորությամբ շարժվի հեռացողների հետքերով: Արդյունքում հայերը կորցրին 3.000 մարդ, իսկ Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակը՝ 1.400 զինվոր:

XI փուլ – 1920 թ-ի փետրվարի 12-ին քաղաքում մնացած հայերի վերջին խումբը (8.000 մարդ) փորձեց հետևել հեռացողներին, սակայն բաշխեցվեց շրջապատեցին նրան և գլխովին ոչնչացրին:

Հայերը կորցրին մոտ 50 սպանված և 100 վիրավոր զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Մարաշը վերջնականապես հայաթափվեց:

7172. 1920 հունվարի 19 – «Շուռնուխի II օպերացիա»: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) տեղի թաթարներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց 30 թաթարական գյուղ: Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամի մոտ 300 զինվոր:

7173. 1920 հունվարի 26 – Կոչուխ ճ-մ (Չեյթունի մոտ): Արամ Զոլազյանի գլխավորած Հայկական ջոկատը (մոտ 30) անակնկալ հարձակումով հաղթեց գյուղ մտած ու 69 բնակիչ սպանած Թուրքիայի Հանրապետության բանակին (մոտ 40)՝ ապահովելով ողջ մնացածների նահանջը դեպի Չեյթուն: Թշնամին կորցրեց մոտ 20 զինվոր:

7174. 1920 փետրվարի 7 - հոկտեմբերի 23 – Եդեսիայի ինքնապաշտպանությունը

Ի պատասխան ծայր առած բռնությունների՝ քաղաքի բնակչությունը Միրզա Զեթեյանի, Միհրան Թուրիկյանի, Գրիգոր Գարգաշյանի, Միսակ Մելեյանի և Դանիել Յուզուֆյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության: Ստեղծվեց Հայկական աշխարհազոր (500), որը սկսեց հերթապահել քաղաքի մատույցներում: Շուտով Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշխեցվեցին (ընդհանուր՝ մոտ 10.000) մոտեցան քաղաքին, որտեղ տեղակայված էր նաև Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի մի ջոկատ (500):

I փուլ – Փետրվարի 9-ին բաշխեցվեցին (մոտ 4.000) ուժեղ հրետակոծությունից հետո անցան գրոհի, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Կնքվեց զինադադար:

II փուլ - Փետրվարի 12-ին Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները հարձակվեցին Ֆրանսիայի Հանրապետության կայազորի վրա, սակայն որևէ հաջողության չհասան: Չորս օր անց բաշիբոզուկները գերեցին ալժիրցի զինվորների տասնյակը, որը սաստիկ ցրտերի պատճառով չէր կարողացել աշխատեցնել գնդացիները:

III փուլ - Փետրվարի 28-ին թշնամին հրետակոծեց հայկական դիրքերը, սակայն չուտով կրկին կնքվեց զինադադար:

IV փուլ - Մարտի 5-ին թշնամին հարձակվեց Ֆրանսիայի Հանրապետության կայազորի վրա, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, շարունակեց հրետակոծությունը:

V փուլ - Մարտի 10-ին Հայկական աշխարհագործ անակնկալ հարվածով գրավեց թուրքաբնակ Լեքլերը և պարենամթերք հասցրեց քաղաք: Հաջորդ օրը տներից մեկում հայերը հայտնաբերեցին հարյուրավոր պարկ ցորեն, որը մեծապես մեղմեց սննդի պակասը:

VI փուլ - Ապրիլի 6-ին Ֆրանսիայի Հանրապետության կայազորը, որը, ըստ իրեն ստացել էր բավարար երաշխիքներ, չնայած հայերի հորդորներին այդ կերպ չվարվել, սկսեց լքել զբաղեցրած դիրքերը:

VII փուլ - Ապրիլի 10-ին թշնամին անակնկալ հարձակվեց քաղաքից հեռացած Ֆրանսիայի Հանրապետության կայազորի վրա և գլխովին ոչնչացրեց մինչև վերջ դիմադրություն ցույց տված Ֆրանսիայի Հանրապետության ռազմիկներին:

VIII փուլ - Ապրիլի 15-ին Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի մի ջոկատ մոտեցավ Եդեսիայի մատույցներին, սակայն անմիջապես էլ նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Զաղաքի հայ բնակչությունը առժամանակ փրկվեց, սակայն 1923 թվականի մայիսին, չհանդուրժելով վերսկսվող բռնությունները, կազմակերպված ձևով հեռացավ հայրենի քաղաքից ու ցրվեց աշխարհով մեկ:

7175. 1920 փետրվարի կես - Ֆտճագը Օսմանյան սուլթանության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 30.000) մեկ ժամ տևած մարտում գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագործից (160), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7176. 1920 մարտի սկիզբ - Լաշինը Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 4.000) գրավեց Ադրբեջանի Խորիրոդային Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամի մոտ 400 զինվոր:
7177. 1920 մարտի 11 - Չեթունի հիքնապաշտպանությունը: Արամ Չոլագյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 300) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7178. 1920 մարտի 20 - Գզլաղը (Ֆտճագի մոտ) Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեցին գյուղի Հայկական աշխարհագործից (70), որը բնակչության հետ նահանջեց հարակից լեռները: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7179. 1920 մարտի 22 - Ջրաբերդը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց Հայկական բանակից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7180. 1920 մարտի 22-23 - Գորիսը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000, մոտ 20 գնդացի) չգրավեց Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:
7181. 1920 մարտի 22-26 - Կապանը, չնայած սկզբնական հաջողությանը, Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) այնուհանդերձ չգրավեց Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 1.000), որը հզոր հակահարձակումով հետ մղեց թշնամուն ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:
7182. 1920 մարտի 22-23 - Վարարակներ և Խոջալուն (Շուշիի մոտ) գնդապետ Մեսյանի և Ալեքսանի գլխավորած Հայկական բանակը (400) անակնկալ հարձակումով գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Թշնամին կորցրեց մոտ 50 սպանված և 1.500 գերի:

7183. 1920 մարտի 23 – Ասկերանը Դալի Ղազարի գլխավորած Հայկական բանակը (350) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7184. 1920 մարտի 23 – Շուշիի հիսթապատականությունը: Քաղաքը խուզարկող թաթարները (մոտ 4.000), հաղթահարելով Հայկական աշխարհագրի (մոտ 500) ցրված դիմադրությունը, գրավեցին քաղաքը ու կոտորեցին հայ բնակչությանը: Հայերը կորցրին 8.000 հոգի, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7185. 1920 մարտի 28 - ապրիլի 3 – Ասկերանը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000, մոտ 20 գնդացի) գրավեց Դալի Ղազարի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 400, 3 գնդացի): Հայերը կորցրին մոտ 200 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև մինչև վերջ դիրքերում մնացած Դալի Ղազարը, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7186. 1920 մարտի վերջ – Գանձակի, Գյուլիստանի և Նուխու գավառի հայկական գյուղերը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց՝ ոչնչացնելով և բռնազաղթեցնելով տեղի հայ բնակչությանը:

7187. 1920 ապրիլի 1 - 1923 հունվար – Անթապի հիսթապատականություն

Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 10.000) մոտեցան քաղաքին, որտեղ տեղակայված էր նաև Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի մի ջոկատ (200): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ատուր Լևոնյանի և Ավետիս Գալեմբեարյանի գլխավորած քաղաքի աշխարհագրը (750) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց և պատրաստվեց դիմադրության:

I փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 1-ին բաշիբոզուկները սպանեցին մի քանի հայերի, որից հետո հայերը ձեռնամուխ եղան դիրքեր կառուցելու: Չնայած դրան՝ մինչև երեկո սպանվեցին ևս մի քանի հայեր:

II փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 2-ին թշնամին հարձակման անցավ կաթուղի եկեղեցու ուղղությամբ, որը պաշտպանում էր Ֆրանսիայի Հանրապետության ընդամենը 1 զինվոր: Հայերը մեծ դժվարությամբ օգնության հասան այս քաջին և միայն դրանից հետո եկեղեցու պաշտպանությունը ստանձնեց Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի փոքրիկ մի ջոկատ:

III փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 3-ից 4-ը թշնամին մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 7-ին Հայկական աշխարհագրին հաջողվեց հետ մղել թշնամու ևս մեկ գրոհ:

V փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 12-ին Հայկական աշխարհագրը գրավեց և ավերեց թշնամու կրակակետի վերածված մզկիթն ու միևարեթը, իսկ շրջակա տները հրդեհեց:

VI փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 16-ից 17-ը քաղաքին մոտեցան Ֆրանսիայի Հանրապետության զգալի ուժեր և սկսեցին հրետակոծել թշնամու դիրքերը: Նույն օրերին էլ Հայկական աշխարհագրը գրավեց թուրքական դիրքերից մեկը և ձեռք բերեց որոշակի բանակությամբ պարենամթերք:

VII փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 20-ին Հայկական աշխարհագրը գրավեց Գոգանյ թուրքաբնակ թաղամասը, իսկ հաջորդ օրը ճնշեց քաղաքում գտնվող թշնամու դիմադրության վերջին օջախները:

VIII փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 25-ի Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի 2 տանկեր մտան քաղաք և սկսեցին պտտվել թուրքական թաղամասներում: Բաշիբոզուկները, չպատկերացնելով, թե ինչ են դրանք, բահերով և բրիչներով հարձակվեցին մեքենաների վրա, սակայն կորցրեցին 100 մարդ:

IX փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 27-ին թշնամին հրետակոծեց հայկական դիրքերը, իսկ հաջորդ օրը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի ուժերը սկսեցին լքել քաղաքը:

X փուլ – 1920 թ-ի ապրիլի 29-ին թշնամու հրետանին կրկին գործի անցավ, սակայն Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հրետանին լռեցրեց վերջինիս:

XI փուլ – 1920 թ-ի մայիսի 1-ից 3-ը թշնամին անցավ հարձակման, սակայն Հայկական աշխարհագրը Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հրետանու կրակի աջակցությամբ հետ շարտեցին թշնամուն:

XII փուլ – 1920 թ-ի մայիսի 5-ից 10-ը թշնամին վերսկսեց հրետակոծումը:

XIII փուլ - 1920 թ-ի մայիսի 13-ից 14-ը ընթացան դիրքային մարտեր, որոնց ընթացքում հայերին հաջողվեց խափանել իրենց դիրքերի տակ գաղտնուղիներ փորելու միջոցով դրանք պայթեցնելու թշնամու փորձերը:

XIV փուլ - 1920 թ-ի մայիսի 15-ին թշնամին շարունակեց հրետակոծումը, իսկ քաղաքի պաշտպանների մոտ պարենի պակասը սկսեց սուր չափեր ընդունել:

XV փուլ - 1920 թ-ի մայիսի 17-ից 22-ը ընթացան դիրքային մարտեր:

XVI փուլ - 1920 թ-ի մայիսի 23-ի երեկոյան Յայկական աշխարհագրորդ հետ մղեց թշնամու գրոհներից ևս մեկը, իսկ հաջորդ օրը մարտերով քաղաք մտավ Ֆրանսիայի Յանրապետության բանակի խոշոր մի ջոկատ՝ հրետանային կրակով լուրջ կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Միաժամանակ, սակայն, Ֆրանսիայի Յանրապետության զորամասերը սկսեցին լքել քաղաքը՝ դրդելով նույնը անել նաև հայերին: 1920 թ-ի հունիսի 7-ին ֆրանսիացիները վերջնականապես հեռացան քաղաքից, իսկ հայերը զբաղեցրեցին նրանց դիրքերը: Մարտերի սկզբից հայերը կորցրին 23 սպանված և 23 վիրավոր:

XVII փուլ - 1920 թ-ի հունիսի 29-ից օգոստոսի 11-ը տեղի ունեցած մանր մարտերի արդյունքում թշնամին կորցրեց 150 սպանված և 40 գերի:

XVIII փուլ - 1920 թ-ի սեպտեմբերի 7-ից նոյեմբերի 20-ը դիրքային մարտերը վերսկսվեցին: Այս ընթացքում տիրափոշակ կոմիսար Անրի Գուրոյի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցավ Ֆրանսիայի Յանրապետության բանակի հերթական մի ջոկատ, սակայն անմիջապես էլ նահանջեց:

XIX փուլ - 1920 թ-ի դեկտեմբերի 26-ին Յայկական դիրքերը ենթարկվեցին ուժեղ հրետակոծության:

XX փուլ - 1921 թ-ի հունվարի 17-ից 18-ը թշնամին հարձակվեց հայ ուղեկիցների օգնությամբ պարեն տեղափոխող Ֆրանսիայի Յանրապետության բանակի քարավանի վրա և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

XXI փուլ - 1921 թ-ի փետրվարի 8-ին Ֆրանսիայի Յանրապետության բանակի հրետանին հրետանային մենամարտում ոչնչացրեց Թուրքիայի Յանրապետության բանակի ողջ հրետանին, որից հետո թշնամու բանակի հրամանատարությունը դիմեց փախուստի, իսկ բաշխբոզուկները դադարեցրեցին մարտական գործողությունները: Նախորդ տարվա մայիսի 23-ից սկսած հայերը կորցրեցին 81 զինվոր:

XXII փուլ - 1921 թ-ի մարտի 20-ին Ֆրանսիայի Յանրապետության բանակային ուժերը, հայերին թողնելով մեծ բանակի զինամթերք, վերջնականապես լքեցին քաղաքը, իսկ նույն տարվա նոյեմբերի 6-ին էլ պաշտոնապես հայտարարեցին, որ մինչև հաջորդ տարվա հունվարի 1-ը թողնելու են նաև Այնթապը: Արդյունքում արդեն նոյեմբերին ավելի քան 25.000 հայեր հեռացան քաղաքից և ապաստանեցին Ասորիքում:

XXIII փուլ - 1921 թ-ի դեկտեմբերի 19-ին Ֆրանսիայի Յանրապետության վերջին ստորաբաժանումները լքեցին Այնթապը, երկու օրից թողեցին Ադանան, իսկ դեկտեմբերի 31-ին էլ հեռացան Դյորթ-Յուից:

XXIV փուլ - 1922 թ-ի մարտից քաղաքում մնացած վերջին 3.500 հայի նկատմամբ սկսվեցին բռնություններ և քեմալական կառավարությունը հայերին հասկացրեց, որ նրանց հետագա ներկայությունը քաղաքում անցանկալի է: 1923 թ-ի հունվարին քաղաքը լքեց հեռացող հայերի վերջին քարավանը և հինավուրց հայկական բնակավայրը վերջնականապես հայաթափվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

7188. 1920 ապրիլի 1 - նոյեմբերի կես - Դյորթ-Յուի ինքնապաշտպանությունը

Գյուղի հայերը, զգալով իրենց վրա կախված վտանգը, ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Յայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50): Շուտով Թուրքիայի Յանրապետության բանակը և բաշխբոզուկները (մոտ 300) պատրաստվեց հարձակման:

I փուլ - Ապրիլից մինչև օգոստոս թշնամին մի շարք մանր հարձակումներ գործեց, որին միշտ էլ արժանի հակահարված ստացավ:

II փուլ - Օգոստոսի վերջին Յայկական աշխարհագրորդ գրավեց գյուղի համար մշտական սպառնալիք հանդիսացող թուրքաբնակ Օճազը (Դյորթ-Յուի մոտ):

III փուլ - Նոյեմբերի սկզբին Ֆրանսիայի Հանրապետության կառավարությունը վերջնականապես հաստատեց իր մտադրությունը՝ թողնելու Կիլիկիան: Այս պայմաններում, ցանկանալով խուսափել քեմալական կառավարության բռնություններին զոհ գնալուց, գյուղի բնակչությունը նույն տարվա դեկտեմբերի 31-ին լքեց գյուղը և ապաստանեց Ասորիքում:

Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7189. 1920 ապրիլի 1 - ապրիլի վերջ - Հառնիի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 500) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50), որը ի վերջո բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
7190. 1920 ապրիլի 1 - ապրիլի վերջ - Բաղեի ինքնապաշտպանությունը (Դաշտային Կիլիկիա): Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 600) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 40), որը ի վերջո բնակչության հետ նահանջեց: Հայերը կորցրին մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
7191. 1920 ապրիլի 1 - հունիս - Սիսի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 5.000) չգրավեցին քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7192. 1920 ապրիլի 1 - հունիս - Տարսուի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 2.000) չգրավեցին քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7193. 1920 ապրիլի 1 - հունիս - Մեսիսի ինքնապաշտպանությունը (= Սուլեի ինքնապաշտպանությունը): Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 2.000) չգրավեցին քաղաքը Կովկասում մարտնչած 2 հայ սպաների գլխավորած Հայկական աշխարհագրից (200): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7194. 1920 ապրիլի 1 - հունիս - Հասան-Բեյլու ինքնապաշտպանությունը (Դաշտային Կիլիկիա): Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7195. 1920 ապրիլի 1 - օգոստոս - Տումանի ինքնապաշտպանությունը: (Ադանայի մոտ): Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) չգրավեցին գյուղը շրջակա լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագրից (80): Հայերը կորցրին մոտ 8, թշնամին՝ մոտ 60 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7196. 1920 ապրիլի 1 - օգոստոս - Օսմանիեի ինքնապաշտպանությունը (Դաշտային Կիլիկիա): Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 3.000) չգրավեցին գյուղը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:
7197. 1920 ապրիլի սկիզբ - Որոսի ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Ադրբեջանի Հանրապետության առաջխաղացած բանակին (մոտ 7.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:
7198. 1920 ապրիլի 7-10 - Օրթագյուղը: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (300) համառ մարտերով գրավեցին Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100) և կոտորեցին բնակչությանը: Հայերը կորցրին մոտ 90, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր:

7199. 1920 ապրիլի 7 – Ասկերանը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000, մոտ 20 գնդացի) գրավեց գնդապետ Մեսյանի գլխավորած Հայկական բանակից (400): Հայերը կորցրին մոտ 150 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7200. 1920 ապրիլի 12 – Քեշիքեկոնքը և Սոխապեկոնքը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000, մոտ 20 գնդացի) չգրավեց Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 600): Հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7201. 1920 ապրիլի 13-15 – Բերդաձորը Հովակ Ստեփանյանի և Սասունցի Մանուկի գլխավորած Հայկական բանակը (450) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (մոտ 400): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
7202. 1920 մայիսի 5 – Աղստևը, Փոյիկն և Ղազախը Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց մուսավաթականների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7203. 1920 մայիսի 5-14 – Գյումրին Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց ապստամբած բուլշևիկներից (մոտ 100): Ապստամբները կորցրին 1 սպանված, 6 վիրավոր:
7204. 1920 մայիսի 7-9 – Եվլախը, Բարդան և Ակնը (= Աղդամ) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց մուսավաթականների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7205. 1920 մայիսի 10 – Կարսի ամրոցը Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 500) գրավեց ապստամբած բուլշևիկներից (մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 30, պարտվողները՝ մոտ 5 զինվոր:
7206. 1920 մայիսի 11 – Էրզինայի ճ-մ. Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 50) հասավ Կարսից փախչող բուլշևիկներին (մոտ 30) և հաղթեց: Հաղթողները կորցրին մոտ 3 զինվոր, պարտվողները՝ 10 սպանված, 7 գերի:
7207. 1920 մայիսի 19 – Իջևանը (Ուտիք, Աղվե գավառի արևմուտք) Ղազախից (Ուտիք, Աղվե գավառի արևմուտք) հարձակված բուլշևիկները (մոտ 500, այդ թվում հայեր, թաթարներ և մալականներ) չգրավեցին Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, պարտվողները՝ մոտ 50 զինվոր:
7208. 1920 մայիսի 21 – Մամեստիայի ճ-մ. Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և քրդերը (2.000) ընդհարվեցին Հայկական լեգեոնի մի ջոկատի (մոտ 50) հետ, որը մարտերով նահանջելով, ապաստանեց քաղաքում: Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7209. 1920 մայիսի 26-31 – Գանձակում ճնշվեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության իշխանությունների դեմ ուղղված թաթարների ապստամբությունը:
7210. 1920 հունիսի 5 – Կոռնիձորի շրջակայքը (Սյունիք, Բաղք գավառի արևելք) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց, որից հետո առանց մարտերի մտավ Սոսիան:
7211. 1920 հունիսի սկիզբ – Թարթառ գետի ճ-մ. Գանձակից նահանջած թաթարները (մոտ 1.200) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7212. 1920 հունիսի 3-5 – Շուշին Գանձակից նահանջած թաթարները (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 50): Հաղթողները կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր:
7213. 1920 հունիսի 5 – Պարտավում ճնշվեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության իշխանությունների դեմ ուղղված թաթարների ապստամբությունը:
7214. 1920 հունիսի 8 – Խոտանը (Սյունիք, Բաղք գավառի արևելք, Կապանից մոտ 12 կմ հյուսիս) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:
7215. 1920 հունիսի 12 – Աղդամը Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց թաթարներից (մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր, 5 հրանոթ, 5 գնդացի:

7216. 1920 հունիսի 13-15 – Շուշի Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց թաթարներից (մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր, 8 հրանոթ, 26 գնդացիր:

Հայ-Թուրքական II պատերազմ (1920)

7217. 1920 հունիսի 18 – Օլթիի ճ-մ: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

7218. 1920 հունիսի 18 – Արագածոտն գավառի հարավ-արևելքը Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց տեղաբնակ ապստամբած թաթարներից (4.000) և Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (800): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

7219. 1920 հունիսի վերջ - հուլիսի 10 – Գորիսի ճ-մ

Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մոտ 3.000 հեծյալ, 100 գնդացիր), նպատակ ունենալով Դրոյի, Գարեգին Նժդեհի և այլոց գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 3.000, 30 գնդացիր) գրավել Չանգեզուրը, անցավ ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Հունիսի վերջին թշնամու հեծյալ հետախուզական ջոկատը ժամանեց Տեղ գյուղ, որտեղ Դրոյի գլխավորած պատվիրակության հետ անհաջող ելք ունեցած բանակցություններից հետո հետ վերադարձավ:

II փուլ – Հուլիսի 4-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության հեծելազորը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Տեղը, Կոռնիձորը և Բարաշենը Հայկական բանակից:

III փուլ – Հուլիսի 5-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության հեծելազորը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Գորիսը Հայկական բանակից, ընդ որում դիմադրեցին միայն զինապահեստի պահակազորը հանդիսացող 3 զինվորները, որոնք հրաժարվեցին լքել դիրքերը և սպանվեցին:

IV փուլ – Հուլիսի 10-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը Հայկական բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սիսիանը:

Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 5 զինվոր: Հայկական բանակի մի մասը Դրոյի ղեկավարությամբ նահանջեց դեպի Վեդի, իսկ մյուս մասը Նժդեհի ղեկավարությամբ հետ քաշվեց դեպի Կապան: Միաժամանակ Գորիսում և շրջակայքում տեղակայված թշնամու բանակը սկսեց համալրումներ ստանալ:

7220. 1920 հուլիսի սկիզբ - հուլիսի վերջ – Նախիջևանի ճ-մ

Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (9.000, 100 գնդացիր), նպատակ ունենալով Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 5.000, 30 գնդացիր, 1 զրահագնացք) գրավել Նախիջևանը, անցավ ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Հուլիսի 1-ին Թուրքիայի Հանրապետության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Նախիջևանի շրջան:

II փուլ – Հուլիսի 2-ին Թուրքիայի Հանրապետության հեծելազորը (300) գրավեց Շահթախտի կայարանը:

III փուլ – Հուլիսի 8-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության հեծելազորը (մոտ 500) (ընդհանուր՝ մոտ 100) անակնկալ հարձակումով և առանց լուրջ մարտերի Հայկական բանակից գրավեց Խոտանանը, Խյաթաղն ու Առաջաձորը (Կապանի մոտ), սակայն, այն բանից հետո, երբ Կապանի բնակչությունը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ չընդունեց ներկայացված վերջնագիրը, նահանջեց:

IV փուլ – Հուլիսի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության բանակը անցավ հակահարձակման և մոտեցավ Նախիջևանի մատույցներին, սակայն ի վերջո դադարեցրեց առաջխաղացումը:

V փուլ – Հունիսի 27-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության հեծելազորը հարձակման անցավ Մեղրու ուղղությամբ, սակայն հետ մղվեց:

VI փուլ – Հունիսի 28-ին Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության հեծելազորը մտավ Նախիջևան և նահանգը հայտարարեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր:

7221. 1920 հունիսի 10 - օգոստոսի վերջ – Ադանայի ինքնապաշտպանությունը

Քաղաքի Հայկական աշխարհազորը (500) ապրիլի սկզբից սկսած աչալուրջ հսկողություն սահմանեց քաղաքի թուրք բնակչության նկատմամբ, որը սպառնալից դիրք էր գրավել հայության նկատմամբ: Հունիսին ինքնապաշտպանության դեկլարությունը ստանձնեց Հայկական լեգեոնի հրամանատարներից մեկը՝ Ժամ Իշմանյանը, որը քաղաքի պաշտպանների թիվը ավելացրեց ևս 250 ռազմիկով:

I փուլ – Հունիսի 10-ի լուսաբացին քաղաքից հեռացող բաշիբոզուկները ընդհարվեցին հայերի հետ և ծանր կորուստներով նահանջեցին:

II փուլ – Հունիսի 10-ի երեկոյան թշնամին անցավ համընդհանուր գրոհի, որը, սակայն, հետ մղվեց:

III փուլ – Հունիսի 13-ից մինչև օգոստոսի վերջ ընթացան դիրքային մարտեր:

Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի հեռանալուց հետո, սակայն, հայերը լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին:

7222. 1920 հունիսի 31 – Քաղաքային և Անգեղակոթը Դրոյի գլխավորած Հայկական բանակը (800, որից 400 հեծյալ, 8 հրանոթ) անակնկալ հարվածով գրավեց դեպի Նախիջևան ուղղվող Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամի մոտ 50 զինվոր: Հայերին բաժին հասավ բանակի կողմից Նախիջևան տարվող 200 կգ ոսկի:

7223. 1920 օգոստոսի 1 – Արսլանբեկի ճ-մ (Նիկոմեդիայի մոտ): Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (3.000) ռազմիկները, օգտվելով այն բանից, որ հայերը սպասում էին առաջխաղացող Հունական թագավորության բանակին, ծալովելով որպես հույն զինվորականներ, հարձակվեց Հայկական դիրքերի վրա և համառ ձեռնամարտում գրավեց այն Հայկական աշխարհազորից (մոտ 30): Հայերը կորցրին մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

7224. 1920 օգոստոսի 1-2 – Սիսիանը և Սիսիանի շրջանը Դրոյի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 200): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամի մոտ 50 զինվոր:

7225. 1920 օգոստոսի 3 – Գորիսը և Գորիսի շրջանը Դրոյի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 500) անակնկալ հարվածով գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամի մոտ 50 զինվոր:

7226. 1920 օգոստոսի 7 – Գորիսը և Գորիսի շրջանը Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) գրավեց Դրոյի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 500), որը նահանջեց նաև Սիսիանից ու կենտրոնացավ Վեդիում: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամի մոտ 100 զինվոր:

7227. 1920 օգոստոսի կես – Արսլանբեկի հարակից թուրքական գյուղերը Միհրդատ Անտոնյանի, Մելքոնի և Օնիկ Հաբեթյանի գլխավորած Հայկական աշխարհազորը (մոտ 20) ասպատակեց, սակայն իրենց առաջնորդների զոհվելուց հետո հեռացավ երկրից:

7228. 1920 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի 6 – Կապանի ճ-մ

Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 1.000 հեծյալ, 70 գնդացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40), նպատակ ունենալով Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության բանակից (1.200, որից մոտ 200 հեծյալ, 13 հրանոթ, 18 գնդացի) գրավել Կապանը և Կապանի շրջանը, անցան ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Օգոստոսի 31-ից սեպտեմբերի 1-ը Ձեկվայի մոտ դիրքավորված Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու հարձակումը և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, բայց ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել:

II փուլ – Սեպտեմբերի 2-ից 3-ը Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակը համառ մարտերից հետո գրավեց Դավիթ բեկը, Արծվանիկը, Չափնին, Սևբարը, Ընկենացը և Բարաթաթունը: Նույն օրերին էլ գրեթե առանց մարտերի ընկան Վերին և Ներքին Խոտանանները, Ինչպես նաև Չորաստան, Շրվենանց, Առաքածոր, Նորաշենիկ և մի քանի այլ գյուղեր:

III փուլ – Սեպտեմբերի 5-ին համառ մարտերից հետո թշնամին գրավեց Կապանի մատույցները, իսկ մյուս օրը մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 300, թշնամու կողմում հանդես եկող հայերը՝ մոտ 5 զինվոր: Հայկական բանակը Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ ամրացավ Կապանի հարակից լեռներում:

7229. 1920 սեպտեմբերի սկիզբ – Քեռբյուկի ճ-մ: Հայկական աշխարհագրորդ (100) հինգ ժամ տևած մարտում հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշիբոզուկներին (ընդհանուր՝ 1.500): Հայերը կորցին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

7230. 1920 սեպտեմբերի 6-26 – Մեղրու ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 800, 5 գնդացիր) փոփոխական հաջողությամբ ընթացած մարտերից հետո հետ մղեց արևելքից, հյուսիս-արևելքից և արևմուտքից հարձակվող Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 70): Հայերը կորցրին մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 1.000, թշնամու կողմում հանդես եկող հայերը՝ մոտ 10 զինվոր:

7231. 1920 սեպտեմբերի կես – Քեռբյուկի ճ-մ: Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 90) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշիբոզուկներին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու ապաստանեց լեռներում: Հայերը կորցին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:

7232. 1920 սեպտեմբերի 28 – Օլթին, Վերիշենը և Սողոմյուկ լեռը Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (50.000, 200 գնդացիր) գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

7233. 1920 սեպտեմբերի 29 – Սափոյամիշը և Կաղզվանը Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

7234. 1920 հոկտեմբերի 1 – Չորր լճի շրջակայքը Վրաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) առանց մարտերի գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 100):

7235. 1920 հոկտեմբերի 1-6 – Մեղրու ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000, 5 գնդացիր) հաղթեց Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության հարձակման անցած բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

7236. 1920 հոկտեմբերի սկիզբ – Արդահանը Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

7237. 1920 հոկտեմբերի 6-13 – Կապանի գրավումը

Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը պատրաստվեց բնակչության աջակցությամբ գիշերային անակնկալ հարձակումով Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 500, 20 գնդացիր) գրավել Կապանը և Կապանի շրջանը, սակայն կազմակերպչական պատճառներով մարտին, ըստ էության, կարողացավ մասնակցել միայն մի փոքր ջոկատ (61):

I փուլ – Հոկտեմբերի 6-ին Հայկական բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Ճակատեն (Կապանի մոտ) և գերեց տեղի կոմունիստներին:

II փուլ – Հոկտեմբերի 9-ի գիշերը Հայկական բանակը անակնկալ հարձակում գործեց Գյուղկում գյուղի (Կապանի մոտ) վրա և գերեց թշնամու խոշոր մի ջոկատի: Նույնը կատարվեց նաև Վախագանում (Կապանի մոտ), որտեղ թշնամին հանձնվեց միայն թույլ դիմադրությունից հետո՝ կորցնելով մոտ 3 զինվոր:

III փուլ – Հոկտեմբերի 10-ի լուսաբացին Հայկական բանակը, դիմամիտ պարունակող տակառներ գլորելով սարերից և խուճապի մատնելով թշնամուն, անակնկալ հարձակումով գրավեց Կապանը:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 10-ի օրվա վերջում Կավարտ գյուղի մոտ Հայկական բանակը (մոտ 200), հմուտ թևանցով շրջապատելով հակառակորդին, պարտության մատնեց Կապանից՝ նահանջող Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զերի: Գերի ընկած հայերից շատերը գնդակահարվեցին:

V փուլ – Հոկտեմբերի 11-ին Հայկական բանակը (մոտ 1.000, 5 գնդացի) հաղթեց Մեղրու ուղղությամբ Նախիջևանից հարձակված Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 5.000):

VI փուլ – Հոկտեմբերի 12-ին փոփոխական մարտերից հետո Հայկական համալրված բանակը (մոտ 700) գրավեց Արծվանիկ, Ինքաբեյի և Կարմրաբաղ գյուղերը:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 500 զերի, 300 սպանված, 20 գնդացի:

7238. 1920 հոկտեմբերի 14 – Սիսիանը Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած Հայկական բանակը (200) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 100):

7239. 1920 հոկտեմբերի կես – Կարս-Գյումրի ընագծում ամրացած Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 20.000) հարձակումը: Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

7240. 1920 հոկտեմբերի 15-21 – Անգեղակոթի ճ-մ

Կրած անհաջողություններից հետո Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000, մոտ 100 գնդացի), նպատակ ունենալով վերջնականապես ճնշել հայերի դիմադրությունը, իրականացրեց ուժերի վերախմբավորում և ակտիվ մարտական գործողությունների պատրաստվեց Հայկական բանակի (մոտ 1.000, 5 հրանոթ, 10 գնդացի) դեմ:

I փուլ – Հոկտեմբերի 15-ից 17-ը թշնամու բանակը հարձակման անցավ Կապանի ուղղությամբ ու, թեև չկարողացավ գրավել Խոտանանը և Ճակատենը, բայց գրավեց Արծվանիկը:

II փուլ – Հոկտեմբերի 18-ին Խոտանանի մոտ Հայկական բանակը անցավ հուժկու հակահարձակման և Սիսիանից հարձակված ուժերի հետ միասին պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամուն:

III փուլ – Հոկտեմբերի 19-ից 20-ը Հայկական բանակը հզոր հակահարձակման անցավ Արծվանիկի ուղղությամբ և պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամուն: Նույն օրն էլ թշնամու նահանջող բանակի զգալի մասը Խոտանանի ուղղությամբ ընկավ շրջապատման մեջ և ծանր կորուստներ կրեց: Միաժամանակ հետ մղվեց նաև Նախիջևանից առաջացող թշնամու բանակի առաջխաղացումը:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 21-ին թշնամու բանակը մտավ Անգեղակոթ, սակայն նույն օրն էլ Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած ուժերը հետ գրավեցին գյուղը: Դրանից հետո Հայկական բանակը մտավ Յայջի:

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

7241. 1920 հոկտեմբերի 15 - նոյեմբերի 15 – Ձանգեզուրի ճ-մ

Կրած անհաջողություններից հետո Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանակը (9.200, որից 2.000 հեծյալ, 48 հրանոթ, 8 զրահամեքենա, 2 ինքնաթիռ, 218 գնդացի) և Հայ ռազմիկները (240), նպատակ ունենալով վերջնականապես ճնշել հայերի դիմադրությունը, իրականացրեց ուժերի վերախմբավորում և ակտիվ մարտական գործողությունների պատրաստվեց Հայկական բանակի (մոտ 2.000, 5 հրանոթ, 10 գնդացի) դեմ:

I փուլ – Հոկտեմբերի 31-ին թշնամին հարձակման անցավ և գրավեց Շինուհայրը:

II փուլ – Նոյեմբերի 1-ից 3-ը թշնամին համառ մարտերով գրավեց Յալթին։ Նույն օրն էլ առանց մարտերի ընկավ Չեյվան, իսկ նոյեմբերի 4-ին, կատաղի մարտերից հետո Հայկական բանակը (400, որից 100 հեծյալ) թողեց Արծվանիկը, որից հետո թշնամին մտավ Չափնի, Ընկենաց և Այմալու։ Միաժամանակ Ագարակում ամրացած Հայկական բանակը (500, 1 գնդացիր) հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները և ստիպեց վերջինիս ելման դիրքեր նահանջել։

III փուլ – Նոյեմբերի 5-ից 6-ը թշնամին հարձակում ձեռնարկեց Տաթևի ուղղությամբ, սակայն, թեև նռնակների կիրառմամբ առժամանակ կարողացավ տիրանալ Հայկական բանակի պաշտպանության առաջին գծին, բայց ի վերջո հետ շարտվեց ելման դիրքեր։ Նույն օրերին էլ թշնամին հարձակման անցավ Կյուրառ գյուղի ուղղությամբ, բայց ծանր կորուստներով հետ շարտվեց։

IV փուլ – Նոյեմբերի 6-ին Հայկական բանակը հետ գրավեց Չափնին, Ընկենացը և Այմալուն, որից հետո, հաղթահարելով թշնամու կատաղի դիմադրությունը և ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հմուտ թևանցով վերցրեց Արծվանիկը։ Թշնամին սկսեց նահանջել դեպի Չեյվա՝ հետապնդվելով Հայկական բանակի կողմից։ Թշնամին կորցրեց 250 սպանված, մոտ 50 գերի, 6 գնդացիր։ Միաժամանակ Հայկական բանակը ծանր հարված հասցրեց թշնամուն Ուլ գյուղի շրջանում և վերջինս, կորցնելով 100 զինվոր, նահանջեց դեպի Գորիս։ Այս մարտում էլ, սակայն, հենց ընկավ Պողոս Տեր-Հարությունյանը։

V փուլ – Նոյեմբերի 12-ից 20-ը թշնամին հարձակման անցավ Հայիծորի ուղղությամբ, սակայն, ծանր կորուստներով հետ շարտվեց։ Այդ ընթացքում ծանր մարտերից հետո ընկավ Յալթին։

VI փուլ – Նոյեմբերի 20-ին Հայկական բանակն անցավ հակահարձակման և հետ գրավեց Յալթին։

VII փուլ – Նոյեմբերի 21-ին, մինչ այդ ապստամբություն կազմակերպելով քաղաքում, Հայկական բանակը գրավեց Գորիսը։ Նույն օրն էլ Հայկական բանակը գրավեց Տեղ գյուղը։

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ 5.000 սպանված, 1.600 գերի, 67 գնդացիր։

7242. 1920 իոկտեմբերի 28-31 – Կարսի ճ-մ։ Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000, 5 ինքնաթիռ) չորսօրյա համառ մարտերից հետո մոտեցավ քաղաքին և առանց դիմադրության գրավեց այն պաշտպանության բոլոր հնարավորությունները ունեցող Հայաստանի Հանրապետության բանակից (3.120)։ Հայերը կորցրին մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր։
7243. 1920 նոյեմբերի 7 – Գյումրին։ Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000) և կոտորեց քաղաքի բնակչությանը։ Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր։
7244. 1920 նոյեմբերի կես – Տաշին։ Հայաստանի Հանրապետության համաձայնությամբ մտավ Վրաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000)։
7245. 1920 նոյեմբերի 15-18 – Ջաջուռ գյուղը և նրա շրջակայքը Գյումրիից առաջխաղացած Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց։ Հենց այդ ժամանակ էլ թշնամին մտավ Ջաջուռի մոտ գտնվող իմ հայրական գյուղը՝ Դարբանդ և, գերի տանելով պապիս հորը ու հասցնելով վերջինիս Կարս, այնտեղ էլ սպանեց։ Շուտով կնքվեց հաշտության և Հայ-Թուրքական II պատերազմը ավարտվեց։ Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց անդրարաքսյան և անդրախուրյանյան տարածքներն ու Նախիջևան գավառը։
7246. 1920 նոյեմբերի 29 – Իջևանը։ ԽՍՀՄ 11-րդ բանակը (մոտ 15.000) առանց մարտերի գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 500)։
7247. 1920 դեկտեմբեր - 1921 գարուն – Նիկոմեդիայի ինքնապաշտպանությունը։ Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 2.000) չգրավեցին քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 50), որը դիմացավ մինչև Հունական թագավորության բանակի առաջխաղացումը։ Հայերը կորցրին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր։ Հունական թագավորության բանակի նահանջից հետո, սակայն, հայերը ևս լքեցին քաղաքը և կազմակերպված ձևով արտագաղթեցին։
7248. 1920 դեկտեմբերի 2 – Երևանը։ ԽՍՀՄ 11-րդ բանակը (մոտ 15.000) առանց մարտերի գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000)։ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածք անցավ ԽՍՀՄ-ին։

7249. 1921 հունվարի 22-23 – Պառնիկ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը ապստամբեց՝ վերացնելով գյուղացիների շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:
7250. 1921 փետրվարի 11-15 – Տաշիր ԽՍՀՄ 11-րդ բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) տեղական բնակչության աջակցությամբ գրավեցին Կրաստանի Հանրապետության բանակից (7.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:
7251. 1921 փետրվարի կես – Հաղորդք Թեման Ստեփանյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) ազատագրեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7252. 1921 փետրվարի կես – Կապանի ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 7.000) համառ մարտում հաղթեց Գողթնից առաջխաղացած Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 15.000, 15 հրանոթ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:
7253. 1921 փետրվարի կես – Քեղբույնի ճ-մ: Գյուղի հարակից լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 200) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշխեց զինքներին (ընդհանուր՝ մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

Փետրվարյան ապստամբություն (1921)

7254. 1921 փետրվարի 14 -16 – Վեդին և Վերու շրջանը Հայկական բանակը (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 200): Հաղթողները կորցրին մոտ 5 զինվոր, պարտվողները՝ մոտ 2 սպանված, 450 գերի:
7255. 1921 փետրվարի 16-18 – Երևանը, Էջմիածինը, Աշտարակը և Եղեգնաձորը (վերջինը՝ Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ) ապստամբները (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Թշնամին կորցրեց 300 գերի:
7256. 1921 փետրվարի 24-28 – Վեդիի մոտ ապստամբները (մոտ 500) փոփոխակի հաջողություններով ընդհարվեցին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակի (մոտ 1.000) հետ: Ապստամբները կորցրին մոտ 50, կառավարական բանակը՝ մոտ 50 զինվոր:
7257. 1921 փետրվարի 28 – Երևանը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000, 1 զրահագնացք) չգրավեց ապստամբներից (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:
7258. 1921 փետրվարի վերջ – Կապանի ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 5.000) համառ մարտում հաղթեց Գողթնից առաջխաղացած Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 15.000): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:
7259. 1921 մարտի 16 – Արտաշատը, Աղբաշը և Ախթալ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) գրավեց ապստամբներից (ընդհանուր՝ մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 70 զինվոր:
7260. 1921 մարտի 16 – Նոր Բայազետը (Սյունիք, Գեղարքունիք գավառ, Սևանա լճի արևմտյան ափին) Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց ապստամբներից (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 100, պարտվողները՝ մոտ 50 զինվոր:
7261. 1921 մարտի 19 – Աղբաշը ապստամբները (մոտ 5.000) գրավեցին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 30 զինվոր:
7262. 1921 մարտի 20 – Արտաշատը ապստամբները (մոտ 4.000) գրավեցին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 60, պարտվողները՝ մոտ 30 զինվոր:

7263. 1921 մարտի 25 - ապրիլի 2 - Արսլանը և Երևանը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (մոտ 8.000) գրավեց ապստամբներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:
7264. 1921 ապրիլի 15 - Տուժը և Տոքը Թեվան Ստեփանյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500): Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7265. 1921 ապրիլի 18 - Ղիզափայտը, Աղջաքենը և Հին Թաղերը Թեվան Ստեփանյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:
7266. 1921 ապրիլի 19 - Խծնաքենը Թեվան Ստեփանյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 500) գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 70 զինվոր:
7267. 1921 մայիս - Քեռքյուկի ճ-մ: Գյուլի հարակից լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 200) հետ մղեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և բաշխեց զինվորներին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:
7268. 1921 հունիսի 15-17 - Եղեգնաձորը Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից (մոտ 500): Հաղթողները կորցրին մոտ 10 զինվոր, պարտվողները՝ մոտ 20 սպանված, 870 գերի, 4 հրանոթ, մոտ 10 զնդացիր:
7269. 1921 հունիսի կես - Կապանի ճ-մ: Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 5.000) երկօրյա համառ մարտում հաղթեց Օրդուբանից առաջխաղացած Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 10.000): Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, այդ թվում մեծաթիվ գերիներ:
7270. 1921 հունիսի կես - Ուլ-Թեքիսի ճ-մ (Մեղրուց մոտ 15 կմ հարավ-արևելք): Թաղի խանի բանակը (մոտ 500) հաղթեց Էմիր Աշրաֆի բանակին (մոտ 500), սակայն շուտով միջամտեց Գարեգին Նժդեհը, որը, մի ջոկատ ուղարկելով Էմիր Աշրաֆին օգնության, թույլ չտվեց նրա վերջնական պարտությունը և կապի կորուստ Արաքսի աջափնյակի հետ: Հաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 200 զինվոր:
7271. 1921 հունիսի 25-28 - Չեյթունի ինքնապաշտպանությունը

«Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարության ներքո հայկական զորամաս ունենալու համար: Հայերը փայլուն էին կռվում և մեծ ավանդ ունեցան հաղթանակի մեջ»

Պաղեստինյան ճակատում դաշնակից զորքերի հրամանատար, գեներալ Է. Ալլենբի

Չեյթունի ղեկավարությունը, զգալով քաղաքի վրա կախված սպառնալիքները, թուրքական պաշտոնյաների հետ տարվող բանակցությունների հետ միաժամանակ ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության՝ մարտական պատրաստության բերելով Հայկական բանակը (մոտ 500) և ամրանալով քաղաքի մոտ գտնվող բարձունքում կառուցված թուրքական նախկին զորանոցի տարածքում: Շուտով Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) կենտրոնացավ Չեյթունի մոտ:

I փուլ - Հունիսի 25-ին հրետանային հուժկու կրակի աջակցությամբ թշնամին հարձակման անցավ, սակայն ողջ օրը տևած մարտի արդյունքում հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ - Հունիսի 26-ին թշնամին կրկին անցավ հարձակման, սակայն հայերը ոչ միայն հետ շարտեցին վերջինիս, այլև նշանառու կրակով ոչնչացրին թշնամու հրետանային մարտկոցի անձնակազմը՝ առժամանակ վսասագերծելով հրանոթները: Այնուհանդերձ հայերի վիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց ծանր, ինչն էլ հաշվի առնելով, որոշվեց քայլելու ընդունակ բոլոր մարդկանց հետ ճեղքել պաշարման օղակը և ապաստանել հարակից լեռներում: Շատ հայեր, որոնք ի վիճակի չէին քայլել կամ վազել, թշնամու ձեռքը չընկնելու համար ինքնասպան եղան:

III փուլ – Հունիսի լույս 28-ի գիշերը հայերը անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, դուրս եկան շրջապատման օղակից: Նույն օրն էլ թշնամին ներխուժեց գորանոց և կոտորեց այնտեղ մնացած հայերին:

IV փուլ – Հունիսի լույս 29-ի գիշերը քաղաքից հեռացող Հայկական բանակը և բնակիչները Ահայու լեռան շրջակայքում չորս ժամ տևած մարտում պարտության մատնեցին թշնամու բանակին, որից հետո, բաժանվելով մանր խմբերի, շարունակեցին նահանջը՝ ի վերջո ապաստանելով Ասորիքում:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

7272. 1921 հունիսի 30 – Չեյթունի ճ-մ: Արամ Զուլազյանի գլխավորած ջոկատը (30) ընդհարվեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 500) հետ և նահանջեց: Հայերը կորցրին 5, թշնամին՝ մոտ 20 զինվոր:

7273. 1921 հունիսի 30 – Չեյթունի ճ-մ: Կարապետ Դեմիրճյանի գլխավորած ջոկատը (32) հաղթեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակին (մոտ 50): Հայերը կորցրին մոտ 2, թշնամին՝ 15 զինվոր:

7274. 1921 հունիսի 22 - հուլիսի 2 – Չանգեզուրի ճ-մ

«... Քանի մեր վանքերում կնքում են մանուկներ,
Արևի պես մեծ ու կրակոտ աչուկներով,
Քանի մեր աչքերում դեռ չի մարել կարոտը,
Կարոտը, այն որով նայում ենք մենք հեռվին,
Ուրեմն մենք մի օր կգանք ձեր գիրկը դեռ,
Մեզ սպասող լեռներ...»

Ռուբեն Հախվերդյան

Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը (10.000, որից 400 հեծյալ, 12 հրանոթ, 100 գնդացիր, 2 զրահամեքենա, 7 ինքնաթիռ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500), նպատակ ունենալով վերջնականապես Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Հայկական բանակից (12.000, 16 հրանոթ, 100 գնդացիր) գրավել Չանգեզուրը, պատրաստվեցին ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Հունիսի 22-ին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը անցավ հարձակման և առանց լուրջ մարտերի գրավեց Եղեգնաձորը և Եղեգնաձորի շրջանը: Նույն օրն էլ Նժդեհի բանակի մի խոշոր ջոկատ (3.000) անցավ հակառակորդի կողմը, իսկ մեկ այլ ջոկատ (1.000) գերվեց: Միաժամանակ հակառակորդը առաջացավ նաև Մեյիմի լեռնանցքի ուղղությամբ:

II փուլ – Հունիսի 23-ից 29-ը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը գրավեց Արտաքանեսը, Կեչուտը և Անգեղակոթը: Նույն օրերին էլ վերջինս գրավեց Քիչանսկի լեռնանցքը: Միաժամանակ փոփոխակի հաջողությամբ մարտեր ընթացան Գենեվազի շրջակայքում:

III փուլ – Հուլիսի 1-ին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը գրավեց Ղայաջուրը, Ղարաքիլիսան, Ուզը և Վաղուրը, իսկ հաջորդը օրը՝ Տեղը ու Գորիսը:

IV փուլ – Հուլիսի 3-ին Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը գրավեց Տաթևը, իսկ հուլիսի 5-ին ընկան Չելվան, Տանձավերը, Կաղնուտը, Եղվարդը, Ագարակը, Խորանցը և Ուժանիսը: Մյուս օրը հակառակորդը գրավեց Ինջաբեյին, Վերին և Ներքին Խոտանանները ու շրջանի մյուս գյուղերը:

V փուլ – Հուլիսի 7-ից 13-ը համառ մարտեր բռնկվեցին Գենեվազի շրջանում, որի արդյունքում Գարեգին Նժդեհի բանակին հաջողվեց պահել դիրքերը այնքան ժամանակ, մինչև երկրամասի առաջնորդները և այլ ցանկացողներ անցան Արաքսի աջ ափ: Հուլիսի 13-ին ընկավ Մեղրին, իսկ մինչև հուլիսի 15-ը Արաքսի աջ ափ անցան Գարեգին Նժդեհի բանակի վերջին զորամասերը:

Հաղթողները կորցրեցին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 2.000 զինվոր:

7275. 1921 հուլիսի սկիզբ – Մարաշի ճ-մ: Հանձնվելու նպատակով քաղաքին մոտեցած զեյթունցիների մի ջոկատը (մոտ 30) շրջապատվեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 1.000) կողմից և ոչնչացվեց: Հայերը կորցրին մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:

7276. 1921 հուլիսի սկիզբ - Այվալազի ճ-մ (2եյթունի մոտ): Քաղաքի հարակից լեռներում ապաստանած Արամ Չոլագյանի ջոկատը (100) հաղթեց իր ճանապարհը փակել փորձող բաշիբոզուկներին (մոտ 50), որից հետո ավերեց թուրքական գյուղը: Հայերը կորցին մոտ 2, թշնամին կորցրեց մոտ 40 զինվոր:
7277. 1921 հուլիսի սկիզբ - Շեյի-Գանալի ճ-մ (2եյթունի մոտ): Արամ Չոլագյանի գլխավորած ջոկատը (120) հաղթեց իր ճանապարհը փակել փորձող բաշիբոզուկներին (մոտ 60): Հայերը կորցին մոտ 4, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
7278. 1921 հուլիսի 12 - Ջեյիուն գետի ճ-մ: Կարապետ Դեմիրճյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 30) ընդհարվեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 500) հետ՝ բռնկված անհավասար մարտում կորցնելով գրեթե բոլոր մարտիկներին: Հայերը կորցրին մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7279. 1921 հուլիսի սկիզբ - 2եյթունի ճ-մ: Արամ Չոլագյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 110) հաղթեց իր ճանապարհը փակել փորձող բաշիբոզուկներին (մոտ 60): Հայերը կորցին մոտ 4 զինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Արամը, թշնամին՝ մոտ 30 զինվոր:
7280. 1921 հուլիսի 17 - 19 - 2եյթունի ճ-մ: Հովհաննես Սիմոնյանի, Սեդրակ Չոլագյանի, Սեդրակ Մարկանյանի և Խաչեր ու Լևոն Նորաշխարհյանների գլխավորած ջոկատը (134) ընդհարվեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 700) հետ և սկսեց մարտերով նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7281. 1921 հուլիսի 29 - Ջեյիուն գետի ճ-մ: Հովհաննես Սիմոնյանի, Սեդրակ Չոլագյանի, Սեդրակ Մարկանյանի և Խաչեր ու Լևոն Նորաշխարհյանների գլխավորած ջոկատը (մոտ 100) եղեգնուտներում շրջապատվեց Թուրքիայի Հանրապետության բանակի (մոտ 700) կողմից, սակայն համառ դիմադրության շնորհիվ հետ շարտեց թշնամուն: Ցանկանալով ոչնչացնել հայերին՝ թշնամու ռազմիկները այրեցին եղեգնուտները, սակայն հայերը, փոսեր փորելով ու թաքնվելով խոնավ հողի մեջ, փրկվեցին: Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7282. 1921 օգոստոսի 2 - Ջեյիուն գետի ճ-մ: Հովհաննես Սիմոնյանի, Սեդրակ Չոլագյանի, Սեդրակ Մարկանյանի և Խաչեր ու Լևոն Նորաշխարհյանների գլխավորած ջոկատը (մոտ 100), ընդունելով որպես ֆրանսիական սահմանապահներ, մոտեցավ Թուրքիայի Հանրապետության բանակին և ծանր կորուստներ կրեց: Մարտում ընկան Սիմոն Հովհաննիսյանը և ևս 11 հոգի:
7283. 1921 օգոստոսի սկիզբ - Քեռքուկի ճ-մ: Գյուլի հարակից լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 200) դարանը գցեց բաշիբոզուկներին (մոտ 100) և ոչնչացրեց: Հայերը կորցին մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց նաև շրջանի հայերի ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը: Շուտով հայերը ոչնչացրին նաև մի հայ մատնիչի և բաշիբոզուկներին զրգռող թուրքական մի մոլլայի:
7284. 1921 օգոստոս - Հադրուլի ճ-մ: Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50) հաղթեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցին մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:
7285. 1921 աշուն - Հերի, Սալմաստի և Դիմանի շրջակայք բերդերը (մոտ 500) ասպատակեցին:
7286. 1921 սեպտեմբեր - Հադրուլի ճ-մ: Հայկական աշխարհագորը (մոտ 50) հաղթեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին (մոտ 100): Հայերը կորցին մոտ 5, թշնամին՝ 75 զինվոր:
7287. 1921 նոյեմբեր - Քեռքուկի ճ-մ: Գյուլի հարակից լեռներում ամրացած Հայկական աշխարհագորը (մոտ 200) հաղթեց հարձակման անցած բաշիբոզուկներին (մոտ 1.000): Հայերը կորցին մոտ 15, թշնամին՝ մոտ 120 զինվոր:
7288. 1922 սեպտեմբերի 9-14 - Չմուռնիայի ինքնապաշտպանություն

Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (8.000) սեպտեմբերի սկզբին, հաղթահարելով Հունական թագավորության բանակի ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (300) դիմադրությունը, սկսեցին մոտենալ քաղաքին, որտեղ գտնվող Հայկական (մոտ 200) ու հունական (մոտ 200) միացյալ աշխարհագորը Բյուզանդ ճամպագյանի և Արսեն Զաուշի գլխավորությամբ պատրաստվեց պաշտպանության:

I փուլ – Սեպտեմբերի 9-ի Թուրքիայի Հանրապետության բանակը գրավեց քաղաքը և կոտորեց քաղաքի քրիստոնյա բնակչության զգալի մասին: Քաղաքի աշխարհագրորդ ողջ մնացած բնակչության հետ ապաստանեց քաղաքի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցում:

II փուլ – Սեպտեմբերի 10-ից 12-ը թշնամին շարունակեց քաղաքի քրիստոնյաների ջարդը, սակայն եկեղեցում ամրացած քրիստոնյաները շարունակեցին դիմադրել, թեև եկեղեցու ռմբակոծություններից մեկի ժամանակ զոհվեց Արսեն Զաուշը:

III փուլ – Սեպտեմբերի 14-ին եկեղեցում ապաստանած բնակչությունը, ծանր կորուստներ կրելով թշնամու հարվածներից, սկսեց շարժվել դեպի ծովափ, սակայն այստեղ խարսխված դաշնակից կամ չեզոք երկրների նավերով փրկվել կարողացան միայն քչերը:

Հայերը կորցրին մոտ 180, դաշնակիցը՝ մոտ 180, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

7289. 1922 դեկտեմբեր – Թեոքուկի ճ-մ: Թշնամին նենգությամբ սպանեց 30 հայ առաջնորդի, որից հետո Թուրքիայի Հանրապետության բանակը և բաշիբոզուկները (մոտ 1.000) հարձակման անցան գյուղի ուղղությամբ, սակայն երկօրյա մարտից հետո Հայկական աշխարհագրին (մոտ 150) ողջ մնացած բնակիչների հետ հաջողվեց նահանջել: Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ մոտ 40 զինվոր:
7290. 1923 գարուն – Թեոքուկի շրջանի թուրքաբնակ գյուղերը Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 50) ասպատակեց, սակայն ի վերջո ստիպված եղավ ծովով անցնել ԽՍՀՄ-ի տարածք:
7291. 1925 հունվար – Գոնչը (Ամիդի մոտ) Սայիդ Փիրանի գլխավորած քրդերը (մոտ 2.000) գրավեցին Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հարձակվողները կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7292. 1925 փետրվար – Ամիդը Սայիդ Փիրանի գլխավորած քրդերը (մոտ 2.000) չգրավեցին Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (մոտ 500): Հարձակվողները կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7293. 1925 հունվար – Գոնչը Սայիդ Փիրանի գլխավորած քրդերը (մոտ 2.000) գրավեցին Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (մոտ 100): Հարձակվողները կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7294. 1925 հունվար – Գոնչի ճ-մ: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սայիդ Փիրանի գլխավորած քրդերին (մոտ 2.000): Հաղթողները կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Սայիդ Փիրանը գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց:
7295. 1927 – Արարատ լեռը Նուրի փաշայի գլխավորած քրդերը (մոտ 2.000) գրավեցին Թուրքիայի Հանրապետության բանակից (մոտ 100) և հսկողություն հաստատեցին լեռան վրա: Հարձակվողները կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7296. 1931 – Արարատ լեռան ճ-մ: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Նուրի փաշայի գլխավորած քրդերին (մոտ 2.000) և հսկողություն հաստատեց լեռան վրա: Հաղթողները կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:
7297. 1937 – Ղերսիմը Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) չգրավեց Սայիդ Ռեզայի գլխավորությամբ ապստամբած քուրդ-ալավիներից (մոտ 1.000): Հարձակվողները կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Շուտով, սակայն, Սայիդ Ռեզան բանակցությունների պատրվակով հրավիրվեց Էրզրում, ձերբակալվեց և մահապատժի ենթարկվեց:
7298. 1938 – Ղերսիմի ճ-մ: Թուրքիայի Հանրապետության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց քուրդ-ալավիներին (մոտ 1.000) և մտավ քաղաք: Հաղթողները կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7299. 1935 հոկտեմբերի 3 - 1941 մայիս – Եթովպիայում մղվող Եթովպա-Իտալական II պատերազմին Եթովպական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Բաբկեն Սաֆարյանը, Ստեփան Փափազյանը և Գեհերյանը):
7300. 1938 հուլիս 9 - օգոստոս 11 – Խասան լճի ճ-ին (Հեռավոր Արևելք, Պրիմորե երկրամաս) ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում հատուկ բանակային կորպուսի հրետանու պետ, գնդապետ Սամվել Հարությունյանը):
7301. 1939 մայիս 11 - սեպտեմբեր 15 – Խայխին-Գոյի ճ-մ-ին (Մոնղոլիա) ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 500):

7302. 1939 սեպտեմբերի 17 - հոկտեմբերի 10 - Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի գրավմանը ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Բենիամին Գալստյանը, գնդապետ Սերգեյ Կարապետյանը և գնդապետ Հմայակ Բաբայանը)
7303. 1939 նոյեմբերի 30 - 1940 մարտի 12 - Ֆինլանդիայում մղվող խորհրդա-ֆիննական պատերազմին ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (3.000, այդ թվում ծովակալ Հովհաննես Իսակովը, գնդապետ Հովհաննես Վեֆիլյանը, գնդապետ Բենիամին Գալստյանը, գնդապետ Համազասպ Բաբաջանյանը, ԽՍՀՄ առաջին հայազգի հերոս, տանկի ռադիստ, շարքային Կարապետ Սիմոնյանը, ԽՍՀՄ հերոսներ Միքայել Բարսեղյանը, Գուրգեն Հայրապետյանը և Իսահակ Մանասյանը):
7304. 1939 սեպտեմբերի 1 - 1945 սեպտեմբերի 2 - Ողջ երկրագնդում մղվող երկրորդ Համաշխարհային պատերազմին հակամարտող հիմնական երկրների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (500.000, որոնցից 18.000-ը ԱՄՆ-ի, մնացածը Ֆրանսիայի Հանրապետության, Բրիտանական կայսրության և այլ երկրների բանակների կազմում): ԱՄՆ-ի բանակում մարտնչող լեյտենանտ Երվանդ Դերվիշյանը արժանացավ Ամերիկայի հերոսի «Կոնգրեսի պատվո մեդալ» շքանշանին, իսկ Ջորջ Մարտիկյանը և Հայկ Շեքերջյանը դարձան ԱՄՆ բանակի գեներալներ: Միաժամանակ Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակի կազմում 1941 թ-ի վերջին ստեղծվեց և մինչև 1944 թ-ը իր գոյությունը շարունակեց Գարեգին Նժդեհի և Դրաստամատ Կանայանի կողմից գլխավորվող Հայկական լեգեոնը: Վերջինս, սակայն, այդպես էլ չմասնակցեց որևէ լուրջ մարտական գործողության, իսկ նրա ստեղծման հիմնական նպատակը գերված Հայ ռազմիկների փրկությունն, ինչպես նաև Ֆաշիստական Գերմանիայի հնարավոր հաղթանակի դեպքում, Հայաստանի բնակչությանը թուրքական վտանգից պաշտպանելն էր: Հայկական լեգեոնում կար ընդհատակյա դիմադրական խմբակ, որը հետախուզական բնույթի տեղեկություններ էր հաղորդում Ֆաշիստական Գերմանիայի հակառակորդներին և ամեն կերպ աջակցում էր վերջիններսին:
7305. 1939 մարտ - 1945 մայիս - Չեխոսլովակիայի Հանրապետության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի և Իտալական թագավորության բանակների դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 500):
7306. 1940 մայիս - 1945 մայիս - Նիդերլանդների թագավորության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակի դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 200):
7307. 1940 մայիս - 1944 աշուն - Ֆրանսիայի և Իտալիայի Հանրապետությունների տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակի դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000, այդ թվում Ֆրանսիայի Դիմադրական շարժման հերոս Միսակ Մանուշյանը, Լուիզա և Արփիար Ասլանյանները, Մամիկոն ու Քնարիկ Ազնաուրյանները¹, ինչպես նաև Իտալիայի Դիմադրական շարժման հերոս, ԽՍՀՄ բանակում մարտնչած, գերի ընկած ու գերությունից փախուստի դիմած «Մարտական խիզախության» մեդալակիր Գեորգի Կոլոզյանը): Թշնամու դեմ մղված խիզախ պայքարով աչքի ընկավ հատկապես Ռազմագերիների 1-ին պարտիզանական գունդը (1.200): Այս գնդի կազմում 1943 թ-ից սկսած մարտնչեց նաև համակենտրոնացման ճամբարից փախուստի դիմած հորական պապա՝ Անդրանիկ Հակոբյանը, որը 1945 թ-ի կեսերին վերադարձավ Հայրենիք:
7308. 1940 հոկտեմբեր - 1944 օգոստոս - Ռումինիայի թագավորության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակի դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Մեսիա Խաչերյանը, Մուշեղ Մկրտչյանը և Տինար Մարգարյանը):
7309. 1941 մարտ - 1944 սեպտեմբեր - Բուլղարիայի թագավորության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակի դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Հերմինե Ռազգրատյանը, Մ. Աբրահամյանը, Տ. Փեշտիմալճյանը, Գ. Բարսեղյանը և Ն. Համբարձումյանը):

¹ Այս մարդիկ ներկայիս հայտնի բարերար, շանսոյե և մեծ հայ Շարլ Ազնաուրի ծնողներն են:

7310. 1941 ապրիլ - 1944 հոկտեմբեր - Հունաստանի թագավորության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի և Իտալական թագավորության բանակների դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Վահրամ Սաքայանը): Մարտերում հատկապես աչքի ընկավ Ռազմագերիների «Ազատություն» ջոկատը (1.000):

7311. 1941 ապրիլ - 1944 հոկտեմբեր - Հարավսլավիայի թագավորության տարածքում Ֆաշիստական Գերմանիայի և Իտալական թագավորության բանակների դեմ մղվող Դիմադրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000):

7312. 1941 հունիսի 22 - 1945 մայիսի 9 - Հայրենական Մեծ պատերազմ

«1945 թ-ի մայիսի 9-ին հասանք ռեյսստագին ու քոչարի էինք պարում նրա պատերի տակ: Մի ծերուկ, մոտ 80 տարեկան, սկսեց հետաքրքրվել, թե կա՞րոյոք մեր մեջ թուրքերեն իմացող: Ես առաջ եկա: Գերմանացի հետաքրքրվեց, թե որ ազգից եմ ես: Ասացի, որ հայ եմ: Ծերունին շատ զարմացավ ու հատկապես նրանից, որ մերը զուտ Հայկական գունդ է: Դեռևս չիավատարվել լսածին՝ նա հետաքրքրվեց, թե որտեղի՞ց եմք մենք: Ես ասացի՝ Հայաստանից: Ծերունին ավելի զարմացավ և հարցրեց. «Մի՞թե Հայաստան կա: Արդյո՞ք բոլոր հայերը չկոտորվեցին»»: «Այո, կա»,- հաստատեցի ես: «Ուրեմն եկել եք Ձեր վրեժը լուծե՞ք գերմանացիներից, բանի որ մենք պատճառ եղանք ձեր ջարդին ու արյունահեղությանը: Ես այդ ամենին լավ եմ տեղյակ, բանի որ ես էլ էի այդ ժամանակ գերմանական բանակի սպա Թուրքիայում»,- շնչաց ծերունին,- «ուրեմն այնուհանդերձ եկաք ու լուծեցիք ձեր վրեժը»,- գլուխը կախեց գրուցակիցս և անխոս հեռացավ»

Էսկիշեիրցի Սամվել Փաթարյան

ԽՍՀՄ տարածքում, ինչպես նաև Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայում մղվող Հայրենական Մեծ պատերազմին բոլոր ռազմաճակատներում ԽՍՀՄ բոլոր զորատեսակների ու զինատեսակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 400.000, որոնցից 132-ը ունեին փոխգնդապետից բարձր կոչում): Հայ ռազմիկներից «Արիության համար» և «Մարտական ծառայության համար» մեդալներով պարգևատրվեցին 66.802 հոգի: 103 Հայ ռազմիկ արժանացավ ԽՍՀՄ-ի հերոս կոչմանը, իսկ նրանցից 2-ը՝ Նելսոն Ստեփանյանը ու Հովհաննես Բաղդամյանը, դարձան ԽՍՀՄ-ի կրկնակի հերոսներ: 27 հայեր դարձան Փառքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշանի ասպետներ, իսկ 13-ը հռչակվեցին Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսներ:

Պատերազմի ընթացքում բացառապես հայերից կազմվեց 6 դիվիզիա.

76-րդ լեռնահրաձգային (51-րդ գվարդիական) դիվիզիան (16.000) 1941 թ-ի օգոստոսին արշավեց Ջուլֆա-Մարանդ-Թավրիզ երթուղով, իսկ սեպտեմբերից մինչև պատերազմի ավարտ անցավ Ուկրաինա-Ստալինգրադ-Կուրսկ-Բելոռուսիա-Լատվիա-Լիտվա-Կուռլանդիա մարտուղով,

89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիան (11.782) անցավ Կովկասի նախալեռներ-Գրոզնի-Կուրբան-Թաման-Կերչ-Ղրիմ-Լեհաստան-Գերմանիա մարտուղով և, որպես միակ ազգային դիվիզիա, մասնակցեց Բելոխի գրավման օպերացիային ու դուրս եկավ Էլբայի ափ: Այս դիվիզիայի կազմում որպես գնդացրորդ մինչև պատերազմի վերջ մարտերին մասնակցեց նաև մորական պապս՝ Իգիթ Գրիգորյանը,

261-րդ հրաձգային դիվիզիան (9.384) մնաց թիկունքում՝ զբաղվելով գործող բանակի շարքերը համալրող ռազմիկների պատրաստմամբ,

390-րդ հրաձգային դիվիզիան (10.000, որից 9.000 հայ) 51-րդ բանակի կազմում հետ մղեց գերմանական 22-րդ տանկային դիվիզիայի հարձակումը, որից հետո 1942 թ. Փետրվար-մարտ ամիսներին մասնակցեց Ղրիմի օպերացիային և ծանր կորուստներ կրեց Կերչի մոտ: Այս դիվիզիայի կազմում մարտերին մասնակցեց նաև հորական պապս՝ հսկայական ուժով և կազմակերպչական բարձր ունակություններով աչքի ընկնող Անդրանիկ Հակոբյանը, որը, սակայն, հենց Կերչում էլ դիվիզիայի ողջ մնացած մարտիկների հետ գերվեց ու տեղափոխվեց Ֆրանսիայի տարածքում գտնվող համակենտրոնացման ճամբար:

408-րդ հրաձգային դիվիզիան (11.463) 1942 թ-ի սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Անդրկովկասյան ռազմաճակատում գործող 18-րդ և 47-րդ բանակների կազմում Նովոռոսիյսկ-Տուապսե շրջանում տեղի ունեցած կատաղի մարտերում մեծ կորուստների գնով փակեց հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս:

409-րդ հրաձգային դիվիզիան (13.837) անցավ Մոզդոկ-Կուրան-Ուկրաինա-Մոլդովա-Ռումինիա-Հունգարիա-Ավստրիա-Սլովակիա-Չեխիա մարտուղով:

Հայերով համալրվեցին նաև մի շարք այլ դիվիզիաներ, որոնցից, մասնավորապես կարելի է առանձնացնել 61-րդ (անձնակազմի 70 տոկոսը կազմում էին հայեր) և 320-րդ (9.124, որից 7.978 հայ), ինչպես նաև 136-րդ (15-րդ գվարդիական), 138-րդ (70-րդ գվարդիական), 151-րդ, 236-րդ ու 406-րդ հրաձգային դիվիզիաները: Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 80.000 զինվոր:

7313. 1941 հուլիս - 1944 աշուն - Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից ժամանակավորապես օկուպացված տարածքներում մղվող Պարտիզանական պատերազմին բացառապես հայերից կազմված «Միկոյան», «Հաղթանակ», «Տասերորդ», «Քառասունմեկերորդ», «Զապան», «Ստեփան Շահումյան», ինչպես նաև այլ պարտիզանական ջոկատների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (2.000, այդ թվում «Միկոյան» ջոկատի հրամանատար, լեյտենանտ Արա մայիս Հովսեփյանը, «Հաղթանակ» ջոկատի հրամանատար, կապիտան Սերգեյ Հարությունյանը, «Տասերորդ» ջոկատի հրամանատար Արամ Տերյանը և Խաչիկ Մաթևոսյանը):
7314. 1941 հուլիսի 10 - 1944 օգոստոսի 10 - Լենինգրադի ճ-մ: ԽՍՀՄ բանակը (սկզբում՝ մոտ 600.000, իսկ ճակատամարտի վերջին փուլում՝ 1.241.000, 1.475 տանկ 21.600 հրանոթ և ականանետ, 1.500 ինքնաթիռ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում ծովակալ Հովհաննես Իսակովը, 42-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-մայոր Բենիամին Գալստյանը, կապիտան, ԽՍՀՄ հերոս, օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը) ջախջախեցին Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակին (725.000, 1.500 տանկ, 13.000 հրանոթ և ականանետ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 200.000, թշնամին՝ մոտ 600.000 զինվոր:
7315. 1941 օգոստոսի 25 - սեպտեմբերի 17 - Վասպուրականի արևելքը, Պարսկահայքը, Փայտակարանի արևմուտքը, ինչպես նաև Ատրպատականը և Կենտրոնական Իրանը ԽՍՀՄ բանակը (մոտ 150.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000) գրավեցին Իրանի շահության բանակից (մոտ 50.000): Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:
7316. 1941 սեպտեմբերի 30 - 1942 ապրիլի 20 - Մոսկվայի ճ-մ: ԽՍՀՄ բանակը (1.250.000, 990 տանկ 7.600 հրանոթ և ականանետ, 677 ինքնաթիռ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Հարավ-արևելյան ռազմաճակատի աջաթևյան միավորումներից ստեղծված օպերատիվ-շարժական զորախմբի շտաբի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Բաղդամյանը, 40-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Բարսեղյանը, 146-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Ներսես Բալոյանը, 227-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Սարգիս Մարտիրոսյանը, 239-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Հայկ Մարտիրոսյանը, 33-րդ բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ, գնդապետ Ստեփան Գինոսյանը, Արևմտյան ռազմաճակատի քաղվարչության պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Հալաջյանը և հարավ-արևմտյան ուղղության ռազմաճակատի հրետանու հրամանատար, հրետանու գեներալ-մայոր Հովհաննես Վեֆիյանը) ջախջախեցին Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակին (1.800.000, 1.700 տանկ, 14.000 հրանոթ և ականանետ, 1.390 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ 200.000, թշնամին՝ 500.000 զինվոր, 1.300 տանկ, 2.500 հրանոթ և ականանետ:
7317. 1942 հուլիսի 17 - 1943 փետրվարի 2 - Ստալինգրադի ճ-մ: ԽՍՀՄ բանակը (2.000.000, 2.100 տանկ 26.000 հրանոթ և ականանետ, 2.600 ինքնաթիռ) և վերջինիս շարքում 76-րդ լեռնահրաձգային (51-րդ գվարդիական), 136-րդ (15-րդ գվարդիական) և 138-րդ (70-րդ գվարդիական) հրաձգային դիվիզիաների, ինչպես նաև այլ ստորաբաժանումների կազմում մարտնչող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000, այդ թվում 5-րդ տանկային բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Թումանյանը, Արևմտյան ռազմաճակատի քաղվարչության պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Հալաջյանը, Կարմիր բանակի հրետանու շտաբի պետի տեղակալ, հրետանու գեներալ-մայոր Հովհաննես Վեֆիյանը, գնդապետ Սամվել Հարությունյանը և ավագ լեյտենանտ, օդաչու Սերգեյ Բուռնազյանը) ջախջախեցին Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակին (մոտ 2.200.000, մոտ 3.500 տանկ, մոտ 30.000

- հրանոթ և ականանետ, 2.500 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ 1.030.000 զինվոր, թշնամին՝ 1.500.000 զինվոր, 3.000 տանկ, 12.000 հրանոթ և ականանետ:
7318. 1942 հուլիսի վերջ - 1943 հոկտեմբերի 9 - Կովկասի ճ-մ: ԽՍՀՄ բանակը (մոտ 100.000) և վերջինիս շարքում 89-րդ Թամանյան, ինչպես նաև 408-րդ և 409-րդ հրաձգային դիվիզիաների կազմում մարտնչող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000, այդ թվում գնդապետ Սիմոն Չաքյանը) հաղթեցին Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակին (167.000, 1.130 տանկ, 4.540 հրանոթ և ականանետ, 1.000 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 20.000, դաշնակիցը՝ 20.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր:
7319. 1943 - Այտվանք գավառը Մուստաֆա Բարզանիի գլխավորած բրգերը (մոտ 2.000) գրավեցին Իրաքի թագավորության բանակից (մոտ 100): Հաղթողները կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7320. 1943 հուլիսի 5 - օգոստոսի 23 - Կուրսկի ճ-մ: ԽՍՀՄ բանակը (1.336.000, 3.444 տանկ 20.000 հրանոթ և ականանետ, 2.172 ինքնաթիռ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում 11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Բաղրամյանը, 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը, Արևմտյան ռազմաճակատի քաղվարչության պետ, գեներալ-մայոր Սերգեյ Հալաչյանը, 12-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Թումանյանը, 28-րդ բանակի 50-րդ կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանը, 5-րդ տանկային բանակի մոտոմեքենայացված բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Համազասպ Բաբաջանյանը) հաղթեցին Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակին (900.000, 2.700 տանկ, 10.000 հրանոթ և ականանետ, 2.100 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ 100.000 զինվոր, 1.000 տանկ, թշնամին՝ 245.000 զինվոր, 1.300 տանկ:
7321. 1945 ապրիլի 16 - մայիսի 9 - Բելոխի օպերացիա: ԽՍՀՄ բանակը (2.500.000, 6.250 տանկ 41.600 հրանոթ և ականանետ, 7.500 ինքնաթիռ) և վերջինիս շարքում 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիայի, ինչպես նաև այլ ստորաբաժանումների կազմում մարտնչող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000, այդ թվում Առաջին Բելառուսական ռազմաճակատի քաղվարչության պետ, գեներալ-լեյտենանտ Սերգեյ Հալաչյանը, 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը, 146-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը, 35-րդ մեքենայացված տանկային բրիգադի հրամանատար, գեներալ-մայոր Հմայակ Բաբայանը, 50-րդ կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանը, հրաձգային դիվիզիայի շտաբի պետ Իսահակ Գասպարյանը և գվարդիական տանկային կորպուսի հրամանատար, գնդապետ Համազասպ Բաբաջանյանը) գրավեցին քաղաքը Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակից (1.000.000, մոտ 1.530 տանկ, մոտ 10.400 հրանոթ և ականանետ, 3.340 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ 304.000, թշնամին՝ մոտ 900.000 զինվոր:
7322. 1945 մայիսի 6-11 - Պրահայի օպերացիա: ԽՍՀՄ բանակը (2.100.000, 2.000 տանկ 30.500 հրանոթ և ականանետ, 3.100 ինքնաթիռ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում 6-րդ գվարդիական տանկային բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Թումանյանը, 92-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Չաքար Դերձյանը, 73-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Սարգիս Մարտիրոսյանը, 92-րդ գվարդիական ծովային հետևակի բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Բազրատ Միտոյանը, 3-րդ գվարդիական բանակի հաղորդակցության պետ, գնդապետ Արիստակես Սահրադյանը և 71-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Գրիգոր Բադյանը) գրավեցին քաղաքը Ֆաշիստական Գերմանիայի բանակից (900.000, մոտ 1.900 տանկ, մոտ 9.700 հրանոթ և ականանետ, 1.000 ինքնաթիռ): Հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ 300.000, թշնամին՝ մոտ 800.000 զինվոր:
7323. 1945 օգոստոսի 8-20 - Մանչուրյան օպերացիա (Հեռավոր Արևելք): ԽՍՀՄ բանակը (մոտ 2.000.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (30.000, այդ թվում Հեռավոր-արևելյան 2-րդ ռազմաճակատի հրետանու հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Բարսեղյանը, 12-րդ օդային բանակի հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանիբեդյանցը, 10-րդ օդային բանակի հրամանատարի տեղակալ, ավիացիայի գեներալ-

- մայր Գրիգոր Տոլմաշյանը, 6-րդ գվարդիական տանկային բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Թումանյանը, 215-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, ԽՍՀՄ հերոս, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը, 361-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Առաքել Հովհաննիսյանը, 84-րդ հեծյալ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Տիմոֆեյ Դեդեոլյանը, 39-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրետանու պետ, փոխգնդապետ Գավրիլ Կամոյանը, Մերձծովյան բանակի հակաօդային պաշտպանության պետ, հրետանու գեներալ-մայոր Գևորգ Զալախյանը, 213-րդ բանակի հրետանային բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Ռաֆայել Հայրապետյանը, 56-րդ ծանր ականանետային բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Սամվել Հարությունյանը և 72-րդ գվարդիական ծովային հետևակի բրիգադի հրամանատար, գնդապետ Բագրատ Միտոնյանը) ջախջախեցին Ճապոնական կայսրության բանակը (1.000.000): Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 200.000, թշնամին՝ մոտ 700.000 զինվոր:
7324. 1946 դեկտեմբերի 19 - 1954 հուլիսի 21 - Հնդկաստանի թերակղզում մղվող Հնդկաստանյան I պատերազմին Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100):
7325. 1947 հոկտեմբերի 21 - 1948 դեկտեմբերի 31 - Հյուսիսային Հնդկաստանում մղվող Հնդկա-Պակիստանյան I պատերազմին Հնդկաստանի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 10):
7326. 1948 մայիսի սկիզբ - 1949 հունիսի 20 - Պաղեստինում, Հարավային Ասորիքում ու Եգիպտոսի արևելքում մղվող Արաբա-Իսրայելական I պատերազմին Եգիպտոսի (մոտ 100¹) և Հորդանանի (մոտ 20²) թագավորությունների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7327. 1950 հունիսի 25 - 1953 հուլիսի 27 - Կորեական թերակղզում մղվող Կորեական պատերազմին ԱՄՆ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000³):
7328. 1954 նոյեմբերի 1 - 1962 մարտի 19 - Ալժիրի տարածքում մղվող Ալժիրական պատերազմին Ֆրանսիայի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 20):
7329. 1956 հոկտեմբերի 23 - նոյեմբերի 9 - Հունգարիայում բռնկված Հունգարական ապստամբության ճնշմանը ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 10, այդ թվում 8-րդ տանկային բանակի հրամանատար, տանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Համազասպ Բաբաջանյանը):
7330. 1956 հոկտեմբերի 29 - նոյեմբերի 2 - Եգիպտոսի արևելքում և Հյուսիսային Ասորիքում մղվող Արաբ-Իսրայելական II Սուեզյան պատերազմին Եգիպտոսի (մոտ 100) ու Սիրիայի (մոտ 2.000⁴) Հանրապետությունների, ինչպես նաև Հորդանանի (մոտ 20) և Իրաքի (մոտ 500⁵) թագավորությունների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7331. 1964 օգոստոսի 2 - 1973 մարտի 29 - Վիետնամում մղվող Վիետնամական պատերազմին ԱՄՆ-ի բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000):
7332. 1965 օգոստոսի սկիզբ - սեպտեմբերի 23 - Հյուսիսային Հնդկաստանում մղվող Հնդկա-Պակիստանյան II պատերազմին Հնդկաստանի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 10):
7333. 1967 հունիսի 5-11 - Պաղեստինում, Հարավային Ասորիքում ու Եգիպտոսի արևելքում մղվող Արաբա-Իսրայելական III Վեցօրյա պատերազմին Սիրիայի (մոտ 2.000), Իրաքի (մոտ 500) և Միացյալ արաբական (մոտ 100) Հանրապետությունների, ինչպես նաև Հորդանանի թագավորության (մոտ 100) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7334. 1967 հուլիսի սկիզբ - 1970 օգոստոսի 8 - Պաղեստինում, Հարավային Ասորիքում ու Եգիպտոսի արևելքում մղվող Արաբա-Իսրայելական IV պատերազմին Սիրիայի (մոտ 2.000), Իրաքի (մոտ 500) և Միացյալ արաբական (մոտ 100) Հանրապետությունների, ինչպես նաև

¹ XX դարի կեսերին Եգիպտոսում ապրում էր մոտ 25.000 հայ:

² XX դարի կեսերին Հորդանանում ապրում էր մոտ 3.000 հայ:

³ XX դարի կեսերին ԱՄՆ-ում ապրում էր մոտ 550.000 հայ:

⁴ XX դարի կեսերին Ասորիքում ապրում էր մոտ 120.000 հայ:

⁵ XX դարի կեսերին Իրաքում ապրում էր մոտ 20.000 հայ:

- Հորդանանի թագավորության (մոտ 100) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7335. 1968 օգոստոսի 21 - սեպտեմբերի 11 - Չեխոսլովակիայում բռնկված Չեխոսլովակյան ապստամբության ճնշմանը ԽՍՀՄ բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100):
7336. 1971 դեկտեմբերի 3-17 - Հյուսիսային Հնդկաստանում մղվող Հնդկա-Պակիստանյան III պատերազմին Հնդկաստանի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 10):
7337. 1973 հոկտեմբերի 6-24 - Պաղեստինում, Հարավային Ասորիքում ու Եգիպտոսի արևելքում մղվող Արաբա-Իսրայելական V Դատաստանի օրվա պատերազմին Սիրիայի (մոտ 2.000), Իրաքի (մոտ 500) և Եգիպտոսի (մոտ 100) Հանրապետությունների, ինչպես նաև Հորդանանի թագավորության (մոտ 100) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7338. 1975 ապրիլի 13 - 1990 հոկտեմբերի 13 - Լիբանանի Հանրապետության տարածքում մղվող Քաղաքացիական պատերազմին իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Մոնթե Մելքոնյանը):
7339. 1979 դեկտեմբերի 12 - 1989 փետրվարի 15 - Աֆղանստանի Հանրապետության տարածքում մղվող Աֆղանական պատերազմին ԽՍՀՄ-ի (4.000 հայ, այդ թվում գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը) և ԱՄՆ-ի (մոտ 10 հայ) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները: Հայերը կորցրին 95 զինվոր, իսկ 1.200 Հայ ռազմիկ արժանացավ տարբեր տեսակի մեդալների և պարգևների:
7340. 1980 սեպտեմբերի 4 - 1990 օգոստոսի 20 - Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Իրաքի Հանրապետության տարածքում մղվող Իրան-Իրաքյան պատերազմին հակամարտող երկու կողմերի բանակներ կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր մոտ 12.000):
7341. 1984 - առ այսօր - Վասպուրականում, Մոկքում, Աղձնիքում, Կործայքում և Հայոց Միջագետքի արևելքում ընթանում է Քրդական ապստամբությունը: Ըստ պաշտոնական տվյալների արդեն սպանվել է 13.000 թուրք զինծառայող և զոհվել է մոտ 60.000 թուրք զինյալ ու խաղաղ բնակիչ: Թուրքական բանակի կազմում մարտերին մասնակցել է մոտ 1.000 հայ ռազմիկ:

Արցախյան պատերազմ (1988-1994)

«Դարավերջի և հազարամյակի վերջին պատերազմում Հայկյան ցեղը հայրենասեր ռազմիկների արյան գնով հիմք դրեց Մեծ Հայթառակի՝ լուծելով Հայոց պահանջատիրության մի մասը»

«... իսկ այնտեղ պայթում էին Հոռոմբերը, և Նրանք, ովքեր արդեն չկան, Վերապատմեցին մեր պատմությունը, Կարմիր տառերով իրենց արյան, Վերապատմեցին մեր պատմությունը, Պատմությունը մեր արիական...»

Իմ խոսքերն են

Ռուբեն Հախվերդյան

7342. 1988 փետրվարի 10 - 1990 հունվարի 11 - Արցախում հայ ազատագրական պայքարը ճնշելու նպատակով Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության, ինչպես նաև ԽՍՀՄ զինված ուժերը սկսեցին իրականացնել տարաբնույթ բռնություններ, որին հայերը պատասխանեցին որսորդական ու հնաոճ մարտական հրացաններով և ատրճանակներով, ինչպես նաև սառը զենքով զինված կամավորական ջոկատների ստեղծումով:¹
7343. 1990 հունվարի 12-14 - Ազատ, Կամ, Չեռաշեն, Էրեք, Բուզլուխ և Մարտունաշեն գյուղերի վրա (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակի (300) ձեռնարկած երկու հարձակումները Շահեն Մեղրյանի գլխավորած Հայկական աշխարհագրորդ հետ մղեց: Թշնամին կորցրեց 7 սպանված, 2 վիրավոր:
7344. 1990 հունվարի 12 - Մանաշիրի ճ-մ

¹ Արցախյան պատերազմի այս փուլին ես անդրադարձել եմ համեմատականորեն կրճատ, քանի որ այդ ժամանակ բառիս իսկական իմաստով մարտական գործողություններ տեղի չէին ունենում: Թշնամին իրականացնում էր իրետակոծություններ, գնդակոծություններ, օդային հարվածներ, ձերբակալություններ և բռնության տարբեր այլ ձևեր, որոնք լուսաբանելը դուրս է սույն գրքի շրջանակից: Նմանատիպ իրադարձությունները մասնակիորեն շարունակվեցին նաև 1991 թ-ին, սակայն ավելի ու ավելի սկսեցին իրենց տեղը զիջել մարտական գործողություններին:

Թողանում (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) կենտրոնացած Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը (մոտ 200) պատրաստվեց հարձակվել հայկական գյուղի վրա: Տեղեկանալով այդ մասին՝ **Ստեփանակերտում** (= **Վարդապետ**) տեղակայված Ռազմիկ Պետրոսյանի ջոկատը շարժվեց գյուղին օգնության: Գյուղի մատույցներում Յայկական ջոկատը հանդիպեց կանանց ու երեխաների փախչող մի խմբի և, տեղեկանալով թշնամու մոտենալու մասին, դարան դրեց թշնամու շարժման ուղղության վրա:

I փուլ – Յայ ռազմիկները անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա և փախուստի մատնեցին վերջինիս: Թշնամին կորցրեց 2 զինվոր:

II փուլ – Վերախմբավորելով ուժերը և թաքնվելով երկու բուլդոզերների հետևում՝ թշնամու ռազմիկները կրկին անցան հարձակման, սակայն Ռազմիկ Պետրոսյանը ազդանշանային հրթիռների կրակոցներով այրեց բուլդոզերները, իսկ Յայ ռազմիկներն էլ հուժկու կրակով շարտեցին թշնամուն ելման դիրքեր:

III փուլ – Ռազմիկ Պետրոսյանի ջոկատը մարտադաշտ հասած Շահեն Մեղրյանի ջոկատի հետ համատեղ հարձակվեց թշնամու վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս:

Թշնամին կորցրեց 32 զինվոր:

7345. 1990 հունվարի կես – **Երասխ** (Արարատ, Արած գավառի հարավ) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Վազգեն Սարգսյանի և Մովսես Գորգիսյանի զխավորած Յայկական բանակից: Մարտում ընկավ հետմահու ԶԶ Ազգային հերոս հռչակված Մովսես Գորգիսյանը:
7346. 1990 օգոստոսի 1 – **Երևան-Ստեփանակերտ** հերթական խաղաղ թռիչքի ժամանակ ադրբեջանական բանակը ոչնչացրեց Յայկական Յակ-40¹ ինքնաթիռը, որի անձնակազմը և ուղևորները զոհվեցին:
7347. 1990 օգոստոսի 2 – փետրվարի 28 – **Քուվեյթում և Իրաքի հարավում** մղվող **Ամերիկա-Իրաքյան I պատերազմին** ԱՄՆ-ի (մոտ 300) և Իրաքի Յանրապետության (մոտ 1.000) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ ռազմիկները:
7348. 1990 սեպտեմբերի 23 – **Չապարո** (Մարտակերտի մոտ) ուղղաթիռների աջակցությամբ հարձակման անցած Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:
7349. 1990 սեպտեմբերի 26 – **Ջալաթադո** (Մարտակերտի մոտ) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:
7350. 1990 սեպտեմբերի վերջ – **Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Յադրուլի սահմաններում** բռնկված մանր մարտերում Յայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակին:
7351. 1990 նոյեմբերի 19 – **Ինշեն** (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը (300) չգրավեց Յայկական բանակից:
7352. 1991 հունվարի 9 – **Արուլադո և Դահրադո** (Ասկերանի մոտ) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից (մոտ 200):
7353. 1991 հունվարի 26 – **Ասկերան** (Արցախ, Յարճլանք գավառի հյուսիս) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:
7354. 1991 փետրվար – **Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Յադրուլի սահմաններում** բռնկված մանր մարտերում Յայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակին:
7355. 1991 փետրվարի 4 – **Քարինտակ** Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:
7356. 1991 փետրվարի 13-14 – **Ստեփանակերտ** Յայկական աշխարհագրորդ պաշտպանեց բաշիբոզուկներից:
7357. 1991 փետրվարի 18 – **Լուսածորո և Դգդայան** (Ասկերանի մոտ) Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:
7358. 1991 փետրվարի 21 – **Ջալաթադո** Ադրբեջանի խորհրդային Յանրապետության բանակը չգրավեց Յայկական բանակից:

¹ «Յակ-40» մարդատար թաղաքացիական ինքնաթիռները, որոնք սպասարկում էին ԽՍՀՄ տեղական ավիաուղիները, Արցախյան պատերազմի այս ժամանակաշրջանում անփոխարինելի դարձան շրջափակման մեջ հայտնված երկրամասին ուղևորներ և բեռներ հասցնելու գործում:

7359. 1991 փետրվարի 26-27 – Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Ջաղրուլթի սահմաններում բռնկված մանր մարտերում Ջայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության բանակին: Այս ընթացքում թշնամուն հաջողվեց վնասել Մարտակերտից վիրավորներ և փախստականներ հեռացնող Ջայկական Մի-8¹ ուղղաթիռը, բայց նրա անձնակազմին հաջողվեց վայրէջք կատարել:
7360. 1991 մարտի 24 – Կիլանը (Մարտակերտի մոտ) Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության բանակը չգրավեց գյուղի աշխարհագրից և ռուս զինվորականներից:
7361. 1991 ապրիլի 1 – Մանաշիրը Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության բանակը գրավեց Ջայկական բանակից:
7362. 1991 ապրիլի 2 – Մանաշիրը Ջայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության բանակից:
7363. 1991 ապրիլի 21 – Գետաշենը 2 ՉՓ-ների² աջակցությամբ հարձակման անցած Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության բանակը չգրավեց Ջայկական բանակից: Թշնամին կորցրեց 1 ՉՓ:
7364. 1991 ապրիլի 28 - մայիսի 5 – Օղակ օպերացիա

«Պատմությունը դեռ կասի իր խոսքը,
կգնահատի այս խնկարությունը...»

Տոնիկ Մելիքյան

Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության և ԽՍՀՄ ղեկավարությունը, նախապես որոշելով հայաթափել Արցախի Շահումյանի շրջանը (= Մեծ Կուենք գավառ), այդ որոշման իրագործումը հանձնարարեցին Ուտիքում տեղակայված ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիային (28.000, 207 տանկ, 6 Մի-24³ ուղղաթիռներ) և Ադրբեջանի խորհրդային Ջանրապետության ներքին զորքերին (13.000): Այս հսկայական ուժերի դիմաց կանգնած էին Շահեն Մեղրյանի ջոկատը, ինչպես նաև հետմահու ՅՅ Ազգայի հերոս Սիմոն Ալիգյոզյանի գլխավորած «Արաբո», Չարգանդ Դանիելյանի գլխավորած «Յրագդան», Վահան Չատիկյանի գլխավորած «Մալաթիա-Սեբաստիա» և հետմահու ՅՅ Ազգայի հերոս Թաթուլ Կրայեյանի գլխավորած «Դաշնակցություն» ջոկատները, ընդ որում Ջայկական կողմը, նախապես տեղյակ չլինելով թշնամու հսկայական քանակական ու տեխնիկական գերակշռության մասին և նախատեսելով հետ շարտել թշնամուն անկանոն մարտերով, չկազմակերպեց բնակչության հեռանալը դեպի ապահով վայրեր: Իրականությունը պարզելով, սակայն, վերջին պահին՝ Ջայկական ջոկատների ղեկավարությունը որոշեց շահել գոնե մի քանի ժամ՝ բնակչության անվտանգ հեռանալը ապահովելու նպատակով:

I փուլ – Ապրիլի 28-ին օդուծի աջակցությամբ գործող թշնամու զրահատեխնիկան և հետևակը ներխուժեցին Ազատ ու Կամո և, հաղթահարելով հայերի թույլ դիմադրությունը, բռնությունների ու թալանից հետո 2 օրում հայաթափեցին դրանք:

II փուլ – Ապրիլի 30-ին օրվա առաջին կեսին օդուծի աջակցությամբ գործող թշնամու զրահատեխնիկան և հետևակը հարձակման անցան Գետաշենի ու Մարտունաշենի ուղղությամբ: Գետաշեն ներխուժած 23-րդ դիվիզիայի S-72⁴ տանկերից մեկը Թաթուլ

¹ Մի-8 ուղղաթիռը, որը ուներ քաղաքացիական և մարտական տարբերակներ, իրավամբ համարվում էր իր ժամանակի լավագույն ուղղաթիռներից մեկը: Մի-8 ուղղաթիռի մարտական տարբերակը կրում էր կառավարվող և չկառավարվող իրթիռներ, ինչպես նաև 7,62 և 12,7 միլիմետրանոց գնդացիներ: Արցախյան պատերազմի սկզբնական փուլում հայկական կողմի տրամադրության տակ էին գտնվում 15 նմանատիպ ուղղաթիռներ, որոնք կիրառվում էին ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների համար:

² «ՉՓ»-ն «զրահավորակրիչ» բառի հապավումն է՝ հավասարաժեշտ ռուսական «ԵՄՔ»-ին: ՉՓ-ն զինված է 14,5 միլիմետրանոց գնդացրով, զրահապատված է համեմատաբար թեթև և նախատեսված է անձնակազմին մարտադաշտ հասցնելու 7 մարտի ընթացքում վերջինիս կրակային աջակցություն ցույց տալու համար:

³ Մի-24 մարտական ուղղաթիռը, որը գործնականում հայտնի է նաև «կոկորդիլոս» անունով, XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հանդիսանում էր հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների ռազմաօդային ուժերի հիմնական մարտական ուղղաթիռը: Այն հակամարտող երկու կողմերի բանակների կազմում էին միմյանց մարտական ուղղաթիռի դեր ստանձնեց նաև Արցախյան պատերազմում: Ունենալով իրթիռահրետանային և գնդացրային իզոր զինվածություն և աչքի ընկնելով մարտական բարձր կենսունակությամբ՝ այս ուղղաթիռը իրավամբ համարվում էր իր ժամանակի լավագույն մարտական հարվածային ուղղաթիռներից մեկը:

⁴ S-72 տանկը XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների (բացառությամբ Ռուսաստանի Դաշնության և Ուկրաինայի, որտեղ բավականին տարածված էր նաև S-80-ը) բանակներում գոյություն ունեցող հիմնական տանկն է: Այն ունի հուսալի զրահ, կարող է կրել դիմամիկ պաշտպանության միջոցներ, զինված է 125 միլիմետրանոց հրանոթով, հակատանկային իրթիռային կառավարվող համակարգով (որը, սակայն, գործնականում չի կիրառվում), ինչպես նաև 12,7 և 7,62 միլիմետրանոց գնդացիներով: S-72-ը երկու հակամարտող կողմերի բանակների կազմում էլ հիմնական տանկի դեր ստանձնեց նաև Արցախյան պատերազմում, թեև պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի Ջանրապետության բանակի կազմում հայտնվեցին նաև որոշ քանակության S-55 և ուկրաինական արտադրության S-80 տանկեր: S-55-ը Արցախյան պատերազմի ժամանակաշրջանում բարոյապես արդեն լրջորեն հնացել էր և էականորեն զիջում էր S-72-ին, թեև հայերի մոտ հակատանկային միջոցների ու զրահատեխնիկայի բացակայության դեպքում, ինչպես նաև զուտ պաշտպանական մարտում այն այնուհանդերձ ի

Կրպեյանի գլխավորած «Դաշնակցություն» ջոկատի ռազմիկները այրեցին դյուրավառ հեղուկով լցված շշերի օգնությամբ, իսկ մյուսը Թաթուլը պայթեցրեց ականի գործարկման շնորհիվ: Արդյունքում թշնամին Նահանջեց, իսկ խփված տանկերի ազգությամբ ռուս անձնակազմի անդամներին հայերը ազատ արձակեցին՝ նրանց փոխարեն հետ ստանալով մինչ այդ գերված 27 հայերի:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, ցանկանալով բնակչության անվտանգ հեռանալը ապահովելու նպատակով շահել ևս մի բանի ժամ, Թաթուլը բնակցություններ վարելու պատրվակով մոտեցավ ԽՍՀՄ ուժերի հրամանատարին և, սպառնալով վերջինիս ձեռքի նռնակով, պատանդ վերցրեց նրան: Այս գործողությունը թույլ տվեց սկսել և ընդհանուր առմամբ հաջողությամբ ավարտել հայ բնակչության էվակուացիան, սակայն Թաթուլն ի վերջո ընկավ, խոցված հակառակորդի դիպուկահարի կրակոցից, իսկ թշնամին մտավ **Գետաշեն:**

IV փուլ – Օրվա վերջում օդուծի աջակցությամբ **Գետաշենից** առաջխաղացած թշնամու զրահատեխնիկան և հետևակը մոտեցան **Մանաշիոյին**, որից «Արաբո» ջոկատի աջակցության շնորհիվ արդեն գրեթե հասցրել էր հեռանալ հայ բնակչությունը: Ժամանակ շահելու նպատակով Սիմոն Աչիգոզյանը ձեռքի գնդացրով դիրքավորվեց գյուղի ծայրամասում գտնվող տներից մեկի կտուրին և, կասեցնելով թշնամու առաջխաղացումը, թույլ տվեց իր ջոկատի ռազմիկների ու գյուղի բնակչությանը Նահանջել: Այդ մարտում էլ, սակայն, հենց ընկավ քաջարի Սիմոնը, այն բանից հետո, երբ թշնամին հուժկու հրետակոծությամբ ավերեց այն տունը, որտեղ ամրացել էր «Արաբո»-ի հրամանատարը:

V փուլ – Մայիսի 6-ին **Ոսկեվազի մոտ** (Գուգարք, Տաշիր գավառի հարավ) ԽՍՀՄ բանակի դարանն ընկավ Հայկական ոստիկանական ջոկատը (24), ինչի արդյունքում 14 հոգի զոհվեցին, 10 հոգի գերվեցին:

7365. 1991 մայիսի 6 – **Ոսկեվազի ճ-մ** (Ասկերանի մոտ): Հայկական բանակը դարանը գցեց և փախուստի մատնեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակին:
7366. 1991 մայիս – **Խանձաձորը** (Հադրութի մոտ) Սամվել Բաբայանի գլխավորած ջոկատը (80) մի բանի ժամ տևած մարտերից հետո գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից: Հայկական բանակը կորուստներ չկրեց:
7367. 1991 մայիսի 31 - հունիսի 1 – **Հին Թաղերը և Խձաքերը** Հայկական բանակը, օգտագործելով «Շիլկա» զենիթային կայանքը¹, պաշտպանեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից:
7368. 1991 հունիս – **Թաղյարի, Մանաշիոյի, Էրեբքի շրջակայքում** Շահեն Մեղրյանի ջոկատը մի շարք պարտիզանական հարձակումներ գործեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակի վրա:
7369. 1991 հունիսի 6 – **Հադրութի ճ-մ**

Զիբրայիլից (83) և Ֆիզուլուց (217) առաջխաղացած Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը սկսեց մոտենալ Հադրութին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակը թշնամու շարժման երկու ուղղություններում էլ դարան դրեց: Զիբրայիլյան ջոկատի շարժման ուղղությամբ Հայկական բանակը դարանեց **Հադրութ-Ցոր** **Խճուղու մոտ**, իսկ Ֆիզուլյան ջոկատի շարժման ուղղությամբ՝ **Երեբքի մատուցներում** (Հադրութի մոտ):

վիճակի էր զգալի առավելություն ապահովել: Ինչ վերաբերվում է S-80-ին, ապա վերջինս, զինվածությամբ և պաշտպանվածությամբ հիմնականում կրկնելով S-72-ին, գերազանցում էր նրան էլեկտրոնային կառավարման առավել արդյունավետ համակարգով և զազատուրբիկային ավելի հզոր շարժիչով: Իր այս առավելություններով հանդերձ, սակայն, S-80-ը լեռնային պատերազմում այդպես էլ չկարողացավ միանշանակորեն գերազանցել S-72-ին, բանի որ սակավարթվածին լեռնային պայմաններում ռուսական և եվրոպական հարթավայրերի համար նախատեսված S-80-ի զազատուրբիկային շարժիչը փաստացի կորցնում էր իր հզորության մեծ մասը և, զիջելով S-72-ի շարժիչին, զգալիորեն սահմանափակում էր տանկի շարժական կարողությունները:

¹ «Շիլկա» բառափոխ ինքնազնաց զենիթային հրետանային կայանքը գտնվում էր ԽՍՀՄ Չինված ուժերի սպառազինության մեջ 1970-ականների սկզբներից և նախատեսված էր երթի ընթացքում գտնվող զրահատանկային ուժերի հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու համար: Չրահապատված լինելով մոտավորապես ՉՓ-ի մակարդակով՝ այն կրում էր 4 հատ 23 միլիմետրանոց զոդված ավտոմատ հրանոթներ: Նախատեսված լինելով իր ժամանակի ուղղաթիռները խոցելու համար, սակայն ոչ այնքան արդյունավետ լինելով մարտական ինքնաթիռների և նոր սերնդի ուղղաթիռների դեմ պայքարում՝ իր կրակային հզորությամբ, խտությամբ ու արագաձգությամբ «Շիլկա»-ն միաժամանակ անփոխարինելի զենք հանդիսացավ բաց դաշտում և, հատկապես, մեծ տարածությունների վրա գտնվող հակառակորդի կենդանի ուժի ու զրահամեքենաների դեմ պայքարում՝ ըստ էության փաստորեն ավելի արդյունավետ կիրառվելով իր գործառնական սկզբնական երկրորդական նշանակությամբ:

I փուլ – Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակի ֆիզուլյան ջոկատը, տեղեկանալով դարանի մասին, սկսեց հրետակոծել հայկական դիրքերը՝ ստիպելով Հայ ռազմիկներին նահանջել պահեստային խրամատներ:

II փուլ – Ֆիզուլյան ջոկատը բացազատվեց և անցավ հարձակման, որին ի պատասխան Հայ ռազմիկները սողալով աննկատ մոտեցան թշնամուն և հանկարծակի ու հուժկու կրակով փախուստի մատնեցին վերջինիս: Թշնամին կորցրեց 19 զինվոր:

III փուլ – Այս ընթացքում Հայկական մյուս ջոկատը դարանը զցեց նաև թշնամու Զիբրայիլյան ջոկատին և, պատճառելով ծանր կորուստներ, մատնեց փախուստի:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց մոտակա անտառում ապաստանել փորձող թշնամու ռազմիկներին և գլխովին ոչնչացրեց:

Ընդհանուր առմամբ թշնամին կորցրեց 102 զինվոր:

7370. 1991 հուլիսի 14 – Մանաշիրը, Էրեբոն, Բուզլուխը ու Հաթերը ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից, որին հաջողվեց անվտանգ հեռացնել գյուղերից բնակչությանը:
7371. 1991 հուլիսի 21 – Չափաքը Վոլոդիա Մաթևոսյանի գլխավորած «Տեր-Վահան» ջոկատը անակնկալ հարվածով գրավեց Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակից, ընդ որում Արթուր Թադևոսյանը գրավեց թշնամու 1 ՀՄՄ-2¹:
7372. 1991 հուլիսի 21 – Վերինշենը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը չգրավեց Շահեն Մեղրյանի գլխավորած Հայկական բանակից:
7373. 1991 օգոստոսի 23-24 – Ղարափնաքը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7374. 1991 սեպտեմբերի 10 – Մանաշիրը, Էրեբոն և Բուզլուխը Շահեն Մեղրյանի և Մոնթի Մելքոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը չգրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7375. 1991 սեպտեմբերի 13 – Ղարադաղյան (Ստեփանակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7376. 1991 սեպտեմբերի 14 – Բուզլուխը Շահեն Մեղրյանի գլխավորած Հայկական բանակը (90) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (700): Թշնամին կորցրեց 14 զինվոր:
7377. 1991 սեպտեմբերի 18 – Էրեբոն Շահեն Մեղրյանի գլխավորած Հայկական բանակը (90) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (մոտ 200), որից հետո մտավ Մանաշիր, Շեֆեյ և Չևա (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ):
7378. 1991 սեպտեմբերի 23 – Չափաքը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից: Հայերը կորցրին 3, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:
7379. 1991 սեպտեմբերի 25 – Ստեփանակերտը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7380. 1991 սեպտեմբերի վերջ – Հյուսիսային Արցախի մեծ մասը Հայկական բանակը ազատագրեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7381. 1991 հոկտեմբերի 3-5 – Սալաթլուքիսը և Յալմախլուն գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի գլխավորած Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7382. 1991 հոկտեմբերի 3 – Կրկժանը և Ամիրանյաքը (Ասկերանի մոտ) Գառնիկ Բալայանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 700) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7383. 1991 հոկտեմբերի 30 – Տոքը գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի գլխավորած Հայկական բանակը (98) գիշերային հարձակումով գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (75): Մարտում աչքի ընկավ Դավիթ Սարապյանը, որը, պայթեցնելով թշնամու շտաբի վերածված իր պապենական տունը, ոչնչացրեց հակառակորդի ղեկավար կազմին և, խուճապի մատնելով թշնամու զինվորներին, հնարավորություն տվեց Հայկական բանակին հեշտությամբ գրավել գյուղը:

¹ «ՀՄՄ»-ն «հետևակի մարտական մեքենա» բառի հապավումն է՝ հավասարժեք ռուսական «БМП»-ին: ՀՄՄ-ն ունի հակազնդակային և հակաբեկորային հուսալի զրահ ու կրում է հակատանկային կամավարվող հրթիռային համակարգ: Հավասարժեք լինելով թեթև տանկին՝ վերջինս նախատեսված է անձնակազմին մարտադաշտ հասցնելու, մարտի ընթացքում նրան կրակային աջակցություն ցույց տալու և ինքնուրույն մարտ վարելու համար: XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների բանակներում գոյություն ունեին այս մարտական մեքենայի «ՀՄՄ-1» և «ՀՄՄ-2» տարբերակները, որոնց հիմնական տարբերությունը կայանում էր հրետանային զինվածությունում: «ՀՄՄ-1»-ը զինված էր 73 միլիմետրանոց հարթափող, իսկ «ՀՄՄ-2»-ը՝ 30 միլիմետրանոց ավտոմատ հրանոթով, որը, ինչպես ցույց էր տվել Աֆղանական պատերազմի մարտական փորձը, առավել արդյունավետ էր:

7384. 1991 նոյեմբերի 15 – Ցորոք Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7385. 1991 նոյեմբերի 16-24 – Սարիշենը, Ցամոքոր և Բանաձորը գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի գլխավորած Հայկական բանակը (79) գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Թշնամին կորցրեց մեծ թվով սպանվածներ և գերիներ:
7386. 1991 նոյեմբերի 26 – Հարաջիսարը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից, որը գրավեց հակառակորդի 1 շփ:
7387. 1991 դեկտեմբերի 11 – Մանաշիդի շրջակա բարձունքները և Թողանը Հայկական բանակը (30) անակնկալ հարձակումով գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (400), սակայն մարտի ավարտից հետո թշնամու վիրավոր և մարտադաշտում ընկած զինվորներից մեկի կրակոցներից ընկան Դավիթ Սարապյանը, Համլետ Մինասյանը և Կամո Գեղեցյանը:
7388. 1991 դեկտեմբերի կես - 1992 հունվարի կես – Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու և Հաղորուքի սահմաններում ընթացան դիրքային մարտեր, որոնց ընթացքում թշնամին, ունենալով հսկայական տեխնիկական ու քանակական գերակշռություն, անխնա հրետակոծեց և գնդակոծեց հայկական դիրքերը ու բնակավայրերը: Հրետակոծման ընթացքում Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը օգտագործում էր կասպիական նավատորմից բերված գերիշոշոր տրամաչափի հեռահար հրանոթներ, խոշոր տրամաչափի հրանոթներ և հաուբիցներ, «Գրադ» կայաններ¹, ականանետներ ու տանկեր:²
7389. 1992 հունվարի 7 – Ախիլուն (Հաղորուքի մոտ) «Ակնաղբյուր» և «Էջմիածին» ջոկատները գրավեցին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7390. 1992 հունվարի 8 – Ալգեստանի ճ-մ (Հաղորուքի մոտ)

Ֆիզուլիի խճուղով դեպի Հաղորուք առաջխաղացած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (այդ թվում 10 տանկ, 10 ՀՄՄ-1, 10 շփ, 10 ՀԻԿ³) սկսեց մոտենալ Ալգեստանին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակը (այդ թվում, 1 տանկ, 1 հրանոթ և 1 ինքնաշեն հաուբից) դարանեց գյուղ մոտոլ խճուղու շրջակայքում: Թշնամու թրթուրավոր տեխնիկան դուրս եկավ խճուղուց, բացագատվեց և, ճզմելով ծառերը, սկսեց մոտենալ ծորաբերանին տեղակայված հայկական դիրքերի թևերին, իսկ շփ-ները հետևակի հետ շարունակեցին առաջխաղացումը խճուղով:

I փուլ – Անսկատ թշնամուն մոտեցած Հայկական բանակը փոթորկալից կրակի տակ առավ թշնամուն: Մարտում աչքի ընկավ հատկապես Բաբա Հայրիյանը, որը, հակառակորդի տանկերից մեկի թրթուրը վնասելով հակատանկային նռնակով, իսկ դրանից հետո էլ ինքնաձիգի կրակով ոչնչացրեց վնասված մեքենայից հեռանալ փորձող մեքենայի անձնակազմին: Կարճ ժամանակ անց Բաբան նույն կերպ վնասեց թշնամու տանկերից ևս մեկը և կրկին ոչնչացրեց մեքենայի անձնակազմին: Զբաղարարվելով դրանով՝ Հայ ռազմիկը տեղավորվեց խփված տանկում և հուժկու կրակի տակ առավ թշնամուն՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Միաժամանակ խճուղու ուղղությամբ ընթացող մարտում աչքի ընկավ նաև Համլետ Մարտիրոսյանը, որը ձեռքի հակատանկային նռնականետի կրակով ոչնչացրեց հակառակորդի 2 շփ:

¹ «Գրադ» ռեակտիվ ականանետը, որը նախատեսված է հակառակորդի դիրքերի կամ մարտաշարքի գորգային հրթիռակոծման համար, աչքի է ընկնում կործանիչ մեծ ուժով և ի վիճակի է ծանր կորուստներ պատճառել հատկապես հակառակորդի կենդանի ուժին ու խաղաղ բնակչությանը:

² 1991 թ-ի դեկտեմբերի վերջին Ադրբեջանում տեղակայված նախկին ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի Էվակուացիայից հետո Ադրբեջանի Հանրապետությանը բաժին հասավ մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք, այդ թվում 1.310 տանկ և հրետանային ինքնագնաց կայանք (ՀԻԿ), 70 մարտական ինքնաթիռ և ուղղաթիռ, ինչպես նաև 10.000 վազոն զինամթերք: Թշնամու զինվածության կտրուկ բարելավումը Եականորեն ազդեց մարտական գործողությունների բնույթի վրա՝ դարձնելով դրանք առավել արյունահեղ և համար: Թշնամու ահագնացող ճնշմանը դիմագրավելու նպատակով հայկական կողմը ստեղծեց Պաշտպանական 6 շրջաններ (ՊՇ), որոնց առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ շրջաններից յուրաքանչյուրը անհրաժեշտության դեպքում կարող էր վարել ինքնուրույն պաշտպանական մարտ: Արցախում ստեղծված Պաշտպանական շրջաններն էին Ստեփանակերտի ՊՇ-ն, հրամանատար Սամվել Կարապետյան, Ասկերանի ՊՇ, հրամանատար Վիտալի Բալասանյան, Մարտունու ՊՇ, հրամանատար Արտյուշ Զարոբյան, Շահումյանի ՊՇ, հրամանատար Շահեն Մեղրյան, Մարտակերտի ՊՇ, հրամանատար հետմահու ՀՀ Ազգային հերոս Սոնթե Մելքոնյան և Հաղորուքի ՊՇ, հրամանատար Արթուր Աղաբեյյան: 1992 թ-ի հունվարից վերջնականապես «դասական» պատերազմի բնույթ ստացած Արցախյան պատերազմում Հայկական բանակի կազմում կար 16.000 ռազմիկ, որոնցից 6.000-ը Արցախում, իսկ 10.000՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում, 30 տանկ, ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և շփ, ինչպես նաև 12 ուղղաթիռ, այն դեպքում, երբ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը ուներ 38.000 զինվոր, որոնցից 18.000-ը ռազմաճակատում, իսկ 20.000-ը՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում և թիկունքում, 1.324 տանկ, 140 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և շփ, 70 մարտական ինքնաթիռ և ուղղաթիռ, 4 «Գրադ» ռեակտիվ ականանետ:

³ «ՀԻԿ»-ը «հրետանային ինքնագնաց կայանք» բառի հապավումն է՝ հավասարժեք ռուսական «САЗ»-ին: XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հետխորհրդային տարածաշրջանում գոյություն ունեին ՀԻԿ-երի մի քանի մոդելներ, որոնք զինված էին 100 միլիմետրից բարձր տրամաչափ ունեցող հրանոթներով և զրահապատված էին մոտավորապես ՀՄՄ-1-ի մակարդակով:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց փախչող թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

7391. 1992 հունվարի 19 – Զանհասանը (Ասկերանի մոտ) Հայկական բանակը, չնայած թշնամու դարանակալ հարձակմանը, գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7392. 1992 հունվարի 20-22 – Կրկմանը Սամվել Բաբայանի գլխավորած Հայկական բանակը (170), շնորհիվ Դուշման Վարդանի գլխավորած դիվերսիոն ջոկատի թիկունքային և հիմնական բանակի ճակատային հարվածի, անակնկալ գիշերային հարձակումով գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (120):
7393. 1992 հունվարի 26 – Քարինտանը Շուշիից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (400, 1 ՉՓ, 1 թևական) չգրավեց Հայկական բանակից (70): Մարտի ընթացքում թշնամու ռազմիկներից մեկը մտավ տեղի հայերից մեկի տուն և պահանջեց հանձնվել: Տան տերը, սակայն, վերջին գնդակով տապալեց թշնամուն և, վերցնելով վերջինիս զինամթերքը, շարունակեց մարտը: Միաժամանակ սկսված մառախուղը օգնեց գյուղից տեղափոխվող և թշնամու գնդակոծությանը ենթարկվող խաղաղ բնակչության քարավանին համեմատաբար անվնաս ելակուլացվել գյուղից: Հայերը կորցրին 22, թշնամին՝ 208 զինվոր:
7394. 1992 հունվարի 28 – Շուշիի մոտ Հայկական բանակը ոչնչացրեց ադրբեջանական Մի-8 մարտական ուղղաթիռը:
7395. 1992 հունվարի 31 – Խրամորթը (Ասկերանի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7396. 1992 հունվարի 31 - փետրվարի 5 – Ասկերանի, Մարտունու և Հադրութի Պաշտպանական շրջաններում մղվող մարտերում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի բանակի միաժամանակյա հարձակումները:
7397. 1992 փետրվարի 7-8 – Մարտունու շրջանը Հայկական բանակը ազատագրեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7398. 1992 փետրվարի 10 – Մայիքեյլին և Գուշչիլարը Հայկական բանակը (90) գիշերային անակնկալ հարձակումով գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7399. 1992 փետրվարի 18 – Էրեջը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը համառ մարտերով չգրավեց Հայկական բանակից:
7400. 1992 փետրվարի 18 – Մանաշիոր Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը, մեծապես շնորհիվ ճիշտ ժամանակին գյուղ հասած Ռուսլան Շելունցի ջոկատի գործողությունների, չգրավեց համառորեն պաշտպանվող Հայկական բանակից: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում 75 տանկ:
7401. 1992 փետրվարի 26-29 – Խոջալու Արկադի Տեր-Թադևոսյանի գլխավորած Հայկական բանակը (487, 2 ՉԴՄ¹, 1 հակատանկային հրանոթ), հարձակվելով Նորագյուղ, Մեղիսոխեն, Զյաթուկ և Խոջալուի օղակաձև կայան ուղղություններով, գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (200, 1 «Գրադ» կայանք, 1 «Ալազան» կայանք², 1 հրանոթ, 2 տանկ, 1 ՀՄՄ-1): Հայերը կորցրին 8, թշնամին՝ 23 զինվոր, 2 տանկ, 1 ՀՄՄ-1, 1 «Գրադ» կայանք, 1 «Ալազան» կայանք, 1 հրանոթ: Մարտի ընթացքում Խոջալուի ադրբեջանական բնակչությունը սկսեց փախչել դեպի արևելք դրա համար Հայկական բանակի կողմից հատուկ թողնված միջանցքով, սակայն գիշերային խավարում յուրայինների հսկողության տակ գտնվող տարածքում սխալմամբ հարձակման ենթարկվեց ադրբեջանական բնակչությանը որպես Հայ ռազմիկներ ընդունած սեփական բանակի կողմից և մեծ կորուստներ կրեց:
7402. 1992 մարտի 2 - օգոստոսի 1 – Մերձդնեստրում մղվող Մերձդնեստրյան պատերազմին Մոլդովայի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր՝ մոտ 100):
7403. 1992 մարտի 4 – Ղազանչին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

¹ «ՉԴՄ»-ն «գրահապատ դիտարկող մեքենա» բառի հապավումն է՝ հավասարժեք ռուսական «БРДМ»-ին: ՉԴՄ-ն, ինչպես ՉՓ-ն, զինված է 14,5 միլիմետրանոց զնդացրով, սակայն, ի տարբերություն վերջինիս, զրահապատված է ավելի թեթև, փոխարենն ավելի շարժունակ է և նախատեսված է պարեկային ծառայության, հակառակորդի նկատմամբ դիտարկում իրականացնելու ու հետախուզական գործունեության համար:

² «Ալազան» կայանքը, որը ի սկզբանե նախատեսված էր կարկտաբեր ամպերը ցրելու համար, բավականին արդյունավետ կիրառություն ստացավ նաև հայկական բնակավայրերի հրետակոծման ժամանակ:

7404. 1992 մարտի 9-11 – Ասկերանի, Մարտունու և Հաղորդի Պաշտպանական շրջաններում մղվող մարտերում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի միաժամանակյա հարձակումները: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում նաև 2 Մի-24:
7405. 1992 մարտի 11 – Ղազանչին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից:
7406. 1992 մարտի 29 – Ստեփանակերտը Շուշիից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից: Հայերը կորցրին 14, թշնամին՝ 100 զինվոր:
7407. 1992 ապրիլի 3 – Շահումյան-Գորիս թռիչք իրականացնող Հայկական Մի-26¹ և Մի-24 ուղղաթիռները անակնկալ հարձակման ենթարկվեցին ադրբեջանական Մի-8 մարտական ուղղաթիռի, ինչպես նաև «Ասեղ»² տեղափոխվող զենիթահրթիռային համակարգերի կողմից, սակայն այդ հարձակումը հետ մղվեց: Հայերը կորցրին 4 զինվոր և 1 Մի-26:
7408. 1992 ապրիլի 10 – Մարտադան (Մարտակերտի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (1.000, 15 տանկ) գրավեց Հայկական բանակից և կոտորեց գյուղի խաղաղ բնակչությանը, սակայն նույն օրն երեկոյան էլ Ֆելիքս Ղզողյանի գլխավորությամբ հակահարձակման անցած Հայկական համալրված բանակը (80, 2 ՉՓ) հետ վերցրեց գյուղը:
7409. 1992 ապրիլի 29 – Քարինտակը և Ստեփանակերտը Շուշիից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (այդ թվում 1.000 զինվոր) չգրավեց Հայկական բանակից:
7410. 1992 մայիսի 7 – Ստեփանակերտը Շուշիից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7411. 1992 մայիսի 7 – Թալիշը (Մարտակերտից մոտ 25 կմ հյուսիս) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (այդ թվում ուղղաթիռներ և ինքնաթիռներ) չգրավեց Հայկական բանակից: Հայերը կորցրին 7, թշնամին՝ 20 զինվոր:
7412. 1992 մայիսի 8-9 – Շուշիի ազատագրում

«Կեսօրին, երբ արդեն պարզ էր, որ քաղաքը ազատագրվել է, ես մի պահ դուրս եկա դիտակետից: Գրեթե անմիջապես էլ մոտեցավ համարզս և շնորհավորեց Հայրենական պատերազմում տարած հաղթանակի օրվա կապակցությամբ: Եվ այդ պահին ես հասկացա..., որ հայ ժողովուրդը մայիսի 9-ին այսուհետ կնշի արդեն երկու հաղթանակ»

«Արաքը Արաքիայում պիտի իշխի և ոչ թե Հայոց երկրում...»

Մուրացան

Գեներալ-գնդապետ
Գուրգեն Դարիբայթյան

Հայաստանի Հանրապետության հետ ցամաքային կապը վերականգնելու, Ստեփանակերտը հրետակոծումից փրկելու և մարտնչող բանակի թիկունքը ամրապնդելու նպատակով Հայկական բանակի ղեկավարությունը գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի հրամանատարությամբ որոշեց ազատագրել հայկական հիմնվուրդ քաղաքը Էլբրուս Օրուշի գլխավորած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (3.000³, 2 «Գրադ» կայանք, 4 տանկ, 9 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 12 ՉՓ, 1 Սու-25⁴, 3 Մի-24, 8 հրանոթ, 20 ականանետ, 3 հատ 20 միլիմետրանոց և 1 հատ 30 միլիմետրանոց զենիթային հրանոթ, 6 ավտոմատ նռնականետ, 5 «Ստրելա»⁵ տեղափոխվող զենիթահրթիռային համակարգ), որին հեռահար կրակով կարող էին օժանդակել նաև շրջակա բնակավայրերի կայագործները, ինչպես նաև Լիսազորի ու Շուշի-Լաչին միջանցքի կրակակետերը: Չնայած թշնամու դիրքային և տեխնիկական

¹ Մի-26 տրանսպորտային ուղղաթիռը նախատեսված է հատկապես խոշոր բեռներ տեղափոխելու համար և աչքի է ընկնում իր մեծ բեռնամարմնությամբ: Արցախյան պատերազմի այս փուլում Հայկական կողմը Ռուսաստանի Դաշնությանից վարձակալեց 3 նմանատիպ ուղղաթիռ և դրանց օգնությամբ շրջափակված երկրամաս ուղարկեց մի շարք կարևոր բեռներ, այդ թվում նաև 1 «Գրադ» ռեակտիվ ականանետ:

² «Ասեղ» տեղափոխվող զենիթահրթիռային համակարգը (ռուսերեն՝ «ПЗРК Игла») XX դարի վերջին հանդիսանում էր մոտոհրաձգային զորքերի կողմից հակառակորդի ռազմաօդային ուժերի դեմ պայքարի լավագույն միջոցներից մեկը, որի արդյունավետությունը հատկապես բարձր էր լեռնային պայմաններում:

³ Այս թիվը ըստ Էյնուլլա Ֆաթուլյանին 09.12.2022 թ-ին տրած Շուշիի ադրբեջանական կայագործի հրամանատար Էլբրուս Օրուշիի հարցազրույցի:

⁴ Սու-25 ճակատային գրոհող-մթբակոծիչը, որը գործնականում հայտնի է նաև «կռունկ» անունով, XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հանդիսանում էր հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների ռազմաօդային ուժերի հիմնական ճակատային գրոհող-մթբակոծիչը: Այն Ադրբեջանի Հանրապետության ռազմաօդային ուժերի կազմում հիմնական մթբակոծիչի դերը ստանձնեց նաև Արցախյան պատերազմում: Ունենալով հրթիռահրետանային հզոր զինվածություն և աչքի ընկնելով մարտական բարձր կենսունակությամբ՝ այս մթբակոծիչը իրավամբ համարվում էր իր ժամանակի լավագույն ճակատային գրոհող-մթբակոծիչներից մեկը:

⁵ «Ստրելա» տեղափոխվող զենիթահրթիռային համակարգը (ռուսերեն՝ «ПЗРК Стрела») XX դարի վերջին հանդիսանում էր մոտոհրաձգային զորքերի կողմից հակառակորդի ռազմաօդային ուժերի դեմ պայքարի միջոցներից մեկը, որի արդյունավետությունը հատկապես բարձր էր լեռնային պայմաններում: Ռազմավարային «Ստրելա»-երը Արցախյան պատերազմում իրենց արդյունավետ կիրառությունը գտան նաև Հայկական բանակում և ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամու օդուժին:

առավելությանը, ինչպես նաև այն հանգամանքի, որ լեռնային պայմաններում հաջող հարձակողական գործողություն վարելու համար անհրաժեշտ էր թշնամու նկատմամբ ունենալ առնվազն եռակի բանակական և տեխնիկական գերազանցություն՝ անմիջականորեն Շուշիի մոտակայքում կենտրոնացած Հայկական բանակի (1.800, 1 «Գրադ» կայանք, 6 հրանոթ, 9 ականանետ, 2 տանկ, 3 ՀՄՄ-1, 2 ՉՓ) հրամանատարությունը որոշեց գրոհել քաղաքը: Այդ նպատակով ապրիլի 22-ից սկսած Հայկական հրետանին հուժկու կրակով լրջորեն վնասեց Լաչինում և նրա շրջակայքում տեղակայված թշնամուն կրակակետերը:

I փուլ – Մայիսի 8-ի լույս 9-ի գիշերը թշնամուն շեղելու նպատակով **Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ** (Կրկման-Ղայքուլու-Քուսալար) Սեյրան Օհանյանի գլխավորությամբ մարտական գործողություններ սկսեց Վալերի Զթյանի ջոկատի 6-րդ վաշտից, Արկադի Սարգսյանի 7-րդ վաշտից, Մարտիկ Գասպարյանի 8-րդ վաշտից, Յուրի Իշխանյանի 9-րդ վաշտից, Յուրի Հովհաննիսյանի պահեստագորային գումարտակից, ինչպես նաև «Սպիտակ», «Սասուն», «Կոռնիձոր», «Սևան», «Ստեփանավան», «Կումայրի», «Արամո» և այլ ջոկատներից կազմված Հայկական օժանդակ զորախումբը (400 զինվոր), որը օրվա վերջում գրավեց **Քուսալարը** (Շուշիից մոտ 24 կմ հյուսիս-արևմուտք): Վալերի Զթյանի ջոկատի 6-րդ վաշտը մայիսի 8-ին գրավեց **Ղայքայուն** (Շուշիից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք), իսկ մայիսի 9-ին՝ **Ջանհասանը** (Շուշիից մոտ 27 կմ հյուսիս-արևմուտք): Շրջանցելով քաղաքը և շարժվելով դեպի հարավ-արևմուտք՝ Սեյրան Օհանյանի գլխավորած ուժերը կարճ ժամանակ անց ազատագրեցին **Քուզարը, Բաշքենդը, Ջավդայարը և Լս 17 քնակավայրը** (Շուշիից հարավ-արևմուտք),

II փուլ – Մայիսի 9-ին, ժամը 02:30-ից մինչև 03: 10-ը Հայկական բանակը Շուշիի ուղղությամբ իրականացրեց հրետանային հզոր նախապատրաստություն, որից հետո անցավ հարձակման: **Հյուսիսային ուղղությամբ** (Ստեփանակերտ-Շուշի մայրուղի) 1 S-72-ի, 1 ՀՄՄ-ի և 1 ՉՓ-ի աջակցությամբ արևմուտքից արևելք տեղակայված 3 զուգահեռ շարասյուններով Վալերի Զթյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ հարձակման անցան Սերգեյ Թովմասյանի գրոհային խմբից, Յուրի Պողոսյանի 4-րդ վաշտի 4 դասակներից (85 զինվոր), ինչպես նաև Վալերի Հայրիյանի ու Սեմյոն Աբրահամյանի գրոհային խմբերից կազմված ուժերը (650 զինվոր): Ռադիոաշտարակների և բեկալցակայանի մոտ տեղակայված թշնամու ուժերի հետ բռնկվեց ու մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ: Թշնամին մարտի մեջ մտցրեց 3 Մի-24-ներ և հարվածեց հայկական դիրքերին: Արդյունքում Վալերի Զթյանի ուժերի առաջխաղացումը առժամանակ կասեցվեց, իսկ գրոհներից մեկի ժամանակ էլ խփվեց հայկական ՉՓ-ն և զոհվեցին վերջինիս վարորդն ու գնդացրորդը: Լուսաբացին հերթական գրոհի ժամանակ քաղաք մտավ, հակառակորդի 1 ՉՓ խոցեց, սակայն թշնամու S-72-ի հետ տանկային մենամարտում հենց ծայրամասին էլ խոցվեց Գագիկ Ավարյանի տանկը, որի անձնակազմի 2 անդամները զոհվեցին, իսկ Գագիկը վիրավորվեց: Ու, թեև արդյունքում Հայկական բանակի ղեկավարությունը ստիպված եղավ Հարավային ուղղությունից 1 S-72 և 1 ՉՓ ուղարկել Վալերի Զթյանի ուժերին օգնության, բայց հաջորդ օրը լուսաբացին անմիջականորեն քաղաք մտնել առաջինը այնուհանդերձ վիճակված էր հենց վերջինիս ղեկավարության գտնվող 4-րդ վաշտին: **Արևելյան ուղղությամբ** (Շուշի շրջակայքից) հարձակման անցան Արկադի Կարապետյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աշոտ Բեկոր Ղուլյանի գլխավորած 1-ին վաշտից, Դուլման Վարդանի ջոկատից և Արգամ Հարությունյանի Շուշի ջոկատից կազմված ուժերը (400 զինվոր): Աշոտի ջոկատը գրոհի անցավ կենտրոնում (Շուշիի բերդի ուղղությամբ), նրանից հյուսիս հարձակման անցավ Դուլման Վարդանի ջոկատը, իսկ հարավային կողմից գրոհի նետվեց Շուշի ջոկատը: Հարձակման այս ուղղությամբ Աշոտը առաջինը մոտեցավ Շուշիի բերդի պարիսպներին և, նետելով ձեռքի նռնակներ, դուրս վանեց այնտեղից թշնամու ռազմիկներին: Միաժամանակ Դուլման Վարդանի ջոկատի ռազմիկները, մագլցելով ուղղահայաց ժայռերը, համառ մարտի բռնկվեցին թշնամու հետ, որին սկսել էին աջակցել այս ուղղություն տեղափոխված 3 Մի-24-ները: Արդյունքում Արևելյան ուղղությամբ ևս Հայկական բանակին հաջողվեց առաջխաղացում իրականացնել և քաղաք մտնել միայն լուսաբացին: **Հարավային ուղղությամբ** (Մեծ Զիրս, Փոքր Զիրս, Լիսագոր, Չառիսլու) 1 S-72-ի, 2 ՀՄՄ-ի և 1 ՉՓ-ի աջակցությամբ հարձակման անցան Սամվել Բաբայանի ընդհանուր ղեկավարությամբ հյուսիսի-արևելքից հարավ-արևմուտք 10 զուգահեռ շարասյուններով

գործող Արշավիր Ղարամյանի, Աֆղանստանի պատերազմի վետերաններից կազմված Նվեր Չախոյանի, Արմեն Հարությունյանի «Մերգեյան» ու Վրեժ Ղարսոյանի «Բյուրեղավան» ջոկատներից, Ժիրայր Սեֆիլյանի գլխավորած ՀՀԴ 1-ին վաշտի 4 դասակներից, Վալերի Բալայանի խմբից, Սասուն Աղաջանյանի հրամանատարությամբ գործող զրահատեխնիկայից, Հրանտ Ծատրյանի 2-րդ վաշտից, Աշոտ Խաչատրյանի 3-րդ վաշտից, ինչպես նաև Տումի ջոկատից կազմված ուժերը: Կորուստներ պատճառելով թշնամուն Փոքր և Մեծ Զիրսերի մատույցներում՝ Սամվել Բաբայանի ուժերը արդեն լուսաբացին մտան Լիսազոր և դիրքավորվեցին Չառիսյուղի մատույցներում: Չարգացնելով հաջողությունը՝ հայկական զրահատեխնիկան դուրս եկավ Շուշի-Լաչին մայրուղի և կորուստներ պատճառեց դեպի Շուշի շարժվող թշնամու ավտոշարասյանը՝ խուճապի մատնելով Շուշիում դիմադրող թշնամու ռազմիկներին: Թշնամուն հուսահատ դիմադրության չմղելու և փախուստի դրդելու նպատակով, սակայն, Հարավային ուղղությամբ գործող Հայկական ուժերը չիրականացրին քաղաքի լիակատար շրջափակում: Արդյունքում թշնամու ռազմիկները լուսաբացին խուճապահար լքեցին քաղաքը և փախուստի դիմեցին հարավ-արևմտյան ուղղությամբ:

III փուլ – Կեստրին, չդիմանալով Հայկական բանակի համակցված հարվածներին, շրջապատման վտանգի մեջ հայտնված թշնամու ուժերը վերջնական խուճապի մատնվեցին և դիմեցին փախուստի:

Հայերը կորցրին 60 սպանված, 250 վիրավոր, 1 տանկ, թշնամին՝ 300 սպանված, 700 վիրավոր, 13 գերի, 1 ՀՄՄ-1, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ զինամթերք:

7413. 1992 մայիսի 9 – Մարգուշխանեն (Մարտակերտի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից կորցնելով 63 զինվոր:
7414. 1992 մայիսի 10 – Նախիջևանիկը, Վարդաձորը, Վարազաբունը, Աղբուլաղը և Դահրազը (Ասկերանի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը համառ մարտերով գրավեց Հայկական բանակից՝ կորցնելով 400 զինվոր, 6 տանկ, 2 ՀՄՄ-1, 3 ՉՓ:
7415. 1992 մայիսի 11 – Նախիջևանիկը, Վարդաձորը, Վարազաբունը, Աղբուլաղը, Դահրազը և Մարգուշխանեն Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց 600 զինվոր, 1 տանկ, 2 ՀՄՄ-1:
7416. 1992 մայիսի 12-13 – Լիսազոր (Սյունիք, Աղահեճք գավառ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց դարանից հարված հասցրած Հայկական բանակից: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Ժիրայր Սեֆիլյանի և Արշավիր Ղարամյանի գլխավորած Հայկական բանակը մտավ Չառիսյուղ: Թշնամին կորցրեց 200 զինվոր, 1 տանկ, 2 ՀՄՄ-1:
7417. 1992 մայիսի 14 – Բերդաձորը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց՝ 100 զինվոր, 1 տանկ, 2 ՀՄՄ-1:
7418. 1992 մայիսի 15 – Գյուլաբուն (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը չգրավեց դիրքային և բանակական առավելություն ունեցող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7419. 1992 մայիսի 18 – Լաչինը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց 400 զինվոր, 3 տանկ, 3 ՀՄՄ-1: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը վերականգնեց ցամաքային կապը Հայաստանի Հանրապետության հետ:
7420. 1992 մայիսի 20 – Տուհ ճ-մ: Հայ ռազմիկները գյուղի մոտ գտնվող նեղ կիրճում դարանը զցեց Ֆիզուլի-Չարգար-Գյումիշաթյու երթուղով առաջխաղացող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի զրահատեխնիկայի շարասյանը, ձեռքի հակատանկային նռնականետներից խփեցին հակառակորդի շարասյան առաջին և վերջին մեքենաները, անշարժ թիրախի վերածեցին թշնամու ողջ շարասյունը, ոչնչացրին զրահատեխնիկայի մի մասը, իսկ մյուսը մասը, թշնամու ռազմիկներին փախուստի մատնելուց հետո, գրավեցին որպես ռազմավար:
7421. 1992 մայիսի 28 – Ցորը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից:
7422. 1992 մայիսի 30-31 – Ղշոյալաղ, Մարտունին և Ալիբալին (Մարտունու մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած Հայկական բանակից կորցնելով՝ 300 զինվոր, 3 տանկ, 3 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2:

«... Ու եթե շատ չէ, ամեն շրջանից հավաքվեն 10-15 հոգի... հասկացե՛ք ինձ, ես կարող եմ հազարների կոչ անել, բայց ինձ պետք են 10-15 հոգի Հայաստանի ամեն մի շրջանից, որոնց հետ կռվելու ենք ամենավտանգավոր տեղերում, ուր ապրել-մեռնելու հավանականությունը հիսունը հիսունի է... ու եթե Նրանք հավաքվեն, մենք կկռվենք... ու մենք կհաղթենք, քանզի թշնամին Նույն թշնամին է, որին մենք հաղթում էինք միասին, ուղղակի մենք ենք փոխվել: Եկե՛ք թուրքին թողած իրար մեջ թշնամիներ չփնտրենք...»

Վազգեն Սարգսյան

Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարությունը, պատրաստվելով ամառային լայնամասշտաբ հարձակման, հսկայական ֆինանսական միջոցներ ներդնելով համալրեց իր բանակը մեծ քանակությամբ ռազմական տեխնիկայով: Միաժամանակ Ռուսաստանի Դաշնությունից, Մերձբալթյան երկրներից, Ուկրաինայից, Չեչնիայից (200 չեչեն զինյալ, որոնց գլխավորում էին միջազգային ահաբեկիչներ հռչակված Սալման Ռադուևը և Շամիլ Բասաևը), Թուրքիայից, Աֆղանստանից, Պակիստանից և այլ իսլամական երկրներից Ադրբեջան ժամանեցին մեծաթիվ վարձկաններ: Հայկական բանակը (8.000, 30 տանկ, 120 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և 2Փ, 60 հրանոթ ու ականանետ, 7 հատ 23 միլիմետրանոց, 12 հատ 57 միլիմետրանոց գեներալային հրանոթ, 4 «Շիլկա», 10 «Նետ-2Մ»¹), գրավելով ամուր պաշտպանական դիրքեր, պատրաստվեց դիմադրել Արցախի սահմաններում կենտրոնացող Ադրբեջանական Հանրապետության բանակին (35.000, 300 տանկ, այդ թվում որոշ քանակությամբ S-80 տանկեր, 700 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և 2Փ, 550 հրանոթ ու ականանետ, 53 մարտական ինքնաթիռ, 37 մարտական ուղղաթիռ):

I փուլ – Հունիս 12-ին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (այդ թվում 4.000 զինվոր), շեղող հարված հասցնելով Ասկերանի Պաշտպանական շրջանում, գրավեց Նախիջևանիկը, Արջաձորը, Փիրջամայր, Դահրազը և Աղբուլակը ու սկսեց մոտենալ Ասկերանին: Նույն օրն էլ թշնամու բանակը (4.000, 90 տանկ, 70 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և 2Փ), ինչպես նաև որպես վարձկան հանդես եկող ռուսական 23-րդ դիվիզիայի 4-րդ տանկային և 2-րդ մոտոհրաձգային գումարտակները օդուժի աջակցությամբ հարձակման անցան Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանի ուղղությամբ¹ համառ մարտերից հետո Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած Հայկական բանակի համար շրջապատման վտանգ ստեղծելու միջոցով գրավելով Շահումյանը, Էրեջը, Բուզլուխը, Սանաշիրը, Հայի Պարիս, Թողանը, Ռուսի Պարիսը, Չևան, Շեֆեյ, Ղարաջինար, Սանասաշեն, Խատիսապար և Կոճուղուրը:

II փուլ – Հունիսի 13-ին հարձակումը շարունակող թշնամին (11.000, 160 միավոր զրահատեխնիկա) ծանր մարտերով գրավեց Թալիշը, Ներքին Չայուն, Վերինշենը, Գյուլիստանը, Լենինավանը, Կարկիրավանը, Մեյսուլան, Ներքին Հոռաթաղը և Կուսապատը² երկօրյա մարտերի ընթացքում, մասնավորապես կորցնելով 22 միավոր զրահատեխնիկա ու 1 Սու-25: Նույն օրն էլ Չլորան-Սոխավենը հատվածում Հայկական կողմը կորցրեց մարտական թռիչք իրականացնող 1 Մի-24:

III փուլ – Հունիսի 15-ի առավոտյան Տերտերից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը (այդ թվում 5.000 զինվոր) փորձեց գրավել Մարաղան, որը մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք անցավ: Միաժամանակ Թալիշից հարձակվող թշնամու բանակը գրոհեց Տոնաշենի վրա, սակայն հետ շարժվեց ելման դիրքեր: Թշնամին փորձեց առաջխաղացում իրականացնել Կարմրավան-Ջրաբերդ ուղղություններով, սակայն այստեղ էլ որևէ հաջողության չհասավ: Օրվա երկրորդ կեսին Հայկական բանակը պաշտպանեց Չլորանը, Կիչանը, Պողոսագոմբերը, Առաքաձորը, Վանքը, Վաղուհասը և Դրմբոնը (Մարտակերտի մոտ), սակայն օրվա վերջում թշնամուն այնուհանդերձ հաջողվեց գրավել Մարաղան ու Մարգուշավանը: Այս ընթացքում, ցանկանալով օժանդակել Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանում հարձակվող սեփական ուժերին, թշնամու բանակը (այդ թվում 3.000 զինվոր) Աղդամից հարձակման անցավ Փափրավենդ-Կուսապատ ուղղությամբ³, նպատակ ունենալով դուրս գալ Մարտակերտից հարավ ու շրջապատել այն: Մինչև հունիսի 25-ը տևած համառ մարտերի արդյունքում, սակայն, ոչ միայն այս, այլև Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանի այլ ուղղություններում թշնամին հետ շարժվեց: Այս ընթացքում

¹ «Նետ 2 Էմ»-ը հանդիսանում էր «Ստրելա» տեղափոխվող գեներալիզմային համակարգի նորացված մոդելը:

թշնամուն հաջողվեց վնասել Հայկական 2 Մի-24 և 1 Մի-8, սակայն դրանք շուտով շարք վերադարձան: Նույն օրերին Հաղորդի Պաշտպանական շրջանում թշնամին հարձակման անցավ նաև Ցոր-Հուրաթ և Մեյիքեն-Հուրաթ-Սարիշեն ուղղություններով, սակայն ոչ միայն Արթուր Աղաբեկյանի գլխավորած բանակի համառ դիմադրության արդյունքում որևէ հաջողության չհասավ, այլև Մեյիքեանյուի շրջակա կիրճերից մեկում թշնամու ռազմատեխնիկայի շարասյունը ընկավ Հայկական հատուկ նշանակության ջոկատի պատրաստած դարանը ու գլխովին ջախջախվեց:

IV փուլ – Հունիսի 19-ին հետ մղվեց Ներքին Հռոաթադի ուղղությամբ ձեռնարկված թշնամու գրոհը:

V փուլ – Հունիսի 29-ին Հայկական բանակը գրավեց Գյուլափլիկին (Աղդամի մոտ): Միաժամանակ Նախիջևանից առաջխաղացած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին (500) Հայկական «Դևեր» ջոկատը կեղծ նահանջով առաջ քաշեց, գցեց դարանը և գլխովին ջախջախեց: Նույն օրն էլ Մարտակերտի շրջակայքում¹ Հայկական բանակի թիկունքում, մինչ օրս էլ լիովին չպարզված հանգամանքներում թշնամու գերակշիռ ուժերը շրջապատեցին «Արաբո» ջոկատի զգալի մասին: Բռնկված անհավասար մարտում Հայ ռազմիկները թշնամուն դիմադրեցին մինչև վերջ և գրեթե բոլորը զոհվեցին:

VI փուլ – Հունիսի սկզբին Ադրամից հարձակված Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը, համառ մարտերով գրավելով Ջանաթադը և Գյուլաթադը, դուրս եկավ Մարտակերտից հարավ² շրջապատման իրական վտանգ ստեղծելով Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանի ուժերի համար: Կուսապատի հերոսական պաշտպանության արդյունքում, սակայն, հայերին աքցանի մեջ վերցնելու թշնամու բոլոր փորձերը ձախողվեցին, թեև ծանր մարտերից հետո ի վերջո ընկան Սոխրաթադը և Մեծշենը:

VII փուլ – Հունիսի 4-ին Հայկական բանակը, ծանր մարտեր մղելով թշնամու դեմ, թողեց Մարտակերտը և բնակչության հետ նահանջեց: Նույն օրն էլ համառ մարտերից հետո թշնամու բանակը (այդ թվում 3.000 զինվոր) գրավեց Ներքին Հռոաթադը:

VIII փուլ – Հունիսի 5-ին Հայկական բանակը հետ շարժեց Քերաջադից հարձակված թշնամու բանակին (այդ թվում 3.000 զինվոր): Միաժամանակ Արկադի Չափարյանի գլխավորած Հայկական բանակը պաշտպանեց Մյուրիշենը (Մարտակերտի մոտ), իսկ Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած բանակը՝ Կարմիր շուկան և Մաճկալաշենը:

IX փուլ – Հունիսի 6-ին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը ծանր կորուստներով գրավեց Հաթերը, Չափարը և Չարդիխաչը (Մարտակերտի մոտ), իսկ մեկ օր անց՝ Կուսապատը, Ումուդյունն ու Գերավանդը (Մարտակերտի մոտ), սակայն դրանից հետո ծանր կորուստներ կրած թշնամու բանակը ստիպված եղավ առժամանակ դադարեցնել ակտիվ գործողությունները:

X փուլ – Հունիսի 15-ին Հայկական համալրված բանակը անցավ հակահարձակման և գրավեց Մեհմանան, Կուսապատը, Գյուլաթադը, Ջանաթադը, Սոխրաթադը, Հաթերը, Չարդիխաչը, Գերավանդը, Չափարը և Ներքին Հռոաթադը, սակայն թշնամու չդադարող թվական ու տեխնիկական գերակշռության պայմաններում ստիպված եղավ դադարեցնել առաջխաղացումը: Չորս օր անց Հայկական բանակին հաջողվեց ոչնչացնել 1 Միգ-21¹:

XI փուլ – Օգոստոսի 2-ին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը համառ մարտերով գրավեց Գետավանը, Չափարը, Չարդիխաչը և Հաթերը, սակայն Սոխրաթադի, Մաղավուզի ու Մեծշենի ուղղությամբ ծանր կորուստներ կրեց և հետ շարժվեց ելման դիրքեր:

XII փուլ – Օգոստոսի 3-ից 8-ը տեղի ունեցած համառ մարտերի արդյունքում թշնամին գրավեց Արծվաշենը: Ու, թեև գյուղն ընկավ այն բանից հետո, երբ մինչև վերջ կռվելով հերոսաբար զոհվել էին այն պաշտպանող գրեթե բոլոր մարտիկները, իսկ բնակչությունը հեռացել էր, սակայն դա խուճապի տրամադրություններ ստեղծեց ճակատում և հատկապես թիկունքում: Իրավիճակը բարդացավ նաև Նրանով, որ որոշ ուժեր, հետապնդելով քաղաքական նպատակներ, սկսեցին Հայկական բանակի բարձր հրամանատարությանը և հատկապես ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանին մեղադրել դավաճանության ու Արծվաշենը ուղղակիորեն թշնամուն վաճառելու մեջ: Չգալով պահի

¹ Միգ-21 կործանիչը 1960-ականներին հանդիսանում էր ԽՍՀՄ լավագույն կործանիչներից մեկը, սակայն այն նախատեսված էր բարձր բարձրությունների վրա օդային մարտ վարելու համար և լեռնային պայմաններում վերջինիս կիրառումը այնքան էլ արդյունավետ չէր: Բացի այդ Արցախյան պատերազմի տարիներին այս ինքնաթիռը բարոյապես արդեն եականորեն հնացել էր: Չնայած դրան, սակայն, այս ինքնաթիռի կիրառումը բավականին մեծ առավելություն ապահովվեց թշնամու բանակին, քանի որ Հայկական բանակը ընդհանրապես չուներ մարտական ինքնաթիռներ, իսկ հակաօդային պաշտպանության միջոցները սահմանափակ էին:

բացառիկ նշանակությունը՝ օգոստոսի 15-ին Վազգեն Սարգսյանը հեռուստատեսությամբ զգացմունքային մարտակոչ ուղղեց Հայաստանի ողջ հայությանը՝ կոչ անելով հավաքվել իր դրոշի տակ: Մարտակոչը խիստ ոգևորիչ ազդեցություն ունեցավ ճակատում և թիկունքում: Նույն օրն երեկոյան էլ ստեղծվեց Մահապարտների «Արծիվ-1» ջոկատը (300), որը եռօրյա պատրաստությունից հետո մեկնեց ճակատ:

XIII փուլ - Օգոստոսի 14-ից 15-ը «Արծիվ-1»-ը համառ մարտում հետ մղեց Առաջաճող-Վանք-Գանձասար ուղղությունը ձեռնարկված թշնամու հարձակումը: Թշնամին կորցրեց 120 սպանված, 250 վիրավոր, 25 միավոր զրահատեխնիկա և 1 «Գրադ» կայանք: Միաժամանակ Ազդիւնը դիրքավորված 130 և Դրախտիկուն (Հադրուբի մոտ) պաշտպանվող 70 Հայ ռազմիկները ևս կարողացան հետ մղել այդ գյուղերի վրա թշնամու ձեռնարկած հարձակումները, որը կորցրեց 150 սպանված, 450 վիրավոր և 8 միավոր զրահատեխնիկա:

XIV փուլ - Օգոստոսի 16-ին թշնամին համառ մարտերով գրավեց Դոմբոնը՝ միաժամանակ սկսելով դաժան հրետակոծության ենթարկել հայկական բնակավայրերը:

XV փուլ - Օգոստոսի 17-ին Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը պաշտպանեց Ճարտարը, իսկ Հադրուբի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակին հաջողվեց պահել Մեյիքջանլուն, որտեղ թշնամին կորցրեց 100 սպանված, 500 վիրավոր և 7 տանկ: Օգոստոսի 20-ին Հայկական բանակին հաջողվեց ոչնչացնել 1 Միգ-25¹:

XVI փուլ - Օգոստոսի 24-ին Հայկական բանակը գրավեց Դոմբոնը: Հենց այդ ժամանակ էլ մարտում ընկավ Աշոտ Բեկոր Ղուլյանը:

XVII փուլ - Օգոստոսի 28-ին Շահումյանի շրջանում պարտիզանական մարտեր մղող Շահեն Մեղրյանի ջոկատը (20) անակնկալ հարվածով գրավեց Գյուլիստանը, որտեղ թշնամին կորցրեց 6 զինվոր: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Շահեն Մեղրյանի ջոկատը գրավեց մի քանի այլ բնակավայրեր ևս՝ ոչնչացնելով թշնամու 43 զինվոր, ինչպես նաև մեծ բանակությամբ ռազմական տեխնիկա:

XVIII փուլ - Օգոստոսի վերջին հարձակումը վերսկսած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը ծանր կորուստների գնով տիրացավ Սարսանգի ջրամբարի շրջակայքին և Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղուն:

XIX փուլ - Սեպտեմբերի 2-ին Հայկական բանակը հաջողությամբ պաշտպանեց Չլդրանը և Կիչանը, որից հետո ուժասպառ եղած թշնամին դադարեցրեց հարձակումները:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 1.500 զինվոր, 30 միավոր զրահատեխնիկա և 1 Մի-24, թշնամին՝ 10.000 զինվոր, 70 տանկ, 60 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 1 «Շիլկա», 1 «Գրադ» կայանք, 1 Սու-25, 1 Միգ-21 և 1 Մի-24, ընդ որում թշնամու խփված տանկերից 30-ը հայերին հաջողվեց նորոգել և մոցնել մարտական օգտագործման մեջ: Հայկական կողմին որպես ռազմավար բաժին հասավ նաև 1 «Շիլկա»:

7424. 1992 օգոստոսի 14 - 1993 սեպտեմբերի 30 - Աբխազիայում մղվող Վրաց-Աբխազական պատերազմին Աբխազիայի (1.500 ռազմիկներ, «Հ. Բադրամյան» գումարտակի կազմում) և Վրաստանի (500) Հանրապետությունների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7425. 1992 սեպտեմբերի 4 - Փիրջամուլին, Դահրավը, Սառնադբուլը, Արանգամին, Նախիջևանիկը, Խրամորթը (Մարտունու մոտ), Աբդայը և Գյուլաբլին (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց, այդ թվում նաև 1 միգ-21:
7426. 1992 սեպտեմբերի 4 - Մաճկալաշենը (Մարտունու մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7427. 1992 սեպտեմբերի 5-6 - Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը, որը կորցրեց, այդ թվում նաև 7 տանկ:

¹ Միգ-25 կործանիչը 1970-ականներին հանդիսանում էր ԽՍՀՄ լավագույն կործանիչներից մեկը, սակայն, ինչպես և Միգ-21-ը, այն նախատեսված էր օդային մարտ վարելու համար և լեռնային պայմաններում վերջինիս կիրառումը այնքան էլ արդյունավետ չէր: Բացի այդ Արցախյան պատերազմի տարիներին այս ինքնաթիռը բարոյապես արդեն որոշակիորեն հնացել էր: Այնուհանդերձ այս ինքնաթիռի կիրառումը ևս մեծ առավելություն ապահովվեց թշնամու բանակին, քանի որ Հայկական բանակը ընդհանրապես չուներ մարտական ինքնաթիռներ, իսկ հակաօդային պաշտպանության միջոցները սահմանափակ էին:

7428. 1992 սեպտեմբերի 11-12 - Կոծողոր, Պողոսագոմերը, Վաղուհաս և Մեծմանան (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7429. 1992 սեպտեմբերի 13 - Վաղուհաս-Դրմբոն բնագծում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը, որը կորցրեց, այդ թվում նաև 1 Մի-24:
7430. 1992 սեպտեմբերի 15 - Վաղուհասը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7431. 1992 սեպտեմբերի 18-23 - Լաչինի ճ-մ

«Այդ արյունն է Ձեր, կռվող տղաներ,
 Իր կարմիր գույնով սարերը ներկել,
 Դուք, որ կյանքը Ձեր, մեզ տվիք նվեր,
 Որ սարերը մեր ջման անտեր...»

Ռուբեն Հախվերդյան

Փորձելով կտրել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցամաքային կապը Հայաստանի Հանրապետության հետ՝ Ադրբեջանական բանակի ղեկավարությունը Լաչինի մոտ կենտրոնացրեց ուժեղ զորախումբ (այդ թվում 4.000)՝ նախատեսելով այլ ճակատներում հարձակման միջոցով կաշկանդել Հայկական բանակի հիմնական ուժերը և ապահովել Լաչինի մոտ հիմնական հարվածը հասցնող սեփական բանակի գործողության հաջողությունը:

I փուլ - Սեպտեմբերի 18-ին Քելբաջարից հարձակվող Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը հարված հասցրեց Լաչինի միջանցքի հյուսիսին: Միաժամանակ պարաշյուտադեսանտային ուժերով թշնամին հարվածեց նաև Շուշին, ինչպես նաև ակտիվ գործողություններ ձեռնարկեց Մարտունու Պաշտպանական շրջանում: Այս մարտերում թշնամին կորցրեց 1 Մի-24:

II փուլ - Սեպտեմբերի 19-ին Մարտունու Պաշտպանական շրջանում հարձակումը զարգացնել փորձող թշնամին կանգնեցվեց Հանաբարդի մոտ և հետ շարտվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 8 տանկ և 150 զինվոր: Օրվա վերջում այդ ուղղությամբ կրկին հարձակման անցած թշնամուն Մարտունու մոտ գտնվող կիրճում Հայկական բանակը դարանը գցեց՝ ոչնչացնելով 10 զինվոր և մի բանի տանկ: Միաժամանակ հետ մղվեցին նաև Մուրիշեն-Նորաշեն ուղղությամբ հարձակվող թշնամու ուժերը: Ընդհանուր առմամբ թշնամին կորցրեց 400 զինվոր: Չարգացնելով հաջողությունը՝ նույն օրն էլ հակահարձակման անցած Հայկական բանակը ագատագրեց Ամիլյարը, Մուղանյին, Կուրոպատկինոն (Մարտունու մոտ) և Մարգալին (Ադդամի մոտ), թեև վերջինը ծանր մարտերից հետո թշնամուն հաջողվեց հետ վերցնել:

III փուլ - Սեպտեմբերի 20-ից 23-ը թշնամու բանակը, կորցնելով 115 զինվոր, կանգնեցվեց Լաչինից 12 կմ հեռավորության վրա, իսկ սեպտեմբերի 20-ին ոչնչացվեց Ստեփանակերտը ռմբակոծող 1 Սու-25, ինչպես նաև ավարտվեց Շուշիի մոտ դիմադրող թշնամու պարաշյուտադեսանտային ուժերի ջախջախումը:

7432. 1992 սեպտեմբերի 24-25 - Լաչին-Լիսազոր բնագծում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը՝ հաջող կիրառելով նաև մարտական ուղղաթիռներ:
7433. 1992 սեպտեմբերի 29 - Ստեփանակերտ-Շահումյան թռիչքի ժամանակ ադրբեջանական բանակը ոչնչացրեց Հայկական Մի-8-ը, որի անձնակազմը զոհվեց:
7434. 1992 հոկտեմբերի 2 - Լաչին-Լիսազոր բնագծի 2 բարձունք Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Որպես ռազմավար վերցվեց մեծ քանակությամբ տեխնիկա և զինամթերք, ինչպես նաև ոչնչացվեց 1 Մի-24:
7435. 1992 հոկտեմբերի 2 - Մարտունին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7436. 1992 հոկտեմբերի 3 - Ռոյան բարձունքը (Ճարտար գյուղի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7437. 1992 հոկտեմբերի 2-4 - Լաչին-Լիսազոր բնագծում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:

7438. 1992 իրականացրելի 9 - Սարուխանը, Փարաջանը, Գյուլբուն և Սաֆյանը (Լազինի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Հաջորդ օրը ոչնչացվեց Ստեփանակերտի ռմբակոծումից վերադարձող 1 Սու-25:
7439. 1992 իրականացրելի 11-12 - Լազինի և Ղուբաթլուի շրջանի մի քանի գյուղեր Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց այդ թվում նաև 1 Սու-25:
7440. 1992 իրականացրելի 14 - Բերդաշենը, Հազիկը, Նորշենը և Այանը (Մարտունու մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7441. 1992 իրականացրելի 17 - Քոյաբակի ճ-մ (Սյունիք, Աղահեճք գավառ): Հայկական բանակը (մոտ 50) ոչնչացրեց գյուղ ներխուժել փորձող Ադրբեջանի Հանրապետության դիվերսիոն ջոկատը (40):
7442. 1992 իրականացրելի 20 - Սարի Բաբայի հարակից բարձունքները (Սյունիք, Աղահեճք գավառ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7443. 1992 իրականացրելի 29 - Գյուլափլիկին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից: Թշնամին կորցրեց 2 ՀՄՄ-1:
7444. 1992 իրականացրելի 30 - Գյուլափլիկին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7445. 1992 իրականացրելի 2 - Մարտունին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից՝ կորցնելով 2 տանկ և 1 ՀՄՄ-1:
7446. 1992 լոյտների 9-11 - Հարությունագոմերը, Կոճողուրը և Վերին Հոռաթաղը (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից և մոտեցավ Չորանին: Մեկ օր անց Հայկական բանակը կորցրեց 1 Մի-24:
7447. 1992 լոյտների 16 - Աղդամի հարավային մատուցները Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, սակայն թշնամու հակահարձակման, ինչպես նաև զինամթերքի պակասի պատճառով նահանջեց ելման դիրքեր:
7448. 1992 լոյտների 16 - Չորանը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Հայերը կորցրին 7, թշնամին՝ 70 զինվոր:
7449. 1992 լոյտների 17-18 - Կիչանի ճ-մ: Հայկական բանակը կեղծ նահանջով դարանը գցեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին և գլխովին ջախջախեց:
7450. 1992 լոյտների 20 - Սարի Բաբայի հարակից բարձունքները Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7451. 1992 լոյտների 23 - Սոխավենը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը օրվա սկզբում գրավեց Հայկական բանակից, սակայն համալրված Հայկական բանակը օրվա վերջում հետ վերցրեց այն:
7452. 1992 լոյտների 27 - Կուրոպատկինոյի հարակից բարձունքները Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7453. 1992 լոյտների 29-30 - Ալբալագը, Գյուլոդղուզը, Կոդլուն, և Ղարաչինյալը (Լազինի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7454. 1992 դեկտեմբերի սկիզբ - Գեորգավանը (Մարտունու մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7455. 1992 դեկտեմբերի սկիզբ - 1993 իունվարի կես - Արցախի բոլոր Պաշտպանական շրջաններում, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության շփման գծի ողջ երկայնքով Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած զորքերը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում նաև 4 S-72, 10 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և ՉՓ, 1 Մի-24 և 1 Սու-25:
7456. 1993 իունվարի սկիզբ - Սուխումին Աբխազական Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) չկարողացան գրավել Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 150, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

7457. 1993 հունվարի 14-19 – Մարտակերտի ճ-մ

Տարվա սկզբին Ադրբեջանում իրականացվեց զորակոչ, որից հետո Ադրբեջանի Հանրապետության համալրված բանակը (60.000, 220 տանկ, 520 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և ՉՓ, 430 հրանոթ ու ականանետ, 50 մարտական ինքնաթիռ, 30 մարտական ուղղաթիռ) պատրաստվեց վճռական հարձակումով ջախջախել Հայկական բանակին (18.000, 100 տանկ, 190 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 11 Մի-24:) Այս անգամ Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարությունը նախատեսել էր Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանին հիմնական հարվածը հասցնել Ադդամից՝ միաժամանակ հյուսիսից հասցված հարվածով կաշկանդելով Հայկական բանակի հիմնական ուժերը:

I փուլ – Հունվարի 14-ին թշնամու բանակը հարձակման անցավ Կիչանի և Սոխավենի ուղղությամբ, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտերի արդյունքում ծանր կորուստներով չարտվեց ելման դիրքեր: Նույն օրն էլ Առաքածորի, Բուլարակի և Վանքի շրջակայքում (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը ոչնչացրեց 3, Մարտունու շրջակայքում՝ ևս 1 Մի-24, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մնացած տարածքում՝ 3 Միգ-21:

II փուլ – Հունվարի 16-ից 19-ը թշնամին հարձակման անցավ Ֆարուխի ուղղությամբ, միաժամանակ շեղող հարված հասցնելով Ճարտարի մոտակայքում, սակայն Հայկական բանակը կանգնեցրեց թշնամու առաջխաղացումը և ծանր կորուստներով չարտեց ելման դիրքեր: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում նաև 2 Միգ-21 և 1 Միգ-25:

7458. 1993 հունվարի 19 – Ասկերանի Պաշտպանական շրջանի ուղղությամբ ձեռնարկած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը Հայկական բանակը (մոտ 300, 5 S-72, 3 ՀՄՄ) հետ մղեց:

7459. 1993 հունվարի 27 – Ասկերանը, Խանաբադը, Սարդարաշենը և Քարագյուղը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7460. 1993 փետրվարի 5 – Չլդրանը, Պողոսագոմերը, Վաղուհասը, Հարությունագոմերը և Գետավանը (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Որպես ռազմավար Հայկական բանակին բաժին հասան, այդ թվում նաև 2 տանկ ու 1 ՀՄՄ-2:

7461. 1993 փետրվարի 7-9 – Պողոսագոմերը և Հարությունագոմերը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7462. 1993 փետրվարի 12 – Դոմբոնը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:

7463. 1993 փետրվարի 13 – Վաղուհասը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7464. 1993 փետրվարի 17 – Խրամորթ-Խանաբադ, քնագիծը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7465. 1993 փետրվարի 19-22 – Հաթերթը, Չափարը, Պողոսագոմերը, Գյուլիստանը, Իմրեթը, Մեհմանան, Չարդախաչը, Չագիկը և Ումուդլուն Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:

7466. 1993 մարտի 3 – Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանի հյուսիսային գծի վրա Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:

7467. 1993 մարտի 6-7 – Կուսապատը, Սոխրաթադը, Դամոյին, Տոնաշենը և Մեծշենը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց 150 սպանված և 200 վիրավոր: Միաժամանակ որպես ռազմավար Հայկական բանակին բաժին հասան, այդ թվում նաև 1 տանկ, 1 ՀՄՄ-1, 4 ՀԻԿ և 4 հրանոթ:

7468. 1993 մարտի 12 – Մանիքուն (Մարտակերտի մոտ) Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7469. 1993 մարտի 13 – Մեծշենը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7470. 1993 մարտի 15-16 – Սուխումին Աբխազական Հանրապետության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գործող «Հ. Բադրամյան» գումարտակը (300) չկարողացան գրավել Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000), ընդ որում մարտի ընթացքում

առաջխաղացում իրականացրած Հայկական գումարտակը ընկավ թշնամու նախապատրաստած դարանը և, կրելով ծանր կորուստներ, այնուհանդերձ ոչնչացրեց այն: Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:¹

7471. 1993 մարտի 18 – Ջալնաթադր և Գոլյաթադր Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: 1993 թ-ի հունվար - մարտ ամիսներին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը կորցրեց, այդ թվում ԴՅ.350 սպանված, 1.650 վիրավոր, 27 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 5 ՉՓ, ինչպես նաև 3 Սու-25, 1 Մի-24 և մեծ քանակությամբ զինամթերք:
7472. 1993 մարտի 21-22 – Հակոբ Կամարին (= Լույսասագ), Մինգեյսկը և Ներքին Հռոմաթադր (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7473. 1993 մարտի 22-23 – Ներքին Հռոմաթադր Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7474. 1993 մարտի 25 – Սարսանգի ջրամբարի շրջակայքը և Մարտակերտ-Քելբաջար ողջ մայրուղին Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7475. 1993 մարտի 27 - ապրիլի 3 – Քելբաջարի գրավումը

Թիկունքը ամրապնդելու, ռազմաճակատի գիծը կրճատելու, երկնակատ պատերազմից խուսափելու, Հայաստանի Հանրապետության հետ կապը ամրապնդելու և ավելի անվտանգ դարձնելու, ինչպես նաև այստեղից մշտական հրթիռահրետակծությունը դադարեցնելու անհրաժեշտությունից ելնելով Հայկական բանակի հրամանատարությունը որոշեց ազատագրել Քելբաջարի շրջանը: Այս նպատակով Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանության պետական կոմիտեի ղեկավար Ռոբերտ Քոչարյանի և Սերժ Սարգսյանի, ՀՀ Նախագահի ռազմական հարցերով խորհրդական Վազգեն Սարգսյանի, ինչպես նաև Սամվել Բաբայանի, Սեյրան Օհանյանի, Գուրգեն Դարիբալթայանի, Արկադի Տեր-Թադևոսյանի և Մոնթե Մելքոնյանի համատեղ ջանքերով մշակվեց մարտական գործողությունների պլան: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Քելբաջարում գտնվող թշնամու բանակը (3.405, 72 տանկ) իրենից լուրջ ուժ էր ներկայացնում, ծանր մարտերից ու մեծ կորուստներից խուսափելու նպատակով որոշվեց շրջանի ազատագրումը սկսել հյուսիս-արևելքից և, թշնամու հարավային ուժեղ զորախմբի համար ստեղծելով շրջապատման վտանգ, ստիպել վերջինիս նահանջել: Ծրագրի իրականացման նպատակով ստեղծվեցին 4 հարվածային խմբեր: Միաժամանակ Ռազմիկ Պետրոսյանի գլխավորությամբ հատուկ ընտրված մարտիկներից կազմված մի ջոկատ (120, 2 տանկ, 1 ականանետ), մշտապես դիքերը փոխող տանկերի շարժիչների աղմուկի տակ ականանետի կրակի ուղեկցությամբ երկուսուկես մետր հաստությամբ ձյան տակով սկսեց թունել փորել դեպի Օմարի լեռնանցքի հյուսիսային մուտքի մոտ գտնվող Յանշան գյուղի մոտակայքում տեղակայված հակառակորդի դիրքերը:

I փուլ – Մարտի 27-ին 1-ին խումբը կազմող Ռաֆայել Ղազարյանի գումարտակը, առաջանալով Գետավան-Հաթերդ-Չափար երթուղով, սկսեց մոտենալ Քելբաջար շրջկենտրոնին (Արցախ, Վայկունիք գավառի արևմուտք): Այս ընթացքում 2-րդ խումբը կազմող Հովսեփի Հովսեփյանի գումարտակը իր հերթին Սարսանգի ջրամբարից ձգվող մայրուղով ուղղություն վերցրեց դեպի Քելբաջար շրջկենտրոն: Միաժամանակ 3-րդ խումբը կազմող Նորայր Դանիելյանի գունդը շարժվեց Նարեշտար-Չարեքտար-Աղդարան ուղղությամբ, իսկ Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած 4-րդ խումբը սկսեց հարավ արևելքից հետապնդել խուճապի մատնված թշնամուն:

II փուլ – Մարտի 28-ին Նորայր Դանիելյանի գնդի կազմում գործող Սամվել Կարապետյանի ջոկատը (30) Քելբաջար-Գանձակ մայրուղու խաչմերուկում պարտության մատնեց Մոնթե Մելքոնյանի 4-րդ խմբի կողմից հետապնդվող թշնամու զորախմբին (500, 8 միավոր զրահատեխնիկա), որը կորցրեց 60 սպանված, 140 վիրավոր և 3 տանկ, 3 ՀՄՄ, իսկ 1 տանկ էլ բաժին հասավ հայերին որպես ռազմավար:

III փուլ – Մարտի 31-ին Հայկական բանակը գրավեց Դադիվանքը (Մարտակերտի մոտ): Նույն օրն էլ սկզբում 2-րդ, իսկ հաջորդ օրը արդեն մյուս խմբերը մտան Քելբաջար շրջկենտրոն:

¹ Այս ճակատամարտի կապակցությամբ արխագական բանակի հրամանատարությունը պաշտոնապես հայտարարեց. ««Բաղրամյան»-ը լավագույն զորամասն էր և միակը զորամասերից, որը լիովին կատարեց իր մարտական առաջադրանքը»:

IV փուլ – Ապրիլի 2-ին Հայկական բանակը մոտեցավ Օմարի լեռնանցքին և, մասամբ գրավելով այն, կանգ առավ Յանշան գյուղի մոտակայքում: Գրեթե միանգամից էլ փորված թունելի միջոցով ընդհուպ հակառակորդի դիրքերին մոտեցած Հայ ռազմիկները անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա և մատնեցին փախուստի: Այս մարտում հայերը կորցրին 2, թշնամին՝ 12 զինվոր:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին 15 զինվոր, թշնամին՝ 100 սպանված, 150 վիրավոր: Որպես ռազմավար Հայկական բանակին բաժին հասավ 15 միավոր գրահատեխնիկա, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք:

7476. 1993 ապրիլի սկիզբ – Մելիքջանլուն Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7477. 1993 ապրիլի սկիզբ – Խուրթանբուլաղը (Մելիքջանլուի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որը կորցրեց 15 զինվոր:
7478. 1993 ապրիլի սկիզբ – Գեորգավանի և Ղզղյարի հարակից բարձունքները Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7479. 1993 ապրիլի սկիզբ – Ղիվանլարը (Ֆիզուլու մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7480. 1993 ապրիլի կես – Հին Թաղարը, Գյումիշաթվին, Հողերը (Ղուբաթլիի մոտ) և Կաթավաճաթը (Ֆիզուլու մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7481. 1993 ապրիլի կես – Կարմիր Շուկայի (Մարտունու մոտ), Ճարտարի և Լաչինի հարավային ճակատի ուղղությամբ ձեռնարկած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:
7482. 1993 ապրիլի կես – Խրամորթ-Խանաբադ բնագիծը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7483. 1993 ապրիլի 17 – Գյուլիստանի ճ-մ. Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը շրջապատեց Շահեն Մեղրյանի ջոկատը (15), որը միայն մեծ դժվարությամբ դուրս եկավ շրջապատումից: Նույն օրն Շահումյան-Ստեփանակերտ թռիչքի ժամանակ ադրբեջանական բանակը ոչնչացրեց Հայկական Մի-8-ը, որի անձնակազմը, ինչպես նաև Շահեն Մեղրյանը զոհվեցին:
7484. 1993 մայիս – Արցախի բոլոր Պաշտպանական շրջաններում ընթացան դիրքային մարտեր: Մեկ ու կես ամիս տևած մարտերի արդյունքում Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը կորցրեց, այդ թվում Կ.500 սպանված, 6.000 վիրավոր, 70 տանկ:
7485. 1993 հունիսի 4 - հունիսի կես – Գանձակում բռնկվեց պատերազմի անհաջող ընթացքից դժգոհ զինվորականների տրամադրությունները արտահայտող գեներալ Սուրադ Հուսեյնովի գլխավորած բանակային կորպուսի խռովությունը: Խռովարարների ուժերը շարժվեցին Բաքվի ուղղությամբ, սակայն ի վերջո կնքվեց հաշտություն: Արդյունքում Հուսեյնովը նշանակվեց երկրի վարչապետ, սակայն որոշ ժամանակ անց ձերբակալվեց ու դատապարտվեց ցմահ ազատազրկման:
7486. 1993 հունիսի 11-12 – Մարտակերտի Պաշտպանական շրջանի հյուսիսային գծի վրա Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:
7487. 1993 հունիսի 12 – Մարզիլուն (Մարտակերտի մոտ) Մոնթե Մելքոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Մարտի դադարի պահերից մեկի ժամանակ շտաբային մեքենայով ճակատային գծի ուղղությամբ շարժվող Մոնթեն և նրա ուղեկիցները, ընկալելով որպես հայեր, մոտեցան սեփական ՀՄՄ-1-ի շուրջը հավաքված թշնամու ռազմիկներին, որոնք ևս իրենց հերթին մոտեցողներին ընկալել էին որպես յուրայիններ: Երկկողմանի այս սխալին հաջորդած անակնկալ մարտում էլ հենց թշնամու ՀՄՄ-1-ի արձակած արկի պատահական բեկորներից խոցված ընկավ քաջարի Մոնթեն: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում նաև 4 տանկ, 2 ՀՄՄ-1, 1 ԶԴՄ:
7488. 1993 հունիսի 12 – Յուսուֆջանլին և Կիլմադիլին (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7489. 1993 հունիսի կես – Ասկերանը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:

7490. 1993 հունիսի կես – Ղաջարը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7491. 1993 հունիսի 15-16 – Հակոբ Կամարին (Մարտակերտի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7492. 1993 հունիսի 17-18 – Աղցախի բոլոր Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը:
7493. 1993 հունիսի 15-16 – Ալիմադատին, Զյուրդալարը, Սոյալարը, Գալախլարը և Ալիգալը, ինչպես նաև Գալախի և Կարամանդաղ գյուղերի հարակից բարձունքները (Աղդամի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7494. 1993 հունիսի 18 – Զյուրդալարը և Սոյալարը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից:
7495. 1993 հունիսի 25 – Փափրավենը, Կարապիհիմին, Սոֆյուն և Բոհադմենյին (Աղդամի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7496. 1993 հունիսի 26 – Մարտակերտի, Մատադիսի, Լևրասի և Մադավուզի բարձունքները Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից (այդ թվում «Արաբո» ջոկատը (110), ինչպես նաև «Գրադ» կայանք և մի քանի հրանոթ): Օրվա վերջում թշնամու դիպուկահարի կրակոցից ընկավ «Արաբո»-ի հրամանատար Կարո «Սպիտակ արջ» Բեհբեջյանը: Նույն օրն էլ Հայ ռազմիկները ոչնչացրին 1 Սու-25:

7497. 1993 հունիսի 28 - հուլիսի 2 – Մարտակերտի գրավումը

«Դատ, որ մեկին, հանեց արդար մարտի,
Դատ, որ թույլին, դարձրեց ցավին գերի,
Դատ, որ մեկին, դարձրեց գնչու անտուն,
Դատ, բաջերի համար, վրեժի ցատում...»

Արմեն Մովսիսյան

Հայկական բանակը մոտեցավ Մարտակերտին և, իրականացնելով ուժերի տեղաբաշխում, պատրաստվեց գրոհել քաղաքը:

I փուլ – Հունիսի 28-ին Հայկական բանակը անցավ հարձակման և, գրավելով քաղաքի մատուցները, վերջնականապես շրջապատեց քաղաքը:

II փուլ – Հրետանային հզոր և արդյունավետ նախապատրաստությունից հետո հուլիսի 2-ին Փափրավանդ գյուղի ուղղությամբ հարձակման անցած Սամվել Կարապետյանի ջոկատը, հարավ-արևելքից մարտական գործողություններ սկսած Վաչագան Իշխանյանի Շուշիի գունդը և քաղաքային հեռուստաաշտարակի կողմից գրոհի անցած Նորայր Դանիելյանի գունդը համակցված հարվածների արդյունքում գրավեցին քաղաքը:

7498. 1993 հուլիսի 3-4 – Զյուրդալարը, Կիզիր, Կենգերին, Մակսուդյուն, Թալիշարը, Չուկուրմախին, Ահմեդյարը, Խրդրյուն, Խրամորթը և «Ուղտի սապատ» բարձունքը (Աղդամի մոտ) հյուսիսից և հարավից հարձակման անցած Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7499. 1993 հուլիսի 5-6 – Ասկերանի, Հադրուլի և Մարտակերտի Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը:
7500. 1993 հուլիսի 5-6 – Չուկուրմակին, Ահմեդյարը, Խրդրյուն, Մակսուդյուն, Թալիշարը, Կիզիր և Կենգերին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց Հայկական բանակից:
7501. 1993 հուլիսի 4 – Ասկերանը Շեյխից հարձակված Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից, որը ոչնչացրեց, այդ թվում նաև 2 Մի-24:
7502. 1993 հուլիսի 6-8 – Շեյխին (Ասկերանի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7503. 1993 հուլիսի 13 – Սոսի ճ-մ (Մարտունու մոտ): Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը գրավեց գյուղի մոտ գտնվող Դավայու-Խաթունի դիրքը, սակայն Հայկական բանակը հետ վերցրեց այն:

7504. 1993 հուլիսի 14-15 – Կհզիր, Կենգերին, Թալիշարր, Մակսուդյուն, Տառնոյուտր, Մարգիին, ինչպես նաև Չոբանդադ, Երկիրման և Բոգդադ բարձունքները (Աղդամի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7505. 1993 հուլիսի 16 – Ասկերանի ռազմաճակատում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:
7506. 1993 հուլիսի 21 – Ասկերանի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:
7507. 1993 հուլիսի 21-22 – Չուկուրմակլին, Ահմեդյարր, Խրդդյուն, Կասիմյուն, Ղարադադյուն, Փոլադյու և Սալբալին (Աղդամի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7508. 1993 հուլիսի 22 – Ջուրդալարր Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7509. 1993 հուլիսի 22-23 – Աղդամի գրավումը

«Աղդամ Ադրբեջանի համար իրենց ասելով ազգայնամոլության խորհրդանիշ էր: Ադրբեջանցիներն ասում էին. «Եթե ուզում ես տղամարդ տեսնել՝ գնա Աղդամ» Այդ «տղամարդ»-ուն ես ուզում էի տեսնել դեռևս 1992 թ-ից: Եվ ահա ես որոշեցի՝ գնալ Աղդամ ու տեսնել դրան»

Սամվել Բաբայան

Հայկական բանակի հրամանատարությունը նախատեսել էր հյուսիսի-արևմուտքից, հարավից և հարավ-արևմուտքից հասցված միաժամանակյա համակցված հարվածներով գրավել քաղաքը Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից (10.000, այդ թվում 700 աֆղան մոջահեդներ, 40 տանկ, 100 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և ՉՓ, 100 հրանոթ և ականանետ):

I փուլ – Հուլիսի 22-ին Հայկական բանակը, գրավելով Նովրուզյուն և Խամալիբալլին (Աղդամի մոտ), մոտեցավ Աղդամի մատուցներում գտնվող «Հաղթանակ» հուշահամալիրին՝ սկսելով քաղաքում տեղակայված թշնամու դիրքերի հրետակոծումը: Նույն օրն էլ, սակայն, Յուսուֆջանլուի մատուցներում թշնամին պայթեցրեց ճանապարհային կամուրջը և առժամանակ կասեցրեց Հայկական բանակի առաջխաղացումը:

II փուլ – Հուլիսի 23-ին հյուսիս-արևմուտքից, հարավից և հարավ-արևմուտքից հասցված միաժամանակյա համակցված հարվածների արդյունքում Հայկական բանակը մարտերով քաղաք մտավ: Հարձակվողների առջևից ընթանում էր Վաչագան Բաբայանի տանկը, որը, սակայն, պայթեց ականի վրա և նրա անձնակազմի 3 անդամներն էլ զոհվեցին: Թշնամու բանակը հատկապես համառ դիմադրություն ցույց տվեց Պարտավ-Աղդամ մայրուղու մոտակայքում, սակայն ի վերջո պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի:

Որպես մարտավար Հայկական բանակին բաժին հասավ մեծ քանակությամբ հրետանի, զենք և զինամթերք:

7510. 1993 օգոստոսի 5 – Հադրուլթի և Ասկերանի Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը:
7511. 1993 օգոստոսի 6-8 – Հադրուլթի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը:
7512. 1993 օգոստոսի 9 – Ուրյան լեռան ճ-մ (Հադրուլթի մոտ): Հայկական բանակը չորսժամանոց մարտում հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին:
7513. 1993 օգոստոսի 9-11 – Հադրուլթի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը, որին այնուհանդերձ հաջողվեց գրավել որոշ Հայկական դիրքեր:
7514. 1993 օգոստոսի 15 – Հադրուլթի Պաշտպանական շրջանում Հայկական բանակը հետ մղեց օդուծի աջակցությամբ ձեռնարկված Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը և, անցնելով հակահարձակման, շրջապատեց ու ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու բանակին:
7515. 1993 օգոստոսի 16 – Ցորր, Բանաձորր, Առաքլարր, Վերին Յագլավանդր և Ղարազուլախր (Հադրուլթի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:

7516. 1993 օգոստոսի 17 – Վերին Ցագեյանոր, Ղարամամեյիև, Ղաթուն, Դիլիգարդան, Ներքին Վայսայուն, Ղարավենոր, ինչպես նաև Նամագչայա բարձունքը (Հաղորդի մոտ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7517. 1993 օգոստոսի 19-20 – Հաղորդի և Մարտունու Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը: Նույն օրն էլ 3 Սու 25-ներ ռմբակոծեցին Կապանը, որի արդյունքում զոհվեց 10 խաղաղ բնակիչ:
7518. 1993 օգոստոսի 22 – Ֆիզուլի շրջակայքում (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառի հյուսիս-արևելք), մեծապես շնորհիվ թշնամու թիկունք անցած և թշնամուն անակնկալ հարված հասցրած Իդրի Հունանյանի դասակի համարձակ գործողությունների, ինչպես նաև տանկային գումարտակի (35 տանկ) ակտիվ գործողությունների, Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Դժբախտաբար, այն բանից հետո, երբ դասակը տեղավորվեց հանգստի, թշնամու հեռահար հրետանին հարվածեց վերջինիս, որի արդյունքում Իդրին զոհվեց: Հայկական բանակին բաժին հասավ մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք և ռազմական տեխնիկա:
7519. 1993 օգոստոսի 23 – Ջերբայի շրջակայքում (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7520. 1993 օգոստոսի 24-25 – Լաչինի հարավային սահմանային գծի և Կոռնիձորի ուղղությամբ Ղուբաթյուլից ձեռնարկած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:
7521. 1993 օգոստոսի 24-25 – Սրաշենը (Կապանի մոտ) և Մերին Չանգեյանից հարձակված Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Հայկական բանակից:
7522. 1993 օգոստոսի 24-25 – Վարդենիսի ուղղությամբ Օմարի լեռնանցքի մոտակայքից Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:
7523. 1993 օգոստոսի 25-26 – Ջերբայի շրջանը և թշնամու տիրապետության տակ գտնվող Հաղորդի շրջանի մնացած մասը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7524. 1993 օգոստոսի 29-30 – Լաչինի հարավային սահմանային գծի ուղղությամբ Ղուբաթյուլից Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած հարձակումը Հայկական բանակը հետ մղեց:
7525. 1993 օգոստոսի 31 – Ղուբաթյուլ շրջակայքում (Սյունիք, Բադք գավառի հյուսիս-արևելք) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, այդ թվում ոչնչացնելով նաև 1 Մի-24: Շուտով ձեռք բերվեց համաձայնություն զինադադարի վերաբերյալ, որից հետո մոտ մեկուկես ամիս ռազմաճակատում հաստատվեց հարաբերական խաղաղություն:
7526. 1993 սեպտեմբերի 16-27 – Սուխումին Աբխազական Հանրապետության բանակը (մոտ 7.000) և Նրա կազմում Նրա կազմում գործող «Հ. Բաղրամյան» գումարտակը (1.500) գրավեցին Վրաստանի Հանրապետության բանակից (մոտ 2.000): Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր:
7527. 1993 սեպտեմբերի 27-30 – Լատա գյուղի ճ-մ (Հյուսիս-արևելյան Աբխազիա) «Հ. Բաղրամյան» գումարտակը (մոտ 1.200) համառ մարտում հաղթեց սլաններին (մոտ 500) և ստիպեց նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:
7528. 1993 հոկտեմբերի 10 - նոյեմբերի 2 – Չանգեյանի ագատագրումը

Սեպտեմբերին, ցանկանալով օժանդակել ուժերը վերականգնող Ադրբեջանին, Թուրքիայի Հանրապետությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմանի երկայնքով տեղաբաշխեց 3-րդ դաշտային բանակը և Հայկական կողմից պահանջեց դուրս բերել զորքերը Զեյթաջարի, Ջերբայիի ու Ֆիզուլու շրջաններից: Ակտիվացավ նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը՝ Նախիջևանի սահմանի երկայնքով տեղակայելով 2 դիվիզիա և սկսելով զորավարժություններ: Ի պատասխան այս ամենի՝ Հայաստանի Հանրապետության արևմտյան սահմանի երկայնքով տեղակայվեցին ՀՀ Չինված ուժերի լրացուցիչ ստորաբաժանումներ, իսկ այնտեղ գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության բանակը բերվեց մարտական պատրաստականության բարձր վիճակի:

I փուլ – Յուլի 10-ին Հայրենիքի և Մարտունու Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:

II փուլ – Յուլի 21-ին Ադրբեջանի, Մարտակերտի և Մարտունու Պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:

III փուլ – Յուլի 22-ին Հայկական բանակը (այդ թվում 12 տանկ) գրավեց Յոթաղի (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառի հարավ-արևելք): Հայերը կորցրին 8 սպանված, 4 վիրավոր, թշնամին՝ 100 զինվոր: Որպես ռազմավար Հայկական բանակին բաժին հասան նաև 4 «Գրադ» կայանք, 3 տանկ, 4 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, մի քանի տանկային բեռնատարներ ու մեծ քանակությամբ զինամթերք: Հորադիզի գրավումով թշնամու բանակի Չանգելանյան խմբավորումը հայտնվեց շրջապատման վտանգի մեջ: Յուլի 25-ից Հայկական կողմը միակողմանիորեն դադարեցրեց կրակը՝ հնարավորություն տալով Չանգելանի շրջանի ադրբեջանական խաղաղ բնակչությանը Արաքսի ձախ ափով թողնված միջանցքով հեռանալ Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածք:

IV փուլ – Յուլի 26-ին թշնամու կողմից իրականացվող հրետակոծությանը վերջ տալու նպատակով Հայկական բանակը գրավեց Խանիզոր (Չանգելանի մոտ): Նույն օրն էլ, սակայն, Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահների միջնորդությամբ Հայկական կողմը կրկին դադարեցրեց կրակը՝ դեպի Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածք Չանգելանի շրջանի ադրբեջանական բնակչության հեռանալը թույլ տալու նպատակով:

V փուլ – Յուլի 28-ին, հետ մղելով թշնամու հարձակումը, Հայկական բանակը անցավ հարձակման և գրավեց Բոլուկ Բախմանլին (Չանգելանի մոտ): Միաժամանակ Հայկական հետևակը տանկային գումարտակի աջակցությամբ իրականացրած փայլուն ռազմերթի արդյունքում գրավեց Միսիզլան երկաթուղային հանգույցը:

VI փուլ – Նոյեմբերի 1-ի առավոտյան Հայկական բանակը անցավ հարձակման և գրավեց Չանգելանը՝ հետապնդելով թշնամու ջախջախված մնացորդներին մինչև Արաքս: Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի մնացորդները անցան Արաքսը և հարևան պետության տարածքում փրկվեցին լիակատար ջախջախումից: Անհրաժեշտությունը վերանալու կապակցությամբ Հայկական բանակը վերացրեց նաև Արաքսի ձախ ափին թողնված նեղ միջանցքը, որից հետո ողջ ճակատով դուրս եկավ Արաքսի ձախ ափ:

7529. 1993 Նոյեմբերի 29 – Մարտունու ռազմաճակատում պաշտպանական շրջաններում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը:

7530. 1993 դեկտեմբերի 6-31 – Դեկտեմբերյան ճ-մ

Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարությունը, պատրաստվելով լայնամասշտաբ հարձակման, հսկայական ֆինանսական միջոցներ ներդնելով համալրեց իր բանակը մեծ քանակությամբ ռազմական տեխնիկայով, այդ թվում ուկրաինական արտադրության 50 հատ S-80 տանկերով: Բացի այդ Ռուսաստանի Դաշնությունից, Մերձբալթյան երկրներից, Ուկրաինայից (1.000), Թուրքիայից, Աֆղանստանից (1.500), Պակիստանից և այլ իսլամական երկրներից Ադրբեջան ժամանեցին մեծաթիվ վարձկաններ, իսկ բուն Ադրբեջանում իրականացվեց համընդհանուր զորահավաք: Հայկական բանակը (20.000, 150 տանկ, 220 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և ՉՓ, 150 հրանոթ և ականանետ, 10 ուղղաթիռ), գրավելով ամուր պաշտպանական դիրքեր, պատրաստվեց դիմադրել Արցախի սահմաններում կենտրոնացող Ադրբեջանական Հանրապետության բանակին (70.000, այդ թվում 2.000 աֆղան մոջահեդ, 2.000 այլազգի վարձկաններ, 240 տանկ, 750 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 ու ՉՓ, 520 հրանոթ և ականանետ, 40 մարտական ինքնաթիռ, 30 մարտական ուղղաթիռ), որը, նախատեսելով հիմնական հարվածը հասցնել 4 ուղղություններով, ստեղծել էր 4 հարվածային գործիքներ: Թշնամու Առաջին հարվածային գործիքում, որը պետք է հարձակվեր հյուսիսից, խնդիր ստացավ գրավել Քելբաջարի շրջանը և Լաչինը, իսկ երկրորդը պետք առաջխաղանար Մարտակերտի ուղղությամբ՝ խնդիր ունենալով գրավել Մարտակերտ-Քելբաջար խճուղին: Թշնամու բանակի երրորդ հարվածային գործիքում

պետք է գրավեր Աղդամը, իսկ չորրորդը, գրավելով Յորադիզը ու Ֆիզուլին, հրաման ուներ մոտենալ Լաչինին հարավից:

I փուլ – Դեկտեմբերի 6-ին Յայկական բանակը պաշտպանեց Ջայլանգյազը (Աղդամի մոտ) Ադրբեջանի Յանրապետության բանակից:

II փուլ – Դեկտեմբերի 7-ին Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը գրավեց Պյետանցը (Յադրուլթի մոտ) և այրեց:

III փուլ – Դեկտեմբերի 7-ից 10-ը Յադրուլթի Պաշտպանական շրջանում Յայկական բանակը հետ մղեց հաջողությունը զարգացնել փորձող Ադրբեջանի Յանրապետության բանակի և նրա կազմում գործող աֆղան-մոջահեդների հարձակումը:

IV փուլ – Դեկտեմբերի 11-ից 14-ը Ֆիզուլու, Մարտունու, Աղդամի ու Բեյքաջարի ռազմաճակատներում Յայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակի, ինչպես նաև աֆղան-մոջահեդների ձեռնարկած լայնածավալ հարձակումը, իսկ դեկտեմբերի 15-ին խորացավ հակառակորդի դասավորության մեջ 3-ից 5 կմ:

V փուլ – Դեկտեմբերի 19-ից 20-ը Մարտունու Պաշտպանական շրջանում Յայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակի լայնածավալ հարձակումը և հետ շարունակեց վերջինիս ելման դիրքեր:

VI փուլ – Դեկտեմբերի 23-ին Յայկական բանակը համառ մարտերով հետ շարունակեց Թալիշի, Մատադիսի, Վերին Զայիի, Ներքին Զայիի, Մարադայի, Կուրոպատկինոյի, Ադրունու (Մարտակերտ) և Մարտակերտի ուղղությամբ հարձակվող թշնամու բանակին:

VII փուլ – Դեկտեմբերի 27-ից 31-ը Մարտակերտի, Մարտունու, Աղդամի և Ֆիզուլու ռազմաճակատներում Յայկական բանակը հետ շարունակեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

Յայերը կորցրին 60 զինվոր, 5 տանկ, թշնամին՝ 1.000 զինվոր, 10 տանկ, 8 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2:

7531. 1994 հունվարի 4 - փետրվարի 21 – Յունվար-փետրվարյան ճ-մ

«Եվ Յայոց հողում դարձյալ ազատ կապրեն հայերը, որ արիական նախնյաց արժանի հետնորդներ են, և չեն լինի այս թուրքմանները...»

Ջոնիկ Մելիքյան

Դեկտեմբերյան ճ-մ-ում կրած պարտությունից հետո Ադրբեջանի Յանրապետության ղեկավարությունը կորցրածը հետ բերելու նպատակով սկսեց պատրաստվել նոր լայնամասշտաբ հարձակման՝ համալրելով սեփական բանակը նորանոր վարձկաններով և ռազմական տեխնիկայով: Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (80.000, 1.000 միավոր զրահատեխնիկա, 500 հրանոթ և ականանետ, 50 մարտական ինքնաթիռ, 30 մարտական ուղղաթիռ) նախատեսել էր Արցախի բոլոր ռազմաճակատներում անցնել լայնամասշտաբ հարձակման և միաժամանակյա պատերազմով կոտրել Յայկական բանակի (25.000, 400 միավոր զրահատեխնիկա, 170 հրանոթ և ականանետ, 10 ուղղաթիռ) դիմադրությունը:

I փուլ – Յունվարի 4-ին Մարտունու և Աղդամի ռազմաճակատների հայկական 13 հեծակետները Յայկական բանակը երկ ժամ տևած մարտում պաշտպանեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակից՝ կորցնելով 9 սպանված և 4 վիրավոր:

II փուլ – Յունվարի 5-ից 6-ը Յայկական բանակը պաշտպանեց Յակոբ Կամարին: Յայերը կորցրին 4 սպանված, 17 վիրավոր, թշնամին՝ 450 սպանված, 120 վիրավոր, 1 տանկ:

III փուլ – Յունվարի 8-ին Ֆիզուլու ռազմաճակատում Յայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակի հարձակումը: Յայերը կորցրին 9 սպանված, 3 վիրավոր, թշնամին՝ 100 սպանված, 56 վիրավոր:

IV փուլ – Յունվարի 9-ին թշնամու համալրված բանակին համառ մարտերից հետո հաջողվեց գրավել Յորադիզը, Խուդափերիսի կամուրջը և ևս 11 բնակավայր:

V փուլ – Յունվարի 9-ից 10-ը Մատադիսի ու Յակոբ Կամարիի մոտ Յայկական բանակը շրջապատեց թշնամու 2 գումարտակ և ամբողջովին ոչնչացրեց դրանք: Թշնամին

կորցրեց 300 զինվոր: Նույն օրն էլ Ասկերան-Ադդամ բնագծում ջախջախվեց թշնամու ևս 1 գումարտակ:

VI փուլ – Հունվարի 10-ից 13-ը Հայկական բանակը հետ մղեց Մարտունու, Հակոբ Կամարու, Փափրավենի, Սալախիի և Քենքերիի ուղղությամբ թշնամու ձեռնարկած հարձակումը և հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր: Միաժամանակ Ֆիզուլու ռազմաճակատում Հայկական բանակը անցավ հարձակման և գրավեց մի քանի բնակավայրեր:

VII փուլ – Հունվարի 19-ին Հայկական բանակը Արցախի բոլոր ռազմաճակատներում հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած միաժամանակյա լայնամասշտաբ գրոհը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

VIII փուլ – Հունվարի 20-ին Քելբաջարի ռազմաճակատում Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի 2 բրիգադի հաջողվեց ծանր կորուստների գնով ճեղքել Հայկական պաշտպանական գիծը և, գրավելով 14 բնակավայր, դուրս գալ Քելբաջար-Մարտակերտ խճուղի:

IX փուլ – Հունվարի 21-ին Չապլիի մոտ (Մարտակերտի մոտ) «Էջմիածին» գումարտակն ընկավ թշնամու պատրաստած դարանը և միայն հաջորդ օրը պոկվեց հակառակորդից՝ կորցնելով 100 զինվոր:

X փուլ – Հունվարի 24-ից 26-ը Ֆիզուլու ռազմաճակատում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի հարձակումը, որը կորցրեց 50 զինվոր և 7 տանկ, իսկ 1 տանկ, 1 ՀՄՄ-1 և 1 հրանոթ բաժին հասավ հայերին որպես ռազմավար: Հունվարի 28-ին 2 Սու-25-ներ ռմբակոծեցին Սոթքը, սակայն Հայկական բանակին հաջողվեց ոչնչացնել դրանցից մեկը:

XI փուլ – Հունվարի 31-ին Օմարի լեռնանցքում Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին հաջողվեց գրավել Հայկական դիրքերից մեկը, սակայն հաջորդ օրը Հայկական բանակը այն հետ վերցրեց: Մեկամսյա մարտերի ընթացքում հայերը կորցրին 300 սպանված և 24 միավոր զրահատեխնիկա, թշնամին՝ 5.000 սպանված, 26 գերի, 2 Սու-25, 36 տանկ, 12 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 9 հրանոթ, 3 «Գրադ» կայանք:

XII փուլ – Փետրվարի 6-ից 11-ը Արցախի բոլոր ռազմաճակատներում թշնամին անցավ լայնամասշտաբ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

XIII փուլ – Փետրվարի 12-ին Քելբաջարի ռազմաճակատում Հայկական բանակը գրավեց մի քանի բարձունքներ, իսկ Մարտակերտի ռազմաճակատում առաջ շարժվեց 5-ից 10 կմ:

XIV փուլ – Փետրվարի 12-ի օրվա առաջին կեսին Հայկական բանակը գրավեց Յանշանը և, արևմուտքից հարվածելով մինչ այդ Հայկական պաշտպանական գիծը ճեղքած թշնամու 2 բրիգադներին ու դուրս գալով վերջիններիս թիկունք, շրջապատեց դրանք: Հմտորեն չեզոքացնելով շրջապատվածներին օգնության հասնելու թշնամու փորձերը՝ Հայկական բանակը լիովին ոչնչացրեց թշնամու բրիգադներից մեկը, իսկ մյուսի միայն փոքր մասին հաջողվեց փրկվել: Թշնամու բրիգադների ջախջախման արդյունքում Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը կորցրեց 4.000 զինվոր և մեծ բանակությամբ զենք, զինամթերք ու ռազմական տեխնիկա: Նույն օրերին էլ Հայկական բանակը գրավեց Նովրուզլուն և Յուսիֆջանլուն:

XV փուլ – Փետրվարի 15-ից 16-ը Հայկական բանակը հետ մղեց Օմարի լեռնանցքի ուղղությամբ թշնամու ձեռնարկած գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Միաժամանակ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը ծանր կորուստներ կրեց և որևէ հաջողության չհասավ նաև Տոնաշենի, ինչպես նաև Կուրոպատկինոյի, Աղբուռանի (վերջինը՝ Մարտունու մոտ), Ալադ և Արդուռահմանի (Ֆիզուլու մոտ) վրա ձեռնարկած հարձակման արդյունքում:

XVI փուլ – Փետրվարի 17-ին Հայկական բանակը Արցախի բոլոր ռազմաճակատներում հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած միաժամանակյա լայնամասշտաբ գրոհը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Նույն օրն էլ Հայկական բանակը ոչնչացրեց Վարդենիսը ռմբակոծող թշնամու Միգ-21-ը:

XVII փուլ – Փետրվարի 19-ին Հայկական բանակը ամբողջովին գրավեց Օմարի լեռնանցքը, սակայն, չցանկանալով մարտերի մեջ մտնել հարթավայրում, որտեղ թշնամու

բանական և տեխնիկական առավելությունը զգալի կլիներ, դադարեցրեց առաջխաղացումը:

XVIII փուլ – Փետրվարի 20-ից 21-ը Արցախի ռազմաճակատների տարբեր հատվածներում՝ Ղազախական բանակը հետ մղեց թշնամու տեղական գրոհները:

7532. 1994 փետրվարի 27 – Ֆիզուլու ռազմաճակատում՝ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած հարձակումը Ղազախական բանակը հետ մղեց:
7533. 1994 մարտի 2-4 – Արցախի ռազմաճակատների տարբեր հատվածներում՝ Ղազախական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի ձեռնարկած տեղային գրոհները:
7534. 1994 մարտի 9-10 – Մարտունու և Հաղորուծի ռազմաճակատներում՝ Ղազախական բանակը հետ շարտեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին:
7535. 1994 մարտի 12 – Սոխավետը՝ Ղազախական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Հայերը կորցրին 4, թշնամին՝ 20 զինվոր:
7536. 1994 մարտի 13-14 – Օսարի լեռնանցքի 3-րդ հենակետը՝ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Գագիկ Հեթանոս Ստեփանյանի գլխավորած Ղազախական բանակից:
7537. 1994 մարտի 16 – Օսարի լեռնանցքի 3-րդ հենակետը՝ Գագիկ Հեթանոս Ստեփանյանի գլխավորած Ղազախական բանակը պաշտպանեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, սակայն թևերից շրջապատման վտանգ առաջանալու պատճառով Գագիկը հրամայեց իր ջոկատին նահանջել: Ապահովելով յուրայինների նահանջը՝ Հեթանոս Գագոն, արագորեն փոխելով դիրքերը և թանձր մշուշում պատրանք ստեղծելով, թե պաշտպանվում է հայերի մի մեծ ջոկատ, բավականին ժամանակ կասեցրեց թշնամու առաջխաղացումը: Ու, թեև շուտով Գագիկը վիրավորվեց, սակայն մերժեց հանձնվելու առաջարկը և շարունակեց մարտը: Կրկին վիրավորված՝ Գագոն ընկավ և, այն բանից հետո, երբ թշնամու հրամանատարը մոտեցավ Գագոյին, վերջինս պայթեցրեց նռնակը և զոհվեց, իր հետ տանելով թշնամիներից ևս մեկին: Հայերը կորցրին 8 սպանված և 20 վիրավոր, թշնամին՝ այդ թվում նաև 150 զերի, 1 շփ, 1 հրանոթ:
7538. 1994 մարտի 19 – Օսարի լեռնանցքի 3-րդ հենակետը՝ Հատուկ նշանակության «Թայֆուն» և Գագիկ Ստեփանյանի ջոկատները գրավեցին Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Ազատագրված հենակետում հայտնաբերվեց Հեթանոս Գագոյի դիակը, որը թշնամին, հարգանքի տուրք մատուցելով զոհվածի քաջությանը, թևերը կրծքին խաչած և աջ ձեռքին թողած նռնակի օղակը, պառկեցրել էր քարե մի սալի վրա:
7539. 1994 մարտի 21 – Մարտակերտի ու Մարտունու ռազմաճակատների տարբեր հատվածներում՝ Ղազախական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի տեղական գրոհները՝ որպես ռազմավար վերցնելով 1 տանկ, 2 ՀՄՄ-2, 3, ԴՄՄ-2¹ 1 հրանոթ, 1 «Գրադ» կայանք և ոչնչացնելով թշնամու 15 զինվորի:
7540. 1994 մարտի 22-23 – Ալիխանլուն (Ֆիզուլու մոտ)՝ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը չգրավեց Ղազախական բանակից:
7541. 1994 մարտի 28 – Աղդամի ռազմաճակատում՝ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակը ձեռնարկած գրոհը Ղազախական բանակը հետ մղեց: Թշնամին կորցրեց, այդ թվում նաև 6 տանկ և 3 ՀՄՄ-1 ու ՀՄՄ-2:
7542. 1994 ապրիլի 15 – Արցախի ռազմաճակատների տարբեր հատվածներում՝ Ղազախական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի տեղական գրոհները, որը կորցրեց, այդ թվում նաև 1 Սու-25, 7 տանկ և 3 ՀՄՄ-1 ու ՀՄՄ-2:
7543. 1994 ապրիլի 15 – Թայիշը, Չայուն, Մատադիսը, Լևոնառախը և Աղդամ-Պարտավ մայրուղին՝ Ղազախական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7544. 1994 ապրիլի 15 – Թայիշի, Հայավանի (Մարտակերտի մոտ), ինչպես նաև Օսարի լեռնանցքի և Ֆիզուլու ուղղությամբ՝ Ադրբեջանի Հանրապետության բանակ ձեռնարկած հարձակումը Ղազախական բանակը հետ մղեց:
7545. 1994 ապրիլի 16-21 – Գյուլիջանը, ինչպես նաև Աղդամից հյուսիսը ընկած մի քանի այլ ընկավայրեր՝ Ղազախական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից: Այս մարտերում Վահանգև Վարդևանյանի գլխավորած Ղազախական գրոհային ջոկատներից մեկը

¹ «ԴՄՄ-1»-ն «դեսանտի մարտական մեքենա» բառի հապավումն է՝ հավասարժեք ռուսական «БМД»-ին: ԴՄՄ-2-ը, իր հիմնական մարտական հատկանիշներով կրկնելով ՀՄՄ-2-ին, չափսերով մի քիչ փոքր էր և նախատեսված էր ծանր տրանսպորտային ինքնաթիռներից դեսանտավորման համար:

ընկավ շրջապատման մեջ և մինչև վերջ դիմադրեց ահռելիորեն գերակշիռ թշնամու ուժերին: Սպառնելով զինամթերքը՝ Հայ ռազմիկները իրենց դիրքերը ներխուժած թշնամու ռազմիկներին դիմադրեցին ձեռնամարտում և բոլորն էլ ընկան անհավասար մարտում: Իր հերթին բոլոր կողմից շրջապատված Վահագնը, որի գնդացրի փամփուշտները սպառվել էին, մերժեց թշնամու հրամանատարի կողմից արված հանձնվելու առաջարկը և նռնակների պայթյունով դիմավորեց իրեն գերել փորձող թշնամու զինվորներին: 7 օրվա ընթացքում թշնամին կորցրեց 600 սպանված, 1.400 վիրավոր, իսկ 8 տանկ, 5 ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2 և 15 շփ Հայկական բանակին հասավ որպես ռազմավար:

7546. 1994 ապրիլի 23-24 - Մարտակերտի շրջանի մնացած մասը, Միրքաշիրը և Պարտավի շրջանի արևմուտքը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որից հետո, ի պատասխան թշնամու յոթ Սու-25-երի կողմից Ստեփանակերտի ռմբակոծման, վրեժխնդիր հրթիռահրետանային կրակի տակ առավ Գանձակը: Թշնամին կորցրեց այդ թվում նաև 1 Սու-25, 2 տանկ և 1 ՀՄՄ-2:
7547. 1994 ապրիլի 23-24 - Աղջաբեդը (Ուտիք, Տոհ գավառ) Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից:
7548. 1994 ապրիլի 26-27 - Արցախի ռազմաճակատների տարբեր հատվածներում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի տեղական գրոհները, որից հետո զբաղեցրեց ժղանովսկ-Արաքս բնագիծը: Հայկական բանակին որպես ռազմավար բաժին հասավ մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք և ռազմական տեխնիկա, իսկ Ֆիզուլու ռազմաճակատում թշնամին կորցրեց 1 տանկ և 15 զինվոր:
7549. 1994 մայիսի 2 - Աղդամի շրջանի մնացած մասը Հայկական բանակը գրավեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակից, որից հետո, հարավ արևելքից մոտենալով Պարտավին, կանգ առավ Նրանից 5 կմ հեռավորության վրա:
7550. 1994 մայիսի 6 - Աղդամի ռազմաճակատում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին:
7551. 1994 մայիսի 7 - Աղդամի և Օմարի ռազմաճակատներում Հայկական բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի տեղական գրոհները: Մայիսի 8-ին Բիշքեկում հայկական ու ադրբեջանական կողմերի միջև ստորագրվեց զինադադարի համաձայնագիր և Արցախյան պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Հայկական բանակը մարտավարական նպատակներով մի քանի կիլոմետր հետ քաշվեց և ամուր պաշտպանական դիրքեր զբաղեցրեց լեռներում: Արցախյան պատերազմի արդյունքում հայերը կորցրին 5.856 զինվոր, ինչպես նաև 1.264 զոհված և 596 անհետ կորած խաղաղ բնակիչ: Սպանվեցին Ադրբեջանի տարածքում բնակվող 2.000 հայեր, իսկ 390.000 հայ, կորցնելով ողջ գույքը, դարձան գաղթական: Ադրբեջանական կողմը կորցրեց 25.000 զինվոր, 27 մարտական ինքնաթիռ, 23 մարտական ուղղաթիռ (որոնցից 6 ուղղաթիռ և 4 ինքնաթիռ անվնաս վիճակում անցան Հայկական բանակին), 186 տանկ, 214 ՀՄՄ-1, ՀՄՄ-2 և շփ (որոնց զգալի մասը համարվեց Հայկական բանակի շարքերը), մեծ քանակությամբ հրանոթ ու ակնանետ (որոնց մեծ մասը անցավ Հայկական բանակին), ինչպես նաև այլ ռազմական տեխնիկա: Միաժամանակ Հայաստանի Հանրապետության տարածքից և Արցախից հեռացավ 592.000 ադրբեջանցի: Փաստացի Հայաստանի Հանրապետությանը միացվեցին Վայկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Կուենք, Մեծիրանք, Պիանք, Հարճլանք, Մյուս Հաբանդ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառները, Մուխանք գավառի հիմնական մասը, Պաճկանք և Առան-Ռոտ գավառների արևմտյան փոքր մասերը (Արցախ), ինչպես նաև Բաղբ, Հաբանդ և Աղահեճք գավառները (Սյունիք):
7552. 1994 մայիսի 9 - 2016 ապրիլի 1 - Հայ-Ադրբեջանական շփման գծում Հայկական բանակը դիրքային մարտեր է մղում դեպի ավելի արևելք տեղակայված խրամատներում ամրացած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի դեմ: Ծառայելով Հայաստանի Հանրապետության շինված ուժերում՝ 2004 թ-ի հունիսի 22-ից 2006 թ-ի հունիսի 22-ը ջոկի հրամանատարի պաշտոնում մեր երկրի պաշտպանությանը իմ համեստ մասնակցությունը բերեցի նաև ես:
7553. 1994 դեկտեմբերի 11 - 1996 օգոստոսի 31 - Չեչնիայում մղվող Չեչենական I պատերազմին Ռուսաստանի Դաշնության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:

7554. 1999 օգոստոսի 7 - 2009 ապրիլի 16 - Չեչնիայում մղվող Չեչենական II պատերազմին Ռուսաստանի Դաշնության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունն են բերում Հայ ռազմիկները:
7555. 2001 հոկտեմբերի 7 - 2014 դեկտեմբերի 28 - Աֆղանստանի Հանրապետության տարածքում մղվող Թալիբյան պատերազմին ԱՄՆ-ի բանակի կազմում իրենց մասնակցությունն են բերում Հայ ռազմիկները:
7556. 2001 հոկտեմբերի կես - Ցեբեդյա գյուղի ճ-մ (Հյուսիս-արևելյան Աբխազիա): Աբխազական բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) հետ շարունակաբար Վրաստանի Հանրապետության բանակին (500, այդ թվում չեչեններ): Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:
7557. 2003 մարտի 20 - 2011 դեկտեմբերի 15 - Իրաքում մղվող Ամերիկա-Իրաքյան II պատերազմին ԱՄՆ-ի և Իրաքի Հանրապետության բանակների կազմում իրենց մասնակցությունն են բերեցում Հայ ռազմիկները:
7558. 2006 հուլիսի 12 - օգոստոսի 14 - Լիբանանում ընթացող Լիբանանյան II պատերազմին Իսրայելի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները:
7559. 2008 օգոստոսի 6-12 - Հարավային Օսիայում մղվող Ռուս-Վրացական պատերազմին Ռուսաստանի Դաշնության (20.000, 300 տանկ, 20 Սու-25, 5 Տու-122¹) և Վրաստանի Հանրապետության (8.000, 40 տանկ, 10 Սու-25) բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր՝ մոտ 150): Ռուսաստանի Դաշնության բանակը կորցրեց 79 սպանված, 151 վիրավոր, 1 Սու-25, 1 Տու-22, Վրաստանի Հանրապետության բանակը՝ 4.000 զինվոր, 40 տանկ, 5 Սու-25:
7560. 2011 գարուն - առ այսօր - Սիրիայում մղվող քաղաքացիական պատերազմին Սիրիայի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունն են բերում Հայ ռազմիկները: 2017 թ-ի ամռան վերջի դրությամբ արդեն իսկ զոհվել են 225 հայեր՝ ռազմիկներ և խաղաղ բնակիչներ²:
7561. 2014 գարուն - 2022 փետրվարի 24 - Ուկրաինայի Հանրապետության արևելքում մղվող քաղաքացիական պատերազմին երկու կողմերի բանակների կազմում իրենց մասնակցությունն են բերում Հայ ռազմիկները:
7562. 2016 ապրիլի 2-5 - Արցախի սահմաններում ընթացած Արցախյան II, Ապրիլյան պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության բանակը հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին: Հայերը կորցրին 93 սպանված, մոտ 300 վիրավոր, 14 տանկ, թշնամին՝ 800 սպանված, մոտ 2.400 վիրավոր, 2 ուղղաթիռ, 20 անօդաչու թռչող սարք, 27 տանկ, 4 ՀՄՄ, 1 «Գրադ» կայանք: Ընդունված քաղաքական որոշման արդյունքում, սակայն, Հայկական բանակը չգարգացրեց հաջողությունը և չիրացրեց պատերազմի դաշտում ձեռք բերած հաջողությունը, երբ Հայկական բանակի հաղթանակն ուղղակի գողացան:
7563. 2016 ապրիլի 6 - 2020 սեպտեմբերի 26 - Հայ-Ադրբեջանական շփման գծում Հայկական բանակը դիրքային մարտեր է մղում դեպի ավելի արևելք տեղակայված խրամատներում ամրացած Ադրբեջանի Հանրապետության բանակի դեմ:

Արցախյան III պատերազմ (2020)

7564. 2020 սեպտեմբերի 27 - նոյեմբերի 9 - Արցախի սահմաններում Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 20.000, 13 Սու-25, 11 Մի-24, մոտ 10 միավոր ԱԹՍ, 250 տանկ, 610 միավոր տարատեսակ զրահամեքենա, մոտ 500 միավոր տարատեսակ հրետանային միջոց) ընդհարվեց Ադրբեջանի (մոտ 80.000, 15 Միգ-29, 19 Սու-25, 26 Մի-24, մոտ 70 միավոր տարատեսակ ԱԹՍ, 460 տանկ, 1.120 միավոր տարատեսակ զրահամեքենա, մոտ 900 միավոր տարատեսակ հրետանային միջոց) և Թուրքիայի (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 3.000 հատուկ զորավոր, ԱԹՍ-ների օպերատոր, կառավարման և

¹ Տու-22 գերձայնային ռազմավարական ռմբակոծիչ, XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին հանդիսանալով Ռուսաստանի Դաշնության ռազմաօդային ուժերի հիմնական ռազմավարական ռմբակոծիչ, ի վիճակի է կրել թևավոր-կառավարվող, ինչպես նաև ատոմային մարտագլխիկով մեծ բանակությամբ տարատեսակ իրթիռներ:

² Տես ՀՀ դեսպան Արշակ Փոլադյանի զեկույցը՝ 18-20.09.2017:

կապի սպա, ինչպես նաև մոտ 5.000 բաշիբոզուկ) Հանրապետությունների միացյալ բանակի հետ:

7565. 2020 սեպտեմբերի 29 - հոկտեմբերի 17 - **Ֆիզուլին** Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից:
7566. 2020 հոկտեմբերի 4-9 - **Ջեբրայիլ** Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից:
7567. 2020 հոկտեմբերի 10-16 - **Հադրուլթ** Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից:
7568. 2020 հոկտեմբերի 18-25 - **Ղուբաթլու** Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից:
7569. 2020 հոկտեմբերի 20-25 - **Չանգեյսան** Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը գրավեց Հայաստանի Հանրապետության բանակից:
7570. 2020 հոկտեմբերի 29 - նոյեմբերի 9 - **Շուշիի գրավումը**

Ադրբեջանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միացյալ բանակը, Հադրուլթի գրավումից հետո զարգացնելով հաջողությունը, սկսեց մոտենալ քաղաքին:

I փուլ - Հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը փոփոխական հաջողություններով համառ մարտեր ընթացան **Չանախի** (= **Չանախի ամրոց, Ավետարանոց ամրոց**), **Սոնախ** և **Ղարաբուլախ գյուղերի** (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ) մերձակայքում, որոնց վերջնարդյունքում թշնամու բանակին հաջողվեց մոտենալ Շուշիին:

II փուլ - Նոյեմբերի 4-ին թշնամու բանակին հաջողվեց գրավել **Քարինտակը** և ամրանալ Շուշիին հարավից հարող լեռներում:

III փուլ - Նոյեմբերի 5-ին թշնամու բանակը հարձակման անցավ Շուշիի ուղղությամբ և համառ մարտերից հետո նոյեմբերի 7-ին ներխուժեց քաղաք:

IV փուլ - Նոյեմբերի 7-ից մինչև 9-ը Հայաստանի Հանրապետության բանակը քաղաքային մարտում համառ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամու բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Նոյեմբերի լույս 10-ի գիշերը, ժամը 01:00-ի մոտակայքում Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն և Արցախյան III պատերազմն ավարտվեց: Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեց իր պարտությունը պատերազմում և, մասնավորապես, պարտավորվեց ընդունել հակառակորդի ռազմական ձեռքբերումները՝ վերջնականապես թշնամուն հանձնելով Շուշին, ինչպես նաև մինչ այդ հաջող պաշտպանություն կազմակերպած Քելբաջարի, Աղդամի և Լաչինի շրջանները: Հայերը կորցրին 4.132 սպանված, մոտ 10.000 վիրավոր, ինչպես նաև 5 Սու-25, 2 Մի-24, 255 տանկ, որից 103-ը բաժին հասավ թշնամուն որպես ռազմավար, 179 միավոր տարատեսակ զրահամեքենա, որից 115-ը բաժին հասավ թշնամուն որպես ռազմավար, 503 միավոր տարատեսակ հրետանային միջոց, որից 199-ը բաժին հասավ թշնամուն որպես ռազմավար: Թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 սպանված, մոտ 20.000 վիրավոր, ինչպես նաև 4 Սու-25, 1 Մի-8, մոտ 100 տանկ, որից 6-ը բաժին հասավ հայերին որպես ռազմավար, մոտ 150 միավոր տարատեսակ զրահամեքենա, որից 15-ը բաժին հասավ հայերին որպես ռազմավար, մոտ 100 միավոր տարատեսակ հրետանային միջոց: Ընդունված քաղաքական որոշման արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց մոտ 10.000 քառակուսի կիլոմետր տարածք: Որպես ռազմաքաղաքական մեկնաբան՝ այս պատերազմին իմ մասնակցությունն ունեցա նաև ես, ընդ որում հոկտեմբերի 7-ից 10-ը, տեղում իրավիճակին ծանոթանալու համար, ես եղա Ստեփանակերտում, Լաչինում և Հադրուլթում:

7571. 2020 դեկտեմբերի 12-13 - **Հին Թադեոր և Խծաբերդը** Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 50) պաշտպանեց Ադրբեջանի (մոտ 1.000) ու Թուրքիայի (250 հատուկ ջոկատայիններ) Հանրապետությունների միացյալ բանակից և, այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ առաքելության ներկայացուցիչները միջամտեցին, թշնամին նահանջեց: Հայերը կորցրին 6 վիրավոր, թշնամին՝ 4 սպանված:

7572. 2020 դեկտեմբերի 14-15 - Յին Թաղերը և Խժաբերորը Ադրբեջանի (մոտ 1.000) ու Թուրքիայի (250 հատուկ ջոկատայիններ) Յանրապետությունների միացյալ բանակը Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 150) գրավեց այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի Դաշնության խաղաղապահ առաքելության ներկայացուցիչները լքեցին գյուղերը: Յայերը կորցրին 9 սպանված, 62 գերի:
7573. 2021 հուլիսի 28 - Վերին Շորժայի և Սոդքի մեկ հենակետ Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 100) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 10), սակայն վերջինս հակահարձակումով հետ գրավեց այն: Յայերը կորցրին 3 սպանված, 3 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 7 զինվոր:
7574. 2021 նոյեմբերի 16 - Խշանասարի չորս հենակետ Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 5.000) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին 25 սպանված, 6 գերի, թշնամին՝ 70 սպանված, 5 գրահամեքենա, 5 բեռնատար:
7575. 2022 հունվարի 13 - Վերին Շորժայի և Սոդքի չորս հենակետ Յայաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 2.000) գրավեց հարձակման անցած Ադրբեջանի Յանրապետության բանակից (մոտ 500): Յայերը կորցրին 3 սպանված, 5 վիրավոր, թշնամին՝ 18 սպանված:
7576. 2022 փետրվարի 24 - առ այսօր - Ուկրաինայի Յանրապետության տարածքում մղվող Ռուս-Ուկրաինական պատերազմին երկու կողմերի բանակների կազմում իրենց մասնակցությունն են բերում Յայ ռազմիկները: 2022 թ-ի վերջի դրությամբ Ռուսաստանի Դաշնության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերեցին, մասնավորապես, 344-րդ գվարդիական-դեսանտային գնդի շարքային Դավիթ Յարությունյանը, որը զոհվեց 2022 թ-ի մարտի 1-ին, Ափային պաշտպանության առանձին բրիգադի փոխգնդապետ Անդրանիկ Գասպարյանը, որն իր ենթակաների հետ գրավեց Խերսոնի մարզում գտնվեց կարևոր մի կամուրջ և 3 օր պաշտպանեց այն հակառակորդի 9 գրոհներից՝ ոչնչացնելով վերջինիս 23 միավոր գրահատեխնիկա, Արթուր Արշակյանը, որը զոհվեց Չապորոժիեի օդանավակայանում, Արման Ղազարյանը և Ռուբեն Միխայելյանը: Մարտերում աչքի ընկավ նաև Դերենիկ Տեմիրխանովը: 2022 թ-ի ապրիլի 12-ին զոհվեց Գեորգի Էփրիկյանը, զոհվեց նաև Սերգեյ Սարգսյանը: Ուկրաինայի Յանրապետության բանակի կազմում մարտերին մասնակցեց, մասնավորապես, Ռուսլան Սերգոյանը, որ զոհվեց 2022 թ-ի մարտի 16-ին, ինչպես նաև սպանվեցին ևս 5 այլ հայեր, այդ թվում գումարտակի հրամանատար, փոխգնդապետ Արմեն Ալախյանը, որը զոհվեց 2022 թ-ի նոյեմբերի 19-ին Բախմուտի պաշտպանության ժամանակ: 2025 թ-ի մարտի 3-ի դրությամբ Ուկրաինայի Յանրապետության բանակի կազմում մարտերին մասնակցած հայերը կորցրել են մոտ 3.000 զինվոր, իսկ Ռուսաստանի դաշնության բանակի կազմում մարտերին մասնակցած հայերը՝ 3.120 զինվոր:
7577. 2022 մարտի 25 - Փառուխը (Ասկերանից մոտ 10 կմ հյուսիս) Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության (մոտ 100) և Ռուսաստանի Դաշնության (մոտ 100) միացյալ բանակից, սակայն մի քանի օրից լքեց գյուղը: Յայերը կորցրին 3 սպանված, 14 վիրավոր, թշնամին՝ 5 սպանված:
7578. 2022 սեպտեմբերի 13 - 14 - Վերին Շորժայի, Սոդքի, Ջերմուկի և Խշանասարի մի շարք հենակետներ Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Յայաստանի Յանրապետության (մոտ 10.000) բանակից: Յայերը կորցրին 224 սպանված, 296 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 280 սպանված:
7579. 2022 սեպտեմբերի 28 - Ջերմուկի մի շարք հենակետներ Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 1.000) չգրավեց Յայաստանի Յանրապետության (մոտ 500) բանակից: Յայերը կորցրին 3 սպանված, թշնամին՝ 22 զինվոր:
7580. 2023 մարտի 5 - Ղալալաշենի ճ-մ (=Խալիպալուի ճ-մ) (Շուշիից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևմուտք): Ադրբեջանի Յանրապետության բանակը (մոտ 30) դարանը զցեց Յայաստանի Յանրապետության ոստիկանական մեքենան (մոտ 4), սակայն Յայաստանի Յանրապետության դիրքապահների (մոտ 20) պատասխան կրակից հետո նահանջեց: Յայերը կորցրին 3 սպանված, 1 վիրավոր, թշնամին՝ 5 սպանված, մոտ 3 վիրավոր:
7581. 2023 ապրիլի 11 - Տեղ գյուղի ճ-մ: Յայաստանի Յանրապետության բանակը (մոտ 30) հետ մղեց Ադրբեջանի Յանրապետության բանակին (մոտ 4): Յայերը կորցրին 4 սպանված, 6 վիրավոր, թշնամին՝ 8 սպանված, մոտ 12 վիրավոր:

7582. 2023 մայիսի 11-13 – Սողոմոն Ժ-Ա: Հայաստանի Հանրապետության բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին (մոտ 3.000): Հայերը կորցրին 1 սպանված, 5 վիրավոր, թշնամին՝ 6 սպանված, 20 վիրավոր:
7583. 2023 սեպտեմբերի 19-21 – Արցախի սահմաններում Հայաստանի Հանրապետության բանակը դիմադրեց Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին: Հայերը կորցրին 265 սպանված, 500 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 1.000 սպանված, 1 տանկ: Արդյունքում Արցախը ընկավ Ադրբեջանի Հանրապետության տիրապետության տակ, իսկ տեղի հայ բնակչությունը տեղափոխվեց Հայաստանի Հանրապետության այլ տարածքներ:
7584. 2023 հոկտեմբերի 7 – առ այսօր – Գազայում ընթացող պատերազմին հարաչելի Հանրապետության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները: 2023 թ-ի դեկտեմբերի 22-ին ինքնաշեն ականի պայթյունից զոհվեց «Գիվատի» հատուկ նշանակության ստորաբաժանման մարտիկ, 20-ամյա ավագ սերժանտ Նիր-Ռաֆայել Կանանյանը:

Հիշատակարան

Սրանից 24 տարի առաջ՝ 1999 թվականի հունվարի 22-ին, երբ ես սկսեցի աշխատել «Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգիրք» աշխատության վրա, ինձ այնպես էի զգում, կարծես առաջին քայլն եմ անում բարձր մի լեռան գագաթը տանող ճանապարհի ամենասկզբում: Եվ այն ժամանակ, երբ ես բարձրացնում էի գլուխս և հայացք զցում լեռան կատարին, սիրտս կծկվում էր ու հաճախ էի ինքս ինձ հարց տալիս. «Արդյո՞ք բավական ուժ և եռանդ կունենա՞մ ավարտին հասցնելու մտածածս, արդյո՞ք կհերիքի աշխատասիրությունս ու կբավարարեն գիտելիքներս և, ամենակարևորը՝ արդյո՞ք կյանքը, իր անսպասելի շրջադարձներով ու վայրիվերումներով, հնարավորություն կտա վերջին հասցնել սկսածս գործը»:

Այժմ՝ 24 տարի անց այն օրից, երբ թղթին հանձնեցի աշխատությանս առաջին բառերը, ես, գրելով աշխատությանս արդեն վերջին բառերը և այս անգամ ասես կանգնած լինելով նույն այդ բարձր լեռան կատարին, հետահայաց եմ զգում իմ անցած ուղուն, փորձում եմ հասկանալ ու գնահատել այն: Ի՞նչ արեցի ես այս քսանմեկ տարում, ինչի՞ հասա և, ամենագլխավորը, ի՞նչ թողեցի ինձնից հետո:

Բարդ ուղի էր դա, ընթերցող, և սա ես ասում եմ առանց դուլզև, իսկ չափազանցնելու: Փորձեցի, սխալվեցի, ուղղեցի սխալներս, նորից փորձեցի, գտա ճիշտ ուղին և առաջ անցա: Արդյունքում մաս առ մաս և տառացիորեն զրոյից ստեղծեցի նմանատիպ աշխատության գրելու մեթոդիկա: Ուսումնասիրության ենթարկեցին սկզբնաղբյուր հանդիսացող պատմիչների հսկայական քանակությամբ գրվածքներ, ինչպես նաև սեպագրեր, կարդացի մեծ քանակությամբ ընդհանուր պատմական ու նեղ ռազմագիտական գրականություն, փնտրեցի և գտա հարյուրավոր ինտերնետ կայքեր, կարդացի ու համեմատեցի այդ ամենը, անցա հազարավոր տպագիր էջերի վրայով՝ արդյունքում հաճախ, ինչպես ոսկեավազ լվացող մի ոսկեխույզ, ուրախ լինելով միայն նրա համար, որ դրանցում հանդիպել եմ ինձ հետաքրքրող թեմային վերաբերող ընդամենը մի քանի խիստ արժեքավոր բառի կամ տեղեկատվության: Եվ այնուհանդերձ ես հավաքեցի տարաբնույթ աղբյուրներում ցրված այդ տեղեկատվությունը, ընթերցող, համակարգեցի դրանք, վերլուծեցի, ընդհանրացրի և իմ կողմից մշակած մեթոդիկայի օգնությամբ ի վերջո շարադրեցի Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգրությունը:

Տես, ուսումնասիրված է հույների ու հռոմեացիների ռազմական պատմությունը, ուսումնասիրված է թերևս ամենաշատը աշխարհում, ակադեմիական մակարդակներով վերլուծված են եվրոպական հիմնական ազգերի ռազմական պատմությունները, սակայն նույնիսկ նրանք չունեն իրենց անցած ռազմական ուղու նմանատիպ սպառնիչ և համընդգրկուն մի վերլուծության, այն դեպքում, երբ մենք արդեն... *ունենք այն*: Հենց սա եմ ես համարում այս տարիների ջանքերիս հիմնական պտուղը, ընթերցող, հենց սա է այն արդյունքը, որն ինձ շատ է գոհացնում և, որը տեսնելով, ես դուլզև, իսկ չեմ զղջում անցածս ուղու համար, ընդ որում սա ես համարում եմ ոչ միայն իմ, այլև իմ ազգի ձեռքբերումը, քանի որ ներկայումս երկրագնդի վրա ապրող և ոչ մի ազգ չի կարող հպարտանալ նման մի փաստով՝ ունենալ իր անցած ռազմական ուղու սպառնիչ տարեգրությունը:

Երանի այնպես լինի, ընթերցող, որ այս գրքի մեջ դու ել քո աչքերով տեսնես իմ տեսածը, քո հայացքով քննես իմ շարադրածը, իսկ եթե վիճելու ել լինես հետո, ապա միայն նրա համար, որ այդ վեճից վեր հառնի ճշմարտությունը:

Եվ վերջում ուզում եմ դիմել բոլոր նրանց, ովքեր համբերատար ուղեկից դարձան ինձ այս երկար ու դժվարին ուղում և օգնեցին անցնել այն, բոլոր նրանց, ովքեր ըմբռնումով մոտեցան հնարավոր սխալներին ու սայթաքումներին և իրենց բարեմիտ խորհուրդներով փորձեցին առավել լավը դարձնել աշխատանքս, և վերջապես, ինչո՞ւ չէ, ուզում եմ դիմել նաև բոլոր նրանց, ովքեր նախանձախառն ծաղրանքով չարախնդացին արածիս վրա ու հեգնեցին:

Մի խոսքով, ուզում եմ դիմել բոլոր-բոլորին և, ընդօրինակելով մեր մեծ նախնիներին, ասել. «Ամենդադիր լեռուք, կարն իմ այս էր: Տա աստված, որ ապագայում այս թեմայով ստեղծվի սրանից ավելի լավ մի աշխատանք...»:

Բարին ընդ Ձեզ
Լավագույն ցանկություններով
Միեր Հակոբյան
27.09.2025թ.

Օգտագործված աղբյուրներ

Հայկական

1. Աբրահամ Անկյուրացի «Ողբ Կոստանդնուպոլսի գրավման»
2. Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների»
3. Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն»
4. Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»
5. Աթանաս Գրիչ «Հիշատակարան 1665 թվականի»
6. Աթանաս Եպիսկոպոս «Նամակ 1757 թվականի հուլիսի 21-ի»
7. Ալեքսիանոս Մաքենացի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
8. Ալեքսիոս Զթիշեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
9. Ահարոն-Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1292 թվականի»¹
10. Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»
11. Անանիա Շիրակացի «Պատմություն»
12. Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»
13. Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»
14. Անանուն «Ժամանակագրություն»
15. Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»²
16. Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»
17. Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»
18. Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»
19. Անանուն «Ժամանակագրություն 1359 թվականի»
20. Անանուն «Ժամանակագրություն 1382 թվականի»
21. Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»
22. Անանուն «Ժամանակագրություն 1403 թվականի»
23. Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»
24. Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»
25. Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»
26. Անանուն «Ժամանակագրություն 1550 թվականի»
27. Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»
28. Անանուն «Ժամանակագրություն 1654 թվականի»
29. Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»
30. Անանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»
31. Անանուն «Ժամանակագրություն 1759 թվականի»
32. Անանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»
33. Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»
34. Անանուն «Ժամանակագրություն Այասի»
35. Անանուն «Խոսք Լիպարիի Թաշի մասին»
36. Անանուն «Հայոց թագավորների պատմությունը»
37. Անանուն «Հիշատակարան 1192 թվականի»
38. Անանուն «Հիշատակարան 1193 թվականի»
39. Անանուն «Հիշատակարան 1236 թվականի»
40. Անանուն «Հիշատակարան 1268 թվականի»
41. Անանուն «Հիշատակարան 1285 թվականի»
42. Անանուն «Հիշատակարան 1293 թվականի»
43. Անանուն «Հիշատակարան 1300 թվականի»
44. Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Առաջին»
45. Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Երկրորդ»
46. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Առաջին»
47. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երկրորդ»
48. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երրորդ»
49. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Չորրորդ»
50. Անանուն «Հիշատակարան 1382 թվականի»
51. Անանուն «Հիշատակարան 1400 թվականի»
52. Անանուն «Հիշատակարան 1426 թվականի»
53. Անանուն «Հիշատակարան 1446 թվականի»
54. Անանուն «Հիշատակարան 1474 թվականի»

¹ Այս և նմանատիպ վերնագրված մյուս հիշատակարանների ոչ հեղինակի, ոչ ստեղծման վայրի և ժամանակի, ոչ էլ վերնագրի մասին, ինչպես որոշ ժամանակագրությունների պարագայում, ոչ մի որոշակի բան հնարավոր չէ ասել: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ես որոշեցի դրանք իրարից տարբերակելու համար հիշատակարանները վերնագրել ըստ դրանցում ամրագրված ստեղծման թվականի:

² Այս և նմանատիպ վերնագրված մյուս ժամանակագրությունների ոչ հեղինակի, ոչ ստեղծման վայրի և ժամանակի, ոչ էլ վերնագրի մասին ոչ մի որոշակի բան հնարավոր չէ ասել: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ես որոշեցի դրանք իրարից տարբերակելու համար ժամանակագրությունները վերնագրել ըստ դրանցում ամրագրված վերջին իրադարձության թվականի:

55. Անանուն «Հիշատակարան 1477 թվականի»
56. Անանուն «Հիշատակարան 1478 թվականի»
57. Անանուն «Հիշատակարան 1515 թվականի»
58. Անանուն «Հիշատակարան 1527 թվականի»
59. Անանուն «Հիշատակարան 1534 թվականի»
60. Անանուն «Հիշատակարան 1548 թվականի»
61. Անանուն «Հիշատակարան 1583 թվականի»
62. Անանուն «Հիշատակարան 1602 թվականի»
63. Անանուն «Հիշատակարան 1603 թվականի»
64. Անանուն «Հիշատակարան 1606 թվականի»
65. Անանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»
66. Անանուն «Հիշատակարան 1608 թվականի»
67. Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»
68. Անանուն «Հիշատակարան 1614 թվականի»
69. Անանուն «Հիշատակարան 1615 թվականի»
70. Անանուն «Հիշատակարան 1617 թվականի»
71. Անանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»
72. Անանուն «Հիշատակարան 1635 թվականի»
73. Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»
74. Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»
75. Անանուն «Հիշատակարան 1724 թվականի»
76. Անանուն «Հիշատակարան 1727 թվականի»
77. Անանուն «Ճաշոց Հեթում արքայի, հիշատակարան 1286 թվականի»
78. Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»
79. Անանուն «Շարական»
80. Անանուն «Ողբ Բաղեշի»
81. Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան»
82. Անանուն «Պատմություն Սրբոց»
83. Անանուն «Տաջիկ խաների պատմությունը»
84. Անանուն Աբեղա Երուսաղեմցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»
85. Անանուն Ագուլիսեցի «Հիշատակարան 1751 թվականի»
86. Անանուն Ակիսեցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
87. Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»
88. Անանուն Այասցի «Հիշատակարան 1376 թվականի»
89. Անանուն Անծղնապատցի «Հիշատակարան 1405 թվականի»
90. Անանուն Արարատցի «Հիշատակարան 1774 թվականի»
91. Անանուն Բաղնեկանցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
92. Անանուն Բոռեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
93. Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
94. Անանուն Երևանցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
95. Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն»
96. Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»
97. Անանուն Թադեացի «Հիշատակարան 1427 թվականի»
98. Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»
99. Անանուն Ժամանակագիր «Հիշատակարան 1285 թվականի»
100. Անանուն Լիմեցի «Հիշատակարան 1394 թվականի»
101. Անանուն Լիվոռնացի «Ժամանակագրություն»
102. Անանուն Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1476 թվականի»
103. Անանուն Կաֆայեցի «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»
104. Անանուն Հաղպատցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»
105. Անանուն Հերմոնցի «Հիշատակարան 1319 թվականի»
106. Անանուն Մակվեցի «Տարեգրություն»
107. Անանուն Մշեցի «Հիշատակարան 1460 թվականի»
108. Անանուն Մոկացի «Հիշատակարան 1524 թվականի»
109. Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1377 թվականի», «Հիշատակարան 1401 թվականի»
110. Անանուն Պավղոսականցի «Հիշատակարան 1193 թվականի»
111. Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»
112. Անանուն Պորեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
113. Անանուն Սսեցի «Հիշատակարան»
114. Անանուն Սսեցի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
115. Անանուն Սուրբ Կարապետցի «Ժամանակագրություն»
116. Անանուն Սուրբ Կարապետցի «Հիշատակարան 1488 թվականի»
117. Անանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»:
118. Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»
119. Անանուն Վանեցի «Պատմություն»

120. Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուդարձը»
121. Անանուն Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1552 թվականի»
122. Անանուն Վասպուրականցի «Տարեգրություն»
123. Անանուն Զաղկեդոնացի «Պատմություն Հայոց խնդիրների մասին»
124. Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»
125. Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»
126. Ահարոն Ալեքսանդրիացի «Հիշատակարան 1098 թվականի»
127. Ամիր Փաշա «Հիշատակարան 1441 թվականի»
128. Առաքել Բաղիշեցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»
129. Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն»
130. Առաքել Էրզրումցի «Տարեգրություն»
131. Առաքել Կաթողիկոս «Հիշատակարան 1497 թվականի»
132. Առաքել Կարնեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»
133. Առաքել Սսեցի «Հիշատակարան 1598 թվականի»
134. Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1548 թվականի»
135. Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»
136. Աստվածատուր Երզնկացի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
137. Աստվածատուր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
138. Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»
139. Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»
140. Ավետիս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
141. Ավետիս Ոստանցի «Հիշատակարան 1470 թվականի»
142. Ավետիս Վարազեցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»
143. Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»
144. Ավետիք Գրիչ «Հիշատակարան 1272 թվականի»
145. Ավետիք Դարանաղցի «Հիշատակարան 1425 թվականի»
146. Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»
147. Արիստակես Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1615 թվականի»
148. Արիստակես Թորոսեցի «Հիշատակարան 1307 թվականի»
149. Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», Երևան 1971
150. Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
151. Բաղդասար Դպիր «Ժամանակագրություն»
152. Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»
153. Բարսեղ Ականցի «Հիշատակարան 1267 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1267 թվականի Երկրորդ»
154. Բարսեղ Ասպիսնակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
155. Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»
156. Բարսեղ Երաժիշտ «Հիշատակարան 1294 թվականի»
157. Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
158. Բարսեղ Կեսարացի «Հիշատակարան 1236 թվականի»
159. Բարսեղ Մաշկևորցի «Հիշատակարան 1325 թվականի»
160. Բարսեղ Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
161. Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»
162. Գաբրիել Եղեգնաձորի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
163. Գաբրիել Հովնանվանեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
164. Գալուստ Աղջոցվանեցի «Հիշատակարան 1442 թվականի»
165. Գասպար Համրեցի «Հիշատակարան 1426 թվականի»
166. Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»
167. Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»
168. Գևորգ Երզնկացի «Հիշատակարան 1388 թվականի»
169. Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին»
170. Գրիգոր Արևիկցի «Հիշատակարան 1471 թվականի»
171. Գրիգոր Բերկրացի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
172. Գրիգոր Գառնեցի «Հիշատակարան 1428 թվականի»
173. Գրիգոր Գրիչ «Հիշատակարան 1426 թվականի»
174. Գրիգոր Գրիչ «Հիշատակարան 1603 թվականի»
175. Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»
176. Գրիգոր Դուփյան «Հիշատակարան 1244 թվականի»
177. Գրիգոր Եղվարդցի «Պատմություն»
178. Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»
179. Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1340 թվականի»
180. Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1451 թվականի»
181. Գրիգոր Լամբրոնացի «Հիշատակարան 1267 թվականի»
182. Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի», «Հիշատակարան 1608 թվականի»
183. Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1400 թվականի», «Հիշատակարան աղետների», «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»

184. Գրիգոր Ծպատեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
185. Գրիգոր Կարնեցի «Հիշատակարան 1321 թվականի»
186. Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի», «Հիշատակարան 1628 թվականի»
187. Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»
188. Գրիգոր Կափոսվանքեցի «Հիշատակարան 1416 թվականի»
189. Գրիգոր Կրինկացի «Հիշատակարան 1489 թվականի»
190. Գրիգոր Յոմկլայեցի «Հիշատակարան 1204 թվականի»
191. Գրիգոր Սսեցի «Հիշատակարան 1244 թվականի»
192. Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»
193. Գրիգոր Վարագեցի «Ժամանակագրություն»
194. Գրիգոր Տաթևացի «Հիշատակարան 1387 թվականի»
195. Գրիգոր Տարսուցի «Հիշատակարան 1216 թվականի», «Հիշատակարան 1221 թվականի»
196. Գրիգոր Տղա «Ողբ Երուսաղեմի»
197. Գրիգոր Զահանա «Պատմություն»
198. Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»
199. Դավիթ Բասենցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
200. Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»
201. Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»
202. Դավիթ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»
203. Դավիթ Յոմեացի «Ավետաբեր Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը»¹
204. Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»
205. Դավիթ Մլիճեցի «Հիշատակարան 1185 թվականի»
206. Դավիթ Տփղիսցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»
207. Դավիթ Զոբայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»
208. Եղիա Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1552 թվականի»
209. Եղիշե «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին», Երևան 1989
210. Եսայի Գեղամցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
211. Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», «Նամակ Վախթանգ արքային»
212. Եսայի Ջազամցի «Հիշատակարան 1639 թվականի»
213. Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն»
214. Եփրեմ կաթողիկոս «Ժամանակագրություն»
215. Եփրեմ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»
216. Չազա Չաբարյան «Վիմագիր Բջին ամրոցի 1358 թվականի»
217. Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1611 թվականի Երկրորդ»
218. Չաբարիա Զանաբեռցի «Պատմություն», Մոսկվա 1969
219. Չաբարե Սսեցի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
220. Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»
221. Թովմա Արծրունի և Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Երևան 1999
222. Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», «Հիշատակարան 1435 թվականի»
223. Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն», «Սուրբ Հակոբ Վանքի պատմությունը», «Հիշատակարան 1425 թվականի», «Հիշատակարան 1450 թվականի»
224. Թովմա Ուրանցի «Հիշատակարան 1433 թվականի»
225. Թորոս Արտագեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
226. Թորոս Յոմկլայեցի «Հիշատակարան 1231 թվականի»
227. Թորոս Ռոսլին «Հիշատակարան 1260 թվականի», «Հիշատակարան 1268 թվականի»
228. Թորոս Ռուբինյանց «Հիշատակարան 1361 թվականի»
229. Թումաշա Արճիշեցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»
230. Իզնատիոս Գրիչ «Հիշատակարան 1236 թվականի»
231. Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»
232. Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»²,

¹ Ըստ Ա. Մուշեղյանի արժեքավոր հետազոտության («Ազգաթանգեղոսի պատմություն» ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը», ՊԲՀ, 2012, N 1, էջ 196-222) «Ազգաթանգեղոսի» հեղինակությամբ հայտնի աշխատանքը իրականում ի սկզբանե IV դարի սկզբում հունարեն հեղինակել է հայագի ժամանակագիր Դավիթ Յոմեացին, որից հետո 410-ական թվականներին այն հայերեն է թարգմանել Սահակ Պարթևը, ընդ որում իրականում «Ազգաթանգեղոս»-ը ոչ թե աշխատության հեղինակի անունն է, այլ՝ աշխատանքի վերնագիրը, իսկ պատմության վերնագիրը ունի «Ավետաբեր Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը» տեսքը:

² Մինչ այժմ ընդունված է կարծել, որ Իսահակ Երեցի այս աշխատանքը Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանությունն է, թեև այս տեսակետի կողմնակիցներն իրենք ևս ընդունում են, որ թարգմանությունն անչափ հեռու է բնօրինակից: Ես, սակայն, ուշադիր կերպով ծանոթանալով երկու աշխատություններին էլ, արդեն կարող եմ վստահորեն պնդել, որ իրականում Իսահակ Երեցը ոչ թե թարգմանել է Միքայել Ասորու աշխատանքը, այլ գրել մի առանձին աշխատանք: Իրոք, բացառությամբ որոշ համընկնումների, որոնք կարող են պատճառ լինել այն բանին, որ Իսահակ Երեցն իրոք օգտվել է Միքայել Ասորու աշխատանքից, մնացած ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ սրանք տարբեր աշխատանքներ են: Այս մասին են վկայում երկու աշխատանքների տարբեր կառուցվածքները, լեզվաբանական առանձնահատկությունները և, որ գլխավորն է՝ վերաբերմունքը հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ: Իրոք, երկու աշխատանքների համեմատությունից ակնհայտ է, որ Միքայել Ասորու երկն իրոք պատկանում է ազգությամբ ասորի մի մտավորականի, որտեղ հայերն հիշատակվում են խմիչիայլոց, հաճախ բացասական կոնտեքստով, իսկ լուսավորչական հավատքի նկատմամբ էլ դրսևորվում է սառը վերաբերմունք, այն դեպքում, երբ Իսահակ Երեցի աշխատանքը գրել է ակնհայտորեն ազգությամբ հայ մի մարդ, որն, օրինակ, անկեղծորեն ուրախանում է Լևոն I Մեծի թագավոր հռչակվելու փաստով ու հայոց բանակի հաջողություններով և, ընդհակառակը, տխրում է եղած անհաջողություններից՝ մանրամասն խոսելով օրինակ Կիլիկիայի հայերի մասին: Հարկ է ավելացնել նաև, որ ներկայումս ընդունվում է, որ Միքայել Ասորին մահացել է 1199 թվականին, այն դեպքում, երբ Իսահակ Երեցի երկուն իրադարձությունների շարադրանքը հասցված է առնվազն մինչև 1227 թվականը:

233. Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»
234. Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»
235. Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»
236. Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հունվարի 5-ի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի սկզբի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ հայերեն», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ ռուսերեն», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի մարտի 4-ի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի սկզբի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի վերջի», «Չեկուցագիր 1725 թ-ի մայիսի 11-ի»
237. Խամսայի մելիքներ «Նամակ Պետրոս I-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի», «Նամակ Վախթանգ VI-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի», Խամսայի մելիքներ «Եկատերինա I-ին 1725 թ-ի հուլիսի 25-ի»
238. Խաչատուր Աբեղա «Ժամանակագրություն»
239. Խաչատուր Երեց «Հիշատակարան 1601 թվականի»
240. Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի», «Հիշատակարան 1607 թվականի»
241. Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն», «Հիշատակարան 1483 թվականի»
242. Խաչատուր Փերներցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
243. Խոջա Գորգ «Հիշատակարան 1424 թվականի»
244. Կարապետ Աղեթցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
245. Կարապետ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1389 թվականի»
246. Կարապետ Արծիշեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»
247. Կարապետ Բերկրացի «Ժամանակագրություն»
248. Կարապետ Խիզանցի «Հիշատակարան 1426 թվականի»
249. Կարապետ Կաֆացի «Հիշատակարան 1365 թվականի»
250. Կարապետ Համշենցի «Հիշատակարան 1503 թվականի»
251. Կարապետ Ջազեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
252. Կարապետ Վանեցի «Հիշատակարան 1435 թվականի», «Հիշատակարան 1442 թվականի», «Հիշատակարան 1445 թվականի», «Հիշատակարան 1451 թվականի»
253. Կարապետ Վարդապետ «Հիշատակարան 1435 թվականի»
254. Կիրակոս Աբեղա «Հիշատակարան 1424 թվականի»
255. Կիրակոս Աղբակեցի «Հիշատակարան 1351 թվականի»
256. Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն»,
257. Կիրակոս Չեթունցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
258. Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»
259. Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»
260. Կոնստանդին Կեսարացի «Հիշատակարան 1282 թվականի»
261. Կոնստանդին Հռոմկլայեցի «Հիշատակարան 1268 թվականի»
262. Հակոբ Արծեցի «Հիշատակարան 1467 թվականի», «Հիշատակարան 1499 թվականի»
263. Հակոբ Գեղամցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
264. Հակոբ Գրիչ «Հիշատակարան 1425 թվականի»
265. Հակոբ Գրիչ «Հիշատակարան 1500 թվականի», «Հիշատակարան 1501 թվականի»
266. Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1603 թվականի Երկրորդ»
267. Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1724 թվականի»
268. Հակոբ Լամբրոնցի «Հիշատակարան 1235 թվականի»
269. Հակոբ Լիմեցի «Չքոսարան»
270. Հակոբ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1470 թվականի»
271. Հակոբ Կամենացի «Կամենեցյան ժամանակագրություն», «Վենետիկյան ժամանակագրություն»
272. Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»
273. Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»
274. Հակոբ Մշեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»
275. Հակոբ Նախիջևանցի «Հիշատակարան 1304 թվականի»
276. Հակոբ Շամախեցի «Ժամանակագրություն»
277. Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի», «Հիշատակարան 1637 թվականի»
278. Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
279. Հակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»
280. Հակոբ Տևրիկցի «Ժամանակագրություն»
281. Հակոբ Զահանա «Հիշատակարան 1618 թվականի»
282. Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»
283. Հարություն Արարատցի «Ճմարտացի պատմություն»
284. Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»
285. Հեթում II «Տարեգրություն», «Հիշատակարան 1295 թվականի»
286. Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»
287. Հեթում Պատմիչ «Ամսօրնի պրինցների ազգաբանությունը», «Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների ազգաբանությունը», «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1293 թվականի», «Նետոդաց պատմություն», «Նետոդաց պատմությունն ըստ Նիկոլաս Ֆալկոնի»¹, «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»

¹ Պայմանական այս անվանման տակ տրվում է Հեթում Պատմիչի «Նետոդաց պատմություն» աշխատության լատիներեն թարգմանության այն հատվածները, որոնցում էական լարացումներ կամ տարբերություններ կան աշխատության միջին ֆրանսերեն բնագրի համեմատությամբ:

288. Զերապետ Պատրիկվանեցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»
289. Հովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»
290. Հովհան Խիզանցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»
291. Հովհան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», Երևան 1989
292. Հովհաննես Ալոնցվանքեցի «Հիշատակարան 1203 թվականի»
293. Հովհաննես Արծկեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
294. Հովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»
295. Հովհաննես Արքատեղբայր «Հիշատակարան 1266 թվականի»
296. Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»
297. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1230 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1230 թվականի Երկրորդ»
298. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1421 թվականի»
299. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1458 թվականի»
300. Հովհաննես Դսեղցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
301. Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1996
302. Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»
303. Հովհաննես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
304. Հովհաննես Երզնկացի «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1292 թվականի»
305. Հովհաննես Թլկուրանցի «Տաղ Լիպարիտ Զաջի մասին»
306. Հովհաննես Ժանեցի «Հիշատակարան 1279 թվականի», «Հիշատակարան 1280 թվականի»:
307. Հովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»
308. Հովհաննես Խիզանցի «Հիշատակարան 1402 թվականի», «Հիշատակարան 1407 թվականի»
309. Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան 1988
310. Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»
311. Հովհաննես Կամենացի «Խոտինի պատերազմի պատմությունը»
312. Հովհաննես Կրոնավոր «Ժամանակագրություն»
313. Հովհաննես Հաղպատցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
314. Հովհաննես Համշենցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»
315. Հովհաննես Մակվեցի «Ողբ Երևանի»
316. Հովհաննես Մարմետցի «Հիշատակարան 1113 թվականի»
317. Հովհաննես Մշեցի «Հիշատակարան 1457 թվականի»
318. Հովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»
319. Հովհաննես Պառլամեցի «Հիշատակարան 1098 թվականի»
320. Հովհաննես Սանահեմցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
321. Հովհաննես Սարկավազ «Պատմություն»
322. Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմություն», Երևան 1974
323. Հովհաննես Սյունեցի «Զարոգագիր Գրիգոր Տաթևացու»
324. Հովհաննես Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»
325. Հովհաննես Վարագեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
326. Հովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
327. Հովհաննես Վանեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»
328. Հովհաննես Տաղասաց «Ողբ Երևանի»
329. Հովհաննես Ցիպնացի «Հիշատակարան 1457 թվականի»
330. Հովսեփ Արղության «Ժամանակագրություն»
331. Հովսեփ Գրիչ «Հիշատակարան 1476 թվականի»
332. Հովսեփ Էմին «Հուշեր»
333. Հովսեփ Թացուցեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»
334. Հովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
335. Հունան Սկուտարցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
336. Ղազար Լիմեցի «Հիշատակարան 1457 թվականի»
337. Ղազար Տերիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»
338. Ղազար Փարպեցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1982
339. Ղևոնդ «Պատմություն», Երևան 1982
340. Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»
341. Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», «Նամակ Մելիք Ավետիքին»
342. Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը»
343. Մաղաթիա Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»
344. Մաղաթիա դպիր «Հիշատակարան 1402 թվականի»
345. Մարգար Հասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»
346. Մարգարեկ Հռոմկլայեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
347. Մարգարե Մանազկերտցի «Հիշատակարան 1468 թվականի»
348. Մարտիրոս Գրիչ «Հիշատակարան 1514 թ-ի»
349. Մարտիրոս Գրիչ «Ժամանակագրություն»
350. Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»,

351. Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»
352. Մարտիրոս Խաչատուրվանեցի «Հիշատակարան 1304 թվականի»
353. Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»
354. Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»
355. Մատթեոս Աղթամարցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
356. Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»
357. Մատթեոս Եղվարդցի «Հիշատակարան 1469 թվականի»
358. Մատթեոս Տաթևացի «Հիշատակարան 1408 թվականի»
359. Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», Երևան 1973
360. Մարութա Եղևացի «Հիշատակարան 1634 թվականի»
361. Մելիքսեթ Առեստեցի «Հիշատակարան 1479 թվականի»:
362. Մելիքսեթ Բաղիշեցի «Հիշատակարան 1428 թվականի»
363. Մելիքսեթ Բասենցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
364. Մելիքսեթ Գուգարացի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
365. Մելիքսեթ Երևանցի «Հիշատակարան 1625 թվականի»
366. Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկ հիշատակարան»
367. Մելքոն Ամիրզի «Հիշատակարան 1617 թվականի»
368. Մեսրոպ Վայոց ձորեցի «Հիշատակարան 967 թվականի»
369. Մինաս Ամիրզեցի «Ազգաբանություն» «Հիշատակարան 1635 թվականի», «Հիշատակարան 1637 թվականի»
370. ՄիրզաՅուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն»
371. Միքայել Չամչյան «Հայոց պատմություն»
372. Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան»
373. Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն»
374. Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1188 թվականի»
375. Մխիթար Մաղարդեցի «Հիշատակարան 1440 թվականի»
376. Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»
377. Մխիթար Սևերեկցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
378. Մխիթար Սսեցի «Հիշատակարան 1347 թվականի»
379. Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»
380. Մկրտիչ Եղեգցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
381. Մկրտիչ Խիզանցի «Հիշատակարան 1468 թվականի»
382. Մկրտիչ Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1344 թվականի»
383. Մկրտիչ Չմշկաձագեցի «Հիշատակարան 1436 թվականի»
384. Մկրտիչ Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
385. Մկրտիչ Վանեցի «Հիշատակարան 1422 թվականի»
386. Մկրտիչ Տևրիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»
387. Մկրտիչ Տիգրիսցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
388. Մովսես Արծվեցի «Տարեգրություն», «Հիշատակարան 1481 թվականի», «Հիշատակարան 1491 թվականի»
389. Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն»
390. Մովսես Երեց «Պատմություն»
391. Մովսես Երզնկացի «Հիշատակարան 1293 թվականի»
392. Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», Երևան 1997
393. Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան 1969
394. Նատեր Կաֆացի «Հիշատակարան 1365 թվականի»
395. Նատեր Տայեցի «Հիշատակարան 1341 թվականի»
396. Ներսես Առաքելյանցի «Հիշատակարան 1205 թվականի»
397. Ներսես Գրիչ «Հիշատակարան 1343 թվականի», «Հիշատակարան 1357 թվականի»
398. Ներսես Լամբրոնեցի «Հիշատակարան 1187 թվականի»
399. Ներսես Կլայեցի «Հիշատակարան 1143 թվականի»
400. Ներսես Շնորհալի «Չափածո գործեր»
401. Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն», «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»
402. Նիկողայոս Լեհացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
403. Շմավոն Սանահեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
404. Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն»
405. Պանտալեոն Պոլիսեցի «Հիշատակարան 965 թվականի»
406. Պարսամ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1509 թվականի»
407. Պետրոս Դ՛Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»
408. Պետրոս Աղբակեցի «Հիշատակարան 1398 թվականի»
409. Պետրոս Հավուլթառցի «Հիշատակարան 1236 թվականի»
410. Պետրոս Զաքարյանցի «Հիշատակարան 1387 թվականի»
411. Ռոմանոս Ընծայացվանքեցի «Հիշատակարան 1276 թվականի»
412. Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»
413. Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»
414. Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»
415. Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»

416. Սարգիս Ախալցխեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
417. Սարգիս Աղվանցի «Հիշատակարան 1340 թվականի»
418. Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»
419. Սարգիս Երզնկացի «Հիշատակարան 1446 թվականի»
420. Սարգիս Խաչենցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
421. Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1601 թվականի», «Հիշատակարան 1604 թվականի», «Հիշատակարան 1606 թվականի», «Հիշատակարան 1607 թվականի»
422. Սարգիս Սսեցի «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1336 թվականի», «Հիշատակարան 1367 թվականի»
423. Սարգիս Տաթևացի «Հիշատակարան 1401 թվականի»
424. Սեբեոս «Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմությունը Հերակլի մասին», Երևան 2004
425. Սերոբ Գրիչ «Պատմություն Տփղիս քաղաքի ավերման»
426. Սիմեոն Աղթամարցի «Հիշատակարան 1392 թվականի»
427. Սիմեոն Բերկրացի «Հիշատակարան 1371 թվականի»
428. Սիմեոն Եկեղյացի «Հիշատակարան 1439 թվականի»
429. Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ»
430. Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», «Հիշատակարան 1636 թվականի»
431. Սիմեոն Մուշրեֆյուղեցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»
432. Սիմեոն Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1620 թվականի»
433. Սիմեոն Ռշտունի «Տարեգրություն»
434. Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»
435. Սմբատ Սպարապետի հիշատակագիր «Հիշատակարան 1276 թվականի»
436. Ստեփանոս Ամիդացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
437. Ստեփանոս Առինջեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
438. Ստեփանոս Արծիշեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
439. Ստեփանոս Գեակավանքեցի «Հիշատակարան 1232 թվականի»
440. Ստեփանոս Գոյնեբերդյանց «Հիշատակարան 1292 թվականի», «Հիշատակարան 1300 թվականի»
441. Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1295 թվականի»
442. Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
443. Ստեփանոս Դարանաղցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»
444. Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»
445. Ստեփանոս Թլկուրանցի «Հիշատակարան 1388 թվականի»
446. Ստեփանոս Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1602 թվականի», «Հիշատակարան 1607 թվականի», «Հիշատակարան 1610 թվականի»
447. Ստեփանոս Կաղզվանցի «Ժամանակագրություն 1288 թվականի»
448. Ստեփանոս Հայրապետ «Հիշատակարան 1297 թվականի»
449. Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»
450. Ստեփանոս Չմշկածագցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
451. Ստեփանոս Պայասցի «Հիշատակարան 1216 թվականի»
452. Ստեփանոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»
453. Ստեփանոս Սկևռացի «Հիշատակարան 1273 թվականի», «Հիշատակարան 1275 թվականի»
454. Ստեփանոս Վահկայեցի «Հիշատակարան 1266 թվականի», «Հիշատակարան 1275 թվականի»
455. Ստեփանոս Վարազեցի «Տարեգրություն»
456. Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», Երևան 2000
457. Ստեփանոս Երզնկացի «Ժամանակագրություն 1355 թվականի»
458. Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», Երևան 1986
459. Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»
460. Սուքիաս Գրիչ «Հիշատակարան 1212 թվականի»
461. Վահրամ Արմենացի «Հիշատակարան 1298 թվականի»
462. Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»
463. Վանական Ձորեվանցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
464. Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»
465. Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»
466. Վասիլ Մարաջախտ «Ժամանակագրություն»
467. Վարդան Այգեկցի «Աղվեսագիրք»
468. Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», Երևան 2001
469. Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»
470. Վարդան Գրիչ «Հիշատակարան 1216 թվականի»
471. Վարդան Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1604 թվականի»
472. Վարդան Մաշկևորցի «Հիշատակարան 1192 թվականի»
473. Վարդան Վանեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»
474. Վարդան Վարդապետ «Հիշատակարան 1248 թվականի»
475. Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»
476. Վրթանես Երեց «Հիշատակարան 1502 թվականի»
477. Տերունական Սանահեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»

478. Տիրացու Գրիչ «Հիշատակարան 1388 թվականի»
479. Տիրացու Խորինանապատցի «Հիշատակարան 1305 թվականի»
480. Տրդատ Գրիչ «Հիշատակարան 1262 թվականի»
481. Ուխտանես «Հայոց պատմություն», Երևան 2006
482. Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», Երևան 1987
483. Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»
484. Օհան Թմուզկեցի «Հիշատակարան 1442 թվականի»
485. Ֆիլիպ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»

Հունա-Հռոմեա-Բյուզանդական

1. Ագաթիոս Մարինացի «Հունտինիանոսի թագավորության մասին»
2. Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը»
3. Անանուն «Ալեքսանդրիական պատերազմը»
4. Անանուն «Արաբաբյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի»
5. Անանուն «Գուրգրի պապիրուս»
6. Անանուն «Չատկական ժամանակագրություն 626 թվականի»
7. Անանուն «Խերսոնյան դեկրետ»
8. Անանուն «Կայսերացանկ»
9. Անանուն «Կոստանդնուպոլսյան կոնսուլների մասին»
10. Անանուն «Հին Կտակարան»
11. Անանուն «Վասիլ II-ի ճաշոց»
12. Անանուն Վալեսիացի «Ընտրյալ պատմություն»
13. Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական»
14. Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը»
15. Ավլոս Գելլիոս «Աթենական գիշերներ»
16. Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», «Հայտնի մարդկանց մասին», «Կեսարների մասին»
17. Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանքը», «Տեղաբաշխումը ալանների դեմ», «Պարթևստանի պատմությունը»
18. Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»
19. Գենեսիոս «Թագավորություններ»
20. Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն»
21. Գեորգիոս Պախիմերոս «Պատմական նոթեր»
22. Գեորգիոս Պիսիդացի «Ավարական պատերազմի մասին», «Հերակլեա»
23. Գեորգիոս Սֆրանձի «Մեծ ժամանակագրություն», «Փոքր ժամանակագրություն»
24. Դիոդորոս Սիկիլիացի «Պատմական գրադարան»
25. Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն»
26. Դուկաս «Բյուզանդիոնի պատմությունը»
27. Եվագրիոս Սիուլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն»
28. Եվնապիոս «Դեկսիպյան պատմության շարունակությունը»
29. Եվսեբիոս Կեսարացի «Եկեղեցական պատմություն», «Ժամանակագրություն»
30. Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացի «Թանկարժեք քարերի շարան»
31. Եվստաթիոս Սոլունացի «Պատմություն»
32. Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր»
33. Չոնորաս «Պատմություն»
34. Չոսիմա «Նոր պատմություն»
35. Էլիոս Լամպրիդոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, «Ալեքսանդր Սևերոս»
36. Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, Անտոնինոս Կարակալա», «Օգոստոսների կենսագրություններ, Պեյսցենիոս Նիգեր», Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, Սևերոս»
37. Էսքիլես «Մահախոսական»
38. Թեոդորիտոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն»
39. Թեոդորոս Սինկելլոս «Աստվածապահ քաղաքի վրա անաստված ավարների և պարսիկների հարձակման և նրանց խայտառակ նահանջի մասին, որը տեղի ունեցավ Աստծու և Աստվածածնի մարդասիրության արդյունքում»
40. Թեոկրիտոս «Իդիլիաներ»
41. Թեոփանոս Բյուզանդացի «Պատմություն»
42. Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»
43. Թեոփանոսի Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
44. Թեոփիլիոս Անտիոքցի «Խոսք Ավտոլիկոսին»
45. Թեոփիլկատոս Սիմոնակատոս «Պատմություն»
46. Իսիդորոս Զարակենցի «Պարթևական կայանները»
47. Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին»
48. Լիբանիոս «Ճառեր»
49. Լիսիաս «Դամբանականներ»
50. Լուկիանոս «Ալեքսանդր կամ կեղծ մարգարե», «Ինչպես գրել պատմություն»
51. Լևոն VI «Մարտավարություն»

52. Լևոն Սարկավազ «Պատմություն»
53. Լևոն Զերական «Պատմություն»
54. Խալկոնդիլես «Պատմություն»
55. Կանդիդիոս «Պատմություն»
56. Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն»
57. Կղեմենոս Ալեքսանդրիացի «Ստրոմատներ»
58. Կոզմաս Յնոկացի «Քրիստոնեական տեղագրություն»
59. Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», «Վասիլ I Մակեդոնացու կենսագրությունը», «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», «Բանակաթեմերի մասին», «Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերի մասին»
60. Կուրտիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը»
61. Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն»
62. Յերոդիանոս «Պատմություն»
63. Յերոդոտոս «Պատմություն 9 գրքից»
64. Յիերոնիմոս «Երկեր»
65. Յովհան Եպիփանացի «Պատմություն»
66. Յովհան Թեսալոնիկացի «Սուրբ Դմիտրիոս Սալոնիկացու հրաշագործությունները»
67. Յովհան Կանան «Կոնստանդնուպոլսի պաշարման պատմությունը»
68. Յովհաննես Երկրաչափ, «Բուլղարական կիրճում հոռոմների պարտության մասին», «Նիկեփոր Փոկաս»
69. Յովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն»
70. Յովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն»
71. Յովհաննես Նիկյուացի, «Ժամանակագրություն»
72. Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության»
73. Յովհաննես Սիկլիցեսի Շարունակող «Պատմություն»
74. Յովսեփ Ֆլավիոս «Ընդդեմ Ապիոնի» «Հրեական հնախոսություն», «Հրեական պատերազմի մասին»
75. Յորդիանոս «Գոթերի ծագման և գործերի մասին»
76. Յուլիանոս «Նամակներ», «Ճառեր»
77. Յուլիոս Աֆրիկանոս «Ժամանակագրություն»
78. Յուլիոս Կապիտոլիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, երկու Մաքսիմիանոսներ», «Օգոստոսների կենսագրություններ, Երեք Գորդիանոսներ»
79. Յուլիոս Կեսար «Նոթեր, Զաղաքացիական պատերազմ»
80. Յուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը»
81. Ղազարոս Սկևոֆիլակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»
82. Մավրիկիոս «Ռազմավարություն»
83. Մարցելոս Կոմիտ «Ժամանակագրություն»
84. Մարցելոս Կոմիտի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
85. Մեմոն Յերակլեացի «Պոնտական Յերակլեայի պատմությունը»
86. Մենանդրոս Պրոտեկտոր «Պատմություն»¹
87. Միքայել Աթալիատես «Պատմություն»¹
88. Միքայել Իտալիկոս «Ներքողական Յովհաննես կայսեր»
89. Միքայել Կրետեվոլուս «Պատմական երկ»
90. Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն»
91. Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն»
92. Յամբելիքոս «Բաբելոնի պատմությունը»
93. Նեպոտ «Հայտնի օտարազգի զորավարների մասին»
94. Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն»
95. Նիկեփոր II Փոկաս «Ստրատեգիկոն»
96. Նիկեփոր Գրիգորիս «Հռոմեական պատմություն»
97. Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն»
98. Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր»
99. Նիկողայոս Դամասկոս «Պատմություն», «Կեսար օգոստոսի կյանքի և նրա դաստիարակության մասին»
100. Պավսանիոս «Հելլադայի նկարագրությունը»
101. Պետրոս Պատրիկոս «Պատմություն»
102. Պետրոս Սիկիլիացի «Պիտանի պատմություն»
103. Պլատոն «Երկխոսություններ»
104. Պլինոս Ավագ «Բնական պատմություն»
105. Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ»
106. Պյուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ» «Ալեքսանդր և Կեսար», «Ագիսեղիոս և Պոմպեոս», «Լիսինդրոս և Սուլլա», «Կիմոն և Լուկուլլոս», «Դեմետրիոս և Անտոնիոս», «Նիկիոս և Կրասոս», «Չրուլյցներ արքաներից ու զորավարներից», «Լուկուլլոս»

¹ XI դարի բյուզանդական ականավոր պատմիչ Միքայել Աթալիատեսի աշխատանքին ես ծանոթացել եմ տարբեր աղբյուրներում ցրված հատվածների միջոցով, սակայն հարկ եմ համարում ընդգծել, որ այս հեղինակի աշխատանքի «Կոնստանդին IX», «Չոյա», «Միքայել VI» և «Կոնստանդին X» մասերն առայժմ ինձ անհասանելի են: Այնուհանդերձ այս բացը զգալիորեն փոխհատուցվում է այն բանի հաշվին, որ Աթալիատեսի աշխատանքի հիշատակված գլուխները զգալիորեն արտացոլված են Յովհաննես Սիկիլիցեսի և Յովհաննես Սիկիլիցեսի Շարունակողի աշխատանքներում:

107. Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն»
108. Պոսիդոն Ապամեացի «Պատմություն»
109. Պրիսկուս «Գոթական պատմություն»
110. Պրոկոպիոս Կեսարացի «Պատերազմների մասին», «Գաղտնի պատմություն»
111. Ռուֆուս Սեքստուս «Կեսարների պատմությունը»
112. Սալյուստիոս «Պատմական դրվագներ»
113. Սիմոնիդես Զեոսացի «Լիրիկա»
114. Սենեկա Ավագ «Կոչեր»
115. Սոզոմենոս «Եկեղեցական պատմություն»
116. Սոկրատես Սիդլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն»
117. Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը»
118. Ստրաբոն «Աշխարհագրություն»
119. Վելլեյուս Պատերկուլոս «Հռոմեական պատմություն»
120. Տակիտոս «Տարեգրություններ», «Պատմություն»
121. Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած»
122. Տրեբելիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Տիտոս», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երկու Վալերիանոսներ», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «30 բռնատիրոջներ»
123. Ցիցերոն «Ճառեր և նամակներ», «Բրուտոսը կամ հայտնի հռետորների մասին»
124. Փոտ պատրիարք «Պատմություն»
125. Քսենոֆոն «Անաբասիս», «Կյուրոպեդիա»
126. Օվիդիոս «Օրացույց»
127. Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների»
128. Ֆլավիոս Ադրիանոս «Պարթևական պատմություն»
129. Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ավրելիանոսը», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Պռոքոս»
130. Ֆլեգոն Տրալացի «Օլիմպիականներ»
131. Ֆլոդորոս «Տարեգրություն»
132. Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ»
133. Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ»

Արաբա-Պարսկա-Թուրքական

1. Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ»
2. Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»
3. Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքի մասին»
4. Աբու Հանիֆա ալ-Դիսնավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»
5. Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք»
6. Աբու Շամա «Երկու գահատոհմերի պատմությունը»
7. Աբու Ֆարաս իբն Համդան «Ներքողականներ»
8. Աբուլ-Քասիմ Աբդալլահ իբն Ալի ալ-Քաչանի «Օլջայթուի պատմություն»
9. Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»
10. Աբդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»
11. Ալ-Այնի «Պատմություն»
12. Ալ-Բուևդարի «Պատմություն»
13. Ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»
14. Ալ-Իսֆահանի «Ուղերձների հավաքածու»
15. Ալ-Կուտուբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը»
16. Ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշբեկի շրջայցը»
17. Ալ-Համադանի «Տաբարիի համառոտագրություն»
18. Ալ-Ջազարի «Ժամանակի անցքերը»
19. Ալ-Մահասին «Պատմություն»
20. Ալ-Մաքին «Պատմություն»
21. Ալ-Մուլանսարի «Բանաստեղծությունների հավաքածու»
22. Ալ-Մուֆադալ «Ուղիղ ճանապարհ»
23. Ալ-Յունինի «Պատմություն»
24. Ալ-Ֆաթի «Պատմություն»
25. Ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն», «Գիրք երկրների մասին»
26. Ալ-Ֆարիկ «Մայփարկինի պատմություն»
27. Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը»
28. Աղսարայ «Չրույցներ»
29. Անանուն «Աղբյուրների գիրք»
30. Անանուն «Թամեշլանի ինքնակենսագրությունը»
31. Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»
32. Անանուն «Թյուրքերի ազգաբանությունը»
33. Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»

34. Անանուն «Սելջուկների պատմություն»
35. Անանուն Դադստանցի «Պատմություն»
36. Անանուն Պարսիկ «Աշխարհագրություն»
37. Անանուն Ջարեցի «Պատմություն»
38. Ան-Նասիվի «Ջելալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը»
39. Ան-Նուվայրի «Հանրագիտարան»
40. Ան-Նուվեյնի «Ուսման կատարելություն»
41. Աս-Սուլիտի «Պատմություն»
42. Ավդալ Էմիրի հրովարտակը
43. Արիբ իբն Սադ «Տաբարիի համառոտագրություն»
44. Բադր-էդ-Դին Այնի «Մարդկության դարաշրջանների պատմությունը»
45. Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»
46. Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»
47. Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մտքեր», «Համառոտագրություն»
48. Բեյբարսի նամակը, ուղղված Բոհեմունդ Պուլատիեցուն
49. Բուդակ Մունշի Ղազնևի «Պատմություն»
50. Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»
51. Չաքարիա Ղազվինի «Երկրների հայտնի վայրերը և հաղորդումները Ալլահի ստրուկների մասին»
52. Չեյն-էդ-Դին «Ընտրյալ պատմություններ»
53. Էվլիա Չելեբի «Ուղեգրություն»
54. Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն», «Համառոտ պատմություն»
55. Իբն Աբու-Ուսայբա «Բժիշկների կենսագրություն»
56. Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»
57. Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն», «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»
58. Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»
59. Իբն ալ-Մուդայզիլ «Պատմություն»
60. Իբն ալ-Շիհնա «Հնի և Նորի պատմություն»
61. Իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»
62. Իբն ալ-Ֆուվատ «Պատմություն»
63. Իբն Բատուտա «Իբն ի Բատուտա»
64. Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»
65. Իբն Դավադարի «Պատմություն»
66. Իբն Դուկմակ «Տարեգրություն»
67. Իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»
68. Իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»
69. Իբն Թիկթաբա «Խալիֆության և վեզիրության պատմություն»
70. Իբն Իյաս «Պատմություն»
71. Իբն Խայաթ «Պատմություն»
72. Իբն Խալդուն «Օրինակների գիրք»
73. Իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»
74. Իբն Կուտայբա «Պատմություն»
75. Իբն Հաուկալ «Երկրի պատկերը»
76. Իբն Հաուկալի Շարունակող «Երկրի պատկերը»
77. Իբն Միսբավե «Ժողովուրդների փորձը»
78. Իբն Մուհասար «Պատմություն»
79. Իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»
80. Իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»
81. Իբն Զասիր «Պատմություն»
82. Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների»
83. Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»
84. Իզ-էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջազիրայի իշխանների մասին»
85. Իմադ-էդ-Դին ալ-Սպահանի «Պատմություն»
86. Ինֆադալլահ Էլումարի «Հանրագիտարան»
87. Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»
88. Խոնդեմիր «Ավանդության երկրները»
89. Կիրտայ ալ-Խազինդարի «Պատմություն»
90. Կուլթ-էդ-Դին «Ժամանակների հայելի»
91. Կուդամա իբն Ջաֆար «Հարկամատյան և արվեստ քարտուղարության»
92. Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»
93. Հեյդար-բեկ Գենիչուլլինյան «Ուսմա խան Նուրսալ Մեծը»
94. Հեյդար Ռազի «Պատմություն»
95. Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների», «Ուսուցումների և խորհուրդների գիրք»¹

¹ Իսլամական ականավոր պատմիչ Մակրիզիի աշխատանքները մինչ այժմ, դժբախտաբար, ամբողջական տեսքով հրատարակված չեն, թեև առանձին մենագրություններում այս հեղինակի տվյալները օգտագործվում են լայնորեն: Վիճակը նույնն է նաև հայոց պատմության բնագավառում, երբ Մակրիզիի աշխատանքները լայնորեն կիրառվում են առանձին հարցերին նվիրված աշխատություններում: Ես հավաքել եմ իմ կողմից

96. Մահմուդ Կուտիբի «Ընտրյալ պատմություն»
97. Մասուդ իբն Նամդար «Նոթեր»
98. Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք»
99. Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն»
100. Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը»
101. Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը»
102. Միրխոնդ «Մաքրության այգի»
103. Մյուենջջիմ-Բաշի «Պատմություն»
104. Մուին-Էդ-Դին Նատանգի «Պատմություն»
105. Մուհամմեդ Ղազիմ «Պատմություն»
106. Մուհամմեդ Մոլլա «Զարի պատերազմի պատմությունը»
107. Մուշիր-Էդ-Դին «Երուսաղեմի և Հելլոնի պատմությունը»
108. Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»
109. Մուֆֆազալ իբն Աբուլ-Ֆազայիլ «Պատմություն»
110. Յակուբի «Պատմություն», «Գիրք երկրների մասին»
111. Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»
112. Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»
113. Նիզամի ալ-Մուլք «Գիրք կառավարման մասին»
114. Նուվեյրի «Պատմություն»
115. Շանի-զադե «Պատմություն»
116. Շարաֆ-Էդ-Դին Յազդի «Հաղթանակների գիրք»
117. Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն»
118. Չելեբի-Չադե «Պատմություն»
119. Ջևդեթ «Պատմություն»
120. Ռաշիդ «Պատմություն»
121. Ռիյադ ան-Նուֆուս «Հոգիների այգի»
122. Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ սելջուկյան պետության մասին»
123. Սելանիկի «Պատմություն»
124. Սիբա իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»
125. Սոլաք-Չադե «Պատմություն»
126. Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»
127. Վալ Խադիկ «Պատմություն»
128. Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»
129. Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»
130. Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»
131. Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», «Աշխարհի հայելի»
132. Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության ընտրանի»¹
133. Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու»
134. Ռաշիդ-Էդ-Դինի Շարունակող «Ժամանակագրությունների հավաքածու»
135. Վասիֆ «Պատմություն»
136. Վատվատ «Ռասայիլ»
137. Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն»
138. Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»
139. Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»
140. Ֆիրդուսի «Շահնամե»

Եվրոպական և այլ

1. Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան»
2. Ալեքսանդր քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»
3. Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը»
4. Ալբերտ Կրանց «Վանդալիա»
5. Անանուն «Անվանացանկ Մամայի դեմ կռվում ընկածների»
6. Անանուն «Ասք Մամայի ջարդի մասին»
7. Անանուն «Բիխովցի ժամանակագրություն»
8. Անանուն «Դոնի կռվի մասին 1421 թվականի ժամանակագրական պատմություն»
9. Անանուն «Դոնի կռվի մասին 1425 թվականի ժամանակագրական պատմություն»

ուսումնասիրվող թեմային վերաբերվող այս հեղինակի աշխատանքների՝ ինձ հասանելի հնարավոր բոլոր մասերը, թեև այս առումով խնդիրը ամենևին էլ չեմ համարում լիովին լուծված, իսկ առանձին աշխատանքների վրա հղումներն էլ կարող են երբեմն լինել թերի: Այս առումով հարկ եմ համարում ավելացնել, որ ամբողջովին արտացոլվել են այս հեղինակի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթանների» աշխատանքի այն հատվածը, որն արտացոլում է մինչև 1310 թվականը, իսկ այլ հատվածներ, ինչպես ասվեց, արտացոլվել են այն հատվածների տեսքով, որոնք հնարավոր եմ գտել ձեռք բերել:

¹ Հյուսիսային Ասորիքի իրադարձություններին շատ լավ տեղյակ այս ուշագրավ պատմիչ աշխատանք մինչ այժմ, դժբախտաբար, ամբողջական տեսքով հրատարակված չէ: Այս առումով հարկ եմ համարում ավելացնել, որ ամբողջովին արտացոլվել են այս հեղինակի աշխատանքի այն հատվածը, որն արտացոլում է մինչև 1200 թվականը, իսկ այլ հատվածներ, ինչպես ասվեց, արտացոլվել են այն հատվածների տեսքով, որոնք հնարավոր եմ գտել ձեռք բերել:

10. Անանուն «Դոնի մեծ կռվի մասին»
11. Անանուն «Ֆրանկների գործերը»
12. Անանուն «Լանգոբարդների ծագումը»
13. Անանուն «Լիվոնիայի մա սին»
14. Անանուն «Լիտվայի և ժմուդի ժամանակագրություն»
15. Անանուն «Լուկացիների ուղերձը»
16. Անանուն «Կոստանդնուպոլսի ամայացումը»
17. Անանուն «Կվեդլինբուրգյան ժամանակագրություն»
18. Անանուն «Մոսարաբական ժամանակագրություն»
19. Անանուն «Նամակ Պետրոս I-ին»
20. Անանուն «Նիկոնովյան ժամանակագրություն»
21. Անանուն «Նովգորոդյան չորրորդ ժամանակագրություն» (ըստ Դուբրովսկու ցուցակի)
22. Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»
23. Անանուն «Պապերի վարքաբանությունը»
24. Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն»
25. Անանուն «Ֆրանկների թագավորության ժամանակագրությունը»
26. Անանուն «Տորունյան ժամանակագրություն»
27. Անանուն Բավարացի «Համառոտ ժամանակագրություն»
28. Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»
29. Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»
30. Անանուն Կազանցի «Կազանի պատմությունը»
31. Անանուն Հաբսբուրգցի «Հաբսբուրգյան ժամանակագրություն»
32. Անանուն Սոուսոնցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»
33. Անանուն Տյուրացի «Տյուրոսի Տաճարականների ժամանակագրություն»
34. Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»
35. Անսելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին» նամակ առաջին, «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ երկրորդ
36. Ամբրոջո Կոնտարինի «Ուղեգրություն»
37. Անտոն քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»
38. Արամո «Ճանապարհորդություն»
39. Բոհեմուկո, Ռայմոնդ, Գոդֆրիդ, Ռոբերտ Նորմանդացի, Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլոնացի «Նամակ պապին»
40. Գանձակի ավագանի «Նամակ Պետրոս I-ին»
41. Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը»
42. Գիյոմ Մաշո «Ասք Պետրոսի մասին»
43. Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը»
44. Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»
45. Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով»
46. Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը»
47. Գունտեր Պերիսացի «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»
48. Դելավալե «Ճանապարհորդություն»
49. Դետամար Լյուբեկցի «Ժամանակագրություն»
50. Դուկյանին Երեց «Տարեգրություն»
51. Եպիֆան Իմաստուն «Մեծ իշխան Դմիտրի Իվանովիչի վարքաբանությունը», «Սուրբ Սերգեյ Ռադոնեժցու
52. Վարքաբանությունը»
53. Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»
54. Երիսեմբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը»
55. Էրնոլ «Ժամանակագրություն»
56. Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»
57. Ժամ Տավերինե «Ճանապարհորդություն»
58. Ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»
59. Ժոֆրուա Դ՝Վիլարդուեն «Կոստանդնուպոլսի նվաճումը»
60. Իլմա Մուշեղով «Նամակ Ալի Միրզային»
61. Իսիդոր Սեվիլիացի «Գործերի, վանդալների և սվեվների պատմություն»
62. Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաքննության արձանագրություն»
63. Լայնել Պլեմտրի «Ճանապարհորդություն»
64. Լիտուպրանդ Կրեմոնացի «Դեսպանություն», «Հատուցման գիրք»
65. Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն»
66. Կեսարավգուստոս «Ժամանակագրություն»
67. Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու նոթերը»
68. Հովհան Բիկարացի «Ժամանակագրություն»
69. Հովհան Շտալբերգ «Նոթեր»,
70. Հովհան Սարկավագ «Վենետիկյան ժամանակագրություն»
71. Հովհան ֆոն Պիզալգե «Ժամանակագրություն»
72. Հովհան ֆոն Պիզալգեի Շարունակող «Ժամանակագրություն»

73. Հովհաննես Դարդեղ «Ժամանակագրություն Հայոց»
74. Հենրիխ Հանտինգտոնի «Անգլիների պատմությունը»
75. Հելմուլդ Բոսաուեցի «Սլավոնական ժամանակագրություն»
76. Հյուգո Դ'Սեն-Պոլ «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»
77. Մարտինոս Լեհացի «Ժամանակագրություն»
78. Միկոլա Տրոմբա «Պատերազմի պատմությունը»
79. Յան Դյուզդ «Լեհաստանի պատմությունը»
80. Յան Կրոչինսկի «Ճանապարհորդություն»
81. Նեստոր Իսթանդեր «Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի 1453 թ-ի գրավման պատմությունը»
82. Նիկոլո Բարբարո «Կոստանդնուպոլսի պաշարման օրագիրը»
83. Պետրոս Մալլզեցի «Ժամանակագրություն»
84. Պետրոս Տուղբեղ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը»
85. Պիոս II «Հայտնի մարդկանց մասին», «Լիվոնիայի մասին»
86. Պլանո Կարպինի «Մոնղոլների պատմությունը»
87. Պոդոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն»
88. Ջիովանի Անջիլիելլո «Ուղեգրություն»
89. Ջուստին Կիպրացի «Տարեգրություն»
90. Ռայմոնդ Աժիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրավեցին Երուսաղեմը»
91. Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն»
92. Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը»
93. Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»
94. Ռոբեր Դ'Կլարի «Կոստանդնուպոլսի գրավումը»
95. Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն»
96. Ռոզեպ «Չեկուցագիր»
97. Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»
98. Սագրեդո «Ճանապարհորդություն»
99. Սնորրի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում»
100. Սոֆոնիա «Չադոնշինա»
101. Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»
102. Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագրեր»
103. Վատիկանյան Անանուն 1
104. Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը»
105. Վիլիելմ Դ'Ռուբուս «Ճանապարհորդություն դեպի արևելյան երկրներ»
106. Վիդուկինդ Կորվեացի «Սաքսերի պատմությունը»
107. Վլադիսլավ Յագելլո «Նամակ թագուհուն», «Նամակ եպիսկոպոս Ալբերտին»
108. Տիտմար Մարգերուրգի «Ժամանակագրություն»
109. Օդոն Դելլացի «Դեպի արևելք Լուի արքայի ճամփորդության մասին»
110. Օտտոն Ֆրայզինգեցի «Ֆրիդրիխի կյանքը»
111. Օրդերիկ Վիտալիս «Եկեղեցական պատմություն»
112. Ֆրանցիսկո Ամատի «Տարեգրություն»
113. Ֆրեդեգար «Ժամանակագրություն»
114. Ֆրուտուլֆ Միխելսբերգի «Ժամանակագրություն»
115. Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը»
116. Արձանագրություններ
117. ՉԼՄ-ներ:

Ասորական

1. Անանուն «Եդեսայի ժամանակագրություն»
2. Անանուն Ասորի «Մար Սաբայի վարձաբանությունը»
3. Անանուն Ասորի «Անանուն ասորական ժամանակագրությունից»
4. Անանուն Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրությունից»
5. Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն»
6. Անանուն Եդեսիացի «Տարեգրություն»
7. Անանուն Եթովպիացի «Պատմություն»
8. Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»
9. Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն»
10. Չաբարիա Միտլենացի «Ժամանակագրություն»
11. Հակոբ Եդեսիացի «Ժամանակագրություն»
12. Հոգևորական Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրություն»
13. Հովհան Եփեսացի «Եկեղեցական պատմություն»
14. Մար Սիմոն «Հիշատակարան 1149 թվականի»
15. Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն»
16. Մշիխա Չեխա «Ադիբեենեի եկեղեցու պատմությունը»
17. Յոշվա Ստիլիտ «Ժամանակագրություն»

Վրացական

1. Անանուն «Էրիսթավների օրհներգությունը»
2. Անանուն «Ժամանակագրություն 1431-1737 թվականների»
3. Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1702 թվականների»
4. Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1754 թվականների»
5. Անանուն «Լուարսաբ արքայի նահատակությունը»
6. Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»
7. Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»
8. Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը»
9. Իեսե Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»
10. Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»
11. Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»
12. Սեխնիա Չխեիձե «Թագավորների պատմությունը»
13. Ստեփանոս Տբեթցի «Գործունի վկայաբանությունը»
14. Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը», «Կախեթի և Ջերքի կյանքը», «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը», «Եգերքի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը», «Ժամանակագրական աղյուսակ»
15. Փարսադան Գորգիջանիձե «Հայոց դարձի պատմություն», «Վրաստանի պատմություն», «Օսմանյան պատմություն»
16. Քարթլիս-Ցխովրեբա
17. Քարթլիս-Ցխովրեբայի շարունակություն
18. Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր»
19. Օման Խերխուլիձե «Էրեկլե II-ի պատմությունը»

Ցանկ Փնտրվող սկզբնաղբյուրների

Վերևում ես մանրամասն շարադրեցի այն սկզբնաղբյուրները, որոնք օգտագործել եմ սույն աշխատանքը գրելուց: Միաժամանակ, սակայն, ընդ որում սա մեծապես անխուսափելի էր, առկա են մի շարք սկզբնաղբյուրներ, որոնք սույն տողերը գրելու պահին այս կամ այն պատճառով ինձ անհասանելի են: Անհասանելիության պատճառներն ամենատարբեր են, սկսած նրանից, որ հիշատակված սկզբնաղբյուրները ուղղակի հրատարակված չեն և վերջացրած նրանով, որ դրանք հրատարակված են զգալի ժամանակ առաջ, չկան ինձ հասանելի իրական կամ էլեկտրոնային որևէ գրադարանում և այլն:

Եվ այսպես, ստորև ուզում եմ նշել այն հեղինակների մասին, որոնց աշխատանքները ինձ լրիվ կամ այս կամ չափով եղել են անհասանելի: Տարեգրքիս վրա աշխատանքը ես շարունակում եմ անընդհատ և ընթացքում մշտապես լրացնում եմ այն, ընդ որում կարծում եմ, որ այս աշխատանքը չեմ դադարեցնի մինչև կյանքիս վերջ: Արդյունքում՝ ես իրականացնում եմ մշտական փնտրտուք և մշտապես լրացնում եմ պակասող սկզբնաղբյուրները, ինչից ելնելով էլ, բնականաբար, փոփոխություն կկրի նաև ստորև բերվող ցուցակը: Ցուցակում արված է կրճատ նշում հեղինակի մասին, ցույց է տրված, թե ինչ չափով է այն հասանելի եղել ինձ և արտացոլումը գտել Տարեգրքում, ինչպես նաև արվում են անհրաժեշտ նշումներ:

Հունա-Հռոմեա-Բյուզանդական

1. Թեմիստիոս (Φεμιστιϊ λат. Themistius, греч. Θεμιστιος)

Սա IV դարի հռոմեական պաշտոնյա է, որը գրել է ճառեր, որոնցում արտացոլվել են իր ժամանակի որոշ իրադարձություններ: Բացի որոշ աշխատանքներում առանձին անուղղակի հիշատակություններից, այս հեղինակի աշխատանքը որևէ չափով ես գտնել չկարողացա: Այնուհանդերձ այս հեղինակի պակասը այնքան էլ զգալի չեմ համարում, քանի որ, ինչքան հասկանում եմ, այս հեղինակը մեզ հետաքրքրող տեսակետից հիմնականում տեղեկություններ է տալիս Հուլիանոս Ուրացողի 363 թ-ի Արևելյան արշավանքի վերաբերյալ, որը բավականին մանրամասնորեն արտացոլված է այլ հեղինակների երկերում, որոնք առկա են Տարեգրքում:

2. Մագնուս Խառանցի (Магнус Каррский)

Սա IV դարի հռոմեական մի բարձրաստիճան գինվորական է, որը, որպես ականատես, որոշ տեղեկություններ է տալիս Հուլիանոս Ուրացողի 363 թ-ի Արևելյան արշավանքի վերաբերյալ: Բացի հռոմեական բանակին ուղեկցող զետային նավատորմիկի նավակների ընդհանուր թվի մասին հետաքրքիր հաղորդման, այլ տեղեկություն այս հեղինակից ես չունեմ: Ավելին, կասկածում եմ, որ նրա աշխատանքն իսկ մեզ մեծ հաշվով չի հասել:

3. Գեորգի Սինկելլոս կամ Գեորգի Վանական (Γεοργий Синкелл, греч. Γεωργιος Συνκέλλος) «Ժամանակագրություն»

Սույն հեղինակի աշխատանքը, ուշադրությունը բևեռած Հռոմեական կայսրության վրա, ընդգրկում է կայսրության և հարակից երկրների պատմությունը աստվածաշնչյան ժամանակներից մինչև 284 թվականը: Ինքը՝ հեղինակը, ապրել է VIII դարի վերջին և IX դարի սկզբին: Այս հեղինակի աշխատանքը ես որևէ կերպ չգտա, սակայն պարզ է, որ աշխատանքն ինքը առաջնային նշանակություն ունենալ չի կարող, քանի որ հեղինակը հիմնականում կրկնել է այլ հեղինակներին, իսկ մյուս կողմից էլ՝ նրա աշխատանքն էլ իր հերթին որոշակիորեն օգտագործվել է Բյուզանդական այլ հեղինակների աշխատանքներում (Թեոփանոս Խոստովանող և այլն), այնպես որ այս առումով պակասը այնքան էլ զգալի չէ:

Արաբա-Պարսկա-Թուրքական

1. Թեմալ-Էդ-Դին իբն ալ-Ադիմ

Սա XIII դարի ասորիքցի պատմիչ է՝ կենտրոնացած Հալեպի և հարակից տարածքների պատմության վրա: Հիմնականում ունեմ նրա գործը մինչև X դարի վերջ, ինչպես նաև 1085-1200 թվականների համար, այլ մասեր կան խիստ հատվածաբար: Շատ եմ կարևորում 1200-1260 թվականներն ընդգրկող հատվածները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են, քանի որ, ճիշտ է, համացանցում կա ֆրանկալեզու տարբերակը, սակայն այն տեխնիկապես բավականին անորակ է և այս պահին ինձ համար գործնականում դժվար է թարգմանել:

2. Մակրիզի

Սա XV դարի եգիպտացի պատմիչ Է՝ իսլամական Եգիպտոսի Պատմահայրը, որը կենտրոնացած է հիմնականում իսլամի և հատկապես իսլամական Եգիպտոսի պատմության վրա: Այս հեղինակի աշխատանքները ևս ամբողջական կերպով չգտա, սակայն կարևորագույն մասերը, որոնք վերաբերվում է եգիպտակիլիյան հարաբերություններին, Տարեգրքում հիմնականում արտացոլված են: Լիակատար կերպով արտացոլված են մինչև 1312 թվականը, հիմնականում բացակայում է տվյալները մինչև XI դար: Աշխատանքն ընդգրկում է իսլամական Եգիպտոսի պատմությունը մինչև 1440 թ-ը: Միաժամանակ նաև պետք է նշել, որ արտացոլված է այս հեղինակի միայն «Ժամանագրություն»-ը, իսկ մյուս աշխատանքները, որոնք կարող են մեզ հետաքրքրող տեղեկություններ պարունակել, այս պահին ինձ անհասանելի են:

3. Ալ-Այնի (аль-Айни)

Սա XV դարի եգիպտացի պատմիչ Է, Մակրիզիի աշակերտը, որը կենտրոնացած է հիմնականում իսլամի և հատկապես իսլամական Եգիպտոսի պատմության վրա: Այս հեղինակի աշխատանքը ևս ամբողջական կերպով չգտա, սակայն մի քանի մասեր, որոնք վերաբերվում է եգիպտակիլիյան հարաբերություններին, Տարեգրքում կան: Աշխատանքն ընդգրկում է իսլամական Եգիպտոսի պատմությունը մինչև 1453 թ-ը: Միաժամանակ նաև պետք է նշել, որ արտացոլված է այս հեղինակի միայն «Ժամանագրություն»-ը, իսկ մյուս աշխատանքները, որոնք կարող են մեզ հետաքրքրող տեղեկություններ պարունակել, այս պահին ինձ անհասանելի են:

4. Ալ-Մահասի կամ Տադրիբերդի (Ибн Тагриберди, Абу-ль-Махасин)

Սա XV դարի եգիպտացի պատմիչ Է, Մակրիզիի և ալ-Այնիի աշակերտը, որը կենտրոնացած է հիմնականում իսլամի և հատկապես իսլամական Եգիպտոսի պատմության վրա: Այս հեղինակի աշխատանքը ևս ամբողջական կերպով չգտա, սակայն կարևորագույն մասերը, որոնք վերաբերվում է եգիպտակիլիյան հարաբերություններին, Տարեգրքում հիմնականում արտացոլված են: Աշխատանքն ընդգրկում է իսլամական Եգիպտոսի պատմությունը մինչև 1469 թ-ը: Միաժամանակ նաև պետք է նշել, որ արտացոլված է այս հեղինակի միայն «Ժամանագրություն»-ը, իսկ մյուս աշխատանքները, որոնք կարող են մեզ հետաքրքրող տեղեկություններ պարունակել, այս պահին ինձ անհասանելի են:

5. Ալ-Չահաբի կամ ալ-Դահաբի (аль-Дахаби, al-Dhahabi)

Սա XIV դարի եգիպտացի աստվածաբան Է և պատմիչ: Միայն որոշ չափով, այն էլ միջնորդավորված, կարողացել եմ ապահովել նշումներ նրա հայտնած տեղեկատվության մասին: Այս հեղինակն ինձ համար մեծապես ոչ միայն անհասանելի է, այլ նաև՝ անհասկանալի, բայց միաժամանակ նաև հազիվ թե նա էական տեղեկություններ հաղորդի Տարեգրքի համար, այնպիսի տեղեկություններ, որոնք այլ հեղինակներ չեն հայտնում:

6. Իբն ալ-Ֆուրատ

Մամուլության շրջանի եգիպտական պատմիչ Է, որից ունեմ միայն չնչին հատվածներ: Տիզենգաուզենի աշխատանքում կան հատվածներ, որոնք Տարեգրքին պետք չեն:

7. Իբն-Այաս

Սա XV դարի վերջի և XVI դարի սկզբի եգիպտացի պատմիչ Է, ենթադրաբար՝ կապ ունեցած Այաս քաղաքի հետ: Այս հեղինակն ինձ մեծապես անհասանելի է և անհայտ, բայց նրա որոշ տվյալներ իրենց արտացոլումն են գտել Տարեգրքում:

8. Առ-Ռավադի

Սա ենթադրաբար XII դարի սելջուկյան պատմիչ Է, որի աշխատանքը չեմ գտել և տվյալները գրեթե չեմ օգտագործել, բայց կարծում եմ, որ դրանք օգտակար կլինեին:

9. Վասաֆ

Սա XIV դարի առաջին կեսի պատմիչ Է, որի ուշադրությունը կենտրոնացած է Իլխանության պատմության վրա: Չգալի հատվածներ, որոնք վերաբերվում են Էլիսանության և Ոսկե Հորդայի հարաբերություններին, վերցված Տիզենգաուզենի աշխատանքից, իմ կողմից թարգմանվել և օգտագործվել են, սակայն ոչ պակաս Չգալի հատվածներ, որոնք չեն առնչվում նախորդ թեմային, ինձ համար այս պահին անհասանելի են:

10.Նիզամ-էդ-Դին Շամի

Էմիր Թեմուրի առաջին պատմիչը, որի աշխատանքը անչափ կարևորում են, բայց որը, դժբախտաբար, ինձ լիովին անհասանելի է: Տպագրվել է Պրահայում, 1937 թ-ին և պարսկերեն: Տիգենգաուզենի միջոցով մեզ առավել հասանելի որոշ հատվածներ ինտերնետում առկա մի քանի այլ պատառիկների հետ միասին Տարեգրքի համար բացարձակապես անօգուտ են:

11.Հաֆիզի Աբրու կամ Նուր-էդ-Դին Լուֆտալա

Էմիր Թեմուրի ու Նրա հաջորդների պատմիչը, որի աշխատանքը զգալիորեն կարևորում են, բայց որը, դժբախտաբար, ինձ լիովին անհասանելի է:

12.Աբդ-առ-Ռազակ Սամարկանդի

Էմիր Թեմուրի ու Նրա հաջորդների պատմիչը, որի աշխատանքը զգալիորեն կարևորում են, բայց որը, դժբախտաբար, ինձ լիովին անհասանելի է: Հրաշքով կարողացա գտնել 1405-1420 թվականների վերաբերվող հատվածը:

13.Ֆասիխ Խավաֆի

Էմիր Թեմուրի ու Նրա հաջորդների պատմիչը, որի աշխատանքը զգալիորեն կարևորում են, բայց որը, դժբախտաբար, ինձ լիովին անհասանելի է:

14.Միրխունդ և Խոնդեմիր

XV դարի վերջի և XVI դարի սկզբի թեմուրյան հայտնի պատմիչներ են, որոնք կարծես ընդհանրացնում են Թեմուրյան տերության պատմությունը: Կարևորում են Տարեգրքի համար, բայց, դժբախտաբար, ունեն միայն մասնակի, որոշ հատվածներ:

15.Հասան-բեկ Հոռոմլու

Սեֆյանների պատմիչն է և հատկապես կարևորվում է որպես իրանական տեսակետի փոխանցող Հայաստանում ու հարևան երկրներում զարգացող իրադարձությունների վերաբերյալ: Ունեն չնչին հատվածներ, ինտերնետում կա միայն վրացերեն տարբերակը, այն էլ հատվածաբար և Վրաստանի պատմությանը վերաբերող:

16.Իսկենդեր Մունշի

Շահ Աբբաս Մեծի պատմիչն է և հատկապես կարևորվում է որպես իրանական տեսակետի փոխանցող Հայաստանում ու հարևան երկրներում զարգացող իրադարձությունների վերաբերյալ: Ունեն չնչին հատվածներ:

17.Տիխրանի Սպահանի և Հուսեյն Սիստանի

Նադիր շահի պատմիչներն են և հատկապես կարևորվում են որպես իրանական տեսակետի փոխանցող Հայաստանում ու հարևան երկրներում զարգացող իրադարձությունների վերաբերյալ: Կան հատվածներ, վերաբերող Միջին Ասիային, սակայն կարծում են, որ սրանք պետք է կարևոր տեղեկատվություն ունենան նաև մեզ հետաքրքրող թեմաների վերաբերյալ:

Վրացական

18.Բերիա Էգնատաշվիլի, Պապունա Օրբելիանի և Օման Խերխուլիժե

Սրանք XVIII դարի վրաց պատմիչներ են, որոնք շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս Տարեգրքի համար: Համացանցում որևէ կերպ չկան, իսկ առկա օգտագործված պատառիկներն էլ վերցվել են դեռևս խորհրդային ժամանակների հրատարակություններից:

Եվրոպական և այլն

Ստորև մեկ աղյուսակում տրվում են եվրոպական այն սկզբնաղբյուրները, որոնք վերաբերում են մեր թեմային՝ հիմնականում Բյուզանդական կայսրության և խաչակրաց արշավանքների հետ կապված: Խաչակիրներին վերաբերող

աղբյուրները, որոնք շարադրված են ստորև, հիմնականում լատիներեն են կամ հին ֆրանսերեն և այն կարդալու հնարավորություն ես որևէ կերպ չունեմ:

1.	Cafari de Caschifelone	Genuensis, De libertatione civitatum Orientis
2.	Galterii (Walter the Chancello)	Bella Antiochena
3.	Balduini III	Historia Nicaena vel Antiochena
4.	Theodori Palidensis	Narratio profectionis Godefridi ducis ad Jerusalem
5.	Passiones beati Thiemonis	
6.	Documenta Lipsanographica ad I. Bellum sacrum spectantia	
7.	Exordium Hospitalariorum	
8.	Historia Gotfridi	
9.	Benedicti de Accoltis, Aretini,	Historia Gotefridi
10.	Li Estoire de Jerusalem et d'Antioche	
11.	Itinerario di la gran militia, a la pavesa	
12.	Fulco Gilo	
13.	Фрутольф из Михельсберга	
14.	Гийом Парижский	
15.	Solomon Bar Simson	Հրեական աղբյուր
16.	Eliezer bar Nathan	Հրեական աղբյուր
17.	Mainz Anonymous	Հրեական աղբյուր
18.	Aimé du Mont-Cassin	Իտալիայի գրավումը նորմանների կողմից

Օգտագործված հիմնական գրականություն

Գրքեր

1. Աբեղյան Մ. «Հայոց հին գրականության պատմություն», Երևան 1975
2. Աբրահամյան Ա. Գ. «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», հատոր Ա, Բ, Երևան 1964 - 1967
3. Աբրահամյան Յ. Բ. «Արցախի գոյապայքարը», Երևան 1991
4. Աբրահամյան Յ. Բ. «Արցախի համար զոհված դիզակցիները», Երևան 2005
5. Աբրահամյան Յ. Բ. «Արցախի համար զոհված վարանդացիները», Երևան 2003
6. Աբրահամյան Յ. Բ. «Արցախի հերոսամարտը - 1918 թ.», Երևան 1998
7. Աբրահամյան Յ. Բ. «Երբ Հայրենիքը վտանգի մեջ է», Երևան 1997
8. Աբրահամյան Յ. Բ. «Թեվան», Երևան 1998
9. Աբրահամյան Յ. Բ. «Մարտնչող Արցախ», Մաս Ա, Բ, Գ Երևան 2003, 2005, 2007
10. Աբրահամյան Վ. «Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները», Երևան 1950
11. Ադունց Ն. «Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ», Երևան 2012
12. Ադունց Ն. «Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում», Երևան 1987
13. Ադունց Ն. «Հայոց նախարարության ծագումը», Բեյրութ 1949
14. Ադունց Ն. «Հայոց պատմությունը», Երևան 1972
15. Ադունց Ն. «Մարզպան Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ», Երևան 2007
16. Ադունց Ն. «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ», Փարիզ 1948
17. Ադունց Ն. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2010
18. Ալիշան Ղ. «Այրարատ», Վենետիկ 1890
19. Ալիշան Ղ. «Արցախ», Երևան 1993
20. Ալիշան Ղ. «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-2 դարս», Վենետիկ 1896
21. Ալիշան Ղ. «Հայապատում», Վենետիկ 1901
22. Ալիշան Ղ. «Շիրակ», Վենետիկ 1881
23. Ալիշան Ղ. «Սիսական», Վենետիկ 1893
24. Ալիշան Ղ. «Սիսուան», Վենետիկ 1885
25. Ալաօյան Է. Ա. «Հայ գաղթականության պատմություն», Կահիրե 1941
26. Ալաօյան Է. Ա. «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», Կահիրե 1937
27. Աղայան Ծ. Պ. «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից», Երևան 1976
28. Աճառյան Հ. «Հայ գաղթականության պատմություն», Երևան 2002
29. Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006
30. Այվազյան Ա. Ա. «Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը», Երևան 2006
31. Այվազյան Ա. Ա. «Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5 դարեր)», Երևան 2000
32. Այվազյան Ա. Ա. «Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ», Երևան 1998
33. Այվազյան Ա. Ա. «Ռազմավարության և անվտանգության հարցեր», Երևան 2007
34. Անասյան Հ. Ս. «XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում», Երևան 1961
35. Անասյան Հ. Ս. «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», Երևան 1957
36. Առաքել Վարդապետ «Դիզակի մելիքություն», Վաղարշապատ 1913
37. Առաքել Վարդապետ «Նյութեր հայ մելիքության մասին», Վաղարշապատ 1913
38. Առաքելյան Բ. «Ուրարտու-Հայաստան», Երևան 1988
39. Աստույան Ա. «Հայերն Օսմանյան բանակում», Երևան 2010
40. Ավետիսյան Հ. Ա. «Հայոց պատմություն», Երևան 1993
41. Ավետիսյան Հ. Մ. «Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ.», Երևան 2002
42. Արշակյան Ա. «Արցախի գոյապայքարը», Երևան 2004
43. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության», Երևան 1977
44. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության», Երևան 1981
45. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության», Երևան 1984
46. Բայբուրդյան Վ. «Հայ-թուրքական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում (XIX դարում և XX դարի սկզբին)», Երևան 1989
47. Բարխուդարեան Վ. Բ. «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան», Երևան 1996
48. Բարխուդարյան Մ. «Պատմություն Աղվանից», Թիֆլիս 1907
49. Բոգոյան Ա. Ա. «Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը 12-րդ դարի 30-70 թթ.», Երևան 1988
50. Բոռնազյան Ս. Վ. «Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ.», Երևան 1980
51. Բոռնազյան Ս. Վ. «Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում», Երևան 1973
52. Գալստյան Ա. Գ. «Սմբատ Սպարապետ», Երևան 1961
53. Գելցեր Հ. «Համառոտ պատմություն հայոց», Վիեննա 1897
54. Գևորգյան Հ. «Ազատագրական պայքարի կոմկապյան ճակատը», Երևան 2010
55. Գևորգյան Հ. «Ազատագրական պայքարի ռազմավարությունը և էջեր նրա հերոսապատումից», Երևան 2012
56. Գրիգորյան Գ. Մ. «Սյունիքի պատմություն», Երևան 2001

57. Գրիգորյան Գ. Մ. «Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր)», Երևան 1981
58. Գրիգորյան Գ. Մ. «Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դդ», Երևան 1983
59. Գրիգորյան Չ. Տ. «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և դրա պատմական նշանակությունը», Երևան 1978
60. Գրիգորյան Չ. Տ. «Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դարի սկզբին», Երևան 1957
61. Գրոսսե Ռ. «Պատմություն խաչակրաց», Երևան 2005
62. Գրոսսե Ռ. «Լեւանտի կայսրություն», Երևան 2005
63. Դալլաքյան Ղ. «Մարտական 89», Երևան 1968
64. Դևրիկյան Վ. Գ. «Հայկ Բժշկյան», Երևան 2006
65. Դևրիկյան Վ. Գ. «Հսկսված և չավարտված պատերազմ», Երևան 1997
66. Դևրիկյան Տ. «Արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը 1915-1923 թթ», Երևան 2005
67. Դևրիկյան Տ. «Հայ-թաթարական բախումները 1905-1906 թվականներին», Երևան 2006
68. Դևրիկյան Տ. «Հայկական զինված ուժերը 1918 թվականի Բաքվի պաշտպանությունում», Երևան 2007
69. Դևրիկյան Տ. «Հայկական լեգեոնը», Երևան 2005
70. Դևրիկյան Տ. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002
71. Դևրիկյան Տ. «Նիկոլ Դուման», Երևան 2007
72. Դումիկյան Ա. «Հին Հայաստանի մասին հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վկայությունները XIX դարի ֆրանսիացի արևելագետների լուսաբանմամբ», Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու 10, Երևան 2009, էջ 5-12
73. Եղիայեան Բ. «Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան երեք դարերը», Երևան 1994
74. Եղիազարյան Ա. «Աբաս Բագրատունի. Թագավոր Հայոց», Երևան 2017
75. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Ա Բագրատունի. Թագավոր Հայոց, թագադրության թվականը և գահակալության տարիները», Երևան 2014
76. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Գ Ողորմած. Թագավոր Հայոց», Երևան 2020
77. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց», Երևան 2016
78. Եղիազարյան Ա. «Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը», Երևան 2010
79. Եղիազարյան Ա. «Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.)», Երևան 2011
80. Եղիազարյան Ա. «Վրաց Բագրատունիների թագավորության ձևավորման գործընթացը», Երևան 2018
81. Եղիազարյան Ա. «Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավոր Հայոց», Երևան 2021
82. Երեմյան Ս. Տ. «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի»», Երևան 1963
83. Չարբհանալյան Գ. «Մատենադարան հայկական թարգմանությանը նախնյաց», Վենետիկ 1889
84. Չեթունցի «Չեթունի անցյալն եւ ներկայն, Ա մաս», Վիեննա 1900
85. Չեթունցի «Չեթունի անցյալն եւ ներկայն, Բ մաս», Փարիզ 1903
86. Չուլալյան Մ. Կ. «Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում», Երևան 1980
87. Չուլալյան Մ. Կ. «Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների», Երևան 1990
88. Չուլալյան Մ. Կ. «Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր)», Երևան 1966
89. Էլչիբեկյան Ժ. Գ. «Հայաստանը և Սելեկյանները», Երևան 1979
90. Էլչիբեկյան Հ. «Գեներալ-մայոր Բ. Մ. Շելկովնիկով», Երևան 1944
91. Թերզիբաշյան Վ. «Գեներալ-լեյտենանտ Վ. Գ. Մադաթով», Երևան 1942
92. Թերզիբաշյան Վ. «Մեր քաջ նախնիները», Երևան 1943
93. Թինոյան Դ. «Կիլիկիոյ Հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424թթ», Երևան 2011
94. Թովմասյան Պ. Մ. «Հայկական լեռնաշխարհը և Միջագետքը», Երևան 2006
95. Թոռլաքյան Բ. Գ. «Համշենահայ Էթնոգրաֆիան», Երևան 1981
96. Թումանյան Գ. «Պոետահայերը», Լումա, 1899
97. Ժամկոչյան Հ.Գ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 2006
98. Իշխանյան Ռ. Ա. «Հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հարցեր», Երևան 1988
99. Իշխանյան Ռ. Ա. «Պատկերազարդ պատմություն հայոց» գիրք Ա, Երևան 1990
100. Իսակով Հ. «Հայ ծովայինները Հայրենական մեծ պատերազմում», Երևան 1946
101. Իսկանյան Վ. Կ. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ», Երևան 1991
102. Իսրայելյան Մ. Ա. «Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը», Երևան 1971
103. Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», երկերի ժողովածու 10 հատորով, Երևան 1960-1989
104. Խաչատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը Ռուսական կայսրության բանակի կապիական արշավանքում», Երևան 1972
105. Խաչատրյան Վ. Ն. «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում», Երևան 1998
106. Կիրակոսյան Գ. Ե. «Հայաստանը Լենկ-Թեմուրի և թուրքմենական ցեղերի արշավանքների շրջանում», Երևան 1997
107. Կիրակոսյան Զ. Խ. «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Արևմտահայությունը», Երևան 1965
108. Կնյազյան Հ. Ա. «Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ», Երևան 1963
109. Հալալյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական բերդաքաղաքները», Երևան 2006
110. Հակոբյան Թ. «Երևանի պատմությունը 1500-1800 թթ.», Երևան 1971
111. Հակոբյան Թ. Խ. «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն», Երևան 2007
112. Հակոբյան Թ. Խ. «Պատմական Հայաստանի քաղաքները», Երևան 1987

113. Հակոբյան Թ. Խ. «Սյունիքի թագավորություն», Երևան 1966
114. Հակոբյան Յ. Պ. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2005
115. Հակոբյան Մ. Ի. «Արշակունիներ», Երևան 2017
116. Հակոբյան Մ. Ի. «Հայկազունիներ, մոռացված մի արքայատոհմ», Երևան 2012
117. Հակոբյան Մ. Ի. «Վարդանանց պատերազմի որոշ դրվագների վերլուծություն», Երևան 2003
118. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 1-8, Երևան 1971-84
119. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատոր 1, 2, Երևան 2007, 2011
120. Հայկունի Ս. «Համշեն», Վաղարշապատ 1895
121. Հայկունի Ս. «Տրապիզոնի շրջակայքի գյուղերի հայերի կյանքը», Վաղարշապատ 1905
122. Հասարակական Ս. Ռ. «Ղարաբաղյան պատերազմ», Երևան 2001
123. Հասարակական Ս. Ռ. «Քսանմեկերորդ դարի բանակ», Երևան 2007
124. Հարությունյան Բ. Յ. «Հայաստանի պատմության ատլաս. Ա մաս», Երևան 2005
125. Հարությունյան Բ. Յ. «Հայաստանի պատմության ատլաս. Բ մաս», Երևան 2007
126. Հարությունյան Բ. Յ. «Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.», 2 հատոր, Երևան 1958-1964
127. Հարությունյան Կ. Ա. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945)», Երևան 2002
128. Հարությունյան Յ. Ա. «Հայաստանը IX-XI դդ.», Երևան 1959
129. Հարությունյան Յ. Մ. «Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ.», Երևան 1996
130. Հովհաննիսյան Ա. Կ. «Ավիացիան՝ Արցախյան գոյամարտում», Երևան 2006
131. Հովհաննիսյան Ա. Ե. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ.», Երևան 2008
132. Հովհաննիսյան Մ. Լ. «Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի Հայկական գաղթավայրերի պատմության», Երևան 1977
133. Հովհաննիսյան Ն. «Արաբական երկրների պատմությունը», Երևան 2003
134. Հովհաննիսյան Պ. Յ. «Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես - XVIII դարի վերջ)», Երևան 2010
135. Հովհաննիսյան Պ. Յ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», Երևան 1981
136. Հրանդ Զ. Արմեն «Հայկական գերագույն ատյան. Վասակ Սյունի», Բեյրութ 1969
137. Հրանդ Զ. Արմեն «Մարզպանը և սպարապետը», Լոս-Անջելես 1952
138. Հրանդ Զ. Արմեն «Մեծն Տիգրան», Անթիլիաս 1947
139. Ղազարյան Գ. «Անհայտ երկրի պատմություն, Սուբրիա», Երևան 2008
140. Ղազարյան Ռ. Պ. «Հայաստ. Քաղաքական և մշակութային պատմություն», Երևան 2009
141. Ղափանցյան Գ. Ա. «Ուրարտուի պատմությունը», Երևան 1940
142. Ճանաչյան Մ. «Դավիթ Կյուրողապատ», Վենետիկ 1972
143. Մաղալյան Ա. «Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը», Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու 10, Երևան 2009, էջ 87-112
144. Մաթևոսյան Ռ. Ի. «Տաշիր-Ձորագետ», Երևան 1982
145. Մանանդյան Յ. Յ. «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. 1-5, Երևան 1977-1985
146. Մանանդյան Յ. Յ. «Տիգրան երկրորդը և Հռոմը», Երևան 1972
147. Մանասերյան Ռ. Լ. «Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ», Երևան 2007
148. Մարգարյան Յ. Գ. «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի XII դարի պատմության մի քանի հարցեր», Երևան 1980
149. Մելիք-Բախչյան Ս. Տ. «Հայաստանը VII-IX դարերում», Երևան 1968
150. Մելիք-Բախչյան Ս. Տ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1975
151. Մելիքսեթյան Վ. «Չեյթունի հերոսամարտերը», Երևան 1960
152. Մելքոնյան Յ. Գ. «Աղիաբենեի պետությունը և Հայաստանը», Երևան 1980
153. Մխիթարյան Ա. «Հաբեթի սերունդները», Երևան 2002
154. Մխիթարյան Գ. «Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին», Երևան 2018
155. Մկրտչյան Լ. Յ. «Չեյթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ.», Երևան 1995
156. Մնացականյան Ա. Ն. «Հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմում», Երևան 1954
157. Մովսիսյան Ա. Ե. «Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալություն: Հայրուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ», Երևան 1997
158. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում», Երևան 2005
159. Մովսիսյան Ա. Ե. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2010
160. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան 2008,
161. Մովսիսյան Ա. Ե. «Սրբազան լեռնաշխարհը», Երևան 2006
162. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների», Երևան 2020
163. Յակոբեան Ա. «Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքու եւ Հայոց Արեւելից կողմանքու անտիկից մինչեւ ԺԳ դատ», Երեւան 2020
164. Յովհաննեսեան Մ. «Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները», Վենետիկ 1989
165. Նալբանդյան Յ. «Հայոց Ուտիք-Գարդման աշխարհը և Առանշահիկ իշխաններն ու թագավորները վաղանջական ժամանակներից մինչև XVIII դ.», Երևան 2013
166. Ներսիսյան Ա. Ն. «Հայերի մասնակցությունը 1877-78 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմին», Երևան 1958
167. Ներսիսյան Մ. Գ. «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ», Երևան 1955

168. Ներսիսյան Մ. Գ. «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», Երևան 1991
169. Շահինյան Լ. «Մովսես Խորենացի. պատմություն և ժամանակագրություն», Երևան 1989
170. Շահինյան Լ. ««Ուրարտուի» առեղծվածը», Երևան 1994
171. Շալանդյան Ֆ. «Կոմունիստները», Երևան 2005
172. Շահնազարյան Ա. Ի. «Վահրամյանների իշխանությունը», Երևան 1990
173. Շևալիե Մ. «Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից», Երևան 2007
174. Պարսամյան Վ. Ա. «Գեներալ-լեյտենանտ Ա. Յ. Տեր-Ղուկասով», Երևան 1942
175. Պարսամյան Վ. Ա. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1979
176. Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005
177. Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969
178. Պողոսյան Յ. Մ. «Սասունի պատմություն», Երևան 1985
179. Ռանսիմենե Ս. «Խաչակրաց պատմություն», Երևան 2005
180. Սահակյան Լ. Ս. «Համշենը հայկական ձեռագրերում», Երևան 2019
181. Սահակյան Ռ. Գ. «Ինքնապաշտպանական կռիվները արևմտյան Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՀ հաշնակցությունը», Երևան 2010
182. Սահակյան Ռ. Գ. «Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ», Երևան 1970
183. Սահակյան Ռ. Օ. «Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թ-ին», Երևան 2005
184. Սահակյան Ռ. Օ. «Դրվագներ հայ օդաչուների՝ Արցախում մղած հերոսական պայքարից», Երևան 2006
185. Սարգսյան Գ. Խ. «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965
186. Սարգսյան Գ. Խ. «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին», Երևան 1966
187. Սարգսյան Ե. Ղ. «Թուրքիան և Նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ», Երևան 1964
188. Սարգսյան Ե. Ղ. «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ», Երևան 1963
189. Սասունի Կ. «Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին)», Բեյրութ 1969
190. Սարգսյան Ս. Վ. «Հայ ռազմական արվեստի պատմություն», Երևան 1969
191. Սիմոնյան Ա. «Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ.», Երևան 2000
192. Սիմոնյան Յ. «1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները և հայերը», Երևան 2014
193. Սիմոնյան Յ. «Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. Ապրիլ)», Երևան 2009
194. Սիսեռեան Մ. «Պատմութիւն Չեյթունի», Լիբանան 1996
195. Սվազյան Յ. Ս. «Աղվանից աշխարհի պատմություն», Երևան 2006
196. Ստեփանյան Ա. «Պատմության կերպարանափոխությունները Մեծ Հայքում», Երևան 2012
197. Ստեփանյան Յ. Ա. «Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական լծի դեմ», Երևան 1990
198. Սուֆեան Յ. «Եգիպտոսի հայ մամուլներն ու իշխանները ֆաթիմեան շրջանին», Կահիրե 1928
199. Վարդանյան Վ. Մ. «Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը», Երևան 1969
200. Վարպետյան Ա. Ս. «Ովքեր են ի վերջո արիացիները», Մարսել 1989
201. Վիրաբյան Վ. «1918 թ. Վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները», Երևան 2003
202. Տաբաղուա Ի. Մ. «Վրաստանը Եվրոպայի արխիվներում և գրապահոցներում XIII-XVI դդ», Թբիլիսի 1984
203. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», Երևան 1965
204. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Հայաստանը VI-VIII դդ», Երևան 1996
205. Տեր-Պետրոսյան Լ. Յ. «Հայերը և խաչակիրները» Հատոր Ա, Բ, Երևան 2005-2007
206. Տերյան Ա. «Արատտա. Արարատ երկրի մայրաքաղաք (քաղաք-պետություն)», Երևան 2023
207. Տերյան Ա. «Եվրոպայի ժողովուրդների հնագույն գրավոր աղբյուրները իրենց նախահայրենիքի՝ Հայաստանի ու հայերի մասին», Երևան 2018
208. Տերյան Ա. «Միտանի Հայոց հնագույն պետությունը», Երևան 2006
209. Տերյան Ա. «Հնագույն պատմական վկայություններ հայ ռազմիկի մասին», Երևան 2017
210. Տերյան Ա. «Պատմություն Արարատ երկրի. Մ.թ.ա. IV-I հազարամյակներ», Երևան 2020
211. Տերյան Ա. «Պատմություն հայոց արևելյան կողմի Աղվանք, Գարդման, Ուտիք», Երևան 2021
212. Տուրբաքյան Ե. Յ. «XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները և ռուսական կողմնորոշումը», Մոսկվա 2005
213. Տոնոյան Թ. Լ. «Եղիշեի ականա ընդդիմախոս Եղիշեն», Երևան 2002
214. Րաֆֆի «Խամսայի մեղիթությունները», Թիֆլիս 1882
215. Ութմազյան Յ. Մ. «Սյունիքը IX-X դարերում», Երևան 1958
216. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը», Երևան 1994
217. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Արցախյան գյուղապայքարի տարեգրություն», Երևան 1996
218. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Դրվագներ Հայոց արևելից կողմաց պատմությունից (V-VII դարեր)», Երևան 1981
219. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Չրուցարան», Երևան 1991
220. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում», Երևան 1975
221. Զոսյան Ա. Վ. «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)», Երևան 2004
222. Օհանյան Մ. Ս. «Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը», Երևան 2003
223. Օհանջանյան Փ. Պ. «Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը», Երևան 2000
224. Օրմանյան Մ. «Ազգապատում», Հատոր Ա, Բ, Գ, Բեյրութ 1959-1961

225. Абрамян Р. "Разгром закавказскими народами турецких агрессоров в Гандже в 1723 г." Изв. АН АССР, N 6, 1953 г.
226. Авдиев В. И. История Древней Греции", Москва 1972
227. Аветисян Г. М. "государство Митани", Ереван 1984
228. Агаян Ц. П. "Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу Советской власти", Ереван 1962
229. Агаев Ю., Ахмедов С. "Ак-Коюнлу-Османская война 1472-1473 гг.", Баку 2006
230. Айвазян С. М. "История России: Армянский след", Москва 1997
231. Акопян А. А. "Албания-Алуанк в греко-латинских и древнееармянских источниках", Ереван 1987
232. Акопян. М.И " Первый крестовый поход и армяне ", Ереван 2019
233. Алексеев С.В. "Славянская Европа V-VIII веков", Москва 2009
234. Алишер Н. "Стена Искандара", Москва 1970
235. Айрапетян М. Э. "Первая мировая империалистическая война 1914-1918 гг", Москва 1964
236. Анчабадзе Э. В. "Дружба извечная, нерушимая", Сухуми 1972
237. Анчабадзе Э. В. "Из истории средневековой Абхазии", Сухуми 1959
238. Анчабадзе Э. В. "Очерк этнической истории абхазского народа", Сухуми 1972
239. Араслы Дж. "Армяно-азербайджанский конфликт", Баку 1994
240. Арутюнян А. Б. "Исторические связи и дружба украинского и армянского народов", Киев 1961
241. Арутюнян А. О. "Кавказский фронт 1914-1917 гг.", Ереван 1971
242. Арутюнян Н. В. "Биайнили-Урарту", Ереван СПб 2006
243. Артамонов М. И. "История Хазар", Ленинград 1962
244. Атаджанян И. А. "Из истории русско-армянских взаимоотношений с X по XVIII века» Ереван 2006,
245. Бабаян Л. "Лорис-Меликов", Ереван 2004
246. Бокщанин А. Г. "Парфия и Рим", том 1, 2 Москва 1960, 1966
247. Большаков О. Г. "История Халифата", Москва 2005
248. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. "Индия в древности", Москва, 1985
249. Беликов А. П. "Парфянский поход Красса: военно-технический аспект", Parabellum, СПб., 2001. N 12
250. Бердзишвили Н. А. "История Грузии", Тбилисси 1962
251. Блаватский В. Д. "Античная цивилизация", Москва 1973
252. Бунятгов З. Н. "Государство атабеков Азербайджана", Баку 1978
253. Васильев А. А. "История Византийской Империи" 1998
254. Васильев В. "Византия и арабы", Санкт-Петербург 1900-1902
255. Вержховский Д. В. "Первая мировая война в 1914-1918 гг", Москва 1954
256. Вовк О. В. "Сто великих рыцарей", Москва 2005
257. Габелко О. Л. "История Вифинского царства", СПб 2005
258. Галоян Г. А. "Борьба за советскую власть в Армении", Ереван 1957
259. Гардон Ч. "Арийцы. Основатели европейской цивилизации", Москва 2007
260. Голдсуорти А. ""Молодой Цезарь: Тит и осада Иерусалима". Во имя Рима", Москва 2006
261. Гордлевский В. Д. "Государство Селджукидов Малой Азии", Москва-Ленинград 1941
262. Григорян В. Р. "История армянских колоний Украины и Польши", Ереван 2005
263. Гроссе Р. "Империя степей: история Центральной Азии"
264. Гумилев Л. Н. "Древняя Русь и Великая степь", Москва 2007
265. Гумилев Л. Н. "Древние тюрки", Москва 1967
266. Гумилев Л. Н. "Открытие Хазарии", Москва 2007
267. Гумилев Л. Н. "Хунну", Москва 1960
268. Гумилев Л. Н. "Тысячелетие вокруг Каспия", Москва 2002
269. Гусейн Ф. А. "Османо-сефевидская война 1578-1590 гг.", Баку 2005
270. Дамдаев А. М. "Политическая история Ахеменидской державы", Москва 1985
271. Дашков С. Б. "Императоры Византии". Москва 1996
272. Девриз К. "Великие сражения Древнего мира. 1285 д.н.э.-451 н.э.", Москва 2008
273. Девриз К. "Великие сражения Средних веков. 1000-1500", Москва 2007
274. Денисон Д. Т. "История конницы", Москва 2001
275. Дибвойз Н. К. "Политическая история Парфии", СПб 2008
276. Диль Ш. "Основные проблемы византийской истории", Москва 1947
277. Дмитриев В. А. ""Ночное сражение" под Сингарой: к вопросу о хронологии военно-политических событий середины IV в.н.э. В Верхней Месопотамии" Проблемы истории, филологии, культуры. 2012. N 3. С. 77 - 86
278. Дройзен И. "История эллинизма", том 1-3, Москва 2011
279. Джаукян Г. Б., Сараджиева Л.А., Арутюнян Ц. Г. "Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка", Ереван 1983
280. Джаукян Г. Б. "Урартский и индоевропейские языки", Ереван 1963
281. Джафаров Ю. "Гунны и Азербайджан", Баку 1993
282. Дживаншир М. Дж. "Карабаг", Тифлис 1853
283. Дьяконов И. М. "История Мидии", Москва 1950
284. Дьяконов И. М. "Предыстория армянского народа", Москва 1969
285. Дьяконов И. М., Старостин С. А. "Хуррито-урартские и восточнокавказские языки", Москва 1988
286. Дьяконов И. М. "Хурритский язык и другие субстратные языки Малой Азии", Москва 1980

287. Дьяконов И. М. "Урартские письма и документы", Москва 1963
288. Дьяконов М. М. "Очерк истории древнего Ирана", Москва 1961
289. Есаян С. А. "Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. До н.э.)", Ереван 1966
290. Жигунин В. Д. "Международные отношения эллинистических государств в 280-220 гг д.н.э.", Москва 1980
291. Жигунин В. Д., "Межгосударственные отношения и дипломатия в античности", Казань 2000
292. Заборов М. А. "Крестаносцы на Востоке", Москва 1980
293. Запорожец В. М. "Сельджуки", Москва 2011
294. Зильберман М. И. "Гиксосы и их потомки", www.hapiru.name.ru 2006
295. Зулалян М. К. "Армения в первой половине XVI в.", Москва 1971
296. Иванов В.В. "Луна, упавшая с неба", Москва 1977
297. Каждан А. П. "Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв", Ереван 1975
298. Капанцян Г. А. "Хайаса – колыбель армян: Этногенез армян и их начальная история", Ереван 1947
299. Карапетян С. "Меры Тифлиса (Тбилиси)", Ереван 2003
300. Карпова С.П. "История Трапезундской империи", Москва 2007
301. Калюжный Д. "Другая история войн. От палок до бомбард", Москва 2003
302. Колесников А. И. "Иран в начале VII века", Ленинград 1970
303. Колледж М. "Парфяне", Москва 2004
304. Кошленко Г. А. "Генеалогия первых Аршакидов", Москва 1978
305. Кычанов Е. И. "Кочевые государства от гуннов до манчжуров", Москва 1997
306. Кузнецов Н. А. "Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX века", Москва 1978
307. Кулаковский Ю. А. "История Византии", Москва 1996
308. Кушнарева К.Х., Марковкин В.И. "Эпоха бронзы Кавказа и Ср. Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа", Москва 1994
309. Корсун Н. Г. "Первая мировая война на Кавказском фронте", Москва 1946
310. Коростовцев М. А. "История древнего востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I. Месопотамия", Москва 1983
311. Костандян Л. С. "Участие армян в Советско-японской войне 1945 г.", УДК 94 (100) "1939-1945"
312. Крбекян В. Г. "Участие армян в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.", Ереван 2004
313. Левиатов В. Н. "Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке", Баку 1948
314. Луконин В. Г. "Древний ирано-средневековый Иран", Москва 1987
315. Маалуф А. "Крестовые походы глазами арабов", Москва 2006
316. Магальян А. "Арцахские меликства и меликские дома в XVII- XIX вв", Ереван 2007
317. Малов В. И. "Рыцари", Москва 2004
318. Мамедов С. А. "Азербайджан по источникам XV, первой половины XVIII вв", Баку 1993
319. Мамедов Т. М. "Кавказская Албания в IV-VII вв", Баку 1993
320. Махмудов Я. М. "Взаимоотношения государств Ак-коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами", Баку 1991
321. Меликашвили Г. "Очерк истории Грузии", Тбилисси 1989
322. Меликашвили Н. В. "Урартские клинообразные надписи", Москва 1960
323. Меликашвили Н. В. "Наири-Урарту", Тбилисси 1951
324. Микаелян Г. Г. "История Киликийского армянского государства", Ереван 1952
325. Мириджанян Л. "Истоки армянской поэзии", www.armenianhouse.org
326. Мишо Ж. "История крестовых походов", Москва 2001
327. Молев Е. Л. "Властитель Понта", Н. Новгород 1995
328. Момзен Т. "История Рима", Москва 1949
329. Мохов А. С. "Византийская армия в середине VIII - середине IX в.", Екатеринбург 2013
330. Мочалв М. "Древняя Ассирия", Москва 1999
331. Мустафаев Дж. М. "Северные ханства Азербайджана и Россия", Баку 1989
332. Мячин А.Н. "Сто великих битв", Москва 1999
333. Оганесян Э. "Век борьбы", Мюнхен-Москва 1991
334. Перепелкин Ю. Я. "История древнего Египта", Москва 2003
335. Перну Р. "Крестаносцы", Санкт-Петербург 2001
336. Пигулевская Н. В. "Арабы на границе Византии и Ирана в VI-VI вв", Москва 1964
337. Пигулевская Н. В. "Византия и Иран на путях в Индию", Москва 1951
338. Пигулевская Н. В. "Византия и Иран на рубеже VI-VII веков", Москва 1946
339. Пигулевская Н. В. "Месопотамия на рубеже V-VI вв. Н. Э.", Москва 1940
340. Пигулевская Н. В. "Сирийские источники по истории народов СССР", Москва 1941
341. Пигулевская Н. В. "Города Ирана в раннем средневековье", Москва 1956
342. Пилипко Н. В. "Нисийские документы и некоторые проблемы генеалогии Аршакидов", Москва 2003
343. Погосян В.А. "Армяне-сподвижники Наполеона: история и мифы", Ереван 2009
344. Потто В. "Геройская оборона крепости Шуши", СПб 1903
345. Пиотровский Б. Б. "Ванское царство", Москва 1959
346. Разин Е. А. "История военного искусства", том 1-3, Москва 1999
347. Рансимен С. "Падение Константинополя в 1453 году", Москва 1983

348. Райс Т. Т. "Византия", Москва 2006
349. Райс Т. Т. "Селджуки", Москва 2004
350. Раффи "Меликства Хамсы", Ереван 1991
351. Рыжов К. "Все монархи мира: Древняя Греция. Древний Рим. Византия", Москва 1999
352. Рыжов К. "Все монархи мира: Мусульманский Восток VII-XV вв.", Москва 2003
353. Саркисян Е. К. "Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье", Ереван 1967
354. Свазян Г. С. "История страны Алуанк", Ереван 2008
355. Серебрянников Б. А. "Происхождение чуваш по данным языка", Чебоксары 1957
356. Симпсон Ж. "Викинги", Москва 2005
357. Сукиасян А. Г. "История Киликийского армянского государства и права", Ереван 1969
358. Степанян К. "Хроника карабахской войны", www.openarmenia.com 2006
359. Струве В. В. "Древняя Греция", Москва 1956
360. Струве В. В. "История древнего Востока", Москва 1941
361. Тер-Абрамян Г. "Армянские княжества в Киликии", www.genocide.ru 2007
362. Тер-Гевондян А. Н. "Армяне и Арабский Халифат", Ереван 1977
363. Тарн В. "Эллинистическая цивилизация", Москва 1949
364. Толстов С. П. "Древний Хорезм", Москва 1947,
365. Тревер К. В. "Памятники греко-бактрийского искусства", Москва-Ленинград 1940
366. Утченко Л. С. "Древний Рим", Москва 1969
367. Успенский Ф. И. "История Византийской империи", том 1, 2 СПб 2006, том 3, 4 Москва 1996
368. Успенский Ф. И. "История крестовых походов", Москва 2005
369. Успенский Ф. И. "Очерк истории Трапезундской империи", СПб 2003
370. Фильштинский И.М. "История арабов и Халифата (750-1517)", Москва 2001
371. Фильштинский И.М. "Халифат под властью династии Омейядов (661-750)", Москва 2005
372. Фрай Р. "Наследие Ирана", Москва 1972
373. Фуллер Д.Ф. "Военное искусство Александра Великого", Москва 2001
374. Халатянц Г. "Очерк истории Армении", Москва 1910
375. Харботл Т. "Битвы мировой истории", Москва 1993
376. Хачатрян А. Н. "Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного сотрудничества. (Исследование и документы)", Ереван. 1968
377. Хачикян Л. "Страницы истории Амшенских армян", www.hamshen.org 2007
378. Хэлдон Д. "История византийских войн", Москва 2007
379. Храпчевски Р. "Военная держава Чингиз-хана", Москва 2005
380. Шукуров Р.М., "Великие Комнины и Восток", Санкт-Петербург 2001
381. Шукуров Р.М., "Образ киликийской Армении в анатолийских мусульманских источниках (XIII - н. XIV в.)" (Կիլիկյան Հայաստանը օսմանական պետական միավորների ընկալումներում), Երևան 2016
382. Элчибеян А. М. "Установление Советской власти в Армении", Ереван 1954
383. Эмин Н. О. "Династический список Хайкидов", Москва 1884
384. Юзбашян К.Н. "Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.", Москва 1988
385. Ямпольский З.И. "Восстание Бабека", Баку 1941
386. "Ригведа" Москва. Мандалы I-IV 1989 г., Мандалы V-VIII 1995 г., Мандалы IX- X 1999 г
387. История Древнего Востока, Москва 2002
388. Культурное наследие Египта и Христианский Восток. Вып. 2, Москва 2004
389. Gamkrelidze Th. V., Ivanov, V. V. 1990. The Early History of Indo-European Languages. – Scientific American, vol. 262, No. 3, March
390. Contenau G. «La Civilisation des Hittites et Hurrites du Mitannii», Paris 1948
391. France J. "Victory in the East: a military history of the First Crusade", Cambridge University Press 1994
392. Helck 1983. Wolfgang Helck. Historisch-Biographische Texte der 2. Zwischenzeit und Neue Texte der 18. Dynastie. Wiesbaden.
393. J. Wolski, l'effondrement de la Domination des Séleucides en Iran au iiiie siècle av. J-C, Cracovie, 1947:
394. J. Wolski, The Decay of the Iranian empire of the Seleucids and the chronology of the Parthian Beginnings. Berytus. Fasc. I, Copenhagen, 1956-1957
395. Jenkins R. J. H. "The Byzantine Empire on the eve of the Crusades", London 1953
396. Peter Connolly "Greece and Rome at War", London-Hong Kong 1981
397. Philippe Contamine "War in the Middle Ages", Blackwell 1998
398. Reunak T. "Mithridate Eupator roi de Pont", 1890
399. Tapsell R. Monarchs, Rulers, Dinasties and Kingdoms of the world. London, 1983.
400. The International Who's Who. London, 1960 - 97.
401. The International Year Book and Statesmen's Who's Who. London, 1961 - 96.
402. Who's Who. London-New York. 1962 - 97.
403. Wilcken. In neuer griechischer Roman "Hermes", 1893, SS. 161-193

Հոդվածներ¹

1. Աբրահամյան Ռ. «Հնդկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ 1960, N 3
2. Ադոնց Ն. «Դավիթ Կյուրոպադատ († 31-ը մարտի 1000)», ՊԲՀ 2002, N 3
3. Այվազյան Ա. «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (Սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)», ՊԲՀ 1990, N 2
4. Այվազյան Ա. «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները», ՊԲՀ 1990, N 3
5. Այվազյան Ա. «Երևանի 1724 թ. Պաշտպանության ժամանակագրության մասին», ՊԲՀ 1991, N 1
6. Այվազյան Ա. «Երևանի բերդը», ԼՀԳ 1979, N 2
7. Այվազյան Ա. «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թվականին», ՊԲՀ 1991, N2
8. Այվազյան Ա. «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թվականին և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք», ՊԲՀ 1990, N 4
9. Այվազյան Ա. «Շիրվանցի հայ հրամանատարների սպանդն Ավետարանոցում (1723 թ. հունիս)», Журнал Регион и мир 2024, N 4
10. Անասյան Հ. «Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում», ՏՀԳ 1951, N 5
11. Առաքելյան Բ. «Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվին», ՏՄԳԱՖ 1941, N 5-6
12. Առաքելյան Բ. «Հայկական պետականության վերականգնումը IX դարի վերջերին», ՊԲՀ 1971, N 4
13. Ավդալբեգյան Թ. «Խորենացու «Պատմության» ժամանակաբանական սկզբնագիրը վերականգնելու նոր փորձ», ՊԲՀ 1964, N 4
14. Ավետիսյան Հ. «1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը», ՊԲՀ 1988, N 2
15. Ավետիսյան Հ. «1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը», ՊԲՀ 1998, N 1
16. Ավետիսյան Հ. «Արամեացիների տեղաշարժը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ և Նրանց պայքարը Ասորեստանի դեմ (մ.թ.ա. XII-XI դդ.)», ՊԲՀ 1998, N 3
17. Ավետիսյան Հ. «Միտաննիի և հարևան թագավորությունների քաղաքական դրությունը մ. թ. ա. XIV դարի վերջում-XIII դարի առաջին կեսին», ՊԲՀ 1997, N 2
18. Ավետիսյան Հ. «Հայկական լեռնաշխարհը խուռի-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում», ՊԲՀ 1997, N 1-2
19. Արզումանյան Զ. «Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմությունից», ԼՀԳ 1973, N 11
20. Արզումանյան Ն. «Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «Մատեն գունդ» զորամասը», ՊԲՀ 1973, N 2
21. Բաբայան Լ. «Սմբատ Սպարապետը և «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը», ՊԲՀ 1976, N 1
22. Բաղդասարյան Է. «Դանիշմանյան իշխանության պատմության շուրջ», ԼՀԳ 1987, N 9
23. Բայբուրդյան Վ. «Օսմանյան Թուրքիայի ինտերվենցիան Իրանում 1905-1911 թթ», ՊԲՀ 1973, N 4
24. Բայբուրդյան Վ. «Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդականացման» քաղաքականությունը XVI դարում», ՊԲՀ 2006, N 3
25. Բարթիկյան Հ. «803 թ. Բյուզանդական կայսր հռչակված Արևելից զորավար Վարդան Պատրիկը թուրք», ՀՊՀ 2008
26. Բարթիկյան Հ. «Առաջին Մամիկոնյանները բյուզանդական արքունիքում», ՊԲՀ 1986, N 2
27. Բարթիկյան Հ. «Բյուզանդիա և Հայաստան», ԼՀԳ 1971, N 3
28. Բարթիկյան Հ. «Հայ-բյուզանդական նոթեր», ՏՀԳ 1960, N 7-8
29. Բարթիկյան Հ. «Միքայել Իտալիկոսի «Ներքողյանը» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը», ՊԲՀ 1984, N 4
30. Բարթիկյան Հ. «Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.)», ՊԲՀ 2003, N 3
31. Բարթիկյան Հ. «Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում», ՊԲՀ 2000, N 3
32. Բարխուդարյան Ս. «Դերբենդի հայ-աղվանական թագավորությունը», ՊԲՀ 1969, N 3
33. Բարխուդարյան Ս. «Արցախի, Շաքիի և Փառիսոսի իշխանությունները IX-X դարերում», ՊԲՀ 1971, N 1
34. Բարսեղյան Լ. «Հայաստանագրի ռազմաքաղաքական պատմությունից», ՏՀԳ 1964, N 7
35. Բոգդյան Ա. «Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները և Ռուբինյան իշխանությունը XII դարի 40-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1984, N 2
36. Բոգդյան Ա. «Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունները XII դարի 60-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1982, N 2
37. Բունևազյան Ս. «Հայ ասպետությունը կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում», ՏՀԳ 1963, N 5
38. Գալստյան Ա. «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները», ՊԲՀ 1964, N 1

¹ Հոդվածների սկզբնական տվյալները շարադրելիս պետք է հաշվի առնել մատենաշարային հրատարակություն ունեցող ամսագրերի և տեղեկագրերի վերաբերյալ կիրառված հետևյալ կրճատումները.

- «ԲԵՀ» - Բանքեր Երևանի համալսարանի,
- «ԲՀ» - Բանքեր հայագիտության,
- «ԲՄ» - Բանքեր մատենադարանի,
- «ԼՀԳ» - Լրագրեր հասարակական գիտությունների,
- «ՀՊՀ» - Հայոց պատմության հարցեր,
- «ՊԲՀ» - Պատմաբանասիրական հանդես,
- «ՏՀԳ» - «BOH» - ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ,
- «ՏՄԳԱՖ» - Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի:

39. Գալստյան Ա. «Յերթումի «Պատմութիւն թաթարաց» գրքի բնութագրման հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1958, N 9
40. Գասպարյան Ռ. «Ադանայի 1909 թ. Կոտորածները», ԼՀԳ 1990, N 4
41. Գասպարյան Ռ. «Կիլիկիահայության կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը 1894-1896 թթ», ԼՀԳ 2010, N 1-2
42. Գասպարյան Ռ. «Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915-1916 թթ», ԼՀԳ 1993, N 1
43. Գրիգորյան Գ. «Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր)», ՊԲՀ 2006, N 2
44. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարի 50-70-ական թվականներին», ԼՀԳ 1979, N 2
45. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի իշխանության քաղաքական վիճակը (IX դ. Վերջ-X դ. 60-ական թվականներ)», ԼՀԳ 1980, N 6
46. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի քաղաքական դրությունը VIII դարում», ԼՀԳ 1975, N 9
47. Գրիգորյան Չ. «Հայերի մասնակցությունը արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին», ՏՀԳ 1951, N 11
48. Գրիգորյան Մ. «Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջ», ՊԲՀ 2010, N 2
49. Գրիգորյան Մ. «Բագրատունյաց թագավորության սկզբնավորման թվագրության շուրջ
50. Դալայան Տ. «Օտար պատմագիրներից հիշատակված Հայաստանի ամենավաղ արքան», ՊԲՀ 2007, N 1
51. Դանիելյան Է. «640-641 թթ. Արաբական արշավանքները Հայաստան», ԼՀԳ 1987, N 5
52. Դանիելյան Է. «647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան», ՊԲՀ 1982, N 2
53. Դանիելյան Է. «Բագրատունիների հաստատումը Տարոնում և Արշարունիքում», ՊԲՀ 1992, N 1
54. Դանիելյան Է. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և «Մարաց իշխանը 646 թ.», ՊԲՀ 1983, N 4
55. Դանիելյան Է. «Հայաստանի բաժանման տարեթիվը՝ 387 թե՛ 385», ՊԲՀ 1980, N 1
56. Դանիելյան Է. «Մանագլետը բյուզանդաարաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես-X դար)», ՊԲՀ 1977, N 1
57. Դանիելյան Է. «Մարդերի ցեղերը Հին Հայաստանում», ՊԲՀ 1976, N 1
58. Դանիելյան Է. «Պարթևական պետության պատմության որոշ դրվագներ Մովսես Խորենացու լուսաբանությամբ», ՊԲՀ 1976, N 3
59. Դանիելյան Է. «Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները (XI-XII դդ.)», ՊԲՀ 1979, N 2
60. Դանիելյան Է. «Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դարի երկրորդ կես-X դար)», ՊԲՀ 1978, N 1
61. Դավթյան Հ. «Ուլթե՛ր են և որտեղի՞ց են եկել առաջին Մամիկոնյանները», ՊԲՀ 2015, N 3
62. Դիտտեն, Հ. «Հայերի տեղաշարժերը Բյուզանդական կայսրության մեջ Հուստինիանոս I-ից մինչև IX դար», ՊԲՀ 1988, N 1
63. Եղիազարյան Ա. «Կղարջքի և Սամցխեի IX դարի պատմության որոշ խնդիրների շուրջ», ԲԵՀ 2011, N 134.1
64. Եղիազարյան Ա. «Հաբիր իբն Մասալամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ», ԼՀԳ 2008, N 2
65. Եղիազարյան Ա. «Հայ-ափիսագական պատերազմները թ. Դ. 80-ական թվականներին եւ Կղարջքի կլիրոպաղատությունը», Բազմավեպ 2009
66. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Աբաս թագավորի գահակալության առաջին շրջանը», ԲԵՀ 2016, N 1
67. Եղիազարյան Ա. «Հայոց արևելից կողմանց իշխանությունները IX-X դարերում», ԲԵՀ 2010, N 132.1
68. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Սմբատ Ա թագավորի ափսազական արշավանքը», ԼՀԳ 2010, N 1-2
69. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ», ԲԵՀ 2011, N 135.1
70. Եղիազարյան Ա. «Տայքի իշխանությունը հայ Բագրատունիների տերության համակարգում», ՊԲՀ 2008, N 3
71. Եղիազարյան Ա. «Տայքը և Կղարջքի կուրապաղատությունը IX դարում», ԲԵՀ 2013, N 141.1
72. Եղիազարյան Ա. «Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում եվ X դարի սկզբին», ԲԵՀ 2009, N 1
73. Եղիազարյան Կ. «Սարգիս Կուկունյանը և նրա գլխավորած արշավանքը», ՊԲՀ 2000, N 1
74. Երեմյան Ս. «Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը», ՏՀԳ 1947, N 8
75. Երեմյան Ս. «Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3-261)», ԼՀԳ 1975, N 1
76. Երեմյան Ս. «Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայթարը քոչվորների դեմ», ՊԲՀ 1968, N 2
77. Երեմյան Ս. «Հայաստանը և վերջին պարթև Արշակունիների պայթարը Հռոմի դեմ», ՊԲՀ 1977, N 4
78. Երեմյան Ս. «Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև (244-253 թթ.)», ՊԲՀ 1976, N 1
79. Երեմյան Ս. «Նախշ-ի-Ռուստեմի «Զաաբա ի Չարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին», ՊԲՀ 1966, N 2
80. Երեմյան Ս. «Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ», ՊԲՀ 1976, N 4
81. Եսայան Ս. «Ձին Ուրարտուի ռազմական գործում», ՏՀԳ 1962, N 4
82. Չուլայան Մ. «Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.)», ՏՀԳ 1961, N 3
83. Էլչիբեկյան Ժ. «Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը», ՊԲՀ 1971, N 2
84. Թինոյան Դ. «Լևոն Բռնակալի գահակալության հարցի շուրջ», ՀՊՀ 2007
85. Թինոյան Դ. «Լևոն Լուզինյանի գահակալումը և Սսի գրավումը», ԼՀԳ 2009, N 1
86. Թինոյան Դ. «Կիլիկիայի հայոց թագավորության ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական իրադրությունը 1240-ական թթ», ԼՀԳ 2016, N 1
87. Թինոյան Դ. «Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը 1365-1373 թթ.», ՀՊՀ 2009
88. Թինոյան Դ. «Կոստանդին II-ի կերպարը Ժան Դարդելի «Ժամանակագրության» մեջ», ՀՊՀ 2005
89. Թովմասյան Ա. «Ավարդ Դագիյան. Արևմտահայոց պայթարի Արցախի գավակները», ՊԲՀ 2015, N 3
90. Թուրքյան Հ. «Շահ-ի-Արմեններ», ՊԲՀ 1964, N 4

91. Թուրքյան Յ. «Պահլավունիների վերելքն ու անկումը XI-XIII դարերում», ՊԲՀ 1974, N 1
92. Իսկանյան Վ. «Արծրունյաց արտագաղթի մասին», ՊԲՀ 1965, N 3
93. Իսկանյան Վ. «Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ», ՊԲՀ 1966, N 3
94. Իսկանյան Վ. «Մի էջ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունից», ՊԲՀ 1960, N 4
95. Իսկանյան Վ. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII դարում՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», ՊԲՀ 1971, N 4
96. Իսկանյան Վ. «Մարզպանական Հայաստանի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ և Բյուզանդիան (V դ. Վերջ և VI դ. Սկիզբ)», ՊԲՀ 1969, N 1
97. Խաչատրյան Գ. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին», ՊԲՀ 2005, N 3
98. Խաչատրյան Ժ. «Մեծն Արտաշես Առաջինը հայոց պատմության էջերում», ՊԲՀ 2012, N 1
99. Խաչատրյան Յ. «Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ», ԼՀԳ 2017, N 1
100. Խաչատրյան Ս. «Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի արքայի թագավորելու և զոհվելու ժամանակի հարցը», ՊԲՀ 2016, N 1
101. Խաչիկյան Լ. «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը», ԲՄ 1969, N 9
102. Խնկիկյան Օ. «Արամ-Նինոս ավանդության շուրջ», ԼՀԳ 2006, N 1
103. Խորիկյան Յ. «Հայկական մարզպանության հյուսիսային սահմանի շուրջ» Պատմություն և մշակույթ 2011, N Ա
104. Խորշուդյան Լ. «1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Հանրապետության պատմական նշանակությունն ու դասերը», ՊԲՀ 1999, N 2-3
105. Կարազոյան Գ. «Հայաստանը և հայերը ֆրանսիական գրականության մեջ (XI-XIV դդ.)», ՊԲՀ 1982, N 1
106. Կարապետյան Մ. «Ռուսական բանակի հայ զենեարանների մարտական ուղին XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին», ՊԲՀ 2007, N 1
107. Կիրակոսյան Գ. «Լանկ-Թամուրի գնահատման հարցի շուրջը», ԼՀԳ 1997, N 3
108. Կիրակոսյան Գ. «Օրբելյանների իշխանական տունը XIV-XV դդ.», ԼՀԳ 1982, N 7
109. Կիրակոսյան Յ. «Լանկ-Թամուրի արշավանքների և թուրքմենների իշխանության հետևանքները հայ ժողովրդի համար», ԲԵՀ 1997, N 7
110. Կրկյաշարյան Ս. «Երվանդունի արքայատոհմը Հայաստանում», ՊԲՀ 1973, N 4
111. Կրկյաշարյան Ս. «Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում», ՊԲՀ 1967, N 4
112. Հակոբյան Թ. «Երևանը VII-IX դարերում», ՊԲՀ 1968, N 3
113. Հակոբյան Յ. «Ավարայրի ճակատամարտը (պատմաբանական տեսություն)», ՊԲՀ 2003, N 1
114. Հակոբյան Մ. Ի. «Հյուսիսային Բագրատունիներ (իրականություն և լեգենդներ)» Անին մայրաքաղաք հռչակվելու 1050 ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ», Երևան 2011
115. Հակոբյան Ռ. «Հայկ Նահապետի ժամանակաշրջանի թվագրման փորձ», ԲՀ 2014, N 2-3
116. Հակոբյան Ս. «Արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը 1915-1916 թթ.», ՏՀԳ 1985, N 4
117. Համբարյան Ա. «Կիլիկիայի 1909 թ. Հայկական կոտորածները», ՊԲՀ 1988, N 4
118. Համբարյան Ա. «Սասունի 1904 թվականի գոյամարտը», ՊԲՀ 1989, N 4
119. Համբարյան Ա. «Վանի 1915 թվականի հերոսամարտը», ՊԲՀ 1973, N 4
120. Հասան-Ջալալյան Ս. «Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը», ԼՀԳ 2011, N 3
121. Հարությունյան Բ. «Հա թագավորները բուլղարական գահին», Հայաստան-Բուլղարիա, 2009
122. Հարությունյան Բ. «Մագթթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան», ԼՀԳ 1981, N 6
123. Հարությունյան Բ. «Մարդպետական և Անգեղտան գործակալությունները Արշակունյաց Հայաստանում», ԼՀԳ 1984, N 4
124. Հարությունյան Բ. «Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը Նաև հայոց արքա», ՊԲՀ 2003, N 3
125. Հարությունյան Բ. «Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Հայոց թագավոր», Ավարայրի խորհուրդը, Օշական 2001
126. Հարությունյան Գ. «Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ», ԴԴՀ 2005
127. Հարությունյան Կ. «Հայկական ազգային զորամիավորումների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945 թթ.)», ՊԲՀ 1995, N 1
128. Հարությունյան Կ. «Ֆրանսիական բանակի Հայկական լեգեոնը 1916-1920 թվականներին», ՊԲՀ 1999, N 2-3
129. Հարությունյան Յ. «Շուշին արցախյան գոյապայքարում (1918-1920 թթ.)», ՊԲՀ 2013, N 1
130. Հարությունյան Յ. «Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. Հունիս և 1920 թ. Մարտ)», ԲՀ 2015, N 1
131. Հարությունյան Յ. «Արտաշես I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության հիմնումը», ԲԵՀ 2006, N 3
132. Հարությունյան Պ. «Բագրատունյաց ճյուղագրության հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1948, N 4
133. Հարությունյան Ռ. «Հայ-վրացական հարաբերություններն ըստ Մովսես Խորենացու», [http: //www.historyofarmenia.am/images/menus/1436/Harutyunyan_Ruzan.pdf](http://www.historyofarmenia.am/images/menus/1436/Harutyunyan_Ruzan.pdf)
134. Հարությունյան Ռ. «Մարզպանական Հայաստանի ռազմական ուժը և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքականությունը», ԲԵՀ 2014, N 142.1
135. Հարությունյան Ս. «Անբերդի պաշտպանական սիստեմը», ՊԲՀ 1967, N 1
136. Հարությունյան Վ. «Լոռի-բերդ քաղաքը», ՊԲՀ 1962, N 3
137. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների պատմությունից (1220-թվականներ)», [http: //www.historyofarmenia.am/images/menus/269/1220-1230-seljuk.pdf](http://www.historyofarmenia.am/images/menus/269/1220-1230-seljuk.pdf)
138. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների պատմությունից (13-րդ դարի 40-ական թվականներ)», [http: //www.historyofarmenia.am/images/menus/267/hodvac%20ikonia%201240%20ev%20kilikia.pdf](http://www.historyofarmenia.am/images/menus/267/hodvac%20ikonia%201240%20ev%20kilikia.pdf)

139. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկյայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունները Լևոն Մեծագործի թագավորության ժամանակաշրջանում (1198-1219 թվականներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/272/levon%20ev%20seljuk.pdf>
140. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքված պայմանագրի (1268 թ.) Շուրջ», ԼՅԳ 2011, N 1-2
141. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև 1337 թ. Կնքված պայմանագրի շուրջ», ՊԲՀ 2011, N 3
142. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Կարամանյան պետության հարաբերությունների պատմությունից (XIII դարի երկրորդ կես)», ՊԲՀ 2014, N 1
143. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկյան Հայաստանի և Եգիպտոսի մամլության սուլթանության առաջին ռազմաքաղաքական բախումը», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/275/PDF%202.pdf>
144. Զովհաննիսյան Ա. «Կիլիկյան Հայաստանի և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության միջև 1218 թ-ին կնքված հաշտության պայմանագրի շուրջ», http://www.armin.am/images/menus/2392/ARAM_HOVHANNISYAN_1218.pdf
145. Զովհաննիսյան Ա. «Հայ-եգիպտական հարաբերությունների շուրջ», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/276/PDF%202.pdf>
146. Զովհաննիսյան Ա. «Հայ-Մոնղոլական դաշինքի խզումը (Պատճառներ և հետևանքներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/271/Aram.%20monxol.pdf>
147. Զովհաննիսյան Ա. «Մի դրվագ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման նախօրյակի պատմությունից», http://www.armin.am/images/menus/2394/Aram_Hovhannisyan_Mi_drvag.pdf
148. Զովհաննիսյան Ա. «Մի էջ Կիլիկյան Հայաստանի և Եգիպտոսի Մամլության սուլթանության ռազմաքաղաքական հակամարտության պատմությունից», Հայկական բանակ 2003, N 4
149. Զովհաննիսյան Կ. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1826-1828 թթ. Ռուս-պարսկական պատերազմին», ՊԲՀ 1978, N 3
150. Զովհաննիսյան Մ. «Լեհահայերի իրավական վիճակը 16-17-րդ դարերում», ՏՀԳ 1965, N 9
151. Զովհաննիսյան Մ. «Հայաստանի բերդերը», ՊԲՀ 1963, N 4
152. Զովհաննիսյան Վ. «Խոտորչի 1918 թվականի հերոսամարտը», ՊԲՀ 1966, N 1
153. Ղազարոսյան Հ. «Հաճընի հերոսամարտը», ԼՅԳ 1990, N 11
154. Ղազիյան Ա. «Նիկողայոս Տեր-Զովհաննիսյան (Նիկոլ Դուման) (մահվան 100-ամյա տարելիցի առթիվ)», ՊԲՀ 2014, N 3
155. Ղասաբյան Չ. «Էջեր հայ-բուլղարական կապերի պատմությունից», ՊԲՀ 1982, N 4
156. Ղարազյոզյան Ա. «Մարդերի ռազմական կազմակերպությունը Հին Հայաստանում», ԼՅԳ 2015, N 3
157. Ընահիրճյան Մ. «Այսպես նավահանգիստ-քաղաքը Կիլիկիայում», ՊԲՀ 1973, N 1
158. Ընահիրճյան Մ. «Կիլիկյան Գաստոն բնակավայրը», ՊԲՀ 1975, N 4
159. Սաթևոսյան Կ. «XIV դարի հիշատակարանները Անի քաղաքի և անեցիների մասին», ՊԲՀ 1985, N 3
160. Սաթևոսյան Ռ. «Արևելյան Գուգարքը XI դ. առաջին կեսին», ՊԲՀ 1969, N 2
161. Սաթևոսյան Ռ. «Գահակալական պայքարը Գագիկ I-ի հաջորդների օրոք», ՊԲՀ 1979, N 1
162. Սաթևոսյան Ռ. «Գագիկ Աի պայքարը ֆեոդալական անջատողականության դեմ», ԼՅԳ 1978, N 12
163. Սաթևոսյան Ռ. «Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ», ՊԲՀ 1968, N 3
164. Սաթևոսյան Ռ. «Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակն ու նախադրյալները», ՊԲՀ 1980, N 1
165. Սաթևոսյան Ռ. «Մուշեղ Մամիկոնյանը IV դարի հայ նշանավոր պետական գործիչ», ՊԲՀ 1990, N 3
166. Սաղալյան Ա. «Արցախի մելիքությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջ», ՊԲՀ 2014, N 1
167. Սաղալյան Ա. «Արցախի Մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը», ՀՊՀ 2009
168. Սաղալյան Ա. «Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը», ՀՊՀ 2006
169. Սաղալյան Ա. «Վարանդայի մելիքությունը XVII-XVIII դարերում», ՀՊՀ 2005
170. Սամուր Ֆ. «Միջնադարյան մի հայազգի զորավարի ու բանաստեղծի մասին», ՏՀԳ 1956, N 5
171. Սարգսյան Ե. «Հելլենիստական դարաշրջանի Կոմմագենեի և Ճոփի պատմությունից», ԼՅԳ 2009, N 1
172. Սարգսյան Ե. «Տիգրան Բ – ի աշխարհակալ տերության գաղափարաբանական հայեցակարգի հիմքերի մասին», ՀՊՀ 2007
173. Սարգսյան Հ. «Բագրատունի թագավորների «Տիեզերակալ» տիտղոսը», ՀՊՀ 2005
174. Սարգսյան Հ. «Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ», ԼՅԳ 1982, N 3
175. Սարգսյան Հ. «Զալալ ադ-Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ», ՊԲՀ 1981, N 4
176. Սարգսյան Հ. «Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները (XII-XIII դդ.)», ՊԲՀ 1989, N 1
177. Սարտիրոսյան Ա. «Հայաստանը և առաջին Սասանյանները», ՊԲՀ 1975, N 3
178. Սարտիրոսյան Ա. «Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Հայաստանը», ՊԲՀ 1977, N 1
179. Սարտիրոսյան Ա. «Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում», ՊԲՀ 1979, N 1
180. Սարտիրոսյան Հ. «Ավարայրի ճակատամարտի տեղը», ԼՅԳ 1988, N 6
181. Սարտիրոսյան Վ. «Հայ-վրացական առնչությունները XVIII դ. 50-60-ական թվականներին», ԼՅԳ 1980, N 1
182. Սարտիրոսյան Վ. «Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում», ՊԲՀ 2001, N 2
183. Մելիք-Բախչյան Ս. «Դիտողություններ արաբների՝ Հայաստան կատարած առաջին արշավանքների մասին», ՊԲՀ 1964, N 3
184. Մելիքսեթ-Բեկ Լ. «Զորորդ Հայքի 774-775 թ.թ. Գյուղացիական ապստամբության պատմության շուրջը», ՏՀԳ 1948, N 2
185. Մելիքսեթյան Վ. «Չեյթունի 1862 թվի ապստամբությունը», ՏՀԳ 1948, N 6

186. Մելիքսեթյան Վ. «Չեթունի հերոսամարտը», ՊԲՀ 1962, N 3
187. Միրզոյան Ա. «Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թուրքական զավթիչներից», ՏՀԳ 1953, N 3
188. Միքայելյան Ա. «Աղձնիքը Խեթական և Ասորեստանյան պետությունների նվաճողական ծրագրերում (Բ. Ա. 14-9-րդ դդ.)», ՀՊՀ 2010
189. Միրումյան Ժ., «Սյունիքի իշխանական տունը մինչև 5-րդ դարի վերջը», Գիտական նյութերի ժողովածու, Հայագիտություն, Սյունիք, թիվ 1, Երևան 2016
190. Մխիթարյան Գ. «Հյուսիսարևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների կարգավիճակի ձևավորումը (1750-1770-ական թթ.)», ԼՀԳ 2013, N 2
191. Մկրտումյան Լ.Ա. «Անգլո-ռուսական մրցակցությունը եվ թուրք-պարսկական վերջին՝ 1821-1823 թթ. պատերազմը», ԼՀԳ 2016, N 2
192. Մնացականյան Ա. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը հոկտեմբերի հաղթանակի համար մղված մարտերին», ՊԲՀ 1967, N 2-3
193. Մոնթագերի Օ. «Վրաց մարզպանությունը մինչև V դարի 80-ական թվականների սկիզբը», Կանթեղ 2015, N 2
194. Մուշեղյան Ե. «Բջնիի 1358 թ. Արձանագրության մասին», ՏՀԳ 1956, N 7
195. Մուրադյան Հ. «Վարդանանց դիվանագիտության շուրջ», Էջմիածին 1974, N Բ
196. Մուրադյան Պ. «XII դարի վերջի Վրաստանի և Հայաստանի որոշ իրադարձությունների ժամանակագրության հարցի շուրջ», ԲՄ 1969, N 9
197. Յուզբաշյան Կ. ««Բագրատունյաց շրջանի» Հայաստանը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից», ՊԲՀ 1975, N 1
198. Յուզբաշյան Կ. «Հայ-վրացական ապստամբությունը սասանյան իշխանության դեմ (482-484 թթ.)», ՊԲՀ 1985, N 1
199. Նալբանդյան, Հ. «Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում (7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Աի գահակալությունը)», ՏՀԳ 1956, N 8
200. Նալբանդյան Վ. «451 թ. ազատագրական շարժման հետ կապված մի հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1953, N 12
201. Նալբանդյան Վ. «Հայոց թագավորության վերականգնման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ», ՊԲՀ 1986, N 1
202. Նազարյան Լ. «Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբություններն ու Դավիթ Կուրապաղատը», ՀՊՀ 2009
203. Նահապետյան Ռ. «Հուլյն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին», ՊԲՀ 2015, N 1
204. Ներսիսյան Մ. «Չեթունցիների 1895-1896 թթ. Ինքնապաշտպանական հերոսամարտը», ՊԲՀ 1996, N 1
205. Ներսիսյան Մ. «Չեթունի 1862 թվականի ապստամբությունը», ՊԲՀ 1962, N 4
206. Շալջյան Ս. «Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Հայաստան», ՏՄԳԱՀ 1941, N 5-6
207. Շալջյան Ս. «Հայ նետաձիգներ», ՏՄԳԱՀ 1942, N 1-2
208. Շալջյան Ս. «Վասպուրականի թագավորության պատմությունից», ՏՀԳ 1949, N 4
209. Շահինյան Լ. Փ. «Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի բանի հարցերի մասին», ՊԲՀ 1971, N 1
210. Շահինյան Լ. Փ. «Նորից Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» ժամանակագրության մասին», ՊԲՀ 1967, N 4
211. Շահինյան Լ. Փ. «Ո՞րն է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», ԲՄ 1967, N 8
212. Շահինյան Լ. Փ. «Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվն ըստ Խորենացու», ՊԲՀ 1966, N 1
213. Շահնազարյան Ա. «Չաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի հարցը հայ և վրաց պատմագիտության մեջ», ԼՀԳ 2015, N 3
214. Շահնազարյան Ա. «Չաքարյան Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից», ՊԲՀ 2004, N 2
215. Շահնազարյան Ա. «Չաքարյան Հայաստանն Իլխանության առաջին շրջանում», ՊԲՀ 2010, N 3
216. Շահնազարյան Ա. «Չաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը», ՀՊՀ 2005
217. Շահնազարյան Ա. «Չաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը», ԼՀԳ 2005, N 3
218. Շահնազարյան Ա. «Հայ-վրացական և մոնղոլական հարաբերությունները (1236-1240-ական թթ.)», ԼՀԳ 2004, N 1
219. Շահնազարյան Ա. «Մոնղոլների հետախուզական արշավանքն Անդրկովկաս (1220-1222 թթ.)», ՊԲՀ 2000, N 2
220. Շահնազարյան Ա. «Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների տիրապետության օրոք», ԼՀԳ 1983, N 12
221. Շահնազարյան Ա. «Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը», ՊԲՀ 2009, N 2-3
222. Պապյան Ա. «Ակ-կոյունլուների պետությունը միջազգային հարաբերությունների ոլորտում և հայերը», ԼՀԳ 1993, N 1
223. Պետրոսյան Ա. «Հնդեվրոպական նախահայրենիքի խնդիրը և վաղնջահայերենը», ՊԲՀ 2014, N 1
224. Պետրոսյան Ս. «Դադարչիշի զորաբանակի նահանջի երթուղին», ՊԲՀ 1982, N 3
225. Պետրոսյան Ս. «Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային հարևանները հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունների ոլորտում, (I դ. երրորդ բառորդ)», ԼՀԳ 1979, N 4
226. Պետրոսյան Ս. «Փայտակարանը և Պարսպատունիքը մ. թ. I դարի երրորդ բառորդում», ՊԲՀ 1975, N 2
227. Պողոսյան Ա. «Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին», ՏՀԳ 1950, N 3
228. Պողոսյան Ա. «Հայերի մասնակցությունը 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատում», ԼՀԳ 1966, N 6
229. Պողոսյան Հ. «Չեթունցիների 1895 թ. ապստամբության 100-ամյակը», ՊԲՀ 1995, N 2
230. Ջաղացական. «Բյուզանդիան կործանման նախօրեին», ՊԲՀ 1988, N 2
231. Ջանիփոլադյան Հ. «Խոսրով-Շումը Մանվելի որդի Սմբատ Բագրատունին է», ՏՀԳ 1943, N 2
232. Սահակյան Ռ. «Վասպուրականի հայության գոյամարտը 1915 թվականին», ՊԲՀ 1995, N 1
233. Սահակյան Ռ. «Ուրֆայի 1915 թվականի հերոսամարտի պատմությունից», ՊԲՀ 1988, N 3
234. Սահակյան Տ. «Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա բաղաբանական դերը XI դարում», ՊԲՀ 1966, N 3

235. Սահակյան Ս. «Սյունյաց նախարարության դերը Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում», ՊԲՀ 1975, N 2
236. Սարգսյան Ա. «Թիգլաթպալասար I-ի մ.թ.ա. 1112 թվականի նաիրյան արշավանքի երթուղին», ՊԲՀ 2002, N 3
237. Սարգսյան Գ. «Դարձյալ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին», ՊԲՀ 1971, N 1
238. Սարգսյան Գ. «Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին», ՊԲՀ 1968, N 1
239. Սարգսյան Գ. «Հայաստանը մ. թ. ա. II դարում (Հելլենիստական շրջանի պատմության լուսաբանման համար Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալների սխտեմատիկ օգտագործման փորձ)», ՏՀԳ 1965, N 3
240. Սարգսյան Գ. «Նախամետրոպոլիտան շրջանի պատմագրությունը», ՊԲՀ 1969, N 1
241. Սարգսյան Գ. «Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասպյան իշխանական տան վերաբերյալ», ԼՀԳ 1979, N 3
242. Սարգսյան Գ. «Տիգրան Բ-ի տերությունը», ՊԲՀ 1966, N 1
243. Սիմոնյան Ա. «Գեղի Ձորի ռազմական գործողությունները և նրա արձագանքները», <http://www.armin.am/images/menus/2448/Simonyan.pdf>
244. Սվազյան Վ. «Արևմտահայոց ինքնապաշտպանական գոյամարտերը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում (1915-1923 թթ.) Ըստ ականատես վյորապորոզների վկայությունների», ՊԲՀ 2015, N 2
245. Սվազյան Վ. «Մուսա լեռան հերոսամարտը ըստ ականատես վերապորոզների վկայությունների», ՊԲՀ 2015, N 3
246. Սվազյան Հ. «Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները», ՊԲՀ 2015, N 3
247. Սվազյան Հ. «Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը», ՊԲՀ 1979, N 3
248. Սվազյան Հ. «Աղվանից Վաչե Բ և Վաչագան Գ Բարապետ արքաների դինաստիական պատկանելության հարցի շուրջ», ԼՀԳ 2009, N 3
249. Սվազյան Հ. «Ավատատիրական հարաբերություններն Աղվանքում և քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական պաշտոնական կրոն», ՊԲՀ 2003, N 3
250. Սվազյան Հ. «Արցախյան աշխարհը Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո», ԼՀԳ 2012, N 1
251. Սվազյան Հ. «Իրադրությունն Արցախում IX դարի առաջին կեսին. Հայերի դիմադրական կռիվները», ՊԲՀ 2009, N 2-3
252. Ստեփանյան Ա. «Գող Վասիլի իշխանությունը», ԲԵՀ 2016, N 3
253. Ստեփանյան Գ. «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաբվի նահանգում 1918-1920 թվականներին», ՊԲՀ 2008, N 3
254. Ստեփանյան Հ. «Վրաց-հայկական ընդվզումները թաթար մոնղոլական բռնատիրության դեմ», ՊԲՀ 1986, N 1
255. Վարդանյան Ա. «Աղվանքը VII դարի կեսերին», ՊԲՀ 2015, N 2
256. Վարդանյան Ա. «Աղվանքի հարավային սահմանը հայկական և հունահռոմեական սկզբնաղբյուրներում», ՊԲՀ 2009, N 1
257. Վարդանյան Ա. «Աղվանից մարզպանության կազմավորումը», ԼՀԳ 2010, N 1-2
258. Վարդանյան Ա. «Պատմական իրադարձությունները Հայոց Արևելից կողմերում (VI-VII դդ.)», ԼՀԳ 2012, N 2-3
259. Վարդանյան Ա. «Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանք», ՀՊՀ 2009
260. Վարդանյան Ա. «Հայ նախարարների դիրքորոշումն արաբական առաջին արշավանքների նկատմամբ», ԼՀԳ 2016, N 2
261. Վարդանյան Վ. «VII դարի կեսի արաբական արշավանքը Հայաստան և Վասպուրականը», ՊԲՀ 1990, N 3
262. Վարդանյան Վ. «Արծրունիների պատմության մի քանի հարցեր (IX դարի 30-60-ական թթ.)», ՊԲՀ 1984, N 4
263. Վարդանյան Վ. «Ծովքի Պահլավունիները դարաշրջանի որոգայթներում», ՀՊՀ 2007
264. Վարդանյան Վ. «Հայ նախարարների դիրքորոշումը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», ՊԲՀ 2000, N 3
265. Վարդանյան Վ. «Հայաստանի ավատատիրական համակարգը 750-860-ական թթ.», ԼՀԳ 2016, N 1
266. Վարդանյան Վ. «Հայաստանի պետական համակարգը Օմայյանների օրոք (640-750 թթ.)», ՊԲՀ 2015, N 2
267. Վարդանյան Վ. «Հայոց եկեղեցին՝ նախարարական պետականության հենարան (428-630-ական թթ.)», ԼՀԳ 2015, N 1
268. Վարդանյան Վ. «Հայոց պետականությունը Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (V դ. կես-630-ական թվականներ)», ՊԲՀ 2014, N 2
269. Վարդանյան Վ. «Մարդերը Վասպուրականում», ՊԲՀ 1971, N 3
270. Վարդանյան Վ. «Պահլավունի տոհմի ծագման շուրջ», ՀՊՀ 2005
271. Վարդանյան Վ. «Սյունյաց ռազմիկները 482-484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմում», ՀՊՀ 2008
272. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականի 910-930-ական թթ. Պատմության շուրջը», ՊԲՀ 1980, N 1
273. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը IX-դարի կեսին», ՊԲՀ 1975, N 2
274. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականը VII դարի երկրորդ կեսին», ՊԲՀ 1974, N 2
275. Վեմյան Խ. «Վասակ Սյունիի պատմական գնահատության շուրջը», ՏՀԳ 1965, N 1
276. Վիրաբյան Ա. «XVII դ. Երևանի խաների գործունեությունը Չափարիա Սարկավազ Զանաբեռցու «Պատմագրություն» մեջ», ՊԲՀ 2011, N 1
277. Վիրաբյան Ա. «Վրաստանի XVII դ. Պատմության հարցերը Չափարիա Զանաբեռցու «Պատմագրության» համատեքստում», ԼՀԳ 2012, N 1
278. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «703 թվականի ապստամբությունը Հայաստանում խալիֆայության դեմ», ՊԲՀ 1982, N 3
279. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-10-րդ դարերում», ՏՀԳ 1957, N 10
280. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Դվինը Սալարյանների ժամանակ», ՏՀԳ 1956, N 12
281. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր)», ՊԲՀ 1982, N 2
282. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը», ՊԲՀ 1977, N 1

283. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ», ՊԲՀ 1971, N 3
284. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Սեբեոսի երկը որպես VII դարի Մերձավոր Արևելքի պատմության աղբյուր», ՊԲՀ 1988, N 1
285. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Երզնկայի 1230 թ. ճակատամարտը և կիլիկիացիների դիրքորոշումը», ԲՄ 2014, N 21
286. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկիայի և Յուսիսային Ասորիքի մասնակցությունը Ջալալ ալ-Դինի դեմ դաշինքին», ԲՀ 2014, N 2-3
287. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դարի վերջին», ՊԲՀ 2010, N 1
288. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկյան Հայաստանն ու Սիրիան XII դարի 40-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1986, N 2
289. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ու Հալեպի սուլթանությունը՝ դաշնակիցներ», ՀՊՀ 2010
290. Տեր-Մինասյան Ե. «Հազկերտ Բ-ի արշավանքների հարցը դեպի Հռոմոնց երկրներ իր թագավորության առաջին տարիներին», ԲՄ 1964, N 7
291. Տեր-Պետրոսյան Լ. «Հայերը միջնադարյան Մծբինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում», ՊԲՀ 1979, N 3
292. Տիրացյան Գ. «Երվանդունիները Հայաստանում», ՏՀԳ 1958, N 6
293. Տրախնա Զ. «Բանտարկության վայր Սասանյան կայսրությունում. Անհուշ բերդը», ՊԲՀ 2003, N 1
294. Ցակալյան Ռ. «Աստուրաբաբելոնյան հակամարտությունը և Նաբոպալասարի հյուսիսային արշավանքները», ՊԲՀ 2011, N 1
295. Ուլուբաբյան Բ. «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները», ՊԲՀ 1971, N 3
296. Փափազյան Հ. «Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար)», ԼՀԳ 1977, N 1
297. Փոլադյան Ա. «Քրդերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների)», ՊԲՀ 1984, N 2
298. Փորթշեյան, Խ. «Ե՞րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ», ՊԲՀ 1962, N 2
299. Զալանթարյան Ա. «Չենքերը V-VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների)», ՊԲՀ 1965, N 4
300. Զեյնիյան Ա. «Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը և պատմական իրականությունը», ՀՊՀ 1997
301. Զոլանջյան Ս. «Հայերի մասնակցությունը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ)», ՊԲՀ 1989, N 1
302. Օհանյան Ս. «Հայաստանը հին աշխարհի երկրների գահակարգում», ՊԲՀ 2001, N 2
303. Абрамзон М. "Осроена в римской восточной политике в I в. До н. Э. - III в. Н. Э. ", «Проблемы истории, филологии, культуры», вып. XV, Москва-Магнитогорск-Новосибирск 2006.
304. Абрамян Р. "Разгром закавказскими народами турецких агрессоров в Гандже в 1723 г", ВОН 1953, N 6
305. Аветисян Г. "Генерал Акоп Багратуни (1879-1943) ", ИФЖ 1997, N 1
306. Аветисян Г. "Государство Митанни в эпоху войн с хеттским царем Суппилулиумой I", ИФЖ 1979, N 1
307. Аветисян Г. "Государство Митанни при последних царях индо-арийской династии", ИФЖ 1982, N 3
308. Агабекян Г. "К вопросу о месте Аварайрского сражения", ИФЖ 1967, N 4
309. Айвазян А. М. "Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг. (количество, виды, производство и добыча)", Электронный научный журнал 2016
310. Арутюнян К. "Участие армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.) ", ИФЖ 2015, N 2
311. Арутюнова В. А. "Из истории северо-восточных пограничных областей византийской империи в XI веке", ИФЖ 1972, N 1
312. Барсегов Ю. "Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море", ИФЖ 1973, N 3
313. Бартикан Р. "О византийской аристократической семье Гаврас", ИФЖ 1988, N 1
314. Бартикан. "Разрешение проблемы мардаитов", ВОН 1983, N 2
315. Габелко О.Л. "К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов" Античный мир и археология. Вып. 13. Саратов 2009
316. Гиоргадзе Г.Г. "Хетты и хурриты по древнехеттским текстам" ВДИ, N 1, 1969
317. Григорян З. "Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России", ВОН 1951, N 2
318. Гумилев Л. Н. "Эфталиты - горцы или степняки", Вестник древней истории 1967, N 3
319. Гумилев Л. Н. "Эфталиты и их соседи в IV в.", Вестник древней истории 1959, N 1
320. Варданян Р. "Борьба за титул "царя царей" в контексте восточной политики Рима I века до н. Э. (по нумизматическим, эпиграфическим и нарративным источникам) ", ИФЖ 2011, N 1
321. Восканян, Вазген Древняя Русь и Армения", ВОН 1983, N 1
322. Геворгян Т. "Формирование марзпанства Аран и включение в его состав армянских областей Арцах и Утик", ИФЖ 2012, N 2
323. Даниелян Э. "Армяно-византийские отношения (конец VI-первая половина VII в.) ", ИФЖ 1988, N 3
324. Дибвойз Н. К. "Траян в Армении и Месопотамии", <http://www.roman-glory.com/debevoise-trayan>
325. Дмитриев В. А. "К вопросу о месте "ночного" сражения под Сингарой", Вестник Военного университета 2010. № 3 (23)
326. Дмитриев В. А. "К вопросу об "ахеменидских традициях" в военном деле сасанидского Ирана", Псковский военно-исторический вестник, 2015, № 1
327. Дьяконови. М. "Ассирио-вавилонские источники по истории урарту" ВДИ N 2, N 3 1951
328. Кушкумбаев А.К. "Тактическое построение войск в монгольскую эпоху" Золотоордынская цивилизация. 2014. № 7.
329. Мамедов С. "Восстание Абаза-паши по армянским источникам", ИФЖ 1977, N 4
330. Маргарян А. Г. К хронологии восстания, возглавленного Иванэ Орбели", ИФЖ 1975, N 4
331. Маркарян С. "По поводу личности предводителя дружины викингов на Кавказе в XI веке", ИФЖ 2000, N 1

332. Мелкумян Г. "Врачи-армяне на кавказском фронте первой мировой войны", ИФЖ 1975, N 3
333. Минасян С. "Роль армян в персидской армии в первой половине XIX века", ИФЖ 2003, N 1
334. Минасян С. "Участие армян на Кавказском фронте русско-турецкой войны 1806-1812", ВИА 2001
335. Минасян С. "Участие армян Джавахка в Крымской войне 1853-1856", Вопросы истории Армении, Ереван 2002, N 3
336. Минасян С. "Участие армян на Кавказском фронте Русско-турецкой войны 1806-1812", Вопросы истории Армении, Ереван 2001, N 2
337. Мкртумян А. "Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами", ИФЖ 1975, N 2
338. Нефёдкин А. К. "Военное дело древних иранцев по данным "сказания о Зарере"", Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого, СПб 2005
339. Нерсисян М. "Освобождение Еревана от ханского ига (К 150-летию присоединения Восточной Армении к России)", ИФЖ 1977, N 3
340. Нерсисян М. "Ценный первоисточник об Ошаканской битве", ИФЖ 1979, N 1
341. Никоноров В. П. "К вопросу о парфянском наследии в Сасанидском Иране: военное дело", Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого, СПб 2005
342. Ованнисян А. "Некоторые аспекты военного искусства в период арцахской войны 1993-1994 гг." "21-й ВЕК" 2014, № 1
343. Оганесян К. "Ассиро-урартское сражение на горе Уауш (714 г. До н.э.) ", ИФЖ 1966, N 3
344. Парк Г. У. "Греческие наемники. "Псы войны" древней Эллады", Москва 2013
345. Петрушевский И. П. "Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.", Ленинград 1949
346. Романова М. "Вооружение и обмундирование армянского киликийского воина (1073-1375 гг.) ", ВИА 2011
347. Рунг Э. В. "Тиссаферн и Гидарниды в контексте политической истории Ахеменидской державы в V в. до н.э." ВДИ, N 1, 2012
348. Свазян Г. "Основы изучения истории страны Алуанк", ВОН 2013, N 1
349. Саакян Р. "К оценке французской политики в Киликии в 1918-1922 гг.", ИФЖ 1983, N 4
350. Сабитов Ж. М. "О численности монгольской армии в Западном походе (1235-1242 гг.) ", Вопросы Истории и Археологии Западного Казахстана. №1. С. 55-73, Уральск 2010
351. Степанян А. "Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме", ИФЖ 1976, N 3
352. Чобанян П. "Проблема легитимности карабахских ханов в контексте политической истории Шуши", ИФЖ 2014, N 1
353. Шкрабко Д. "Битва при Магнесии (190 г. Дон.э.) " <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/ancient-warfare/battle-of-magnesia/>
354. Шмалькоа.В. "Пришел, увидел, победил" <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/ancient-warfare/veni-vidi-vici/>

Սկզբնաղբյուրներ

⁵²²² Այս մասին հայտնում է իբև-Ազին:

⁵²²³ Այս մասին հայտնում է իբև-Ազին:

⁵²²⁴ «Յաշ-բեկը այդ գիշեր պառկեց բնելու՝ այդպես էլ ոչինչ չուտելով: Այստեղ նա մի նամակ ստացավ 25 հոգանոց մի խմբից, որի անդամները իրենից աման էին խնդրում և խոստանում էին հանձնել նրան ամրոցը, եթե կարողանան այդ անել: Նա նրանց աման բաշխեց և խոստացավ ամեն տեսակի աջակցություն: Այդ պատճառով շաքաթ օրը նա ձգձգեց իր մեկնումը մինչև կեսօր: Դրանից հետո նա ելավ այստեղից, իր մոտ կանգնեց ջուկատները և մինչև երեկոն վրա հասնելը մտավ Այնթապ քաղաք: Այստեղ նա կանգ առավ քաղաքային հրապարակի մոտ և ամրոցի ռազմիկների երեք օրվա համար աման հայտարարեց՝ հրամայելով իր զորքին մարտի մեջ չմտնել ամրոցի պաշտպանների դեմ ու նետեր չարձակել նրանց ուղղությամբ: Չնայած դրան, սակայն ամրոցի պաշտպանները թաքստոցներից նետահարում էին յուրաքանչյուրին, ով անցնում էր մոտիկից, լինել դա հետևակային, թե գուլամ: Այս կերպ նրանք վիրավորեցին երեք հոգու: Այդ ժամանակ նա մեկ անգամ ևս դիմեց նրանց՝ հայտարարելով, որ նրանք կարող են հանգիստ լինել իրենց կյանքերի, կանանց և գույքի համար այն պայմանով, որ հանձնեն ամրոցը: Դրանից հետո արդեն նրանք կարող են ընտրել, մնալ սուլթանի (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկի – Մ.Ֆ.) տերությունում, թե՛ մեկնել ուր ուզենան և ցանկանան: Չնայած դրան, սակայն, ամրոցի պաշտպանները ամուր կերպով որոշեցին մարտնչել և պատասխանեցին, որ իրենք աման չեն ցանկանում և կիրառվելու իրենց որոշումից միայն այն բանից հետո, երբ մինչև վերջին մարդը սպանված կլինեն: Այդ ժամանակ նա, թող հովանավորի նրան Ալլահը իր ողորմած հրեշտակներով, ասաց. «Այժմ արդեն նրանց հետ պայքարն ու մարտը այլ կերպ կլինի»: Սկսեցին տեղադրել հրանոթները: Այ-Մեյիթ-այ-Աշրաֆի հրանոթները, թող հավերժացնի Ալլահը նրա իշխանությունը, տեղակայվեցին աշտարակի դիմաց, որը հայտնի էր իբև Բուլաջի կամ Ջրային աշտարակ անունով, աշ-Շամի հովանավոր տիրակալի հրանոթը տեղակայվեց արևելյան կողմից՝ արանցից ոչ հեռու, Դալեայի տիրակալի հրանոթը տեղակայվեց Բաբ ադ-Դիբազա դարպասի մոտ՝ ամրոցի հյուսիսային կողմից, իսկ բարեպաշտ ներկայության տեր, դավադարից էլ, թող հզորացնի Ալլահը նրա կողմնակիցներին, Էսիր Դայիր-բեկը, սա Կահիրեի հզոր Էսիրներից մեկն էր, խնդրեց իր հրանոթի համար տեղ առանձնացնել արևելյան կողմից՝ մի բարձր բլրի վրա, որը կոչվում էր Թեյլ ալ-Աբուար: Դրանից հետո նա նկատեց, սակայն, որ այդ վայրը շատ հեռու է ցանցից և իր հրանոթն իջեցրեց այդ լեռան ստորոտ: Այնուհետև նա մի կերպով արձակեց, սակայն չկապվ պարսպին ու ևս երեք անգամ հրանոթը նոր վայր տեղափոխեց: Բոլոր ռազմիկներն և մասնագետները պնդում էին, որ նրա կողմից ընտրված վայրը հարմար չէ, սակայն նա համառում էր և, դեմ զնալով բոլորին, պնդում, որ ամրոցի և ոչ մի այլ մասում ավելի հարմար տեղ չկա, քան դա էր: Թող Ալլահը առողջություն տա մեր մտքին: Երբ մեծն Բարեծնությունը կանգ առավ Այնթապում, նա իր մոտ կանգնեց առաջնորդներին և Էսիրներին ու ասաց. «Մեկնե եկե Այնթապ և մեզ այժմ ենք բերել գնեղոր, ռազմական մեքենաներ ու այլ բաներ այնքան բանակությանը, որքան նախկին տիրակալներից ոչ մեկը չի ունեցել: Եվ ահա այժմ դուք պետք է ձեզ համար ընտրեք երկուսից մեկը, կամ ձեզ վրա վերցնեք խանդակի փորումն ու թշնամիների նկատմամբ դիտարկման իրականացումը, իսկ ես կգրադվեմ ամրոցի գրոհով, կամ էլ ինքս եմ ինձ վրա վերցնում այդ գործը, իսկ դուք կպաշարեք ամրոցը»: Նրանք պատասխանեցին. «Իրոք թե՛ համար օգտակար կլինի, որ մենք մեզ վրա վերցնենք գրոհը, իսկ դու իրականացնես թշնամու նկատմամբ դիտարկումը և խանդակի փորումը»: Դրա վրա էլ բաժանվեցին: Դրանոթներն ու մանջանիկները դրվեցին, ինչպես վերևում նշվեց, և դրանց դրվելու օրվանից հաշված 9 ժամ շարունակեցին հարվածեցին թշնամուն: Բարեծնության տիրակալը նայում էր նրանց ջանքերին, սակայն այդ ամենը նրան դուր չէր գալիս, քանի որ նրա մտքին մի այլ բարձր գաղափար կար: Նա ամեն օր այրվում էր զայրությանց այն պատճառով, որ իրեն թույլ չեն տալիս զբաղվել գրոհով և համոզվում էր, որ գործն այս կերպ առաջ չի գնա: Ի վերջո, կիրակի օրը նրա մոտ ժամանեց Տրիպոլի նայիթ Էսիր Յաշ-բեկ ևս-Նովուզին և հայտնեց նրան, որ գործը կարող էր ավարտվել միայն իր շնորհիվ, իսկ եթե շարունակի դանդաղել, ապա դա միայն ցանկություն կառաջացնի թշնամու մոտ հարձակման անցնել: Այս ամենը շարժեց այն, ինչ կար նրա հոգում, և նա, անմիջապես հեծնելով ձին, հրամայեց իր գուլլամներին, մամլուքներին ու իրեն նվիրված բեդվիկներին, որ նրանք կտրեն ուռենիներն և դրանք նետեն Ջրային աշտարակի դիմացի փող: Կարճ ժամանակի ընթացքում շատ ծառեր կտրվեցին և դրանք նետվեցին Ջրային աշտարակի դիմաց: Դրանից հետո նա հրամայեց բեդվիկներին դրանք հողով լցնել: Ողջ գիշեր նա արթուն մնաց՝ պատրաստվելով գրոհի: Առանց իր թույլարության նա ոչ մեկին թույլ չէր տալիս մոտենալ պարսպին և սա շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ իր մամլուքների ուժերով նա կամուրջ չգցեց, որի վրայով հնարավոր էր մյուս կողմ անցնել: Այդ ամենն արվեց մեկ օրվա և գիշերվա ընթացքում: Եվ ահա նա տիրեց Ջրային աշտարակին ու ավերեց այն: Դրանից հետո նա հրամայեց սկսել հրետակոծությունը հրանոթներից ու ինքը ևս ձեռնամուխ եղավ այդ գործին: Այդ ընթացքում ամրոցից անձրևի նման նետեր և քարեր էին թափվում, սակայն նա ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում դրա վրա: Ինչքան էր ամրացրել նրան Ալլահը: Նա հրամայեց Դայիր-բեկ Էսիրին իր հրանոթը փոխադրել այն վայրը, որն ինքն էր ցույց տվել՝ աշ-Շամի նայիթի և Դալեայի նայիթի հրանոթների միջև՝ հաշվի առնելով նրանց միջև գտնվող տարածքը, որ հրանոթներն իրար մոտիկ գտնվեին: Իրոք, հրանոթների այդ կերպ իրար մոտիկ գտնվելն ավելի օգտակար էր, քան հեռու լինելը: Վերջինս փոխադրեց իր հրանոթը և Էսիր Յաշ-բեկը հրամայեց նրան սկսել կոսակը, ինչպես սովորաբար արվում էր: Վերջինս տխրել էր այն պատճառով, որ իր հրանոթը տեղափոխեցին, սակայն, երբ այն տեղավորեցին նոր վայրում, նրա տրամադրությունը բացվեց: Նա կրակեց երկու քարերով և ավերեց պարսպի այն հատվածը, որը գտնվում էր իր երկու հովանավորների հրանոթների միջև: Արդյունքում ամրոցի պահապանների շարքերում վախ առաջացավ երկու պատճառով: Նախ՝ ուժեղ պաշարման, իսկ հետո էլ՝ ավերածությունների: Նրանք համոզվեցին, որ իրենք ուժ չունեն դիմադրելու և անպայման կնվաճվեն: Եվ ահա նրանք խնդրեցին Բարեծնությանը, թող ամրացնի նրան բարձրյալ Ալլահը, իրենց մոտ ուղարկել սուլթանական նայիթ Ինալայ ալ-Աշխարիին, որպեսզի նրա հետ պայմանավորվեն այն որոշման մասին, որ կազատի իրենց պաշարումից և, ըստ որի էլ նրանք կհանձնեն ամրոցը... (հետագայում մանրամասն պատմվում է բավականին երկար տևած բանակապետների մասին, երբ ամրոցի կայազորը, երկար տատանումներից հետո ի վերջո, չունենալով այլ ելք և լքված լինելով կողմնակիցներից, թշնամու ճնշման տակ հուլիսի 2-ին ստիպված հանձնվում է – Մ.Ֆ.)» (ալ-Յալաբի «Էսիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²²⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²²⁶ «Ամսի 17-ին, երեքշաբթի օրը ժամանեց Էսիր Օուսա իբև Բարաջը: Բարեծնության տիրակալը նրան ամենամեծ պատվի արժանացրեց, 1.000 դինարով պարգևատրեց, նրան կզաբխի մորթուց կարված մուշտակ նվիրեց, զարդարված և ոսկեգոծ թամբ ունեցող ձի տվեց ու ամեն տեսակի բարիք և ողորմածություն խոստացավ: Էսիրն իր հետ բերել էր իր հպատակներին և նրանց, որոնք ապաստան էին գտել իր մոտ: Ասում էին, որ նա այդ 1.000 դինարները ամեն մեկին, ըստ իր դիրքի, բաժանեց, ինչպես նաև Ալբիստանի և Մարաշի բնակչության կողմից Բարեծնության հովանու ներքո անցնելու խոստում տվեց...: Բարենպաստ երեքշաբթի, լուսաբացից հետո Բարեծնության տիրակալը և հաղթական զորքի գլխավոր հրամանատարը իր շրջապատի մարդկանց հետ ուղղվեց թշնամիների հեղձերով: Ծամբարում ևս թողեց Էսիր Թամրազ աշ-Շամիին: Այդ ժամանակ Ադանայից բարի լուր եկավ, որ այն անցել է նրա բարեծին տիրապետությանը» (ալ-Յալաբի «Էսիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²²⁷ «Չորեքշաբթի օրը Բարեծնի ականցին լուր հասավ, որ թշնամու հետևակ ռազմիկները առաջ են շարժվում, և նա հանդերձավորեց իր մամլուքների մի խումբ, որպեսզի նրանց դեմն առնի: Նույն գիշեր իսկ նրանք ճամփա ելան և փակեցին նրանց ճանապարհը՝ գերելով նրանց մի մեծ խմբի ու հաջորդ օրը նրանց տեղ հասցնելով: Դադողներըց միայն 32 հոգի էին վիրավորվել: Եթե սա չիրականացվեր, այդ հետևակայինները ավելի առաջ կգային և բարեծին առաքելության գործը վնաս կկրեր» (ալ-Յալաբի «Էսիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²²⁸ «Էսիր Իսան հայտարարեց, որ Շահ-Սուվարը (Չուբադարյանների Էսիրության Էսիր Շահ-Սուվարը – Մ.Ֆ.) մոտեցել է աս-Սուֆա լեռանը և իր զորքով կանգ է առել այնտեղ: Նա իր արդյական բաժանել էր երկու խմբի: Մի խումբը նա ուղղել է Դալաթ ալ-Սուալիմի կողմը, իսկ մյուսը՝ ալ-Տամբաթի, որպեսզի կտրի Դալեայ տանող ճանապարհը և բռնի բարավաններն ու ճամփորդներին, որոնք կհանդիպեն: Դրանով նա նպատակ էր հետապնդում դադարեցնել պարենամթերքի փոխադրումը, որպեսզի զրկի ռազմիկներին պարենից՝ ցորենից, մրգերից և ոչխարներից, որոնք այլ վայրերից էին բերվում, ու թուլացնի նրանց: Նա ասաց, որ ինքը հենց երկրորդ խմբից է, հենց այդ նպատակով Նշանակվածներից: Բարեծնության տիրակալը այդ հաղորդումը կեղծ չհամարեց և անմիջապես էլ առանձնացրեց Էսիր Ինալ ալ-Աշխարիին, սա սուլթանական նայիթներից էր, ինչպես նաև Կահիրեի զորավար Էսիր Դայիր-բեկին՝ նրանց հետ Նշանակվող հաղթական բուրդ ու թուրք ռազմիկներից կազմված մի ջոկատ: Երբ նրանք ելան ճամբարից և ուղղվեցին հիշատակված կողմը, նկատեցին ձիերի հետքեր: Այդ ժամանակ Էսիր Ինալ ալ-Աշխարիին շարժվեց այդ հետքերով, իսկ Էսիր Դայիր-բեկն էլ գնաց մեկ այլ կողմ, որտեղ նրանք վերադարձել էին: Նրանք առաջանում էին երկու խմբերով: Դայիր-բեկը հայտնաբերեց հիշատակվածներին, որոնք կազմում էին 600-ից 700 հեծյալներ: Էսիր Դայիր-բեկը իր հետ փոքրաթիվ թուրքմեններ ուներ, ինչպես նաև քրդերի ջոկատը, որը առաջ էր շարժվում առաջապահում: Եվ ահա Շահ-Սուվարը և այդ քրդերի միջև մարտ տեղի ունեցավ: Քրդերը առավելության հասան, քանի որ Շահ-Սուվարի ռազմիկները զրահավորված էին, իսկ իրենք՝ ոչ: Դրանից հետո նրանց հասավ ասմաթյան նիզակներով զինված թուրքմենների խումբը և չէր անցել դեռ կես ժամ, երբ հայտնի Էսիրներից սպանվեց Կայա իբև Փարիսը, նրա եղբորորդին, Իյասը, Դասան իբև Դալ-Քուչան, Սուլեյման իբև Մասուդը, չորս տոհմիկ անձիք, որոնք պատկանում էին Կուկլար ցեղին, ինչպես նաև Թաբրիկն ու Մուստաֆան՝ Այրանջայի որդիները, այլ անձանց հետ միասին, որոնք անհայտ մնացին: Երեք հոգի բռնվեցին և բացի այդ կտրվեցին 28 գլուխներ: Երբ այդ մեծվածները

տեսան այս ամենը, նրանք փրկվեցին փախուստ տալով դեպի այնտեղի լեռներ և եթե էմիր Ինալը հետևեր էմիր Հայիր-բեկի խորհրդին, ապա նրանցից ոչ մեկը չէր փրկվի: Նույն օրը երեկոյան ժամանեցին Հայիր-բեկի կողմից ուղարկված ռազմիկները: Նրանց Նիզակների վրա գլուխներ կային, իսկ նրանցից առաջ էլ ընթանում էին գերի բռնվածները: Դա մի արժանահիշատակ պահ էր» (ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²²⁹ «Ամսի 10-ին Ջեյհան գետին մոտեցավ այդ մերժված Շահ-Սուվարը (Չուլքադադյանների էմիրության էմիր Շահ-Սուվարը – Մ.Ֆ.), որի հետ մեծաթիվ զորք կար: Բարեձնության տիրակալը և հաղթական զորքի գլխավոր հրամանատարը հեծնեց ձին և ելավ նրան ընդառաջ: Երբ նա ժամանեց գետի ափը, տեսավ, որ հաղթական զորքը ցրված է և սահմանված կարգը խախտվել է: Նա տատանվեց և անհանգստանալով նրանց համար ու դրա համար էլ կոչ արեց վերադառնալ: Դրանից հետո նա վերադարձավ վրանը և մնաց այնտեղ: Էմիրն ուզում էր, որպեսզի բոլոր թշնամիներին ուժեղ ցանկություն պատի ժամանել գետի մոտ: Երբ Յաշ-բեկը համոզվեց, որ ամեն ինչ հենց այդպես էլ տեղի է ունեցել, նույն երեկոյան էլ նա առաջ շարժվեց և կողմերը մարտի համար իրար եկան: Անհաջողակ թշնամու նկատմամբ հաղթանակ տարվեց այնքա եղած ժամանակ և պետք եղած ժամին, այնպես, կարծես Յաշ-բեկն ու նրա ռազմիկները նախապես պատրաստ էին դրան: Շահ-Սուվարի շատ ռազմիկներ սպանվեցին, իսկ նրանց թիվը միայն Ալլահին է հայտնի: Եթե կողմերին չխանգարեր զիջերը, թշնամիներից և ոչ մեկը փրկություն չէր գտնի...: Զորքշարքի օրը նա շարունակեց առաջ շարժվել Շահ-Սուվարի հետքերով և հասավ Տարսոն ամրոցին, որը ընդգրկվեց նրա բարեձնի տիրապետության շարքում: Ռազմիկները թալանեցին այնտեղ եղած ցորենը, այլուրը, չամիչը, ծիրանները և տարան այն ամենը, ինչ հնարավոր էր վերցնել, իսկ մնացածն արեցին: Բարեձնության տիրակալը և հաղթական զորքի գլխավոր հրամանատարը իր հետ գտնվող էմիրների ուղեկցությամբ բարձրացավ ամրոց ու աղոթքի կոչ արեց: Նրանք աղոթեցին և խլամի կանոնակարգն իրականացրին» (ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²³⁰ «Կիրակի օրը Յաշ-բեկը մամլուքների մի ջոկատի և չարաբաստիկ Շահ-Սուվարի (Չուլքադադյանների էմիրության էմիր Շահ-Սուվարի – Մ.Ֆ.) գանձապահի ուղեկցությամբ Միս ուղարկեց բարձր տեղ Սուդուն ալ-Ալայա աս-Սալիֆին, որպեսզի նրանք առաջարկեն պաշարյալներին բարեձնի հովանու տակ անցնել և զգուշացնեն նրան նրա հզորության մասին, սակայն Սուդունը անարդյունք հետ վերադարձավ: Դրանից հետո Բարեձնության տիրակալը իրենց զորքերի հետ միասին ուղարկեց աշ-Շամի տիրակալին և Համմայի հովանավորին, որպեսզի նրանք շրջապատեն Միս ամրոցը և իրենց կարողությունը ցույց տան այդ գործում: Ջուլմադա Բ ամսվա 8-ին, իննգաբաթի օրը ճամբար եկավ Հայեյի տիրակալի դավթադար Սուհամեդ ևր-Նասիրին և հայտնեց այն մասին, որ Դուվաթ-բեկը՝ չարաբաստիկ Շահ-Սուվարի մամլուքն ու նրա փոխարինողը Միսի ամրոցում, պարտավորվել է հանձնել ու կհանձնի ամրոցը, բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ այնտեղ գա բարձր պատիկ տերը: Այդ ժամանակ ես արդեն կրկին անցել էի նրա բարեձնի ծառայության տակ՝ նույն ամսվա 5-ին, երկուշաբթի օրը, վերադառնալով երկու Իրաքների տիրակալ Հասան-բեկի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) մոտից: Հինգաբաթի երեկոյան Յաշ-բեկը ձի հեծնեց և բռնեց Միսի ուղղությամբ: Երեկոյան աղոթքից հետո ուրբաթ օրը լուսաբացին նա կանգ առավ ամրոցի մոտ: Դրանից հետո, նույն առավոտյան, նա ելավ, բարձրացավ ամրոց, իր մոտ կանգնեց հիշատակված Դուվաթ-բեկին, նրան հանդերձներ շնորհեց և նրան ու Միսի այլ էմիրների մեծ գումարներ բաժանեց: Ես նրա հետ միասին ամրոց բարձրացա և զննեցին այն, չէ՞ որ դա ամենամեծագույն ամրոցներից մեկն էր: Նրա կենտրոնում մեկ այլ ամրոց կար, որը կոչվում էր Կատար: Ես տեսա, որ դա մի հզոր ամրոց էր և, եթե այնտեղ ամրանային կայուն տղամարդիկ ու պահպանեին այն, տեղանքի դժվարանցանքի էությունն և նրա բարձրության պատճառով վերցնել այն պաշարման և սևեռարին կլիներ» (ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²³¹ «Ուզուն-Հասանը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) իր բոլոր մտքերն ուղղեց Դարա-Ղոյունլու ցեղի ընկերներին, բարեկամներին և մոտիկներին կոտորելու: Եվ այսպես ամենից առաջ Ուզուն-Հասանը հանձնարարեց Սուլեյման-բեկ Բիժանսոլուն, որը նրա մեծ էմիրների թվից էր, որ սա անթիվ զորքով նվաճի Բաղեշի փլյայեթը և բռնի տեղի տիրակալներին: Եվ ահա Սուլեյման-բեկը անթիվ հորդայով եկավ նվաճելու Բաղեշի փլյայեթը և բռնի տեղի տիրակալներին: Եվ այսպես Սուլեյման-բեկը անթիվ հորդայով գնաց Զորասունի վրա: Երբ Բաղեշի ամրությունը երևաց և թուրքմենների զորքը իր վրանները խփեց, էմիր Իբրահիմ իբն Հաջի-Սուհամեդը (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ իբն Հաջի-Սուհամեդը – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ Բաղեշի կառավարիչն էր, ուժեղացրեց ամրության դարպասների և պարիսպների պաշտպանությունը: Սուլեյման-բեկը ձեռնամուխ եղավ ամրության պաշարման և պատրաստեց պաշարողական մեթոդները: Երեք տարի շարունակ նա այդպես էլ կանգնած մնաց ամրոցի տակ: Ամեն տարի, երբ աշխարհը լուսավորող արեգակը անցնում էր հավաքարը, իսկ հետո էլ ձմեռ էր գալիս, Սուլեյման-բեկը, զսպելով իր կատարողության դժին, որ կհասնի ուղածին, ուղղվում էր դեպի Մարդինի և Բեշիրի ձմեռոցները, որից հետո գարնան սկզբին... իր մռայլ որջից կրկին պատերազմի էր մեկնում քաջարի զորքի ու Ռուստամի նման հերոսների դեմ: Ամրությունը գրավելու համար բոլոր միջոցները ձեռնարկվեցին, այն բոլոր կողմերից շրջապատվեց և բոլոր կողմերից նրա վրա ուղղվեցին հրամարթներն ու քարանետները, սակայն վերևից թափվող քարերն և նետերը ցրում էին հերոսների գանգերը ու հանում դյուցազունների հոգին նրանց մարմիններից...: Զանի որ պաշարումը հետաձգվեց՝ պաշարյալները սովով, պարենամթերքի պակասով և բազմաթիվ հիվանդություններով հասան ծայրահեղ վիճակի: Ժամատախտից և հիվանդություններից այնքան մարդ էր զոհվել, որ էմիր Իբրահիմի հետ միասին կենդանի մնացել էին ոչ ավել, քան 7 հոգի...: Մի խոսքով, երբ երկու կողմերի մոտ էլ բանը հասավ ծայրահեղ կարիքի և սովի, իսկ տանջանքն ու չարաբաստիկ էր հասան սահմանին, խոտեցին խաղաղության և բարի բաների մասին: Այդ ժամանակ միջնորդները ելան և այն բանի վրա կանգնեցին, որ Սուլեյման-բեկը խնայի էմիր Իբրահիմի կյանքը, իսկ սա իր հերթին, հրաժարվելով ամրոցից ու փլյայեթից, հանձնի այն Սուլեյման-բեկին: Երկու կողմերն էլ ընդունեցին այդ պայմանները, որոնց մասին զեկուցվեց Հասան-բեկին: Վերջինիցս պայմանագրի կնքման համար տեղ հասցվեց մատանին և խաղաղությունը կնքվեց: Էմիր Իբրահիմը թողեց ամրոցը և հեռացավ Թավրիզ Հասան-բեկի ծառայությանը, իսկ Սուլեյման-բեկն էլ տիրեց ամրություններին ու Բաղեշի շրջանին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 4):

«Հայոց 920 թվականին նրանք դարձյալ եկան: Այս անգամ... քաջ Սուլեյմանը ուղղվեց Բաղեշ...: Այս քաղաքը, որ կառուցել էր Ալեքսանդրը (Հունաստանի տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծը – Մ.Ֆ.), Սուլեյման-բեկը մեկ տարի և 5 ամիս, մինչև Հայոց 922 թվականը, իզուր պաշարեց, երբ ի վերջո բողբոջ, սաստիկ նեղվելով, այն տվեցին թուրքմեններին: Դրանից հետո բերդից ելան 1.000 հոգի, քանզի 600 մարդ այնտեղ նեխել էին, և բերդում մնաց միայն ամիրան (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ իբն Հաջի-Սուհամեդը – Մ.Ֆ.)՝ 8 մարդու հետ միասին» (Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»):

«Սա գրվեց դառն և նեղ՝ Ուզուն-Հասանի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.) խանության, ժամանակ, որն այդ տարի ասպատակեց Զորասունը ու գրավեց Բաղեշը» (Ռովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»):

«Այս տարի Հասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.) պաշարեց Բաղեշը և մարերի ազգից շատերին կոտորեց, սակայն հայ ազգի նկատմամբ նա շատ ողորմած եղավ ու ոչ մեկին չգերեզմարեց» (Ամանուն «Հիշատակարան 1474 թվականի»):

«Հայոց 920 թվականին Հասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) գրավեց Բաղեշը» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵²³² «Հայոց 920 թվականին նրանք դարձյալ եկան: Այս անգամ հալիլ իշխանը Մուշ գնաց...: Հայոց 921 թվականին Կալաիդյան բերդի բերդերը չար խորհրդով աղուհաց պատրաստեցին հալիլ իշխանի համար, որպեսզի հետո չարաչար տանքն բոլոր բրիստոնյաներին: Տարոնի թագավոր և բոլորի խնամատար Մեծ Կարապետի միջոցով, սակայն, որը մկրտվել էր Հորդանանում, այդ փորձանքը հեռու վանվեց ու Զարիմ աղային և նրա զորքերը խորը ձյան հանդիպեցին, իսկ այլք էլ սրի ճարակ դարձան» (Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»):

«Սա գրվեց դառն և նեղ՝ Ուզուն-Հասանի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.) խանության, ժամանակ, որն այդ տարի ասպատակեց Զորասունը ու գրավեց... Մուշը» (Ռովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»):

⁵²³³ «Այստեղից մեկը ելան Բաբիա Բ ամսվա վերջին և հետո կանգ առանք Ախլաթ քաղաքում: Ես տեսա, որ սա մի հզոր ամրություն ունեցող քաղաք է, որտեղ շրջապատված էին Բիթլիսի տիրակալի (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ իբն Հաջի-Սուհամեդի – Մ.Ֆ.), ռազմիկները: Նրա և փառիշահի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) ռազմիկների միջև մարտ էր տեղի ունենում» (ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

«Հայոց 920 թվականին նրանք դարձյալ եկան: Այս անգամ... Բայանարուր Ղոջի-Միրզան իր զորքով պաշարեց Խլաթի շրջանը...: Եվ ահա Բանարուր Ղոջի ամիրան, որը պատել էր Խլաթի բերդը, 6 ամիս անց գրավեց այն, ինչպես նաև՝ Բեջանը» (Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»):

«Սա գրվեց դառն և նեղ՝ Ուզուն-Հասանի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.) խանության, ժամանակ, որն այդ տարի ասպատակեց Զորասունը ու գրավեց... Խլաթը» (Ռովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»):

«Հայոց 920 թվականին Հասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) գրավեց Խլաթը» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵²³⁴ «Այնտեղ իր գտնվելու ժամանակ Յաշ-բեկը հրամայեց աշ-Շամի կառավարին և էմիր Բարսեկին մեկնել Հիռմանի ուղղությամբ: Ինքը մնաց Ալբիստանում մինչև չորեքշաբթի օրվա կեսը, որից հետո ելավ այնտեղից և արդեն երեկոյան աղոթքի ժամանակ ինքն էլ հասավ Հիռմանին: Պարզվեց, որ սա մի հզոր ամրոց է: Բարեձնության տիրակալ Նիզամ ալ-Մուլքը, թող հովանավորի նրան Ալլահը, նրանց մոտ մարդ ուղարկեց և

առաջարկեց, որ նրանք հանձնեն ամրոցը, որի դեպքում իրենք անձամբ ու իրենց գույքը անվտանգության մեջ կհայտնվեն: Նրանք, սակայն, չհամաձայնեցին դրան և նույնիսկ սկսեցին անպատվաբեր խոսքեր ասել: Այդ ժամանակ նա նրանց մոտ ուղարկեց Էմիր Արդուվանսին, սակայն նրան ևս նույն պատասխանը տվեցին և նրա ուղղությամբ նետեր արձակեցին: Երբ Բարեծնության տիրակալը տեսավ այդ բանը նրանց կողմից, նրան ոչ մի այլ բան չմնաց, բաժն անձամբ ձեռնամուխ լինել ամրոցի պաշարմանը: Չորեքշաբթի օրը մարտը երկու կողմերի միջև շարունակվեց մինչև արևամուտ և երկու կողմերից էլ վիրավորներ հայտնվեցին: Բարեծնության տիրակալը այդ գիշեր, իսկ դա ուրբաթ օրվա գիշերն էր, գիշերեց պարսպի մոտ: Առավոտյան նա ծառերից զարմանալի տեսքի մի բան կառուցեց և դրա մեջ 4 ռազմիկներ տեղադրեց: Այդ կառույցը այնտեղ մնաց այնքան ժամանակ, մինչև որ այն չամրացրին պարսպին: Այնտեղ տեղակայվեցին սակրավորները, որոնք սկսեցին փորել պարսպի ներքևի մասի տակ այնքան ժամանակ, մինչև որ չհասան նրա ներսի մասին: Աշխատանքը շարունակվեց մինչև ուրբաթ օրվա կեսօրը: Ամրոցի բնակիչները համոզվեցին, որ այն կգրավվի և իրենց ոչ մի այլ բան չի մնում, բաժն համակերպվել խաղաղության պայմաններին: Նրանք աման խնդրեցին, սակայն Բարեծնության տիրակալը չբավարարեց նրանց խնդրանքը և ասաց. «Ես առաջինը ձեզ աման առաջարկեցին, սակայն դուք չհամաձայնեցիք, այն դեպքում, երբ հիմա, երբ համոզվեցիք ձեր անխուսափելի կործանմանը, դուք եք աման խնդրում»: Եկան Էմիրներ և սկսեցին ողորմածության կոչ անել և դա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև նա նրանց կյանքի ու գույքի ապահովության խոստում չտվեց: Ինչ վերաբերվում է հազուստներին, կտորեղենին, ամրոցի գնե-գինամթերքին և չարաբաստիկ Ծահ-Սուվարի (**Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Ծահ-Սուվարի – Մ.Ֆ.**) գանձերին, ապա դրանք բոլորը անցան բարեծնի գանձարան» (ալ-Ֆալաքի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²³⁵ «Յաշ-բեկը ամրոցում մնաց երեքշաբթի ու չորեքշաբթի, իսկ հինգշաբթի առավոտյան ելավ և ուղղություն բռնեց դեպի Չամանտու ամրոց: Նա գիշերեց, որից հետո ուրբաթ օրը առավոտյան կանգ առավ Չամանտու ամրոցի պարիսպների մոտ, որի կողքին մի հայտնի հանգստարան և դամբարան կար: Բարեծնության տիրակալը, որի մասին է խոսքը, հիշեց և ողջ ժամանակ հարցնում էր փայտյա այն կառույցի մասին, որը որպես վահան էր ծառայում պաշարման ժամանակ: Նրան ասում էին, որ այդ կառույցը կորել է Չամանտույում և մոտակայքում ոչ մի այլ հարմար բան չկա: Երբ Յաշ-բեկը ժամանեց ամրոց, նա մոտակայքում մի այգի տեսավ և հարցրեց նրա մասին: Նրան ասացին, որ դա շեյխերի վակֆային տիրույթներին է պատկանում և ոչ-դե դրան ձեռք չի տալիս: Յաշ-բեկը, հույսը դնելով Ալլահի ողորմածության վրա, մոտը կանգնեց առաջագործներին և փայտագործներին և այստեղ շատ ծառեր կտրեց: Ընդ որում՝ նա կանգնեց այդտեղ և հենց գործը, այն դեպքում, երբ նրա մանլուքները, մոտիկները և բոլոր նրանք, որոնք հովանավորություն էին գտել նրա մոտ՝ Էմիրներն ու կառավարիչները, եկան ծառայելու նրան: Այդ գիշերը նա անցկացրեց այդտեղ, իսկ վարպետները շարունակեցին աշխատել մինչև առավոտ: Բանն այն էր, որ տառապանքները, որոնք հպատակներն և բաղաբները կրում էին Ծահ-Սուվարից (**Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Ծահ-Սուվարից – Մ.Ֆ.**) ավելի վատ էին, քան այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել Լենզ-Թենուրի (**Թենուրյանների Էմիրության հիմնադիր Էմիր Թենուրի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ, որը այս կողմերում չնչին ժամանակ էր անցկացրել, այն դեպքում, երբ Ծահ-Սուվարի կողմից պատճառվող տառապանքները ձգվում էին արդեն հինգերորդ տարին: Ինչ վերաբերվում է ամենուր տիրող թանկությանը, որը տարածվել էր աշ-Շամի տիրույթներում, ապա մենք դրա նման մի բան ոչ տեսել էինք, ոչ էլ լսել տարեգրություններում: Մահմեդականները այդ Ծահ-Սուվարի մեղքով մեծ փորձանքների եկան անվտանգության բացակայության, թանկության և հայրենի վայրերից հեռու լինելու պատճառով: Ամսի 14-ին, ուրբաթ օրը սուլթան Աբու Եգիզ ի իբն Օսմանից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ից – Մ.Ֆ.**) մի դեսպան ժամանեց, որը իր հետ նվերներ էր բերել: Իր նամակում սուլթանը հիշատակում էր, որ նրան ուրախություն է պատճառել հաղթական զորքերի ժամանումը և նա խնդրում է իրար հետևից իրեն նորանոր հաղորդումներ տալ, իսկ եթե ցորենի կամ պարենամթերքի պակաս զգացվի, ապա նա դրանք կուղարկի: Ամսի 15-ին, շաբաթ օրը Յաշ-բեկը սկսեց պաշտպանական հարմարություններ կառուցելու աշխատանքները և Էմիր Չայիր-բեկին նշանակեց պաշարողական մորտիրներ դեկավարող վարպետներին հսկելու: Ամրոցի կայազորի և այն պաշարողների միջև անընդհատ հարվածների փոխանակում էր տեղի ունենում, սակայն գրոհային գործողություններ ոչ-դե չէր ձեռնարկում: Բարեծնության տիրակալը, թող հովանավորի Ալլահը նրա կողմնակիցներին, մտադիր էր մինչ պաշարումը սկսելը մեծ մորտիրներ ձուլել: Երբ վրա հասավ ամսի 17-ի գիշերը, ամրոցից ելավ չարաբաստիկ Ծահ-Սուվարի մանլուքներից մեկը, որը փախչում էր նրանցից: Նա գոչում էր. «Թող օգնի Ալլահը սուլթանին» և այդ կերպ էլ նա եկավ ամրոցը պաշարող ռազմիկների մոտ, որոնք բռնեցին նրան և հասցրին Բարեծնության տիրակալ Նիգամ ալ-Սուլեյ աշ-Շերիֆին, թող հովանավորի Ալլահը նրա կողմնակիցներին: Նրա դիմաց հանձնած այս մամուլը հայտնեց այն հանգամանքներն ու մասին, որը պատել էր ամրոցի կայազորին, նրա մոտ պարենամթերքի և ջրի պակասը, ինչպես նաև ռազմիկների թվի մասին: Նա հայտնեց, որ չարաբաստիկ Ծահ-Սուվարը գտնվում է ամրոցում և նրա հետ իր շբախմբից 60 հոգի մարդ կա, իսկ կանանց և երեխաների թիվը անցնում է 300-ը: Դա հաստատեց նաև Ծահ-Սուվարի Էմիրը ու ըստ շարիաթի երրում տվեց, որ Ծահ-Սուվարը ամրոցում է և, եթե դա հանկարծ այդպես չլինի, ապա իր արյունը թափելը թող թույլատրելի համարվի: Երբ Բարեծնության տիրակալը համոզվեց դրանում, նրան անասելի ուրախություն և ցնծություն պատեց: Նա անմիջապես ծամիհա ելավ և բռնեց Էմիր Արդուվանսին, ինչպես նաև Ծահ-Սուվարի եղբայր խոջկադամին՝ այդ նախքին, որը սկզբում Դարանդայում էր գտնվում, իսկ հետո էլ հայտնվել էր Դիմանում ու այնտեղ էր, երբ բաղաբը հանձնվեց և անցավ բարեծնի տիրապետության տակ: Այնտեղ ընտրյալ ձիեր և կտորեղեն ուր: Յաշ-բեկը անմիջապես շրջափակեց Չամանտու ամրոցը, սկսած հենց նրա մատույցներից ուժեղացրեց հսկողությունը և առանց հսկողության ոչ մի վայր չգործեց: Այդ գիշերը նա անցկացրեց ամրոցի պարիսպների մոտ՝ վախճանալով, որ Ծահ-Սուվարը հանկարծ կփախչի ամրոցից: Երկուշաբթի օրը առավոտյան նա հանդիպեց... (**ստեփանում բացթողում է – Մ.Ֆ.**) և տեղակայեց թուրքմեն Էմիրներին ըստ տեղերի, որոնք զբաղեցված չէին: Ամեն մի Էմիրի համար պահպանության համար մի վայր հատկացնելով՝ նա նրանց հրամայեց օր ու գիշեր ինչպես հնարավոր է զգոն լինել, որպեսզի հանկարծ, փոխելով արտաքինը, Ծահ-Սուվարը դուրս չարժեն ամրոցից: Դիմաբաթի օրը, Չուլիֆա ամսի 20-ին Բարեծնի Դիվան ուղարկեց ուխտի վրա բազմած մի ռազմիկ այն լուրով, որ Ծահ-Սուվարը գտնվում է ամրոցում և այն շրջապատված է... (**հետագայում անընդհանրապես պատմվում է բավականին երկար տևած բանակցությունների մասին, երբ Էմիր Ծահ-Սուվարը, երկար տատանվածներից հետո ի վերջո, չունենալով այլ ելք և լքված լինելով կողմնակիցներից, թշնամու մշտնապես տակ հունիսի 9-ին ստիպված հանձնվում է – Մ.Ֆ.**)» (ալ-Ֆալաքի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»):

⁵²³⁶ «Դրանից հետո Բայանդուր Դոհի-Միրզան եկավ Բզունյանց գավառը, որ Արծկե է կոչվում: Նա հասավ Ծոգետի ջրին, Պեշնագունդին և հուլիս ամսի 15-ին արդեն Չամրեդան գետի գյուղերում էր: Այսպես 3 գյուղ ավերեցին և Սուրբ հաջին հեռացան» (Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»):

⁵²³⁷ «Այդ ժամանակ Դահիրամանեղու Կասիմ-բեկը (**Դահիրամանյանների Էմիրության ապագա Էմիր Կասիմ-բեկը – Մ.Ֆ.**) Ուզուն-Ջասանի (**Աղ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Ուզուն-Ջասանի – Մ.Ֆ.**) մոտ էր, որը նրան զորք տվեց և առաջ ուղարկեց: Իր հերթին Գեդիկ Ահմեդ փաշան, ընդունելով Սելեմիան, ուղղվեց դեպի Սուլեյ ամրոց...: Գեդիկ Ահմեդ փաշան ուժով գրավեց այս ամրությունը և ներսում գտնվողներին ուղարկեց Ստամբուլ: Դրանից հետո նա մտավ Գեվալի, որին ևս ուժով տիրեց, կոտորեց նրա ժողովրդին և ամեն ինչ իր ձեռքը վերցրեց...: Սա տեղի ունեցավ Դիջրի 877 թվականին» (Մեհմեդ Նեդրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 25):

«Այդ տարի սուլթան Մեհմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) Դարամանիայի տեր Փիր Ահմեդին (**Դահիրամանյանների Էմիրության Էմիր Փիր-Ահմեդին (1464-1474) – Մ.Ֆ.**) բերել տվեց Ստամբուլ, բանգի սա մասամբ իրեն անհնազանդ էր պահում թագավորի նկատմամբ: Այդ տարի գրավեցին Արակլիայի Ադսարայ բերդը, ինչպես նաև Կոկիսունի բերդը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1466 կամ Դայոց 913 թվականին սուլթան Մեհմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) Դարամանիայի տեր Փիր Ահմեդին (**Դահիրամանյանների Էմիրության Էմիր Փիր-Ահմեդին (1464-1474) – Մ.Ֆ.**) բերել տվեց Ստամբուլ, բանգի սա մասամբ իրեն անհնազանդ էր պահում թագավորի նկատմամբ: Այդ տարի գրավեցին Արակլիայի Ադսարայ բերդը, ինչպես նաև Կոկիսունի բերդը» (Անանյան Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵²³⁸ «Այդ ժամանակ Թուրքի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Մուստաֆան հոր գորավարներից մեկի հետ միասին, որի անունը Ահմեդ փաշա էր, ուղարկվեց Դահիրամանիա՝ Լուլու կոչվող ամրոցը գրավելու: Այս ամրոցի բնակիչները, սովոր չլինելով հրետանու բարձրացրած սարսափելի աղմուկին, ի վերջո հանձնվեցին և ծանր պատիժների ենթարկվեցին Մուստաֆայի կողմից» (Ջիովանի Անջիոլեյլո «Ուղեգրություն», գլուխ 2):

⁵²³⁹ «Եվ անմիջապես պատերազմի հրաման տված լինելով՝ նա (**Աղ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.**) իր բանակը պատրաստ վիճակի մեջ դրեց, իսկ ինքը մեծ աճապարանքով հասավ Բիթլիս բաղաբը, որտեղից լուր ուղարկեց Կատերիտոյին, ասելու, թե ինքը ցանկանում է, որ նա գա իր բանակը, որպեսզի տեսնի, թե ինչ արագությամբ է ձեռնարկել պատերազմը մասամբ իր և Պարսկաստանի ապահովության համար, մասամբ էլ՝ դրդված մեր Դարանդատության ու իր բարեկամ և դաշնակից Դահիրամանիայի իշխանին (**Դահիրամանյանների Էմիրության Էմիր Փիր-Ահմեդին – Մ.Ֆ.**) հասցրած վերջին հարվածի համար, որին ինքը չի կարող լքել, բանի որ նա բոլորովին իրեն է հանձնված: Այս բաները Կատերիտոն լսեց մեծ հաճությամբ և... գնաց տեսնելու թագավորի պատերազմիկների զորահանդեսը, որ ինչպես գրում է անհատական նամակներից մեկում, 100.000 ձիավորներից էր կազմված, հաշված նաև ապաստավորներին, որոնք ընկերանում էին իրենց տերերին...: Ինչ վերաբերվում է տերերին, ապա սրանք թիվը 40.000 էր, իսկ ծառաները, ինչպես ասվեց, 60.000 էին: Չորահանդեսը վերջացնելուց հետո Օմար-բեկը շտապ առաջացավ դեպի

թշնամու երկիրը...: Ճանապարհին Ջավասպուր 500 ձիավորների կողմից թշնամու վրա հարձակում եղավ, որը պատճառ դարձավ վերջինիս շատ կորստի» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Ահա այս ամենը հաշվի առնելով էր, որ որոշվեց շարժել Ուզուն-Ֆասանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.) վրա: Եվ այսպես իրար գլուխ հավաքվեցին Մահմուդ փաշան, Չեդիկ Ահմեդ փաշան և Մուստաֆա փաշան, որից հետո սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) այս երեքին ասաց. «Մտածե՛ք, թե ինչպես վարվե՛ք այս Ուզուն-Ֆասանի հետ»: Փաշաները, փակած բերանները, սկսեցին իրար նայել: «Ինչո՞ւ ես լռում»,– հարցրեց տիրակալը Մահմուդ փաշային: «Ի՞նչ կարող եմ ասել, իմ սուլթան»,– պատասխանեց Մահմուդ փաշան,– «մեր երջանիկ տիրակալի խելքը բարձր է մեր բոլորի խելքից, իսկ նման հարցերում նրա փորձառությունը գերազանցում է մեր բոլորի փորձառությանը»: «Դո՛ւք ինչ կասե՛ք»,– հարցրեց տիրակալը մյուս երկուսին, սակայն սրանք ևս այդ կերպ ասացին: Դրանից հետո, երբ սուլթանը պնդեց, որ այնուհանդերձ խոսեն, Մահմուդ փաշան պատասխանեց. «Ով տիրակալ, այդ Ուզուն-Ֆասանը կարծում է, թե մենք թույլ ենք և այդ պատճառով է իրեն այդպես է պահում, բայց իրականում նա չի կարող դուրս գալ նույնիսկ քո որդիներից մեկի կողմից ղեկավարվող բանակի դեմ: Կարծում եմ, որ պետք է հավաքե՛ք ինչքան գեներ ու զորք որ կա և հարվածե՛ք այդ հանդուգինին»: Դրանից հետո Չեդիկ Ահմեդ փաշան ասաց. «Թող ողջ լինի սուլթանը, ես արդեն առաջ եմ ուղարկել պահապան մի հեծելազոր, որպեսզի սա ավեր և ամայացնում տարածի թշնամու երկրում ու վրժմխոխոր լինի Թոթաթի ավերման համար, իսկ երբ ոտքի կեցնի արդեն սուլթանին ինքը, ամեն ինչ պարզ կլինի»: Լսելով այս ամենը՝ տիրակալը հրամայեց. «Ուղարկե՛ք Միհալօղլի Ալի-բեկին, թող մտնի թշնամու երկիր և այնտեղ ամեն ինչ հողին հավասարեցնի, թող նա այնտեղ ինչքան կարող է ստրուկներ վերցնի»: Այդ ժամանակ Ալի բեկը Ռումի բանակով առաջացավ և քաջաբար ելավ թշնամու դեմ: Նրանք մտան հարևան երկիր, այն ամայացրին, թալանեցին և շատ հայերի, ինչպես նաև խոշոր ավար ձեռք գցեցին: Նրանք մի իսկական փորձանք բերեցին թշնամու երկրի վրա, որից հետո փառիշահը արդեն հրամայեց հավաքել իր ողջ հաղթական զորքը: Հավաքվել էր Անարդուտի բեգլեթգի կողմից այդ երկրամասից հավաքված ողջ բանակը, սակայն դրանից բացի նաև հրամաններ ուղարկվեցին ամենատարբեր կողմեր, որպեսզի այդ զորքերը ևս հավաքվեն: Բոլոր այս զորքերին հրամայվեց թողնել ամեն ինչ և հավաքվել Անարդուտի վիլայեթում: Միաժամանակ, անցկացնելով Գեյիբոլուն, սայլերով սկսեցին այստեղ բերել նաև հրանոթներն և հրազենը: Այսպիսով հավաքվեց զորք Անարդուտից, Ղափառանիայից, Կաստանոնից, Սինուպից, Տրապիզոնից, Ամասիայից և ողջ Ռումից: Դրանից հետո բարեխաղող Անարդուտի եկավ նաև փառիշահը, ընդ որում նրա հետ էին նաև երկու որդիները՝ Մուստաֆա Չեդեբին և ապագա սուլթան Բայազետ խանը (Օսմանյան սուլթանության ապագա սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.): Խալսաի բանակը կազմում էր մոտ 100.000 հոգի, ընդ որում իրենց զորքերով միացան իսլամի տիրակալին նաև այն իշխանները, որոնք խաբաջ էին վճարում: Նրանք նաև զորքի համար հավաքեցին ամենայն անհրաժեշտը: Այսպիսով, հավաքվեց անհաշիվ բանակի և մեծ հզորության մի բանակ, իսկ սուլթան Մեհմեդն էլ, տեսնելով, թե ինչ հզոր բանակ է հավաքվել, այդ կապակցությամբ Բարձրալիին հաստով շնորհակալություն հայտնեց: Ավարտելով այս ամենը՝ նա հրամայատախան հրաման տվեց բանակին, որից հետո զորքերը, բաժանված մասերի, այիք առ այիք սկսեցին առաջանալ: Ռազմիկները առաջանում էին ինչպես մրջյունների անհաշիվ խմբեր, նրանք ամեն ինչ կրակի էին տալիս և այնքան շատ էին, ինչպես անձրևի կաթիլները: Սար ու ձոր լցվել էր ռազմիկներով և չկար գեթ մեկ վայր, որտեղ չէր երևում մարդու ձեռք կամ չէ դրվում մարդու ոտք: Ասում էին, թե Ուզուն-Ֆասանը Սիվասի մոտ կառաջանա, սակայն նա չեկավ: Նույնը եղավ նաև Գարաիիսարում, սակայն Ուզուն-Ֆասանը այդտեղ ևս չեկավ: Այդ ժամանակ Մահմուդ փաշան ասաց. «Ով սուլթան, եկե՛ք անցնե՛ք Գարաիիսարն և շարունակե՛ք առաջանալ, հնարավոր է, որ այդ պարագայում թշնամին ի վերջո մեր դեմ դուրս կգա: Ես կարծում եմ, որ մենք պետք է առաջանանք և թույլ չտանք թշնամիների համապատասխան վայրերում ամրանալ»: Դրանից հետո նրանք շարունակեցին առաջանալ և հասան Երզնջանին: Մտածում էին, թե թշնամին գոնե այստեղ կերևա, սակայն այս անգամ ևս այդպես չեղավ: Մի գեղեցիկ օր, սակայն, հետախույզները, որ ընթանում էին սուլթանի բանակի առջևից, անակնկալ հանդիպեցին թշնամուն և արդյունքում մի մեծ մարտ տեղի ունեցավ: Ի վերջո, հաղթանակը մնաց սուլթանի կողմի և թշնամիների ջարդեցին: Դրանից հետո նրանք առաջացան մինչև Դերջան և ահա այստեղ արդեն հայտնվեցին թշնամիները, ով իմաստուն Ալլահ: Սա տեղի ունեցավ Դիջրի 877 թվականին» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», զուլխ 254):

⁵²⁴⁰ «Այսպիսով, կորցնելով շատ ռազմիկներ և կրելով մեծաքանակ այլ անախործություններ՝ նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) շուտ եկավ Թոթաթ, իսկ հետո մոտեցավ խաբերող բաղաբին, որտեղ, ի մեծ ուրախություն իրեն, լսեց, որ Ուզուն-Ֆասանը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) այդ կողմն է շարժվում: Պարսկական բանակը մտավ Դերջան սեպտեմբեր ամսին և հուր ու սուր տարածեց այդ երկրում, մոտ և հեռու կողոպտելով ու թալանելով ժողովրդին և ահաբեկելով բնակչությանը այնպես, որ արդյունքում ամեն ոք հեռու փախավ այս փոթորկից: Անցնելով Երզնջան և Թոթաթը՝ թագավորը նույն կատաղությամբ այրեց բաղաբներն ու գյուղերը և հարձակվումով գրավեց Կարբեն, որը պատկանում էր Կարամանիային: Այդ ժամանակ Մուստաֆա Թուրքի որդին, որը Ահմեդ փաշայի հետ Լուլուայում էր՝ Կարամանիայի բաղաբներից մեկում, սարսափած փախավ Կոնիա, իսկ իր մորն էլ փոխարեց Աֆիոն Կարաիիսար, որը ընդամենը չորս օրվա ճանապարհ էր հեռու Կոստանդնուպոլսից: Այն ժամանակ, սակայն, երբ պարսիկներն առաջանում էին դեպի Կոնիա, Թուրքը գրեց իր որդուն, թե նա պետք է նահանջի և կարիք չկա հապճեպ դուրս գալ թշնամու դեմ դիմաց, քանի որ փոթորիկ իսկ հաղթանակը սրանց բաղաբներն կտա և առիթ կհանդիսանա, որ նրանք նոր բաների ձեռք մեկնեն: Այս նամակների հետևանքով Մուստաֆան, որ գիտեր իր հոր հասկանալը նման հարցերից, նահանջեց Զուլեթ, որտեղ գտավ Անատոլիայի բեգլեթգ Դավուդ փաշային, որը պատերազմի համար հավաքում էր մեծ թվով մարդկանց» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Այդ ժամանակ Փիր-Ահմեդը (Ղափառանյանների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.), տեսնելով, որ ի վիճակի չէ դիմադրել թուրքական ուժերին, երկրում իր փոխարեն որոշ մարդկանց թողեց, իսկ ինքը փախավ և գնաց Պարսկաստան՝ Հասանբեկի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.) մոտ, որպեսզի օգնություն բերի: Երբ Փիր-Ահմեդը հասավ Թավրիզ, նա լավ ընդունություն արժանացավ և օգնության նրա խնդրանքները բավարարվեցին: Եվ ահա Հասանբեկը 40.000 հոգանոց մի զորք տվեց Փիր-Ահմեդին, որպեսզի սա կարգի գցի իր գործերը: Որպես այս զորքի հրամանատար դրվեց Յուսուֆ անուռով մեծ հեղինակության և արիության տեր մի մարդ, որն իր ողջ բանակով շուտով ժամանեց Թոթաթ ու ողջ այդ երկիրը հրի և սրի մատնեց՝ այրելով բոլոր բնակավայրերը, որ կային այդ բաղաբի շրջակայքում: Դրանից հետո, որևէ կերպ չհապաղելով, Յուսուֆը գնաց թալանելու և կողոպտելու երկիրը, այնպես որ բոլորը պատսպարվեցին ամրություններում» (Ֆիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», զուլխ 2):

«Հասան Երկարը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.) սկսեց հովանավորել Ղափառանյաններին՝ Կասիմին (Ղափառանյանների էմիրության ապագա էմիր Կասիմին – Մ.Ֆ.) ու Փիր-Ահմեդին (Ղափառանյանների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդին – Մ.Ֆ.), և նրանց կրկին պատեց հույսով վերադառնալ իրենց երկրին: Եվ այսպես, ելնելով Երզնջանից, նա ուղերձ հղեց Ամասիայում գտնվող ապագա սուլթան Բայազետին (Օսմանյան սուլթանության ապագա սուլթան Բայազետ II-ին – Մ.Ֆ.), թե. «Ձեր թույլտվությամբ մենք առաջանում ենք դեպի Դուլբադարի երկիր, որտեղ խիճ-Արսլանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր խիճ-Արսլանի (1453-1456) – Մ.Ֆ.) որդուն պետք է դնենք իր հոր փոխարեն»: Այդ ժամանակ բեգլեթգ Շահրաբդար Համզաբեկը Թոթաթում էր և իր մարդկանց հավաքել էր այնտեղ: Սուլթան Բայազետը անմիջապես եկավ Համզաբեկի մոտ և հայտնեց նրան այդ ամենի մասին: Համզաբեկը հավատաց այս խոսքերն և ասաց. «Դե, մենք էլ ելնենք»: Այդ ընթացքում, սակայն, թշնամիները մի բանի անցումներով արագորեն անցան Սիվասի մոտով և հարվածեցին Թոթաթին՝ թալանելով այն: Այդ անիծյալները բաղաբը հողին հավասարեցրին, իսկ գյավուրների մշակած հողերն էլ ավերեցին: Այն, ինչ նրանք արեցին Թոթաթում, 5 անգամ գերազանցում էր այն ամենը, ինչ Թեմուրն (Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուրը – Մ.Ֆ.) արել էր Սիվասում: Դրանից հետո նրանցից ոմանք վերադարձան Հասան Երկարի մոտ, իսկ այլք էլ, ամայացնելով իրենց ճանապարհը, առաջացան Ղափառանյանների տիրույթների ուղղությամբ, որպեսզի գահին նստեցնեն Ահմեդ-բեկին» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», զուլխ 253):

«Այդ տարի Հասան բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ Հոռոմոնց տուն և շատ ավեր արեց: Սեպտեմբերի առաջին օրը նա գրավեց Թոթաթը և այրեց բաղաբն ու երկիրը: Նա բազում մարդկանց գերեց և անցավ Կեսարիա» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1475 կամ Դայոց 922 թվականին Հասան բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ Հոռոմոնց տուն և շատ ավեր արեց: Սեպտեմբերի առաջին օրը նա գրավեց Թոթաթը և այրեց բաղաբն ու երկիրը: Նա բազում մարդկանց գերեց և անցավ Կեսարիա» (Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵²⁴¹ «Եվ այսպես, կտրելով ծովն ու նավերով անցնելով Ասիա՝ նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) պատրաստվեց մոտակա ժամանակներս ընդարձակել Ուզուն-Ֆասանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.) հետ, բայց հետո, լսելով այն անխաղաղությունների մասին, որոնք առաջացել էին այդ մարզերում, երբ Ուզուն-Ֆասանի զորավարներից մեկը 40.000 հոգանոց հեծելազորով ներխուժել էր այդտեղ, այրելով ու ավերելով ամեն ինչ, հետ շարժվեց դեպի Բոսուս: Այդ ժամանակ արքան, հիմնական բանակի հետ մնալով հետին դիրքերում, 60.000 հոգանոց լավազուն մի հեծելազորով առաջ ուղարկեց Մուստաֆա փաշային՝ ցանկանալով ամենից առաջ հետ շարժել հակառակորդին և առնել ավերածությունների դեմը: Եվ ահա պարսկական բանակը, որը նախազգուշացվել էր թշնամու շարժի, ինչպես նաև

թվաբանակի մասին, սկսեց նահանջել, բանի որ բանակապետ զգալիորեն զիջում էր հակառակորդին: Այս պայմաններում Արմուրադի գլխավորությամբ գործող 4.000 թուրքերը մեծ արագությամբ սկսեցին հետապնդել հակառակորդին և ի վերջո թիկունքից հասան նրան: Տեսնելով այդ՝ պարսիկները շուտ եկան և սկսեցին արիաքար մարտնչել՝ արդյունքում ջախջախելով հակառակորդին, սպանելով 2.000 թուրքի և հենց իրեն՝ Արմուրադին: Չագիվ էին, սակայն, այս գործն ավարտել, երբ մնացած ուժերով տեղ հասավ արդեն Մուստաֆան, որը, շրջապատելով պարսիկներին, բոլոր կողմերից կատաղորեն հարձակվեցին նրանց վրա: Պարսիկները այնուհանդերձ համառ դիմադրություն ցույց տվեցին և երկար ժամերի ընթացքում մարտնչեցին, ընդ որում նրանք ամենայն հավանականությամբ ի վերջո կհաղթեին, եթե մինչ այդ հոգևած չլիներին այն 4.000 հոգու դեմ մարտնչելիս, սակայն այժմ նրանք ի վերջո պարտություն կրեցին, թեև այդ հաղթանակը եժան չնստեց նաև հակառակորդի վրա, որը մեծաթանակ սպանվածներ տվեց: Արդյունքում շատերը սպանվեցին, Յուսուֆ խանը՝ այս բանակի հրամանատարը, որ Նշանակվել էր Ուզուն-Յասսանի կողմից, գերվեց, իսկ Փիր-Ահմեդը՝ Ղահրամանիայի այն արքայազնը, որը մեծաթանակ ուժերով օգնության համար դիմել էր Ուզուն-Յասսանին (Ղահրամանյանների **Եմիրության Եմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.**, փախալի) (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Եվ այսպես, Լուչուում հաստատվելով իր կայազորը և լսելով, որ, թեև պարսից բանակը իր հարևանությամբ է, սակայն Ուզուն-Յասսանը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**) այնտեղ չէ, Մուստաֆան հեռացավ Գոնզո, որից հետո, նախապես իր կանանց և թանկարժեք իրերը ուղարկելով այդ վայրից չորս օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ գտնվող մի անվտանգ վայր, որ կոչվում էր Շարի-Ղարահիսար, սա տեղակայված էր մի բարձր լեռան վրա, ինքը բանակով այնուհանդերձ մի բանի օր մնաց Գոնզոում: Հետո, սակայն, երբ նա լսեց, որ պարսիկները մոտենում են, իրեն բավարար ուժով չհամարելով դիմադրության համար, հեռացավ Գուրթայ լեռներ, որտեղ տեղակայեց իր մարդկանց և պատրաստվեց դիմադրության: Այդ ժամանակ իր ողջ ուժերով նեղուցն անցավ նաև Մեծ թուրքը, ընդ որում նրա հետ էր նաև Ռուսելիի գործի մի մասը՝ մտադիր լինելով անակնկալի բերել հակառակորդին, որը, միացած Ղահրամանյանների հետ, մեծ հաղթանակությամբ առաջանում էր երկրում...: Մուստաֆան, լսելով որ Ուզուն Յասսանը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանը – Մ.Ֆ.**) անձամբ այնտեղ չէր գտնվում և ձիավոր ու հետևակ միայն 50.000 մարդիկ կային, իր հորից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ից – Մ.Ֆ.**) հրաժեշտ առնելով, Ահմեդ փաշայի հետ միասին 60.000 հոգանոց մի ուժով՝ մեծ մասամբ հեծելազոր, մեկնեց պարսիկների դեմ: Թշնամին, տեղեկանալով այս շարժման մասին, այլևս բառաջացավ և բաշվեց Կարամանիա՝ Նոր ուժեր ու պարենավորում Կոստանդնուպոլսի համար: Այդ, թուրքական բանակը, մեծ արագությամբ ձիավարելով բազմաթիվ օրեր, հասավ ոչ շատ հեռու այն վայրից, ուր թշնամին բանակած էր: Եվ ահա առնալուտ անուժով մի հրամանատարի ղեկավարությամբ իբրև առաջապահ 4.000 ձիավոր ուղարկվեցին ու սրանք արշալույսին հարձակում գործեցին պարսկական բանակի վրա, սակայն կռվի ընթացքում թուրքական բանակի մնացյալ մասն էլ եկավ օգնելու համար այդ 4.000-ին, որ նեղ կացության մեջ էր, բանդի Առնալուտը և իր մարդկանցից 2.000 հոգի սպանված էին: Պարսիկները, տեսնելով իրենց առավելությունը, հանդգնորեն ճակատեցին թուրքական բանակի դեմ և մեծ արիության ցույց տվեցին ճակատամարտում, բայց, երբ մեծ թվով սպանվեց էին երկու կողմից էլ, մոտավորապես ժամը երեքին պարսիկները սկսեցին տկարանալ և պարտվեցին թուրքերից: Յուսուֆ հրամանատարը և ուրիշ գլխավորները գերի բռնվեցին, մինչև ուրիշ շատերը սպանվեցին: Կրաններն ու բեռները գրավվեցին, ինչպես նաև՝ ձիեր, ուղտեր և ուրիշ բազմաթիվ ավար: Ինչ վերաբերվում է Ղահրամանի այն իշխանին (**Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Փիր-Ահմեդին – Մ.Ֆ.**), ապա սա, ինչպես և առաջ, անվտանգ չգալով իրեն սեփական երկրում, կրկին փախավ Ուզուն-Յասսանի մոտ» (Ջիովանի Անջիլլելո «Ուղեգրություն», գլուխ 2, 3):

«Դրանից հետո Յուսուֆի Թաթարը, գրավելով Ղահրամանը, առաջացավ, սակայն սուլթան Մեհմեդի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ից – Մ.Ֆ.**) որդի Մուստաֆան Ուզուն Յասսանի (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**) այս գործերը կոտորեց, Յուսուֆիին էլ գերեց» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7):

«Այդ տարի Յասսան բեկը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**)... անցավ Կեսարիա: Նա գրավեց նաև այն և վերադարձավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1475 կամ Յայոց 922 թվականին Յասսան բեկը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**)... անցավ Կեսարիա: Նա գրավեց նաև այն և վերադարձավ» (Անանուն Երուսաղեմից «ժամանակագրություն»):

«Սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդիները Մուստաֆա Չելեբի անունով մեկը, որն այդ ժամանակ Կոնիայում էր, բանդի հայրը հենց նրան էր հանձնարարել Ղահրամանյանների հողերի կառավարումը, մարդ ուղարկեց իրո մոտ և հայտնեց. «Ուրեքի հանիր ուժերը և առաջացիր Ղարա-Ֆիսարի ուղղությամբ»: Այդ ժամանակ Մահմուդ փաշան գտնվում էր Գեյիբուլուի սանջակում և, իր խելքը ծառայության դնելով սուլթանին, օգնում էր պետությունը կառավարելու գործում: Բանն այն էր, որ այս Մահմուդ փաշան մի գիտնական և խորաթափանց անձնակազմության էր՝ մեծ պատասխանատվության տեր, իսկ սուլթան Մեհմեդն ու շատերն էլ գնահատում էին նրա բարիությունը: Մի խոսքով, սա նման չէր այլ վեհգիրներին և նույնիսկ կարող էր իր տիրակալին ասել, որ սա մի քիչ դաժան էր: Եվ ահա սրանք բոլորն առաջացան Ղահրամանյանների երկրի ուղղությամբ, որպեսզի ջարդեն ու ցրեն թշնամիներին՝ հարավելով սրանց ճաշը: Ղահրամանյանները, միացած Յասսան երկարի (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**) բեկերից մեկի հետ, որին կոչում էին Յուսուֆ Սիրգա, հավաքեցին իրենց զորքը, ամեն ինչ ամայացրին և հասան Աղ-Շեհիր: Դրանից հետո սրանք պատրաստվեցին մտնել Չամիդի երկիր, որը դրանից շատ վախճեցավ, բանի որ իր երկիրը իսկ էր խռովություններով: Երկինքը փվեց և կանաթ իրենց երեխաների հետ ուղղվեցին դեպի բարձր լեռները, իսկ այլը էլ թաքվեցին ամրություններում: Այդ ժամանակ սուլթան Մուստաֆան իր թիկնազորի և որոշ Ղահրամանյանների հետ միասին մոտեցավ Ղարա-Ֆիսարին: Արդյունքում նա Բեյ-Շեհիրի ու Աղ-Շեհիրի մոտակայքում հասավ այդ անօրեններին և այդ օրը մի մեծագույն ճակատամարտ եղավ: Ի վերջո, բանը հասավ նաև Ուզուն Յասսանի զորավար Յուսուֆ Սիրգային, որը նրա կամ հորեղբայրն էր, կամ էլ հորեղբոր որդին: Այսպիսով Յուսուֆ Սիրգային պարտվեցով կապեցին և շան նման բարձր տալով տարան: Ղահրամանից՝ Փիր-Ահմեդ բեկը (**Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.**) պարտություն կրեց, ջարդ ու փշուր եղավ և մի կերպ իրեն գցեց Ուզուն-Յասսանի մոտ» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 253):

⁵²⁴² «Դրանից հետո Կասիմ-բեկը (**Ղահրամանյանների Եմիրության ապագա Եմիր Կասիմը – Մ.Ֆ.**) առաջացավ և հարվածեց Սելևկիային: Եվ ահա տիրակալը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին ուղարկեց Ահմեդ փաշային, որը մոտեցավ Սելևկիային ու կրկին ուժով տիրեց նրան: Նա իր ձեռքը գցեց բոլոր ավազակներին և սպանեց նրանց: Այսպիսով, երբ այդ անառիկ ամրությունը հայտնվեց տիրակալի ձեռքում, Ահմեդը վերադարձավ Ստամբուլ: Այս ամենը տեղի ունեցավ Ֆիքրի 877 թվականին և արդյունքը եղան Գեդիկի Ահմեդ փաշայի գործունեությանը: Միաժամանակ պետք է նշել, որ Էրմենեկին, ինչպես նաև Ղահրամանի վերջնականապես տիրել հաջողվեց միայն երկու տարի հետո: Ինչ վերաբերվում է Յուսուֆ Սիրգային, ապա սրան կապկպեցին և մի բանի բեկերի հետ միասին ծանր շղթաներով պատած ուղարկեցին Ստամբուլ՝ Տիրաբիայի մոտ: Սուլթան Մեհմեդը սրանց մի բանի ժամանակ պահեց իր մոտ, իսկ հետո վաճառեց Ուզուն-Յասսանին (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանին – Մ.Ֆ.**)՝ ամեն մեկի համար ուզենալով այնքան ոսկի, ինչքան որ սրանք կշռում էին, իսկ ոման էլ վաճառեց իրենց բաշով մեկ մետաքսի համար: Այսպես տիրակալը վրեժխնդիր եղավ Թեթաթի ավերման համար» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 253):

⁵²⁴³ «Այս ամենից հետո Ռուսի երկրներում նրա (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.**) համար որպես գործիչ սկսեցին ծառայել Ղահրամանյաններ Կասիմը (**Ղահրամանյանների Եմիրության ապագա Եմիր Կասիմը – Մ.Ֆ.**) և Փիր-Ահմեդը (**Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.**), ընդ որում նա իրեն էր միացրել նաև Իսֆանդիյարօղլիների Ղազի Ահմեդին, որը ճանկից էր, ինչպես նաև շատ այլ անհնազանդների, ինչպես ինքն էր: Սրանց բոլորի ղեկավար Նշանակվեց Եմիր-բեկ անունով մեկը, որի հետ որվեց Յուսուֆի որդի կամ հորեղբոր որդի Եմիրազը, որը Ղահրամանյանների հետ միասին առաջ ուղարկեց: Սրանք եկան և ավերեցին Թեթաթը, որից հետո հարձակվում զարգացրին Կեսարիայի ուղղությամբ, սակայն չկարողացան հասնել հաջողության: Դրանից հետո Եմիրը վերադարձավ և գնաց Յասսան երկարի մոտ: Յուսուֆի որդի Եմիրազը, սակայն, որ մնաց տեղում, սկսեց իր հեծելազորով Ռուսի տիրույթներում խառնաշփոթ առաջացնել՝ ամեն տեղ անելով մոտավորապես այն նույնը, ինչ Ուզուն-Յասսան արել էր Թեթաթում» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 254):

«Այդ տարի Յասսան բեկը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանը – Մ.Ֆ.**)... վերադարձավ Սեբաստիա, որի գյուղերն այդտեղ և բազում վնաս տվեց բրիտանականներին, որից հետո գնաց Շամ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

⁵²⁴⁴ «Փրկչական 1475 կամ Յայոց 922 թվականին Յասսան բեկը (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանը – Մ.Ֆ.**)... վերադարձավ Սեբաստիա, որի գյուղերն այդտեղ և բազում վնաս տվեց բրիտանականներին, որից հետո գնաց Շամ» (Անանուն Երուսաղեմից «ժամանակագրություն»):

⁵²⁴⁴ «Հետո Ամիր-բեկը եկավ Շամը և գրավեց Սելիտեն» (Թադետո Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»):

⁵²⁴⁵ «Հետո Ամիր-բեկը եկավ Շամը, գրավեց Սելիտեն» (Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «ժամանակագրություն»):

⁵²⁴⁵ «Հետո Ամիր-բեկը եկավ Շամը... պաշարեց Բերիան, 3 ամիս մնաց այնտեղ և չկարողացավ գրավել: Դրանից հետո նրա դեմ Շամից հեծելազոր եկավ, բայց հաշտություն կնքեցին և Ամիր-բեկը դարձավ Աշունշատ» (Թադետո Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո նա (**Աղ-Ղոյունյունների Եմիրության Եմիր Ուզուն-Յասսանը – Մ.Ֆ.**) դեմ եկավ Սորա սուլթանին (**Սամլուբյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկին – Մ.Ֆ.**)» (Ռովետի խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»):

«Յետո Ամիր-բեկը եկավ Շամք...», պաշարեց Բերիան, 3 ամիս մնաց այնտեղ և չկարողացավ գրավել: Դրանից հետո Շամից հեծելազոր եկավ նրա դեմ, նստեցին ջրեզրին և հաշտություն չեղարկ» (Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո փառիշտի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) իջավ Շամա տուն՝ դեպի շահաստան Ֆայեպ բաղաբը, սակայն բաղաբացիները չհնազանդվեցին նրան» (Մովսես Արծնեցի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի Ֆասան բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.)... գնաց Շամ: Այդ ժամանակ ելան Սարա գորբերը, եկան Ֆայեպ և սկսեցին խիստ բազմանալ այստեղ: Նրանք եկան Եփրատ գետին մոտ և տեղավորվեցին Պերայի դիմաց, իսկ մյուս կողմից էլ նստեց Պարսից թագավոր Ֆասանբեկը, որը չկարողացավ գրավել բերդը մարցուց: Եվ այսպես, մինչ աշխատում էին Պերիայի վրա, Եփրատի վրա կամուրջներ կապեցին, անցան գետն ու գնացին Ուռնայի վրա, որտեղ բազում կոտորածներ արեցին, ավար վերցրին ու հետ դարձան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1475 կամ Ֆայոց 922 թվականին Ֆասան բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.)... գնաց Շամ: Այդ ժամանակ ելան Սարա գորբերը, եկան Ֆայեպ և սկսեցին խիստ բազմանալ այստեղ: Նրանք եկան Եփրատ գետին մոտ և տեղավորվեցին Պերայի դիմաց, իսկ մյուս կողմից էլ նստեց Պարսից թագավոր Ֆասանբեկը, որը չկարողացավ գրավել բերդը մարցուց: Եվ այսպես, մինչ աշխատում էին Պերիայի վրա, Եփրատի վրա կամուրջներ կապեցին, անցան գետն ու գնացին Ուռնայի վրա, որտեղ բազում կոտորածներ արեցին, ավար վերցրին ու հետ դարձան» (Ամանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

«Ֆասանբեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) պաշարեց Բերիան» (Ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»):

⁵²⁴⁶ «Եվ այսպես, մինչ աշխատում էին Պերիայի վրա, Եփրատի վրա կամուրջներ կապեցին, անցան գետն ու գնացին Ուռնայի վրա, որտեղ բազում կոտորածներ արեցին, ավար վերցրին ու հետ դարձան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Եվ այսպես, մինչ աշխատում էին Պերիայի վրա, Եփրատի վրա կամուրջներ կապեցին, անցան գետն ու գնացին Ուռնայի վրա, որտեղ բազում կոտորածներ արեցին, ավար վերցրին ու հետ դարձան» (Ամանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

«Ֆասանբեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) պաշարեց Բերիան» (Ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»):

⁵²⁴⁷ «Անցնելով Եփրատը՝ մենք հասանք Ուրֆա կոչվող մի բաղաբի, որը պատկանում էր Ֆասանբեկ իշխանին (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.), իսկ նրա կառավարիչն էլ Վալիբեկն էր՝ վերջինիս եղբայրը: Առաջ սա մի մեծ բաղաբ էր եղել, սակայն այժմ այն գրեթե ամայացված է, բանի որ, երբ Ֆասանբեկը պաշարեց Բերիան, սուլթան էլ (Մամլուլթան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկը – Մ.Ֆ.) իր հերթին եկավ այս բաղաբի վրա և ավերեց այն» (Ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»):

⁵²⁴⁸ «Երբ Իրանում գործերի գլուխ կանգնեց Ֆասան-բեկ Աղ-Ղոյունլուն (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.), նա թշնամություն ցուցաբերեց Զորդաստանի տիրակալների նկատմամբ և Սուֆի-Խալիլին ու Արաբշահ-բեկին, որոնք պատկանում էին թուրքմենական Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիրների թվին, ուղարկեց Չաբարին նվաճելու: Սուֆի-Խալիլը որոշ ժամանակ հարմար առիթի էր սպասում և ահա մի անգամ նա հարձակվեց Չաբարիի տիրակալի (Շամբոյանների էմիրության էմիր Փիր-բեկի – Մ.Ֆ.) վրա: Ճակատագրի կամքով այնպես ստացվեց, սակայն, որ դա եղավ չորեքշաբթի օրը և ահա, ինչքան էլ որ չէին գնկուցում նրան թշնամական գործի ժամանելու մասին, Եզդանշիրը, որն այդ ժամանակ այդ մարզի տիրակալն էր, պատասխանում էր. «Այսօր չորեքշաբթի է, հարմար օր չէ վեճերի համար, իսկ թշնամիների դեմ պատերազմն էլ հաջող չի լինի»: Եվ այսպես, ինչքան էլ որ բարի կամեցողները ու խորհրդատուները համոզում էին նրան սկսել ռազմական գործողությունները, ամեն ինչ անօգուտ անցավ: Արդյունքում Սուֆի-Խալիլն և Արաբշահ-բեկը հարձակվեցին նրա վրա, սպանեցին ու Չաբարիի ողջ շրջանը իրենցով արեցին: Այդ շրջանի իշխանությունը, պահպանությունն և հսկողությունը նրանք հանձնեցին Դուսթուլի աշիրաթին և այսպես այն մնաց նրանց, որոնք որոշ ժամանակ կառավարեցին այն Աղ-Ղոյունլունների անունից...: Եմիր Սուխամներ իբև Իբրահիմի օրոք Ջազիրայի շրջանին տիրեց Ֆասան-բեկ Աղ-Ղոյունլուն և այդ կողմերը մեծաթիվ փորձանքներով լցվեցին: Բոհթի ցեղի գլխավորները մեծ մասամբ կոտորվեցին, իսկ Սուխամներին և նրա եղբորորդիներ Սուխամներին ու Շահ-Ալի-բեկին բռնեցին և շղթայակապ ուղարկեցին Իրպը: Արդյունքում այդ վիլայեթը ամբողջովին ընկավ Աղ-Ղոյունլուն թուրքմենների տիրապետության տակ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4):

«Դրանից հետո Բայանադուր Ղոչի-Միդգան մարդիկ թողեց խլաթի բերդը պահպանելու համար, իսկ ինքն իջավ Ջազիրա, բանգի Բոհթան երկրի բորդերն այնտեղ էին հավաքվել: Թուրքերը այնտեղ նրանց բոլորին սպանեցին և, տիրելով նրանց բերդերին, ամրացան: Բայանադուրի ձայնը լսելով՝ բորդերը կռվի էին պատրաստվել, սակայն նա վանեց նրանց, ոմանց սրահար արեց, ոմանց էլ գետնում խեղդեց: Ահա այսպես Բայանադուրը գրավեց Ջազիրան և Բոհթան երկրի 7 բերդերը» (Մովսես Արծնեցի «Տարեգրություն»):

«Սա գրվեց դռնն և նեղ՝ Ուզուն-Ֆասանի խառնության, ժամանակ, որն այդ տարի ասպատակեց Զորդաստանը ու գրավեց... Բոհթանը՝ բազում արյուն հեղեղելով և ավարառելով տաքկաց ազգը» (Յովսեփ Նիզակցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»):

⁵²⁴⁹ «Այդ ընթացքում Չաբարիի տիրակալ Եզդանշիրը (Շամբոյանների էմիրության էմիր Փիր-բեկը – Մ.Ֆ.) ամրացավ Բայ ամրոցում, որը նրա վիլայեթում էր, իսկ մնացած ամրություններն և վիլայեթն էլ անցան Աղ-Ղոյունլունների կառավարիչներին: Եզդանշիրը Սուլեյման-բեկին նման մի բովանդակության ուղերձ հղեց. «Քանի դեռ Բաղեշի ամրոցներից մեր ձեռքերում են Գուրգիլը, Աբբասիան, Բայը, ինչպես նաև Սույ ամրոցը, մենք ձեզնից մազաչափ իսկ չենք վախճնում և բորդերի աչքերում դուք հավասար եք գոմեշի թորիթի» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵²⁵⁰ «Գուրգիլ ամրոցը պատկանում է Զորդաստանի ամենահզոր ամրությունների թվին: Պատմում են, որ, երբ Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլին պաշարել էր այն և վրա էր հասել ձմեռը, իսկ ամրության գրավումն էլ անհնարին էր դարձել, նա ավաղարձեց էր Բեշիրի շրջանի ձմեռոցները» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵²⁵¹ «Իր բոլոր մտքերը Ֆասան-բեկ Բայանադուրին (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.) ուղղեց այն բանի վրա, որպեսզի արևատախիլ անի Զորդաստանի հայտնի ցեղերին և հատկապես նրանք, որոնք Դարա-Ղոյունլունի տիրակալի (Դարա-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ջահան-Շահի – Մ.Ֆ.) նկատմամբ բարեկամության ու միասնության ճանապարհն էին բռնել: Ձգտելով դրանց թվում ոչնչացնել և արևատախիլ անել նաև Չվեկածագի տիրակալներին՝ նա այդ վիլայեթի նվաճումը հանձնեց Աղ-Ղոյունլունների ինկանական ցեղերից մեկին, որը ուժով խլեց այդ շրջանը Եմիր Շեյխ Ֆասանից, որն այդ ժամանակ դեռ երիտասարդ էր, սակայն արի էր ու մեծահոգի» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, քաժին 1, գլուխ 1):

⁵²⁵² «Վամիկ Դադիանին (Մեմբեդիայի իշխանության իշխան Վամիկ Դադիանին (1473-1482) – Մ.Ֆ.) այնևս չցանկացավ, որ Բագրատ արքան (Իմերեթիայի թագավորության իմամադիր արքա Բագրատ Ի - Մ.Ֆ.) հզորանար, և դրա համար էլ նա իր մոտ կանգնեց աքիսազներին ու Գուրիդիլներին և սկսեց հարձակվել, թալանել ու իրենով անել Իմերեթիայի հողերը: Ետևով այդ մասին՝ Զարթովում գտնվող Բագրատ արքան ելավ և մեծ զորքով ճամփա ընկավ, բանի որ հետո վերցրել էր նաև բարթյեցիներին: Եվ ահա Օդիշի ժամանած Բագրատի դեմ Վամիկ Դադիանին ճակատեց և Զորդաստանի 1473 կամ Զորդաստանի 165 թվականին մեծ ճակատամարտ եղավ, որտեղ շատերը զոհվեցին: Այնուհետև Վամիկ Դադիանին հաղթվեց, իսկ Բագրատը մտավ Օդիշի, վերցրեց սրա միջնաբերդը և զբաղեցրեց այդ բաղաբը: Տեսնելով այդ՝ Վամիկը աղաչանքով դիմեց արքային և իր հավատարմությունն ու հնազանդությունը երդումով հաստատեց, որպեսզի իրեն թողնեն իր տիրույթները: Արդյունքում, բանի որ Բագրատ արքան այլ մտադրություններ ուներ Զարթովի հարցում, նա թողեց Վամիկ Դադիանուն իր տիրույթները, բանի որ սա հավատարմության երդում էր տվել» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»):

⁵²⁵³ «Այդ ժամանակ, ահա, ես իմացա, որ մեր գլխավոր կապիտան, մեսսիր Պերդո Մոլեմիզոն իր զինակիցներ Վերդո Սորանցոյի և մեսսիր Ստեփան Մալիպերոյի հետ միասին, իրենց հետ ունենալով այլ զայերաներ, ժամանել Կուրկոյի նավահանգիստ, որտեղ մի գեղեցիկ ամրոց կա: Այդ ժամանակ ես անմիջապես նրա մոտ ուղարկեցի սուլայարկովիտ Ավգուստո Կոնտարինիին, որպեսզի հայտնեն, որ, եթե ինքը մի որևէ բան է ուզում ձեռնարկել, ապա իմ կարծիքով առավել լավ կլինի, որ նա գա Շիջի, որտեղ այդ պահին ես էին, բանգի այդ կերպ ավելի հեշտ կլինի հասնել հաղթանակի, իսկ եթե այլ կարծիք է, թող ասի: Միջին տեղակայված էր Կուրկոյից ավելի բան 20 մղոն հեռավորության վրա: Եվ այսպես, երբ գլխավոր կապիտանն իմացավ այն, ինչ ես հրամայել էի հայտնել նրան, ջնայած արդեն սկսել էր Կուրկոյի հրետանյանությունը, այնուհանդերձ վերցրեց իր նավատորմն ու եկավ Միջի: Այս նավատորմում կային 56 զայերաներ, երկու թեթև ու երկու ծանր զայերաների հետ միասին, այնպես որ մեր փայլուն իշխանությունից այստեղ կային 60 նավեր, ընդ որում կային նաև Ֆերդինանդ արքայի (Միցիլիայի, հետագայում նաև Արագոնի, իսկ հետո արդեն Իսպանիայի թագավորության արքա Ֆերդինանդ II-ի (1452-1516) – Մ.Ֆ.) 16 զայերաներ, 5 զայերաներ եկել էին Կիպրոսից, երկուսը տրամադրել էր Զոմոդոսի մագիստրոյ, իսկ 16 զայերաներ էլ պատկանում էին մեծ պոնտիֆիկին, թեև դրանք մնացին Մորոնայում: Այսպիսով՝ մենք ընդհանուր առմամբ ունեինք 99 զայերաներ: Մեր զայերաների վրա կային 440 նծալիկներ իրենց ռազմիկների հետ միասին, թեև 5 զայերա ընդհանրապես նծալիկներ չուներին: Այսպիսով՝ ամեն մի զայերայի վրա ութական հեծյալ կար: Եվ այսպես, հասնելով նավահանգիստ, մենք ափ իջեցրինք ծիերի և մարդկանց զգալի մասը, որոնք սկսեցին պատրաստվել: Չաջորդ օրը կապիտանն իմ հետևից մարդ ուղարկեց և հայտնեց, թե, ինչպես իրեն է թվում, ամրոցի ամրությունները շատ ուժեղ են և դրանց տեղակայման պատճառով այն գործնականում անառիկ է,

բանի որ գտնվում է բարձր սարի վրա: Այս կապակցությամբ նա հարցնում էր իմ կարծիքը և ես նրան պատասխանեցին, որ դրանք իրոք ամուր են, սակայն ճիշտ է նաև այն, որ ներսում ընդամենը 25 զինված մարդիկ կան, որոնք, սակայն, պետք է պահպանեին պարիսպը մեկ մղոն տրամագծով: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ավելացրի, ես, մենք պետք է որ ի վերջո հասնեինք մեր նպատակին: Այդ ժամանակ հիշատակածս մեսսիր Պեդրո Մոչենիգոն խորը հոգոց հանեց և ոչ մի բան չասաց: Երկու ժամ անց, սակայն, նա ինձ մոտ ուղարկեց իր նավատորմի հրամանատարին և ասաց, որ մի բան է մտածել: Ես դրան հավանություն տվեցի և անմիջապես ելա այդ մասին հայտնելու Թեմիգեին, որ Ղահրամանի կապիտանն էր: Սա ևս ուրախացավ և ցանկացավ գնալ ու այդ բանը հայտնել իր տիրոջը և անմիջապես այդպես էլ արեց: Եվ այսպես, երբ Թեմիգեին վերադարձավ, մենք գնացինք մեր կապիտանի մոտ և սկսեցինք գրոհի նախապատրաստական աշխատանքները: Հաջորդ առավոտյան, մոտավորապես ժամը չորսին, Թեմիգեին ասաց ինձ, որ ամրությունից մի մարդ է եկել և առաջարկում է այն հանձնել՝ պայմանով, որ մենք ինայեք նրանց կյանքն ու գույքը: Ես այս խոսքերը փոխանցեցի մեր կապիտանին, որն ինձ հրամայեց Թեմիգեի միջոցով համաձայնել այդ առաջարկին, որ հանձնվողներն իրենց կյանքով ու գույքով անվտանգ կլինեն, իսկ եթե չեն ուզեցան մնալ մեզ հետ, ապա մենք նրանց կհասցնեք իրենց ուզած վայրը: Երբ ես Թեմիգեին հայտնեցին այս մասին, նա ինքը ցանկացավ այդ հարցով զրուցել ամրության հրամանատարի հետ և ահա մենք մոտեցանք դարպասներին, որի վրա մի բառակուռի պատուհան կար: Այստեղ մենք խոսեցինք ամրության ղեկավարի հետ և նա սակավ խոսքերով մեզ հայտնեց, որ համաձայն է մեր առաջարկած պայմաններին, ընդունում է դրանք ու կհանձնի ամրությունը: Եվ այսպես, երբ նման պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, դարպասները բացվեցին և մեզ թույլ տվեցին ներս մտնել՝ ինձ, նավատորմի հրամանատարին, գալերաների երեք նավապետներին ու մեր թարգմանիչին...: Դրանից հետո նավատորմը վերադարձավ հիշատակածս Կուրկոյի մոտ և մենք, ափ իջեցնելով մարդկանց, իրենց տեղերում դրեցինք իրանոթները և սկսեցինք հրետակոծել ամրությունները, որտեղ պաշտպանվում էին օսմանի մարդիկ: Այդ ժամանակ մեզ միացավ նաև Ղահրամանի իշխանը (**Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդը - Մ.Ֆ.**) իր մարդկանց հետ միասին, ընդ որում, հենց որ մենք զրավեցինք պարսպի առաջին հատվածը, մեզ պայմանագիր առաջարկեցին՝ կյանքի ու գույքի ապահովության ամրության դիմաց: Այսպես մենք տիրեցինք Ղահրամանին: Այնուհետև այնտեղից ես մեկնեցի Սելակիա, որը մի հայտնի բաղաբ էր և Նույն կերպ զբաղեցված էր օսմանի մարդկանց կողմից, իսկ ինձ հետ էին նաև մի բանի դահրամանցիները: Տեղ հասնելով՝ ես ներսում եղողներին հայտնեցի, որ, եթե նրանք ցանկանան վերադարձնել բաղաբը, ապա նրանց կյանքն և գույքը ապահով կլինեն, իսկ հանրապետության ղեկավարը իրենք թող պատրաստվեն մարտի և անեն ինչ կարող են, ընդ որում այդ պարագայում բոլորը սրահար կլինեն: Ինձ պատասխանեցին, որ ես շուտ եմ եկել և առավոտյան կինչի պատասխանը, երբ իրենք կհայտնեն Ղահրամանցիներին իրենց մտադրության մասին: Եվ ահա նրանք մարդ ուղարկեցին հայտնելու, որ համաձայն են հանձնել բաղաբը Ղահրամանցիներին և, հենց հանձնեն այն, արագորեն կեռանան: Այդպես էլ եղավ» (Ժոզեֆիտ Բարբարո «Ուղեգրություն»):

«Կատերինոյի մեկնելուց բան ամիս հետո՝ հունվարի 6-ին, Պարսկաստանի դեսպան ընտրեցին Ջոզեֆո Բարբարոյին և բազմաթիվ նվերներով ուղարկեցին թագավորի (**Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը - Մ.Ֆ.**) մոտ, իսկ այդ նվերներն էին՝ պաշարողական 6 մեծ հրանոթ, արկերուզներ, մեծ թվով դաշտային հրանոթներ, վառոդ և պատերազմական այլ ռազմանյութեր, ինչպես նաև 6 հրետանավոր, 100 արկերուզակիր և հրազենի այլ վարժ մարդիկ: Բացի այդ նրանք նշանակեցին նաև ծովային մի հրամանատար և նրան մեծ նավատորմով ուղարկեցին Ղահրամանիայի ծովեզերքը: Վերջինս, հասնելով նշանակման վայրը, մի բանի մասը կոչվելով մղելուց հետո գրավեց թուրքերի զբաղեցրած մի բանի բերդը և դրանք հանձնեց Ղահրամանիայի իշխան-գորագույններին» (Կատերինո Չեխ «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Այս Ուզուն-Հասանը (**Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը - Մ.Ֆ.**) արյունով Նույնպիսի թուրք էր, ինչպես և սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը - Մ.Ֆ.**), սակայն նա շատ էր հպարտանում, որ ինքը իսկական պարսիկ է, այլ ոչ թե ասիական թուրք, ինչպիսին սուլթանն էր: Նման հետևությունն մենք կարող ենք անել այն դեպքերից, որոնք տեղի ունեցան, երբ Վենետիկը ելավ սուլթան Մուհամմեդ Երկրորդի դեմ և բաջարի ռազմիկ Պյետրո Մոչինոյի Նշանակված ծովային ուժերի հրամանատար: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Պարսկաստանի արքա Ուզուն-Հասանը իր առաջին դեսպանությունը ուղարկեց վենետիկցիների մոտ, երբ Պյետրոն դեռևս Հռոմից կղզում էր...: Այս ամենի արդյունքում պայմանագիր կնքվեց և վենետիկցիները երեք ոչ մեծ առագաստանավեր ուղարկեցին, որոնք ուժեղացված էին նաև թիակալներով, որ դրանք միանալ Գոնաստանում գտնվող Պյետրոյին: Այստեղ այս նավերի վրա տեղակայվեցին 100 փորձառու հրետանավորներ և նրանց բոլորին անմիջապես ուղարկեցին Պարսկաստան, բանգի պարսկական բանակը շատ էր տանջվում հրետանու պակասից, այն դեպքում, երբ Ամիայում գործող թուրքական բանակն ուներ այդ գեղեցիկ և դրանով թշնամուս հսկայական կորուստներ էր պատճառում...: Պյետրո Մոչինոն, որը Կլիկիայի ու Ասորիքի ծովափնյա շրջաններում հաջողությամբ պայքարում էր թուրքերի դեմ, Նույն այդ ժամանակ զբաղված էր այն բանով, որ Կլիկիայի գահին հաստատեց Ղահրամանյան երկու եղբայրներին, որոնց սուլթանը վտարել էր՝ Փիր-Ահմեդին (**Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդին - Մ.Ֆ.**), որը փրկություն է գտել Ուզուն-Հասանի պալատում, և նրա փոքր եղբայր Հասան-բեկին» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13):

5254 «Եվ ահա ասեք մեր ժողովրդին, որ Ղարեհ Վշտասայանից (**Աբեմենյանների տերության արքա Ղարեհ I-ից - Մ.Ֆ.**) հետո միայն Ուզուն Հասանն էր (**Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը - Մ.Ֆ.**), որ հասավ այն բարձունքին, ինչ սա, և եթե Թաթեադի մոտ այդ երկրորդ ճակատամարտում հաջողությունը նրա կողմում լինեք այնպես, ինչպես Եփրատի մոտ տեղի ունեցած այն առաջին ճակատամարտում, ապա ոչ մի կասկած չի կարող, որ այս երկրորդ հաղթանակը նրան ողջ Ամիայի ու Եգիպտոսի ամենաուժեղ տիրակալը կդարձնե...: Ողջ հաջորդ ձեռք արքան և թուրքերի թագավորը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը - Մ.Ֆ.**) զբաղված էին պատերազմի նորանոր պատրաստություններով, բանգի սպասվում էր, որ հաջորդ տարում նրանք պետք է նոր ընդհարման մեջ մտնեին: Եվ ահա Ուզուն-Հասանը ամռան սկզբին հավաքեց իր ողջ բանակը, որից հետո շարժվեց մտավ, ընդ որում նա իր ձեռքն ընկած թուրքերի որոշ հետախույզներից ոմանց ձեռքերը կտրեց, կախեց վզներից և այս կերպ ուղարկեց օսմանցիներին: Այդպիսի մեծ, բան առաջ, պատրաստություններ էր տեսնում նաև թուրքերի արքան, որն անցավ Ամիա և ամրացավ Ամասիա բաղաբում, ընդ որում նրա հետ էին նաև երկու որդիները, սակայն երրորդը, որի անունը Ջեմ էր, մնացել էր Կոստանդնուպոլսում: Հարկ է նշել, որ պարսիկների վաղեմի սովորությունն էր, երբ նրանք, պատերազմ սկսելով որևէ թշնամու դեմ, վերջինիս հարձակման ուղղությամբ 15 կամ 20 օրվա անցման հեռավորությամբ ամեն ինչ ամայացնում էին, որպեսզի առաջացող հակառակորդը պարենամթերքի և անասնաբանի մեծ պակաս ունենա, հյուժիս ու թուլանա: Այս հանգամանքը, սակայն, հաշվի էր առել նաև Մուհամեդը, որը, բնակություն ստեղծված իրավիճակը իր բանակը բաժանեց 5 մասի: Առաջին մասում 30.000 ռազմիկների և ենթյեղիների հետ մնաց ինքը, ընդ որում այս ջոկատը կազմում էր ողջ բանակի ծաղիկը, երկրորդ ջոկատում ևս 30.000 ռազմիկներ ընդգրկվեցին և այն պետք է գործեր Բայազետ անունով նրա որդու (**Օսմանյան սուլթանության ապագա սուլթան Բայազետ II-ի - Մ.Ֆ.**) հրամանի տակ: Երրորդ ջոկատը, որի կազմում հեթանոսական 30.000 ռազմիկներն էին, հանձնվեց Մուստաֆա անունով արքայազնին, ընդ որում սրանց հետ էին նաև Բեսարաբիայի հրամանատարի գլխավորած 12.000 վայախները, որոնք թուրքերին օժանդակում էին այդ պատերազմում: Չորրորդ ջոկատը գործում էր Ռոմեյի բեզլեգ Ասմուրադ Պալատից գլխավորությամբ, ընդ որում այս թուրքի հրամանի տակ կային 60.000 հոգի, որոնցից շատերը քրիստոնյաներ էին: Հինգերորդ ջոկատը հանձնված էր Անատոլիայի բեզլեգ Դավուդին և սրա հրամանի տակ կար 40.000 հոգի: Սրանցից գալու առկա էր նաև «Աբեցի» կոչվող հեծելազորը, սրանք կամավորների պես մի բան էին և կազմում էին 30.000 հոգի: Հարկ է նշել, որ այս վերջին խմբի խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նրանք այրեին, թալանեին և ոչնչացնեին ամեն ինչ, ինչ կհայտնվեր արշավող բանակի դիմացը: Սրանք առավել ծայրային ռազմիկներ էին, որոնք նաև խնդիր ունեին պարենամթերք հասցնել բանակին: Ահա նման մի հսկայական բանակով թուրքերը ելան Ամասիայից և, իրենց հետ ունենալով մեծաքանակ հրետանի, ուղղություն բռնեցին դեպի Թաթաթ՝ ձախ կողմում թողնելով Հայիս գետի վրա գտնվող Սիվաս մարաթաբաղաբ, գետ, որը հոսում էր Տրապիզոնի լեռներից, հասնում էր Սիվաս ու հոսելով գնում մինչև Տավրոսյան լեռներ: Բանակի ճանապարհին էր Նիզդե կոչվող պարսկական մի շատ ուժեղ ամրոց, որը, սակայն, որպեսզի ժամանակի կորուստ չլինի, չգրոհվեց: Այսպիսով, արշավելիս ձախ կողմում ունենալով լեռներում տեղակայված և Ղոյունլու-Հիսար կոչվող ամրոցը, նրանք խորացան լեռնային գյուղերի միջև, որից հետո կանգ առան Ղարաթաթ կոչվող բաղաբի մոտ, որը հայտնի էր իր հանքերով: Այդ վայրի բոլոր բնակիչները փախել էին լեռները, դրա համար է, կանգ առնելով այդտեղ, բանակն առաջացավ դեպի Արգինա, որը տեղակայված էր մի լայնարձակ հարթավայրում: Հենց այստեղ էր, որ եկեղեցիներից մեկում նրանք մի փիլիսոփայի հանդիպեցին, որը, շուրջբոլորը հավաքած իր գրքերը և ուշադրություն չդարձնելով շրջապատի ու այնտեղի աղմուկ-աղաղակին, կարող էր, մինչ բոլորը փախել էին Եփրատից անդին: Թողնելով Արգինան՝ թուրքերը առաջացան դեպի Արգենջան կոչվող բաղաբը, որը գտնվում էր Փոքր Հայաստանում, իսկ հետո էլ, առաջանալով Եփրատի ափերով, մոտեցան Մալաթիա կոչվող բաղաբին: Հենց այստեղ էր, որ ընթանալով 11 ուղտերի վրա, թուրքերի արքային ներկայացավ Կահիրեի սուլթանի (**Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կալիտ-բեկի - Մ.Ֆ.**) դեսպանը, որը իր հետ նաև մի քանի անգամ էր այդ նաևակին պատասխան տրվեց, որից հետո այն դեսպանը ուղտերի հետ հեռացավ...: Դրանից հետո թուրքական բանակը առաջացավ դեպի գետը հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, բանգի պարսկական ողջ բանակով գետի մյուս ափին էր մոտենում Ուզուն-Հասանը: Եփրատն այդ վայրում իրենց ներկայացնում էր բարձր ափերով մի արագահոս գետ, որի մեջ շատ ավազե կղզյակներ կային, այնպես որ հեշտ էր մի ափից մյուսն անցնել: Ուզուն-Հասանն իր հետ բերել էր ամենափառանքի մի բանակ, որ հնարավոր էր հավաքել պարսկներից, պարսիկներից, վրացիներից, քրդերից ու թաթարներից, ընդ որում նրա հետ էին իր լավագույն զորավարները, այդ թվում որդին՝ Ուղունուհամմեդը, խալիվ (**Ադ-Ղոյունլուների էմիրության**

ապագա էւիր հալիլը – Մ.Ֆ.), Չեյնալը և այլ որդիներ, ինչպես նաև Ղահրամանիայի արքայազն Փիր-Ահմեդը (**Ղահրամանյանների էւիրության էւիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.):** Հարկ է էշել, որ, չնայած Ուզուն-Հասանի բանակն այդքան մեծաբանակ էր, այնուհանդերձ, երբ նա բարձրացավ մի բարձրադիր վայր ու տեսավ բերրի երեսին բոլոր կողմեր տարածված թուրքերի բանակը, շատ զարմացավ, բանգի իր աչքով տեսավ, թե ինչ մեծաբանակ էր հակառակորդի բանակը, որ պարտէր էր շրջակա ամեն ինչ։ Այդ ժամանակ Ուզուն-Հասանը, կարծես կասկածելով, մի բան ստաց, որն իրեն լեզվից թարգմանած նշանակում էր. «Որդիս իմ, սա ի՞նչ մի օվկիստու է», բանգի այդ հսկայական բանակը նա համեմատեց ծովի անծայրածիրության հետ։ Եվ ահա, հաշվի առնելով այդ ամենը, նա որոշեց խորամանկել։ Այդ ժամանակ Ռոմելիի բեգլբեգ Ասմուրադը, ցանկանալով մարտով ստուգել և հետախուզել Ուզուն-Հասանի ուժերը, իր մարդկանց հետ որոշեց կտրել, անցնել գետն և ափ էլնել մյուս կողմում՝ մտադիր լինելով հեշտությամբ պարտության մատնել հակառակորդին։ Այս Պալեոլոգոսը երիտասարդ էր և բաջ, ինչի պատճառով էլ հապճեպ որոշում ընդունեց՝ ձգտելով աչքի ընկնել Մուհամմեդ փաշայի մոտ, որն իր հերթին սովորաբար նրան ուղարկում էր ամենավտանգավոր տեղերը։ Եվ ահա այս Ասմուրադը, պարզած դրոշները, խփելով թմբուկներն և փչելով շեփորները, իր ջոկատի հիմնական ուժերով իջավ գետի ափ, որպեսզի անցնի մյուս կողմը։ Այդ ժամանակ Ուզուն-Հասանն իր հերթին, զայրացած այդ գործի համարձակությունից, իր բանակի հիմնական ուժերը դրեց գետի մոտ։ Եվ ահա պարսիկները, մարտի մեջ մտնելով թուրքերի դեմ, որոնց չէին լուրս իրենց մարտական որակներով, ոչ մի թիգ հող կամ ջուր չգիշեցին և ավելի բան երեք ժամվա ընթացքում բաջաբար մարտնչեցին, ինչի արդյունքում երկու բանակներն էլ մնացին իրենց դիրքերում։ Ի վերջո, թուրքերը, սակայն, մեծ կորուստներով հետ մղվելով, ջարդվեցին և հետ շարտվեցին ավագե կղզյակներից, ընդ որում նրանցից շատերը խեղդվեցին կամ բշվեցին ու տարվեցին հեղեղի կողմից՝ մինչդեռ պարսիկները չէին դադարում հարվածել։ Այդ ժամանակ ջրում հայտնվեց նաև Պալեոլոգոսը, ընդ որում, որպեսզի փրկեն նրան, թուրքերը կրկին առաջ եկան, իսկ արդյունքում էլ վերսկսեցին հարձակումը։ Համառո մարտը վերսկսվեց, սակայն պարսիկները, մարտնչելով ամենայն բաջությամբ, կրկին հետ շարտեցին հակառակորդին և նրա շարքերում մեծ արյունահեղություն իրականացրին, ընդ որում Ասմուրադն ինքն էլ խեղդվեց ջրերում։ Դրանից հետո Մուհամմեդ փաշան, որը գետափին մի բարձր վայրից դիտում էր, թե ինչ է կատարվում, երրորդ անգամ հարձակման նետեց իր ուժերը և համառ մարտը վերսկսվեց, սակայն այս անգամ արդեն գիշերը բաժանեց հակառակորդներին, ընդ որում կարծիք կար, որ օրվա վերջը Ուզուն-Հասանին զրկեց մի մեծագույն հաղթանակից, բանգի Մուհամմեդ փաշան մեծ ջարդ էր կրել և Ուզուն-Հասանը բոլոր հնարավորություններն ուներ տիրելու գետի մյուս ափին, որի պարագայում թշնամին, անկասկած, նրա հիմնադիր հեծելազորի զոհը կդառնար՝ չկարողանա օգտագործել իր հրազենն ու իրետակն։ Գետում ընթացած այդ մարտում Ուզուն-Հասանը կորցրել էր ոչ ավել, քան 500 հոգու, այն դեպքում, երբ թշնամու մոտ կորուստները սպանվածների, խեղդվածների, գերիների կամ անհետ կորածների հաշվով կազմում էր 15.000 հոգի» (Կատերինա Չեյն «Ուղեգրություն», գիրք 1)։

«Այս պարտությունից հետո Հասանբեկը (**Աղ-Նուրուլունների էւիրության էւիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.)** դեսպաններ ուղարկեց Վենետիկի տիրակալների մոտ, որպեսզի սրանք պատերազմ սկսեն թուրքերի դեմ, բանգի թուրքերը սպառնում էին նաև նրանց, ընդ որում նա նրանցից նաև հրանոթներ խնդրեց, որոնք կարճ ժամանակ անց ուղարկվեցին։ Դրանցից, սակայն, որևէ օգուտ չեղավ բանգի, թեև հրանոթները նավատորմով Կիպրոս հասցվեցին, սակայն դրանք տեղ հասան բավականին ուշ, երբ Հասանբեկն արդեն ընկել էր թուրքերի հարվածների տակ, պարտություն էր կրել և հեռացել էր Թավրիզ, որտեղ էլ հետագայում նրանց հանդիպեց մեսսիր Շոգաֆատ Բարբարոս...։ Եվ այսպես Թուրքը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.),** հաղթանակ տարած լինելով և տեղ դռնախնդր Ղահրամանիայի, Նախապետելով, որ Ուզուն Հասանը թշնամի էր իրեն, օգնած լինելով Փիր Ահմեդին (**Ղահրամանյանների էւիրության էւիր Փիր-Ահմեդին – Մ.Ֆ.),** 1473 թվականին վճռեց ցույց տալ, թե չի վախենում նրանից։ Այս նա արել էր ճակատամարտում, բայց որոշեց ավելին անել և նրան զգացնել իր անսահման ուժը։ Եվ ահա, հաջորդ գարնանը նա պատրաստություններ տեսավ անձամբ գնալու Ուզուն-Հասանին դեմ՝ հրամայելով, որ մեծ թվով զինվոր հավաքվի։ Երբ կոչվ սկսելու ժամանակը եկավ, վերոհիշյալ տարում իր ողջ արքունիքով նա Կոստանդնուպոլիս նեղուցից անցավ Անիա։ Հասնելով Կապադոկիա՝ Ամասիա բաղադր մոտ գտնվող մի հովտում, ուր բնակվում էր Թուրքի անդրանիկ որդի Բայազիդ Չելեքին (**Օսմանյան սուլթանության ապագա արքա Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.),** նա կանգ առավ։ Այդ հովիտը կոչվում է Ղազ Ուլասի, որը մեր լեզվով նշանակում է սագի հովիտը, այն կարող է պարունակել մեծ բանակներ և ջրի ու արոտի մեծ պաշար ունի, իսկ նրա շրջակայքում էլ շատ բաղաբեր էր կան։ Զանի որ այս գտնվում էր այն ճանապարհի վրա, որով սուլթանը մտարդված էր առաջանալ, այն որոշված էր որպես մեծ բանակի ժամարդակային։ Հրամայած էր, ինչպես արդեն ինչատակել ենք, որ իր բոլոր զորավարներն և հրամանատարները պատրաստ լինեն ու նշանակված ժամին ամեն ինչ պատրաստ վիճակում այստեղ գան։ Դա այդպես էլ կատարվեց՝ նրա հրամանի համաձայն։ Թուրքական վեհապետը, սակայն, գիտնալով, որ այս Նախաձեռնությունը ամենամեծ կարևորությունն ուներ, որոշեց կատարել այն բոլոր պատրաստությունները, ինչ-որ իր մարդկանց թիվը, պարենավորման պակասությունը և երկրի ապահովությունը պահանջում էին։ Արդյունքում նա իր երեք որդիներից կանցավ, որ երկու հասակավորները միանալ այս ձեռնարկին՝ այսինքն՝ անդրանիկը՝ Բայազետը և երկրորդի որդի Մուստաֆան, այն դեպքում, երբ Տեմըլ լավ խորհրդատուներով մնաց Կոստանդնուպոլսում՝ հսկելու իր տերության ապահովության վրա...։ Թուրքը որոշեց նշանակել հինգ գլխավոր հրամանատարներ, որոնցից մեկն էր թուրքական միապետն ինքը՝ իր արքունական զորամասի և ուրիշ 50.000 զինվորների գլուխն անցած։ Երկրորդը իր անդրանիկ որդին էր՝ Բայազետը, որը, հետև ունենալով ուրիշ 30.000 զինվորների, դիրք գրավեց իր հոր աջ կողմում։ Երրորդը Թուրքի երկրորդ որդին Մուստաֆան էր, որ նույնպես ուներ 30.000 զինվոր, որոնց մեջ կային 12.000 վալայիներ, Վալայիայի փաշա Բատարաբայի գլխավոր հրամանատարությամբ, ընդ որում այս թվը դիրք գրավեց Թուրքի ձախ կողմում։ Չորրորդը Մուրադ անունով Ռումելիայի բեգլբեգն էր Պալեոլոգոս ընտանիքից և սրան, չնայած այն բանին, որ երիտասարդ էր, Մեհմեդ փաշան լսում էր որպես խորհրդատու, բանի որ ողջ տերության մեջ նա համարվում էր ամենախելացի մարդը։ Այս թվը պարունակում էր 60.000 զինվոր, որոնց թվում կային շատ բրիտանյաններ՝ հույներ, ալբանացիներ ու սերբեր և այն գտնվում էր Թուրքի առջևում։ Հինգերորդ ջոկատի հրամանատարը Անատոլիայի բեգլբեգն Ղավուք փաշան էր՝ հատուկ և հեղինակավոր մի մարդ։ Այս թևն ուներ 40.000 զինվոր՝ բաղաբաժն մահմեդական հեծելազորից և հետևակից, որոնք գտնվում էին Մեծ Թուրքի թիկունքում։ Արդյունքում սուլթանն իր արքունիքով մտնում էր կենտրոնում՝ շրջապատված վերոհիշյալ չորս թևերով։ Եվ հրամանն այն էր, որ նրանք, որ շատ բազմամարդ էին, պետք էր դնեին սեփական վրանները ըստ իրենց աստիճանի, բայց առանց խանգարելու առաջխաղացման կարգը կամ բաժանվելու իրենց զորամասից՝ իրար մոտ դասավորված ամրացած վայրի նման, ընդ որում նրանք պետք է բանակատեղում անցիկ համար բաց ճանապարհ թողնեին և յուրաքանչյուր թևի մեջտեղում՝ մեծ տարածություն՝ հրապարակի համար։ Բանն այն էր, որ յուրաքանչյուր թևն ուներ մի շուկա՝ եզված կերակուրի, խոտի և այլ բաների համար...։ Մեր ինչատակած հինգ թևերից զատ կար և մեկ ուրիշ ջոկատ՝ կոչվող աբեջի, որը վճարված չէր, բացի այն կողոպուտից, որ այն ձեռք էր բերում ասպատակային խիզվելու։ Այս մարդիկ բանակի մնացյալ մասի հետ չէին բանակում, այլ գնում են կողոպուտի և ավերելու թշնամի երկրի ամեն կողմը, բայց, չնայած դրան, խիստ ու գերազանց կարգապահություն ունեին թե կողոպուտի բաժանման և թե իրենց գործի կատարման մեջ։ Այս զորամասում կային 30.000 հոգի և այն իրենից ներկայացնում էր զարմանալիորեն լավ մի հեծելազոր, իսկ որպես նրանց հրամանատար էլ դրված էր Մահմուդ Ադա անունով մի բաջ դեկավար։ Պարենավորման խնդրում բանակը առատության մեջ պահելու համար մեծ խնամք և ջանասիրություն էր պահանջվում ու այս գործի համար երկու արհեստիներ էին նշանակված, որոնց պարտականությունն էր, երբ Մեծ Թուրքը կռվի էր գնում, մի օր առաջ լուր ուղարկել ժողովրդին՝ իմաց տալու համար, որ բանակը պիտի իջևանի այդ շրջանում։ Այդ ժամանակ այս շրջանների կառավարիչներն և իշխանները բանակի համար առատությամբ հայթայթում են պարեն, իսկ ամեն աստիճանի մարդիկ էլ կամուփն գալիս են, որպեսզի շուկա ենեն իրենց արտադրության, ինչպես նաև բարեկամության ու բարի գալուստ ասելու համար՝ կատարելապես փստա լինելով, որ իրենց նկատմամբ ոչ մի բռնություն չափոյ կատարվի։ Վալ նրան, որ համարձակվում էր բռնություն կատարել նրանց դեմ, բանի որ այդպիսինը պատժվում էր։ Նույնպես բանակատեղի էին գնում նաև շատ վաճառողներ, ինչպես օրինակ մսավաճառներ, հացագործներ, խոհարարներ և ուրիշ շատերը, որոնք ապրանքները գնում ու դրսից բերում էին բանակատեղ շահի համար, ընդ որում այս առևտրին մեծ ու հարուստ մարդիկ էին մասնակցում։ Հատկանշական է, որ բոլոր նրանք, ովքեր այս առևտուրով են զբաղվում, պաշտպանվում են իշխանության կողմից այն բանի համար, որ ծառայում են բանակի մատակարարման գործին, այնպես որ ամեն ժամանակ, երբ բանակը ասպարեզ է գալիս, եթե ճանապարհները պաշարված չեն թշնամու կողմից, մեծագույն առատություն կա։ Իրոք, երբ պատահի, որ բանակը իր երկրի սահմաններն անցնի, մտնի թշնամու երկրներ և պարենի պետք լինի, արհեստիները պարտականություն ունեն լուր ուղարկել իրենց վեհապետին երկրի այն տեղերի մասին, ուր նրանք գիտեն, ու առատ ցորեն կա։ Նրանք նաև իրավունք ունեն հրամայելու, որ յուրաքանչյուր բաղաբ ուղարկի որոշակի բանակությամբ ցորեն և գարի։ Զաղաբները իրենց շրջակայքով պարտավորված են հնազանդվել և իրենց վերահսկիչներին օգնելու հայթայթել այն բանակությամբ ցորեն ու գարի, որքան իրենց վրա պարտք է դրված։ Բացի այս, նրանք պարտավոր են տալ բավականաչափ մթերք այն մարդկանց և կենդանիների համար, որոնք պետք է կրեն բռնները, որպեսզի բանակի համար պարտատված պարենը չնվազի, այլ բաժանման ժամանակ պատրաստ լինի այլբան, որքան Նախատեսված էր, հակառակ պարագայում համայնքները ենթակա են պատժի և կորստի։ Երբ այս վերահսկիչները հասնում են բանակատեղի, որոշված ժամին անսխալապես ներկայանում են բանակի տեսուչներին, որոնք, նրանց ժամանումը արձանագրելուց հետո, նրանց բնակության համար տեղ են որոշում։ Նմանապես նրանք արձանագրում են այդպեսի բոլոր բեռները և առանց արհեստիներին հրամանսին չեն դիպչում նրանց ու չեն բաժանում, որքան

ժամանակ որ նրանք ուրիշ աղբյուրից պարեն են ստանում: Երբ ճանապարհները փակվում ենք և պարենի պետք կա, բանակի վերատեսուչները գնում են սարաֆենիսիկների մոտ ու մատնանշում են թե, այս կամ այն շրջանը ցորենի կամ գարու կարիք ունի, որից հետո այս պաշտոնյաները նշանակում են մեկ կամ ավելի վերատեսուչներ նրանց ընկերանալու համար՝ նրանց հետ ուղարկելով նաև իրենց գրադիրներից մեկին: Երբ պարենը շուկա են հանում, նշանակելով նրանց վրա գինը, բանակի վերատեսուչներից մի գործակալատար ընկերանում է նրանց և այսպես վաճառում են՝ լավ ուշադրություն դարձնելով հավասարապես հացահատիկի բանակությունը և ստացված դրամի վրա, որպեսզի չխաբվեն: Վաճառումից հետո դրամը համայնքի անունով տրվում է վերատեսուչին և ստացական է առնվում վաճառված պարենի բանակության ու ստացված դրամի համար: Երբ վերատեսուչը հասնում է իր տունը, դրամը տալիս է համայնքին ու այն բաժանվում է՝ համեմատական պարենի այն բանակության, որ յուրաքանչյուր մարդ ուղարկել էր բանակը: Ահա այսպես, բանի որ նման կանոնավորություն էր տիրում, ամենայն անհրաժեշտությունների հայթայթումը հեշտ էր: Սա գրեթե անհավատալի բան է թվում նրանց համար, ովքեր չեն տեսել այն, և այս ամենը փայլուն իրականացվեց մանավանդ Ուզուն-Ֆասանի դեմ այս արշավանքի ընթացքում, երբ թուրքը կանոնավոր վճարումից զատ երեք անվա կանխավճար էլ էր անում, այսինքն՝ գումարի մեկ բառող մասն ավել էր տալիս՝ ըստ անձնավորության աստիճանին: Երբ թուրքական վեհապետը ցանկանում է գնալ թշնամու դեմ, սկսում է թողնել իր սահմանները և պարեն առատորեն արդեն ձեռք չի բերվում, նրանք ուշադիր ընտրում են իրենց ճանապարհը, ինչպես այս պարագայում՝ Ուզուն-Ֆասանի դեմ...: Եվ ահա մենք մտաք վերջինիս երկիրը և թուրքական սահմաններից հեռացանք տասը օրվան անհրաժեշտ բան սպորտաստ ունենալուց հետո նրանք խորհրդակցեցին՝ որոշելու համար այն ճանապարհը, որին պետք է հետևել Ուզուն-Ֆասանի դեմ գնալու համար: Այս խորհրդակցության ժամանակ ներկա էր մեծ ղեկավար Յուսուֆը, որը մյուս հրամանատարների հետ միասին, ինչպես նախապես հիշատակել են, նախորդ տարի՝ 1472 թվականին, գերի էին բռնվել, երբ նրանց բանակը պարտվել էր Բեյիխսարում: Ահա ուրեմն, Մեծ թուրքը խոստացել էր ազատել նրանց, եթե նա գտներ, որ նրանք ծնվարտորեն պատասխանեցին ճանապարհների մասին իր տված հարցումներին: Մյուսե բոլորը պահակների հսկողության տակ տարվում էին բանակի հետ և նրանց հաճախ հարցնում էին անցքերի, պարենի, ջրի ու բանակատեղի մասին: Թուրքը սեփական սպասավորների միջոցով իր բանակը բերել տվեց նաև այս ճանապարհին ծանոթ վաճառականներին և այլ անձերի ու նրանք ևս առանձին-առանձին բնավեցին այս խնդրի շուրջ: Բացի այդ նաև ավելիները, ասպատակելով երկիրը և տեղին ծանոթ մարդկանց գերի բռնելով, ուղարկում էին նրանց արքունիք, որոնք նույնպես բնակվում էին: Ահա այսպես, կռադատելով տրված տեղեկությունները, նրանք մեծ գաղափարով առաջադրվում էին: Բոլոր անհրաժեշտ պատրաստությունները տեսնված լինելով՝ Մեծ թուրքը շարժեց բանակը Ղազովայից և Ամասիայից ու առաջացավ դեպի Թոքաթ, որը Կապադոկիայի մի բաղաբ էր: Դրանից հետո բանակը, չշեղվելով ճանապարհից, հասավ Ավագ բաղաբը՝ գետնով լեռերի մոտ: Այս բաղաբի մոտից անցնում է Լալիս անունով մի մեծ գետ, որ հոսում է Տրապիզոնի լեռներից և որի վրա կա մի հսկա բարձր կամուրջ: Թողնելով այս բաղաբը մեր ձախ կողմում և անցնելով գետը՝ մենք մտանք Տալլոս լեռան մի հովիտ ու հասանք մի բերդի, որ կոչվում էր Նիկսար և պատնակում էր Ուզուն Ֆասանին: Այստեղ ավելիները հարձակում կրեցին թշնամուց և մի փոքրիկ ընդհանրում տեղի ունեցավ, որի ընթացքում երկու կողմից հավասար կորուստներ եղան, իսկ թուրքի սպայակույտը բերեց տասներկու գերի: Մնացյալ պահակազորը, առանց սպասելու, որ հարձակում կրի, մեկնեց՝ թողնելով բերդը անվաս: Բանակը Նիկսար հասավ, բայց, չուշանալու համար, ամրացած վայրերը շրջափակելուց հետո շարունակեց իր ուղին՝ իր ձախ կողմում՝ ոչ շատ հեռու, թողնելով Կոյիուսար կոչված մի բաղաբ, բաղաբ, որ գետնով լեռների մեջ գտնվող մի հովտում՝ շրջապատված շատ գոլորներով: Ծարունակելով առաջնակի՝ հասանք մի բարձր լեռան լանջին գտնվող մի ուրիշ բաղաբի, որը կոչվում էր Կարեմաճար, ուր պարտեց կար: Բանակն իջևանեց այս բաղաբից կես մղոն հեռու, իսկ հեծելազորը ոտնակոխ արեց և ասպատակեց երկիրը, այնպես որ գյուղացիների մեծ մասն իր տավարով փախավ լեռնային ամրոցներ ու ուրիշ ապահով վայրեր: Ծարունակելով առաջնակաղացումը՝ հասանք մի ընդարձակ դաշտ, որի միջում գտնվում է Արգեթ բաղաբը՝ դաշտից մի փոքր բարձրության վրա, իսկ ողջ այդ երկիրը կոչվում էր Արգինջան երկիր: Չափի առնելով, որ բաղաբն ամրացված չէր, նրա բնակիչները փախել էին Եփրատ գետի մյուս կողմը: Այստեղ ամենայն վայրէջքից հետո մնացել էին տեղում, որոնցից էլ նաև մի ծերունի՝ փակված եկեղեցում և շրջապատված շատ գործերով: Մյուսն գտան, շատ կանչեցին, որ ելին, բայց նա չպատասխանեց ու շարունակեց ամենայն ուշադրությամբ կարդալ իր առջևի գրքերը: Ի վերջո, զինվորները բարկանալով սպանեցին նրան և այրեցին գրքերը, սակայն Մեծ թուրքը, երբ լսեց այդ մասին, զայրացավ, որովհետև, ինչպես ասել են, այդ մարդը մեծ փիլիսոփա էր: Արգինջան երկրից, որ Փոքր Ֆայաստանի մի մասն էր կազմում, շարունակելով մեր ճանապարհը՝ մենք Եփրատին մոտեցանք Սալաթիայից ոչ շատ հեռու, ընդ որում այդ ճանապարհը կտրեցինք ութ օրում: Յեղ այդ ժամանակ էր, որ մեզ ներկայացան ուղտերի վրա ժամանած 11 դեսպաններ Սիտի տիրոջ (Մամուլյան տուլանտուլյան տուլան Կալիտ-բեկի – Մ.Ֆ.) կողմից, որոնցից մեկն իր հետի նետի մեջ թաքցրած նամակ էր բերել, իսկ մյուսներն էլ առանձին արկերով բերել էին թանկարժեք նվերներ, թարմ հաց, բաղաբեղեն, ինչպես նաև խորոված միս, որը դեռ տաք էր: Այդ դեսպաններից ոմանք սպիտակամորթ էին, այլք էլ՝ սևամորթ: Երբ նրանք բերվեցին թուրքի վրան, դեսպանների գլխավորն ասաց, որ իրենք վեց ժամում անցել են իննսուն մղոն, որպեսզի արթային հանձնեն նամակը և նվերները: Այդ ժամանակ թուրքը հենց այրտել էր, ոտքի վրա, նրանց պատասխան գրեց և հանձնեց, որից հետո այն տեղադրեցին Նույն այդ նետի մեջ ու այդ տարօրինակ դեսպանորդները անհետացան Նույնքան արագ, ինչքան արագ որ հայտնվել էին, այդքան որ զարմանալի արագություն ունեին այդ ուղտերը...: Եվ այսպես, հասնելով Եփրատ գետի ափ, թուրքի բանակը պատրաստվեց դրա հունով ուղղություն բռնել դեպի հյուսիս-արևելք, սակայն հենց այդ ժամանակ էր, որ մենք տեսանք, որ իր գործով գետի մյուս ափ է հասել Ուզուն Ֆասանը, ընդ որում նա հենց այն վայրում էր, որտեղ մենք մտադիր էինք անցնել գետը: Չարկ է Նշել, որ գետը այդ վայրում ոչ միայն լայն էր, այլև բաժանվում էր շատ հոսանքների, որոնք իրենց հերթին ճահճապատ կղզյակներ էին առաջացնում, այնպես որ իրար դեմ տեղակայված բանակները մեկը մյուսի ամեն կերպ բաժանված էին: Ուզուն-Ֆասանի հետ մի հսկայական գոթ կար, ընդ որում նրա հետ էին նաև իր երեք որդիները՝ ավագը, որ կոչվում էր Խալիլ (Աղ-Ղուլունուների Եփրոսյան ապագա Եփր Խալիլ – Մ.Ֆ.), երկրորդը՝ որդին՝ Ուլունուհանմեղը, ինչպես նաև երրորդ որդի՝ Չեյնալը: Այնտեղ էր նաև Փիր-Ամիրը՝ Ղահրամանիայի այն իշխանը, ինչպես նաև ներկա էին շատ այլ իշխաններ տարբեր տեղերից և ազգերից՝ պարսիկներ, պարթևներ, արվաններ, վրացիներ ու թաթարներ: Այդ ժամանակ Ուզուն-Ֆասանը, այնուհանդերձ շատ զարմացած իր դեմ ելած գոթի բազմությունից, մի բան ասաց, որն իրենց լեզվից թարգմանած նշանակում էր. «Անառակի որդի, սա ի՞նչ օվկիանոս է», բանգի թուրքերի այդ հսկայական բանակը նա համեմատեց ծովի անժայռածոր տարածության հետ: Եվ ահա, երբ ժամը իննի մոտակայքում գոթը տեղակայվեց այդ վայրում, որոշվեց այնուհանդերձ փորձ կատարել ճանապարհ բացել թշնամիների շարքերի միջով ու հարձակում գործել հակառակորդի վրա: Այդ ժամանակ Ռոմելիի բեգբեզ Ամուրադը, բանգի երիտասարդ էր, իր բոլոր մարդկանց հետ առաջ եկավ, նրա հետ նաև՝ Մահմուդ փաշան: Դրանից հետո ծածանեցին դրոշները, խիտեցին թմբուկները, ծնծղանները և պատերազմի այլ գործիքները ու սկսեցին լողալով կտրել, անցնել գետի հոսանքը՝ մի կղզյակից անցնելով մյուսը: Այս կերպ թուրքերը հասան գետի գրեթե մյուս ափ, սակայն այդ ընթացքում Ուզուն-Ֆասանը, տեսնելով, որ թուրքերը սկսել են գետանցը, սեփական մարդկանց ուղարկեց նրանց դեմ, որոնք այդքան հաջող կտրում էին գետը: Չարկ է Նշել, որ ջրի խորը հոսանքն այնուհանդերձ բաժանում էր հակառակորդ կողմերին և առժամանակ մարտնչում էին միայն նետանձիգները: Յետո, սակայն, երբ թուրքերը, ցանկանալով ոտք դնել մյուս ափ, այնուհանդերձ առաջ եկան, երկու կողմի համար էլ մի արյունահեղ մարտ սկսվեց, ընդ որում ցամաքում գտնվող Ուզուն-Ֆասանի ռազմիկները առավելություն ստացան, բանի որ նրանք ամեն դեպքում գործում էին ցամաքում և ամեն պահ ծանոթակություն էին ստանում յուրայիններից, իսկ դրան հակառակ էլ թուրքի մարդիկ, ընկնելով ջրերի մեջ, խեղդվելով, ջուր կուլ տալով ու բջվելով հոսանքով, շատ դժվար դրույթյան մեջ էին՝ ձիերի վրա մի կերպ առաջանալով լողալով կամ առաջ ընթանալով գետի ծանծաղ վայրերով, ընդ որում այդ ընթացքում շատերը խեղդվեցին: Արդյունքում, ահա, պարսիկները հետ շարտեցին թուրքերին, որոնք հետո մի անգամ էլ առաջ եկան, սակայն կրկին մղվեցին ելման դիրքեր: Չարկ է Նշել, որ Մահմուդը, որն իր գործերով գտնվում էր գետանցման վայրից կես մղոն հեռավորության վրա՝ գետի ափին, ոչ միայն օգնության չէկավ յուրայիններին, այլև, թողնելով դիրքերը, ինքն էլ միացավ նահանջողներին: Եվ ահա գետն անցած պարսիկները սկսեցին հետապնդել, սպանել և գերեզմարել թուրքերին, որոնք խուճապահար ու խառնիխառն փոխհուռն, հրմշտում և տորոմում էին միմյանց, ընդ որում նրանցից շատ շատերը, այդ թվում նաև Ռոմելիի բեգբեզ Ամուրադը, հայտնվելով գետի հորձանտունում ու ալիքների մեջ, խեղդվեցին: Չարկ է Նշել, որ այս մարդու խեղդվելը գոնե մի որևէ օգուտ այնուհանդերձ բերեց, բանգի նրա մարդիկ և մեծաբանակ ծառաները, տեսնելով, որ իրենց տեղը հայտնվել է ջրի մեջ ու փտանգված է, նետվեցին գետը և, թեև չկարողացան օգնել Ամուրադին, բայց այնուհանդերձ հետ շարտեցին հակառակորդին: Այս հանգամանքը օգնեց ժամանակ շահել և ահա Մահմուդ փաշան, իր զոկատները արագորեն դասավորելով շարված ուժերի մոտակայքում, սահմանափակեց հակառակորդի առավելությունը: Երեկոս սկսեց իջնել և թուրքերի ողջ բանակով մեկ տարածվեց նահանգի հրամանն ազդարարող շեփորի ձայնը, ընդ որում լիակատար զինվածության մեջ գետի ափին գործող Ուզուն-Ֆասան էլ Նույն հրամանը տվեց: Այսպիսով՝ կողմերը գերծ մնացին հետագա հարձակողական գործողություններից և նահանգի հրաման տվեցին, թեև Ուզուն-Ֆասանն ավելի լավ դրույթյան մեջ էր, բանգի ոչ միայն նրա մոտ սպանվածները քիչ էին, այլև նա անհամեմատ շատ թվով թշնամու ռազմիկներ էր սպանել և գերեզմարել: Իրոք, երբ գորատես

իրականացվեց, պարզվեց, որ մեր կողմում պակասում են 12.000 հոգի, որոնց մեջ՝ մի բանի հոգի դեկավարներին: Այդ ժամանակ գետի ափին պահակայիններ դրվեցին, ընդ որում նույն կերպ վարվեցին նաև պարսիկները, բանգի երկու կողմերն էլ վախենում էին հարձակումներից: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ թուրքերի արքան շատ էր զայրացած այն բանից, որ Մահմուդ փաշան թողել էր գետի ափն և հետ քաշվել, ժամանակին օգնության չհասնելով Ասմուրադին, ընդ որում նա կասկածում էր, որ վերջինս այդպես էր վարվել, բանի որ այնքան էլ հաշտ չէր Ասմուրադի հետ: Այնուհանդերձ տեղն և ժամանակը չէր այդ ամենը պարզելը այդ ամենը, մասնավորապես որ Մահմուդը արքայի սիրելիների լիքին էր դասվում: Հատուցումը, սակայն, եկավ վեց ամիս հետո, երբ նրան խեղդեցին արեղնալարով» (Զիովանի Անջիլիլյու «Ուղեգրություն», գլուխ 3-7):

«Հիշքի 877 թվականին Մեհմեդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) կրկին գործ կազմեց և մարտի ելավ: Նա, անցնելով Անատոլիան, առաջացավ մինչև Պարսկաստան: Այդ ժամանակ թաթարական զորքով նրա դեմ ելավ Ուզուն-Հասանը (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.), պատերազմեց, նենգության խաբեց թուրքերին և ռումելիցիներին էլ կոտորեց, ընդ որում զորագլուխ Մուրադ փաշային սպանեցին: Մեհմեդը, շուրջը հավաքելով որդիներին, հավաքեց իր ուժերը և հեռացավ» (Երեմիա Քյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7):

«Այդ տարի անօրեն խոնդկարը, որին Չթախ էին կոչում (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.), բազում և անթիվ զորքով Ռումազ աշխարհից եկավ մեր աշխարհը: Նա նախ եկավ Երզնկա ու այրեց այս քաղաքը...: Նա (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) սակավ զորքով ընդառաջ գնաց Չթախին, որը չգիտեր որ մերոնք դարանամուտ էին եղել, և ահա, երբ նա առաջ եկավ, մեր դարանամուտները սակավ զորքով մտան պատերազմի մեջ ու փակեցին Չթախի գործին: Աստուծի պատերազմ եղավ առավուտից մինչև ցերեկ ու հաղթեց մեր զորքը: Ահա ուրեմն, Աստուծո հրամանով Չթախի զորքը հաղթվեց, բանգի այնպիսի մի սաստիկ հողմ փչեց, որ երկրի ողջ փոշին վեր հանեց և լցրեց Չթախի վրա, այնպիսի փոշի բարձրացավ, որ մեկը մյուսին տեսնել չէր կարողանում: Եվ ահա մեր զորքերը հետամուտ եղան ու սաստկապես կոտորեցին նրանց» (Անանուն Ակիսեցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»):

«Հաջորդ տարի նա (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) եկավ սուլթան Մեհմեդ Երկրորդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) դեմ և նրանք երեք անգամ ուժեղ մարտնչեցին, ընդ որում սուլթանը պարտվեց և Մեհմեդը գիշերով դիմեց փախուստի: Ըահի որդուն սպանեցին, սակայն նրանք հաղթականորեն վերադարձան Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Բարթիլի պատմություն»):

«Տիրակալը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) ասաց Ռումելիի բեգլեբեկ խաս Մուրադին. «Ռոքի կանգնիր, Մուրադ, Մահմուդ փաշայի հետ միասին առաջ անցիր և պարզիր, թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ»: Դրանից հետո սրանք առաջ անցան, սակայն պարզեցին, որ առջևում իրենց ոչ-ոք չի սպասում: Երբ նրանք հասան Եփրատ գետի ափին, Մահմուդ փաշան ասաց. «Ո՛ր, Մուրադ, մի անցիր այս գետը, անզոյւշ մի եղիր, մի հանձնիր թե՛ թշնամիների ձեռքը, ուրախացիր, որ ես բեգ նման բաներ եմ ասում»: «Ահա, գալիս են Ալի-բեկի մարդիկ, ինչո՞ւ չմիանանք նրանց»,- պատասխանեց խաս Մուրադը, որից հետո անցավ Եփրատ գետը: Գետի մյուս կողմում ողիւն չկար, այդ ժամանակ անցավ նաև Մահմուդ փաշան ու այստեղ ևս խաս Մուրադն ասաց. «Լավ էր, որ գետն անցանք, բայց եկեք մնանք այստեղ և մի լավ հետախուզենք, թե կա՞ն արդյոք թշնամիներ մոտակայքում»: Խաս Մուրադը իր զորքով մնաց տեղում, իսկ Մահմուդ փաշան էլ մի բանի հեծյալներով առաջ անցավ: Այդ ժամանակ էր, որ նա տեսավ փախչող Ալի-բեկին. «Ո՛վ փաշա», - գոչեց նա, - «Առջևում թշնամիներ են, մենք ի վիճակի չենք նրանց դիմադրել, ո՞րն ես գնում»: Մահմուդ փաշան, սակայն, ուշադրություն չդարձրեց այս մարդկանց խաբեղին, անցավ լեռների և հանդիպեց թշնամիներին: Արդյունքում նա Մուլայսե մատնվեց փախուստի, շուռ եկավ ու հետևեց Ալի-բեկին: Խաս Մուրադից ոչ մի լուր չկար, իսկ այդ ընթացքում թշնամին առաջացավ, շրջապատեց և, մտնելով մարտի մեջ, հաղթեց ու ջարդեց նրանց: Արդյունքում գերին ընկան Թուրանբեյլի Օմար-բեկը, Հաջրի-բեկը և Ֆենարոլլու Միհեդ-բեկը: Ուզուն-Հասանը (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) իր մոտ պահեց այս ակնառու մարդկանց, որից հետո իր բանակով առաջացավ դեպի Բաքերը» (Մեհմեդ Նեշիր «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 255):

⁵²⁵⁵ «Թուրքերը, վախենալով հարձակումից, այդ գիշեր անընդհատ գեղքի տակ էին պահում զինվորների, իսկ արդեն հաջորդ օրը ազատեցին բոլոր ստրուկներին՝ պայմանով, որ նրանք պետք է Կոստանդնուպոլիս վերադառնային: Եվ ահա թուրքերի արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) շարժեց իր զորքը և գետի ափով շարժվեց դեպի վեր՝ կանգ առնելով Բրաբերտ քաղաքի մոտակայքում, որը նա թողեց իր աջ կողմում: Այնտեղ մի լեռնաշղթա կար, որը Մեծ Հայաստանը բաժանում էր Փոքր Հայաստանից, որից հյուսիս-արևմուտք Տրապիզոնն էր: Այն բանից հետո, երբ թուրքերը Եփրատի մոտ պարտություն կրեցին, ինչպես ասաց, Ուզուն-Հասանը (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) սկսեց ոգևորել իր որդիներին և բանակին, որպեսզի նրանք շարունակեն առաջանալ ու չկորցնեն իրենց այն նախկին հաղթանակի արդյունքները, մասնավորապես որ պարսիկներն արդեն իսկ հակառակորդի նկատմամբ ապացուցել էին իրենց ուժը և անկախած էր, որ կկարողանային հաղթել ևս մեկ անգամ: Այսպիսով՝ արքան թուրքերի հետ միասին շարունակեց գետի ափով առաջանալ դեպի վեր, որպեսզի չհեռանա թշնամուց, սակայն, այն բանից հետո, երբ պարսիկները տեսան, որ թուրքերն ապոմոմանքով հեռանում են Եփրատից, նրանք մեծ համաճարությամբ սկսեցին խնդրել Ուզուն-Հասանին անցնել գետը, բանգի թուրքերն ակնհայտորեն նահանջում էին: Այդ ժամանակ Ուզուն-Հասանը, հակառակ իր կամքի, որովհետև, լինելով հիմառայի մի գորավար, գիտեր, որ հակառակորդին դիմադր փակելը, եթե նույնիսկ դա ոսկի է, ավելի վատ է, քան հակառակորդի նահանջելը, եթե նույնիսկ դա արծաթ է, այնուհանդերձ միացավ իր ռազմիկների պահանջին, բանգի տեսնում էր, թե ինչ մեծ եռանդով են սրանք մարտի ձգում: Եվ այսպես, իր ամենախոր ու խիզախ ռազմիկներից ընտրելով 40.000 հոգով, նա անցավ Եփրատը և սկսեց սղոյնալ թրով հետապնդել հակառակորդին, ընդ որում իր ավագ որդի խալիլին (Ադ-Ղոյունլուների էմիրության ապագա էմիր խալիլին – Մ.Ֆ.) բոլոր վրացիների, թաթարների և այլ ռազմիկների հետ միասին նա թողեց գետի մյուս ափին, որպեսզի սրանք հսկեն գումակը: Եվ ահա օգոստոսի վերջին նա հասավ որոշ լեռների զագաթներ, որոնցից արդեն երևում էր թուրքական բանակը, որն ուղղություն էր բռնել դեպի Տրապիզոն: Այդ ժամանակ, ստածելով, թե նախորդ հաղթանակից հետո ինքը կկարողանա հեշտությամբ հաղթել նաև այս անգամ և փախուստի մատնել հակառակորդին, Ուզուն-Հասանը պատրաստվեց մարտի: Իրենց հերթին թուրքերը, տեսնելով, որ իրենց համար բոլոր ճանապարհները փակ են և իրենք այլ ելք չունեն, քան ճանապարհ բացելը սրով, բանի որ հակառակ պարագայում իրենք խայտառակ կերպով կկորեին, հուսահատ համառությամբ կարիքից օգուտ քաղեցին՝ եռանդով պատրաստվելով մարտի: Եվ ահա թուրքերը, թողնելով Ուստրեֆոն և առաջանալով դեպի Ռիզոնի լեռները, մոտակա լեռան վրա ծամբար գտնվեցին՝ այն հատվածում, որը զբաղեցված չէր պարսկական զորքերի կողմից: Իր հերթին Ուզուն-Հասանը, տեսնելով նրանց լեված ծամբարը, իր որդի Ուղումուհամմեդին 10.000 հոգանով հեծելազորի մի ջոկատով ուղարկեց Ուստրեֆոյի կողմից ճանապարհի կորույթը, որպեսզի վերացնի թուրքերի փրկության ամեն մի հույս: Սրանից զատ նա նաև երկու այլ խոշոր ջոկատներ էլ կազմեց, որոնցից աջը հանձնեց Փիր-Ահմեդին (Հահրամանյանների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.), իսկ ձախը իր որդի Չեյնալին՝ ինքը մնալով կենտրոնում գտնվող հետևազորի հրամանատար: Այսպիսով՝ սկիզբ առավ մի մարտ, որը շարունակվեց 14 օր, ընդ որում ութ ժամ շարունակ այն անընդհատ բնույթ ուներ: Հարկ է նշել, որ պարսիկներն հակապակաս բանակը այնպիսի արիությանը մարտնչում էր, որ ուղղակի հնարավոր չէր աջակցող անել ռազմիկների անձնակազմ խիզախությունը և, եթե թուրքի որդի Մուստաֆան թարմ մի գնդով չհարձակվեր Հահրամանի գլխավորած աջ թևի վրա, հաղթանակը, ավելի մեծ, քան նախորդը, անկասկած կմնար Ուզուն-Հասանին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Հահրամանը Մուստաֆայի ճնշման տակ հետ նահանջեց, այդ թևում մեծ խառնաշփոթ առաջացավ: Ավելին, այս թևի նահանջող ուժերը հասան Ուզուն-Հասանի հետևակայիններին և այստեղ մի նոր խառնաշփոթ առաջացրին, ընդ որում վերջինս, վախենալով վերջնական շրջապատումից, հարձակման չտարավ իր ուժերին: Եվ այսպես, առկա անորոշ դրությունից ոչ քիչ վախով պատվելով, Ուզուն-Հասանը ցատկեց հատուկ այդ նպատակով մշտապես պատրաստ պահվող մի մատակի վրա և, տեսնելով աջ թևում ամեն ծամի հետ ծանրացող դրությունը, շուռ եկավ ու դիմեց փախուստի: Այդ ժամանակ Ուզուն-Հասանի որդի Չեյնալը, տեսնելով, թե ինչ է կատարվում, մեծ արիությանը նետվեց հետևազորի շարքերը և փորձ կատարեց կարգի գցել զործերը, որպեսզի այդ մեկ հարվածը ջբերեր բանակի պարտության, սակայն այդ երիտասարդ ու քաջարի այդը այդպես էլ չկարողացավ հասնել իր նպատակին և ինքն էլ տեղի տվեց թուրքերի առաջ: Եվ այսպես Չեյնալը թուրքերի հարվածից ընկավ, իսկ պարսիկներն էլ վերջնական պարտություն կրեցին և դիմեցին փախուստի: Այդ ժամանակ Ուղումուհամմեդը, որը հեռացել էր, որպեսզի հարված հասցնի Ուստրեֆոյի մոտ գտնվող հակառակորդի ծամբարին, իր հերթին դեմ առավ մի մեծ դիմադրության: Նա համար մարտի մեջ մտավ հակառակորդի դեմ և դա շարունակվեց բավականին երկար, սակայն հետո, երբ նա տեսավ, որ իր հայրը պարտություն է կրել, աստիճանաբար ինքն էլ սկսեց նահանջել: Թուրքերը, սակայն, զբաղեցրել էին ողջ հարթավայրը և Ուղումուհամմեդը միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ դուրս արձնել ու միանալ իրոր, ընդ որում վերջինս, իրենց անվտանգ դրության մեջ չհամարելով նաև այդ վայրից 10 մղոն հեռավորության վրա գտնվող ծամբարում, կորեց անցավ Եփրատը և բանակի մնացած մասի հետ միասին հեռացավ իր երկրի խորքերը: Այս ճակատամարտը տեղից ունեցավ Զրիստոսի 1473 թվականին, երբ զոհվեցին 10.000 պարսիկներ, ինչպես նաև 14.000 թուրքեր» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Այս կերպ կրելով պարտություն՝ թուրքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) լցվեց վճռականությամբ իր բանակը ամենակարճ ճանապարհով հետ բերել սեփական երկիր, որպեսզի, ինչպես իր սովորությունն էր, վարձատրելով կրկին ոգևորի սեփական ռազմիկներին և նրանց մի բան էլ ավել տա, ինչ խոստացել էր մինչ արշավանքը: Բացի դրանից նա նաև ազատ արձակեց ծամբարում գտնվող բոլոր ստրուկներին, պայմանով, որ նրանք պետք է շարունակեն հետազայում ևս ծառայել իրեն, թեև արդեն չլինելով ստրուկներ, երբ ամեն ցանկացող չէր անի նրանց

հետ ինչ կամենար: Նա նաև գորականներին շատ այլ գիշումներ ևս արեց, որից հետո թուրքերի բանակը սկսեց ընթանալ գետի ափով, ընդ որում մյուս ափում նույն կերպ վարվեցին նաև պարսիկները, որոնք այժմ ավելի ուշադիր էին իրականացնում հսկողությունը, բանի որ արդեն ակնհայտ էր, թե թուրքերի բանակին ինչ աստիճան է բանակապետ գերագնացում իրենց բանակին: Այնուհանդերձ, ինչպես հետագայում հայտնի եղավ, սեփական որոշմանը և այլ անձիք անընդհատ դրոշմում էին Ուզուն-Ֆասանին (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանին – Մ.Ֆ.**) անցնել գետը և հարձակում գործել մեզ վրա՝ իրենց այդ պնդումը հիմնավորելով նրանով, որ կրած պարտության արդյունքում մեր բանակը նահանջում է: Այս կապակցությամբ շատ խոսք և զրույց եղավ, իսկ տասն օր անց էլ մեր բանակը, հեռանալով գետից, բռնեց Բաբերդի ուղղությունը, երբ, թողնելով այն աջ կողմում ու խորանալով Մեծ և Փոքր Յայաստաններն իրարից բաժանող լեռներում, ուղղություն բռնեց դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Տրապիզոնի հարթավայր: Եվ ահա երկրորդ անցումի ժամանակ մենք հասանք հիշատակած հարթավայրի մուտքին, երբ օգոստոսի վերջին օրերն էին, օրվա տասնչորսերորդ ժամը: Յենց այդ ժամանակ էր, որ մեր աջից լեռնազագայների վրա հայտնվեցին պարսիկները: Այդ ժամանակ թուրքը, շուռ գալով թշնամու դեմ, զբաղեցրեց բարձունքները՝ մինչ այդ հրամայելով Յուսթրաֆ անունով իր եղբորը, որ Սթանդեղորդի կառավարիչն էր, պահպանել ճամբարը և սայլերը: Յարկ է Նշել, որ Անատոլիայի բեզլեթ Դավուդ փաշային Ռոմելիի գործի նրանց հետ միասին, որոնք մինչ այդ լավ տորոլվել էին նախորդ ճակատամարտում, նա թողեց թիկունքում՝ ճամբարում, որից հետո ինքը դիրքեր գրավեց կենտրոնում, երբ նրա ավագ որդի Բայազետը գտնվում էր իրենից աջ, իսկ մյուս որդի Մուստաֆան՝ ձախ կողմում: Այսպիսով, առաջանալով լեռնային և բարձրադիր տարածքով, մենք հասանք այն հովտի ծայրին, որի մյուս կողմում մոտ մեկ յե հեռավորության վրա Մեծ թուրքի դեմ կազմ ու պատրաստ կանգնած էին պարսիկները: Այդ ժամանակ երկու կողմերից էլ հսկայական բանակությամբ գործի դրվեցին թմուկներ, շեփորներ, ծնծղաներ և այս տիպի այլ գործիքներ, ընդ որում այնպիսի մի անհավատալի աղմուկ բարձրացավ, որ ուղղակի հնարավոր չէր լսել մեկը մեկու: Այն հովտի պատերը, որտեղ բանակներն իրար դեմ էին ելել ճակատ ճակատի, հեշտ հասանելի էին վեր ելնելու և ցած իջնելու համար, ընդ որում հովտին ինքը ուներ չորս մղոն լայնություն և դեպի լեռների խորք ձգվում էր բավականին հեռու՝ աստիճանաբար դառնալով դժվարանցանելի: Եվ այսպես, ահա, հենց այս տարածության վրա էր, որ մի համառ մարտ սկիզբ առավ, երբ մի կողմը համառորեն հարձակվում էր, իսկ մյուս կողմն էլ՝ պաշտպանվում՝ անվերջ օգնության հասնելով ճակատի այն հատվածին, որտեղ վիճակը ծանրանում էր: Այսպես շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Ղահրամանի իշխան Փիր-Ահմեդը (**Ղահրամանլունների էմիրության էմիր Փիր-Ահմեդը – Մ.Ֆ.**), որ գտնվում էր Ուզուն-Ֆասանից աջ, համառ մարտից հետո Մեծ թուրքի որդի Մուստաֆայի կողմից փախուստի մատնվեց, իսկ այդ հանգամանքն էլ չփոք առաջացրեց արդեն Ուզուն-Ֆասանի գլխավորած ուժերի շարքերում: Այդ ժամանակ Ֆասանբեկը, վախճնալով շրջապատումից, ինչև, ի դեպ ասած, հաշվի առնելով հակառակորդի բանակական գերազանցությունը, իրոք կարող էր հեշտությամբ տեղի ունենալ, ցատկեց հատուկ նման նպատակների համար մշտապես իր մոտ պահվող արաբական մի ընտիր նժույգի վրա և անմիջապես դիմեց փախուստի: Այսպիսով պարսիկները ջախջախվեցին և հետ շարունակվեցին, իսկ հաղթանակած թուրքերն էլ, զարգացնելով հաջողությունը, տիրեցին մարտի վայրից 10 մղոն հեռավորության վրա գտնվող հակառակորդի ճամբարին, որտեղ ազատեցին շատ շատերին նրանցից, որոնք գերվել էին մինչ այդ տեղի ունեցած այն անհաջող ճակատամարտում: Այսպիսով՝ Ուզուն-Ֆասանի ճամբարը ավարտվեց, ընդ որում այդ ընթացքում սպանվեց նաև Չեյնալ անունով նրա որդին, որը, երբ տեսավ, որ իր հայրն այն մատակը հեծած փախչում է, մարմնվեց հակառակորդի հետևակայինների շարքերի մեջ, սպանեց շատերին, սակայն ի վերջո ինքն էլ սպանվեց: Դա մի մեծագույն ջախջախում էր, երբ միայն սպանվածներից պարսիկները կորցրին 10.000 հոգի, ընդ որում շատ էին նաև գերիները, որոնցից ոմանք սպանվեցին հետագա օրերի ընթացքում: Այդ գիշեր բոլորն անցկացրին մեծ ուրախության մեջ՝ նստած խարույկների մոտ՝ երգելով և պարելով: Մուստաֆան, սակայն, չէր դադարում հետապնդել Ուզուն-Ֆասանին, արդեն գիշերվա երկրորդ ժամն էր, թուրքը սկսում էր անհանգստանալ որդու համար և սուրիանդակներ էր ուղարկում նրա հետևից, երբ արթնալուց ի վերջո վերադարձավ: Այդ ժամանակ հայրը, ձեռքին լիքը լցված ոսկյա մի գավաթ, ելավ վրանից, այն իր ձեռքով հանձնեց որդուն և համբուրեց նրան՝ մեծապես գովելով սրա խիզախությունն ու բարությունը: Այդ ճակատամարտը տևեց ութ անընդհատ ժամ, մինչև պարսիկները դիմեցին փախուստի, ընդ որում, եթե չլիներ Մուստաֆան և Ուզուն-Ֆասանի վախկոտ այդ փախուստը, ապա հնարավոր է, որ այն պարսիկների համար նման ելք չունենար: Այդ ճակատամարտում թուրքերը կորցրին մոտ 1.000 սպանված: Ինչ վերաբերվում է ավարին, ապա Ուզուն-Ֆասանի գլուխակից ձեռք բերվեցին մեծ քանակի ոսկեգծ օսպաբեղեն, ինչպես նաև այլ ոսկեղեն և արծաթեղեն, ընդ որում ավարի թվում նաև մի քանի առաջնակարգ գրահներ կային, որոնք շիրագից հիանալի վարպետների ձեռքի գործն էին, սրանք հիանալի իդկվածք ունեին և իրենցից լավ տեսարան էին ներկայացնում: Թուրքերը ձեռք գցեցին նաև հազարավոր ձիեր և մեծ քանակի ուղտեր: Ես, սակայն, ստիպված եմ մի քիչ հետ դառնալ և Նշել նաև Ուղումուհանմեդի մասին, բանգի Ուզուն-Ֆասանի այս երկրորդ որդին, որը մեծ քանակի մարդկանց գլուխն անցած ելել էր ու հարձակվի մեր ճամբարի վրա, Յուսթրաֆի կողմից իր հերթին հետ շարունակվեց, ընդ որում նրա պարտությունն այն աստիճանի էր, որ նա ինքը հազիվ փրկվեց գերությունից՝ փրկվելով տեղանքին լավ ծանոթ իր մի ծառայի շնորհիվ» (Զիլախի Անջիլուլեյլ «Ուղեգրություն», գլուխ 8):

«Դրանից հետո Ուզուն-Ֆասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.**) կրկին եկավ ու ճակատ կազմեց: Օսմանցիները, ինչպես հոդվում է անձրևի հեղեղ, հրանոթներից ու հրացաններից նրանց վրա կրակ տեղացին՝ բարձր աղաղակ բարձրացնելով ու բողոքելով Ալլահին, որ իրենց մեղքերին պատճառով նման մեծ պատերազմ է բորբոքվել: Այնուհետ Ձիգ Ֆասանի եղբայրը և Չեյնալ-բեկ անունով որդին սպանվեցին, իսկ նա ինքն էլ, մեջտեղ մնալով, մի հնարով փախավ: Նրա գործերը տկարացան, օսմանցիների գործերը զորացան և, հետապնդելով Ձիգ Ֆասանին, նրա բանակը կործանեց: Օսմանցիները մեծ ավար ձեռք բերեցին և շատ թալանեցին, որից հետո, վերցնելով գերված պարոններին, հետ դարձան» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7):

«Դրանից հետո նա (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.**) դեմ ելավ... Ռումաց խոնդկարին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ին – Մ.Ֆ.**)՝ հետև ունենալով 700.000 հեծյալ: Եվ ահա նրանք արևածագից մինչև ամայրամուտ պատերազմեցին ու երկու կողմից 20.000-ական հոգի սպանվեցին: Երկու կողմերն էլ փախստականք են: Ֆասան խաղը հասավ և հաստատվեց Թավրիզում...: Նրանց փախչալիք ևս, որ խոնդկար էր կոչվում, փախավ և անպիտան մի գործով, որը կազմում էր 60.000 հոգի, մտավ ամրությունը, իսկ այդ ամրությունը մի իսկական բաղաբ էր իր ողջ մեծությամբ՝ մեծամեծ կառույցներով ու տախտակներով փակված: Եվ ահա պարոնը մնաց սակավ գործով, իսկ Չթախն էլ ելավ այդ ամրությունից և սկսեց բռնել դեպի իր աշխարհը, սակայն գործերը թողեցին պարոնի ու փախան: Չթախը ևս փախավ: Եվ ահա գորածողով արեց Ֆասանը... (**տեքստը վնասված է – Մ.Ֆ.**)» (Զիլախի խիզանցի «Իշխատակարան 1473 թվականի»):

«Ուզուն էին բռնել Ֆասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանին – Մ.Ֆ.**) և սպանել նրան, սակայն Աստծո ողորմածությամբ մեր աշխարհին ազատվեց Չթախից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ից – Մ.Ֆ.**)» (Անանուն Ակիսեցի «Իշխատակարան 1473 թվականի»):

«Ֆասան-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Ռումաց աշխարհը, սակայն նրան բաժին հասավ տաշկան ազգի չարությունը» (Սարգիս Խաչենցի «Իշխատակարան 1473 թվականի»):

«Այդպես մեծ խոնդկար սուլթան Մուհամմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Ուզուն Ֆասանի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) վրա, կոտորեց նրան, փախստական դարձրեց և փախցրեց Թավրիզ» (Մարտիրոս Ստամբուլցի «Իշխատակարան 1480 թվականի»):

«Այդ ժամանակ խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդին 300.000 հոգով եկավ Ֆասան-բեկի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) վրա, կոտորեց սրա հեծելազորն ու սպանեց որդիներից մեկին, իսկ ինչ վերաբերվում է նրան, ապա նա փախավ Թավրիզ» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդին Ստամբուլից 300.000 հոգով եկավ Ֆասան-բեկի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) վրա: Ֆասան-բեկը գնաց նրա դեմ, սակայն հաղթվեց, նրա մի որդին սպանվեց, իսկ ինքն էլ փախավ Թավրիզ» (Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»):

«Ֆայոց 923 թվականին խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) գործը հաղթեց Ֆասան-բեկին (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանին – Մ.Ֆ.**)» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»):

«Ֆայոց 922 թվականին եկան Չաղաթայի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) վրա և սա, մազապուրծ եղած, փախստական գնաց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Արդեն ասացիք, որ հաս Մուրադի պարտությունից հետո փաղիշահն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) ուղղվեց Բաբերդի կողմը: Նա վեց անցումով տեղ հասավ և ամրացավ Յուս-աագլու կոչվող վայրում: Նրանք ճամբար զարկեցին, գտնվում էին Օլթուկի մոտակայքում և արդեն կեսօր էր, երբ հանկարծ նկատեցին Ուզուն-Ֆասանի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) բանակին պատկանող կաֆիրներից մեկին, որի անունը Իսահակ էր ու որը առաջնում էր նրանց ուղղությամբ: Այդ ժամանակ Անարդուլի բեզլեթն էր մեր ներկայիս մեծ վեդից Դաուդ փաշան, որն արագորեն վերցրեց Անարդուլի իր բանակը և ջարդեց այդ կաֆիր Իսահակին, որից հետո առաջ անցավ ու հարվածեց արդեն նաև հանգիստ կանգնած Ուզուն-Ֆասանին: Դրանից հետո իր ռազմիկներին առաջ ուղարկեց նաև Ուզուն-Ֆասանը և հարվածեց Դաուդ փաշային: Վերջինս Անարդուլի իր բաջարի ռազմիկների հետ միասին բաջաբար մարտի մեջ մտավ Ուզուն-Ֆասանի դեմ և բազմիցս հետ մղեց սրա գործին: Այս ընթացքում սուլթան Մեհմեդը իր իշխաններին հետ միասին հարթավայր իջավ և զադտնի դարան դրեց: Դաուդ փաշան շարունակում էր

մարտնչել թշնամիների շրջապատման մեջ իսկական մի հերոսի նման, ինչպես օրինակ Ռուստամն էր: Բանը կարող էր հասնել նույնիսկ նրան, որ նա գուցե նույնիսկ կարողանար հասնել Ուզուն-Չասանի բանակին, երբ, առնվազն դիմադրելով թշնամուն, նա կանգնած էր ինչպես մի ամուր աշտարակ՝ 25 անգամ հետ մղելով Ուզուն-Չասանի բանակին: Այս ընթացքում էր, ահա, որ Ղաուդ փաշան տեղեկացրեց տիրակալին. թե. «Զո ստորուկ Ղաուդը մնադուրի բանակով թշնամու դեմ մարտի մեջ է մտել և մի մեծագույն ճակատամարտ է մղում»: Իմանալով այս մասին՝ տիրակալն ասաց. «Դիմացիր, մենք շուտով կերևանք, դիմացիր»: Դրանից հետո եկիչերիներն և մնացած զորքը, համառորեն գոռ տալով ոտքերին, սկսեցին առաջանալ, որպեսզի հասնեն այդ բարձունքներին: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ սուլթանի բանակի հարվածի ուղղությամբ հայտնվեց նրա որդի Մուստաֆայի զորքը ու հենց սա էր, որ առաջինը հարվածեց և Ղաուդի մահի տիրակալ, Ուզուն-Չասանի որդի Կիր-Չենի զորքին: Ամալիցապես մի հզոր մարտ բռնկվեց, սակայն սուլթանի զորքը անմիջապես ջարդեց հակառակորդին, իսկ Կիր-Չենին էլ գլխատեցին: Իր կողմում բաջաբար մարտնչում էր նաև ապագա սուլթան Բայազետը **Օսմանյան սուլթանության ապագա արքա Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.**, որը, հարատև հարվածներ հասցնելով Ուզուն-Չասանին, հասավ այն վայրին, որտեղ մարտնչում էր Ղաուդ փաշան: Այդ ժամանակ Բայազետի ուսուցիչը Իբրահիմ փաշան էր, որն էլ հենց պետք եղածի նման հրամաններ էր տալիս Ռուսի բանակին: Այսպիսով Ռուսի բանակը բաջաբար հարձակվեց Ուզուն-Չասանի բանակի վրա և նրա օրը սկսացրեց: Մի քիչ էլ, և, ահա-ահա, Ուզուն-Չասանը կկորեր, ընդ որում արդեն հաղթանակի դրոշներն էին պարզում: Այդ ժամանակ ժամանեց Գեղիկ Ամսեղ փաշան և հայտնեց, որ սուլթան Բայազետը իր զորքերը հանել է Ուղուրու-Մեհմեդը և չարդում և նրան: Դա նախանձից դուրված էր ասվել, քանի որ ուզում էին այնպես անել, որ Ուզուն-Չասանի նկատմամբ հաղթանակը չմնա ապագա սուլթան Բայազետին: Այսպես թե այնպես, սակայն շուտով Ուղուրու-Մեհմեդի դեմ ելավ նաև Բայազետը և, զործի դնելով իր զորքերը, սկսեց բազմի նման հետապնդել թշնամիներին: Այն կիրճում, որտեղ կանգնած էր Ուղուրու-Մեհմեդը, գտան Մեհմեդ-Բեքերին: Սուլթան Բայազետը հարձակվեց սրա վրա և վերցրեց նրա դրոշը: Դրանից հետո հիշատակված բարձունքներին հասան նաև սուլթանի եկիչները: Դազի եկիչերիների գլուխներին ծածկում էին իրենց հաղթական գդակները, ընդ որում սրանց առաջ նույնիսկ լեգենդար Ռուստամն էր նման մի մոծակի: Դրանից հետո, դասավորվելով ըստ խմբերի և ջուկատների, նրանք մի բարակ շարք կազմեցին և, շարվելով սուլթանի դիմաց, հայացքները հառեցին ներքև: Սուլթան Մեհմեդը ողջունեց իր ռազմիկներին, ընդ որում դրանից հետո, երբ եկիչերիներն իրենց սուլթանի գլխավորությամբ երևացին, Ուզուն-Չասանը տեղում բարացավ, քանի որ ի վիճակի չէր տանել փարիջահակյան բանակի վայրը, ուժով ու արհուրթյունը: Ուզուն-Չասանը կորցրեց խոսելու ունակությունը, որից հետո աննիշխապես գոչեց. «Բերեք իմ նժույգը», իսկ հետո լաց լինելով ավելացրեց. «Գոնե գլուխս փրկեմ»: Ամալիցապես է պատրաստեցին Ուզուն-Չասանի մոխրագույն նժույգը, որից հետո նա նայեց շուրջը և վերից վար սլացավ: Փիր-Ամսեղը (**Ղաուդի մահի տիրակալների Եփրոսյան եփիր Փիր-Ամսեղ – Մ.Ֆ.**) ևս կանգնեց Ուզուն-Չասանի մոտ և պատրաստվեց նրա հետ միասին փախչել: Այն բանից հետո, երբ Ուզուն-Չասանը բաց տարածություն դուրս եկավ, նա շուկո տեղը չբերեց, մինչև որ չի հասավ Թավրիզ, ընդ որում Փիր-Ամսեղը փախչում էր նրա հետ միասին: Նրանք, հերթ չտալով իրար, նժույգները խփանելով պանում էին, ինչպես եղինքներ, որոնք փրկվում են առյուծների թաղերից: Շուրջը չնայելով՝ նրանք անցնում էին լեռներն և հովիտները, նրանք վախից իրենց շավարներն էին լցրել: Տեսնելով թուրքմենների գլխին եկած այդ աղետը՝ եկիչերիները հարվածեցին սրանց: «Չե, ստոր թուրքմեններ!», - գոչում էին նրանք, - «կորեք զորդի ծոցը, ձեզ համար ամեն ինչ կորած է, կորեք այստեղից»: Ուզուն-Չասանն այնքան էր վախեցած, որ մտածում էր միայն իր գլխի փրկության մասին, հենց միայն երևում էին օսմանները, նա անմիջապես հրաժարվում էր մարտից և փախչում էր: Այս ամենի պատճառը իրավեցու հրանոթներն էին, որոնք նա առաջ չէր տեսել: Ավելին, ասում էին, թե հետո, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ուզուն-Չասանն արդեն մահվան մահճում էր, նա ասել էր իր հետնորդներին, որ նրանք հարգեն իրենց հոր խոսքը և այլևս երբեք պատերազմի մեջ չմտնեն օսմանների դեմ: Այս ամենը տեղի ունեցավ Չիջրի 878 թվականին...: Երբ Ուզուն-Չասանի հաղթեցին, բռնեցին նաև նրա բեկերից շատերին: Սրանց մեջ էին Չեկերի ցեղի իշխան Օմար-բեկը, այնտեղ էին նաև Միր-Թեմուրի երկու հետնորդները, ինչպես նաև Սիհան Թեթրեկ Սիհանը՝ Ղարա-Յուլուկի (**Աղ-Ղույունլունների Եփրոսյան եփիր Ուսան ին Ղուլուկ – Մ.Ֆ.**) աղբիկներից մեկի որդին: Սրանք համարվում էին Ուզուն-Չասանի առանձնահատուկ կերպով մտերիմ մարդիկ և հենց նրանք էին, որ ամենից հաճախ էին դրոշում Ուզուն-Չասանին գնալ Ռուսի վրա: Սրանցից զատ գերի ընկան ևս 3.000 հոգի, դե իսկ գլուխները կորցրածների թիվն էլ ոչ-ոք հաշվել չի կարող» (Մեհմեդ Նեջրի «Չամընդիանուր պատմություն», գլուխ 257, 258)

«Սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**), զայրացած այն դիմադրությունից, որը պարսիկները ցույց էին տալիս Փոքր Ասիայում, պատրաստվեց 320.000 հեծյալ ու հետևակ ռազմիկներից կազմված բանակով հարձակվել Արևմտյան Պարսկաստանի վրա: Բանակը, սակայն, որը հավաքեց պարսից արքան (**Աղ-Ղույունլունների Եփրոսյան եփիր Ուզուն-Չասանը – Մ.Ֆ.**), ավելի մեծ էր, ընդ որում Բեռնառդ Բրենդելբախը պնդում է, որ պարսիկների միայն հեծելազորը բանակությունը անցնում էր 350.000 հոգին: Շուտով հետևեց այն ամենահայտնի ճակատամարտերից մեկը, որը երբևէ Ասիայում տեղի էր ունեցել միջակցող պարսկական խմբակցությունների միջև: Երբ երկու հզոր բանակները մարտ սկսեցին, այն շարունակվեց երկու լիարժեք օր, մինչև որ հայտնի դարձավ, թե ով է հաղթողը: Եվ թեև այն պնդումով, թե հաղթանակը մնաց թուրքերին, ճշմարտության հասնիկ կա, սակայն այնուհանդերձ այդ հաղթանակը սուլթանին այնքան թանկ արժեցավ, որ նա դրանից հետո այլևս երբեք չի ամարձակվեց հարձակվել Պարսկաստանի վրա և ապագա պատերազմներում իր ուշադրությունը բնեռեց Եվրոպայի վրա» (Օրուշ-բեկ Բայթթե «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13):

«Չիջրի 878 թվականին Չասան-բեկն Բայանդուրին (**Աղ-Ղույունլունների Եփրոսյան եփիր Ուզուն-Չասանը – Մ.Ֆ.**) նրա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) դեմ ճակատամարտ տալուց հետո դիմել էր փախուստի» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1): «Չիջրի 879 թվականին Բաբերդի շրջանում սուլթան Մուհամմեդ խանի և Չասան-բեկ Բայանդուրիի միջև մեծագույն մի ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Արդյունքում սպանվեց Չասան-բեկի որդի Ուղուրու Մուհամմեդը, որը ծառայում էր սուլթանին, սակայն ի վերջո պարտություն կրեց հենց Չասան-բեկի զորքը: Սուլթանի փոխանորդները հանդիսավորությամբ և հաղթական վերադարձան խալիֆի նստավայր» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵²⁵⁶ «Մուհամմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**), որ հաղթանակի էր հասել, որոշեց օգտվել այդ հաջողությունից և իր օգտին դասավորված պատերազմի ընթացքից, որպեսզի տիրի հակառակորդի մի որևէ տարածք: Դրա համար էլ նա, հավաքելով իր բանակը, երկրորդ անգամ գնաց Բաբերդ բաղաթի վրա, սակայն այդ երկրի բնակիչները ղեկավարելով մեծ կոտորած արեցին: Նման սխրագործությունից հետո բնակչությունը, ստրիանդակներից իմանալով, որ Մուհամմեդի անձնակազմը հեղեվարությամբ իրենց կողմն է գալիս հակառակորդի հիմնական բանակը, թողեցին ամեն ինչ և փախան լեռները» (Վատերիկո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Այսպիսով, եթե Ուզուն-Չասանը (**Աղ-Ղույունլունների Եփրոսյան եփիր Ուզուն-Չասանը – Մ.Ֆ.**) գոհանար իր այն առաջին հաղթանակով, ապա այժմ չէր հայտնվի մի իրավիճակում, երբ ոչ միայն հազիվ փրկվեց գերությունից, այլև կորցրեց սեփական երկրի մի մասը: Իրոք, այդ պարագայում Թուրքը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) անվառուսակ կերպով կհեռանար, իսկ տարածքները էլ կմնային Ուզուն-Չասանին, այն դեպքում, երբ այժմ ուրիշ կերպ եղավ: Եվ այսպես, երեք օր հանգիստ տալով իր բանակին՝ Թուրքը որոշեց վերադառնալ եկած ճանապարհով: Այսպիսով, վերցնելով ճամբարը, նա շարժվեց Բաբերդի վրա, որտեղ, կապված Ուզուն-Չասանի ջախջախումի հետ, բաղաթի և շրջակայքի բնակչությունը փախել ու պատսպարվել էր լեռներում: Այնուհանդերձ աբեջիները մի քանի գերիներ բռնեցին և ավար ձեռք գցեցին, թեև հետո պարսիկներից ոմանք հաղթեցին աբեջիներին ու հետ խլեցին դրանց, ինչպես նաև ավարը: Այդ ժամանակ աբեջիները բաղաթ վերադարձան, իսկ պարսիկներն էլ դրա հաջորդ ողջ գիշերը և հաջորդ օրվա կեսը պահեցին դիրքերը, մինչև որ լուր չէկավ, որ իրենց դեմ է շարժվում թուրքերի հիմնական բանակը: Այս պայմաններում պարսիկները ոչ մի կերպ չցանկացան ելնել թշնամու հիմնական բանակի դեմ ու լքեցին դիրքերը» (Ջիովանի Անջիոլիլլո «Ուղեգրություն», գլուխ 8):

«Մուհամմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) դարձավ և գնաց Խաղտիթի վրա՝ գրավելով Բաբերդ կոչված բաղաթն ու այրելով այն» (Մարտիրոս Ստամբուլցի «Չիշատակարան 1480 թվականի»):

⁵²⁵⁷ «Եվ ահա թուրքերը, ծանծաղուտով անցնելով Եփրատը, այն վայրում, որտեղ տեղի էր ունեցել ճակատամարտը, հասան Արզնջան, որից հետո, սակայն հրաժարվեցին հետագա առաջխաղացումից: Այնուհետև չորս օրում թուրքերը հասան Ղարաիսխարին, որը լեռնա գագաթին տեղակայված մի ամրություն էր: Այս ամրությունը 15 օր դիմարդեց, սակայն, քանի որ նրա իրավանաատարը Չեկալի ծառա Ղարալին էր, որը լսել էր վերջերս իրենց կրած պարտության և իր տիրոջ մահվան մասին, նրանք ի վերջո հանձնվեցին: Դրանից հետո թուրքերի բանակը ուղղվեց դեպի Ղոյունլուն-Չիսար՝ տիրելով ինչպես դրան, այնպես էլ Բաբերդին: Ավարտելով այս ամենը՝ թուրքական բանակը վերադարձավ իր երկիր: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ թուրքերին լուրեր էին հասել, որ Ուզուն-Չասանը (**Աղ-Ղույունլունների Եփրոսյան եփիր Ուզուն-Չասանը – Մ.Ֆ.**) վերականգնել է իր բանակը և այդ կողմն է գալիս, այնպես որ նրանք իրենց համար ոչ մի կերպ անվտանգ չի ամրացրեցին դրանից ավելի շատ խորանալ թշնամու երկրում: Եվ ահա թուրքերը մեծ արագությամբ ևսահանքեցին Սկաս, որտեղից էլ հեռացան Թեթթա» (Վատերիկո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

«Այսպիսով, հաջողությամբ շարունակելով առաջխաղացումը, մենք առաջացանք դեպի Եփրատ մեծ գետը, ընդ որում հայտնաբերեցինք, որ մեր ուղու վրա գտնվող բոլոր ամրություններն և բնակավայրերը լքված են, իսկ որոշներն էլ՝ այրված: Մոտենալով Եփրատին՝ աբեջիները անցան այն և գետից հաշված մեկ օրվա արշավի հեռավորությամբ ամայացրին երկիրը՝ ձեռք գցելով, սակայն, միայն շատ քիչ բանակի կենդանիների հոտեր:

Յետո, երբ սրանք վերադարձան, մենք առաջացանք դեպի Արզիսը: Այստեղ մենք ճամբար զարկեցին և մնացին չորս օր, իսկ հետո ելանք և ժամանեցինք Ղարահիսար, որը տեղակայված է Սև լեռների մոտ ու բնականից շատ ամուր դիրք ունի: Այն իրոք անստիկ էր, քանզի դիք ժայռերը երեք կողմից շրջապատում էին լեռնականադակը և միայն մի կողմում էր, որ առաջանալու տեղ կար, սակայն այստեղ էլ դարպասներ կային, դե իսկ ճանապարհն ինքն էլ շատ բարդարոտ էր ու դիք: Այդ վայրում դիրքեր գրաված ռազմիկները, ձեռքերին սուր նետեր և նիզակներ, լուռ հետևում էին մեզ և, որևէ կերպ չցանկանալով բանակցել, հարվածում ու սպանում էին ամեն մի մոտեցողի: Այդ ժամանակ սրանց դեմ ուղղվեցին 5 հրանոթներ, որոնցից երկուսը դրվեցին սարի վրա՝ քաղաքից ոչ հեռու, և մեծ վնաս պատճառեցին հակառակորդին: Այսպիսով, երբ 15 օր շարունակ հրանոթները հարվածեցին ու սպանեցին պաշտպանվողների մեծ մասին, մնացածները ստիպված դադարեցին դիմադրությունը և հանձնվեցին: Պարզվեց, որ այս ամրության ղեկավարը կոչվում էր Արաբ, որը արթայազն Չեյնայի՝ Ուզուն-Ֆասանի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) որդու, դաստիարակն էր եղել և իր հրամանի տակ ուներ այդ գավառը: Եվ ահա այս Արաբը, երբ տեսավ, որ իր տերը սպանվել է, ընդ որում նրան ցույց տվեցին սպանվածի գլուխը, դառն արցունքներ թափեց, իսկ հետո էլ հանձնվեց՝ ստանալով կյանքի ու գույքի երաշխիք: Իրոք, Թուրքը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) նրան բավարար պայմաններ առաջարկեց, իսկ 17 օր հետո, երբ մենք վերադառնում էինք, վերցրեց այս մարդուն իր հետ՝ դարձնելով Ֆուկարիայի մի սանջակի ղեկավար: Այս մարդուց պետք էր շնորհակալ լինել, քանի որ, եթե նա ութ օր ևս շարունակեր դիմադրել, մենք անասնակների պակասի պատճառով ստիպված պետք է լինեինք հետ դառնալ, որովհետև ձիերը արդեն սկսվում էին ծառերի տերևներով ու մանր ճյուղերով: Այստեղից մեր բանակն առաջացավ դեպի Ղոյունլունիսար, որի կայազորը, լսելով, որ այն ամուր Ղարահիսար ամրոցը հանձնվել է, իսկ Չեյնայն էլ՝ սպանվել, ինքը ևս դեսպաններ ուղարկեց Թուրքի մոտ և հանձնվեց, ինչպես նաև՝ Նիկսարը: Այսպիսով, անելով անհրաժեշտ կարգադրություններ, Թուրքն իր բանակով վերադարձավ Սկաս» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 8):

«Փրկվեցին 1469 կամ Ֆայոց 916 թվականին սուլթան Մուհամեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Ղարահիսարը, գրավեց նաև Ադրիբու բերդը» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

«Սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**), ցանկանալով ամեն ինչ անվտանգ դարձնել, առաջացավ և մոտեցավ Գարահիսար ամրությանը: Նա պաշարեց այս ամրությունը և հենց նրա մեծության աչքի առաջ էլ այն գրավեցին: Դրանից հետո սուլթանը վերադարձավ Ստամբուլ և հենց այնտեղ էլ պաշտոնագրվեց Մահմուդ փաշային: Սա ևս տեղի ունեցավ Ֆիդրի 878 թվականին» (Մեհմեդ Նեշրի «Ջամընդիհանուր պատմություն», գլուխ 258):

⁵²⁵⁸ «Ֆիդրի 878 թվականին, երբ Ռումի տիրակալ սուլթան Մուհամեդ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) մեկնեց Կամախ ամրոցը գրավելու..., Ռուստամ-բեկը դրան դեմ դուրս եկավ» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1):

⁵²⁵⁹ «Ջանեմեդի հասուն տարիքի և բավարարող ռեզանտության»՝ Շեյխ Ֆասանը օր ու գիշեր մտածում էր, թե ինչպես հետ մղի թշնամիներին և իր բոլոր մտքերը ուղղում էր այն գործին, որ հետ գրավի իր երկիրը: Եվ ահա նա իր հրամանատարության տակ հավաքեց այդ շրջանի քաղցրիկ և խիզախներից կազմված մի ջոկատ, ելավ խարաբանդալու ցեղի դեմ ու ուժով հետ գրավեց իր ժառանգական վիլայեթը՝ տիրելով դրան» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1):

⁵²⁶⁰ «Ֆիդրի 880 թվականի տարվա կեսին սուլթան Մուհամեդ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Սելիվկե ամրոցը» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵²⁶¹ «Այդ ընթացքում Դիզ շրջանի ռայաթները բրիտանոյա անհավատների թվից, որոնց կոչում են ասուրի, երբ իրենց սովորության համաձայն մեկնել էին Եգիպտոս և Ասորիք, որպեսզի այնտեղ զբաղվեն արհեստներով ու առևտրով, Ասադ-է-Դին Ոսկեձեռքի (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Ասադ-է-Դինը Ոսկեձեռքի (1474 - մոտ 1480) – Մ.Ֆ.**) գործունեությունը տեսնելով իրենց մեջ որոշեցին. «Այս ամարը արժանի է Ֆաբարին կառավարելու: Ղեկը է հանձնել նրան զայ ակնտեղ ու դնել նրան իշխանության գլուխ»։ Նման որոշում ընդունելուց հետո նրանք այդ ծրագրերի մասին հայտնեցին վերջինիս, սա համաձայնեց և մի քանի ասուրեցիների ուղեկցությամբ մեկնեց իր ժառանգական վիլայեթը: Որոշ ժամանակ նրանք այնտեղ թաքնվեցին ասուրեցիների մեջ, սպանելով հարկար առիթի: Այդ շրջանի անհավատները նման մի սովորություն ունեին, որ ամեն շաբաթ օր, ազատվելով իրենց գործերից և հոգանքից, Դիզ ամրոց էին տանում վառելիքի ու ամենայն անհրաժեշտի պաշարներ: Եվ ահա շաբաթվա օրինյալ օրերից մի գիշեր նրանք Ասադ-է-Դինին այդ աշիրաթի քաջերի մի խմբի հետ ուղարկեցին ամրոց՝ հազցնելով նրանց անհավատների հանդերձները, ընդ որում ցախերի և վառելիքի արանքում նրանք գնեց էին թաքցրել: Յենց որ մտան ամրոց, ցախերն ու վառելիքը մի կողմ նետվեցին և, ինչպես Մարսը, այս հերոսները իրենց արյան ծարավ թրերը թափեցին ամրոցի բնակիչների վրա: Դուրբույի ցեղից ոմանց նրանք անողորմ դաշույնների հարվածներով նետեցին կործանակն երախը, իսկ այլոց էլ այն աշխարհը ուղարկեցին նետերով՝ որոնք թունավորված էին ոչնչացման թույլով: Մի խոսքով, արիությանը Նշված դյուցազունները շողողացող թրերի փայլով ազատեցին այդ ամրոցը չարագործ թշնամիներից...: Դրանից հետո Ասադ-է-Դինը օրըստօրե ազատեց վիլայեթի թշնամիների ներկայությունից...: Ֆաբարին արդեն ինչատակվեց, ինչպես արդեն ինչատակվեց, երկրորդ անգամ իշխանության եկան շաբաթ օրը, ինչն այդ ժողովրդի լեզվով այն ժամանակ կոչվում էր Շամբո, և ահա այդ պատճառով էլ նրանք ստացան Շամբոյան անվանումը» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵²⁶² «Եվ այսպես, ցանկանալով Ուղումուհամեդին դարձնել Պարսկաստանի թագավոր՝ նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) նրան գործ և միջոցներ տվեց, որպեսզի նա սկսի այդ գործողությունը, և նրան ուղարկեց Սկաս՝ Մեծ թուրքի և Ուզուն-Ֆասանի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) միջև գտնվող այդ սահմանային շրջանը: Ուղումուհամեդը, հասնելով տեղ, անմիջապես սկսեց հարձակումներ գործել իր հոր տիրույթների վրա և վնասել դրանց, ընդ որում, թեև հայրը գործ ուղարկեց, որ զսպի որդուն, բայց հետո մի ավելի խորամանկ բան մտածեց» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 9):

«Եվ ահա Ուղումուհամեդը, իր հետ ունենալով թուրքական օժանդակ ուժեր, գնաց Պարսկաստանի սահմանի վրա գտնվող սանջակը, որպեսզի անհանգստացնի իր հորը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆասանի – Մ.Ֆ.**) հաճախակի հարձակումներով: Այդ ժամանակ հայրը, թեև հեծելագոր ուղարկեց, որ պաշտպանի իր տիրույթները, բայց հետո այլ կերպ վարվեց» (Կաստերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1):

⁵²⁶³ «Սուլթան Մեհմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) ձգտում էր, որպեսզի իր տիրապետությունը տարածվի հարակից երկրների վրա և ցույց տա նրանց տիրակալներին իր գերակայությունը: Ծոծելով սուրը արևելքի և արևմուտքի ուղղությամբ, նա բոլոր կողմերում ջարդում էր թշնամիներին: Եվ ահա եկավ Դարա-Դենիզ ամրոցի գրավման ժամանակը, դրա համար էլ նա հրամայեց իր ստորակ Գեդիկ Ահմեդ փաշային, թե. «Արագորեն վերցրու լավագույն նավերն և գնեք, քանի որ ես բեզ ուղարկելու եմ մարտնչել հավատքի համար»: Դրանից հետո Ահմեդ փաշան եկավ և պատրաստեց 300 նավեր, որոնք հիմնադրվում էին: Սրանից զատ նա ենիչերիների և ազապների միջից ընտրեց լավագույններին ու անհրաժեշտը, որից հետո եկավ, հառնեց տիրակալի առաջ և հարցրեց. «Որտե՞ղ ես պետք է իմ ծառայությունը ցույց տամ սուլթանին»: «Վերցրու գնեք, Ահմեդ», - պատասխանեց տիրակալը. «Վերցրու նաև իմ սուլթանների արքայաների նշանը և Աստոծ աջակցությամբ մեկնիր տիրելու Կաֆային»: Գեդիկ Ահմեդ փաշան անմիջապես համբուրեց սուլթանի ձեռքը և մեկնեց հրամանը կատարելու: Այսպիսով՝ նա, առավույան պարաններից ազատել նավերը, պարզեց որոշները, համազարկ տվեց հրանոթներից, ինչեցնել տվեց մարտական շեփորները և փառաբանեց Ալլահի անունը: Դրանից հետո Ահմեդ փաշան հայտարարեց, որ մեկնում է հավատքի համար պատերազմի և ուղղվեց դեպի Կաֆա: Ողջ Դարա-Դենիզը պատվել էր իսլամի նավերով: Օր ու գիշեր, առաջ մղվելով համընթաց քամով, նա մոտեցավ Կաֆայի նավահանգստին: Դրանից հետո Գեդիկ Ահմեդ փաշան ձգեց գոտիկը և մեծ եռանդով գոչեց. «Յե, իզգիները, եկե՛ք և քանքերի ժամանակը, անհրաժեշտ է անմիջապես բոլոր քանքերը ներդնել, որպեսզի Կաֆայի նկատմամբ հաղթանակի հասնենք և իսլամի գերակայությունը հաստատենք»: Այսպիսի կոչ արեց փաշան և բոլորին ոգևորեց՝ դրդելով արիության գործի ու հաղթանակի կամք հաղորդելով: 70.000 հավատարիմ ռազմիկներ հարձակվեցին այդ քաղաքի վրա և մի մեծ ծակատանալու սկսվեց: Կռվեցին երեք օր ու գիշեր, որից հետո քաղաքի ղեկավարները հավաքվեցին և հարցրին իրենց ղեկավարին. «Ի՞նչ եք դուք մտածում թուրքերի մասին»: «Ի՞նչ նկատի ունես», - հարցրեց քաղաքապետը, իսկ նրանք պատասխանեցին. «Թուրքերը լի են ամենայն վճռականությամբ ամրությունը գրավելու հարցում, իսկ մենք բավարար ուժեր չունենք: Եթե նրանք ուժով գրավեն քաղաքը, կկոտորեն բոլորին, իսկ կանանց և երեխաներին էլ գերության կքշեն: Ավելի լավ չի՞ լինի, որ խաղաղորեն հանձնվենք, այդ դեպքում թուրքերը շատ վնաս չեն տա, մենք ոչինչ չենք կորցնի և ամեն ինչ լավ կլինի»: «Դուք գիտե՞ք», - պատասխանեց քաղաքապետը. «Վարվե՛ք ինչպես ուզում եք»: Եվ ահա նրանք Գեդիկ Ահմեդից ողորմություն խնդրեցին, իսկ փաշան էլ ընդառաջեց նրանց և հինգերորդ օրը բացեց իր ամրությունների դռները՝ ամեն ինչ հանձնելով փաշային: Այսպիսով՝ ամրությունն ընկավ իսլամի տիրապետության տակ և նրա աշտարակի վրա իսլամի դրոշ սկսեց ծածանվել: Միաժամանակ պարիսպներն և աշտարակները ցնցվեցին մարտական երաժշտությունից, բրիտանոսական կոսպաշտարաններն ավերվեցին, իսկ եկեղեցիներն էլ վերածվեցին մզկիթների...: Սա տեղի ունեցավ Ֆիդրի 880 թվականին» (Մեհմեդ Նեշրի «Ջամընդիհանուր պատմություն», գլուխ 260):

«Ֆիդրի 880 թվականի տարվա կեսին սուլթան Մուհամեդ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Կաֆա ամրոցները» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ ժամանակ թուրքերը 300 նավով ծովով եկան և ցամաքից պաշարեցին Թեոդոսիան: Այնժամ մեր ազնվականներն և իշխանները չուղեցին բերդը, սակայն հետո թուրքն ուխտեց հայերի դեմ չմեղակնել, եթե հնազանդվեն, այլ՝ ազատություն տալ: Եվ ահա մեր իշխաններն և ազնվականները

տեսան տեղի զորքի թուլությունը, մանավանդ որ իշխանը փախել էր, անճար մնացին սովից, վերցրին բերրի ու բաղաձր և դրանք տվեցին թուրքերին» (Ամանուն «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»):

«Հայոց 924 թվականին, երբ գրվեց այս Ավետարանը, տաքիկները գրավեցին Կաֆան և բազում գերություն ու ավեր արեցին» (Ամանուն Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1476 թվականին»):

«Այդ տարի սուլթան Մահմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) Գետիկ Ամմադ փաշային 500 դաստրոներով ուղարկեց Կաֆայի վրա: Սա միավորվեց Թաթարի հետ և նրանք միասին իր Ղրիմ երկրի հետ միասին 8 օրում գրավեցին Կաֆան: Դրանից հետո նրանք տարածվեցին ամեն կողմ ու գերեցին 10.000 տղաներ, աղջիկներ, ծառաներ և այլ մարդկանց, իսկ պարոններին էլ կոտորեցին: Սա եղավ իռնիսի 6-ին: Ահա այսպես տաքիկները ֆրանկներից գրավեցին Կաֆան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Ավաղ հազար բերան, բանգի Հայոց 904 թվականին Հիթախը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց մեծն Կաֆան» (խաչատուր Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1483 թվականին»):

«Հայոց 924 թվականին Ահմեդ փաշան, որին նաև Կետիկ էին կոչում, 700 դաստրոսով գնաց ծով, ելավ Կաֆայի վրա և գրավեց այն» (Հովհաննես Երեցի Շարունակող «ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1475 թվականի Կաֆան գրավվեց» (Ամանուն «ժամանակագրություն 1532 թվականի»):

«Հայոց 924 թվականին տաքիկները գրավեցին Կաֆան» (Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Մահմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Կաֆան» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Հայոց 924 թվականի իռնիսի 7-ին թուրքերը Մահմուդի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) օրոք գրավեցին Կաֆան» (Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ Գետիկ Ահմեդ անունով վեզիրը Սև ծով մտավ: Նա գրավեց Կաֆան և նվաճեց Ղրիմը» (Երեմիա Բյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7):

«Հայոց 1022 թվականին գրավեցին Կաֆան» (Ամանուն Թավրիզեցի «ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1477 և Հայոց 923 թվականին տաքիկները գրավեցին Կաֆան ֆրանկներից» (Ամանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Մուհամմադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Կաֆան» (Գրիգոր Վարագեցի «ժամանակագրություն»):

⁵²⁶⁴ «Ասում են, թե, այն բանից հետո, երբ Ահմեդ փաշան ելավ ու հասավ Մանկուբին, այնտեղ տեղադրեց իրանդները: Մանկուբի տեղը տեսավ, որ անհավատները տիրել են Կաֆային և այժմ պահանջում են հանձնել նաև այս ամրությունը: Ներսուս, սակայն, տեղի տիրակալի մարդիկ էին և սրանք չհամաձայնեցին: Ամրությունում ավարող այլ մարդիկ ևս դիմադրության կողմն էին: Եվ այսպես, նրանք խուլ մնացին տիրակալի խոսքերին: Ամրոցի դարպասները լավ ամրացված էին և ժամանակ էլ կար ինչպես պետք էր: Գետիկ Ահմեդ փաշան հասկացավ, որ ամրոցին ուժով չի հաղթի, դրա համար էլ նրա մոտ մի ոչ մեծ բանակ թողեց, որին էլ հանձնարարեց հաջողության հասցնել այդ գործը: Մի բանի օրից բանակը գործի անցավ: Եվ այսպես բանակը, ցույց տալով, թե հեռանում է, աննկատ մի տեղ դարան դրեց: Մեկնուբում շատ մարդիկ կային, որոնք, երբ տեսան, որ բանակը հեռացել է, իրենք էլ թողեցին ամրությունը: Այդ ժամանակ, ահա, դրսում գտնվողները գործի անցան և տիրեցին ամրոցին: Մանկուբը գրավվեց ահա այդպես և այդ ամենը գրանցված է որոշույ պետք է, այնտեղ ևս վարվեցին այնպես, ինչպես Կաֆայում...: Սա եղավ Հիջրի 880 թվականին» (Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 261):

⁵²⁶⁵ «Հայոց 924 թվականին Ուզուն-Հասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) Կրաստան գնաց» (Ամանուն «Հիշատակարան 1478 թվականի»):

«Այդ տարի Հասան բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Կրաց տուն և գերեվարեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկեական 1469 կամ Հայոց 916 թվականին Հասան բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Կրաց տուն և գերեվարեց» (Ամանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

⁵²⁶⁶ «Հայոց 925 թվականին այդ տմարդի գազան Հասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) ծանր զորքով գնաց Կրաստան և ահա մեզ ու մտախուլը պատեց մեզ մեր բազում մեղքերի պատճառով, բանգի նրանք 36.000 հոգի գերեցին, բազում այլոց էլ սպանեցին և սրախողխող արեցին: Քրիստոնյաները շատ ավեր և պակասություն տեսան» (Հովսեփ Գրիգ «Հիշատակարան 1476 թվականի»):

«Հայոց 925 թվականին եղավ Կրաստանի գերությունը, որը Հասան-բեկն (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) իրականացրեց» (Գաբրիել Հովհաննիսյան «Հիշատակարան 1477 թվականի»):

«Հայոց 925 թվականին Հասան-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Կրաց տուն և բազմաթիվ գերիներ տարավ՝ թվով 600.000 հոգի» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Քրիստոսի 1476 թվականին Հասան-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Կրաստան, թալանեց, անթիվ մարդկանց կոտորեց և գերեվարեց» (Հակոբ Հիսուսցի «ժամանակագրություն»):

⁵²⁶⁷ «Վերադառնալով, սակայն, Թավրիզ և պատմել, թե ինչ արեցի Հասանբեկ իշխանի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.**) հետ, որը, լինելով Թավրիզից, հայտարարեց, թե մեկնում է Օսմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ, թեև ես որոշ բաներ նկատեցի ու չհավատացի նրան: Մեզ հետ, ինչքան ես կարող էի դատել, կային 20.000-ից 24.000 հեծյալներ և 4.000-ից 5.000 հետևակայիներ, իսկ ծանրաբարձ մեզ սպասարկող մարդիկ էլ կազմում էին մոտ 6.000 հոգի, ընդ որում ես չեմ խոսի կանանց ու այլ ծառաների մասին, որոնց մասին վերնում բավականին սսել եմ: Եվ այսպես, ճանապարհին անցկացնելով 7 օր՝ մենք աչ թեթվեցինք և ելանք Ջորջախանի դեմ, որը մեծ ծովի անհմաններում է: Մենք անախք այդ երկիր և այստեղ պարզվեց, որ Հասանբեկն ուզում է թալանել այն: Եվ ահա նա առաջ ուղարկեց իր հետախույզներին, ինչպես իրենց սովորությունն էր, որոնք կազմում էին 5.000 հեծյալներ: Մրանք ընթանում էին բոլորից առաջ և ամենալավը, որ կարող էին անել, ծառերը կտրել և այրելն էր, բանգի մենք անցանք լեռներ ու մեծագույն անտառներ: Այդ ժամանակ մենք հեռվում կրակներ էինք տեսնում և հասկանում էինք, թե ինչպես պետք է առաջանային» (ժողգեթե Բարսեղ «Ուղեգրություն»):

«Ուզուն-Հասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) խաղաղ արեց մինչև 1477 թվականը, երբ նա մի մեծ բանակ հավաքեց և, լուր տարածելով, թե գնում է հարձակվելու Օսմանցու (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ի – Մ.Ֆ.**) վրա, իրապես մտադրված էր արշավելը Կրաստան: Նրա բանակը բաղկացած էր 20.000 կամ 24.000 ծիավոր և մոտավորապես 11.000 հետևակ զինվորից: Ես արդեն հիշատակել եմ կանանց, մանուկների, բանակին հետևողների և ուրիշների թիվը, այնպես որ ոչինչ չափոտի ասեմ նրանց մասին: Յոթ օր առաջանալով արևմտյան ուղղությամբ՝ նրանք դարձան աջ՝ դեպի Կրաստան, մի երկիրը, որ Ուզուն-Հասանը ցանկանում էր կողոպտել, որովհետև վրացիները չէին օգնել իրեն Թուրքի դեմ մղված պատերազմում: Իրենց սովորության համաձայն, նա նախ առաջ ուղարկեց իր թեթև հեծելազորը, մոտավորապես 5.000 հոգի, որոնք իրենց առաջխաղացման ընթացքում կտրեցին և այրեցին անտառները, որովհետև նրանք պետք է առաջանային լեռներով, որոնք ընդարձակ անտառներ ունեին» (Ֆիովկանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 10):

«Մի բանի անգամ նա (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) իր նծույզների սմբակներով տրորեց անհավատ վրացիների հողերը...: Ահա այս հանգուցյալ խաբանի, այսինքն Ուզուն-Հասանի վերջին սրբազան պատերազմ էլ հենց տեղի ունեցավ Կրաստանում Հիջրի 881 թվականին, երբ պարզ դարձավ, որ նրա կյանքը մոտեցել է ավարտին» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

«Քրոնիկոսի 164 թվականին Ուզուն-Հասան խանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) զորք ժողովեց և եկավ Հայք՝ մոտենալով Բարսառաշվիկների տիրույթներին՝ Օրբեթի ստորոտին» («Զարթիս-Յիսուկբեա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Այս Բագրատ թագավորի (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.**) օրոք խան Ուզուն-Հասանն (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) իր զորքն ուղարկեց, իսկ այս խանը թուրքմենների սերմից էր: Լանգ-Թեմուրի (**Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուր – Մ.Ֆ.**) որդիների մահից հետո սա գրավել էր Թավրիզը ու բազում այլ գավառներ և ահա այժմ բազում ավերածություն ու վնաս բաժին հասավ Հայոց գավառներին, ընդ որում սրա գործերը նաև Զարթիսի վրա եկան: Բագրատ թագավորը հզոր էր և հոջակավոր: Սա տիրում էր Զարթիսին և նրա ստորոկներն էին Լոռվա բոլշխները, ինչպես նաև Կախեթի, Շիրվանի ու Սամցխեի տերերը: Բագրատի դեմ արշավանքի ելավ խան Ուզուն-Հասանը, որը եկավ Հայք» («Զարթիս-Յիսուկբեա», Ամանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»):

«Այս Բագրատ թագավորի (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.**) օրոք խան Ուզուն-Հասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**), որ թուրքմենական ծագում ուներ, գրավեց Թավրիզը և բազմաթիվ այլ գավառներ, որից հետո բազում ավերածություն ու վնաս բաժին հասցրեց Հայոց գավառներին, իսկ հետո էլ Զարթիսի վրա եկան նրա զորքերը...: Այս Բագրատ թագավորը հզոր էր և հոջակավոր: Սա տիրում էր Զարթիսին և նրա ստորոկներն էին Լոռվա բոլշխները, ինչպես նաև Կախեթի, Շիրվանի ու Սամցխեի տերերը:

Բագրատի դեմ արշավանքի ելավ խան Ուզուն-Յասանը, որը եկավ Չայթ» («Նոր Զարթիխ-Ցխոլոբեա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Չայթը 925 թվականին Յասան փառիշահի մեծ սուլթանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) հրաման արձակեց և բազում զորք ժողովեց, որ ավերեն Վրաց տունը: Նրանք 100.000 հոգին էին՝ ծիավոր և հետևակ...: Այս ամենը եղավ աստվածային կամքով, բանգի չար վրաց ազգը սուլթանի կողմից կաշառվեց, դավաճանեց և, երբ թուրքմենների ծայրը լսեցին, բոլորը փախան, անտառներում մացառուներում թաքնվեցին ու սուլթանը Տփղիսը գրավեց՝ նստելով այնտեղ: Դրանից հետո նրանք մի գունդ հեծյալ պատրաստեցին և Գորի ուղարկեցին, որի բերդը գրավեցին ու այնտեղ եղող 300 մարդուն կոտորեցին: Այնուհետև նրանք ցրվեցին անտառներով և 15 օր որոնեցին, բոլորին բռնեցին ու կապկալած բերեցին, այլոց էլ արահողիտող արեցին» (Ստեփանոս Չմկածաճեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Այս գործը սփռվեց Վրաց ողջ աշխարհում մինչև Աբխազիայի և Կովկասյան լեռների սահմանները ու շատ ոճիր գործեց, բանգի 32.000 հոգի գերեվարվեցին, իսկ 48.000 հոգու էլ սուր սուսերով մաշեցին» (Մելիքսեթ Բասենցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Այդ տարի կորստի տարի եղավ, բանգի Ուզուն-Յասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաստանի վրա, ավար ու գերի վերցրեց, բոլորին գերեվարեց և առհասարակ բոլորին՝ երեց, սարկավազ, աշխարհական, բոլորին կոտորեց: Նա կին և աղջիկ գերեվարեց, ցիր ու ցան արեց աշխարհի երեսին» (Ալեքսիոս Զթիշեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Սա գրվեց Յասան-բեկի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) խանության ժամանակ, որը գերեց Վրաց տունը» (Սկրտիչ Տփղիսցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Յասան-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**)... ավար ու գերի վերցրեց և ողջ երկիրը սուր սուսերով մաշեցրեց» (Անանուն «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Դառն ու Նեղ ժամանակներ են, բանգի Չայթը 926 թվականին Յասան-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) գերեց Վրաստանը (**հեղինակը բառախաղ է անում «Վրաց» և «Վնաս»– Մ.Ֆ.**) բառերի հետ» (Ստեփանոս Առինեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Չայթը 927 թվականի Արանց ամսի 28-ին Յասան պարոնը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) եկավ Վրաց տուն, բանդեց, շատերին սրով կոտորեց և ավարեց: Նա 40.000 հոգու գերեց, սակայն ո՛վ կարող է գրով նկարագրել տառապանքը» (Անանուն «Յիշատակարան 1478 թվականի»):

«Այդ տարի զորքը մտավ Վրաց երկիր և շատ ավեր արեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵²⁶⁸ «Ուզուն-Յասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) զորք հավաքելով եկավ, երբ թագավորը (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ը – Մ.Ֆ.**) գտնվում էր անդրիխում, իսկ վրացիներն էլ նրան հետ էին: Թշնամին մոտեցավ Բարատաշվիլիների տիրությաներին և Օրբեթին, սակայն Բարատաշվիլիները լավ դիմադրեցին նրան» («Նոր Զարթիխ-Ցխոլոբեա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«1478 կամ Զորոնիկոնի 166 թվականին Ուզուն-Յասան խանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) եկավ Չայթ, ավերեց այն, մտավ Զարթիխի Չայթ և մոտեցավ Օրբեթին, որտեղ նրան քաջաբար դեմ ելան Կոնստանդին արքան (**Զարթիխի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը (1477-1505) – Մ.Ֆ.**) ու Բարատաշվիլիների զորքը: Ոչինչ չկարողանալով անել՝ նա շարժվեց դեպի Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիխի պատմությունը»):

⁵²⁶⁹ «Տփղիսը ամենահայտնի բաղաձայններից մեկն է և, ըստ իմացող մարդկանց խոսքերի, դա իսլամական կառույց է, բանգի ասում են, թե այն կառուցել է խալիֆ Ֆարուն և ալ-Ռաշիդի (**Արաբական խալիֆության խալիֆ Ֆարուն ալ-Ռաշիդ – Մ.Ֆ.**) կին Չուբեյդան, որը Կուրի ափին մի հզոր ամրություն էր հանել և այլ-եղան տեղավորել էր վրաց անհավաններին: Ըստ երևույթին իսլամի տիրակալների միջև առաջացած տարաձայնություններին էին պատճառը, սակայն, որ կեղտոտ և անհավատ վրացիները զբաղեցրել էին այն, իսկ իսլամի մզկիթներն ու սրբարաններն էլ բրիստոնյաների հեծյալ ջոկատների համար ախոռների էին վերածել: Դա շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ բարեպաշտ Ուզուն-Յասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) չկվածեց Տփղիսը և տեղի վանքի փոխարեն մզկիթ չկառուցեց՝ այնտեղ կառավարելու նշանակելով մեծ էմիր խալիլ-բեկ Բեկթաշին: Սա մի ուժեղ տիրակալ էր և նրա ռազմական հարվածները ամեն օր վնասում էին մի որևէ անհավատի լյարդը, իսկ նրա քաջագործություններն մասին փառքն էլ թերում էր երկրով մեկ» (Ֆեյզալաի Խունցի «Պատմություն»):

«Երկու օրվա ճանապարհորդությունից հետո մենք հասանք Տփղիս անունով մի բերդի, որը լքված էր և մենք գրավեցին այն առանց դիմադրության: Եվ ահա, առաջանալով դեպի Գորի և շրջակա այլ տեղեր, նա (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) կողոպտեց ու նույնպես ոտնակոխ արեց շրջակա երկրի մեծ մասը: Վրացիների գլխավոր Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ը – Մ.Ֆ.**) Գուրիայի թագավորի (**Գուրիայի իշխանության իշխան Կախաբե Կարդանիձեն (1469 – 1483) – Մ.Ֆ.**) հետ միասին, սա մի երկրի տիրակալ է, որ սահմանակից է Վրաստանին, յոթ իշխաններ ուղարկեց հաշտություն խնդրելու, ընդ որում նա համաձայնեց 16.000 դուկատ հարկ վճարել, մինչև Յասան-բեկը խոստացավ ազատ թողնել երկիրը Տփղիսից բացի, որ փախազում էր պահել իր ձեռքում՝ սրա դիրքի ամրության պատճառով: Կային մոտ 5.000 գերիներ և ահա, սուրբը ստանալուց հետո, Յասան-բեկը վերադարձավ Թավրիզ» (Ջիովանի Անջիոլեյլո «Ուղեգրություն», գլուխ 10):

«Երկու օրից մենք հասանք Տփղիս կոչվող բաղաձայն, որը, ինչպես և ողջ երկիրը գտնվում էր վրաց լեռների թևակիցներին կողմից լքված, գրավեցին առանց որևէ դիմադրության: Անցնելով մի քիչ էլ առաջ՝ մենք առաջացանք դեպի Գորի և հարակից այլ շրջաններ, որոնք թալանվեցին: Նույնը արվեց նաև այդ երկրի մեծ մասի հետ: Այդ ժամանակ, սակայն, Յասանբեկ իշխանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) համաձայնության եկավ Ցորքիանի արքա Դանկրատի (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Գյուգուր արքայի (**ամենայն հավանականությամբ նկատվել է ունեցված Գուրիայի իշխանության իշխան Կախաբե Կարդանիձեն – Մ.Ֆ.**) հետ, որի երկիրը սահմանակից էր նախորդի երկրին, որպեսզի նրանք վճարեն 16.000 դուկատ, իսկ ինքը այդ պարագայում կթողնի երկիրը, բացառությամբ Տփղիսի...: Այդ ընթացքում գերի ընկած մարդկանց թիվը կազմեց 4.000-ից 5.000 հոգի» (ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»):

«Ոչինչ չկարողանալով անել՝ նա (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**) շարժվեց դեպի Տփղիս, սակայն Կոնստանդին արքան (**Զարթիխի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.**) Սաբաթադիանոյի զորքով շարունակում էր ջարդել շահի ջոկատները: Այդ ժամանակ նա Կոնստանդին արքային առաջարկեց ժամանել իր մոտ, որովհետև նա մտադրել է արքային տալ ողջ երկիրը և այն անվնաս թողնել: Խորհրդակցելով ազնվականների հետ՝ Կոնստանդինը Բարատաշվիլիների զորքով եկավ և շահը նրան տվեց Տփղիսի ամրոցը, շատ հարգեց ու պատվեց նրան, շահական մեծ պարգևներ տվեց և ամրությունում տեղակայեց իր ռազմիկներին: Տեսնելով այդ՝ Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ը – Մ.Ֆ.**) չհամարձակվեց դիմադրություն ցույց տալ և հեռացավ Ռաչա: Իր հերթին շահը եկավ և կանգ առավ Մուխրանիում, որտեղից ջոկատներ ուղարկեց ու ամրացրեց Կախեթին, Գրեքը, Սագուրաման և Թիաթեթին, ամեն ինչ թալանեցին ու ոչնչացրին: Այնուհանդերձ աստվածային զայրույթը պատեց Ուզուն-Յասանին, նրան մահացու հիվանդություն տիրեց և նա հեռացավ՝ Տփղիսի ամրությունը շահական ռազմիկների հետ միասին հանձնելով Կոնստանդինին, որին մեծ նվերներ տվեց, միաժամանակ նաև հարուստ կերպով պարգևատրելով նաև Բարատաշվիլիներին...: Բիչ ժամանակ անց մահացավ Ուզուն-Յասանը և նրա փոխարեն շահ դարձավ Յասան-բեկը՝ Յադուրը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յադուրը (1478-1490) – Մ.Ֆ.**): Իմանալով շահի մահվան մասին՝ Տփղիսի միջնաբերդի պաշտպանները թողեցին այն և արքայի թուլությունը հեռացան: Այդ տարի էր, որ մահացավ իմերեթցիների արքա Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ը – Մ.Ֆ.**), իսկ Կոնստանդին արքան էլ ուժեղացավ և նվաճեց Տփղիսի միջնաբերդը, որը մինչև այդ զբաղեցված էր թաթարների կողմից: Դրանից հետո նա հրաման արձակեց Բարատաշվիլիներին և Չայթի բնակչությանը ու նրանք, համաձայն այդ հրամանի, հարձակվեցին շահի կողմից Զարթիխի սահմաններում թողած բոցվոր ջեղերի վրա, կոտորեցին, գերեվարեցին նրանց, իսկարական ավար ձեռք գցեցին և հաղթանակած վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիխի պատմությունը»):

«Քրիստոսի 1478 կամ Զորոնիկոնի 166 թվականին եկավ շահ Ուզուն-Յասանը, իսկ Բագրատ արքան, չցանկացավ ճակատել նրա դեմ, բանի որ այդ ժամանակ Կոնստանդին արքան արդեն ներկայացել էր Ուզուն-Յասանին և տվել նրան Տփղիսի միջնաբերդը» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթեթ, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»):

«Քրիստոսի 1478 կամ Զորոնիկոնի 166 թվականին շահ Ուզուն-Յասանը եկավ Զարթիխ և Էրցո-Յասանի ու ամալացրեց դրանք, իսկ Կոնստանդին էլ Բարատաշվիլիների ցեղի հետ միասին եկավ նրա մոտ և տվեց Տփղիսը: Բագրատ արքան հեռացավ Ռաչա և այնտեղ էլ մահացավ» (Վախուշտի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Ուզուն-Յասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանը – Մ.Ֆ.**), որին արքա Միլոտը կոչում է Ուզուն-Ասան, տիրեց Պարսկաստանին և Տրապիզոնին, որից հետո մեծաթիվ զորքով մտավ Իբերիա ու պաշարեց Տփղիսը: Չնայած դրան, զարմանալի փոփոխություն ունենալով իր մտադրություններում, նա արքային (**Զարթիխի թագավորության ապագա արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.**) հայտարարեց խաղաղություն կնքելու մասին: Արքան անձամբ եկավ նրա մոտ, Ուզուն-Յասանը ընդունեց նրան արժանի պատվով և, հաստատվելով նրան իր գահին, վերադարձավ Պարսկաստան: Այնուհանդերձ իբերական շատ ամրություններում մնացին պարսկական կայազորներ, որպեսզի Զարթիխ պահեն Ուզուն-Ասանի իշխանության տակ: Ուզուն-Ասանը, սակայն, վերադառնալով Պարսկաստան, մահացավ, իսկ Կոնստանդինը իբերական ամրություններից բլեց պարսկական կայազորները և սկսեց կարգի գցել Զարթիխ գործերը՝ ձեռքի զարկելով բոլոր իբերական մարզերն իր իշխանության տակ միավորելու

գործին: Պարսկաստանում առաջացած խռովությունները, սակայն, խանգարեցին նրան կյանքի կոչել իր նախատեսածը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

«Այս թագաւորներ թողեցին Տփղիսն և Յայքը, որը զբաղեցվեց Բագրատ թագավորի (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»):

«Երբ խանը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) մեռավ, թագաւորներ թողեցին Տփղիսն և Յայքը, որը զբաղեցվեց Բագրատ թագավորի (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից» («Զարթիս-Յիսուկերա», Ամանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»):

«Այս թուրքները գրավեցին Տփղիսը...: Այսպէ՛ խանը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) մեռավ, իսկ թագաւորներն էլ թողեցին Տփղիսն և Յայքը, որը զբաղեցվեց Բագրատ թագավորի (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից» («Նոր Զարթիս-Յիսուկերա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Յայքը 927 թվականին Ջասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) մտավ Գուրջիստան և ավերեց Տփղիսը: Եվ ահա, նա, բանի որ կռվի էր ելել գլխաբաց, չնայած որ գերեվարեց ու մեծ զորքով գրավեց այս բաղաբը, քանդելով բազում եկեղեցիներ, այնուհանդերձ հենց այնտեղ էլ խոցվելով մեռավ: Այս պայմաններում Գորգու (ընագիրն աղավաղված է, բայց ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցվում Զարթիսի թագավորության արքա Գեորգի IX-ը և միաժամանակ Կախեթի թագավորության ապագա հիմնադիր արքա Գեորգի I-ը – Մ.Ֆ.) մեղիքները եկան, ջարդեցին տաջիկներին և հետ գրավեցին Տփղիս բաղաբը» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Նրանք խիստ համարձակ կերպով Տփղիս մտան, գրավեցին այն և ավերակ դարձրին, իսկ Վրաց Բագրատ թագավորը (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) Կրաց տունը թողել ու գնացել էր Լակստան, այնպես որ կռվի և բարկության դեմ հանդիման աշխարհը մնաց անտիրակալ» (Ստեփանոս Չմկաժագեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Սա գրվեց Ջասան-բեկի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) խանության ժամանակ, որը... ավերեց փայտյա բաղաբը» (Մկրտիչ Տփղիսցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Յայքը 925 թվականի սեպտեմբեր ամսին տաջիկների բազում զորք ժողովվեց և դաժակաբար գնաց Վրաց տուն: Այն իջավ և բանակեց Զուռ գետի ափին՝ փայտյա բաղաբի մոտ, որն այժմ Տփղիս է կոչվում» (Մելիքսեթ Բասեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Ջասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) գնաց փայտյա բաղաբի վրա և ավար ու գերի վերցրեց» (Ամանուն «Յիշատակարան 1477 թվականի»):

«Յայքը 926 թվականին Ջասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուզուն-Ջասանը – Մ.Ֆ.) կրկին Վրաց տուն գնաց, սակայն սուրբ Գևորգի օրը սրտեղ եղավ, հետ եկավ և մահացավ» (Ամանուն «Թագաւորների դուրս գալը»):

⁵²⁷⁰ «Այդ ժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով, որ արդեն լուրեր էին եկել այն մասին, որ սուլթան Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) արդեն հասել է Արձեշ ու Բանդ-ի-Մահի, խալիլը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր խալիլը (1478) – Մ.Ֆ.) այլևս չէր կարող հապաղել...: Մի բանի օր անց լուր եկավ, որ խալիլը, անհավաստաբեմ Յաղուբի մոտենալուց, Սուլթան-Բուլաղից արագընթաց երթով եկել է Թավրիզ: Այդ ժամանակ, ահա, Սուլթան-բեկին, Օմար-բեկին, Չակարլիին և Իսթանուլերի Փիլ-Տանուին հրաման տրվեց 5.000 թաջարի ռազմիկներով առաջ անցնել ու խանգարել խալիլին անցնել խոյ գետը: Սարի-սուլից Սուլթան-բեկն առաջացավ Թիկաշի և Սուլթանաբադի միջով ու ճամբար գարկեց խոյի մոտ: Տեղական տիրակալներին նամակներ ուղարկվեցին, որպեսզի ապահովվի նրանց աջակցությունը: Յաղուբը կանգ առավ Արձեշ գետի մոտ, որտեղ նրա մոտ եկան և հնազանդության հայտնեցին մեծաթիվ էմիրներ ու հայտնի մարդիկ: Խոշոր զուսմարներ բաժանվեցին: Դրանց բաժանումը դեմարկայում էր փարվանչան, որը թեկ տակ ուսկու պարկեր ուներ պահած: Բանդ-ի-Մահիում Յաղուբին միացան Դզլ-Ամինդ իբն Իսֆանդիարը, Ամիր-Արսլանը և այլ թուրքական էմիրներ: Շոգի պատճառով ճամբարը տեղափոխվեց Դիվխանե: Այստեղ եկավ Յաջի-բեկ Մուսուլին, որը իր համեմարարությամբ վերադառնում էր խալիլի մոտ: Սարայ-Աբադայում էմիր Ջեմալ-էր-Դին Բահրամ-բեկ Բայրամին, որը, հայտնի էր իր գիտականությանը և թաջությանը, եկավ Յաղուբի մոտ ու հրաման ստացավ միանալ զորքի առաջապահին: Երբ զորքը լեցեց այդ կանգառը, լուր եկավ, որ խալիլը գտնվում էր Թավրիզում: Նա իր գումակը թողել էր Մահալու լեռան վրա և պատրաստվում էր շարժվել Յաղուբի դեմ: Բայանդուր-բեկը շատ այլ էմիրների հետ միասին հրաման ստացավ ուժեղացնել առաջապահը և դա համարել առաջնակարգ կարևորություն ունեցող մի հրաման: Այժմ ողջ ուշադրությունը կենտրոնացվեց այն բանի վրա, թե ինչ կերպ պարտության մատնեն խալիլի զորքին: Սուլթանաբադում Յաղուբին միացավ էմիր Շեյխ Ջասան-բեկ Փոռնակը: Բոլոր էմիրներին, որոնք ելել էին Սուլթանի հետ միասին, նվերներ տրվեցին՝ պատվավոր հանդերձներ, թերեք, թանկարժեք կտորներ՝ բոլորն էլ նրանց դիրքին համապատասխան: Լուր տեսցվեց, որ խալիլը հասել է Յամա լեռանցքին, այն ժամանակ, երբ Յաղուբի զորքերը դիրքեր էին գրավել խոյ գետի ափերին: Այդ ժամանակ, ահա, Յաղուբը հրամայեց զորքին միանալ առաջապահին և արդյունքում 12 փարսախ տարածությանը կտրվեց առանց կանգառի: Չորքը ճամբար գարկեց խոյի հարթավայրում, այն դեպքում, երբ խալիլը կանգ էր առել Մարանդում: խալիլը Յաղուբին զայրացրտ նամակ հղեց, սակայն դրանում նա մոռացել էր ինչատակել աստվածային կամքը: Այս կերպ, ահա, Յաղուբը վստահություն ստացավ իր հաջողության մեջ և փորձառու հրամանատարներ Բայանդուր-բեկին, Դզլ-Ամինդին և Էլ-Էդի-բեկին հրամայեց ընտրել մարտի վայրը: Նրանք որոշեցին, որ, եթե խալիլը հարվածի ճանապարհի ոլորտին, ապա մարտը պետք է տալ խոյի կամրջի մոտ, իսկ եթե նա առաջանա Մազարի Շեյխ Փիր-Ամինդ Նախիջևանցու դամբարանի կողմից, ապա մարտը պետք է հենց այդտեղ տալ: Դաջորդ օրը Յաղուբի զորքի ծովը անցավ խոյի կամրջը և այստեղ եկավ նաև Մախսուդ-բեկը՝ Կեմախի գանձարանով: Այդ ընթացքում լուրեր եկան, որ խալիլը դեռ գտնվում էր Մարանդի հարթավայրում: Դրա համար էլ Յաղուբը հրամայեց զորքի ծանր զուսմանը թողնել թիկունքում և դիրքեր գրավել կամրջից անդին: Երբ խալիլը առաջացավ Կալդայեցի, Յաղուբը դիրքեր գրավեց լեռան ստորոտում: Առավոտյան երկու զորքերի դիրքապահներն ընդհարվեցին և, մահաբեր հաղորդումներ բաց թողնելով իրենց նետերի միջոցով, ցրվեցին: Կեսօրյա աղոթքից հետո հայտնեցին, որ խալիլը առաջացել է դեպի մարտի դաշտ: Չորքին հրաման տրվեց հեծնել ձիերը: Էմիրների մեծ մասը ցանկանում էր վճռական ճակատամարտ տալ մինչև արևը մայր մտնելը, սակայն Էլ-Էդի-բեկը գտավ, որ ժամն արդեն չափազանց ուշ է: Յիջրի 883 թվականի Ուրբա Բ ամսի 14-ին, չորեքշաբթի օրը ռազմիկները հեծնեցին ձիերը: Երբ երկու բանակները մոտեցան, թմբուկները, շեփորները և եղջերափողները մարտը սկսեցին ազդանշան տվեցին: Այն թևում, որտեղ հրամանատար էր կարգված Սուլթան-բեկը, աչքի էին ընկնում Մախսուդ-բեկը, Իսթանուլ-բեկ Գիլատին և Բահրամ Բայրամին: Չախ թևը հանձնվեց Բայանդուր-բեկին, Ջասան-աղա Չելեք-օղլին, Յուսուֆ-բեկ թվանքուն և Մախսուդ-բեկին: Առաջապահում էին Օմար-բեկ Չաբարլին, Մանսուդ-բեկ Չիլրանին, Յուսուֆ-բեկ իբն Խուրշիդ-բեկը և Ջուսուդ-բեկի որդիները: Սուլթանը խալիլը սկսեց մարտը: Նրա կողմից առաջապահը հանձնվել էր Շարաֆ-էր-Դին Օսման Միհրաբադին, Շահ-Ալի Փոռնակին և խալիլ-բեկ Սուֆին: Սկզբում Սուլթանը Յաղուբի չարիչիները և ուղղվեցին դեպի խալիլի թուփերը, սակայն, բանի որ խալիլը շատ էր ուժեղացրել իր կենտրոնը թուփ ու թվանքով, սրանք իրենց թվանքներով ցրեցին չարիչիներին: խալիլի առաջապահի հայտնի առաջնորդները նույնպես իրենց մասնակցությունը բերեցին չարիչիների հարվածը հետ մղելուն և ահա սրանք բոլորը միասին նրանց հետ մղեցին մուչիի էմիրներ Ջասան-ալի իբն Շեյխի, Դուսեյն-բեկ Ղահրամանի, Սադի Ամինդ-բեկ Փոռնակի և Շահ-Մուհամմեդ-բեկ Դուխարիի կողմը: Այստեղ իր հերթին, բանի որ խալիլի առաջապահը կրկնակի ուժեղ էր մուչիի էմիրներից, նրանք հետ շարտեցին նաև սրանց: Դուսեյն-Ղահրամանը վիրավորվեց և տապալվեց թամբից: Չախ թևում, որտեղ հրամայում էր Բայանդուր-բեկը, որոշ առաջնորդներ սկսեցին դավաճանություն նյութել: Չոհրաբ-բեկ Չմկաժագցին, որի աղջիկը ամուսնացած էր խալիլի հետ, կանգ էր առել թուփերի և Բայանդուր-բեկ ջոկատի միջև: Այստեղ, ահա, նա և իր ջոկատը անակնկալ կերպով մերկացրին սրերը ու թիկունքից նետվեցին թուփերի վրա, սակայն աստվածային օգնությունը տիրակալին փրկեց այս աղետից: Մարտը փոթորկվում էր: Օսման-բեկը, որը խալիլի առաջապահում էր, ծեղրեց շարքերի միջով, հասավ մինչև Յաղուբի հորդան և գերեց Բայանդուր-բեկի ընտանիքին՝ թուլլովություն ստանալով համբուրել թագուհի-սոր ձեռքը: Այստեղ, ահա, նա անշտապ հանեց գրահները և պատրաստվեց ճաշել: Սուլթան խալիլի ձախ թևում այնպիսի փորձառու ռազմիկներ էին գտնվում, ինչպիսիք էին էմիր Յուսուֆ-բեկ Բայանդուրը, Ալի Միր Ռայզանը, Մահմուդ-բեկի որդիներ Շիլի-բեկն ու Ջասան-բեկը: Նրանք սրբեցին Յաղուբի աչ թևը: Դիմադրում էին միայն մալիք ալ-ումար Սուլեյման և Սեյֆ-էր-Դին Բահրամ-բեկը իբն Շահ-ալի-բեկը, սակայն նրանք երկուսն էլ գերի ընկան: Դույս ունենալով պարզև ստանալ՝ նրանց բռնողները նրան բերեցին այն լեռան ստորոտը, որտեղ գտնվում էր գորավարի կայանը, սակայն ճակատագիրն այլ կերպ պահեց, բանի լեռան ստորոտում դեռևս ամենաբարձր աստղից էլ վեր ծածկանվում էր դորշը, որը պահում էր Յաղուբի ներկայությունը: Էմիրները ուրախությամբ հանդիպեցին և նրանց բռնողները մահապատժի ենթարկվեցին: Սուլթան խալիլը ենթարկում էր, որ, ջարդելով թշնամու աչ թևն և առաջապահը, նա որոշել է մարտի էլքը, սակայն Յաղուբը անվատ կանգնած էր կենտրոնում: Եվ ահա խալիլը հարձակում գործեց կենտրոնի ուղղությամբ, բայց հենց ինքը կտրվեց սեփական ճամբարից և Շեյխ-Ալի մուխորարի ու միխարապա Սալամիլիի որդիների սրերի հարվածների տակ գիսատրոյի նման ցրվեց: Այդ վայր ժամանած Յաղուբին մտում էր միայն արդթե կարողալ: Դաջորդ օրը Յաղուբը ճամբար գարկեց Կանինամակում, որտեղ էլ հենց ժամանեցին խալիլի էմիրները և սկսեցին աղաչել ներել իրենց: Նրանց թույլ տրվեց տիրակալի որդի տակ հեռանալ: Եվ ահա Վալդանի ու Մարանդի միջով Յաղուբը շարժվեց դեպի Թավրիզ և ճամբար գարկեց Սահիբաբադում» (Ֆեյզալլահ Խուսնի «Պատմություն»):

«Ֆիջորի 883 թվականի գարնանը Միրզա Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) ապստամբեց իր եղբայր սուլթան իսախիյի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր իսախիյ – Մ.Ֆ.) դեմ և Ռաբիա Բ ամսվա 14-ի առավոտյան խոյ գետի վերևներում երկու եղբայրների միջև մի դաժան ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Արդյունքում Սուլթան իսախիյը սպանվեց, իսկ Միրզա Յաղուբըն էլ ժամանեց Թալիզ և բազմեց իշխանության գահին: Միրզա Յուսուֆն ու Միրզա Մասիխը գերադասեցին հնազանդվել ավագ եղբորը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Յաջորդ տարի իսախիյ-Միրզան (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր իսախիյ – Մ.Ֆ.) սպանվեց իր փոքր եղբայր Յաղուբի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) դեմ ճակատամարտում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

«Այս ժամանակ մենք փախել էինք անօրեններից, բանգի, երբ Յասս-բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիրության էմիր Ուզուն-Յասսան – Մ.Ֆ.) մեռավ, թագավորեց նրա որդի Սուլթան իսախիյը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր իսախիյ – Մ.Ֆ.), սակայն մյուս որդին Յաղուբ-բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.), բազում զորք հավաքեց և եկավ եղբոր վրա: Նա սպանեց նրան ու թագավորեց աշխարհի վրա» (Մելիքսեթ Առեստեցի «Հիշատակարան 1479 թվականի»):

«Յայոց 926 թվականին թագավորեց Սոլիանը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր իսախիյ – Մ.Ֆ.), իսկ Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) գնաց Ամիդ և որոշ ժամանակ անց այնտեղից հետ եկավ: Խոյի մոտ նա պատերազմեց սուլթանի դեմ ու արդյունքում Յաղուբը դարձավ փաշա» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Երիստոսի 1481 թվականին Յաղուբ-բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ապագա էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) կռվեց սուլթանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր իսախիյ – Մ.Ֆ.) հետ, սպանեց նրան և ինքը թագավորեց» (Հակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

⁵²⁷¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 81-83:

⁵²⁷² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 81-83:

⁵²⁷³ «Այնուհետև Կոնստանդին արքան (Զաթրթի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեց զորքը և Երիստոսի 1479 կամ Երրոնիկոսի 167 թվականին գրավեց Գորին ու այլ ամրություններ, տիրեց Զաթրթիին, դուրս մղեց խեղճացիներին և ամենուր իր ռազմիկներին դրեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զաթրթի պատմությունը»): «Երիստոսի 1479 կամ Երրոնիկոսի 167 թվականին Կոնստանդին արքան զբաղեցրեց Տիդիսը, Գորին և Զաթրթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵²⁷⁴ «Ֆիջորի 884 թվականին սուլթան Սուհամմեդ խանը Չուլբադար ցեղի վրա ուղղեց զորքը Այա-Էր-Դուլա Չուլբադարի (Չուլբադարյանների էմիրության ապագա էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) հետ միասին, որպեսզի այդ շրջանը խլի նրա եղբայր Բուդաղ-բեկից (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բուդաղ-բեկից – Մ.Ֆ.) և փոխանցի նրան: Այն պահին, երբ Այա-Էր-Դուլան տեղ հասավ, անմիջապես էլ ողջ վիլայեթը անցավ տերության պրոնեթի ձեռքը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Յայոց 928 թվականին Սուհամմեդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Ղահրամանի աշխարհ, իսկ այնտեղից էլ եկավ Յայոց ազգի վրա» (Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»):

⁵²⁷⁵ «Բագրատ արքայի (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) մահից հետո թագավոր նստեց նրա որդի Ալեքսանդրը (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ի (1478-1510) – Մ.Ֆ.) և ցանկացավ հաստատվել: Այդ նպատակով նա կանչեց Ղադիանիին (Մենգրեթիայի իշխանության իշխան Վամիկ Ղադիանի – Մ.Ֆ.), Գուրիեթիին (Գուրայի իշխանության իշխան Կախաբեթ Գուրիեթի (1469-1483) – Մ.Ֆ.), Շեղվաշիձեին (Աբխազիայի իշխանության իշխան Ռաբիա Շեղվաշիձեին (մոտ 1450-1480) – Մ.Ֆ.) և Գելովանիին (Սվանեթիայի իշխանության իշխան Աբրահոմ Գելովանիին (մոտ 1470-1490) – Մ.Ֆ.), սակայն Ղադիանին չցանկացավ ներկայանալ, մյուսները ևս հրաժարվեցին: Իմանալով իմերեթցիների գործերի նման դրության մասին՝ Կոնստանդին արքան (Զաթրթի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքեց, կապ հաստատեց Ղադիանիի հետ և Երիստոսի 1479 կամ Երրոնիկոսի 167 թվականին ժամանեց Իմերեթիա, որտեղ, ինչպես և ամուր կերպով խոստացել էր Ղադիանիին, իմերեթցիներն անցան նրա կողմը: Այս ամենի արդյունքում Ալեքսանդրը չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ և ամրացավ ամրություններում, իսկ Կոնստանդին արքան գրավեց Իմերեթիան, դրան միացրեց նաև Ղադիանիի տիրույթները և Զուլբայիսիի միջնաբերդը տվեցին Կոնստանդինին, բանգի այդ Ղադիանիին չէր սիրում Ալեքսանդրի, որի հայր Բագրատի պատճառով ինքը ստորացում էր կրել» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Դրանից հետո արքան Կովկասից կանչեց լեռնականներին և, պայմանավորվելով Ղադիանիի հետ, մտավ Իմերեթիա: Ալեքսանդրը չկարողացավ դիմակայել նրան և ահա արքան գրավեց Իմերեթիայի ամրոցները ու զբաղեցրեց այդ երկիրը: Մոտեցան Զուլբայիսիին նաև Վամիկ Ղադիանիին և Կախաբեթ Գուրիեթիին, բանգի նրանք էլ զայրացած էին Ալեքսանդրի վրա Բագրատի պատճառով» (Վախուշտի Բագրատունի «Զաթրթի պատմությունը»): «Երիստոսի 1479 կամ Երրոնիկոսի 167 թվականին Կոնստանդին արքան զբաղեցրեց... նվաճեց Իմերեթիան» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵²⁷⁶ «Ուզուն-Յասսանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասսան – Մ.Ֆ.) մահվանից հետո Յաշ-բեկը, այդ դավթադարը, որը հայտնի էր նաև Բաշ-բեկ անունով, աջակցեցին նվաճելու մի ծրագիր հղացավ: Նա հավաքեց Եգիպտոսի, Ղամասկոսի և Յալեայի զորքը, ինչպես նաև բեղովիների, մոտ 100.000 հեծյալ ու հետևակ, և անցավ Եփրատը կամրջով: Այդ բաշը, ինչպես մի իսկական անբաշ, խելեթի գուրկ մեկը, պաշարեց Ռուհան: Նրա հրամարները ճեղք բացեցին պարսպում, իսկ նետած արկերն էլ այրեցին բաղաբը: Այդ բաղաբում էր, որ Աբրահամը կրակի մեջ նետվել և ահա այս նոր Ներքովյալ կրակ էր նետում Աբրահամի ազգակիցների վրա, չնայած այն բանին, որ պատի օրերն էին: Մարտնչելով Բաշի դեմ՝ Եփրատեց Կուլթաբ-Էր-Դին Բեկթաշը բաղաբյան հրաշքներ էր գործում՝ հետ մղվելով 40.000 իրեն պաշարողներին: Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) որոշեց պատժել անազանին, որպեսզի անանուն ստորուկը չհավակնի խվաքի-Էրաշին, իսկ ստոր արարածն էր՝ առաջնորդության: Բայանդուր-բեկը, Սուլեյման-բեկ Բիժանցիին և իսախի-բեկ Բեկթաշը բռնեցին Դիարբեքիի ծանապարիդ այն ժամանակ, երբ Կուլթաբ-Էր-Դին Բեկթաշը սուրհանդակներ էր ուղարկել, որպեսզի շտապեցնի նրանց գալուստը: Ժամանելուն պես Եփրատը դեսպան ուղարկեցին Բաշի մոտ հարցումով, թե ինչո՞ւ հանկարծ այդ բարի մահներական եգիպտացիների մոքին եկավ գալ Ռամդան ամսին, դրանով իսկ խանգարելով մարդկանց ուտել իրենց օրինական հացը, սակայն այդ ուղերձը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ ինքնավստահ Բաշի վրա: Նա կրկնապատկեց Ռուհային տիրելուն ուղղված ջանքերը, սակայն ի վերջո շուտ եկավ Եփրատի կողմը և զորքը դարձրեց այդ ուղղությամբ: Նրա աջ թևում իր զորքով կանգնեց Ղամասկոսի Եփրատի գլխավոր Կանսուր Յահիյին, ծախ թևում Օզդամիրն էր՝ Յալեայի գլխավոր Եփրի, իսկ կենտրոնում էլ՝ հենց ինքը, ընտրյալ զորքով՝ սուլթանի թիկնապահների ուղեկցությամբ կազմելով զորքի հիմքը: Այս կողմում Բայանդուրը հրամայում էր կենտրոնին, Սուլեյման-բեկը՝ աջ, իսկ իսախի Բեկթաշը՝ ծախ թևերին: Եգիպտացիները, այն է, ճեղքելու էին կենտրոնը, սակայն Բայանդուրը ամուր մնաց և եգիպտական զորքը ի վերջո տեղի տվեց: Արդյունքում Բաշը Կանսուր Յահիյին, Ղամասկոսի գլխավորի, Օզդամիրի, Յալեայի կառավարչի տեղակալի, հազարյակների այլ առաջնորդների, ինչպես նաև թվուկների և ծնծղանների գլխավորների հետ միասին գերեվարվեցին: Եփրատը պատվեցին Բաշին, ոտքի կանգնելով և նրան պատվավոր տեղ տալով, սակայն հետո, երբ նրանք խորհրդակցեցին, եկան եզրակացության, որ Բաշի գլուխը չարիքի մարմնացում է: Որոշվեց Յաշ-բեկին գլխատել և դա կատարվեց գիշերով: Նրա գլուխը հաղթանակի մասին գեկուցով, ինչպես նաև գերիներն և, մասնավորապես Յալեայի ու Ղամասկոսի առաջնորդները, որոնց Յաղուբը որոշ ժամանակ անց բաց թողեց, ուղարկվեցին տիրակալին: Յաղթանակը, որի մասին իզուր երգում էին չինգիզայանները և այլ, ապագա հաջողությունների նախաբանը հանդիսացավ» (Ֆեյզալլահ խուսնի «Պատմություն»):

«Պատահեց որ 1482 թվականին Դիարբեկի գլխավոր բաղաբ Ամիդի բնակիչները լսեցին, որ մամլուբները գրավել և կողոպտել են Ուրֆա բաղաբը՝ մեծ վնաս պատճառելով ողջ երկրին: Այդ ժամանակ Յասս-բեկի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասսանի – Մ.Ֆ.) որդու (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) գորավարը վճռեց նրանց դեմ գնալ: Նա անցավ Ամիդի և Ուրֆայի միջև գտնվող լեռները ու մտավ Ուրֆայի դաշտը՝ Ամիդից ելեք օրվան ճանապարհի հեռու: Մամլուբները, լսելով այս, պատրաստվեցին կռվի: Երկու բանակները ծակատեցին և կռիվը տևեց միջև կեսօր: Արդյունքում, թեև երկու բանակներն ևս հետ մղեցին թշնամու, բայց պարսիկները հաղթական եղան՝ կոտորելով մամլուբների կեսից ավելին նրանց շատ դեկավարների հետ միասին: Պարսիկները, հետևելով իրենց հաղթանակին, առաջացան միջև Ալ-Բիր ու գրավեցին այն ուրիշ բերդերի հետ միասին: Առնելով անթիվ կողոպուտ՝ նրանք վերադարձան Թալիզ» (Ջիվանի Անջիուլլու «Ուղեգրություն», գլուխ 10):

«Ֆիջորի 885 թվականին Եգիպտոսի տիրակալ Կանսուրը (Մամլուբների սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկը – Մ.Ֆ.) իր դավթադար Բաշ-բեկին զորքի հետ միասին Արաբիա ուղարկեց, որպեսզի սա գա և նվաճի Դիարբեքիը: Միրզա Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.), լսելով այդ ելքի մասին, այն է, ուզում էր անձամբ ելնել պաշտպանության համար, սակայն Եփրատը թույլ չտվեցին: Դրա համար էլ նա Բաշ-բեկի դեմ ուղարկեց Բայանդուր-բեկին, Սուլեյման-բեկ Բիժանցիուն և Սուֆի-Խալի Սուլուրին: Յակառակորդների հանդիպումը տեղի ունեցավ Ուռնայի մոտակայքում: Արդյունքում Բաշ-բեկ դավթադարը մնացած Եփրատի՝ նրա կողմնակիցների, հետ բռնվեց և սպանվեց: Որպես պարգև այդ հաղթանակի համար՝ Միրզա Յաղուբը Բայանդուր-բեկին նվիրեց Սպահանը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Յայոց 929 թվականին մեծ պատերազմ եղավ Ուռնա բաղաբի մոտ: Բանն այն էր, որ Սրա սուլթանի (Մամլուբյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկի – Մ.Ֆ.) Պադի անունով զորավարը բազում զորքով եկել էր Ուռնայի վրա, ավերել երկիրն իր բաղաբի հետ և, բովանդակ ավար առնելով,

ամրացել էր բերդում: Այդ ժամանակ Հասան փառիշահի (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.**) որդի Յաղուբ փառիշահը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.**), որը ստույգ էր շահաստան թավրիզում և հոր գահին տիրել էր դրանից դեռ երեք տարի առաջ, լինելով հասակով տղա ու ոչ հմուտ պատերազմի մեջ, բանգի թագավորների և իշխանների հետ մինչ այդ չէր կռվել, բազում զորքերով անօրեն Ղադիսի դեմ պատերազմելու ուղարկեց իր բաջ զորավար Ղոչ Բայանլուրին: Եվ ահա նրանք ճակատ առ ճակատ իրար եկան, հաղթեցին, կոտորեցին ու փախստական դարձրին Ղադիսի գործին, իսկ նրան էլ բռնեցին և գլուխը կտրեցին՝ ուղարկելով այն ռումաց սուլթանին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ II-ին – Մ.Ֆ.**)» (Մովսես Արծեցի «Հիշատակարան 1481 թվականի»):

«Հայոց 930 թվականին Սուլեյմանը և Բայանլուրը գնացի Շամի վրա, Ուռնայի մոտ պատերազմեցին և գերեցին փաշային» (Անանու «Թաթարների դուրս գալը»):

«Այդ տարի Պաշը Սարից բազում զորքով եկավ Ուռնայի վրա» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1482 կամ Հայոց 929 թվականին Պաշը Սարից բազում զորքով եկավ Ուռնայի վրա» (Անանու Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵²⁷⁷ «Դրանից հետո արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Կոնստանտին IV-ը – Մ.Ֆ.**) Զուբայիսիում թողեց իր ռազմիկներին, իսկ ինքը եկավ և, հետք վերցնելով Վամիկ Ղադիանուն (**Մեմգրեթիայի իշխանության իշխան Վամիկ Ղադիանուն – Մ.Ֆ.**) խմբերեցիների ու նաև Քարթլիցից հավաքած զորքի հետ, հարձակվեց Ջավախքի աթաբեկի վրա և դա եղավ Զրիստոսի 1481 կամ Զրոնիկոսի 169 թվականին: Սրանց բոլորին աթաբեկ Սանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սանուչար Ջակեյին (1475-1487) – Մ.Ֆ.**) չկարողացավ դիմադրել և արքան վերցրեց նրանից Սամցխեն մինչև Արսիանի, ամրացրեց այն, անցավ Քարթլի և բաց թողեց Ղադիանիին ու խմբերեցիներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»): «Այս Սանուչարը ընդհանրապես չէր ձգտում օգնել և օժանդակել Կոնստանտին արքային Խմբերեցիայում տեղի ունեցող խռովությունների ժամանակ: Ավելին, երբ եկավ Ուզուն-Հասանը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.**) և Սանուչարը Կոնստանտին արքայից խլեց Ստկավարիից արևելք տարածվող հողերը ու դրանք իրենով արեց: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ Կոնստանտին արքան տիրեց Խմբերեցիային, նա զորք հավաքեց, դրանց միացրեց նաև Ղադիանիի զորքերը ու Զրիստոսի 1481 կամ Զրոնիկոսի 169 թվականին Քարթլիցից հարձակվեց Ջավախքի վրա: Այդ ժամանակ, ահա, չհամարձակվելով մարտնչել, Սանուչարը ամրացրեց իր ամրոցներն և բերդերը, իսկ Կոնստանտին արքան էլ կրկին իրեն վերադարձրեց Ստկավարիից արևելք ձգվող տարածքները ու վերադարձավ Քարթլի» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կարաբքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1481 կամ Զրոնիկոսի 169 թվականին Կոնստանտին արքան Ղադիանիի հետ միասին հարձակվեց Ջավախքի վրա և հաղթեց Սանուչար աթաբեկին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵²⁷⁸ Այս մասին հայտնում է Ամեդո իբն Մուհամմեդ ալ-Վաֆարի ալ-Ղազվիին:

⁵²⁷⁹ «Այդ տարի սև արաբները 1.000 հոգանոց 18 գունդ զորքով պաշարեցին Մեյխտեն կոչվող կղզին, որ հիմա Մալաթիա է կոչվում: Նրանք կամեցան կործանել, հողին հավասարեցնել ու գրավել այն, սակայն երկնքից երևաց սուրբ Պողոս Առաքյալը, որը սուրը ձեռքին գնաց նրանց անհուն բազմության վրա: Ու թեև նրանք նրա վրա բազում նետեր արձակեցին, բայց բոլոր այդ նետերը հետ էին դառնում դրանք արձակողների վրա, ինչի արդյունքում սրանցից շատերը վիրավորվեցին: Որպես հետևանք, նրանք ամոթով հեռացան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1470 կամ Հայոց 917 թվականին սև արաբները 1.000 հոգանոց 18 գունդ զորքով պաշարեցին Մեյխտեն կոչվող կղզին, որ հիմա Մալաթիա է կոչվում: Նրանք կամեցան կործանել, հողին հավասարեցնել ու գրավել այն, սակայն երկնքից երևաց սուրբ Պողոս Առաքյալը, որը սուրը ձեռքին գնաց նրանց անհուն բազմության վրա: Ու թեև նրանք նրա վրա բազում նետեր արձակեցին, բայց բոլոր այդ նետերը հետ էին դառնում դրանք արձակողների վրա, ինչի արդյունքում սրանցից շատերը վիրավորվեցին: Որպես հետևանք, նրանք ամոթով հեռացան» (Անանու Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²⁸⁰ «Զրոնիկոսի 171 թվականի օգոստոս ամսի 16-ին Կոնստանտին (**Քարթլի թագավորության արքա Կոնստանտին IV-ը – Մ.Ֆ.**) և աթաբեկ Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակեյին – Մ.Ֆ.**) ճակատեցին Արաղետիում ու աթաբեկը հաղթանակ տարավ» (Բարթիս-Ցիսկոբերա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Հաջորդ տարի Վամիկ Ղադիանին (**Մեմգրեթիայի իշխանության իշխան Վամիկ Ղադիանուն – Մ.Ֆ.**) մահացավ և Խմբերեցիայում կրկին խռովություն սկսվեց: Տեսնելով այդ՝ աթաբեկ Սանուչարը կրկին զավթեց Սամցխեն: Այդ ժամանակ Կոնստանտին արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Կոնստանտին IV-ը – Մ.Ֆ.**) զորք հավաքեց և արագորեն ուղղվեց դեպի Սամցխե, սակայն այս անգամ Սանուչարն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սանուչար Ջակեյին – Մ.Ֆ.**) ինքը չհամարձակվեց ճակատել, սակայն նրա համաձայնությամբ մարտնչեց Ղվարդվարեն: Եվ ահա Զրիստոսի 1483 կամ Զրոնիկոսի 171 թվականին դաժան մարտ եղավ արքայի դեմ, որն այս անգամ պարտություն կրեց և վերադարձավ Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»): «Այնուհետև Սանուչար աթաբեկը իմացավ Կոնստանտին արքայի դեմ խմբերեցիների ապստամբության մասին, հավաքեց զորքը և նրանից կրկին խլեց Ստկավարիից արևելք տարածվող հողերը: Լսելով այդ մասին՝ Կոնստանտին արքան արագորեն իր զորքով եկավ, սակայն Սանուչարը կրկին չցանկացավ ճակատել արքայի դեմ, իսկ Ղվարդվարեն՝ Սանուչարի խորթ եղբայրը, վերջինիցս թույլտվություն խնդրեց արքայի դեմ ճակատել և ահա, երբ նա ստացավ այդ թույլտվությունը, իր զորքերով հանդիպեց արքային, ուժեղ հարձակում գործեց: Արդյունքում Զրիստոսի 1483 կամ Զրոնիկոսի 171 թվականին Կոնստանտին արքան պարտություն կրեց այս Ղվարդվարեից» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կարաբքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1483 կամ Զրոնիկոսի 171 թվականին աթաբեկը հաղթեց Կոնստանտին արքային» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Խմբերեցիայի կյանքը»): «Զրիստոսի 1483 կամ Զրոնիկոսի 171 թվականին Կոնստանտին արքան և Ղվարդվարեն ճակատեցին, վերջինը հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵²⁸¹ Այս մասին հայտնում է Հասան Ռուսլուն:

⁵²⁸² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²⁸³ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²⁸⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²⁸⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵²⁸⁶ «Հիշդի 890 թվականին սուլթան Բայազետ խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի (1481-1512) – Մ.Ֆ.**) փոխանորդների ձեռքն անցավ Վարշակների ամրոցը, ինչպես նաև Ադանա ամրությունը» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵²⁸⁷ «Հառն և Նեղ ժամանակներ էին... բանգի Ռումաց տերը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.**) ու Շամի սուլթանը (**Սամվոլայան սուլթանության սուլթան Կալիսթոսը – Մ.Ֆ.**) իրար եկան: Ռումաց սուլթանը երեք անգամ Շամի վրա գնաց և երեք անգամ էլ կոտորած եղավ» (Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

«Երբ Բայազիդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.**) լսեց այս մասին, սկսեց մեծ պատրաստություն տեսնել, զորքը մի տեղ կենտրոնացրեց և փաշաներին հավաքեց: Չորեքը Ադանայի դիմաց կրկին իրար եկան, անչափ արյուն հեղվեց և այնպես, որ միայն Արարիչը գիտի» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8):

⁵²⁸⁸ «Դրա համար էլ ամառանոցից վերադառնալուց հետո Յաղուբը (**Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը – Մ.Ֆ.**) ուղղվեց դեպի Վրաստան, բանի որ Կուրկուրի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սանուչար Ջակեյի – Մ.Ֆ.**) կողմից վատ վարքագծի տոր արտահայտություն էր եղել: Տիրակալը Աղրեզգանի և Դիարբեքիի զորքերն ուղղեց Ախիսկա ամրոցի դեմ: Սրբազան պատերազմի ենթակա երկրներ արշավելիս Յաղուբը որպես ուղեկիցներ ուներ Շուշ-Էր-Դին Սուլեյման-բեկին և Ղուլամ-բեկ Բեյլաշին: Նա առաջացավ Ուլքիդիայի ճանապարհով և Ռամադանին թշնամական տարածք հասավ: Զանի որ դա ուշ աշնանն էր, խաղողը, որն անհավատների կողմից հավաքվել էր գինի բաշելու նպատակով, շատ պատեհ եղավ դազիներին տաքացնելու համար, սակայն ցուրտն և ձյունը դժվարացնում էին արշավը: Որպեսզի արմատախիլ անի համառոդներին, Յաղուբը կանգ առավ Ախիսկա բաղաբում: Եկեղեցիները ավերվեցին, իսկ հարստությունները՝ թալանվեցին: Չորքը սկսեց Ախիսկայի ամրոցի պաշարումը: Այդ ամրոցը, որը տեղակայված է մի բարձր սարի կատարին, բացառիկորեն ամուր էր և բացի այդ ամրացված էին նաև նրա մատույցները, այն դեպքում, երբ նրա պարիսպներն ամրացված էին դրանց վրա կառուցված ատամնաշարերով: Այդպիսի ամրոցը հնարավոր չէր նվաճել սովորական միջոցներով: Հրետանին ամեն ժամ ձեռքվածք էր բացում պարիսպներում, սակայն, երբ կառույցն արդեն սպառնում էր փլուզվել, անհավատները երկաթյա գործիքներով այն կարգի էին գցում և ամրացնում էին ամուր նյութերով: Մի անգամ, սակայն, հրանոթը այնպիսի կրակ արձակեց, որ այն արյոց ցորենի պահեստները: Անհավատները այդ չնկատեցին, սակայն ցորենն այրվեց և, բանի որ ամրոցի կողքին գտնվող մարջիտները տարատեսակ յուղե ներկերով էին ներկված, դրանք հեշտությամբ բռնկվեցին: Այն, ինչ կատարվեց, մի զարմանալի բան էր և, օգտվելով դրանից, պաշարողները մեծ գրգռվածության մեջ վեր մագլցեցին ամրոցի պարիսպներով: Երբ մեկին հաջողվում էր մատներով ամուր բռնվել պարսպից, մյուսը բռնում էր նրա ոտը և բարձրանում էր նրա հետևից, իսկ այդ ժամանակ էլ, ահա, երրորդը էր կախվում երկրորդից ու այս կերպ նրանք մագլցում էին պարիսպն ի վեր: Պատահում էր, որ, երբեմն, որևէ մեկը ընկնում էր խանդակը և զոհվում, Ու, թեև այդ ժամանակ շրջան

կտրվում էր, սակայն դա չէր վախեցնում մյուսներին: Այս ամենը վրացական ազնվականների դիմադրությունը անհնար դարձրեց: Նրանք լեռնին ամրոցը և բարձրացան միջնաբերդ, իսկ Աղսիկայի ամրոցը գրավեց: Հաջորդ օրը Յաղուբը առաջացավ, որպեսզի պաշարի խաթուն ամրոցը, այնպիսի մի հզոր ամրոց, որը որևէ արթա երբևիցե չէր կարողացել գրավել: Այն վրաց արքաների գանձերի պահպանման համար էր ծառայում: Այդ ժամանակ, ահա, այնտեղ պահպանվում էին Ղվարդավեի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելու – Մ.Ֆ.) կնոջ գանձերը: Այդ տարաբախտ ամրոցի գլխավոր շէնիտրից մենը, որը նրանց գլխավոր բահանաներից մեկն էր և այդ ժամանակ ամրոցում էր, իր ամրոցում ուղարկեց Յաղուբի մոտ՝ աման խնդրելով ու փոխարենը խոստանալով հանձնել ամրոցն և նրա պաշարները: Հաջորդ օրը այդ բահանան ազնաւորների հետ միասին ներքև իջավ և Յաղուբի ճամբարում հեգաբար խոսք ասաց: Հրամայվեց ազնաւորներին նրանց պահելու համար բաժանել զորքի տարբեր ջոկատներում, իսկ բահանան էլ այլ վնասակար անձանց հետ միասին փակի տակ դրվեց: Թավաչիներն և դիվանի ծառայողները ուղղվեցին դեպի ամրոց ու պետական գանձարանի համար վերցրին գանձեր, որոնք նման էին Աբու-խուբայի ընտանիքի գանձերին, որոնք Մարգարեն վերցրել էր խայթարում: Դրանց թվում էին ռուբիններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ողջ երկրի գլխահարկ արժէր: Վրաստանում չկային ավելի հզոր ամրոցներ, քան այս երկու ամրոցներն էին, որոնք գրավվեցին առանց դժվարության: Ղվարդվարեն փրկություն էր որոնել փախուստում, սակայն այժմ, ահա, նրա մահվան խոխոնցի ժամանակը եկավ: Նա իր որդուն ուղարկեց ստորացված ներողություններով՝ իրեն կոչելով երիտասարդ շահին ծառայող մի ծեր ստրուկ: Եվ ահա նա ասաց, որ, եթե միայն տիրակալը բարեհաճի վերադառնալ իր մայրաքաղաք, ապա, ի հավելում արդեն իսկ նշանակված խարաջի, ինքը կվճարի նաև 500 թուման նալ-բախի տեսքով, իսկ, քանի դեռ այդ գումարը վճարված չէ, նա պատանդ է թողնում սեփական որդուն: Յաղուբը որոշեց վերադառնալ: Նա մեկ այլ ճանապարհով ուղղվեց դեպի Շորագայ և Շավլա ամսի սկզբում արդեն մայրաքաղաքում էր՝ ավարտելով այդ արշավանքը, որը տևել էր 40 օր» (Ֆեյզալլահ խուլնջի «Պատմություն»):

«Երոնիկոսի 173 թվականին թաթարները եկան և մոտեցան Տաշիրին» («Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Երոնիկոսի 173 թվականին խանը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) հարձակվեց Սամցխեի վրա» (Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Երոնիկոսի 173 թվականին խանը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) հարձակվեց Սամցխեի վրա» («Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Թուրքմենների անթիվ բազմություն եկավ և մոտեցավ Տաշիրին» («Նոր Բարթիս-Յիսուկեթա», Բերիա Եգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

5289 Այս մասին հայտնող աղբյուրները առաջմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից: 5290 «Դառն և Նեղ ժամանակներ էին..., քանզի Ռումաց տերը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) ու Շամի սուլթանը (Սամվոլեյան սուլթանության սուլթան Սուլթան – Մ.Ֆ.) իրար եկան: Ռումաց սուլթանը երեք անգամ Շամի վրա գնաց և երեք անգամ էլ կոտորած եղավ» (Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Մորա սուլթան Կալիտ-բեկը (Սամվոլեյան սուլթանության սուլթան Կալիտ-բեկը – Մ.Ֆ.) Ասորիքի և Հայեի գործերը գումարեց, եկավ Ադանայի մոտ ու արաբական զորքերով մարտի դիմեց: Այդ սանջակի ղեկավար Մուսա բեկը և թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) փեսա Ֆերիաստ փաշան սպանվեցին, իսկ բազում զորքեր էլ ջարդվեցին» (Երեմիա Բյույուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8):

5291 Այս մասին հայտնող աղբյուրները առաջմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

5292 «Երոնիկոսի 174 թվականին եկավ Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.), որը հրամայեց Հայքը ավերել» («Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Հրամայեց խանը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) ավերել Հայքը և թաթարները դիմեցին Հայք» («Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմությունը»):

«Երոնիկոսի 174 թվականին եկավ Յաղուբ խանը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.), գրավեց Ախալցխան և Ացկուրին՝ իր ձեռքը գցելով ազկուրյան աստվածամոր պատկերը» (Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Հրամայեց խանը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.) ավերել Հայքը և թուրքները դիմեցին Հայք» («Նոր Բարթիս-Յիսուկեթա», Բերիա Եգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Երիստոսի 1486 կամ Երոնիկոսի 174 թվականին եկավ Յաղուբ շահը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.), անցավ Արցախ և մոտեցավ Ախալցխանին՝ ամայացրեց հարակից հողերը թալանով ու գերեզարդությամբ: Մանուշարը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուշար Ջակելու – Մ.Ֆ.) չկարողացավ ոչինչ դիմադրածել նրան և ի վիճակի չեղավ որևէ վնաս հասցնել, չնայած որ ձգտում էր ամրացնել երկրի ամրությունները: Այնուհանդերձ քիչ ժամանակ անց շահն ավերեց Ախալցխակը և այնտեղից հանեց հայտնի մեխներին ու շատ այլ գերիների, որից հետո այրեց քաղաքը, մոտեցավ Ախալցխային, այն ևս վերցրեց և այս քաղաքի հետ էլ նույն կերպ վարվեց: Դրանից հետո Յաղուբ շահը մոտեցավ Աձդուրիին և սկսեց ուժեղ ճնշում գործադրել նրա վրա: Այդ ժամանակ քաղաքացիները, այդպես էլ օգնություն չտեսնալով, շահից խաղաղություն խնդրեցին քաղաքը հանձնելու պայմանով, եթե վերջինս չավերի եկեղեցիները և չգերեզարդի: Շահը ամուր խոսք տվեց, քանզի եղանակը վատացել էր, և ահա քաղաքացիները Աձդուրիին միջնաբերդի հետ միասին սեպտեմբերի 25-ին հանձնեցին: Հետո, սակայն, երբ շահի զորքերը քաղաքիական Հայքից ջարդված վերադարձան, նա զայրացավ և, չպահելով իր խոսքը, որ տվել էր մեխներին, գերեզարդեց աձդուրյան ողջ բնակչությանը ու տարավ Աձդուրիի Աստվածամոր պատկերը: Դրանից հետո նա կրկին ամայացրեց այդ հողերը, սակայն, ձեռք չտալով Աձդուրիի եկեղեցուն, եկավ ու զնաց» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Երիստոսի 1486 կամ Երոնիկոսի 174 թվականին Յաղուբ շահը Սամցխե եկավ: Նա զորք ուղարկեց Աձդուրի, որտեղից նրանք հարձակվեցին Դևանիսի և Բվեշի վրա, ամայացրին ու հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Բարթիսի պատմությունը»): «Երիստոսի 1486 կամ Երոնիկոսի 174 թվականին Յաղուբ շահը եկավ, գրավեց Ախալցխան և Աձդուրը ու ամայացրեց դրանք: Աձդուրից զորքը եկավ Բարթիսի, իսկ Դևանիսիսիում էլ թշնամիներին ջարդեցին Բարատաշվիլիները» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

5293 «Նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ին Մանուշարը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուշար Ջակելու – Մ.Ֆ.) ազատեց աստվածամոր պատկերը» (Բարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Բարատաշվիլիները իմացան թշնամու գալստյան մասին, դիմավորեցին նրանց ամրություններում, արիաբար մարտնչեցին և բարձրալի կամքով կոտորեցին ու բռնեցին նրանց, այնպես որ մեկը ընկել էր հայուրյի հետևից, իսկ թշնամիները կոտորվում էին և լքում ոչ միայն գերիներին, այլև յուրախներին շատերին, սակայն այդ դեպքում էլ միայն քչերը կարողացան փախչել ու փրկվել: Այդ ժամանակ փառավորվեց Սուլիսյան Բարատաշվիլիին, որը, ուրիշներից զատ սպանեց նաև շահի մի տոհմիկ մոտիկի, որից էր կախված շահի զորքը և որի մահվան լուրն իմանալով շահը շատ տխրեց: Եվ ահա Բարատաշվիլիները հաղթանակով վերադարձան արքայի մոտ: Յաղուբ շահի հեռանալուց հետո Կոնստանդին արքան (Բարթիսի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) օգտվեց բարենպաստ իրավիճակից և ոչնչացրեց շրջակայքի թաթարներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Բարթիսի պատմությունը»):

«Յաղուբը (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Յաղուբը – Մ.Ֆ.), որ տիրել էր երկրին Ուզուն-Ասանից (Աղ-Ղոյունլունների Եփրոկոսյան Եփր Ուզուն-Հասանից – Մ.Ֆ.) հետո, եկավ Ախալցխա և, ենթարկեցնելով այս մարզը, իր զորքերն ուղարկեց Դևանիսի: Կոնստանդինը (Բարթիսի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ այս թշնամիների դեմ, որոնք մտել էին Իբերիայի սահմաններ, և, ճակատամարտում ցրելով պարսիկներին, սպանեց նրանց առաջնորդին, որը հատկապես էր սիրելի Յաղուբի կողմից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

5294 «Այդ ժամանակ Լիպարիիտ Դադիանին (Մեծգրեչիայի իշխանության իշխան Լիպարիտ Դադիանին (1482-1512) – Մ.Ֆ.) կրկին առաջարկեց Կոնստանդին արքային (Բարթիսի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.) նվաճել Իսերեթիան: Դա նաև վերջինիս սրտով էր և ահա նա Կովկասից կանգեց լեռնականներին, հավաքեց զորքը ու մտավ Իսերեթիա: Ալեքսանդրը (Իսերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը – Մ.Ֆ.) Դադիանիին պատճառով չկարողացավ դիմադրության ցույց տալ և մտավ արևմուտք: Եվ ահա Կոնստանդին արքան կրկին զբաղեցրեց Իսերեթիան, եկավ ու գրավեց Զուբայիսին, որտեղ նրան միացավ Դադիանին և ևս նրան փոխանցեց այդ ամրությունը, իսկ դա եղավ Երիստոսի 1487 կամ Երոնիկոսի 175 թվականին: Դրանից հետո արքան բաց թողեց լեռնեցիներին, իսկ ինքը մնաց այնտեղ, որպեսզի իր համար ամրապնդի Իսերեթիան, քանի որ Բարթիսին տիրում էր խաղաղությամբ» (Վախուշտի Բագրատունի «Բարթիսի պատմությունը»): «Կոնստանդին արքան լսեց Լիպարիտ Դադիանիին և Երիստոսի 1487 կամ Երոնիկոսի 175 թվականին զորքով կրկին ժամանեց Իսերեթիա: Մյուս կողմից էլ մոտեցավ Լիպարիտ Դադիանին՝ Օղիշի գոթերով: Ալեքսանդր արքան չհամարձակվեց մարտի մեջ մտնել նրանց դեմ և կրկին արաքցավ ամրություններում: Այդ ժամանակ Դադիանին և մնացած բոլոր իսերեթցիները միացան Կոնստանդին արքային, նրան տվեցին Իսերեթիայի բոլոր ամրությունները ու նա կանգ առավ Զուբայիսիում, քանզի չէր ցանկանում հեռանալ առանց Իսերեթիայում ամուր կերպով իր իշխանությունը հաստատելու, ընդ որում նա մտադիր էր, եթե Ալեքսանդրը մարտի մեջ տևնի իր դեմ, ոչնչացնել վերջինիս: Այդ ժամանակ, սակայն, Զուբայիսիում գտնվող արքային հայտնեցին

Հասան-բեկ սպասապետի գալու և գործով Տփղիսը պաշարելու մասին: Այդ պատճառով էլ նա թողեց Իմերեթիան և Քրիստոսի 1488 կամ Քրոնիկոնի 176 թվականին մեկնեց մարտնչելու թաթարների դեմ: Այս պայմաններում Ալեքսանդրը կապ հաստատեց Դադիանիի հետ, կրկին տիրեց Իմերեթիային, վերցրեց Քուբայիսին և Իմերեթիայի բոլոր մարդությունները, քանի որ Կոնստանդին արքան զբաղված էր» (Վախուշտի Բագրատունի «Եզերիք, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Քրիստոսի 1487 կամ Քրոնիկոնի 175 թվականին Կոնստանդին արքան նվաճեց Իմերեթիան» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Ինչքան էլ որ գայրացած էր պարսից արքան (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրը – Մ.Ֆ.) նման ցավայի կորստի համար, այնուհանդերձ նա թաքցրեց Իմերեթիայի համար կործանարար իր մտադրությունները և անմիջապես վերադարձավ Պարսկաստան, իսկ Կոնստանդին արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.), երբ հաջողությամբ ավարտեց իր գործողությունները պարսիկներին զսպելու հարցով, մտավ Իմերեթիա ու իր նախնիների իրավունքով տիրեց այս երկրին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

⁵²⁹⁵ «Երբ Ուզուն-Հասանը (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Ուզուն-Հասանը – Մ.Ֆ.) մահացավ, կենտրոնից հեռու մասերում խռովություններ ծագեցին: Արքայազները սկսեցին զբաղվել իրենց գործերով և սահմանային Էմիրները մնացին առանց աջակցության: Այս պայմաններում Խալիլ-բեկը (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Խալիլը – Մ.Ֆ.) լեցե իր երկրամասը և ժամանեց Թավրիզ: Վրաց անհավատները օգտվեցին այս խառն իրավիճակից և, նետվելով Տփղիսի վրա, այնտեղի միաստվածությունը փոխարինեց երրորդության խաչառնակությամբ: Ինչպես դևերի կողմից բռնաբարված մի հուրիա, այդ քաղաքը դարձավ անիծյալների հավաքատեղի: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Յադուրը (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրը – Մ.Ֆ.) ամեն ինչ կարգի գցեց, Էմիր Խալիլ Բեթթալը Շիրազից ուղղվեց դեպի Վրաստանի սահմանային շրջան և դա եղավ Հիջրի 892 թվականին: Այն ժամանակ, ահա, երբ տիրակալը ձմեռում էր Կումայում, Խալիլ-բեկը պայքար սկսեց անհավատների դեմ, այնպես որ Կոնստանդինը (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) ահաբեկվեց և, Տփղիսի միջնաբերդը հանձնելով որոշ վրացիների, ինքը փախավ իր տիրույթների այլ մասեր» (Ֆեյզալյախ Խունջի «Պատմություն»):

«Քրիստոսի 1488 կամ Քրոնիկոնի 176 թվականի Յադուր շահը (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց իր գորավար Խալիլ-բեկին: Սա եկավ և սկսեց կառուցել Կառգիանին, ինչպես նաև Աղջաղալա ամրոցը: Այդ մասին իմաց տվեցին Կոնստանդին արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.), որը Բարատաշվիլիներին հրահանգեց թշնամություն անել նրանց հետ: Եվ ահա սրան սկսեցին մարտնչել թաթարների դեմ, սպանել նրանց և շատ օրերի ընթացքում ոչնչացնել» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Նոր էր դեռ Կոնստանդինը (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.) հասցրել վերականգնել իր իշխանություն իբերական այս լայնարձակ տիրույթների նկատմամբ, երբ Խալիլ-բեկ անունով պարսից զորավարը, որը նշանակվել էր Յադուրի (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրի – Մ.Ֆ.) կողմից, մեծաքանակ զորքով մտավ Իմերեթիայի սահմաններ, հետո էլ եկավ Բերդուշի գետի մոտակայք, իսկ դա եղավ 1485 թվականին: Այստեղ նա կառուցեց Աղջաղալա կոչվող քաղաք-ամրոց, որտեղ մեծ բանակի բողբոջեցիներ ընակեցրեց և վերադարձավ Պարսկաստան: Կոնստանդին արքան չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ Խալիլ-բեկին, քանզի այդ ժամանակ իմերեթցիները, օգտվելով իբերների խառն վիճակից, խռովություն բարձրացրին և իրենց արքա դրեցին Բագրատի (Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) որդի Ալեքսանդրին (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ին – Մ.Ֆ.):» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

⁵²⁹⁶ «Մոր վերադարձից հետո շեյխը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ Հեյդարը – Մ.Ֆ.) սատանայական շտապողականությամբ ոտքի հանեց միշտ պատրաստի վիճակում գտնվող իր ջոկատը և, բռնելով Շիրվանի ուղղությունը, ելավ Արդեբիլից: Հարկ է նշել, որ ամեն օրվա հետ նրա դրոշի տակ էին հավաքվում կեղտոտ զորքերով կատաղած առաջնորդներ և արյունքում անթիվ զորք կազմվեց: Եվ ահա, երբ իր դրոշի տակ հավաքված ծովի նման անթիվ մարդկանց գլուխն անցած նա մոտեցավ Արագին, այնտեղ էին արդեն կապույտ շորեր հագած անթիվ մարդիկ Թալիշից, Սեյախիսի չորագործ ամբոխը և տգիտության մեջ իրված Շավլուններ: Սրանք բոլորը հավաքվել էին մոլորության դրոշի տակ: Երբ շեյխը հասավ Ջուրբերդին, որը Բարդայի շրջանում էր և պատկանում էր Բարձր դատավորի տիրույթներին, նա թալանեց այն ու խլեց անհավատների ունեցվածքը և դա այն պայմաններում, երբ սրանք, շնորհիվ աստվածային կոչի, թե ով որ նեղացին անհավատներին, կնեղացին ինձ, այստեղ ապրում էին խաղաղությամբ՝ վճարելով տասնորդ ու գլխահարկ և ազատ լինելով ամեն տեսակի չարիքից ու անօրենությունից: Հագիվ էր պայմանավորվածության նմանատիպ խախտումը լայն տարածում ստացել, երբ այն անմիջապես էլ բերեց դիմադրության, պառակտության, բառի և աղետների: Հենց այդ ժամանակ էլ շեյխն իր զորքով անցավ Կուրը» (Ֆեյզալյախ Խունջի «Պատմություն»):

«Քրիստոսի 1488 կամ Քրոնիկոնի 176 թվականի Յադուր շահը (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց իր գորավար Խալիլ-բեկին: Սա եկավ և սկսեց կառուցել Կառգիանին, ինչպես նաև Աղջաղալա ամրոցը: Այդ մասին իմաց տվեցին Կոնստանդին արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.), որը Բարատաշվիլիներին հրահանգեց թշնամություն անել նրանց հետ: Եվ ահա սրան սկսեցին մարտնչել թաթարների դեմ, սպանել նրանց և շատ օրերի ընթացքում ոչնչացնել» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Նոր էր դեռ Կոնստանդինը (Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ին – Մ.Ֆ.) հասցրել վերականգնել իր իշխանություն իբերական այս լայնարձակ տիրույթների նկատմամբ, երբ Խալիլ-բեկ անունով պարսից զորավարը, որը նշանակվել էր Յադուրի (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուրի – Մ.Ֆ.) կողմից, մեծաքանակ զորքով մտավ Իմերեթիայի սահմաններ, հետո էլ եկավ Բերդուշի գետի մոտակայք, իսկ դա եղավ 1485 թվականին: Այստեղ նա կառուցեց Աղջաղալա կոչվող քաղաք-ամրոց, որտեղ մեծ բանակի բողբոջեցիներ ընակեցրեց և վերադարձավ Պարսկաստան: Կոնստանդին արքան չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ Խալիլ-բեկին, քանզի այդ ժամանակ իմերեթցիները, օգտվելով իբերների խառն վիճակից, խռովություն բարձրացրին և իրենց արքա դրեցին Բագրատի (Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ I-ի – Մ.Ֆ.) որդի Ալեքսանդրին (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ին – Մ.Ֆ.):» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

⁵²⁹⁷ «Եվ ահա նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) Ռումելիայի ու Անատոլիայի բեյլեբեկներին կարգադրեց, որ բազում զորքեր ուղարկեն արաբների դեմ և Ադանան վերանորոգեն: Նրանք այդպես էլ վարեցին, նաև Տարսուք վերաշինեցին, ինչպես նաև որոշ այլ ամրություններ նորոգեցին» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8):

«Դառն և նեղ ժամանակներ էին..., բանզի այն պիղծ Բուդաղ-բեկը (Չուլքադարյանների Էմիրության Նախկին Էմիր Շահ-Բուդաղը (1465-1467, 1472-1480) – Մ.Ֆ.) խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով բազում հեծյալներ վերցրեց, եկավ Այնթապ» (Ֆիլիպ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

⁵²⁹⁸ «Ժամանեց նաև Ղանու-Շարբաթյար անունով Եգիպտոսի սուլթան Կայիտ-բեկի (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկի – Մ.Ֆ.) դեսպանը, որը մի բարեկամական նամակ էր բերել՝ տեղեկացնող ռումիացիների նկատմամբ Եգիպտական հաղթանակի մասին» (Ֆեյզալյախ Խունջի «Պատմություն»):

«Հայոց 937 թվականին բազում տեղեր ահավոր արհավիրքներ եղան և կոտորվեց տաքկաց ազգը, իսկ Չաղաթայի աշխարհում էլ բազում պատերազմներ և արյան հեղում եղավ, երբ Մարա սուլթանն (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկ – Մ.Ֆ.) ու Ռումաց խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) միմյանց ջարդեցին և կոտորեցին» (Անանուս Սուրբ Կարապետի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

«Դառն և նեղ ժամանակներ էին..., բանզի Ռումաց տերը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) ու Շամի սուլթանը (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկ – Մ.Ֆ.) իրար եկան: Ռումաց սուլթանը երեք անգամ Շամի վրա գնաց և երեք անգամ էլ կոտորած եղավ: Գոհանալք, սակայն, Աստծո մարդասիրությունից, որ երեք անգամ էլ անօրենները կռվեցին և երկու կողմից էլ 20.000-ական հոգի ընկան, սակայն քրիստոնյաներից ոչ մի պակասություն չեղավ» (Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

«Հետո կրկին անգամ դարձյալ մեծ պատերազմ և զորքի կոտորած եղավ, բանզի նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) փաշաներին ու վեզիրներին ուղարկեց թշնամիների դեմ: Այս անգամ էլ, սակայն, երբ զորքը տեսավ արաբներին, փախավ և չկարողացավ դիմանալ: Դրանից հետո էր, որ Բուդղան (Չուլքադարյանների Էմիրության Նախկին Էմիր Շահ-Բուդաղը – Մ.Ֆ.) հաշտվելու և հարկ վճարելու պայմանի առաջարկով արքայի (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կայիտ-բեկ – Մ.Ֆ.) մոտ դեսպաններ ուղարկեց, սակայն հաջողության չհասավ» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8):

⁵²⁹⁹ «Դառն և նեղ ժամանակներ էին..., բանզի այն պիղծ Բուդաղ-բեկը (Չուլքադարյանների Էմիրության Նախկին Էմիր Շահ-Բուդաղը – Մ.Ֆ.) խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով բազում հեծյալներ վերցրեց... և շատ ավեր արեց Սեբաստիա երկրում, երբ բազում մարդիկ սրախտոյտոյ մեռան, շատ տեղեր էլ ավերվեցին» (Ֆիլիպ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»):

«Այդ տարի Շահուտվարի (Չուլքադարյանների Էմիրության Էմիր Շահ-Սուլայից – Մ.Ֆ.) որդի Անարդան (Նկատի է ունեցվում Չուլքադարյանների Էմիրության Էմիր Բոգդուրը, ընդ որում սխալը հեղինակին է, բանզի որ վերջին Շահ-Սուլայի որդին չէր – Մ.Ֆ.) Սեբաստիայում էր: Եվ ահա նրա եղբայր Բուդաղ բեկը (Չուլքադարյանների Էմիրության Նախկին Էմիր Շահ-Բուդաղը – Մ.Ֆ.) այդ կապակցությամբ գանգատ բերեց սուլթան Բայազետին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ին – Մ.Ֆ.), թե եղբայրն իմ ինձ զրկել է իմ հոր ժառանգությունից և բաժին չի տվել երկրից: Լսելով այդ՝ ահա թագավորը բազում զորքեր ուղարկեց Բուդաղ բեկի հետ, որոնք Հայոց 938 թվականին եկան Անարդայի վրա և

կոտորեցին նրան: Նրանք բազում տեղեր ավերեցին և Սեբաստիայում շատ մարդիկ տրախտոխոզ եղան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵³⁰⁰ «Այդ ժամանակ արաբները ցանկացան Պաղոասի բողոքով անցնել: Իմանալով այդ մասին՝ թուրքական նավերը նրանց դեմ ելան, որ խանգարեն նրանց անցնել, սակայն հանկարծակի հողմի մի խկական ցատու՝ ընկկվեց և թուրքական նավերը խորտակեցին: Դրանից հետո արաբների զորքն այս կողմն անցավ և տաջիկները ցանկացան փախչել, բանզի ոչ մի պաշտպանության մասին չէին հոգացել: Այդ զորքի մեջ էր նաև Ալի փաշան: Երբ արաբները սկսեցին հետապնդել, սա և իր հետ գտնվող եկեղեցիները մի տեղ ամրացան՝ կարկանդակ ու չկարողանալով շարժվել: Արաբները օդակեցին սրանց մի բլրի վրա, մի բանի ուղտեր դրեցին և ձեռքի տակ եղած իրերից պատնեշներ կառուցեցին: Նրանք այնտեղ էին դրել թասեր և այլ երկաթյա պարագաներ, որոնք պղնձից էին ու շողողում էին արևի տակ, դրա համար էլ հոռոտները, կարծելով, թե դրանք գեներ և զրահներն են արևի տակ այրպես փայլում, չէին համարձակվում առաջանալ: Ի վերջո, արաբները ձանձրացան և ցրվելով ջուրը մտան, որ մյուս կողմ անցնեն, բանզի այլ տեղ չկար անցնելու, բան ծովի մոտի այդ հատվածն էր: Այդ ժամանակ, սակայն, տաջիկները տեսան նրանց այս շարժը, նավերով զորք բերեցին, արաբներին իրենց մեջ առան, սեղմեցին ծովագերբին և, գոչելով «Ալլահ, Ալլահ», սրով մաշեցին: Արաբների արյունից ծովը ուժեղ ներկվեց և սրանց մնացորդները մի կերպ փախան ու իրենց աշխարհն ընկան: Այս ամենի արդյունքում նաև մնացած բանակը ահաբեկվեց և փախուստի դիմեց, ընդ որում հետախույզները զննում էին ծանաղապրիները, որ շարժն արագանա: Դրանից հետո, սակայն, օսմանցիների զորքերը իրենց երկիր գնացին և արաբները, երբ այդ տեսան, շատ ծեծելով ամրություններին տիրեցին» (Երեմիա Բյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8):

«Ալ-Աշրաֆ Կալիտ-բեկը (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կալիտ-բեկ - Մ.Ֆ.) այս կերպ էր վարվել միայն իբն Ուսմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի - Մ.Ֆ.) դեմ իր վերջին արշավանքի ժամանակ» (Իբն Ալյաս):

⁵³⁰¹ «Իմանալով այդ մասին՝ շահը (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը - Մ.Ֆ.) օգնության ուղարկեց հսկայական զորք, որը եկավ, մոտեցավ Տիդիսին և սկսեց ուժեղ մարտնչել: Եսելով այդ մասին՝ Կոնստանդին արքան (Զարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը - Մ.Ֆ.) ելավ Իսթրեթիայից և զորքով, որպես Բարաուաշվիլիների օգնական, առաջ ուղարկեց Բեյխուսրով Տիգիաշվիլիին ու Ջավախա Ջավախաշվիլուն: Եվ ահա հայկաբեկեցին նրանք ու հարձակում գործեցին Չանդարում կանգնած թաթարների վրա: Աստված հաղթանակ պարգևեց և ոչնչացրեցին այնտեղ կանգնած թաթարներին այն աստիճան, որ նույնիսկ լուր տանող չէկավ, որից հետո ձեռք բերած ավարով վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵³⁰² «Տիդիսում կանգնած թաթարներն իմացան վրացիների կողմից յուրախտար ոչնչացման և գլուխները ցցի հանելու մասին ու հեռացան բաղաբից: Այդ ժամանակ Կոնստանդին արքան Զախուստ Տիգիաշվիլիին Բարաուաշվիլու հետ միասին և ուժեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Թաթարները պարտվեցին և վրացիները նրանց ջարդեցին այն աստիճան, որ թշնամիների գլուխները ցցերին ու ցանկապատերին հազցրին, սակայն հետո թաթարներն իրենց հերթին հասան վրացիների վերջապահ ուժերի վրա և շրջապատեցին սրանց: Այդ ժամանակ, ինչպես հիմնավորոց հերոսներ, ոգի առան Սուլխան Բարաուաշվիլին, Զախուստ Տիգիաշվիլին և Ջավախա Ջավախաշվիլին ու իրենց ուժերով ճեղքեցին թաթարների շարքերը: Այնուհանդերձ մեր մեղքերի պատճառով այլ վրացիների փախուստի մատուցեցին և կոտորվեցին, իսկ այլ թուրքեր էլ հարձակում գործեցին Օրբելիի մատուցեցում կանգնած ու թուլացած վրացիների վրա: Այնուհանդերձ Բարաուաշվիլին մշտապես հաղթահարում էր թաթարներին: Դենց այդ պատճառով էլ պարտված խալիլ-բեկը մեկնեց շահի (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբի - Մ.Ֆ.) մոտ և հայտնեց նրան այդ ամենի մասին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

«Ապա խալիլբեգ կոչվածը, որ խանի (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբի - Մ.Ֆ.) իշխաններից մեկն էր, եկավ Դայե և Օրբելի ստորոտը» (Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Վրացիները թաթարներն էին լեռներում և մահմեդականների մոտ ցանկություն առաջացավ հետապնդել նրանց այնտեղ: Կիրճերից մեկում վրացիները շրջափակեցին մի ջուկատ, սակայն բաջերը դուրս պրծան շրջափակումից, թեև ոչ առանց կորուստների: Այդ մարտում հավերժական փառքի արժանացածներից էր դազի Անուդ ալ-Իսլամ Սալիդին, որը հանուն Ալլահի իր մասնակցությունը բերեց սրբազան պատերազմին և նահատակվեց: Ադ-Ղոյունլուններից մեծ խիզախություն ունեցող Դաշի-բեկ Մոսուլին» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

⁵³⁰³ «Բրիստոսի 1490 կամ Բրոնկոնի 168 թվականին շահը (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը - Մ.Ֆ.) զորք ուղարկեց և հենց այդ պատճառով էլ Կոնստանդին արքան (Զարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը - Մ.Ֆ.) դիմեց աթաբեկին (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Դվարդվարե Ջակելիին (1487-1500) - Մ.Ֆ.) և կախեթիցիներին, որպեսզի համատեղ ուժերով ելան թաթարների դեմ կամ նրանք օգնական զորք տան, սակայն սրանք ընդառաջ չգնացին, բանի որ ցանկանում էին արքայի ստորացումը: Այդ ժամանակ արքան սկսեց դիվերսիաների հետ խորհրդակցել թաթարների դեմ իր պատերազմի մասին, իսկ սրանք էլ խորհուրդ տվեցին թշնամու դեմ բաց մարտի մեջ չմտնել, այլ՝ ամրանալ ամրություններում և մարտի մեջ մտնել միայն հարմար առիթի դեպքում: Այդ խորհուրդը դուր եկավ արքային և նա հենց դրան էլ պատրաստվեց: Եվ ահա թաթարները մոտեցան Օրբելիին, սակայն ոչնչով վնաս հասնել չկարողացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵³⁰⁴ «Պատերազմը չթուլանալով շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև նոր բայլը չփոխեց իրավիճակը շախմատային տախտակի վրա և տիրակալին (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբին - Մ.Ֆ.) չբերեց Ղարաբաղում գտնվող Շահունի ձեռնային կացարան (խուպը Թեմուրյանների էմիրության էմիր Շահունի մասին է, որը 1435-1436 թվականների ձմեռն անցկացրել է Արցախում գտնվող ՓիրաՎ.ր.ա.2. վայրում - Մ.Ֆ.): Էմիր խալիլ Սուլթին լիովին օգտվեց այդ ամենից և գեկուցեց Տիդիսին տիրելու պատրաստությունների մասին, այնպիսի գործողությունների մասին օրինակ, ինչպիսիք էին հրաուղների ձուլումը և ամրությունների կառուցումը: Նա իր մտահաղացման վերաբերյալ դրական կարծիք, ինչպես նաև փորձաթիվ օժանդակ զորք էր ուզում: Վերջինս ընկալեց որպես նրա գործողությունների աջակցություն և նրան ուղարկվեց Զանգի-Շահ-բեկ փարվանջին՝ համապատասխան նվերներով: Իր վերադառնալուն պես տիրակալը հրաման արձակեց անհավատների դեմ մղվող սրբազան պատերազմը վերսկսելու վերաբերյալ: Ադ-Ղոյունլունների աշուղները առաջ նետվեցին և նրանցից յուրաքանչյուրը պահ մտավ Ղարաաղաջի անտառներում: Վալի-աղա Էշիկ-աղան այն զորքի գլուխն էր կանգնած, որը խալիլին միացավ Ալգետ գետի մոտակայքում՝ Տիդիսից մեկ անցում հեռավորության վրա: Էմիրները շրջան կազմեցին Կուշիք ամրոցի մոտ, որն այնքան բարձր էր, որ կարելի էր ենթադրել, թե գիշերային պահակի լայտերը վառվում էր երկնքից կախվող դեղերի ընկնող աստղերից: Թուրքի իրականացրած ավերածությունները իրենք չբերեցին կայազորին, սակայն իսլամի դազիներն ի վերջո գրավեցին այն և գերիներ ու ավար ձեռք գցեցին: Նրանց գլխավորների գլուխներն ուղարկվեցին պալատ և Սաֆար ամաի 28-ին այդ բարի լուրը տարածվեց տիրակալի ճամբարում» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ թաթարներն ուղղվեցին դեպի Կուշիքի ամրոց և սկսեցին կրակել հրացաններից: Գիշերն առատ ձյուն եկավ և դրա համար էլ թաթարները հեռացան ամրոցից: Իրենց հերթին դժվարի դրության մեջ հայտնված ամրոցի պաշտպանները, որոնց ճնշվալարում էր Սոլաաշվիլին, նույն գիշեր էլ ելան և հատ-հատ հեռացան: Առավոտյան թաթարները տեսան դատարկի մի ամրոց, ներս մտան, ավերեցին այն, իսկ հետո մոտեցան Տիդիսին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵³⁰⁵ «Մտանալով այս լուրը, Էմիրները որոշեցին մի բանի օր հանգստանալ Ղարազատայ կոչվող գյուղում, որը Կուրի ափին էր: Այդ ժամանակ անբախտ Կոնստանդինը (Զարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը - Մ.Ֆ.) հասկացավ, որ իր զորքի այդ անխոհեմ հարձակման մասին կզեկուցվի տիրակալին և Էմիրների առաջ միջնորդելու ուղարկեց իր մորը, որը ծեր էր ինչպես այս աշխարհի տաճարը, սակայն լիքն էր նենգությամբ: Փորձելով արդարացնել այդ անխոհեմ արարքը՝ խորամանկությունների այդ մայրը փորձ էր կատարում մյուրության մեջ գցել Էմիրների միտքը, սակայն նրան չհաջողվեց իր այդ գալարումը: Վախենալով, որ որդու տիրությունները ներխուժման կենթարկվեն, իսկ իբրեւ էլ ստիպված կլինի անտերության ենթարկվել, նա աղաչում էր Էմիրներին, սակայն սրանք անդրդվելի մացին: Եվ ահա այդ պառավել տուն ուղարկվեց, իսկ Կոնստանդին էլ ստիպված եղավ առանց մարտի թողնել իր սիրելի Տիդիսը, որպես մի շնչագուրկ մարմին: Ռաբիա Ա ամսի վերջին օրերին Վալի-աղան զբաղեցրեց Տիդիսը և «Ալլահ աբբար» կոչը փոխարինեց Նաբսուսի ծային: Մի բանի հավատարիմ մարդկանց թողնելով Տիդիսում, հաղթանակողները խալիլ-բեկ Բեքթաշի դորդի տակ ուղղվեցին դեպի տիրակալի ճամբար: Դաշի-բեկ Մոսուլին գլխաշոր և թվուկներ տասցավ: Դեի զորքի նկատմամբ այդ հաղթանակից հետո անտերականները շարժվեցին Տիդիսի վրա: Վրացիները թողնեցին բաղաբը և ամրացան միջնաբերդում: Սկսվեց սրա պաշարումը, սակայն գործողությունները դանդաղեցին այն պատճառով, որ իրենտանային հանդերձանքը կրակով ոչնչացավ» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

«Իբերների ցնցումները այս ամենով չավարտվեցին, բանզի Յաղուբը (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբը - Մ.Ֆ.), գայրացած իբերներին ճնշելու հարցով խալիլ-բեկի անգործությունից, մեկ այլ գորավարի ուղարկեց, որպեսզի կյանքի կոչի իր մտադրությունները: Պարսիկները տիրեցին Տիդիսին և, ամապնցնելով սրա շրջակայքը, պատասպարվեցին բաղաբի պարիսպների հետևում» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

⁵³⁰⁶ «Բրոնկոնի 177 թվականին թաթարները եկան Ախալցխա» (Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Քրոնիկոնի 177 թվականին թաթարները եկան Ախալցխա» («Քարթլիս-Ցխովերթա», Ամանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»): «Քրոնիկոնի 177 թվականին թաթարները եկան Ախալցխա» (Քարթլիս-Ցխովերթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների): Այս մասին հայտնում է նաև Հասան Ռուսլուն

⁵³⁰⁷ «Այդ ժամանակ Կոնստանդին արքան (Քարթլի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.) կանգնած էր Նիքիսում, անընդհատ զորքով ուժեղացնում էր Բարատաշվիլներին և ամրապնդում նրանց: Իրենց հերթին թաթարները, որոնք արքայի մոտիկության պատճառով չէին կարողանում կործանել Տփղիսը, 1.500 ընտիր հեծյալների և շատ այլ ռազմիկների ուղարկեցին Օրբեթիի շրջակայքը ամայացնելու: Եվ ահա թաթարները հարձակվեցին լեռնային բնակավայրերի վրա ու սպանեցին և գերեվարեցին ում որ գտան: Այդ մասին իմացավ Բարատաշվիլին, որը գտնվում էր Էնագետիում, և ահա Սուլխան Բարատաշվիլին, իսկ նրա հետ էլ նաև Զայխտոր Ցիցիաշվիլիին ու Զայխտոր Տուրանիձեն արագ եկան և հասան թաթարներին: Նրանք անմիջապես մարտի մեջ մտան թշնամու դեմ, բշեցին տրանց թաթարությունը և սկսեցին հավերի նման կոտորել, այնպես որ արյունը վտակի նման հոսում էր: Այդ ժամանակ էլ հենց Մեհրաբ Բարատաշվիլին գերեց շահի մի շատ հայտնի ազգականի, ընդ որում թաթարները գոհվում էին տույնիսկ գերիների ձեռքով և հենց տրանց էլ իրենց նախկին գերեվարողներին գերում էին: Բացի այդ ամենից՝ նաև Զայխտորն, Զավախը, Զավթառը և Սուլաշվիլիին հանդիպեցին հետ մնացած 300 թաթարների, այն դեպքում, երբ վրացիները հազիվ 20 հոգի էին, սակայն փախուստի մատնեցին թշնամուն և կոտորեցին այնպես, որ հազիվ բշերը փրկվեցին փախուստով: Այս մասին լսեցին Տփղիսի միջնաբերդը պաշարած թաթարները և իրենց զորքի ոչնչացման պատճառով թողեցին այդ գործը ու հեռացան: Ահա այսպես աստված արքային և երկրին Բարատաշվիլիների հավատարմության պատճառով հաղթանակ շնորհեց, բանգի նրանք ոչնչացրին ու չարդեցին թշնամիներին և այդ ժամանակից ի վեր թաթարներն այլևս չհամարձակվեցին գալ Զարթի: Իրոք, եթե Բարատաշվիլիներն այդ կերպ վճռականորեն չհարձակվեին թաթարների վրա, ապա տրանց կանցնին Ներքին Զարթի և մեծ գլխացավանք կդառնային արքայի ու երկրի համար: Թաթարների հեռանալուց հետո Կոնստանդին արքան հավաքեց զորքը, հարձակվեց և ոչնչացրեց շրջակա թաթարական ցեղերին, նա բանդեց ու ավերեց Աղջադայան և Կաղզիանին, վերցրեց նրանց զույքը ու վերադարձավ Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1490 կամ Քրոնիկոնի 178 թվականի շահը (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբ – Մ.Ֆ.) կրկին զորք ուղարկեց, որը մոտեցավ Տփղիսին, սակայն Բարատաշվիլիները ոչնչացրին այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Կոնստանդին արքան (Քարթլի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.), հավաքելով զորքը, շրջապատեց թշնամիներին, որոնք տիրել էին իր մայրաքաղաքին: Թալանի համար ելնողներին ամեն տեղ սպանում էին, ինչից կողոստները թշնամական զորքում հսկայական չափերի հասան, իսկ պարսից զորավարն էլ, որպեսզի կանխի իր կործանումը, միակ միջոցը տեսավ Իբերիայի սահմաններից հեռանալու մեջ: Եվ ահա գիշերը, թողնելով իրենց հավաքած ավարը, նրանք դիմեցին փախուստի: Կոնստանդին արքան, հետապնդելով թշնամիներին, տիրեց Աղջադայա ամրոցին, որտեղ թշնամիները պատրաստվում էր կանգ առնել շունչ բաշելու համար: Այս կերպ Զարթին ազատվեց Յաղուբի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) դաժանություններից և Բորչալու կոչվող ժողովուրդը, որը Յաղուբի հրահանգների համաձայն հաստատվել էր Իբերիայում, ենթարկեցվեց Զարթիի արքային» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114):

⁵³⁰⁸ «Սուլխան Բայազիդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.), երբ լսեց այս մասին, հրաման տվեց բեզլեբեկներին, որ իրենց զորքերը վերցնեն և այդ կողմն առաջանան: Այդ ժամանակ արաբների ուժը պարոն կոչված Ալադուլաբեկի (Չուլքադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի (1480-1515) – Մ.Ֆ.) որդին, չգնաց օսմանների մոտ, դրա համար էլ տրանց վրա հասան, բռնեցին նրան իր կանանց հետ միասին, այդ կողմերը շատ ավարառեցին և առատ արյուն հեղեցին: Օսմանցիներն, անցյալի վրեժն առնելով, իրոք շատ կոտորեցին, նրանք նաև շատերին կենդանի գերեցին» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմությունը», գլուխ 8):

⁵³⁰⁹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասկանալի են և տեղեկատվությունը վերցնած է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵³¹⁰ «Այդ ժամանակ մարցիները գերեցին Իսթանդուլ բեկին և արաբ պարոնները պատրաստվեցին առաջանալ մինչև Սկուտարի: Մարի սուլթանը (Մամլուխյան սուլթանության սուլթան Կալիտ-բեկը – Մ.Ֆ.), երբ որ նրա գործերը հաջողեցին, սերապյարի զորքերը հետ մղելով առաջացավ մինչև Ղահրամանկա: Այս պայմաններում Բայազիդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) մի դեսպան ուղարկեց, որը խորտակացավ, թե. «Պատրաստ եղեք, ես ձեզ վրա եմ գալիս»: Դրանից հետո արաբ պարոնները Դամակսուից ելան, անցան Արանայի սահմանները և թալանելով մոտեցան Ղահրամանկին: Երբ Բայազիդը խանգ այս լսեց, մուսուլմաններին հրամայեց մարտի պատրաստություն հայտարարել, թե. «Արաքստան արշավանքի եմ պատրաստվում, ելեք և պատրաստվեք»: Նա նաև գրեց արաբների պարոններին, թե. «Շուտով ձեզ մոտ կլինեմ, պատրաստվեք»: Այդ օրերին, սակայն, լուսաբացի պահին Ստամբուլում շատ անձրև տեղաց, սաստիկ հողմ և փոթորիկ եղավ, որի ժամանակ կայծակը հարվածեց թուփանային ու այն այնտեղ եղած գեներդի և հրամաժների հետ միասին երկինք հանեց: Երկու կամ երեք թաղամաս էլ ավերվեցին և բնակիչները ավերակների տակ մնացին, որի պատճառով Բայազիդ փաշայի մոտ խորհրդակցության հավաքված իշխանները, ուլամներն ու վեբիլները ծաացին արքային, թե. «Մենք այսու պատրաստ չենք արշավելու, եղանակը մեր դեմ է, իսկ արաբական զորքը թողել է մեր երկիրն և փախել է»: Բայազիդը լսեց նրանց խոսքին և զիջեց, որից հետո ելավ ու մեկնեց որսի և զբոսանքի» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմությունը», գլուխ 8):

⁵³¹¹ «Հայոց 1489 թ-ի ամռանը... Համլենի տեր Դավիթ պարոնի իշխանության ժամանակ, նա հեռացավ և սկսեց ապրել Սպերում, բանգի թուրքերի ժողովուրդը, որ մեծաքանակ է բոլոր քրիստոնյաներից, մեզ տնագուրկ արեց» (Գրիգոր Կրիկակցի «Հիշատակարան 1489 թվականի»):

«Օսմանները աստիճանաբար սկսեցին հարձակվել Կողաթքի և Ճանիթի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Մամլուխի և Կողաթքի կյանքը»):

⁵³¹² «Երբ նախախնամության հեծյալները Մեծն էմիրի բացակայության պայմաններում հարձակվեցին էմիր Յաղուբի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) վրա, Դարբադի էմիրների շարքերում ապստամբության կայծը առաջացան» (Ֆեյզալյախ Խունջի «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ թուրքմեն էմիրները բաժանվել էին երկու խմբի: Նրանցից մի խումբը ցանկանում էր սուլթան Յաղուբի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) եղբոր՝ Մեսիհ Միրզայի, թագավորությունը, իսկ մյուս խումբն էլ՝ նրա որդու՝ Բայսունկուր Միրզայի (Աղ-Ղույունների էմիրության ապագա էմիր Բայսունկուրի – Մ.Ֆ.), թագավորությանը: Գործն ավարտվեց կողմերի միջև պատերազմով և Բայսունկուրը զբաղեցրեց թագավորության գահը: Ռուստամ Միրզա իբն Մախտուր Միրզա իբն Հասան-բեկը՝ ապագա այդ թագավորը (Աղ-Ղույունների էմիրության ապագա էմիր Ռուստամը – Մ.Ֆ.), պատկանում էր քրիստոնյաների աղանդին՝ որպես իր հորեղբոր կողմակից: Մասիխ Միրզայի սպանությունից հետո նրան ձերբակալեցին և ուղարկեցին Ալանցիկ բերդ: Բերդի հրամանատար դրեցին Կուսովալ Կիրիզ Սալիդ-Ալիին» (Իսթանդուլ Մուլաշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 895 թվականին Աղ-Ղույուններ Էմիրների մեջ լիակատար խառնաշփոթ տիրեց: Այսպես, մեծագույն էմիրներից մեկը հանդիսացող Բայսունկուր-բեկը, հակառակ Սուֆի-խալիլի, Իրաքում կառավարման դեկին դրեց Մասիխ-բեկ իբն Հասան-բեկին: Այդ ընթացքում նրանց ու Սուֆի-խալիլի միջև մի մեծագույն ճակատամարտ տեղի ունեցավ, Մասիխ-բեկը սպանվեց, իսկ Ռուստամ-բեկ իբն Հասան-բեկին (Աղ-Ղույունների էմիրության ապագա էմիր Ռուստամին – Մ.Ֆ.) էլ բռնեցին ու բանտարկեցին Ալանցիկ ամրոցում» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Յաղուբ սուլթանի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) մահից հետո թուրքմենական ազնվականները բաժանվեցին երկու մասի, որից առաջին պաշտպանում էր հանգուցյալի եղբայր Մեսիխ-Միրզայի, իսկ մյուսը՝ նրա որդի Բայսունկուր-Միրզայի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Բայսունկուրի (1490-1492) – Մ.Ֆ.), իրավունքները: Գործը վերջացավ ճակատամարտով, որտեղ Մեսիխ-Միրզան սպանվեց և Բայսունկուրը հաստատվեց գահին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

«Սուֆի-խալիլը վերցրեց Յաղուբ-բեկի (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) որդի Բայսունկուրին (Աղ-Ղույունների էմիրության էմիր Բայսունկուրին – Մ.Ֆ.) և թագավորեցրեց՝ շատ մարդկանց սպանելով թագավորական ցեղից» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

⁵³¹³ «Թուրքմենների կողմից սկսած խռովությունների ժամանակ մեղի խալիլը (Ելուբյանների էմիրության էմիր Խալիլ իբն Սուլեյման իբն Ամինը (1462-1514) – Մ.Ֆ.) ապրում էր Համսա բաղաբում: Երբ թուրքմենների շարքերում սկիզբ առան անկարգություններ և անիշխանություն սկսվեց, մեղի խալիլը շահ Մուհամմեդ Ծիրավիի օգնությամբ ու աջակցությամբ, Ծիրավիի էմիրները ինն ժամանակներից Հիսն-Զեֆի էմիրների ծառայում էին որպես վեզիրներ, ելավ Համսա բաղաբից և նրա ձեռքի տակ հավաքվեցին Հիսն-Զեֆի ցեղերը: Նրանք բոլորը մեկնեցին Սյուլիստ՝ թերի հարվածներով ազատելով այդ բաղաբը Աղ-Ղույուններից, որտեղից էլ մեկնեցին Հիսն-Զեֆի ամրություն, բարեհաջող խլեցին այն թուրքմեններից և դարձան նրա տիրակալներ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

⁵³¹⁴ «Այդ տարի Եզդանշիրը (Շամբոյանների էմիրության էմիր Եզդանշիր իբն Ասադ-Էդ-Դինը (1480-1495) – Մ.Ֆ.) թալանեց Ռշտունյաց երկիրը» (Սամվել Անեցու Շարանակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1471 կամ Հայոց 918 թվականին եկավ Եզդանշիրը (Շամբոյանների էմիրության էմիր Եզդանշիր իբն Ասադ-Էդ-Դինը – Մ.Ֆ.) և թալանեց Ռշտունյաց երկիրը, իսկ դա եղավ մեր տեր Աստված Քրիստոսի ծննդյան օրերին» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

⁵³¹⁵ «Այնտեղից Սուլեյման-բեկը եկավ Սոֆիի վրա, որը եկավ, տիրեց մեր աշխարհին և գնաց ու հասավ մինչև Եփրատ՝ Մանազկերտի դաշտը: Սուլեյմանը, սակայն, անցավ ծովի մյուս կողմով և գնաց, հասավ Գավաշյա երկիրը, որը Աղթամարի դիմաց էր՝ այնտեղ գործաժողով անելով: Այդ ժամանակ Սոֆին դարձյալ դիմեց Վանի և Ոստանի վրա, լի բարկությամբ ավերելով մեր աշխարհը, որպեսզի կորցնի նրա տեր Սուլեյմանին: Այդ ընթացքում նրանք ավերեցին Արծնի երկիրը և, մեծ ավար վերցնելով, բազում ոճիրներ գործեցին ու մարդկանց սպանեցին: Այդ դառն օրերին սպանեցին նաև բարետեսիլ և քաղցրահայաց մանուկ Ազատին՝ անպատմելի սուգ պատճառով նրա ծնողներին ու ազգականներին: Եվ ահա Սոֆին գնաց և ավերեց Ամյուկի, Վանի ու Ոստանի երկրները, ավար վերցնելով, շատ թալան անելով և ավերածություններ իրականացնելով, ընդ որում առավել շատ ավերեցին վանքերը՝ գերության տանելով դրանց գրքերն ու գրերը և ավարառելով եկեղեցու բոլոր սպասքները» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Դառն և սաստիկ տրտմության ժամանակներ են..., երբ Սոֆի անունով ոմն անիծյալ մեկը Թավրիզից եկել ու Վան քաղաքի բազում գավառներ էր ավերել, բազում ավար էր վերցրել և գերեզմարել՝ տանելով եկեղեցու սպասքները, ավետարանները ու բոլոր սրբությունները» (Մատթեոս Աղթամարցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Հայոց 940 թվականին Սոֆի-խալիլը գնաց Վանի վրա և թալանեց այն՝ մեկ ամիս մնալով այնտեղ» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵³¹⁶ «Մեր Հայոց 940 թվականին մեծ խռովություն եղավ երկրի վրա..., բանգի Սոֆի-խալիլը..., բազում զորք ժողովեց... և դիմեց Սուլեյմանի վրա, որը Ամիդի դաշտում էր՝ Սև լեռան ստորոտում: Եվ ահա պայքարի մեջ մտավ Գուլաբին, որը Սոֆի-խալիլի եղբորորդին էր՝ մեծ պարունը և ուլուսբեկը, սակայն, մինչև Սոֆին Բերկրի կհասներ, Սուլեյման-բեկը կուլեց ու կոտորեց Գուլաբիի զորքը՝ նրան էլ սպանելով» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Մեծն Եփրո, որը հոգնել էր այս նեղ գաղափարից, իր համար առանձնացած ապրում էր, սակայն, բանի որ իր բարերարի իրավունքների իրականացման աջակցելը հանդիսանում է կրոնական պարտավորությունների մի մասը, նա ուժեղ հավաքեց՝ հանուն երիտասարդ տիրակալի ու նրա հանգուցյալ պապի իրավունքների: Եվ ահա վաղ գարնանը նա պայքար սկսեց Դիարբեքի շրջանի ամենահեռավոր ծայրում: Սկզբում նա կոտորեց Գուլաբիի դիմադրության սպիտակ և թրծման հնոցում այրեց նրա զորքը, որը մեծաթիվ էր, ինչպես ծառի տերևները» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

⁵³¹⁷ «Մինչ այս, սակայն, Մանազկերտում մեկ այլ կռիվ եղավ, երբ Սոֆին դեռ այնտեղ էր, և ահա նա կոտորեց բազում թշնամիներ» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

⁵³¹⁸ «Այս երկու ճակատամարտերի միջակայքում նա իր ցանցն ընկած աղվեսի պես բռնեց նաև բուրդ Եզդանջիին (**Շամբոյանների Եփրոյան Եփր** Եզդանջիի իբն Փիր-բեկ Շիրին – Մ.Ֆ.)» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

«Իսկ Սուլեյմանը կոտորեց բուրդ Եզդանջիի (**Շամբոյանների Եփրոյան Եփր Փիր-բեկի – Մ.Ֆ.**) զորքը, որը եկել էր այնտեղ ու 3.000 հոգով դարան էր դրել» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

⁵³¹⁹ «Այդ ընթացքում Դիարբեքից Սուլեյման-բեկ Բիժանօղլու վրա և Վանի ամրոցի մոտակայքում երկու հակառակորդների միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Սուլեյման-խալիլը սպանվեց, իսկ Բիժանօղլին նրա փոխարեն դարձավ Բայսունդուրի (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուրի – Մ.Ֆ.**) տերության ինքը» (Շարաֆ Խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Մինչ այս ավազակախմբի ծծմբային գաղափարը կհասներ Սուլեյման-բեկի քթին, Մեծն Եփրո մարտի նետվեց նրա դեմ և Ոստանի ու Վանի միջակայքում տեղի ունեցած չտեսնված ճակատամարտում ջարդեց անթիվ թշնամիներին...: Այս երեք հաղթանակներն էլ տեղի ունեցած ոչ ավել, քան երկու ամսվա ընթացքում» (Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»):

«Բայսունդուրը (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուր – Մ.Ֆ.**), հաստատվելով գահին, Ալանջիկ ամրոցում բանտարկեց իր խորթ եղբայր Ռուստամ-Միրզային (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուր – Մ.Ֆ.**)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

«Դրանից հետո նա դարձավ Սոֆիի վրա և Վանի դաշտում կոտորեց նրան՝ վերցնելով փառիշտի (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Յադուքի – Մ.Ֆ.**) որդուն (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուրի – Մ.Ֆ.**) ու տանելով նրան դեպի գահը» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Խաչի գործությունը, սակայն, սաստեց այս Սոֆիին, բանգի Սուլեյման-բեկը գնաց նրա վրա և կոտորեց նրան Վանի դաշտում, որից հետո կորավ աստծոց անիծյալ այդ Սոֆի կոչեցյալը» (Մատթեոս Աղթամարցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Այս մասին լսեց Սուլեյման-բեկը, Ամիդից եկավ Սոֆի-խալիլի վրա, գրավեց նրա գահն և մեկ տարի տիրեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Քրիստոսի 1491 թվականին Սուլեյման-խալիլը Համադանից եկավ Վան՝ Սուլեյման-բեկի դեմ, սակայն օգոստոս ամսին սա սպանեց նրան, գահընկեց արեց Բայսունդուրին (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուրի – Մ.Ֆ.**) և մտավ Թավրիզ» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

⁵³²⁰ «Եվ ահա եկավ պարոն Ղվարդլարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդլարե Ջակելին – Մ.Ֆ.**) ու 30.000 հոգով եկավ Արզում բաղադրեց այս: Նրանք ավար վերցրին, կողոպտեցին և բաղադր հարկատու դարձրին» (Մեխլիսեթ Գուգարացի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Հայոց 940 թվականին Ղորղոր անունով վրաց թագավորը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդլարե Ջակելին – Մ.Ֆ.**) եկավ Երզրումի վրա, ավարառեց այն և ողջ երկիրն ու բաղադր հարկատու դարձրեց» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»):

⁵³²¹ «Թագավորը (**Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.**) նաև գրավեց Լոռվա բերդը, որը իշխող դիրք ուներ այդ երկրում: Նրա հինգ անօրենները մտան բերդերն և ծորերը ու խիստ սաստկեցին» (Ռովանուս Դսեղի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

⁵³²² «Եվ ահա Կոնստանդին թագավորը (**Քարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ ու գնաց մինչև Գեղարքունիք և Եփրակավան: Նրանք թալանեցին և կողոպտեցին քրիստոնյաներին ու մահմեդականներին և ավարը բերեցին Կրաց տուն» (Ռովանուս Դսեղի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

«Դրանից հետո վրաց ազգը համարձակություն ձեռք բերեց, դուրս եկավ և շատ ավերներ իրականացրեց: Նրանք շատ հայ և տաջիկ թալանեցին ու շատ վրդովմունք եղավ, գլուղներ և գավառներ ավերեցին» (Մովսես Արծնեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»):

⁵³²³ «Աբնարդուլաթը (**Չուբադարյանների Եփրոյան Եփր Բոզգուրդը – Մ.Ֆ.**) շարունակաբար ավերում և կողոպտում էր այդ երկրամասը, նա գրավել էր հարյուրեք բաղադր և իր որդիներից մեկին դրել էր այնտեղ» (Ջիվլանի Անդիլոյլու «Ուղեգրություն», գլուխ 15):

⁵³²⁴ «Բայսունդուրի գահակալությունից որոշ ժամանակ անց Աբիխ Սուլթանը գնաց Ալանջիկ, խորամանկորեն դաշնակից դարձրեց Կիրա Սեփին և որոշեց Ռուստամի ընդդեմ Միրզային (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Ռուստամի – Մ.Ֆ.**) հենադնեք բերդից և նրան թագավոր դարձնել: Նրանց միացան Ղարաբաղի և այլ ճակատամարտերում պարտված մարդիկ, որոնք որոշեցին գնալ Թավրիզ և կռվել Բայսունդուրի (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Բայսունդուրի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Նրանք մոտեցան Արեշի եզրին ու կանգ առան այնտեղ: Միրզա Ռուստամի ապստամբությունը ծնելու համար Միրզա Բայսունդուրը թողեց Թավրիզը և հասավ Մարաղի: Մարդիկ, որոնք նա ուղարկեց զորք պատրաստելու համար, չհաջողվեցին նրան և միացան Միրզա Ռուստամին: Կամաց-կամաց ամրոցը բանակը ցրվեց և Միրզա Բայսունդուրի բանակն այնպիսին դարձավ, որ նա չկարողացավ զորքը հավաքել մի տեղ: Արդյունքում նա, անիրաժեշտությունից ելնելով, թողեց թագավորական պատիվները և սակավաթիվ ծառաներով փախուստի դիմեց դեպի Ֆարաբի հովիտը...: Այդ ընթացքում Միրզա Բայսունդուրի բանակով Շիրվանի շրջան ժամանելու լուրը հասավ ամիրզադե Ռուստամին և նա սուլթանական թագավոր Աբիխ Սուլթանի և թուրքմեն ռազմիկների խմբին ուղարկում էր Բայսունդուրի ու Շիրվանի բնակիչների դեմ: Նրանք հասան Արեւ գետի մոտ և կանգ առան այնտեղ: Երկու կողմերն էլ կամուրջ կառուցեցին գետի վրա, բայց նրանց միջև այլ չփուռ չեղավ, բացի նետերից: Կողմերից ոչ մեկին բախտ չվիճակվեց տեսնել թշնամիների դեմքը: Կողմերը հոգնեցին այստեղ կանգ առնելուց, Բայսունդուրը գնաց Շիրվան, սուլթանական թագավոր Աբիխն էլ գնաց Թավրիզ: Այս իրադարձությունների ժամանակ Սպահանի դատավոր Հաջի Բայանդուրը ապստամբեց Եփրզադե Ռուստամի դեմ և Բայսունդուրի անունով պետական բարոգ կարգաց: Այս հարցը հանգեցրեց Բայսունդուրի վերադարձին Արդեբեյան, որտեղ անթիվ միջադեպեր եղան և իրադարձությունները զարգացան: Ռուստամը երկրորդ անգամ Բայսունդուրին դիմադրելու ուղարկեց սուլթանային Ռիզային՝ ինքնիշխան երկնքի արևին, Աբիխ սուլթանին և սուլթանների ու թուրքմեն ռազմիկների խմբին: Ահարի ու Մեշկիսի մոտ իրար հանդիպեցին թե կատաղի և թե չար լաշկարները, որոնց միջև կատաղի կռիվ սկսվեց: Սուլթանայի քայլի թեթևության շնորհիվ Բայսունդուրը ջախջախվեցին և սպանվեց» (Իսթանուլե Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 897 թվականին Իբրահիմ-բեկ իբն Դանա-խալիլ Ղաջարը, որը հայտնի էր Այբա-Սուլթան անվամբ, Ալանջուկում Կուրուք Սայիդի Ալիի իշխելուն պես հանեց այդ ամրոցից Ռուստամ-բեկի իբն Մախսուդ-բեկին (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Ռուստամի (1492-1496) – Մ.Ֆ.**) և ուղարկեց Սուլեյման-բեկ Բիժանօղլու դեմ: Եփրները լեռնի Սուլեյման-բեկին և միացան Ռուստամ-բեկին: Բիժանօղլուն փախավ Դիարբեքի և այնտեղ սպանվեց Նուր Ալի-բեկի կողմից, որը Այբա-Սուլթանի ավագ եղբայրն էր: Բայսունդուր-բեկը (**Աղ-Ղոյունլունների Եփրոյան Եփր Եփր Բայսունդուր – Մ.Ֆ.**) փախավ իր մորական պապ, Շիրվանի տիրակալ Ֆառուխ Յասարի (**Շիրվանշահների Եփրոյան Եփր Ֆառուխ-Յասարի – Մ.Ֆ.**)

մոտ և ահա Ռեջեբ ամսի վերջին Ռուստամ-բեկը թափախվում գահին բազմեց, իսկ խռովությունն էլ խաղաղվեց: Հիշքի 898 թվականին Գանձակի և Պարտավի շրջակայքում Ռուստամ-բեկի ու Բայսոնկուր-բեկ իրեն Սուլթան Յաղուբի միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երբ Բայսոնկուրը սպանվեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Նա (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության ապագա էմիր Ռուստամը – Մ.Ֆ.) Երեզ-ուլթանի միջոցով փախուստի դիմեց այնտեղից և գահին կեց արեց Բայսոնկուրին (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության էմիր Բայսոնկուրին – Մ.Ֆ.), որը Ղարադաղով ու Ահարով փախավ ու եկավ իր բերդի և աներ շիրվանշահի (Շիրվանշահների էմիրության էմիր Ֆառուխ-Յասարի – Մ.Ֆ.) մոտ» (Աբբաս-գուլի-սաղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

«Քրիստոսի 1492 թվականին Իրանիում Սիրզան մեծ զորքով եկավ, Ռուստամին (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության ապագա էմիր Ռուստամին – Մ.Ֆ.) հանեց բանտից և մայիս ամսին գնաց Սուլեյման-բեկի վրա: Սա փախավ Զորդստան և սպանվեց Ղանա-խայիի որդի Նուրայի բեկի կողմից: Հուլեյն-Ալի բեկը վերցրեց Բայսոնկուր Սիրզային (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության էմիր Բայսոնկուրին – Մ.Ֆ.), գնաց Շիրվան, ծանոթեց այնտեղ, իսկ զարնանը եկավ Բազարայ: Սայիդ Ալի-բեկը գնաց, կռվեց և հաղթեց Բայսոնկուրին, որին բռնեցին, տարան Թավրիզ ու Քրիստոսի 1493 թվականին խեղդեցին» (Հակոբ Հիսուսցի «ժամանակագրություն»):

«Այս օրերին՝ Հայոց 941 թվականի արեց ամսի 3-ին՝ ամառնամուտին, Ռուստամ Սիրզայի (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության ապագա էմիր Ռուստամի – Մ.Ֆ.) երեսից Սուլեյման-բեկը փախավ Թավրիզից» (Անանուս Գրիգ «Հիշատակարան 1492 թվականի»):

⁵³²⁵ «Մեսխերը, ոչինչ չկարողանալով անել, լաց ու կոծով գնացին աթաբեկի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյի – Մ.Ֆ.) մոտ և նրա հայտնեցին այդ ամենի մասին: Աթաբեկը լուռ լսեց նրանց, այնուհետև հավաքեց ռազմիկներին, ընտրեց 500 երիտասարդների, նրանց գլուխ դրեց մարտերում թոժված տարիքով ավելի ավագների, նստեցրեց տաբարյուն ձիերի վրա, ելավ, նրանց հետ անցավ Ղանախիսին, այնուհետև անցավ Մոկավարին, ժամանեց Շաքի և, անսակնկալ հայտնվելով, ըստ արժանիյուն հատուցեց Շաքիի այն ամուսնուրականին, որը վիրավորել էր իրեն: Նա այն մեսխին վերադարձրեց իր գույքը և հեռացավ՝ որևէ վնաս չպատճառելով քաղաքին ու քաղաքացիներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1494 կամ Զորնիկոնի 182 թվականին աթաբեկ Ղվարդվարեն վրժ լուծեց Շաքիից (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵³²⁶ «Ու նաև Կոնստանդին արքայի (Զարթիկի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ի – Մ.Ֆ.) օրոք Քրիստոսի 1494 կամ Զորնիկոնի 183 թվականին աթաբեկ Ղվարդվարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյի – Մ.Ֆ.), վրեժխնդիր լինելով Շաքիի մի բնակչի, անցավ Կախեթի, իսկ Զարթիկում նրան հանդիպեցին Տիգիաշվիլիները, ինչպես նաև վրացիները Ներքին Զարթիկից: Եվ ահա վրացիները հաղթվեցին, իսկ աթաբեկը անկասա հեռացավ: Իմանալով այդ մասին՝ Կոնստանդինը տիրեց զորքի պարտության և աթաբեկի ապստամբության պատճառով, իսկ նրանք էլ, որոնք առանց արքայի գիտության այդ գործին ձեռք էին գարկել, շնորհագրվեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»): «Աթաբեկը Մրովելի հետ բանը հասցրեց մարտի և ահա քարվեցիներն անմիջապես հարձակվեցին, սակայն մեսխերը նրանց դեմ ելան Արդեսի լեռան վրա, որն այդ ժամանակից ի վեր այդ մարտի կրակոտ բնույթի պատճառով «Կրակե խաչ» անունը ստացավ: Մի դաժան ճակատամարտ եղավ, բանգի հնարավոր չէր գտնել մի որևէ մեսխ, որը վիրավորված չլիներ կամ ինքը որևէ մեկին վիրավորած չլիներ: Ինքը՝ աթաբեկը, ևս գրահներ չէր միասին մի ձեռք կտրեց, իսկ Շալիկաշվիլին էլ նիզակով հարվածեց Մաչաբեիին, տապալեց նրան ծիուց և գոչեց. «Երդվարե և Անդուրան Աստվածամոր պատկերով, թե՛ ես նստած չլիների երիտասարդ զավթիկի վրա, թե՛ միջադատական կծակեին»: Իր հերթին Մաչաբեին, որը ծնկի էր եկել, թափահարեց սուրն և գլխատեց հակառակորդի ձիուն, որից հետո, սրով հասնելով թամբին, ասաց. «Երդվարե եմ սուրբ Գևորգի անունով, թե՛ ես ծիուց տապալված չլիների, թե՛ մեջտեղից կես կանեի»: Այլ հիշարժան բաներ ևս եղան, սակայն կարծության համար ես դրանք բաց եմ թողնում: Այս խոսքով, բարթեցիները պարտվեցին, իսկ Մրովելին էլ բռնեցին և սկսեցին բարդ տալ հողի կալովը ասելով. «Դու վախեցնում էիր մեզ թո՛ւ ուժով, այդո՛ւ այժմ այսպես բարդ արի գետնիկ»» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1494 կամ Զորնիկոնի 182 թվականին աթաբեկ Ղվարդվարեն... Տեցիսիլեվարիի մոտ հաղթեց բարթեցիներին» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵³²⁷ «Անվիջապես էլ նրանք ծան գցեցին Բաղեշի ամրության փլույթի գրավման հարցով... և ահա կարծիքները հանգեցին նրան, որ, բանի որ մի բանի հայտնի արշավանքների ընթացքում էմիր Շամս-Էդ-Հիլն (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Շամս-Էդ-Հիլը (1473-1476) – Մ.Ֆ.) ու Ռոժակների գլխավորները զոհվել էին, այժմ, ժամանակի պահանջներին համապատասխան, պետք էր գտնել մի բանի քաջերի, որոնք երեկոյան նամագի ժամանակ, երբ երկինքը սգո հանդերձներ է հագնում, իսկ արյունաբոս մարսն էլ ցանկանում է տիրել զմրուխտե այդ ամրոցին, օդապարանը կնետեն միջնաբերդի երկնային ատամնաշարի վրա, վերև կնազգեն և ատամնաշարին կամրացնեն ցանկության պարանները, իրոք, այլ կերպ այն նվաճել հնարավոր չէր...: Եվ այսպես, հետևելով այդ որոշմանը, նման կարևոր գործի իրականացման համար Բայակի ու Մուղայի աշիրթաթեղից գտան մի բանի հոգու ու հասցրին նրանց շահ Մուհամմեդի (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Շահ Մուհամմեդի (1476-1497) – Մ.Ֆ.) մոտ՝ ուրախացնելով նրան ամուր խոստումներով: Այդ մարդիկ պարտավորվեցին, ատամնաշարի վրա նետելով ցանկությունների օդապարանը, ցանկության ոտքը դնել այդ բարձունքի վրա կամ էլ հոգիները տալ փորձանքի ու վշտի պահապաններին, մարմինն էլ՝ շների և ագռավների բզկտանը: Երբ դրա վրա էլ կանգնեցին, սկսեցին պաշարողական գեներքի և հանդերձանքների, աստիճանների ու պարանների պատրաստումը: Այնպես պատահեց, որ էմիր շահ Մուհամմեդի ծառայության մեջ էր Աբու-Բաթր արդա Բայակին՝ մի փորձառու և զործից հասկացող մարդ՝ ազնիվ ու բարեպաշտ, որը պատրաստ էր տեսնել ապագան ու հասկանալ անցյալը: Հենց սա էր, որ ասաց. «Բանի դեմ Բաղեշը գտնվում էր թուրքմենների իշխանության տակ, թո՛ւ հնագույն ծառան զբաղված էր աստիճաններ պատրաստելով այն հույսով, որ կգա օրը, երբ ժառանգորդը կհայտնվի և ես կկարողանամ նրան ծառայություն մատուցել: Այժմ ես անհրաժեշտ բանակի փայտյա և պարանե աստիճաններ ունեմ: Ես դրանց վրա կապանք էի դրել և՛ թաղել էի հողի մեջ՝ ապաստելով նման մի օրվա, որ հանգամանքները թույլ կտան դրանք գործի մեջ դնել...»: Աբու-Բաթրը առանց հապաղելու՝ այդ աստիճանները բերեց և նրա նվիրվածությունն ու համակամությունը, հավատարմությունն և բարի ծառայությունը էմիր շահ Մուհամմեդին դուր եկան: Այդ ծառայության համար նա Աբու-Բաթրին հանձնեց այն բնակավայրերից մեկը, որը պատկանում էր Թաղվանին, խոսքը Իքսուր գյուղի միասին է: Մի խոսքով, մուրֆ գիշերներից մեկում, երբ արևն և լուսինը կորցրել էին ճանապարհը, իսկ երկինքն էլ ոչինչ չէր տարբերակում, չնայած հազարավոր աչքերի առկայությանը, այս քաջերը Ան աշտարակի կողմից, որը գտնվում էր ամրոցի հյուսիսային կողմում, առավելովալ բաժնու նման եղան: Պարանն աստիճանների ծայրերը նրանք կապեցին դառարկ տների և ներքև իջան...: Եվ այսպես, քաջությունը լցված այս անվախ քաջերը, այժմ փակած կյանքի և աշխարհի վրա ու ծանկնելով ամուր պարանները, վեր մագցեցին և, այն ժամանակ, երբ ժամապահներն ու պահակալիները հանգստանում էին անվտանգության ու հանգստության մահճին, հարձակվեցին նրանց վրա: Ոմանց հենց բնած վիճակում էլ ամենակերպի բարձունքից նրանք անուղին խորքերը նետեցին, իսկ այլոց էլ փակեցին տներում և նետվեցին դեպի ամրոցի տիրակալի տունը: Նրանք վերջինիս դուրս հանեցին այնտեղից, իսկ հետո էլ կապեցին ձեռքերով և պարանները վզներին հերտր հետևեցին փողոց հանեցին նրա ծառաներին ու մարդկանց և արժանին մատուցեցին: Սրանց բոլոր կանանց և երեխաներին նրանք վտարեցին ամրոցից ու վիայեթից՝ իրենց հայրենիքի ծաղիկը մաքրելով օտարականներից, իսկ բնիկ հողերն էլ՝ բռնության փշոտ հավաքածուից: Եվ ահա էմիր շահ Մուհամմեդը իր փառահեղ և մեծ հայրերի ու պապերի նման հաստատվեց սեփական ժառանգական տիրույթներում» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 4):

⁵³²⁸ «Հայոց 944 թվականին երկրորդ սուլթան Բայազիդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով նրա բղեջիներից Բուդախ անունով մեկը բազում զորքով եկավ Փոքր Ասիայից, որ Անատոլիան է, և նվաճեց շատ ստահակ ապստամբների՝ թափելով բազում բրիստոնյանների ու այլազգիների արյունը և ծանր հարկապահանջությամբ տառապանքներ պատճառելով մեր վշտայից ազգին՝ հատկապես Սեբաստիա քաղաքում ու նրա շրջակայքում, երբ մեր երկիրը գրեթե ավերակ դարձավ» (Ռովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7):

⁵³²⁹ «Փրկական 1496 կամ Հայոց 943 թվականի օգոստոսի 1-ին նահատակվեց Օշին թագավորի որդի Հոռնկեացի Թորոսը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1496 կամ Հայոց 943 թվականին նահատակվեց Հոռնկեացի Թորոսը, որը Օշին թագավորի որդին էր» (Անանուս Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 943 թվականի օգոստոսի 1-ին նահատակվեց Հոռնկեացի Թորոսը՝ Սուլթանշահի որդին» (Սիբայել Չամչյան «Հայոց պատմություն», գիրք 3):

⁵³³⁰ «Այդ տարի նետողների ազգից Ռուստամ փաղիշահը (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության էմիր Ռուստամը – Մ.Ֆ.) տիրեց Վասպուրականին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

⁵³³¹ «Հիշքի 902 թվականին Գեղիկ Անիւն իրեն Ղուղուրլու իրեն Հասան-բեկը (Աղ-Ղուլունյունների էմիրության ապագա էմիր Անիւնը – Մ.Ֆ.) փախավ Ռումի տիրակալ, սուլթան Բայազետ խանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) մոտից, որին փեսա էր գալիս, և նախով Անատոլիա ժամանեց: Նա և հաջված թվով մարդիկ հեծնեցին ձիերը, որոնք Աղրքազակից հեռանալու պարագայի համար պահվում էին Երզնկայում, և մեկնեցին Թավրիզ: Հուլեյն-բեկ Ալիխանի աջակցությամբ, որը ամուսնացած էր Ուզուրլու Մուհամմեդի աղջկա հետ, Անիւնը գնաց Ռուստամ-բեկի

(Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամի - Մ.Ֆ.) վրա, հաղթեց նրան և, բազմելով թագավորության գահին, մահապատժի ենթարկեց Ռուստամ-բեկին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Ռուստամ-Միրզայի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամի - Մ.Ֆ.) թագավորության վեցերորդ տարում Թուրքիայից Ադրբայջան եկավ սուլթան Բայազետ Երկրորդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը - Մ.Ֆ.) փեսա Ահմեդը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության ապագա էմիր Ահմեդը - Մ.Ֆ.), որը Մուհամմեդի որդին էր և Ֆատան փառիշահի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆատանի - Մ.Ֆ.) թոռը: Սա Արաբսի ափին չարդեց Ռուստամ-Միրզային, որին թուրքմենական առաջնորդները բռնեցին և հանձնեցին հաղթողին՝ Նետելով մահվան գիրկը: Գահին բազմեց Ահմեդը, սակայն 6 ամիս թագավորելուց հետո Յիջրի 903 թվականին նա սպանվեց Էբիգ-սուլթանի կողմից: Գահին բազմեց սուլթան Մուրադը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադը (1497-1498, 1499-1500, 1500-1508՝ համիշխան) - Մ.Ֆ.)՝ սուլթան Յադուբի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Յադուբի - Մ.Ֆ.) որդին, սակայն Յուսուֆ-բեկի որդի և Ֆատան փառիշահի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ուզուն-Ֆատանի - Մ.Ֆ.) թոռ Մուհամմադ-Միրզան (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Մուհամմեդը (1498) - Մ.Ֆ.) չարդեց նրան ու տիրեց Ադրբայջանին, որից հետո Մուրադը հեռացավ Իրաք» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

«Զրիստոսի 1497 թվականին Ուլուրլու Մահմեդի որդի սուլթան Ահմեդը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության ապագա էմիր Ահմեդը - Մ.Ֆ.) Ստամբուլից եկավ, Ռուստամը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամի - Մ.Ֆ.) գնաց նրա դեմ, սակայն չկարողացավ կռվել և փախավ Արաբսի, որտեղ հավաքեց Ղաջարների հեծելազորը: Այդ ընթացքում սուլթան Ահմեդը եկավ Թավրիզ, իսկ Ռուստամը առաջացավ դեպի Ջուղա, որի մոտի դաշտում էլ նրանք կռվեցին: Արդյունքում Ռուստամը հաղթեց և սպանվեց, իսկ նրա մեծաքանակ զորքն էլ կոտորվեց» (Յակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

«Մյուս տարի... Ռուսմազ տիկն եկավ սուլթան Մահմուդ անունով մեկը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության ապագա էմիր Ահմեդը - Մ.Ֆ.), որը Բայանդուրի ազգից էր՝ Յավդուրուլի որդին: Սա գրավեց Թավրիզի գահը և սպանեց Ռուստամ-բեկին (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամի - Մ.Ֆ.): Նա Բայանդուր ցեղից սուր տառերով շատերին մաշեցրեց, բազում ոճիրներ գործեց և Աստուծո թույլտվությամբ բազմեց Թավրիզի գահին» (Առաքել Կարողիկոս «Յիշատակարան 1497 թվականի»):

«Այդ ժամանակ խիստ խռովություն եղավ, բանգի Այբա-Սուլթան անունով պարոնը հաղթեց Ահմեդ խանին (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության ապագա էմիր Ահմեդը - Մ.Ֆ.), իսկ հետո էլ՝ Մուրադ խանին (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադին - Մ.Ֆ.)» (Ալեքսիանոս Մաքենացի «Յիշատակարան 1498 թվականի»):

«Յայոց 948 թվականին Ռուստամը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամ - Մ.Ֆ.) մահացավ» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»):

«Յայոց 946 թվականին Ուզունի որդի Ահմեդ խանը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության ապագա էմիր Ահմեդը - Մ.Ֆ.) եկավ Ռումից, հաղթեց Ռուստամին (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Ռուստամի - Մ.Ֆ.) և տիրեց ութ ամիս» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵³³² «Երբ գրագրությունը շատ ձգձգվեց և երկու կողմից էլ սիրո խոստովանությունները փոխարինվեցին փոխադարձ հանդիմանություններով ու վիրավորանքներով, էմիր Իբրահիմը (Շանսարդիյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդը (1497-1507) - Մ.Ֆ.) հավաքեց Զրդստանի մի բանի էմիրներին, պատերազմով գնաց էմիր Շարաֆի (Շանսարդիյանների էմիրության ապագա էմիր Շարաֆ-Էդ-Դիսի - Մ.Ֆ.) վրա և ահա այժմ վեճը պետք է լուծեր թրի սայրը: Էմիր Շարաֆն իր հերթին ևս սեփական դրոշի տակ հավաքեց յուրայիններին՝ Սավուր-բեկ Բազունկին, որն այդ ժամանակ էմիր Շարաֆի ուսուցիչն էր, Շեյխ Ամիր Բիբասիին նրա կողմնակիցների հետ, Սայիդի Ալի աղա Պարտաֆիին, Սայիդ Խիզանդարին ու նրա եղբորը, Շեյխ աղա Ջիլիին և շատ այլ մարդկանց: Նա միացրեց Մուշի ամրությունը և պատրաստվեց մարտի ու ճակատամարտի: Երկու բանակներն էլ երկու սարերի նման կանգնեցին միմյանց դեմ...: Զանի որ էմիր Իբրահիմի զորքն ավելի մեծաքանակ էր, իսկ Շարաֆի կողմնակիցներն էլ ընդամենը մի փոքրիկ ջոկատ էին կազմում, առաջին օրը հաղթանակի բաժին ու հաջողությունը ծածանեցին էմիր Իբրահիմի դրոշը, սակայն Ռոժակի ցեղի մեծ մասն և հայտնիները էմիր Շարաֆի կողմում էին: Եվ ահա Ռոժակիները անկեղծ հպատակության մտադրությամբ և մտադրությունների մաքրությանը գաղտնի մարդ ուղարկեցին ամրություն: Այդ ժամանակ Սավուր-բեկի Բազունկիի որդի Խալիդը, հակառակ իր կամքի, ծառայում էր Իբրահիմի մոտ: Եվ ահա նրա հորեղբայր Շեյխ Ամիր Բիբասիին նրա հայր Սավուր-բեկի հետ միասին նրան ուղերձ հղեց, թե. «Մենք միակամ ենք էմիր Շարաֆի հետ ու Ռոժակի ցեղի ղեկավարները ևս նրա կողմում են: Ի՜նչ իմաստ ունի մնալ էմիր Իբրահիմի մոտ և ջանալ նրա օգուտի համար: Եո որդիական պարտքն է թողնել ծառայությունը էմիր Իբրահիմի մոտ, որպեսզի հնազանդ և հանգիստ հառնես էմիր Շարաֆի դիմաց ու ուսերիդ վերցնես հնազանդության թիկնոցը, իսկ ականջներդ էլ՝ հպատակության օղերը»: Խալիդը-բեկը հետևեց այս խորհրդին և մարդ ուղարկեց իր ու հորեղբոր մոտ: «Կաղը էմիր Իբրահիմի զորքը կսկսի ամրության գրոհը: Դուք բացեց ամրության դարպասները, որպեսզի ես կարողանամ ներս մտնել զորքի և իմ կողմնակիցների հետ»: Յաջող օրը, երբ տիրակալը աշխարհը հնազանդեցնող թրով հայտնվեց այլ զմրուխտե ամրոցի դիմաց, բարձրացրեց իր հաղթական դրոշները, գրանիտը կտրող շողերով հասնեց աստղերի հորիզոնները և ահա էմիր Իբրահիմը արյունաբեր ոյուցազուններով, որոնք դաշույններով խոցում էին առանց վրիպելու, մեկնեց ամրությունը նվաճելու ու միջնաբերդին տիրելու: Ճակատամարտի ժամանակ Խալիդ-բեկը, ինչպես և պայմանավորվել էին, թողեց էմիր Իբրահիմին ու միացավ էմիր Շարաֆի զորքին: Այդ ժամանակ անախ արասպին և վախը պատեց էմիր Իբրահիմի սիրտը, նա դադարեցրեց պաշարումը ու ռազմական գործողություններն և վերադարձավ Բաղեշ: Էմիր Շարաֆն իր բարեկամների և կողմնակիցների հետ հետևեց նրան, հետապնդեց ու պաշարեց Բաղեշի ամրությունը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵³³³ «Այդ տարի փորձություն եղավ Յայոց ազգիս, բանգի Յայոց 947 թվականին, երբ տանուները Կույսն էր, ձմեռային սառնասառույց ժամանակ՝ Մահիմ փերովար ամսին, խալայեյան հեծյալ արյունաբեր ու գազանաբար զորքը Պարսկաստանից շրջվեց դեպի Պարսաստան աշխարհ: Նրանք նախ հեծելազորի անթիվ բազմությամբ՝ 10.000 հոգի, լցվեցին Վան և Ռուստան, իսկ նրանց փաշան էր Ավանդը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզան (1498-1499, 1500-1508՝ համիշխան) - Մ.Ֆ.): Եվ ահա նրանք 15 օր մնացին այնտեղ՝ ավարառելով, ուտելով, ծեծելով ու խլելով՝ գրկելով տառապյալ մեր ազգին: Ահա ուրեմն, դրանից հետո նրանք այնտեղից ելան Զաքերուկյաց գավառի տանիանները և ահա թաթարների անհամար ազգը ձմեռով եկավ ու Նստեց բարդակների վրա: Միայն սաստիկ ցուրտ եղանակին մարդ և անասուն տևից հասնում էին՝ իրենք ու իրենց գրաստները տեղավորվելով ներսում: Ողջ կերակուրը, որ մարդիկ ամբարել էին իրենց և անասունների համար, նրանք վերցրին, սակայն դրանով էլ չբավարարվեցին ու սկսեցին չարչարել բրիստոնյաներին, որ խոտ, հարդ, գարի, գինի, կերակուր և այլ ընկալիք ստանան: Նրանք նաև մի հսկայական հարկ սահմանեցին բրիստոնյաների համար՝ գլուխը 2.000 դահեկյան, ընդ որում բազում տանջանքներով չարչարում էին այն մարդկանց, որոնք դա չէին տալիս՝ կախում էին ծառերից, բանտ էին նետում և երկաթեղանի մեջ էին պահում: Եվ ահա ամենը բրիստոնյաները ոչ կարողանում էին այնտեղ մնալ, ոչ էլ փախչել, բանգի ձմեռը սաստիկ էր, շատ ծյուն էր եկել ու փակել էր բոլոր դռները: Այս ամենը մարդկանց գլխին եկավ, բայց անասունների տանջանքն ո՛ր կարող է պատմել, բանգի սպառնվեցին խոտը, հարդն և գարին, իսկ ծյունը դեռ դրված էր ու սրանք նվաղում էին առանց դարմանի՝ աղաղակելով, բայելով, կռնչալով և գետնին սովամահ լինելով, այնպես որ բրիստոնյաները սրանց համար աղոթում էին...: Ահա այսպես թաթարների անհավատ զորքը մնաց այստեղ մինչև խոտը, հարդն և գարին սպառվեց, ապա շուր եկավ ու գնաց իր տեղը, որտեղից որ եկել էր» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»):

«Զրիստոսի 1498 և Յայոց 947 թվականին նետողաց ազգից Ռուստամ փառիշահը տիրեց Վասպուրականին» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵³³⁴ «Իսկ նրանք, այնտեղից գնալով Թավրիզ, խառնվեցին Իբա Սուլթանին զորքերին..., որից հետո ավելոծեցին Արձեշի երկիրը, այնպես որ ողորմելի բրիստոնյաները ահաբեկվեցին և հուսահատվեցին՝ փախստական դառնալով օտար երկրներ» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»):

⁵³³⁵ «Այս ամենից հետո եկավ Յադուբ փառիշահի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր Յադուբի - Մ.Ֆ.) որդին՝ բարի Մուրադ խանը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադը - Մ.Ֆ.), հասավ Շանսարի դուռը: Այնտեղից նա մտավ Մյուսլյաց գավառը և հասավ Ալնջա: Լսեց այդ մասին Այբա-Սուլթանը և բազում զորքով եկավ նրա դեմ, որ ճակատի: Նա հասավ Երասխի ափին, սակայն նրանք չկարողացան պատերազմել, բանի որ գետը հորդացել էր: Նրանք սպասեցին, մինչև ջուրը մի փոքր Նստեց, որից հետո պատերազմեցին և բազում կոտորած արեցին: Եվ ահա Այբա-Սուլթանը բռնեց Մուրադ խանին, տարավ Մակվի բերդ ու բանտարկեց այնտեղ» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»):

«Այդ տարվա հինգերորդ ամսին Այբա-Սուլթանը եկավ Թավրիզից, ճակատ առ ճակատ ընդհարվեց Մուրադ խանի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադի - Մ.Ֆ.) հետ, հաղթեց նրան, ձերբակալեց և բանտ դրեց» (Վանական Ջորժեմակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»):

⁵³³⁶ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵³³⁷ «Այդ ժամանակ Գեղիկ Ամենդից (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ամենդից – Մ.Ֆ.) հետո Աղրբազանում գահին էր բազմել Ավանդ-բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզան – Մ.Ֆ.)» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ ժամանակ Ջհանգիրի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ջհանգիրի – Մ.Ֆ.) որդի Ղաստում պարոնը, որ տիրում էր Ամիրին և Մարդինին, երբ լսեց Այբա-Սուլթանի առաջխաղանալը, բազում հեծելազոր հավաքեց ու եկավ պատերազմելու նրա դեմ: Նրանք իրար հանդիպեցին Սուկավ լեռան ստորոտին, որ Զոտեղաղ է կոչվում, և իրար դեմ կանգնեցին 17 օր, սակայն հետո, երբ Ղաստումը պարզեց Այբա-Սուլթանի զորությունը ու փախստական եղավ» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

«Հայոց 947 թվականին Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզան – Մ.Ֆ.) ասպատակեց Արծեշը և գնաց դեպի Թավրիզ» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Ռոստոմի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ռոստոմի – Մ.Ֆ.) որդի Ավանդ Միրզան (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզան – Մ.Ֆ.) գնաց Թավրիզ և թագավոր դարձավ» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո ոտքի ելավ երիտասարդ Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզան – Մ.Ֆ.), որ Ուզուն-Հասանի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Հասանի – Մ.Ֆ.) ազգականն էր և ապրում էր Ամիրում: Եվ ահա նա կանչվեց էր մարդկանց կողմից, սակայն սա էլ կառավարեց շատ քիչ» (Տիմուրի Անգիլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 11):

⁵³³⁸ «Այդ ժամանակ Այբա-Սուլթանը գնաց փախչող Ղաստումի հետևից, սակայն չհասավ նրան, դրա համար էլ իր բարկությունը անմեղ քրիստոնյաների վրա թափեց՝ թալանելով Բասենի և Ավնիկի գավառները ու ավերելով հասնելով մինչև մարյինների լեռ Լիբանան: Դրանից հետո նա շրջեց իր հեծելազորը դեպի երկրի մնացած գավառներ և հասավ մինչև Կարնո բաղաբ, որը Թեոդոսիոսյան կամ Արզուման էր կոչվում: Այնտեղից Այբա-Սուլթանը եկավ Աղիովիտ՝ իր հետ ունենալով նորոշեա սուլթան Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.):՝ Յուսուֆ Միրզայի որդուն: Նա եկավ և նստեց Արծեշի մոտ՝ ավերելով նրա մոտ գտնվող գետի կամրջին և խորտակեց այն, թեև հետո իրականացրեց վերջինից համար նրանց բար էր պետք, և ահա այդ նպատակով նրանք տարան գերեզմանների բարերը» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

«Դրանից հետո Այբա-Սուլթանը գնաց Ղաստումի վրա Արզուման, սակայն խաղաղություն եղավ...: Այդ տարի մեծ հարված և հալածանք եղավ, բանգի Ավանդ Միրզայի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) քաջ սպարապետ Այբա-Սուլթանը 4 ամիս անց եկավ Բասենի վրա ու կողոպտեց բոլորին՝ ողջ աշխարհը հողմակործան անելով, ծովը լցնելով և մահ տարածելով» (Վասակյան Ջորեմյանցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

«Այս Այբա-Սուլթանը ավերեց աշխարհը և երեք տարվա հարկը երեք ամսում առավ» (Ալեքսիանոս Մաքենացի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

⁵³³⁹ «Երբ վրա հասավ Նավասարդը, դարձյալ անմխիթար սուգ և կսկիծ պատեց Հայոց ազգին, բանգի Մարաց նենգավոր ու դիմապակ ազգը դարձյալ գործացավ, եկավ և ասպատակեց Ռշտունյաց երկիրը: Նրանք բազում թալան արեցին» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

⁵³⁴⁰ «Դրանից հետո նրանք սկսեցին հարմար առիթը որոնել աստվածապահ Աղթամար կղզին գրավելու համար, բանգի ինչքան կենդանի և զանձ կար, ինչպես նրանք էին ասում, այնտեղ էր: Եվ ահա հարմար մի պահի 200 բուրդ տեղավորվեցին 4 լաստերի վրա և մտան անառիկ Աղթամար կղզին՝ գրավելով այնտեղի ողջ ոսկին, արծաթը, գանձերը, հարստությունը, գրքեր, ավետարաններն ու խաչերը» (Բարսեղ Ասպիսակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»):

«Այդ տարի գորացավ մարաց ազգը, եկավ, գրավեց ամուր Աղթամար կղզին և թալանեց» (Հակոբ Արծեցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»):

«Այդ տարի բորեղը գրավեցին անառիկ Աղթամար կղզին» (Հերապետ Պատրիկյանցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»):

«Այդ տարի Եզդինեղի (Շամթոյանների էմիրության էմիր Եզդինեղի իմն Ասադ-Է-Հինի – Մ.Ֆ.) որդի Չահիր-բեկը (Շամթոյանների էմիրության էմիր Չահիր-բեկը (1495-1524) – Մ.Ֆ.) մտավ Աղթամար» (Ռուփան Խիզակցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»):

⁵³⁴¹ «Նրանք հրով այրեցին նաև Բաղեշ բաղաբը» (Հակոբ Արծեցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»):

⁵³⁴² «Հայոց 950 թվականին բազմաթիվ ոճիրներ և պատերազմ եղավ, բանգի դարձյալ ուժեղացավ դաշխանյանների ազգը, որին Իսմայաններ են կոչում՝ սրանք Արդեբիլի աշխարհից էին և նրանց նաև Կարմրագլուխ Սոֆիններ են ասում: Եվ ահա սրանք բազում զորքով արևելքից ելան, եկան, մտան Ելեղյաց գավառ, տեղավորվեցին Երզնկայում ու մնացին այնտեղ Կարդավառից մինչև աշուն» (Բարսեղ Արծեցի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի Իսմայելը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շախության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ը (1494-1524) Արդեբիլից եկավ և եկավ Երզնկա» (Սամվել Անեցու Շարունակագրությունը «Ժամանակագրություն»):

«Այսպիսով՝ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շախության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Երզրումը և Արզինջանը» (Աղամ Օլեարիուս «Վասակապրիորություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵³⁴³ «Հայոց 947 թվականին Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) Այբա-Սուլթանի հետ գնաց մյուս Այբայի վրա, սակայն այս Այբա-Սուլթանը սպանվեց» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Հայոց 947 թվականին Յաղուբ-բեկի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) որդի Մուրադ խանը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադը – Մ.Ֆ.) Շամախիում հեծելազոր հավաքեց և եկավ Ավանդի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) վրա: Նախիջևան գավառում նրանք կռվեցին, Մուրադ խանը բռնեց Ավանդին և փակեց բերդում» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

«Սա գրվեց Հայոց 949 թվականին՝ մի դառն և դժվարին ժամանակ, երբ Թավրիզի փառիշտությունը խափանվել էր, Աղ-Ղոյունլուն ազգն ընկած էր ու նրանց պարտությունը հաստատ չէր, բանգի միմյանց չէին հնազանդվում, 3-4 մասին էին բաժանել փառիշտությունը և միմյանց կոտորում էին: Այդ ժամանակ շատ հայեր և թուրքեր թալանվեցին, գյուղերն ու բաղաբներ ավերվեցին, իսկ բորդերի ազգն էլ սկսեց կոտորել և սպանել» (Հակոբ Գրիգ «Հիշատակարան 1500 թվականի»):

«Հիջրի 904 թվականին Մուհամմեդ Միրզա իմն Յուսուֆ-բեկ իմն Հասան-բեկը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Մուհամմեդը (1498) – Մ.Ֆ.) գնաց իր եղբայր Ավանդ-բեկի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) վրա, որը այդ ժամանակ Գեղիկ Ամենդից (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ամենդից – Մ.Ֆ.) հետո Աղրբազանում բազմել էր գահին: Ազդեցությունը երկու եղբայրների միջև ծակատանարտ տեղի ունեցավ և Այբա-Սուլթանը, որը Ավանդ-բեկի հզորության հիմքն էր, սպանվեց: Մուհամմեդ Միրզան հաղթող եկավ ու կանգ առավ Թավրիզում՝ պարզելով անկախության դրոշմը: Այդ ժամանակ Այբա-Սուլթանի եղբայրները ազատեցին Սուլթան Մուրադը, իսկ Յաղուբ-բեկին Ռունիջ ամրոցից, որտեղ նրան բանտարկել էին Այբա-Սուլթանի հրամանով, ու տարան Շիրազ՝ Կասիմ-բեկ Փառնակի մոտ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Շիրազից վերադարձած սուլթան Մուրադը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադը – Մ.Ֆ.) գերեց նրան (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Մուհամմեդին – Մ.Ֆ.) և ուղարկեց եղբոր (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) դեմ՝ Աղրբազան: Եվ ահա 1499 թվականին երկու կողմերի ջանքերով խաղաղություն կնքվեց, որի արդյունքում Դիարբեքիում ու Աղրբազանը մնացին Ավանդ-Միրզային, իսկ Իրաքն ու Պարսն էլ անցան Մուրադին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3):

⁵³⁴⁴ «Քրիստոսի 1499 թվականին Ջհանշահ Միրզայի (Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ջհան-Շահի – Մ.Ֆ.) տղան Գանձակում հեծելազոր էր հավաքել և ահա Քրիստոսի 1500 թվականին Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանդ-Միրզային – Մ.Ֆ.) Թավրիզից եկավ նրա վրա: Նրանք Ղոչի դաշտում պատերազմեցին, որի արդյունքում Ջհանշահի տղան թողեց և փախավ» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

⁵³⁴⁵ «Այս ինքն տարիների ընթացքում այցելության եկող նրանց (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շախության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ի և նրա եղբոր – Մ.Ֆ.) հոր բարեկամները դրոշմ էին այս տղաներին որպեսզի նրանք զինվոր հավաքեն և գրավեն իրենց հոր կալվածքները: Ի վերջո, հավաքած լինելով 500 քաջ ու հավատարիմ մարդիկ ու ողջ երկիրը բարեկամաբար տրամադրված լինելով տեսնելով նրանց վերաբերմամբ՝ նրանք Իսմայիլին ընտրեցին իրենց հրամանատար, որովհետև նա կրակոտ, քաջ ու բաղաբավարի երիտասարդ էր: Այս, հավաքելով 500 ձիավոր ու հետևակ զինվոր, նրանք անցան մի մեծ գետից, որ կոչվում է Կուր ու հոսում և Շամախիի ուղղությամբ դեպի Կասախ ծովը: Դրանից հետո, առաջանալով դեպի Շամախի՝ նրանք լուր ստացան, թե այդ տեղի իշխան Շիրվան-Ղուլին (Շիրվանշահների էմիրության էմիր Ջառուր-Ջասադը – Մ.Ֆ.) իրենց դեմ բանակ հավաքելու համար կանչել է իր գլխավորներին: Այս գլխավորներից մեկն ասաց. «Տեղ, ինձ հանձնեցեք այս գործը և ես հանձն եմ առնում այս մարդու գլուխը բերել ձեզ», որից հետո նա, հավաքելով 7.000 մարդ, գնաց նրանց դեմ: Սեֆյանները, տեսնելով որ շամախեցիները մի դաշտում մեծ ուժով գալիս են իրենց դեմ, բաշվեցին մի բլրի գլուխը: Շամախեցիները շրջապատեցին այն, իջալարելու համար

թշնամուն, բայց բախտը ժպտաց Սոֆիին, որ հարվածեց նրանց ամենատկար կետին: Արդյունքում, մտադրված լինելով ընկնել սուրը ձեռքին, նա այնքան ուժգին հարձակում գործեց, որ միանգամից 1.500 թշնամի անձնատուր եղան, իսկ մյուսները կոտորվեցին: Կողոպուտից Սեֆևիները հայթայթեցին գեղե ու ձի և, հետևելով իրենց հաղթանակին, քայլեցին Շամախու վրա: Թագավորը, լսելով այս պարտության մասին, իր մնացած մարդկանցով իջավ բաց դաշտը, բայց կարգապահություն չունենալու պատճառով նրանք ևս պարտվեցին և Շիրվան-Ղուլին գերի ընկավ: Իսմայիլը խնայեց նրա կյանքը և, գրավելով քաղաքը, մեծ նվերներ տվեց իր զինվորներին: Նա Շիրվան-Ղուլիի երկրի մյուս ամրոցները ևս գրավեց» (Ջիովանսի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13):

«Դրանից հետո նրանք այնտեղից ելան և եկան Աղվանից աշխարհը՝ Շաքե ու Շիրվան, որտեղ հաղթեցին այս երկրի թագավորին (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**), մեծ ավար ձեռք գցեցին, իշխեցին մեկ տարի, իսկ հետո հասան Ալանաց դռներին» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

«Քրիստոսի 1500 թվականին Սոֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) Շամախին գրավեց, Շիրվանշահին (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**) էլ սպանեց» (Հակոբ Դիսուսցի «ժամանակագրություն»):

«Նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) սպանեց Շիրվանշահին (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**)» (Կարապետ Բերկրացի «ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) կրկին գնաց Շամախի վրա: Նա սպանեց նրա սուլթանին (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**) և բազում չարիքներ գործեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկեական 1505 կամ Դայոց 951 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) կրկին ելավ Արդեբիլից և գնաց Շամախի վրա: Նա սպանեց նրա սուլթանին (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**) և բազում այլ չարիքներ գործեց» (Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

«Գասկարի տերն և Աստարայի տեր Մուրադ սուլթանը Թալիշի գործով կամավոր միացան նրան (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), որից հետո Աստարայից գնացին Շիրվան, հեշտությամբ գրավեցին Բաբու ամրոցը ու զբաղեցրին Շիրվան և Շամախին: Այնտեղից նրանք ելան Դարաբադ, որտեղ տեղական ազնվականները և զորավարները առանց մարտի հնազանդվեցին նրանց» (Փարսաղան Գորգիշանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 2):

«Գյուլիստան ամրոցում կռիվ սկսվեց Շիրվանի տիրակալ Ֆառուխ-Յասարի (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարին – Մ.Ֆ.**)՝ դեմ, որն ուներ 20.000 հեծելազոր և մի քանի հազար հետևակային: Վեհափառ Դայուսյանը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) հաղթեց և Ֆառուխ Յասարը բազմաթիվ շիրվանական ազնվականների և այդ երկրի բազմաթիվ մարդկանց հետ, որոնք բաղկացած էին հետևակներից և հեծելազորից, առյուծաորս մյուրիդների վրեժխնդրության սրով հետմահու կացարան գնաց» (Իսբանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Դիքրի 907 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ձմեռեց Արունձ ավանում, իսկ զարևան սկզբին ուղղվեց դեպի Մինկուլ և միացավ Ուստաջուլի աշիրային: Նրա դրոշի տակ հավաքվեցին մոտ 7.000 հեծյալներ: Նա Ղոյուն-Օլունիի մոտ անցավ Կուր գետը և նրա դեմ իր գործի շարքերը շարեց Ֆառուխ Յասարը (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարը – Մ.Ֆ.**)՝ անցած 20.000 հեծյալների ու 6.000 հետևակայինների զույն: Նրանց մեջ մի մեծագույն ճակատամարտ տեղի ունեցավ և ահա Ֆառուխ Յասարն ու հայտնի շիրվանցիները այդ ճակատամարտում սպանվեցին, իսկ Շիրվանշահ Ֆառուխ Յասարի որդին էլ (Շիրվանշահերի **Էմիրության ապագա Էմիր Իբրահիմ Շահնշահը – Մ.Ֆ.**) նստեց նավը և լողալով անցավ Գիլան» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Դիքրի 906 թվականին Ֆառուխ Յասարն (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Ֆառուխ-Յասարը – Մ.Ֆ.**) սպանվեց շահ Իսմայիլ Սեֆևիի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) դեմ ճակատամարտում...: Դիքրի 906 թվականին Իսմայիլ-Միրզան 1.500 մյուրիդներով, որոնք նրա մոտ էին հավաքվել Միջին Ասիայից, Ռումիից և Անդրիքից, անցավ Արդեբիլ, սակայն, չհամարձակվելով նանս փոքրաքանակ ուժերով մարտական գործողություններ սկսել, նահանջեց Թալիշ: Գարևան բացվելուն պես նա վերադարձավ Արդեբիլ, իսկ այնտեղից էլ գնաց Դարաբադ, որտեղից, մեծացնելով իր զորքը, մեկնեց Շիրվան: Փառուխ-Յասարը 20.000 հեծյալներով ու մի քանի հազար հետևազորով Գաբալա լեռան մոտ՝ Շամախի լեռից վերև, Գյուլիստան ամրոցի մոտակայքում, որի ավերակներն այժմ կոչվում են Դիզ-Ջալասի, նրա դեմ ելավ և արյունահեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Արդյունքում Ֆառուխ-Յասարը իր շատ զորավարների հետ սպանվեց, իսկ նրա քաջարի որդի Իբրահիմ Շահնշահը (Շիրվանշահերի **Էմիրության ապագա Էմիր Իբրահիմ Շահնշահը – Մ.Ֆ.**) ծովով հեռացավ Գիլան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3, 4):

⁵³⁴⁶ «Այսպիսով՝ նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), գաղտնի հրամաններով առաջիկա գործի համար հավաքելով մարդկանց, 200 ռազմիկների հավաքեց Գիլանից, 200 հոգու էլ՝ Արդեբիլից, որոնց հետ միասին սկիզբ դրեց իր փայլուն գործունեությանը: Եվ ահա նա մի հաջող դիրք գրավեց կիրճերից մեկում, որտեղից էլ, գրոհի անցնելով Մահմուդաղա ամրոցի ուղղությամբ, անակնկալ հարձակումով գրավեց այն և ներսում եղած բոլորին ռազմիկներին կոտորեց: Այսպիսով, իր տիրապետությունը հաստատելով ամրության նկատմամբ, նա դրանից հետո քաղաք մտավ և այն թալանի համար իր ռազմիկներին հանձնեց, իսկ բոլոր մարդկանց էլ սպանեց» (Կատերինա Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Իսմայիլ-Միրզան (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), որը Դիքրի 906 թվականին շահ էր իռաքյալվել, ձմեռն անցկացրեց Մահմուդաբադում: Այդ ժամանակ շիրվանյան ամրություններ ու քաղաքները, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք չէին ցանկանում անձնվել, իրենց զանձեռով նրա ձեռքն անցան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այդ տարի Վելեթ բեկը թալանեց Գեղամա երկիրը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկեական 1500 կամ Դայոց 947 թվականին Վելեթ բեկը թալանեց Գեղամա երկիրը» (Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

⁵³⁴⁷ «Եվ ահա Իսմայիլը, (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) որը մի պատերազմից անցնում էր մյուսին, հաջորդ տարի շարժվեց Շիրվանի տիրակալի (Շիրվանշահերի **Էմիրության Նախկին Էմիր Ֆառուխ-Յասարը – Մ.Ֆ.**) դեմ, որը հրաժարվել էր ամենամյա հարկից: Նա մտավ Դարաբադի հարթավայր, որը կազմում էր ավելի քան 10.000 մղոն և որի կենտրոնն է հանդիսանում Ծայնարը, որտեղից «ժանարյան» կոչվող մետաքսն էին արտահանում: Եվ այսպես, տիրելով Շամախիին, Իսմայիլը հարձակվեց Գուլստանի վրա, որը Շամախիի շրջանի մի ուժեղ ամրությունն էր, նման Մարմուրագին, որի նա տիրել էր մինչ այդ: Եվ այսպես, առաջանալով Բաքիի ծովագերություն, նա տիրեց շատ ուժեղ ամրություններին, քանզի Շիրվան երկիրը ծովի ափով ձգվում էր յոթ օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ՝ սկսած Մարմուրագիցից ու Բերբետտեից՝ տիրելով նաև Երեք այլ խոշոր քաղաքների և ամրոցների: Դաղթականորեն ավարտելով այս գործերը՝ Իսմայիլը վերադարձավ Պարսկաստան, որտեղ այս հաղթանակի պատվին մի քանի օր խնջույքներ կազմակերպվեցին, որովհետև այդ մեծ երկրի գրեթե բոլոր իշխաններն և տիրակալները ենթարկվել էին նրան» (Կատերինա Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Հավաքելով իր բանակը՝ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) առաջացավ դեպի Դարաբադ, ուր անսահման տարածության մի դաշտ կա և ուր գետեղված է Ծանար անունով մի ամրոց՝ իրեն պատկանող շատ գյուղերով...: Այստեղ, նշանակելով Դայաբեկ և Բայրամ-բեկ (Շիրվանշահերի **Էմիրության Էմիր Բահրամ-բեկը (1500-1502) – Մ.Ֆ.**) երկու հրամանատարներ անուններով՝ նա որոշեց հարձակվել Շամախիի վրա... սակայն, երբ տեղ հասան, բաղաբը գտան լքված, իսկ թագավորին էլ՝ փախած Գուլաստան, որը մի մեծ ու լավ ամրացված բերդ էր՝ գետեղված լեռան վրա, բայց որի հրամանատարը հրաման էր ստացել անձնատուր լինել, երբ Իսմայիլը կերևա անձամբ: Այդ ժամանակ այն երկու հրամանատարները 10.000 ռազմիկների հետ միասին բանակեցին շրջակայքում՝ քաղաքից կես մղոն հեռու, սակայն անկարող եղան հարձակվելու, որովհետև իրենանի չունեին: Այդ ժամանակ Իսմայիլը մեկնեց Ծանարից և գնաց Մահմուդաղա ամրոցը, սա նավահանգիստ էր Կասպից ծովի վրա՝ Թավրիզից ութ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա, որը և գրավեց՝ մեծ ավար ձեռք գցելով: Դրանից հետո նա առաջացավ ծովագերությամբ՝ գրավելու Շիրվանի բոլոր բերդերն և ամրոցները» (Ջիովանսի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 16):

«Այդ ժամանակ Վեհապետը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) թողեց Բաքիի բերդը և եկավ Գյուլիստան ամրոցի շրջակայք: Այս ամրոցը, որ Շիրվան գավառի ամենաբարձր և ամենասահյտի ամրոցներից մեկն էր, պաշարվեց: Զանի որ Շիրվանի բնակչության մի մասը այս բերդում էր, պաշարման ժամանակ անտեսանելի աշխարհից լուր բերած իրեշտակը նրանց հայտնեց բարի լուրը, որ Վեհապետը բարձրանալու է Աղդրեջանի գահին ու թագավորությանը: Այս իրեշտակն ստաց նրանց իր տեխիլում: «Մթնշաղի ցածր թռչունը չի կարող որսալ բարձր թռչող թագավորին»: Այդ ժամանակ ամրության բնակիչները կանչեցին ազնվական էմիրներին և ասացին. «Ձեզ պետք է Գյուլիստան բերդը, թե՛ Աղդրեջանի գահը»: Մարդիկ, ովքեր հավատում էին սուրբ Սեֆյան գահատոհմին, ընկղմվեցին հավատարմության և

ինաստության աշխարհում, հայտարարեցին Միդեի խոսքերը որպես ոգեշնչման լեզու, ճիշտ համարեցին այս միտքը ու, ստանալով Ադրբեջանի գահի մասին բարի լուրը, բարձրաձայնեցին իրենց ուրախություն խոսքերը» (Իսթանդուլ Մուլախի «Աբբասի պատմությունը»):

«Բաբուն գրավելուց հետո Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) պաշարեց Գյուլաստանը, որտեղ ամրացել էին շիրվանյան էմիրների ունակը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵³⁴⁸ «Եվ այսպես Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), դառնալով այդ երկրի տերը, պաշարեց Բուգաստ կոչվող մի ամրոց, որը գտնվում էր Թավրիզի ճանապարհին և հայտնի էր իր հարստություններով: Արդյունքում, թեև նրա փոքր եղբայր Բայսոնկուրը զոհվեց, բայց նա գրավեց այդ ամրությունը և, ինչ հարստություն որ այնտեղ գտավ, բաժանեց իր ռազմիկներին...: Մեր ճանապարհի վրա մենք հասանք մի տեղ, որ կոչվում էր Բազարա...: Սոֆին շարունակեց պաշարել բերդը բանն օր՝ առանց արդյունքի փորձելով երեք անգամ: Յետո, սակայն, նրանք վարեցին մի աշտարակի հիսիսի տակը և փոքր լճիկի փայտով, որից հետո, վառելով այս, մի մեծ ծուխ բարձրացավ օդի մեջ: Այդ տեսնելով՝ կառավարիչը կես գիշերին լուր ուղարկեց Իսմայիլին և առաջարկեց անձնատուր լինել՝ իրենց անձի ու ինչքի ապահովության պայմանով: Իսմայիլը, տեսնելով որ շատ քիչ բան է կարելի շահել հրդեհից, գոհ մնաց և համաձայնեց նրանց առաջարկին: Չաջորդ առավոտը նա գրավեց ամրոցը, որտեղ մեծ բանակության պարեն, ռազմամթերք և զենքեր կային: Նա նաև տեսավ շատ գրահներ, որոնք վեհապետի ներկայությանը բերվեցին» (Ջիուլիանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13, 16):

«Դրանից հետո նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ուղղություն վերցրեց դեպի մի հիմնադիր դիրք և մեծ հարստություններ ունեցող Բաբուն ամրոց, որը Թավրիզից գտնվում է ութ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Այն մի լավ նավահանգիստ էր հանդիսանում Մազանդարանից և այլ տեղերից եկող նավերի համար, որոնք ապրանքներ էին հասցնում Թավրիզի, Շամախիի ու ողջ Պարսկաստան: Ձեռք գցելով նաև այս ամրությունը՝ Իսմայիլը հրամայեց հավաքել ողջ ավարտ և այն առանց մնացորդի բաժանել իր ռազմիկներին, ընդ որում բոլոր այդ թանկարժեք իրերից նա իր համար ոչինչ չվերցրեց, բանգի ուզում էր իր այդ շռայլությանը մարդկանց առավել կապել իրեն, որովհետև նա գիտեր, որ հենց դա է բոլոր տեղությունների և կայսրությունների հիմքը: Այսպիսով, իր առատածեռության և բազմության շնորհիվ հասնելով մեծ հռչակի, ինչպես նաև օգտագործելով հոր (Սեֆյանների շեյխության շեյխ Չեյդարի – Մ.Ֆ.) անունը, որը Սեֆյանների մեջ երբևէ եղած ամենափայլուն մարդկանցից մեկն էր եղել, թեև սրան հետևորդների թիվը իր մահից հետո որոշակիորեն պակասել էր՝ Իսմայիլը սկսեց ուժեղ հավաքել և հզորանալ՝ ամեն կողմից իր կողմը գրավելով մեծ բանակի մարդկանց: Այսպիսով, հավաքելով 5.000 որակյալ ռազմիկների, նա առանց անհանգստության ձեռք գարկեց ավելի մեծ գործերի: Եվ այսպես, տեսնելով, որ հեշտ է տիրել Շամախի բաղաթն, բանի որ այստեղ ոչ մի կասկած չկար, որ պատերազմ կլիներ, իսկ արդյունքում էլ բաղաթնի կայազորում քիչ ռազմիկներ կային, նա արագացված երթով մոտեցավ այս բաղաթնին: Այդ ժամանակ Շիրվանի արքան (Շիրվանշահների էմիրության էմիր Ֆառուդ-Ֆասարը – Մ.Ֆ.), լսելով այս ամենի մասին և տեսնելով, թե ինչ է կատարվում, կորցրեց Իսմայիլին հաջող դիմադրելու ամեն մի հույս և փախավ անառիկ Գուլաստան ամրոցի ուղղությամբ, որը նույն այդ Շամախի երկրում էր: Այսպիսով՝ Իսմայիլը, գտնելով Շամախին առանց պահպանության, առանց որևէ կորստի գրավեց այն, կոտորեց բոլոր շամախցիներին, որտեղ էլ որ գտավ, ու տիրեց այնտեղ եղած հսկայական հարստություններին, որոնք, ինչպես և առաջ, նվիրեց ու բաժանեց իր մարդկանց, որոնք դրանից հետո շատ հարստացան» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Գաակների տեղին և Աստարայի տեր Մուրադ տալթան Թալիշի գործը կամավոր միացան նրան (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), որից հետո Աստարայից գնացին Շիրվան, հեշտությամբ գրավեցին Բաբուն ամրոցը ու զբաղեցրին Շիրվան և Շամախին: Այնտեղից նրանք ելան Դարաբադ, որտեղ տեղական ազնվականները և զորավարները առանց մարտի հնազանդվեցին նրանց» (Փարսաղան Գորգիջանի՝ «Կաստանի պատմություն», գլուխ 2):

«Սոֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) շատ ավեր արեց, նա գնաց Շամախի և գրավեց այն» (Կարապետ Բերկրացի «ժամանակագրություն»):

«Թեև որոշ ամրոցների և հատկապես Բաբիի բնակիչները ապստամբեցին ու իրենց պահեցին կարծես ըմբոստ և անհնազանդ, սակայն այդ ամրոցը պետության ուժով նվաճվեց» (Իսթանդուլ Մուլախի «Աբբասի պատմությունը»):

«Իսմայիլ-Միրզան (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), որը Չեյդի 906 թվականին հռչակվել էր շահ, ձևեռն անցկացրեց Մահմուդաբադում: Շիրվանյան ամրություններն և բաղաթները, բացառությամբ մի բանիսի, որոնք չէին ցանկանում հանձնվել, իրենց գանձերով նրա ձեռքն անցան: Կարճատև պաշարումից հետո շահ Իսմայիլը անձամբ գրավեց Բաբուն ամրոցը, որը երեք կողմից պաշտպանված էր ծովով, իսկ չորրորդ կողմից՝ խորը խանդակով: Այդ ամրոցը դեռևս Անուշիրվան (Պարսից թագավորության արքա Խոսրով I-ը – Մ.Ֆ.)-ը կառուցել էր պատելով այն երեք պարիսպներով» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵³⁴⁹ «Այդ ժամանակ բոլորը գրավեցին անառիկ Կան բերդը: Նրանք ավերեցին Կանա երկիրը և բոլոր անվանի մարդկանց ու պարոնների տուգանեցին և թալանեցին: Այդ մենք տեսանք, երբ փախանք և մտանք Արծվե» (Կարապետ Բերկրացի «ժամանակագրություն»):

⁵³⁵⁰ «Այսպիսով (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանտի – Մ.Ֆ.) որդի Մուրադ խանը (խոսքը Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Մուրադի մասին է, որը, սակայն, Ավանտիի որդին չէր – Մ.Ֆ.), հավաքելով 30.000 ռազմիկներից կազմված մի բանակ, որի կազմում նաև թուրքական օժանդակ զորամասեր կային, ոտքի ելավ՝ ըստ օրենքի իրեն պատկանող գահը հետ գրավելու և հորենական իշխանության տիրելու, ինչպես նաև Սեֆյանների կողմից իր տոհմի պատուհասած դժբախտությունների համար վրեժ լուծելու նպատակով: Այդ ժամանակ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), լսելով այս մասին, արագորեն հավաքեց իր զորքերը և ելավ Մուրադ խանի դեմ: Երկու երիտասարդ իշխանները ճակատեցին Թավրիզի մոտի հարթավայրում, երբ բազմականի երկու ժամանակյա ընթացքում երկու կողմերն էլ գեղեցիկ ձեռքերին մեծ սխրագործություններ էին իրականացնում: Ի վերջո, սակայն, Սեֆյաններն ավելի քաջ գտնվեցին, բանգի ավելի փորձառու էին և իրենց հաջողակ հրամանատարի գլխավորությամբ սովոր էին հաղթելու, դրա համար էլ չարդեցին Մուրադ խանի ռազմիկներին ու մեծ արյունահեղություն արեցին: Այսպիսով, կորցնելով հաջողության արդեն ամեն մի հույս, Մուրադ խանը, ուղեկցվելով իր փրկված մի բանի ռազմիկների կողմից, փախավ Դիարբեքի: Այս ամենը տեղի ունեցավ Քրիստոսի 1509 թվականին, երբ Իսմայիլը մեծ հաղթանակ տարավ ու հաջողության հասավ՝ դառնալով ողջ Արևելքի սարսափը» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Այնտեղից նրանք պատերազմի ելան Ավանտի փաղիշահի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանտի – Մ.Ֆ.) դեմ՝ կանգ առնելով Արաբսի ափին՝ Նախիջևանի մոտ: Նրանք իրար դեմ մարտակարգ բնորոշեցին Արտազ գավառում և այդ ժամանակ Կարմրագուլու Սոֆյանները ձիերի ասնձերն իրար բերեցին, միաբերան պատերազմի դիմեցին, թշնամիներից շատերին կոտորեցին, այլոց էլ փախստական դարձրին ու վերադարձան Թավրիզ» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

«Գյուլիստանում գտնվելու ժամանակ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) լուր ստացավ, որ Ավանտի (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանտի – Մ.Ֆ.) թուրքմենական զորքերի գլուխն անցած ժամանակ է Նախիջևան և իր դեմ երկու ջոկատներ է ուղարկել: Իսմայիլն անմիջապես մեկնեց Ադրբեջան և զորքի մի մասն ուղարկեց Օսման Մուսուլցու ձեռքի տակ դեմ, որը իր դեմ ուղարկված ջոկատներից մեկի հրամանատարն էր: Արյունահեղ ճակատամարտում թուրքմենները ջարդվեցին, իսկ էմիր Օսմանն և այլք էլ գերի ընկան ու մահապատժի ենթարկվեցին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵³⁵¹ «Այս երկրորդ գործը, որն այս անգամ ևս ավարտին հասցվեց մեծ հաջողությամբ, ավելի մեծացրեց Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) փառքը, այնպես որ նրա բանակն ավելի մեծ արագությամբ սկսեց մեծանալ հարևան շրջաններից ժամանող համալրումների հաշվին: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Կլամուրը (Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Ավանտի – Մ.Ֆ.), որը սկսեց Իսմայիլից ավելի վախենալ, բան մի ժամանակ վախեցել էր նրա հորից (Սեֆյանների շեյխության շեյխ Չեյդարի – Մ.Ֆ.), կանչեց իր մեծ իշխաններից և, հավաքելով բոլոր ռազմիկներին, շարժվեց Իսմայիլի դեմ: Վերջինս, իր ուժերը գտնելով չափազանց թույլ, որպեսզի բաց դաշտում ճակատամարտի մեջ մտնի հակառակորդի դեմ, օգնության համար դիմեց որոշ վրաց, ինչպես նաև այլ քրիստոնյա առաջնորդների, որոնց հողերը սահմանակից էին իր երկրին: Սրանց մեջ էին Ալեքսանդր-բեկը (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը (1492-1511) – Մ.Ֆ.), Գուրգուր-բեկը (Ջարդիկի թագավորության արքա Կոնստանտին IV-ը – Մ.Ֆ.) և Միրաբեկը: Բանն այն է, որ սրանք իրենալուրջ մի թշնամություն ունեին Ավանտիի դեմ և իրենք ևս ցանկանում էին, օգտվելով Իսմայիլից, որ նրա իշխանությունը տապալվի: Չաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ նրանք օգնեցին Իսմայիլի և ամեն մեկը երեքհազարական հեծյալ ռազմիկներ ուղարկեցին, որպես օժանդակություն Իսմայիլին, որի մոտ այս ամենի արդյունքում հավաքվեցին 9.000 ընտիր ռազմիկներ: Չարկ է լւել, որ այս մարդկանց հնուց ի վեր կոչում են իբերներ, սրանք քրիստոնյաներ են և Տրապիզոնի կողմերում մշտապես պատերազմում են թուրքերի դեմ: Ահա հենց սրանք էին, որ, շատ նվերներ ստանալով Իսմայիլից, մեծ օգնություն ցույց տվեցին նրան: Արդյունքում Իսմայիլի ձեռքի տակ հավաքվեց 16.000 ռազմիկներից կազմված մի ընտիր բանակ, որի գլուխն անցած էլ նա ելավ իր երկրից, որպեսզի մարտ տա Կլամուրին: Այսպիսով՝ կողմերն իրար մոտեցան Թավրիզից և Շամախիից ու տեղակայվեցին մի մեծ գետի ափին, ընդ որում Ավանտի, չնայած ձեռքի տակ 30.000 հոգաբեր բանակ ուներ, որը կազմված էր հեծելազորից և

հետևակից, իրենց զգուշ պահելով զբաղեցրեց այն երկու կամուրջները, որոնք պետք է անցնեի Իսմայիլը, եթե ցանկանար ելնել իր դեմ: Բանն այն է, որ այս կերպ Ալամուրն ուզում էր խուսափել մարտի պատահականություններից՝ միաժամանակ նաև ստիպելով հակառակորդին մարտի մեջ մտնել հենց իրեն հարմար հանգամանքներում: Իսմայիլը, սակայն, որը վախենում էր ցանկացած փորձության կամ հապաղման հետևանքով կորցնել իր հեղինակությունը, չնայած այն բանին, որ տեսավ կամուրջները հակառակորդի տիրապետության տակ, որն, այսպիսով, գտնվում էր անկտանգ դրության մեջ, խուսափեց հեռամարտից, այլ անմիջապես էլ բոլոր ուժերով մտավ գետը և գիշերով կտրեց անցավ այն: Դրանից հետո, անմիջապես կարգի բերելով իր ծանրազեն զնդերը, նա հարձակում գործեց հակառակորդի վրա և նրա շարքերում մեծ կոտորած արեց, իսկ այդ եղավ այն պատճառով, որ Ալամուրի արթալական զնդերը այդպես էլ չհասցրին զենք վերցնել: Նրանք հենց այդտեղ էլ կոտորվեցին վրա հասած մեծաքանակ և կատաղի ռազմիկների կողմից, ընդ որում, եթե այստեղ կամ այնտեղ ինչ-որ մեկը համարձակվում էր որևէ կերպ դիմադրություն ցույց տալ, ապա սեֆեյական ռազմիկները հենց տեղում էլ խեղդում էին այդ դիմադրությունն ու ստիպում նման համարձակին կիսել սյուսների ճակատագիրը: Դրանից առաջ նման սարսափելի գիշերային մի ջարդ չէր երբեք եղել, բանգի գիշերային խավարը մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ բռնկվում էր զենքերի փայտատակումից, իսկ ողջ շրջակայքն էլ լցված էր այդ ընդհարման ու խառնաշփոթի ձայներով, որովհետև նման բանակի մի հսկայական բանակ էր կոտորվում կամ փախուստի դիմում հակառակորդից: Ալամուրը, որը իր մի բանի բարենպաստների հետ միասին մեծ դժվարությամբ դուրս պրծավ այդտեղից, հեռացավ Ամիդ և ամրացավ այդ բաղաբուն, իսկ Իսմայիլը, որն էլ ավելի մեծ հոչակի հասավ, բանգի ցրտի տակ էր արել նման մեծության մի բանակ, մեծ ավար ձեռք գցեց ու այն կրկին իր մարդկանց բաժանեց՝ իրեն ոչինչ չվերցնելով: Հաղթանակի հաջորդ օրը Իսմայիլն առաջացավ դեպի Թավրիզ և, որևէ դիմադրության չհանդիպելով այստեղ, զրավեց այդ բաղաբուն ու այնտեղ թալան և կոտորած արեց՝ հիմնական հարվածն ուղղելով հակառակորդի կողմնակիցներին: Հետո, որպեսզի վրեժ լուծի իր հոր և այն գորավարների համար, որոնք զոհվել էին մինչ այդ, խոսքը շեյխ Յեյդարի ու նրա կողմնակիցների մասին է, նա արտաշիրիսեց Ալամուրի ազգականների դիակները և այրեց դրանք» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Դրանից հետո Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) փառքը տարածվեց ամենուր և ամեն տեղ սկսեցին խոսել, որ շեյխ Յեյդարի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ Յեյդարի – Մ.Ֆ.) որդին մեկնել է հոր տիրույթներ՝ գովաբեղելով մարդկանց նկատմամբ նրա առաջածեղծությունը: Այս պայմաններում անհավատալի բանակի մարդիկ միացան Իսմայիլին, որի մոտ արդյունքում հավաքվեցին 40.000 ռազմիկներ: Կանգնելով սրանց գլուխ՝ Իսմայիլը որոշեց արշավել Թավրիզի վրա: Մինչ այդ, սակայն, նա հարցրեց, թե ինչ են արել իրենք, երբ տիրել են Պարսից տերությանը, որից հետո հայտարարեց, թե որևէ կերպ չի պատրաստվում վնաս հասցնել երկրին: Այս պայմաններում, երբ մարդիկ նրա նկատմամբ լավ տրամադրվեցին, նա շարժվեց Թավրիզի վրա, որտեղ գտնվող ոմանք, պատվելով մահացու սարսափով, ձեռքերը մեկնեցին զենքի: Ավանդ (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.), սակայն, որն այդ ժամանակ թագավորում էր, որևէ կերպ չկարողացավ իրեն պաշտպանել հակառակորդի կատաղությանից և դրա համար էլ որոշեց փախչել: Հենդ վերցնելով կնոջն ու իր զանձերը՝ նա մեկնեց Ամիդ, որտեղ մինչ այդ իշխում էր: Այսպիսով Զորիստուի 1499 թվականին՝ պատերազմական գործողությունները սկսելուց վեց ամիս հետո, նա տիրեց Թավրիզին: Հարկ է նշել, սակայն, որ Թավրիզ մտնելուց հետո Իսմայիլը շատ բռնություններ գործադրեց իր հակառակորդների նկատմամբ» (Տիուկանի Անգիլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13):

«Նման պայմաններում մի անգամ, երբ թուրքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.) իր համար հանգիստ նստած էր Ցարգարդում, Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), հետևելով Փիրի խորհուրդներին, մոտակա բաղաբներ և շրջաններ ուղարկեց իրեն նվիրված սուրհանդակներին ու խնդրեց բնակչությանը հավաքել հարցով թուրքի դեմ իրեն օգնության գալ՝ հանում հայրենիքի և արթալական իշխանության: Եվ հան բնակիչները պատրաստակամորեն օգնության եկան Իսմայիլին և նրա մոտ շատ ժողովուրդ հավաքվեց, որոնց գլուխ անցած էլ նաև ելավ Լաթեֆալից, սա մի վայր է Գիլանում, որտեղ մինչ այդ գտնվում էր նա, և արշավանք սկսեց՝ անցած 20.000 հոգու գլուխ: Այս մարդկանց շուտով միացան նաև այլ շրջանների բնակիչներ, այնպես որ շուտով նրա մոտ հավաքվեցին 30.000 հոգի: Դրանից հետո այս գործի... հետ միասին Իսմայիլը գնաց Թավրիզ, Շամսիյի և Երևան՝ բարեհաջող կերպով իր իշխանության տակ վերադարձնելով ինչպես հիշատակված բաղաբները, այնպես էլ այն բոլոր վայրերը, որոնց թուրքերը տիրել էին իր հոր մահից հետո» (Ադալ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Այդ ժամանակ էմիրգահե Ավանդը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.) թուրքմեն ռազմիկների հետ միասին Նախիջևան հասավ և ուզեց փառապանծ Սուլեյման խանի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) հետ լուծել: Արդե՛քանի դեմ փառապանծ խաբանի արշավի մասին լուրը լսելով՝ Վեհափառը իր բանակի 30.000 զինվորներով գնաց նրան դիմավորելու: Փառապանծ Սուլեյման խաբանի բաջությունն ու անվախությունը, սակայն, ինչպես նաև ոսկեզուխների անձնագոհությունը, որոնք կրակի պես ինքնափոխվեցին և մահը հավերժական կյանք ծանաչեցին, մեծապես ահաբեկեց թուրքմեններին: Հիջրի 907 թվականին կողմնորդ հանդիպեցին Նախիջևանի Շարուրում: Դժբաշ հավատավոր սյուրիդները, որոնց թիվը հասնում էր 7.000 հոգու, որպես հավատարիմ մարտիկներ մարտադաշտ մտան և թուրքմենների դեմ բաջություն դրսևորեցին, թեև սյուս կողմում գտնվող թուրքմեն ռազմիկները ևս սկսեցին կռվել ամբողջ ուժով: Աստծո կամքով, սակայն, հաղթանակ եղավ և ճակատագիրը հաղթանակը տվեց ոսկեզուխ ժողովրդին, որի գործերը հաղթական մնացին: Էմիրգահե Ավանդը պարտվեց ղզլբաշների բարձր ցեղերի հազարավոր ռազմիկների սուրբ բանակից, Աստված օրհնի նրան» (Իսթեֆան Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հագիվ էր մեծ սուֆի Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) իր ձեռքում սեղմել Պարսից տերության կառավարման գայիսունը, երբ անմիջապես էլ ստիպված եղավ մի կողմ դնել այն և, փոխարենը սուր ու վահան վերցնելով, մարտնչել շատ թշնամիների դեմ: Ամենից առաջ նրան անհանգստացնում էին խորթ եղբայրներ Ավանդը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.) և Մուրադ խանը (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Մուրադը – Մ.Ֆ.), որոնք, տիրելով շատ ամրությունների Նիսաստի լեռներում, որը Հայաստանի ու Վերին Միջագետքի միջև է, ինչպես նաև հույսները դրած այդ վայրերի անառիկության և իրենց կողմնակիցների մեծաքանակության վրա, մշտապես հարձակումներ էին գործում, որոնք մեծ վնասներ էին հասցնում հարևան պարսկական տարածքներին: Այդ ժամանակ հիշատակված այդ երկու արթալազնները մեծապես հույս ունեին վերադարձնել մի ժամանակ այդ կողմներում իրենց ունեցած իշխանությունը և ըստ նկարագրիսն այն ավելի հեռու տարածել, բայց ահա շահ Իսմայիլը, իմանալով այդ մասին, անմիջապես մեծ զորք հավաքեց ու, ելնելով նրանց դեմ, լիակատար հաղթանակ տարավ՝ փախուստի մատնելով և կյանքից զրկելով Ավանդ արթալազնին» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Զմռան շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Շիրվանի շրջանների մի մասը, ձմեռեց Մահմուդաբադում և այնտեղից Ավանդ-բեկ իբն Յուսուֆ իբն Հասան-բեկի (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Ավանդի – Մ.Ֆ.) դեմ պատերազմի համար դեպի Նախիջևան գործ ուղարկեց: Շարուրում, սա Շիրվանի պատկանող շրջաններից մեկն է, հակառակորդները հանդիպեցին: Ավանդ-բեկը և թուրքմենական էմիրները, որոնք էին Ղոչի-աղա Մուհամմեդը, Լաթիֆ-բեկը, Սայիդ-Էդ-Դին Ղազի-բեկը և Փիլթանի որդիները 8.000 ռազմիկների հետ միասին սպանվեցին: Այնտեղից շահ Իսմայիլը ժամանց մայրաքաղաք Թավրիզ և իր փառահեղ անունով զարդարեց խութթան ու դրամների ծովաձեռքը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Դրանից հետո Հիջրի 907 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց Թավրիզին և բացահայտորեն հայտարարեց Հիլիզին իր հակավածության մասին, բանի որ մինչ այդ հետևում էր սրան գաղտնի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաթիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այնտեղից նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Նախիջևան և, վերցնելով նաև այստեղի գորքը, գնաց Թավրիզի վրա: Այդ մասին հայտնեցին տիրակալ Ավանդին (Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր, հետագայում համիդյան էմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) և ահա սա, հավաքելով զորք, Թավրիզից ելավ թշնամուն ընդառաջ: Ենի Իսմայիլը շտապեց, բանի որ նա վախենում էր, որ Ավանդին կմիանար բողոքական գորքերը և կբարդացնեն գործը: Չուղղյալ մոտ նա ծանծաղուտով անցավ Արաքսը և երրորդ օրը ժամանեց Յանդեղում: Տիրակալ Ավանդը կանգնած էր Սոֆիանում և սպասում էր քրդերի գործին, սակայն սրանք դեռևս չէին երևում: Չսպասելով սրանց՝ շահ Իսմայիլը հարձակվեց Ավանդի վրա...: Երբ շահ Իսմայիլը մոտեցավ Սոֆիանին, Ավանդ-շահը իր գործի հետ միասին ելավ նրան ընդառաջ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ՝ մի դաժան մարտ և կոտորած: Արդյունքում շահ Իսմայիլը հաղթանակ տարավ և տիրակալ Ավանդը դիմեց փախուստի: Նա Զորաստանով գնաց Թուրքիա՝ Թավրիզում թողնելով իր ողջ զանձարանն և հարստությունները: Ենի Իսմայիլը մտավ Թավրիզ, որտեղ իր համար պատրաստի գտավ զանձարան և պետական համակարգը, որից էլ տիրեց առանց ավելորդ ջանքերի» (Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 2, 3):

«Ֆայոց 950 թվականին ղզլբաշ շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) փախուստի մատնեց Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) և նստեց նրա գահին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) դեմ, որը միայն 7.000 ռազմիկ ուներ, 30.000 հոգանոց զորքով ելավ անձամբ Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.): Շարունի մարդու մեծ զորքով ու փախալ Արզնիսն» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Քրիստոսի 1500 թվականի աշխատ Եփեսոսի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Շարուն, Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) փախուստի մատնեց, նրա հեծելազորն էլ կոտորեց: Նա ձմեռը գնացել էր Թավրիզ և գարնանը եկել էր Ավանդի վրա, որը խույս էր տվել Թավրիզի ուղղությամբ և շահին Սոֆին էլ էր այդ կողմը շարժվել: Արդյունքում Ավանդը փախավ Դիարբեքիր և այդտեղ էլ մահացավ» (Հակոբ Հիսուսցի «ժամանակագրություն»):

«Ֆայոց 950 թվականին Կարմրագուլու Շահ-Իսմայելը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմեց Ավանդի (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) դեմ, նրան փախցրեց, ինքը գրավեց գահը և նստեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) իր թագավորության ժամանակ հալածեց Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) և հնազանդեցրեց զորքը» (Չաբարիա Բանաբեցի «Ֆայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6):

«Ֆայոց 950 թվականին շահ Իսմայելը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) բռնեց» (Անանուն «ժամանակագրություն 1576 թվականի»):

«Ֆայոց 951 թվականին Ավանդը (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) դիմեց փախուստի» (Անանուն «Մարտերի դուրս գալը»):

«Քրիստոսի 1502 և Ֆայոց 949 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և հաղթեց Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.)» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1503 կամ Ֆայոց 950 թվականին Կարմրագուլու շահ Իսմայիլը Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմեց Ավանդի (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) դեմ, փախուստի մատնեց նրան, ինքը գրավեց նրա թաղտը և նստեց» (Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»):

«Այս Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), բազմելով գահին, առաջին հերթին Ֆայոց 950 թվականին վտարեց վերջի հիշատակված Ավանդին (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) ու վերցրեց իշխանությունն իր ձեռքը» (Եսայի Հասան-Ջալայան «Համառոտ պատմություն Ավանդի աշխարհի», գլուխ 2):

«Ֆայոց 950 թվականին շահ Իսմայելը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) պատերազմեց Ավանդի (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդին – Մ.Ֆ.) դեմ, նրան փախցրեց, ինքը գրավեց գահը և նստեց» (Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «ժամանակագրություն»):

⁵³⁵² «Նախորդ պատերազմից հետո, որը եղավ Նախիջևանի դաշտում, Ավանդ փառիշահը (Աղ-Ղոյունլունների եմիրության եմիր, հետագայում համիշխան եմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.) 7 պարոնների և բազում հեծյալների հետ միասին փախստական դարձավ, իջավ ու հաստատվեց Երզնկայում՝ մնալով այնտեղ ամառային ժամանակ: Շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), սակայն, երբ լսեց այդ մասին, մեծաքանակ հեծելազորով ելավ Թավրիզից և գնաց նրա վրա: Ավանդը, երբ իմացավ շահի գալը, շտապ հեռացավ այնտեղից դեպի հարավային կողմ» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

«Եվ ահա մեկ պարոնիստ դարձան դեպի Կողոնիս գավառ, բանգի չար Սոֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ավերել էր մեր ողջ աշխարհը և բռնեց մարդկանց մեր գավառը, որը Եկեղյաց են կոչում, իսկ բաղաթն էլ՝ Երզնկա» (Վրթանես Երեց «Հիշատակարան 1502 թվականի»):

«Ֆայոց 950 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) Երզնկան գրավեց» (Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1503 կամ Ֆայոց 950 թվականին Նույն այս շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Արդեբիլից և եկավ Երզնկա» (Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»):

⁵³⁵³ «Տուր Ֆայոց 950 թվականին գորացավ պարսից ազգը, որին Սոֆին են ասում, սրանք ղզլբաշներն են, որը եկավ ու գրավեց Թավրիզը: Դրանից հետո զորք ուղարկեցին Ֆայոց երկիր, որը գերեվարեց, ավերեց և սալատակեց բազում գյուղեր ու գավառներ: Սրանք եկան, հասան հախտյաց գավառը և պաշարեցի սրա ամուր Բաբերդ բերդը: Դա տևեց 6 ամիս, սակայն չկարողացան գրավել այն, ելան և գնացին: Սրանց գլխավորը Ղարաջա Էլիազն էր» (Հակոբ Կարնեցի «ժամանակագրություն»):

«Այսպիսով՝ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Բերդիկը» (Աղամ Օլեգորիս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵³⁵⁴ «Եվ ահա Սևանի բորժերն իմացան, որ Արժեշը անտեր է, դրա համար էլ մեծաքանակ հեծելազորով եկան և շատ ավար վերցրին ու թալան արեցին՝ տանելով 1.210 բեռ միայն հաց, որոնք տարան տավարներով, ինչպես նաև այլ բաներ: Դրանից հետո եկան 500 տուն Կարմրագուլու Սոֆիներ, 50 խալիֆներ և 10... (տեքստում բացթողում է - Մ.Ֆ.): Նրանք բանակ դրեցին բաղաթի մոտ և, երկիրն իրենցով անելով, նստեցին» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

⁵³⁵⁵ «Նրանք բազում հեծելազորով գնացին Արժեշ վայելույթ բաղաթի վրա, որտեղ բերդում ամրացած Մարաց ազգը թողեց ամեն ինչ և փախավ: Ղազինները գրավեցին բաղաթը և մեկ շաբաթ մնացին այնտեղ, բայց հետո հանկարծ շահից (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) լուր ստացան, թողեցին ամեն ինչ ու փախան» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

⁵³⁵⁶ «Այդ ժամանակ բորժերն նենգոտ ազգը կրկին գրավեց Արժեշի բերդը և ամրացավ այնտեղ՝ շատ աղմուկ, կռիվ ու նեղություն անելով» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

«Ֆայոց 950 թվականին եկան Բաղեշի բորժերը և, գրավելով Արժեշն, շատ ավեր ու թալան արեցին, շատ նորաշեն տներ այրեցին և ավերեցին» (Հակոբ Գրիչ «Հիշատակարան 1501 թվականի»):

⁵³⁵⁷ «Շահ նստեց Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), որն ամեն տեղ և գավառ տեսուցներ ու վերականգնեց ուղարկեց: Եվ ահա 50 հոգի եկան Արժեշ բաղաթ, որ Զաքրեռուհիում է, և տեսան, որ նետողաց ազգից մեկը՝ Ջհանշահի (Ղարա-Ղոյունլունների եմիրության եմիր Ջհանշահի – Մ.Ֆ.) տղա Հասան Ալիի (Ղարա-Ղոյունլունների եմիրության եմիր Հասան-Ալին – Մ.Ֆ.) որդին, որի անունը Բարաթ Միրզա էր, մեծ հեծելազորի գլուխն անցած տիրել էր այս երկրին ու բաղաթին և ամրացել է բերդում: Այս տեսնելով՝ նրանք ամենից ճաղկաց լեռները, որը Ալաղաղ է կոչվում, և աննկատ հաստատվեցին Ուռնկուրու Սուրբ Նշանի դիմաց: Նրանք այսպես մնացին երկու ամիս՝ զարդազորի սպանողից հիշերային հարմար առիթով: Ի վերջո, իմացավ այս մասին Բարաթ Միրզան և Հայտնության օրից ութ օր անց 400 ձիավորների գլուխն անցախ խորխուսանալով գնաց նրանց վրա՝ հույսն ունենալով, որ սուրբ Նշանը կօգնի ու ինքը կհաղթի այդ 50 հոգուն: Նույն ժամանակ իրոք փչեց Սուրբ Նշանի զորության հորժը, սակայն այն ամենայն ուժով հարվածեց հենց Բարաթի դեմքին, որը չզիտեր ինչ անել, բանգի ինքը անգորոցավ և թուլացավ, իսկ Սոֆիներն էլ շատ ուժեղացան ու նրանց բոլորին իսպառ կոտորեցին, որից հետո վերցրին Բարաթ Միրզայի կրկնած գլուխն և այն շահին ուղարկեցին: Բարաթ Միրզայի հեծյալներից սակավաթիվ փրկվածներ փախստական եղան և ապաստանեցին Զորաստանում» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

⁵³⁵⁸ «Եմիր Ավանդի (Չուլբաղարյանների եմիրության եմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) որդի Դովլաթյար պարոնը, որին նաև Դուլբաղար էին կոչում, այս չորս ամսում եկավ Արժեշ՝ ժողովուրդը ցրվեց և փախավ, սակայն հետո դարձյալ հավաքվեցին իրենց տներում ու տեղերում և երկիրը մի քիչ խաղաղվեց: Կրկին, սակայն, լուր եկավ, թե Կարմրագուլու շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) գալիս է: Այդ ժամանակ Դովլաթյար փախստական եղած փախավ՝ հեռու վերցնելով շատ գրաստ, տավար, ձի և ջրի, որոնք բոլորը նա հեռու վերցրեց ու փախավ: Տասն օր անց շահը եկավ և անցավ Վաղարշակերտով, ընդ որում նա Արժեշի վրա ուղարկեց մի հեծյալ ջոկատ, որը հասավ Դովլաթյարից հետ մնացած Վաղարշակ կոչվածներին, թալանեց սրանց, բազում հարկ վերցրեց, կենդանիներ խլեց ու հեռացավ» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

5359 «Ավանդը (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Ավանդը – Մ.Ֆ.), երբ իմացավ շահի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) գալը, այնտեղից շտապ հեռացավ դեպի հարավային կողմ: Նա հասավ Տարոն, իսկ այնտեղից էլ, որպես դժոխական փախստական, շարժվեց դեպի Թավրիզ՝ մնալով այդ կողմերում մինչև աշուն» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի կարմրագրակները գրավեցին Թավրիզը» (Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1504 կամ Դայոց 951 թվականին կարմրագրակները գրավեցին Թավրիզը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

5360 «Եվ ո՞վ կարող է պատմել քրիստոնյաների բաժին հասած փորձությունները, բանգի բողոքը օրըստօրե խոցոտում էին դազիններին և ահա սրանք, իրենց հերթին բարկացած, բազում հարկապահանջություն սահմանեցին քրիստոնյաների վրա: Նրանք եկան Արծեշի վրա, հարկ և տուրք սահմանելով, նրանք մարդկանց հոգին հանում էին մարդիկ, ինչ ունեին, տալիս էին, բայց չէին կարողանում ազատվել: Ղազինները բազում կին և հարս գերի վերցրին, հավաքեցին բոլոր տավարներն ու ոչխարները և ամայացրին Արծեշի երկիրը» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

5361 «Դրանից հետո պահը հարմար գտնելով՝ դազինները միաբանվեցին, խորհուրդ արեցին և գնացին ասպատակելու Մանազկերտի գավառը, որ նաև Բուլնուխ են կոչում: Այնտեղ, հանդիպելով բողոքի թափառաշրջիկ գյուղացիներին, որոնց ոչխար են ասում, նրանք բոլորին սրի բաշեցին՝ տղամարդկանց, կանանց և ծերերին՝ մինչև 700 հոգի: Սրանց ոչխարներն և բոլոր տավարները նրանք խլեցին ու բերին Արծեշ» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

5362 «Եվ դարձյալ նոր ոճի գործեցին Արծեշում, ինչպես և Արծկեում, գուցե նույնիսկ ավելին, բանգի 400 բյուր անասուն ուզեցին ու սահմանեցին, որ մինչև բարեկենդան ամեն մեկը 4.000 դահեկան և ամեն գուլթան 10.000 դահեկան տա: Խեղճ և ողորմելի քրիստոնյաները չգիտեին ինչ անել: Միաժամանակ այդ չար կատաղածները դիմեցին երկու տան վրա, որոնք փոխանակությամբ դրամներ տալով էին զբաղվում, և բազում չարքարանքներ պատճառեցին այդ մարդկանց, կախեցին, սաղարի դրամ չգտան, թեև փոխարենը տակնուվրա արեցին ամեն ինչ ու տարան և ակնաճշտներ, և մատանիներ, և վզի շղթաներ, և ոսկի, և ապարանջան, և արծաթ, և հագուստեղեն, մի խոսքով, այն ամենը ինչ գտան: Նրանք ինչ-որ ունեին, տվեցին, սակայն չազատվեցին, բանգի այդ անողորմները մտնում էին տները և, ինչ որ գտաստ կամ տավար գտնում էին, ամեն ինչ վերցնում, տանում էին: Եվ ահա իրենց գնալու ժամանակ՝ Մեծ պահքի առաջին երկուշաբթին, նրանց զորքը ցրվեց գյուղերով և բաղաբներով ու սկսեց գերեվարել գեղեցիկ հարսներին, աղջիկներին և տղաներին՝ այս կերպ հավաքելով 400 մարդ ու 1.000 գլուխ անասուն: Այս բոլորը նրանք բարձեցին և հեռացան այնտեղից՝ գնալով այնտեղ, որտեղից եկել էին, իսկ խեղճ ու կրակ մարդիկ էլ հետո հազիվ կարողացան նրանց հետևից գնալ և դրամ տալով ազատել իրենց մոտիկներին» (Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

5363 «Այս տուրք թնարը օրինակվեց Դայոց 952 թվականի Ջորիս կենդանակերպի ժամանակ և սա ավարտվեց մայիսի ԺԲ-ին, փառք Քրիստոսին, հավիտյան, ամեն: Այս օրերին չիրախը Մոֆուից գրավեց Բաբերը և Սպերի բերդը» (Կարապետ Դամշենցի «Յիշատակարան 1503 թվականի»):

5364 «Այս տուրք թնարը օրինակվեց Դայոց 952 թվականի Ջորիս կենդանակերպի ժամանակ և սա ավարտվեց մայիսի ԺԲ-ին, փառք Քրիստոսին, հավիտյան, ամեն: Այս օրերին չիրախը... գրավեց... Կսեթըն էլ՝ վրացուց» (Կարապետ Դամշենցի «Յիշատակարան 1503 թվականի»):

5365 «Եվ այսպես, որևէ կերպ չցանկանալով թուլացնել ճշշումը, Իսմայիլը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), նպատակ ունենալով վերջնականապես ազատվել Մուրադ խանի (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.) կողմից սպառնացող ամեն մի վտանգից, հաջորդ տարի 40.000 հոգանոց մի բանակ հավաքեց և հարձակվեց Բաբերնուի բաղաբներից մեկը հանդիսացող Ղազանի վրա, որը պատկանում էր նրան: Այս պայմաններում Մուրադ խանը, հավաքելով հեծելազորից և հետևակից կազմված 36.000 հոգանոց մի բանակ, առաջացավ դեպի Շեվազ, որպեսզի հետ մղի Ղազանի վրա իրականացված այդ հարձակումը: Այդ ժամանակ Իսմայիլը Սպահանի ուղղությամբ առաջացավ հակառակորդի վրա և մարտի մեջ մտավ Մուրադ խանի դեմ՝ հույսը դրած իր հաջողականության, ինչպես նաև այն բանի վրա, որ պարսիկները դժգոհ էին Մուրադ խանից ու աստիճանաբար անցնում էին իր կողմը: Այս ամենը, ինչպես նաև Իսմայիլի ներշնչած վախի իրենց գործն արեցին և արդյունքում Մուրադ խանի ռազմիկները աստիճանաբար սկսեցին լքել նրան ու անցնել Իսմայիլի կողմը: Այդ ժամանակ ահաբեկված Մուրադ խանը փորձ կատարեց որևէ կերպ հաշտության եղբեր գտնել Իսմայիլի հետ, որպեսզի, թեկուզ և վերջինիս հպատակությունը, շարունակի իշխել գոնե Բաղդադում, սակայն, բանի որ խաղաղության այդ դեսպանորդները Իսմայիլի կողմից չընդունվեցին, որովհետև ինքը ձգտում էր միահեծան իշխանության, ամեն ելքից զրկված Մուրադ խանը 3.000 հոգանոց հեծելազորով փախավ Դայեթ» (Կատերինա Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Իսմայիլը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), 1500 թվականին ողջ ձմեռը գտնվելով Թավրիզում, տարվա սկզբներին վճռեց գնալ Մուրադ խանի (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.) դեմ, որը Յաղուբի (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) մահվանից հետո գրավել էր Իրաքի երկիրը, այսինքն՝ Սպահանը, Եգրը և Շիրազը ուրիշ շատ բաղաբների հետ միասին, որոնք անցյալում Պարսկաստանի թագավորի իշխանության ներքո էին գտնվում: Եվ այսպես, նա հավաքեց 20.000 հոգանոց մի բանակ՝ բոլորը բաջ Սեֆեհներ, և, առաջանալով դեպի թշնամու երկիրը, իմացավ, որ Մուրադ խանը պատրաստված էր դիմադրել իրեն 50.000 հոգով: Այսուամենայնիվ նա շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Խիզարոն՝ բավական շատ հեռու Թավրիզից, այնտեղից էլ՝ Շիրազ՝ Խորասանի սահմանի վրա: Այստեղ նրանք ճակատեցին և ի վերջո Մուրադ խանը սպանվեց, իսկ նրա մարդիկ պարտվեցին ու ցրվեցին: Դրանից հետո Իսմայիլը տեղ դարձավ այս բոլոր երկրներին» (Ջիովանի Անջիլոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14):

«Այդ ժամանակ Միրզա Ավանդը (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Ավանդը – Մ.Ֆ.) հավաքեց մի խումբ մարդկանց և սկսեց ելք դեպի Ադրբեջան: Երբ շահի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) հաղթական բանակը Թարյան ճանապարհով շարժվեց դեպի Ադրբեջան, Ավանդը հասավ Թավրիզի թագավորություն, խլեց իր հպատակների ու մեծահարուստների ունեցվածքը և այնտեղից ուղղվեց դեպի Ուջան: Իմանալով, որ իրեն բանակ է մոտենում, որն ի վիճակի է գրավել նույնիսկ Ջահանը, այնտեղ մնալու փոխարեն Ավանդը Ուջանից ուղղություն վերցրեց դեպի Դամադան, որտեղից էլ դիմեց Բաղդադ: Դետո, բանի որ նա իր հետ չէր բերել միջոցներ և չէր կարող այնտեղ կռվել Դաիմ-բեկ Պոռնակի դեմ, եկավ Դիարբեքի, ինչից հետո կռվելու մտայնությամբ վերադարձավ Դամադանի շրջապայքը: Ավանդը, որ հավաքել էր մինչև 70.000 թուրքմեն ռազմիկներ, ուներ 300 թնդանոթ, հրաջան ու այս տիպի այլ զենքեր: Մյուս կողմից եկան փառաբանած խաբան Սուլեյմանը և նրա համար Իբբայի մարտիկները՝ ապավինելով Աստծո ողորմությանը: Այդ կռվում գոհվեցին թուրքմենների բազմաթիվ մեծ էփրներ ու մեծամեծներ, ինչպես նաև անթիվ ռազմիկներ, իսկ հաղթական բանակը էլ մեծ ավար ստացավ: Միրզա Ավանդը, որը չկարողացավ մնալ Ադրբեջանում, փախավ Երզնկա, իսկ փառապանծ խաբան Սուլեյմանն էլ հաղթական հասավ Թավրիզի թագավորություն և նստեց թագավորական գահին: Ահա այդպես շաբաթ, Դիցի 908 թվականի Չուլիիցա ամսի քսանչորսին Դամադի Ալմա Բուլազ կոչվող վայրում նրանց միջև մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Փառապանծ խաբան Սուլեյմանը Դեյրարի (Սեֆյանների շեխության շեյխ Դեյրարի – Մ.Ֆ.) ձեռքերի ուժի և Իսնաշարի նահանգի ուրպիս արևածագի շնորհիվ նա այդ կռվում ջախջախեց անգուգական անհավատին և սպանեց թուրքմեն մարտիկներին: Սուլեյման Մուրադը (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.), որին փառապանծ Սուլեյման խանը միշտ կոչում էր «Նամուրադ», ինչպես որ իրեն անվանում էին, փախավ ու գնաց Շիրազ՝ իր անհաջողությամբ ու ցանկության պակասով: Այս ճակատամարտում հաղթած ռազմիկները ստացան բազմաթիվ ավար, ձիեր և անհամար այլ ապրանքներ, որոնք հավաքվել էին բոլոր այն երկրներից, որոնցով անցել էր փառահեղ խանը» (Իսթանբուլի Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Մուրադը (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.) գործի մնացորդով նահանգեց Իրաք, ուր էլ անմիջապես նրան հետևելով ուղղվեց Իսմայիլը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.): Մուրադը որպես ջարդ արեց, սակայն փրկվեց: Այժմ Իսմայիլը արդեն դարձավ ողջ Իրաքի, ինչպես նաև Միջագետքի և ողջ Ադրբեջանի անվիճելի տիրակալը» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Դիցի 908 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) Իրաքը նվաճելու համար ելավ Թավրիզից: Այդ ժամանակ Սուլեյման Մուրադ իբն Սուլեյման Յաղուբը (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.), իր մոտ ունենալով մոտ 70.000 բաջարի հեծյալներ, Կիլիկիայի ձմեռոցային բլուրներից առաջացավ, մոտեցավ Դամադանին և ճակատեց նրա դեմ: Ավարուկայի անառնանոց մոտ երկու բանակները միմյանց դեմ շարեցին իրենց շարքերը և ահա երկարատև ու արյունահեղ ճակատամարտից հետո Սուլեյման Մուրադի զորքը ցրվեց, իսկ ամրի ալ-ումարա Գյոզալ Ամեդ Բայանդուրին և 10.000 թուրքմեններ էլ սպանվեցին: Ինչ վերաբերվում է սուլեյման Մուրադին, ապա նա փախուստի նետվեց Շիրազի ուղղությամբ: Շահ Իսմայիլը նրան Ներբուվթ կոչեց և, հետապնդելով կանգ չառավ ընդհուպ մինչև Դարաբի սահմանները» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանյանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Եվ այդ նույն ժամանակ ղազինները ելան Թավրիզից ու շարժվեցին Պարսկաստան՝ ընդդեմ Մուրադ խանի (Աղ-Ղոյունյունների Եփրոսյան Եփր, հետագայում համիշխան Եփր Մուրադը – Մ.Ֆ.), որին նաև Արազ էին ասում: Նրանք գնացին մինչև Շոշ բաղաբ, որ Սպահանն է և Թամուզ ամսին այնտեղ պատերազմեցին իրար դեմ: Երկու կողմից էլ բազում կոտորած և արյունահեղություն եղավ, բանգի Մուրադ խանի հեծելազորը կազմում էր 60.000, իսկ շահինը՝ 20.000 հոգի: Եվ այսպես պատերազմեցին մինչև օրվա երրորդ ժամը, ապա իսպառ կոտորեցին Մուրադ խանի զորքին, իսկ

ինքը 10.000 հոգու հետ միասին հազիվ փախավ, այն դեպքում, երբ նրա մնացած ողջ ուղուսը, կանանց ու տղաներին սրի բաշեցին, ունեցվածքն էլ թալանեցին: Այդ կովում նրա գործից սպանածներին 50.000 հոգի հաշվեցին» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

«Իսկ Ավանդը (**Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համալիսան էմիր Ավանդը – Մ.Ֆ.**) ժամանեց խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.**) մոտ և սա նրան մեծ գործով հանձնեց իր մեծ վեզիրին, որի հետ Ավանդը Բաղդադով վերադարձավ Համադան: Տիրակալ Մուրադը (**Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համալիսան էմիր Մուրադը – Մ.Ֆ.**) ևս իրաքյան և պարսկական զորքով իր հերթին Սպահանից ժամանեց Համադան սեփական խորթ եղբորը՝ Ավանդին, օգնության: Արդյունքում երկու եղբայրներն և թուրքական վեզիրը մեծ զորքով մնացին այնտեղ: Շահ Իսմայիլին (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Ֆ.**) գեկուցեցին. «Նրանք գալիս են բեզ վրա»: Վերջին ելավ Թավրիզից և այսպես ասաց. «Նախորդ տարի նա տիրակալ էր և, եթե այժմ ես նրան երկիր թողնեմ, բոլորը կանցնեն նրա կողմը: Նրա հետ է խոնդկարի մեծ վեզիրը և իմ գործը կկորչի: Նրանց հայտնի է, որ առայժմ ես բավարար ուժեր չունեմ, որպեսզի մարտնչեմ երկու տիրակալների և նաև թուրքական վեզիրի դեմ, դրա համար էլ նրանք հանգիստ ու առանց անհանգստանալու կգան Ղազվին: Ինձ հուզում է միայն այդ: Արդ, հետո վերցրած ընտրյալ և փորձառու մարդկանց, ես կելնեմ այստեղից ու կհարձակվեմ Համադանի վրա: Այդ ժամանակե հաղթանակն իմ կողմում լինի, ես կզբաղեցնեմ Սպահանը և կկանգնեմ թագավորության գլուխ իսկ եթե հաղթանակ չտանեմ, ապա մահս կգտնեմ մարտում»: Թուրքական մեծ վեզիրին գեկուցեցին, որ ինչ-որ գործ է երևացել, որին չէին սպասում: Միև կհասցնեին հեծնել ձեռքը, արագորեն մարտ սկիզբ առավ ու սկսեցին մարտնչել միմյանց դեմ: Երկու կողմերն էլ մարտնչում էին ինչպես ուժ ունեին, սակայն թուրքական զորքի մի մասը ոչ միայն չհասցրեց մարտական կարգով շարվել, այլ՝ առաջ մղել հրետանին: Շահ Իսմայիլն և նրա զորքը ներխուժեցին թշնամիների շարքերը, ինչպես գունձը ոչխարների հոտի մեջ, ու հաղթանակ տարան: Մեծ վեզիրն և նրա զորքը դիմեցին փախուստի: Ավանդը կրկին վերադարձավ Թուրքիա, իսկ Մուրադը անհետ կորավ և մինչ այսօր նրա մասին ոչինչ հայտնի չէ: Շահ Իսմայիլը Համադանից եկավ Սպահան, թագադրվեց և ամենուր իր մարդկանց ուղարկեց հրամանով, որպեսզի դրամները հատեն իր անունով: Այդ հաղթանակի շնորհիվ նա տիրեց Պարսկաստանին, Կրմանին, Արաքստանին, Լուրիստանին, Զորստանին, Մազանդարանին, Գիլյանին և այլ երկրների, որտեղից նրան հարկեր ու նվերներ էին բերում: Անհնազանդներն և հակառակողները կոտորվեցին, իսկ նրան գանձարանները արքան իրեն վերցրեց ու բաժանեց իր մոտիկներին՝ կարգի գցելով սրանց գործերը և հարստացնելով» (Փարսաղան Գորգիանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 3, 4):

«Դրանից հետո նա (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) Համադանի մոտ ջարդեց սուլթան Մուրադին (**Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համալիսան էմիր Մուրադին – Մ.Ֆ.**), տիրեց նաև սրան պատկանող Պարսկաստանի մասին, իսկ իրեն էլ ստիպեց փախչել Բաղդադ և օգնություն խնդրել այնտեղ իշխող իր աներ Ալա-Էդ-Ղուլա Չուլբադարից (**Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոգզուրդի – Մ.Ֆ.**)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրաստային ծաղիկ», մաս 4):

⁵³⁶⁶ «Կարծ ասած, երբ էմիր Շարաֆին (**Շամսադդինյանների էմիրության ապագա էմիր Շարաֆ-Էդ-Դիսին – Մ.Ֆ.**) փակեցին Թավրիզի բանտում, շահ Իսմայիլի Սեֆևի (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.**) հրահանգով Բաղեջի ամրության գրավումը հանձնեց Չափան-Սուլթան Ուստաջուլին: Սա պաշարեց ամրությունը և երկու տարի շարունակ պատերազմեց էմիր Իբրահիմի (**Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Իբրահիմի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Ի վերջո, ի վիճակի չլինելով դիմադրություն ցույց տալ ղզլբաշներին, էմիր Իբրահիմը հրաժեշտ տվեց իշխանությանը և մեկնեց Սուրիտ: Այստեղ նա տեղափոխեց իր խլճուն ունեցածը և շուտով տեղափոխվեց մյուս աշխարհ...: Էմիր Իբրահիմի փախուստից հետո Ռուզակի աշիրաթը վեց ամիս շարունակ պահեց ամրոցը, սակայն, հուսահատվելով էմիր Շարաֆի վերադարձի հարցով, Հիջրի 913 թվականին նրանք ստիպված եղան ամրոցն և վիլայեթը հանձնել Չափան-Սուլթանին, որը ամրության պահպանությունը հանձնեց Զուրդ-բեկ Շարաֆու-Ուստաջուլին ու վերադարձավ Թավրիզ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵³⁶⁷ «Այսպիսով՝ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Բաղեջը» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Իսկ հետո կրկին մեծ փորձություն բաժին հասավ Բաջբեռուկյաց երկրին, բանգի Հայոց 953 թվականին բորեղի և թուրքերի զորքերը, որոնք հաստատվել էին Տարոնի դաշտում, միաբանվեցին, ժողովվեցին ու, հանկարծակի հասնելով, ասպատակեցին Արժեշը: Ժամանակը ամառային էր՝, Արեգ ամսի 4-ն էր, երբ 500 հեծյալներ բոլոր գավառների գյուղերն ու բաղաբները թալանեցին և ավար վերցրին գրաստ ու անասուն, ամեն տեսակի չորքտանկներ, էգ և ործ, նախիր, հորթեր, գոլթան ու գործիք: Նրանք բոլոր տները նախտիր թալանեցին, բազում արյուն թափեցին, շատ մարդկանց սրախողխող արեցին, վերցրին ավարն և հեռացան իրենց երկիր...: Միևջեռ դազինեց, վերցնելով այն ամենը, ինչ պետք էր, հեռացան իրենց շահի (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ՝ Թավրիզ» (Բարսեղ Արժիշեցի «Տարեգրություն»):

⁵³⁶⁸ «Այդ տարի Աստված մեծ մատնեց օտարների ձեռքը, խոսքը արյունարբու այլադավանների մասին է, որոնք ամեն տեղ գնացին և մարդկանց անողորմ կերպով սրի բաշեցին, գերեզմանեցին ու թալանեցին՝ բոլորին փախստական դարձնելով: Այսպես նրանք ավերեցին Աղբակի երկիրը, ինչպես նաև Վանն և Ուստանը» (Հակոբ Մշեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»):

«Սա գրվեց դառն և նեղ մի ժամանակ, երբ արյունարբու ազգի զորքերը, որին կարմրագլուխ Սոֆի էին կոչում, ասպատակեցին ու ավերեցին բազում տեղեր» (Հովհաննես Վանեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»):

«Այդ տարի Չեհիթբեկից (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Չահիթ-բեկից – Մ.Ֆ.**) գրավեցին Վանը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1503 կամ Հայոց 950 թվականին նույ այս շահ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) Չեհիթբեկից (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Չահիթ-բեկից – Մ.Ֆ.**) գրավեց Վանը» (Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

«Այսպիսով՝ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Վանը» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵³⁶⁹ «Այդ ժամանակ մի մեծ պատուհաս եկավ աշխարհի վրա, բանգի ծովացել էին մեր մեղքերը: Եվ ահա այդ ժամանակ Թավրիզից եկավ մի փաղիշախ, որի անունը շահ Սմայիլ էր՝ Նեռի մի իսկական Կարապետ (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**): Սա բազում ավեր արեց աշխարհում, սպանություններ ու թալան իրականացրեց ամեն տեղում և ո՛վ կարող էր գրով նկարագրել այն չարությունն ու ավերը, որ եղավ մեր աշխարհում» (Պարսամ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1509 թվականի»):

«Այդ տարի կարմրագլուխները մարերի ազգից գրավեցին Վանը, Ախթամարը, Արծկեն և շատ այլեր արեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1504 կամ Հայոց 951 թվականին կարմրագլուխները գրավեցին Վանը, Ախթամարը, Արծկեն և շատ այլ տեղեր» (Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

«Այսպիսով՝ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Ադիլջևազը» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵³⁷⁰ «Երբ շահ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և, ազատելով Իրաքն ու Ադրբաջանը, դարձավ տիրակալ, նա տիրեց նաև Դիարբեքիի, Մոսուլի և Շնջարի շրջաններին, որից հետո արդեն, ցանկանալով նվաճել նաև Ջազիրան, այնտեղ զորքեր ուղարկեց: Այդ ժամանակ ղզլբաշների և էմիր Շարաֆի միջև ոչ մեկ ճակատամարտ տեղի ունեցավ ու ամեն անգամ հաղթողը էմիր Շարաֆն էր դուրս գալիս, իսկ մի անգամ էլ նա նույնիսկ սպանեց 1.700 հոգու և շատ մարդկանց էլ գերեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵³⁷¹ «Դրանից հետո Ջազիրան նվաճելու համար իր եղբայր Ղարախանի հետ միասին էմիր Շարաֆի դեմ ուղարկվեց Դիարբեքիի էմիրների էմիր խան Մուհամմեդ Ուստաջուլն, սակայն կրկին հաղթանակ ձեռք չբերվեց և նա դատարկ ձեռքերով հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵³⁷² «Զորուկունի 195 թվականի հունիսի 3-ին Մոխիսիում Ալեքսանդրի (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության ապագա արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.**) ճակատեց Վախթանգ արքայի ու Սգեչաբուկի (**Սամցխեի արաբեկության արաբեկ Սգեչաբուկ Ջակելիի (1502-1515) – Մ.Ֆ.**) դեմ և հաղթանակ տարավ» (Բարթիս-Ֆիսովերա», Անանուս «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

⁵³⁷³ «Զանի որ Ալադուլան (**Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոգզուրդը – Մ.Ֆ.**) օգնել էր Մուրադ խանին (**Աղ-Ղոյունյունների էմիրության էմիր, հետագայում համալիսան էմիր Մուրադին – Մ.Ֆ.**) Իսմայիլի (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.**) և նրա մեծության դեմ պայքարում, Իսմայիլը մի ավելի քան 60.000 հոգանոց զորք հավաքեց և շարժվեց Ալադուլայի դեմ՝ չվախենալով սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.**) հզորությունից, բանգի Ալադուլայի երկիրը տեղակայված էր իր ու սուլթանի երկրների միջև: Եվ այսպես, առաջանալով Արևսյայի և Սերասի ուղղությամբ, նա հասավ Մարաշ, ընդ որում այս առաջխաղացումն իրականացվեց թուրքերի

տարածքների միջով, որի դիմաց թուրքերի սահմանված վարձը վճարվեց, ինչպես նաև Իսմայիլը պարտավորվեց որևէ կերպ չվնասել բնակչությանը և, ընդհանրապես, իրեն լավ պահել օսմանների նկատմամբ» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.)... որոշեց մի արշավանք կատարել այս Ալա-էր-Դուլայի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) դեմ, բանի որ այս վայրերը միշտ եղել են Պարսկաստանի իշխանության տակ, մինչև որ այս Ալա-էր-Դուլենը Յաղուբի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Յաղուբի – Մ.Ֆ.) մահից հետո գրավել էր այս տեղերը այն միջոցին, երբ Պարսկաստանը անիշխանական փոճակում էր» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14):

«Հաջորդ տարի շահը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) լսեց, որ սուլթան Սուրադը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Սուրադին – Մ.Ֆ.) գնացել է Մարաշի և Ալբոստանի տիրակալ Ալուոդովա Չուլբադարի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) մոտ ու Ալաուդովան նրան իր փեսան է դարձրել: Դրանից հետո Սուրադը Չուլբադարից ու Մոսուլի թուրքմեններից, ինչպես նա շրջակայքի այլ մարդկանցից, զորք պատրաստեց, ինչից հետո, գրավելով Դիարբեքիի նահանգը և շրջակա բերդերը, գրավեց այդ տարածքը ու սկսեց այս գավառում բռնակալություն և անկախություն ելի: Փառապանծ խաթան Սուլեյմանի հայտն եռանդը պահանջում էր, որ այս տարածքում նա դրոշ բարձրացնի այս ապստամբների դեմ և հանգստացնի իր շահական սիրտը: Արագ սուրհանդակ ուղարկվեց՝ հայրենի գործերը կանչելու: Հիջրի 913 թվականին նրանք բարձրացրին իրենց դրոշները՝ այդ տարածքի նվաճման մասին գրությամբ: Հենց որ բանակը ստվեր գցեց այդ երկրի վրա և Ալաուդովան իմացավ ղզլբաշների մոտենալու մասին, նա իր ռազմատենչ բանակով գնաց Ալբոստան ու ապաստան գտավ մի բարձր ամրոցում, որը հայտնի է Կուհի-Դումաթաղ անունով՝ սկսելով սպասել ու պատրաստվելով մարտի: Ըստ «Հաբիբուս-սիյար» և «Ֆաթուհատե-յամանի» գրքերի, փառապանծ խաթան Սուլեյմանի շահական բանակը շարժվեց դեպի Ալբոստան: Երբ կողմերը հանդիպեցին, երկու կողմերն էլ սկսեցին շարվել: Պատերազմի կրակն այնպես բորբոքվեց, որ թոքերի հետո Սուրադը փախչեց երկնքում լուսավորվեց ազգային աստղի պղնձ, իսկ Ալբոստանի երկիրն էլ սպանվածների արյունից կարմիր դարձավ, ինչպես Բադախշանի ցեխը: Պատերազմի առաջին օրը լուսադեմից մինչև երեկո Չուլբադար ցեղը ամուր կանգնած մնաց իր դիրքերում և թուրքմեններից ու այլ ցեղերից շատերը պատժվեցին: Նրանք կռվեցին մինչև երեկո: Երբ երկու կողմերի միջև խավարի վարագույրն ընկավ, ռազմիկների երկու մասերը վերադարձան իրենց ճամբարը և մինչև հաջորդ լուսաբաց զբաղվեցին ճակատային ու թիկունքային զորքերի պատրաստմամբ: Երրորդ օրը փառապանծ խաթան Սուլեյմանը, զրահ հագած իր անկրկնելի մարմնին, դաշտ մտավ ու սկսեց ճակատամարտը՝ սիրտն ու հոգին տալով ղզլբաշ մյուրիդ մարտիկներին՝ թշնամու դեմ կռվելու համար: Մյուս կողմից, սակայն, Չուլբադարի շիրիված բնակիչները հակադրվեցին շահի բանակին: Սկսվեց դաժան պատերազմ և Չուլբադար այդ թշնամիները, տեսնելով իրենց դիրքի անզորությունն ու փլուզումը, որոշեցին փախչել: Դրանից հետո Չուլբադար թշնամիները, տեսնելով իրենց դիրքի անզորությունն ու փլուզումը, որոշեցին փախչել: Այդ ժամանակ նվաճման ու հաղթանակի բանիները ծածանեցին ղզլբաշների դրոշները և նրանք կորեցին այդ ցեղի թոքը» (Իսթանբուլ Մուսշի «Աբբասի պատմություն»):

«Կարճ ժամանակ անց շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Մարաշը գրավելու: Այստեղի տիրակալ Ալա-էր-Դուլա Չուլբադարը (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) նրա դեմ զորք հանեց, սակայն ջարդ կրեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

«Հիջրի 912 թվականին սուլթան Սուրադը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Սուրադը – Մ.Ֆ.), օգնության ստանալով, տիրեց Դիարբեքիի մի բանի ամրոցների և բաղաբների: Հաջորդ տարի շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.), ուժեղ զորք հավաքելով, մեկնեց նրա դեմ և, երեքօրյա արյունահեղ ճակատամարտից հետո, երկրորդ անգամ ջարդեց սուլթան Սուրադին, որը երկրորդ անգամ փախավ իր աներոջ (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) մոտ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵³⁷⁴ «Այսպիսով, անցնելով Ալադուլայի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) երկիր և հասնելով Ալբեստա բաղաբին, նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) մեկ օրում անցավ լեռները ու հասավ Արվարասին՝ իրի, սրի և թալանի մատնելով ողջ երկիրը: Ալադուլան, սակայն, փախավ Սաղաղաս և ամրացավ լեռներում՝ ամեն ջանք գործադրելով, որ պահի դիրքերը ու խուսափելով Իսմայիլի հետ որևէ ընդհարումից: Միաժամանակ նա առաջ ուղարկեց իր հեծելազորի ջոկատները, որոնք, օր ու գիշեր գործելով Սեֆյանների բանակի թիկունքում, հարվածում էին և հեռանում լեռներ՝ մշտապես հյուժելով թշնամական բանակը: Այս ամենի պատճառով հուլիսի 29-ից մինչև նոյեմբերի կեսեր Իսմայիլը գործեց առանց որևէ հաջողության, իսկ հետո, հաշվի առնելով պարենամթերքի պակասն և վրա հասնող ձմեռը, հեռացավ սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) իշխանության տակ գտնվող Մալաթիա բաղաբ, որտեղից էլ վերադարձավ Թալիիզ՝ ճանապարհին ցրտերից ու սկսված առատ ձյան պատճառով կորցնելով մեծ բանակի ձիեր և ուղտեր» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Հետո, հավաքելով 70.000 հոգի, նա (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) առաջացավ դեպի Երզնկա՝ մի գեղեցիկ բաղաբ Տրապիզոնի և Անատոլիայի սահմանի վրա...: Դրանից հետո նա... որոշեց մի արշավանք կատարել դեպի Կեսարիա, մի բաղաբ, որ պատկանում է օսմանյան պետությանը...: Այս բաղաբում նա մնաց չորս օր և ապա առաջացավ դեպի Ալբիստան, գետնոված մի գետի վրա ու գեղեցիկ դաշտում, որ պատկանում է Ալիդուլին (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.): Այստեղից Մարաշ երկու օրվա ճանապարհ է և, Ալբիստանի երկիրը այցելելուց հետո, նա առաջացավ Մարաշ, բայց Ալիդուլին անհետացել էր և բաշվել էր լեռների ամրոցները...: Իսմայիլն ավերեց և կողոպտեց երկիրը ու կոտորեց բազմաթիվ զինվորների, որոնք երբեմն-երբեմն լեռներից իջնում էին հարձակվելու համար սեֆլիների վրա, բայց որոնք հայտնաբերվում էին նրա պահակների և երկրի ժողովրդի կողմից: 1507 թ-ի հուլիս ամսում էր, որ Իսմայիլը մտավ Ալիդուլի երկիրը և այնտեղ մնաց մինչև նոյեմբերի կեսերը: Հետո, ձյան և ցրտի պատճառով նա որոշեց վերադառնալ Պարսկաստան» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14):

«Տարացել ամբոխի գլուխն անցած Թեբեյին կտրեց թուրքական սահմանը և ամալացրեց ողջ Կիլիկիան» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵³⁷⁵ «Թեբեյին Կիլիկիայում ջարդեց երկու արքայազների՝ Բայազետ սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) թոռների, հրամանատարության տալ եղած բանակը, որն ուղարկվել էր իր դեմ» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵³⁷⁶ «Հիջրի 912 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ելավ Սուլթանիեից, ուղղվեց Կալարի ամառանոց և ձմեռեց խորում: Նա իր զորքի մի ջոկատի հանձնարարեց ջարդել թուրք Սարում Մուրբիին և այդ զորքի գլխավոր դրեց Արդի-բեկ Շամլուին ու Սարու Ալի մուխրդարին: Նրանք սպանվեցին բորեղի կողմից և ղզլբաշական զորքը ջարդված ու ջախջախված հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանյան սուլթանության սուլթանի և պարսիկ տիրակալների պատմություն»):

⁵³⁷⁷ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առաջմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵³⁷⁸ «Հաջորդ տարի Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) վճռեց արշավել Բաղդադի երկիրը, որը 300 մղոն հեռու է Թալիիզից դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք՝ ընդարձակ մի շրջան: Եվ ահա, հավաքելով մի բանակ, նա ճանկա ելավ: Տեղի իշխանը Սուրադ խանը (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Սուրադը – Մ.Ֆ.) պատրաստ էր բազմաթիվ զինվորներով, բայց նա ոչ թե դաշտ չեկավ, այլ ամրացավ Բաղդադում, որը հնում կոչվում էր Մեծ Բաբելոն և որի միջով հոսում էր Եփրատ գետը: Թագավորը հասել էր երկու մղոն բաղաբից հեռու, երբ գիշերը պարիսպի մի մասը փլվեց, բաղաբում խուճապ ստեղծվեց և բոլորը փախան: Այդ ժամանակ բաղաբի իշխանը ևս հարկադրված եղավ փախչել Արաբական անապատի կողմը» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14):

«Այսպիսով Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Բաղդադը» (Ալթաժ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Հիջրի 914 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Բաղդադի վրա՝ նպատակ ունենալով նվաճել Արաբական Իրաքը: Սկսվում Բաղիկ-բեկ Փառնակը Շիրազից վերցրել էր Սուլթան Սուրադ իբն Սուլթան Յաղուբին և մեկնել էր Բաղդադ, թագավորեցնելով նրան և հնազանդ կերպով նրա գլխին թագ դնելով, իսկ ավելի ուշ, երբ Բաղդադին մոտեցավ շահական զորքը, Բաղիկ-բեկը վախեցավ ու Սուլթան Սուրադի (Աղ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիշխան էմիր Սուրադը – Մ.Ֆ.) հետ միասին հեռացավ Ալա-էր-Դուլա Չուլբադարի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) մոտ: Հոսեյն-բեկ Լուլուն, որը զբաղեցնում էր շահական վեթիկ պաշտոնը և գլխավորում էր առաջապահ ջոկատները, մտավ Բաղդադ ու այնտեղ հաստատեց շահի պատկերով դրամահատումն և նաև նրա անունով խուրբան: Դրանից հետո Բաղդադ ժամանեց նաև շահ Իսմայիլը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանյան սուլթանի և պարսիկ տիրակալների պատմություն»):

⁵³⁷⁹ «Էմիր Շարաֆի դեմ պատերազմելու և Զազիրայի վիլայեթը հնազանդեցնելու համար շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց ղորիբաշի Յազան-բեկ Թեյելու Դամադանցուն՝ հետը դնելով փառահեղ ղորիկներ և մեծաքանակ ու հայտնի ռազմիկներ: Շահ Իսմայիլը, հուլիսը դնելով աստվածային ամենագոր օգնության վրա... հավաքեց մարտերում փորձված

բաշտերին՝ անստանդերի ու կիրճերի առյուծներին, և հանեց դրանց Յազան-բեկի դեմ: Երկու կողմերից բազում ջանքերից հետո Էմիր Շարաֆը շարդեց Յազան-բեկին և վտարեց նրան Ջագիրայի վիլայեթից: Դրանից հետո ղզլաշական զորքն այլևս չէր հարձակվում Ջագիրայի վրա և որոշ ժամանակ անց Էմիր Շարաֆը թողեց այս մեղաավոր աշխարհը ու ընկավ հավերժության գիրկը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

«Սուֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Բաղդադի երկիրը, հետո էլ արդեն՝ Մոսուլն և Ջեզիրեն: Նա իր այս գրավումները կատարեց 1508 թվականին» (Ֆիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14):

⁵³⁸⁰ «Սուֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) իր իշխանության ներքո ուներ Դիարբեքիրի երկիրը՝ այսինքն՝ Ուրֆան, Մերոնին, Դիսեբեյնը և ուրիշ տեղերը: Եվ ահա, լսելով որ Աբնադուլաթը (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.) շարունակաբար ավերում ու կողոպտում է այդ երկրամասը և գրավել է Խարբեթը քաղաքը, իր որդիներից մեկին դնելով այնտեղ, նա որոշեց մի արշավանք կատարել այս Աբնադուլաթի դեմ, բանի որ այս վայրերը միշտ հեղել են Պարսկաստանի իշխանության տակ, մինչև որ այս Աբնադուլաթը Յադուբի (Ադ-Ղոյունլունների Էմիրության Էմիր Յադուբի – Մ.Ֆ.) մահից հետո, գրավել էր այս տեղերը այն միջոցին, երբ Պարսկաստանը անիշխանական վիճակում էր: Եվ այսպես, հավաքելով 70.000 իռաքի, նա առաջացավ դեպի Երզնկա, որը մի գեղեցիկ քաղաք է Տրապիզոնի և Անատոլիայի սահմանի վրա: Հասնելով այստեղ՝ նա կանգ առավ 40 օր՝ վախճանելով, թե միգրեց Օսմանցին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի – Մ.Ֆ.) և Եգիպտոսի սուլթանը (Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կանսուխ ալ-Գուրդի (1501-1516) – Մ.Ֆ.) որոշեն պաշտպանել Աբնադուլաթին, որովհետև նրա երկիրը այս երկուսի սահմանների վրա էր գտնվում: Երբ նա այս կասկածանքի մեջ էր, նա ուղարկեց երկու դեսպան, որոնցից մեկի անունը Ղուլի-բեկ էր և նա մեկնեց Կոստանդնուպոլիսի օսմանյան կայսեր մոտ, իսկ մյուսը՝ Չաբարիա-բեկն էր, ու սա գնաց Կահիրեի սուլթանի մոտ: Նրանք երկուսն էլ երդվեցին Իսմայիլի գլխով և ուրիշ երդումներով, թե ինքը նրանց որևէ վնաս պատճառելու մտադրություն չունի, միայն ցանկանում է ոչնչացնել իր թշնամի Աբնադուլաթին: Ի վերջո, բառաստով օր անց Իսմայիլը մեկնեց Երզնկայից, որտեղից մինչև Աբնադուլաթի երկիր չորս օրվա ճանապարհ էր: Նա, սակայն, սովորական ճանապարհին չհետևեց, այլ գնաց Կեսարիա՝ մի քաղաք, որ պատկանում էր Օսմանցուն: Այստեղ նա, ամեն բանի համար վճարելով, իր համար մթերքներ հայթայթեց և, ամեն կողմ հայտարարելով, թե յուրաքանչյուրը կարող է վաճառելու համար իր բանակ մթերքներ բերել, իսկ, եթե որևէ մեկը անվճար որևէ բան վերցնի, մահվան կրատապարտվի» (Ֆիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15):

«Հիջրի 913 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Մաարաթի վիլայեթի նվաճմանը և Չուլբադար ցեղի հնազանդեցմանը: Երբ նա մոտեցավ Կայսարիայի շրջակայքին, Չուլբադար ցեղը գիշերով անակնկալ հարձակում գործեց և, չնչին հաղթանակ տանելով, ցրվեց լեռներում, որից հետո այլևս չերևաց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵³⁸¹ «Կեսարիայում Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) մնաց չորս օր և ապա, առաջանալով դեպի Ալիստան, սա գետեղված էր մի գետի վրա և գտնվում էր գեղեցիկ դաշտում, պատկանելով Աբնադուլաթին (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.), որտեղից էլ անցավ Մարաշ, որը հեռու էր այս վայրից երկու օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Պարզվեց, սակայն, որ Աբնադուլաթը անհետացել էր և բաշվել էր լեռների ամրոցները: Այս լեռները կոչվում էին Ղարադաղ և միայն մեկ դժվարին մուտք ունեին: Իսմայիլն ավերեց և կողոպտեց այս երկրից և կոտորեց բազմաթիվ զինվորների, որոնք Սեֆլահների վրա հարձակվելու համար երբեմն-երբեմն իջնում էին լեռներից, բայց որոնք հայտնաբերվում էին նրա պահակների և երկրների ժողովրդի կողմից: 1507 թ իուլիս ամսում էր, որ Իսմայիլը մտավ Աբնադուլաթի երկիրը և նա այնտեղ մնաց մինչև Նոյեմբերի կեսերը: Հետո, սակայն, ծան ու ցրտի պատճառով նա որոշեց վերադառնալ Պարսկաստան և, երբ գնում էր Թավրիզ, հասավ Մալաթիա» (Ֆիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15):

⁵³⁸² «Դրանից հետո Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) Մալաթիայից առաջացավ 10 մղոն հեռու և գնաց Խարբեթի վրա, որը կառավարում էր Աբնադուլաթի (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.) որդիներից մեկը: Այս վայրը լավ պաշտպանված էր մարդկանցով և առատ մթերք ուներ, սակայն դրանից որևէ օգուտ չեղավ, բանի որ այն գրավվեց և քաղաքի կառավարիչը մահվան դատապարտվեց, այս մասին, սակայն, բիշ ուշ: Այնուհետև նրանք առաջացան դեպի Թավրիզ, բայց խոյ հասնելուց վեց օրվա ճանապարհ էր սկսեցել, երբ ուժեղ ձյուն սկսվեց, այնպես որ շատ մարդիկ, ձիեր և ուղտեր ցրտից մեռան, իսկ Աբնադուլաթի երկրից վերցրած կողոպուտի մեծ մասն էլ կորավ» (Ֆիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15):

«Չուլբադար ցեղի մի մասը, որն ամրացել էր Խարպուտի ամրոցում, համառում էր չհնազանդվելու հարցում, սակայն շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) մեկ շաբաթվա ընթացքում տիրեց այդ ամրությանը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵³⁸³ «Խարպուտից շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ձգտման սանձերն ուղղեց Խլաթի կողմը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

«Այսպիսով Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Խլաթը» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵³⁸⁴ «Մարատի վայի Ալա-Դուլա Չուլբադարը (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.), ցանկանալով նվաճել Դիարբեքիրը, Մուհամմեդ խանի վրա ուղարկեց իր եղբորորդի Սարու-Ղափլանին և նրանց միջև մի մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երբ մարտնչողների ձայները երկնականաբան հասան...: Այդ ճակատամարտում Մուլեյման ցեղի մարդիկ, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Մուլեյմանի դեմքը, բաջուրյան իրաշխներ գործեցին, այնպես, ինչպես Ռուստամն և Նադիմանի որդի Սամր Մազանդարանի խաֆ խանի մոտ: Եվ ահա բոլորից հոգր բազունի հարվածով և թունավոր թրերով փախուստի մատնեցին Սարու-Ղափլանի զորքին, իսկ նրան էլ նույն այդ ճակատամարտում ոչնչացման փոշու մեջ գցեցին ու գլխատեցին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 9): «Այդ ժամանակ Դիարբեքիրի կառավարիչ Ամիր խան Մուսլուն իր գեղով և աշիրաթներով հնազանդություն հայտնեց ու Դիարբեքիրի կառավարումը հանձնեց շահի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) փոխանորդներին: Ամիրխանն արժանապաշ պետական բարձր պատիվների և թագավորական ողորմածության, իսկ նրա շրջանն էլ փլայեթն էլ հնազանդեցվեցին և վերահանձնվեցին Դիարբեքիրում գտնվող շահի փոխանորդ Մուհամմեդ խան իբն Միրզաբեկ Ռուստաջուին: Այնտեղից շահ Իսմայիլը ուղղվեց դեպի իր ձմեռոցները: Օգտվելով շահ Իսմայիլի բացակայությունից, Ալա-Էդ-Դուլան իր որդի Սարա Ղափլանին գորավար նշանակեց և ուղարկեց Մուհամմեդ խան Ռուստաջուին դեմ պատերազմի, որը ձմեռում էր Արզանի շրջանում: Նրանց միջև ուժեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ և Կասիմ-բեկը, որին իր բացարձակ արիության ու բաջուրյան, անսահման խիզախության և մեծահոգության համար կոչում էին Սարու-Ղափլան, որը նշանակում էր «Դեղին ընծաշյուծ», իր ազնվականների հետ միասին գոհվեց այդ ճակատամարտում: Նրանց գլուխները Մուհամմեդ խանը ուղարկեց շահ Իսմայիլի մոտ՝ խոյ քաղաք» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այս իրադարձությունից հետո Մուհամմեդ խանը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Դիարբեքիր: Մոսուլի Չուլաբի բեկի որդի Գայումազ բեկը, որ Ամիր քաղաքում էր, սկսեց դիմադրել և փակեց բերդը շահի դեմ, թույլ չտալով նրան մտնել քաղաք, երբ Մուհամմեդ խանը ստիպված էր կանգ առնել դաշտում: Այդ վայրերի բոլորը շատ համառ էին ղզլաշների բանակի դեմ, ուստի Մուհամմեդ խանը գնաց նրանց դեմ և նրանց միջև կատարի պատերազմ սկսվեց: Այս պահին Գուլաբի բեկ Մոսուլ Թուրքմանիի որդին Ամիր բեկ Մոսուլը Դիարբեքիրից եկել է Ալանականի Դարգահ և ստացավ հաճոյախոսություն: Դիարբեքիրի բերդը կատաղությամբ ու հաղթանակով գրավվեց և նույն թվականին այս նահանգը հանձնվեց Մուհամմեդ խան Ռուստաջուին: Սպանվեց 7.000 բուրդ, իսկ Մուհամմեդ խանն էլ հաղթանակած վերադարձավ բորդերի հետ այդ կռվից» (Իսթանբուլ Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵³⁸⁵ «Այդ տարի վերջին Ալա-Էդ-Դուլաբեկը (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.) իր չափից դուրս եռանդի պատճառով Մուհամմեդ խանի դեմ Դիարբեքիր կրկին ուղարկեց իր որդիներ Կուր Շահնուհին և Ահմեդ-բեկին՝ 14.000 քաջարի հեծյալ-սիզակալիկների հետ միասին: Մուհամմեդ խանը թողեց իր ճամբարը հակառակորդին և հեռացավ: Չուլբադարյանի ցեղը առանց վախի և անհազատության զբաղեցրեց նրա ճամբարը ու սկսեցին թալանը: Այդ ժամանակ, նման կատաղած առյուծի և սրընթաց ընծաշյուծի, Մուհամմեդ խանի գլխավորությամբ ելան ու հատող սրերն ուղղեցին նրանց վրա: Մի ակնթարթում Ալա-Էդ-Դուլայի որդիները գլխատվեցին, իսկ նրա ռազմիկներն էլ նետվեցին փախուստի: Մուհամմեդ խանը նրանց գլուխները լցրեց հարդով և ուղարկեց շահի պալատ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Հիջրի 913 թվականին շահ Իսմայիլ Սեֆլահ (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց Դիարբեքիրին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

«Գայումազ-բեկը համարձակություն չունեցավ Մուհամմեդ խանին դիմադրելու, դրա համար էլ մարդ ուղարկեց Ալաուդդուլայի (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլուրը – Մ.Ֆ.) մոտ՝ օգնություն խնդրելով նրանից: Չուլբադարը խոստացավ գնել քաղաքը և տալ նրան: Այդ ժամանակ Ալաուդդուլան Ամիր քաղաքը տիրանալու ցանկությամբ համակվեց, բայց մեծ պարտություն կրեց: Եվ ահա Մուհամմեդ խանը նայեց այդ իր

ռազմիկներին և կասկածեց, բայց մարդիկ բշեցին զուլբադարյան ռազմիկներին: Նկատելով այս իրավիճակը՝ Մուհամմեդ խանը ոգևորվեց և հայտարարեց մյուրիդներին հաղթանակի մասին: Նրանց միջև դաժան պայքար սկսվեց: Հաջորդությունը երես թեթեց Պայտմազ բեկից, ճանապարհ տվեց մյուրիդներին և, բաևի որ նրանք մտան քաղաք, Պայտմազ-բեկը ձերբակալվեց ու սպանվեց: Դիարբեքիի վերահսկողությունը ստանձնած Մուհամմեդ խանի փառքի ու մեծության մասին լուրերը տարածվեցին ողջ երկրում: Ռազմիկների սպանությունը գարդարեց շաբեթը՝ անպարտեյի պետության բախտի շնորհիվ: Սարի Դափլանն ու նրա եղբայր Արդափան-բեկը, որոնք Ալաուդդովայի որդիներն էին ընտրվել էին իրենց քաջության և խիզախության համար, մեծ թվով մարդկանց հետ գերվեցին ու սպանվեցին: Ահա այդպես Մուհամմեդ խանը հաղթանակ տարավ, ինչից հետո վեհաշուք կերպով արշավեց Պայտմազ բեկ թուրքմանի դեմ: Արդյունքում, թեև վերջինս փակել էր քաղաքի դարպասները և պահակ էր կանգնել, բայց ոչինչ անել չէր կարող: Նա ճակիթ քաղաքի բնակիչներին հանեց Մուհամմեդ խանի դեմ: Մուհամմեդ խանը նույնպես լքեց քաղաքը, որպեսզի խիզախորեն պաշտպանի իրեն և ճակատամարտ սկսեց Չուլբադարի գործերի հետ: Նա ուներ 1.000 մարդ: Ատու՛մ են, թե շաբեթ կազմելուց հետո Բոգզուրդի և այլ մարտիկներ լքեցին Չուլբադարի բանակը ու կոչվ սկսեցին իրենց տիրոջ մարտիկների դեմ: Ալաուդդովան ընդունեց Պայտմազ-բեկի խնդրանքը, ծնանը կրկին մարտական զորք հավաքեց և իր որդի Գասիմ-բեկի հետ, որը հայտնի էր որպես «Դեղին վագր» և Արդափան բեկ, ուղարկեց Դիարբեքի՝ ընդդեմ Մուհամմեդ խանի: Որդիների հետ պատահածից անհանգստացած՝ Ալաուդդովան նորից հավաքեց իր ցրված զորքերը և ուղղեց նրանց վրեժ լուծելու իրենց եղբայրների արյան համար՝ իր որդիներ Զոր Զահրուֆի և Ահմադ-բեկի գլխավորությամբ: Չնայած իր բանակի սակավաթվությանը՝ Մուհամմեդ խան Ուստաջուն ապավինեց Շահ Իբրալի ճակատագիրը և Ուստաջուն ցեղի հետ միասին ամրացրեց իր աստղը: Այս անգամ ևս Մուհամմեդ խանը, շնորհիվ Շահ Իբրալի անխոնջ ուժի, կարողացավ հաղթել մեծաքանակ բանակների: Իր հեղթին Ալաուդդովայի որդիներ Զոր Զահրուֆը և Ահմադ-բեկը գերի ընկան, ինչպես նաև սպանվեցին նրանց բազմաթիվ ազգականներ, հպատակներ ու եղբորներ (Իսբանիդեր Մունշը «Աքբասի պատմությունը»):

«Դրանից հետո բոլոր մարդիկ, այդ թվում նաև հարևան տիրակալները, սարսափած Թավրիզի անկումից և այն հզոր արքայի (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիդխան էմիր Ավանդի - Մ.Ֆ.) ջախջախումից, հավատարմության երաշխիքներ ուղարկեցին Իսմայիլին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.)՝ բացառությամբ միայն Ալանջիդալա ամրոցի կայազորի, որը գտնվում էր Թավրիզից դեպի հյուսիս ընդհանուր 2 օրվա հեռավորության վրա, ինչպես նաև հարևան տաս քաղաքները: Մրանք, հավատարմություն պահանջանեցին Ավանդիին ևս 5 տարի, բայց հետո, երբ ստացան նրա մահվան լուրը, իրենք ևս հպատակություն հայտնեցին Իսմայիլին ու հանձնեցին նրանց իրենց տրամադրության տակ եղած հսկայական գանձերը...: Հաջորդ տարի Իսմայիլը հարձակման անցավ Դիարբեքիի ուղղությամբ, որը դեռևս Մուրադ խանի (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիդխան էմիր Մուրադի - Մ.Ֆ.) իշխանության տակ էր, և տիրեց ինչպես այդ շրջանին, այլև մի բանի այլ կարևոր շրջաններին» (Կատերինա Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2):

«Մայաթանյում Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) հանդիպեց Ամիր-բեկ անունով իր հետևորդներից մեկին, որը կրում էր Սոֆիի կնիքը և բարձր հեղինակության տեր մի մարդ էր: Սա գերել էր Սուլթան Ավանդիին (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիդխան էմիր Ավանդի - Մ.Ֆ.), որը Թավրիզից էր փախել, ընդ որում նա այդ արել էր հետևյալ կերպ: Ամիր-բեկը, Սոֆիին օգնելու համար Մոսուլից մեկնելով 4.000 զինվորներով և անցնելով Ամիրի մոտով, որտեղ գտնվում էր Սուլթան Ավանդի, հայտարարեց, թե իրավասում էկել է օգնելու նրան Սոֆիի դեմ: Այսպես նա ընդունվեց Ամիրին, բայց հետո շղթայեց Ավանդի, Իսմայիլ անունով նրան գերի բռնեց և տարավ Մալաթիա, ուր սա քիչ հետո մահվան դատապարտվեց: Ես այնտեղ էի և տեսա շղթայված այդ Ավանդին» (Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15):

«Այսպիսով՝ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) նվաճեց Դիարբեքիը» (Ադամ Օլետարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Այդ տարի Սոֆին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) եկավ Հայոց աշխարհի վրա՝ ելնելով Արդեբիլից: Նրա դեմ ելավ Հայունի թոռ Ավանդի սուլթանը (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիդխան էմիր Ավանդի - Մ.Ֆ.), սակայն Սոֆին հաղթեց նրան, փախստական դարձրեց և դարձյալ եկավ Երզնկա» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկվալան 1506 կամ Հայոց 952 թվականին Սոֆին (Սեֆյանների շահության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) եկավ Հայոց աշխարհի վրա՝ ելնելով Արդեբիլից: Նրա դեմ ելավ Հայունի թոռ Ավանդի սուլթանը (Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր, հետագայում համիդխան էմիր Ավանդի - Մ.Ֆ.), սակայն Սոֆին հաղթեց նրան, փախստական դարձրեց և դարձյալ եկավ Երզնկա» (Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵³⁸⁶ «Երոնիկոսի 197 թվականի օգոստոսի 6-ին Բագրատի (Իմերեթիայի թագավորության հիմնադիր արքա Բագրատ I-ի - Մ.Ֆ.) որդի Ալեքսանդրը (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը - Մ.Ֆ.) գրավեց Գորին» (Զարթիս-Ֆիսովրեթա, Անանուս «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Երիստոսի 1509 կամ Երոնիկոսի 197 թվականին իմերեթցիների Ալեքսանդր արքան (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը - Մ.Ֆ.) զորքով անցավ Զարթի և մոտեցավ Գորին: Բոլորը վիրավորվեցին և համոզում էին Դավիթ արքային (Զարթիի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ին (1505-1525) - Մ.Ֆ.) մարտնչել նրա դեմ, սակայն նա չցանկացավ այդ անել ու միայն սասց. «Խռովարարն իր բաժին կստանա»: Ալեքսանդրը գրավեց Գորին և զբաղեցրեց այն, սակայն այդ ժամանակ նրան հայտնեցին Իմերեթիայի վրա զինների հարձակման մասին, նա ելավ ու հետ դարձավ: Դավիթը կրկին զբաղեցրեց Գորին և ամրացրեց այն նախկինից ավելի ուժեղ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Կոնստանդին արքայի (Զարթիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ի - Մ.Ֆ.) մահից հետո Ալեքսանդր արքան հիշեց իր նախկին թշնամությունը, զորք հավաքեց, հարձակվեց Զարթիի վրա և Երիստոսի 1509 կամ Երոնիկոսի 197 թվականին գրավեց Գորին: Դրանից հետո նա սկսեց ձեռնամուխ լինել Զարթիի նվաճմանը, բաևի որ ոչ-ոք նրան չէր դիմադրում, որովհետև Դավիթ արքան մի համեստ և խաղաղասեր մարդ էր» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Երիստոսի 1509 կամ Երոնիկոսի 197 թվականին Բագրատ արքայի որդի Ալեքսանդր արքան զբաղեցրեց Գորին, սակայն, բաևի որ զինները հարձակվեցին Իմերեթիայի վրա, վերադարձավ, որից հետո Դավիթ արքան գրավեց Գորին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵³⁸⁷ «Երիստոսի 1511 կամ Երոնիկոսի 199 թվականին կախերի տիրակալին (Կախեթիի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ին - Մ.Ֆ.) սպանեց նրա որդի Գեորգին (Կախեթիի թագավորության արքա Գեորգի II Չալը (1511-1513) - Մ.Ֆ.): Այդ ժամանակ Դավիթ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.) իր շքախմբով և պահակազորով կանգնած էր Աթենիում: Եվ ահա այդ Գեորգի Չալը հենց այստեղ էլ հարձակվեց նրա վրա, իսկ արքան, որը զորքի բացակայության պատճառով ի վիճակի չէր մարտնչել, մտավ Աթենի ամրոց: Գեորգին պաշարեց այն, սակայն տեսավ, որ չի կարող ավելել այն, իսկ զորքն էլ օգնության է գալիս Դավթին: Դրա պատճառով էլ նա նահանջեց և հեռացավ Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Գեորգին, սակայն, այդ չարիքով չբավարարվեց և, կրկին լցվելով նախանձով, փորձ կատարեց բռնել Զարթիի արքա Դավթին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանքը»):

⁵³⁸⁸ «Հրեմստու պակասի պատճառով Թեկելին չկարողացավ գրավել Կոնիան, թեև, ընդհարվելով Բայազետի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ի - Մ.Ֆ.) որդի, արքայազն Կորկուտի հետ, նա ուզում էր բռնել սրան կամ նույնիսկ սպանել, սակայն հետո բավարարվեց նրանով, որ փախուստի մատնեց վերջինիս: Թեկելի Ղալբաշը, ինչպես նրան կոչում էին թուրքերը, դրանից հետո անցավ Բյուզանդիա և Սանգարիա գետի ափին հանդիպեց Անատոլիայի բեգլբեգ Դարաբուշին, որն այնտեղ կանգնած էր՝ կապ պահպանելով Բայազետի ավագ որդի, արքայազն Ամեդի հետ: Վերջինիս տրամադրության տակ ևս մեծ զորք կար և նրանք հույս ունեին, որ այս երկու բանակները կկարողանան շրջապատել Թեկելիին ու ոչնչացնել: Թեկելին, սակայն, իմանալով այդ մասին, խուսափեց այդ երկու բանակներից, թեև իջ առանց կորուստների, բանգի նրա վերջապահից 7.000 հոգի բռնվեցին և մահապատժի ենթարկվեցին: Այնուհանդերձ, նա շուտով կարողացավ վրեժխնդիր լինել այդ պարտության համար՝ գրոհով գրավելով Զյուստաֆիա քաղաքը, որը Գալաթիայի գլխավոր քաղաքն էր և ուր ուժերը վերականգնելու համար բաշվել էր Դարաբուշը: Թեկելին Դարաբուշին գերեց, թալանեց քաղաքը և, առանց խոչընդոտի հանդիպելու թշնամական բանակների կողմից, հեռացավ» (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Դրանից հետո արևելք եկավ չար ու արյունարբու Նուր Ալին և բազում տեղեր կոտորեցին հայերին ու տաքիկներին՝ սպանելով շատ անմեղ մարդկանց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո արևելք եկավ չար ու արյունարբու Նուր Ալին և բազում տեղեր կոտորեցին հայերին ու տաքիկներին՝ սպանելով շատ անմեղ մարդկանց» (Անդրեաս Եվրոկուցի «Ժամանակագրություն»):

⁵³⁸⁹ «Ողբ երկիրը հրդեհեցին, ոչ շեն թողեցին և ոչ էլ ավան, ողջ երկիրը կողոպտեցին, ավար ու թալան առան, չորբուսանիներին ժողովեցին, յուղ, մեղր և ցորեն տարան, լցրին իրենց ամրոցները կամ ամբարեցին մառաններում: Եվ այսպես, խուսափելով թշնամիների զորքից, մարդիկ ելան բերդերն ու ամրացան» (Անանուս «Ողբ Բաղեշի»):

⁵³⁹⁰ «Հիջրի 913 թվականին, երբ շահ Իսմայիլ Սեֆևին (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) տիրեց Դիարբեքրին, Լայա Կասիմը չենթարկվեց նրան և բացահայտ անհնազանդություն դրսևորեց: Այդ հանգամանքն էլ հենց ստիպեց Մուհամմեդ խան Ուստաջուլին Ագիլի վրա գործ քաշած, խելվ վերջինիցս այդ վիլայեթն ու փոխանցել այն ղզլաքաների ցեղից ուն Մանսուր-բեկին» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

«Դրանից հետո շահ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**), գահի հավակնորդ Մուրադին տալով 30.000 հեծյալ, ուղարկեց նրան Ղահրամանի շրջանը գրավելու, որը սա համարում էր իր օրինական տիրույթը, որը նա ժառանգություն էր ստացել իր հորից՝ սուլթան Բայազետից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ից – Մ.Ֆ.**)» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵³⁹¹ «Դրանից հետո թեյեկին ուզեց գրավել Բրուսան, որը Բյուբանիայի գլխավոր քաղաքն էր, սակայն, իմանալով, որ մեծ վեգիր Ալի փաշան Թուրքիայի եվրոպական մասից, իսկ Կաստամունիա սանջակի կառավարիչ Կորկուտն էլ Ամսեդ արքայազնի հետ միասին մեծ, լավ հանդերձավորված ու կարգապահ բանակով սյուս կողմից գալիս են իր վրա, մի բանակ, որի նմանը նախկինում սուլթան Բայազետը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Բայազետ II-ը – Մ.Ֆ.**) երբեք չէր ունեցել, նա ավելի ողջամիտ համարեց մի կողմ քաշվել և բաց տարածք ելնել: Վարպետորեն փոխելով իր շարժման ուղղությունները՝ նա արագորեն հեռացրեց զորքը՝ խուսափելով հակառակորդի հետ ամեն մի ընդհարումից: Այդ, սակայն, նրան հաջողվեց միայն մասնակիորեն, բանգի Ալի փաշան, որը կրկնակիս հետապնդում էր նրան, ի վերջո հասավ և ոչնչացրեց նրա զինվորների մի մասին: Թեյեկին, զայրացած այն բանից, որ իրեն բռնեցին, ինչպես նաև՝ հնարավորություն չունենալով դուրս արձնել խորամանկությամբ, իր զայրույթը թափեց Անատոլիայի խեղճ բեգլերեզ և իր գերի Ղարաբուզի վրա, որին բոլորի ու հենց թուրքական բանակի աչքի առաջ էլ ցցի հանեց: Ալի փաշան, սակայն շարունակում էր հետապնդումը և, Ամսեդ արքայազնին հետևագործի հետ միասին թողնելով հետևում, ինքն հեծելագործով առաջացավ: 8.000 հոգանոց ջոկատի գլուխն անցած՝ նա ի վերջո Օլիդա լեռան մոտ, որը գտնվում է Անկարայի մոտակայքում, սա առաջ կոչվում էր Անկյուրա, հասավ Թեյեկին, սակայն սրան կոկին հաջողվեց հետ մղել թուրքերի հարձակումները՝ օգտագործելով արվեստները, որոնցով զինված էր պարսկական ողջ հեծելագործը, ընդ որում Ալի փաշան, որն իրեն վտանգի էր ենթարկել, սուրալով սեփական զորքի առջևից, մահացու վերք ստացավ: Պարսիկները, իհարկե, շատ ուժեղություն ունեցին հաղթանակից, սակայն թուրքական մացած զորքերի հետ միասին արքայազն Ամսեդի զայլ ստիպեցին նրանց այնուհանդերձ ռահանել: Անցնելով Օլիդա լեռը՝ պարսկական բանակը կտրեց Հայիս գետն ու նահանջեց Թասիսա, որտեղ էլ նրան հասավ Թուրքիայի եվրոպական բանակի հրամանատար Յուսուֆ փաշան, որը ստիպեց Թեյեկին փրկվել արդեն Փոքր Հայաստանում, որտեղ էլ նա հանդիպեց շահ Իսմայիլին (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Ֆ.**)՝ հիմնական բանակի գլուխն անցած: Դրանից հետո շահ Իսմայիլը ելավ Փոքր Հայաստանից, որպեսզի հանդիպի Բայազետի երկրորդ որդի, արքայազն Ալեմին, որը մոտենում էր Պարսկաստանի սահմաններին, սակայն, չնայած այն բանին, որ երկու բանակները ոչ մեկ անգամ դեմ առ դեմ ելան, վճռական ճակատամարտ տեղի չունեցավ» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Դրանից հետո եկավ Սինան փաշան, մարտով գնաց Նուր Ալիի վրա, մարտ տվեց և փախուստի մատնեց նրան: Արդյունքում շատ գավառներ հայերի ու տաղիկների արյունով լցվեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո եկավ Սինան փաշան, մարտով գնաց Նուր Ալիի վրա, մարտ տվեց և փախուստի մատնեց նրան: Արդյունքում շատ գավառներ հայերի ու տաղիկների արյունով լցվեցին» (Անդրեաս Եվրոկացի «ժամանակագրություն»):

⁵³⁹² «Սակայն Գեորգին (**Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի II Չարը – Մ.Ֆ.**) չբավարարվեց այդ չարիքով և կրկին սկսեց ամայացնել, թալանել ու ասպատակել Զարթին, բանգի ժամանակ առ ժամանակ գալիս էր և ամայացնում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Գեորգին սկսեց հարձակումներ գործել և թալանել իր հավատակիցներին, ինչն արդեն նկարագրվել է» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերքի կյանքը»):

⁵³⁹³ «Քրոնիկոնի 197 թվականին թաթարները եկան Զուբայիսի, հիմնովին այրեցին մեծն Գելույան տաճարը, Զուբայիսին և սրա եկեղեցին, սակայն այլ եկեղեցիներ, ինչպես նաև միջնաբերդը նրանք չկարողացան գրավել ու անթիվ բանակի մարդ գերեվարեցին: Դա Նոյեմբերի 23-ին էր» (Զարթի-Ցիտլիբեյա, Անանուս «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Դրանից հետո Քրիստոսի 1512 կամ Քրոնիկոնի 200 թվականին սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը (1512-1520) – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց իր սերասքարին, սա զորքի հրամանատարը կամ սպասալարն է, որը մեծ և ուժեղ զորքով եկավ Վրաստանը գրավելու: Նրանք եկան և մոտեցան աթաբեկությանը: Սգեչարունի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սգեչարունի Զակեյին – Մ.Ֆ.**) ամրացրեց իր բերդերն ու ամրոցները և թաքցրեց մարդկանց, իսկ ինքը, համաձայն մեսիսերի կամքի, դիմեց սերասքարին ու եկավ նրա մոտ: Վերջինս պատվով ընդունեց աթաբեկին, խնդրեց պարենամթերք տալ և ուղեկցել մինչև Իմերեթիա: Եվ ահա Սգեչարունի արեց այդ ամենը ու տարավ նրանց Իմերեթիա: Օսմանները եկան այնտեղ և արեցին այն ամենը, ինչի մասին գրվել է, որից հետո վերադարձան, անցան Սամցխեի աթաբեկությունում և սրան որևէ վնաս չհասցրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1512 կամ Քրոնիկոնի 200 թվականին հակապական զորքով եկավ սուլթան Սելիմի սպասապետը և մոտեցավ Սամցխեին: Այդ ժամանակ նրան դիմավորեց աթաբեկ Սգեչարունը, ուղեկցեց մինչև Պերսասի, որն Իմերեթիայում էր: Բագրատ արքան (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը (1510-1565) – Մ.Ֆ.**) չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ և, ինչպես ինքը, այնպես էլ Իմերեթիայի բնակիչները, ամրացան ամրություններում: Ժամանած օսմանները այրեցին Զուբայիսին և Գելաթին, իսկ այնուհետև սպանեցին, թալանեցին ու կոտորեցին բոլոր նրանց, ում գտան Իմերեթիայում՝ ի վերջո վերադառնալով եկած ճանապարհով: Նրանց հեռանալուց հետո Բագրատ արքան ցած իջավ, Իմերեթիան կարգի գցեց և վերահաստատեց փախստականներին իրենց տեղերում» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթին, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Քրիստոսի 1512 կամ Քրոնիկոնի 200 թվականին սուլթանի անհաջիվ գործը եկավ Սամցխե և Իմերեթիա» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1512 կամ Քրոնիկոնի 200 թվականին սերասքարը եկավ, Սգեչարունը դիմավորեց նրան, նրանք եկան Իմերեթիա և այրեցին Զուբայիսին ու Գելաթին» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

Այս մասին հայտնում է նաև Հասան Ռումլուն:

⁵³⁹⁴ «Եվ բանի որ Գեորգի Չարը (**Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի II Չարը – Մ.Ֆ.**) չէր դադարում ամայացնել երկիրը, եղբայրները առաջարկեցին Դավիթ արքային (**Զարթիի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ին – Մ.Ֆ.**) դիմադրություն կազմակերպել, սակայն նա միայն պատասխանեց. «Ի՜նչ կարիք կա, իր չարության վարժը նա կստանա, ինչո՞ւ մենք խռովություն սերմանենք»: Այնուհանդերձ արքայի եղբայր Բագրատը Դավթին ասաց. «Նա հերիք չի, որ խել է մեզինց Կախեթին, այժմ էլ Զարթին է ուզում»: Դրա համար էլ նա իր համար խնդրեց Մուխրանին և Արագվիի ու Զսանի կիրճերն իրենց պաշտոնյաներով և ասաց. «Ես դառնալու եմ այդ Չար Գեորգիի թշնամին»: Այդ ժամանակ Դավիթը ստիպված եղավ թույլ տալ նրան գործել և ահա Բագրատը գնաց ու Մուխրանիում կառուցեց Մտավարյան ամրոցը: Իմանալով այդ մասին՝ Գեորգի Չարը մեծ զորքով եկավ, շրջապատեց ամրոցում գտնվող Բագրատին և երեք ամիս ուժեղ ճնշեց: Այդ ժամանակ նա Բագրատին մի սափոր գինի ուղարկեց իբր ծաղրելով, թե. «Արքայորդի ես, սակայն երեք ամիս է, որ գինի չես տեսել, հյուրասիրիր»: Բագրատը, սակայն, որը ջրիորդում կենդանի կարմրամաշայտ էր պահում, այն ուղարկեց Գեորգին և հրամայեց հայտնել. «Արդեն երեք ամիս է, որ կանգնած ես Զսանի գետի վրա, ձկան համ չես տեսել, արդ հյուրասիրվիր, բանգի այն կենդանի է»: Դրա վրա զարմացավ Գեորգի Չարը, հավատաց ամրոցում առկա պարենամթերքի առատությանը և, ամայացնելով երկիրը, նահանջեց Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁵³⁹⁵ «Դրանից հետո նա (**Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի II Չարը – Մ.Ֆ.**) կրկին եկավ և իր սովորության համաձայն սկսեց թալանել, բանի որ ոչ-ոքից չէր վախենում: Նա առաջ ուղարկեց իր զորքը, իսկ ինքն էլ փոքրաթանակ մարդկանց հետ միասին առանձնացավ և սկսեց զվարճանալ որսորդությամբ: Այդ ժամանակ Բագրատն և իր զորքը հետամուտ եղան նրան ու Ձադիսի կիրճում, երբ Գեորգի Չարը մոտեցավ, մի հարմար պահ բռնելով, հարձակում գործեցին նրա վրա, ոչնչացրին հետը եղողներին, իսկ իրեն էլ բռնեցին և փակեցին Մտավարի ամրոցում: Դա եղավ Քրիստոսի 1513 կամ Քրոնիկոնի 201 թվականին: Նույն տարում էլ նրան խեղդամահ արեցին կամ նա ինքը մահացավ, չնայած որ մի ժամանակագրությունում հիշատակվում է հենց իր՝ Դավիթ արքայի (**Զարթիի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ի – Մ.Ֆ.**), սենամարտը Գեորգի Չարի հետ: Եվ ահա, բանի որ ոչ մեկը չէր մնացել, որ կառավարեր Կախեթին, Դավիթ արքան հավաքեց իր զորքը, մտավ Կախեթի և, բանի որ ոչ-ոք էլ վիճակի չէր դիմադրել նրան, այն ծայրեծայր զբաղեցրեց, որից հետո վերադարձավ Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Դրանից հետո Քրիստոսի 1513 կամ Քրոնիկոնի 201 թվականին այս չար Գեորգին սպանեցին, իսկ Դավիթ արքան, ծայրեծայր անցնելով Կախեթին և գրավեց այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1513 կամ Քրոնիկոնի 201 թվականին Բագրատ արքայի որդին Ձախիսում բռնեց Չար Գեորգիին, բանտարկեց և վերջինս մահացավ բանտարկության մեջ նույն այդ տարում, որից հետո Դավիթը զավթեց Կախեթին: Այլ տեղում էլ գրված է, որ Չար Գեորգին և Դավիթ արքան ընդհարվել են, Դավիթը հաղթել ու գերեվարել է Չար Գեորգիին» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Զարթօնի արքա Դավիթը (Զարթօնի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.), Կախեթին միացրեց իր տիրույթներին և հրաժարվեց կախվածության մեջ լինել պարսից շահ Իսմայիլից (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ից – Մ.Ֆ.)» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115):

⁵³⁹⁶ «Զրոնիկոնի 206 թվականին խանն (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) իր ուղևորված շարժվեց քրիստոնեական Վրաստանի վրա՝ տիրելով նրա բոլոր սրբապատկերներին և խաչերին: Տիրակալ Դավիթ արքան (Զարթօնի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.) թաթարների մոտ ուղարկեց իր որդի Ռամազին, որպեսզի վերջինս հանդիպի խանը, և ահա նա փրկեց քրիստոնեական երկիրը» (Զարթօն-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Դրանից հետո Զրիստոսի 1518 կամ Զրոնիկոնի 206 թվականին Իսմայիլ շահը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) ելավ Զարթօնի նվաճելու կամ ամայացնելու համար, բանգի սա այդ ժամանակ արդեն գրավել էր Պարսկաստանը, Բահլը, Բուխարան և Զաքուլը: Սա նա էր, որ պարսիկներին ղզբաշներ կոչեց այն պատճառով, որ սրանց գլխին կարմիր չալմա հագցնել տվեց...: Լսելով այդ մասին՝ Դավիթ արքան (Զարթօնի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.) մեծ նվերներ վերցրեց և իր որդի Ռամազին ուղարկեց շահի մոտ՝ խոստանալով հնազանդություն, որպեսզի շահը չամայացնի Զարթօնի ու երկիրը: Տեսնելով այդ՝ կախերը հանեցին Լևանին (Կախեթի թագավորության արքա Լևանին (1513-1574) – Մ.Ֆ.) ամրոցից, բերին և նա զբաղեցրեց Կախեթին: Իր հերթին Դավիթ արքան, որը զբաղված էր իր որդուն սպասելով և դեռ չգիտեր, թե ինչ կորոշի շահը, թույլ տվեց այդ անել: Շահը մեծ պատվով ընդունեց Ռամազին, պարգևատրեց և խաղաղությամբ բաց թողեց՝ համաձայնելով զինատաղարին: Այսպես Դավիթ արքան ազատեց Զարթօնի ամայացումից ու գերեզմարումից, բանգի շահին ինքն էլ պատրաստվում էր մարտնչել սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) դեմ և չէր ցանկանում, որ վրացիները օգնեն նրան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթօնի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1518 կամ Զրոնիկոնի 206 թվականին շահը ելավ Զարթօնի ամայացնելու համար և այդ ժամանակ Դավիթ արքան նրան դիմավորելու ուղարկեց իր որդի Ռեվազին՝ դրանով փրկելով Զարթօնի ու քրիստոնեությունը ավարառումից, թեև Չար Գեորգիի որդի Լևանը զբաղեցրեց Կախեթին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ պարսից տիրակալը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) գտնվում էր Բուխարայի սահմաններում և ահա, ճշշելով իր դեմ այս երկրում առկա խռովությունները, մեծաքանակ զորքով եկավ հնազանդեցնելու Իրեբրան: Դավիթ արքան (Զարթօնի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.), իրեն ի վիճակի չգտնվելով դիմադրություն ցույց տալ այս ուժեղ հակառակորդին, հնազանդություն խնդրեց՝ դրանք ամրապնդելով հարուստ նվերներով, որոնք միշտ ավելի շատ են գործում, քան խուլը: Իսմայիլ շահը, մարտովելով պատերազմ հայտարարել թուրքերին, չէր ցանկանում վրդովել իրերներին և դրա համար էլ պատրաստակամություն դրսևորեց այս ժողովրդին իր իշխանության տակ ընդունելու հարցում: Դրանից հետո նա խիստ հրաման տվեց իր զորքին մեղմ լինել, եկավ Տիդիս, Դավթին հաստատեց Զարթօնի արքա, Լեոնին արքայական կոչումի հետ միասին վերադարձրեց Կախեթին և դիմեց դեպի թուրքական սահմանները» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115):

⁵³⁹⁷ «Չիդրի 921 թվականին սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Կամախ ամրոց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմությունը»):

«Չաջորդ տարի Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախի ամրոցը և քրիստոնյաներից ու անհավատներից շատերին սպանեց» (Մարտիրոս Գրիգ «Չիշատակարան 1514 թ-ի»):

«Չաջորդ տարի գրավեցին Կամախի բերդը» (Անանուն «Չիշատակարան 1515 թվականի»):

«Այդ տարի սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախի բերդը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Չայոց 965 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախի բերդը» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Չայոց 965 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախի և ողջ Անատոլիան, որից հետո գնաց իր տեղը» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Չայոց 964 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախը...: Չայոց 964 թվականին սուլթան Սելիմը գրավեց Կամախը» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Չաջորդ գարնանը՝ Չայոց 964 թվականին, նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) Կամախի բերդը գրավեց» (Երեմիա Զյուլդորյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Եվ ահա գրավեցին Կամախի բերդը ու քրիստոնյաներից և անհավատներից շատերին կոտորեցին» (Մարտիրոս Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կամախի բերդը» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵³⁹⁸ «Չիդրի 921 թվականին սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Բաբերդը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմությունը»):

«Այդ տարի գրավեցին Բաբերդը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵³⁹⁹ «Եվ այսպես Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) գործեր հավաքեց Ղահրամանիայից, Անատոլիայից, Մանթաշից, Գերմիզլիսի էլից, Զեֆալից, Տրապիզոնից, Սեմեդլենից, Ալֆակից, Բոսնիայից, Մորալից և սերբերից, որից հետո, կարծես կայծակի հարված կամ քարերի անձրև, մեծ ուժով, որն անհնար է նկարագրել ու բավարար չէ նույնիսկ, եթե խոսենք աշխարհի բոլոր կլիմաների մարդկանց մասին Ադամից սկսած բոլոր սերունդների առումով, այնքան շատ, ինչքան աստղ կա երկնքում կամ այլից կա ծովի վրա, եկավ Երզնջան: Նրա հետ 200.000 հեծյալ ու հետևակ կար և ահա նա մարդ ուղարկեց խաբանի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, որպեսզի հայտնի իր ռազմաշունչ վճռականության մասին: Այդ ժամանակ սուլթանին դիմադրելու հարցով խորհուրդ հավաքվեց և ի վերջո այսպիսի պատասխան տրվեց. «Մենք պատրաստ ենք ճակատամարտի և կապանեք բեզ այն վայրում, որտեղ կտուհավի»: Դրանից հետո խաբանը մարդ ուղարկեց Դիարբեքիր, որպեսզի այնտեղ գտնվող Մուհամմեդ խան Ուստաջուն իր զինվորներով գա նրա մոտ: Եվ ահա վերջինս կարծես խավարից սկսեց նայել արեգակի ոսկե սկավառակին, կամ էլ իր օձի աչքերն ուղղեց դեպի մարտի դաշտ՝ քաջ սրտով, քարի ամրությամբ, ուժեղ ու դաժան: Երբ նրանք ժամանեցին Թավրիզ, պարզ դարձավ, որ սուլթան Սելիմը չի վախեցել և իր զորքով առաջացել է: Սահիբկիրանը, լսելով այդ մասին, իր ողջ ուժով առաջացավ և սեփական, ինչպես նաև յուրախինները նծուգներն ուղղեց հակառակորդին ընդառաջ: Այդ տարվա Ռեջեբ ամսի սկզբին Թավրիզի մոտ գտնվող Չալդրան կոչվող դաշտում երկու բանակներն իրար եկան: Չարկ է նկատել, որ Ռումի սուլթանների կանոնը կայանում է նրանում, որ մարտի ժամանակ նրանք իրենց շրջապատում են ուժեղ ամրություններով և պաշտպանվում են՝ շուրջըրդոր տեղադրելով շղթաներով ամրացված սայլեր ու այլ մեքենաներ: Նետողական զենքերից Ռումի զորքն ունի զնդակներ նետելու համար նախատեսված հրացաններ և նման այլ բաներ: Բացի այդ նրանք ունենին սայլերի վրա տեղադրած մեծ և փոքր հրանոթներ, որոնք նման են վիշապների: Ռումի զորքն այնքան վարպետ է զնդականետության գործում, զնդակներ, որոնք արձակվում են հրացաններից, նրանք այնքան ուժեղ են նետաձգության և նետողական այլ հարցերում, որ ի վիճակի են նույնիսկ ամենափոքր թիրախին էլ խոցել նույնիսկ մեկ մղոն հեռավորությունից, իսկ նետերով էլ կարողանում են աչքի վրայի հոնքերը գծել: Այդ ժամանակ Մուհամմեդ խան Ուստաջուն, Նուրալի-խայիֆան և մի քանի այլ մարդիկ, որոնք ծանոթ էին հոռոմների սովորույթներին, ասացին. «Թող մերոնք առաջանան և սկսեն իրենց գործը, մինչև հոռոմները կավարտեն իրենց պաշտպանական կառուցումները»: Շախու խանը, սակայն, դեմ դուրս եկավ այդ պնդմանը և ասաց Մուհամմեդ խանին. «Այդ ամենն անցնում էր Դիարբեքիրում, սակայն այժմ այդ տեղը չէ: Թող նրանք», - ավելացրեց նա, - «անեն ինչ հարկավոր է, որպեսզի պաշտպանեն իրենց, և ահա հենց այդ ժամանակ էլ մենք կելնենք ու կոչնչացնենք նրանց գործը»: Զաջարի խաբանին այս խոսքերը դուր եկան և նա համաձայնեց դրանց հետ: Եվ ահա սուլթան Սելիմը բլրից դեպի ներքև ուղղորդյալ ռազմավորեց իր սայլերն ու դրանից գատ, փորձելով առավելագույնս պաշտպանել իր դիրքերը, ամրացրեց դրանք շղթաներով...: Սուլթան Սելիմի հրամանով 20.000 ազապներ շարվեցին զորքի առաջ և սկսեցին զբաղվել իրենց գործերով: Բանակի աջ ու ձախ թևերի հրամանատարներ Նշանակվեցին Սինան փաշան, Մուստաֆա փաշան, հայտնի Բիզլի փաշան, Ֆարիադ փաշան, Դարաջա փաշան, Շահսուվար-բեկի որդին, Ալի Չուլբարդյուն, Մալխուրը և այլք: Սուլթանը մարտադաշտում շարեց 120.000 հոգանոց իր հայտնի հեծելազորը: Այդ ժամանակ արյունարբու տուրք հանվեց պատյանից և իր լեզուն մեկնեց գործի, իսկ Նիզակի հուրն էլ հասավ երկնքի բարձունքներին: Հոռոմների ձախ թևը, որի բազմության համար պատասխանատու էր Սինան փաշան, ջարդվեց ինչպես սիրահարի սիրտը և չարտվեց բլրի վրա կործնելով: Այդ օրը սև եղավ սուլթան Սելիմի համար, դա նրա ամոթն և խայտառակությունն էր: Նույն այս ժամանակ Մուհամմեդ խանն իր հերթին ցնցեց հոռոմների աջ թևը և չարտեց այն դեպի կենտրոն: Այդ ժամանակ, սակայն, զնդակը հարվածեց նրան և սպանեց: Ահա հենց այս պատճառով էր, որ Ռումի բանակը, որը մինչև այդ ահաբեկված էր, հարձակման անցավ և ջարդեց ղզբաշների բանակի գրահները: Երբ խաբանը ջարդեց ռում-կիպրացիներից կազմված

հոռոմների գործի հիմնական մասը և այն փախավ, նա հարված հասցրեց արդեն հիմնական գործին: Այդ ժամանակ կարծես կոկորդիլոսը դուրս եկավ ծովից և սուրը խրեց մարդկանց փորոքը, իսկ արյունն էլ սկսեց Ջեյհանի ու Սեյխունի նման հոսել: Այնպիսի մի արյան ծով առաջացավ, որ երկնքի նույնիսկ ամենաբարձունքները այլ կարմիր հագան: Այդ օրը մարտի դաշտում այդ փառահեղ արքայի սրից շատ քաջարի հոռոմներ ընկան: Մերձը անվերջ արյուն էին թափում և ցողում էին դրանով գետինը, նիզակները անընդհատ հարվածում էին և մարդկանց հոգիներն էին հանում, չնայած պետք է ասել, որ շատ վահաններ այնուհանդերձ դիմանում էին նիզակների հարվածներին: Չնայած փոթորիկն իր իսկական ուժն է ցույց տալիս, սակայն երբեմն այն նաև համեստ հնազանդության մեջ է հայտնվում: Եվ ահա հեծյալները մոտեցան հոռոմների դիրքերին և սկսեցին հենց նժույգների վրայից էլ հարվածել սայլերին: Ենիչերիները, սակայն, տեղավորված սայլերի վրա, վերևից անընդհատ գնդակոծում էին և հարվածներ էին հասցնում: Հրացանների գնդակները կայծակների նման խոցում էին առավարտներն և զրահները, դրանք ցրարձակում էին շրջապատում ու ողջ դաշտը փոթորկվում էր, կարծես կայծակն է փոթորիկից: Այդ ժամանակ մոտ 1.000 հոգի բարձրացան Ղզլբաշ կղզվող բլրի վրա և, հրացանային կրակ բացելով, իրենց հերթին սկսեցին սպանել մարդկանց: Ահա այսպես շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ արեգակը երկնակամարում չհասավ կենտրոնին: Այս ընթացքում մարդիկ, յոթ անգամ վրա գալով, հարվածում էին սայլերին և նույնիսկ փորձ էին կատարում իրենց թերթով կտրատել դրանք կապող շղթաները: Թշնամիները, սակայն, ամեն անգամ հարձակում էին գործում նրանց վրա և հետ էին շարտում: Ի վերջո՝ մի անգամ այնպես ստացվեց, որ հոռոմները շրջապատեցին նույնիսկ Սարգաբերին: Այդ ժամանակ Աղար Ալեքսանդրիացին իր նժույգով նրանց վրա նետվեց և, երբ խանը մի կողմ շարտվեց, նա գետին տապալեց հակառակորդի գործի շատ շատերին ու սպանեց: Նրա կրակոտ սուրը հարվածում էր զինվորների վզերին, գետին էր տապալում և իր կատարի կրակով նա նման էր դժոխքի հուրի: Ի վերջո, սակայն, ինքն էլ սպանվեց: Այդ ժամանակ հոռոմներն իրենց հերթին շատ կատաղեցին, սակայն խաբանը շարունակում էր իր փառահեղ գործերը: Բոլորը հերարձակ վիճակում մարտնչում էին, հրազերք հուր և կրակ էր թափում, այն, կարծես կայծակ, ծեղքում էր զրահները: Սաղավարտները շողում էին արերի վրա, ուղեղները ցրվում էին և ամեն ինչ հավում էր այդ դժոխային կրակում: Եվ ահա մոտ 300 հեծյալներ հավաքվեցին խաբանի շուրջը, որից հետո նա լքեց մարտի դաշտը և նահանջեց՝ տեղի տալով կենտրոնի նկատմամբ հաղթանակ տարած հակառակորդի զինվորների հարվածներին: Այդ ժամանակ խաբանի նժույգը խրվեց ցեղուն և Ղզր-Աղաջ Ուստաջուն նրան իր ձին տվեց՝ ինքը մնալով ոտքի վրա: Եվ ահա Ռումի գործը բռնեց այդ սուլթանական հրաշալի Աֆշարին, կարծելով, թե նա ինքը հենց փառահեղ Սարգաբերն է: Նրան տարան սուլթան Սեյիմի մոտ, սակայն այնտեղ նա ինչ-որ մեկի կողմից ծանալվեց և արդյունքում սպանվեց: Ռումի գործի ծախ թևի պարտությունը փոխհատուցվեց աչ թևի հաջողությամբ, սակայն կենտրոնում սուլթան Սեյիմը մի պահ այնուհանդերձ նույնիսկ ստիպված էր եղել լքել մարտը, դրա համար էլ նա ի վերջո հրամայեց. «Թող ոչ-ոք չիտապակոյի ղզլբաշների բանակին և ոչ-ոք ձեռք չլեկնի թալանին: Նրանք շատ խորամանկ են և այդ նահանջը կարող է ռազմական հնարք լինել»: Երեկոյան կողմ, սակայն, հոռոմներն ի վերջո իմացան, որ ղզլբաշների ճամբարում արդեն ոչ-ոք չկա: Ահա միայն դրանից հետո նրանք սկսեցին ավարառությանը զբաղվել: Այդ ճակատամարտում սպանվեցին Մուհամմեդ խան Ուստաջուն, Փիր-Ղորդուբաշին, Չուսեյն-բեկ Լայան, Միր Աբդուլբազին, Սեյիդ Մուհամմեդ խանում Լաջաֆին, Ամիր-Սեյիդ Շարաֆ Շիրացին և այլք: Երկու կողմից սպանվեցին 5.000 հոգի, որոնցից 3.000 հոգին բաժին հասավ սուլթան Սեյիմի բանակին: Եվ ահա Սեյիմը ժամանեց Թավրիզ» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»):

«Փառապանծ խաբանը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) հանգստանում էր Համադանի Բառազադեիներում և այս նահանգի տաք ու մաքուր վայրերում, երբ լուր եկավ Հոռոմի խոնդկար սուլթան Սեյիմի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սեյիմ I Ահեդի – Մ.Ֆ.) ժամանման մասին...: Լսելով սուլթանի անժամանակ արշավանքի մասին՝ փառապանծ Սուլեյման խաբանը չկարողացավ հավաքել իրանական զավառների զորքերը, ուստի քիչ թվով զինվորներով, որ հավաքվել էին իր բարձրացրած դրոշի տակ, չորեքշաբթի օրը շտապեց Չալդիրան դաշտում՝ խոյի մոտ, 20.000 հազար մարտիկներից կազմված մարտական գիծ կազմել: Թշնամի ժողովուրդը ևս կանգնեց ու նա դե արեց համանման հոռոմի մարտական կարգի: Նրանք պաշտպանվում էին առջևից և հետևից շրջաններով ու պարաններով իրար կապված սայլերի վրա, որտեղից պետք է կրակ բացեին հրացաններով զինված 12.000 ենիչերիներ: Սուլթան Սեյիմը պարիսպ կառուցեց այս կրակաբեր բերդի շուրջ և նույն ներպ գարդարեց նաև իր բանակի սիրտն ու երկու թևերը: Նույն այս ժամանակ մյուս կողմում առկա թշնամու ուժեղ իրետանու պատճառով Մուհամմեդ խանը խորհուրդ տվեց մարտի գնալ, սակայն Ղուրմուս խանը հպարտացավ և չընդունեց այդ միտքը: Այդ ժամանակ փառապանծ Սուլեյման խանն ասաց. «Ես ավագակ չեմ: Աստված ինչ ասի, այդպես էլ թող լինի»: Մուհամմեդ խանը հանդարտվեց: Այդ ժամանակ փառապանծ խաբան Սուլեյմանի մոտ Դիարբեքիից եկավ նրա նշանակող գործը: Նա կենտրոնում նշանակեց պահեստազորի հրամանատար Սարի Փիր Ղորդիբաշի Ուստաջունին, իսկ Մուսթաշի սուլթանի եղբայրը դարձավ նրա ուղեկիցը: Աջ կողմում ագնվական Էմիրներից կանգնած էին Ղուրմուս խան Շամլուն, Նուրայի խալիֆա Ռումլուն, Խուլաֆա-բեկը, Հուսեյն-բեկ Լայան և Խալիլ-Սուլթան Չուլբադարը: Աջ կողմում կանգնած էին հիմնական խաներն ու սուլթանները, Բաբա Իյյաս Չավուշլուի որդիները և մի խումբ ուրիշ մարդիկ: Շահը գտնվում էր այդ բանակի կենտրոնում և այն զարդարված էր նրա մարմնով: Էմիրների շարքից Սալիդ Մուհամմադ Զամուլան, Միր Աբդուլբազի Վազիրը և Միր Սեյիդ Շարիֆ Սադրը ձեռք ձեռքի տված կանգնեցին նրա հետ: Դրանից հետո երկու կողմերի մարտիկները համարձակ բալլեր արեցին առաջ և պատերազմ բռնկվեց: Այս մասին գրված է Թարիհի Ջահաննարում, ինչպես նաև խոսվում է ժողովրդի մեջ, որտեղ հայտարարվում է Շահ Իսմայիլի բացության և մարտի անձնական մասնակցության մասին: Հոռոմի հայտնի առաջնորդներից և բաջերից մեկը հանդիսացող Մալդոյիզոլուն պատկանում էր հոռոմից անվճարականների դասին: Նա միշտ գլուխ էր գոլում հոռոմի մեծերի մեջ և ասում. «Թշնամու բանակում չկա մեկը, ով կարող է կռվել ինձ հետ, բացի շահից»: Ճակատամարտի պահին այդ դժբախտ մարդը Հոռոմի կռվող բաջերի մեջ էր և նա ելավ կռվելու փառապանծ խան Սուլեյմանի դեմ: Նա հարձակվեց շահի կենտրոնի վրա և նրան մարտի կանչեց: Հակառակ այն բանին, սակայն, որ այս ամբարտապան մարդն արժանի չէր, որ պատերազմի մեջ մտնի տիրապալի հետ, վերջինս, իր մեծ եռանդից դրդված և չնայած իր պետականաստե Էմիրների դժգոհությանը, բանակին օգնած լինելու համար ելավ այդ ողորդելի դեմ և նրա հետ կռվելու համար իր անվախ ձին առաջ մղեց: Շահը բաջեց իր Չեյդարի չափի թուրը և այդ Չուլֆուդարով այնպիսի կատարությամբ հարձակվեց այդ սրիկայի վրա, որ Մալդոյիզոլուն ցնցվեց թագավորական այս հարձակումից ու նույնիսկ շարժվելու հնարավորություն չունեցավ: Եվ ահա խիզախության անտառի այդ առյուծն իր հզոր ձեռքի ուժով Մալդոյիզոլուն այնպես հարվածեց, որ նրա պողպատե սաղավարտն ու զրահը երկու մասի բաժանվեցին, իսկ նրա չար արմուխն էլ ընկավ մահվան գետնին: Երկու բանակներից էլ բղավոցներ ու աղաղակներ ինչեցին և վերին աշխարհի իրեշտակները ժպտացին այս թևին ու ձեռքին: Դրանից հետո շահն իր բախտավոր ձին մի քանի անգամ քշեց դեպի թշնամու մարդկությունը և թրի հարվածով չարդեց նրանց դիրքերը: Ղզլբաշ ռազմիկները մոտեցան մարտաշարքերին և սայլերի հետևում կոտորեցին մինչև 300 ենիչերիներ, բայց ենիչերիներն ու իրետանին սկսեցին կրակել: Դայծառ օրը փոխվեց՝ թնդանոթի, հրացանային կրակի և կրակային հարձակումների պատճառով: Թեև ղզլբաշ գործի բաջերի մեծ մասը անվախ խուժեցին այս կրակոտ ծովը, բայց նրանք անօգնական մնացին հրացանի կրակի առաջ և այրեցին իրենց կյանքը հնձանի վրա: Սայիդ Մուհամմադ Զամուլան, Միր Աբդուլբազին և նրանց խմբի շատերը շարտվեցին միմյանց վրա: Փոքու ու հոգի առաջուկներից երկինքը պղտորվեց: Նույնիսկ հոռոմների մեջ է բաջ հայտնի, որ այդ ճակատամարտում փառահեղ շահ Սուլեյման փառապանծ խաբանն անձամբ սկսեց ճակատամարտը այս փառահեղ դաշտում և կռվեց այնպես, որ Սամին ու Բսֆանդիարին թողեց զարմացած: Այդ ժամանակ հոռոմիներն իմացան, որ շահը մնացել է առանց թագավորի, ուստի նրանք հարձակվեցին այս մասի վրա: Պատերազմի բոցերի և թնդանոթների անդադար կրակի ուղեկցությամբ գործերը հարվածում էին միմյանց: Արդյունքում Սայիդ Մուհամմադ Զամուլան, Միր Աբդուլբազին և Միր Սայիդ Շարիֆը եղբել է նահատակվեցին: Այս ճակատամարտում զոհվեցին Սարի Փիր Ղորդիբաշի Ուստաջուն, Հուսեյն-բեկ Լայան, Մուհամմեդ խանը, Բաբա Իյյաս Չավուշլուի որդիները և այլք: Սուլթանայի Աֆշարը գերի ընկավ հոռոմների ձեռքը: Հոռոմները սկզբում կարծեցին, թե դա փառապանծ խաբան Սուլեյմանն է և նրան տարան սուլթան Սեյիմի մոտ, սակայն, հենց որ նա լքեց իր անունը, նրան անմիջապես սպանեցին: Տեսնելով թշնամու մեծ թիվը՝ իր բանակի կործանումն ու շահական զինվորների ոչնչացումը՝ փառապանծ խաբան Սուլեյմանը հրամայեց ինչի փողերը և 300 հոգի հավաքվեցին նրա մոտ: Այդ ժամանակ թնդանոթի արվից վիրավորվել էր Մուհամմեդ խան Ուստաջուն և մի խումբ Ուստաջուն ռազմիկների հետ հետո նա մեկնեց Աղամի ճանապարհորդություն: Իրոք, հետապնդման ժամանակ նրան պատահաբար գնդակ դիպավ, նա ձիուց ընկավ ու մահացավ: Այս պատմությունից հետո ղզլբաշները հոռոմ ռազմիկները նվաստացուցիչ պարտությունից հաղթանակած դուրս եկան: Մի խաբան, շահն իր մարդկանց հետ վեց մարտի դաշտը և հավաքվեց նրանց իրար գլխին: Այս հայրենասերները պատերազմի դաշտից վերադարձան անհրաժեշտությունից դրդված: Այս ժամանակ նրանք հանդիպեցին հոռոմների մի խմբին, որը քրեց ղզլբաշների բանակը և ոչնչացրեց նրանց շարքերը: Այդ ընթացքում փառապանծ Սուլեյման շահի ձին խրվեց ճաճի մեջ: Այս տեսնելով՝ Ղզլադա Ուստաջուն ձին առաջ շարժեց, թռավ, դուրս բերեց ձին և սահուն հետևեց նրան: Ահա այսպես մարգարեն իրեն հավատարիմ ռազմիկների հետ միասին դուրս արժավ այդտեղից, որից հետո արդեն նոր ուժով հավաքեց իր հաղթական զինվորներին և պատրաստվեց մարտի: Պատերազմի դաժանության պատճառով, սակայն, Ղզլբաշ ցեղերի միջև թագավորի փառքն այն աստիճանի էր հասել, որ ցեղերի անդամների համագումլները շեղվեցին անմիջական կռվի և հավաքի ճանապարհից՝ ընկնելով տարօրինակ մոթերի մեջ: Այսպես թե այնպես, սակայն շահը եկավ Դարբին՝ հավաքելու հաղթական ռազմիկներին և վճռականորեն պատերազմ սկսելու հոռոմների դեմ: Իր հերթին սուլթան Սեյիմը մեծ ուրախությամբ և հպարտությամբ ժամանեց Թավրիզ, սակայն 6 օրից ավել չկարողացավ մնալ այնտեղ: Իրոք, նա շատ էր

ուպակործանել Սուլեյմանի ուժով և խիզախությամբ, դրա համար էլ որոշեց վերադառնալ իր երկիրը: Այդ ժամանակ, թեև սուլթան Սելիմը հպարտորեն ժամանեց Թավրիզ բաղաբեր, սակայն չկարողացավ այնտեղ մնալ ավելի քան վեց օր» (Իսթանբուլի Մուշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Երբ սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդ - Մ.Ֆ.) լսեց Մուրադի գործողությունների մասին, նա ոչ միայն սարսափելի զայրացավ, այլև ասեց օր ավելի ու ավելի էր զայրանում: Նա մի օրենք հրապարակեց, որը արգելում էր իր հպատակներին առևտուր անել շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) հպատակների հետ՝ այդ հրամանին չհնազանդվողներին սպառնալով սարսափելի պատիժներով: Միաժամանակ նա բանադրանքի ենթարկեց Ալիի հետևորդներին՝ նրանց հայտարարելով հերետիկոսներ: Դրանից հետո սուլթան Սելիմը սկսեց Եվրոպայից և Փոքր Ասիայից գործիքներ հավաքել ու այդ գործիքներով կազմեց 200.000 հոգի: Այս բանակի հրամանատար նշանակվեց Դայր-Էդ-Դին փաշան, որից հետո սուլթանը հայտարարեց, որ անձամբ կմասնակցի առաջիկա արշավանքին, ընդ որում, չնայած այն բանին, որ շատ փաշաներ փորձում էին հետ համոզել սուլթանին արշավանքի մոքից, քանի որ խորը ծառեր էին, նրա անհամբերությունն ու զայրույթը այն աստիճանի էին, որ ոչինչ չէր կարողանում համոզել: Եվ այսպես իր բանակի գլուխն անցած սուլթանը ուղղվեց դեպի Մեծ Դայաստան ու փորձ կատարեց անցնել Տավրոսյան լեռները, սակայն չկարողացավ այդ անել, քանի որ ուժեղ ձյունը կասեցրեց նրա առաջխաղացումը: Միաժամանակ սուլթանը տեղում հայտնաբերեց, որ պարսիկները գյուղերի ողջ պարենամթերքը ոչնչացրել են, այնպես որ նրա բանակը իր համար ոչինչ չէր կարող ձեռք բերել: Դրանից հետո Սելիմը մոտեցավ Ալա-Էդ-Դուլայի (Չուլքադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուրդին - Մ.Ֆ.) երկրին Կապադոկիայի այն հատվածում, որը ձգվում է Դայաստանում, և պահանջեց նրանից, որ սա թույլ տա թուրքերին անարգել անցնել իր տիրույթներով, որոնցով ձգվում էր ամենատարածված ճանապարհը: Ալա-Էդ-Դուլան, սակայն, վախճնելով, որ հետո Սելիմը կհեռանա Կոստանդնուպոլիս, իսկ ինքը ծանր վիճակում կհայտնվի, անպաշտպան մնալով շահ Իսմայիլից ու նրա ընկերներից՝ Դայաստանի հարևան տիրակալներից, որոշեց մերժել ու ջնջվարարել սուլթանի խնդրանքը, թեև դրա համար այնուհանդերձ շատ ներդրություններով լի պատճառներ բերեց: Սելիմին շատ տխրեցրեց այդ հրաժարումը և ահա նա զարմանքով հայտնաբերեց, որ այս վայրերում իրեն ավելի քիչ են հարգում և իրենից ավելի քիչ են վախճնում, քան ինքը ենթադրում էր: Իր կատարողությունը, սակայն, Սելիմն այդ ժամանակ զսպեց, թեև երգվեց ավելի ուշ վրեժ լուծել հայերի այդ տիրակալից, իսկ այժմ, թեթևելով դեպի ձախ ու անցնելով Արևմտյան Եփրատի ափերով, նա մոտեցավ Լեպրիկյան լեռներին, որի ընթացքում էլ ստիպված եղավ լքել իր հանդերձանքի ու պաշարների մի մասը, ընդ որում դրանից զատ հետևազորի մի բանի ջոկատներ էլ կորսեց այդ դատարի երկրի ձևաձևով անդատանքում: Ի վերջո, հասնելով Արաքսի ափերին, նա խոյից հյուսիս կտրեց այդ մեծ գետը, որը հանդիսանում էր Դայաստանի սահմանը և որտեղ առաջ Արտաքսատա բաղաբեր էր, որից հետո ի վերջո տեսավ պարսիկների ճամբարն ու բանակը: Միայն այստեղ սուլթան Սելիմը իմացավ, որ նրա եղբայր, արքայազն Մուրադը արդեն դարձել է սուֆիի փեսան և գտնվում է պարսիկների ճամբարում ու հենց նա էր, որ մինչ այդ դրոշմ էր պարսիկներին էլեն Փոքր Ասիայի վրա՝ սուլթանի դեմ: Նա նաև իմացավ, որ շահ Իսմայիլի բանակի գլխավոր հրամանատարը՝ Ուստաջ-օղլուն անունով բաջարի ռազմիկը, հաճախ է խորհրդակցում արքայազն Մուրադի հետ, իսկ պարսկական բանակն էլ հետաձգում է մարտը թուրքերի դեմ՝ սպասելով շահ Իսմայիլի մոտենալուն: Սուլթանը պարսկական գլխավոր հրամանատարին շատ նվերներ ուղարկեց և սկսեց նենգորեն դրդել նրան հանձնել արքայազն Մուրադին, սակայն հրաժարում ստացավ, իսկ շուտով էլ հիմնական բանակով մոտեցավ շահ Իսմայիլի ու միացավ Մուրադ արքայազնի հրամանատարության տակ գտնվող առաջապահին: Այս կերպ երկու հակադիր բանակները դեմ առ դեմ եկան և 1514 թվականի օգոստոսի 26-ին, այն բանից հետո, երբ հարձակման նշան տրվեց, Դայդրանի դաշտում մի մեծ ճակատամարտ սկսվեց: Պարսիկները ունեին 300.000 հեծյալ, չհաշված հետևակայիններին, իսկ սուլթան Սելիմի բանակն էլ այնքան բազմաբանակ էր, որ դա կարող էր անհավատալի թվալ, եթե միայն ես ինքս հանդիպած չլիսեիս դեռևս իր ժամանակին Ապահանում ապրող ու այդ ճակատամարտին մասնակցած մարդկանց, որոնք հաստատում էին, որ Դայդրանում Սելիմի հետ 400.000 հեծյալներ ու 800.000 հետևակայիններ կային: Ընդհարումների շարանից հետո սկսվեց բուն ճակատամարտը, որը ձգվեց մեկ ողջ օր: Գիշերվա կողմ պարսիկները ճեղքեցին, էլան գրեթե սուլթանի դիրքերի մոտ և լիովին հնարավորություն ունեին նրան գերի բռնել, եթե միայն սուլթանին չուղեկցեր հաջորդությունը, բանգի Ռումելիի Կասիմ փաշան, որը, ուշադրություն չդարձնելով մեծ կորուստների վրա, խիզախորեն մարտնչում էր, փորկեց իր տիրակալի կյանքը և փոխեց ճակատամարտի ընթացքը: Այդ ընթացքում Ուստաջ-օղլուն արկերով կրակոցից սպանվեց և պարսիկները սկսեցին նահանջել: Թուրքերից լիովին ջարդվեց Եփրատից դալածան Սինան փաշայի զորքը, իսկ եմիլներին էլ չկարողացան կատարել իրենց խնդիրը՝ հարվածել և ջարդել Սեֆիին: Այնուհանդերձ հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ Սեֆին նաև ուսից վիրավորվեց և դա էր գլխավոր պատճառը, որ հաղթանակն ի վերջո սուլթան Սելիմի կողմում եղավ: Ավարը, որն ընկավ թուրքերի ձեռքը, այնքան մեծ էր, որ այդ ճակատամարտից հետո դեռ երկար ժամանակ էլ նրանք մնում էին հարուստներ, սակայն միաժամանակ էլ այդ հաղթանակը նաև թանկ նստեց սուլթան Սելիմի վրա, քանի որ նրա միայն հեծյալազորը կորցրեց 30.000 հոգի: Իսմայիլ-ուֆին դանդաղ նահանջելով անցավ Թավրիզով և հայտարարեց բաղաբեր բնակչությանը, որ այդ պահին նրանք պետք է ենթարկվեն թուրքերին, քանի որ ինքը՝ շահի, ի վիճակի չէ պաշտպանել բաղաբեր: Դրանից հետո իր փեսա Մուրադ արքայազնի հետ միասին Իսմայիլը նահանջեց Պարսկաստանի արևելյան մարզեր և սկսեց սեփական բանակի համար օժանդակ ուժեր հավաքել: Իր հեղթին սուլթան Սելիմը Կասիմ փաշայի մահվան պատճառով շատ վշտացավ, բանգի սա այդ ճակատամարտից մի քանի օր անց ստացած վերքերից իրոք մահացավ: Այնուհետև սուլթանը սանջակական 7 դրոշներ շնորհեց նոր հրամանատարներին, որոնք փոխարինեցին սպանվածներին, որից հետո իր բանակով խոյով հետ նահանջեց, ընդ որում այս բաղաբեր հանձնվեց առանց մարտի: Մինչ այդ հայտարարեց այսպիսիներով հանձնվել էր նաև Թավրիզը, սակայն, հազիվ էին թուրքերը տիրել այդ բաղաբերին, երբ նրանց լուր հասավ, որ Նախկինից կրկնակի մեծ բանակով մոտենում է շահ Իսմայիլը: Դեռ այդ պատճառով էր, որ թուրքական բանակի նահանջը սրբաբազ եղավ և շուտով նրանք, կրկնակի հետապնդվելով Իսմայիլի կողմից, հայտնվեցին Եփրատ գետի ափին: Գետն անցնելու թուրքերի հսկայական քանակություն խեղդվեց, ինչը եղավ նավակների պակասի պատճառով: Այնուհանդերձ, սակայն, դրանից անմիջապես հետո շահ Իսմայիլը մի անհայտ պատճառով նահանջեց և դադարեց հետապնդել սուլթան Սելիմին» (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Դիքի 920 թվականի Մուհառամ ամսի 15-ին սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդ - Մ.Ֆ.) մոտեցավ Երզնիքյան սահմաններին՝ նպատակ ունենալով նվաճել Իրանը: Երբ այդ մասին լուրը հասավ Ապահան շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) կականից, նա ուղղվեց դեպի Աղբաբան, ցանկանալով ճակատել սուլթան Սելիմի դեմ: Դալառակորդները հանդիպեցին Դիդրան կղզիով վայրում և ահա համառ ճակատամարտից հետո զգալի ավագանուց շատերը զոհվեցին՝ Էմիր Արաբաբի Սադրը, Էմիր Սայիդ-Էդ-Դին Շարիֆը, Մուհամմեդ Կամուներ, Դիաբեթի կառավարիչ Մուհամմեդ խան Ուստաջուն, Վելիջան-բեկ Դազախլու Թուրքենին, Սարու Փիրե դորի-բաշի Ուստաջուն, Դուսեյն-բեկ Լայա Շավուն, Սուլթան Ալի-Միրզա Աֆշարը, Փիր Ումար-բեկ Խրաջի-բաշին և մոտ 5.000 հեծյալներ: Դալառական գործը պարտություն կրեց, իսկ շահ Իսմայիլը փախավ և, չթուլացնելով սանձերը, հասավ մինչև Դարգուզին ու Դամադուն: Սուլթան Սելիմ խանը, հետապնդելով նրան, ժամանեց մայրաքաղաք Թավրիզ, այնտեղ մնաց մի քանի օր, սակայն հետև, երբ պարենամթերքի պակասը ծայրահեղ վիճակի հասավ, տիրակալն այլևս հնարավոր չհամարեց մնալ այդ վայրերում» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Այնպես պատահեց, որ այդ ժամանակ շահ Իսմայիլը Իրաքի, Պարսիքի ու Աղբաբանի գործերով ուղղվեց Դայդրան՝ սուլթան Սելիմ խանի դեմ պատերազմի: Զաջի-Ռուստամ-բեկն այդ արշավանքով շահի սանձին էր հետևում, սակայն նրա ջախջախումից ու փախուստից հետ սուլթան Սելիմ խանը իր նվաճման սանձերն ուղղեց դեպի Թավրիզ...: Ողորմա՜ք բարեկամներ և անողորմ թշնամիների նկատմամբ՝ տիրակալ Սելիմ խանը Զորաստանի Էմիրների խնդրանքով մեկնեց Դայաստան ու Աղբաբան՝ նպատակ ունենալով նվաճել պարսիկների երկիրը: Դայդրանի հարթավայրում վերջինս ճակատամարտ ունեցավ շահ Իսմայիլի հետ և հաղթող մնաց» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1, գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

«Դայդրանի դաշտը երկար և քնդարձակ մի դաշտ է: Երկու մեծ և հոգակալի փաղիշահները, մեկը՝ օսմանյան սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդ - Մ.Ֆ.), իսկ մյուսը Սեֆին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.), որոնք երկուսն էլ ռազմագետ և բախտավոր փաղիշահներ էին, բախվել են այս դաշտում: Վերոհիշյալ սուլթան Սելիմը փառավոր հաղթանակ տարավ Շահ Իսմայիլի դեմ: Շահ Իսմայիլը պարտություն կրելով փախավ և նրա աստղը խավարեց: Սա մեծ և նշանավոր դեպք է» (Բյաթի Զեյեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41):

«Ամեն ինչ ոչնչացված էր, զգալիները ստիպել էին բոլոր հպատակներին թաքնվել լեռներում ու երկրում ոչինչ չէր մնացել, նույնիսկ խոտ» (Մյուսեջիմ-Բաշի «Պատմություն»):

«Դիքի 922 թվականին լուրեր եկան երկու Իրաքների տիրակալ, շահ Իսմայիլ աս-Սուֆիի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի - Մ.Ֆ.) և Կոստանդնուպոլսի սուլթան, Ուսմանի որդի Սելիմ շահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդ - Մ.Ֆ.) միջև սկիզբ առած ռազմական գործողությունների մասին: Այս պատերազմը, կարելի է ենթադրել, սկսվել էր այն բանից հետո, երբ Դիքի 920 թվականին շահ Իսմայիլ աս-Սուֆին ներխուժել էր Սելիմ շահի երկրները: Երբ այս մասին լուրերը հասան Եգիպտոսի սուլթան ալ-Գուրիին (Մամլուկյան սուլթանության սուլթան Կանսուխ ալ-Գուրիին - Մ.Ֆ.), նա հարկ համարեց գործը ուղարկել Զայեպ, ընդ որում նա նաև հարկ համարեց

անձամբ կանգնել այդ գործի գլուխ, մնալ այնտեղ ու սպասել այդ պատերազմի վերջին, քանզի ենթադրում էր, որ նա, ով հաղթանակի կհասնի, դրանից հետո կներխուժի իր երկիր» (Իբն Ալաս):

«Հիջրի 920 թվականին թուրքական սուլթան Սելիմը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.**) հարձակում գործեց Պարսկաստանի վրա և, Չալդրանի ճակատամարտում ջարդելով շահ Իսմայիլին (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Ֆ.**), տիրեց Թավրիզին: Մնալով, սակայն, այնտեղ իննը օր և վախենալով վատ հետևանքներից՝ հետո նա վերադարձավ իր սահմաններ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբխիսանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այս ամենի պատճառով թուրքերն և նրանց սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.**) սկսեցին անհանգստանալ Իսմայիլի իշխանության (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Ֆ.**) մեծացումից ու այն բանից, որ, այն բանից հետո, երբ նա կավարտի բոլոր թաթարների նվաճումն արևելքում, անհաղթահարելի ուժով կդառնա եգիպտոսի և Ասիայի վրա, իսկ այդ պարագայում արդեն ողջ Արևելքում չի լինի նրա նման մի հզոր իշխան, որը իր իշխանության տակ սեփական ուժերից գատ կունենա նաև թաթարներին: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Մեծ թուրք Սելիմը, լսելով, որ Իսմայիլը զբաղված է այդ վայրի թաթար խոշոր իշխաններից մեկի դեմ Սամարղանդում մղվող մարտական գործողություններով, հսկայական մի զորք հավաքեց և Զրիստոսի 1514 թվականին արշավանք սկսեց պարսիկների դեմ: Եվ ահա սուլթանն առաջացավ դեպի Սիվաս, որը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսից 600 և Թավրիզից 640 մղոն հեռավորության վրա՝ գրեթե կես ճանապարհին այս երկու բաղաձայնի միջև, բաղաձայն, որ տարածվում էր Հայկյա գետի վրա: Դրանից հետո նա առաջացավ դեպի Արզնյան: Այդ ժամանակ Իսմայիլը, որ իր կանոնավոր գործերով իրոք գտնվում էր Սամարղանդի մոտ և զբաղված էր պաշարողական գործողություններով, լսելով, որ թուրքերն առաջացել են, հապճեպ ի մի բերեց բանակը ու, հանձնելով դրանք իր երկու բաջարի զորավարներին, որոնցից մեկի անունը Թեյելի Ամիրբեկ էր, իսկ մյուսինը՝ Ամուրեց Սամպեր, ուղարկեց նրանց Սելիմի դեմ, որպեսզի սրանք մնալ մարտերով կասեցնեն նրա առաջխաղացումը, մինչև ինքը բավարար բանակի մարդկանց չի հավաքի և բաց մարտի մեջ չի մտնի սուլթանի դեմ: Այս զորավարներին հանձնված բանակը կազմված էր 15.000 հիսնայի հեծյալ ռազմիկներից ու իրենից ներկայացնում էր, կարելի է ասել պարսից ողջ ժողովրդի ծաղիկը, բանզի պարսիկները չունեին գործին աշխատավարձ վճարելու սովորություն և, որպես արթալի ձեռքի տակ գտնվող ուժ, պահում էին միայն սրանց: Հարկ է լքել, որ պարսից այրերը լավ դաստիարակություն ունեցող, ընդ որում նրանք առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում հաստապետ հեծելավարությանը՝ մշտապես ողվելով իրենց այդ վարպետությունը պատերազմի և որսի ժամանակ: Նրանք նաև իրենց հետ մշտապես ունեն լավ զինված որոշակի բանակի ծառաներ, սակայն այդուհանդերձ, նրանք երբեք դուրս չեն գալիս իրենց երկրի պաշտպանության սահմաններից և կարելի է ասել, որ, անկասկած, եթե պարսիկներին վճռեն այն կերպ, ինչ կերպ այդ արվում էր օսմանների իշխանների պարագայում, ապա նրանք կգերազանցեին սրանց: Սրանից գատ այս երկու երկրների մեջ որևէ այլ ընդհանուր բան չկար, բանզի պարսիկ կանաչ, մարտնչելով ինչպես տղամարդիկ, նրանց հետ միասին, ինչպես հիմնավորց ամազոնահիները, մարտի էին մեկնում և պատերազմի ժամանակ սխրագործություններ իրականացնում: Եվ ահա երկու այս զորավարները՝ Ամիրբեկն ու Սամպերը, երբ լսեցին, որ Սելիմն անցել է Եփրատը և առաջանում է, նահանջեցին խոյի շրջակայք, որպեսզի միանան արդեն իսկ Թավրիզ ժամանած Իսմայիլին, բանի որ այդ ժամանակ նրանք արդեն զգացել էին, որ Սելիմի տրամադրության տակ անչափ խոշոր ուժեր կային, այնպես որ վերջինիս դեմ հնարավոր էր ելնել միայն Իսմայիլի հետ ուժերը միավորելուց ու ավելի մեծ բանակ կազմելուց հետո: Հարկ է լքել, որ խոյ կոչվող այս բաղաձայն, ինչպես ասում են, կառուցված էր հիմնավորապես Արտաշատի փլատակների վրա՝ գտնվելով Թավրիզից երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Իսմայիլը, բանի որ գտնվում էր մոտիկ, իր զորավարներին հրամայեց մնալ տեղում և սպասել իրեն, երբ ինքը թաքմ պահեստազորի ուժերով տեղ կհասնի և իրենք թշնամու վրա կգնան միասնական ուժերով: Այնուհանդերձ, չնայած Իսմայիլի հրամանին, բանի որ թուրքական բանակը իր ողջ կազմով առաջացել էր և այն արդեն օգոստոսի 24-ին ցրվեց Չալդրանի հարթավայրում, որտեղ պարսիկների ճամբարն էր, այդ ժամանակ, ահա, պարսիկները, տեսնելով, որ թշնամիներն այդ աստիճան խիզախությամբ իրենց վրա են գալիս ու մարտակոչ են հղում, այլևս չկարողացան դիմանալ սրանց վրա հարձակվելու գայթակրությանը, բանի որ մինչ այդ Արևելքի մեծագույն մի տիրակալի հրամանի տակ իրենք բազում հաղթանակներ էին տարել: Եվ այսպես, վերջին հիշեցված ընթացքում Թավրիզից որպես համալրում ստանալով ևս որոշ բանակի հեծելազոր, որից հետո նրանց հեծելազորը կազմեց 24.000 հոգի, նրանք այն բաժանեցին երկու մասի, որոնցից մեկի գլուխ կանգնեց Թեյելի Ամիրբեկը, իսկ մյուսինը՝ Ամուրեց Սամպերը: Այսպիսով՝ պարսիկները մարտի ազդանշան տվեցին և արիաբար հարձակվեցին թշնամու վրա: Ամիրբեկը, որ մեծ ուժով հարվածել էր Անատոլիայի ժամանակին, ջարդ ու փշուր արեց թշնամուն և գլխովին ջախջախեց, ընդ որում նա թուրքերի մի այնպիսի կոտորած կազմակերպեց, որ այդ վայրում հաղթանակը վերջնականապես իր ձեռքում կլիներ, եթե միայն Սիևան փաշան վերջին պահին չառաջանար Ղահրամանիայի իր զորքով ու, թեև այն հարված հասցնելով պարսիկներին, սեփական գործին խելքի չերեր: Պարսիկները, սակայն, իրենց հերթին կրկին հարձակման անցան և հարվածեցին արդեն Սիևան փաշային, ընդ որում նրանք այդ արեցին նախկին խիզախությանը՝ նույնիսկ չնայած այն բանին, որ Ամիրբեկն ի վերջո ծանր վերքեր ստացավ ու ընկավ մարտում: Իրոք, այն բանից հետո, երբ Սամպերը տեսավ, որ ղահրամանցիները փոխեցին իրենց դիրքերը և հարվածեցին Ամիրբեկին, ինքը ևս խուսափեց շարքերը ու իր թևից հարձակվեց ղահրամանցիների վրա: Արդյունքում նա ջարդեց սրանց, հետ հաղթեց նաև արթալական ուժերը խաճմող հեծելազորին, որը խուճապի մատնվեց և իրեն շատ վատ դրսևորեց, իսկ հետո էլ ընկավ արդեն հետևազորը կազմող ենիչերիներին ընտրի ուժերի վրա և շփոթի մատնեց նաև սրանց, բանզի գործում էր որպես բաժնուց առաջ մղվող մի իսկական փոթորիկ, որը տորոմում ու կտոր-կտոր էր անում թուրքերի բանակը: Այդ ժամանակ սուլթանն ինքը, տեսնելով սեփական զորքերի այդ ջարդը, այն է արդեն հետ էր դառնում և ուզում էր փախչել, երբ Սիևան փաշան այդ դժվարին պահին կրկին օգնության հասավ՝ գործի դնելով հրետանին: Եվ ահա Սիևան փաշան լիքավորեց այդ զենքերը և կրակի տակ առավ իրար խառնված ինչպես ենիչերիներին, այնպես էլ պարսիկներին: Արդյունքում պարսիկների նսույզները, լսելով այդ ահեղ զենքերի արձակած դողողները, հարթավայրում սկսեցին իրենց կորցրած տարբեր կողմեր սլանալ և պարսիկները ոչ մի կերպ չկարողացան տիրել այդ ահաբեկված կենդանիներին: Իր հերթին Սիևանը, տեսնելով, թե ինչ վիճակում է հակառակորդը, վերցրեց հեծելազորի մի ջոկատ և, ընկնելով իրենց կորցրած պարսիկների վրա, սկսեց ամենուր ջարդել նրանց, այնպես որ այն պահին, երբ թվում էր, թե ամեն ինչ կորած է, Սիևանը պարտությունը հաղթանակի վերածեց: Դա, իհարկե, այդպես չէր լինի, եթե չլիներ թուրքերի հրետանին, որը սարսափ էր մատածում հակառակորդի շարքերում՝ խուճապի մատնելով մինչ այդ նման աղմուկ երբեք չսած հակառակորդի նսույզներին և թույլ տալով սրի մատնել հեծյալներին: Իրոք, եթե թուրքերն այդ ճակատամարտում ջարդվեին, ապա Իսմայիլն ավելի շատ ուժ ձեռք կերեր, բան մի ժամանակ նկատել էր նույնիսկ Թամեզյան ինքը (**Թեմուրյանների Էմիրության հիմնադիր Էմիր Թեմուրը – Մ.Ֆ.**)՝ դառնալով Արևելքի բացարձակ մի տիրակալ ու հասնելով փառքի գագաթնակետին: Դա, սակայն, տեղի չունեցավ, բանզի պարսիկներն ի վերջո, ինչպես ասվեց, պարտություն կրեցին Սելիմից, թեև վերջինս ևս հսկայական կորուստներ կրեց: Պարսիկների կողմից ընկել էր Ամիրբեկը, իսկ Սամպերը, լիով վերքերով ծածկված, գերվել էր: Աստուծո փրկի, թե երբ նրան այդ վիճակում ներկայացրել են Սելիմին, սա զայրացած ասել է. «Այ չուն, Ն'եց դու համարձակվեցիր իմ դեմ ելնել, իմ, որ մատո՜ւ փոխանորդը եմ երկրի վրա», իսկ Սամպերը պատասխանել է. «Եթե դու Աստուծո փոխանորդը լինեիր երկրի վրա, ապա չէիր գա իմ տիրոջ վրա: Այդ երկնքում գտնվող Աստված էր, որ փրկեց քեզ իմ տիրոջ ձեռքից և կենդանի թողեց, բայց իմ տերը դեռ կգա ու վրեժխնդիր կլինի այս ամենի համար»: Այդ ժամանակ արդեն իսկայես կատաղած Սելիմը հրամայել է. «Չնայած և սատկացրեց այդ շանը», իսկ Սամպերն ասել է. «Գիտեմ, որ իմ ժամը հասել է, բայց դուք պատրաստե՛ք ձեր հոգիները, որ գոնեք այն շահին, բանզի իմ տերը կլինի ձեր դեմ և կանի ձեր գլխին այն ամենը, ինչ դուք պատրաստվում եք անել ինձ հետ»: Դրանից հետո, ասում են, Սամպերին բզկտեցին: Ավարտելով այս գործը՝ Սելիմը վերցրեց ճամբարը և առաջացավ դեպի խոյ, որտեղ իր ողջ բանակով մի բանի օր հանգստացավ: Դրանից հետո արդեն թաքմ ուժերով նա մի շարք նամակներ ուղղեց տարբեր կողմեր՝ տեղեկացնելով Իսմայիլի նկատմամբ մարտում ձեռք բերած իր անձնական հաղթանակի մասին, մարտ, որը տեղի էր ունեցել Չալդրանի հարթավայրում: Իրականում, սակայն, ինչ որ գրվեց, սուտ էր, բանի որ Իսմայիլն անձամբ այնտեղ չէր եղել, ընդ որում այնտեղ չէին եղել նաև նրա փորձառու ռազմիկներից կազմված ջոկատները, որոնք դեռ Սամարղանդի մոտ էին: Իր հերթին Իսմայիլը, լսելով սեփական բանակի նման ջարդի մասին, հավաքեց փախուստի դիմաց բոլոր ռազմիկներին և իր ուժերով նրանց գլուխն անցած եկավ Թավրիզ: Հետո, սակայն, կնոջ և իր բոլոր հարստությունների հետ նա այնուհանդերձ լքեց այդ բաղաձայն ու մեկնեց Շազերա, որը գտնվում էր այս բաղաձայն վեց օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Հասնելով տեղ՝ Իսմայիլը սկսեց պարտություն կրած այն մեկի փոխարեն մեկ այլ բանակ կազմակերպել, որպես արդեն անձամբ փորձի իր բախտը ճակատամարտում: Իր հերթին սուլթանը, հանելով Թավրիզը, լավ ընդունելության արժանացավ բաղաձայն ավազանու կողմից, բանզի սրանք հասկացան, որ դիմադրելու ոչ մի հնարավորություն չունեն և այդ պարագայում գլխովին կկորեն, երբ Պարսկաստանի այն բաջարի այրերն իրենք էլ չէին կարողացել դիմադրել թշնամուն, ուր մնաց իրենք: Եվ ահա այդ շրջանի առաջնորդները եկան և ներկայացան Սելիմին, սակայն սա էլ իր հերթին սկսեց անհանգստանալ, որ իրականում հնարավոր է Իսմայիլի ուժերն ավելի հզոր են, բան ինքն է ենթադրել անհանգստացածի սկզբանե, որովհետև ուղիք էին ելելու իրենց տնորի համար անհանգստացած արդեն բոլոր պարսիկները: Այս պայմաններում, իր հետ վերցնելով արհեստների մեջ փորձառու մարդկանց և 500 բռն զանձեր, սակայն որևէ այլ կերպ չվնասելով բաղաձայն, Սելիմը թողեց այն ու բռնեց Եփրատի ուղղությամբ՝ ճանապարհին մշտապես ենթարկելով վրացիների հարձակմանը, որոնք, կազմած հեծելազորի թեթև ջոկատներ, թալանում էին բանակի գումակը և սպանում բոլոր նրանց, որոնք ավելի կարճ ճանապարհ ընտրելու համար հեռանում էին բանակից: Հարկ է լքել,

որ այս հարձակումներն այնքան ուժեղ և հաճախ էին լինում, որ նույնիսկ «Աթենքի» կոչվածները, որոնք սովոր էին 40-ից 50 մղոն հեռանալ բանակից և գործել անկասնո ձևով, այս կատարի ռազմիկների կողմից այժմ հալածվելով ու խմբովի կամ առանձին-առանձին կործանվելով, ի վերջո հրաժարվեցին բանակից հեռանալու մտքից և սովի մատնվեցին, ու դա այն պարագայում, երբ ուրիշ դեպքերում հենց իրենք էին պարենամթերք մատակարարում բանակին: Ահա այդ աստիճան ուժեղ էր այն կատարի ռազմիկների ուժը, որոնք հալածում էին նրանց: Այդ ժամանակ Իսմայիլը, որ բավականին ուժեղացրել էր իր բանակը, եկավ Թավրիզի ուղղությամբ՝ հույսով հանդիպել հակառակորդին, սակայն, այն բանից հետո, երբ պարզեց, որ թշնամին այնքան արագ է հեռանում, որ հնարավոր չէ հասնել նրան, նա հրաժարվեց այդ մտքից» (Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2): «Այն ժամանակ, երբ Սուֆին (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ին – Մ.Ֆ.**) դեռ Թավրիզում էր, նրան ենթակա տարածքների որոշ կառավարիչներ, որոնք գտնվում էին թուրքերի սահմանին, տեսնելով, որ իրենց արքայի բանակը հեռու է և գտնվում է հորաաստում, օսմանցիների հասկացրին այդ հանգամանքը և հրավիրեցին հարձակում գործել՝ Պարսկաստանի վրա, ընդ որում առանց այդ հրավերի նման հարձակում երբեք չէր լինի: Եվ այսպես, կանչվելով նման մեծապատիվ առաջնորդների ու ղեկավարների կողմից, որոնք Սոֆի արքայի թշնամիներն էին, սրանք ապրում էին Բիթլիս լեռան մոտակայքում, ինչպես նաև ծանոթ լինելով թաթարների ուժին և իմանալով, որ Սոֆին ղեկավարություն է կրում, սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.**) Զորհուսի 1514 թվականին որոշեց մի բանակ կազմել և նվաճել Պարսկաստանը, բանգի նա նաև վախենում էր, որ, եթե Սոֆին հանկարծ հաղթանակ տանի նաև թաթարների նկատմամբ, ապա նրանք կսիավորեն ուժերը ու մահացու սպառնալիք կհանդիսանան իր համար: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ սուլթանը ելավ Կոստանդնուպոլիսից և մեծ բանակի ռազմիկներով ժամանեց Ամասիա: Այստեղ, անելով անհրաժեշտ հրահանգներ, նա ոտքի ելավ և մայիս ամսին հասավ Թոքաթ...: Անցնելով Թոքաթը՝ սուլթանը հասավ Սիվաս, իսկ հետո եկավ Արզնջան, որտեղ մեծ ավարառություն արեց, շատ մարդկանց ձեռք գցեց և ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Այդ ժամանակ Սոֆին, որ Թավրիզում, էր, չնայած մի բանին որ իր հիմնական բանակը նրանք արդեն զգացել էին, որ Սելիմի տարամարդության տակ անկայի խոշոր ուժեր կային, այնպես որ վերջինիս դեմ հնարավոր էր ելնել միայն արքայի հետ ուժերը միավորելուց և վաղից մեծ բանակ կազմելուց հետո: Իր հերթին թուրքերը, շարունակելով առաջանալ և այրելով ու ամայացնելով երկիրը, հասան սրանց ծամբարած վայր: Այդ ժամանակ Սոֆին հեռացել էր բանակից, որպեսզի նոր օգնական ուժեր բերի, և ահա այս պայմաններում նրա երկու զորավարները, տեսնելով, որ թուրքերը մոտենում են, որոշեցին հարձակվել վերջիններիս վրա: Սյուս կողմից շատ վճռական էին տարամարդված նաև թուրքերը, բանգի նրանք գիտեին, որ որևէ անհաջողության պարագայում իրենք փոխություն չեն ունենա: Եվ ահա Զորհուսի 1514 թվականի օգոստոսի 23-ին Սուլթանի Սահմեդբեկ գլխավորած սեֆեյիների առաջին գունդը, որը կազմում էր զորքի կեսը, հարձակվեց թշնամու այն ջոկատի վրա, որը կազմված էր Ամատոլիայի բնակիչներից: Նրանք սրանց ջարդեցին և ոչնչացրին: Այդ ժամանակ, սակայն, մարտի մեջ մտավ Ռոմեյից իր բոլոր զորքերով եկած Սիևան փաշան և արդյունքում, թեև երկու կողմերից էլ շատ մարդիկ սպանվեցին, սակայն Սուլթանի գունդը ի վերջո պարտություն կրեց, իսկ նա ինքն էլ գերի ընկավ և գլխավորեց, ընդ որում նրա գլուխը հետագայում ուղարկեցին Սոֆիին: Այդ պահին, ահա, մարտի մեջ մտավ նաև պարսիկների երկրորդ գունդը և այնպես քաջարի մարտնչեց, որ թշնամիներին ստիպեց նահանջել, ընդ որում դա արդյունքում փախուստի վերածվեց, երբ թուրքերը ողջ զորքով իրենց գցեցին ենիչերիների ու հրետանավորների շարքերը, որտեղ մեծագույն մի շփոթ առաջացավ: Սիևան փաշան, սակայն, կրկին կարողացավ կարգի գցել պարսիկներին և արդյունքում սեֆեյիների այս երկրորդ գունդը ևս պարտություն կրեց, ընդ որում հաղթողների ձեռքն ընկավ նրանց ծամբարայ պարտվածների կանանց հետ միասին: Գերվեց նաև Պարսեթեյ: Ասում են, երբ նրան ներկայացրել են Սելիմին, սա ասել է. «Այ շուն, ի՞նչ դու համարձակվեցիր իմ մեծության դեմ ելնել, իմ, որ մեր հոր՝ Մուհամմեդի, փոխանորդն է երկրի վրա և նրա որդին», իսկ Պարսեթեյ պատասխանել է. «Եթե դու Աստծո փոխանորդը լինիր երկրի վրա, ապա չէիր գա իմ տիրոջ վրա: Այդ երկնքում գտնվող Աստված էր, որ փրկեց թեզ իմ տիրոջ ձեռքից և կենդանի թողեց, բայց իմ տերը դեռ կգա ու վերջինից կլինի այս ամենի համար»: Այդ ժամանակ արդեն իսկայես կատաղած Սելիմը հրամայել է. «Սառնացրեք այդ շանը», իսկ Պարսեթեյն ասել է. «Գիտեմ, որ իմ ժամը հասել է, բայց դուք պարտաստե՞ք ձեր հոգիները, որ զոհե՞ք այն շահին, բանգի իմ տերը կելնի ձեր դեմ ու կանի ձեր գլխին այն ամենը, ինչ դուք պատրաստվում էք անել ինձ հետ»: Դրանից հետո, ասում են, Պարսեթեյն անմիջապես մահապատժի ենթարկեցին: Ավարտելով այս գործը՝ թուրքը վերցրեց ծամբարը և առաջացավ դեպի խոյ, ընդ որում նրա բանակում կորուստները շատ էին: Սոֆին իր հերթին, սակայն, լսելով սեֆեյական բանակի նման ջարդի մասին, հասկացավ, որ դիմադրելու ոչ մի հնարավորություն չունի դա համար և էլ իր մարդկանցով և կնոջ հետ միասին գանձերը հավաքեց և հեռացավ Թավրիզից, որպեսզի հետո նոր մի բանակ հավաքի ու շարունակի պայքարը թուրքերի դեմ: Իր հերթին Թավրիզի բնակչությունը, տեսնելով, որ իրենց արքան փախել է, ահաբեկվեց թուրքերից: Դրա համար էլ նրանք որոշեցին նրանց մոտ նվերների հետ միասին երկու դեսպաններ ուղարկել և հայտնել իրենց հնազանդվելու մասին: Թուրքերը, որ մտան Թավրիզ, անմիջապես 700 արհեստավորների հավաքեցին և ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս, ընդ որում իրենք բուն քաղաքում մնացին միայն 3 օր, բանի որ, հայտնվելով կարիքի մեջ ու վախենալով պարսիկներից, որոնք կարող էին մեծագույն ուժով հարվածել իրենց, ի վերջո հեռացան՝ ծանախարհին մեծ դժվարություններ կրելով ամենայն անհրաժեշտի պակասից, ինչպես նաև իբերների հարձակումներից: Այսպես նրանք մի կերպ հասան Ամասիա» (Զիովանի Անջիլիելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 18): «Սա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.**) իր իշխանության տակ անբավ զորք ուներ, որոնք էլ գումարեց և Թոքաթից մինչև Կարին ձգվող տարածքները իրենք համարեց: Դրա համար էլ նա նախակ գրեց պարսից արքային, որի անունը շահ Իսմայիլ էր (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ին – Մ.Ֆ.**), թե. «Զեզ վրա եմ գալիս, պատրաստվիր»: Այդ ժամանակ Իսմայիլը Թավրիզից առաջ խաղաց նրա դեմ, սակայն սուլթան Սելիմն ինքը գնաց, հասավ Զադրանին և բանակեց: Կողմերը զինվեցին և երկու արքաները ամենայն պատրաստությամբ իրար վրա եկան: Եվ ահա այնտեղ մի մեծ պատերազմ եղավ և անհուն արյուն հեղվեց, բանգի քաջերը քաջերի դեմ էին կռվում ու անխնա սրատում էին միմյանց: Ի վերջո, պարսիկները պարտվեցին, հետ դարձան և դիմեցին փախուստի: Ինքը՝ շահ Իսմայիլը, մի կերպ Թավրիզ ընկավ, սակայն այնտեղ էլ չհանգստացավ և պատրաստվեց խորասան գնալ: Իր հերթին հաղթական Սելիմը ավարտեց բոլոր այն գանձերը, որ գտավ, բռնեց շահի կնոջն և որդիներին ու գերի վարեց: Կոտորվածների գեներներ և զրահները օսմանցիների զորքը հավաքեց իր բանակատեղիում, որից հետո սուլթան Սելիմը երեք օրից կրկին ոտքի ելավ: Նա խաղաց և գնաց Թավրիզ քաղաքի վրա, որի դուռը բնակիչները կամավոր բացեցին ու հնազանդվեցին նրան, բանգի քաղաքի տանուտերը փախել էր, և նա ներս մտավ: Այստեղ սուլթանը, տեսնելով քաղաքի լավ կարգավորվածությունը, նա արհեստավորների տեղահանեց և Ստամբուլ ուղարկեց, սակայն ընդհանուր առմամբ, սակավ օրեր մնալով այնտեղ, աշխարհին չվստաց: Նա Թավրիզից մինչև Կարին ձգվող աշխարհին իրենով արեց և իր բուռը հավաքեց, որից հետո եկավ Ամասիա ու զորքը ցրեց ձմեռելու, բանգի զորքը հոգնել և ձանձրացել էր սովից ու անձրևներից» (Երեսմա Զյուլյուրդյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9): «Շահի (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ի-ի – Մ.Ֆ.**) քաջությունը պատմեցին օսմանցիների սուլթան Սելիմ թագավորին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդին – Մ.Ֆ.**) և սա պատգամավորներ ուղարկեց շահի մոտ, որպեսզի պատերազմով հանդիպեն միմյանց: Խոսքը հաստատվեց և պայման դրին, որ Զըլլըր դաշտում պատերազմեն, իսկ շահը, գտնելով նույնանուն ուն Իսմայիլի, նրան ձևացրեց թագավոր, դարձրեց կուսակալ և պատվեր տվեց, թե, որ պատահի իրեն սպանեն կամ բռնեն, նա մնա կենդանի ու լինի արյաց ազգի թագավոր: Բոլոր մեծամեծների առջև Շահ Իսմայիլ անվանվածը ընդունեց այս պատվերը և մնաց իսկական շահին հնազանդ: Եվ ահա Դայոց 964 թվականին սկսվեց պատերազմը: Օսմանցիների զորքերի բազմության պատճառով պարսից զորքը դիմեց փախուստի: Ասում են՝ 80.000 ենիչերիները հեռանալուց շահին, իսկ շահը միայն քիչ մարդկանցով խույս տվեց և, պահվելով ինչ-որ տեղում՝ թաքնվեց, իսկ նրանք բռնեցին շահ անվանված կարծեցյալ Իսմայիլին, կարծելով, թե իսկական շահն է, որովհետև շահ ի Լշան ուներ: Առնելով սրան՝ նրանք նրան տարան իրենց Սելիմ թագավորի մոտ: Սելիմը նրան հարցրեց. «Դո՛ւ ես Շեյխսաֆու (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ Զունեդ Սեֆյանի – Մ.Ֆ.**) թոռ և շեյխ Դայդարի (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ Դեյդարի – Մ.Ֆ.**) որդի Շահ Իսմայիլը»: Սա պատասխանում է. թե. «Ես արժանի չեմ շահ կոչվելու, այլ շահի ունյալ ծառան եմ: Թեպետ նրա անվանակիցն եմ, սակայն անվանակցությունը ինձ համար մեծություն չէ, այլ իմ տեր Շահ Իսմայիլի՝ իմ անվանակից, նվաճող ծառան եմ ես»: Սելիմն ասում է. «Ըն ազգը անիծիր, իսկ ես թեզ կազատեմ»: Իսմայիլը ասում է. «Անե՞ծք թող ընկնի նրանց վրա, որոնք իմ ազգը ուրանում են, և թող նզովեն դու և անիծվես, որ մարդ ես, օրենք ու դավանություն չունես և ոչ էլ՝ հավատի կրոն»: Եվ երբ այս լսեց նրանից՝ արհամարհանք իր և իր ազգի նկատմամբ, հրամայեց բարկովել նրան, իսկ նա այնուհանդերձ միշտ գոհ էր իր ազգից և անիծում ու հայոյում էր օսմանցիներին: Ասում էր. «Ունցե՞ք, պատմեցե՞ք իմ անվանակից տիրոջը, թե քո նույնանուն ծառան հանուն քո անվան սիրո նահատակ դարձավ, իսկ դու մի թողնիր իմ արյունը եզրի բողբոխն և թիթեռ մի իջեցնի իմ իջևանի հանգրվանում»: Ահա այսպես բարկոճեցին նրան և նա մեռավ, իսկ այլ կալանավորներ, որ այնտեղ էին գտնվում, փոխարինվելով ազատվեցին: Դենց նրանք էլ գնացին և այս ամենի մասին պատմեցին շահին: Այդ պատճառով պարսից երգիչները նրա մասին երգեր հորինեցին ըստ նրա իսկ խոսքի» (Զաբարիա Զանաբեցի «Դայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6):

«Յայցոյ 964 թվականին սուլթան Սելիմ խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) 50.000 հոգանոց զորքով ելալ Սոսմարուից և շարժվեց դեպի Թալիք՝ գնալով շեյխի որդի շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) վրա: Այդ ժամանակ այս Իսմայիլը շատ էր ուժեղացել և տիրել էր շատ ժողովուրդներին ու շրջանների՝ հյուսիս-արևելյան կողմից հասնելով Սամարղանդին, հարավ-արևելյան կողմից՝ Շամի բաղաբերին, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմից էլ՝ Սեբաստիային: Շահ Իսմայիլը տիրում էր նաև մի լայնարձակ երկրի վրա, որա համար էլ նա ինքն էլ մեծաքանակ զորք հավաքեց և ելալ սուլթան Սելիմի դեմ պատերազմելուն: Եվ ահա նրանք ամեն կողմից 100.000-ական հոգանոց զորքերով շատ ուժեղ մարտնչեցին, սակայն ոչ-ոք այդպես էլ չհաղթեց, որից հետո սուլթան Սելիմն իր տեղը վերադարձալ» (Մարտիրոս Գրիգ «Յիշատակարան 1514 թ-ի»):

«Այդ տարի սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) կոտորեց շահ Իսմայելի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) զորքը: Ահա այսպես եկալ Սելիմ հունտեարը բազում զորքով եկալ Սոֆիի վրա և երեխաների շատ մահ եղալ: Երկրից կարկուտ թափվեց և ամեն ինչի պակաս եղալ, նույնիսկ շատ տեղերում մայրերն իրենց զավակներին կերան: Եվ այսպես, սուլթան Սելիմը եկալ Սոֆիի վրա, որ շահ Իսմայելն էր, և նրանք իրար եկան Չալդրանի կռիւմ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրութիւն»):

«Յայցոյ 964 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) գնաց Սոֆիի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) վրա: Նա շատ զորք հավաքեց, վերցրեց այն, գնաց և նրանք իրար եկան Չալդրանի կռիւմ» (Անդրեաս Եփրովացի «ժամանակագրութիւն»):

«Յայցոյ 964 թվականին սուլթան Սելիմն (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) անթիվ զորքով ելալ ու գնաց Չալդրան, որտեղ կռվեց ու կոտորեց շահի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) զորքը» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրութիւն»):

«Յայցոյ 964 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) կոտորեց շահի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) զորքերին Չիդրանում» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրութիւն»):

«Սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) բազմաթիվ զորքերով եկալ, գնաց Շահ-Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) վրա և պատերազմեց Չալդրանում, բայց չկարողացալ գրավել այն ու հետ դարձալ...: Յայցոյ 962 թվականին սուլթան Սելիմը կոտորեց Շահ-Իսմայիլի զորքը: Նրանք պատերազմեցին Չալդրանում, բայց սուլթանը չկարողացալ այն գրավել...: Յայցոյ 963 թվականին Սալիշքեն շահի հեծելազորը կոտորեց: Յայցոյ 964 թվականին Սուլթան Սելիմը գնաց Չալդրան, կռվեց շահի դեմ և շարդեց նրան» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմութիւն», գլուխ 51, 56):

«Յայցոյ 963 թվականին փաղիշաղը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) կոտորեց շահի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) զորքերը» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Երիտոսի 1517 և Յայցոյ 963 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) եկալ Սոֆիի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) վրա, հաղթեց և հեռացալ, իսկ շահ Իսմայիլի դեմ կռիվը, ասում էին, Չալդրանի դաշտում եղալ» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրութիւն»):

«Յայցոյ 963 թվականին Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) հաղթեց շահին (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Յ.)» (Անանուն «ժամանակագրութիւն 1534 թվականի»):

«Յայցոյ 963 թվականին ռումցիները փախցրեցին շահ Իսմայիլին (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Յ.)» (Անանուն «ժամանակագրութիւն 1576 թվականի»):

«Յայցոյ 963 թվականին սա (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) կոտորեց շահին (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին – Մ.Յ.) Չալդրանում» (Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրութիւն»):

«Այս ժամանակ... սաստիկ կռվեցին... և ոչ-ոք չհաղթեց» (Անանուն «Յիշատակարան 1515 թվականի»):

«Իսմայիլ շահը (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Յ.) հեռացալ Զարթիից և տիրեց Դիարբեքիին, սակայն սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) այնտեղ մարտնչեց նրա դեմ և ահա Իսմայիլը անհաջողութեան մատնվեց, իսկ նրա զորքն էլ քնաջնջվեց: Դրանից հետո շահը եկալ Ղազվին և որոշ ժամանակ մնաց այնտեղ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմութիւն»):

«Այդ ժամանակ դաժան պատերազմ սկսվեց պարսիկների ու թուրքերի միջև և ահա, Իսմայիլ արքան (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Յ.) հաղթվեց սուլթան Սելիմի (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) կողմից ու հեռացալ Ղազվին, որպեսզի խուսափի հետագա վտանգներից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմութիւնը», գլուխ 115):

⁵⁴⁰⁰ «Սուլթանը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.), ինչեղով արթայազն կլա-էդ-Դուլայի (Չուլքարալլանների էմիրութեան էմիր Բոզգուրդի – Մ.Յ.) կողմից իրեն հասցված վիրավորանքի կամ էլ, մեղմ ասած անհարգալից վերաբերմունքի մասին, ինչի մասին նախկինում ասվեց, հետզհետե՛ր ճանապարհին անցալ՝ քրա հողերով և, չնայած կլա-էդ-Դուլան ինքը թաքնվեց լեռներում, սակայն թուրքերը ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած նրա երկրի անպաշտպան քաղաքները: Այս ամենից հետո սուլթանը վերադարձալ Տրապիզոն և, տուն ցրելով զորքին, ինքը մեկնեց Ամասիա՝ սպասելով նոր տարվան» (Օրուգ-բեկ Բայաթ «Պատմութիւն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵⁴⁰¹ «Չալդրանի ճակատամարտից հետո սուլթան Սելիմ խախի (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդի – Մ.Յ.) աջակցությամբ Լալա Կասիմը ղզբաշների այդ գավառից ձեռքից խլեց իր ժառանգական փյալթեն ու հաստատվեց իր կառավարման գահին: Ըստ կարծիքներից մեկի, Ղարախանը խորամանկությամբ ղզբաշներից խլեց Ամիդ քաղաքն և հանձնեց այն այստեղի էմիր Մուհամմեդ փաշային...: Պալոյի վիլայեթը գրավվեց ղզբաշների կողմից և նրա պաշտպանությունն ու պահպանությունը դրվեց Կրաքշահ թուրքսենի վրա: Այդ ժամանակ Տամշիդ-բեկը մի բանի բացարի մարտեր և ճակատամարտեր տվեց, որոնք արժանի էին Ռուստամի: Արդյունքում, շնորհիվ աջակցության և իր բազուկների ուժի, նա հետ խլեց իր ժառանգական տիրույթներն ու տիրեց դրանց: Այդ ժամանակվա զարմանալի իրադարձություններից ինչնեք մեկը, երբ այդ ընդհարումներում Տամշիդ-բեկի մամուլը թուրքսենի հեծելալից ծանր վերք ստացալ գլխին: Ահա ուրեմն, նրա գանգը կիսվեց այնպես, որ ուղեղը բացվեց, սակայն բժշկները գանգի պակասող մասի փոխարեն դրսի մի կտոր դրեցին և ժամանակի ընթացքում միայն սերտածեց վերջինս ու նա ևս մի բանի տարի ապրեց, ինչպես ավանդում են՝ դեռևս աշխարհը բերելով նաև մի բանի երեխաների: Այդ դեպքը կսպ չունի մեր պատումի հետ, սակայն այն միշտ ինչատակվում է, երբ ուզում են մի որևէ զարմանալի բանի մասին ինչատակել» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմութիւն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

«Այդ տարի սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) գրավեց Ամիդը...: Եվ ահա սուլթան Սելիմը կրկին եկալ շահ Իսմայելի վրա և նրա ձեռքից գրավեց ինչպես Դիարբեքիը, այնպես էլ նրա բոլոր սանջախները» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրութիւն»):

«Սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Յ.) Յայցոյ 965 թվականին գրավեց Ամիդը...: Յայցոյ 965 թվականին սուլթան Սելիմը գրավեց Ամիդը» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմութիւն», գլուխ 51):

«Յայցոյ 965 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանութեան սուլթան Սելիմ I Ահեդի – Մ.Յ.) գրավեց Ամիդը» (Գրիգոր Վարապեցի «ժամանակագրութիւն»):

⁵⁴⁰² «Երեք տարվա ընթացքում նա (Էյուբյանների էմիրութեան էմիր Խալիլ իբն Սուլեյման իբն Ահմեդը – Մ.Յ.) մտնւ էր շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխութեան շեյխ, Սեֆյանների շահութեան հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Յ.) մոտ բանտարկության մեջ, իսկ Յիսն-Բեֆի իշխանությունն էլ ամբողջովին անցալ ղզբաշներին: Չալդրանի հետ կապված խռովությունների ժամանակ, սակայն, մեյիթ Խալիլը պահը հարմար համարեց, Բաշի-Բյուլիկը հետ միասին կոտորեց պահակներին, դիմեց փախուստի և ամենայն հապճեպությամբ ուղղվեց դեպի Դիարբեքի: Երբ նա հասալ Վանի շրջակայքին, նրա ճանապարհը կտրեց Մահմուդի ցեղը՝ նպատակ ունենալով ճանկել նրան: Մեյիթ-Խալիլը քաջարար մարտնչեց և այդ կործանարար հորձանաւորից բարեհաջող փրկեց իրենց իրենց: Բաղեշի կրկնով նա ուղղվեց դեպի Յիսն-Բեֆ, սակայն նույն այդ ճակատամարտում Բաշի-Բյուլիկը աստվածային նախախանամության գերին դարձալ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմութիւն», գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁴⁰³ «Այդ ընթացքում Շիրափի և Չարակի ցեղերը, դաշնակցությամբ Յիսն-Բեֆի ցեղերի ու աշիրաթների հետ, այդ վայրերի կառավարիչ դրեցին մեյիթ Սուլեյմանին (Սեֆյանների էմիրութեան էմիր Սուլեյմանին (1514, 1517-1535) – Մ.Յ.)՝ մեյիթ Խալիլի (Էյուբյանների էմիրութեան էմիր Խալիլ իբն Սուլեյման իբն Ահմեդի – Մ.Յ.) որդուն՝ հաշվի չառնելով Ռաշան աշիրաթի կարծիքը, որն այդ երկրում կառավարման սանձերը հանձնել էր մեյիթ Խալիլի խորթ եղբորը: Յիշատակված դեպքերի ժամանակ Բոհթի ցեղը ևս զորք չարժեց այդ կողմը, որպեսզի տիրի Սյուհրտին՝ նպատակ ունենալով մաքրել այդ երկիրը ղզբաշներից, երբ հանկարծ այդ երկրի ընակցությամբ լուր հասալ, որ մեյիթ Խալիլը ժամանել է: Որդիները պատրաստակամորեն եկան հոր մոտ, իսկ Բոհթի ցեղը դադարեցրեց Սյուհրտի պաշարումը, այն դեպքում, երբ մեյիթ Խալիլը մի բանի օր անց վերցրեց այն ղզբաշներից ու

դարձավ նրա տիրակալը: Զանի որ Հիսն-Զեֆի գրավման ժամանակ ղզբաշները օգտվում էին Բաջավիի էմիրության օգնությունից ու աջակցությունից, ապա և այդ ամրոցի պաշտպանությունը նրանք հանձնեցին հենց սրանց պահպանությանը: Հիշատակված աշիրայթը ընկավ ղզբաշների տիրապետության տակ և, երբ հայտնի դարձավ, որ խալիլը պարենամթերք ձեռք բերելու համար մեկնել է Բոհթի ցեղին պատկանող վիլայեթ, Տուրի շրջանի Բոհթիները, մեծ բանակի պարենամթերք հավաքելով ամրոցում, որոշեցին այն ձրի չտալ: Մելիք-խալիլը, իմանալով այդ մասին, հավաքեց իր աշիրաթներին և ցեղերին ու արշավաձևի ելավ այդ ժողովրդի դեմ: Բոհթիները նրան հնազանդություն հայտնեցին և խոստացան հանձնել ամրոցը: Մելիք-խալիլը խնայեց նրանց կյանքը և Հուսեյն-բեկ բաջավիի հետ խաղաղություն կնքեց՝ նրան տալով Բալի կոչվող գյուղի նկատմամբ իշխանությունը որպես զին նրա հոր և եղբայրների արյան, որի մասին կիրչատակվի համապատասխան վայրում: Դրանից հետո այդ ամրոցը Բոհթի ցեղի կողմից հանձնվեց մելիք խալիլին» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁴⁰⁴ «Երբ շահը (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) լսեց այդ Իսմայիլի մահը և պատմիրանը, հրավիրակներ ուղարկեց իր ողջ տերության տարածք: Եկան և հավաքվեցին անթիվ ու անհամար ոչ միայն ազնվական զորքեր, այլև ռաժիկներ, հողագործներ, միլիս իսկ կանայք: Շահը բացեց իր գանձատունը, ամենքին առատ ռոճիկներ բաշխեց և հորդորեց գնալ օսմանցիների վրա: Այդ ժամանակ լրտեսները գնացին և պատմեցին Սելիմին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.), իսկ նա բնօրհնադրվ հեզնեց՝ ասելով. «Այն ամենից հետո, ինչ որ նա տեսավ և կերավ ինձից, դրանից հետո ինչպե՞ն կհամարձակվի գալ ինձ վրա»: Դրանից հետո նա ևս զորակոչ արեց և գնաց Դամասկոսի վրա, որ Շամն է» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6):

⁵⁴⁰⁵ «Այս պայմաններում Թուրքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) ելավ Ամասիայից և առաջացավ դեպի Թաթթա, որից հետո իր բանակը բաժանեց երկու մասին: Առաջին մասը հանձնվեց սուլթանի որդի Սբանդերին և սա ուղարկվեց Տիանա կոչվող բադաքը գրավելու, ընդ որում սա մի մեծ բադաք էր, որն ուներ 150.000 հոգանոց բնակչություն: Ինչ վերաբերվում է բանակի մյուս մասին, ապա այս մասը վերցրեց սուլթանին ինքը և մեկնեց Արևադուլարի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) դեմ մարտնչելու, որը դիրքեր էր գրավել անառիկ լեռներում: Այդ ժամանակ Արևադուլարը, լսելով թուրքերի առաջխաղացման մասին, սուլթանի մոտ դեսպան ուղարկեց և հայտնեց, որ պատրաստ է ընդունել սուլթանի հայատնությունը, սակայն, երբ նրան անընդունելի պայմաններ առաջարկվեցին, բանկի սուլթանը պայման էր դրել խզել ամեն մի կապ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) հետ, չընդունել որևէ դեսպան նրանից և լիովին ենթարկվել իրեն, նա գերադասեց բաջաքար մարտնչել ու ընկնել սուրը ձեռքին, ինչպես մի բաջ մարդ: Այդ ժամանակ Սբանդերը գործեց Տիանան և, մեծ արյունահեղությունից հետո, գրավեց այն, որից հետո օսմանների միացյալ ուժերը շարժվեցին Կեսարիայի վրա: Այս բադաքի մոտ էր, որ Արևադուլարը հարձակվեց նրա վրա, սակայն հետ մղվեց, որից հետո իր երկու որդիների հետ գերի ընկավ և գլխատվեց, մինչդեռ այլև փախան լեռները: Այսպիսով՝ թուրքերը մի մեծագույն հաղթանակի հասան, ընդ որում Սբանդերը Տիանայի բնակչության մեծ կոտորած իրականացրեց: Եվ այսպես, մեծ հաջողության ավարտելով գործերը, Թուրքը իր որդիներին թողեց Ամասիայում, իսկ ինքը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս» (Զիովանի Անջիուլեյո «Ուղեգրություն», գլուխ 19):

⁵⁴⁰⁶ «Չալդուրանի հետ կապված այս ամենից հետո Մուհամմեդ խանի եղբայր Ուստաջու Դարա խանին հանձնարարվեց տեր դառնալ Դիարբեքրին և նա մեկնեց այդ տարածք: Դարա խանը հաստատվեց Մարդինում, սակայն մարդինցիները դավաճանեցին նրան, բերեցին հոռոժցիներին՝ նրանց տալով Դարա-Դամիդ անունով բադաքը: Այդ ժամանակ Դարա խանը մնաց Մարդինում և սկսեց նախապատրաստվել հոռոժցիներին դիմադրելուն: Վերջիններս նրա դեմ ուղարկեցին 5.000 մարտիկ, սակայն Դարա խանը կռիվ տվեց և ջախջախեց նրանց, այնպես որ հոռոժցիների մեծ մասը սպանվեց: Հետո, սակայն, նա իջավ բադաք և տեսավ, որ բնակչությունը դաշնակցում է հոռոժների հետ, ինչից հետո հրաժարվեց պահպանել պարիսպը և բադաքը մնաց հոռոժների ձեռքում: Իր գահալուծության երկրորդ տարում, այսինքն Հիջրի 922 թվականին հոռոժցիները 20.000 հետևակով և հեծելազորով մարտի գնացին նրա դեմ: Դարա խանը բաջարի կերպով մարտի մեջ հետ մտավ նրանց դեմ և Մարդինի գազաթում նրանց միջև ճակատամարտ ու պատերազմ սկսվեց: Դարա խանը ջախջախեց այդ մեծաթիվ զորքերը, սակայն նրանք հետո օգնություն ստացան խոնդկարից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) և գրավեցին Դիարբեքիրը, ուստի ղզբաշները ստիպված եղան լքել այս գավառը: Երբ այս պատմությունը հասավ Սուլեյման Փառապաժ խաբանի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) ականջին, սակայն, նա Դարա խանին չուղարկեց այն բանակը, որին պատրաստ էր օգնության համար, իսկ դա եղավ խանի մահվան պատճառով» (Իսթանբուլ Մուլազիմ «Աբբասի պատմությունը»):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) նաև տիրեց Զորստանին և հարկի տակ դրեց այն» (Երեմիա Բյումյուրժյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

Այս իրադարձության մասին հիմնական և մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Իդրիս Բադեշահին, որի աշխատանքի համապատասխան հատվածն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁵⁴⁰⁷ «Նոր 1515 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) այդպես էլ չմոռացավ այն անհանգստությունների մասին, որը նրան պատճառում էր իր եղբայր Մուրադը շահ Իսմայիլի (Սեֆյանների շեխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) աջակցությամբ, ընդ որում այդ ժամանակ այլ սահմանում նրան նոր վտանգ սկսեց պաշտնալ: Խաչքը մամուլության սուլթանի (Մամուլության սուլթանության սուլթան Կանսուկի ալ-Գուրի – Մ.Ֆ.) մասին է, որը սահմանի մոտ գոյո էր հավաքվել: Հնչվի առնելով այս ամենը՝ ծնունդ կեսին, անտեսելով ցուրտն ու ձյունը, սուլթան Սելիմը իր զորքի հավաք հայտարարեց և ներխուժեց Հայաստան: Այս անգամ նրա նպատակը Ալա-Էր-Դուլային (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) պատժելն էր վերջինիս թշնամական պահվածքի համար: Ալա-Էր-Դուլան, լուր ստանալով Սելիմի մտադրությունների մասին, փախավ և թաքնվեց Անտիտալլաթյան լեռներում: Վերջին Շահուվար-օղլի անունով մի ազգական ուներ, որի հորը մահապատժ էր ենթարկել ու հենց դրա համար էր, որ սա, օգտվելով սուլթան Սելիմի գալուց, առիթը բաց չթողեց վրեժ լուծելու իր կրած վիրավորանքների համար: Եվ այսպես, այս Շահուվար-օղլին իրեն հայտարարեց թուրքերի կողմակից և իր վրա վերցրեց վերջիններիս զորքը այդ լեռնային երկրի գաղտնի կիրճերով անցկացնելու հոգը: Հենց որ Ալա-Էր-Դուլան լսեց այդ դավաճանության մասին, 15.000 հեծյալների գլուխն անցած շտապեց իջնել լեռներից և փորձ կատարեց անակնկալ հարձակվել թուրքական բանակի վրա: Այդ հարձակումը, սակայն, հաջողությամբ չավարտվեց և ահա Ալա-Էր-Դուլան, ընկնելով սուլթանի ձեռքը, անմիջապես և մաքողովին հատուցեց և նախորդ, և այդ տարվա մեղքերի համար: Սուլթանի հրամանով վերջինիս խեղդեցին, որից հետո սուլթանը այդ երկրի կառավարիչ դարձրեց Շահուվարին՝ նրա համար սահմանելով փոքր հարկ: Ամիջապես դրանից հետո էլ սուլթանը, անհայտ պատճառներով, իր բանակին հրամայեց նահանջել և վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս, ընդ որում որոշ աղբյուրներ պնդում են, որ այդ անակնկալ վերադարձի պատճառը ենիչերիների ապստամբությունն էր, թեև իրականում դժվար թե դա պատճառ հանդիսանար ծրագրերի նման հապճեպ փոփոխության համար: Իրական պատճառը այդպես էլ մնաց անհայտ» (Օրուդ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3):

«Հիջրի 921 թվականին սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.), ուշադրություն դարձնելով Մարաշի տիրակալ Ալա-Էր-Դուլա Չուլբադարի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) փախուստի վրա, Չուլբադար ցեղի գլխավոր նշանակեց Ալի-բեկ Շահուվար-բեկին: Դրանից հետո այդ շրջանն ամբողջովին անցավ Օսմանյան տերության սյունների տիրապետության տակ» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Իմանալով հարուստ ավարի մասին՝ սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) հարձակվեց Ալաուդուլայի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) վրա և նրանց միջև պատերազմ սկսվեց: Հոռոժների հետ կռվի ժամանակ Ալաուդուլան սպանվեց և նրա պետությունը փլուզվեց: Դրանից հետո Չուլբադար ցեղի մի մասը անցավ խոնդկարին ծառայության» (Իսթանբուլ Մուլազիմ «Աբբասի պատմությունը»):

«Թուրքական սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) Ֆարիսաթ փաշային ուղարկեց Ալա-Էր-Դուլայի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) դեմ, որը հպարտությունից չէր ընդունում իր նկատմամբ երկու պետություններից և ոչ մեկի իշխանությունը: Հաջորդած ճակատամարտում Ալա-Էր-Դուլան սպանվեց, նրա հպատակների մի մասը ցրվեց Թուրքիայում, իսկ մյուս մասը նրա թոռ Չուլբադար-օղլու գլխավորությամբ անցավ Ադրբեյջան» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Դրանից հետո, երբ եկավ զարունը, սուլթան Սելիմը գնաց (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) Անադոլայի երկիրը, որը Գերմանիկեի և Կոկիսոնի սահմաններում է: Եվ ահա Շահուվարի (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Շահ-Մուվարի – Մ.Ֆ.) որդի երկրորդ Անադոլան (Նկատի է ունեցվում Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդը, ընդ որում սխալը հեղինակինն է, քանի որ վերջինս Շահ-Մուվարի որդին չէր – Մ.Ֆ.), որ այն երկրի հաբիմն էր, իր երկիրը տվեց թագավորին ու հնազանդվեց նրան՝ սա եղավ մինչև թագավորի գալը, քանի որ նրա եղբոր որդիները վեճ էին սկսել իր հետ: Այս պայպես ամեն ինչ տվեցին թագավորին և նա հետ վերադարձավ Ստամբուլ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Երբ նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդը – Մ.Ֆ.) Մարաշ ժամանեց, Ալադուլաբեկը (Չուլբադարյանների էմիրության էմիր Բոզգուրդի – Մ.Ֆ.) ընդվզեց նրա դեմ, սակայն նա նրա կնոջն և որդիների հետ միասին սպանեց նրան, նրա զորքը սրի բաշեց ու տիրեց նրա բոլոր

գավառներին՝ Գամիրքին, Կիլիկիային, Անթաքիային, Ադանային, Սիսիին, Տարսուսին և Ալասին՝ հափշտակելով նաև որոշ ծովեզերքը» (Երեմիա Զյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

⁵⁴⁰⁸ «Սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) Փիր-Յուսեյն-բեկին նշանակորեց արքայական առատածնունդյալքս և բարերարությունքս, առանձնացրեց նրան իր հավասարների մեջ ու նվիրեց Չմշկածագ վիլայեթը այն պայմանով, որով վերջինս պատկանել էր նրա հայրերին և պապերին: Եվ ահա կատարման համար պարտադիր հրաման տրվեց, որ Մարաշի Էմիր Մուհամմեդ փաշա Բիզյուն Փիր-Յուսեյն-բեկի հետ միասին մեկնի Չմշկածագ, իսկ իր ժառանգական օջախը ղզլբաշներից և փոխանցի այն Փիր-Յուսեյնին: Վերջինս, սակայն, առաջ անցավ և, մինչև Մուհամմեդ փաշայի տեղ հասնելը, վերջոց իր ցեղերն ու աշիրաթները, որից հետո հապճեպ ելավ Նուր-Ալի Ալիֆայի դեմ պատերազմի: Սա իր հերթին ելավ նրա դեմ և երկու թշնամական բանակների հանդիպումը եղավ Թաբուր-Յայի կոչվող վայրում: Արդյունքում համառ պայքարից հետո ղզլբաշների զորքը պարտություն կրեց և քրդերը Նուր-Ալիի հալիֆայի գլուխն անջատեցին մարմնից, իսկ մարմինն էլ՝ հողուց: Արդյունքում Փիր-Յուսեյն-բեկը մաքրեց սեփական վայրերի վարդագույն ծաղիկը կարմրագույնների փշոտ ծաղկից և առանց որևէ խոչընդոտի սկսեց կառավարել այդ վայրերը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1):

⁵⁴⁰⁹ «Եվ այսպես, հետևելով այս խորհրդին, Դիարբեքիրի Էմիրները Էմիր ու Զորստանի զորքի հրամանատար Մուհամմեդ Չավուշ բաշուն, որը հայտնի էր Բիլբիլի-Մուհամմեդ անունով, սուլթանն ուղարկեց այդ շրջանները գրավելու: Ինչպես ամպրոպաբեր ամպ՝ նրանք իրար դեմ կանգնեցին Ղոչ-Ֆիսարում, որը Նիսիբիսի շրջակայքում է՝ երկու բանակներն ու երկու զորքերը, որոնք նման էին փոթորկոտ ծովի: Առաջինը ճակատամարտի կրակն և կոտորածի սկիզբը դրեց Ռուզակի ցեղը, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Թաջ-Ահեղը, Կասիմ Անդակին, Միր-Շահ Յուսեյն Կիսանին, Միր-Սելիֆ-Էդ-դինն ու Ումար Ջանդարը՝ իրենց դարաշրջանի և ժամանակի հերոսները, որոնք այդ օրը մահվան խմիչքը խմեցին: Ռուզակի աշիրաթի մեծ մասը, որն այդ արյունոտ ճակատամարտում բաթուրյան և խիզախության օրինակներ ցույց տվեց, վերքեր ստացավ, իսկ ավելի կոնկրետ խոսքը գնում է Միր-Մուհամմեդ Նասր-Էդ-Դինի, Ղարա Յադգարի, Սայիդ Սալմանի Կավալիսի և այլոց մասին: Ղարախանը սպանվեց, իսկ ղզլբաշների զորքն էլ պարտություն կրեց: Շատ ժողովուրդ գերվեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

«Մյուս տարի նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) մեկ այլ զորք էլ Ամիրի վրա հղեց, իսկ Մուհամմեդ փաշա անունով մեկին էլ ստրապար կարգեց: Եվ ահա սա պարսիկների ձեռքից խլեց Դիարբեքիր կոչված գավառը և տիրեց ամեն ինչին, որից հետո Զորստանում վերջնականապես հաստատեց իր իշխանությունը և այն հարկի տակ դրեց» (Երեմիա Զյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

⁵⁴¹⁰ «Այն ժամանակից ի վեր, երբ շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.), հետևելով աստվածային նախախնամությանը, Զորստանի Էմիրները Էմիր նշանակեց Չուլակ-Տալիդին, իսկ սա էլ, տիրելով Ալիաբանի շրջանին, որը պատկանում էր Մուշին, ընդգրկեց այն խնուսի շրջանի մեջ և հանձնեց իր եղբայր Ռուստամ-բեկին, սա դարձավ այդ շրջանի ղեկավարը ու շատ անախորժություններ պատճառեց Ռուզակի աշիրաթին: Ձմեռը Ռուստամ-բեկը սովորաբար անցկացնում էր Ալիաբանում: Հիջրի 922 թվականի ծննդյան կեսին, երբ Մուշի շրջանը ուժեղ ցրտերի և սառնամանիքի պատճառով հիշեցնում էր փոթորկվող օվկիանոսն ու կործանարար հորձանուտը, այնպես որ թաշունները բաց տեղերում չէին կարողանում ճախրել, իսկ խոտակերներն էլ՝ շարժվել: Շարաֆ խանի (Շանսարդիկյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-Էդ-Դինը (1504-1533) - Մ.Ֆ.) մոտ Ռուզակի ցեղից հավաքագրված մոտ 1.500 հոգանոց բազենից կազմված ջոկատի ռազմիկները հազան դահուկները և անակնկալ հարձակվեցին Ռուստամ-բեկի վրա: Սա իր որդիների և Բագուլի ցեղի 400 բազերի հետ միասին սպանվեց: Արդյունքում անողորմ թուրք հասավ նրանց տղամարդկանց և կանանց, մեծերին ու փոքրերին: Ոմանք փախան մարտի դաշտում ու պատասպարվեցին Ալիաբան ամրոցի մոտի մի բարադում, իսկ նրանց տները իրկիզվեցին: Այս տոդերի հեղինակին փիճակվել էր լսել վերին աստիճանի վստահելի մարդկանցից, որ մի օձը կին գլխին բաշեց այժի կաշին ու այս կերպ փրկվեց այդ փորձանքից, որը իշխողության մեջ արթնացնում էր դժոխքի կործանարար կրակը: Պատժելով նրանց իրենց այդ անարժան գործերի համար՝ նրանք գերեզմանեցին նրանց կանանց ու երեխաներին և, ավար ձեռք գցելով, հետ դարձան» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵⁴¹¹ «Որոշ ժամանակ անց, երբ իշխատակաժ Էմիրները և տիրակալները, ժամեն մեկ ով ոնց կարող էր, ազատվեցին բանտից, Շահ Ալի-բեկը ևս ազատություն ձեռք բերեց ու ժամանեց Ջազիրա: Ջազիրայի վիլայեթն այդ ժամանակն պատկանում էր Մուհամմեդ խան Ուստաջլուի եղբայր Ուլաշ-բեկին, որն այդ պաշտոն վարում էր որպես շահի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի - Մ.Ֆ.) փոխանորդ: Նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որից հետո Ուլաշ-բեկը, թողնելով Ջազիրայի կառավարիչ պաշտոնը, դիմեց փախուստի, իսկ Ջազիրան կրկին անցավ Շահ Ալի-բեկին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵⁴¹² «Հիջրի 922 թվականին Օսմանյան սուլթանության հիմքերի իշխանության տակ ընկան Մեյխուտ, Դևրիգի, Դարանդե, Բեհեսնի, Այնթաբ, Կերակ, Զյախիյա ամրոցները և Բերիջի բերդը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):
«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) նաև գրավեց Այնթապը, Բիլիսը, Մարաշը, Յալեպը և Ալբիստանը ու այդ բերդերն և գավառները անգաբար սրի բաշեց: Եղայի-բեկ կոչվածը՝ Շահ Սուլայի (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Շահ-Սուլայի - Մ.Ֆ.) և Ալադուլբեկի (Չուլբադարյանների Էմիրության Էմիր Բոզգուլդի - Մ.Ֆ.) եղբայրը, ի վերջո նրա ձեռքն ընկավ ու նա ամեն ինչին տիրեց: Հաջորդությամբ ավարտելով այս գործերը՝ Սելիմը Ստամբուլ վերադարձավ» (Երեմիա Զյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հայոց 965 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամն և Մարը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 965 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) գրավեց ողջ Շամն ու Մարը և ամենուր իր մեծամեծներին ու վերակացուներին հաստատեց» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) գրավեց Մարն և Շամը» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):
«Հայոց 963 թվականին սա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամը» (Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»):

⁵⁴¹³ «Այդ ժամանակ Դավիթ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.), երաշխիքներ ստանալով շահից (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ից - Մ.Ֆ.), գորք հավաքեց և անցավ Կախեթի: Լևանը (Կախեթի թագավորության արքա Լևանը - Մ.Ֆ.) ի վիճակի չէր դիմարդել նրանց բաց մարտում և դրա համար էլ մտավ Մազրանի ամրոցը: Արքան մոտեցավ և պաշարեց այն, որից հետո սկսեց ուժեղ ճնշում գործադրել, այնպես, որ արդեն ուզում էին հանձնել ամրոցը: Այդ ժամանակ, սակայն, արքան ստացավ Զարթովի օսմանների գալու լուրը, սակայն գաղտնի պահեց այդ իր ռազմիկներից և արքայիսկրայոսին ու Ամիրխորիին ուղարկեց, որպեսզի հանձնեն ամրոցը: «Հակառակ դեպքում», - հրամայեց հայտնել նա, - «դուք սովամահ կլինեք»: Ամրոցի պաշտպանները վերջիններին խոստացան հանձնան պահով, սակայն արքայիսկրայոսը, հակվելով Լևանի մոր Լեւին, հայտնեց, թե. «Մի վախեցիր, այս գիշեր իսկ հեռանում ենք»: Լսելով այդ՝ Լևանի մայրն ասաց. «Կոչ եմ անում որդուս և հետ եմ հանդուս հանձնվելուց»: Այդ լուրը հայտնեցին Դավիթ արքային, որը նահանջեց և հեռացավ Զարթովի» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմություն»): «Իմանալով այդ մասին՝ Դավիթ արքան մեծ զորքով անցավ Գոմբորի և ահա Լևանը չկարողացավ դիմանալ ու նահանջեց Մազրանի վերններում գտնվող ամրոցը: Դավիթը պաշարեց այն և սկսեց ուժեղ ճնշել, սակայն արքայիսկրայոսի նենգությամբ Լևանի մայրը ամրացավ ու ահա Դավիթ արքան նահանջեց Զարթովի» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»):

⁵⁴¹⁴ «Այդ ժամանակ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.) ստացավ Զարթովի օսմանների գալու լուրը..., որից հետո նահանջեց և վերադարձավ Զարթովի, որտեղ մարտեց օսմանների դեմ և աստված նրան հաղթանակ պարգևեց: Նա փախուստի մատնեց թշնամիներին, շատերին էլ սպանեց, մեծ ավար ձեռք գցեց և վերադարձավ Տիդիս» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմություն»):
«Դրանից հետո Զորստոսի 1520 կամ Զորնիկոնի 208 թվականին եկավ սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեղի - Մ.Ֆ.) զորքն և մոտեցավ աթաբեկությանը, սակայն աթաբեկ Ղվարդվարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին (1518-1538) - Մ.Ֆ.) ամրացրեց բերդերն ու ամրոցները և պատսպարեց բնակչությանը: Այդ ժամանակ օսմանները, ոչինչ չգտնելով Սամցխեում, մտան Թռեղե և անցան Զարթովի, սակայն այնտեղ Դավիթ արքան ջարդեց նրանց, իսկ փախուստի դիմած օսմանները կրկին եկան աթաբեկություն, որտեղ Ղվարդվարե աթաբեկը նրանց ձեռք չտվեց, խաղաղությամբ բաց թողեց և պարենամթերք հատկացրեց» (Կախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Դավիթ արքան կոտորեց օսմաններին» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»): «Զորստոսի 1520 կամ Զորնիկոնի 208 թվականին օսմանները եկան Սամցխե, մտան Զարթովի և Դավիթ արքան ոչնչացրեց նրանց» (Կախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁴¹⁵ «Այս Շահայի հալիֆան բազում արյուն էր հեղել և երկու անգամ էլ ձիուց տապալել էր Մարաշի թագավոր Ալի բեկին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 969 թվականին Ջալալին ելավ և սուր Թորոսի տունին եկավ Թոբաթ» (Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»):

⁵⁴¹⁶ «Սրանից առաջ հիշված էր, որ աշխարհի ապավեն Նորին վսեմության փառիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սեյիմ I Ահմեդ – Մ.Ֆ.**), ամբողջությամբ բնեցելով Անատոլիայի վիլայեթը, բոլոր ղզբաջ ստոր տարրերին հոր ճարակ էր դարձրել: Այդ օրերին, սակայն, մուրդյալների գլուխ կանգնած Ջելայի անուշով մի անհավատ չարագործ, ձևանալով խելագար, ապուշի արտաքինով և հագուստով իր հավաքած ավազակների հետ միասին փախել էր Թոկլաթ: Այդ երկրի մարդիկ, սակայն, նրան Աստծու ընտրյալ համարելով, հարգանք ցույց տվեցին: Բազմաթիվ ավազակներ հավաքվեցին նրա շուրջը և սկսեցին զբաղվել գաղտնի խոսակցություններով և սատանայական գործերով: Հայտարարելով, թե «Մեհդին այս քարայրից պետք է երևա և ես նրան եմ սպասում», նա, նման սուտ խոսքերով մարդկանց խաբելով, հետզհետե ավելացրեց իր շուրջը խմբվածների թիվը և պատրաստվեց ապստամբության: Ի վերջո՝ հայտարարելով, թե. «Ես ինքս եմ Մեհդին», նա կոչ արեց և իր շուրջը հավաքված 20.000-ից ավելի հետևորդներ և հեծյալ, որոնք սկսեցին հարձակվել այդ շրջանի գյուղերի և գյուղաքաղաքների բնակիչների վրա՝ գործադրելով բռնություններ» (Սուլթաբադե «Պատմություն»):

«Այս Շահայի խալիֆան բազում արյուն էր հեղել և երկու անգամ էլ ձիուց տապալել էր Մարաշի թագավոր Ալի բեկին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴¹⁷ «Երբ այս մասին հայտնեցին Բարձր սուլթանական գահին, Ֆերիադ փաշան՝ վեզիրի աստիճանով, սերդար նշանակվեց զորեղ էմիրների հետ միասին ուղարկվեց վերոհիշյալ ապստամբի դեմ...: Չարագործ Ջելային տեղեկացավ այդ մասին, բայց, դիմադրության անկարող լինելով, ղզբաջների երկիրը փախչելու նպատակով շտապեց դեպի Սվազ: Այդ ժամանակ Չուկլադերի վիլայեթի վրա իշխող Շահսուվար-օղլի Ալի-բեկը, մոտ լինելով այդ սահմանին, տեսավ, որ, եթե ինքը Ֆերիադ փաշայի գալուստ սպասի, ապա թշնամին կարող է փրկվել, ուստի նա, անմիջապես հավաքելով իր թուրքմեն կորիճներին, շտապ կերպով առաջ շարժվեց և, նրանց ետևից հասնելով Ակչեհիրի մոտ, նրանց պարտության և մատնեց, իսկ իրեն՝ Ջելային էլ, կենդանի բռնելով, կտոր-կտոր արեց» (Սուլթաբադե «Պատմություն»):

«Դրանից հետո Մարաշի թագավոր Ալի բեկը հաղթեց Շահայի խալիֆային, վերցրեց նրա գլուխը և ուղարկեց հոնդկարին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Սեյիմ (1520-1566) – Մ.Ֆ.**)» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴¹⁸ «Դրանից հետո Դավիթ արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին զորք հավաքեց և գնաց Կախեթի: Երբ ժամանեցին Սազարեռ, արքային միացավ այնտեղի ժողովուրդը, որից հետո եկան Կիսիկի և, իրենց միացնելով նաև այստեղի բնակչությանը, հարձակվեցին Կիսիկի վրա: Լևանը (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.**), սակայն, փոքր զորքով մարտնչեց նրանց դեմ և Զրիստուի 1520 կամ Զրոնիկոնի 208 թվականին Դավթի զորքերը պարտություն կրեցին, որից հետո արքան նահանջեց Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Դավիթ արքան կրկին զորքով մտավ Կախեթի և մոտեցավ Մազարյուր կանգնած Լևանին, բանգի վերին կախեթիցիները միացել էին նրան: Այդ ժամանակ Լևանը փոքր զորքով դուրս եկավ ամրոցից և Դավիթ արքան պարտություն կրեց ու վերադարձավ Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Չերքի կյանքը»):

«Զարթովի արքա Դավիթը (**Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.**), իմանալով այն ծանր կորուստների մասին, որոնք կրել է շահ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**), մտադրվեց օգտվել իրեն այդ ճշշողի դժբախտություններից և ավելի հզորանալ, բանի դեռ պարսիկները չէին կարողանա խանգարել իրեն: Հավաքելով զորքը՝ նա մտավ Կախեթի, որպեսզի տիրի այդ երկրին, սակայն Լեոն արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.**), որը դրվել էր շահ Իսմայիլի կողմից, դիմադրեց այս հակառակորդին՝ իր թիկունքում ունենալով Կախեթի ժողովրդի հզոր աջակցությունը: Եվ ահա նա ճակատամարտում ցրեց բարթեցիներին, որոնք եկել էին Դավիթ արքայի հետ միասին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115):

⁵⁴¹⁹ «Չեղո, երբ Դավիթ արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.**) կանգնած էր Գորիում, նրան լուր բերին Պերաստիից ժամանած զորքի մասին, բանգի Մամիա Գուրիելին (**Գուրայի իշխանության իշխան Մամիա Գուրիելին (1512-1534) – Մ.Ֆ.**) աթաբեկի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվաթե Ջակելու – Մ.Ֆ.**) հետ միասին առաջացել էին մինչև Գաղ լեռը, որպեսզի Լևանին (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանին – Մ.Ֆ.**) Դավթի հարցով օգնեն կամ խաղաղություն կնքել, կամ էլ աջակցեն նրան մարտում՝ միանալով վերջինիս: Լսելով այդ՝ Դավիթ արքան զայրացավ և ելավ այն զորքով, որը այդ պահին գտնվում էր մոտ: Իր հերթին Գուրիելին, չենթադրելով, որ արքան այդտեղ է, Մոխիսի մոտ հարձակվեց այդ ջոկատի վրա: Արդյունքում Դավիթ արքան պարտություն կրեց և վերադարձավ Տիդիս: Այստեղ նա կրկին զորք հավաքեց, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Գուրիելից, որը եկել էր Մոխիսի: Այնտեղ եկավ նաև Լևանը, որը այդ հողերին որևէ վնաս չհասցրեց: Դավիթն իր զորքով եկավ Նիցիսի և նրան հանձնված զորքերի ու Ամիրխանի հետ միասին ուղարկեց իր եղբայր Բագրատին, որպեսզի հաջորդ օրը Բազալեթում հարձակվեն նրանց վրա, այն դեպքում, երբ ինքը պատրաստվում էր հարձակվել ճակատից: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ Գուրիելին իր մի հայտնի մարդու ուղարկեց, որը փոխանցեց. «Ես ինդրանքով եմ եկել ձեր առաջ, որպեսզի խաղաղություն հաստատեմ ձեր և Լևանի միջև, բանգի պատերազմն առաջացել է չիմացությունից: Այդ, ինդրում եմ ձեզ, բանի որ ես ոչնչով չեմ վնասել ձեր հողերին և մաքուր եմ ձեր առաջ, եկեք խաղաղություն ու սեր հաստատեք մեր միջև, բանգի մեր հարևան թշնամիները ուժեղ են, օրինակ հենց Նույն շահը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**), որը երկրներ է գավթում: Այդ ժամանակ արքան, չնայած որ դա իր սրտով չէր և նա մտադիր էր մարտնչել, սակայն, բանի որ կարողիկոսն ու եպիսկոպոսները իրոհուրդ էին տալիս հաշտվել, ի վերջո տեղի տվեց և խաղաղություն կնքեց: Նրանք սեր հաստատեցին իրար մեջ առ համատեղ թշնամությունը դեպի թշնամիները և՛ բարեկամությունը դեպի բարեկամները: Դրանից հետո տեսան իրար, նվերներ փոխանակեցին և ցրվեցին իրենց տեղերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զրիստուի 1520 կամ Զրոնիկոնի 208 թվականին Դավիթ արքան և Մամիա Գուրիելին Մոխիսիում ճակատեցին ու Դավիթը հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁴²⁰ «Դուրդաստրի ազգի օջախի տեր ոմն Ալի-բեկ Ֆերիադ փաշայի դեմ ելավ, սակայն նրան ևս սպանեցին: Բանն այն է, որ Սեբաստիայի և Արթուրի դաշտերում սրա գտնվելու ժամանակ նրան պատգամ հղեցին, թե. «Արքայից հրաման կա պարսիկների դեմ մարտի գնալ համատեղ ուժերով: Նա սկզբում չէր հավատում այս ամենի անկեղծությանը, բայց հետո, երբ բազում երդումներով նրան հավաստեցին իրենց անկեղծության մեջ, նա հավատաց: Եվ ահա, երբ նա եկավ, Ֆարիադ փաշան նենգեց երդումը և հենց իր վրանում էլ Ալիին սպանեցին, իսկ նրա որդիներին ու ընտանիքից էլ ունանց խեղդամահ արեցին, ոմանց էլ սրատեցին: Դրանից հետո փախուստի դիմեց նաև նրա զորքը և օսմանիկները հետապնդելով անողորմ կտորեցին նրանց՝ վերցնելով ոչ միայն նրանց գանձերը և ինչքը, այլև նրանց, որոնք օգնել ու զորակցել էին սրանց» (Երեմիա Բյուսուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Դրանից հետո, սակայն Մարաշի թագավոր այս Ալի բեկը ապստամբեց սուլթան Սուլեյմանին դեմ և վերջինս նրա դեմ ուղարկեց Վահրաթ փաշային, որը եկավ Յարդուի Յովասին, կտրեց նրա գլուխը և տարավ թագավորի մոտ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴²¹ Այսուհետև և հետագայում, հարզի անելով մի կողմից դաշնակցության պատերազմները որոշ դեպքերում ավելի սեղմ ընդհանուր խոսքերով ներկայացնելու սկզբունքը, մյուս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայության անցած և հատկապես իսլամն ընդունած անձանց դժվար է, մեղմ ասած, լիարժեք հայ համարելը, Օսմանյան սուլթանության բանակում ծառայած այս անձանց հետ կապված իրադարձությունները կլուսաբանվեն ավելի սեղմ՝ այն չափով, ինչ չափով, որ հարմար կկատեն ես:

⁵⁴²² «Նման խաղաղ կյանքից հետո Զրիստուի 1522 կամ Զրոնիկոնի 210 թվականին Իսմայիլ շահը (**Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) ուղղվեց դեպի Վրաստան, բանի որ, չնայած վրացիներին համարում էր նվաճված, սակայն լսել էր մկրացիների կողմից մահմեդականներին տիրելու մասին ու, բացի այդ, ինքը պարտվել էր սուլթանից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սեյիմ I Ահմեդ – Մ.Ֆ.**) և ահա վախենում էր, որ վրացիները հանկարծ վերջինիս կողմը կանցնեն: Ի դեպ, մեր մատյաններում գրված չէ Իսմայիլ շահի գալու մասին և գրված է, թե. «Դևալը եկավ, ամայացրեց Զարթովի ու Սամցխեին», սակայն պարսկական մատյաններում գրված է հենց շահ Իսմայիլի մասին ու մենք ևս այդպես գրեցինք: Կարելի է կարծել, թե «Դևալ» ասելով նկատի են ունեցել կամ հենց իրեն, կամ էլ նրա սպասալարին, ընդ որում ես երկրորդ տարբերակի կողմնակիցն եմ, բանի որ սուլթանի դեմ պատերազմից հետո Իսմայիլ շահը արշավանքի չի մեկնել, իսկ նրա այս գալու մասին գրվել է Լուսարսա արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Լուսարսա I-ի – Մ.Ֆ.**) օրոք, երբ Դավիթ արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ VIII-ը – Մ.Ֆ.**) դեռևս կենդանի էր, ինչպես Իսմայիլ շահի մահվան և Դավիթ կենդանության մատյաններում գրված է հենց շահ Իսմայիլի մասին 211 թվականը: Եվ այսպես, շահը եկավ և կանգ առավ Աղջապալյում, որը սկսեց վերականգնել: Այդ ժամանակ Դավիթ արքան նրանից խաղաղություն խնդրեց, իսկ նա, արքային իր մոտ կանչելով, ասաց. «Ես բեզ մեծ նվերներ ու քո երկիրը կտամ», սակայն հետո, բանի որ նա ստիպում էր նրան նաև ուրանալ Զրիստուին ու մահմեդականություն ընդունել, արքան չցանկացավ նրա մոտ գնալ: Արքան օժանդակություն ստացավ մեսիխից (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվաթե Ջակելու – Մ.Ֆ.**) ու կախեթի տեր Լևանից (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանից – Մ.Ֆ.**), որից հետո կրեց նաև կովկասցիներին և լեռնակցիներին՝ ամրացնելով Տիդիսը, ինչպես նաև մնացած բոլոր բերդերն ու ամրությունները: Իսմայիլ շահը, լսելով այդ ամենի մասին, մեծ զորքի հետ միասին նախ Զարթովի ուղարկեց իր սպասապետ Զարաթիսին, իսկ սրանց հետքերով էլ, մեկ այլ զորքով՝ միակարբաջ Էլիաս-բեկին: Ի վերջո, զորքի մնացած մասով ելավ նաև ինքը, բանի որ զգուշանում էր վրացիների բաջուկանից: Տեղեկացվելով այդ մասին՝ արքան իր ողջ զորքի և օժանդակ ուժերի հետ միասին մտավ Թելետի: Զարաթիսը մոտեցավ

ամենասկզբում, սկսեցին մարտնչել, ուժեղ կոչվ եղավ, որտեղ շատերը սպանվեցին և ղզբաշները փախուստի մատնվեցին: Փախստականները հանդիպեցին Էլիաս-բեկին, որը շուր տվեց նրանց, կրկին եկան և այս անգամ արդեն նախկինից ավելի կատարի ու ահեղ մարտ եղավ: Լուարսաբ արքայազնը տեսավ ղզբաշների ուժեղանալը, իր ջոկատով շուր եկավ և հարվածեց նրանց ձախից՝ խաչի ուժով կիսելով նրանց ջոկատը: Նա առաջ սլացավ և տրատեց շատերին: Ղզբաշները կրկին դիմեցին փախուստի և ահա վրացիները սկսեցին կոտորել նրանց: Լուարսաբը հետապնդում և ոչնչացնում էր թշնամիներին, սակայն այդ ընթացքում Իսմայիլ շահն անցավ Յագուջա լեռն ու պահ մտավ կիրճում: Այս մասին գրում են նաև, թե նա անցել է Կուսիսյան լեռը, իսկ բանավոր էլ ասում են այնպես, ինչպես ասացի: Եվ ահա, հենց որ նա տեսավ իր ջարդված ու փախչող ռազմիկներին, շատ մնայլվեց և Ղարա-Ղուլունյու ռազմիկներին հրամայեց մարտի մեջ մտնել: Սրանք արագորեն թևանցեցին վրացիներին, թիկունք դուրս եկան և ուժեղ հարված հասցրին: Եվ ահա, չնայած այն բանին, որ, թեև հոգնած և ավարով ծանրաբեռնված, սակայն վրացիները խիզախորեն էին մարտնչում, այնուհանդերձ մեր մեղքերի պատճառով Ղավիթ արքայի զորքը հաղթվեց: Արքան վերադարձավ Զարթի, իսկ Լուարսաբը Կարախին մոտ անցավ Մոկավարի և հորը միացավ ավելի ուշ: Արքան պատրաստվում էր կրկին զորք հավաքել պատերազմի և Տիդիսի պաշտպանության համար, հույս ունենալով դիմադրություն կազմակերպել հենց այստեղ, սակայն Իսմայիլ շահը, որը մարտից անմիջապես հետո մոտեցել էր Տիդիսին, քաղաքի կայազորի հրամանատարին մեծ գումար խոստացավ ու սա հանձնեց միջևբերող: Իսմայիլ շահը քաղաք մտավ, կոտորեց տրապատկերներն և խաչերը, թալանեց, ինչպես նաև Մոկավարի նետեց Սիդիսյան աստվածամոր տրեպատկերը, որը հետո տեղ Լևանը գտավ Նավթուլյան թավուտում: Շահը թալանեց քաղաքը, գերեվարեց նրա բնակչությանը, կամրջի մոտ մզկիթ կառուցեց, իսկ միջևբերողում էլ տեղակայեց իր ռազմիկներին ու այն իրենով արեց: Դրանից հետո նա թալանի նպատակով ջոկատներ ուղարկեց և ամայացրեց Սամցխեն, ում որտեղ որ գտան, որից հետո վերադարձավ Պարսկաստան: Ղավիթ արքան իր հավաքած զորքով մտադիր էր հարձակում գործել և վնաս հասցնել շահի զորքին, սակայն, բանի որ շահը հեռանում էր, ավելի լավ համարեց հարձակում գործել նրա զբաղեցրած ամրությունների վրա: Այս ամենից հետո արքան զորք ուղարկեց և ոչնչացրեց շրջակայքի թաղարական քոչվոր ցեղերը՝ ղդարաբեցնելով պայթյալը Տիդիսի միջևբերողի դեմ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Դրանից հետո Ղվարդվարե աթաբեկը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյին - Մ.Ֆ.) օգնեց Ղավիթ արքային Իսմայիլի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի - Մ.Ֆ.) դեմ գործում և ահա, երբ վերջինս պաշարեց Տիդիսը, իր ղեկավան արտոժանը երկարացրեց մինչև ամայացրեց ու թալան և նաև ամայացրեց Սամցխեն, ընդ որում Ղվարդվարե չկարողացավ նրան որևէ վնաս հասցնել, բանգի վերջինս արագորեն հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

«Նման պարտություն կրելով կախերիցներից և իր վրա բերելով սեփական հպատակների զայրույթը՝ Ղավիթը (Զարթիի թագավորության արքա Ղավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.) դեսպան ուղարկեց թուրքական սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահեդի - Մ.Ֆ.) մոտ, որպեսզի օգնություն խնդրի իր իշխանությունը պահպանելու հարցում: Այս մասին նրա հակառակորդները տեղյակ պահեցին Իսմայիլ շահին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին - Մ.Ֆ.), որը հապճեպ մոտեցավ Իբերիայի և իր ծամբարը հաստատեց Բորչալույում՝ մտադիր լինելով կանխել թուրքերին: Ղավիթ արքան զորքով ելավ Թեյետի, որտեղ էլ հենց տեղի ունեցավ ճակատամարտ թշնամիների դեմ: Պարսից զորավար Ղարանթիսն ու Ելիսին-բեկը փախուստի մատնվեցին, սակայն ի վերջո իր ողջ զորքով եկավ շահ Իսմայիլը և Ղավիթը կորցրեց ամեն ինչ: Տիդիսը գրավեց, եկեղեցիները թալանվեցին, իսկ սրբապատկերներն էլ նետվեցին Կուրը, որոնց մեջ էր նաև Սիդիսյան Աստվածամոր տուրք պատկերը: Դենց այդ ժամանակ էլ Կուրի մոտի կամրջի վրա մզկիթ կառուցվեց, որը կանգնած է մինչ այսօր: Ամայացնելով քաղաքներն ու գյուղերը՝ Իսմայիլը ելավ Զարթի և վերադառնալով Պարսկաստան, շուտով մահացավ» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115): «Յիջոր 927 թվականին շահ Իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) զորավար նշանակեց Դիվ Սուլթան Ռուսլուին և ուղարկեց Վրաստան նվաճելու: Լևանը (Կախեթի թագավորության արքա Լևան - Մ.Ֆ.), Ղավիթը (Զարթիի թագավորության արքա Ղավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.) ու Ղվարդվարե (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյին - Մ.Ֆ.) տիրակալները հնազանդություն հայտնեցին և, ժամանելով տիրակալի ոտքը, նվերներով ու նվիրատվություններով ընդունեցին խարաջն և ջիզան» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և կարսից տիրակալների պատմությունը»):

«Եվ ահա փառապանծ խաբան Սուլեյման (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը - Մ.Ֆ.) իր հաղթական մարտիկներին ուղարկեց Վրաստան՝ ներխուժելու Վրաստան, մինչդեռ ինքը զբաղվում էր զվարճանքով» (Իսթանդուլ Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴²³ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշմանը և իրողությանը փոքրորոշումից:

⁵⁴²⁴ «Այդ տարի Պեխի որդի Սաֆարն այրեց Սեբաստիան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Չայոց 971 թվականին Պեխի որդի Սաֆարն այրեց Սեբաստիան» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

⁵⁴²⁵ «Երբ բողակյան էմիրներից յուրաքանչյուրը մեկնեց իր շրջանները հետ գրավելու, Էմիր Շարաֆը (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-Էռ-Ղիսը - Մ.Ֆ.) իր հերթին գնաց Բաղեշի վրա և սկսեց նրա պաշարումը: Նրան օգնում էին Մուհամմեդ-բեկ Խազուկը, Միր-Ղավուդ Խիզանին, Միր-Շահ Մուհամմեդը Շիրվանին և Սոկրե իմ Անթարդի Մեմուրը: Մի բանի օր տևած պաշարումից հետո պաշարյալները ծայրահեղ վիճակի հասան: Եվ ահա ղզբաշները համաձայնեցին, որ Մուհամմեդ-բեկ Ազիզանին և Միր-Շահ Մուհամմեդը երաշխավորեն նրանց կյանքի, գույքի ու ունեցվածքի համար, որ իրենց որևէ վնաս չեն պատճառի և այդ ժամանակ նրանք կհամձնեն Էմիր Շարաֆին: Յիշատակված Էմիրները հանդես եկան որպես միջնորդներ և ամրոցն ու փկայեթը պատրաստակամորեն փոխանցվեցին նրանց օրինական տերերին: Էմիր Շարաֆը ղզբաշ մարդկանց հանձնեց Էմիրներին, որպեսզի սրանք նրանց ուղեկցեն մինչև Արծեշ և Վան ու իրենց երկիր ճանապարհեն» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵⁴²⁶ «Այնուհետև Ղավիթ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ղավիթ VIII-ը - Մ.Ֆ.) մոտեցավ Տիդիսին, գրավեց այն և ոչնչացրեց ղզբաշներին: Բացի այդ նա գրավեց նաև Աղջադայան, ավերեց և, բռնելով թաթարներին, զբաղեցրեց իր սահմանները» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁵⁴²⁷ «Մեծ ահով ու դողով գրեցի այս ավետարանը, բանգի իրար հետ թշնամացել էին Սոկաց, Ջերմածորի և Ոստանի տերերը: Իրար սահմանակից են Առինջը, որտեղ հիմա ես եմ, ու Ջերմածորը, և ահա, երբ եկավ երեկոն ու արեգակը մայր մտավ, մենք փախանք վնեդի և ծառատունկերի ծերպերը՝ թաքնվելով թփուտներում: Ոչ մեկը ահից չէր կարողանում բուն մտնել, բանգի հեծյալ և հետևակ զորքերը շատ էին: Եվ ահա, ես բազում օրեր գրեցի այդ մկեդարանը, աշխատելով ահով: Բարերար և մարդասեր Աստված, սակայն, թույլ տվեց խաղաղությանը վերջին հասցնել իմ գործը, հակառակ իմ վնեդերի, թող Քրիստոս աստված այսպես խաղաղություն էլ պահի, ամեն: Բանն այն էր, որ Եզդիի անունով առաջնորդը (Շամրոյանների Էմիրության Էմիր Չահիդ-բեկը (մոտ 1495 - ուղ. 1524) - Մ.Ֆ.) եկել էր մեր երկիր, շատ տեղեր գրավել և ավեր էր արել, այդտեղ էր վանքերն ու անապատները, գյուղերն և գավառները: Նա երկրորդ Յուլիանոսի (Յոմոնի կայսր Յուլիանոսի - Մ.Ֆ.) նման շատ քրիստոնյաների սրախողխող արեց, սակայն նույն Յուլիանոսի հետ եղածը նրան էլ պատուհասեց, ամեն» (Անանուկ Սոկացի «Յիշատակարան 1524 թվականի»):

⁵⁴²⁸ «Շաբի-Շիրվանի տեր Յասան-բեկը (Շաբիի խանության խան Յասան-բեկը (մոտ 1500 - ուղ. 1524) - Մ.Ֆ.) ենթարկվեց շահ Թահմասպին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին (1524-1576) - Մ.Ֆ.) և սկսեց փորձեր կատարել նվաճել Կախեթին, բանգի, եթե նա կարողանար վնասել Լևանին, ապա կտիրեր Կախեթին, որն այդ ժամանակ շատ հարուստ էր կառուցված: Տեսնելով այդ՝ Լևանը (Կախեթի թագավորության արքա Լևան - Մ.Ֆ.) խաղաղության կոչ արեց, սակայն Յասան-բեկը դրան ականջ չկախեց: Այդ ժամանակ Լևանը զորք հավաքեց, հարձակվեց Շաբիի վրա և, երբ Յասան-բեկը նրա դեմ ելավ, ուժեղ մարտում պարտվեց, չհասցրեց նահանջել ու Յասան-բեկին սպանեցին, իսկ նրա զորքն էլ կոտորեցին: Լևանը ամայացրեց Շաբին, գերեվարեց, մեծ ավար ձեռք գցեց և վերադարձավ Գրեին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»): «Դրանից հետո Լուարսաբ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը (1527-1558) - Մ.Ֆ.) և Կախեթի տեր Լևանը համաձայնության եկան, վերջինս սպանեց Յասան-բեկին և այդ ամենի մասին իմաց տվեց մեխիներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Ազատվելով այդ թշնամիներից՝ Զարթիի արքա Լուարսաբը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը - Մ.Ֆ.) կայս հաստատեց Լեոնի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի - Մ.Ֆ.) հետ և նրանք իբերական ամրոցներից համատեղ ուժերով բռնեցին պարսիկներին: Այս խռովությունների ընթացքում էլ հենց սպանվեց պարսից զորավար Յասան-բեկը (Շաբիի խանության խան Յասան-բեկը - Մ.Ֆ.), որը Կախեթում տիրակալ էր նշանակվել շահ Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի - Մ.Ֆ.) կողմից» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Յասան-բեկը (Շաբիի խանության խան Յասան-բեկը - Մ.Ֆ.), որը Շիրվանշահերի սերնդից էր և այդ մարզի ժառանգական տիրակալն էր, նեղված լինելով վրացիներից, օգնության համար դիմել էր շահ Իսմայիլին (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին - Մ.Ֆ.): Սա նա էր, որ սպանվել էր Կախեթի վաղի Լևան խանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանը - Մ.Ֆ.) դեմ ճակատամարտում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Սուլեյման փառապանծ խաբանի (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) օրոք Կախեթիի դատավոր Լավանդ Գուրջին (Կախեթիի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.) զորք է մտցրեց Շեքիի մեջ և նրա ու Շեքիի տիրակալ Դասան բեկի (Շաքիի խանության խան Դասան-բեկի – Մ.Ֆ.) միջև ճակատամարտ եղավ: Ահա հենց այդ ճակատամարտում էլ նահատակվեց Դասան-բեկը» (Իսբանդեր Մուլնչի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴²⁹ «Դրանից հետո եկավ Չեյնալ-բեկ անուռով մի պարսիկ, որը Աթմանիի նման համարձակվեց չարիքներ գործել: Սա եկավ Սեբաստիա գավառ և, Աստծու աիդ մոռացած, իսկույն սկսեց հարկեր պահանջել: Այդ ժամանակ Յաղուբ փաշան զորք ժողովեց, որ նրա դեմ մարտի ելնի, սակայն Չեյնալ-բեկը հաղթեց և փախուստի մատնեց նրա զորքին» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

⁵⁴³⁰ «Հիջրի 933 թվականին սուլթան Սուլեյման խանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) դեմ ապստամբեց Չուն-Նունուլլի Չուլբադարուն և այդ երկրին շատ վնաս հասցրեց: Նա ուղղվեց դեպի Էրզրում, որպեսզի անցնի ղզլբաշական շրջանները: Նրա հետքերով շարժվեց Ռումելիի ամր ալ-ումարա Յաղուբ փաշան և, հասնելով վերջինիս Բասանի շրջանում, սպանեց, իսկ գլուխն էլ ուղարկեց Սուլեյմանի պալատ» (Շարաֆ խան Բադիշեքի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Դրանից հետո Չեյնալ-բեկը գնաց մինչև Կարին և ցանկանում էր այն ևս գրավել: Այդ ժամանակ Յաղուբ փաշան եկավ, միացավ Կարինի փաշային և նրանք մարտ տվեցին Չեյնալ-բեկին, որի զորքին կոտորեցին, իսկ նա ինքն էլ շտապ ընկավ Պարսից աշխարհ, որտեղ շուտով մահացավ» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Երիստոսի 1526 և Հայոց 973 թվականին ռումաց թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ և շահ Իսմայիլը (հեղինակը նկատի ունի Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ին, սակայն այս ժամանակ շահ էր արդեն Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) փախալի» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵⁴³¹ «Այդ ժամանակ Սիս քաղաք եկավ ջալալի Զավրստեհինը և մարդիկ փախան, բերդը ելան: Շատ ավերումներ եղան, սակայն շուտով աստված բաղաթն ազատեց այդ Զավրստեհիի ձեռքից» (Անանուն «Հիշատակարան 1527 թվականի»):

⁵⁴³² «Հայոց 975 թվականին եկավ Չեյխ Դալանթարուն ու եկավ, բանակեց Ճիլճիֆայ գյուղի դիմաց: Այդ ժամանակ մեծաքանակ հեծելազորով եկան երկու փաշաներ և 3.000 հոգի կոտորեցին, թեև մեկ փաշա սպանվեց: Սրան բերին ու թաղեցին մայրանի մոտ, այլև փախան, իսկ ինքն էլ հեռացավ 60 հոգու հետ միասին» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴³³ «Դրանից հետո հայտնվեց Բեթթաշ անուռով ոմն Չեյխ, որը արանդով պարսիկ էր և Աղսարա երկրից շատ մյուրիղներ ու թևաքիներ էր հավաքել: Սա եկավ և հասավ Կոմանայի դաշտ, սակայն արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) տեղյակ պահեց այս մասին փաշային և սա 30.000 հոգանոց զորքով եկավ: Շեյխը 1.000 հոգով եկավ նրա դեմ, երեսունին հաղթեց և վանեց» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

⁵⁴³⁴ «Ապստամբները թողեցին Գիլանը և գնացին Թավրիզ: Այդ իմանալով՝ բարձրաստիճան երկնային շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) 8.000 ռազմիկներով և 1.000 ազնվական պահակներով նրանց ջախջախեցու ուղարկեց Դիվ Սուլթանին, Ջուհա Սուլթանին ու Մուհամմեդ խան Չուլբադարուն: Զուլիք սուլթանը և նրա ուղեկիցները, իմանալով սուլթանի դիվաների, Էմիրների ու թագավորական պահակախմբի ժամանակ մասին, գնացին Չուխուր-Սաար: Էմիրներն ու ղորդիները, սակայն, Շամրայում հասան նրանց և մարտական գիծ կազմեցին: Ուստաջու Էմիրներն այդ օրն այնքան լավ կռվեցին, որ Սամի ոգին ասաց նրանց՝ «Ապրեք»: Մուհամմեդ խան Չուլբադարը իր տիրոջ ժապավենի պատճառով Վուրիավուրում հարձակվեց նրանց վրա, Զուլիք Սուլթանը ծանր վիրավորվեց և մահացավ, իսկ Ջուհա Սուլթանն էլ իր ռազմիկների հետ թողեց ռազմաճակատը: Զուլիք սուլթանի մահից հետո Ուստաջու ցեղը պարտություն կրեց և փախուստի դիմեց» (Իսբանդեր Մուլնչի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 933 թվականին շահ Թահմասալը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) որոշեց հարձակում գործել խորասանի վրա և ահա նա հասավ մինչև Սոլուջուրդալ: Այդ ժամանակ Ուստաջու ցեղի Էմիրները, որ գտնվում էին Գիլանում, ժամանեցին Արդեբիլ, սպանեցին այստեղի տիրակալ Բադիսեյան սուլթան Ռումուլին, որտեղից էլ գնացին Նախիջևանի և Չիխուր-Սաարի վրա: Նրանք թալանեցին Դիվ Սուլթանի նստավայրը: Երբ այդ լուրերը հասան Սոլուջուրդալում գտնվող տիրակալ Բադիսեյանին, նա ամենից առաջ Արդեբազան ուղարկեց Դիվ Սուլթանին և Չուխա Սուլթանին: Շարուրում՝ Արիսալայի մոտ, որը պատկանում է Նախիջևանին, նրանց միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Այդ ժամանակ Զուխա սուլթանը, խոցված հրացանի կրակոցից, ընկավ մահվան փոշու մեջ» (Շարաֆ խան Բադիշեքի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵⁴³⁵ «Այդ ժամանակ արքայի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) հրամանն իջավ Անատոլիայի պարոններին և խոսքով փաշան, Յաղուբ փաշան այդ, իսկ Սոթթե ու Իբրահիմ փաշաներն էլ Սեբաստիայի կողմից եկան: Եվ ահա այս չորս բեգլեբեկները բյուր բյուրավոր զորքերով դիմեցին Կեսարիայի վրա և խիստ ճակատեցին: Նրանք հարվածեցին, շեյխին սպանեցին, նրա հետևորդներին էլ կոտորեցին և արքայի մոտ բացի պատվի արժանացան» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հայոց 976 թվականին Յուսեյն փաշան գնաց Տոռլի և Կուկլան, որոնք Ռումում էին և ապստամբել էին: Նա շատերին ջարդեց և գերեց 12.000 հոգի» (Թաղեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Թոռլիի հոռոմները գլուխ բարձրացրին, Յուսեյն փաշան եկավ նրանց դեմ, ջարդեց հոռոմներին և հանգստացրեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 976 թվականին Թոռլիի հոռոմները գլուխ բարձրացրին, Յուսեյն փաշան եկավ նրանց դեմ, ջարդեց հոռոմներին և հանգստացրեց» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

Այս մասին ավելի մանրամասն հայտնում են օսմանյան պատմաբաններ Ալին, Իբրահիմ Փեչլիև, Ջալալիզադեն և Սուլթազադեն:

⁵⁴³⁶ «Հայոց 977 թվականին Սոֆին, որին Աթմաճայ խալիֆա էին ասում, ոտքի եկավ: Սեբաստիայի փաշան գնաց նրանց վրա, սակայն կոտորվեց, իրեն գցեց Սեբաստիա և մեռավ» (Թաղեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ այլ ապստամբներ ևս երևանցին» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հայոց 977 թվականին եկավ խալիֆ Աթմաճան» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ թվականին եկավ խալիֆ Աթմաճան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 977 թվականին եկավ խալիֆ Աթմաճան» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁴³⁷ «Այդ ժամանակ այլ ապստամբներ ևս երևանցին, սակայն բոլորը նույն ժամանակ բռնվեցին ու կալանվեցին: Բանն այն է, որ արևելյան երկրներից եկել էր Աթմաճա խալիֆ անուռով մի ոմն պարսիկ, որն առաջացել էր մինչև Կարին և շրջակայքում սփռել էր իր զորքերը: Եվ ահա օսմանյան բեգլեբեկները հաղթեցին սրա զորքերին, իրեն էլ սպանեցին, որից հետո երկրները նվաճեցին ու հնազանդեցին՝ խալառ ջնջելով ապստամբներին» (Երեմիա Բյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հետո բողերին կոտորեցին» (Թաղեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

⁵⁴³⁸ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵⁴³⁹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵⁴⁴⁰ «Հիջրի 939 թվականին Շարաֆ խանը (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Շարաֆ-է-Դիլը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Աղթամար ամրոցը նվաճելու, որը գտնվում էր Վան լճի և Արծեշի միջև: Այն հնուց ի վեր մտնում էր Ռուզակի ցեղի տիրույթների մեջ, իսկ ավելի ուշ էլ անցել էր Շամրոյի տիրակալներին: Շարաֆ խանը մի բանի նավեր պատրաստեց և ուժով տիրեց այդ ամրությանը: Ամրոցի տիրակալը, որը Մեյիթ-բեկ Չաբարիի (Շամրոյանների էմիրության էմիր Մեյիթ-բեկի (1524-1535) – Մ.Ֆ.) որդի Ռուստամ-բեկն էր, այդ ճակատամարտում հրացանի կրակոցով սպանվեց» (Շարաֆ խան Բադիշեքի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4):

⁵⁴⁴¹ «Շարաֆ խանի հետ հարաբերություններում, չնայած այն սիրուն, որ առկա էր նրանց ընտանիքների միջև, այն բանից հետո, երբ Ուլամեն ժամանեց Ռում, մի շարք պատճառներով, որոնց մասին կասվի հետագայում՝ Շարաֆ խանի (Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Շարաֆ-է-Դիլի – Մ.Ֆ.) կյանքը նկարագրելիս, բարեկամություն ու կապակցությունը փոխարինվեց ատելությանը: Այդ ժամանակ Սուլթան Ահմեդ-բեկը Շարաֆ խանի ընտանիքի ոչնչացման հարցով մի մտքի եկավ Ուլամեի հետ: Վերջինս իր հերթին այդ կողմը շարժեց զորքերը՝ ցանկանալով նվաճել հիզանն և բռնել Ահմեդ-բեկին: Այդ ժամանակ շատ ժողովուրդ զոհվեց, սակայն, կրկին մեջտեղ եկան միջնորդները և Շարաֆ խանը հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բադիշեքի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵⁴⁴² «Այս ժամանակ, երբ Հայոց 980 թվականին էր, Ուլամեն Թավրիզում ինքնազուխ դարձավ և շատ չարիքներ գործեց: Նա ճանապարհորդներին կոտորեց և թալանեց, բազում մեծամեծների էլ տուգանեց, բանցի շահ Դահմանը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) խորասանում էր ու բեգլեբեկ ինքն էր: Եվ ահա նա, երբ լսեց շահի գալուստը, փախուստի դիմեց և ամրացավ Վանի դղյակում, որտեղից ձեռք մեկնեց Ռումաց փաղիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.), թե. «Ես բեգ հնազանդ եմ և թո ծառան եմ, դու հեծելազոր ուղարկիր, որ

այս բերորդ պահեմը ու ես զամ թո ծառայությանը»։ Երբ խոնդկարը լսեց այս խնդրանքը, շատ ուրախացավ և բազում ենիչերիներ ուղարկեց, իսկ Ուլամենի էլ պատվավոր խալաթ տվեց։ Երբ այս գործերը հասան Վանա դաշտին, այն տեղը, որ կոչվում էր Արտամեն, Ուլամեն գործադար գնաց նրանց ընդառաջ և հազավ խալաթը, սակայն Աստված նրա իսկ հեծյալների սրտերը, հեծյալներ, որոնք գտնվում էին բերդում, հետ դարձրեց նրանից, բանգի սրանք հիշեցին շահի աղն ու հացը։ Եվ ահա վերջիններս Ուլամեի դեմ փակեցին բերդի դուռն և նրա չար միտքը խափանվեց, բանգի նա մտադիր էր բերդում ենիչերիներ հաստատել, իսկ ինքն էլ թալանել ու գերեվարել շրջակայքը, որից հետո քաջությանը գնալ խոնդկարի մոտ» (Րովիանենե Արժիշեցի «Տարեգրություն»)։ «Երբ Ղազիզանը լսեց, որ մենք անտեր են մնացել, ելավ Ռումի երկրից, իսկ մենք փախստական եղանք և աշխարհներն ընկան։ Այդ ժամանակ 2 ամիս Արժիշեցի մինչև Թավրիզ մեծ փորձվում էր» (Րովիանենե Արժիշեցի «Տարեգրություն»)։ «Այդ ժամանակ Ֆիլ փաշան... ցանկացավ ներխուժել Վանի շրջան։ Ջանաթմեկան շահը մի բանի կատաղի գործով առաջ շարժվեց նրա դեմ։ Արդյունքում Ֆիլը չկարողացավ դիմադրել և, վեհաշուք Շահրիարի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա Ի - Մ. 3.) վախից, թողեց թևախոնդներն ու փախավ» (Իսթանուդեր Մունշի «Աբբասի պատմություն»)։

⁵⁴⁴³ «Ղազիզանը Շարաֆ-բեկի (Շամսադդինյանների Եփրոսյան Եփր Շարաֆ-է-Դիևի - Մ. 3.) առաջնորդությամբ եկավ Ոստան, որից հետո գնաց Ուրմի։ Այդ ժամանակ Շարաֆ-բեկը հետ դարձավ, իսկ Ղազիզանը մի բանի օր խաղաղությամբ մնաց, խաբեց, հետո հանկարծ հարձակվեց Ուրմիայի և Ուշնուի վրա ու մեծ ավարտություն և գերեվարություն արեց» (Րովիանենե Արժիշեցի «Տարեգրություն»)։

⁵⁴⁴⁴ «Սրա հիման վրա նույն օրն էլ սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ. 3.) Բաղեշի կառավարումը հանձնեց Ուլամենի, իսկ քաղաքի գրավման համար էլ ենիչերիներից և գուլյամների Նոր համայրումից մի խումբ առանձնացվեց։ Սարդար Աշանակվեց Դիարբեքի լեռների Եփր Ֆիլ-Յադուբ փաշան՝ Դիարբեքիից, Մարաշից, Զայեպից ու ողջ Զորդստանից հավաքված մոտ 30.000 մարդու հետ միասին, որոնց ուղարկեց Եփր Շարաֆի (Շամսադդինյանների Եփրոսյան Եփր Շարաֆ-է-Դիևի - Մ. 3.) վրա, որպեսզի նրանք ջանք ու եռանդ թափեն այդ վիլայեթը գրավելու համար։ Եփր Շարաֆը լսեց այդ լուրերը և անհանգստացավ, սակայն, բանի որ ինչքան էլ նա մարդ չէր ուղարկում Բարձր դռան շենք և չէր հաստատում իր հավատարմությունը, նրա ներողությունները չէին ընդունվում, նրա վրա մազաչափ իսկ ուշադրություն չէին դարձնում, բանի որ ժամանակի տիրակալը գոհ չէր մնացել այն ձիուց, որը բաժին էր հասել Եփր Շարաֆին Բազուկի ցեղի ջարդից հետո։ Բանն այն էր, որ մեծ Եփրը մի բանի անգամ նրանից խնդրել էր այդ ձի, սակայն նա ամեն տեսակի ներողություններ ու պատճառներ էր բերել և չէր տվել այն։ Եվ այսպես, հիստանստված Եփր Շարաֆը ստիպված եղավ զբաղվել Բաղեշի ամրությունները ամրացնելով՝ հանձնելով դրանք խիզախ քաջերի ու քաջարի այրերի։ Շարաֆ Եփրը պատրաստության փոճակի բերեց մեթեմաներն և ամրոցի պաշտպանության համար նախատեսված միջոցները, անհրաժեշտ պաշար պատրաստեց և պարենամթերք կուտակեց՝ երկար պաշարման պարագայի համար։ Բաղեշի ամրության պահպանությունն և պաշտպանությունը նա դրեց Իբրահիմ աղա Բիլբասիի ու Միր-Մուհամմեդ Նար-է-Դիևի վրա՝ նրանց հետ միասին Ռուզակի ցեղից պաշտպանության համար առանձնացնելով 300 հայտնի մարդկանց։ Իր որդի Շամս-է-Դիևին (Շամսադդինյանների Եփրոսյան ապագա Եփր Շամս-է-Դիևը - Մ. 3.) ընտանիքի հետ միասին Եփր Շարաֆն ուղարկեց Աղթամար ամրոց։ Մուշ, խլաթ, Քեֆանդուր, Անուրեկ, Կալխուկ, Փիրուզ, Սալամ, Կալխուր, Թաթթիզ և Սուպ ամրոցները, որոնք այդ ժամանակ բնակեցված էին ու ծաղկում էին, նա հանձնեց Ռուզակի ցեղի ամենահայտնի անդամներին՝ կարծես հետևելով բժշկի այն խոսքերին, թե. «Բժշկության վերջին միջոցը այրումն է»։ Այս պայմաններում նա մի բանի ընտրյալներին հետ միասին դիմեց դեպի շահ Թահմասաի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա Ի - Մ. 3.) դուռը, որն այդ ժամանակ մնում էր Թավրիզում։ Շահից նա օգնություն և աջակցություն խնդրեց։ Շահը նրանց ողորմածություն և պատիվ տվեց և այդ հարցում ոչ մի մանրուք բաց չթողեց։ Եվ ահա Դիլիի 938 թվականին Բաղեշի ամրոցի դիմաց իր վրանները խփեցին Ֆիլ-Յադուբն և Ուլամեն՝ մեծաթանակ գործի հետ միասին։ Շուտով պաշարումը սկսվեց և պատերազմի ու մարտի կրակի լեզուները բարձրացան վեր և հառնեցին դեպի երկնակամարը։ Ամեն օր աստղային գործի տիրակալը, կարծես ցանկանալով նվաճել երկնային ամրության բառերը աստիճանը, ոսկեծած ծղալարանն ու պատճառներ էր նետում այդ գլորուխայն ամրության ատամնաշարին, իսկ արիական հերոսներն ու քաջարի դյուցազուններն էլ բորբոքում էին մարտի կրակը։ Եվ ահա կրկին, երբ ողջ աշխարհով մեկ պտտվող լուսինը երևում էր արևմտյան դռնում, որպեսզի պահպանեն երկնային ամրության բարձունքները, մարտի նետվող քաջերն և դյուցազունները, հավաքարհմ իռվազի բնության, ձեռք էին մեկնում մարտին ու ճակատամարտին և ոտքերը պատում զգուշությամբ և զգուշականությամբ։ Այս կերպ անցավ մոտ երեք ամիս, ինչի ընթացքում ամրոցի աշտարակներն և ամրությունները դրանք ցնցող հրամուռների, ինչպես նաև դեպի երկինք հառնող բալիստների հարվածների տակ ի վերջո փոշու և հավասարվեցին։ Ի վերջո, բանը հասավ նրան, որ ամրությունը այն է, ահա-ահա, արդեն պետք է հանձնվեր, երբ, սկսվեց կախելով Եփր Շարաֆի աղաչանքներին, շահ Թահմասաը մայրաքաղաք Թավրիզից ուղղություն բռնեց դեպի Բաղեշ։ Դեռ որ շահի ելնելու մասին լուրը տարածվեց խլաթում և Աղիլնազում, Ֆիլ-Յադուբն ու Ուլամեն դարպարեցին՝ պաշարումը և դիմեցին փախուստի։ Նրանք այնպիսի խռովության մեջ ընկան և փախան, որ լեռների իրենց վրանների մի մասն ու երկու հրամաններն՝ այնքան մեծ, որ սրանց հարվածների տակ ամրության պարիսպները հողին էին հավասարված էին հավանաբար։ Այս հրամանները տեղադրված էին Արևելյան կողմում՝ Թալիսանի պալատի դիմաց, և հենց այդտեղ էլ դրանք մասնատվեցին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4)։ «Դիլիի 938 թվականին սուլթան Ղազի Սուլեյմանը Բաղեշի շրջանը բեզբեգության իրավունքով նվիրեց Ուլամենի և, ինչպես արդեն առաջ լուսաբանվել էր մոթի շողորդը, Ուլամեն Մարաշի և Դիարբեքիի ամիր ալ-ումարի հետ միասին մոտեցավ Բաղեշի ամրոցին ու պաշարեց այն։ Այստեղի տիրակալը Շարաֆ խանը օգնության համար դիմեց շահ Թահմասաին և հիշատակված տիրակալը, առաջնորդվելով վերջինիս նկատմամբ իր տրամադրվածությամբ, մոտեցավ խլաթին։ Այդ ժամանակ Դիարբեքիի ամիր ալ-ումարա և սուլթանի բանակի սարդար Ֆիլ-Յադուբն ու Ուլամեն թողեցին ամրոցն և փախան, իսկ շահական գործերը նույն թվականին էլ ժամանեցին Թավրիզ։ Այստեղ էլ հենց տիրակալն անցկացրեց ձմեռը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»)։

«Իսկ երբ թուրքերն իմացան շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա Ի - Մ. 3.) գալուստի մասին, հրաժարվեցին Բիթլիսը գրավելու մտադրությունից և նահանջեցին» (Ջասան Ռումլու «Պատմություն»)։

«Երբ Ռումսաց գործերը տեսան, որ Ուլամեի ասած ամեն բան տուտ դուրս եկավ, վերջինի սրան որպես չարիք հյուսող մեկին և տարան խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի - Մ. 3.) մոտ, որը նրան կարճ ժամանակով ընդունեց ու նախորդեց շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա Ի - Մ. 3.) պահով, թե. «Ինչպե՞ս գնանք նրա վրա»։ Ուլամեն, սակայն, չարախոսեց ամիր Շարաֆի (Շամսադդինյանների Եփրոսյան Եփր Շարաֆ-է-Դիևի - Մ. 3.) հարցով, թե. «Բոլոր այս չարությունների պատճառը նա է»։ Դրանից հետո խոնդկարը նրան 60.000 հեծյալ տվեց, որով Ուլամեն եկավ և պաշարեց Բաղեշի դղյակը։ Երբ ամիր Շարաֆը այդ մասին տեղեկացավ, նա ամրացրեց բերդն և այնտեղ թողեց իր որդի Շահամիրին, իսկ ինքը գնաց Թավրիզ՝ շահի մոտ՝ գանգատվելով Ուլամեից։ Եվ ահա շահը լսեց այդ մասին և շարժվեց Ուլամեի վրա, որը, լսելով այդ մասին, փախավ Դիարբեքի։ Շահն իր հերթին խլաթից հետ դարձավ՝ ամրացնելով Բաղեշը, Մուշը և խլաթը, բանգի շատերը լսել էին Ուլամեի գալն ու ցրվել էին» (Րովիանենե Արժիշեցի «Տարեգրություն»)։

«Սա գրվեց դառն ու դաժան մի ժամանակ, երբ Ուլամեն սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի - Մ. 3.) կողմից եկել էր Բաղեշի բերդի վրա, որը նա պաշարեց և բազում ավար արեց մեր երկրում» (Առաքել Գրիչ «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁴⁴⁵ «Մի խոսքով Դիլիի 940 թվականի աշնանը, անցած մոտ 10.000 հեծյալի և հետևակայինների՝ նիզակակիրների, հրաձիգների ու նետածիգների, գլուխ և աջակցվելով Ֆիլ-Յադուբ փաշային, Ուլամեն երկրորդ անգամ տեղի վրա գնացվականների հորդորներին ու խիզախ միջով մեկնեց Տաթթիզայի շրջան։ Շարաֆ խանի դրոշի տակ հավաքվեցին ոչ ավելի, բանի 5.000 հոգի։ Դրա հետ միասին նա (Շամսադդինյանների Եփրոսյան Եփր Շարաֆ-է-Դիևը - Մ. 3.) հիշեց շահ Թահմասաի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա Ի - Մ. 3.) մասին և որոշեց մեկնել Ալադաղ ու Ալաշլեքտո՝ Մուսա-Սուլթանի և Եփրների հետևից մարդ ուղարկելով Թավրիզ, գործը կանչելով ու Ուլամենի մարտ տալով։ Ռուզակիի ղեկավարները, սակայն, չհամաձայնեցին այդ մտքին, հատկապես Սալիդի Ալի աղա՝ Դիարբեքիի, որն այդ ժամանակ Շարաֆ խանը լիազորված վերջին էր, ինչպես նաև Ռուզակի ցեղի առաջնորդն ու ավագը։ Սա, անստության ու հիմարության գերակայությունից, Շարաֆ խանի ներկայությամբ դիվանում հայտարարեց. «Եթե հանկարծ Ռուզակի աշիրաթը Ուլամայի դեմ մարտում անփութություն և եռանդի պակաս որսևորի, ես կհավաքեմ Բաղեշի շրջանի անհավատն հայերին և նրա դեմ դուրս կգամ»։ Շարաֆ խանը, սակայն, լիակատար վարպետություն ունենալով ավագի ու աստղերի միջոցով գուշակությունն անելու արվեստում, հայտարարեց. «Համաձայն ավագների վրա արված գծերի, Ուլամայի աստղն այժմ բարձրանում է, իսկ մեր աստղը ընկնում է։ Նման պայմաններում պետք չէ մարտի մեջ մտնել»։ Այնուհանդերձ, իմաստազուրկ խոսքերի ու բողոքի դատարկատության երեսից նա չկարողացավ հարցին ճիշտ լուծում տալ և փոքր ջոկատով ընդունեց մարտը Ուլամեի մեծաթանակ գործերի դեմ։ Երբ Ուլամեն մոտեցավ Թաթթիզ շրջանի սահմանին, որը պատկանում էր Բաղեշին, նա նրա դեմ ելավ։ Թշնամական գործերի հանդիպումը տեղի ունեցավ Թաթթիզ ամրոցից մի քիչ հարավ։ Ուլամեն իր բանակի թիկունքը ուղղեց դեպի լեռները, իսկ հերկված դաշտն էլ, որտեղ դուրս էր գալիս առաջապահը, նա գիշերել լցրեց ջրով՝ զբաղվելով սեփական շարքերի ամրացմամբ։ Իր գործի կենտրոնում և թևերում նա նետածիգներից ու ենիչերիներից մի բանի շարքեր կազմեց։ Շարաֆ խանն իր հերթին ևս շարքեր կազմեց հակառակորդի դիմաց։ Ռուզակի աշիրաթի մարդիկ իրենց ինքնավստահությամբ և անխոհեմության արդյունքում բացարձակապես ուշադրություն չդարձրին թշնամու մեծաթանակության ու մարտի համար ոչ հարմար վայրին և մարտական գործողություններ սկսեցին։ Եվ ահա քաջարի ջախելներն և ռազմիկները, նման կատաղած առյուծների ու մուլեզին հովազների, սկիզբ դրեցին

նազմական գործողությունների: Քաջարի երիտասարդներն և վագրի հոգով ռազմիկները կատաղի առյուծների ու մուլեզին հովազների նման իրար եկան և մարտի խառնաշփոթից բարձրացված փոշին ու ճակատամարտի կրակը երկինքը հասավ: Այն ժամանակ, երբ ճակատամարտի և մարտի կրակը հասավ Կապեղլահին, Ամիր-բեկ Մահմուդին, որի վրա դրված էր Շարաֆ խանի գործին աջակցելու պարտականությունը, իր մուլազիմանների հետ միասին իրեն կապեց ղափաճանության ամոթալից սայլին և արդյունքում, դավաճանելով Շարաֆ խանը, փախավ Ուլամեին: Այդ ժամանակ դեպքերի բերումով գնդակը խոցել էր խանի ձախ թևը ու ելել թիկունքի կողմից և արդյունքում նա բաց թողեց ձեռքից ձիու կառավարման սանձերը: Տեսնելով դեպքերի նման զարգացումը՝ Էմիր Շարաֆի ռազմիկները դիմեցին փախուստի, ընդ որում մոտ 700 քաջարիներ, որոնք վարպետորեն տիրապետում էին սրին՝ թշնամու իսկական որսորդներ, այդ օրը զոհվեցին: Մրանցից 500 մարդ պատկանում էր Ռուզակի ցեղի առաջնորդների որդիներին և նրանք սպանվեցին վեբի Սալիդի Ալի աղայի հետ միասին, իսկ Սաբար-բեկի որդին մի քանի այլոց հետ միասին գերի բռնվեցին: Նման դեպքերից հետո Ուլամեն այնտեղից իր սանձերն ուղղեց դեպի Վան և Ոստան վերադարձր՝ ոտք չդնելով Բաղեշի վիլայեթ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4): «Սուլթան Ահմեդը Դիարբեքի ուղարկեց իր մարդուն՝ համոզելով Ուլամեին պատերազմ սկսել Շարաֆ խանի դեմ: Ուլամեն Դիարբեքի գործով ուղղվեց խիզան, իսկ այստեղի էլ, առաջ տարվելով սուլթան Ահմեդի մոտից, եկավ Թամիզայի շրջան և մեկնեց Բաղեշի վիլայեթ: Այդ ճակատամարտում էլ հենց Շարաֆ խանը սպանվեց: Դիցի 940 թվականին սպանվեց Բաղեշի տիրակալ Շարաֆ խանը, իսկ Ուլամեն Թեբեզուն այդ մասին հայտնեց Ստամբուլ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանյանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Դիցի 940 թվականին վերը հիշատակված Ուլամե փաշան... լքեց լեռները և անցավ փառիշտի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) կողմնակիցների կողմը: Այդ ժամանակ թուրք բեկերից մեկը՝ Բաղեշի տիրակալ Շերեֆ-բեկը (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-է-դ-Դին – Մ.Ֆ.), իր վրայից նետելով փառիշտի նվիրվածության ապարանքանը, կապ հաստատեց ավազակների հետ: Դրա հետ կապված Բաղեշ-բեկի պաշտոնը հանձնվեց Ուլամե-բեկին և, մինչ սադրազամը կելներ Ստամբուլից, նա ուղարկվեց Շերեֆ-բեկի դեմ՝ խռովությունը ձեռնելու համար: Ընդունելով իրեն հանձնված գործերի նկատմամբ հրամանատարությունը՝ նա ճակատեց Շերեֆ-բեկի դեմ, որի գործերը գլխովին ջարդվեցին, իսկ նրա զուլին էլ կորվեց: Կտրված զուլիքը Ուլամե փաշան ուղարկեց սադրազամին, որը կանգ էր առել Զաբալայում: Դրանից հետո քրդերը խոսք տվեցին, որ հետագայում երբեք մասնակցություն չեն բերի խռովություններին, Բաղեշի կառավարումը հանձնվեց Շերեֆ-բեկի որդի Շամս-է-դ-Դինին (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շամս-է-դ-Դինի (1534-1588) – Մ.Ֆ.), որին ուղարկվեց փառիշտի համապատասխան հրամանը, իսկ Ուլամեն էլ բավարարությունի ստացավ արժեքավոր նվերներով» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»): «Այս իրադարձությունից հետո ջանաթեմյան շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) հարձակվեց Ուլամեի վրա և վերջինս այս սրբի վախից լուսի ու քամու արագությամբ փախավ Ադրեբեյան՝ հասնելով Վանի բերդ և ապաստանելով այնտեղ: Վանում եղած ժամանակ Ուլամեն երես թեթեց այս պետությունից և Դոռումի թագավոր, սուլթան Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) հրավերով մեկնեց Ստամբուլ: Այնտեղ նա սուլթան Սուլեյմանին հրապարակեց վարագործությունների և արդյունքում Դոռումի թագավորը չորս անգամ գործ ուղարկեց Աջաի երկիր: Եկան անթիվ ռազմիկներ, սակայն երկնային թագավորը անտեսանելի գործերի աջակցությամբ և Աստծո կողմից տրվող ողորմությամբ ամեն անգամ հաղթեց նրա ջարդությանը: Սուլթան Սուլեյմանը այդ առաջին անգամ հարձակվեց Ուլամեի... հրահրման, թշնամանքի, սատանալության և ապստամբության պատճառով...: Վերևում ստվեց, որ ջանաթեմյան շահի օրոք թագավորը Սուլեյման Մեծը չորս անգամ ներդիմեց Աջաի և պատերազմ մղեց երկնային թագավորի դեմ...: Ահա ուրեմն, այդ Ուլամեն հաջորդաբար սուրհանդակներ ուղարկեց խոնդկարի մոտ և գեկուցեց նրան, թե. «Ղզրաշի թագավորը խորասանից տեղափոխվեց Անդրոսիսի, որտեղ կռվում է ուզբեկ ռազմիկների, ինչպես նա մոնղոլների և թաթարների դեմ»: Նույն այս ժամանակա Բիթլիսի դատավոր Շարաֆիսան Ռոժակի Քուրդը (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-է-դ-Դին – Մ.Ֆ.) երջանիկ դուռնանի հպատակներով մեկն էր: Եվ ահա Ֆիլ փաշան 50.000 զինվորներով հարձակվեց նրա վրա և նրան վտարեց այդ գավառից» (Իսթանդուլ Մուլեշի «Աբբասի պատմությունը»): «Դաջորդ տարի, երբ Դայոց 982 թվականն էր, Ուլամեն վերցրեց հեծելազորն ու եկավ խիզան՝ գնալով ամիր Շարաֆի (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-է-դ-Դին – Մ.Ֆ.) վրա: Պատերազմը տեղի ունեցավ Տաջկադաշտում, որտեղ ամիր Շարաֆը զոհվեց, իսկ նրա հեծելազորից էլ ոմանք սպանվեցին, ոմանք էլ փախան» (Դովհանես Արժիշեցի «Տարեգրություն»): «Ուլամեն կռվում էր Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.), իսկ Շարաֆ խան՝ Սոֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) հովանու ներքո, և յուրաքանչյուրը օգնություն էր ցույց տալիս իր կողմնակցին, քանզի պատերազմը, իմիջիայլոց, ծագեց այս երկուսի միջև: Ի վերջո, սակայն, Ուլամեն սպանեց Շարաֆ խանին և գլուխն ուղարկեց Սուլեյմանին...: Այս դեպքերը տեղի ունեցան 1533 թվականին...: Ուլամեն ամեն օր ավելի ու ավելի ոգևորում էր Սուլեյմանին սկսել պատերազմը» (Խալկոնդիկես «Պատմություն»): ⁵⁴⁴⁶ «Դիցի 940 թվականին աշխարհակալ փաշան, Դալեայի կշռաբում նախապատասխանություն տեսնելով, ձեռնարկեց իսլամական սահմանի վրա գտնվող դաջաշահների բերդերը գրավելու գործը: Նա ճարեց մի քանի վստահիղ, իրապեց սրտեր գրավելու ընդունակ և հասկացող մարդիկ ու նրանց ուղարկեց Ադիլթևկազի, Արժեշի, Խալթի և Վանի բերդերում գտնվող դաջաշ իշխանների մոտ: Ուղարկվածներից ամեն մեկին հաջողվեց գանազան միջնորդություններով և սրտագրավ միջոցներով վերոհիշյալների դաջաշների սիրտը դեպի փառիշտի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) գրավել՝ բերդերի բանալիները ուղարկելու և բերդերը հանձնելու խոստում տալով: Դետո նրանք, ապահովելով իսլամական բանակի հաղթանակն ընթացքը դեպի այդ կողմերը, հետ վերադարձան: Երբ այդ զարկանը դաշտերը ծաղիկներով զարդարվեցին, փաշան մրջյունի նման բազմաթիվ զինվորներով ձիու սանձը դարձրեց դեպի այդ կողմերը: Դարձյալն Աստծո ողորմածությամբ, տեղ հասնելուն պես բերդերը, ինչպես որ նախապես խոստացված էր, փառիշտի տիրապետությանը ենթարկվեցին: Երբ վստաշուք փաշան իմացավ, որ այդ ժամանակ մոլորյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) որսորդության պատրվակով Թավրիզից գնացել է խորասանի կողմերը, մտադրվեց այդ տեղից գնալ դեպի Դիարբեքի ու Մոսուլ և հետո՝ դեպի Բաղդադ, սակայն, որովհետև զինվորական քեթիսուդայի պաշտոնով հայտնի և պատվաստեց դեֆթերդար Իսթանդուլ Զեյթին խնդրում էր գնալ Թավրիզի կողմը, սերասքերը չկարողացավ մերժել նրան ու որոշեց շարժվել դեֆթերդարի ցանկությամբ...: Երբ բերդակալ փաշան, Կափուզի, Անդրոյուզի, Ղափառանի, Զուլբադարի, Ռուսի, Դիարբեքի, Դալեայի, Շամի և ողջ Զուրիստանի զինվորներով վերոհիշյալ օրն եկավ, հասավ իսան-Սեֆաթեկ կոչված վայր, ուրախառիթ հաղթանակը ծանուցող պատգամավորները բերդի բանալիներով շտապ կերպով տեղումնական բանակն եկան: Խոսքով փաշան անհապաղ և փութաջանաբուն Շամի բեգլեբեգին բերդապահ նշանակեց և ուղարկեց այնտեղ...: Վանի բերդը գրավված էր մեծահույզակ սուլթանական բանակի կողմից» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»): «Նման դեպքերից հետո Ուլամեն այնտեղից իր սանձերն ուղղեց դեպի Վան և Ոստան՝ ոտք չդնելով Բաղեշի վիլայեթ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4): «Դրանից հետո Ուլամեն առաջացավ միևն իսկաթ և սկսեց չարիք գործել՝ շատերին սպանելով, թալանելով ու գերեվարելով, ընդ որում նա ասում էր. «Դուք անցյալ տարի փախաք իմ մոտից և Շարաֆի (Շամսարդինյանների Էմիրության Էմիր Շարաֆ-է-դ-Դին – Մ.Ֆ.), հետ դաջաշների ոտքը գնացիք»: Ահա այսպես նա գրավեց նաև Թխաջուրը, որտեղ թողեց իր որդուն, իսկ ինքն էլ, հեծելազորով առաջ սուրալով, եկավ Վանի վրա» (Դովհանես Արժիշեցի «Տարեգրություն»): «Այդ տարի սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) բազում գործով գնաց պարսիկների վրա, որոնք փախան խորասան...: Եվ ահա Իբրահիմ փաշան գրավեց... Ոստանը, Արժեշը և Ակնիկը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Դայոց 982 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) բազում գործով գնաց Կարմրագլուխների վրա, որոնք փախան խորասան» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»): «Այս շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) իշխանության գլուխ կանգնելուց որոշ ժամանակ անց թուրքական սուլթան Սոլիմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.), առաջ ուղարկելով իր գլխավոր զորահրամանատարին, կրկին տիրեց մի քանի քաղաքներ, որոնք ժամանակին իսմայիլը (Սեֆյանների շեյխության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.) գցել էր պարսիկների տիրապետության տակ՝ բացառությամբ Վանի և Բաղդադի» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29): ⁵⁴⁴⁷ «Ահա այսպես Ուլամեն գրավեց նաև Թխաջուրը, որտեղ թողեց իր որդուն, իսկ ինքն էլ, հեծելազորով առաջ սուրալով, եկավ Վանի վրա: Վանում, իմանալով այս մասին, ամրացրին բերդը: Դրանից հետո Ուլամեի գործը գնաց Ամկա երկրի վրա և Ալուրը գերեվարեցին, որտեղ շատ հայեր ու տաջիկներ նրանց ձեռքերն ընկան: Նա ցանկանում էր նաև գերեվարել Բերկին և Արժեշը, մենք լսեցինք այդ ու փախանք Դերիձոր և Ալադաղ, որտեղ մի քիչ ամրացանք՝ մահը մոռացած ու, կենդանի փրկվելով, լայուք և ողբալով աղաչան հղելով առ Աստված: Զրիստոսը, ահա, իր ժողովրդին ազատեց, քանզի Թավրիզից հեծելազոր եկավ և Ուլամեն Վանից փախավ: Դրանից հետո նաև շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ խորասանից, որտեղ մինչ այդ գտնվում էր, և Զրիստոս իր ժողովրդին փրկեց՝ խափանելով Ուլամեի չար դիտավորությունը, որը գնաց Թուխաջուր, որտեղ տանուտներն իսկորանքով գերիների մի փոքր մասին ազատեց՝ քաջությամբ հեռանալով Դիարբեքի: Նա սպանել էր ամիր

Շարաֆին (**Շամսադդինյանների եմիրության եմիր Շարաֆ-է-Դինին – Մ.Ֆ.**) և դրանով ուրախացրել էր խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) սիրտը, սակայն նա այնքան չարիքներ էր գործել, որ չէմ կարող նկարագրել: Նա վրա տվեց Ալթուն Զուրա վայրին և դրա վրա թափեց իր զորքի չարությունը ու ենիչերիներն պղծությունը, իսկ այդ ամենը մեզ պատուհասեց մեր մեղքերի պատճառով» (Յովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»):

«Յիջիր 939 թվականին սուլթան Սուլեյման խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**)՝ Իրաքի արշավանքին դուրս գալու ժամանակ նրա՝ Չալեպում եղած միջոցին Վանի կողմերը եկավ մեծ վեցիր Իբրահիմ փաշան: Աջեմի կողմից գրավված այս բաղաթի բնակիչները հպատակություն ցույց տվին և հանձնվեցին: Գրավելով Վանը՝ սուլթան Սուլեյմանը նորոգել տվեց բերդը և այն վերածեց առանձին էյալեթի» (Ելաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41):

⁵⁴⁴⁸ «Կարսի բերդը, որ վաղուց ավերակ էր և բվերի ու ագռավների բնակավայր էր դարձել» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

⁵⁴⁴⁹ «Հայոց 983 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ ղզլբաշների վրա և սրանք չկարողացան թշնամու դեմ առնել՝ փախչելով արևելք: Նրանք հետամուտ եղան ղզլբաշներին և գրավեցին բազում բաղաթներ, այդ թվում նաև Վանը՝ շուայլ Շամիրամի բաղաթը՝ գնալով մինչև Սուլթանիա» (Ամանուն «Յիշատակարան 1534 թվականի»):

⁵⁴⁵⁰ «Յիջիր 940 թվականի Չուլբադա ամսի 28-ին, հենց որ նրա մեծությունն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) իմացավ բանակ ի վիճակի մասին, անմիջապես էլ, ոչ մի պահ չհապաղելով, շտապեց զորքերի մոտ: Այդ ժամանակ լուրեր տարածվեցին, թե շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) ելել է հտրասանից և շարժվում է Թավրիզի ուղղությամբ: Այդ հաղորդումը զորքի համար մեծ դժվարությունների պատճառ հանդիսացավ, սակայն ստահակները, որոնք զորքում խռովություններ հրահրելու վարպետներ էին, փաշային իբր նպաստավոր խորհուրդներ էին տալիս, բանից նրանք նպատակ ունեին ստիպել նրան զորքի հետ առաջանալ ևս մի քանի անգամ և, վարպետի այդպես, ռազմիկների մեջ ավելի ուժեղացնել անհանգստությունը ու դրանով իսկ սադրազմին անելանելի դրության մեջ դնել: Նրանք ասում էին. «Շահի մտքից դեռ չի մաքրվել Չալդրամի հարթավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտի վախը: Այդ ինչը՝ մտածել, թե նա գալիս է մեզ վրա և ինչու՝ նշանակություն տալ այն խոսակցություններին ու լուրերին, թե շահի գալը մեր զորքը խառնաշփոթի կմատնի»: Լսելով այդ՝ փաշան զվարթացավ և, առաջանալով անցումներով, կանգ առավ Թավրիզի մոտ գտնվող Սահադաթադի հարթավայրում, որտեղից էլ հենց տարածվել էին լուրերը, թե շահը հարձակվում է: Այդ օրը Թավրիզի սելիդները, ռալաները և հայտնի մարդիկ դիմալորեցին զորքին ու ողջունեցին փաշայի գալը: Այստեղ Ուլամաբեկը, իր հետ վերցնելով դեֆթադար Իսբանդեր Չելեբիին, եկավ փաշայի մոտ և նրանք, խոսքերը մեկ արած, համոզեցին փաշային, որ այդ երկրում ավազակների գլխավոր բույնը՝ Ղզլբազն է և, ունենալով զորքի որոշակի բանակությունը, հնարավոր է հեշտությամբ ջարդել այդ լեռնային ապաստարաններն ու բնրեղը»: Այդ նպատակով, ահա, Ուլեմաբեկին տրվեց 10.000 հոգանոց ընտիր զորք և նրան հրամայվեց մեկնել Ղզլբազի արտավայրեր: Լինելով մեծ խառնակիչ՝ Ուլամեն իր հետ Ղզլբազ լանջեր տարավ թաքերի մի խմբի և հրամայեց նրանք. «Այն կողմում բարեկարգ հողեր կան, ներխուժեք այնտեղ թալանի համար, իսկ ես կիրականացնեմ պահպանությունը արտաքին կողմից»: Այս կերպ նա նրանց ուղարկեց նեղ և անանցանելի վայրեր, որոնք նման էին կիրճերի դժոխային ջրհորների, ու այդ ռազմիկների մեծ մասը ոչնչացավ, իսկ նրանց ձիերն և անասուններն էլ թիրախ դարձան թշնամիների նետերի համար: Որոշ չարամիտ մարդիկ, որպեսզի ավելի վախեցնեն առանց այդ էլ վախեցածներին, հրամայեցին Թավրիզի շրջակայքում մի հուսալի ամրություն կառուցել: Երբ նման խոսակցություններ առաջացան, ողջամիտ փաշան ասաց. «Նման գործում չար մտքեր կան և նրանք իրենց բնույթով ենթակա չեն վերջնական կյանքի կոչման»: Դրա համար էլ նա չհամաձայնեց այդ մտքին: Յետո, սակայն, նրա մոտ եկան Թավրիզի հայտնի մարդիկ և հայտարարեցին, որ, ահա, Թավրիզի հիմնալի երկիրը երկարատև ջանքերից հետո ի վերջո իր հոգին հանձնել է իսլամին և, որպեսզի այստեղի տունիկները անվտանգության մեջ լինեն, կարիք կա հզոր մի ամրություն: Այդ պատճառով նրանք սկսեցին պնդել վերջինիս կառուցման վրա և այդ նպատակով ի վերջո որոշվեց ղզլբազից ազնվատոհմիկ Ղազան խանի (**Էլիասուլթան չխան Մահմուդ Ղազան խանի – Մ.Ֆ.**) դամբարանը, որը Չինգիզ խանի (**Մոնղոլական տերության հիմնադիր Չինգիզ-խանի – Մ.Ֆ.**) տոհմից առաջինն էր, որ ընդունել էր իսլամը: Այդ դամբարանը, հայտնի որպես Շամբի-Ղազան, լայնացվեց և վերածվեց մի հուսալի ամրության: Նրանում Միրզա Մուհամմեդի գլխավորությամբ, որը սերում էր Թուրան շահի տոհմից, որոշակի բանակի զորք և բեկեր տեղակայվեցին: Մոլորյալ շահը, իմանալով այդտեղի գործերի դրույթյան մասին, անմիջապես զորք ուղարկեց Սոլադուլաղ կոչվող վայրը: Ուլամաբեկը, իմանալով այդ մասին այնտեղի իր բարեկամներից, կրկին հանդիպեց դավադար Իսբանդեր Չելեբիին և նրանք սկսեցին մտածել այն մասին, թե ի՞նչ միջոցներ պետք է ձեռնարկել: Եվ ահա նրանք եկան փաշայի մոտ ու ասացին. «Պետք չէ վախենալ շահի զորքերից: Մեզ որոշակի բանակի զորք տվեք, մենք կմեկնենք Արդեբիլի կողմերը և կբալանենք այնտեղ գտնվող շահի գունակն ու զույգը, չնայած այն բանին, որ մենք թիչ կլինենք, իսկ թշնամին՝ շատ»: Այդ ժամանակ Մուրադ-բեկ անունով Ղարա-Ռոյունլու տոհմի բեկերից մեկը ուղարկվեց Խորասան տանող ճանապարհները հսկելու: Սա հույս ուներ Ալլահի օգնությանը այդ երկրները նվաճելուց հետո մի որևէ երկրի-բեկությունը ստանալ և այդ պատճառով էլ դարձավ օսմանյան ընկերի ու բարեկամի և իրանցիների երդվյալ թշնամի: Ահա հենց նա էլ բռնեց ջորեպաններին, որոնք պահակության էին կարգվել, և նրանց լուրերի հետ թիկունք ուղարկեց: Սրանց խոսքերից պարզ դարձավ, որ սպասվում է շահի հարձակումը և դրա համար Արդեբիլի ուղղությամբ զորք ուղարկելու գաղափարից հրաժարվեցին: Այն բանից հետո, երբ շահն ավելի մոտեցավ, զորքին ավելի ու ավելի համակվեց անելանելիության գագաթնը և խուճապ տարածվեց: Չնայած այն բանին, որ փաշան լուր էր ստացել Նրա մեծությունից փաղիշահի զորքի ժամանման մասին, դա վստահություն չբերեց: Ինչ վերաբերվում է փաշային, ապա նա շատ անհանգստացավ, մտածելով, թե զորքին կհաջողվի՞ արդյոք մինչև շահի հայտնվելը միավորել ուժերը փաղիշահի ուժերի հետ: Փաշան չգիտեր, թե ինչ պետք է անել և դրա համար էլ որոշեց գուշակություն անել Չաֆիզի Դիվանում, որտեղ նրան մի ոտանավոր ընկավ հետևյալ բերթով...: Փաշան շատ ուրախացավ, շնորհակալություն հայտնեց Աստծուն և ողորմություն բաժանեց, որից հետո ելավ իր ճամբարից ու կանգ առավ Ուջան կոչվող վայրում: Երեք օր անց՝ Յիջիր 941 թվականի Ռաբիա Ա ամսի 19-ին, Թավրիզ ժամանեց Նրա մեծությունը փաղիշահը: Թավրիզի բնակիչները դիմավորեցին փաղիշահին՝ նրա ոտքերի տակ փռելով տարաբնույթ և գունավոր գորգեր: Դրանից հետո Նրա մեծությունը փաղիշահը իր զորքերով ժամանեց Ուջանի հարթավայրում կանգնած զորքերի մոտ: Հաջորդ օրը հավաքվեց դիվանը և սերասքայր, բեզմեթները, բարձր հրամանատարներն ու այլ հայտնի անձիք համընդունեցին փաղիշահի ձեռքը և պատվեցին նվերներով ու շատ այլ պարգևներով: Լուր ստացվեց, որ մոլորյալ շահը գտնվում է մոտակայքում, սակայն չի պատրաստվում հարձակում գործել իսլամի զորքերի վրա, այդ պատճառով էլ որոշվեց հարձակվել շահի վրա որտեղ էլ որ նա գտնվի ու թող կատարվի այն, ինչ նախատեսված է Աստծո կողմից: Նույն այդ ամսվա 26-ին, ելնելով իրենց կայաններից, նրանք կանգ առան Փուսերի Ջեմ հսանա կոչվող վայրում: Այդ ժամանակ սերասքայրի մարդկանցից ոմանք առաջապահում որոշ իրանցիների հանդիպեցին և, ռազմիկների հարստան ընդհարումից հետո իրենց նիզակների վրա հագցնելով թշնամիների կտրված գլուխներ ու ձեռք գցելով գերիներ, հետ դարձան: Այստեղից նրանք ուղղվեցին դեպի Սուլթանիա բաղաթ, իսկ մինչ այդ ճամբար ժամանեց և իսլամի զորքերին միացավ Մեհմեդ-բեկը, ինչպես նաև Շահուհ-բեկ Չուլբազի որդի Մուրադ-բեկը, որը դրանից առաջ ինչ-որ պատճառով ապաստան էր գտել իրանցիների շահի մոտ և նույնիսկ Թարիմի-Խալիսի խան էր նշանակված: Երկար սպասելով նման հարմար առիթի՝ Մեհմեդ-բեկը շուտով դարձավ նրանցից մեկը, որը հարգանք էր վայելում: Յետագայում նա դարձավ Երզրումի բեզմեթ և նրան փոխանցվեց Նիդեղու սանջակը: Այդ կայանում գտնվելու ժամանակ եղանակը փչացավ: Ուժեղ բուք և բորան սկսվեց, անձրևախառն ձյուն եկավ, կորան ճանապարհները, չկային ուղեցույցներ, սկսեց պակասել պարենամթերքն և գարին: Բոլոր լեռները, հարթավայրները և բլուրները ծածկվեցին հոգեհալ անող ձյունով: Չորքը միայն մեծ դժվարությամբ ի վերջո հասավ Ղարադաղի կիրճին և կտրեց այն: Դրանից հետո նրանք ժամանեցին Սպահանի սահմաններում գտնվող Ղարազահին, իսկ այնտեղից էլ բռնեցին Համադանի ուղղությունը՝ մի քանի օրից հասնելով Կասրի-Շիրինի անցումներին: Երբ մոտեցան Դոկուդ Ուլուն կոչվող մեծ գետին, տեսան որ այն հորդացել է և դուրս եկել ափերից: Արդյունքում ուղտերի և ջորիների բարախաններ իրենց բեռները ու վրանների հետ միասին կորան ջրի հորդացող ծխալեռում: Ամեն ինչ տարվեց ծղոտի նման: Մի խոսքով, փրկվեցին միայն նրանք, որոնք իրենց վրայից նետեցին ծանրությունները, ընդ որում խեղդվածների բանակությունը անթիվ էր» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»);

«Այն բանից հետո, երբ Շամս-է-Դինը (**Շամսադդինյանների եմիրության եմիր Շամս-է-Դինը – Մ.Ֆ.**) եկավ հաղթական զորքի ճամբար, վեցիր Իբրահիմ փաշան նրա նկատմամբ սիրալիք ու ողորմած եղավ և, որպես պետական կառավարիչ, տվեց Բաղեշին տիրելու հրամանագիր: Այնուհետև նա հարթական զորքի հետ միասին Թավրիզ գնաց: Լսելով նման լուրեր՝ շահ Թահմասպ (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) թողեց իր զործերը Խորասանում և մեկնեց Արդեբան: Երբ վեցիր Իբրահիմ փաշան, որ Թավրիզում էր, իմացավ Խորասանից շահական շարասյունի ժամանման մասին, հյուսիսային և հարավային բաժինների սրբնթացությամբ սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) ոտքը՝ իշխանության սկիզբ ու վերջը, մի սուրհանդակ ուղարկեց այն լուրով, որ շահ Թահմասպը մեկնել է Արդեբան: Եվ այսպես նա խնդրում էր պարսիկների երկիր ուղարկել վրանները, որոնք հառնում են դեպի երկիրը: Սուլթան Ղազին պատրաստվեց արշավանալ և ելավ Աստծո կողմից պահպանվող Կոստանդուպոլիս բաղաթից: Նա Թավրիզ ժամանեց բաղաթ այնպիսի մի զորքի գլուխն անցած, որի թվաքանակը նկարագրելիս երկնային լուսատուների բանակը չնչին է, մի բանակով, որը հաշվարկի ենթարկելիս նույնիսկ սուր խելքն է իրեն կորցնում: Երկու պետական այրերի զորքը Արդեբան ժամանեց մեկ ամսից: Յետևելով օսմանյան օրենքին ու սովորույթներին՝ սուլթան Ղազին երկնականարից այն կողմ բարձրացրեց մարտակոչը Իրաք մեկնելու վերաբերյալ և մինչև մեծեր ու փոքրերի ականջը հասցրեց ճակատամարտի և աղաղակի սազը: Համաձայն մեծ

Եմիրների խորհրդի՝ սուլթանը զորքի առաջապահում, որպես տերունական ողորմածության ապաստարան, դրեց նրանց, որոնք մարտի դաշտում արիություն և խիզախություն էին ցուցաբերում, որպեսզի հզոր բազկի ուժով ու կայծակնային սրի հարվածով կործանի հակառակորդներին: Նման հաբանդերի պատենդի՝ նա ամրացրեց զորքի կենտրոնն ու թևերը և այդ կերպ մեկնեց Իրաք: Շահ Թահմասպը իր կողմից ելավ նրան ընդառաջ դեպի Սուլթանիա, սակայն, բանի որ այդ ժամանակ թշնամություն և մրցակցություն ղզբաշակյան զորերի շարքերում հասել էին ծայրահեղ աստիճանի, նրա հետ ոչ ավել, քան 8.000 հեծյալներ կային: Այսպիսով՝ ստեղծված պայմաններում շահ Թահմասպը, հնարավորություն չգտնելով դիմադրություն ցույց տալ Սուլեյմանի նման մեծաքանակ զորքերին, բանգի իր զորքերը նման էին կաթիլին ծովում, շարժվեց Դարբանի և Դամադանի ուղղությամբ: Չնայած կշեռքի համաստեղությունը շարժվել էր ընդամենը 16 աստիճան, սակայն Իրաքի շրջանի գրավման համար օդից թափվեց ցրտի և սառնամանիքի երկնային զորքը: Վերջիններս այնպես էին թափվում, որ հաղթական զորքի ուղին փակվեց: Ռուսի շատ մարդիկ, ծիեր, ուղտեր, էշեր և ամեն տեսակի չորքոտանիներ սրբազան սուլթանական զորքի գունակից ուժեղ ցրտից, ձյան մեծ բանակությունից ու պարենամթերքի պակասից զոհվեց: Չենց սա էլ խլամի զորքի աղետալից վիճակի պատճառը դարձավ» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4): «Չիջրի 940 թվականին Ուլամայի դրոշմով սուլթան Սուլեյման խանը մեծ վեզիր Իբրահիմ խան փաշային դրեց բանակի գլուխ և ուղարկեց Ադրբազանը նվաճելու: Իբրահիմ փաշան հասավ Դալեային և բարեհաճեց ձմեռել այնտեղ...: Չիջրի 941 թվականին սուլթան Սուլեյման Դազին Ստամբուլից ուղղվեց Ադրբազան վեզիր Իբրահիմ փաշային օգնության, որը իրար հետևից լուրեր էր ուղարկում այն մասին, որ շահ Թահմասպը վերադարձել է հորասանից և ուղղվում է Ադրբազան: Այդ տարվա Ռաբիա Ա մսի 29-ին, երբ նրա մեկնելուց անցել էր արդեն 120 օր, սուլթանը ամառն անցկացնելու համար կանգ առավ Ադրբազանի Ուջանում: Այդ ժամանակ Իբրահիմ փաշան պատվի արժանացավ համբուրել տերությանն հինքերի ոտքերը և տեսնվել ազնվականներին ու մասնավորապես Գիլանի տիրակալ Գիլանի Բիե Փաս Սուլթան Սուլաֆարի հետ, որն այդ ժամանակ միացել էր Թավրիզում գտնվող սուլթանական զորքին 5.000 հեծյալի ու հետևակի հետ միասին: Շահ Թահմասպը Մուհամմեդ-դուլի խալիֆա Շամլուին, որը հայտնի էր Ուլյան խալիֆա անունով, ինչպես նաև Մանթաշա Սուլթան Ռուստաջուլին բանակի առաջապահ ջոկատների հետ միասին ուղարկեց Ադրբազան, իսկ 21 օր անց անձամբ նրանց հետքերով եկավ Գյոթ-Գունթաղի: Նա այնտեղ մնաց մի քանի օր, քանի որ ծիերը հոգնել էին, բայց այնուհանդերձ առաջապահ ջոկատներով Ադրբազան ուղարկեց Ալիսա Միրզային, Բահրամ Միրզային, Դուսեյն խան Շամլուին, Դազի խան Թեքելին, Ամիր Սուլթանին, Սուլեյման Սուլեյման Ռուսլուին և Մելիք-բեկ խոյեցուն: Դրանից հետո շահը գումակը թողեց Դազիլումում ինքը շարժվեց առաջացածների հետքերով և կանգ առավ Դազիլինի շրջանին պատկանող Ավիարում: Այդ ժամանակ առաջապահ ջոկատների Եմիրներից լուրեր եկան, որ Դազի սուլթանը Իբրահիմ փաշայի հետքերով ինքն էլ է եկել Թավրիզ, որից հետո շահ Թահմասպը ելավ Սուլթանիա: Այդ ժամանակ շահի սանձի տակ ոչ ավել, քան 7.000 ղզբաշներ կային: Յազվեցին մարտի համար պիտանի ծիերին և պարզվեց, որ դրանք 3.000 են, որոնք գոնե այս կամ այն չափով կարող էին պեռական լինել հեծելակալներու համար: Այդ ժամանակ Դազի Սուլթան խանը Թավրիզից շարժվեց Սուլթանիա, սակայն, միջև նա գտնվում էր ճանապարհին, արեգակը սկսեց թեքվել դեպի Կարիճի համաստեղությունը և ուժեղ սառնամանիք սկսվեց: Այնքան ձյուն եկավ, որ ծիերին ու շատ ծառաներին կործանում էր սպասում ուժեղ ցրտից և սառնամանիքից, պարենամթերքի պակասից, սովից ու ցեխից: Արդյունքում հաղթական զորքը մի քիչ հոգնեց և ահա սուլթանը Դարգուզին ու Դամադանի միջով ուղղվեց դեպի Բադղադ: Ադրբազանի պահպանություն և պաշտպանությունը նա հանձնարարեց Ուլամեին, Դիարբեքրի ամի ալ-ումարային, Թարոմի տիրակալին ու խալիալա Մուհամմեդ խան Զուլքարնար-օղլին, որն այդ ժամանակ ղավաճանել էր շահ Թահմասպին և Դաշա Սուլթան Զուլքարնարի, Դուսեյն Սուլթան Թեքելու իբն Բուրուն Սուլթանի ու 3.000 ղզբաշների հետ միասին Սուլթանի շրջակայքում պատվի արժանացավ համբուրել սուլթանին ոտքը: Տիրակալն անձամբ ուղղվեց դեպի Բադղադ: Մուհամմեդ խան Շարաֆ-Էր-Դին-օղլին շահ Թահմասպի հրահանգով թողեց Բադղադը և ընտանիքով ու իր կողմակիցներով շարժվեց Շուշուրներ: Աշխարհի կենտրոնը նվաճվեց սուլթան Սուլեյման խանի կողմից առանց պատերազմի և դժվարության, իսկ այստեղի ալվազներն էլ հնազանդություն հայտնեցին ու արժանացան տիրակալի ոտքերը համբուրելու պատվին» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ տարի Ռումի սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) արշավանքի ելավ Ադրբազանի ուղղությամբ: Այդ զորքի արշավանքի պատճառն այն էր, որ տեղացիներից Ուլամե Ռումին նրա մոտ մարդ ուղարկեց և հայտնեց, թե. «Յավատքի սյուն տիրակալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) հեռացել է Զեդաք և պատրաստվում արշավանքի իրականացնել դեպի Մավերնահիր: Այս պայմաններում, եթե սուլթանը Ադրբազան գա, նա հեշտությամբ կտիրի այդ երկրամասին»: Խոնդկարը հրամայեց Ուլամեի խուբին, հրամայեց պատերազմական պատրաստություններ տեսնել և, ամեն ինչ կարգի գցելով, մի արյունարբու բանակով գնաց Թավրիզի վրա: Նա իր վեզիր Իբրահիմ փաշային նշանակեց 90.000 հեծյալների հրամանատար, որն իր հերթին առաջ ուղարկեց Ուլամեին՝ տալով նրան 10.000 ռազմիկ: Այդ ժամանակ Մուսա Սուլթանը Մավլանան Ամեդ Թաքիի հետ միասին իրենք էլ հոռոմների մոտ մարդիկ ուղարկեցին և նրանց հրավիրեցին Թավրիզ: Այս անհավանական կատարած էին հավատքի գեղիչխանությունից և կեղծ լուրեր էին տարածում առ այն, որ, երբ Փիր Սինանը քաղաք հասնի, տեղի կայազորն ու բնակչությունը մեծ ուրախությամբ կընդունի նրանց: Ահա այսպես ենիչերիներն և Ռումի մնացած զինվորները քաղաք մտան, իսկ մի քանի օր անց էլ իր հրամանատարների հետ միասին Թավրիզ հասավ արդեն նաև Իբրահիմ փաշան: Նա Ուլամեին Ադրեբիլի վրա ուղարկեց, իսկ խոսքով փաշային էլ նշանակեց Ալինջակը գրավելու համար: Ահա այս կերպ հոռոմները տիրեցին ողջ Ադրբազանին: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, հայտնի դարձավ, որ հավատքի սյուն տիրակալն իր բանակով թողել է հորասանը և առաջանում է Թավրիզի ուղղությամբ: Երբ Իբրահիմ փաշան լսեց այս մասին, վախեցավ և իրեն կորցրեց: Նրա մտքերը խառնվում էին և նրա զորքը իրեն կորցրել էր: Եվ ահա նա նամակ ուղարկեց սուլթան Սուլեյմանի մոտ և հայտնեց, որ իրենք պետք է թողնեն Թավրիզը և հետ քաշվեն Իրաք, քանի որ արթան մեծ զորքով գալիս է հորասանից և իրենք ի վիճակի չեն դիմադրել նրան: Սուլթան Սուլեյմանը, սակայն, երբ իմացավ այս մասին, ինքը ոտքի հանեց իր ողջ բանակը և, մեկնելով Թավրիզ, միացավ Իբրահիմ փաշային: Միայն դրանից հետո նրանք մեկնեցին Իրաք: Նույն այս ժամանակ, երբ Ադրբազան հոռոմների գալու լուրը հասավ հաստափի սյուն տիրակալին, նա ամենայն վճռականությամբ հավաքեց իր զորքը և ոտքի ելավ, որպեսզի հաղթի թշնամիներին: Նա 21 անցումներով արագ առաջացավ և հասավ Կավուդ-Գունթաղին: Ամեն ինչ այնքան արագ արվեց, որ Նոդազների և ջորիների մեծ մասը սատկեցին: Այնուհանդերձ բոլոր ողջամիտ մարդիկ տեսնում էին, որ տիրակալի հեծելազորը հիանալի կերպով պատրաստ է մարտի, իսկ մարդկանց արտերն էլ այրվում են ոգևորությունից: Խնդիրը կայանում էր նրանում, սակայն, որ սուլթան Սուլեյմանը ժամանել էր մի բանակով, որի ռազմիկների թիվն ավելի էր հազարի անտառի տերևներից: Իր հերթին, հաղթական բանակը երկար ճանապարհ էր անցել, հեծյալների Նոդազները թուլացած էին և հոգնած, իսկ զորքի մեծ մասն էլ գտնվում էր խառնաշփոթ վիճակում: Ավելին, Նույնիսկ բարձր գահի մոտ միայն ոչ ավել, քան 7.000 հեծյալներ էին մնացել: Նույն այս ժամանակ Դազի խան Թեքելին մի քանի այլ Եմիրների հետ միասին հայտնվեցին անհնազանդության եզրին: Այնուհանդերձ մարդկանց սրտերը հանգիստ էր, քանի որ բոլորն էլ ոչ մեկ անգամ էին տեսել, թե հզոր տիրակալը հաջողությամբ լուծում է բոլոր այդ խնդիրները: Այսպես թե այնպես, սակայն շահ Թահմասպը, Բահրամը, Ալիսաը, Դուսեյն խան Շամլուն, Ամիր Սուլթան Ռուսլուն, Դազի խան Թեքելին և Սուլթան Սուլեյման Ռուսլուն, ուժերը հավաքելով Թավրիզի մոտակայքում, պատրաստվեցին թիկունք կանգնել տիրակալին: Եվ ահա նրանք բոլորը մեկնեցին Աբիսանիա, բանգի տեղի Եմիրներից լուր եկավ, թե խոնդկարը շարժվում է դեպի այդ կողմը: Ահա այս կերպ զորավարները գնացին դեպի խոնդկարի բանակը, իսկ երբ հասան Դալբադին, հանդիպեցին արդեն Իբրահիմ փաշային: Պատերազմ սկսեց և այդ ժամանակ Ռումի որոշ ռազմիկներ, ինչպիսիք էին Դուսեյն խանը, Դազի խանը և Մելիք-բեկ խոյցին, որոշեցին հետ քաշվել, քանի որ հոռոմները պարտվում էին: Ուժեղ մարտերն իրենց վերջը գտան, թեև Բահրամ Միրզան, Ամիր Սուլթանը և Սուլեյման Սուլթանը հարվածեցին հոռոմներին մինչև ուշ գիշեր: Երբ հավատքի սյուն տիրակալը լսեց հոռոմների հետ այդ ընդհարման մասին, նա իր մի խումբ այսպես կոչված բախիների հետ միասին շարժվեց այդ կողմը՝ փորձ կատարելով վճռական և հզոր մի հարձակում գործել: Այդ ժամանակ, սակայն, Զուլքարնարօղլուն, որ Մուհամմեդի խանի կողմնակիցն էր և անցել էր սուլթանի կողմը, տարակարծություն մտցրեց զորքի մեջ, ինչի պատճառով կասկածների գիրկն ընկան նաև այլ Եմիրներ, իսկ արդյունքում էլ մարտը մի քանի օր հետաձգվեց: Ահա հենց այս պատճառով եղավ նաև, որ, երբ արդեն, կարծես ուշացած աշնանը, զորքն ի վերջո առաջացավ, ձմռան սկզբի նման ձյուն եկավ և մարդիկ պարտություն կրեցին: Շուտով, սակայն, սարերի գագաթները և դաշտերը սպիտակեցին, առառ խոտը կորավ, հետ քաշվեց դեպի հարավ և վերացավ: Ամեն տեղ սպիտակ էր ամպերի նման և այս պայմաններում Ռումի ռազմիկները սառեցրին իրենց ձեռքերը և ոտքերը, իսկ կենդանիների մեծ մասն էլ անկում ապրեց» (Հասան Ռուսլու «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ Ուբեյդ խան Ուզբեկը... երես թեթեց այս հավերժական վիճակից և գնաց Դոռոմի երկիր, որտեղ խարդավանքների մեջ մտավ ու դրդեց խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) արշավել Աբեմի նահանգի դեմ: Նրա խուբերի արդյունքում սուլթան Սուլեյմանը Ստամբուլից անկթիվ զորքերով հարձակում Աբեմի վրա: Նա 80.000 զինվորներ տվեց Իբրահիմ փաշային և շարժվեց նրանց հետևից: Իբրահիմ փաշան միացավ Ուլամեին և տարավ Ադրեբիլ, իսկ սյուն փաշաներն էլ ուղարկեց Աբեմի այլ քաղաքներ: Նրանք զբաղեցրին այդ տեղերի մեծ մասը: Երբ այս լուրը հասավ Զեյխուսրովի (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) հիանալի ականքին, նա դադարեցրեց իր արշավը Անդրօթյանայի դեմ և հորասանից շարժվեց Իրաք: Իր հերթին, երբ Մավերնահիր արշավանքից եղանակի շահի բանակի վերադարձի լուրը հասավ Իբրահիմ փաշային, նա, չնայած մեծ բանակին և ռազմիկների առատությանը, ցնցվեց և գրեց սուլթան Սուլեյմանին, թե. «Դալբաշների

թագավորը հորդասանից եկել է Ռեյ: Նա բաժանել էր թի հեռավորության վրա է և շահը այժմ հարձակվում է ինձ վրա: Մենք՝ ծառաներս, ուժ չունենք դիմանալու թագավորների մեծությանը»: Այդ ժամանակ Սուլեյմանը արագորեն հասավ Թավրիզ և միացավ Իբրահիմ փաշային: Պետք է ասել, որ երկար ճանապարհի պատճառով մյուրիդների ձիերի մեծ մասը հոգնած էին: Զանի որ նրանք նոր էին վերադարձել հորդասանից, զորքում բառս էր: Ուստի մյուրիդները վերադարձան իրենց տեղերը՝ կազմակերպելու Աջեմի արգելքը և պատրաստվելու պատերազմի հռոմեացիներին, այնպես որ երջանակի բանակը Ղազվինում չունեի 7.000 հոգուց ավելի ռազմիկներ: Այդ պատճառով երջանակը Յուսեյն Շամլուհին որոշ էմիրների հետ ուղիք հանեց և Բահրամ Միրզայի ու Ալիաս Միրզայի հետ ուղարկեց Թավրիզ: Հաղթանակած բանակը հետևեց նրանց և հասավ Ահար: Այդ ժամանակ լուրեր հասան, որ խոնդկարը թողնում է Թավրիզը և գնում է Իրաք: Դրանից հետո Ղաջազ գետի այս կողմում Բահրամ Միրզայի ղզլբաշի զինվորների և հռոմեական բանակի Իբրահիմ փաշայի միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Բահրամ Միրզան և Եմիրները մոտեցան սարին՝ կռվելու համար, բայց հռոմեական անթիվ զորքերը խմբերով եկան հարձակման: Լսելով այս լուրը՝ հաղթական մարտիկները խորապես վախեցան և, իհարկե հավատարիմ մարդիկ հավատացին, որ այս պետությունն իրենց բախտի բերումով աղքատ չէ, բայց շատ այլախոհներ արդեն այլ կերպ էին մտածում: Այս ժամանակ զինվորական խմբով ժամանեց Քուի-Գիլուայի դատավոր Ալվանդ խան Աֆշարը: Բանակը շարվեց, մոտեցավ շահին, զորքերի խմբերը բոլոր կողմերից մոտեցան և միացան երջանակի բանակին: Ջանալթեբան շահն ուզում էր օգնության գնալ Բահրամ Միրզային և Եմիրներին, երբ լուր եկավ, որ սուլթան Սուլեյմանը արդեն անցել է Միանեղ ու անթիվ ռազմիկների հետ հասել է Սուլթանիս: Այդ ժամանակ Բահրամ Միրզան և Եմիրները նույնպես վերադարձան ու միացան երջանակի բանակին: Այս ժամանակ, սակայն, շահի օրոք մեծացած և որդու աստիճանի հասած Ալաուդդին Չուլբադարի որդի Քոր Շահրուխի որդի Մուհամմադ խան Չուլբադարը բացահայտեց իր ներքին դիմակայությունը ոսկե գլուխների հետ, ինչից հետո Բուրուն Սուլթան Թեբեյին և շահից երես դարձած այլ մարդիկ գնացին ու միացան հակառակության գործին: Ջանալթեբան շահն արդեն նկատել էր չար Եմիրների՝ Յուսեյն խան Շամլուհի, Ղազի խան Թեբեյի և Մայիթ-բեյ Ջուվեյնի, գործողությունները, որոնք արդեն մի խումբ այլախոհներ էին, և նա չէր վստահում նրանց: Արդյունքում նա որոշեց մի բանի օրով հետաձգել ճակատամարտը, որպեսզի հավաքի իր կյանքի միջով անցած պայքարի ուժերը: Ահա այդ ժամանակ էլ հանկարծակի հայտնված ռազմիկները հռոմեական բանակի վրա հարձակվելու անտեսանելի սկիզբը դրեցին: Կարծ ճակի տասներեքին Սուլթանիայում առատ ձյուն տեղաց, այնքան առատ, որ Զեմալ Խամայիլն ասաց. «Սուլթանիայի շրջանն այցելելիս ես տեսա 2.000 դիակ, բայց՝ ոչ մի գերեզման և ոչ մի ծածկոց» (Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»): «Այդ տարի, դրոշմելով Իբրահիմ փաշայի՝ իր այդ ազդեցիկ մինիստրի կողմից, սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) հավաքեց բավականին մեծ մի բանակ և, շարժվելով Փոքր Ասիայով ու առաջնորդվելով շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի - Մ.Ֆ.) մոտից փախած Ուլամա անունով մի դավաճանի կողմից, անակնկալ հայտնվեց Թավրիզի պատերի տակ: Նման հանգամանքներում շահ Թահմասայը ի վիճակի չեղավ պաշտպանել այդ քաղաքը թուրքերից և դրա համար էլ իր բանակի հետ միասին նահանջեց Պարսկաստանի ներքին մասեր, ընդ որում սուլթանը իզուր փորձեր կատարեց նրան դուրս հանելու մարտի» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3): «Հիշքի 940 թվականին Ադրբայջան եկավ թուրքական սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.)՝ ենթարկվելով Ուլամա-Սուլթան Թեբեյու դրոշմներին, որը դավաճանել էր Պարսկաստանին և փախել Թուրքիա: Շահ Թահմասայը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը - Մ.Ֆ.) վախեցավ վճռական ճակատամարտ տալ, իսկ պարենամթերքի պակասի և ցուրտ ձմեռն էլ ստիպեցին սուլթանին Սուլթանիայից հարձակվել Բաղդադի վրա: Դրանից հետո հաջորդ տարի նա տիրեց Թավրիզին, սակայն իր իսկ սեփական զորքում առաջացած անկարգությունները ստիպեցին սուլթանին հետ դառնալ...: Արդալ-Ֆաթի Ֆուսեյնի, որը Գիլանի պատմիչն է, ասում է, որ Գիլանի տեր Եմիր Պուրթեյը (Ռեշտի էմիրության Եմիր Պուրթեյ Սուլաֆարը (1505-1543) - Մ.Ֆ.) 8.000 հոգանոց զորքով անցավ սուլթան Սուլեյմանի կողմ, երբ սա արդեն հասել էր խոյ ու Սայմաստ» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4): «Եվ ահա դարձյալ գրում եմ, թե մեր մեղքերի պատճառով Աստուծո բարկությունը ինչպես մեր վրա բերեցին: Եվ ահա մյուս տարի Աստված կրկին ուղարկեց Ուլամեին, որը բազում հեծելազորով ու անթիվ ռազմիկներով, իրանդներով և պատրաստությամբ, ինչպես նաև 60.000 իրացանակիրներով խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի - Մ.Ֆ.) հետ միասին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի - Մ.Ֆ.) վրա եկավ: Նրանք այնքան շատ էին, որ մարդ չի կարող հասկանալ, թե այդքան ոսկին և արծաթը որտեղից՞ դրանց, որ կարողանում են նման բանի վրա ծախսել: Եվ ահա արևաք անչափ մեծության գնացին շահինստ Թավրիզ քաղաքի վրա, սկսվելով տարածվեցին նրա չորս կողմը ու ավարով և գերեզմարությամբ տիրեցին քաղաքին: Լսեց Դահման շահը խոնդկարի գալը, ելավ հորասանից և դանդաղ եկավ Դարդաղ, որտեղ, տեսնելով ոռմաց հեծելազորի բազմությունը, զարմացած ասաց. «Նույնիսկ եթե սրանց ուղեղն և ձեռքերը կապեն, մենք մեկ ամսում էլ չենք կարողանալ նրանց սրահարել: Հույսը թերևս միայն Աստուծո վրա է, որը, հնարավոր է, բարկանա և պատուհասի սրանց»: Եվ ահա իրոք, այդ զինքը շատ անձրև ու սաստիկ ձյուն եկավ, ուժեղ ցրտեր սկսվեցին և խոնդկարի զորքից 3.000 մարդ մահացավ ցրտից ու դա շահի ուզածով եղավ... (հետագա մի բանի բառերն անհասկանալի են - Մ.Ֆ.): Այդ ժամանակ Մահմեդը սուլթանը 10.000 հոգով խոնդկարի մոտից ելավ և, Ուլամեի հետ խույս տալով, շահին վրա հորասանի կողմերը գնաց» (Հովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»): «Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) դարձավ Սուտբուլ, որից հետո, մոնչալով պարսիկների վրա, պատերազմի պատրաստություն տեսավ և ելավ: Հայոց 980 թվականին նա իր զորքով ելավ և գնաց պարսիկների վրա՝ արևելք, որտեղ շահ Թահմասայն (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը - Մ.Ֆ.) իր գահն էր հաստատել: Այստեղ, սակայն, տեղ հասնելով, նրանք օրեր անց հետ դարձան, բանգի ծով բազմություն կազմող օսմանցիների վիճակը սկսեց ծանրանալ: Այդ հասկանալով՝ Սուլեյմանը հասավ Սուլթանիե և բանակեց այնտեղ: Երանակը աշխանային էր, սաստիկ ձյուն եկավ և ցրտեց, որի արդյունքում շատ անասուններ ցրտից սատկեցին կամ շարքից դուրս եկան» (Երեսմա Բյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9): «Այդ տարի թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) վեցերորդ արշավանքը ձեռնարկեց պարսիկների վրա, իսկ այդ արեց նրա վեցիդ Իբրահիմ փաշան, բանգի շահ Թահմասայը Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը - Մ.Ֆ.) ներում էր հանում իր ճանապարհին: Եվ ահա Իբրահիմ փաշան գնաց Թավրիզ և գրավեց Ազրաթի, Ադիսնաի ու Ամասիի բերդերը...: Սրանց բոլորին նա հնազանդեցրեց թագավորին և բերդերի բանակները տվեցին նրան» (Սամվել Անեցու Շարունակագրություն): «Հայոց 983 թվականին Սուլեյման խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) անթիվ զորքով ելավ, Թավրիզը գրավեց, իսկ հետո՝ Սուլթանիան» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»): «Հայոց 983 թվականի հունիսի 12-ին Սուլեյման-բեկը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) Սուտբուլից զորքով շարժվեց Պարսկաստանի վրա, ընդ որում նա նաև ծովով 400 նավերի վրա տեղակայված մեծ զորք ուղարկեց» (Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»): «Հայոց 984 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) մեծ զորքով ելավ և գնաց Թավրիզ, Շահ-Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի - Մ.Ֆ.) վրա, բայց չկարողացավ նրան հաղթել» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51): «Երիստոսի 1535 և Հայոց 982 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) բազում զորքով գնաց Պարսկաստանի վրա և պարսիկները փախան հորասան» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»): «Հայոց 983 թվականին Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկավ» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»): «Հայոց 983 թվականին տաջիկների թագավոր սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.) սաստիկ պատերազմով եկավ շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի - Մ.Ֆ.) վրա և Հայոց աշխարհը մեծապես ոտնակոխ արեց իր սրով, գերությանը ու ավարառությանը, որից հետո դարձավ Կոստանդնուպոլիս» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7): «Լսելով իր թշնամիների գալուստը՝ նա (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը - Մ.Ֆ.) անհապաղ դուրս եկավ այնտեղից և դիմեց փախուստի: Որպեսզի խափանի թշնամու հետադուրս ելուստը բոլոր հնարավորությունները, նա համընդհանուր ավերածության ենթարկեց այն վայրերը, որտեղից որ անցնում էր՝ իր հետ տանելով տեղի բնակչությանը ու հետևը թողնելով ամայի ու անմարդաբնակ մի անապատ» (Խալկոնդիկես «Պատմություն»): «Երիստոսի 1529 կամ Երոնիկոնի 217 թվականին եկավ սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.), հասավ Երևան և գրավեց այն: Եվ ահա Զարթիի բնակիչները այդ ամենից մեծ սարսափով համակվեցին, սակայն աստված ողորմած եղավ և սուլթանը վերադարձավ Բաղդադ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Երիստոսի 1529 կամ Երոնիկոնի 217 թվականին սուլթան Սուլեյմանը եկավ Երևանի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական արդյունակ»): «Դրանից երկու տարի անց թուրքական սուլթան Սուլեյմանը ինքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.Ֆ.), ուժեղ զորքի գլուխն անցած, ներխուժեց շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի - Մ.Ֆ.) երկիրը՝ գրավելով Թավրիզն ու առաջանալով Սուլթանիեի

ուղղությամբ: Այդ ժամանակ, քանի որ Թահմասայի մոտ դեռ բավարար քանակի զորք հավաքված չկար, նա մնաց Ղազվիխում» (Ադամ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵⁴⁵¹ «Սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) Ուլամեհի ճամբարի և եկեղեցիների կորստի հետ միասին թողեց Թավրիզում և մեկնեց մայրաքաղաք Բաղդադի ուղղությամբ: Այս պայմաններում Մուհամմեդ խան Շարաֆ-է-Դին Թեքալուն, որին հանձնարարված էր Բաղդադի կառավարումը, լսելով Սուլեյմանի զորքի ելույթի մասին, թույլ ու անօգնական մրջյունի նման իրեն կորցրեց, իր ընտանիքը բարձեց նավերը և շարժվեց Շուստերի ու Դիզֆուլի ուղղությամբ: Բաղդադի նկատմամբ հաղթանակը սուլթան Ղազիհի բաժին հասավ առանց մարտի ու արյունահեղության: Այնտեղ էլ հեկեց նա անցկացրեց ձմեռը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4): «Բաղդադ ժամանելուց հետո Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորքը և այդ վայրերի պահապանները սուլթանի մոտ բերին Շահրաբան, Դարունիա, Դակուկ, Կիրկուկ և խլյա ամրոցների բանալիները: Մտնելով աշխարհի կենտրոն Բաղդադ քաղաքը՝ հաղթական սուլթանն-խաբան և Տիեզերքի նվաճողը առաջին իսկ հերթին հոգաց ժողովուրդների առաջնորդ ու մեծագույն իմամ Աբու-Ֆանիֆա Զուֆիրի դամբարանը այցելելու մասին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Շուտով, սակայն, սարերի զազաթները և դաշտերը սպիտակեցին, առատ խոտը կորավ, հետ քաշվեց դեպի հարավ և վերացավ: Ամեն տեղ սպիտակ էր սակերի նման և այս պայմաններում Ռուսի ռազմիկները սառեցրին իրենց ձեռքերը և ոտքերը, իսկ կենդանիների մեծ մասն էլ անկում ապրեց: Միաժամանակ Ռուսի բանակում շատ էին նաև սպանվածները: Այս պայմաններում խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), մեծ անհանգստություն սրտում, ուղղություն վերցրեց դեպի Բաղդադ...: Այս ընթացքում խոնդկարը հասավ Բաղդադին, ինչից հետո այդ մարզի հրամանատար Մուհամմեդ խան Շարաֆօղլին լքեց Բաղդադը և ապաստանեց հավատքի սյան մոտ: Դրա պատմությունն այս է: Բանն այն էր, որ Իբրահիմ փաշան Մոսուլից մարդիկ ուղարկեց Մուհամմեդ խանի մոտ և պահանջեց, որ նա հանձնի քաղաքը: Խանը չհամաձայնեց, սակայն կանչեց իր մարդկանց և նրանք խորհրդի նստեցին: Սրանք ևս որոշեցին դիմարդել, սակայն, քանի որ Մուհամմեդ խանի սիրտը լի էր վախով և նա ուզում էր թողնել այդ գործը, նրանք ապստամբեցին: Մուհամմեդ խանը չկարողացավ ճշշել այդ ապստամբությունը, այլ, մոռացած արդեն ասեն ինչ, Բաղդադի բանալիներն ուղարկեց սուլթան Սուլեյմանին, իսկ ինքը մեկնեց Բասրա, որից հետո ապաստանեց աշխարհի տիրակալի մոտ: Այս հարցում նրան օգնեց Բասրայի տիրակալը: Հարկ է լնել, որ սուլթան Սուլեյմանն ինքն ուզում էր ձեռնել Մոսուլում, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա իմացավ Բաղդադում կատարվածի մասին, եկավ այդ կողմը, տիրեց քաղաքին և ձեռնեց արդեն այնտեղ» (Հասան Ռուսլու «Պատմություն»):

«Երբ սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնում էր Մոսուլ, Իբրահիմ փաշան մարդ ուղարկեց Բաղդադի նահանգապետ Մուհամմադ խան Շարաֆեդդինօղլի և Թեքլի Էմիրների մոտ՝ խորհուրդ տալով ենթարկվել խոնդկարին ու հանձնել Բաղդադի բերդը: Մուհամմեդ խանը չհետևեց նրա խորհրդին, սակայն, Ջուհի սուլթանի սպանության և Ուլամեհի ու Ղազի խանի կողմից լքվելու, միայնակ մնալու, ինչպես նաև երկնային թագավորից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ից – Մ.Ֆ.) վախենալու պատճառով, նրանք իրենք իրենց խորհուրդ տվեցին ենթարկվել խոնդկարին, ինչից հետո ուղարկեցին խոնդկարին ամրոցի բանալին ու իրավիճակն նրան դեպի ամրոց: Խոնդկարը եկավ Մոսուլի ձմեռային ճամբարից և գնաց Բաղդադ: Մուհամմադ խան Շարաֆեդդինօղլին, ով սուֆի էր և պետական գործիչ, հանձնեց քաղաքը ու բերդը, անցավ գետի կամուրջը և իր մոտ 300 ազգականներից ու հարազատների հետ, որոնք նրա անձնական մտերիներն էին, եկավ Դուզֆուլ: Նրանք ողջունեցին Սուլթան Սուլեյմանին և բերեցին Բաղդադ: Սուլթանը այդ ձմեռն անցկացրել է Բաղդադում» (Իսթանբուլ Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»):

«Արդյունքում սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) շարժվեց դեպի Իրաք և թագադրվեց Միջագետքի կայսր՝ թագած սալանալով Բաղդադի մեծ մուֆթիի կողմից» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3):

«Պարենալթերքի պակասն ու ցուրտ ձմեռը ստիպեցին սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Սուլթանիայից հարձակվել Բաղդադի վրա» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Հոգնած անձրևներից և հուշի տառապելով սովից՝ շարժի մեջ մտած օսմանցիները հանդիպեցին Թոթուզ Եղունք անունով մի գետի, որն անցնելիս շատ օսմանցիներ ու նրանց անասուններ խեղդվեցին, այնպես, որ դրան անկաստես եղած սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) խղճահարությունից լաց եղավ: Եվ ահա նույն անպատմելի նեղությամբ նրանք Բաղդադ հասան, որտեղ էլ ձմեռեցին: Այստեղ էր, որ սաստիկ հրաման եկավ և նրանք գրավեցին Բաղդադ քաղաքը» (Երեմիա Զյոմյուրժյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Դրանից հետո խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) հետ դարձավ և գնաց Բաղդադ՝ Ուլամեհի թողնելով Թավրիզում» (Հովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ Բաղդադ, գրավեց այն, ձմեռեց այնտեղ ու զարնանը գնաց իր տեղը...: Եվ այսպես, Սուլեյման թագավորը այդ ժամանակ հետ դարձավ Պարսից երկրից, եկավ ու ձմեռեց Բաղդադում, որտեղ շատ ծախսեր արեց: Ամեն դեպքում, նա այնտեղի բոլոր բերդերին տիրեց և դրանց բոլոր պարոնները հնազանդվեցին նրան, ողջ Քրդստանը հնազանդվեց: Այդ ժամանակ էր, որ շահ Թահմազը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) հաշտության համար դեսպան ուղարկեց թագավորի մոտ և թագավորը հաշտվեց նրան հետ, ինչից հետո եկավ Մոսուլ, որտեղ սպանեց իր վեզիր Իբրահիմ փաշային» (Սամվել Ամեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Չորքի շատության, պարենի սղության և ձմեռային ժամանակի պատճառով նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) չկարողացավ գնալ Կարմրագուլիների հետևից, այլ շարժվեց դեպի Բաղդադ, գրավեց այն, ձմեռեց այնտեղ ու զարնանը եկավ, գնաց իր տեղը» (Անդրեաս Եվրոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 983 թվականին Սուլեյման խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Բաղդադը և գնաց իր երկիր» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) հետ դարձավ, գրավեց Բաբելոնը, որ Բաղդադն է, սակայն ծանապարհին շատ նեղություններ կրեց, որովհետև հանդիպեցին մի ահագին մեծ գետի, որ թուրքերեն բառով կոչվում է Տոխումզուլում, որ «9 ճյուղ» է նշանակում, իսկ այդ գետը շատ մարդիկ ու գանձ տարավ...: Հայոց 984 թվականին սուլթան Սուլեյմանը գրավեց Բաղդադը: Հայոց 985 թվականին սուլթան Սուլեյմանը գրավեց Բաղդադը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Բաղդադը, ձմեռեց այնտեղ, իսկ զարնան էլ վերադարձավ իր երկիր» (Անանուկ «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Հայոց 983 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Բաբելոնը, որը Բաղդադն է» (Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձավ Բաղդադ և ձմեռեց այնտեղ» (Անանուկ «Հիշատակարան 1534 թվականի»):

⁵⁴⁵² «Այդ ժամանակ, պահը համարելով պատեհ և չհոգալով արտաքին թշնամու գործողությունների մասին, շահ Թահմասայը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) մահապատժի ենթարկեց Հուսեյն խանին, որը չարություն էր պահել իր նկատմամբ, որից հետո շարժվեց Թավրիզ՝ Ուլամեհի վրա: Այդ ժամանակ Ղազի խան Թեքելուն, վախենալով արքայական գայլության, նրա զորքից փախավ Ուլամեհի մոտ և տեղեկացրեց շահ Թահմասայի ելնելու մասին: Ուլամեհ, լսելով այդ մասին և այլ ելք չունենալով, թողեց այն և արդեն վերականգնված Շալբի-Ղազան ամրոցը, ուղղվեց դեպի Վան և այնտեղ ամրացավ: 12 օր անց շահ Թահմասայը Թավրիզից Վան գնաց և պաշարեց Ուլամեհին: Պաշարումը շարունակվեց մինչև ձմեռվա վերջ, ընդ որում բանը հասավ նրան, որ, այն է, ամրոցն արդեն պետք է հանձնվեր, երբ հանկարծ Իրաքից ու Պարսիքից լուր եկավ Սամ Միրզայի ապստամբության մասին, որը հնազանդություն էր հայտնել Ղազի սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) և նա, նրան կոչելով իր որդի, շնորհել էր Իրանի տիրակալի կոչումը: Այդ ամենի արդյունքում ղզաքաշական ցեղերի մեջ խառնաշփոթ սկսվեց և շահ Թահմասայը ստիպված եղավ թողնել Վանի ամրոցն ու շարժվել դեպի Իրաք» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Երբ փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ձմեռեց Բաղդադում, իրանի շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ իր թաքստոցից, որտեղ թաքսնվել է և հարձակման անցավ Թավրիզի ուղղությամբ: Իսլամական զորքը, որը պահպանում էր Շալբի-Ղազան ամրոցը, որն էր դիմադրություն ցույց տալով ցրվեց: Ուլամաբեկը ևս փախավ ու պատսպարվեց Վանի ամրոցում: Շահն իր զորքերով մոտեցավ և պաշարեց այն: Ուլամաբեկը շահի ուժերի հետ մարտի տպավորություն տեսնեց, սակայն ոչ մի բան էլ չարեց: Երբ փառիշահն (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) իմացավ այդ դեպքերի մասին, զարնանը վրա հասնելուն պես անմիջապես էլ հրահանգեց պատրաստվել արշավել դեպի Թավրիզ: Չորքին, որը գտնվում էր ձմեռոցներում, սուրհանդակների հետ հրամաններ ուղարկվեցին և օրինյալ Ռամադան ամսի 2-ին զորքը եկավ Բաղդադից ու ուղղվեց դեպի Թավրիզ: Երբ ռազմիկները կանգ առան Գյուլ-Թեհիեի կանգառում, այդ

մասին իմացան Վանի մոտ գտնվող գորբերը և անմիջապես էլ փախան այնտեղից: Դրանից հետո գորբերը ելան Գյոթ-Թեփեի կանգառից և սկսեցին հաղթահարել անանցանելի լեռները, ընդ որում այդ ընթացքում փաղիշափի գորբին միացան մնացած իսլամական գորամասերը» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Իր հերթին հապառքի հենասյուն հանդիսացող տիրակալը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.3.**) թողեց Ղզջաղը և կանգ առավ Դանաշեռում, որից հետո մեկնեց Դարգազի: Այս ժամանակ հազարավոր հաղթական հեծյալներով բանակին միացավ Ավանդ խան Աֆշարը: Տիրակալը, որ հապառքի հենասյունն էր, հակառակորդին հարվածելու համար առաջ ուղարկեց Մահմուդ Աղու խուլքաշիին, որոնք թշնամիներին հասավ Կարեյկենայում: Նրանք 5 գերիներ բռնեցին և բերին աշխարհի ոտքը: Ահա հենց այս գերիներին էին, որ հայտնեցին այն մասին, որ Ռուսի սուլթանը մեծ բանակով առաջանում է Բաղդադի վրա, իսկ Ուլամեն ու Չուլքադարոլուն էլ մնացել են Թավրիզում: Այս պայմաններում տիրակալը որոշեց ամենայն արագությամբ գնալ Թավրիզի վրա: Դազի խան Թեքելին, սակայն, որ այդ երջանիկ տիրակալին դավաճանել էր, շտապեց Թավրիզ, որպեսզի խուսափի հաղթական բանակից: Նա Ուլամենի տեղեկացրեց արքայի ժամանելու մասին, որից հետո Դազի խանը Ուլեմի կողմնակիցների հետ միասին հետ քաշվեց և նրանք բոլորն ամրացան Վանում: Այս պայմաններում 70 առաջնորդներ և քաջարի ռազմիկներ մոտեցան Վանի ամրությանը: Բանակը դիրքեր գրավեց քաղաքի մոտակայքում, իսկ առանձին խմբերի էլ տրվեցին պաշարման առանձին տարածքներ: 2հիկորները սկսեցին հարվածել ամրությանը, ամեն կողմից հարվածներ էին տեղում այդ ամրության վրա, բայց միաժամանակ նաև մարդիկ թմբուկներ և շեփորներ էին նվագում, որպեսզի ահաբեկեն թշնամուն: Իր հերթին Ռուսի բանակը զբաղված էր հրաձգությամբ, հրետակոծությամբ և աղեղներից հարված հասցնելով: Այդ ժամանակ ղզբաշներին իրենք էլ սկսեցին հարվածել հրանոթներից և հրացաններից, ինչը անխուսափելի մահ էր պատճառում: Անրոցի կայազորը իր ուժերի հնարավորության չափով փակում էր պարսիկների ավերված հատվածները: Մի անգամ հոռոմները ելան ամրությունից և ելան ղզբաշների բանակի դեմ: Եվ ահա քաջարի բանակն առաջ եկավ և մարտ սկսեց: Դեյի Մուստաֆան առաջ եկավ, հարձակվեց Դեյի Թարխանի վրա և ինզակով խփեց նրա վահանին: Ինզակը խրվեց վահանի մեջ և կոտրվեց: Դրանից հետո Դեյի Մուստաֆան հանեց սուրը և հարվածեց հակառակորդի ծոցին՝ միաժամանակ հատելով հակառակորդի չորս մատները: Այդ պատճառով էլ հենց Դեյի Թարխանը շուտ եկավ և հետ փախավ, իսկ երբ մեկ այլ մարդ նրան օգնության եկավ, Դեյի Մուստաֆան հետ քաշվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն գործը ձեռն խառնեց այդ ամրության տակ» (Հասան Ռուսլու «Պատմություն»):

«Սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.3.**) այլևս ի վիճակի չէր մնալ Իրաքում, բայց, բանի որ սննդամթերքի տրության պատճառով Ադրբայջանով հնարավոր չէր վերադառնալ, նա ձեռնելու համար գնաց Շահիդգուր՝ Մոսուլի մոտ գտնվող մի բարեկեցիկ վայր: Միաժամանակ նա Ուլամենի և Չուլքադարի ուղարկեց Թավրիզ, որտեղ երկնային արթան եկավ նրանց վրա: Այդ ժամանակ Դազի խան Թեքելին ուրացավ աղն ու հացը, փախավ երջանիկ բանակից, գնաց Թավրիզ և Ուլամենի ու նրա ընկերներին զգուշացրեց Շահիդարի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.3.** հարձակման մասին): Արդյունքում նրանք փախան Վան ու ապաստանեցին այդ ամրոցում: Այդ ժամանակ, բանի որ Ուլամեն Շամլու Դուսեյն խանի ընկերն էր, երկնային թագավորը չէր սիրում էր վերջինիս, որը փախավ, բայց սպանվեց թագավորի ձեռքով: Եվ ահա շահի հարձակվեց Վանի բերդի վրա և պաշարեց Ուլամենի ու նրա մարդկանց: Նա օղակեց բերդ և այդ ձեռք կանգնեց նրա ստորոտին» (Իսբանդեր Մուհեթ «Աբբասի պատմություն»):

«Շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.3.**), լսելով այդ մասին, շտապ եկավ Ուլամեի վրա, որն իր հերթին, երբ իմացավ այդ, թողեց Թավրիզն ու ամրացավ Վանի բերդում, իսկ Մահմեդը սուլթանն էլ Թավրիզից փախավ Արծվե: Եվ ահա լսեց շահի, որ Ուլամեն Վանի աշխարհում էր, ու շտապ վրա հասավ: Կարմրագույնները ուժեղ պաշարեցին քաղաք և այդ ժամանակ թշնամիները թողեցին քաղաքն ու ամրացան բերդում: Շահի գործերը գրավեցին քաղաքն և 300 հոգի սրի քաշեցին, իսկ շատ մարդիկ ու մի աբեղա էլ կարմրագույնների ահից այնտեղ մնացին ու մեռան, ո՞վ կարող է Նկարագրել այս պատուհանը: Սկսեցին բանլեղ քաղաքն և երկիրը, մինչև լույս հազար տեղ կրակ սկսեցին ու փակեցին բոլոր ճանապարհները, որ բերդից մարդ չիջներ: Դեռելագործ ցրեցին բոլոր կողմերը, ավերեցին և անսարդաբնակ դարձրին ամեն ինչ: Վանա երկրում, Ոստանում և Ամրուկում, ինչ մարդ որ նրանց ձեռքն ընկնում էր, բոլորին տանքում էին, մարդկանց տանում էին շենեկից և այնքան էին չարչարում, մինչև նրանց հետևից մարդ զար ու, ապրանք տալով, փրկելը: Այսպես սաստկացավ պատուհասը և հրաշալի վանքերն ու եկեղեցիները քանդեցին, իսկ բազում տուրք նշաններ, խաչեր, ավետարաններ, շուրջառններ և սուրբ գրքեր էլ անօրենների ձեռքն ընկան...: Եվ ահա օրերից մի օր շահը մարդ ուղարկեց բերդ, թե. «Բազմությունը թող ներքև իջնի, բան չեմ անի, կխնայեմ նաև Ուլամենի»: Եվ ահա շատ մարդիկ իջան և խնայվեցին կարմրագույնների կողմից, միայն թե նրանց ասացին, թե. «Գնացեք մահմեդականների մոտ», որից հետո Ամիրաբեկին հրամայվեց, թե. «Սրանց բոլորին տար թո աշխարհը»: Նա այդպես էլ արեց և մյուս առավոտ կրկին շատերն իջան բերդից: Այդ ժամանակ նրանց մեջ երկու եկեղեցիներ կային, որոնք Բաղդադից էին եկել և ծալուղի էին որպես աղբատներ: Իմաց տվեցին այդ մասին շահին և ահա նա հրամայեց բերդից իջնող բոլորին կոտորել: Սրանց բոլորին սկսեցին կոտորել բերդի հենց դիմաց և նրանց աղիողորմ ծայլերը դեպի բերդ բարձրացան, թե. «Օգնեցեք մեզ և փրկեք անօրեն կարմրագույնների սրից»: Նրանք դառնորեն լաց էին լինում, գոռում էին դեպի բերդ, սակայն այնտեղից չէին կարողանում օգնել և ահա այսպես նրանք լաց լինելով սրահար եղան: Այդ ժամանակ մյուսները հասան Վարազա և այստեղ սաստիկ ծղուն և բուք սկսվեց, երբ 600 այդ ու կին, երիտասարդ և տղա մեռան սարերում, մնացածներն էլ մի կերպ հասան մահմեդականների գյուղերը, որտեղ վանեցիներին և 80 հոգի մեռան: Այսպես սաստկացավ պատուհասը և բռնավորի փյուռը Աստծո կամքով շարժվեց: Բերդը պաշարողները ամեն օր տաս մեծ հրանոթներ էին արձակում դեպի բերդը, իսկ նետովող բարերին և արձակվող հրացաններին էլ թիվ չկար: Ողջ ծովը այդ մեծ հրանոթների ծայից սասանվում էր, արդ ո՞նց էին դիմանում բերդի մարդիկ, ավաղ իմ հոգուն: Թե բանի մարդ մեռավ հրով և սրով, հրանոթով ու հրացանով, սովով և ծարավով, ահով ու դողով, չեմ կարող սանել, սակայն այդ ամենը տևեց Սուրբ Սարգսի պահոցից մինչև Դամբարձման օրը, երբ ընդհանուր առմամբ 15.000 մարդ մեռան բերդում, քաղաքում և սարերում: Լանկ Թեմուրի (**Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուրի - Մ.3.**) ժամանակներից նման պատուհաս չէր եղել և թագավորի նման չարության մասին մարդ ոչինչ չէր լսել...: Ապա լսեց խոտկարն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.3.**) այդ մասին և Բաղդադից Թավրիզ դիմեց: Իր հերթին, երբ շահը լսեց այս մասին, բերդից հետ գնաց: Այդ ժամանակ բերդում մնացածներն արդեն նվաղել և նվազել էին՝ խոցված սրտերով ու աչքերով, բանից որի հայրն և մայրն էին մեռել, որի դուստրը կամ որդին էին սրահար եղել, որի տունն էր բանլվել կամ մտերիմներն էին խորովվել» (Հալեմաննե Արճիշեցի «Տարեգրություն»):

«Դայոց 984 թվականին պատուհաս և բարկություն եղավ մեր Վանա աշխարհի վրա, բանից ծովացել էին մեղքերը մեր: Եվ ահա եկավ Թահմազ փաղիշաղը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.3.**), երբ ձեռն էր, սուրբ Սարգսի տոնից մինչև Դամբարձման տոն պաշարեց, նեղեց ու շատ ավերներ արեց: Այդ ժամանակ փակեցին շատ եկեղեցիներին և մարդկանցից անբնակ դարձրին աշխարհը: Նրանք կործանեցին ապրանքները, ամեն ինչ ավարտանեցին անբնակ դարձրին ամեն ինչ և մարդկանց գերեվարեցին: Նրանք սպանեցին բազում բրիտանյաններին, իսկ ոմանց էլ գերեվարեցին: Ապա, սակայն, բերդը չկարողացան գրավել, սակայն այնքան չարիք արեցին, որ ոչ լեզուն կարող էր սանել, ոչ էլ գրիչը՝ գրել: Ապա, սարերն ու ձորերն ընկնելով, մեռան 15.000 հոգի՝ թողնելով մեզ անմխիթար սգի և անբուժելի վերքերի մեջ: Եվ տխրություն ու տառապանք տարածվեց աշխարհում և ոչ մեկը չկարողացավ հանգիստ մնալ: Ապա նրանք մտան սուրբ և աստվածաբնակ Վարագի ուխտը՝ այդ կատաղի ու արյան ծարավ, ժամտ և արդարության թշնամի մարդիկ, ու կողովատեցին ամեն ինչ՝ գիր և ավետարան» (Ստեփանոս Վարագեցի «Տարեգրություն»):

«Այդ ժամանակ կարմրագույնները եկան Վան քաղաքի վրա և 4 միայն պաշարեցին այն: Անի ու վախ ինձ հազար բերան, բանից ինչքան մարդիկ կորան՝ հալատացյալ և անհավատ, իսկ 16.000 հոգի էլ, ավել կամ պակաս, մեռան» (Անանուս «Դիշատակարան 1534 թվականի»):⁵⁴⁵³ «2ելյալ-բեկը (**Շամբոյանների էմիրության ապագա էմիր 2ելյալ-բեկը - Մ.3.**), դավադրության մեջ մտնելով Մահմուդ-աղա Մալաբիի հետ, որը Բայ ամրոցի հրամանատարն էր, ինչպես նաև աշիրաթի այլ ազնվականների հետ, ելավ հոր (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Սեյիթ-բեկի - Մ.3.**) դեմ և տիրեց Բայ ամրոցին: Ծակատամարտից հետո հայրը բռնվեց որդու կողմից» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Շնորհիվ Դեյանլեշի աշիրաթի աջակցության, Սայիդ-Մուհամմեդ-բեկը (**Շամբոյանների էմիրության ապագա էմիր Սայիդ-Մուհամմեդ-բեկը - Մ.3.**) հաղթանակի հասավ իր եղբորորդի 2ելյալ-բեկի (**Շամբոյանների էմիրության էմիր 2ելյալ-բեկի (1535, 1538-1585) - Մ.3.**) նկատմամբ, վտարեց նրան Դաբարիի վիլայեթից և իր ձեռքում կենտրոնացրեց ողջ ժառանգական վիլայեթը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):⁵⁴⁵⁵ «Վրա հասավ Դիբրի 942 թվականին, որի Մուհամմադ ամսի 10-ին Նրա մուհաթթուն փաղիշաղը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը - Մ.3.**) սերաբաբարի հետ միասին կրկին հասավ Թավրիզ, որտեղ դիտարկեց Իրանի շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.3.**) պալատները: Այդ ժամանակ սուլթան Դասանի (**Ադ-Ղոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Դասանի - Մ.3.**) կենտրոնական մզկիթից ազան հռչակեցին, որում մինչ այդ ուրբաթօրյա աղոթքը չէր ինչում և Մուհամմեդ մարգարեի շարիաթը չէր իրականացվում: Աղոթքի կոչ արվեց և մահմեդականները Տիեզերքի փաղիշափի հետ միասին ուրբաթ օրը աղոթք իրականացրին: Թշնամին այլևս հնարավորություն չուներ դիմադրել և նպատակ դրեց պատուսպարվել անառիկ վայրերում՝ այդ միջոցով ուզենալով ստիպել իսլամի գործին մուսուլմաններին հաղթվելու, թողնել վերջինիս առանց պարենամթերքի և դրանով իսկ նրանց սպառնալիքի տակ դնել: Եվ ահա քաջ փաշան, խաբվելով շրջակա բնակչության կողմից իրեն ցույց տրված հիմնալի հանդիպումով և չիրաքանալով գործերի իրական դրության մեջ, ելավ Թավրիզից ու, նպատակ ունենալով հետապնդել շահին, Սաֆար ամսի 3-ին ճամբար զարկեց Դարգազինի մոտակայքում: Այստեղ եկան շահի դեսպանները և կրկին խաղաղություն խնդրեցին: Արդյունքում

որոշվեց վերադառնալ Անադոլու: Եվ ահա Սաֆար ամսի 21-ին գորքը կրկին վերադարձավ Թավրիզ: Այս քաղաքում 6 օր մնալուց հետո գորքը հետդարձի ճանապարհը բռնեց և Ռաբիա Բ ամսի 4-ին փաղիշահը արդեն խոյում էր, որտեղ այցելեց Շամսա Թավրիզի լուսավոր դամբարանը: Այստեղից նրանք հասան Կոնճե, հետո՝ Ամիր, իսկ այնտեղից էլ, անցնելով Եփրատ գետը, նույն ամսվա 28-ին հասան Չալես: Ռեջեբ ամսի 14-ին փաղիշահը վերադարձավ Ստամբուլ» (Իբրահիմ Փնչևի «Պատմություն»):

«Նույն այդ տարվա վերջին սուլթան Ղազին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) լեքե Բաղդադի ձմեռոցները և ուղղվեց դեպի Ադրբայջան: Այդ ժամանակ Ղազին խան Թեքելին պատվի արժանացավ համբուրել արքայական ոտքը: Սուլթանին հնազանդվեցին և ենթարկվեցին Լուրիստանը, Կախարիստանը ու արաբները: Եվ ահա Մուշաշը, Ջազիրան ու Վասիտը զարդարեցին փառահեղ սուլթանի խոյաբայով և նրա մեծության դրամներով: Գտնվելով ճանապարհին՝ սուլթանը մահապատժի ենթարկեց Սորունի տիրակալին այն բանի համար, որ սա կապված էր ղզլբաշների հետ: Եվ ահա նա Ալթուն-Բեհրիդից ելավ Թավրիզ: Հիջրի 942 թվականի Մուհառամ ամսին սուլթան Սուլեյման խան Ղազին մտավ Թավրիզ մայրաքաղաք: Այդ ժամանակ շահ Թահմասպից (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ից – Մ.Ֆ.**) պատգամավորներ եկան և խաղաղություն խնդրեցին: Սուլթան Սուլեյման Ղազին, ուշադրություն չդարձնելով դրա վրա, շարժվեց դեպի Արճեշ ու խլաթ: Երբ շահ Թահմասպին հայտնի դարձավ, որ սուլթան Ղազին Թավրիզից ուղղվել է Ռում, նա ժամանեց Մարանդ և այնտեղից էլ Բահրամ Միրզայի, Մանթաշ Սուլթանի, Ամիր-բեկ Ռումլուի, Շահուդի խալիֆա մուխրդարի, Բուղաղ խանի, Սադր-Էդ-Ղին Ուստաջլուի և Մուհամմեդ Ամին-բեկ թուրքմեն Սուֆրանցիի գլխավորությամբ հաղթական սուլթանի հետքերով գործ ուղարկեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Եվ ահա սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**), երբ համոզվեց, որ Բաղդադն ամուր կերպով իր ձեռքում է, կրկին անցավ Ադրբայջան: Այդ ժամանակ հավատքի սյուն տիրակալը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**), որ համբերատար նստած էր Վանի մոտ, թողեց այն և շարժվեց Թավրիզի ուղղությամբ: Այստեղ նա պատժեց Մեքքայի հետևորդներին, սակայն այդ ժամանակ Ղեյի հուրամը, որ փախչելով եկել էր, հայտնեց նրան Ռումի բանակի առաջնապետ մասին: Այս պայմաններում հավատքի սյուն արբան մեկնեց Սուլթանի, իսկ արդեն հետո ժամանեց Միջագետք: Այնտեղից Եմիր Սուլթան Ռումլուն և ժիրաթ Սուլթան Ուստաջլուն գործի պահպանության համար առաջ ուղարկեցին: Նրանք խոնդկարի բանակին հասան Ղարջազում գտնվող Ղամեսն գյուղում: Հոռոմները մեծ զոռոգությամբ հարձակվեցին նրանց վրա, ընդ որում սուլթանի լավագույն ռազմիկները մարտնչում էին առանց հետ նայելու: Ամիր Սուլթանի մոտ 200 մարդիկ բաջաբար մարտնչում էին, հրամանատարները հարվածում էին ռումական հեծելազորին և շարժում էին նրան: Այնուհանդերձ, վախենալով դարակից, նրանք չհետապնդեցին հակառակորդին: Մինչ ղզլբաշների այս փորձի ջոկատը նման կերպ մարտնչում էր, սուլթան Սուլեյման իմացավ այդ մասին: Նա այդ ամենից շատ ազդվեց, ասելով, թե. «Եթե մենք ղզլբաշացանք ղզլբաշների այս 200 հոգու հետ կռվելով, ապա ինչպե՞ս կլինի շահ Թահմասպի պարագայում»: Այս պայմաններում սուլթանը նահանջի դրոշ պարզեց և սկսեց հետ քաշել իր զորքը: Իր հերթին, երբ հավատքի տիրակալը լսեց այն մասին, որ հոռոմները հետ են քաշվում դեպի իրենց հարազատ բաղաթներ, պարզեցին արշավանքի դրոշը և սկսեցին ամենայն արագությամբ գործել: Տիրակալն առաջ ուղարկեց Բահրամ Միրզային, Եմիրների սուլթանին, Շահուդի խալիֆին, Մուհամմեդ Ամին-բեկ Սուրիախանին և կատաղիների մի ամբողջ խմբի, որպեսզի սրանք հարձակումներ գործեն Իբրահիմ փաշայի վրա» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»):

«Սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) երկրորդ անգամ հարձակվեց... Ղազին խան Թեքելիի և Չուլբադարոյուի... թշնամանքի, սատանայություն և ապստամբության պատճառով: Ահա ուրեմն, հաջորդ տարում՝ Հիջրի 941 թվականին, սուլթան Սուլեյմանը երկրորդ անգամ Բաղդադից արշավեց Աջեմ, մտավ Իրաքի տարածք և հասավ Ղարջին: Լսելով այդ մասին՝ երկնային արբան (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) թողեց Վանի բերդը և գնաց Թավրիզ: Այնտեղ սպանվեց Մայիք-բեկ Տուլեյին, ով պատկանում էր հարգված Եմիրների շարքին, բայց հետագայում դարձել էր այլախոհ: Եվ այսպես, շահը ելավ և իր կատաղած բանակը տեղափոխեց հոռոմների դեմ մարտի: Սուլթանի գորքը հասավ խոնդկարի գործին, կռվեց նրա հետ Ղարջինում և հաղթեց: Այդ ժամանակ սուլթան Սուլեյմանը, երբ լսեց ղզլբաշի հաղթանակի և Հոռոմի պարտության մասին, կշտամբեց իր Եմիրներին փոքրիկության համար ու ասաց. «Եթե դուք պարտություն կրեցիք չարիքի դեմ պատերազմում, ինչպե՞ս կկարողանաք դիմադրել ղզլբաշների թագավորին»: Ասելով այդ՝ նա թողեց Ղարջին, հետ դարձավ և իր իշխանության դեկն ուղղեց դեպի Հոռոմ» (Իսթանդուր Մուլաի «Աբբասի պատմություն»):

«Երբ տոնակատարությունները ավարտվեցին, նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) վերադարձավ Թավրիզի շրջան և, գայրանալով այն բանի վրա, որ չի կարող ծավալտել շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ վճռական ճակատամարտում, որպեսզի վրժեց այրեց Թավրիզը: Դրանից հետո, թողնելով բաղաթն այրվող վիճակում, նա շուռ եկավ դեպի տուն» (Օրուք-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3):

«Այդ, երբ սուլթանն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) իրեն ազատ զգաց Բաղդադից, նա նորից շուռ եկավ դեպի Ադրբայջան, իսկ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) թողեց Վանն և շտապեց Թավրիզ...: Դրանից հետո սուլթանը Ղարզազի վրայով տուն դարձավ» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»):

«Ապա լսեց խոնդկարն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) այդ մասին և Բաղդադից Թավրիզ դիմեց: Իր հերթին, երբ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) լսեց այս մասին, բերդից հետ գնաց...: Եվ շարունակվեց մնացած չարիքը, որ եղավ այս երկու թագավորների շարժից, բանգի շահը գնաց Վերին աշխարհը, իսկ խոնդկարն էլ հետևեց նրան: Հետո խոնդկարը շուռ եկավ, իսկ շահը գնաց նրա հետևից: Նրանք, սակայն, ոչ պատերազմեցին ու ոչ էլ հաշտվեցին, այլ ուղղակի խոնդկարը հետ դարձավ, իսկ շահը հասավ խոյ: Դրանից հետո Ռուման թագավորը գնաց խլաթ, իսկ Ուլամեն Վանից ներս մտավ: Մեծ փառան, որին խոնդկարն ուղարկել էր Վանին տիրելու, եկավ և տեսավ կարմրագուլիների արած ավերը, ինչպես նաև այն, որ հրանոթները բերդի վրա ոչ մի զորություն չեն թողել, ու դրա համար էլ փախավ Գավաշ: Նա այնտեղ ապաստանեց, իսկ հետո էլ գնաց խոնդկարի մոտ: Ինչ վերաբերվում է Վանի այն լայախառն ժողովրդին, որն ակնաստես էր եղել այս բոլոր չարիքներին, ապա սրանք, երբ տեսան, որ ռուսացիք թողնեցին բերդն ու փախան, իրենք ևս հապճեպ հեծնեցին ձիերը և դառն արտաստեղծ Մուլաի կողմը գնացին, բանգի գրկվել էին իրենց ընտանիքներին, որոնք բերդում էին մահացել, իսկ ապրուստն էլ թալանվել էր: Այսպես նրանք ցրվեցին տարբեր երկրներում» (Հովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»):

«Գարնանը նրանք կրկին ոգի առան, գնացին Թավրիզ և նստեցին այնտեղ: Նրանք այստեղ մնացին մինչև աշուն, սակայն պարսիկներն այդպես էլ ի հայտ չեկան: Այդ ժամանակ նրանք դարձան Վան և Բաղեշ՝ հնազանդեցնելով բոլոր այդ գավառները» (Երեմիա Բլումբուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հայոց 985 թվականին Սուլեյման-բեկը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) վերադարձավ Թավրիզից և մարտ ամսին մահապատժի ենթարկեց Իբրահիմ փաշային» (Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»):

«Թուրքական կայսրը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**), տեսնելով, որ ինքը չի կարող հասնել պարսիկներին և այս կերպ երկարաձգվող պատերազմը, ի հաճույք թշնամիների, կոչնչացնի իր բանակը, որոշեց հետ նահանջել...: Նահանջելիս նրա զորքերը հրկիզեցին դաշտերն ու բնակելի վայրերը... և, այս բոլոր ղժբախտություններին որպես լրացում, իրենց հետ միասին արհեստի որոշ ժյուղերի մարդկանց, ցմահ ծառայության մատնելու նպատակով, ողջ ընտանիքներով տարան Կոստանդնուպոլիս: Ի վերջո, Կոստանդնուպոլիս ուղարկեցին նաև ծաղկուն հասակ առած այս ժողովրդի երկսեռ գեղեցկադեմ երիտասարդներին՝ դարձնելով նրանց հաղթողի զոհերը» (Խալկոնդիկես «Պատմություն»):

«Մինչ այս, մինչ այն, մարտի սկզբին, երբ պարսիկների նվաճող կոչվող տոնն էր, մի ուժեղ անձրև սկսվեց՝ իսկական մի հեղեղ, որի արդյունքում հարակից լեռները ծածկված ձյուններ հալվեցին և հորդառուս հեղեղով լցվեցին այն կիրճը, որտեղ տեղակայված էր թշնամին՝ խեղդեղով շատ ուղտերի, ձիերի ու ռազմիկներին, ընդ որում նույնիսկ թուրքերի առաջնորդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեծ վտանգի ենթարկվեց: Այդ հալված ձյունը ալ կարմիր գույն ուներ: Եվ ահա թշնամին, տեսնելով նման բան, խուճապահար թողեց Պարսկաստանի սահմանները» (Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵⁴⁵⁶ «Զարթոյի թագավորության արքա Լուարսաբը (**Զարթոյի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) ջհանգստացավ և նվերներ չտվեց: Նա հարձակումներ էր գործում, ամայացնում էր Գանձակի և Երևանի շրջակայքը, ինչպես նաև Շիրվանն ու հատկապես Սամցխեն: Այդ ամենի պատճառով բողոքեցին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**)» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 5):

⁵⁴⁵⁷ «Զրիստոսի 1535 կամ Զրոնիկոնի 223 թվականին իմերեթցիների արքա Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.**) գերեց՝ Ղվարդլարե աթաբեկին (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդլարե Ջալեյին – Մ.Ֆ.**) և զավթեց Սամցխեն: Լուարսաբ արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) տիրեց, սակայն ոչնչով չէր կարող օգնել, և ահա նա իր հերթին վերցրեց Ջավախքն ու նրա մասերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմություն»): «Դրանից հետո իմերեթցիների արքա Բագրատը հիշեց Սգեչեռուկ աթաբեկի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սգեչաբուկ Ջալեյի – Մ.Ֆ.**) հետ ունեցած թշնամության մասին, բանի որ սա էր օսմանների ուղեկցել իմերեթցիների վրա,

ինչպես նաև այն թշնամությունը, որ ուներ Ղվարդվարե աթաբեկի նկատմամբ, քանզի Երուսաղեմ գնալիս սա ուղեկցել էր ոչ թե իրեն, այլ Գեորգի արքային (**Զարթիյի թագավորության արքա Գեորգի X-ին (1525-1527) – Մ.Ֆ.**)։ Եվ ահա, տեսնելով, թե շահ Իսմայիլին (**Սեֆյանների շահության շեյխ, Սեֆյանների շահության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը – Մ.Ֆ.**) ինչպես է տրամադրված Սամցխեի հարցով ու ինչպես է ամայացրել այն, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ բարթելեցիների արքա Գեորգիին արքան Գեորգիին է, նա դիմեց Ղադիանկին (**Սենգրեիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանկին (1532-1546) – Մ.Ֆ.**) և Գուրելիին (**Գուրիայի իշխանության իշխան Ռուստամ Գուրիելիին (1534-1564) – Մ.Ֆ.**), ընդ որում վերջինիս նա խոստացավ Սամցխեի այն հողերը, որոնք առաջ արան էին։ Գուրելիին այդ ամենից շատ ուրախացավ և միացավ Բագրատին, սակայն Ղադիանկին միայն վախից և իր կամքին հակառակ այդ արեց։ Եվ ահա նրանք իրար գլուխ հավաքվեցին և Իմերեթիայից անցան Պերսաստիի լեռները, որպեսզի Բագրատը իր ձեռքը գցի Սամցխեն ու վրեժ լուծի Ղվարդվարե աթաբեկից։ Իմանալով այդ մասին՝ Ղվարդվարեն հավաքեց ողջ աթաբեկության զորքը և նրանք իրար եկան Մուրջախետի մոտ, որտեղ Բրիստոսի 1535 կամ Բրոնիկոսի 223 թվականին ուժեղ ճակատամարտ եղավ, երբ երկու կողմերից էլ շատերը սպանվեցին։ Արդյունքում Ղվարդվարե աթաբեկը պարտություն կրեց, նրան բռնեցին և բերին Բագրատի մոտ, որը նրան բանտարկեց և տարավ Իմերեթիա։ Ղվարդվարեն հենց այստեղ էլ բանտարկության մեջ մահացավ, իսկ իմերեթցիների արքա Բագրատը իրենով արեց Սամցխեն՝ (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»)։ «Բագրատ արքան հավաքեց Իմերեթիայի բոլոր զորքերը և Ղադիանկիի ու Գուրիելիի հետ միասին, քանի որ գիտեր այն մասին, որ դև Իսմայիլը զայրացած է Սամցխեի վրա, հիշեց Սգեաբուն աթաբեկի այն թշնամությունը, երբ սա օսմանների ուղեկցել էր իմերեթցիների վրա, ինչպես նաև այն թշնամությունը, որ ուներ Ղվարդվարե աթաբեկի նկատմամբ, քանզի Երուսաղեմ գնալիս սա ուղեկցել էր ոչ թե իրեն, այլ Գեորգի արքային, և ելավ Սամցխեն նվաճելու համար։ Նրանք իրար եկան Մուրջախետի մոտ, որտեղ Բրիստոսի 1535 կամ Բրոնիկոսի 223 թվականին ուժեղ ճակատամարտ եղավ ու երկու կողմերից էլ շատերը սպանվեցին։ Արդյունքում Ղվարդվարե աթաբեկը պարտություն կրեց, նրան բռնեց Բահալ կրթանի՝ Գուրիելիի մատովակը, բերեց Ռուստամ Գուրիելու մոտ, իսկ սա էլ գերուն հասցրեց Բագրատի մոտ, որը բանտարկեց աթաբեկին և իր ձեռքը գցեց Սամցխեն՝ հետագայում իշխելով նաև այնտեղ» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգերի, Աբիսադիայի և Իմերեթիայի կյանքը»)։ «Բրիստոսի 1535 կամ Բրոնիկոսի 223 թվականին իմերեթցիների արքան հիշեց Սգեաբուն աթաբեկի հանդեպ վրեժի մասին, եկավ Սամցխե և ահա Մուրջախետում Բագրատ արքան ու աթաբեկ Ղվարդվարեն ճակատեցին։ Բագրատը հաղթեց, աթաբեկը Գեդախում մահացավ գերության մեջ, իսկ Բագրատն էլ զբաղեցրեց Սամցխեն, այն դպեմով, երբ Ղվարդվարեի որդի Բեյխոսրուն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Բեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.**) հեռացավ Սուսմբուլ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

«Բրոնիկոսի 223 թվականին օգոստոսի 13-ին, հինգշաբթի օրը ճակատեցին Մուրջախետում։ Իրար հետ մարտնչեցին արքայից-արքա Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.**) և աթաբեկ Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին – Մ.Ֆ.**), իսկ դա եղավ Ախլաքակունը։ Շատ մարդիկ կոտորվեցին, սակայն ի վերջո հաղթանակ տարավ արքան և Ղվարդվարեն իր զորքի հետ միասին գերեց։ Միայն այսպես Ալեքսանդրի (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ի – Մ.Ֆ.**) որդին նվաճեց ողջ Սաաթթագուն» (Զարթիյի-Ցիսովերթա), Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»)։

«Իբերիայից շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) հեռանալուց հետո Իմերեթիայի արքա Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.**) զորքով դիմեց Ախալցխային տիրելու և մարտում գերի վերցրեց Ախալցխայի աթաբեկին կամ առաջնորդին՝ Ղվարդվարենին (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին – Մ.Ֆ.**)» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117)։

⁵⁴⁵⁸ «Վանի բերդը նախապես գրավված էր մեծահռչակ սուլթանական բանակի կողմից, սակայն մի քանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության ու անուշադրության պատճառով այն նորից ընկել էր ղզբաշների ձեռքը» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»)։

«Վանի ամրոցի գրավումից հետո Իսթանբուլ փաշան սպանեց Ֆաթարիի տիրակալ Սալիդ-Մուհամմեդին (**Շամթոյանների էմիրության էմիր Սալիդ-Մուհամմեդ-բեկին (1535-1538) – Մ.Ֆ.**)» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2)։

«Վանի բերդը, որ մինչ այդ մտնում էր օսմանյան երկրի մեջ, ղզբաշները նորից կարողացել էին գրավել» (Սուլթազադե «Պատմություն»)։

«Շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) իր հերթին կրկին մոտեցավ Վանի ամրություններին։ Այդ ժամանակ այստեղ դեռևս հռոմեացի կայազոր կար, որն ամրացվել էր սուլթան Սուլեյմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) կողմից։ Յետո, սակայն, սուլթանը թողեց ամեն ինչ և հեռացավ, իսկ այդ տարվա Ռաբիա ամսի 20-ին հզոր տիրակալը կրկին մոտեցավ Վանին և ի վերջո գրավեց այն» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»)։

«Շահի հաղթական բանակը շարժվեց սուլթան Սուլեյմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) հետևից։ Հասնելով Վանի բերդը՝ Բահրամ Միրզան և մի քանի էմիրներ ուղարկվեցին հռոմեացիներին հետապնդելու, մինչդեռ երջանկի բանակը կանգ առավ Վանի մարզագետնում։ Վանի բերդում գտնվող հռոմեացիները, չփնտրելով թագավորի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) մեծությանը և զորությանը, չկարողացան մնալ այնտեղ ու փախան» (Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»)։

«Եվ ահա շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) եկավ Վան ու, տեսնելով բերդն անմարդաբնակ, իսկ քաղաքն էլ՝ ավերված, խիստ ուրախացավ և առանց կռվի գրավեց այն։ Նա, սակայն, դառնորեն տրտմեց աշխարհի ավերման կապակցությամբ և ասաց. «Այսուհետ Վանն իմ հովանու տակ է և, եթե նույնիսկ որդուս էլ այստեղ սպանեն, բան չեմ ասի, աստված վկա»» (Ռումիանե Արծիշեյի «Տարեգրություն»)։

⁵⁴⁵⁹ «Հարկ է նշել, սակայն, որ մինչ այդ տիրակալը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) մի քիչ անհանգստանում էր, որ թշնամին կարող է պահել ամրությունը՝ կեղծ հույսեր ունենալով Պարթեիքի էմիրի, Մուհամմեդ փաշայի, Փարվանա փաշայի, Ահմեդ-բեկի, Մուստաֆաբեկի, Սուլեյման-բեկի և Մելիք-Վելիի վրա, որոնց 2.000 հետապնդիկների և 10.000 հեծյալների հետ միասին սուլթանն այդ կողմն էր ուղարկել և սրանք հասել էին Ռուստան։ Այդ ժամանակ մի քանի թուրքմեն ռազմիկներ մեկնեցին Ռուստանի կողմը և, արդեն մթնշաղին հասնելով հռոմեացիներին, ոմանց սպանեցին, ոմանց էլ գերեցին և ուղարկեցին տիրակալի ոտքը։ Միայն այս կերպ հռոմեացիների զալը հայտնի դարձավ։ Այդ ժամանակ տիրակալին մի հիմնադիր նշույթ էին ներկայացրել, որը սրբնթաց կերպով կարծես երկնիք էր հառնում և ներքև էր իջնում։ Եվ ահա, հեծած այս հիմնադիր կենդանին, նա իր զորքով շարժվեց թշնամու բանակին ուղղությամբ, սակայն թշնամիները, երբ փնտրեցին այդ ղեկավարը ծանապարհի և այդ խմբին հասան մի լեռնային տարածքում։ Այդ ժամանակ տիրակալի հետ միայն 2.000 հեծյալներ կային, քանի որ մնացած բանակը հետ էր մնացել ծանապարհին։ Եվ ահա Մուհամմեդ փաշան, կորցրած ամեն էր հույս, ասաց մյուսներին. «Ես խորհուրդ չեմ տա դուրս գալ այս արքայի դեմ, որը հավատքի սյունն է, քանի որ մեր ուժերն ի վիճակի չեն լինի դիմադրել վերջինիս»։ Այս խորհուրդը, սակայն, չընդունվեց և նրա զորքը հաղթական զորքի դեմ դիրքեր գրավեց։ Յենց այդ ժամանակ էր, որ Յարաթ Չուլբադարի օգնությամբ առանձնացավ այդ ամբողջից և, անցնելով շահի կողմը, պատիվ ստացավ համբուրել նրա ոտքը։ Երբ այս ամենը հայտնի դարձավ, նահանգապետի պաշտոնը վարող Ղազի խան Չուլբադարը իր մարդկանց հետ նետվեց հաղթանակ տանելու՝ հետև ունենալով թուրքմեն և Չուլբադարյան ռազմիկների։ Տիրակալի ռազմիկները, կարծես իսկական առյուծներ, հարձակվեցին այդ ավազակների վրա և, ինչպես արյան ծարավ առյուծներ, որոնք չեն ահաբեկվում հոգի հանող նետերից ու կայծակ արձակող հրացաններից, Ալլահի օգնությամբ ոչնչացրին դրանց բոլորին։ Միայն սրերի հարվածներից զոհ գնացին թշնամիների 4 հարյուրյակներ, որոնց գլուխները զորվեցին մարդկանց ոտքերի տակ։ Մի քանիսն էլ, ինչպես օրինակ Ղալի Փարվանան, որը մի առաջնակարգ ռազմիկ էր, գերի ընկան։ Հաղթական ռազմիկները հետապնդեցին այդ նախկին հպարտների մինչև Բաղեշի բարձունքները, իսկ նրանց ողջ գույքն էլ բաժին հասավ քաջարի զինվորներին» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»)։

«Թավրիզի սարափիցի վիճակը ազդեց շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) աչքերի և ականքների վրա, որը, համոթս իրեն, փաստորեն վկա էր դարձել սեփական համաբաղաժանների ու նույնիսկ հարազատների կոտորածին՝ Նստած մնալով անգործության մեջ, քանզի, մինչ ինչպան կարող էր զորք հավաքեց և արագորեն նոր բանակով վերադարձավ Թավրիզ, այստեղ իրոք տիրեցնող մի վիճակ հայտնաբերեց։ Դրանից հետո ու մեկնեց Ռիմանյան դարպասներում կանգնած զորքի հետ միավորվելու և այստեղից ազդեցիկ մի բանակով շարժվեց դեպի Ղոյուն-չալ գետ։ Այս վայրից նա Ղեյի Մուհամմեդ անունով մի զորավարի ուղարկեց՝ հրամայելով գիշերով հարձակում գործել թուրքերի վերջապահի վրա։ Այդպես էլ վարվելով, իսկ դա եղավ հոկտեմբերի 13-ին, Ղեյի Մուհամմեդը հարվածեց Սուլեյմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) բանակի հետ մնացած մասին և վրեժխնդիր եղավ Թավրիզի կործանման համար, քանզի իր ձեռքն ընկած ոչ մի թուրքի չխնայեց։ Ղեյի Մուհամմեդը անձամբ գլխատեց մի քանի բեզյերների և թուրքական հրամանատարների, ընդ որում այդ ճակատամարտում թշնամին կորցրեց 40.000 հեծյալ և 70.000 հետևակային։ Դա ամենամեծ և կործանարար պարտություններից մեկն էր, որը օսմանների գահատոմը երբևէ կրել էր մեծ սուլթանից, ընդ որում այն իրոք այն աստիճանի զգալի էր, որ սուլթան Սուլեյմանը ստիպված եղավ պարսից արքային խաղաղություն առաջարկել» (Օրուլ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3)։

«Նույն այդ օրն էլ հայտնի դարձավ, որ Ուլամեն գտնվում է Վանում և դրա համար էլ շահ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) արշավի ելավ այդ ուղղությամբ։ Այդ ընթացքում նա մի փոքր ջերմություն զգաց և ահա, որպեսզի հաղթահարի այն կամ էլ, զուտ՝

գզուչությունից ու շրջահայացությունից, նա կարճատև կանգառ իրականացրեց Մոլլա-Ֆասանի հյուրանոցում: Դրանից հետո նա Շիր Ֆասան Յամուրի և 30 բաջարի հեծյալների հետ միասին հետախուզության ուղարկեց Ղայիաբեկ Ղաթարին, որոնք հայտնեցին այն մասին, որ Ուլամեն թողել է Վանն ու հեռացել է: Չաջորդ օրը շահ Թահմասալը ելավ այնտեղից և կանգ առավ Վանի մոտ: Ամսիցապես էլ լուր եկավ, որ Բահրամ Միրզայի հետ առաջ անցած էմիրները ընդհարվել են Չաջի-բեկ Դումբուլիի հետ, որը հետևում էր սուլթանական բանակին: Նրանք նրա ջոկատից սպանեցին 25 հոգու և ահա Չաջի-բեկը այդ արյունոտ հորձանուտից միայն հազարավոր դժվարություններով ափ դուրս եկավ: Սուլթան Ղազին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) փաշային մոտ 30.000 հեծյալների հետ միասին Բահրամ Միրզայի դեմ Արծեշ ուղարկեց մեծ վեզիր Իբրահիմ, սակայն փաշան, չմտնելով մարտի և ճակատամարտի մեջ, հետ դարձավ: Դրանից հետո սուլթան Ղազին Դիարբեքիի ամիր ալ-ումարա Մուհամմեդ փաշայի հետ միասին առաջ ուղարկեց Ուլամեն, որպեսզի սա պաշտպանի Վանի ամրոցը: Շահ Թահմասալը, լսելով նրա գալու մասին, առաջացավ Զեվաշի և Աղթամարի ուղղությամբ, որպեսզի նրանց հետ միջ: Ուլամեն իմացավ այդ մասին և Մուհամմեդ փաշայի հետ միասին փախավ Դար-Քիսան: Զեվաշի պուրակում, որն այդ օրվանից հայտնի դարձավ Քոշուն-Քիրան անունով, նրանց հասան թուրքմենական դոլչիները, որոնք գլխավորում էին շահի առաջապահ ջոկատը, իսկ նրանց թվում էլ Ուսամա Շահիդուլի յուզբաշին, Ղարա Խամայիլն ու Կուր Շահտուվարը: Գործին պիտանի մարդկանց մի մասին նրանք սպանեցին, այլոց էլ գերեվարեցին: Ուլամեն ու Մուհամմեդ փաշան կորված սանձերով և կոտրված թամբերով սուլթանական բանակին հասան Դատվանում, որը պատկանում էր Բաղեշին, և այնտեղ միացան նրան այն պահին, երբ արքայական քարավանը խլաթից Մուշի միջով ուղղվում էր Դիարբեքի: Շահ Թահմասալը գրավեց Արծեշի և Վանի շրջանները, իսկ Վանի ամրոցի հրամանատար էլ Նշանակեց Ահմեդ Ուստաջու Սուֆի-օղլիին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմությունը»):

«Մինչ այս պատմությունը, սակայն, հոռոմեական խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) Վանի բերդի բնակիչներին օգնելու համար Դիարբեքիից ուղարկել էր Դիարբեքիի էմիր Մուհամմեդ փաշա Ուլամեին, մի բանի հոռոմցի էմիրների և փաշաների, ինչպես նաև 2.000 ենիչերիների: Երբ նրանք հասան Ուստան, նրանց ժամանման լուրը հասավ երկնային թագավորին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) և վերջինս մի բանի հեծյալներով հարձակվեց նրանց վրա: Այդ ժամանակ հոռոմեական բանակի վրա մութ ընկավ և դզբաշ գործի մեծ մարդ թշնամու օրը մթնեցրեց: Հարձակման ամենաթեժ պահին հաղթանակ կորպուսում մաց ոչ ավել, քան 2.000 զինվոր: Այդ ժամանակ Ուլամեն շահի դոշներին մեջ ճանաչեց իր հատուկ դրոշը, որը հայտնի էր որպես «փայլուն», և ասաց Մուհամմեդ փաշային. «Հազարաթ շահն անձամբ է այցելում այստեղ: Մեզ համար նպատակահարմար չէ մարտի գնալ, բանի որ չենք կարողանա դիմակայել նրա մեծությանն ու հզորությանը»: Մուհամմեդ փաշան այդ ժամանակ շատ էր հույս դնում իր բանակի մեծության և ոսկեգօծ գլուխների սակավության վրա ու անվերջ զարդարում էր իր բանակի շարքերը: Այնուամենայնիվ Շիրագի Շուբադադյաններից մեկի՝ Ղազի խանի, ինչպես նաև մի խումբ հաջողակների համատեղ հարձակման արդյունքում հոռոմները ջախջախվեցին և նահանջեցին» (Իսթանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այա շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) լսեց, թե խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) Ուլամեին երեք փաշաների հետ միասին ուղարկել է Վանի բերդի վրա, դրա համար էլ գիշերով աննկատ առաջացավ դեպի Կապուտակոլդ: Արդյունքում Ուլամեն փախավ, իսկ երեք փաշաներն էլ իրենց հեծյալների հետ միասին ջարդ կրեցին» (Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրությունը»):

⁵⁴⁶⁰ «Այդ ժամանակ Բահրամ Միրզան և այլ էմիրներ ուղղվեցին Արծեշի վրա: Մրժոցի կայագրի ռազմիկները հենց այնտեղ էլ ընդհարվեցին հաղթական գործի հետ և սրանք նրանցից մոտ 20 հոգի սպանեցին: Կենդանի մնացածներն իրենց մի կերպ ամրություն գտեցին և օգնության համար մարդ ուղարկեցին խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) մոտ: Խոնդկարը Սինան փաշային, Ալի փաշային, Չաջի-փաշային, Յահաբեկ սանջակբեկին և այլոց որպես օգնության մի մեծ խմբով առաջ ուղարկեց: Այդ ժամանակ Ղաթար խանը մեծ բանակի հետևակայինների հետ այս հանյալական ամբոխին հանդիպեց և հզոր տերության ուժով մեծ հաղթանակ տարավ: Սինան փաշան մեկ հարյուրյակի հետ սպանվեց, իսկ Չաջի-փաշան էլ Յահա փաշայի հետ միասին մահացու վերքեր ստացան: Սինան փաշայի գլուխը մյուսների գլուխների հետ միասին հասցվեցին Վանի մոտ գտնվող տիրակալի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) բանակ: Երբ Սինան փաշայի սպանության մասին լուրը տարածվեց, Իբրահիմ փաշան օգնության ուղարկեց իր գործերին: Երբ րանց հանեց Բահրամի դեմ, սակայն սրա հետևակայիններն այս անգամ ևս հաղթանակ տարան, շատերին ջարդեցին, իսկ նրանց գլուխներն էլ հասցրին Բահրամին: Երբ Իբրահիմ փաշան իմացավ այս մասին, նա թողեց ամեն ինչ և ամենայն արագությամբ հեռացավ: Ահա այսպես հնազանդվեցվեցին Վանն ու Արծեշը: Սրանք հանձնվեցին Ահմեդ Սուլթան Սուֆիօղլուն, որը պետք է տիրություն աներ դրանց» (Ֆասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) մեծ բանակով, որը կազմված էր էմիրներից, փաշաներից և սանջագաշներից, նրանց օգնելու ուղարկեց Սինան փաշային: Դզբաշ գործերի առաջնորդի Բուդաղ խան Ղաթար, սակայն, ռազմատենչ գործով նրանց դեմ առավ և մեծ հաղթանակ տարավ: Այդ ճակատամարտում զոհվեց Սինան փաշան, իսկ հոռոմների մի մեծ խումբ էլ սպանվեց և գերվեց: Երբ Սինան փաշայի սպանության լուրը հասավ սուլթան Սուլեյմանին, նա հոռոմեական մնացած բանակի հետ այնտեղ ուղարկեց Իբրահիմ փաշային և Իբրահիմ փաշան նույնպես մեծ զորք ուղարկեց Բահրամ Միրզայի ու նրա հետ դաշնակից էմիրների դեմ: Երկու կողմերի գործերի միջև տեղի ունեցավ կռիվ, որի արդյունքում հոռոմները ջախջախվեցին, ինչից հետո Իբրահիմ փաշան ոսկե գլուխների հետ այլևս երբեք պատերազմի մեջ չմտավ: Նա իր հետ վերցրեց Արծեշի ամրոցում գտնվող բոլոր խոնդկարի բանակ: Այսպիսով այս խեղճ պետության հզորության օգնությամբ գրավվեց Արծես ամրոցը, որի ղեկավարությունը փոխանցվեց Ահմեդ Սուլթան Սուֆիօղլուն» (Իսթանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ պատահաբար այնպես ստացվեց, որ շահ Թահմասալը կանգ առավ Արծեշում: Դրանից հետո նա Աբդուլլահ խանին, Բադր խան Ուստաջուլիին և Մակթաշ-Սուլթանին վերալիազորեց թալանել ու ամապցնել խլաթի և Մուշի շրջանները...: Վախեցած Ուլամեն թողեց Բաղեշը և սուլթան Ղազիիի հետքերով հեռացավ Դիարբեքի» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6):

«Այա շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) դարձավ Վան, եկավ Արծեշ և տեսավ, որ Իբրահիմ փաշան ու Մահմեդ սուլթանը հետ են դարձել Արծեշի վրա, բերդից հրացանակիրներ են հանել և, ժողովրդին բռնելով, հասցրել են Արծեշ: Եվ ահա օրինյալ փաշան բոլոր բրիտանականների իր եղբորն էր հեռացնում: Երբ փաշան խոնդկարին և հեռացան Դիարբեքի: Այա՛ շահը վերցրեց իր եղբորն և Մանջաշ սուլթանին ու Արծեշի կողմերում դեմ ելավ Ռումաց թագավորին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.): Նա գնաց, Սարուսունը թալանեց նույնպես նաև՝ խլաթն և Մուշը, որից հետո դարձավ Ուստան ու գնաց Թավրիզ: Այս ամենի արդյունքում ռումաց ձեռքում մնացին Բադդադը, Արծեշն և Աղթամարը» (Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»):

«Շահ Թահմասալը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.), կարծես զարթնած, ոմանց խմբերին վրա հասավ, փաշաներից ոմանց մարտի դրոշեց, սակայն պարսիկները ոչինչ չկարողացան անել: Եվ ահա խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Ամիդ, այնտեղից էլ Ստամբուլ: Նա դարձավ՝ իր գահը, իսկ նրա հետ էլ հեռացան բազմաթիվ փաշաներ և մեծաբանակ գործ» (Երեմիա Բյումյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

⁵⁴⁶¹ «Ենյալ-բեկը (Շամբոյանների էմիրության նախկին և ապագա էմիր Զեյնալ-բեկը – Մ.Ֆ.) ճանապարհին ստիպված եղավ անցնել Բոհթիի վիլայեթով: Այդ ժամանակ Ջազիրայի տիրակալ Բադր-բեկը, առաջ մղվելով հին թշնամությամբ, որը նա ուներ Չաբարի ցեղի դեմ, ինչպես նաև՝ Սայիդ-Մուհամմեդի (Շամբոյանների էմիրության էմիր Սայիդ-Մուհամմեդ-բեկի – Մ.Ֆ.) հետ հին բարեկամությամբ, որը նրա բարերարն էր, զինված բաջերի ուղարկեց՝ կոտելու Ենյալ-բեկի ճանապարհը: Ճակատամարտից և մարտից հետո բոհթիների խառնաբոխը տապալեց Զեյնալ-բեկին ու նրա ընկերներին և գցեց մահվան գիրկը: Նրա ուղեկիցներից գլխատեցին, սակայն Զեյնալ-բեկի գլուխը, հարգելով վերջինիս, չկտրեցին և վերջինիս մարմինը թողեցին տեղում: Երբ սպանվածների գլուխները հասցվեցին Բադր-բեկին, նա, չտեսնելով դրանց մեջ Զեյնալ-բեկի գլուխը, հարցրեց, թե ի՞նչ կա նրա հաշվով: Նրան ասացին. «Մեր նետերով և նիզակներով խոցված անշունչ ընկած էր, սակայն, հաշվի առնելով Զեյնալ-բեկի ավագությունը, մենք նրան չզգիստեցինք»: Երբ այս լուրերը տարածվեցին Ջազիրայում և հասան Բադրի-բեկի կնոջ ականջին, նա խնդրեց իր ամուսնուն, որ Զեյնալ-բեկի մարմինը քաղաք հասցվի և, ինչպես մահմեդական կանոններն են, սավանով պատված հողին հանձնվի: Խաթունը համաձայնություն Բադր-բեկը մի բանի ծառայության համեմատաբար պատգարակով բերել Զեյնալ-բեկի մարմինը: Այդ ուղղությամբ ուղարկվածները եկան սպանվածների մոտ և Զեյնալ-բեկի մարմնում կյանքի չնշան մնացորդներ հայտնաբերեցին, որից հետո, վերջնելով կիսամեռած բեկին՝ նրանք ուղղվեցին Ջազիրա...: Երբ վեզիր Ռուստամ փաշայի կողմից աջակցություն վայելող և պաշտպանվող Չաբարիի տիրակալ Զեյնալ-բեկը, վերադառնալով Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դռնից և նպատակ ունենալով զբաղվել կառավարմամբ, հասավ Ջազիրե, Բադր-բեկը, ինչպես արդեն ամարամասն նկարագրվեց վերևում, նրա ճանապարհը կտրելու ուղարկեց Բոհթի ցեղի ընտրյալ զինակներներ: Նրանք կոտորեցին Զեյնալ-բեկի բոլոր ուղեկիցներին, իսկ նրան էլ շատ վերքեր հասցրին և գցեցին ոչնչացման գիրկը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4):

⁵⁴⁶² «Հայոց 985 թվականին Կարմրագույն Մահմեդ խանը Կրաց տուն մտավ և այնտեղ բազում ավերածություններ արեց» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁶³ «Յիջրի 943 թվականի Մուհամմադ ամսի 15-ին Բայբուրտի կառավարիչ, հռչակավոր Էմիր Մուհամմեդ խանը, այդ երկրի հաղթական բանակը հարձակման նախապատրաստելուց հետո, մտավ Կրաստանի վիլայեթ: Երբ փաշան զբաղված էր կողոպուտով և թալանով, անհավատ վրացիները, կազմ ու պատրաստ լինելով, իսլամական բանակին դիմադրություն ցույց տվեցին: Մեծ կռվից հետո հաղթության բաժին իսլամների կողմից փչեց, անհամար անհավատներ ընկան և ոչնչացվեցին, մնացածներն էլ ցաթ ու ցրիվ եղան: Մեր զինվորներն այնքան մեծ ավարի և հարստության տիրացան, որ դժվար է արտահայտել: Այս խրատական դասից հետո 3-4 սանջակի չափ երկրներ հնազանդություն ցույց տվեցին և հպատակվեցին, իսկ փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) կողմից էլ նրանց վրա վալի նշանակվեց» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

⁵⁴⁶⁴ «Յայդ 986 թվականին Մահմեդ խանը կրկին Կրաց տուն մտավ և անթիվ ջարդ արեց: Նա ավելի քան 12.000 հոգի գերեց» (Թադետս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁶⁵ «Յիջրի 945 թվականին շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) եղբայր Ալիսա-Միրզան և Մենթեշ-Սուլթանը բաջարների ու թալիշների մի մասի, ինչպես նաև դարաբաղյան գորթի հետ միասին, ընդհանուր թվով 20.000 հոգի, նշանակվեցին Շիրվան արշավելու համար: Շիրվանցիները փակվեցին ամրություններում և չէին ուզում հնազանդվել: Ղզլբաշները, տիրելով Յուրդարքին և Գաբալային, գորթի մի մասն ուղարկեցին Գոլաստան, իսկ Ալիսա-Միրզան ինքն էլ ուղղվեց դեպի Բուզուրդ, որտեղ գտնվում էր Շահռուհը (**Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Շահռուհ իբն Ֆառուխը (1536-1538) – Մ.Ֆ.**)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁴⁶⁶ «Յիջրի 945 թվականին ցաննաթմեկան շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) կարևոր համարեց այս կոկիկ գավառի գրավումը և նրա անհնազանդ ու ապստամբ ժողովրդի հետ մղումը իշխան Ալիսաի կողմից: Եվ ահա սուլթանն ու մի խումբ ռազմիկներ Ղաջարից, Թալիշից և Ղարաբաղից, ինչպես նաև 20.000 հոգի Ղարիբաշի Պաղարի ձեռքով ձեռնամուխ եղան այս գավառը գրավելու գործին: Աստղի ռազմիկները նավերով անցան Զուռ գետը: Շիրվանցիները համառ էին ընդդիմության և ապստամբության մեջ: Նրանք ելան, ամրացրին գավառական բերդերն օգտակար մարդկանցով ու սկսեցին կռվել: Բերդեր գրավող զինյալները նախ գրավեցին Սուրխաբ ամրոցը, ապա տիրեցին Գաբալա ամրոցին, որտեղից էլ նվաճման օղակալարներ նետեցին Գուլիստանի՝ Շիրվանի այդ ամենասուր բերդի, վրա: Այսպիսով մի խումբ կատարի մարդիկ ուղարկվեցին պաշարման: Զանի որ Շահռուհ Միրզան Բիգորդի բերդում էր, հաղթական ռազմիկները զնացին այնտեղ: Այդ ժամանակ Շահռուհ Միրզայի զորավար Յուսեյն-բեկ Մարդանան ելավ գորթի և ղզլբաշի ռազմիկների դեմ: Երկու կողմերը հանդիպեցին Բիգորդի հովտում և սկսվեց ճակատամարտը: Այն հովիտը, որտեղ ցուցադրվում էր Իբբայի ասպատակների կռիվները, թաթախված մնաց նրանց հակառակորդների արյան մեջ: Պարտվելով՝ Յուսեյն-բեկը փախավ բերդ, որտեղ սկսեց ամրացնել աշտարակներն ու դարպասները և իրար բերել ամրաշինական սարքավորումներ: Նրանց շրջապատեցին ղզլբաշների ասպատակիչ մարտիկները: Ամեն օր կռվերի միջև վառվում էր պատերազմի ջախջ: Շիրվանցիները համառ էին ընդդիմության և ապստամբության մեջ: Պաշարումը տևեց չորս ամիս: Շիրվանցիների օգնության հասավ Շեքիի շրջանի տիրակալ, դերվիշ Մուհամմեդ խանը (**Շաքիի խանության խան Մահմեդ (1524-1551) – Մ.Ֆ.**), որը մոտեցավ ղզլբաշների բանակի եզրին, թմբուկ զարկեց ու փողեր հնչեցրեց: Նրանց անունները փստրող խիզախ մարդիկ և հեծյալները, սակայն, հաղթեցին նրանց: Դերվիշ Մուհամմեդ խանը սպանեց իր ժողովրդի մեծ մասին, բայց ոչինչ չկարողացավ անել և վերադարձավ: Զանի որ շիրվանցիները ոչ մի տեղից օգնություն ստանալ չէին կարող, նրանք անգործ եղան դիմադրելու և ամրոցը հետագայում պաշտպանելու: Եվ ահա նրանք նամակ գրեցին և ասացին. «Եթե ինքը՝ Ալիքա շահը, բախտի և Իբբայի հետ գա այստեղ, մենք կհանձնվենք նրան»: Էմիրները գործը թագավորին ներկայացրին: Այդ ժամանակ ցաննաթմեկան շահը թողեց Մարանդը և զնաց Շիրվան, երբ այս գավառի ամեն մի հատված լուսավորվեց թագավորական հովանոցի արևի ճառագայթներով, որը շրջում և աշխարհով մեկ: Բերդի ստորոտին հասնելուց հաջորդ օրը վեթիլ Յուսեյն-բեկը մեծամեծ մարդկանց հետ դուրս եկավ բերդից և բերեց ու Շահռուհ Միրզային, ինչպես նաև բերդի ամրոցներն և գանձերը Էմիրից դարգալի պաշտոնյաներին» (Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»): «Բուրհան Ալիի Սուլթանի հայր փաղիշահ խալիլը (**Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր խալիլուլան (1524-1536) – Մ.Ֆ.**), որը սերում էր Շիրվանշահերի հինավուրց տոհմից, ամուսնացած էր շահ Իսմայիլի (**Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.**) աղջկա հետ և արդյունքում նա առանց որևէ խոչընդոտի զբաղեցրեց Շիրվան երկրի գահը: Երբ նա մահացավ, սակայն, Բուրհան Ալին դեռ երեխա էր և երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց Շահռուհ Միրզան (**Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Շահռուհ իբն Ֆառուխը – Մ.Ֆ.**), սակայն վերջինս հարձակման ենթարկվեց շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից: Արդյունքում վեցամսյա պաշարումից հետո Շահմայիի ամրությունն ընկավ և Շահռուհ Միրզան, աման ստացած լինելով, հանձնվեց, թեև շահը, չնայած դրան, չպահեց իր խոսքը և հրամայեց մահապատժի ենթարկել նրան, որից հետո Շիրվանի կառավարումը հանձնեց իր եղբայր Ալիսա Միրզային» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Ալիսա-Միրզան ուղղվեց դեպի Բուզուրդ, որտեղ գտնվում էր Շահռուհը (**Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Շահռուհ իբն Ֆառուխը – Մ.Ֆ.**): Նրա վեթիլ Յուսեյն-բեկը թշնամուն դիմադրեց Բուզուրդի կիրճում, սակայն ճակատամարտում պարտություն կրեց, որից հետո փակվեց ամրոցում: Զառամսյա պաշարումից հետո պաշարյալներին օգնության եկավ Դերվիշ-Մահմեդ խան Շաքիցին (**Շաքիի խանության խան Մահմեդ – Մ.Ֆ.**), որը հարձակում գործեց պարսկական ծամբարի վրա, սակայն նրա հարձակումը հետ մղվեց և նա զգալի կորուստներով նահանջեց: Պաշարյալները, զրկված ամեն մի հույսից և հետագա դիմադրության համար անհրաժեշտ միջոցներից, մարդ ուղարկեցին, որը հայտարարեց, որ, եթե շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) անձամբ գա, ապա նրանք առանց դիմադրության կհանձնվեն: Շուտով Մարան բաղաբից ժամանեց շահ Թահմասպը և ահա հաջորդ օրը վեթիլ Յուսեյն-բեկն այլ աղբյուրազանական ազնվականների ու հարգարժան անձանց հետ հանձնեցին Շահռուհին: Գոլաստանի կայազորը անմիջապես հնազանդվեց: Յուսեյն-բեկն ու շատ ազնվականների մահապատժի ենթարկվեցին, իսկ Շահռուհն ինքն էլ մեկ տարի անց արդեն կենդանիների թվում չէր» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Յայդ 987 թվականին Կարմրագուլիները Շիրվանը գրավեցին և իշխեցին» (Թադետս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Շահ Թահմազը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Գանձակը, Շամախին և Երևանը» (Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁶⁷ «Սալմաստի շրջանում Չեյնալ-բեկը (**Շամրոյանների Էմիրության Էմիր Չեյնալ-բեկը – Մ.Ֆ.**) պատահաբար հանդիպեց իր եղբայր Բայանդուր-բեկին, որը իր հեղթին եկել էր որպես ղզլբաշների հետախույզ, որից հետո նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Ի վերջո, Չեյնալ-բեկը ջարդեց Բայանդուր-բեկին, բռնեց նրա մի բանի կողմնակիցների և հասցրեց Իսբանդեր փաշային» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵⁴⁶⁸ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշեցումից հիմնադրված դիրքորոշումից:

⁵⁴⁶⁹ «Հաշի առնելով այս ամենը՝ երկնային թագավորը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) դադարեցրեց հոռոմցիների հալածանքը և հաղթական մարտիկներ ուղարկեց Կրաստան՝ հավաքված հաղթանակի դրոշի տակ ու պատրաստ մարտի: Կրաստանը նվաճելու և հնազանդեցնելու մասին տեղեկությունը, սակայն, կտրվի այս գովառքի վերջում...: Իր գահակալության և աշխարհի զարդարանքի ուրախ օրերին շահը չորս անգամ այցելեց Կրաստան և մի բանի անգամ գորթ ուղարկեց: Մաթուր կոռնի մոջահեդ՝ ոսկե թագավորի, ցանկությունն էր միշտ սկսել ջիհադի գործը, բայց նրա ցանկությունը կասեցվեց, բանի որ նա զբաղված էր արևելյան և արևմտյան երկրների հզոր թշնամիների հետ կապված գործերով: Այուհանդերձ, հենց նա առիթ գտավ, բրիտանական Կրաստանում ավերեց ամրություններ և այլ վայրեր...: Զարթիի, Բաշալիկի և Դադիանիի կառավարիչ Լուվարսաբը (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.**), սակայն, բազմիցս ընդդիմանալով, բավարար հնազանդություն չցուցաբերեց ու միջամտեց վերոհիշյալ Ելեյիսիմովի երկրի գործերն, որը հնազանդ էր գերագույն երջանիկ շահին: Նրանց դեմ մի բանի անգամ բաջարի զինվորներ ուղարկվեցին, պատժեցին Բաշալիկի և Դադիանիի կառավարիչները ու նրանց զուրխները թոցրին: Այսպիսով Լուվարսաբի կողմից երբեմն անշնորհքություն էր նկատվում և նա ձեռքը մեկնում էր դեպի իսլամական երկրի հեռավոր մասերը: Ուստի, զգալով, որ վրացի այլաճերվածներին շահը պետք է պատժի, որոշվեց դա կյանքի կոչել: Յիջրի 947 թվականին արդար շահը, բանի որ որոշել էր հարձակվել և կռվել, հետախուզության, դիտորդական գործի ու որսի պատասկով զնաց Ղարաբաղ, որտեղից էլ մի խումբ քաջ ռազմիկների հետ հարձակվեց Կրաստանի վրա: Մի գիշեր, որն ավելի սև էր, քան մութ արտերը, նրանք գնացին Թիֆլիսի վրա: Նրանք հարձակվեցին և անհավատելի վրա մի մուսթ գիշեր բռնկվեց կողոպուտի ու սպանության կրակը: Այսպիսով, նրանց տղամարդիկ դարձան տուր սրի գոհ, իսկ նրանց կանայք և դուստրերը գերվեցին հաղթական մյուրիդների կողմից: Թեև վրացի Կոլբադը, որը Թիֆլիսի Լուվարսաբի տիրակալն էր, մի խումբ վրացիների հետ ապաստան գտավ բերդում, բայց, իսկա ռազմիկների վախից ապահովություն փնտրելով, հեռացավ այնտեղից և ընդունեց մահմեդականությունը: Իրոք, վրաց որոշ Էմիրներ, հաղթանակի նշանով զինվորներից վախենալով, պատասպարվել են Բերաբի բարձր և հզոր ամրոցում, սակայն աշխարհառաջակ թագավորի հրամանով այս ամրոցը պաշարվեց իսլամական բանակի մարտիկների կողմից: Զանի որ ամրոցում գտնվող մարդիկ շատ վախեցած էին, նրանք այլ ելք չունեին, բան հանձնել ամրոցը, և հաղթական մյուրիդները նույնպես գրավեցին այդ վայրում ապրող անհավատների բոլոր տեղերը: Ցուցմունք տվող ամեն մի խեղճ մարդ փրկվեց, իսկ մնացած անհավատները սպանվեցին» (Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Ղարաբաղ, զորատես իրականացրեց, ընտրեց մարտերում թրծված, ընտրյալ և բացարի ռազմիկներից կազմված 12.000 հոգանոց մի ջուկատ ու, առանց Լուարսաբի (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.) իմացության, այն առաջ ուղարկեց: Մուսթ գիշերով նրանք հարձակվեցին ոչինչ չկասկածող Տիդիսի վրա: Արքային նրանք այնտեղ չգտան և ահա ղզբաշները այրեցին բաղաբը ու շատերին կոտորեցին: Քնակիչներից ոմանք հուսահատ պայքարում էին, պաշտպանելով իրենց ընտանիքները, այլը բաղաբից հանում էին տնեցիներին, իսկ ոմանք էլ հասցրին ամրանալ միջնաբերդում: Զարթիի պաշտպանները և իրենք էին մեծ բանակությանը զոհվում, և նաև շատ ղզբաշների սպանեցին: Այնուհանդերձ ղզբաշները հաղթեցին, բանի որ արքան զորքի հետ միասին գտնվում էր Վերին Զարթիում, բաղաբացիները չէին սպասում հարձակման և, բացի այդ էլ, այդ հարձակումը տեղի ունեցավ գիշերով ու բոլորը աղաղակում էին, թե հարձակում է գործել շահն ինքը: Զարթացիները չկարողացան իրար գլուխ գալ և յուրաքանչյուրը հոգում էր իր ընտանիքի փրկության մասին: Արդյունքում շատերին գերեվարեցին: Գուլբաղը, որը Լուարսաբի կողմից դրվել էր մուարավ և միջնաբերդի հրամանատար, ինչպես նաև այլը, հենց որ փրկվեցին, ամրացան միջնաբերդում: Ղզբաշների զորքը պաշարեց միջնաբերդը: Արդյունքում, բանի որ հարձակման չէին սպանում, միջնաբերդը ուտելիք և պարենամթերք չունեի կուտակված, իսկ դրսից տեղափոխելու հնարավորություն էլ չկար: Սովը ուժեղ անհանգստացնում էր պաշարայալներին և ոչ-որ չկար, որ կարողանար օգնել նրանց: Այլ ելք չտեսնելով՝ նրանք երդում վերցրին իրենց անվտանգության վերաբերյալ և հանձնեցին միջնաբերդը: Այդ ժամանակից ի վեր վրացիներն այլևս չկարողացան իրենց վերադարձնել Տիդիսի միջնաբերդը» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 6):

«Այդ ժամանակ շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) գտնվում էր Ղարաբաղում և ահա նա, լսելով Տիդիսի առման մասին, ընտիր զորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տիդիսի վրա: Գրավելով և ամրացնելով բաղաբի միջնաբերդը՝ շահ Թահմասալը վերադարձավ Ղարաբաղ» («Զարթի-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»):

«Այդ ժամանակահատվածի Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) գտնվում էր Ղարաբաղում և ահա նա, լսելով Տիդիսի առման մասին, ընտիր զորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տիդիսի վրա...: Գրավելով և ամրացնելով բաղաբի միջնաբերդը՝ շահ Թահմասալը վերադարձավ Ղարաբաղ» («Լոր Զարթի-Յիսուկեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»):

«Զրիստոսի 1536 կամ Զրոնիկոսի 224 թվականին շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) ուժեղ զորքով գաղտնի Գանձակ եկավ: Այդ ժամանակ Լուարսաբը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) Տիդիսում չէր, բանգի այդ երեկո մահացել էր արքայի մանկահասակ որդին և նրան տարել էին թաղելու Մծիխթ: Եվ ահա լուսաբացին շահ Թահմասալը զորեզոր եկավ Տիդիս, որպեսզի ճանկի արքային, սակայն որդու պատճառով աստված ազատեց նրան այդ գերությունից: Շահ Թահմասալը այրեց Տիդիսը և այդ ժամանակ միջնաբերդի հրամանատարը, ահաբեկվելով շահից ու տեսնելով բաղաբի իրկվածությունը, ելավ այնտեղից և ներկայացավ նրան: Այդ տեսարանին ականատես եղած միջնաբերդի պահապաններից ոմանք հեռացան, իսկ ոմանք էլ իրենք ևս ներկայացան շահին: Վերջինս ստիպեց նրանց բոլորին հետ կանգնել Զրիստոսից, մահաբանականացրեց, Տիդիսի միջնաբերդում էլ ղզբաշներից կազմված իր պահակազոր հաստատեց և հեռացավ Ղարաբաղ: Այդ ժամանակ Սազցիսի տիրում էր իսթերթցիների արքա Բագրատը (Իսթերթցիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.), որը Ղարաբաղում ներկայացավ շահին: Ինչ վերաբերվում է Լուարսաբ արքային, ապա նա չհամարձակվեց մարտնչել, բանի որ շահն անակնկալ էր եկել, իսկ Զարթիի բնակչությանը էլ հասցնել էր պատսպարվել, բայց այնուհանդերձ նա պաշտպանեց բնակչությանը գերեվարումից» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Շահ Թահմասալը եկավ, ամայացրեց Տիդիսը և կանգ առավ Ղարաբաղում» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախթեթի և Զերթի կյանքը»): «Զրիստոսի 1536 կամ Զրոնիկոսի 224 թվականին շահ Թահմասալը գաղտնի եկավ, հարձակում գործեց Տիդիսի վրա և, գրավելով այն, նահանգեց Ղարաբաղ, որտեղ նրան ներկայացավ Բագրատ արքան և, ողորմածություններ ստանալով, հետ դարձավ: Այնտեղ եկավ նաև Կախեթիի արքա Լևանը (Կախեթիի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.), որը ևս պատվով բաց թողնվեց» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Լուարսաբի (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.) ժամանակ պարսից շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) հարձակում գործեց Զարթիի վրա, տիրեց Տիդիսին և, իրի ու սրի մատնելով նրա բնակչությանը, հեռացավ: Այնուհանդերձ, որպեսզի Իբերիան պահի իր իշխանության տակ, նա զորք թողեց Զարթիի և Կախեթիի ամրություններում» (Ղափիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Յայոց 990 թվականին վրացիները չարացան, բանգի, ինչքան պարսիկներ որ Տիդիս էին գնում, վրացիները կողոպտում էին և բրածեծ էին անում նրանց: Եվ ահա շահը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.), լսելով այդ, զորքով գնաց նրանց վրա, նվաճեց Տիդիսն ու ողջ զավառը և դարձավ իր տեղը՝ Թավրիզ» (Չաբարիա Զևաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 7):

«Այդ տարի շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Վրաց տուն և ավերեց Տիդիսը, ինչպես նաև ողջ երկիրը: Նա բազում և անհամար գերիներ ու ավար վերցրեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 990 թվականին Կարմրագլուխները դարձյալ մտան Գուրջիստան, մեծ ջարդ արեցին և գերեվարեցին 40.000 հոգի» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Յայոց 990 թվականին շահ Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Վրաց տուն և բազում ավերածություններ գործեց» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 993 թվականին շահը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Տիդիսը» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Այս Թահմասալը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) նվաճեց Վրաց աշխարհը և բռնությանը հնազանդեցրեց» (Եսայի Յասան-Տալալյան «Յամառու պատմություն ևղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

⁵⁴⁷⁰ «Այդ ժամանակ Լավարսաբը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) մեկ այլ խմբի հետ այս բերդից անցավ Բումադբուր կղզիով լեռը: Այս լեռը պնդում էր, որ իր բարձրությամբ հավասար է Էլբորուս լեռանը: Լավարսաբը Նույնիսկ չէր էլ կարող պատկերացնել, որ որևէ մեկը կբարձրանա լեռնային այդ աշտարակը, բայց թագավորը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.), որը մոջահեդների մյուրիդն էր, ամբողջ խանդավառությամբ և հպարտությամբ իր Յիմնաթ Շահբազին օր բարձրացրեց դեպի այս ճշողների առաջնորդը: Իբքալի գնվողները մոտեցան այս սարին, դժվարությամբ բարձրացան այս բերդի աշտարակը, որը նման էր Ալվան լեռանը, և գերեցին թշնամիներին: Ստոր անհավատների մեծ մասը սպանվեց այդ անանցանելի լեռան վրա, իսկ մնացածները ցրվեցին այլ հողերում: Փախչելով այնտեղից՝ Լուվարսաբը արժավ մարտական անտառի աշյուծների ճակերից՝ նետվելով դեպի բարբարոս լեռներով և ծառերով ծածկված անտառներ: Զանի որ բոլոր վրացիներին ահ ներշնչվեց, հաղթական երջանկի զորքը շարժվեց դեպի Թիֆլիս, այս վայրերը մաքրվեցին ապաստան անհավատների այլանդակ մարմիններից և հաղթանակի սանձերն ուղղվեցին դեպի թիվուլե» (Իսաբեկեր Մուկեթի «Աբբասի պատմությունը»):

«Իշխաններն և Սաբարիտանոյի ներկայացուցիչները ամրացրին Բարաթիսյան ամրոցը ու Սաբարիտանոյի բնակչությունը ապաստանեց այնտեղ: Շահի (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) զորքը պաշարեց ամրոցը, սակայն պատերազմով և ուժով այն հնարավոր չեղավ վերցնել: Ղրա համար էլ ղզբաշները ամրոցի պաշտպանների հետ բանակցություններ սկսեցին և նրանցից ոմանց խաբեցին խոստումներով: Եվ ահա ներսում գտնվողները ծածկվեցին և փոխադարձ չարությանը հանձնեցին ամրոցը: Նրանք մեծ բարիքների էին սպասում, սակայն նրանց, որոնք իսլամը չընդունեցին, բոլորի գլուխները կտրեցին, իսկ նրանց ընտանիքներն էլ գերեվարեցին» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 6):

⁵⁴⁷¹ «Լուարսաբ թագավորը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Տիդիսը և, իր ձեռքը գցելով Տիդիսի միջնաբերդը, ամրացրեց այն» («Զարթի-Յիսուկեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»):

«Լուարսաբը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Տիդիսի միջնաբերդը և ամրացրեց այն» («Լոր Զարթի-Յիսուկեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»):

«Շահի (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) հեռանալուց հետո Լուարսաբ թագավորը (Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) սկսեց հարձակումներ գործել Տիդիսի վրա և նրա մոտակայքում ոչնչացրեց թաթարներին, բանգի աստված նրանց նկատմամբ նրան բազմիցս հաղթանակներ շնորհեց: Եվ ահա նա զբաղեցրեց Տիդիսը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

«Յիթի 971 թվականին, երբ երկրային սրբազան թագավորի (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) և Յոռոմի, Եգիպտոսի ու Մուրիթի տիրակալ սուլթան Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, սահմանները սահմանվեցին հետևյալ կերպ՝ Մեխրը, Զարթը և Կախեթը վրացական գավառներից երկուսից էլ ենթարկվում են սպանությունների ու կողոպուտների կողմից, իսկ Բաշիպիլը, Ղարանը և Կուրյանը տրվեցին Տրապիզոնի ու Տրիպոլիին՝ Յոռոմի տիրակալին: Այդ ժամանակ Զարթիի թաթարները տիրակալ Լուվարսաբը, ղզբաշ մարտիկների սրերից վախենալով, թաթարներ էր, բայց նա, երբ հնարավորություն էր ունենում, թողնում էր պարկեշտության շրջանակը, վարազություններ էր անում և դիմում էր Թիֆլիսի գավառին ու ղզբաշների ձեռքն ընկած շրջաններին: Նրա կողմն անցան նաև այդ վայրերի բնակիչները, բանի որ հասնախմբած էին կրոնական և ազգային գծերով» (Իսաբեկեր Մուկեթի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁷² «Հայոց 992 թվականի ապրիլի 9-ին թուրքերը ավերեցին Թեթաթի եկեղեցին» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁷³ «Քրոնիկոնի 231 թվականին 22.000 հոգու հետ միասին ժամանեցին խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) փաշաները և ամայացրին ամեն ինչ: Եվ ահա նրանց վրա հարձակվեց Բագրատ արքան (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.), հաղթեց և կոտորեց շատերին» (Զարթովս-Յիսուպեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Քրոնիկոնի 213 թվականին խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) փաշաները եկան» («Զարթովս-Յիսուպեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Սրանից հետո խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) նորից ուղարկեց Արգրունի և Դիարբեքի փաշաներին՝ ուղիղ շատերի հետ միասին» («Զարթովս-Յիսուպեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Օտար Շալիկաշվիլին վերցրեց Ղվարդկարտ աթաբեկի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարտ Զակելու – Մ.Ֆ.) որդի Զեյխուսրոյին (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Զեյխուսրով Զակելին – Մ.Ֆ.), տարավ Ստամբուլ և տեղյակ պահեց սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Բագրատի (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից իրականացված այս գործողությունների մասին, բանգի վերջինս այդ ամենն արել էր այն պատճառով, որ աթաբեկները ծառայել էին սուլթանների և նրանց զորքը առաջնորդել էին Խմբերթա: Այս ամենի արդյունքում Սուլեյման սուլթանը զայրացավ և հսկայական զորքով ու մեծ հրանոթներով նրանց հետ ուղարկեց Մուստաֆա փաշային: Եվ ահա, հենց որ եկան, Բագրատն ու Գուրեյին (Գուրիայի իշխանության իշխան Ռուստամ Գուրիեյին – Մ.Ֆ.) հարձակվեցին նրանց վրա, փախուստի մատնեցին և կոտորեցին օսմանների զորքը, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1541 կամ Քրոնիկոնի 229 թվականին, երբ Օտարը կրկին մեկնեց Ստամբուլ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Վդարքի կյանքը»): «Բողոքով սուլթանին դիմած Ղվարդկարտի որդի Զեյխուսրոյի հետ վերջինս հսկայական զորքով ու մեծ հրանոթներով ուղարկեց դրեց Մուստաֆա փաշային և ուղարկեց: Իմանալով այդ մասին՝ Բագրատը կանչեց իմերեթցիներին և ահա սրանք արագորեն հավաքվեցին, ընդ որում նրան հետ էր նաև Գուրիեյին, սակայն այս անգամ Լևան Դադիանին (Մեմարեթիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին – Մ.Ֆ.) իր զորքով չցանկացավ գալ, բանի որ Գուրիեյին էր ստացել հողը, իսկ ինքը մերժել էր ու մտածում էր, թե. «Ինչո՞ւ ես կպարզևատրվեմ, եթե կործանվեմ այդ պատերազմում»: Բագրատ արքան, սակայն մարտնչեց օսմանների դեմ և դաժան մարտում սրանք պարտվեցին: Խմբերթիայից օրակոտոր արեցին նրանց, հսկայական ավար ձեռք գցեցին, իսկ հրանոթներն էլ Բագրատ արքան տարավ Խմբերթա» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Խմբերթիայի կյանքը»): «Քրիստոսի 1541 կամ Քրոնիկոնի 229 թվականին Բագրատ արքան ճակատեց օսմանների և Զեյխուսրոյի դեմ ու հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Փաղիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) բացակայությամբ հազարավոր անհավատ վրացիներ հարձակվել էին Երզրունի բեգլեթգի վրա և գլխատել նրան ու նրա կողմակիցներին: Ահա հենց այդ ժամանակից ի վեր էլ փաղիշահին չէր լքում այդ անիծյալներից վրեժ լուծելու միտքը» (Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»):

«Մի անգամ, Նույնիսկ, երբ աշխարհակալ փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) գնացել էր Բաղդադի արշավանքին, վրացիները, օգտվելով առիթից, մեծ բանակ էին կազմել, անսպասելի կերպով հարձակվել էին Երզրունի բեգլեթգ Մուսա փաշայի վրա և սպանել էին նրան» (Սոլաբզադե «Պատմություն»):

«Հայոց 992 թվականին Վրացին (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ի – Մ.Ֆ.) կոտորեց Այաս փաշային և հաղթեց» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումավց ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁷⁴ «Քրոնիկոնի 233 թվականին Բասենի Սարայի վրա իրար հետ կռվեցին մի կողմից իմերցի Բագրատ թագավորն (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.) և Զարթովի Լուարսաթ թագավորը (Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաթ I-ը – Մ.Ֆ.), մյուս կողմից էլ աթաբեկ տեր Զայխուսրոն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյխուսրով Զակելին (1545-1573) – Մ.Ֆ.): Ողջ Վրաստանն ու երկու փաշաներն այնտեղ էին և ահա արթաները փախուստի մատնեցին» («Զարթովս-Յիսուպեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորքը հասել էր Բասեն և, երբ Խմբերթիայի թագավոր Բագրատը (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.), Դադիանը (Մեմարեթիայի իշխանության իշխան Դադիանին – Մ.Ֆ.), Գուրիեյը (Գուրիայի իշխանության իշխան Ռուստամ Գուրիեյին – Մ.Ֆ.), իմերեցիները և մեխները եկան հասան...: Խոնդկարը բարկացավ Գորիեյու վրա՝ պատճառ բռնելով, որ եթե Բագրատի հետ նա Բասեն չգար, Բագրատը իմ զորքից այսքան չէր կոտորի» («Նոր Զարթովս-Յիսուպեթա», Բերիա Եզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Երբ իմերեցիների արքան (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.) տիրում էր Սամցխեին, օսմանները պատերազմով եկան նրա վրա Բասենում: Այդ ժամանակ Բագրատ արքան խնդրեց Լուարսաթ թագավորին (Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաթ I-ին – Մ.Ֆ.) օգնել իրեն նրանց դեմ՝ առաջարկելով զբաղեցնել Սոկավարիից արևելք տարածվող հողերը: Եվ, չնայած այն բանին, որ Լուարսաթին ոչ-ոք չէր օգնել, որ նա հզորանա, սակայն վերջինիս անհանգստացնում էր Վրաստանի ստրկացվելը, մասերի բաժանվելն ու զգլխուտոցը յուրայինների մեջ, նա անհանգստանում էր, որ երկիրը մահմեդական չդառնա: Հենց այս պատճառով էլ, ահա, նա զորք հավաքեց և, օգնության շարժվելով Բագրատին, ժամանեց Բասեն: Չորրեք շաբաթի Լուարսաթի բանակը ցանկացած առաջապահ գնդում լինել, սակայն այդ ժամանակ մեխներն ասացին. «Հնուց ի վեր մենք ենք եղել առաջապահ գնդում, իսկ այժմ առավել ևս մենք պետք է լինենք, բանի որ երկիրը մերն է»: Զարթուցիներն, այնուհանդերձ, չհամաձայնեցին դրան և հենց այդ պատճառով էլ մեխները վրեժխնդիր եղան: Վրացիներն ընկան, իսկ մեխները հեռացան: Նման նախանձի պատճառով, ահա, վրացիները պարտություն կրեցին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1545 կամ Քրոնիկոնի 233 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Լսելով այս ամենի մասին՝ սուլթանն (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) իր զորքերի բնաջնջման պատճառով ավելի ուժեղ զայրացավ և արգրումյան ու դիարբեքիյան փաշաներին Սուազայից այս կողմ գտնվող բոլոր տեղերից հավաքված զորքերով ուղարկեց՝ Զեյխուսրոյին (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյխուսրով Զակելուն – Մ.Ֆ.) ու Օտարին էլ ղնելով նրանց հետ: Երբ Բագրատն իմացավ այս մասին՝ կանչեց Լուարսաթ արքային և նրանք Բասենում՝ Սոխիստայի մոտ, հանդիպեցին օսմաններին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1545 կամ Քրոնիկոնի 233 թվականին: Այդ ժամանակ վրաց զորքը մեխների դավաճանության պատճառով պարտվեց, բանգի նրանք օգնության ցույց չտվեցին՝ առաջապահ գնդում տեղ զբաղեցնելու համար առաջացած մրցակցության պատճառով: Եվ ահա արթաներից ամեն մեկը գնաց իր մոտ, իսկ օսմանները եկան և Օտար Շալիկաշվիլու խորհրդով տիրեցին աթաբեկության ամրացված կետերին, բանգի նա ասում էր սրանց. «Եթե ամրությունները գրավեք, այս հողերը հավերժ ձեզ կենթարկվեն»: Նա այդպես էր վարվում, բանի որ վախենում էր, որ Բագրատը հանկարծ կրկին կգրավի Սամցխեն, բանգի Զարթովին օգնում էր նրան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Վդարքի կյանքը»): «Լսելով այս ամենի մասին՝ սուլթանն իր զորքերի բնաջնջման պատճառով ավելի ուժեղ զայրացավ և արգրումյան ու դիարբեքիյան փաշաներին Սուազայից այս կողմ գտնվող բոլոր տեղերից հավաքված զորքերով ուղարկեց: Բագրատը հավաքեց իր ուժերը, սակայն Դադիանին այս անգամ ևս չույն այն պատճառով չեկավ: Դրա համար էլ Բագրատը օգնության խնդրանքով դիմեց Լուարսաթ արքային, որը համաձայնեց և իր զորքով եկավ: Բագրատն ուրախացավ և նրանք իրար հետ եկան: Օսմանները ճամբար զարկած կանգնած էին Բասենում և ահա նրանք իրար եկան Սոխիստայի մոտ, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1545 կամ Քրոնիկոնի 233 թվականին: Այդ ժամանակ վրաց զորքը մեխների անհնազանդության, մրցակցության և դավաճանության պատճառով պարտվեց, ինչպես արդեն նկարագրվել է: Սպանեցին Գուրիեյու որդի Զեյխուսրոյին, անթիվ ռազմիկներ կոտորեցին ու վերադարձան իրենց տեղը, այն դեպքում, երբ Բագրատն էլ վերադարձավ Զուլայիսի» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Խմբերթիայի կյանքը»): «Քրիստոսի 1545 կամ Քրոնիկոնի 233 թվականին արթաներ Լուարսաթն ու Բագրատը Բասենում՝ Սոխիստայի մոտ, ճակատեցին երկու փաշաների դեմ: Եվ ահա վրացիները պարտություն կրեցին, իսկ Զեյխուսրոն էլ զբաղեցրեց Սամցխեն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Թուրքերը, սակայն, խանգարեցին նրան կյանքի կոչել իր մտադրությունները, բանգի, մեծ բանակությամբ գալով այդ վայրեր, նրանք նետվեցին Բագրատ արքայի (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ի – Մ.Ֆ.) վրա, որը, տեսնելով թշնամիների մեծաքանակությունը, համոզեց Զարթովի արքա Լուարսաթին (Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաթ I-ին – Մ.Ֆ.) օժանդակ ուժերով իրեն օգնության գալ: Երկու արթաներն էլ, որպեսզի ընդհանուր ուժերով պաշտպանեն Իբերիան, ելան, թուրքերի դեմ, սակայն պարտվեցին: Նրանց կրած կորուստները և նրանցից յուրաքանչյուրի տիրություններին սպառնացող վտանգները ստիպեցին երկուսին էլ հապճեպ վերադառնալ սեփական մայրաքաղաքներ, որպեսզի ուժեր պատրաստեցն մոտիկ թշնամիներից պաշտպանվելու համար, սակայն թուրքերը մեծ գործողությունների չդիմեցին և, տիրելով Ախալցխային, նահանգեցին իրենց սահմանները» (Վալիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

⁵⁴⁷⁵ «Այնտեղից ձմեռային սառնամանիքին, երբ Կուրն այնպես էր սառել, որ զորքը նրա վրայով անցնում էր ինչպես սառույցի վրայով, շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) Անիի ճանապարհով ժամանեց Շորազյալ, որտեղից էլ անցավ Սամցխե: Կախեթի տիրակալ Լևանը (Կախեթի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.) և Խմբերթիայի արքա Բագրատը (Խմբերթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.) նվերներով ու նվիրատվություններով ժամանեցին շահի մոտ և այդ արշավանքում հավատարմորեն ծառայեցին նրան: Այդ ժամանակ

Վրաստանում այնպիսի ծյուն էր եկել, որ լեռներն ու դաշտերը կարծես, հավասարվել էին: Շահը հարձակվեց Ջալալաբեի վրա և շատերին գերեվարեց: Այնտեղից նրանք Սաբարաստիանոյով անցան և ջոկատներ ուղարկեցին թալանի համար: Որոշ վայրերում վերցրին լեռնային ամրացված վայրեր, որտեղ ամրացել էին բնակիչները, և շատերին գերեվարեցին, սակայն շատերը նաև զոհվեցին ղզբաշներից: Այնտեղից նրանք ժամանեցին Պարտավ և ճանապարհին Բագրատ արքային բաց թողեցին Իմերեթիա, տալով նրան խալաթ, ինչպես նաև՝ 30.000 մարգալի չափով այլ նվերներ: Ինչ վերաբերվում է իշխաններին և ազնաուրներին, ապա սրանց, բացի խալաթներից ու զարդարված ձեռքից, նվիրեցին նաև սրեր և փափախներ: Բագրատ արքան Ախալցխայով անցավ Իմերեթիա, իսկ Լևանը դեռևս որոշ ժամանակ մնաց տիրակալի մոտ, սակայն Գանձակ հասնելուց հետո Թահմասպը բաց թողեց նաև սրան, ինչպես Բագրատի դեպքում՝ հարուստ նվերներով՝ սրով, թագով, ձեռքով ու զարդարված արդուզարդով՝ ինչպես նրան, այնպես էլ նրա իշխաններին: Ղզբաշները հարուստ ավարով վերադարձան Կախեթի, իսկ ինքը՝ շահ Թահմասպը, իր զորքերով ձմեռեց Գանձակում» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 7):

«Օսմանները իրենց սովորության համաձայն սկսեցին Սամցխեում ճնշումներ գործադրել և ահա այթաբեկ Բեյխոսրուն (**Սամցխեի այթաբեկության այթաբեկ Բեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.**) և Օտարը, անհանգստացած դրանից ու ցանկանալով ազատվել այդ ամենից, գրեցին շահ Թահմասպին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.**), թե. «Մեր երկիրը պատկանում է պարսիկների և ահա հիմա, բանի որ դու հաղթանակի ես հասել, այդ մեզ մոտ: Ընդ օգնությամբ մենք կհաղթենք օսմաններին և դու կտիրես այս հողերին»: Լսելով այդ՝ շահ Թահմասպը ելավ, սակայն սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) իմացավ այս ամենի մասին և ևս եկավ, որպեսզի բնաջնջի Սամցխեն: Տեսնելով այդ՝ Բեյխոսրուն և Օտարը վախեցան ու, հակվելով դեպի խորամանկությունը, գրեցին շահ Թահմասպին՝ աղաչելով, որ նա մի զայրացած նամակ ուղարկի: Շահ Թահմասպը տվեց իր համաձայնությունը, բանից ինքը ևս չէր ցանկանում ձակա տել սուլթանի հետ, բանի որ այդ ժամանակ ուժ չունեիր դա անելու համար: Եվ ահա նա գրեց Օտարին. «Բանի որ դու իմ հողերը տվել ես օսմաններին, ես կգամ, կոչնչացնեմ քո երկիրը և ոչինչ բեզ չի փրկի իմ ձեռքից: Ես կզլխատեմ բեզ և մարմինը կնետեմ շներին»: Օտարն այս նամակը անմիջապես ուղարկեց սուլթանին և ասաց. «Ես իմ երկիրը ամրություններով հանդերձ բեզ եմ հանձնել և մենք բոլորս հնազանդվել ենք բեզ: Այդ պատճառով, ահա, շահը եկել է և ուզում է նվաճել մեզ: Այժմ դուք ևս ցանկանում եք մեզ բնաջնջել, մեզ, որ ձեզկից ողորմածություն ենք սպասում: Ահա շահի նամակը, տես, թե արդյո՞ք մենք որևէ բանում մեղավոր ենք»: Տեսնելով այդ՝ սուլթանը զարմացավ, օգնության ցույց տվեց այթաբեկին և հեռացավ, իսկ երկիրը անվնաս մնաց, բանից Թահմասպը շահը ևս վերադարձավ Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

«Չայրացած շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ Կախեթի, թալանեց Տփղիսը և ամայացրեց բնակավայրերը, սակայն, իմանալով, որ թուրքական սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեծաքանակ զորքերով մոտեցել է Ախալցխային, իր բոլոր ուժերով դիմեց դեպի Արդահան: Ենթադրելով գործ ունենալ թուրքերի թշնամական գործողությունների հետ՝ շահը պահանջեց, որ Լուարսաբ արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) սեփական զորքով գա իր մոտ: Այս պահանջը, սակայն, անտեսվեց, բանի որ հույս կար, թե պարսիկները կցրվեն թուրքերի կողմից, բայց ստացվեց այնպես որ, ի դժբախտություն Իմերեթիայի, սուլթանը դիմեց դեպի Արդահան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Դիցիր 953 թվականին տիրակալին ինքը սեփական անձով (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) անհավատների դեմ պատերազմի մեկնեց Վրաստան, իսկ Ալիաս Միրզային էլ Շիրվանի կիրճով ուղարկեց չեղթեզների դեմ: Շահ Թահմասպը բարեհաճեց անցնել Շորազայի և Փանիկ շրջաններով ու ժամանել Վրաստան: Այդ ձմռան մեծ մասը նա զբաղված էր այդ երկրի նվաճմամբ և չարագործ անհավատների հնազանդեցմամբ: Ի վերջո, այնտեղից նա վերադարձավ Առանյան Ղարաբաղ: Չուլիքից ամսի 11-ին նա Ղոլուն-Օլունի մոտ անցավ Կուր գետն և մտավ Շիրվանի շրջան՝ այնտեղից ելնելով Ալի-Չուբան» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ ժամանակ երկնային արքան (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաստան...: Եվ ահա, վերադառնալով վրացական աղետից, երկնային արքան իմացավ իր ուխտը խախտած Ալիասի անպարկեշտության մասին» (Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) զորքը շուտ տվեց Վրաստանի դեմ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁴⁷⁶ «Շաբին ամայացնելուց հետո Զրիստոսի 1547 կամ Զրոնիկոնի 225 թվականին Լևանը (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանը – Մ.Ֆ.**) Լուարսաբ արքային (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ին – Մ.Ֆ.**) և մեսխեի տիրոջը (**Սամցխեի այթաբեկության այթաբեկ Բեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.**) առաջարկեց միացյալ ուժերով ելնել պարսիկների դեմ: Եվ ահա Պասան-բեկի (**Շաբի խանության խան Պասան-բեկի – Մ.Ֆ.**) հետ կապված այն գործի պատճառով նրանք համաձայնության եկան և երեքն էլ միացյալ ուժերով սկսեցին ոչ մեկ անգամ թալանել Արդահանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Դեթի կյանքը»): «Եվ ահա Լուարսաբ արքան և Կախեթի տեր Լևանը, սկսեցին հարձակվել ու ամայացնել Գանձակը, Շաբի-Շիրվանը և Արդահանը՝ այդ անելով շատ անգամներ, ավար ձեռք գցելով ու գերեվարելով շատերին, բանից շահը Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) զբաղված էր» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1547 կամ Զրոնիկոնի 235 թվականին արքաներ Լուարսաբ և Լևանը, ինչպես նաև մեսխեյի սկսեցին ամայացնել Պարսկաստանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁴⁷⁷ «Զրիստոսի 1546 կամ Զրոնիկոնի 234 թվականին կրկին եկավ իմերեթցիների արքա Բագրատը (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.**), սակայն չկարողացավ գրավել Սամցխեն և հեռացավ, չնայած որ Ցիլիքներում իր ձեռքը գցեց ածողության Աստվածամոր պատկերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1546 կամ Զրոնիկոնի 234 թվականին կրկին եկավ իմերեթցիների արքա Բագրատը, անցավ Սամցխեն, սակայն ոչինչ չկարողանալով անել, հեռացավ Զուբայիսի՝ Ցիլիքներում իր ձեռքը գցելով ածողության Աստվածամոր պատկերը, որովհետև ամրությունները լիովին զբաղեցված էին օսմանների կողմից» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Զրիստոսի 1546 կամ Զրոնիկոնի 234 թվականին Բագրատ արքան եկավ Սամցխե, սակայն չկարողացավ գրավել այն և Ածողության աստվածամոր պատկերը տարավ Ցիլիքներով» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Անգղոն, շահը Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) ժամանեց Շաբի, զբաղեցրեց այն, գրավեց ամրոցը, ոչնչացրեց անհնազանդներին և Շաբիում այլ կառավարիչ որեց: Շենց այնտեղ էլ՝ Շաբիում, այթաբեկ Բեյ-խոսրովը (**Սամցխեի այթաբեկության այթաբեկ Բեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.**) բոլոր ուղարկեց շահի մոտ Լուարսաբ արքայի (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ի – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Լոռիի տիրակալներ Շարմազանի և Վախուշտիի կապակցությամբ: Բեյ-խոսրովը բողոքում էր, որ նրանք զբաղեցրել են իր տիրույթների մի մասը և ամայացնում են իր երկիրը» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8):

⁵⁴⁷⁸ «Զրոնիկոնի 235 թվականին թաթար ուռույթները նվաճեցին Տալթը» (Քարթլի-Ցխուլդեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

⁵⁴⁷⁹ «Այդ տարի սուլթան Սուլեյման ալ-Ղազին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Էնգերիուսից, Աֆլագաստանից, Բոսնիայից, Մերթիայից, Ղարա-Բոզդանիայից, Երեդոսից, Անատոլիայից, Մանթաշից, Ղարամանից, Մարաշից, Չալեպից, Ղամասկոսից և Սարից շատ զորք հավաքեց ու, կարծես մի ամենակործան փոթորիկ, որը կազմված էր գրահավոր և անգրահ զորքերից, հրացանակիրներից ու հրետանավորներից, որն ուներ նաև պաշարողական մեքենաներ, ինչպես նաև ամեն տեսակի սրեր, բոլոր բոլորի գլուխն անցած, որոնք հավաքվել էին Չիքազից, Եմենից, Դիարբեքից, Իրաքից ու Արաքիայից, ինչպես նաև Կաֆայից, ժամանեց Թավրիզ: Նրանք կարծես մի անհաղթահարելի ուժ լինեին, որի դեմ ոչինչ կանգնել չէր կարող, նրանք առաջանում էին կարծես մի հեղեղ և ոտնատակ էին տալիս ամեն ինչ: Ահա այս կերպ հեղեղի նման էլ հենց նրանք առաջացան: Իմանալով այդ մասին՝ կրոնի տերը, որը այդ հարցում որոշում էր ամեն ինչ (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.**), ելավ Թավրիզից և կանգ առավ Շամի-Ղազանում, որտեղ էլ հենց մեկ ամբողջ ամիս մնաց ճամբար զարկած: Շահի հրամանով թշնամու առաջխաղացման ուղու վրա ամեն ինչ այրեցին, որպեսզի վերջնիս ոչ մի շյուղ խոտ կամ ոչ մի հատիկ չգորեն ու զարի չհասնի: Այդ ժամանակ Թավրիզի բնակչությունը թաքցրեց իր գույքը, ինչպես նաև պարենանվթերի և քրի մեծ պաշար տեսավ: Միաժամանակ շահը առաջ ուղարկեց Աբդուլլահ խան Ուստաջուլին, Բեդրի խան Ուստաջուլին, Յուսուֆ Սուլթան Ռուսթուն, Շահվերդի Սուլթան Չիլադոլլիին և Ալի Սուլթան բեկին, որպեսզի սրանք առաջնան Մարդինի ուղղությամբ, իսկ ինքն էլ առաջացավ մինչև Աղշեհիի հարթավայր: Նույն այդ ժամանակ Աբու-Շուրայի մոտակայքում իր զորքով հաղթանակ բանակին միացավ նաև Իսմայիլ Միրզան (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.**), որը եկել էր Շիրվանի գործով: Այս ընթացքում խոնդկարը առաջացավ մինչև Դիլիզի և Բարգիի, որից հետո Ուսմանի ղեկավարությամբ զորք ուղարկեց Վանի ամրության վրա: Դրանից հետո նա ինքը խոյ գլորից սկսեց առաջանալ Թավրիզի ուղղությամբ, ընդ որում, գործի արագության համար, նա առաջ ուղարկեց Ալի փաշային, Մուհամմեդ փաշային, Ահմեդ փաշային, Յեդյար փաշային, ինչպես նաև Ալիասի Նիզակակիրներին: Սրանք կազմում էին 40.000 հեծյալներ, որոնք էլ ի վերջո հասան Մարանդի սրբավայրին: Այս կողմից առաջացան Աբդուլլահ խանը, Սուլթան Շահվերդի Չիլադոլլին և սուլթան Ալին, որոնք հետ ուղարկեցին գումակը, իսկ իրենք էլ, անցած փորձառու ռազմիկների գլուխ, Ղարթլիի մոտ հասան Ռուսի բանակին: Եվ

ահա կողմերը հարձակումով միմյանց վրա գնացին, երբ նրանց բարձրացրած փոշին հասավ աստղերին, իսկ արեգակն էլ ծածկվեց թուխ ամպերով: Ամեն ինչ իրար խառնվեց, ընդ որում մարտի դաշտում սկսեցին արյան գետեր հոսել: Այդ ժամանակ Սուլթան Շահվերդին շատերին սպանեց, սակայն Ռուսի գինկորներին այնուհանդերձ այնքան մեծաքանակ էին, ինչքան շատ է Կարմիր ծովի ջուրը, ընդ որում նրանք մեկը մյուսի հետևից խմբերով առաջանում էին, կարծես ծովի ալիքներ լինեին: Ահա թե որն էր պատճառը, որ Էմիրներն ի վերջո անօգնական վիճակում հայտնվեցին և, հեռանալով մարտից, ապաստանեցին լեռներում: Սա արդեն եղավ գիշերվա կողմ, երբ նաև այդ լուրը հասավ շահին: Այդ ժամանակ իրավիճակն ուսումնասիրելու համար նա առաջ ուղարկեց իր անձնական 200 ղազինների, որոնք ընկան Ռուսի սուլթան Ֆուսեյնյանի մարդկանց վրա: Նաև ուղարկվեց Ամիրբեկ Ուստաջուն, որն իր հետ ևս լավ տղամարդիկ ուներ: Ահա հենց սրանք էլ այն Էմիրներից հետո կտրեցին Ռուսի զորքերը դիմացը: Այդ ժամանակ իրենց հերթին առաջացան Ալժիրի քաջերն և իրենց փաշաների հետ միասին հասան Մարանդի դաշտավայրին, ինչից հետո Աբդուլլահ Սուլթանը այլոց հետ միասին նրանց դեմ միայնակ մնացի ընդամենը 2.000 լավ զինված հեծյալներով: Չնայած այս ամենին, սակայն, նրանք մարտի դաշտ ելան, իսկ քաջարի և փորձառու ռազմիկներն էլ մերկացրին իրենց սրերը ու հարձակվեցին թշնամիների վրա: Եվ ահա հոռոմները զգացին, որ դարանն են ընկել, դրա համար էլ կորցրին արիությունը: Յետո, սակայն, նրանք ի վերջո հասկացան իրավիճակը և զգացին, որ թշնամին ավելի վատ դրության մեջ է, դրա համար էլ արդեն իրենց հարձակման անցան և սկսեցին մարտնչել: Դեծյալները նետովեցին սրանց վրա և մարտ սկսեցին, երբ հոռոմները կրկին վախեցան ու անհաբեկվեցին: Դրանից հետո մարտին միացան նաև այլ, ավելի փորձառու ռազմիկներ, որոնց մեջ էին խուզիստանի, Պարսի, Դրսանի, Իրաք-Աջամի, զորքերը, ինչպես նաև Առան գետից այն կողմ գտնվող Դասան-բաբան գետի մոտ բնակվողները, որոնք արդեն հավաքվել էին: Այսպես թե այնպես, սակայն Սուլթանն անցավ Յամի կիրճը և, մտնելով Թավրիզ, կանգ առավ Չարանդարում: Այդ ժամանակ կարծես օտարները բաղաբի վրա փորձանք բերեցին, ընդ որում սուլթանի բանակին գումակային կենդանիները կերան բոլոր խոտերն և նույնիսկ տերևները: Կերը, սակայն, չէրիբեց և այդ 4 օրվա ընթացքում Ռուսի բանակը կորցրեց 4.000 ջողիներ ու ուղտեր, որոնք այդպես էլ մնացին սատկած՝ տեղում: Միաժամանակ այդ չորս օրում այնպիսի մի բանի և փոթորիկ եղավ, որ ավագի ամպերը երկինքն էին ծածկում, այնպես որ չէր հասկացվում, օ՞ր է, թե՞ գիշեր: Արդյունքում զարու և անասնակների պակասի պատճառով, ինչպես նաև կենդանիների սատկելու հետևանքով սուլթանական հեծելազորը սովի մատնվեց ու սկսեց թուլանալ, ընդ որում նույն այս ժամանակ բաղաբի հետևակայինները նաև հարվածում և սպանում էին հոռոմներից շատերին: Այս ամենի հետևանքով Ռուսի բանակն ի վերջո հարձակման անցավ և սկսեց թալանել բաղաբը: Կարծես նավեր խորտակվեցին փոթորիկից, այդ կարծես գուշակներին էին լաց լինում, երբ ամեն ինչ մոխրի վերածվեց: Երբ այս ամենի մասին լուրը հասավ սուլթան Սուլթանյանին, նա առաջ ուղարկեց Ռուստամ փաշային, որպեսզի սա կանգնեցին թալանը, և ահա, երբ սա զորքերին հասավ, թալանը դադարեցվեց, իսկ խռովությունն էլ հանդարտվեց: Այդ ժամանակ կրոնի տերն ու աթեաների աթան Ռուսի երկրի ուղղությամբ առաջ ուղարկեց կարմիրագույն հեծյալներին: Դեծյալները հարձակվեցին Ռուսի զորքերի վրա, գերեվարեցին մարդկանց և բաժնե նետեցին: Այդ ժամանակ սուլթան Սուլթանյանը, երբ տեսավ այս ամենը, հույսը կորցրեց այդ գործում որևէ հաջողության հասնելուց, որից հետո իրեն պատած տիրությունից այլևս և ոչ մի ելք չտեսավ: Ավելին, մի անգամ գիշերով լուր տարածվեց, թե կարմիրագույնները գալիս են իր բանակի վրա, դրա համար էլ նա ի վերջո անմիջապես առաջ ուղարկեց զուսակը, ինքն էլ ցատկեց նժույգի վրա և սկսեց զորքի հետ միասին հեռանալ: Դա եղավ այդ ամսի 24-ին, շաբաթ օրը, երբ նա ոտքի ելավ: Այնուհանդերձ Թավրիզի ազատները, աշխարհագրայինները և ասպատակիչները հարձակվեցին նրա բանակի վերջի շարքերի վրա ու շատերին սպանեցին: Միաժամանակ սուլթանի հետքերում մեկնեցին նաև Իրքահան խանը ու Մուհամմեդ-բեկ Մուսուլցի Թուրքմենը, որոնք մարտնչեցին նրանց դեմ այնքան ժամանակ, մինչև որ սպանվեցին Դամասկոսի տերը, Դիարբեքիի փաշան, Մարաշի փաշան, ինչպես նաև Այնթապի Էմիրը՝ այդ հզոր տերության 200 ռազմիկների հետ միասին: Ինչ վերաբերվում է սուլթան Սուլթանյանին, ապա նա ամեն օր անցնում էր 3 կամ չորս ասպարեզ, ընդ որում նրա զորքին ինքն էլ չէր հեռանում բանակից, բանի որ այնտեղ վախենում էին կարմիրագույններից» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Բացի այդ սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլթան I Մեծ - Մ.Ֆ.) մի բանի փաշաներով և սանջագբեկերով ու մոտ 40.000 ռազմիկներով Ալիսա Միդգային հույից ուղարկեց Մարանդ՝ Մուսուլցայի Էմիրների դեմ, իսկ ինքը մնացած հեծյալ ռազմիկների հետ տեղափոխվեց Թավրիզ: Մարանդ գնացած ազնվական Էմիրները Իբրայի բանակի կռվող ռազմիկների խմբի հետ Չիյադոլլի գլխավորությամբ առաջ ուղարկվեցին՝ գործողություններ իրականացնելու համար: Նրանք հասան հոռոմների առաջնագծին և այստեղ միացան միջև կատարի կրիվ տեղի ունեցող: Չիյադոլլին Մարանդի մարզագետներում բաջուրյուն դրսևորեց, բայց նրա Էմիրները, տեսնելով մեծ թվով հոռոմցի մարտիկներ, որոնք արշավում էին խմբերով, նախագուշակյան միջոցներ ձեռնարկեցին ու նախանցեցին դեպի լեռը, թեև այնուհանդերձ մի խումբ մարտիկներ պահեցին Մարանդում՝ լուրեր հավաքելու նպատակով: Եվ ահա ոսկե գուլիները, որոնք լուրեր հավաքելու համար մնացել էին Մարանդում, ելան քաղաք ժամանած Ալիսաի ու հոռոմների դեմ և նրանց հետ ճակատամարտ սկսեցին: Դոռոմներին իրենց հերթին, վախենալով, որ դարանակալած բազմաթիվ օգնական զորքեր կլինեն, չէին համարձակվում մտնել այս ճակատամարտի մեջ: Ի վերջո, նրանց միջև կատարի կրիվ սկսվեց, երբ ոսկե գուլիները դուրս եկան կռվելու, իսկ հետո էլ միացան Էմիրներին, ընդ որում հոռոմները շատ զարմացան այդ քչերի բաջուրյան վրա: Դրանից հետո, տեսնելով, որ Աբդուլլահ խանը և ղզբաշ Էմիրները լքել են Մարանդի մարզագետիկը՝ հոռոմները որոշեցին վերադառնալ: Նրանք այդպես էլ արեցին, վերադարձան և սուլթան Սուլթանյանին միացան Չարանդարում, որ կռվում է Թավրիզ: Այս կողմում Աբդուլլահ խանը և Էմիրները նույնպես գործում էին ու նրանք երջանիկին միացան դաշտավայրում: Փառապանք հազարա շահ Իբրայը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի - Մ.Ֆ.), որի տեղը դրախտն էր, բանակի գինկորներին ուղարկեց հոռոմցիների չորս կողմերը: Նրանք օր ու գիշեր հետապնդում էին նրանց գինյալներին՝ ամեն օր գերեվարելով ու սպանելով նրանցից մի բանիսին: Դոռոմցիները չէին կարողանում դուրս գալ իրենց բանակից, բանի որ նրանց բանակից անհետացել էին սննդի պաշարները, սնունդն ու կենդանիների անհասկերը և նրանք բոլորն անհանգստացած էին հացի պակասից: Արդյունքում նրանք սկսեցին թալանել քաղաքը, բայց կարողացան որևէ բան չառել: Սուլթան Սուլթանյանի Թավրիզ քաղաքում գտնվելու չորս օրերի ընթացքում մի բանի հազար ձի ու ջորի սատկեցին: Չղջալով այս արշավի համար՝ սուլթան Սուլթանյանը որոշեց վերադառնալ: Աշակիզից երջանիկի բանակի ամբողջական ելքից հետո ղզբաշների բանակի մոտեցման լուրը տարածվեց Դոռոմի բանակի մեջ: Այդ ժամանակ սուլթան Սուլթանյանը հարվածեց պատասխան գանգին և ուղարկեց իր իրամանը. «Հավաքել ծանր ու թեթև հանդերձանքը», ինչից հետո մինչև լուսաբաց նա ձի նստեց և լուսադեմին ճանապարհ ընկավ: Եվ անհիմիդի ավագակները սկսեցին սպանել ու թալանել հոռոմներին, ինչի արդյունքում նրանց մեծ մասը այս ավագակների սուր դաշույնի վերքերից մահացավ: Տարօրինակ պատմություններից մեկն էլ սա է, որ, այն մի բանի օրվա ընթացքում, երբ սուլթանը գտնվում էր Չարանդարում, կայծակի, ուժեղ որոտի և բամու ուժեղ պոռթկումի հետևանքով այնքան փոշի ու հող բարձրացավ դեպի երկինք և օդն այնքան մթնեց, որ Ռուզիզարի աչքը չէր կարողանում պարզ օրը սև գիշերից տարբերել: Սուլթանի վերադարձից հետո, սակայն, և խավարն ու մուրթը վերացան, և եղանակը փոխվեց: Եվ ահա պարսից զորքի մարտիկները, ծովի պես հոսելով ու ենթարկվելով հրամանին, սկսեցին հետապնդել հոռոմցիներին: Նրանք ամենուր զբաղված էին հոռոմների վրա հարձակվելով» (Իսթանդուլ Մուևլի «Աբբասի պատմությունը»):

«Դիքորի 954 թվականին, երբ երջանիկ փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլթան I Մեծ - Մ.Ֆ.) մեկ անգամ չէ, որ բաշել էր իր մուլդրյալ շահ եղբոր (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի - Մ.Ֆ.) ականջներից, իսկ նրա խիստ և արագ ռազմիկների ձիերը մեկ անգամ չէ, որ ոտնակոխ էին արել նրա մայրաքաղաք Թավրիզն ու խլել խալիֆների նստավայր Բադդադը, ճգնելով այդ օձի գլուխը, պարզվեց, որ դա քիչ է, իսկ փառիշահն ինքն էլ ոչ մի կերպ չի կարողանում հանգստանալ, բանի դեռ երկրի վրա գոյություն ունեին այդ անաստվածները: Ահա հենց այդ պատճառով էլ Ալիսա Միդգայի գալը նրան հույս տվեց այդ գործում և փառիշահը հրահանգեց արշավանքի ելնել: Նա անհրաժեշտ համարեց Ալիսային Իրան ուղարկել նախապես՝ մի բանի օր առաջ մինչև արշավանքի սկսելը, ընդ որում նրան հանձնել Ուլամե փաշային՝ հետ կանգնելով վերջինիս Բոսնիայից, որ, գործով համարելով, ճանախ հանելով: Դիքորի 955 թ-ի Մաֆար Բասի 18-ին նախատեսվեց պաշարել Կանի բերդը, որ նախապես գրավված էր մեծահիշատակ սուլթանական բանակի կողմից, սակայն մի բանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության ու անուշադրության պատճառով նորից ընկել էր ղզբաշների ձեռքը, և սուլթանը այդ գործի համար Նշանակեց Ուլամե փաշային ու Ղահրամանի բեգբեգ Փիլի փաշային: Այդ ժամանակ Արիլքևազի կայանում ուրախալ ի լուր ստացվեց Ալիսա Միդգայից, որ նա, մեկնելով Շիրվանի երկիր Նորին մեծության միայն մի նամակով ստիպել էր վերջինիս հնազանդության, ինչպես և առաջ...: Երբ ենթադրվում էր հիշատակված կայանից դեպի Կան արշավանքը, այդ ժամանակ էլ հենց հոգին սատանային ծխածած Ալիսա Միդգայի խորիքում փառիշահը ուղղություն վերցրեց դեպի Թավրիզ և Ջումարա Բ ամսի 22-ին Շամի-Ղազանի շրջակայք լցվեց օսմանական ղազինների լրաններով: Այստեղից էլ հենց դեպի Թավրիզ ուղարկվեցին ենիչերիներ, ինչպես նաև հրամանատարներ, իրենց զորավարներով և չավուշներով, ու քաղաքը կայծակից էլ արագ զբաղեցվեց, այնպես, որ ոչ մեկի մոտից նույնիսկ մեկ ձու իսկ չկորավ և չավեց նույնիսկ մեկ ձու կնոջ իսկ բողոթն այն մասին, որ իրենից հավ են գողացել: Փառիշահի փառաշեղ ցանկությունը կայանում էր նրանում, որ նա բավարար բանակությանը գործով, գանձարանով, զինանոցով, հրամայեցներով և պատերազմի համար անհրաժեշտ այլ միջոցներով Թավրիզում որպես շահ թողնի Ալիսա Միդգային: Նա ենթադրում էր, որ Ալիսան էլ իր կողմից կարողուհա հնազանդեցնել ժողովրդին, ինչպես նաև որոշ խաների և բեկերի, սակայն Ալիսաի բնույթն ամենևին էլ չէր համապատասխանում նման ողորմածության, դրան գումարած էլ նաև այն, որ, Շիրվանի վալի եղած ժամանակ նրա կողմից ցուցաբերած տարաբնույթ նեղությունների պատճառով ինչպես աղբատները, այնպես էլ հարուստները հասել էին ծայրահեղ դրության: Ահա նաև այժմ, նա Թավրիզը նեղեց ամենատարբեր

պարտավորություններով, ընդ որում նա հաճախ ժամանակ էր անցկացնում իր կողմից կրթոտ կերպով սիրված վատ մարդկանց հետ, իսկ նրա իշխանության տակ եղածներն էլ լիովին անպաշտպան էին նրանից: Իմանալով այդ մասին՝ փառիշահը հրաժարվեց Ալիասին դնել Թավրիզի կառավարության գլուխ: Մի քանի չարաբարո մարդիկ ուզում էին որդեկ փառիշահին քաղաքում կոտորած և կողոպուտ անել, սակայն փառիշահը չհամաձայնեց: Դրանից հետո սկսեցին պնդել, որ արհեստավորներն և առևտրականները կտարվեն քաղաքից, իսկ ուրիշներին էլ գումարներ զանձվեն, սակայն այդ դեպքում ևս փառիշահը ողորմած եղավ ու ամենախստագույն կերպով հրամայեց ձեռք չտալ բնակչությանը, թեև այնուհանդերձ շահական պալատները թալանվեցին և հիմնովին կողոպտվեցին: Այդ ժամանակ իմացան նաև շահի գործերի դրության մասին և պարզվեց, որ նա առաջ գալ չի կարող, իսկ նրան փնտրելն էլ ժամանակի իզուր կորուստ կլիներ: Այդ ամենը հաշվի առնելով՝ որոշվեց Թավրիզից դեպի Վան շարժվել» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«**(Ինդինական մեքեթումը Է անում Ֆրանսիական թագավորության արքա Գերոլիս II-ին ուղղված Սուլեյման I Մեծի նամակից – Մ.Ֆ.)** Ղզլբաշների մոլորյալ սերդար Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Էլիաս սատանան, ապաստանելով մեր բարձր Դռանը, գանգառ ներկայացրեց իր կրած բռնությունների մասին: Մրանց անհավատության պատճառով կրոնում առաջացած ժանգն և արատը 2ուլֆիդարի փայլուն սրով մաքրելու ու ոչնչացնելու համար էլ հենց հաղթանակի դրոշմը բաց անելով՝ իմ հաղթական բանակով փառիշահական արշավանքի դուրս եկա դեպի արևելք: Աղորեցանի երկիրը նվաճելով՝ ես այն իմ հովանու տակն առա և, Թավրիզի երկիրը իմ բախտավոր դրոշակի իշխանության կենտրոնը դարձավ: Շրջակա և հարևան երկրներն ազատվեցին խռովարարներից և անհավատներից ու նրանց տիրապետությունից: Ստոր և եղելի շահը, արիության ու քաջության նշով անգամ երևան չբերեց և պարզ ու ակնհայտ եղավ, որ նա մեր սրի առաջ վիզը ծռած թուլամորթի նման թաքնվել է՝ մեր փառապանծ զինվորների ահից ու սարսափից: Այդ երկրի ռայաներն և հպատակները, մեր Բարձր հովանավորության ներքո արժանանալով թագավորական արդարության և աշխարհապարհի ողորմության, գերծ մնացին կողոպուտից ու թալանից և վայելեցին իմ փառիշահական գթության ու ողորմության շնորհիվ ստեղծված ապահովությունը և անդորրը» (Ֆերիդուն-բեկ «Սուլեյմանների գրություններ»):

«**Փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.)** հարևար առիթ էր փնտրում Ղզլբաշ ժողովրդից վրեժ լուծելու համար: Եվ ահա Էլիաս Միրզայի՝ փառիշահի մոտ ապաստանելը հազվադեպ առիթ համարելով՝ նա անմիջապես պատերազմի պատրաստվելու ֆերման տրվեց: Դիցի 955 թվականի Սաֆար ամսի 18-ին նախօրը որոշ ուժերով ուղարկվեց Էլիաս Միրզան, իսկ ինքը՝ փառիշահը, մեծ ուժերով մեկնեց Արևելյան արշավանքի: Կոնիայից, Կեսարիայից և Սվազից անցնելով՝ նա հասավ Երզրում ու այնտեղից մեկնեց Արիջեվազ: Վանի բերդը, որ մինչ այդ մտնում էր օսմանյան երկրի մեջ, Ղզլբաշները նորից կարողացել էին գրավել: Այդ շրջանի բեզլբեզ Ուլասե փաշան և Ղահրամանի բեզլբեզ Փիրի փաշան ուղարկվեցին այդ բերդը ազատելու համար» (Սոլաբզադե «Պատմություն»):

«Դիցի 955 թվականին սուլթան Սուլեյմանն խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) տեղի տվեց Ալիաս Միրզայի պնդումներին, որը մշտապես հայտարարում էր տիրակալին, թե. «Յերիք Է միայն հաղթական սուլթանի մտքերը անդրադառնան Իրանին, երբ ողջ Ղզլբաշական ավազանին անմիջապես կլքի իմ եղբայր Թահմասպին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.) և կմիանա բարձր տիրակալին»: Այդ պատճառով սուլթան Ղազին ելավ թագավորանիստ Կոստանդնուպոլսից և եկավ Աղբազան՝ ժամանելով մայրաքաղաք Թավրիզ: Սուլթանական զորքը ոչ մի Ղզլբաշ չհանդիպեց, սակայն նույնիսկ Ալիաս Միրզայի մուլազիմները, որոնք նրա հետ Շիրվանից Դում էին եկել, դավաճանեցին նրան և մեկնեցին շահի մոտ: Այս ամենի պատճառով հաղթական սուլթանը Թավրիզում մնաց միայն չորս օր և հանգստացավ, ընդ որում նրա ռազմիկները չէին համարձակվում նույնիսկ մի շյուղ իսկ խլել ռայաներից կամ Թավրիզի ու շրջակայքի բնակիչներից որևէ մեկին: Շուկայի մարդիկ և այդ շրջանի բնակիչները, ինչպես սովորաբար էր, բացեցին իրենց խանութների դռները ու առևտուր սկսվեց այն բանից հետո, երբ սուլթան Ղազին վերադարձավ Վան» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Դիցի 955 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), որովհետև Ալիաս-Միրզայի կողմից, երրորդ անգամ եկավ Պարսկաստան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), բազում հեծելազորով՝ ոտքի հանելով 700.000 հոգի՝ թե պատերազմող, թե բռնակալի և թե անհատար սպասավորներ, ասպատակեց Արևելքը...: Օսմանցիները առհասարակ բանդեցին գյուղ և քաղաք, կտրեցին ծառ ու սուր և որպես փայտ իրենց հետ տարան» (Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1548 թվականի»):

«Այս օրերին արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) կրկին ելավ, բանի որ նրան խնդրել էին և պատճառը դա էր, ու պատրաստությամբ դիմեց՝ ուղղվելով դեպի Պարսից աշխարհը: Նա մինչև Թավրիզ հասավ, սակայն շահ Թահմասպը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ից – Մ.Ֆ.) տեղից չարժեքվեց, որից հետո արքան դարձավ դեպի Վասպուրական երկիրը» (Ետեմիա Բյումյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Դիցի 995 թվականին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ I-ի – Մ.Ֆ.) որդին իր եղբորից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ից – Մ.Ֆ.) փախավ ու գնաց Ստամբուլ: Եվ ահա Դայոց 996 թվականին թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) բազում զորք առնելով գնաց իր եղբոր՝ շահ Թահմասպի, վրա, սակայն ոչինչ չկարողացավ առնել նրանից» (Անանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»):

«Մյուս տարի խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա» (Աղորեսա Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 996 թվականին շահ Ալիասն ասպատակվեց իր եղբայր, շահ Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ ու գնաց խոնդկարի մոտ: Եվ ահա սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) Ստամբուլից ելավ, վերցրեց շահի եղբորը, անհուն զորքով ավերեց Թավրիզը ու դարձավ Ամիր» (Թադես Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»):

«Դայոց 997 թվականին Ալիասն ասպատակվեց և խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Թավրիզ տարավ՝ իր եղբոր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: խոնդկարն ավերեց Թավրիզը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 997 թվականին Ալիասը եկավ, հանեց և խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Թավրիզ տարավ» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Դայոց 998 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ավերեց Թավրիզը...: Եվ այսպես, այդ տարի սուլթան Սուլեյմանը գնաց շահ Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա Թավրիզ, սակայն չկարողացավ գրավել այն» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1000 թվականին Սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) կրկին մեծ զորքով ելավ և գնաց Թավրիզ, Ըահ-Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա, բայց չկարողացավ գրավել այն...: Դայոց 995 թվականին Ալիասը եկավ, խոնդկարին հանեց, տարավ Թավրիզ՝ իր եղբոր վրա, և խոնդկարը Թավրիզն ավերեց» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Երիստոսի 1550 և Դայոց 997 թվականին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) եղբայրը Ալիասը եկավ, հնազանդվեց խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) և սա մյուս տարի գնաց շահի վրա» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Ընդի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) Ալիաս անունով մի եղբայր ուներ, որ եղբոր թագավորելուց հետո փախավ՝ վախենալով սպանվելուց: Նա անհայտացավ, գնաց խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) մոտ և, Դայոց 990 թվականին օսման թագավորին առնելով, բերեց իր եղբոր վրա: Սա բազում ոճիրներ գործեց՝ ավերելով, գերելով բազմաթիվ տեղեր» (Չաբարիա Զանաբեցի «Դայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 7):

«Դայոց 997 թվականին Ալիասը եկավ և թագավորին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Թավրիզ տարավ՝ եղբոր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Ավերեցին Թավրիզը և ինուսը» (Դավիթ Բադիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 997 թվականին Ալիասը խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) Թավրիզ տարավ՝ իր եղբոր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Ավերեց Թավրիզը» (Վարդան Բադիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 995 թվականին Ալիասը եկավ և խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) Թավրիզ տարավ՝ իր եղբոր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա» (Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1547 կամ Դայոց 992 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձյալ գնաց շահ Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա Թավրիզ: Նա չկարողացավ այն գրավել» (Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

«Դուլիսի 6-ին և 7-ին, մոտենալով թիջ թե շատ մի բերքառատ երկիր, մտանք Սոֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) փոքրիկ մի քաղաք՝ Արձեղ, որը լքված էր բնակչությունից և որտեղ ոչ մի մարդ չէր ապրում...: Այս վատ ճանապարհներից հետո մենք հասանք իսյո կոչվող մեծ ու գեղեցիկ գյուղին, որը լավագույնն էր մինչ այդ մեր տեսածների մեջ, սակայն նրա բոլոր բնակիչները ևս դիմել էին փախուստի...: Թուրքական բանակը կազմված էր 300.000 զինվորներից և 300 հրանքներից» (Արամո «Ճանապարհորդություն»):

«Մրակից հետո խոնդկար Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դուրս ելավ և սկսեց խանից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) իր ոխը հանել: Նա շինեց Կարսը, վերադարձավ և եկավ Բասեն» («Զարթիս-Ֆիտվեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Քրիստոսի 1549 կամ Քրոնիկոսի 237 թվականին սուլթան Սուլեյմանը Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ Ադրբայջան» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Հետո եկավ Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.)» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմություն»):

«Թուրքական սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), դաժան և համար ճակատամարտում պարտության մատնելով պարսիկներին, տիրեց Թավրիզին» (Ղափիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Դրանից հետո թուրքական սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) կրկին հարձակվեց Պարսկաստանի վրա և թալանեց այն» (Աղաթ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵⁴⁸⁰ «Եվ ահա սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) անակնկալ գնաց Վանի և Նրա ամրության վրա: Այդ ժամանակ բաղաձայն էր գտնվող Շախային, որն այդ ամրության կարծես հոգին լինել: Այսպես թե այնպես, սակայն Ռուսի գործը միանգամից վրա տվեց և սկսեց հարվածել հրանոթներից: Նրանք հարվածում էին յոթ դոնոնների տակ կանգնած միանգամից վեց հրանոթներից և ի վերջո փլեցին Ադիլբեկազի կողմի աշտարակները: Արդյունքում այդ ամրությունն ի վերջո ընկավ և Նրա չավերված մասը փրկվեց: Սուլթան Սուլեյմանը այնտեղ որպես կառավարիչ նշանակեց Իսթանբուլի փաշային, որից հետո արդեն ինքը մեկնեց Դիարբեքիր» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Թավրիզից շարժվելով՝ տերուսական օթաբը հիջրի 955 թվականին Ռեջեբ ամսի 11-ին հաստատվեց Վանի դաշտում: Սարդազամ Ջելիլ-Ռուստեմ փաշան ֆերիան ստացավ՝ սկսել բերդի գրավում: Նույն օրը խրամատների և գրավման համար անհրաժեշտ այլ նախապատրաստություններ կատարվեցին: Ամբողջ մի շաբաթ՝ գիշեր-ցերեկ, բերդը գնդակոծեցին: Ղզրաշների գլուխներն ազատելու նպատակով պաշարման իններորդ օրը պաշարվածների գլխավոր Ալիասը մի բանի ղզրաշների բերդից իջեցրեց և Ալիաս-Միրզայի միջնորդությամբ փրկություն խնդրեց: Տասներորդ օրը բերդը գրավվեց և փառիշտահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) ենթարկվեց: Բերդի բեզլեբեյությունը շնորհվեց Չերքեզ-Իսթանբուլի փաշային, որը Ստամբուլում մնալուցի դեֆթերդարի պաշտոնն էր վարում: Բերդի կարիքները և պաշարները շտապ կերպով հոգալուց ու լրացնելուց հետո, ձմեռվա ցրտերը մոտեցած լինելու պատճառով, փառիշտահը ճանապարհ ընկավ դեպի ձմեռանոց» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«(Ինդիանը մեքերում է անում Ֆրանսիական թագավորության արքա Հենրիխ II-ին ուղղված Սուլեյման I Մեծի նամակ – Մ.Ֆ.) Մեր հաղթական արշավն և Ադրբեյջանի երկիրը գալու բուն նպատակն էր ձեռք բերել այդ երկրի իշխանությունը և ապահովել այն: Անտարակույս, նվաճման այդ նպատակը իրականացնելու համար իմ փառիշտահական ուղևորության ժամանակ անհրաժեշտ էր ազատել Վանի բերդը, որը հանդիսանում է Աջենի երկրի ամրակուռ մի բերդը: Երջանկաբեր 955 թվականի Ռեջեբ ամսի սկզբին ես եկա Վանի բերդի վրա: Վերոհիշյալ անհավատը շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.), այդ երկնամբարձ բերդը կարգի բերելով և ամրացնելով, լցրել էր այն անհավատներով: Փառք և պատիվ ամենահզոր Աստծուն, սակայն, որը մշտապես օգնել է իմ բարի նպատակներին: Ապափնելով Նրա շնորհներին և հետևելով տիեզերքի ու բոլոր արարածներին պարծանքի ցուցումներին՝ իմ մեծ վեզիր Ռուստամ փաշայի և մյուս բարձր վեզիրների ու իմ ղուլեթի, բեզլեբեյների, սանջակի բեկերի ու բոլոր հաղթական դազի զինվորների հետ միասին մենք ձեռնարկեցինք բերդի նվաճման գործը: Կարճ ժամանակում մեզ հաջողվեց գրավել Վանի բերդը, ինչպես նաև Նրա շրջակայքն և հարակից վայրերը, որոնք մեր Մուհամմեդի երկրի մասն էին կազմում: Դրանց գրավման և պահպանման համար ես իշխողներ նշանակեցի մեր առյուծաբար կռվողներից և հաղթական մոցահեղներից, իմ հավատարմներից մեկին էլ նշանակեցի բեզլեբեյ: Այդ ժամանակ վերոհիշյալ պարտվածի շահի իշխանության ներքո գտնվող Շիրվանի երկրին ևս մեր հաղթական էվլիյաների ձեռքն անցավ և մաքրվեց անհավատ ռաֆիզյաններից: Այս հաջողություններից հետո մեր հաղթական զինվորներով շարժվեցինք դեպի Դիարբեքիր և, որովհետև մոտենում էին ձմեռվա օրերը, երջանիկ ու բախտավոր ձմեռեցինք Հալեպում, իսկ մեր զինվորներն էլ ձմեռեցին Դիարբեքիրի տարբեր վայրերում» (Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»):

«Փառիշտահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) Թավրիզից մեկնեց Վան: Ռեջեբ ամսի 10-ին բազմահազարանոց բանակը կանգ առավ Վանի դաշտում: Ռուսի և Ղախանյանի զինվորների հետ միասին նախապես ուղարկված հրանոթների համար տեղեր պատրաստվեցին, խրամատներ փորվեցին և բերդի նվաճման համար ձեռք առնվեցին բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Մոտ 10 օր հրանոթներով, հրացաններով և նետերով պատերազմելուց հետո բերդում պաշարված ղզրաշները բերդը հանձնեցին: Այդ ամրակուռ բերդը կառուցող փորձված երկրաչափների նման մարդիկ խիստ հազվագյուտ են և սրա վաստակավոր ծառայությանը միայն իրենց երևակայությամբ են նվարել նրա պատկերը: Այս բերդը Աջենի երկրի բանակին է և այդ կողմերի ամրակուռ պարիսպ: Մոլորյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) պարծենալով առում էր. «Քանի դեռ Դեղին ժայռը իմ հրովարտակի տակ է գտնվում, օսմանյան սուլթաններից ի՞նչ վախ ունենա»: Բերդը գրավվեց և, Նրա կարիքները բավարարելուց հետո, Նրա բեզլեբեյությունը հանձնվեց Անատոլիայի դեֆթերդար Իսթանբուլի փաշային: Դրանից հետո մոտալուռ ձմեռվա ցրտերի և սառնամանիքների պատճառով նրանք մեկնեցին Դիարբեքիր: Շաբան ամսի 25-ին կրոնի մարտիկները, անցնելով Ադիլբեկազից և Ալիաթից, կանգ առնելով Ամիրի դաշտում» (Սուլթանություն) (Սուլթանություն):

«Երբ սուլթան Ղազին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) վերադարձավ Վան, նրանք բոլորը Սատուռնի նման շրջապատեցին ամրությունը և հարվածների տակ առան այն հրանոթներից, պաշարողական զենքերից ու բալիստներից: Շահ Ալի Հուսեյին, որը գտնվում էր ամրոցում, ներում խնդրեց և ամրոցը հանձնեց սուլթանի փոխանորդներին: Վանը, Ռուսանը, Արձեշը և Ադիլբեկազը անցան հաղթական տերությունների իմպերիի տրամադրության տակ: Եվ ահա, երբ սուլթանի փայլուն մտադրությունը ազատվեց ամրության պաշտպանության և պահպանության հոգսերից, նա գնաց Հալեպի ձմեռոցներ ու Բանդի Մախիի միջով բռնեց Արձեշի և Խնուսի ուղղությունը» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Հենց որ Հոռոմի սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց ու եկավ, նա հոռոմցի ռազմիկների խմբի հետ ուղարկեց Ուլան Թեթելին՝ պաշարելու Վանի բերդը...: Սուլթան Սուլեյմանը գնաց Վան և սկսեց թնդանոթներով ու բաղիկներով կրակել ամրոցի վրա: Նա գնեցի ու գործի մեծ պատրաստություններ տեսավ և Վանի բերդի թուլեպի Շահայի Սուլթան Չեկանին, տեսնելով այդ հարձակումը, շփոթվեց ու հանձնեց բերդը» (Իսթանբուլի Մուհի «Աբբասի պատմությունը»):

«Սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) սկսեց բարկությունից եռալով հարվածել բերդին՝ խփելով հրանոթով, հրացանով և գարբուսակով, ընդ որում այդ արեց այնքան ժամանակ, մինչև որ նժույգներն ի վերջո բերդի կատարը հասան: 12.000 կրակոց արձակվեց, մինչև որ Վանի բերդը բռնությամբ գրավվեց» (Աստուծաբար Գրիգ «Հիշատակարան 1548 թվական»):

«Արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձավ դեպի Վասպուրական երկիրը և իսկույն գրավեց Վան քաղաքը» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), սակայն, միայն Վանա բերդն ու Արձեշը առավ: Հայոց ազգից ոմանց գերեցին և, ոմանց էլ զողակալով, դարձան դեպի Ստամբուլ» (Ամանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 999 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Շամիրամակերտի վրա և գրավեց Վանը» (Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Վանը և այն պարսպապատեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 999 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Վանը» (Ամանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղաբժը»):

«Հայոց 999 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Վանը» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1000 թվականին Սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձավ Շամիրամակերտի վրա, որ Վանն է, և գրավեց այն» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Փրկչական 1547 կամ Հայոց 992 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Վանը և պարսպապատեց» (Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁸¹ «Եվ ահա արքան, որը հավատքի հիմքն էր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.), իր դեմ դուրս եկողներին խավարը նետեց, որից հետո Նրա գործը խաղաղությամբ մնաց իր տեղում: Այդ ժամանակ Ռուսի Օսման փաշան, սակայն, որին ուղարկել էր Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.), հարձակում գործեց այս գործի վրա: Հավատքի պաշտպանները, սակայն, ելան իրենց տեղերից և մարտի մեջ մտան այդ թշնամու դեմ, երբ մարտադաշտի խավարը կարծես լուսալույծում էր կայծակներից, իսկ երկու կողմերից արձակվող նետերն

և արերի հարվածներն էլ կարկտի պես թափվում էին ռազմիկների վրա: Եվ ահա նրանք հաղթեցին հոռոմներին, նրանցից 30 հոգու սպանեցին ու արանց գլուխներն ուղարկեցին աշխարհի մարգարեին, որը հավատքի հիմքն էր» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Երբ վեզիր Ահմեդ փաշան իր գործով, օր ու գիշեր կտրելով տարածությունները, կտրեց Քրդստանի լեռները և դուրս եկավ Կենախ ամրոցի մոտակայքը, նա առաջապահ ջոկատի հրամանատար Նշանակեց Օսման փաշա անունով մի բաջի, որը սերում էր չերքեզական տոհմից: Առաջ անցնելով գերի բռնելու համար՝ Օսման փաշան մի վայրում հայտնաբերեց ղզբաշների ճամբարը և գիշերով հարձակում գործեց թշնամու վրա: Ահաբեկված իրանցիները սկսեցին գիշերային խավարում իրար կոտորել: Ոչնչացնելով բավարար բանակությամբ ղզբաշների՝ օսմանական ռազմիկները հեռացան, քանի որ ղզբաշների հիմանական ուժերը հեռու չէին: Իրենց հերթին ղզբաշները, աղաղակելով. «Օսմանները գալիս են», ողջ գիշեր առանց հետ նայելու փախան, իսկ ոմանք էլ բռնեցին իրենց ձիերը մինչև Ղարաբաղ» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ ղզբաշները շտապ կերպով շարժվելով դեպի Ադրբայջան, ավերեցին այս բարեշեն երկրի գյուղերն և քաղաքներն, իսկ ժողովրդին էլ ցիրուցան արեցին: Երբ այդ լուրը հասավ վսենաշուք փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.), երրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան որոշ բանակությամբ աշխարհակալ զինվորներով ուղարկվեց նրանց դեմ, որից հետո Նորին վսենաշուքը նույնպես շարժվեց այդ ուղղությամբ: Վերոհիշյալ Ահմեդ փաշան, երբ հասավ Զենախի մոտ, նրա մոտ գտնվող «սերոնեն գեշտիներ»-ի սերդար Զերեբեգ Օսման փաշան, շտապ հասնելով այդ զգվելիների ամբոխին, նրանց ցիր ու ցան արեց, հավաքեց նրանց ողջ ավարն և հարստությունը, վերադարձավ հարբերդ ու միացավ իսլամական բանակին» (Սուլթաբադե «Պատմություն»):

«Դրանից հետո սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) գրավեց Արծեշը, Խլաթը, Բադեշը և Մերդինը, նորոգեց Ուռնայի պարիսպները և գնաց Ստամբուլ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) իրենց զավթումներով գրավեց նաև Խլաթը և Արծեշը, ինչպես նաև Բադեշի թեմը, որից հետո Մարդինով ու Ուռնայով եկավ և տիրեց Ասորեստանի երկրին» (Երեսիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Փրկչական 1547 կամ Հայոց 992 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) գրավեց Արծեշը, Խլաթը, Բադեշը և Մերդինը: Նա նորոգեց Ուռնայի պարիսպները և գնաց Ստամբուլ» (Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁴⁸² «Այդ ժամանակ եգիպտական բանակը, կարծես կրակի ծով լինեք, այրեց Մուշի երկիրը և այնպես հիմնավոր կերպով, որ ոչ երկինքն էլ երևում, ոչ էլ մի որևէ հատիկ՝ գետնի վրա» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁴⁸³ «Այդ տարի Վանի կառավարիչ Իսբանդեր փաշան ներխուժեց Քրդստան և Հասան-բեկ Մահմուդի օգնությամբ ձեռք գցեց Հաջի-բեկ Դուբրուլիին, որը բնակվում էր խոյ գյուղում: Այս Հաջի-բեկը, քանի որ նրա հետ իր կողմնակիցներից մարդիկ չկային, ամրացավ մի ամրությունում և սկսեց պաշտպանվել: Նրա կինը Հասան-բեկ Մահմուդի թույլն էր և ահա այդ կինը բացեց ամրության դռները իր եղբոր առաջ: Ահա թե ինչպես Իսբանդեր փաշան հաղթեց: Դրանից հետո, սակայն, Հաջի-բեկն ինքն էլ սպանվեց, ինչպես նաև շատերն՝ իր կողմնակիցներից: Ահա այս ամենից հետո էլ հենց Իսբանդեր փաշան վերադարձավ Վան» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Երբ հիշատակված տարում իսլամի գործը գրավեց Վանի ամրությունը, այնտեղ էր գտնվում հայտնի ընտանիքից սերվող մեկը՝ Հաջի-բեկ Դուբրուլի անունով մի լստի մարդ: Քանի որ սա կապված էր նախնիների փառիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ I Ահմեդի – Մ.Ֆ.) պալատականների հետ, նրան տրվեց սանջակբեկի պաշտոնը, բայց հետո միողրյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.), իմանալով, որ այս մարդը հեռացել է փառիշահական ծառայությունից, որոշեց օգտագործել նրան Վանում գտնվող իսլամական գործերի դեմ՝ ենթադրելով, որ սա ի վիճակի կլինի հաջով տեսնել վերջինիս հետ: Ահա հենց այդ նպատակով էլ նա տվեց նրան խոյի խանությունը և վերջինս սկսեց բնակվել խոյում: Իր հերթին Վանի բեգլեբեգ Իսբանդեր փաշան և շատ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի իմանա այս Հաջի-բեկ Դուբրուլիի չար նեղությունների մասին: Եվ ահա, հաջողության հասնելով այդ գործում, նա հարձակում գործեց նրա վրա խոյում: Ծանր մարտից հետո Հաջի-բեկ Դուբրուլին պատսպարվեց ամրության պատերի հետևում, սակայն ի վերջո բռնվեց և նրա ու նրա մոտիկների գլուխները կտրեցին, իսկ նրանց անատուններն և գույքն էլ բռնագրավվեց» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Իսլամ մոջահեդները գրավել էին Վանի բերդը: Այդ ժամանակ իր հերոսությամբ փառք ու պատիվ վաստակած և շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) պատահության արժանացած Դուբրուլի Հաջի-բեկ անունով մի ստոր արարած Նշանակվեց խոյի խանը և 2.000 ստոր ու ավագակ ղզբաշներով ուղարկվեց Վանի վրա՝ այն հաշվով, որ զանազան խորամանկություններով կարողանա դիմադրություն ցույց տալ Վանի մոջահեդներին: Եվ ահա վերոհիշյալ Դուբրուլի Հաջի-բեկը Վանի բեգլեբեգ Իսբանդեր փաշայից Վանի բերդը ուժով և բռնությամբ վերագրավելու նպատակով հաստատվեց խոյում: Իսբանդեր փաշան, սակայն, տեղեկանալով այդ մասին, անսպասելի կերպով հարձակվեց այդ չարագործների վրա: Զայրահանգի զինվորների բերդը ամեն կողմից պաշարեցին և, ուժեղ կռիվի միջոցով, շուտով գրավեցին այն: Անվանի և հաղթական Իսբանդեր փաշան հիշյալ Դուբրուլի Հաջիի և նրա մարդկանց գլուխները կտրել տվեց և նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը հափշտակեց: Կտրված գլուխները նիզակների ծայրին անցկացնելով՝ նա դրանք ուղարկեց Նորին վսենաշուքին փառիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) բարձր դերգահը» (Սուլթաբադե «Պատմություն»):

«Ի վերջո Հասան-բեկի ու խան Մուհամմեդ Մահմուդիի դրդումով Վանի էմիրների էմիր Իսբանդեր փաշան խոյում անակնկալ հարձակվեց Հաջի-բեկի վրա և սա Դուբրուլիի ցեղից կազմված մեծ ջոկատի հետ միասին զոհվեց» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 2, գլուխ 2):

⁵⁴⁸⁴ «Հիջրի 955 թվականին բեգլեբեգ Նշանակվեց Մեհմեդ փաշան: Ներկայումս հանգուցյալ այս անձնավորությունը փառիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) աջակցությամբ գրավեց Բերկան, Գենեթ, Փանիկ, Բերնակ, Կեչեկ, Սամագրի և Ահարիս ամրոցները» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

⁵⁴⁸⁵ «Այդ ժամանակ, ահա, Վահրամ խանի բաջ ռազմիկները, որոնք եկել էին Համադանից, միացան Նահատակ Իսմայիլին (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.): Դրանից հետո շրջակայքը ապապատկելու համար մի մեծ զորք ուղարկեց Աֆշարների տերը և այն մեծ ավար ձեռք գցեց, որում, մասնավորապես, կային 5.000 նժույգներ, 100.000 ոչխարներ և 50.000 կովեր: Բայց այդ զորքը ավերեց և այրեց ամեն ինչ՝ հասնելով մինչև Բասեն: Նույն այս ընթացքում Սուլթան Շահուդուլին, Մահմուդ խանը և Շահվերդի-բեկ Զեքալը, որոնք աստերադակի էին ելել 2.000 մարդկանց գլուխն անցած, սպանեցին թշնամիներից ոմանց և արանց գլուխները բերին աշխարհի տիրոջ (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ: Մարտնչում էր նաև Փիրդուլի-բեկ Աֆշարը, որը բաջաբար առաջնորդում էր իր մարդկանց՝ սկերես չմնալով Մարգարեի առաջ: Հետո, սակայն, լուր եկավ, որ սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) Ումայյան, Երզրումի փաշային և Սիվլասի փաշային 30.000 լավ զինված հեծյալների գլուխն անցած ուղղել է Երզրում, իսկ ինքն էլ անցել է Մարաշ, որպեսզի այստեղ կարգավորի գործերը և դեպի Դիարբեքիր բանակին օգնության ուղարկի մեծ բանակի հրացանակիրների: Երբ այս լուրը հասավ տիրակալի ականջին, նա անմիջապես էլ գործ մեջ դրեց իր բանակը: Եվ ահա բանակը հասավ Բիթլիս և ոտնատակ տվեց ամեն ինչ, որից հետո հարձակման ուղարկեց Թաթիկօղլուն՝ սրան ուղղելով Ախլաթի, Ախարի ու Ադիլջևազի վրա ու հետո ղեկավար լավ հանդերձավորված 2.000 հեծյալներ: Վանի, Ոստանի, Ամյուկի, Գավաշի, Ադբակի և խոջաթի տները ավերվեցին: Երբ Մշո երկրի ավերման մասին լուրը եկավ, Չվկաձագի խալիֆ Իսմաիլուլին մի հոգևորականի բերեց սուլթան Սուլեյմանի մոտ, սա իսլամին էր դարձել: Եվ ահա նա առաջարկեց, որպեսզի Ուման հանգիստ մնա Թարկանում: Այդպես էլ արեցին, իսկ սուլթանն ինքն էլ իր բանակով առաջացավ մինչև Թուրք, որպեսզի ոչնչացնի թշնամուն, բայց հետո նա ահաբեկված հետ բաշվեց և հեռացավ, կարծես մի վարագ լինեք: Այդ ժամանակ բաջարի ռազմիկներն ուժերն իրար բերին և սկսեցին աջ ու ձախ արվել և թալանել, երբ Զահանի տիրակալները մինչև Երզնկա ու Դերնիս հասան» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Նույն թվականին, երբ միողրյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) իմացավ Վանի բերդի գրավումը և գիտենալով, որ ինքն անձամբ չի կարող իսլամական բանակի դեմ դուրս գալ, սկսեց կողոպտել Ադիլջևազի, Մշո դաշտի ու Խլաթի շրջաններում ապրող ռայաներին, կոտորել իր ձեռքը ընկած թույլերին, աղքատներին և այրիներին: Նա, չորսն դարձած, բշե-տարել էր իր ձեռք բերած թալանած ոչխարները, բռնակիր ձիերը, եզերն և կովերը...: Այս բոլորի մասին փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) տեղեկություն հասավ այն ժամանակ, երբ նա նորոգում էին Վանի բերդը: Փառիշահը ծովանման բանակով անմիջապես շարժվեց դեպի Ադիլջևազ, սակայն աղվեսանման շահը որջից-որջ էր թաքնվում, նրանից նրա անվան հետքն անգամ չմնաց: Եվ, որպեսզի իր կողոպտած չորբոտանի կենդանիները իսլամական բանակի ձեռքը չընկնեն, այդ կենդանիներին կտրելուց բացի նա ուրիշ բանջություն ցույց չտվեց: Ինչպես վերը հիշվեց, ցրտերը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Դիարբեքիր: Երբ փառիշահի բախտաբեր տսվերը տարածվեց Դիարբեքիրի վրա, լուր ստացվեց, որ ղզբաշները Նորից հարձակվել են Երզնկայի և Դերնիսի վրա, իսկ Արծեշում, Մուշում ու Խլաթում սկսել են կրկնել աղբատների և խեղճերի վրա կատարած բռնություններն ու չարագործությունները: Երբ այդ սարսափելի լուրը հասավ փառիշահի դերգահը, վերոհիշյալ վեզիր Ահմեդ փաշան մեծաթիվ զինվորներով ուղարկվեց չարամիտ թշնամիների վրա» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Ամեն անգամ, երբ վսեմաշուք և երջանիկ փառիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեկնում էր Արևելք, խարդախ շահ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**), իր սովորության համաձայն, փախչում էր և թաքնվում, իսկ երբ փառիշահը վերադառնում էր Ռուսի կողմերը, մոլորյալ շահը, բռնուք և ուժ ցույց տալով, հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների և ռայաների վրա՝ վրեժխնդիր լինելով մոտակա բերդերի եմիրներից։ Վնաս պատճառելուն հետևում էր լինելով՝ նա մշտապես քափառում էր այդ կողմերում և, առիթ ներկայանալով դեպքում, կողոպտում էր և ավերում։ Մի օր նա անակնկալ կերպով հարձակվեց Արծեշի բերդի վրա և ամեն կողմից պաշարեց։ Բերդի վայրի՝ բուրդ Իբրահիմ-բեկը, որը Ռուստեմի նման քաջ մի փառլան էր, բերդից հրահրվեց, հրացաններով և այլ զենքերով պատերազմեց ղզլբաշ ամբոխի դեմ ու նրանց ցիրուցան արեց։ Տեսնելով, որ բերդի գրավումը հնարավոր չէ, շահը գնաց Ադիլբեկազի վրա...։ Երբ այս ոգժախտ լուրը հասավ Արծեշ, այնտեղ գտնվողներն և Իբրահիմ-բեկի կողմնակիցներն միջև թշնամություն առաջացավ, որի հետևանքով Իբրահիմ-բեկին անսպասելի կերպով սպանեցին ու, բերդը թողնելով, ցուլեցին և գնացին։ Ղզլբաշները այստեղ ևս քարք քարի վրա չթողեցին և բերդը հողին հավասարեցրին։ Տեսնելով, որ բերդի գրավումը հնարավոր չէ, շահը գնաց Ադիլբեկազի վրա։ Նրա վայրի՝ Սինան Չաղե Մուստաֆաբեկը, որը նույնպես անվանի զորավար և վերին աստիճանի բաջակորով մի տղամարդ էր, մինչև անգամ բերդի դռները փակելու կարիք չգալով, պաշարված ռազմիկների մի խմբի հետ միասին թշնամու դեմ դուրս եկավ։ Ռազմիկները ուժեղ և կատաղի կռվում այնպիսի խիզախություն ցույց տվին, որ անգամ երկվեքի հրեշտակները փառաբանեցին նրանց։ Անիծյալներն այս անգամ ևս պարտված և կորուստներով վերադարձան ու գնացին Ախլաթի բերդի վրա, որի պահապանների մի մասը ցրված էր։ Բերդում պաշարվածները բերդը պաշտպանելու համար ջանք չխնայեցին, սակայն ղզլբաշ մի բանի խոշովարար և ստոր աղարածներ բերդ էին ուղարկել տուտ ու կեղծ նամակներ, որոնց մեջ գրել էին. «Ձեր փառիշահը իր զինվորներով Ռուսելիի սահմաններ է գտնվում։ Մոտ ժամանակում դուք օգնություն ստանալ չէք կարող, այնպես, որ ձեր հոժար կամքով բերդը մեզ հանձնեցե՛ք, դրանով դուք կփրկվեք, իսկ յեթե համառե՛ք՝ ձեր փիճակը շատ ծանր կլինի։ Թողե՛ք համառությունն ու թշնամությունը»։ Այսպիսի խորամանկությամբ նրանք բերդը գրավեցին, որը ժողովրդին սրի մատնեցին, բերդի պարիսպները քանդեցին և հողին հավասարեցրին» (Սուլթաբեկ «Պատմություն»)։

«Այդ ժամանակ Բահրամ Միրզան իր երկրից՝ Գամաղանից, մարտական զորքի ու մարտի դաշտի բաջարի մարտիկների հետ ժամանեց ու հասավ նրանց։ Նրան ուղարկելով Բայբուրդ՝ հազարաք ջանաթմեկան շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) Իսմայիլ Միրզային (**Մեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց նրա մոտ, անպարտելի ռազմիկների մի խումբ ուղարկեց խլաթ, իսկ մյուս խումբը՝ Ադիլբեկազ։ Ինչ վերաբերվում է իրեն, ապա նա, հաղթական Իբբալի ուժով ասպատակելով Գամաղի երկիրը և Մասիսը, գնաց Մուշաբադի գավառը։ Սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**), տեսնելով բարձրաստիճան ջանաթմեկան շահի և հաղթական ղզլբաշի փիճակը, որոնք օրեցօր օգնության էին հասնում և չէին դադարեցնում հալածանքները, Ալիսա Միրզային 5.000 հոգով Զիրբուկով և Շահրիզադով ուղարկեց Իրաք, իսկ Ուլամեին էլ 12.000 հազար զինվորով Երզրումի փաշայի հետ նրա գավառ ուղարկեց, որովհետև Ալիսա Միրզան այդ խոնդկարին ասել այս ամենը։ Արդյունքում Գոռնուցի որոշեց մի կողմ ուղարկել Ալիսա Միրզային և Ուլամեին, որպեսզի ոսկեգոծ գլուխները հարձակվեն նրանց վրա, իսկ խոնդկարի բանակն էլ կարողանա հեռանալ։ Ամելով այս ամենը՝ խոնդկարն իր ձիով Բիթլիսով գնաց Դիարբեքի։ Ջանաթմեկան շահը հասավ Մուշաբադ գավառը, կողոպտեց ու այրեց այն և զարգացման հետքեր իսկ չթողեց այս շրջանում։ Դետո, երբ շահին լուրեր հասան, որ Ուլամե Թեքելիի ցուլատը Գոռնու գինվորների հետ Դերջանում է և գնում է Երզրում, նա արագ ռազմիկների խումբ ուղղեց այդ ուղղությամբ ու հաղթական ռազմիկները խմբերով ոտքի ելան։ Երբ Ուլամեին և նրան ուղեկցող Գոռնու մարտիկներն ինճացան Կամբար Խուսրովի հարձակման մասին, նրանց զորքն ու հրամանատարները վախեցան, նույնիսկ գեներ չօգտագործեցին և, վախենալով իրենց կյանքի համար, թողեցին ամեն ինչ ու փախան։ Երջանիկ շահիդի բանակը հաղթանակով ու հաջողությամբ հասավ Դերջան, սակայն, բանի որ հոռոտները փախել էին, ղզլբաշները մի բանի օր հետևեցին նրանց և ավար ձեռք գցեցին։ Զայլերթի դրոշմ բարձրացվեց Դերջանից Երզնկա և կարճ ժամանակում այս գավառը լցվեց Իբբալի վրաներով։ Ամենուր ուղարկված նշանավոր էմիրները, ինչպես նաև Շահադյի սուլթան Աֆշարն ու նրա ուղեկիցները ասպատակեցին և թալանեցին խլաթի ժողովրդին, ինչից հետո ձեռք գցեցին մոտ 5.000 ձի, 100.000 ոչխար ու 50.000 կով և ապահով վերադարձան։ Ամփոփելով ասել, որ ղզլբաշ զորքի բոլոր հրամանատարները հաղթական վերադարձան աշխարհը գրաված բանակի տիրոջ մոտ և Երզնկայում Կամբար Խուսրովին նվիրեցին մարտերում գրաված բազմաթիվ գլուխներ, ավար և այլ իրեր, ինչից հետո նրանցից յուրաքանչյուրը թագավորական շնորհներ ստացավ ըստ իր ծառայությունների։ Այսպիսով սուլթան Սուլեյմանի Աջեմի երկիր ժամանակն արդյունքում պատմառաջ վնաս արդեն տասնապատիկ փոխկանտոցվել էր։ Այս արշավում մյուսիքների վրեժի հաղթական սրով մահվան ճամկա ուղարկվեցին մինչև 20.000 հոռոտներ։ Ինչ վերաբերում է շահին, ապա նա Երզնկայից վերադարձավ ու եկավ Երևան, այնտեղից էլ գնաց Դարաբադ» (Իսթանուլեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»)։

«Շահ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) գտնվում էր Բասինում և Ավնիկում։ Այդ մասին իմացողները նրան հայտնեցին, թե. «Սուլթան Ղազին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) որոշել է պատերազմով գալ ձեզ վրա և առաջանում է մինչև Երզնցան»։ Իր հերթին սուլթանին գեկուցեցին. «Շահ Թահմասալը ճանապարհ է ելել և ցանկանում է վնաս հասցնել մահմեդական զորքին»։ Սուլթանը որոշեց չգնալ այդ ճանապարհով և Արծեշից ժամանեց Մուշ, որտեղից ելավ Բաղեշ ու դրա կիրճով անցավ Դայեա։ Շահ Թահմասալը սուլթան Ղազինի հետքերով եկավ Բաղեշ և այրեց Մուշն ու Խուլթը։ Ղզլբաշական զորքերը հասան մինչև Բաղեշի Դյոթ-Մայրան և մեծ ավերածություններ իրականացրին, իսկ այնտեղից էլ գնացին Վանի ամրոցի վրա ու պաշարեցին այն» (Շարաֆ Խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»)։

«Դիբլի 955 թվականին շահ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**), գրավելով խլաթի բերդը, այն հողին հավասարեցրեց» (Բլաթի Զեյթեի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41)։

«Շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) ժողովեց իր զորքերը և գազանաբար դիմեց քրիստոնյաների ազգի վրա։ Նա բազում ոճիրներ գործեց, քանզի նրա զինվորները, ուր որ հասնում էին, հապշտապ գործի էին դնում սրերը։ Այսպիսով՝ նրանք բազում մարդկանց սրախոդիտող արեցին Վանում, Ոստանում, Ջուլամերկում, Գավաշում, Երեզանց դաշտում, Բաղեշում, Մուշում, Բուլանուխում, Խուսուտում, Սանաձկերտում, Սարուսուտում, Արզրումում, Երզնկայում և Բասենում՝ մինչև Կաղզվան, խլաթ, Արծեշ, Արծեշ և Բերկիր։ Ով որ նրանց ձեռքն էր ընկնում, սրի էին բաշում» (Ամանուն «Դիշատակարան 1548 թվականի»)։

«Դայոց 997 թվականին Թավրիզի տեղ շահ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և տիրեց Խնուսին, Բասենին, Արզրումին, Դերջանին, Գեղիի ու Բիթլիսին՝ անելով բազում չարագործություններ։ Ինճացավ այդ մասին խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) և բազում հեծելազոր հանեց, սակայն նրանք ցրվեցին։ Դրանից հետո խոնդկարը հպարտորեն իր տեղը գնաց» (Թադետու Սեբաստացի «Ռումագ ժամանակագրություն»)։

«Դայոց 995 թվականին շահ Դահմազ անունով մեկը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) տիրեց մեր աշխարհին» (Աստվածատուր Գրիչ «Դիշատակարան 1548 թվականի»)։

«Դայոց 997 թվականին շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց տարածքները Վանից մինչև Երզնկա, երբ, ուր որ հասնում էր, կոտորում էր քրիստոնյաներին և թուրքերին» (Ամանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Թավրիզի տեղ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Թավրիզի տեղ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերը» (Ալիբա Երզնկացի «Տարեգրություն»)։

«Այդ ժամանակ Թավրիզի տեղ Թահմասալը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերը» (Խաչատուր Աբեղա «Ժամանակագրություն»)։

«Դայոց 997 թվականին շահ Դահմանը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) ավերեց Երզնկան» (Ամանուն Ամախացի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Թավրիզի տեղ Թահմասալ շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»)։

«Թահմանը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.**) եկավ, ավերեց Թավրիզը, Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան և Սպերը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ Թավրիզի տեղ Թահմասալ շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց Խնուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերը, ապա վերադարձավ իր տեղը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Թահմազ թագավորը (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ, գնաց օսմանցիների երկրի վրա, ավերեց Խնուսը, Բասենը, Կարինը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան, Սպերը և այլ շատ վայրեր, ապա վերադարձավ Թավրիզ» (Զաքարիա Քանաթեցի «Դայոց պատմություն»

գիրք 1, գլուխ 7)։

«Այլ բացություններ ևս արեց շահ Թահմազը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.), որը գնաց մինչև Վան, Երզնկա և Արզրում ու ավերեց» (Մարտիրոս Դ՝ Ուռաբեյ «Ժամանակագրություն»):

«Այլ ժամանակ Թավրիզի տեր Թահմասպը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և ավերեց ինուսը, Բասենը, Արզրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերդը, Երզնկան ու Սպերդը» (Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա Յայոց 999 թվականին շահ Թահմազ արքան (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեց պարսից ողջ զորքը և Արարատ աշխարհում գրավեց օսմանների տերության բազում վայրեր, որից հետո հասավ մինչև Բարձր Յայք ու սրով և հրով անցավ Բասենով, Դերջանով, Սպերդով, Բաբերդով, Կեդիով ու Երզնկայով՝ հասնելով մինչև Մեքաստիայի սահմանները: Նա գերության վարեց մեր ազգից շատերին, ավելի քան մեկ տարի շրջեց մեր աշխարհում և հենց դրա վրա էր, որ ցավագին ողբաց Մեքաստիայի Թադևոս վարդապետը՝ այդ աղետները, որպես ականատես նկարագրելով այսպես. «Երբ լրացավ Յայոց 1.000 թվականը, Յայոց աշխարհի վրա շարժվեց պարսից ազգը, որը մտնեց ու մաշեց արամյաններից մնացածներին: Սրանք ավելի մեծ աղետներ գործեցին, քան Լանկ-Թամուրն (Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուր – Մ.Ֆ.) էր, այնպես որ նման բաներ ոչ մի հողածին չէր տեսել: Նա ավերեց քաղաքի շրջակայքում գտնվող ամեն ինչ, կողոպտեց և ամայացրեց՝ մարդկանց նեղելով մեծ հարկապահանջությամբ ու տանակ դարձնելով, իսկ երբ որևէ մեկի բերանից լսում էին Զրիստոսի անունը, նրան սկսում էին տանջել այնքան ժամանակ, մինչև որ կամ սա չէր հրաժարվում Զրիստոսից, կամ նրան չէին սպանում...: Այսպես նրանք Բարձր Յայքից մինչև Կիրիկիա երկիրը մարդաթափ արեցին բնակչությունից, վայ մեզ, վայ մեր երկրին», - ահա այսպես էր ասում մեքաստացի Թադևոս վարդապետը» (Յովհաննես Մեքաստացի «Մեքաստիայի պատմությունը», գլուխ 7):

«Այսպես շահ Թահմասայ խանը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) բազմաթիվ զորք ժողովեց և եկավ Արդահան, որից հետո իր որդի Միրզա Իսմայելին (Մեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Կարս: Սա նվաճեց Կարսը, գրավեց բերդեր և ամրոցներ: Բոլոր նրանց, որոնք խոնդկարի հպատակներն էին, նա հրի ու սրի մատնեց և ցիր ու ցան արեց, իսկ ինքը, ինչպես ասացինք, նվաճեց Կարսը» («Զարթիխ-Ցիտվերթա», Ամստոն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Սրանից հետո խոնդկար Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դուրս եկավ և սկսեց խանից (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի – Մ.Ֆ.) իր ոխը հանել: Նա շինեց Կարսը, վերադարձավ և եկավ Բասեն» («Զարթիխ-Ցիտվերթա», Ամստոն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

⁵⁴⁸⁶ «Կարսի բերդի մի կողմը, որը գտնվում է Չուխուր-Սասարի և Երզրումի կողմում, միանում էր Վրաստանի Մեքե կոչվող վայրին: Այս բերդը ավերվել էր զինվորների տեղաշարժի պատճառով: Հոռոմները գրավեցին Կարսը, ինչից հետո Ամասիայից, Երզրումից, Թեքատից, Սիվասից, Ադսարից և այլ վայրերից այնտեղ հավաքեցին 4-5.000 հազար հարմար մարդիկ: Դրանից հետո սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) Օսման Չելեբի անունով գուլյանով 4-5.000 գուլյան ձիավորներով թողեց նրանց պաշտպանության համար, իսկ ինքը գնաց Մուշաբար: Այս ժամանակ հազարա ջենլաթմեկան շահը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) չէր դադարում հետապնդել հոռոմներին և ահա նա Իսմայիլ Միրզային (Մեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.) Ղոջա Սուլթան Զաջարի հետ ուղարկեց Կարս՝ նրանց դեմ: Նրանք լույսի և քամու արագությամբ հարձակվեցին ու ամրոցի մոտ հասան վերոհիշյալ ստորուկներին և հոռոմից ռազմիկներին: Ծակատամարտ սկսվեց և հաղթական ռազմիկները հաղթեցին հոռոմներից: Ռազմիկների սրերի համար կերամիկ դարձան 3-4.000 հոռոմներ և 4-5.000 մարդիկ, որոնք շրջակա տարածքից հավաքվել էին քաղաքի բարեկարգման համար: Նրանք չարդեցին ու վիրեցին և ամեն ինչ այրեցին կատաղության կրակով, իսկ դրսում մնացած մարդիկ էլ, վախենալով իրենց կյանքի համար, փախան բերդ: Հաղթանակած ռազմիկները շրջապատեցին բերդը: Երեք օրվա ընթացքում պաշարվածները վիճակն այնքան վատացավ, որ նրանք սկսեցին լաց լինել՝ ասելով՝ «ալ-Աման»: Գուլյանների տեր Օսման Չելեբին և մինչև 600 պաշարվածներ փախան: Ծակատամարտի ժամանակ գուլյանների այս դեղնավարդ բաշեց իր սուրը և մի տարօրինակ հնարքով հարվածեց էմիր Ղաջարի կրծքավանդակին, ինչից հետո բոլոր հոռոմները բարձրացրեցին իրենց սրերը ու հարձակվեցին նրա և նրա հետ գտնվողների վրա: Ուստի սկսվեց նրանց կոտորածը և ոչ մի հոռոմից չգիրկվեց: Կամբար Խուսրովի հրամանով զինվորները ավերեցին բերդը և վերադարձան՝ միանալու երջանիկի բանակին» (Իսբանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այնպես, որը հավանքի պահպանակն էր (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.), լսեց Թավրիզից թշնամիների հեռանալու մասին Ադլեներարայի լանջերի վրա, որից հետո, արդեն այդ ամսի 28-ին, լքեց այն և մշտական հարձակումների համար առաջ ուղարկեց իր տղամարդկանց: Զաջարի բանակի ռազմիկներն ընկան այդ դժբախտների վրա և ջարդեցին դրանց: Այսպես շարունակվեց շարթթներ, մինչև որ կամրագուլիների զորքը ամսի 6-ին չհասավ խոյ: Այդ ժամանակի Իրբահիմ խանը և այլ քաջարի ռազմիկներ սկսեցին միանալ բանակին՝ իրենց հետ բերելով զգալի բանակի ռազմիկներ: Չորեքշաբթի օրը զորքը հասավ Չալդրանի դաշտին, որտեղ էլ հաստատվեց: Միաժամանակ գահի հիմքը համբուրելու եկան Դրսևակ կառավարիչ Շահողուլի Սուլթանն և Մահմուդ խան Աֆշարը, որոնց հետո 3.000-ական հեծյալներ կազմեցին: Իր հերթին Սուլեյման արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) առաջ ուղարկեց Մուհամմեդ խան Չուլքադարոյուն եղբորը, Ալի-բեկին և Օսման Չելեբիին, որպեսզի սրանք վերականգնեն Կարսը և 4.000 ռազմիկների հետ միասին մնան Վրաստանի սահմանին: Այս պատճառով էլ հենց այն հզոր և տոհմիկ որդի Իսմայիլը, որը հավատքի մի իսկական սյուն էր, Ղաջար Գոգայի հետ միասին առաջ ուղարկեց իր մարդկանցից մեկին, որպեսզի ոչնչացնի սրանց: Սրանց դեմ մարտնչելու համար նաև երկրի վրա գտնվող բոլոր ժողովուրդների տերը իր բանակից մեծաքանակ մարդկանց առանձնացրեց: Սրանք անմիջապես էլ սրբոթաց կերպով առաջացան, երբ նրանց նժույզների միայն փոշին մնաց, նրանք այնքան արագ մեկնեցին, կարծես ներքև թափվող ջուր լինեին: Եվ ահա Իսմայիլը թշնամուն հասավ այդ ամսվա 21-ին, որը շաբաթ էր: Այդ ժամանակ այնտեղ էին Վահրամի 2.000 զինվորներ, որոնք գնացին այն մարդկանց դեմ, որոնք հավաքվել էին Ամասիայից, Թեքատից, Սիվասից, Ադլեներից, Երզնկայից, Բեյբուրդից, Չամայից, Թարակակից, Երզրումից և այլ երկրի շատ այլ վայրերից, ընդհանուր առմամբ կազմելով 5.000 հոգի: Սրանք բոլորը սպանվեցին: Իրոք, Իսմայիլի ռազմիկները սկզբում վախ ցույց տվեցին և արդյունքում այդ քաղաքի զինվորները լքեցին ամրությունները ու բաց դաշտ դուրս եկան: Արդյունքում 600 ռազմիկների հետ միասին, որոնց մեջ բարձրաստիճան իշխաններ կային ամենից առաջ դեպի գերեզմանը գնաց Օսման Չելեբին: Իրոք, նույն այդ փախուստի ժամանակ, կարծես շղթայելով հակառակորդին, մարդիկ հետ դարձան, որից հետո Թուրյունը հարվածեց Ղաջարի վզին, սակայն սա փրկվեց, բայց բոլոր հետապնդողները ոչնչացվեցին: Դրանից հետո սրանք հետ եկան ու միացան մեծ բանակին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Կարսի բերդի Լորդգության համար երջանկահիշատակ փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) որոշ միջոցներ հատկացրեց, սակայն Բասենի Միր-իվա Զուլքադար Ալի-բեկի կողմից ուղարկված մի բանի չարագործներ խաբեությամբ հարձակվեցին բերդի վրա, կողոպտեցին և կոտորեցին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմությունը»):

«Այդ մասին լսեց շահ Թահմասպը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.), եկավ և կանգ առավ Արդահանում: Նա ամայացրեց Յայքը, վերցրեց և ավերեց Կարսը, այնուհետև հեռացավ Յայքից» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիխի պատմությունը»):

⁵⁴⁸⁷ «Դատավոր Կուհ-Գիույ Մահմուդիան Աֆշարը, Զեյեղ Շահվերդի Ուստաջուն և այլ էմիրներ, որոնք դուրս էին եկել պահակության, հանդիպեցին խոնդկարի մի խումբ վերջապահ ռազմիկների ու մարտի մեջ մտան: Հոռոմները պարտություն կրեցին» (Իսբանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁸⁸ «Այդ ամսվա 27-ից մինչև մյուս ամսվա 1-ը աշխարհի շահագաղ Իսմայիլ Միրզան (Մեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.), ինչպես մի կայծակ, վայրի վարազների նմանվող իր ռազմիկներով, ինչպես նաև սրով, որը նման էր արեգակի ճառագայթին, կարծես ձկների պարսի գլուխն անցած առաջ շարժվեց: Աշխարհի արքայազնը Բայբուրդում ընդհարվեց Մուհամմեդ փաշա Թեկելեօլուի և նրա ռազմիկների հետ, ինչի արդյունքում հերոսական Իսմայիլի ռազմիկները հաղթանակ տարան: Փաշան փախավ մարտի դաշտից, իսկ կարմրագլուխներից ոմանք հետապնդեցին նրան և ոչնչացրին 450 հոռոմների: Դրանից հետո նրանք իրենց հաղթական ընթացքն ուղղեցին Երզնկանի վրա, որը ամայացրին և կրակի մատնեցին: Նրանք, կարծես քամի, թայանեցին այդ քաղաքը» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Կամբար իշխաններ Բահրամ-Միրզան և Իսմայիլ-Միրզան (Մեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.), որոնք մարտի դաշտից մի խումբ զինվորների հետ տեկնում էին Բայբուրդ, հասան Մուհամմեդ փաշա Թեկելեօլուն և սկսեցին ծակատամարտ: Արդյունքում Բահրամի վրիժառու մարտիկները Բայբուրդի երկիրը ներկեցին մարտի ընթացքում թափված հոռոմական արյունով և շատ մարդկանց սպանեցին» (Իսբանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁸⁹ «Այդ տարի կրոնի հիմնադրող հանդիսացող արքայի (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով սուլթան Շահվերդի Չիյաբողին Նախիջևանից սրբոթաց երթով գնաց Բարձրի վրա: Այդ ժամանակ այստեղ սուլթան Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից հաստատված ուժեր կային, որոնք պետք է զսպեին քրդերին: Եվ ահա Շահվերդի Սուլթանը գիշերով եկավ այդ ամրության վրա և կոտորեց 240 հոգու, որից հետո, առանց պահ իսկ կորցնելու, նրանք ներս մտան՝ հոռոմներից ու քրդերից սրակոտոր անելով մոտ 200 հոգու: Սուլեյմանն այդ ամենից շատ տխրեց և նրա սիրտը շատ վշտացավ» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Այի Սուլթան Չիադոլուն, որը 10.000 հաղթական զինվորներով ասպատակեց Ադիջափազն ու Նրա շրջակայքը, Գեղեցիկ հովիտ կոչվող վայրում հանդիպեց Չոռոմի փաշաներին և ազնվականներին, որոնք բաժանվել էին խոտկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ի – Մ.Ֆ.) բանակից, ու ջախջախեց նրան» (Խաբանդեր Մուևչի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁹⁰ «Դրանից հետո շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) մտքերը պատած սարդոստայնը Սելվինջ-բեկին 2.500 բաջերի հետ միասին ուղարկեց Գուրչաբաս, որպեսզի սա հարձակվի Շաբիի վրա: Եվ ահա այս բաջերը ոտնատակ տվեցին այդ երկիրը և իրենց հաղթանակի դրոշները պարզեցին: Այդ ժամանակ Դերվիշ-Մուհամմեդ խանը (Շաբիի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.), ահաբեկվելով այս բաջերից, ապաստանեց Քիշ ամրոցում...: Եվ այսպես, բանի որ Շաբիի տեր Դերվիշ-Մուհամմեդ խանը ոչ մեկ անգամ էր ըմբոստություն դրսևորել, շիաների արքան, որը հավատքի հիմքն էր, անձամբ մեկնեց Շաբի և կանգ առավ Արեշ քաղաքում: Այդ ժամանակ Վրաստանի կառավարիչ Լավանդ-բեկը (Կախեթի թագավորության արքա Լևանդ – Մ.Ֆ.) հնազանդության և հպատակության գոտի կապեց ու միացավ այդ ուժեղ բանակին: Այս բոլոր ուժերն անցան Շաբի: Իր հերթին, Դերվիշ-Մուհամմեդ խանը հրաժարվեց հյուրասիրության դրոշակները պարզել, թեև կրոնի արքան խոստացել էր նրան պատիվ և հարգանք մատուցել: Ահա այսպես նա իր տգիտությունը սեփական դժբախտություն դարձրեց և շարունակեց պաշտել իր կեղծ ինուքերին: Այդ ժամանակ արքան այրվեց կատաղության կրակով և Բաբեր խանին ու Շահյու-Սուլթան Աֆշարին գորթի հրամանատար Նշանակեց, որոնք էլ վրա տվեցին Դերվիշ-Մուհամմեդ խանին: Նրանք հաղթեցին նրանց, իսկ Ամիր-Յուսուֆ անունով մեկին էլ, որը գլխավոր հրամանատարն էր, գերեզման ուղարկեցին: Կարծես մի ծովային փոթորիկ բռնկվեց և ցամաքը ոտնատակ տրվեց լուսիս առաջնորդ հիանալի ռազմիկների կողմից, որոնք գործում էին անգործել: Երբ Դերվիշին հայտնեցին նաև արքայի թոռ Մուհամմեդ խանի, ինչպես նաև եղբայրներ Ջուլան աղայի և Մահմուդ-բեկի ժամանելու մասին, նա իր մի բանի բարձրատոհմիկների հետ միասին ապաստանեց Գիշ ամրոցում: Ահա այսպես մի բանի անգետ մարդկանց հետ միասին նա ամրացավ այնտեղ: Նրա միտքը, սակայն, չէր կարող հասկանալ այդ ամենը, ինչ եղել է, իսկ ծրագրերն էլ ցրվում էին տարբեր կողմեր արձակված նետերի նման: Եվ ահա կրոնի հայրը նպատակադրվեց հնազանդեցնել այդ հեծյալին: Այս նպատակով, ահա, վերջինս առաջ ուղարկեց Սելվինջ-բեկ Գորգուբասիին, Բեդիր խան Ուստաջուին և Շահդուլի Սուլթան Ուստաջուին, որոնք մոտեցան Գիշ ամրոցին: Այնտեղ էին նաև Շահդուլի խալիֆ Սիլեդը և այլք: Այս բոլոր անձիք դիրքեր գրավեցին ամրության շրջակայքում: Միաժամանակ Աբդուլլահ խանը ու Վրաստանի կառավարիչ Լևանդ-բեկը ևս հաստատվեցին այնտեղ: Շահդուլու խալիֆն և Չուլդարա Եմիրը շատ ոգևորիչ խոսքեր ասացին, որից հետո գործերը իրար եկան ու փոխիրաձգություն սկսվեց: Խռովարարները դեռևս դիմադրում էին, սակայն այդ ժամանակ, հաղթական զորքի հետ միասին, օգնության եկավ նաև Լևանդ-բեկը, որպեսզի ի վերջո տիրեն այդ ամրությանը: Եվ ահա խռովարարները, երբ տեսան հաղթական զորքի հաղթահանոնքը, դիմեցին փախուստի: Թարիքի ռազմիկները սկսեցին հետապնդել այդ ամբոխին: Դեռևս որ հայտնվեցին հաղթական դրոշները, թշնամիները սկսեցին փախչել և ցրվել լեռներում: Այդ ժամանակ հրացանակիրները սկսեցին գնդակներ արձակել, իսկ այլ ռազմիկներ էլ սկսեցին իրենց ջնհարկելով առաջանալ: Նրանք խույրե, մուրճեր և այլ զործիքներ էին պատրաստել, որպեսզի հաղթապարեն այդ ամրությունը: Միաժամանակ, սակայն, վերևից ևս սկսեցին հրացաններից գնդակներ արձակել: Ավելին, այնտեղից արտագրոհ իրականացրին և, գերելով ու սպանելով մի բանի Եմիրների, հետ դարձան՝ խուսափելով իրենց դեմ ելած հեծյալների հարվածներից և նրանց գնդակներից: 20 օր անց, սակայն, աշտարակների և պարսպի մի մասը զոհ գնացին հարվածներին ու փլվեցին: Միաժամանակ Փնիկիսոլուն մոտ 1.000 հրացանակիրների հետ միասին բարձրացավ բարձունքներից մեկի վրա և կրակ բացեց ամրոցի կրոնի առաջնորդին» (Հասան Ռուսլու «Դասմությունը»):

«Հասնելով Ղարաբաղ՝ նա (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) Իսմայիլ Միրզային (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.), Աբդուլլահ խանին ու Գոյե սուլթանին ուղարկեց Շիրվան, իսկ Սևինջիկ-բեկ Ղոչիբաշին էլ մի խումբ ազնվական մարդկանց հետ՝ Շեբիի շրջանը թալանելու: Միևնույն լուր եկավ և պարզվեց, որ Ալիսա Միրզան, որին խոնկարող ուղարկել էր Իրաք ու Արաբիա, անցել է Շահիրիզուր ճանապարհով և գերել այնտեղ գտնվող Բահրան Միրզայի երեխաներին, ընդ որում նրա գալով ապաստանություն է բռնկվել իրաքյան կալվածքներում: Արդյունքում Իսմայիլ Միրզան և Ղոչիբաշին վերադարձան հաղթական բանակ և այն սկսեց շարժվել դեպի Իրաք՝ ճնշելու Ալիսայի ապստամբությունը...: Երջանիկ շահի արշավի լուրն անհանգստացրեց տեղի տիրակալներին և նրանցից Լավանդ խան Գուրջին, կապելով ծառայության գոտին շահի վեհացմանը, հույսի դեմքը բերեց դարձադիմի ու հասավ Արեշ քաղաքում գտնվող թագավորի դուռը: Դրանից հետո երջանիկը դերվիշ Մուհամմեդ խանին սիրալիք նամակներ և հանդիստություններ գրեց ու հրավիրեց նրան իր ձեռքին ենթարկվել: Վերջինս, սակայն, իր պետության ուրաջության պատճառով երես թեթևից այս միշտ երջանիկ վիճակից և ապավինելով իր ամրոցների հզորությանը, դեմքին վահան բերեց, իսկ որոշ շեբի ռազմիկներ էլ ամրացրին Քիշի բերդն ու ապաստանեցին այնտեղ: Դերվիշ Մուհամմեդ խանն ինքը գնաց Գելեսանի և Գորեսանի բերդերը, որոնք շատ բարձր էին ու ամուր: Նա այստեղ ամրոց էր հիմնել և հավատքի մարտիկներից ոչ ոք դեռ չէր նվաճել այս ամրությունները: Նրա մարդկանց մի խումբ պատասխարվել էր Էլբորա լեռան ստորոտում գտնվող ամրացված վայրում և պատրաստվել էր մարտի: Արեգակին համեմատվող այս խմբի հակադրության ու համադրության շնորհիվ, սակայն, աշխարհի վերքը հիշեցնող բարձրատափեղան շահիրադի գայլույթը մարեց, բանգի հաղթական բանակի շարքում գործում էին Սևինջիկ բեկ Ղոչիբաշին, Բադր խանը և Շահդուլի սուլթան Ուստաջուն ու նրանց մարտիկները: Եվ ահա հաղթական ռազմիկների ջոկատները գրավեցին Քիշի ամրոցը, Աբդուլլահ խան Ուստաջուն և Լավանդ խան Գուրջին էլ եկան Գելեսանի ու Գորեսանի ամրոցը, իսկ Շահդուլի սուլթան Ուստաջուն էլ ուժեղ ռազմիկների ջոկատով ուղարկվեց Սոնախ: Հայտնի Եմիրներն ու զինվորները հաղթանակի կարգախոսներով սկսեցին պաշարել ու գրավել բերդը: Եվ ահա նրանք թնդանոթի, մուրճի ու բադիի հարվածներով ձեռքեցին բերդի պարիսպները, ինչպես նաև վնասեցին աշտարակներն ու վանդակաճաղերը: Բերդում պաշարվածների դեմքերին նկատվում էր անօգնականություն և հուսահատություն: Այդ ժամանակ Քիշի բերդի կոտվանը սրով ու պատանթով եկավ Շահիրիյարի մոտ ու նրան տվեց բերդի պարիսպների բանալիները՝ պարզևատրվելով նվերներով: Շահի հրամանով ամրոցը ավերվեց, աշտարակներն ու զորանոցն էլ հողից հավաքվեցին» (Խաբանդեր Մուևչի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 958 թվականին Շաբիի մարզը միացվեց Պարսից տերությանը: Հասան-բեկի (Շաբիի խանության խան Հասան-բեկի – Մ.Ֆ.) որդի Դերվիշ-Մուհամմեդ խանը (Շաբիի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.) չիտունեց իր հոր օրինակին և ահա, ինչպես ասվեց, Հիջրի 945 թվականին նա օգնություն ցույց տվեց պաշարված Շահռուհին (Շիրվանշահերի Եմիրության Եմիր Շահռուհ իբն Ֆառուխին – Մ.Ֆ.) և շարունակեց թշնամություն անել Պարսկաստանի հետ: Այս պատճառով, ահա, շահ Թահմասպը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) անձամբ եկավ Շաբիի մարզ՝ Արեշ քաղաք: Կախեթի թագավորության արքա Լևանդ – Մ.Ֆ.) եկավ շահի մոտ և սիրալիք ընդունեցության արժանացավ: Այդ ժամանակ շահը Դերվիշ-Մահմեդ խանը հայտարարեց, որ, եթե հնազանդվի, ապա անվտանգության մեջ կլինի ու կստանա տիրակալի կոչում: Դերվիշը, սակայն, հույսը դրած տեղանքի անադիկության վրա, ամրացավ երեք վայրերում՝ Գիշ ամրոցում, Գելյասեն-Գերասանում և Կովկասի լեռներից մեկի վրա: Ղոչիբաշին, Սևինջիկ-բեկը, Բեդիր խանը և Շահ-դուլի Սուլթանը ուղարկվեցին Գիշի դեմ, Կախեթիի վայրի Լևան խանն ու Շիրվանի վայրի Աբդուլլահ խան՝ Գելյասեն-Գերասանի, որտեղ գտնվում էր Դերվիշ-Մահմեդ խանի ինքը, իսկ Շահ-դուլի խալիֆն էլ ուղարկվեց լեռան վրայի այն ամրության դեմ: Եվ հարձակվողները, և պաշտպանվողները համառ էին և ահա ի վերջո հանձնվեց Գիշ ամրոցի հրամանատարը, որը մասնակի ավերվել էր հրետանային կրակով: Սա սիրալիք ընդունելություն գտավ շահի կողմից, իսկ ամրությունը հիմնովին ավերվեց: Երբ շահը անձամբ շարժվեց լեռան այն ամրության դեմ, այդ ժամանակ էլ հենց պաշարյալները հանձնվեցին և խոնարհ կերպով ներում հայցեցին: Իր հերթին Դերվիշ-Մուհամմեդ խանը, զղջալով իր արարքի համար, գիշերը 400 հեծյալների զույնն անցած դիմեց փախուստի, սակայն, ենթարկվելով թշնամու մի ջոկատի հարձակմանը, ստիպված եղավ պաշտպանվել: Նա սպանվեց Փիր-դուլի-Կոսայի կողմից, որը Չերենդաք-Սուլթան Շամլուի նոթարներից մեկն էր: Դերվիշի գլուխը հասցվեց շահին և ահա հենց դրանից հետո էլ Շեբիի մարզը լրիվ ենթարկվեց նրան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Շաբիի տեր Հասան-բեկի (Շաբիի խանության խան Հասան-բեկի – Մ.Ֆ.) որդի Դերվիշ-Մահմեդը (Շաբիի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.) դավաճանեց շահ Թահմասպին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.) և, երբ սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) հետ վերադարձավ, շահ Թահմասպը գորք հավաքեց Ղարաբաղում, բանի որ Հասան-բեկը շահ-Թահմասպին էր ենթակա, իսկ նրա որդի Դերվիշ-Մահմեդն այլևս չէր հնազանդվում: Շահ Թահմասպը կոտորեց նրանց, ապա գորք հավաքեց Ղարաբաղում և մարդ ուղարկեց Կախեթի բառուն Լևանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) մոտ և նրանից օգնություն խնդրեց...: Լևանի գորքը սպանեց Դերվիշ-Մահմեդին և նա շահ Թահմասպին մատուցեց նրա գլուխը: Շահ Թահմասպը բազում ողորմածություններով հատուցեց Լևան բառունին, հետ ուղարկեց իր տեղը, իսկ ինքը գնաց Ղարաբաղ» («Նոր Զարթուխ-Ցիսկյան», Բերիա Եգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.) իր, ինչպես նաև Լևան արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) գորքն ուղարկեց Գուլաստայնը գրավելու: Կարճ ժամանակ անց Դերվիշ-Մահմեդի (Շաբիի խանության խան Մահմեդի – Մ.Ֆ.) վիճակը

ծանրացավ և նա փախուստի դիմեց ամրոցից, սակայն, իմանալով այդ մասին, Լևանն իր զորքով հասավ ու սպանեց նրան՝ ոչնչացնելով նրա ջուլատը, իսկ Դավիթ-Մահմեդի գլուխն էլ ուղարկելով Թահմասային: Դրա համար Լևանը հարուստ պարգևատրեց Լևանին և բաց թողեց Կախեթի, իսկ Թահմասայ շահն էլ զբաղեցրեց Շիրվանը, նշանակեց իր բեգլեթներին ու սուլթաններին և կրկին վերադարձավ Ղարաբաղ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի» և Զեքի կյանքը): «Այս ամենի մասին տեղեկանալով՝ շահ Թահմասայը, պատրաստվելով զորք ուղարկել Շիրվան, իսկ ինքը ելավ ու ավերեց Շաքին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1548 կամ Զրոնիկոսի 236 թվականին շահ Թահմասայը եկավ Ղարաբաղ, որտեղ նրան ներկայացավ Լևանը, իսկ այնուհետև նա մտավ Շիրվան, գրավեց Գուլաստայը և զբաղեցրեց Շիրվանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁴⁹¹ «Սկզբում, շահը Թահմասայը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Շաքի, զբաղեցրեց այն, գրավեց ամրոցը, ոչնչացրեց անհնազանդներին և Շաքիում այլ կառավարիչ դրեց: Զենց այնտեղ էլ՝ Շաքիում, աթաբեկ Զեյ-խոսրովը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) բողոք ուղարկեց շահի մոտ Լուարսաբ արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Լոռիի տիրակալներ Զարմազանի և Վախուշտիի կապակցությամբ: Զեյ-խոսրովը բողոքում էր, որ նրանք զբաղեցրել են իր տիրույթների մի մասը և ամայացնում են իր երկիրը» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8):

«Սակայն Լուարսաբ արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ին – Մ.Ֆ.) տխրեցրեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ին – Մ.Ֆ.) կախերի տեր Լևանի (Կախեթիի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) ու աթաբեկի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) հպատակվելը, սակայն դա տխրեցրեց նաև մի քանի հայտնի մետաքսի ի դեմս Ինջու, Զարմազան և Վախուշտի Դիասամիժենների, որոնք կանչեցին Լուարսաբ արքային: Եվ ահա արքան իր զորքով եկավ և աթաբեկից խլեցին Սամցխեն, Ջակախքը, Կողն ու Արդահանը՝ տիրելով դրանց» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զեյխոսրոսն ամացրեց իր բոլոր բերդերն ու ամրությունները և տեղյակ պահեց Լուարսաբ արքայի արածի, ինչպես նաև օսմանների և արգրումյան փաշա Իսբանդերի նոր արշավանքի մասին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

«Մինչև նահատակների կատաղի բանակը Շաքիում էր, Ղուրդուրայի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելիի – Մ.Ֆ.) որդի Զեյխոսրովը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) իր մարդկանցից ոմանց ուղարկեց աշխարհի ղեկավարի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ և օգնություն խնդրեց: Բանն այն էր, որ Վախուշտ վրացին և Լևասան Զարմազանոյուն գրավել էին նրա երկրի մի մասը» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Ինը հարյուր հիսունույթ թվականին, երբ Շեքի փառապանժ գործը դեռ այս գավառում էր, Զեյխոսրով իրն Գարգարան (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) դարգահին ուղարկեց հետևյալ նամակը. «Լուվարսաբ (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I – Մ.Ֆ.), Վախուշտ և Զարմազան վրացիները իրենց տանջող ձեռքերը երկարեցին իմ հողի վրա ու խլեցին իմ երկրների մի մասը: Նույն այդ ժամանակ Զոռուհից այնտեղ եկած Իսբանդեր փաշան իր հերթին գրավեց Արտանուջի բերդը»» (Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁹² «Այդ տարի Զրդաստանի Էմիրը պարտություն կրեց Ուռումնի կառավարիչ Սուլեյման Զեյեքի Զեֆինից, ընդ որում գերիներից շատերը սպանվեցին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Իսբանդեր փաշան, որ մի վատ և ապստամբ մարդ էր ու նախկինում եղել էր Վանի դատավոր, ոչ մի կերպ վստահություն չէր ներշնչում: Եվ ահա նա անսպասելիորեն Վանից եկավ խոյ և մի խումբ խոյեցիների հետ Դուլմանի մարդկանցից սպանեց Զաքի-բեկ Դուլբուլիին: Ուստի նա պարգևատրվեց խալաթով և դարձավ Էրզրումի-բեգլաբեկ» (Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁹³ «Այդ տարի Իսբանդեր փաշան, իր հետ ունենալով Զրդաստանի զորքը, ժամանեց Չուխուրսադ: Այդ ժամանակ սուլթան Զուլեյն Ռումցին, որն այնտեղ էր, խորհուրդ չէր տալիս նրան մարտնչել, բանի որ ապստամբ դուրդյան մեջ էր, և հարցերը կարգավորելու համար առաջ ուղարկեց իր ենթակա Թաքաթա աղային: Նա, սակայն, իր զորքի հետ միասին պարտություն կրեց Իսբանդերից, ընդ որում նրա մարդկանցից 5 հոգի սպանվեցին: Դրանից հետո Իսբանդեր փաշան մոտեցավ Երևանին, այրեց քաղաքի շրջակայքը, որից հետո սկսեց հետ քաշվել դեպի Վան: Այդ ժամանակ Սուլթան Զուլեյնը գնաց նրա հետքերով և նրա մարդկանցից 10 հոգու սպանեց: Այս լուրն ուղարկվեց Սուլթանդեղե, որից հետո Դամասկոսի սուլթանին հրամայվեց օգնություն ցույց տալ Վանին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

««Իսբանդեր փաշան ցանկանում էր պատերազմ սկսել այս սահմաններին, դրա համար էլ նա Նույն տարի եկավ Երևան՝ Զուլեյն խան Սուլթան Ռումլուի վրա: Նա սպանեց մի քանի հոգու և վերադարձավ» (Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁹⁴ «Քրոնիկոսի 241 թվականին ուռումները խլեցին մեզնից Արտանուջը՝ զբաղեցնելով տարածքները մինչև Արսիանի: Նրանք ամայացրին Փառնակին և ողջ Արդահանը, հետո վերականգնեցին Փառնակին, սակայն ածողության Աստվածածնի շնորհիվ չկարողացան անցնել Սամցխե» (Քարթլի-Ցխովրեթա», Ամասուն «Վրաստանի պատմություն» 1373-1703 թվականներին):

«Զեյ-խոսրովը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) բողոքում էր, որ... Արգրումի բեգլբեկ Սկանդեր փաշան ելել են իր դեմ ու պաշարել Արտանուջի ամրոցը» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8):

«Այնուհետև կրկին եկան օսմանները և խլեցին մեզնից Արտանուջը՝ զբաղեցնելով տարածքները մինչև Արսիանի: Նրանք ամայացրին Փառնակին և ողջ Արդահանը, հետո վերականգնեցին Փառնակին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1552 կամ Զրոնիկոսի 240 թվականին: Այնուհետև ածողության Աստվածածնի շնորհիվ նրանք չկարողացան անցնել Սամցխե» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1552 կամ Զրոնիկոսի 240 թվականին օսմանները գրավեցին Արտանուջը մինչև Արսիանի, կառուցեցին Փանաթարին, զբաղեցրին նաև Արդահանը և այլևս հնարավոր չէր Սամցխե գալ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ լուր եկավ, որ Իսբանդեր փաշան ժամանել է Վրաստան և հենց այդ տարի էլ գրավել է Արտանուջ ամրոցը» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Ինը հարյուր հիսունույթ թվականին, երբ Շեքի փառապանժ գործը դեռ այս գավառում էր, Զեյխոսրով իրն Ղվարդվարան (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելին – Մ.Ֆ.) դարգահին ուղարկեց հետևյալ նամակը. «Լուվարսաբ (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I – Մ.Ֆ.), Վախուշտ և Զարմազան վրացիները իրենց տանջող ձեռքերը երկարեցին իմ հողի վրա ու խլեցին իմ երկրների մի մասը: Նույն այդ ժամանակ Զոռուհից այնտեղ եկած Իսբանդեր փաշան իր հերթին գրավեց Արտանուջի բերդը»» (Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁴⁹⁵ «Հիջրի 956 թվականին Վրաստանի անհավատները ապստամբել էին: Երբ այդ ապստամբական շարժման լուրը փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) հասավ, նա նրանց վրա ուղարկվեցին երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, Էրզրումի, Կարամանի, Չուլքադարի և Սվազի բեգլեթներին ու անջնգների բեկերին, նեխերին բեգլաբեկներին, ինչպես նաև դաքիլների վաշտի աղաներին, որոնք, փառիշահի բարձր հավանության արժանանալով, նվիրական Շաքան ամսի սկզբին ծանապարհ ընկան: Ամենից առաջ նրանք գրավեցին Թորթումի բերդը, այնուհետև մեծ կռվից հետո հանձնվեցին Նեջա և Էմիրախոր բերդերը: Աղադարյան նրանք գրավեցին կռվով, Թեփկերդը, Էշրեդը, մյուս Աղադարյան և այլ 15 բերդեր ևս ենթարկվեցին ու հպատակվեցին: Զետո նրանք հարձակում գործեցին Դիվանե գավառակի վրա, որն արժվատես և կաթալի պես թեթևաշարժ անթիվ երիտասարդ ղազինների որսը դարձավ: Այնուհետև նրանք նվաճեցին Փերթբերի բերդը՝ երկու այլ բերդերի հետ միասին: Դադի-էի գավառն իր բարեշեն գյուղերով միացվեց փառիշահական երկրներին: Վերոհիշյալ գավառներում գտնվող բերդերից 15-ը պահպանվեցին, իսկ մնացածները հողին հավասարվեցին: Զետո Թորթումը, Թեփխիսը, Աղադարյան, Դիվանե-դերեսին մի առանձին սանջակ կազմեցին և այդ սանջակը շնորհվեց Էմիրներից մեկին: Բանակն այնտեղից ապահով և ավարով վերադարձավ ու նվիրական Շալալ ամսի 2-րդ օրը միացավ տերունական բանակին: Զադանակով վերադարձողները, փառիշահի կողմից բարձր աստիճանների, տերունական շնորհունների և նվերների արժանանալով, անհավատների շրջանում ընտրյալ ու բարձրադիր դարձան» (Իբրահիմ Փեկեի «Պատմություն»):

«Փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) այդ ծնունդ անցկացրեց Զայեպում: Հիջրի 956 թվականի գարնանը՝ Զումադա Ա ամսի 10-րդ օրը, նա մեծ շուքով Զայեպից դուրս եկավ և մեկնեց դեպի Դիարբեքի: Փառիշահը ծրարել էր այդտեղից արշավել Վրաստանի վրա: Այս արշավանքի պատճառն այն էր, որ իրենց սեպ և անադիլ բերդերում վրաց ապստամբ ցեղերը մշտապես ապստամբական շարժման մեջ էին, երբեմն նրանք ապստամբում էին ուղիղյալ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ I-ի – Մ.Ֆ.), երբեմն էլ օսմանյան փառիշահի մոտ: Մի անգամ, Նույնիսկ, երբ աշխարհակալ փառիշահը գնացել էր Բաղդադի արշավանքին, վրացիները, օգտվելով առիթից, մեծ բանակ էին կազմել, անսպասելի կերպով հարձակվել էին Էրզրումի բեգլբեկ Մուսա փաշայի վրա և սպանել էին նրան: Անըշուշտ, հարկավոր էր արշավել նրանց վրա և պատժել: Երբ փառիշահը երջանկության և փառքով Դիարբեքի հասավ, Դահրամանի, Էրզրումի և Սվազի բեգլեթներն իրենց ձեռքի տակ եղած գեանթի և անջնգների բեկերին, որոշ բանակության արքունական ենիչերիներին ու ազաք աղաներին երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի տրամադրության տակ դնելով, նրանց Վրաստան ուղարկեցին: Շաքան ամսի 19-ին անվանի սերդարը շարժվեց Վրաստանի Թորթում բերդի վրա և, մի քանի օր պաշարելուց հետո, գրավեց այն: Այդ ժամանակ շրջակայքում գտնվող Նեջահ և Մերիտի բերդերի բնակիչները, սարսափահար եղած այդ ամենից, բերին և հանձնեցին իրենց բերդերի բանակները: Վրաստան երկրի բանակին համարվող Ալեջա Զիսար բերդը

Աստծու ողորմությամբ նույնպես նվաճվեց: Վերջապես, թվով 15 բերդերից մի բանիսը գրավվեցին ուժով, մյուսներն էլ հպատակվեցին և հնազանդություն ցույց տվեցին: Այդ բերդերը մեկական սանջակի հաշվով տրվեցին էմիրներին: Դրանից հետո նրանք մեծ ավարով և փառքով վերադարձան: Մեկ ամսից մի քիչ ավելի կարծ ժամանակում ձեռք բերվեցին մեծ հաղթություններ և նվաճումներ, իսկ իսլամական սահմանները մասամբ կարգի բերվեցին և ապահովվեցին: Սուլթանն ու բանակը ամսի 10-ին մեկնեցին Սուսմրուլ» (Սոլաբգադե «Պատմություն»):

«**(հեղինակը մեքբերում է անում ֆրանսիական թագավորության արքա Դենրիի II-ին ուղղված Սուլեյման I Մեծի նամակից – Մ.Ֆ.)** Իմ փառիշահական երկրին սահմանակից Վրաստանի անհավատները երկբեռնաձև խռովարարներ են և երբեմն իմ բարձր իշխանությանն են ապավինում, երբեմն էլ՝ ապաստան են փնտրում հավատուրաց ղզլբաշների մոտ: Նկատի առնելով նրանց խռովություններին վերջ տալու կարևորությունը և անհրաժեշտությունը՝ ես որոշ բանակությամբ զինվորներ ուղարկեցի դեպի այդ կողմը, որոնք, դժոխսման Սերլեթան անունով ամրակուռ և բարձրադիր բերդի վրա գնալով, հաղթանակ ձեռք բերեցին, անհավատները պարտության մատնվեցին ու սրտ ճարակ դարձան: Այդ բերդից հետո նվաճեցին նաև բազմաթիվ այլ բերդեր, որոնք միացվեցին իմ տերունական երկրին...: Իմ բաջերը կռվով վրեժխնդիր եղան նաև Վրաստանում ապրող և վնասի ու դժբախտության ենթարկված անհավատներին: Այդ կողմերը ամբողջովին կազմում են մեր իսլամական երկրի մասը: Այդ պատճառով իմ բարձր վեզիր Ահմեդ փաշան, թող Աստված նրան մշտապես պահպանի, որոշ թվով կափու-դուլի, թուլֆենքի և ենիչերի դուլերով, ինչպես նաև Ղահրամանի, Չյուլվադերի և Երզրումի բեգլբեկերի հետ իրենց բոլոր զինվորներով, մտան Վրաստան: Յսկա և բարձրադիր Թորթումի բերդը, լինելով դժբախտ անհավատների որջն ու հավաքատեղին, այդ երկրի մարաբադաթն էր հանդիսանում և Նշանավոր էր իր ամրությամբ ու անաղիկությամբ: Իմ բանակը պաշարեց բերդը, երկար և կատաղի հարձակումներից ու հրանոթաձգությունից հետո բանդեց բերդի ամրակուռ պարիսպները և անհավատները ստիպված անձնատուր եղան: Դա եղավ Դիցրի 956 թվականի Շաբան ամսի 18-ին: Ահմեդ փաշան Թորթումում սանջակի բեկ, ինչպես նաև բերդապահներ Նշանակեց: Դետո իմ բաջերը գրավեցին նաև Թորթումի մոտ գտնվող Լահոն ղուլված բերդը, Ալջանկյան և այլ բերդեր: Թշնամուն պատկանող 35 բերդերից 14-ը նրանք հողին հավասարեցրին, իսկ մնացած 21 բերդերում բերդապահներ Նշանակելով, երկրում մի բեգլբեկություն և չորս սանջակ կազմակերպեցին, որից հետո, որը և առողջ ու ավարով հարստացած, վերադարձան» (Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»):

«Դիցրի 956 թվականի տարվա սկզբին Սուլեյման Ղազին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեծ վեզիր Ահմեդ փաշային Նշանակեց սարդարի պաշտոնին և ուղարկեց Վրաստանում գտնվող Ալմակի ամառանոց՝ շահ Թահմասայի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ի – Մ.Ֆ.)** դեմ: Արդյունքում, չնայած երկու հակառակորդներին բաժանում էր ընդամենը մեկ անցում, սակայն Ահմեդ փաշան չհամարձակվեց ծակատել և, տիրելով Շուշադի շրջանի մի բանի ամրություններին, վերադարձավ հաղթական սուլթանի մոտ՝ պտույտելով որք աշխարհում: Այդ մի բանի օրվա ընթացքում սուլթան Ղազին վերադարձավ արժանապատվության և փառքի կենտրոն բադաթը» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ տարի Ռումի սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) 40.000 հեծյալների և հետևակայինների հետ միասին Վրաստան ուղարկեց երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշային: Նրանք գրավեցին Դավալա ամրությունը, որից հետո հետ բաշվեցին իրենց երկիրը» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»):

⁵⁴⁹⁶ «Այնուհետև սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) իմացավ այն մասին, որ Բեյխոսրո աթաբեկը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խոսրով Զակելին – Մ.Ֆ.**) և շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) խնամիացել են ու այդ պատճառով էլ զորք ուղարկեց և Բրիստոսի 1550 կամ Բրոնիկոնի 238 թվականին նվաճեց Տայթի հողը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Բրիստոսի 1550 կամ Բրոնիկոնի 238 թվականին օսմանները զբաղեցրին Տայթը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁴⁹⁷ «Երբ նա (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) հասավ Ղարաբաղ, դեռևս չէր վերացել թշնամությունը Լուարսաթ թագավորի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաթ Ի-ի – Մ.Ֆ.**) նկատմամբ: Եվ ահա նա դիմեց դեպի Տիդիս, ավերեց բադաթն ու նրա շրջակայքը և գրավեց Տիդիսի բերդը» («Նոր Բարթիս-Ցիսվրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո շահ Թահմասայը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ Շիրվան, որպեսզի կարգի գցի այնտեղի գործերը, իսկ դա եղավ Բրիստոսի 1548, Բրոնիկոնի 236 կամ թաթարական 955 թվականին: Դրանից հետո նա այնտեղից ժամանեց Տիդիս, բանի որ, ինչպես ասվել էր, Լուարսաթ արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաթ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) տիրել էր վերջինիս: Նա ավերեց այն և ոչնչացրեց մնացածներին՝ նախկինից ավելի մեծաթիվ կայազոր թողնելով միջնաբերդում: Այստեղից նա մարդ ուղարկեց աթաբեկի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խոսրով Զակելի – Մ.Ֆ.**) մոտ, խնամիացավ նրա հետ և հեռացավ Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմություն»): «Այնտեղից Թահմասայ շահը գնաց Տիդիսի վրա, այն ևս գրավեց և, կապ հաստատելով աթաբեկի հետ, նրան ևս իր կողմը գրավեց և հեռացավ Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախթեթի և Դերթի կյանքը»): «Դրանից հետո Բրիստոսի 1548 կամ Բրոնիկոնի 236 թվականին շահ Թահմասայը գրավեց Տիդիսը և այստեղից առաջարկ ուղարկեց Բեյխոսրո աթաբեկին, որ սա իրեն կնության տա աղջկան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Բրիստոսի 1548 կամ Բրոնիկոնի 236 թվականին շահ Թահմասայը... վերցրեց Տիդիսը, կապ հաստատեց աթաբեկի հետ, կնության վերցրեց նրա աղջկան և հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

Այս մասին հայտնում է նաև Հասան Ռումլուն և Իսբանդեր Մուռնին:

⁵⁴⁹⁸ «Բրոնիկոնի 241 թվականին խանը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ Հայք...: Նա բազմաթիվ զորք ժողովեց և եկավ Ղարաբաղ..., որտեղից անցավ Շիրվան...: Ապա նա գնաց Ղարաբաղ և քիչ ժամանակից հետո նորից շարժվեց Տիդիսի վրա» («Զարթիս-Ցիսվրեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Զանի որ Բեյ-խոսրովը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խոսրով Զակելին – Մ.Ֆ.**) նվիրված էր շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ին – Մ.Ֆ.**) և մեկ անգամ չէր, որ ծառայել էր նրան, դրա համար էլ վերջինս մեծ զորքով անձամբ եկավ Շաքիից և ժամանեց Սամցխե: Մեսիական իշխանները, որոնք ենթակա չէին Ղվարդալին (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդալե Զակելի – Մ.Ֆ.**) որդի Բեյ-խոսրովին և պահում էին Լուարսաթի կողմը, ելան ու ամրացան ամրոցներում և քարայրներում: Ծաղը նրանց դեմ զորք ուղարկեց: Վրացիները ամենուր հուսահատ և ինքնագործ դիմադրություն էին ցույց տալիս՝ պաշտպանելով իրենց ապաստարանները: Որոշ ամրությունները գրավեցին ղզլբաշների կողմից և այնտեղ գտնվող մարդիկ կործանվեցին, իսկ այլք էլ չգրավվեցին և շատ ղզլբաշներ կոտորվեցին: Այդ երկիրն ամայացրին, մեծ ավար և գերիներ տարան: Մեսիական իշխաններից ինչ-որ մեկն ամրացավ Վարձիայի ամրոցում: Այդ ամրոցի մեքստեղում եկեղեցի կա, որը փորված է քարի մեջ: Իր բարձրությամբ այն նման է Էլյորան լեռանը, իսկ ամրությամբ՝ երկնքին: Այնտեղ էլ հենց նրանք ամրացան: Ծաղը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) նրանց վրա բաց թողեց Չիաղ-օղուն, Շահվերդի Սուլթանին, Նադիր խան Ուստանցուլուն և նրանք մեծ զորքով եկան ամրոցի մոտ, որը պաշարեցին: Ներսից վրացիները հուսահատ համառությամբ դիմադրում էին, իսկ դրսից էլ ղզլբաշները ոչ պակաս համառությամբ մարտնչում էին: Մեծաթիվ ղզլբաշներ կոտորվեցին, սակայն ի վերջո սրանց հաջողվեց մի կողմից ներս խուժել ամրոց: Ամրոցի ներսում թե՛ մարտ սկիզբ առավ: Դրսից վրա տվող ղզլբաշներին դիմադրելու համար արդեն մարդ չէր մնացել և նրանք բոլորը ներխուժեցին ամրոց: Վրացիները ձգտում էին փրկել իրենց ընտանիքները, սակայն նրանց չփրկեցին, այլ իրենց գոհվեցին: Ամրոցը գրավեցին, տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ նրանց ընտանիքներն էլ գերեվարեցին...: Ծահ Թահմասայը բարձրացավ ամրոց, բանի որ նրա մոտ շատ էին գովել վերջինիս եկեղեցին...: Գաղտնարանից նրա մոտ բերին 20 վանականներ ու քահանաներ և, բանի որ ամրոցը գրավելիս շատ ղզլբաշներ էին գոհվել, ապա այս վանականներին սպանեցին...: Այն ամենը, ինչ այդ ամրոցում կառուցված էր մարդու ձեռքով, այդ ամենը ավերեցին, բոլոր հարստությունները տարան: Ամրոցում ապաստանած իշխաններ Ամունը, Շարսազան և Ավային, ինչպես նաև այլք հառնեցին տիրակալի առջև ու համբուրեցին գետից: Իսբանդեր փաշան, տեսնելով շահի հայտնվելը, թողեց աթաբեկ Բեյ-խոսրովին և հեռացավ: Բոլոր նրանք, որոնք չէին ենթարկվում նրան և անհնազանդ էին, կործանվեցին ու երկիրը հանգստացավ: Բեյ-խոսրովը եկավ շահի պալատ, նրան առատ նվերներ տվեց և տիրակալը նրան շատ ողորմածությունների արժանացրեց: Ծահ Թահմասայը հրամայեց մահապատժի ենթարկել Շարսազանին և Վախուշտիին՝ Լոռի-Փամբակի տիրակալներին, որոնք հավատարիմ էին մնացել Լուարսաթին, իսկ նրանց տիրույթներ հանդիսացող Լոռի-Փամբակն ու Աղջադալան շահը հանձնեց աթաբեկ Բեյ-խոսրովին՝ Ղվարդալինի որդուն: Ծարժվելով Սամցխե՝ շահը դեպի Զարթի ջոկատներ ուղարկեց և ամայացրեց մի շարք վայրեր: Այնտեղ, որտեղ նա հանդիպում էր Լուարսաթի կողմնակիցներին, նրանց բոլորին սպանում էր, սակայն Լուարսաթի մարդիկ ևս սպանում էին իրենց ձեռքում հայտնված ղզլբաշներին: Ժամանելով Ղարաբաղ՝ շահ Թահմասայը տեղակայվեց ձմեռելու» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8):

«Աթաբեկ Զայ-խոսրոն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խոսրով Զակելին – Մ.Ֆ.**) գրեց շահ Թահմասային (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ին – Մ.Ֆ.**), թե. «Լուարսաթ թագավորը (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաթ Ի-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց իմ երկիրը, ընդ որում Երզրումի Իսբանդեր փաշան ևս գալիս է...: Լսելով այս՝ շահ Թահմասայը շարժվեց, աթաբեկ Զայ-խոսրովն ընդառաջ եկավ նրան, առաջնորդեց և տարավ Սամցխե» («Նոր Զարթիս-Ցիսվրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ամենի մասին աթաբեկը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խուսրով Զակելին – Մ.Ֆ.) տեղեկացրեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.) և սա արագ օգնության հասավ, անցավ և ամայացրեց Շաքին, հետո առաջացավ Զարթոփի ու Դայեի միջով, իսկ Լուարսաբ արքան (Զարթոփի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ը – Մ.Ֆ.) չկարողացավ դիմակայել նրան։ Նա նահանջեց և շահը մտավ Սամցխե, բռնեց Ինջուին և Շարմազանին, մահապատժի ենթարկեց նրանց, իսկ այլոց էլ գերեզմանեց, որից հետո անցավ Դայեի ու ժամանակեց Երևան։ Նա ամայացրեց Թեմուրը ու Սաբարատիան, որից հետո պաշարեց Բիդոյան ամրությունը։ Այս շահն այն պատճառով էր թշնամություն անում Լուարսաբի (Զարթոփի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ը – Մ.Ֆ.) հետ, որ սա չէր ենթարկվում ոչ շահին և ոչ էլ սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծին – Մ.Ֆ.), չէր ուժեղացնում իրենց և չէր հրաժարվում Բրիտանիայից։ Այդ ժամանակ շահն, ահա, չկարողանալով վերցնել այս ամրոցը, մի խորամանկ բան մտածեց։ Եվ ահա նա ողորմածություն և մեծ նվերներ խոստացավ ամրության պահապաններին, դրանով նրանց գայթակղեցրեց և սրանք հանձնեցին այդ, բայց հետո շահը երդմնագրեց եղավ և սպանեց ու գերեզմանեց նրանց։ Դետո նա առաջացավ ու ավերեց Վարնեթին և Գորին։ Չնայած Լուարսաբ արքան նման բռնության պատճառով հայտնվեց դժվարին իրավիճակում, բայց նա այնուհանդերձ չէր հրաժարվում թաթարների դեմ պայքարից և, հարմար պահ որոպելով, հարձակվում էր նրանց վրա, ոչնչացնում, ավարտում և գերիների էր վերցնում, ընդ որում նա դա արեց բազում անգամներ։ Իր հերթին, երբ ժամանակը հարմար չէր լինում, նա ամրացնում էր լեռնային ամրությունները և այդ կերպ մարտնչում էր» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոփի պատմությունը»)։ «Շահ Թահմասպը անցավ Զարթոփ, որտեղ նրան դիմավորեց Բեյխուսրով աթաբեկը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խուսրով Զակելին – Մ.Ֆ.), որից հետո գրավեց Վարնեթին, Վանիի բարայրները, Ասպինձան և Սամցխեի բոլոր ամրությունները՝ ձեռք գցելով ածողության աստվածամոր պատկերը։ Ամրությունները, սակայն, նա վերադարձրեց Բեյխուսրով աթաբեկին և նրա իսկ խնդրանքով վերադարձրեց նաև ածողության Աստվածամոր պատկերը։ Այլ ելք չտեսնելով՝ Իջուն, Շարմազանը, Վախուշտին և Անովանը վատահեղին շահին, սակայն սա հրամայեց բռնել նրանց, Իջուն և Շարմազանին սպանել, իսկ Վախուշտին և Անովանին էլ, հետևելով աթաբեկի խորհրդին, գերեզմանեց տվեց, քանզի խղճաց նրանց Բեյխուսրով։ Շահը հեռացավ, անցավ Երևան և ուղղվեց Պարսկաստան, իսկ դա եղավ Բրիտանիայի 1553 կամ Բրոնիկոնի 241 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանք»)։ «Բրիտանիայի 1553 կամ Բրոնիկոնի 241 թվականին շահ Թահմասպը եկավ Զարթոփ, աթաբեկ Բեյխուսրուն դիմավորեց նրան, վերցրեց Վարնեթին, Թմուզկին, Վանյան բարայրները, Անովանը, Ասպինձան և բոլոր հայաստանյան ամրությունները, որոնք նա Ածողության աստվածամոր պատկերի հետ միասին տվեց Բեյխուսրովին։ Շահը եկավ Դայե, մահապատժի ենթարկեց Իջունին ու Շարմազանին, հետը վերցրեց Անովանին ու Վախուշտի Դիասամիձեին, իսկ Ածողության աստվածամոր պատկերը կրկին տարան Իմերեթիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։ «Ավարտելով գործերը Շաքիում՝ հաղթական ռազմիկները եռանդով պատվեցին հնազանդեցնել անհնազանդ մի երկրի սարերն ու ձորերը և իրենցով անել այնտեղի ամեն մի ամրություն ու ապաստարան։ Այդ ժամանակ անհավատներից ոչ մեկը հնարավորություն չունեցավ փրկվել նրանցից, ինչպես սուրբ գրքում է ասված։ Բոլոր անհավատների ունեցածը, լինելի որանք կին թե երեխա, համաձայն շարիաթի օրենքների, անցավ հաղթական ռազմիկների ձեռքը։ Եվ ահա վրաց բոլոր ազնվականները և իշխանները, որոնք այդ ամենի արդյունքում կենդանի մնացին, հնազանդության և հպատակության դուռը եկան։ Միաժամանակ հարկ է նշել, որ վրաց ազնվականների մի մասը հաստատվեց բարձր լեռներում, որտեղ թաքնվեցին էին հաստատվել։ Նրանցից ոմանք ամրացան Սալիանի-Վարգարում և Դերգաբադի ամրությունում, ինչպես նաև աստծո կողմից ստեղծված ամենատարօրինակ տեղերում։ Այդ ժամանակ մահմեդական բանակները արհուրեցին և սկսեցին սպանել նրանց։ Ամեն ինչ կործանող սրով ու նիզակով նրանք կրակը նետեցին մի քանի հազար անհավատների և նրանց դժոխք ու դժոխային կրակի մեջ ուղարկեցին՝ իջեցնելով դժոխքի ամենահատակը։ Թոթուք ամրոցը մի քանի տեղական բնակիչների հետ միասին գրավվեց։ Այդ ժամանակ անհավատները ամրացան ամենահեռավոր լեռներում և բարայրներում, կարծես Անուշարայի ափերին լինելին։ Չնայած դրան, սակայն, հեծյալների և հետևակայինների խմբերը, կարծես գիտնական-մաթեմատիկոսների մտքի թռիչք լինելին, բարձրացան լեռների վրա, որոնք շատ բարձր էին։ Նրանք գործ հավաքեցին բարայրների մուտքի մոտ և սկսեցին ջարդել ու թալանել։ Դա կարծես մեղվանոց գրավվեց։ Նրանք իրենց ձեռք գցեցին և թալանեցին բարայրներում գտնվող բոլոր հարստությունները։ Ինչ վերաբերվում է մյուսներին, ապա սրանք, կարծես դուրս պրծած մոր արգանդից, ինչպես սերունդներն են, ամրացան բարայրներից ամենահեռավորներում, սակայն սկսեցին տառապել ջրի պակասից։ Այդ ժամանակ առաջ ուղարկված հետախույզներից ոմանք հայտնեցին հավատքի պլուս տիրակալին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.), թե մարդկանց մի խումբ հարձակվել է Դերգաբադա ամրոցում ամրացած վրացիների մի փոքրիկ խմբի վրա։ Դրա համար էլ Բեդիր խան Ուստաջուլին, Շահիերդի Սուլթան Չիլարոզուլուն և Ալի Սուլթան բեկին հրամայվեց մեկնել այդ ամրության կողմը։ Սա մի հայտնի ամրություն էր, որը տեղակայված էր մի բարձր ժայռի վրա, իսկ նրա կողքին էլ Կուրը թափվող մի գետ կար, այն Անուկ կիրճի մեջ էր։ Եվ ահա մարդիկ վճռականորեն եկան այդ ամրության և բերդի դեմ՝ ձգտելով հավատքի կանաչ զմբեթին։ Դարկ է նշել, որ այս ամրության ներսում անհավատները 10 արմնկաչափ խորությամբ ձեռքել էին ժայռը և այնտեղ չորս եկեղեցական տնակներ ու երկու այլ կառույցներ էին կառուցել։ Այս եկեղեցու ներսի և դրսի պատերը պատված էին ոսկով, այնտեղ թանկարժեք կտորներ կային, ինչպես նաև այնտեղ էին նրանց կռապաշտական պատկերները։ Մյուս տան կենտրոնում նրանք մի գահ դրեցին և վրան ամրացրին ոսկյա մի պատկեր։ Նրանք այնտեղ կախարչություններ էին անում և շորեր էին փռում։ Այդ եկեղեցում 150 վանականներ կային, որոնք ապրում էին այդ լեռնափոր բարայրներում։ Այս ամենը նրանք լրացրել էին երկու լրացուցիչ կառույցներով, իսկ, հաշվի առնելով ժամանակների խառը լինելը, նրանք արտաքին մուտքերը ամրացրել էին երկաթյա դռներով։ Տեսնելով այս ամենը՝ մարդիկ շատ ազդվեցին՝ կարծես որպես ցամաքում մնացած մարդիկ, որոնք տեսնում էին երկինք ծախրող թռչունի։ Այնուհանդերձ հաղթական բանակը մազլցեց այդ բարձունքները։ Նրանք աստվածային աջակցությամբ առաջ մղեցին իսլամի կողմը և առաջ տարան սրբազան պատերազմի սուրը՝ խլելով կռապաշտների կյանքի կշեռքերը։ Նրանք ձեռք գցեցին նրանց կանանց և երեխաներին։ Դրանից հետո նրանք մտան եկեղեցին և սկսեցին դիտարկել այն։ Այնտեղ բերին նաև 22 հոգու այն համառ և անհնազանդ հոգևորականներից։ Այդ ժամանակ այնտեղից հանվեց ողջ ոսկին, ինչպես նաև երկաթյա դարպասները, ընդ որում դուրս բերվեցին նաև չորս մեծ ջահեր, որոնցից ամեն մեկ 60 մոմերի համար էր։ Բեդիր խանը փրցեց այդ ջահերը։ Կրոնի տիրակալին բաժին հասավ անթիվ ավար, իսկ այնտեղի պատկերներն էլ փոխարինվեցին արքայի պատկերով։ Մնացած ամեն ինչ ոչնչացվեց։ Քանի որ վրաց առաջնորդները որևէ բան ձեռնարկել չէին կարող, նրանք ի վերջո այն մտքին եկան, որ պետք է հնազանդվել։ Դրա համար էլ սկզբում Աման-բեկ Վրացին, հետո Լևանյան Շամազանուլուն և Վաղուշ-բեկը մտոցան հնազանդության շեմին, ինչը այդ երկրի համար խղճահարության սուլվեց առաջացրեց։ Այդ ժամանակ շատ միջևորդեց նաև Բոյխուսրով իբն Դուրդուրան (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Բեյ-խուսրով Զակելին – Մ.Ֆ.)։ Եվ ահա շահը, որը հասել էր Թամուկ ամրոց, իր շրջապատով և գերվածներով վերադարձավ Աղշեհի, իսկ Վախուշտ Վրացին և Շարմազանուլուն էլ, որ այդտեղի տիրակալներին էին, սպանվեցին։ Այս ամենից հետո տիրակալն իր սուրն ուղղեց դեպի Լևանի (Վախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) երկիր, որը Դավթի որդու (Զարթոփի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ի – Մ.Ֆ.) տարածքներում էր։ Այդ ժամանակ հաղթական և արևելք պաշարեց Բարատուլունտը ու այնտեղ իսլամական դրոշները պարզեց, ընդ որում նրանք մեծ քանակի ստրուկներ, ապրանքներ, անասուններ և այլ բաներ ձեռք բերեցին։ Դադողներին շատ ավար բաժին հասավ։ Դրանից հետո գործը հետ բաշվեց Դարաբադ և ձմեռեց այնտեղ» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»)։

«Երբ Ալիասի ապստամբությունից արդեն հինգ տարի էր անցել և բոլոր տազնապները վերացել էին, Էրզրումի բեգլաբեկ Իսբանդեր փաշան սաղորեց սուլթան Սուլեյմանին ևս մեկ անգամ ներխուժել Ալեքսի երկիր։ Արդեն ասվեց, որ Դոռումի խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը – Մ.Ֆ.) Ալիաս Միդգայի խնդրանքով եկավ և երրորդ անգամ վերադարձավ, այս մասին գրվեց վերևում։ Ասվեց նաև, որ ջաննաթեկան շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.) ոսկեզույն բանակով, որը ծովի պես եռում էր ու գետի պես մղեցվում, սկսեց հետապնդել նրան, երբ հողերը մինչև Դիարբեքիր ու Երզնջան այս չար բանակի ոտքերի տակ մնացին։ Իր հերթին վիժեխոսության գաղափարը ոչ մի որպեք չէր մեղմանալ սուլթան Սուլեյմանի մոտ, սակայն նա մի քանի անգամ հրաժարվել էր այստեղ գալ և նահանջել էր Ֆռանկի շրջան։ Պետք է ասել, որ այս ընթացքում ջաննաթեկան շահը նույնպես ձեռնպահ մնաց իսլամական երկրների վրա հարձակվելուց և գնաց Վրաստան։ Դետաբաբ բնակչությունը չորս-հինգ տարի հանգիստ ապրեց, իսկ սահմաններին լիակատար խաղաղություն էր...։ Եվ ահա երկնային արքան թողեց Շիրվանի արշավանքն ու երկնային դրոշի սուլվերի տակ հավաքված ծանր բանակն ուղարկեց վրաց Շուրազիլ քաղաքը, որպեսզի ձմռան կեսին, երբ արևը համաստեղության մեջ էր, պատժի անհավատ վրացիներին։ Երբ Իբբայի բանակը Բահրամի գայրացած ռազմիկների հետ առաջ ներխուժեց և կանգ առավ այս քաղաքում, Լավանդ խանը, Վախեթի դատավոր Չեկանը, Բերիմին ու Մեյիթ Բոգարտը, որը հայտնի է որպես «Բոգրատ» (Իմերեթի թագավորության արքա Բագրատ II-ը – Մ.Ֆ.), եկան ջահաննիսահ դարգահ՝ իրենց հետ բերելով փեշեաշ և տուրք։ Իբբայի այս թափառելի շահը մասնակցում էր որպես դիակի սպասավոր՝ հաղթանակի կարգախոսով։ Այն ժամանակ ձմռան դաժանությունն ու ցուրտը հասան այնպիսի սահմանի, որ Բուռ գետի ջուրը սառեց և այս առաած ջուրը հավակնում էր ուժով հավասարվել գրանիտին։ Երբ նրանք հասան այն վայրերը, որտեղ ապրում էին անհավատ վրացիները, Շեմեի վեներանների սրերը փայլեցին և այդ երկրի մարտաշունները ողորդեցին անհավատների և քահանաների արյունով։ Նրանք այրեցին այդ անհավատների տները ցամաք կրակով, շատ ավար գետն ընկավ։ Ճանապարհին Մեյիթ Բաշալիկը թողեց այդ գործը և թանկարժեք հագուստով ու մեծ սիրով մեկնեց իր երկիր։ Լավանդ խանը, սակայն, մի քանի օր մնաց շահի բանակում։ Գյանջա քաղաքում իր հավատարմությամբ ու ծառայությամբ նա կրկին վաստակեց արքայական փողերի հատման արիեստանցումը»

դրամներ հատելու հրավերները, իսկ թագավորը նրան պարգևատրել էր արժեքավոր հագուստ, առատ նվերներ և ոսկե թելերով հյուսված հագուստ, մոխրագույն ձի ու թանկարժեք բարեր: Ահա այսպես նա ուղարկեց նրան իր գավառը՝ գինված ամուր գեներով: Աստված գիտի ճշմարտությունը: Ըստի որ Եբիստարովը (Մամսցիտի աթաբեկության աթաբեկ Եբիստարով Ջակելին – Մ.Ֆ.) հնազանդվողներից և հարգանքի տուրք մատուցողներից էր, շահը իր բախմակով թաղուկին ուղարկեց այդ ուղղությամբ՝ օգնելու նրան և սկսելու ջիհադի արարողությունը: Անհավատները, մոլորության կարգախոսի ներքո, իրենց ապաստանն էին դարձրել լեռնային գոտիներն ու նեղ քարանձավները, նրանց մի խումբն թաքնվել էր անթափանց անտառներում, իսկ մյուս խումբն էլ, կազմված հայտնի մարդկանցից ու ազնավորներից, ապաստանել էր բերդերում: Իսլամական բանակի մոջահեդները խիզախորեն և բազաբար շարժվեցին դեպի այն վայրերը, որտեղ գտնվում էին այս բազմաստվածները, ինչի արդյունքում մի բանի հազար մեղավորներ մյուսիցների նետերով ու սրերով բռնվեցին անասանների ճանապարհի վրա: Այդ մի բանի ամրոցներն ու ողջ նահանգը գրավվեց, շատ վրացիներ, ինչպես նաև Յուրի Նեջադը և Յուրիֆ Չորայի Գիլմանցիները գերվեցին, իսկ հաղթական բանակն էլ մեծ ավար ստացավ: Վրաց ազնվականությունը ապաստան գտավ Ղարաբ ամրոցում և նրա եկեղեցում, որը կառուցված էր բարձր լեռան ստորոտում գտնվող բարերի շերտերի վրա: Ամրոցը բարձրությամբ հավասար էր Չարիխ-Ախգարին, իսկ ամրությանը՝ հեքյար ամրոցին: Բարձրաստիճան, երկնասեր հազարաթ շահը Բադր խան Ուստաջուլին և Շահվերդի սուլթան Չիլարոջուլին ուժեղ ջոկատով ուղարկեց այս բերդի վրա: Նրանք գնացին և պաշարեցին այն: Ազաբները և անուն փնտրող մարտիկները ամրոցի մեջքի ու գլխի կողմից սրերով հանդուգն հարձակում իրականացրին բերդի վրա ու հազարաթ փարվարդիգարի օգնությամբ բարձրացան պարսպի գագաթը: Զրիստոյանները, տեսնելով դա, շփոթվեցին, իսլամի հրաշքով նրանց ճանապարհորդության ուղիները փակվեցին և նրանք չկարողացան գտնել ոչ փախուստի միջոց, ոչ էլ պաշարելու ուժ: Նրանց տղամարդկանց սրի մատնեցին, իսկ կանանց ու աղջիկներին էլ գերեվարեցին: Այս ամրոցի եկեղեցին փարվարդիգարի արվեստի գործերից է: Անհնար է պատկերացնել, որ նույնիսկ մեկ մարդ կարող է նման արիեստով զբաղվել: Մասնավորապես, այդ ամրոցի մեջտեղում ներսից տասը ոտնաչափ բարձրությամբ սար էին կտրել և կառուցել եկեղեցի՝ բաղկացած չորս մեծ սեյակներից ու նապատեսված ազնվական մարդկանց բնակության համար: Արտաքին և ներսի պատերին ոսկե ու կապույտ լազուրով փորագրված էին կուռքերի պատկերներ: Երկրորդ սեյակի մեջտեղում կար մի գահ և այս գահի վրա նստած էր կարմիր ոսկուց և թանկարժեք բարերից պատրաստված կուռքը: Վերջինիս երկու անշունչ աչքերում կային երկու թանկագին ու պայծառ աչքեր: Երկրաբանները, որոնք լավ գիտեն գները, այս բարերից յուրաքանչյուրի գինը գնահատել են հիսուն թուման: Եկեղեցու ներսում կար դեպի եկեղեցու տները տանող շատ նեղ ու փոքր զրահխոտ արահետ: Հաջվի անելով ժամանակի իրադարձությունները և գործերի փոփոխությունը՝ այստեղ ապաստանի համար պատրաստվել էին նաև երկու գաղտնի վայրեր: Եկեղեցու արտաքին տների վրա պողպատե դռներ էին, իսկ ներսից՝ ոսկե դուռ: Այս եկեղեցու տեսարանից հետո երկնային արքան ուղարկեց Նույն տաճարի բանն հայտնող բախանների, որոնք բոցավառ սրով դրվեցին դագաղի վրա: Նրանք շարդեցին եկեղեցու շուրջը, որը կշռում էր յոթանասունմեկ չափ և ծոված էր յոթ անգամ եփված պղնձից, ինչպես մեկ բաժակ փացական կյանք: Թանկագին բարը տարան Յոզանի Ամեր, ամրոցը ավերեցին, իսկ պարսպից հոդին հավասարեցրին: Անան-բեկը, Լավայը, Շարմազանը և այլ վրաց Եմիրներ, որոնք թաքնվել էին ամրոցի գնդաններում ու թաքուն վայրերում, բազմիցս եկան համբուրելու շահի ոտքերի տակի հողը, ինչով էլ հասան իրենց երջանկությանը: Երջանիկ տարածքն ազատվեց Իսլամից փաշայի և հռոմ գինվորների միջատությունը՝ շահի բանակի գալու պատճառով: Եբիստարով իբն Ղարաբարանը եկավ ճահանփանահ դարպիս, բերեց արժանավոր փեշաբ և ստացավ թագավորական բարեհաճությունն ու հաճոյախոսությունները: Սպանվեցին երկու նշանավոր ընդդիմադիրներ՝ Վալիուլուն և Շարմազանը, իսկ նրանց ունեցվածքն ու աշխարհներն էլ հանձնվեցին Եբիստարովին: Թագավորը հեռացավ այնտեղից և հաղթական հասավ Զարթիլ երկիրը: Հաղթական բանակը արշավեց այս գավառի հարակից շրջանները և սրի մատնեց Լուվարսաբի (Զարթիլի թագավորության արքա Լուարսաբ Իդ – Մ.Ֆ.) բոլոր այն հպատակներին, ովքեր գերի էին ընկնում: Այս գավառից շատ ունեցվածք խլեցին, անթիվ գերիներ տարան, շատ անասուններ ու ավար էլ ընկավ ազնվական մյուսիցների ձեռքը: Հետո երթի դեմն ուղղվեց դեպի Ղարաբաղ և երջանիկը ձմեռեց այնտեղ» (Իսլամից փաշայի Մուսլի «Աբբասի պատմությունը»):

«Սագիլիկի կայսրն ու փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը – Մ.Ֆ.) իմացավ, որ մոլորյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.) նվաճել է Գյուրջիստանում գտնվող մի բանի ամրությունները» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

⁵⁴⁹⁹ «Երգրովի կառավարիչ Իսլամից փաշան, որն այնտեղ էր նշանակված կառավարելու սուլթան Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը – Մ.Ֆ.) կողմից, սպանել էր Հաջի-բեկին և, զայնով երևան, այրել էր բաղաթի շրջակայքը, երբ ոչ-ոք նրա դեմ մարտի մեջ չէր մտել: Ավելին, այդ պատճառով նա տարբեր կողմեր մի բանի նամակներ գրեց, որոնք լի էին ամոթանքով և հպարտության ժպիտներով, որոնք մարդկանց ուղեղներն էին տիրում» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

«Փրկական 1552 կամ Հայոց 999 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը – Մ.Ֆ.), շահից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.) վերցնելով բանն սեֆեր, մեծ ուրախությամբ, բազում ավարով ու գանձերով հետ դարձավ Ստամբուլ» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁰⁰ «Եվ ահա Հայոց 1001 թվականին իր գործով բարկությամբ մեր աշխարհի վրա եկավ Ղահման շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.): Նա իրար հետևից պաշարեց Վասպուրականը, Ռշտուհիքը, Բաղեշը, Տարոնը, Խլաթը, Բզնուհիքը, Զաքերտունին, Տուրուբերանը և Խնուսը մինչև Արգուրը, Աղբալը, ինչպես նաև անհիտեղականների՝ բոլոր սրանց նա խառնությամբ պաշարեց: Բնակավայրերը բոլոր բաղնեցին, ավերեցին և հիմնահատակ արեցին, այնպես, որ բարը բարի վրա չմնաց, ինչպես մարգարեն Է ասում. «Բանդեցին...»: Նրանք բնակչությանը անողորմ կերպով սրի ծարակ դարձրին, ոմանց ձեռքերը, ոմանց թթերը, ոմանց էլ ականջները կտրեցին և աշխարհով մեկ ցրի ու ցան արեցին, իսկ մնացյալները մազապուրծ եղան, գիշեր և ցերեկ թաքնվելով՝ ահով ու դողողոյալով» (Եփիա Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1552 թվականի»):

«Ձմեռային այդ օրերին՝ սուրբ Հակոբի տոնին, բազում հեծելազորով եկավ շահ Ղահմանը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.) որդի Իսմայել-Միրզան (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ Իդ – Մ.Ֆ.): Նա իր գործը երեք մասի բաժանեց, մի մասն Ամյուկ ուղարկեց, մյուս մասը՝ Հայոց-ձոր, իսկ ինքը մնաց Խոշաբում՝ գործը սփռելով ամեն տեղ: Նրանք ոմանց սպանեցին, ոմանց էլ թալանեցին, բայց չգերեվարեցին և մեծ ավարով դարձան իրենց տեղը» (Ամանուն Վասպուրականի «Հիշատակարան 1552 թվականի»):

«Հայոց 1000 թվականին շահ Թահմասպը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.) զինեց իր գործը, ինչպես ասում են. «Արիներին ու անարիներին»՝ հավաքելով սրտով բոլոր մորմոքվածներին: Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը – Մ.Ֆ.), ոտնակոխ անելով իր աշխարհը, հեռացել էր և ահա այժմ շահը օսմանցիների արյան խիստ ծարավ ուներ: Եվ ահա նրանք եկան և հասան Բերկրի, Արճե, Խնուս, Բասեն ու Կարսո գավառ, դիմեցին Դերջան, Գեդի և Բաբերը: Նրանք Սպեր գավառ էլ հասան և ձգվեցին մինչ Երզնկա: Ողջ այդ ընթացքում հայ բնակչության վրան և եղուկը առատացավ, բանգի գերված ու տարագրված մանուկներն և աղջիկները ապականվեցին, սրբերին ու ընտիրներին սրածեցին, ազնվականների մահվան գիրով մատնեցին» (Երեմիա Ելմուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Փրկական 1553 կամ Հայոց 1000 թվականին շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.), լսելով թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծի – Մ.Ֆ.) չվելը, դարձավ և եկավ Արճե: Այստեղ նա շատ ավեր արեց: Բանդեց, միաբաններին սպանեց, Խլաթն ու Արճեշ գրավեց, աղիները կտրեց, Տարոնի արտերը այրեց, Բասենի երկիրը կրակի տվեց, Կասանից մինչև Միսի բոլոր բրիստոյաններին փայտեց, ոչ հայ մնաց, ոչ՝ թուրք: Ով էլ անուժ ընկնում էր ձեռքերը, սրո ծարակ էին դարձնում: Այս կապակցությամբ մի ոմն բանաստեղծ ասաց, թե. «Երբ լրացավ Հայոց 1000 թվականը, ղզլաբը վիշապի նման շարժվեց»» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

«Ահա հենց այդ պատճառով արքան (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Իդ – Մ.Ֆ.) այրվեց գայրությունով: Եվ ահա տիրակալը հրաման արձակեց, որ բանակները պատրաստ լինեն նվաճողական դրոշմների ներքո, որպեսզի հաղթանք ու ձեռքբերումներ ապահովեն: Համաձայն հրամանի՝ բանակը հավաքեց իր ուժերը և դրանք այնպես մեծաբանակ էին, որ շրջակայքը կրծքես մթնեց: Իրոք, այդ բանակում ռազմիկներն ավելի շատ էին, քան արեգակի լույսը կամ աստղերը, որոնք տարածվում են լայնարձակ երկնքում: Եվ ահա տիրակալը հրաման արձակեց, որ հաղթական զորքը առաջանա մեկը մյուսին հետևող չորս խմբերով: Որոշվեց, որ Մեսուդ-բեկ Սեֆյանը, Ալլահոդուլի-բեկ Ալջուլուն, Ալի Սուլթան Թեբեյին, Շարաֆ-Էդ-Դիկի խանի որդի Շարաֆ-Էդ-Դիկ խանը, Խալիֆ Անսարը, Համազանի Թալիզեցին, Ուլիան-բեկ Սաադին և այլք պետք է գնային Արճեի ու Բաղրիի վրա, Շահվերդի Սուլթան Չիլարոջուլին և Արիան-բեկ Ռուսցին պետք է մեկնեին Բասիլանի շրջան, Իբրահիմ խան Չուլքաթարը, Սուլթան Շահուդուլի Աֆշարը և Պարսից տերության Չիրագի սուլթանները պետք է մեկնեին իրաքսարաբական շրջան, իսկ Բայրամ-բեկ Ղաջարը, Թուրքուն-բեկ Ղաջարը և վրաց կառավարիչ Եբիստար Ղավելն էլ նշանակվեցին հենց այդ երկիրը ոչնչացնելու համար: Կայսրը նաև հատուկ հրաման տվեց, որ բոլոր խմբերը իրար տեսողաշտում պահեն մեկը մյուսին: Եվ ահա ամեն մի խումբ ուղղվեց դեպի իր համար մատնանշված ուղղությունը: Այդ տարվա համապատասխան ամսվա չորեքշաբթի օրը մարդիկ հավաքվեցին Աղմեղատան գյուղի մոտ և արդեն շաբաթ օրը հեծելազորային տասական ջոկատներով առաջ անցան՝ բաժանված չորս խմբեր: Եվ ահա Մեսուդ-բեկ Ալի Սուլթան բեկի հետ միասին անցան Արճեշ, իսկ Շամս-Էդ-Դիկ խանն էլ անցավ Մուշի հարթավայրը և դուրս եկավ Եփրատ: Միաժամանակ Խալիֆ Խալիլյին և Ալլահոդուլի-բեկ Ալջուլուն դրոշ բարձրացրին Արիլքևազի վրա՝ իրենց հետ ունենալով հաղթական մարդկանց մի խումբ: Համազ Սուլթան Թալիզեցին և Խալիֆ Անսարը ուղղվեցին դեպի Բաղրի ու Բանդախի՝ հետևելու ունենալով շատ փորձառու ռազմիկների» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

«Հիջրի 959 թվականին աշխարհակալ փառիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Էդիրնե մայրաքաղաքում էր և զբաղված էր Էնգերուսի սահմանի բերդերի վրա իսլամական զինվորներ ուղարկելով: Այդ ժամանակ մոլորալ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**), լսելով այդ և առիթը նպաստավոր համարելով, իր բանակով գնացել էր դեպի Վանի սահման, որտեղ թալանել ու կողոպտել էր Ադիլջևազի, Երջիշի և խլաթի գավառների խեղճերին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Իրենց հերթին Եփրեները այրեցին և թալանեցին Վանի, Բիթլիսի, Մասիսի և Ադիլջևազի շրջակայքը՝ մինչև Մուշի դաշտավայր» (Իսթանդեր Մուլնշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁰¹ «Հետո նա (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**) հարձակվեց խլաթի վրա, որը մի փոքրիկ բերդ էր և նրա բերդապահները դռնից դուռ ման եկող թափառականներ էին դարձել, սակայն սրանք ևս սպառնալից ավելի ջանքեր գործ դրին: Այն ժամանակ ստոր թշնամին դիմեց խարդախության, մի բանի ստախոռ նամակներ գրեց, որոնց մեջ հայտնում էր. «Ձեր փառիշահը հեռու է, դուք այս թակարդից ողջ դուրս եկեք ու գնացեք, հակառակ դեպքում մինչև ե՞րբ կարող եք դիմադրել»: Ոմանք վախենալով, ոմանք էլ, արտաքուստ բարեկամություն ցույց տալով, բերդից դուրս եկան և հանձնվեցին շահին, որը բոլորին, անխնա կանանց և երեխաների հետ միասին, սրի անցկացրեց և բերդը հողին հավասարեցրեց» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Իսթանդեր փաշայի կողմից կատարված այս երկու վայրագություններից բացի, սակայն, որևէ այլ գործողությունների բացակայության դեպքում այս կողմից ոչ ոք սեփական մարդկանց հարմարավետության համար չփորձեց պատժել նրան: Արդյունքում նա դուրս եկավ պարկեշտության շրջանակից և հպարտորեն անապրկեշտ խոսքեր գրեց սահմանամերձ Եփրեների հասցեին՝ դրսևորել չափից դուրս հանդգնություն և անպարկեշտություն: Այսպես, երբ քանաթեկան շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**) մի բանի Ղաջար Եփրեներ ուղարկեց վրաց Ղադյան գավառ, Իսթանդեր փաշան ծանր զորքով առաջացավ և, երբ Եփրեները պատրաստվում էին արշավել, նա ինքն էլ ինքնակամ կերպից անցավ սահմանը, ասպատակեց նրանց բանակը ու սպանեց Ղաջարի մյուրիդների մեծ մասին: Միևնույն ժամանակ, շահի նամակը պատասխան ստացավ սուլթան Սուլեյմանից: Իսթանդեր փաշայի դրոմասը սուլթանը, որը սպառնում էր թագավորին, հայտարարեց, որ արշավի է գնալու Աջեմի երկիր: Ուստի Շահիդյաում բարկության կրակը վառվեց, և նա հրամայեց զորք հավաքել: Կարճ ժամանակում ղզլաշների ցեղից մեծ թվով հավաքվեցին Ադիլջևազի սարահարթում, որը հաղթական բանակի հավաքատեղին էր: Շահի նպատակն այն որ, նախքան հոռոմեական զորքերի ելնելը, նրանք պետք է ոչ մի տեղ կյանքի հետքեր մի չթողնեին, իսկ Իսթանդեր փաշայի էլ ականջին խիեին ու ստիպեին արթնանալ տգիտության բնից: Նրանք հաղթական հանդերձանքով զինվորներին բաժանեցին չորս խմբի և հայտնի Եփրեներից մեկին Նշանակեցին յուրաքանչյուր խմբի հրամանատար և ուղարկեցին որոշակի վայրեր: Հաղթանակած բանակը մոտեցավ խլաթին և պաշարեց խլաթի բերդը...: Ինչ վերաբերում է խլաթի բերդին, ապա նրա գրավումը տեղի ունեցավ այսպես: Այն բանից հետո, երբ երջանիկ զորքի թագավորը հասավ բերդի ստորոտ, նա պաշարեց այն: Ղաշարեան ենթարկվածները սկսեցին պաշտպանվել և ամրանալ ու մի բանի օր շարունակ նրանք պաշտպանեցին բերդը, ինչպես կարող էին: Ի վերջո, սակայն, չկարողանալով պաշտպանել բաղաթն ու ամրոցը, նրանք հանձնեցին այն: Որոշում կայացվեց բանդել ամրոցը և նրա պարիսպը ամրոցը, որոնք բանդվեցին մեկ հարվածով» (Իսթանդեր Մուլնշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Խլաթից շահը գնաց Արձեշի վրա» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵⁵⁰² «Երբ մարդիկ հասան Արձեշ, տեղի կառավարիչները ու բաղաթի ավագանին իրենց դեմքը ուղղեցին դեպի մարտ և ուժեղացրին ամրությունը: Այս ընթացքում Մասուդ-բեկը Ալիի գլխավորությամբ սուլթանների մի խումբ ուղարկեց, որպեսզի տիրի ամրությունը: Երկու կողմերը մարտում իրար եկան: Այի սուլթանը առաջ եկավ և հարված հասցրեց, սակայն հոռոմները և ուժեղացան ու հարվածեցին սուլթան Ալիին: Այդ ժամանակ Ուլուխան-բեկ Սադեյին հաղթանակ տարավ և հակառակորդի դժբախտ զորքից մոտ 30 հոգու սպանեց: Ղարա-Փիրին վերջ ստացավ և հեռացավ ամրությունը, իսկ նույն այդ ժամանակ խալիֆ Անասրն ու Համգաթեկը հարձակվեցին խոնկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) առաջնակարգ զորավարներ համարվող Մուհամմեդ-բեկի և Խուրամ աղայի վրա: Սրանք բռնվեցին և մոտ 160 անհավատների հետ միասին գերվեցին: Ամսի 27-ին, ուրբաթ օրը, նրանց բերին և ներկայացրին աշխարհի տիրոջը» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁵⁰³ «Այդտեղից նրանք շարժվեցին Ադիլջևազի վրա: Սրա կուսակալ Միր-Մուսաֆան, որը նմանապես հռչակված էր իր բաջուրյամբ, բերդի դռները չփակեց, այլ պաշարված դռներից մի խումբ կազմելով դիմավորեց թշնամու զորագնդերին և այնպիսի մի ահեղի մարտում մարտնամարտ տեղի ունեցավ, որ երկվույնը իրենց ամրությունը անգամ զուլաբանեցին ու հռչակեցին այդ պատերազմը: Այսպիսով զգվելին այդ բերդից ևս հետ դարձավ՝ իր նպատակին չհասած ու ջարդված» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ Շամս-Էր-Հին խանը հասավ Արլաթին, նա սպանեց մոտ 100 հոգու, ինչպես նաև ձեռք գցեց 30.000 ոչխարներ, 10.000 կովեր և 3.000 ծուլզներ, ընդ որում նա ամեն ինչ այրեց: Այդ ժամանակ հավատացյալների սուլթանի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Սուլեյմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ուժերը հասան իրար, որից հետո սուլթանի հեծելազորը լքեց Ադիլջևազի ամրությունը և սկսեց մարտնչել: Հաղթական բանակը, սակայն, հաղթանակ տարավ և հակառակորդից մոտ 100 հոգի սպանվեցին: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խան Բոհթին եկավ լճի մոտ և հանդիպեց դաժնիների ջոկատին, սակայն այստեղ էլ 60 հոգի սպանվեցին: Ձեռք բերվեցին երկու ոսկեզոծ ծուլզներ, զորքեր, արծաթե զարդեր, մի բանի արծաթյա գավաթներ և ամաններ» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁵⁰⁴ «Զրիստոսի 1556 կամ Զրոնիկոսի 244 թվականին շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**) որդի Իսմայիլը (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) վերցրեց Կարսն և ավերեց այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Փրլեական 1553 կամ Հայոց 1000 թվականին, երբ սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) լսեց այս մասին, ուզեց ինքն էլ վրասել շահի **Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.**) և իր վեզիր Ահմադ փաշային անթիվ զորքով, հազար հազարներով ուղարկեց նրա դեմ: Շահը չկարողացավ ոչինչ անել դրան դեմ, այլ գողոգող փախավ և մեղա գրչելով մարդ ուղարկեց Սուլեյմանի մոտ՝ խնդրելով հաշտություն: Վեզիրը հաշտվեց և հետ դարձավ Ստամբուլ» (Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁰⁵ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում, ընդ որում առկա են առնվազն երկուսից ավել ռուսական սկզբնաղբյուրներ, որոնք լայնորեն լուսաբանում են ժամանակակիցների պոռ խոշոր տպավորությունը թողած և ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցած այս իրադարձությունը: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առաջիմ բավարարվում եմ միայն այն հաղորդմամբ փոխանցման, որը տեղեկացնում է բուն հայերի մասին: Եվ այսպես.

«Եվ ամա կազանցեցին, լսելով իրենց դեսպանների, ամեն ինչ հասկացան և այդ ժամանակից ի վեր դադարեցին դուրս գալ բաղաթից և ճակատել ռուսների դեմ, բանգի զգացին նրանց սրընթացությունն ու խիզախությունը, իսկ փոխարենը, նստելով պաշարման մեջ, հույսները դրեցին ամրության և պարենամթերքի առկա մեծ պաշարի վրա: Միաժամանակ իրենց հետ միասին նրանք փակեցին 5.000 օտարազգի վաճառականների՝ բուխարացիների, շամախեցիների, թուրքերի, հայերի և այլոց, ընդ որում նրանք դեռ մինչև ռուսների զայր սրանք բաղաթից դուրս չթողեցին, որպեսզի սրանք հեռանան իրենց երկրներ, բանգի տեղյակ էին, որ թուրքերն ու հայերը վարպետ են կրակամարտում: Այս պատճառով էր, ահա, որ նրանք նրանց պահեցին և ստիպեցին մարտնչել ռուսների դեմ: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս մարդիկ չէին ուզում անել այն, ինչ իրենցից պահանջում են՝ հրաժարվելով և բանն այնպես ներկայացնելով, կարծես իրենք ի վիճակի չեն նման բան անել: Այդ ժամանակ կազանցիները շղթաներով կապեցին սրանց հրամաններին և, կանգնելով նրանց մոտ և գլուխները վեր պահելով մերկացրած սրերը, սկսեցին սպառնալ նրանց մահվամբ: Այսպիսով՝ նրանք հասան նրան, որ ստիպեցին այս մարդկանց իրենց կամքին հակառակ հրամաններից կրակ բացել ռուսական զնդերի ուղղությամբ, սակայն նույնիսկ այդ ժամանակ էլ սրանք վատ էին կրակում և չէին դիպչում նպատակակետին, կարծես կրակել չգիտեին, իսկ նրանց արձակած արկերն էլ, մեկ, անցնելով մեր ռազմիկների գլուխների վրայով հեռու էին թռչում, մեկ էլ տեղ չէին հասնում, այնպես որ Կազանի գրավման ժամանակ նրանք հազիվ թե մեկին սպանեցին: Արդյունքում ավելացնենք, որ դրա համար արթան և մեծ իշխանը (**Ռուսական թագավորության արքա Իվան IV Ահեղը (1533-1584) – Մ.Ֆ.**) ողորմաց նրանց ու բոլորին կենդանի բաց թողեց իրենց երկրներ» (Անանուս Կազանցի «Կազանի պատմությունը», գլուխ 65):

⁵⁵⁰⁶ «Այս ընթացքում սուլթան Շահվերդի Չիլաբոլլին և Ադիալ-բեկ Ռումցին հարձակման ենթարկեցին Բախանը և Ավսիկը: Նրանց և Մուրադ-բեկ անուխով առաջնորդի միջև մարտ տեղի ունեցավ: Արդյունքում կարմրագլուխները տապալեցին նրան ծուլզից, փախուստի մատնեցին նրա զորքին, իսկ շատերին էլ գրեցին: Մուրադ-բեկին ջարդելուց հետո նրանք այրեցին շրջակայքը, իսկ հետո միացան հիմնական բանակին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁵⁰⁷ «Նույն այս ժամանակ կրոնի տերը և արքաների արթան (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի – Մ.Ֆ.**) ինքն էլ շարժվեց դեպի հակառակորդի տարածքը՝ անցնելով գործողությունների: Նա առաջացավ Ադիլջևազից և ամսի 24-ին կանգ առավ Արազ գետի ափին: Այնտեղից նա առաջացավ և մոտեցավ Անրիտ ամրոցին: Սա մի ուժեղ ամրություն էր, տեղակայված բարձր սարի կատարին, երբ բարձր սարերը նրա մոտ

ընդամենը միայն մի փոշեհատիկ էին, այնքան որ բարձր էր սա: Նրանք, որոնք գտնվում էին այդ ամրությունում, կարծես գոտեփորում են երկինքը, ընդ որում վերևից ընկնող առարկան այդպես էլ գետին չէր հասնում: Ահա այս ամենի պատճառով էլ հենց նրանք ուր զրեցին համառության և դիմադրության ուղու վրա, ինչպես արդեն ասացինք՝ հույսը դնելով տեղանքի ամրության վրա: Մի բանի օր շարունակ մարդիկ փորձում էին վեր բարձրանալ, երբ առավոտից մինչև երեկո կռիվ ու մարտ էր տեղի ունենում: Ի վերջո, մարդիկ ներս խուժեցին այդ բաղաձի փողոցներ, իսկ թշնամիներն էլ փախան այնքան վախեցած, որ դա կիերիքեր իրենց ողջ կյանքի համար: Ամեն ինչ ավերվեց և թալանվեց: Հարկ է նշել, որ այդ ամրությունից մի գետ էր հոսում, որը լրացուցիչ ամրություն էր տալիս այդ վայրին: Հանձնվողները, որոնք իջան այնտեղից, չտուժվեցին, թեև բլրվեցին գերության, աղբատության և սովի: Եվ այսպես, հաղթական բանակի այդ հաջողությունից հետո այս ամրությունն ավերվեց» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

⁵⁵⁰⁸ «Նույն այս ժամանակ խլաթի տիրակալը, որը նշանակվել էր հավատքի պաշտպանի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ի – Մ.Ֆ.) կողմից, իր եմիրների մեծ մասին ուղարկեց Վանի վրա՝ նախատեսելով գրավել այն և նոր միայն առաջ շարժվել: Երբ նրանք հասան Վանի ամրությանը, առաջ ուղարկեցին 1.000 հեծյալների, որպեսզի համոզվեն, թե ամրության կայագրին արդյո՞ք դուրս կգա մարտի, ընդ որում իրենք էլ դանդաղորեն գնացին սրանց հետևից: Այդ ժամանակ Ֆարհադ փաշան և Բադրի-բեկ Բոհթին Բորխտանի եմիրներից 10 հոգու հետ միասին ելան ամրությունից, սակայն կարմրագույնները նրանց նկատմամբ հաղթանակ տարան: Ձեռք բերվեցին նաև գերիներ, որոնք ներկայացվեցին տիրակալին՝ ի հաստատում այդ մեծ հաջողության: Ինչ վերաբերվում է մնացյալին, ապա բոլորն ու Ռուսի գործը փախան դեպի ամրության դարպասներ և պատսպարվեցին դրանցից ներս: Ղզլբաշները հետապնդեցին Բոհթի բոլորին և նրանցից, ինչպես նաև Ռուսի գործից 60 հոգու սպանեցին: Նրանք այրեցին Վանի, Ոստանի, Ամնայի, Գեվայի, Աղբակի և Խոշաբի բոլոր տներն ու դաշտերը: Այս ամենից հետո կարմրագույնները միացան Ախուրում հավաքվող մեծ բանակին: Նույն այս ժամանակ էր, որ աշխարհի տիրակալի հրամանով օժանդակ գործ եկավ Թեհրանից, որոնց գլխավորում էին Մուհամմեդ-բեկ Թուրքմենը և Ամիրսան-բեկը: Վարձկան զինվորները և բորդեր թալան էին իրականացնում բոլոր հնարավոր վայրերում, ընդ որում սրանց գլխավորում էին Չեխալ-բեկն (Շամթյանների եմիրության եմիր Չեխալ-բեկը – Մ.Ֆ.) ու Շահթարու Բախլան, որոնք հսկայական իշխանության էին հասել և պատրաստ էին կռվի ու դիմադրության: Հետո, սակայն, երբ նրանք լսեցին այս հսկայական բանակի առաջխաղացման մասին, հետ կանգնեցին այդ գործից: Եվ այսպես, կարմրագույնները ոտնատակ տվեցին այդ երկրամասը և միացան Եմիրների առաջնորդի գործի» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

⁵⁵⁰⁹ «Դրանից հետո տիրակալը, որը հավատքի հիմքն էր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ը – Մ.Ֆ.), Սուլթան Չիյաթօղլուն և Արիամ-բեկ Ռուսլուն, որոնց մինչ այդ ուղղել էր Բասիանի վրա, ուղղեց արդեն Բիթլիսի կողմերը: Հենց որ սրանք հասան Նշո ամրություններին, նրանք ընկան այդ բաղաձի հարթավայրի վրա և սպանեցին մի բանի հոգու: Հետո, սակայն, ամրությունից դուրս եկավ մարդկանց մի մեծ խումբ և մարտ սկսեց: Նրանց մեծ մասը, սակայն, առյուծների սրերի համերը տեսան և առյուծների բաժին դարձան: Դիակները թաղվեցին, որից հետո Բիթլիսի շրջակայքն այրվեց: Այդ ժամանակ Մուստաֆաբեկ Մուկրին, Նասիր Էրալ Ռիցկին և Աբսու-բեկը երեք հարյուրյակների զուխն անցած դուրս եկան ամրությունից՝ պատված մարտնչելու և կռիվ տալու վճռականությամբ: Կարմրագույնները, սակայն, սրանցից շատ շատերին սպանեցին: Նրանք, որոնք փրկվեցին սրից և մահից, փախան դեպի ամրություն: Այդ ժամանակ կարմրագույնները շրջակայքում այրեցին ամեն ինչ, որից հետո միացան տիրակալի բանակին» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

⁵⁵¹⁰ «Հենց որ այդ լուրը հասավ տիրակալին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.), հրաման տրվեց այն մասին, որ բանակներից լավագույնը, կազմված Կախանից հավաքված Կախան Փախլավանի, ինչպես նաև Շուհահուրդինի և Բամայիի (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ Ի-ի – Մ.Ֆ.) ռազմիկներից, առաջ անցնի, երբ հրաշալի հրաման ստացվեց՝ կործանել Երզրումում ամրացած Իսթանդեր փաշային ու բացել ճանապարհը: Ամենաազդեցիկ եմիրների շարքում այնտեղ էին Շահդադի Չիյաթօղլին, Բեդիր խան Ուստաջուն, Շահդադի Սուլթան Ուստաջուն, Թուրքմեն Մուհամադբաղդին, Արիամ-բեկ Ռուսլուն, Ամիրբեկ Ուստաջուն, Ալլահդուլի-բեկ Ալջուլուն, Համզաբեկ Թալիշցին, Կալախաստաբուն, Կիսավալիթիսաբիթե Չուլֆագար-բեկ Բագուլի, Սուլթան Ռուսլու Կուսկուրտցին: Այնտեղ էին նաև այլ 1.000 ռազմիկներ, Թեհրանի գործը, Նախիջևանի 600 միլիոյալներ, ահա սրանք բոլորը տրվեցին աշխարհի բնակիչների իշխանին: Հեծյալները արագորեն ճանապարհ ընկան: Այդ ժամանակ աշխարհի իշխանի, Շահվերդի Չիյաթօղլին, Մուհամմեդ-բեկ Թուրքմենը և Արիամ-բեկ Ռուսլին նաևին ուղարկեցին Բասիան, որտեղ հայտնեցին, թե ընտիր ռազմիկների և Տիրիկ նման սուր զենքերով մարդիկ իրենց ամուր մարմիններով բաժնու նման առաջանում են՝ պատրաստ կրակի մատնել ամեն ինչ, իսկ նրանց հետ էլ շատ ռազմունակ և կատաղի ռազմիկներ կան: Եվ այսպես ասվեց, որ սրանք բոլորն առաջանում են դեպի Բասիանի: Այդ ժամանակ ամենից առաջ շարքվեց ռուսական գործի մի ջոկատ և ղզլբաշները 300 հոգի սպանեցին, իսկ մյուսներն էլ, ազատվելով սրերից, իրենց գցեցին Երզրում: Երբ Իսթանդեր փաշան լսեց այս լուրը, Երզրումից ուղարկեց 250 հեծյալներ: Սրանք, սակայն, ևս մարտի մեջ մտան Եմիրների 50 մարդկանց հետ և պարտություն կրեցին: Լսելով այս մասին՝ Իսթանդեր փաշան խորհրդի խոսքով Ռուսի իշխանների հետ: Այդ ժամանակ նրանց մեծ մասն արտահայտվեց այն ոգով, որ իրենք հնարավորություն չունեն բաց մարտի դուրս գալ և ցանկալի է ամրացած մնալ բաղաձի: Նրանք մտքի եկան, թե ավելի լավ կլինի ամրացած մնալ ամրություններով և հրացանային կրակով հետ մղել պարիսպներին մոտեցող ղզլբաշներին: Դրանից հետո, սակայն, բանի որ բորդերի և թուրքերի մեծ խմբեր էին կուտակվել Երզնջանում, Թարբանում, Բեյքարդում, Կասանում, Մարաշում, Տրաքզոնում ու Բորխտանում, Իսթանդեր փաշայի սպարտությունն ու գոռոզությունը նրան հանգեցրին չկատարվող մի երազանքի: Ահա հենց այս պատճառով էլ նա ընդունեց հրամանատարներին և ասաց. «Պետք է պատրաստել զենքը և գործը ու կռիվ տալ»: Ռուսի Եմիրներն ընդունեցին այդ դատարկ և հիմար առաջարկն ու արդյունքում հայտնվեցին բարբարոսական ջոհորում և կործանման փոստում: Եվ ահա Իսթանդեր փաշան և նրա կողմակիցների մի մեծ բանակություն հետևակայինների ու հեծյալների հսկայական մի բանակ կազմած դուրս եկան բաղաձի և մարտի պատրաստվեցին՝ բանակի ղեկավար 25 Եմիրների գլխավորությամբ: Այս ընթացքում ղաշնակիցների գործի ուղղվարն իր բանակով սրընթաց կերպով հասավ Երզրում, իսկ երբ մտավ Բասիան, առաջ ուղարկեց Արիամբա Ռուսլույին: Սրանք մոտեցան Իսթանդեր փաշայի գործին և, չնայած թշնամիների մեծաքանակությանը, մարդ ուղարկեցին նրանց ուղղությամբ, որպեսզի պարզեն իրավիճակը: Եվ ահա նրանք պարզեցին, որ Իսթանդեր փաշան ելել է ամրությունից ու պատրաստ է մարտի և ընդհարման: Այդ ժամանակ մետաքսե վարտերով Իսմայիլը արագորեն առաջ շարժեց իր բանակը, որպեսզի ոչնչացնի Իսթանդեր փաշային: Ամենից առաջ մարտի մեջ մտան Մուհամմեդ-բեկ Թուրքմենը, Արիամ-բեկ Ռուսլին և Սուլթան Ամիրբեկ Ուստաջուն, որոնք ներթափվեցին պատերազմի ու ընդհարման մեջ: Առաջ անցան նաև Ուլուխան-բեկ Սաադյին, Իբրահիմ Խալիֆ Ալավուդը և այլք, հեծյալները առաջ նետվեցին մարտի դաշտ ու մարտը աջից և ձախից սկիզբ առավ: Բանակներն և ջոկատները երկու կողմերից իրար եկան: Եվ ահա ռազմիկները սկսեցին իրար հարվածել գուրգերով, նիզակներով, սրերով և դաշույններով: Այդ հարվածները կարծես երկնքից թափվող անձրև լինեին, դժբախտ ռազմիկների դիակները գետին էին տապալկվում և խառնվում էին հորի փոշուն, իսկ կայծակնաբեկ դաշույնները ու եգիպտական սրերը կործանում էին մարդկանց: Երբ Իսթանդեր փաշան նկատեց իր ռազմիկների կործանվելը, նրանք վիշտ և հուսահատություն պատեց, իսկ վախն ու սարսափն էլ պատեցին նրա գլուխն, սիրտն և մարմինը: Նրա մաշկը դեղնեց և գունաթափվեց, իսկ արյունն էլ խփեց գլխին: Նա լքեց Ռուսի բանակի կենտրոնը և հետ բաշվեց դեպի պաշտաստազորը: Այդ ժամանակ Եմիրներն և այլ հեծյալներ սկսեցին իրենց սրերով աշխատել Իսթանդեր փաշայի շուրջը, երբ սուր սրերն ու նիզակները մարդկանց ուղղակի հոգիներն էին հանում: Եվ ահա, ինչպես բանաստեղծությունում է ասվում, Հազարաթ Մահդիի ոգով պատված, կարծես չար ոգիներ, մարդիկ հանեցին ռուսիկների հոգին և պարսպի մոտ փռեցին թշնամիների մարմինները: Այս կողմից վրա էր տալիս ղզլբաշների բանակը և հեծյալները շարժում էին թշնամիներին, որոնք մաշվում էին ուղտերի սապատների նման: Մյուս կողմից, սակայն, հոռոմները ևս մահացու մարտ էին մղում, նրանք արծիվների նման սլանում էին և, խոցելով մարդկանց, մահացածների դիակներով էին ծածկում գետինը: Այս ընթացքում աշխարհի բնակիչների արբայաճը իր ուղեկիցներին հետ միասին, կարծես սարսափելի հովազներ և կատաղի առյուծներ լինեին, բարձրացան մարտադաշտի վրա գերիշխող մի բլրի վրա: Երբ Ռուսի գործը տեսավ մարգարեի դրոշը, նրանց ջոկատներին սարսափ պատեց, նրանք ցնցվեցին և սկսեցին հետ բաշել իրենց ուժերը: Ղզլբաշ հեծյալներին տեսնելով՝ հակառակորդի ռազմիկները գցեցին իրենց հրացանները և փախան ամրության կողմը: Եվ ահա ղզլբաշ հեծյալները հետապնդեցին ու սպանեցին նրանց բոլորին, ավելին քան 500 հոգու: Այդ ժամանակ Իսթանդեր փաշան Ռուսի մնացած ռազմիկներին հետ միասին ինքն էլ ամրությունն հետ բաշվեց: Իրենց հեղթից ղզլբաշները սրընթաց կերպով հետապնդում էին փախչողներին և սպանում էին ցանկացած մեկին, ում հասնում էին: Դա կարծես դատաստանի օրը լիներ, երբ նիզակը կոտորում էր զոժիքի օձի նման, իսկ սրերն էլ պատռում էին հոռոմների գլուխները: Այս ամենի արդյունքում հոռոմները հայտնվեցին հուսահատ դրության մեջ, ընդ որում ամրության դարպասի մոտ շատ մարդիկ և նժույգներ կուտակվեցին: Ավելին, նրանք այնքան էին իրենց կորցրել, որ նույնիսկ մոռացան փակել դրա դարպասները: Այս պատճառով էլ հենց Մուհամմեդ-բեկ Թուրքմենը երեք այլոց հետ միասին ներս մտավ: Իսմայիլ Միրզան, ոգևորված այս ամենից, ձգտում էր ինքն էլ մարտի մեջ մտնել, սակայն Բեդիր խանը և Շահդադի սուլթանը որևէ կերպ չէին ցանկանում թույլ տալ աշխարհի բնակիչների արբայաճին այդ կերպ վարվել: Իսմայիլ Միրզան, Մարգարեի օրհնանքով, շատ զայրացավ այն բանից, որ իր սուրը հետ պահեցին: Այսպես թե այնպես, սակայն Իսմայիլին թույլ չտվեցին մարտի մեջ մտնել, ընդ որում պետք է ասել, որ, եթե նրան թույլ տալին այդ անել, ապա նրա հրամանատարները կգրավեին այդ ամրությունը և կպահեին այն: Միայն խանդակում և մարտադաշտի այլ հատվածներում թշնամիներից սպանված ընկած մնացին 2.576 հոգի: Բացի այդ Մարաշի կառավարիչ Խաթիր

եշուն, Եգիպտոսի կառավարիչ Ղանսուն, Յայիր-բեկի թոռ Մահմուդ-բեկը, Իսթանուլեթի փաշայի եղբայր Ռամազան-բեկը, Չնկծագի տեր Փիր Յուսեյն-բեկը, Մալաթիայի հաթիմ Յայրեղին-բեկը, Տրապիզոնի տեր Մուստաֆաբեկը, Ալի-բեկը և Էրզրումի կառավարիչը գերվեցին Եմիրների տիրոջ ծառաներ Յեյդար-բեկի, Ալի ադա Գուլարախանի և Բեկ-Բուրդու Մուհամմեդ-բեկի կողմից: Սրանք բոլորը Իսթանուլեթի փաշային ենթականերն էին: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ մնացած Եմիրների, այլ ակառու թուրքական, լավ ռազմիկների և առաջնակարգ հեծյալների թիվը, որոնք ընկան այդ մարտում և իրենց կյանքը տվեցին մահական բանում, անսովորության աստիճանի մեծ էր ու բոլոր չափերից դուրս: Այդ ժամանակ Ղարամանի ղեկավար Օսման փաշան և Ղզր փաշա Չուլքարարը գտնվում էին Երզնջանում, երբ նրանց բանակում անակնկալ լուր տարածվեց տեղի ունեցածի և Ռումի բանակի կոտորածի մասին: Իրոք, երբ սկիզբ առավ արյան հեղեղը ու կրակի ծովը, Ռումի բանակից ոմանք եկան այս բանակ և, ինչպես մահացու թույն, տեղում տարածեցին լուրն այս ամենի մասին: Այդ ժամանակ Երզնջանի շրջակայքում սարսափ տարածվեց, սակայն ողջ աշխարհի արթալազը, մի բանի օր մնալով այն ամրության մոտ, ի վերջո հետ վերադարձավ դեպի փառահեղ բանակը» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Վերադարձած Եմիրները գնացին պատժելու Իսթանուլեթի փաշային: Յայտնի Եմիրներից էին Բադր խան Ուստաջուն, Շահիդուլի սուլթան Ուստաջուն, որը Չուխուր-Մաադի դատավորն էր, Մուսուլի Մուհամմեդ խան Թուրքմանը, Ղարաբադի դատավոր Շահվերդի Սուլթան Չիլդաջուն և այլ Եմիրներ, ինչպես նաև մի խումբ ազնվական ղոռչիներ: Նրանք բոլորն ուղարկվեցին Էրզրում՝ Կամբար իշխան Իսմայիլ Միրզայի (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) հրամանատարությամբ: Նրանց դեմ ելավ Իսթանուլեթի փաշան, ով լսել էր ղզբաշների բանակի ժամանման մասին: Նա սկսեց խորհրդակցել Երզնջայի, Բայբուրդի, Կամախի, Մարաշի, Տրապիզոնի, Վրաստանի, Ղադյանի և Կուրդյանի հոռոմցի Եմիրների ու սանջագբեկների հետ՝ պատերազմին կամ խարդախությանը մասնակցելու հարցով: Չցանկանալով կռվել, սակայն՝ հոռոմցի Եմիրներն ասացին. «Արթալազն Իսմայիլ Միրզան եկել է բազմաթիվ ցեղերով ու զորքերով, մենք ուժ չունենք նրանց դեմ կռվելու»: Այդ ժամանակ Իսթանուլեթի փաշան, որն ուներ մեծ թվով բուրդ և հոռոմցի ռազմիկներից մարդկացած բանակ, անցավ բաջուլթանի ու արիության սահմանները և, բանի որ հայարտությունը պատել էր նրա ուղեղը, չստաց խելացի ու զգույշ մարդկանց խոսքերը: Արդյունքում նա որոշեց գնալ պատերազմ՝ մի խումբ փորձառու մարդկանց նշանակելով բանակի հրամանատար և առաջ ուղարկելով, միևնույն ժամանակ մնաց բաղադրի ղեկավար: Կես օրում նա մարտական գիծ կառուցեց՝ հրացաններով, սայլերում առկա 20 թևաղյուսներով և 500 ենիչերիներով: Նա սրանց բոլորին դիրքավորեց, թևաղյուսները շարեց և մարտը սկսվեց: Երբ թշնամու առաջապահները հայտնվեցին, բաջարի մարդիկ մտան այս թավուտը և պատշաճ կերպով կարողացան իրենց աշխատանքը: Այդ ժամանակ հոռոմեական բանակի մնացած մասը միացավ հոռոմեական հիմնական բանակին: Հոռոմները շատ վախեցան կարմիր մագերով մարտիկների այս հաղթանակից: Հաղթական բանակի հեծյալները հարձակվեցին հոռոմների զորքերի վրա: Ճակատից մտնելով մարտի՝ աջ և ձախ կողմերից կռվի մեջ մտան Մեյմանի ու Մեյսարի հրամանատարները, ինչից հետո ռազմական գործը թեժացավ: Այդ ժամանակ ղզբաշների զորքերի մարտիկները ցույց տվեցին հաղթանակի ու հզորության նշաններ՝ սպանելով իրենց հակառակորդներին մեծ մասին: Տեսնելով ղզբաշ ռազմիկների խիզախությունն ու բաջուլթանը՝ Իսթանուլեթի փաշայի սիրտը շարժվեց և նա ծանր գործով դուրս եկավ ու հարձակվեց հեծյալների վրա: Կողմերի միջև կատաղի կռիվ սկսվեց: Կռվի ժամանակ տեսանելի էր Կամբար իշխանի առատորեն զարդարված փայլուն զրահը՝ հաղթանակի կարգախոսով: Երբ Իսթանուլեթի փաշան իր անթիվ զորքերի և հոռոմեական բանակի մեջ անգործության նշաններ նկատեց, նա կորցրեց հետաքրքրությունը աշխատանքի ու ճակատամարտի նկատմամբ, փախուստը համարեց որս, հեռացավ բանակից ու շփոթված շտապեց դեպի բերդը: Հաղթանակված բանակի Ռազմիկները հետապնդեցին հոռոմեական բանակին մինչև ամրոցի դարպասները, երբ մոտ 3.000 հոռոմցիների, բորդերի ու ենիչերիների սուր սրերի զոհ դարձրին: Գերի ընկան Իսթանուլեթի փաշայի եղբայր Ռամազան-բեկը, խոնդկարի գուլյամների պետ Մուհամմեդ-բեկը և հոռոմցի մի բանի Եմիրներ, հատկապես Մարաշի, Մալաթիայի, Մասիսի դատավորները, սանջակի Եմիրները և մի խումբ բորդեր: Ղզբաշի հաղթական ջոկատները կողոպտիչ կրակներով ու անթիվ-անհամար հաղթանակներով այրեցին այս գավառի ողջ տարածքը, ինչից հետո վերադարձան ավարով, ուղղվեցին դեպի աշխարհի գրավորի բանակին և միացան նրան: Այդ ժամանակ երկրի տիրակալը գրավել էր խալաթ և պաշարել էր Արծեշի բերդը: Ահա այս ընթացքում էլ ղզբաշի հաղթական ջոկատները պատիվ ստացան հանդիպելու երջանիկին: Մեծ բաջուլթանը դրսևորած մի խումբ մարդիկ, հատկապես Չիլդաջուն, պարզևատարվեցին, իսկ գերվածներն էլ բերվեցին շահի ուշադրությանը, ինչի արդյունքում նրանց մեծ մասը սպանվեց» (Իսթանուլեթի Ռումլի «Արթալազի պատմությունը»):

«Հետո շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաբ I-ի – Մ.Ֆ.) որդի Իսմայիլ Միրզան (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) մի բանի հազար ղզբաշ շիա հերձվածներով գնաց դեպի Էրզրում: Նա իր միայն երկու զորագնդերը երևան հանեց, իսկ մնացածները թաքցրեց, սպասելով հարմար առիթի, որպեսզի թակարդի մեջ գցի և բռնի իր բաջուլթանը հռչակված Իսթանուլեթի փաշային: Իսթանուլեթի փաշան, տեսնելով թշնամուն, անմիջապես կռվի բռնվեց նրանց հետ և մի բանի ղզբաշների գերիին թափվեց: Երբ փաղիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.) հայտնեցին խալաթում և Էրջիզում տեղի ունեցածի մասին, նա անմիջապես որոշ թվով ենիչերիներ ու Եմիրներ նշանակեց Էրզրումի սահմանների պաշտպանության համար, սակայն ծնեռը վրա հասավ, իսկ Իսթանուլեթի փաշան, բերդում ապրելու հնարավորություն այլևս չունենալով, գինվորների մի մասին արձակեց, իսկ ինքը մնաց գրեթե միայնակ՝ մի բանի թշնամիների հետ: Այդ ժամանակ թշնամին հաղթեց նրան ու սպանեց: Այսպես՝ նրանց մեծ մասը նահատակվեց, իսկ մյուսներն էլ գերի ընկան: Տրապիզոնի, Մալաթիայի, Բոզդուլի և Արևելյան Ղարաիսաարի բեկերը սպանվեցին, իսկ Բիզանի սանջակբեկ Մահմուդ-բեկը, ինչպես նաև աջ ու ձախ թևերի հրամանատարները Էրզրումում գերի ընկան...: Դրանից հետո Իսմայիլ-Միրզան կրկնեց նույն բռնություններն և չարագործությունները, որոնք կատարել էին ղզբաշները Մուշում ու Ախլաթում» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաբ I-ի – Մ.Ֆ.) իր որդի Իսմայիլ-Միրզային (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) մի բանի հազար ղզբաշ գինվորներով ուղարկեց Էրզրումի բերդի վրա: Ղզբաշները իրենց գերազանց ուժերի և խորամտության շնորհիվ հաղթող հանդիսացան: Մի բանի հայտնի բեկեր սպանվեցին, իսկ Էրզրումի աղաների մի մասն էլ գերի ընկավ: Իսթանուլեթի փաշան, որը բերդից դուրս գալով, անձամբ մասնակցում էր ամենակատաղի մարտերին, նորից ապաստանում է Էրզրումի բերդում: Իսթանուլեթի փաշայից բացի, ուրիշ որևէ սերդար նման կռիվ իր երազումն անգամ չէր կարող տեսնել» (Սուլթազադե «Պատմություն»):

«Չնայած այն բանին, որ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաբ I-ի – Մ.Ֆ.) ավագ որդի Իսմայիլը (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) մոտ 25 տարի առաջ մի մեծ ճակատամարտ շահեց թուրքերի դեմ և թուրքերի զորքից կտորոցեց մինչև 100.000 հոգի, երբ նա վերադարձավ պատերազմից, բանտարկվեց իր իսկ հոր հրամանի համաձայն և բանտում առ այսօր: Բանն այն է, որ նրա հայրը կասկածում էր նրան այն բանում, որ նա ուզում էր գահընկեց անել, տապալել իրեն և գրավել իշխանությունը» (Լալյետ Պլեմտրի «Ճանապարհորդություն»):

«Ի վերջո, սակայն թուրքական սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծ – Մ.Ֆ.) Բիթլիս բաղադրի մոտ գրեթե գլխովին ջախջախվեց, որից հետո թուրքերը ստիպված եղան հեռանալ...: Այս Իսմայիլի (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) բանտարկության պատճառն այն էր, որ նա շատ վայրենի և անզուսպ մի մարդ էր, որը իր կողմից հավաքագրված ավազակների զուլմն անցած խաղաղ ժամանակ արշավել էր դեպի թուրքական սահմաններ և այնտեղ թալանել ու անապաքցել այն ամենը, ինչ պատահել էր ճանապարհին» (Ադամ Օլեարիսոն «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Փորկակալի 1552 կամ 1553 թվականին ջարդեցին Արզրում բաղադրի կայազորը, 70 հոգի մեկ գիշերվա մեջ, և մեծ արեւ եղավ» (Ամանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»):

⁵⁵¹¹ «Խալաթի գրավումից հետո տիրակալը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաբ I-ը – Մ.Ֆ.), որ հավատքի հենասյունն էր, դրոշմ շարժեց Արծեշի վրա: Մինչ այդ, սակայն, նրա կողմից հրաման էր տրվել Բեդրի խան Ուստաջունին, որպեսզի սա իր զորքով առաջանա: Եվ ահա այժմ իր օրինյալ անձով շարժվեց արդեն նաև շահը, որը մոտեցավ Արիզևազ ամրությանը և բարձրացավ բլրի վրա, որպեսզի դիտի Արծեշի ամրությունները: Արծեշի ամրությունն էր գտնվում Սուլթան բեկը, որը մի հայտնի փաշայի որդի էր և նշանակվել էր այդ ամրության ղեկավար անձամբ Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծ – Մ.Ֆ.) կողմից: Աստվածային հրամանը նրան սկզբում անանկկալի բերեց, արդյունքում, սակայն, նա խաբվեց այդ ամրության և այնտեղ գտնվող զորքի ուժով, որոնք գտնվում էին նրա պարիսպների վրա: Բարիալի երդումը, սակայն, կախված էր նրանց վրա և նրանք պետք է հեռացվեին այդտեղից: Եվ ահա բարձրային հրամանը տրվեց, որպեսզի տիեզերական բանակն աննայն կարգավորվածությամբ գա այդ կողմի վրա: Հեծյալները ոտքի հանեցին իրենց նժույգները և առաջ անցան: Դարձվեց, սակայն, որ Արծեշի ամրությունները լուսնի բարձրություն ունեն: Իրոք, դա, այնպիսի մի ուժեղ ամրություն էր, որ չէր համեմատվում ոչ մի բանի հետ, այն այնքան բարձր էր, որ, կարծես մեկը մյուսի վրա շարվելով, դրա բարձրը դեպի երկինք էր խոյանում: Այդ ամրությունում շատ բորդեր և ենիչերիներ կային, որոնք պաշտպանական միջոցառումներ ձեռն առնա՝ պատրաստ կրակ բացելու և մարտնչելու: Այսպես թե այնպես, սակայն հաղթական ռազմիկները և տիրակալի հեծյալները հաստատվեցին այդ ամրության մոտ ու գործի անցան: Տիրակալի գինվորները սկսեցին կրակ բացել ամրության ուղղությամբ, որին ի պատասխան պարիսպների վրայից պատասխան կրակ բացվեց: Երկու կողմից էլ թռչում էին արկերն և գնդակները ու մահվան մանգաղը իր հետ դեպի երկինք սկսեց տանել դրանց հարվածներից սպանվածների հոգիները: Փորձառու ռազմիկները շարունակեցին հրագնեային կրակ տեղալ ամրության պարիսպների ուղղությամբ, սակայն հետ չէին մտնում նաև ամրությունից գործողները, որոնք շատ դիպուկ էին և հաճախ էին

դիպչում նպատակակետին: Ի վերջո, որոշվեց, որ գինվորները պետք է մարտակարգ կազմեն և առաջնան բոլոր կողմերից: Համաձայն հրամանի, Սևինջ-բեկը պետք է մարտը վարեր ոչ հեռվում գտնվող եկեղեցու մոտից, որտեղ Ղուրբաթի ամրությունն էր: Հրվանդանի մոտից իր պաշարողական գործիքներով պետք է գործեր Հասանը Հուսեյն-բեկի և այլոց հետ միասին: Այլ ևս ռազմական դիրքեր զբաղեցրին: Միաժամանակ հրաձիգները շարունակում էին հարվածել պարիսպներին ինչպես գնդակներով, այնպես էլ բարդերով: Այդ պահին Ռումի բանակը ամրոցից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն հարձակվող ռազմիկները սրերի զոհ դարձան: Հեծյալները սրահար ու իրացանազարկ արեցին մոտ 5 հոգու, որից հետո արտագրոհի ամեն մի փորձ կասեցվեց: Երեք ամիս շարունակ տիրակալի ռազմիկները մարտնչեցին այդ ամրության մոտ, սակայն վերջինիս ամրության պատճառով այդպես էլ չկարողացան տիրել նրան, կարծես մարդիկ ձեռք էին մեկնում աստղաբույներին: Միաժամանակ ամրոցում գտնվողները ևս սարսափած էին, նրանց աչքերը կորցրել էին իրենց փայլը և նրանք վախից դողում էին: Այս ընթացքում Դերվիշ-բեկ Թուխչին մի հրամաժ պատրաստեց, որը պետք է ոչնչացներ հավատքի և տերության թշնամիներին, որից հետո սա, կարծես խավարի մեջ փայլատակող կայծակ լիներ, սկսեց հարվածել այդ ամրությանը...: Այդ ժամանակ ամրության ներսում գտնվողները հասկացան, որ ղզբաշների բանակին դիմադրելն անիմաստ է, իսկ նրա հզորության և իշխանության դեմն առնելն էլ հնարավոր չէ: Դրա համար նրանք խորհրդակցեցին իրար մեջ և որոշեցին վերջ տալ թշնամիները արքայի և հավատքի առաջնորդի հետ, նրանք այն մտքի եկան, որ դա լիակատար տգիտություն է: Ահա հենց այդ պատճառով էլ նրանք սպանեցին ամրության ղեկավար Իբրահիմ-բեկ Բոհթին և պարսպի ծաղերված հատվածով մեր ամրողական ներս թողեցին: Այդ ժամանակ քրդերի մեծ մասը բռնվեցին և մաշկագերծ արվեցին: Դրանից հետո հրամայվեց այդ ամրությունն ավերել, որպեսզի այն բաժին չհասնի թշնամիներին: Այդպես էլ արեցին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Պատահականության կամքով այդ ժամանակ Վանի և այդ երկրի մտացած մասը լցվեց ավելի մեծաքանակ, քան անձրևի կաթիլներն են, շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.Ֆ.**) գործով: Հետևելով այն ասույթին, թե. «Ով փրկում է գլուխը, նա արդեն իսկ շատ բանի է հասել», Եվրո Իբրահիմը ցանկացավ Բարգիից անցնել Բաղեշ: Բարգիի և Արժեշի միջև ղզբաշները հասան նրան, սակայն, շնորհիվ իր բազկի ուժի ու արիության, Եվրո Իբրահիմին հաջողվեց անցնել Արժեշի ամրություն: Շահ Թահմասպը, իր սեփական անձով ընկնելով նրա հետևից, մոտեցավ Արժեշի ամրոցին և անմիջապես ձեռք մեկնեց պաշարմանը: Երբ պաշարումը ձգձգվեց և հասավ չորս ամսվա, ծայրահեղության հասած պաշարյալները որոշեցին շահին հանձնել ամրությանը՝ վերջինիս հետ համաձայնություն ձեռք բերելով, որ իրենց կյանքը պահպանվի, սակայն Եվրո Իբրահիմը ու Բոհթի ցեղի ջոկատը, որ ուղեկցում էին նրան, չհամաձայնեցին նման խաղաղության: Ի վերջո, ամրության բնակչությունը պայմանավորվեց շահ Թահմասպի հետ և գիշերով ամրություն մտցրեց մոտ 500-600 ղզբաշ քաջերի, իսկ առավոտյան էլ սրանք ղզբաշների հետ միասին նետերի ու հրացանների, ինչպես նաև նիզակների և սրերի կիրառմամբ հաջիվ տեսան Բոհթի ցեղի հետ: Այդ իրարանցումում Իբրահիմը նախահամաձայնության գերին դարձավ և սպանվեց, իսկ նրա եղբորորդին, պատուած վերքերով, ինչպես նաև 50-60 հոգի նրա մարդկանցից, գերի ընկան և հասցվեցին շահ Թահմասպին: Ամրության պետ և ի հետևեց շահ Թահմասպի հրամանը՝ նրանց կաշին բերթել, և նրանք հենց այդ տանջանքներում էլ հոգիները հանձնեցին տիեզերքին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4): «Խլաթից շահը գնաց Արժեշի վրա և հրամայեց պաշարել այն: Ղզբաշները զբաղեցրին շրջակա ամրությունները և, ենթարկվելով հրամանին, սկսեցին գրավման գործը: Քանի որ պաշարումը ձգձգվեց չորս ամիս և վրա հասավ խիստ ձմեռը, շատ սեղաններ եղան: Ձյան և անձրևի մեջ, փակված վրաններում և օթոցներով, շահը սկսեց համառոտել և աննահանջ օր օրի վրա ավելի ու ավելի ուժեղ սեղմել պաշարման օղակը: Ամրոցի ներսում պատահաբար մի քանի մարդիկ կային Բոհթի ցեղից՝ Եվրո Իբրահիմ Գուրգեյին ու ևս մի քանի մարդիկ բոհթիներից: Եվ ահա ամրոցի ռումական մասը համաձայնեց հանձնել այն, սակայն բոհթիների հրաժարվեցին և չհամաձայնեցին դրան: Ի վերջո, հոռոմները գաղտնի հայտարարեցին շահին հնազանդվելու մասին և պարանները միջոցով օգնեցին ղզբաշական գործին բարձրանալ ամրոցի պարսպի վրա: Խոցելով նետերով ու հարվածելով հրացաններով՝ նրանք բլծեցին Բոհթիների ամրոցից ինչ-որ տեղ դուրս, իսկ այն հանձնեցին շահի համաձայնության: Կենդանի մնացած Բոհթիների շահը բռնեց և հրամայեց կրտել: Սպանվեց Արժեշի միլիարդավա Ալիսա Միրզան և նրա եղբորորդին՝ Բադի-Ազման իբն Ալի-բեկ թուրքմեն ջալիլուն» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այստեղից ղզբաշի հաղթական ջոկատները իրենց արշավի սանձը թեթեցին դեպի Արժեշ և շրջապատեցին բերդը: Բերդի դատավորը, վստահ նրա անհանդերձության մեջ, ինչպես նաև հույսը դրած պարսպի ուժի ու հզորության վրա, հպարտացավ, ինչից հետո հոռոմիցի հրետանավորներն ու հրացանավորները սկսեցին փամփուշտներ կրակել երջանիկի գինվորների վրա: Պաշարվածները խիզախ ջանքեր գործադրեցին, իսկ այդ կողմից էլ առաջ անցան քաջարի մյուրիդները և պաշարողական գործիքները բերեցին բերդի ստորոտը: Միաժամանակ Դերվիշ-բեկը, որ Հասեի Շարիֆի հրետանավորն էր, ամրոցի ստորոտ բերեց իր մեծ թուղանոթը և դրա արկերն ուղղեց դեպի աշտարակներն ու պարիսպները՝ առաջացնելով խուճապ: Այսպես շարունակվեց երեք ամիս, երբ պաշարյալները պաշտպանողական բալլեր էին ձեռնարկում, սակայն չորրորդ ամսում նրանք արդեն չկարողացան դիմանալ: Պետք է ասել, որ ամրոցում մի խումբ քրդեր կային, իսկ սրանք այլախիսի տոկորություն ունեին, որ բոլորի հետ, երբ ինչ-որ բան պայմանավորվում են, ժամանակի ընթացքում մտքափոխվում են և կծում են իրենց կերակրողների ձեռքը: Եվ այսպես, քրդերը դաշինքի մեջ մտան միմյանց հետ, սպանեցին ամրոցի դատավորին, ոսկեգոծ գլուխներին վեր բաշեցին պարիսպների վրա և հզոր պետության ուժով ու գերագույն ազնվականի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.Ֆ.**) հրամանով Արժեշ ամրոցը գրավվեց ու ավերվեց» (Իսթանբուլ Մուևի «Աբբասի պատմություն»):

«Հիջրի 959 թվականին աշխարհակալ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.Ֆ.**) պաշարել էր Էրջիշի բերդը: Բերդի կուսակալը՝ բուրդ Եվրոներից Միր-Իբրահիմը, որն իր բաջությամբ Ռուստեմի նման մի ազնվական փառնական էր, հրանդներով, հրացաններով և այլ ռազմական զենքերով ղզբաշներին բերդից այնքան էր հեռացրել, որ նրանք կորցրել էին այն գրավելու հույսը...: Երբ դրությունն այդպիսի վերջավորություն ունեցավ, Էրջիշի բերդում գտնվող գինվորները, վատ հարաբերության մեջ լինելով Եվրո Իբրահիմի հետ, սպանեցին նրան և բերդը թողեցին ու հեռացան: Ղզբաշը եկավ և այդ բերդն էլ հողին հավասարեցրեց» (Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»):

⁵⁵¹² «Դրանից հետո հաղթական բանակի դրոշներն ուղղվեցին դեպի Բարգիի, որը գտնվում էր Փարվադիդգարայի հրամանի տակ: Երբ սուրը սկսեց արթնանալ ձիու վրա փողփողալ, հաղթական գինվորները պարզեցին իշխանության դրոշները և փորձ կատարեցին ավարտին հասցնել իրենց գործը: Սա ևս մի ամրություն էր, որ կատարը երկնքին էր հասնում, իսկ աստղերի ու հրեշտակների աչքերն էլ ազդվում էին նրան տեսքի, երբ անհաստես էին լինում նրան: Սա կարծես մի բարձր լեռ լիներ, որն անչափ դժվար էր հնազանդեցնել: Ռումի արքա սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի - Մ.Ֆ.**) այդտեղ հրամանատար էր նշանակել Մուհամմեդ-բեկ Չաթիրոլուին, որը անմիջապես փակեց այդ ամրության բոլոր մուտքերը և կրակ բացեց ինչպես հրացաններից, այնպես էլ սկսեց հարվածել աղեղներից: Այդ ժամանակ բոլոր ռազմիկներին հրաման տրվեց, որպեսզի նրանք մարտադաշտ ելնեն և սկսեն կռիվը: Միաժամանակ նաև, երկաթագործները դրեցին հրանդները, իսկ այլը էլ սկսեցին փորվել այդ ամրության հիմքերը: Աշխատողներից ամեն մեկն ունեւ աշխատանքի իր հատվածը: Եվ ահա հրանդներից կրակ բացեցին, ինչի արդյունքում պարիսպները զգալիորեն ավերվեցին: Այս ամենն ի վերջո ահաբեկեց Չաթիրոլուին և նրա ռազմիկներին, հոռոմների հոգին սարսափով պատվեցին, իսկ հուսահատությունն ու զարմանքն էլ տիրեց նրանց գլուխներին: Եվ ահա նրանք մարդ ուղարկեցին շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.Ֆ.**) մոտ և զղջացին իրենց մեղքերի համար: Այդ ժամանակ շահը ներեց նրանց, նրանց հետ լավ վերաբերվեց, նրանք էլան ամրությունից և հանձնեցին այն: Արքան շատ լավ վերաբերվեց Չաթիրոլուին, նրան շատ ուկի և նկերներ տվեց, ինչպես նաև՝ խալաթներ ու նժույգներ: Հետագայում արքան ամենայն հաջողությամբ հեռացավ Բարգիից, անցավ Դիվկամի և մարդ ուղարկեց Զորաստանի բնակիչների մոտ: Բանն այն էր, որ Զորաստանի բնակիչները մինչ այդ թշնամության ուղին էին բռնել շահի հետ և ահա այժմ Զորաստանի տեր Սուլթան Բալիյանը իր գործավարների հետ միասին դիմեց փախուստի: Ահա այսպես թշնամիները խայտառակ եղան, իսկ հավատքի ռազմիկներն էլ ձեռք գցեցին նրանց ողջ գույքը, ինչպես նաև նժույգները, ջորիները, եղջերավոր թշնամիները, ոչխարները, ամեն ինչ, ինչ որ կար, այդ ամենը բաժին հասավ հաղթական բանակին: Նրանք ոչնչացրին այդ ցեղերին, ոտնատակ տվեցին քաղաքներն և գյուղերը ու անհավատ այդ շներին ողբալ ի վիճակի մեջ դրեցին: Նրանց բաժին հասան նաև նժույգներ և ուղտեր, որպես հաղթանակի լրացուցիչ մի արդյունք» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Պատահաբար այնպես ստացվեց, որ այդ ժամանակ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի - Մ.Ֆ.**) ցանկություն ունեցավ տիրել Ադիլջևազի, Արժեշի, Խլաթի ու Բերկրիի ամրոցներին: Չմռան կեսն էր և ձյան առատությունից ու ուժեղ ցրտերից երկիրը, նման պղնձեմարմին Ալեքսանդրի, հագած էր սառցե զրահ, իսկ լեռներն էլ իրենց ուսերին կգաթիսի մորթիների էին գցել, այն դեպքում, երբ թռչունները չէին կարողանում թռչել օդում, իսկ ձկներն էլ՝ լողալ ջրում...: Սկզբում շահը երկնային պատժի նման ընկավ Բերկրիի վրա և սկսեց նրա պաշարումը: Երեք ամիս այս ամրության պաշարումից հետո պաշարյալները հասան ծայրահեղ վիճակի, իսկ նրանց պաշարներն ու պարենամթերքն էլ իրենց վերքը գտան, այնպես որ մարդկանց վրա ուժ չմնաց: Սրանից զատ Մուհամմեդ-բեկի ակնաչին լուր էր հասել, որ Կուվրայի գաղի կառավարումը Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման Ի Մեծը - Մ.Ֆ.**) հանձնել էր իր եղբայր Աբդուլ-բեկին: Այս լուրը Մուհամմեդ-բեկին լիակատար հուսահատության գիրկը նետեց և ահա նա, հանձնելով ամրոցը շահ Թահմասպի փոխանորդներին ի դեմս դիվանի Եվրո Մատու-բեկ Սեֆլեի, մեկնեց Սուլեյմանի շենը, որպեսզի պարգաբանի նրան իրավիճակը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6):

«Այնտեղից հավատի համար պայքարողի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ի – Մ.Ֆ.) բանակն իր դրոշը բարձրացրեց դեպի Բարկրի բերդ, շարժվեց դեպի այս ամուր բերդը և սկսեց ռազմական գործիքներ ու հանդերձանք պատրաստել: Ամրոցում պաշարվածները բազմաբար էլան պաշտպանելու ամրոցը և մի քանի օր նրանց միջև մոլեգնում էր պատերազմի կրակը: Վերջապես պաշարվածները վախեցան և ձեռքերն երկարեցին ապահովության համար: Ամրոցի դատավորը խնայվեց և նրա մեղքը ներվեց» (Իսթաթեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵¹³ «Երբ կրոնի և աշխարհի ժողովուրդների շահագառ է համայնը (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.) վերջացրեց մարտը Իսթանբուլ փաշայի դեմ, նա սկսեց շարժվել Ադիլթեմալի ուղղությամբ, որպեսզի աշխատավարձ բերի իր զորքի համար: Եվ ահա նա շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ի – Մ.Ֆ.) մոտ 150 ռազմիկների հետ ուղարկեց Բեթաջազլուն, որպեսզի սա տեղ հասցնի ոսկին: Երբ սրանք հասան Խալաթին, սակայն Ադիլթեմալի կառավարիչը, այն փաշայի որդի Մուստաֆաբեկը ոտքի հանեց 300 մարդու, որպեսզի բռնեն այդ հեծյալներին: Զաջարի կարիճները, սակայն, հաղթեցին սրանց և սպանեցին 47 հոգու, որոնց գլուխները բերին տիրակալին և նվիրվեցին նրան» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁵¹⁴ «Դրանից հետո հեծյալներն ընկան բրդերի վրա, որոնք թշնամության թռչունն էին սանձել: Շահդուլի Սուլթան Բալիխանը, որն այդ երկրի տիրակալն էր, բրդերի հետ միասին, փրկվելով սրերից, երկինք թռան և հասան աստղերին ու արեգակին: Նրանք թողեցին իրենց ազգականներին և փախան, սակայն ոմանք բռնվեցին, շղթայվեցին և փորձանքի հորձանուտը: Նրանց բոլոր հարստությունները, ապրանքները, ձիերը, ջորիները, ոչխարները, խոշոր եղջերավոր անասունները, ծառաները, շարժական և անշարժ գույքը ընկան փառահեղ բանակի ձեռքը: Նրանք ցրեցին նրանց մարդկանց, որից հետո գյուղերն և քաղաքները այդ շնորհից անվտանգ դարձան: Պատերազմի արդյունքներից մեկն էլ եղավ մեծ ավարն ի դեմս ձիերի և այլ կենդանիների հոտերի ու Նախիրների, որոնք բաժին հասան հաղթական բանակի ռազմիկներին: Հավատքի տիրակալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.) հասավ Արթաս կղզված վայրին, որից հետո նրա մարդիկ գործի անցան: Հեծյալներն այրեցին այդ երկիրը, որից հետո տիրակալը մարդկանց ուղարկեց Մահմուդի ցեղի վրա: Հասան-բեկը, որը կեղծ Մահդիի կողմնակիցն էր, հաղթական զինվորների առջևից դիմեց փախուստի: Նրա եղբայրը, սակայն, իսլամի սյուններին հավատարմություն դրսևորեց և պատվի արժեքով համբուրել արքաներից ամենաողորմածի ոտքերը՝ հարգելով ու պատվելով նրան: Այդ ժամանակ հավատքի սյունը Իսմայիլ Միրզային (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.), Սելիմ-բեկ Գորգուբուլիին, Մուհամմեդ-Բեկ Թուրքմենին և այլոց շուրջից Գեվալ, որպեսզի սրանք հետախուզեն այնտեղի իրադրությունը, սակայն տեղ հասնելուն պես ուժեղ ձյուն սկսվեց և ուղարկվածները ոչինչ չարած հետ դարձան: Ահա այսպես հավատքի տիրակալը առավելության հասավ իր թշնամիների նկատմամբ և Ռաքիա Բ ամսին մեծ ուրախությամբ և ցնծությամբ հասավ Նախլեան, որը մինչ այդ այրվել էր» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Իսմայիլ Միրզայի (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ի – Մ.Ֆ.) ենթակա Սևինջիկ բեկի կողմից Բերկրի բերդի գրավումից հետո հավակնի զինվորները հաղթանակի կարգախոսների ներքո պարտություն չար բրդերին ոչնչացնելու և թալանելու գործողությունը, ինչից հետո ոչնչացրին նրանց ու մեծ ավարով վերադարձան և միացան երջանիկի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.) բանակին՝ ուղղություն բռնելով դեպի Աջեմ...: Դրանից հետո, երբ եկավ ձմռան ժամանակը, հաղթական բանակը մեծ շուքով ու շքեղությամբ Իբթալի արշավանքից վերադարձավ Նախիջևան, որտեղ երջանիկը պատրաստվում էր անցկացրել ձմեռը» (Իսթաթեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵¹⁵ «Երբ կատարի բանակը գտնվում էր Միջագետքում, Սելիմ Շամս-է-Դին Դիլիկանին (Շամսադդինյանների Եփրոսյան Սուլթան Զամս-է-Դիլ-Մ.Ֆ.), որը մինչ այդ մեկնել էր Ռումի երկիր, եկավ հաղթական բանակի դուռը և փորձ կատարեց փրկվել իրեն պատած ճահճից: Նա, սակայն, արքայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.) նամակների նկատմամբ բավարար ուշադրություն չէր դրսևորում, դրա համար էլ հավատքի տերն իր շահագառ է Իսմայիլին (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Մասուդ-բեկի Սեֆյանին և Շահայի Խալիֆին ուղարկեց Ռումի երկրի վրա՝ նրանց հետ ղեկավարելու Սուլթան Շեյխ Սալիի Չիյադոլուն ու Զորաստանի Սուլթան Հուսեյնին: Աշխարհի իշխան Իսմայիլ Միրզան հասավ Վան, Ոստան, Արճեղ, Ադիլթեմալ, թալանեց ամեն ինչ և մեծ ավարով հետ դարձավ: Միաժամանակ Սուլթան Հուսեյն Միրզան և Սուլթան Շեյխ Սալիի Չիյադոլուն հարձակում գործեցին Գեվարի վրա, այրեցին այն, ավերեցին, հաղթեցին ու, հաղթականորեն վերադառնալով, հաղթական բանակին միացան Նախիջևանում՝ հետևելու ունենալով իսկայական բանակի ավար» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

⁵⁵¹⁶ «Նույն այդ Զորաստանի 1553 կամ Զորսիկունի 241 թվականին եկավ իսերեթյանների արքա Գեորգին (Իսերեթյանի թագավորության ապագա արքա Գեորգի Ի-ը – Մ.Ֆ.), ամայացրեց և այրեց Սամցխեն, վերցրեց ածուրյան Աստվածամոր պատկերը ու հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխենի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵¹⁷ «Հաջորդ տարվա գարնանը փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) արշավանքի պատրաստվեց ու մնադուլի մի շարք Եփրոսյանի և այլ իշխանավորների հրամաններ տվեց պատրաստվելու: Երբ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ Ի-ը – Մ.Ֆ.) իմացավ փաղիշահի արշավանքի նախապատրաստության մասին, պատգամավորություն ուղարկեց սուլթանի մոտ և առաջարկեց հաշտություն կնքել, սակայն փաղիշահը մերժեց այդ առաջարկը ու գարնանը դուրս եկավ արշավանքի: Հիջրի 961 թվականի Ջումադա Բ ամսի 17-ին գորքը ելավ Դիարբեքից և ուղղվեց դեպի Երզրում: Շարան ամսի 4-ին այն ժամանեց Կարսի շրջակայք, որտեղից նրանք վերջապես հասան Շորազյալ կղզված մենգիլը և այնտեղ իջևանեցին: Այդ երկիրը շատ բարեշնչ է եղել, ունեցել է մշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը բանդեց և ավերեց այդ բարեշնչ գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց ու հողին հավասարեցրեց: Այնտեղից բանակը շարժվեց դեպի Շարաբխանե, կղզված վայրը, այնուհետև՝ Նի-Ֆրակ կղզված մենգիլը և ապա՝ Երևան քաղաքը, որն աջմեների երկրի հոգին է: Նվիրական Շարան ամսի 17-ին նրանք իջևանեցին Երևանում: Շահի, նրա որդու և մի շարք անվանի խաների ու սուլթանների հույակապ և գեղազարդ պալատներ, պարտեզներն ու այգիները, մասնավորապես Սուլթանական բաղ անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին: 23-րդ օրը նրանք անցան հայտնի Արվախայ գետը, այդ շրջանում ևս ամեն ինչ կողոպտեցին և ավերեցին: Այդ մենգիլում Դիարբեքի բեգլեբեգը, պատահելով մի խուսբ դզբաշների, կատաղի կռիվներ տվեց, որից հետո դզբաշներից մի քանի գեղի և կտրված գլուխներ բերեց: 24-րդ օրն իջևանեցին Արաքի եգերթին գտնվող Կարսիհիսար կոնաքում: Կարսանի գեանթեփց և այլ զինվորական խմբերից ոմանք, որոնք հեռավորության վրա մի քանի գյուղեր էին տեսնում, հարձակվում և կողոպտում էին դրանք: Այդ ժամանակ պարզվեց, որ մի քանի հիմար դզբաշներ թալակորդ են լարել: Նրանց էլ որոշ վնաս հասցնելուց հետո 27-րդ օրը նրանք մտան Դարաբաղ կղզված երկիր, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ էր Աջեմի երկրում: Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով երկիրն այնպիսի մի փոշով ծածկվեց, որ մարդը մարդուց չէր կարելի ջուկել, իսկ լուսավոր ցերեկը մութ գիշերվա վերածվեց: Այս գավառի բնակչություն այն աստիճան էր ցուլել և ոչնչացվել էր, որ մարդու հետք անգամ չէրկաց, թեև գտնվեցին որոշ տեղերում պահված ու բարայրներում թաքցված գանձեր և գանազան ապրանքներ, որի հետևանքով բանակին անսահման հարստություններ ու ավար ձեռք բերեց, իսկ հարստությունը և ավարի մի մասը, որ տանելու հնարավորություն չկար, կրակ տվեցին ու այրեցին: Դրանից հետո 27-րդ օրը նրանք հասան Նախիջևանի դաշտը: Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն և գյուղերը, տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան էին ամայացել, ավերվել և բլերի ու ագռավների բնակավայր դարձել, որ տեսնողներին սարսափ էին պատճառում: Որսի և ավարի ծարավ աղ-օղյաներն ու այլ զինվորներ հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների ու բնակավայրերի վրա, կողոպտեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, բռնեցին, բարդ քարի վրա չթողեցին: Բացի այդ, 4-5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն և ավանները, դաշտերն ու շինությունները նրանք այն աստիճան բռնեցին և ավերեցին, որ շինության ու կենդանության հետք անգամ չմնաց: Աջեմի երկրում մեր բանակն ողջ ժամանակ հաղթող և տիրապետող հանդիսացավ: Սպանված և վիրավորված դզբաշների թիվն ու բանակը հայտնի է միայն բարձրյալ Աստծուն, սակայն, բացի այդ, անսահման էր նաև թալանված և կողոպտված բազմատեսակ թանկագին ապրանքների բանակը: Արտաքինից արժաթի նման մարմին ունեցող նորաբողբոջ սիրեկան տղաների, նորահաս և վարդապետներն երես ունեցող քնքուշ ու մատաղաշ աղջիկների, աննման, չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների թիվը հորինող գրիչն անգամ անկարող է արտահայտել: Ոչ մի արշավանքում բանակն այդ աստիճան հարստություններ ձեռք չի բերել: Չկար մի վրան, որի մեջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լիներ, հեղից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին: Մուշի դաշտում, Խալաթում և շրջակայքում դզբաշների ցանձած չարության սերմերը հատուկապես և համնվեցին ու խառնվեցին թույլի հետ, այդպես փոխարեն, այդուհետ հետո հաղթական բանակը եկավ և բանակեց Բայազետի մոտ: Այդ ժամանակ շահից գրություն ստացվեց, որով ևս հաշտություն էր խնդրում...: Մինչ հիշատակված դեպքերը սուլթան Հուսեյն-բեկը հրաման ստացավ թալանիչական արշավանք իրականացնել դեպի Թավրիզի շրջակայքը: Նա ելավ ռազմատենք բրդերի հետ միասին և, անցնելով Թավրիզը, հասավ Մարաղայի ու Սահանդի շրջակայքին, որտեղ ջարդ և փշուր արեց ու այրեց բոլոր բարեշնչ գյուղերն և ավանները: Այստեղից նա ուղղվեց դեպի Իմադիա, իսկ հետո լուզում էր հարձակվել Բաղդադի վրա, սակայն իմացավ, որ Թախտի Սուլեյմանիեում նրան են սպասում այնտեղ հավաքված աղավակները ի դեմս ցեղերի առաջնորդների և բեկերի, որոնց թվում էին Խալիսադյու, հաճազ Սուլթանը, Բայաթ ցեղի բեկեր Բայաթ Սեֆի-բեկը, Ալի Սուլթանը, Աֆշար ցեղից Աբուլֆաթի սուլթանը, Գյուլգյուբուկ խզր Սուլթանը, Իբրահիմ-Ղուլի սուլթանը, ինչպես նաև այլք: Եվ ահա Ռամադան ամսի 3-ին Սուլթան Հուսեյն-բեկը անձամբ հարձակվեց նրանց վրա: Երկու կողմերը այդ մարտում շատ սպանվածներ և

վիրավորներ տվեցին, սակայն ի վերջո այդ ավագակները ծարղվեցին, իսկ շիաների առաջնորդ Չանգա Սուլթանն էլ ինչ-որ տեղ կորավ» (Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»):

«Այս ընթացքում սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Չալեպ: Պարենալթերքի պակասի պատճառով, սակայն, նա այդ տարի չկարողացավ Աջեմ գալ, ուստի ձմեռեց Չալեպում՝ հաջորդ տարվա արշավի համար պատրաստելով հանդերձանք և գեներ: Հաջորդ տարի՝ Յիջրի 961 թվականին, սուլթան Սուլեյմանը իր զորքով դուրս եկավ Չալեպի ձմեռային ճամբարից և ուղղվեց դեպի այս երկիրը, որտեղ գտնվում էր երկնային թագավորը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.): Երբ խոնդկարը հասավ Նախիջևան, երկնային արքան Նախիջևանից երթ սկսեց դեպի Բազարաջայի սարահարթը, իսկ Իսմայիլ Միրզային, Ենի-դիվան Մասում-բեկ Սեֆյանին և Շահիրուլի հայիֆա Մորդարին էլ հաղթական ռազմիկների մի խմբով ուղարկեցին Վանի, Ուստանի ու այս բաղաբների մոտ գտնվող վայրեր: Հաղթական ռազմիկների մեկ այլ խումբ ուղարկվեց Բահրամ Միրզայի որդի, սուլթան Չուսեմ Միրզայի կողմից, իսկ Շահիբերդին սուլթան Չիլադոզլու դեկավարությանը էլ մյուս կողմ ուղղվեց մեկ այլ ջոկատ՝ այրելու այն ճանապարհները, որոնցով անցնելու էր հոռոմեական բանակը՝ կյանքի հետք իսկ չթողնելով այդ վայրերում: Հաղթանակած զորքերը կատարեցին հրամանը, բարեհաջող վերադարձան Բազարաջայի սարահարթ և միացան երջանիկի բանակին: Երբ սուլթան Սուլեյմանը ավարտեց դաշտարշավը և անձրևի կաթիլների պես մեծաքանակ բանակով սկսեց մոտենալ սահմանին, երկնային թագավորը Իբթալի զորքերից մի բանիսին մարտեր տեսած փորձառու ու խիզախ մարդկանցով ուղարկեց որպես պահակ, որպեսզի նրանք գնան և տեղեկացնեն իրադարձությունների մասին: Նրանք պետք է պատեին հոռոմները բոլոր կողմերից և, եթե հնարավորություն ընձեռվեր, պետք է պայթաբեհն և առավելության հասնեին: Իրենց հերթին ղզբաշների խմբերի հին ռազմիկներն ու հարավագոյա մարտիկները, որոնք նույնիսկ ազաի էին հոռոմների ապրանքների համար, ճանապարհին հարձակվեցին և գերեցին իրենց հակառակորդներին: Չկար մի օր, որ շահին չվիրիեին գեներ, պաշար և գերի, որ պատկանում էր հոռոմցիներին: Այսպիսով, մինչ սուլթանը կհասներ Նախիջևան, հոռոմեական բազմաթիվ զորքեր ուղարկվեցին այն աշխարհ՝ վրեժխնդիր սրերով ոչնչացված լինելով հաղթական մյուրիդների կողմից: Ի վերջո, սակայն, երբ սուլթանը հասավ Նախիջևան, 40.000 ընտիր ռազմիկ ծիպվորներ եկան և մոխրագույն ձիերով նստեցին թագավորի առջև: Երջանիկը և բանակի մյուս զինվորները հաղթանակի պատկերակներով ռազմիկներին առաջ անցնելու հրաման տվեցին: Պաշտոնական այս շքերթից հետո նրանք թողեցին Բազարաջայի սարահարթը և կատարյալ շքեղությամբ սկսեցին կռվել իրենց հակառակորդների դեմ: Սուլթան Սուլեյմանը, հնարավորություն չունենալով մնալ Նախիջևանում, պարենալթերք չունենալու պատճառով այրեց այդ բաղաբը, դարձի թմբուկ ծեծեց և վերադարձավ Երզրում: Իր հերթին երջանիկ շահի բանակը սկսեց հետապնդել նրան և արդյունքում հոռոմներն ամենուր ընկան ղզբաշ ասպատակիչների ձեռք՝ սպանվելով կամ գերեվարվելով: Այս մի բանի օտերը ընթացքում Սինան-բեկը, որ սուլթան Սուլեյմանի մոտ էր, պաշտպանության նպատակով թողեց բանակը և հանդիպեց ղզբաշ ռազմիկներին: Նա կռվեց նրանց հետ և գերվեց: Տիրաժ Սինան-բեկի գերումից և հոգնած այդ անօգուտ երթից՝ սուլթան Սուլեյմանը մշտապես բաջալեռում էր իր վեգիր Սուխամմեդ փաշային՝ լիափրտ ու բարի այդ մարդուն՝ խորհուրդ տալով նրան սկսել խաղաղ բանակցություններ» (Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հալեպում ձմեռելուց հետո 960 թվականի Ջուսադա Ա ամսի 5-ին փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) մեծաքանակ բանակով առաջ շարժվեց և, անցնելով Դիարբեքիրից ու Երզրումից, Շաբան ամսի 4-ին իջևանեց Կարսի դաշտում: Անբողջ ճանապարհին, երկրի բոլոր կողմերից, բեգբեգները իրենց բանակներով միանում էին փաղիշահական բանակին: Իրենց բանակներով գալիս էին նաև Զուրդիստան հայտնի Ենիդերը...: Այդտեղից, Շաբանի 15-ին, նրանք շարժվեցին դեպի Երևան: Երևան բաղաբը իսկապես Իրան երկրի մարմնի հոգին էր համարվում: Այստեղ, շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) որդու և Նշանավոր խաների և սուլթանների շքեղագար, ոսկեզօծ պալատները կրակի մատնվեցին, այգիներն ու պարտեզները հողին հավասարվեցին, բլերի ու ագռավների բների վերածվեցին: Այդ ամսի 21-ին Նախիջևանի դաշտը բանակատեղիի վերածվեց: Այստեղ քաղցիների խմբին թույլատրվեց կործանել և թալանել ղզբաշների տները: Քան օր շարունակվող ավերիչ կրակը հողին հավասարեցրեց վարդանման, գեղեցիկ և բարեշեն տներն ու ապարանքները և բարդ բարի վրա չթողեց: Հիշյալ աքեջիների ձեռքն անցած ավարը այնքան անչափ և անսահման էր, որ չի կարելի նկարագրել: Աշխարհակալ, վսեմաշուք փաղիշահի շուրջը հավաքված բազմահազար զինվորների հարձակումից մոլորված շահը աղվեսի նման այնպես էր ապաստանել սեպածն լեռներում, որ նրանից ոչ մի Նշան կամ հետք չէր երևում: Երբ լուր ստացվեց, որ նա բոլորովին մտադիր չէ որևէ հարձակում ձեռնարկել և կամ որևէ կողմից հանդես գալ, նրա վրա շարժվող իսլամ-դազիների անջև չէին կարող արգելք հանդիսանալ անգամ բարերն ու լեռները: Այդբանով բավականանալով՝ փաղիշահը, սակայն, նպատակահարմար համարեց վերադառնալ: Ուսմադան ամսի 7-ին նա իջևանեց Բայազիտ բերդի մոտ և հետո՝ Հասան-Ղալեում: Այստեղ Վանի բեգբեգին և Զուրդիստանի Ենիդերին հրաման տրվեց վերադառնալ իրենց տեղերը: Շահը իր մարդկանցից Շահ-Ղուլի անունով մեկին հաշտության և խաղաղության ինդրանքով ուղարկեց փաղիշահական բանակ: Փաղիշահը պատգամավորին ընդունեց մեծ պատվով ու շուքով» (Սոլաբագաե «Պատմություն»):

«Գարնանը, երբ լուսնի լույսը հասնում էր սարերի և լեռների գագաթներին, իսկ հաճելի թռչուններն էլ սկսում էին երգել ուրախության մասին, Ռումի արքա սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Չալեպ, որպեսզի այնտեղից իր մեծաքանակ, ինչպես անձրևի կաթիլներն են կամ ծառերի տերևներն են, բանակով շարունակի առաջխաղացումը: Այդ բանակում կար բնության կողմից ստեղծված ամեն ինչ՝ սառը գեղեցիկ գինված ռազմիկներ, հրացանակիրներ, հրամաժներ և հրետանավորներ, ինչպես նաև շատ այլ մեքենաներ: Այդ ժամանակ հավատքի հիմքը կազմող տիրակալը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.) ելավ Նախիջևանից և հիանալի ու փայլուն տրամադրության մեջ իր նստավայրը տեղափոխեց Բազարաջայ, որտեղ էլ ինեց նույնիսկ ամառ ճամբար գարկեց: Միաժամանակ առաջ ուղարկվեց Ուլուխան-բեկը, որը հասավ Սաուդուլա: Գիշերվա մթության մեջ նա մոտեցավ Ռումի բանակի մի հեծյալ ջոկատի, որի հրամանատարը Ղազանն էր, տերունական հզոր ուժով հաղթեց վերջինիս, կոտորեց բոլորին և հետ դարձավ տիրակալի մոտ: Այս ընթացքում սուլթան Սուլեյմանը ճամբար գարկեց Նախիջևանի շրջակայքում, որից հետո նրա հսկայական բանակը փռեց իր վրանները, որոնք շրջակայքում պատեցին ամեն ինչ՝ մթնեցնելով նույնիսկ լուսինը: Այս ընթացքում Հասան-բեկը գերիներ ձեռք գցեց, սպանեց 30 հոգու և բռնեց շատ այլ մարդկանց: Մեր մարդիկ, սակայն, չէին դադարում գործել և ահա Ուլուխան-բեկը իր բանակով կրկին որսի ելավ Սաուդուլի ուղղությամբ: Այնտեղ նա հանդիպեց գլխավոր գանձապետ Ամինեդ փաշային, որն իր բանակով ճանապարհին էր: Ուլուխանը իր մարդկանց հետ միասին նրանցից սպանեցին 250 հոգու, որից հետո հետ վերադարձան և միացան հիմնական բանակին: Այս պայմաններում սուլթան Սուլեյմանն այդտեղ Նախիջևանը և հետ բաշվեց Երզրում» (Հասան Ռումլու «Պատմություն»):

«(Ինդիանը մեքերում է անում Ֆրանսիական թագավորության արքա Դենրիխ II-ին ուղղված Սուլեյման I Մեծի նամակից – Մ.Ֆ.) Վանի բեգբեգը շարժվեց ղզբաշի ազգականներից Չուսեմ խանը, Կիթմաս և Նեյեր անունով սուլթանների վրա: Անհավատների զինվորները, չկարողանալով դիմադրել, ցրվեցին և ապաստանեցին լեռներում: Նախիջևանը, Սաաֆ Չուկուր և Դերդան անունով վայրերը անբողջովին թալանի ու հրի մատնեցին: Բարձրալյն Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ իմ վսեմությունը մեծ հաղթության արժանացավ: Այս հաղթական արշավանքով բովանդակ Արդեբանի երկիրը միացվեց իմ տերունական տիրապետությանը: Այս սրբազան արշավանքից երջանիկ և բախտավոր վերադարձա սուլթանության մայրաքաղաքը» (Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»):

«Հիջրի 960 թվականի տարվա սկզբին սուլթան Սուլեյմանը Ղազին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) ելավ մայրաքաղաք Ստամբուլից՝ ցանկանալով նվաճել Իրանը: Էրեգլի կոչվող վայրում նա վրաններ դրեց, իսկ երջանիկ զարնան սկզբին էլ ելավ Չալեպի ձմեռոցներից և ուղղվեց դեպի Նախիջևան՝ հաղթական զորքի վրանները խփելով այդ բաղաբի մոտ: Շահ Թահմասալը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ը – Մ.Ֆ.), ի փրձակի չլինելով դիմադրություն ցույց տալ նրան, հեռացավ Նախիջևանի ամառային բերդ, սակայն, բանի վր վրա էր հասնում ձմեռը, իսկ սուլթանի մտքում էլ փայլեց այն գաղափարը, որ շահ Թահմասալը հնարավոր է արշավանք իրականացնի Ռումի վրա և ավերի այդ երկրի բաղաբները, ի վերջո Նախիջևանից վերադարձավ Ամասիա» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Հիջրի 961 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) չորրորդ անգամ եկավ Արդեբան» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Երբ Սուլեյմանը, (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) լսեց այս մասին, հույժ գայրացած եկավ Պարսից վրա: Նա Թավրիզը մինչև Անկիսան և մինչև Սուլթանաբա արյեց, գերեց ու կոտորեց, ինչպես շահն (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ն – Մ.Ֆ.) էր արել: Դրանից հետո, սակայն, նրանք դեսպաններ ուղարկեցին միմյանց և հաշտությամբ հետ դարձան» (Երեմիա Բյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9):

«Հայոց 1002 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձյալ եկավ Ստամբուլից և գնաց Ամասիա, որտեղ սպանեց իր ավագ որդուն, որն այնտեղ թագավորել էր: Դանից հետո նա 30.000 հոգանոց հեծելազորով անցավ և գնաց շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա, բայց ոչինչ չկարողացավ անել: Նրանք հաշտվեցին միմյանց հետ և խոնդկարը դարձավ Ստամբուլ» (Անանուն Վալախացի «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1003 թվականին շահ Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) հարձակվեց Կարսի գավառի վրա և Երևանն ու Նախիջևանը ամբողջովին գերեվարեցին» (Անդրեաս Եվրոպացի «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1003 թվականին խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Շահ-Թահմասզի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա, նստեց Նախիջևանում, Սահաթը ավերեց և բազմաթիվ մարդիկ գերեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յայոց 1003 թվականին խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ շահ Թահմասզի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա և հաստատվեց Նախիջևանում: Նա Սահաթն ավերեց և շատ մարդկանց գերեց» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Քրոնիկոնի 243 թվականին խոնդկար սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) դուրս եկավ խանի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Նա վերականգնեց Կարսը և հեռացավ Բասեն» («Զարթիս-Ֆիսկոյեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Քրիստոսի 1556 կամ Քրոնիկոնի 244 թվականին եկավ սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**), կառուցեց Կարսը և կանգ առավ Բասենում: Նրա դեմ ելավ շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) և կանգ առավ Արդահանում: Շահ Թահմասզի որդի Իսմայիլը (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Կարսը և ավերեց, իսկ սուլթանը հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Յայոց 1003 թվականին փաղիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Նախիջևան հասավ» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Այդ տարի խոնդկարն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ավերեց Թավրիզը...: Այդ ժամանակ էր, որ նա այրեց նաև Նախիջևանը և ավերեց Յայոց բազում գավառներ...: Եվ ահա սուլթան Սուլեյմանը գնաց պարսիկների վրա ու գերեվարեց Երևանն ու Նախիջևանը: Եվ այսպես, հոնքարը նստեց Նախիջևանում, ամեն ինչ ավերեց ու գերիներ տարավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1550 կամ Յայոց 997 թվականին Ալիսարը, որ եկել էր ու ծառայում էր թագավորին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծին – Մ.Ֆ.**), խոնդկարին հանեց ու տարավ Թավրիզ՝ իր եղբոր (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա: խոնդկարը ավերեց Թավրիզը...: Փրկչական 1554 կամ Յայոց 1001 թվականին սուլթան Սուլեյմանը դարձյալ դարձավ պատերազմի գործին: Նա եկավ շահ Թահմասզի վրա, այրեց Նախիջևանը և ավերեց բազում Յայոց գավառներ» (Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1556 և Յայոց 1003 թվականին սուլթան Սուլեյմանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) գնաց Պարսկաստանի վրա և Նախիջևանն ու Երևանը գերեվարեց» (Ամանուն «Սասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵⁵¹⁸ «Փաղիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) հրահանգեց սադրազմին 4.000 եկեղեցիների, ինչպես նաև Ռումելիի, Անադոլիի և Դահիսանի գոթերի գլուխն անցած էլեւել շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Երբ գործը մոտեցավ Օլթի ամրոցին, լուր ստացվեց, թե որոշ ղզբաշական զորամասեր ներխուժել են այդ կողմերը թալանի, իսկ հնարավոր է նաև ամրություններ գրավելու նպատակով, սակայն սրանք, իմանալով Գյուրջիստան սադրազմի զորքի գալու մասին, հետ դարձան ու առանց հետ նայելու հեռացան: Տեղական բեկեր Ուղուրուն և Միր-Յասակը իրենց զեղերի հետ միասին անցան օսմանների հպատակության տակ, իսկ բեկեր Բանե Միր-Մեհմեդը, Սեֆին, Միտարե Յուսուֆը, Բուրջին, Բուդաղը և Օրիան-Ջիանշահը հանձնեցին իրենց ամրությունների բանալիները և ցանկություն հայտնեցին ծառայել փաղիշահին: Եվ ահա փաղիշահի իշխանության տակ ընկավ Շեհրիզորի և Բուրդասի շրջանը, իսկ նրանց տիրակալներն էլ հայտնեցին փաղիշահին, որ պատրաստ են ընդունել նրա կողմից նշանակված բեկին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Դրանից հետո օրն օրի վրա ռազմիկները սպանում էին այդ խռովարարների և նրանց շարքում գործող քրդերի, իսկ ոմանց էլ բերում էին տիրակալի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) ոտքը: Ամեն օր տիրակալի շեմին էին ներկայացվում 25-ից 50 հոգի: Շահը, որը հավատքի հենասյունն էր, Շահվերդի Սուլթան Չիլարոզուն Բասիան ուղարկեց և, երբ սա տեղ հասավ, այդ մեծ բանակը սկսեց բզկտել տեղանքը: Եվ ահա հավատքի սյուն հանդիսացող արքան ելավ Բազարյայից, որից հետո նա մնացած զորքն ուղղեց Ռումի երկիր: Յեծյալները ոտնատակ տվեցին Դավլեյի երկիրն և մեծ ավար ձեռք գցեցին» (Հասան Ռումլու «Պատմությունը»):

«Եվ ապա շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ի – Մ.Ֆ.**) հեծյալները Յայոց ազգից շատերին սպանեցին, նրանք բախանալով, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և անթիվ աշխարհական մարդիկ կոտորեցին» (Ամանուն Վալախացի «ժամանակագրություն»):

«Թավրիզի տեր Շահ-Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ, ավերեց ինուսը, Բասենը, Կարինը, Դերջանը, Զեդին, Բաբերը, Երզնկան և Սպերը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յայոց 1003 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաց տուն և գրավեց ամրությունները» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Այդ տարի շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և ավերեց ինուսը, Բասենը, Արգրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերը, Երզնկան և Սպերը...: Միա այդպես, շահ Թահմասզը, մինչև ավերում էին իր երկիրը, ինքն էլ ավերեց ինուսը, Բասենը, Արգրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերը, Երզնկան, Սպերը և այլ անթիվ տեղեր՝ մեծ վնասներ հասցնելով» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1550 կամ Յայոց 997 թվականին Թավրիզի տեր շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**), մինչև ավերում էին իր երկիրը, ինքն էլ ավերեց ինուսը, Բասենը, Արգրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերը, Երզնկան, Սպերը և այլ անթիվ տեղեր՝ մեծ վնասներ հասցնելով» (Ամանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

«Վերադարձին, հենց որ խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծը – Մ.Ֆ.**) հասավ Բասեն, հանդես եկավ շահ Թահմասզ խանը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**), որը եկավ Արդահան, իսկ խանի որդի Իսմայել միրզան (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) էլ Կարսը բանդեց: խոնդկարը հեռացավ» («Զարթիս-Ֆիսկոյեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) իր որդի Միրզա Իսմայիլին (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց Կարս: Եվ հասավ Իսմայիլ-Միրզան այնտեղ, գրավեց ամրոցներ, ավերեց Կարսը և, որքան էլ այնտեղ նրանցից զորք կար, չեղեց այնտեղից...: Շահը մտավ Երևան» («Նոր Զարթիս-Ֆիսկոյեթա», Բեդիա Եգլատաշվիլի «ժամանակագրություն»):

«Շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) դեմ, կանգ առավ Արտանիում, իսկ սուլթանը հեռացավ Ստամբուլ: Այդ ժամանակ շահ Թահմասզն ուղարկեց իր որդի Իսմայիլին (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Իսմայիլ II-ին – Մ.Ֆ.**), որը գրոհով գրավեց Կարսը, ավերեց, ամայացրեց և կրակով այրեց այն, իսկ շահին ինքը նվաճեց Սամցխեի ամրությունները, ոչնչացրեց և վտարեց օսմաններին, թալանեց եկեղեցիները, ոչնչացրեց սրբապատկերներն ու խաչերը և երկիրը հանձնեց աթաբեկ Եվխոսոյունի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Ջակելիին – Մ.Ֆ.**): Այնուհետև, վերադառնալով այնտեղից, նա գերեց Լուարսաբ արքայի մորը և գնաց իր մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1556 կամ Քրոնիկոնի 244 թվականին շահ Թահմասզի որդի Իսմայիլը գրավեց Կարսը և ավերեց, իսկ սուլթանը հեռացավ: Շահը մտավ Զարթի, ամայացրեց, ամրությունները գրավեց, իսկ Աթենից էլ հանեց ու տարավ Լուարսաբ արքայի մոտը: Լուարսաբ արքան պատսպարվեց Գեորգի արքայի (**Իսկերեթյայի թագավորության ապագա արքա Գեորգի I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, իսկ Դեդիսիսից եղբայրներ Արիլը, Աշոտանն ու Վախթանգը ապաստանեցին Անդուրում» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ շահ Թահմասզը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**), պատճառ բռնելով իր հրահանգներին չենթարկվելը, վերադարձավ Զարթի, ավերեց Գորի բաղաբը և գերեց Լուարսաբի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.**) մորը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Յայոց 1003 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաց տուն և գրավեց ամրությունները» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Փրկչական 1550 կամ Յայոց 997 թվականին Թավրիզի տեր շահ Թահմասզը, մինչև ավերում էին իր երկիրը, ինքն էլ ավերեց ինուսը, Բասենը, Արգրումը, Դերջանը, Կեդին, Բաբերը, Երզնկան, Սպերը և այլ անթիվ տեղեր՝ մեծ վնասներ հասցնելով» (Ամանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»):

⁵⁵¹⁹ «Նրանք հասան Օլթի և առաջապահի կազմում էին Ամիր ալ-Շամքորին Իսմա ալ-Շաբիբ ալ-Մահդիի հետ միասին: Այդ ժամանակ բանակի հրամանատարները հասան Սինան-բեկին, որը ռուսների մի խմբի հետ միասին փորձում էր նրանց դեմ առնել, նրանց մեծ մասին սրահար արեցին ու սպանեցին, իսկ Սինան-բեկին էլ գերեցին և ներկայացրին տիրակալին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասզ I-ին – Մ.Ֆ.**): Այդ

ժամանակ տիրակալը հոգեկան հանգստություն ձեռք բերեց Սինան-բեկի հոգին դժոխքի խորխորատներն ուղարկելով, որից հետո սուլթան Սուլեյմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ մարդ ուղարկեց և առաջարկեցին խաղաղություն կնքել՝ հանուն բարօրության և համընդհանուր բարության: Պարզվեց, որ սուլթան Սուլեյմանը ևս ձգտում է խաղաղության և դրա համար էլ նա լավ վերաբերվեց Շահուլի-բեկի պատվիրակությանը՝ նրան լավ նվերներ տալով: Այսպիսով՝ երկու կողմերն էլ խաղաղություն կնքեցին և ամրապնդեցին այն տարբեր միջոցներով» (Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

⁵⁵²⁰ «Շահ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) արշավանքի ելավ Լուարսաք արքայի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաք I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա, երբ խաղաղություն կնքելով Սուլեյման խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) հետ ու չհաղթելով Վրաստանի արքաների կարծիքը, նրանք բաժանեցին Վրաստանը: Խոնդկարն ու շահը երկուսն էլ մահմեդական հավատքի էին, տիրում էին մեծագույն երկրների և շատ հպատակ արքաներ ունեին, իսկ Վրաստանը, ինքին լինելով փոքր, դրան գումարած էլ դեռ բաժանված էր շատ մասերի, որոնք չէին ենթարկվում միմյանց, թշնամի էին, ամայացնում էին միմյանց երկրները ու վնասում էին իրար: Նրանք բոլորը Քրիստոսի հավատքի էին և դրա համար էլ մի կողմից նրանց թալանում էին թուրքերը, մյուս կողմերից էլ՝ ղզլբաշները: Եվ ահա, գտնվելով նման երկու մեծ տերությունների միջև, նրանք շատ ջանքեր էին թափում, որպեսզի սրով պաշտպանվեն և սրանցից, և նրանից: Նրանք շատ վնաս էին հասցնում թշնամիներին, բայց այնուհանդերձ այդպես էլ հաջողության չհասան: Եվ ահա խոնդկարն ու շահն իրար մեջ բաժանեցին Վրաստանը: Այսպես, Սամցխեն, Զարթին ու Կախեթին անցան շահին, իսկ Իմերեթիան, Օդիշին, Աբխազիան, Գուրիան ու լազերի երկիրն էլ՝ խոնդկարին: Նման բաժանման համակերպվեցին Վրաստանի բոլոր տիրակալները, սակայն դրա հետ չհամակերպվեց միայն Լուարսաք արքան: Վրապիրված այդ ավենից՝ նա ավելի ու ավելի էր համառում իր անհնազանդության մեջ և հարձակվելով ամայացնում էր իրանական ու թուրքական շրջանները: Մահմանյան շրջանների իշխանները հավատարիմ էին արքային: Եվ ահա շահը մեծ զորքով գնաց նրանց վրա: Երբ նա հասավ Սաբարաստիանոյին, ողջ բնակչությունը ելավ ու պատսպարվեց ապաստարաններում: Շահը գործ ուղարկեց դեպի այդ ապաստարանները, որտեղ ղզլբաշները հարձակման անցան: Վրացիները, սակայն, դիմադրություն ցույց տվեցին և երկու կողմից շատ մարդ զոհվեց: Ղզլբաշները զբաղեցրին վրացիների ապաստարանները և գերեվարեցին նրանց ընտանիքները: Լուարսաք արքան ամրությունում էր: Շահը զբաղեցրեց Սաբարաստիանուն, որտեղից անցան Զարթին և կանգ առավ Գորիում: Վրացիները թաքնվեցին ամրոցներում: Շահը այդ ամրոցներից յուրաքանչյուրի դեմ զորք ուղարկեց, և իրավայեց, որ այն ամրոցները, որոնք կամավոր կհանձնվեն, որևէ վնաս չկրեն ու ոչ մեկից որևէ բան չվերցնեն: Իր հերթին, սակայն, եթե ղզլբաշները ստիպված էին լինում ուժով գրավել ամրոցը, ապա բոլոր պաշտպաններն ու նրանց ընտանիքները զոհվում էին մարտում, թեև ընկնում էին նաև շատ ղզլբաշներ: Մարդկանց, որոնք գտնվում էին նվաճված ամրոցներում, նրանք գերեվարում էին: Տեղիսի վերցրին ուժով, իսկ Բերիսիան ամրոցը կամավոր հանձնվեց: Փարսաղանը անվաս փրկեց իր ամրոցի բնակչությանը» (Փարսաղան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 9): «Զորոնիկոնի 244 թվականին... խաղը ելավ տեղից և գնաց Ղարաբաղ՝ տանելով հետը Վրաստանից վերցրած բազմաթիվ գերիներ...: Հետո շահ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Երևան...» («Զարթի-Տիսկյեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) նահանջեց և ժամանեց Զարթի: Այստեղ քանդեցին ու ավերեցին ամրոցները, ամայացրին երկիրը» (Զարթի-Տիսկյեթա), Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Զորոնիկոնի 244 թվականին շահ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) նստեց Զարթիում և Հայքում» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1702 թվականներին»):

«Այնուհետև, վերադառնալով այնտեղից, շահ Թահմասպը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) գերեց Լուարսաք արքայի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաք I-ի – Մ.Ֆ.**) մորը և գնաց իր մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Շահը մտավ Զարթի, ամայացրեց, ամրությունները գրավեց, իսկ Աթենիից էլ հանեց ու տարավ Լուարսաք արքայի մոտը: Լուարսաք արքան պատսպարվեց Գեորգի արքայի (**Իմերեթիայի թագավորության ապագա արքա Գեորգի I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, իսկ Դեդիդիստեղի եղբայրներ Արչիլը, Աշոտան և Ախլթախը ապաստանեցին Ածողուրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Արյունակոծ աշխարհը զարդարող թագավորի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) խորհուրդն էր՝ նվաճողական տողերով դրոշներ ծածկանել այս ուղղությանը՝ հեռու մղելով այս վատ աղանդներին, հնազանդեցնել մարդկանց և Լուվարսաքի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաք I-ի – Մ.Ֆ.**) բոլոր հողերը ընդգրկել իսլամի հողերի շարքում: Որոշվեց, որ, եթե անհավատ բազմաստվածներից որևէ մեկը, ինչպես Գոգը և Մագոգը, չկնարեն ջիգիս, ապա մարդիկ պատերազմով կգան բազմաստվածների դեմ, իսկ այդ պարագայում թող նրանց կյանքի արմատը մաքրվի այս տարածքից՝ սուր սրի դատաստանով: Այդպիսի արդար մտադրությամբ սկսվեց նվաճողական բանակի երթը այս ուղղությամբ: Երբ Թարաբլուն կանգառի վայր եղավ իսլամի համար, այս երկրի անհավատ բանակները, սկսիչնալով հաղթանակի նշանով դագի սրերից և նետերից, ցրվեցին անտառներով ու կիրճերով, որտեղ շատ դժվար էր հետևակի և հեծելազորի համար: Ահա այսպես նրանք փախան և գնացին ու նրանցից մի խումբ ապաստան գտավ բարձր լեռներում և ուժեղ ամրություններում: Տիհաղի դաշտի մարտիկները, վստահության և արիության վախիկները կրծքին բռնած, շրջվեցին դեպի անտառներն ու փախուստի ուղիները և, բռնելով նրանց խմբերով, սրի ծարակ դարձրին: Նրանք գերեվարեցին նրանց կանանց ու երեխաներին, ինչպես նաև տիրեցին մեծ բանակությանը անասունների և ավարի: Լուվարսաքը կարողացավ հայրուրավոր հնաբնների օգնությամբ փրկել իր կյանքն այս վտանգից ու թաքնվել: Այն բանից հետո, երբ Թարաբլուն գավառը մաքրվեց բազմաստվածների դիակներից, Իբբալի բանակը շարժվեց դեպի Գորի՝ Լուվարսաքի մայրաքաղաքը: Նրանք անցան դժվարին և անտառապատ ճանապարհներով ու այս գավառը ևս մաքրվեց այս չար անհավատների չար ոգիներից: Երբ փրաց ազնուորների մեծերը ամրացրին մի քանի բերդեր ու ամրոցներ և այդ վայրերում հավաքեցին պատերազմող ջոկատներ, դեպի դրանք ծածկանվեցին նվաճող երկրների դրոշները: Նրանք նախ պաշարեցին Մարդաբլուք բերդը: Բերդի պաշտպանները, վստախ պարսպի ամրության վրա, ելան մարտի: Մյուրիդները, որոնց կարգախոսները հերոսական էին, սկսեցին կռվել պարսպի բոլոր կողմերից և բարդացրին պաշարվածների վիճակը: Վրացի կրոնավորները, տեսնելով իրենց անգործությունը, սկսեցին լաց լինել՝ «այ-Անան» ասելով: Դուրս եկավ բերդի կուտվալ Փարսաղան-բեկը և հանձնեց բերդը: Այս ամրոցը գրավելուց հետո նրանք շարժվեցին դեպի Ամդին ամրոց, որն այս վայրի ամենամոտի ամրոցներից էր և որտեղ ապրում էր Լուվարսաքի մայրը: Ամդինն այնքան բարձր ամրոց էր, որ թվում է, թե նրա ճարտարապետն այն կառուցել էր երկնքի վրա մակերևույթի վրա, որտեղ նույնիսկ ուրվական թռչունները չէին կարող բարձրանալ իր բարձրության վրա, իսկ եթե նույնիսկ փոփոխական իրադարձությունների ձեռքը հասներ այնտեղ, ապա չէր կարող դիպչել վերջինիս նույնիսկ փոշուր հիմքին: Եվ ահա բերդի պաշտպաններին ուղղվեցին դեպի մյուրիդների գերեզման և մարտական կրակ վառեցին: Իբբալի զորության շնորհիվ, սակայն, առանց մեծ ջանքերի նվաճվեց նաև իսայբեռանման այս ամրոցը: Լուվարսաքի մայրը, ինչպես նաև ազնուորների մեծ մասը, գերի ընկան և այս անհավատները ջիհադի սրով ուղարկվեցին դժոխք: Շահիվերդի Սուլթան Չիլաղօղլուի ջանքերով և քաջությամբ մի քանի ամրոցներ ու բերդեր նույնպես անցան պետական սրբերի ձեռքը: Այս երթի ժամանակ 30.000 հոգուց ավելի մարդ գերի ընկավ սրընթաց ռազմիկների ձեռքը, որոնց թվում կային հայտնիների և ազնուորների կանայք, աղջիկներ ու տղաներ, որոնք պարզևի փոխարեն տրվեցին շահի հրամանատարին: Այս անգամ Լուվարսաքը այնպես էր թաքնվել, որ նրա գտնվելու վայրի մասին ոչինչ հայտնի չէր, ուստի գեղեցիկ դիմագծերով բարեպաշտ արքան իր արշավական ասնձը Վրաստանից դարձրեց դեպի Ղարաբաղ» (Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵²¹ «Չորեք տեղակայված էր ցածրադիր վայրերում, իսկ ամրոցը՝ մի բարձր ժայռի վրա: Կառուցված լինելով բարի շաղախից՝ այն զարմանալիորեն ամուր էր: Այնտեղ էր գտնվում Լուարսաք արքայի (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաք I-ի – Մ.Ֆ.**) մայրը, իսկ նրա հետ էլ՝ շատ իշխանների ու ազնուորների ընտանիքներ: Ամրոցը շրջապատված էր ղզլբաշների զորքի կողմից, իսկ ներսում կանգնած էին վրացիները: Մարտը սկսվեց և շատ ղզլբաշներ կոտորվեցին: Ամրոցը գրավեց դժվար էր այն պատճառով, որ ոչ հնարավոր էր նրան մոտեցնել ճաղանները, ոչ էլ պարսպի տակը փորել: Հնարավոր չէր գործադրել նաև հրանոթները: Թաթարները բռնեցին մի աթենցու և մահվան սպառնալիքի տակ վերջինս ասաց. «Եթե դուք ինձ չսպանեք, ապա ես կօգնեմ ձեզ գրավել ամրոցը»: Մրանք երդվեցին, որ նրան որևէ վնաս չեն պատճառի և այդ ժամանակ աթենցի ասաց. «Պաշարյալների ջուրը բոլոր ջրիղիներում ու ջրավազաններում ապառվել է: Հյուսիսային կողմում հոսում է մի մեծ աղբյուր և նրանք ջուր են վերցնում այնտեղից: Դեպի այդ աղբյուրը տանող գաղտնի ճանապարհ կա: Ես ցույց կտամ ձեզ այդ ճանապարհը, դուք կկտրեք այն և այդ ժամանակ նրանք ստիպված կլինեն հանձնել ձեզ ամրոցը»: Այդ աթենցին բերեց նրանց, ցույց տվեց դեպի աղբյուրը տանող ճանապարհը և ահա ղզլբաշները կտրեցին ջուրը: Ամրոցում փակվածները ոչ մի տեղից չէին կարողանում օգնություն ստանալ, իսկ ջրի պակասը ևս բայթայում էր նրանց ուժերը: Ամրոցը վերցրին, ընդ որում այդ ընթացքում շատ վրացիներ ու ղզլբաշներ սպանվեցին: Ամրոցից հանեցին թագուհուն՝ Լուարսաք արքայի մորը, իսկ նրա հետ էլ վերցրին նաև 30.000 գերիներ: Լուարսաք արքան այդ ժամանակ գտնվում էր Ալաբեթյան ամրոցում: Շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.**) ելավ Գորիից և շարժվեց Ղարաբաղ: Լուարսաք արքան շտապեց նրա հետևից ու հասավ: Ծանապարհին, երբ նա տեսնում էր, որ հնարավորություն կա առավելության հասնել, նա հարձակվում և ոչնչացնում էր առանձին ջոկատներ, իսկ ավարն էլ բաժանում էր վրացական զորքին, իսկ եթե նման հնարավորություն չէր լինում, ապա նա ընդհանրապես չէր երևում» (Փարսաղան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 10):

«Գրավեցին Աթենյան ամրոցը: Եվ ահա հանեցին այնտեղից Լուարսաբ արքայի (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.**) մորը, իսկ արքան ինքը անցավ անդրդիպյան Իմերեթիա և այնտեղ փրկվեց» (Քարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Դրանից հետո մոտեցան Աթենյան ամրոցին, վերցրին այն ու դուրս հանեցին Լուարսաբ արքայի (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.**) մորն ու շատ հայտնի ազնաւորների կանանց, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1556 կամ Քրոնիկոնի 244 թվականին: Դրանից հետո նահանջեցին և հետները տարան գերիներին, այդ թվում նաև արքայի մորը: Մթերելով զոհաբերելով արքան, որն ըստ որոշ մատյանների գտնվում էր Իմերեթիայում, ընկավ շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) հետևից, իր զորքով հասավ նրանց և ոչնչացրեց շատերին, սակայն իր մորը չկարողացավ օգնել, թեև մեծ ավար ձեռք գցեց և վերադարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»):

⁵⁵²² «Գանձակի տիրակալ Շահվերդի սուլթանը շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից նշանակվել էր պահպանել այդ սահմանը: Իմանալով, որ Լուարսաբ արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) զորք է հավաքել՝ նա ևս իր մոտ հավաքեց Արաքսից այս կողմ գտնվող զորքերը և շարժվեց արքայի վրա: Այդ գիշեր Լուարսաբ արքան երազ տեսավ և առավոտյան դիմեց կաթողիկոսին, վրաց իշխաններին ու իր երեխաներին. «Երեկ երեկոյան ես երազ եմ տեսել, որին պետք է հավատալ: Անկասկած է, որ մենք կհաղթենք, իսկ ղզլաշները փախուստի կդիմեն մեր առջև, սակայն այդ մարտում մեզ կսպանեն, իսկ ինձ սպանողներին էլ կսպանեն վրացիները»: Դրանից հետո, վերցնելով ավագ որդի Սիմոնի (**Քարթլի թագավորության ապագա արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) ձեռքը, նա հրահանգեց վրացիներին. «Այս թագավորությունը, ահա, ես հանձնում եմ իմ ավագ որդուն, նա արժանի է դրան»: Մնացած երեխաներին նա կտակեց հնազանդ լինել իրենց ավագ եղբորը և օգնել նրան: Դրանից հետո նա համբուրեց Սիմոնի ոտքերը և օրհնեց նրան թագավորելու, իսկ այնուհետև ահա թե ինչ հրահանգ տվեց. «Հարձրածայնեք իմ մահը և չփչացնեք արշավանքը, քանի որ, եթե ղզլաշները իմանան իմ մահվան մասին, նրանք դրանից ավելի կբացանան: Աստծո օգնությամբ, երբ կհաղթեք ղզլաշներին, դրանից հետո միայն ինձ կթաղեք Մծխեթում, սակայն շատ չսգաք ինձ, այլ պահեք երկիրը»: Լսելով այդ ամենը արքայի երագի մասին, բոլորը սկսեցին լաց լինել և ասացին. «Քանի որ դու նման երազ ես տեսել, այս անգամ մենք չենք մարտնչի, այլ կնահանջենք»: Արքան, սակայն, նույնիսկ լսել էլ չէր ուզում այդ մասին և ասաց. «Մինչ այժմ ես չեմ խուսափել ոչ խոնդկարից, ոչ էլ շահից, արդ ինչպե՞ս ես այժմ վախենամ մի ինչ-որ **Քաջարից**»: Վրացիները երկար ժամանակ համոզում էին նրան, սակայն արքան մահը գերադասեց խայտառակությունից: Երբ Շահվերդի Սուլթանը շարված շարքերով մոտեցավ, արքան, իշխանները և ազնաւորները մարտով նրա դեմ ելան: Չնայած այն բանին, որ վրացիները քիչ էին, իսկ ղզլաշները՝ շատ, վրացիները առաջինը հարձակվեցին թշնամու վրա, ինչպես գայլերը՝ ոչխարների: Ղզլաշները ևս մարտնչում էին իրենց ուժերը ներածի չափով, սակայն կարողացան մարտում դիմադրել վրացիներին և ահա շուտով նրանք դիմեցին փախուստի, իսկ վրացիներն էլ սկսեցին հետապնդել՝ կոտորելով փախչողներին: Փրկվեցին միայն նրանք, ում մոտ արագուստ ձիեր կային: Շատ ղզլաշները ընկան և վրացիների ձեռքը շատ ավար ընկավ: Շահվերդի Սուլթանը դիմեց փախուստի, իսկ հաղթանակող արքան մի քանի մարդկանց հետ սպասում էր հետապնդողների վերադարձին: Այդ ժամանակ ղզլաշների փոքրիկ մի ջոկատ թաքնվեց անտառում և, նկատելով մարդկանց փոքրիկ մի խումբ ու չեղթադրելով, որ սրանց մեջ նաև արքան կարող է լինել, այդ ջոկատում որոշեցին այսպես. «Քանի որ նրանք փոքրաթիվ են, եկեք հարձակվենք նրանց վրա և այս կերպ բացենք մեր փախուստի ճանապարհը, հակառակ դեպքում այս մարդիկ կկարողանան հայտնի արքային մեր մասին և այդ ժամանակ մենք չենք կարողանա փրկվել»: Այսպես որոշելով՝ նրանք հուսահատ բացությամբ մարտի նետվեցին: Տեսնելով ղզլաշներին՝ արքան զինակրից վերցրեց նիզակը և ձին շարժեց դրանց վրա, սակայն արշավող ձիու ոտքերը ընկան փոսի մեջ, այն ընկավ և իր տակ ճգնեց արքային: Եվ ահա ղզլաշները նետերով ծածկեցին ընկած արքային ու նա այդ կերպ զոհվեց: Երբ վրացիները տեսան, որ ղզլաշները հարվածում են ձիուց ընկած արքային, չնայած որ իրենք քիչ էին, այնուհանդերձ նետվեցին թշնամու վրա: Երբուհները ձեռքերն առան գուրդերը, իսկ ջախջախեցին էլ սկսեցին կոտորել հակառակորդին սերովով: Սպանեցին նաև այն մեկին, որի ձեռքից գոհվել էր արքան, ինչպես նաև մնացածներին: Միայն մեկ ղզլաշ կարողացավ ցատկել արքայական ձիու վրա և, քանի որ ոչ մի ձի չի փնձակի չէր հասնել նրան, նա հեռացավ» (Փարսադան Գորգիշանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 12, 13):

«Քրոնիկոնի 246 թվականին Գարիսիում վրացիներն ու ղզլաշները ճակատեցին, որի արդյունքում վրացիները հաղթեցին, սակայն թաթարները սպանեցին Քրիստոսի նահատակ Լուարսաբ արքային (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ին – Մ.Ֆ.**), որից հետո արքա դարձավ նրա որդի Սիմոնը (**Քարթլի թագավորության արքա Սիմոն I-ը (1558-1569, 1578-1600) – Մ.Ֆ.**)» (Քարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Այնուհանդերձ Լուարսաբ արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) վտարեց թաթարներին և զբաղեցրեց Քարթլին ու Յայթը, ինչպես նաև այստեղի բոլոր ամրությունները, բացառությամբ Տփղիսի ամրության, որի վրա էլ նա եռանդով սկսեց հարձակումներ գործել: Տփղիսի պաշտպաններին այս մասին հայտնեցին Գանձակի բեգբեգ Շահվերդիին: Եվ ահա սա հավաքեց իր ձեռքի տակ եղածներին, ինչպես նաև վերևում նշված այլոց ու եկավ Քարթլի: Իմանալով այդ մասին՝ Լուարսաբ արքան իր զորքով տեղակայվեց Գարիսիում, որպեսզի հրապուրի թշնամիներին դեպի ամրացված վայրեր: Քանի որ նա արդեն ծեր էր և որդիներ ուներ Սիմոն (**Քարթլի թագավորության ապագա արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) և Դավիթ (**Քարթլի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**) անունով, նա Սիմոնին հանձնեց իր զորքերը, իսկ ինքը փոքրաթիվ վետերանների ու եպիսկոպոսների հետ միասին մնաց Գարիսիում: Սիմոնը ելավ և ծակատեց ղզլաշներին դեմ: Դաժան մի մարտ տեղի ունեցավ, վրացիները ոչնչացրին ղզլաշներին և փախուստի մատնեցին նրանց՝ ավար ձեռք գցելով: Այդ ժամանակ, ահա, փախուստի դիմող Շահվերդին տեսավ կանգնած արքային և, իր փրկության հարցով սարսափած, հարձակվեց նրա ու նրա շեփախի վրա, որ ճեղքի և անցին: Տեսնելով այդ՝ վետերանները՝ արքայի տարեկիցները, զվարթացան ինչպես երիտասարդներ, հարձակվեցին և ոչնչացնելով բռնեցին պարսիկներին: Այդ ժամանակ արքան հանդիպեց Շահվերդի խանին, ընդ որում, քանի որ արքայի և նիզակը, և սուրը կոտրվել էին, նա իր ձիով իրեն Շահվերդի խանին ու անցավ նրա վրայով: Հետո, սակայն, երբ նա հետապնդում էր մեկ ուրիշին, նրա ձիու ոտքն ընկավ մի ճեղքի մեջ և ձին արքայի հետ միասին գետին տապալվեց: Մոտիկ վազեց Չիրակ անունով մի պարսիկ և թողավ ուժեղ հարվածեց արքային: Արքայի ռազմիկները գլխովին ոչնչացրին ղզլաշներին և, չիմանալով տեղի ունեցածի մասին, Սիմոն արքայազնի գլխավորությամբ հաղթական ու ավարով վերադարձան, սակայն, տեսնելով արքային այդ վիճակում, շատ տխրեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1558 կամ Քրոնիկոնի 246 թվականին բարդեցիները հաղթեցին ղզլաշներին Գարիսիի մոտ, սակայն սրանք սպանեցին Լուարսաբ արքային և թագավորեց նրա որդի Սիմոնը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Լուարսաբ արքան (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**), օգտվելով իր թշնամիների նման նեղ դրությունից, բռնեց պարսիկներին իբերական ամրություններից, մոտեցավ Գանձակին և հաղթեց այս բաղաթի պաշտպաններին, որոնց գլխավորում էր Շահվերդի խանը: Վերջինս, հպարտանալով նման հաղթանակով իր ուժով, անվախությամբ և վարպետությամբ ու մեկամարտի ելնելով արքայի դեմ, սրա հարվածների արդյունքում տապալվեց ձիուց, սակայն արքան ինքն էլ այդ ժամանակ ծանր վերք ստացավ անակնկալ մոտեցած պարսիկի սրի հարվածից: Եվ ահա, հաղթելով Իբերիայի այս ամայացնողներին, նա վերադարձավ Իբերիա և շուտով մահացավ ստացած վերքից՝ որպես հետևորդ թողնելով իր որդի Սիմոնին (**Քարթլի թագավորության ապագա արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**)» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117):

«Հայրը 1003 թվականին Լուարսաբը (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) հաղթեց Շահվերդի սուլթանին, որը փախստական դարձած ընկավ Գանձակ» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Վրաստանի կառավարիչներից Լուվարսաբը (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.**) աչքի էր ընկնում իր բացությամբ և համարձակությամբ, ինչպես նաև իր օգնականների և փորձառու մարդկանց թվով: Ուստի նա միշտ անհնազանդության և ամբարտաւանության նշաններ էր ցույց տալիս, անհնազանդ էր ու հրաժարվում էր տուրք տալուց: Հագրայթ ջենալթեմական շահը մի քանի փորձ արեց ազատվել նրանից, ինչպես գրված է վերևում: Մի անգամ երջանիկը (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաստան, բայց Լուվարսաբի կյանքի բաժակը դեռ լցված չէր, ուստի նրան գերի չվերցրեց: Վրաստանից հագրայթ ջանաթեմական շահի չորրորդ վերադարձից հետո Լուվարսաբը կրկին եկավ Գորի և նրա մոտ հավաքվեցին բազմաստվածների մնացորդները, ինչից հետո անցավ մեկ-երկու տարի: Երբ Լուվարսաբի կյանքն ավարտվեց, նա նորից սկսեց անհնազանդվել և շարունակեց պահպանել դիվիանակի շահի դեմ իր դիրքորոշումը: Հիշքի 963 թվականին, թողնելով Գորին, Լուվարսաբը մոտեցավ Լուհաա բերդին, որը գտնվում էր այս դիվանի ձեռքում, և ապստամբություն ու խռովություն բարձրացրեց: Եվ ահա Դարաբադի բեգլարբեգ Շահվերդի սուլթան Չիյարոջլու Դաջարը, որը պատասխանատու էր սահմանի պահպանման համար, հավաքեց դարաբադի զինվորներին ու գնաց նրա թաղմանը: Նա մոտեցավ այն ամրոցին, որտեղ Լուվարսաբն էր ապրում և վերջինս որոշեց խորամանկությամբ փախչել, քանի որ ուժ չուներ դիմադրելու: Ղզլաշի զինյալները գնացին գավառով մեկ ցրված վրացիների հետևից և սկսեցին թալանել: Տեսնելով այդ՝ Լուվարսաբը դուրս եկավ նեղ և խորամանկ դարանից և մի խումբ ազնաւորների հետ հարձակվեց Շահվերդի սուլթանի բանակի կենտրոնի վրա: Քանի որ ղզլաշների մեծ մասը ցրված էր, Շահվերդի սուլթանի կողքին գտնվող մի քանի ռազմիկներ, չնայած բացառաբար կռվեցին, բայց պարտվեցին: Այս պայմաններում Չիյարոջլին ապահով կերպով լքեց մարտադաշտը, սակայն վրացիները սկսեցին հալածել մյուրիդներին և սպանեցին մինչև 800 ոսկե գլուխ: Այդ ժամանակ մի խումբ բախանների հետ, ովքեր Աստվածաշունչ էին կարողում, Լուվարսաբը բարձրացավ

ժայռի վրա և կանգ առավ այնտեղ: Այս պայմաններում Մուհամմեդ սուլթան Միդելնիս մի խումբ մյուրիդների հետ գնաց, դիմավորեց թշնամիներին և ըստ կարգի սկսեց մղել ճակատամարտը: Տեսնելով դա՝ Լուվարսաբը առաջ տարավ իր բաջ ու խիզախ ձին և հարձակվեց Մուհամմեդ սուլթան Միդելնիսի վրա: Աստժո շնորհով, սակայն, նրա ձին տապալկեց, իսկ Լուվարսաբն էլ ընկավ ձիուց: Չանի դազիներից Չաբիր անունով մի տղամարդ մի բանի ծանր վերքեր հասցրեց նրան, սակայն անհավատները հարձակվեցին նրա վրա: Մուհամմեդ սուլթանը, ով բռնեց Լուվարսաբի ձին, թամբեց նրան և անհետացավ: Վրացիները մի բանի մյուրիդ հեծյալների հետ միասին սպանեցին վերոհիշյալ Չաբիրին: Ահա այսպես Լուվարսաբի կյանքն ու պետությունը տապալկվեց և այս պահը կորավ: Վրացիները վերցրին Լուվարսաբի դին, գտան նրա թաղման վայրը և թաղեցին» (Իսթանբուլի Մուհալլեի «Աբթաթի պատմությունը»):

⁵⁵²³ «Քրոնիկոնի 248 թվականին թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բագրատի որդի Արչիլին» («Զարթիս-Ֆիսվեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Այդ ժամանակ Բագրատ Մուխրանքատունիի որդի Արչիլը հարձակումներ էր գործում Տիգրիսի վրա և շատ վնաս հասցնում նրա արվարձաններին: Մի օր, սակայն, ղզբաշ ռազմիկները ելան Տիգրիսի ամրությունից և հարձակվեցին Սապուրցեում տեղակայված Արչիլի վրա, որը պարտություն կրեց, բռնվեց և Երիստոսի 1560 կամ Քրոնիկոնի 248 թվականին նրան տարան շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ի – Մ.Ֆ.) մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»):

«Միմոնի (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ի – Մ.Ֆ.) թագավորության ժամանակ պարսիկները տիրեցին Տիգրիսին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁵²⁴ «Նույն այդ տարում պիտոցներին հարձակվեցին Մուխրանի վրա, սակայն Բագրատ Մուխրանքատունիի որդի Աշոտանը մարտնչեց նրանց դեմ, քարոջեց և փախուստի մատնեց, թեև ինքը ևս սպանվեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»):

⁵⁵²⁵ «Այդ ժամանակ Տիգրիսը գտնվում էր ղզբաշների ձեռքին ու դրա համար էլ նրանք Մեծխեթից տեղափոխվեցին Գորի: Շրջակա բնակչությունը ծառայում էր Միմոն արքային (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ին – Մ.Ֆ.): Չորս տարի անց հավաքվեց վրացական զորքը: Եկավ նաև Կախեթի արքա Լևանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) որդի արքայազն Գեորգին: Նա Կախեթի գործով միացավ իր փեսա Միմոնին, որպեսզի օգնի նրան գրավել տիգրիսյան ամրոցը: Այդ լուրը հասավ Ղարաբաղի տիրակալին, որը ևս իր հեթոքն հավաքեց Արաքսից այս կողմ գտնվող զորք և շարժվեց բաղաբնի օգնության: Վրացիները խանդավ փորեցին, որպեսզի թշնամին իրենց անակնկալի չբերի: Ղզբաշներն իջան ձիերից և հարթեցին խանդակը: Մի կողմից վրացիները, իսկ մյուս կողմից էլ ղզբաշները ջոկատներ կազմեցին, որից հետո վրացիների ու ղզբաշների առաջապահի միջև մարտ սկսվեց: Վրացիներն ինչպես ուժ ունեին ինքնամոռաց մարտնչում էին և նրանք շատ ղզբաշների կոտորեցին: Տեսնելով, թե ինչ կատաղությամբ են մարտնչում վրացիները, Գանձակի խանն ասաց ղզբաշներին. «Մենք հեռու ենք գտնվում մեր տեղերից և, եթե դուք դիմեք փախուստի, ապա ոչ մի տեղ էլ չեք հասցնի փախչել, քանզի մեզ կհասնեն և բոլորիս կկոտորեն: Այդ ավելի լավ չէ՞, որ խուսափենք խայտառակությունից, հոգի դնենք գործի մեջ ու զոհվենք մարտում»: Բոլորը համաձայնեցին նրա հետ և, աղաղակելով. «Ալլահ, Ալլահ», ղզբաշները մերկացված սրերով նետվեցին մարտի: Մյուս կողմից էլ վրացիները առաջ նետվեցին: Երկու կողմերն էլ լավ էին մոտ, բայց այնուհանդերձ ղզբաշներից ավելի շատ մարդ ընկավ և, այն է, նրանք արդեն պատրաստվում էին դիմել փախուստի, երբ կախեթական զորքում բարձր աղաղակ ու լացունով բարձրացավ, որը վերաբերվում էր արքայազն Գեորգիի մահվանը: Դրանից հետո, այլևս չհոգալով մարտի ընթացքի և չմտածելով պարտության մասին, կախեթիցիները մարտի դաշտից դուրս եկան ու թողեցին մարտը: Ղզբաշները օգտվեցին դրանից և հարձակում գործեցին լաց լինող ու իրար խառնված զորքի վրա: Արդյունքում ղզբաշները հաղթանակ տարան և Շահվերդի Սուլթանը մտավ Տիգրիս» (Փարսադան Գորգիջանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 14):

«Գանձակի սուլթան Շահվերդի սուլթանը այս վայրերի պահապան էր նշանակվել և ահա, լսելով, որ թագավորը (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ը – Մ.Ֆ.) գործ է ժողովել, նա ևս Արաքսի այս կողմում գտնվող բոլոր տեղերից զորք ժողովեց ու եկավ թագավորի դեմ...: Քրոնիկոնի 248 թվականին թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բագրատի որդի Արչիլին: Միմոն թագավորն ելավ ղզբաշներից վրեժ լուծելու և սկսեց իր զորքերը ժողովել, որպեսզի Տիգրիսի բերդը վերցնի: Լսելով այս՝ Ղարաբաղի տեր կուսակալը ժողովեց Արաքսի գետի այս կողմում գտնվող երկրների զորքերն և Տիգրիս քաղաքին օգնության եկավ» («Զարթիս-Ֆիսվեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Քրոնիկոնի 249 թվականին Ցիխիդեդիում մարտ տեղի ունեցավ, որտեղ հաղթանակ տարան թաթարները և սպանեցին Կախեթի արքա Լևանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) որդի Գեորգիին» (Զարթիս-Ֆիսվեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Գանձակի սուլթան Շահվերդը, լսելով այս, ժողովեց Ղարաբաղի ողջ այն զորքը, որը շահ Թահմասպն (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ին – Մ.Ֆ.) էր նրան տրամադրել, և շարժվեց թագավորի (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ի – Մ.Ֆ.) դեմ...: Շահը գրեց Չերեք շախախին՝ Շաբիի սուլթանին (Շաբիի խանության խան Բուդալ-բեկին (1548 - մոտ 1574) – Մ.Ֆ.), որպեսզի նա շաբեցիների և ղարաբաղցիների զորքով ելնի: Եվ ահա շախախ սուլթանը մեծ զորքով շարժվեց ու եկավ Զարթիս» («Նոր Զարթիս-Ֆիսվեթա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Միմոն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ը – Մ.Ֆ.) իր աներեմզ Գեորգիին հրավիրեց պարսիկների դեմ մարտնչելու և ահա նրանք հանդիպեցին Ցիխիդեդիում: Իմանալով այդ մասին՝ Շահվերդի սուլթանը զորքով ելավ և աննկատ առաջացավ, քանզի Գարդաբանին անքնակ էր, իրենք տիրում էին Տիգրիսին, իսկ արքայական դեռք հանդիսացող Գերսանդիշվիլիին և այլք էլ, որոնք կանգնած էին Դևիսանմուխարիում, գատկի այդ գիշեր բարձրացել էին Մուխրաթվերդի, որպեսզի լսեն տոնական կատարումը: Եվ ահա, երբ նրանք այնտեղ էին, ղզբաշները եկան ու անակնկալ հարձակվեցին Միմոն արքայի վրա: Ուժեղ և դաժան ծակախաղաղ մարտ սկիզբ առավ ու մեծ բանակությամբ պարսիկները զոհվեցին, սակայն սպանեցին նաև կախեթի տեր Լևանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) որդի Գեորգիին: Դա եղավ Երիստոսի 1561 կամ Քրոնիկոնի 249 թվականին, և արդյունքում կախեթը դիմեցին փախուստի: Այս ամենի հետևանքով գոհվեցին նաև բարթեցիներից շատերը, ընդ որում միայն Ամիլախվորիները կարողին ինքը հոգի, ինչի պատճառով, ի դեպ, արքան նրանց նվիրեց Սգվիխեի վերին եկեղեցին: Տեսնելով այդ ամենը՝ Միմոն արքան պարտված նահանջեց, իսկ ղզբաշները հաղթանակորեն հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»): «Դրանից հետո Երիստոսի 1561 կամ Քրոնիկոնի 249 թվականին Միմոն արքան Լևանին առաջարկեց օգնություն տրամադրել պարսիկներին Զարթիսից վտարելու համար, սակայն Լևանը, չցանկանալով հանդերձ գծովել շահի հետ, այնուհանդերձ այնպես արեց, որ իր որդի Գեորգին զորքով մեկնեց Ջվեզվի՝ Միմոն արքայի մոտ: Դեռ այստեղ էր, որ Շահվերդի-սուլթանը հարձակվեց նրանց վրա և ահա Գեորգին սպանեցին, կախեթին կոտորեցին, իսկ կենդանի մնացածներն էլ վերադարձան Լևանի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Դերի կյանքը»): «Երիստոսի 1561 կամ Քրոնիկոնի 249 թվականին Միմոն արքան և Լևանի որդի Գեորգին ձեռնվում մարտնչեցին Շահվերդի սուլթանի դեմ, Շահվերդին հաղթեց և սպանեցին Լևան արքայի որդուն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Կախեթնալով այդ հակառակորդներից՝ արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ը – Մ.Ֆ.) հեռացավ և պատասպարվեց Զարթիսի ամուր վայրերում, որտեղ պարսիկների ջանքերն իրեն բռնելու հարցում հաջողություն ունենալ չէին կարող: Ի վերջո, շահի հրամանով Գանձակի տիրակալ, սուլթան Շահվերդին, անցնելով Տիգրիսը, հարձակվեց արքայի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ցիխիդեդիում: Այրուհաիեղ ծակախաղաղ տեղի ունեցավ, որի ընթացքում բարթեցիները գործում էին անբեկանելի արիությամբ և անվախ կերպով առ իրենց պաշտպանություն, չնայած որ ի վերջո թշնամիների մեծաքանակությունն իրեն արեց ու արքան նահանջեց՝ զգալի կորուստներ ունենալով իր զորքում, այն դեպքում, երբ Շահվերդին հաղթանակով վերադարձավ Տիգրիս» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

«Մամայուն խանը (Զարթիսի թագավորության արքա Միմոն Ի-ը – Մ.Ֆ.) որպես բրիտանյան Զարթիսի կառավարիչ հաջորդեց իր հորը (Զարթիսի թագավորության արքա Լուարսաբ Ի-ին – Մ.Ֆ.): Նա չորս-հինգ տարի իշխում էր Գորիում և վրացի առևտրականները եկան ու միացան նրան, երբ նրա շուրջը մեծ բնակչություն հավաքվեց: Եվ ահա Մամայունն իր հոր նման գնաց անհնազանդության ու ապստամբության ճանապարհով: Դիջրի 968 թվականին նա ընկավ դատարկության մեջ և սկսեց երազել ու գործել՝ բանագ առնելով Թիֆլիսը նվաճելու գործի վրա: Այդ ժամանակ նա, օգնություն խնդրելով այլ բրիտանյան դատավորներից, իր շուրջը հավաքեց բազմաթիվ ռազմիկներ: Լևանը խանի (Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.) որդի Գորգին հոր թույլտվությամբ նույնպես լքել էր Կախեթը, ընդ որում նրանք նրան միացել էին նաև աղանդավորական նախապաշարունակների և ժողովրդի պահանջների պատճառով: Այսպիսով վրացի զինվորների թիվը զգալիորեն ավելացավ: Երբ այս լուրը հասավ Չիխաթոլուին, նա հավաքեց Ղարաբաղի եմիրներին և մոտակա վայրերի մարտիկներին ու հակադրվեց բազմաստվածներին: Մյուրիդները, սակայն, հողով ծածկեցին վրացիների փորած խրամատն ու, այնտեղ բաշտել խլամական զորքերի անիվները, հարձակվեցին վրացիների վրա, երբ սկսվեց մարտը: Երկու կողմից էլ կոպեցին խիզախ մարդիկ: Անհավատները, որոնք կարգապահները կերծ են, կանգնեցին գետնին և սկսեցին պատասխանել Ղազիի հարձակումներին: Այդ ժամանակ Շահվերդի սուլթան Չիխաթոլուն, ով մարտի դաշտում նկատեց անհավատների ռազմատենչությունն ու համբերությունը, կենտրոնական բանակի հետ իր ձին հանկարծակի բռնեց վրացական բանակի շարքերի վրա: Դրապարակի փոշին բարձրացավ մինչև արև: Չոխանալով նրա հարձակմանը՝ վրացիները սկսեցին փախչել: Լավանդա խանի որդի Գորգին 1.000 խոնարի անհավատների հետ

սպանվեց, իսկ Սամայունն էլ մնացած փոքրաթիվ մարդկանց հետ փախավ Գորի: Դրանից հետո Չիյաոչոլլին հաղթականորեն վերադարձավ Գլանջա: Վրաց ակառավոր Էմիրներից մի խումբ ազնաւորների հետ գերվեց նաև Չաջնա-բեկը, որոնց ուղարկեցին բանա» (Իսթանդեր Մուևշի «Ալթախի պատմությունը»):

⁵⁵²⁶ «Երբ Դավիթը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Տփղիս, մի խան էլ իր ջոկատով պետք է մեկ տարվա ընթացքում մնար նրա մոտ՝ ի պահպանություն: Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.), սակայն, նրան հանգիստ չթողեց՝ ամայացնելով Չաթն և Սաբարատիանոն ու ձգտելով նվաճել Տփղիսը: Զաղաբը, սակայն, նա չկարողացավ նվաճել: Զրոնիկոսի 250 թվականին Միմոն արքան հավաքեց ողջ Վրաստանի հեծյալ ու հետևակ ողջ զորքը և ուղղվեց դեպի Տփղիս: Այդ մասին հայտնեցին Դավթին: Նա ևս հավաքեց Չաթնի և Սաբարատիանոյի ռազմիկներին, ինչպես նաև քաղաքացիներին ու մահմեդականներին և պատերազմի ելավ եղբոր դեմ: Տեսնելով, որ Միմոն արքայի զորքը մեծաքանակ է, նա չմարտնչեց նրա դեմ և հետ վերադարձավ քաղաք: Խալիֆ Կարամանլուն, սակայն, որը հրամայում էր ղզլբաշներին՝ մի հպարտ և խելթով թույլ մարդ, չլսեց Դավիթ արքային ու, հանուն փառքի, միայնակ մարտնչեց Միմոն արքայի դեմ: Նա ուժեղ մարտնչեց և շատ վնաս հասցրեց հակառակորդին, սակայն հենց իրեն իսկ սպանեցին և նրա ողջ բանակը կոտորեցին» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15):

«Զրոնիկոսի 255 թվականին Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.) ու Դաուդ խանը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) Դիզոմիում մարտնչեցին և ահա արքան հաղթեց» (Զարթովի-Ցխովերա), Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Երբ Միմոն արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Դավիթը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) մտնավ իր եղբոր պարտություն կրելը պարսիկներից, հեռացավ Պարսկաստան, բանգի մի որկրամոլ և հեշտասեր մարդ էր, որը դավաճանեց իր երկրին ու ներկայացավ շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.): Վերջինս նրա նկատմամբ ողորմած եղավ, մահմեդականացրեց և կոչեց Դաուդխան: Նա նրան իր որդին հռչակեց և որպես պարգև տվեց 2.000 թուման, խալաթ, զոտի սրով, ինչպես նաև թաքի, որը թագի պես մի բան է, այն պատում են ոսկեգոծ մետաքսե կտորներով և զարդարում 12 պսակներով: Նրան տվեցին նաև ոսկեգոծ սպիտակ շորեր, դաշույն, թուր, մարգարտե ապարանջան, ոսկեգոծ հանդերձանքով ձի, ինչպես նաև ոսկյա սափոր և գավաթ, ինչը հետագայում օրինականացվեց ու մատուցվում էր Զարթովի արքաներին: Եվ ահա շահը նրան մեծ զորքով, որպես Զարթովի արքա, առաջ ուղարկեց: Դաուդխանը մտավ Տփղիս և նրա հետ էր նաև Գանձակի խանը: Չկարողացան դրա հետ համակերպվել Միմոն արքան և բոլոր քաղաքները ու դրա համար էլ արքան զորք հավաքեց և կանգ առավ Դիզափմիում: Լսելով այդ մասին՝ Դաուդխան ղզլբաշների և իրեն ներկայացած վրացիների զորքով ելավ, սակայն Զրիստոսի 1567 կամ Զրոնիկոսի 255 թվականին Միմոն արքան հարձակվեց նրանց վրա, պարտության մատնեց Դաուդխանին, ոչնչացրեց նրա ռազմիկներին և մնացածներին էլ հետ չարդեց դեպի Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1567 կամ Զրոնիկոսի 255 թվականին Դիզոմիում ծակատեցին Միմոնն ու Դաուդ խանը, Միմոն արքան հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»): «Սամայուն խանը (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.) և նրա ժողովուրդը, հիշելով այս ամենը, մնացին ընդդիմության ու հաստատականության մեջ: Նրանք չկարողացան ձերբազատվել Թիֆլիսի բերդը և նրա շրջակայքը գրավելու իրենց ունայն մտքերից ու երազանքներից, ուստի երկու կամ երեք անգամ եկան այնտեղ, բայց առանց որևէ բան կարողանալու վերադարձան: Զիջրի 975 թվականին Սամայունը հավաքեց իր անհավատ ռազմիկներին և մեծ թվով հեծելազորով ու հետևակով գնաց Թիֆլիս: Դավուդ խանը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) իր ենթական ազնաւորների և մահմեդական ռազմիկների հետ լքեց քաղաքն ու պատերազմեց եղբոր դեմ: Կողմերը սկսեցին կռվել: Զոխմանալով մեծ թվով թշնամուն՝ ղզլբաշներն ու ազնաւորները որոշեցին չկռվել, այլ որոշեցին հետ գնալ և պաշտպանել բերդը: Դզլբաշի ջոկատի հրամանատար Իբրահիմ խալիֆն Դահրանիկոսին, սակայն, իր անտրոպականության ու հպարտության պատճառով շարունակեց մարտը և մարտի դաշտում նահատակվեց: Դավթի մարդիկ լաց եղան՝ ասելով. «Ով Դավիթ, այսօր մեր ուժերը չեն հերիքում Տալուշին և նրա գործին»: Եվ ահա նրանք երես թեթեցին նրանից և, որպես անհրաժեշտություն, բռնեցին նահանջի ճանապարհն ու եկան Թիֆլիս» (Իսթանդեր Մուևշի «Ալթախի պատմությունը»):

⁵⁵²⁷ «Այս մասին Դավիթ արքան (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) գրեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.) և օգնական զորք խնդրեց: Շահի հրամանով Զասան-բեկ Կարամանլուն նշանակվեց որպես հրամանատար և մեծ զորքով օգնության ուղարկվեց Դավթին: Վերջինս, հավաքելով իր զորքը, ելավ Միմոն արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ: Ընդհարվեցին և շատ մարդ զոհվեց: Միմոնը հաղթանակ տարավ և ջարդված Դավթին ու ղզլբաշները վերադարձան Տփղիս» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15):

«Զրոնիկոսի 256 թվականին Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.) ու Դաուդ խանը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) մարտնչեցին Սամաղոյում և ահա հաղթեց արքան» (Զարթովի-Ցխովերա), Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Այդ ժամանակ Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Տփղիսին, իսկ ճնշված Դաուդխանը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) այդ մասին ամրությունից տեղեկացրեց Դաուդի ցեղի սպասապետին՝ նրանից օգնություն պահանջելով: Այդ մասին իմացած Զուսեյն-բեկը աննկատ մտավ Տփղիս, իսկ արքան բարձրացավ Տաբախմեշ: Արդյունքում Դաուդ խանը համարձակություն ձեռք բերեց և Զրիստոսի 1568 կամ Զրոնիկոսի 256 թվականին Սամաղոյում մարտ տվեց, սակայն այս անգամ ևս Միմոն արքան առավելության հասավ և արքայական վրացի ռազմիկները ոչնչացրին թշնամիներին: Արքան վերադարձավ և կանգ առավ Տաբախմեշայում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1568 կամ Զրոնիկոսի 256 թվականին Սամաղոյում ծակատեցին Միմոնն և Դաուդ խանը, Միմոն արքան հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Ահա այսպես Սամայուն խանը (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.), մի բանի անգամ հաղթելով եղբորը, ուժեղացրեց իր անհնազանդությունն ու ապստամբությունը» (Իսթանդեր Մուևշի «Ալթախի պատմությունը»):

⁵⁵²⁸ «Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ի – Մ.Ֆ.) մոտեցավ քաղաքին և պաշարեց տիֆլիսյան ամրությունները: Նա ենթադրում էր, որ քաղաքացիները կանցնեն իր կողմը, սակայն, վախ զգալով շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.) հանդեպ, քաղաքացիները չանցան նրա կողմը ու իրենց ընտանիքները ևս տեղակայեցին ամրությունում: Ամրություններից սկսեցին կրակել հրացաններից և հրանոթներից, ընդ որում Միմոնի օգնության չեկան նաև Սաբարատիանոյից, իսկ ամրություններից արձակվող կրակն էլ շատ մարդկանց սպանեց: Արդյունքում նա հեռացավ Գորի» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15):

«Զանի որ Դաուդխանը (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) կրկին պատսպարվել էր Տփղիսում, Միմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.) նրա հետ եղող վրացիներին առաջարկեց լքել քաղաքը, սակայն սրանք չհամաձայնեցին: Արդյունքում արքան հիասթափվեց քաղաքը գրավելու մտքից և նահանջեց, իսկ Դաուդխանը այդ ամենի մասին հայտնեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.):» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

«Այս պայմաններում նա (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ի – Մ.Ֆ.) կարծում էր, որ թիֆլիսցիները կհնազանդվեն իրեն և նա հեշտությամբ կգրավի բերդը: Ուստի նա հավաքեց իր վրացի ռազմիկներին, մեծ թվով մարդկանցով հարձակվեց Թիֆլիսի վրա և պաշարեց բերդը, սակայն, երբ ոսկե գուլիները սկսեցին պաշարել ու պաշտպանել բերդը, Սամայուն խանը, ուժ գտնելով իր մեջ, որոշեց թողնել բերդը: Իրոք, նա հույս չուներ, որ քաղաքաբնակներն իրեն կպաշտպանեն, դրա համար էլ հարվածեց վերադարձի գանգին ու գնաց Գորի» (Իսթանդեր Մուևշի «Ալթախի պատմությունը»):

⁵⁵²⁹ «Դավիթ արքան (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) այս ամենի մասին գրեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ին – Մ.Ֆ.) և ահա կրկին հետևեց շահական հրամանը՝ Շաքիի սուլթան Չերեքզին (Շաքիի խանության խան Բուդայ-բեկին – Մ.Ֆ.) նշանակել հրամանատար ու արդրազանական զորքով օգնության մեկնել Դավթին: Զրոմանը կատարվեց և Շաքիի սուլթանը ադրբայջանական զորքով ժամանեց Դավթի մոտ: Այդ մասին գեղուցեցին Միմոն արքային (Զարթովի թագավորության արքա Միմոն I-ին – Մ.Ֆ.), թե. «Եկել է մի մեծաթիվ զորք ու դրա համար էլ պետք չէ հապճեպ գործել, ավելի լավ է մնալ ամրություններում»: Եվ ահա Միմոնը զորքով մնաց ամրություններում: Այդ ժամանակ Դավիթը մոտեցավ ղզլբաշական զորքին և ղզլբաշները ամայացրին շրջակայքը: Միմոն արքան, զայրացած դրանից, ելավ նրանց դեմ: Ինչպես և ընտրեց էր իրեն, նա հպարտորեն, խիզախորեն, ճարպկորեն և արժանապատվորեն նիզակը ձեռքին միջոցվեց մահմեդականների շարքերը՝ աղաղակելով. «Խսիփր սրանց»: Վրացիները, որոնք գտնվում էին հակառակորդի շարքերում և Միմոնին անձամբ գիտին, խուսափում էին հանդիպել նրան: Միմոնը իր նիզակով շատ ղզլբաշների տապալեց թաթից: Մարտի նետովեցին նաև վրացիները և այդ ժամանակ հետևեցին նիզակների հարվածները, ինչպես նաև լախտերի ու սրերի շայյունը: Ոմանք կռվում և մարտնչում էին հեծյալ, այլը՝ հետևակ վիճակում: Սաբարատիանոյի ռազմիկներն ու ղզլբաշները ուժեղ էին մարտնչում և ահա արքայի նիզակը կտրվեց, որից հետո ինչ-որ մեկը նիզակով հարվածեց նրան և տապալեց ձիուց: Արքային նիզակով հարվածողը իրեն չքացահայտեց, բայց ասում էին, թե նա վրացի է եղել: Երբ ղզլբաշները տեսան արքային ձիուց

տապալված վիճակում, նրանք նետվեցին նրա վրա: Որոշ վրացիներ զոհվեցին, պաշտպանելով արքային, այլք էլ փախան, իսկ ոմանց էլ գերվեցին՝ Սիմոն արքայի հետ միասին» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15):

«Քրոնիկոնի 257 թվականին մարտնչեցին Քարթլիի արքա Սիմոնը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) և ղզլբաշները: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Փարցխիսում և ահա Սիմոնն ընկավ ղզլբաշների ձեռքը, որոնք նրան ուղարկեցին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ ու բանտարկեցին Ալամուդի ամրոցում» (Քարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Այդ ժամանակ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ը – Մ.Ֆ.) Շամախի և Գանձակի բեգլեբեգներին գրեց ու մեծ նվերներ ուղարկեց, որպեսզի կանչեն շամխային՝ լեզգիների և չերքեզների հետ: Սրանց մեծ նվերներ տվեցին, կանչեցին, իրար գլուխ հավաքվեցին և եկան Յուևան: Լսելով այդ մասին՝ Սիմոն արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) իր հավաքած զորքով կանգ առավ Աժուֆիում և նրանք մոտեցան Փարցխիսին: Այդ ժամանակ Կախաբեր Ղորղանաշվիլին անցավ նրանց կողմը և վստահություն ներշնչեց ղզլբաշներին հաղթանակի հարցով, բանզի սրանք շատ էին վախենում արքայից: Եվ ահա նա բերեց ղզլբաշներին և արքան մարտնչեց սրանց դեմ Փարցխիսիում: Մի դաժան մարտ տեղի ունեցավ, շատ թաթարներ ընկան և հապճեպ փախան, սակայն, երբ արքան իր ջոկատով ոգևորված ընկավ նրան հետևից, ինչպիսիք խոցեց մի հեծյալի, տասպալեց ձիուց, ցրեց թշնամու ջոկատը ու հարձակվեց մեկ ուրիշի վրա, այդ ժամանակ, ահա, Կախաբերը ասաց ղզլբաշներին. «Ահա արքան, բռնեք նրան»: Նույն պահին էլ շրջապատեցին արքային և բռնեցին խիզախորեն մարտնչող Սիմոնին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1569 կամ Քրոնիկոնի 257 թվականին: Արքային տարան, իսկ վրացիներից ամեն մեկը ցրվեց իր տեղերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմություն»): «Քրիստոսի 1569 կամ Քրոնիկոնի 257 թվականին Յայում» Փարցխիսի մոտ, պարսիկները բռնեցին Սիմոն արքային և բանտարկեցին Ալամուդում» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ Սիմոն արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) փոքր եղբայր Դավիթը (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) գաղտնի գնաց շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ և, հայտնելով նրան իր հնազանդությունը Սիմոն արքայի համար կործանարար չարագործություններ իրականացնելու հարցում, ընդունեց մահմեդական կրոնը: Եվ ահա շահ Թահմասալը նրան հռչակեց Քարթլիի արքա ու, կոչելով Դաուդ-վալի, ուղարկեց Տփլիս, որպեսզի ընդունի իշխանությունը ժողովրդի նկատմամբ: Եղբոր այդ նենգ դավաճանությունը, սակայն Սիմոն արքային հուսահատության չմատնեց և նա շարունակեց վստահ դիմադրել պարսիկներին: Քարթլեցիները, ատելով Դաուդ-վալիին որպես մահմեդականի, անցան Սիմոնի դրոշմների տակ և դրա արդյունքում նրա ուժերը պահպանվեցին ու մեծացան: Շահ Թահմասալը, որպեսզի առնի այն խռովությունների դեմը, որոնք պատել էին Քարթլին, սակայն պարսիկների համար էլ մեծագույն կորուստներ էին արժենում, հակեց լեզգիներին և իշխան-շամխային (Շաքիի իսանության իսան Բուդայ-բեկի – Մ.Ֆ.) զինվել Սիմոն արքայի դեմ ու օգնել Դաուդ-վալիին իր եղբորը հաղթահարելու հարցում, ինչում վերջինս համառորեն խնդրում էր շահին: Այս կերպ փառափրությունը եղբորը եղբոր դեմ հանեց և լեզգիները, շամխալը, Դաուդ-վալին ու պարսիկները միացյալ ուժերով դիմեցին Սիմոն արքայի վրա: Ինչքան էլ որ մեծաբանակ էին թշնամիների ուժերը, սակայն Սիմոն արքան, ղեկավարելով իր տրամադրության տակ եղած մարդկանց, որոնց սրտում սերը առ հայրենիք կրակոտ էր, ցրեց այդ ամալացնողների ամբոխները և մատնեց փախուստի: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ, հետապնդելով փախչողներին, Սիմոն արքան իր գործողություններում տրվեց կրակոտությանը և զոհ գնաց իր անսահման խիզախությանը, բանզի, բավականին փորձաքանակ ուժերով հարձակվելով փախչող պարսիկների մի մեծ ամբոխի վրա, որոնք ոգևորվում էր հայ ազնվական Կախաբերի, այսինքն Ղորղանովի հորդորներով, իսկ սա առաջ ծառայել էր արքային և հետո փախել Պարսկաստան, շրջապատեցին Սիմոն արքային, գերեցին նրան և նույն այդ Ղորղանովից իմացան, թե ով է իրենց ձեռքում: Բռնված թշնամիների կողմից՝ Սիմոնը տարվեց շահի մոտ և, ըստ վերջինիս հրամանի, բանտարկվեց Խորասանում» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

«Յայոց 1017 թվականին Սիմոնը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Շահ-Թահմազի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) ուղեք» (Առաքել Դավիթբեկ «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յայոց 1016 թվականին Սիմոն խանին (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) ձերբակալեցին...: Ահա այսպես Լուարսաբի (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) որդի Սիմոն արքային բռնեցին ու տարան շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) ուղեք» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Եվ ահա պարսիկները մեկնեցին Վրաստան, որտեղ անմիջապես բռնեցին Դավթին (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ին – Մ.Ֆ.) և առաջարկեցին իշխանության փոխարեն կրոնափոխ լինել: Սա, բանի որ ստոր հոգի ուներ, անմիջապես համաձայնեց հրաժարվել քրիստոնեությունից և հնազանդվել շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ին – Մ.Ֆ.), եթե միայն իշխանության ղեկին կանգնի: Ինչ վերաբերվում է նրա եղբայր Սիմոնին (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.), սակայն, ապա սա հրաժարվեց հետ կանգնել քրիստոնեական հավատքից և երկնային արքայություն փոխել աշխարհիկ իշխանության հետ: Ահա ուրեմն, Սիմոնը մերժեց այս առաջարկը, որից հետո նրան բռնեցին և բերին Պարսկաստան» (Աղամ Օլեարիում «Ճանապարհորդություն Սոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

«Երբ Սամայունի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) ապստամբության լուրը և նրա ձեռք մեկնելը իսլամական մեծ ու փոքր սահմաններին հասան դարձա, արձակվեց հրամանագրեր, ըստ որի Շեքիի դաստալի Ծամալի Ծամալի Սուտանը չերեզ Դաքարի ու այլ ցեղերի Եմիրների հետ պետք է գնար Վրաստան՝ օգնելու Դավիթ խանին (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ին – Մ.Ֆ.) և մաքրելու այդ վայրերը Սամայունի չարիքից: Եմիրը հետևեց վեհ հրաման և Յիջրի 976 թվականին ներխուժեց Վրաստան: Սամայունն իմացավ երջանիկ ռազմիկների ժամանման մասին և, բանի որ ինք դիմադրության ուժ չէր տեսնում, գնաց այդ վայրերի բարձր լեռը: Չաղթանակած զինվորները շարժվեցին դեպի այդ լեռը, որը հավասար էր Էլբրուս լեռին և մրցակից էր Դաֆ լեռանը՝ պաշարելով այն բոլոր կողմերից: Անհավատները, ովքեր ընտրել էին այս ամրությունը որպես ապաստանի և օգնության վայր, պատերազմ սկսեցին մյուրիդների դեմ ու բռնկվեց պատերազմի կրակը: Սամայունը և մի բանի հոգի, անգիտությունից ու հպարտությունից կուրացած, հարձակվեցին մյուրիդների վրա և նրանցից մեկ-երկուսին բերեցին նահատակության փառքի: Այդ ժամանակ, սակայն, շամխալ սուլթանի գուլյամներից Ջաւիդ անունով ռազմիկը մոտեցավ և սուր նետով հարվածեց Սամայունին, իսկ մեկ այլ մյուրիդ էլ օգնության հասավ ու բռնեց նրան: Կրացիները, տեսնելով, որ իրենց հրամանատարները թակարդն են ընկել, դիմեցին փախուստի և թողեցին մարտի դաշտը: Սամայունի շրջակայքի որոշ ռազմիկներ սպանվեցին, ոմանք էլ գերվեցին: Կրացական արշավանքից հաղթական վերադարձած ազնվական Եմիրները Սամայունին մյուս գերիների հետ միասին ուղարկեցին բարձրագույն արքունիք: Մուզաֆարը և Կամբար Խոսրովը Սամայունին բերեցին Դավիթի՝ դարուսալթանների (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) ուշադրությանը» (Իսբանդեր Մուլեշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Արքայազն Լարասալը (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը – Մ.Ֆ.) մահից առաջ իր տիրույթները ժառանգեց ավագ որդի Սիմոնին (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), սակայն նրա փոքր եղբայր Դավիթը (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) շահ Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասա I-ի – Մ.Ֆ.) աջակցությամբ, որը ուղարկել էր 4.000 հոգի, անմիջապես տիրեց իշխանությանը՝ միաժամանակ իրեն հայտարարելով պարսից շահի վասալ, դառնալով հավատուրաց և ընդունելով Դավիթ խան անունը: Շահ Թահմասալը նրան հանձնեց Տփլիսը, իսկ նրա ավագ եղբայր Սիմոնը, որն այդ ժամանակ չէր ցանկացել հավատուրաց դառնալ, բռնկվեց և տեղափոխվեց Կախկախ ամրոց» (Օրուշ-բեկ Բայթաբ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁵³⁰ «Յիջրի 978 թվականին սուլթան Սելիմ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ը (1566-1574) – Մ.Ֆ.) հաղթական զորքի սարդար նշանակեց Դարա-Մուստաֆա փաշա Լայալին, որը երրորդ վեզիրն էր, և ուղարկեց Կիպրոս կղզին նվաճելու: Մուստաֆա փաշան բլթթթթթթթթ ծովի նմանփող իր զորքով գնաց կղզու վրա: Եվ ահա 45 օր տևած հարձակումների և ամենախորթ հզորության շնորհիվ նա նվաճեց Լեկոշու ամրոցը՝ այնտեղի ամենահզոր ամրությունը: Նա ձմեռն անցկացրեց այնտեղ, իսկ գարնան սկզբին էլ նալ նստեց, պաշարեց Մագուսու ամրոցը, որն այդտեղի ամենափառահեղ ամրություններից մեկն էր: Պաշարված անհավատները ծայրահեղ վիճակի հասցվեցին և ներում հայցեցին՝ հանձնելով ամրոցը: Նրանք նստեցին նավերը և իրենց ընտանիքների հետ միասին գնացին Եվրոպայի երկրներ: Ենիդերներն և պալատականները, դժգոհ մնալով Մուստաֆա փաշայի զայպածությունից, ֆրանկների վրա ուղղեցին իրենց անողորմ դաշույնները ու նրանք բոլորին կոտորեցին՝ իրենց կանանց, որդիներին և աղջիկներին գերելով, իսկ այդ խառնամարխի ունեցվածքն էլ ու գույքն էլ՝ թալանելով: Կղզու այլ ամրություններ ևս անցան հաղթական տերության հիմքերի ձեռքը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդ տարի օսմանցիների թագավոր, սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ը – Մ.Ֆ.) Կիպրոսի վրա ուղարկեց 300.000 ծիպիկ ու 80.000 հետևակ: Սրանք գրավեցին Կիպրոսի Լեկոշե բերդը և ֆրանկներից ու հույներից 70.000 հոգու սրի բաշեցին, իսկ 80.000 կին, տղամարդ և երեխա էլ գերի տարան: Սրանք մեկ տարի և 7 ամիս նստեցին Մանդուս անառիկ բերդի վրա ու ֆրանկներից 100.000 և 35.000 մարդ հոր ճարակ դարձին: Դրանից հետո բերդը կամավոր հանձնեցին, սակայն ֆրանկ պարոններին սպանեցին, այլքին էլ կապեցին ու գերի տարան...: Ահա այսպես թուրքերը գրավեցին Կիպրոսը» (Սամվել Անեցու Շարունակաբովներ «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1016 թվականին... Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ը – Մ.Ֆ.), մտադիր լինելով Կիպրոսը գրավել, Ղարա Մուստաֆա փաշային շատ նավերով և զորքով այս կղզու վրա ուղարկեց: Նրանք պաշարելով գրավեցին այն և բազում ֆրանկների արյուն հեղեցին: Նրանք կոտորեցին նաև հույներին և բազում մարդկանց գեղեցին» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 10):

«Յայոց 1006 թվականին գրավեցին Կիպրոսը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1016 թվականին գրավեցին Կիպրոսը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1020 թվականին գրավեց Կիպրոս կղզին» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Յայոց 1019 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ը – Մ.Ֆ.) մեծ զորք ուղարկեց Կիպրոս կղզու վրա, երկու տարի պաշարեց այն և գրավեց՝ կոտորելով շատ բրիտանյանների...: Յայոց 1020 թվականին գրավեց Կիպրոս կղզին» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Յայոց 1020 թվականին գրավեցին Կիպրոսը» (Ռավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1020 թվականին այլազգիները ֆրանկների ձեռքից գրավեցին Կիպրոսը» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1020 թվականին թուրքերը գրավեցին Կիպրոս կղզին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1020 թվականին պաշարեցին և երկու տարուժ գրավեցին Կիպրոս կղզին, որտեղից 100.000 գերի տարան և շատերին կոտորեցին» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Երիտուրի 1576 և Յայոց 1023 թվականին սուլթան Սելիմը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կիպրոսը» (Ամանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵⁵³¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁵³² «Երոնիկոնի 263 թվականին Դիաուրիում մարտնեցին Կախեթի արքա Ալեքսանդրն (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը (1574-1601, 1602-1605) – Մ.Ֆ.) և նրա եղբորորդիները: Ալեքսանդր արքան հաղթանակ տարավ, իսկ նրա եղբորորդիները սպանվեցին» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁵³³ «Երոնիկոնի 264 թվականին ղզբաշները անայացրին Օցիսեն» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Իմանայով այդ ամենի մասին՝ շահ Թահմասպ (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը – Մ.Ֆ.) թողեց Կախեթին և հարձակում գործեց Սամցխեի վրա: Նա անայացրեց այն, կոտորեց և գերեվարեց, հատկապես Օցիսի գետի հովտում: Երիտուրի 1574 կամ Երոնիկոնի 262 թվականին Դեդիսիսեղին և նրա որդիները փախան Աջարիա և այնտեղ փրկվեցին, իսկ շահ Թահմասպը դիմեց սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին (1574-1595) – Մ.Ֆ.), նրան տվեց Սամցխե-Սաաթբազուն, Կարսն և Իմերեթիան, իսկ ինքը գնաց Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵³⁴ «Նույն այդ Երոնիկոնի 264 թվականի հունիսի 24-ին տեղ Արցիլը իր ընտանիքի հետ եկավ Շիրազից: Դրանից հետո ելան, հարձակվեցին Փոսոյի վրա և դեսպան ուղարկեցին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի (1576-1578) – Մ.Ֆ.) մոտ, որից հետո Նահանջեցին Սամցխե» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁵³⁵ «Երոնիկոնի 264 թվականի հունիս ամսին արաբեկ տեղ Ղվարդլարեն (Սամցխեի արաբեկության արաբեկ Ղվարդլարեն Ջակելին (1573-1582) – Մ.Ֆ.) և նրա եղբայր, պատրոն Մանուչարը (Սամցխեի արաբեկության ապագա արաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև նրանց խորթ եղբայր, Մուխրանիի տեղ Արցիլի որդի պատրոն Էրեկլին մեկնեցին Սգեյիցիսե, որպեսզի դեսպան ուղարկեն շահի (Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ: Նրանք իրենց հետ մի կերպ հազիվ մոտ 60 հոգի ուղեկից վերցրին: Եվ ահա մենք կանգ առանք Սամցուբտ-գեղեղում: Յատն Շեղանիշվիլին Օլթիս-քվարքից այդ մասին հայտնեց Կոկոլո Վարդաշվիլին, նրա եղբայր Լաշքարիին և հորեղբայր Գուրգենին, որոնք իրենց հետ վերցրին Էլիա Դիաուրիայի որդի Ավթառիլին, նրա եղբայր Շարսադակին, Ռուստամ Ամատակաշվիլիի որդի Ամթառիլին, Աբդուկապարին, նրանց եղբորորդի Ռուստամին և Սեհինա Ամատակաշվիլիին: Հավաքվեցին մինչև 500 մարդ և ելան: Անցնելով Օրդվալտ-խիդին, նրանք մոտեցան Բորգային: Այստեղ նրանց միացավ Իրբա Փանասկերտելու որդի Ջարսոնը: Ինչ-որ մեկը լսեց նրանց խոսակցությունը, թե, իրականում սրանք ուղղվում են, որպեսզի հարձակում գործեն տերերի վրա և կոտորեն նրանց: Լսողը մեկնեց և Ուզուբոյում այս մասին հայտնեց Կանդուրայի Դոնեշվաշվիլին: «Հաստատ կկոտորեն տերերին, անհրաժեշտ է շտապ իմաց տալ նրանց»: Կանդուրային ելավ և այս մասին հայտնեց տերերին: Աբաղադի ձայնը լսվեց, տերերը ելան ով որ կար, հանդերձավորվեցին մոտ 20 հոգի, բեռնեցին բեռները և շատ պատվեցին, սակայն նրանք չեկան: Դրանից հետո նրանք Նահանջեցին դեպի Օխերաստ-տավ: Հունիսի 30-ին, շաբաթ օրը լուսաբացին հարձակում եղավ նրանց Նախին ճամբարատեղիի վրա, սակայն ոչինչ չգտան և միայն ձեռք գցեցին Թուխարելիի վրանն ու գույքը, որոնք վերցրին, իսկ ջորիները հետ վերադարձրին: Դրանից հետո մեր ու նրանց մարդիկ իրար ելան, որի արդյունքում մերոնք մեկին բռնեցին, մյուսին էլ սպանեցին: Նրանք խայտառակված հեռացան, թեև պարծենում էին, թե. «Մեկ է, նրանք մեզնից չեն պրծնի, կթռնենք նրանց գլուխները և կընջենք, տոհմի բոլոր կկտրենք» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Վարագի որդի Կոկոլան և որոշ մեխեր կապ հաստատեցին սուլթանի հետ: Այդ մասին իմացավ Մանուչարը (Սամցխեի արաբեկության ապագա արաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.) և տեղյակ պահեց արաբեկ Ղվարդլարենի (Սամցխեի արաբեկության արաբեկ Ղվարդլարեն Ջակելին – Մ.Ֆ.): Եվ ահա երկու եղբայրները ելան ու նրանց հետ էլ նաև ելավ նրանց խորթ եղբայր, արքայազն Էրեկլին, որից հետո Երիտուրի 1576 կամ Երոնիկոնի 264 թվականին նրանք մեկնեցին Սգեյիցիսե: Այստեղից նրանք դեսպան ուղարկեցին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, հավաստեցին իրենց անսեղոքությունը և օգնություն խնդրեցին, իսկ իրենք եկան Սամցուղվել: Յատն Շեղանիշվիլին Օլթիս-քվարքից այդ մասին հայտնեց Կոկոլո Վարդաշվիլին, նրա եղբայր Լաշքարիին և հորեղբայր Գուրգենին, որոնք իրենց հետ վերցրին Էլիա Դիաուրիայի որդի Ավթառիլին, նրա եղբայր Շարսադակին, Ռուստամ Ամատակաշվիլիի որդի Ամթառիլին, Աբդուկաֆարին, նրանց հորեղբորորդի Ռուստամին և Սեհինա Ամատակաշվիլուն: Հավաքվեցին մինչև 500 մարդ և ելան՝ անցնելով Օրդվալտի կամուրջ: Այստեղ նրանց միացավ Իրբա Փանասկերտելու որդի Ջարսոնը, որը գլխի ընկավ, որ սրանք հավաքվել են տերերի վրա հարձակվելու համար և նույնի պահին էլ այդ մասին տեղյակ պահեց Կանդուրային: Սա աբաղադի առաջին իսկ ձայնի հետ այս մասին տեղեկացրեց տերերին, որոնք զինվեցին և հեռացան Օխերաստի ամրոց: Հունիսի 30-ին նրանք մոտեցան և հարձակվեցին նրանց Նախին ճամբարատեղիի վրա, սակայն ոչինչ չգտան և միայն ձեռք գցեցին Թուխարելիի վրանն ու գույքը, որը թալանեցին, իսկ մենք էլ նրանց մարդկանց սպանեցինք, բռնեցինք և հեռացանք» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵³⁶ «Լուրը տարածվեց և սկսվեց հավաքվել մեր զորքը: Աստծո անունով ելան մեր տեղ Ղվարդլարեն (Սամցխեի արաբեկության արաբեկ Ղվարդլարեն Ջակելին – Մ.Ֆ.), տեղ Մանուչարը (Սամցխեի արաբեկության ապագա արաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.) և Էրեկլին և ահա մենք բոլորս ժամանեցինք Չեղա-Թմոզի: Մենք անայացրինք Թմոզիի շրջակայքը և վեր բարձրացանք՝ հենց ամրոց: Այնտեղ եկավ նաև նրանց մայրը՝ տիրուհի Դեբորան՝ Նախկին Դիդիսիսեղին» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Լուրը տարածվեց և սկսվեց հավաքվել մեր զորքը: Այնուհետև մենք բոլորս ժամանեցինք Թմոզի և անայացրինք այն: Շուտով այստեղ եկավ նաև Դիդիսիսեղին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵³⁷ «Երկուշաբթի օրը մոտեցան Վանիս-քվարքիին և չորեքշաբթի օրը գրավեցին այն գրոհով» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Երկուշաբթի օրը մոտեցան Վանիս-քվարքիին և չորեքշաբթի օրը գրավեցին այն գրոհով» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵³⁸ «Ուրբաթ օրը ելան, զբաղեցրին շրջակայքը և իրենց տիրապետության տակ գցեցին Ռչեուլին» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Ուրբաթ օրը ելան, զբաղեցրին շրջակայքը և իրենց տիրապետության տակ գցեցին Ռչեուլին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵³⁹ «Կիրակի օրը վերցրինք Օլթի քաղաքը, բարձրացանք Կարցախի և հանգստացանք» (Բարթիս-Ցիսովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Կիրակի օրը վերցրին Օլթի քաղաքը, բարձրացան Կարցախի և հանգստացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁰ «Հուլիսի 19-ին, հինգշաբթի օրը, երբ Զորնիկոնի 264 թվականն էր, ոտքի հանեցին տասնվեց տարեկան, երեք ամսական ու երեք շաբաթական Էրեկլեիին՝ Մուխրանիի տեր Արչիլի որդուն: Եվ ահա նրանք մոտեցան Փոսոյին, այրեցին բնակավայրերը և կոտորեցին շատերին: Դրանից հետո նրանք տարան գորթը՝ հետևեցին վերցնելով առանց գլխի վրա ծածկի մնացած բնակչությանը և դորդը: Եկան, ժամանեցին Պալակացի, այրեցին Տետրիցիիսի, Ալաբուտի ու Կասրովանիի շրջակայքը» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Հուլիսի 19-ին ոտքի հանեցին տասնվեց տարեկան Էրեկլիին: Եվ ահա նրանք մոտեցան Փոսոյին, այրեցին և ամայացրին այն: Դրանից հետո նրանք տարան գորթը՝ գերեվարելով առանց գլխի ծածկի մնացած բնակչությանը: Եկան և ժամանեցին Պալակացի, այրեցին Տետրիցիիսի, Ալաբուտի ու Կասրովանիի շրջակայքը, որից հետո սուրհանդակ ուղարկեցին շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴¹ «Նույն այդ հուլիս ամսի 26-ին, շաբաթ օրը, շեմադա Շալիկաշվիլիի որդին վերցրեց իրեն պատկանող Օլթի ամրոցը, իսկ թաթարներն էլ իրենց վրա վերցրին միջնորդության գործը նրանց միջև: Սկսեցին հետապնդել և ժամանեցին Սգելիցիիս, հետո կանգ առան Երանշիանյան աղբյուրի մոտ, իսկ հետո էլ մեկնեցինք Աժդուր» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Նույն այդ հուլիս ամսի 26-ին, շաբաթ օրը, շեմքի Շալիկաշվիլիի վերցրեց իրեն պատկանող Օլթի ամրոցը և օսմանները եկան նրա մոտ: Սկսեցին հետապնդել և ժամանեցին Սգելիցիիս, հետո կանգ առան Երանազանովյան աղբյուրի մոտ, իսկ հետո մեկնեցինք Աժդուր» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴² «Նույն այդ Զորնիկոնի 264 թվականի օգոստոսի 31-ին Սգելիցիիսեում դավաճանություն կույրեցին Վերնետյան ամրոցի նկատմամբ: Եվ ահա սեպտեմբերի 4-ին Դիասմիժե իշխանը ազնաւորներ ու ծառաներ ուղարկեց Դեմոտի, որպեսզի այն գրավի դավաճանության օգնության, սակայն այդ ծրագիրը չհաջողվեց և 17 հոգի բռնվեցին Սաջար Շալվաշվիլու կողմից, որը ամրոցի հրամանատարն էր» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Օգոստոսի 31-ին Սգելիցիիսեում դավաճանություն կույրեցին Վերնետյան ամրոցի նկատմամբ: Եվ ահա սեպտեմբերի 4-ին Սգելիցիիսից մենք ազնաւորներ ուղարկեցինք Դեմետրե Դիասմիժեին դավաճանությամբ բռնելու համար, սակայն այդ ծրագիրը չհաջողվեց և 17 հոգի բռնվեցին ամրոցի հրամանատար Շալիկաշվիլու կողմից» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴³ «Պատրոն Մանուչարն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և պատրոն Էրեկլեն՝ նրանց հորեղբորորդին, գտնվելով Սգելիցիիսեում, հարձակվեցին Շալիկաշվիլիների ազնաւորների վրա, որոնք դիմեցին փախուստի: Էրեկլեն հասավ նրանց, մի մարդու տապալեց ձիուց և տիրեց սրա լավ նժույգին: Մենք ևս եկանք Սամցխե և տեղակայվեցին Երանշիանյան աղբյուրի մոտ» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Մանուչարն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և Էրեկլեն, գալով Սգելիցիիս, հարձակվեցին Շալիկաշվիլիների ազնաւորների վրա, որոնք դիմեցին փախուստի: Էրեկլեն հասավ նրանց, տապալեց ձիուց մի մարդու և տիրեց սրա նժույգին: Մենք եկանք Սամցխե և տեղակայվեցին Երանշիանյան աղբյուրի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁴ «Զորնիկոնի 265 թվականի մարտին Կոկոյան հարձակվեց մեզ վրա և գրավեց Ախչիս-բակրին» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Կոկոյան հարձակվեց մեզ վրա և գրավեց Ախչիսյան բարայրները» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁵ «Ամիջապես էլ Էրեկլեի ուղեկցությամբ ելավ տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և Նույն պահին էլ հետ գրավեց Ախչիս-բակրին» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Էրեկլեի ուղեկցությամբ ելավ տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և Նույն պահին էլ հետ գրավեց Ախչիս-բակրին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁶ «Այնուհետև Գուրգենը ելավ իր հորեղբորորդի Կոկոյայի դեմ և, հավատարմության երդում տալով տեր Մանուչարին (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**), նրա համար զբաղեցրեց Զաքիս-ցիխեն: Դետազայում, սակայն, նա խախտեց իր երդումը և կրկին դավաճանեց իր տեր Մանուչարին, բանից, երբ մենք գարնանը հայտնվեցինք ու բանակեցինք նրանց հետ, նրանք չմիացան մեզ» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Այնուհետև Գուրգենը ելավ իր հորեղբորորդի Կոկոյայի դեմ և, հավատարմության երդում տալով տեր Մանուչարին (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչարին - Մ.Ֆ.**), նրա համար զբաղեցրեց Զաքիս ամրոցը: Դետազայում, սակայն, նա խախտեց իր երդումը և կրկին դավաճանեց իր տեր Մանուչարին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁷ «Ամայացրինք Փոսը, սուրհանդակ ուղարկեցինք շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ և հետ դարձանք» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Այնուհետև հարձակվեցին Փոսի վրա, այն ամայացրին այն, շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ սուրհանդակ ուղարկեցին և Զորնիկոնի 1577 կամ Զորնիկոնի 265 թվականին վերադարձան Սամցխե» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁴⁸ «Նույն այդ Զորնիկոնի 265 թվականի սեպտեմբերի կեսին Աստու անունով արշավի ելանք և մոտեցանք Զաքիս-ցիխեն: Դեկտեմբերի 2-ին Գուրգենն անցավ մեր կողմը և մեզ հանձնեց Ղվեյին: Վերադարձանք, զբաղեցրեցինք ամրոցը եկեղեցու հետ և Ուրթուն, որը Կոկոյայի կալվածքն էր: Մենք ավերեցինք ամրոցը, այրեցինք բոլոր ամրությունները, որ կային, թեև ձեռք չտվեցինք եկեղեցուն, որից հետո ամայացրինք Փոսը և, սուրհանդակ ուղարկելով շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ, ժամանեցինք Սգելիցիիս» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Դետո արշավի ելան և մոտեցան Զաքիս ամրոցին: Դեկտեմբերի 2-ին Գուրգենն անցավ նրանց կողմը և նրանց հանձնեց Ղվեյին: Վերադարձան, զբաղեցրին ամրոցը եկեղեցու հետ և Ուրթուն, որը Կոկոյայի կալվածքն էր: Ավերեցին ամրոցը, այրեցին բոլոր ամրությունները, որ կային, թեև ձեռք չտվեցին եկեղեցուն, որից հետո ամայացրին Փոսը և, սուրհանդակ ուղարկելով շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ, ժամանեցինք Սգելիցիիս» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

⁵⁵⁴⁹ «Դեկտեմբերի 31-ին, երեքշաբթի օրը, տեր Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) մոտեցան Թմոզվի ամրոցին...: Դեկտեմբերի 5-ին, հինգշաբթի օրը, նրանք գրավեցին այն...: Կոկոյան Ղարախանիի հետ միասին մեկնեց ամրոցին օգնության, սակայն նրանք չհասցրին այդ անել և Թմոզվի Ղվեյիի հետ միասին վերցվեցին» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Զորնիկոնի 1578 կամ Զորնիկոնի 266 թվականի հունվարի 5-ին տիրուհի Դեդիսիմեդին և տեր Բեթան մոտեցան Ղվեյիին ու Թմոզվիի հետ միասին հունվարի 8-ին գրավեցին այն: Որպեսզի օգնի Թմոզվիին՝ Կոկոյան կանչեց Ղարախանին, սակայն սա չհասավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁵⁰ «Զորնիկոնի 266 թվականի հունվարի 5-ին տիրուհի Դեդիսիմեդին ու տեր Բեթան մոտեցան Ղվեյիին և Նույն օրն իսկ խլեցին այն նրանցից» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Զորնիկոնի 1578 կամ Զորնիկոնի 266 թվականի հունվարի 5-ին տիրուհի Դեդիսիմեդին և տեր Բեթան մոտեցան Ղվեյիին ու Թմոզվիի հետ միասին հունվարի 8-ին գրավեցին այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁵¹ «Տիրուհի Դեդիսիմեդին Ղվեյից մեկնեց Թմոզվի: Այստեղից տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) մեկնեց Ջավախք, որից հետո ամայացրին Փոսն և Ջավախքը՝ Գուրգենի համար պարենամթերքով ապահովելով Զաքիս-ցիխեն: Տեր Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և տեր Մանուչարը մեկնեցին Ախալցխա, իսկ տիրուհի Դեդիսիմեդին մնաց Թմոզվիում: Նա հրամայեց պարենամթերք բերել, որն անհրաժեշտ էր Թմոզվիի համար, ամրոցը ապահովեց պարենամթերքով և դեսպան ուղարկեց շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ՝ հայտնելով նրան ամրոցների գրավման, ինչպես նաև ուռույտների ելքի մասին» (Բարթիս-Ցիսովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Այստեղից տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) մեկնեց Ջավախք, որից հետո ամայացրին Փոսն և Ջավախքը՝ Գուրգենի համար պարենամթերքով ապահովելով Զաքիս ամրոցը: Տեր Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և տեր Մանուչարը մեկնեցին Ախալցխա, իսկ տիրուհի Դեդիսիմեդին մնաց Թմոզվիում ու պարենամթերքով ուժեղացրեց Թմոզվին: Դրանից հետո սուրհանդակ ուղարկեցին շահի (**Մեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի - Մ.Ֆ.**) մոտ՝ տեղեկացնելով ամրությունների գրավման և օսմանների խառնակության մասին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁵⁵² «Ուռույտների մասին լուրն արագորեն տարածվեց: Տիրուհի Դեդիսիմեդին ելավ Ախալցխա՝ երեխաների մոտ: Տեր Մանուչարն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին - Մ.Ֆ.**) և պատրոն Էրեկլեն, հավաքելով զորք, դեմ եկան ուռույտներին: Տեր Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Ջակելին - Մ.Ֆ.**), սակայն, թեթևակի հիվանդացավ և չկարողացավ գնալ: Մենք եկանք Չուգրեդի,

իսկ այդ ընթացքում չորեքշաբթի օրը, փետրվարի 26-ին, 8.000 օսմաններ հարձակվեցին Ղարախանի վրա: Սա նահանջեց, որպեսզի միջոցներ գտնի, իսկ ուռուռներն ընկան նրա հետևից ու սպանեցին մինչև 10 հոգի» («Զարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Օսմաններն մասին լուրն արագորեն տարածվեց: Դեղիսիմեդին եկավ Սամցխե: Տեր Մանուչարն (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.**) և պատրոն էրեկլեն, հավաքելով զորքը, դեմ ելան ուռուռներին: Տեր Ղվարդվարեն (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյին – Մ.Ֆ.**) թեթևակի հիվանդացավ և չկարողացավ գնալ: Մենք եկանք Չուգրեթի, իսկ այդ ընթացքում չորեքշաբթի օրը, փետրվարի 26-ին, 8.000 օսմաններ հարձակվեցին Ղարախանի վրա: Սա նահանջեց, որպեսզի միջոցներ գտնի, իսկ ուռուռներն ընկան նրա հետևից ու սպանեցին 16 հոգի» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

5553 «Քրոնիկոսի 266 թվականին հռոմեացի ալերեցին Գորին և կանգ առան Չարիշատուն» (Ամանուն «Մեսիական սաղմոսի մատյանը»):

«Ռուսները Գորին այրեցին և կանգ առան Չարիշատուն» («Զարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

5554 «Օսմանները վերադարձան, այրեցին Գորին և կանգ առան Չարիշատուն» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

«Ղարախանը 600 հոգու ուղեկցությամբ վերադարձավ, հարձակվեց ուռուռների վրա, Աստծո անունով ջարդեց նրանց, փախուստի մատնեց և հաղթանակ տարավ: Նրա ձեռքն ընկավ գույք և գեղք: Տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.**) հետ դարձավ և ժամանեց Ածողուր» («Զարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Ղարախանը 600 հոգու ուղեկցությամբ վերադարձավ, հարձակվեց օսմանների վրա, ջարդեց նրանց, փախուստի մատնեց և լիացավ գեղքով ու ավարով: Տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.**) հետ դարձավ և մայիսի 12-ին ժամանեց Ածողուր» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

5555 «Յիջրի 986 թվականին սուլթան Մուրադ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) որոշեց կյանքի կոչել իր նախկին մտադրությունը: Լինելով տեղեկացված տեղի ունեցածի մասին՝ նա իր բոլոր մեղքերը ուղղեց այն բանին, որպեսզի ոչնչացնի իրանական տերությունը և արմատախիլ անի հերետիկոսների այդ ցեղը: Չորրի գլուխ, զորք, որը նման էր հորդացած ծովի, նա նշանակեց երկրորդ վեզիր Մուստաֆա փաշային՝ նրա տրամադրության տակ ղեկավարելու 150.000 բաջարի ռազմիկների: Ամիր ալ-ումարա և Քորաստանի էմիրին ճակատագրի նման անվիճելի հրաման եկավ՝ սկսել Ադրբայջանական վիլայեթի ամապցումը: Ենթարկվելով այդ հրամանին՝ Վանի բեգլեբեգ խուսրով փաշան Քորաստանի էմիրների հետ միասին գնաց խոյի կառավարիչ Մուհամմեդ-բեկ Ռումլուի վրա, սպանեց նրան և տիրեց խոյի ու Սալմաստի շրջաններին: Այնտեղից նրանք գործ ուղարկեցին Ուրմիայի վրա, բռնեցին սրա կառավարիչ Ֆուսեյն խան-բեկին, բերին նրան Վան և սպանեցին: Նույն այդ տարում էր ղզբաշական ղիվանը Թավրիզի կառավարումը հանձնարարեց Ամիրխան թուրքմենին, իսկ Չոխուր-Սաադինը՝ Մուհամմեդ խան Թիխմախին» (Շարաֆ խան Բաղիշեյ «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Երբ նրանք դեռ Ադրահանում էին, եկավ Վանի բեթիսուդա, վալի խոսրով փաշան, որը բերել էր ցցերի վրա խրված ղզբաշների 500 թե 600 գլուխներ: Այդ կապակցությամբ նա ասաց, որ Թավրիզի խանը 20.000 ղզբաշ ռազմիկներից կազմված զորքի գլուխն անցած մի ամրոցում պաշարել էր Երուրու-բեկ և Ղազի-բեկ բաջերին, իսկ ինքը կարողացել է նրանց օգնության ուղարկել միայն 600 հոգու Ֆասան-բեկի զինավորույթով, որը Մահմուդի աշիրթի սանջակբեկն էր: Եվ ահա Ալլահի կանխորոշմամբ սա, տանելով պահակային ծառայությունը, անակնկալ հանդիպել էր մի ամրոցու, որը նման էր Թավրիզի խանին, և անմիջապես հարձակում էր գործել նրա վրա: Արդյունքում, հազիվ էր խանը պարտություն կրել, երբ նրա զինվորները ցրվեցին: Նա պատճառ դարձավ այդ կապվածքի կործանմանը: Խոյի, Սալմասի, Ուրմիայի հպատակներից շատերը փախան, իսկ նրանք էլ, ովքեր անկապտ վերադարձան ու նորից ապրեցին այդ վայրերում, անօգնական էին և ենթարկվում էին հակառակորդներին: Ահա այդպես այդ երկիրն ընկավ նրանց ձեռքը» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Աջեմի-բեգլարբեգ էմիր խանը և իր կողմնակից էմիրները Թավրիզի թագավորության կառավարիչներն էին: Եվ ահա Ֆուսեյն խան սուլթան հաբուսություն և խոյում գտնվող Մահմուդ սուլթանը հարձակվեցին Ռումլուտի վրա, բայց, բանի որ հակառակ կողմի մարտիկներն ավելի թույլ էին, բան ոսկեգծած գլուխները, նրանց գործողությունից արդյունք չստացվեց: Չնայած դրան, սակայն, բորերը հնարք օգտագործեցին ու ջախջախեցին նրանց, ինչից հետո շահի հպատակները թալանվեցին: Ավելին, այս դեպքից հետո Գոյարիսիլիք ամրոցի և Ուրմիա ամրոցի գեներ և զինակազմերը բորերը գրավեցին: Եվ ահա, բանի որ երկիրը ավերված էր, հպատակները ցրվեցին, հարստությունը վերացավ, ղզբաշի էմիրներից ոչ մեկը չկարողացավ ապրել այդ երկրում: Արդյունքում, բանի որ էմիր խանը չկարողացավ այնտեղ պահել ամրոցներն ու երկիրը, վերադարձավ և հասավ Թավրիզ» (Իսթանուլեր Մուլեյի «Աբբասի պատմությունը»):

5556 «Երբ մի բանի հազար ղզբաշ զորքերի գլուխն անցած հայտնվեց Ալի-Ղուլի խանը, որպեսզի պաշարի Վանի ամրությունը, իրշատակված Ֆասան-բեկ գիշերային զորի իրականացրեց, ցրեց ղզբաշներին և այնտեղ էլ հենց գլխատեց 300 ղզբաշների: Այս հաջողությունները համարվեցին այն հաղթանակների սկիզբը, որը սպասում էր արշավանքի ընթացքում, և դրանք մեկնաբանվեցին որպես սարդարի հաջողության նշան ու հակառակորդի ռազմիկների կործանում» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

5557 «Նպաստահարվելով նկատել Գյուրջիստանը՝ օսմանյան բանակը երջանիկ ժամին ելավ Երզրումից և, հետևելով այդ ուղղությամբ, նույն օրն էլ բարեհաջող ժամանեց Ֆասան-դալա, որը գտնվում էր Բասիյան օվալի կոչվող հայտնի հարթավայրում: Այստեղ, հաշվի առնելով Երզրումի սահմանների պահպանության կարևորությունը, Սկասի փորձառու և կյանք տեսած բեգլեբեգ Մահմուդ փաշան, որը նաև վեզիր Սինան փաշայի չորրորդ եղբայրն էր, իր զորքով նշանակվեց այդ գործին և նշանակված վայրում թողնվեց մի գնդի հետ միասին: Միաժամանակ որոշվեց, որ Երզրումի բեգլեբեգ Բահրամ փաշան, հետը վերցնելով սայլերն և հրանոթները, Օլթիի ամրոցով առաջ ընթանալ: Նրանից հետո անմիջապես ելավ Մուստաֆա փաշան և հինգերորդ օրը բարեհաջող հասավ Բասալի, որտեղ էլ հնազանդություն հայտնելու համար ժամանեց գյուրջական մեդիսներից մեկի բեթիսուդան՝ արհամարիելի Բաշադուլի տիրոջ (**հեղինակը ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Իսմերթիայի թագավորության արքա Գեորգի I-ի (1565-1588) – Մ.Ֆ.**) ծառան, հայտնի բեկերի ու մի բանի ուղարկելների հետ միասին: Ուղարկելով մեղքերի հետ ուղեկցված մի բանի նվերներ՝ սա հավաստիացրեց, որ իր սերնդի ու հպատակների հետ միասին հանդիսանում է երջանիկ փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**), որը տիրում է յոթ կլիմայական գոտիների, կոկորդ կապած ստրուկն, ընդ որում իր տիրույթները ևս պատկանում են փաղիշահին: «Այնուհետև» - ասում էին նրանք, - «Մենք չենք լքի հնազանդության ճանապարհը և մինչև մեր մահ պատրաստ ենք հավատարմություն պահպանել փաղիշահին»: Նման խոսքերից հետո պատվարժան սարդարը, համաձայն հին ասացվածքի, թե. «Եթե ուզում ես գողանալ ձին, ապա ամենից առաջ ոսկոր շարտիր այն հսկողի երախը», ժամանածներին մեծ պատիվների արժանացրեց, նվերներ տվեց և խոստացավ խնայել նրանց կյանքներն ու ունեցվածքները, եթե նրանք պահպանեն հավատարմությունը տված խոսքին: Չորրորդ օրը բանակը ժամանեց Արդահան կոչվող ամրոց: Նույն օրն էլ այդ անցքով նվիրվեց Վանի բեգլեբեգ խոսրով փաշայի բեթիսուդային, որը իր հաջողության ապացույցներ բերեց» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1):

5558 «Նույն այդ Քրոնիկոսի 266 թվականի օգոստոսի 7-ին խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) զորքը և Լալա փաշան մոտեցան Սգեյցիխեն: Իրար եկան ու մարտնչեցին և այդպես շարունակվեց մինչև երեքշաբթի, երբ ամրոցի պաշտպանները ամեն օր մարտ էին տալիս: Գոգորիչվիլի Ռոինը և նրա եղբայր Բերիա Էրչունեյին, ինչպես նաև նրանց հորեղբորորդի Չուրաբը Աստծո օգնությամբ նրանց բոլորին հետ մղեցին, ամրոցը մնաց նրանց ձեռքում և զորքը հաղթանակ տարավ» (Զարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Երիտասույի 1578 կամ Քրոնիկոսի 266 թվականի օգոստոսի 7-ին Լալա փաշան զորքով եկավ Սգեյցիխեն, 6 օր մարտնչեց, սակայն չկարողացավ գրավել այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

5559 «Ուրբաթ օրը՝ օգոստոսի 8-ին (**նախորդ հաղորդման հետ առկա է ժամանակագրական անհամապատասխանություն – Մ.Ֆ.**) ուռուռները մեր ձեռքից խլեցին Քաջիս-ցիխե, Վելի և Տեդրի-ցիխե ամրոցները: Քաջիս-ցիխեի պաշտպանները գլխովին կոտորվեցին» (Զարթիս-Յիսուկեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Մեծ զորքով եկավ Լալա փաշան և զբաղեցրեց... Աղադալան» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18):

«Քաջիս ամրոցի մոտ շատ օսմաններ սպանեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

5560 «Յիջրի 985 թվականի Շավալ ամսին Վանի բեգլեբեգ խոսրով փաշան փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) ներկայացրեց հաղորդում այն մասին, որ շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) որդի, Աջեմի շահ Իսմայիլը (**Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ը – Մ.Ֆ.**) մահացել է և նրա փոխարեն շահ է դարձել Մուհամմեդ խուրբանադան (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրբանադան (1577-1588) – Մ.Ֆ.**): Նա իր հաղորդումն ավարտում էր այն բանով, որ նման բարենպաստ պահը չի կարելի բաց թողնել և ժամանակն էլ եկել լիուլի վրեժխնդիր լինել թշնամուց: Մինչ փաղիշահին զեկուցում էին գործերի դրության մասին, ֆերման հռչակվեց սարդար նշանակելու և արշավանքի պատրաստվելու մասին, սակայն սարդար Մեհմեդ փաշան նման գործողությունները չէր հավանում: Եվ ահա նա բոլոր ցանքերը ներդրեց, որպեսզի խանգարի այդ արշավանքին և մի բանի անգամ շարադրեց փաղիշահին իր փաստարկները: Նա բազում

խոսքերով սկսեց նկարագրել, որ դուլերը քիչ են, կաճեն լրացուցիչ ծախսերը և ժողովուրդը անհանգստությամբ կպատվի հարկերի աճից ու զորքերի տեղաշարժից, ընդ որում նա ավելացնում էր, որ, եթե Նույնիսկ Իրանը գրավվի էլ, նրա ժողովուրդը ցանկացած դեպքում մեզ չի ընդունի, իսկ արշավանքի վրա ծախսված միջոցները չեն փոխհատուցվի դրսից ձեռք բերած միջոցների հաշվին: Նա փաղիշահին ասում էր. «Ինչ ասես, որ չտեսավ ձեր մեծ հայր Մուլեյսնան խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուլեյսնա I Մեծը – Մ.Ֆ.**), մինչև որ հաշտություն չկնքեց, ինչ վիշտ ու փոքրություն ասես, որ նա չտեսավ: Նրանք, որոնք մտածել են այս ամենը, իրենք էլ չեն պատկերացնում, թե ինչ է նշանակում արշավանքը դեպի Իրան: Նրանք նման են նրանց, որոնք հրաժարվում են ձիերից, սակայն ջորի էլ չեն հեծնում», - ահա այս կերպ էր, որ նա փորձում էր հետ պահել փաղիշահին արշավանքից, սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ այդ գործում: Արդյունքում փաղիշահը սարդար Նշանակեց երրորդ վեզիր Մուստաֆա փաշային ու նրան հանձնեց Երզրումի ուղղությանը, այն դեպքում, երբ չորրորդ վեզիր Սինան փաշային հանձնվեց Բաղդադի ուղղությունը՝ երկուսին էլ հանձնելով խոշոր զորաջոկատներ իր ռազմիկների թվից: Այդ ժամանակ, սակայն, Սինան փաշան, որը մի համառ և ինքնահավան մարդ էր, հայտարարեց, որ Մուստաֆա փաշային տվել են բաջարի և ընտրյալ ռազմիկներ, իսկ իրեն՝ այդ արշավանքի համար անպետքներին ու վախկոտներին: Այդ պատճառով էլ, ահա, փաղիշահը, որպեսզի հարթի այդ հակասությունը, հրամայեց սարդազմին իր մոտ կանչել երկու հրամանատարներին: Այնուհանդերձ Սինան փաշան համառորեն իրենն էր պնդում և համաձայնության եզրեր այդպես էլ չգտնվեցին: Նման իրավիճակում սարդազմն ասաց, որ սրանց համոզել հնարավոր չէ և պետք է նշանակել նրանցից միայն մեկին, իսկ թե որ մեկին, դա թող փաղիշահն ինքը որոշի: Եվ ահա փաղիշահն իր մոտ կանչեց երկու փաշաներին էլ և, գրուցելով ամեն մեկի հետ առանձին-առանձին, հրամայեց գեկուցել այն միջոցառումների մասին, որոնք նրանք պատրաստվում են կյանքի կոչել: Սարդազմը սկզբում կանչեց Մուստաֆա փաշային և հարցրեց նրան. «Երջանիկ փաղիշահը ցանկանում է իմանալ, ի՞նչ միջոցառումներ ես դու պատրաստվում կյանքի կոչել, եթե նշանակվես սարդազմ»: Մուստաֆա փաշան պատասխանեց. «Մեր միջոցառումները կախված են բարձրյալ Ալլահից: Դեհ, որ մենք տեղ հասնենք, այնտեղ էլ կգրուցեն իմացող մարդկանց հետ և կգործենք համաձայն մտածածին և ըստ իրավիճակի»: Դրանից հետո նա կանչեց Սինան փաշային ու սրանից ևս հետաքրքրվեց նույնի մասին: Սինան փաշան սկսեց խոսել շատ գոռոզ կերպով և վստահեցրեց, որ արշավանքի առաջին իսկ տարում նա ամբողջովին կգրավի Թավրիզը ու Շիրվանի երկիրը, իսկ արշավանքի արդեն երկրորդ տարում՝ Դամադան և Ապահանի շրջանը: Այն բանից հետո, երբ հրամանատարներն այս երկու պատասխանները գեկուցվեցին փաղիշահին, որոշվեց սարդար Նշանակել Մուստաֆա փաշային: Եվ ահա Աջենի վեզիր Մուստաֆա փաշային հանձնվեցին 5.000 ենիչերիներ ու փալահներ, ինչպես նաև նրան տրվեցին հեծելազորային ջոկատներ բավարար բանակի զինագործների, հեծելակների ու իրետանավորների հետ միասին: Սրանցից զատ նրան հանձնվեցին նաև Դիարբեքիրի, Երզրումի, Չուլբադարի, Դալեայի և Ղահրամանի բեգլեբեկները իրենց շրջաններում գտնվող հրամանատարների ու հոդատեր թիմարոտների հետ միասին: Եվ ահա Դիցի 986 թվականի Մուհառամ ամսին հաղթական սարդարն իր գործերով անցավ Ուսկյուդարը և, հաղթահարելով անցումները, հասավ Երզրում: Խոսակցություններն այն մասին էին, որ, բանի որ ղզբաշների հետ առաջվ խաղաղություն է տիրում, անխորժեշտ է ամենից առաջ արշավանքն ուղղել դեպի Գյուրջիստան, որպեսզի ճնշվեն այնտեղի որոշ բեկերի ապստամբությունները: Ասում էին նաև, որ ղզբաշները, թեև այժմ չեն կարող խախտել խաղաղությունը, սակայն միաժամանակ էլ նաև թալանել են Ձանբազուկլուն տանելով այնտեղի թուրքմենների կովերն ու ոչխարները և, ընդհանուր առմամբ, նրանք նման բազում հարձակումներ ու անկարգություններ են անում, ինչը վկայում է նրանց ցանկության բացակայության մասին պահպանել խաղաղությունը: Երբ սարդարը հասավ Գյուրջիստանի դարպաս հանդիսացող Աղդահանին, լուր տասցվեց, որ Թոխմախ խանը ղզբաշ ռազմիկների մեծ բանակության գլուխն անցած դիրքեր է գրավել մի լեռան ստորոտում և սպասում է իսլամական զորքի Գյուրջիստան մտնելու, որպեսզի այդ դեպքում օսմաններին հարված հասցնի թիկունքից: Ահա հենց դրա դեմ առնելու նպատակով էլ Թոխմախ խանին մի նամակ ուղարկվեց, որում առաջարկվում էր, որ վերջինս հրաժարվի իր այդ մտադրությունից և վերադառնա իր երկրին: Նամակում ասվում էր. «Եթե դուք գործեք հակառակ խաղաղությանը և փորձ կատարեք փակել իսլամի զորքի ճանապարհը, սպա Աստուծո օգնությանը ձերը կստանաք»: Դիցի 986 թվականի Ջուլադա Բ ամսի 5-ին, շարժվելով Աղդահանից, բանակը իջևանեց Վեփլե բերդի մոտ, որը հեշտությամբ նվաճեց, իսկ դրանից հետո էլ երկու լեռան միջև գտնվող և բարձր ժայռի վրա կառուցված Ենի-Կալա բերդը գրավելու համար զինվորները դիրք բռնեցին նրա շրջակայքում: Բարձրյալ Աստուծո օգնությամբ մեծ կռիվից հետո, դեռ երեկո չեղած, բերդը գրավվեց: Իմացվեց, որ ստոր Սարդար Թոխմախ խանը, Իմամ-Ղուլի խանն ու Ղարաբաղյան 30.000 ընտրյալ ղզբաշ զինվորներով եկել և Չլդրի բերդի ու մի բարձր լեռան վրա դիրք են բռնել: Իսլամ ղազիններից 40-50 մարդ շրջակայքը հետազոտելու ժամանակ ընկավ ղզբաշ զնդերի շրջապատման մեջ և սկսեց բաջաբար կռվել: Երբ սարդարն իմացավ այդ, նրանց վրա ուղարկեց առաջապահի պաշտոնավարող Դիարբեքիրի Դերվիշ փաշային: Սա մի աննման հերոս ու դյուցազն երիտասարդ էր և ահա նա, առանց հաշվի առնելու թշնամու քիչ կամ շատ լինելը, հետապնդած զինվորներին դադար չի տալիս: Նա, իր գնդից հեռոք առնելով 300-400 զինվոր, բաջաբար կռվեց, հետապնդեց երկու ղզբաշ զորագունդ ու ստիպեց նրանց նահանջել, սակայն հետ ղզբաշները նորից ոգեշնչվեցին և մի նոր գնդով հարձակվեցին նրա վրա: Արդյունքում նրանց հաջողվեց 30-ից ավելի անվանի աղաներին սպանել և փաշային էլ ձիուց ցած գցել: Փաշայի մարդիկ, սակայն, հարձակվեցին ղզբաշների վրա, 200 մարդ սպանեցին և փաշային նորից ձիու վրա բարձրացրին: Դրանից հետո փաշան իր ձեռքով երեք ղզբաշ մորթեց և հետապնդեց ղզբաշ զորագնդերին: Այդ ընթացքում, սակայն, նա վիրավորված կրկին ընկավ ձիուց, սակայն հեծյալ մարտիկին հատուկ ճարպկությամբ տեղում կազմ ու պատրաստ կանգնեց...: Մինչ այդ սարդարն օգնության ուղարկեց Օսման փաշային: Սա ևս նմանակալ այդ կռվում շատ մեծ ներդրություններ կատարեց: Դեռու հասնում էր նաև Երզրումի բեգլեբեկ Բահրամ փաշան և Մեվլիթաբ-դագի Ահմեդ փաշան: Առավոտից մինչև երեկո այնպիսի կատաղած մարտեր եղան, որ երկնքում իրեշտակներն անգամ հիանում և գովաբանում էին այն: Աստուծո կամքով, անձրևն աչք բանալ չէր տալիս, այնպես որ ոչ-ոք բացարձակապես ոչ իրանոթի և ոչ էլ հրացանի ձեռք չէր դիպցնում, միան տուներնամարտ էր տեղի ունենում: Վերջապես մայրամուտի մոտ ղզբաշների վերջապահը խորտակվեց և 5.000-6.000 ղզբաշների գլուխներ տեղն ու տեղը նիզակների վրա ցցվեցին, իսկ նրանց կեղտոտ դիակները գետին թափվեցին: Իսլամ ղազիններն այլևս ձիեր, զորիներ, վրաններ, բեռներ և զանազան իրեր ձեռք բերեցին, որ դրանց բանակը հայտնի և միայն բարձրյալն Աստուծուն: Դաջորդ օրը սարդարի դիվանը բերին արյան մեջ թաթախված ղզբաշների գլուխներ: Սարդարը հրամայեց հաշվել և հաշվեցին ծիշտ 5.000 գլուխ: Այդտեղ բերին նաև գերի ընկած 500 անվանի և հայտնի ղզբաշների, որոնց նույնպես գլխատեցին...: Այդ ժամանակ Մեմուդհիի իբն Բեյ-Խուրուվը (**Մամլուքի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մամուլաք Ջակլեին – Մ.Ֆ.**) 600 զինված ազնաուր ընկերակցով, հաղթական կողմից օգնություն ստանալու հույսով, եկել և լեռան հետևից դիտում էր, թե ով պիտի հաղթի և ով պիտի հաղթվի: Ծանոթանալով Թոխմախ խանի դրուպան հետ՝ նա առավոտյան վաղ եկավ և հասավ սարդարի պատկառելի վրանը: Այդ պահին միմիջանակները և միմիջանակները Սարդարի դիվանն էին բերում իրենց զինվորների մոտ գտնվող ղզբաշների գլուխները և գլխիկոր շրջապաններին: Փողերի և թմրուկների ծայնն արտահայտում էր ղզբաշների պարտությունը, իսկ իսլամ ղազինները զբաղված էին ձեռք բերված ղզբաշներից գլխատելով: Եկող ազնաուրները տեսան թշնամու այդքան ստոր գլուխների գետնի վրա թափալուով և դա օրինակ ու խրատական հանդիսացավ նրանց համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Դրանից հետո հնազանդության արտահայտման համար ժամանեցին մի շարք գյուրջիստանական մեյլիքների դեսպաններ, որոնք հպատակության հրամանագրեր և նվերներ էին բերել: Նրան տրվեցին ներսման մասին սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) բարձրագույն հրահանգները և այս կերպ իրականացվեց հավատի թշնամիների մեծ մասի հնազանդեցումը, որը որոշակի վստահություն և հոգեկան հանգստություն բերեց: Դոգու նման վիճակում իսլամի զորքերը վեց օրական անցումներով ժամանեցին Չլդրի հարթավայր և, 4 կողմերից շրջապատելով այստեղի ամրությունը, հրարձակ հրանոթներ տեղադրեցին: Այն ժամանակ, երբ ամրությունը ենթարկվում էր ամեն ինչ հնազանդեցնող սուլթանի զորքերի հարձակմանը և արդեն սկսում էր հանձնվել, որպես մարտական պահակազոր Դիարբեքիրի բեգլեբեկ Դերվիշ փաշան առաջացավ: Այդ ժամանակ, սակայն, երբ անփոփանդի գորքի սարդար Նշանակվեց Գանձակի կառավարիչ Իմամ-Ղուլի խանը, Թոխմախ Ամիծվածը մի բանի հայտնի սուլթանների հետ միասին 50.000 իրաքյան ռազմիկների գլուխն անցած հանդիպեցին օսմանական առաջապահ զորամասերին: Չնայած պարզից էլ պարզ էր, որ բեգլեբեկ Դերվիշ փաշան միայն իր ուժերով չի կարող դիմադրածել այդքան մեծաքանակ բանակին, այնուհանդերձ վերջինս չկարողացավ դիմադրել նախանձի ագնվածին ծային և ինքն իրեն ասաց. «Ես միայնակ էլ հաշիվ կտեսնես»: Եվ այսպես, տեղյակ չպահելով ոչ-ոքի և օգնություն չխնդրելով՝ Դերվիշ փաշան մարտի մեջ մտավ: Այդ ժամանակ դաշտն ինքը տխրությամբ պատվեց, բանդի բորական էմիրների թվից շատ օջախ բեկեր շահիդներ դարձան, ինչպես նաև ռեպի դրախտային այգիներ ճախրեցին թիմարների ու գեմատների շատ տիրակալներ, իսկ ինքը՝ Դերվիշ փաշան, էլ, տապալվեց ձիուց: Երբ ժամանած սուրիաները փառահեղ սարդարին և վերջո հայտնեց այն մասին, որ օսմանական բանակին լիակատար ջախջախում է սպառնում, իսկ թշնամիներին էլ՝ հաջողություն, վերջինս չկորցրեց սառնարյունությունը, իսկ «թշնամին հարձակվում է» խոսքերը ամենևին էլ չազդեցին նրա վրա: Նա Իսթանդուլյան պարսպի նման հոգով ամուր մնաց և հրամայեց. «Թող Օսման փաշան իր զորքով անմիջապես առաջ ելնի»: Այդ ժամանակ, ահա, այդ վագրը իր դուլլարների և խիզախ ռազմիկների գլուխն անցած առյուծի նման առաջ անցավ ու ժամանեց մարտի դաշտ, որտեղ, շնորհիվ աշխարհի տիրակալի օգնության և խալիֆությունը գլխավորող օրինյալ փաղիշահի աղոթքների, այդ չարագործ ջոկատները այնպիսի վախ ու սարսափ զգացին միաստված գործի հարձակման ուժից ու խիզախությունից, որ մեր ամեն մի ռազմիկ նրանց թվաց անվախ մի վագր և նրանք մարտի դաշտից փախուստի դիմեցին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրանք այնուհանդերձ որոշեցին վերադառնալ, վրա հասավ Երզրումի բեգլեբեկ Բահրամ փաշան և Մարաշից ուղարկված Ահմեդ փաշան, ինչն ավելի

ամրացրեց օսմանների դիրքերը և պատճառ հանդիսացավ թշնամիների պարտության: Արևմտաօտի ժամանակ թշնամիների ուժերը խառնվեցին, իսկ հորդառատ անձրևն էլ, որը թափվում էր առանց խղճալու ընկած շահիղներին ու կարծես չարախնդարով հավատի թշնամիների վրա, խառնվեց զինվորների արյան հետ և գետեր առաջացրեց, որոնք իսլամի ռազմիկները մարմինները տարան դրախտային այգիներ, իսկ թշնամիների ռազմիկների դիակներն էլ գցեցին ռժոխային կրակը: Այնուհանդերձ ոչ գիշերվա իսլամներ, ոչ անտանելի անձրևները և ոչ էլ վախը թշնամու նկատմամբ ի վիճակի չէին կանգնեցնել իսլամի ռազմիկներին, որոնք շարունակում էին սպանել ու սպանել: Ճակատամարտը, որը սկսվել էր լուսաբացին, շարունակվեց մինչև երեկո և հետո կրկին՝ մինչև առավոտ: Սպանվեցին ավելի քան 4.000 անիժալ ղզլաշներ և ձեռք գցվեցին 13 զույգ ծննդամաներ: Կտրված գլուխները լցնելով պղնձե կաթսաները՝ ուրախ ու երջանիկ օսմաններն ուղղվեցին դեպի ամենաարժանի սարդարը: Այդ ժամանակ էլ հենց ժամանեցին կեղծավոր երկիր Գյուրջիստանի՝ Զեյ-խոսրովի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Զեյ-խոսրով Զակելիի – Մ.Ֆ.) սերունդների, Ալթուն-դայե ամրոցում իշխող մեյիթ Ղվարդվարեի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակելիի – Մ.Ֆ.) և մեյիթ Սանուճիի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Սանուճար Զակելիի – Մ.Ֆ.) դեսպանները, տիրակալներ, որոնք առաջ էլ էին հնազանդություն հայտնել, իսկ այժմ արդեն խնդրում էին թույլ տալ իրենց անձամբ ընկնել սարդարի օրինյալ ոտքերը: Ստանալով խնդրած թույլտվությունը՝ նրանք նույն օրն իսկ ժամանեցին: Մի մեծ դիվան կազմակերպվեց, խիստին թմբուկները, զնդերը շարվեցին և ժամանող վրաց եսխրները նստեցին քաջարի ու լուսավորյալ վեզիրի աջ և ձախ կողմերում: Թմբուկների զարկի տակ իրենց զորքերով ու ձեռք գցած գերիներով մեկը մյուսի հետևից մոտենում էին Դերվիշ փաշան, Օսման փաշան, Վահրամ փաշան, Ահմետ փաշան և այլք, որպեսզի համբուրեն արժանավոր սարդարի ձեռքը, իսկ վերջինս էլ իր օրինյալ ձեռքով անձամբ նրանց գլուխներին էր հացցնում չալմաներ, ուսերի դնում խալաթներ, իսկ գոտիներին էլ կապում էր թանկարժեք բարդով պատված սրեր: Այս կերպ ըստ իր իսկ ցանկության նա պարգևատրեց քաջարի ռազմիկներին, որին տալով սանջակ, որին՝ գենալ, մեկ ուրիշը աշխատավարձը ավելացնելով, իսկ մյուսին էլ մի ինչ-որ այլ նվեր տալով: Քուրդ եսխրների տիրույթները, այն եսխրների, որոնք ընկել էին մարտում, ամրապնդվեցին իրենց հետնորդների համար: Դրանից հետո դիվանխանայի դիմաց սրահար արվեցին ավելի քան 1.000 անաստված սորխասարներ, որոնք գերի էին բռնվել: Ոգևորված ստացած նվերներից ու պարգևներից՝ մարդիկ սկսեցին ասել. «Ո՛ր է, թե ևս նման մի հնարավորություն լինել ճակատել թշնամիների դեմ և ցույց տալ, թե ինչ է նշանակում ի մահ մարտնչել հանուն սրբազան փառիշահի»: Այդ ճակատամարտի լրջացքում անաստված թշնամիների դեմ հրացաններից այնքան կրակոցներ էին արվել, ինչքան չէին արվել բախարուր Իսմայիլի և խալանակիցի զվեր: Բարձրալի շնորհակալություն հայտնելուց և հանուն սուլթանի հզորության երկարացված կարողացված աղոթքներից հետո թշնամիների դիակներից ու գլուխներից երկու աշտարակներ կառուցեցին, որոնցից մեկը կոչեցին «Մարմինների աշտարակ», իսկ մյուսը «Ռուսայնության թագավորության ամրություն»: Այս տեղից զորքն անմիջապես ելավ վերը հիշատակված Զեյ-խոսրովյան մեյիթներ Ղվարդվարեի և Սանուճիի երկրների ուղղությամբ, և ի պատասխան առաջարկի հրաժարվել մնալ մյուրյալ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրթադիյի – Մ.Ֆ.) փրակի ծածկոցի տակ և հետևել արքայական Սատուրկան շեմին, նրանք, չնայած որ իրենց տրուհարության տակ ունեին ավելի քան 10.000 քաջարի ռազմիկների, իրենց կամքից անկախ անցած երջանիկ սուլթանական շեմը: Սահմանելով ջիզայի չափ, որը ենթակա էր վճարման պետական գանձարան՝ այլևստեղից զորքն անմիջապես առաջացավ դեպի մեյիթներ Վահրամանգի և Անիլախուրայի տիրույթները, որոնք իրենց հերթին ևս հրաժարվեցին թշնամու կողմը կանգնելուց, հնազանդություն հայտնեցին ու պարտավորվեցին սուլթանական գանձարան վճարել շարիաթով սահմանված ջիզան» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1):

«Յիշյալ տարվա նվիրական Շաբան ամսին, երբ մեծ սերդար Լալա Մուստաֆա փաշան իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով Գյուրջիստանի երկրի Չլորի դաշտի բերդերից մեկի պաշարման համար Ռուսելիի եսխրներից մեկ-երկու սանջակի բեկերի և դազիների հետ միասին հրամայեցին պատերազմելու պատրաստությամբ իր զբաղված, վատաբար ղզլաշները գալիս են վրացիներին օգնելու: Երևանի և Նախիջևանի խան Իսմաիլ-Ղուլի խանը և ղզլաշների շրջանում իր բազմաթիվ հայտնի Կարախան ու այլ ռաֆիզաններ, իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու համար, միահամուռ ու միաբերան, կատախ են դնում առանց հրացան և հրանոթ կրակելու ու միայն սրերի հարվածներով ցույց տալ իրենց ուժը: Նրանք գալիս են դեպի հիշյալ Չլորի դաշտը, սակայն Երզրումի, Դիարբեքիի, Մարաշի բեգլերները և իր հերոսությամբ պատերազմներում հռչակված Յոզդեմիր-օղլու շասան փաշայի ղեկավարությամբ այդ անիժալներ ղզլաշները իսլամական սրի հարվածների տակ պարտություն են կրում, այդ պատերազմում 15.000-ից ավելի մարդ է սրբախոյտող լինում, իսկ սրից ճողոպրած հազարավոր անիժալներ էլ գերի են ընկնում: Նրանք ունեցվածքը, փրանները, նվազները և որոշակիները անարգվում են և գրավվում: Յաջորդ օրը, կողոպուտից և թալանից ճողոպրածներն իսլամական զինվորների միջոցով բերվում են բարձր դիվանի առաջ՝ սերդար Մուստաֆա փաշայի օթաղում: Կար-օղլի անունով հայտնի Միուլեչեի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Սանուճար Զակելիի – Մ.Ֆ.) և Գյուրջիստանի վիլայեթի անվանի կտրիճ ու երիտասարդ ազնավորները, տեսնելով, որ հաղթության բանին իսլամական թաղի վրա է փչում, իրենց բոլոր ենթականերով եկան և իրենց վիլայեթների բերդերի բանալիները հանձնեցին Նորին վասնություն սերդարին, որից հետո նրանք իսլամի փառքին արժանանալու ցանկություն հայտնեցին: Երբ այդ մասին հայտնվեց երջանիկ գահակալին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.), նա ֆերման տվեց, որ դրանց Ասիթանե ուղարկեն: Երբ մեծ սերդարն իր օթաղն եկավ, հրամայեց կտրել 2.000-ից ավելի շոթայակալ ղզլաշների գլուխը, իսկ վրացի զինված ու գերված ազնավորներին էլ, անտառից փայտ կտրել տալով, իրենց իսկ ձեռքով պատրաստված խարույկի վրա նրանց այրել տվեց: Այս դեպքը թշնամուն մեծ ահ ու սարսափ պատճառեց» (Սելաուդի «Պատմություն»):

«/2.2.4/ Բայազետ-բեկը... մասնակցեց սարդար Մուստաֆա փաշայի արշավանքին դեպի Շիրվան և ղզլաշ եսխրների կողմից գերվեց Չլորի ճակատամարտում...: /3.1.2/ Յիշյալ 986 թվականին, երբ երկրորդ վեզիր Ղարա Մուստաֆա փաշա Լալան սուլթան Մուրադ խանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով նշանակվեց Վրաստան և Շիրվանը կառավարելու, Միր-Մուհամմեդ ևս ուղեկցեց հաղթական մահմեդական զորքին: Երբ մահ տարածող զորքը մտավ Վրաստան, Ղազախ-Յամգա Ռասալցուի թոռ, Չոխուր-Սաադի եսխրների եսխր Մուհամմեդ խանի, որը հայտնի էր Թոխմախ անունով, ինչպես նաև Ղարաբաղի ու Գանձակի եսխրների եսխր Իսմաիլ-ղուլի սուլթան Ղաջարի գլխավորությամբ, որը նստում էր Առանում, Չլոր կոչվող վայրում Մուստաֆա փաշայի ճանապարհը կտրեցին մոտ 10.000 խիզախ ղզլաշ հեծյալներ: Եվ այսպես, նրանք անակնկալ հարձակվեցին աստղերի թիվ ունեցող զորքով: Պատահականության կամքով այդ օրը պահակազորի հրամանատարությունը հանձնվել էր Դիարբեքիի բեգլեր Դերվիշ փաշային և նա մահմեդական զորքի առաջապահում էր: Երկու զորքերի հանդիպումը տեղի ունեցավ Չլոր կոչվող վայրում՝ լեռան ստանդանում, երեկոյան ժամին՝ մինչև արևի մայր մտնելը: Քաջարի բորդերը, այդ մեծաբանակ զորքը նույնիսկ ուշադրության արժանի իսկ չհամարելով և չհոգալով ժամանակի փոփոխականության ու նենգության մասին, լի հպարտությամբ և ինքնավստահ, ընկան այդ ժողովրդի վրա...: Ղզլաշները ռուսական զորքի դեմ հանեցին առաջապահից մոտ 2-3.000 հոգու, իսկ քաջերը, որոնք եղել էին մարտերում, ինչպես նաև ճակատամարտերում փորձված առյուծները մնացին դարանում՝ լեռան ստորոտում: Երբ այդ ողորմելի ջոկատը հայտնվեց մեծաբանակ զորքի դիմաց, բորգալան քաջերը, կարծես կատաղի առյուծներ, ընկան ղզլաշների այդ խառնաշփոթ ամբոխի վրա: Սկզբում, իրար խառնված համաստեղության աստղերի պես, հետագայում նրանք ցրվեցին Մեծ ու Փոքր Արքերի համաստեղությունների նման: Այդ ժամանակ լեռան տակի պուրակից հանկարծակի դուրս թափան նիզակներով զինված և արաբական ձիերը հեծած 6.000 հեծյալներ՝ նմանիղ սարսափելի միշակների հորդայի, որոնք կրակ էին արձակում: Միասնական հոսքով նրանք նետվեցին բորդերի՝ իրարից առանձնացած գորքի վրա և մարտի փառքին ու շեփոռներին և եղջերավորողների ծայրը հասավ երկնքի շեմին: Արագուտ ձիերի աղմուկից այդ օրը երևացին մեռյալների հարության օրվա նշաններ, քաջերի թափված արյունից դաշտը նմանվեց երեկոյան մայրամուտի, իսկ բարեկեցիկ ազնվականների ու հասարակ ժողովրդի առավոտն այդ օրը փոխարինվեց մահվան սարսափելի հարթավայրով...: Մի խոսքով, Միր-Մուհամմեդը խաղոյի տիրակալ Սարուխան-բեկի, Դուսան-բեկ Զրակիի թ Միր-Մուհամմեդ Փուլիկցու հետ միասին այդ ճակատամարտում սպանվեցին: Ի վերջո, սակայն, պարտություն կրեցին այնուհանդերձ ղզլաշները և երկու կողմից այդ ճակատամարտում սպանվեց մոտ 3.000 հոգի...: /3.1.6/ Այդ ժամանակ պետական հաղթական զորքը Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ նշանակվեց Վրաստան և Շիրվանը նվաճելու: Սարուխանը Դիարբեքիի և Քոդստանի զորքով մահմեդական զորքի առաջապահում էր Չլորի վայրում, սա Վրաստանին էր պատկանում, երբ հանկարծ նրանց վրա հարձակվեց ղզլաշների ջոկատը: Եվ ահա արևը մայր մտավ, իսկ նրա կյանքի երկնային լուսարարն էլ իր ընթացքը հորիզոնին ավարտեց գիշերային խավարով: Այդ ժամանակ ճակատագրի դարակնեց հայտնվեց մահվան բունը և առավ նրան իր գիրկը: Այդ ճակատամարտում նրա հետ էր Մուհամմեդ-բեկ անունով նրա որդին, որը իր հոգին հազարավոր ռժվարություններով դուրս հանեց այդ կատաղի հորձանուտից և հասցրեց փրկարար ափ՝ սգո արարողություններ իրականացնելուց հետո, ըստ սովորության, զբաղեցնելով հոր տեղը...: Երբ սարդար Մուստաֆա փաշան հաղթական զորքով մեկնեց Շիրվան և Վրաստանը նվաճելու, Քոդստանի եսխրների ու ազնվականների հետ միասին Դերվար-բեկ իբն Շանի-բեկը սպանվեց ղզլաշների կողմից Չլոր կոչվող վայրում» (Շարաֆ խան Բաղիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4, գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2, 6):

«Յիշյալ 987 թվականին Մուստաֆա փաշա սարդար անթիվ զորքով շարժվեց Վրաստան և Շիրվանը նվաճելու: Ղվարդվարե Զուրից (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակելիի – Մ.Ֆ.) որդի Սանուճիի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Սանուճար Զակելիի – Մ.Ֆ.), որը Վրացիայի տիրակալն էր, հնազանդություն հայտնեց և դրա հետ միասին պատվի արժանացան իսլամն ընդունել վրացի ազնաւորների մեծաբանակ մի խումբ: Իթթայի իրավունքով նրանք հանձնվեց իրենց ժառանգական տիրույթը: Այդ ժամանակ Չոխուր-Սաադի տիրակալ Թոխմախ

խան Գանձակեցին Պարտավի տիրակալ Իմամ-ղուլի խան Ղաջարի հետ միասին Չլդր կոչվող վայրում փակեցին հաղթական զորքի ճանապարհը, սակայն ջարդվեցին» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Ահա այսպես Մուհամմեդ խանը և Իմամղուլի խանը կտրեցին Լալա փաշայի ճանապարհը ու նպատակադրվեցին հարված հասցնել: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ իրենց գոռոզության և հպարտության պատճառով նրանք հոռոմների դեմ այդ գործը մի հեշտ բան համարեցին, դրա համար էլ սրանց դեմ ելան միայն Չոխուրսաադից և Ղարաբաղից հավաքված 30.000 ռազմիկներով: Իր հերթին Լալա փաշան, որը գիտեր ղզբաշների մոտիկ լինելու մասին, ամեն օր 10.000-ական ռազմիկների զլուխն անցած առաջ էր ուղարկում իր հայտնի հրամանատարներից մեկին, որպեսզի սրանք առաջանան, հսկեն և հետախուզեն: Նա, սակայն, շատ ուշադրություն չէր դարձնում ղզբաշների վրա, քանի որ վստահ էր իր ուժերի անթիվ բանակությանը: Այդ ժամանակ բորեթից, ինչպես նաև Նույնիսկ Մեֆթաններից ոմանք եկել էին նրա մոտ և հայտնել էին, որ պայծառափայլ տոհմում վեճեր և հակասություններ կան, երբ մի իսկական պառակտում էր տիրում: Եվ այսպես ղզբաշների հեծելազորը սրընթաց կերպով նետվեց նրանց վրա և, ձեռքը մեկնելով աղեղներին ու հարվածելով հոռոմների աղեղնավորներին, նրանց հետ շարտեց՝ փակելով ճամբարում: Միաժամանակ օսմանյան զորքի շատ ռազմիկներ բաց դաշտ ելան և սկսեցին փախչել: Այս մասին լուրը, հասավ Նույնիսկ տերության կենտրոնական շրջաններ և Նույնիսկ վերջինիս տերության քաղաք: Դետո մարտի մեջ մտան 2.000 կամ 3.000 հոգու կազմով գործող սահմանապահ բորեթը, թեև արդյունքում նրանցից շատերը ձեռքերը և Նույնիսկ զուլիները կորցրին: Այդ ժամանակ ղզբաշների փորձառու ռազմիկները շարունակում էին կոտորել խմբի հետևից աչքերում արդեն հաղթական փայլեր էին երևում, իսկ զորքի հետ գտնվող մեծ Եփրեթը իրենց մի քիչ հետ էին պահում և հետևում էին կատարվողին, որպեսզի մի որևէ բան հանկարծ այլ կերպ չընթանա: Այն բանից հետո, սակայն, երբ հոռոմների ջարդի լուրը հասավ նրանց արքայի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) շենին, սա 20.000 կամ Նույնիսկ 30.000 հոգու կազմով այդ կողմն ուղղեց մի շարք վարձկանների, որպեսզի սրանք հանգիստ և առանց որևէ դժվարության հետ մղեն այդ հարվածը: Եվ ահա սրանք սկսեցին խումբը խմբի հետևից անարտադաշտ ժամանել: Դրանից հետո սրանք, երբ տեսան ղզբաշներին, 10.000 հոգանոց խմբերով անմիջապես էլ նետվեցին նրանց վրա: Ղզբաշ ռազմիկները, սակայն, չէին դադարում դիմադրել թշնամական բանակին, սակայն նրանց նժույզները հոգնել էին երկար տարածություն անցնելուց, իսկ մարտադաշտ էլ հասնում էին հակառակորդի լոր ուժեր: Եվ ահա ղզբաշները, որպեսզի չգերվեն, ստիպված դիմեցին փախուստի՝ փրկելով իրենց կյանքերը: Ահա այսպես տեղի ունեցավ ղզբաշների բանակի այդ մեծագույն պարտությունը, ընդ որում իրենց հոգնած նժույզներով հոռոմները չկարողացան հետապնդել նրանց: Այնուհանդերձ հոռոմներից շատերը պտույտում էին մարտադաշտում և սպանում վիրավորներին, իսկ գերիներից մոտ 1.000 հոգի էլ հենց այնպես սպանվեցին: Սպանվածների մեծ մասը Մուհամմեդ խանի և Չոխուրսաադի ռազմիկներից էին» (Ջասան Ռուսլու «Պատմությունը»):

«Լալա փաշան անցավ Երզրումով և հասավ Կարսի նահանգ, որը գտնվում էր Չուխուր-Սաադ նահանգի և Երզրումի միջև: Այսպիսով ջանախթեկյան շառիխ (Մեֆթանների շառիխյան շառի թախմաալ I-ի – Մ.Ֆ.) և սուլթան Սուլեյմանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.) միջև կնքված հաշտության պայմաններից մեկը ոչնչացվեց, քանի որ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել, որ Կարսը չէր վերականգնվի կողմերից ոչ մեկի կողմից և այդ վայրի իրոք միջև այս մնացել էր ավերակ: Արդյունքում Լալա փաշան նախ գեղեցկացրեց այդ երկիրը, այնտեղ խորհրդեց ամրոցը և դրանում կուտակվեց ու պահակներ դրեց: Դրանից հետո նա եկավ Վրաստան՝ մտնելով Վրաստանի Աղիսկա գավառում գտնվող Սեմայուկի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) փետան Մեմուչար խանի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Սաևուր Ջակվեի – Մ.Ֆ.) հոլը: Սաևուչար խանը չինազանդվեց Դոռոմին և չիսմաձայնեց նրա հետ: Նա փակեց բերդը և գնաց Սաևայուն խանի մոտ: Լալա փաշան պաշարեց այդ ամրությունը, այն հրետանային կրակի ենթարկեց, այնտեղ ընտիր զորք և եկիչներ թողեց ու շարժվեց Սաևայուն խանի դեմ: Չուխուր-Սաադի բեգլարբեկ Մուհամմեդ խան Ուստաջուն գերագույն պալատին հայտնեց Լալա փաշայի հարձակման մասին: Այդ ժամանակ թագավորության ղեկավարը (Մեֆթանների շառիխյան շառի Մուհամմեդ Խուրաթանդան – Մ.Ֆ.) Ամիր խանի, Մուհամմեդ խան Թոխմայիսի և Ղարաբաղի բեգլարբեկ Իմամզուլի խանի անունով որոշումներ կայացրեց, որոնցում նրանց հրամայվում է հավաքել ադրբայջանական զորքերը, միավորվել և պայքար սկսել հակառակորդ բանակի դեմ ըստ իրենց հայեցողության: Սա բնականաբար համար մի բանի անգամ խորհուրդներ հրավիրվեցին և որոշվեց, որ բանի որ Դոռոմի թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) անձամբ չի հարձակվել: «Ղզբաշ թագավորի հայտնվելը Սարդարի առաջ արժանի չէ սուլթանի տիրույթին, ուստի սուլթան Դամադ Միրզան Իրաքի, Պարսկաստանի և Երևանի զորքերով պետք է արշավի դեպի Ադրբայջան, միանա այնտեղի բանակին և պաշտպանական միջոցներ ներկայացնի պալատին»: Որոշումն ընդունվեց և Ադրբայջանի Եփրեթին տեղեկացրին Նշված իշխանի ու մարտիկների երթի մասին, որի կարգախոսը հաղթանակն էր: Եվ այսպես, մինչ Լալա փաշան դեռ զբաղված էր Կարսի բերդի վերանորոգմամբ, Մուհամմեդ խանը մարդ ուղարկեց Ամիր խանի և Իմամզուլի խանի մոտ հետևյալ հարդորդագրությունով. «Բանի որ հակառակորդի զորքերի ճանապարհին անցնում է Չուխուր-Սաադով, նրանք պետք է գան ինձ մոտ: Եկեք համախմբվենք ու խորհուրդներին համապատասխան որոշում կայացնենք և գործենք»: Բանի որ թուրքական և Ուստաջուն ցեղերի միջև թշնամություն կար, սակայն, ու Ամիր խանը չէր ցանկանում, որ այս դասից որևէ մեկը ողջ մնար, նա ձգձգեց իր ճանապարհը և դրանով իսկ մեծապես հետաձգեց խորհրդակցությունը: Իմամզուլի խանը, սակայն, Ղարաբաղի բանակի հետ ժամանեց Չուխուր-Սաադ գավառ և միացավ Մուհամմեդ խանին: Նրանք կանգ առան Չլդրի կոչվող վայրի մոտ և սպասեցին, որ Ամիր խանը գա, բայց նա Նույնիսկ չէր էլ երևում: Այս ընթացքում Լալա փաշան, ավարտելով Կարսի բերդի վերանորոգումը, արդեն մտածել էր Աղիսկա բերդը գրավելու մասին: Եվ ահա ոսկեգոծ գնդիկներն իմացան, որ նա գնում է Վրաստան, ինչից հետո որոշեցին կտրել նրա ճանապարհը ու կռվել, բանի որ հպարտ էին և կարծում էին, որ հոռոմների դեմ կռվելը հեշտ է: Ելան Չուխուր-Սաադի 15.000 հոգանոց, ինչպես նաև Ղարաբաղի բանակը՝ պարտաստ մարտի: Լալա փաշան, որ գիտեր ղզբաշ զորքի մոտ լինելու մասին, ամեն օր, բանի դեռ խորհուրդում էր Կարսի բերդը, պահակության էր ուղարկում իր հարգարժան փաշաներից ու բեկերից մեկին, ինչպես նաև սանջազ բեգլարբեկի 10.000 զինվորներին և սահմանապահներին: Նա չէր կարծում, որ իր կանչած անթիվ զորքերը պակաս են մի փունջ ոսկե զուլիներից: Իր հերթին բուրդ Եփրեթը և ղզբաշների մյուս թշնամիները Լալա փաշային տեղեկացրին ղզբաշների միջև տարածայնությունների, համառության ու համագործակցության բացակայության մասին: Այսպիսով, ոսկե առաջնորդների հեծյալները հասան հոռոմների հեծյալներին և պահակներին: Նրանք անմիջապես հարձակվեցին և առաջին իսկ հարձակման ժամանակ ոչնչացրին նրանց: Դոռոմների հեծյալներն ու պահակները փախան: Երբ հակառակորդ կողմի պարտության լուրը հասավ, ազնվական Եփրեթը և զորքերը քաջաբար նետվեցին մարտի դաշտ: Ղզբաշները նիզակներով սպանեցին 2-3.000 մարդու, որոնց մեծ մասը սահմանամերձ բորեթ էին, իսկ նրանցից մի բանիսին էլ գլխատեցին՝ ձիու աչքերին կապելով նրանց ձեռքերն ու զուլիները: Կռվի մեջ մտած ղզբաշ մյուրիդներից յուրաքանչյուրը կռվում էր իր անունը փառաբանելու ցանկությամբ՝ չմտածելով, որ իր թիկունքում կանգնած են հակառակորդները: Ազնվական Եփրեթը, սակայն, տեսան, որ ոսկեզուլի խարազանը շատ հեռու է և, որպեսզի չվնասվեն, շարժվեցին նրա հետևից: Դենց որ ղզբաշների քաջության և հոռոմցի զինվորների պարտության մասին լուրերը հասան նրանց թագավորին, նա ղզբաշների վրա ուղարկեց 30-40.000 ռազմիկներ՝ մի բանի հարգված փաշաների և բեգլարբեկների գլխավորությամբ: Դոռոմները ջոկատ առ ջոկատ և վաշտ առ վաշտ կարգավորեցին իրենց բանակը ու ելան մարտի: Դենց որ նրանք տեսան ոսկեզուլիների բանակը, անմիջապես առաջ ուղարկեցին 10.000 մարտիկ: Ոսկեզուլիները, որ երկու-երեք փարսախս էին Եփրեթից հեռու և փոքր խմբերով էին շարժվում, նկատելով հակառակորդ բանակի հարձակումը ու չկարողանալով դիմադրել, սկսեցին հետ վազել: Ղզբաշ ծիերը, սակայն, ճանապարհին հետ մնացին, բանի որ երկար ճանապարհ էին անցել, իսկ գերի վերցրած ռազմիկներն էլ դրանց լքեցին ճանապարհին և փախան: Այսպիսով, ղզբաշ բանակը խոշոր պարտության կրեց: Դոռոմները հանգստացած ծիերով հարձակման անցան: Ղզբաշի մարտիկների մեծ մասը զոհվեց այդ ճակատամարտում Մինչև հազար մարդ, որոնց մեծ մասը Մուհամմեդ խանի և Չուխուր-Սաադի բանակի մարտիկներն էին, սպանվեցին, սակայն փախչող ծառաները կարողացան վերադառնալ ու հասնել Եփրեթին: Եփրեթը բաժանվեցին միմյանցից, իսկ բանակն էլ ցրվեց: Մուհամմեդ խանի բանակում տառապողների լացն ու աղաղակը բարձրացավ երկինք: Դոռոմների բանակի հետ ճակատամարտում ղզբաշների Եփրեթի հիմնական սխալն այն էր, որ նրանք կանգնել էին միմյանց համառ չստղ դիրքերում և մեկը մյուսին չէին ենթարկվում: Արդյունքում, չկարողանալով համախմբվել, նրանք պայքարեցին 100.000 հոռոմների դեմ 10-15.000 ռազմիկներով, ինչը Լալա փաշային առավելություն ապահովեց: Ահա այսպես կարժառիշների արյունն իջուր կորավ: Իրոք, եթե լինեք ղզբաշ Եփրեթի միությունը և նրանք հնազանդվեին միմյանց, ապա բոլոր ադրբայջանցի և չիրվանցի ռազմիկների թիվը կկազմեր 50.000 հոգուց ավելի: Եթե նրանք հավաքվեին ու Վրաստանի սուլթաններն էլ միանային նրանց, ապա Լալա փաշայի համար շատ դժվար կլիներ զայ այս գավառը: Երկիրը կորավ Եփրեթի միասնության բացակայության, օյմազների համառության և չարաշահումների պատճառով: Ավելին, երկու հարգարժան ոսկեգոծ առաջնորդներն էլ հետագայում սպանվեցին, ադրբայջանական բանակը ոչնչացվեց, իսկ տարիների ընթացքում նրանց կուտակված հարստությունն էլ թալանվեց» (Իսթաթիլե Մուշաֆի «Ալթաթի պատմությունը»):

«Սուլթան Մուրադ Երրորդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.), որը ոչ վաղուց, իսկ ավելի կոնկրետ 1574 թվականին, բազմել էր իր հայր Մեխիմ երկրորդ Զաթեցղոյի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սեյիթ II-ի – Մ.Ֆ.) գահին, սա Սուլեյման Դիանայու (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I-ի – Մ.Ֆ.) տղան էր, ցանկացավ, տիրելով Միջագետքին, դրան գումարած՝ տիրել նաև ողջ Արևմտյան Ասիային: Նա հատկապես ուզում էր տիրել Պարսկաստանին և Վրաստանին, որը կոչում են նաև Զուրջիստան, իսկ հետո դրան գումարել նաև բոլոր հարևան ասիական մարզերը, որոնք այդ ժամանակ ենթարկվում էին Մոսկվայում նստող մոսկովյանների իշխանին (Մոսկվայի թագավորության արքա Իվան

IV Ահեղին (1533-1584) – Մ.Ֆ.): Բոլոր այդ մարզերը, ինչպես մենք հիմա կոտանենք, բաց էին և անպաշտպան, զրկված այն պաշտպանությունից, որը նրանց տալիս էր շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ Ի-ի – Մ.Ֆ.)** անունը, անուն, որը սարսափ էր տարածում թուրքերի վրա: Եվ ահա Մուրադը, օգտվելով ողջ Պարսկաստանը պատած անկարգությունից և քաղաքացիական պատերազմից, երկար խորհրդակցություններից հետո Մուստաֆա փաշային նշանակեց ներխուժման պատրաստվող բանակի հրամանատար: Դրանից հետո նա նամակներ ուղարկեց Վանի, Էրզրումի և Մեծ Հայաստանի տիրակալներին, երկիր, որը Կապադոկիայի սահմանների մոտ է, ինչպես նաև Իրաքի տիրակալին, որպեսզի սրանք բոլորը անմիջապես հարձակվեն այն քաղաքների ու ամրոցների վրա, որոնք ձգվում են իրենց սահմանների մոտակայքում և հանդիսանում են ղզլբաշների սեփականություն այդ կարմրագլուխների, ինչպես պարսիկներին կոչում էին թուրքերը, ու դրանով իսկ նոր զավթողական արշավանքը պատեն մանր հարձակումների շարանով: Հաստատվելով պարսկական գահին՝ Մուհամմեդ խուդաբանդան (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդան – Մ.Ֆ.)** լուր ստացավ Կոստանդնուպոլսում վերջերս տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին ու միաժամանակն էլ իմացավ նաև, որ թուրքական բանակը Մուրադ սուլթանի հրամանով արդեն ելել է և ուղղվում է դեպի Ադրբայջան ու Վրաստան...: Մուստաֆա փաշան ձեռք բաց թողեց, իսկ երբ եղանակը բացվեց, նա, օգտագործելով թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը, զորքերին հրամայեց ելնել Էրզրումից, որտեղ սրանք հավաքվել էին: Ընտրելով դեպի Կարս տանող ճանապարհը, քաղաք, որը դեռևս գտնվում էր փլատակների մեջ, Մուստաֆա փաշան զբաղեցրեց Հայաստանում գտնվող Չլդր կղզիով լեռնային շրջանը: Նրա տրամադրության տակ կար 200.000 հոգուց կազմված մի բանակ, որից ռազմիկներից 100.000 հոգին լավ զինված էր, թեև այնուհանդերձ ներկայացնում էր տարբեր ժողովուրդներ, բանգի Բյուրանիայից և Փոյուզիայից հավաքված զորքը առաջանում էր Պաղեստինի, Հուդայի, Պոնտոսի, Մարաստանի, Եգիպտոսի, Աֆրիկայի ու Հունգարիայի զորքերի հետ միասին, ընդ որում այն նաև լավ ապահովված էր պարենամթերքով, բանգի ծովակալ Ուլու-Ալին տրանսպորտային նավերի մի շարքայում էր հասցրել Տրապիզոն, որտեղից էլ բեռները ցամաքով հասցվել էին Էրզրում: Մուստաֆա փաշայի մոտ ամեն ինչ պատրաստ էր հարձակման համար, ընդ որում նա իր հրետանին ուժեղացրեց 500 փոքր հրանոթներով: Պարսկաստանի նոր շահ Մուհամմեդ խուդաբանդան, լավ հասկանալով Մուստաֆա փաշայի մտադրությունները և զգալի բանակությամբ զորք հավաքելով, Երևանի ու Նախիջևանի կառավարիչ Թոխմախ Սուլթան խանին հրամայեց ստանձնել նաև Արդուպատենայում, Մեծ Մարաստանում, Վրաստանում և Պարսկաստանում, ինչպես նաև Համադանում, Գանձակում, Վանիքում, Մակիդում, Նախիջևանում, Մարանդում, Արդեբիլում, Սոֆիանում, Ղարադաշում, Թուրքեստանում, Թուրքեստանում ու Զավադում գտնվող զորքերի հրամանատարությունը: Չնայած սրան, սակայն, ամեն ինչ վայելում էր այն մասին, որ պարսկական բանակը հաջվելում էր հազիվ 30.000 հեծյալ և մի այդքան էլ հետևակ: Եվ այսպես պարսիկները հասցնեալ էլան՝ լուր ստանալով այն մասին, որ թուրքական զորքերը արդեն լքել են Էրզրումը, անցել են Կարսը և հասել Չլդրի հարթավայրին: Այդ ժամանակ Թոխմախը սխալ կերպով ենթադրեց, թե թուրքական բանակի ողջ բանակությունը չի գերազանցում 40.000 հոգին և այն կազմված է տարբեր ազգերի պատկանող ու վատ զինված ռազմիկներից, չնայած մյուս կողմից էլ ավելի հաստատ տեղեկություններ կային, որ այդ բանակում շատ քաջարի և փորձառու հրամանատարներ կային, ինչպիսիք էին Խոսրով փաշան, Բահրամ փաշան, Դերվիշ փաշա Ղարա-Ամիրզին ու Մուհամմեդ փաշան: Այնուհանդերձ, հայտնի զորավարների բանակությունը հարցեր չառաջացրեց Թոխմախի մոտ, թեև նրա իրոք զարմացրեց թշնամու բանակի փոքրաբանակության մասին հաղորդումը, բանգի այդ բանակը, ինչպես իրեն հայտնի էր, կազմված էր շատ մարզերի բանակներից, մարզեր, որոնք ենթակա են սուլթան Մուրադին, իսկ բանակն ինքն էլ իր հերթին ուղղվում էր իր՝ Թոխմախի, հրամանատարության տակ գտնվող մեծաբանակ և ուժեղ ոսկառակորդի դեմ, ընդ որում թուրքերը դեռևս ցանկանում էին նաև նվաճել ողջ Պարսկաստանը: Այնուհանդերձ այդ ամենը միայն հասարակական կարծիք էր, իսկ մյուս կողմից էլ Թոխմախի վրա ճնշում էին նրա ճամբարում գտնվող երիտասարդ հրամանատարները, որոնք էլ հենց ի վերջո ստիպեցին հավատալ հետախույզների կեղծ զեկույցներին, զեկույցներ, որոնք այնպիսի մի փորձառու հրամանատար, ինչպիսին Թոխմախն էր, իրականում երբեք չէր հավատա: Եվ այսպես նա առաջացավ և, երբ դրանից հետո պարսիկների թեթև հեծելազորը հանդիպեց թուրքական բանակի առաջապահին, Թոխմախը իր անզիտության մեջ թուրքական 40.000 հոգանոց այդ բանակը ընդունեց թշնամու ողջ բանակի փոխարեն, բանգի ըստ հետախույզական հաղորդումների այն հենց այդքան էր, որ կազմում էր: Ծոտով, սակայն, նա, տեսնելով, որ թշնամիների շարքերում ծածանվում են միայն Բահրամի ու Դերվիշի դրոշները, սկսեց կասկածել իրականության մասին և այդ ժամանակ վախով մտածեց, որ Մուստաֆա փաշան, այդպես էլ իրականում կար, հիմնականում ուժերով գալիս է այս ուժերի մոտ ու տեղակայված է դարձնում: Իր հերթին նա զգաց նաև, որ այստեղ դրված է իր պատվի հարցը և, ինչ էլ որ պատահի, այնուհանդերձ քաջաբար որոշեց մարտը ընդունել: Հազիվ էր, սակայն, սկիզբ առել առաջին ընդհարումը, երբ հայտնվեց Մուստաֆա փաշան և 70.000 մարդու ուժով հարվածեց պարսիկների աջ թևին: Գլխովին ոչնչացումից պարսիկներին փրկեցին միայն երկու հաջող դասավորված հանգամանքներ, նախ այն, որ Թոխմախի կողմից մարտը այնուհանդերձ վարպետորեն վարվեց և հետո՝ վրա հասավ գիշերը: Եվ այսպես Թոխմախը, արագորեն գիտակցելով սեփական սխալը և իր վրա կախված վտանգը, սկսեց լեռնային ճանապարհներով նահանջել՝ ոչնչացումից խուսափելու համար վարպետորեն կիրառելով տարատեսակ ռազմական խորամանկություններ: Այնուհանդերձ նա զգալի կորուստներ կրեց, բանգի կողմից սպանված 7.000, իսկ գերված էլ 3.000 հոգի, որոնք թուրքերի ձեռքն ընկան: Մուստաֆա փաշան հենց այդտեղից էլ իր հաղթանակի մասին ուրախալի լուրը ուղարկեց սուլթան Մուրադին, որը, ի պատասխան դրա, գուցե նրա ձեռք բերած հաջողությունը և ավելացրեց, որ այն 3.000 հոգին էլ պետք է գլխավորեն: Այդ հրամանը անմիջապես կյանքի կոչվեց՝ մի դաժան և անմարդկային գործողություն, որի նմանը հայտնի չէր նույնիսկ բարբարոսական ժողովուրդների մեջ: Թուրքերի շահած այս մեծ հաղթանակը բերեց նրան, որ շատ տեղական իշխողներ, որոնք միջ այդ հանդիսանում էին պարսից շահի հպատակները, անցան սուլթան Մուրադի կողմը: Այսպես, Մուստաֆա փաշային միացան վրաց արքայազներ Սալման ու իրն Լևանդը (**Վախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.)**, ինչպես նաև արքայազն Մեմուդիի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ելե-խուրով Զակեյի – Մ.Ֆ.)** որդին, որը վերջերս զրկվել էր իր հողերից: Բոլոր այդ տիրակալները հավաքվեցին Մուստաֆա փաշայի դրոշի տակ, որը, ընդունելով նրանց, սուլթանին հաղորդեց վերջիններից հնազանդության և, որպես արշավանքի առաջին արդյունք, Վրաստանում կատարված նվաճումների մասին, որը ինքը՝ Մուստաֆա փաշան, հաջողությամբ կյանքի է կոչում» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 5):

«Հիշքի 986 թվականին Մուստաֆա փաշան 100.000 հոգանոց զորքով շարժվեց այս մարզերը նվաճելու: Երևանի ու Ղարաբաղի տիրակալները նրա ղեմ ելան փախչելու մոտակայքում, սակայն գլխովին չախջախվեցին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

Օգոստոսի 9-ի շաբաթ առավոտյան Չուրճուկայի և Ցինցալայի մոտերը ժամանեցին Էրզրումի ու Վանի փաշաները: Այնտեղ իրար տեսան նաև սուլթան Ղարախան Բագուկյուն և Մուդայի տեր Մահմուդ Սուլթանը: Վերջինս զբաղեցրեց լեռն՝ մոտը տեղավորելով իր մարդկանց: Մնացած ազնվաւորները մարտնչեցին ուռումների դեմ: Եվ ահա սկզբում հաղթանակ տարան ղզլբաշները, սակայն հետո առավելության հասան ու հաղթանակ տարան արդեն ուռումները: Մահմուդ Սուլթանը փախավ և թաքնվեց: Նույն այդ շաբաթ՝ օգոստոսի 10-ին, տեր Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.)** թուրքերի հետ մոտեցավ Զաքի-ցիխին, սակայն նա չհասավ ոչ մարտին, ոչ էլ ամրոցի գրավմանը» (Բարդիս-Ցիսուկերա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Օգոստոսի 9-ին Չուրճուկի և Ցանցալայի միջև եկան Արզրումի ու Վանի փաշաները: Սուլթանն ու Ղարախան Բագուկյուն, որը Մուդայուի կառավարիչն էր, կանգնեցին այն կողմից, իսկ Մահմեդը սուլթանը, իր զորքով բարձրանալով լեռան վրա, այլոց ուղարկեց օսմանների ուղղությամբ: Սկզբում հաղթանակ տարան ղզլբաշները և ոչնչացրին փախչող օսմաններին, սակայն հետո օսմաններն իրենք սրանց փախուստի մատնեցին և Մահմեդը սուլթանը ինքն էլ դիմեց փախուստի: Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.)** զորք էր հավաքել Զաքի ամրոցին օգնելու համար, սակայն ոչ դրան հասավ, ոչ էլ մարտին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կարաբաղի կյանքը»):

«Այդ ժամանակ, թուրքերը, ինչպես պատմում է Մինադուլան, մի ճակատամարտում սպանեցին 5.000 պարսիկների, իսկ 3.000 հոգու էլ գերեցին ու հետո գլխատեցին: Այդ անելուց հետո թուրք զորավարը հրամայեց էլ պարսիկների բոլոր կտրված գլուխները մի տեղ հավաքել, դրանք որոշակի ձևով իրար վրա դնել և դրանցից խրամատների ամրության պես մի բան կառուցել, որի մեջ նստած էլ նա ընդունել է մի վրաց իշխանի (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյին – Մ.Ֆ.)**» (Աթամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29):

⁵⁵⁶¹ «Որոշում ընդունելով Տիգրիս հասնել տաս օրական անցումներով՝ զորքը, որը առաջ էր մղվում հաղթանակով, հաղթահարելով մեկ լեռնային տեղանք, մեկ էլ լայն հարթավայրերը և կտրտված լեռնապուրակները, որոնք անձրևի կաթիլների նման երկրի հատակին էին հասնում կամ էլ երկինք էին հառնում, Հիշքի 986 թվականի Չուրճուկայի և Մանի 20-րդ օրը, որը երկուշաբթի էր ժամանեց տիրակալների երազանքի առարկա հանդիսացող Տիգրիս քաղաք, որի մասին պատմական գրքերում հիշատակվում է, թե այն կառուցվել է արդարադատ Անուշիվանի (**Պարսից թագավորության արքա Խոսրով II-ը – Մ.Ֆ.)** ժամանակներում և որի համար ինչքան հսկայական ճակատամարտեր էին մղվել: Այն ժամանակ, երբ թշնամիները հույս ունեին երկար ժամանակվա ընթացքում փակել ճանապարհը դեպի Երզրում, հենց միայն Բարձրյալ և մարգարեների ղեկավար հզոր փառիշահի դրոշմով նրանց փոքրոգի սրտերը սարսափ սողունեց օսմանյան զորքերի մեծաբանակությունից, իսկ նրանց տիրակալ Դավուդ խանն (**Զարթի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը (1569-1578) – Մ.Ֆ.)** էլ, բացարձակ խուճապի ու խռովի մեջ ընկնելով հատկապես Թոխմախ Անիծյալի ջախջախումից հետո, հավաքելով իր կողմնակից տորխաններին և վրացիներին, սեփական սերնդի ու ազգականների հետ միասին

ճանկելով իրենց գույքն ու ունեցվածքը կեսպիշերին լեցնել ամրությունը: Նրանք մեկ թափառում էին տափաստաններում և մեկ էլ ցրվում էին լեռներում ու թափառներում: Հենց որ այդ ամենը հայտնի դարձավ այս անկախ ռազմիկներին, նրանք անմիջապես էլ հասան թշնամիներին և ոչ մեկ անգամ էր, որ մարտի մեջ մտան նրանց դեմ, քանզի ժամանակ առ ժամանակ թշնամիներից որևէ մեկը դուրս էր գալիս շրջակա անտառներից, սակայն մշտապես էլ պարտություն էր կրում ու դիմում էր փախուստի: Միջադիր տիրակալի օգնությամբ միաստված գործը հաղթանակ տարավ, իսկ հավատի թշնամիներն էլ պարտություն կրեցին և ցրվեցին, որից հետո Տփղիսի միջնաբերդը գրավեց: Սեփական անվտանգության հարցով օրըստօրե ուժեղացող վտահուկությանը զուգընթաց ցրված ռայաները աստիճանաբար վերադարձան իրենց տեղերը, քանի որ փառիշահի կողմից նրանց հարգարժան այրերի նկատմամբ հարգանք դրսևորվեց, նրանց խալաթներ տրվեցին և նրանց նկատմամբ հովանավորություն ու սիրալիք վերաբերմունք դրսևորվեց: Դրանից հետո այդ ամրության պահպանության համար պալատական սիպահներ, ենիչերիներ և այլ պաշտոնյաներ նշանակվեցին, առանձնացվեցին գեներալ ու ավարտվեց հիշատակված ամրությունը հրանդներով և այլ գեներալ ապահովելու գործը, ընդ որում առանձնացվեց նաև պարենամթերք ու տրվեցին գումարներ՝ այլ ծախսերի համար: Նորաստեղծ բեգլեբեգությունը տրվեց ներկայումս Կասսատանի սանջակբեկ Մուհամմեդ-բեկին՝ հանգուցյալ Սոլակ Ֆարիադ փաշայի որդուն, որը մինչև իր կյանքի վերջը եղել էր Բաղդադի բեգլեբեկը» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1, 2):

«Վսեմ Մարդարը Արդահանի սանջակին միջոցառ նշանակված Աբդուրախման-բեկին ուղարկեց հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու վերոհիշյալ բերդերը: Այդ բերդերի բնակիչները գլուխ խոնարհեցին և հնազանդվեցին: Փառիշահի կողմից գրավված բերդերի վրա նշանակվեցին կառավարիչներ: Նույն թվականի Ջումարա Բ ամսի 20-ին իսլամական զինվորները մոտեցան վերոհիշյալ Տփղիս բերդի զուգահեռականին: Նրա տեր Դավիթ խանը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**), որը Կասսատանի մելիքներից հայտնի մի իշխան էր, նախապես հպատակություն ցույց տալով, թագ էր դրել և առաջվա նման իր երկրում տիրություն էր անում: Սա, գիտենալով, որ չի կարողանալու դիմադրել իսլամական բանակի հարձակմանը և թողնելով իր երկիրը, բոլոր ռայաների հետ միասին բերդից փախել էր և ապաստանել դժվարանցանելի լեռներում: Նա վերոհիշյալ բերդը և նրա շրջակայքը թողել էր անաղողաբնակ և ավերակ դրության մեջ: Վսեմ սարդարն այդ վիայեթը նվիրեց Կասստեմունի սանջակի բեկ Սոլադ-ներիադ փաշազադե Մուհամմեդ փաշային, որը բոլորին արձանագրեց իբրև «դուլ», լրացրեց անհրաժեշտ ռազմական պաշարները և կարգավորեց ամեն ինչ» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Չլղիի պարտությունից հետո Լալա փաշան երկու-երեք օրում գրավեց Աղսիզա բերդը, որից հետո, այնտեղ թողնելով ուսուցիչ ու պաշար, մեկնեց Սամայուն խանի երկիրը: Մուհամմեդ խանը մնաց իր երկրում, իսկ Իմամզուլի խանը և Դարաբադի բանակը հեռացան ու վերադարձան իրենց տեղերը: Այդ ժամանակ Լալա փաշան մարդ ուղարկեց և Սամայուն (**Քարթլիի թագավորության արքա Միսնու Իին – Մ.Ֆ.**), վրաց սուլթաններին ու Ալեքսանդր խանին (**Վախթանգի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.**) առաջարկեց ենթարկվել Զոռումի խոնդկարին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.**): Վերջիններիս միջև, սակայն, դաշինք չկար, քանի որ վիճաբանություն կար միմյանց հետ: Սամայուն խանը փորձեց խաղաղություն հաստատել այս երկու տոհմերի միջև և գործել է հակառակ հոռոմներին: Նա նաև հարձակվեց հոռոմների վրա, կորելով նրանց անանցանելի անտառներում: Ալեքսանդր խանը, սակայն, որ խորամանկ ու խոհուն մարդն էր, նկատի առնելով իր վիճակը, հաշտություն կլեցեց հոռոմների հետ, պաշարներ ուղարկեց Լալա փաշայի բանակին և հայտարարեց իր հպատակությունը: Այս հարցը ոգեշնչեց Լալու փաշային և նա հեշտությամբ անցավ Կասսատանի անանցանելի վայրերը: Թիֆլիսի բերդը, որը շատ ամուր էր և ուժեղ, այդ ժամանակ գտնվում էր ջաննաթենկան շահի կողմից այնտեղ հաստատված Սամայուն խանի եղբոր՝ Դավուդ խանի (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.**), ձեռքում: Երբ հոռոմական բանակը մոտեցավ բերդին, Դավուդ խանը, ով գիտեր նրանց միջև եղած համառության մասին և հուսահատվելով եղբոր օգնությունից, առանց ամրոցը պաշտպանելու փախավ և ամրոցը հեշտությամբ գրավեց հոռոմների կողմից» (Իսբանդեր Մունչի «Աբբասի պատմությունը»):

«Լուարսաբ Զուրից (**Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Դավուդ խանը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**), որը, որպես ղզըբաշների կառավարիչ, իրականացնում էր Տփղիսի ամրության ղեկավարումը, լեցեց այդ ամրությունն ու վիայեթը և փախավ: Դրանք անցան Մուստաֆա փաշային, որը այդ վայրերի պաշտպանության համար մի մեծ ջոկատ թողեց և անցավ Շիրվան» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Այդտեղից դուրս գալով՝ նրանք գնացին դեպի Կասսատանի մարաբադաբը՝ նշանավոր և նախանձ գրգռող Տփղիսի բերդը: Այդտեղի իշխող Դավիթ խանը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**), բերդը անտեր թողնելով, փախել էր: Տփղիսը գրավեց իր բոլոր նահիյեների հետ միասին» (Եվանիկի «Պատմություն»):

«Չլղիի մոտ պարսիկների նկատմամբ իր հաղթանակից հետո Մուստաֆա փաշան վրացիների աջակցությամբ առաջ շարժվեց, աջակցություն, որը, չնայած չլինի իր նոր զաչնակիցների թվաքանակի տեսակետից, սակայն արդյունավետ էր թուրքական զորքին անվտանգ անցում ապահովելու առումով: Այժմ վրացիները զբաղված էին այն բանով, որ թշնամիներին ճանապարհ էին ցույց տալիս իրենց երկրի միջով: Իր նոր բարեկամ Սանուհիդին (**Սանցիսի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակելի – Մ.Ֆ.**) ունենալով որպես ուղեկից՝ փաշան առաջ էր շարժվում, և, չնայած մեծ դժվարություններին, որ նա ունեցավ անվերջանալի անձրևների պատճառով, ի վերջո հասավ Կեդրո-գյուլին, որտեղից սկիզբ էր առնում եփրառ գետը: Այստեղ թուրքական առաջապահը կանգ առավ՝ տիրելով Ալթեթեբե բաղաբին՝ լճի շրջակա արոտավայրերում գտնվող այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր իրեն: Դրանից հետո փաշան շարունակեց առաջանալ և, անցնելով Փարվանազյուլ լճի մոտով, որի մոտակայքում գտնվում են մի հինավուրց բաղաբի ավերակներ, բաղաբ, որը հիմնվել էր դեռ խաչակիրների կողմից, որոնք ավելի ուշ տիրեցին երուսաղեմին: Ներկայումս այստեղ ապրում են բախանաներ և բրիստոնյա կաթոլիկներ, որոնք ենթակա են Զոռումին: Այստեղից էլ առաջ շարժվելով՝ թուրքական բանակը հասավ տփղիսյան լեռների ստորոտին, կանգ չառնելով ներքև իջավ և տիրեց Զուրից-դալա կոչվող ամրոցին, որը տեղակայված էր Տփղիսի միջով հոսող Կուր գետի ափին...: Եվ այսպես այդ ամենը չխանգարեց թուրքերին արագորեն տիրել Տփղիս բաղաբին, այնպես որ, թեև արքայազն Դավիթը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**), տագմասայի առաջին իսկ ազդանշանները ստանալուց հետո շտապեց վերադառնալ իր մայրաքաղաք, սակայն, հասկանալով, որ թշնամու զորքերի գերազմողությունը ճնշող է, նա սկսեց ավերել ամրությունները և հեռացնել բնակչությանը՝ հիմադիս առիթ ստանալով մարտի դաշտում ուժեղ միավորելու իր դաշնակալությունից հետ: Եվ այսպես, թողնելով Տփղիսը, նա ելավ բաց դաշտ, իսկ Մուստաֆա փաշան, տիրելով բաղաբին, սկսեց վերականգնել ժայռի վրա գտնվող միջնաբերդի պարիսպները՝ այնտեղ տեղակայելով 100 հրանդ, իսկ բաղաբում էլ՝ 6.000 հոգանոց կայազոր: Այս ուժերի հրամանատար նա կարգեց Ֆարիադ փաշայի որդի Մուհամմեդ փաշային, որին էլ նշանակեց Տփղիսի կառավարիչ» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

«Զուրիս Ամիրխանվադիլին նրանց դիմավորեց Արդահանի մոտ և օգոստոսի 2-ին Լալա փաշային նվիրեց երկու ամրոցները: Դեռ դրանից առաջ Արդահանից անցել էր փաշայի կողմը 6 ամրոցների հետ միասին և ահա նա փոխանցեց որպես նվեր նաև Խերտիվիսին ու ևս 5 ամրոցներ՝ մեկնելով Սանուհիդի (**Սանցիսի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակելու – Մ.Ֆ.**) մոտ: Դրանից հետո նրան դուրս հանեցին և որպես սանջակ նվիրեցին Խախալին: Ամսի 17-ին տեր Սանուհարը Լալա փաշային հանձնեց Թմոզվի ամրոցը, իսկ դրանից էլ ավելի առաջ նրանից խլել էին Ախալբալաբը, որտեղ կանգնած էր Կոկուլայի կայազորը: Նա հենց այնտեղ էր, որ հանձնեց Թմոզվին: Անցան այդ վայրերը և ուղղվեցին դեպի Տփղիս բաղաբ, որն այրել է թողել էր Դաուդ խանը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**): Լալա փաշան ժամանեց Լոռի, հետո գնաց Տփղիս: Այստեղ փաշա նշանակեցին, իսկ Գորիի սանջակում՝ բեկ: Լալա փաշան զորք ուղարկեց թագուհու և ողջ Քարթլիի դեմ, սակայն նրանք ներկայացան նրան և դրա շնորհիվ զորքը հետ դարձավ, իսկ երկիրն էլ փրկվեց ավերումից: Նրանց տվեցին նրանց տիրույթները և չորս օրից ամեն ինչ հետ վերադարձրին: Նրանք վերադարձան իրենց տիրույթները, սակայն հայաստանցիք շատ վնաս հասցրին թուրքերին» (Քարթլիս-Յիսկվեբա, Ամանուն «Կասսատանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Նույն օգոստոսին Տփղիս մտավ և այնտեղից Լոռի հասավ Լալա փաշան... հայերը շատ վնասեցին վերջինիս» (Ամանուն «Մեսխական սաղմոսի մատյանը»):

«Թագավորը նստեց օսմանյան երրորդ սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**), որի զորքը գրավեց... Տփղիսի բերդը...: Մեծ զորքով եկավ Լալա փաշան, զբաղեցրեց... Տփղիսը..., Լոռին..., Ախալցխան...: Բոլոր այս վայրերում նա կայազորներ թողեց» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Կասսատանի պատմություն», գլուխ 13, 18):

«Այնուհետև Բրիստոսի 1578 կամ Բրոնիկոնի 266 թվականին մի գիսաստղ հայտնվեց և նույն տարում էլ Լալա փաշան ուժեղ զորքով ելավ՝ ուղարկված լինելով սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից: Սա եկավ Սանցիս և մոտեցավ Տփղիսին: Չկարողացավ դիմադրել նրան Դաուդխանը (**Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.**), այրեց Տփղիսը և հեռացավ ամրություններ: Այս պատճառով Լալա փաշան զորք ուղարկեց Ներթին Քարթլի, որպեսզի բռնի թագուհուն: Իր հերթին Վախթանգ Մուխրանբատունին, որը արքայազնի իրավունքներով Քարթլիի կառավարիչն էր և բոլորը նրան էին ենթարկվում, բերեց Բարձիմա Ամիրխանվորին և Զսանի Էրիսթավ Էլիզբարին ու ներկայացրեց Լալա փաշային՝ դրանով իսկ Քարթլին և Ժողովրդին փրկելով բնաջնջումից: Լալա փաշան նրանց կրկին նվիրեց նրանց իսկ կալվածքները և չորրորդ օրը պատվով բաց թողեց: Չնայած սրան, սակայն, Զայթի բնակչությունը մեծ կորուստներ պատճառեց օսմաններին և

շատերին ջարդեց...: Օսմանները զավթեցին Զարթիկին, Տիդիսը վերածեցին փաշայության, վերականգնեցին Գորին և այն սանջակ դարձրին, իսկ Շավշույուն էլ, բանդելով զմեթավոր եկեղեցին, բանի որ այստեղ նրանց շատ վնաս էին պատճառել, ամրացրին, ինչպես ամրացրին նաև Դևանլիսին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քոյար Ամխախվարիշվիլին Լալա փաշային դիմավորեց Արդահանի մոտ և փաշային նվիրեց երկու ամրոցները: Դեռ դրանից առաջ Արիսկասարը անցավ փաշայի կողմը 6 ամրոցների հետ միասին և ահա որպես նվեր նա փոխանցեց նաև Խերտիկիսին ու 5 ամրոցներ ևս՝ մեկնելով Մանուչարի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյի – Մ.Ֆ.) մոտ: Դրանից հետո նրան որպես սանջակ նվիրեցին Խախալին: Ամսի 18-ին Մանուչարը Լալա փաշային հանձնեց Թմոզվի ամրոցը, իսկ դրանից էլ ավելի առաջ էլ նրանից խլել էին Ախալթալաքը, որտեղ կանգնած էր Կոկոլայի կայազորը: Անգան այդ վայրերը և ուղղվեցին դեպի Տիդիս՝ հետևելու վերցնելով Մանուչարին: Սամցխեի գործը սկսեց հավաքվել և Ղվարդվարեն հանդիպեց Լալա փաշայի հետ: Սա եկավ, կանգ առավ Լուկայում, անտեղ հանդիպում ունեցավ Դերիսիսի երես, իսկ հետո պատրաստվեց հեռանալ՝ հետը տանելով Ղվարդվարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Զակեյին – Մ.Ֆ.), որին այլևս բաց չթողեց և որի կառավարմանը հանձնեց Օլթիի սանջակը, այն դեպքում, երբ Մանուչարին բաց թողեց և սա վերադարձավ Աձուր: Դրանից հետո Լալա փաշան Մանուչարին գործ և հրահանգ ուղարկեց Զարթիկ ամայացնելու վերաբերյալ, սակայն Զարթիկ մտնել չկարողացան, ամայացրին Սարգերին, կործանեցին եկեղեցական հարստությունները, իսկ հետո էլ եկավ նաև սանջակի փաշան, մտավ Զարթիկ ու իր հերթին ամայացրեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Ղղարքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1578, Քրոնիկոնի 266 կամ թաթարական 985 թվականին երևաց մի գիսաստղ, իսկ հետո Լալա փաշան օգոստոսի 7-ին եկավ: Մեսխերը հանձնեցին ամրությունները և Մանուչարը ևս հանձնվեց՝ տալով ամրոցները: Լալա փաշան գնաց Տիդիս, Դաուդ խանն այդտեղ այն և հեռացավ: Լալա փաշայի մոտ եկավ Վախթանգ Մուխրանբատունին և հետը բերեց Բարձիսա Ամխախորային ու Էլիզբարա Քասնցուն՝ դրանով ազատելով Զարթիկ ամայացումից և գերեզմանումից: Փաշան վերադարձրեց նրանց իրենց տեղերը՝ բաց թողնելով չորրորդ օրը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Յիջի 986 թվականին Լալա փաշան տիրեց Տիդիսին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4): «Մյուս տարին Լալա անունով զորավարը դարձյալ շարժվեց Վրաստանի վրա, հասավ փայտյա թաղաքին, որ Տիդիսն է, այնտեղ շինեց բերդեր և ամրացրեց՝ ղենով բազմաթիվ ռազմիկների» (Յովհաննես Շարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»): «Սերասբյար Նարա-Մուստաֆա փաշան գնաց Վրաց երկրի վրա՝ տառապանք հարուցելով այս երկրի գյուղերին և թաղաքներին ու հատկապես մեծն Տիդիսին, որոնք առևտուր էին անում Պարսից երկրի հետ» (Երեմիա Բյուսյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11): «Եվ ահա տարուց տարի օսմանցիները ամուր բերդ շինեցին... Տիդիսին» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»): «Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) բազում գործ ուղարկեց և գրավեց Տիդիսը» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):⁵⁵⁶² «Մեծ գործով եկավ Լալա փաշան, զբաղեցրեց... Գորին...: Բոլոր այս վայրերում նա կայազորներ թողեց» (Փարսաղան Գորգիչանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18): «Թագավոր նստեց օսմանյան երրորդ սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.), որի գործը գրավեց... Գորու բերդը...» (Փարսաղան Գորգիչանիձե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13): «Եվ ահա տարուց տարի օսմանցիները ամուր բերդ շինեցին... Գորիում» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»): «Ռուսից Օսման փաշան գրավեց Գորին» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»): «Վրաց դատավորների մայրաքաղաք Գորիում հռոմեացիները նույնպես ամրոց կառուցեցին, ինչից հետո արշավեցին դեպի Շիրվան» (Իսբանդեր Մունչի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁶³ «Դրանից հետո Մուստաֆա փաշան, շարունակելով արշավանքը, շարժվեց դեպի Շիրվանի մարզ: Այդ ժամանակ, սակայն, թուրքական զորքերը, որոնք եկել էին Դալայից, ինչպես նաև Անդրիքի այլ մասերից ու իրոժված էին երկար արշավանքից, խռովություն բարձրացրին և, հակառակ իրենց պարտքի, ինչպես նաև փաշայի համոզումների ու դիմադրության, Նասր-է-Դին Չելեբի անունով իրենց զորավարներից մեկի հրամանատարությամբ հեռացան: Նրանք, սակայն, ուրախանալով ծառայությունից ազատվելու հարցով, շուտով թանկ վճարեցին իրենց այդ խռովության համար, բանգի վրացիները, երբ տեսան, որ այս թուրքերն առանձնացել են իրենց եղբայրներից, հարձակում գործեցին նրանց վրա և արդյունքում միայն փոքր բանակի խռովարարների հաղողվեց փրկվել կոտորածից» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):⁵⁵⁶⁴ «Լալա փաշան զորք ուղարկեց և շարժվեց դեպի Զարթիկ, սակայն խնդրեցիները փակեցին նրա ճանապարհը և դաժանորեն կոտորեցին: Երկրորդ անգամ պատրոն Արչիլի որդի Էրեկյեն մարտում օղակված եղավ, սակայն կրկին հաղթանակ տարավ: Նա հիմալի էր մարտնչում: Նրա տակ սպանվեց ձին, 16 նետ հարվածեց սաղավարտին, իսկ մինչև 40-ը՝ օղագրահին, սակայն դրանցից ոչ մեկը չկարողացավ ծակել ոչ սաղավարտը, ոչ օղագրահը: Մերից մեկը հարվածեց նրա դաշույնին և կոտորեց շեղքը: Ծանր վիրավորվեցին 6 ազնաւորներ: Դադարանալով մնաց Էրեկյեի կողմում, որը փախուստի մատնեց թաթարներին, որոնց մեծ մասը կոտորվեց և ոչնչացավ: Սեպտեմբերի 1-ին խնդրեցիները մարտնչեցին և հաղթանակ տարան, իսկ թաթարացիներն ու Էրեկյեն էլ մարտնչեցին և լիովին ոչնչացրին թշնամուն արդեն սեպտեմբերի 10-ին» (Զարթիկ-Յիսուկբեքա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Այնուհետև Լալա փաշան զորք ուղարկեց Խմերթիա, իսկ խմերթացիները դիմավորեցին վերջինիս Լիխյան լեռան վրա: Այդ ճակատամարտին մասնակցում էր նաև Արչիլի որդի Էրեկյեն: Խմերթացիները շատ օսմանցիների ջարդեցին և նրանց փախուստի մատնեցին, ընդ որում Էրեկյեն սրի 11 և նետի 40 հարված ստացավ, սակայն դրանք նրա սաղավարտն ու օղագրահը չծակեցին, չնայած որ նրա ազնաւորներին սպանել էին: Օսմաններից թշնամի փրկվեցին: Դրանից հետո արդեն սեպտեմբեր ամսին Լալա փաշան կրկին զորք ուղարկեց Խմերթիա, սակայն խմերթացիները սրանց ևս նույն այդ լեռան վրա ջարդեցին, ընդ որում փախուցողներին էլ դիմավորեցին արդեն թաթարացիները և սրանց մեծ մասին արդեն իրենք կոտորեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Այդ նույն տարում եկավ Լալա փաշան և Տիդիսից զորք բերեց, որպեսզի տիրի Խմերթիային: Նրանք անցան Զարթիկ և այդ ընթացքում Գեորգի արքան (Խմերթիայի թագավորության արքա Գեորգի I-ը – Մ.Ֆ.) իր զորքերով եկավ և անկախապես փակեց Լիխյան լեռը: Երբ օսմանները մոտեցան, խմերթացիները սկսեցին մարտնչել ամրացված վայրերից և շատ օսմանների սպանեցին: Այնուհետև օսմանները հաղթվեցին և խմերթացիները սկսեցին ոչնչացնել նրանց՝ մեծ բանակի ավար ձեռք գցելով, որից հետո Գեորգին հաղթանակորեն վերադարձավ Զուլայիսին» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթրի, Աբխազիայի և Խմերթիայի կյանքը»): «Այնուհետև Լալա փաշան զորք ուղարկեց Խմերթիա, սակայն խմերթացիները դիմավորեցին վերջինիս սարի վրա, կոտորեցին և մատնեցին փախուստի: Այստեղ էր նաև Արչիլի որդի Էրեկյեն, որը սպանեց շատ օսմանների, իր վրա ընդունեց 11 սրի և 40 նետի հարվածներ, սակայն դրանք այդպես էլ նրա զոհները չեղբեցին, թեև նրա ազնաւորներին կոտորեցին: Լալա փաշան հեռացավ Շիրվան և այնտեղ հանդիպեց կախերի արքա Ալեքսանդրին (Կախերի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.), որը սկսեց ուղեկցել նրան: Հոկտեմբերին Սիմոնը (Զարթիկի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ՝ հետը բերելով Արչիլին և շատ գերված վրացիների, իսկ Դաուդ խանը (Զարթիկի թագավորության արքա Մավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) փախավ Ստամբուլ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այստեղ թուրքական զինվորների մի մասը ցրվեց և, տեսնելով երկիրը խաղաղ ու անպաշտպան, սկսեց զբաղվել թալանով ու կողոպուտով: Այդ պատճառով էլ արքայազներ Յուսիֆն ու Դավիթը (Զարթիկի թագավորության արքա Դավիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) ուժերը միավորելով Իսբանդերի (Կախերի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.) հետ և այս անգամ ցանկանալով աջակցություն ցույց տալ իրենց ինն դաշնակից պարսիկներին, միահամուռ ուժերով կազմեցին իրենց հայրենիքի ու ժողովրդի պաշտպանության դիրքերում: Արդյունքում երեք արքայազներն իրենց մարդկանց հետ անկնկալ հարձակվեցին թուրքական ցրված ջոկատների վրա և կյանքից զոկեցին շատերին» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁵⁶⁵ «Տիդիսից դեպի Գաբիրա գետն ընկած ճանապարհին իրականացված երրորդ հանգստի ժամանակ էլ հենց տեղի ունեցավ Ալեքսանդր խան Լևադ-օղլու (Կախերի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.) ժամանումը, որը Կիսրայի ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը վարպետորեն իրականացնում էր այս վիլայեթների կառավարումը: Սա իր տրամադրության տակ 30.000-40.000 ռազմիկ ուներ և վայելում էր շահի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաֆ I-ին – Մ.Ֆ.) ուշադրությունը, ընդ որում, թեթ մինչ այս նա ոչ մեկի առաջ գլուխ չէր խոնարհում, ոչ մեկի ուշադրությանն արժանանալ չէր ձգտում և նույնիսկ սատանուրդի շահ Թահմասաֆը, որին նա աներձագ էր գալիս, չհազարեց նրան ղզբաշների կարմիր գլխարկը, ապա այժմ նա շիրթության մեջ ընկավ և նրան փաղիշարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.) հզորությունից սարսափ պատեց...: Մինչ Շիրվանի մոտենալը Ալեքսանդր խանը մեծ ծառայություն մատուցեց իր բարեհաճ և ուշադիր վերաբերմունքով՝ ուղեկցելով զորքը ու հանգստի ժամանակ բավարար բանակի պարենային բեռերը հասցնելով: Չնայած մեծ հաշվով պարզ էր, որ Ալեքսանդր խանի նման վարքը ընդամենը միայն ձևականություն է և նրա հեռացումը համապատասխանում էր կրոնի ու պետության շահերին, սակայն եղջանիկ սարդարը դեռևս լողում էր նրա ծառայամտության մեջ ու առում էր. «Եթե այժմ մահապատժի ենթարկե՞նք նրան կամ բռնե՞նք, ապա այլևս ոչ-ոք մեզ հպատակություն չի հայտնի, հնարավոր է նույնիսկ մեր դեմ էլնեն նաև նրանք, որոնք արդեն հնազանդվել են: Նրանք բոլորը մեր դեմ կենեն և կհակեն մեր ճանապարհը: Այդ հարցը Ալլահի կամոք կլուծենք հետդարձի ճանապարհին»: Ահա այսպես իր անկողության պատճառով նա բաց թողեց այդ երկրի բազեին, որն իր կամքով ընկել էր նրա ձեռքը, սակայն ուշացած զղջումից օգուտ չկա, բանգի հետագայում

հազար ու մի հնարքներ գործադրվեցին, սակայն բոլորն էլ անարդյունք՝ Ալեքսանդր խանը ոչ միայն այլևս ոչ մի անգամ չեկավ մեզ մոտ, այլև նրա հետքն իսկ կորավ և իր կամքից անկախ նա միայն հեռվից էր մեզ հնազանդություն հայտնում, թեև ով փախչում է, վաղ թե ուշ բռնվում է...: Օսմանական բանակը ելավ Տիֆլիսից և Յիջրի 986 թվականի հարգարժան Ռեջեբ ամսի 5-ին ինսուրյա անցումից հետո մոտեցավ Կանկի գետի ափին, որը փակում էր դեպի Շիրվան տանող ճանապարհը: Եթե Շիրվանը պատկաներ Կանկի գետին, ապա այս Կանկիվը կարող է համարվել նրա մի խորը խանրակը, ընդ որում օսմանական զորքերին չհաջողվեց լողալով անցնել այն գետի ուժեղ հոսքի և վերջինիս հորդացման պատճառով: Հաջորդ օրը, այսինքն երեքշաբթի օրը վաղ առավոտյան ղզբաշական զորքը մոտեցավ այս վայրին: Հիշատակված զորքի հրամանատարն իր քաջությանը և խիզախությանը հայտնի մուրդյալ Ամիր խանն էր՝ իսկական ճանապարհից շեղված շահի (**Ալեքսանդրի շահության շահ Մուսանները հուղարանային – Մ.Ֆ.**) վստահությունը վայելող վեզիրն ու վեբիրը: Այստեղ էր նաև ղզբաշա Մուրադ Մուլթանը՝ Մուղանի կառավարիչը, ինչպես նաև Նախիջևանի կառավարիչ Շարաֆ խան Բաղիշեցին, որը մի ժամանակ փախել էր փաղիշահի երկրից և որի հայրը հարգարժան մի մարդ էր, որը լուծել էր խալիֆ Ամսարի՝ Ղարադաղի կառավարիչ, խնդիրները: Նրանց հետ էր նաև Դոնբայի Հաջի-բեկը, սա հրամանատարներից մեկն էր եղել Չլդրում, ինչպես նաև ղզբաշների շարքերում իր քաջությանը հայտնի Կապանի-բեկ Միրզա Ալի-բեկը: Մրանցից գատի ի մի էին հավաքվել նաև իսկական ճանապարհից չեղված մի շարք այլ սուլթաններ և խոշորարար խաներ նրանցից, որոնք չէին հավատում ահեղ դատաստանի օրվան: Եվ այսպես, ավելի քան 20.000 ղզբաշ արյունահոսումներ նետվեցին հարձակման՝ մտադիր լինելով վրեժխնդիր լինել ավելի վաղ կրած պարտության համար, որը օսմանները աստվածային աջակցությամբ պատճառել էին այն անիծյալ Թոխմախին՝ Նպատակ ունենալով խանգարել մեր խիզախ ռազմիկների հասնել Շիրվանի վիլայեթ: Ավելի վաղ դրանից առաջ ղզբաշներին հաջողվել էր ձեռք գցել դաշտերում ցրված մի քանի ձիեր ու ուղտեր և ահա նրանք, դա համարելով լավ նշան, սկսեցին գոռոզանալ այդ հաղթանակով: Հենց որ հարձակման հրաման տրվեց՝ ղզբաշական երեք զնդեր Կուրի ափից անմիջապես գետը նետվեցին և, լողալով անցնելով այն Դոյուն-դեշիդի մոտ, հարվածեցին օսմաններին: Իր հերթին սարդաղը սարսափելի առյուծի կատաղությամբ սկսեց պաշտպանել սեփական դիրքերը և մի քայլ իսկ չշարժվեց իր տեղից, այն դեպքում, երբ անկախ զորավարներն ու քաջարի էմիրները ինքնագոի ռազմիկների հետ միասին, ստանալով հակահարձակման անցնելու հրաման, անմիջապես լողալով անցան Փաբարի գետը, որը, ինչպես ասվեց, հորդացման պատճառով արդեն երկու օր էր, որ հնարավոր չէր անցնել: Եվ այսպես տրանք, գոչելով «Ալլա աբբար», կատաղորեն նետվեցին թշնամու մեջ ու մի արյունահեղ ճակատամարտ սկսվեց, որում 40-50 ակնե արժեքող թորերի հարվածների տակ ռազմիկների մարմինները, որոնք իրենց վրեժ անգին հոգիներն էին պարունակում, փոշիացան և խառնվեցին հողին: Այդ ընթացքում պատերազմի հուրն ավելի ու ավելի ուժեղ էր բորբոքվում, կարծես վրա էր հասել Ահեղ դատաստանի օրը, և ահա այդ ժամանակ քաջարի սարդաղը ստիպված եղավ, իր դիմած շարելով կապիղուկարներին, եկիչերին նրանք ու հրետանին, իսկ իրենից հետո էլ՝ քաջարի ղազիններին, ցատկել ձիու վրա և սեփական արժանի ռազմիկների հետ միասին հարձակման նետվել: Դաժան այդ մարտի արդյունքում իսլամի զորքը հաղթանակ տարավ, իսկ թշնամիներն էլ ջարդ կրեցին և մատնվեցին փախուստի: Պատված վախով և սարսափով ու գիշերային խավարում չտարբերակելով գետանցումները՝ ղզբաշներն իրենց կամքից անկախ, որտեղ որ պատահի, նետվում էին գետը, սակայն մյուս ափն անցնել չէին կարողանում: Արդյունքում նրանց մարմինները գետի հատակն իջան, իսկ հոգիներն էլ ընկան դժոխքի կրակների մեջ՝ ի լիակատար հաստատումն այսօրի այն խոսքերի, թե. «Նրանք ջրի տակն անցան ու կրակը նետվեցին»: Դոնբայի Հաջի-բեկն ու Կապանի-բեկ Միրզա Ալի-բեկը բռնվեցին կենդանի և իրապարկապիսի մահապարտների ենթարկվեցին՝ ընկնելով սև հողին...: Բռնված հաղթներից և հաջորդ օրը թշնամու մոտից վերադարձած քաջերից մեզ հայտնի դարձավ, որ սրահար են եղել ավելի քան 5.000 մուրդյալ ռազմիկներ, իսկ մոտ 10.000 անմաքուրներ էլ խեղդվել են խորը գետում և, իրոք, եթե չլինեղ գիշերվա խավարը, ապա նրանցից և ոչ մեկը չէր կարողանա փրկվել...: Դրանից հետո սարդաղը... դիվան հավաքեց, որին ներկա էին այդ հաղթական մարտում մասնակցած ռազմիկները, և նրանցից ամեն մեկը, բարձր արքայական կամքի համաձայն, արժանացավ պաշտոնի ու կոչումի բարձրացման, իսկ նրանց էլ, որոնց բախտը ավելի թիչ բերեց, բաժին հասան պատվավոր խալաթներ» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 2, 3):

«Նույն թվականին սարդաղը դուրս եկավ Տիֆլիսից, անցավ Զուր գետը և երրորդ մենգիում իջևանեց Կափուր գետի ափին: Այդ ժամանակ Չեքեմ և Զուլիմ երկու մեծ քաղաքների ու Վրաստան երկրի մի քանի այլ վայրերի հայտնի էմիրը հանդիսացող Վրաստանի մեղիքներից ավագ և անվանի Ալեքսանդրե խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից հավատարմատար մարդիկ եկան ու սարդաղին ուղղված համակրանքի նամակներ բերեցին, որոնցով Ալեքսանդրեն հայտնում էր, որ ինքը, երկրի ավագանին իր շուրջը հավաքելով, անվանի ազնուորներից զնդեր է կազմել և պատրաստվում է գալ տերունական բանակ: Բոլոր իսլամական զինվորները, փաղիշահական մեծահոգության և նամուսին համապատասխան, կատարյալ փառք ու պատվով դիմավորեցին նրանց, իսկ երբ նրանք եկան իր հաղթանակներից հոգակված սարդաղի վրանը, Ալեքսանդրեն մի քանի ձեռք խալաթ, իսկ մնացած սողակներն էլ իրենց աստիճանին համապատասխան նվերներ շնորհվեցին: Իբրև տուրք սահմանվեց տարեկան 30 բեռ մետաքս, 10 գեղեցիկ մորթի, 10 բարեկազմ, կույս առցիկ, 10 վայրի բազե և 10 ոչ ազնվացեղ հացին-բալաբան: Ալեքսանդրեն իր երկրի վրա բեզլբեգի տիտղոսով իշխելու մասին սուլթանական հրովարտակ շնորհվեց...: Հիջրի 986 թվականի հաղթական սարդաղը, հետապնդելով թշնամուն, գնաց դեպի Շիրվան և կանգ առավ Կուր ու Կանիք գետերի միջև: Այդ ժամանակ նա իմացավ, որ Թոխմախ խանը և նրա հետ միասին հաղթված Զեմրահանը, տարված իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու հիմար ցանկությամբ, պատերազմական պատրաստություններ էին տեսնում: Նրանք շահից խնդրել և արտոնություն էին ստացել, որ Թավրիզի խանը, իբրև քաջ և կարող իշխան, իրենց համար Սարդաղ նշանակվի: Իր հերթին Ամիրխանը և Նախիջևանի իշխան Շերիֆ խանը, ընդամենը 7-8 ղզբաշ սերասքեր, 20.000 հոգուց ավելի զինվոր հավաքելով, Դոյուն-Ղեջիդի կոչված գետն անցնելով, հանդիպել են իսլամական բանակի արտավայրում արածող ուղտերի և այլ անասունների: Երբ այդ լուրը հաղթական սարդաղին հասավ, նա անմիջապես նրանց վրա ուղարկեց Հալեպի բեզլբեգ Մուսանները փաշային և Չուբադարի բեզլբեգ Մուսաուֆա փաշային: Նրանք ստեան, որ ղզբաշները մի քանի գորագնդեր կազմած պատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական զորքը ճամբար զարկեց Ջազամի շրջակայքում, այստեղի տիրակալ իբև Լևանդ Զուրքին (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) արժանացավ հաղթական զորավարի ոտքը համբուրելու պատվին և համաձայնեց բաջ ու խալաթ վճարել: Անասնան պետական ողորմածության և բարձր արքայական բարեհաճության արդյունքում նա հանձնեց Ջազամի շրջանի կառավարումը ու ժառանգական իշխանությունը, որից հետո Մուսաուֆա փաշան ելավ այնտեղից և կանգ առավ Կանու ու Կիբրի գետերի միջատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական զորքը ճամբար զարկեց Ջազամի շրջակայքում, այստեղի տիրակալ իբև Լևանդ Զուրքին (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) արժանացավ հաղթական զորավարի ոտքը համբուրելու պատվին և համաձայնեց բաջ ու խալաթ վճարել: Անասնան պետական ողորմածության և բարձր արքայական բարեհաճության արդյունքում նա հանձնեց Ջազամի շրջանի կառավարումը ու ժառանգական իշխանությունը, որից հետո Մուսաուֆա փաշան ելավ այնտեղից և կանգ առավ Կանու ու Կիբրի գետերի միջատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական զորքը ճամբար զարկեց Ջազամի շրջակայքում, այստեղի տիրակալ իբև Լևանդ Զուրքին (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) արժանացավ հաղթական զորավարի ոտքը համբուրելու պատվին և համաձայնեց բաջ ու խալաթ վճարել: Անասնան պետական ողորմածության և բարձր արքայական բարեհաճության արդյունքում նա հանձնեց Ջազամի շրջանի կառավարումը ու ժառանգական իշխանությունը, որից հետո Մուսաուֆա փաշան ելավ այնտեղից և կանգ առավ Կանու ու Կիբրի գետերի միջատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական զորքը ճամբար զարկեց Ջազամի շրջակայքում, այստեղի տիրակալ իբև Լևանդ Զուրքին (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) արժանացավ հաղթական զորավարի ոտքը համբուրելու պատվին և համաձայնեց բաջ ու խալաթ վճարել: Անասնան պետական ողորմածության և բարձր արքայական բարեհաճության արդյունքում նա հանձնեց Ջազամի շրջանի կառավարումը ու ժառանգական իշխանությունը, որից հետո Մուսաուֆա փաշան ելավ այնտեղից և կանգ առավ Կանու ու Կիբրի գետերի միջատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական զորքը ճամբար զարկեց Ջազամի շրջակայքում, այստեղի տիրակալ իբև Լևանդ Զուրքին (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) արժանացավ հաղթական զորավարի ոտքը համբուրելու պատվին և համաձայնեց բաջ ու խալաթ վճարել: Անասնան պետական ողորմածության և բարձր արքայական բարեհաճության արդյունքում նա հանձնեց Ջազամի շրջանի կառավարումը ու ժառանգական իշխանությունը, որից հետո Մուսաուֆա փաշան ելավ այնտեղից և կանգ առավ Կանու ու Կիբրի գետերի միջատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Դոյուն-Ղեջիդի գետից, իսկ էմիր խանը, իբրև հետևապահ, մի քանի զնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամական զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսեցին և, թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին, սակայն նրանք ևս հաստատ ու անհաղորդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվորների դեմ: Վերջիվերջը բարձրալյալ Աստծո օգնությամբ իսլամական զինվորները ղզբաշ զինվորների ետևորդին հետ դարձրին և գետանցից անցնող զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորները, ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա, 1.000-2.000 ղզբաշ զինվորների գետին գլորեցին, որից հետո մնացածներն, իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Իրարանցման պահին, սակայն, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցում, շատերը սարսափից գետը թափվեցին նրա անանցանելի տեղերում և խեղդամահ եղան: Իր գորագնդերի հետ միասին մահից կարողացած ազատվել միայն էմիր խանը, որովհետև նա գետը չէր անցել: Ղզբաշներից նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հաղթական բանակը ապահով վերադառնալով դուրս եկավ Տփղիսի բերդից, Կրասնոսկի երկրի հարուստ և անվանի ազնվականները հպատակություն ցույց տվեցին: Ավերակները Լեվեդի անունով խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**), իր բոլոր ենթականերով, համբուրեց բարձր սերոդարի ոտքի տակից հողի և արժանացավ նրա բարձր շնորհին: Նա իսլամական զինվորներին սննդամթերք հասցրեց և այլ ծառայություններ մատուցեց: Տփղիսից հոսող Կուր մեծ գետը, որ որոշ վայրերում հայտնի է Կըրըզ գետ անունով, այդ ժամանակ չափազանց վարարել էր և ոչ մի կերպ չէր կարելի այն անցնել: Երբ իսլամական զինվորները շվարած ու սպասողական դրության մեջ էին, բարձր սիպահսալարին Ղույուն-Ղեչիդի կոչված վայրում հաջողվեց գետից անցնել մյուս կողմը: Իսլամական զինվորները հետևեցին նրան և շտապեցին գետն անցնել, սակայն ունեցվածքը, հագուստները և կենդանիները ջուրը բռեց, տարավ: Միայն մեծ կորուստներով նրանք կարողացան անցնել գետը: Հաջորդ օրը գունդարվեց բարձր Դիվանը: Վատաբարող ղզբաշների մասին տեղեկություններ ստանալու նպատակով բերին բռնված գերիներին և խոսեցին: Պարզվեց, որ Թավրիզի Էմիր խանը իր ռազմավարության տակ եղած թուրքսեն օմարկներից մի շարք անվանի սուլթանների մեծ խմբերով հանդես է գալիս հաղթական զինվորների դեմ: Այդ կատարյալ կոչվում թշնամին, մեծ կորուստներ տալով, փախուստի դիմեց» (Սելանիկի «Պատմություն»):

«Մուստաֆա փաշան ուղղություն վերցրեց դեպի Տփղիսի մոտ գտնվող լեռների ստորոտներ, որտեղ եկան նաև Իսթանդուլ Լևանդ-օղլու (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.**) դեսպանները՝ բերելով առաջարկ, որ այս արքայազնը ուզում է ներկայանալ և իր հարգանքի հավաստիքը հավաստել փաշային, իսկ հպատակությունն էլ՝ սուլթան Մուրադին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.**): Միաժամանակ նրանք հայտնեցին, որ նա պարտավորվում էր նաև թուրքերի առաջնորդը լինել՝ թույլ տալով սրանց անցնել իր հողերով: Ահա այսպիսին էր այդ վրաց արքայազնների փոփոխականությունը, որոնք բարեկամների փոխում էին այնպիսի հեշտությանը, ինչպես և կրողը: Մուստաֆա փաշան շատ ուրախացավ վտանգավոր այդ երկրով անվտանգ առաջանալու հնարավորության համար և անմիջապես էլ ընդունեց արված առաջարկը՝ պատվավոր փախյալ ուղարկելով Իսթանդուլ Լևանդ-օղլուն: Այդպիսին է օսմանյան սուլթանների սովորությունը՝ պարզևստրեղ դաշնակից արքայազններին կամ զորավարներին, որոնք տերության համար մի որևէ նոր մարզ են ձեռք բերում, իսկ Իսթանդուլն էլ իր հերթին շատ շնորհակալ եղավ իր նկատմամբ այդ ողորդած վերաբերմունքի համար: Եվ այսպես, Մուստաֆա փաշան շարունակեց իր արշավանքը և 12 օրվա ընթացքում անցավ ծափածոտ ու եղեգնապատ տեղակեքով՝ վատ ճանապարհների պատճառով այնպիսի դժվարություններ կրելով, որ զինվորները ոչ մեկ անգամ էր, որ հրաժարվեցին առաջ ընթանալ՝ անձեքներ թափելով սուլթան Մուրադի և իրենց փաշայի վրա: Ի վերջո, սակայն, բանակը, հասավ Շիրվանի սահմաններին: Այդ ժամանակ այստեղ, ավելի շուտ վախից, քան ուրախությունից, եկան Շաքի քաղաքի բնակիչները, քաղաք, որը գտնվում է Շիրվանի շրջանի սահմանին, և իրենց հնազանդությունը հայտնեցին թուրքերին՝ խոստանալով բոլոր այն ցեղերի հնազանդությունը, որոնք ապրում են Կանիկ գետի սփերին: Թուրքական զորքը հյուժվելով էր հոգևածությունից, պարենամթերքի պակաս ունեւ և այս պայմաններում զինվորները իրենց առաջնորդից հասանորեն մի բանի օրվա հանգիստ էին պահանջում, չնայած որ տեղանքը, որտեղ իրենք գտնվում էին, հանգստի տեղավորվելու համար հարմար չէր: Այդ վայրի բնակիչների խորհրդով, որպեսզի ձեռք գցի ամենաանհրաժեշտ մթերքները, Մուստաֆա փաշան որոշեց 12.000 հոգուց կազմված մի ջոկատ ուղարկել, չնայած ամենևին էլ ոչ իր լավ զինված հետևակայինների թվից՝ հետը դնելով նաև հեծելազորային ջոկատների ու նրանց հրամանատարներին, բանակի փաշային հայտնել էին, որ ծափածոտներից այն կողմ, որտեղ Կանիկ ու Արաքս գետերն իրար էին խառնվում, գտնվում են հարուստ արոտավայրեր և ցորենի դաշտեր, որտեղ գալիս, կորել, շատ ոչխարներ ու եղջերավոր նասաուններ կային: Եվ այսպես փաշան հավատաց այդ հաղորդմանը և իր ջոկատները ուղարկեց պարենամթերքի հետևից, սակայն այդ լուրը կեղծ դուրս եկավ ու հարմար առիթ տվեց դարանի համար, ինչը այդքան ցանկանում էին պարսից հրամանատարները՝ Թոխմախը, Ալի-դուլի խանը, Իսմա-դուլի խանը և Շերեֆ խանը, որոնք կղբու կերպով ցանկանում էին վրեժխնդրի լինել Չլորի մոտ կրած պարտության համար: Այդ նպատակով, ահա, պարսիկները գնացին պարենամթերքի հետևից ելած այս ուժերի վերջապահի հետքերով և հարձակվեցին վերջինիս վրա այն ժամանակ, երբ նրանք արդեն առանձնացել էին հիմնական ուժերից: Անակնկալ հարձակում գործելով՝ նրանք նրանց գլխավոր ուղեւաքցին, այնպես որ հազիվ թե որևէ մեկը փրկվեց: Պարսիկները, սակայն, չկարողացան օգտվել այդ հաղթանակից, բանի որ կոտորածից փրկված մի բանի թուրքեր Մուստաֆա փաշային լուր հասցրին այդ փորձանքի մասին և սա արագացված երթով հարձակվեց պարսիկների վրա, իսկ հետո էլ շրջապատեց նրանց Արաքս ու Կանիկ գետերի միջև գտնվող թերակղզում: Այստեղ Բահրան փաշան և Ղերվիշ փաշան ուժերը միավորեցին ու հարձակում գործեցին պարսիկների վրա, այն դեպքում, երբ Մուստաֆա փաշան շարունակեց մնացած ուժերով առաջանալ: Այս պայմաններում Թոխմախն և նրա զորավարները ստիպված եղան մարտի մեջ մտնել ու պաշտպանվել իրենց համար ոչ շահավետ պայմաններում: Արդյունքում միայն շատ քիչ պարսիկների հաջողվեց փրկվել թուրքերի այդ հակահարվածից, չնայած որ Նույնիսկ ճամբարային սպասավորներն էին մարտնչում լավագույն ռազմիկների նման: Երկու կողմերից էլ կորուստները մեծ էին և ահա պարսից զորավարները, ընդ որում դրա առաջին օրիակն տվեց հենց Թոխմախը, մասից փրկվեցին գետը լողալով անցնելով ու դրանով իսկ օրինակ ծառայելով այլոց համար՝ վարվել հենց այդպես: Այնուհանդերձ շատերը սպանվեցին, իսկ թուրքերի կողմից էլ զոհվեցին 12.000 թիմարիոտներ և 3.000 այլ ռազմիկներ: Այդ պարտությունից հետո Իսմա-դուլի խանը վերադարձավ Գանձակ, Շարաֆ խանը՝ Նախիջևան, իսկ Թոխմախն էլ ուղղվեց դեպի Երևան: Արդյունքում կողմերից և ոչ մեկը՝ ոչ պարսիկները ու ոչ էլ թուրքերը, առավելության չհասան մյուսիս նկատմամբ ու երկու կողմեր էլ սկսեցին նոր իրահանգներ սպասել իրենց տիրապետիներից, մեկը շահից (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանայի – Մ.Ֆ.**), մյուսը՝ սուլթանից» (Օրուլ-բեկ Բայալե «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5):

«Շերիում գտնվող վրաց Ալեքսանդր խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.**) եղբայր Ալի խանը իր մե

թողեց, որից հետո վերադարձավ Մոսկվայի գետի ափերով, ընդ որում Ալեքսանդրը ուղեկցեց նրան մինչև Արագլի: Դրանից հետո նա բաց թողեց Ալեքսանդրին և սա խաղաղությամբ վերադարձավ Կախեթի, այն դեպքում, երբ Լալա փաշան կանգ առավ Մուխրանիում» (Կախուլուտի Բագրատունի «Կախեթի և Դերքի կյանքը»):

5566 «Նրանց, որոնց բախտ վիճակվեց փրկվել այդ արյունահեղ ճակատամարտից և խուսափել դաժնիքների թերից, հաջողվեց ապաստան գտնել անիծյալ Արագ խառնի մոտ, որը իր մի բանի կողմնակիցների հետ միասին 10.000 անասավաճների գլուխն անցած տեղակայվել էր խորը Կանկի գետի ափին և գիշերը հնարավորություն էր փնտրում անցնել այն: «Մենք կխանգարենք իսլամի զորքերին անցնել այս գետը և կխուլնդոտենք նրանց ներխուժմանը իսլամի տիրույթներ», - այսպես էին նրանք սխալմամբ ենթադրում: Դժոխ սարդարը, սակայն, իր հերթին դանդաղում էր անցնել հիշատակած գետը և ահա նման պայմաններում կապիղուկարները ու ենթերիները ապստամբություն բարձրացրին և սկսեցին պահանջել, որ բանակը հետ դառնա: «Մոտենում է ձմեռը», - ասում էին նրանք, - «և եթե մենք մնանք այստեղ ձմեռելու, ապա պարտնամթերքի ու անասնակների, ինչպես նաև գումարների պակասի պատճառով կուժագրկվենք ու կընկնենք թշնամիների ձեռքերը, ընդ որում այդ ժամանակ, եթե մենք հետ դառնանք, որպեսզի հետագայում կրկին վերադառնանք, կընկնենք ցոտերի մեջ: Արդ, եթե դու որոշել ես հարձակվել, ապա թող հաջողությունը բեզ հետ լինի, բայց այ մենք կվերցնենք գանձարանն ու որոշները և կվերադառնանք Էրզրում»: Որպեսզի բնարկի ստեղծված իրավիճակը՝ գործունյա սարդարը դիվան հավաքեց, որին մասնակցում էին իսլամի ռազմիկները: Երբ բոլորը հավաքվեցին, նա ասաց. «Եթե մենք հաջողությամբ անցնենք այս գետը, ապա կնվաճենք Շիրվանի վիլայեթը և բավարար բանակի ավար ձեռք կբերենք, իսկ այլ կերպ, եթե մենք ուղղվենք դեպի Էրզրում, ապա մեր պաշարները հագիվ կհերիքեն մինչև Ադրասան, իսկ թող աստված մեզ փրկի, եթե պարտնի պակասը հանկարծ խռովություն առաջացնի բանակում: Բացի այդ ասեմ, որ ժամանել են Շիրվանի տունիկները դեսպանները, որոնք հայտնում են. «Անցնելով հիշատակված գետը և մտնելով Շիրվանի երկիրը, բանակը հաղթանակ կտանի, այն դեպքում, երբ ղզբաշներին պարտություն է սպասում: Այդ դեպքում սուլն ու կարիքը իսլամի ռազմիկների համար տեղի կտան առատությանը, իսկ նախկին տառապանքներին էլ կփոխարինի հանգիստը: Բացի այդ, մարտնչելով անհավատների դեմ, մենք սրբազան պատերազմ կվարենք, իսկ դա լավ գործ է: Իր հերթին, եթե դուք հետ վերադառնաք, ապա առաջին չորս խալիֆների թշնամիները կասեն, որ դուք հանակարծիք եք սերաբյարի հետ և բոլորիս մեզ սուր թերի գոհը կդարձնեն: Դետ դառնալով՝ մենք մեր հողիների վրա մեզ կվերցնենք և մեր ջախջախման պատճառը կդառնանք, իսկ դուք էլ կենթարկվեք փաղիշախի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի - Մ.Ֆ.) պատժին այն բանի համար, որ այսպես գումարներ ծախսելուց և նման ուղղափառ ռազմիկների կործանումից հետո, վերջնական նպատակին չեք հասել»: Նման խոսքերից հետո այդ հավաքին ներկա պաշտոնատար անձիք միաձայն որոշեցին հարձակման անցնել, սակայն կապիղուկարները շարունակում էին համառել: «Մենք չենք կարողանա հաղթահարել այս հորդացումը», - ասում էին նրանք: Այդ ընթացքում, մինչ գետի ափին շարունակվում էին նման վեճերը և տարածայնությունները, խորանկյան սարդարին հաջողվեց, պայմանավորվելով մի բանի ենթերիների հետ, բոլորից գաղտնի լողալով անցնել գետը, ինչ-որ կերպ գանձարանն ու ռազմական հանդերձանքն անցկացնել մյուս ափ և ահա այդ ժամանակ խռովարարները խելքի եկան ու հետևեցին նրան, ընդ որում, բանի որ վիճարկել էին փաղիշախի և աշխարհի ապաստանի ֆերմանը, ապա գետի հորձանքով անհունություն բռնեցին: Դրան հաջորդած ծանապարհի երեք օրերը, անցնելով անցումից անցում, իսլամի ռազմիկներն ի վերջո ժամանեցին գեղեցիկ Արեշ բաղաբը, որը հանդիսանում է Շիրվանի վիլայեթի գեղեցկությունն ու արժանիքը: Օսմանների գալուստի հետ միաժամանակ անմիջապես էլ պատերազմող կողմերի միջև մի բանի զնդիարումներ տեղի ունեցած, սակայն ղզբաշական թերիները միշտ էլ ջարդ և պարտություն էր կրում՝ սպանվածների տեսքով կորցնելով մի բանի հողի: Ի վերջո, համոզվելով, որ այդ կերպ հնարավոր չէ կազնեցնել մեզ, նրանք, լսելով Արեշի մատուցներում տեղի ունեցածի մասին, որոշեցին փրկվել փախուստով: Այդ վիլայեթի բնակչությանը հասավ սրբազան հրամանը. «Պատրաստ լինել», և ահա, հենց որ հաղթական բանակի չարիքները անցան հարձակման, ղզբաշները բոլորը միասին նետվեցին դեպի կամուրջը, սակայն աշխարհի արարիչը չմտալեց նրանց, կամուրջը բաժնվեց և այդ անհաջողակները, որ գտնվում էին դրա վրա, խեղդվեցին, իսկ նրանց հողիներն էլ դժոխք գնացին: Գետի ափին մնացածներն իրենց հերթին, զրկվելով մյուս ափ անցնելու հնարավորությունից, ստիպված եղան դիմադրություն ցույց տալ իսլամի դաժնիքներին և մարտի մեջ մտնել այդ շրջանի տունիկների հետ: Այս անգամ էլ, սակայն, հաղթանակը մնաց իսլամի բանակի, իսկ պարտությունն ու ստորադնումը՝ դժբախտ անասավաճների կողմից: Այս կերպ տեղի ունեցավ օսմանյան բանակի ժամանումը Արեշի շրջան...: Դրանից հետո ամեն մի անհետկական, լինել դա տարիսով մարդ թե երիտասարդ, սկսեց զբաղվել տրիսապարների որոնմամբ և, եթե դրա կարիքը կար, նրանք գլխատում էին իրենց ձեռքն ընկած ղզբաշներին ու ջրի երես էին հանում ապաստաններին: Շիրվանյան տունիկները վազորդի կատարությամբ խուզարկում էին շրջակայքը և, եթե այնպես էր պատահում, որ նրանք բռնում էին մի որևէ անասավաճի, ապա, աղաղակելով. «Ալլախ աբբար», նրանք նրան բերում էին հրապարակ ու բավարարվածության զգացումով մահապատժի էին ենթարկում...: Արեշ բաղաբում հնուց ի վեր սեփական ամրոց չկար և դա կարևոր ու անհրաժեշտ մի գործ համարվեց: Եվ այսպես, բեզբեզների և հատկապես Դերվիշ փաշայի ու Օսման փաշայի ռազմական մասնակցությամբ, ինչպես նաև ենթերիների և կապիղուկարների ակտիվ ջանքերով մեծ շաքաթվա ընթացքում այդ բաղաբի համար ամրություն կառուցվեց, այն պատվեց խորը խանդակով, աշտարակներով ու ամրություններով, ընդ որում վերջինս նաև զինվորական հանդերձանքի պահեստներ ուներ: Այդտեղ կար նաև մի լայն հրապարակ, որտեղ 40.000-50.000 հեծյալներ կարող էին վարժեցնել իրենց վարպետությունը ծխավարության գործում» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 3):

«Երբ Ալեքսանդրը խառնը (Կախեթի ռազմավորության արքա Ալեքսանդր II-ը - Մ.Ֆ.) հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շեքի բերդի գրավումը: Դրա համար զինվորական մասից ուղարկվեցին 200 սիպահներ, իսկ ենթերիից՝ Միդգա Ալի-բեկն ու Լազոս-Ամսեղ-բեկը: Այդ հնագույն երկիրը Ամսեղ-բեկի հայրենիքն էր, որի հայտնի առյուծներից և գայլերից էր նաև ինքը, բայց նրանց ծանապարհի վրա գտնվող Կնք գետի խիստ հորդած և տղուտ լինելու պատճառով նրանք մի բանի օր ուշացան: Դետ, հարմար առիթ գտնելով, նրանք այնուհանդերձ գետն անցան և պաշարեցին Շեքի բերդը: Բարձրալի Աստծո բարեբարությանը նրանք բերդը գրավեցին փաղիշախական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Առաքել Միդգա իբն Լևանը նշանակվեց այդ էլյաթի իշխող, բայց հետո բերդի համարի բերդապահ և կադի նշանակվեց: Ուրիշ այլ կարիքները լրացնելուց հետո բերդը կցվեց փաղիշախական երկրին...: Արագ խառնը և Շեքի Ամսեղ խառնը իրենց աստիճանակից և մոտիկ 7-8 ղզբաշ մարդկանց հետ միասին 12.000 հոգու չափ կրոնի թշնամի զինվորներով գնում էին ենթի խանին օգնելու, երբ պատահական կերպով հասնում են բարձր մի վայր, որտեղից կարողանում են հեռվից դիտել, թե ինչպես է ենթի խառնը պարտվում իսլամական բանակի դեմ միայն մարտում: Այդ ժամանակ պարզվում է, որ Շիրվանի սյունիկները, լսելով ղզբաշների պարտությունը, գնում են նրանց հետապնդելու և ահա, տեսնելով նրանց փախուստը, անմիջապես կռիվ են սկսում նրանց դեմ: Դզբաշները մեծ խուճապով և իրարանցումով մի հսկա կամրջից անցնելիս են լինում, երբ կամուրջը նրանց ծանրության տակ փրկոտակվում է: Արդյունքում կամրջի վրա գտնված բոլոր ղզբաշները գետն են թափվում և խեղդվում են, իսկ հետ մնացածներն էլ կորում են Շիրվանի սյունիկները...: Երբ իսլամական բանակը եկավ Էրեշ, այնտեղ, անդամթերքի մեծ պակասության եր զգացվում և բանակի զինվորները, ողջ կազմով գալով սարդարի մոտ, անվայել լեզվով էին խոսում: Արդեն, գարին վեց ոսկով, այլուր 11 ոսկով և ամեն մի կերակրի համար ամենամանրաժեշտ պարենը երկու ոսկով չէր ճարվում: Եվ ահա, երբ բանակը եկավ Էրեշ բաղաբը, զինվորները որոշ չափով շուրջ բաշեցին, հանգստացան և ամեն մեկն իր համար մեկ ամսվա կամ մինչև անգամ 40-50 օրվա պաշար հավաքեց: Այդտեղ անհրաժեշտ գտան մի բերդ կառուցել: Բաղաբի մոտ ամուր պարիսպներով Ծահ-Բադի կոչված մի հիմնալի այգի կար, որի բռնած տարածությանը բավական էր 20-30.000 զինվորների բնակության համար: Երբ այդ բանը պարզվեց, միաձայն որոշեցին այդ վայրը բերդի վերածել: Բոլոր ծառերը կտրեցին և մի շաքաթվա ընթացքում կառուցեցին երեք դռներով, ընդարձակ և խոր խանդակով ու մի բանի մեծ աշտարակներով մի մեծ և ամրակուռ բերդ: Բերդի բեզբեզի պաշտոնը տրվեց Բեյթոս-բեկին, որը Սարուխանի սանջակում վալի էր եղել...: Շիրվանի երկիրը կցելով Օսմանյան պետությանը՝ անհրաժեշտ համարվեց այդ երկրի պահպանության գործը հանձնել բաջարի մի անձնավորության: Զինվորներից մեծերն ու փոքրերը և առհասարակ բոլոր լիովին համաձայն էին, որ այդ պաշտոնը տրվի Էռդթեմուր փաշայի որդի Օսման փաշային: Վերջինս վեզիրության և սարդարության տիտղոսով նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ՝ իշխանության կենտրոնը Թեմուր-Կափու բերդը լինելու պայմանով: Վեզիրին տրամադրվեցին հազար ենթերի և «ուլուֆեջի վաշտի» աղաներին ու բավական բանակությանը կափկուկների, 60-ից ավելի հրանոթ և զարբազան, 900 արկը ռազմավթերը, ինչպես նաև բերդում մնացող ղուլերի վեց ամսվա ռոճիկը: Բացի այդ նորից 3.000 ղուլեր գրի առնվեցին և հարկի ենթարկված ցեղերի թիվների տերից 10 հազարի չափ պահակները նշանակվեցին» (Իբրահիմ Փեյլևի «Պատմություն»):

«Շիրվանի հնագույն երկրում ևս պարող և սյունի ղավականների պատկանող հազարավոր մահմեդականներ, որոնք ղզբաշներին սյունիական հարկ անումը կրող միանվագ հարկ էին վճարում, այս հաղթությունը իսլամական բանակի մեծ բախտավորություն համարելով, կանոնավոր զինված խմբերով եկան, իսլամական բանակին դիմավորեցին և մեծ նվերներ բերեցին՝ բարձր սերդարին մատուցելու համար: Նրանք անասանան շնորհակալությամբ աղոթեցին Նորին վսեմություն փաղիշախի համար և զնացին Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախի, որտեղ, անիծյալներից ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելով, բոլորին էլ կտորոցեցին: Շիրվանի պաշտպանությունը հանձնվեց Դիարբեքի բեզբեզ Օսման փաշային, որը տարբեր գործառններից բավականաչափ ուժեր է տեսնում» (Սեյիմիկի «Պատմություն»):

«Չնայած այն բանին, որ Շիրվանի սահմանները հուսալիորեն պաշտպանված էին և ողջ շրջանը գտնվում էր թուրքերի խաղաղ տիրապետության տակ, այնուհանդերձ, դեռ չէին հասցնում գալ դեսպանները մի որևէ շրջանի հնազանդության մասին լուրով, երբ մեկ այլ շրջանից լուր էր գալիս

բռնկված ապստամբության մասին, շրջաններ, որոնք մինչ այդ կարծես թե գտնվում էին օսմանյան զորքերի ամուր իշխանության ներքո: Այս պայմաններում Մուստաֆա փաշան որոշեց անցնել Կանիկ գետը, չնայած որ նրա բանակը բարձրաձայն դժգոհում էր ամեն տեսակի նոր նվաճումների դեմ, որոնք նորանոր կյանքներ էին արժեքում, այնուհանդերձ մարդկանց իրենց կամքին հակառակ ստիպեցին հնազանդվել: Արդյունքում, մինչև Մուստաֆա փաշան կհասներ Արեշ բաղաձիվ, որը գլխավոր էր այդ վայրերում, թուրքական զորքերի կորուստները կրկին անցան 8.000 հոգուց: Թուրքերը այդ վայրերը գտան դատարկ և լքված, ինչպես այդ Շամախիում եղավ, քանի որ պարսից հրամանատար Սամիր խանը փախել էր Գորի, որտեղ նրան էր միացել Արագ խանը և այժմ նրանք հետևում էին թուրքական զորավարների հետագա գործողություններին: 12 օր մնալով Արեշում՝ Մուստաֆա փաշան այստեղ ամրություն կառուցեց և, համալրելով այն հրամաններով, նրա հրամանատար Նշանակեց Կայսաս փաշային՝ հետը թողնելով 5.000 հոգուց կազմված կայազոր: Դրանից հետո նա Օսման փաշային 10.000 հոգանոց զորքով ուղարկեց զբաղեցնելու Շամախի բաղաձիվ, որը Շիրվանի մայրաքաղաքն էր և ընկած էր դեպի Դերբենդ կամ Երկաթյա դարպասներ կոչվող բաղաձիվի ճանապարհին, բաղաձիվ, որը հնում հայտնի էր որպես Ալեքսանդրիա: Շամախիի բնակչությունը ևս, ինչպես նաև Դերբենդինը, անմիջապես հնազանդություն հայտնեցին Օսման փաշային, չնայած որ իրականում շարունակում էին մնալ պարսից արքայի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.**) հավատարիմ հպատակները: Այժմ, երբ վրացական զործերը լիովին կարգի գցվեցին և սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) իշխանությունը ամուր կերպով հաստատվեց ողջ մարզում, Մուստաֆա փաշան ի վերջո հյուժված զորքին երկար սպասված վերադարձի հրամանը տվեց: Այդ ընթացքում, երբ զորքը անցնում էր Իսթանդուլ Լևանդ-օղլու (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.**) և Բրուս լեռան տիրակալ Շամխայի տիրույթներով, սրանք երկուսն էլ ելան Մուստաֆա փաշային ընդառաջ և, առաջարկելով իրենց հնազանդ հպատակությունը, կարգի գցեցին իրենց հարաբերությունները: Արդյունքում փաշայի հրամանով Կանիկ գետի վրայի կամուրջը վերականգնվեց և զորքը, դրա վրայով անցնելով, շարժվեց դեպի Տիգրիս, որտեղ երկու օր հանգստացավ» (Օրոշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

«Միմոն անունով վրաց ոմս Բագրատունի թագավոր (**Քարթլի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.**), որ երբեմնի անհնազանդության համար բռնկված էր Նախասյեռ հիշված Թախմազ շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թախմազ I-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից, տկարացել էր հավատի մեջ և գտնվում էր նրա ձեռքի տակ: Իսմայիլի (**Սեֆյանների շահության շահ Իսմայիլ II-ի – Մ.Ֆ.**) թագավորելու ժամանակ սա Միմոնին նորից հայրենի իշխանությունը և տարածությունները, որ գնա ու իշխի յուրայիններին, իսկ կրողով էլ մնա մահմեդական: Սա գնաց իր տեղը՝ Տիգրիս, սակայն անդիմանկվեց իր առաջնորդների, քահանաների և անհավանդ կնոջ ու իր ընտանիքի կողմից, որոնք նրան ուրացող և ապերախտ էին կոչում ու նրա հետ չէին հաղորդակցվում: Միմոնից նա զգաստացավ, հետ կանգնեց մահմեդականությունից, նորից դավանեց Զրիստոսի երկրպագելի խաչը և բոլորի աստված խնայված Զրիստոսին: Այս լուրը լսվեց պարսիկների կողմից, բայց, որովհետև Իսմայիլը մեռել էր, իսկ ուրիշները ոչինչ չկարողացան անել նրան, զիջեցին նրան մնալու բրիտանոնական հավատի մեջ, որ գտնե միայն հավատարմություն և մտերմություն պահպանի շահի տան հետ: Եվ այժմ Լայան, ահա, փախցրեց այս Միմոնին և նրա երկրում շինեց թագավորի բերդեր: Այդ վայրերը տեսած չլինելու պատճառով չեմ կարող նկարագրել տեղանքը, սակայն լսեցինք, թե Տիգրիսում, Դումանիսում, Գորիում, Լոռիում և այլ տեղերում նա բերդեր շինեց ու նրանց մեջ զորքեր թողեց, իսկ ինքը, անցնելով Ալանք, գնաց Երկաթի դռները, որ Դերբենդ է կոչվում: Այնտեղ նա նույնպես բերդ շինեց, որ ասվում է Դամարդափի, և այստեղ թագավորի զորքեր ու Օսման անունով մի զորապետ դրեց, որը խիստ կարող և անողոր մի մարդ էր: Դրանից հետո նա ինքը վերադարձավ իր թագավորի մոտ և նրա ձեռքով աստված մատնիչների խոսքով, բանգի աստծու վրեժխնդրությունը անմեղների արյան համար թույլ չտվեց, որ նա ապրի» (Յովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Նրանք գրավեցին Շիրվանաց տունը՝ Շիրվանը, և մտան Թամուր-դափու, որից հետո հետ դարձան ու եկան Դարս» (Առաքել Կարենցի «Յիշատակարան 1585 թվականի»):

«Եվ ահա տարուց տարի օսմանցիները ամուր բերդ շինեցին... Շամախիում, որտեղ, ինչպես նաև բազում այլ տեղերում 25 այլ բերդեր ևս կառուցեցին՝ 20 տարով տիրելով Կարսից մինչև Ալանաց դուռ, Ախալցխա ու Թավրիզ» (Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»):

«Նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) բազում զորք ուղարկեց և գրավեց Շամախին ու Շիրվանը» (Ավետիք Գրիգ «ժամանակագրություն»):

«Յայց 1026 թվականին Շիրվանը գրավեցին» (Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»):

«Յայց 1027 թվականին Լալա փաշան Շամախին գրավեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Գրավեցին Շամախին» (Չաբարիա Բանաբեցի «Յայց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Սերապետար Դարա-Մուստաֆա փաշան գնաց և Շիրվանը հափշտակեց...: Փաշան Շամախիին տիրեց և մինչև Ալանաց դուռ, որ Դեմուր-դափ է կոչվում, իր իշխանության տակ գցեց: Ահա այսպես Օսման փաշան Շիրվանում նստեց և այն իր ձեռքում պահեց» (Երեմիա Բյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

«Յայց 1028 թվականին ռումաց աշխարհի բազում զորք եկավ Արևելք և այստեղ էլ ձմեռեց» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Շիրվանը, իսկ մյուս տարի՝ Դամուր-Նափուլ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Զրիստոսի 1579 և Յայց 1026 թվականին նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Շիրվանը, իսկ մյուս տարի՝ Դամուր-Նափուլ» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Այս թագավոր սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) շատ զորք ուղարկեց Պարսկաստանի վրա և գրավեց... Աղշար ու Շամախին՝ մինչև Ալանների դուռը» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Դրանից հետո Մուրադ (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) կոչվող խոնդկարը զորք ուղարկեց Ատրպատականը նվաճելու համար: Եվ ահա այս զորքը եկավ ու... Կուրի մյուս ափին նվաճեց... Շաքին, Շիրվանը և Շամախին» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Մեծ զորքով եկավ Լալա փաշան, զբաղեցրեց... Աղրբազանը, Զրիստանը... և Շիրվանը...: Բոլոր այս վայրերում նա կայազորներ թողեց» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18):

«Զրոնիկոնի 266 թվականին խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) զորքն եկավ և նվաճեց Թավրիզը...՝ մինչ Մուլթանիա ու Ատրպատականի բոլոր տեղերը» («Քարթլի-Ցխովերթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

⁵⁵⁶⁷ «Թագավոր նստեց օսմանյան երրորդ սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**), որի զորքը գրավեց... Նախիջևանը և Դարաբադը...: Մեծ զորքով եկավ Լալա փաշան, զբաղեցրեց... Նախիջևանը և Դարաբադը...: Բոլոր այս վայրերում նա կայազորներ թողեց» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13):

«Զրոնիկոնի 266 թվականին խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) զորքն եկավ և նվաճեց... Գանձակը ու Դարաբադը» («Քարթլի-Ցխովերթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) զորքն եկավ և գրավեց... Գանձակը» («Նոր Քարթլի-Ցխովերթա», Բերիա Եգևատաշվիլի «ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁶⁸ «Օսման փաշան իր տրամադրության տակ գտնվող թագավորի գինգիներով Էրեշի դիմաց գետի վրա մի ամրակուռ և մեծ կամուրջ կառուցեց, անցով այդ կամուրջով, կողոպտեց ու թալանեց Դարաբադի և Մուրանի ժողովուրդներին ու նրանց թագավորի ավերումներ պատճառեց՝ անսահման ավարով իր երկիրը վերադառնալով» (Իբրահիմ Փեղևի «Պատմություն»):

«Այս գրվեցավ մեր Յայց 1030 թվականին...: Երբ Բյուզանդիոնի, որն այժմ Ստամբուլ է կոչվում, Մուրադ անունով տաջկաց թագավորը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) Կան ուղարկեց իր նախարարներից խոսքով փաշային, ասելով, թե. «Հավաքիր այնտեղի զորքերը և գնա կարմրագլուխների աշխարհը՝ դեպի Թավրիզի սահմանները, գրավիր դրանք, ավերիր ու ասպատակիր, սպանիր, գերեզմարի, այրիր և ավերիր, որից հետո հետ դարձիր»: Եվ այդժամ, ի կատարում այս հրամանի, մեծ փաշա խոսքով բազում զորք ժողովեց և, Առաջավոր պահիք ժամանակ ասպատակելով, դիմեց դեպի արևելք՝ կարմրագլուխների շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.**) վրա: Ահա այսպես նա գնաց և հասավ մինչև Թավրիզ ու Նախիջևան, բազում բաղաձիվներ, գյուղեր և գավառներ ավերեց ու քանդեց, հարսերին սրով սպանեց, կանանց և երեխաներին գերեզմարեց և նրանք անչափ անողորմ էին, քանզի երեխաներին վերցնում էին, նստում թոնիրն ու այրում էին: Բացի դրանից, նրանք վրա էին գալիս կերակրող մայրերին, մորը սպանում էին և նրա կաթն ու արյունը երեխայի համար իրար էին խառնում, նրանք ոչ մի խնայել չունեին: Նրանք նաև երեխաներին հազցնում էին նիզակների վրա, ու, խփելով քարերին և փայտերին, սպանում էին, իսկ ոմանք էլ այդպես ցցված երեխաներին պահում էին օդում ու նրանք ձմռան ցուրտն սաստիկ ճչալով մահանում էին: Այլ բազում չարագործություններ ևս գործեցին, որը չենք կարող պատմել կամ գրել» (Անանուն Վասպուրականցի «Տարեգրություն»):

«Օսմանյան թագավոր սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**)՝ Սելիմի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդու, սերաթյալոր գրավեց Նախիջևանը» (Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1028 թվականին գրավեց Երևանը» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Հայոց 1028 թվականին գրավեց Երևանը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Հայոց 1028 թվականին Երևանը գրավեցին խուղաբանդայից (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայից – Մ.Ֆ.**): Ահա այդպես այդ տարի Երևանը գրավեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Խուղաբանդայի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայի – Մ.Ֆ.**) երկրորդ տարում սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) Լայա փաշային ուղարկեց Թավրիզի ուղղությամբ և սա գերեվարեց 60.000 հոգու» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Խուղաբանդի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայի – Մ.Ֆ.**) երկրորդ տարում եկավ Լայա փաշան և ավերեց Երևանը՝ գերելով 60.000 հոգու՝ քրիստոնյաներ ու թուրքեր» (Չաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Հայոց 1028 թվականին Խարա Մուստաֆա փաշան գնաց և գերեվարեց Երևանը: 1027 հոգի գերի տարվեց այստեղից, Ստամբուլում էլ շատ գերիներ հայտնվեցին՝ կին և տղամարդ» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1028 թվականին Երևանը գերեցին» (Խաչատուր Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Լայա փաշան եկավ, գրավեց և գերեվարեց Երևանը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1027 թվականին Լայա փաշան Երևանը ավերեց» (Անանու «Թաթարների դուրս գալը»):

«Ռումսի Օսման փաշան գրավեց Երևանը» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Հունիսի 15-ին Լայա փաշան եկավ Զարթի և Սոմխիթ, ուր, ինչպես ասում են, արդեն հիվանդ էր: Եվ ահա հոկտեմբերի 1-ին նա իր զորքով հեռացավ» («Զարթի-Ցխովեբա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) զորքն եկավ և գրավեց...Երևանը» («Նոր Զարթի-Ցխովեբա», Բերիա Եզևանաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁶⁹ «Այդ ընթացքում հայտնի դարձավ, որ Շիրվանի նախկին կառավարիչ Արագ խանը և Էրդողղու խանը, ինչպես նաև շատ այլ անասոված խաներ ամրացել են Սալյանի կղզվոր վայրում, որը ենթակա է Շիրվանի շրջանին, ու ոչ մի կերպ չեն հանգստանում՝ իսլամի զորքը անվերջ ենթարկվում էր նրանց հարձակումներին: Անախագիտելի էր սրանց ճնշման համար ուղարկվեցին որոշ բանակային զորավարներ և 200-300 հոգի կապիդոկարներից՝ պալատական հեծելազորի ջոկատներից մեկի հրամանատար Չոնազ աղայի գլխավորությամբ: Հակառակորդները, գիշերյան անակակալ իրար պրա ընկնելով, մարտի մեջ մտան, ընդ որում երկու կողմերն էլ կորուստներ կրեցին և պոկվեցին իրարից, իսկ առավոտյան, երբ խավարը ցրվեց, պարզվեց, որ իսլամի ռազմիկների զգալի բանակություն է զոհվել, իսկ հակառակորդի կողմից էլ սպանվել էին 300 հոգի ու վիրավորվել էր այն անգրագետ Արագ խան լակոտը» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ Թավրիզի ազնվականները 10.000 հոգով ելան Թավրիզից՝ օգնելու Մուհամադ խան Թոխմախին և Ամիր խանին: Լսելով Մուհամադ խանի պարտության և Լայա փաշայի արշավանքի մասին դեպի Վրաստան և Շիրվան, սակայն, Մուհամադ խան Թոխմախը հրաժարվեց Չուխուր-Սաադ մեկնելուց ու գնաց Ղարաբաղ: Նրանք անցան Զուռ գետը և հասան Ռումիս, որը գտնվում է Վրաստանի Գաբրիոլի գետի ափին: Օգտվելով առիթից՝ նրանք հանդիպեցին 4-5.000 հոռոմից զինվորների, ովքեր թողել էին բանակը պարենամթերք ձեռք բերելու համար, և մարտ սկսեցին: Այդ ճակատամարտում զոհվեց մինչև 2.000 հոռոմ զինվոր: Նրանք գրավեցին մեծ բանակության մեծ բանակներ և ռազմական տեխնիկա, ինչպես նաև գերեվարեցին մի խումբ հոռոմական էմիրներ» (Իսբանդեր Մունչի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁷⁰ «Տիգրիսից ելնելուց հետո Իսբանդեր արքայազնի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից ուղարկված ուղեկիցները թուրքական զինվորներին կարծառու անցումներով անցկացրին լեռնային անցումներով, ընդ որում սրանք հիշեցին, թե ինչ սով և զրկանքներ իրենք կրեցին առաջ, երբ անցնում էին այդ վայրերով: Այս կերպ, ահա թուրքական բանակը ի վերջո իր հետևում թողեց Վրաստանի լեռնային շրջանները և սակայն, երբ վերջինս խաղաղորդեն ելնում էր այդ վայրերից, վրացիները հարձակվեցին թուրքական զինվորների վրա և թալանեցին գումակից, հիվանդներից ու վիրավորներից կազմված վերջապահը, որը գտնվում էր Զամբուլատի որդի Հասան փաշայի հրամանատարության տակ: Այնուհանդերձ թուրքերը առանց պարտություն կրելու անցան և, հաղթահարելով հազարավոր վտանգներ ու կրելով նույնպես էլ զրկանքներ, հասան Երզրումին: Այստեղ Մուստաֆա փաշան իր զուգակում բերեց նաև այրիացած արքայադուստր Դեսմիտի որդիներ Մինուդինիին (**Սամցխեի արքայականության սպազա արքայի Մանուշար Զակեղին – Մ.Ֆ.**) ու Ալեքսանդրին, որոնց պետք է որպես պատանդներ ուղարկեին Կոստանդնուպոլիս: Այս ամենի մասին փաշան մանրամասն գեկուցագիր ուղարկեց սուլթան Մուրադին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.**), իսկ զորքն էլ ցրեց տեղում, սակայն այն ժամանակ, երբ Մուստաֆան տեղավորվում էր հանգստի, Պարսից շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան – Մ.Ֆ.**) ու նրա որդի, արքայազն Համզան ամենևին էլ նստած չէին մնում ձեռքերը ծալած» (Օրուք-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

«Շահ Սուլթան Մուհամմեդը (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան – Մ.Ֆ.**) ազատություն շնորհեց Միմոն Զուրջին (**Զարթիի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.**), որը շահ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ի – Մ.Ֆ.**) օրից գտնվում էր բանտարկության մեջ Ալամուզ ամրոցում, նրանց հանձնեց Տիգրիսի և հարակից շրջանների նկատմամբ իշխանությունն ու տիրակալությունը և ուղարկեց Վրաստան: Երբ Միմոնը հասավ Տիգրիսի սահմաններին, նրա զորակալի տակ հավաքվեցին տեղական անհավատներ և ազնուորդներ: Նրանք փակեցին իսլամի բանակի ճանապարհն և Մուստաֆա փաշա սարդարին շատ վնաս հասցրին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Արեւելում կանգառը տևեց 18 օր, որոնց ընթացքում ամբողջովին բավարարվեցին ամրության և հերոսական Օսման փաշայի կարիքները: Այստեղից նա զորքի հետ միասին հետ դարձավ, անցավ Լևանդ խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանդ – Մ.Ֆ.**) երկրով և ութերորդ օրը ծախքար զարկեց Սուլթանիցի կղզվոր վայրում: Այստեղ էլ հենց նա հանդիպում ունեցավ դադստանյան բեկ Շամխայի հետ և նրանք իրար մեծ հարգանք ու պատիվ մատուցեցին: Երբ իսլամական զինվորները հասան Տիգրիսի շրջակայքը, Կասմին երկու օր էր մնացել, սակայն ձմեռն իր ողջ ուժով արդեն սկսվել էր և ցուրտն ու սառնամանիքը այն աստիճանի խիստ էին, որ մի բանի հազար վրաններ քամուց պատտա-պատտա էին եղել և խորտակվել, իսկ բուն Կասմի գիշերն էլ այնպիսի մի ծյուն տեղաց, որ վրանների մեծ մասը ձյան տակ թաղվեց: Դրա հետևանքով այդ վայրում մի բանի հազար մարդիկ մահացան, իսկ մնացածները մեծ դժվարություններով կարողացան Երզրում տանել միայն նվիրական Ռամադան ամսի 21-ին: Իսլամական բանակը, դուրս գալով Սկյուդարից, մենզից մենզի անցնելով, մինչև Երզրում հասնելը 134 օր ճանապարհ էր անցել: Դրանից հետո զինվորներից ոմանց կշաբ, ոմանց էլ արձակուրդ տրվեց: Բոլորի կարիքներն էլ բավարարվեցին լիովին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հոռոմները վերադառնում էին, Սամայուն խանը (**Զարթիի թագավորության արքա Միմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) միավորվեց Ղարաբաղի բեգավորների հետ և նրանք բազմիցս կռվեցին Վրաստանի անտառներում ու մարգագետիններում՝ ձեռք գցելով մեծ ավար: Չնայած այն հանգամանքին, որ այս արշավի ընթացքում հոռոմների կողմից սպանվեցին մինչև 20.000 մարդ, Լայա փաշան, որն ուներ անթիվ ռազմիկներ, առանց դրա մասին հոգալու հաղթանակած վերադարձավ» (Իսբանդեր Մունչի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁷¹ «Վերնում հիշատակված Զեյտաս փաշան ազնվատոհմի մի մարդ էր և մեծ արիության տեր, սակայն նա նաև հայտնի էր իր խելքի սահմանափակությամբ ու նա անկարողություն դրսևորեց պաշտպանությունը կազմակերպելու հարցում: Իրոք, այն ժամանակ, երբ հրանդների ճիշտ դասավորմամբ և խիզախ մարդկանց տեղակայմամբ հնարավոր էր հասնել փակատար հաղթանակի, նա սկսեց զբաղվել այն բանով, որ բարիկաղներ կառուցեց քաղաքի բոլոր փողոցներում՝ վերածելով այն մի համընդհանուր փակ տարածության: Հետո, սակայն, երբ զգլբաշները հայտնվեցին, նա 200-300 բազմերի հետ միասին, տուրք տալով ջախելությանը և կուրացած փառասիրությունից, չնստածելով ու առանց մի որևէ պատրաստության, նետովեց թշնամական զորքին ընդառաջ, իսկ այս նենգամիտ ռազմիկները, նստած դարանում, մնացած մեծերով պարտություն և փախուստ ձևացրին՝ իրենց հետևից տանելով հետապնդող օսմաններին, որոնք, հայտնվելով թշնամու շրջապատման մեջ և հնարավորություն չունենալով հետ դառնալ, թշնամու կողմից սրահար եղան: Այս կերպ վերջ հիշատակված Զեյտաս փաշան որպես շահիդ ընկավ և երկինք հառնեց, իսկ մյուս կողմից էլ տեղ հասած Համիդ աղային ու Երզրումի մոտ գտնվող Հասան-դալայի տիրակալին էլ 300 ռազմիկների հետ նույն բախտը վիճակվեց: Աբդուռահման-բեկին ևս դարանը բաշեցին, իսկ այն ռազմիկներն էլ, որոնց հաջողվեց խուսափել սրերից, կորցրին ամեն մի կայունությունը, կարծես մարդիկ լինեին, որ զոհվել էր գլխից, ընդ որում սրանց սկսեցին հետապնդել ու սպանել վիշաթի բնակիչները: Նրանք, որոնք կարողացան կենդանի փրկվել, հասան անհամեմատելի սարդարի մոտ և հայտնեցին նրան այդ դառը լուրը: «Զեյտաս փաշան», - այդ ժամանակ մտածեց փաշան, - «դարձավ իր չարաբախտ փառասիրության զոհը, աստված չտա, որ այդ ողբերգությունը պատճառ դառնա մեր պարտության» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

«Երբ չարամիտ Էրեշ խանը շարժվեց Օսման փաշայի դեմ, նույն այդ ժամանակ էլ Իմամ-Ղուլի Սուլթանն և Գեյլանի Էմիր խանը 15.000 թշնամական ռազմիկների զույնին անցած մոտեցան Էրեշ ամրոցին: Այդ ժամանակ Ղալթաղ փաշան, փոխանակ այն բանի, որ պատսպարվի ամրոցում, իրեն անսխիտ կերպով պահեց և, թերագնահատելով թշնամուն, նետվեց նրան ընդառաջ: Զամին, սակայն, միշտ չէ, որ ցանկալի ուղղությամբ է փչում, և ահա նրա զորքերը ջարդվեցին, իսկ նա ինքն էլ զոհվեց: Դրանից հետո թշնամիները հասան ընդհուպ մինչև Էրեշ: Բնակչության մի մասին նրանք կոտորեցին և, թալանելով բաղաթի երկու թաղանամ, ավարով հեռացան» (Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»):

«Երբ Գոռնուի հետ կնքված հաշտության պայմանագրի խախտման լուրը լսվեց Ղազվինում և դարուպուլթանում իմացվեց Գոռնուի խոնդկար, սուլթան Մուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) բանակի մուտքը Աջեմ ու Շիրվան և երբ հայտնի դարձավ, որ սուլթան Դամգա Միրզան գնում է Աջեմ, Եմիրներն ու պետության ղեկավարները՝ մոտ 70 իշխաններ, բարեհաջող ժամին հեռացան թագավորության մայրաքաղաքից՝ սուրբ ծառայության համար: Չղիմանալով սիրելի որդուց՝ փառապանք Մարիամ Մախրուբյանից, բաժանմանը՝ շահր (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրթանդան – Մ.Ֆ.) որոշեց ինքնուրույն գնալ ծամիորդության և արժեքավոր հրամանագիր ուղարկեց երկրի բոլոր մասերը, որով կոչ էր անում հավաքել զորքերը: Արթաշազնի շքախումբը գնաց Միյանց Գարմուղ և մի բանի օր մարգագետնում սպասեց բանակ հավաքելուն: Հենց այդ ժամանակ էլ տեղի ունեցան նախկինում իշխատակված վրացական ու շիրվանական իրադարձությունները: Անպարտելի պետության կողմնակիցները խորհրդակցելուց հետո որոշեցին հարձակվել դարաբաղյան կողմի վրա, ինչից հետո գերագույն հրամանատարությունը շարժվեց այս ուղղությամբ: Նրանք հաղթականորեն հասան դարուպիշար Արդեբիլ և, այցելելով սրբերի սուլթանի գերեզմանը, որոշեցին հարձակվել Շիրվանի վրա ու մաքրել այս գավառը հակառակորդներից: Օգնություն հայցելով մահացած սեֆյան շեխների սուրբ հոգիներից՝ նրանք գնացին Ղարաբաղ և նրանց ժամանումով շրջանը մեծարվեց: Որոշվեց, որ հաղթանակած արթաշազնի և նավար Մահրուպի բանակը սպասի Ղազաղում, իսկ Եմիրներն ու զինվորներն էլ վեզիր Միրզա Սալմանի հետ միասին անցնեն Կուր գետն և ուղևորվեն Շիրվան: Կամբար իշխանի և հաղթական ռազմիկների մոտենալու լուրը հասավ Արագ խանին և շիրվանցիներին ու նրանք հասկացան, որ դիվանի բնակիչները կգայրանան, բանի որ իրենք չեն կռվել հոռոմների հետ և լքել են Շիրվանը, իսկ ղզբաշների ցեղերի կողմից էլ իրենց նկատողություն է լինելու: Եվ ահա՝ նրանք ենթադրեցին, որ, եթե կարողանան գնալ ու կռվել, ապա կնվերվեն: Այս մտադրությամբ նրանք թողեցին գետի այս կողմը և Զուռն անցած գոթով շարժվեցին դեպի Շամախի: Գոռնուի ցեղը, որին պատկանում էր Արագ խանը, Շիրվանում մի բանի տարի ազատ ու բարեկեցիկ ապրել էր և, բանի որ շատ մարդիկ ու հարստություն էին կուտակել, ճակատագիրը չար աչքով հարվածեց նրանց մեծ մասին: Արդյունքում Գոռնուի երեցների մեծ մասը սպանվեց և նրանց հետ տեղի ունեցած իրադարձություններից հետո նրանց կուտակված հարստությունը վտանգվեց» (Իսքանդեր Մուկչի «Աբբասի պատմություն»):

⁵⁵⁷² «Այդ ընթացքում Օսման փաշան պատրաստվում էր արշավի ելնել Շամախի ուղղությամբ, բանգի անհրաժեշտ էր մաքրել իսլամական երկիրը այն հեղեղած անմաքրությունից, սակայն, երբ իսլամի ռազմիկները եկան ու պատմեցին սարդարին տեղի ունեցած մասին, նա հետաձգեց իր արշավանքը դեպի Շամախի՝ այնտեղ ուղարկելով իր բեթյուրան հոսորդին, իսկ ինքն էլ մեկնելով Արագ խանի դեմ, այն դեպքում, երբ Արեշում մնաց Բեյտաս փաշան իր զորքերի հետ: Երբ իսլամի զորք ժամանեց Չարդաղ կոչվող վայրը, սարդարի մոտ խնջույքի եկան այդ վիլայեթի ավազները և զգուշացրին, որ նրան այնտեղ մինչև Արագ խանին հասնելը ծանր ճանապարհ է սպասվում, բանգի 5-6 անցումներ հեռավորության վրա երկիրն ավերողովում ամալացված է, իսկ բնակչությունն էլ ցրվել է ու դրա համար էլ, ինչպես նրանք նշեցին, անհրաժեշտ է անհրաժեշտ բանակի պարտամթերքի պաշար տեսնել: Մրանի ի պատասխան, սակայն, անկախ սարդարը պատասխանեց. «Անհրաժեշտ է անմիջապես ելնել»: Այդ ժամանակ սարդարի մոտ եկան քաջարի Եմիրները և ասացին. «Երջանիկ սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով մենք պատրաստ ենք մարտի նետվել ու մարտնչել, մեր սրտերը զրկված են մահվան վախից և մենք պատրաստ ենք դնել մեր զույնները ու փոշիանալ հանուն սրբազան փառքի, սակայն սովի զգացումի պատճառով թշնամու գերության մեջ հայտնվելը մեր արժանապատվությանը հարկի չէ և դրա համար էլ մենք պետք է նախ մեկնենք Շամախի, որպեսզի այնտեղ թողնեցն ուժագրկված ռազմիկներին ու կենդանիներին և մի բանի օր հանգիստ առնենք, որից հետո կրկին կսեկնենք թշնամիների հետքերով: Մենք կխուզարկենք բոլոր գյուղերն և անկյունները ու աստծու աջակցությամբ հաշիվ կտեսնենք նրանց հետ»: Այս խոսքերը իրենց ազդեցությունն ունեցած Օսման փաշայի վրա և նա համաձայնեց ուղղվել դեպի Շամախի: Հուշումը ուրախ լուր տարածվեց այն մասին, որ թաթարները, չերեզները ու նոդայները 15.000 հոգանոց զորքով գալիս է թաթարական խան Գարաթ-Գիրեյի (Դրիսի խանության խան Դեվլեթ-Գիրեյի (1551-1577) – Մ.Ֆ.) որդի Անիլ-Գիրեյը, իսկ նրա հետ են նաև Ազակայի-բեկ Մուհամմեդ-բեկն ու ևս երեք հայտնի հազարապետներ 300 լեյտենանտների հետ միասին, որանք թշնամիները իսկական որսորդներ էին, ինչպես նաև 10 հրանոթներ: Այս լուրը շատ ուրախացրեց օսմաններին և ուժ հաղորդեց նրանց. «Մենք պետք է սպասենք սրանց գալուս և հետո միայն միասնական ուժերով ելնենք թշնամու դեմ», - որոշեց Օսման փաշան: Այն ժամանակ, երբ տոնակատարություններ էին կազմակերպվում և շնորհակալական խոսքեր էին հղվում առ մեր տեր Աստված, սպասելով թաթարների գալուստյանը, անասոված Երողորու խանի ու Արագ խանի գլխավորությամբ հակառակ կողմից հակադրծ հայտնվեցին աստանայական ջոկատները, որոնց իսկական տեղը դժոխքն էր. «Օսմանները ընդհանրապես շատ թույլ են, առավել ևս այստեղ՝ օտարության մեջ և հյուժված վախից, նրանք ծնված են ու շփոթված, սակայն նրանց այնուհանդերձ հաջողվել է ձեռք գցել մեր վիլայեթն և այստեղ նրանք իրենց զգում են տերերի նման: Այդ ինչպե՞ս մենք կարող ենք անգործ մնալ և համակերպվել՝ անկյուն բշվելով: Մենք պետք է հարձակում գործենք նրանց վրա և, փառք Ալլահին, հաջողությունը մեր կողմում կլինի», - ասում էին նրանք: Եվ այսպես, հավաքելով 20.000 ռազմիկներ և վախկոտ հետևակայիների ռայակներից, այս չարագործ թշնամիները անակնկալ մոտեցան Շամախիին: Դա տեղի ունեցավ վաղ առավոտյան, երբ նրանք, ձեռք գցելով դեպի բաղաթ տանող բոլոր մուտքերը, իսկական աստվածային մի պատժի նման ընկան մեր բաղաթի վրա: Թշնամական զնդին ընդառաջ քաջարի ռազմիկների զույնն անցած առաջինը ելավ հալվաթի Մուստաֆա փաշայի որդի Իբրահիմ-բեկը, որը Ռուխայի կառավարիչն էր, և ահա այդ ժամանակ արյունահեղ մարտ սկիզբ առավ: Դրանից հետո վերջինիս փաշան հաջորդապես սարդարի միացյալ ուժերը ի դեմս Կուրխստանի կառավարիչ Շամախա խանի և Գյուլբիստանի տիրակալ Ալեքսանդր խանի (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.), որոնք գալիս էին գերեզմանի կողմից և, տեղում թողնելով բեռները, առանց հասպաղելու մարտի մեջ մտան: Ծակատամարտը ընթանում էր բաղաթի ամեն մի փողոցում ու անկյունում և ամեն պահ ավելի էր թեժամում: Մարտերն ընթանում էին բաղաթի կենտրոնում բարձրացող ժայռոտ բարձունքին տիրելու համար և աստվածային կամքով այն մեկ անցնում էր հավատքի ռազմիկների, մեկ՝ կեղտոտ իրենդիկոսների ձեռքը: Տեսնելով, թե բաթերի ու թախիլի բանաձևերը գրչելով ինչ քաջությամբ են ճակատում ենթյերիները, տիրելով այդ բարձունքին, անիծյալները այսուհետև կատարությունից, նրանց մեջ եռք տվեց պատվախնդրությունը և նրանք, իրար զույն հավաքվելով, անակնկալ հարձակում գործեցին ու հետ խլեցին այդ բարձունքը: Զանի որ իսլամի ռազմիկների մեծ մասը ոտքով էր, նրանցից շատերը շահիդներ դարձան, սակայն ամենաարժանավոր սարդարը այդպես էլ չարժվեց տեղից և նրա վարքագիծը ոչ մի կերպ չփոխվեց, քաջի նա առյուծի նման շարունակում էր դիմադրել հակառակորդին և շնորհիվ սարդարի հենց այս արժանապատիվ վարքագծի ու կեցվածքի էլ հակառակորդի զորքը ի վերջո նահանջեց: Իրոք, եթե սարդարը, նման հզոր Բաբանդերին (Հունաստանական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծին – Մ.Ֆ.), աստված չանի, հանկարծ թողներ իր դիրքը կամ նույնիսկ չեղվեր իր ամենատես հայացքը դարձնելով դեպի թևերը, ապա իսլամի բոլոր ռազմիկները վերջը կգար ու նրանք անեության գիրկը կընկնեին, իսկ նրանց գույքն ու գուժակն էլ կթալանվեր: Կարճ ասած, այդ օրը առավոտից մինչև արեգակը մայր մտնելը այնպիսի դաժան մարտեր ընթացան, որ դրանք հնարավոր չէ խոսքերով նկարագրել: Անհավատներ թվից այդ մարտում զոհվեց կեղտոտ Երողորու Սուլթանայի որդին ու 800 սրիկաներ ևս հավատի համար մարտնչողների սրերի գոհը դարձան, այն դեպքում, երբ օսմանների կողմից ընկան 19 քաջարի առյուծներ և ուղևորվեցին դեպի դրախտ: Երեկոն իջնելուն պես հանգստության նշան տրվեց և զորքերը բաժանվեցին: Գիշերը ռազմիկներից ոմանք անցկացրեցին վրաններում, իսկ ոմանք էլ՝ պահեստներում, որոնց տանիքներին մինչև առավոտ խարույկներ էին վառվում, այնպես որ կարծես ցերեկ լինել և, ինչպես ասեղ դատաստանի օրն էր, աստղերը երկիր էին թափվում: Իրոք, մինչև առավոտ ոչ մեկը չիջավ ծիղց և բոլորը առավոտը դիմավորեցին վախի ու սարսափի մեջ: Դա կարծես Բերեցլայի գիշերը լինել, երբ բոլոր ռազմիկները հավատքի համար տանջալից մահվան էին սպասում, սակայն հենց այդ ժամանակ Բեյտաս փաշայից անակնկալ մի տուրհանդակ եկավ և հայտնեց. «Մեզ վրա է գալիս անպետք ղզբաշների մի ավազակախումբ և մեզ պետք է ձեր աջակցությունը, բանգի, եթե այն գեֆիրի նման չգա, մենք ի վճռակի չենք լինի դիմադրություն ցույց տալ, որովհետև մեր ուժերը չնչին են, իսկ այդ հարձակումը կարող է սուլթանության բոլոր հողերի կորստյան պատճառ դառնալ»: Չնայած այն բանին, որ Շամախիում ճակատամարտ էր տեղի ունենում՝ հիմնական սարդարը հրամայեց Շիրվանի դուլայար-արդ Զամիդ արային 700 ռազմիկների զույնին անցած անմիջապես ելնել դեպի Արեշ, սակայն աստվածային կամքն այնպիսին եղավ, որ ղզբաշների 10.000 հոգանոց զորքը Արեշ ժամանեց նրանցից շուտ...: Բեյտաս փաշայի պարտության և զոհվելու լուրը թաթգվեց բոլորից և արդեն հաջորդ օրը լուսաբացին երկու կողմերից էլ հեծյալ ջոկատները ելան: Մարդարը, որս սկսելով թշնամիների նկատմամբ, հույս դրած Արագի վրա և ասելով գաթերի խոսքերը, պատիվ արեց թմբկների հարվածների ու ծնծղանների աղմուկի ուղեկցությամբ իսլամի դազիների և ուղղափառների ջոկատների զույնին անցած, որոնք թաթգիրի ու թախիլի խոսքերն էին բացականչում, անձամբ ժամանել մարտի դաշտ: Բանակի երջանիկ աջ թևում գտնվում էր Դադստանի տիրակալ և սուլթանի ստորակ Շամախա խան Շնջարի-բեկը Բուդաղ-բեկի, ինչպես նաև Ամսեղ-բեկի, Փիլայ-բեկի, Զախիմ-բեկի և հուռամ աղայի հետ միասին, որը սուլթանի պալատական հեծելազորի ջոկատներից մեկի հրամանատարն էր: Հաջողակ ծախ թևում գտնվում էին թաթարների հիմնական ուժերից մի քիչ շուտ տեղ հասած Անիլ-Գիրեյ խանը աթիլիկ Մուհամմեդ-բեկը թաթար թալանիկները

ջոկատների գլուխն անցած, ինչպես նաև Գյուրջիստանի և Աղդաշի բեկերը՝ Սադադի-բեկ Օմար-բեկի հետ միասին: Հավատքի թշնամիների սատարանայական ջոկատները գլխավորում էին Արագ խանը, Յադիգար-բեկը, Իմամ-դուլին, Փոթթուլադոլուն Պիրուլուն և մահմեդական սրբազան ինճյակի ու փառահեղ բառյակի այլ հակառակորդներ: Դժբախտ աջ թևում նշանակվել է Էրդողղուն անունով մարդասպանը, իսկ անհաջողակ ձայն թևում՝ Համզաբեկ անունով չար չունը: Ճակատամարտը, որը սկսվեց լուսաբացին, շարունակվեց մինչև երեկո, ընդ որում երեկոյից սկսած և մինչև արևի կրկին ծագելը այն ոչ մի աչի չդադարեց...: Երեք օր ու գիշեր ընթանում էր այդ դաժան ճակատամարտը, իսկ չորրորդ օրը, այն բանից հետո, երբ իսլամի ռազմիկները, արդեն հասկանալով իրենց պարտությունը, ընկան հուսահատության գիրկը, երկրի ու երկնքի արարչի կամքով Ադիլ-Գիրեյ խանի գլխավորությամբ տեղ հասավ թաքսարական 15.000 հոգանոց զորքը: Սրա ղեկավարության տակ գտնվող չորս բոլուկները, որոնք գտնվում էին Ադիլ-Գիրեյի, Սադաթ-Գիրեյի ու Ղազի-Գիրեյի (**Ղրիմի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) հրամանատարության տակ, առանց տատանվելու նետվեցին կրոնի թշնամիների վրա, որոնք, հնարավորություն չունենալով ուշքի գալ, դիմեցին փախուստի, ընդ որում ավելի քան 15.000 աստվածատյացներ ուղարկվեցին դժոխքի դժոխային կրակների մեջ, իսկ նրանց սարդար Արագ խանն էլ, որը աչքի էր ընկնում անվախությամբ, ինչպես նաև նրա անարժան որդի Դեդե խանը, կենդանի գերվեցին: Միրզա Ալի Սուլեյմանը և Հուսեյն խան Սուլթանը, ինչպես նաև Գանձակի կառավարիչ Իմամ-դուլի Սուլթանը ևս կենդանի գերվեցին և հետագայում սրանք բոլորը մահապատժի ենթարկվեցին: Գլխավորվեցին նաև Տուրայի տիրակալ Բաբա խայիֆան, Գլխակի տիրակալ Սեյիդ Միր-Սուլթանը և Լենդի որդի Իսա Սուլթանը: Կարճ ասած ավելի քան 20.000 ռազմիկներից հաջողվեց փրկվել հազիվ միայն շների մեկ հազարյակի: Սպանվածների կտրված գլուխներից ու դիակներից ութ աշտարակներ կառուցվեցին, իսկ նրանց չարաբախտ դրոշներն էլ գետին տապալվեցին: Այդ հաղթանակը մինչ այս շահաժ բոլոր հաղթանակներից ամենանշանակալի էր և նույնիսկ գերազանցում էր բոլոր նախորդները իրար հետ վերացված: Երեք օր շարունակվեց այն իսկայական խնջույքը, որով պատվում էին թաթար խաներին և նրանցից ամեն մեկը պատվավոր խալաթ, թերե ու թանկարժեք բարեգով պատված դաշույները, ինչպես նաև հիանալի ձիեր ստացավ: Մեծ տոնակատարություններ կազմակերպվեցին, իսկ այն ռազմիկներն էլ, որոնք ընկել էին մարտի դաշտում, փառավորվեցին որպես շահիդներ: Կենդանի մնացած դաշիկները բարձր կոչումներ ստացան, իսկ հանգուցյալ Զեյնուս փաշայի փոխարեն նշանակվեց Ռուխայի տիրակալ Իբրահիմ-բեկը, այն դեպքում, երբ Ռուխան տրվեց Բուդաղ-բեկին» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

«Երեք խանը, որը հնուց ի վեր տիրում էր Շիրվանի երկրին, ձգտելով ոչնչացնել Օսման փաշային և նրա կողմնակիցներին, հավաքեց ավելի քան 25.000 զգրաշ ռազմիկներ ու, ներխուժելով Շիրվանի երկիր, առաջին հերթին շարժվեց Շամախի ուղղությամբ: Այդ տարվա Ռամադան ամսի 9-ին, կիրակի օրը Օսման փաշան իր զորքերով ևս ելավ նրան ընդառաջ և ահա մի թեժ ճակատամարտ սկսվեց, որը ձգվեց մի ողջ օրը: Երեկոյն վրա հասնելուն պես սկսեցին խիտել կրակը դադարեցնելու թթմուկները և հետ բաշվեցին: Հաջորդ օրը մարտը վերսկսվեց նույն կարգով: Երրորդ օրը, որ երեքշաբթի էր, մարտը շարունակվեց և պատեր, ահա, բարձրյալ Ալլահի ողորմածությամբ ու մեր մարգարեի կողմից կյանքի կոչված իրաջի շնորհիվ տեղ հասավ վաղուց սպասված թաթար խանը: Այն պահին, երբ օսմանական ռազմիկները աչքերը չորս արած հեռուներն էին նայում, հանկարծ սրանք մարտի դաշտ հասան և նետվեցին մարտի: Նրանք՝ թաթար խանի (**Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի (1577-1584) - Ա.Ֆ.**) որդի Մուրադ-բեկ Գիրեյը իր երիտասարդ և հերոսական երեք եղբայրների՝ Ադիլ-Գիրեյի, Ղազի-Գիրեյի (**Ղրիմի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) և Սադաթ Գիրեյի հետ միասին: Բարձրյալ Աստուծո ողորմածությամբ այնպիսի մի նախճիր եղավ, որ նաև բան էլ չէր տեսել նույնիսկ հորիզոնի հեռուները նայող հրեշտակները: Այդ ժամանակ, բացի սպանված մեծաթիվ խաներից և սուլթաններից, կտրվեցին նաև ավելի հասարակների 7.764 գլուխներ: Հաշվեցին նաև, որ վերքերից սպանվածներն և խեղդվածներն էլ կազմում էին ավելի քան 10.000 հոգի: Թշնամական գլխավոր հրամանատար Էրեք խանը այդ ճակատամարտում գերվել և երեսնիկ վեզիրի հենց աչքի առաջ էլ մահապատժի ենթարկվեց: Ավարի բանակությունը, որն ընկավ օսմանյան ռազմիկների ձեռքը, հնարավոր չէր ոչ հաշվել, ոչ էլ չափել» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ այդ լուրը տարածվեց զգրաշների մեջ, Շիրվանի նախկին խան Էրես խանը, միանալով շրջակա երկրների անվանի սուլթանների անարգ խմբի հետ, արշավեց երկրի պաշտպանության համար մնացած իսլամական զինվորների վրա: Զանի որ պատերազմ և կոտորածը անխուսափելի էին, վերոհիշյալ սերդարը, բաջալերելով իր տրամադրության տակ մնացած իսլամական զինվորներին, նրանց պատիվներ տվեց և, պատերազմի համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելուց հետո, պատրաստվեց պատերազմի դուրս գալ: Ռամադան ամսի 17-ին Շամախի դաշտում տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Ընախ Օղլն, Շիրվանի նախկին խան Էրես խանը, նրա որդի Դեդե խանը, Գեյսեդ Իմամ-Ղուլի խանը և այլ խաներ, Լեվենտի եղբայր Իսա խանը ու 30.000-ից ավելի ընտրյալ զգրաշ զինվորներ երեք օր տևած կատաղի մարտերի աղմուկով ու աղաղակով երկինքն և երկիրը թնդացրին: Այս մարտերը կռվող կողմերին ուժասպառ արին, սակայն պատերազմում մի կողմին սպասում էր հուսահատությունն ու վիշտը: Հիշյալ ամսի 27-ին, երկուշաբթի օրը, Ղրիմի խանի (**Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) որդի Մուրադ-բեկ Գիրեյը իր երիտասարդ և հերոսական երեք եղբայրները՝ Ադիլ-Գիրեյի, Ղազի-Գիրեյի (**Ղրիմի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**), և Սադաթ Գիրեյի և նրա եղբայր Ադիլ Գիրեյ խանը թաթարական զինվորներով օգնության հասան...: Աստուծո ողորմությամբ և օգնությամբ թշնամին չարաչար պարտության մատնվեց և խորտակվեց...: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ Էրես խանի որդի Դեդե խանը կենդանի գերի ընկավ, Էրթուղտի խանը սպանվեց: Թուրք իշխող Դեդե Սուլթանը և Հուսեյն խանը կռվում ընկան իրանյան արևից, Գլխակի Սեյիդ Էմիր խանի և Միրզա Ալի սուլթանի գլուխները կտրվեցին: Միրզա Օղլի Ալի խանը նույնպես գլխատվեց: Դեմեդի իշխող Իմամ-Ղուլի խանի ձին գտնվեց, իսկ ինքը անհետ կորավ: Լեվենտի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի - Ա.Ֆ.**) եղբայր Իսա խանը և Ընախ-Օղլին փախուստի դիմեցին և գետից անցնելիս խեղդվեցին: Բոլորի իրերն ու բեռները իսլամական զինվորներին մնացին» (Սեյանիկի «Պատմություն»):

«Միմուն (**Քաղթի թագավորության արքա Միմուն I-ի - Ա.Ֆ.**) հետքերով Ղազվինից Գանձակ ու Ղարաբաղ ժամանեց Համզա Միրզա իբն շահ Սուլթանի Մուհամմեդը, վեզիր Սալման և մնացած մեծ վեզիրները՝ մոտ 3.000 հեծյալների հետ միասին: Այդ ժամանակ Ռաման և Մուստաֆա փաշաներին Շիրվանի կիրճով կատաղի առյուծի նման օգնության շարժվեց Ադիլ-Գիրեյ խանը՝ թաթարական խանի (**Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) որդին, նրա հետ էլ՝ մոտ 15.000 հեծյալներ: Նա ժամանեց Շամախի և, այն ժամանակ, երբ Շիրվանի տիրակալ Արագ խան Ռուսլուն Շամախի բաղաթում արդեն պաշարման մեջ էր առել Ռուսլան փաշային և արդեն այն է, դուրս էր մղում նրան այնտեղից, հանկարծակի հարձակման ենթարկվեց Ադիլ-Գիրեյի կողմից: Արդյունքում Արագ խանը թնկվեց, իսկ նրա կողմնակիցները նետերի և դաշույնների զոհ դարձան» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Նախկինում ասածի համաձայն՝ Դոռոմի թագավոր սուլթան Մուրադ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը - Ա.Ֆ.**) հրավիրեց թաթար ժողովրդի թագավոր Դեվլեթ-Գիրեյ խանի (**Ղրիմի խանության խան Դեվլեթ-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) որդի Մուհամմադ-Գիրեյ խանին (**Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի - Ա.Ֆ.**) շարժվել Դերբենդի ճանապարհով և հարձակվել Ռուկե Բաշի վրա: Նա 20.000 հոգանոց թաթարական բանակով նշված զավառն ուղարկեց իր եղբայր Ադիլ Գիրեյի՝ հռոմեական օգնելու մտադրությամբ: Մուլթ գիշերով Ադիլ-Գիրեյ խանը հասավ Շիրվան: Երբ Արագ խանը և Շիրվանի Էմիրները պատրաստվում էին պատերազմի, հայտնվեց թաթարական բանակը և իր ռազմիկներով լցրեց լեռներն ու դաշտերը: Դզբաշի մյուրիդները տեսան այդ վիճակը և խեղդվեցին տառապանքի մեջ: Այդ ժամանակ Էմիրներից ոմանք առաջարկեցին դուրս գալ ճակատամարտից: Արագ խանի մտքով անգամ չէր անցնում դասալքվել, բայց նա նաև դրա հնարավորությունն էլ չուներ: Մահն աչքի առաջ՝ նրանք սկսեցին իրենց ձեռքերը նետել պատերազմի ծովը: Մի կողմից հռոմեական զորքերը, մյուս կողմից՝ թաթարական բանակը, իսկ երրորդ կողմից էլ Լեզգիի, Ղարաբաղի և Շիրվանի լեռնային աշխարհները շրջապատեցին Դզբաշին: Արագ խանը և բանակի հրամանատարների մեծ մասը առաջ անցան ու պետության այս գործի համար խիզախորեն զոհվեցին: Իրոք, Արագ խանը և մի խումբ ոսկեգլուխներ գերվեցին ու սպանվեցին, մի խումբ ռազմիկներ էլ զոհվեցին մարտում: Նրանք, ովքեր մնացին երկրի վրա, հարյուրավոր արհավիրքներ կրեցին և կանգ չառան՝ մինչև հասան Արագ խանի ծամբարը» (Իսթանուլե Մունշի «Աբբասի պատմություն»):

«Արագ խանը և Շիրվանի այլ հայտնի մարդիկ վերջերս իրենց խայտառակությամբ էին պատել, բանգի թուրքերը տիրել էին նրանց հայրենի վայրերին, իրենց էլ աքսորյալներ և թափառականներ դարձրել: Եվ ահա այժմ, երբ սրանք իմացան թաթարական արքայազն Ադիլ-Գիրեյի ու Օսման փաշայի կապերի, ինչպես նաև վերջինիս կողմից նախորդին ուղարկած նամակի մասին, խորհրդակցեցին և, հավաքելով բավարար բանակի ուժեր, մարտի դաշտ ելան՝ նպատակ ունենալով շեղող հարված հասցնել իրենց տիրակալի՝ պարսից արքայի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաթանալի - Ա.Ֆ.**), օգտին: Այնուհանդերձ Արագ խանին չհաջողվեց կյանքի կոչել իր ծրագրերը, բանի որ թաթարական խանը գուշակեց նրա բոլոր մտադրությունները և, շարժվելով պարսիկների դեմ, անակնկալ ընկավ Արագ խանի վրա ու գլխովին ջախջախեց նրան: Արագ խանն ինքը գերի ընկավ, տարվեց Օսման փաշայի մոտ և կախաղան հանվեց» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

«Այդ ընթացքում Պարսկաստանը մոռնում էր իր սահմանների պաշտպանության մասին և ահա սուլթան Մուհամմեդ (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաթանալի - Ա.Ֆ.**) ավագ որդի Համզա-Միրզան, որը նաև զանի ժառանգորդն էր, իր զորքերով ժամանեց Ղարաբաղ: Արագ խանը, սակայն, ենթադրելով առանց նրա օգնության տիրել Շիրվանին, իր ճամբարից գնաց ուղիղ Շամախի: Օսման փաշան, որը կառավարում էր այս բաղաթը, գիտեր, որ թուրքական սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը - Ա.Ֆ.**) հրամայել է Մեհմեդ-Գիրեյ խանին (**Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյին - Ա.Ֆ.**) 20.000 թաթար ռազմիկներով շարժվել Լալա փաշային օգնության և որ նրա եղբայր Ադիլ-Գիրեյ սուլթանը

20.000 թաթար ռազմիկներով արդեն մոտիկ է: Դրա համար էլ Օսման փաշան ելավ Արագ խանի դեմ, որը, ոչինչ չիմանալով այդ մասին, մոտեցավ Շամսիբեյին և մարտական կարգով շարեց իր զորքը: Մարտը սկսվեց և նրա վճռական պահին անակնկալ կերպով հայտնվեցին թաթարական, լեզգիական և դարաբառայան հորդանքները: Արագ խանը տեղի տվեց և պատրաստվեց նահանջել, սակայն, շրջապատված բոլոր կողմերից, համառ պաշտպանությունից հետո գրեթե իր ողջ զորքի հետ զոհվեց: Դրանից հետո Օսման փաշան ժամանեց Շամսիբեյ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Գրեցի այս...», երբ երեք պատուհաններ էր պատել մեր աշխարհը՝ մահը, սովը, սուրն և գերությունը: Օսման փաշան Ռումից Դամուրկապե էր եկել, գրավել էր Շիրվանը ու կոտորել ղզլաշների ազգը՝ փախստական դարձնելով բազում խաների և սուլթանների» (Իսրայել Գրիլ «Տարեգրություն»):

⁵⁵⁷³ «Դրանից հետո թաթարական զորքը, որը որս էր սկսել թշնամիների նկատմամբ, ուղղվեց Սայլանի կողմը, որպեսզի ձեռք գցի անասնաբույս Արագ խանի ընտանիքն ու զույգը, որը սա թողել էր Կուրի ափին, ընդ որում այս զորքին Փիլյալ-բեյի գլխավորությամբ միացան նաև Դիարբեքլիից եկած կամավորները: Թաթարները Արագ խանի մարդկանց հասան անակնկալ մահվան նման և ահա, ինչպես ցորենի հատիկներն են բշվում բամբակ կողմից, նույն կերպ էլ նրանց կյանքները բշվեցին անակնկալ վրա տված թաթարական զորքի կողմից...: Մեծ ավար ձեռք գցվեց, իսկ ձեռք բերված մարգարիտների, թանկարժեք քարերի, ոսկու և անչափ բանակությունն էլ այնքան էր, որ գիջում էր միայն հողի վրա եղած խոտի բանակությամբ: Ինչ-որ մեկը ձեռք գցեց սևաչք գեղեցկուհիներ, մեկին բաժին հասան սուրորներ, իսկ երրորդին էլ՝ անհաշիվ բանակությամբ անասուններ: Ուղտերի քարավանները, որոնք բարձրած էին ողջ այս հարստությամբ, հիշեցնում էին Զիջադի և Զնդկաստանի տերերի, կամ էլ Իրաքի ու Սինդի առևտրականների քարավանները» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

«Էրեք խանի կործանումից հետո մի բանի սուլթաններ Էրդողան խանի հետ միասին հետ դարձան և, լքելով մարտի դաշտը, փրկեցին իրենց հոգիները: Նրանք ուղղվեցին դեպի Կուր գետի ափն և այնտեղի անմատչելի լեռներում ոմն խալուի պատկանող շրջանում իրաժանտեղ փորեցին՝ մագապուրծ եղած թշնամիներից ու պատսպարվելով այնտեղ և փրկվելով: Իմանալով այդ մասին՝ վեցիր Օսման փաշան խան եղբոր գլխավորությամբ նրանց դեմ ուղարկեց թաթարական զորքի մի մասը: Չէին հասցրել դեռ նրանք հասնել այդ վայրը, երբ թշնամիները առանց որևէ դիմադրություն ցույց տալու ցրվեցին: Բռնվեց Էրեք խանի գանձարանը նրա 70 գեղեցկուհի կանանց և աղջիկների ու մոտ 50 գեղեցիկ հարձերի հետ միասին: Բռնվեց նաև նրա փոքրահասակ որդին: Այնտեղ գտնվող թշնամիների մեծ մասը կոտորվեց և, բացի այլ ավարից, թաթար ռազմիկները ձեռք ընկան նաև 12.000 ուղտերից կազմված քարավաններ: Այդ հաղթանակն և ձեռք բերված ավարը գերազանցում էին նախկինում բոլոր եղածները» (Իբրահիմ Փեշլի «Պատմություն»):

«Այս դեպքից հետո Օսման փաշան եկավ Շամսիբեյ բերդ, իսկ Ադիլ-Գիրեյ խանը և Բուրխանի որդի Աբուբաքր-Միրզան եկան Կուր գետի ափերը ու սկսեցին թալանել Արագ խանի բանակը: Արդողդու խալիֆա Թեբեյին, որոշ Եմիրներ և Արագ խանի որդիները, որոնք փախել էին Մարաղայից ու վերադարձել իրենց զորքերի մոտ, դեպքի մասին հայտնեցին Նալվաք Զամզա Միրզային, Միրզա Սալմանին և Նարաբաղ ժամանած Եմիրներին: Ադիլ-Գիրեյ խանը և նրա եղբայր ու կողմակիցները որոշեցին, որ թալիշ Եմիրները և մյուսները պետք է գնան Արագ խանի ճամբարի վրա, որը գտնվում էր Կուրի մատույցներում, բանի որ այդ պահին հաղթական ռազմիկները գնում էին Շիրվան՝ ետ մղելու իրենց թշնամիներին: Ուստի նրանք կատարեցին հրամանը և մի բանի օր վախճեցած մնացին այնտեղ՝ պատրաստվելով իրենց խիզախությունը վիրավոր ոսկեզուլիկների դեմ գետն անցնելու համար: Եվ ահա լուրեր տարածվեցին թաթար և լեզգի զորքերի ժամանակն մասին: Եմիրները հավաքվեցին և եկան Կուրի եզրը պաշտպանելու: Նրանք փակեցին գետը: Թշնամիները հասան գետին և տեսան, որ այն փակված է: Այդ ժամանակ նրանցից ոմանք շտապեցին մտնել ջուրը, անցնել գետը և կոխվ սկսել ոսկե գուլիկների հետ, իսկ մյուսիներն էլ ձեռնամուխ եղան պաշտպանությանը: Ծակատամարտի ժամանակ հայտնի դարձավ, սակայն, որ հակառակ կողմից մի խումբ մարդիկ Շիրվանի լեռնաբնակների օգնությամբ անցել են գետը և սկսել են հարձակվել թխուրթնում գտնվող զորքի վրա: Այսպիսով կարմիրները մարտիկները պարտվեցին և յուրաքանչյուրը հոգ տարավ իր գույքը փրկելու մասին: Ծակատամարտից մագապուրծ եղածների մի մասը հասավ Արագ խանի և Եմիրների ճամբարին ու հայտնեց իրավիճակը: Չորքն ու Եմիրները սաստիկ հուզված էին և չփորձեցին ու այդ վիճակում ճամբար ընկան՝ հասնելու համար հարմար տեղ: Նրանցից ոմանք, սակայն, չհասցրին իրենց ուղեբեռը հավաքել ու փախչել, բանգի այդ պահին հայտնվեցին լեզգի ու թաթար զինվորները: Բանակի կազմը ցրվեց: Աղջիկներ և կանայք, շատ ունեցված ու գերիներ ընկան թաթարների ձեռքը: Մի բանի տարիների ընթացքում կուտակված մեծ հարստությունը գնաց հակառակորդներին: Մի խոսքով, Ադիլ-Գիրեյ խանը և թաթար ու լեզգի ռազմիկները նույն օրը գնացին Շիրվան՝ անհավանական ավար հավաքելով» (Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմություն»):

«Թաթարների ջոկատն անցավ Կուրը՝ նպատակ ունենալով թալանել Արագ խանի ճամբարը, որը գտնվում էր Մուղանի դաշտավայրում: Այն թալանի ենթարկելուց և պարտավածների ընտանիքները գերելուց հետո վերջինս վերադարձավ Շիրվան» (Շարաֆ խան Բադիեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Թաթար զինվորները խալանական բանակից բաժանվեցին և գնացին Էրես խանի գերդաստանը թալանելու ու կողոպտելու: Թեև փաշան ցանկացավ նրանց խրատներ տալով արգելել, սակայն նրանք խոսք չհասկացան: Նրանց հաջողվեց հեշտությամբ հասնել իրենց նպատակին, կողոպտել և թալանել բոլորին» (Սեյիդի «Պատմություն»):

«Ադիլ-Գիրեյ սուլթանը և Աբու-Բաքր Միրզան մեկնեցին ոչնչացնելու Կուրից այն կողմից ճամբարում մնացած Արագ խանի զորքը: Իմանալով այդ մասին՝ Զամզա-Միրզան թալիշական և այլ զորքերի հրամայեց պաշտպանել Կուրի ափերն ու Արագ խանի ռազմիկներին: Եվ ահա, չնայած այն բանին, որ պարսիկները ոչնչացրին Կուրի վրայի ժամանակավոր կամուրջը, սակայն նրանք չկարողացան կանգնեցնել թշնամուն, որը, տարբեր վայրերում անցնելով գետը, հարձակվեց նրանց ճամբարի վրա, ձեռք գցեց կանանց ու երեխաներին, ինչպես նաև այնտեղ գտնվող ողջ զույգը՝ ցրելով պարսիկները զորքը և նույն օրն էլ հետ բաշկվելով մյուս ափ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁵⁷⁴ «Երբ մոլորյալ շահն (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամեդ խոդաբանդան – Մ.3.) իմացավ այն, մասին, որ բախտը, որի բազում դեմքեր ունենալը արտացոլված է ժամանակի հայելում, այս անգամ բերել է Շիրվանի կորստյանն և նրա՝ օսմանների խալիֆությանը միացմանը, նա ասաց. «Ես հազար անգամ կհամաձայնեի միայն Շիրվանի կորստին, սակայն դժբախտ բազեն բույն է հյուսում այդ երկրում և արդյունքում մենք չենք կարողանա խուսափել նաև խորասանի, Իրանի ու Թուրքիի կորստից, որից հետո ինքներս կվերածվենք դերվիշների, որոնք պատված են մորթե հարդուսներով, ինչպիսիք եղել են իմ ազնվատոհմիկ նախնիները»: Այս պայմաններում ազնվացեղ եռանդը խաղաղ նրա մեջ ու, մեծ ջանքերով և անթերի գործողություններով ի մի բերելով իր ուժերը, նա հավաքեց 80.000 հոգանոց մի բանակ, որը ութամյա երեխայի և նրա մոր, ինչպես նաև ավելի բան 300 անամոր կանանց հետ միասին, հեռը դնելով խալիլ խանին, Ամիր խանին, Քոփակ խանին, Շահողուի խանին, դրոշմաչի Փարվանա աղային, յուզբաշի Եթյասա աղային, մյուս Եթյասա աղային դրանց հարած անթիվ բեկերի ու անվերջ շների ոհմակով, ի դեմս անհայտ և անտեսյալ սուլթանների ու դրոշմաչի, ուղղվեց արևելք դեպի Շիրվան: Դեռ Եր Օսման փաշային հայտնի դարձավ այս զայրալից իրադարձությունը, որ միացյալ բանակը արշավում է դեպի Շիրվան և արդեն անցել է գետի վրա ձգված կամուրջը, նա անմիջապես սկսեց մեկը մյուսի հետևից սուրհանդակներ ուղարկել Ադիլ-Գիրեյի մոտ հաղորդումով. «Անմիջապես ուղղվիր մեզ մոտ, մենք պետք է իրար հետ հանդիպենք նրան, ինչը մեզ սպասում է, լինի դա հաջողություն թե փորձանք»: Ադիլ-Գիրեյը, սակայն, որ օրն ու գիշերը անցկացնում է ուրախությունների մեջ և կուրացած իր գերուհիների գեղեցկությամբ, ուշադրություն չդարձրեց այդ խոսքերին, իսկ հետարվոր է նաև, որ իր անփութության երեսից դրանց պետք եղած նշանակությունը չտվեց...: Եվ ահա Դիշրի 986 թվականի Ռամադան ամսի 26-ին սարսափահար աղաղակներ լսվեցին և տարօրինակ բացականչություններ հնչեցին: «Շահզադեն հարձակվում է»: Բոլորը պատվեցին խուճապով և ակնհայտ վախով, բանգի օսմանները շշմած էին Գուլիստան ամրոցի կողմից ղզլաշների անակնկալ թափանցումով, ամրոց, որը կառուցվել էր Աբդուլլահ խանի կողմից, որի տեղ դժոխքում է, ինչպես նաև այն բանով, որ թշնամիները բալլ առ բալլ տիրելով առաջանում էին: Որևէ բան ձեռնարկելն, սակայն, արդեն ուշ էր, բանգի հաղթական բանակի ռազմիկները զրկված էին ուժերն ի մի բերելու հնարավորությունից, ամեն մեկը գտնվում էր իր տանը և չէր կարողանում կապ հաստատել մյուսի հետ: Ազնվատոհմիկ և արժանի սարդարը, շիրթված նման անելանելի իրավիճակից, իր կամքից անկախ հավաքեց խիզախ ռազմիկներին և, առաջ ցցելով հրանոթներն ու հրացանները, անկախ շարժվեց թշնամու վրա: Նույն պահին էլ մարտ բռնկվեց, որը այնպես անսովոր սկսվեց, որ նույնիսկ փոփոխական բախտը զարնացավ: Արդյունքում շահիրների հոգիները մահվան տիկից լցված գավաթներ ընկեցին և նույն պահին էլ հառնեցին դեպի շահիրների գլխավորը, բայց միաժամանակ նաև 5.000 կելտոտ սատվածուրացներ սպանվեցին: Երբ սև ծուխը գիշերվա նման պատեց երկինքը, կարծես ի նշան սգի ընկած ռազմիկների ու փառահեղ դազիների, և խիտեցին կրակը դադարեցնելու թմբուկները, հակառակորդները բաժանվեցին: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ իրենց պահակայիններին դրեցին: Շաքի ախլայի այդ գիշերը, երբ Ռամադան ամսի այդ օրը բոլորը անվերջ աղոթում էին, ամեն մի ռազմիկ իր հերթին մինչև առավոտ անվերջ աղոթեց սեփական ընկերների փրկության համար և, աղաչանքներ ուղղելով Արաղին, հազար անգամ երեւել ևս հոգին հայեց՝ ասելով թաուբիդի ու թալիլի: Լուսաբացը նշվեց ռազմիկների ցանկությամբ մարտի մեջ մտնել և հաղթել, ռազմիկներ, որոնց մեծ մասը ցանկանում էր հանուն հավատի շահիրի պսակին արժանանալ: Նախորդ օրը անիծված անասնավաճենքը հարձակվում էին գործել քաղաքի վերին հատվածի վրա, սակայն, հանդիպելով հրանոթների և հրացանների կրակին, որոնք կարծես կրակ արձակող վիշապներ լինեին, ցախցախվել էին: Եվ ահա այս անգամ, առաջնորդվելով մի բանը երկու անգամ չեն անում սկզբունքով, այդ

կեղտոտ աստվածուրացները հարձակում սկսեցին բաղաբի արդեն ներքևի շրջանների կողմից: Ձևացնելով իրենց որպես վաճառականներ՝ նրանք լցրին շուկայի հրապարակը և հաջողացրին զբաղեցնել այն՝ հետ մղելով հրապարակը պաշտպանող օսմաններին...: Այս պայմաններում հիշատակված հասույթն ուղղեցին վերևում նշված հավաքի Մուստաֆա փաշայի որդի Իբրահիմ-բեկին 2.000 եկիչերիների, կապիղուկարների և Էրզրումից ժամանած դուկարների գլխավորությամբ: Արդյունքում անմիջապես էլ 1.500 ստոր արարածներ զազիների սուր սրված արդի գոլը դարձան, իսկ մնացածները, թողնելով իրենց առևտրական կետերն և գույքը, փախսան մարտի դաշտից: Ստորացված և փառազուրկ՝ նրանք բաղաբից փախան մեկ փարսախ հեռու՝ այդպես էլ շուկայի տեղը չբերելով: Այս պայմաններում նրանց բաջությունն ու ազնիվ զգացումները սառեցին և նրանք այլևս չէին հարձակվում: «Եթե թաթարական զորքը միանա նրանց, նրանք ընդհանրապես կամրանան», - սկսեցին մտածել նրանք, - «արդ անհրաժեշտ է ելնել թաթարներին ընդառաջ ու օսմանների և թաթարների միջև մեր սուր արերից Իսթանդուլայան մի պարսապ կառուցել», - ի վերջո որոշեցին ղզբաշները, և ահա այդ կեղտոտ հոգիները, որոնք համբերատար էին այդ գիշերվա փորձանքներին ու վշտերին, ուշադրություն չդարձնելով հոգնածության վրա, լուսաբացին ելան թաթար-թալանչիներին ընդառաջ: Սրանք դեռևս դրանից առաջ էին զգուշացվել, որ մի որևէ վայրում թողնեն թալանված հարստությունը, իսկ իրենք էլ միանան օսմաններին: Դրանից հետո շահագրեցի հարձակման մասին լուրով լորից ու լորից էին սուրհանդակներ ուղարկվում թաթարների մոտ, սակայն թաթար խանի որդիները և նրանց հետ գտնվող բաջարի ռազմիկները իրենց գոռոզության ու անփութության պատճառով ակնաց չէին կախում այդ զգուշացումներին և աչքաթող էին անում հարձակման անցած թշնամու կողմից իրենց սպառնացող վտանգը: «Ովքե՞ր են այդ անիծյալ ղզբաշները, որ վախենանք նրանից», - մեղադրելով ասում էին նրանք և այս ամենի արդյունքում, ահա, գոռոզ թաթարները ոչ մի միջոց չգտնարկեցին, որ պատրաստվեն մարտի, ու շարունակեցին առաջանալ այն կարգով, որով ամեն մեկն ուզում էր՝ բարդ տալով հետևներից գերիներին և ձեռք գցած ավարը: Այս պայմաններում ընդամենը միայն 2.000 ռազմիկներ էին, որ գտնվում էին Ադիլ-Գիրեի խանի տրամադրության տակ, իսկ մնացածները ցրվել էին բավականին անկարգ վիճակում: Այս կերպ նրանք, կարծես խաղ խաղալով մահվան հետ, առաջանում էին անցումից անցում և ահա պահակախիսների անակնկալ ընդհարումից ճակատամարտ սկիզբ առավ, ընդ որում անաստվածների զորքերն անընդհատ ավելանում էին ու նրանք ագռավների նման սկսեցին հարձակվել փառազուրկված թաթարական ցեղի վրա: Թշնամիների մեծաքանակությունից թաթարների գոռոզ սրտերը ահով պատվեց նա, հենց որ ինքնավստահ Ադիլ-Գիրեյին պարզ դարձավ, թե ինչքան հեռու է գնացել իրենց գործերը, նա իր ձին ուղղեց մարտի դաշտ և կատաղած առյուծի նման նետվեց մարտի: Սկզբում, անողորմ կրակով նա իմաց տվեց դժոխքի կրակի մասին և տապալեց անթիվ բանակի թշնամիների, որից հետո իր թորով արդեն վերջ տվեց անթիվ բանակի խոզերի, սակայն ինչ կարող էս անել, ի վիճակի՞ք է արդյոք մեկ խիզախ վագրը դիմարդել 100.000 հսկայամարմին առյուծների: Միայն այսպես թաթարները պատվազրկվեցին և ջախջախվեցին, իսկ այն անհամեստների մարգափրտ Ադիլ-Գիրեյն էլ նահատակված Դուսեյինի նման իր կամքից անկախ հայտնվեց հավատքի թշնամիների ձեռքում: Նույն կերպ գերվեց նաև Փիլայ-բեկը: Գոհ ձեռք բերած հաղթանակից և ավարից՝ ղզբաշները այլևս չվերադարձան իրենց տեղերը, այլ կոտորեցին մնացած 200 թաթարներին, որոնց մարմինները խառնեցին հողին: Թաթարներից այդ արյունահեղ նախճորհից փրկվեցին միայն մի բանի հոգի, որոնք էլ, գալով Շամսիի, տարածեցին այդ դառը լուրը և ռազմիկները, որոնք առանց այդ էլ վախի մեջ էին, լրիվ իրենց կորցրին, իսկ բանակում էլ սկիզբ առավ դաժալությունը: Սկզբում դաժալեց Էրզրումյան թիմարի դավթաղար Ուզուն-Ղզիրը, որի հոգով վրա ուղղափառների արյուն կար, բանգի սա նա էր, որը դեռ դրանից առաջ, այն ժամանակ, երբ Զեյտաս փաշան պարտություն էր կրել իր արիական ռազմիկների հետ ու զոհվել էր, 300 արիկների հետ միասին փախուսել էր դիվեր մարտի դաշտից: Օսման փաշայի մոտ զայլոց հետո սա հրամայել էր մահապատժի ենթարկել նրան, բայց հետո հեղինակավոր մարդկանց միջնորդությամբ նրան ներել էին: Եվ ահա այս անգամ, մոլորության հակելով իր նման 400-500 դավաճանների, նա դրանց հետ միասին ուղղվեց դեպի Էրզրում...: Այս ամենը շանթահար արեց գործի, բանգը, բացի մոլորության ուղին ընտրած այս մարդկանցից դաժալեց նաև մեկ այլ արիկ Էրզրումից Բաբր անունով՝ իր տարաբախտ 100 կողմակիցների հետ միասին: Դրանից հետո սրանց իր անպարտ ընկերների հետ միասին հետևեց նաև Էրզրումյան չավուկների բեթխուղա Չելեբերդին և ի վերջո դաժալեցին նաև ամեն տեսակի թափառաշրջիկներ ու ստահակ մարդիկ, որոնք հապճեպ հավաքագրվել էին բանակի շարքերը: Այս ամենի արդյունքում մնացած գործի ոգին ուժեղ ընկավ և շարքայիններն ու Եփրեյները, հավաքվելով իրար գլուխ, եկան սարդարի մոտ, որն իր մեծությամբ կարծես մի իսկական Իսթանդուլ էր, ու առաջին. «Մինչ այս պահին արդեն դաժալել են 2.000-3.000 դավաճաններ, ինչը շատ է վշտացրել հաղթական զորքի մեջ մասին...: Այս բաղաբում լավ ամրացված ամրությունն էլա, որպեսզի թշնամու հարձակման պարագայում այնտեղ պատասպարվեք և որով հնարավոր լինի ռազմիկների դաժալության դեմ առնել: Արդ իմացիր, որ ցանկացած դեպքում մեզ պետք է մի անառիկ ամրոցում ամրանալ»: Դժոխ սարդարը, սակայն, համարում էր և նրանց պահանջներին պատասխանեց հետևյալ կերպ. «Ես ավելի շուտ կմահանամ, քան կլքեմ այս վայրը», բայց նրա մոտ եկած մարդիկ շարունակում էին պնդել, թե. «Խնդիրը բարե պարիսպների մեջ չէ, ինչի՞ կհասնես դու միայնակ, չէ՞ որ նրանք, ում բախտը այդպես էր դասավորվել, նահատակվեցին, կենդանի մնացածներից շատերն էլ դաժալել են, իսկ մնացածներին պատուհասել են բնական աղետները: Մենք պարտաստ ենք ղեկ մեր գլուխները բեզ հետ միասին, բայց կա՞ր արդյոք դրա կարիքը: Եթե կեղտոտ ղզբաշները կորուստներ կրեն կենդանի ուժում, ապա նրանց զորքը անմիջապես էլ կհամալրվի թիկունքից եկած թարմ ուժերով, ինչի շնորհիվ նրանք միշտ ուժեղ կլինեն, սակայն մենք կորցրել ենք հույսներս, որ մեր զորքերը կզան: Մի խոսքով, այն ենք ասում, որ մեզ պետք է մի որևէ ամրությունում փակվել, որպեսզի հանգստանանք և համալրվենք մեր պաշարները, իսկ դրանից հետո արդեն մենք պատրաստ կլինենք կատարել բոց անկալացած հրամանն ու մեր կյանքը կյանք հանուն բեզ»: Նման ճնշման տակ սարդարը ի վերջո իր համաձայնությունը տվեց՝ նրանց խոսքերը համարելով տեղին ու ողջամիտ: Այս առումով Դեմիրկապան ամեն տեսակից ուժեղ ամրություն էր, բանգի նրա պարիսպները մասամբ կառուցվել էին Իսթանդուլ Երկրպոտանիի (Դունամակերտնական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծի - Մ.Ֆ.), իսկ մասամբ էլ Անուշիրվան Արարատյան (Պարսից թագավորության արքա Խսրոյով I-ի - Մ.Ֆ.) կողմից դեռևս երկու աշխարհների մարզաբեռի օրոք և ահա, նպատակ ունենալով ռազմական ապափութության ապահովել այն, այնտեղ սարդարի հետ միասին մեկնեցին 100 ռազմիկներ՝ գինված իրանդոսներով ու այլ զինամթերքով: Ինչ վերաբերվում է մնացած զորքին, ապա այն ելավ Դիջրի 986 թվականի Չուլիիջայի տոնական 10-րդ օրը: Փաղիշահի գանձարանը բարձրվեց ուղտերի վրա և դրա պահպանությունը հանձնվեց վերևում հիշատակված Իբրահիմ-բեկին, դավթաղար Մուստաֆա Չելեբիին, բեթխուղա Ամինդին, կապիղուկարների հրամանատար Խուռամ աղային և գրագիրների հրամանատար Մուհամմեդ Չելեբիին: Այս ամենից հետո նշված ուղղությամբ ելավ նաև սարդարը, որը 1.000-2.000 բաջերի գլուխն անցած հետևեց իր բանակին: Անպիսի ուժեղ ցրտեր էին, որպիսիք չէին եղել Նուլի ջրհեղեղից ի վեր, և ահա ցրտից ոմանց ոտքերը սառեցրին, այլոց՝ ձեռքերը, իսկ դժբախտ անպիսիների մեծ մասի էլ՝ բթերն ու ականջները: Կարճ ասած օսմաններին բաժին հասած տառապանքներից և կրած վշտից, ինչպես նաև ծնունդ խստությունից այն աշխարհը այնքան մարդ գնաց, ինչքան որ չէր գոհվել մինչ այդ պահը ողջ արևելյան արշավանքի ընթացքում միասին վերցրած, իսկ նրանք էլ, որոնք դեռևս ի վիճակի էին շարժվել, 7-8 օրվա այդ ճանապարհը կտրելով 12 օրում, վերջնականապես հյուժված հասան Դեմիրկապե (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 2):

«30.000-ից 40.000 թշնամական ռազմիկներ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաբանդայի - Մ.Ֆ.) փոքրահասակ որդու գլխավորությամբ հասան Շամսիի և երեք օրվա ընթացքում պաշարման ենթարկեցին Օսման փաշային, որի պատճառով էլ այս փառահեղ վեզիրը թաթարական զորքին նմանկ ուղարկեց, որպեսզի արագացնի նրանց ժամանումը: Չավուշը, սակայն, որը տանում էր այդ հաղորդագրությունը, ծանալարիկին բռնվեց և այս կերպ թշնամին իմացավ նամակի բովանդակությունը: Եվ ահա թշնամիները, հետաձգելով մարտը, ուղղվեցին թաթարներին ընդառաջ և հանդիպեցին նրանց Մահմուդաբադի հարթավայրում: Այստեղ էլ հենց մի հսկայածավալ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, սակայն թափվող անձրևը առավելություն չտվեց կողմերից ոչ մեկին և ի վերջո նրանք հեռացան միմյանցից: Թշնամիները գնացին իրենց երկրի ուղղությամբ, իսկ թաթարներն ուղղվեցին դեպի Դեմիրկապե: Օսման փաշան, որոշելով, որ այժմ Դաղստանում այլևս մնալ չի կարելի և այդ ամենի մասին կարելի է խորհել նաև հետապնդում, եկավ հետևություն, որ իսլամի զորքի համար ավելի լավ կլինի մնալ Դեմիրկապեում: Դրա համար էլ նա ելավ Շամսիիից և, հանդիպելով թաթարական խանի որդիներին, նրանց հետ միասին եկավ Դեմիրկապե: Շամսիի եկան 15.000 ռազմիկների նոդայական թաթարներից, նույնպես նետածիգներ էլ ուղարկվեցին դաղստանյան բեկ Շամսիայի կողմից: Այս կերպ, ահա, իսլամական զորքը բավականին հզոր և ազդեցիկ ուժ կազմեց: Թշնամին, որը զայլիս էր Շիրվանի վրա, ուղղվեց Դարաբադի և Մուղանի կողմը, իսկ այնտեղից էլ շարժվեց դեպի Դեմիրկապե: Փառաշեղ վեզիրը, իմանալով Դեմիրկապեում հավաքվելու որոշման մասին, անմիջապես էլ նրանց դեմ Դրիմի խանի (Դրիմի հանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի - Մ.Ֆ.) եղբայր Ադիլ-Գիրեյ Սուլթանի գլխավորությամբ թաթարական զորք ուղարկեց, սակայն ճակատագիրը այլ բան է նախատեսել, Ադիլ Գիրեյը գերվեց, իսկ թաթարական զորքն էլ շարժվեց: Երկնքից անվերջ թափվող անձրևը նրանց ոչ մի հնարավորություն չտվեց գործել ձեռքերով ու ոտքերով և թշնամական բազմությունը շրջապատեց նրանց բոլոր կողմերից: Դրանից հետո մի մահացու մարտ բռնկվեց, որից հետո խանի որդին գերվեց: Եվ, չնայած այն բանին, որ նրան վերաբերվում էին որպես Չինգիզ խանի (Մոնղոլական տերության իմամադին Չինգիզ-խան - Մ.Ֆ.) տոհմի հետնորդի՝ ամենամեծ հարգանքով, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից, բանգի թշնամին հաղթանակ տարավ, իսկ նա ինքն էլ զոհվեց: Այսպես էր կանխորոշված Աստուծո կողմից, այդպես էլ եղավ (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Ամիմա Միրզա Սալմանը և Դարաբադի ազնվական Դարակուտեյ Եփրեյները հարձակվեցին ու անցան Զուռ գետը Գովմին-Ուլումի կոչվող վայրում, հասան Շամսիի և պաշարեցին բերդը: Նրանք իմացել էին թաթարական բանակի հարձակման և Արագ խանի բանակի թալանի մասին ու որոշեցին

հետ մղել այս ջոկատը: Միրզա Սալման Ղոչիբաշին, Շահռուխ խան Մորդարը, Մուհամմադ խան Թուրքմանը, Փիր Մուհամմադ խան Ուստաջուն, Դուրմուս խանի թոռ Շամլու սուլթան Դուսեյնը, Վելի խայիֆա Շամլուն, Մուսեյբ խան Շարաֆադդինօղլի Թեքեյին, Իսմազունի խան Դաջարը և Աբդուլլահ խան Ուստաջունի որդի Ամիր Զամզան ամրոցի շուրջ մարտիկների խումբ տեղակայեցին ու այլ նշանավոր Եմիրների հետ մարտի գնացին թաթարական բանակի դեմ: Նրանք չէին վախենում նրանցից, թեև նրանք խիզախ էին կարմրահերերի հետ կռվում, ուստի գնացին Շամախի, որպեսզի կռվեն Օսման փաշայի դեմ: Նրանք հանդիպեցին Մուլա-Ֆասան կոչվող վայրում: Ադիլ-Գիրեյ խանը 12.000 թաթարներով, 4-5.000 հազար լեզգիներով, դարաբուրաներով ու շիրվանցիներով սկսեց քաջաբար դիմակայել հաղթական բանակին: Այս կողմից Եմիր Զամզա խանը, որը բանակի սիրտն էր, հանդիպեց մի բանի վարպետների և այլ Եմիրների ու սկսվեց ծակատամարտը: Թաթարական բանակի հետ կռիվներում քաջություն դրսևորած և Շամախիում մնացած որոշ Եմիրներ եկան կռվելու: Նրանք իրենց պատիվն ու անունը պաշտպանելու համար միացան բանակին և պատրաստվեցին մարտի: Թաթար մարտիկները, չկարողանալով դիմակայել կարմրագլուխների շարունակական հարձակումներին, արշավույսից մինչև երեկո քաջաբար կռվեցին, բայց ի վերջո ստիպված եղան լքել մարտի դաշտը: Ծակատամարտի ժամանակ, սակայն, հաղթանակի մեջ ապաստանած բանակի մարտիկներից մեկը՝ Բաբա խալիֆա Դանգարայի ղզբաշը իրեն հանձնեց Ադիլ-Գիրեյ խանի գործին և ջալանան Նիզակոյն տապալեց նրան ձիուց: Խախտ տապալվեց և նրան գերի վերցրին: Թաթարական բանակը ջախջախվեց և շրջվեց դեպի փախուստի հովիտը: Ազնվական մյուրիդները սրերի ու Նիզակների կրակով այրեցին նրանց մեծ մասի հնձանը: Լեզգի և շիրվանցի մարտիկների մեծ մասը, սակայն, ծանոթ մարտադաշտին, ցրվեց լեռներով ու անտառներով: Զաղթանակի բամբակ ծածանեց հաղթանակի դրոշմը: Երբ մարտիկների հայացքն ընկավ թաթարների կողմից թալանված ապարանքների վրա, նրանք դադարեցին հետապնդել փախչողներին և շրջվեցին դեպի այս ապարանք: Արագ խանի բանակի գերիների հարստությունը, որն ընկել էր թաթարների ձեռքը, ինչպես նաև թաթարների կողմից ուղտափոխվող ապարանքների մեծ մասն ընկավ մյուրիդների ձեռքը: Զանի որ այս հարստությունը մնաց չպահանջված, նրանք այդ ամենը վերցրին իրենց համար: Այս մեծ հաղթանակից հետո Միրզա Սալմանը և ազնվական Եմիրները դիմեցին Շամախիի վրա: Օսման փաշան իմացավ թաթարների պարտության և Ադիլ Գիրեյի գերման մասին, սակայն ոչ միայն չկարողացավ օգնել նրանց, այլև՝ մնալ Շամախիում՝ ստիպված լինելով փախչել ու գնալ Դերբենդ: Ահա այսպես Օսման փաշան հասավ Դերբենդի բերդը և թաթարներից այնտեղ» (Իսթանդուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Թուրքերի կողով վերևում հիշատակված Ադիլ-Գիրեյը՝ մի խիզախ երիտասարդ, որը Ղրիմի թաթարների արքայազնն էր, սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) հետ պարսից արքայի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) դեմ դաշինք կնքեց և արդյունքում Ազովյան ծովի ջրջակայքում ու Սև ծովի լեռնոտ ափերին բնակվող իր համերկացիներից կազմված հիմնախի մի բանակի գլուխն անցած պատրաստվեց շարժվել դեպի Կրաստան: Մուստաֆա թաթարի և սուլթան Մուրադի հրամանով Օսման փաշան այս արքայազնին մի նամակ ուղարկեց հրահանգով, որ թաթարական հորդան ամայացնի ու թալանի Եմիրների տարածքը, ինչը Ադիլ-Գիրեյը և արքե: Այս մասին լուրը հասավ Ղազվին, որտեղ մնում էր Մուհամմեդ խուդաբանդան իր որդի Ամիր Զամզայի հետ միասին, որը այլ կերպ հայտնի էր նաև որպես Զամզա-Միրզա: Այստեղ երկար բնաբլկեցին ու մտորեցին այն հարցի վրա, թե ինչ պետք է ձեռնարկի պարսկական կառավարությունը և ի վերջո պարսկական շահի ու պալատականների խորհրդի համար բացառակապես պարզ դարձավ, որ խիստ ձմռան պայմաններով Կոստանդնուպոլսից օգնություն սպասել չի կարելի և այդ պայմաններում նրանց վիճակը, որոնք մնացել էին պաշտպանելու Մուստաֆա փաշայի կողմից նվաճված Կրաստանի ամրությունները, ծանր կլինի: Զասկանալով այդ՝ Զամզան որոշեց 12.000 հեծյալներից կազմված զորքով շարժվել դեպի Եմիր: Նրա նպատակն էր թաթար Ադիլ-Գիրեյին հետ շարտել և միաժամանակ նաև պատժել Եմիրին այն բաղաբներին, որոնց բնակչությունը առանց հարգելի պատճառի կամ ծայրահեղ անիրաժեշտության իր կամքով անցել է նվաճողների կողով, իսկ այդպես էին վարվել Զաբիի և մի շարք այլ բաղաբների բնակիչները: Այդ արշավանքի ժամանակ Բեգումը՝ Մուհամմեդ խուդաբանդայի կինը և Զամզա-Միրզայի մայրը, պնդում էր այն բանի վրա, որ ուղեկցի որդուն և, չնայած այն բանին, որ նրա որդիները դեմ դուրս եկան և ամենևին էլ խնամակալության կարիք չունեին, սա, բանի որ մի բացառիկ ողջամտության ու խելքի տեր կին էր և բացի այդ, լինելով ամենևին էլ ոչ երիտասարդ, դեռևս շատ գեղեցիկ էր, կարողացավ իր ուզածն անցկացնել: Առաջին միևնույն Միրզա Սալմանը ևս ուղեկցում էր Զամզա-Միրզային այդ արշավանքում: Եվ այսպես, առաջանալով Ադդերիով, պարսկական բանակը հասավ Ղարաաղաչին, որտեղ էլ հանգիստ առավ...: Ոգևորված Ադդերի մոտ Արագ խանի հաղթանակի լուրով՝ Զամզա-Միրզան իր մայր Բեգումին թողեց Աբդուլ և շարժվեց Շամախի, որտեղ նրա հայտնվելը անակնկալ եղավ: Զամզա-Միրզայի մոտենալը աննկատ մնաց և ահա նա անակնկալ հայտնվեց թաթար արքայազն Ադիլ-Գիրեյի ճամբարի մոտ, ընդ որում ուժեղ հակառակորդի դեմ պատերազմ վարողի համար սա զարմանալիորեն անզգուշ էր, բանի ճամբարի վայրը անզգուշորեն էին ընտրել և նույնիսկ ժամապահներ չէին կարգել: Զամզա-Միրզան սրընթաց գործեց և անմիջապես էլ անցավ հարձակման, ինչը մեծապես հաջող եղավ, բանի պատերազմում արագությունը հաջողության մայրն է: Արդյունքում, երբ թաթարները, սկզբում չփորձվեց, ի վերջո ուշքի եկան, հայտնաբերեցին, որ իրենց կազմի ներքից ավելին արդեն կոտորված է, իսկ իրենց արքայազն Ադիլ-Գիրեյն էլ գերվել է: Գերված Ադիլ-Գիրեյին Զամզա-Միրզան ուժեղ պահակախմբով ուղարկեց իր հոր մոտ՝ Ղազվին: Արքայազն Զամզան ջբավարարվեց թաթարների նկատմամբ ձեռք բերված այս հաղթանակով, այլ, շարունակելով արշավանքը, հաջող հարձակում գործեց Շամախիի վրա, որտեղ կառավարիչ էր Նշանակված Օսման փաշան: Վերջինս կարողացավ ժամանակին փրկվել քաղաքից փախչելով ու Դերբենդում թաքնվելով, սակայն այդ ընթացքում ստիպված եղավ լքել իր ողջ հրետանին, իսկ նրա պարսկական դաշնակիցներն էլ՝ Շամախիի բնակիչները, մնացին առանց պաշտպանության: Մտնելով քաղաք՝ արքայազն Զամզան ծանր պարտավորություններ սահմանեց ողջ բնակչության նկատմամբ և սկսեց ավերել քաղաքի պարիսպները: Դրանից հետո նա հետ դարձավ դեպի Արեշ, որտեղ թողել էր իր մայր Բեգումին: Վերցնելով վերջինիս իր հետ՝ նա հաղթանակորեն ու թուրքերից և թաթարներից խլած հարուստ ավարով մտավ Ղազվին, որտեղ էլ անցկացրեց այդ տարվա ձմեռը» (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

«Երբ թաթարական զորքը ցրվեց տարբեր կողմեր և Ադիլ Գիրեյը միայն մի բանի անձնական ծառաների հետ միասին մնաց Ադսու կոչվող վայրում, որը պատկանում է Շամախիին, նա ընդհարվեց վեզիր Միրզա Սալմանի և ղզբաշ հեծյալների հետ միասին, որոնք թվով կազմում էին մոտ 20.000 իռզի: Նրանց միջև մեծ մարտ ու ճակատամարտ բռնկվեց և ահա երկար պայքարից հետո Ադիլ Գիրեյը թաթար Եմիրների որդիների հետ միասին ընկավ գերության ձեռքը: Ուսման փաշան, լսելով այդ դժբախտության մասին, իրեն կորցրած Շամախիից դեպի Եմիրական կիրճ փախավ ու ամրացավ Դամուր-կապ ամրոցում» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Երբ թաթար զինվորները ուրախ-ուրախ իրենց թալանած բեռներն էին տանում, անիծյալ ղզբաշները, իրենց թաքնված տեղերից դուրս գալով, հարձակվեցին նրանց վրա: Այս անգամ գոռոզ ու հարբած թաթար զինվորները չկարողացան դիմանալ և, իրենց բեռներն ու հարստությունը թողնելով, փախուստի դիմեցին...: Ադիլ Կիրայը գերի ընկավ, իսկ Օսման փաշան իր սակավաթիվ զինվորներով ստիպված եղավ բաշվել դեպի հյուսիս՝ Դերբենդի հայտնի բերդը, որտեղ նա շարունակեց կռիվներ մղել ղզբաշների դեմ» (Սելանիկի «Պատմություն»):

«(Ինդիանկը մեջբերում է անում Օսմանյան սուլթանության ուղղված Աբբաս I Մեծի նամակից – Մ.Ֆ.) Դուք պարծենում եք թաթարական զինվորներով: Սրանից առաջ Իսլամ Կիրայն ու Ղազի Կիրայը (Դրիմի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյ – Մ.Ֆ.), Եմիրական վրա արշավելով, պատերազմել էին Աբսիի դեմ: Իսաները գերի էին ընկել: Եթե նորից գան, իրենց պատիժը կստանան» (Զյաթիբ Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Դարսից մեծ վեզիր Միրզա Սալմանը ջարդեց Օսման փաշային, որը հեռացավ Դերբենդ...: Այդ ընթացքում Միրզա-Սալմանը՝ Պարսկաստանի մեծ վեզիրը, հապճեպ էլավ Թախտ-ի-Թափուսից, որը Ղարաբաղում է, և, Կուրը գետանցելու միջոցով անցնելով Կոյուն-Օյունու, հարձակվեց Շամախիի վրա ու պաշարեց այն: Ադիլ-Գիրեյ սուլթանը, լուր ստանալով Շամախիի վրա կախված վտանգի մասին, անմիջապես նետվեց այդ ուղղությամբ: Միրզա Սալմանը զորքի մի մասը թողեց քաղաքի մոտ, իսկ մյուսների գլուխն անցած էլ Ադ-Սու գետի մոտ դիմավորեց թշնամուն՝ Մուլա-Ֆասանի վրան կոչվող վայրում: Ադիլ-Գիրեյ սուլթանի հետ 12.000 թաթարներ, ինչպես նաև 4.000 կամ 5.000 լեզգիներ ու շիրվանցիներ կային: Եմիր Զամզա խան Ուստաջուն իր վրա վերցրեց զորքի ղեկավարումը: Զամզա մարտ սկսվեց, որը առավոտվանից շարունակվեց մինչև երեկո և որի ընթացքում պարսիկներին օգնության հասավ Շամախիի մոտ թողած զորքը: Ադիլ-Գիրեյ սուլթանը անձամբ նետվեց մարտի, որպեսզի ոգևորի իր թուլացող զորքին ու բարձրացնի նրա ոգին, սակայն այդ ընթացքում Բաբա Զանիֆան Նիզակով հարվածեց նրան և տապալեց ձիուց: Ադիլ-Գիրեյը կոչեց իրեն և դրանով փրկվեց մահից, սակայն գերի վերցվեց: Ցարդված թաթարները մասամբ հենց այնտեղ էլ մնացին, իսկ մասամբ էլ ցրվեցին, իսկ Արագ խանի ճամբարում ձեռք գցած ավարը ընկավ հաղթողների ձեռքը: Օսման փաշան անմիջապես թողեց Շամախին և հեռացավ Դերբենդ, սակայն, հետապնդվելով մինչև Շաբրանա, գրկվեց հրետանու ու գումակի մի մասից: Միրզա Սալմանը, զորքի մի մասը թողնելով Եմիրական, վերադարձավ Պարսկաստան» (Աբբաս-գուլի-արա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3, 4):

«Շահ խուդաբանդայի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) կին Բեգումը հարձակում գործեց Եմիրական վրա և ահա նրանք կոտորեցին զորքը, ամրություններն այրեցին և ավերեցին: Ողջ զանձարանք բաժին հասավ նրանց և, բացի այդ, նրանք բռնեցին նաև թաթար խանին, որին գերված տարան Ղազվին, իսկ ղզբաշներն էլ հաղթանակ տարան: Օսման փաշան մնաց Դեմուրկաֆում, իսկ Բեգումը վերադարձավ Ղազվին» (Զարթիխ-Ֆիսվիբեա», Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«խուղաբեկի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայի – Մ.Ֆ.) կինը գործ կազմեց և, ոգևորելով, իր ճամգա անունով որդուն այդ գործի գլուխ դրեց: Դրանից հետո նրանք փութալով Շիրվան սյահան, պատրաստված ընկան օսմանցիների վրա, նրանց բոլորին սրի բաշեցին, իսկ Դուռուզին էլ հանեցին և փախուստի մատնեցին: Միայն 5 հոգի կարողացան Դեմիդայի ընկնել, ընդ որում այն պարսիկ կինը ցանկանում էր հենց իրեն՝ Օսման փաշային, բռնել: Երբ թաթարների ազգը լսեց այս մասին՝ 20.000 այրեր վրա տվեցին և հասան Շամախի գավառ, որ օգնություն ցույց տան օսմաններին: Իրենց հերթին, երբ պարսիկներից ոմանք տեսան սրանց գործերը, սրտերն ահ ընկավ և նրանք գնացին բանակ՝ տիկնոջ մոտ: Նրանք գուժեցին, թե. «Թաթարները երկիրը բանդել են և ավերել»: Այն կինը, սակայն, սրտապնդեց նրանց, որ հետ դառնան և թաթարների վրա դիմեն: Նրանք այդպես էլ արեցին և անխնա սրի բաշեցին թաթարներին, իսկ նրանց գլխավոր խանին էլ բռնեցին և իսկույն սպանեցին» (Երեմիա Զյուլյուրդյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

«Օսմանյան թագավոր սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.)՝ Սելիմի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ի – Մ.Ֆ.) որդու, սերասբյարը մյուս տարի գրավեց Դամուղդախուն» (Ավետիք Գրիգ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1030 թվականին Օսման փաշան կարմրագլուխներից Դամուղդախ փախավ» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Գրավեցին Դամուղդախը, որ Ալանների դուռն է» (Չաբարիա Բանաբեդեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Դրանից հետո Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) կոչվող խոնդկարը գործ ուղարկեց Ատրպատականը նվաճելու համար: Եվ ահա այս գործը եկավ ու... Կուրի մյուս ափին նվաճեց... Դերբենդը» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

⁵⁵⁷⁵ «Արագ խանի ջախջախման մասին լուրը արթալազն ճամգային հասավ, երբն մոտենում էր Արեշին: Դրանից առաջ նրա գործը համարվել էր 10.000 հեծյալներից կազմված թարմ ուժերով և ահա նա պարզեց, որ Արեշի թուրքական կառավարիչ Կայտաս փաշան բաղաթում չէր, այլ արշավանքի էր մեկնել՝ Նպատակ ունենալով թալանել ու ամայացնել մոտակա տարածքները: Այս ամենը հաշվի առնելով ճամգա-Միրզան որոշեց օգտվել հարմար առիթից և հարձակվել բաղաթի վրա: Արդյունքում, անսկսկալ հարձակում գործելով, նա ոչնչացրեց բաղաթի կայազորը կազմող 7.000 թուրքի և տիրեց բաղաթին, իսկ իր հորն (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդային – Մ.Ֆ.) էլ որպես ավար ուղարկեց 200 հրանոթներ, որոնք Շամախի մոտ խոնդկարի (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

«Ղզբաշական գործը Շամախիից ուղղվեց Արեշ: Ղայթաթ փաշան Աբդուրահման-բեկ Վուստանիի հետ միասին, որոնց հանձնարարել էին պահպանել այդ ամրությունը, սպանվեցին: Ղզբաշները այրեցին Արեշի ամրոցն և այն մոխրակույտի վերածեցին, որտեղից էլ հանգիստ վերադարձան Դարաբադ: Բախա-Էդ-Դին իբն Ուլամեն, որը Նշանակվել էր պահպանելու Կարալա և Աղդաշ ամրոցները, թողեց դրանք և Ջազամի միջով հեռացավ Տիգրիս: Լցված գոռոզությամբ նման բանակի հաղթանակներից՝ Սուլթան ճամգա Միրզան կանացի վարք դրսևորեց Շիրվանի գործերի նկատմամբ, որանք թողեց առանց ուշադրության և հոգածության, Ուսման փաշային էլ թողեց Դամուղդախ ամրոցում ու Աղիլ-Գիրեյ խանի հետ միասին ձմռան կեսերին վերադարձավ Դազվին» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) բազում գործ ուղարկեց և գրավեց Արեշը» (Ավետիք Գրիգ «ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁷⁶ «Այդ տարի Սիմոն արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) հոկտեմբերին եկավ, հետը բերելով Բագրատի որդի Արչիլին, ինչպես նաև բոլոր գերի բարթեցիներին: Նա կանգ առավ Հայթում ու կապ հաստատեց Լալա փաշայի հետ, սակայն, բանի որ հետո ինկանդացավ, չկարողացավ տեսակցել նրա հետ: Դրանից հետո Լալա փաշան Մուխրանիից հեռացավ Սամցխե, իսկ արքան էլ զբաղեցրեց Քարթլին, բանգի ցանկանում էին նրան բարթեցիները: Այնուհետև արքան գրավեց Լոռին...» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ թուրքական սուլթան Մուրադ Երրորդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) տիրեց Թավրիզին և Իբերիայի սահմաններ ուղարկեց Լալա փաշային, որը նվաճեց Շիրվանը, Ախալցխան և փրացան Հայքի մի մասը: Շահ խուղաբանդան (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան – Մ.Ֆ.), վախենալով մեծ կորուստներից, բանակցություններ սկսեց այս փաշայի հետ և թուրքերին զիջեց Ախալցխայի ու Կարսի շրջանները՝ պայմանով, որ Պարսկաստանին վերադարձվեն Շիրվանը, Թավրիզն ու Սուլթանիան, որոնք գրավվել էին թուրքերի կողմից: Այս պայմանավորվածությունները ձեռք բերելուց հետո Լալա փաշան հանվեց իր պաշտոնից և նրա տեղը Նշանակվեց Մահմեդ Սիման փաշան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁵⁷⁷ «Այնուհետև արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.)... գրավեց նաև Գորին, ինչպես նաև Քարթլիի բոլոր ամրությունները, բացի Տիգրիսի ամրոցից» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Մտնելով իր տիրույթներ՝ Սիմոնը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) թուրքերից ազատագրեց... Գորին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁵⁷⁸ «Լալա փաշան գործ և, Սիրզա Ալիին ուղարկեց Մանուչարի (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ կանչելով նրան Քարթլի: Այնուհանդերձ նրանք չկարողացան Քարթլի անցնել, այլ տեղակայվեցին Սադգերիում և ամայացրին այն: Կորան սուրբ Փառքի եկեղեցու հարստությունները» (Քարթլի-Ցխովրեբա), Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Իմանալով Սիմոնի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) այս արարքների մասին՝ Լալա փաշան ուղարկեց Մանուչարին (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.) միմյանցից հետ միասին, սակայն Սիմոնի պատնճառով նրանք չկարողացան մտնել Քարթլի, այլ փոխարենը հարձակում գործեցին Սադգերիի վրա և այրեցին այն: Նրանք փչացրին եկեղեցական հարստությունները, սակայն գերեվարել որևէ մեկին չկարողացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Լալա փաշան ուղարկեց Մանուչարին միմյանցից հետ միասին և ուղղեց սրանց Քարթլիի վրա, սակայն նրանք չկարողացան Քարթլի մտնել ու դրա համար էլ թալանեցին Սադգերին և կորստյան մատնեցին այս եկեղեցու հարստությունները: Նաև ուղարկեցին սանջակներին, որոնք հարձակվեցին և թալանեցին Քարթլին» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁵⁷⁹ «Երկրորդ անգամ ուղարկեցին սանջակների տերերին: Տեղ Մանուչարը (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.) միացավ նրանց և ահա նրանք հարձակվեցին Վերին Քարթլիի վրա ու ամայացրին այն» (Քարթլի-Ցխովրեբա), Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Մանուչարը (Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.) սանջակի տիրոջ հետ երկրորդ անգամ եկավ, ամայացրեց Քարթլին և գնաց» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁵⁸⁰ «Դավիթ խանի (Քարթլիի թագավորության արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Սիմոնը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), որը բանտարկվել էր շահի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայի – Մ.Ֆ.) կողմից, բանի որ հրաժարվել էր ուրանալ բրիտանականությունը, իր այդ բանտարկության ընթացքում չարացում ցուցաբերեց ազդեցությանը ուրացած սեֆական հավատը և Զրիստոսին: Եվ այսպես, դառնալով մահմեդական, նա ազատություն ձեռք բերեց՝ հետ ստացավ իր տիրույթները և խանի կոչումը: Նպատակ ունենալով պետքական և գործուն աջակցություն ցույց տալ պարսից գլխավոր հրամանատարին՝ Սիմոն խանը միացավ Ալի-դուլի խանին՝ հետը բերելով շատ հրանոթներ, որոնք նա խել էր թուրքերից: Դրանից հետո 3.000 հեծյալների զույնն անցած նա սկսեց ամայացնել և թալանել թուրքական Վրաստանի սահմանները, որոնք ձգվում էին իր սեֆական տիրույթների մոտակայքում» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

⁵⁵⁸¹ «Հաջորդ տարի սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) Օսման փաշայի խորհրդով և ականջ կախելով Կոստանդուպոլսում գտնվող Մուստաֆա փաշայի ընկերների խորհրդին, բանգի վերջինս դեռևս գտնվում էր Էրզրումում, որոշեց ավելի եռանդուն գործողությունների դիմել: Այդպես վարվել նրան դրոշմ էր նաև Դրիսի տիրակալը (Դրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.), որը պարսիկների երգվալ թշնամին էր դարձել վերջերս տեղի ունեցած Արիլ-Գիրեյի սպանությունից հետո, մի բան, որը ինքը երբեք միայն իր ուժերով էր կարողանալ հասնել: Սուլթանի հրամանի համաձայն որոշվեց ամենից առաջ բարեկարգել Էրզրումից Վրաստան տանող ճանապարհը և այդ աշխատանքների իրականացումը կազմակերպելու համար համապատասխան հրամաններ ուղարկվեցին Հայեա, Դամասկոս ու Ամիր, ինչպես նաև Ատրիթ, Միջագետք և Եգիպտոս, որ այստեղ ուղարկվեն հողափորներ ու բարագործ վարպետներ» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6, 7):

«Հիջրի 986 թվականի գարնանը՝ Ջեմադիյե-Էյվել ամսին, իսլամական զինվորները տերունական ֆերմանով նորից հավաքվեցին Էրզրումի գավառում: Այդ նվիրական տարում Անարդուի բեգլեթ Ջաֆար փաշան և Շամի բեգլեթ, մեծ վեզիր Ջալիլ-Մուհամմեդ փաշայի աչքի լույս շասան փաշան հրաման ստացան իրենց վիլայեթի զինվորներով տերունական արշավանքին մասնակցել: Նրանք եկան և Էրզրումի գավառում հավաքվեցին: Այդտեղից մեկնելով՝ Ջուսադա Բ ամսի երկրորդ օրը նրանք իջևանեցին Կարսի դաշտում, ձեռնարկեցին Կարսի բերդի կառուցումը և Աստծո կամքով նույն ամսվա վերջին ավարտեցին այն...: Լալա փաշայի ժամանակ այդ կողմերում արշավանքներ էր կատարվել, երկրի մեծ մասը կողոպտվել և ավերվել էր» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Հիջրի 987 թվականին սկսվեցին Կարսի բերդի վերանորոգման և բարեկարգման աշխատանքները: Պետության կենտրոնից հաղթական բանակին ուղարկեցին բարձրագույն և խիստ հրամաններ: Սուրանդակներ ուղարկվեցին բոլոր բեգլեթներին, զեամեթների էմիրներին և սիպահներին, որոնք

մասնակցելու էին արշավանքին, ու նրանց հրամայվեց Նովորոզին պատրաստ ներկայանալ իր հաղթանակներով հռչակված սերդարի մոտ: Կարճ ժամանակում օսմանյան զինվորները ժամանեցին որոշված վայրը և, բարձր հրամանի համաձայն, մեծ բանակ կազմեցին: Այդ նվիրական ժամին շտապ կերպով սկսեցին բերդի վերակառուցման աշխատանքները և զգուշության համար թշնամու կողմում հետախույզներ նշանակվեցին: Մեծ ջանքերի շնորհիվ կարճ ժամանակում ավարտվեց բերդի աշտարակների և պարիսպների կառուցումը» (Սելանիկի «Պատմություն»):

«Ավելի ուշ, երբ այլ-Օսմանն այս կողմերը գրավեց, Դեբրի 988 թվականին Ղարա-Մուստաֆա փաշան վերանորոգեց Կարսի բերդը՝ կառուցելով նրա պարիսպները, բաղնիքը և մզկիթը» (Բյաթիբ Զեյնի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39):

«Խուրաբանդայի (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաբանդայի – Մ.Ֆ.) իշխանության երկրորդ տարում Ռուսի Մուրադ անունով թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.)՝ ցեղով Օսման, որ խոնդկար է կոչվում, հրաման տվեց իր զորքերին գնալ դժբաղի երկրի վրա: Եվ ահա Լալա անունով ոմս մի զորապետ մեծ զորքով եկավ, հասավ Արարատյան երկիրը և գերեց հայ ու տաշիկ՝ թվով 60.000 հոգի, որոնց բռեց, տարավ հոռոմների երկիրը» (Յովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Հայոց 1028 թվի աշնանը, ձմեռվա կողմերին՝ Հրոտից ամսի 12-ին երկուշաբթին սև լուսացավ, քանզի հանկարծ տեղից ելան, եկան, հասան, քաղաքի շուրջը պատեցին, մեծ ու պստիկ բոլորին գերեցին և լայուտ աչքերով գերի տարան: Վայ տանք Արարատյան երկրին ու երևան մայրաքաղաքին, այդ գեղեցիկ վայրերին, որոնք գերեվարվեցին այլազգիների ձեռքով: Նրանք նախ եկան ու Նորագյուղ իջան, որտեղ տեղավորվեց փաշան, նրանք ողջ աշխարհը պատեցին և շատ անևեղ մարդկանց սպանեցին: Նրանք երևան քաղաքից շատ սաղմոսածայն սարկավազներ ինչպես նաև, այլ շարական պաշտոնյաների և ավետարանական բաժանների տարան: Սաղմոսների ձայնը եկեղեցիներից վերացավ, եկեղեցիները լույսը հանգեց, ժամն ու պաշտոնավարությունը խախտվեցին, գյուղն և քաղաքը ավերվեցին: Այն ու վայ սեղ հազար բերան, մեր տեսածից աչքերս կուրացան, ծերերն ու երեխաները բոլորը կորան, այլազգիների ձեռքն ընկան» (Յովհաննես Տաղասաց «Ողբ Երևանի»):

«Այդ ժամանակ տաջկաց իսմայելցիների զորքը, որը չիթախի ազգից էր, արևմտյան մի վեզիրի գլխավորությամբ 200.000 հոգու կազմով եկավ, եկավ արևելքի դեմ ու կառուցեց Կարոց բերդը, որը Ղարս էր կոչվում...: Հաջորդ տարի նրանք գերեցին Երևան երկիրը և 60.000 այր ու կին, այլ թիվ չգիտեմ, մեծից և փոքրից, մեռածից ու կորածից, գերեցին, բայց Հայոց գիտի» (Անաբեկ Կարնեցի «Հիշատակներ 1585 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) իր գլխավոր փաշաներից մեկին, որին Լալա էին կոչում, 70.000 հոգով մեծն քաղաք Երզրումից ուղարկեց, թե. «Գնա և կառուցի Կարս քաղաքը», որը բազում ժամանակ ի վեր ավեր էր, քանզի այդպես էին պայմանավորվել երկու թագավորներ: Եվ ահա նա եկավ, բանակեց Բասենում և հրաման տվեց, որից հետո աշխարհից ելան բազում ծարարապետներ ու բարագործներ, որոնք էլ ձեռքի աշխատանքով կառուցեցին բերդն և քաղաքը՝ ի հակառակություն կարմրագլուխների: Դրանից հետո, երբ ավարտվեց այս աշխատանքը, հրաման տրվեց և նրանք ասպատակելով զնացին դեպի արևելք՝ Կարսից դեպի կարմրագլուխները մինչև 20 օրվա ճանապարհ՝ Երևան, Շիրվան ու մինչև իսկ թագավորական մեծ Տիդիս քաղաքը: Այս բոլոր քաղաքներն և գավառները նրանք անմարդաբնակ դարձրին, Էջմիածնի մեծ աթոռը ցրի ու ցան արեցին, ցրեցին կաթոլիկոսին և միաբաններին, եկան Երևան քաղաքի վրա ու 24.000 հոգի գերի տարան՝ բաժանեցին և ռաբիկներ, կանայք ու երեխաներ: Երեք պատուհասներ էր պատել մեր աշխարհը՝ մահը, սուրն և սովը: Տիդիս քաղաքում շատերը շուն ու կատու կերան, իսկ կարմրագլուխները չոխնացան և փախստական եղան» (Ամանուն Վասպուրականի «Տարեգրություն»):

«Հայոց 1024 թվականին սուլթան Մուրադ Երրորդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) կոչեցալը Պարսից աշխարհի վրա մարտի գնալու համար խորհրդակցության նստեց սերապյար Ղարա-Մուստաֆա փաշայի հետ: Եվ ահա նա զնաց և շինեց Կարս քաղաքը» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

⁵⁵⁸² «Երբ իսլամական բանակն Երզրում եկավ, Տիդիսի բեգլեգից մի բանի անգամ օգնության խնդրող զորություններ ստացվեցին, որոնցով նա բեգլեգին հայտնում էր իրենց կրած նեղությունների մասին: Չնայած միջոցներ ձեռք առան, սակայն հնարավորություն չեղավ սննդամթերք ուղարկել: Դժբաղներն իմացան նրանց ծանր դրությանը: Իմամ-Ղուլի խանը 10.000 զինվորով եկավ և լրիվ չորս ամիս շարունակեց Տիդիսի օգնությունը: Պաշարվածների մոտ ջրոնքի բիլեն 10.000, զարու բիլեն 8.000 անցելու էր ծախվում, երբեմն այդ գնով էլ չէր ծախվում և մոտ էր սպառվելու: Մի ուղտ ծախվեց 20.000 անցելով, ի վերջո շան ու կատվի միս կերան, մինչև անգամ մի շուն ծախվեց 2.000 անցելով: Այդ տանջանքների և զրկանքների պատճառով բերդում մնացել էր միայն 700 մարդ: Այդ ծանր դրության մեջ նրանք ամեն ջանք գործ դրին և չնայած թշնամու կողմից արվածի խոստումներին ու պնդումներին, բերդը չհանձնեցին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Դեռևս չիրվանյան արշավանքի ընթացքում հզոր սարդարը պարենամթերքի բավարար պաշարով զորք էր ուղարկել Տիդիս, սակայն զորքը, որն այստեղ ծառայություն էր իրականացնում, կարճ ժամանակում սպառելով այն, այնպիսի ողձվար դրության մեջ հայտնվեց, որ հնարավոր չէ նույնիսկ խոսքերով իսկ նկարագրել, ընդ որում նրանց բաժին հասած տառապանքների մանրամասն նկարագրումը, անկասկած, հյուժիչ մի գործ կլիներ» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 4, գլուխ 2):

«Այս ընթացքում Կրաց Սիմոն թագավորը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) պաշարել էր Տիդիսը և այնպես նեղն էր գցել քաղաքի վրա, որ քաղաքից, որ սրանք սովից մազվում էին» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

⁵⁵⁸³ «Կյանքի կոչելով իր տիրակալ սուլթան Մուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) հրամանը՝ Մուստաֆա փաշան ի մի բերեց սակրավորներին և քաղաքագործներին, որոնք նրա մոտ Կարս էին ուղարկվել Եգիպտոսի Մեմֆիսից, որը հայտնի էր նաև որպես Կահիրե, Դամասկոսից ու տերության այլ անտերից, որից հետո սկսեց Կարսի ամրության կառուցումը: Դրանից հետո նա հիմնադրեց Ղարս քաղաքի հրամանատարության տակ, որն ավելի հայտնի էր որպես Դամասկոսի փաշա, օժանդակ ուժեր ուղարկեց Տիդիս: Սա մեծ վեզիր Մուհամմեդի որդին էր, որը կառավարում էր Բարձր դռան պետական գործերը: Նրա հետ միասին, անցած կամավորների ջոկատի գլուխ, մեկնեց նաև Ռիզվան փաշան: Սիմոն (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) և Ալի-դուլի խանը տեղեկություններ ունեին այս ուժերի ժամանելու մասին և, իմանալով, որ թուրքերի ջոկատի բանակությունը չի գերազանցում 8.000 հոգին, չնայած որ այդ թիվը սխալ էր, բանի որ նրա թիվը անցնում էր 20.000 հոգին, դարան դրեցին Տիդիսի ու Դամասկոսի միջև: Եվ այսպես, ընտրելով, ինչպես իրենց էր թվում, հարմար մի պահ, նրանք հարձակում գործեցին թուրքերի առաջապահ ուժերի վրա և նրանց մեծ վնաս հասցրին: Չոխվածների մեջ էր նաև Մուստաֆաբեկը Կեսարիայից, որը Ղահրամանխայում է՝ մի հիմնադրի մարդ: Կորսվեց նաև դրոշմ: Հասան փաշայի համար մարդկանց կորուստը այնքան վիրավորական չէր, ինչքան վերջին հանգամանքի հետ կապված պատվազրկումը և ահա պատասխան հարվածի համար նա ձևացրեց, թե գլխովին ջախջախված է պարսիկների այդ անակնկալ հարձակման արդյունքում: Այդ կերպ, ահա, նրան հաջողվեց դուրս բաշել հակառակորդին անտառներից և լեռնածերպերից: Ձգտելով, ինչ էլ, որ լինի, հաջողության հասնել՝ Ալի-դուլի խանը անզգուշորեն նետվեց թուրքերի վրա և շուտով հայտնվեց թշնամական զորքերի շրջապատման օղակում, որը նրա դաշնակից Սիմոնը, ձգտելով օգնության հասնել, այդպես էլ չկարողացավ ձեռքել: Ունենալով գերակշիռ ուժեր՝ Հասան փաշան շատ պարսիկների և վրացիների ոչնչացրեց, Ալի-դուլի խանը գերվեց, իսկ Սիմոն էլ միայն երջանիկ պատահականության շնորհիվ խուսափեց այդ բախտից: Հասան փաշա շատ գոհ մնաց այդ հաջողությունից և, տեղում հանգստանալով 12 օր, իր ուժերը նետեց Տիդիսի վրա, որտեղ թուրքական կայազորը օգնության կարիք ուներ: Այստեղ Հասան փաշան նպատակահարմար գտավ, պաշտոնագրկելով Մուհամմեդ փաշային, հրամանատար նշանակել Սիմոն փաշա Հաջիբեկօղլուն՝ տալով նրան 3.000 հոգի ու լրացնելով կայազորի ուժերը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ամրությունը նրան բավարար ուժեղ և պաշտպանունակ չթվաց՝ Հասան փաշան հետ դառնալիս հետը վերցրեց ռազմական գանձարանը ու պաշարների մեծ մասը» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6, 7):

«Կարճ ասած, որպեսզի որոշ բանակի պարենամթերք հասցվի Տիդիս, Մարաշի բեգլեգ, սարդար Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ զորք ուղարկվեց, սակայն դա ևս քիչ եղավ և, բանի որ կրկնակի արշավանքի կարիք կար, այս անգամ արդեն ուղարկվեց Իսթանբուլ փաշայի որդի Ահմեդ փաշան, որի հետ դրվեց մի փոքրիկ ջոկատ, ընդ որում կազմված ռազմիկներից, որոնք, բանի որ չուզեցան լինել մասնակցում այդ արշավանքից, շուտով դուրս եկան ենթակայությունից: Այս պայմաններում վրաց գլավորները փակեցին այն ճանապարհը, որով սրանք առաջանում էին, և հարձակում գործեցին՝ խլելով պաշարների մեծ մասը, ընդ որում այդ ընթացքում մի բանի իսլամական ռազմիկներ շահիրներ դարձան, իսկ հիշատակված սարդարն էլ, մի բանի վերջ ստանալով, հազիվ փրկվեց: Ահա այս կերպ այդ արշավանքը անհաջողությամբ ավարտվեց և սկսվեց ավելի լուրջ պատրաստություն դեպի Նորդ...: Այս անգամ որոշվեց իր զորքերով ուղարկել Դիաբեթի բեգլեգ Բահրամ փաշային: Այն օրը, երբ, հավաքած իր զորքը և ստանալով թուլություն, Բահրամ փաշան պատրաստվում էր ելնել հիշատակված ուղղությամբ, միջամտեց երկերեսակ Ենիս Նաջին, որն իրենից չարիքի մի իսկական մարմնացում էր ներկայացնում, ու ասաց. «Ով ըմբախտ, եթե դու մասս այնտեղ ծառայելու, անպի ինք թո ձեռքով թո իսկ վզին կհագցնես պարանը, բեգ վրա անե՞ծք կերեն և անիմաստ մահով կգոհվես, երբ արդեն ուշ կլինի դժբաղը»: Նման չարամիտ խոսքերից հետ Բահրամ փաշան ինքը, ի վիճակի չլինելով անձամբ հրաժարվել այդ հանձնարարությունից, որդեգ բորական Էմիրներին և սրանք խռովություն բարձրացրին ու սկսեցին համառել, գոչելով. «Մե՛նք չե՛նք մասնակցի այդ արշավանքին»: Այդ ամենը զորքի անկարգապահությանը բերեց, բանի որ բորական ցեղերը հայտնի էին իրենց անհնազանդությամբ և միահամուռությամբ, ինչը բացառում էր գնեթի

կիրառությունը նրանց հնազանդեցնելու համար: Շուտով, սակայն, Բահրավ փաշան ինքը զոչաց, որ այդպես է վարվել, սակայն բեզբեզներին փորձերը, ազդել քրդական էմիրների վրա համոզմունքի միջոցով, անօգուտ եղան և դա միայն փոխադարձ վիճաբանության հանգեցրեց, ինչի արդյունքում խռովարարներն ի վերջո ասացին. «Այն մասին, որ արշավանքի ելնենք Բահրավ փաշայի հետ միասին, խոսք իսկ լինել չի կարող, սակայն մենք պատրաստ են մեր ուժերը ջնսդելով ծառայել փառիշահին **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.)** և արշավանքի կելնենք Շամի բեզբեզ Զասան փաշայի գլխավորությամբ»: Նման խոսքերից հետո Զասան փաշան այլևս չսպասեց, որ իրեն առաջարկ արվի, այլ անձամբ գնաց սարդարի մոտ: Համբուրելով նրա խալաթի փեշը՝ նա ասաց. «Այդ գործը թո ստրուկին հանձնարարիր»: Որպես նվեր պատվարժան խալաթ ստանալով, ինչպես նաև իրանյան ցեղատեսակի մի չալպտուրիկ ձի՝ Զասան փաշան 3ֆեյրի 987 թվականի հարգարժան Ռեշեք ամսի 28-ին արշավանքի ելավ: Այդ արշավանքում գործի գլխավոր էր հանդիսանում նաև Ռիզվան փաշան, որը իր եղբայր Բահրավ փաշայի փոխարեն նշանակվել էր Դիարբեքրի բեզբեզ, ինչպես նաև Ահմեդ փաշա 3աջիբեկօղլուն՝ Նորակոչիկ ղուլբարդաշների գլուխն անցած: Այս Ահմեդ-բեկը նշանակվել էր Տիգրիսի բեզբեզ 3արիադ փաշայի որդի Մուհամմեդ փաշայի փոխարեն, որը, ինչպես պարզվեց, պարենամթերքի պակասի պատճառով ի վիճակի չէր տանել այդ ծառայությունը: Երբ օսմանյան զորքերը ժամանեցին «Գյուրջաբողազ» կոչվող վայրը, երիտասարդ սարդարի փոքրոգի զինակիցները սկսեցին համոզել նրան, որ այդ վայրը շատ վտանգավոր է: «Մենք ի վիճակի չենք ճեղքելով անցնել այս անցքով: Ամեն դեպքում անհրաժեշտ է, որ հզոր սարդարն ինքը գա», - ասում էին նրանք և, բանի որ Զասան փաշան անփորձ էր նման հարցերում, նրան ևս վախ պատեց ու նա սկսեց մտմտալ այդ ամենի վերաբերյալ այն սարդարին տեղյակ պահելու մասին, որը որոշել էր, որ նրանք պետք է շարժվեն դեպի Տիգրիս: Այն բանից հետո, սակայն, երբ մուսնետիկները հայտարարեցին այդ մասին, զոչելով, թե. «Լուսաբացին ճամփա ենք ելնում», դա բոլորկների դժգոհությունը հարուցեց՝ կրկին ստիպելով ռազմիկներին անհնազանդության ուղին բռնել: «Մենք այսբան տարի բատրակների նման աշխատել ենք, ուժագրկվել ենք և զրկվել շատ բանից, իսկ այժմ, ահա, երբ ի վերջո հնարավորություն կա մասնակցել նման խնդրի լուծմանը ու հույս է առաջացել, որ, կյանքի կոչելով այն, մենք բարեկեցության ուղուն ոտք կդնենք, պարզվեց, որ մենք իբր ի վիճակի չենք հաշիվ տեսնել այդ արգահատելի և ողորմելի թշնամիների հետ, արդ, եթե բեզ հարևար է, հետ դարձիր, սակայն այդ պարագայում մենք վերցնում ենք սուլթանական դրոշն ու գանձարանը», - գայրացած ասում էին նրանք: Այս վիճակում սրանք բոլորը մոտեցան Անադոլուի բեզբեզ 3աֆար փաշայի վրանին, որտեղ էլ նրանց միացավ Անարդուի կիսամերկ ու սուլած ստահակների խումբը և խռովության սպառնալիք առաջացավ: Այդ ժամանակ վերջ հիշատակված 3աֆար փաշան ելավ սրանց մոտ և ասաց. «Իմ զինակիցներ, ձեր անխոհեմ գործողություններով դուք մեր թշնամիներին չարախնդարու առիթ եք տալիս...: Եղեք համբերատար, փառք Ալլահին, ու ձեր ցանկությունները կկատարվեն»: Մի խոսքով, նրա այս խոսքերի արդյունքում իրավիճակը մի քիչ խաղաղվեց, ընդ որում, երբ այս անխնայ վիճակի մասին իմացավ Ռիզվան փաշան, որը մինչ այդ տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում, նա անմիջապես եկավ Զասան փաշայի մոտ և ասաց. «Այս ինչ արեցիր դու, դու խոսքով և գործով ոչ միայն այստեղ խայտառակվեցիր, այլև խայտառակվեցիր թո հոր, փառիշահի, ռազմիկների ու ողջ աշխարհի առջև: Արժե՞ր արդյոք օգնություն խնդրել նման հեշտ խնդրի իրականացման համար: Այդ իմացիր, որ, եթե դու դիմես սարդարին, ապա առաջին հերթին կթռչի իմ գլուխը, իսկ դու էլ բեզ վրա խայտառակություն կբերես՝ միևնույն կյանքից վերջ անկուն բշված լինելով վախկոտ մի կնոջ նման»: Եվ այսպես, հանդիմանելով Զասան փաշային նման խոսքերով՝ Ռիզվան փաշան իրավայեց փչել շեփորները և, զինված կանգնելով բարավանի դիմաց, շարժվեց դեպի Տիգրիս: Շարասյունը փակում էին Զասան փաշան և Տիգրիսի բեզբեզը՝ Նորակոչիկ ղուլբարդների ջոկատով: Միևնույն Տիգրիս հասնելը, սակայն, ճանապարհին հանդիպելով մի բերդի, մուսնետիկները առաջխաղացումը դադարեցնելու հրաման տվեցին: Եվ այսպես, հենց այստեղ էլ թողնելով բռնները, ռազմիկները հեռացան իրենց վրաններ, իսկ դրանից հետո այդ գույքը 22 օրում հասավ մահմեդական զորքին» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 4, գլուխ 2):

«Մուրադ խանը **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.)** Անորիքի ամիր ալ-ումարա Զասան փաշային Զորաստանի կառավարիչների և Ռումելիայի էմիրների հետ միասին հանձնարարեց գանձարան ու պարենամթերք հասցնել Տիգրիսի ամրություն, որը մի բավականին դժվարին գործ էր: Այս խոսքերի հերդանակը ևս իր մասնակցությունը բերեց այդ արշավանքին: Երթի ժամանակ Դանիսի կիրճում վրաց անխավատները և մի բանի ղզբաշ էմիրներ դարանակայեցին իսլամի զորքին: Եվ ահա, չնայած հաղթական զորքի կազմում ավելի բան 15.000 հեծյալներ կային, իսկ անխավատների թիվը ընդամենը 500 էր, իսլամի բանակը սկզբում պարտություն կրեց, սակայն հետո, շնորհիվ Զասան փաշայի կայունության, որը հատուկնետ սարդկանց հետ միասին դիմացավ անխավատների շրջապատման մեջ, իսլամի զորքը բարեհաջող դուրս պոծավ այդ կործանարար հորձանուտից: 3աջորդ օրը՝ Ղազախլար և Ասպարուլ ցեղից կազմված ղզբաշական զորքը դարանակայեց մահմեդական զորքին արդեն անտառով անցնող ճանապարհի վրա՝ Սամխուր գետի մոտակայքում, և սկսեց հարձակ պահի սպասել: Զասան փաշան, որը տեղեկացվեց այդ նեղ մտադրության մասին, Ռումելիի մի բանի էմիրների հետ միասին նրանց դեմ ուղարկեց ինձ: Այդ ժամանակ Ալի-դուլի-բեկ Ասպարուլն, որ դեկավարում էր նրանց ավազակախումբը, գերվեց, իսկ ղզբաշները դիմեցին փախուստի» (Շարաֆ խան Բադիշեք «Օսմանյան» և պարսից տիրակալների պատմություն): «3ֆեյրի 992 թվականին վրացական արշավանքից վերադառնալիս 3ադուր-բեկը սպանվեց Դանիսի կիրճում» (Շարաֆ խան Բադիշեքի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

«Տիգրիսի բերդում պահպանության համար թողնված զինվորների վրա էմիր և սերդար նշանակված Սուլաք Ֆերիադ փաշազադե Մուհամմեդ փաշան, երկար ժամանակ վրացի անխավատների դեմ կռվելով և պատերազմելով հանդերձ, կարողացավ դիմանալ անիծյալ ղզբաշների պաշարմանը: Ուտելիքի և խմելիքի պակասության հետևանքով բոլորը հուսահատվել էին և կատուներ անգամ չէին մնացել: Երբ այդ դրության մասին տեղեկություն ստացվեց, Իսթանդուլ փաշազադեն Ահմեդ փաշայի միջոցներով որպես օգնություն սննդամթերք ուղարկեց...: Ուղարկվեցին նաև Մարաշի և Շամի բեզբեզները, որոնք, ճանապարհին և լեռնանցքներում վրացիների դեմ անդադար պատերազմ մղելով, Աստծու օգնությամբ Տիգրիսի օձանդակ օգնություն ցույց տվին, երբ բավականաչափ սննդամթերք ու դրամ հասցրին, իսկ պահակազորքը փոխարինվեց» (Սելաևիկի «Պատմություն»):

⁵⁵⁸⁴ «Զասան փաշան հետդարձի ճանապարհը բռնեց և ուղղվեց դեպի Երզրում, իսկ Սիմոնը **(Զարթլի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.)**, շատ տխրած իր սիրելի ընկեր Ալի-դուլի խանի գերեզմարանը, ցանկացավ ամեն գնով հասնել վերջինիս ազատ արձակմանը՝ լինել դա ուժով, թե՛ խորամանկությամբ: Այդ նպատակով, ահա, նա փակեց Դանիսի տանող ճանապարհը, որպեսզի ստիպի Զասան փաշային կանգ առնել ու մարտ տալ, բանի որ լեռների միջով այլ ճանապարհ չկար: Թուրքերն իրենց հերթին հասկացան, որ կիրճով իրենց համար ճանապարհ կարող են քանցել միայն մեծ մարդկային կորուստների գնով և ահա այդ ժամանակ Զասան փաշան, որ հայտնվել էր ծանր դրության մեջ, դիմեց մի խորամանկության, որին մշտապես դիմում են գորավարները նման պայմաններում: Եվ այսպես, նա նամակ ուղարկեց Սիմոնին և խոստացավ ազատ արձակել Ալի-դուլի խանին, եթե վերջինս թուրքերին անվտանգ ճանապարհ տա դեպի Երզրում: Սիմոնը դժբախտաբար հավատաց այդ թուրքի խոստումին և Զասան փաշան իր զորքով առանց խոչընդոտի ճանապարհ ստացավ: Փաշան, սակայն, գերուն առաջ ուղարկեց՝ անապատի վերայով հրաժարվելով իր տված խոսքի կատարումից: Չայրացած այդ նենգությունից՝ Սիմոնին ոչինչ չէր մնում անելու, բան հապճեպ հետևել Զասան փաշային: Դրանից հետո նա, վերցնելով իր բոլոր ուժերը, ընկավ թուրքական վերջապահի վրա, ձեռքը գցեց բանակային գանձարանի արժեքների մի մասը և կոտորեց այն ուղեկցողներին: Այնուհանդերձ Զասան փաշային հաջողվեց շարունակել իր նահանջը, խուսափել գերությունից և անվտանգ կերպով գլխամասային ջոկատում գտնվող իր մարդկանց հասցնել Երզրում, որտեղ նա գանձարանը հանձնեց Մուստաֆա փաշային, որն այն տեղակայեց ամրությունում» (Օրուլ-բեկ Բալաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7):

«Վերադարձի ճանապարհին նրանք համառ մարտի բռնվեցին կատաղած վրացիների հետ, որից հետո հաղթանակով և փառքով հասան իսլամական բանակը, որտեղ ընդունվեցին մեծ հանդիսավորությամբ ու ուրախությամբ» (Սելաևիկի «Պատմություն»):

⁵⁵⁸⁵ «Այդ ձմեռն անցավ անվերջ դժվարությունների ու կարիքի մեջ, սակայն, երբ Անարդի ողորմածությամբ երկիրն ու երկիրը օրինյալ զարունով պատվեցին, միաստված գործի ոգին բարձրացավ և պատվախնդրության ազնիվ զգացումը պատեց մահմեդականների հոգիներին, որոնք սկսեցին ամենուր թշնամիների դուս իրականացնել: Այն ժամանակ, երբ, մտադիր լինելով վրեժխնդիր լինել, օսմանները արշավի ելնելու հսկայական պատրաստություններ էին տեսնում, 3ֆեյրի 987 թվականի փառաշեղ Շաբան ամսին 80.000 թաթար-թալանիկների գլուխն անցած Դեմիրկապե ժամանեց թաթարական խանը **(Դրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյը – Մ.Ֆ.)**: Սրանք այստեղ դիմավորվեցին միաստված գործի կողմից և, երբ Օսման փաշան ցանկացավ ինչել ձիուց, որ ողջունի խանին, սա դրա դեմ դուրս եկավ և նրանք իրար ձեռք սեղմեցին ձիերի վրա հեծած: Նոր ժամանած թաթարների համար ծոխ ընդունելություն կազմակերպվեց, խանը իր որդիների և եղբայրների հետ փառիշահի **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.)** անունից թանկարժեք բարերով պատված սրեր, հիանալի խալաթներ ու հիասթափեց ձիեր ստացան: Առատաձեռն կերպով նվերներ ստացած և տարբեր տեսակի թանկարժեք իրերով պատված թաթարները սկսեցին ճանապարհի պատրաստություն տեսնել, որպեսզի հանդիպեն սարդար Մուստաֆա փաշային, նրա հետ միասին ելնեն այն այլասերված շափի **(Մեշյանների շաիրության շահ Մուհամմեդ հուրաբանդայի – Մ.Ֆ.)** դեմ ու նրա արդարացի կերպով պատժեն: Փաշայի հետ հանդիպումը, սակայն, չկայացավ, բանզի խանը ուշացել էր հրամանի կատարման հարցով և, բանի որ այժմ արշավանք իրականացնելու համար ուշ էր, արդեն մոտ էին ձմեռային ցրտերն, ու, բացի այդ էլ, ամրության կառուցման և թշնամիների նկատմամբ իրականացված հետապնդումից խլալի գորքը վերջնականապես հյուժված էր և ի վիճակի չէր

արշավանք իրականացնել դեպի Շիրվան, խանն ասաց. «Այդ դեպքում միայն մենք կգործենք և իսկական աղետ կբերենք նրանց գլխին, ովքեր անհնազանդություն են դրսևորում»: Նա խոսքը գործ դարձրեց և ջարդ իրականացրեց Գանձակում ու Ղարաբաղում՝ ամայացնելով տրանց պատկանող բնակավայրերը, գերելով բնակչությանը և ձեռք գցելով վերջինիս գույքը, որից հետո առողջ ու հաջողակ մեկնեց իր մայրաքաղաք» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 3):

«Հիջրի 987 թվականին մեր տեր փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) մի բանի անգամ նամակներ ուղարկեց թաթարական խանին (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյին – Մ.Ֆ.)՝ խնդրելով ուղղվել Շիրվան: Նա նաև շատ գումար ուղարկեց, որպեսզի բաժանեն թաթարական ռազմիկներին: Դրա համար էլ Մեհմեդ Գիրեյ խանը ստիպված եղավ Ջուլֆա ամսի առաջին օրը իսկական գործի գլուխն անցած ելնել հիանալի մայրաքաղաք Բախչեսարայից: Մահմուդ-բեկը փառահեղ մի հրամանատար էր, որը հիանալի գիտեր չերթեզնեղի երկիրը, Գյուլջիստանը, ինչպես նաև ռուսներին և Ղաղստանը: Մեհմեդ Գիրեյ խանը Մահմուդ-բեկին նշանակեց որպես 10.000 թաթարների գլխավոր և նրան ուղարկեց իրենից առաջ: Սա հասավ Դեմիրկասե 74 օրվա ընթացքում: Փառահեղ Օսման փաշան շատ գոհ մնաց Մահմուդ-բեկի շտապ ժամանելուց և, միացնելով Շիրվանի էլայեթին խազարական ծովի մարզը, այս բեկին փոխանցեց այդ խաչի ողջ եկամուտը՝ 800.000 ակչեի չափով: Նույն այդ ժամանակ Օսման փաշայի մոտ ժամանեց նաև փառահեղ խանը: Երբ ընթանում էր Շամախիի պաշարումը, Մեհմեդ խան անունով թշնամիներից մեկը փորձ կատարեց ինչ-որ բան ձեռնարկել, սակայն նրա դեմ ուղարկված զորքերը կոտորեցին նրա մարդկանց մեծագույն մասին: Դրանցից հետո, որպեսզի ջարդի Բաբու կոչվող գյուղական հավաքված մարդկանց, ուղարկվեց խանի որդի Ղազի Գիրեյը, որպեսզի արժանի կերպով պատժի նրանց: Այնուհետև Օսման փաշան խանի հետ միասին ժամանեցին Շամախիի մոտ, որից հետո, անցնելով այնտեղով հոսող Վարդան գետով, լիովին ջարդեցին և թալանեցին բոլոր ծաղկող երկրները մինչև Ղզ-Աղաջ կոչվող վայրը: Թալանի սիրահար թաթարները այնքան արդար ձեռք գցեցին, որ նրա բանակը խոչընդոտեց իրոքեյի հնարավոր չէր: Օսմանի փաշան իր փստահեյի մարդ հանդիսացող մարդ ուղարկեց այդ ուրախալի լուրը սարդարին հայտնելու, որպեսզի ուրախացնի իսլամական գործին, սակայն Ղրիսի խանը որոշեց սահմանափակվել նրանով, ինչի հաջողվել էր հասնել՝ ոչ մի կերպ չջանկանալով մնալ Շիրվանի երկրում: Այդ պատճառով էլ, ահա, կիրառելով տարաբնույթ հնարքներ և բերելով պատճառաբանություններ, խանը տուն դարձավ՝ Շիրվանում թողնելով իր որդի Ղազի Գիրեյին: Հետագայում նրա հենց այս վարքագիծն էր, որ փառիշահի զայրույթը հարույցեց և ավարտվեց այն բանով, որ խանը որոշեց իր տիրույթները և գլուխը» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Էսիրները և Ղարաբաղի սուլթանները դեռ չէին հասցրել հեռանալ, երբ թաթարները մեծ զորքով եկան Շիրվան: Մուհամմեդ խալիֆա Չուլֆազարը, որ բաջ և խիզախ մի մարդ էր, ոչ արժանի փախչելու, հանդիպեց հակառակորդներին ու համարձակ հարձակումով դեմ ելավ նրանց: Կողմերի միջև մեծ կռիվ եղավ, բայց ղզբաշների բանակը պարտություն կրեց, բանի որ ավելի թույլ էր, քան թշնամու բանակը: Մուհամմեդ խալիֆան բանակի բազմաթիվ զինվորների հետ սպանվեց, իսկ փրկվածները հեռացան Շիրվանից: Թաթարները մեծ ավերածություններ պատճառեցին Շիրվանում և Ղարաբաղում, գերեցին բազմաթիվ մահմեդական կանանց ու աղջիկների, արեցին ասպատակություններ և կողոպուտներ: Այս դեպքից հետո, սակայն, Մուհամմեդ-Գիրեյը (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.) և մի խումբ թաթարներ, որոնք մեծ ավար էին գրավել, լսեցին, որ օգնություն է գալիս ղզբաշ բանակին, ինչի պատճառով վերադարձան իրենց զավառները» (Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 992 թվականին անձրևի կաթիլներից ավելի մեծաքանակ զորքի հետ միասին Շիրվանում հայտնվեց Մուհամմեդ Գիրեյ խանը (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.): Այստեղի տիրակալ Մուհամմեդ խանն Չուլբազարին և նրա հպատակներին նա նետեց ոչնչացման հորձանուտը, Ուսման փաշա վեզիրի հետ միասին անցավ Կուրի ցրտեր ու թաթարական ջարդերով ամայացրեց Գանձակի, Ղարաբաղի և Պարտավի վիլայեթները: Նա երիտասարդ մահմեդականներից գերեց մոտ 120.000 աղջիկների և պատանիների ու տարավ Կաֆա» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Հիջրի 987 թվականին Ղրիսի Մուհամմեդ Կիրայ խանը (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.) 100.000 հոգանոց բանակով օգնության գնաց օսմանցիներին և նրանց հետ շարժվեց Շամախիի վրա: Չմեղը մոտ լինելու պատճառով, սակայն, Ղրիսի խանը վերադարձավ՝ այնտեղ թողնելով իր որդուն: Այսպիսով՝ Օսման փաշայի դրությունը նորից ղեկավարացավ» (Սելանիկի «Պատմություն»):

«Մուհամմեդ-ղուլի խալիֆ Չուլբազարը մնաց Շիրվանում, սակայն թուրքերի և Ղրիսի թաթարների դեմ ճակատամարտում սպանվեց, իսկ Շիրվանն էլ երկրորդ անգամ ենթարկվեց Օսման փաշային: Հետո, սակայն, վրա հասավ Միրզա Սալմանը և Օսման փաշան երկրորդ անգամ հեռացավ Դերբենդ...: Շիրվանի կառավարումը հանձնվեց Մուհամմեդ-ղուլի խալիֆ Չուլբազարին, ընդ որում դրանից զատ նշանակվեցին նաև կառավարիչներ ամեն մի առանձին մարզում: Շաբիի և Շաբրանի բնակիչները, ենթարկվելով Աբու-Բաքր-Միրզային ու օսմանականության ստանալով թուրքերի և դադստանցիների կողմից, անհանգստացնում էին պարսիկներին: Լայալ փաշան, որը գտնվում էր Աղզումում, հաջորդ տարի պատրաստվում էր նոր արշավանք իրականացնել: Այս ամենը ստիպեցին շահին (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդային – Մ.Ֆ.) այդ ժամանակվա մայրաքաղաք Ղազվինից տեղափոխվել Թավրիզ, որտեղ նա լուր ստացավ Մուհամմեդ-ղուլի խալիֆից, որ Աղի-Գիրեյի եղբայրներ Ղազի Գիրեյ Սուլթանը (Ղրիսի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյ – Մ.Ֆ.) ու Սաֆա Գիրեյ Սուլթանը Ղրիսի թաթարների գլուխն անցած ժամանել են Դերբենդ: Միրզա Սալմանը կոկին նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ, սակայն միջև սրա գալը Ղրիսի թաթարներն արդեն ելել էին Դերբենդից: Մուհամմեդ-ղուլի խալիֆան նրանց դեմ ելավ Սամուր գետի ափին: Տեղի ունեցավ մի արյունահեղ ճակատամարտ, որտեղ Մուհամմեդ-ղուլի խալիֆան զորքի մի մասի հետ զոհվեց, իսկ մնացածը ցրվեցին, ընդ որում ոմանք անցան Կուրը, իսկ այլք էլ իրենց ընտանիքներին և գույքի հետ ընկան թաթարների ձեռքը, որոնք ամենուր ամայացումներ էին իրականացնում: Դրանից հետո թաթարների մեծ մասը, ծանրացած ավարով, վերադարձավ Ղրիս, իսկ Ղազի Գիրեյն և Սաֆա Գիրեյն էլ զորքի մի մասի հետ մնացին Ղաղստանում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Հայոց 1028 թվականին... այս անսպասելի ժամին հանկարծակի եկավ, հասավ վայրագ և մահվան օրհասը մոռացած այն Օսմանը, որը նախապես պատասխարկել էր թաթարների մոտ, որ Ղայթաղ են կոչվում, և բոլոր կովկասյան լեռնական լեզգիներին հավաքել էր իր մոտ՝ Դերբենդում: Սա եկավ բազմաթիվ և անհամար արյունարբու հեծյալներով, որոնցով ելավ, եկավ Կուր գետից այս կողմ, փախստական դարձրեց Գանձակի ու Պարտավի իշխաններին, իսկ իրենք սփռվեցին դաշտերում ու լեռներում: Գանձակը, Պարտավը, Չարաբերդը, Խաչենը, Վարանդան, Դիզակը՝ Չարեք կոչված գետից մինչև Արաքս, մի օրում ենթարկեցրին, գերեցին, անհաճելիներին սրով սպանեցին և չորս-հինգ օրից հետո վերադարձան իրենց տեղերը» (Յովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Արևիկից աշխարհի»):

«Հետո Կաֆայի երկրից եկավ թաթարների խանը (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.), անցավ Ալպուրագ կոչվող լեռն և մտավ Շիրվանի երկիր: Նա այնտեղ շատ ավեր արեց, գերեց Հայկազյան ազգ և կտրեց ապրիլումի ծառերը: Նրանք ծովով 160.000 հոգի գերի տարան Կաֆա, որտեղից էլ անցկացրին Սյր ու հավի պես սկզբառներ» (Առաքել Կարնեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»):

«Խաղճկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) զորքն ելավ և գրավեց... Ղարաբաղը» («Նոր Զարթիս-Ցխովրեք», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1029 թվականին Ղայթաղը եկավ» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Հետո եկավ Ղայթաղ կոչվող մի ազգ, որը գերեվարեց բազում տեղեր՝ Ղարաբաղը, Ղաթազաղը, Խաչենը, Վարանդան և Դիզակը» (Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»):

⁵⁵⁸⁶ «Կախեթի տեր Ալեքսանդրը (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.) իր բոլոր պատճառով հակակրանք էր տածում Սիմոն արքայի (Զարթիսի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) նկատմամբ, մանավանդ որ Ղաուդիանն (Զարթիսի թագավորության նախկին արքա Ղալիթ IX-ը – Մ.Ֆ.) էլ, անկասկած, նրա ազգականն էր, իսկ Անիլախորին՝ աները: Եվ ահա Ալեքսանդրը առանց զգուշացնելու հարձակվեց Դիզվանիում գտնվող Սիմոնի վրա, իսկ դա եղավ Երիստոսի 1580 կամ Երոնիկոնի 268 թվականին: Այդ ժամանակ Սիմոնը, որի ձեռքի տակ զորք չկար, փրկվեց փախուստով, իսկ Ալեքսանդրը պատվազրկեց իր թույր թագուհուն՝ նրա ներքնաշորերը հագցնելով Նիզակի վրա և հեռանալով: Ալեքսանդրն իրոք մի անպատիվ և անարժան բան արեց՝ վարվելով ինչպես մի գող» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»): «Չհամակերպվելով դրա հետ և բարիք չցանկանալով իր բորոք՝ Ալեքսանդրը հավաքեց իր կախ ռազմիկներին և Երիստոսի 1580 կամ Երոնիկոնի 268 թվականին անանկվալ հարձակում գործեց Դիզվանիում գտնվող Սիմոնի վրա, որը դիմեց փախուստի: Եվ ահա Ալեքսանդրը ռազմիկներին ուղղեց իր բորոք վրա, թալանեց Սիմոնի հարստությունը և, պատվազրկելով նաև բորոքը, հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»): «Երիստոսի 1580 կամ Երոնիկոնի 268 թվականին կախեթի արքա Ալեքսանդրը Դիզվանիում հարձակվեց Սիմոն արքայի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁵⁸⁷ «Նույն այդ Երոնիկոնի 268 թվականին Սիմոն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) և Կախեթի արքա Ալեքսանդրը (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.) ճակատեցին Մարտկոպիի Չոտորի վայրում և ահա Սիմոն արքան հաղթանակ տարավ» (Զարթիս-Ցխովրեք», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Կատարած Սիմոն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքեց և հանձնարարեց հայտնել Ալեքսանդրին (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.): «Դու մի անպատիվ բան արեցիր, բանգի, եթե դա մեկ ուրիշն աներ, ապա հենց ինքը պետք է

վրեժխնդիր լինելի: Այժմ պատրաստվիր, քանի որ վաղը ես վրեժխնդիր եմ լինելու»: Դաջորդ օրը արքան եկավ Չոտորիում կանգնած Ալեքսանդրի վրա, սա ընդառաջ ելավ և ուժեղ մարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Ալեքսանդրը դիմեց փախուստի: Այդ ժամանակ, ահա, գերեցին բոլոր տոհմիկ կախերին, ավար ձեռք գցեցին և այնտեղից արքան վերադարձավ Մծխեթ: Ում որ հետը բերել էր, Մծխեթում արքան ստիպեց երդվել, որ աստված բարթեցնեմերից միշտ հաղթանակ տա կախեթնիցների նկատմամբ, որից հետո նրանց կվերներ տվեց ու բոլորին բաց թողեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի յայտմութիւնը»): «Որոշ ժամանակ անց Սիսնը եկավ Չոտորի Ալեքսանդրի վրա և վերջինս նրան մարտով դիմավորեց, սակայն հաղթեց իր անբարոյ արարքի համար և հեռացավ Մազարո, իսկ Սիսնը, գերելով կախեթին և նրանց հետ վարվեց այնպես, ինչպես սասցինը, թեև Ալեքսանդրի գանձարանը չկարողացավ ձեռք գցել» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթի և Զերթի կյանքը»):

⁵⁵⁸⁸ «Այդ ընթացքում սարդարի բարձր ականջին լուր հասավ այն մասին, որ այն երկրեմասին և այլատերական շահի (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ հուղաբանդային – Մ.Ֆ.) մեծ վեգիր Սալման խանն ու Մեհրիուդուն խանը 17.000 անաստված տորխաններ են կուտակել Կուր գետի ափին՝ մտադիր լինելով ներխուժել Շիրվան և այստեղ վատ գործեր անել: Սարդարի կողմից նշանակված Ղազի-Գիրեյին (Ղրիսի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյին – Մ.Ֆ.) Մուրադ-Գիրեյ խանը ու Իսայա-Գիրեյ խանի հետ միասին հանձնարարվեց անմիջապես ելնել թշնամու դեմ: Եվ այսպես, նրանք գիշերը յողալով անցնելով Կուրը, անակնկալ հարձակվեցին թշնամու վրա և այնպիսի կոտորած արեցին, որ 17.000-18.000 անիծվածներից միայն 300 անմաքուրներ, իսկ նրանց սարդար Սալման խանն էլ վիրավորվեց, թեև ի վերջո նրան հաջողվեց փախչել: Ինչ վերաբերվում է Մեհրիուդուն խանին, ապա սա 50 այլ անաստվածների հետ գերի ընկավ և հետագայում մահապատժի ենթարկվեց: Թալանելով գորթը և ձեռք գցելով մեծ ավար, որը գերազանցում էր Շիրվանի նախկին գրավման ժամանակ նրանց ձեռքն ընկած ավարը, թաթարական խանի (Ղրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի – Մ.Ֆ.) որդիները հաստատվեցին Շիրվանում, իսկ սարդարն էլ ուղղվեց Դեմիրկապե» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրե սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակները», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 3):

«Այս իրադարձությունների ժամանակ Ադի-Գիրեյ խան թաթարը և Սաֆի-Գիրեյ խանը ծանր բանակով հարձակվեցին ու մոտեցան Շիրվանին: Սալման խանը և Եփրեյնը դեռ չէին մեկնել Շիրվան: Դոռոմները, Շիրվանում ղզբաշի նշաններ չտեսան, սակայն անհավատ շիրվանները տեղեկացրին, որ ղզբաշ բեգլարբեկներն և Շիրվանին նշանակված Եփրեյնը այսինքն տեղում են: Թաթարական բանակը Շիրվանի լեռնաբանկների գլխավորությամբ առանց հապաղելու անցավ գետը և հարձակվեց Եփրեյնի բանակի վրա: Նա պատերազմի կարոտ էր: Մոլլա-Յասսան կոչվող վայրում պատերազմ սկսվեց նրանց և հաղթական ռազմիկների միջև: Զանի որ բանակի գլխավորները չէին կարողանում գեղե բերել ու հավաքվել մեկ տեղում, սակայն, ղզբաշ գործերի մեջ շփոթություն էր տիրում: Եվ ահա նրանք թողեցին իրենց հարստությունն ու գեղերը և խուճապահար փախան՝ ոմանք ուղթով, ոմանք՝ ձիով: Կռվի մեջ մտած մի քանի հոգի խիզախորեն խմեցին նահապետության օջառակը: Ղզբաշների ողջ զույթը գրավվեց: Այիգուլի սուլթան Չավիշուլուն, որ Ուստաջուլի Եփրեյնից Եսթեթ Ավագի որդին էր, սպանվեց, իսկ մնացածները անկարգ ու անկազմակերպ հավաքվեցին Ղզբաշի մոտ՝ փախչելով ու իրենց կյանքի մասին հոգալով: Այդ օրը թաթարները վերադարձան անթիվ ավարով» (Իսթանուլե Մուշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Դաջորդ տարի շահն (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ հուղաբանդային – Մ.Ֆ.) անձամբ եկավ Ղարաբաղ և Սալման խանին նշանակեց Շիրվանի կառավարիչ: Սա Արաբշահրի միջոցով ժամանեց Կուր գետի ափ և ուժեղ շոգի պատճառով ճամբար զարկեց ծովից երկու մղոն հեռավորության վրա՝ հիկալիուրը Ղաճախի բաղաբի մոտ, որը հիշատակվում է Շահնամեում Ֆրիդուսի կողմից Կրաբշարի անունով: Սուլթաններ Ղազի-Գիրեյն (Ղրիսի խանության ապագա խան Ղազի-Գիրեյ – Մ.Ֆ.) ու Սաֆա Գիրեյը ժամանեցին Շամախի, որտեղից էլ շիրվանցիների օգնությամբ անցան Կուրը և անակնկալ հարձակվում գործեցին պարսկական ճամբարի վրա: Անզգույշ պարսիկները վատ եղանակի ու անձրևի պատճառով չհասցրին ուշքի գալ և, կորցնելով գունակն ու պաշարները, նահանջեցին դեպի Ղզ-Աղաչա: Նույն օրն էլ հաղթողները վերադարձան Շիրվան, իսկ Օսման փաշան, օգտվելով այս հաջողությունից, Դերբենդից անցավ Շամախի և գործի մի մասով ամրացրեց Բաթուն» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁵⁸⁹ «Դոռոմների և թաթարական զորքը լսեցին, որ պատերազմի կարոտ ղզբաշի գործը գալիս է: Մոլլա-Յասսան կոչվող վայրում նրանց և հաղթական մարտիկների միջև պատերազմ սկսվեց: Զանի որ ռազմիկներին անընդհատ և հատկապես վերջին օրերին օգնություն ցուցաբերվեց, հակադիրողները չկարողացան կռվել նրանց հետ և հրաժարվեցին կռվելուց: Դոռոմները գնաց Դերբենդի ամրոց, իսկ թաթարները գնացին Դաղստան՝ իրենց հայրենիք գնալու համար» (Իսթանուլե Մուշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ Միրզա-Սալմանը պարսիկների գլուխն անցած մտավ Շիրվան: Թուրքերն և թաթարները նրա դեմ ելան Յուրտ-Մոլլա-Յասսանում, սակայն կարճատև փոխհրաձգությունից հետո Օսման փաշան, փորձելով հակառակորդի ուժը, նահանջեց Դերբենդ, իսկ Ղրիսի թաթարները գնացին Դաղստան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁵⁹⁰ «Քրոնիկոնի 268 թվականի հունիսի կեսին վերադարձրին Բեթանի, որից հետո երկու տերերը՝ Ղվարդկարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարեն Զակեյին – Մ.Ֆ.) ու Բեթան, գնացին Լոռի, որն ավերեցին, ապա հաղթական վերադարձան» (Անանու «Մեսխական սաղմոսի մատյանը»):

«Քրոնիկոնի 268 թվականին... երկու տերերը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարեն Զակեյին և Նրա եղբայր Բեթան – Մ.Ֆ.) գնացին Լոռի, այն ավերեցին և հաղթող վերադարձան» («Զարթիս-Ցխովրեթա», Անանու «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Դունիսի 15-ին բերին Բեթային, որից հետո երկու տերերը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարեն Զակեյին և Նրա եղբայր Բեթան – Մ.Ֆ.) գնացին Լոռի, այն ավերեցին և հաղթող վերադարձան» (Զարթիս-Ցխովրեթա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Դունիսի 15-ին բերին Բեթային, որից հետո երկու տերերը (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարեն Զակեյին և Նրա եղբայր Բեթան – Մ.Ֆ.) գնացին Լոռի, այն ավերեցին և հաղթող վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1580 կամ Քրոնիկոնի 268 թվականին Ղվարդկարեն և Բեթան հարձակվեցին Լոռիի վրա և թալանեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Նույն տարի հոկտեմբերին Ղվարդկարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարեն Զակեյին – Մ.Ֆ.) և Բեթան հարձակվեցին Լոռու վրա, այն ավերեցին ու հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի յայտմութիւնը»):

⁵⁵⁹¹ «Մեհմեդ փաշան կամ Սիսնը գրավեց Լոռին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի յայտմութիւնը»):

«Մահմեդը Սիսն փաշան տիրեց Լոռիին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁵⁹² «Մեհմեդ փաշան կամ Սիսնը գրավեց նաև Գորին, այնտեղ պահակազոր թողեց, իսկ ինքը կանգ առավ Մուխրանիում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի յայտմութիւնը»):

«Մահմեդը Սիսն փաշան տիրեց Գորիին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁵⁹³ «Այս ամենն ահա թե ինչ պատճառով տեղի ունեցավ: Բանն այն էր, որ, երբ Կարսի ամրության վերանորոգումն ավարտվեց, իսկ Տիդիս էլ բավարար բանակությամբ պարենամթերք ուղարկվեց, Երևանի տիրակալ Թոխմախ Անիծյալը, օսմանյան կողմին հայտնելով այն մասին, որ խաղաղություն կնքելու համար սպասվում է բարձրաստիճան մի դեսպանորդի գալը, դրանից հետո ամեն շաբաթ նամակներով մարդկանց էր ուղարկում, որոնց բերած հաղորդագրություններում գրված էր, թե սպասե՛ք ևս երկու-երեք օր, այդ մարդը ահա-ահա կգա: Իրականում, սակայն, այդ հետաձգման իմաստը կայանում էր նրանում, որ նրանք իրենց հույսերով էին պատում այս կերպ ժամանակ ձգձգել մինչև ծնունդ: Արդյունքում, ահա, որոշվեց թալանել այդ միլիայեթը, որպեսզի դա մինչև իրենց օրերի վերջը դաս լինի անիծյալ անաստվածների համար: Այդ գործին նշանակվեց Անարդուի բեգլեթ Զաֆար փաշան, որի մոտ ուղարկվեցին նաև Սիվասի բեգլեթ Կախուր փաշան և Դահրամանի բեգլեթ Բահրամ փաշան նրանց հրամանատարության տակ գտնվող գործերի ու նրանց էլյաթներում հավաքված մարդկանց հետ միասին՝ սրանց միացնելով քաջարի ենիչերիներից և կապիդուլյարներից հավաքագրված կամավորների: Որոշվեց ամենից առաջ ուղարկել 50-60 քաջերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իր մոտ մեկական պահեստային կենդանի և մեկ կամ երկու բաժին պարենամթերքի հավաքածու կուլունար: Եվ այսպես, ելնելով տեղից մեծ Շաբան ամսի 12-րդ օրը, որը շաբաթ էր, նույն օրն էլ նրանք ժամանեցին Շարաբխասան կոչվող վայրը, որտեղ չորս գերդիրներ բռնեցին, որոնք հայտնեցին, որ Թոխմախ Անիծյալը, իենց որ նրան հայտնի է դարձել իսլամի գործի հարձակման մասին, դիմել է փախուստի: Այդ օրը այնպիսի մի անձրև եկավ, որպիսիք չէր եղել Նուխի ժամանակներից ի վեր և Ալլահը փրկե՛ր, եթե այդ պահին հայտնվե՛ր թշնամին թեկուզ 200-300 հոգու կազմով, քանզի այդ պարագայում ոչ-թի չէր հաջողվի կենդանի հեռանալ: Այդ ընթացքում ամեն մեկը մտածում էր միայն այն մասին, թե ինչպես տեղում մնա, ընդ որում պետական ծառայողներից կային նաև այնպիսիները, որոնք, վտանգի ենթարկվելով գլուխները, սկսեցին հետ փախչել: Այդ ժամանակ քաջարի սարդարը հրամայեց բռնված գերիներից մի քանիսին գլխատել և, հանձնելով դրանք սիպահներին, սասց, որ այդպիսին է այն դասալիքների ճակատագիրը, որոնք ականջաթող են անում փառիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանին: Այս կերպ, ահա, նա զորքում որոշակի հանգստության հասավ: Երբ նրանք անցան այդ վայրը, լուսաբացին մոտեցան Երևանին, սակայն այստեղ սորխասների հետքն իսկ չկար, իսկ տեղում մնացած քաղաքային բնակչությունն էլ, որոնք հիմնականում հայեր էին, ենթադրելով, որ իրենք ազատվել էին հենց իսկ աշխարհի

տիրոջ և մարգարեի կողմից ու իրենց չեն սպանի, չէին փախել քաղաքից, մասնավորապես որ նախկին ուլեմներն էլ էին արգելել սպանել կամ գերեզմարել նրանց: Այժմ, սակայն, բանի որ փառահեղ ֆերման էր արձակվել նրանց սպանելու և գերեզմարելու մասին, բանի որ նրանք ենթարկվում էին անաստվածներին, ելել էին խալիֆի հնազանդությունից ու միացել համառներին այն խմբին, նրանց մեծ մասը գերեզմարվեց, իսկ ոմանք էլ սպանվեցին: Հատկապես ավերվեց նաև այն հերետիկոս Ռոխմախի ալգին և պալատը, ընդ որում այն աստիճան, որ ոչ-ոք չէր կարող գլխի ընկնել իսկ, թե այդ վայրում մի ժամանակ այգի ու պալատ է եղել: Այդ ընթացքում այնքան ավարտ ձեռք գցվեց, որ չգիտեին, թե ինչի վրա բարձեն գույքը և ավարից շատ բան էլ ստիպված եղան տեղում թողնել: Մի խոսքով, այնքան բան էր ձեռք գցվել, որ այդ հաղթանակը ամենաարժանին եղավ բոլոր այն հաղթանակներից, որոնք ձեռք էին բերվել արևելյան այդ արշավանքի ընթացքում: Այդ և հաջորդ օրը մինչև ճաշը մնալով տեղում, թալանելով քաղաքն և վերցնելով ձեռք գցած գույքից ամենաարժեքավորը՝ իսլամի ռազմիկները հետ դարձան, թեև դրանից հետո իսլամի գործը անմիջապես էլ ցրվեց և սարդաբլի մոտ միայն շատ թիչ ռազմիկներ մնացին, այնպես որ Ալլահը փրկեր, եթե հանկարծ թշնամին, այդ մասին լսելով, որոշեր հետապնդել մեզ, բանգի այդ պարագայում մենք խոշոր կորուստներից հաստատ չէինք խուսափի: Աշխարհի տիրոջ օգնության շնորհիվ, սակայն, թշնամին չհամարձակվեց ելնել այն կիրճից, որը նրա համար վզին կապված պարանի պես մի բան դարձավ, այնպես որ հիշատակված ամսի 18-ին տեղի ունեցավ օսմանյան բանակի հաջորդ վերամիավորումը: Այդ ժամանակ Անադոլուի բեզլեթը հիվանդ լինելու պատճառով չկարողացավ գալ սարդաբլի մոտ, սակայն մյուս բեզլեթները եկան նրա մոտ և նրանց խալաթներ հագցրեցին, իսկ Անադոլուի բեզլեթին խալաթն էլ ուղարկվեց Մուշի աղաների հետ միասին: Այս ամենը խորապես ազդեց թշնամու վրա, որը հոգեպես ընկճվեց, իսկ շրջակայքի այդ թալանումով էլ զինամթերքի մեր պակասը լրացվեց: Ահա այս կերպ թշնամիներին հասնող դաժնների թրեթը երևանի թալանով պատասխանեցին խաղաղության առաջարկին և այդուհետ դեսպանորդ ուղարկելու անհրաժեշտությունը վերացավ: Խիստ ձմեռը, սակայն, իր հետ շատ դժվարություններ բերեց և կարիք առաջացավ հոգալ ձմեռոցի հարցը, այնպես որ իսլամի գործը անմիջապես Երզրումի ուղղությամբ ելավ Կարսից ու բարեհաջող տեղ հասավ: Այդ քաղաքում Անադոլուի, Սիվասի, Մարաշի և Ռումելիայի գործերը բաց թողնվեցին իրենց տեղերը, իսկ անհամեմատելի սարդարին էլ հրաման տրվեց կապիղուկարների ու ենիչերիների հետ մնալ տեղում, թեև սրանցից ոչ մեկն էլ այդպես էլ չմնաց, բանգի, ցանկանալով տուն դառնալ, սրանք դասալեցին և հեռացան: Արդյունքում իր նպատակին հասած փաշան խաբանիկ կատարվածի մասին հրաման սպասելով մնաց Երզրումում և ողջ ձմեռն անցկացրեց այդտեղ» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 4, գլուխ 3):

«Երբ կառուցում էին երևանի բերդը, Ռոխմախ խան կոչված ստոր արարածն իր մի վաշտ ավազակներով երբեմն հարձակում էր գործում պաշար տանողների, երբեմն էլ խոտի գնացողների վրա: Չնայած դրան, Աստուծո օգնությամբ բերդի շինությունը ավարտվեց...: Բարձր կարողության տեր սարդարը, ղզլբաշների երկրում առաջնորդվեց այդ ֆեթվայով, գիշերային հարձակումներ գործեց և հետամուտ եղավ կողոպտելուն ու հավշտակելուն: Անադոլուի բեզլեթ Զաֆար փաշան ֆերմանով սարդար Նշանակվեց և Երևանի կողմն ուղարկվեց, նրան իրենց զինվորներով ուղեկցում էին երեք բեզլեթներ: Նրանք ուղարկվածներին ասում էին. «Երևանի երկրում իշխող Ռոխմախ խանը, որը կողոպտում է ձիարած տղաներին և բանակի բեռնատարներին, թող տեսնի, թե այդ բանը լավ է»: Այդպես ասելով՝ նրանք սկսեցին կողոպտել և թալանել Երևան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղի բոլոր հայտնի և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին ու գետնին հավասարվեցին, գեղազարդ և ոսկեհայլ կամարներն ու ծածկերը խորտակվեցին և 20.000 հոգուց ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան: Դրանից հետո իսլամական բանակը մեծ ավարով և ուրախ տրամադրությամբ տերունական բանակատեղ հասավ» (Իբրահիմ Փեչլի «Դաստմութուն»):

«Հիջրի 988 թվականի գարնանը Մուստաֆա փաշա սարդարը թողեց Երզրումի ձմեռոցները, ժամանեց Կարս և սկսեց զբաղվել դրա ամրությունների վերականգնմամբ: Երբ սուլթան Մուրադ խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) գլխավոր ակնաչին հասավ ղզլբաշների կողմից Շիրվանի վիլայեթի հետ գրավման լուրը, այն լուրը, որ Ուսման փաշան հեռացել էր Դասուր-կապե, իսկ Աղլի Գիրեյ թաթարն էլ գերի է տարվել, նա սարդարի պաշտոնից հեռացրեց Մուստաֆա փաշային և այդ բարձր պաշտոնը հանձնեց վեզիր Սինան փաշային» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Անադոլիայի բեզլեթ Զաֆեր փաշան սերդար Նշանակվելով՝ Երևանի վրա արշավելու կոչ արեց. «Լավ գեներ ունեցողների և հարմար ձիեր պահողների օրն է: Թշնամի վիլայեթի վրա ենք արշավում»: Երբ մուսնեիկները օրվա կացության մասին հայտնեցին բոլոր քաջերին, Եսիրներին և փյալիներին, որոնք պատրաստ էին կռվի դաշտում հերոսաբար գոհվելու, բազմաթիվ իսլամական զինվորներ՝ թեթևաշարժ ու հետոխուն, շտապ շարժվեցին և երկրորդ օրը, առավոտյան, հասան բարեշեն Երևանի երկիրը: 2գվելի Թոքմալի խանը, Նախոթը տեղեկանալով այս պատրաստության մասին, կողոպտեց և թալանեց քաղաքն ու նրա շրջակայքը և փախուստի դիմեց: Այդպիսի ահավոր և անասելի կողոպուտի, թալանի ու հրկիզման ենթարկված Երևանին բնակիչների ողբն և կոծը, նրանց թափած արտասուքը նյութ դարձան հանրաժանող դեսթանի համար: Այս դեսթան տեղի ունեցավ Հիջրի 987 թվականի Շարան ամսի 15-ին» (Սեյանիկի «Դաստմութուն»):

«Մուրադ խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) թագավորության ժամանակ նա իր գործերը ոտքի հանեց, որոնք ելան և դեպի արևելք դիմեցին՝ քրիստոնյաների վրա: Եվ ահա նրանք ավերեցին ողջ Հայոց աշխարհը, վերին ու արևելյան կողմերն և Երևանը: Նրանք տիրեցին ամեն ինչին, ավերեցին, գերեզմարեցին, քրիստոնյաներին շատերին սրի քաշեցին և շատ սրբություններ ավերեցին» (Անաստուս Բոռեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»):

«Հայոց 1028 թվականին Երևանը իր 18 գյուղերի հետ գերեզմարեցին և կանանց ու տղաներին ցրեցին տարբեր տեղեր» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1029 թվականին Լալա փաշան գրավեց Երևանը...: Ահա այսպես Երևանը գրավեցին, գերեզմարեցին և նոր բերդ կառուցեցին, որը հաստատուն է մինչև այժմ: Այդ ժամանակ էր, որ Երևանի բերդը կառուցվեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1029 թվականին Լալա փաշան եկավ, Երևանը գերեց» (Առաքել Դավիթբեցի «Դաստմութուն», գլուխ 56):

«Հայոց 1028 թվականին Երևանում գերեցին 30.000 հոգի» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁵⁹⁴ «Հիջրի 988 թվականի սկզբին սարդար Սինան փաշան, ինչպես և նախկին ժամանակներում, ժամանեց Ուսկյուղար և, իսլամական գործերի հետ անցնելով կանգառից կանգառ, ճաթար զարկեց ու կանգ առավ Երզրումի հարթավայրում: Իրանցիների ակնաչին հասան այն դատարկ և բարձրագույն հայտարարությունները, որոնք բարձրից հնչեցնում էր սարդարը: Հիշելով նախկին սարդարի կողմից բազմաթիվ գյուղերի ամայացման, Օսման փաշայի կողմից Շիրվանի երկրում իրականացված ամայացումների, ինչպես նաև այն մասին, որ այս սարդարը ավելի մեծաքանակ գործ ունի իր տրամադրության տակ, նրանք հասկացան, որ այս անգամ օսմաններին իրենք չեն դիմադրի: Դրա համար էլ, ահա, նրանք ցանկացան Սուլեյման խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլեյման I Մեծի – Մ.Ֆ.**) օրոք որոշված սահմանների պահպանման պայմանով խաղաղություն կնքել: Այդ պատճառով էլ նրանք սարդարի մոտ ուղարկեցին իրեն դեսպան, որին կոչում էին Մախսուդ խան: Երբ տերունական բանակի սերապետը փաղիշահական կնիքին արժանացավ, նա իր մենզիլից մեկնելով անցավ մի շարք մենզիլներ և իջևանեց Տիֆլիսի մոտ: Սրա բեզլեթի մասին որոշ դժգոհություններ կային: Վրաստանի Էլալեթի բեկերից ամենի ավելի խելացի Գյորգի-բեկը (**Բմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի I-ը – Մ.Ֆ.**), որը հպատակություն էր հայտնել նախորդ սարդարին, այդ անգամ իսլամություն ընդունելով, սերապետի կողմից Տիֆլիսի Էլալեթի կառավարիչ Նշանակվեց՝ ստանալով Յուսուֆ փաշա անուն: Վերոհիշյալ մենզիլներում ղզլբաշ զինվորները հարձակումներ էին գործում իսլամական բանակի զինվորների և խոտի պաշար տանողների վրա: Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, որ մոլորյալ շահը (**Աբֆանների շահության շահ Մուհամմեդ խոդաբանդան – Մ.Ֆ.**) պատրաստվում է 60.000 հոգանոց բանակով իսլամական բանակի վրա հարձակվել և ահա փառքով հռչակված սարդարը դուրս եկավ շրջակայքը ուսումնասիրելու, որպեսզի որոշի թե, ղզլբաշը որ կողմից պիտի երևա: Այդ ժամանակ շեքեմի իշխան, Լենդը խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.**) որդի Ալեքսանդրե խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**), որն այդ վայրում տեսակցել էր նախորդ սարդարի հետ, սարդարի մոտ եկավ և հայտնեց իր կարծիքը: Նախորդ սարդարը, որ մի պատկառելի փոխ էր, նրան չէր հավատացել: Այժմ լուր էր ստացվել, որ սա՝ Ալեքսանդրե խանը, մի ինքնահավան երիտասարդ էր և նրան չի կարելի վստահել: Երբ ստոր ռայաներից մի երկու դժբախտ մարդ տանում էին շահի կողմից Ալեքսանդրեին ուղարկված նամակներ, զինվորների կողմից բռնվում են: Նամակները բանակում կարդացվում են: Եվ, որովհետև հարցը վերաբերվում էր իսլամական բանակի դեմ թակարդ լարելուն, սարդարը, արտաքուստ ոչինչ ցույց չտալով, կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ և բանակը տեղից չշարժեց: Միաժամանակ, սակայն, զգուշության տեսակետից այդտեղ մնալն էլ նպատակահարմար չհամարեց: Հաջորդ օրը Բայրամ փաշան Նշանակվեց բանակի առաջապահ և իր գործառնալով մի մենզիլով առաջ շարժվեց, իսկ ինքը՝ սարդարն, իր ուղղությունը հակառակ կողմը դարձրեց, այսինքն զգուշության ծանապարհը բռնեց, սակայն գլխավոր ծանապարհից չշեղվեց: Բայրամ փաշայի հետ գնացողները միայն նամագի ժամանակ կարողացան տեղեկություն ստանալ սարդարից և, շտապ կերպով շարժվելով, հազար նեղություններով կարողացան նրա բանակատեղ գտնել, բայց այդ իսլավոր գիշեր կողոպուտից և շատ մեծ վնասների ենթարկվեցին: Ինչքան երևելի գեամեթ տները և հայտնի բանուշներ Վրաստանի քաջֆիդներին գերի ընկան և ինչքան էլ այդ պատճառով կանքի շնորհից զոհվեցին: Այդ մենզիլից մեկնելով՝ նրանք գնացին դեպի Մենուչեհրի (**Սամցխեի աթաբեկության ապագա աթաբեկ Մանուչար Զակեյի – Մ.Ֆ.**) երկիր: Նրանց նպատակն էր մի օր առաջ բնակություն հաստատել Կարսի դաշտում և այնտեղից զինվորներ ուղարկել Աջեմների երկիրը՝ կողոպտելու ու ավերելու համար: Այդտեղից գնացին մի անտառոտ վայր: Վրացի ավազակներից ոչ մեկն աչքին բուն չէկավ և ոչ ոք մի օր անգամ հանգիստ չունեցավ:

Վերջապես մի երկու օրից բնակություն հաստատեցին Կարսի դաշտում: Ստամբուլից տրված հրամանի համաձայն պետք էր գնալ Թալիզը նվաճելու: Դրա համար էլ ամեն ոք հավաքեց իր սննդամթերքն ու պաշարը: Մի բանի օրից լրտեսները տեղեկացրին, թե շահն եկել է Արսիալայի կողմից վայրը, սակայն, լսելով իսլամական բանակի սարդարի հերոսությունների և լավագույն պատրաստությունների մասին, հետ է գնացել: Իր փառքով հայտնի սարդարն այս առթիվ շատ ուրախացավ և, «Մի բանի մենզից թշնամու՝ իմ առջևից փախչելն էլ բավական է» ասելով, այդ խնդրից հրաժարվեց» (Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»):

«Նույն այդ Երոնիկոնի 268 թվականին Մեհմեդ փաշա անունով սարդարը եկավ Ձալխի: Նրան դիմավորեց Սիմոն արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) և նրանք մարտնչեցին Մուխրանիում: Սիմոն արքան հաղթանակ տարավ և փախուստի մատնված փաշան բաղաբե եկավ» (Զարթոյի-Ֆիտլիքեա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների):

«Նույնպես նաև խեղճացիների արքա Գեորգին (**Խեղճացիի թագավորության արքա Գեորգի I-ը – Մ.Ֆ.**), փաշայի խոսքին հնազանդ, հարձակվեց Վերին Զարթոյի վրա, իսկ նրան էլ հետևեցին Դադիանին (**Մենզրեյի իշխանության իշխան Գեորգի Դադիանին (1578-1582) – Մ.Ֆ.**) ու Գուրիելին (**Գուրիայի իշխանության իշխան Գեորգի Գուրիելին (1564-1583, 1587-1600) – Մ.Ֆ.**), որոնք, չգտնելով ցրված բնակչությանը, այրեցին շրջակայքը և հեռացան: Սիմոն արքան, սակայն, չընկավ նրանց հետևից, այլ Մուխրանիում գործով հարձակվեց Սինան փաշայի վրա և ջախջախեց նրա զորքը: Փաշան փախավ և պատսպարվեց տիդիսյան ամրությունում, իսկ դա եղավ Երիստոսի 1581 կամ Երոնիկոնի 269 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Այն բանից հետո, երբ Լալա փաշայի արշավանքի ժամանակ Գեորգին ջարդեց օսմանյան զորքը, իսկ հետ էլ այն ոչնչացրին բարթեցիները, Զարթոյի վրա եկավ Սինան փաշան: Սա ենթադրում էր, որ Գեորգին կրկին կաջակցի բարթեցիներին և դա կանխելու համար էլ Երիստոսի 1581 կամ Երոնիկոնի 269 թվականին ուղարկեց Ղվարդվարե աթաբեկին (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդվարե Տալեյին – Մ.Ֆ.**), որպեսզի սա Զարթոյում գործի Սիմոնի դեմ: Յենց այդ ժամանակ էլ, սակայն աթաբեկի դրոշմներով Գեորգի արքան հավաքեց իր զորքը, կանչեց Դադիանիին և Գուրիելիին և նրանց զորքերի հետ միասին, բանի որ նրանք միակամ էին ու բացի այդ կար նաև սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) հրամանը, հարձակվեցին Նեդին Զարթոյի վրա, սակայն, չգտնելով ցրված բնակչությանը, այրեցին շրջակայքը և հեռացան առանց որևէ կորստի» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Երիստոսի 1581 կամ Երոնիկոնի 269 թվականին Գեորգի արքան Դադիանիի և Գուրիելիի ուղեկցությամբ հարձակվեց Զարթոյի վրա և նրանք այրեցին Մուկավարիի երկու կողմերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁵⁹⁵ «Յենց այդ ժամանակ Սինան փաշան, լի գեղեցկությամբ և փառքով, ժամանց Տիդիս, որպեսզի ժամանակավորապես իր վրա վերցնի հրամանավորությունը, բանի որ լուր եկավ, թե Կոստանդնուպոլսում սուլթան Մուրադն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) արդեն նոր վեզիր է նշանակել: Ոգևորված իրենց հրամանատարին ցույց տրված վստահությունից՝ Սինան փաշայի գորավարները անմիջապես էլ որոշեցին լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսել վրացիների դեմ, որոնք այդ ժամանակ ամայացնում էին շրջակայքը: Այդ նպատակով Դամասկոսի ենիչերիների ադա Տալ-օղուն ու Սաֆիի Նախկին կառավարիչ Օմարը ելան վրացիները հարձակումները հետ մղելու: Արքայազն Սիմոնը (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**), սակայն, իմացավ թուրքական զորավարների մտադրության և այն մասին, որ նրանք բանակով քիչ են, իսկ նրանց ջոկատներն էլ անկանոն են առաջանում: Օգտվելով այս հանգամանքից՝ արքայազն Սիմոնը նրանց այնպիսի մի մեծագույն կոտորած կազմակերպեց, որ փրկվեց միայն ենիչերիների աղան, այն էլ այն պատճառով, որ ճարպիկ էր ուղեքից» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7):

«Դաջար Եմիրները նաև ռազմիկների ջոկատ ուղարկեցին՝ գրավելու Թիֆլիսի բերդը և օգնելու նրա տիրակալ Սամայուն խանին: Այդ ուղղությամբ նաև Մուրուդ-բեկ Թուփուբաշին ուղարկվեց, որպեսզի ավարտի բերդի ձեռքբերումը հրետանու ու թնդանոթային արտադրանքի վարպետներով, որպեսզի երբ Օմար աղան վերադառնա, տեսնի, որ գոնե մեկ ամիս բերդ Ղալբաշի ձեռքում է: Թիֆլիսի բերդը վերցնել, սակայն, չհաջողվեց» (Իսբանդեր Մուլեի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այնուհետև արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին զորք հավաքեց և կանչեց իր ազնաւորների կանանց: Նա հետը վերցրեց նաև թագաւիւնը և, բարձրանալով Լիդ, փոքրաբանակ ռազմիկների ուղարկեց, որպեսզի ձեռք գցեն տիդիսյան հոտերը: Սրանք կատարեցին իրենց հրամայվածը և ահա այդ ժամանակ Տիդիսի ամրությունից հետապնդվան համար ելան թուրքերի մեծ ջոկատները, որոնք, երբ մտան մի հարմար վայր, հարձակման ենթարկվեցին արքայի ու նրա զորքի կողմից, ընդ որում կանայք և շատ տնեցիներ նայում էին, թե ինչպես է արքան ոչնչացնում ու փախուստի մատնում թշնամուն: Բերին հաջողվեց ապաստանել Տիդիսի ամրությունում, ընդ որում վրացիներն ընկան նրանց հետևից մինչև դարպասները, սակայն, չկարողանալով գրավել բաղաբը, ավարով ծանրաբեռնված հետ դարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Այնուհետև Սիմոն արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) ոչնչացրեց Սինան փաշայի զորքը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Երիստոսի 1581 կամ Երոնիկոնի 269 թվականին Սիմոն արքան հաղթեց փաշային» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁵⁹⁶ «Դադի-Գիրեյ Սուլթանը (**Դրիսի խանության ապագա խան Դադի-Գիրեյ – Մ.Ֆ.**) և Սաֆա Գիրեյ Սուլթանը թուրքական ու թաթարական ուժերով երկրորդ անգամ ներխուժեցին Շիրվան: Փեյթար խանը, օժանդակություն ստանալով Իմամ-դուլի խանից, նրանց դեմ ելավ Շամախիի ու Շաքրանի միջև ձգվող մի տարածքում: Դադի-Գիրեյ Սուլթանը, որպեսզի ոգևորի իր ռազմիկներին, անձամբ նետվեց մարտի ամենաթեժ կետը, սակայն, շրջապատված դաջարների կողմից, գերվեց, իսկ Սաֆա Գիրեյն էլ, այլևս ուժ չունենալով դիմադրել, դիմեց փախուստի: Դադի-Գիրեյը սկզբում պահվում էր Ալամուշ ամրոցում, որը Դազվինի ու Գիլանի միջև է, սակայն հետո ազատվեց գերությունից, հեռացավ Թուրքիա և Յիջի 997 թվականին նա արդեն Դրիսի խանն էր» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այս ժամանակ լուրեր եկան թաթարներ Դադի-Գիրեյ խանի և Սաֆա-Գիրեյ խանի Շիրվան ժամանելու մասին: Մինչև թաթարական բանակի ժամանումը Շիրվան, սակայն, Իմամ-գուլի խանը Պեյթար խանին մեծ օգնություն ուղարկեց, իսկ Օսման փաշան էլ Դադի-Գիրեյի հրամանի հետ Դերբենդից թաթարների մոտ ուղարկեց հոռոմցի ռազմիկների մի խումբ՝ հակադրվելով ոսկե գլուխներին: Երբ վերջիններս մոտեցան Շամախիին, ահա, Շիրվանի այս կողմից առաջ անցան Եմիրներ Պեյթար խանը, Դաջարը, Ջազիրին և Դադիանին՝ պաշտպանվելու թաթարական ու հոռոմի զորքերից: Շամախիի և Շաքրանիի միջև կռիվ սկսվեց: Դադի-Գիրեյ խանը, ով խիզախ էր դարձել կարմիրահերթի հետ պատերազմած և չէր վախճնում նրանցից, իր արիությանը բերեց մարտի դաշտ ու հերոսաբար կռվեց: Կռիվ ժամանակ, սակայն, նրա վրա հարձակվեցին Դաջարի մյուրիդները, փակվեց նրա փրկության դուռը և Աստծո շնորհով գերի դարձավ պատահականության ճիղներում: Նրա գերման արյունքում Պեյթար խանի ղզբաշների Եմիրների դրոշը ծածանվեց նվաճման ու հաղթանակի թանուց, ղզբաշները հաղթեցին, իսկ նրանց հակառակորդներն էլ՝ ջախջախվեցին: Սաֆա-Գիրեյ խանը այդ ճակատամարտում կարողացավ փրկել իր կյանքը» (Իսբանդեր Մուլեի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁹⁷ «Այդ հաղթանակից հետո Յիջի 997 թվականին պարսիկները շարժվեցին դեպի Շաքրան, պաշարեցին այդ ամրոցը, որը կառուցել էր Իբրահիմ փաշան, գրոհով գրավեցին այն և անայացրին» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁵⁹⁸ «Յետդարձի ճանապարհին Կարսի մոտ թուրքական զորքի առաջապահը հրամանատարների հետ միասին ելավ ձիերը ցրելու և անասնակեր հայթայթելու: Այդ ժամանակ էլ հենց նրանք ենթարկվեցին Թոխսախի անակնկալ հարձակմանը, որը իր ուժերը միավորել էր Սիմոնի (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) հետ և այս կերպ կանգնել էր 8.000 հոգուց կազմված պարսկական զորքի գլուխ: Այդ ընդհարումում սպանվեց 7.000 թուրք և ոչ մեկը չէր փրկվի, եթե Սինան փաշան ժամանակին գլխավոր ուժերով օգնության չհասնեն: Եվ այսպես, հետապնդելով պարսկական հեծելազորին, Սինան փաշան հասավ և ոչնչացրեց 50 հոգու, որից հետո հրամայեց կտրել նրանց գլուխները ու նիզակներին հագցնել, որպեսզի իբր մի մեծ հաղթանակի նշան» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7):

«Այդ տարի, երբ հոռոմները պահեստային պաշարներ և գեներալ ուղարկեցին դեպի Թիֆլիս, Գորի ու այլ բերդեր, նրանց ճանապարհը փակեց Դարաբադի բեգլարբեկ Իմամ-գուլի խանը: Սկսվեցին պատերազմներ և այն ամենը, ինչ նրանք ուղարկեցին, ընկավ ղզբաշների ձեռքը» (Իսբանդեր Մուլեի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁵⁹⁹ «Երբ Արդալաբեկը մահացավ, Հասան-բեկի մոտ ցանկություն առաջացավ տիրել Մոկքին: Այս գործում նրան աջակցություն ցույց տվեց Վանի Եմիրների Եմիր Սինան փաշան՝ նրա տրամադրության տակ ուղարկելով մոտ 300 հեծյալ և հետևակային: Այդ ժամանակ Միդ-Ամեդը իր ցեղի հետ ելավ ամրությունից, որպեսզի հետ մղի Հասան-բեկին, և պատրաստվեց ճակատամարտի: Նրանց միջև մարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Հասան-բեկը սպանվեց, իսկ Միդ-Ամեդն էլ դարձավ Մոկքի անկախ տիրակալ» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4):

⁵⁶⁰⁰ «Այնուհետև հավաքված զորքով արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ Լոռի, որտեղ նրան հանդիպեց տեղի ամրոցի փաշան: Բրան հարձակում գործեց սրա վրա, կոտորեց նրա զորքի մեծ մասին, սակայն բուն ամրոցը չկարողացավ գրավել, այլ գրավեց միայն բարայրները, իսկ դա եղավ Երիստոսի 1582 կամ Երոնիկոնի 270 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Երիստոսի 1582 կամ Երոնիկոնի 270 թվականին Սիմոն արքան հարձակվեց Լոռիի վրա և գրավեց բարայրները» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁶⁰¹ «Զրիստոսի 1582 կամ Զրոնիկոսի 270 թվականին արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ Լոռուն և ապրիլի 1-ին գրավեց այն, որից հետո վերադարձավ Տաթախմեշ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁶⁰² «Չաջորդ տարվա սկզբին սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**), ջնայած մեծ վեգիր Սինան փաշայի խորհուրդներին, հրաման տվեց Նոր բանակ հավաքել և, ջընդունելով ոչ մի հակառակություն, այդ բանակի հրամանատար Նշանակեց Մուհամմեդ փաշային՝ այն Նույն Մուստաֆա փաշայի եղբորորդուն, որը իշխանության համար միշտ Սինան փաշայի հակառակորդն էր: Եվ այսպես այս Մուհամմեդը փաշայի կոչումով և գլխավոր հրամանատարի աստիճանով մեկնեց Էրզրում: Այդ ժամանակ հրամաններ եկան մինչ այդ այստեղ իշխանության գլուխ եղող Ռիզվան փաշայի պաշտոնակազմության մասին, ընդ որում Մուհամմեդ փաշայի ուժերին միանալու համար ուղարկվեցին Չալեսի ու Ատրիքում գտնվող Մարաշի փաշաները և այս երկու հրամանատարները ձմեռելու համար կանգ առան Վանում: Մուհամմեդ փաշան արշավանքի ելավ դեպի Տիգրիս ներքինի Չասանի, որը Ամիրի ու Միջագետքի փաշան էր, ինչպես նաև հավատարաց Մուստաֆայի, որը Նախկինում հայտնի էր որպես Մանուհիի արքայազն (**Մամցիսի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելի – Մ.Ֆ.**), հետ միասին: Նրա հետ Էրզրումի շրջանից եկան նաև տարբեր բուրդ հրամանատարներ: Ահա այս կերպ իր տրամադրության տակ ունենալով 25.000 հոգուց կազմված մի բանակ՝ Մուհամմեդ փաշան ներխուժեց վրացական մարզ, որը Մանուհիի արքայազնի Նախկին հայրենիքն էր: Պարսիկները շուտով լուր ստացան Վրաստանի Մուհամմեդ փաշայի ժամանման մասին և, բանի որ ի վիճակի չէին բացահայտ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական բանակին սուլթանի հետ առկա խաղաղության պայմանագրի պատճառով, որի շուրջ բանակցությունները դեռևս չարունակվում էին, գաղտնի, հագած վրաց ձևով ու Սիմոնի (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) և այլ վրաց հրամանատարների գլխավորությամբ այնուհանդերձ դեմ ելան Մուհամմեդ փաշային, որը, սակայն, սկզբում կարողացավ խուսափել Նրանց հարձակումից: Ավելի ուշ, սակայն, Կուր գետն անցնելիս պարսիկները ընդհարվեցին թուրքական բանակի հետ և ոչ բյգ զինվորներ կոտորեցին՝ տիրելով բանակային գանձարանին և թալանելով հանդերձանքը: Ահա թե ինչու թուրքերը Տիգրիս հասան որոշակիորեն անկանոն վիճակում» (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7):

«Եվ ահա Օսման փաշան իր ձեռքը վերցրեց Դամուրդափի շրջանը, որից հետո իմաց տվեց սուլթան Մուրադին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.**) և հայտնեց այդ ամենի մասին: Նա ասաց. «Ես իմ ձեռքում ունեմ Տիգրիս բաղաբը և մինչև Գիլան ընկած տարածքներն էլ կարող եմ բռնելու տալ, միայն ինձ այլ զորքեր ու գեներալներ էլ ուղարկիր: Այդ ժամանակ Գիլանից մինչև Կարին բոլոր կլինի»: Սուլթան Մուրադը, երբ այդ լսեց, ծովով և ցամաքով ուղարկեց ուժաժողով: Անասունները, արծաթը, ոսկին, հրանոթները, հրացաններն և զորքը նա ուղարկեց Պոնտոսի ծովով, իսկ ցամաքով էլ հապճեպ առաջ շարժեց բեգլեբեկների զորքը՝ Մարաշի, Սեբաստիայի, Ամիրի ու Կարինի տերերին: Սրանք բոլորը եկան և գնացին Վրաց տուն, որպեսզի հետո օգնության հասնեն Օսմանի զորքերին: Սրանց զորքում հեծյալներն այնքան շատ էին, որ լեռներն ու դաշտերը բռնել էին... Այս բեգլեբեկները, որ հիշեցինք, օգնության շարժվեցին Տիգրիսի, որպեսզի աչք բաղաբին անհրաժեշտ պարագաներ, ինչպես նաև կերակուր և խմիչք հասցնեն: Այդ ժամանակ Սիմոն արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց սրանց վրա և սրով մաշեցրեց՝ կոտորելով փաշային ու ինքը պարոնների գլխավորած զորքը: Երկու փաշաներ տրախտոխոջ եղան, իսկ մնացածներն էլ, տեսնելով այդ, դիմեցին փախուստի» (Երեմիա Բլյույուրժյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

«Իմացավ այս ամենի մասին Մեհմեդ խան Սինան փաշան և ելավ Տիգրիսից, որպեսզի հարձակվի արքայի (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) զորքի վրա: Սիմոն արքան իմացավ այդ մասին, ինքը բազաբար հարձակվեց և ահա աստված Նրան հաղթանակ պարգևեց: Նա ոչնչացրեց թշնամիներին և բռնեց Նրանց մնացորդներին, որոնք կրկին ապաստանեցին Տիգրիսում: Ասում են, որ այդ ժամանակ մի ռազմիկ իր ձիու հետ Տաթախմեշայի ժայռի կատարից ներքև ընկավ, սակայն երկուսն էլ կենդանի մնացին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁶⁰³ «Մտնելով Տիգրիս՝ Մուհամմեդ փաշան դեմ առ դեմ ելավ իր ռազմիկների խոռվիկներին հետ, որոնք պահանջեցին 30.000 դուկատը բաժանել զորքի մեջ որպես աշխատավարձ և ահա, ստանալով այդ գումարը, Նրանք սկսեցին կիսել եկամուտները կայազորի ռազմիկների հետ: Ամրոկներում թողնելով իր մարդկանց մի մասին՝ փաշան հետ եկավ Տիգրիսից՝ հասցնելով որպես բաղաբի կառավարիչ Օմար փաշային փոխել Յուսիֆ-բեկով: Այդ ժամանակ դեպի Էրզրում հետ ճանապարհի հարցով Մուհամմեդ փաշան կարծիքների բաժանում ունեցավ բորակյան հրամանատարների հետ, բանգի Նրանք պնդում էին, որ ամենասակտանգ ճանապարհը դա Դմանիսի կիրճով անցնելն է, այն, դեպքում, երբ նա ինքը ցանկանում էր անցնել Ալյուսի դաշտայով: Ի վերջո, ամեն մեկն իր ճանապարհով գնաց և Նրանք բոլորը միաժամանակ հասան Կարս: Այստեղ փաշան գաղտնի խորհուրդ կրավ, ինչպես թուրքերն են ասում, դիվան հրավիրվեց և այն պետք է բնարկներ այն հարցը, թե Նախկինում հավատարաց Մանուհիի (**Մամցիսի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելի – Մ.Ֆ.**) խաճն է արդյոք դավաճանության մեջ, թե՞ չէ: Բանն այն է, որ փաշան վստահ էր, որ հենց Նրա դավաճանության պատճառով էր, որ այդ արշավանքի ընթացքում թուրքերի գլխին այդքան շատ փորձանքներ թափվեցին: Խորհուրդը այն մտքի եկավ, որ դավաճանությունն ակնհայտ է և Մանուհիի արժանի է պատիվ, ընդ որում Մուհամմեդ փաշան հույս ուներ, որ արդարադատության այդ խիստ արարքով նա իր տեր սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) բարեհաճությանը կարժանանա և կհարթեցնի իր Նախկին սխալները: Ամեն ինչ, սակայն, հակառակ սպասումների եղավ, ինչի մասին հիմա կպատմվի: Խորհուրդը հավաքվեց, բնարկեց և որոշում կայացրեց, որ Մանուհիի պետք է սպանել: Այդ ժամանակ Մուհամմեդ փաշան մարդ ուղարկեց Նրա հետևից և գրավոր կերպով առաջարկեց ներկայանալ, սակայն Մանուհիի արդեն զգուշացված էր ամեն ինչի մասին: Եվ այսպես, թաքնելով գեներալ հագուստի տակ և թողնելով վրաց ռազմիկներից կազմված լավ զինված թիկնազորին այն սենյակի դռները մոտ, որտեղ տեղի էր ունենում խորհուրդացությունը, նա մտավ սրահ: Մուհամմեդ փաշան Նրան հրավիրեց Նստել, որպեսզի լսի սուլթան Մուրադի պաշտոնական հաղորդումը, որը հրամայում էր, որ Մանուհիի անմիջապես ձերբակալեն և այդ վիճակում ուղարկեն Կոստանդնուպոլիս: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Մանուհիի լսեց, որ ինքը պետք է անմիջապես տարվի, նա ոտքի կանգնեց: Նրան առաջարկեցին Նստել, սակայն նա այդ չարեց: Այդ ժամանակ Մուհամմեդ փաշայի գլխավոր պահակապետը բռնեց Նրա լեռքից, սակայն Մանուհիի, տեսնելով վտանգը, դուրս բաշեց իր թուրը և թորատեց փաշայի մոտեցող ծառաներից մեկին: Նրան մոտեցավ Ամիրի Չասան փաշայի ներքինին, սակայն զրկվեց ականջից ու թշի մի մասից, ընդ որում միայն իր գլխանոցի շնորհիվ, որը մեղմեց հարվածը, նա չսպանվեց: Մուհամմեդ փաշան ինքը հինգ վերջ ստացավ, որոնք մահացու համարվեցին, թեև հետո նա առողջացավ: Մանուհիի հաջորդվեց դուրս արձնել պահակազորի ձեռքից, Նստել ձին և նա այդպիսին էր: Իր հերթին թուրքական բանակը, չհասկանալով, թե ինչ է կատարվել, հապճեպ գեներալ տակ կանգնեց, թեև առժամանակ զինվորները ոչինչ չձեռնարկեցին, իսկ մի բանի հոգի էլ սկսեցին զբաղվել վիրավորներով» (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7):

«Զրոնիկոսի 270 թվականին ուռուսները դավաճանեցին տեր Մանուչարին (**Մամցիսի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.**), սակայն նա փրկվեց: Երկու փաշաներն էլ ծանր վիրավորվեցին և փախուստի մատնվեցին, իսկ երկիրը մնաց մեզ» (Քարթլի-Յիսուրթեա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Այդ տարի օսմանները դավեցին Ածղուրում գտնվող Մանուչարին (**Մամցիսի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելին – Մ.Ֆ.**), սակայն նա հաղթեց Նրանց, երկու փաշաներին էլ ծանր վիրավորվեց և մատնեց փախուստի, իսկ ավարն ու երկիրը առանց կորստի մնաց Նրան» (Վախուշտի Բագրատունի «Մամցիսի և Կղարքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1582 կամ Զրոնիկոսի 270 թվականին օսմանները դավեցին Մանուչար աթաբեկին, սակայն նա հաղթեց Նրանց և եկավ Սիմոն արքայի (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որը Նրան կնության տվեց իր աղջկան և հարսանիք արեց» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁶⁰⁴ «Այդ ժամանակ Սիմոն արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ Տիգրիսին և կարճ ժամանակ անց գրավեց այն ու ոչնչացրեց օսմաններին, իսկ դա եղավ Զրիստոսի 1583 կամ Զրոնիկոսի 271 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1583 կամ Զրոնիկոսի 271 թվականին Սիմոն արքան օսմաններից խլեց Տիգրիսը» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Մտնելով իր տիրույթներ՝ Սիմոնը (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) թուրքերից ազատագրեց Տիգրիսը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁶⁰⁵ «Փարիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) նաև հրամայեց Ռումելիի բեգլեբեկին զորքով ելնել դեպի Դեմիրկապե: 3.000 մեխերներն իրականորեն զինվածության մեջ իրենց հրամանատարի հետ միասին, Ռումելիի աջ ու ձախ աղաբեկները, ինչպես նաև Զլուսթերի, Սիլիստրայի և Դիդղուլի սանջակների գեամաթատերերն ու թիսարոսները հրաման ստացան Նիչախական տափաստանով ուղղվել դեպի Դեմիրկապե: Միաժամանակ ուղարկվեցին նաև գումարներով լի 86 բեռներ: Սրանք բոլորը հանդիպեցին Կաֆայում, ընդ որում սարդար Նշանակվեց մարտերում բազմապիսի Կաֆայի բեգլեբեկ Ջաֆար փաշան: Հիջրի 990 թվականի Շաբան ամսի 7-ին զորքը ելավ Կաֆայից և շարժվեց դեպի Դեմիրկապե: Ռումելիի 6.000 ընտիր զորքով առաջապահում էր գտնվում հիշատակված Բուլայ-բեկը Երբ օսմանները նվաճեցին Շիրվանի երկիրը, Օսման փաշան, որը բարձրացվել էր վեգիրի աստիճանի, հսկայական զորքի գլուխն անցան կանգնեց այդ երկրի պահպանությանը: Չաջորդ տարի այստեղ ժամանեց Դրիսի խանի (**Դրիսի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.**) եղբայրների և որդու հրամանատարության տակ գործող թաթարական մի հսկայական զորք: Այն բանից հետո, երբ այդ զորքերը ջարդեցին և թալանեցին շատ վայրեր, 100.000 հոգանոց հորդայի գլուխն անցած ժամանեց արդեն անձամբ Դրիսի խանը, որի մարդիկ սարսափ տարածեցին Շիրվանում, Նարաբաղում

ու Մուղանում: Եվ ահա այժմ եկան հազարավոր ենիգերիներ և ռազմիկներ, այդ թվում նաև Ռուսելիից ու Սիվաից՝ իրենց բեզբեզների հետ միասին: Շամխայի, Դադստանի և Գյուրջիստանի բոլոր բեկերը, երբ տեսան օսմանների ժամանակը գործը, վախժով պատկեցին և հասկացան, որ, եթե իրենք ժամանակի հետ չառնեն դրա դեմը, ապա նրանք կկորցնեն ոչ միայն Շիրվանը, այլև մնացած ծառանգական հողերը: Այն բանից հետո, երբ նրանք իրար եկան, գրեցին Չանձակի խան Իսմաիլ-Ղուլիին. «Թշնամիները շատ են և ամեն տարի ավելանում են նորանոր խմբեր: Ժամանորդներից ոմանք երկար և սուֆիների նման հազուստ են կրում, իսկ այլոց գլուխներն էլ, ինչպես երեխաներինը, նման է դրոշմի: Այլևս ժամանակ չկորցնելով պետք է միավորվել և վտարել սրանց, հակառակ դեպքում մեկ-երկու տարի անց նրանք մեզ կոչնչացնեն»: Իսմաիլ-Ղուլի խանը իմաց տվեց հիշատակված բեկերին, որ նա այդ ամենի մասին տեղյակ կպահի Իրանի շահին (**Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդային – Մ.Ֆ.**): Ֆիքրի 990 թվականին, հենց որ Իրանի շահը իմացավ Գյուրջիստանի և Դադստանի բեկերի պայմանավորվածության մասին, նա, ոչ մի պահ չհապաղելով, գլխավոր հրամանատար նշանակեց Իսմաիլ-Ղուլի խանին՝ նրա տրամադրության տակ դնելով 3.000 ռազմիկներ իր անձնական ռազմիկներից: Նա արշավանքի համար առանձնացրեց 4 խաների և 30 սուլթանների, նրանց տրամադրության տակ դնելով 50.000 հոգանոց մի բանակ, իսկ, այն բանից հետո, երբ նրանց միացան նաև Գյուրջիստանի ու Դադստանի զորքերը, ապա ռազմիկների թիվը իրոք հսկայական դարձավ: Շահը շատ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի այդ բոլոր զորքերը մի տեղում հավաքի: Իսմաիլ-Ղուլիի հրամանատարության տակ մի հսկայական բանակ ստեղծվեց: Ռուսելիի զորքի գլխավոր հրամանատար Յադուբ-բեկը իր զորքով գտնվում էր Նիյազաբադի հարթավայրում՝ Շաբրան կոչվող վայրում: Մի բանի օրից նա ելավ և մեկնեց սարդարի մոտ: Յենց այդ ժամանակ էլ նա պատրաստվեց մեկնել սարդարի մոտ, սակայն այդ ժամանակ իր զորքերով արդեն Շամխային էր մոտենում Իսմաիլ-Ղուլի խանը: Յենց որ սա իմացավ, որ Յադուբ-բեկը գտնվում է մոտակայքում, նա ընտրեց 6.000 ընտիր ռազմիկների և, հանձնելով դրանց Ռուստամ խանի ու Դանկի-բեկի հրամանատարության տակ, ուղարկեց Յադուբ-բեկի դեմ: Այդ ժամանակ օսմանները զբաղված էին կայանատեղը չորհելով, սակայն, հենց որ տեսան թշնամուն, անմիջապես խոստովանեցին ձիերը և, մի կողմ թողնելով զրահները, նետվեցին նրա վրա: Աստծո ողորմածությամբ թշնամին ջարդվեց, սակայն մահացու վերք ստացած Յադուբ-բեկը միացավ հավատի համար նահատակվածներին: Այնտեղ գոհվեց նաև Ալայբեկը: Չնայած այն բանին, որ ղազինները ջանքեր էին գործադրում և բռնում էին թշնամիներին, այդ ժամանակ երկու անհավատներ, որոնք Դոբրուջայից էին, հայտնեցին նրանց Յադուբ-բեկի ու Ալայբեկի մահվան մասին: Այդ պատճառով, ահա շիրթունքի առաջացավ, մարդիկ շիրթված հետ դարձան և մահտեղականներին կոտորեցին: Այդ ճակատամարտում նրանք նահատակվեցին, ոմանք գերվեցին, իսկ օսմաններն էլ կորցրին 700-800 հոգի: Ֆիքրի 991 թվականի Ռաբիա ամսի 2-ին, երբ Սիլիստրիայի զորքից փրկվածները Օսման փաշային հայտնեցին այդ պարտության մասին, սա, հավաքելով իսլամի բոլոր ռազմիկներին, սկսեց գոչել, թե թշնամուց պետք է վրեժ լուծել: Ռազմիկները, սակայն, մի բանի ամիս աշխատավարձ չէին ստացել և, բացի այդ, նաև պարենամթերքի պակաս էին գգում, սակայն Օսման փաշան սկսեց ամեն կերպ նրանցից ներում հայցել, ընդ որում, որպեսզի առավել ոգևորի նրանց, սկսեց ոգևորիչ խոսքեր ասել: Այդ ժամանակ բոլոր ռազմիկները միաձայն հայտարարեցին, որ. «Արդեն երեք օր է, մենք բեզնից ուլուֆա չենք ուզում, նույնիսկ ձևի համար այդ մասին խոսակցություն չենք վարում և ահա, հանուն փառիշահի, մենք կտանենք այս ամենը, ինչ էլ որ չլինի: Մենք մի գլուխ ունենք, սակայն հանուն իսլամի կարող ենք զոհել նաև այն»: Նման խոսքերից հետո, որոնք Օսման փաշայի սրտին մոտ էին, զորքերը ելան Դեմիրկուպեից և հիշատակված ամսի 6-ին ճամբար զարկեց տափաստանում: Նույն ամսվա 18-րդ օրը ճամբարը զարկվեց Բեշթեկե կոչվող վայրում և հենց այդ ժամանակ էր, որ երևացին թշնամական զնդերը: Օսման փաշան աջ թևում տեղակայեց Սիլիսի և Ռուսելիի բեկերը՝ Չերեք-Ֆեդդար փաշայի գլխավորած զորքերը, ձախում Կաֆայի բեզբեզ Ջաֆար փաշայի գլխավորությամբ տեղադրեց Ռուսելիի զորքերը, իսկ ինքը մնաց կենտրոնում՝ իրենից առաջ շարելով շարքերով դասավորված ենիգերներին և նրանց հանձնելով 30 պաշարողական հրամոթներ, որից հետո արդեն ինքն էլ հեծնեց ձիւ: Օսման փաշայի դիմաց մարտական կարգով շարվեցին շահի ընտրյալ ռազմիկները, Իսմաիլ-Ղուլին կանգնած էր Ֆեդդար փաշայի դիմաց, իսկ Ջաֆար փաշայի թևի դիմաց էլ կանգնեցին Ռուստամ խան իբն Դուսամ խանը և իբն Բուրիսանը, որը Շիրվանի բեկերից մի դավաճան էր: Ահա ունեն, որ ժամանակին սա ծառայել էր օսմաններին, բայց հետո անցել էր թշնամիների կողմը: Սկիզբ առան առաջապահ ջոկատների ընդհարումները, որոնք շարունակվեցին մինչև երեկո: Օրվա վերջում ղզբաշները աստիճանաբար սկսեցին նահանջել, սակայն օսմանները, բանի որ վրա էր հասնում մթնշաղը, նրանց վրա հարձակումը չգաղաղացրեցին, բանգի աննպատակահարմար համարեցին հետապնդում իրականացնել ակնակիտ խավարում: Դրա փոխարեն նրանք ջախճ վառեցին և սկսեցին պաշակական մարտ վարել մինչև կեսգիշեր՝ դրանով իսկ այդ ճակատամարտին տալով «ջախճ մարտ» անվանումը: Դրանից հետո երկու կողմերի համաձայնությամբ թևերում պահակազորայիններ դրվեցին: Յադուբ օրը, որ երեքշաբթի էր, երկու կողմերի համաձայնությամբ զինադադար կնքվեց, սակայն մյուս օրը առավոտյան, որ չորեքշաբթի էր, բոլորը աղոթեցին և, այլևս չհապաղելով, պատրաստվեցին ճակատամարտի: Թշնամական զնդերը, թամբելով ձիերը, մարտական կարգ ընդունեցին և ճակատամարտը նորից բորբոքվեց: Երբ Ջաֆար փաշայի թևում թշնամին սկսեց նահանջել, բոլոր կողմերից այնտեղ նետվեցին ղազինները և շատ արագ ստիպեցին թշնամիներին թիկունք դարձնել: Դրանից հետո, ահա, ռազմիկները բոլոր կողմերից առաջ նետվեցին, իսկ ղազինների աչքերն էլ, ինչպես կատաղած առյուծներինը, արյունով լցվեցին: Իսմաիլ-Ղուլին գոչեց իր ռազմիկներին. «Յեյ դուք, վախկոտներ, ինչո՞ւ եք փախչում, հարա՛մ լինի ձեր կերած շահական հացը»: Այնուհանդերձ ոչ-ոք ակնաչ չկախեց նրան և հետ չդարձավ: Ի վերջո, նա ինքն էլ նետվեց պահեստային ձիու վրա և գոչելով. «Աստված, ուժ տուր նեղության մեջ եղողներին» թաքնվեց մոտակա ճանապարհի ուղղությամբ: Այդ ժամանակ մարտի դաշտում այլևս և ոչ մի կենդանի թշնամի չէր մնացել, ամենուր թափված էին միայն նրանց դիակները և, երբ սկսեցին հաշվել, պարզվեց, որ դրանք 7.500 հատ են: Դրանցից սարդարից Օսման փաշան աշտարակ կառուցել: Այդ ճակատամարտին մասնակցած թշնամիների մեծ մասին ուղեկցում էին ընտանիքները, որը այն նպատակն ուներ, որ, երբ տղամարդի կողքին գտնվում են նրա երեխաներն և կանայք, նա իր պատվի համար ավելի քաջարի է մարտնչում: Եվ, երգվում եմ Ալլահով, նրանք իրոք մարտում ոչ մի թուլություն չդրսևորեցին, սակայն Աստվածային աջակցությամբ հաղթական քամին փչեց իսլամի կողմը: Անհավատ սերասքեր Իսմաիլ-Ղուլի խանը իր ռազմիկներ էր ուղարկել՝ Կրասնիի իշխաններին և առաջադիվ, որ նրանք մասնակցեն պատերազմին: Այդ վերջիններս, սակայն, եկել էին այն ժամանակ, երբ Իսմաիլ-Ղուլի խանը արդեն պարտվում էր: Կրացի իշխանները, Կուբա նահանգում ճանապարհները չիմանալով, ընկել էին լեռներ, իսկ այդ շրջանի ժողովուրդն ամբողջությամբ ավազակներ էին: Եվ ահա սրանք, կեծծ բարեկամություն ցույց տալով, եկող վրացիների մեծ մասին կոտորել էին, նրանց ունեցվածքը թալանել, նրանց բեկերից երկուսին և 15-ի չափ էլ հայտնի մարդկանց էլ, ոտքերը կապելով, տարել էին: Դրանից հետո, իրականի ծայրը ցցած սպանված վրացիների ալափ գլուխներ, նրանք եկան սարդարի վրա: Վսեմ սարդարը Օսման փաշան անմիջապես դրանց գլուխներն ուղարկեց Չեքեմի իշխան Լեվենդ խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանի – Մ.Ֆ.**) որդուն (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.**) և հայտնեց. «Այն պահին, երբ դուք երջանիկ փառիշահին հարկատու եք, ինչո՞ւ է նման այդ վարմունք», և խիստ կերպով հանդիմանեց նրան» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»): «Այդ ընթացքում Դարսից արքա Մուհամմեդ խուդաբանդան (**Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդան – Մ.Ֆ.**) անգործության չէր մատնված, այլ, տեսնելով գայիք իրադարձությունները, Գանձակի կառավարիչ Իսմաիլ-Ղուլի խանին նշանակեց ողջ զորքի հրամանատար և հրաման ուղարկեց նրան՝ ելնել Օսման փաշայի դեմ ու դուրս մղել նրան Դերբենդից: Դրա հետ միասին շահը հրաման արձակեց, որպեսզի Թավրիզի զորավար Ամիր խանն և Երևանի կառավարիչ Թոխմախը, ինչպես նաև Նախիջևանի տիրակալ Շարաֆ խանը իրենց ուժերը միավորեն նրա ուժերի հետ ու ծառայեն նրա հրամանատարության տակ: Շահը նաև հանգուցյալ արքայազն Շամխայի որդուն հրամայեց իր մարդկանցով միանալ սրանց, սակայն վերջինս չցանկացավ կատարել շահի կամքը» (Օրուց-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6): «Օսման փաշան Ֆեդդար փաշայի, Շամսի-բեկի և Փիլալ-բեկի հետ միասին, որոնք նոր զորքերով ժամանել էին նրա մոտ օգնության Դերբենդ, ելավ պարսիկների դեմ: Փայաս դաշտում, որը Սամուր գետի աջ ափին էր, վճռական ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որի արդյունքում ղզբաշները գլխովին ջախջախվեցին և մասսաբ հենց տեղում էլ մնացին, իսկ մասսաբ էլ հեռացան Դարսկաստան: Իսմաիլ-Ղուլի խանը հենց այդտեղ էլ սպանվեց, իսկ պարսիկներն էլ թողեցին Շիրվանը: Դրանից հետո Օսման փաշան վերջնականապես զբաղեցրեց այդ շրջանը և ամրացավ Շամխայում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4): «Յայոց 1032 թվականին... հասան և մտան Շիրվանի աշխարհ՝ գերելով Յայոց ազգից 72.000 հոգի՝ տղամարդ, կին, ծեր ու երեխա» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն»): «Ինչ վերաբերվում է նրանց, որոնք տեղ հասան ծովով ու ցամաքով, ապա պարսիկները սրանց և ջարդեցին և նրանց ողջ զորքը սպառեցին, որից հետո օսմանցիները ինչ էլ արեցին, օգուտ չեղավ» (Երեմիա Զյուլյուրդյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11): ⁵⁶⁰⁶ «Այնուհետև նա (**Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ Շամշուդեհին և գիշերը իր ռազմիկներին աննկատ ուղղեց Կուրդիսթանի միջով, կոտորեց օսմաններին, նվաճեց ամրոցը ու զբաղեցրեց այն» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): ⁵⁶⁰⁷ «Այդ լուրը հասավ սուլթանին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ II-ին – Մ.Ֆ.**), որը մեծ զորք ուղարկեց: Օսմանցիները եկան ու մոտեցան Լոռուն, որը և գրավեցին» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): ⁵⁶⁰⁸ «Այնտեղ բոլոր քրիստոնյաներին թալանեցին, բանգի, դեռևս մինչև փաշայի տեղ հասնելը, Թաջալ կոչվող ազգը հարձակեց քրիստոնյա ազգի վրա: Սրանք եկան, վերցին ոչխարները և բռնեցին ու տարան մինչև Գանձակ» (Դավիթ Բասենցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»):

5609 «Չափազանց Էլ այս Թաշալները շատ թալան և ավեր արեցին, շատերին սպանեցին ու գերեցին» (Դավիթ Բասեցի «Հիշատակարան 1584 թվականին»):

5610 «Երբ սրբազան հրամանի կյանքի կոչման համար, հրաման, որը տրվել էր հանուն կրոնի հաղթանակի և ճիշտ շարիաթի օրենքների պահպանության, կարիք եղավ բարեկրթ մի սարդար Նշանակել, որը կունենար մեծ վեզիրի մտածողություն, Հիջրի 991 թվականին այդ պաշտոնին նշանակվեց հարգարժան Նախարար ու փառահեղ խորհրդատու, աշխարհի կարգավորող և ժողովրդի գործերը օժտված կարգի գցող Ֆարիադ փաշան, թող երկարացնի Ալլահը նրա մեծությունը: Եվ այսպես, որոշակիանալով առաջիկա արշավանքի ու ծակատամարտերի համար անհրաժեշտ հանդերձանքի հարցով՝ նա եկավ աշխարհը նվաճողի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) ոտքը խոնարհելու և դրանից հետո էլ տեղի ունեցավ գորատները, ինչպես նաև աշխարհի տիրակալի ու դարաշրջանի խաբանի հաղթանակները: Հուլյսը դրած Արաբի վրա և ուղեկցվելով լավ կանխանշաններով ու մեծ հաջողությամբ՝ Ֆարիադ փաշան եկավ Նշանակված ուղղությամբ և, շարժվելով կանգառից կանգառ, հասավ Երևանի ամրոցին, որը հանդիսանում էր Իրանի ու Թուրանի մի մասը, ինչպես նաև Նախիջևանի ու Շիրվանի դարպասը և Նախանձ էր առաջացնում Ադրբայջանին տիրելով: Երևանի տիրակալ ու գորավար Թոխմախ Անիծվածը, լինելով անօգնական միաստված գորթի առաջ, որոշեց դիմել փախուստի և այդ ժամանակ նրա ժառանգական տիրույթները ծայրից ծայր գրավվեցին ու աշխարհի սրբազան նվաճողի անունով այնտեղ խուրթալ կարողացվեց, թող երկարացնի Ալլահը նրա խալիֆությունը մինչև մեղքերի հաշվման օրը...: Դրանից հետո այդ գործունյա Նախարարը, հազար ու մի ջանքեր գործադրելով և Ֆարիադին հարիր սիրազորություններ իրականացնելով, չնչինության աստիճան կարճ ժամանակահատվածում այդ Շիրվանի նման հիանալի երկրում կյոք տեսք ունեցող մի ամրություն կառուցեց, որի նկարագրման համար փետուրն ու խոսքերը չեն հերթիք և ոչ մի գովերգող էլ չի գտնվի, որ գովի այն...: Եվ ահա Ֆիզալգադե Սինան փաշային, որն այդ ժամանակ Դիարբեքիրի բեգլեբեգն էր, տրվեց Երևանի բեգլեբեգությունը, նա բարձրացվեց վեզիրի աստիճանի ու նրան անթիվ բանակությանը զանազանային միջոցներ և հանդերձանք տրվեց, որից հետո այդ վարպետ հեծյալը մարտի դաշտում օր ու գիշեր անդադար, հսկայական ջանքեր էր թափում իր վիսլայեթ պաշտպանելու համար, նա անթիվ ամրություններ և այլ վայրեր գրավեց: Ավարտելով իր մեծաբանակ և հաղթական նվաճումները՝ խլամի գործը մեծության ու փառքի շողերով պատված հաջող մի ժամի այդ կետից եկավ և վերադարձավ Երզրում, որտեղից էլ, խիստ ցրտերի ու ուժեղ բուքթորանի պայթյուններում, բարեհաջող հասավ պետության դարպասները: Չորրի մի մասը ցրվեց ձմեռոցներում, իսկ մնացած մասն էլ ազատումներ ստացավ և գնաց տներով, որտեղ տրվեց հաճություններին ու գաղտնի ցանկությունների կատարմանը» (Իբրահիմ Ափսիվադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2):

«Հիջրի 991 թվականին իսլամական բանակն անցնելով մենզից-մենզի, հասավ Երևանի երկիրը և այնտեղ իջևանեց: Լալա փաշայի ժամանակ այդ կողմերում արշավանքներ էր կատարվել, երկրի մեծ մասը կողոպտվել ու ավերվել էր, սակայն մի երկու տարվա ընթացքում այդ բոլորը վերականգնեցին՝ ավելի լավ, բան առաջ էր: Ոչ մի ավերված տեղ չգոյնջեց»՝ նրանք շրջակայքում գտնվող գյուղերը վերածեցին մի-մի քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի, որոնց բնակչությունը 300-400 տնից պակաս չէր: Ըահ-Ղուլի խանի որդի Մուհամմեդ խանը, որը հետո հռչակվեց Թոխմախի անունով, ռայաների նկատմամբ ցույց էր տալիս մեծ արդարադատություն և լավ վերաբերմունք ու իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում խոսակցության և զվարճության: Երբ նա տեղեկացավ, որ իսլամական բանակը մոտենում է, շվարեց և իրեն կորցրեց: Երբ արդարադատ սարդարը մտավ վերոհիշյալ քաղաք Երևանը, նա անմիջապես ձեռնարկեց բերդի կառուցման աշխատանքները: Թոխմախ խանի պալատը մեջտեղ առնելով՝ նրա շրջակայքում նա մի լայն և ամրակուռ պարիսպ կառուցեց: Այդ աշխատանքները նա ավարտեց 45 օրում: Այդ բերդի բեգլեբեգության պաշտոնը տրվեց Վանի Նախկին բեգլեբեգ Տղայեգադե-Յուսուֆ փաշային, որը հանգուցյալ սուլթան Սուլեյմանի հարգելի կնոջ խնամքի տակ մեծացավ և իր հերոսությանը հռչակված մի անննավություն էր: Վերոհիշյալ իլայեթում պիտու է և կարևոր բերդերից Շորազայի անննավազմը և անհրաժեշտ պարիսպները լրացնելուց հետո նրանք մեկնեցին դեպի Կարսի երկիրը, այնտեղից էլ՝ Կարս-Արդահան: Այդ բերդերի անհրաժեշտ պաշարներն և գանձարան առատորեն ապահովվեցին, Դիարբեքիրի բեգլեբեգի միջոցով էլ Տիդիսիսի պաշար ուղարկեցին: Նրանք, ովք ու ապահով վերադարձան, որից հետո, ձմեռը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի արևմուտք, այսինքն՝ դեպի Երջանիկ Երզրումի բերդը, որտեղ էլ կշաքի պատրաստություններ տեսան: Այդ նվիրական տարում իսլամական բանակը հանգիստ և ապահով ժամանակ անցկացրեց: Ոչ թշնամու վախ զգացին, ոչ էլ մթերքի պակասություն: Այրեցին կատարյալ առատության և հանգստության մեջ» (Իբրահիմ Փեյլախ «Պատմություն»):

«Հիջրի 1583 թվականին Ֆերիադ Փաշան, Երևանի բերդը գրավելով, այնտեղ գնվորներ էր կարգեց» (Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39): «Եվ այսպես Ֆարիադ փաշան առանց հիշատակության արժանի որևէ միջադեպի հաստատվեց Երևանի մոտ ու սկսեց այդ քաղաքի պաշարումը, որի պաշտպանությունը հանձնված էր բաջարի ռազմիկ Թոխմախ խանին: Պարսիկները, սակայն, կենդանի ուժի շատ մեծ տարբերության պատճառով այնուհանդերձ չկարողացան արժանի դիմադրություն ցույց տալ, ընդ որում վրացիները ևս ի վիճակի չէին օգնության հասնել, բանի որ զբաղված էին Տիդիսի պաշտպանությամբ, իսկ Մուհամմեդ Խուրաթանդայից (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդայից – Մ.Ֆ.) ու արթայազն Ղանգայից էլ իր հերթին օգնության որևէ հույս չկար: Արդյունքում, այսպես թե այնպես, Երևանը պետք է ընկներ, բայց այնուհանդերձ այն հանձնվեց պայմաններով, որոնք Ֆարիադ փաշան պատրաստակամորեն ընդունեց: Եվ ահա Թոխմախը լքեց քաղաքը: Մտնելով քաղաք՝ Ֆարիադ փաշան անմիջապես էլ սկսեց ամրոց կառուցել այն վայրում, որտեղ մինչ այդ Թոխմախը կառուցել էր իր պալատը և հիանալի ապհներ հիմնել, այնպես որ այդ վայրում ուժեղ ամրություններ հայտնվեցին: Դրանից հետո քաղաքը հանձնվեց Սինան փաշային, ինչպես նաև Դասան-բեկ Ջանբուլատ խան-օղուն կառավարմանը, ընդ որում վերջինս հանդես էր գալիս որպես քաղաքի երկրորդ հրամանատար: Տեղում թողնվեցին նաև բավարար բանակությանը հրետանային միջոցներ, ինչպես նաև 8.000 ռազմիկ, որոնք հանձնվեցին Սինան Տղայօղուն հրամանատարությանը: Դրանից հետո Ֆարիադ փաշան Երևանից վերադարձավ Երզրում» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Հիջրի 991 թվականին սուլթան Մուրադ խանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) Սիլավիւշ փաշային հանձնեց մեծ վեզիրի փառահեղ պաշտոնը, իսկ պարսիկների շրջան արշավել պատրաստվող զորքի գլխավոր էլ նշանակեց երկրորդ մեծ վեզիր Ֆարիադ փաշային: Սա ծովի նման հորդացավ գործով եկավ Ստամբուլից և շարժվեց պարսիկների ուղղությամբ: Նա վտարեց Թոխմախին Չոխուր-Սաադից և Երևանում ամրություն հիմնադրեց, որի հիմնադրման թվականը համապատասխանում էր Ասարի Ֆարիադին, այսինքն Հիջրի 991 թվականին: Ֆարիադ փաշան Սինան փաշա Ֆիդայ-օղլիին նշանակեց վեզիրի պաշտոնում, Երևանի ամիր ալ-ումարա նշանակեց Դգիր փաշային, նրան հանձնարարեց պահպանել այդ վայրերն և ձմռանը վերադառնալ Երզրում» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Հիջրի 991 թվականին, երբ սարդար Ֆարիադ փաշան նվաճեց Երևանը, նա այնտեղ ամրոց հիմնադրեց» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Արաճություն):

«Մի խոսքով, Ֆարիադ փաշան շատերի հետ ժամանեց Երզրում, գործեր հավաքեց բողանական ցեղերի սահմանապահներին և Եմիրներից ու Կարսով գնաց Չուխուր-Սաադ: Դարձանում հետ մղելու համար Չուխուր-Սաադի բեգլաբեկ Մուհամմադ խան Թոխմախը ստեղծված իրավիճակի մասին Նախագզուլացրեց Ամիր խանին և Իսմազուլի խանին, իսկ Եմիրներն էլ հավաքեցին իրենց ենթականերին ու սահմանին ապրող մարդկանց: Բանի որ Դարաբադի ազնվական խաներն ու ղզբաշ ազնվականները վեր էին օսմանյան անթիվ ռազմիկների հետ կռվելու ուժից և կարողությունից, սակայն, ինչպես նաև այն պատճառով, որ նրանք չէին հավատում, որ ուժ կզա Իրաքից, նրանք չկարողացան կանխել այդ իրադարձությունը և նրանց ոչ մի միջոց չհաջողվեց: Մուհամմեդի խանը հեռացավ Երևանից և իր մարդկանց հետ մեծ քաջություն դրսևորեց հոռոմեական բանակի առաջ» (Իսբանդեր Մուլախի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հայոց 1032 թվականին Մուրադ խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) կողմից հրաման արձակվեց իր գորապետներին և զորքերին՝ գնալ Երևանի վրա ու գրավել այն: Հենց եկան, ավերեցին բազմաթիվ եկեղեցիները, բանդեցին և բարերը տարան բերդ շինելու համար: Կանեցան մեծ եկեղեցին ևս բանդել, որ երկուներեպին Է կոչվում, սակայն Առաքել անունով մի վարդապետ, որ հետո կարթողիկոս եղավ, նրա հիշատակը օրինությանը թող լինի, մտավ զորքի գորապետ Ֆարիադի մոտ և թույլ չտվեց, որ եկեղեցին բանդեն, բայց վայր ականջներին և պատմության, որովհետև երեսուն օր ջորիներ, ձիեր և իրենց անձանոթ բազմաթիվ տաջիկներ բնակվեցին այդ եկեղեցում» (Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Փաշան գնաց և Երևանին տիրեց...: Եվ ահա մարտերը օրըստօրե սաստկացան, իսկ գավառների ժողովուրդները մեծ վշտի, հավիտենական աղետի և անհասարկ կերպով ծիպացող սրբիկ գիրկն ընկան: Խեղճ և սովախար մարդկանց ողորմելի կերպով գերվեցին՝ հորը ու որդուն, շատերին տարեգրեցին, մայրերին և դուստներին ողբով գառեցին միմյանցից, ցիլ ու ցան անելով մեր ազգը բազում երկրներով, լեռներով և դաշտերով, ընդ որում լացն ու ողբը բռնել էր ցամաքն և ծովը» (Երեմիա Բյույուրժյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11):

«Ֆարիադ փաշան 300.000 հոգանոց հեծելազորով գնաց Երևան քաղաքի վրա» (Անանուն «Հիշատակարան 1583 թվականին»):

«Մրանից հինգ տարի և ութ ամիս անց արևմտյան զորքը եկավ շահաստանի վրա ու շինեց Երևանյան բերդը, որից հետո ցրվեց Հայոց ազգն ու նվաճեց ամեն բարիք» (Առաքել Կարսեցի «Հիշատակարան 1585 թվականին»):

«Հայոց 1032 թվականին սուլթան Մուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով Ֆարիադ փաշան 300.000 հոգանոց զորքով եկավ Ստամբուլից, իջավ Երևան քաղաքի վրա, փախցրեց սրա տեր Մահմեդ խանին և պարսից Խուրաթանդա շահի (Մեֆյանների

շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) թագավորության օրոք այստեղ ամուր բերդ շինեց» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1032 թվականին երևանը գրավեցին և գերեվարեցին» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) բազում զորք ուղարկեց և գրավեց երևանը» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

«Այս թագավոր սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) շատ զորք ուղարկեց Պարսկաստանի վրա և գրավեց... երևանը... Յայոց 1032 թվականին երևանում բերդ շինվեց» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Լալայից հետո եկավ Ֆարիադ փաշան և շինեց երևանի բերդը» (Զաքարիա Քանաքեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Յայոց 1033 թվականին Ֆարիադ փաշան երևանը գրավեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Զրիստոսի 1587 և Յայոց 1033 թվականին երևանը գրավեցին ու գերեվարեցին, որից հետո նոր բերդ շինեցին, որն այժմ էլ հաստատուն կա» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Մարդար փաշան եկավ երևան, փախստական դարձրեց Մահմեդ խանին 7 գրավեց բաղաբը: Նա գրավեց նաև Ծաղկունց ձորը, Լոռին, Եղեգաց ձորը, Շարուրը և Գեղարքունիքը, իսկ երևանի մեջ էլ մի բերդ կառուցեց: Իր հերթին Զուբանն էլ գրավեց Խոյը, Սալմաստը և Նախիջևանը՝ գերելով և թալանելով» (Իսրայել Գրիգ «Տարեգրություն»):

«Վեցիր փաշան արևմտյան բազում զորքով և հեծելազորով գնաց արևելյան Շահաստան, որպեսզի կառուցի երևանի բերդը: Բազում նեղեցին և չարչարեցին բրիստոկյա ազգին, շատերին փախստական դարձրին և շատ շինություններ ավերեցին, որոնց բնակիչները հետո ցոտից սառեցին ու սոսից կոտորվեցին» (Առաքել Երզրունցի «Տարեգրություն»):

«Գրեցի Բասենի Շառա գյուղում... Յայոց 1033 թվականին՝ մի տարում, երբ Ֆարիադ փաշան 300.000 հոգանոց հեծելազորով գնացել էր երևան բաղաբի վրա, փախուստի էր մատնել նրա տեր Մահմեդ խանին և այնտեղ մի նոր, մեծ ու զարմանալի բերդ էր շինել, որի համար եկեղեցիները, նրանց խաչերն և տապանները բանդեցին ու բարերը բերդ տարան» (Դավիթ Բասենցի «Յիշատակարան 1584 թվականի»):

«Սկսած վերին կողմից մինչև երևան ավերեցին Յայոց աշխարհը, տիրեցին ամեն ինչի, ավերեցին ու գերեցին, բրիստոնյաներից շատ մարդկանց սրի բաշեցին, բազում սրբություններ ավերեցին, բարահատակ արեցին և դեռ էլի բազում բաներ էլ էին ուզում անել, բայց իրենց պատիժը կրեցին» (Անանուն Դորեցի «Յիշատակարան 1584 թվականի»):

«Յայոց 1032 թվականին... գերեցին նաև Արարատյան գավառն և գերի տարան 60.000 հոգի: Սաստիկ սով և մեծ նեղություն եղավ Յայոց համար: Դետո եկավ Չիդախի անիծված ազգը, երևանի բերդը շինեցին, եկեղեցիները բանդեցին և շատ խաչեր ջարդեցին» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո Մուրադ կոչվող խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) զորք ուղարկեց Անդրպատականը նվաճելու համար: Եվ ահա այս զորքը եկավ ու նվաճեց երևանը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Արվանդի աշխարհի», գլուխ 2):

«Սրա (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) ժամանակ օսմանցիները գրավեցին երևանը» (Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶¹¹ «Ինչպես արդեն նշվեց սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.), լսելով, որ Պարսից արքան (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) ամբողջովին զբաղված է Դերաթում զարգացող իր որդի արքայազն Աբբասի (Սեֆյանների շահության ապագա շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) գործերով, Ֆարիադ փաշային Նշանակեց պարսկական ճակատում գործող բանակի հրամանատար և հրամայեց շարունակել պատերազմը Վրաստանում, ընդ որում վերջինս պետք է գործով գրավեր երևան բաղաբը, որտեղ կառավարում էր Թոխմախ խանը: Ֆարիադ փաշային նաև հրամայեց Եր տղվել պահել և ուժեղ ամրացնել Կարսից երևան ձգվող ճանապարհը, ընդ որում միաժամանակ նաև նա պետք է գործով օգներ Տիգրիսին: Ինչ վերաբերվում է Մանուհիի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուշար Զակելիին – Մ.Ֆ.) հետ կապված վերջին գործերին, նրան, որին այժմ կոչում էին Մուստաֆա, ապա Ֆարիադ փաշային հրահանգվեց առժամանակ աչք փակել վրաց այդ արքայազնի արարքների վրա, որպեսզի ապագա գործողություններում նա չելի թուլաբան բանակի դեմ, բանի որ սուլթանը մտադիր էր հարձակվում գործել Թավրիզի վրա: Եվ այսպես թուրքական բանակը հավաքվեց և Ֆարիադ փաշան Կոստանդնուպոլիսը թողեց ու հասավ Երզրուն, որտեղ էլ կարճատև հանգիստ առավ և բանակի զորատես իրականացրեց: Երզրունից բանակը ելավ դեպի Կարս և ճանապարհին փաշան որոշեց, որ կարևոր լեռնային անցումներից մեկը, որը հայտնի էր թուրքերին որպես Աղադալա, այսինքն՝ Արծաթե ամրոց, պետք է ուժեղ ամրացվի: Այստեղ բավարար բանակի հրետանային միջոցներով ու 400 ռազմիկներով թողնվեց զորավարներից մեկը: Կարսից, որտեղ թաքնվում էր թուրքական զորքերը, որտեղ թաքնվում էր թուրքական զորքերը, չնայած որ ներքևում ձգվող հարթավայրերում անառնելի համար հիմնական արտոնավայրեր, ինչպես նաև հանդերձ ու դաշտեր կային: Այդ բաղաբի շրջակայքը լավ ոռոգվում էր Արաքսից ելնող ջրանցքներով, ընդ որում մինչ այդ բաղաբին հասնելը զբաղեցնեցին Նախիջևանը, Մարաղեն և Սոֆիանը» (Օրուց-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Գալով երևան՝ Ֆարիադ փաշան մի բանի օր մնաց այնտեղ, ամրացրեց բերդը, ըստ անհրաժեշտության պահակներ ու ենիգերներ տեղադրեց, մեկ տարվա գնեք հավաքեց, հրետանի դրեց և վերադարձավ: Մուհամմեդ խանը լքեց այս երկրները, հասավ Նախիջևան և մյուսիքների ընտանիքներին տեղափոխեց Ալանցից ամրոց: Այդ ժամանակ Ամիր խանի և թուրքմենական Եմիրների կողմից նրան ոչ մի օգնություն չտրամադրվեց: Նրանք ամենակարևորը համարում էին դարուսայթ Թավրիզի պաշտպանությունը և, տեսնելով բորբերի մոտեցումը, Թավրիզից այն կողմ չանցան: Չուխուր-Սասըրը, ինչպես նաև Փոքր Յայի մեծ ու բարգավաճ գավառը ընկան հակառակորդների ձեռքը: Ղզըբաշի Եմիրներից ոչ մեկը չմնաց Շիրվան գավառում և այս գավառը ամբողջությամբ հայտնվեց Դոռոմի ձեռքում» (Իսթանբուլ Մուհի «Աբբասի պատմություն»):

«Օսմանյան թագավոր, Սելիմի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ II-ի – Մ.Ֆ.) որդի սուլթան Մուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) սերաբայը գրավեց Նախիջևանը» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶¹² «Յենց այդ ժամանակ տեղի ունեցավ իր ընտրված գրեթե հունդային մի դեպք, չնայած՝ բավականին անսխալ սուլթան Մուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) համար: Բանն այն էր, որ, որպեսզի Մանուհիի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուշար Զակելիին (1581-1614) – Մ.Ֆ.) ցույց տա, թե սուլթանը բավականին հավատում է նրա, Ֆարիադ փաշան հրամայեց վերջինիս պահպանության տակ ուղարկել 30.000 դուկատ, ընդ որում Մանուհիի ընտրվեց որպես միակ մի մարդ, որը լավ ծանոթ է Տիգրիս տանող լեռնային անցումներին, բանի որ այս բաղաբում այդ գումարը պետք է հանձնվեր տեղի կայազորի հրամանատարին, որը այն պետք է կիրառեր տեղի կայազորին աշխատավարձ տալու նպատակով: Եվ այսպես, Մանուհիի հապճեպ ընտրվեց այդ հանձնարարությունը և պահակագործի ու գանձը տանող բեռնակիրների հետ միասին ուղղվեց դեպի Տիգրիս: Այստեղ սակայն, այնպես պատահեց, որ նա ընդհարվեց դավաճան Սիմոնի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) հետ և աստված նրա սրտում մեղքի զգացում առաջացրեց ամոթալի կերպով իսլամին դառնալու համար: Չղթումը եկավ նրանց վրա, նրանց խիստ սրտերը փափկեցին և իրար հետ երկար խորհրդակցություններից հետո նրանք ամուր կերպով որոշեցին կոտորել պահակագործին ու բեռնակիրներին և այդ կերպ տիրել գանձարանին: Այդ հիմնական մտադրությունը անմիջապես էլ կյանքի կոչվեց, որից հետո այս երկու վրացիները դիմեցին փախուստի, ընդ որում դրանից հետո այդ գանձարանի մասին ոչ-որ ոչինչ ոչ տեսավ, ոչ լսեց: Տեղի ունեցածի մասին լուրը հասավ Երզրուն և Ֆարիադ փաշան Տիգրիսի կայազորին օգնություն ցույց տալու համար հնարավորինս կարճ հապաղումով ուղարկեց Դասան փաշային: Սա, հետը վերցնելով մի Եսկարոն ընտիր ռազմիկների, որոնք ի վիճակի էին Երզրունից 12 օրում արշավելով հասնել Տիգրիս, մեկնեց: Ծանապարհին որևէ խոչընդոտի չհանդիպելով՝ նա Երզրունից Տիգրիս հասցրեց 40.000 դուկատ և այս կերպ այդ հարցը կարգավորվեց» (Օրուց-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Դետո Մեծ վեցիրը դարձյալ մեծ բանակությամբ սննդամթերք հայթայթեց և իր աչքի լույս ու սրտակից Դասան փաշային սերաբեր Նշանակեց: Դասան փաշան, սպասվածից ավելի հեռուսություն ցույց տալով, 10 օրվա ընթացքում եկավ և հասավ Տիգրիս: Տարօրինակն այն է, որ փաշան երկու օր առաջ իր հորից նսանկ էր ստացել, որով հայր հայտնում էր, թե. «Գիտեմ, որ Տիգրիսին սննդամթերք հասցնելու գործը ֆերմանով բեզ պիտի հանձնարարվի, հակառակություն էլ ցույց տուր, իմաստությունը շարժվիր, Նախասպա լավ Նախասպա տրաստվիր և հետո գնա: Այդ ծառայությունը ընդունիր իբրև պետական կարևոր և նշանակալից գործ»։ Այդ գործության մասին ինքը փաշան էր պատմել իր մտիկ մարդկանց: Դրանից հետո մի բանի անգամ ևս պաշար ուղարկեց և այդ կերպով թշվառներին կյանք պարգևեց: Թեև պաշարի որոշ մասը ընկավ վրացի բյաֆիրների ձեռք, այնուամենայնիվ դրանց մի մասն էլ իսլամներին հասավ» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ ինձ Անդրիքի Եմիրների Եմիր Դասան փաշայի հետ միասին ուղարկեցին Տիգրիս, որպեսզի Վրաստան հասցնեմք գանձարանը և պարենամթերքը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Ներածություն):

«Դադթական Սիմոն թագավորը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Տիգրիս, ժողովեց իր զորքը և մոտեցավ Դանսիսին, բանի որ Դանսիսն այն ժամանակ օսմանցիների ձեռքում էր: Նա կոտորեց Դանսիսում գտնվող բոլոր օսմաններին և գրավեց ողջ շրջակայքը: Նա բոլոր

օսմաններին բնագավառից և ամեն ինչ գրավեց, բացի միայն Գորուց և Լոռուց» («Նոր Զարթոյիս-Ցիւղիւթեա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Այնուհետև նա (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Դմանխիին, բանգի օսմանները այն ևս զբաղեցրել էին, և կարճ ժամանակ անց այն ևս գրավեցին ու զբաղեցրին բոլոր ամրությունները, բացառությամբ Գորիի և Լոռիի: Արքան օսմաններին բնագավառից և դրանից հետո օսմանները այլևս ոչինչ չէին կարողանում ձեռք բերել, այլևս չէին էլ համարձակվում գալ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁵⁶¹³ «Դեռևս որ Թոխմախ խանը իր կայազորով հեռացավ Երևանից, նա իրար գլուխ հավաքեց իր տրամադրության տակ եղած ողջ զորքը և սկսեց հարձակումներ գործել բաղաբի հարակից շրջանների վրա՝ մի օրում սրի ճարպի դարձնելով 100, մյուս օրում՝ 200 թուրքերի, որոնց մեծ մասը Երևանի բերդից ուղարկվել էին հարակից շրջաններին տիրելու կամ պարենամթերք ձեռք բերելու համար» (Օրույք-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

⁵⁶¹⁴ «Նույն այդ տարի Սիմոն արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) օսմանների հարցով օգնեց աթաբեկ Մանուգարին (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուգար Ջակելիին – Մ.Ֆ.), բայց վերջինս այնուհանդերձ չմարտնչեց նրանց դեմ, քանի որ օսմանները Մանուգարից պատանդներ ունեին վերցրած: Այդ ժամանակ արքան ամայացրեց Մանուգարի դեմ ըմբոստացած շրջանները և վերադարձավ Զարթոյի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Օսմանները ամրացրին Գորին և Ախալցխան, իսկ օգոստոսին էլ մեզնից պատանդներ վերցրին, այնպես որ, երբ Սիմոն արքան օգնության եկավ, նրան թույլ չուվեցին մարտնչել և նա, ամայացնելով այդ տարածքները, հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կողարքի կյանքը»):

⁵⁶¹⁵ «Դրանից հետո Ֆարիադ փաշան զգալի ուժեր հավաքեց, որոնք ի վիճակի էին վիժմանդի լինել Մանուգարի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուգար Ջակելիի – Մ.Ֆ.) և Սիմոնի (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից իրեն բաժին հասած վիրավորանքի համար: Արդյունքում թուրքական զորքերը ծայրեծայր անցան Մանուգարի բոլոր հողերը և ամայացրին շրջակայքը՝ այդպես էլ որևէ դիմադրության չհանդիպելով: Եկավ 1584 թվականի գարունը, երբ շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդան – Մ.Ֆ.) և նրա որդի Չամգա-Միրզան սկսեցին պատրաստվել մեծ զորքի գլուխն անցած արշավել Թավրիզի ուղղությամբ: Իմանալով այդ մասին՝ Ֆարիադ փաշան իր կողմից նախատեսեց ուժեղացնել խոյի պաշտպանական ամրությունները և այդ վայր տեղափոխել 8.000 հոգի 200 փոքր հրանոթների հետ միասին՝ Յունաստանից եկած փաշա Ալիի գլխավորությամբ: Դետագայում նույն այս Ալի փաշան հրաման ստացավ ամրացնել Շեյթան-դալան, որը նշանակում է «Սատանայի բերդ»՝ մի ուժեղ ամրություն, որը գտնվում է խոյից 10 մղոն հեռավորության վրա: Դրանից հետո Ֆարիադ փաշան իր բանակով շարժվեց դեպի Դմանխ, որը Սիմոնը վերջերս ավերել էր, մի բաղաբ, որտեղ ոչ մի հրանոթ չկար, որի օգնությամբ մարդիկ կարողանային պաշտպանվել: Արդյունքում Ֆարիադ փաշայի հսկողությամբ Դմանխն ուժեղ ամրացվեց և լայնացվեց, լեռնային տեղանքը կիրճերում հարթեցվեց ու հիմք դրվեց մի հսկայական ամրության, որը երկար պարիսպներ ուներ, որոնք այնպես էին նրան շրջապատում, որ այստեղ կարողանում էր տեղակայվել 12.000 հոգուց կազմված մի կայազոր: Այդ ամրության կենտրոնում մի հսկայական բերդ կառուցեցին, որի աշտարակներում տեղակայեցին 200 հրանոթներ: Այս ամրացված վայրն այժմ գերիշխում է Գյալաստանից Վրաց հողեր տանող անցման վրա: Դրա արդյունքում բոլոր հողերը, որոնք ձգվում էին Դմանխի շրջակայքում, բավարար պաշտպանություն ստացան: Միաժամանակ հետագա ճանապարհը ևս, որով անհրաժեշտության առկայության դեպքում բարավան կուղարկվեր Տիֆլիս, ևս պաշտպանության տակ վերցվեց, ընդ որում, որպեսզի ապացուցվեր, որ դա հենց այդպես է, Ֆարիադ փաշան անմիջապես Ռիզվան փաշային Դարա-Միդգի փաշայի հետ Անատոլիայից այստեղ ուղարկեց 20.000 զորքի հետ միասին, որը մեկ օրում Դմանխից Տիֆլիս հասավ՝ տեղ հասցնելով զանձարան և անհրաժեշտ պարենամթերք: Այս ամենի հետ միասին պաշտպանվեց Տիֆլիսի կառավարիչը և այնտեղ ուղարկվեց Բագլի փաշան, իսկ զորքի հետդարձն էլ դեպի Դմանխ անցավ առանց որևէ պատահարի» (Օրույք-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Եվ ահա տարուց տարի օսմանցիները ամուր բերդ չինեցին... Դմանխում» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶¹⁶ «Դեռևս այդ ժամանակ էր, որ Սիմոնի (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր Դավիթը (Զարթոյի թագավորության Նախկին արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.) ներկայացավ Ռիզվան փաշային, որը նոր էր վերադարձել Մանուգարի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուգար Ջակելիի – Մ.Ֆ.) հողերը անայացնելուց, և, ցույց տվեց, որ եկաթակա և սուլթան Մուրադին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.), որով հաճույք պատճառեց այդ երկու թուրքական փաշաներին, քանի որ Ռիզվանը հպարտանում էր այն բանով, որ իրեն օգտագործում են որպես դաշնակից ու խորհրդատու: Իր հերթին Սիմոնը, հենց որ լուր ստացավ այն մասին, թե ինչ է արել իր եղբայր Դավիթը, հետախույզների ուղարկեց Ռիզվան փաշայի ճամբար տեղեկություններ բերելու համար և սրանք նրան կեղծ տեղեկություններ բերեցին, թե թուրքերը մեծաքանակ չեն: Դրանից հետո Սիմոնը արշավի ելավ և, ճամբարում հարձակում գործելով Ռիզվան փաշայի վրա, սկզբում թշնամիների թվերը խառնաշփոթի մատնեց, սակայն, այն բանից հետո, երբ այդ լուրը հասավ Ֆարիադ փաշային, վերջինս զենքի տակ դրեց իր ռազմիկներին և օգնության եկավ Ռիզվանին, բանգի երկու փաշաներն էլ այն մտքի էին եկել, թե դա շահի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուղաբանդայի – Մ.Ֆ.) անձնական գլխավորությամբ պարսկական բանակն է եկել իրենց վրա: Այս պայմաններում, շնորհիվ այն բանի, որ թշնամի զորքի շարքերում խուճապ առաջացավ, Սիմոնը հնարավորություն ստացավ նահանջել, բանի դեմ թուրքերը չէին իմացել, թե ինչ չնչին են հարձակում գործող թշնամիների ուժերը: Իրականում Սիմոնը այս գործողությանը, թեկուզ և փոքր ուժերով, դիմել էր այն մտքով, որ, եթե հնարավոր լինի, իր եղբորը հետ պահի թուրքերի հետ դաշինքից կամ էլ գոնե ծայրահեղ դեպքում փչացնի նրա բարեկամություն Ռիզվան փաշայի հետ: Շուտով, սակայն, ինչպես ասվեց, Սիմոնը հասկացավ, որ ինքը չափից դուրս քիչ մարդ ունի, որպեսզի կյանքի կոչի այդ մտադրությունը և թշնամին իրոք թվական այնպիսի առավելություն ունի, որ ինքը վտանգվում էր վերջնականապես ջախջախվել: Եվ այսպես նա նահանջի հրաման արձակեց և, վստահվելով հակառակորդին ինչքան կարող էր, հեռացավ, թեև մի քիչ ուշացավ, հայտնվեց գերի ընկնելու վտանգի տակ ու հազիվ փրկվեց: Դրանից հետո թուրքական ճամբարները հանգստացան և իրերի իրական դրության մասին ճշմարտությունը իմացվեց» (Օրույք-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Դեռից 992 թվականի գարնանը Ֆարիադ փաշա սարդարը որոշեց ուղղվել դեպի Վրաստան: Նա վերականգնեց Լոռի ամրոցը և այնտեղից ուղղվեց դեպի Դմանխի կիրճ: Այստեղ նա բարից ու կավից ևս մի ամրոց հիմնարդեց և 40 օրվա ընթացքում ավարտին հասցրեց դրա շինարարությունը: Այդ վայրերի պահպանությունը նա հանձնարարեց Էրզրումի ամիր ալ-ումարա Զասան փաշային, իսկ Մորեայի մարդիվ Ալի-բեկ Բուսնամլիին էլ որպես բեգլեթ թողեց Լոռիում: Այնտեղից նա ուղղվեց դեպի Ախալցխա՝ ցանկանալով այստեղ ևս ամրություն հիմնել, սակայն հաղթական զորքը այդ գործում նրան չաջակցեց և նույնիսկ հակառակություն ցուցաբերեց, որի արդյունքում սարդարը հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Դրանից հետո մտան Զարթոյի և կանգ առան խառնաշփոթի: Այդ ժամանակ նրանց մոտ հայտնվեց արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) որպես իր իսկ դեսպան՝ ասելով. «Սիմոն արքան հրամայել է փոխանցել, որ հերիք է այսբան արյունը, եկեք խաղաղություն կնքեց մեր միջև և ես կհնազանդվեմ ձեզ, բանգի արյալես լավ է ինչպես իմ, այնպես էլ ձեզ համար»: Փաշան ուրախացավ և խաղաղություն խոստացավ: Իր հերթին, սակայն, արքան հետախույզեց ամեն ինչ և նույն գիշեր էլ ելավ զորքով, որից հետո, իջնելով խառնաշփոթի, առավոտյան ուժեղ հարձակում գործեց, ջարդեց, բնաջնջեց և միայն քչերը կարողացան փախչել: Եվ ահա արքան ավարով վերադարձավ Տիֆլիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

«Դրված այս ամենից՝ Սիմոն փաշան օժանդակ ուժեր ստացավ և իր ճամբարը զարկեց Բոլնիսում՝ խառնի մոտ: Սիմոն արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), որպես սեփական դեսպան բանակցությունների համար ուրիշ անվան տակ ժամանելով փաշայի մոտ և պարզելով թշնամի բանակի տեղադրությունը, վերադարձավ իր ճամբար, իսկ հաջորդ գիշեր էլ հարձակում գործեց թուրքերի վրա և նրանց փախուստի մատնեց: Նման անգագուշության համար Սիմոն փաշան զրկվեց հրամանատարությունից և նրան փոխարինեց Ջաֆար փաշան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

«Դեռից 992 թվականին Ալիի Էմիրների Էմիր Մուհամմեդ փաշան ղզլբաշկան, ինչպես նաև Սիմոնի (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) վրացական զորքից պարտություն կրեց Մուխրանիի եկեղեցու մոտ, որ պատկանում էր Տիֆլիսի շրջանին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

⁵⁶¹⁷ «Եկավ ձմեռը և Ֆարիադ փաշան, 8.000 հոգանոց կայազորով Գասան փաշային թողնելով Դմանխում կառուցված նոր ամրությունում, պատրաստվեց մեկնել: Նա, սակայն, ամուր կերպով որոշել էր, որ նպատակահարմար է տուն մեկնելիս ևս մեկ օրինակ տալ և ամայացնել ապստամբ Մանուգարի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուգար Ջակելիի – Մ.Ֆ.) հողերը: Դրա համար էլ նա թուրքական ողջ բանակը ձմեռելու ուղարկեց այդ վայր՝ մինչև հետդարձի ճանապարհ կբռնեք դեպի Կարս ու Էրզրում: Փաշայի մտադրությունը, սակայն՝ հետաձգել տուևարձը, դժգոհություն առաջացրեց մարդկանց շարքերում, որոնք չէին հասկանում նման հետաձգման պատճառը: Եվ այսպես, թուրքական բանակը առաջ շարժվեց՝ երեք օրվա արագ արշավից հետո ժամանել Թեռեղ: Այստեղ կարիքն ու սովը պարենամթերքի պակասի պատճառով ընկան թուրքերի վրա,

քանի որ բնակչությունը հեռացել էր լեռներ: Նույն բանը տեղի ունեցավ նաև հարևան Ախլաթլու, Ալթուն-դալեում և Զիխում, որտեղ մարդիկ իրենք էլ ուժեղ տառապում էին սովից, այնպես որ երեք ու կես բուշեյ ցորենը, որը հավասար էր մեկ վենետիկյան ստայայի, արժեք 50 դուկատ: Ենիչերիների երկու գունդ և Կոստանդնուպոլսից ժամանած հետևազորի մի մասը ապստամբություն բարձրացրեցին, սակայն Չալեսի փաշա վեյսի ջանքերով այն հանդարտվեց: Ֆարիադ փաշան փորձ կատարեց գրոհով գրավել Ալթուն-դալեն, որը լավ ապահովված էր պարենամթերքով, մտադիր ունենալով դրանից հետո իր զորքի համար ուժեղ մի ամրություն կառուցել Զիխում, սակայն նրա ռազմիկները խախտեցին այս ծրագրերը՝ փաշային մահով սպառնալով» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Երբ Բարձրյալի կաթնով հնչեցին սարյակների ձայները, որոնք ավետեցին ձմռան բանակի նահանգի մասին և դրանից անսխալապես հետո հայտնվեցին զարնան տիրուհու հոտավետ նշանները ի դեմս ծաղիկների բանակի, կրոնի զորքը պատրաստ եղավ այն բանին, որպեսզի ձմռան զորքի նման ցրի անաստվածների անամոթ հավաքածուն: Այդ հիմնալի տարին՝ Մարգարեի Չիջրի... (տեքստում բացթողում է - Մ.Ֆ.) թվականին, թող օրինի նրան Ալլահը և ողջունի, երբ փառահեղ սարդադը որոշեց մեկնել այն անպետք թշնամու դեմ, նրա մոտ գտնվող իմաստուն ու բարի ցանկացող խորհրդատուները ասացին. «Բարձրյալի օգնությամբ և աջակցությամբ մենք տորխասներից որոշակիորեն վրեժխնդիր եղել ենք, սակայն այս պահին հավատացյալ մարդկանց համար լուրջ հոգս ու միաժամանակ նաև ակնհայտ պարտք է հանդիսանում դագինների թրերով և սրերով երկրի երեսը այն ակնծայ Սիմոնից (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ից - Մ.Ֆ.), մաքրելը, որն իրենից մի խոչընդոտ է ներկայացնում կրոնի ճանապարհին՝ իր բնույթով լինելով չար մի բիծ վերջինիս համար, քանզի սա չի հանգստանում ու ամեն անգամ վնաս ու աղետ է բերում մոլորեղների զորքի գլխին, ընդ որում, թեև նա հատկապես խոչընդոտ է հանդիսանում Շիրվանի ճանապարհին, բայց նաև փուշ է դեպի երևան տալուղ ուղու վրա: Արդ եկեք սկզբում մեր ձեռքի սմբակների տակից ցայտող կայծերով այրեք այդ երկիրը, բռնեք նրանց ընտանիքները և ձեռք գցե՛ք հարստությունները, հետո միայն Բարձրյալի աջակցությամբ բռնե՛ք ու հաշիվ տեսե՛նք այդ տորխասների ետ»: Ուղղափառ սարդադը համաձայնեց այդ կարծիքին և որոշեց իր նպատակի ձին ուղղել ակնծայ Սիմոնի դեմ ու ձգել իր մեծահոգության սանձերը մշտադադուն և հրապուրանքի չարվող Լևանդի որդու (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի - Մ.Ֆ.) վրա: Եվ այսպես հաղթանակով վեր հանած զորքը, անցնելով կանգառից կանգառ, հասավ լեռնային վտանգավոր անցումներին, որոնք կոչվում էին Լոռի ու Դմանխ: Ճիշտ խորհելով այն մասին, որ ամենից առաջ այն անիմալ է ամրացնել այս անցումները, որոնք վիշապի իսկական երախները նման բացվում էին այս ճանապարհի վրա, և ուժեղացնել դրանք հզոր ամրություններով, որից հետո Նոր միայն առաջ շարժվել, զորքն անսխալապես էլ ձեռք զարկեց դրանց կառուցմանը: Եվ այսպես, Բարձրյալի աջակցությամբ կարճ ժամանակում երկու չտեսնված ամրություններ կառուցվեցին, որոնք նկարագրելիս իմաստուն տարեգիրներն ու տաղանդավոր մարդիկ իսկ անօգնական են գտնվում: Դմանխի բեզբեզությունը տրվեց Սամանդար փաշային, Լոռուը հանձնվեց Պուտու Ալի փաշային, իսկ Երզրումի բեզբեզ, հանգուցյալ Մեսինե Փաշազադեի որդի Չասան փաշային էլ հանձնարարվեց առյուծների նման աներեք զորքով, որը հավաքագրված էր վերջինիս էլայեթից, դրա պաշտպանության համար մնալ Լոռում: Բավարար բանակությամբ գանձարանային միջոցներ և պարենամթերք, ինչպես նաև զորք ու զենք առանձնացնելու հետո օսմանյան բանակը հաղթականորեն մտավ Երզրումի ամրություն՝ անկտանգության այդ դարպասները՝ Իրդը, հիշատակված այդ ամրությունների կառուցումը մի իսկական խարան և այրող եղավ ակնծայ Սիմոնի ու Լևանդի որդու հոգիների համար՝ իսկական մի ցանց դառնալով այդ դժբախտներին բռնելու հարցում» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2):

«Զրոնիկոնի 272 թվականին սարդար Վարազ փաշան եկավ Ախալցխեն շինելու, բայց չգիմացավ, գնաց և թեմը մեզ մնաց» («Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Զրոնիկոնի 272 թվականին սարդար Վարազ փաշան եկավ Ախալցխեն շինելու, բայց չգիմացավ, գնաց և երկիրը մեզ մնաց» (Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

⁵⁶¹⁸ «Ֆարիադ փաշան ստիպված եղավ արշավանքը շարունակել դեպի Արդահան և այստեղ վրացիները հարձակում գործեցին սալեյի վրա տեղափոխվող և ներքինիների պաշտպանության տակ գտնվող բարավանի վրա, որը թալանվեց: Ասում էին, որ դա վրացիները չեն արել, այլ՝ ապստամբ ենիչերիները, սակայն, այսպես թե այնպես, Ֆարիադ փաշան Կոստանդնուպոլսում կորցրեց ամեն մի հեղինակություն, քանի որ իրեն այդ կերպ թալանել էին» (Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Կրազ անհավանները՝ Մանուգիորի (Մանցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուգար Զակելիի - Մ.Ֆ.) հպատակները Ֆարիադ փաշա սարդարի ճանապարհը փակեցին և մեծ վնաս հասցրին նրա գույքին ու մահիտեղականների պարենամթերքին: Բանը հասավ Նույնիսկ նրան, որ նրանք թալանի ենթարկեցին Ֆարիադ փաշայի անձնական գույքակը, իսկ նրա սիրելի գերուհուն էլ, որը գտնվում էր այնտեղ փաշայի անձնական իրերի, այդ թվում և նաև թանկարժեք բարերով պատված սրի, կապարձի ու վահանի, ինչպես նաև կզաբիսի և սամույրի մորթիների հետ միասին, տարան և հալիչտակեցին» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵⁶¹⁹ «Մի փոքր ժամանակ անց սարդար Վարազ փաշան իր զորքերով ժողովեց և գնաց Լոռի, քանի որ այն օսմանցիների ձեռքում էր...: Աստված Նորից հաջողություն շնորհեց Սիմոն թագավորին (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ին - Մ.Ֆ.) և նա կոտորեց շատ օսմանցիների՝ թվով 473 հոգի» («Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Զարթոյի թագավոր Սիմեոնը (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) և սարդար Վարազ փաշան կռվեցին Լոռիում ու թագավորը հաղթեց՝ կոտորելով հակառակորդի զորքը անթիվ բանակությամբ՝ 473 հոգի» («Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Սիմոն թագավորը (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) հաղթական վերադարձավ, նա միաժամանակ հանգստացավ և ուրախ էր: Այսպիսի նա Նորից զորք ժողովեց և շարժվեց Լոռու վրա: Յենց որ հասավ, տեղական փաշան դուրս եկավ և նրանք իրար հետ պայքարեցին: Տեղի ունեցավ սաստիկ կռիվ և նա կոտորեց շատ օսմանցիներ՝ թվով 473 հոգի» («Նոր Զարթիս-Ցխովրեթ», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Զրոնիկոնի 273 թվականին Սիմոն արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) և Մահմեդ փաշան ճակատամարտ ունեցան Լոռիում: Թագավորը հաղթեց, ուռույտներից սպանվեց մինչև 472 հոգի» (Անանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»):

⁵⁶²⁰ «Զրիստոսի 1586 թվականին կամ Զրոնիկոնի 274 թվականին արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) վերցրեց Լոռու ամրոցներն և այրեց՝ թվով իննը, որոնք օսմանցիների ձեռքին էին: Ամեն ինչ գրավել էր ինքը, բացի միմիայն այս բերդից, որ օսմանցիների ձեռքին էր: Եվ ահա ապրիլի 1-ին նա մոտեցավ Լոռու բերդին և հունիսի 10-ին գրավեց այն» («Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Զրոնիկոնի 273 թվականին թագավորը (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) գրավեց Լոռու 9 բարայրներ: Նույն այդ Զրոնիկոնի ապրիլի 1-ին էլ Սիմոն արքան մոտեցավ Լոռու բերդին և հունիսի 10-ին գրավեց այն» («Զարթիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Զրիստոսի 1586 թվականին նա (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) վերցրեց Լոռու այրեց և գրավեց Լոռին, թեև բերդը Նույն օսմանցիների ձեռքին էր: Միառժամանակ հանգստանալուց հետո Սիմոն թագավորը Նորից զորք հավաքեց, եկավ և մոտեցավ Լոռվա բերդին: Նա սկսեց կռիվը և ապրիլի 1-ին վերցրեց Լոռվա բերդը: Նա գրավեց Լոռին և վերադարձավ այնտեղից» («Նոր Զարթիս-Ցխովրեթ», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Զրոնիկոնի 273 թվականին Սիմոն արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) գրոհ տալով վերցրեց Լոռու այրեց՝ թվով մինչև ինը: Նույն թվականի ապրիլին Սիմոն թագավորը մոտեցավ Լոռվա բերդին և հունիսի 10-ին գրավեց այն» (Անանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»):

«Մտնելով իր տիրույթներ՝ Սիմոնը (Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ը - Մ.Ֆ.) թուրքերից ազատագրեց... Լոռին» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁶²¹ «Չիջրի 993 թվականին, երբ մեծ վեզիր Ուսման փաշա սուլթան Մուրադ խանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի - Մ.Ֆ.) հրամանով նշանակվեց Աղբաղաբեր նվաճելու, Չեյնալ-բեկի (Ճամբյանների Էմիրության Էմիր Չեյնալ-բեկի - Մ.Ֆ.) անունով բարձր հրաման կազմվեց, որպեսզի սա զբաղվի ղզլաշների երկրի թալանով և ասպատակությամբ: Այնպես պատահեց, որ Նույն այդ ժամանակ Սուլթան Մուհամմեդը (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուլաթաբանդան - Մ.Ֆ.) իր որդի սուլթան Չամգա-Միրզայի գլխավորությամբ ժամանել էր Թավրիզ: Մարտը գավառ Չեյնալ-բեկի ժամանելու լուրը հասավ շահի ու շահադեհի ակնքին և նրա դեմ ուղարկվեցին թուրքսենների Էմիրներն ու կուրդիները: Երբ Չեյնալ-բեկի ռազմիկները, ամայացնելով Գարգարի, Չուևուզի և Մարաշի շրջանը, անվտանգ ու ավարով վերադառնում էին, Չեյնալ-բեկը հաշված բանակի մարդկանցով կանգ առավ Ալկի բարձրանալու մոտ: Նա զբաղված էր երեկոյան նամագով, սակայն այդ ժամանակ անակնկալ կերպով նրա վրա հարձակվեց թուրքսենների ջոկատը և նրանց մեջ ճակատամարտ ու մարտ տեղի ունեցավ: Չեյնալ-բեկը իր ազնվականների հետ նահատակվեց, իսկ նրա որդի Իբրահիմ-բեկն էլ գերվեց» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Նույն այդ Զրոնիկոսին 273 թվականին շահը (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդան – Մ.Ֆ.) ասպատակեց Դայքը» («Զարթիխ-Ցիսուլդեբա»), Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁶²² «Յենց այդ ժամանակ սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.) Օսման փաշային Նշանակեց Վրաստանի ուղղությամբ գործող բանակի գլխավոր հրամանատար...: Այս կերպ, ահա, ցույց տալով իր լավ վերաբերմունքը Օսման փաշայի նկատմամբ և պարսիկների դեմ ապագայում նախատեսվող պատերազմում ձևականորեն Նշանակելով նրան գլխավոր հրամանատար, նա հայտարարեց, որ իրենց գլխավոր նպատակը Նախիջևանն է, այն դեպքում, երբ առկա էր գաղտնի մտադրություն նվաճել Թավրիզը...: Օսման փաշան, շտապելով ելնել, ստիպված եղավ, սակայն առժամանակ հետաձգել արշավանքը Կասիխիում սկիզբ առած իրադարձությունների պատճառով...: Եվ այսպես, սուլթան Մուրադը Իբրահիմ փաշայի միջոցով կարգի գցեց Եգիպտոսի գործերը և հրաման արձակեց Օսման փաշային արշավանքի ելնել Թավրիզի դեմ: Օսման փաշան ժամանեց Երզրում, որտեղ իր բանակի ընդհանուր գորատես իրականացրեց: Դրանից հետո 1585 թվականի օգոստոսի 11-ին նա Մախսուդ աղայի հետ միասին թավրիզյան ճանապարհով, որը հանդես էր գալիս որպես ուղեցույց, ելավ Երզրումից...: Ինչպես արդեն Նշվեց, մինչ Օսման փաշան կելներ Երզրումից, նա մեծ գորատեսի ենթարկեց իր զորքը և պարզեց, որ նրանում հաշվվում է 230.000, իսկ այլ տեղեկությունների համաձայն՝ 300.000 հոգի՝ պարզելով, որ ռազմիկները, ինչքան որ պետք է, առատ են: Դրա համար էլ նա բաց թողեց պատերազմական գործողությունների համար ամենաբոլոր փորձառու 50.000 հոգուն, որից հետո բացահայտորեն հայտարարեց, որ պատրաստվում է արշավել դեպի Նախիջևան, այն դեպքում, երբ նրա գլխավոր նպատակը Թավրիզն էր: Նախիջևանում գորքը սկսեց բողոքել, համարելով, որ իրեն խաբել են, սակայն Օսման փաշան կարողացավ հանգստացնել գորքին և թուրք զինվորները մտան խոլ, մի բաղաբ, որը հեռու չէ Վանից: Այստեղ բանակին հանգիստ տրվեց, իսկ հետո Մարանդի միջով, որը պարսկական կողմի առաջին բաղաբներից էր, լրանք մտան Սոֆիան, որը բարձունքի վրա տեղակայված մի բաղաբ էր, որտեղից, եթե ներքև նայեիր, հնարավոր էր տեսնել Թավրիզը: Չորքը զվարթացավ, հատկապես գոհ դառնալով այն ժամանակ, երբ ռազմիկները հասան Թավրիզի շրջակայքի այգիներին և ոչ մի թշնամական ռազմիկի չհանդիպեցին: Արքայազն Դավա-Միրզան այդ ժամանակ փորձ կատարեց հետախուզել, թե ինչ է անում թուրքական բանակը Սոֆիանի մոտ: Նա դարան դրեց 10.000 հեծյալների, իսկ հետո, նկատելով, որ թշնամին ցրվել է բերքի այգիներում, անակնկալ հարձակում գործեց և ջարդեց վերջինիս ջոկատներից մեկը՝ սպանելով 7.000 հոգու: Օսման փաշան, հայտնաբերելով արքայազն Դավա-Միրզայի մոտակա գոյությունը, Ջղալ փաշային և Մուհամմեդ փաշա Ղարա-Միրզուն կանչեց ու 14.000 ռազմիկներով առաջ ուղարկեց, որպեսզի սրանք մարտ տալին արքայազնին, սակայն վերջինս, ճակատելով վարպետորեն, այս անգամ ևս մեծ վնաս հասցրեց թշնամիներին և խլեց թուրքական որոշները: Այնուհանդերձ Դավա-Միրզան ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել և, թողնելով մարտի դաշտը, միանալ իր հորը (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդային – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ պարսկական հիմնական ուժերով մնում էր Թավրիզից 12 մղոն հեռավորության վրա: Այդ ժամանակ Ալի-դուլին խանը հանդիսանում էր Թավրիզի կառավարիչ և նա նման հսկայական մի բաղաբ պաշտպանության համար իր տրամադրության տակ ընդամենը 4.000 հեծյալներ ուներ: Եվ այսպես, ծանրոք լինելով այն ուժերին, որ Օսման փաշան բերել է իր դեմ, խոսքը 70.000 հեծյալի և 150.000 հետևակի մասին է, այն ամենը, որ այդ խիզախ ռազմիկը այդ պայմաններում կարող էր անել, բաղաբից ելնելու ու թուրքերին մարտ տալն էր: Խնդիրը, սակայն, կայանում էր նրանում, որ, այդ, հնարավոր է նա կարողանար սպանել 3.000 կամ 4.000 թուրքերի, բայց վերջին հաշվով հազվի թե կարողանար պաշտպանել նման մեծության մի բաղաբ, մանավանդ որ վերջինիս բնակչությունն էլ, ինչքան էլ որ մեծաքանակ էր, վարժված չէր պատերազմի համար: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ալի-դուլին եկավ այն մտքի, որ բաղաբում մնալը կարող էր վտանգավոր լինել իր պատվի համար, առանց մի որևէ էական առավելության հասնելու հավանականության, ու դրա համար էլ ի վերջո որոշեց ավերել բաղաբային ամրությունները և ուղղվել դեպի լեռները՝ միաժամանակ բաղաբի բնակչությանը պարզաբանելով, որ նրանք չեն կարողանա պաշտպանել բաղաբը, ավելի լավ է, խաղաղության պայմանագիր կնքեն ու հանձնեն այն թուրքերին: Թավրիզից հեռանալով, սակայն, լինելով բաղաբի մի ժողովուրդ, զենացին այդ բայլին և որոշ ժամանակ պաշտպանեցին իրենց բաղաբը: Այս պայմաններում Օսման փաշան ստիպված եղավ ի վերջո ուժով գրավել բաղաբը և ահա նա, կատաղած նման հարատև դիմադրությունից, ինչը ցույց տրվեց, թույլատրեց ռազմիկներին թալանել բաղաբը: Դրանից հետո այնպիսի սարսափներ եղան, որպիսիք երբեք առաջ չէին եղել նույնիսկ բարբարոսների կողմից թշնամական բաղաբները գրավելիս...: Դժբախտաբար այս պարագայում Թավրիզը կրկնակի տուժեց, բանի որ Օսման փաշան թույլ տվեց գորքին կրկնակի թալանի ենթարկել բաղաբը և թուրքական զինվորների կողմից այնքան շատ դաժանություններ թույլ տրվեցին, որ կանախ, որ ներխուժեց, փրկելով իրենց կյանքները, սարսափահար փախան լեռները: Չբաղեցնելով Թավրիզը՝ Օսման փաշան հրամայեց մի ամրություն կառուցել՝ պատելով այն տաս մետրից ավել լայնություն ունեցող խանդակով, որը երկու մետրից ավելի խորություն ուներ: Միաժամանակ վերջինս պաշտպանվեց շատ հրանոթներով, իսկ նրա պաշտպանության համար էլ ուժեղ կայազոր թողնեց: Ահա այսպես Թավրիզը շատ տարիների ընթացքում ընկավ օսմանների տիրապետության տակ...: Ընթերցողի մոտ կարող է հարց առաջանալ, թե այդ ինչպե՞ս այնպիսի մի բաղաբ, ինչպես Թավրիզն էր, որն այդ աստիճան կարևորություն ուներ թագավորության ու ռաբայի համար, ահա այդպես անպաշտպան վիճակում հայտնվեց թշնամու դիմաց և այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդան, որը ծամբար զարկած իր բանակով կանգնած էր բաղաբից ընդամենը 12 մղոն հեռավորության վրա, նույնիսկ փորձ իսկ չկատարեց օգնել վերջինիս կայազորին: Այդ ամենի իրական պատճառը Ամիր խանի մահն էր, բանի որ նա թուրքմենների առաջնորդն և հերոսն էր, իսկ նրանք հանդիսանում էին Թավրիզի ու շրջակայքի միակ բնակիչները, որոնք իրենց բնույթով մարտունակ էին ու ի վիճակի էին մարտնչել: Այս խանի մահապատիժը այն աստիճանի էր թուրքմենների տրամադրել Դարբաստանի շահի դեմ, որ նա չէր համարձակվում ճակատել Օսման փաշայի դեմ, բանի որ հասկանում էր, որ իր թիկունքում գործում են այդ ապստամբած ցեղերը, որոնց նենգությունից հսկայական փորձանքներ կարող են գալ: Եվ այսպես, արքան ստիպված եղավ անօգնականություն ձևացնել, վախճանալով նույնիսկ սեփական անվտանգության հարցով, այն դեպքում, երբ ականատես եղավ Թավրիզի անկմանը» (Օրուց-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8):

«Աջիսու վայրում տեղի ունեցած երկրորդ ճակատամարտը պատմում է աստծո կողմից պահպանվող Թավրիզի մասին, ճակատամարտ, որը տեղի ունեցավ 3իջի 993 թվականին: Այդ գիշերը բոլորը անկեղծ աղոթքներով անցկացրին, իսկ աշխարհիկ հաճույքների անփույթ փնտրողներն էլ, վատ կանխագագացում ունենալով, աչք չիպկեցին, բանգի լրանք հանդերձալ կյանքի համար մեղքերի թողություն էին խնդրում և, հիշելով իրենց հարստությունն ու ընտանիքները, պատվեցին ծանր մեղքով: Ինչը որ լուսաբացի շողերը երևացին, թուր ու Նիզարի պատրաստ էին այն բանին, որ ամեն մեկին կդիչիացնեն: Եւրի (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդային – Մ.Ֆ.) հնարավոր հարձակման պատճառով բոլորը գրգռված և մարտական վիճակում էին: Չնայած զբաղեցրած թվերին իրենց տեղեկվեց Աջիսու վայրում, որը մի շատ հաճելի վայր էր, ու գտնվում էր Թավրիզից երկու մղոն հեռավորության վրա: Չնայած չարաբաստիկ թշնամիները իրենց մասին իմաց էին տալիս, բայց այնուհանդերձ առաջ չէին գալիս: Մի բանի համառեն գործում էին մի կողմում և դրա համար էլ իսլամի զորքը ստիպված եղավ մեկ-երկու մղոն անցնել ու, երբ այդ անիծվածները հանգստի տեղակայվեցին, սկսեցին պնդել, որ խաղաղության առաջարկով մի մարդ է եկել: Այս պատճառով Մախսուդ խանը դիմեց տոհմիկներին և ասաց. «Բանի մեր կյանքները չեն տուժվել կրոնի այս գործից, մի համառեք, մի վստահեք թուրքմեններին, բանգի մի՞թե մինչ այսօր որևէ մեկին հաջողվել է դիմադրել օսմաններին: Եկեք այս սարդարին հարգաբաժան ընդունելություն կազմակերպենք և դիմավորենք նրան, ով Վերին կամքով հովանավորություն է տալիս: Դիմենք նրան և անկեղծ խնդրանքով փրկենք մեր հոգիները, բանգի, եթե մտադրվեք համառել, ապա կգոհվենք»։ Այն անաստվածները, սակայն, ականջ չկախեցին նրա զգուշացմանը և սկսեցին բաղաբի շուրջը ամրություններ կառուցել: Անմիջապես էլ վրա հասավ սարդարը և բաջերի թվից մի բանիսը առյուծների նման հարձակվեցին այդ բաղաբի վրա: Արդյունքում փշերը տարվեցին փոշու ծովով, իսկ ամրություններն էլ ջախջախվեցին: Ռաֆիզյանները գայրացան, որ նրանց գույքը որպես ավար մնաց ամրոցի դաշտում: Այնպիսի ջարդ իրականացվեց, որ փողոցները լցվեցին սպանվածների դիակներով, իսկ երեխայան կողմ էլ արդեն գրավվեցին սուլթան Դասանի պալատի մոտակայքի տարածքները: Գույքը թալանվեց, իսկ բնակչությունն էլ կիսով չափ գերվեց, սակայն պետք էր գերել դեռևս մյուս մասին: Նրանք, որոնք մնացել էին բաղաբից դուրս, սկսեցին պատրաստվել գիշերային հարձակմանը, սակայն այդ խռովարարների բոլոր ջանքերը կանխորոշված էին, բանգի, հենց որ անիծվածների մի որևէ խումբ արտագրոհ էր իրականացնում ռազմիկների մի որևէ խմբի վրա, նրանք անմիջապես էլ իրենց վարձը ստանում էին: Ինչը որ հրաման տրվեց. «Դրանոթների կրակոցներով զրկեք նրանց ձեռքերից», իսկայն ռազմիկները վեր ուղղեցին գնեթերի կողմերը և արհամարհված ու մերժված դժբախտներ նահանջեցին, իսկ Բարձրային էլ կրկին հարթանակ ուղարկեց կրոնի գործին: Ռազմիկները, փորձելով զգոնությունը և նշանակությունը չտալով բարձրացված աղմուկին, անհոգ թնձ էին իրենց վրաններում, սակայն, երբ տեսան, որ բաղաբում վեճ ու խռովություն է տիրում, նրանք, որպեսզի ճնշեն այն, անմիջապես իրար եկան: Եվ ահա այդ համառները լիազորեցին մի բանի ծերունիների, որպեսզի սրանք բանակցություններ սկսեց, բայց ոչ թե հանուն Ղուրանի, այլ՝ որպեսզի հովանավորություն ստանան: Ահա ուրեմն, նրանք իրենց արյունով նման գրեցին՝ աղաչելով. «Դանուն Ալլահի, ողորմածություն դրսևորիր մեր նկատմամբ և արդարությանը ազատիր հոգու թոջունը բանտարկությունից: Մենք թափառում ենք մեզ կորցրած, բանի որ հոգով թերացած ենք, սակայն դու, որ հոգիների բժիշկ ես, քո ողորմածությունը ցույց տուր, որը մեզ համար կարծես սրտի դարման կլինի: Այդ ինչու՞ դու չկանգնեցնես մեզ ճշմարտության ճանապարհին, բանգի մենք քո ողորմածության վրա հանուն Ալլահի հույս ունենք»։ Նմանակ, որը գրված էր արյունոտ արցունքներով, խոցում էր սրտերը և այն սարդարին հասցվեց նույն օրվա կեսօրին: Արտաքինից սարդարն

ամենևին էլ հակված չէր խաղաղություն կնքելուն, սակայն նա գաղտնի կերպով որը հոգով ձգտում էր հանգստության: Համառոտները այդ հանգամանքը իրենց համար բար ի նշան և հնարավորություն համարեցին ու փորձի համար մի բանի անգամ իրենց ներկայացուցին ուղարկեցին: Հենց որ տեղի ունեցավ հանդիպումը, հոգով ազնիվ այդ մարդը հանուն խաղաղության վստահեց հնազանդության մասին կրանց խոստումներին: Կենսահշտին «Թողնել» հրամանը եղավ և ամեն մեկը դարձավ իր հանգստին: Լուսաբացին սարդաբլուր, հավաքելով իր բոլոր միոնիդիաներին, հայտարարեց. «Բանի որ Թավրիզի բնակչությունը հնազանդվել է, ես նրանց աման եմ տվել: Այսուհետև Աղթարագանը դարձել է փառիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) տիրույթ և ուրեմն զսպե՛ք զորքերը ու թող նրանք իրենց լավ պահեն: Հրամայե՛ք, որ մուսուլմանները հայտարարեն, որ վիլայեթը պատկանում է փառիշահին, որ հանկարծ ջարդեր չլինեն»: Այդ ցեղի կյանքին և գույքին աման էր տրվել, սակայն որոշ ստահակներ չհնազանդվեցին այդ հրամանին ու հարմար առիթի էին սպասում հարստանալու համար: Նա, ով իրեն համարում էր փառիշահի ծառա, ենթարկվում էր հրամանին, սակայն հակառակ կարծիք ունեցողները ավար էին տեղեցել: Եվ այսպես ներկաները առաջին. «Պատրաստ եմք կատարել թո՛ հրամանը նույնիսկ մեր կյանքի գնով»: Այս հրամանը տարածվեց զորքի մեջ: Փառահեղ Ռամադանի 29-ին տեղի ունեցավ երրորդ ծակատամարտը և ահա թե Աջիսու վայրի մոտակայքում բանն ինչպես եղավ: Հորթի մեծ մասը հարձակման պատրաստ տեղակայված էր բաղաթի շուրջը և այն առավոտից էլ սկսեց թալանը: Լուսաբացին նրանք բաղաթ մտան և, հակառակ տրամադրված ամանի, թշնամիներին կշտացրին թերթով: Մարդաբլուր զորքը գերծ պահեց ծակատամարտին մասնակցելուց, սակայն խիզախ ռազմիկներն արդեն բաղաթի ներսում էին: Ամենուր լսվում էին հառաչանքներ, մարդկանց լաց ու կոծ, այդ ժողովուրդը լքվեց աստվածային աջակցությունից և Բարձրալը ակնհայտ դարձրեց հաղթանակի նշանները: Եվ այսպես գույքը թալանվեց, իսկ զորքն էլ ամեն տեղից սկսեց ավար բերել: Հենց որ այդ ամենը սարդաբլուրի հայտնի դարձավ, նա անմիջապես էլ ցատկեց իր չալպուտրիկ ձիու վրա: Նա ջանք էր թափում, փորձ կատարելով խանգարել ռազմիկներին, սակայն սրանք էին լսում նրան և պատասխանում էին միայն ծաղրաբեր խոսքերով: Մարդարին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում խնջիք բերել կրոնական զորքը, նա ծնոք գարկեց բռնությանը, սակայն դա էլ որևէ օգուտ չտվեց: Օսման փաշան ուզում էր փրկել Թավրիզի բնակչությանը, սակայն իսլամի զորքից շատերը դուրս եկան հսկողությունից: Որպեսզի պատմվի այն ամենի մասին, ինչ եղավ, շատ խոսքերի կարիք կլինի, սակայն լավածը միայն վախ ու վիշտ կառաջացին: Օսման փաշան, տեսնելով, որ ի վիճակի չէ կանխել անկարգությունները, գայիացած որոշեց մեկ-երկու անհնազանդի գլխատել, սակայն հասկացավ, որ դրանով կարող է խռովություններ հարուցել և դրանից որևէ օգուտ չի լինի, իսկ զորքն էլ ցանկացած դեպքում չի ենթարկվի իր հրամանին: Այդ ժամանակ վեզիրը, թույլ տալով գույքի թալանը, արգելեց գոնե բնակչությանը գերելարումը: Հենց այդտեղ էլ հրաման եղավ. «Բերե՛ք բոլոր բռնված գերիներին, իսկ նրանք, որոնք չեն ենթարկվի այս հրամանին, չեն խուսափի պատժից»: Հավաքվեցին բոլոր նրանք, որոնք փրկվել էին սուր սրերի շերտերից, ինչպես նաև նիզակների և գուրգերի հարվածներից՝ տղամարդիկ ու կանայք, ծեղեր և երիտասարդներ: Բոլորը ողբում էին, որը որը, որը մոր համար, իսկ մեկ ուրիշն էլ կոտորում էր իրեն եղբոր կամ որդու համար: Նրանք բոլորը հուսով վառված դիմում էին հաղթական սարդաբլուր և, իրենց կորցած լաց լինելով աղաչում էին. «Մի՞թե արդարություն չկա զոկվածների համար, մենք բոլորս դարձել ենք փառիշահի ստրուկները, արդ ի՞նչ կարիք կա նման բռնության, ինչո՞ւ եք նետեր և սրեր կիրառում անօգնական ու անապշտական մարդկանց նկատմամբ: Նույնիսկ մերապարտ ու կորած օտարական գյավուրներին փառիշահը ներում է շնորհում, թող և մենք մեղք ենք գործել, սակայն ո՞ւր է ձեր մեծահոգությունը ու ողորմածությունը: Սրբազան տան ծառայողներն քնորոշ է ողորմածության արտահայտումը, վերցրե՛ք մեր գույքը, սակայն խնայե՛ք մեր կյանքը»: Այդ օրը կարծես մեռյալների համբերիկանությունը կանքի կոչման օրը լիներ և շուրջը բոլոր մարդիկ արյունով էին պատված: Թավրիզի բնակչությանը այդ օրը այնպիսի վիշտ բաժին հասավ, որ մարդկանց լացն ու կոծը կարծես երկինքն էին փլում: Մերկ և մերկանդամ, մերկացված գլուխներով, հառաչող ու լաց լինող՝ նրանք նրանց հավաքեցին և անմիջապես էլ բաղաթ բերեցին, որպեսզի ամեն մեկը կարողանա հանգիստ տան դառնալ» (Իբրահիմ Ռահիմբադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 2,):

«Հիջրի 993 թվականին Ռաման փաշան մեծ հանդիպություններ անավ Թավրիզ և նույն այդ տարվա օրինակ Ռամադան ամսի 24-ին բարեհաճեց կանգ առնել Աջի գետի ափին, որը հոսում էր Թավրիզից կես փարսախ հեռավորության վրա: Երկնքի շեմին հասնելով՝ նա արեգակի և լուսնի շեմին հասավ, իսկ հաջորդ օրն էլ հաղթական զորքը, առանց որևէ խոչընդոտի ու դիմադրության հանդիպելու, ճամբար զարկեց Ալի-Կուլիի կոչվող վայրում: Ալի-դուլի խանը, որը հատուկեմտ ղեկավարներին հետ միասին բարիկադներով պատեց բաղաթից փողոցները և ձգտում էր պահպանել այն, չհամարձակվեց հարված հասցնել հզոր բանակին, իսկ արեգակը մայր տունելուց հետո էլ նա Թավրիզի ավազանիների հետ միասին դադարեցրեց դիմադրությունը: Դրանից հետո նրա զորքը սնդիկի նման ցրվեց տարբեր կողմեր: Այդ բաղաթի հասարակ ժողովուրդից ոմանք, որոնք սովորաբար հպարտանում էին իրենց բաջությանը և խիզախությանը, իրենց կանանց ու երեխաներին բաղնիքներ ուղարկեցին բացեցին իրենց առևտրական կետերի դռներն և սկսեցին զբաղվել իրենց գործերով, երբ հաղթական զորքը հանկարծ մտավ բաղաթ ու նրա թաղամասեր: Այդ գիշեր Հուրդաթի թաղամասն և բաղաթի գրեթե կեսը թալանի ենթարկվեց, իսկ առավոտյան Ղազի Կամարը, Մավան Մուհամմեդ-Ալի Ենյի ալ-խալամն ու այլ հայտնի և անվանի մարդիկ պատվի արժանանցան համբուրել վեզիրի ոտքը ու ներում խնդրել: Լցված ներողամտությամբ և բարեհոգությամբ՝ այն արժանի վեզիրը ենիյարական ջոկատներից մի բանի հոգու նշանակեց պահպանություն իրականացնելու և ապօրինությունների դեմ առնելու համար ու նրանց ցրեց բաղաթի թաղամասերում, որպեսզի ռայաներն և տեղի բնակչությանը զորքը վնաս չպատճառի: Ռաման փաշան եղավ Թավրիզից և կանգ առավ Հարանաբադ կոչվող վայրում: Առավոտյան, որը տոնական օր էր, նա սկսեց զորավարների և զորքի բաջերի հետ միասին բնակարկել բաղաթի պաշտպանության ու պահպանության հարցերը: Աղդուրեմով բոլորը կանգ առան այն մտքի վրա, որ Թավրիզի շահական պալատը, որը կրում էր Հաջա-Բիշաղ անունը, պետք է ամրության վերածել, վերականգնել այն շրջապատող պարիսպը, որը բավականին ամուր էր, կառուցել աշտարակներ, պաշտպանական պարիսպ և այլ ամրություններ: Եվ ահա Ռաման փաշան չափեց պարսպի երկարությունը, այն բաժանեց զորքերի ու ենիյերների միջև և 60 օրվա ընթացքում այդ ամրությունը զգալիորեն ամրացրեց ու ամրապնդեց: Սկզբում հիշատակված ամրության պաշտպանությունը նա հանձնարարեց վեզիր Սինան փաշան Տիղալ-օղլին, իսկ հետո՝ Տիղալույի ամիր ալ-ումարա Ջաֆար փաշա խաղիմին՝ տալով նրան մոտ 7.000 հեծյալ և հետևակ զորք, ինչպես նաև պարենամթերքի պաշար՝ մեկ տարվա համար: Դրանից հետո նա վերադարձավ, բանի որ դրա համար մի բանի պատճառներ կային» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Հիջրի 993 թվականին Ռաման փաշան մեկնեց Թավրիզը գրավելու: Այն օրը, երբ ողջ աշխարհին անցնող իսլամի զորքը արիության աղբյուրներից բաց թողնեց հիսանյալիության սանձերը, Թիմուրիս խանը, Ալի-Ղուլի խան Ֆաիշ-օղլին, Իսմի խան Շամլուն և ղզբաշների այլ ներկայացուցիչներ Աբան կոչվող վայրում հանդիպեցին Սինան փաշա Տիղալույի, որը գլխավորում էր առաջապահ ջոկատները ու հաղթական զորքի առաջապահը: Եվ ահա մահվան օվկիանոսի բուռն ալիքները ամեն տեղ հասան երկնքի կամարին» (Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 3):

«Տարիադ փաշան անթիվ զորքով գնաց Էրզրում, որպեսզի գրավի Աջենը...: Այսպիսով, երբ պարզ դարձավ Տարիադ փաշայի ժամանման լուրը, այս հարձակումը հետ մղելու վերաբերյալ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաթանդան – Մ.Ֆ.**) և հիշյալ իշխանը խորհրդատվական հրամաններ ուղարկեցին ոսկեզուլիներին ու հատկապես Թեթելի և թուրքմենական ցեղերին: Թեթելի և թուրքմենական ցեղերը, սակայն, համառություն դրսևորեցին ու ոչ մեկն այս ցեղերից, ինչպես նաև Պարսկաստանի, Քիրմանի և Իրաքի զորքերը չմիացան շահի զորքերին: Այնպեսզի փառավոր նավաբը բանակի մատակարարումների հարցով գնաց Ուրումդուկ և Չեմար: Արքայազնը շահի և նրա աներոց բանակը թողեց Հոռոմի բանակի դեմ կռվելու համար, իսկ ինքն իր տրամադրության տակ գտնվող փոքրաթիվ էմիրների, պետության ղեկավարների, պահակախմբի ու Հասսե-Շարիֆի պաշտոնյաների հետ միասին կանգ առավ Մարանդում: Նա Իբթայի իր էմիրներով Թավրիզի լեռան ստորոտին գտնվող մի բաղաթում էր: Նրա մարդկանց թիվը 10-12.000 հոգի էր և նա սպասում էր առիթի՝ հսկելով Թասուջ ճանապարհով Եկող-գնացող հոռոմեական անթիվ զորքերը: Զանի որ հոռոմեական բանակը չափազանց մեծաքանակ էր, հնարավոր չէր նրա դեմ կռվել գերազույն բանակում առկա այդքան բիչ ռազմիկներով: Իր հերթին, Օսման փաշան եկավ և հետապնդեց Թավրիզի Շուրաբ կոչվող վայրում: Երբ թավրիզցիների աչքերը տեսան այս մեծ բանակը, նրանք շատ վախեցան: Օսմանցիները երկու-երեք անգամ հարձակվեցին ու հասան բաղաթի հրապարակ՝ պետական տան մոտ, բայց մյուս կողմից սկսեցին պաշտպանվել: Նրանց միջև փոքրիկ պատերազմ եղավ: Հետո, սակայն, Հոռոմի բանակը թնդանդների և հրազենի օգնությամբ ջախջախեց ու ոչնչացրեց պաշտպանական դիրքերը, ինչից հետո մտավ Սահիբաբադի հրապարակ: Այդ ժամանակ ղզբաշ մարտիկները և ժողովուրդը հասկացան, որ անկարող են հետ մղել հոռոմների գրոհը: Նրանք շփոթված էին և չէին կարողանում հավաքվել ու պաշտպանվել: Հուսնիզուլի սուլթանը, Փիր Ղայիբ խանը և բաղաթի բոլոր ոսկեզուլիները դուրս եկան ու միացան գերազույն բանակին: Թավրիզի բնակիչները, զրկվելով ղզբաշի օգնությունից, իրենց և իրենց ընտանիքներին պաշտպանելու հարցով հուսահատության գիրկն ընկան: Եվ ահա նրանք դադար Զեմրան-բեկ Ավիադինի ու իսլամի մուֆթիի և շեյխ Մաուլանա Մուհամմեդայի Մաուլանա Ինայաթօղլուին խնդրանքով ուղարկեցին Օսման փաշայի մոտ՝ հայտնելով իրենց հնազանդությունը» (Իսթանբուլ Մուլաշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Օսմանը, գալով Էրզրում և իր բանակի կարիքների համար մարդիկ ու պարենամթերք հավաքելով՝ օգոստոսի սկզբին մեկնեց բաղաթից՝ աղմուկ հանելով, թե ինքը գնում է Նախիջևան: Եվ ահա, անցնելով Կարսի և Չղրի ճանապարհներով, նա հասավ Հայդրանի դաշտը...: Դրանից հետո նա, սուր կողմ 150.000 զինվորներով, չիաշված ծառայող անձնակազմը և արհեստավորներին, անցնելով Խոյը, Մարանդ ու Սոֆիանը, հայտնվեց Թավրիզի առաջ: Շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաթանդան – Մ.Ֆ.**) զորքերը այնքան հզոր էին, որպեսզի կարողանային դիմել բաց ծակատամարտի, ուստի որոշեցին մանր մարտեր մղել, թուլացնել թշնամուն և նրան ստիպել հետ նահանջել» (Խալկոնոկիտ «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ մեծ թագավոր խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) զորածովում արեց և, կազմելով 700.000 հոգանոց մի հեծելազոր, սրանց գլխավոր կարգեց Օսման փաշային, որից հետո նրանք եկան Թեոդոսիոպոլիս, այսինքն՝ Ադրոմ: Ինչքան չարություն սրանք այստեղ արեցին, ո՞վ կարող է պատմել կամ գրող գրել: Այստեղ նրանք մնացին բազում օրեր, երբ մարդկանց իրենց տներին դուրս էին վռնում, իսկ կանանց, կույս աղջիկների և տղաների էլ խայտառակում էին, այսպիսին պիղծ էր այս Մահմեդի ազգը, այնպես, որ սրանք հետևեցին նույնիսկ կանանց ու տղաների էին բերում և թողնում այս օտար երկրներում: Դրանից հետո Օսման փաշան չվեց, գնաց Թավրիզ շահաստան քաղաքը և նրա դեմ ելավ հուղաբանդա թագավորի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ հուղաբանդայի – Մ.Ֆ.**) որդի Ամիր Չամգա-Միրզան: Չորքերը ճակատ առ ճակատ իրար դեմ դասավորվեցին, սակայն խոնդկարի զորքերը հրացանածգույթյամբ հարձեցին նրանց: Ստիպելով հակառակորդին հետ դառնալ՝ նրանք հետամուտ եղան պարսից զորքին, բայց այդ ժամանակ էլ արդեն սաստիկ ծիակորությանը սրանք հետ արշավեցին և, սրով, նետով ու իծակով հարվածներ հասցնելով թշնամիներին, նրանց արյունաշաղախ գետին տապալեցին: Այնտեղ պետք էր տեսնել քաջ երիվարների վրնջուկը, տուսերների շողալն և Նիզակների ճոճումը, վայն ու ծիլը, աղիոդորմ կսկծոցն ու մեռնող մարդկանց տագնապը: Շատերը ծիերի տակ ոտնակոխ եղան, շատերն էլ ահաբեկվելով մահացան: Երկու կողմից էլ բազում և անթիվ մարդիկ սատկեցին՝ փաշաներ, սուլթաններ, պարոններ և խաներ՝ ի փառս սատանայի: Այնուհանդերձ, շահի որդին չկարողացավ նրանց դեմ ելնել, թշնամու զորքի շատության, կրակի, ինչպես նաև իր զորքի անկախության պատճառով, բանգի շատերը հետ էին դառնում: Այնժամ, ահա, զորացան խոնդկարի զորքերը և մտան Դավրիժ քաղաքը, իսկ դա եղավ Հայոց 1033 թվականին: Նրանք սուր տուսերով մաշեցին տղամարդկանց, կանանց, աղջիկներին և երեխաներին գերի վարեցին, քաղաքի բերդն ամրացրին, այնտեղ խանդակ փորեցին ու հաստատվեցին 3 փաշաներով և 3.000 հոգով՝ ահաբեկելով կարմրագուլներին» (Բարսեղ Վարդապետի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո վեհորդ 400.000 հոգանոց զորքով գնաց Թավրիզ, շինեց այնտեղի բերդը և շատ աղմուկ եղավ: Հետո վեհորդ մեռավ, երեք օր ջարդ արեցին և այնքան մարդ սպանվեց, որ արյունը բլուր, տանում էր դիակները» (Առաքել Կարսեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Ստամբուլից ելավ Ռաման փաշան անունով մեկը, որը եկավ Ադրոմ և, ավերելով ու բանդելով, առաջ ընթացավ՝ կողոպտելով Հայոց ազգին: Եվ ահա նա շահաստան Թավրիզ հասավ, որի բերդը կառուցեց» (Կարապետ Արծիշեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան անթիվ հեծելազորով գնաց և զարդեց Թավրիզը, որտեղ շատ ջարդ, գերեվարություն ու թալան արեցին...: Ռուսցի Օսման փաշան գրավեց Նախիջևանը» (Թադեոս Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»):

«Թավրիզ քաղաքը տաքկաց սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով վարուց ի վեր խլել էր Օսման անունով մի սարդար» (Ամանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա տարյոց տարի օսմանցիները ամուր բերդ շինեցին... Թավրիզում» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) բազում զորք ուղարկեց և գրավեց Թավրիզը» (Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Շիրվանն և Թավրիզը» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այս թագավոր սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) շատ զորք ուղարկեց Պարսկաստանի վրա և գրավեց Թավրիզը...: Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գնաց, գրավեց Շիրվանն և Թավրիզը» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը և ջարդեց» (Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը և տիրեցին մեզ» (Ամանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1035 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Շիրվանը, Աղվանքն և Թավրիզը» (Կարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Գրավեցին Թավրիզը» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Քրիստոսի 1589 և Հայոց 1035 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը, ինչպես նաև Շիրվանն ու Շամախին» (Ամանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գնաց և գրավեց Թավրիզը» (Խաչատուր Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1034 թվականին Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Մուրադ (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) կոչվող խոնդկարը զորք ուղարկեց Ատրպատականը նվաճելու համար: Եվ ահա այս զորքը եկավ և նվաճեց... Նախիջևանն ու Թավրիզը» (Եսայի Չասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Սրա (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ հուղաբանդայի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ օսմանցիները գրավեցին Թավրիզը» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1585 կամ Քրոնիկոսի 273 թվականին Օսման փաշան եկավ Թավրիզի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁶²³ «Ահա այսպես ոսկե գլուխները թողեցին քաղաքը և միացան տիրակալի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ հուղաբանդայի – Մ.Ֆ.**) գերագույն բանակին: Հայտնի դարձան թշնամու ուժերը և հաստատվեց, որ ղզբաշները ի փոփոխ չեն կռվել այդքան մեծ թվով մարդկանց հետ, երբ հոռոմները հայտնի եղան որպես ուժեղ: Արթաշատը վերադարձավ և Ուրումդուլում միացավ երջանիկի բանակին: Նա խորհրդակցեց բանակում մնացած խելացի ու հաշվենկատ Գուլի-բեկ Ղոջիբաշի Աֆշարի հետ: Նրանք հասկացան, որ հենց սկզբում քաղաքը բնակչությունից չազատելու սխալ էր: Եվ ահա նրանք եկան հետևյալ որոշմանը, թե. «Զանի որ քաղաքը հոռոմների ձեռքում է, Թավրիզի բնակիչները ցրված են: Նման խորհրդակցում զորքերի և օգնության բացակայության, ինչպես նաև հակառակորդների մեծ բանակի պատճառով ձեռնտու չէ մարտ սկսել: Մենք կսպասենք, մինչև նրանք ավարտեն բերդի կառուցումը և հեռանան, իսկ երբ նրանք հեռանան, մենք կհավաքենք Ադրբեջանի հպատակներին ու զորքերը, Աստծո օգնությամբ թաքուն կհարձակվենք նրանց վրա և կգրավենք բերդը»։ Իր մեծ եռանդի ու պատվի զգացման շնորհիվ, սակայն, երջանիկը բացարձակապես չէր կարող համաձայնվել թույլ տալ նրանց անցկացնել իրենց ժամանակը անհոգության մեջ՝ հոռոմներին թողնելով իրենց ժամանակն անցկացնել հանգստանալով և ամրոց կառուցելով: Եվ ահա նրանք որոշեցին, որ նա պետք է անձամբ գնա պատերազմ, ապալակի Աստծո ողորմությանը և փորձի առավելագույնը, ըստ այն խոսքի, թե. «Աստծո կամքով շատ անգամներ կլինեն, երբ փոքր խումբը կհաղթի մեծ խմբին»։ Ղոջիբաշին և մեծերը, սակայն, համաձայն չէին նրա՝ բանակ գնալու հետ: Ղոջիբաշին խնդրեց, որ Նախի ինքը՝ Ղոջիբաշին, մեկ անգամ գնա ճակատամարտի և զորքն անցին փորձության միջով: Նա պնդում էր, որ, եթե այս կռիվը պետքական գործ դուրս գա, թող իշխանը երկրորդ անգամ գնա ճակատամարտի, իսկ մի քիչ կռվելուց հետո էլ վերադառնա ու իրեն հանձնի պալատականներին: Ինչպիսի մարդկանց դուր եկավ այս միտքը: Երջանիկի բանակը շարժվեց և դիրքավորվեց քաղաքից չորս փարսախ հեռավորության վրա: Այն եկավ Դարենահան և մնաց այնտեղ: Արթաշատը Ղոջիբաշին նշանակեց զորքի առաջնորդ և նրան ուղարկեց առաջ, իսկ Մուհամմեդ խան Թոխմախը մնաց ամենաբարձր մարմնում: Ղոջիբաշին առաջ ուղարկեց մի բանի Եփրների և օգտակար մարդկանց՝ հանդիպելու թշնամուն: Նրանք ճանապարհի եզրին արևելյան կողմից անցան Ճահուսֆանց գետը, գնացին իրաքյան ճանապարհով և դրսևորվեցին: Հոռոմցիները տեղեկացան ղզբաշների բանակի ժամանման մասին: Օսման փաշան Ջղայօղլուին, ով այդ ժամանակ Հոռոմի տասը քաջ մարտիկներից մեկն էր, նշանակեց ղեկավար և մի խումբ փաշաների ու սահմանապահ Եփրների հետ ուղարկեց նրանց ընդառաջ: Զանի որ հոռոմները քիչ տեղեկություններ ունեին ոսկեզօծ ուսի մասին, Ջղայօղլուն չգիտեր, որ ոսկեզուլիս ուսի ձեռքը գետի մեջտեղում է, նա տեսավ միայն հեծյալների ձեռքերը: Այդ պատճառով էլ Ջղայօղլին թողեց իր հրետանին ու հրազենը և համարձակորեն առաջ նետվեց ու սկսեց մարտը: Ոսկեզուլիս բաշերը, որոնք այս կողմից անցան գետը և դուրս եկան սյուս ափ, տեսան հոռոմներին և իրենց ձիերը դարձրին դեպի նրանց: Հոռոմեական մեկ հարձակման ժամանակ զոհվեց մինչև 10.000 զինվոր: Ղզբաշների բանակի բաշարի հարվածներից ցնցված Ջղայօղլուի մարտիկները ջախջախվեցին, իսկ ղզբաշի մյուսիկների համար հնարավոր դարձավ նվաճումն ու հաղթանակը: Հոռոմի կարևոր մարդկանցից մի բանիսը գերի ընկան: Ջղայօղլին, տեսնելով այդ պարտությունը, անցավ մեկ այլ գեղեցիկ ձիու վրա, որը պարտաստ էր: Կույր Սեյդի Հաբուշլուն պնդում էր, որ ինքը Նիզակով վիրավորեց և Ջղայօղլին, սակայն նրա խոսքերը չեն ապացուցվել: Օսման փաշան ամեն ժամ տեղեկություններ էր ստանում պատերազմի մասին: Հետախույզները նրան ասացին, որ ոսկե գլուխները խղճախություն են ցուցաբերել, ուստի Օսման փաշան զորք ուղարկեց օգնության: Վախենալով հակառակորդներից և նրանց առաջնորդ Դիգալօղլուից՝ Ղոջիբաշին հրամայեց թողնել հոռոմներին և վերադառնալ: Երբ օրն ավարտվեց, նրանք հետ դարձան ու կանգ առան գետի սյուս ափին: Հաջորդ օրը նրանք հասան բանակ, խաղաղության իշխանին նվիրեցին գլուխներ, գերեվարված իրեր և գերիներ ու արժանացան թագավորական պարգևների: Օսմանյան բանակի կոտորածից հետո երջանիկից փախավ և բանակին միացած թավրիզցիներից լավեցին հետևյալ խոսքերը. «Օսման փաշան նկատողություն է արել և Ջղայօղլուին մեղադրել է վախկոտության, փոքրիկության ու անխոհեմության մեջ»։ Չորս-հինգ օր հետո, երբ զորքերը մի փոքր հանգստացել էին, նավաբների իշխանն ինքը պատերազմի գնաց հոռոմների դեմ՝ գերագույն բանակի 10-12.000 հազար ռազմիկների հետ միասին: Երբ հոռոմները տեսան ղզբաշի բանակը, Օսման փաշան ղեկավարներ նշանակեց Դահրամանի բեգլարբեկ Մուրադ փաշային և

Դիարքեթիքի բեզլարբեկ Մուհամմեդ փաշային, որից հետո մնաստուխայի գորթն ուղարկեց ղզլբաշի դեմ կռվելու: Երկու կողմերի նետերը ՖահուսՖանջ գետի ափին միմյանց եկան, մարտ բռնկվեց, տեղի ունեցան փոխադարձ ու շարունակական հարձակումներ: Հոռոմները գերակայություն ունեին: Այդ ժամանակ արքայազնը չդիմացավ սեփական հաղթանակին և իր քաջ ձին բռնեց մարտի դաշտ: Թեև Ղորջիբաշին և հայրենասեր մեծերը փորձում էին կանխել նրա առաջխաղացումը, սակայն դա անօգուտ էր: Երջանիկ արքայազնը ձեռքն առաջ տարավ և իշխանի երանելի հայացքի ներքո, որն այս պետության ու Իբքալի գահի գարդն էր, բարձրագույն գնդի երիտասարդները փրկիչ նետերով ու նիզակներով թամբերից գետին տապալեցին հոռոմ բազմաթիվ զինվորների: Կռիվը շարունակվեց մինչև մայրամուտ: Խաղաղության արքայազնը վճռական էր ոչնչացնել և կոտորել հոռոմցիների շարքերը: Չնայած այն հանգամանքին, որ եղանակը նույնքան մռայլ էր, որքան Աբասիի շապիկների գույնը, ղզլբաշը չհանձնեց բանակը: Փաշաները նույնպես իրենց ամուր ու վճռական ոտքերը դրեցին գետին և վառեցին ջահը: Այդ ընթացքում Նավարը ձախ թևից անջատեց արքայազն Շահուռի խանին և հրամայեց հարձակվել թշնամու աջ թևի վրա: Վերջինս էվիրների, Չուլբադարի, Զարաջադադի, շահավանդ համայնքի և մյուրիդների հետ ձախ կողմից թողեց գերագույն բանակը: Երբ նրանք հասան գետի կեսին, հայտնվեցին հոռոմեական բանակի կենտրոնում: Հենց որ ղզլբաշների բանակի շեփորի ձայները թիկունքից հասան Հոռոմի գորթի ականջին, բանակի բարձրագույն պաշտոնյաներն ու իշխանը ձիերն առաջ շարժեցին: Չնայած կարմրահեր ռազմիկների պակասին և մարտին մյուրիդների բացակայությանը, հոռոմները խուճապի մատնվեցին ու նրանց բանակը կոտորվեց նույնիսկ նախքան անձեքը հիշելը, երբ քաջերն առաջ անցան կռվելու: Փաշաները շարունակում էին որոշ ժամանակ դիմադրել, բայց նրանք, ինչքան էլ կռվեցին, ամեն ինչ անօգուտ էր, դրա համար էլ նրանք ի վերջո ռազմի դաշտից թեքվեցին ու փախան: Զանի որ, սակայն, ծանապարհին, որով նրանք պատրաստվում էին անցնել, շատ ոսկե զուլխներ կային, նրանք փախցելիս հանդիպեցին նրանց: Գերվեցին Դիարքեթիքի բեզլարբեկ Մուհամմեդ փաշան և Ղահրամանի բեզլարբեկ Մուրադ փաշան: Իր հերթին, բանի որ Մուհամմեդ փաշան ծանր վիրավորվել էր և ողջ մնալու հնարավորություն չկար, նրան գլխատեցին, իսկ Ալիխանեցին Շամսեդդիկի կողմից գերելարված Մուրադ փաշային էլ մյուս գերիների հետ ողջ-ողջ տարան տիրակալի մոտ: Այս ճակատամարտում շատ հոռոմներ խմեցին մահվան օշարակ: Ղզլբաշի մյուրիդները հետապնդեցին նրանց մինչև Չարանդաք, որտեղ գտնվում էր հոռոմեական բանակը, որպեսզի դուրս հանեն նրան այնտեղից: Եվ ահա, բանի որ խավարն արդեն ընկնում էր հոռոմցիների, մյուրիդների ու մարտից փախածների վրա, ազնվական էվիրներն և վրիժառու ռազմիկները կռվից դուրս եկան ու եկան երկնային իշխանի գերագույն բանակ՝ մտածելով, որ հաջորդ օրը կտեսնեն կորված զուլխներ, թալանված ապրանքներ և բոլորի կողմից դրսևորված քաջություն: Մուրադ փաշային ու մի բանի այլ գերիների ուղարկեցին բանակ, այնտեղից էլ տարան Զահգահա բերդը: Երկու-երեք օր սպասեցին ՖահուսՖանջ գետի մոտ, որպեսզի ձիերը մի փոքր հանգստանան, իսկ ռազմիկներն էլ նորից պատրաստվեցին մարտի: Հոռոմի կողմից Օսման փաշան իր բանակի առջև պահում էր 40-ից 50.000 մարտիկ՝ պահակ կանգնելու և առաջ չընկնելու հրամանով: Հոռոմները զարմացել էին, որ Նավարների արքայազնը այդքան քիչ թվով մարդկանցով կռվում էր այդքան քաջաբար և արիարար: Հոռոմները մի կողմից պատերազմում ու սպանությամբ էին զբաղվում, իսկ մյուս կողմից էլ ամրություններ էին կառուցում: Երեք-չորս օրվա խաղաղությունից հետո ռազմիկները և նրանց ձիերը նորից սկսեցին պատրաստվել մարտի: Նրանք եկել էին հետևյալ որոշմանը. «Զանի որ Օսման փաշան ինքը պատերազմ չի գնացել, սուլթանական պատերազմ չի լինի: Եթե Աստծո օգնությամբ այս անգամ հաղթենք մեր հակառակորդներին, ապա հաստատ չենք շրջի մեր ձիու ասնձը, կմտնենք հոռոմեական բանակի մեջ և այն կործանեցնենք կասկածելի, իսկ եթե հակառակորդները հաղթեն, ապա մենք կպատրաստվենք նոր ճակատամարտի, ամեն օր կվառենք պատերազմի կրակը ու խաղաղություն չենք տա թշնամիներին»: Դրա համար էլ բահադուրները, Ալի ու Ալլահի թաքթիրն ասելով, գնացին կռվի: Նրանք նստեցին իրենց ձիերը, որոնք երկնքի պես անշարժ չմնացին, բարձրացրին երջանիկի նշանով իրենց հաղթական դրոշները և այն տնկեցին աշխարհների արքայազնի գլխավերևում, իսկ հաղթական թիկնապահներն էլ հավաքվեցին վիշապի վերջույթների տակերի տակ: Նրանք հավաքվեցին արքայազնի մոտ, ով քաջության դաշտի ասպետ էր, և մտադրվեցին արժանապատվորեն մտնել պալատության դաշտ: Հաղթանակի գորթի հեծյալները մոտեցան հոռոմների բանակին, բայց չհամարձակվեցին հարձակվել բանակի պաշտպանության համար նշանակված հոռոմ զինվորների վրա: Այդպես նրանք օրը վերածեցին երեկոյան և կողմերի միջև կռիվ չեղավ: Օրվա վերջում ոսկե զուլխները պահակախումբ դրեցին այդ վայրում և հրամայվեց, որ մարտիկները այս գիշեր պետք է հանգստանան, բայց պահակախումբն էլ ոչ մի րոպե չպետք է դադարեր սպանել՝ մինչև Հոռոմի բանակն առավոտյան միասին հավաքվի: Արդեն ուշ էր, երբ պահակ կանգնած մյուրիդները քաջաբար հասան թշնամու բանակին և խուճեցին Հոռոմի գորթի վրաների վրա: Նրանք մի բանի հոգու գերեցին, վերադարձան և դրանց բերեցին իշխանի մոտ: Արքայազնը նրանց հարցրեց. «Ինչո՞ւ Հոռոմը երեկ լռեց, մի՞թե նրա ռազմիկները չեն եկել կռվելու»: Զանի որ նրանք անգրագետ մարդիկ էին, սակայն, չգիտեին իրավիճակի խորությունը: Եվ ահա արքայազնը որոշեց. «Գուցե գլխավոր սարդաբը, որը մի բանի խորհուրդներ է անցկացրել, հանգիստ պատրաստվում է հեռանալ և այդ պատճառով է, որ փաշաներն ու զինվորները ոչինչ չեն անում, բացի բանակի պաշտպանությունից»: Այդ ժամանակ հոռոմեական բանակից ուժեղ պայթյուններ լսվեցին, կարծես պահեստները իրկիզված լինեին: Փորձառու մարդիկ ասացին, որ սա հեռանալու նշան է, այդ հոռոմ զինվորներն են փայտ դիզել իրենց վրաններում և վառել դրանք: Այն մարդիկ, ովքեր գերելարվել էին, նույնպես հաստատեցին, որ այդպես է: Կեցիցիդեղին Թավրիզից մի մարդ եկավ, ով հոռոմեական բանակում գտնվող իր ծանոթի պաշտպանության տակ էր և որին այս ծանոթը պաշտպանում էր հոռոմեական հարձակումից, ու ասաց. «Օսման փաշան երկու օր չէր կարողանում տևից դուրս գալ, բանի որ նրա կոկորդը ցավում էր, իսկ երեկ երեկոյան էլ մահը եկավ ու տարավ Օսման փաշային: Անբողջ օրը, սակայն, դա գաղտնի պահեցին և միայն օրվա վերջում հավաքեցին փաշաներին ու մեծերին և պատմեցին եղածը: Բոլորը կարծում էին, որ պետք է շարժվել և նրանք կշարժվեն վաղը: Օսման փաշան, սակայն, մի բանի օր առաջ Ջաֆար փաշային ուղարկել էր միջնաբերդ և հանձնարարել որոշել սննդի տարեկան պաշարի չափը: Եվ ահա մի խումբ փաշաներ ասացին. «Միջնաբերդի մատակարարումը դեռ չի ավարտվել: Այստեղից գնալուց հետո ոսկեգոծ զուլխները հետշուրթյամբ կվերցնեն միջնաբերդը: Ինչո՞ւ թողնենք, որ մեր 2-3.000 մարդիկ մեռնեն»: Այդ ժամանակ Ջոլայօղլին Ջաֆար փաշային թույլ տվեց մնալ ամրոցում, իսկ Ջաֆար փաշան ասաց նրան. «Եթե ես մտած չլինեի միջնաբերդ, հավանաբար նորից այնտեղ չէի գնա: Այժմ, սակայն, երբ ես մտել եմ, Օսման փաշայի մահից հետո այն թողնելը կարող է հանգեցնել պետության և մեր թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ II-ի – Մ.Գ.) կորստին: Ես համաձայն եմ Աստծո կամքի հետ, ես մնում եմ միջնաբերդում, իսկ դուք շարժվում եք»:

Լսելով այս ամենը՝ թավրիզցու հոռոմցի ընկերը եկավ իր տուն, պատմեց թավրիզցուն այդ դեպքը և ասաց, որ վաղը դուրս ես գալիս, բանի որ ղզլբաշ բանակը մոտ է և, հավանաբար, վաղը մեծ ճակատամարտ է լինելու: «Դու կարող ես սպանվել այնտեղ», - ասաց թավրիզցու հոռոմցի ընկերը թավրիզցուն.- «դրա համար էլ, եթե կարող ես դա թույլ տալ՝ բեք, այս գիշեր բեք նվիրիր ոսկե բանակին»: Թավրիզցին ասաց, որ իր հետ կան ևս մի բանի հոգի և, կարմրահեր պահակների հայտնվելուն պես, նրանք խավարով եկան այս կողմ: Թավրիզցին նաև ավելացրեց. «Հոռոմները վախեցած են Օսման փաշայի մահից, տիրակալի քաջությունից և ոսկեգոծ զինվորների հմտությունից: Դժվար հարց է՝ եկիչերին նրա միջնաբերդի պաշտպանները կկարողանան՞ մնալ այնտեղ: Եթե նրանք թողնեն ամեն ինչ և հեռանան, ապա Ջաֆար փաշան գուցե նույնպես ստիպված կլինի լքել բերդը»: Զանի որ այս լուրը հեռու չէր իրականությունից, այն մարդկանց դուր եկավ և զորքերի մեջ տոնախմբակներն սկսվեց: Ընսաղեմին սկսվեց մարտի նախապատրաստությունը: Երջանիկի ձեռքը շարժվեց սակավաթիվ մյուրիդներով և նա կռվի մեջ մտավ մեծ թվով ընդդիմադիր մարտիկների հետ: Իր հերթին հրամանատար նշանակված Ջոլայօղլին վճռակատրեք պատրաստվեց այդ քայլին՝ վերադառնալ իր երկիր՝ առջևում շարելով մեծ թվով զինվորների, մի փոքր մասը թողնելով թիկունքում և կատարյալ զգուշությամբ բռնելով վերադարձի ճանապարհ: Մուզաֆարի բանակի հեծյալները, անցնելով Չարանդաքով, Շամիդղազանի մոտ, որտեղ հոռոմները կանգ առան, հասան հոռոմներին, որոնք գնեց վերցրին: Մյուս կողմն էլ, սակայն, խմբերով դուրս եկավ ու սկսեց առաջխաղացում ճակատամարտում: Երջանիկ արքայազն կտրեց Չարանդաքով անցնող վտակը և զինվորներին կռվի կոչ արեց, իսկ Իբքալի բանակի բահադուրներն էլ քաջաբար հետևեցին հակառակորդներին ու հալածեցին նրանց մինչև սայլերն ու ուղտերը: Իսկապես, այդ օրը, բանից մահացել էր Օսման փաշան և հոռոմեական բանակը մնացել էր առանց առաջնորդի, եթե ղզլբաշ բանակի չափը մի փոքր ավելի մեծ լիներ, նրանք կկարողանային ամբողջությամբ ավարտել պատերազմը՝ մեծ պարտության մատնելով իրենց հակառակորդներին ու հասնելով վերջնական հաղթանակի: Հաղթանակի ժամանակն իրոք կարծես եկել էր, բայց երեք պայման այնուհանդերձ թույլ չտվեց, որ գործն այդ տեսքը ստանա: Նախ, թշնամին տեղեկություններ ուներ հակառակորդ զորքերի որակի և բանակի մասին: Նրանք գիտեին, որ արքայազն Նավարը 10-12.000 հոգուց ավելի ռազմիկներ չուին: Բացի այդ, ազնվական էվիրների միջև բազմաթիվ տարաձայնություններ կային: Էվիրներից շատերը չէին սիրում Ալիզուլի խան Ֆաթթողլուն, ով վայելում էր իշխանի բարեխառնությունը, և նրանք որևէ կերպ չէին ցանկանում, որ նրա ժողովրդի հեղինակությունը ղզլբաշների մեջ բարձրանա ու նրանք հաղթեն: Երկրորդ, այն բանից հետո, երբ ղզլբաշները անվախորեն հարվածեցին հակառակորդների ուղտերին և ապրանքներին ու նրանցից շատ ավար խլեցին, այդ զորքին բնորոշ ագահությունը մեծացավ, հարձակվողները սկսեցին հարստություն ձեռք բերել, ուղտեր և գեղեր ձեռք գցել, իսկ արդյունքում էլ՝ ձեռք քաշել կռվից: Այսպիսով, աստիճանաբար պակասեցին զորքերի թիվը ու հաջողությունները: Երրորդ, երբ Ջոլայօղլուն, որը կես փարսախ առաջ էր անցել, Չարանդաքից եկավ Շամիդղազան և տեսավ, որ ղզլբաշը, չնայած իր կատարյալ մտքին, միջոցներին ու նախազգուշական ձեռնարկումներին, շուտով հաղթելու է հոռոմեական բանակին, անմիջապես կանգ առավ այս վայրում: Դրանից հետո նա իր բանակի շուրջը վրանների և սայլերի զիծ գծեց, եկիչերին նրան շարեց սայլերի առջև ու սկսեց պաշտպանական աշխատանք կատարել: Ոսկե զուլխները, սակայն, ոչ մի շարժում չարեցին և հեծյալներով զննացին կռվի: Դրա արդյունքում ճնշված հոռոմները քաջություն հավաքեցին և վախից ու խուճապից դուրս եկան: Նավարների իշխանն իր հերթին տեսավ

այս վիճակը և իմացավ ղզբաշի բանակը ցրվելու մասին: Այնուամենայնիվ, նա որոշեց հանկարծակի առաջ նետվել և ներգրավել բանակի սրտում, սակայն ազնվական էվիրներն ու պետական գործիչները խորհուրդ չտվեցին հեծյալներով կռվել և հետ պահեցին արքայազնին այդ գործողությունից: Արքայազնը հետևեց հայրենասերների՝ իրեն պաշտպանելու խորհրդին, թողեց կռիվը, եկավ ու կանգ առավ Չարանդաքի մոտ: Ահա այսպես ընդհատվեց պատերազմի գործը: Չնայած գլուխները քիչ էին, բայց շատ ավար գրավվեց: Այն բանից հետո, երբ հռոմեները Շամբիդազանից հեռացան, նավաբ արքայազնը ցած ցատկեց այն տեղից, որտեղ նա կանգնած էր բարձր բանակի պաշտոնյաների հետ, հարձակվեց հռոմեական բանակի սրտի վրա և հետապնդեց նրանց մինչև Թասուզ բնակավայրը՝ հռոմեներին խաղաղություն չտալու մտադրությամբ: Մյուրիդները, օգտվելով առիթից, գալիս էին Յոռոմի ռազմիկների վրա և կռվում՝ սպանելով բազմաթիվ մարդկանց ու իրենց գլխատած գլուխները ցույց տալով արքայազնի ուրախ աչքերին: Մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Մայա կոչվող վայրում: Թեև Իսմայիլզուլի խանը և Շամլու ցեղը առաջ մղեցին իրենց քաջ ձիերը և մտան կռվի մեջ, հռոմեները հաղթեցին ու հետ դարձրին նրանց: Այդ դաշտում ջրի տեղ կար՝ Աստծուց եկած պատուհասի նման: Այս ջրով անցավ Շամլու ցեղի ճանապարհը և ձիերը մինչև կուրծքը խրվեցին ցեխի մեջ: Հռոմեները հարձակվեցին և, եթե օգնությունը ոսկե գլուխներին թեկուզ մի ակնթաթը հետո հասներ, Շամլու ամենապայծառ երիտասարդները ցեխի մեջ կսպանվեին: Գերագույն բանակի պաշտոնյաներից սպանվեցին Չեխալ-բեկ Սարբադարողլուի որդի Շահ Յուսեյն-բեկը, ինչպես նաև պալատի մոտ գտնվող Դիվ-Սուլթան Չուլբադարի որդի Գորիսմազ խան Ջաբադարը: Մի խոսքով, այդ օրը կարմիրները ոչինչ չկարողացան անել: Այիզուլի խան Ֆաթթողին, որ դիմ էր պահում Իսմայիլզուլի խանի դեմ, միմյանց հանդեպ պաշտոնյաների ու պետական այրերի նախանձի ու խանդի պատճառով, այնուհանդերձ կատաղած ասաց Փիր Ղայթ խանին. «Ինչո՞ւ չօգնեցիր Շամլուին: Ուզում էիր, որ Իսմայիլզուլի խանը նվաստացվի և պարտվի իր ժողովրդի առաջ: Եթե զորքի առաջնորդների միջև նման տարաձայնություններն ու վեճերը շարունակվեն, հայտնի է, թե ինչպիսին կլինի իրավիճակը»: Նավաբների իշխանը մինչև Թասուզը չդադարեց հետապնդել հռոմեին: Իսկապես, նա մեղավոր չէր այս պատերազմների համար: Պատերազմ գնացած տասներու օրերի ընթացքում արքայազնը չմերկացավ և իր ժամանակն ամեն օր անցկացրեց մարդկանց որսի վրա: Նա այդ անում էր լուսադեմից մինչև մայրամուտ, սակայն, քանի որ հակառակորդների թիվը հսկայական էր, բանակի ամենաբարձր կոչումները չկարողացան դիմակայել այս անգուժական զորքին: Ինչ վերաբերում է կարմիրահերերին բնորոշ տարաձայնություններին, ապա կարող եմ ասել, որ նրանց խորաթափանցությունը կուրացել էր իրենց դիրքի հարստությունից: Նրանք պետք է դեմն հանեն իրենց սրտից, սակայն ոչ մի նշան չկար, որ նրանք գնում են նվիրվածության ճանապարհով: Իրենց համառության պատճառով այս իրադարձությունների ժամանակ նրանք միմյանց հետ ընկերություն չէին անում և չէին աջակցում միմյանց: Մի խոսքով, հռոմեները մոտենում էին իրենց երկրին և ահա, երբ կարմիրահերերը վերադարձան, նրանք կանգ առան Շամբիդազանի շրջակայքում՝ Թավրիզի մոտ քաղաքից դուրս» (Իսլամդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Երբ շահին (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրթաբանդային – Մ.Ֆ.), հայտնեցին այդ մեծ քաղաքի լիակատար ավերման, ինչպես նաև այն մասին, թե ինչ ուղեղազկան ճակատագիր է բաժին հասել նրա բնակչությանը, արքան, սարսափելի զայրացած, 600 հեծյալների ուղարկեց, որոնք ելան թուրքերի դեմ և նրանց մարտի կանչեցին: Այդ ժամանակ Մուհամեդ փաշան Ղարա-Ամիդցին և Ջղալ փաշան 40.000 թուրքերի գլուխն անցած գնացին նրանց դեմ ու այն 600 հեծյալները խելացի վարվեցին՝ բաշտելով նրանց դեպի այն վայրը, որտեղ դարձան կանգնած էին 20.000 պարսիկ հեծյալներ: Այդ ժամանակ վերջիններս այնպիսի ուժով հարվածեցին, որ Ղարա-Ամիդցի փաշան աստիճանաբար նահանջեց և Ջղալ փաշան մեկնակ մնաց: Այդ ժամանակ պարսիկները պարզորեն ցույց տվեցին, թե ինչ աստիճան են գերազանցում թուրքերին ծեղանամարտում: Եվ ահա նրանք ի վերջո փախուստի մատնեցին նաև Ջղալ փաշային՝ բռնելով նրա մարդկանցից շատերին: Արքայազն Համզա-Միրզան այնքան էր ոգևորված այդ հաղթանակից, որ մարդ ուղարկեց Օսման փաշայի մոտ, նրան մարտի հրավիրելով, իսկ սա էլ սկսեց տատանվել այդ հարցով: Այդժամ արքայազնը ծանրար զարկած կանգնած էր թուրքական գլխավոր շտաբից ութ մղոն հեռավորության վրա՝ ահաբեկված լինելով թուրքական հրետանուց, քանի որ նրանց հրանոթները նախկինում իրեն շատ վնաս էին հասցրել: Գլխավոր ուժերը գործում էին Ղարա-Ամիդցի փաշայի հրամանատարության տակ, իսկ Ջղալ փաշան էլ առաջնորդում էր Իրաքից և Միջագետքից բերված զորքերին, այն դեպքում, երբ Անատոլիայի փաշան ղեկավարում էր ձախ թևը: Հունաստանից բերված եկադորդների հետ միասին, իսկ աչ թևն էլ տրվեց Մուրադ փաշա Ղահրամանցու հրամանի տակ, որն առաջնորդում էր նաև ասորիքյան զորքերը: Ընդհանուր առմամբ թուրքերը կազմում էին 70.000 ռազմիկ, իսկ նրանց ընկերներն էլ մնացին ավելի հետ գտնվող ծամբարում՝ Թավրիզում, որտեղ զբաղված էին, ինչպես իրենք էին պատկերացնում, թաղված մզկիթներում ու մասնավոր տներում թաղված հարստությունների որոնումներով: Ենթիմները ևս մնացել էին Օսման փաշայի պաշտպանելու, որն այդ ժամանակ հիվանդ պառկած էր: Թուրքերը մոտեցան այն վայրին, որտեղ Համզա-Միրզան պարսկական 40.000 հոգանոց զորքի գլուխն անցած սպասում էր նրանց, զորք, որը հավաքվել էր Մազանդարանից, Պարսկական Իրաքից ու Շիրվանից: Յենց դա էլ հանդիսացավ իմ կյանքի առաջին ճակատամարտը, որին ես մասնակցեցի իմ հոր հրամանատարության տակ: Երկու հակադիր բանակները ընդունեցին մարտահրավերը և դա ամենածանր ճակատամարտերից մեկն էր, որը երբևէ տեղի էր ունեցել այդ երկու թշնամական ժողովուրդների միջև: Այդ ճակատամարտում հսկայական բանակության հայտնի մարդիկ զոհվեցին, հատկապես թուրքերի կողմից, որոնց թվում էին Մուհամմեդ փաշա Ղարա-Ամիդցին, որի գլուխը Համզա-Միրզան հրամայեց կտրել և հազցնել նիզակի վրա, ինչպես նաև Տրապիզոնի փաշան այլ զորամասերի 5 հրամանատարների հետ միասին, իսկ Մուրադ փաշա Ղահրամանցին էլ գեղի ընկավ, բանգի մարտնչելիս նա ընկավ և մի փոսում անօգնական մնաց պառկած: Արդյունքում, եթե գիշերը վրա չհասներ, ոչ մի թուրք չէր փրկվի, սակայն մուռն ընկնելը ստիպեց Համզային դադարեցնել հարձակումը և իր բանակով ծամբար վերադառնալ, որտեղ մնում էր արքան՝ նրա կուր հայրը: Հաջորդ օրը Օսման փաշայի վիճակն ավելի վատացավ և նա որոշեց հետ արշավանք իրականացնել դեպի Երզրում: Թավրիզում կառուցված նոր ամրության հրամանատարությունը նա հանձնեց Ջաֆար փաշա Տրիպուլիտանցու ձեռքը՝ նրա վրա դնելով նաև երեք հաջորդ տարիների ընթացքում Թավրիզի բնակչությունից հարկ հավաքելու պարտականությունը՝ հետը թողնելով նաև 12.000 ռազմիկներից կազմված կայազոր: Թուրքական բանակի մացորդները ելան Թավրիզից, սակայն, երբ հասան Շամբի-Ղազան, սա մի հիմնավորը մզկիթ էր, որը քաղաքից դուրս հանում էր մի բլրի գագաթին ու գտնվում էր նրանից երկու յե հեռավորության վրա, արքայազն Համզան 28.000 հեծյալներից կազմված զորքով կրկին հարձակվեց նրանց վրա և, ջարդելով վերջապահը, թալանի ենթարկեց հարուստ գույնավոր: Թուրքերի առաջապահ ջոկատը, լսելով կատարվածի մասին, կրակ բացեց այդ ուղղությամբ և շատերին սպանեց, այնպես որ մեր մարդիկ շուտով ստիպված եղան նահանջել՝ այնուհանդերձ մեծ վնաս պատճառելով հակառակորդի: Իրականում ավելի ուշ հայտնի դարձավ, որ թշնամու կորուստները այստեղ կազմել էին 20.000 հոգի: Այնպես որ, Թավրիզի գրավման ժամանակ կրած կորուստներն էլ հաշված, այդ արշավանքում նրանց ընդհանուր կորուստները կազմեցին 70.000 հոգի: Հազիվ էինք մենք՝ պարսիկներս, հեռացրել մեր ուժերը, երբ թուրքական բանակից լուր ստացվեց այն մասին, որ Օսման փաշան հիվանդությունից մահացել է, Ջղալ փաշան փորձել է այդ փաստը զաղտնի պահել, սակայն դա անհնար է եղել և նա ինքն իր վրա է վերցրել օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարի պարտականությունները: Այս պայմաններում 14.000 հեծյալների գլուխն անցած պարսկական կողմից ելավ Համզա Միրզան և ողջ գիշեր հետապնդեց նահանջող թուրքերին: Հաջորդ օրը լուսաբացին մենք կրկին ընդհանրվեցին թշնամիների հետ, սակայն, քանի որ այժմ Ջղալ փաշան որպես խորհրդականներ և ուղեկիցներ ուներ երկու վրացիների՝ Ղալթին և Մախսուդ ադային, որոնք մանրազնին ծանոթ էին հարձակման ժամանակ մեր արքայազնի կողմից կիրառվող միջոցներին, հակառակորդը, փոխանակ հրապուրվել մեր խաբուսիկ շարժերով, ամուր մնաց պաշտպանական դիրքերում: Արքայազնը, հասկանալով իրերի իրական դրությունը, այժմ սկսեց նահանջել և փորձ կատարել կտրել Լջի-չայ գետը, որը անցնելիս էլ նա նախատեսում էր հարձակում գործել թշնամու վրա, սակայն, քանի որ անձրևները բերել էին գետի հորդացմանը, պարսկական բանակից 3.000 հոգի խեղդվեցին: Այս կերպ, ահա, Ջղալ փաշան փրկվեց և, արշավի ելնելով, հասավ Երզրում: Մադսուդ ադայի և Ղալթի խանի օգնությամբ, որոնք լավ գիտեին, թե ինչպես գերծ պահել Ջղալ փաշային արքայազն Համզայի խորամանկություններից, թուրքերին հաջողվեց խուսափել դարձանք այն վայրում, որտեղ նրանց սպասում էր Համզան: Նրանք բարեհաջող անցկացվեցին այնպիսի գետերով ու ճահիճներով, որոնք առանց ուղեկիցների նրանցից և ոչ մեկը երբեք չէր կարողանա անցնել: Թուրքերը երջանիկ բախտի շնորհիվ խուսափեցին ճախջախումից և հետագայում, ինչպես նկարագրվեց նախորդ գլխի վերջում, վկա դարձան ջրի հորձանառումը շատ պարսիկների կործանմանն ու մահվանը, ավելի շատ, քան իրենք՝ թուրքերը, կորուստ էին պատճառել հակառակորդին նախորդ հինգ ճակատամարտերում միասին վերցրած: Ահա այս կերպ թուրքական բանակը հանգիստ հնարավորություն ստացավ վերադառնալ Երզրում, որտեղ զորքը ցրվեց, իսկ վեզիրները, փաշաները, հրամանատարներն և բեկերը բոլորը վերադարձան Կոստանդնուպոլիս, որպեսզի արած գործերի մասին հաշվետվություն ներկայացնեն սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.): Սուլթան Մուրադը խիստ վշտացավ Օսման փաշայի մահվան հարցով, բանգի սա պատերազմներ և, հատկապես, պարսիկների ու վրացիների դեմ պատերազմներ վարելու հսկայական փորձ ուներ: Այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսում օսմանյան հաղթանակի կապակցությամբ տոնակատարություններ սկսվեցին, թեև քիչ էին նաև դժգոհները, որոնք ասում էին, որ, չնայած որ սուլթանը պարսիկների վրա սարսափ տարածող հրանոթների միջոցով տեր է դարձել Թավրիզում գտնվող մի ամրության, կորուստները իրենց համար տիրեցնող փաստ են: Բացի այդ, չնայած այժմ թուրքերը տիրում են Տիրիսին, որը Վրաստանում է, սակայն դրանց նվաճումը սուլթանը մարդկային շատ կյանքերի զոհ բերման գնով է հասել և հրապարակային ուրախությունների փոխարեն ավելի լավ է տիրության արարողություններ կազմակերպել, որպեսզի հանգստացնեն բոլոր այրիների ու որբերի սրտերը, որոնք այժմ պտտվում են Կոստանդնուպոլսի փողոցներով» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8, 9):

«Իսկ այժմ ասե՛ք այն մասին, թե ինչպես եղավ չորրորդ ճակատամարտը և ինչպես տեղի ունեցավ քուրդ Էմիրների շահիդությունը, որը եղավ Դիարբեքի միմիայնակ անփութությունից ու նախանձից՝ խոսքը Մեհմեդ փաշայի մասին է: Եվ այսպես ամեն մեկը, անկեղծորեն հույսը դրած տիրոջ վրա, ձգտում էր վերականգնել այդ ամրությունը: Շավալ ամսի 20-ն էր, երբ ծեր և երիտասարդ աշխատում էին շինարարության վրա ու նույնիսկ չէին էլ կասկածում այն մասին, թե ինչ են պատրաստում ղզբաշները: Ահա ուրեմն, շահն **(Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդան – Մ.Ֆ.)** ռազմիկների հետ միասին ուղարկեց մի նենգամիտ սրիկայի, որպեսզի նրանք պարզեն իրավիճակը ամրության շուրջը: Ղազինները բռնեցին այդ եզրուն, երբ սա, զբաղվելով ամրության հետախուզությամբ, պարզել էր, որ շինարարությունը դեռևս չի ավարտվել: Անմիջապես էլ նրան տարան Սինան փաշայի մոտ, սակայն այդ գերին խորամանկորեն ասաց. «Ես կարող եմ պետք գալ ձեզ, տարեք ինձ սարդարի մոտ և ես մանրամասն տեղեկություններ կտամ շահի ի վիճակի մասին»: Տեսնելով և հասկանալով, թե ով է նա, Սինան փաշան այդ գերուն տարավ Օսման փաշայի վրան: «Մի վախճե՛ր, բեգ վրաս չի հասցվի», - ասացին նրան, - «պատմիր ճշմարտությունը շահի և շահզադեի մասին»: Ի պատասխան՝ այն եզրին ասաց. «Մինչև լուսաբաց նրանք գինի էին խմում՝ ոգևորելով շահզադեին գեղեցիկ խոսքերով և ամեն մեկը, խմելով գոռոզության բաժանի ու հարբելով, հրաման տվեց՝ մի կեղծ գրություն անելով թրերի վրա: Նրանք բոլորն ասացին, որ անմիջապես հարձակման կգնան և, ահա ուրեմն, այդ չարագործ ցեղը պատրաստվում է հարձակվում գործել բանակի վրա»: Եվ այսպես, այդ անհավատից ճշգրիտ տեղեկություններ ստանալով՝ նույն պահին էլ օսմանները ձեռնամուխ եղան արագ միջոցների ձեռնարկմամբ: Օսման փաշան սարդար նշանակեց Սինան փաշային, իսկ առաջիկա ճակատամարտում էլ նրան օգնական կարգեց քրդական Էմիրներին: Մնացած զորքը ցատկեց ձիերի վրա և պատրաստվեց հետ մղելու թշնամու հարձակումը: Դրանից հետո այն եռանդուն սարդարից հրաման եկավ. «Ռջ մի քայլ չանել և առաջ չանցնել հրանդներին»: Երբ առավոտը բացվեց և Սինան փաշային ուրախ լուր հասավ, նա նետվեց մարտի դաշտ, որպեսզի քարոյն թշնամուն: Հավաքելով զորքը և շուրջն ամեն ինչ թողնելով առանց ուշադրության՝ նա հեծնեց գայրույթի ձին և առանց հապաղելու ելավ շահիկների դեմ: Իր շուրջն ունենալով փոքրաքանակ զորք և տեսնելով թշնամիների կուռ շարքերը՝ Սինան փաշան միայն այդ ժամանակ հասկացավ, թե ինչքան հեռու է գնացել ինքը ու ինչքան խոցելի է, սակայն այդ փափկանքը, ինչպես և հարկի էր առաջնորդին, առաջ անցավ ու հակառակորդները նետվեցին միմյանց վրա: Մի թեժ մարտ սկսվեց և ահա այդ ժամանակ Սինան փաշան, հասկանալով, որ ինքը հեռու է գնացել, մերկացրեց թուրն ու անձամբ մարտի նետվեց: Հակառակորդի հետևակայինների հայտնվելով այն չարամիտ եզրին հաղթանակ տարավ հավատի ռազմիկների նկատմամբ: Արդյունքում զորքը սկսեց նահանջել և փաստացի պարտություն կրեց, որի արդյունքում նրանք, ում աղոթքները լսվեցին, շահիդներ դարձան, իսկ մյուսներն էլ դիմեցին փախուստի: Արդյունքում որոշակապիկների և թմբկահարների թվից մի քանի բեկեր շահիդներ դարձան, իսկ հայտնի մարդկանցից շատերն էլ անհետ կորան: Ինչքան հազարներ հերետիկոսների թրերի կեր դարձան և ինչքան երիտասարդ ռազմիկների էլ նույն պահին սարսափից սպիտակեցին: Միմիայնակ Ղարա-Ամիրը, պարզվեց, հոգում չարություն էր կրում և ուզում էր վրաս հասցնել Սինան փաշային: Եվ ահա այն նախանձի պատճառով, որ իրար նկատմամբ տածում էին նոճիների նման այդ երկու այրերը, Ղարա-Ամիրը չէրավ դարակից, որպեսզի աջակցի կրոնի զորքին: Իրոք, եթե նա այդպես վարվեր, ապա տորխասների զորքի վիճակը ծանր կլիներ, սակայն փոխադարձ չարություն բերեց պարտության, իսկ հաղթանակը, եթե այն նույնիսկ կհստվ չափ է ձեռք բերված, մյուս կեսով է բաժին է հասնում թշնամուն: Իրոք, փառքն ու ժողովրդի բարիքը գալիս են աստծուն և ահա այդ Ղարա-Ամիրը տեղի ունեցածի մեղավորը դարձավ... **(տեքստը վնասված – Մ.Ֆ.)**, իսկ ահա հինգերորդ ճակատամարտը ու Թավրիզի բնակչության կոտորածը այսպես եղավ: Բանն այն էր, որ ռաֆիզյանները միայն մի պահ առավելություն հասան, սակայն դրանից այդ քաղաքի բնակչությունը ոգի առավ և հերիք էր, որ նրանցից մեկը հեռվում առանձին կանգնած մի քանի ռազմիկներ տեսնել, անմիջապես ցցում էր ատամները՝ առանց տարբերություն դա կին էր, թե տղամարդ: Այդ ամենի մասին հավատի բանակի ռազմիկների շարքերում լուր տարածվեց և սկսեցին խոսել այն մասին, որ հրաման է արձակվել նրանց ոչնչացնելու մասին: Այս ամենի արդյունքում հանկարծակի այնպիսի մի կոտորած եղավ, որ ճակատագրի աչքերն իսկ չէին տեսել նման բան, իսկ այդ դեպքի էլ կարծես շանթախար արեց մարդկանց ու իրեշտակներին: Իրոք, այդ հրամանը տրվեց ոչ թե ճանապարհից շեղված սարդարի կողմից, այլ այդ արդարացի հրահանգը իրոք, անկասկած, եկավ Աստծուց: Այն փորձանքները, որ Թավրիզի բնակչությունը բերել էր հավատի ռազմիկների գլխին, սարդարի մոտ խորը հուսահատության զգացում առաջացրին: Խմելով գայրույթի գավաթի թույլից և հարբելով դրանից՝ սարդարն ի վերջո կատաղությանից գլուխը կորցրեց: Մեկ կամ երկու ժամ հետո նա աստիճանաբար խելքի եկավ, սակայն դեռևս իր համար չէր բացահայտել կոտորածի հրամանի գաղտնիքը: Նպատակ ունենալով ճնշել խռովությունը՝ սարդարը ցատկեց ձիու վրա և մունետիկներին հրաման տվեց հայտարարել այն մասին, որ Թավրիզի բնակչությունը հնազանդություն է հայտնել, աման է ստացել ու դրանցի հետո ինչ մի բռնակալ կհամարձակվի նրանց արյունը թափել, բանգի, երբ թավրիզցիները դարձել են տիրակալի նվիրված ստրուկները, ո՞վ կարող էր իրեն թույլ տալ խել նրանց գույքն և ամեն ինչ շրջակայքում մահվան մատնել, չէ՞ որ նայան պատկանում էր փառիշահին **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.)**, ո՞վ թույլ կտար խել նրանց գույքն ու շուրջ բոլորը մահ տարածել: Մինչ սարդարի այդ գայրույթի լուրը կիսանքեր ռազմիկների ականջին, ինչքան երիտասարդներ և ծերեր, անմորուս երիտասարդներ ու կանայք ընկան: Այնպիսի մի սարսափելի աղետ տեղի ունեցավ, որ, եթե սկսե՛ք այն նկարագրել, ապա վշտայից խոսքերից թուրթո՛ք ու փետուրը կվերանան: Եթե նույնիսկ մեռյալների համընդհանուր կենդանացման օրը այդպիսին լիներ, ապա դա իրոք սարսափելի կլիներ: Այս փորձանքը հնարավոր եղավ սանձել միայն երեկոյան կողմը, այն էլ տնքացող կանանց և երեխաների կողմից, որոնք խոնարհել էին մեջքերը: Այդ կոտորածին ու թալանին մասնակցած մեկ երկուսին սերասբարն աննիշխայեց էլ հրամայեց քաղաքի կենտրոնում կախաղան բարձրացնել և ահա ռազմիկների նման խոսքերն ու վարքագիծն անդրդվելի վեգիրին խորը տխրություն պատճառեցին, մի տխրություն, որը սկսեց ուտել նրան ներսից: Այն պատճառով, որ ռազմիկներն և Էմիրները չէին ենթարկվում իր հրամանին, սարդարին ամոթն ու ցավն էր պատել: Եվ ահա Շավալ ամսի 23-ն էր, երբ վշտից անկողին ընկած սարդարը գլուխը դրեց մահվան բարձին: Հավաքյալ թշնամիները, իմանալով այդ լուրը, սկսեցին ճնշել օսմաններին՝ հնարավորություն չտալով նրանց պարենամթերք բերել դրսից: Ամեն օրվա հետ այդ անիծյալների անհուսահատությունն աճում էր, բանգի, երբ սերասբարը հիվանդ է, նրա ռազմիկները խոցելի են դառնում: Անասնակների պակասի պատճառով կենդանիները հայտնվեցին ծանր վիճակում, բայց այնուհանդերձ ծերերն և երիտասարդները խիզախությունը չէին կորցնում: Տեր Մուրադի ողորմածությամբ, որը մեծ հոգու և հաջողության տեր է, հնարավոր եղավ լրացնել պաշարները: Սերասբարի հիվանդությունից խառնաշփոթ սկիզբ առավ և զորքը վատ վիճակում հայտնվեց: Ինչ-որ մեկը զբաղվում էր իրվիզումով ու թալանով, մյուսը ինչ-որ բան էր գավթում, իսկ երրորդն էլ փախչում էր: Ոչ-որ չէր յուսմ ընկերոջը և բանը հասավ նրան, որ աչքաթող արեցին նույնիսկ սարդարին, իսկ մյուս կողմից էլ մեղք գործեցին Ռուսի զորքն ու կապիղովարները, որոնք այրեցին վերջինիս վրանը: Խռովությունը պատեց կրոնի զորքին և ամեն մեկը գործում էր հանուն սեփական շահի: Այդ օրը ոչ քիչ վշտայից բաներ եղան, այնպես որ փետուրը ի վիճակի չէ նկարագրել այն, իսկ այժմ վեցերորդ ճակատամարտի ու Դիարբեքի միմիայնակ Մեհմեդ փաշայի շահիդության մասին... **(տեքստը վնասված է - Մ.Ֆ.)**: Ղաիրամանի Մուրադ փաշան գերվեց Դիզիդի 992 թվականի Չուլբադար ամսին: Եվ այսպես Չուլբադար ամսի առաջին օրը հայտնվեցին թշնամական ուժերը, որոնք այրվում էին գոռոզությունից և կատաղությունից: Հավաքվելով շահզադեի շուրջը՝ այդ չարագործ ցեղն անցավ հարձակման և ահա այդ ժամանակ անփառունակությունը թափվեց Ռուսի զորքի վրա, հաջողությունը հեռացավ ու իջավ շահի գլխին, իսկ մեզ էլ սկսեց թվալ, թե վիճակված է գլուխներս դնել ամրոցի պարիսպների վրա: Իրենց ուժերը կենտրոնացնելով սարից այն կողմ՝ ղզբաշները հույսն ունեին անակնկալ հարձակվել և ջախջախել հակառակորդին: Եվ այսպես, կենտրոնում շահզադեն էր, աջ թևում՝ Թոխմախ խանը, ձախում էլ՝ Ամիր խանը՝ մի քանի արյունախումբների հետ միասին: Ահա ուրեմն, սրանք զորքը բաժանեցին երեք մասին և երկերեսանիությամբ լի թշնամին այդ կարգով էլ հենց սկսեց հարձակումը: Երբ նրանց այդ գաղտնի մտադրությունը բարձրալի կամքով հայտնի դարձավ, Էմիրներն և հասարակ ռազմիկները շարվեցին մարտի համար, թեև սարդարն ինքը ի վիճակի չէր հեծնել ձին, այն դեպքում, երբ անիծյալ թշնամին արդեն մարտի դաշտում էր: Ինչ էր մնում անելու, բան այն, որ Օսման փաշան արցունքներով լի վիճակում Սինան փաշային կրկին սարդարի պաշտոնում նշանակեց: Վերջապահում, պաշտպանելով բանակին, ընթանում էր ենիջերիներին ու խալիֆից կազմված բոլուկը և ահա, երբ մարտի դաշտում հայտնվեց վագրի քաջության հոգու տեր այդ մարդը, թշնամիների տեղը նեղ եղավ: Առավոտ էր և, երբ կողմերը մարտական կարգ ընդունեցին, շրջակայքը խլացրին ենիջերիների երաժիշտների ծայները, իսլամի զորքը սկսեց թաուխուղ ու թեմիջ կարդալ, այն դեպքում, երբ այն այլասերված ցեղը սկսեց զրպարտանք և վիրավորանք տեղալ հավատարմի ահաբեների հասցեին: Չորքը երկու կողմից էլ շարքերով շարվեց և փոշին պատեց արևը, կարծես խավարում էր իջել: Երկու կողմերից էլ թռան նետերը՝ քաջերին կանչելով մարտադաշտ ելնել: Անասնվածները, որոնց հոգին տաքանում էր հավատի ահաբեների նկատմամբ տածած ատելությունից, մարտի ելան արիամարիանքով, ինչի մասին հայտնեց Սինանը, սակայն հետագայում դրանց գլխին հրանդներից կրակ թափվեց և լսվեցին գուրգերի ու լախտերի հարվածները: Կրոնի ռազմիկները ճակատամարտում ընդհարվեցին անասնվածների հետ և նույն պահին էլ թրերի հարվածներ հասցրին: Բարձրալի հայտնի է, որ այդ պահին երկնային նշաններն իրար եկան և սարսափի փակեց Տիեզերքի արևը: Ծափ ռազմիկները առանց հապաղելու հարձակման գնացին, իսկ այն չարաբաստիկ ցեղն էլ նետվեց հավատի հետևորդ ռազմիկների վրա: Երբ վրա հասավ երեկոյան մթնշաղղ, ճակատամարտի այդ դաշտում ամեն ինչ իրար խառնվեց, իրար դեմ ելած զորքը նույն պահին էլ խառնվեց մեկը մյուսին և կրոնի ռազմիկները սկսեցին ճակատել մարգարեի բարեկամների դեմ: Այդ պահին Ղարա-Ամիրի միմիայնակը ոչ մի կերպ հանգիստ չէր մնում և այրվում էր շահիդի մահով ընկնելու տենչից, ինչն էլ ի վերջո նրան բախտ վիճակվեց, բանգի դրանից առաջ նրա անփութությունը բերեց պարտության և նա դավաճանեց սուլթանի բարի վերաբերմունքին, այնպես որ դրա համար ի վերջո պատժվեց, բանգի, իրոք, ինչքանի հավատի

բաջարի ռազմիկներին նա զոհաբերեց, երբ այժմ, ահա, եկավ արդեն իր հերթը, երբ նրա հոգին թռչունի նման վերև հառնեց և հանգրվանեց երկնքում: Այդ օրը մարտը շարունակվեց մինչև երեկո և ինչ-որ մեկի հայրը կամ որդին զոհվեցին գլխից: Այդպիսին էր պատերազմի օրերը, երբ մեկը հաղթում էր, մյուս զոհվում է գլխից և ի վերջո բոլորը իրենց հասանելիքը ստանում են: Թողնելով այս մեղալից աշխարհը՝ ղզբաշները հավերժություն գտան, սակայն դրախտում չէր նրանց կայանատեղին, այլ Բարձրյալի պատրաստած կրակում: Չնայած այն բանին, որ սկզբում ղզբաշները ճակատում էին մոլեգնաձների նման, բայց ի վերջո ցրվեցին և արյան պարտքը տալով նահանջեցին... **(հետագա տեքստը բացակայում է - Մ.Ֆ.)**...: Հիջրի 993 թվականին ստանալով էլնելու հրաման, որպեսզի կյանքի կոչի իր առջև դրված կարևորագույն խնդիրը՝ Օսման փաշան անվերջանալի ջանքեր գործադրեց այն բանի ուղղությամբ, որ անմիջապես հասնի նշանակման վայր...: Օսման փաշան՝ այդ վարպետագույն ռազմիկը և ռազմադաշտի հեծյալը, հատուկ հարգանքով այս աշխարհում վեր հառնեց ու դրա համար էլ նրա աղոթքները, ուղղված աստծու, որպեսզի իրեն բաժին հանի շահիրության բախտը, հասան նպատակին և նրա անկեղծ աղոթքները ընդունվեցին ողորմած աստծու կողմից...: Չուլբադար ամսի 6-ին, չորեքշաբթի օրը այս փաշայի հոգին, թող ողորմած լինի Ալլահը նրա նկատմամբ, փյունիկի նման երկինք հառնեց, որպեսզի իր բույնը հյուսի դրախտային այգիներում» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2, 3):

«Դրանից հետո Ռուման փաշան վերադարձավ, բանի որ դրա համար մի բանի պատճառներ կային: Բանը նախ նրանում էր, որ նրան չէր հերիքում անասանկերը, բանգի արդեն ուղիղ մեկ ամիս էր, որ ձիերը սնվում էին ծառերի արմատիցով և հարդի մի բանի կտորներով, ընդ որում դրանք էլ հարյուրավոր դժվարություններով փորում, հանում էին հողի տակից: Դրանից զատ բանը նաև նրանում էր, որ Ռուման փաշան հիվանդացավ, նրա դրոշակն օրըստօրե հյուծվում էր և նա իրեն վատ էր գգում: Իր հերթին դեր խաղաց նաև այն, որ թավրիզցիներն իրենց անհնազանդ բնույթի պատճառով սպանել էին բաղաթի թաղամասերի պահպանությունն իրականացնող այլ բանի ենիչերիները, իսկ դրանից հետո էլ կապիկուլուի և ենիչերիների զորքի ջոկատները, առանց Ռուման փաշայի իմացության, հարձակում էին գործել բաղաթի շուկայի վրա և այնտեղ անողորմ կերպով մոտ 15.000 հոգու էին կոտորել՝ ծերերի ու երիտասարդների, անօգնականների և մարդկանց, որոնք գտնվում էին ուժերի լիակատար ծաղկման հասակում: Արդյունքում սրանց բոլորի գույքը թալանի էր ենթարկվել, կանայք և երեխաներն էլ գերվել ու զորքի ճամբար էին բերվել: Մեկ ողջ ամսից մինչև 40 օր նրանք այս կերպ անվերջ թալանում և հափշտակում էին նրանց գույքը, որը բաթնված էր տների նկուղիներում, իսկ այդ ամենը զայրացրել էր թավրիզցիներին ու նրանցից նրանք, որոնք փրկվել էին այդ հաշվեհարդարից, փախել էին Համզա Միրզայի մոտ: Նրանք հայտնել էին նրան Ռուման փաշայի դրության և օսմանական զորքի թուլության մասին, իսկ սա թավրիզի շրջակայք Սինան փաշա Տղալօղլիի դեմ, որը պահակության էր կանգնած Սալիդաբադում, ուղարկել էր մի բանի Եփրոների: Այս Եփրոները հաղթանակ էին տարել և իսլամի զորքը ջարդվել էր: Լսելով այս լուրը՝ Համզա Միրզան ոգի առավ և 5.000 հեծյալներից կազմված ջոկատի գլուխն անցած մոտեցավ հաղթական ճամբարի մարտություններին: Արդեն երեկոյան կողմ այդ մասին իմացան բոլոր բեգլեթգները և սիպահները, որոնք Բանդի-Միրանշահ կոչվող վայրում պատրաստվեցին ճակատամարտով շահագրեցի դեմ: Երբ մարտերից և արյունահեղությունից հետո ժամանակը հասավ արևանուտին ու երեկոյան աղոթքին, ճակատամարտը դեռ շարունակվում էր և այն թեժ կերպով ընթացքի մեջ էր: Այդ ժամանակ բեգլեթգները, Եփրոներն ու ավագները ցանկանում էին իրենց տեղերը վերադառնալ, սակայն ղզբաշները խիտ շարքերով հետևից հարձակում գործեցին հաղթական բանակի վրա: Նրանք սպանեցին Դիարեբեքիի ամիր ալ-ուսմարա Մուհամմեդ փաշային՝ Նահրամանի ամիր ալ-ուսմարա Մուրադ փաշայի հետ միասին, որը իր ձիու հետ միասին ընկավ ջրից: Նրանք գերեցին մի բանի Եփրոների և ավագների, ընդ որում գիշերվա խավարի մեջ մի բանի ղզբաշ հեծյալներ հարվածեցին սալլերին ու գունակին, թեև ի վերջո ընկան ձիերից և գունակայինները գլխատեցին նրանց: Մի բանի օրից, երբ ամրոցի հետ կապված գործերն ավարտվեցին, հաղթական զորքը ելավ Չարանդաբադից, բանգի որոշված էր կանգ առնել Շամբի Ղազանում, սակայն հենց այդ ժամանակ էր, որ տիրական բանակի թիկունքում հայտնվեց խիզախությանը լցված Համզա Միրզան: Սա հարձակում գործեց Տղալօղլիի վրա, հարվածներ հասցնելով աջից ու ձախից՝ հետ տանելով նրա ուղտերի բարավորներից գույքով բարձրած 18-ը և մեծ վնաս հասցնելով զորքի զույգին ու պարենավորությունը: Բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ Համզա Միրզան հասավ ճամբարի վրաններին և հենց այդտեղ էլ սպանեց խոսքով բեթսուդային, որն ի վերջո դարձել էր Երզրումի ամիր ալ-ուսմարա, ու վերադարձավ՝ հետը տանելով նրա գլուխը: Արդեն երեկոյան կողմ Համզա Միրզան կանգ առավ օսմանական ճամբարի դիմաց՝ Սարդուռը գետի դիմաց: Դրա հաջորդ օրը Ռուման փաշան անգիտակից փճանում պատճառակների վրա պառկած ճանապարհ ընկավ, իսկ հաղթական զորքի թիկունքը պաշտպանում էր Սինան փաշան, որը կանգ առավ Նազարու գլուխում: Այդ գիշեր Ռուման փաշան երկար մնաց անգիտակից փճանում, իսկ հաջորդ օրը, երբ ուղղվեց դեպի Թասու, ճանապարհին Արարչին հանձնեց հոգին: Այդ ընթացքում Սուլթան Համզա Միրզան մոտեցավ զորքի թիկունքին, ընդ որում Իսմայիլ-դուլի խանի գլխավորած Շամլու ցեղին նա դրեց աջից, Թախմախ խան Ուստաջուլին՝ ձախից, իսկ ինքը շարժվեց ճակատի կենտրոնով: Երբ այս կերպ նրանք անցան երկու փարսախ ճանապարհ, Շամլու ցեղը լուսանի նման աջից ընկավ իսլամի զորքի վրա և վառեց մարտի ու ճակատամարտի հուրը՝ շախախտելով հաղթական բանակի աջ թևը, որը հանձնված էր Դիարեբեքիի, Նահրամանի ու Անարուդի բեգլեթգներին ու զորքի հոգածությանը: Համզա Միրզան ու Թախմախը ևս մարտի նետվեցին ու բանը հասավ նրան, որ հաղթական զորքը ահա-ահա արդեն մահացու հարված էր ստանալու, երբ կենտրոնից և թևերից կուռ շարքերով ու հզոր ձիերի վրա անմիջապես առաջացան 2-3.000 հեծյալներ կափի-խալխերից, սիպահներից, սիլախարներից և այլ ջոկատներից: Նիզակների և սրերի հարվածներով սրանք կործանակն փոշու մեջ գցեցին Շամլու ցեղի 200 հեծյալների այդ ցեղի հայտնի մարդկանցից: Սուլթան Համզա Միրզան, տիրած ու վախեցած տղեր ունեցածից, ահաբեկված ու իրեն կորցրած հետ դարձավ: Երեկոյան իսլամի զորքը, իրեն կորցրած և լիակատար շփոթության մեջ, կանգ առավ Թասուի շրջակայքում, իսկ արդեն առավոտյան կողմ հայտնի դարձավ Ռուման փաշայի մահվան մասին: Այդ ժամանակ օսմանական տերության բեգլեթգները, Եփրոներն և ազնվականները՝ տերության բոլոր հիմքերը, սարդար նշանակեցին Սինան փաշային, որից հետո երկու օր անց այնտեղից ժամանեցին Ադրակ, որտեղ սեյսեցին զբաղվել Ռուման փաշայի թաղման ու իրաժեշտի արարողություններով: Ողջ այդ ընթացքում ես աննահանջ կերպով ընթանում էին բանակի հետքերով՝ գլխավորելով վերջապահ ուժերին, ընդ որում ամեն մի կայանատեղիում մենք թողնում էին 15.000-ից ավել եղջերավոր անասուններ՝ ձիեր, ուղտեր ու ջորիներ: Դրանց թողնում էին ճանապարհին, իսկ նրանց էլ, որոնք սատկում էին, փորերը թափում էինք և սրանց փորերում գտնում էինք մոտ երկու միև մանր բալեր, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ՝ երկու անգամ ավել: Արդյունքում Թավրիզի վիլայեթում մնաց մոտ 100.000 գլուխ եղջերավոր անասուն, բանգի, ինչքան էլ որ մենք փորձում էինք խնայել դրանց, այնուհանդերձ ոչ մի կենդանի ձնեղը չանցկացրեց և չհասավ զարևանը: Այն բանից հետո, երբ Սինան փաշան ժամանեց Վան, օսմանական ղեկից՝ տերության ապաստարանից, ի կատարման ուղարկվեց խոսուն մի հրաման նրան սարդար նշանակելու մասին և նա այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մոտ երկու ամիս» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «/3.1.4/ Հիջրի 992 թվականին Միր-Մահմուդին հանձնարարվեց ուղեկցել վեզիր Ռուման փաշային և հաղթական զորքը Թավրիզը նվաճելու և գրավելու: Այն օրը, երբ Թավրիզի Սահադաբադի մոտ ճակատամարտ տեղի ունեցավ՝ Սինան փաշայի ու մի բանի ղզբաշ Եփրոների միջև, Միր-Մահմուդը իր ջբախմբի փախուստից հետո խիզախ հայտնի մարդկանց հետ միասին այդ ճակատամարտում նահապետակվեց ...: /3.1.6/ Երբ հանգուցալ սուլթան Մուրադ խանը մեծ վեզիր Ռուման փաշայի գլխավորությամբ Հիջրի 993 թվականին հաղթական զորք ուղարկեց Թավրիզ, այդ ժամանակ Սուլթան Հուսեյն-բեկը ղզբաշների դեմ ճակատամարտում խմեց նահատակության գավաթից...: /3.1.8/ Մուստաֆաբեկը Թավրիզի նվաճման ժամանակ քրդական Եփրոների հետ միասին սպանվեց Թավրիզի մոտ գտնվող Սահադաբադում: Նույն այդ ճակատամարտում էլ Ալի խանը գերի ընկավ և փակվեց Կախկախի ամրոցում՝ Նահրամանի Եփր Մուրադ փաշայի հետ միասին...» (Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4, 6, 8):

«Հիջրի 993 թվականի Շաբան ամսի 14-ին մեծ վեզիր և Բարձր սերդար Օսման փաշան Երզրումից շարժվեց դեպի Թավրիզ: Ճանապարհին իր բանակով նրան միացավ Վանի և Երևանի բեգլեթգ Սինան փաշան: Երբ Օսման փաշան մոտեցավ Թավրիզին, ղզբաշները իրենց ուժերը հավաքելով, լավ զինված և կանոնավոր զոդերով դուրս եկան օսմանցիների դեմ..., որից հետո պարսպանման պողպատյա հրանոթներով օսմանյան զինվորների դեմ երկայնա շղթա կապեցին: Իր սատանայական զինվորներով մեկ կոնաք հեռավորության վրա են գտնվում մոլորյալ շափը **(Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուդաբանդան - Մ.Ֆ.)**, բանակի սերդար, շահի որդի Համզա Միրզան, նշանավոր խաներից էլ՝ Գեյքեի և Նարաբադի իշխող Իմամ-Ղուլի խանը, այլ խաներ ու սուլթաններ: Կրոնի և դավանանքի թշնամի մոտ 30.000 դժոխային շներ իրար միանալով, ընդհարվեցին իսլամական բանակի տարբեր զորամասերի հետ: Մի ողջ օր տևած և ջանքերի լուսավորության տակ շարունակվող մեծ պատերազմում երկուստեք մեծ կորուստներ եղան: Այս մարտերում զոհվեց Մուհամմեդ փաշան, իսկ Մուրադ փաշան էլ փախչելիս ընկավ մի հորի մեջ և բռնվեց ղզբաշների կողմից: Այդ դեպքերից հետո Թավրիզի բնակիչները վատ վերաբերմունք ցույց տվեցին իսլամական բանակին, փակեցին փողոցների ճանապարհները և կռվեցին նրանց դեմ: Իսլամական զինվորները, սակայն, պատենները բանդելով մոտան բաղաթ և առնուուր արեցին: Մեծ սերդարը փութաբանությամբ ձեռնամուխ եղավ բերդի կառուցման աշխատանքներին և «Նեշթ-բիհեշթի» պալատը վերածեց ամրակուռ պարսպի: Երբ նրանք զբաղված էին պարսպի աշտարակների և պատենների կառուցումով, բաղաթի բնակիչներից մի շարք անիծյալներ փորձում էին իսլամական զինվորներից վրեժխնդիր լինել: Հիվանդների մեջ լուր տարածվեց, թե իրենք ենթարկվելու են ընդհանուր ջարդի, որպեսզի հպատակվեն: Վսեմ սերդարը, լսելով այդ ասաց. «Բարձրյալն Աստված պահպանի»: Նա համաձայնություն չէր տալիս ջարդին, սակայն իսլամական բոլոր զինվորները տարված էին այդ ջարդին վերաբերող խոսակցություններով: Օսման փաշան, ծանր հիվանդ լինելով, «Վալ-վալ» էր ասում՝ անկարող լինելով ձին հեծնել և այդ չարիքի առաջն առնել: Այդպիսով անհետ եղավ զսպել զինվորներին: Թավրիզը կողոպտեցին և թալանեցին: Որոշվեց

Ջաղալեգաղե Սինան փաշային տարբեր դասերից հավաքագրված 15.000 զինվորներով թողնել բաղաժի պաշտպանության համար, սակայն Սինան փաշան չհամաձայնեց: Այդ հանգամանքը մեծ սերողարին ավելի մեծ ցավ պատճառեց, սակայն անհրաժեշտ էր հեռանալ և, բանի որ թշնամին ևս տեղյակ էր դրությանը, որոշվեց գործին հսկում և հայտնի իսլամական զինվորներից մեկին թողնել Թավրիզում: Վսեմափայլ սերողարի հիվանդությունը գնալով ավելի էր ծանրանում: Երբ տեղեկություն ստացվեց, որ կրոնի թշնամին տեղեկացել է սերողարի ծանր վիճակի մասին և, օգտվելով դժվարություններից, առիթ է փնտրում իսլամական զինվորների վրա հարձակվելու, որոշվեց թողնել թինարի ու գեամեթի տերերից մեկին՝ Դիարբեքրի բեգլեթ խադիմ Ջաֆեր փաշային և նրան պաշտպանության համար հատկացնել ենիչերիներ, շեքեշիներ, հրանոթածիգներ, ինչպես նաև հրանոթի կառավարների խմբերից թերաքթի կարգով տալ 1.000-ից ավելի զինվորներ, սանջակի բեգլեթներ, ալայի բեկեր: Որոշվեց նաև պաշտպանության համար մնացողներին ապահովել դրամով և սննդամթերքով: Ղզլբաշները օսմանցիներին հանգիստ չէին տալիս և ճանապարհին ամենուրեք, հարձակումներ էին գործում: Օսման փաշան ճանապարհին մահացավ» (Սելանիկի «Պատմություն»):

«Օսման, փաշան ապավինած Աստծուն, իր հաղթական զինվորներով հասավ Թավրիզի ընդարձակ դաշտավայրն և դուրս եկավ ղզլբաշ զինվորների դեմ: Պատերազմի և սպանության կրակը բորբոքվեց ու այնպիսի մարտեր տեղի ունեցան, որ նկարագրելն անհնար է: Թեև Մուրադ փաշան գերի ընկավ, սակայն ղզլբաշները սրո ճարակ դարձան: Մեծ թվով խաներ և սուլթաններ սպանվեցին ու Աջեմի զինվորները պարտության մատնվեցին: Թավրիզ բաղաժի իսլամական բանակի ձեռքն անցավ, գրավվեց և իսլամական երկրին միացվեց: Ներքինիների խմբից մեկը՝ Ջաֆեր փաշան, բավական թվով իսլամական զինվորներով նշանակվեց Թավրիզի պահապան: Նա պետք եղածին պես ամրացրեց բերդը, նրա պաշտպանության համար նշանակված զինվորների հետ մտավ բերդը և այնտեղ հանգստացավ: Պատերազմից հետո, սակայն, Օսման փաշայի առողջությունը խանգարվեց, նա ծանր կերպով հիվանդացավ և մի բանի օր հետո մահացավ: Թավրիզի անարգել գրավման առթիվ Ստամբուլում երեք օր ու գիշեր հրավառություն կատարվեց, բայց, բանի որ ղզլբաշների նկատմամբ վստահություն չկար, բեգլեթներին անհրաժեշտ հրահանգներ տվեցին և սահմաններն ամրացրին» (Սուլթազադե «Պատմություն»):

«Նրանք կատարյալ մի հաղթանակ տարան՝ սպանելով շուրջ 30.000 թուրքերի» (Խալկոնդիկես «Պատմություն»):

«Հայոց 1034 թվականին խորխու Մուրադից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ից – Մ.Ֆ.) հրաման արձակվեց Դերբենդ՝ Օսմանի՝ գալ իր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս, և սա անհիշապես գնաց: Նա պատրվեց խոնարհարի կողմից, որը նրան ողջ արևելքի վրա՝ Բյուզանդիոնից մինչև Ալանք, գորապետ և իշխանաց-իշխան նշանակեց: Մուրադը նրան հանձնեց մեծ զորք՝ 600.000 հոգի, և ուղարկեց շահաստան բաղաժ Թավրիզի վրա: Սա չափազանց խորխուսանքով եկավ, գրավեց այս բաղաժը, որից հետո ավերեց այն և, ինչ որ կար, ամենը ավարեց: Օսմանը բերդ չիներ, սակայն չհասցրեց բերդը ավարտին հասցնել և հենց այնտեղ էլ սատկեց՝ արժանի չլինելով այս աշխարհում իր թագավորից հաղթության համար գովք լսելու, իսկ անհերքելիորեն նրա համար հատուցումը ամենքին դատողին է հայտնի: Մյուս իշխանները ու գլխավորները բազմաթիվ պատերազմներով դեմ հանգնեցին ղզլբաշներին, բերդը ավարտեցին և «Ճառա» այլտեղ անունով գործեր դրին: Մյանք նրանք գորապետ նշանակեցին Ջաֆար անունով մի ներքինու, իսկ իրենք դարձան իրենց տեղերը՝ տանելով իրենց հետ նրա Օսմանի մարմինը» (Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Ահա այսպես հաստատվեցին 3 փաշաներով և 3.000 հոգով՝ ահաբեկելով կարմրագլուխներին ու ամուր փակվելով: Դրանից հետո Օսման փաշան որոշեց շարժվել դեպի արևելք, գրավել և ավերել գյուղերն ու բաղաժները, սակայն ամեն ինչին համբերող Աստված այս անգամ չհամբերեց այդ պղծին և նրա դեմ իր աղաներից մեկին ուղարկեց, որը մահվան դեղ տվեց նրան ու չարաչար սատկեցրեց: Այդ ժամանակ, վախենալով կարմրագլուխներից, նրանք չհայտարարեցին այդ պիղծի մահվան մասին, այլ, իրենց գորապետին դնելով Ջալալօղլիին, որը ֆրանկների ազգից էր, թողնեցին բաղաժն ու հետ դարձան: Լսեց այդ մասին շահի զորքը, հետապնդեց նրանց և շատերին կոտորեց, որից հետո դարձան բաղաժ, պաշարեցին այնտեղի բերդն ու Նստեցին: Խոնարհարի գործերը, որոնք հետ էին դառնում, բազում չարիքներ գործեցին՝ բազում գյուղեր և գավառներ անբնակ դարձրին, գերեվարեցին ու իրենց հարկատվության տակ Ստամբուլ հասցրին» (Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո այդ Ոսման փաշան սատկեց, իսկ նրա հեծելազորը, մնալով անգլուխ, հետ դարձավ ու ծովի շուրջը մտավ՝ բանդելով, ավերելով և կողոպտելով Հայոց ազգը: Նրանք բռնում էին մարդկանց և տանջում, որպեսզի թաքցված օրապահիկների տեղն իմանային, սակայն հաճախ այդ ամենը հանձնելը ևս չէր փրկում, այնպես որ մեր ազգը խիստ դառն ու դժվար ներդրության մեջ հայտնվեց» (Կարապետ Արծիշեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»):

«Այդ տարի Օսման փաշան գրավեց Թավրիզը, ինչպես նաև Շիրվան և Շամախին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Թագավոր Նստեց օսմանյան երրորդ սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.), որի զորքը գրավեց... Աղոթազանը և Շիրվանը...» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13):

«Խոնարհարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) զորքն եկավ և գրավեց Թավրիզը..., ինչպես նաև Ատրպատականի բոլոր կողմերը՝ մինչև Սուլթանիս» («Նոր Զարթիս-Յիսուկերա», Բերիա Էգնատաշլիի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶²⁴ «Նույն այդ Զորնիկունի 273 թվականին շահը (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդան – Մ.Ֆ.) ասպատակեց Հայքը» («Զարթիս-Յիսուկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁶²⁵ «Միմուն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմուն I-ը – Մ.Ֆ.), սակայն, չհնազանդվեց Լալա փաշային, այլ, ելնելով նրա դեմ պայքարի, ոչ-ոքի դուրս չէր թողնում Տիգրիսի և Գորու ամրություններից: Միայն մեծ զորքով էր հնարավոր ելնել դրանցից պարենամթերք ձեռք բերելու համար, սակայն բոլոր վայրերում, որտեղ թուրքերի էր հանդիպում, Միմունը նրանց սպանում էր: Միմունը փորձ կատարեց վերցնել Գորիի ամրոցը: 500 թուրքերը ելան ամրոցից, թալանեցին հարակից գյուղերը, պարենամթերք ձեռք բերեցին, որը բարձեցին գրաստի վրա և, վերցնելով նաև շատ կովեր ու ոչխարներ և բշեղով դրանք իրենցից, առաջ, ուղղվեցին դեպի ամրություն: Արքայազն Գոհան 500 ընտրյալ մարդկանցով փակեց նրանց ճանապարհը: Թեժ մարտ սկսվեց և սկսեցին ուժեղ հարվածել միմունը: Հատկապես ինքնագործ էին մարտնչում թուրքերը և նրանց մեծ մասը զոհվեց: Նրանք, որոնք կենդանի մնացին, ամրություն հասցրին պարենամթերքով գրաստը» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18):

«Միմուն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմուն I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Գորին և ամրացավ Զարթիսում... Զորնիկունի 274 թվականին Միմուն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմուն I-ը – Մ.Ֆ.) և բաղաժի փաշա Հասանը մարտնչեցին Տաբախսեյում: Արքան հաղթանակ տարավ և ուռնուներից մինչև 500 հոգու կոտորեց» («Զարթիս-Յիսուկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁶²⁶ «Զորնիկունի 274 թվականին Միմուն արքան (Զարթիսի թագավորության արքա Միմուն I-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Տիգրիսի պարիսպն և դրանից այն կողմ գտնվող միջնաբերդը» («Զարթիս-Յիսուկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁶²⁷ «Էլիա Դախասմիժեն Սալավինաշլիիին դավաճանության ձեռք մեկնեց Դեմոտյան ամրոցին դավաճանության համար: Դավաճանեցին և ամրոցը հանձնեցին: Մեծ բանակությամբ գույք և հարստություն ձեռք գցեցին: Գոգորիշլիի Բեժանը վերցրեց Տիգրիսը և հանձնեց փաշային: Մարդկանց շրջապատում էին դավաճանները և նրանք չկարողացանք մնալ այնտեղ, այնպես որ մարտի 15-ին եկան Ախալդաբա» (Զարթիս-Յիսուկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Էլիա Դախասմիժեն դավաճանությամբ ձեռք մեկնեց Դեմոտյան ամրոցին: Դավաճանեցին և ամրոցը հանձնեցին: Մեծ բանակությամբ գույք և հարստություն ձեռք գցեցին: Գոգորիշլիի Բեժան վերցրեց Տիգրիսը և հանձնեց փաշային: Մարդկանց շրջապատում էին դավաճանները և նրանք չկարողացան մնալ այնտեղ, այնպես որ եկան Ախալդաբա» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁶²⁸ « Ի պատասխան արա՝ Պարսկաստանի թագավորը (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդան – Մ.Ֆ.) Վելի Սուլթանի և Իմամ-դուլի խանի ղեկավարությամբ դեպի Վան առաքեց 24.000 հոգանոց պարսկական մի բանակ, բանգի Ֆերիադ փաշայի զորքերը Ամասիայի վրայով արդեն հասել էին արդեն այս շրջանները» (Խալկոնդիկես «Պատմություն»):

⁵⁶²⁹ «Հենց որ զորքիի հրամանատար Ֆարիադ փաշային լուրեր հասան Թեբեյի և թուրքմենական ցեղերի նկատմամբ խաղաղության իշխանի հաղթանակի, Աջեմ վերադառնալու ու Թավրիզի միջնաբերդը գրավելու փորձերի մասին, նա անհանգստացավ, որ այն կգրավվի: Դրա համար էլ Ջաֆար փաշային օգնություն և օժանդակություն ցույց տալու համար նա արագորեն շարժվեց դեպի Թավրիզ: Երբ Մուղաֆարի բանակը կոլում էր միջնաբերդը գրավելու համար, լուր հասավ, որ հոռոմեական բանակը սկսել է շարժվել և մոտենում է Թավրիզին: Հաղթանակած զինվորները շփոթվել էին: Հասկանալով, որ միջնաբերդ գնալը բանակի ժամանակի վատնում է, նրանք խորհուրդ չտվեցին դա անել, բանի որ մարտական հանդերձանքը դեռ պատրաստ չէր: Միջոցներն ու կազմակերպիչները, սակայն, ժամանակի սղության պատճառով այնուհանդերձ համաձայնեցին գնալ այդ բային: Որոշվեց բոլոր կողմերից ընդհանուր գրոհ ձեռնարկել միջնաբերդի վրա: Եթե նման դեպքում նվաճման ու հաղթանակի դեմքը երևար Մուրադի հայելու մեջ, ապա մարտի դաշտի իմաստուններն ու բաշերը հետազգայում ոչ մի կերպ չէին կարողանա մեղադրել նրանց: Այս պարզունակ ցանկությամբ, ահա, որին ոչ բոլորն էին համաձայնվում, հաջորդ օրը վաղ առավոտյան նավաբ արթալազըր այցելեց ազնվական թագավոր Հասանի մզկիթը, ինչից հետո հրամայեց զինվորներին սկսել գործել, ինչպես պայմանավորվել էին: Բաշերը, որոնց նշանաբանը հավատարմությունն էր, իրենց կյանքը հասցրին մատաղի երջանիկ ձեռքին և ուսերին, բռնեցին բաշության սանդուղքներն ու ամեն կողմից ընկան

բերդի վրա: Հոռոմները, սակայն, վաղ առափոխից, շատ զգուշ էին և ոչ մի ռուպե առանց հսկողության չէին թողնում դեպի ամրոց տանող ճանապարհը: Նրանք պատրաստ էին պաշտպանվելու և կռվելու աշտարակների ու պարիսպների վրա մագլցողների դեմ: Ամեն կողմից հրացանի փամփուշտներ էին տեղում: Հրացանների ծխից օդը մթնեց: Զաջերի ճիչերը հասնում էին մինչև հրեշտակների ականջները: Խրամատները ամբողջությամբ լցված էին բարեկրի և նիզակներով, ինչպես նաև բազմաթիվ զոհվածներով ու վիրավորներով: Արյունաբոու Բահրամը զարնացած նայում էր այդ հրապարակի բոլոր ռազմիկներին: Մի խումբ բաջարի զինվորներ, որոնց գնդակը չէր խոցել, սանդուղքներ բերեցին բերդի ստորոտը, կանգնեցին դրանք ու սկսեցին մագլցել պարիսպը: Նրանք, սակայն, հանդիպեցին բերդի պահակների զինված դիմադրությանը և աստիճանների վերևից ընկան խրամատի մեջ: Այսպիսով՝ հաղթանակած մարտիկների մեծ մասն այս գործողության մեջ անօգնական մնաց և ընկավ չգոյության ճանապարհի վրա, երբ գործողությունից ոչինչ չստացվեց: Ահա այսպես գործերը մեծ ցավ ու հուսահատություն ապրեցին, բանի որ բերդը չհաջողվեց գրավել: Հոռոմեական բանակին բաղաբ մտնելու համար կարճ տարածություն էր մնացել, ուստի հրամայվեց հետ բաշել բաղաբի բնակիչներին ու տանել Ղազվինի թագավորություն, իսկ գերագույն բանակի Էմիրներն և ազնվականներն էլ ուղտերով ու սայլերով պետք է օգնեին նրանց: Գործավորներից և ազնվականներից կազմված մի խումբ մարդիկ, կատարելով հրամանը, շարժվեցին դեպի Ղազվին, իսկ միջին խավի մեծ թվով մարդիկ էլ փախան այլ բաղաբներ ու շրջաններ, երբ բաղաբը փոփոխ դատարկվեց, դրախտային այդ բաղաբը մեկ օր ու գիշերում ամայացավ: Երջանիկը ուղղություն վերցրեց դեպի Ուրումդուլ և Չամսար, որպեսզի, տեղեկություն ստանալով հոռոմեական զորքերի բանակի ու դրակի մասին, կարողանա վերադառնալ՝ ժամանակին ու պետության ցանկությանը համապատասխան կռվելու նրանց հետ: Իր հերթին Ֆարիադ փաշան հաջորդ օրը հասավ բաղաբի ծայրամասերը և հաստատվեց Չարսնդաբում: Եվ ահա նա փոխարինեց այն զինվորների խմբին, որոնք իրենց էին ամրոցի վրա հարձակումներից: Դրանից հետո, ապահովելով բերդին անհրաժեշտ ամեն ինչով, նա առանց հապաղելու վերադարձավ: Թավրիզում գտնվելու մի բանի օրերի ընթացքում, սակայն, նա նաև տուրիստային ուղարկեց գերագույն բանակին և խաղաղության նամակ փոխանցեց Ալիգուլի խանին ու ղզլբաշի Էմիրին» (Իսթանբուլ Մուլախի «Աբբասի պատմությունը»):

«Գարնանային ժամանակը բացվեց, իսկ նրա հետ էլ նաև հիմնային եղանակը, սակայն դա մեզ ոչ թեթևացում և ոչ էլ հաջողություն բերեց, բանզի դրանից անսխալապես հետո թուրքերին օգնության հասավ մի նոր բանակ, որը, ինչպես ասում էին, կազմում էր 200.000 ռազմիկ: Այն, մեր կողմից դիմադրության չհանդիպելով, եկավ Թավրիզ և մտավ ամրություն: Այս բանակի հրամանատարներից մեկը Սիհան փաշան էր, այլ կերպ հայտնի որպես Տղա, ինչպես նաև Ֆարիադ փաշան, թեև գլխավոր հրամանատարությունը առաջինի ձեռքում էր: Այդ ժամանակ շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդայի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաթանդայի - Մ.Ֆ.**) և նրա որդի Չամզա-Միրզայի համար պարզ դարձավ, որ թուրքերի նման իսկապական բանակի դեմ հանդիման մոտակա ապագայում հնարավոր չէ իրենց ձեռքում պահել Թավրիզի բաղաբային թաղամասերը ու դրա համար էլ նրանք որոշեցին, այլևս չհետաձգելով, ավերել բաղաբային ամրությունները, շարժական գույքի հետ միասին հեռացնել բաղաբացիական ողջ բնակչությունը և տեղափոխել հարևան ու ավելի անվտանգ վայրեր: Այդ անելուց հետո պարսիկները ելան ճամբարից և նրանց բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս՝ Գանձակի ուղղությամբ: Ըահի շեֆաթում էր նրա որդիներից փոքրը՝ Աբու-Տաղիբ-Միրզան: Երբ մենք հասանք Գանձակին, լուր ստացանք այն մասին, որ թուրքական բանակը զբաղեցրել է Թավրիզը, իսկ թուրքերն էլ ավերել են բաղաբային բոլոր թաղամասերը՝ ձեռք չտալով միայն բաղաբային ամրությունը և վերականգնելով դրա պարիսպները...: Թուրքական բանակը, ինչպես մենք հետո իմացանք, ուժեղացնելով տեղի կայազորը, թողել էր Թավրիզը միայն այն բանից հետո, երբ բաղաբին արսառվելի պարսաժությունները էր պատճառել, այնպես որ ոչ մի անվտանգ տուն չէր մնացել և դժվար էր նույնիսկ դատել, թե եղել է արդյոք այստեղ երբևէ բաղաբ, որը կվկայեր նրա նախկին վեհության մասին: Թուրքական բանակը այժմ ուղղվեց դեպի հյուսիս՝ Վրաստան, և դա լավ էր, բանզի, եթե նրանք հանկարծ ուղղվեին դեպի Ղազվին կամ Սպահան, ապա Պարսկաստանը շատ ծանր դրություն մեջ կհայտնվեր, սակայն, ինչպես արդեն ասացինք, բարեբախտաբար այն միայն մի կողմից էր օժանդակում և ահա ի վերջո մենք հասանք մեր ուզածին» (Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 9, 11):

«Տարադեմ ճակատագրի անողորմ դեմքերից մեկը արտացոլվեց ժամանակի հայելում, սակայն նվաճողական արշավանքների իրականացման համար այնուհանդերձ մի իմաստուն և բարեպաշտ սարդարի կարիք կար, որը աչքի ընկնող հատկություններ կունենար, ու դրա համար էլ երկրորդ անգամ սարդար Նշանակվեց Ֆարիադ փաշան՝ Գյուրջիստանի այդ նվաճողն և Նախիջևանի հնազանդեցիկը, որը հիմնել էր նաև Երևանի բերդը: Այս Ֆարիադ փաշան, թող պատվիկ նա Ալլահի կողմից արդարության օրը, երջանկացած տիեզերքի հզոր սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը - Մ.Ֆ.**) կողմից իր հանդեպ ցուցաբերած բարեկամությանը և ուրախացած նրա մեծության նվերներով... (**տեքստում բացթողում է - Մ.Ֆ.**) թվականին բռնեց պատերազմի ուղին ու, կանգառ առ կանգառ առաջանալով, ժամանեց Էրզրում: Այն բանից հետո, երբ իրականացվեց նրան տրված գործի և միջոցների հավաքագրումը, հաջող մի օր այդ անհամեմատելի գլխավոր հրամանատարի վրանում հավաքվեցին ռազմիկներ ու բարձրաստիճան Էմիրներ: Ընթացած բարձրաձայն վեճերի ընթացքում ներկաներից ամեն մեկն, իր բնավորությանը և հասկացածին համապատասխան, արտահայտվեց ռազմական գործողությունների հետագա ուղղության վերաբերյալ, սակայն ահա այստեղ բացվեցին սարդարի շրթունքները և կարծես մի հիմնային ու փայլուն գանձարանից թափվեցին նրա պերճախոսության թանկարժեք խոսքերը, երբ նա ասաց. «Ձեր բոլոր ասածները խելքի մոտ են և ձեր կարծիքները ընդունելի են, սակայն Բարձրյալի, Ամենատեյի ու Ամենաողջամիտի համար գաղտնիք չի հանդիսանում, թե ինչ անթիվ տանջանքներ և անհաշիվ զոհվածներ են բաժին հասել իսլամի հաղթական զորքին Թավրիզին տիրելու համար, ինչպես մարդիկ, ձերն ու ջորիքին են կորսվել գանձարանի համար և դա հատկապես այս ձմռանը, երբ հավատքի թշնամիները ու ընտրյալ բառյակը ատողները պաշարման մեջ են պահում միաստված գործին: Գաղտնիք չի հանդիսանում նաև այն, թե ինչքան արժեքավոր ռազմիկներ, հավասարագոր իենց իրեն՝ Թավրիզին, ուղարկվեցին անեության գիրը, իսկ հավատքի թշնամիների հարձակումների և պարենամթերքի պակասի պատճառով էլ մնացածների սրտերն արյունով է լցվում: Այս պարագայում մենք պետք է մնանք անհաշիվ թշնամիների հետ միաստված գործին, ջարդենք և վշտի գիրկը նետենք անաստված այդ խռովարարներին՝ ազատում բերելով Թավրիզում գտնվողներին: Այդ եկեք վճռականության իրական ամուր ձգվեց եռանդի գոտիները և առաջին հերթին շտապենք այնտեղ, որպեսզի կարգի գցենք արդեն իսկ հուսահատվող ռազմիկների դրությունը, իսկ հետո էլ այլ հրամաններ սպասենք աշխարհը նվաճող փառիշահից»: Կյոտեղ ներկա ամենախմաստուն և փորձառու զորավարները այս խոսքերը մեծ աջակցությամբ դիմավորեցին, անվերջ աղոթքներ հղեցին երկինք և ահա, համաձայն այն խոսքի, թե պետական այրերը ոգեշնչվում են Աստծո կողմից, նրանք սասցին. «Այդ երդումը, անկասկած, աստվածային ոգեշնչման արդյունք է», որից հետո, կյանքի կոչելով անհրաժեշտ միջոցառումները, հանգիստ սրտով բռնեցին Թավրիզի ուղղությունը: Անցնելով կանգառից կանգառ և առաջանալով տափառանալով, որը լցված վարդերով ու վայելելով դրանք՝ նրանք ի վերջո մոտեցան Չամա կոչվող մի հզոր ամրության, որի բարձրությունը հասնում էր երկնքին, իսկ խանդակների խորությունն էլ՝ երկրի անդունդին: Այստեղ բարձրաձայն էին անթիվ բանակի կեղտոտ ավազակներ, բանզի իրքը, եթե Աղոթագանը պատկերացնենք մի ամրոցի տեսքով, ապա կարելի է համարել, որ այդ հիմնական հանդիսանում է նրա կախված դարպասները: Նախորդ տարի Չամայի բնակչությունը անիծյալ Մախսուդ-բեկի միջնորդությամբ և հովանավորությամբ աման էր ստացել ու դրա համար էլ հաղթական զորքը ցանկություն չունեղ մարտի մեջ մտնել, բանզի, ասում էին նրանք արհամարհանքով, մենք ներել և ինայել ենք սրանց, սակայն, այն բանից հետո, երբ այս խոսքերը հասան արդարադատ սարդարի բարձր ականջին, նա իր մունետիկների հրամայեց տարածել հրամանը. «Այս ամրոցի ողջ գույքը, անասունները և բնակչությունը բաժին կհասնեն ռազմիկներին, իսկ բարերն ու իողն էլ՝ երջանիկ փառիշահին»: Լսելով այդ՝ հավատքի ռազմիկները մի վճռական հարվածով թափանցեցին և իողին հավասարեցրին այն, կողոպտեցին ողջ գույքն ու գերեվարեցին բնակչությանը: Հետո, սակայն, մարտից հետո ավերվածը ամենակարճ ժամանակահատվածում վերականգնվեց և ահա, թողնելով այդտեղ բավարար բանակի զինամթերք ու գունար, ինչպես նաև բաջարի ռազմիկների հետ միասին նշանակելով վճռական Էմիրների, օսմանական բանակը, ճնշելով ամեն տեսակի անկարգություն, ճանախ եկավ: Արդեն երրորդ անցումին այն մտավ Թավրիզ բաղաբ, որտեղ թողնված կայազորը, հյուծված թշնամիների պաշարումից առաջացած տառապանքներից, ոգի առավ և կենդանացավ: Իրոք, կասկած չի հարուցում, որ Աղոթագանի նվաճումը իենց այդ ժամանակ տեղի ունեցավ՝ վշտի և ցնցումի մեջ գցելով անաստվածներին, իսկ միաստվածյաններին էլ՝ բարձրացնելով փառքի ու մեծության գագաթը: Ամրության կարիքները, որ սա ուներ ռազմամթերքի և գանձարանային միջոցների հաշվով, բավարարվեցին, իսկ ավերածություններն էլ, որոնք այդ մոլորյալ ռազմիկները պատճառել էին պաշարման ժամանակ, երեք-չորս օրում վերականգնվեցին, ընդ որում նոր կառուցված ավելի ամուր եղավ: Եվ ահա Ֆարիադ փաշան հանգիստ սրտով հենդարձի ճանապարհը բռնեց՝ ուղղվելով դեպի խաղաղության գիրկը ու իովանավորվելով Ալլահի կողմից: Դրանից հետո ամեն մեկն իր նշանակման վայրը գնաց, իսկ ազատ արձակվածներն էլ ուղղվեցին դեպի իրենց հայրենի վայրերը, որտեղ անվերջ աղոթքներից հետո սկսեցին զբաղվել իրենց գործերով» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 3):

«Այսպես դազիները պաշարման մեջ դիմացան 11 ամիս և ոչ մի օրը հանգիստ չևնցավ: Մի անգամ, սակայն, լուսաբացին թշնամին չհայտնվեց: Ղազինները զարմացան դրա վրա, սակայն հանկարծ տեսան, որ մոտենում է Ֆարիադ փաշայի գլխավորած օսմանական զորքի ինքնը, փաշա, որը կրկին սարդար էր դարձել: Հաջորդ օրը զորքերը մտան Թավրիզ՝ տեղ հասցնելով պաշարի հազար բեռ: Այնուհանդերձ համենայն դեպս զորքերը չմնացին Թավրիզում և, թողնելով պաշարը, նրանք հետ դարձան ու կանգ առան Կուլմա կոչվող վայրում: Ֆարիադ փաշան այստեղ մի ամուր ամրություն կառուցեց, իսկ դրանից հետո բուն Թավրիզում էլ արդեն հանգիստ օրեր սկսվեցին: Ղազինները, որոնք, գտնվելով Թավրիզում, օր ու

գիշերը հետ էին մղում թշնամիների հարձակումները, հոգնել էին, դրա համար էլ սարդաղը, Էրզրումում պատերազմի համար պատրաստելով ամենայն անհրաժեշտը, արշավալեզի ելավ Թավրիզը փրկելու և թշնամական ուժերը ոչնչացնելու համար: Յետը վերցնելով բավարար քանակությամբ պարենամթերք՝ նա հոգի տվեց պաշարայակների: Մի բանի օրվա ընթացքում նա վերականգնեց ողջ ավերվածը՝ դրան գումարելով նաև Նոր կառուցված աշտարակները: Բացի այդ նա զորք ուղարկեց նաև մի բանի շրջակա շրջաններ, որտեղ իրենց հանդիպած ղզբաշները կոտորվեցին, իսկ նրանց երեխաներն էլ գերի վերցվեցին: Չորք ուղարկվեց նաև Գյուրջիստան, որտեղ խարաջ և բաջ վերցվեց նրանցից, որոնք հպատակվել էին Նախիվին: Այդ ժամանակ իր խարաջի և նվերների հետ միասին ժամանեց Ալեքսանդրե խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**): Իր հարկի ու բաջի հետ միասին եկավ նաև խորամանկությունների վարպետ Սիմոնը (**Քարթլի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**), ինչով սրանք երկուսը հաստատեցին իրենց հավատարմությունը: Մինչ իսլամական զորքերը հանգստանում էին Թավրիզում, սարդաղը տարբեր կողմեր գործ ուղարկեց և շատ ջանքեր ներդրեց անհետաձգելի գործերը կյանքի կոչելու համար: Նա ջանք չխնայեց ռազմական պաշարները լրացնելու համար նաև հենց Նոր ղզբաշներից խլած Դեմիրկապեի, Շիրվանի, Տփղիսի և Երևանի ամրությունները համալրելու համար: Բեզլեզների պաշտոնում նա նշանակեց ճանաչուն մարդկանց և, լիովին բավարարելով բոլորի պահանջները տեղերում, ձեռնելու համար դարձավ Էրզրում» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Գարնանը Ալեքի դեմ արշավելու համար Նորից պատրաստություններ սկսեցին: Ֆերիադ փաշան Նորից օսմանյան հաղթական բանակի սերդաղը նշանակվեց և մեծաքանակ զինվորական ուժերով շարժվեց դեպի արևելյան սահմանը: Իսլամական բանակը, ղզբաշների հեռու և մոտ վայրերի վրա հարձակվելով, գրավեց մի շարք երկրներ: Ղզբաշների մի մասը սրտ ծարավ դարձավ, մի մասն էլ գերի ընկավ: Վրաստանցի Սիմոն **Քարթլի թագավորության արքա Սիմոն I – Մ.Ֆ.** և Ալեքսանդրե (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II – Մ.Ֆ.**) խաներին Նախագզուշական գրուպություններ ուղարկվեցին: Թեմուր-Կապիու, Շիրվանի վիլայեթ, Կարս, Տփղիս, Երևանի բերդ և օսմանյան տիրապետության տակ ընկած այլ քաղաքներ գորավոր միջմիջության և պահպանության զինվորներ ուղարկվեցին ու բոլոր կողմերն ամրացնելու համար մեծ ջանքեր գործադրվեցին» (Սոլաբզադե «Պատմություն»):

«Յիջրի 994 թվականին սուլթան Մուրադ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ից – Մ.Ֆ.**), ցանկանալով վերջ դնել ղզբաշական խռովությանը, բանգի սրանք արդեն 5 ամիս է, որ Ջաֆար փաշային պաշարած էին պահում Թավրիզում, Ֆարիադ փաշային նշանակեց հաղթական զորքի սարդաղը և ուղարկեց Ջաֆար փաշային օգնության: Համաձայն հրամանի՝ սա ելավ արքայանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքից և հաղթական բանակի գլուխն անցած Ներիսուժեց պարսիկների երկիր...: Այդ ընթացքում այստեղ հայտնի դարձավ սարդաղ Ֆարիադ փաշայի և սարսափազդու զորքի մոտենալու մասին, որի արդյունքում Սուլթան Մուհամմեդը (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաբանդան – Մ.Ֆ.**) ու Համզա Միրզան թողնեցին Թավրիզը և հեռացան Արդեբիլի ու Ղուրաթդի ուղղությամբ: Եվ ահա Ֆարիադ փաշան առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու մոտենցավ Թավրիզի շրջակայքին, որից հետո ամենից առաջ Դեգաշի Հաջա Ռաշիդ-դ-Դին Մուհամմեդի մոտակայքում, որը գտնվում էր Համանի մոտ, մի ամրություն հիմնեց, իսկ այնտեղից էլ ուղղվեց դեպի Թավրիզ քաղաք: Այստեղ նա միապետի անունից առատ շնորհներ թափեց Ջաֆար փաշայի վրա, նրան վեզիր կարգեց, զորքի համար գումար և պարենամթերք առանձնացրեց ու ձեռնարկ վերադարձավ Էրզրում» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»): «Ուսման փաշան Թավրիզում մահացավ և Ֆարիադ փաշան, երկրորդ անգամ դառնալով սարդաղ, գնաց պարսիկների վրա...» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

«Պարսիկների բոլոր հաջողությունները ամենևին չընկճեցին Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) սիրտը, բանգի նա, հանելով Ֆերիադ փաշային և Օսման փաշայի մահից հետո նրան տալով բարձրագույն աստիճանի պաշտոնի կնիքը, մի Նոր բանակով ուղարկեց Պարսկաստան» (խալկոնիկես «Պատմություն»):

«Դրանից հետո հաջորդ տարի դարձավ անթիվ զորք կազմեցին և չվեցին ու գնացին՝ օգնելու Թավրիզում նեղության մեջ գտնվողներին: Սրանց գլխավորն էր Ֆարիադ փաշան: Այնտեղ սաստիկ կռիվ եղավ, որը մենք չգիտենք որ պատմենք, սակայն գիտենք, որ աղետ, կսկիծ, ողբ, կռիվ, սրածություն, սով և գերություն եղավ, որը սասանեց այլազգիներին ու պատուհասեց՝ ծանրանալով նաև մեզ վրա, բանգի մեր մեղքերը ծովացել էին» (Բարսեղ Վարազդե «Տարեգրություն»):

⁵⁶³⁰ «Իսկ պարսից խոդրաբանդ թագավորը (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաբանդան – Մ.Ֆ.**) հավաքեց իր զորքերը և գնաց Գանձակի վրա: Մինչդեռ արդեն քաղաքի գրավումն մոտ էր, անիծված պարսից ազգը անաստվածություն արեց: Խոդրաբանդ թագավորը մի որդի ուներ, որ պահում էր նրան թագավորի տեղի համար, անունը Ամիրհամզա էր: Չատկին, նրան սպանեցին, ինչից հետո նա վերջնականապես կուրացավ, թողեց պատերազմը, ելավ և գնաց Խորասան» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Երևան աշխարհը, բաղաբն և երկիրը իր ողջ շրջակայքով անօրեն պարսիկների ու իսմայելացիների կողմից սրաջինջ եղավ, ավերվեց բրիտանականների ողջ աշխարհից և սրա վերջը ոչ-ոք չգիտի» (Բարսեղ Վարազդե «Տարեգրություն»):

«Քրիստոսի 1587 կամ Քրոնիկոնի 275 թվականին շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ ապագա շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ամրացրեց Գանձակը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Քրիստոսի 1587 կամ Քրոնիկոնի 275 թվականին շահ Աբբասը եկավ Գանձակի վրա և ամրացրեց այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁶³¹ «Երբ անցավ երկու տարի, վեզիր Ջաֆար փաշան, որը իրականացնում էր Վանի կառավարումն և հսկողությունը Աղբաբական նկատմամբ, մի քանի չարամիտների դրդումով հայտարարեց, որ Հաբարիի նկատմամբ իշխանությունը օսմանների ընտրյալ օրենքի կրոնի համաձայն պատկանում է Չելնալ-բեկի (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Չելնալ-բեկի – Մ.Ֆ.**) ավագ որդի Չահիր-բեկին ու դրա համար էլ անհրաժեշտ և հարկի այդ գործը հանձնել վերջինիս: Անմիջապես այդ մասին գեղուցեցին բարձր դռանը և օսմանական կառավարման դիվանի հրահանգով Հաբարիի հանձնվեց Չահիր-բեկին: Յետևելով Ջաֆար փաշայի հրահանգին՝ Չահիր-բեկը ձեռք զարկեց իր վիլայեթի պահպանությանը, պաշտպանությանը և կառավարմանը: Այնուհանդերձ, քանի որ աշխարհների և ցեղերի մեծ մասը հակվում էր Հաբարիա-բեկի (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Հաբարիա-բեկի (1585-1610) – Մ.Ֆ.**) կողմը, նրանք հնազանդություն չհայտնեցին Չահիր-բեկին ու գործը հասավ ռազմական ընդհարմանը, որտեղ Չահիր-բեկը իր որդու հետ միասին սպանվեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Նույն այդ Քրոնիկոնի 273 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ խուրաբանդան – Մ.Ֆ.**) ասպատակեց Հայքը» («Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

⁵⁶³² «Յիջրի 993 թվականի գարնան, տերունական բանակի արշավանքի համար Նախատեսված իսլամական զինվորները հավաքվեցին: Վսեմ սարդաղը գրավեց Լոռիի բերդը, Նորոգեց և, նրա բոլոր կարիքները լրացնելուց հետո բեզլեզ նշանակեց: Դրանից հետո այս կողմերում, այսինքն՝ Վրաստանի սահմանում գտնվող բոլոր բերդերին, ըստ իրենց կարիքի, մեծ թվով դուլեր նշանակեց, որտեղ անհրաժեշտ էր նշանակեց և ոչ մի պակասություն չթողեց» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Այս բանը լսելով խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) շատ տխրեց և մեծ զորք ուղարկեց, որին ամիրսպասալար նշանակեց իր երևելիներից մեկին: Սա եկավ Լոռի, գրավեց բերդն և նվաճեց Լոռին: Ապա՝ կանգ առավ Խատիստփեյի ծայրին» («Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Յենց իր խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.**) իմացավ այդ մասին, մի արշավախումբ ուղարկեց և հետև էլ՝ մի զորագլուխ: Սա եկավ Լոռի, գրավեց բերդն և նվաճեց Լոռին: Ապա՝ կանգ առավ Խատիստփեյի ծայրին» («Նոր Քարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶³³ «Գարնան բացվելուն պես կատարման համար պարտադիր սրբազան հրաման արձակվեց, որտեղ ասվում էր, որ անհրաժեշտ է դաշտ հանել թշնամու հետևից որս իրականացնող բանակի հետևակն ու հեծելազորը...: Յիջրի 996 թվականի հիմալի Շաբան ամսի 26-ին միաստվածյանների բանակը ելավ Էրզրումից և ուղղվեց Գանձակի վիլայեթ, որպեսզի Բարձրյալ Ալլահի աջակցությամբ այստեղ հարձակում գործի թշնամիների վրա և նվաճի այդ անպետք աստվածատյացներին: Այդ վիլայեթի նվաճումը պատճառ հանդիսացավ թշնամու աստիճանաբար աճող դժգոհությանը և ահա, առաջանալով վարդերով պատված դաշտերով ու մարգագետիններով, ինչպես նաև հաղթահարելով լեռներն և դաշտերը, օսմանական բանակը օրինակ Ռամադան ամսի 29-ին ժամանեց Կուր գետի ափ ու կանգ առավ Աղջակալա ամրոցի մոտ, որը Նախորդ տարի Չաբարիի ապստան փարիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) անհաղթ զորքի կողմից միացվել էր պետությանը» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6):

«Յիջրի 995 թվականին Ֆարիադ փաշան, ցանկանալով նվաճել Սիմոնի (**Քարթլի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) վիլայեթը, գնաց Վրաստանի վրա, վերականգնեց Կուրիսան ամրոցը, Յեյրար փաշային նշանակեց բեզլեզ և անվստահ ու ավարով հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

⁵⁶³⁴ «Լսելով այդ մասին՝ Ջաֆար փաշան առաջարկեց Հաբարիի կառավարումը հանձնել Չահիր-բեկի որդի Մալիք-բեկին, որի անունով էլ հենց Բարձր դռան անունից մի հրամանագիր գրեց, որից հետո մեծաքանակ մի ջոկատով նրան Վանից ու Թավրիզից ուղարկեց իր վիլայեթը: Այս պայմաններում Հաբարիա-բեկին (**Շամբոյանների էմիրության էմիր Հաբարիա-բեկին – Մ.Ֆ.**), որը դիմադրության համար այլևս ուժ չուներ, այլ բան

չէր մտում անելու, քան Իմադիայի տիրակալ Սայիդի խանի մոտ ապաստանելն էր: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, Չաքարիա-բեկը կարգի գցեց իր գործերը Բարձր դռնում, որից հետո մեծ վեցիր Սինան փաշայի օգնությամբ և աջակցությամբ կրկին ստացավ Չաքարիի կառավարումը, ընդ որում հին իրավունքները կրկին նրան տրվեցին պայմանով, որ նա Դառնը կվճարի 100.000 ոսկեդրամ հարկ: Այսպիսով՝ Չաքարիա-բեկը վերադարձավ իր վիլայեթ, բշտով այնտեղից Մալիք-բեկին, որը կառավարչի պաշտոնի հարցով իր հերթին մեկնեց Ստամբուլ, սակայն այնտեղ, վարակվելով ժամախտով, մահացավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

⁵⁶³⁵ «Այն բանից հետո, երբ այս կերպ որոշակի ժամանակ անցավ, Յուսուֆ-բեկը աքլորացավ և կրկին պահանջեց խիզանը՝ չքավարությունով Նամիրանի շրջանով: Միդ-Ֆասանը ևս հավաքեց իր կողմնակիցներին և, աջակցություն ստանալով իր բարեկամներից ու Շիրավիի ցեղի կողմից, գնաց Յուսուֆ-բեկի վրա, իսկ սա իր հերթին ամրացավ Ազ գյուղում, որը Նամիրանի շրջանում էր՝ պատրաստվելով պատերազմի ու ճակատամարտի: Մարտից հետո, սակայն, Յուսուֆ-բեկի կողմնակիցները սպանվեցին, իսկ նա ինքը թաքնվեց պետքարանում և այնտեղ էլ հենց աղտողենությունների մեջ սպանվեց՝ ամենամոթայի կերպով» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4):

⁵⁶³⁶ «Այնուհետև Զրիստոսի 1588 կամ Զրոնիկոսի 276 թվականին Սիմոն արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) իր հավաքած զորքով մտավ Սամցխե, ոչնչացրեց Սանուչարի (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սանուչար Ջակելիի – Մ.Ֆ.**) հակառակորդներին և որպես աթաբեկ հաստատեց նրան, որից հետո վերադարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Այնուհետև Զրիստոսի 1588 կամ Զրոնիկոսի 276 թվականի մարտի 15-ին կոտորեցին բոլոր դավաճաններին և Սիմոն արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) զորքի աջակցությամբ զբաղեցրին ողջ Սամցխեն, որից հետո հաշտվեցին օսմանների հետ և սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ մարդ ուղարկեցին: Սուլթանը վրացիների հանձնեց աթաբեկությունը՝ չպահանջելով իրաժարվել բրիտանությունից, և վրացիների տիրապետության տակ նվաճեցին բոլոր հողերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի, իսկ նա ինքը թաքնվեց պետքարանում և այնտեղ էլ հենց 276 թվականին Սիմոն արքան արշավանքի ելավ Սամցխեի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Մտնելով իր տիրույթներ՝ Սիմոնը (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) թուրքերից ազատագրեց... Զարթովի և Ախալցխայի շրջանը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

⁵⁶³⁷ «Յիսն-Քեֆի տիրակալը իր շտապում Արզնի շրջանը հանձնել: Նա Արզնի շրջանում մի ամրություն էր կառուցել, այնտեղ տեղակայել էր իր մարդկանց և մեծ ջանքեր էր գործադրում դրա պահպանության համար: Ի վերջո, օգտվելով, Բաղեշի տիրակալ Շարաֆ խանի (**Շամադդիխանների էմիրության էմիր Շարաֆ խանի (1588-1601) – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Ջազիրայի վայի Հան-Ալի-բեկի օգնությունից ու աջակցությունից, Մուհամմեդ-բեկը զորք ուղարկեց այնտեղ, ավերեց Արզանի ամրոցը և ոլորեց խալիլի կառավարիչների ձեռքերը Արզնի հարցով՝ դառնալով նրա տիրակալը» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2):

⁵⁶³⁸ «Սիմոն արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) և Իմերեթիայի արքա Լևանը (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Լևանը (1585-1588) – Մ.Ֆ.**) հուպանտոյում ճակատեցին: Սիմոնը հաղթանակ տարավ, իսկ Լևան արքան դիմեց փախուստի» (Զարթովի-Ցիսլոյեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Այդ ժամանակ, երբ արտաքին թշնամիների դեմ այլևս կռիվ չկար, Սիմոն արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) հիշեց իմերեթցիների արքայի նկատմամբ տաժած գայրույթը և որոշեց նվաճել Իմերեթիան, բանգի իմերեթցիները Լևանին (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Լևանին – Մ.Ֆ.**) այնքան էլ չէին ենթարկվում: Այդ նպատակով, ահա, նա կապ հաստատեց իմերեթցիների հետ և նրանցից ոմանց ամուր խոստում տվեց օգնել: Դրանից հետո հավաքված զորքով նա անցավ Իմերեթիա: Այդ ժամանակ Լևանը կանչեց իր զորքը և կանգնեց Գապրնոտոյում, սակայն Դադիանին (**Մենգրեթիայի իշխանության իշխան Սամիա Դադիանին (1574-1578, 1582-1590) – Մ.Ֆ.**) ու Գորիշեյին (**Գորիշիայի իշխանության իշխան Գեորգի Գորիշեյին – Մ.Ֆ.**) ջոզվեցին նրան: Սիմոն արքան մոտեցավ և Զրիստոսի 1588 ու Զրոնիկոսի 276 թվականին ուժեղ մարտ եղավ, որից հետո Լևանը ամրացավ ամրոցում: Սիմոն արքան զբաղեցրեց Իմերեթիան և, պատանդներ վերցնելով, դրանց հետ միասին հետ դարձավ ու ժամանեց Զարթովի, բանգի Գորիում կանգնած օսմանների պատճառով անհանգստանում էր Զարթովի համար » (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Ուժեղացավ Սիմոն արքան, հիշեց իմերեթցիների արքայի նկատմամբ տաժած գայրույթը, կապ հաստատեց իմերեթցիների հետ և, բանի որ արդեն կենդանի չէր Լևանի հորեղբայր Կոնստանդինը, իսկ Լևանն էլ երիտասարդ էր, որոշ իմերեթցիների համար կերպով Սիմոն արքային աջակցություն խոստացան: Այդ ժամանակ Սիմոն արքան իր զորքերով ուղղվեց դեպի Իմերեթիա: Իմանալով այդ մասին՝ Լևան արքան հավաքեց իմերեթցիների զորքերը, կանչեց Սամիա Դադիանիին և Գեորգի Գորիշեյին, սակայն սրանք չցանկացան գալ, բանի որ թշնամի էին միմյանց հետ: Լևան արքան իր զորքով կանգ առավ Գոպանոտոյում, իսկ Սիմոնը անցավ Լիխյան լեռները և այստեղ նրան միացան Վերին Իմերեթիայի որոշ բնակիչներ: Դրանից հետո նա ժամանեց Գոպանոտո, հարձակում գործեց Լևանի վրա: Զրիստոսի 1588 կամ Զրոնիկոսի 276 թվականին ուժեղ մարտ եղավ, որի արդյունքում Լևանը ջարդվեց և փախավ Լեռնիկ, իսկ Սիմոն արքան զբաղեցրեց Իմերեթիան, իմերեթցիներից պատանդներ վերցրեց ու հեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Զրիստոսի 1588 կամ Զրոնիկոսի 276 թվականին Սիմոն արքան և Լևանը ճակատեցին Գոպանոտոյում, Սիմոնը հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁶³⁹ «Այստեղից դեպի Գորի, որը հանդիսանում էր Գյուրջեստանի վիլայեթի կարևորագույն հատվածը և մուդրալ վրաց տիրակալների նստավայրը, Երզրունի բեգբեգը՝ Ղզրի փաշայի գլխավորությամբ մի ջոկատ ուղարկվեց, որպեսզի այնտեղ հասցնեն պահեստային ու զանազանային միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ էին այդ ամրոցի թուրքական կայազորի աշխատավարձը վճարելու համար: Այդ արշավանքին մասնակցեցին նաև Չալեպի բեգբեգ Ֆասան փաշան, որը լավ բնավորություն ուներ, Աղջակայայի բեգբեգ Ղազախ խանը, Էլայեթների բաջարի տիրակալները բաջարի բորական էմիրիայի Սիմոնը, ինչպես նաև Ռուսելիայի, Անադոլիի ու Ղաիրիայի տիրակալները իրենց ենթակա զորքերով: Նրանց հայտնի էր դարձել, որ այն անծայալ Սիմոնը (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) ամեն տեղ իր հողերում ամրություններ է կառուցել և խորը խանդակներ է փորել, իր չար մտադրությամբ ցանկանալով փակել հավաքած ռազմիկների ճանապարհը, ընդ որում հասել է նույնիսկ այնտեղ, որ մարտական պատրաստության մեջ դարձնում մտած նրանց է սպասում: Այդ ժամանակ օսմանյան զորքը, աղաղակելով թաուխուղ ու թաքբիր և հույսը դրած Արարիքի վրա, ինքը նետվեց հարձակման: Չամաձայն այն խուսի, թե ամեն մեկն ինքն է ընկնում իր փորած փոսը, վրացիների դժբախտ մարմնակներն և կեղտոտ գլուխները գլորվեցին իրենց իսկ փորած փոսերը՝ լիովին հավակնությունով այն խուսեց, թե. «Անհավատ վրացու տեղը փոսն է»: Վստահ ու հաջողակ զորքը ժամանեց նշանակական վայր և տեղ հասցրեց զանազան...: Այդ ամրոցում զորքը մնաց մեկ օր, իսկ հետո, ելնելով այնտեղից, նրանք հետևեցին հաղթական օսմանյան բանակին և օրինյալ Շավալ ամսի 9-րդ օրը միացան հիմնական բանակին» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6):

«Դրանից հետո Սիմոն արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) ուղղվեց դեպի Գորի և կանգ առավ Գորիսցվարիում, որտեղ հաշիջ ծխեց, սրան նա փարժել էր գերության մեջ, գինի խմեց և այգու կանաչը ցանկացավ, ասելով իր ռազմիկներին, թե. «Մի՞թե ամուր չէ ձեզ, բանգի աչքս այդ կանաչը տեսնում է, բայց փորձել չեմ կարողանում»: Լսելով այդ՝ ռազմիկները մոտեցան բաղաբին, որ կանաչը բերեն, սակայն այդ ժամանակ օսմանները ելան ամրությունից և ուժեղ մարտ սկսվեց, երբ շատերը ընկան ձեռնամարտում, թեև մեծ մասին այնուհանդերձ սպանեցին ամրոցից արձակված հրետանային կրակով: Այդ ժամանակ էլ հենց սպանեցին արքայի պապի եղբորորդի և առաջապահ գնդի հրամանատար Գոգային...: Արքային բերին խոտը և նախատեցին ռազմիկների զոհվելու համար, իսկ այդ դեպքից հետո էլ Սիմոնին սկսեցին կոչել «խեղազար Սիմոն», այն դեպքում, երբ մահվնեղանները նրան կոչում էին «Դեյի Սիմոն» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18):

⁵⁶⁴⁰ «Դրանից հետո փաղիշախի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) բանակը ելավ Գանձակի ուղղությամբ և տեղակայվեց վարդերի և հասմիկների մեջ լողացող ալգիներում: Իրոք, իր հեքիաթային կլիմայով և տիպիկների չղաղարող դալայով, պալատներով, բարձրասարայներով ու գետակներով Գանձակն այնպիսի մի գեղեցիկ ու հանգստացող տեղ էր իր իսկական հաստատումն էր հանդիսանում այն խոսքերի, թե. «Այդ երկրում նրա նման երկրորդ չկար», ինչպես նաև հայտնի այսպիսի, թե. «Սրա տակ հոսում են գետեր»: Նրանք, որոնք իրենց աչքով տեսան այդ երկրի հարստությունները, կենսաբար գետերն և բերքերի տարատեսակությունը, ինչպես նաև իրենց գեղեցկությամբ գերող դրամատիայի գեղեցկուհի աղբիկների ու պատանիների երգն և ծիծաղը, բոլորը միաբերան կրկնում էին այսպիսի այն խոսքերը, թե. «Թող օրինյալ լինի Ալլահը, բոլոր արարիչներից ամենապալը»: Չիստեղծ այդ երկրի այլ արժանիքների մասին՝ ասենք միայն, որ այստեղ ավելի քան 360 գետեր կային, որոնցից յուրաքանչյուրն իր մեջ հարստության գանձեր էր պարունակում և հոսում էր շրջակայքում: Իրոք, եթե այս բաղաբը համեմատենք հիմնալի դիմագծեր ունեցող գեղեցկուհի սիրահարի հետ, ապա Էլբրուս լեռը կլինի վեհ գլուխը, իսկ այստեղ արտադրվող մետաքսն էլ՝ նրա մազերը, այն դեպքում, երբ մի կողմից հոսող Կուրն և մյուս կողմից հոսող Արաքսը կհամապատասխանեն նրա ամենամարմնավոր դաստակներին: Չարևան լիճնով անաստվածներին և հանդիսանալով նրանց դաշնակցը, սակայն՝ Գանձակը զոհվեց իր փայլից և նմանվեց մանր խխուռնի մի կույտի, բանգի շափին արժանի մարգարիտը արժե նրան, որ թանկարժեք զարդ դառնար մեծահոգի տիրակալի ականջներում, որը նման էր Սուլեյման տիրակալին: Եվ ահա Ալլահի աջակցությամբ իսլամի դազիները աղաղակելով առաջ նետվեցին, որից հետո, սուզվելով ճակատամարտի փոթորկվող ծովը, Շավալ ամսի 11-ին տիրեցին ու հաստատվեցին այս բաղաբում: Ինչպես և կարգն էր, բեգբեգների և սանջակների առանձին վայրեր հաստակացվեցին ու սրանք առավոտից մինչև երեկո աննկարագրելի ջանքեր գործադրելով և բերաններում ունենալով թախուղի ու թախիլի, ինչպես նաև թաքբիրի և

թեմցիտի խոսքերը, ձեռք զարկեցին պաշտպանական կառույցների կառուցմանը...: Եվ ահա, համաձայն այն խոսքին, թե. «Քաջարի մարդիկ սարեր շուռ կտան», հաղթանակի նշանով նշված գործը իր քանքն և եռանդով ավարտին հասցրեց 43 հիմնադիր պաշտարանների, 7 երկաթյա դարպասների, 3 ամրությունների, խորը քանդակի և այլ կառույցների շինարարությունը: Այդ ամրությունը հիմնադիր գեղեցկություն ու շքեղություն ուներ և ահա վերնում հիշատակված Չերքեզ Յեղարք փառային տրվեց Գանձակի բեգլբեգի պաշտոնը, իսկ նրան էլ այդ պաշտոնին հարկի պահպանության համար զինամթերք ու զանձարանային միջոցներ, ինչպես նաև քաջարի ռազմիկներ հատկացվեցին» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6):

«Յիրքի 995 թվականին գարունը բացվելուն պես իսլամի գործը կրկին վերադարձավ իր ձմեռոցներից, որից հետո բարձր վեզիրը մեկնեց Գանձակն ու Պարտավը նվաճելու, որոնք երկուսն էլ շուտով գրավվեցին: Յնազանդվեցին նա հարակից գյուղերն և ավանները: Այդտեղ բեգլբեգ նշանակվեց Անարդուրի վայի Յարդիմ Յասան փառա, որը հետո՝ արդեն Մեհմեդ խանի (Օսմանյան սուլթանության ապագա սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) իշխանության ժամանակ դարձավ սադարազմ: Սա հենց այն վեզիրն էր, որը սպանվեց իրեն նախանձողների կողմից: Յենց այդ ժամանակ էր, որ սարդարին ներկայացան Իրանի շահի (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաբանդայի – Մ.Ֆ.) վստահորդ դեսպանները, որոնք շահի եղբորորդի Յեղարք Միրզային պատանդ թողնելու պայմանով խաղաղություն խնդրեցին: Պառ հետ կապված սարդարը վերադարձավ իր ձմեռոցը, որտեղ յուրայինների հայտնեց գործերի դրույթյան մասին: Պրանից հետո փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) համաձայնեց առաջարկված պայմաններով հաշտություն կնքել» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Այդ թվականին, Արևելյան արշավանքի մեկնելու համար Էրզրումի դաշտում մեծ թվով զինվորներ հավաքվեցին: Շաբան ամսի 13-ին բարձր սերդար Ֆերիդադ փառան բանակով գնաց Յասան-Ղալե: Այստեղ տեղի ունեցավ շատ ուժեղ մի երկրաշարժ, որը բազմիցս կրկնվեց մի քանի օր շարունակ: Այստեղից նրանք շարժվեցին դեպի Կարս: Կարսում փաղիշահից նվիրական հրովարտակ ստացվեց, որով իրամայվում էր Գենչեի և Ղարաբաղի վրա գնալու փոխարեն, շարժվել դեպի Ղազվին: Այս հանգամանքը մեծ դժգոհություն առաջացրեց բանակում, երբ նկատի էին առնվում Ղազվին գնալու ռժվարությունները: Բարձր սերդարին հաջողվեց դեպի Ղազվինի արշավանքը հետաձգել հաջորդ տարվան և Ռամադան ամսի 17-ին շարժվել դեպի Գենչե, որտեղ ղզբաշները մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել: Վրաստանից անցնելիս, վերոհիշյալ Սիմոնը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), սոմանյան բանակին ղվարություններ պատճառելու նպատակով, ամեն ինչ այդտեղ և ոչնչացրել էր: Այդ պատճառով բանակը մեծ ներդրություններ բաշեց: Բանակում մեծ դժգոհություններ և անկարգություններ առաջացան: Սերդարը, սակայն, ուլուֆե վճարելով կարողացավ հանգստացնել զինվորներին: Թշնամու երկրում բանակը առաջացավ մենգիից-մենգի: Թաուսի գետի մոտ մուներիկները գիշերով ելան և հայտնեցին, որ անհրաժեշտ է գոզու լինել, ծանր իրերը թողնել և շարժվել վաշտերով, որովհետև թշնամին դարան է մտել...: Պաշտոնը իջնաձևում, սակայն, լեռները բաշված ղզբաշները, իրենց թաքստոցներից տեսնելով սոմանյան մեծաքանակ բանակը, փախան և ղզբաշ ղեկավարների տեղեկացրին այս ամենի մասին: Նրանք սիպահսալար Չիլարոզին Գենչե քաղաքի և նրա գյուղերում ու գավառներում ապրող բոլոր ռայաներին իրենց բոլոր մթերքներով, հագուստներով և կենդանիներով բշեց ու տարավ: Շատերին նա բարձրացրեց լեռները, իսկ մնացածին էլ իր զինվորների հետ միասին բշեց, տանում է Արագ գետի եզերքը: Նրա նպատակն էր պահել և պաշտպանել ռայաներին: Նա Գենչե քաղաքի այգիներում և պարտեզներում կենդանի շունչ չէր թողել, բոլորին դուրս էր բերել...: Շավալ ամսի 9-ին բանակը հասավ Գենչե և ամեն կողմից շրջապատեց քաղաքը, սակայն բաղաթում ոչ մի մարդ չգտան: Օսմանյան զինվորների թողած մթերքներն և հագուստները հեշտությամբ դուրս բերին թաքցրած տեղերից ու գտան մեծ քանակությամբ հացամթերք» (Մելանիկի «Պատմություն»):

«Նախորդ տարին, երբ հավաքվեցին հաղթական զինվորները, անվանի սերդարն իր փառապանք բանակով գնաց Գենչեն և Բերդան նվաճելու ու այդ շրջաններում եղած ղզբաշների սատակելու: Գենչեն նրա հպատակների և ռայաների հետ միասին իր տիրապետության տակ առնելուց հետո Անարդուրիայի էյալեթի իշխող խաղիմ Յասան փառան, որը հետագայում սարդազամ նշանակվեց և ապա սպանվեց, վեզիրության ստորձանով ստացավ Գենչեի էյալեթը ու այդ երկրում մետաքսի բերքի հարստությունը գրավելու համար նշանակվեց դեֆթերդար: Նա երեքական տարի ծառայելու պայմանով բավականաչափ դուրս գրանցեց և այնտեղ թողեց: Այդ մետաքսի եկամտից այնտեղի դուլերի ռոճիկներն և ծախսերը վճարելուց հետո ամեն տարի հավասարապես 150 բեռ ակելի արժեքով մետաքս էր ուղարկվում արքունական գանձարանը: Գենչեի գրավումից հետո դեպի Ռեշտ և Խախնաձ Լքեմի չաիրը (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաբանդայի – Մ.Ֆ.), իր եղբոր որդի Յայդար Միրզային պատանդ տալով, մտադրվեց հաշտություն կնքել: Աշխարհի ապաստան փաղիշահն (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ն – Մ.Ֆ.) իր հերթին, այդքան երկար տարիներ տևած արշավանքներից հոգնած լինելով և իսլամական զինվորներին երկարատև շարժման մեջ պահելը այլևս անտեղի համարելով, գթաց նրանք ծանր վիճակը: Մյուս կողմից էլ ռայաների անվտանգությունն և հանգիստը ապահովելու նպատակով սերդար Ֆերիդադ փառային ֆերման տրվեց, որ շահի հաշտության առաջարկությունը ընդունի, իբրև պատանդ տրված Յայդար Միրզային վերցնի ու վերադառնա» (Սոլաբզադե «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ հոռոմների հաղթական բանակը, հորասանի երթը որպես առիթ տեսնելով, որոշեց գործել: Եվ ահա Էրզրումում տեղակայված Ֆարիդադ փառայի անթիվ զինվորները երթ սկսեցին Շիրվանի և Աղբազանի միջև գտնվող Ղարաբաղը գրավելու համար: Իր հերթին վրաց դատավորներից Սամայուն խանը (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), ով միշտ այս կողմի կողմնակիցն էր և բազմիցս ծանր մարտեր էր մղել հոռոմների դեմ, խաբքվեց Ֆարիդադ փառայի խրախուսական խոսքերից ու արժեքավոր նվերներից: Արդյունքում, քանի որ Սամայուն խանը մի կողմից խելացի ու գործունյա անձնավորություն էր և հիսաթափվել էր ղզբաշների անօգնական դրությունը դիտելուց և նրանցից օգնություն չստանալուց, իսկ մյուս կողմից էլ ընդունել էր Ֆարիդադ փառայի սիրալիրությունները, չգանկացավ հակասության մեջ մտնել հոռոմների հետ, ինչի արդյունքում տեղի տվեց նրանց ու մի կողմ բաշվեց: Եվ ահա Ֆարիդադ փառան խոճաց նրան, հեշտությամբ անցավ Վրաստանի տարածքը և մտավ Ղարաբաղի նահանգ: Այդ ժամանակ գավառական Եմիրի աստիճանին հասած, բայց դեռ ճիշտ ուղղություն չունեցող Մուհամմեդ խանը խելագարվեց, իսկ նրա հետ էլ՝ Ղարաբաղի Եմիրներից Նազար Սուլթան Ղազաղարը: Նրանք շրջվեցին ոսկե գլուխներից և միացան հոռոմներին, որոնք նրանց փառայի կողմն տվեցին: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի Ղաջարների ցեղը և մյուս տոհմերն ու ցեղերն այնպես վիճեցին միմյանց հետ, որ արդյունքում չկարողացան միավորվել: Որպես հետևանք, նրանք չդիմարեցին հոռոմական արշավանքին, լքեցին իրենց հայրենիքը և սարափախադ անցան Արագ գետը՝ գալով Արաքսը: Նրանց հարստությունը և գույքը թալանվել էր: Ֆարիդադ փառան մի քանի օր մնաց Գյանջա քաղաքում, այնտեղ ամուր մարդ կառուցեց, թողեց կարող զինվորներ, մարտական հանդերձանք ու պաշարներ ու վերադարձավ» (Իսթանբուլ Սուլեյի «Աբբասի պատմությունը»):

«Յիրքի 996 թվականին, երբ շահ Մուհամմեդը (Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուրաբանդայի – Մ.Ֆ.) Պարսկաստան էր վերադառնում Գանձակի քաղաքից, առաջին իսկ անցման ժամանակ Աբու-Շահին կոչվող վայրում սպանվեց գահի ժառանգորդ Յանգա-Միրզան: Պրանից հետո Արզրումի սերաթար Ֆարիդադ փառան Քարթլիի վայի Սամսոն խանի (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) համաձայնությամբ եկավ Ղարաբաղ ու զբաղեցրեց այն: Վերականգնելով Գանձակի ամրությունը՝ նա տիրեց Աղբազանի մեծ մասին, իսկ Պարսկաստանին էլ մնաց միայն Արդեբիլը: Այս կերպ թուրքերը 20 տարի իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Կովկասյան մարզի նկատմամբ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Պրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Մուրադ խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) կողմից դարձյալ հրաման արձակվեց ոմն Ֆարիդադ կոչվածին, որը երևանը գրավել և վերաշինել էր Օսմանից առաջ ու Լալայից հետո, իսկ հետո էլ արևելյան կողմերի գորապետն էր: Այժմ նա նրան վերստին առաջվա իշխանությունը շնորհեց և ուղարկեց Գանձակի վրա՝ հեռացնելու սակավ մնացած կաթմարգուլիսներին, որոնք այնտեղ էին՝ այդ քաղաքի մեջ բերդ շինելու ու վերադառնալու համար» (Յովհաննես Շարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) բազում գործ ուղարկեց և գրավեց Գանձակը» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա տարուց տարի սոմանցիները ամուր բերդ շինեցին... Գանձակում» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Այս թագավոր սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) շատ գործ ուղարկեց Պարսկաստանի վրա և գրավեց... Գանձակը...: Յայոց 1037 թվականին Ֆարիդադ փառան գրավեց Գանձակը» (Անաբեյ Դավիթի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Ֆարիդադ փառան ելավ, գնաց Աղվանքի Գանձակ և գրավեց այն» (Չաքարիա Բանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

«Այդ տարի Ֆարիդադ փառան գրավեց գրավեց Գանձակը և նրա սահմանները» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1038 թվականին Փարիդադ փառան Գանձակը գրավեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Քրիստոսի 1590 և Յայոց 1036 թվականին Ֆարիդադ փառան Գանձակը գրավեց՝ իր բոլոր սահմաններով» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Պրանից հետո Մուրադ կոչվող խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ը – Մ.Ֆ.) գործ ուղարկեց Անդրպատականը նվաճելու համար: Եվ ահա այս գործը եկավ և նվաճեց... Գանձակը՝ մինչև Կրաց սահմաններ» (Եսայի Յասան-Ջալալյան «Յամառու պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Սրա (Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.) ժամանակ օսմանցիները գրավեցին Գանձակը» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁴¹ «Հենց որ Գանձակի նախկին տիրակալի՝ այն անիծյալ և երդվյալ չարագործ Մուհամմեդ խան Չիյադօղլուի, ակնքնին լուր հասավ այն մասին, որ զորքն ավարտում է Գանձակի բարեկարգումը ու պատրաստվում է թալանի և ավարի նպատակով արշավի ելնել, նա 5-10 օրվա ընթացքում հավաքեց իր ժողովրդին, որն ապրում էր շրջակայքում ու կազմում էր ավելի քան 40.000-50.000 հազար տուն, և ճանաչա ելավ, ընդ որում այդ ընթացքում նրանք իրենց հետ վերցնում էին ընտանիքները, գոյթն ու անասունները, իսկ բոլոր կացարաններն էլ ավերում էին: Անցնելով լեռներն և տափաստանները՝ սրանք տեղակայվեցին Արաքսի մի գեղեցիկ վայրում, որտեղ նրանց միացավ Ուստաջու ցեղը: Հավաքելով զորքը, որը հաշվվում էր ավելի քան 10.000 զինված աստվածուհացների, նրանք պատրաստվեցին ագատագրել իրենց երկիրը և պաշտպանել հպատակներին: Լի երկրեսանիությանը՝ Թոխմախը ևս պատրաստվում էր վրեժ լուծել օսմաններից ու իր հերթին դարձնում տեղակայել էր մի քանի հազար մոլորյալ ռազմիկների: Այն բանից հետո, երբ հաղթական զորքը ելավ Գանձակից, այս չարագործները, ամեն մի տնից վերցնելով մեկական հեծյալ և հետևակային, կենտրոնացրին մոտ 100.000 անմաքուրներից կազմված մի բանակ ու որոշեցին պաշարել Գանձակը՝ այնուհետև նախատեսելով ուղղվել դեպի Նախիջևան, Երևան և Ադրբայջան՝ այդ երկրները ենթարկելով ավերածության, թալանելով բնակչությանը և տառապանքի գիրկը նետելով զորքին ու ռայաներին: Այնուհանդերձ նրանց այդ անպետք մտադրությունը հայտնի դարձավ օսմաններին և սրանք որոշեցին, որ հանուն հավատքի մաքրության ու փառիշահին պատկանող սուլթանության հողերի պահպանության, Ալլահի աջակցությամբ անհրաժեշտ է այդ անաստված թշնամիների ոտնձգությունների վերջը տալ և պատժող սրերով ու թրերով սրբել դրանց երկրի երեսից: Եվ այսպես, Շիրվանի գորավար Աշանակել ով վերը հիշատակված Ջաֆար փաշային իր զորքի հետ միասին, ինչպես նաև պալատական սիպահների հրամանատարին՝ քաջարի կապիդուլարների ու ենիչերիների բեթիտդայի հետ միասին և սրանց հանձնարարելով տիրությունը անել սուլթանական զորքին, ինչպես նաև տեղում թողնելով ամենաերիտասարդներին ու անօգնականներին, օսմանյան զորքը ընտրյալ ուժերով և քաջարի ռազմիկների առաջացավ ու Չուլբադա ամսի 8-ի ուրբաթ օրը «Թող օգնի մեզ Բարձրալը» խոսքերով ճանապարհ ելան հիշատակված ուղղությամբ: Օսմանյան այս բանակը այնպիսի ոգևորվածությամբ էր պատված, որ ութօրյա ճանապարհը կտրեց երկու և կես օրում, որի մասին անիծյալ այն խանը Նուլիսկ չէր էլ կասկածում՝ հարբած իր գոռոզությամբ ու կուրազած ուրախության ծարավով: Նույն գիշեր էլ, սակայն, նրա մոտ եկավ Իսմայիլ խանը, նա, որը փախել էր ղզլբաշների մոտից և, վզին հագցնելով հպատակության լուծը, ենթարկվել էր իսլամի փառիշահին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.**): Սրան տրվել էր Ղահրամանի սանջակ Ղրճեհիրը, սակայն նրա սրտում դեռևս ամուր բույն դրած Նախանձայից չարությունը և հերետիկոսությունը դեռևս չէին անցել ու նա ի վերջո, տեղի տալով սատանայական մղումներին, ահա, փախավ օսմանական բանակից: Որոտի նման ընկնելով խանի կացարանը, սա գոչեց. «Նրանք արդեն այստեղ են, պետք է փախչել»: Այս խոսքերը ցնցեցին խանին և նա ստիպված եղավ փախչել իր բնից՝ տեղում թողնելով իր ողջ գույքն ու անասուններին և լքելով ողջ գունակը: Իր ընտանիքի անդամների, ազգականների և ամենամոտիկների հետ, մի խոսքով նրանց հետ, որոնց հնարավոր էր տեղափոխել ուղիտեղով, նա շտապեց դեպի Արաքս գետի ափը՝ որը նրան տարավ անելության: Այդ ժամանակ նրա մարդկանց մեկ երրորդից ավելին խեղդվեց գետի հորդացած հորձանուտներում, իսկ մնացածներն էլ միայն դժվարությամբ կարողացան փրկել իրենց հոգիները: Ռազմիկները, որոնք սուլիդ էին մարտի դաշտում ավար ձեռք գցել, տեսնելով անտեր թափված բոլոր այդ բարիքները, նետվեցին ավարառության և դադարեցին հետապնդել հակառակորդին՝ առանց որևէ պաշտպանության թողնելով իսլամի ամենահաղթ դրոշմը: Աստված չտար, որ դա հայտնի դառնար թշնամիներին, բանի որ ակնհայտ էր, որ այդ պայմաններում վերջինս Նուլիսկ չնչին ուժերով կկարողանար օսմաններին լիակատար պարտության մատնել: Այս պայմաններում քաջարի սարդարը գլխից վեր պարզեց սրբազան դրոշակը և իր անօրինակ քաջությամբ ու ամուր աներերությամբ հետը տարավ մոտը գտնվող ռազմիկներին՝ Աստծո ամենագործության վրա հույսը դրած սուզվելով մարտի հորձանուտը: Սուրալով դեպի գետի ափը՝ նա անմիջապես անցավ այն և ահա, երբ նա իր ձիով որոտել լողալով, որտեղ էլ ձիու վրա անցավ գետը ու բարեհաջող մյուս ափ դուրս եկավ, մյուս զորավարների և բարեկեցիկ Եմիրների համար այլևս անհնար դարձավ անհաղորդ մնալ ու դանդաղել հրամանը կատարելու հարցով, թեև Արաքս գետն ինքն էլ, նման բերանը բաց վիշապի և անողորմ սրերի, որոնք մարտերում թափում են թշնամիների արյունները, իր գործն արեց: Եվ ահա այդ համառները, որոնք չէին ընդունում սուլթանի ողորմածությունը, իրենց անշուրտհապության համար խեղդվեցին գետում, իսկ հավատքի ճանապարհն ընտրած ուղղափառներն էլ ընտրյալ քառասուն շնորհիվ փրկվեցին: Իսլամի ազգիկները ավարին հասնող բազմների նման ընկան թշնամու վրա և ջախջախեցին վերջինս, ինչպես կեղտոտների գլուխներ նրանք թոցրին, ինչպես խոցեցին, ասել հնարավոր չէ, ասենք միայն, որ նման արյունահեղ ճակատամարտ սրերով Նուլիսկ բախտի աչքերն իսկ չէին տեսել» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 7):

«Շիրվանի վալի Ջաֆեր փաշայի հրամանատարության տակ եղած 30.000 հոգանոց բանակը ճանապարհ ընկավ և երրորդ օրը հասավ Արազ գետի ափը: Ղզլբաշական բանակի հրամանատար Չիյադօղլի Մուհամմեդ խանը օսմանյան բանակի մասին տեղեկություն ստանալուն պես բանակի ողջ հանդերձանքը թողնելով փախուստի դիմեց: Արազ գետը անցնելիս բազմաթիվ զինվորներ գետում խեղդվեցին: Այսպես, իսլամական հաղթական բանակը վերադարձավ Գեյջե...: Սրանից առաջ Գեյջեի և Ղարաբաղի իշխող Չիյադօղլի Մուհամմեդ խան, Արազ գետի ափին պատերազմի բռնվելով հաղթական սերդար Ֆերիադ փաշայի իսլամական զինվորների հետ, իր տրամադրության տակ եղած ղզլբաշ զինվորների հետ միասին պարտության և կողոպուտի էր մատնվել» (Սելանկի «Պատմություն»):

«Հիջրի 997 թվականին Ֆարհադ փաշա սարդարը Երևանի ամիր ալ-ումարա Ղաֆր փաշային տեղական բնակչության հետ միասին ուղարկեց Նախիջևանի շրջանի նվաճմանը: Երբ Ղաֆր փաշան ուղղվեց այդ կողմը, այդ շրջանի ռայաները, ազնվականներն և բնակչությունը հնազանդություն հայտնեցին: Նա տիրեց այդ շրջանին և Զուլկի Բալբան կոչվող վարում հզոր ամրոց հիմնեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»):

«Ջաֆար փաշան, որ Թավրիզի բերդում էր, թողեց Թավրիզը և գնաց Արդաբիլ՝ այդ վայրերը գրավելու նպատակով, բանի որ այդ գավառի բոլոր կողմերը գտնվում էին ղզլբաշների ձեռքում: Նա, սակայն, երբ հասավ Սարաբ, չգտավ առաջ գնալու ուժ և վերադարձավ: Ղարաջադաղի դատավոր Խալիֆա Անսարի որդի Շահվերդի խանը, սակայն, ենթարկվեց նրան և Ջաֆար փաշան նրա որդուն պահեց իր մոտ որպես պատանդ: Շահվերդի խանի իր որդուն ուղարկեց Թավրիզ և իր դժբախտության պատճառով սեփական պետության ղեկավարի (**Սեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.**) թագից զրկվեց՝ գլխին դնելով հոռոմների գլխարկը: Այս դեպքից հետո ղզլբաշ Եմիրները Նահանգեցին Թավրիզի շրջակայքից և հեռացան դեպի Օրդուբադ, Մարանդ, Դիզմար ու Չունուզ, իսկ շրջակա տարածքներն էլ ընկան Ջաֆար փաշայի ձեռքը» (Իսթանուլեր Մուլաշի «Ալբասի պատմությունը»):

«Ֆարհադը ծանր գործով եկավ և այդ արեց խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանի համաձայն: Նա վռնեց, բռեց, հեռացրեց, հեռու վանեց, առանձնացրեց, գատեց, տարածամեց, հալածեց, փախուսական դարձրեց, փտարեց, մեկուսացրեց և, ինքը հետամտելով մինչև Արաքս գետը, շատերին գերեց: Ոմանց նա սրո ծարակ արեց, շատերին նաև գետահեղձ դարձրեց, իսկ ինքը վերադարձավ: Նա Գանձակում բերդ շինեց և այնտեղ զորք դրեց՝ ըստ իրենց օրենքի «Ծառա» կոչումով, որից հետո վերադարձավ իր խոնդկարի մոտ» (Յուլիանես Շարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Օսմանցիները Կաստանդնուպոլիսը գրավելուց հետո ավելի մեծացան, զորեղացան և նրանց իշխանությունը ձգվեց դեպի արևելք՝ հասնելով մինչև Թավրիզ: Այդ էր պատճառը, որ օսմանցիների փաշաները նստում էին Թավրիզում, Երևանում, Գանձակում, Շամախիում, Դամուրգավիումում և մինչև Խուդաֆրին նրանք ենթարկել էին իրենց իշխանությանը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 1):

«Մինչև Խուդաֆրին օսմանցիները տիրեցին» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9):

⁵⁶⁴² «Թոխմախ խան Անիծյալը, որը իր և Ղարադաղի զորքի միջև առաջացած թշնամության պատճառով հեռացել էլ սրանցից, վախճնալով հանդիպել իսլամի ռազմիկներին, սկսեց Նահանջը, սակայն այնուհանդերձ չկարողացավ խուսափել հանդիպումից: Օգտվելով հարմար առիթից՝ իսլամի ռազմիկները ձեռք գցեցին Անիծյալի ողջ գույքն ու անասուններին, սակայն, այն բանից հետո, երբ որոշեցին հարձակվել նրա ընտանիքի ու ազգականների վրա, գործի որվեցին թրերը: Այս անգամ ևս անիծյալ անաստվածները շլացուցիչ պարտություն կրեցին, որը նրանց բաժին հասավ Աստծո կողմից: Երկու օր ու գիշեր օսմանները մնացին այդ շրջանում և ծայրագլուխ կողոպուտների այդ վիպալեթը, իսկ կենդանի մնացած մարդկանց էլ այն ցեղերի ժողովրդի հետ միասին, որոնք չէին խեղդվել գետում ու սրերի գոհ չէին դարձել, բռեցին իրենց բնակության նախկին վայրերը՝ պաշտպանելով նեղություններից և ռազմիկների թալանից: Եվ ահա այն օրը, երբ երկրի և երկնքի արարչի օգնությամբ հինգ անցումից հետո իսլամի զորքը բարեհաջող ու գոհ միացավ սուլթանական բանակին, հակապական տոնակատարություններ և ուրախություններ կազմակերպվեցին» (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 7):

«Չիյադօղլի Մուհամմեդ խանը, Նորից մի խումբ ավազակներ և պոռնիկորդներ հավաքելով, եկավ և Գեյջեի բերդը պաշարեց, սակայն մի քանի օր տևող մարտերից հետո հազիվ իր գլուխը ազատեց ու փախչելով ապաստանեց Վրաստանի երկրում՝ Լեվենո ցեղի իշխող Ալեքսանդրեի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր III – Մ.Ֆ.**) մոտ» (Սելանկի «Պատմություն»):

⁵⁶⁴³ «Այս տարի դրա նախորդ տարում հռոմեական բանակի հարձակման արդյունքում Ղարաբաղի շրջանը թողած և իր գործով Արասքար եկած Մուհամմեդ խան Չիլաթօղլուն Ղաջարի ու Ղարաբաղի էմիրների ռազմիկների հետ միասին Արասքարից եկավ Ղարաբաղ: Չորքերը և դարաբաղցի թուրքմենները Գյանջայի բերդը գրավելու երազանքով հասան նրա շրջակայքն ու պաշարեցին այն: Յուրաքանչյուր ցեղին հրետանի տրամադրեցին և սկսեցին բերդը գրավելու նախապատրաստական աշխատանքները: Նրանց նպատակն այն էր, որ, բանի որ հռոմեաների հետ խաղաղության բանակցությունները, ինչպես գրված է վերևում, սկսվել էին Գյանջայի ու Ղարաբաղի գրավումից առաջ և բանի որ հռոմեաները այդ բանակցություններից հետո գործ էին ուղարկել Ղարաբաղ, նրանք պետք է հռոմեաներից վերցնեին Գյանջայի ամրոցն ու ոչնչացնեին նրանց, իսկ երբ տիրակալի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի (1588-1629) – Մ.Ֆ.) ոսկեզույն բանազնացները հասնեն Դոնոմ և խաղաղության պայմանագիր կնքվի, Ղարաբաղը հանձնվի ոսկե զուլխներին: Մյուս կողմից, սակայն, այդ բերդի պահակները շտապ հաղորդագրություն ուղարկեցին Թավրիզի դատավոր Ջաֆար փաշային՝ տեղեկացնելով իրավիճակի մասին: Վերջինս իր հերթին սուրհանդակ ուղարկեց շահին և ասաց. «Քանի խաղաղության պայմանները դեռ լիովին հաստատված չեն, անընդունելի է, որ ձեր զինվորները նման անթույլատրելի արարքներ կատարեն, հետևաբար օսման ռազմիկների ձեռքում գտնվող հողերին այսօր չպետք է դիպչել»: Այդ ժամանակ Նորին մեծություն զիլլա շահը խաղաղության պայմանների ամրապնդումը համարում էր պետական պալատի հիմքը և վախճում էր, որ դժբաշխ անպատշաճ գործողությունները կարող են հանգեցնել խաղաղության գործընթացի խայթարմանը այն ժամանակ, երբ տիրակալի մարդիկ կհասնեն Դոնոմի սուլթանին: Ուստի եղանակի հրամանն ուղարկվեց Մուհամմեդ խանի և Ղաջար էմիրների անունով՝ թողնել պաշարումն ու հեռանալ Ղարաբաղից: Քանի որ այդ գեղեցիկ գավառը հայտնի է իր հաճելի եղանակով, խոտերի առատությամբ, ծաղիկների առատությամբ, անապատների բացակայությամբ և իր մարզագետիկների ու գյուղերի գեղեցկությամբ, սակայն, Ղաջար ցեղի համար քնորոշ եռանդով սրանք հաստատվել էին այդ ամբար գավառում ու մի բանի տարի շարունակ շատ ունեցվածք էին ձեռք բերել, ինչպես նաև այնտեղ եղանապետ պալներ ունեին: Այս ամենի արդյունքում Ղարաբ չէին ուզում հեշտությամբ զիջել այդ հողը և չէին մտածում իրենց հին հողի հետ կապը խզելու մասին, ուստի դժգոհ մնացին թագավորի որոշումից ու չդադարեցրին պաշարումը: Այդ ժամանակ խաղաղության լուրն ու գործը Երզրումում էին: Եվ ահա, երբ մարդիկ հասան սահմանին կանգնած Ֆարիադ փաշային, նրա կողմից սուրհանդակ ուղարկվեց՝ բանակցելու: Այդ ժամանակ Նորին մեծություն շահի մարդիկ «Չոլազ» մականվանյալ Ղաջարների վատահիշի անձնակազմի համար հանրապետական ճանիվերից համակ ուղարկեց Մուհամմեդ խանին և էմիրներին: Մուհամմեդ խանը, լինելով պետականասեր սուֆի, տեղյակ դարձավ շահի խնդրանքին և հեռացավ բերդից, իսկ նրա էմիրներն ու զորքերն էլ ցրվեցին: Ռազմիկները, որոնց մեծ մասը դազախցիներ էին, սակայն, ինչպես նաև Շամսեդդինի և Ղահրամանի էմիրները երես թեթեցին նրանից, բաժանվեցին երկու խմբի ու գնացին իրենց վայրերն և բնակավայրերը: Մնացածի հետ Մուհամմեդ խանը վերադարձավ Արասքար: Նույն կերպ նաև մյուսներն էլ, որոնք հավատարիմ էին, շահի օրինյալ կամքը համարեցին ունեցվածքից ու հարստությունից վեր, թողնեցին այդ գավառը և եկան Մահրուսա երկիրը: Արդյունքում այդ գավառը դարձավ հավատարիմ մարդկանց փորձաքարը» (Իսթանբուլ Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁶⁴⁴ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁶⁴⁵ «Յայոց 1039 թվականին բուրդը գլուխ բարձրացրեց և եկավ Երզնկա» (Գլուխ բարձրացրին, սակայն, ոչ թե հայտնի ու հարուստ մարդիկ, այլ ստոր ծագում ունեցողները՝ գողերը, ավազակները, հովիվներն և այլ հասարակը: Սրանք եկան Գեղի, սպանեցին և թալանեցին տները, որից հետո մտան գավառ ու մոտեցան Երզնկային, որին մեծ վնաս հասցրին) (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի բուրդը գլուխ բարձրացրեց և եկավ Երզնկա» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1039 թվականին բուրդը գլուխ բարձրացրեց, եկավ Երզնկա» (Առաքել Դավիթյան «Պատմություն», գլուխ 56):

«1039 թվականին բուրդը գլուխ բարձրացրեց, եկավ Երզնկա» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հինգ տարի հետո բողերը Ղզիր օղլիի գլխավորությամբ եկան Երզնկա» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1593 կամ Յայոց 1040 թվականին ազգությամբ բուրդ Ղզիր-օղլին ջալալի դարձավ» (Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

Այս մասին ավելի մանրամասն հայտնում է Գրիգոր Դարանաղցին:

⁵⁶⁴⁶ «Երբ այս ամենի մասին լուրը հասավ թագավորական շմին և բարձր տիրակալի սրբազան ականջին, նա Մոսուլի էմիրների էմիր Դուսեյն փաշային Միր-Ազիզի գլխավորությամբ այդ կողմն ուղարկեց: Անբեկանելի հրաման արձակվեց Զորստանի էմիրների և տիրակալների վերաբերյալ, որ սրանք Դուսեյն փաշայի հետ միասին մեկնեն Ջազիրա, խլեն այդ երկիրը խռովարարներից ու հանձնեն այն Միր-Ազիզին, իսկ Միր-Շարաֆին և նրա եղբայրներին էլ, որ հաստատվել էին Ջազիրայում, ուժ կիրառելով բռնեն և անպատիժ չթողնեն նրանց անարժան գործողությունները՝ պատժի մատնելով նրանց, որ դա դաս լինի այլ խռովարարների համար: Դուսեյն փաշան շտապեց կյանքի կոչել այդ հրամանը և հազոյն տիրակալ Մուհամմեդ-բեկի ու Մոսուլի գործի հետ միասին Դիջրի 999 թվականի ծնունդ գնաց Ջազիրայի վրա: Էմիր Շարաֆն և նրա եղբայրները, լսելով Դուսեյն փաշայի ելքի մասին, թողեցին բաղաթն ու ամրությունը և ուղղվեցին դեպի Տանգա, իսկ այնտեղից էլ ուղղություն բռնեցին դեպի Խիզան ու Մոկե՝ հետները վերցնելով իրենց ընտանիքները: Դուսեյն փաշան Միր-Ազիզին թողեց Ջազիրայի ամրությունում և հետ դարձավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵⁶⁴⁷ «Դուսեյն փաշայի հեռանալուց հետո Էմիր Շարաֆը իր եղբայրների ու ազնվականների հետ միասին մեկնեց Ջազիրայի պաշարմանը, իսկ Էմիր Ազիզը, ի վիճակի չլինելով դիմադրել և դիմադարձ կանգնել նրանց հարձակմանը, թողեց ամրոցն ու բաղաթն և փախավ Էմիր Խավանդի հետ միասին: Էմիր Շարաֆը ընկավ նրա հետևից և սկսեց հետապնդել: Այդ ընթացքում էլ հենց Միր-Խավանդը գոհվեց Էմիր Շարաֆի ձեռքով, իսկ Էմիր Ազիզին էլ մի բանի օր անց մեռած գտավ» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4):

⁵⁶⁴⁸ «Յայոց 1040 թվականին Ղզիր-օղլին հայտնվեց, որ ազգությամբ ջալալի բուրդ էր» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Ղզիր-օղլին հայտնվեց, որ ազգությամբ ջալալի բուրդ էր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1040 թվականին Ղզիր-օղլին հայտնվեց, որ ազգությամբ ջալալի բուրդ էր» (Առաքել Դավիթյան «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յայոց 1040 թվականին Զոռ օղլին, Ղզիր-օղլին և այլ բազում մարդիկ ջալալի դարձան» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1040 թվականին Ղզիր-օղլին հայտնվեց, որ ազգությամբ ջալալի բուրդ էր» (Նուրոլ Տոպաեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁴⁹ «Եվ ահա Յայոց 1041 թվականին, երբ Սեբաստիա բաղաթի առաջնորդ դարձավ տեղ-Պետրոս արքեպիսկոպոսը՝ մի մթին ու առաքինի անձնակազմով, նույն այդ օրերին էլ կատաղեցին այլազգիները և անհնարին վիշտ ու տառապանք պատճառեցին մեր Յայոց ազգին, որ Սեբաստիա բաղաթում էր, բանգի սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցին խլեցին մեր ազգի ձեռքից և մզկիթ դարձրին, վայ մեզ, որ ողբանք ցավազին այդ աղետի վրա: Դենց դրա վրա էր, որ ցավազին ողբաց Սեբաստիայի Դովհաննես վարդապետը՝ այդ աղետները որպես անպատեհ նկարագրելով այսպես. «Չար վիշտան իր անդնդային բերանը բացեց փառապանծ Սեբաստիա բաղաթի վրա և բազմահոսանք մորիկներ եկան մեզ վրա, բանգի ծովացել էին մեղքերը մեր, ինչպես նաև շատացել մեր ազգի ու ժողովրդի անմիաբանությունն ու անհազանդությունը բախանաներին, ինչի պատճառով Սուրբ Աստվածածինն ու Սուրբ Լուսավորիչ զմբեթավոր եկեղեցիները վերցրին մեր ձեռքից, որից հետո ցրվեց ազգս, ինչպես արավիկներն են ցրվում իրենց բնից...» (Դովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7):

⁵⁶⁵⁰ «Ամենից առաջ Թավուլը եղավ, որը նույնիսկ Յազիջին էլ անցավ: Նա անչափ չարիք արեց, այնպես, որ նույնիսկ գրով էլ չէմ կարող այդ մասին ձեզ ասել» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Պիղծ Թավուլը իր երկարածիզ արկածներով ելավ» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Այդ տարի Թավուլն ապստամբեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1042 թվականին Թավուլը 12.000 հոգու գլուխն անցած ապստամբեց... Նաև նրա եղբայրը ապստամբեց, որի անունը պարզել չհաջողվեց» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

⁵⁶⁵¹ «Տասներեք տարի իշխելուց հետո Խիզանի տիրակալների՝ եղբայրներ Միր-Մուհամմեդի և Մելիք-խալիլի, միջև սկիզբ առան տարածախոսություններ ու վեճեր: Մելիք-խալիլը օգնության համար դիմեց Աբդալ-բեկին և սա, առաջ մղվելով ֆանատիզմով ու տաքարյունությամբ, հավաքեց աշիրաթներն և Շիրակի ցեղը ու գնաց Խիզանի վրա: Մելիք-խալիլի հետ նա սկսեց Խիզանի ամրոցի պաշարումը, այն ղեկավարելով, երբ Միր-Մուհամմեդը Նամիրան աշիրաթի հետ սկսեց բոլոր ջանքերը գործադրել, որ պաշտպանի այն: Ցանկանալով մարտ տալ՝ վերջինս ելավ ամրոցից և շարեց իր գործը: Այդ ճակատամարտում Խիզանի բնակչությունից մոտ 100 հոգի սպանվեցին, իսկ ճանապարհի կողքերին տարածվող բնակավայրերն էլ ոչնչացան և թալանվեցին» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6):

5652 «Փրկչական 1594 կամ 3այոց 1041 թվականին հրքահիմ փաշան Ամիրը հարկապահանջությամբ ավերեց» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

5653 «Իբրահիմ-բեկը մի բանի անգամ ելավ Երուսաղեմի Խոյը, սակայն Եմիր Սեյֆ-Էդ-Դինը նրա դեմ ռազմական գործողություններ սկսեց և թույլ չտվեց մտնել Խոյ: Արդյունքում երկու կողմից էլ շատ մարդ զոհվեց: Այս պայմաններում, ինչքան էլ որ Իբրահիմ-բեկը խնդրում էր Չաքարիա-բեկին (Շամրոյանների Եմիրության Եմիր Չաքարիա-բեկին – Մ.Ֆ.) օգնել իրեն այդ գործում, սա, թեև ձևի համար որպես օժանդակություն աջորդակցության և ցեղերից ուղարկեց մի բանի հոգու, իրական օգնություն, սակայն նա ցույց չտվեց» (Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2):

«Թավրիզի գլխավորներից ոմանք առևտրական գործերով լինում էին շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ Սպահանում, իսկ այլք էլ ուղարկված էին Թավրիզ, որպեսզի հայտնեն շահին, թե որ պահին է հարմար հարձակվել թուրքերի վրա: Ախթա Ջաֆար փաշան սահագավ և նրա տեղը տվեց այլ փաշա եկավ: Զորական տիրակալները սկսեցին չեղարկվել սրան և ահա թավրիզյան բեգլեբեգը աղոթազանական գործով հարձակում գործեց նրանց վրա ու շատ վնաս հասցրեց» (Փարսաղան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 36):

5654 «Ղարա-Յագիջին հանդիսանում էր Սիվասի սանջակներից մեկի միրիլիկայի գալստգամը: Միրիլիկան այդ ժամանակ գտնվում էր արշավանքում և ահա հիշատակված սանջակը Աթթինի կողմից տրվում է մեկ ուրիշին: Երբ եկավ, սակայն, նոր միրիլիկայի մուսալլինը, Ղարա-Յագիջին թույլ չտվեց, որ նա տիրի սանջակին: Դրանից հետո, երբ միրիլիկան մեծ թվով մարդկանց հետո որոշեց հարձակվել Ղարա-Յագիջի վրա, սա ևս մարդիկ հավաքեց և նոր նշանակված միրիլիկային սպանեց: Այնուհետև, երբ պարզ դարձավ, որ հնարավոր էր նոր հարձակում լինի իր վրա, Ղարա-Յագիջին ապստամբության դրոշ բարձրացրեց և իր շուրջը համախմբեց այդ շրջաններում եղած ավազակներին ու լեվեդներին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Ապստամբության կրակը վառեց Ղարա-Յագիջին» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

5655 «Այս սուլթան Մահմեդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի (1595-1604) – Մ.Ֆ.) ժամանակ Զոռոմ գյուղաքաղաքում հայտնվեց Յագիջի անունով մեկը, որ ուներ 3ասան անունով մի եղբայր: Նա ոչ թագավորական տոհմից էր և ոչ մեծ ցեղից, այլ գոեհիկ մեկն էր, ոչ ավելի ոչինչ, բան մյուս բոլոր մարդիկ: Նա շատ ավերածություններ արեց և հարկապահանջություն գցեց գյուղերում ու քաղաքներում՝ մինչև Բյուզանդիոն բաղաբի դռները: Գանգատալիքները հավաքվեցին և գնացին սուլթան Մահմեդի մոտ, թե երկրի ու քաղաքը բոլորը ավերվեցին մի ոչինչ մարդուց: Թագավորը հրաման տվեց, Ամիր քաղաքում հավաքվեցին 50.000 մարդուց ավելի, բան թե պակաս, զորագլխով գնացին նրա վրա, բայց չկարողացան հաղթել, այլ իրենք պարտվեցին» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

«Այդ տարի Ղարա-Յագիջը եղավ ջալալի» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1046 թվականին Ղարա-Յագիջը եղավ անվանի բռնակալ և ջալալի» (Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»):

5656 «Յայոց 1047 թվականին Ղարա-Յագիջին բազմաթիվ հեծյալներով ապստամբվեց թագավորից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ից – Մ.Ֆ.), եկավ Ուռհա քաղաքը, մտավ բերդը և ամրացավ...: Յագիջը պաշարեց Ուռհան, Ուռհայի բերդի մեծավորին բերդից ցած նետեց, տիրեց բերդին ու քաղաքը, գանձ հավաքելու համար մի ավագ բախանա, մի տանուտեր նահատակեց: Նա նաև շատ մահմեդական մեծամեծներ սպանեց և նվաճեց և շատ վնաս տվեց Ուռհա քաղաքին, որ պատուել չի լինի...: Այս Ղարա-Յագիջին իրականում 9-ի, երեքշաբթի օրը գրավեց Ուռհայի բերդը: Սա առաջ այս քաղաքում էր ապրում, թեև ծննդով Կապադովկիայից էր: Լինելով սուլթան՝ նա միառժամանակ ուսման համար մնաց մի մուլլայի մոտ Ուռհայում, հետո եղավ հրացանավոր, զինվորությամբ այլ իշխանների էր սպասավորում, պատերազմներում հաղթող էր: 3ետո նա, ինքնագլուխ դառնալով, հավաքեց ընկերներ, թագավորից ապստամբվեց և բազմացրեց իր զորքերը այնքան, որ, մինչև անգամ ասում էին, թե 36 հազարապետներ ուներ, որ յուզբաշի էին կոչվում» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51, 56):

«Այդ տարի Ղարա-Յագիջն ուժեղացավ, եկավ Ուռհայի բերդի մոտ և իրականում 9-ին գրավեց այն...: Այս Ղարա-Յագիջը ծննդով Կապադովկիայից էր: Լինելով սուլթան՝ նա միառժամանակ ուսման համար մնաց մի մուլլայի մոտ Ուռհայում, հետո եղավ հրացանավոր, զինվորությամբ այլ իշխանների էր սպասավորում: 3ետո նա քաջությամբ ընկերներ հավաքեց, թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ ապստամբեց և բազմացրեց իր զորքերը այնքան, որ, մինչև անգամ ասում էին, թե 36 հազարապետներ ուներ, որ յուզբաշի էին կոչվում» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Սա գրվեց դառն և նեղ ժամանակներում, երբ ոմն Ղարա-Յագիջ ապստամբեց թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ ու իրեն 20.000 պատերազմող համախմբներ հավաքեց: Դրանից հետո նա տիրեց Ուռհա քաղաքին, ինչպես նաև այնտեղի գյուղերին և բոլոր մերթ քաղաքներին՝ խլելով բոլորի ապրանքները, ոմանց սպանելով ու տասը տարուց բարձր երեխաներին էլ գերելարելով» (Հակոբ Թեքաթեցի «Յիշատակարան 1603 թվականին»):

«Յագիջ կոչվող նրան առաջնորդը ելավ Սևերակից, հավաքեց այլ զինվորականների և ջալալիների սկիզբը եղավ: Նա 40.000 հեծյալազոր հավաքեց ու պաշարեց Ուռհա քաղաքը՝ ներս մտնելով երկու ամիս հետո: Նա գրավեց քաղաքի ամրությունները, մեծամեծներին գլխատեց և նրանց տեղը գրավեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականին»):

«Յայոց 1045 թվականին Ազիզի անունով ոմն ապստամբ մեջտեղ եկավ և անթիվ զորք գումարեց՝ ապականելով բազում գավառներ: Նա նախ ամրացավ Եդեսիա քաղաքում, ուր մնաց տարի ու կես» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

«Այս ժամանակ հայտնվեցին ջալալիները, որոնցից մեկը, նախ, Ղարա-Յագիջն էր, որը Յայոց 1047 թվականին ապստամբեց թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ, եկավ Ուռհա քաղաքը, մտավ բերդը և ամրացավ» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

«Ղարա-Յագիջին, անցնելով ավազակների գլուխ, Ուռհայի շրջակայքում ապստամբության դրոշ բարձրացրեց» (Զյաթիք Զեյթեի «Պատմություն», հատոր 1):

5657 «Թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) կողմից հրամայվեց, որ զորահրամանատարը գա սրա վրա: 2որահրամանատարը 40.000 մարդով եկավ, չկարողացավ հաղթել և հետ դարձավ...: Երեք տարի վրան հարձակվեցին, բայց իրենց գործադետով պարտվեցին և ոչնչացան...: Դարձյալ սույն թվականին 3ուսեն փաշան ապստամբվեց թագավորից և բազմաթիվ տեղեր կողոպտեց: Նա եկավ Կեսարիա, պաշարեց, հետո նույն տարում գնաց Ուռհա և միացավ Յագիջին: Սա քաղաքի գլխավորներից յոթ մարդ սպանեց, ոմանց կախելով, ոմանց խեղդելով, որովհետև դրանցից մեկը պարոն էր՝ իշխան, մեկը չավուշ, իսկ ինքը տիրեց քաղաքը: Փաշայի փոխանորդը քաղաքից փախել էր: Դարձյալ սույն թվականին իրականում 9-ի, երեքշաբթի օրը Փիալա փաշան և Մաթուդ-բեկը եկան Ուռհա՝ Յագիջի վրա, սաստիկ պատերազմ արին սուրբ դաստառակի համար, բայց չկարողացան այն վերցնել» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51, 56):

«Այդ տարի 3ուսեն փաշան ապստամբեց թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և բազմաթիվ տեղեր կողոպտեց: Նա եկավ Կեսարիա, պաշարեց, հետո նույն տարում գնաց Ուռհա և միացավ Յագիջին: Սա քաղաքի գլխավորներից յոթ մարդ սպանեց, ոմանց կախելով, ոմանց խեղդելով, որովհետև դրանցից մեկը պարոն էր՝ իշխան, մեկը չավուշ, իսկ ինքը տիրեց քաղաքին և փախուստի մատնեց փաշային: Դարձյալ սույն թվականին իրականում 9-ի, երեքշաբթի օրը Փիալա փաշան և Մաթուդ-բեկը եկան Ուռհա՝ Յագիջի վրա, սաստիկ պատերազմ արին սուրբ դաստառակի համար, բայց չկարողացան այն վերցնել» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Երբ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) այդ լսեց, հույժ բարկացավ և մեծ վեգիրին, որին 3ասան փաշա էին անվանում, ուղբի հանեց: Սա փութով մինչև Ամիր ընկած տարածքներում գործաժողով արեց, բազում իշխանների հավաքեց և 200.000 հոգանոց զորք կազմեց: Դրանից հետո նա մեծամեծ իրանդներով, որոնցից ամեն մեկին 100 գոսե էր լծված, Ամիրից ելավ և Ուրֆայի վրա եկավ, որպեսզի Յագիջին ձերբակալի ու քաղաքի պարիսպներն ավերի: Նա շատ պատերազմեց, երկու կողմերը շատ դիմամարտ տվեցին, սակայն ջալալիները վնաս չկրեցին և սարդարը ստիպված եղավ Ամիր դառնալ ու այնտեղ ձմեռել» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականին»):

«Եվ այսպես, բանի որ չկարողացան գրավել բերդն ու քաղաքը, իսկ թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ ապստամբած մի փաշա էլ եկել ու ապաստանել էր այդտեղ, դրսում գտնվողներն ասացին, թե այդ փաշային մեզ տվեք և մենք կթողնենք, կզնանք: Ազիզին սկզբում չէր ուզում հանձնել այդ փաշային, սակայն քաղաքացիներն և նրա զորքը բոլորը միաբերան աղաղակեցին, թե. «Տուր ինչ-որ խնդրում է, մենք շատ ենք նեղվում սույից, ավելի լավ է մեկ մարդ կորի, բան՝ բոլորը»: Եվ այսպես որոշեցին այդ փաշային հանձնել, որոն համար էլ նրանք ներքև կախեցին պարսպից ու իջեցրին: Եվ ահա բերդը պաշարողները վերցրին այդ փաշային, հեռացան ու առժամանակ գերծ մնացին պատերազմից» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

«Թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) այս Ղարա-Յագիջի վրա 40.000 հոգով մի սարդարի ուղարկեց, սակայն սա չկարողացավ հաղթել» (Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»):

«3ուսեն փաշան, դրանից վախենալով, փախավ և ապաստանեց Ղարա-Յագիջի մոտ: Երկուսն էլ պաշարվեցին իրենց ապաստանած բերդում: Մուհամեդ փաշան Ղարա-Յագիջին առաջարկում է սանջակի բեկությունը, պայմանով, որ իրեն հանձնի 3ուսեն փաշային: Ղարա-Յագիջն բերդից ներքև գցեց 3ուսեն փաշային: Ավազակապետը նշանակվեց Անասիայի սանջակբեկ, իսկ 3ուսեն փաշային տարան Ստամբուլ, կտրեցին ոտքերն ու

ձեռքերը և, բեռնակիր ձիու վրա դրած, ման ածեցին փողոցից փողոց, իսկ հետո էլ, ուրիշներին օրինակ տալու համար, կախեցին» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

⁵⁶⁵⁸ «Երբեք տարի Յագիջի վրա հարձակվեցին, բայց իրենց զորապետով պարտվեցին և ոչնչացան...: Դարձյալ սույն թվականին հոկտեմբերի 18-ին եկավ թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) փոխանորդ վեզիր Մահմեդ փաշա կոչվածը: Սա եկավ Ուռհա՝ Յագիջի վրա: Նա 73 օր բաղաբը պաշարեց» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Այդ տարի հոկտեմբերի 18-ին եկավ թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) փոխանորդ վեզիր Մահմեդ փաշա կոչվածը: Սա եկավ Ուռհա՝ Յագիջի վրա: Նա 73 օր բաղաբը պաշարեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ եկան թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) կողմից ուղարկված բազում իշխաններ, որոնք կամեցան գրավել Եդեսիան, սակայն այդպես էլ չկարողացան հասնել այդ նպատակին: Իրոք, որ կողմից որ նրանք գիշերը խրամատավորվելով առաջ էին գալիս, այդ Ազիզին անմիջապես էլ այդ կողմն ամրացնում էր» (Գրիգոր Դարանաղի «ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁵⁹ «Ապա Յագիջին եկավ բերդից և, այլ զորքեր հավաքելով իր շուրջը, նրանցով սկսեց երկիրը ավերել՝ Նախ Ուռհան, ապա՝ այլ վայրեր՝ Թոքաթը, Սեբաստիան, Բուրսան, Անկյուրան և այլ վայրեր, ուր հանդիպում էին: Գլխահարկը, որ միշտ ժողովրդից թագավորն էր առնում, այս Յագիջին երկու տարվա գլխահարկը ինքը առավ և զորքերին որպես ռոճիկ բաժանեց...: Դարձյալ սույն թվականին Դարա-Յագիջին եկավ Զոռում, Նստեց այնտեղ և շրջակա երկիրը ավերեց հարկապահանջությամբ» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 7):

«Այդ տարի Դարա-Յագիջին եկավ Զոռում, Նստեց այնտեղ և շրջակա երկիրը ավերեց հարկապահանջությամբ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո Յագիջին իր զորքը ցրեց և երկրով մեկ տարածվեց: Նա, ում որ հանդիպում էր, բոլորին չարչարում, մահվան գիրկն էր մատնում: Եվ ահա նա ողջ երկիրն ավերեց ու բնաջինջ արեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Դրանից հետո մեկ այլ տարում էլ այս Դարա-Յագիջը եկավ և Մալաթիայում բնակվեց՝ մերկացնելով այն մարմնավոր ու հոգևոր բարություններից» (Հակոբ Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»):

«Սրանից 5 կամ 6 տարի առաջ հայտնվել էր Յագիջի անունով մեկը, որը աշխարհին որոգայթ և պատուհաս դարձավ՝ բազում տեղեր ավերելով ու կործանելով» (Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»):

«Հաստատվելով բաղաբում՝ նա այն ավարի առավ, բոլորին կողոպտեց, իսկ հետո իր զորքը տարածեց շրջակայքում՝ չարաչար մահվան մատնելով բոլորն, ում որ գտավ: Նա բոլոր երկրներն ավերեց և բնաջինջ արեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Դրանից հետո Յագիջը կոտորեց բազում քրիստոնյաներին և նրանց մանուկներին գերի տարավ» (Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկ հիշատակարան»):

«Այդ տարի Դարա-Յագիջը դարձավ ջալալի» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1050 թվականին բազմացան ջալալի կոչված ելուզակները, որոնք, սպառնալից բազմություն կազմելով, ասպատակեցին տարբեր կողմեր՝ ավերելով և բանդելով աշխարհը, ընդ որում նրանց ղեկավարն էր Դարա-Յագիջ կոչվածը՝ մի դաժան ու ժանտաբարո անձնավորություն: Սա դպիր էր եղել Կապադոկիայում՝ սուխթա, որ հետո գնացել էր Ուռհա, հաստատվել այնտեղ, աստիճանաբար առաջացել իր պաշտոնում, իսկ հետո, հաղթելով բազում պատերազմներում, ինքնագլուխ և ապստամբ դարձավ, ընդ որում իր ձեռքում նա 36.000 մարդ հավաքեց, սկսեց ասպատակ սփռել բազում տեղեր ու նվաճել» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8):

«Ինչ վերաբերվում է Փոքր Հայքի բնակչությանը, ապա սրանք ևս շատ տառապեցին, բայց այս անգամ՝ սարակիստների ելուզակների կողմից: Իրոք, ինչպես գրում է արքեպիսկոպոս Գովհաննես Սեբաստացին, Հայոց 1050 թվականին բազմացան ջալալի կոչված ելուզակները, որոնք, կազմելով սպառնալից բազմություն, ասպատակեցին տարբեր կողմեր՝ ավերելով և բանդելով աշխարհը, ընդ որում նրանց ղեկավարն էր Դարա-Յագիջ կոչվածը՝ մի դաժան ու ժանտաբարո անձնավորություն: Սա դպիր էր եղել Կապադոկիայում՝ սուխթա, որ հետո գնացել էր Ուռհա, հաստատվել էր այնտեղ և աստիճանաբար առաջացել էր իր պաշտոնում: Հետո, հաղթելով բազում պատերազմներում, նա ինքնագլուխ և ապստամբ դարձավ, ընդ որում իր ձեռքում նա 36.000 մարդ հավաքեց և սկսեց ասպատակ սփռել բազում տեղերն ու նվաճել» (Ղուկաս Կարնեցի «ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁶⁶⁰ «Այդ ժամանակ լվանդները, որ սաթթի էին կոչվում, թալանեցին ու ավերեցին Կիլիկիայի Սիս բաղաբը» (Առաքել Սսեցի «Հիշատակարան 1598 թվականի»):

«Այդ ժամանակ սաթթի անունով մեկը անթիվ և անհամար զորքով Այնթապից Սիսի եկավ, ընդ որում սուխթաներ կոչվող ասպատամբների առաջնորդներից մեկը, որը Սոհոյի-Օլլի էր կոչվում, մտքին դրել էր բռնությամբ տիրել Սիս բաղաբին: Եվ ահա սաթթիները եկան, իսկ բաղաբացիներն էլ, լքելով իրենց ունեցվածքը, փախան բաղաբից ու մազապուրծ հազիվ փրկվեցին» (Եփրեմ Կաթողիկոս «ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁶¹ «Երբ այս լուրը հասավ պետության կենտրոնը, այդ ժամանակի երրորդ վեզիր Սինան փաշազադե Մուհամմեդ փաշան Նշանակվեց երկրի վրա մատուց գտնվող զինվորների սերդար և Հիջրի 1008 թվականի Մուհառամ ամսին անցավ Սկուդար: Երբ հասավ Կոնիայի մոտերքը, Հուսեյն փաշան այդ գիշեր մեկ-երկու մեկնիկ ճանապարհ կորեց և, համաձայնության գալով, միացավ Դարա-Յագիջին, որը գրավել էր Ուրֆայի բերդը: Մուհամմեդ փաշան անմիջապես վրա հասավ, պաշարեց այդ բերդը և այնպիսի ճնշում գործադրեց, որ բերդից դուրս գալով անհնարին դարձավ: Նա առաջարկեց Դարա-Յագիջին, որ, եթե Հուսեյն փաշան իր ձեռքը հանձնվի, ինքը հաշտություն կկնքի և սանջակ կստանա: Դարա-Յագիջին Հուսեյն փաշային բերդից ցած իջեցրեց և հանձնեց Մուհամմեդ փաշային, իսկ ինքը, պայմանի համաձայն, Ուռհայում ազատվեց և գնաց իրեն տրված Անասիայի սանջակը» (Բյաթիր Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Այդ տարի բռնեցին Հուսեյն փաշային, որ ապստամբել էր թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ, բազում երկրներ էր ավերել ու միաբանվել էր Յագիջի հետ: Սրան, կատարելով վեզիրի խնդրանքը, բռնեց Յագիջը և վեզիրի ձեռքը հանձնեց: Ահա այս պատճառով էլ նրանք հաշտվեցին միմյանց հետ, մանավանդ որ մինչ այդ Յագիջը ծածուկ կաշառքով փակել էր վեզիրի աչքերը, ինչից հետո դեկտեմբերի 24-ին Յագիջը մեկնեց Ամիդի կողմերը...: Այդ տարի Դարա-Յագիջը Ուռհա բաղաբը չարչարեց սաստիկ հարկապահանջությամբ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Երբեք տարի Յագիջի վրա հարձակվեցին, բայց իրենց զորապետով պարտվեցին և ոչնչացան: Հետո թագավորը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) փրկավորվեց և մի հնարք մտածեց: Նա շատ գանձեր և նվեր-հանդերձներ ուղարկեց ու նրան կանչեց, անցկացրեց մեծ ծովը և Նշանակեց իր զորքերի զորապետ՝ ֆռանգների ու մադյարների դեմ: Այնքան տկարացավ այս թագավորը, որ չկարողացավ հաղթել, այլ հնարք մտածեց և այդ արեց» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51):

«Այդ ժամանակ եկան թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) կողմից ուղարկված բազում իշխաններ, որոնք կամեցան գրավել Եդեսիան, սակայն այդպես էլ չկարողացան հասնել այդ նպատակին: Իրոք, որ կողմից որ նրանք գիշերը խրամատավորվելով առաջ էին գալիս, այդ Ազիզին անմիջապես էլ այդ կողմն ամրացնում էր» (Գրիգոր Դարանաղի «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1048 թվականին չար բռնավոր Դարա-Յագիջը Ուռհա բաղաբը չարչարեց սաստիկ հարկապահանջությամբ» (Ղևոնդ Տոսպեցի «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1048 թվականին չար բռնավոր Դարա-Յագիջը Ուռհա բաղաբը չարչարեց սաստիկ հարկապահանջությամբ» (Ղևոնդ Տոսպեցի «ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁶² «Չորրորդը Զոսա Սաֆար էր կոչվում: Սա 20.000 զորք կազմեց և յոթ ամիս երկիրը ոտնատակ տվեց Այնթապից մինչ Արզրում: Նա բազում ավարառություններ գործեց, բայց հետո հնազանդվեց և Արզրումի սանջախը վերցրեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Զոտու-Սաֆարը ապստամբեց» (Երեմիա Բյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Այդ տարի ապստամբեց Զոսե-Սեֆերը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1048 թվականին Զոտե-Սաֆարը ապստամբեց» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

⁵⁶⁶³ «Վրաստանի իշխանները, թեև արտաբուստ իրենց փառիշահական ֆեոդալների հպատակ էին ցույց տալիս, սակայն իրականում նրանց նպատակն ապստամբությունն էր: Դրանցից մեկը՝ ուխտադրուժ Սիմոնը (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**), խախտելով պայմանադրությունը և մեծ խռովություն առաջացնելով, անսպասելի կերպով գրավել էր Գորիի բերդը և մասամբ ավերել» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

«Սիմոն արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) ինքը ամիս մարտնչում էր Գորիի դեմ, սակայն թուրքերը շատ ուշադիր ու լավ էին իրենց պահում և ահա մեծ պահիքի առիթով արքան նահանջեց ամրությունից: Թուրքերը գիտեին, որ մեծ պահիքն քրիստոնյաները չեն մարտնչի և,

խաբված դրանից, սկսեցին իրենց ավելի անգգուշ պահել: Այդ ժամանակ արքան հրամայեց Փարսադան Տիցիաշվիլիին և Սուլիսան Թուրմանիձեին. «Ձեր տիրույթներում գաղտնի մեծ բանակի աստիճանները պատրաստեք և զորքը պատրաստ պահեք, իսկ երբ իմաց կտամ, մութ և անլուսին գիշերով պատրաստ ինձ սպասեք Լախիսավիի ու Կուրի միախառնման վայրից ներքև»: Պայմանավորված ժամին արքան իր զորքով այնտեղ եկավ, իսկ նրանք էլ պատրաստել էին իրենց զորքերն ու աստիճանները: Ինչպես համարեք, առանց ձայնի իսկ արձակելու, նրանք Կուրի կողմից մոտեցան ամրոցին և, բանի դեռ չէին անցել Չախրուիձեի եկեղեցին, ամրոցում գտնվող թուրքերը նրանց չէին նկատել, իսկ երբ իմացան, որ զորք է եկել, ամրոցում աղաղակ բարձրացավ ու կրակներ վառեցին, սակայն այդ ժամանակ վրացիների մեծ մասն արդեն աստիճաններով ամրոց էր մտել և մարտնչում էր ներսում, թեև ոմանք էլ դեռևս չէին մնացել ու մարտը գնում էր աստիճանների վրա: Եվ ահա հասան նաև դրսում գտնվողները ու ամրոցը գրավեցին: Աղմուկ-աղաղակը, ձայներն ու շայլուն ուժեղանում էր և այդ ժամանակ իր զորքով օգնության հասավ Գոչան: Մինչև առավոտ թուրքերն և մետսիները մարտնչեցին ու լավ դիմացան, սակայն, տեսնելով, որ ամրոցը լիքն է բարթեցիներով, սկսեցին ներսում հայցել, ընդ որում մետսիներից շատերն էլ սկսեցին պաշտպանություն հայցել Օկոնյան սրբապատկերից, որը նույն ամրոցում էր, և սկսեցին խնդրել արքայից խնայել իրենց: Արքան ընդունեց նրանց խնդրանքը և իր եղբայր, արքայազն Վախթանգի միջոցով նրանց այդ մասին հրամանագիր ուղարկեց՝ տալով խոսք և երդում: Եվ ահա նրանց այդ խոստումով դուրս հանեցին, ներեցին, ձիեր և ճանապարհածախս տվեցին, ապահովեցին պարենամթերքով ու պահպանություն կարգեցին, որպեսզի ճանապարհին նրանց ոչ-որ չնեղացին: Ամրոցում եղածի մի մասը արքան բաժանեց զորքին, իսկ խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ին – Մ.Ֆ.) պատկանողն էլ, ըստ արքայի հրամանի, Վախթանգը վերցրեց արքայական զանձարան» (Փարսադան Գորգիչանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18):

«Մի բանի տարի անց Սիմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.) կրկին մոտեցավ Գորիին և ինքը ամիս մարտնչեց նրա պատերի տակ, իսկ հետո վերցրեց այդ ամրությունը ու, որևէ վնաս չհասցնելով օսմաններին, բաց թողեց նրանց, ազատագրելով Զարթովի, իսկ դա եղավ Երիստոսի 1599 կամ Երոնիկոնի 287 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Երիստոսի 1599 կամ Երոնիկոնի 287 թվականին Սիմոն արքան ինքը ամիս պաշարեց Գորին, վերցրեց այն, սակայն օսմաններին բաց թողեց՝ առանց որևէ վնաս պատճառելու» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այժմ դարձյալ կրկնենք Կրաց Սիմոն թագավորի (Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.) մասին, թե ինչ եղավ, բանգի, երբ Սիմոնը Լալայից փախավ, նա գնաց իր երկրի ինչ-որ անկյուն և բնակվում էր անտառներում, կապանատեղերում: Նա սրտով խոցված էր իր երկրի գրավման համար, բայց միջոց չէր կարողանում գտնել իր փոքրավոր խորխուրության դեմ և սպասում էր ու սպասում աստծու խնամքին: Ի վերջո, նա պատգամներ է հղում և հարկեր է խոստանում Մուրադին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ին – Մ.Ֆ.), որոնք երբեմն տալիս էր, երբեմն չէր տալիս, երբ չտալով ապստամբվում էր նրանից և բերդի վրա ավազակներ էր ուղարկում: Այդ ժամանակ, պատճառեց բերդի զորքերի վրա դնելով, նա Մուրադ թագավորին հայտնում էր այդ մասին և նրանից իրեն շնորհվում էր կատարված վնասը: Երբ սուլթան Մահմեդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.) թագավորեց, իր ապստամբական մտադրությունը նա կրկին այսպես դրսևորեց, հարկերը չտվեց, ավազակությունները չափազանց շատացրեց, սրան ավելացրած՝ ինքն էլ զորածոյով արեց, հարձակվեց Գորի բերդի վրա և, ուր ամիս նեղ դրության մեջ դնելով բաղաբնի, գրավեց այն: Բնուելով բերդի բարերը՝ նա հրամայեց դրանք այլազգիների թիկունքով տանել և Կուր գետը թափել, ապա տղամարդկանց սրակտոր արեց, իսկ նրանց կանանց ու զավակներին էլ իբրև ավար բաժանեց սեփական վրաց զորքին» (Ռովիանես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Երբ Յայոց 1049 թվականն էր, մեծ Սիմոն խանը՝ վրաց թագավորը (Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), ապստամբվեց օսմանցիների պետության դեմ և կոտորեց բերդապահ օսմանցիներին, որոնք գտնվում էին Վրաստանում» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 3):

⁵⁶⁶⁴ «Սիմոն արքան (Զարթովի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.), ինչպես արդեն ասվեց, ինքը ամիս պաշարեց Գորին, ուժեղ մարտնչեց նրա համար և ի վերջո, ինչպես նկարագրվեց վերևում, գրավեց այն՝ առաջանալով Կուրի կողմից: Ամրոցի ներսում գտնվողներին արքան անվնաս բաց թողեց: Այս մասին հայտնեցին խոնդկարին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ին – Մ.Ֆ.), որը գայրացավ և հրամայեց Թավրիզի բեգլերեց Ախթա Ջաֆար փաշա սերապյարին 10.000 հոգանոց բանակով ելնել Սիմոն արքայի դեմ...: Արքան եկավ Գորի և մարդ ուղարկեց իր փեսա աթաբեկի (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ հայտնելով. «Իմերեթցիները դավաճանեցին ինձ, դու նրանց վրա գնա այդ կողմից, ես կգամ այս կողմից և մենք կհարձակվենք նրանց վրա»: Աթաբեկը, սակայն, պատասխանեց. «Այժմ դրա ժամանակը չէ: Երգումսի բեգլերեց 40.000 հոգով օգնության է ուղարկվել իմ խորթ եղբայր Ղվարդկարեն (Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Ղվարդկարե Ջակելիին – Մ.Ֆ.) և այդ զորքի գլուխն անցած գայիս է ինձ վրա, իսկ Թավրիզի բեգլերեցն էլ 100.000 հոգով բեգ վրա է ուղարկվել: Մտածիր այդ մասին, իսկ Իմերեթիայի հարցը կարգավորելը հեշտ է»: Կրած պարտությունից հետո արքային անհաջին տխրեցրեց նման մեծաթիվ թշնամի հարձակման մասին լուրը: Նա տխրեց և թագուհուն ուղարկեց Մեջլիսիսին: Արքայազն Գեորգին (Զարթովի թագավորության ապագա արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.) մեծ զորքով կանգնեց Գորիում, որպեսզի մարտով դիմադրի թշնամական զորքին որ կողմից էլ որ այն մոտենա, իսկ Սիմոն արքան մեկնեց Սարարատիանո, որպեսզի այնտեղ զորք հավաքի: Այստեղ նրան հայտնեցին, որ Թավրիզի բեգլերեց Ախթա Ջաֆար փաշան Սիվախից այս կողմ հավաքված զորքով կանգ է առել Ալգետի մոտ: Սիմոն արքան, հպարտ և անվախ, որ չէր նահանջում ոչ մի վտանգի առաջ, չապասեց Սարարատիանոյի ու Յայոցի զորքի հավաքվելուն, չսպասեց նաև Զարթովում գտնվող իր որդուն: Բացի այդ նաև հնուց ի վեր Ալգետի գետի մոտ տեղի ունեցող մարտերը մշտապես անհաջող էին վրացիների համար, սակայն արքան ոչ-ոքի չէր լսում, թեև նրա հետ քիչ մարդ կար: Նա ասաց իր զորքին.

«Ոչինչ հնարավոր չէ անել: Բանի որ նրանք հենց նոր են եկել, իսկ Տիդիսը գտնվում է թուրքերի ձեռքին, մենք չպետք է նրանց բաղա թողնենք, հակառակ դեպքում մեզ համար ավելի դժվար կլինի»: Նրանց, որոնք էին համոզում արքային մարտից, նա այսպես ասաց. «Դուք նման եք գայլի, իսկ հակառակորդին էլ համարեք ոչխարներ և արհացեք: Նրանց մարտակարգն այնքան մեծ է, որ մեկ հայացքով հնարավոր չէ դրա սկիզբն ու վերջը տեսնել: Այդ, ես փարձակվեմ, իսկ դուք հետևեք ինձ: Աստծու առաջ շատն ու քիչը հավասար են»: Ոչ-ոք չկարողացավ հակաճառել նրան: Վրացիները ելան և, ըստ իրենց հավատի սովորության, խոստովանեցին մեղքերը իրենց բախանաներին, հաղորդվեցին և հրաժեշտ տվեցին միմյան...: Ավարտելով միմյանց հրաժեշտ տալը՝ նրանք վերցրին գեղերը և պատրաստվեցին: Թուրքերի զորքը մոտեցավ կրակոցի հեռավորության: Այդ ժամանակ արքան շարժեց ձիև և վրացիները, նիզակներն առաջ պարզած, իրենց ձիերի վրա առաջ նետվեցին՝ նման հեղեղի կամ էլ հորդառատ անձրևից հետո առաջացող ջրի հոսքի: Շատերին տապալելով ձիերից՝ նրանք ներխուժեցին թշնամիների շարքերը՝ մարտնչելով ինքնամոռաց և ուժեղ: Նրանք իրենց հիմալայի էին պահում և թուրքերը զարմացած մնացին նրանց բաշխությունից: Չիուց ցած նետելով մեկին՝ վրացիները թողնում էին սրան և դառնում մյուսին, այնպես որ ամեն ով վրացի ձիուց ցած գցեց 4 կամ 5 հոգու: Արքան նիզակը ձեռքին որ ջոկատի վրա որ հարձակվում, էր ջարդում էր դրան և թշնամին ընկրկում էր նրանց առաջ: Այնուհանդերձ թուրքերի զորքն այնքան մեծաքանակ էր, որ, եթե նրանք նույնիսկ ձեռքերն էլ չշարժեին, վրացիները նույնիսկ տաս օրում չէին կարողանա կոտորել նրանց: Եվ ահա վրացիները հոգնեցին մարտից, իսկ նրանցից շատերն էլ սպանվեցին հրազենային կրակից: Երկար խնդրանքից հետո վրացիները հետ դարձրին արքային և, այն բանից հետո, երբ թուրքերը տեսան, որ վրացիները հետ են դառնում, ուրախացան ու ընկան նրանց հետևից: Վրացիներն արագացրին իրենց ձիերի վազքը: Այդ ժամանակ ինչ-որ մեկը իրենց արքայի ձիուն, որը սպանում էր խորը ցեխի միջով ընկած մի նեղ ճանապարհով, և ահա ձին արքայի հետ միասին խրվեց ցեխի մեջ: Շատ փորձեցին, սակայն չկարողացան դուրս հանել նրանց այդտեղից: Այդ ժամանակ էլ հենց վրա տվեցին թուրքերը և շատերը զոհվեցին՝ պաշտպանելով արքային: Արքան մինչև ծնկները կանգնած էր ցեխի մեջ և չէր դադարում հարվածել աղեղից, այնպես որ ոչ-ոք չէր կարողանում մոտենալ նրան: Այդ ժամանակ Բարաթաշվիլի փաշան ծանաչեց արքան և գեկուցեց Ջաֆար փաշային. «Արքայի մոտ զորքից ոչ-ոք չի մնացել և նա, խրված ցեխի մեջ, հպարտորեն հարվածում է աղեղից»: Փաշան առաջ եկավ, որպեսզի նայի արքային: Տեսնելով նրան՝ նա զարմացած մնաց և թույլ տվեց իրեն ասելու. «Նման բան ոչ-ոք դեռ չի արել, որպեսզի հինգ ժամ շարունակ մղած ուժեղ և դժվար մարտից հետո հաղթված ու ցեխի մեջ խրված վիճակում էլ դեռ հարվածի աղեղից: Նրան սպանելը մարդուն արժանի բան չէ, թող ոչ-ոք չհարվածի ոչ աղեղից ու ոչ էլ կրակի հրացանից: Չորքը թող նահանգի, սակայն փոխարենը այստեղ բերեք հողափորներին, որ նրանք փորեն ցեխը, ճանապարհ բացեն և դուրս բաշեն արքային»: Այդ ժամանակ Բարաթաշվիլի փաշան կրկին մոտեցավ և մեծ վեճերի անուկից ասաց արքային. «Եթե չի օգնի բո շաքերը, ով արքա, մենք ուզում ենք բեգ կենդանի բռնել, թե չէ հանգիստ կարող են կրակել հրացանից և սպանել»: Այդ ժամանակվա գայրացած արքան նրան պատասխանեց. «Ով հորդ որդի, ինչո՞ւ ես դու ինձ մահով վախեցնում: Ես ծնված եմ այն բանի համար, որ մահանամ»: Բարաթաշվիլին շարունակեց արքային համոզել և հաճելի խոսքեր ասել. «Այն, ինչ դու արեցիր այսօր, չի արել ոչ Դուստամը, ոչ էլ Վախթանգ Գորգասալը (Իբերիայի թագավորության արքա Վախթանգ I Գորգասալը – Մ.Ֆ.):» Այս կամ խոսքերը հաճելի էին արքային նա այսպես պատասխանեց. «Երդվում եմ իմ հոր արևով, ես կենդանի չեմ հանձնվի ոչ-ոքի, բացառությամբ լավ Ջաֆար փաշայի»: Բարաթաշվիլին գնաց և գեկուցեց այդ խոսքերը Ջաֆար փաշային: Բոլոր թուրքերը զարմացած մնացին: Արքայի նման առյուծային խիզախությունը դուր եկավ Ջաֆար փաշային: Արքային հանեցին ցեխից և... բանի որ վախենում էի վրացական զորքից, անմիջապես ելան այդտեղից, վերցրին Սիմոն արքային ու հեռացան» (Փարսադան Գորգիչանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 33-35):

«Չեկուցեցին այդ մասին սուլթանին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**) Սարդար նշանակեցին Ջաֆար փաշային և անթիվ անդրսիփայայան զորք առաջ ուղարկեցին: Զարթիում՝ Ալգետի գետի ափին՝ Ածուռում, դաժան մարտ տեղի ունեցավ: Մարտում Տուլաշվիլին տապալեց Սիմոն արքայի (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) ձիուն և ահա արքան բաժին հասավ թաթարներին, որոնք բռնեցին նրան ու տարան» (**Զարթիս-Յիսուվեթա**) (Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Լսեց այս մասին սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) մեծաթանակ զորքով ուղարկեց Ջաֆար փաշային: Սա եկավ և կանգ առավ Նախիդուռում, իսկ Սիմոն արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) իր զորքով կանգնած էր Աղդիրաշենիում: Այդ ժամանակ արքան թողեց իր զորքը և 12 ռազմիկների ուղեկցությամբ անձամբ մեկնեց հետախուզության: Մոտենալով Նախիդուռի փոքր եկեղեցուն, որպեսզի դիտի և խորհի անելիքի շուրջ, թե ինչպես պետք է հաջորդ օրը հարձակում գործել, նա հրահանգեց շեփորահարին շեփորահարել, որպեսզի պարզի սրա պատրաստ լինելը, սակայն օսմանները, լսելով այդ ձայնը, այն ընդունեցին որպես զորքի հարձակման ազդանշան, զինվեցին ու թռան ձիերի վրա: Տեսնելով այդ՝ արքան արագորեն հետ դարձավ, իսկ օսմաններն ընկան նրա հետևից: Ստացվեց այնպես սակայն, որ նա, երբ հասնել էր Փարցխիսի, իր ձիով խրվեց ճահճուտի մեջ և այդ ժամանակ էլ հենց օսմանները վրա տվեցին ու գերեցին նրան, իսկ դա եղավ Զրիստոսի 1600 կամ Զրոնիկոնի 288 թվականին: Արքային վերցրին և բերին փաշայի մոտ, իսկ սա ելավ և արագորեն հեռացավ: Այդ մասին իմացավ արքայի որդի Գեորգին (**Զարթիի թագավորության ապագա արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**), որն ընկավ օսմանների հետևից, սակայն ոչնչի չհասավ և հետ դարձավ Զարթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1600 կամ Զրոնիկոնի 288 թվականին օսմանները գերեցին Սիմոն արքային և տարան, թագավորեց նրա որդի Գեորգին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Նոր թուրքական փաշան իր ճամբարը զարկեց Ալգետի գետի ափին՝ Փարցխիսի մոտ: Սիմոն արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) ոչ քիչ թվով զորքով ելավ թշնամիների դեմ, սակայն, զենքով այն վայրը, որտեղ տեղակայված էր Ջաֆար փաշան և այդ նպատակով 30 մարդու հետ միասին մոտենալով թշնամիներին, նա հրամայեց շեփորահարներին հարձակման նշան տալ՝ նպատակ ունենալով թուրքերին վախ ազդել անակնկալ մոտենալով սրանց ամրություններին: Խորամանկությունը, սակայն, որը որդված էր չափից դուրս խիզախությունից, կործանման դուռ բացեց այն կրողի համար, բանգի թուրքերը նետվեցին այն վայրը, որտեղից լսել էին շեփորահարությունը: Եվ ահա Սիմոնը, շրջապատված թշնամիների ամրոնի կողմից, գերի վերցվեց և տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ էլ մահացավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118):

«Զրոնիկոնի 287 թվականին Սիմոն արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ը – Մ.Ֆ.**) գերի ընկավ» (Ամանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»):

«Սրանից թուրք ազգը սրտով խորապես ինցվեց, իսկ Մահմեդը խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) չափազանց բարկացավ, ցատումով բռնվեց և տազնապալից հրաման տվեց Ֆարիսի տեղը և իշխանությունը հանձնել ներքին Ջաֆարին, որ Թավրիզում էր, որից հետո նրան ուղարկեց Սիմոնի (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա՝ առնելու օթմանական ու իսմայելական գնդի անարգանքի և արյան վրեժը: Եվ, երբ այս երկրորդ վայրագ ամրոճատ Ջաֆարը թագավորից թուլություն ստացավ, նա շատ խորիտացավ և պատգամավորներ ուղարկեց իր իշխանության կողմերը, իսկ ինքը Թավրիզից ելավ, եկավ Այրարատ: Այստեղ նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր զորավարվածները: Նա նաև սուրիանդակներ ուղարկեց հեռավոր գյուղեր ու բաղաթներ, որ ուսուցիչներ բերեին իրենց և ձիեր ու ճանապարհային անցատեղեր պատրաստեին իրենց համար: Բացի այդ նա 20.000 մարդկանց խառնեց բոլոր երկրների հայերի և տաջիկների ռամիկների հետ, որոնք հետևեցին պետք է ունենալի կողովներ, թիեր, տապալներ, կացիններ, բահեր, փայտատներ, ինչպես նաև տների հիմքեր ավերելու համար քրիչներ: Միաժամանակ նա ժողովրդից խստագույն հարկեր առավ՝ իրենց օրենքից դուրս: Ապա նա ելավ և մեծ երկուղով գնաց, բանգի փաղուց ի վեր շատ անգամ փորձել էին Սիմոնի բաշտեցնել, նրա հնարիմաց լինելը պատերազմների մեջ ու նրանից պարտված, ամոթալից դեմքով հետ էին դարձել, իսկ այժմ, երբ հասան վրաց երկիրը, նույնը մտածելով վախենում էին, ուստի երեք օր կանգ առան, երբ դեռ ճակատամարտ չէին տվել և իրար պատգամներ ու պատգամավորներ չէին ուղարկել: Այդ ժամանակ վրացիները, իրար հետ խորհրդակցելով, ասացին Սիմոնին. «Թույլ տուր, որ այսօր մեր տունն և ընտանիքը տանենք լեռները, իսկ մենք մեր ողջ սրտով ու զորությամբ արդյան և մահու գնով պատերազմենք թուրքերի դեմ ու աստծու զորությամբ դարձնենք նրանց»: Այս բրիստոնյա ազգի միջից արդյոք բոլորովին վերանալու պատճառով, սակայն, այնքան որ կլոր տարին՝ փոքրից մեծ, ամենևին եկեղեցու դուռը չեն բանում, աստծու արդար դատաստանը թույլ չտվեց, որ վրացիների մտադրությունը կատարվի, որովհետև աստված մարգարեի բերանով ասում է. «Իսկ եթե չդառնաք դեպի նա, նրա սուրը սրված է և աղեղը լարված է»: Եվ կամ ասում է. «Մի՞թե կբարձրանա փայտահատը առանց փայտահատի և կշարժվի սրղոք առանց որևէ մեկի բաշելու»: Եվ դարձյալ ասում է. «Ես եմ սպանում ու ես ապրեցնում, հարվածում եմ և ես բժշկում»: Եվ կամ ասում է. «Զանգի ում որ տերը կամենում է կորցնել, նախ հիմարացնում է»: Եվ ահա Սիմոնը հիմարանալով՝ այժմ սակավաթիվ մարդկանցով գնդերում էր: Եվ այն կողմը, որտեղ Սիմոնը էր, թուրքերը բնավ չէին կարծում, թե նա այնտեղ կլինի: Ավարառության համար թուրքերը մի գունդ անջատեցին և գնացին այդ կողմը: Եվ ահա, տեսնելով մի վրացու, նրանք սրան բռնում են, որից հետո, մի քիչ էլ առաջ գնալով, տեսան Սիմոնի գունդը: Բռնվածին հարցրին դրա ով լինելու մասին և նրանից լսեցին, թե դա ինքը Սիմոնն է: Տաճիկները խիստ վախենալով հետ կանգնեցին, որից հետո զորավոր մարդիկ անմիջապես արագընթաց երիվարներով բանակ հասան և Ջաֆար զորավարին հայտնեցին այդ ամենի մասին: Սա չափազանց ուրախացավ և, բազմաթիվ բաց մարդկանց խրախուսելով, առաջ ուղարկեց, որոնք գնացին, բռնեցին Սիմոնին և բերին Ջաֆարի մոտ: Երբ նա եկավ, Ջաֆարը ընդառաջ գնաք և ողջունեց Սիմոնին: Ապա՝ իրենց լեզվով բարձրաձայն օրհնեց աստծուն ի յուր բանակի: Իր հերթին Սիմոնը նույնը կրկնելով ասաց. «Օրհնված է աստված և նրա անփոփոխ տերությունը, որովհետև տերը մեղցնում, իրենք ապրեցնում է, իջեցնում է դժոխքը և հանում»: Եվ ահա Ջաֆարը անմիջապես սուրհանդակ ուղարկեց խոնդկարի մոտ նրան ավերելու, իսկ ինքը, առնելով Սիմոնին ժամանեց Թավրիզ» (Ռովանենտ Շարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Սուլթան Մահմեդ խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) հրամայեց Ջաֆար փաշային, որ Թավրիզի իշխողն էր, մեծ զորք հավաքել և գնալ Սիմոն խանի (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) վրա: Եվ ահա, թագավորի հրամանի համաձայն Ջաֆար փաշան մեծ զորքով գնաց Սիմոն խանի վրա: Եվ, երբ Սիմոն խանը ընկավ օսմանցիների ձեռքը, Ջաֆար փաշան Սիմոն խանին հանձնեց մի փաշայի, որի անունն էր Մահմեդ փաշա, որպեսզի սա նրան տանի Կոստանդնուպոլիս՝ խոնդկարի մոտ» (Առաքել Դավիթյան «Պատմություն», գլուխ 3):

«Յայոց 1050 թվականին Սիմոնին (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) բռնեցին» (Խաչատուր Երեց «Հիշատակարան 1601 թվականի»):

«Թավրիզի և Վանի էմիր-այ-Յուներա Ջաֆար փաշան աստծու կամքով Սիմոնին (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) գերի վերցրեց, Վրաստանի բելերից Ալեքսանդրե խանի (**Նկատի է ունեցվում Վախտեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը, սակայն տեղեկությունը կոռեկտ չէ – Մ.Ֆ.**) գլուխը կտրեց, նրա որդիներին բռնեց և Սիմոնի հետ միասին սույն թվի Ռաբիա Ա ամսին ուղարկեց փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) դուռը» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁶⁶⁵ «Զրիստոսի 1600 թվականին, իմանալով թագավորի (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) անհաջողության մասին..., վրացիները գնացին Լոռի: Ապա, լսելով այն մասին, որ Սիմոն թագավորի որդի Գեորգին (**Զարթիի թագավորության ապագա արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**) այնտեղ էր, նրանք օսմանցիների հետևից ընկան և հետամուտ եղան նրանց, սակայն չհասան, որից հետո օսմանցիներ գրավեցին Լոռու բերդը: Նրանք այստեղ մտցրին իրենց պահակայիններին և հեռացան՝ հետևեցին տանելով Սիմոն թագավորին, որին հասցրին Ստամբուլ» («Զարթիս-Յիսուվեթա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Զրոնիկոնի 287 թվականին թաթարները գրավեցին Յայթն և Լոռին» («Զարթիս-Յիսուվեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Ուռումներն եկան Լոռի, գրավեցին Լոռվա բերդը և այնտեղ մտցրին իրենց զորքը: Նրանք Սիմոնին (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) Ստամբուլ տարան» («Նոր Զարթիս-Յիսուվեթա», Բերիա Եգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Զրոնիկոնի 287 թվականին ... Ջաֆար փաշան նվաճեց ողջ Յայթն ու Լոռին» (Ամանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»):

«Օսմանները գրավեցին Լոռին, այնտեղ պահակազոր տեղավորեցին, իսկ իրենք մեկնեցին և Սիմոն արքային (**Զարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) հասցրին Ստամբուլ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»):

⁵⁶⁶⁶ «Յեռագայում, երբ Ղարա-Յազգին դարձյալ ընթացավ իր նախկին մոլորության ուղիով, Մուհամմեդ փաշային հրաման տրվեց նրան էլ իրենց ձեռքը գցի: Վերոհիշյալ սերողարդ հետապնդեց Յազգին և հասավ նրան: Ղարա-Յազգին սկսեց կռիվը և կոտորածը: Այդ ժամանակ, թեև կռվում ընկան փաշայի Չաբեր անունով բեթախուզան և մի բանի րաղները, սակայն ի վերջո փաշան հաղթող հանդիսացավ: Յազգին փախավ Ավագի սահմանները և ապաստանեց անառիկ լեռներում: Ձմեռը վրա հասած լինելով՝ Մուհամմեդ փաշան գնաց Դիարբեքի բաղաթում ձմեռելու» (Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

⁵⁶⁶⁷ «Ջաֆարը ծնունդն ու գարնան օրերին Սիմոնին (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) պահեց Թավրիզում, իսկ ամառ ժամանակ էլ ուղարկեց խոտրկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որ Բյուզանդիոնում էր: Չնայիս, երբ հասան Կարին քաղաքը, կանգն առան հրովարտականք գրող մի իշխանի պատճառով, որ իրենց լեզվով Յագֆիք են կոչում: Սա, իր հետ ունենալով ավելի քան 20.000 մարդ, ապստամբել էր իր ավագից, նաև՝ թագավորից, և ահա արդեն երկու տարի է, որ ժողովրդի գլխահարկը կորզելով, որ թագավորների համար է, ժողովում էր իր համար: Սա Սիմոնի համար պատվիրել էր իր գործերին, որ ուշադիր լինեն, տանողներից հափշտակեն և իրեն հասցնեն: Այս պատճառով Սիմոնը արգելափակված էր Կարին քաղաքում: Այդ օրինակ է աստված, որովհետև վերջը նա է իմանում» (Ռովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»):

«Թոթաթում 4 այլ փաշաների հետ միասին ամրացել էր Ֆասան փաշան: Եվ ահա ջալալիները եկան, ներս մտան, համայն քաղաքը թալանեցին, մարդկանց գերեվարեցին, ոմանց էլ կոտորեցին: Նրանք սկսեցին գանձ և երեխաներ պահանջել, ինչպես սովոր էին՝ հոլիանալով, գիրանալով ու ստվարանալով ավարով: Փաշաները, որոնք բերդում էին ամրացել, քաղաքին ոչ մի օգուտ չէին տալիս, ընդ որում Ֆասան փաշայի կինը, որ քաղաքի մոտ էր, ճանապարհին իր որդու հետ միասին դարանն ընկավ, որից հետո նրանք փաշայի որդուն ձողի վրա հանեցին և նրան ցույց տվեցին, չարաբար ու հանդգնաբար ծիծաղելով, թե. «Ըո կնոջ հետ եղանք, այս էլ քեզ նշան, որ հմտացել ենք այդ գործի մեջ»: Այդ ժամանակ Սարի Ամսեդ փաշան Սեբաստիայից գնացել էր, իսկ բերդում թողել էր Էլլեզ փաշային, որ մի բան անի: Ջալալիները, սակայն, սանդուղքները դնելով, բերդի մեջ լցվեցին, այդ Էլլազին բռնեցին, մի բարձր տեղ կախեցին, իսկ հետո էլ հնոցի մեջ նետեցին և կենդանի խորովեցին՝ այսպիսով տանջամահ անելով նրան» (Երեսիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Յագֆիքի գարնանը ելավ ու գնաց Անաստի դեմ ելավ: Նա քաղաքը ոտնակոխ արեց, մեծ քանակի ավար ժողովեց, ողջ երկիրը գերեվարեց, գույք և ապրանք հափշտակեց» (Ագարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Յայոց 1049 թվականին վեգիրը եկավ և հունվարի 1-ին մտավ Ամիր: Մարտի 4-ին Ամիր լուր եկավ, թե Յագֆիք ելել է Ուռհայից և ահա մարտի 6-ին վեգիրը եկավ Ամիրից ու գնաց Կոստանդնուպոլիս: Ամիրից Կոստանդնուպոլիս ոչ մի շեն քաղաք չմաց, բոլոր ավարեցին, այնպես որ գրով նկարագրել էլ չի լինի» (Անանուս «ժամանակագրություն 1600 թվականի»):

«Այս ամենի արդյունքում Ղարա-Յագֆիք գորապառ, իր ունեցածի վրա այլ գործեր ժողովեց: Ինչպես երկրորդ Լենկ Թեմուր (**Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուր – Մ.Ֆ.**)՝ նա այնտեղից խաղաց Կապադոկիայի վրա, ավերեց Սեբաստիան, Թոթաթը, Պուրսան և Ենիկյուրին՝ հափշտակելով երկու տարվա հարկը ու բաժանելով այն իր գործին: Արդյունքում նրա մոտ հսկայական հեծելազոր գումարովեց, մինչև իսկ ասում էին՝ 400.000 ձիավոր, և նույնիսկ օսմանյան թագավորն էր (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) երկուղում ու չէր կարողանում նրա դեմ գնալ, բանձի տկար էր, անարի և երկչոտ» (Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»):

«Տաղ և որբ եվրոպիա մեծ քաղաքի վրա, որն այժմ ասում են Թոթաթ, բանձի անօրեն ու անհավատ Ղալի Ֆասան Ղարա-Յագֆիք՝ այդ աղին և ջալալին, հայտնվեց Յայոց ու Ռումաց երկրներում և Ուռհայից մինչև Սկուտարի ծովագերք ամբողջովին այրեց, ավերեց, թալանեց ու գերեց» (Ստեփանոս Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Ղարա-Յագֆիքն տիրեց Թոթաթին, Ամասիային, Մարզվանին և Չոռումին: Նա Սեբաստիան գրավեց և շատ մարդկանց կոտորեց...: Այդ տարի Ֆասան փաշան պաշարեց Թոթաթը: Յենց այդ ժամանակ էր, որ ջալալիները այրեցին Թոթաթը» (Ասմկել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Ղարա-Յագֆիքն տիրեց Թոթաթին, Ամասիային, Մարզվանին և Չոռումին» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Երիստոսի 1603 և Յայոց 1050 թվականին Ղարա-Յագֆիք Սեբաստիան գրավեց և շատ մարդկանց կոտորեց» (Անանուս «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Ղարա-Յագֆիք կոչվածը հնազանդեցրեց Ուռհան, Չորումը, Ամասիան, Մարզվանը, Թոթաթը և Կեսարիան: Նա նաև եկավ և պաշարեց Սեբաստիան, պատերազմելով գրավեց այն ու ավերեց՝ կողոպտելով եկեղեցիներն և ապրանքները, իսկ հետո՝ հրձիգ անելով ու այրելով քաղաքի մեծ մասը, երբ քաղաքը ավերակ դարձավ» (Ռովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8):

«Այդ ջալալիները հատուկ շրջում էին, ավարառու, հարկահանում, սպանում և այրում՝ խայտառակելով մանուկներին ու կանանց, ընդ որում նրանք միայն բրիստոնյաներին չէին հարվածում, այլ՝ տաքիկներին ևս, և նրանց հետ ավելի անողորմ էին գործում՝ ամենայն չարիքներով...: Այդ ժամանակ նրանք եկան նաև Երզնկա քաղաքի վրա, մտան ներս, ամեն ինչ իրի մատնեցին և յոթ ժամ շարունակ ավերեցին» (Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»):

«Ղարա-Յագֆիք կոչվածը հնազանդեցրեց Ուռհան, Չորումը, Ամասիան, Մարզվանը, Թոթաթը և Կեսարիան: Նա նաև եկավ և պաշարեց Սեբաստիան, պատերազմելով գրավեց այն ու ավերեց՝ կողոպտելով եկեղեցիներն և ապրանքները, իսկ հետո՝ հրձիգ անելով ու այրելով քաղաքի մեծ մասը, երբ քաղաքը ավերակ դարձավ» (Ղուկաս Կարնեցի «ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁶⁶⁸ «Նախորդ տարում Չորումի սանջալը Ղարա-Յագֆիքին հանձնվելուց հետո խաղաղությունն ապահովվեց, սակայն նա շարունակեց իր նախկին մոլորությունները և վերսկսեց ապստամբական շարժում: Ծավալ ամսի 11-ին Յալեպի Էյալեթից հրաժարեցված Յաջի-Իբրահիմ փաշան զինվորներով ուղարկվեց հիշյալ ջեյալիների դեմ, իսկ Բաղդադի Էյալեթից հեռացված Ֆասան փաշան էլ նշանակվեց սերդար: Իր հերթին Ասիթանեից ուղարկվեց նաև Իբրահիմ փաշան, որպեսզի միանա հիշյալ սերդարին: Բաղդադից Ֆասան փաշայի ուշանալու հավանականությունը նկատի ունենալով՝ ֆերման տրվեց, որ նրանք Յագֆիք և նրա եղբայր Դեյի Ֆասանի դեմ կռիվ սկսեն ու նրանց ձեռք գցեն: Իբրահիմ փաշան իրեն հանձնված զինվորներով առաջ շարժվեց և, ավագակների այդ խմբին հանդիպելով Կեսարիայի դաշտում, ճակատամարտ տվեց, սակայն պարտություն կրեց և բաշվեց բերդը՝ սպանելով վերոհիշյալ սերդարի հասնելուն...: Մինչ այդ Ասիթանեից ուղարկվեց Յաջի-Իբրահիմ փաշան, որպեսզի, միանալով սերդար Ֆասան փաշային, հարձակվի Ղարա-Յագֆիքի վրա: Այդ ընթացքում Իբրահիմ փաշան ինքնակամ կերպով, առանց սերդարին միանալու Կեսարիայի մոտ վերոհիշյալ ավագակի դեմ պատերազմելով, նրանից պարտություն կրեց և մտավ բերդը» (Բյաթիք Զեյեքի «Պատմություն», հատոր 1):

«Այդ տարի լևանտները, որ սարթի Շիրի կոչվում, ավերեցին Կիլիկիայի Սիս քաղաքը...: Այդ տարի էր, որ Ղարա-Յագֆիք հաղթեց Իբրահիմ փաշային Կեսարիայի մոտ» (Ասմկել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Ղարա-Յագֆիք Կեսարիայում հաղթեց Իբրահիմ փաշային» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յայոց 1050 թվականին լևանտները, որ սարթի էին կոչվում, ավերեցին Կիլիկիայի Սիս քաղաքը» (Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁶⁹ «Այս ժամանակ մեզ մոտ բազում անօրենություններ եղան, բանձի ելավ Ղարա-Յագֆիք անունով պիղծ և թունավոր մի տաքիկ, որը հյուսիսային կողմից եկավ Սեբաստիա քաղաքի վրա: Սեբաստիա բերդի տեր Մահմեդը փաշան, որ դեռևս մի երեխա էր, վախեցավ նրանից և բազում ու անթիվ հեծելազորով փակվեց բերդի մեջ և ամրացավ՝ քաղաքն իր մարդկանցով ու անասուններով, գույքով և ունեցվածքով մատնելով արյունարբու գազանի ձեռքը: Սա անխնա կոտորեց բազում բրիստոնյաների, մանուկների գերեվարեց, սուրբ հավատը մերկացրեց և բազում ավարով հաստատվեց քաղաքում՝ այրելով ու ավերելով այդ գեղեցկաշեն քաղաքը: Այդ ժամանակից ի վեր ամայի մնաց Սեբաստիայի թեմը» (Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկ հիշատակարան»):

«Յայոց 1051 թվականին Ղարա-Յագֆիք եկավ Թոթաթ, Չիլա, Ամասիա և Մարզվան, ինչպես նաև ողջ Ռումաց տուն՝ Ուռհա ու Սկուտարիա՝ ծովագերքով և գյուղերով հանդերձ: Նա 90 օր մնաց Թոթաթում և ահա քաղաքացիները բոլորը թողեցին իրենց տներն ու տեղերը, կենդանիներն և ապրանքները ու փախան: Նա տեր դարձավ ամեն ինչին, տարավ գեղեցիկ տղաներին և եկեղեցու զարդերը, խաչեր, ավետարանները, գույքն ու շուրջառները, բոլոր կայքերն և անոթները, վայ ինձ հազար բերան» (Անդրեաս Եփրեմյան Շարունակող «ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո այս Ղարա-Յագֆիք այնտեղից բազում գործով եկավ Սեբաստիա քաղաք և ներս խուճեց, իսկ փաշան այնտեղից բազում անկիչարիների ու սպահիների հետ բերդ փախավ: Նրանք շատ գյուղերում և քաղաքներում սպանություններ իրականացրեցին ու մարդկանց սուր տառերով մաշեցին: Տներ, բնակության վայրեր, ապաստարաններ ու չարշուներ նախ թալանեցին, ապա բոլոր դրանք հրով այրեցին: Նրանք նաև երեխաների գերեվարեցին ու չար գործ արեցին՝ Լանկ Թամուր արքայից (**Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուրից – Մ.Ֆ.**) ավելի ավել անելով, հայ և տաքիկ չլայելով ու բոլորին սրով մաշելով» (Հակոբ Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1603 թվականի Առաջին»): «Եվ ահա այդ տարի Յագֆիքն եկավ Թոթաթ քաղաք ու այս ցանկալի, փափագելի և աստվածաշնչ քաղաքը թալանեց, մեծապես այրեց, գերեց ու ավերեց տուն և ապաստարան, շուկա ու բնակարան, միայն բերդը չկարողացավ գրավել: Ֆասան փաշան, որ սարդար էր, իր 4 փաշաների հետ միասին 40.000 հոգով Թոթաթի մեջ էր գտնվում, սակայն, երբ նրանք եկան, նա իր փաշաների և վեգիրների հետ թողեց ամեն ինչ ու փախավ: Քաղաքը մնաց դրանց ձեռքում 3 ամիս, երբ նրանք շատ մարդկանց սպանեցին, բազում մարդկանց չարաբարեցին, հարկ և երեխա հավաքեցին: Նրանք ժողովեցին 6 տարեկանից բարձր բոլոր տղաներին, հայերից և տաքիկներից մինչև 20.000 տղա վերցրին» (Հակոբ Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1603 թվականի Երկրորդ»):

«Եվ ահա այդ տարի այս Յագիջին բազում զորքով եկավ մեծ քաղաք Սևաստի վրա ու բազում չարիքներ արարեց և ոճիրներ գործեց: Նա ավելի քան 20.000 հոգու ջարդեց և սրախողխող արեց, հայ ու ռուս 800 տղաների էլ գերեվարեց, որից հետո քաղաքը հրով այրեց» (Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»):

«Սա գրեցի դռնն և ժժվար մի ժամանակ, երբ ջալալի Ղարա-Յագիջին ու Ղարա Ղաշ պոլակուլաշին եկան և երկու անգամ ավերեցին Թոբաթը՝ բոլորին փախստական դարձնելով» (Ստեփանոս Թոբաթեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»):

«Հայոց 1051 թվականին ուն Ղարա-Յագիջ ջալալի դարձավ և Ուռնայից մինչև Սկուտարի ամեն ինչ այրեց, ավարեց ու թալանեց՝ սպանելով բազում մարդկանց» (Ստեփանոս Թախթեցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»):

«Յագիջին, որ այնտեղ էր մնացել, որպեսզի դուրս մղի սարդարին Ամիրից, եկավ Թոբաթ քաղաքի վրա և կին ու տղա, ինչ-որ կար, գերեց, որից հետո կրկին գործ ժողովեց, եկավ Սևաստի վրա և այս քաղաքն էլ գրավեց՝ բազում ավար ժողովելով ու ոռջ երկիրը գերելով» (Ագարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Հայոց 1050 թվականին Ղարա-Յագիջը եկավ Սեբաստիա, ավերեց և շատ մարդկանց կոտորեց» (Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1050 թվականին Ղարա-Յագիջը այրեց, կողոպտեց և սրախողխող արեց Սեբաստիան՝ շատ մարդկանց կոտորելով» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1050 թվականին Ղարա-Յագիջը այրեց Սեբաստիան» (Անանուս Ամասիացի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Յագիջը ավերեց Սեբաստիան՝ կողոպտելով, այրելով և շատերին կոտորելով» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1050 թվականին Ղարա-Յագիջը ավերեց Սեբաստիան՝ կողոպտելով, այրելով և շատերին կոտորելով» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁶⁷⁰ «Դրանից հետո սարդարը Ամիրից եկավ և Յագիջին դիմավորեց Ապլասթայի դաշտում՝ այստեղ հաստատելով իր բանակը: Յագիջն այդ կողմը եկավ և նրա դեմ ելավ: Նրանք երկար մարտնչեցին, սակայն ի վերջո Յագիջին դեպի Ջանկի փախավ, իսկ սարդարը ելավ այնտեղից և Թոբաթում ձմեռեց» (Ագարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

Այս մասին տեղեկություններ է տալիս Մուստաֆա Նայման իր «Պատմություն»-ում:

⁵⁶⁷¹ «Դրանից հետո սարդարը մի մեծ զորագլուխ հանեց, որ Յագիջին բռնեւ և նրա ոռջ գործը կոտորեւ: Սրա անունը Օսման փաշա էր: Բայց չէրդարացնէ խոսքս, բանգի երկու ամիս անց պիղծ Յագիջը սասուկեց» (Ագարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁶⁷² «Այդ տարի Ամիրը փաշան Վանից բազում զորքով եկավ Բաղէշի Շարաֆ խանի (Շամսարդինյանների Եմիրության Եմիր Շարաֆ խանի – Մ.Հ.) դեմ: Նա ցանկանում էր գաղտնի կերպով նրան որսալ, սակայն չկարողացավ: Եվ ահա նա սպանեց ու փախստական դարձրեց մարդկանց, իսկ մնացածներին էլ այնքան պատժեց, մինչև որ ձեռք գցեց անթիվ գանձեր, բազում ոսկի և արծաթ: Նա մեծավորների տնից հանեց մեծագին մարգարիտներ, ազգային և պատմական հանդերձներ, այնպես որ նկարագրեց իսկ չեմ կարող: Եվ այսպես, մնալով այնտեղ խաչի պահոցից մինչև միջին պահոց, նա անթիվ վնաս և ներդուրբուն հասցրեց քաղաքին» (Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1601 թվականի»):

«Հայոց 1051 թվականին Շարաֆ խանին (Շամսարդինյանների Եմիրության Եմիր Շարաֆ խանին – Մ.Հ.) խաբեությամբ սպանեցին, որից հետո Ղեսարիկը ասպատակեցին և թալանեցին, քաղաքն իր երկրի հետ միասին ասպատակեցին ու դռնն մարտ և պատերազմ են, առաջիկան Աստված գիտի» (Անանուս «Հիշատակարան 1602 թվականի»):

«Ապստամբեց Սարի-Ամինը փաշան» (Երեմիա Զոմլորճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Այդ տարի ապստամբեց Ամինը փաշան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1050 թվականին ապստամբեց Ամինը փաշան» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

⁵⁶⁷³ «Անցնելով Ահանազ գետը՝ ջալալիները փաշայի գործը կոտորեցին և ցիրուցան արեցին: Նրանք բազում ու զանազան ոճիրներ գործեցին..., բանգի, ինչ-որ հանձն թվաց իրենց աչքին, վերցրին, իսկ մնացածը, լինե՞ր դա հանդերձ թե՛ դիպակ, ոսկեգոծ պատանքներ թե՛ վրաններ, կրակի մատնեցին և գնացին իրենց բանակը» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁷⁴ «Երբ գարունը բացվեց Հասան փաշան Հասան-բեկի վրա եկավ, սակայն՝ ոչ թե մեծաքանակ զորքով, այլ միայն 10.000 մարդկանցով: Նա մոտեցավ Թոբաթին, իսկ այդ ժամանակ Հասան-բեկը 50.000 հոգանոց մի զորք էր կազմել, սակայն նա կեղծեց ու նենգորեն խաբեց սարդարին, թե չի եկել նրա դեմ ժամադրազնելու, այլ ուզում է միավորվել նրան: Եվ ահա Հասան փաշան ուրախացավ և անհոգ մնաց, ցրելով հեծելազորը, իսկ Հասան-բեկն այդ ժամանակ հանկարծակի փող փչեց ու, պատրաստի գտնելով ջալալիների զորքը, ներս խուժեց և մեծ սարդարին փախուստի մատնեց, ինչպես Սադմոսում է ասված, թե՛ մեկը տասին կիսածի: Հասան փաշան բերդում թաքնվեց, իսկ Հասան-բեկի զորքը, ում որ դրսում գտավ, սրահար արեց, քաղաքում էլ տուն ու տեղ այրեց՝ ինչք և բարիք ժողովելով: Այդ ժամանակ Հասան փաշային հրաջանով հարվածեցին և սպանեցին, իսկ Հասան-բեկը, երբ այս իմացավ, ոռջ քաղաքն այրեց ու մարդկանց բնաջնջեց: Դրանից հետո Հասան-բեկը Թոբաթից առաջացավ դեպի Ստամբուլ և, ինչ երկիր որ ճանապարհին հանդիպեց, բարդ բարի վրա չթողեց» (Ագարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Երբ այդ լուրը հասավ պետության մայրաքաղաքը, ներքինիների դասից Դիարբեքրի բեգլեբեգ Խոսրով փաշան, իր տրամադրության տակ ունենալով Զուրդիստանի զինվորներին, Նշանակվեց վեզիր՝ ջեյալիների ոչնչացնելու նպատակով: Ընդհարումների ժամանակ Հասան փաշան գոհվեց: Այսպիսով՝ Դեյի Հասանը հեշտությամբ հասավ իր հիմնական նպատակին և, վերցնելով իր անարգ զինվորներին, սկսեց թալանել Անատոլիայի վիլայեթները: Հասան փաշայի հարստությունը բաղիշտակեցիս և կողոպտելիս, նրանք դրամը չափում էին վահանով, իսկ կերպասեղենը՝ սրով, այդ աստիճան նրանք հարստացել և ուժեղացել էին: Ջեյալիները 7-8 տարի շարունակ երկիրը իրենց տիրապետության ներքո պահեցին...՝ Երբ Յագիջն մահացավ, բեթիսուդա Ըահվերդին, Փուլադ Կադին և Թավիլը եկան հիշյալ ավագակի եղբոր՝ Դեյի Հասանի, մոտ և, մի խումբ ավագակներով Ջանկիկից դուրս գալով, գնացին Դիարբեքրից եկող Հասան փաշայի հարստությունը թալանելու: Նրանք, հարձակվելով մի վայրում, ամբողջապես կողոպտեցին և թալանեցին նրան» (Բյաթիբ Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 1):

⁵⁶⁷⁵ «Հետո այդ նույն ավագակախումբը առանց կանգ առնելու եկավ Թոկաթ: Հասան փաշան, զինվորական ուժեր չունենալով, չկարողացավ դիմանալ այդ հարձակմանը և ապաստանեց Թոկաթի բերդում: Ավագակ զինվորները քաղաքը կողոպտելուց և թալանելուց հետո ավերեցին այգու գեղեցկազարդ և թանկարժեք ծաղկանոցները ու փաշային բռնելու նպատակով պաշարեցին բերդը...: Նախորդ տարվա վերջին վերոհիշյալ ավագակապետ Դեյի Հասանը, Թոկաթում Հասան փաշայի մահապատժի ենթարկելուց հետո, Անատոլիայում սկսեց զբաղվել կողոպտանքով: Նրան ոչնչացնելու համար նշանակվեց Եր Դիարբեքրի բեգլեբեգ Խոսրով փաշան, որն իր տրամադրության տակ ուներ Շամի, Դալեայի և Մարաշի զինվորներին: Ոչ ոք, սակայն, նրան չհպատակվեց և, երբ նա Սվազին մոտեցավ, զինվորները նրան լքեցին ու հեռացան՝ պատրվակ բռնելով վերահաս ձմեռը: Ապա՝ այդ խռովարարը հայտնվեց Անկարայի մոտ: Նա համարձակ և անվախ կերպով շարժվեց Ամինը փաշայի դեմ, որը խնդիր ուներ պաշտպանել Անատոլիան: Այս փաշան, նրա դեմ կռվելու կարողություն չունենալով, ապաստանեց Զյոթահիայի բերդում: Ավագակապետը անմիջապես եկավ և իր զինվորներով երեք օր պաշարեց բերդը, բայց, բանի որ ձմեռ էր և սառնամանիկները սկսվել էին, նա քաղաքը կրակի մատնեց ու ձմեռելու համար գնաց Կարահիսար: Երբ այս տոկայի լուրը մայրաքաղաք հասավ, վեզիրներից Գյուզելբե Մահմուդ փաշան Ռեշեք ամսին Նշանակվեց սերդար» (Բյաթիբ Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Հայոց 1051 թվականի մայիսի 29-ին, շաբաթ օրը, օրվա չորրորդ ժամին եկավ այդ աղի ջալալին՝ Դեյի-Հասան Ղարա-Յագիջինին, որը Թոբաթ քաղաք մտավ Հարաշարժիսն տունին: 60.000 հոգով այստեղ էր Հասան փաշան այլ անվանի փաշաների հետ միասին, սակայն նրանց փախցրեցին և նրանց ու քաղաքացիների զորքը ցրեցին, ինչպես առյուծը աղվեսներին կամ բազեն հավերին...: Նրանք մինչև Ղուլթեյի հալածեցին: Այդ ժամանակ քաղաքացիները հազար բարիքով լի տուն ու տեղ ձգեցին, ելան և փախան՝ ոմանք դեպի բերդը, ոմանք՝ դեպի լեռներն ու սարերը՝ իրար կողմնելով և չկարողանալով գտնել: Ոմանք բռնի էին, գլխաբաց և թալանված շրջում էին, ոմանք ամսով հաց չէին գտնում որ ուտեին ու հեռուն նայելով լաց էին լինում՝ թափառելով խորթախ կռվող մեծ կամրջից մինչև Կոմանը: Նրանք երեք ամիս այնտեղ նստեցին, թալանեցին գյուղ և քաղաք, ոչ մի հոր ու պահեստ չթողեցին, իսկ հետո էլ Նեռի նման ամեն ինչ հրի մատնեցին» (Ստեփանոս Թոբաթեցի «Հիշատակարան 1602 թվականի»):

«Այդ ջալալիները եկան Սեբաստիա քաղաքի վրա և մեծ բարկությամբ մարտնչեցին ինչպես նրա, այնպես էլ նրա ամրությունների դեմ: Այդ ժամանակ փաշայի կողմից մոնետիկ ելավ և կոչ հղեց քաղաքացիներին՝ թե տաքիկներին ու թե հայ ռամիկներին, որ նրանք պատերազմի ելնեն Հասան-բեկի դեմ և վալ նրան, ով այդպես չի վարվի: Այս սպառնալիքից հետո տաքիկներն և հայերը ելան ու սկսեցին ծակատեղ Հասան-բեկի դեմ: Այդ ժամանակ երկու կողմից էլ սկզբում աստիկ կոտորած եղավ, բայց հետո, բանի որ ծովացել էին մեր մեղքերը, Աստծո հրամանով փաշայի զորքերը կոտորվեցին, իսկ ինքն էլ դիմեց փախուստի ու մտավ միջնաբերդ: Այդ ժամանակ ջալալիները մտան քաղաք և անողորմ կերպով կոտորեցին թե տաքիկներին, թե հայերին, ընդ որում տուժվեց ոչ միայն քաղաքի բնակչությունը, այլ նաև՝ շրջակա աշխարհի ու գավառների, որոնք այնտեղ էին հավաքվել սովի և ժամանակի չարության պատճառով: Այդ ժամանակ հայերն և տաքիկները, ով որ փրկվել էր, մազապուրծ եղած փախսն լեռները՝

կին թե տղամարդ, մանուկ թե երեխա...: Դրանից հետո ջալալիները սկսեցին մարտնչել երկու ամրությունների դեմ, որոնցից մեկը գրավեցին» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

«Իսկ հաջորդ տարի եկավ այս Յագիցի Դասան-բեկ անունով եղբայրը՝ առավել չար, քան նա ինքը: Սա բազում զորքով եկավ Եփրոկիա քաղաքի վրա, որն այժմ Թեթաթ է կոչվում, և բազում ուժիւններ գործեց, ավելի չար, քան Սեբաստիայում՝ ոչ պակաս» (Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Դայոց 1051 թվականին Մահմեդ կոչեցյալ Չավուշը բազում բրիոստոստայաց տաջիկներով եկավ մեր աշխարհը: Նա եկավ Եփրոկիայի վրա, քաղաքի զորքին պարտության մատնեց, բազում ավերածություն արեց, այրեց և ավարտեց» (Մադաթիա Գրիգ «Հիշատակարան 1605 թվականի»):

«Այնտեղից նրանք դեպի Ամասիա գնացին, ողջ քաղաքը շրջապատեցին և 60.000 ոսկի վերցրին, ապա այնպիսի չարիքներ գործեցին, ինչպես Թեթաթում, որի մասին չեմ կարող գրել, բանգի հազար-հազարից ո՞րը հիշեմ: Այնտեղից Դասան-բեկը ելավ և դեպի Սուսմբուլ դիմեցին՝ այդ ճանապարհին ինչ երկիր որ հանդիպելով, այնտեղ քարը քարին չթողնելով: Նա մինչև Պուսաս հասավ, սակայն հետո թագավորին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) հնազանդվեց, նրանից սիրով ընդունվեց և Տվշուվար սանջախը ստացավ, թեև հետո թագավորը նրան սպանեց, նրա զորքն էլ ցրեց» (Ազարիս Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Նոր Թեմուրյանի այդ Մահմուդ Չավուշը եկավ մեր աշխարհը Դայոց 1051 թվականին՝ պատուհաս դառնալով հայերի ու տաջիկների համար: Նա եկավ Եփրոկիա քաղաքի վրա, պատեց այն, բազում ավարտություն արեց, ծաղրեց, հրկիզեց և արդյունքում բազում ձեռագրեր այրվեցին» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1051 թվականին Թեթաթ քաղաքը այրեցին» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1051 թվականին Դարա-Յագիցի եղբայրը այրեց Թեթաթը» (Ամանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»):

«Ապստամբեց Դարա-Յագիցի եղբայր Դասանը» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Դայոց 1051 թվականին Դասան փաշան պաշարվեց Թեթաթում...: Նույն տարում էլ ջալալիները այրեցին այն» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Դրանից հետո ապստամբեց Լևեոլ կոչեցյալ մեկը, իսկ հետո՝ Դելի կոչվածը, որոնք գործեցին Փոքր Դայքի և Կիլիկիայի սահմաններից մինչև Բարձր Դայք ու Վասպուրական, որտեղ բազում չարիքներ գործեցին՝ օսմանների արքայի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) ձեռքից խլելով այն բաները, ինչ իրենց հաճելի էր: Նրանք հայերի ձեռքից խլեցին ձիեր, հագուստներ, կին ու որդի, ընդ որում չարաչար տանջում էին մարդկանց, բանգի իրենց ազատությունից դրոպված մեծ գուժանի հարկ էին սահմանում հայերի վրա և, ով չէր կարողանում վճարել, նրան աղետալի գերուղեց էին տանում» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

Թեթաթի գրավման համար աղբյուր է հանդիսանում նաև Հակոբ Թեթաթեցու «Ողբ Եփրոկիո»-ն: Միաժամանակ պետք է նշել սակայն, որ, հաշվի առնելով վերջինիս յուրօրինակ, գեղարվեստական բնույթը, ինչպես նաև փոքր ինֆորմատիվությունը՝ ես այն այստեղ շարադրել հարկ չեմ համարում:

⁵⁶⁷⁶ «Իսկ Գեորգին (**Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը (1600-1606) – Մ.Ֆ.**) նվաճեց Զարթին և թագավորում էր բարվոք, ապա նա ժողովեց վրացիներին ու գնաց Լոռու վրա: Նա վերցրեց բերդն և գրավեց Լոռին» («Զարթիս-Յիսուվրեբա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»):

«Գեորգի արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ Լոռուն, վերցրեց բերդն և գրավեց Լոռին» («Նոր Զարթիս-Յիսուվրեբա», Բերիա Եգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Գեորգի արքան (**Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**) զորք հավաքեց և Զրիստոսի 1601 կամ Զրոնիկոնի 289 թվականին մոտեցավ Լոռիին: Նա գրավեց այն և զբաղեցրեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1601 կամ Զրոնիկոնի 289 թվականին Գեորգի արքան գրավեց Լոռին և զբաղեցրեց այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Գյանջայից հեռանալուց հետո եղջանիկը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) գնաց Թիֆլիսի, Թուրանուսի և Լոռու բերդերի վրա: Այդ բերդերի փաշաներն ու պահակները վախեցան դատաստանի գողի հարձակումից և այլ ճանապարհ չգտան, քան ողորմություն խնդրելն ու բերդերը հանձնելն էր» (Իսթանդուլ Մուլաշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁶⁷⁷ «Եվ ապա քոդերը դարձյալ դիմեցին Եկեղյաց գավառի և Երզնկայի վրա: Նրանք շատ վնասներ տվեցին և հրձգություն արեցին, ընդ որում չկար ոչ մի իշխան կամ պարոն, որ նրանց դեմ ելնէր և, եթե չլիներ Զարգուլումի փաշան, որը իր զորքով առաջացավ, նրանք կկործանեին ողջ աշխարհը» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁷⁸ «Հիցի 1012 թվականին Երզրումի վալի վզիդ Սաադի Դասան փաշան նշանակվեց այդտեղի ավագանների ղեկավար: Այդ տարվա սկզբում էլ հենց Թավրիզ սկսեցին լուրեր և բողոքներ հասնել Դասան փաշայի ու Երևանի բեգլբեգ Շարաֆ փաշայի վերաբերյալ: Այդ բողոքներում հայտնվում էր, որ մոլորյալները ժամանակը հարմար են գտել Թավրիզը գրավելու համար, իսկ դա այդպես եղավ: Այն բանից հետո, երբ Կարնիարիկը և նրան որպես խաս տրված հողերը ընկան օսմանների տիրապետության տակ, դրանք որպես օջախի տրվեցին Թավրիզի ռազմիկներին: Այդուհանդերձ այդ երկրների իրենց պապերի ժամանակներից սկսած նույն կարգավիճակով տիրում էր բոլոր բեկերից մեկը՝ Կլա-Էդ-Դին բեկը: Եվ ահա այժմ սա, հոգնելով թավրիզյան վարձկանների հարձակումներից, դուրս եկավ հնազանդությունից և խռովություն բարձրացրեց: Այդ ժամանակ այն ժամանակվա Թավրիզի բեգլբեգ Սարխոշ Ալի փաշան վարձկան զորքերով շարժվեց Կլա-Էդ-Դին բեկի վրա և պաշարեց նրա Գառնի-Յարուբ ամրոցը: Պաշարողներին իր զորքերի հետ միասին օգնության եկավ նաև Հաբարիի բերդի առաջնորդ Չաբարիա-բեկն (**Շամբոյանների եմիրության Եմիր Չաբարիա-բեկ – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Շարաֆ փաշայի բեթիսուդա Օսմանը՝ Նախիջևանի զորքի կետով: Եվ ահա մեկ ամսվա պաշարումից հետո այդ ամրոցն ի վերջո գրավվեց» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Թավրիզում գտնվող պահակազորքը շրջակայքում հարձակումներ արեց և կողոպտեց: Սալմաստի իշխող բուրդ Դագի-բեկը անցավ շահ Աբբասի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) կողմը, որը նրան խառնություն շնորհեց: Օսմանցիները Դագի-բեկին պաշարեցին Գառնի-Յարուբ բերդում, բայց նրան հաջողվեց փախչել և գնալ Սպահան՝ շահ Աբբասի մոտ» (Մուսաաֆա Նալյմա «Պատմություն»):

«Շահ Աբբասի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**)՝ Երևանի վրա հարձակվելու նախադրյալին Թավրիզը օսմանցիների ձեռքում էր: Այդ ժամանակ Սալմաստի բեկ բուրդ Դագին, օսմանցիներից փախչելով, ապաստանեց Շահ Աբբասի մոտ և նրանից օգնություն խնդրեց: Շահը բուրդ Դագի-բեկին խառնություն շնորհեց: Օսմանցիները պաշարեցին բուրդ Դագի-բեկի ապաստանած Գառնի-Յարուբ բերդը: Պաշարվածները անձնատուր եղան և օսմանցիները նրանց թույլ տվեցին բերդից դուրս գալ ու գնալ իրենց ցանկացած ուղղությամբ: Բուրդ Դագին գնաց Սպահան՝ շահ Աբբասի մոտ: Օսմանցիները Գառնի-Յարուբ բերդը միացրին իրենց մյուս բերդերին, որից հետո օսմանյան բանակը գնաց Նախիջևան» (Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Եվ երբ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Սպահանից Թավրիզ գալու, վերոհիշյալ մարդկանց բոլորին առավ իր հետ: Արագընթաց և օդասլաց երիվարներով Սպահանից ելնելով՝ շուտով՝ քիչ օրերի ընթացքում, նա հասավ Թավրիզ: Օսմանցիների զորքը, բնավ չիմանալով պարսիկների գալը, որովհետև սա ոչ թե շատ օրերի ընթացքում, այլ քիչ օրերում հասավ Թավրիզ: Երբ Շահ-Աբբասը հասավ Թավրիզ, բանը հաջողակ ստացվեց նրա համար, որովհետև Թավրիզի Ալի փաշա անունով տեղը, որ այդ երկրի պաշտպանն և օսմանյան բոլոր զորքերի հրամանատարն էր, իր ողջ 20.000 հոգանոց զորքով հավաքվել և գնացել էր Սալմաստ գավառը՝ նախապես իշխատակված բուրդ պարոնի Դագի խանի վրա, որովհետև օսմանցիներին հայտնի էր եղել, որ Դագի խանը հեռացել է օսմանցիների դաշինքից, դարձել է պարսիկների դաշնակից և իր հավանաբանությամբ Ավրալ խանին ուղարկել է շահի մոտ: Ահա հենց այս պատճառով օսմանցիների զորքը հավաքվեց և գնաց Սալմաստ՝ Դագի խանի վրա, իսկ սա, օսմանցիների զորքի հասնելուց առաջ, եկավ Սալմաստից, գնաց Ուրմի գավառը և մտավ Ուրմիի ծովակում գտնվող մի անառիկ բերդ, որ կոչվում է Գողդարի բերդ: Նա այնտեղ ամրացավ, իսկ Ալի փաշան և օսմանցիների զորքը, գալով Սալմաստ ու տեսնելով, որ Դագի խանը գնացել է Ուրմի, իրենք չգնացին Ուրմի: Նրանք նախ կամեցան Սալմաստի այն երկրամասն և բերդը գրավել, ենթարկել իրենց իշխանության և հետո նոր գնալ Ուրմի՝ Դագի խանը վրա, բանի որ Սալմաստի երկրամասում կար մի ամրոց բերդ, որը կոչվում էր Գառնիյարուկ: Սրա շուրջը կռիվ բողոքեցին և օսմանյան զորքը մինչև երեք ամիս մնաց այնտեղ, պատերազմեց բերդի դեմ, բայց չկարողացավ գրավել» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3):

«Այդ ժամանակ... Ալի փաշան Թավրիզի, Նախիջևանի և Երևանի ողջ զորքով գնացել էր Սալմաստ՝ Դագի-բեկի վրա» (Աստվածատուր Գրիգ «Հիշատակարան 1605 թվականի»):

«Այդ ժամանակ... Ալի փաշան Թավրիզի, Նախիջևանի և Երևանի ողջ զորքով գնացել էր Սալմաստ՝ Դագի-բեկի վրա» (Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁶⁷⁹ «Դայոց 1052 թվականի օգոստոս ամսի 19-ին... բոթայից լուր եկավ, թե բազում ջալալիներ զորքով առաջացել են դեպի Երզնկա: Այդ ժամանակ սա և նա իրար բերին ուժերը ու, միաբանելով դրանք, խրոխտաբար գնացին այս նորեկների վրա, որոնք իրենց հերթին պատրաստվեցին

պատերազմի: Սրանք ցանկանում էին գիշերով գնալ նրանց վրա, սակայն նրանք առաջինը եկան, հարվածեցին բանակին և խառնեցին: Այսպիսով, դիմելով Մուրադխանի և Էփագզու զորքի վրա, նրանք բոլորին կոտորեցին ու խորը խոցոտեցին: Այդ ժամանակ փաշաներն իրենք հագիվ կարողացան փրկվել և ամրոթախար երեսով ցրվել՝ տեղ հասնելով մեկ-մեկ միայն երկու շաբաթ հետո» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁸⁰ «Երբ Մահմեդ փաշան Սիսնոն խախտեց (Զաքարիայի թագավորության արքա Սիսնոն Իհն – Մ.Յ.) հասցրեց խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Յ.) մոտ, սա նրան որպես խիլա պարգևեց Կարինի փաշայությունը, իսկ Վանի փաշայությունն էլ կցեց Կարինի փաշայությանը իբրև կալվածք: Թագավորի հրամանի համաձայն Մահմեդ փաշան եկավ Կարին և վարում էր փաշայությունը, սակայն Վան բաղաբը և շրջակա գավառները չուզեցին այս վիճակը, որովհետև նրանց ծանր թվաց, թե Վան բաղաբը իր բերդերով այնքան նվաստացավ, որ դառնա Կարինի կալվածք: Այս պատճառով վանեցիք չէին կամենում հնազանդվել Մահմեդ փաշային, ինչի համար Մահմեդ փաշան Կարինից ելավ և եկավ Վան բաղաբ: Այդ ժամանակ նա նրանց համաձայնեցրեց և ենթարկեց իր կառնիքին, այնտեղից գնաց, որպեսզի շրջակա շենքերը նույնպես համաձայնեցնի ու, հերթով շրջելով, հասավ մինչև Արծկե: Արծկեի իշխողը, որի անունը նորից Մահմեդ փաշա էր, չկամեցավ հնազանդվել, այլ, երբ լսեց նրա գալու մասին, մեծ զորք հավաքեց, շատ ուսուցիչ առավ, մտավ բերդը, ամրացավ և չհնազանդվեց, բանի որ բերդը ամուր էր: Մահմեդ փաշան եկավ, բերդը պաշարեց և նրա դեմ կռիվ սկսելով, հզորապես մարտնչում էր» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 3):

⁵⁶⁸¹ «Ամրոցի գրավումից հետո հիշատակված Ալա-Էդ-Դին բեկի եղբորորդի Սեֆ-Էդ-Դին բեկը և Արդալ-բեկ խանը օգնության աղաչանքներով մեկնեցին Իրանի շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Յ.) մոտ և հայտնեցին նրան այն մասին, որ օսմանների զորքը լքել է Թավրիզը ու այժմ այդ ամրությունում ոչ-ոք չկա: Ինձանալով այդ մասին՝ շահը առանց տատանվելու գործով ելավ և կանգ առավ հանգստի միայն երեք-չորս անցում հետո՝ հաղթահարելով Սպահանից Թավրիզ ձգվող մեկամիջ քանակապարի 6 կամ 10 օրվա ընթացքում: Եվ այսպես, նա 18 օրում հասավ Թավրիզ և սկսեց սրա ամրության պաշարումը: Սարիխոշ Ալի փաշան, որը գերի էր վերցրել Ալա-Էդ-Դին բեկին, ինձանալով այդ մոլորյալների կողմից Թավրիզի պաշարման և այն մասին, որ դրանց շարքերում է գտնվում նաև շահն ինքը, անմիջապես էլ հարձակվեց ղզբաշների վրա ու Բարձրյալի աջակցությամբ ջարդեց նրանց առաջապահ ուժերը, սակայն, այն բանից հետո, երբ որոշ մոլորյալ գնդեր «Շահի, շահի» աղաղակելով նետվեցին նրա վրա, փաշան գլխատեց հիշատակված Ալա-Էդ-Դին բեկին: Ի վերջո, սակայն, իրանցիները հաղթանակ տարան և Սարիխոշ Ալի փաշան հայտնվեց նրանց գերության մեջ: Գերվեցին նաև Ջաֆար փաշայի ենթակայները հալիլ փաշան և Մուհամմեդ փաշան: Երբ սրանց հասցրին շահի մոտ, նրանք երկուսն էլ, որպես Ջաֆար փաշայի մարդիկ, մահապատժի ենթարկվեցին, իսկ Սարիխոշ Ալի փաշային տարան Թավրիզ և, ցույց տալով պաշարյալներին ասացին. «Ահա թե ինչ վիճակում է ձեր փաշան: Նա մեր գերին է, արդ ումի՞ց եք դուք այժմ օգնություն սպասում»: Այդ պատճառով էլ մահմեդականները հանձնվեցին և ամրությունը հանձնեցին ղզբաշներին, ընդ որում շահը, խախտելով իր տաժ ամանը, անմարդկայնություն դրսևորեց և հանձնվածներին սարսափեցի տանջանքների ենթարկեց: Դրանից հետո նույն կերպ սպանվեց նաև Սարիխոշ Ալի փաշան, որին շահը մինչ այդ նույնիսկ իրեն գրուցակից էր դարձրել» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Ղազի-բեկի դրդումով շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Յ.) 10.000 հոգանոց բանակով գնաց Թավրիզ գրավելու: Սոֆիանում պատերազմ տեղի ունեցավ, որտեղ օսմանյան զորքը, սակավաթիվ լինելու պատճառով, պարտվեց: Այդ հաղթությունից հետո շահ Աբբասը շարժվեց Թավրիզի վրա: Նա առաջարկեց բերդապահներին հանձնվել՝ խոստանալով նրանց չվնասել, հետո, սակայն, խուսափումնազանց և անզույժ շահը նրանց խաբեց, նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը թալանի տվեց, Թավրիզի կանանց մեծ մասին իր զգվելի սովորության համաձայն պոռնիկ դարձրեց, ամեն մեկին պոռնկության համար որոշ վարձ նշանակել տվեց և մահմեդականների պատիվն ու բարքն ապականեց» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Յ.) բուրդ Ղազիի դրդումով շարժվեց Թավրիզի վրա: Նա իր տրամադրության տակ եղած 2.000-3.000 ընտրյալ զինվորներին միացրեց «Գոթ-Ղուլաթ» և «Թուլունջի» անուններով հայտնի ավագակախներին, ինչպես նաև Արդեբիլում իշխող Չուլֆիդար խանի զինվորներին, որից հետո 15.000 հոգանոց բանակով առաջացավ դեպի Թավրիզ: Սոֆիանում տեղի ունեցած կատաղի կռվում օսմանցիները պարտվեցին: Շահը Թավրիզը գրավեց միայն իր խորանանկությունների և կեղծ խոստումների շնորհիվ: Բերդում եղած օսմանյան զինվորները, հավատալով Շահ Աբբասի այն խոստումներին, թե իրենց կյանքին և ունեցվածքին ոչ մի վնաս չի սպասում, բերդը հանձնեցին: Օսմանցիները, Թավրիզից դուրս գալով, իրենց երեխաներով, ընտանիքներով և ունեցվածքով մեղավեցին դեպի Վան: Աջեմները, սակայն, նրանց հետապնդեցին, կողոպտեցին և թալանեցին նրանց, իսկ շահը, մտնելով Թավրիզ, անասելի չարագործություններ կատարեց: Այստեղ էլ հենց շահը, Նախիջևան և Երևանը գրավելու նպատակով, սկսեց ուժեր ու ռազմասթեղ հավաքել» (Զյաթիթ Զեյնեի «Պատմություն», հատոր 1):

«Եվ ահա, այդ բաղաբները վերադարձնելու վճռականությամբ լքվելուց հետո երջանիկը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Յ.) գրավեց Թավրիզի բերդը» (Իսթանդուլ Մուլաշի «Աբբասի պատմություն»):

«Թավրիզից փաշայի ելնելու և բողբերի վրա գնալու մասին թավրիզցիները հապճեպ գրեցին շահին (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Յ.), իսկ վերջինս դեռ առաջ էր հրամայել արդեբիլյան բեգլեբեք Չուլֆիդար խանին. «Զանի որ թո շրջակա երկիրը զբաղեցված է թուրքերի կողմից, բեգ մոտ պահիր մշտապես աշխատավարձ ստացող 15.000 հոգի, դրանց միշտ պատրաստ պահիր և, երբ կստանաս մեր հրամանը, արա այն, ինչ պետք է»: Չուլֆիդար խանը մեծ զորքով դիմավորեց շահին Շիբլիյից անդին՝ լճի մոտ: Երբ ղզբաշները հեռվից տեսան նրա զորքը, նրանք գեկուցեցին արբային. «Երևում է մի մեծ զորք, իսկ մենք քիչ ենք, ինչպե՞ս վարվենք»: Այդ ժամանակ շահն իրեն թույլ տվեց այսպես ասել նրանց. «Այդ զորքը Մուրտուզ-Ալիի կողմից օգնության է ուղարկվել մեզ, իսկ նրա սուր Չուլֆիդարը ևս մեր հետ է»: Զանի դեռ նրանք այս կերպ գրուցում էին, եկավ Չուլֆիդարն և համբուրեց շահի ոտքերը: Տիրապալն ուրախացավ նրա գալով: Չուլֆիդար խանը նրան լավ լուր բերեց, թե. «Փաշան դեռ չի մտել Թավրիզ, նա ջարդել է բողբերի և շատ ավար է վերցրել, սակայն այժմ ցրել է զորքը և բոլորն իրենց տներն են գնացել, այն դեպքում, երբ ինքը փոքրաբանակ մարդկանց հետ որսի է ելել լճի մոտակայքում»: Այդ ժամանակ շահը նրան ասաց. «Դու ինքը լավն ես, թո բերած լուրերն և զորքն էլ են լավը, արդ ասա, ի՞նչ անենք մենք այժմ»: Դրան ի պատասխան Չուլֆիդարն ասաց. «Մենք որպես ճանապարհորդներ ծալված առաջ կուղարկենք մի բանի հոգու: Այնտեղ կանգնած են նրանց մաքսավորները և մենք կբռնենք դրանց, որպեսզի լուր չհասցնեն Թավրիզ: Ինչ վերաբերվում է տիրակալին, ապա թող ուն գիշերով Թավրիզ գա և, եթե փաշան արդեն եկած լինի, մի բան կստանձենք, իսկ եթե ոչ, այդ դեպքում ևս համապատասխան ձևով կվարվենք: Եր փառքը մեծ է և իսորը, հաջողականությունը էլ է՝ հսկայական: Մենք կփակենք նրանց ճանապարհը և, որտեղից էլ որ չառաջանա թշնամին, աստծո օժանդակության հաղթանակ կտանենք»: Այդպես էլ արեցին և մաքսավորներին կոտորեցին: Գիշերը շահը մտավ Թավրիզ և բաղաբի գլխավորներից ոմանք հենց այդ ժամանակ էլ եկան նրա մոտ ու գեկուցեցին, թե փաշան դեռ չի եկել: Շահն ուրախացավ այդ հաղորդումից: Նույն գիշեր էլ լավ ձիերով փորձված մարդկանց առանձնացրին և ուղարկեցին այն փաշապարիով, որով մտել էին բաղաբ: Շահն առանձին էր մտավ: Իր հերթին փաշան, որին ոչինչ հայտնի չէր հակառակորդի ձեռնարկումները մասին, հեռավոր տեսավ մի զորք, որի ռազմիկների գլխանոցները սպիտակ չէին: Նա մտածեց, թե այդ բողբերն են իր ճանապարհը փակել, այն բողբերը, որոնց նա առաջ ջարդել էր: Փաշան փոխեց ձիուն և հրամայեց գործին. «Չննեք ձիերի լծասարքերն և պատրաստեք գեկները»: Զանի դեռ դրանով էին զբաղված, մոտեցավ զորքը և սկսվեցին հրաձգությունն ու ընդհարումները: Այդ ժամանակ միայն թուրքերը տեսան, որ գործ ունեն ղզբաշների հետ, սակայն արդեն ուշ էր խուսափել մարտից: Թուրքերը քիչ էին, բայց այնուհանդերձ բաջաբար և խիզախորեն տարան մարտը՝ մարտնչելով իրենց չինայելով ու լավ դիմանալով: Զանի դեռ հնարավոր էր, թուրքերը դիմադրում էին սրերով և մեծ վնաս էին հասցնում հակառակորդին, սակայն տիրակալն ու ղզբաշները նախապես ամեն ինչի մասին մտածել էին՝ նրանք ավելի մեծաքանակ էին ու բոլորն էլ ընտիր ռազմիկներ էին: Բացի այդ տիրակալն ինքն էլ մեծ հաջողականության տեր էր և նրա գործերը լավ էին ընթանում: Ի վերջո, փաշայի տակ սպանեցին ձիուն, իսկ նրան էլ, որ կռվում էր հետևակ, գերեցին: Նրա հետ եղող թուրքերից ոմանց և բռնեցին, այդ բնկան մարտում, իսկ մի մասն էլ հաջողաբեց ամրանալ Թավրիզի միջնաբերդում և ամրացնել այն: Թավրիզի գերված փաշային բերին շահի մոտ և շնորհավորեցին տիրակալին հաղթանակի առթիվ: Այդ ժամանակ նա իրեն թույլ տվեց ասել փաշային. «Այդ ո՞նց եղավ, որ դու ցրեցիր արդաբանական զորքը, այն գնաց տներով, իսկ դու էլ միայնակ որսի ելար»: Փաշան պատասխանեց. «Դրանում իմ խելքը մեղք չունի, մեղավորը ձեր հաջողականությունն է, բանգի, եթե տիրակալի հաջողականությունը գիրառում է, այդ ժամանակ փաշաներից նիհարում է»: Շահին իմուր եկան այդ խոսքերը և նա փաշային մեծ պատվով արժանատեցրեց: Շահը ժամանեց Թավրիզ և մտնեցավ միջնաբերդին: Այն թավրիզցիները, որոնք թուրք փետաղներ ունեին, կտրեցին դրանց գլուխները և մատուցեցին շահին: Թավրիզի միջնաբերդը վերցրին և այնտեղ մեծ ավար ձեռք գցեցին: Զանի որ այդ ժամանակ թուրքերը մարտնչում էին ֆրանկների դեմ, նրանք չկարողացան օգնության գալ Աղբազակին» (Փարսապան Գորգիջանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 36, 37):

«Եվ երբ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Յ.) իմացավ, որ իրոք նրանց սրտինը այն է, ինչ-որ բերանով խոսում են, հրաման տվեց իր զորավարներին զորքը պատրաստել մեկնելու համար: Իսկույն շուտապիսով հրամանով կատարվեց: Այնուհետև ողջ զորքը շարժվեց դեպի Թավրիզ՝ օսմանցիների զորքի դեմ, որ այնտեղ էին բնակվում և գրավել էին Թավրիզը ու նրա գավառները...: Այն օրերին, երբ օսմանցիները Գառնի-Յարուխ բերդի դեմ դեռ ճակատում էին, շահը եկավ, հասավ Թավրիզ: Նա բաղաբը թողեց, անցավ և եկավ օսմանցի զորքերի դեմ, իսկ օսմանցիները, երբ զգացին պարսիկների գալը և ստույգ իմացան, որ այդ շահն ինքն է, բանի որ նախապես կարծում էին, թե ինչ-որ գորապետ է, իսկույն բերդի դեմ

ճակատամարտը դադարեցրին, դարձան եկան Սոֆիան գյուղի մոտ և այնտեղ՝ Սոֆիանի դաշտում, հանդուգն բախումով խմբավորվեցին ճակատամարտի: Այդ ճակատամարտում մեծ քաջություն ցույց տվեց Ուլամի որդի Յայթաթ-բեկը, որովհետև այս ճակատամարտում շահի առջև 20 գլուխ բերեց: Իբրև գիշակեր և անկուշտ գազան՝ դրանից հետո նա նորից մտավ ճակատամարտի մեջ, բայց նրա երիվարն այդքան շատ արշավի և չարչարանքների պատճառով հոգնել էր և օսմանցի զինվորները, շրջապատելով նրան, իրենց միջև նիզակափակ արին, որից հետո իենց այնտեղ էլ Յայթաթ-բեկին զարկեցին ու սպանեցին: Պարսից զորքերը այս տեսելով՝ երկյուղ կրեցին, որով թեթև կերպով պարտված երևաց պարսից կողմը: Եվ ահա շահը իսկույն իր առջև կանչեց Չյուլֆիդար մեծ խանին, բաջալերելով սրտապնդեց նրան և հրավիրեց ճակատամարտի, իսկ սա, շահի բաջալերանքներից սիրտ առնելով, մտավ ճակատամարտի ասպարեզը և մեծ զորությամբ հարվածեց ու քախջախեց օսմանցիների զորքերին: Պարսից զորքերը, տեսնելով այս, ընդհանրապես բոլոր կողմերից հարձակվեցին, սրահար արին, առհասարակ բնաջնջեցին բոլորին և դիակապատ թափեցին դաշտերում, իսկ մնացածներն էլ փախչելով կորան: Այի փաշան, տեսնելով իր կողմի պարտությունը և այն, թե դա ստույգ շահն ինքն է, իր հետ առավ որդուն և եկավ ընկավ, շահի ոտքերը: Նա աղաչում էր իր ազատության համար: Շահը սիրով և գթասրտությամբ ընդունեց նրան, նա նրան մեծ պատվով իր մոտ էր պահում և հետո իր հետ էլ Սպահան տարավ: Ծակատամարտը շահելուց հետո շահը եկավ, մտավ Թավրիզ, գրավելով տիրեց քաղաքին և բոլոր գավառներին, իսկ բաղաբամիջի բերդն էլ տակնուվրա արեց, ամբողջը հիմքից քարուքանդ արեց: Նա այնտեղ մնաց որոշ օրեր, մինչև ողջ երկիրը նվաճեց իր իշխանության տակ: Նա երկրի բոլոր սահմաններում նշանակեց իշխաններ և զործագիրներ ...: Շահ-Աբբաս Առաջինը եկավ Թավրիզից, պատերազմեց օսմանցիների դեմ և նրանցից խլեց Թավրիզը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 56): «Այսպես նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) զորեղացավ օսմանցիների նկատմամբ, բանգի ինչպես պատմում է Առաքել պատմագիրը, թե ջալայի ավազակները, որոնց անունները գրել է, բազմացան Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան: Այդ պատճառով ուժեղացավ նաև շահը, որը իսկապես իր զորքերը և զնաց ու գրավեց բոլոր այն երկրները, որ օսմանցի խլել էին պարսիկներից: Սրա համար մենք այստեղ շարադրեցինք: Դրանք հետևյալներն են՝ Թավրիզ» (Չաբարիա Բանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12): «Յայկան ցեղի տոմարի 1053 թվականին պարսից թագավոր Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) զորացավ և առաջ եկավ: Եվ ահա նա գրավեց Թավրիզ քաղաքը, որը վաղուց ի վեր դուրս էր եկել նրա իշխանությունից» (Անանուն Արարացի «Ժամանակագրություն»): «Այս տարի պարսից շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) շարժվեց Սպահանից և եկավ Թավրիզ շահաստան քաղաքի վրա, որը Ոսկեթափ է կոչվում: Նա բազում օրեր կոտորեց քաղաքի զորքը և գրավեց այն» (Բարսեղ Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»): «Եվ ահա շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ Սպահանից և, հանկարծակի առաջանալով, գրավեց շահաստան Թավրիզ քաղաքը» (Սարգիս Խիզանցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»): «Յայոց 1053 թվականին շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Վարդան Եպիսկոպոս «Յիշատակարան 1604 թվականի»): «Շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկավ և գրավեց Թավրիզը» (Գրիգոր Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»): «Այդ ժամանակ պարսից արքա շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկել և պաշարել էր Թավրիզը: Նա կոտորեց պարսից զորքը, բանգի Այի փաշան Թավրիզի, Նախիջևանի և Երևանի ողջ զորքով գնացել էր Սալմաստ՝ Դազի-բեկի վրա: Եվ ահա շահը բոլոր նրանց սրախողխող արեց, սակայն նաև բազում քրիստոնյաներ կոտորեց՝ գրավելով Թավրիզ քաղաքը» (Աստվածատուր Գրիչ «Յիշատակարան 1605 թվականի»): «Այդ ժամանակ կարմրագլուխները գրավեցին Թավրիզը» (Յովհաննես Մոկացի «Յիշատակարան 1605 թվականի»): «Եվ ահա Սպահանից բազում ու անթիվ զորքով եկավ շահ Աբբաս անունով պարսից արքան (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.), եկավ առաջ շահաստան Թավրիզի վրա, մարտնչեց օսմանցիների դեմ ու գրավեց Թավրիզը» (Յովհաննես Խարբերդցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Յայոց 1052 թվականին խորասանցի պարսից շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.), գոչելով վիշապի նման, առյուծի նման առաջացավ: Նա 200.000 իռզանց զորքով, այդ թվում նաև տաջիկ անհամար հեծելազորով, հանկարծակի պատեց Թավրիզ քաղաքը և, 7 օրում կոտորելով օսմանցիների 30.000 իռզանց զորքը, գրավեց Թավրիզը» (Անանուն Գրիչ «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Այդ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ Թավրիզի վրա և գրավեց այդ քաղաքն ու գավառը» (Ստեփանոս Գրիչ «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Նետողաց ազգը, որ «կարմիր գլակ» է կոչվում, գրավեց Թավրիզը» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Եկավ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) Թավրիզ ու մեկ ամսում գրավեց այն՝ տիրելով բոլոր գյուղերին և գավառներին» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1607 թվականի»): «Յայոց 1052 թվականին նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ թագավորանիստ Թավրիզ քաղաքի վրա և լուծեց իր հոր (Սեֆյանների շահության շահ Սուհամնեղ Խուրաբանդայի - Մ.Ֆ.) վրեժը՝ իր ճարտարության ու հնարագիտության նշորհիվ իսպառ կոտորելով Օսմանյան ազգը» (Ստեփանոս Ջուղայեցի «Յիշատակարան 1609 թվականի»): «Յայոց 1053 և իռմեացիների փոքր 1604 թվականին պարսից արքա շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկավ, պաշարեց Թավրիզը և կոտորեց տաջկաց զորքը: Բանն այն էր, որ Այի փաշան տաջիկների ողջ զորքով Թավրիզից գնացել էր դեպի Երևանի, Նախիջևանի և Սալմաստի կողմերը՝ Դազար բեկի վրա: Եվ ահա նա դարձավ սրանց վրա, բոլորին սրախողխող արեց ու, կոտորելով նաև բազում քրիստոնյաների, գրավեց Թավրիզ քաղաքը» (Չաբարիա Վանեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»): «Երբ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) լսեց այս ամենը, մեծ ուրախությամբ լցվեց և որոշեց օսմանցիների վրա շարժվել, որ վրեժխնդիր լինի իր նախնիների համար: Շահը 300.000 իռզանց զորքով եկավ Թավրիզի վրա և արագորեն գրավեց այդ քաղաքը, որտեղից Ջղայօղլին փախել էր» (Ազարիա Ասատեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»): «Յայոց 1052 թվականին եկավ Սևակունդ պարսից զորքը՝ շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.) զորագունդը, գրավեց Թավրիզը և սուր տուներով մաքեց ռուսցիների զորքը» (Անանուն «Յիշատակարան 1612 թվականի»): «Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Յայրապետ Երեց «Յիշատակարան 1615 թվականի»): «Դրանից հետո Յայոց 1052 թվականի աշնանային օրերին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) հանկարծակի իջավ Թավրիզ և 15 օրում տիրեց նրա բերդին՝ կոտորելով Օսմանյան ազգը» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»): «Այդ տարի Շահ Աբբասը եկավ Թավրիզ, պատերազմեց օսմանցիների դեմ և նրանցից գրավեց Թավրիզը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1050 թվականին Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1050 թվականին մեծն շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1053 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»): «Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Բակր Կարնեցի «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1052 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկավ Դատոպան...: Այս թվին շահը եկավ Թավրիզ» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1050 թվականին պարսից շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»): «Որոշ ժամանակ անց, երբ ավարտվեց այս պատերազմը, այդ երկրներում արքա դարձավ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.), որ խաղաղորեն զբաղեցրեց Սպահանում գտնվող գահը, իսկ հետո դեմք չրեց դեպի Ատրպատական՝ մտադիր լինելով նվաճել այն: Նա մեծ զորքով եկավ Թավրիզի դեմ և, ուղեկցվելով իր երջանիկ ճակատագրի կողմից, մեկ տարվա ընթացքում պարսիկներից խլեց Թավրիզը» (Եսայի Դասան-Ջալայան «Մամառոս պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2): «Սա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) օսմանցիների ձեռքից գրավեց Թավրիզը» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»): «Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) եկավ և գրավեց Թավրիզն ու ողջ Ատրպատականը, բացի Երևանից և Բաղդադից» («Քարթլիս-Ցխովերբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներ»):

«Քրոնիկոնի 291 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ կոչվելու օսմանցիների դեմ և հետ վերցրեց Թավրիզը» («Քարթիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ և գրավեց Թավրիզն ու ողջ Ատրպատականը ինչպես որ կար, բացի Երևանից և Բաղդադից» («Նոր Քարթիս-Ցխովրեբա», Բերիա Եգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Որոշ ժամանակ անց շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) մոտ ցանկություն առաջացավ գնալ թուրքերի վրա և հետ վերցնել նրանցից այն երկրները, որոնք խլվել էին իր Նախորդների թագավորության ժամանակ: Եվ ահա նա առաջ ուղարկեց հետախույզների, որպեսզի սրանք պարզեն Թավրիզում թողնված թուրքերի դրույթունը, բանգի թուրքերն այդ ժամանակ տիրում էին իրշատակված բարաբուն: Եվ այսպես, երբ շահը պարզեց, որ թուրքերը իրենց համար լրիվ հանգիստ ապրում են այդ բաղաբուն, նա, գաղտնի կերպով հավաքելով մի բանի հազար հոգանոց մի բանակ, ամենայն արագությամբ առաջացավ Թավրիզի վրա, որը Սպահանից հեռու էր ուղտի 18 օրվա անցնելից ծանապարհի հեռավորության վրա: Օր ու գիշեր առաջանալով, բանգի նման դեպքերում Նպատակին հասնելու ցանկությունը նրա աչքերից փախցնում էր բունը, շահը վեցերորդ օրը հասավ Թավրիզին: Ծանապարհին, չհասած Շիրիլ լեռանը, որտեղ մի նեղ անցումում կանգնած էր թուրքական մաքսակետը, շահ Աբբասը իր ամենազինավոր զորավարների ուղեկցությամբ ծիու վրա առաջ անցավ: Տեսնելով նրանց՝ մաքսատան պետը կարծեց, թե դրանք վաճառականներ են և նրանցից մաքսատուրք պահանջեց: Այդ ժամանակ շահ Աբբասը նրան ասաց. «Մեր գանձապետը հետևներիցս է գալիս և նա կվճարի տուրքը»: Դրանից հետո շահն իր մոտ կանչեց Չուլֆիդար խանին, որպեսզի սա բավարարի մաքսատուրք հավաքողին: Եվ այսպես, մինչ մաքսավորը դիտարկում էր գուևարները, մեկ այլ պարսիկ նրան գլխատեց, որից հետո կոտորեցին նաև մնացած պահակազորին ու անարգել անցան մաքսակետը: Երբ շահ Աբբասն և իր զորքն արդեն Թավրիզի մոտակայքում էին, նրանց գալու մասին տեղեկացած Աբաշին, որն այնտեղի կառավարիչն էր, իր ռազմիկներով, բոլոր նրանցով, ում կարողացել էր հապճեպ հավաքել, ելավ նրանց դեմ, սակայն, բանի որ նրա ուժերը փոքր էին, նրանց հաղթեցին, իսկ իրեն էլ գերեցին ու զբաղեցրին բաղաբը: Բաղաբի կենտրոնում մի հիանալի պալատ կամ ամրոց կար, որը կառուցված էր դեռևս Յասան փառիշահի (Ադ-դոյունլունների էմիրության էմիր Ուզուն-Յասանի – Մ.Ֆ.) կողմից, որին նաև կոչում էին Ուզուն-Յասան: Այս ամրությունը դրանից հետո դիմադրեց մեկ ողջ ամիս, բայց ի վերջո դավաճանության շնորհիվ գրավվեց և հիմնիվեր ավերվեց» (Ադամ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

«Թագավորը Թավրիզ շարժվեց 120.000 մարդկանցով և արդեն յոթ օրվա ընթացքում տեր դարձավ բաղաբին» (Iter Persicum description du voyage entreprise en 1602, Paris, 1887):

⁵⁶⁸² «Իսկ օսմանցիների մնացած զորքերը, որ Թավրիզ բաղաբից փախան և պատերազմից ազատվեցին, գնացին, հավաքվեցին Նախիջևան բաղաբում: Նրանք Նախիջևանի զորքերի հետ խորհրդակցեցին և եկան այն եզրակացության, թե. «Պարսից թագավորը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) այս երկրի համար է եկել և, ինչպես էլ լինի, վերջը այն է, որ նա մեր ձեռքից այս երկիրը առնելու է: Այդ նախքան նրա գալը եկեք մենք, կողոպտելով և ավարելով համաշխարհային այս գավառի գյուղերից ինչպես որ կարող ենք, առնենք գնանք»: Նրանց այս խորհրդակցությունը հայտնի դարձավ գավառների գյուղացիներին, մանավանդ Ջուղայի բնակիչներին: Այս մտադրությունը առանձնապես Ջուղային էր վերաբերում, այդ պատճառով բոլորը դուրս եկան իրենց բնակավայրերից և գյուղամիջից փախան, ելան լեռները, բարաբները, ամրոր վայրերը տեսնելու, թե վերջը ինչ է լինելու: Այս լուրը Թավրիզում հասավ շահին, որա համար նա զորավար նշանակեց Զրայի սուլթանին և մեծ զորքով ուղարկեց Նախիջևանի գավառացիներին ապահովելու համար: Նա եկավ, հասավ Ջուղա: Երբ օսմանցիները այս տեսան, ձախողվեցին իրենց մտադրությունների մեջ: Թեպետ ոչ շատ, բայց օսմանցիները ինչ-որ կարողացան կողոպտել մերձակա գյուղերից, կողոպտեցին, ավարեցին և հավաքվեցին Նախիջևանում, իսկ Նախիջևանում գտնվողները, թե սպայակազմը և թե գյուղացիները, երբ լսեցին Թավրիզի գրավումը և այնտեղի զորքի պարտությունը, նաև այն, թե պարսիկները պատրաստվում են իրենց վրա առաջվելու, լեռիները ջուր կտրեցին, սրտերով լքեցին և ձեռնաթափ եղան: Իր հերթին օսմանցիների այն զորքերը, որ Թավրիզից փախան և եկան Նախիջևան, չկարողացան այնտեղ մնալ և դիմադրել, ի սիրտ ու հոգի բռնվեցին երկյուղով, հապճեպ և տաճառապալից ելան Նախիջևանից, եկան, իրենց զցեցին Երևան բաղաբը: Եվ ահա Երևանի բերդի հարավային կողմում՝ նրան կից, նրանք պարիսպ բաշտեցին, շինեցին մեկ այլ բերդ և իրենք էլ ռազմական հանդերձանքով մեջը մտան: Շահ-Աբբասը իր գալուց առաջ Թավրիզից Նախիջևան ուղարկեց Չուլֆիդար խանին՝ մնալու այնտեղ և տիրելու բաղաբին մինչև իր գալը: Չուլֆիդար խանը գնաց և արեց այսպես: Նա եկավ, Նախիջևանի բերդի մոտ բանակ դրեց և նստեց այնքան մոտ, որ, հրացան կրակելի, գնդակը կհասներ: Այդ պատճառով Չուլֆիդար խանի բարեկամները ասացին նրան, թե. «Չգուշ պահիր բեգ, որպեսզի օսմանցիները հրացանով չխփեն»: Սրանց նա պատասխանեց ծայրայնով և օսմանցիներին անարգելով, թե. «Նրանց հրացանը իմ աչքերին կդիպի»: Ապա՝ երկրորդ օրը նա Նախիջևան բաղաբի իշխանների մոտ պատաճավորներ ուղարկեց, թե հրացան կամ նետ մի արձակեց, որովհետև ես քիչ մարդկանցով գալիս եմ ձեզ մոտ ձեզ հետ բանակցելու՝ իրավունքով և օրենքով: Եվ ահա, բանակից առնելով իր հետ 20 հոգի, նա դուրս եկավ, ուղքով գնաց բաղաբ և, հասնելով բաղաբադռանը, նստեց այնտեղ: Երբ նրա մոտ հավաքվեցին բաղաբի բոլոր իշխանները, այնժամ Չուլֆիդար խանը ասաց օսմանցի իշխաններին. «Այդ ու՛մ հույսին կամ ո՞ր օրվան եք սպասում, բանի որ ոչ թե ես եմ եկել ձեր դեմ պատերազմելու, կամ թե ինձ նման մի խան, այլ ինքնակալ թագավորն է մեծ բանակով եկել և իր երկիրն է պահանջում, իսկ դուք ի՞նչ ուժով կարող եք դիմադրել ու նրա դեմ պատերազմել: Այդ բարեկամի խոսք եմ ասում ձեզ, բանի որ ինձ այսպես բարի է թվում, նաև ձեզ բարի պետք է թվա՝ հենց այժմ դուք բոլորը ձեր ընտանիքներով և ունեցվածքով ելեք, խաղաղությամբ գնացեք ու համառելով մի հակառակեք և պատերազմեք, որովհետև միզուցե պարտվեք ու մատնվեք ոչնչացման, իսկ ձեր ընտանիքները գերություն տարվեն և ձեր ունեցվածքը ավարի ենթարկվի»: Այդ ժամանակ իշխանները և օսմանցիները համաձայնեցին ու նրանից խնդրեցին սահմանված օրեր, որ բաղաբից ելնեն: Խանը այդպես էլ արեց: Այնուհետև բոլոր օսմանցիները սկսեցին Նախիջևան բաղաբից ելնել և բանակի դրեցին բաղաբի մի կողմում, մինչև որ բոլորը հավաքվեցին այնտեղ: Եվ, մինչ դեռ օսմանցիները դուրս էին գալիս բաղաբից, ղզբաշի զորքերից զորականներ եկան ու կանգնեցին բաղաբադռանը, միայն հրացան եղած գնեքն էին առնում օսմանցիներից և ուրիշ ոչինչ: Բացի դրանցից՝ ամեն ինչ, այդ թվում նաև իրենց զենքերը, օսմանցիները առան և գնացին: Բաղաբի զորականներից բազմաթիվ մարդիկ եկան Չուլֆիդար խանի մոտ ու ասացին. «Սրանք, որ դուրս են գալիս և գնում են, բնիկ այս բաղաբից չեն, այդ պատճառով գնում են, ինչ վերաբերում է մեզ, մենք բնիկ այս բաղաբից ենք ու չենք կանենում այստեղից գնալ: Մինչև և յիշտ տիրում և իշխում էր խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.), նրան էինք ծառայում, իսկ այժմ, որովհետև տիրեց և խլեց Շահ-Աբբասը, կամենում ենք այստեղ մնալ ու նրան ծառայել»: Այս խոսքերը խիստ դուր եկան խանին, նա սիրով և գթարտությամբ ընդունեց նրանց ու կարգադրեց, որ այդպես լինի, ուստի զինվորները եկան, շուտապես հանեցին օսմանցիների տարազը, իրենք հարթեցին իրենց երկայն մորուքները, հագան ղզբաշի տարազը և եղան իբրև վարդազկա ղզբաշներ: Խանը նաև կարգադրեց, որ մունետիկ դուրս գա և բաղաբի մեջ բարձրաձայն հայտարարի, թե այսուհետև տերությունը, իշխանությունը, իշխանությունը ու աշխարհակալությունը պատկանում են շահին, ով որ սիրում է շահին, թող այստեղ մնա անհոգությամբ, իսկ ով որ կամենում է գնալ, թող խաղաղությամբ գնա իր ծանապարհը: Եվ այս պատվիրանով մնացին բաղաբի մյուս մարդիկ, մինչև որ շահը ինքը եկավ Նախիջևան...: Շահ-Աբբաս Առաջինը եկավ Թավրիզից, պատերազմեց օսմանցիների դեմ և նրանցից խլեց Նախիջևանը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 56):

«Ապա նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) զորեղացավ օսմանցիների նկատմամբ, բանգի ինչպես պատմում է Առաքել պատմագիրը, թե ջալալի ավազակները, որոնց անունները գրել է, բազմացան Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան: Այդ պատճառով ուժեղացավ նաև շահը, որը հավաքեց իր զորքերը և գնաց ու գրավեց բոլոր այն երկրները, որ օսմանցիք խլել էին պարսիկներից: Սրա համար մենք այստեղ շարադրեցինք: Դրանք հետևյալներն են...՝ Նախիջևան» (Չաբարիա Զանաբեցի «Չայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12):

«Դրանից հետո շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ Ջուղա և Նախիջևան՝ տիրելով դրանց» (Բարսեղ Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Եվ ահա շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով ելավ Սպահանից ու, հանկարծակի առաջանալով, գրավեց... Նախիջևանն և Ջուղան» (Սարգիս Խիզանցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Այդ ժամանակ կարմրագլուխները գրավեցին Ջուղա և Նախիջևան» (Յովհաննես Մոկացի «Յիշատակարան 1605 թվականի»):

«Ապա, գալով Երևանի վրա, նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Նախիջևանի ողջ գավառը փախուստի մատնեց» (Յովհաննես Խաբերդյան «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Այնտեղից շահն (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) առաջացավ դեպի Մարաղա, Կողարջու բերդ և Գառնի-Յարուխ, որտեղից էլ գրավեց Նախիջևանն ու տիրեց նրա բերդին» (Ամանուն Գրիչ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Ջուղան և Նախիջևանը» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Դրանից հետո նա զանա Ջուղա և բազում ստացվածք ու գանձ վերցրեց այնտեղից, որից հետո գրավեց Նախիջևանը» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Նախիջևանը... և Սալմաստը» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Նախիջևանը» (Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականին»):

«Մյուս տարիներին շահ Աբբասի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գորագունը գրավեց Նախիջևանը... Դերը և Սալմաստը» (Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականին»):

«Շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Նախիջևանը» (Յայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականին»):

«Դրանից հետո նա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Նախիջևանը» (Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականին»):

«Այնտեղից շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց Նախիջևան և գրավեց այն» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Այնտեղից շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց Նախիջևան և գրավեց այն» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Նա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)... մեկ տարվա ընթացքում պարսիկներից խլեց Նախիջևանը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Այստեղից Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց Նախիջևանի վրա, իսկ, բանի որ պարսից շահի արշավանքի լուրը տեղ էր հասել նրա գալուց առաջ, այնտեղի կայազորը թողեց բաղաբը և փախավ Երևանի ամրոց: Շահը Նախիջևանը ևս ավերեց՝ հողին հավասարեցնելով Կիշկիբալաբան կոչվող ամրությունը» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

«Քրոնիկոնի 291 թվականին շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ կռվելու օսմանցիների դեմ, հետ վերցրեց... Նախիջևանը և մոտեցավ Երևանին» («Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Երբ վրա հասավ Ջուսանդա և ամսի 20-ը իսլամի ռազմիկները հավաքվեցին Նախիջևանում, որից հետո արդեն հայտնի դարձավ, որ ղզլբաշների ծառքար է ժամանել ինքը՝ մուրդյալ շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.): Երբ այդ հայտնի դարձավ, ջարդված զորքերից եկավ նաև Դեմիրճի-օղլին: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ թշնամին ուժեղ կրակ բացեց ամրության ուղղությամբ ու այլևս ոչ մի հնարավորություն չէր մնում, ինչու էլ վերջինիս, Նույն գիշեր էլ բոլորը գեղեցիկ և հանդերձանքից վերցրին ինչ հնարավոր էր, որից հետո արեգակը ծագելուն պես մեծ ու փոքրով ճանապարհ ելան: Այդ ժամանակ ամրության բոլոր բնակիչները՝ երեխաներ և ունևորներ, ռաֆիզյաններ ու հերետիկոսներ, վառեցին թշնամության կողմը և, ի մի գալով խորամանկության ու նեղության հողի վրա, հայտարարեցին. «Ամստություն է հրաժարվել ամրության պաշտպանությունից մինչև հարձակումը: Եթե մենք մնալն պատշաճ է գնվելու վերին իշխանության պաշտպանության գործին, կկարողանալք դիմադրել ինչպես բանակին, այնպես էլ գորավարներին»: Եվ ահա վաղ առավոտյան, երբ վեգիրն իրականացնում էր զորքի ստուգառություն, ամրության բնակիչները փակեցին դարպասները, որից հետո, չնայած գործարարած բոլոր ջանքերին, վեգիրին ու հրամանատարներին չհաջողվեց բնակչությանը հավաքել և դուրս հանել այնտեղից: Ի վերջո, այն բանից հետո, երբ օսմանները գործարարեցին բոլոր միջոցները և ուժեղացրեցին իրենց բանակը օժանդակ ջոկատներով, վաղ առավոտյան նրանք ճանապարհ ելան ու Թավրիզից Երևան ուղղվող զորքի հետ միասին մեկ օրվա ընթացքում հասան Երևան: Ներս մտնելով բաղաբ՝ նրանք սկսեցին դիմադրության համար ուժեր հավաքել: Թավրիզի նվաճումից հետո շահը մի բանի օր իր վրանները դրեց Ջուլիա կոչվող գյուղում և Արդեբիլի կառավարիչ Չուլֆիդար խանին հրահանգեց իր զորքերով հապճեպ առաջանալ մինչև Նախիջևան, բանի դեռ վեգիրն ու այլք չեն հեռացել: Օսմանյան զորքերի հեռանալուց հետո այդ հերետիկոսները պատրաստակամորեն եկան Նախիջևան, որից հետո, կես օրվա ընթացքում ներխուժելով տունիների տներ, թալանեցին այն ամենը, ինչ հանդիպում էին՝ դրսևորելով դաժանություն և մեծ վնաս հասցնելով ռայաներին: Բանակի գալուց հետո բաղաբի ռաֆիզյանները հերետիկոսների շորերով դիմավորեցին ռաֆիզյանների առաջնորդ Չուլֆիդար խանը, պատվեցին նրան ու հրավիրեցին բաղաբ: Նույն օրն էլ, սակայն, ամրության մարդիկ, հակառակ ռաֆիզյանների, թշնամուն դիմավորեցին գեներալ ու հրամանատարով: Այդ գիշեր ամրության մարդիկ բաջություն դրսևորեցին և, այն ժամանակ, երբ ռաֆիզյանները ամրության մոտ տարածվող շուկայում գիշերային դավադիր խորհրդակցություններ էին անցնում, նրանք անակնկալ ծարձակեցին ու նրանցից սպանեցին և վիրավորեցին մի բանի հոգու: Գիշերվա ընթացքում մոտ 300 ռաֆիզյաններ՝ այդ անբարոյ կանանց որդիները, հարձակվեցին 40 ռազմիկների վրա, իսկ հետո դուրս եկան, որպեսզի միանան շահի զորքին: Շահին նրանք սասցին. «Մենք այլևս ուժ չունենք: Այս պայմաններում մեզ համար կարևոր ու պետք է ամրությունը հանձնել և այդ միջոցով ազատվել մարտից ու ոչնչացումից»: Ստիպելով բացել դարպասները՝ այս հերետիկոսները բավականին հաջող հասան իրենց նպատակին, իսկ մինչև շահի գալն էլ այն 40 ռազմիկները մնացին բանտարկության մեջ: Երրորդ օրը անակնկալ կերպով հայտնի դարձավ, որ շահը ժամանել է Նախիջևան բաղաբ: Բաղաբի ռաֆիզյանները հարգանքով և պատվով դիմավորեցին շահին, նրա ձիու ոտքերի տակ մետաքս ու առյուծ փռեցին, մինչև գետին խոնարհվեցին և հասան նրա ձիերի սմբակներին: Այդ խարդախը, լսելով վեգիրի փախուստի մասին, չբավարարվեց ռայաների հնազանդվելով և բոլոր արարողություններից հետո ոչնչացրեց նրանց: Օսմանների զորքը, մնալով անօգնական, ի վիճակի չէր ոչինչ ձեռնարկել: Դրանք տրվեց պատժել նրան, որոնք տանում էին օսմանների գույքը: Նրանցից յուրաքանչյուրը հանձնվեց ռաֆիզյանների խնդրանքով, իսկ նրանց ընտանիքների հետ էլ թույլ տրվեց անել ինչ ցանկանան: Ավարի բաժանման ժամանակ դժգոհություն հայտնվեց ու վեճ սկսվեց: Ռաֆիզյանները և այն մարդիկ, որոնք առանց դիմադրության հանձնել էին ամրոցը, բերվեցին Չուլֆիդար խանի մոտ, որը շահի հետ էր: Դրանից հետո նրանք, որոնք ընդունեցին կրոնը, ներքին արժանացան, սակայն օսմանների մի խումբ էլ կտտանքների ենթարկվեց ու ոչնչացվեց: Մի բանի օրվա ընթացքում թշնամիները անցնում էին տեղի տուն և, բռնություններ իրականացնելով, պահանջում օսմանների գույքը: Նրանք օսմանների տանջալից կտտանքների ենթարկվեցին, շատ չարիք և ստորացումներ իրականացրեցին՝ դաժանություններ անելով նույնիսկ հերետիկոսների տներով: Ինչպես մահմեդականները, այնպես էլ անհավատները կեղեքվեցին և աղետը հասավ ծայրահեղ աստիճանի: Նրանց տիրակալը հրամայեց օրը ցերեկով պղծել փաշայի գլխավոր մզկիթը, որպեսզի նման կերպ ստորացնի իսկական հավատին պատկանող մարդկանց» (Եյաթիբե Զեյթեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Նույն այդ տարում, երբ Թավրիզի գրավման սև լուրը հասավ Ստամբուլ, այնտեղ բնակիչները ստեղծված իրավիճակը և խորհրդակցություններից հետո սարդարի պաշտոնում հաստատվեց Սաստի Դասան փաշան: Սա այդ ժամանակ զորք էր հավաքում Անարդուլում, իսկ մուրդյալ շահն (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) էլ, նվաճելով Նախիջևանը, պաշարել էր Երևանը արդեն մի բանի ամիս: Ինչ վերաբերվում է Նախիջևանի գրավման, ապա այն այսպես եղավ: Հիջրի 1013 թվականին, այն բանից հետո, երբ Թավրիզը գրավվեց, մուրդյալ շահը Նախիջևան ուղարկեց Չուլֆիդար խանին: Այս բաղաբը պատկանում էր Երևանի շրջանին և այստեղի բեգլեբեգ Շարաֆ խանի վրա դրվել էր այն պահպանելու պարտականությունը: Նա ուներ 300 ռազմիկ և, տեսնելով, որ պաշարման պարագայում ինքը չի դիմանա, ամրոցից դուրս հանեց բոլոր վարձկաններին ու ցանկանում էր այն այրելու միջոցով անպետքացնել, սակայն, այն բանից հետո, երբ ղզլբաշները հարձակում գործեցին ամրության վրա, այնտեղ գտնվող վարձկանները հայտարարեցին, որ նրանք առաջ եղել են շահի ստրուկները և, չենթարկվելով Շարաֆ փաշայի հրամանին, ամրոցը հանձնեցին Չուլֆիդար խանին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Թավրիզը գրավվելուց հետո շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) մի բանի օր մնաց Ջուլիայում, որից հետո նա Արդեբիլի կառավարիչ Չուլֆիդար խանին մեծ բանակով ուղարկեց Նախիջևանի վրա: Սա պաշարեց Նախիջևանը, իսկ հետո եկավ ինքը՝ շահը, և բաղաբը գրավեց: Դրանից հետո ստոր ղզլբաշի Աբբասը իրավունք տվեց մեկ-երկու օր բաղաբում ազատ շարժվել և բռնություններ կատարել: Նրանք ամեն մի տեղից գրավեցին օսմանցիների ունեցվածքը, ընդ որում մահմեդականները և քաֆիրներ ենթարկվեցին միևնույն բռնություններին և տանջանքներին: Ղզլբաշների կատարած չարագործություններն ամեն սահման անցան...: Նախիջևանի բերդապահները թողեցին բերդը և փախան Երևան» (Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»):

«Այնտեղից երջանիկ (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց Նախիջևան և գրավեց այնտեղ» (Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁶⁸³ «Այդ ժամանակ մեկ-երկու ավազակախմբեր, առիթից օգտվելով, գրավեցին Օրդուբադը, իսկ Զրաբ-Սուլթան անունով ավազակապետը գրավեց Ջուլֆան: Ղզլբաշները գրավեցին նաև Էլիշեն և Ջիվանշիրը» (Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»):

«Ուստի որպեսզի ցույց տան, որ իրենք շահի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.) գալուստով ավելի են ոգեշնչված, բան ուրիշները, վերջինիս կողմից բաղաբին մոտենալու լուրը ստանալով, հարձակվեցին մոտավորապես 100 հոգուց բաղկացած թուրքական կայազորի վրա, բոլորին սպանեցին և վերցնելով սուլթանի մոր համար պահեստում դրված դրամը, վերոգրյալ թուրքերի զուլխների և բանակի կարիքների համար նախատեսված սննդամթերքների հետ միասին գնացին թագավորին ընդառաջ, որից հետո այս բոլորը, բաղաբի բանալու հետ միասին, հանձնեցին թագավորին» (Աստուխի Գուլեվա «Ճանապարհորդություն»):

«Եվ ինքը՝ շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.), մինչ Թավրիզում էր, շատ շտապ աճապարանքով կարգավորեց այդ կողմերի վիճակը և իսկույն հրամայեց իր գորապետներին, որպեսզի ճանապարհ ընկնեն և գնան ուղիղ Նախիջևան բաղաբը: Գալու ժամանակ, երբ հասան

Ջուղա գյուղաքաղաքը, Ջուղայի բոլոր բնակիչները բազմաթիվ, զանազան և տեսակ-տեսակ հորինվածքով պատրաստություն տեսած ելան շահին ընդառաջ, ինչպես վայել է թագավորին» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», զուխ 3):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) գրավեց Ջուղան» (Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»):

5684 «Շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) հարձակումը Նախիջևանի և Երևանի ուղղությամբ զարգանում էր։ Եվ ահա, երբ Երևանի ժողովուրդն և իշխանները տեսան, որ Նախիջևանի գոթը չի կարող մնալ իր ամրություններում ու մտադիր է ամրանալ Երևանի ամրոցում, իսկ սրա մակերեսն էլ բավարար չէ նրանց տեղավորելու համար, որոշեցին, չավերելով մահմեդականների տները, որոնք տեղակայված էին ամրոցի հարավային պարսպի մոտ, դրանք դատարկ թողնել և դրանց մոտ բարձր պարիսպներ կառուցել։ Այս կապակցությամբ, համաձայն Ստամբուլից եկած մի գործունյա մյուսաֆեդիկ կարծիքի, որի անունը Ֆուսեյն աղա էր, նրանք համաձայնության եկան և սկսեցին ճշգրտել շինարարության հատակագիծը։ Այս մյուսաֆեդիկը, սակայն, լինելով սահմանափակ խելքի տեր մի մարդ, իր արարքներով գորքի գլխին ծանր փորձություններ և դժբախտություններ բերեց։ Հայտնի էր, որ Նախիջևանում բարձրաստիճան սարդաբու անթիվ ռազմիկների կիրառմամբ հին պարիսպների շինարարությունն ավարտել էր 30-40 օրվա ընթացքում, իսկ այժմ Ֆուսեյն աղան ևս ուզում էր նույն բանն անել պարսպի հետ, սակայն՝ 15-20 օրվա ընթացքում և ձեռքի տակ ունենալով միայն 200-300 հոգի։ Այսպես թե այնպես, սակայն Ջուլմադա Ա ամսի 6-րդ օրը վերջ հիշատակված կողմում հարավային, արևելյան ու արևմտյան ուղղություններում ևս ձեռք գարկեց 500 արմնկաչափ երկարությամբ պարսպի կառուցմանը։ Վեզիրի գալու պահին, շնորհիվ հսկայական ջանքերի, 15 օրվա ընթացքում նրանք ավարտել էին միայն աշխատանքի կեսը, սակայն վեզիրն ինքը, իր հերթին ևս վստահ լինելով այդ գործի արդարացիության մեջ, մնացած աշխատանքների վրա դրեց իր ծառաներին, ստրուկներին և ռազմիկներին, որոնք, հանուն իրենց կյանքերի պահպանման, բոլոր ջանքերը ներդրեցին ու, շնորհիվ Ալլահի, մինչև չարաբախտ այդ շահի ժամանումը հասցրին ավարտել գործը։ Հիշատակված ամսի 24-րդ օրը Կուրեքչի Բաշի Մահմուդ աղան, որը շահի կողմից ուղարկվել էր գործերի դուրսընկնելը պարզելու համար, շահի նամակով եկավ Երևան։ Այդ չարագույժ նամակից հայտնի դարձավ, որ շահի մտադրություններն ընդհանուր առմամբ անպետք ու անիմաստ բաներ են, բանգի նա, դրա համար ստիպված չլինելով հանգամանքներով, սակայն խախտելով պայմանագիրը՝ լիովին փոխել էր իրավիճակը։ Այդ նամակում, որն անվերջորեն երկար էր, շահը գովերգում էր իր մեծությունը և հաղթանակները, իսկ հետո սպառնալով ու վախեցնելով, հայտնում էր այն մասին, որ ինքը անթիվ զորքով արդեն իսկ հարձակում է գործել ու նվաճել է Թավրիզը։ Դրանից հետո նա հայտարարում էր, որ մեկնում է նվաճելու Նախիջևանը և գրավելու Երևանը։ Շահը հայտարարում էր, որ, համաձայն հայտնի մարդկանցից ստացվող նամակների, Նախիջևանի բնակչությունը կհանձնի ամրոցը և աման կխնդրի, որից հետո ոչ դժվար մարտից հետո կնվաճվի նաև Երևանը։ Դրանից հետո նա հայտնում էր, որ, այն բանից հետո, երբ կնվաճվի նաև իր ժառանգական տիրույթները՝ հանդիսացող Աղդրազանը, կգրավվեն նաև Գյանջան և Շիրվանը, ընդ որում այդ տարի նա մտադիր է ծնունդը Նարաբադում։ Շահը դատարկ խոսքեր էր ասում, թե. «Այս շրջանում գտնվող ռայան և գորք թող իրենց իրենց իզուր հույսերով չպատեն և ինչու չունենան օսմանյան փաղիշափի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) աջակցության վրա, բանգի մենք մեր հզորությունը օսմանների դեմ ծայրահեղ աստիճանի ենք հասցրել»։ Դրանից հետո, մոռանալով Թավրիզի բնակչությանը բաժին հասած ստորացումների և կեղեքումների մասին, շահը շարունակում էր ստահող կերպով պնդել, թե. «Բոլոր միջոցները կձեռնարկվեն, որպեսզի ոչ-դի գույքը չառգրավվի, որ մահմեդականներն և նրանց ընտանիքները ճնշումների չենթարկվեն ու ոչ-դի որևէ խոչընդոտի չհանդիպի ազգության կամ կրոնական պատկանելիության հանգամանքով, իսկ բոլոր ռայանները էլ մաս ունենան ռազմական ավարից»։ Երբ այդպիսի դարձավ, որ նա խորամանկությամբ և ճարպկությամբ ձգտում է կանգնել կեղեքման ճանապարհին, սարդարն ու գորքը, արտաքինից ոչ մի կերպ ցույց չտալով իրենց զայրույթը, մտադրվեցին պետք եղած ձևով մարտ տալ և կռվի մեջ մտնել։ Նրանք փակեցին նոր պարսպի բոլոր խոցելի տեղերը, որից հետո վեզիրը շահի նամակի բնօրինակը Ստամբուլ ուղարկեց՝ հանձնարարելով հայտնել գործերի փիճակի մասին։ Այնուհետև վեզիրը հապճեպ նամակներ ուղարկեց հարակից վիլայեթներ, որտեղ պատմում էր թշնամու հարձակման մասին և օգնություն սկսալով սարդար Նուխի փաշայից։ Ունակ լուռ մնացին, իսկ այլք էլ անշտապ սուրհանդակների հետ հիմար պատասխաններ և շատ քիչ խոստումներ տվեցին։ Ջուլմադա Բ ամսի 11-րդ օրը Երևանի դաշտի հարավային կողմից երևացին թշնամու զինվորները։ Այդ ստոր ցեղի զինվորները չար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում։ Բուն աջեմները հազիվ 4.000-5.000 մարդ էին, որից մոտ 3.000-ը «Թուլունջի» և «Գյոթ-դուլաթ» անունով հայտնի ավազակներն էին, մի մասը՝ վատաբարդ բորդերի խմբերն էին, բուլդը՝ Ղազիի ու Լուրա եղբայրները Կոչի-բեկի և Սեֆեդիի գլխավորությամբ, երրորդ մասը՝ Նախապետ Էմարեթ ստացած Միրզախա Օղլի Շեյխ Յեյդար անունով բուլդն էր, իսկ չորրորդ մասն էլ կազմում էին Նախապետ Նախիջևանի երկրի գրավման գործում փաղիշափի Նախիբին ճանապարհի ցույց տալու համար բարձր աստիճանի արժանացած Ալաեդին-բեկի մարդիկ, Մակուի տիրակալ Մուստաֆաբեկի վաշտը, ստոր և խայտառակ բուլդը Չելնալ-բեկի վաշտը, Ալաշկերտի Դյ-բեկի վաշտը և Բերդուշատ սանջակի բեկ Ֆերեի Չորիի վաշտը։ Բանակի կենտրոնում՝ օձի նման նենգ, փառքով ու շքեղությամբ շրջապատված, շահը սրինգների և փողերի բարձրահնչյուն նվագով ահ ու սարսափ էր տարածում։ Ստոր ռաֆիզյանները, միառժամանակ Երևանի բերդի առջև իրենց ռազմական հզորությունը ցուցադրելով, կարծում էին, թե բերդի ժողովուրդը, շահի շքեղությունից և վեհությունից սարսափահար, ստիպված կլինի անձնատուր լինել ու բերդը հանձնել։ Օսմանյան բանակում, սակայն, կային իսլամական խելահաս և գիտակից մարդիկ, որոնք կարողացան հասկանալ, որ այդ արտաքին փառքի ու սարսափի նշաններին անհիմն և անարժեք են։ Եվ ահա նրանք, այդ անիմաստ շքեղություններին և նվազներին ուշադրություն չդարձնելով, իրենց «Ալարազ» հրանոթների կրակով հեծվից ողողնեցին թշնամուն։ Այդ զգվելների խումբը շահական վրանը դրեց Միհնեթի բուլդ անունով վայրում, որից հետո շահի հրամանով հերետիկոսների մի ստորաբաժանում առաջացավ դեպի ամրոցը։ Երբ նրանք հարձակվեցին ամրոցի մարդկանց վրա և կրակ բացեցին, իսլամի գորքից մի բանի դուրսագույններ ելան Նախիջևանի դարպասից և երկու կողմերն էլ այդ թեժ մարտում սկսեցին իրենց հզորությունը ցուցադրել։ Սկզբում խիճ անունով մի քաջ ներխուժեց թշնամիների շարքերը, սակայն նրա ձին սայթաքեց և ընկավ, որից հետո հերետիկոսների խումբը հարձակվեց նրա վրա ու արհեստականորեն սպանեց։ Ահա այսպես Աստոծ կամքով նա գոհվեց նման ողբերգական մահով։ Այդ ժամանակ փորձառու իմաստունները անհանգստացան, թե այդ հերոսի մահը թշնամու հաղթանակի կանխանշան է, և մարտի պատկերը անակնկալ փոխվեց։ Ընտիր ռազմիկների բոլոր ջանքերը, մարտից հաղթական դուրս գալու ուղղությամբ, իզուր եղան, բանգի միայն ցանկությամբ մարտի պատկերը չէս փոխի։ Այս խառնաշփոթ ժամանակ այլ ստորաբաժանումներ, սակայն, տեղի չտվեցին և ինքնապատու հերետիկոսները ընկան հրամանների հարկածների տակ։ Երբ հրամանները ամրոցից կրակ բացեցին, որոշ զվաքներ գոհվեցին, իսկ այլք էլ վերքեր ստացան։ Նաչորդ օրը՝ հիշատակված ամսի 12-ին, իսլամի գորքից 200 քաջարի հեծյալներ ամրոցի հիշատակված հետևի դարպասներից դուրս եկան և մեկնեցին Գյոթ Գուբեթը կոչվող վայրը, իսկ նրանց հետևում էլ 100 հետևակայիններ դարան դրեցին։ Առավոտյան գործունյա վեզիրը եկավ հիշատակված դարպասների մոտ և հրամայեց այդ ընտրյալ քաջերին գործել։ Այն ժամանակ, երբ օսմաններից գորքերի թեմբեգին դեպի փոքր ամրոցի կողմը, թշնամիները ևս ելան մարտի դաշտ և երկու գորքերի առաջապահները մարտի մեջ մտան։ Օսմանների մեծաքանակ գորքը, մարտի դաշտում բաշտվեցին հրաշքներ գործելով, առանց կորուստների վերադարձավ ամրոց։ Բացի դրանից, երբ թշնամին մոտեցավ դարանակայիններին, սրանք հետևից հարձակվեցին նրանց վրա և ցույց տվեցին իրենց ձեռքերը՝ ոչնչացնելով մոտ 100 մարդու։ Այդ օրը հայտնի հերետիկոսների թվից մարտում ընկավ շահի ծեր աղան, իսկ քաջերից ինչ-որ մեկն էլ, ճանկելով նրա թանկարժեք բարերով պատված թագը, ինչպես սուլթանային թագ, տարավ։ Այդ ժամանակ կոտորվեցին նաև նրանք, որոնք ձգտում էին տանել նրա դիակը։ Ահա այսպես գոհվածի կողմնակիցները վերադարձան իրենց ճամբար։ Շահը, իմանալով այս մարդու մահվան մասին, տխրեց և իր հոգու ծայրահեղ բարեպաշտության շնորհիվ, սզացող գորքի հետ միասին հապճեպ այլ վայր տեղափոխվեց։ Նա ճամբար զարկեց ամրոցի հյուսիսային հատվածում՝ հրանոթների հարվածից հեռու մի վայրում, և նրա մարդիկ նրա վրանի մոտ հապճեպ ցցապարսպի նման մի բան կառուցեցին, որպեսզի դիմադարձեն իսլամի գորքի հարձակմանը։ Շահը, մտածելով, որ արդեն գտնվում է հուսալի վայրում, սկսեց պատրաստվել հարձակման։ Այդ ընթացքում ամրոցի մարդիկ փակեցին ամրության դարպասները՝ իրենց բավարար ուժեղ և հզոր համարելով։ Հիշատակված ամսի 17-րդ օրը՝ ուրբաթ օրը, շահը շարեց իր թևերն և գնաց ամրոցի վրա։ Եվ ահա, երբ բոլոր հերետիկոսները շարժվում էին ամրոցի վրա, այստեղ գտնվող մարդիկ կրկին կայունություն ու արիություն դրսևորեցին։ Ինչպես և առաջ, 400-500 քաջարի հետևակայիններ և հեծելազորայիններ դուրս էին գալիս հիշատակված Նախիջևանի դարպասներից ու կրակ էին բացում։ Ընտիրիվ Բարձրալի՝ այդ օրը հաղթանակի բաժին կրկին տունիկների կողմից փչեց, որից հետո այդ քաջերը, հետապնդվելով զվաքների կողմից, Նախիջևանի դեպի ամրոցը։ Դրանից հետո, երբ հետապնդողները մոտեցան դարանին, դափնեղ հարձակում գործեցին նրանց վրա և կրակ բացեցին, որի արդյունքում ոչնչացրին շատ կեղտոտ հերետիկոսների։ Սրանց ճակատագիրը կիսեց նաև հակառակորդի շարքերում գտնվող Էմիր Չաբիմը՝ Շեյխ Յեյդարի այդ ավազակը, որը լայնորեն հայտնի էր ռաֆիզյանների մեջ և մի ջոկատի հրամանատար էր, որը կազմված էր բորդերի թափառախմբերից։ Այս անգամ ևս հակառակորդի կողմից ընկան մոտ 200 հոգի, իսկ մյուս կողմը կորցրեց 6-7 մարդ։ Ահա այսպես թշնամին այս անգամ ևս կորուստներ կրելով հետ նահանջեց։ Երբ նենգամիտ թշնամին տեսավ, որ իր բանակի հարձակումը բերող պաշտպանողների վրա ազդեցություն չգործեց, դիմելով խաղաղության և նենգության, փորձեց սպառնալից նամակով մոլորեցնել մեթերը և փրձախեղ զինվորներին։ Դրանից առաջ նա նամակներ էր գրել Էրզրումի վիլայեթի պաշտպանության համար Շերիֆ փաշայի կողմից նշանակված Ֆասան փաշային ու շրջապատի Էլալեթների փաշաներին, որոնցով նա հայտնում էր, որ ինքը ստուգել է թշնամուն ընկճելու համար սպառնալի զինվորական ուժերի ճանապարհը, նրանց փրձակ և ուժի։ Այստեղ նա ասում էր, որ Աստծո ողորմությամբ, եթե խոստացված զինվորները ժամանեն որոշված ուղղությամբ, ապա կարելի կլինի հեշտությամբ

պարտության մատնել բերդի զինվորներին: Նամակը ուղարկել էր բերդը պաշարող զինվորներից մեկի՝ Շաթր Մուհամմեդ չավուշի միջոցով: Յիշյալ չավուշի մոտ եղած նամակներից մեկում նա հեղանակով գրել էր. «Գոհությամբ և ստոծ, մենք դիմել ենք խելամիտ և անհրաժեշտ միջոցների: Դուք թողե՛ք այն վատթար միտքը և միջոցները, որոնք այս մոտ ժամանակներում ձեզ համար անիրագործելի են: Ով վիլայեթի ժողովուրդ, դուք բոլորդ իմ երջանկաբեր Դռանը երես բռնելով հպատակություն ցույց տվե՛ք: Սրանից հետո ձեզ այսպիսի նամակներ ուղարկելու հնարավորություն չի լինի: Բերդը հանձնելուց բացի փրկության այլ ճանապարհ չկա»: Այս սպառնալից խոսքերով գրված նամակն ուղարկվեց սուրհանդակ Բախչի խալիֆայի միջոցով: Յիշյալ անձը պարսպի անցնելով տեղեկացրեց, որ ինքը նամակաբերն է և ներկայացավ վեզիրին: Նրա բերած թղթերի բովանդակությանը ծանոթացան: Վեզիրը, զինվորներն և ողջ հասարակությունը, խարդավանքը անպատասխան թողնելով, նամակաբերին պարսպից դուրս հանեցին, սակայն այդ խորամանկ նամակաբերը, ներկայանալով դիվանին, հայտնեց. «Ինձ հանձնված գրությանը պատասխան չտվեցին այն պատճառաբանությամբ, թե նամակը հաստատված չէ դիվանի անդամներից որևէ մեկի ձեռքով և գրված չի շահի հայտնի ձեռագրերով, այնպես, որ այս անգամ, եթե գնամ դեկավարներից մեկի նամակով, ապա շահի նպատակը կիրագործվի»: Այսպես նա շարունակեց իր անտեղի միջնորդական աշխատանքը: Դեռևս որ շահն իմացավ հիշատակված այդ սուրհանդակի մասին, անմիջապես մի նամակ թելադրեց, որում բերված էին բանաստեղծություններ Դուրանից, խադիսներ և բարի ցանկություններ, բայց ավելի շատ՝ սպառնալիքներ ու ահաբեկումներ: Նա այդ նամակը կնքեց իր վեզիր Դաթիմ-բեկի, սեփական տնտրության սյուն և իր պահակագործի հրամանատար Ալլա-Ղուլի աղայի ու Բուստամ աղայի կնիքներով, որից հետո վերջը հիշատակված սուրհանդակի հետ միասին այն ուղարկեց պաշարյալներին: Յիշատակված սուրհանդակը այդ նամակն ուղարկեց վեզիրին: Կարդալով այն՝ վեզիրը հասկացավ, որ այդ անպատիվ սուրհանդակի բերածը գաղտնի նպատակներ ունի և իրականում ցանկություն կա մեծաբանակ, դատարկ ու կեղծ խոստումներով հասնել ամրոցի հանձնմանը: Այդ ժամանակ վեզիրն և ռազմիկներն ասացին. «Շահի մտադրությունը՝ բացել ամրոցի դարպասները մարտի միջոցով, անհասանելի մնացին նրա անփառունակ ռազմիկներին համար: Նրա մտադրությունը՝ այդ ամենը կյանքի կոչել խորամանկության և նենգամտության միջոցով, ևս անհասանելի է: Այդ թող նա իր նպատակին հասնի քաջարի մարտում, այլ ոչ թե սպառնալիքներով, և թող բարեր թափվեն ղզբաշները նրա գլխին: Մինչև այն պահը, երբ մենք այդ արգահատելի հերետիկոսներին արժանի մարտ չտանք և նրանց գլուխները չթռցնենք, մեր և շահի մտադրությունը չի իրականանա, մինչև ի պատիվ տրբազան փաղեղահանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի - Մ.Յ.) երևանի այս ամրոցի շուրջը կեղտոտ հերետիկոսների գլուխներից բլուրներ չբարձրանան, ամրոցի հանձնումը անհնար է»: Այն բանից հետո, երբ նրանք դուրս արեցին այդ անհաջողակ սուրհանդակին, ռազմիկներից ոմանք կատաղած հարձակվեցին շահի գործի վրա, ընդ որում, բանի որ սրանց ստացած լուրերը լի էին սարսափելի սպառնալիքներով, այդ պատճառով էլ փայլեցին դաշույնները: Մոլլա Բախչին շահից ստանալիք նվերների հույսի փոխարեն: Ներողամտություն հայցելով նրա մոտ գնաց: Անհրաժեշտության բերումով վախճանալով տեղի ունեցածից և այլևս ոչ մի բանի վրա հույս չդնելով՝ նա առաջարկում էր լռել, բանի որ գիտեր, որ նման պայմաններում ամենալավը սիրիաբում առանձնանալն էր: Դրանից հետո շահը որոշեց ամրությանը տիրել երկարատև պաշարումով՝ փոխիսթանգություն վարելով և ժամանակ առ ժամանակ արտագործներ իրականացնելով: Այս մասին կասվի հետագայում: Այս ընթացքում մինչ այդ Տրապիզոնից Էրզրումի պաշտպանության համար այս քաղաք ուղարկված Սաաթի Դասան փաշայի, ինչպես նաև Երևանի բեգլեթ Զերիֆ փաշայի՝ մայրաքաղաք ուղարկված ստանկարից հայտնի դարձավ, որ իրանական շահը խախտել է պայմանավորվածությունը և ներխուժել է օսմանյան տերության սահմաններ: Աստվերույում երևացին նաև շահի ուղիղձներից և նամակներից ոմանք, ուղղված վիլայեթների բնակչությանը, որտեղ սպվում էր, որ ոչ-ոքի չեն առաջարկի փոխել իր կրոնը ու յուրաքանչյուր ոք, ով կգտնվի շահի հպատակության տակ, կմնա իր կրոնին: Շեյխ ուլ-խալանը, վեզիրներն և այլ իշխաններ խորհրդակցության համար հավաքվեցին գայմագամ Կասիմ փաշայի պալատում, որից հետո, գործերի վիճակի մասին զեկուցեցին Բարձր դռանը՝ Մեհմեդ խանին: Դրանից հետո հարակից վիլայեթների սարդարներին և կառավարիչներին հրաման տրվեց շտապել օգնության: Բարձրանակ նաև Սաաթի Դասան փաշան Էրզրումի սարդար Նշանկարից բեգլեթ Ահմեդ փաշային և իր հեղթին սուրհանդակներ ուղարկեց հարակից շրջանների բեկերի մոտ՝ կոչ անելով օգնության շարժվել Թավրիզին: Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում շահ Աբբասը մի շարք բանակցություններ վարեց, սակայն ապարդյուն: Բերդ ուղարկված դեսպանին սպանեցին: Տեսնելով պաշարվածների այդ վարքագիծը, նա հասկացավ, որ հազիվ թե նրանք անձնատուր լինեն: Այդ տարվա Ռեջեբ ամսի 10-ին, երբ ընթանում էր արդեն պաշարման 30-րդ օրը, շահը իր մոտ կանչեց նրանցից երկուսին, որոնց մինչ այդ Թավրիզի և Նախիջևանի գրավումից հետո դրանք նվաճելու մտադրությամբ ուղարկել էր Գյանջա և Շիրվան և որոնք պնդում էին, թե Ղարաբաղի և Շիրվանի բնակչությունը դեմ դուրս կգա շահի մտադրություններին ու ավելի լավ է սկզբում շարժվել Երևանի վրա, որը գրավելը, ըստ նրանց հեշտ կյանք: Դրանցից մեկը «խալիֆա» մականվանյալ չարաբաստիկ Յադուբն էր, մյուսը՝ խալիֆադե Ղազան անունով զինվորներից մի անգրագետ մարդ: Շահը մեղադրական հետևյալ խոսքեր ուղղեց նրանց. «Դուք առաջ պատճառ հանդիսացաք, որ մենք գանք այս կողմերը, արդ՝ այժմ քաջատրեք, թե ինչո՞ւ և հետաձգվում երևանի ամրության գրավումը»: Այդ ժամանակ նրանք պատասխանեցին. «Մենք ինչպես ուժ ունենք ավերեցի՞նք ստորգետնյա ջրի խողովակը, այնպես որ նրանք այժմ մնացել են միայն հոսող ջրերի հույսին, սակայն ամրոցը հնարավոր է նաև լիովին զրկել ջրից, եթե կտրենք Չանգու գետի հունը, որը հոսում է դեպի ամրոցի ներսը»: Այս կեղտոտ գործով այդ երկու ավագանիները ցանկանում էին կյանքի կոչել շահի ցանկությունը: Եվ ահա հաջորդ օրը նրանք կրակ բացեցին Գյուլքի բերդի ուղղությամբ, որից հետո շահը շատ այլ խռովարարների հետ միասին Չուլֆիղար խանին ուղարկեց Գյանջայի ուղղությամբ, սակայն ամրոցի կայապետը ոչ մի կերպ իրենց ցույց չտվեց: Ռեջեբ ամսի 15-ին օրն ուրբաթ էր և այդ զգվելի թափառախումբ, այդ օրն իր համար հաջող համարվելով, իր բոլոր ստոր գործերը թողել էր դրան: Եվ ահա այս անգամ Չուլֆիղար խանն ու ավագանիների առաջնորդը, որը հայտնի էր Այուկարդաշ անունով, առաջնորդելով շահի կողմնակիցներին և անցած ղզբաշների գլուխ, հարձակում գործեցին Գյուլքի բերդի վրա: Այդ ժամանակ, սակայն, մեծ ամրոցից օգնական ուժեր եկան և օսմանցիները համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին հակառակորդին: Այն ժամանակ, երբ 3.000 ղզբաշներ և 300 քաջեր ձեռք գարկեցին ամրոցի գրոհին, հետևանքայինները շարվեցին ամրության պարիսպների վրա և Ռուսի բաջերը սկսեցին մարտը: Արդյունքում այդ արգահատելի հերետիկոսներից ոմանք հենց տեղում էլ մնացին, սակայն հերետիկոսների մեկ ջոկատ այնուհանդերձ հարձակում գործեց: Տեսնելով այդ՝ մեծ ամրոցից օգնության եկած ուժերը գարնանային հեղեղի նման ընկան սրանց վրա: Իր հեղթին, տեսնելով այդ, այդուհանդերձ ավագակապետ Այուկարդաշը 3.000 սրերի գլուխն անցած նետվեց առաջ: Կրկին, ինչպես և առաջ, հերետիկոսների հարձակումը չախճախվեց և կրկին, ինչպես առաջ, չնայած ռազմիկների մեծաբանականության և իրենց ուժին, ղզբաշները հրացանների և իրանդթների հարվածների տակ սկսեցին հետ բաշվել, ընդ դրում նրանց տասներորդ մասը հեծելազորայիններ էին: Այս հարձակման ժամանակ Աստծո կամքով դազիններից մեկն ընկավ, բանի որ նրա ձին սայթաքեց բարի վրա, իսկ գորավարներից մեկն էլ վերք ստացավ, ինչը բոլորի համար նահանջելու պատճառ հանդիսացավ, իսկ մյուսներն էլ հետևեցին նրանց այնպես, ինչպես էշն է հետևում էշին համաձայն խոսքի, թե. «Ինչպես դեպքեր են եղել, երբ փոթաբանակները հաղթական են մտնում» և ահա ամեն ինչ օրվա պես պարզվեց: Այդ օրը իրոք ղզբաշները ամբողջ, կրելով պարտություն, նահանջեց նվազ ռիթմով: Միաժամանակ, սակայն, նրանք նկատեցին, որ երկու ամրությունները հեշտ են հաղորդակցվում իրար հետ, դրա համար էլ գիշերը 3-4 տեղերում ռազմիկներ հայտնվեցին և փակեցին դեպի մեծ ամրոց տանող ճանապարհը, որտեղից էլ գալիս էր օգնությունը: Բացի դրանից նրանք ավերեցին նաև ջրամբարը, որի վրա ջրաղաց կար: Արդյունքում տուժվեցին նաև Նախիջևանից եկած մարդիկ: Բանն այն է, որ մի բանի ավագակապետ, հպատակվելով շահին և տեղյակ լինելով ամրոցի գործերին ու դեպի այն տանող ճանապարհներին, ուշ գիշերով, երբ ջրաղացայան անվտանգության միջոցառումներ չէր ձեռնարկել, ղզբաշներին ջրաղաց մոցրեցին և, ինչպես ասացինք, ոչնչացրին ինչպես այն, այնպես էլ հիշատակված գետի վրա գտնվող կամուրջը: Դաքորդ օր ղզբաշները մեծ ամրոցի մոտակայքում ապաստարաններ կառուցեցին և խրամատներ փորեցին: Ռեջեբ ամսի 18-ին վեզիրն և ռազմիկները, որպեսզի կանխեն հակառակորդի հարձակումը, մտադրվեցին առաջինը հարվածել վերջինիս խրամատներին: Դրա հետ կապված Չուլախ Դուսեյն աղան, որը երևանի իշխաններից էր, կանգնեց 500 քաջերի գլուխ և ցանկություն հայտնեց էնել թշնամու դեմ: Վերջինս, սակայն, իմանալով այս մասին, պատրաստվեց դիմադրության: Վեզիրը բացեց Դայեպի դարպասները և գորք տարավ թշնամու խրամատներից մեկի վրա, որն այն կողմում էր: Հարձակվողները, սակայն, մարտում արիություն չդրսևորեցին և հետ դարձան, թեև սարդարը, լինելով քաջարի մի դյուցազուն, սուլթանական դրոշմ ձեռքին առյուծի նման անակնկալ ներխուժեց թշնամու խրամատներից մեկը ու թշնամին ցրվելով փախավ: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրա կողմնակիցները չափազանցեցին նրան, մեծաբանակ ղզբաշները վերադարձան և ընկան նրա վրա: Այդ ժամանակ այդ խիզախ քաջը կրակելով նահանջեց մինչև խրամատի ծայրը, որտեղ դրված էր ծածկանկող դրոշակը: Մարտի բովում վերք ստանալով՝ նա սկսեց նահանջել դեպի ամրոց՝ հապճեպ անցնելով մեկ խրամատից մյուսը: Ի վերջո, սակայն, նա հայտնվեց ծանր դրության մեջ և արդեն ի վիճակի չէր շարժվել: Այդ ժամանակ Դուլախ Շեյխադադեն, նույն կերպ միայնակ նահանջելով, ընկավ նույն այդ խրամատը և դարձավ Չուլախ Դուսեյնի բախտակիցը: Թշնամիների խումբը փորձում էր գերել նրանց, սակայն Դուսեյն աղայի մի քաջարի և խիզախ ծառա, մնալով հավատարմի, փրկեց նրան, իսկ Դուլախ Շեյխադադեն էլ իր հեղթին մեծ դժվարությամբ կարողացավ ամրոց հասնել: Այդ օրը մի բանի մարդիկ, որոնք ենթարկվում էին Չուլախ Դուսեյնի, վախ գգացին և մահվան դառը բաժակն ըմպեցին: Դրանից հետո խելացի և բարեհոգի վեզիրը որոշեց ներս մոցնել ռազմիկներին ու փակեց դարպասները, որպեսզի շարունակի մարտնչել թաքստոցից: Եթե օսմաններին օգնության գար գոնե 4.000 կամ 5.000 ռազմիկներից կազմված մի զուևր, ամեն ինչ հաջող ավարտ կունենար: Պաշարյալները, ցանկանալով փոխել դեպքերի ընթացքը, նամակ ուղարկեցին կառավարությանը՝ խնդրելով օգնության հասնել, սակայն ամեն ինչ իզուր անցան, իսկ միջոցառումներն էլ, որ նրանք ձեռնարկեցին

իրենց ուժերով, ապարդյուն եղան: Այդ աղմկոտ ելույթներից հետո ծնունդը հակառակորդների մեծ մասը տեղավորվեց ձմեռելու գյուղացիների տներում և լեռնային քարանձավներում, իսկ շահն ինքն էլ մնաց 1.500 հոգանոց մի փոքրիկ ջրկատով: Ահա ուրեմն, եթե այդ ժամանակ ամրությանը օգնություն հասներ, ապա հերետիկոսների առաջնորդին բռնելը հեշտ կլիներ, սակայն նախկին սարդապար և վեզիր Ֆասան փաշային անգործունայնությունը տրոհությանը մեծ վնաս հասցրին: Այս ընթացքում թշնամիները իրենց խրամատներին աստիճանաբար հասցրին ամրոցի ամրություններին: Պաշարման այդ օրը, որը համապատասխանում էր Ռեքեբ ամսի 22-ին, վատ նախանշաններ երևացին, իսկ բերդում պաշարյալներից մեկն էլ, որը գտնվում էր առաջապահում, բանի որ ենիչերիների բեթիտուդա Ֆամզան վիճակը բարձրօրոցի էր թողել, սկսեց խուճապային լուրեր տարածել ասելով. «Եթե պաշարումը շարունակվի այս կերպ ևս մի բանի օր, պահեստներում ցորենի և տակառներում էլ ցորենի պաշարը կսպառվի, այնպես որ մենք ցանկացած դեպքում ստիպված կլինենք ամրոցը հանձնել հակառակորդին: Իր հերթին, եթե վերջինս հրետանային մի բանի կրակոցներ էլ անի, ամրոցի աշտարակը կլիզվի: Սա մի թույլ և խարխված ամրություն է, այդ ավելի լավ չի՝ լինի, որ մենք մեծ ամրոց անցնենք»: Խորհրդակցելով և զննելով գործերի դրությունը, ղեկավարությունն ու ենթակաները մի հորոսկոպ կազմեցին, որպեսզի պարզեն աստղերի դիրքն և համաստեղությունների դասավորությունը: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ նրանք արդեն ոչ մի կասկած չունեին, մուսթ գիշերներից մեկում բոլորը մեկ մարդու նման ելան բերդից: Երբ նրանք մոտեցան խրամատներին, ղզբաշները միանգամից մտածեցին, թե այդ թշնամին Է գիշերային հարձակում իրականացնում, և անմիջապես ցրվեցին: Մնացած 230 ռազմիկները, գիշերով մտնելով մեծ ամրոցի դուռը եկածները հասել էին թշնամական խրամատների ծայրին ու մոտեցել էին շանգու գետին, չնայած որ մարտ մղելու հնարավորություն ունեին, նետովեցին գետն և անցան մյուս ափը: Ղզբաշ ռազմիկները, իմանալով բերդից տեղի ունեցած այդ փախուստի մասին, հետ դարձան և սկսեցին հետապնդել: Նրանք կրակում էին առանց նշանառության և այդ գետնանցման ժամանակ 12 հոգի գոհվեց: Հակառակորդի նետի հարվածից ձեռքից վիրավորվեց նաև սարդապար Ֆամզան, իսկ զորքի բեթիտուդա Մեհմեդը էլ սրի գոհ գնաց: Մնացած 230 ռազմիկները, գիշերով մտնելով մեծ ամրոցի դուռը եկածները հասել էին խուճապ տարածեցին, որոնք սկսեցին վախենալ, թե մեծ ամրոցի կայազորի մեծացումը դրա անկման պատճառ կդառնա: Փորձառու ռազմիկները, սակայն, նրանց հանգստացրին ասելով. «Այս ամրության ճանապարհին լեռներ և բլուրներ կան, ինչ մարտ կարող է տեղի ունենալ այս պայմաններում, երբ դրանք դեռ պետք է հաղթահարվեն»: Ընալով դժգոհ մնաց այս բարի լուրից, բանի որ օսմանների ռազմիկները անվստահ մնացին և, բացի այդ, մեծ ամրոցի կայազորի ռազմիկների թվի շատացումը նրան դուր չեկավ: Հաջորդ օրը շահը լավ տրամադրություն ուներ և ցանկություն հայտնեց գրողել: Դրա համար նա պատրաստեց ամենայն անհրաժեշտը և մի բանի օր շարունակ ղզբաշները սկսեցին բարձր տալով մոտեցնել հրանոթները՝ դրանք փոքր ամրոցից բերելով մեծ ամրոցի մոտ: Երբ այսպես անցավ մեկ շաբաթ, շահը, տեսնելով, որ փոքր ամրոցը որևէ նշանակություն չունի, հրամայեց ավերել այն, ընդ որում այն դեպքի համար, եթե խրամատներում կրկին մարտի կրակ բորբոքվի, հրամայվեց ելքը դեպի շանգու գետ ազատ թողնել: Այս կապակցությամբ ամրոցի բազմափորձ հրամանատարը խորհրդակցություն հրավիրեց և ասաց. «Արդեն այսպիսի, որ թշնամին պատրաստվում և ամրոցի երկարատև պաշարում իրականացնել, սակայն այս կողմից ևս ելքը դեպի ջուրը փակ չի լինի»: Իրոք, չնայած որ ամրոցի հիմքը ապառաժոտ էր, սակայն այնուհանդերձ 20 վայրերում փորված ջրհորները լիովին բավարարում էին բաղաթի բնակչության ջրի պահանջները: Իրենց հերթին ղզբաշները սկսեցին ստիպել ռայային ամրոցի շրջակայքում խրամատներ փորել: Մինչև Ռամադանի ավարտը ռայան շատ խրամատներ փորեց և ահա մի անգամ գիշերը մարտը պայթեց: Մահմեդականների ուժը, ինչպես ասվում է բանաստեղծությունում... թուլացավ, երբ նրանք իրենց վրա զգացին այդ մարտի ծանրությունն ու դառնությունը: Եվ ահա այդ ժամանակ Նախիջևանի նախկին 40 տունիներից մեկը՝ Այի աղա իբն Էվրեմսուր, որին շահը հրամայել էր սափրել մորուքը, հրաժարվեց ենթարկվել նրան: Նրանք պատվավոր հանդերձներ առաջարկեցին և Նույնիսկ շահի թագը ու պատվավոր գոտին, սակայն նա կրկին հրաժարվեց: Այդ ժամանակ նրան հանձնեցին Քուրդ Ղազիի հսկողությամբ: Պաշարյալ զորքը, տեսնելով, որ իրենց ուղարկած սուրհանդակները դեպքերի մեծ մասում բռնվում են, Էրզրում ուղարկեցին բաջարի կամավորներից մեկին, որը հայտնի էր Կաֆիս-Դը-Ղին Թաքա անունով՝ հույս ունենալով ստանալ ասիականացի զորքի օգնություն և աջակցությունը: Հակառակորդը, սակայն, իմանալով այդ մասին, բռնեց նրան և ահա այդ ժամանակ վերջինս, աման խնդրելով, խնդրեց նաև, որ իրենց որպես սուրհանդակ ամրոց ուղարկեն: Բարեհոգի հրամանատարը լավ վերաբերվեց այդ մտքին և սրա միջոցով ամրոց մի նամակ ուղարկեց, որտեղ պայանն դրվեց Այի աղայի վերադարձի համար: Եվ ահա շահը Այի աղային մի պատվավոր խալաթ տվեց և որպես միջնորդ ամրոց ուղարկեց, որպեսզի սա իր պառնալիքներով ամրոցի բնակչությանը հնազանդեցի կամ էլ ստիպի աման խնդրել: Այս բաժը, ազատվելով այդ իրոք ատելի նեղողից, ազատություն ձեռք բերեց, որ իբր երևան հասնելուն պես սկսի համոզել աման խնդրել, սակայն, երբ Ընթանի պահիք վերջին օրը եկավ, ընդհակառակը, ոգևորեց պաշարյալներին՝ ասելով, որ հերետիկոսների ղեկավարը զբաղված է բեֆ ուրախությամբ, իսկ նրա զորքն էլ թուլացել է: Եկավ Ռամադանի առաջին օրը և այդ օրը ծարավը չէր տանջում պաշարյալներին, թեև դեպի Երևան ջրի հոսքը դադարեց: Այդ ընթացքում հակառակորդը վերջացրեց խրամատներ փորելու գործը և արդյունքում հարթավայրից ջրի հոսքը կտրվեց, իսկ տիկերն էլ դատարկվեցին: Ջրի պաշարներից օգտվելը դարձավ անհնար, հատկապես տառապում էին կենդանիները: Այդ ժամանակ հրամանատարն և հայերը միասնական որոշման հանգեցին, որպեսզի հակառակորդի աչքից հեռու սկսեն օգտվել շանգու գետի ջրերից: Եվ ահա Ռամադանի 4-րդ օրը փորձառու ռազմիկները ելան ցրառատ այդ վայրը և լիքը տիկերով հետ դարձան: Հաջորդ օրը ամրոցի ծարավը հագեցվեց: Իմանալով այդ մասին՝ հերետիկոսների ղեկավարը գայրացավ ոչ բավարար ուշադրություն դրսևորելու համար: Ընալով հրանոթների մեծ մասը, որ նա բերել էր Թավրիզից, օղակապատ էին և կրակում էին 10 կիլա կշռող արկերով: Մրանց նա ավելացրեց իր ձուլած ևս երկու հրանոթներ, որոնք հրանոթում էին 6 կիլա կշռող արկերով: Թշնամին այս հրանոթներից սկսեց հարվածել դարպասներին և այն կողմում գտնվող մարդկանց: Իրոք, ամրոցն այնքան էլ ամուր չէր կառուցված, բանի որ հրանոթների հարվածից պարիսպը ավերվեց, սակայն այդ մասնակի ավերածությունը այնուհանդերձ չհանգարեց ջրի համար արտագրոհի իրականացնել դեպի գետը: Ահա այս կերպ այդ չարաբաստիկ թշնամին ձգտում էր պաշարյալներին նեղել ջրի պակասով: Թշնամին իր գտնվելով օրըստօրե առաջ էր շարժվում, որպեսզի անանկվալ հարված հասցնի ամրությանը և, այդ վտանգը վերացնելու համար, ամրոցի ներսում գտնվող վեզիրն ու նրա ռազմիկները որոշեցին լայն խրամատներ փորել՝ երկար և 1.500 արմկաչափ երկարությամբ: Մի բանի օրվա ընթացքում նրանք ավարտեցին այդ գործը, տարբեր վայրերում դրանք իրար կապեցին գերաններով կառուցված բառակուսիներով, իսկ, որպեսզի փակեն ավերված վայրերն էլ, բնակչությունից կաշի և թաղիք հավաքեցին: Բնակչությունը ոչինչ չէր խնայում այդ գործի համար, սակայն ամրոցի կառուցվածքը թույլ էր և բնակչության ջանքերը, ուղղված այն փրկելուն, հաջողությամբ չպսակվեցին: Ամրոցի բնակչությունը, մալով առանց օգնության, հուսահատվեց, ընդ որում իր կամքից անկախ վերջինս ստիպված էր մարտի մեջ մտնել վաղ առավոտյան կամ մուսթ գիշերով: Միաժամանակ հակառակորդը նաև գիշերային հարձակումներ էր գործում, նամակներ էր հղում և սուրհանդակներ էր ուղարկում, սակայն ոչինչ չհասավ ու նրա ռազմական ոգին կտրվեց: Ռամադանի 10-ի վերջին մի բանի բաջեր, ելնելով ամրոցից, հարձակվեցին խրամատներից մեկի վրա: Փայլեցին խառնվածքները և թշնամիներից շատերը ոչնչացան: Այդ սարսափելի օրը Թավրիզի Այի փաշայի ոսկեգոծ դաշույնը՝ այն չարաբաստիկ շահի նվերը, կտրվեց: Այդ բաջեր խոցեցին մեկ տասնյակ խռովարարների և վիրավորեցին ամրոցի մոտ 20 արգահատելի ռազմիկները: Նույնիսկ շահն ինքն էլ ազդվեց կատարվածից: Պահիք ժամանակ շատ գիշերներ անցան հարատև մարտերում, երբ մոտ 200-300 բաջեր բեթիտուդայի, վեզիրի և Օսման աղայի հետ միասին օր ու գիշեր մարտ էին տալիս և վերադառնում ամրոց: Ի վերջո, երբ թշնամու հարձակումը սկսեց պարբերաբար կրկնվել, ամրոցի կայազորից ոմանք նամագ-բայրամի ժամանակ թշնամական մտադրություններով բացեցին Հալեպի դարպասները: Իմանալով, որ նման ստոր եղանակով թշնամին ուզում է նվաճել ամրությունը, հրամանատարը ուժեղացրեց պարիսպների պահպանությունը: Գիշերներից մեկում թշնամու կողմից սկսեց լսվել շան հաչոցի նման մի ձայն, իսկ դրան պատասխան էլ ամրոցից հնչեց թռչունի երգեցողություն: Պահակազորը, հասկանալով, որ այդ ձայները կենդանիների լեզվով վարկով բանակցություններ են, այդ մասին տեղյակ պահեց վեզիրին: Ստուգումից հետո պարզվեց, որ այդ թշնամիներին հերետիկոսների ատելի լեզվով խոսող մեկն է պատասխանում, որի անունը Ջան Բուդաղ էր: Ու, չնայած այն բանին, որ սա մի ժամանակ այսպեսիկ կոչում ուներ և փառք էր վայելում, դա նրան չօգնեց: Նրա հետ միասին ձերբակալվեցին նաև այլք: Այդ հանցագործությունում մեղավոր ճանաչվեց նաև Ջաֆար անունով վեզիրիստիկներից մեկը: Հաջորդ օրը թշնամին նոր շորեր հագավ, իսկ վաղ առավոտյան էլ նկատվեց, որ վերջինս շարժի մեջ է: Ընալով, սակայն, տեսնելով, որ իր ցանկությունը, դարպասները որոշակի վայրում բաց տեսնել, չեն իրականացել, շփոթվեց: Այդ օրը, ինչպես նաև այլ օրեր, պաշարյալները թշնամու ճամբարում շարժ էին նկատում: Ինչեացի կարին, գրանցելով այդ դժբախտների դավադրությունը, անհրաժեշտ գտավ դրանց մահապատժի ենթարկել և նրանք բոլորը իրենց արդարացի պատիժը ստացան: Նրանց հետ միասին մահապատժի ենթարկվեց նաև շեփորահար Սուլեյմանը, որը մեղադրվեց օժանդակության մեջ: Այդ ժամանակ նա մի վերջին անգամ շեփորահարեց: Դավադիրների շարքերում էր նաև թիմարոտյան դավաթար նշանակված մի չարաբաստիկ մարդ, որը հայտնի էր Սուլթան Մուստաֆա անվամբ: Սա այրվում էր իրեն պատած սարսափից և, ձգտելով վառել խռովության կրակը, ռազմիկների համար աշխատավարձ պահանջելու առիթն օգտագործելով մեղադրում էր վեզիրին: Զանի որ Էյալեթի նախկին կառավարիչ Ղզ փաշազադե Մեհմեդը զբաղեցնում էր վայրի պաշտոն, այդ պատճառով էլ բոլոր կասկածյալները սպանվեցին: Իր հերթին, այն բանից հետո, երբ սա աշխատավարձ վճարելու պահանջ ներկայացրեց վերը հիշատակված Օսման աղային, սա հասկացավ, որ իրավիճակի սրումը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի և տեղյակ պահեց վեզիրին: Զանի որ ապացուցվեց, որ այդ Սուլթան Մուստաֆան էր մշտապես խռովության դրոշմ և անհնազանդություն սերմանում, այդ պատճառով նա ևս մահապատժի ենթարկվեց: Դտական ընդհարումների պատճառով պաշարյալների վիճակը սկսեց վատանալ և նրանց համբերությունը հատեց

բոլոր սահմանները: Ուրագաբայրամի տոնի 8-րդ օրը մի մուֆ գիշեր սուրհանդակ եկավ՝ գործից բարի լուրով: Սա, հաղթահարելով շանգու գետը, ժամանեց Էրզրումի վայի Սաաթի Դասան փաշայի նամակով, որը հավաստում էր, որ գործուն միջոցներ են ձեռնարկված և խնդրանք է ուղարկված մայրաքաղաք, որպեսզի ինքը օգնության շարժվի իր ձեռքի տակ եղած 40.000 ռազմիկներով: Եվ ահա Դասան փաշան հայտնում էր, որ նա, որպես սարդար, բարենպաստ պահի է սպասում, որպեսզի Ալլահի կամքով հարմար պահին ծամիս ելնի: Այս կերպ նա միխթարում էր պաշարյալներին, որոնք գտնվում էին աղետալի դրության մեջ, և հույս էր տալիս նրանց անխրադոճելի խոստումներով՝ ավելացնելով նաև, որ մինչև իր գալն էլ ամենամոտակա օրերը օգնության կհասնի Սիվասի վիլայեթի բեգլեթ Ահմեդ փաշան: Նման իմաստով ու բովանդակությամբ նամակ եկավ նաև Ահմեդ փաշայից, որը գրում էր իր մտադրության մասին՝ գալ սրբազան Ռամադանից հետո՝ Սաֆար ամսին: Սուրհանդակը պաշարյալներին մխիթարելու համար հաստատեց, որ մոտակա օրերին օժանդակ ջոկատները կհասնեն Արաքս գետին՝ խորասանի Բաբա Մերկեթեղի կոչվող վայրին: Նամակներում երկու հրամանատարներն էլ գրում էին, որ աստվածային կամքով սուլթան Մեհմեդ խանի աստղը խամրել է և երջանկության գահին է բազմել սուլթան Ահմեդ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը (1604-1617) – Մ.Ֆ.**) և Շավալ ամսի 10-ին էլ խուրթա է կարդացվել սուլթան Ահմեդ խանի անունով: Օգնություն խնդրելուց անցել էր մի քանի օր և խոստացված ժամկետը լրացել էր, սակայն սպասվող զինվորներից ոչ մի ի նշան չէր երևում: Պաշարվածները վերին աստիճանի հուսալքվեցին և պատերազմի ծանրությունը նրանց համար անտանելի դարձավ: Չուլքադա ամսվա 4-րդ օրը թշնամու նայաներից մեկը. «Դուռը բացե՛ք, որ թշնամու հարձակման ժամանակը ձեզ հայտնեմ» ասելով ներս մտավ և, փաշային ներկայանալով, հայտնեց, որ իր նպատակն է համաձայնություն կայացնել և վերացնել երկպառակությունը բերդի ժողովրդի ու շահի միջև: Գթություն և արգահատություն ցույց տալով՝ նա ասաց. «Ամեն կողմից և ամեն օր զինվորների հեղեղներ են գալիս շահի մոտ, նույնիսկ Սիմնի (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմնի I-ին – Մ.Ֆ.**) որդի Գուրգենը (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**) իր ենթակաների հետ միասին շահի բանակատեղում է: Եկել է նաև Չեքեմի իշխող Ալեքսանդր անունով թափառական թշնամին (**Վախթանգի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**): Գործադրված ուժեղ ջանքերի շնորհիվ, բերդի հաղթական գրավումը կասկածի ենթակա չէ, պաշարման սկզբից մինչև այժմ ծուլվող հրանոթներից երեքը արդեն պատրաստ են վաղը առավոտից կրակ բաց անելու: Դրանցից մեկը արձակում է 72 կիյա, մյուսը՝ 42 կիյա, երրորդը 24 կիյա ծանրությամբ արկ: Դրանից հետո բերդի փրկությունն անհնարին գործ է: Ավելի նպատակահարմար է դիմել շահի ուղղորդությանը և անձնատաղ ևս չել: Եթե Աստված կամենա, կարող եք փրկել ձեր կյանքը և ունեցվածքը: Ցանկության դեպքում կարելի է այդ առթիվ միջնորդություն հարուցել»: Երբ սուրհանդակը այդ խոսքերով հայտնեց իր առաքելության նպատակը, վեզիրն և ժողովուրդը, հաշվի առնելով նրա առաջարկի անընդունելի լինելը, սուրհանդակին անարգեցին ու ձմռան այդ օրերին իբրև փոթրիկ նվեր ուղարկված հիմնադր ատուղները՝ տանձն և խնձորը, պարսպից դուրս շարտեցին՝ մեծոգական պատասխան տալով ու վերջ դնելով բանակցությանը: Դրանից առաջ ունակ հրամանատարը, որպեսզի փակի պարսպի արևելյան հատվածում առաջացած ճեղքերը, ստիպեց ներսից ամուր մի հենարան դնել: Ջանի որ այդ ճեղքը դրսից նկատվեց հակառակորդի կողմից, այդ օրը վեզիրը հրամայեց մեկ կենսիտար կշռող արկով կրակող մի մեծ հրանոթ դնել այդտեղ: Բացի այդ նա որդեց նաև 6 կիյա կշռող արկ արձակող ևս երկու հրանոթներ, որոնք անընդհատ կրակ էին վարում ամրոցից և արդյունքում արձակեցին 225 արկ: Վեզիրի կողմից կառուցված նոր ամրությունը անհաղթահարելի խոչընդոտ հանդիսացավ հակառակորդի համար, այնպես որ վերջինս իր հրանոթներով չէր կարողանում անցնել այդ ճեղքից: Ֆիշատակված ամսի 15-ին 72 կիյա կշռող արկով կրակող հրանոթը տեղափոխեցին հին ամրոցի արևելյան կողմը: Երկու տարի ձգվող պայմանավորվածությունից հետո ամրոցի պաշտպանությունը թուլացավ ու նրա պարիսպների վրա հզոր կրակ թափվեց բաղնիքի գմբեթի նմանվող մի հրանոթից, որը ծանր էր, ինչպես գուրգը: Պարսպին հասցված հարվածներից 20-ից 30 արմակաչափ լայնությամբ վնասներ էին առաջանում և, թեև բնակչությունը ճեղքերը փակում էր հազար տեսակի փայտաներով ու կաշիներով, այնուհանդերձ գործը ուժասպառ եղավ դիմարդելուց: Նրանք կորցրին օգնության հույսը և հույսներով սկսեցին դնել միայն Ալլահի աջակցության վրա: Անցան ևս մի քանի օրեր, երբ պաշտպանվողների թուլության պատճառով վտանգը օրըստօրե մեծանում էր: Թշնամու ռազմիկները զբաղեցրեցին այն կողմում գտնվող բոլոր բարձունքները, որոնք գտնվում էին օսմաններից խլված և նրանց կողմից ամրացված բերդում, որն ուղղված էր դեպի կիլիս ու փշի խիտ շարքերով էր պատված: Այդ ժամանակ մի քաջ ծծումբով և նավթով պատված նետեր պատրաստեց ու համընթաց բաժնու ժամանակ մի քանի հատը արձակեց հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն չհասավ նպատակին: Դրանից հետո՝ Դգր անունով մի դազի իր նետն արձակեց և այն ուղիղ նպատակակետին դիպավ, այնպես որ նրա ցանկությունը կատարվեց և նույնիսկ Վահրաման ինքն էլ (**որպես վարպետ Նեմածից հայտնի Պարսից թագավորության արքա Վահրամ V-ը – Մ.Ֆ.**) կգուլեր այդ հաջողությունը: Փշերը այրվեցին և ամրոցի դարպասներից սկսեցին հրդեհի լեզուներ երևալ: Ներսում գտնվողները հանուն իրենց շահի գոհվեցին և այդ կերպ ոչնչացվեց այդ խառնակույտը: Սրանից զատ թշնամին հողից մի բարձր աշտարակ էր կառուցել, որի վրայից հարձակումներ էր գործում ամրոցի վրա: Եվ ահա նույն այդ դազին կրկին, ոգեշնչված ներշնչումից, խորը խրամատից, որը փորված էր ամրոցի ներսում, մի ռուբը նետեց, որի արդյունքում աշտարակը դանդաղ նստեց և պաշարյալների վիճակը վատացավ, իսկ աշտարակն էլ հորի տակն անցավ: Երբ ողջվածների խմբերը չորս կողմից կրակ բացեցին ամրոցի վրա, խաղաղությունը խախտվեց և պաշարյալների վիճակը ծանրացավ: 20-30 համագարկեր իրենց նպատակակետերին հասան, ընդ որում պարզվեց, որ պաշարյալները սխալ են արել, երբ ժամանակին հերետիկոսների տները ամակառ թողել են խրամատների մոտ, քանի որ այժմ հենց դրանց շնորհիվ հակառակորդը տիրեց ամրոցին: Չուլիիջա ամսի 20-ից 21-ը, արտագրոն իրականացնելով ամրոցից, տարբեր կողմերից հարձակվեցին թշնամու խրամատներից մեկի վրա: Աստու շնորհիվ թշնամին խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի, իսկ նրանց հրամանատարն էլ սրի գոհ գնաց: Որոշներին գերեցին, իսկ այլոց էլ՝ մոտ 20 հերետիկոսներ, սպանեցին: Դեռևս մինչև այդ պաշարյալները, մի անգամ արտագրոն իրականացնելով, անվասա հետ էին դարձել: Չուլիիջա ամսին օսմանյան զորքն օր ու գիշեր միջոցներ էր ձեռնարկում և մշտապես պարիսպների վրա էր, սակայն մեծ հրանոթների հարվածներն այնուհանդերձ հասան իրենց նպատակին: Ինքնավճարով տակ ընկավ ամրության կենտրոնը, որի արդյունքում աշտարակներից մեկը լիովին ավերվեց: Դրան հաջորդեց հարձակումը, այնպես որ պարտությունը ակնհայտ դարձավ, իսկ փրկությունն էլ՝ անհնար: Այդ ամսի վերջին թշնամին շատ հարձակումներ գործեց, սակայն պաշարյալները քաջաբար դիմադրում էին: Մոտավորապես պաշարման 60-րդ օրը այդ քաջերը նոր ամրոցի տարբեր հատվածներում խրամատներ փորեցին և, հաճախակի արտագրոններ իրականացնելով, սկսեցին ձեռնամարտ մղել: Երկու կողմերն էլ թուլանում էին և նույնիսկ մարտը դիտող շահն ասաց. «Կեցցեն, հազար անգամ կեցցեն»՝ գովելով նրանց խորը նվիրվածությունը սեփական երկրի պատվին: Իրոք, օսմանների գործը չէր անդադարտվում, սակայն հաջողությունը չէր ժպտում նրանց և ներքին հարձակվեցին թշնամու խրամատներից մեկի վրա: Երբ, օսմանների գործը չէր ձգվում, իսկ հակառակորդի հարձակումներն էլ հաճախանում էին, այդ պատճառով էլ ամրոցում գտնվող դավաճանները նենգություն գործեցին: Նրանք, հետ կանգնելով իսլամից, ընդունեցին ռաֆիզյանների կողմը և ամեն օր այս դավաճան իշխանները խումբ-խումբ անցնում էին հակառակորդի կողմը, ընդ որում այն խորամանկ շահը նկերներով էր պատում նրանց՝ տալով ավանդական թագեր ու գոտոհորդելով սերունդ: Այսպես ռազմիկները խաբվեցին: Եվ ահա, թշնամիների զորքը կրկին հարձակվեցին ամրոցի վրա: Չուլիիջա ամսի մուֆ գիշերը հակառակորդի գործը սեփական հրետանու ուժեղ կրակի աջակցությամբ, մեկ մարդու նման ոռնալով և ուղեկցվելով սրինգների ձայներով, շարժվեց նոր ամրոցի վրա: Մնալ գիշերվա ընթացքում թշնամին ճեղքեց ու անցավ դարպասները և այդ ժամանակ պաշարյալների մի մասին վախ պատեց, իսկ ամրոցի պաշտպաններն էլ դադարեցին դիմադրությունը: Մնացած ռազմիկները, սակայն, կոչ ուղղելով Աստծուն, քաջության հրաշքներ էին գործում և մարտնչեցին մինչև վերջ: Այդ սարսափելի օրը հետևակի հրամանատարներից ընկան 12 հոգի, ինչպես նաև գոհվեց չեղբեզակյան զորքի հրամանատար Իբրահիմ աղան: Այսպես չերեզների 300 հոգանոց ջոկատը գոհվեց մարտում, իսկ նրանց մոխիրներն էլ քամին ցրեց: Այդ սարսափելի ժամին մոտ 15-20 ռազմիկները կապկպվեցին և գերվեցին: Չորքի ու փառահեղ իշխանների եղանակության աստղը տապալվեց և պարտությունը ակնհայտ դարձավ: Չորքի մի մասը պատսպարվեց հին ամրոցում և թշնամին զբաղեցրեց հիմնական կամ նոր ամրոցը: Վեզիրն ու հրամանատարը, չնայած որ անհաջողության էին մատնվել, կրկին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեցին: Նրանք լուր ուղարկեցին Էրզրում և վշտով հայտնեցին նոր ամրոցի հանձնման մասին՝ մոտակա մի քանի օրվա համար օգնություն հայցելով: Այնուհանդերձ կործանվողների այս դիմումն ու աղաղակն էլ արդյունքի չհասավ, քանի որ թշնամին պարզեց պաշարյալների թուլությունը և պատրաստվեց մեկ վերջնական հարվածով նվաճել ամրոցը: Եվ ահա, քսի տալով շներին, Չուլիիջա ամսի մի մուֆ գիշեր սրինգների խիտ նվազակցության տակ նրանք հարձակվեցին ամրոցի ամրությունների վրա և ներքոյների բոլոր ջանքերը այն նվաճելու համար: Ամրոցի դիմացի դաշտավայրը, սակայն, նեղ էր ու դրանում գործի տեղաշարժը դժվար էր, դրա համար էլ, հակառակ իրենց կամքի, նրանք ստիպված եղան մարտի մեջ մտնել հենց դարպասների մոտ և ոչ մեկ անգամ հետ մղվեցին ու նահանջեցին: Այնուհանդերձ անիծյալները ի վերջո գրավեցին արտաքին պարիսպը և նույն գիշերն իսկ կրակ բացեցին թույլ պաշտպանված ներքին պարսպի վրա: Դրանից հետո նրանք ներխուժեցին ամրոց և սկսեցին այրել տները: Միջոցները, որոնք գործարկվեցին 10 օրվա ընթացքում, վճռական մարտում ոչինչ չուղեցին: Պաշարման սկզբում գործը կազմում էր 5.000-6.000 մարդ, պաշարումը շարունակվեց 7 ամիս և այդ ընթացքում՝ 1.500 հոգի ընկան մարտերում, իսկ 500 հոգի էլ խեղդվեցին: Մնացած զորքի կեսն աստիճանաբար անցավ հակառակորդի կողմը և արդյունքում մնացին միայն 500 հոգի: Այս փոթրիկ խումբը բոլոր ջանքերը ներ էր դնում այդ մեծաքանակ սրիկաներին դիմադրելու համար և դրա համար էլ նույնիսկ թշնամին էր հիացած ամրոցի պաշտպանների նման երկար դիմադրությամբ: Եվ ահա, շնորհիվ թվական գերակշռության, թշնամին հաղթանակի հասավ ու նվաճեց ամրոցը: Մուհառամի 10-ը հակառակորդի համար հատուկ նշանակություն ուներ և դրա համար էլ

վերջինս այդ օրը խուսափեց բնակչության նկատմամբ պատիժներ կիրառելուց: Պաշարյալների պնդումով վեզիրն այդ օրը համոզիչ խնդրանքով դիմեց հակառակորդին, մարդկանց կյանքը խնայելու կապակցությամբ, որից հետո Աստծուն շնորհակալ մարդիկ, փրկվելով ու ելնելով ամրոցից, շահի հրամանով ներկայացան մոլորյալների այդ որջը: Մուհառամի 11-ին նրանք արդեն պատրաստ էին շահի հետ հանդիպմանը» (Բյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1): «3ֆըրի 1014 թվականին Շահ-Աբբասը, 7 ամիս Երևանի բերդը պաշարելով, գրավեց այն» (Բյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39):

«Շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.**) Երևան ուղարկեց հատուկ նամակ, որով նա իրեն հատուկ գոռոզությամբ և մեծախոսությամբ հայտնում էր, թե ինքն արդեն գրավել է Թավրիզը և պատրաստվում է գրավել նաև Նախիջևանն ու Երևանը, որից հետո նա պիտի գրավի իր ժառանգական երկիր Ադրբայջանը, հետո՝ Գեևքեն և Շիրվանը, որից հետո ձմեռելու է Ղարաբաղում: Այդ պատճառով շահը առաջարկում էր իզուր դիմադրություն ցույց չալալ և հանձնվել: Երևանում շահի առաջարկը չընդունվեց, սակայն նրա նամակն ուղարկեցին Ստամբուլ՝ փառիշտահին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ին - Մ.Ֆ.**): Օսմանցիները սկսեցին ամրացնել Երևանի բերդը և շրջակայքից օգնական ուժեր հավաքել...: Այդ ժամանակ, ահա, հայտնի դարձավ, որը շահը պատրաստվում է հարձակվել Նախիջևանի և Երևանի վրա: Երևանի ավազակներն և բնակիչները, տեսնելով, որ, եթե Նախիջևանի զինվորները թողնեն իրենց բերդը ու Երևանի բերդում ապաստանեն, վերջինիս տարածությանը անբավարար է դառնում, դրա համար էլ որոշեցին հարավային կողմից պարսպի պատերին կից խլամական տների շրջանում նոր բարձր պատեր կառուցել և այդ տները թողնել իրենց նախկին վիճակում: Նրանք ձեռնարկեցին պարսպի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմից 500 արշին երկարությամբ բարձր պատերի կառուցումը: Մեծ ջանքերով 15 օրվա ընթացքում, մինչև վեզիրի գալը, նրանք աշխատանքի կեսը կատարեցին: Դրանից հետո վեզիրը շինության մնացած մասը բաժանեց զինվորների խմբերի վրա, որոնք իրենց անձի պաշտպանության համար ջանքեր չխնայեցին: Աստծո օգնությամբ, դեռ շահը չէկած, նրանք կարողացան ավարտել բերդի վերակառուցման աշխատանքները: Զուրմադա Բ ասնի 11-րդ շաբաթ օրը առավոտյան Երևանի հարավային կողմից երևացին ղզբաշների դրոշակներ և այդ ստոր ցեղի մարդիկ չար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում: Բուն ղզբաշները հագնվ 5.000-6.000 մարդ կլինեին, նրանցից 3.000-ը, Թյուլենցի և Գյոթ-Դուլաթ կոչված ավազակախմբերից: Նրանց մի մասը բրդական խմբերից էին՝ Զուրդ-Ղազին, նրա եղբայրներ Գոցին ու Վասիֆ-Էդ-Դինը, Զյոր Կաբաշին և այլոց..., մի մասը կապում էին բուրդ Չելեբի-բեկի վաշտը և Վլաշկերտի Ղշ-բեկի իր անխմաստ շքեղությանը, բերդում դրված «Ալարգա» տեսակի հրատոթների կրակոցով հեռվից ողջունեցին պարսիկներին: Այդ զգվելիների խումբը «Մինեդի բլուր» կոչվող վայրում հիմնեցին շահի վրանը...: Շահ-Աբբասը, պաշարելով Երևանի բերդը, մի քանի անգամ տեղի ունեցած մարտերից և իր ուղարկած պատգամավորների սպանությունից հետո, երբ տեսավ, որ պաշարվածներն անձնատուր լինելու ցանկություն չունեն, բոլոր ուժերը իր բազկին տալով, բերդի դեմ գնդակակոծիկ սկսեց: Նա ճանապարհները բանդեց, բերդում եղողներին համար կյանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարվածներին թողեց առանց ջրի: Չնայած պաշարվածները բերդում հորեր և փոսեր փորելով որոշ չափով իրենց ծարավության առաջն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, դրսից օգնություն ստանալու հույսը կորցվեց, պաշարվածների դրությունը ծանրացավ, որով տոկոսությունը ու դիմադրական ուժը թուլացավ: Չուկիջա ասնիի ղզբաշ զինվորները ընդհանուր հարձակումով մտան նոր պարիսպները և գրավեցին: Սյունիներից շատերին գերեցին և մեծ մասին նահատակեցին: Պաշարման սկզբում եղած 5.000-6.000 զինվորներից, յոթ ամսվա ժամանակամիջոցում 1.500 հոգու չափ մարդիկ ընկան մարտում: Մոտ 500 հոգի մահացան, իսկ զինվորների կեսը, հակառակվելով դրան, թողեց և հեռացավ, այնպես որ բանակից մնաց միայն 500 մարդ: Այս փորձաթիվ զինվորները, անկարող լինելով պաշտպանել ամրության ընդարձակ սահմանները, հրաժարվեցին բերդը պաշտպանելուց, իսկ մեծաթիվ թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հաղթանակ ձեռք բերել: Մուհառամ ասնի 10-րդ օրը, նրանց սգի օրը լինելով, նրանք գզուլացան կովից, որպեսզի հետո պվելի ուժեղացնեն իրենց հարձակումը: Երբ շահի զինվորները պաշարվածներին օգնություն խնդրելու և անձնատուր լինելու կոչ արեցին, պաշարվածներն, ստիպված շնորհ խնդրելով, դիմեցին վեզիրին: Որոշ նկատառումներով այդ խնդրանքը ընդունվեց...: Հասան Բեյգադեն գրում է, որ շահ Աբբասի կողմից Երևանի բերդը պաշարած ժամանակ շերիֆ Մուհամմեդ փաշան անձնատուր լինելով դուրս էր եկել: Երբ փաշան ներկայանում է շահին, սա անհավատարմության ամբաստանությամբ սպանել է տալիս փաշային: Պաշարման ժամանակ Եմիրգյունե խանը (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունան - Մ.Ֆ.**) մի խումբ ղզբաշ զինվորներով ուղարկվում է շրջակայք նվաճելու և Աղչա-Ղալա բերդը գրավելու: Եմիրգյունե խանը պաշարում Աղչա-Ղալան և, ինքը բռնությունների հակաձուլ լինելով, սկսում է կտրել ու թալանել այդ վայրերը, իսկ հայ ռայայիներին ամբողջությամբ բռնում է և տանում Սպահան: Այդ ժամանակ այդ երկրի ալայբեկ Բենան-բեկը, որ Կարսի իշխող Օսման-աղայի կողմից ուղարկված էր գերիներ բռնելու, ընկնում է Եմիրգյունե զինվորների ձեռքը: Եմիրգյունե նրան ուղարկում է շահի մոտ, իսկ սա նրան ասելով, թե. «Դու Թավրիզի հրամայապետն ես եղել», դրա համար էլ կապում է նրան հրանոթի բերանին և, դեպի Երևան կրակելով, պատռա-պատռա է անում: Երևանը բռնությանը գրավելուց հետո շահը օսմանցիներին ազատության տվեց և, նրանց պաշար ու մթերքներ տալով, հատուկ բարավանով ուղարկեց Կարս, իսկ Երևանի պարիսպները բոլորովին բանդեց և գետնին հավասարեցրեց՝ էլայեթը շնորհելով Եմիրգյունե խանին...: Բյաթիբ Չելեբին գրում է, որ, երբ շահը Երևանի վրա հաղթություն տարավ, Շերիֆ փաշային, պատիվ անելով նրան, իմամ-Ռիզայի մյուսթելեիության պաշտոնը տվեց: Սա իր կյանքի մնացած օրերն անցկացրեց Սեշիեդում: Շահը, յուրս պաշարվածներին ազատ արձակելով, ասաց. «Ով ուզում է, թող իմ նոքարը լինի», որից հետո մյուսմանին, Մուհամմեդ փաշային հանձնեցին, Կարս ուղարկեց: Այդ ժամանակ Երզրումի բերդեցեթն և սարդար Սաաթիբ Հասան փաշան վախճանված էր, այդ պատճառով էլ բանակը ցրվեց և նրա ձեռնարկումները հետաձգվեցին հաջորդ տարվան» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

«Նախիջևանը գրավելուց հետո երջանիկը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.**) պաշարեց Երևանի բերդերը, բայց պաշարման ժամկետը երկարացվեց յոթ ամսով: Երեք բերդից բարկացած չափազանց ամուր Երևան ամրոցը, սակայն, բախտի ուժով վերջնականապես նվաճվեց, ինչից հետո նա տիրեց Չուխուր-Սաադ գավառին և նրա հարակից տարածքներին» (Իսբանդեր Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»):

«Երբ դեպքերն այդ կերպ դասավորվեցին, մոլորյալ շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.**), Թավրիզի երկրում գտնվող բուրդ ժողովրդին խոստումներով սիրաշահելով, իր շուրջը հավաքեց: Կրաստանի իշխանների Լևեդ խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Լևանի - Մ.Ֆ.**) որդի Լեքսանդրե խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը - Մ.Ֆ.**) և Սիմոնի (**Զարթի թագավորության արքա Սիմոն I-ի - Մ.Ֆ.**) որդի Լևասար խանը (**Զարթի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը - Մ.Ֆ.**) իրենց զինվորներով շահի մոտ եկան: Շահը գնաց և Երևանը պաշարեց: Պաշարումը շարունակվեց 9 ամիս է տասը օր, նա մի քանի անգամ ականներ փորեց և հարձակումներ գործեց, բերդի շուրջը վեց հատ «Ֆրան» տիպի հրանոթ ձուլել տվեց, որոնցից ամեն մեկը 90 օկկա կշռող բարեր էր արձակում: Տեղական մահմեդականները, ջաղացի կարիք ունենալով, բերդում ընկնող բարերը օգտագործում էին ձեռնաղացների համար և ամեն մի բար ծախվում էր երեք խուրուշով, բայց պաշարված ղազիները, ուղտի և ձիու միաս ուտելով, այնուհանդերձ հիվանդացել էին և շատերն անուժ և անշարժ ընկել էին: Մի օր անիծյալ պարսիկները մահմեդականներից գաղտնի նորից ական էին դրել, որից հետո մի քանի հազար ղզբաշներ առավոտյան վաղ երևացին ներքին ու արտաքին բերդերի միջև և, այդ պահին արտաքին բերդում գտնվող անպատրաստ ու չփորձված մահմեդականների վրա հարձակվելով, մի պահում սրով 1.800 մարդ գետնի փռեցին: Դրանից հետո, երբ խլամական բանակի սերդար Սաաթիբ փաշայի մահվան լուրը տարածվեց, խլամական զինվորների ձեռքն և ոտքը կապվեց ու տասը օր հետո ներքին բերդն էլ հանձնեցին: Շահը Շերիֆ փաշային մեծ հարգանքներ և պատիվներ տվեց ու նրան նշանակեց Իմամ-Ռիզայի մյուսթելեիության պաշտոնին: Շերիֆ փաշան մինչև իր կյանքի վերջ, նշանակվելու կամ հեռացվելու հոգսից ազատ, այդպես էլ մնաց: Շահը մնացած զինվորներին ասաց. «Ով ուզում է, թող ինձ դուլ լինի, ով ուզում է, թող գնա օսմանցու մոտ»: Բանը հասավ նրան, որ մինչև անգամ խոր փաշայի որդի Մուհամմեդ փաշային նրա 300-400 տան հետ միասին շահը իր մարդկանց ուղեկցությամբ նրանց ընտանիքով և երեխաներով ապահով կերպով Կարս ուղարկեց, իսկ Երևանի բերդը ավերեց, այրեց ու հողին հավասարեցրեց» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«3/ Երեք օրից հետո շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.**) Զուրայից ելավ, գնաց Նախիջևան, մտնելով բաղաբը, տիրեց նրան առանց պատերազմի և առանց որևէ ջանքի, այնտեղ մնաց քիչ օրեր և նրա բոլոր սահմաններում իշխանների ու պաշտոնյաներ նշանակեց: Ինքը՝ շահը, իր ողջ բանակի հետ առաջնախույժ, շարժվեց և գնաց Երևան բաղաբի վրա: Երբ նա Երևան հասավ, շուրջանակի պատեց, պաշարեց բերդը և, ամենին առանց որևէ չարիքի ու չարչարանքի, նստեց նրա շուրջը, որովհետև շրջակա երկրամասը, որ շեն էր և ամեն բարիքներով լի, գրավել էր ու ենթարկել իր հրամանին, ուստի պարսից բանակի բոլոր կարիքները լրացված էին՝ թե՛ մարդկանց, թե՛ կենդանիների: Այսպիսի անողորմությամբ նրանք բերդի շուրջը նստած սպասում էր: Այդ ընթացքում շահը, երբեմն, խստագույն կերպով էր ճակատամարտում էր, երբեմն՝ շատ թույլ, երբեմն էլ տուտ երդումով և խաբեբայական առաջարկություններով բերդի ներսն խաղաղության, դաշինքի ու ուխտադրության խոսքեր էր ուղարկում, որպեսզի միայն բերդը իրեն տան, իսկ իրենք թանկ իրենց ունեցվածքը և խաղաղությամբ գնան իրենց երկիրը: Օսմանցի զորքերը, սակայն, ականջ չէին

դնում շահի խոսքերին այլ տակավին համբերում էին՝ հույսով, գուցե թե որևէ տեղից մի փրկություն հասնի իրենց: Այս օրերին շահը պարսից զորքին հրամայեց գնալ Արարատյան երկիրը և նրա բոլոր շրջակա գավառները, ամեն տեղից տղամարդիկ հանել, որ կոչվում է աշայթ, թե բրիստոնյաներից, թե մահմեդականներից, ինչ ազգից էլ որ լինեն, ուժով հավաքել և բերել պարսից բանակը, որպեսզի պարսից զորքերին մարտակից լինեն, բալիստը բաշեն ու այլ գործակցությամբ օգնական լինեն նրանց: Եվ ճակատամարտի ժամանակ, երբ հարձակվում էին կամ բալիստը հրում էին վեր, նրանք առաջ էին մղում բրիստոնյաներին, իրի ու սրի էին դետ տալիս, որով հայերը կոտորվում էին երկու կողմերից, առջևից՝ օսմանցիների ձեռքով, իսկ հետևից՝ պարսիկների...: Երևանի բերդի մեջ գտնված օսմանական զորքը, որի գլուխը կանգնած էին Սայիդ փաշան և Սուլեյման փաշան՝ հոյր փաշայի որդին, բացությանը դիմադրելով արքային ու պարսից զորքերին, ճակատամարտում էին, բայց դիմադրեցին ութ ամիս, իսկ իններորդ ամսին, անձար մնալով, բերդը հանձնեցին: Իրոք, այդ ժամանակ օսմանցիները խորհելով տեսան, որ ոչ մի տեղից օգնության սպասելիք չկա՝ ոչ այն բաղաբաններից, որ իրենց շրջապատում էին, ոչ էլ իրենց թագավորի արքունիքից, բանից թագավորի արքունիքը խառը վիճակում էր, որովհետև տուլթան Մահմեդ խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) նույն տարում մեռավ, իսկ սրա որդին Ահմեդ սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.**), որին թագավոր կարգեցին, հասակով տասներկուամյա մի պատանի էր: Թագավորը նոր էր և այն էլ պատանի, սակայն նաև իշխանները միմյանց հետ սեր, միաբանություն և թագավորի տան հետ մտերմության չունեին: Իր հերթին ապստամբ ջալալիները շատ ու շատ էին վեր կացել երկրի մեջ, որոնք ավերում էին թագավորի բաղաբաններն և երկրները: Նրանք դրանցով էին զբաղված, ուստի չէին կարողանում օգնել Երևանում գտնվող զորքին: Այս ջալալիների անունները կհիշենք առաջիկայում սրանց մասին գրված գլխում և ջալալիների որպիսությունը կհամասա այդ գլուխը կարդալով: Վերոհիշյալ պատճառներով, այն շատ նեղությունների համար, որ կրեցին Երևան բաղաբանի բերդի մեջ պաշարված օսմանյան զորքերը, նրանք նեղվեցին, անհույս եղան օգնողների և փրկողների հարցով, այդ պատճառով էլ բերդը հանձնեցին պարսից զորքերին: Երբ շահը բերդը գրավեց, հրամայեց մոնետիկներին հռչակել և հրապարակել պարսից ու օսմանյան բանակների մեջ հրաման տարածել մեծ արթա Շահ-Աբբասից. «Ով որ սիրում է այս երկիրն և շահին ու կամենում է մնալ իր հայրենիքում, սիրով կմնա և շահից պատիվներ ու ընդունելություն կգտնի ըստ արժանվույն, իսկ ով որ կամենա գնալ յուր ազգի և ժողովրդի մոտ, խաղաղությամբ կգնա՝ իր ունեցվածքով ու հարստությամբ»: Սայիդ փաշան եղավ շահասուվար և շահից խնդրեց իշխանություն ու Իմամ-Մուռզայի վերակացությունը, նա ստացավ իր խնդրածը և գնաց Խորասան՝ Իմամ-Մուռզային սպասավորելու, իսկ Սուլեյման փաշան շահից խնդրեց գնալ իր ժողովրդի մոտ, մի բան, որ շահը թույլատրեց նրան: Նա ելավ գնալու, իսկ նրա հետ կային 5.000 հեծյալ և բազմաթիվ ժողովուրդ: Պարսից դիվանական զորքերը, սակայն, գունդագունդ հետապնդելով նրանց, գաղտագողի ընթացքով հասան, հարձակվեցին նրանց վրա, ոմանց խլեցին և սպանեցին, ոմանց էլ փախցնելով ցաթուցրով արին ու, նրանց ունեցվածքը կողոպտելով, դարձան իրենց բանակատեղը...: Բերդը գրավելուց հետո շահը հրամայեց, որ, որքան ժողովուրդ, որ օտարական են և պաղտոխոս, նաև նրանք, որ գերությունը ազատված են, լինեն բրիստոնյա, մահմեդական, թե հրեա, որոնց բերին ապստամբության ու ավարտության իրենց հատկացված տեղերը գնացած խաները՝ թե Ամիրգունա խանը, որը մարդկանց բերեց Չանձակի երկրամասից, թե Ալահվերդի խանը, որը մարդկանց բերեց Արծեփից, Արծեջից, Բերկրիից և Վանից, թե մյուս խաները, որ մյուս անգամ մարդկանց բերին Արծեջից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից ու Մակուից, թե մյուս խաները, որ այլ անգամ մարդկանց բերին Կարսից, Կաղզկանից, Բասենից, Կարինից, ինոսից և այլ ամենը, որ ինչ-որ տեղից եղել են, հրամայեց, որ սրանց բոլորին որոնեն, գտնեն Երևանի նահանգում ու ամենին բշեն Պարսկաստան: Այս հրամանը շուտապես կատարվեց, որովհետև, որքան որ այդպիսի ժողովուրդներ կային, բոլորին բշեցին Պարսկաստան: Նաև, երբ շահը Թավրիզը գրավեց, մինչդեռ նա այնտեղ՝ Թավրիզում, էր, հրամայեց այնտեղ եղած օտարականներին բշել և տանել Պարսկաստան ու այդպես էլ արին: Երբ նա Թավրիզից ելավ, Նախիջևանով անցավ և եկավ Երևան, Նախիջևանի օտարականները լսեցին, թե շահը Թավրիզի օտարականներին բշեց տարավ Պարսկաստան, նրանք իրենց համար դա ինչ-որ լավ գործ համարեցին: Եվ ահա նրանցից ոմանք եկան Երևան և շահին իմացրին, թե. «Մեկը նույնպես շահասուվար ենք և կամենում ենք գնալ Պարսկաստան», իսկ շահը նրանց արտին գոհացում տալու և սրանց նման անսխառնեցին խաբելու համար հրամայեց պարզև տալ նրանց: Նրանց տվին լավ պարգև տվեցին, նաև նրանց վրա վարիչներ նշանակեց, որոնք նրանց ևս տարան Պարսկաստան...: /9/ Եվ այն օրերին, երբ դեռ Երևանում էր և ճակատամարտում էր Երևանի բերդում գտնվող օսմանցիների դեմ, չար մտահաղացումների մեջ հարուստ Շահ-Աբբասը մտածեց, որ վրաց թագավորներին բերի իր մոտ...: Այդ վրաց երկու թագավորն էլ՝ Ալեքսանդր (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) և Գորգին (**Քարթլի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.**), բնակ Երևան, տեսան շահին, իսկ շահը, ինչպես որ նրանց ազգի մեջ ի բնե գոյակործ է խորանանկությունը, նախապես սիրով ու մեծարանքով ընդունեց նրանց և հանդերձ ու նվերով պատվեց, որպեսզի իր մոտ նրանց սիրեն, տեսողների սիրտը գրավի և այսպես խաղաղությամբ պահեց, մինչև որ Երևանի բերդը գրավեց... /56/ Յայոց 1054 թվականին նույն Շահ-Աբբասը պատերազմով օսմանցիներից առավ Երևան բաղաբանը» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 9, 56):

«Այսպես նա (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) զորեղացավ օսմանցիների նկատմամբ, բանգի ինչպես պատմում է Առաքել պատմագիրը, թե ջալալի ավազակները, որոնց անունները գրել է, բազմացան Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան: Այդ պատճառով ուժեղացավ նաև շահը, որը հավաքեց իր զորքերը և գնաց ու գրավեց բոլոր այն երկրները, որ օսմանցիք խլել էին պարսիկներից: Սրա համար մենք այստեղ շարադրեցինք: Դրանք հետևյալներն են...՝ Երևան» (Չաբարիա Բանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12):

«Եվէք Ադամի որդիներ, ժողովեք և մի տեղ խտեք, որ ես պատմեմ ձեզ որքն ու կոծը Յայոց ազգի, բանգի Յայոց 1053 թվական Նավասարդի 20-ին Արևելքը ոտքի ելավ և խավար տիրեց մեր ազգին, երբ բարկացավ մեզ վրա երկնային տերը ու մեր գլխին կարկուտ եկավ, խոսքս պարսից ազգի մասին է: Այս զորքի գլուխը Խուդաբանդայի (**Մեֆյանների շահության շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդայի – Մ.Ֆ.**) որդի շահ Աբբասն էր (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**), որն իր հազարապետներով Երևան բաղաբանի վրա եկավ: Նրանք չորս կողմերը վրան դրեցին և բերդակներ պաշարեցին, տարածվեցին երկրով ու աշխարհով մեկ, ժողովեցին բրիստոնյաներին: Նրանք ամեն տեղ տիրեցին, պարսից անգնակներին, մեծ բլուրներ դրեցին և այնտեղ հող կուտակեցին: Այդ ժամանակ բերդում եղողները հարվածում էին ներքև և բրիստոնյաներից շատերին սպանեցին: Յոթ ամիս այսպես եղավ, և յոթից էլ ավելի, երբ ի վերջո հրամոքներով պարսիկները բանդվեցին ու դրանք ավերվեցին: Այդ ժամանակ օսմանյան ազգին նեղեցին հազարավոր պատերազմական միջոցներով, բայց ի վերջո իրենց կամքին թողեցին: Եվ ահա բերդը գրավեցին, իսկ հտորի որդուն էլ բաց թողեցին: Չորքը, որ կազմված էր 5.000 հոգուց, հեռացավ խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ» (Ռովիանես Մակվեցի «Ողբ Երևանի»):

«Նրանք Թավրիզից մեծ բանակով և բազում զորքով եկան Այրարատյան երկիրը՝ ութ ամիս պաշարելով դոյակը: Դրանից հետո նրանք գրավեցին այն, բանի որ պաշարյալներին ոչ-ոք օգնության չեկավ, բանգի երկպառակտություն և անմիաբանություն կար տաքցաց տուլթանների միջև, տերը պատժել էր նրանց իրենց չարությունների համար ու ամեն տեղ ելուզակներ էին տիրում՝ իշխելով բոլոր տեղերում, որտեղ նրանք սով և նեղություն էին առաջացրել: Երբ պարսից թագավորին (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) գործերն այսպես հաջողվեցին, նա այնտեղ մնաց մինչև զարուն, իսկ երբ հարավային բանին փչեց, նա ելավ դեպի Գեղամի և Գանձակի հով լեռները, որը նաև Գյանջա է կոչվում, ու ամառային եղանակին մնաց այնտեղ» (Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1052 թվականին ... շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Երևան և շատ խառնակումներ պատճառեց բրիստոնյա ազգին» (Անանուն Երևանցի «Յիշատակարան 1603 թվականի»):

«Յայոց 1052 թվականին ... շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) օսմանցիների ձեռքից խլեց աշխարհը» (Եսայի Գեղամցի «Յիշատակարան 1603 թվականի»):

«Չորս կողմը վրան դրին, ավագ բերդը պաշարեցին և դա տևեց յոթ ամիս, իսկ հետո յոթից էլ՝ ավելի...» (Անանուն «Յիշատակարան 1603 թվականի»):

«Դրանից հետո շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) հասավ Մեծ Յայթ՝ Այրարատյան դաշտ, և տիրեց Երևան բաղաբանին: Նա 9 ամիս պաշարեց այն, բազում և ահագին պատերազմ մղեցին պոռաբաթյաններն ու օսմանցիները արևելյան զորքի դեմ, բայց ի վերջո պարտվեցին և ընկան պարսիկները ձեռքը, բանգի Կոստանդնուպոլսի մեծ արքայից, որը հոնքար է կոչվում (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ից – Մ.Ֆ.**), այդպես էլ օսմանականություն չստացան» (Բարսեղ Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Այս տարի կարմրագլուխների շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Երևան բերդի վրա և, բազում ջանքեր ներդնելով, գրավեց այն» (Ռովիանես Վարազեցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Տիրելով բազում այլ բաղաբանների և գյուղերի՝ շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ութ ամիս պաշարեց Երևանը, որտեղ սով բռնկվեց ու բազում մարդիկ սովահար եղան կամ բարավեժ դարձան» (Սարգիս Խիզանցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ և գրավեց Երևանը» (Գրիգոր Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Դրանից հետո շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) անցավ և գնաց Երևանի վրա՝ պաշարելով այն ինը ամիս ու հարկ սահմանելով բաղաբանի համար» (Ռովիանես Մկլազցի «Յիշատակարան 1605 թվականի»):

«Նախիջևանի գործերը փախստական եղան դեպի Երևան, մտան և փակվեցին ներսում: Այդ ժամանակ եկավ նաև շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** և 8 ամիս, այդ թվում նաև ձմռանը, պաշարեց քաղաքը: Նրանք մեծ հրանոթներով հարվածեցին և բանդեցին բերդը՝ կոտորելով այնտեղի 12.000 հոգանոց զորքը, ինչպես նաև՝ 12.000 կին ու մանուկ» (Ամանուն Գրիգ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Ապա, գալով Երևանի վրա, նա **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** ... 7 ամիս և 7 օր պաշարեց Երևանի բերդը, որից հետո գրավեց այն, որոշ օսմանցիների կոտորեց, ոմանց էլ ազատ արձակեց» (Յովհաննես Խարբերդցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Այդ ժամանակ շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** բազում զորքով եկավ Արարատյան երկրի վրա և գրավեց բերդը» (Յովհաննես Վարդապետ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Արևմտյան երկու տարի առաջ շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** բազում զորքով գնաց և Երևանը գրավեց» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Այնտեղից նա գնաց Երևան և պաշարեց այն ութ ամիս, այդ թվում նաև ձմռանը, որից հետո ի վերջո գրավեց» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** բազում զորքով Արարատյան երկրի վրա եկավ և գրավեց բերդը» (Ամանուն «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Եվ ահա շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գնաց Արարատյան երկիր՝ բանդելով Երևանի բերդը» (Քրիստոփոր Երեց «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Դրանից հետո նա **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** անցավ Երասխը և գնաց Արարատյան գավառի՝ Երևանի բերդի, վրա՝ կոտորելով ու ավարառելով ողջ երկիրը» (Ստեփանոս Ջուղայեցի «Յիշատակարան 1609 թվականի»):

«Դրանից հետո նա **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գնաց Երևանի վրա, ութ ամիս պաշարեց այն և ի վերջո գրավեց ու հարկի տակ դրեց» (Զաքարիա Վանեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Մյուս տարիներին շահ Աբբասի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** զորագունդը գրավեց Երևանը» (Ամանուն «Յիշատակարան 1612 թվականի»):

«Արևմտյան 11 տարի առաջ շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** բազում զորքով գնաց և գրավեց Երևանը» (Յայրապետ Երեց «Յիշատակարան 1615 թվականի»):

«Ապա շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գնաց Երևանի բերդի վրա, 7 ամիս պատերազմեց նրա դեմ, կոտորեց բոլորին և գրավեց այդ բերդը» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից 1052 թվականին Երևանի բերդը գրավեցին» (Սկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից 1053 թվականին շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** Երևանը գրավեց...: Ահա այսպես շահը Երևանը գրավեց» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Դրանից 1052 թվականին մեծ շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** Երևանը գրավեց» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից 1050 թվականին պարսից շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գրավեց Երևանը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից 1050 թվականին մեծ շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գրավեց Երևանը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** օսմանցիներից պատերազմով գրավեց Երևանը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Նա **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** ... մեկ տարվա ընթացքում պարսիկներից խլեց Երևանը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Դամառնոտ պատմություն և լեզվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Նա **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** օսմանցիների ձեռքից գրավեց Երևանը» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Արա **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ III-ի – Մ.Ֆ.)** ժամանակ, սակայն, անառջողությունները եղան, բանգի պարսից շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** աշխարհից վրեժխնդիր եղավ» (Երեմիա Բյույուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Այդ ձևեր տիրակալը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** կանգնած մնաց Թավրիզում, իսկ զարևանը պաշարեց Երևանի ամրոցը: Նրա հետ էին Գեորգի արքան **(Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը – Մ.Ֆ.)** Զարթովի և Ալեքսանդրը **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.)**՝ Կախեթի գործերով: Արքաները օգնության եկան շահին Երևանի մոտ, ամրոցը գրավեցին, որից հետո շահը առատաձեռն կերպով պարգևատրեց բարոյեցիներին և կախեթացիներին» (Փարստյան Գորգիշանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 37):

«Այս ժամանակների շահ Աբբաս խանը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** եկավ Երևանը գրավելու: Ապա նա իրենց գործերով այնտեղ կանգնեց Գեորգի թագավորին **(Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.)**, ինչպես նաև Կախեթի տեր Ալեքսանդրին **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.)**, որոնք և գնացին: Երբ նրանք հասան այնտեղ, շահ Աբբասը շատ հավանեց վրաց և կախաց զորքերը ու ողջ իր զորքին հրամայեց գրոհել Երևանի բերդը: Այդ ժամանակ վրացիները ղզբաշներից առավել բաջություն ցույց տվին, գնացին իբրև առաջընթաց գունդ և վերցրին Երևանի բերդը: Շահ Աբբասը գրավեց Երևանը և իր զորքը մտցրեց բերդը: Շահը, սակայն, Գեորգի թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը ու Գեորգիի զինքն այն, բանի որ չէր կարող մերժել շահ Աբբասին: Գեորգի թողեց Լոռին և Լոռու բերդը գրավեց շահ Աբբասի կողմից, որն այնտեղ իր զորքը մտցրեց, ապա տուն վերադարձավ» («Զարթովի-Ցխովրեբա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»):

«Քրոնիկոնի 291 թվականին շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)**... մոտեցավ Երևանին: Օսմանցիները սաստիկ հարձակումով էին բերդից դուրս և պարսիկները չկարողացան վերցնել բերդը: Խանը, մեկը մյուսի հետևից դեսպաններ և գրություններ ուղարկելով, վրացիներին դիմեց՝ խնդրելով օգնություն Երևանին: Եվ ահա Զարթովի թագավոր Գեորգին **(Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.)** իր զորքով եկավ՝ հետև իբրև խոստովանահայր ունենալով 2երեգե արքեպիսկոպոսին: Նա, Կախեթի գործով իր հետ ունենալով նաև Կախեթի թագավոր Ալեքսանդրին **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.)**, դուռն և ստանամանիք ձմռան պահին գնաց և օգնության հասավ՝ Պարսից թագավորին՝ ի վերջո օսմանցիներից գրավելով Երևանի բերդը» («Զարթովի-Ցխովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** եկավ Երևանը գրավելու և Գեորգի թագավորին **(Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.)** ու Կախեթի Ալեքսանդր քառունին **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.)** Երևանը գրավելու համար օգնության կանգնեց: Սրանք երկուսով իրենց զորքով գնացին: Եվ երբ անկյունում ինքն շահ Աբբասն էր կանգնած, իսկ մեկում նա սրանց զորքեր տեղավորեց: Եվ երբ խանը հրամայեց գրոհ տալ, այն ժամանակ առավելապես վրացիներն աշխատեցին, անցան պարիսպների մեջ և խիստ պատերազմեցին: Մինչև ղզբաշները կստնեին, վրացիները գրավեցին ամրոցները, ցույց տվին խանին իրենց ուժն ու կորույքը և գրավեցին բերդը...: Ապա, գրավելով Երևանը, խանը սկսեց բանակցել Գեորգի թագավորի հետ՝ այսպես ասելով. «Զանի որ խոնդկարը **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ I-ը – Մ.Ֆ.)** և իմ, և բոլոր թշնամիսն է, այժմ, բանի որ ես չանք եմ թափել ու եկել եմ այստեղ, Լոռին թող իմը լինի»: Գեորգի թագավորը զինեց: Ապա՝ շահ Աբբասը գրավեց Լոռվա բերդը և, իր զորքը մտցնելով բերդի մեջ, վերադարձավ իր տերություն» («Նոր Զարթովի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Ապա Քրիստոփ 1602 կամ Քրոնիկոնի 290 թվականին շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** եկավ և մոտեցավ Երևանին: Նա կանգնեց իրեն մոտ Գեորգի թագավորին **(Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.)** և Կախեթի քառուն Ալեքսանդրին **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.)**: Սրանք, ժողովելով իրենց զորքերը, գնացին Երևան՝ ներկայանալու շահին: Շահ Աբբասի զորքը երեք կողմից մոտեցան Երևանին, իսկ մի կողմն էլ բռնեցին վրացիները: Մի բանի օրից հետո շահ Աբբասը հրամայեց գրոհ տալ բերդին: Այդ պահին վրաց զորականներն առաջինը ներխուժեցին բերդ, կոտորած կազմակերպեցին և գրավեցին ամրությունները: Ապա՝ պարսիկները մտան և շահ Աբբասը բերդաքաղաքը գրավեց: Շահ Աբբասը դիմեց Գեորգի թագավորին. «Եթե սուլթանն **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ I-ը – Մ.Ֆ.)** իմ թշնամին էր, առավել ևս բռնել էր, ուստի և պարտքն է բոլոր, իբրև պարզև, տալ ինձ Լոռին՝ Բերդորդի գետից սկսած»: Թագավորը սաստիկ տրոսնեց և պատասխանեց. «Ես թեզից էի սպասում իբրև պարզև մի որևէ բանից իմ հոր **(Զարթովի թագավորության արքա Միսին I-ի – Մ.Ֆ.)** և իմ ծառայության համար, և ոչ թե իմ սահմաններում եղածից խլելը», սակայն շահ Աբբասը նենգ էր և ուզում էր Զարթովին նվաստացնել, մանավանդ որ Լոռվա Երիթթավը, որ փախել էր ու մահմեդականացել: Նա գոգոռում էր շահ Աբբասին թուլացնելու Զարթովի մեծ ուժը և առավել ստիպում էր, որպեսզի թագավորը խանին զինք Լոռին՝ Բերդորդի գետի ակունքից սկսած: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ փոխարենը շահը արքային տվեց

Պուշտունկունին և Խվին, ինչպես նաև 300 թուման լայնատու ամեն տարի, ուժասպառ Գեորգի թագավորը Լոռին սկսեց շահ Աբբասին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»)։ «Այնուհետև Երևանը գրավելու համար Զորիստուի 1602, Զորինկունի 290 կամ թաթարական 1012 թվականին Շահ Աբբասը եկավ և կոչ արեց Ալեքսանդրին իր զորքով գալ։ Նույն ժամանակ այս կողմն էր գալիս նաև Զարթոյի արքա Գեորգին։ Եվ ահա նրանք հանդիպեցին ու միասնաբար ելան։ Շահ Աբբասը ողորմած եղավ նրանց նկատմամբ, սակայն քաղաքը գրավելուց հետո Ալեքսանդրի ձեռքից վերցրեց Չագին և փոխարենը նրան տարեկան 700 թուման նշանակեց, որից հետո պարզևատրեց և բաց թողեց Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»)։ «Մուրադ փաշայից հետո եկավ շահ Աբբասը, որ գրավի Երևանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»)։ «Զորիստուի 1602 կամ Զորինկունի 290 թվականին Գեորգի արքան և Կախեթի արքա Ալեքսանդրը ժամանեցին շահ Աբբասի մոտ, որը պաշարել էր Երևանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

«Կարծ ժամանակ այն բանից հետո, երբ ռուսաստանցիները հեռացան Իբերիայից, շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Երևանին և հրավիրեց Զարթոյի ու Կախեթի արքաներին (Զարթոյի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին և Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.) իր հետ միասին թշնամական գործողություններ սկսել թուրքերի դեմ, որոնք այդ ժամանակ տիրում էին Երևանին։ Արքան զորքով ժամանեց շահի ծախար և իր եռանդով շատ օգտակար եղավ Երևան քաղաքը գրավելիս, որից հետո շահը հարուստ նվերներով բաց թողեց արքաներին, սակայն, որպեսզի Իբերիան պահի իր տիրապետության տակ, սեփական զորքերը դրեց Զարթոյի ամրոց Լոռիում, իսկ Կախեթի արքայից էլ որպես պատանդ վերցրեց սրա որդի Կոնստանդինին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Կոնստանդին I-ին – Մ.Ֆ.)» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 119)։

«Երբ թագավորը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) եկավ այնտեղ, տեղի կայագորի պետն էր Շերիֆ փաշան՝ 12.000 թուրք զինվորներով, որը բաշտեց և պատսպարվեց ամրոցում։ Այնտեղ ապաստանեց նաև քաղաքի և նրա շրջակայքի բնակչության մի մասը։ Ամրոցից դուրս մնացին միայն ամենաաղքատներն և թշվառները... Թագավորն իր այստեղ ժամանումից հետո անմիջապես չուզեց մտնել քաղաք, այլ տեղավորվեց մեկ մղոն հեռու գտնվող վայրում և հետախուզական նպատակով հեծյալ գունդ ուղարկեց՝ իմանալու ընդհանուր վիճակը ու նոր բերդի տեղակայված հարցերը։ Յետախույզները նրան հաղորդեցին, որ քաղաքը խաղաղ էր և իրենք չնկատեցին որևէ մեկին, որ գեներ կրած լինել, իսկ ամրոցը գտնվում է պաշտպանական առումով բարվոք վիճակում ու նպատակադրվել է պաշտպանվել։ Եվ այդ բոլորը ստույգ էր... Թագավորը... Նկատի ունենալով այդ բոլորը, եկավ այն եզրակացություն, որ ամրոցը հնարավոր է վերցնել միայն երկարատև պաշարումից հետո...։ Մտնելով Երևան՝ շահը ամրոցում գտավ մեծ հարստություններ՝ ոսկի, արծաթ, մետաքս և այլ ապրանքներ, և բացի այդ՝ 400 հրանոթ, որից 25-ը ահռելի մեծության էին» (Անտոնիո Գուելպա «Ճանապարհորդություն»)։

«Դրանից հետո շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց մի մեծ և ուժեղ ամրություն հանդիսացող Երևանի վրա, որը գրավեց ինձանայ պաշարումից հետո» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30)։

«Քաղաքը դիմադրեց հինգ շաբաթ, մինչև որ պարսիկ պակասը ստիպեց նրան անձնատուր լինել պարսիկներին, որոնք կոտորեցին բնակչության զգալի մասը» (Iter Persicum description du voyage entreprise en 1602, Paris, 1887)։

⁵⁶⁸⁵ «Այդ ժամանակ նաև Գանձակի դուռը երկու անգամ գնաց Գեղամա երկրի վրա և բազում գերիներ վերցրեց, այդ թվում նաև բախաններ ու սարկավազներ» (Յակոբ Գեղամցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»)։

⁵⁶⁸⁶ «Դրանից հետո Ռուսաց թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) զորքով եկավ Ահմեդ փաշան, որը ցանկանում էր տիրել Վանին, սակայն բոլոր դուռերը նրա դեմ դուրս եկան, նրան ներս չթողեցին և նա, բոլոր զորքերը թողնելով Վանի դաշտում նրանց դեմ պատճառագնելու, ինքը դարձավ Արձեշ։ Այդ ժամանակ երկու կողմից էլ բազում ուժեր, սպանություն և շատ նեղություն ու տառապանք պատճառեցին քաղաքին, որն ի վերջո գրավեցին՝ ամենայն վիշտ պատճառելով և փորձություն բերելով քաղաքի վրա այլազգիների կողմից» (Սարգիս Խիզանցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»)։

⁵⁶⁸⁷ «Իրանի բռնապետության ժամանակ Շորադյալը բռնակալ Ղարախան անունով սիպահի իշխանության կենտրոնն էր։ Այդ ժամանակ շահից (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.) ֆերման ստացվեց ժողովրդի պատրաստակամության մասին։ Ձմեռը վրա հասնելուց առաջ, երբ խանը իր ժողովրդի հետ միասին պատրաստվեց իր մեկնելու, Չալ փառագաղտեի ազգականներից Օսման-բեկը Ղարախանից առաջ Կարսի զինվորներով և իր մոտ հավաքված ղազիներով հարձակվեց թշնամու մի բանի գյուղերի վրա։ Այսպես՝ իրանցիներն և Շորադյալի խանը նիզակակից դարձան։ Այնուհետև, երբ թշնամիները գրավելով լեռան լանջերը, փախչելու ճանապարհին էին բռնել, եկան նաև Կարսի զինվորները։ Թշնամին ամբողջությամբ պարտության մատնվեց։ Կարսի զինվորները, նրանց հետապնդելով, զինաթափ արին, մի մասին գերի վերցրին, իսկ շատերին էլ սրի բաշեցին» (Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1)։

⁵⁶⁸⁸ «Այդ ժամանակ նաև Գանձակի դուռը երկու անգամ գնաց Գեղամա երկրի վրա և բազում գերիներ վերցրեց, այդ թվում նաև բախաններ ու սարկավազներ» (Յակոբ Գեղամցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»)։

⁵⁶⁸⁹ «Ժամանելով Շիրվան՝ ղզբաշները և վրացիները պաշարեցին Կասպաղա ամրոցը։ Ներսից թուրքերը, իսկ դրսից էլ վրացիները սկսեցին ուժեղ մարտնչել և կռվել։ Կախեթիցիները իրենց շատ լավ էին դրսևորում ու ճարպկորեն մարտնչում էին և ահա ներսում թուրքերը, իսկ դրսում էլ ղզբաշները զարմացած մնացին վրացիների ռազմական խիզախությունից ու մարտնչելու եռանդից։ Ամրոցը գրավեցին և զբաղեցրին ողջ Շիրվանը» (Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 38, 39)։

«Ժամանելով Շիրվան՝ թաթարներն և վրացիները մարտնչեցին։ Լավ մարտնչեցին թաթարները, բայց հատկապես Կախեթիցիները, որոնք ի վերջո գրավեցին Կասպաղանը և զբաղեցրին Շիրվանը» (Զարթոյի-Յիսուկբեքա), Անանյան «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին)։

«Յաջորդ տարի Կոնստանդին խանը (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Կոնստանդին I-ը – Մ.Ֆ.) 10.000 վրացիների և պարսիկների զույնն անցած մեկնեց Շիրվան։ Շահափր խանը, որը գլխավորում էր առաջապահը, հանդիպեց Գաբալայի կառավարիչ Մեհմեդ-Ամին փաշային և մարտում ջարդեց նրան, իսկ մնացած զորքն էլ պատսպարվեց Գաբալայում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4)։

⁵⁶⁹⁰ «Եվ, երբ շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Թավրիզը գրավեց ու մինչ ինքը այնտեղ էր, այնտեղից եւ Ամիրգուլու խանին (Երևանի խանության արքան Խան Ամիրգուլույան – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Գանձակ, որպեսզի սա, այնտեղ մնալով, դիմագրավի օսմանց զորքերին, որ հանկարծակի չգան և փորձանքի չենթարկեն պարսից բանակը։ Եվ ահա նա, Գանձակ գնալով, երկու մասն մնաց այնտեղ ու, երբ իմացավ, որ օսմանցիները թույլ են և չեն կարող այն գրավել, այնժամ Գանձակի երկրից, ուր նա կարողացավ հասնել, հրո ճարակ արեց և սրով ոչնչացրեց։ Նա ոմանց կոտորեց, ոմանց կողոպտելով գերեց ունեցվածքով ու ընտանիքներով, բերեց լցրեց Երևան՝ պարսից բանակի լիության և գերության համար։ Մինչ շահը նստել էր Երևանի բերդի շուրջը և ճակատամարտում էր, այդ ժամանակ Երևանի երկրամասը նա հանձնեց Ամիրգուլու խանին և նրան նշանակեց այդ երկրամասի խան» (Անաբեյ Դավիթբեկ «Պատմություն», գլուխ 3)։

«Նա (Երևանի խանության ապագա խան Ամիրգուլույան – Մ.Ֆ.) սկսեց այրել գյուղերը, հնձել բերքը և ավերել ամեն ինչ, որ գտնվում էր Գյանջայի շրջակայքում» (Անտոնիո Գուելպա «Ճանապարհորդություն»)։

⁵⁶⁹¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում։ Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխիթարիստները», Թիֆլիս 1882, էջ 7-10։

⁵⁶⁹² «Այդ թվականին ապստամբեց Ինջախանը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»)։

«Յայտը 1053 թվականին ապստամբեց Ինջախանը» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»)։

⁵⁶⁹³ «Իսկ շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.), բանի դեմ Երևանի բերդի շուրջ նստած ճակատամարտում էր, չէր դադարում մեր երկիրը ավերելուց և Յայոց ազգը գերելուց, բանգի բազմաթիվ զորքերով նա զորապետեր ուղարկեց Կարինի կողմերը, որոնք գնացին ու ավերեցին Բասենի և Խնուսի գավառները, Կարինի դաշտը ու այլ վայրեր, ուր կարողացան հասնել։ Զանդեցին, ավերեցին և ոչնչացրին երկիրն ու շեները, կողոպտեցին ինչքն և հարստությունը, տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին էլ գերելով բերին Երևան՝ իրենց բանակը։ Այդպես էլ Արձեշի կողմերը նա գործ ուղարկեց, որոնք գնացին, արեցին վերելում ասածի համապատասխան՝ ավար գերություն և ոչնչացում Յայոց ազգին՝ ծնեա ժամանակ։ Նաև այս ժամանակ, մինչ շահը նստած էր բերդի շուրջը և ճակատամարտում էր, Շիրազից Երևան շահի մոտ եկավ Ալիափաղի խանը, իսկ սրա գալը մեծ օգնություն եղավ պարսիկներին...։ Երբ խանը հասկացավ Արձեշի բերդականների հաստատուն մտադրությունը, որ բերդը չէն հանձնելու, բերդը թողեց, հարձակվեց երկրի գավառների վրա և Արձեշի ողջ երկրամասը հավասարապես ավերեց ու հորձեհելով այրեց։ Նա ողջ տղամարդկանց կոտորեց, իսկ ինչքը և հարստությունը, ուստիներն ու դուստրերը և կանայք ավարի ենթարկեց ու գերեց։ Այստեղից դուրս ելավ, եկավ Արձեշ, Բերկրի և Վան ու սրանց բոլոր գավառներում այդպես վարվեց։ Որպես գավառի տեր և իշխան, որ առանց ահի ու կասկածանքի շրջում է իր գավառում, այսպես էլ սա էր շրջում, բանդում էր և ավերում երկրամասը, որտեղ որ հասնում էր։ Նա շատ օրեր մնաց այդ կողմերում, բանի որ ոչ ոք չկար, որ կարողանար դիմագրավել նրան։ Ինչ կամեցավ և կարողացավ անել, արեց, հավաքեց բոլոր գեղայիներին, խոշոր անասունների նախիրներ, ոչխարների հոտեր, ձիերի երամակներ և, իբրև մեծ հորդացած հեղեղ, բոլորը բշեցին, բերեցին, հասցրին Երևան՝ պարսից բանակի լիության համար։

Այդ այսպիսի պատճառով Ալահիվերդի խանը գնաց Արծկե և նրա ձեռքով գերվեցին քրիստոնյա այնքան անձեր, որոնց թիվը, ասում են, եղել է 23.000 չհաշված սպանվածները» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 3):

«Երբ պարսից Շահ Աբբաս թագավորը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Երևանը, այնտեղ իշխան նշանակեց Ամիրզունա խանին (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրզունային (1604-1628) – Մ.Ֆ.), որը բաց, ամրասիրտ և արի մի մարդ էր՝ պատերազմներում անահ ու աներկուրդ, շինարար և սիրող քրիստոնյաներին: Սա Երևանը տիրելու ժամանակ, իսկույն ձեռնարկեց շինության և մարդաշատություն...: Բանի դեռ կենդանի էր Ամիրզունան, շատ բաջուրություններ արեց օսմանցիների դեմ, բանգի երկու անգամ գնաց Կարսո գավառը, ավերեց, երկիրը գերեց և հասավ մինչև Կարսո բերդի դուռը: Նա լախտով զարկեց բերդի դռանը և գերիներին բերեց, Երևանի երկիրը բնակեցրեց: Նաև գնաց Վանա և Մշո կողմերը ու, գերելով նրանց, գերիներին բերեց, բնակեցրեց այն նահանգներում, որոնք Երևանի դաշտում են, բանգի այն գյուղերը, որոնք Երևանի և Էջմիածնի շրջաններում են, այսինքն՝ Զալարան, Գոկուրբեթը, Կավակերտը, Փարաբարը, Սապատը և այլք, ում որ օսմանցիների գավառներից բերեց, բերեց բնակեցրեց այս գյուղերում, որոնք շեն են մինչև այժմ: Եվ այսպես ապրում էր նա բաջությամբ և ջանք էր գործադրում Արարատյան աշխարհի շենության համար: Նա նաև սիրում էր Յայոց ազգը, մշտապես գնում էր քրիստոնյաների տները, ուտում և խմում էր նրանց հետ» (Չաբարիա Բանաբեռնի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 28):

«Սա գրվեց Յայոց 1052 թվականին՝ դառն և նեղ ժամանակներ, երբ պարսից ազգը շարժվեց Յայոց երկրի վրա, բազում մարդկանց գերեց, ավարառեց ու դարձրեց Թավրիզ և Ատրպատական» (Բարսեղ Ջուղայեցի «Յիշատակարան 1603 թվականի»):

«Դժբաշենքը եկան Վան, 60.000 հոգի գերի վարեցին, ոմանց էլ, սրախողխող անելով, սպանեցին» (Կարապետ Ձագեցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Գրեցի սա դառն և դժվար ժամանակներում, երբ շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ելավ Խորասանից ու ավերեց Յայոց աշխարհը՝ Արզրումից մինչև Շիրվան» (Յակոբ Գեղամցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Ահա այսպես նրանք մնացին Յայոց աշխարհում, երբ մահմեդական ազգը սուր մերկացրեց նրա վրա» (Բարսեղ Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Ասում են, թե շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գալիս է Վանի վրա, վայ մեզ հազար բերան» (Գրիգոր Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»):

«Այդ ժամանակ արբայից (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.) հրաման եկավ, որ գնան Յայոց տան վրա՝ Կարս, Շիրակունիք, Արծկե, Արծեշ, բերկրի և խնուս: Եվ ահա նրանք գնացին, 300.000 հոգի սրախողխող արեցին» (Աստվածատուր Գրիգ «Յիշատակարան 1605 թվականի»):

«Սրանից երեք տարի առաջ եկել էր շահ Աբբաս կոչվող արևելյան թագավորը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) և գրավել բազում բաղաբներ ու երկրներ, որոնք ի սկզբանե իրենն էին՝ մինչև Խոջաբի դաշտ և Մահմուդաբ՝ նստելով ու պաշարելով բոլոր տեղերը» (Սարգիս խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Այդ ժամանակ պարսից զորքը գնաց Քորդստան, գերեց և թալանեց Վանը, Մուշը, Արծկեն, Խլաթը, Ադիլջևազը, Սողաջը ու Լաթը՝ մինչև Արզրում: Դանելով մարդկանց նաև Ղարսից՝ նրանց բոլորին բերին Երևան» (Անանուն Գրիգ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Եվ ահա շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) բազում զորք ուղարկեց Վանի վրա, որոնք եկան և բազում ոճիրներ գործեցին, բանգի ծովի շրջակայքում առհասարակ բոլորին սուր սուսերով մաշեցին, այն անբնակ դարձրին, վար ու վաստակ, ծի և գրաստ տարան իրենց հետ ու գնացին իրենց տեղերը» (Յովհաննես Վարդապետ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Նետողաց ազգը, որ «կարսիք գդակ» է կոչվում, գրավեց... Արիբան, Խոյն ու Սալմաստը և եկավ Վանի վրա՝ բազում կոտորած անելով քրիստոնյաներից» (Ավետիս Գրիգ «Յիշատակարան 1606 թվականի»):

«Նա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժանտաբարո մեկին ուղարկեց Վանի բերդի և գավառների վրա, որը եկավ ու բազում ոճիրներ գործեց, բանգի ծովի ողջ շրջակայքը սուր սուսերով մաշեց, այնպես, որ մարդուց և անասունից այն անբնակ դարձավ» (Անանուն «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Եվ արդ պատմենք, թե ինչ եղավ Յայոց ազգին, բանգի գնացին և գերեցին Կարսը, Շիրակունիքը, Բասենը, Կաղզվանը, Աղջաղալան, Ալաշկերտը, Գագաուն, Խնուսը, Մանազկերտը, Ալքիլիան, Դումանիսը, Չլորը, Արդահանը, Կոլան, Շաքին, Շիրվանը, Շամախին, Բանակը, Փասկերը, Ուխտիքը, Մամրվանը, Թավրիսուն, Սպերը, Դերջանը, Կամախը, Վանը, Արծեշը, Արծկեն, Բերկրին, Չարիշատը, Երևանը, Նախիջևանը, Ջուղան, Աղբակը, Սալմաստը և բազում այլ գյուղեր ու բաղաբներ, որոնց մասին չեմ կարող գրել» (Չաբարիա Վանեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»):

«Դրանից հետո շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Աղբակը և մինչև Վան ձերբակալեց: Այնուհետև նա հասավ մինչև Կարս և Էրզրում ու տիրեց» (Ազարիս Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Սա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) հասավ մինչև Վան ու Բասեն, ամեն ինչ ավերեց և հայերին բռնեց, բերեց Երևանի մոտ» (Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Նա (Երևանի խանության ապագա խան Ամիրզունան – Մ.Ֆ.) սկսեց այրել գյուղերը, հնձել բերքը և ավերել ամեն ինչ, որ գտնվում էր Գյանջայի շրջակայքում» (Անտոնիո Գուեվա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁶⁹⁴ «Շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Երևանից վեր կենցավ և իր զորքերով գնաց Կարս: Նա պաշարեց բերդը, որի գորամասը կազմված էր Երևանից եկավ և մեծ մասամբ վիրավոր 400 բաջերից, որոնք, սակայն, Աջեմի հետ կռվելու վարժ լինելով, դուրս եկան շահի դեմ ու սկսեցին կռվել: Մոլորյալ շահը նրանց լուր ուղարկեց և ասաց «Եթե Կարսը գրավեն, այս անգամ ձեզնից ոչ մեկին չպիտի խնայեն»: Նրան հաջողվեց Կարսը գրավել: Էրզրումի եվրոպա-ուսմեթա թյուրք-Սաֆար փաշան նրանց ապահովեց պաշարով» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

«Շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.), այս ամեն գործերը և եղելությունները կատարելուց հետո, իր ողջ բանակով Երևանից առաջ շարժվեց և գնաց Կարս քաղաքի վրա՝ այն ևս գրավելու նպատակով: Երբ հասավ Շիրակավան գավառը, Ջղալոյլու գալու մասին բազմաթիվ լուրերի հետ, որ մշտապես բերում էին գնացած լուսնեները, այնտեղ եկան նաև այլ լուսնեներ և ստույգ լուր բերեցին, թե, ահավախի Ջղալոյլին եկավ և մուտք գործեց Կարսո գավառը, որ Էրզրումն է: Երբ շահը այս լուրը լսեց, իր երեսը շուռ տվեց և եկավ Նախիջևան Երվանդակերտ, որ այժմ կոչվում է Աղջաղալա» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 4):

«Այնտեղից շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) առաջացավ մինչև Կարսի բերդի սահմանը, երբ ելավ պարսից զորքն և ավերեց բազում երկրներ: Նրանք գերեցին բազում քրիստոնյաների՝ ավելի քան 2 բյուր» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Սյուս տարիներին շահ Աբբասի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորագունը գրավեց Կարսը» (Անանուն «Յիշատակարան 1612 թվականի»):

⁵⁶⁹⁵ «Շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) նպատակ ուներ գրավել նաև Ախալցխան: Այդ ժամանակ Ախալցխայի իշխողը՝ Կարակաշ փաշան, այնտեղ էր, և Աստծո օգնությամբ նա կարողացավ բերդը պահպանել: Բանն այն էր, որ 300 աջեմներ տեղակայված էին մի մեծ խանում և, հայ ռայաների կանանց բռնությանը բերել տալով, զվարճությամբ էին զբաղված: Յայերը դիմեցին Սաֆար փաշային, որը Երևանից եկավ և զինվորներով հարձակվեց խանի բարվանսարայի վրա: Թեթև հրացանային կռվից հետո Սաֆար փաշան տանիքը ծակելով ներս մտավ և հարբած աջեմներին ամբողջովին կոտորեց, իսկ նրանց գլուխները ուղարկեց Ստամբուլ» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

⁵⁶⁹⁶ «Մահմեդական և ոչ մահմեդական բեկերին, ամիրաներին, միրերին և բոլոր ժողովրդին: Ես՝ Ավդալ-բեկս՝ ամիրան Տիգրանակերտի, Ջագիրա-Բոհանի, Բշերիկի, Սասնո և այլ գավառների, մեծագույն իշխանը թյուրքիստանի ու տերը Տեր-Շուրեթի հրաշքով բերդի, հանուն մեծ մարգարեի՝ աստվածաբա Մուհամմեդի, հրամայում եմ և նզովքով պատվիրում ներկա ու ապագա լինելիք իշխաններին, աղաներին, թռռուներին, քաջ բորդերին և մանավանդ իմ սերնդին, որ այսուհետև, իբրև արև անմեղմեայի նկատելով, յուրաքանչյուր անհատ, ով կրում է իսլամ անունը կամ ծանաչում աստծո ահավորությունը, բաջազուն Դոլդի որդի Յաթով-Արտոցի հայ իշխանից՝ հին իշխանական Գորգե ամիրայից, նրա որդիներից և նրա բոլոր հպատակներից այժմ և հավիտյան հարկ չպահանջի: Այդ ես, որ հաղթող եմ աշխարհում և հաղթող ողջ Ամառոյլում, ես, որ իշխան եմ իբրև մեծ ու քաջ, ես, որ եմ արվ ահաբեկել եմ պարսիկյին և Ղարա-Դոլունկույին, ես, որ շնորհիվ աստծո ու մեծ մարգարեի, ջախջախել եմ աղդոյունկույին, ի պատիվ Դոլեյան տոհմի իշխանական ընտիր արյան, Գորգե ամիրայի անպարտելի բաջության և անվախ ցեղի, կկբում եմ իմ իշխանական կնիքով սա հանուն մեծ մարգարեի: Յիջդի 1013 թվական, Յիսան 5, Շուրեթ բերդ» (Ավդալ Եվրի հրովարտակը («Մուրոճ», թիվ 11-12, 1894, էջ 1652)):

⁵⁶⁹⁷ «Դրանից հետո շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) առանց առանձնահատուկ դիմադրության հանդիպելու իր իշխանության տակ հաջաբեց Երևանի հարակից բոլոր բնակավայրերը ու շրջանները, բացառությամբ թերևս միայն Օրումի ամրոցի, որը տարածվում էր մի բարձր ժայռի վրա և ուժեղ պաշտպանված էր: Շահը, ութ ամիս պաշարելուց հետո չկարողանալով գրավել այս ամրոցը և իմանալով, որ սահմանին ապրող բոլորը ոչ թե ենթակա են թուրքերին, այլ իրենցից մի առանձին ժողովուրդ են ներկայացնում, օգնության հասնելով թուրքերին, ընդ որում հենց դա է ամրոցի դիմադրության պատճառը, մի խորամանկ բան մտածեց: Եվ ահա նա բորդերի գլխավոր դեկավարների մոտ

թանկագին հագուստներ և գունարներ ուղարկեց՝ խնդրելով, որ նրանք իրեն՝ Աբբասին, ամրոցի պաշարման գործում չխանգարեն, որի փոխարեն խոստացավ ամրությունը գրավելուց հետո նրանց համձնել այն ամենը, ինչ կգտնվի ներսում: Զորքերը, որ մի գիշատիչ ժողովուրդ են, պատրաստակամորեն համաձայնեցին և նրանց աջակցությամբ ամրոցն ի վերջո գրավեց: Այդ ժամանակ շահ Աբբասն իր մոտ խնջույքի հրավիրեց բորդերի գլխավոր հրամանատարներին, ընդ որում նրա հրամանով վրանի միայն մեկ մուտք պրտեցին, այնպես որ հնարավոր էր ներս մտնել միայն մի նեղ և ծուռուժուռ ճանապարհով, երբ վեց բայլ անելուց հետո հետևում գտնվող այլևս չէր տեսնում դիմացը գտնվողին: Հենց այդ անցումում էր, որ նա երկու դահիճներ կամ մարդասպաններ դրեց, որոնք պետք է կոտորեին բոլոր հյուրերին: Այդպես էլ արեցին և նրանց մեկիկ-մեկիկ սպանեցին, ընդ որում շահն այդպես վարվեց վախենալով այն բանից, որ այդ մարդիկ ամրոցում նույնպես վտանգավոր կլինեն, ինչքան՝ իրեն օգնելիս: Եվ այսպես շահ Աբբասը նվաճեց Օրոմին բոլոր հարակից երկրների հետ միասին և այնտեղ հրամանատար հաստատեց Կաբան խանին» (Ավաճ Օլեարիուն «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

⁵⁶⁹⁸ «/4/ Այդ այս ամենը կատարվեց պարսից թագավորի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Հ.) ձեռքով, իսկ օսմանցիները և նրանց թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը - Մ.Հ.), որ նստում էր Կոստանդնուպոլսում, լսելով այս ամենը միաբանվեցին և արի գործ ձեռնարկեցին՝ ելնել ու դիմագրավել թշնամուն: Նրանք մեկին Նշանակեցին գլխավոր և գորահրամանատար, որի անունն էր Սիման փաշա, իսկ մականունով էլ կոչում էին Ջոլալօղլի: Սա մեծ բանակությամբ զորքեր հավաքեց, որոնց հետ ելնելով Կոստանդնուպոլսից, շարժվեց և եկավ արևելյան կողմերը...: Եվ այն, որ վաղուց մտադրվել էր քրիստոնյա ժողովուրդին տարագրել և Հայոց աշխարհը ավերել, շահն այդտեղ հայտնեց իր խորհրդակիցներին, բանգի իր մտքում նա հասկանում էր, որ չի կարող պատերազմով դիմադրել Սիման փաշային, այսինքն Ջոլալօղլի զորահրամանատարին: Այդ պատճառով էլ, ահա, նա հրամայեց Հայաստանի բոլոր բնակիչներին, թե քրիստոնյա, թե հրեա, թե մահմեդական, բշել Պարսկաստան, որպեսզի օսմանցիները գան, երկիրը մարդկանցից թափուր տեսնեն և չգտնվեն ուտելիք և որ օրսպահիկ և այլ պիտույք նրանց ու նրանց անասունների համար, իսկ արդյունքում էլ հարկավոր առարկաների չգոյության հետևանքով օսմանյան զորքերը նեղվեն: Իր հերթին նա ուզում էր, որ բշված-տարված ժողովուրդները նրա համար լինեն կալուն հարկատուներ, ծառաներ և հողագործներ մինչև հավիտյան: Եվ մինչ նա մտավարժանքի մեջ էր, լսեց, թե Ջոլալօղլին դուրս եկավ Կարինից: Այդ ժամանակ նա իր մոտ կանչեց Հայաստանի մեծամեծներին և, իրեն կեղծավորաբար ցավակից ցույց տալով Հայոց ազգի նկատմամբ, սասց Հայոց մեծամեծներին ու ավագներին. «Լսեցիք, թե եկել է Ջոլալօղլին և, ահավասիհ, անկախ զորքով գալիս, մտնում է ձեր երկրները: Մեր զորքերն ևս անթիվ են: Գիտե՞ք, սակայն, որ սրանց մեջ այսպիսի ժամանակ երկու կողմերում էլ կան հոգով դառնացած ավագաններ, զոդեր և սրիկաներ, որոնց ով ու որտեղից լինելը չգիտենք: Արդ, գուցե նրանցից ոմանք անփույթ են դարձել իրենց կյանքի և իշխանների հրամանների նկատմամբ, ինչի արդյունքում հանկարծակի հարձակվեն ու կոտորեն երկրի մի մասը և ձեր ժողովուրդին կամ ավարեն ունեցվածքն ու ընտանիքները և, առնելով դրանք, հեռու ճողոպրեն, իսկ ձեր ժողովուրդը կորստի ու գերության մատնվի: Այդ պատճառով, խղճալով ձեզ, մտածել ձեզ փրկել հետևյալ կերպով, որ գավառապետները և ձեր երկրի բնակիչները դուրս գան իրենց տեղերից, քիչ առաջ շարժվեն, մի բանի օրվա ճանապարհ գնան, իսկ մենք այստեղ, դեմները կտրելով, կռվենք օսմանցիների դեմ: Եթե տերը մեզ հաջողություն տա, այդ ժամանակ կրառնաք ձեր տեղերը և կլինեք մեզ ժողովուրդ, իսկ եթե աստված նրանց տա, մենք կթողնենք, կգնանք և դուք կդառնաք ձեր տեղերը, կլինեք նրանց ժողովուրդը»: Երբ շահը այս սասց, Հայոց ավագանին, որոնց գլխավորի անունն էր Տյր-Հովհաննես և որին հարգալից մակերիտով ասում էին Նաև. Աղա տերտեր, հասկացավ դավադրական նենգությանը և վառ գզաց: Եվ ահա նրա այս փութեղից հետո, պատճառներ մտածելով, նրանք մոտեցան շահի նախարարներին և ասացին. «Ժամանակը աշուն է», - բանի որ սուրբ խաչի տոնից հետո էր, երբ երկիրը տարագրեցին, - «երկրի բոլոր բնակիչները ճանապարհի պատրաստություն, ունեցվածքն և մանուկները բառնալու համար զրատա ու այլ բեռնակիր չունեն: Թեպետ առողջներն և կարողները ոտքով կգնան, իսկ ծերերն ու մատղաշ մանուկները չեն կարող գնալ: Այս պատճառով, խնդրում ենք արթալից, այժմ մեզ ներել, իսկ այդ հրամանը ասածու հաջողությանը գարնանը կկատարվեք», - այս ասում էին այսպես, որ գուցե իրենց փորձության ժամը անցնի: Երկրների ավերիչ, քրիստոնյա ազգերի վատնիչ և սատանայի բնակարան այդ Շահ-Աբբաս թագավորը, սակայն, չանսաց հայերի խոսքին, այլ սեփական նախարարներին կանչեց իր առջև ու նրանցից վերապագուներ, երկրի բնակիչների և վարիչներ Նշանակեց, բանգի ամեն մի գավառի իշխան իր զորքով վարող ու բշող պետք է լիներ իր գավառի բնակիչներին, իսկ Ամիրգունա խանին էլ հատկապես երևան թաղաքի, Արարատյան երկրի և սրան մերձ գավառների վերապագու Նշանակեց: Եվ ահա շահը նրանց հրամայեց, որտեղ կարող են, ձեռք գցել, տարագրել և բշել, չթողնելով ամենևին կենդանի շունչ, թե քրիստոնյա, թե մահմեդական, խոսքով համոզվողներին, չհամոզվողներին, թագավորի հրամանին անսացողներին՝ սրով, մահվամբ ու գերությանը: Եվ ահա զորապետները, այսպիսի աշխարհակործան ու դաժան հրամանը թագավորի կողմից ընդունելուց հետո, յուրաքանչյուրն իր գնդով եկավ և դիմեց Հայոց աշխարհի հրամայված գավառը՝ իբրև հողմակործ հուր, որ անցնում է եղեգնուտով: Գավառների բոլոր բնակիչներին տազնապալից աճապարանով շուտափույթ շողթելով իրենց բնակավայրերից և վտարելով իրենց տեղերից, ինչպես հոտ և նախիր՝ բազմաթիվ ոչխարների ու տավարների ու առաջները անելով՝ նրանք բռնությամբ բշեցին, բերին, հասցրին Արարատյան գավառը: Նրանք այս լայնամիտ դաշտը ծագեծագ լցրին, որովհետև Գառնիի լեռների ստորոտներից մինչև Արաքս մեծ գետը բանակի լայնքն էր, իսկ երկաթուղուց ըստ այդ լայնության դու կշաղափախիր, ես կասեմ մի օրվա ճանապարհ, բայց այդուր սա գրված էր, թե հիկզ օրվա ճանապարհ: Հայոց թվականը նոր էր վերջացել, մտել էինք 1054 թվականը և Հայոց նավաստարդի առաջին ամիսն էր, երբ երկիրը տարագրեցին: Պարսից զորքերը, որ անցան երկրի տարագրանքը, որտեղից որ ժողովուրդին դուրս էին բշում՝ գյուղերից, թե բաղաբներից, բոլոր շեները, տները և բնակավայրերը անխնայորեն այրելով հրկիզում էին: Հրկիզում էին նաև խոտի, հարդի, ցորենի, գարու և այլ պիտույքների համբարանոցները, ամեն ինչ այրելով ոչնչացնում էին: Այսպես՝ ավերելով օսմանցի զորքերի համար դատարկեցին երկիրը, որպեսզի նրանց որևէ օրվա պահիկ չմնա և նրանք վտանգավոր կացության մեջ լինեն ու նաև սա արեցին այն բանի համար, որ տեղահանված ժողովուրդը, այդ տեսնելով, հուսահատ լինի և հետ չդառնա: Արդ պարսից այն զորքերը, որ Նշանակեցին իբրև ժողովուրդին տարագրողներ, ժողովուրդին բշելով բերին, հասցրին Էջմիածնի դաշտը: Այդ ժամանակ Շահ-Աբբասը նստած էր Աղաղալայում, իսկ օսմանցիների զորահրամանատար Ջոլալօղլին էլ իր զորքով արդեն հասել էր Կարս: Շահ-Աբբասը գիտեր, որ դեմ-հանդիման ճակատամարտելով չի կարող օսմանցիներին դիմադրել, նա վախենում էր նրանց մեծաբանակությունից, ուստի դարձավ և իր ողջ բանակով հետևեց ժողովուրդի չվերթին դեպի Պարսկաստան: Նաև օսմանյան զորքերը, սակայն, շարժվելով հետևեցին պարսից բանակին: Երան երեք մեծ և անթիվ բանակներ՝ առաջին բանակը ժողովուրդի բանակն էր, երկրորդը՝ պարսից բանակն էր, իսկ երրորդ բանակը օսմանյանն էր: Այնպես էր պատահում, որ, երբ ժողովուրդի բանակը չկում էր, սրանց հանգրվանում Շահ-Աբբասն էր պարսից զորքով իջնում և բանակում, իսկ սրանց չվերթից հետո էլ նույն տեղում օսմանյան զորքերով բանակում էր Ջոլալօղլին: Այսպես՝ միմյանց կրնկակոխ եկամտելով նրանք գնացին, մինչև որ ժողովուրդը և պարսիկները հասան Ջուղա վայրը, իսկ օսմանցիները հասան Նախիջևան: Այսուհետև պարսիկները և ոչ մեկ ժամ չթույլատրեցին ժողովուրդին հանգիստ առնել, այլ խիստ տազնապալով նեղում էին ժողովուրդին, ոմանց մահու հարվածներով ծծում էին, ոմանց թթևերն և ականջներն կտրելով, ոմանց էլ գլուխները կտրում էին ու ցցում էին ձողի վրա, ինչպես Առաքել կաթողիկոսի եղբորը, որի անունն էր Օհանջևան: Սրա և մի այլ մարդու գլուխները կտրեցին և Արաքս գետի ափին ձողի վրա ցցեցին: Սրանք և սրանցից առավել կոտանքների ու խոշտանգումների էին ենթարկում ժողովուրդին, իբրև ահ ու սարսափ ժողովուրդին և տեսողներին, որպեսզի գետը շտապ անցնեն: Պարսից խորամանկ ազգը ժողովուրդին այս ամեն փորձություններին էր ենթարկում օսմանցիների սարսափից, որոնք հետապնդում էին պարսիկներին, որովհետև պարսիկները տեսնում էին, որ ժողովուրդի բանակը անթիվ է, նույնպես տեսնում էին, որ իրենց բանակն էլ է շատ, մինչև այսպես բազմությունը գետը անցնել, շատ օրեր կանցնեին, բայց նաև օսմանյան զորքից երկնչում էին, թե մի՞գուցե այդքան օրերի ընթացքում հանկարծակի կհարձակվեն պարսից բանակի վրա, կոտորած կսարքեն, կամ վնաս կհասցնեն իրենց և կամ, ժողովուրդին իրենցից հափշտակելով, հետ կդարձնեն ու իրենց չար դիտավորությունը կհասփանդի: Այս պատճառով տազնապալից սոխալում էին ժողովուրդին գետն անցնել: Եվ ժողովուրդի շատության պատճառով նրանց նավ կամ արկղ չէր բավականացնում, որոնցով գետը անցնեին, թեպետ այլ տեղերից ուրիշ նավեր բերին և այնտեղ շատ արկղեր շինեցին, սակայն ժողովուրդի բանակը և պարսից զորքը շատ-շատ էին, տակավին չէր բավականացնում: Եվ պարսից այն զորքերը, որոնք նշանակված էին իբրև ժողովուրդին բշողներ, ժողովուրդին շրջապատած էին պահում, որպեսզի ոչ-ոք չփախչի, նաև փայտով ծծում, հարվածում, շարդում և մղում, լցնում էին գետը: Եվ այսպես ժողովուրդի փորձությանն և վիշտը սաստկանում էր: Թշվառ ժողովուրդը նայում իր առջև, տեսնում էր ծովի նման անհուն գետը, որ խեղդում էր, իսկ հետևելով էլ պարսից սուրն էր, որ սպանում էր, և փախչում ևս չէր: Ընդիմադրու կերպով աղիոտորդ ողբեր և հողը արցունքներ աչքերից թափելով՝ նրանք երկրորդ Արաքս էին գոյացնում, իսկ լացի, հառաչանքների, ծիչերի, վայերի, կսկծալենքների, մորմոքների ձայները էլ միմյանց խառնվելով, ուժգին գոռում-գոչումներ էին առաջացնում, բայց ողորմածություն ու փրկություն ոչ մի տեղից չկար: Այստեղ մեր ժողովուրդին խիստ անհրաժեշտությանը պետք եղավ հին Մովսեսը և նույնի աշակերտ Հեռուն՝ նոր Իսրայելը երկրորդ փարավորի ձեռքից փրկելու համար կամ դադարեցնելու հորդահոս, լայնատարած մեծ գետի հոսքը, բայց չգտնվեց, բանգի մեր մեղքերի հորդությունը մեր դեմ փակեց գթառատ աստծո ողորմության դուռը: Պարսից անողորմ զորքերը ժողովուրդին բշելով լցնում էին գետը, իսկ սրանք վտանգից գետի մեջ ավելի և ավելի էին շատացնում աղաղակի ու ողբերի ձայները: Սրանցից ոմանք, բռնելով նավերի, ոմանք արկղերի եզրերից, ոմանք ձիերի, եզերի և գոմեշների պոչերից, ոմանք էլ՝ ինքնուրույն, լողալով անցնում էին, իսկ նրանք, որոնք լողալ չգիտեին կամ ուժ չունեին՝ ծերեր, պառավներ, տղաներ, աղքիկներ ու մատղաշ մանուկներ, լցված էին ցրի երեսը և գետը բշած տանում էր նրանց, իբրև չոր ճյուղ գարնան ժամանակ: Գետատար մարդկանցով ծածկված էր գետի

երեսը, թեպետ անցնողները անցան, բայց շատերը նրանք էին, որ ջրում խեղդվելով մեռան: Պարսից գորբերի հեծյալներից ոմանք, որ ուժեղ ձիեր ունեին, իրենք էլ արի տղամարդիկ էին և կարող, շրջում էին քրիստոնյաների մեջ ու, տեսնելով քրիստոնյա ուստրերին և դուստրերին, որոնց հավանում էին, լինեին կանայք, աղբիկներ թե տղաներ, երբեմն խաբում էին տերերին, թե. «Տուր բեզ համար գետից այն կողմ անցկացնեմ», և երբ անցկացնում էր, այնտեղ գետին չէին դնում, այլ անում-տանում էին ուր կամենում էին: Ուրիշները գողությամբ էին առնում-տանում, սլ մասն էլ հապիշտակելով և սպանությամբ էր տերերից առնում ու տանում: Եվ շատ մայրեր երեխաներին և ծեր հիվանդներին ճանապարհ գցեցին, դարձրին լթյալ, թողեցին ու գնացին անհասնորոշելի և անտանելի փորձության պատճառով, որ հասել էր նրանց: Եվ միանգամից ասեմ, որ անտանելի թշվառություններ և արհավիրքներ հասան մեր ազգի վրա ու չգիտեմ, թե ինչ ձևով դաժանական և ապաշխարական ողբեր հյուսեմ հայ ազգի խորտակման վրա, որ ունակ դարձավ այսբան չարիքներ կրելու, բանի որ հին Իսրայելի նման գերի էին բշվում երկրորդ բաբելացիների ձեռքով, բայց երեմիան չկար, որ խրատեր, ոչ Եզեկիելը կար, որ լուսավորեր, ոչ էլ Դետուն կամ Չորավալվելը, որ դարձր առաջ տրոգեր, այլ դարձել էին անհույս իրեր, ցրվել և հալածվել էին պատառոտող գայլերի ու գիշատիչ գազանների առջև, որոնք նրանց բշում էին բռնի կերպով: Եվ նրանք գնալով գնում էին և գալիս էին, որ բարձած տանում էին իրենց սերմերը, իսկ սրան հաջորդը տեսանելի չեղավ այն, որ ասում է. «Գալով թող գան ու ցնծան», որովհետև ոչ եկան, ոչ էլ ցնծություն եղավ, այլ այնտեղ մնացին, ուր տարան, արգելեցին: Եվ եղավ, որ ողջ ժողովուրդը գետը անցավ, ժողովորդի հետ խառը գետը անցավ նաև պարսից բանակը: Մինչև այդտեղ Ամիրգունա խանն (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունան – Մ.Գ.**) էր ժողովորդին բշողը, այստեղ էլ Շահ-Աբբասը հրամայեց նրան գնալ իր բանակի հետ, իսկ ժողովորդին բշող նշանակեց Խալիֆայու Էլիազ սուլթանին և արդեն սրան հրամայեց շտապ ու շուտափույթ բշել ժողովորդին, հեռացնել օսմանյան գորբերից և հասցնել Պարսկաստան: Միաժամանակ ինքը՝ շահը, պարսից ողջ բանակով արքունի ճանապարհով՝ այսինքն՝ կենտրոնական ճանապարհով, ուղի ընկավ և գնաց Թավրիզ, սակայն ժողովորդին մինևոյն արքունի ճանապարհով չտարան Թավրիզ՝ օսմանյան թակրիչ երկուրդ ունենալու պատճառով, որ զուցե հետևներից հանելով ժողովորդի խլեմն պարսիկներից: Շահը Էլիազ սուլթանին հրամայեց, որ նեղ ու անձուկ, դժվարին վայրերով տանի, որով օսմանյան բանակը չկարողանա նրանց հետևից գնալ: Եվ ահա նա ժողովորդին բշեց ծորի ճանապարհով, որտեղով Արաքս գետը հոսում է իր ընթացքով, լեռների ու ձորերի դժվարին ելևէջներով և կածան տեղերով: Բազում տառապանքներով և փորձություններով անցան լեռների դժվարին տեղերը, որից հետո, ժողովորդին դժվարին վայրերից անցկացնելով, տարան Թարամախայ, Ահար, Մուշկան և սրանց մոտակա վայրերը, ուր տեղավորեցին նրանց ձմռան մահմաներին, երբ սաստկասառույց ու դառնաշունչ ցրտերի պատճառով չէին կարող գնալ: Երբ եկավ զարնաևային բաղքաշունչ եղանակը, Աբութուրաբ-բեկ անունով մի այլ իշխան նշանակեցին ժողովորդին բշող, որը կրկին սկսեց բշել ժողովորդին, մինչև տարավ, հասցրեց Սպահան բաղաբը: Այնտեղ, ութեր բաղաբացիներ էին, նույն բաղաբում տեղավորելով բնակեցրին այն, իսկ ութեր շինականներ և գյուղացիներ էին, Սպահան բաղաբի շրջակա գավառներում բնակեցրին, այսինքն Չնջանում, Ալնջանում, Գանդիմանում, Ջոլախում, Փարսիայում և Բուրզախում: Նրանց այդ տեղերում բնակեցրին և նրանց մնացին այնտեղ միջև այսօր, բանից տարիքով մարդիկ, որ Ֆայաստանից էին գնացել և ծանոթ էին Ֆայոց աշխարհի վայելչություններին, մեռան այնտեղ, իսկ նրանք, ուր այնտեղ ծնվեցին, սկսեցին ու վարժվեցին, այդ երկիրը սիրեցին, նրան ընտելացան, վարժվեցին նրան, այդ պատճառով էլ այնտեղ մնացին մինչև այսօր: Սպահան տարված Ֆայոց այս ժողովորդից 500 տուն բաժանեցին, տարան Սպահան, 500 տուն բաժանեցին, տարան Շիրազի երկրամասը և այնտեղ բնակեցրին, բանից Շիրազի տեղ Ալիսիլերդի խանը Շահ-Աբբասից խնդրեց իրեն շնորհել Ֆայոց ազգից մի մաս Ֆայոց ազգի բարեմտության ու հավատարմության համար, որպեսզի դառնան նրա ժողովորդը: Թագավորը իրագրեց նրա խնդրանքը և նա նրանց տարավ, բնակեցրեց Շիրազի գավառում...: Կրկին դառնալով մեր առաջին պատմության շարադրանքին, այն մասին, որ Ջոլայոլուն հասցրինք Նախիջևան, իսկ շահին տարանք Թավրիզ: Արդ շահը գնաց Թավրիզ և այնտեղ պարսից գործով ձմեռեց, որովհետև օսմանցիների աղը նրանից հեռացավ: Իր հերթին Ջոլայոլին, որ գալիս էր պարսից բանակի հետևից, երբ Նախիջևան հասավ, լսեց, որ շահը տարագրված ժողովորդին Արաքս գետից անցկացրել, տարել է Պարսկաստան: Նա նաև բոլոր ջուղայեցիներին էր բշել տարել է իսկ շենքերը՝ իրդեռել: Նա մեծ զարմանքով շվարած ապուշ կտրեց, թե ինչպե՞ս շտապ, սուղ օրերի ընթացքում պարսիկները այդքան մեծ և ծանր գործը գլուխ բերեցին: Դրա համար նա երկու լրտեսներ պատրաստեց և սրանց հրամայեց գնալ Ջուղա, տեսնել ու իմանալ խոսքերի իսկությունը և իրեն ստույգ լուր բերել: Լրտեսները գնացին և տեսան ամեն ինչ ըստ ասվածի կատարված ու վերջացած, նաև՝ Ջուղայի շենքերը, որ իրդեռելված էին և դեռ խանձողները ծխում էին: Լրտեսները այնտեղից դարձան Ջոլայոլու մոտ և ասացին, թե բոլոր լուրերը ճիշտ են: Այդտեղ արդեն Ջոլայոլին իր մեջ խորեց գնալ Ջուղայի ճանապարհով, Արաքս գետը չանցնել և չհետամտել պարսիկներին: Նա նախ կասկածի մեջ ընկավ և երկուրդեց պարսից հնարամտությունից, որ միգուցե հետ դառնան ու հանկարծակի հարձակվեն օսմանցիների վրա, շրջափակեն Արաքսի և ձորերի միջև ու կոտորեն, երկրորդ, տարագրված ժողովորդին այլ ճանապարհով բշեցին, մի ճանապարհ, որով օսմանցիների ծանր բանակը չէր կարող անցնել, եթե անգամ կամենար և, երրորդ, նրանց դարձի նշանավոր օրը, որ կոչում են Ղատու Գյունուի, մոտեցել էր: Այս բաները և սրանց նմանները կշռադատելով՝ Ջոլայոլին Թավրիզ գնաց, այլ, Նախիջևանից շարժվելով, Աստապատ գյուղի մոտ Արաքսը անցավ և իր բանակով գնաց Կան բաղաբը՝ մինչև գարուն ձմեռելով այնտեղ... /5/ Այս ամենից հետո, որ գործվեց Շահ-Աբբաս թագավորի կողմից մեր երկրի և մեր Ֆայոց ազգի հանդեպ, որ տարագրեց Պարսկաստան, և որ մենք պատմեցինք, ժամանակն է, որ այսուհետև պատմենք մեծ և անվանի գյուղաբաղաբ Ջուղայի մասին, բանի որ հին ամբարած դառը թույնն ու նախանձը, որ Ջուղայի համար իր սրտի խորքում թաքուն բորբոքում էր և պահում շահը, այստեղ առիթ ներկայացավ արտահայտելու ու ցույց տալու, որովհետև շահը իր մեջ բերում էր իր նախատիպ Շապուհի (**Պարսից թագավորության արքա Շապուհ II-ի – Մ.Գ.**) սրտի խորհուրդը: Իրոք, ինչպես պատմեցինք նախորդ գլխում, շահը պարսից գորբերից նշանակեց Ֆայոց ազգի տարագրիչներ, որոնց ուղարկեց Ֆայոց ողջ երկիրը և սրանք հանեցին և տարագրեցին, այսպես էլ վարվեց նաև Ջուղայի հետ: Շահը իր առջև կանեց Թահմասպ-դուլի բեկին, որի մասին նախապես պատմեցինք, թե աթաբեկի եղբայրն է: Սա վրացիների կողմից պատանդ էր տրված պարսից թագավորներին, որոնց մոտ դատարարվելով էլ՝ ուրացավ հավատը: Եվ ահա այժմ շահը կանեց այս Թահմասպ-դուլուն իր առջև, որե՞նց հրաման-իրովարտակ, սովեց նրան և հրամայեց գնալ Ջուղա ու միանգամից տարագրել նրանց՝ չթողնելով նրանում և ոչ մի բնակիչ: Թահմասպ-դուլին, ելնելով շահի մոտից, սրընթաց արշավանքով շեշտակի աճապարեց Ջուղա, կանեց ավազանուն և խիստ բարկությամբ սպառնաց նրան, թե սարսռեցնող ու տանջալից մահով նրանց կոչնչացին, եթե անմիջապես և շուտափույթ չկատարեն թագավորի հրամանը: Նաև թագավորի հրաման-իրովարտակը հանեցին, ողջ ժողովորդի առջև կարողացին, իսկ այնտեղ գրված էր, թե. «Հրաման է մեր թագավորությունից ձեզ՝ ջուղայեցիներին, որ ելնե՛ք ձեր տեղերից և գնա՛ք Պարսկաստան»: Դրանից հետո Թահմասպ-դուլի-բեկը հրամայեց, որ մոնետրիկ ելին, այսինքն՝ չարչի, ու Ջուղայի շենի մեջ ամենուրեք կանչի, որ. «Հրաման է մեծ թագավոր Շահ-Աբբասի կողմից, ձեզ՝ Ջուղայի բոլոր բնակիչներին, ելնել ձեր բնակությունից և գնալ Պարսկաստան: Արդ երեք օր է ձեզ շնորհվում, որ ելնե՛ք, իսկ ով երեք օրից հետո այստեղ գտնվի, իրեն կսպանեն, նրա ընտանիքը ու ունեցվածքը կգերեզմարեն: Նաև, եթե փախչի կամ թաքնվի, ով որ այդպիսինի մատնացույց անի, նրա ունեցվածքը մատնացուցողին կլինի, իսկ գլուխը՝ թագավորին»: Եվ այս հրամանը միշտ հայտարարելով՝ կանչում էր մոնետրիկը և սարսափեցնում բոլորին: Մահվան սպանալիքի սարսափից ջղախաղեցին ջուղայեցիները, այլ անմիջապես կատարվեց նրանց ուղղված թագավորի հրամանը, պատրաստվեցին դուրս գնալ, բայց շտապանքով և հանկարծակի դուրս գալու պատճառով գրաստ ու բեռնակիր անասուն չէին գտնում, ուստի խիստ վտանգված էր ժողովուրդը, որովհետև նրանց ունեցվածքը ցրված և թափված էր իրենց առջև և չէին կարողանում բառնալ և տանել: Գրաստներ չլինելու պատճառով ինչ-որ կարողացան բարձել, բարձեցին, իսկ ինչ-որ չկարողացան բարձել, ամեն մեկը պահիտուն արին և իբրև թաքուստ թաղեցին, բայց նրանց ունեցվածքի մեծ մասը կորավ և հափշտակվեց, բանից ոչ միայն այն գորբերը, որ հետևել էին Թահմասպ-դուլի բեկի հետ, սրանք միայն հարկադրում էին ժողովորդին շտապ դուրս գալու համար, այլև մահմեդականներից շատերը, որոնք շրջակա գյուղերից էին գալիս և որոնք պարսից գորբերից էին կամ իրենց բուն բանակից, գալիս էին, խառնվում էին Թահմասպ-դուլի բեկի գորբերի հետ և օրավոր պարսիկները ավելանում էին Ջուղայում: Եվ ահա մահմեդականները գունարվելով միասնաբար, երբեմն տասն, երբեմն բասն, երբեմն երեսուն հոգի մտնում էին քրիստոնյաների տները, նրանց ստիպում էին դուրս գալ և գնալ, սաստիկ ծեծում էին, ինչքից ու կարասիքից իրենք էին հափշտակում, ինչ-որ սրտերը ուզում էր, իսկ մնացածը ցաք ու ցրիվ էին տալիս, որպեսզի ուրիշները հափշտակեն, և այսպես կորոպուտի ու կորստի էր մատնվում քրիստոնյաների հարստությունը: Եվ դառնագույն չարիքները, որ թափեցին ժողովորդի գլխին ծեծելն էր, կեղեքելը և հարստահարելը: Ջուղայի բոլոր բնակիչները, ճար չունենալով, յուրաքանչյուր ոք իր կամքից անկախ ելավ գնալու: Թեպետ մարմնապես գործերը կամ նրանք, որոնք ունեին գույք և հարստություն, նրանցով էին պատրաստվում գնալու, բայց նրանք, որոնք թույլ էին, այսինքն՝ տանկները, այրիները, ու ծերերը, չէին կարողանում գնալ: Նրանք աղիողորմ ծայրով աղաղակ էին բարձրացնում, արտասուքով և լացուկոծով առհասարակ ողբում էին: Ոմանք ողբում էին իրենց տներն և շենքերը, ոմանք՝ բնակավայրն ու հայրենիքը, ոմանք եկեղեցիները, ոմանք՝ իրենց նախահայրերի գերեզմաններն և դաժբարանները, ոմանք իրենց գնալու մարմնական անկարողությունը, լալիս էին, ողբում էին, աչքերից հորդ արցունքներ էին թափում, բայց մեկը չկար, որ կիսգնար նրանց ու օգներ, որովհետև գթառատ ասածու ողորմության դուռը փակված էր նրանց առջև: Վերին Կաթան կոչվող եկեղեցու բանակին բախանները առան և, երբ Ջուղայի պարսիկ դռնից դուրս եկան ու հասան առաջին եկեղեցուն, որ Աստվածածին անունով շինված կա Ջուղայից դուրս, երբ նայեցին և տեսան Աստվածածին եկեղեցին, շատ քրիստոնյաներ եկան, խառնվեցին բախաններին, նրանք ևս բերին իրենց տների բանակիները: Դրանից հետո նրանք միասին աղիողորմ ծայրով աղաղակ բարձրացրին, փղձկացող սրտով, արտասովալի բացերով դրողում էին, լալիս էին և աղաղակելով կանչում էին Աստվածածնին ու ասում. «Ով սուրբ Աստվածածին, մեր սուրբ

եկեղեցու և տների բանալիները թեզ եկք հանձնում, որ դու այն օտար երկրից, ուր տանում են մեզ, վերադարձնես մեր տեղերը»։ Այս ասելով բանալիները նետեցին գետը և, մորմոքանալով, շատ ժամեր քարծրածայն լաց եղան, ապա գնացին։ Եվ այսպես Ջուղայի բնակչությունը՝ հարուստներ, թե աղքատներ, դուրս եկավ Ջուղայից ու գնաց Արաքս գետի ափը՝ գետն անցնելու համար։ Այնտեղ խմբված տեղավորվեցին, մինչև որ ողջ ժողովուրդը գյուղերից դուրս եկավ՝ գետեզրում հավաքված խմբվածների մոտ։ Եվ, երբ ժողովրդի զալը դադարեց, այն ժամանակ պարսիկների կողմից հրամայվեց ժողովրդին, թե գետն անցե՛ք։ Այս օրերին Շահ-Աբբաս թագավորը հասել էր Ջուղա և բանակել Արաքս գետի ափին։ Այդ ժամանակ, իբրև թե խղճալու և ջուղայեցի ժողովրդին օգնելու համար, Շահ-Աբբաս թագավորը հրամայեց իր զորապետներին, որպեսզի սրանք էլ կարգադրեն իրենց զորքերին, որ ժողովրդին օգնեն, ձիանքով ու ուղտերով անցկացնեն գետի այն կողմը։ Պարսից հեծյալները քրիստոնյա ժողովրդին անցկացնելիս, սակայն, ում իրենց սիրտը կաշում էր, լինե՛ր կին, աղջիկ, տղա կամ ապրանք, առնում տանում էին ուր կամենում էին, իսկ նրանց տները չէին կարող գնալ նրանց հետևից և նրանք կորուստի ու գերության էին մատնվում։ Իր հերթին ովքեր տկար էին, թափվում էին ջուրը՝ ծփալով և ճչալով գնում էին ջրի երեսին ու շատերը խեղդվում էին ջրում և մեռնում։ Գետի երկու եզրերում ցրված էին ջրից խեղդված մարդանց մարմիններն և դիակները։ Ահա այսպիսի տառապանքով ժողովուրդը անցավ Արաքս գետը, որից հետո, մի քիչ առաջ գնալով, ծամբար դրեցին, մինչև ամենքը ժողովեցին հավաքատեղում։ Եվ նույն տազնապալից օրերում չարիք մտորելու մեջ հանճարեղ Շահ-Աբբասը ավելի նոր չարիքներ ստանձեց Ջուղայի համար։ Նա կանեց իր առջև նույն Թահմասպ-դուլի բեկին և հարցրեց, թե Ջուղայի բնակիչներին տեղահանելուց հետո, այրեցի՞ն արդյոք Ջուղայի շինվածքները։ Երբ պատասխան ստացավ նրանից, թե թագավորի կողմից մեզ չէր հրամայված, այդ պատճառով չայրեցինք, բազմաթիվ հանդիմանություններից հետո նա անմիջապես հրամայեց իսկույն մեծ զորքով վերադառնալ և այրել տների ու այլ շենքերի կառույցները։ Սրանք բազմաթիվ հրոսակներով շեշտակի հասավ Ջուղա, առան իրենց ձեռքերը վառված ջահեր, բոցավառ եղեգներ, նավթի լապտերներ և սկսեցին այրել ու հորեղել, բաղդել առաստաղները և տապալել պատերի շարվածքները։ Բնավ չթողեցին ծածկված կամ շեն հարկ, այլ ամեն ինչ ավերի ու ոչնչացման հասցրին։ Երբ իրենց չարագործությունը վերջացրին, դարձան եկան բուն բանակատեղը և, ներկայանալով արքային, պատմեցին, թե. «Տե՛ր, եղավ այնպես, ինչպես հրամայեցիր»։ Այնուհետև շահը հրամայեց Թահմասպ-դուլի բեկին, թե մի թողնիր Ջուղայի ժողովուրդը նստի, այլ բշեղով տար հասցրու Թավրիզ»։ Եվ նա իսկույն եկավ ու ժողովրդին շարժեց այն տեղից, որտեղ ծամբարված էին։ Եվ այն օրն ու ժամին, երբ ամեն մեկը բարձրավ էր իր բեռը, երկինքն և իր օդը միասին փոթորկվեցին քրիստոնյա ժողովրդի վրա, բանգի կոտակվեցին ամպերը, փոթորկվեց օդը, մթնեց երկինքը, ուժգին հողմեր փչեցին, մեծ մայթյունով փայլատեսլում էր կայծակը, տեղացին ծյուռախառն անձրևներ ու ծեծելով տանջեցին քրիստոնյաներին։ Նրանք, ովքեր մարմնով զորեղ էին կամ գրաստ ունեին, գնացին, իսկ տկարները օրեր հետո եկան և հասան՝ տառապանքով ու չարչարանքով։ Ծանր տառապանքներով և տուժանքի մեջ մարդկանց բերին, հասցրին Թավրիզ քաղաք... /56/ 3այոց 1054 թվականին Ջղայօլլի զորապետը եկավ, եղած բոլոր շալալիներին հավաքեց, Ղարաբաշին էլ հետը բերեց, որից հետո նրանց տարավ Շահի դեմ...։ Այդ թվականին Ջղայօլլի զորապետը մեծ զորքով եկավ Երևան։ Սա նրա առաջին գալն էր, որ եկավ շահի վրա։ Այս պատճառով նույն Շահ-Աբբաս Առաջինը Ատրպատական երկրի բնակիչներին՝ հայ, տաջիկ և հրեա, միասին բշեց, տարավ Սպահան։ Սա մեծ աքսորն էր» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 4, 5, 56)։

«Երբ եկան աշխնային եղանակները, տաջկաց զորավար Ջղայօլլին, որը ֆրանկների թագավորական զարմից էր, Ամսեղ սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ամսեղ I-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով, որը հասակով մանուկ էր և մի տղա, բազում զորք գումարեց ու առյուծաքար եկավ շահ Աբբասի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) վրա, որը Արարատ գավառում էր։ Շահը, երբ տեսավ, որ չի կարող դեմ ելնել նրան պատերազմով, որոշեց փախչել և տեղանքը կրակի մատնել, որպեսզի ոչ մի օթևան չմնա տաջկական զորքերի համար, իսկ նրանց գրաստն էլ կերակուր ու դարման չունենա։ Եվ ահա անօրենը հրաման տվեց, որ 3այոց ողջ ազգը գաղթեցնեն Պարսից երկիր, ինչպես հնում Նաբուգոդոնասորն (**Բաբելոնի թագավորության արքա Նաբուգոդոնասոր II-ը – Մ.Ֆ.**) էր Իսրայելին տարել Բաբելոն։ Եվ ահա սկսեցին դառը հարվածով ու մեծ շտապողականությամբ Շիրակական և Կարսը մինչև Գողթան գավառ գաղթեցնել ու այն բնակիչներից դատարկեցին։ Տարան բոլորին իրենց տների և բնակության վայրերից, գյուղերից, քաղաքներից, վանքերից ու անապատներից՝ վարդապետներին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին և ժողովրդին, ազատորդիներին ու ռախկներին, որոնց բոլորին գցեցին ձիերի առաջ և, մեծ տազնապալով սրերը վրաները շողողացնելով, ստիպեցին առաջանալ, բանգի տաջկական զորքը հանում էր։ Ավաղ աղետին, ով տառապանքներ և մեծ դառնություն, բանգի այրժամն ոչ միայն տանում էին մարդկանց, այլև կրակ էին գցում նրանց տները, ընդ որում տների տները, երբ տեսնում էին իրենց տունը պատած բոցը, ոչ ու աղաղակ էին բարձրացնում, հողը տալիս էին գլուխներին, սակայն ոչ-որ ոչնչով օգնել չէր կարող, բանգի արքայի հրամանը շատ խիստ էր տրված։ Բայց նաև ճանապարհին ունանց սպանեցին, այլոց էլ ջլատեցին, իսկ մարդերի ձեռքերից էլ երեխաներին էին խլում և մարդերին հարվածում, որպեսզի սրանք թթթեն առաջնան։ Այսպես պատմեց մեզ մի ոմն քրիստոնյա, որ հետևում էր տաջկական բանակին, թե. «Ծանապարհին մենք հանդիպեցիք մի հովիտ, որը լցված էր պարսկական անօրեն բանակի կողովի սպանված բազում կանանցով, իսկ մի երեխա էլ, անընդհատ բեռանը վերցնելով իր արդեն մահացած մոր ծիծը, այն ծծում էր և աղիհողորմ լաց էր լինում։ Ես այդ երեխային վերցրեցի, բերեցի ու ապրեցրեցի», այսպես ասաց նա։ Այսպես դառն տանջանքով մարդկանց հասցրին Ջուղա, ապա այս գեղեցկաշեն քաղաքի բնակչությանն էլ վայ ու աղաղակ եկավ, բանգի մեկ ժամում նրանք հանկուծ անտուն և անտեղ մնացին՝ անհարկ ու անօթևան, որպես պանդուխտ, նժոճե՛հ և փախստական...։ Ապա՝ զինվորները մարդկանց հավաքեցին Արաքսի ափին և, բանի որ նավակները քիչ էին, որ անցկացնեին մարդկանց, նրանց իրար գլուխ հավաքեցին ու ջուրը բշեցին, երբ գետը նրանցից շատերի գերեզմանն և հուղարկավորը դարձավ։ Իրենց հերթին զինվորներից շատերը, երբ տեսան այս ամենը, իբր թե մարդասիրությունից դրդված համոզում էին ծնողներին, խաբում և, գեղեցկատես տղաներին կամ աղջիկներին վերցնելով իրենց ձիերի վրա, հետո փախչում, կորում էին ու նրանց էլ ոչ-որ չէր գտնում, բանգի մեծ աղաղակ էր, խառնաշփոթ, լաց շահի հրամանն էլ խիստ էր տրված։ Շատերն ուշաթափ էին լինում և գետն էին ընկնում, խփելով գլուխները գետնին, ոմանք սաստիկ զոդոցանում լաց էին լինում և աղաղակում էին, սակայն արդեն ողմե օգնու չկա, բանգի գետի մեջ էին...։ Այսպիսով՝ հարյուրից և հազարից մեկը հազիվ փրկվեց, այն էլ կիսախեղդ, որոնց տարան ու փութանակի հասցրին, Շոշ, որ Սպահանն էր» (Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»)։

«Այսբան աղետներից սակավ օրեր անց Կոստանդնուպոլսից եկավ իոնքարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ամսեղ I-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանը, որի սուլթան Ամսեղ էին կոչում, և ահա Ջղայօլլի կոչվող մեծ զորավարը ահա՛ն ու անհամար զորքով եկավ հասավ Կարին, որ Արզրում քաղաքն է։ Այդ ժամանակ պարսից կրտսե զորքը պարզեց տաջկաց զորքերի բազմությունը, իմացավ, որ նրա դեմ առնել չի կարող և դրա համար էլ գլխահակ ու ամրոթով առանց պատերազմելու հետ դարձավ՝ բռնելով Նահանջի ճամփան։ Նրանք, սակայն, չարության ոճի՛ր իրականացրին, բանգի պարսից զորքը հայերին տեղահանեց ավելին, բան բաբելոնցիները՝ իսրայելցիներին, որի մասին չեմ կարող պատմել կամ գրով գրել։ Նրանք տարան Շիրակից մինչև Ջուղա և Գողթաց տուն, ամեն ինչ բնաջինջ արեցին ու խորին Պարսկաստան՝ Շոշ և Սպահան տարան՝ կաթողիկոսով, եպիսկոպոսներով, քահանաներով, ժողովրդով, տղամարդով ու կանանցով, գույքով և ինքով, երբ Արարատյան ու Նախիջևան գավառները, որ մինչ այդ փարթավ ճոխության մեջ էին, թողեցին ամալի ու թափուր բնակիչներից։ Ինքը՝ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**), մնաց Թավրիզում և ձմեռեց, իսկ Ջղայօլլի սարդարն ու օսմանյան ազգի զորավարը դարձավ Վան՝ ամուր Շամիրամակերտ, և ձմեռեց այնտեղ» (Բարսեղ Ծպատցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»)։

«Սա տևեց այնքան ժամանակ, մինչև Ստամբուլից անթիվ զորքով եկավ Ջղալ անունով մի ոմն սարդար, որը փախստական դարձրեց պարսից ազգին։ Գոռոզ այս ազգը, սակայն, մեծ վնաս հասցրեց 3այոց ազգին, բանգի ողջ ազգը, սկսած Երևանից և Ջուղայից մինչև Թավրիզ, գերեց՝ տղամարդկանց, կանանց, ծերերին ու երեխաներին՝ անչափ բանդելով և ավերելով, նույնիսկ շներին ու կատուներին սատկեցնելով, և այդ մարդկանց ուղարկելով խուճաստան։ Ահա այսպես նրանք բոլոր քրիստոնյաների ցիր ու ցան արեցին Զաշանում և Սպահանում, իսկ այդ ամենը եղավ մեր մեղքերի պատճառով, բայց գոհմանակ Աստծով ու հավատով ի Ջրիստոն։ Իրենք՝ կարմրագլուխները, նստեցին Թավրիզում, իսկ թուրքաց ազգը, կրելով բազում նեղությունները, գնաց Վան և ձմեռեց այնտեղ» (Յովհաննես Մոկացի «Յիշատակարան 1605 թվականի»)։

«Բայց պետք չէ մեզ երկարացնել մեր պատմությունը այս պատերազմի մասին, այլ պետք է ասել այն նեղության մասին, որ եկավ Թավրիզից, և այն չարչարանքի մասին, որ բաժին հասավ քրիստոնյաներին։ Բանն այն է, որ արքայից (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.**) հրաման եկավ, որով, ով որ ցանկանում էր, թող տեղում մնար, իսկ ովքեր ոչ՝ պետք է ճանապարհի ելնեին դեպի իրենց տեղերը։ Այդ ժամանակ հայերից և տաջիկներից շատերը երկու օրում ճանապարհ ընկան, իսկ բոլոր ազգի անօրեն պարոնները բոլորին կոտորեցին՝ կին, տղամարդ ու երեխա՝ բոլորին ջարդելով» (Ասովածատուր Գրիչ «Յիշատակարան 1605 թվականի»)։

«Նա (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեկ տարի մնաց Երևանի մոտ, սակայն դրանից հետո լուր եկավ, թե Ջղայօլլի կոչվող աղան կռվով նրա վրա է գալիս։ Այնժամ այս երկրորդ Լանկ Թեմուրը (**Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր Էմիր Թեմուրը – Մ.Ֆ.**)՝ կորստյան այդ որդին, գերի առնելով 3այոց աշխարհը՝ Կարսի երկրից սկսած գերեց և ցորենն ու կալը կրակով այրեց։ 3ե՛նց այդ պատճառով էր, որ երկրորդ տարում Կարսում և Էրզրումում այնպիսի սով եղավ, որ շատերը սովվաճառ եղան։ Շահն այրեց նաև Անու քաղաքից մինչև Ջուղա և Նախիջևան ընկած բոլոր գյուղերն ու քաղաքները, իսկ մարդկանց էլ լայով և ողբով բշեց մինչև Սպահան» (Յովհաննես Խարբերդցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Այս մասին իմացավ արևմտյան թագավոր տուլթան Ամիտը (**Օսմանյան տուլթանության տուլթան Ամիտը I-ը – Մ.Ֆ.**) և նրա (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) վրա առաքեց մի զորագլխի, որի անունը Ջոլայիօղլի էր։ Սա բազում և անթիվ զորքով Արգրումի կողմով առաջացավ, սակայն չկարողացավ հասնել իր չար ցանկությանը, բանգի ժամանակը ձմեռացել էր և ժամանակն անցել էր։ Եվ ահա սա հետ դարձավ ու իր զորքով Վան բաղաթին մոտեցավ՝ նստելով Համիրամակերտ բաղաթի մոտ։ Այստեղ նա անհոգ մնաց մինչև զարնանային ժամանակները՝ ցրելով իր զորքերը» (Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Իմացավ այդ մասին խոնդկարը (**Օսմանյան տուլթանության տուլթան Ամիտը I-ը – Մ.Ֆ.**) և ուղարկեց Ջոլայօղլի կոչվածին՝ հետը դնելով բազում և անհամար զորքեր։ Այդ ժամանակ նրանք խույս տվեցին և փախստական գնացին Ջոլայօղլիից՝ իրենց հետ դեպի Սպահան տանելով բովանդակ երկիրը՝ բանդելով ու ավերելով։ Սարդարը գնաց նրանց վրա, առաջացավ ավերված տեղերով և խիստ նեղվեց։ Զանգի աշնանային օրեր էին, ծյուն էր և խիստ ցուրտ, դրա համար էլ ի վերջո նա հետ դարձավ։ Նա իր զորքերին ամեն մեկին արձակեց իր տեղերը, իսկ ինքն էլ սակավ զորքով տեղակայվեց Վանում՝ մայրով այնտեղ մեկ տարի» (Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Այդ ժամանակ Ջոլայիի որդին անհուն և անհամար հեծելազորով Ստամբուլից եկավ շահ Աբբասի (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) վրա։ Երբ նրա բազմությունը տեսան և պարզեցին, իրական տվեցին Յայոց աշխարհին և ահա այդ ժամանակ բազում մարդիկ՝ հայեր ու տաջիկներ, Շիրակավանից մինչև Գողթան տեղահան եղան։ Վայ մեզ, ո՞վ կարող է պատմել այն նեղությունների մասին, որ անողորմաբար եկավ Յայոց ազգի վրա...։ Այնժամ հասան մեծ գետ Երասխին, երբ լուր հասավ, թե Օսմարի զորքը մոտենում էր։ Այլ հնար չկար և մեծ ահ ընկավ ու բոլորը ջուրը թափվեցին ու անցան միասին, թագավորն և իր զորքը, ինչպես նաև ռափկները, ընդ որում ոչ-ոք չվնասվեց՝ Աստծո խնամքով։ Ավերեցին նաև գյուղաքաղաք Ջուղան՝ այդ գեղեցկաշեն և հիսանալի բաղաթը, ու աշխարհում ոչ-ոք հանգիստ չգտավ» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ եկան խոնդկարի (**Օսմանյան տուլթանության տուլթան Ամիտը I-ը – Մ.Ֆ.**) 300.000 հեծյալներ, որոնց գլխավորն էր Ջոլաե փաշան։ Պարսից զորքը դարձավ, որ հարվածեն միմյանց, սակայն հետո Ջոլաե փաշան առավելության հասավ ու կոտորած արեց՝ նրանց դարձնելով փախստական...։ Դրանից հետո մարդկանց հասցրին Նախիջևան ու բերեցին, որ անցկացնեն Երասխով։ Այդ ժամանակ շատ մարդիկ լցվեցին գետն և խեղդամահ եղան, ոմանք սովահար եղան ու գերեվարվեցին, իսկ ոմանց էլ բռնեցին մինչև Ղազվին և Սպահան» (Ամանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Հահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) բանդեց և ավերեց ողջ աշխարհը Յայոց, մարդկանց էլ առաքեց խուժաստան՝ Շոշ բաղաթը, որն ինքը Սպահանն է, և նրանց առթո փառոք բնակեցրեց այնտեղ» (խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Այդ ժամանակ Իսմայելի ազգից Ջոլայօղլի կոչված մեկը Ստամբուլից եկավ Արգրում, այնտեղից էլ՝ Վան բաղաթ...։ Ապա՝ շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) հավաքեց ողջ ժողովրդին և բռնեց Սպահան բաղաթ...։ Աշնանային եղանակ էր և սարդարը բազում զորքով գնաց Թավրիզի վրա, սակայն չկարողացավ ժամանակին հասնել ու Աստծո կամքով այնտեղից փախստական եկավ Վան» (Յովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Հահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) երևանը, Ջուղան և Նախիջևանն այրեց ու բնակչությանը բռնեց, տարավ Սպահան» (Ամանուն «Հիշատակարան 1606 թվականի»)։

«Այդ ժամանակ գլխավորներից մեկը հանդիսացող խոր փաշան 5.000 հոգանոց զորքով գնաց իրենց խոնդկարի (**Օսմանյան տուլթանության տուլթան Ամիտը I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որը առաքեց Ջոլայիօղլի կոչվող ոմն սարդարի։ Սա բազում զորքով եկավ և հասավ Երևան, իսկ շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մեծ նեղություն ու վնաս հասցրեց տառապալ Յայոց ազգիս, բանգի, երբ ինքը փախավ դեպի Թավրիզ, Երևան, Նախիջևան և Ջուղան՝ Յայոց ազգի պարծանքը, այլ բրիստոնյաների հետ բանդեց իրենց տներից և ցիր ու ցան արեց Զաշանի և Սպահանի շրջաններում...։ Իսկ Ջոլայօղլին, տեսնելով գերված Յայաստանը, գնաց Թավրիզ, հետո եկավ Նախիջևան և, բազում նեղություններից հետո, մեկնեց Վան՝ ձմեռն անցկացնելով այնտեղ» (խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»)։

«Դրանից հետո նա (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**), հավաքելով ողջ ժողովրդին, նրանց առավ և արևելք տարավ՝ Սպահան բաղաթ...։ Բանն այն էր, որ աշնանային ժամանակներում Ջոլայօղլի կոչվող սարդարը Ստամբուլից եկել էր Արգրում, այնտեղից էլ՝ Վան բաղաթ, որտեղից էլ բազում զորքով գնաց Թավրիզի վրա, սակայն չկարողացավ ժամանակին հասնել նրանց, այլ Աստծո խնամքով փախստական հետ դարձավ՝ կրկին անգամ գալով Վան բաղաթը» (Ամանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»)։

«Նա (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Յայոց ազգին խավարեցրեց և գերի տարավ խորասան, Զաշան ու Սպահան» (Բրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»)։

«Դաջորդ տարի նա (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) հետ բաշվեց Յայոց երկրից՝ բանդելով և ավերելով բոլոր տները ու բնակության վայրերը, բռնելով նրանց բոլորին, որ փախել և թաքնվել էին ամրոցներում ու վեմերի ծեղկերում, սրանց բոլորին կոտորելով կամ գերի տանելով Շոշ բաղաթ, որը Սպահանն է» (Ստեփանոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»)։

«Նրանք իրենց երեսը հետ դարձրին, ողջ աշխարհը ավերեցին և որոշեցին իրենց հետ մինչև Պարսկաստան տանել։ Երբ հայերին սկսեցին հանել, հայրը որդուն ուրաջացավ, ծերերին և տկարներին այլևս նայող չկար ու բոլորին փութով տարավ։ Տարան, հասցրին Գողթան գավառում գտնվող Երասխի դիմացը և այդ ժամանակ թագավորից (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.**) գույժ եկավ, թե Օսմարի ազգը եկել, հասել է։ Այդ ժամանակ նրանք բոլորին շտապեցրին և ջուրը լցրին, շատերը ջրատույզ եղան, սակայն Օսմարի ազգը չհասավ ու ամոթահար հետ դարձավ։ Դրանից հետո շահը գնաց Սպահան և բոլոր հայերին իր հետ տարավ։ Ողբամ երկիրը Արարատյան, որի գյուղն ու բաղաթը ավեր դարձան, եկեղեցիները խավարեցին, ժամատների ձայները հատվեցին։ Այդ ժամանակ անվի Ջուղա բաղաթը, որի կառույցներն և տները զույլգույն ծաղկած հիացմունք էին պատճառում տեսողներին, որը 7 ժամատեղ, զարդարված եկեղեցիներ, ոսկեշրջած բուրվառներ, ոսկեթեղած ծածկողներ, ավետարաններ և անգին բարերով զարդարված սուրբ խաչեր, սեղաններ ու սրբություններ ուներ, որ ուրախություն էին պատճառում նայողներին, այս ամենը խափանվեց։ Ժամատներից ձայները լռեցին, լույսն և կանթեղը խավարեցին, պայծառությունն էլ ավեր դարձավ։ Եվ ահա Ջուղա բաղաթն և Երևանը Շոշ տարան, այնտեղ հաստատեցին և ու այլևս հետ դառնալ չկար, ողջ երկիրը՝ մինչև Կաղզվան և Շիրակավան, Եղեգիս ու Նախիջևան, բոլորը հավաքեցին և տարան» (Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»)։

«Բայց մեզ պետք չէ երկարացնել մարտի և պատերազմի պատմությունները, այլ պետք է ասել Թավրիզից հետո բրիստոնյաներին բաժին հասած չարչարանների ու այն ամենի մասին, ինչ բաժին հասավ մեր ազգին, բանգի արքայից (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.**) հրաման եկավ ծն. «Ով ուզում է բնակել այստեղ, թող գա, իսկ ով չի ուզում, թող գնա իր տեղերը»։ Այնժամ հայերից և տաջիկներից բազում մարդիկ երկու օրում ծանապարի ընկան, իսկ բոլոր ազգից անօրենները սկսեցին մարդկանց սպանել, կանանց ու երեխաներին էլ՝ գերի տանել...։ Այսպես նրանք Թեոդոսիոպոլիսից մինչև Արգրում անմարդաբնակ դարձրին և 60.000 հոգի գերի բռնեցին Թավրիզ՝ այլոց սրախողխող, ոմանց էլ սովահար կամ գետահեղձ ու բարահեղձ անելով, որոնց թիվը չեմ կարող հաշվել» (Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»)։ «Դառն ու նեղ ժամանակներ էին, երբ շահ Աբբասը Յայոց աշխարհը այրեց, ավերեց և գերեվարեց» (Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»)։

«Դրանից հետո շահը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ավերեց Ջուղան» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»)։ «Դրանից հետո ռուսաց զորքը Ջոլայօղլի զորագլխի գլխավորությամբ գումարվեց և մեծ ուժով եկավ։ Պարսից բազմությունը տեսավ, որ չի կարող պատերազմել ռուսաց զորքի դեմ և հետ դարձավ՝ բովանդակ երկիրը ձեպով տանելով իր հետ։ Ռուսաց զորքը եկավ մինչև Նախիջևան, սակայն ժամանակը ձմեռային էր սովը սաստկացավ... և նրանք հետ փախան, իսկ նրանց զորավարն էլ՝ սատկեցավ» (Ամանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»)։

«Հահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) բանդեց Յայոց ողջ աշխարհը և ավերեց, իսկ մարդկանց էլ իրենց խուժաստան աշխարհն ուղարկեց՝ Շոշ բաղաթը, որը Սպահանն է՝ փառքով ու պատվով բնակեցնելով այնտեղ» (Ջալալապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»)։

«Արդ, վերջին ժամանակներում պարսից շահ Աբբաս կոչվող թագավորը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Յայոց աշխարհը, բազում բաղաթներ և գյուղեր, ինչպես նաև պատվական եկեղեցիների ավերեց ու Յայոց որդիներին բռնեց՝ շատերին էլ ջրախեղդ անելով, իսկ դա եղավ Յայոց 1053 թվականի» (Հակոբ Բախանա «Հիշատակարան 1618 թվականի»)։

«Դայոց 1050 թվականին շահ Աբբասը (**Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Յայոց աշխարհը, բազում ավերներ արեց գյուղերում և բաղաթներում, անթիվ բրիստոնյաներ հավաքեց Երասխ գետի ափին ու թագավորի զորքը գիշեր և ցերեկ շրջապատեց նրանց։ Դետո՝ արեգամուտի ժամին, վրորվմունք ընկավ հեծելազորի մեջ և բրիստոնյաներին անցկացրեցին գետը, երբ նրանցից շատերը ջրախեղդ եղան։ Յայոց ազգից անթիվ մարդկանց գերի վարեցին՝ մեծ և փոքր, կանայք ու երեխաներ՝ բերելով Շոշ, այսինքն՝ Սպահան բաղաթը» (Սիմեոն Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1620 թվականի»)։

«Նախքան Ջալալօղլու գալը ողջ երկիրը, ռամիկներին և շինականներին Շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) բռնեց ու տարավ Պարսկաստան՝ թե նրանց, որոնց ինքն էր հնազանդեցրել, և թե նրանց, որոնց խաներն էին բերել այլ երկրից, բոլորին բռնեց, տարավ Պարսկաստան։ Սրա համար մենք կարևոր համարեցինք այստեղ շարադրել այն բոլոր երկրների մասին, որ նա ավերեց։ Դրանք են ըստ անունների թե՛ հետ, թե՛ առաջ, իսկ դու հիշիր սկսած Նախիջևանի կողմերից՝ Եդեզնաձոր, Գեղամ, Լոռի, Դամազահման, Նիզ, Շարաբխանա, Շիրակ, Չարիշատ, Կարսի գյուղերը, Կաղզվանի ձորը, Ալաշկերտ, Մակու, Աղբակ, Սայմաստ, Խոյ, Ուրմիա, Թավրիզի կողմը, Արարատյան դաշտը, Երևան քաղաքը, Կոտայք գավառը, Ծաղկնաձորը, Գառնո ձորը, Ուրծաձորը, Կարիսի ու Բասենի գավառները, Խնուսը, Մանազկերտը, Արծկեն, Արծեշ, Բերկրին, Վանի բոլոր գավառները և այլ շատ տեղեր, որ գերեց ու ավերեց, այրեց, հրդեհեց բոլոր բնակավայրերը, որպեսզի շինություն չմնա։ Այս ամենը, ինչ գրեցինք, բռնեց, տարավ և բնակեցրեց պարսից բոլոր գավառները» (Չաբարիա Զևաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12)։

«Երբ տարին լրացավ, վատ լուր եկավ, թե Ջղալօղլի կոչվածը ելել, կռվի Է գալիս։ (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.), երբ լսեց այս մասին, հրաման տվեց պիղծ մոլլային ու ձայնեց Ամիրգունա կոչվող զորագլխին (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.), որ սրանք ժողովեն զորքը Անի քաղաքից մինչև Նախիջևան, որից հետո արդեն, նույն մոլլայի հրամանով, նրանց ազգը մեր ազգի վրա հարձակվեց, ինչպես գառների։ Այդ ժամանակ բոլոր սարերը սուգ մտան, ծովերն և գետերը լացից շարժվեցին, շաբաթվա լույս կիրակին էր, երբ Երևանն այրեցին։ Այդ ժամանակ շատ տղամարդիկ պարսիկների գերության բնակեցին, նրանք շատ հարսների և աղջիկների Սպահան ու Խորասան տարան, շատ նազելի աղջիկներ սևադեմ պարսիկներ ձեռքն ընկան և շատ մարդիկ նրանց ազգից սպանվեցին։ Մեռան նաև շատ գեղեցկադեմ մանուկներ, որոնք ոտնատակ գնացին, շատերը լցվեցին երասխին և ցրախեղդ Աստծո մոտ գնացին, ո՛վ կարող է գրով պատմել այն կսկիծը, որ հանդիպեց մեզ, երբ մենք մեր սուրբ երկրից ելանք, անպիտան դարձանք» (Ռուփանեն Մակվեցի «Ողբ Երևանի»)։

«Ջղալիի զորքերը կողոպտում և թալանում էին, նրանք, ինչ-որ գտնում էին, ավար էին առնում, սակայն այդ վիճակում էլ, բավարար կերակուր չգտնելով, մարդկանց ու անասունների ձեռքից խլում էին ինչ կարողանում էին։ Նրանք ծամում էին ամեն ինչ, բայց նաև իրենց ձեռքում հայտնված մարդկանց էին ամեն կերպ տանջում, որ սրանք ցույց տան հողի տակ պահված իրենց գանձերի ու պաշարեղենի տեղը, ընդ որում բոլոր այդ տանջանքները նրանք կազմակերպում էին ցուցադրաբար։ Ո՛վ գիտի, ինչքան մարդ տանջվելով սպանվեց» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ տարի պարսից Շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ջուղայեցիներին բռնեց Դին Ջուղայից, որ Հայոց Մեծ աշխարհ Վասպուրականում էր, հյուսիսային կողմում, և տարավ ու բնակեցրեց Պարսից կողմերում՝ Սպահանի մոտ, որն անվանեց Նոր Ջուղա...։ Ահա այդպես շահ Աբբասը եկավ Հատալեյճան և Հայոց ազգը բռնեց Սպահանի կողմերը։ Նա տարավ մարդկանց Երևանից, Նախիջևանից, Ջուղայից և այլ կողմերից՝ Ալաշկերտից ու Խոյից։ Նա նրանց բոլորին տարավ Գիլան և Սպահան ու տիրեց Ատրապատականի Թավրիզից մինչև Երևան, Գանձակ, Շիրվան ու Շամախի...։ Այդ թվականին էր, որ Ջալալօղլի սարդարը եկավ և, ինչքան որ ջալայի կար, բոլորին հավաքեց։ Նա Ղարաղաջին էլ էր բերել։ Եվ ահա սրանց բոլորին նա իր հետ տարավ շահի վրա...։ Այդ տարի Ջալալօղլի սարդարը եկավ, հաղթվեց շահի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) կողմից և հետ դարձավ...։ Այդ ժամանակ էր, որ Ջալալօղլի սարդարը մեծաթանակ զորքով եկավ Երևան և սա նրա առաջին գալն էր։ Նա եկավ շահի վրա, իսկ դրա պատճառն այն էր, որ Շահ Աբբասը Ատրապատական աշխարհի ողջ բնակչությանը՝ հայերին, տաջիկներին և ջիուդներին, բոլորին միասին բռնեց էր և տարել էր Սպահան, սա մեծ տուրկունն էր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»)։

«Այս Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Բասենից սկսած Հայոց երկիրը գերեց և Սպահան տարավ» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1053 թվականին շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Ջուղայի տունը գերեց և տարավ» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1053 թվականին Ջղալօղլի սարդար Սինան փաշան եկավ Վան և գնաց Շահի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1050 թվականին պարսիկները բոլոր կողմից ժողովրդին հավաքեցին Երևանի մոտ և այնտեղից տարան Սպահան ու Շոշ՝ բնակեցնելով բոլոր տեղերում» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Սա (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Երևանից մոտից հայերին անցկացրեց Արաքս գետը և տարավ։ Նույնպես բռնեց նաև Ջուղա քաղաքը, որի բնակիչներին բնակեցրեց Սպահանում ու սփռեց այլ տեղեր» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1053 թվականին Ջղալօղլի սարդար Սինան փաշան եկավ Վան և գնաց շահի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»)։

«Ինչպիսի դժբախտությունների տեղի տվեց այդ ողբերգական տեղահանումը, ինչպիսի սպանությունների, ինչքան մարդիկ մահացան սովից, ինչպիսի հափշտակումներ, աղջիկների և կանանց բռնաբարումներ, ինչքան երեխաներ հուսահատության պատճառով խեղդվեցին կամ ցրահեղձ արվեցին իրենց հարազատ հայրերի աչքի առաջ, այլև սպանվեցին պարսիկ ղեկավարների կողմից կամ խվեցին իրենց մոր կրծքից ու նետվեցին փողոցներն և ծամվաները՝ դառնալու համար կենդանիների սնունդ, կամ տորոպեցին բանակի ձիերի ու ուղտերի ոտքերի տակ մի ամբողջ օր։ Ինչպիսի դժոխային բաժանում հայրերին իրենց երեխաներից, ամուսիններից, եղբայրներից՝ իրենց բոլորից, որոնք ուղարկվեցին Պարսկաստանի հեռավոր գավառներ՝ իույս չունենալով այլևս իրար գտնելու։ Կազմվեցին տղամարդկանց և կանանց ճամբարներ, որոնց զգալի մասը, ինչպես անասուններ, Ժժան գնով վաճառվեցին» (Դելավալե «Ճանապարհորդություն»)։

«Երևանի և Թավրիզի միջև ընկած ամբողջ երկիրը ամբողջովին ավերվեց Պարսկաստանի թագավոր շահ Աբբաս Առաջինի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) կողմից, որպեսզի թուրքական բանակը, որ առաջանում էր այս կողմերից, ոչինչ չգտնի իր գոյությունը պահպանելու համար ու կործանվի։ Նա ուզեց ամբողջ երկիրը ամայի դարձնել և դրա համար էլ Պարսկաստան տարավ Ջուլֆայի ու նրա գավառների բոլոր բնակիչներին՝ երիտասարդ և ծեր, հայրեր, մայրեր ու երեխաներ» (Ժամ Տավերին «Ճանապարհորդություն»)։

«Առանց հանդիպելու թշնամու՝ թուրքերը ծանր կորուստներ ունեցան։ Շատերը մահացան ցրտից ու գետահեղձ եղան, եղանակը կոտորում էր նրանց։ Վերջապես նրանք խուճապի մատնված Վանի ամրոցը հասան կիսամեռ վիճակում» (Անտոնիո Գուեվա «Ճանապարհորդություն»)։

«Հիջրի 1013 թվականին, հենց որ հայտնի դարձավ Սասանյի Հասան փաշային մահվան մասին, Իրանի սարդար Նշանակվեց Չագալզադեն։ Սա արագորեն ավարտին հասցրեց զորքի հանդերձավորումը և արշավանքի ելավ Շիրվանի ուղղությամբ։ Այդ ժամանակ նրա որդի Մահմուդ-բեկը այս երկրի բեգլբեգն էր։ Երբ ռազմիկներն իմացան, որ իրենք պետք է արշավեն դեպի Շիրվան, նրանք լկտի կերպով եկան սարդարի մոտ, իրենց սկսեցին շատ սանձարձակ պահել և ասացին նրան. «Եթե դու արշավանքի ելնես Կասպից ծովի ուղղությամբ, կհանդիպես հորդ հետ, իսկ եթե սարդար լինես ցամաքային արշավանքում, կտեսնես թո որդուն»։ Նրանք ապաստանեցին և, քարերի հարվածների տակ առնելով նրա վրանը, տապալեցին այն՝ ստիպելով զորքն ուղղել դեպի Թավրիզ։ Այնուհանդերձ, հասնելով Թավրիզի շրջան, նրանք քաղաքի վրա հարձակման չգնացին։ Շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) իր զորքերով գնում էր նրանցից մեկ անցում հեռավորության վրա և, երբ նա թողնում էր մի կայանը, հաջորդ օրը այնտեղ կայան էին անում նրանք։ Այդ ժամանակ Սիվասի բեգլբեգ Սարի Ահմեդ փաշան իր հետ Ջալալի ցեղից 25.000 ռազմիկ ուներ։ Բացի դրանից Զոսե Սաֆար փաշան և Ալաջա Աթի հասան փաշան ունեին 10.000 հոգանոց հեծյալ զորք։ Նրանք պայմանավորվեցին և, միասին գնալով սարդարի մոտ, սկսեցին նրանից թույլտվություն խնդրել. «Մենք կմեկնենք, կհասնենք շահի զորքին և ամեն ինչ կանենք, ինչ մեր ուժերի սահմաններում է և Աստծո ձեռքին։ Եթե մենք հաղթենք շահին և ջարդենք նրա զորքը, ապա իշխանությունն ու հարգանքը ձեզ, իսկ պատիվը փառիշահին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ին – Մ.Ֆ.), իսկ եթե շահը հաղթի մեզ և կտրի մեր արմատը, ապա կրկին կամրասա փառիշահի իշխանությունը, քանի որ շատ մարդիկ կզոհվեն Ջալալիների ցեղին և օձը կռնի թշնամիների ձեռքով։ Երկու դեպքում էլ օգուտը կլինի մեր փառիշահի և պետության կողմում»։ Սարդարը, սակայն, թույլ չտվեց նրանց ելնել ու, թեև նրանք շատ էին խնդրում, սակայն օգուտ չեղավ։ Սարդարն իր խոսքը չփոխեց և ձևեռն անցկացրեց Վանում» (Իբրահիմ Փեյլա «Պատմություն»)։

«Ղաթալեշահի դեմ արշավանքի ղեկավար Նշանակվեց Ջղալեզադե Սինան փաշան, որը, ճանապարհին ուժերը հավաքելով, դանդաղ առաջացավ և միայն ձմռանը հասավ Կարս։ Երբ նրա ուժերը հասան Նախիջևան, շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) հանգստանում էր Թավրիզում։ Ստեղծվեց դժվարին իրավիճակ, որովհետև գյուղերի և քաղաքների ռայաները նախապես աքսորվել էին, երկիրը մնացել էր անմշակ, իսկ քաղցն և սովն էլ հասել էին ամենածայրահեղ աստիճանի։ Այդ պատճառով էլ հենց Ջղալեզադեն, հրաժարվելով շահի հետապնդումից, բաշվեց դեպի Վան, որտեղ իր մոտ իրավիճակը թուրջ բեկերին՝ նրանց հետ միություն կազմելու նպատակով» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»)։

«Շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.), վախճանվել օսմանյան բանակի պատրաստությունից և առաջխաղացումից, ռապա հեռացավ Երևանից և Ալեք-Ղալայից գնաց Թավրիզ։ Իրանի արշավանքի ղեկավար Նշանակված Ջղալեզադե Սինան փաշան ուժեր հավաքելով, կարողացավ Կարս հասնել միայն ձմռանը։ Ճանապարհին եղած ռայաների գյուղերի և ավանների բնակիչները աքսորված լինելով՝ երկիրը մնացել էր անմշակ։ Երկրում սով էր տիրում։ Ջղալեզադե Սինան փաշան, աննպատակ համարելով շահին հետապնդելը, բաշվեց դեպի Վան» (Բյաթիբ Զեյեքի «Պատմություն», հատոր 1)։

«Դարձյալ անողորմաբան մեր պատմության սկզբին, բանգի, երբ թագավորի (Մեֆանտերի շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Բ.) հրամանով Ամիրգուլան խանը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Բ.) պատրաստվեց տարագրելու Արարատյան երկիրը, իր զորքերից մի զորամաս ուղարկեց Գառնի գավառը, որպեսզի նրանց և ու բռնեցներ, բերեն և խառնեն ժողովրդի չվերթին: Չնայած այդ գործը նախ մտավ նույն Գառնի գյուղը, սակայն սրանք թագավորի հրամանի համապատասխան չվարվեցին, այլ իբրև գերեզարհյններ և ավարառուներ, սկսեցին բռնաբռնություններ և ունեցվածքն ու գավազներին համաշխարհային: Այս տեսնելով՝ գյուղի բնակիչները միմյանց ձայն տվին և մեծ ամբոխ կազմեցին, ապա սրով, բարով ու փայտով խիսեցին, վիրավորեցին, գլխատեցին նրանց և իրենցից հեռացրին, իսկ իրենք այնտեղ մնացին անհոգ, ինչպես Մորդիկի (Բուզանդիայի կայսր Մամիդիոսի – Մ.Բ.) ժամանակներում: Նրանք ոչ մի տեղ չփախան և ոչ էլ գնացին խանին իմացնելու նրա գործի համապատասխան մասին, իսկ հալածված գործամար գնաց Ամիրգուլան խանի մոտ և սկսեց մաքսատանել նրանց ու մեծամեծ հանցանքներ հերոսորդ նրանց վրա: Չայրացած դրանից՝ խանը մի մեծ զորամաս վերցրեց, եկավ Գառնու գավառը, նախ նույն Գառնի գյուղի տղամարդկանց բռնեց, ենթարկեց խոշտանգումների և չարչարանքների, գանահարությանը ու հողերի հատումով, ու հետո իսկույն տեղահանեց, տվեց իր զորականների ձեռքը, որ սրանց տանեն, խառնեն ժողովրդի մեծ չվերթին: Սրանց տարան, խառնեցին ժողովրդի չվերթին և սրանք նրանց հետ գնացին պարսից աշխարհը: Այնտեղ՝ Գառնիում, Ամիրգուլան խանին ասացին, թե Գառնու գավառում այդ գյուղեր և ու կան, որոնք սրանց են այս երկրի լեռների ամուր վայրերում, այդտեղում և բարանձավների ծերպերում: Հանվաճեց իրենցին համարձեցող վանքի եպիսկոպոս Մանվելին և Գեղարդի վանքի Աստվածատուր եպիսկոպոսին, թե սրանք մտել են այսինչ տեղը ու այնտեղ ամրացել, բանգի այս երկու եպիսկոպոսներն էլ, երբ լսեցին երկրի տարագրության մասին, հոգացին իրենց կարիքների համար անհրաժեշտ պեղքերը, իրեն, ուսելիք, ըմպելիք, որից հետո, իրենց հետ առնելով իրենց մեղածավաղներին ունակ՝ կրոնավոր ու աշխարհիկ մարդիկ, սրանց հետ ելան, գնացին Գեղարդի ձորը: Մտնելով բարանձավային մի փոս՝ նրանք այնտեղ մնացին, որովհետև Գեղարդի ձորում շատ հին ժամանակներից փորած այրեր և ամրոցներ կան: Ամիրգուլան խանը այս լսելով՝ առավ իր հետ եղած զորամասը, եկավ Գեղարդի ձորը և անձամբ կանգնեց եպիսկոպոսների գտնված այրի դիմաց: Նա, դեպի այրը բարձր ձայն տալով, խոսում էր նրանց հետ խաղաղությանը, որպեսզի գան, թագավորի հրամանին հնազանդվեն, իսկ նրանք, այնտեղից ձայնելով, անարգանքի, հայիդյանքի և անպատվության տգեղ խոսքեր էին ասում խանին: Նրանք նաև բար և նետ արձակեցին դեպի խանը, իսկ խանը, երբ տեսավ, որ խաղաղությանը թագավորի հրամանին հնազանդության չեն գալիս, այնժամ հրամայեց իր զորամասին, ինչ-որ կարող են անել, թող անեն: Խանի զորականներից բարազնաց մարդիկ էլան լեռան գագաթը, որտեղ բարայրն էր, և, բռնելով բարածայրներից, հարավոր ընթացքով իջան բարայրի մուտքի կողմը: Զարազնաց տաքիկներից մեկը կանգնեց բարայրի դռանը, որտեղ Մանվել եպիսկոպոսն էր, և, նայելով ներս, տեսավ եպիսկոպոսին նստած: Նա տաքիկների լեզվով նախ ձայն տվեց եպիսկոպոսին, իսկ եպիսկոպոսը չկարողացավ պատասխանել, այլ համրեց և մնաց: Այդ ժամանակ զուգիլը սրտով և գործով արհացավ, մտավ բարայրը, իսկույն մեջքին կապած կարծ տուրը դուրս բաշեց, զարկեց, այնտեղ սպանեց եպիսկոպոսին ու, գլուխը կտրելով, ցած գցեց խանի առջև: Ապա՝ պարսից զորքից այլ և ուստանդլելով շտապ բարայր բարձրացան, եպիսկոպոսի մյուս ընկերներին և ու բռնեցին, իջեցրին ցած՝ խանի առաջ, և բոլորին հենց այդտեղ էլ սպանեցին: Ապա՝ նույն ձորը մանրակրկիտ հետախուզեցին, որոնցին և բոլոր փախածներին, որոնք բարերի խոռոչներում ու ծակերում էին թաքնված, ամենին գտան և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին: Նրանցից ոմանց նրանք կտորեցին, ոմանց էլ, թողնելով վեղուակի, տարան, խառնեցին ժողովրդի բուն հավաքի չվերթին: Այդ հենց այստեղ հայտնի եղավ սպառնալից արդար դատաստանը, որ բաժանում է մինչև շնչի, ուղեղի և օդի հատվածքը այս երկու եպիսկոպոսների վրա, որոնք գնացին Սպահան և բերին պարսիկ ազգը, որոնք ավերեցին Չայրը աշխարհը, սակայն իրենք էլ նույն սրով սպանեցին, որովհետև ում հետ հույս կապեցին, նրանք էլ եղան իրենց սատակիչները, ըստ այն խոսքի, որ դրված է Օրինաց գրքում: «Ինչով որ մեկը մեղանում է, նրանով էլ տանջանք կենթարկվի»: Ոչինչ չօգտվելով իրենց վատ առաջարկություններից և անօրեն գործերից՝ նրանք նաև պարտական մնացին աստծու արդար դատաստանի առջև Գայրը աշխարհի ավերման, մեր ազգի կործանման, անմեղ և արդարացի կորուստի, այնքան անպարտ արցունքների թափման, սուրբ եկեղեցիների հանգաման և այլ տեսակետակալ չարաչար դժգոհների համար, ինչից հետո էլ իրենք պարսից սրով և սատակեցին: Այս ամենից հետո խանը հավաքեց իր ողջ զորքը և գնաց նույն Գառնու գավառի այլ փախստականների վրա, որոնց որ չկարողացան բռնել, թողեցին հեռացան, իսկ որոնց որ բռնեցին, թալանեցին և սպանեցին կամ բռնելով տարան իրենց հետ: Չնայելով առաջ՝ նրանք գնացին, մինչև հասան մեծ ձորը, որին անվանում են Զորադարա Եվ, չնայած այնտեղ՝ ձորում, շատ բարայրներ և ամրոցներ կային, որտեղ բրիտանականները թաքնված էին, թողեցին բոլոր թաքստոցները և դիմեցին իր նշանավոր բարայրի վրա, որին կոչում էին Յախշիան այր, բանի որ նրա ամրության շնորհիվ այնտեղ շատ բրիտանական տղամարդիկ ու կանայք էին հավաքված՝ մոտ 1.000 հոգի: Բարայրի մուտքը բրիտանականները զգուշությամբ պահպանում էին: Դարսից զորքը, թեպետև բազմաթիվ ժամեր նետածությամբ և հրացանով կռիվ մղելով մարտնչում էր, սակայն չկարողացավ հաղթել, որովհետև ներքևի կողմից խիստ շատ բարձր էր: Ապա չարագույն պարսից ազգը մի այլ հնար գտավ: Իրենց զորքից նրանք անջատեցին 200 մարդիկ, որոնք ձորից բարձրացան, գնացին ծայրի գլուխը և, որովհետև ձորի ծայրերն ու վերելքը միմյանց վրա դասավորված էին գտնիներով, շատ պարանկներ իրար կապելով իջեցնում էին միմյանց գոտի առ գոտի: Այսպես գոտուց գոտի իջնելով՝ նրանք հասան այն գոտու գլուխը, որի մեջ բարայրն էր: Այդտեղ բերին չորս մարդ և հացգրին երկաթե զրահներ, դրանց ոտից գլուխ երկաթապատ դարձրին, յուրաքանչյուրի մեջքին կապեցին չորսից հինգ թուր, որպեսզի, երբ մեկը կտորվի, մյուսը պատրաստ լինի, նրանց ձեռքը տվին մերկացրած սուներներ, որից հետո յուրաքանչյուրի մեջքը կապեցին երկու-երեք պարան, որպեսզի երբ մեկը կտորվի, մյուսը նրան պահի: Ապա՝ անսահման բարձրությունից նրանց կախեցին, մինչև եկան, հասան բարայրին: Մտնելով բարայրի մեջ և մ

⁵⁷⁰⁰ «Երբ Ջոլայօղլի գորավարը հասավ Վան, իր զորքերով տեղավորվեց այնտեղ: Նա հրամայեց, որ ձմեռելու համար զորքերը բաժանվեն այդ երկրի բնակիչների միջև և ահա բոլոր զորքերը բաժանեցին Վանա գավառի ու սրա շրջակա գավառների վրա: Եվ ահա այն զորքը, որ բաժանվեց երկրի վրա և անցավ ձմեռման իբրև Դանիելի տեսիլքի գազան, կերավ, մանրեց, իսկ մնացորդը ոտնակոխ արեց: Փոխանակ երկիրը շենացնելու և ավեր դարձնելով՝ նրանք բայթայեցին այն և հասցրին վերջին թշվառության թե՛ անխիղճ կեղեքումով ու թե՛ այլ պղծագործությանը: Ջոլայօղլին, երբ տեսավ, թե՛ շահը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** երևանից Թավրիզ վերադարձավ, իսկ երևանի երկրամասը անտեր մնաց, Օմար-աղա անունով Նշանավոր մարդկանցից մեկին գորապետ Նշանակեց և, նրա հետ մեծ զորք դնելով, ուղարկեց երևանի կողմերը, որպեսզի տիրի երկիրը: Սա եկավ, բանակեց Նախիջևանում և պահպանում էր այդ երկրամասը: Թավրիզում գտնվող շահը, երբ այս լսեց, նա ևս Ամիրգունա խանին **(Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)** մեծ զորքով ուղարկեց Օմար-աղայի վրա: Ամիրգունա խանի զորքը եկավ, կռվեց Օմար աղայի դեմ, սպանեց նրան, շարդեց նրա զորքը և զորքից շատերին կենդանի բռնեց: Այս բռնածներին և սպանվածների գլուխները նա ուղարկեց Թավրիզ՝ շահի մոտ, իսկ ինքը անշարժ նստեց Օմար աղայի տեղում՝ Նախիջևանում, որտեղ պահպանում էր երկիրը, ինչպես որ նրան հրամայել էր շահը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6):

⁵⁷⁰¹ «Երբ շահը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** հեռացավ Զայոց երկրից, Օսմանի անողորմ ազգը հարձակվեց Գեղամա երկրում մնացածներից նրանց վրա, որոնց պարսից ազգը չէր կարողացել տանել: Եվ ահա ձմեռային օրերին նրանք սկսեցին անկարելի հարկ պահանջել, այնպես որ հնարավոր չէր դիմանալ: Լուր հասավ Ամիրգունա խանին **(Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)**, որ Երևանի մարդուցում էր մնում, և նա իր զորքով ուղարկեց Դատաբեկ անունով մեկին՝ Մարտապրանի որդուն, որը տիրեց Դեկամա երկրին ու կոտորեց բոլորին մինչև Կոթ: Այս ամենի պատճառով Օմարի ազգը դիպահեց» (Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁰² «Այնժամ, երբ գարունը բացվեց, այն բարեմիտ և իմաստուն իշխան պարոն Մելիք-Շահնազարը իմացավ Օմարի ազգի պահած դիպ մասին, դրա համար էլ հրաման տվեց երկրին, թե՛. «Եկեք, մտեք ամուր տեղերը, որպեսզի այլազգիների ոտքի կոխան չլինեք», իսկ ինքը գնաց Ծար ու Տպել: Եվ ահա, ովքեր որ նրա հետ գնացին, պրծան այլազգիների սրից ու գերությանից, քանզի, սակավ օրեր անց, Գանձակից Գեղամակ երկրի վրա զորք եկավ, ոմանց կոտորեց, ոմանց էլ արեն երրորդ անգամ գերեվարեց, այնպես որ մեծ սուգ և կսկիծ եղավ» (Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁰³ «Սրանցից ոմանք էլ Լոռի էին փախել և մնացել, սակայն սրանց էլ գերեցին ու կոտորեցին» (Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁰⁴ «Այդ դարանակալ օձ Կոստանդինը **(Կախեթի թագավորության ապագա արքա Կոստանդին I-ը – Մ.Ֆ.)**, այսպիսի պատվեր ընդունելով, ելավ և զորքով գնաց Կախեթի գավառը՝ իր հայր Ալեքսանդրի **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.)** մոտ, բայց այդ ժամին չկարողացավ դավել, որովհետև կասկած ընկավ վրացիների սիրտը, որոնք հիշեցին նրա անօրեն գործերը, իսկ նա ինքն էլ նույն ժամին վարագուրեց իր մոզում կուտակած մտադրությունը: Իրեն անկեղծ և աննեղ ցուցադրելու ու վրացիների սիրտը գրավելու համար իր հոր վրացի զորքերից նա հետը մեծ թվով զորք վերցրեց, ելավ և գնաց Շամսախու վրա, իսկ վրացիները շատ էին կամենում նրա կործանումը: Այս պատճառով, ահա, ծակատաժարտի ժամանակ նրանք հետ էին մտնում և հավատարմորեն չէին ծակատում, որպեսզի գուցե այդ կռվում օսմանցիների ձեռքով լինի նրա կորուստը: Զար Կոստանդինը, սակայն, իր հոգում հասկացավ այս ամենը, նաև այն գիտեր, թե պարսից զորքով չի կարող օսմանյան զորքին հաղթել և, մինչդեռ կռվի մի խմբում մարտնչում էին օսմանցիների դեմ, թողեց. լքեց ծակատաժարտի գործը և ուղիղ փախավ պարսից աշխարհը: Նա գնաց շահի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** մոտ, իսկ օսմանցիները, շրջապատելով պարսից մնացած զորքը, իսպառ կոտորեցին նրանց և նրանց ողջ ունեցվածքը ավարեցին» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 10):

«Այնուհետև երջանիկը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** պաշարեց Շամսախի ամրությունները: Նա գրավեց բարձր Շամսախ ամրոցը: Վերջինիս գլուխը մրցում է աստղերի հետ, սակայն իր բազուկների և իբքայի ուժով շահը վերացրեց դրանք: Ամրոցի տիրակալ Ամենդ փաշան բոլոր պաշարված հոռոմների հետ ոչնչացվեցին» (Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»):

«Շիրվանի կառավարիչ Մահմուդ փաշան, իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնելով Շամսախում, Կոստանդին խանին **(Կախեթի թագավորության արքա Կոստանդին I-ին (1605) – Մ.Ֆ.)** հանդիպեց Աղ-Սու գետի ափին: Ծակատաժարտը արյունահեղ եղավ: Ծակատաժարտի ընթացքում թուրքերը սկզբում հետ չարտեցին հակառակորդի հրաձիգներին, սրբեցին երկու թևերը և հարվածեցին կենտրոնին, որտեղ գտնվում էր Կոստանդին խանն ինքը, սակայն սա, մարտնչելով անձամբ, կարողացավ կասեցնել հարվածը ու երկու թևերը, ոգևորված նրա օրինակից, մարտադաշտ վերադարձան, որից հետո նրանց գործն արդեն վերջացավ լիակատար հաղթանակով: 2.000 թուրքեր սպանված մնացին տեղում, իսկ Կոստանդին խանն էլ հասավ Մահմուդ փաշային և այն է, ուզում էր թրատել վերջինիս, սակայն նետը, որը հենց այդ պահին փրավորեց նրան, փրկեց Մահմուդ փաշայի կյանքը, որը իր հետ մնացած զորքով փակվեց Շամսախում: Բոլոր բաղաբները, բացառությամբ Դերբենդի, Բաքվի և Շամսախի, նշարկվեցին պարսիկներին: Կոստանդին խանը, իր մարգերով կառավարչների նշանակելով, որոնց հաստատել էր շահը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)**, գերիներին, սպանվածների գլուխները և 12 որոշ ուղարկեց Թավրիզ, իսկ, որպես պարգև այդ արարքի համար, ստացավ թագ, դաշույն ու թանկարժեք քարերով զարդարված սուր: Մի բանի օր անց, երբ Կոստանդինը թեթևացում ստացավ վերքից, նրա մոտ հասան շահից խնդրած հրետանին և արկերը, որից հետո նա մոտեցավ Շամսախին: Այս բաղաբի հարատև պաշարման ընթացքում Կոստանդին խանը սեփական անասնոման հպարտության պատճառով իր դեմ հանեց իր իսկ ենթակայաներին և, հատկապես, վրացիներին, որոնք դժգոհ էին նախ այն պատճառով, որ նա իսլամ է ընդունել ու հետո էլ այն պատճառով, որ չէին կարողանում նրա մոտ մտնել, երբ ուզում են, ինչպես նրա հոր **(Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի – Մ.Ֆ.)** մոտ էր, որի մոտ մուտք ունեին ցանկացած ժամանակ, այլ կարող էին ներկայանալ միայն հատուկ նշանակված օրերին: Եվ ահա վրացիները դավադրության կազմեցին, որի նպատակը այդ ժամանակ իրենց հետ եղող Կոստանդին խանի երրորդորդուն **(Կախեթի թագավորության ապագա արքա Թեմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.)** վերցնելն ու Կրաստան վերադառնալն էր՝ այստեղ նրան հաստատելով գահի վրա: Կոստանդին խանը, չնայած որ գիտեր այդ մասին, սակայն արհամարհում էր իր հայրենակիցների դժգոհությունն և փնթիկնթեցները, որոնք բացահայտորեն ասում էին, որ հոգնել են երկարատև արշավանքից ու ցանկանում են տուն դառնալ: Չիյա-էր-Դին Քանացին, որը Կոստանդին խանը հոր վեզիրն էր եղել և իմաս էլ նրա վեզիրն էր, հետ պահեց խանին այս մարդկանց պատճելուց ու խանի անուկից խոստացավ վրացիներին, որ մեկ ամսից նրանց տուն կթողնել: Եվ ահա մի անգամ, երբ Կոստանդին խանի վրանի մոտ հերթապալախելու հերթը ազնվադուքներին էր, նրանք որոշեցին կյանքի կոչել վարդուց ի վեր ծրագրվող մտադրությունը: Այդ նպատակով նրանք ներխուժեցին խանի մոտ և պալատականներից սպանեցին մի բանի հոգու, ենթադրելով, որ սպանել են նաև խանը, սակայն սա, որ նախապես զգուշացված էր այդ մասին, հեռացել էր Այի խան Մուվաֆֆիի վրան: Այդ ժամանակ վրացիները, վերցնելով Կոստանդին խանի երրորդորդուն, սկսեցին իրենց ծավալում ուրախանալ, սակայն խանը, որպեսզի իմաց տա նրանց, որ ինքը դեռևս կենդանի է, հրամայեց փչել երկար փողերը: Այդ ժամանակ ողջ ծավալում իրար խառնվեց և վրացիները, իմանալով, որ նա կենդանի է, անմիջապես ուղղվեցին դեպի Տիֆլիս: Զայոցի օրը, սակայն, Կոստանդին խանը հասավ նրանց և պահանջեց վերադառնալ ծավալը: Վրացիները սկսեցին գոռգոռալ, որ իզուր է նա ուզում կառավարել իրենց, որ իրենք քրիստոնյաներ են և պետք է լինեն քրիստոնյայի իշխանության տակ: Կոստանդին խանը, հայտնի չէ թե՛ ինչ պատճառով, չհամարձակվեց նրանց դեմ մարտի մեջ մտնել և առանց որևէ խոչընդոտի բաց թողեց, իսկ ինքը, փոխանակ թուրքերից արդեն առանց պաշտպանության մնացած ծավալը վերադառնալ, մեկնեց Արդեբիլ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁷⁰⁵ «Այդ ժամանակ Թավուլ անունով մեկը 1.500 հետևակայիններով պաշարեց Միսը, որի բերդում ամրացել էին այդ բաղաբի բնակիչները, որոնք շատ էին երկյուղած նրանցից: Եվ ահա բաղաբացիները կռիվ մղեցին ու պաշարողները ամոթով հետ դարձան, բանզի նրանց ոչ մի հնար բերդի դեմ չգործեց: Իրոք, նրանք 30 օր նստեցին բաղաբի շուրջը, սակայն չկարողացան գրավել այն, որից հետո հուսահատվեցին և հեռացան: Զետու, սակայն, Սիի ժողովուրդը Աղանա հեռացավ, բանի որ վախենում էր, որ թշնամիները կրկին կան» (Եփրեմ կաթողիկոս «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁰⁶ «Ալախվերդի խանը օսմանյան զորքին հաղթելուց հետո այնուհետև ելավ երկիրը ավարելու և ոչնչացնելու ըստ տիրոջ ասածի, թե՛. «Նախ հզորին կկապի, ապա հետո նրա տունը ավարի կենթարկի»: Այսպես էլ սա արեց, որովհետև ցորենի և այլ ընդեղենների, խոտի ու հարդի բոլոր ամբարանոցները և տների բոլոր շինվածքները իրով այրեցին: Ուր որ կարողացան հասնել, գավառների բոլոր ձեռք ընկած բնակիչների արյուններին կոտորեցին, իսկ մյուսներին էլ գերեցին և, մեծ ամբոխ կազմած թե՛ մարդ, թե՛ անասուն, միասին բռնեցին, բերին, հասցրին Թավրիզ՝ պարսից ազգի լիության համար» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6):

«Դառն և նեղ ժամանակներ են, երբ բազում վիշտ ու նեղություն եղավ, բանզի հեծելագոր շարժվեց, հոռոմները կարմիրգավակալորների վրա գնացին և բազում աշխարհը ավերեցին: Այնպիսի ավեր և կոտորած եղավ, որ ինչեղի չէ: Սկզբից ի վեր նման բան չէր եղել ու ահ, վայ մեզ հազար բերան այն բանի համար, ինչ տեսանք: Եվ ահա կարմիրգավակալորները եկան Վանի վրա ու հայերին ղեմակնեցին և տաքիկներից բազում կոտորած արեցին, այնպես որ թիվն ու համարանք չիմացանք» (Ռովիանյան Վասպուրականից «Հիշատակարան 1606 թվականին»):

⁵⁷⁰⁷ «/6/ Իսկ Ջոլայօղլին, ասարելով Վան բաղաբում, այնտեղ անցկացրեց ձմեռվա ցրտաշունչ եղանակը: Երբ հասավ գարնան ժամանակը, նա իր և իր բանակի ձիերի բոլոր երանակները հանեց կանաչի վրա արոտի, որպեսզի ձիերը գարնան համբույրը առնեն: Իր հեթոխն, չար խորհուրդների մեջ հանճարեղ Շահ-Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)**, որ այդ ժամանակ Թավրիզում էր, Ալախվերդի խանին բազմաթիվ

«Այս այն Ալլահիլերդին է, որը հիշատակում է Առաքել պատմագիրը Արծկեի և Վանա պատերազմի մասին խոսելիս» (Չաքարիա Բանաբեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 11):

⁵⁷⁰⁹ «Աստված գայրացավ Կոնստանդինի (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ին – Մ.Ֆ.**) վրա, նա ուռնակոխ արեց որդիական պարտքը և սպանեց իր որդուն (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.**) ու եղբորը: Դա շատ վիրավորեց և գայրացեց կախեթիցիներին ու նրանք հարձակվեցին Կոնստանդինի տան վրա, որ սպանեց նրան: Ինքը՝ Կոնստանդինը, փախավ օտար երկիր և նրան չկարողացան գտնել, սակայն նրա գանձարանը, գույքն ու ունեցվածքը կախեթիցիները թալանեցին և տարան: Կոնստանդինը փախավ, իսկ սպանված Ալեքսանդր արքային ու նրա որդուն էլ, ըստ վրաց տվողության, բերին Կախեթ՝ Ավալերդյան եկեղեցի: Այստեղ էլ հենց հավաքվեցին քաղաքացիներն և կախեթիցիները, որոնցից ամեն մեկն իր լուսնան ներդրեց քրիստոնեական հավատքի կանոններին համապատասխան կատարվող թաղման արարողության մեջ: Իր հեղթին Կոնստանդինը ժամանեց Արդեբիլ և տեղի ունեցածի մասին գրեց շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**): Ի պատասխան՝ նա շահից հրաման ստացավ. «Հավաքիր աղբրազանական զորքը և հետո վերցրու շեյխ Սեֆիի գանձարանը, քանզի Շիրվանը պատկանում է քեզ: Հարձակվիր կախեթիցիների վրա և, ով քեզ թշնամի կլինի, սպանիր, իսկ ով հավատարիմ կլինի՝ մեծարիր»: Հինգերորդ ամսին Կոնստանդինը մեծ զորքով վերադարձավ Շիրվան: Նրա հետ էին նաև կախեթիցիներից ոմանք, որոնք դիտավորյալ էին միացել նրան: Այդ ժամանակ Կախեթիում թագավորում էր սպանվածի այրին՝ Կետեվանը, իսկ երիտասարդ **Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը (1605-1648) – Մ.Ֆ.)** գտնվում էր շահի մոտ: Լուր եկավ, թե Կոնստանդինը մեծ զորքով եկել է և ցանկանում է կին առնել թագուհի Կետեվանին: Այդ լուրը ստանալուն պես թագուհին գրեց Զարթի և տեղյակ պահեց Գեորգի արքային (**Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.**): Վերջինս որպես օգնություն Վերին Զարթիի զորքի հետ միասին անմիջապես թագուհուն ուղարկեց Պապունա Ամիլխաթրիին, այն դեպքում, երբ թագուհին պատերազմի հավաքեց բոլոր կախեթիցիներին իրենց ընտանիքների հետ միասին: Նրանք բոլորը միմյանց երդում տվեցին, որ նույնիսկ իրենց կանանց ու երեխաներին կդնեն թագուհու դրոշի տակ, իսկ իրենք էլ կմարտնչեն առաջին շարքերում: Այդպես էլ արեցին: Եվ ահա քաղաքացիներն և կախեթիցիները դրոշից առաջացան, իսկ այն կողմից էլ իր զորքից առաջացավ Կոնստանդինը: Կոնստանդինի հետ եղող կախեթիցիները նրան այսպես ասացին. «Վրացական զորքը դեկավարում է ձեր ազգավարում և նա կգերադասի ձեզ: Թագուհին որդի չունի, արդ հանուն ինչի՞՞ կախեթիցիները պետք է մարտնչեն իրենց ժառանգորդ արքայազնի դեմ: Դուք մի քիչ առաջացե՛ք և, երբ կախեթիցիները ձեզ կճանաչեն, նրանք մարդ կուղարկեն ձեր ոտքը, իսկ հետո արդեն վարովեք այնպես, ինչպես ճիշտ կգտնեք»: Կոնստանդինը ականջ կախեց այդ խոսքերին, առանձնացավ իր զորքից և ավելի մոտեցավ կախեթիցիներին: Այդ ժամանակ էլ հենց դավաճանեցին նրան, հարձակվեցին և սկսեցին դիմացից ու թիկունքից խփել: Կախեթիցիները սպանեցին Կոնստանդինին, որը հոր սպանությունից հետո ապրեց ընդամենը 6 ամիս: Կատարվածի մասին գրեցին Շահ Աբբասին, որը շատ տխրեց, սակայն այդ ցույց չույեց և այսպես բարեհաճեց ասել. «Թող չկրճատվի այն ձեռքը, որն արեց այդ, բանալի հայրասպանը ավելի վատի էր արժանի»: Այդ ժամանակ Զարթիից սուրիանդակ եկավ Գեորգի արքայի մահվան լուրով: Շահը գտնվում էր Արդեբիլում և ցանկանում էր մեկնել Մազանդարան և Գիլյան, սակայն չգնաց, այլ Լուարսաբ արքային (**Զարթիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին (1606-1615) – Մ.Ֆ.**) խալաթ ու սուր ուղարկեց, իսկ պետական հրովարտականերում էլ որդի կոչեց: Շահը Կախեթին տվեց արքայազն Թեյմուրազին և հրամայեց նրա համար, ըստ վրաց տվողության, գահ դնել» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 38):

«Իմանալով այդ մասին՝ Կոնստանդինը (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ը – Մ.Ֆ.**) օր ու գիշեր անհանգստանում էր և մտածում այն մասին, թե ինչպես ուղղի վիճակը: Նա անհանգստանում էր, որ կինն իրեն այդքան դժվարություններ է պատճառում: Եվ ահա նա ժամանեց Արդեբիլ և գրեց այդ ամենի մասին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**), որից հրաման ստացավ. «Վերցրու քեզ հետ աղբրազանական զորքը: Շիրվանը քեզ է պատկանում: Հարձակվիր, կոտորիր քեզ չինազանդվող կախեթին, իսկ հավատարիմներին էլ շատ ողորմածություններով պատիճի»: Հինգերորդ ամսին եկան այնտեղ՝ Շիրվան, աղբրազանական զորքի հետ միասին: Մեծ զորքով ուղղվեցին Կախեթի, որպեսզի այրեն և ամայացնեն այն: Նա սպառնաց թագուհուն, թե. «Քեզ կենդանի խարույկ կբարձրացնեմ և տանջամահ կանեմ»: Այդ մասին հայտնեցին թագուհուն և բոլոր կախեթիցիներին: Նրանք հավաքվեցին և սկսեցին միմյանքին թագուհուն. «Մի վախեցիր և մի անհանգստացիր այդ գործի համար: Մեկը իրար հետ կգնանք»: Թագուհին կանչեց զորքը, իր հետ վերցրեց սուրբ խաչը, ոգևորեց և ամրապնդեց ռազմիկներին: Կոնստանդինը մեծ զորքով եկավ և տեղակայվեց Վրացիից այն կողմ՝ Չեմոմիսիոթում՝ Մակաբեյի մոտ: Գրեցին այդ մասին նաև Զարթիի արքա Գեորգիին (**Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ին – Մ.Ֆ.**): Մարդար նշանակեցին Պապունա Ամիլխաթրիին և Զարթիի զորքով օգնության ուղարկեցին թագուհուն: Թագուհին բերեց իր բոլոր տնեցիներին, որոնք երդվեցին նրան. «Մեր ընտանիքները թագուհու հետ միասին կդնենք թիկունքում, իսկ մենք կմարտնչենք առաջին շարքերում»: Եվ ահա Կախեթիի զորքը, ուղեկցելով թագուհուն, աստիճանաբար առաջացավ ու տեղակայվեց նրա դեմ դիմաց, որպեսզի երկու կողմից էլ տեսնեն իրար: Գիշերն անցկացրին աղոթքներով ու աստծուն դիմելով: Լույսը բացվեց: Արեգակի շողերի ծաղեղուն պես բոլորը արթնացան և հաղորդվեցին: Հազան օղաբահները, կապեցին զրահները, վերցրին գնեքերն և իրացանները, հեծնեցին ձիերն ու շարեցին զորքերը: Թագուհուն և տնեցիներին թողեցին դրոշների մոտ: Թագուհին անհանգստանում և վախեցում էր՝ աղոթելով աստծուն: Այդ ժամանակ Կոնստանդինի զորքը ևս արդեն պատրաստ էր: Կախեթիցիներն աստիճանաբար ներթև իջան և ամուր դիպեցր զբաղեցրին: Ըստ աստղերի միջոցով ապագան գուշակելու թաթարական տվողության՝ Կոնստանդինը զրքում տեսավ իր ճակատագիրը և այդ օրը չէր գնականում մարտնչել: Կախեթիցիները, որոնք ուղեկցում էին Կոնստանդինին, խորհուրդ էին տալիս. «Զարթիի զորքին հրամայում է Ձեր խորթ եղբայր Ամիլխաթրին, որը գերադասում է Ձեզ: Թագուհի Կետեվանը անժառանգ մի այրի է: Նա մի որդի ունի, որը փոքր է և շահական պալատում է: Այլ ժառանգներ Կախեթին չունի: Հանուն ինչի՞՞ կախեթիցիները պետք է մարտնչեն իրենց արքայազնի դեմ: Փոքր ջոկատով առաջ ելեք, թող ծանաչեն ձեզ և մարդ ուղարկեն ներսան խնդրանքով, իսկ դրանից հետո զբաղվեք, ինչպես հարմար կգտնեք»: Կոնստանդինը համաձայնություն տվեց այդ խոսքերին և ականջ կախեց դրանք: Նա հեծնեց ձի և, մի կողմ թողնելով զորքը, որն իր հետ էր, հետևեց այդ կերպ խոսողներին: Երբ մոտեցան կախեթիցիներին և թավաղները, որ շատ անգամ էին տեսել նրան, ճանաչեցին վերջինիս, զոհ տալով իրենց առաջ ելան և հարձակվեցին, իսկ դրանք էին երեք բաշարի հեծյալները՝ Ցանդիարիշվիլի Դավիթը, Վաչնաձե Թամազը և նրա եղբայր Բեքուրը: Հարվածեցին նիզակով, նրան տապալեցին ձիով և գետին տվեցին: Հազիվ կենդանի՝ նա ճանաչեց այդ մարդկանց և աղաչեց. «Մի սպանեք ինձ, ես ձեր ձեռքերում եմ»: Նա նրանց նաև այլ ողորմածություններ խոստացավ, սակայն չստացին նրան, այլ, հարվածելով գլխին, կիսեցին այն: Գլխատեցին Կոնստանդինին և նրա գլուխը բերին թագուհի Կետեվանին: Կախեթիցիների հաղթական զորքը ընկավ թաթարական ռազմիկների հետևից և, կոտորելով ու բռնելով շատերին, հարուստ ավար ձեռք գցեց: Կոնստանդինի սպանության մասին լուրը հասավ շահին: Նա տխրեց, սակայն ասաց. «Դե լաավ, հայրասպանը ավելի վատ ճակատագրի է արժանի» (Զարթի-Ցիսվիբեթա), Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) ուղարկեց Կոնստանդինին (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ին – Մ.Ֆ.**) և հետև առաքեց նաև Շիրվանի ու Ղարաբաղի զորքերը» (Զարթի-Ցիսվիբեթա), Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականներին»):

«Այդ ժամանակ կախերը հավաքվեցին Կետեվանի մոտ, երդում տվեցին և խոստացան Աստծուն պաշտպանել նրան Կոնստանդինից (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ից – Մ.Ֆ.**): Իմացավ այդ մասին սա և զորքով ելավ, սակայն Կետեվանի մոտ գտնվող կախերը հարձակման անցան, հաղթեցին և սպանեցին նրան, ընդ որում Մետաֆրաստոսը գրում է այսպես. «Հենց որ կանգնեցին իրար դիմաց, Կոնստանդինը տեսավ կախերի ուժն և, չցանկանալով կռվել, իր զորքով նահանջեց: Այդ ժամանակ ճանաչեցին նրան կախեր Դավիթը, Թամազն ու Բեքուրը և, հարձակվելով վրան, նիզակահար արեցին, տապալեցին ձիուց, գլխատեցին ու գլուխը բերին թագուհուն, որից հետո կոտորեցին նաև նրա ռազմիկներին: Եվ ահա կախերը Կետեվանի հետ միասին հաղթականորեն վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանք»): «Զրիստոսի 1605 թվ Բրոմիկոնի 292 թվականին կախերը սպանեցին Կոնստանդինին, եկավ Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) և թագավորեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Ազնվականները և ժողովուրդը, սակայն, թույլ չտվեցին չարագործին (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ին – Մ.Ֆ.**) հաստատվել իր նախնիների բարեգործություններով զարդարված գահի վրա ու մարդասպանը ոչնչացվեց այն սրով, որը տաքացրել էր իր հոր և եղբոր արյունով: Դրանից հետո հավաքվելով՝ նրանք թագավորություն հանձնեցին Կետեվանին՝ Ալեքսանդր արքայի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.**) ավագ որդի Դավթի (**Կախեթի թագավորության արքա Դավթ I-ի (1601-1602) – Մ.Ֆ.**) արյուն» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 119):

«Սրանից հետո Կոնստանդինը (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ը – Մ.Ֆ.**) դարձյալ հավաքեց իր զորքերը և վրաց ազգի երկրի զորքերը ու նրանցով ելավ, գնաց Շամխալու վրա: Երբ մի երկու օրվա ճանապարհ գնացին, այն ժամանակ վրաց զորքը միաբանվեց և, մինչ ճանապարհ էին գնում, հարձակվեցին Կոնստանդինի վրա ու, սրախողտող անելով, կոտոր-կոտոր իռչոտեցին նրան և չարը մեջտեղից վերացրին: Պարսից զորքերը, որ Կոնստանդինի հետ էին եկել, սաստիկ խոժոռվեցին այդ բանի վրա և կամեցան կռվի ելնել վրաց զորքի դեմ, սակայն սրանք մի գրված թուղթ ցույց տվեցին, իբրև թե շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) կողմից էր ուղարկված նրանց այդ անելու համար: Սրանով, ահա, վրացիները պատասխանեցին պարսիկներին, թե. «Շահի հրամանով արեցինք, այդ», ապա պարսից կողմը թուլացավ և չկռվեցին, այլ

միլիանցից բաժանվելով գնացին դեպի իրենց ժողովուրդն ու տեղերը: Այս Կոստանդինի առաջին և երկրորդ գալուստը ու սատակումը տեղի ունեցան մեր թվականության 1054 թվականին» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», զուլխ 10):

«ժամանելով Արդեբիլ՝ Կոստանդին խանը **(Կախեթի թագավորության արքա Կոստանդին I-ը – Մ.Ֆ.)** գրեց շահին **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.)** և նրանից վրացիների դեմ օգնություն խնդրեց: Շահը, որն այդ ժամանակ Արարատից ոչ հեռու գտնվող Մակվում էր, խոստացավ նրան օգնություն ցույց տալ, բայց միաժամանակ էլ նաև իր մոտ կանչեց: Կոստանդին խանը, սակայն, չկատարեց այս հրամանը և, բռնի կամ կամավոր կերպով գումարներ վերցնելով տարբեր վաճառականներից, զորք հավաքեց աուբաշներից, լեզգիներից և օտուզիկներից, որոնց միացավ նա Շահամիր խան Շեքեցին: Այս ուժերով էլ հենց նա շարժվեց վրացիների դեմ, որոնք, իմանալով, որ Կոստանդին խանը գալիս է իրենց վրա, ելան նրան ընդառաջ: Ավազանի գետի ափին արյունահեղ մի ճակատամարտ եղավ, որտեղ Կոստանդին խանը սպանվեց, իսկ նրա զորքն էլ ցրվեց: Չորրեք մի մասը գնաց Արքազան, իսկ մյուս մասն էլ Շահամիր խանի գլխավորությամբ հեռացավ Շաքե» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁷¹⁰ «/6/ Իսկ Ջղայօղլին, երբ տեսավ այսպիսի մեծ պարտությունը, Վանից ելավ, մտավ Նավ, ծովով գնաց Արծնե, այնտեղից՝ Խնուս, Խնուսից էլ՝ Կարին և Նստեց այնտեղ: Նա իր մոտ կանչեց շրջակա բոլոր իշխաններին, վրաց և մարերի կողմերի իշխաններին ու նրանց հետ էր նաև մարերի Միր-Շարաֆ անունով մեծ իշխանը **(Շամաղիյանների էվրոպայաների Շարաֆ խան – Մ.Ֆ.)**: Եվ այսպես, նա սահմանների բոլոր կուսակալներին հավաքեց Կարին քաղաքում, այսինքն՝ Էրզրումում, որից հետո նրանց հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը իր զորքով, ամեն կազմակազմով ու ռազմական հանդերձանքով պատրաստ լինի, որպեսզի, երբ ինքը՝ Ջղայօղլին, Վան հասնի, սրանք ևս այնտեղ գտնվեն և, միասնալով իրար, միասին գնան Թավրիզ՝ պարսից դեմ պատերազմելու: Ապա Ջղայօղլին Կարինից դուրս եկավ և գնաց Տիգրանակերտ, այսինքն՝ Ամիդ և, այնտեղ դադար առնելով, հոգով էր ռազմական պատրաստությունները: Նա իր մոտ է հավաքում Միջերկրյաքի, Ասիայի և Միջագետքի գավառների բոլոր զորքերը: Այդ ժամանակի ամենամեծ և անվանի փաշան, որին կոչում էին Նասիֆ փաշա, Բերիա քաղաքից էր, որ Հալեպն էր: Սա նույնպես եկավ Ամիդ՝ Ջղայօղլու մոտ: Սրանք միասին էին տնօրինում պատերազմի հոգսերը, որովհետև սա պատվով հավասար էր Ջղայօղլուն: Սրանք երկուսն էլ իրենց շուրջ հավաքեցին օսմանյան երկրի բոլոր զորքերը և, Տիգրանակերտից ելնելով, միանգամից Վան եկան: Այնտեղ իրենց մոտ հավաքեցին ևս Բորխստանի և Կարինի կողմերի զորքերը ու մի մեծ ու անհամար բանակ կազմեցին: Եվ ահա, Վանից ելնելով՝ նրանք ուղղվեցին Թավրիզ՝ նրանց հետևելով նրա սահմանները՝ Սոֆիան գյուղի մերձակայքը: Այդտեղ էլ հենց դառնում նրանք ճակատամարտ տվեցին և օսմանյան զորքը պարտվեց: Իրոք, բազմաթիվ հնարներ մտածող Շահ-Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.)** պարսից զորքը բաժանեց չորս գնդերի: Առաջին գնդերը հանձնեց Ալահվերդի խանին և սրան հրամայեց, որպեսզի սա բացահայտ, դեմ-հանդիման ճակատամարտի ելի օսմանյան բանակի դեմ, իսկ մյուս երեք գնդերը հանձնեց իր երեք նախարարներին: Սրանցից մեկը՝ Ղարչիդա խանն էր, երկրորդը՝ Չուլֆիդար խանը, իսկ երրորդը՝ Փիր-Բուրդա խանը, որոնց հրամայեց երեք կողմից թաթևն դարձնակալել, իսկ չաիր իր ծառաներով հեռու լեռների գլխին թաքստոցում դադար էր առել: Երբ հասավ ճակատամարտի պայմանավորված օրը՝ Ալահվերդի խանը իր գնդով ելավ և հայտնվեց օսմանցիների դեմ-հանդիման: Երբ օսմանցիները տեսան նրանց, իրենց մեջ մտածեցին, թե միայն այդ երևացողն է պարսից զորքը, ուստի ուրախությամբ հարձակվեցին և սկսեցին ճակատամարտել: Այդ ժամանակ պարսից կողմը, ըստ նախապես դրված իրենց պայմանի, բարձրացրին ծխաշերտ: Եվ ահա դարձանալու պարսիկները, տեսնելով ծուխը, աճապարանքով ելան իրենց տեղերից, հարձակվեցին օսմանյան զորքերի վրա և, չորս կողմից շրջապատելով, կոտորեցին ու, բոլորին դիպալով անելով գետնաբեկ լցրին դաշտը: Անասելի աղետ և դաժան օր եղավ: Չորահրամանատարը մնաց իր բանակի մեջ կանգնած, բայց վշտագին զավով, ինչպես ծննդկան կին, պաղատագին երկանքով մի տեղում բուն ու դադար չէր առնում, այլ խռովված սրտով նայում ու դիտում էր կռվող զորքերի ճանապարհները, թե գուցե գտնվի մեկը, որ գալով բարի լուր բերի իրեն, բայց այդպիսին չկար: Չորահրամանատարին մոտիկ կանգնած էր մեծ պարոն բուրդ Միր-Շարաֆը, որին նախապես հիշատակեցին, և սա հոգում հառկացավ, որ գորհարամանատարի կողմը պարտվեց, այդ պատճառով էլ նա դուրս չեկավ: Նա ջանում և հնարներ էր մտածում, որ մի ինչ-որ կերպով հեռանա գորհարամանատարից, գուցե թե կարողանա փախչել: Եվ ահա նա սկսեց կեղծավոր խոսքերով և կեղծ զբաղմունքով գորհարամանատարին ասել. «Խնդրում եմ քո վեժ իշխանությունից, որպեսզի ինձ ևս հրաման տաս ճակատամարտի մեջ մտնել, որ գուցե թե ճակատամարտում պատահեմ շահին»: Շատ խնդրելուց հետո Ջղայօղլին նրան հրամայեց գնալ, իսկ Միր-Շարաֆը, երբ հեռացավ բանակից, երեսը դարձրեց դեպի իր երկիրը և անվերադարձ գնաց: Պարսից զորքը հաղթեց օսմանցիներին և փախուստի աստնեց դեպի օսմանցիների բանակը, իսկ պարսիկները, հետապնդելով ու կոտորելով օսմանցիներին, տարան, լցրին բուն բանակի մեջ, որտեղ մտան նաև պարսիկները և կոտորեցին օսմանցիներին: Այդ ժամանակ Ղարչիդա խանը, գնալով գորհարամանատարի վրանի մոտ, թրով զարկեց, կործանեց գորհարամանատարի վրանը, միջով անցավ-գնաց և ոչ-ոք չկարողացավ դուրս գալ նրա դեմ: Մինչև երեկո չդադարեց արյունահեղությունը, ոմանց կոտորեցին, ոմանց փախցրին, ոմանց բռնեցին և տարան շահի առջև, բանգի առում էին, թե 34 անվանի իշխաններ են բռնված եղել՝ փաշա, բեդիա, հազարապետ, դուլարադաշի, սանջախեթ ու կուսակալ և շատ ուրիշներ: Ըստ ասվածի, երբ գործը իր ավարտին հասավ և Ջղայօղլին տեսավ, որ իր զորքերը պարտվեցին ու մյուս անգամ չի կարող զորք կազմել և պատերազմել, բացի այդ նաև իր մտացած զորքերը գաղտագողի հետ են փախչում, մտախնջության մեջ ընկավ, թե գուցե ինքն էլ բռնվի պարսիկների ձեռքով: Դրա համար էլ նա մտածեց, որ նորից դառնա Վան քաղաքը: Այդ գիշեր ելնելով՝ գորհարամանատարը և իր ողջ զորքը սկսեցին հետ դառնալ: Երբ այսպես եղավ, ամեն ոք ջանում էր իր անձը ազատել և շտապում էր հազարապետ ու տագնապայից ինքը ընկերներից շուտ փախչի, գուցե թե պարսիկները հետևից գան և կոտորեն իրենց: Այս տագնապայից փախուստի պատճառով նրանք թողեցին իրենց ամեն ունեցվածքը, կահկարասիները, ուղտերը, գրաստները, կերակուրի մթերքները, ինչպես նաև սնդուկներով և արկղերով լի գանձերը, բանգի ծրագները վառած թողեցին, վրանները՝ խփած, ինչպես որ նախապես խփված էին, այնպես էլ թողեցին, և, ինչ որ ունեին, թողեցին ու, երեսները հետ դարձրած, աճապարում էին փախչել: Մինչև առավոտվա լուսաբացը ոչ մեկը չմնաց, իսկ առավոտ լուսաբացին պարսիկ զորքերը ինացան օսմանցիների փախուստը: Երբ գեկուցեցին Շահ-Աբբասին, այնժամ նա հրամայեց պարսից զորքերին մտնել օսմանցիների բանակատեղը: Եվ ահա ավարող զորքերը, անմիջապես հափշտակելով, յուրացրին այն՝ իրենց լիության համար: Դրանից հետո նրանք ուրախությամբ վերադարձան Թավրիզ և շահն ու իր զորքերը բանակեցին այնտեղ... /56/ Հայոց 1055 թվականին Ջղայօղլի զորապետը երկրորդ անգամ եկավ Թավրիզ՝ շահի վրա: Պատերազմեցին, Ջղայօղլին պարտվեց և փախավ, իսկ ղզլաշները նրա գանձը գրավեցին ու իրենց հեծելազորով տանեցին վրաց ջարդերին: Այս պատերազմը եղավ հոկտեմբերի 25-ին: Ինքը՝ Ջղայօղլին, գնաց Ամիդ և այնտեղ փետրվարի 6-ին մեռավ» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», զուլխ 6, 56):

«Դրանից հետո այս Ջղայօղլին ծայր արձակեց բոլոր կողմերը և բազում զորք հավաքեց՝ ավելի շատ, քան առաջին անգամ: Նա ծովի մյուս կողմով եկավ Ուստան քաղաքի վրա՝ այնտեղից առաջանալով դեպի Թավրիզ: Այս ժամանակ պարսից զորքերը թողեցին նրան առաջանալ, բայց հետո հանկարծակի հնարքի դիմեցին, եկան ռումաց զորքերի վրա և բազում մեծամեծների սպանեցին, շատերին էլ գերեվարեցին ու փախցրին: Ջղայօղլին ինքը, թողնելով արքայական ամեն ինչ՝ ոսկին, արծաթը, ձին, ջորին, հրանոթը, գամբուրակները, վրաններն և թագավորության ողջ գույքը, գիշերը փոքրաթիվ մարդկանցով փախստական դարձավ՝ գնալով ու հասնելով Ամիդ քաղաքը» (Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Ջղայիի տղա Սինան փաշայի գլխավորությամբ դարձյալ Ստամբուլից եկավ խոնդկարի **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.)** զորքը՝ 300.000 հեծյալի կազմով: Սրանք հասան Թավրիզ քաղաքին, ճակատեցին շահ Աբբասի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** դեմ, սակայն շահը հաղթեց Սինան փաշային և սա մի գիշերով դիմեց փախուստի՝ թողնելով գանձերը՝ ոսկին, արծաթը, ուղտերը, ձիերը, ջորիները, հրանոթներն և հրացանները՝ ահամար ապրանք: Այս ամենը թողնելով՝ նա փախստական գնաց Ստամբուլ» (Անանուս Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Դրանից հետո ուռում հեծելազորը ժողովվեց և գնաց կարմիրգլակավորների վրա: Ուռումները եկան, հասան Թավրիզ, գրոհ տվեցին, կռվեցին, և ահա ուռումները փախստական եղան ու սակավ հեծյալով գնացին Ամիդ: Ամիդից Թավրիզ ընկած տարածքում կրկին ավերություն և խիստ սով եղավ» (Ռովհաննես Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Անցյալ տարի սարդարը բազում զորքով և անողորմ բարքով գնաց արևելյան թագավորի՝ շահ Աբբասի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** վրա, սակայն նա նրա դեմ ելավ, կոտորեց ու փախստական դարձրեց» (Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»): «Անցյալ տարի սարդարը բազում զորքով ու անողորմ բարքով գնաց արևելյան թագավորի՝ շահ Աբբասի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** վրա, սակայն նա նրա դեմ ելավ, կոտորեց և փախստական դարձրեց» (Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»):

«Այդ ժամանակ Ջղայօղլին ելավ շահի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** դեմ պատերազմելու: Եվ ահա նա գնաց նրա դեմ, սակայն պարսից զորքը նրան ստույգեցեց, նրա զորքից անթիվ մարդ կոտորեց, այլև էլ փախան: Շահը թշնամու բանակը գրավեց և անթիվ ավարի առավ: Ջղայօղլին մազապուրծ փախավ և մի կերպ Ամիդ ընկավ, սակայն այստեղ ինքն իրեն սպանեց և իր փոխարեն որդուն թողեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Այնժամ, երբ եկան աշնանային օրերը, Ջղալիի որդին կրկին բազում զորքով հասավ Սալմաստ՝ Տղմուտ գետի մոտ: Այնտեղ շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) և Ջղալիի որդու զորքերն ու հեծյալները իրար խառնվեցին և սկսեցին կոտորել միմյանց, սակայն Աստծո կամքով շահ Աբբասը հաղթեց նրանց անհուն զորքին ու փախստական դարձրեց» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո սարդարը բազում հեծելազոր վերցրեց և գնաց նրանց վրա: Նա հասավ Թավրիզի դաշտին և, վրան զարկելով, տեղակայվեց, երբ հանկարծակի թշնամիները վրա տվեցին ու հաղթեցին նրանց՝ ավար վերցնելով և փախստական դարձնելով» (Ստեփանոս Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Դրանից հետո Օսման ազգի զորավարը՝ տաջկաց սարդարը, բազում զորք ժողովեց և պատերազմի գնաց շահստան՝ Թավրիզ թաղաքի վրա, բայց անմիջապես էլ փոխանակի հետ դարձավ, բանգի պարտվեց նրանցից, բանգի չարիք էր գործել՝ ավերելով ողջ Աղբակ աշխարհը» (Ավետիս Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Դրանից հետո Ջղալյոյի սարդարը բազում զորք հավաքեց և կրկին եկավ Թավրիզի վրա: Նրանք պատերազմի մեջ մտան, սակայն շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) դարձյալ հաղթեց և փախստական դարձրեց նրան մինչև Ամիր, որտեղ էլ նա սատկեց» (խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»):

«Անցյալ տարի արևմտյան թագավոր խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.) բազում և անթիվ զորքով արևելյան թագավոր շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.), վրա էր ուղարկել զորագլուխ Ջղալյոյիին, սակայն շահը նրա դեմ ելավ, կոտորեց նրանց ու փախստական դարձրեց» (Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»):

«Մյուս տարի շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) կրկին եկավ Թավրիզ թաղաք, որ պահպանի իր երկիրը: Ջղալեի որդին կրկին եկավ նրա վրա: Այդ ժամանակ Թավրիզ թաղաքի մոտակայքում նրանք իրար եկան, ժամերով կռվեցին և այդ ժամանակ, բանի որ անչափ շատ էին նրա զորքերը, Ջղալեի որդին հպարտանում էր պարծենալով, թե շեյխի որդուն կռնի ու իր ոտքը կբերի: Իր հերթին, սակայն, շահը վերցրել էր իր հեծելազորը և, մինչև կոտորածը, Արդեբիլ թաղաք էր գնացել՝ շեյխերի շիրիմին այցելության: Այստեղ շահ Աբբասը սրտապանդվել էր, Աստծո անունը հիշել և ահա այժմ, ստնելով կռվի մեջ, հաղթեց թշնամիների անհուն զորքին: Արդյունքում Օսմանի ազգը տկարացավ, Թաջալ ազգի ոտքի կոխան դարձավ, բազումները սրանց ձեռքով մեռան, այլև էլ գիշերով փախան՝ թողնելով վրանները, կենդանիները, գույքն ու ունեցվածքը: Այսպես նրանք առյուծի նման զոչելով եկան և հաղթեցին մեծ վեգիրին» (Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»):

«Դրանից երեք տարի հետո ավելի շատ զորք գումարեցին, բան առաջ, և Մուրադ փաշա զորավարի գլխավորությամբ առաջացան մինչև Թավրիզ, սակայն, երբ Թավրիզի դաշտում բանակեցին, պարսից զորքը, դարուփոս մտնելով, գողունի կոտորեց նրանց: Մրանից երեք օր անց, զորքի բազմությունը այլևս չկարողանալով մնալ այնտեղ և սովալուրկ հետ դարձավ Ատրոփից Միջագետք՝ Ամիր թաղաքը, որտեղ նույն տարում էլ փաշան սատկեց» (Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»):

«Այդ տարի Հայոց 1055 թվականին Ջղալյոյի զորապետը երկրորդ անգամ եկավ Թավրիզ՝ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա: Պատերազմեցին, Ջղալյոյի պարտվեց և փախավ, իսկ ղզբաշները նրա գանձը գրավեցին ու տասներկու փաշա ջարդեցին: Այս պատերազմը եղավ հոկտեմբերի 25-ին: Ինքը՝ Ջղալյոյին, գնաց Ամիր և այնտեղ փետրվարի 6-ին մեռավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հետո օսմանցիք ոգևորվելով՝ միաբանվեցին նաև իրենք: Եվ ահա նրանք նրա դեմ ուղարկեցին զորավար Ջալալյոյի Սինան փաշային: Սրա ջարդի մասին պատմում է Առաքելը, սրա պատմությունից սովորեք, իսկ մենք չերկարացնեք» (Չաբարիա Քանաքեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12):

«Դրանից հետո երկրորդ անգամ եկավ տաջկաց զորավարը, բանգի նա սրտապանդվել էր այն բանից, որ կարողացել է հալածել պարսից թագավորին (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.): Եվ ահա այսպես նա կրկին գնաց Պարսկաստան և հասավ Ատրպատականի սահմանին, երբ նրան ընդառաջ եկավ պարսից Աբբաս թագավորը: Պարսից և տաջկաց զորքերն իրար պատերազմ տվեցին Թավրիզի դաշտում: Այդ ժամանակ Ջղալյոյին պարտվեց և, գիշերով դառնալով փախստական, թողեց իր բանակը, կայքն ու գույքը՝ մազապուրծ և ամոթահար փախչելով» (Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1056 թվականին Մուստաֆաբեկը փախավ, գնաց Ռուս» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1608 և Հայոց 1054 թվականին Ջղալյոյի սարդարը եկավ, հաղթեց շահ Աբբասից (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծից – Մ.Ֆ.) ու հետ դարձավ» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1057 թվականին Ջղալյոյին երկրորդ անգամ եկավ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա, կոտորվեց, գնաց Ամիր և մեռավ» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1057 թվականին Ջղալյոյին երկրորդ անգամ եկավ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա, կոտորվեց, գնաց Ամիր և սատկեց» (Սարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո հազիվ էր շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) մեկ տարի խաղաղ մնացել Սպահանում, երբ լուր ստացավ, որ թուրքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.), հավաքելով 500.000 հոգանոց մի զորք, պատերազմի համար հսկայական ուժեր է պատրաստել և կրկին կռվով գալիս է Պարսկաստանի վրա: Շահ Աբբասն անմիջապես ինքն էլ մի մեծ բանակ հավաքեց, տեղակայվեց Թավրիզում և սկսեց սպասել հակառակորդին: Միաժամանակ նա հրամայեց, որ թուրքական սահմաններում գտնվող բոլոր թաղաքներում և գյուղերում հայտարարեն, որ բոլոր բնակիչներն իրենց պաշարներով ելնեն այնտեղից ու հեռանան երկրի խորքերը, որպեսզի թշնամին ոչ մի պարենամթերք չգտնի: Այն բանից հետո, երբ թուրքերը եկան և ծավալաբար զարկեցին Թավրիզից ոչ հեռու, շահը հրամայեց ամենուր հայտարարել. «Կա՛ր արդյոք մեկը, որ ցանկանում է հեծյալ որսորդ լինել: Արդ, եթե նման մարդ կա, թող նա ներկայանա ինձ և ես նման մարդուն թուրքի ամեն մի գլխի համար 50 ռեյիստալլեր կտամ, իսկ ինչ ավար էլ որ նա ձեռք գցի այդ ընթացքում, կմնա իրեն»: Արդյունքում մինչև 5.000 հոգու չափով հեծյալ որսորդներ հավաքվեցին, որոնք ամեն օր, հատկապես լուսաբացին, Աբբասին մեծաքանակ գլուխներ էին, բերում, իսկ նրանցից մեկն էլ նույնիսկ, սրա անունը Բայրամ Թեկելի էր, այս կերպ մեկ գիշերվա ընթացքում ձեռք գցեց 5 գլուխ, ընդ որում նրա այդ եռանդի համար շահը նրան խալիս կամ իշխանի կոչում տվեց: Այսպիսով, այն բանից հետո, երբ Ջղալյոյին երեք ամիս պատառնալուս փնտրելու մնաց իր տեղում, նա մարդ ուղարկեց շահ Աբբասի մոտ՝ պահանջելով բաց դաշտ դուրս գալ և հայտարարելով, թե ցանկանում է մարտնչել շահի դեմ: Նա հրամայեց ասել. «Եթե շահն իրոք այնպես հույս ունի Աստծո կամ հաջողության վրա, ինչպես ինքը՝ Ջղալը, ապա թող վախճենա ճակատամարտից»: Այդ ժամանակ շահ Աբբասն անմիջապես մարտի դաշտ դուրս եկավ և նրանք մեկ ողջ օր ճակատեցին, սակայն արդեն գիշերվա կողմերը թուրքերը, որոնք ծակը կորուստներ էին դրել, նահանջեցին: Երբ հաջորդ օրը շահ Աբբասին գեկուցեցին, թե թուրքերը վերցրել են ծավալը և հեռանում են, նա չէր ցանկանում հավատալ դրան՝ կարծելով, թե դա ընդամենը թշնամու մի խորամանկություն է: Այս պատճառով, ահա, նա երեք օր ու գիշեր զորքը պատրաստ պահեց, ինչպես պետքն է, իսկ ինքն էլ այդ ընթացքում դաշտից նույնիսկ իր վրան չգնաց: Այն բանից հետո, սակայն, երբ համոզվեց, թե թշնամին իրոք վերադարձել է իր սահմանները, նա մեկնեց Սահանդ թաղաք և մնաց այնտեղ» (Աղամ Օլետրիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

«Օձի տասներեքերորդ տարում Վանի շրջանում բնակվող հոռոմեական բանակի հրամանատար Ջղալյոյին պարտություն կրեց և նահանջեց դեպի անապատի հովիտը: Դարձյալ նույն տարվա աշնան վերջին Ջղալյոյին կրկին զորք հավաքեց հոռոմեական թաղաքներից և շարժվեց դեպի Թավրիզ: Շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) Թավրիզի մոտ ճակատամարտ սկսեց հոռոմ ռազմավարի հետ, որը ծանր բանակ ուներ: Նա հաղթանակ տարավ այդ հսկայական բանակի նկատմամբ, ինչից հետո Ջղալյոյին պարտված ու հուսահատված փախավ Դիարբեքիր, որտեղ է իր գոյության զգեստը տվեց չգոյության բաժնուն» (Իսթանբուլ Մուլեյի «Աբբասի պատմությունը»):

«Հիջրի 1014 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.) դուրս մղեց թուրքերին Ադրբայջանից և ձմեռն անցկացրեց Թավրիզում» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նալիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷¹¹ «Դարձյալ Հայոց 1057 թվականին սատանայի արքայակ Ամիրգուլան խանը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.) գաղտնագողի ուղարկեց իր զորքը, որը գերեվարեց Բզունյաց ծովի շրջակայքը և բազում բաժանաներ ու ժողովուրդ կոտորեց...: Այս ամենի պատճառով... նաև ազգությամբ մար Շարաֆ իշխանն էր՝ Տազիդարի տերը, որը հրով ու սրով ավարառության առավ Զորատանը և քրիստոնյաներին աղբատ ու սովալուրկ թողեց» (Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷¹² «Ճանապարհին շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) օսմանյան բերդերից պաշարեց Մակուն, սակայն անհաջողությունից բացի, ոչինչ ձեռք բերել չկարողացավ» (Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Մյուս տարիներին շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորագունդը գրավեց Մակուն» (Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»):

5713 «Այդ տարի ապստամբեց Յուլարդաստան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1053 թվականին ապստամբեց Յուլարդաստան» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

5714 «/8/ Ջուլալօղլու գորավարի երկրորդ գալուստից և հետ դառնալուց հետո, որ եկավ Սոֆիան, պարսից դեմ պատերազմեց, պարտվեց դարձավ Ամիր ու մեռավ, պարսից Շահ-Աբբաս թագավորը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) այն ծնեմ իր բոլոր զորքերով գտնվում էր Թավրիզ քաղաքում: Երբ հարավային հողմը փչեց գարնան ժամանակ, սակայն, նա հավաքեց իր բոլոր զորքերը և գնաց օսմանական զորքերի վրա, որ տակավին Գանձակ քաղաքում էին, որ Գյանջան է, ու թվով սակավ էին: Այդ տարի մեր թվականության 1055 թվականն էր: Այնտեղ հասավ, բերդը շրջապատեց և նստեց: Ամբողջ երկիրը գրավեց իր իշխանության ներքո և պահպանում էր խաղաղությամբ: Հրաման տվեց իր զորքերին երկրի բնակիչներին ոչ ոքի չնեղել և ոչ-ոքի պարտադրանքի չենթարկել, որովհետև այդ երկիրը լրացվում էր նրա մարդկանց ու անասունների կարիքները: Ինքը՝ շահը, ուշք ու միտքը տվեց իր պատերազմին, որ բերդը տեսակ-տեսակ հնարներով գրավել կարողանա: Երբեմն, բաբան բարձրացնելով, այն վերևից ծեծում էին, երբեմն ներքևից պարսպի հիմքերը փորում և ական էին դնում, այն լցնում էին վառոդով ու հրդեհում, որը, պարիսպը բարձրացնելով, այն երկինք էր ցնդեցնում: Երբեմն շահը սուտ երդում ու խաղաղության դաշինք էր գրում և ուղարկում բերդը, թե. «Դուք բոլորով ձեր ունեցվածքով և ամենայն ընտանիքներով ելեք, գնացեք ձեր երկիրը, մենք ձեզ ոչ մի վնաս չենք տա, միայն թե բերդը մեզ տվեք»: Օսմանական զորքը, սակայն, բերդը չէր տալիս, այլ դիմանալով համբերում էր և բաջուրայան կռվելով դիմագրավում էր: Պարսից զորքերը իրենց հերթին ոչ մի նեղություն չէին կրում, ուստիքի, ցրտի, շրջակա թշնամիների կամ ուրիշ որևէ բանի, այլ առանց պակասության էին մնում և միշտ կռվում էին: Եվ ահա, երբ շահը տեսավ, որ կռիվը մի քիչ երկարում է, այնտեղ երկու մեծ, հզոր և ուժեղահարված հրանոթներ ձուլեց, որոնք կրակելիս փչցնում էին բերդի պարիսպները և դրանով օսմանցիները խիստ վտանգվում էին: Ամբողջ պատերազմի վերջում բերդի բնակիչները՝ օսմանական զորքերը, նայում էին իրենց շուրջը և տեսնում, որ իրենց ոչ մի տեղից օգնություն չկար՝ ոչ իրենց շրջակա քաղաքներից, ոչ էլ իրենց թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) արքունիքից, որովհետև շատ ջալալիներ կային օսմանյան երկրում, դրանց անունները անցյալ գլխում հիշեցնիք, և օսմանցիները նրանցով էին զբաղված: Նաև Գանձակի փաշան ընկավ պատերազմում, որի անունն էր Չինջիհիրան Այի փաշա: Բացի այդ նոր ծուլած հրանոթը խիստ փչցնում էր պարիսպը, այդ պատճառով էլ, ահա, ամեն կողմից նետն ընկնելով, ի վերջո բերդը տվեցին պարսիկներին: Երբ շահը Գանձակի բերդը գրավեց, տիրեց ողջ երկիրը և այնտեղ իշխող նշանավոր Աղսաղ Մահմեդ խան անունով մեկին... /56/ Հայոց 1055 թվականին Շահ-Աբբասը գնաց Գանձակի վրա և օսմանցիներից գրավեց այն» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 8, 56):

«Այս նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) զորեղացավ օսմանցիների նկատմամբ, բանգի ինչպես պատմում է Առաքել պատմագիրը, թե ջալալի ավազակները, որոնց անունները գրել է, բազմացան Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան: Այդ պատճառով ուժեղացավ նաև շահը, որը հավաքեց իր զորքերը և գնաց ու գրավեց բոլոր այն երկրները, որ օսմանցիք խլել էին պարսիկներից: Սրա համար մենք այստեղ շարադրեցինք: Դրանք հետևյալներն են...՝ Գանձակ» (Չաքարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12):

«Այս շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ծնեալին օրերին դարձավ և 4 ամիս նստեց Գանձակի բերդի վրա, որն ի վերջո գրավեց ու անխնա կողոպտեց: Դրանից հետո նա գնաց դեպի վերին Վրաց տուն, որտեղ այդ ժամանակ 4 բերդեր կային: Այնտեղի մարդիկ բոլորը թողեցին դրանք, գնացի Աբբաս շահի ոտքը և աղաչեցին ազատել իրենց, իսկ նա ասաց. «Եթե կամենում եք գնալ ձեր խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, գնացեք, սակայն, անկասկած, ով մնա ինձ մոտ, մեծ պարգև կստանա» (Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»):

«Դարձյալ երրորդ անգամ եկավ Պարսից թագավորը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) և ջախջախեց տաջկաց եղեգնյա թագավորությունը, բանգի գործ ժողովեց և պաշարեց Գանձակը, որը գրավեց ու հեռացավ՝ կոտորելով սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) զորքը» (Ամանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց և գրավեց Գանձակը» (Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»): «Հայոց 1055 թվականին շահը գնաց Գանձակի վրա և գրավեց այն» (Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»): «Մյուս տարի նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց Գանձակ և գրավեց այն» (Բրիտտիկո Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»):

«Դրանից հետո նրանք Գանձակ քաղաքի վրա գնացին, չորս ամիս նստեցին բերդի շուրջը, որից հետո գրավեցին այն և, գործի դնելով սուրը, Օսմանյան ազգին, որ բերդում էր, կոտորեցին՝ 20.000 հոգի կամ ավելին» (Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Կեշառի, որն այժմ Գյանջա են կոչում: Նա այս քաղաքը յոթ ամիս պաշարեց, սովալլուն արեց, նեղեց, անթիվ հեծյալներ կոտորեց և հետո ի վերջո գրավեց այն, ինչպես նաև՝ այլ քաղաքներ» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Մյուս տարիներին շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորագունդը գրավեց Գանձակը» (Ամանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»):

«Այդ տարի շահ Աբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) գնաց Գանձակի վրա և գրավեց այն օսմանցիներից» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Երկու տարի հետո գրավեցին Գանձակը» (Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1055 թվականին մեծ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Գանձակը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1055 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Գանձակը» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Իսկ մեկ տարի հետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Գանձակը և Դարաբադի ողջ երկիրը» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Արվանդի աշխարհի», գլուխ 2):

«Սա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) օսմանցիների ձեռքից գրավեց Գանձակը» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Բրիտտիկո 1606 կամ Բրոնկիլոնի 294 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) վերցրեց Գանձակը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այս նշանավոր նվաճումից հետո արքան իր բանակը տեղափոխեց Դարաբադի շրջան և պաշարեց Գյանջայի բերդը: Չորս-հինգ ամիս հետո նրա գլուխը հասավ երկինք և նա նվաճեց մնացածը: Ամբողջ գտնվողների հետ միասին նա սպանեց բերդի դատավոր Մուհամմադ փաշային, ով զբաղված էր ամրոց կառուցելով» (Իսթեֆան Մունչի «Արքայի պատմություն»):

«Նախապես շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) պաշարեց Գենջեն և 7 ամիս հետո գրավեց» (Բյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Նույն թվականին մոլոդյալ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) շարժվեց Գենջեի վրա: Գենջեի բեգլբեգ Մուհամմեդ փաշան յոթ ամիս պաշարված մնաց, գիշեր ու ցերեկ անդադար կռվեց, բայց ի վերջո, երբ պաշարվածներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրին, «աման»-ով հանձնվեցին» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) անձամբ գնաց Վրաստանի վրա՝ հնազանդեցնելով... Գանձակ քաղաքը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

5715 «Այսպիսով Ղալանդար Օղլին էր, որ Անկյուրայից էր: Նա շատ չարիք արեց երկրին, բազում գավառներ շրջապատեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5716 «Դրանից հետո տաջիկների ազգի իշխանները միավորվեցին և սրի բաշեցին այս Ղալանտարին, սակայն մինչ այսօր էլ նրա անունը մնացել է և շատերն են մեծապես սարսափում նրանից» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5717 «Այսպիսով Ղալանտար Օղլին էր, որ և բազում չարիքներ գործեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Այդ տարի ապստամբեց Ղարա-Ղաշը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի ապստամբեց Ղարա-Ղաշը» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Ապստամբեց Ղարա-Ղաշը» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

5718 «Այսպիսով Ղարա-Ղաշը Մեյտեհից եկավ Ամիր, սակայն Նասր փաշան ելավ նրա դեմ և սպանեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5719 «Այսպիսով պիղծ Շաբանը, որը ևս շատերին սպանեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5720 «Այսպիսով պիղծ Շաբանն առաջացավ Ամիրից, սակայն խարբերդի մոտ կործանվեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5721 «Հինգերորդը Չիլիֆդարն էր, որը անթիվ զորքով առաջացավ և երկիրը ավարտեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5722 «Այս շփոխադարձ մի սարդար սպանեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5723 «Վեցերորդը Փիլի կոչված արյունարբու շունն էր, որն ավերեց Ղայսար քաղաքը և այնտեղ էլ սատկեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Աղաջան Փիրիին վառեցին» (Երեմիա Բյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Ապստամբեց Աղաջի-Փիրին» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

5724 «Յոթերորդը Յօլայմազն էր՝ խիստ անողորմ, ինչպես մի շուրա: Սա հույժ ներեց բրիստոնյաներին, սակայն կորավ Յերովդեսի (Յուդայի) թագավորության արքա Յերովդես I Մեծի – Մ.Ֆ.) նման» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Յոլու-Սլմազը լայնացավ» (Երեմիա Բյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

«Ապստամբեց Յոլուսահմազը» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

5725 «Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) տիրեց Դեմուրկապին» (Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»):

«Յետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) տիրեց Դեմուրկապի բերդին և լեզգիներն ու Ալեքսանդրն (Կախեթի թագավորության նախկին արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.) իրենց կամքով նրա մոտ եկան» (Զորիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) Դեմուրկապի գրավեց, որն «Ալեքսանդրի դուռ» էին կոչում» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

«Յետագայում շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորագունդը գրավեց Դեմուրկապին, որտեղ բազում ոճիրներ գործեցին, այդ թվում՝ ռուսացի մոլաներին շների պես շարեցին և կոտորեցին» (Ամանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»):

«Իսկ մեկ տարի հետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Դերբենդը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Իսկ լեզգիները, թեև թշնամի էին, սակայն չէին համարձակվում բացահայտ հարձակվել Կախեթի վրա և այդ անում էին միայն գաղտնի: Դրա վերջը տալու համար էլ հենց Թեմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) նրանց վրա ուղարկեց Բեյխոսրո Օմանիշվիլիին, քանզի սա արի և խիզախ մի մարդ էր: Բեյխոսրոն մտավ Դաղստան և կանգ առավ լեռներում՝ սկսելով թալանել ու ասպատակել: Եվ ահա, քանի որ ոչ-ոք նրան չէր դիմադրում, նա Թեմուրազից թալան խնդրեց, որպեսզի թշնամիների վրա ավել մեծ վախ ազդի, սակայն կախերը հայտնեցին Թեմուրազին, թե նա զանկություն ունի զավթել Կախեթին և այդ պատճառով է թալանել ուղու: Այդ ժամանակ Թեմուրազը կանչեց Բեյխոսրոյին և դավաճանաբար սպանեց նրան, իսկ այդ տեսնելով էլ, որոշ կախեր կորցրին հավատը արքայի նկատմամբ» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Դերքի կյանքը»):

«Այնուհետև երջանկը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) տիրեց Դարբանդ և Բադկուբա ամրոցներին ու իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Շիրվանում» (Իսթանդուլ Մուլազի «Աբբասի պատմությունը»):

5726 «Ութերորդը Շեյթան Չաթուչն էր, որը շատ զուլում և չարիք արեց: Սա ավերեաց քաղաք և դաշտ, իսկ հետո սպանվեց առյուծից» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5727 «Իններորդը Յօլակիմազն էր, որը դևից շատ և չար բերեց: Նա բազում արյուն թափեց, մինչև որ կորավ, գնաց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5728 «Ապա Զափանաթ Օղլին ելավ, որ թուրքմաններից էր: Նա գյուղ և երկիր ավերեց» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5729 «Ապա Զափանաթ Օղլուն գլխատեցին» (Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»):

5730 «Սրանից հետո մի այլ ջալալի փաշա, որին Թոփալ Օսման փաշա էին ասում՝ Չիլիփաշայի որդին, եկավ և Կոտայք գավառում, որ այժմ կոչվում է Դրբուլախ՝ Առինց գյուղի մոտ, Զանաթուլու Մահմեդի հետ կռվեց ու փախցրեց նրան» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 7):

5731 «Ինքը՝ Օսման փաշան, իր շուրջը հավաքելով սրիկա մարդիկ, իր համար մոտ 1.000 հոգու կազմով գործ կազմեց և իրեն իբրև նստատեղ ընտրեց Կարբին: Նա և իր զորք նստում էին այնտեղ, որտեղ էլ այդ ծխախոտ ծխեցին: Կարբից Օսման փաշան իր զորքերը ուղարկում էր շրջակա գավառներն և գյուղերը՝ իրենց ու իրենց անասունների համար ուտելիքներ բերելու: Եվ գնացած մարդիկ, ինչ շեն, որ մտնում էին, չէին գոհանում բավական լինելով, գրավվածը հոգալուց հետո, ավելորդներին էին ձեռք զարկում, բանգի, մարդկանց բռնելով, կախում էին, ոմանց ոտքերից, ոմանց՝ բազուկներից, ոմանց էլ՝ ամորթներից: Անողոր ծեծով նրանք ջաջարդ էին անում, մինչև որ մարդիկ անընչաձայնով մեռել էին դառնում, իսկ ոմանք էլ տանջալից մեռնում էին: Ոմանց ականջներն էին կտրում, ոմանց էլ, բթի միջով սլաք անցկացնելով, շրջեցնում էին: Եվ այսպիսի չարաչար անարարություններ չարչարում էին, որպեսզի իրենց ցույց տալին ցուցնեն և գալու ամբարները, գանձերի, ունեցվածքների թաքստոցներն ու պահոցները: Տներին և այլ շենքերի հատակները փորելով նրանք բորբոսում էին: Ունեցվածք գտնելու համար շենքերի պատերի ծածկերը փլցնելով՝ նրանք ունեցվածք էին որոնում և այս պատճառով բազմաթիվ ավերածություններ էին անում: Նախ՝ Կարբի գյուղը այսպես արեցին: Այնտեղ, նույն գյուղից մի մարդու ունեցվածք պահանջելու համար շատ օրեր տանջեցին և հետո սպանեցին ու, մեջտեղից երկու մասի բաժանելով, կախեցին պատից՝ ծանախարհի վրա, գյուղացի տեսողներին ահ և սարսափ: Այս ջալալիներից ոմանք գնացին Օհանավանքի մեծախառն միաբանությունը, սրանց տեսքից վանքի բոլոր բնակիչները փախան, բայց նրանք բռնեցին մի թույլ և հիվանդ արեղայի ու պահանջում էին ցույց տալ թաքստոցներն և պահոցները: Երեք օր արեղային բազուկներից կախած ծեծում էին և, երբ որևէ պահուստ ցույց չտվեց, զարագած ջալալիները, որպես կատաղի գազան, բազուկներից իջեցրին, կախեցին նրան ամորթներից ու չարաչար տանջեցին: Եվ ահա նա, անել փիճակում մնալով, նրանց ցույց տվեց թաքստարանը: Մտնելով թաքստարանի ներսը՝ նրանք կողոպտեցին և հալիստանեցին բոլոր ինչները, հետո արեղային էլ սպանեցին ու գցեցին վանքի հորերից մեկը: Թաքստոցից հանեցին մեծ հարստություն՝ թե՛ հագուստեղեն, թե՛ պղնձեղեն, թե՛ անոթներ, խաչ, սկիհ, շուրջառ, բուրվառ և գրեթե, որոնք բոլորը ուսուցողական, թանկագին գրեթե էին: Նաև այստեղ թաքստոցում էին վանքի սրբությունները՝ Քրիստոսի երեսի վաղշամակը, Զորիստոսի փշյա պատկի մի մաս, սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի աքը, նաև այլ սրբություններ և սուրբ նշաններ: Սրանք բոլորը ջալալիները առնելով տարան և և կորցրին, իսկ սրանց գլխավորին էլ Բորչուառիման Մուսալիմ էին կոչում: Օշակապ գյուղում ջալալիները բռնեցին մի այլ մարդու, կախեցին ամորթներից և տանջում էին, որ պահուստի տեղը ցույց տա: Մյուս գյուղացիները, այս տեսնելով, առան իրենց ընտանիքները և փախան Գեղարթունյաց գավառը: Այսպես արին Կարբի բոլոր շրջակա գյուղերն և գավառները՝ Ապարանի գավառը, Կոտայքը, Շաղկունյաց ձորի շրջանը, Գառնու ձորը, Ուրծածորը, Արաքս գետից այն կողմ Մահաթի շրջանը, Կորդը և Աղջաղայան՝ Կարսի շրջանում: Այս ջալալիներից ոմանք գնացին Գառնու գավառը և գտան մի արիեստական քարայր, որի մեջ նրանց ահից բազմաթիվ բրիստոնյաներ փախել և թաքնվել էին: Այդ քարայրը գետնափոր էր և մեծ, որը միայն մեկ մուտք ուներ և ոչ մի տեղից որևէ եակ, օղանք կամ մուտք չկար: Հին ժամանակներից իշխանները փորել էին և սարքել էին այն իրենց ինչ-որ պետքերի համար: Եվ արդ, սրանք մտան այնտեղ և ջալալիների ահից թաքնվեցին: Երբ ջալալիները եկան և գտան նրանց, շատ օրեր կռվում էին, բայց չէին կարողանում այդ քարայրը գրավել: Ապա՝ հնար գտան, բերին և կրակ վառեցին քարայրի դռան առջև, որպեսզի կրակի ծուխը մտնի քարայրը, տանջի նրանց, որոնք ներսում են: Կրակի վրա գցեցին մահահոտ մի լեշ, որի հոտը օդը ներս էր տանում քարայրը: Այդի մեջ մարդիկ շատ էին՝ 500 հոգի կամ նույնիսկ ավելի, իսկ քարայրում էլ, մութ և խավարչուտ լինելու պատճառով, ճրագներ էին վառել: Կրակի վրա գցված լեշի ժանահոտությունից, որ մտնում էր քարայրը, այնտեղի օդը սկսեց ապականվել, բոլոր քարերը քրտնեցին, քարերից քրտինքը ջրի նման հոսում էր, բոլոր ճրագները սկսեցին աղոտանալ, մինչև որ ամենևին հանգան, մարդկանց մարմինները սկսեցին ուռչել ու բշտել, և նրանցից դեղին ջուր էր հոսում: Բոլորը շնչարժել լինելով կաշեղենի և յուրաքանչյուրը իր տեղում թուլանալ, թալկացավ ու անընչաձայն, և ընդհանրապես տղամարդիկ, կանաթ ծեծեր ու տղաներ, մտադրած մանուկներ միասին մեռան, նրանցից ոչ մեկը դուրս չեկավ: Ջալալիները, որ քարայրի դռանը հսկում էին, իմացան, թե փախած մարդիկ, որ քարայրի մեջ էին, չինազանդվեցին իրենց, այդ պատճառով էլ երկմտելով կասկածի մեջ էին գտնվում: Եվ, երբ ջալալիները նույն գավառից մի այլ տղամարդ բռնեցին և ստիպեցին ցույց տալ ապրանքների տեղերը, նա սպանության սարսափից ասաց. «Եկեք ինձ հետ, գնանք Զորադարա և այնտեղ ձեզ ցույց կտամ ապրանքները»: Երբ նրանք գնացին, այդ ժամանակ աստծու Նախահաշմանությամբ ինչ-որ մարդիկ, որ նույն թաքստոց քարայրից ապաստան դուրս էին եկել և իրենց ինչ-որ գործերի համար գնացել էին այլ տեղ, նույն ժամին եկան, հեռվից, թաքուն դիտեցին քարայրի դուռը և տեսան, որ այնտեղ ոչ-ոք չկա: Ապա եկան քարայրի դուռը, տեսան այս ամենը կատարված, շտապ կրակը հեռու ցրեցին, վառեցին ճրագները և մտան ներս, որտեղ տեսան բոլորին ինչպես մաշկազերծ ոչխարներ՝ յուրաքանչյուրը իր տեղում մեռած, հայրը որդու հետ, մայրը՝ դստեր, եղբայրը՝ եղբոր, միմյանց գրկած և մեռած: Նրանք շտապելով նախ իրենց ընտանիքները դուրս բաշտելով այդից դուրս ձգեցին և ապա ուրիշներինը, որքան կարողացան, դուրս բերեցին: Եվ ումը, որ դուրս էին բերում, հոգ տանելով սպասավորում էին, ձյուն և ջուր էին բերանները լցնում ու սրանք աստծու շնորհիվ կենդանանում էին: Այսպես շատերին դուրս բերելով ազատեցին դառը մահվանից, իսկ նրանց, որ չկարողացան դուրս բերել, բոլորը այդ մահով մեռան: Եվ ովքեր թաքստոցից եկան, ջալալիների ահից այլևս չկարողացան մնալ այդտեղ, այլ շտապ մեկնեցին այդտեղից և փախան այլ տեղեր՝ իրենց անձերը փրկելու համար: Եվ այսպես Արարատյան գավառների բոլոր գյուղերը ավերի ու ոչնչացման ենթարկեցին և ուտելի ընդդեմներից բնակիչներին թափուր թողեցին: Ապա՝ ջալալիները մտածեցին գնալ Գեղամա

գավառը, որ Գեղարքունիքն է, բանգի գիտեին, որ այնտեղ են ցորենի և գարու ամբարներ, ոչխարների հոտեր ու խոշոր անասունների նախիրներ շատ կան: Այս պատճառով ջալայիներից շատերը ելան, գնացին Գեղամա գավառ և բազմաթիվ գյուղեր կողոպտելով ավարեցին: Բանալով նրանց ցորենի և գարու ամբարները՝ սրանց ամբարների տները ձեռքով նրանց այդ ամենը բարձեցին նրանց, իսկ անասուններին, իրենց էլ դարձրին պահապաններ իբրև կոռ՝ բեռնակիր անասուններ վարող ու բշոջ, նրանց միջոցով ցորենը բերում էին իրենց տները: Նրանք նաև կանանց և տղաներին գերեցին և բերին իրենց հետ, որպեսզի գերիների տները գերիներին գնելու ու հետ դարձնելու համար արծաթ և ոսկի բերեն: Եվ, երբ ըստ իրենց սրտի ուզածի նման ինչ կամեցան, արեցին, գերված կանանց և տղաներին բռնեցին ու պահապան բռնկված տղամարդկանց միջոցով բոլոր բեռները բարձեցին նրանց գրաստներին և եզերին: Բազմաթիվ անասուններ հոտով, ոչխարների նախիրներ և երամակով ձիեր նրանք բռնած բերում էին: Երբ երկու օրվա ճանապարհ եկան, բանի որ այս գործողությունները կատարվում էին ձմռանը, իսկ այդ ձմեռը ծանր էր և ծուռաշատ, այդ պատճառով բոլոր անասունները հոգնած մնացածին ճանապարհին ու ձյան շատությունից և թանձրությունից չէին կարողանում գնալ: Այս պատճառով մնացած գրաստների բեռները շալակ-շալակ բաժանեցին և դրեցին գերիների՝ տղամարդկանց, կանանց ու տղաների շալակները, և, այսպես ավարը անցկացնելով, հասցրին Կարբի գյուղը: Ժողովուրդը, սակայն, դաժան աղետի և փորձության ենթարկվեց այդ գործից: Ոմանց ձեռքերը, ոտքերը կամ բթները ցրտահարվեցին, ոմանք մարմնի մասերով հողախախտ եղան, իսկ ուրիշները սառնացուրտ, դառնաշունչ օդում ընթանալուց, սառեցին, այնտեղ իսկ ճանապարհին մնացին և մեռան, այն դեպքում, երբ այլ ուրիշներ ցորեն շալակած կանանց մասին ատում էին, թե սրանք ծանր բեռից հոգնած, ցրտից ու ճառագայտված ու կյանքից փաստված, չէին կարողանում գնալ, շալակով նստում էին ձյան վրա, այդպես մնում և մեռնում էին: Եվ այսպես, ովքեր ճանապարհին մեռան, մեռան, իսկ ովքեր մնացին, բոլորին բերեցին, հասցրին Կարբի: Դրանից հետո ոմանց փողով կանոնեցին, ոմանց պահեցին գործերի ծառայության համար: Չալայիները այսպես մնացին և մինչև գարուն հասան՝ մոտ 3ամբարձման օրերին» (Առաջին Դավիթի ծեցի «Պատմություն», գլուխ 7):

«Դարձյալ Արարատյան երկիրը հուլիս ամսերացավ, բանգի ելուզակների մի գունդ, որին ջալայի էին ասում, Տաթևաց կողմերից եկավ, հաստատվեց այնտեղ և սակավ մնացածների նկատմամբ բազում ոճիրներ ու չարիքներ գործեց: Նրանք գիշերով պատվում էին, նայում ու գնում էին և, ուր որ մարդ էին գտնում, վրա էին հասնում և կոտորում էին: Նրանք գերում էին տուն և եկեղեցի, ավար էին խլում ու բռնախում էին երկրին» (Ամանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

«Երկու տարի անց սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ Ի - Մ.Ֆ.) 300.000 հոգանոց զորքը կրկին հարձակման նետեց Երևանի վրա, սակայն, այն բանից հետո, երբ բաղաբը գրավել չկարողացավ, նահանջեց» (Ադամ Օլետիրիս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

⁵⁷³² «Այրարատյան երկրում գտնվող տաթևաց զորքը դարձյալ գիշերով ելավ, որպեսզի ավարառի Գեղամա երկիրն և կոտորի մեյից Ծահնագարի որդիներին: Իմացավ այս մասին Ծահնագարը և քրիստոնյա զորքի գլուխն անցած ուղարկեց իր որդի Չավրի-բեկին, որոնք մեծ բաջուրայում գնացին նրանց վրա, կոտորեցին նրանց և գլուխները տարա պարսից արքայի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.) մոտ, որը շատ ուրախացավ ու նրանց տվեց այդ գավառի իշխանությունը» (Ամանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷³³ «Այդ ժամանակ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) անձամբ գնաց Վրաստանի վրա և, հնազանդեցնելով Դումանի, Տիզիսի ու Գանձակ բաղաբները, Յիջրի 1015 թվականի ձմռան սկզբին Ղարաբաղով և Բարգուշատով ժամանեց Արագածը, որը Արաքս գետի ափին էր: Այնտեղից նա իր մոտիկներից մեկը հանդիսացող Մուհամմեդ-բեկին հորդոր-նամակով ուղարկեց Շիրվանի կառավարիչ Ահմեդ փաշայի և այլ թուրքական հրամանատարների մոտ: Թուրքերը, հետևելով Շամս-է-Դին փաշայի խորհրդին, որը շիրվանական շեյխերի սերնդից էր և վայելում էր թուրքական կառավարության վստահությունը, պատահաբար, պատահաբար, որ, թեև իրենք ընդունում են, որ Շիրվանը պատկանում է Պարսկաստանին, սակայն այժմ, երբ ձմեռ է, իրենք չեն կարող լքել այն և երեք կամ չորս ամիս հետաձգում են խնդրին: Այս կապակցությամբ շահի գաղտնի կողմնակիցները տեղեկացրին Մուհամմեդ-բեկին, որ թուրքերն իրականում իրոք ցանկանում էին թողնել Շամսիյին, սակայն վերջերս Թուրքիայից ժամանած Շամս-է-Դինը բարձրաձայնել է լուրը, որ գարնան սկզբին մեծաթանակ թուրքական զորքը, միանալով Ղազի-Գիլեյի խան Դրիմսուն (Դրիմի խանության խան Դազի-Գիլեյին (1588-1596, 1596-1608) - Մ.Ֆ.), երկու կողմից՝ և Երզրումից, և Դրիմից, գալու և Պարսկաստանի վրա: Դրանից զատ նա հայտնեց, որ, ինչպես Թուրքիայում տեղեկացնում են դերվիշներն և այլ սուրբ մարդիկ, պարսիկները ոչ մի պարագայում չեն կարողանալու գրավել Շամսիյին: Այս լուրերը ստանալուն պես շահը շարժվեց Արագածից և մոտեցավ Ջավախին, սա մի գյուղ է Արաքսի ու Կուրի միախառնման վայրում, որից հետո, որոշ դժվարություններից հետո անցնելով գետը, թեթևորեն շարժվեց դեպի Շամսիյի: Շահի թողած գումակը տաս օրվա ընթացքում ավարտեց գետանցումը, ընդ որում ուժեղ բքից և ցրտից այն շատ կորուստներ կրեց: Յիջրի 1015 թվականին շահը մոտեցավ Շամսիյին և, դիտարկելով բաղաբը, կազմեց պաշարման ծրագիրը, իսկ ինքը, ծամբար գարկելով բաղաբից մոտ 200 վերստ հեռավորության վրա գտնվող կիրճում, որը գտնվում էր ավելի արևմուտք, մի վայրում, որը նրա վրանի գտնվելու վայրի անունից էլ մինչ այժմ կրում է Շահ-ուրտ անունը: Թուրքերը փակվեցին և սկսեցին պաշտպանել ամրությունը: Շամսիյի բաղաբը տեղակայված է լեռան լանջին գտնվող մի կիրճում: Նրա ներքևի մասը դեպի ներքև բնակեցված է, իսկ վերևի մասում՝ դեպի ավելի հյուսիս, իշխողների տներն և գոյանոցներն էին: Ի սկզբանե բաղաբի երկու մասերը բաժանված էին իրարից և դրանցից ամեն մեկն էլ առանձնահատուկ ամրացված էր, սակայն թուրքերը դրանք միացրեցին խոր ու պատեցին ընդհանուր պարսպով: Շահը որոշեց բաղաբը պաշարել երկու կողմից՝ հյուսիսից և արևմուտքից: Դրանից հետո նա հրամայեց չարված գծի տեսք ունեցող խորը խրամատներ փորել, որպեսզի զորքը, չվախենալով թշնամու կրակոցներից, կարողանա մոտենալ ամրությանը: Այդ խրամատները, որոնք արևմտյան կողմից հինգն էին, իսկ հյուսիսային կողմից՝ մեկը, բաղաբին մոտենալուն զուգընթաց ամրացվեցին հողապատնեներով, որպեսզի պաշտպանեն դրանցում աշխատողներին: Յուսիսային խրամատը, որն իր դիրքով ամենադժվարն էր, որվեց Ալահիլդեի խանի հրամանատարության տակ: Անվերջ կաթացող անձնը, որը շարունակվեց երեք ամիս, դժվարացնում էր աշխատանքները, սակայն, բացի այդ էլ նաև թուրքերը մի քանի անգամ, չնայած միշտ էլ առանց հաջողության, արտագրոհներ էին իրականացնում և փորձ էին կատարում դանդաղեցնել պաշարողների գործունեությունը: Այդ ընթացքում շահը Չուլֆաղար խան Դարամանլուին Լշանակեց Շիրվանի կառավարիչ և դրանով ողջ մարզը գերծ պահեց անկարգություններից ու անօրինություններից: Շուտով Բաբուն և Դերբենդ ամրոցները հանձնվեցին պարսիկներին, բանգի թուրքերը, իրենց բոլոր ուժերը կենտրոնացնելով Շամսիյիում, չէին կարող դրանցում մեծ կայացողներ թողնել: Բաբլի և Դերբենդի թուրքական կայազորներում ամեն մեկում հազիվ 200-300-ական մարդ կար, իսկ բաբլեցիներն էլ թուրքերի համար նեղ այդ դրության մեջ սկսեցին բացահայտորեն իրենց դժգոհությունը հայտնել նրանցից: Այս պայմաններում Բաբլի կառավարիչը, ցանկանալով հենց ամենակարգում ճնշել բոլոր դժգոհությունները, դժգոհներից մի քանիսին մահապատժի ենթարկեց, սակայն այդ միջոցառումը միայն ծայրահեղ դաժանացրեց բաղաբի բնակչությանը, որոնք ապստամբեցին, սպանեցին այդ կառավարչին, կոտորեցին կայազորի ռազմիկներին և դրանց գլուխները, գերյալներով ու ամրոցի բանալիների հետ միասին, ուղարկեցին շահին, որը, որպես պարգև այդ արարքի, նրանց փոխանեց կայազորի ողջ զույգը: Ինչ վերաբերում է Դերբենդին, ապա այն ևս հետևեց նույն այդ օրինակին, նրա բնակչությունը ապստամբեց և խնդրեց Ղայթաղի ու Գևրիա Մուհամմեդ խանի (Ղայթաղի խանության խան Մուհամմեդի (1588-1601) - Մ.Ֆ.) որդի Ռուստամ-բեկի (Ղայթաղի խանության խան Ռուստամի (1601-1645) - Մ.Ֆ.) օգնությունը: Այստեղ թուրքերը փակվեցին միջնաբերդում, սակայն, այն բանից հետո, երբ շահը օգնություն ուղարկեց պաշարողներին, թուրքական կայազորի հրամանատար Դգիր-Ֆասսանը, տեսնելով դիմադրության անհեռանկար բնույթը, որ կայազորով, որի կազմում 60 կամ 70 հոգի կար, հանձնվեց և անցավ պարսկական ծառայության: Մանուգար-բեկը Լշանակվեց Դերբենդի կայազորի հրամանատար, իսկ ճանապարհների պաշտպանության համար էլ Լշանակվեցին չարթայական, խորասանյան, իրաքյան և այլ հրաձիգներ, որոնց օգնության իրենց զորքերով ուղարկվեցին Ծահնագար-բեկ Թեթևին, Ծահ-ուլուի-Մուլլան Բայաթը և Միր-Միսաղուլլա-Մուլլան: Սրանք բոլորը ուզվիա Ռուստամ խանի հետ միասին պայթեցրին ամրության պարիսպները և ահա հենց այդ պատճառով էր, որ Դգիր-Ֆասսան մարդ ուղարկեց պարսիկների մոտ, աման խնդրեց ու պատրաստակամություն հայտնեց անցնել պարսկական ծառայության: Նրա այդ խնդրանքը բավարարվեց, իսկ հոջա Մուհամմեդի որդին էլ դերբենդցի մի քանի մարդկանց և ուզվիայի մոտիկների հետ ժամանեց շահի մոտ ու նրանից շատ նվերներ ստացավ: Դերբենդի բնակչությունը ազատվեց հարկերից, իսկ շահն էլ ուզվիային սիրալիք նամակ գրեց: Միլիադար Զամբար-բեկը, որին շահը հանձնարարել էր ամրացնել Դերբենդը և նրա պարիսպները հնարավորինս խորը տանել դեպի ծովը, որպեսզի թշնամին չկարողանա ծանծաղուտով հետապնդել շրջանցել այն ու մոտենալ բաղաբին, սկսեց առավել հարմար վայր փնտրել հիմքի համար և ի վերջո նա գտավ այն, բանգի դա մի վայր էր, որը պահպանում էր հինավուրց աշտարակների հիմքերը, որի բարերն իրար էին ամրացված երկաթե ամրաններով: Յենց այստեղ էլ նա նոր աշտարակներ հիմնեց: Ավանդույթը հայտնում էր, որ հենց այստեղ է եղել հայտնի Չուլ-Կարանիա ամրությունը, որը ծովից մինչև Էլբրուս կառուցվել էր Դիլիշի վայրերի բնակչության դեմ: Շուտով, այն բանից հետո, երբ Բաբուն և Դերբենդը նվաճվեցին, հնազանդություն հայտնելու մտադրությամբ Շամսիյի ժամանեց վրաց վայրի Թեմուրազի (Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ Ի - Մ.Ֆ.) մայրը, որը հենց 1.000 ռազմիկներ էր բերել: Եկավ նաև Չաղի-Բայրամը Թալիբ-բեկի հետ, որը Դրիմի Ղազի-Գիլեյի խան դեսպանորդն էր, իսկ Չաղի-Բայրամին էլ շահը մինչև այդ էր ուղարկել Դրիմի խանի մոտ: Շահ Աբբասը սրան ուղարկել էր Դրիմ, որպեսզի վերականգնի բարեկամական հարաբերությունները այդ մարզի հետ: Սրանց հետ միասին եկան նաև Դադուտանի և Զերեբեգիայի շատ տիրակալներ, ինչպիսիք էին օրինակ Ղայթաղի ու Գևրիա Ռուստամ խանի եղբայրներ Ալի-բեկ Զաբուրացին և Մատուրխան

Թավասապարնացի, թեև վերջինս անհայտ պատճառով ու, կարելի է ենթադրել, լեռնեցիների ընթոստ բնավորության հետևանքով շուտով զարդունի Թավասապարն վերադարձավ: Շահը, ցանկանալով սիրալիր վերաբերմունքով կրկին իր կողմը գրավել վերջինս, նրա հետևից որպես նվեր պատվավոր հագուստ և սիրալիր նամակ ուղարկեց: Այդ ժամանակ վրա հասավ Ղուրբան-Քարամը և բոլոր պետական այրերը հավաքվեցին այդ կասակցությունը հավաքված ինչոքովև կացարանում ու սկսեցին սպասել շահի գալու, որը նշանակված ժամին չերևաց: Այդ ժամանակ, ահա, հիշատակված կացարանը հանկարծ փլվեց: Ղադստանի տիրակալները, որոնք ծայրում էին նստած, փրկվեցին, սակայն շատ պարսիկ ազնվականներ և հոգևորականներ զոհվեցին կամ վերքեր ստացան: Ասում են, թե ճակատագիրն ինքն էր փրկել շահին, քանի որ հենց այն պահին, երբ նա ցանկանում էր դուրս գալ և գալ այդ կացարանը, անակնկալ ու անժամանակ վրա հասած քունը խանգարեց նրան այդպես վարվել: Այս ամենից հետո երկու պաշարողական 30 բաթմանանոց հրանոթների հետ միասին հասավ Ֆասան-դուլի-բեկ Զաքարը: Այս հրանոթները շահը հրամայել էր ծուլել Գանձակի պաշարման համար: Այս հրանոթներից մեկը դրվեց Ալաիվերդի խառնի թևում, իսկ մյուսը՝ Ղարջիդաբեկի ամրություններում: Թուրքերը, տեսնելով պատրաստված պայթուցիկ հորերը և ճեղքերը, որոնք առաջացել են պարսպի մեջ, ու մտորելով Ղրիմի, Վրաստանի և Ղադստանի հետ բաղաբական հարաբերություններում առաջացած փոփոխությունների մասին, լրիվ հուսահատվեցին: Իրենց հերթին պաշարողները, պատրաստ գրոհի, սպասում էին միայն շահի հրամանին, սակայն վերջինս դանդաղում էր՝ հույս ունենալով, որ թուրքերը կամավոր կհանձնվեն՝ չցանկանալով մեղավորների արյան հետ միասին անմեղների արյունը թափել: Այդ ընթացքում Ղարջիդաբեկի ամրություններից մի բանի հոգի, տեսնելով, որ թուրքերը անզգուշորեն լքել են իրենց աշտարակը, պարսպի ճեղքվածքով ներս սողոսկեցին և զբաղեցրին այն: Մոտակայքում գտնվող զորքերը, ենթադրելով, որ այդ համընդհանուր գրոհն է սկսվել, հետևեցին սրանց: Նրանց օրինակին Չուլֆաղար խանին ամրություններից հետևեցին ևս 150 հոգի և ներխուժեցին հակառակորդի հակառակ կողմում գտնվող աշտարակը: Այս պայմաններում զորքին կանգնեցնել նշանակում էր զոհաբերել ներս խուժածներին և ահա Չուլֆաղար-բեկը թմբուկի հարվածներով համընդհանուր գրոհի ազդանշան տվեց ու անձամբ առաջ տարավ զորքը: Մի բանի լուրջում միջնաբերդից բացի ողջ բաղաբը զբաղեցվեց: Շահի զորքերից ընկան ոչ ավել, քան 3 կամ 4 հոգի, այն դեպքում, երբ թշնամու կողմից սպանվածների թիվը հասնում էր մինչև 3.000 հոգու: Կենդանի մնացած թուրքերը ամրացան միջնաբերդում: Պարսիկները միջնաբերդի պարիսպների տակ պայթուցիկ նյութով լցված հորեր փորեցին և աշտարակներից մի բանից պայթեցրեցին: Թուրքերը պաշտպանվում էին նաև տեսում: Ի վերջո, Ահմեդ փաշան իր մտախնդիրքից մի բանի հոգու հետ մազցեց չիրվանշահերի պալատի կտորի և Ալաիվերդի խառնի միջոցով մեկ օր ժամանակ խնդրեց ու խոստացավ առաջնության հանձնել ամրությունը: Շահը համաձայնեց, սակայն այնուհանդերձ շրջապատեց միջնաբերդը, որպեսզի գիշերով այնտեղից ոչ-որ չկարողանա հեռանալ: Առավոտյան վեցամյա պաշարումից հետո շահ Աբբասը հրամայեց Ղադստաբեկին իր զորքով զբաղեցնել ողջ ամրությունը, իսկ Ֆուսեյլ-բեկ Չուլֆաղարին էլ՝ իր մոտ բերել Ահմեդ փաշային, Շամս-է-Ղիս փաշային եղբայրներին ու որդու, Զուլուկ-Ֆասանի և այլ հրամանատարների հետ միասին: Ահմեդ փաշան, որպես մի խելացի և կրթված մարդ, ներում ստացավ, սակայն Շամս-է-Ղիս փաշային, որն իրեն սրբի տեղ էր դնում և վստահեցնում էր թուրքերին, թե Շամսալին չի կարող գրավվել, շահը չներեց և հրամայեց սկզբում բզկտել երկար մորուքը, իսկ հետո էլ որդու, եղբոր ու մի բանի այլոց հետ միասին տանջալից մահվան դատապարտել: Մնացած բոլոր թուրքերին, խլելով նրանցից գեներներ և գույքը, շահ բաց թողեց: Զադաթի շատ հարուստ բնակիչներից գումարային սուղանք գանձվեց, որը բաժանվեց որպես պարգև այն չիրվանցիներին, որոնք այդ պատերազմի ժամանակ ծառայություններ էին մատուցել և հավատարմ էին եղել պարսիկներին: Ինչ վերաբերվում է այլ մարդկանց, որոնց հավատարմությունը նոր կառավարությանը կասկածելի էր, սպա նրանց հարցով հրամայվեց աստիճանաբար հեռացնել բաղաբից և քննաշնչել: Շամսալիի գրավման օրը շատ չիրվանցիներ, մտադիր լինելով շահել պարսիկների սրտերը, սպանեցին շատ թուրքերի, որոնց հետ կապեր, ընկերություն և նույնիսկ բարեկամություն ունեին: Ինքը՝ Չուլֆաղար խանը, դիմեց մի դաժան արարքի, որի համար շահի և ողջ զորքի դիտողությանը արժանացավ: Բանն այն էր, որ Շամսալիով Ահմեդ խան Փյուանցու անցնելու ժամանակ նրա հետ եղած բուլբուլ և երկու գարմարիները այստեղ մնացել էին առանց ապրելու որևէ միջոցի և ահա հարազարդ թուրքերից ոմանք, ցանկանալով արհամարհել նրանց, ամուսնացել էին հետները ու նրանցից երեխաներ էին ունեցել: Ահա ուրեմն, բաղաբի գրավումից հետո անսարդկալի Չուլֆաղար խանը հրամայեց մեկ գիշերում ոչնչացնել նրանց ընտանիքները, որոնք կազմված էին 32 հոգուց, թեև այդ արարքի համար, ինչպես շուտով կտեսնենք, ճակատագրից նա իր պատիժը ստացավ: Շիրաք-Սուլթան Ռուստանջուրն նշանակվեց Ղերբենդի և Շաքրանի կառավարիչ, իսկ Շահնազար-բեկ Թեբելուն էլ՝ նրա օգնական: Չուլֆաղար խանը սկսեց զբաղվել բաղաբացիական կյանքի վերականգնման և բաղաբը վերականգնելու հարցով (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Յետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) շարժվեց Շիրվանի վրա, որը, նմանապես յոթ ամիս պաշարված և անօգնական մնալով, հանձնվեց: Մոլորյալ շահը, չնայած աման տվեց, սակայն իսլամական գիմնությունների կեսից ավելին կոտորեց: Նույն դավաճանությունը նա կատարեց նաև Գենջեի գիմնությունների նկատմամբ» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«8/ Ապա շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) շարժվեց դեպի Շամսալի, որը նույնպես գրավեց 7 ամիս տևող պաշարումից հետո: Չնայած իր խոստումին՝ շահը Շամսալիի ժողովրդի մեծ մասին կոտորեց» (Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Այնտեղից շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) վեր կացավ և իր ողջ զորքով դանդաղ ընթացքով հասավ Թավրիզ: Այդտեղ մնաց մինչև մյուս տարեմուտը, երբ մեր 1056 թվականն էր, ապա, առնելով իր ողջ զորքերը, գնաց Շամսալու վրա և նստեց բերդի շուրջը՝ շրջապատելով ու պաշարելով այն: Եվ ինչպես պատմեցինք Գանձակի մասին, նույն ձևով էլ նա ծակատամարտեց Շամսալիի դեմ ու օսմանցիներից գրավեց այն: Օսմանյան զորքին նա սրով կոտորեց, ընտանիքները և ունեցվածքները համիշտակեց ու Շամսալիում իշխան նշանակեց Չուլֆիդար խանին, որից հետո իր բանակով շարժվեց, գնաց Թավրիզ...: /56/ Յայոց 1056 թվականին Շահ-Աբբասը Առաջինը գնաց Շամսալի և պատերազմով այն օսմանցիներից գրավեց» (Առաքել Ղալիֆօճեի «Պատմություն», գլուխ 8, 56):

« Ապա նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գործադրավ օսմանցիների նկատմամբ, բանգի ինչպես պատմում է Առաքել պատմագիրը, թե ջալալի ավազակները, որոնց անունները գրել է, բազմազան Կոստանդնուպոլսից մինչև Երևան: Այդ պատճառով ուժեղացավ նաև շահը, որը հավաքեց իր զորքերը և գնաց ու գրավեց բոլոր այն երկրները, որ օսմանցիք խլել էին պարսիկներից: Մյուս համար մենք այստեղ շարադրեցինք: Դրանք հետևյալներն են...՝ Շամսալի» (Չաբարիա Զանաբեդեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12):

«Եվ արդեն չորրորդ անգամ պարսից թագավորն (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) անհուն զորքի գլուխ անցած անցած Կուր գետը, մտավ Ալանաց, Ղուզարելի և Ռույաց երկրները ու ուժեղ պաշարեց Շամսալու դղակը, որն ի վերջո գրավեց: Նա կոտորեց այնտեղ եղող զորքը՝ թվով 11.000 հոգի...: Ահա այսպես շահը տիրեց բոլոր աշխարհներին ընդհուպ մինչև Ղերբենդ բաղաբն և Կասպից ծովը, բանգի այն վաղուց էր դուրս եկել նրա իշխանությունից՝ դեռևս Մուրադ սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի - Մ.Ֆ.) գորավար Լալա փաշայի ժամանակներից, ինչպես վերևում գրել ենք: Այս խառնաշփոթությունների ժամանակ, սակայն, այս աշխարհում բազում բրիտանիաներ մահացան, թող նրանց հիշատակն օրինյալ լինի» (Ամանուն Արաբտոցի «Ժամանակագրություն»):

«Այժմ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) նստած է Շամսալիի վրա և Աստված գիտի, թե ինչ կլինի» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի»): «Այժմ շահը գնացել է Շամսալիի վրա և Աստված գիտի հետոն» (Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Ապա նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գնաց Շիրվանի բերդի վրա» (Բրիտտոփոր Երեց «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

«Յայոց 1057 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գնաց Շիրվանի վրա» (Վարդան Եպիսկոպոս «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

«Այնտեղից նրանք գնացին Շիրվան՝ Շամսալիի բերդի վրա, այն ևս գրավեցին և կոտորեցին բոլորին՝ ավելի շատ, քան Գանձակում» (Դավիթ Գեղամցի «Յիշատակարան 1610 թվականի»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամսալին» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

«Յետագայում շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.) գորագունդը գրավեց Շամսալին» (Ամանուն «Յիշատակարան 1612 թվականի»):

«Այդ տարի շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) առաջին անգամ գնաց Շամսալիի վրա, պատերազմեց և գրավեց այն օսմանցիներից» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1056 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամսալին» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամսալին և Շիրվանը» (Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Իսկ մեկ տարի հետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.) գրավեց Շամսալին» (Եսայի Ֆասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2):

«Սա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) օսմանցիների ձեռքից գրավեց Շամախին՝ հասնելով Վրաց սահմաններ» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Քրիստոսի 1606 կամ Քրոնիկոսի 294 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.)... զբաղեցրեց Շամախին» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) առաջ անցավ, գրավեց Դարաբադը և տիրեց Արաքսի ու Կուրի միջև տարածվող ողջ տարածությանը: Նա յոթամսյա պաշարումից հետո գրավեց նաև Շամախին, տիրեց Շիրվանին և այնտեղ իսկ նշանակեց Չուլֆիդարին: Դրանից հետո, երբ Դերբենդի բնակչությունը լսեց, թե շահ Աբբասն ինչ հաջողությամբ է իր իշխանությանը ենթարկել ամեն ինչ և արդեն հեռու չէ իրենց բաղաբից, կոտորեցին թուրքական կայազորին ու կամավոր կերպով ենթարկվեցին Չուլֆիդար խանին» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

⁵⁷³⁴ «Դրանից հետո պարսկական զորքը կրկին գրոհ տվեց Գեղամա երկրի վրա, որին քրիստոնյաները տեղյակ չէին: Դրա համար էլ, երբ պատերազմի մեջ մտան նրանց դեմ, հաղթվեցին և մատնվեցին փախուստի, բանգի ծովացել էին մեր մեղքերը: Եվ ահա տաջիկները երկիր մտան և բազում անմեղ մարդկանց արյուն թափեցին: Եվ ո՞վ կարող է պատմել այն ամեն չարիքները, որ նրանք գործեցին այնտեղ, բանգի կանանց ծանր բեռներով դնում էին իրենց առաջ դրանք կրելու, սպանում էին ու ջլատում» (Անանուս Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷³⁵ «Սրանցից գատ ևս վեց ջալայիներ հայտնվեցին, որոնցից առաջինը Ապուսեֆն էր: Սա հիմնահատակ բանդեց ինուսը» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷³⁶ «Այս Ապուսեֆն այնքան անխիղճ բաներ արեց, որ իր իսկ ճակատին կոտորներ բռնեցին և նա Արգրունում սատկեց, բանգի աստված ասեց նրան» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷³⁷ «Երկրորդը Իբրիմ-բեկն էր, որը 3.000 հոգով Դուլփից եկավ և վեց ամիս Մուշն ավերեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷³⁸ «Այդ տեղերի իշխանը, որի անունը Շարաֆ էր, երեք անգամ հեծելազորով եկավ նրա վրա պատերազմի, սակայն դիմեց փախուստի և պարտություն կրեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷³⁹ «Այդ տեղերի իշխանը, որի անունը Շարաֆ էր, երեք անգամ հեծելազորով եկավ նրա վրա պատերազմի, սակայն դիմեց փախուստի և պարտություն կրեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁰ «Այդ տարի ջալային եկավ Արգրուն և մայիսի տասնյոթից, որ կիրակի էր, մինչև հուլիսի հինգը, որ ևս կիրակի էր, և գնաց՝ շատ վնաս տալով» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁴¹ «Հայոց 1056 թվականին ջալային եկավ Կարին և մայիսի տասնյոթից, որ կիրակի էր, մինչև հուլիսի հինգը, որ ևս կիրակի էր, շատ անողոր բան արեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁷⁴¹ «Այս Իբրիմ-բեկը այլ երկրների վրա ևս գնաց, ընդ որում նա թալանելով առաջացավ մինչև Երևան և այնտեղից հաղթականորեն հետ դարձավ» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴² «Սրանից գատ Դարսից կողմից եկան նաև ոմանք և ավարառեցին ուսյն Արարատյան երկիրը, ընդ որում նրանք չիմայեցին նաև վանքերը՝ չարչարելով քրիստոնյաներին» (Անանուս Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁴² «Ապա ջալայիները այնտեղից ելան, գնացին Ախալցխայի գավառը և այնտեղ էլ այդ գործն էին կատարում: Ոչ միայն այս ջալայիներն էին այդպես անում, սակայն, կային այլ ջալայիներ ևս, ոմանք շատ, ոմանք քիչ, որ, տեղից տեղ կանգ առնելով որջանում էին և այդպիսի գործեր էին կատարում: Նաև քրիստոնյաներից ոմանք, որոնք աստծու երկյուղը իրենց մեջ չունեին, երբ տեսնում էին, թե այլազգիները ինչպես են անում, իրենք նույնպես սկսեցին անել, որովհետև պե՛տքով տեսան և սրտով համաձայնվեցին: Թե՛ հայտնի հափշտությամբ, թե՛ զաղտնի գողությամբ նրանք այդպես էին անում, բանգի երկիրը անտեր և ամայի էր աշխարհակալ բռնավորներից ու ամեն ոք իր ցանկացածը կատարում էր ըստ իր կամքի» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7):

⁵⁷⁴³ «Այնտեղից շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) չվեց և մտավ Վրաց տուն՝ գրավելով Տիֆլիս փայտյա բաղաբը, Դմանիսը և Լոռին, սակայն չկոտորեց նրանց, բանգի կամենում էր հնազանդեցնել» (Անանուս Արարատցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁴⁴ «Հետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Դմանիսն և Լոռին» (Քրիստոփոր Երեց «Յիշատակարան 1607 թվականի»):

⁵⁷⁴⁵ «Դրանից հետո Վրաց տան բերդերը՝ Լոռին, Դմանիսը և Գորին, ելան շահի մոտ ու բերդերը դատարկեցին» (Դավիթ Գեղամցի «Յիշատակարան 1610 թվականի»):

⁵⁷⁴⁶ «Դրանից հետո շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրավեց Դմանիսը և Տիֆլիսը» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁷ «Այդ ժամանակ շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) անձամբ գնաց Վրաստանի վրա՝ հնազանդեցնելով Դումանիս և Տիֆլիս... բաղաբները» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁷⁴⁸ «Այդ տեղերի իշխանը, որի անունը Շարաֆ էր, երեք անգամ հեծելազորով եկավ նրա վրա պատերազմի, սակայն դիմեց փախուստի և պարտություն կրեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁹ «Իբրիմ-բեկը Մշո դաշտում նստեց և սկսեց անողորմ կերպով չարչարել տեղի առաջնորդներին՝ նրանցից պահանջելով նաև 5.000 գեղեցիկ մոմեր, իսկ, բանի որ սրանք չէին կարող դրանք տալ, նա աստիկ նրանց չարչարեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁶ «Այդ ժամանակ մարդիկ երեսն ի վայր ընկան Սուրբ Կարապետի ոտքը, սկսեցին նրան հիշել և լաց լինել, ինչի պատճառով էլ սուրբը շտապ նրանց օգնության հասավ և յսեց նրանց տառապանքը: Նույն հիշելիս նա իր հրաշագործությունը ցույց տվեց և այդ պիղծը շանսատակ եղավ, իսկ հետո, երբ առավոտը բացվեց, տեսան, որ Իբրիմը գլխատված է և այնժամ գործը բաց թողեց տեղի առաջնորդներին: Այսպիսով՝ չարը կորավ, ամբողջ երկիրն ուրախացավ, իսկ նրա զորքն էլ ցրվեց և իր տեղերը հեռացավ» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁷ «Երրորդը Միր-Սահմեդն էր, որ Մարդինից եկավ: Սա մինչև Ամիդ ավերեց Մարդինի և Մծբինի շրջակայքը» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵⁰ «20.000 հեգու հետ միասին ապստամբեց Սահմեդ փաշան» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

⁵⁷⁴⁸ «Հետո, սակայն, այս Միր-Սահմեդին բռնեցին, Ամիդ բաղաբ բերեցին, նրա մորթին տիկ հանեցին, իսկ պիղծ մարմինն էլ հրով այրեցին» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁴⁹ «Հինգերորդը կոչվում էր Միրզադին, որը Ջազիրա երկրից էր ելել և Միր-Շարաֆի եղբայրն էր, որը ապստամբել էր նրա դեմ: Այս Միրզադեն բազում գործերով ամրացավ և ողջ աշխարհը ավերի մատնեց: Նա նախ հարձակվեց և ավերեց Դասնեֆը, հետո ոտնակոխ արեց Ամիդի շրջակայքը, այնուհետև թալանեց Տարոնա երկիրն ու մինչև Մծբին բնաջինջ արեց: Այս Միրզադեն հույժ ավերեց Ջազիրան և մինչև Բոհթան ոտնակոխ արեց: Նա գնաց նաև Սդերդ բաղաբի վրա, շուրջանակի պաշարեց այն և, նրա իշխանին սպանելով ու բաղաբ մտնելով, նստեց այնտեղ: Սա քրդերի երկիրը ուժեղ ավերեց, Կարտունը գերի տարավ, ոտնատակ արեց Զեֆի շրջակայքը և մինչև Թրկալ թալանեց: Նա ողջ երկիրը ավարառեց և նրա կողոպուտները նույնիսկ մինչև Շիրվան հասան, նա ոչ մի չեն բաղաբ չթողեց, ամեն ինչ բանդեց ու բոլորին ահաբեկեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵⁰ «Միր Շարաֆը, երբ այս ամենը լսեց, նրա դեմ շատ պատերազմեց, սակայն այդպես էլ հաջողության չհասավ» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵¹ «Եվ ահա Միր-Շարաֆը ստիպված գնաց նրա մոտ ու հետը սեր հաստատեց, սակայն հետո, երբ նրանք առանձնացան, նա խեղդեց նրան, նրա գործը կոտորեց և փոշիացրեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵² «Վեցերորդը Զուրդ Ալին էր, որը հառանի երկրից եկավ, ուր շատ ապստամբներ կային: Նրա ապստամբներին մեծ սիրով այլիներ էին կոչում: Այսպիսով՝ սա անթվի գործ կազմեց և արդյունքում բոլորից ամենաարյունաբոլուն եղավ: Սա կրկին անգամ եկավ Ուրֆա և ամեն ինչ կողոպտեց: Նա հառապեց մինչև Մոսուլ և Շահրազուլ ավերեց» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵³ «Այդ տարի ապստամբեց Ջանիդարդուլի Ալի փաշան, որը Քիլիսայի ամիրան էր: Նա ուժեղացավ և Զայեպ բաղաբը գրավեց: Նա այստեղ տիրեց երկու և կես ամիս՝ ապստամբելով թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁵⁴ «Ապստամբեց Ջանիդարդուլին» (Երեմիա Զյունյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12):

⁵⁷⁵⁵ «Ապստամբեցին Ջանիդարդուլի Ալի փաշան և նրա եղբայրը, որի անունը պարզել չհաջողվեց» (Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»):

⁵⁷⁵³ «Այդ ժամանակ Ամիդի փաշան գործ գումարեց և եկավ այդ Զուրդ Ալիի դեմ պատերազմի, սակայն չկարողացավ նրան հաղթել և հետ դարձավ» (Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»):

⁵⁷⁵⁴ «Այս պիղծ թավուլը 10.000 հոգանոց հեծելագործով եկավ Կիլիկիա երկիր և գրավեց Ադանան, Տարսուսը ու Սիս: Նա բազում մարդկանց կոտորեց, իսկ 500 փոքր երեխա էլ Ադանայից գերեց: Դրանից հետո նա դիմեց Մարաշի վրա, ավերեց այն և եկավ, հասավ Սեբաստիա» (Սրապիոն Բաբերդցի «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

⁵⁷⁵⁵ «Այստեղից Ջանփողաթողին անցավ Ելեդյաց գավառ և բազում ու բազում ավերներ արեց, ինչպես սովոր էր այդ պիղծ արյունարբուն և ինչը թույլ տվեց Աստված, բանգի ծովացե էին մեր մեղքերը: Բազում աշխարհներ ավերելով՝ նա հասավ Եփեսոս և Մյուռուսիա, որտեղից դարձավ դեպի Կոնիա, Գալաթիա, Կաստամուն ու կրկին եկավ Երզնկա» (Սրապիոն Բաբերդցի «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

⁵⁷⁵⁶ «Հայոց 1057 թվականին Սոֆին եկավ Կարին, դա հուլիսի երեսունի շաբաթ օրն էր: Ողջ երկրի՝ թե գյուղի և թե քաղաքի, վաստակածը նա սաստիկ այրեց, իսկ օգոստոսի 1-ին էլ, երեքշաբթի օրը, գնաց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁷⁵⁷ «Հիջրի 1017 թվականին Հայկաի սարդարը լուր ուղարկեց, թե ջալալիները կրկին են միաբանվել, իսկ Ջանփողաթողին էլ յուրայինների հետ միասին Ղարամանի կողմերում ոճիրներ է գործում, ընդ որում այդ կողմերում էր նաև Ղալանթար օղլին, որն իր թուրքմենների վրանները Ալայստանի մոտ էր դրել: Եվ այսպես, լսելով սարդարի գալուստը, նրանք մինչև Կոկսան հասան: Այդ ժամանակ իրենց գնդերով պատրաստվեցին նաև Սարա և Շամի գործերը, որոնք Տահանի ուղղությամբ 30 չորքաշինեղ առաքեցին: Իրենց հերթին ջալալիները 14 տեղերում գնդեր դրեցին և երկուրդ անգամ օսմանների գործերը կոտորեցին ու հալածեցին, բայց հետո՝ բազում բախումներից և պատերազմը սաստկանալուց հետո, արքունիքը հաղթանակ տարավ ու ջալալիների գործը կոտորեց: Ջալալիները սկսեցին հետ դառնալ, իսկ այդ ժամանակ արդեն վրա տվեց նաև թաթար խանը (Դրիսի խանության խան Ղազի-Գիյեղ - Մ.Ֆ.) և նրանց բոլորին կոտորեց: Այդ ժամանակ ջալալիները դեպի Պարսկաստան փախան: Երևանի կողմը հասնելով՝ նրանք Եմիրգանե խանին (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային - Մ.Ֆ.) ասացին. «Մենք ձեր Հաիին (Մեֆրանների շահության շահ Աբրահամ I Մեծին - Մ.Ֆ.) ենք հնազանդում», իսկ նա էլ իրենց սովորության համաձայն ասաց. «Ես կգրեմ Հաիին այդ աստիև և դուք պարսիկ կդառնաք»: Այսպես սարդարը Կեսարիայից հաղթական հետ դարձավ» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Այդ տարի սուլթան Ահմեդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը - Մ.Ֆ.) Մուրադ փաշային ուղարկեց Ջանփողաթի Այի փաշայի վրա՝ Հալեյ: Սա եկավ և Գոգարդիկուն կոչվող դաշտում կոտորեց Ջանփողաթի Այի փաշայի գործը՝ փախստական դարձնելով նրան» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁵⁸ «Հայոց 1057 թվականին Թավալ անունով ջալալին ավերեց Խարբերդի և Բալուի գավառները» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1057 թվականին Թավալ անունով ջալալին ավերեց Խարբերդի և Բալուի գավառները» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁷⁵⁹ «Այդ ժամանակ լուր հասավ, որ Թավիի եղբայրը կրկին կատաղել է, ոտքի է հանել 6.000 հոգի, երկիր և քաղաք թալանել է ու թուրքերի է կոտորել՝ ավերելով ուր որ հասել է: Եվ ահա վեցիրդ գնաց նրա վրա, ջալալիները դեն, էլան, երկու անգամ բախվեցին և երկու կողմից էլ մեծ կոտորած եղավ, սակայն հետո դարձյալ մարտի դիմեցին, արքունի գործը մարտում քաջություն ցուցաբերեց և հաղթանակ տարավ՝ բռնելով թշնամիներից Հատերին: Երբ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը - Մ.Ֆ.) լսեց այս մասին՝ հրամայեց սերդար Մուրադ փաշային խալաթ ուղարկել և սա հաղթականորեն Ստամբուլ դարձավ» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Ջանփողաթը եկավ Երզնկա, սակայն գորավոր աստված չկամեցավ մարդկանց կորուստը և զորություն հաղորդեց այնոր Մուրադ փաշային: Նա բազում զորքով եկավ այդ գոռոգ Ջանփողաթույն վրա, անխնա կոտորեց նրա գործը, իսկ իրեն էլ փախստական դարձրեց և նրանց գործերը ջարդեց» (Սրապիոն Բաբերդցի «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

«Ահա արդեն յոթ տարի է, որ աշխարհը տարտարոսի էր նման, թեև ի վերջո Մուրադ փաշան ջալալի կոչվող անաստված ազգին ավելի բան 20.000 հոգու չափով կոտորեց և փոքր ինչ խաղաղություն հաստատեց» (Անանուն «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

«Սա գրեցի և ծաղկեցի դառն ու նեղ ժամանակներ, բանգի այս տարի Մուրադ փաշան 150.000 հոգով եկավ և փախստական դարձրեց Մահմեդ Չալվա կոչեցյալին: Բոլորին՝ թվով 15.000 հոգի, նա սրախտոխոջ արեց, Հնեի պես ջարդեց և սատկեցրեց» (Գրիգոր Կյուրիացի «Յիշատակարան 1609 թվականի»):

⁵⁷⁶⁰ «Եվ ահա այնոր Մուրադ փաշան եկավ և հասավ Տարսուսի մեծ դաշտը՝ այն մեծ չար Թավուլի վրա: Նա անխնա կոտորեց այնտեղ հավաքված ջալալիներին՝ սրանց մնացորդներին փախցնելով դժբաղձների մոտ» (Սրապիոն Բաբերդցի «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

«Դրանից հետո Մուրադ փաշան գնաց Շեռյան երկիր» (Գրիգոր Կյուրիացի «Յիշատակարան 1609 թվականի»):

⁵⁷⁶¹ «Դրանից հետո այնոր Մուրադ փաշան հաստատվեց Բաբերդում և գործերը ցրեց այս ու այն կողմերը: Նրոնք գտան բազում ապստամբների նույնիսկ պարոններից և փաշաներից, սրահար արեցին ու սպանեցին: Այսպես բոլորին ոչնչացրին և մեծ խաղաղություն տիրեց» (Սրապիոն Բաբերդցի «Յիշատակարան 1608 թվականի»):

«Դրանից հետո Մուրադ փաշան... հաստատվեց Բաբերդում՝ երկրի սրտում, և, այստեղ մնալով 1 ամիս, Հատ մարդկանց չարաչար սպանեց» (Գրիգոր Կյուրիացի «Յիշատակարան 1609 թվականի»):

«Եվ ահա Կուլուցի Մուրադը... եկավ մուրադխանցիների և Շիրին-բեկի վրա, որ խախտյաց դաշտում էին, այսինքն՝ Բաբերդում: Նա այստեղ Սյունը գյուղը լրիվ կոտորեց, մարդկանց դիակները հորերը լցրեց, որոնք նախապես փորել էր, բոլորին բնաջնջեց և խաղաղեցրեց» (Գրիգոր Դարանացի «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁶² «Այդ ժամանակ Կուլուցի Մուրադը... եկավ նաև մեր Կամախի բերդի վրա, որտեղ ամրացել էին Շիրին-բեկն և Թավուլը» (Գրիգոր Դարանացի «ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁶³ Այս մասին հայտնում է Իսկենդեր Մունշին:

⁵⁷⁶⁴ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոցեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁷⁶⁵ «Այդ ժամանակ սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը - Մ.Ֆ.) մեծ ուժեր էր ուղարկել Բաբելոնի վրա և հետները դրել էր Թաթար խանի (Դրիսի խանության խան Չեյլանթե-Գիյեղի (1608-1610) - Մ.Ֆ.) գործը, որոնք ըստ Եուլթյան դրիմցիներն էին: Եվ ահա թաթարխանությունները, թվով մոտ 40.000 ընտիր ռազմիկներ, որոշեցին գնալ Վրաստանի վրա, թալանել այն, հիմնովին ջնջել և գերիներով ու ավարով լի հետ դառնալ, բանգի Վրաստանը նրանց թվում էր առանց թագավորական իշխանության, իսկ մեր այս երիտասարդի (Քարոյի թագավորության արքա Լուսարթը II-ի - Մ.Ֆ.) մասին էլ նրանք ոչինչ չգիտեին, բանի որ այս ցանկալին դեռ երեխա էր: Եվ այսպես թշնամիները աննկատ մոտեցան: Արբան փոքրաբանակ մարդկանցով կանգնած էր Ցխիրետի կոչվող վայրում գտնվող մի փոքրիկ ամրոցում և ոչնչի մասին չգիտեր: Մայիսյան գարնանային եղանակ էր, երբ այդ ամենը տեղի էր ունենում և, բանի որ Աբդոցիի հողը, Տաշիրին, Ջավախքը, Թռեղքը ու բոլոր այդ հարակից հողերն ամբողջովին անայացված էին և մարդագուրկ, այդ պատճառով էլ, ահա, նրանք կարողացան աննկատ առաջանալ, անցնել Թռեղք ու հասնել Մանգիսի կիրճին: Վերինի կամբով, սակայն, նրանք չնկատեցին Մանգիսի Աստվածամոր եկեղեցին, բանգի սա այն աստիճանի էր ամպերով և մշուշով պատված, որ նրա մոտիկից անցնող մեծաբանակ գործը ոչ եկեղեցին տեսավ, ոչ էլ գյուղը: Այդտեղ՝ մոտակայքում, մի փոքրիկ վայր կար, որը կոչվում էր Զվեթալ: Այստեղ նրանք բռնեցին մի ոմն ծերունու, որն այդ վայրերից էր և նրա անունը Միսոն էր, ու, ուժով տանելով հետները, սկսեցին ստիպել, որ նա ցույց տա արքայի մնալու վայրը: Այդ ծերունին, սակայն, արքային հանձնելու և Վրաստանը լիակատար դատապարտման փոխարեն ընտրեց մահը: Եվ ահա նա առաջնորդեց նրանց ու առաջ տարավ ճանապարհազուրկ վայրերով, հանեց սարի վրա և Հեղեց իրոք Ցխիրետի տանող ճանապարհից: Այս կերպ նա առաջնորդեց նրանց և հասցրեց Ռկոնիի կիրճ՝ տանելով մի դժվարանցանելի, նեղ ու քարքարոտ տեղանքով: Այդ ընթացքում Հատ մարդիկ և ձիեր ցած էին ընկնում ժայռերից ու լեռնածերպերից և զոհվում էին: Եվ ահա այս հայտնի մարդիկ, ի վերջո հասկանալով խաբերությունը և իրենց զգալով նեղ դրության մեջ, բռնեցին այդ ծերունուն ու գլխատեցին, իսկ իրենք էլ անցան Տեճիյան կիրճը և, մեծ դժվարություններով ու զոհականներով ելնելով այնտեղից, ցրվեցին Դեոյան հարթավայրում, ինչպես դա լինում է ճանապարհներին անձանդների հետ: Այս վայրում՝ Կուր գետը բավականին լայնացած էր, այն հնարավոր չէր անցնել և ահա, երբ նրանք իրար խառնված ու իրենց կորցրած սկսեցին ճանապարհ փնտրել, այդտեղ էլ հենց հեծվում մեկ այլ ծերունու տեսան՝ դա ուփյուսցիների մի հայ էր, որը գտնվում էր Դեոյան հարթավայրում: Թշնամիները վազբով ընկան այս մարդու հետևից, որ բռնեն նրան և պարզեն ճանապարհը, որը կտաներ դեպի արքայի ու վրացիների ճամբար, սակայն այս ծերունին, տեսնելով մոեիսի պարսի նման հարթավայրը պատած գործը, վազբով պոկվեց նրանցից և հասցրեց հասնել ուփյուսցիյան կամուրջ՝ իր հետևից բանդելով այն ու նետելով գետը: Թաթարները մոտեցան և հավաքվեցին կամրջի մոտ, սակայն չկարողացան անցնել: Դրանից հետո նրանք վերադարձան և կրկին ծածկեցին Դեոյան հարթավայրը: Այդ ընթացքում այն հայ ծերունին հապճեպ գնաց և Կուրից այն կողմ գտնվող վրացիների մեջ տարածեց այս լուրը, որպեսզի Հատայեն իմաց տալ արքային: Եվ ահա արքան, տեղակալված լինելով Ցխիրետիում, որտեղ էին գտնվում նաև վրացիները, տեսնելով թշնամական գործի նման մեծ բանակություն, Հիդրավեց հանգամանքների այդ

անակնկալ դասավորությունից, քանի որ իր հետ միայն շատ քիչ թվով պալատականներ կային: Ահա հենց այս պատճառով էր, որ արքային անուժությունը պատեց, բայց այնուհանդերձ նա, հույսը դրած Աստծու և սուրբ Աստվածամոր վրա, ընդունեց որոշումներից լավագույնը, որը հարկի էր նրա արհուրոյանն ու արժանապատվությանը: Եվ այսպես արքան իրեն հարկի չհամարեց ոչ փախուստն և ոչ էլ ամրոցում պատսպարվելը, այլ առաջ նետվեց, որպեսզի արագորեն գա Տաշիքարի, որը Ախալդաբայան կամրոջի մոտ էր: Մոռարավ Գեորգի Ասակածեն՝ այդ արհալան ռազմիկը և մտքով անվախ այրը, որը իր խիզախությանը ու քաջությանը գերազանցում էր ամեն մի մարդու, միացավ արքային և նրանք եկան այնտեղ: Թաթարների զորքը ևս մեկնեց այդ ուղղությամբ, քանզի գետի հորդացման և ճանապարհներին անտեղյակության պատճառով այլ ճանապարհով ընթանալ նրանք ի վիճակի չէին: Վրացիները տեղակայվեցին գետի այս ու այն ափերին: Եվ այսպես մի դաժան ճակատամարտ տեղի ունեցավ և սկսեցին ոչնչացնել ու տապալել թաթարներին, այնպես որ սրանք ի վիճակի չեղան Նուլիսկ դեմքերն էլ դարձնել վրացիների ուղղությամբ: Ահա նման մի հաղթանակ ուղարկեց աստված այդ երանելի արքային և վրացիներին, որոնք, չնայած թաթարների թվական գերազանդությանը, գլխովին ոչնչացնում էին սրանց՝ տապալելով ու հետապնդելով: Թաթարների մեծ մասը խեղդվեց գետում, դրանք ընտրյալ ձիերով հեծյալներ էին, Նույն այն եզրիտացիների նման, իսկ նրանք էլ, որ մնացին, բաժին հասան պատանիներին և կանանց, որոնք այդ ընտրյալ հեծյալներին կենդանի բռնում էին, տանում և մ բարձր էին տալիս: Եվ այսպես այն աստիճան ոչնչացրին թաթարներին, որ ասում են, թե սրանց զորքից փախուստով փրկվել են միայն 14 հոգի: Այդ պարտությունից հետո այդ թաթարների Նուլիսկի անունը վերացավ, իսկ վրացիները ոչ մի մահվան դեպք չունեցան» (Անանուն «Լուսարսաբ արքայի նահատակությունը», մաս 3):

«Նույն այդ Զորնիկունի 297 թվականին Լուսարսաբ թագավորին (Զաթթլի թագավորության արքա Լուսարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.) լուր եկավ թաթարական խանի զորքի կենտրոնացման և Թեոդեզով դրա անցման մասին: Արքան իր մոտ կանչեց Յարային և հրահանեց. «Դու կարողանում ես փակել ճանապարհները: Դաշտայաններ անցումները և լավ հսկեք դրանք, եթե զորք տեսնեք, ապա թույլ մի տվեք ձեզ հաղթել»: Նա հենց վերցրեց միայն Յարային և ոչ մի հոգու ավել: Նրանք, սակայն, ոչինչ չպարզեցին զորքի մասին, քանզի սրանք գնացել էին ուրիշ ճանապարհով, սակայն ի վերջո հենց այդ զորքի գոհն էլ նրանք այնուհանդերձ դարձան: Թաթար խանի (Ղրիմի խանության խան Չելյամեթ-Գիրեյի – Մ.Ֆ.) զորքն անցավ Թեոդեզ, իսկ նրանց հետևից էլ առաջանում էին մանգլիսցիները, ընդ որում ոմանք առաջանում էին ձեռքերին ունենալով մանգաղներ, այն դեպքում, երբ այլք էլ գալիս էին կացիներով զինված: Ժամանելով Զվեշտու՝ թաթարները բռնեցին երեց Թևդորին, ճանկա ընկան և սկսեցին հարվածել նրան զավազանով: «Առաջացիր և ճանապարհ ցույց տուր, ահա, թե ինչպես պետք է ընթանանք»: Բարձրացան Էրիկայանա, իսկ երեցն ընթանում էր առջևից: Մոտենալով Գոստիբային՝ նրանք ասացին. «Տար մեզ արքայի վրա, իսկ մենք կգանք թո հետքերով»: Երկու հոգի հսկում էին կապկալված քահանային և սա ինքն իր մեջ որոշեց. «Ինձ ցանկացած դեպքում կպանեն, փրկեմ գոնե մեկ հոգու»: Դրանից հետո նա ինքն իր մեջ մտածեց. «Այս աշխահում ոչ-ոք աննահ չի մտնւ, արդ ինչո՞ւ ես զորքը բերեմ և ուրախացնեմ դրանց»: Եվ ահա նա անցկացրեց նրանց Էրտացմիսդա: Այդ ժամանակ արքան կանգնած էր Տիփրեսիում, սակայն երեցը չտարավ նրանց այդ ճանապարհով, այլ առաջացավ Զվեշտալիքին ճանապարհով: Ի վերջո, երեցին գլխատեցին: Ինչ վերաբերվում է արքային, ապա նա չգիտեր, որ նրանք իջել են, սակայն, երբ նայեց, տեսավ զորքը, քանզի ներքևում ամեն ինչ լիքն էր հորդայի կողմից: Արքան, մոռարավ ու վրացիները սկսեցին խորհրդակցել և ահա մոռարավն ասաց. «Դուք առաջժ մի շարժվեք տեղից: Ինձ համար ժամ պահե՛ք մինչև ժամը յոթը և լսեցե՛ք ինձ»: «Մենք անապանս կզոհվենք թո աչքի առաջ», - երդվեց արքան, լսեց նրան և մնաց տեղում: Մոռարավը որպես տուրհանդակ մեկնեց Քալստիկին: Մարարտիոսիայի բնակիչները, բոլոր նրանք, որոնք տեղեկացան այս ամենի մասին, օգնության շարժվեցին արքային: Մոռարավը հավաքեց մինչև 500 հոգու կամ մի քիչ շատ: Իմաց տվեցին Դելա-Մահմեդ խանին, թե. «Շտապ արի, մենք դժվար վիճակի մեջ ենք ընկել, մի խուսափիր օգնությունից, քանզի մենք միշտ միակամ ենք եղել»: Այստեղ ևս ոչ-ոք չխուսափեց: Եկան բոլորը, ինչպես դաճակներով զինվածները, այնպես էլ ռազմիկները: Ժամը յոթի մոտակայքում մոռարավը զորքի հետ միասին ժամանեց արքայի մոտ և կանգնեց նրա կողքին: Եվ ահա մոռարավը, Չազա Տիցիաշվիլիին, Չաթարիան ու Յարային այլ դիմելուներին հետ մեկնեցին մարտի, իսկ նրանց հետ էլ նաև՝ զորքն ու արքան: Նիաբից անդին մի վայր կա, որը կոչվում է Մխերտա: Այնտեղ մի փոքրիկ թավուտ կար, իսկ դրա դիմաց էլ ջրված և մշակված մի դաշտ: Դենց որ նրանք մեզ տեսան, մենք հարձակվեցինք նրանց վրա: Նրանք մտան այդ հեղիված դաշտը, սակայն մոռարավն և Չազա Տիցիաշվիլիին հարձակվեցին նրանց վրա ու, հարվածելով նիզակներով, տապալեցին մարդկանց ձիերից: Արքան և իր զորքը կանգնած էին դաշտում: Չազա Տիցիաշվիլիին խոցեց փաշային և գլխատեց նրան: Զարձակում գործեցին կուռ շարքերով: Չազան ցատկեց ձիու վրա՝ մորուրեք բռնած ատամներով պահելով փաշայի գլուխը: Բոլորը հարձակվեցին՝ Չաթարիան, իսկ նրանից հետո էլ՝ Յարային, որոնք անմիջապես ժամանեցին այդ ջրվող դաշտը և շատերին կոտորեցին: Կուռն այդ ժամանակ ջրառատ էր, հունիս ամիսն էր: Մուխրանի իշխանը, Էրիսթավները, ինչպես նաև Ամիրխանդին այն կողմում էին և ոչ-ոք չէր կարողանում անցնել գետը: Մի մարդ ուղարկեցին բոլորի մոտ. «Մեզ միացե՛ք Վերին Զարթիում»: Մահմեդ խանը ժամանեց 700 հոգու գլուխն անցած: Իրենցից գոհ ելան և մեկնեցին Կղարջ, իսկ մոռարավը գեկուցեց արքային. «Փառք վրացիներին, քանզի նրանք հանգիստ են առաջանում: Մենք հետապնդում ենք հակառակորդին, իսկ երբ հարձակվում են մեծ զորքի վրա, հանգստությունը հաջողություն է բերում»: Մի հայ քահանա կար, որն այդ ժամանակ, ոչնչի մասին չիմանալով, գալիս էր Գորիից: Առջևում՝ Դուռայան դաշտում, նա հանդիպեց զորքին, որից հետո վերադարձավ, անցավ Գորի, ավերեց Գորիի կամուրջը և տեղյակ պահեց Վերին Զարթի: Չորքը պատրաստվեց, բոլորը ելան իրենց տեղերից և պահպակվեցին թաթարոնցներում: Իրոք, եթե նրանք չհանդիպեին այդ տերտերին, առանց դժվարության կառաջանային և մեծ վնաս կհասցնեին երկրին: Դրանից հետո նրանք սկսեցին կամուրջ կառուցել Կվաթլբլեյիում: Ավերեցին տները, շինանյութը տարան, կամուրջը կառուցեցին, անցան Գորի և տեղակայվեցին այնտեղ: Արքան և զորքը ժամանեցին Աթենի: Չորքը հետևում էր նրանց: Մենք ժամանեցինք Սացիցիստ: Այն կողմում հավաքվել էր զորքը և լցրել ամեն ինչ, իսկ մենք գալիս էինք թշնամու հետքերով: Մենք մերոնց մոտ մի լողորդ ուղարկեցին հայտնելով. «Դուք դանդաղորեն առաջացե՛ք նրանց հետևից, իսկ մենք կելնենք ու կփխանանք ձեզ»: Նրանք, որտեղ որ լինում էին, այրում և ավերում էին: Դետո նրանք մեկնեցին Սուրամի և եկան այնտեղ, իսկ արքան ժամանեց Բրուն: Մենք հանդիպեցինք նրանց: Մենք մարտ էինք տեսնում, իսկ հույսերս էլ դրել էին Սուրամյան Ախալդաբայի կամրջի վրա, որ անցնենք այն կողմը, սակայն նրանք զորք էին ուղարկել և ավերել էին կամուրջը: Իմանալով այդ մասին՝ մենք տխրեցինք: Շատ եպիսկոպոսներ և հոգևոր աստիճանի մարդիկ կային: Այդ գիշեր ոչ-ոք չէր բնում և բոլորն արցունքն աչքերին աղաչում էին աստծուն. «Չնարավորություն տուր մեզ վաղը հանգիստ անցնել ջուրը»: Դա տրամաբան էլ չէր, սակայն հաջորդ օրը նրանք ավերեցին կամուրջը: Մենք կանգնած էին Բրունում և նրանց դիտում էին վերևից, իսկ նրանք նայում էին մեզ այն կողմից: Սուրամի և Տաշիկարիի մեջ ոչ մի վայր չմնաց, ամեն ինչ լցվեց Գորով: Շալվային քիչ զորքով ուղարկեցին Կորտնետի՝ հրամայելով փակել ճանապարհները: Դազան օղազրահները, կապեցին գնեթերը և Սուրամից այն կողմ գետն անցան առանց որևէ կորուստի: Ոչ մի մարդ չխեղդվեց, չնայած անցնում էին լողալով, հունիս ամիսն էր և ջուրն առատ էր: Սուրամից այն կողմ՝ գետից անդին, արքան և զորքը չհանդիպեցին զորքն ու հայտնի մարդիկ: Նրանք և մենք շատ ուրախացանք, հրճվում էինք մարտի սպասումից: Սկսեցին խորհրդակցել. «Ե՛րբ հարձակվենք»: Ոմանք ասացին. «Եկե՛ք հարձակվենք հենց հիմա», այլք. «Եկե՛ք հարձակվենք վերևից», Նուզգալոն ասաց. «Եկե՛ք հարձակվենք գիշերը, քանզի լեռներից հենց այդ կերպ են վարվել գերադասում և այդ կերպ ոչ մեկ անգամ են հաղթանակի հասել», իսկ այլք էլ ասացին. «Եկե՛ք հարձակվենք առավոտյան»: Ես՝ Մեծ մոռարավս, այդ ժամանակ խորհուրդ տվեցի. «Եղբայրներ, հավատացե՛ք, այդ մարտն ինձ վստահե՛ք և թող իմ այսօրվա գործը ձեզ օրինակ լինի: Դետեք ինձ, քանզի ես առյուծի պես կմարտնչեմ: Առավոտյան կշարենք զորքը, այնտեղ, որտեղ նրանք են կանգնած, խրամատ կփորենք, դրա մոտ կդնենք հրաձիգներին և կքարոջենք այդ զորքը»: Նիաբի մոտ մի ինչ-որ մարդու բռնեցին, որը փախել էր և եկել մեզ մոտ: Մենք ուրախացանք և հարցրինք նրան. «Ի՞նչպես են նրանք պատրաստվում մարտնչել և ի՞նչ են պատրաստվում անել»: Այն մարդն ասաց. «Թշնամիները մտքերի մեջ են և տատանվում են: Նրանք կենտրոնանում են, պարկերն ավազ են լցնում, կշում են նետերը և գուշակություններ են անում ավազի վրա: Աստղագուշակները երկինք են նայում, սակայն սրանք էլ մտքերի մեջ են և ասում են, որ. «Ոչ մի մեզ հայտն ի նշան չի երևում»: Նրանք շփոթված են»: Այս լուրը մենք լսեցինք և եկանք եզրակացություն, որ աստված գայրացած է նրանց վրա: Եվ ահա հարցրինք այդ մարդուն. «Ի՞նչ մարտական գնեթեր ունեն նրանք»: Նա պատասխանեց. «Ոչ մի գնեթ, միայն նետեր են, նրանք ուրիշ ոչինչ չունեն, ոչ հրացաններ, ոչ էլ նիզակներ, մարտնչում են միայն նետերով»: Մարտի ելանք և հրաձիգներին տեղակայեցինք խանդակի մոտ, այն դեպքում, երբ մենք հարձակվեցինք վերևից: Խանդակից այն կողմ տեղակայված հրաձիգները կրակ բացեցին և հարվածեցին նրանց, սակայն նրանց զորքը վեց անգամ գերազանցում էր մերը: Կոչ լավեց. «Մոռարավ, շարիր զորքը և ներխուժիր հորդայի շարքերը»: Սա մեծ եռանդով ելավ և հարվածեց: Գոհ տեսքով մոտեցավ նաև արքան՝ փռչիացնելով բոլոր նրանց, որոնց խոցում էր նիզակով: Վրացիները լավ էին մարտնչում: Մարտը թեժացավ և հրացանների կրակը հաճախացավ: Տեղ հասան նաև այն զորքերը, որոնք հետ էին մնացել մարտից ու ես, թեև չեմ սիրում պարծենալ, սակայն պետք է ասեմ, որ, յուրաքանչյուր մեկը, ում ես հարվածում էին նիզակով, ի վիճակի չէր լինում մնալ թամբի վրա: Որտեղ որ հայտնվում էի, ես հարձակում էի գործում, սարսափ ու վախ տարածելով, ես մարտնչում էին անողորմ կերպով՝ խոցում էի, պատվում զորքի մոտ և ավելի շատ հարվածում ու սպանում տուլթանակիրներին: Ես կոտորեցի երեք նիզակ, հետո անցա գավազանի, այն ևս կոտորեցի և անցա սրին: Վրացիները խիզախորեն էին մարտնչում, լավում էր մարտի շալուն և փայլատակում էին գնեթերը: Թաթար խանի զորքը կոտորեցին, իրոք, ո՞վ կարող էր իրեն խնայել հանուն արքայի: Մի մեծ մարտ և ճակատամարտ եղավ, որը նման էր որոտի: Մեր մարտը նիզակներով էր, նրանցինը՝ վահաններով, նետերով ու սրերով: Արքան ևս լավն էր և շատերին տապալեց: Մարտը, որը սկսվեց առավոտյան, տևեց ինը ժամ: Այդ ճակատամարտը հնարավոր չէ նկարագրել խոսքերով: Թռչում էին

անողորմ նետերը և սպանում շատերին: Մենք ձեռքերումս սեղմել էինք նիզակները, միայն ինձ բաժին էր հասել 12 հոգի: Մենք հաղթեցինք այդ ճակատամարտը, կոտորեցինք և ամեն ինչ արեցինք այն կերպ, որը լավագույնն էր արքայի ու վրացիների համար: Մարդիկ սկսեցին հավաքվել արքայի մոտ: Վրացիների նման հաղթանակ ես երբեք չէի տեսել» (Քարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Այդ գրույցի ժամանակ արքային (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.**) լուր հասցրին, թե Թռեղը է եկել Ղրիմի խանության թաթարների մի մեծ զորք, բանգի այդ ժամանակ սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.**) գրավել էր Բաղդադը և սրանք նրանից թույլտվություն էին խնդրել անցնել Քարթլիով, բանի որ ինչ-որ մեկն ասել էր նրանց այդ ճանապարհի կարծության և գերիների առատության մասին...: Նույն պահին իսկ ընդհատեցին խորհրդակցությունը և արքան առաջ ուղարկեց Յարալիին, որպեսզի սա փակի ճանապարհները ու արագորեն տեղեկություններ հաղորդի արքային, այն դեպքում, երբ վերջինս ժամանեց Ցխովրետի: Ճանապարհները փակելու համար ելած Յարալին, սակայն տեղավորվեց հանգստի և հենց այդ ժամանակ էլ, երբ նրանք քնած էին, նրա ու իր ռազմիկների վրա հանկարծակի հարձակվեցին թաթարները և այնպես կոտորեցին, որ ոչ-ոք չփրկվեց: Դրանից հետո նրանք առաջացան և այրեցին Մանգլիսին ու Քվեշը, որտեղ մի հոգևորականի բռնեցին և սկսեցին մորակահարել, որպեսզի սա հայտնի արքայի գտնվելու վայրը, իսկ այդ հոգևորականը ասաց. «Չեմ համարձակվում հավերժական կյանքը փոխանակել անցողիկի հետ և արքայի ու երկրի դավաճան չեմ դառնա»: Այդ պատճառով էլ, ահա, վերջինս թաթարներին տարավ Գոստաբայից վերև և նրանց հետ իջավ Քվեմադրիսիի ճանապարհ: Այստեղ թաթարները հասկացան, որ այդ հոգևորականը խաբել է իրենց և այդ պատճառով էլ կտրեցին նրա գլուխը, որով վերջինս սուրբ նահատակների շարքը դասվեց: Ներխուժած թաթարները պատեցին Էրտաքսինդան և Ախլապակը ու արքան գնում էր նրանց Ցխովրետից: Մուրաֆն և Չազա Ցիցիաշվիլիին արքայից ուղարկվեցին ու հավաքեցին շրջակայքում բոլոր պարողներին: Պարզելով այս ամենը՝ արքային ներկայացավ նաև Բարատաշվիլին: Այդ ընթացքում մուրաֆան իջավ Մխերթի թափում՝ Նիաբի գյուղից այն կողմ, հարձակվեց թաթարների վրա և շատերին ոչնչացրեց: Այդ ժամանակ էլ հենց Չազան սպանեց փաշային և, մորուքից բռնած ատամներով պահելով փաշայի գլուխը, շրջապատեց թաթարներին, ցատկեց ծիու վրա և մարտով կիսեց նրանց շարքերը: Ժամանեցին արքայի մոտ, ցույց տվեցին թաթարների գլուխները և ավարը, որից հետո արքան հավաքեց Քարթլիի զորքը ու ընկավ թաթարներ հետևից: Երբ թաթար խաները Դոնի դաշտով էին ընթանում, գորեցի մի տերտեր, նկատելով այդ, շտապ վերադարձավ և Գորիի կամուրջը բանդեց: Թաթար խաները, գտնելով կամուրջը բանդած, մտան Ցցիցիաշվիլիների տիրույթները, որտեղ, ում որ հանդիպեցին, ջարդեցին, գերեվարեցին, ամեն ինչ ամայացրին և եկան Բրթումա: Այստեղ նրանք բանդեցին տները, կամուրջ կառուցեցին Մոկվարիի վրա, անցան այն և կանգ առան Տաշիկարիում: Արքան իր հերթին զորքով մոտեցավ Ախալդաբային, սակայն այնտեղ արդեն կամուրջ չկար, բանգի հունիսին Մոկվարին լիաջուր է: Տեսնելով այդ՝ արքան և զորքը արդեթին աստճուն ու ձիերի վրա անվնաս անցան, որից հետո գաղտնի իջան Մոկվարիի փողով և ելան Մուրամիի ծայրը: Այստեղ նրանց հանդիպեցին Մոկվարիից հյուսիս արդող բոլոր վրացիները: Այդ ժամանակ մուրաֆայի խորհրդով հրամայեցին տեղակայեցին խանդակից անդին, իսկ հեծելազորայիներն էլ լուսաբացին մոտեցան դաշտին և սրընթաց հարձակում գործեցին: Քրիստոսի 1609 և Քրոնիկոնի 297 թվականին ուժեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որի ընթացքում իրեն շատ խիզախ դրսևորեցին Լուարսաբ արքան և հատկապես մուրաֆը: Եվ այսպես աստված հաղթանակ շնորհեց և շատերին կոտորեցին, որից հետո թաթարները դիմեցին փախուստի ու այն վիճակում հայտնվեցին, որ նույնիսկ քողածածկ կանաչեք երեք օրվա ընթացքում դուրս էին հանում նրանց թաթստոցները, սերկացնում և բաց էին թողնում: Արքան ավար ձեռք գցեց, իսկ թաթարների գլուխներն էլ ուղարկեց շահ Աբբասին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**), որը մեծ նվերներ ուղարկեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1609 կամ Քրոնիկոնի 297 թվականին Լուարսաբ արքան հաղթեց ու ոչնչացրեց Թաթարխանին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Լուարսաբ արքայի (**Քարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ, վերադառնալով Թուրքիայից, թաթարները, որոնք մինչ այդ սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով գտնվում էին Բաղդադի մոտ, որպեսզի հասնեն իրենց տեղերը, ցանկացան Վրաստանի միջով Ղրիմ անցնել: Եվ ահա, մտնելով Իբերիայի տարածք, նրանք իրենց ծամբարը զարկեցին Մանգլիսում: Նրանց պետք էր իրենց համար ուղի գտնել Կովկասյան լեռներով և, այդ կերպ բնակավայրերը ամայացնելուց հետո, աննկատ հեռանալ իբերական տիրույթներից, բնակավայրեր, որոնց վրա նրանք պարողատվում էին հարձակվել պարենամթերքի պակասի պատճառով: Եվ այսպես, բռնելով մի գյուղական քահանայի, նրան սկսեցին տախիվել նրան ճանապարհի ցույց տալ, իսկ եկելուցու այս սպասավորը այդ տանջանքները տարավ ոգու կորուզվով, ամրապնդված այն հավատքով, որ թաթարներն է թշնամիներից այն ճանապարհը, որով նրանք կարող էին հեռանալ իբերական զորքերի հետապնդումից: Թաթարխան անունով նրանց առաջնորդը, զայրացած այդ դժբախտ հոգևորականի արարքից, հրամայեց գլխատել նրան և այս կերպ առ հայրենիք սիրո պատճառով նա դարձավ մահմեդականների դաժանության զոհը: Լուարսաբ արքան, իմանալով Թաթարխանի առաջիկայացման մասին, շտապեց հավաքել իր զորքերը, որպեսզի սեփական տիրույթներից բխ այս թշնամիներին: Նա նետով ղեպի երդացվեցին վանք, որը սրանք սկսել էին պաշարել ավար ձեռք գցելու համար: Եվ ահա գիշատիչները ջարդվեցին և փախուստի մատնվեցին: Լուարսաբ արքան, որպես Պարսից տերության հանդեպ իր եռանդի արտահայտություն, թաթարների գլուխների ոչ քիչ քանակություն ուղարկեց շահ Աբբասին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) և արքան նրան շատ թանկարժեք իրեր տվեց ու շնորհակալ եղավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120):

⁵⁷⁶⁶ «Բարձր սերդար Մուրադ փաշան, մեկնելով Արևելք՝ Գյուլքի Մուհամմեդ փաշային նշանակեց տեղակալ: Սաֆար ամսի 5-ին Մուրադ փաշան Լգեմի երկիրը գնալու համար իր հաղթական զինվորներով անցավ Սկուդար: Փաղիշահական հրամանով նա Ռաբիա Ա ամսի սկզբին ճանապարհ ընկավ և, մենգիլներն անցնելով, հասավ սահման, որտեղ հավաքվեցին նշանակված բեգլեգիները ու մեծ թվով զինվորներ: Տեղեկություն ստացվեց, թե մուղորայ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) Թավրիզում է գտնվում: Բանի որ ձմեռը մոտենում էր, Մուրադ փաշան շտապ եկավ Թավրիզ, սակայն բնակիչները բաղաձր դատարկել էին, թողել էին անբնակ և հեռացել էին: Չինվորները բանդեցին և այրեցին բաղաձի բոլոր շինությունները: Շահը, դիմադրություն ցույց տալուց խուսափելով, ապաստանել էր Թավրիզի շրջակայքում գտնվող Սյուրխաբ բերդում...: Ձմեռը վրա էր հասնում: Տեղում հանգստանալու և հնարավորություն չունենալով՝ այդ կողմերը բանդելուց և ավերելուց հետո սերդարն ու ղափուղույի զինվորները վերադարձան Դիարբեքիր» (Զյաթիթ Զեյթի «Պատմություն», հատոր 1):

«Յիջրի 1019 թվականի գարնանը բացվելուն պես իսլամական զորքը արշավի ելավ դեպի Իրան: Մինչ զորքը, հաղթահարելով անցումները, մոտենում էր Թավրիզին, սրա բնակիչները, լքելով իրենց կացարանները, ցրվեցին տարբեր կողմեր և սարդարը տեսավ միայն լքված ու դատարկ բաղաձի: Տեղ հասած իսլամի ռազմիկները շատ կառույցներ ավերեցին, շատերն էլ այրեցին, որից հետո զորքը ձմեռեց Դիարբեքիրում» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Երբ հոռոմները մի բանի օրինակներում նկատեցին թագավորի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) ուժն ու եռանդը և ոչինչ չկարողացան անել նրա դեմ, զորավար Մուրադ փաշան որպես հրամանատար եկավ Թավրիզ, բայց չկարողացավ գրավել Թավրիզի բերդն ու հաշտություն խնդրեց» (Իսթանդուր Մուլնշի «Աբբասի պատմությունը»):

«Այդ տարի Մուրադ փաշան Ստամբուլից մեծ զորքով ելավ և գնաց Թավրիզ: Չինվորների վրա խիտ ձյուն եկավ և անգոր դարձրեց: Չիլ փաշան և ֆրանկ զինվորներն ընկան, դրա համար էլ հետո նա հետ դարձավ, եկավ Ամիդ և ձմեռեց Ամիդում» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1058 թվականին Մուրադ փաշան Կոստանդնուպոլսից մեծ զորքով ելավ և գնաց Թավրիզ: Չինվորների վրա խիտ ձյուն եկավ և անգոր դարձրեց: Չիլ փաշան և ֆրանկ զինվորներն ընկան, դրա համար էլ հետո նա հետ դարձավ, եկավ Ամիդ և ձմեռեց Ամիդում» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Յիջրի 1019 թվականին Մուրադ փաշան սարդար նշանակվեց և առաջ ուղարկվեց: Նա Թավրիզ հասավ, սակայն շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**), երբ լսեց այս մասին, նրա դեմ չեկավ: Իր հերթին, բանի որ ձմեռը մոտեցել էր, վեգիդը Ամիդ դարձավ և շահ Աբբասին մի թուղթ ուղարկեց» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Դրանից երեք տարի հետո Սոր Ահմեդ փաշան եկավ մինչև Երևան և պաշարեց այս անառիկ ամրությունը: Նա 3 ամիս նստեց բերդի վրա, սակայն չկարողացավ գրավել այն, բանգի պարսից Ամիրգունա գորավարը (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունան – Մ.Ֆ.**) 12.000 հոգանոց զորքով ամրացել էր բերդի մեջ և ձմեռային երեք ամիսների ընթացքում նա բազում բաջություններ գործեց» (Ամանուն «Ռիշատակարան 1612 թվականին»):

«Յայոց 1058 թվականին սարդար Մուրադ փաշան Թավրիզ հասավ» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Յայոց 1059 թվականին Մուրադ փաշան եկավ» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից ևս երկու տարի հետո թուրքերը Մուրադ փաշայի գլխավորությամբ կրկին հայտնվեցին: Նրանք գրավեցին Թավրիզը և այնտեղ մնացին չորս ամիս, ընդ որում այս ընթացքում հակառակորդները 5 անգամ ճակատեցին, երբ որոշ դեպքերում պարսիկները ծանր կորուստներ էին կրում: Ի

վերջը, սակայն, շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) փայլուն հաղթանակ տարավ և հետ խլեց քաղաքը» (Ադամ Օլետարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷⁶⁷ «Այդ տարի հուլիսի 30-ին, որ շաբաթ օր էր, Սոֆին եկավ Արգունը և այրեց երկրի վաստակը՝ թե գյուղում, թե քաղաքում: Օգոստոսի 1-ին, որ երեքշաբթի էր, նա գնաց, սակայն հետո սաստիկ սով եղավ...: Ահա այդպես այդ թվականի հուլիսի 31-ի երեքշաբթի օրը Սոֆին եկավ Կարին, թուրք Ջաքիլմազի և թաթարի դեմ ուժեղ կռիվ տվեց և օգոստոսի 3-ի ուրբաթ օրը եկավ ու գնաց, իսկ այդ տեղերի տերը Պասան փաշան էր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Պարձյալ Նույն թվականի հուլիսի 31-ի երեքշաբթի օրը Սոֆին եկավ Կարին, թուրք Ջաքիլմազի և թաթարի դեմ ուժեղ կռիվ տվեց և օգոստոսի 3-ի ուրբաթ օրը եկավ ու գնաց, իսկ այդ տեղերի տերը Պասան փաշան էր» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷⁶⁸ «Այդ հարսանիքի ժամանակ շահ Աբբասը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գրեց Ղազախի խանին. «Հավաքիր քո ռազմիկներին շուրջը, գնա Լուարսաբ արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ի – Մ.Ֆ.) վրա, սպանիր նրան և գլուխն ինձ ուղարկիր»: Նույն այդ բանն էլ, սակայն, նա գրեց արքային: Այդ ժամանակ, ահա, արքան արագորեն հավաքեց իր զորքը, հարձակվեց խանի վրա, սպանեց նրան և գլուխն ուղարկեց շահ Աբբասին: Որպես պարգևատրում այդ բանին՝ սա արքային մեծ նվերներ ուղարկեց, ընդ որում նա այդ արեց, որպեսզի պարզի արքայի ուժը, թե կարող է արդյոք նա վնաս տալ նրան իր նեղությանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ Քարթլիի իշխան Գեորգի Թաթիսանովը, որը Լուարսաբ արքայի աներձակ էր, իրեն անկախ զգաց այս արքայի իշխանությունից, հեռացավ Պարսկաստան և շահ Աբբասի (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) առաջ գրադարեց վերջինիս, իսկ շահը, արդարացի գտնելով այս խռովարարի պնդումները, հրահանգ գրեց Ղազախի խանը, որպեսզի սա գլխատի Լուարսաբ արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.): խանը չկարողացավ կյանքի կոչել պարսից բռնակալի կողմից իրենց պահանջվող չարագործությունները, բանգի այդ ժամանակ շահը իր հերթին դիմեց Լուարսաբ արքային և ներշնչեց նրան գլխատել Ղազախի խանին: Լուարսաբ արքան, չիմանալով արքայի նախնական մտադրությունները, կյանքից զրկեց խանին և նրա գլուխն ուղարկեց չարանություն հղացող պարսից տիրակալին, սակայն իր այս արարքով չգուցեց վերջինիս գայլոլիթը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120):

⁵⁷⁶⁹ «Մեր մեղքերի պատճառով այդ Նույն տարի պարսից ազգը եկավ Տարոնի վրա, որտեղ բազում արյուն հեղեցին ու բազում մարկանց գեղի վարեցին» (Ամանուն «Հիշատակարան 1614 թվականի»):

«Դրանից հետո Մուրադ փաշան գնաց Շեռյան երկիր» (Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի»):

⁵⁷⁷⁰ «Եվ ահա մեծ խալիլ փաշան կրկին Գաբիթյան ծովի հրամանատար նշանակվեց և ֆրանկների դեմ եկավ: Նա այդ տարի ծով եկավ և, մայրացիների դեմ պատերազմելով, 100 հոգու գերեց ու 2 նավ այրեց, իսկ երբ մայրացիները չինազանդվեցին՝ նա պատրաստվեց այս կղզու վրա գնալ: Մյուս տարի նա գործ պատրաստեց, զինեց, լցրեց նավերը և աննկատ դեպի Մայթա կղզի շարժվեց: Մինչ տեղը հասնելը, սակայն, նա մի նավով մեկին առաջ ուղարկեց, որ լուռեսի կղզու դուրսվեր: Սա պարզեց, որ ֆրանկները ամեն մի մղոնի վրա մի աշտարակ են շինել և, հսկելով դրանցից, պատրաստվում էին տաքիկների գալուն պես հրով այդ մասին տեղյակ պահել միմյանց: Իրոք, նրանք այդպես էլ արեցին և, մինչ տաքիկները տեղ կհասնեին, հեծյալ ու հետևակ զորքերը ելան այնտեղից և պատրաստվեցին նրանց դիմավորել: Եվ ահա տաքիկները առաջացան, տեղ հասան և մեծ մարտ եղավ, որտեղ երկու կողմից շատ մարդիկ ընկան: Ընկավ նաև թշնամիների Կրանգոլ անունով դեկավարը՝ իր երկու որդիների և շատ այլոց հետ միասին: Դրանից հետո նրանք կղզու արտերն այրեցին և պարտեզները կտրատեցին, որից հետո, թշնամի մարդ էլ անասուն, ուրախ հետ դարձան: Նրանք նավերով եկան և ամրության դեմ կանգնեցին՝ խորհելով, թե ի՞նչ կտես և հնարավոր այն գրավել: Ենիգերիներն և լևանդները խստորեն ցանկանում էին հետ դառնալ: Մանավանդ այն բանից հետո, երբ ամրոցից մի հրանոթի կրակոց արձակվեց, նրանք այդ ամենը չհանդուրժեցին և, հետ բաշվելով, հեռացան» (Երեմիա Ջումիլորժյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

⁵⁷⁷¹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁷⁷² Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁷⁷³ «/11/ Մոռարալի խորհրդով համբերեցին մինչև դեկտեմբեր ամիսը՝ մինչև ավագ տոները: Երբ եկավ, հասավ ձմեռ ժամանակը և ցուրտը սաստկացավ, ձյունը ծածկեց լեռների գագաթներն ու փայտուտի ճանապարհները, իսկ ամրոց մտած մարդիկ էլ ցուրից նեղված իջան շեներն և գյուղերը, ծառերի տերևները թափվեցին ու ամեն տեղ աչքերի ակներև տեսանելի եղավ, մոռարալը շահին (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.) ասաց. «Արդ ահա այժմ գնանք վրաց աշխարհը, որովհետև հիմա է ժամանակը»: Գանձակ քաղաքից շարժվեցին և եկան Կախեթի սահմանները, որ Թամրազի (Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) երկիրն է: Կախեթի երկրի ճանապարհը ձորով էր մտնում, ձորով անցնում, ապա մտնում էին երկիրը: Ձորը նեղ էր և անձուկ, իսկ վայրերը՝ դժվարագնաց, ձորի երկու կողմերը բարձրանում էին բարադեժ լեռներ՝ ծածկված մացառուտով ու թավ մայրիներով, սրանցով մարդ և ձի չէին կարող գնալ: Թամրազն և Լավասարը (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը – Մ.Ֆ.) եկան, մեծ զորքով բռնեցին ձորի բերանը, ամուր բարով ու փայտով պարիսպ կանգնեցրին, ներսի կողմից ձակատամարտի տեղ շինեցին, որտեղից, իրենք ներսում մնալով, կռվելու էին դրսից ելող թշնամու դեմ, իսկ պարսից բանակը արձակ վայրում՝ այդ ձորի հանդեպ, բանակվել էր: Երբ պարսիկները տեսան, որ վրացիները բռնեցին ճանապարհի անցքը, ճարահատ պատրաստանքի մեջ ընկան: Ծաիր դարձյալ կանչեց մոռարալին և մահու սպառնալիք կարդաց, սակայն մոռարալը ինքն էլ տարակուսանքի մեջ էր: Երկու օր հետո մոռարալը շահին ասաց. «Ես մտածելով ինչ-որ կողմով ճանապարհ գտա, բայց երկու օրվա ճանապարհով հեռու է այստեղից, նաև պետք են կացնավորները, բահավորներ և մուրճավորներ, որ անտառը կտրատեն ու, դժվարին տեղերը հարթելով, հեշտացնեն»: Երբ շահը այս խոսքը լսեց, մեծ ուրախությամբ ցնծաց, իր զորքերին հրամայեց շատ կացիներ, բահեք և այլ գործիքներ տանել, գնալ այդ տեղը ու ճանապարհի բանալ: Նրանք գնացին, կտրատեցին անտառը, դժվարին տեղերը դարձրին դուրսի և ճանապարհի բացին, ապա եկան ու շահին իմացրին, թե. «Կատարվեց այն, ինչ-որ հրամայեցիր»: Ծաիրը իր բանակին հրամայեց, որ մինչև այդ ժամը ինչպես իր կազմված, կառուցված և խիստված էին վրանները՝ և ուղու, և բեռնակրի անատուներ, և բանակի մատակարարները և այն ամեն ինչ, որ նախօրոք գտնվում էր, այդպես էլ մնան իրենց տեղերում, որ վրացիները կարծեն, թե պարսից զորքերը տակավին այնտեղ են, բայց միայն կռվող զորքը իր ռազմի գեներալով ու ձիերով գաղտնի ու թաքուն ելնեն, գնան բացված ճանապարհով և մտնեն Կախեթի երկիրը: Այնժամ պարսից կռվող զորքերը ելան, գնացին և Նոր բացված ճանապարհով մտան Թամրազի երկիրը, հասան շեներն ու գյուղերը և սկսեցին անխնա կոտորել վրացիներին: Թամրազն և Լավասարը և վրաց զորքերով Նստած էին ձորաքանդակին, չգիտեին պարսից գործողությունների մասին, մինչև որ անսպասելի տեսան գլուխն և մարմինը վիրավորված ու ողջ հասակով մեկ արյամբ թաթախված մի մարդ, որ փախել էր պարսից կոտորածից և գուժկան ու բոթաբեր էր բերել պարսիկների գալու և վրաց երկիրը մտնելու մասին: Երբ Թամրազը, Լավասարը ու նաև նրանք, որ նրանց հետ էին, լսեցին այս, ապաչեցին, հիմարացան և ոչինչ չկարողացան անել, ոչ ունեցվածք կամ ապրանք բառնալ՝ բացարձակ ոչինչ, միայն յուրաքանչյուր մեկը, հետը առնելով իր ընտանիքը ու մոտիկ սիրելիների, հազիվ մեկական ձիեր հեծած շուտափույթ տազնապով շտապ փախան և հեռացան, որպեսզի չընկնեն պարսիկների ձեռքը: Արդ, այս պատճառով Թամրազն և Լավասարը այստեղից փախչելով, իրենց զցեցին Ղաշխաուխի երկիրը՝ Իմերեթիա, որովհետև Լավասարի մայրը Ղաշխաուխի թագավորի դուստրն էր: Այս պատճառով Թամրազն և իր կինը, Լավասարըն ու իր մայրը և արանց այլ ընտանիքներ փախան Ղաշխաուխ ու ազատվեցին պարսիկների ձեռքից: Եվ ահա պարսից այն զորքերը, որ մյուս կողմից եկան և մտան Թամրազի երկիրը, հասան մինչև ձորաբերանը, որ վրացիները փակել էին, քանդեցին կապանը, ու լայն և ընդարձակ ճանապարհ բացին, որով պարսից բանակը եկավ ու մտավ Թամրազի երկիրը: Այնտեղ բանակեցին և մնացին մինչև հիսուն օր: Եվ այսպես օր որ մնացին այնտեղ, թե ինչ արին, բերանը չի կարող խոսել և ոչ էլ լեզուն ասել, դու մտնում խորհիր ու վերահասու եղիր, թե քրիստոնյաների ինչքան աննեղ անձանց տրախողխող անելով վիրավորեցին կամ թե բոլորովին սպանեցին, անմեղների գերեցին և խայտառակեցին, ինչքան ու ունեցվածքները հալածեցին, շինվածքները իրողեղելով այրեցին կամ բռնեցին, եկեղեցիները ավերեցին, սուրբ սեղանը և սուրբ խաչի նշանը կործանեցին: Գերվածներին պահում էին բանակի մեջ՝ իրենց մոտ, և զանազան տառապանքներով տանջում էին՝ ցրտով, մերկությամբ, քաղցով, ծարավով ու բազմազան այլ ձևերով: Երբ Ծահ-Աբբասը մտավ Կախեթի երկիրը և տեսավ, որ Թամրազն և Լավասարը փախել են, իսկ ժողովուրդն ու երկիրը մնացին իր ձեռքում, այն ժամանակի չարիքների մտահաղացումների մեջ հանճարեղ և աշխարհավերջ հնարներ ստեղծեց, բանգի հրամայեց, որ ունեցողները շրջեն Կախեթի բոլոր գավառներն ու գյուղերը և բարձր ծայրով շատ օրեր հայտնաբերեն ու ասեն. «Հգոր, խաղաղասեր ու աշխարհաշեն Ծահ-Աբբաս թագավորից հրաման կա, որ Կախեթի երկրի բոլոր բնակիչները, թե իշխաններ, թե հեծյալներ, թե արհեստավորներ, թե ռաբիկ ժողովուրդ, ամեն ոք, որ ելել, ամրացել է լեռներում, անտառներում, բերդերում և ամենամուր տեղերում, հետ դառնան ու գան իրենց բնակատեղերն և բնակավայրերը, մնան խաղաղությամբ, կասկած ու երկյուղ չունենան պարսից զորքերից, որովհետև թագավորը նրանց հրամայել է

ոչ-ոքի չնեղել, երկրի ժողովրդից ոչ-ոքի չչարչարել, որ կգանի հնազանդություն շահին և կլինեն շահուավար: Նրանց որևէ վնաս չի լինի, այլ կապրեն խաղաղությամբ, իսկ նրանք, որ համառելով չեն հնազանդվի թագավորի հրամաններին, թագավորը նրանց դեմ մեծ զորք է ուղարկելու, որոնք, նրանց ամրոցները գրավելով, կապերեն, իրենց կապանեն, ընտանիքները կզերեն, իսկ ունեցվածքը կհափշտակեն: Արդ ելքե ամրոցներից, հետեք հնազանդության, եղեք շահուավար և մնացեք խաղաղության մեջ, իսկ իշխաններից և Նշանավոր անձերից ով ավելի վաղ գա, թագավորը նրան շնորհելու է փառք ու պատիվ, բազում պարգևներ և իշխանական կառավարչություն»: Կախեթի երկրի բնակիչները, երբ լսեցին մունետիկների հայտարարության խոսքերը, ոմանք խաբվելով հավատացին, եկան, եղան շահուավար, ոմանք սպանության և գերության երկյուղից եկան ու եղան շահուավար, ոմանք էլ տեսան, թե այսինչ ամրոցը գրավեցին և ամրոցում բնակվողների նկատմամբ արին սպանություններ ու գերություն, ահաբեկվեցին և ահալցվեցին, թե միգուցե իրենց ևս այդպես պատահի, այս պատճառով ամրոցներից իջան, իրենք ևս եկան և եղան շահուավար: Նաև շահը հրամայեց, որ շահուավար եղածներին բնակեցնեն՝ յուրաքանչյուրին իր շենում և բնակատեղիում, մեծ բարիքների հույսով ու քաջալերությամբ խոսեն նրանց հետ և նրանց անունները՝ տղամարդկանց ու կանանց, ուստրերի և դուստրերի, ըստ ամեն ընտանիքի գրանցեն թղթի վրա ու պարսիկները իրենց մոտ պահեն: Նաև նրանց վրա ամեն տեղերում պարսից գորբերից պահակներ նշանակեցին, որովհետև գուցե մեկը նրանցից փախչի այլ տեղ, բայց խաբում էին նրանց և ասում էին. «Այն պատճառով ենք ձեզ վրա պահապաններ դնում, որպեսզի պարսիկներից ոչ-ոք ձեզի կամ ձեր ունեցվածքը չհափշտակի»: Եվ ովքեր եկան շահուավարության, այդպես արին, ինչպես որ պատմեցինք, իսկ նրանք, որ չեկան, այլ մնացին իրենց ամրություններում, պարսիկները գնացին նրանց ամրոցների վրա ու շատ օրեր տեսակ-տեսակ հնարամտություններով կռվեցին այդ ամրոցների դեմ, մինչև որ հաղթելով գրավեցին և սրածելով անխնա կոտորեցին, որ համարում էին, թե բարի պաշտամունք են մատուցում աստծուն, ըստ տիրոջ վկայության: Այսպե՛ս ունեցվածքները կողոպտելով ավարում էին, իսկ մնացած կանանց և մանուկներին էլ գերելով բերում էին իրենց բանակատեղի: Եվ, ինչպես ասացի, հիսուն օր մնացին այնտեղ, ամրոց չմնաց, որ չգրավեին և կամ տեղ, որ չավերեին: Միանգամայն ամենայի, հուռթի բազմամարդ Կախեթի և Գրիսի երկիրը ավերի ու ոչնչացման ենթարկեցին: Կախեթիի ու Գրիսիի եկեղեցիների անոթները, սրբությունները խաչ, սկիհ, ավետարան, բուրվար, շուրջառ և այլ անոթներ ու սրբություններ, որոնք մեծաբժեք և թանկագին էին ու՝ զանազան ընդունուներով, ավերելով մարգարիտներով հորինված էին, շահը սրանց համար հրամայեց, որպեսզի չջարդոտեն, շատ տեսնե Սպահան բաղաբն և ղեկն արքունի գանձարանը: Դրանք այնտեղ՝ արքունական ցանձարանում, են մինչև այսօր, որ մեր ազգականներից շատերը վկայեցին այդ սրբությունների ականատես լինելով: Այնտեղ է նաև Երիստոսի անկար պատմության ուրիշ սրբությունների հետ, որ այնտեղից տարել էին դրանք այժմ էլ գտնվում են Սպահան բաղաբնի նույն գանձարանում, ուր դեռևս յույս են վառում նրա առջև: Այս խոսքեր ասողները իրենք իրենց աչքերով տեսել էին, իսկ դրանք վստահելի մարդիկ էին: Այդ երկրի բազմաթիվ ավերումներից հետո շահը շարժվեց այնտեղից և եկավ երկու երկրների՝ Կախեթիի ու Բարթիի, սահմանը, որտեղ բանակ զարկեց: Նա հրամայեց իր զորքերին չնեղել և չչարչարել Բարթիի երկրի բնակիչներից որևէ մեկին, իսկ թեպ պարսից զորքերի, մարդկանց ու անասունների կարիքների համար որևէ բան պետք գա, գավառացիներից փողով գնեն և ըստ վաճառողի պահանջի վճարեն գինը: Նաև շահը հրամայեց, որ մունետիկներ ելնեն, շրջեն Բարթիի բոլոր գավառները և բարձրաձայն հայտարարեն, թե. «Հրաման է մեծ ու աշխարհաբեն թագավոր Շահ-Աբբասից, որ Բարթիի երկիրը իր բոլոր բնակիչներով, իշխաններով և ռամիկներով խաղաղության մեջ մնան, իսկ նրանք բոլորը, որ պարսից զորքերից երկյուղելով ելել են բերդերն ու ամուր տեղերը, այսուհետև չվախենան և կասկած չունենան, այլ իջնեն իրենց բնակավայրերը ու զբաղվեն իրենց գործերով՝ շինարարությամբ, որ սեր, խաղաղություն և երջանկություն լինի պարսից ու վրաց ազգերի միջև»: Բանգի, ասում էր շահը. «Բարթիին իմ երկիրն եմ համարում և չեմ ավերի ինձ և Լավասարը թագավորի համար, որովհետև նրան ինձ որդի, եղբայր ու բարեկամ եմ համարում, և երբ նա գա, նրա երկիրը իրեն եմ հանձնելու, իսկ ես գնալու եմ իմ երկիրը: Արդ, եթե Լավասարը թագավորը կամենա և գա, այդպես եմ անելու, իսկ եթե չգա, ահա մոուարավին, որ Բարթի երկրից է, վրաց ազգից է և մեզ հետ է՝ ահա, Բարթիի երկիրը կհանձնեն մոուարավին, իսկ ես կգնամ իմ երկիրը»: Նաև շահը պատվիրեց մոուարավին, որ նա իր ծառաներից ուղարկի երկրի բոլոր վայրերը, որպեսզի սույն օրինակով խոսեն գավառների բոլոր բնակիչների հետ՝ նրանց հավատացնելու համար: Նա նաև մոուարավին էր խաբում դատարկ և գայթակղիչ հույսով ասելով. «Լավասարը, եթե գա էլ, բեզ եմ տալու Բարթիի իշխանությունը»: Այսպես էր խոսում, որ մոուարավի ծառաները նույնպես խոսեին գավառացիների հետ: Եվ այս ձևով սուտ ու գայթակղիչ խոսքերով խաբեցին բոլոր գավառացիներին, որոնք ոչ կռվով և ոչ էլ խառնությամբ, այլ սիրով ու խաղաղությամբ բոլոր մյուս գավառացիներին համոզեցին, իջեցին ամրոցներից և բնակեցրին գյուղերում: Սրա հետևանքով պարսից բանակի մարդկանց և անասունների բոլոր կարիքները հոգացվում էին ու ոչ մի կողմից պարսից զորքին վտանգ չէր սպառնում, այլ բոլոր կողմերից այն գտնվում էին խաղաղության և անորոշության մեջ: Բարթիի երկրի բնակիչները, սակայն, երկյուղով կասկածում էին, թե գուցե չգա Լավասարը և այդ բենի պատճառով շահը հրամայի իր զորքերին ավարել ու գերել Լավասարի իշխանության երկիրը: Այս բանը պարսից զորականները նույնպես ասում էին և խոսում գավառացիների հետ, որոնց ասում էին. «Եկեք դուք էլ գրվեցեք շահուավար, որպեսզի գերության չմատնվեք, ինչպես Կախեթի ժողովուրդը, որովհետև, ովքեր շահուավար գրվեցին, գերության չմատնվեցին»: Այս պատճառով Բարթիի երկրից շատերը եկան և գրվեցին շահուավար: Ովքեր շահասիրության էին գալիս, իրենց և իրենց ընտանիքի բոլոր անդամների անունները գրում էին թղթի վրա ու դրանք պարսիկները պահում էին իրենց մոտ, իսկ արձանագրված շահուարաններին էլ բնակեցնում էին՝ յուրաքանչյուրին իր տեղում, մեծագույն բարիքների ու խաղաղության հույսով: Եվ, մինչդեռ շահը նստած էր երկու երկրների սահմանի վրա, նոր հնարամտություններ տրեց: Իր խորհրդակցաններից մեկին, որ ավելի մեծ իշխան էր և փառքի արժանացած մի նախարար Սարու-Խոջա անունով, նա նշանակեց խաղաղության դեսպան ու սիրալիկ նամակով Պաշխալու Լավասարի մոտ ուղարկեց, իսկ պատգամագիրը հետևյալ ձևով էր կազմված. «Այդպե՛ս Շահ-Աբբաս արքայից բազում սիրով թող ողջույն հասնի Կրաց Լավասարը արքայից: Շատ անգամ բեզ սիրով գրեցինք և ցույց տվեցինք մեր սրտում թո նկատմամբ եղած բարեկամությունը, բայց դու չանստացի և չհավատացիր մեր խոսքերին: Արդ, ահա, գործից նկատի ունեցիր և հավատում, ինչպես որ տեսնում ես, Թամրագի երկիրը ավերեցի, իսկ բոլոր, ահավախի, շեն ու ամբողջական պահել եմ բեզ համար և սպասում եմ թո գալստյանը: Արդ մի դանդաղոր գալուց, անմիտ և անխելք խրատատուններին մի լսիր ու բեզ թագավորությունից զրկիր, բանգի իմ սրտում թո նկատմամբ դիս և նենգություն չկա, ինչպես որ դու բնավ ոչ մի վնաս չես արել ինձ, իսկ թո գալը նրա համար եմ խնդրում, որովհետև, ինչպես մեր նախնիների ժամանակ միաբանություն կար երկու ազգերի միջև, այնպես էլ կամենում եմ, որ մեր ժամանակ նեղում չլինի: Եվ մենք հյուսիսային բոլոր կողմերը, որ Խրաքս գետից այս կողմն են, կհանձնենք բեզ, որ դու լինես վերակացու և հրամայող այս կողմերի բոլոր իշխաններից վրա, որպեսզի թո՛ այս կողմերի հոգացությունը և մենք անհոգ լինելով, մյուս կողմերը հոգանք ու թշնամիների դեմը առնենք, ոռք եղիր»: Այս նամակը գրեց, տվեց Սարու-Խոջային և խարդախության այլ շատ խոսքեր ու հնարամտություններ, որ ամբարել էր իր սրտում, նա բանավոր պատվիրեց նրան, ասելով, թե, ինչ հնարքով ուզում է լինի, համոզիր Լավասարին զալ իր մոտ: Սարու-Խոջան գնաց Պաշխալու, հանդիպեց Լավասարին, մատուցեց ողջուն և նամակը: Երբ նամակը կարդացին, հասկացան, որ բոլոր խոսքերը սուտ են, թե Լավասարը, թե մայրը, թե բույրը և թե Թամրագը իրապա՞ստություն: Թեպետ Սարու-Խոջան բազում և գանազան կերպերով հորդորում էր Լավասարին, սակայն չհավատացին: Օրեր հետո շահի խոսքերին պատասխան գրեցին հետևյալ ձևով. «Եթե ճշմարիտ են թո խոսքերը և ստույգ կամենում ես, որ մեր միջև բարեկամություն լինի, ահա թո սիրո ու խաղաղության նշանը թող այս լինի, որ դու շեն և ոռք թողնես մեր երկիրը ու մեր ժողովուրդը մնա իրենց տեղերում, իսկ դու թո փոխարեն թո իշխաններից մեկին թողնես այդտեղ, որպեսզի ամեն սեր, միաբանություն և դաշնադրություն, որ դու կամենում ես, նրա միջոցով բեզ հետ հաստատենք, սակայն դու մեր երկիրը ելնես, գնաս, մենք գանք մեր երկիրը տիրենք ու բեզ հետ մնանք սիրո և միաբանության մեջ, ոռք եղիր»: Շատ հնարամիտ խոսքերից հետո, երբ Սարու-Խոջա տեսավ, թե չհավատացին, Լավասարի նամակը առավ, եկավ շահի մոտ, նրան հայտնեց բոլոր խոսքերը և նրանց հաստատականությունը: Շահ-Աբբասը այս պատասխանը լսելուց հետո ոռք բանակով շարժվեց, եկավ Գորիից վերև ճանապարհի վրա, որպեսզի գնա Պաշխալու: Այնտեղ էլ հենց ճանապարհի վրա նա բանակեց: Այս տեղում բանակելու պատճառը հետևյալն է, որպեսզի, եթե վրաց ազգից մեկը՝ իշխան կամ ռամիկ, կամենա փախչել և գնալ Պաշխալու, չկարողանա գնալ: Այստեղից շահը Սարու-Խոջային կրկին ուղարկեց Լավասարի մոտ խոսքով և նամակով, որ գուցե խաբվի ու գա, բայց նա կրկին չեկավ: Երրորդ անգամ նույն Սարու-Խոջային ուղարկեց Լավասարի մոտ, սա դարձյալ չեկավ: Շատ գնալ-գալուց ծանծաղացան Լավասարն և յուրայինները: Վերջին անգամ Սարու-Խոջայի նկատմամբ անարգալից գործ արին, որպեսզի շահը նրանց մոտ այլևս դեսպան չուղարկի: Այդ անարգանքի գործը, որ արին, հետևյալն էր՝ նրա ամեն ինչը հափշտակեցին, ամբողջությամբ մերկացրին գեղերը և զարդից, հագուստներից, ձեռքից, մինչև իսկ այն ջոդին, որն ինքը հեծել էր, առան, իրեն հետիոտն ճանվոր դրեցին, որ գնա: Մեծ սպանոնալիքներով նրանք նրան պատվիրեցին, որ այլևս չգա և, այսպես անարգված, Սարու-Խոջան եկավ շահի մոտ, իսկ շահը երկայնամտությամբ տեղում համբերում էր ու, միտքը վարժեցնելով չարիքների, նենգության խորհուրդներ էր մտորում Լավասարի և Թամրագի համար: Մինչ շահը այս վարանքի մեջ էր և ելք չէր գտնում այդ վիճակի համար, հենց այդ օրերին չարիքների սպասավոր, անեծքի որդի դևերի կողմից դրդված, սատանայի ներգործությունը կրող մի մարդ Տփղիսից ելած եկավ արքունի բանակը և շահին ծանուցում հայտնեց, թե ձեռն կա Լավասարին բերելու տերությունը: «Եթե ստույգ կամենում ես և վնաս չես տա, ես կգնամ, նրան կբերեմ բեզ մոտ»: Մարդու այդ խոսքի վրա շահը շատ զարմացավ և մարդուն հարցրեց, թե. «Դու ինչպե՛ս կարող ես բերել նրան»: Մարդը ասաց. «Մենք բարեկամ ենք Լավասարի հետ, որովհետև նա կնունքով իմ սանիկն է, մենք միմյանց հանդեպ մեծ փստախություն ունենք, այդ պատճառով գիտեմ, որ նա կհավատա իմ խոսքերին», իսկ շահը այս խոսքի ժամանակ անպատմելի ցնծությամբ լցվեց, բանգի այն գործը, որի համար նա ծանր չարչարանքով ջանք էր թափում, չէր լինում, գործը,

որը երկար ժամանակ ցանկանում էր, բայց չէր հասնում, այժմ շատ հեշտությամբ գլուխ է գալիս: Այս պատճառով նա այդ մարդուն մեծ գանձեր և պարգևներ, ինչպես նաև մեծ փառքի հասցնել խոստացավ, եթե Լավասարքին բերի, իսկ չարաբաստիկ ու անգամ այդ մարդը, որ դարձավ բրիտանական թագավորության կործանման պատճառը, գնաց Լավասարքի և Թամրազի մոտ Պաշխադու, համոզիչ ու թուլացնող խոսքերով շատ օրեր խոսեց Լավասարքի հետ, մինչև որ նրա հաստատանությունը կորտեց: Թեյմուրազը, սակայն, Լավասարքի մայրը, թույլը և նրանց թույլոր հավատարիմները, սակայն, չէին լսում այդ մարդու խոսքերը, այլ քամահրում էին, բանգի ստույգ գիտեին, որ դրանք շահի կախարդային հնարներն են: Սատանայի քնակարան եղած այդ մարդը, սակայն, ինչպես օձը Եվային թեքեց, դարձրեց Լավասարքի կամքը շահի մոտ գնալու: Լավասարքի մայրը, թույլը Թամրազն, իշխանները և բոլոր բարեկամները արտասպազին լացում ու ողբում էին և ասում. «Մի մատնիր թեզ թո թշնամու՝ ձեռքը, որովհետև նա թո թշնամին է, ոչ թե բարեկամը և թեզ կորցնել է ցանկանում», իսկ Թամրազն ասում էր. «Մի հավատա այդ անհավատին ու խորամանկ գազանին, որովհետև դա մեզ կորցնել է ցանկանում», սակայն Լավասարքը մոթով չարիքների ծառա մարդու խոսքերին ավելի էր հավատում, քան թե իր բարի կամքի խոսքերին: Եվ ամենքին այս էր պատասխանում, թե. «Ահա, շահը եկել է, նստել մեր երկրում և ինձ խնդրում է, որ խաղաղություն անենք, եթե չգնամ, ողջ երկիրը ավերելով կոչնչացնի, եկեղեցիները կքանդի, բրիտանականներին կգերի, և այս ամենը կլինի իմ պատճառով: Փոխանակ որոշ ժամանակ ապրեմ խղճի տանջանքով և այդքան մարդկանց կյանքի պարտական, ավելի լավ է, որ ես գնամ շահի մոտ ու ողջ երկիրը ազատեմ, որպեսզի իմ պատճառով երկիրը չավերվի: Յույսս դնելով աստծու վրա՝ ուղիղ գնում եմ նրա մոտ և այնտեղ ինչ էլ պատահի ինձ՝ թե մահ, թե կյանք, տիրոջ կամքը թող օրհնյալ լինի»: Արդ այդպիսի ցնդաբանական խելքով Լավասարքը չսեց իր բարեկամներին, այլ հավատաց շահի երդման խոսքին, ելավ Պաշխադուից, ելավ շահի մոտ...: /56/ Յայտը 1062 թվականին Շահ-Աբբաս Առաջինը գնաց Կրաստան և գերեզմարեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 11, 56):

«Շնեք լո՛ւ նաև վերջերս տեղի ունեցած բաների մասին, այլ, ինչքան հնարավոր է, կպատմենք այդ մասին, ինչպես լսել ենք, բանգի, ինչպես փոխանցում է վարդապետ Առաքելը, վրաց մոռարավը ելավ և Կրաստան բերեց շահ Աբբասին (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.), որը բանդեց ու ավերեց ողջ Կրաստանը և Կախեթը: Նա Կախեթի թագավոր Թամրազին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) փախցրեց Կրաստանի խորքերը, իսկ Տիդիսի թագավոր Շավարանին՝ Զարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.) էլ իր հետ՝ Պարսկաստան տարավ՝ բազմաթիվ հեծյալների հետ միասին վրաց երկրում թողնելով Ղաչդա խանին, նրա հետ էլ նաև՝ Մոռարավին: Չնայած շահին ասել էր Ղաչդալին. «Երբ ողջ վրաց աշխարհը հնազանդեցեն, Մոռարավին տար Տիդիս և դրան թագավորեցրու», բանի որ այդպես էր նրա՝ մոռարավին տված խոստումը» (Չաբարիա Բանաբեցի «Յայտ պատմություն» գիրք 1, գլուխ 16):

«Մեծ սպառնալիքներով և մեծաթիվ զորքով շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Ղարաբաղ: Իմանալով այդ մասին՝ Թեյմուրազ արքան (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) նրան ընդառաջ ուղարկեց իր մայր, թագուհի Կետեվանին՝ բորոջ՝ Յեղիներն և երկու որդիներին՝ Լևանի ու Ալեքսանդրի հետ միասին՝ տալով նրանց հաշտության ոճի նամակներ: Շահին դա դուր եկավ և նա ցանկացավ վերադառնալ: Ղզլբաշները ևս չէին ցանկանում այդ արշավանքը, սակայն նրանց հետ եղող բարթեցիները և կախեթիցիները սկսեցին խնդրել շահին ու ասել նրան. «Մենք ու մեր երեխաները այստեղ ձեր պատանդներն ենք և, եթե ձեր զորքին որևէ վնաս հասցվի, դուք կարող եք մեզ բոլորիս գլխատել: Արդ եթե ելել, հասել ենք այստեղ, թողե՛ք զոնք որս անենք Կրաստանում, որից հետո ինչպես ձեզ հարմար կլինի, այնպես է կվարվենք, երբ որս արած ու զվարճանա՞ծ հետ կդառնաք»: Տիրապել համաձայնեց նրանց հետ և Թեյմուրազի մորն ուղարկեց Շիրազ: Այնտեղ նրան, այն բանի համար, որ չթողեց բրիտանական հավատքը, տանջանքների ենթարկեցին, այն դեպքում, երբ Թեյմուրազի որդիներին ամորձատեցին: Բանի որ Զարթլում և Կախեթում շատ անվստահելի մարդիկ կային, Թեյմուրազն ու Լուարսաբը (Զարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը – Մ.Ֆ.) չհամարձակեցին մարտնչել թշնամիների դեմ և, ելնելով իրենց տեղերից, թաքնվեցին Իմերեթիայում՝ Գեորգի արքայի (Իմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ի (1604-1639) – Մ.Ֆ.) մոտ: Սա նրանց լավ դիմադրեց: Շահը ժամանեց Նիկոսիա և այնտեղից ջոկատներ ուղարկեց՝ ամայացնելու ընդհուպ մինչև Օսթիա: Իր հերթին նա Գեորգի արքային սպառնալից նամակ գրեց...: Երբ շահին հայտնեցին Լուարսաբ արքայի ժամանման մասին, նա հրամայեց, որ բոլորը ելնեն նրան դիմադրելու: Եվ ահա Լուարսաբին մեծ հարգանքով բերին շահի մոտ: Վերջինս որդու՝ նման ընդունեց նրան և շատ հուսադրող խոսքեր ասաց: Ելնելով այնտեղից՝ շահը ժամանեց Գորի, որտեղից էլ եկավ Տիդիս: Գետի երկու ափերին՝ Մծիտթից մինչև Տիդիս, շարված էր զորքը: Մրանց ուղարկեցին Կախեթի և ահա վրացիների, հայերի, իրենականների, ինչպես նաև իշխանների ու ազնաուրների 80.000 ծուխ հանեցին իրենց տեղերից և բռնեցին Մազանդարան ու ցրեցին այլ վայրերով: Կախեթի տուեցին Ալեքսանդր արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.) թոռ Իսային, իսկ որպես վեթիլ էլ նշանակեցին Դավիթ Ալալիշվիլին: Իր հերթին Զարթլին տուեցին Դավիթ (Զարթլի թագավորության արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.) որդի Բագրատին (Զարթլի թագավորության արքա Բագրատ V-ին (1615-1618) – Մ.Ֆ.), իսկ Լուարսաբ արքային էլ իր մոտիկների հետ հարգանք ու պատվով տարան իրենց հետ...: Մարդ ուղարկեցին և Լուարսաբին խնդրեցին ամրոցում, իսկ նրա բոլոր ծախիսն Սուլթան Բեղուսին էլ կնության տուեցին Իգորիսի Ղորղու Փեյքար խանին և սրան որպես կառավարիչ ուղարկեցին Կախեթ: Թեյմուրազ արքան 500 հոգով հեռացավ խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ Թուրքիա, եկավ Կոստանդնուպոլիս և նրանից զորք խնդրեց, սակայն սա այսպես ասաց. «Մենք շահի հետ նույն կրոնի ենք, չեմ կարող զորք տալ նրա դեմ» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Կրաստանի պատմություն», գլուխ 42, 43):

«Այդ ժամանակ այս չարագործը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) հավաքվեց և իր անթիվ զորքով հասավ Զարթլի սահմաններին՝ գալով Գանձակ և որոշ ժամանակ մնալով այդ քաղաքում: Մեծ վախ պատեց Կրաստանին, բանգի ոչ-ոք ի վիճակի չէր դիմադրել նրան: Կախեթի արքան (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) իր մոր և անթիվ նվերների հետ մարդ ուղարկեց շահին դիմադրելու՝ խնդրելով պաշտպանել երկիրն ու նրա խաղաղությունը, իսկ այդ անհավատը խաղաղություն խոստացավ, սակայն իրականում իր գալույնից մեջ նենգություն էր դրոշմել՝ երդումը: Ահա այս կերպ նա բռնեց այն երանելի թագուհուն և ուղարկեց Շիրազ, որտեղ նրան սպանեցին, իսկ արքայազններին էլ ներթիսացին: Դրանից հետո շահը ներխուժեց Կախեթի և սկսեց այրել, ամայացնել, թալանել ու մարդազուրկ անել այն: Արքաներ Թեյմուրազն և Լուարսաբը (Զարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը – Մ.Ֆ.) փախան Իմերեթիա ու երկար ժամանակ մնացին այնտեղ, բանգի այդ ժամանակ այն ամայացումը դեռ շարունակվում էր: Եվ այսպես, լիանալով Կախեթին ամայացնելուց, շահը մտավ Զարթլի, սակայն եկավ ոչ այն կերպ, ինչ Կախեթի՝ պաշտպանելով ու անվտանգ դարձնելով Զարթլի սահմանները: Արքաները, ինչպես արդեն ասացի, սպաստանել էին Իմերեթիայում, սակայն այդ անհավատ շահ Աբբասին շատ էր անհանգստացնում նրանց փախչելը իր ձեռքից և ահա նա, անցնելով Զարթլին, ծամբար զարկեց Ալի գյուղի մոտ՝ Նպատակ ունենալով որևէ կերպ հասնել իր ուզածին: Եվ ահա նա նվերներով ու շատ պարգևներով այդ երանելու մոտ ուղարկեց իր մարդուն և նրան մեծ բարթեթի խոստացավ, եթե վերջինս ենթարկվի ու գա իր մոտ...» (Ամանուն «Լուարսաբ արքայի նահապետությունը», մաս 5):

«Շահը (Մեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ժամանեց Ղարաբաղ: Այդ լուրը հասցրին Թեյմուրազ (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I – Մ.Ֆ.) և Լուարսաբ Զարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ II – Մ.Ֆ.) արքաներին, որոնք հաշտվողական ոճի նամակ ուղարկեցին Ղեշանգի, իսկ շահն էլ ջերմ նամակ ուղարկեց: Այդ ժամանակ եկան Կախեթիցիները և խորհուրդ տվեցին Թեյմուրազին շահին ընդառաջ ուղարկել իր մայր, թագուհի Կետեվանին՝ բորո Յեղիներն և երկու որդիներին՝ Լևանի ու Ալեքսանդրին, տալով նրանց հաշտվողական ոճի նամակներ...: Թեյմուրազը այդպես էլ վարվեց...: Շահն ուրախացավ այդ ամենից և ցանկացավ վերադառնալ: Ղզլբաշները ևս չէին ցանկանում այդ արշավանքը, սակայն նրանց հետ եղող բարթեցիները և կախեթիցիները սկսեցին խնդրել շահին ու ասել նրան. «Շահն և Իրանի զորքը այսքան անհանգստացել են, բայց չէ՛՝ որ մեզ սեղել է երեք օրվա ճանապարհ: Մենք ու մեր երեխաները այստեղ ձեր պատանդներն ենք և, եթե ձեր զորքին որևէ վնաս հասցվի, դուք կարող եք մեզ բոլորիս գլխատել: Արդ եթե շահը հասել է այստեղ, թող գնա, տեսիլ Կրաստանը և այնտեղ էլ կհասկանա, ով է իր ընկերը, ով՝ բարեկամը...: Շահը Կախեթի ժամանեց իռնվար ամսի 1-ին ու դա եղավ Քոռնիկոնի 302 թվականին: Թեյմուրազ արքային լեռնին լուր որոշ ենթականեր, դրա համար էլ նա չհամարձակվեց մարտնչել և իր եպիսկոպոսի, ազնվականների ու ազնաուրների հետ միասին հեռացավ Կախեթից: Զարթլի արքա Լուարսաբը մեծ ուրախությամբ ընդունեց նրանց և նրանք հավատարմության երդում տվեցին, որ իրենց գործերը միանական կլինեն, իսկ շահն այդ ընթացքում գրավեց Կախեթին, թալանեց, ամայացրեց ու գրավեց Թորգաս-ցիխե ամրոցը, ինչպես նաև Կախեթի բոլոր բրիտանությունները...: Շահը սրով սրեց բոլոր լեռնային շրջանները՝ Եցուն, Թիանեթին, Արագվի կիրճը վերևից մինչև Ավլալ, Մարտկոպին, Ուշարսան, Սազարեղուն, փոքրից մինչև մեծ Սաչերդունի բնակչությանը և նրանց ձեռքից ոչ-ոք չփրկվեց, բացառությամբ Մարտկոպի բնակչության փոքրիկ մասի: Դրանից հետո շահը հարձակվեց Զարթլի վրա: Թեյմուրազն և Լուարսաբը չհամարձակվեցին մարտնչել թշնամիների դեմ ու, ելնելով իրենց տեղերից, պատասպարվեցին անորդիության Իմերեթիայում՝ Գեորգի արքայի (Իմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ: Սա նրանց լավ դիմադրեց...: Շահը ժամանեց Նիկոսիա և այնտեղից ջոկատներ ուղարկեց ամայացնելու ընդհուպ մինչև Օսթիա: Իր հերթին նա Գեորգի արքային սպառնալից նամակ գրեց...: Եվ ահա մեծ հարգանքով Լուարսաբին բերին շահի մոտ: Վերջինս որդու նման ընդունեց նրան և շատ հուսադրող խոսքեր ասաց: Ելնելով այնտեղից՝ շահը ժամանեց Գորի, որտեղ կարճ մնաց: Արքան ելավ այնտեղից և եկավ Մծիտթե, որը ցանկացավ ավերել, սակայն նրա օրենսդատները հետ համոզեցին նրան այդ մտքից...: Կախեթից գերեզմարած մարդկանց ոմանց տեղավորեցին Պարսկաստանում, այլոց՝ Մազանդարանում, ոմանց էլ՝ Շիրազում, իսկ մնացածներին էլ ցրեցին ուր պատահի...: Կախեթին տուեցին Ալեքսանդր

արքայի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ին – Մ.Ֆ.**) թոռ Իսային, իսկ որպես վեբիլ էլ Նշանակեցին Դավիթ Ասլանիշվիլուն։ Իր հերթին Զարթովին տվեցին Դավթի (**Զարթովի թագավորության արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Բագրատին (**Զարթովի թագավորության արքա Բագրատ V-ին – Մ.Ֆ.**)» (Զարթովի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին)։

«Դրանից հետո շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) եկավ Գանձակ, որպեսզի գաղտնի կերպով արշավանք իրականացնի դեպի Կախեթի, բանից այդ ժամանակ մոտարարվեց եկել էր նրա մոտ և հայտնել, որ դեպի Զարթովի արշավանք ավելի լավ է իրականացնել ծննանը, բանի որ այդ պարագայում փախստականները չեն կարողանա լեռներ գնալ և հնարավոր կլինի նրանց բոլորին բռնել։ Այդ ժամանակ տեր Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) Լուարսաբ արքային (**Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.**) առաջարկեց միավորել ուժերը և արբան, վերջ թվարկվածի պատճառով չվստահելով շահին, համաձայնեց ու նրանք ամուր կերպով պայմանավորվեցին։ Չնայած դրան, սակայն, Նուզգար և Իեսե էրիթթավները, Անդուկապար Անրիդավարին, Պեշանայի Պալավամիշվիլին ու Աղաթանգ խերխուրիձեն ներկայացան Գանձակում գտնվող շահին։ Դրանից հետո Թեյմուրազը եկավ Լուարսաբի մոտ Մուխրանի, իսկ շահ Աբբասն էլ Կախեթից ուղղվեց դեպի Զարթով։ Արբաները փորձ կատարեցին մարտի մեջ մտնել, սակայն քարթեցիներն ու կախերը վերջ նշվածի պատճառով չցանկացան այդպես վարվել և արդյունքում Երիստոսի 1615, Զրոնիկոնի 303 կամ թաթարական 1024 թվականին արբաները հեռացան Իսերեթիա։ Այստեղ նրանց դիմակորեց Գեորգի արբան (**Իսերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ը – Մ.Ֆ.**) և լավ ընդունելություն կազմակերպեց։ Շահ Աբբասը եկավ Գորի և առաջարկեց Գեորգի արբային հանձնել արբաներին՝ փոխարենը խոստանալով նվերներ ու պարգևներ» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»)։ «Այն ժամանակից ի վեր, երբ կախերը սպանեցին Կոնստանդինին (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին I-ին – Մ.Ֆ.**), Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) սրտում չարություն էր պահել և հարմար առիթի էր սպասում վրեժ լուծելու, սակայն ներքին զործերի պատճառով անընդհատ չէր կարողանում ձեռնամուխ լինել այդ գործին։ Այժմ, սակայն, նա ի վերջո հարմար պահ գտավ և Երիստոսի 1615, Զրոնիկոնի 303 կամ թաթարական 1024 թվականին եկավ Գանձակ, որտեղից տեղյակ պահեց Թեյմուրազին իր գալու մասին...։ Իմանալով Թեյմուրազի պատրաստությունների մասին՝ արբան զորքը գաղտնի ուղարկեց ժայտի, իսկ ինքն անցավ Մուկաչարին և ուղղվեց Կախեթի։ Ղզբաշների կողմից բռնված կախ հովիվները որպես նվեր խալաթներ ստացան ու բաց թողնվեցին և ահա կախերը, տեսնելով այդ, սկսեցին լքել Թեյմուրազին ու հեռանալ շահի մոտ, որը նրանց մեծ պատվով ընդունեց և նվերներ տվեց։ Այս պատճառով էլ, ահա, Թեյմուրազը չկարողացավ դիմադրություն ցույց տալ և տնեցիների հետ հեռացավ։ Ժայտիի ճանապարհին նա հանդիպեց ղզբաշներին, բազաբար հարձակվեց նրանց վրա և շատերին կոտորեց, իսկ մյուսներին էլ մատնեց փախուստի։ Նա ձեռք գցեց նրանց գույքը և եկավ Լուարսաբ արքայի մոտ, որը գտնվում էր Մուխրանիում։ Փրկված ղզբաշները եկան շահի մոտ, որը կատարեց և եկավ արդեն երկու արբաների վրա, սակայն տրանք հեռացան Իսերեթիա, բանգի, եթե նույնիսկ ուզենային էլ ծակատել, մեկ էլ, կախերն ու քարթեցիները Աբբասի դեմ կռվելու ցանկություն չունեին։ Եվ այսպես շահ Աբբասն անցավ Կախեթին ու Զարթով և կանգ առավ Գորիում, ինչպես արդեն ասել ենք» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանք»)։ «Երիստոսի 1615, Զրոնիկոնի 303 կամ թաթարական 1024 թվականին շահ Աբբասը եկավ Գանձակ, իսկ Թեյմուրազը նրա մոտ ուղարկեց մորն ու որդիներին։ Այդպիսի խախտումից հետո շահը մտավ Կախեթի և Զարթով, իսկ Լուարսաբն ու Թեյմուրազը հեռացան Իսերեթիա։ Դեռ, սակայն, շահը բռնեց Լուարսաբին» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

«Իշխան Թարխանովը շարունակեց իր նեղությունները և շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) հասցրեց այն բանին, որ սա մեծաթիվ զորքի գլուխն անցած անձամբ եկավ Վրաստան՝ սպառնալով ամայացնել իբերական տիրույթները։ Այդ ժամանակ Զարթովի և Կախեթի արբաները (**Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը և Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) որոշեցին միասնական ուժերով դիմադրել այս սարսափելի թշնամուն, սակայն նրանց ժողովուրդները, վախենալով պարսիկների դաժանություններից, որոնք Իսերեթիան կարող էին սարսափելի աղետների գիրկը նետել, չհամարձակվեցին զինվել իրենց հայրենիքի փրկության համար։ Այդ ժամանակ արբաները, իրենց լքված տեսնելով սեփական հպատակների կողմից, հեռացան Իսերեթիա՝ Գեորգի արբայի (**Իսերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որը, ականջ չկախելով շահ Աբբասի սպառնալիքներին, նրանց անվտանգ ապաստան տվեց։ Թշնամին, մտնելով Կախեթի, ամայացրեց Գրեմի խաղաղը, որը Կախեթի թագավորության մայրաքաղաքներ էր, և դրանից հետո հաստատ դաժանությանը նրանք դիմեցին դեպի Զարթով։ Իսերեթիայի արբան, բանի որ մեծահոգի էր, բոլոր միջոցները գործարդեց շահին իբերական տիրակալների հետ հաշտեցնելու համար, որպեսզի փրկի ժողովուրդներին բացարձակ կործանումից, իսկ քրիստոնեական հավատը կրողներին էլ՝ մահմեդականների բռնություններից։ Աբբասը, ականջ կախելով այս արբայի հորդորներին, խոստացավ վերադարձնել Զարթովն և Կախեթին իրենց օրինական տիրակալներին ու այս երկրները խաղաղ և հանգիստ թողնել։ Դավաճալով շահի խոսքերին՝ Լուարսաբ արբան դրանով իսկ եկավ՝ հաշտված այս թշնամու հետ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120)։

«Իմանալով, որ Թաւերգալ խաղը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին նվաճել է այն վայրերը, որոնք դրանից դեռ շատ առաջ ինքը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) խլել էր նրանից, և իր գործով նա այնտեղ է գտնվում՝ շահը երկրորդ անգամ այնտեղ զորք ուղարկեց՝ հրամանատարներ նշանակելով Այդուլի խանին, Մեհմեդ խան Դաքարին և Մուրթազադուլի խան Թալիշազունը՝ այլ խաների հետ միասին։ Այն բանից հետո, սակայն, երբ այս խաները, չկատարելով հրամանը, հետ դարձան և սկսեցին արդարանալ, թե հակառակորդը չափից դուրս ուժեղ էր, շահը զայրացավ և հրամայեց մահապատժի ենթարկել բոլոր բարձր հրամանատարներին» (Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30)։

«Սա զուգեց շահ Աբբասի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ, որն իր որդուն սպանեց և շատ ավեր արեց Գուրգիստանում» (Արիստակես Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1615 թվականի»)։

«Հայոց 1064 թվականին շահ Աբբասի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) թագավորության ժամանակ սա եկավ Վրաստան և ավարտեց, Լուսափի խանին (**Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին – Մ.Ֆ.**) էլ բռնեց ու տարավ խորասան» (Անանուն «Հիշատակարան 1615 թվականի»)։

«Հետո նա (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) զորքով գնաց Վրաստանի վրա, գրավեց և բանդեց այն՝ ավերելով ու բնակչությանն իրենց տեղերից առաքելով իր աշխարհը» (Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»)։

«Այդ տարի Շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաց տուն և գերեվարեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1063 թվականին մեծ շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Վրաց տուն գնաց» (Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1063 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) գնաց Վրաց տուն, բազում ավարառություն արեց, գերեվարեց և բոլորին բռնեց Փահրաբադ։ Գերիների թիվն անթիվ էր» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»)։

«Սա (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Հայոց 1063 թվականին գնաց Վրաց տուն, բազում մարդկանց գերեվարեց, բերեց և Պարսկաստանում բնակեցրեց» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «ժամանակագրություն»)։

«Հայոց 1063 թվականին գրավեցին Վրաստանը» (Մկրտիչ Աբեղա «ժամանակագրություն»)։

«Սուլթան Ահմեդ խանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ Վրաստանի իշխաններից իր գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, քաղցրությամբ և գրավչությամբ մեծ հռչակ էր ստացել Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**)։ Երբ շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) լսեց նրա գեղեցկության և վայելչության մասին, միջոցներ փնտրեց և մի կերպ կարողացավ նրան իր մոտ ծառայության անել։ Երբ Թեյմուրազը կատարելիության աստիճանին հասավ, շահ Աբբասը նրան նշանակեց Վրաստանի մայրաքաղաք Չեթեմի իշխան՝ Թեյմուրազ խան անունով։ Հետո, սակայն, Թեյմուրազը, Աթեմի շահին հակառակություն ցույց տալով, Վանի բեգբեգից՝ թուրքերեն չիմացող Դուսեյն փաշայից, օգնություն խնդրեց, սակայն, դեռ օգնությունը չիստաց, շտապ վերցրեց Վրաստանի բանակը և ղզբաշների դեմ կռվի ելավ։ Նա շատ սպանություններ և կողոպուտներ կատարեց, սակայն հետո շահ Աբբասը, միանալով վրացի բեկերից Մավրադ-բեկ անունով այլ ազնուորի հետ և Թեյմուրազից վրեժ լուծելու համար օգտվելով նրա ուժից, Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց։ Թեյմուրազը փախավ Աթ-Բաշ կոչված երկիրը։ Աթեմի շահը, Վրաստանը կողոպուտելով և կոտորելով, ավերեց բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, նա մասնավորապես այրեց և կործանեց նաև վրացիների մայրաքաղաք Չեթեմը» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»)։

«Այդ ժամանակ Աթեմի երկրին պատկանող Վրաստանի կառավարիչ Լուվարսաբը (**Զարթովի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը – Մ.Ֆ.**) և Թախմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) ապստամբեցին։ Անհրաժեշտ էր պատժել վրացի անհավատներին, դրա համար էլ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) պատերազմի և ջիհադի մտադրությամբ հարձակվեց Վրաստանի վրա։ Երջանիկն իր հայացքը դարձրեց դեպի Վրաստան, բանի որ Թախմուրազը շատ վատ էր վարվում մահմեդական բնակչության հետ։ Շահը կրկին բարձրացրեց Զարթովի և ջիհադի դրոշմ, արշավեց դեպի այդ երկիրը ու վրեժխնդրության սրի մատնեց Թախմուրազ նահանգի վրացի անհավատներին։ 100.000 հոգուց ավել վրացի կանայք և աղջիկներ գերվեցին ու պատվեցին իսլամ ընդունելով։ Ահա այդպես շահն ավերեց

հավատացյալ և անհավատ ժողովրդի մեծ բնակչություն ունեցող այդ նահանգը: Մի խոսքով, եր հիմարության ծուխը թռավ նրանց գլխից, Թահմուրազը փախավ և Իբրաքի երկրում թափառական դարձավ» (Իսբանդեր Մուևշի «Աբբասի պատմությունը»):

⁵⁷⁷⁴ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁷⁷⁵ «Թեյմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) իրեն ուղեկցող 500 հոգու հետ միասին զայրացած հեռացավ Կոստանդնուպոլիսից: Երրորդ օրը այդ մասին գեկուցեցին խոնդկարին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ին – Մ.Ֆ.**), որը հրամայեց ամենուր սուրհանդակներ ուղարկել, փակել ճանապարհները և նրան դուրս չթողնել: Ամենուր, ուր որ ժամանում էին սուրհանդակները, ճանապարհները փակում էին, սակայն Թեյմուրազն իր հերթին, որտեղ որ հանդիպում էր ռազմական ջոկատներ, ջարդում էր դրանց և շարունակում էր ուղին: Նրա ընտանիքը Սամցխեում գտնվող ամրոցում էր: Եվ ահա Երևանի խանի (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.**) ենթականերից մեկը՝ Տաբուն-Սուլթանը, պարտավորվեց շահի մոտ բերել Թեյմուրազի ընտանիքին: Շահն ուրախացավ և վերջինիս մեծ պատիվներ խոստացավ...: Ամրոցի ներքևում, որտեղ գտնվում էր թագուհին, մի այգի կար: Երբ այն ծաղկեց, թագուհին իր ուղեկիցների հետ այնտեղ իջավ: Այդ գիշերը նա մի երազ էր տեսել, թե իբր ողջ այգին լցվել է օձերով: «Դրանք բոլորն ուզում էին խայթել ինձ», - պատմում էր նա, - «և փախա ես դրանցից դեպի ամրոց, իսկ դրանք ընկան իմ հետևից: Ես հասցրեցի պատսպարվել ամրոցում, իսկ երկնքում ամեն տեղ անգղներ էին թռչում և օձեր էին սողում: Եկեք չմտնեք այստեղ»: Արդեն կեսգիշերից անց էր, երբ նրանք մոտեցան ամրոցի դարպասներին, սակայն պահակազորը գիշերով չբացեց դրանք: Լուսաբացին ղզբաշների գործը հարձակվեց այդ այգու վրա: Ամրոցի կայազորն իմացավ այդ մասին, վերցրեց թագուհուն, բերեց Օլթիի ամրություն և վերևից հրացաններից ու իրանոթներից թշնամու վրա կրակ բացեց: Կոստանդնուպոլիսից վերադարձած Թեյմուրազ արքան, լսելով իրանոթաձուլությունը, մտածեց, թե այդ հետապնդող թուրքերն են իրենցից առաջ անցել: «Ո՛վ ի վիճակի է, թող խթանի ձեռքին», - հրամայեց նա: Եվ ահա, մոտենալով ամրոցին, նրանք պարզեցին, որ այդ ղզբաշներն են, ու անմիջապես էլ սկսեցին հարվածել միմյանց: Երկու կողմից էլ արիաբար էին մարտնչում, սակայն վերջ ղզբաշները կոտորվեցին և Թեյմուրազը հաղթանակ տարավ: Այսպես թագուհու երազը կատարվեց» (Փարսաթան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 44, 45):

«Թեյմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) սպասում էր սուլթանական զայրույթին և դրա համար էլ իրահանգեց իր գործին. «Ձեր բոլոր իրերը ոսկի դարձրե՛ք, բանի որ ես լավ բանի չեմ սպասում, մեզ կարող են ուղղակի կոտորել: Ելնե՛ք այստեղից, գնա՛ք և, եթե մեր հետքերով գործ ուղարկեն, ապա, եթե հաղթենք ու աստվածային աջակցությամբ ճեղքենք անցնե՛ք, լավ, իսկ եթե ոչ, ապա ձերի վրա փառավոր մահ կգտնենք»: Չորրեք հավանություն տվեց Թեյմուրազ արքայի խորհրդին և բոլորը սկսեցին կարգի գցել գոծերը: Թեյմուրազ արքան պարտվել գումար վերցրեց սկյառագորյան վանականներից, ինչպես նաև այլ վանքերից: Դեռ սկյառագորյան վանականներն էլ, ի դեպ, հայտնեցին նրան, որ, այսպես ու այսպես, եթե չհեռանաս, կբռնեն կամ կթուլանալորեն: Թեյմուրազը ձևացրեց, թե մեկնում է որսի, սակայն նկատելով Ուսկյու դարև, իսկ այնտեղից էլ դիմեց փախուստի և ճանապարհ ընկավ: Երրորդ օրը այդ մասին գեկուցեցին Մուրադ սուլթանին (**հեղինակը նկատի ունի Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ին, սակայն ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը պետք է վերաբերվի Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ին – Մ.Ֆ.**), թե, այսպես ու այսպես, Թեյմուրազ արքան հեռացել է: Վերջինս անմիջապես ամենուր սուրհանդակներ ուղարկեց հրամանով. «Փակե՛ք բոլոր ճանապարհները և նրան դուրս չթողնե՛ք»: Բոլոր փաշայություններում ճանապարհները փակում էին, սակայն կարող էին արդյո՞ք փակել հույսը կորցրած վրացիներին: Ջարդեցին բոլոր նրանց և անցան: Նրանց ընտանիքները գտնվում էին Սամցխեում և ահա մի ոմս Երևանի խան (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.**)՝ Տաբուն-Սուլթանը, պարտավորվեց շահին, որ, այսպես ու այսպես, Թեյմուրազի ընտանիքը գտնվում է այստեղ և ես կբերեմ նրանց: Շահն ուրախացավ և վերջինիս մեծ պատիվներ խոստացավ ու համաձայնություն տվեց: Գարնանային ժամանակ էր, երբ վարդերը ծաղկում էին: Եվ ահա բազուկի հորաքշերը ազնվականների կանանց հետ այնտեղ ամրոցից այգի, իջավ: Այդ գիշերը նա մի երազ էր տեսել, թե իբր ողջ այգին լցվել է օձերով: «Դրանք բոլորն ուզում էին խայթել ինձ», - պատմում էր նա, - «և փախա ես դրանցից դեպի ամրոց, իսկ դրանք ընկան իմ հետևից: Ես հասցրեցի պատսպարվել ամրոցում, իսկ երկնքում ամեն տեղ անգղներ էին թռչում և օձեր էին սողում: Եկե՛ք չմտնեք այստեղ»: Արդեն կեսգիշերից անց էր, երբ նրանք մոտեցան ամրոցի դարպասներին, սակայն պահակազորը գիշերով չբացեց դրանք: Լուսաբացին ղզբաշների գործը հարձակվեց այդ այգու վրա: Ամրոցի կայազորն իմացավ այդ մասին, վերցրեց թագուհուն, բերեց ամրություն և իրացաններից ու իրանոթներից վերևից թշնամու վրա կրակ բացեց: Ուռումներին հեռացած Թեյմուրազ արքան, լսելով իրանոթաձուլությունը, հրամայեց իր գործին. «Եթե ձեր ձեռքը ի վիճակի են ընթանալ, շտապե՛ք: Այս ծայները լավ բան ի նշան չեն, եկե՛ք օգնենք ամրոցին»: Եվ ահա, մոտենալով ամրոցին, նրանք պարզեցին, որ վրացիները գեկն են վերցրել և հարձակվել են թաթարների վրա, սակայն թաթարները ելել են նրանց դեմ ու հուսահատ և արիաբար մարտնչում են: Թեյմուրազը հաղթանակ տարավ և ահա գլխովին ջարդեցին և սուլթանը, և նրա գործը: Դարձանակը մնաց կախեթիցների» (Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկն էր Մանուչար աթաբեկը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելիի – Մ.Ֆ.**) որդի Մանուչարը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակելիի (1614-1625) – Մ.Ֆ.**), որ միմյուս թագավորի (**Ջարթիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի – Մ.Ֆ.**) բեռնորդին էր: Եվ ահա Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) Օլթիում բնակեցրեց իր ընտանիքը: Դեռևս որ նրանք գնացին, խանին հաղորդեցին Թեյմուրազ բատոնի գնալը խոնդկարի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ և նրա ընտանիքի մնալը Սաաթաբազորում: Այն ժամանակը խանը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) նամակ գրեց Երևանի խան Ամիրգուլան խանին (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.**) և սա գնաց Օլթիսի: Նույն գիշեր էլ Թեյմուրազ բատոնի կինը հորաքշեր երազ տեսավ, իբր թե ղզբաշները հարձակվել էին նրա վրա և կողոպտել նրա ցանձարանը ու ունեցվածքը: Չարթելով՝ նա հենց նույն գիշերն և՛եթ շարժվեց տեղից և Օլթիսի քաղաքից անցավ դեպի բերդը, ընդ որում այն ամենը, ինչ, որ նա ուներ, բոլորը տարել էր բերդը, բանի որ մինչ այդ բերդից ցած էին կանգ առել: Եվ գնաց Ամիրգուլան խանն այն գիշերը, հասավ այնտեղ, ուր Թեյմուրազ բատոնի կինն ու երեխաներն էին գտնվում, հենց նույն գյուղի վրա հարձակվեց ու ավերեց այն գյուղը: Տեսավ աթաբեկը Երևանի խան Ամիրգուլան խանին՝ իր սնդիկն, սպառնաց նրան, թողով խիեղ կրա սաղավարտի ծայրին, սաղավարտը ճեղքեց, գլխին խիտո խիեղ ու տապալեց ձիուց: Ամիրգուլան խանը կանչեց. «Ինչո՞ւ ես ինձ սպանում, չե՞՞ր քեզ ես եմ մեծացրել» («Նոր Քարթլիս-Ցխովրեբա», Բերիա Եգլանաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Իսկ Ստամբուլ ժամանած Թեյմուրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) ընդունեց սուլթան Մուստաֆան, թեև այլք էլ գրում են, թե դա եղել է Իբրահիմը, (**հեղինակը նկատի ունի Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա I Խեյազադին (1617-1618, 1622-1623) Օսմանյան սուլթանության սուլթան Իբրահիմ I-ին (1640-1648) – Մ.Ֆ.**), սակայն սրանց ժամանակ շահ Աբբասը չկար: Արդյունքում, չնայած լավ ընդունելությանը, երբ Թեյմուրազը նրանից օգնություն խնդրեց, սուլթանը սկսեց, բանի որ պատերազմ ուներ արևմտական և չեր կարող գործ տրամադրել: Սուլթանը հարուստ պարզևատրեց Թեյմուրազին և բաց թողեց: Այդ ժամանակ Անատոլիայում շատ ջալալիներ կային, որոնք բազմիցս ընդհարվեցին Թեյմուրազի հետ, սակայն միշտ հաղթող էր դուրս գալիս Թեյմուրազը, իսկ մի օր էլ 7 տարբեր խմբեր հարձակվեցին նրա վրա, սակայն վերինի կամքով նա այնպես ջարդեց նրանց, որ ոչ մի մարդուց չգրկվեց: Եվ ահա նա վերադարձավ Օլթի, որտեղ խաղաղ ու հաղթանակած գտավ յուրայիններին» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Դեթի կյանքը»):

⁵⁷⁷⁶ «Մեկ տարի անց կախեթիցիները Իմերեթիայից բերին Թեյմուրազ արքային (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.**)՝ վտարելով Իսա խանին...: Այդ ժամանակ Թեյմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) Կախեթից լուր ստացավ, թե. «Արազվիի մոտ կախեթիցիները դավաճանաբար կոտորվեցին, բոլորին գլխատեցին»: Թեյմուրազն անմիջապես ելավ, արագորեն անցավ Զարթիին և ժամանեց Կախեթ: Իմանալով իրենց արքայի ժամանան մասին՝ կախեթիցիները բոլորը միացան նրան, իսկ Բեյքար խանն էլ Չոթթան ամրոցից դիմեց փախուստի: Ժամանեցին Պարտավ և կատարվածի մասին գեկուցեցին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**): Վերջինս գորավար նշանակեց Ալիդուլի խան Շամլուին և մեծ գործով ուղարկեց Թեյմուրազ արքայի վրա, որպեսզի նրան բռնի: Ղզբաշների գործը թիկունքից առաջացավ և կանգ առավ Արազվիում: Թեյմուրազ արքան ժամանեց Սագուրամի և կանգ առավ ամրոցում: Նա խնդրեց Ալիդուլի խանին իրենց ճանապարհ տալ, որպեսզի հեռանա, սակայն սա չուղեց: Թեյմուրազը փոխանցեց. «Վաղը ես սուր ձեռքի կանցնեմ»: Զարթիի արքա Բագրատին (**Ջարթիի թագավորության արքա Բագրատ V-ի – Մ.Ֆ.**) մոտիկներից Բայանդուր Երիսթավիին եկավ Ալիդուլի խանի մոտ և ղզբաշներին տեղեկություններ փոխանցեց Թեյմուրազ արքայի մասին՝ նա ասաց այն ամենի մասին, որը նա արել կամ ասել էր այդ օրը...: Ալիդուլի խանին գեկուցեցին. «Թեյմուրազ արքան իրամայեց հայտնել, որ վաղը կանցնի սուրը ձեռքին»: Խանը իրամայեց. «Բոլորը եղե՛ք ձեռքի վրա և ի գեկ: Անցումներում ամենուր զինված մարդկանց դրե՛ք և ջանացե՛ք, որ նա չհեռանա մեզից»: Մինչև լուսաբաց փակեցին բոլոր ճանապարհները, իսկ, հենց որ լույսը բացվեց, շարժեցին ջոկատները և սկսեցին սպանել Թեյմուրազ արքային, որը ու՛շ եկավ: Նրան ցույց տվեցին գործը, սակայն նա առաջ չէկավ: Թեյմուրազը մարդ ուղարկեց Բայանդուր Երիսթավիի մոտ խնդրանքով. «Օգնիր ինձ և խնդիր Ալիդուլի խանը, թող ներողական լամակ գրի շահին, որպեսզի նա ինձ թողնի այս ամայացած երկիրն և թափառելու չդատապարտի օտար հողերում, իսկ եթե ոչ, չնայած որ մեկը քիչ եմ, բայց այնուհանդերձ, ուր էլ որ մեկը լինե՛ք, մշտապես այստեղ կվերադառնա՛մ ու ոչ ձեզ հանգիստ կթողնե՛ք, ոչ էլ ձեր դեմ կստրտնե՛ք»: Այս ամենից

ուրախացած Ալիղուլի խանը մարդ ուղարկեց Թեյմուրազի մոտ և նրա համար պարտավորվեց ներման հարցով մարդ ուղարկել շահի մոտ, որից հետո հրամայեց գործին հանգիստ իջնել ձեռքից: Բոլոր ցրվեցին իրենց վրաններով և վրաններից հանեցին գնեքերը: Ոմանք սկսեցին աղոթել, այլք նստեցին մի կտոր հաց ուտելու, իսկ երրորդներն էլ սկսեցին ննջել: Հենց այդ ժամանակ էլ պահակայինները գոչեցին. «Հգուշացեք, զորք է գալիս»: Հնչեցին շեփորները, աղաղակ և ձիերի խրխնջոց բարձրացավ: Մինչ զորք կհավաքվեր, սակայն, վրացիներն արդեն ղզբաշների շարքերում էին: Սկսվեց լավել. «Խսիիր դրանց», իսկ որոշ վայրերում էլ հրազենից կրակ բացվեց: Ղզբաշները չդիմացան և, լքելով իրենց գույքն ու իրերը, որը ձիով, իսկ որն էլ ոտքով նետվեցին փախչելու: Ի վերջո, նրանք պատսպարվեցին Տփղիսում, ընդ որում փախչողներից ոմանք խեղդվեցին Կուրում ու Արազվիում: Վրանները, իրերն և ղզբաշական խաների ու սուլթանների այլ իրերն ամբողջությամբ բաժին հասան Թեյմուրազին: Բոլոր իշխաններին նա մեկական խանական կամ սուլթանական վրան ու գույք հատկացրեց, իսկ ինքը տեղավորվեց Ալիղուլի խանի վրանում: Ավարն այն աստիճան էժանացավ, որ նույնիսկ կեսն էլ չօտարեցին, մեկ ուղտը վաճառվում էր մեկ արագայի դիմաց: Այն ամենը, ինչ պատկանում էր Ալիղուլի խանը, Թեյմուրազն իրեն պահեց, իսկ մնացածը բաժանեց զորքին: Ասում էին, թե աշխարհի արարումից ի վեր վրացիները դրանից ավելի փայլուն հաղթանակ չէին տարել» (Փարսաղան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 45-47):

«Այդ ժամանակ Թեյմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) Կախեթից լուր ստացավ, թե իրենց հավատացած կախեթիցիներն ղզբաշները Արազվիի մոտ դավաճանաբար գլխատել են: «Այլևս մի հապաղեք, շտապ օգնության եկեք», - ասված էր հաղորդագրության մեջ: Թեյմուրազ, վերցնելով հետը ընտանիքը, ժամանեց Գուրիա, որտեղ Մամիա Գուրիեյին (**Գուրիայի իշխանության իշխան Մամիա Գուրիեյին (1600-1625) – Մ.Ֆ.**) նրան լավ դիմավորեց: Արքան սրանից մի քիչ զորք ուզեց և անցավ Իմերեթիս, որտեղից ևս մի քիչ զորք վերցրեց: Դրանից հետո նա անցավ Զարթոյի և ժամանեց Կախեթ: Իմանալով իրենց արքայի ժամանման մասին՝ կախեթիցիները բոլորը միացան նրան, իսկ Փեյքար խանն էլ Հոնդան ամրոցից դիմեց փախուստի դեպի Դարաբադ: Կատարվածի մասին Գանձակից գեղուցեցին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**): Վերջինս զորավար նշանակեց Ալիղուլի խան Շամուլին և հրամայեց բռնել Թեյմուրազին: Ղզբաշների զորքը թիկունքից առաջացավ և կանգ առավ Արազվիում՝ փակելով բոլոր ճանապարհները: Իրանական զորքից հրաձիգներ դրեցին բոլոր ճանապարհների վրա, իսկ Ալիղուլին էլ տեղակայվեց Արազվիում: Թեյմուրազ արքան մարտունակ զորք հավաքեց և լուր տարածեց, թե ուզում է անցնել Իսֆերիան: Նա մոտեցավ լեռների, կանգ առավ մի ամրացված վայրում և մի մարդու ուղարկեց, ասելով, թե. «Մի ծանրացրու իմ մեղքը շահի առաջ, թող անցնել: Մի սպանիր վրացիներին և թույլ մի տուր, որ նրանք սպանեն ղզբաշներին»: Սրան Ալիղուլին պատասխանեց. «Այդ հարցով տիրակալի հրամանը չկա, ես չեմ կարող քեզ ճանապարհ տալ»: Այդ ժամանակ Թեյմուրազը հրամայեց այսպես ասել. «Վաղը ես սուրը ձեռքիս կանցնեմ»: Զարթոյի արքա Բագրատի (**Զարթոյի թագավորության արքա Բագրատ V-ի – Մ.Ֆ.**) մոտիկները Բայանդուր Երիսթավին զորքով Ալիղուլի խանի մոտ էր և նա Թեյմուրազին տեղեկություններ փոխանցեց թաթարների մասին: Նույն այդ Զորնիկոնի 304 թվականին էլ Ալիղուլին փոխանցեցին Թեյմուրազի խոսքերը, իսկ նա հրամայեց ղզբաշներին «Բոլորը եղե՛ք ձերի վրա և ի գեծ: Եղե՛ք զգուշ և մարտի պատրաստ: Անցումներում, բոլոր տեղերում, որտեղ ծանծաղուտ և անցում կա Արազվիի վրա, ամենուր գինված մարդկանց դրե՛ք ու ջանացե՛ք, որ նա չհեռանա մեզից»: Մինչև լուսաբաց փակեցին բոլոր ճանապարհները, իսկ, հենց որ լույսը բացվեց, շարեցին ջոկատները և սկսեցին սպասել Թեյմուրազ արքային, որի զորքը ուշ հայտնվեց ու հեռվում կանգ առավ: Թեյմուրազ արքան մարդ ուղարկեց Բայանդուր Երիսթավիի մոտ նման նամակով. «Իմ անունից խոդիր Ալիղուլի խանին, թող ներողական նամակ գրի երջանիկ շահին, որպեսզի նա ինձ թողնի այս ամապացած երկիրն և թափառելու չդատապարտի օտար հողերում, իսկ եթե ոչ, չնայած որ մենք քիչ ենք, բայց այնուհանդերձ, ուր էլ որ մենք լինենք, մշտապես այստեղ կվերադառնանք ու ոչ ձեզ հանգիստ կթողնենք, ոչ էլ ձեր դեմ կմարտնենք»: Այս ամենից ուրախացած Ալիղուլի խանը մարդ ուղարկեց Թեյմուրազի մոտ և նրա համար պարտավորվեց ներման հարցով մարդ ուղարկել շահի մոտ, որից հետո հրամայեց զորքին հանգիստ իջնել ձեռքից: Բոլոր ցրվեցին իրենց վրաններով և հանեցին վրանից գնեքերը: Ոմանք սկսեցին աղոթել, այլք նստեցին մի կտոր հաց ուտելու, իսկ երրորդներն էլ սկսեցին ննջել: Հենց այդ ժամանակ էլ պահակայինները գոչեցին. «Հգուշացեք, զորք է գալիս»: Հնչեցին շեփորները, աղաղակ և ձիերի խրխնջոց բարձրացավ: Մինչ զորքը կհավաքվեր, սակայն, վրացիներն արդեն ղզբաշների շարքերում էին: Որոշ վայրերում հրազենից կրակ բացեցին ու մարտ սկսվեց, սակայն, ղզբաշներին հնարավորություն չտրվեց իրար գլուխ հավաքվել և ահա նրանք, լքելով իրենց գույքն ու վրանները, որը ձիով, իսկ որն էլ ոտքով նետվեցին փախչելու: Ի վերջո, նրանք պատսպարվեցին Տփղիսում, ընդ որում փախչողներից ոմանք խեղդվեցին գետում: Վրանները, գույքն և խաներն ու սուլթաններն այլ իրերն ամբողջությամբ բաժին հասան Թեյմուրազին: Բոլոր իշխաններին նա մեկական սուլթանական վրան հատկացրեց, իսկ ինքը տեղավորվեց Ալիղուլի խանի վրանում: Ավարն այն աստիճան էժանացավ, որ նույնիսկ կեսն գնով էլ վերցնող չէրավ: Վրացիները դրանից ավելի փայլուն հաղթանակ չէին տարել» (Զարթոյի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին զբաղեցրեց Կախեթին: Իմանալով այդ մասին՝ շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) կատաղեց և ուժեղ զորքով ելավ, սակայն նախապես ուղարկեց Ալիղուլի խանը, որպեսզի սա փակի Արազվիի ճանապարհները ու խանգարի Թեյմուրազին կրկին փախչել Իմերեթիս: Թեյմուրազը, լսելով Ալիղուլի խանի Արազվի գալու մասին, հավաքեց զորքը և Ցիցնուրի գյուղի մոտ կեսօրին հարձակվեց սրա վրա: Ուժեղ մարտից հետո ղզբաշները դիմեցին փախուստի, իսկ կախերն այնպես կտորոցեցին նրանց, որ քչերը փրկվեցին: Թեյմուրազը ձեռք գցեց նրանց գույքն և գանձարանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»): «Այն բանից հետո, երբ Թեյմուրազը կրկին զբաղեցրեց Կախեթին...» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

«Դրանից հետո շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) ինքը ամիս մնաց Վրաստանում, որտեղ Սեդեն կոչված վայրում, սա Վրաստանի կենտրոնում է, որտեղ իր զորքով նրա մոտ եկավ Սիմոնի որդի Թամեթազ խանն (**հեղինակը նկատի ունի Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին, որը, սակայն, Զարթոյի թագավորության արքա Սիմոն I-ի որդին չէր – Մ.Ֆ.**) և մտադրվեց պատերազմ: Թամեթազը, սակայն, ուժեղ պարտություն կրեց և շատ մարդկանց կորցրեց» (Աղամ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

⁵⁷⁷⁷ «Վրացիների պատմությունը համառոտ կգրեմ, բանից առաջին և Մեծ Շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) կախերի երկիրը բանդեց ու ավերեց և Ալեքսանդրի (**Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Թամրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.**) իր հետ Պարսկաստան տարավ: Այնտեղ պահելով որոշ ժամանակ՝ նա նրան իշխանություն տվեց և ուղարկեց նրա հայրենի երկիրը՝ Կախը տիրելու, բայց նաև՝ շահին հնազանդ մնալու» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 47):

«Փախուստի դիմած ղզբաշները ժամանեցին շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մոտ, որը շատ կատաղեց և անսխալապես ելավ: Այդ ընթացքում կախերը, ինչպես ունենալով առ այն, որ, ինչպես և առաջ, շահ Աբբասն իրենց ձեռք չի տա ու կպարզաստի, հրաժարվեցին մարտնչել: Հրկվելով նրանց աջակցությունից՝ Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) ստիպված եղավ կրկին հեռանալ Իմերեթիս, ընդ որում նրա հետ ճանապարհ ընկան նաև նրա տնեցիներից բոլորը՝ մեծերն և փոքրերն: Շահ Աբբասը եկավ Կախեթի, իսկ այնտեղից էլ Զրիստոսի 1616 կամ Զրոնիկոնի 304 թվականին ժամանեց Տփղիս, որտեղից դիմեց լեզգիներին. «Ես ցանկանում եմ ոչնչացնել կախերին և, եթե նրանք գան ձեր լեռները, գերեվարե՛ք նրանց, իսկ ես ձեզ հարուստ կպարգևատրեմ»: Լեզգիները ուրախությամբ համաձայնեցին: Այդ ժամանակ, ահա, շահը Տփղիսից ջոկատներ ուղարկեց Զեթը և Էրցո-Տիանտի, որոնք եկան Կախեթի, ոչնչացրին, գերեվարեցին, բռնեցին ու ամապացրին: Նրանք ավերեցին եկեղեցիները, ոչնչացրին սրբապատկերներն ու խաչերը, իսկ գանձերն էլ բաժանեցին իրենց կանանց: Ոմանք փրկվեցին Պշավիում, Խևսուրեփում, Տուշետիում և ամրություններում, ժայռերի կամ լեռների վա, սակայն լեզգիները նրանց հետ վարվեցին այնպես, ինչպես խոստացել էին Աբբասին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»): «Այդ մասին իմացած շահ Աբբասը կատաղեց և Զրիստոսի 1616, Զրոնիկոնի 304 կամ թաթարական 1024 թվականին մտավ Կախեթի, իսկ այնտեղից էլ եկավ Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1616, Զրոնիկոնի 304 կամ թաթարական 1024 թվականին Թեյմուրազը զբաղեցրեց Կախեթին, շահ Աբբասը եկավ, Դաուդ խանի (**Զարթոյի թագավորության արքա Դավիթ IX-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Բագրատին (**Զարթոյի թագավորության արքա Բագրատ V-ի – Մ.Ֆ.**) թագավորեցրեց Տփղիսում և հեռացավ, հետը բռնելով ու տանելով Կախեթի բոլոր բնակիչներին, իսկ Թեյմուրազն էլ հեռացավ Իմերեթիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Հաջորդ տարի շահ Աբբասն ինքը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) հսկայական մի զորքով գնաց Թամեթազ խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ և երթվեց, որ, եթե հաղթանակ տանի, ապա Վրաստանի բոլոր բնակիչներին կվաճառի՝ մարդը մեկ արբասով...: Արդյունքում նա հաղթանակ տարավ և մեծաբանակ գերիներ ձեռք բերեց...: Այդ ժամանակ Վրաստանից Սպահան շատ քրիստոնյաներ գերեվարվեցին և նրանց սերունդներին մենք տեսնե՛ք այնտեղ» (Աղամ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

«Հայոց 1065 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Վրաց տունը գրավեց...: Հայոց 1066 թվականին շահը կրկին Վրաց տուն գնաց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Հայոց 1065 թվականին շահ Աբբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) Վրաց տունը գերեց և տարավ Փաիրաբար» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1066 թվականին շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) դարձյալ գնաց Կրաստան» (Սկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁷⁹ «Այնուհետև շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) հրամայեց երևանի բեգլբեկ Ամիրդունախանին (երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրդունախան – Մ.Ֆ.). «Արշավանքի ել Օյթի վրա, բռնիր Թեյմուրազի թագուհուն և գերված ինձ մոտ ուղարկիր»: Այդ ժամանակ ձմեռ էր և Ամիրդունախան ստիպված եղավ ձյունների միջով ճանապարհի բացել, իսկ թագուհի խորաշանք մի երազ էր տեսել, թե իբր իր վրա են հարձակվել ռազմիկներ ու թալանել են և ահա նա, երբ արթնացավ, վախեցած դրանից իր ռազմիկներով պատսպարվեց ամրոցում: Իրոք, այդպես էլ եղավ, լուսաբացին Ամիրդունախանը իր զորքով հարձակվեց և, չգտնելով ոչ մեկի, հեռացավ: Այդ ժամանակ Նորդարն այնտեղ չէր, սակայն, իմանալով այդ մասին, նա հավաքեց այնտեղի մարդկանց, միացրեց իր հետ եղած կախերին, ընկավ Ամիրդունախանի հետևից, հասավ նրան և կոտորեց նրա ռազմիկներին, ընդ որում Ամիրդունախան հազիվ փրկվեց փախուստով: Նորայրը ձեռք ցեց նրա գույքը և հաղթականորեն վերադարձավ թագուհու մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»):

⁵⁷⁷⁹ «Զեյթունում կա 6 եկեղեցի և մեկ վանք: Այնտեղ մեզ առացին, որ այստեղ կային հայերի 800 տներ, սակայն այժմ դրանցից մնացել են միայն 30-ը, քանի որ մնացածները, ենթարկվելով ջալալիների հետապնդումներին, ցրվել են» (Միսնուն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», գլուխ 14):

⁵⁷⁸⁰ «Ինչ վերաբերվում է Սև ծովին, ապա այստեղ կազակները ոտնակոխ էին անում ափը՝ տույնիսկ մտնելով Սևուս և այնտեղի մարդկանց ու նրանց գույքը կողոպտելով: Այդ ժամանակ շաքազի Իբրահիմ փաշան, որը Սև ծովի պահնորդ էր նշանակվել, թաթարների կողմից լուր ստացավ, թե որ կողմով են գալիս կազակները: Եվ ահա նա թաթարների հետ վրա տվեց, մարտի մեջ մտավ, կոտորած արեց, իսկ 20 կազակների էլ բերին և գլխատեցին» (Երեսիա Եյուդյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Այդ տարի ուռուտ տրորեց Տրապիզոնը» («Փրկական 1618 կամ Յայոց 1067 թվականին ուռուտը տրորեց Տրապիզոնը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1618 կամ Յայոց 1067 թվականին ուռուտը տրորեց Տրապիզոնը» (Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1065 թվականին ռուսները գրավեցին Տրապիզոնը» (Գրիգոր Կամպիտցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1065 թվականին ռուսները գրավեցին Տրապիզոնը» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1065 թվականին ռուսները գրավեցին Տրապիզոնը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁸¹ «Երբ գարունը բացվեց, Յայեպի ձմեռանցից զինվորները շարժվեցին և Ռաբիա Ա ամսի սկզբին Գյոթ Մեյրանի դաշտում վրաններ խփեցին: Ձմեռանոցներում եղած կափուղուկերին հրաման տրվեց շարժվել դեպի Էրզրում: Յիշյալ ամսի 7-րդ օրը Մարաշի և Յայեպի բեգլբեկները Բիրեցիկից ճանապարհի ընկան դեպի Էրզրում: Յետո շարժվեց սերդարը և Եյուբսեռի դաշտից եկավ Աղ-Շակի դաշտը, որտեղ նրան միացավ Ռուսեյի բեգլբեկը՝ Դավադ փաշան՝ իր էյալեթի զինվորներով, ասիթաներից ստացան դրամով և գանձով: Ջուսմադա Ա ամսի կեսին նրանք հասան Էրզրում և բերդից 7 հատ հրանոթ իջեցրին, հինգը 14-ական կիա արկ էին արձակում, երկուսը՝ կլնորինա էին: Պատրաստեցին նաև անհրաժեշտ ռազմամթերք: Ըստ ընդունված կարգի կափուղուկերին մթերք բաժանվուց հետո Անատոլիայի, Ղարամանի և Սվազի էյալեթների զինվորները պատրաստվեցին հարձակման: Դիարբեքի բեգլբեկը Դիարբեք փաշան և Երևանի բեգլբեկը Թեթլի փաշան Երևանի վրա շարժվելու հրաման ստացան: Յրամաններ ուղարկվեցին Բաղդադի բեգլբեկը Մուստաֆա փաշային, Մուսուլի Մեյիդ փաշան և այլ վայրերի բուրդ զինվորներին, որպեսզի հավաքվեն և ենիչերիների վաշտերի հետ միասին շարժվեն Նեհավանդի վրա: Սրանք Կարս հասան ամսի վերջին: Քանի որ Կարսի բերդը շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) ձեռքով ավերվել էր, նպատակահարմար համարվեց նորից վերանորոգել այն և այնտեղ զինվորներ պահել:

Կափուղուկերին և բեգլբեկներին զինվորներ տրամադրեցին: Մեկ շաբաթվա ընթացքում այն հնարավորին չափ վերանորոգեցին, պաշտպանության համար հատկացվեցին զինվորներ և հրանոթներ, որից հետո Ջուսմադա Ա ամսի կեսին նրանք հասան Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատներ պատրաստեցին և բերդը պաշարեցին: Ենիգյունե խանը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրդունախան – Մ.Ֆ.), բերդը ամրացնելով, վիլայեթի զինվորներին լցրեց այնտեղ: Շահ Աբբասը իր զինվորներով Նախիջևանում էր: Ռուսեյի բաժնում դրեցին չորս հրանոթ, ենիչերիների բաժնում՝ երկուսը, դռան դիմաց՝ ևս երկուսը, որից հետո 20 օր բերդը ձեղակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Սկսեցին հողը փորել: Ցերեկվա փորված հողը գիշերը ներս էին տանում և անհետացնում: Խանդակներում ձգված տուրքակները և պարկերը կեռերով ներս էին բաշում: Ի վերջո, իսլամական զինվորները, ջանք գործադրելով, հորաբլուրներ շինեցին և, զարբազան հրանոթներով անցքեր բացելով, ամեն կողմից հարձակվեցին բերդի վրա: Մազանդարանի հրացանաձիգները թաթևվեցին, նրանցից շատերը մեծ մարտերում զոհվեցին, ենիչերիների աղա Մեսիյ Ադան սպանվեց, իսկ թուլիքի Բիլմեզ փաշան էլ՝ վիրավորվեց: Դրանից հետո զինվորները հետ բաշվեցին: Երբ Վանի բեգլբեկ Թեթլի Մեհմեդ փաշան գտնվում էր պահակային ծառայության մեջ, նա իմացավ, որ չորս խաներ մի քանի հազար ղզլբաշների հետ միասին հավաքում են «Աթ-օղլաններ»-ի հեծյալ ջոկատները: Յիշատակված Մեհմեդ փաշան դարան էր դրել և, երբ ղզլբաշները մտնեցին, նա անակնկալ հարձակվեց նրանց վրա ու, Ալլախ օգուկալը ջարդելով թշնամուն, սուլթանական զորքի ծամբար բերեց մոտ 1.000 կտրված գլուխներ և 500 լեզուներ: Դրանից հետո Թեթլի փաշան մեծապես հայտնի դարձավ: Գիշերներով, որպեսզի ահաբեկի շահին, նա բուրների վրա գորհասանդեսներ էր կազմակերպում, իսկ ղզլբաշներն էլ իրենց հերթին, նետվելով խրամատների վրա, ոչ մեկ անգամ մարտի մեջ մտան: Յրանոթների հարվածներից ավերվեցին ատամնաշարերը և աշտարակը, իսկ ամրոցի պարիսպն էլ մի քանի տեղերում ծածեց: Ղզլբաշները վախով էին հետևում, թե ինչպես է թշնամին մոտենում ամրոցին: Այդ ժամանակ, ահա, նրանք 4 օր ժամանակ խնդրեցին, որպեսզի ամրոցը հանձնելու հարցով դիմեն շահին: Չորս օր հրանոթները լռեցին, սակայն օսմանների զորքը խաբվեց այդ խաբեբաների կողմից, քանի որ, այդ ընթացքում պաշարյալները միջոցներ գործադրեցին և փակեցին ձեղքերը: Դրանից հետո հրանոթները կրկին կրակ բացեցին և մարտն ու պաշարումը ձգվեցին ևս 44 օր: Օսմանները սկսեցին թունել փորել, սակայն որևէ արդյունքի չհասան, իսկ վառողն ու հրանոթների արկերն էլ սպառվեցին: Քանի որ ավարտվում էր փառահեղ Կադիմը և սկսվում էր ձմեռը, ռազմիկները գցեցին ռոգին: Սկսվեց սով, օսմանները ստիպված եղան հետ դարձնել հրանոթները, թողնել պաշարումը և բռնել Ռուսի ճանապարհը: Երբ նահանգի հարցը որոշվեց, նրանք ստիպված եղան խաղաղություն կնքելու ցանկություն արտահայտել և այդպես վերանվաճեց Նասուխ փաշայի կողմից նախկինում կնքված պայմանագիրը, ըստ որի, սակայն, ղզլբաշները պետք է ուղարկեին սահմանված նվերների ու մետաքսի կտը: Եվ այսպես, ամրոցի գրավման հարցը համարվելով որոշված, օսմանները ոչնչացրին տանելու համար ոչ պիտանի գույքն ու պաշարեղենը: Դրանից հետո ղզլբաշները էլան ամրոցից և սկսեցին եռանդով առևտուր անել: Յրանոթներին արդեն Կարս էին ուղարկվել, իսկ Ռամադանի տոնին շարժվեց նաև զորքը: Խիստ ձմռանը, երբ զորքն անցնում էր Սողունլուկի արոտավայրով, իր հետևից այն ռազմիկների անթիվ դիակներ էր թողնում: Կարսը զորքին ապահովեց պարենամթերքով և այնտեղից նրանք գնացին Էրզրում, որտեղ կափուղուկի զորամասին աշխատավարձ բաժանվեց և զորքը ձմեռելու համար մեկնեց Անասիա, իսկ սարդարն ու ենիչերիներն էլ մնացին Էրզրումում: Երբ այդ արտակարգ անհաջողության լուրը հասավ Ստամբուլ, որ պարեն զինվորներով և գանձերով Երևանի նման հողաշենք բերդը չի գրավել, իսկ վաղիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) պատիվն էլ ոտնահար է արվել, վերջինս զայրացավ և Մուհամմեդ փաշան հեռացվեց իր պաշտոնից» (Բյաթիթ Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Տասը տարի հետո Մուհամմեդ փաշան Երևանի բերդը պաշարեց, սակայն չկարողացավ գրավել» (Բյաթիթ Զեյեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39):

«Գիշերի 1024 թվականին Մեհմեդ փաշան նշանակվեց իրանյան ուղղության սարդար: Նա արշավանքի ելավ և երկու ամսվա ընթացքում պաշարեց Երևանի ամրոցը: Երբ ամրոցն այն է, արդեն ահա-ահա պետք է հանձնվեր, շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գնաց խորամանկության և խաղաղություն կնքելու համար մարդկանց ուղարկեց: Այս կերպ նա մի քանի օրվա դադար շահեց և կարողացավ օգտագործել այն պարսպի ձեղքերը վերացնելու համար: Տեսնելով, որ ամրոցն արդեն չի գրավի, սարդարը ստիպված եղավ համաձայնել խաղաղությանը, որը հաստատվեց ղզլբաշների կողմից այն քանակի մետաքսի և թանկարժեք ապրանքների հանձնման պայմանով, որի պայմանավորվածությունը ձեռք էր բերվել իր ժամանակին Նասուխ փաշայի կողմից: Իր ժամանակին, երբ Երևանի ամրոցը գրավվել էր օսմանների կողմից, նրանք այստեղ պարենամթերքի, գնեթի, զինամթերքի և այլ անհրաժեշտ բաների պաշար էին ստեղծել: Այդ ամենը նվիրվեց շահին» (Իբրահիմ Փեկևի «Պատմություն»):

«Կարսի բերդը մոլորյալ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) բռնության հետևանքով բռնկված էր: Այժմ, անհրաժեշտ համարվեց բերդը նորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափուղուկներին և փաշաներին հանձնարարվեց մաս-մաս կատարել շինության աշխատանքները, որոնք մեկ շաբաթվա ընթացքում բերդը բնակելի դարձրին: Բերդի պաշտպանության համար զինվորներ և հրանոթներ տալուց հետո Ջուսմադա Ա ամսի կեսին նրանք շարժվեցին դեպի Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատներ պատրաստելով՝ նրանք բերդը պաշարեցին: Ենիգյունի խանը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրդունախան – Մ.Ֆ.) նախապես բերդն ամրացրել, զինվորներով և ռազմամթերքով էր ապահովել: Շահն իր զինվորներով գտնվում էր Նախիջևանում: Բերդի շրջակայքում հրանոթներ դրեցին և 20 օր շարունակ գնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Յետո սկսեցին հողը փորել, ցերեկը փորածը գիշերը ներս էին տանում: Պարիսպների ձգված տուրքակները և պարկերը կեռերով ներս էին բաշում: Ի վերջո, իսլամական զինվորներն ամրություններ շինեցին, զարբազաններով անցքեր բացեցին և ամեն կողմից առաջացան դեպի բերդը: Այնտեղ խմբված մազանդարանցի հրացանակիրները մեծ և կատաղի մարտեր մղեցին, որի հետևանքով շատերը նահատակվեցին: Երբ ենիչերիների Մյուսեյի-աղան նահատակվեց և թուրքերեն չիմացողը՝ Վանի բեգլբեկ Դուսեյն փաշան, վիրավորվեց, բանակը ստիպված եղավ հետ բաշվել: Երբ

Վանի բեզբեզ Թեբեյի Մեհմեդ փաշան գտնվում էր պահակային ծառայության մեջ, նա իմացավ, որ չորս խաներ մի բանի հազար ղզլբաշների հետ միասին հավաքում են «Աթ-օղլաններ»-ի հեծյալ ջոկատները: Հիշատակված Մեհմեդ փաշան դարան էր դրել և, երբ ղզլբաշները մոտեցան, նա անակնակալ հարձակվեց նրանց վրա ու, Ալլահի օգնությամբ ջարդելով թշնամուն, սուլթանական զորքի ճամբար բերեց մոտ 1.000 կտրված գլուխներ և 500 լեզուներ: Դրանից հետո Թեբեյի փաշան սեծասյան հայտնի դարձավ: Գիշերներով, որպեսզի ահաբեկի շահին, նա բլուրների վրա զորահանդեսներ էր կազմակերպում, իսկ ղզլբաշներն էլ իրենց հերթին, նետվելով խրամատների վրա, ոչ մեկ անգամ մարտի մեջ մտան: Հրանոթների հարվածներից ավերվեցին ատամնաշարերը և աշտարակը, իսկ ամրոցի պարիսպն էլ մի բանի տեղերում ծաբեց: Ղզլբաշները վախով էին հետևում, թե ինչպես է թշնամին մոտենում ամրոցին: Այդ ժամանակ, ահա, նրանք 4 օր ժամանակ խնդրեցին, որպեսզի ամրոցը հանձնելու հարցով դիմեն շահին: Չորս օր հրանոթները լռեցին, սակայն օսմանների զորքը խաբվեց այդ խաբեբաների կողմից, բանի որ, այդ ընթացքում պաշարյալները միջոցներ գործադրեցին և փակեցին ծեղքերը: Դրանից հետո հրանոթները կրկին կրակ բացեցին և մարտն ու պաշարումը ձգվեցին ևս 44 օր: Օսմանները սկսեցին թունել փորել, սակայն որևէ արդյունքի չհասան, իսկ վառոդն և հրանոթների արկերն էլ սպառվեցին: Զանի որ ավարտվում էր փառահեղ Կասիմը և սկսվում էր ձմեռը, ռազմիկները գցեցին ոգին: Սկսվեց սով և օսմանները ստիպված եղան հետ դարձնել հրանոթները, թողնել պաշարումը և բռնել Ռուսի ծանապարհը: Երբ նահանգի հարցը որոշվեց, նրանք ստիպված եղան խաղաղություն կնքելու ցանկություն արտահայտել և այդպես վերականգնեց Նասուի փաշայի կողմից նախկինում կնքված պայմանագիրը, ըստ որի, սակայն, ղզլբաշները պետք է ուղարկեին սահմանված նվերների ու մետաքսի կետը: Եվ այսպես, ամրոցի գրավման հարցը համարելով որոշված, օսմանները ոչնչացրին տանելու համար ոչ պիտանի գույքն ու պաշարեղենը: Դրանից հետո ղզլբաշները ելան ամրոցից և սկսեցին եռանդով առևտուր անել: Հրանոթներն արդեն Կարս էին ուղարկվել, իսկ Ռամադանի տոնին շարժվեց նաև զորքը: Խիստ ձմռանը, երբ զորքն անցնում էր Սողոմուլի արտաավայրով: Իր հետևից այն ռազմիկների անցիկ դիտելու էր թողնում: Կարծր գործին ապահովվեց պարենամթերքով և այնտեղից նրանք գնացին Երզրում, որտեղ դասիկ-դուլայի զորամասին աշխատավարձ բաժանվեց և զորքը ձմեռելու համար մեկնեց Ամասիա, իսկ սարդարն ու ենիչերիներն էլ մնացին Երզրում: Երբ այդ արտավայրը անհաջողության լուրը հասավ Ստամբուլ, որ այդքան գինվորներով և զանձներով Երևանի նման հողաշեն բերոր չի գրավվել, իսկ փառչելի պահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) պատիվն էլ ոտնահար է արվել, վերջինս զայրացավ և Մուհամմեդ փաշան հեռացվեց իր պաշտոնից» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ հոռոմների հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը, որը դեռ հաստատուն չէր, Թահմուրասի դավադիրներն և որոշ չիրականական ապստամբների դրոմամբ մեկ անգամ խախտվեց...: Ահա այդպես հոռոմները, խախտելով խաղաղությունը, զորավար Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ, որը խալտի էր որպես «Օթուզ Մուհամմեդ», մեծ հարձակման ելան ոսկե գլուխների վրա: Փաշան երկու ամիս պաշարեց Երևանի բերդը և բազմիցս խայնածավալ հարձակումներ գործեց: Հոռոմները, սակայն, կատաղի ռազմիկների կոխվելի, բերդի ժողովրդի բաջարի դիմադրության և Իբրայի բանակի բաջուրյան պատճառով, որոնք հոռոմներին հանգիստ չթողեց և ջարդելով հետ շարունեցին, ոչինչ անել չկարողացան...: Անփոփելով ասելը, որ հոռոմները, որոնք խաղաղության պայմանագիր էին կնքել ոսկե բաշերի հետ և այն խախտել էին պայմանագրի ստորագրումից հետո, Երևանից վերադարձան առանց իրենց նպատակին հասնելու՝ զորքը հետ բաշելով Աջամի երկրից» (Իսթանբուլ Մուհաբի «Աբբասի պատմություն»):

«Արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) վեզիր Մուհամմեդին ուղարկեց, որը գնաց մինչև Հայեյ և բազում զորք գումարեց: Նա նաև Կարս բաղաբը վերաշինեց, այնտեղ պահապան զորք կարգեց, իսկ ինքն էլ հասավ Երևանի դաշտը՝ պատրաստվելով գրավել սրա հողե ամրությունը: Ցերեկվա փորված հողը գիշերը ներս էին տանում և անհետացնում: Այսպես 20 օր շատ ծեծեցին պատները, սակայն պարզվեց, որ դա անօգուտ աշխատանք է: Օսմանցիները մի մեծ հրանոթ ձուլեցին և դրանով բազում տեղեր ծեղքեցին պարիսպը՝ պատրաստվելով ներս խուժել: Այնուհանդերձ տուներում երկ օսմանցիները, սերտեցնեցին, թուփեցնեցին, և այլք գրոհների ժամանակ ինչպես էլ տանջվեցին, չկարողացան առաջանալ, այլ բազում կորուստներ կրեցին, ընդ որում ընկավ ենիչերիների աղան, վիրավորվեց Թուրքեյ Բիլմեզ փաշան այլոց հետ միասին և նրանք հետ փախան: Երբ Վանի բեզբեզ Թեբեյի Մեհմեդ փաշան գտնվում էր պահակային ծառայության մեջ և հսկում պարսիկների ու օսմանների սահմանները, նա իմացավ, որ չորս խաներ առաջանում են: Հիշատակված Մեհմեդ փաշան դարան դրեց և, երբ ղզլբաշները մոտեցան, օսմանցիները մեղունների նման վրա տվեցին: Ջարդելով թշնամուն՝ սուլթանական զորքի ճամբար բերեց մոտ 1.000 կտրված գլուխներ և 500 լեզուներ: Այս կերպ Երևանի տերը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.) ավերված աշտարակներում 44 օր մարտ տվեց և նրա դեմ ոչ մի միջոց չգործեց: Իր հերթին հրանոթների արկերը սպառվեցին, իսկ աշնանային եղանակն էլ մոտենում էր, դրա համար էլ հետ դարձան, որ Սողոմուլի խալան անցնեն: Այդպես էլ արեցին, սակայն այդ ընթացքում անհամար մարդիկ մեռան, սարդարն էլ խայտառակ եղավ» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Շատ վեզիրներ էին եկել Երևանի վրա, սակայն չէին կարողացել այն գրավել» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):
«Հայոց 1065 թվականին սարդար Օդուզ Ահմեդ փաշան ելավ Երևանի վրա...: Ահա այսպես Օդուզ Ահմեդ փաշան եկավ Երևանի վրա, սակայն ի վերջո առանց պատերազմի հետ դարձավ» (Անանու «Թաթարների դուրս գալը»):

«Այդ տարի Օթուզ Ահմեդ փաշան եկավ Երևանի վրա: Նա երկու ամիս նստեց բաղաբի մոտ, սակայն չկարողացավ գրավել այն, ջարդվեց և հետ դարձավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Փրկական 1618 կամ Հայոց 1067 թվականին Օթուզ Ահմեդ փաշան եկավ Երևանի վրա: Նա երկու ամիս նստեց բաղաբի մոտ, սակայն չկարողացավ գրավել այն, ջարդվեց և հետ դարձավ» (Անանու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1065 թվականին Մահմեդ փաշան եկավ Երևան՝ Ամիրգուլան խանի (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.) վրա, սակայն չկարողացավ գրավել Երևանը ու հեռացավ Արզրում» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1066 թվականին Օթուզ Ահմեդ փաշան եկավ Երևան» (Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁸² «Հայոց 1066 թվականի Մարգաթ աստիճան պարսից զորքը 40.000 հոգու կազմով գումարվեց և Ամիրգուլան խանի (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգուլան – Մ.Ֆ.) գլխավորությամբ գնաց Ռումեզ աշխարհի վրա» (Անանու «Հիշատակարան 1617 թվականի»):

«Տաջիկների բռնակալության և օսմանյան սուլթան Ահմեդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.) ժամանակ, որոնք անհավատ մահմեդականներ էին, խիստ հարկապահանջությամբ կեղեքեցին քրիստոնյաների ազգը: Դրանից հետո պատերազմ գնաց պարսից ազգի դեմ, երբ ավերվեց աշխարհն ու երկիրը Հայոց, որը երկու այդ չարաբարո ազգերի միջև ոտքի կոխան եղավ, այնպես որ մեր ազգը գրեթե բնաջինջ եղավ» (Մելքոն Ամիրգի «Հիշատակարան 1617 թվականի»):

«Արանից 10 տարի առաջ... պարսից ազգը եկավ Բզունյաց երկիրը, որն այժմ Խլաթ են կոչում, և գերեց իմ մորը, եղբորը ու մյուս եղբորը, որը բախան էր և այդի» (Մելքսեթ Երևանցի «Հիշատակարան 1625 թվականի»):

⁵⁷⁸³ «Արանից առաջ Թաթար խանին (Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին (1610-1623, 1627-1635) – Մ.Ֆ.) հանձնարարված էր թաթարական զինվորներով արշավանքի գնալու ղզլբաշների դեմ: Երբ ծովից անցնելու և արշավանքի ձեռնարկելու ժամանակը հասավ, 30.000 հոգու չափ թաթարական զինվորներ շարժվեցին դեպի Տրապիզոն և դիմեցին սերդարին, որպեսզի արտոնի նրանց ուղղակի հարձակման անցնելու ղզլբաշների երկրի վրա: Նրանց թուլատրություն տրվեց: Խանն իր թաթար զինվորներով սկսեց ավերել և բանդել Չոլմայի, Գեյնեյի, Նախիջևանի և այդ կողմերում գտնվող այլ բաղաբներն ու գյուղերը՝ ոչնչացնելով թշնամուն: Թաթարները, 30.000 հոգու չափ գերի, մեծ բանակությամբ բեռնատար կենդանիներ և անսահման բանակությամբ ապրանքներ գրավելով, մեծ ավարով եկան և միացան սարդարին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Չոլերի դաշտում: Նրանք սարդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի ու հարգանքի արժանացան» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.) լսեց այս մասին և վեզիր նշանակեց խալիլ փաշային: Եվ ահա սարդար խալիլ փաշան ելավ, գնաց Ամիր, այնտեղ ձմեռեց, իսկ հետո Ջանիբեկ Գիրեյ խանի (Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյ – Մ.Ֆ.) հետ միասին անցավ և ոտքի տակ տվեց Գանձակն ու Նախիջևանը: Նրանք Ջուղայից, որտեղից արքան (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) հեռացել էր, 30.000 հոգի գերի վերցրին ու տարան: Դրանից հետո վեզիրը դարձավ Ամիր, նրանք ընդառաջ ելան բաբայի կողմից ուղարկված մարդիկ և խալաթ ու այլ բաներ հանձնեցին» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13):

«Հայոց 1067 թվականին սուլթան Ահմեդ (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ը – Մ.Ֆ.) թաթար խանին (Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին – Մ.Ֆ.) և խալիլ փաշային ուղարկեց Շահ-Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) վրա, բայց, չկարողացան հաղթել նրան, միայն աճավրիզն ու սրա շրջակայքը ավերեցին և հետ դարձան» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51):

Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷⁸⁴ «Այդ ժամանակ տաճկաց սուլթան արքան Մուստաֆա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա I-ը (1617-1618, 1622-1623) – Մ.Ֆ.) իր զորքով ուղարկեց թաթար խանին (Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին – Մ.Ֆ.), որ սա գնան Շահաստանի վրա: Եվ ահա սրանք, անցնելով Սեբաստիայով, ծանր հարկապահանջությամբ բազում նեղություն և անհարին վիշտ պատճառեցին մեր ազգին, ավերեցին բաղաբը ու այն ավերակ թողեցին» (Հովհաննես Մանաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8):

5785 «Հիշքի 1027 թվականին, հենց որ եկավ արշավանքի ժամանակը, սարդարը թշնամիների դեմ իսլամի ռազմիկներին ուղարկեց: Մինչ, սակայն, գործը կհասներ Թավրիզին, երկու կողմերը փոխանակվեցին դեսպանություններով: Իրանի դեսպանը նրանց կողմն անցած դավադար խալիֆ Պաման էր, որը հայտնեց, որ չարամիտ Ղարջիդա խանը իր մոլորյալ զորքի հետ միասին կանգնած է Արդեբիլի մոտ, որտեղ Նշանակված էր շահի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.)** կողմից՝ այն հսկելու նպատակով: Դեսպանն ասաց. «Եթե այդ ուղղությամբ արագորեն ուղարկվի 10.000-ից 15.000 իզանոց արագաշարժ մի զորք, դրա հետ միաժամանակ էլ հարվածի նաև թաթարական խանը **(Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին - Մ.Ֆ.)**, ապա ոչ մի կասկած չկա, որ թշնամական գործը ամբողջովին կջախջախվի, իսկ Արդեբիլն էլ թալանի կենթարկվի ու հողին կիսվաժարվեց: Այդ խոսքերը նա առում էր այնքան վստահ, որ ստիպեց սարդարին և նրա մի քանի կողմակիցների հավատ ընծայել այդ անխրաճործելի մտադրությանը: Բաբի փաշան, որն այդ ժամանակ զորքի դավադարն էր և շատ բան տեսած մարդ էր՝ գիտակ, խելացի ու ողջամիտ, կտրուկ կերպով դեմ արտահայտվեց նման արշավանքին և ասաց, որ դրա հետևանքները ողբալի կլինեն: Նա ասաց. «Թավրիզի և Արդեբիլի միջև հեռավորությունը հավասար է մոտ 8 անցումի, այդ ճանապարհին կուժագրկվեն ու ուժասպառ կլինեն ոչ միայն ձիերն և անասունները, այլև՝ մարդիկ: Արդ ինչպե՞ս հոգնած ռազմիկները կկարողանան հարձակվել իրենց սպասող թշնամու վրա: Եվ ընդհանրապես, որտեղի՞ց է հայտնի, որ նրանք անակնկալի կգան»: Նրա այս հակառակությունը, սակայն, ինչպես նաև նրանց խոսքերը, որոնք նրան պաշտպանեցին, ուշադրության չարժանացան: Ի վերջո, սարդարի անփութ թեթևոգայի՝ հիշատակված խալիֆ Օսմանի և Չայնայի այն ժամանակվա բեգլետեզ Աբազա փաշայի պնդումով որոշում ընդունվեց գնալ թշնամու վրա: Մի խոսքով, այդ գիշեր հավաքվեցին բոլոր հրամանատարները, որպեսզի բնադրվեն հարցը: Սարդարի վրան հրավիրեցին նաև թաթար խանին: Ռազմիկների մեծ մասն արդեն սկսել էր ազատություն արտահայտել, մեկը ձի էր ձեռք գցել, մյուսը՝ ջորի, իսկ ոմանք էլ՝ պարկեր, որ հավաքեն թալանածո: Եվ ահա թաթարական, ինչպես նաև Ռուսելիի զորքը մնադուլի բոլոր աչքի ընկնող բեգլետեզներն ու նրանց զորքի հետ պատրաստվեցին արշավանքի: Ողջ բանակի գլուխ կանգնեց սարդար վեզիր Բայիլի շասան փաշան: Եվ ահա զորքն ի վերջո դժվարին ճանապարհ ելավ՝ կանգ չառնելով նույնիսկ կենդանիներին կերակրելու համար: Արդյունքում ավելի քան ութորդա ճանապարհը հաղթահարվեց երկուս և կես օրվա ընթացքում, սակայն Ղարջիդա խանն արդեն նախապես գիտեր օսմանների արշավանքի մասին, դրա համար էլ իր զորքը դարձնել էր դրեժ սարի հետևում: Եվ ահա, երբ լուրագրացին օսմանական զորքը երևաց, ղզբաշները անակնկալ դուրս ցատկեցին դարանկից և աղողակելով նեղվեցին նրանց վրա: Չնայած երկար անցումին, ձիերի և անասունների հոգնածությանը, քնի պակասին ու ուժերի հյուժնածությանը, ռազմիկներն այնուհանդերձ արագորեն շարվեցին և դիմավորեցին հարձակվողներին: Մարտը տևեց մոտ երեք ժամ, սակայն, քանի որ ճակատամարտում գլխավոր դեր ունեցող ձիերի վրա ընդհանրապես ուժ չէր մնացել, հաղթանակը մնաց ղզբաշներին: Այնուհանդերձ փախչել ևս հնարավոր չէր, քանի որ ձիերն և անասունները անշարժ կանգնել էին: Այդ ճակատամարտում նահատակվեցին սարդար Չասան փաշան, Ռուսելիի բեգլետեզ Արսլան փաշան և «Դիարբեքիի բեգլետեզ Աֆիֆե խաթունի ամուսին Մուստաֆա փաշան»: Իրենց հորթին Չաֆի-Մեհմեդ փաշան և Ռիշվանկի Մուստաֆա փաշան գերի ընկան: Գերության մեջ հայտնվեցին նաև շատ հայտնի, ինչպես նաև հասարակ ռազմիկներ, սակայն Ղրիմի խանը կարողացավ ժամանակի փախչել և փրկվել: Դա այնպիսի մի տխուր դեպք էր, որի նման նույնիսկ հիշելն է դժվար: Այդ ընթացքում օսմանների հիմնական ուժերը գումակի հետ միասին հասան Սերաբ, որը տեղակայված էր մի լայնարձակ հովտում: Չենց այստեղ էլ ճամբար զարկվեց: Սերաբը գտնվում էր Արդեբիլից ոչ հեռու և զորքը պատրաստվում էր հասնել այս բաղաթնի հաջորդ օրը: Երբ ղզբաշները իմացա այդ մասին, նրանք անմիջապես էլ բանակցողների ուղարկեցին: Միաժամանակ նրանք նաև լիովին ամայացրին Արդեբիլը՝ իրենց հետո վերցնելով նույնիսկ սավաններն և ցահերը Սեֆի շեյխի **(Սեֆյանների շեյխության շեյխ Սեֆի-Էդ-Ղին Իբրահիմի - Մ.Ֆ.)** ու այլ հայտնի հանգուցյալների դամբարանների վրայից: Նշանակեցին բանակցողներ նաև մեր կողմից և սկիզբ առած բանակցությունների արդյունքում վերստին ընդունվեցին խաղաղության այն պայմանները, որոնք թելադրվել էին դեռ Նաուսի փաշայի կողմից» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Նոր նշանակված սերդարը հայլի փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի: Չառուկ Ֆերմանով Ղրիմի խան Ջանիբեկ Կրայիյի **(Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին - Մ.Ֆ.)** առաջարկվեց մասնակցել նոր արշավանքին: Գարնանը վեզիր հայլի փաշան տեղաշարժվեց և Տիֆլիսի ու Վանի վրայով ուղղվեց դեպի Թավրիզ: Ծափը այդ ժամանակ **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.)** Արդեբիլում էր: Թաթարական խանը միացավ փառիշահական բանակին: Խորհրդակցությունը որոշեց շարժվել Արդեբիլի վրա, որի Ղաջաղա խանը այդ շրջանի բոլոր ռայաներին զարթոցել էր և բշտ դեպի Արդեբիլ: Թաթարական խան Ջանիբեկ Կրայիյը ուղարկվեց Արդեբիլի վրա: Այս շարժվեց արտակարգ արագությամբ, բայց Սերաբի դաշտում տեղի ունեցած կատաղի կռվում չարաչար պարտվեց: Խալիլ փաշան, իմանալով խանի պարտությունը, ինքն էլ է շարժվեց դեպի Արդեբիլ: Ծափ Աբբասը դատարկեց Արդեբիլը և հետ բաշվեց» (Բյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1):

«Զբավարարվելով այսպեսով՝ հոռոմները օգնության կանչեցին Ղրիմի թաթար ցեղի թագավոր Ջանիբեկ Գիրեյին **(Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին - Մ.Ֆ.)**: Արդյունքում Հիշքի 1027 թվականին կրկին մեծ բանակ հավաքեցին Չոռոմի երկրներից, Եգիպտոսից, Դամասկոսից և սահմանամերձ բորդերից: Եկան նաև 20.000 թաթար ռազմիկներ: Եվ ահա գորավար հայլի փաշայի գլխավորությամբ նրանք սրանց բոլորին և Ջանիբեկ Գիրեյին ուղարկեցին հարձակման: Մեծ երջանիկ փառավորը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը - Մ.Ֆ.)**, սակայն, նույնպես դուրս եկավ Իրաքից և կանգ առավ Արդաբիլի դաշտավայրում՝ նրանց դեմ հանդիման: Անպարտելի զինվորները մի կողմից, իսկ մյուս կողմից էլ Երզրումի բեգլարբեկ Չասան փաշան և Ջանիբեկ Գիրեյ Թաթարը հռոմեական և թաթարական 50.000 իզանոց զորքով եկան Սարաբ գավառ ու շարվեցին Աբբա Շեյխի այս կողմում: Մեծ պատերազմ սկսվեց և անտեսանելի մարտիկների օգնությամբ հակառակորդները ջախջախվեցին: Չասան փաշա սարդարը հարձարժան փաշաների, ինչպես նաև բազմաթիվ թաթար միրզադների և բուրդ ռազմիկների հետ միասին սպանվեց, իսկ Ջանիբեկ Գիրեյն էլ վիրավորվեց և անհետացավ: Նման խոցմունք իրավիճակում հայտնվելուց հայլի փաշան չփոխվեց և նախկին հաշտության պայմանագիրը նորից կնքվեց» (Իսթանբուլ Մունիզ «Աբբասի պատմությունը»):

«Դրանից հետո Պարսկաստանը 20 տարվա ընթացքում խաղաղության մեջ էր, սակայն այդ ընթացքում թուրքերը մի անգամ հայլի փաշայի գլխավորությամբ 8.000 իզանով, որոնց թվում կային նաև բազմաթիվ Ղրիմի և Պերեկոպի թաթարներ, կրկին ներխուժեցին Պարսկաստանի սահմանները, թեև չգրավեցին Թավրիզը: Այդ անգամ շահը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի - Մ.Ֆ.)** նրանց դեմ ուղարկեց Ղարջուդա խանին՝ որը մի խիզախ ու հաջողակ իշխան էր, և նա ութօրյա մարտից հետո հեռու բլեց սրանց, ընդ որում այդ ճակատամարտից Ղարջուդա խանը որպես գերի բերեց երկու թաթար իշխանների՝ Օմերնեբեյին ու Շահիզիդին խանը, Եգիպտոսի և Սիրիայի փաշաներին, վերջինս նստում էր Չայնայում, ինչպես նաև Երզրումի ու Վանի փաշաներին: Ծափը, սակայն, որոշելով, որ ավելի փառահեղ և պատվավոր կլինի, եթե ինքը որդորմած լինի այս գերիների նկատմամբ, նրանցից յուրաքանչյուրին մեկական նոր հագուստ և նույն Նիկիտեզ ու խաղաղության իր մոտից բաց թողեց» (Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30):

«Դայոց 1068 թվականին հայլի փաշան եկավ Թավրիզ, ջախջախվեց և հետ գնաց» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56):
«Եկել էր նաև հայլի փաշան: Նա գնաց և հասել Արդավիլ՝ չկարողանալով գտնվել Երևանի արոցը» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):
«Սև լուր եկավ, թե կարմրագլուխները շատ ասկյար են ջարդել և շատ պարոններ են մեռել» (Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»):
«Դայոց 1067 թվականին սարդար հայլի փաշան Թավրիզը հասավ» (Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

Այս մասին տեղեկացնում է նաև Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:
5786 Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշմանը դիմադրող միջոցով:
5787 «Դայոց 1069 թվականի սեպտեմբերի 9-ին՝ Աստվածամոր ծննդյան օրը, Ցեցորայի մոտ տեղի ունեցավ մեր լեռնական բանակի ճակատամարտը թուրքերի և թաթարների դեմ: Այս ճակատամարտում թուրքական զորքի գլուխ կանգնած էին Իսթանբուլ փաշան և Սարիմսակ փաշան, իսկ թաթարների գլուխ՝ սուլթանի **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի (1618-1622) - Մ.Ֆ.)** խալիֆան և թաթարական խանի **(Ղրիմի խանության խան Ջանիբեկ-Գիրեյին - Մ.Ֆ.)** եղբայրը, որոնք գլխավորում էին 120.000 թաթարների, ընդ որում թուրքերը կազմում էին 8.000 իզան: Լեռնական զորքի գլուխ կանգնած էին կանցլեր Շույկևսկին և լիակատար հետման Կոնցեպոյսկին, ինչպես նաև իշխաններ Կորեցկին ու Ստրուսը, որոնք ունեին 12.000 մարտունակ մարդիկ, իսկ զորքն ընդհանուր առմամբ կազմված էր 20.000 իզան: Եվ ահա այդ օրը նրանք եկան Ցեցորայի մարդուկներից և արիաբար մարտի մեջ մտան թուրքերի դեմ՝ կռվելով վաղ առավոտվանից մինչև ուշ երեկո, երբ իջավ գիշերը: Այդ ճակատամարտում շատ անհավատ թաթարներ զոհվեցին, սակայն գոհիտ եղան նաև մեր կողմից: Այնտեղ սպանվեցին նաև Ավագի որդի Ռակոպսկուն, որը կանցլերի ռոտմիստրն էր: Չաջորդ օրը Մուրոմլայի հոսպոդարը Գասպերը **(Մուրոմլայի հոսպոդարության հոսպոդար Գասպեր Գրաշիանին (1619-1620) - Մ.Ֆ.)** պայմանավորվեց Կամանեցի ավազ Կալիտովսկու, իր հետման Բիչկոյի և այլ բոլարների հետ, որպեսզի փախչեն ճամբարից: Եվ ահա նրանք բոլորը միասին, ավելի քան 2.000 իզան, գիշերով հեռացան՝ ճամբարում թողնելով իրենց գույքը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեկական ձի ուներ և ահա նրանք բոլորը մտան Պուլս գետը, բայց արդյունքում խեղդեցին իրենք իրենց: Այդ ժամանակ մարդկանց և ձիերի դիակներից գետի մակերեսը նմանվեց մի ցամաքային կամրջի, երբ տասից հազիվ մեկը փրկվեց, ընդ որում փրկվածներից էլ քչերը վերջնականապես ազատվեցին, քանի որ թաթարներն իրենց հերթին, անցնելով գետը և բռնեցին շատ շատերին: Կամանեցի ավազ Կալիտովսկին իր նստյգի հետ միասին խեղդվեց հենց գետի ափին, քանի որ այն դիք էր և նա հնար չունեցավ դուրս գալ, իսկ Մուրոմլայի հոսպոդարի հետման

Բիչկոյին էլ թաթարները բռնեցին և ուղարկեցին Իսթանդեր փաշային, որը հրամայեց նրան անսիջապես էլ ցցահան անել ու դնել լեհական բանակի դիմաց, որպեսզի մերոնք այդ տեսնեին: Ինչ վերաբերյալով է հոսպոդար Գասպերին, ապա նրան փախուստի ընթացքում սպանեցին հենց իրենք՝ մուղղվացիները: Դրանից հետո մերոնք Ցեցորայի ամրությունում նստեցին ավելի բան ութ օր, ընդ որում ամեն օր մեկից երկու վաշտ մարտ էր մղում, բայց հետո ստիպված եղան հեռանալ այնտեղից, բանի որ պարենամթերքը սպառվում էր: Այդ նահանգի ընթացքում մերոնք ամեն Աստծո օր մարտ էին մղում և կռիվ էին տալիս, բանզի անհավատները ոչ մի պահ նրանց հանգիստ չէին տալիս, այլ, սև ամայի նման շրջապատելով նրանց բոլոր կողմերից, անվերջ գոռոռոռոցներով ու բարձր աղաղակներով հարձակումներ էին գործում՝ և երթի ժամանակ, և հանգստի պահին: Նրանք, սակայն, առժամանակ ոչինչ չկարողացան անել մեր զորքի հետ, ընդ որում օր չէր փնտում, որ թաթարները մինչև 1.000 հոգի չկորցրեցին: Դետո, սակայն, երբ մինչև Դնեստր մնացել էր մոտ կես մղոն, մեր զորքը տեղակայվեց գիշերակացի: Այդ ժամանակ էլ հենց կազակների շարքերում խռովություններ առաջացան և նրանք սկսեցին հարձակվել մեկը մյուսի վրա: Այս ընթացքում անհավատ թաթարներն արդեն հուսահատվել էին և հույս չունեին հաջողության վրա, ընդ որում նրանցից շատերը հետ էին մնացել ու մոտակայքում 12.000 թաթարների հետ միասին գործում էր միայն հոնդեմիր մուրզան: Եվ ահա սրանք, լսելով, որ ճամբարում խռովություններ են սկսել, հարձակվեցին ճամբարի վրա և ներս խուժեցին, որից հետո տեղ հասան նաև մնացած թաթարները: Դրանից հետո մերոնք արդեն ցրվեցին ով ուր պատահի, երբ ոմանց սպանեցին, ոմանց կենդանի բռնեցին, ոմանք խեղդվեցին Դնեստրում և միայն ոմանք փրկվեցին: Թշնամին ողջ ճամբարն իրենով արեց, ընդ որում կանցրեր ժողովակուն գլխատեցին: Ինչ վերաբերյալով է հետման Կոնցեպոյսկուն, ապա մուղղվացիները նրան բռնեցին և հանձնեցին Իսթանդեր փաշային: Սուլթանի խալիֆայի մարդիկ բռնեցին նաև իշխաններ Կորեցկուն, Ֆարենսբախին, Սորոուսին, իսկ նրանց հետ նաև Յան ժողովակուն, կանցրերի որդի Բալաբանին և Տիշկևիչին, որոնց ուղարկեցին սուլթանի մոտ: Այդ ճամբարում էր նաև Դենկոֆ անունով մի ասպետ, որը ղեկավարում էր գերմանացիներին: Այս Դենկոֆը ոչ մի կերպ չէր հանձնվում և ոչ մեկին մոտիկ չէր թողնում, սակայն ի վերջո նրան իր 14 մարդկանց հետ ևս սպանեցին: Մեր հայ համայնքից այնտեղ կային 15 հոգի և նրանք բոլորն էլ գերի ընկան թաթարների ձեռքը: Անհավատները մեծ ավար ձեռք գցեցին և ուրախացած հետ դարձան: Դրանից հետո, ահա, Իսթանդեր փաշան սուլթանի խալիֆից վերցրեց Կորեցկուն և Ֆարենսբախին ու շղթայակապ ուղարկեց սուլթանին, իսկ մնացած չորսին էլ ուղարկեցին Դրիս» (Հակոբ Կամենացի «Կամենցյան ժամանակագրություն»):

⁵⁷⁸⁸ «Մի բանի օրից անհավատ միդազ հոնդեմիրը 50.000 ռազմիկների զույմն անցած ներխուժեց լեհերի երկիր, հասավ Լյուբլինին, որը գտնվում էր 15 օրվա անցման հեռավորության վրա, ամայացրեց շատ շրջաններ, փչացրեց դաշտերը և ամեն ինչ իրի ու սրի մատնեց, որից հետո սկսեց վերադառնալ Օսմանի մոտ: Եվ ահա այն ժամանակ, երբ նա անցնում էր Կամենցի մոտով, մեծաբանակ բաղաբացիներն ու գյուղացիները, իսկ նրանց հետ էլ նաև 400 գերմանացիներ, հարձակվեցին թաթարների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, խլեցին ավարը, ազատեցին գերիներին և հասցրին բաղաբ» (Ռովիանցի Կամենացի «Խոտիկի պատերազմի պատմությունը», գլուխ 6):

⁵⁷⁸⁹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և խլամ ընդունած խայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁷⁹⁰ «Եվ ահա Աբազա փաշան խիստ նախագգուշացրեց ենիչերիներին, թե. «Մի կատաղեք, զուլում մի արեք, մարդկանցից փող մի խլեք, թույլ մարդկանց մի վշտացրեք, մի նեղեք և մի կռվահարեք, ես դա չեմ հանդուրժի»: Դրանից հետո նա ավելացրեց նաև. «Չմտածեք հանկարծ Սուսմբուլ գետը, թե չէ ձեր բոլորիդ հախիքը կզան»: Այս լսելով՝ ենիչերիներն ավելի զայրացան և առավել բորբոքվեց նրանց չարությունը, որից հետո փաշան կրկին նրանց մոտ մարդ ուղարկեց և զգուշացրեց, որ հետևեն իր պատվիրաններին: Ենիչերիները, սակայն, լսելով փաշայի այս պատգամը, սկսեցին անարգել փաշայի ուղարկած մարդկանց և ծեծել նրանց, որից հետո նրանք զորածողով արեցին ու գնացին փաշայի պալատի վրա: Եվ այսպես, երբ նրանք տեղ հասան, հրաշաններ արձակեցին և փաշայի մարդկանցից մի բանիսին սպանեցին, որից էլ խիստ զայրացած փաշան պատրաստեց իր մարդկանց ու պատերազմի ելավ նրանց դեմ: Աբազան հաղթանակ տարավ, բռնեց իր բոլոր թշնամիներին և բոլորին իրենց կանանց ու որդիների հետ միասին դուրս արեց բաղաբից...: Այդ ժամանակ Աբազա փաշան այնպիսի մի ջարդ տվեց ենիչերիներին, որ նրանց նույնիսկ անունն էլ չմնաց, իսկ Կարին բաղաբն էլ իր գյուղերով ազատվեց նրանցից» (Գրիգոր Դարանացի «Ժամանակագրություն»):

«Երբ Աբազա փաշան լսեց այս մասին, նա, որտեղ որ ենիչերիներ գտավ, բոլորին սաստիկ կոտորեց, իբրև արքայի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) վրեժը լուծելու համար, իսկ հետ էլ Կարնո ամրոց մտավ և ամրացավ այնտեղ» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Հայոց 1072 թվականին Արգրում բաղաբում հաստատվեց չար բռնավոր Աբազա փաշան, որը ձեռք բարձրացրեց ենիչերիների վրա» (Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Հայոց 1073 թվականին Աբազա անունով մի մեծ իշխան հայտնվեց Կարնո բաղաբում, որը մինչև Ախալցխա հասավ և բազում գործերով այն պաշարեց: Նա մեծ հրամայություն կրակ բացեց, բայց դռներն ու դարպասները բացել մերժեցին և ահա նա ուժով տիրեց այդ բաղաբին» (Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»):

«Հայոց 1072 թվականին Աբազան ապստամբեց Երզրումում» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հիջրի 1031 թվականին, երբ տեղի ունեցավ սուլթան Օսմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) գահընկեցությունը, Աբազա փաշան, լսելով այդ մասին, որոշեց փաղիշափին սպանությունից՝ ենիչերիներից, վրեժ լուծել...: Եվ ահա նա, զինվոր և հարստություն հավաքելու ընդունակ լինելով, մեծ թվով սեկրաններ հավաքեց: Նա հատկապես հարգանք էր ցույց տալիս անվանի, բաջ և կարող մարդկանց: Իրենց հերթին ենիչերիները խիստ ինքնահավան էին դարձել և գոռոզացել էին, Արգրումում էլ նրանք իրենց անկարգ ու ապօրինի շարժումներից հետ չէին մնում, ամիր ալ-ումիրայի մարդկանց նեղություններ էին պատճառում, իրար հայիոյում և անարգում էին: Եվ ահա Աբազա փաշան խառնակություններ առաջացնողներին, հայիոյողներին և կռվողներին անխնա կերպով կոտորեց, կախեց իր ձեռքն ընկած ենիչերիներին ու Արգրումը նրանցից մաքրեց» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁷⁹¹ «Հայոց 1073 թվականին Աբազա անունով մի մեծ իշխան հայտնվեց Կարնո բաղաբում, որը մինչև Ախալցխա հասավ և բազում գործերով այն պաշարեց: Նա մեծ հրամայություն կրակ բացեց, բայց դռներն ու դարպասները բացել մերժեցին և ահա նա ուժով տիրեց այդ բաղաբին» (Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»):

«Աբազան գնաց Ախալցխա բաղաբի վրա, գրավեց այն և ջարդեց ենիչերիներին Բազիրթյան կոչվող վայրում» (Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Հետո Աբազան իր էլալթեթին ենթակա Ախասխայի բերդում եղած բերդապահ ենիչերիներից 70-ի չափ մարդ կոտորեց և Վրաստանի սահմանները մաքրեց» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁷⁹² «Հայոց 1073 թվականին Աբազա փաշան միահամուռ գործով շարժվեց Ղարափսարի վրա և Մուռթազա փաշային կոտորեց» (Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ ժամանակ Սեբաստիա բաղաբի վրա եկավ Աբազան և բազում նեղություններով տառապեցրեց մեր խեղճ ազգին» (Ռովիանցի Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8):

Այս մասին տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷⁹³ «Աբազա փաշան մոտ 40.000 զինվորներով պաշարեց Անկարան: Երբ այդ մասին տեղեկություններ ստացվեց, Իլյաս փաշային և Ղարամանի բեգլբեգին կարգադրվեց Անատոլիայի բեգլբեգ, իր իրենց էլալթեթների զինվորներով օգնության հասնեն Անկարային: Մայրաքաղաքում վեզիրներից մեկը՝ Մահմուդ փաշան, Նշանակվեց սերդար: Չորս փաշաներ, հավաքելով 4.000 ենիչերիներ և այլ զինվորներ, Ռեջեբ ամսին անցան Սկյուդար: Երբ հիշյալ զինվորները Բեկրազար հասան, այնտեղ կանգ առան հանգստանալու, սակայն, տեղեկանալով, որ Աբազա փաշան հաղթանակ տանելու դեպքում կարող է գիշերային հարձակում գործել, պաշտպանվելու համար վերադարձան Բոլուսա: Աբազան պաշարեց բաղաբը, ջրերը կտրեց, գրավեց վարոջը և հարձակվեց ներքին բերդի վրա, սակայն, հակառակ իր թափած ջանքերին, հաղթել չկարողացավ և, երբ ձմռան ցրտերը վրա հասան, ձմեռելու համար գնաց Նիկտեի սանջակը» (Բլաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 2):

«Ահա արդեն մեկ տարի է, որ Աբազա անունով մեծ իշխանացի իշխանը... հալածում ու բնաջինջ է անում թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ին (1623-1640) – Մ.Ֆ.**) դեմ ապստամբած այդ զորքը՝ լուծելով Օսման սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) արյան վրեժը: Եվ ահա արդեն 5 ամիս է, որ նա նստած է Գալաթայի վրա և կռվում է այդ ամուր դոյանի դեմ, իսկ նրանք այնքան տկար են, որ չեն կարողանում նրա դեմ գնալ» (Նիկողայոս Լեհացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»):

«Դրանից հետո այդ Աբազան Ախալցխայից դարձավ ու, զարհուրեցնելով բազում ամրոցների, մինչև Գալաթիա հասավ» (Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»):

«/51/ Սկսելով Կարինից և բոլոր բաղաբներում ու գավառներում կոտորելով՝ այս Աբազան գնաց մինչև Անկարա: Չափազանց անխնա և խիստ չարքարանքներով նա սպանում էր, մինչև բոլոր ենիչիրիների սպառնալը: Նա Անկարայից վերադարձավ և կրկին եկավ Կարին, բերդը ամրացրեց ու նստեց մեջը: Նաև այն բարավանները, որ արևելքից և արևմուտքից զալիս էին Կարին ու գնում, նա արգելեց ամեն կարգի խորամանկությամբ ու խաբեությամբ, մինչև որ շատ բարավաններ հավաքվեցին: Ապա օրերից մի օր բոլորի ունեցվածքը հափշտակեց՝ թե կանխիկ, թե ապառիկ, հետո

ապստամբվեց թագավորի դեմ և դարձավ ջալալի: Նաև կամեցավ միաբանվել պարսիկների հետ և իր բեռնորդուն մեծ զորքով ուղարկեց պարսից Շահ-Աբբաս թագավորի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) մոտ...: Կարիևում Նատող Աբազա փաշան այն բարավանները, որոնք Կարին էին գալիս արևելքից և արևմուտքից ու գնում էին, հնարանքներով և խաբեությամբ բոլորին արգելեց հեռանալ, մինչև որ բազմաթիվ բարավաններ հավաքվեցին, ապա մի օր բոլորի ինչքերն ու հարստությունները հափշտակեց՝ թե կանխիկ, թե վիճելի, և հետո թագավորից ապստամբվեց ու դարձավ ջալալի: Նաև կամեցավ միաբանվել պարսիկների հետ, բանի որ իր բեռնորդուն մեծ զորքով ուղարկեց պարսից Շահ-Աբբաս թագավորի մոտ: Հայոց 1072 թվականին Աբազա փաշան, որ Նատում էր Կարին բաղաթում, ելավ այդտեղից և գնաց մինչև Անկարա: Նա տարատեսակ չարաչար տանջանքներով շատ ենիչերիներ ջարդեց՝ վրեժխնդիր լինելով սուլթան Օսման թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) արյան համար, որից հետո դարձյալ հետ եկավ Կարին» (Առաքել Դավիթյանի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Հայոց 1072 թվականին արազների ցեղին պատկանող մեկը՝ մի արյունարբուն և չար, վատ ու նենգամիտ մարդ, որին կոչում էին Աբազա, ելավ Բարձր դռնից և, ստանալով Օսմանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) մայր Կոստանի, վեզիր խալիլի և այլոց աջակցությունը, դարձավ փաշա: Եվ այսպես, երբ նա հասավ Անատոլիա, ուժեղացրեց իր զորքն ու, սկսելով վրեժ լուծել Օսմանի համար, սկսեց կոտորել ենիչերիներին: Աստիճանաբար ուժեղանալով՝ նա այնպիսի հզոր զորք հավաքեց, որ, ինչպես ջալալիների սովորությունն էր, սկզբում տիրեց ավանների, հետո՝ գյուղերի, հետո՝ ամրությունների, իսկ վերջում էլ արդեն իր իշխանությունը տարածեց բաղաթների վրա, ընդ որում նա, որտեղ որ լսում էր, որ ենիչերի կա կամ գտնում էր նրանց, անողորմ կերպով սպանում և կյանքից զրկում էր սրանց՝ ամենադաժան չարաչարանքներով՝ այդ ընթացքում ասելով. «Դուք սպանեցիք ձեր արթային, ես էլ կհամեմ ձեր արյունը»: Այսպես նա շարունակեց 10 տարի, երբ ասում են, որ նա սպանել էր 40.000 ենիչերիներ, բանգի մուֆթին այդ հարցով նրան ֆեթվա էր տվել» (Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային Նշումներ», գլուխ 18):

«Այդ ժամանակ Աբազան գունդ ուղարկեց իր տերության բոլոր կողմերը և խստորեն հրամայեց, որ, որտեղ էլ ենիչերիներ գտնեն, բոլորին սատկեցնեն և ավարտեն՝ առանց ողորմալու Նույնիսկ նրանց կանանց և երեխաներին: Այդպես էլ արեցին, տարածվեցին երկրի վրա և սկսեցին կատարել հրամանը...: Այդ ժամանակ էր, որ նա յոթ ամիս պատերազմեց Անկյուրայի բերդի դեմ, սակայն ոչ ինքը կարողացավ բերդը գրավել, ոչ էլ բերդապահ զորքը կարողացավ նրան հեռու վանել» (Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»):

«Աբազան մինչև Անկարա բազում հեծյալների և ենիչերիների ջարդեց ու շատ վնաս տվեց» (Մարգար Զասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»):

«Այսպես Աբազան ինքնագլուխ եղավ և տիրեց վերին աշխարհին ու նրա բոլոր բերդերին մինչև Սեբաստիա...: Նա ելավ և 60.000 հոգանոց հեծելազորով գնաց Անկյուրա, սակայն չկարողացավ գրավել այդ բերդը պատերազմով, որից հետո հետ դարձավ Արգրում» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Աբազա փաշան, որ Նատում էր Արգրում բաղաթում, Արգրումից գնաց մինչև Անկարա և շատ ենիչերիներ ջարդեց՝ զանազան տանջանքներով վրեժխնդիր լինելով սուլթան Օսմանի **Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**» արյան համար: Դրանից հետո նա հետ եկավ Արգրում...: Ահա այդպես Կարիևում Նատող Աբազա փաշան այն բարավանները, որոնք Կարին էին գալիս արևելքից և արևմուտքից ու գնում էին, հնարանքներով և խաբեությամբ բոլորին արգելեց հեռանալ, մինչև որ բազմաթիվ բարավաններ հավաքվեցին, ապա մի օր բոլորի ինչքերն ու հարստությունները հափշտակեց՝ թե կանխիկ, թե վիճելի, և հետո թագավորից ապստամբվեց ու դարձավ ջալալի» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1074 թվականին Աբազա փաշան Արգրումից գնաց Անկարայի վրա, շատ ենիչերիներ ջարդեց և դարձավ Արգրում» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1072 թվականին Աբազա փաշան, ելնելով Արգրումից, գնաց մինչև Անկարա, շատ ենիչերիներ ջարդեց և դարձյալ հետ եկավ Կարին» (Ամիրա Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո Աբազա փաշան կոտորելով առաջացավ մինչև Անկարա, 10 ամիս պաշարեց այն, սակայն չկարողացավ գրավել: Դրանից հետո գահ բարձրացրին սուլթան Մուստաֆային (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա I-ին – Մ.Ֆ.**) հետո նրան էլ փոխեցին և դրեցին Մուրադին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ին – Մ.Ֆ.**)» (Գիսուս Խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Փրկչական 1625 կամ Հայոց 1072 թվականին Աբաղա փաշան, որ Նատում էր Էրզրում բաղաթում, ելավ ու գնաց մինչև Անկյուրիա Նա շատ ենիչերիներ ջարդեց և զանազան տանջանքներով սպանեց սրանց, բանգի վրեժխնդիր էր լինում սուլթան Օսման թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.**) արյան համար: Դրանից հետո նա դարձավ Արգրում» (Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

Այս մասին տեղեկացնում է Մուստաֆա Նալիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁷⁹⁴ «Այնտեղ պետք էր տեսնել հրազանների և հրանոթների արժանավորները, դրանց արձակած ծուխը ու տուներների շողոռողումը, երբ ծուխն ամեն ինչ խավարով պատեց, այնտեղ պետք էր լսել վիրավորների աղաղակներն և երկու կողմից մարդկանց ընկնելը, որը տևեց մինչև արեգակի մայր մտնելը: Եվ ահա արդեն գիշերով Աբազայի զորքը որոշեց թեթևանալ ամեն մի ծախությունից, դրանք տեղում թողնել և, ողջ զորքով ամբողջ գիշեր ընթանալով, հասնել Կարին, որը թողնուհույուսն էր» (Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ սիպահներն և ենիչերիները վեզիրի հետ միավորվեցին ու Դայալիի մոտ պատերազմեցին Աբազայի դեմ, որին փախցրեցին և նա եկավ Արգրում, իսկ վեզիրն էլ եկավ Դերջան: Ապա վայ պատեց քրիստոնյաներին, սակայն հետո աստվածային ողորմություն եկավ, բանգի խաղաղություն կնքեցին և դարձան ու գնացին՝ այստեղ ուղարկելով ենիչերիներ» (Գիսուս Խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Հետո Աբազայի վրա եկավ Զերեթ փաշան և փախստական արեց նրան մինչև Արգրում, բայց այնուհետև նրանք բարիչեցին, վեզիրը գնաց Թոթաթ ու մեռավ» (Մարգար Զասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»):

«Դրանից հետո վեզիրը սարդար կարգվեց՝ Աբազայի վրա գնալու համար: Նա նրան հանդիպեց Կեսարիայի մոտ և ահա, երբ երկու կողմերից մարտի մեջ մտան, Աբազան պարտվեց ու մինչև Ամիդ փախավ» (Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

⁵⁷⁹⁵ «Իսկ բազմաշնորհ Շահ Աբասը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**), որ իր սրտի մեջ կուտակել էր չարությունը, կամենում էր իսպառ վերացնել քրիստոնյաների իշխանությունը: Եվ ահա մտածեց, որ. «Եթե մոռարայի կենդանի մնա և դառնա Կրաստանի թագավոր, կլինի մեզ խոչընդոտ և հակառակ մեր թագավորության»: Ապա՝ նա խորհուրդակցեց իր համախոհների հետ՝ սպանել մոռարապին: Եվ ահա նա նամակ գրեց Դառնդա խանին: Այդ նամակի պատճենը հետևյալն է. «Շահ Աբասից թող հայտնի լինի թե՛, ով Դառնդա խան, թե՛, երբ Կրաստանը թե՛ կենթարկես, ինչ էլ լինի, քանա սպանել այդ մոռարապին, որպեսզի մեզ հակառակորդ չլինի կամ մեր թագավորությանը վնաս չհասցնի»: Նա այս նամակը գրեց, կնքեց և տվեց սուրիանոթի ձեռքը՝ ասելով. «Որևէ մեկին չտաս այս նամակը, միայն կտաս Դառնդա խանին»: Սուրիանոթակը հագավ սպասավորի թեթև գգեստ, ոտքին բոժոժ կապեց, նամակն առավ և գնաց: Շահի մտածածը, սակայն, խափարվեց և նրան հակառակորդ, եղավ ըստ գրվածի, թե կառնես այն, ինչ-որ մտածում ես, կամ ըստ Սողոմոնի՝ «Ով ընկերոջ համար փոս է փորում, իրենով է լցնում այն», որ և իսկապես կատարվեց, բանգի, երբ սպասավորը գնաց հասավ այնտեղ, որտեղ զորքն էր, մոռարապը իր վրանը զարկել էր բանակի եզրամասում՝ ճանապարհի վրա: Եվ ահա գալիս է սուրիանոթակը: Մոռարապը լսեց բոժոժների ձայնը և դուրս եկավ վրանից, տեսավ սուրիանոթակին, որ գալիս էր, և կանչեց իր մոտ: Եվ հարցնում է, թե ո՞վ ես և որտեղի՞ց ես գալիս, կամ ո՞ր ես գնում, իսկ նա ասում է, թե. «Ես սուրիանոթակ եմ, շահի կողմից եմ գալիս և գնում եմ Դառնդա խանի մոտ, որովհետև շահից նամակ ունեմ նրան առաքված»: Մոռարապն ասում է, թե ինքն է Դառնդա խանը, որից հետո նա առավ նրան և տարավ իր վրանը, իսկ զորքից էլ ոչ-ոք չիմացավ սուրիանոթակի գալը: Մոռարապը նրանից առավ նամակը և հրամայեց իր ծառաներին գաղտնի պահել սուրիանոթակին, որից հետո, բանալով նամակը, տվեց կարդալ և իմացավ իրողությունը: Դրանից հետո նա հրամայեց սուրիանոթակին կորցնել: Նույն օրը մեկ առ մեկ նա կանչեց քնաց բոլոր իշխաններին և պարսիկներից գաղտնի ասաց շահի դավադրության մասին: Խոսեց նրանց հետ և ասաց. «Ի՜նչ վնաս արի նրան, որ նա կամենում է ինձ սպանել: Այ՛ս է իմ հատուցումը այն բանի փոխարեն, որ Կրաստանը ավերեցի, նրա թագավորներին թալանի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ին և Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.) հալածեցի, և այժմ ա՛յս է նրա խոստումը, որ կամենում էր ինձ թագավոր անել Կրաստանի վրա: Երդ իմ ազգը և ընտանիքը դուք եք, մի թողե՛ք պարսից անհավատ ազգին՝ սպառել մեր ազգը: Եղե՛ք արի այդտե՛ր՝ այս գիշեր ընջելու եկե նրանց»: Եվ ահա նա պարսից ազգը բաժանեց վրաց ազգի վրա, իսկ ինքը իր զորքերով գերելու գնաց Դառնդա խանի վրա: Պայանան դրեց, թե այսինչ նշանի ժամին բոլորը ընկե՛ք յուրաքանչյուրը իր բաժնի վրա և անխնա կոտորե՛ք: Պարսիկները այս բանը չգիտեին, յուրաքանչյուրը իր տեղում բնած էր: Պայանամավորված ժամին վրացիները վեր կացան պարսիկների վրա և նրանց կոտորեցին, ինչպես մրջյուններին՝ տաք ջրով: Սպանեցին Դառնդա խանին, Դուսուտի խանին և Դազախ խանին, իսկ այլ մեծամեծներ էլ, երբ լսեցին, ելան և գոտիարձակ, գլխաբաց ու բոքիկ փախան: Թողնելով կարասիքն և գանձերը՝ նրանք իրենց կյանքի փրկությունն էին որոնում: Այդ գիշեր այնտեղ պարսիկներից ոչ մի մարդ չմեռ, իսկ վրացիները թափվեցին պարսիկների ունեցվածքի վրա, հափշտակեցին և կողոպտեցին, որից հետո մտան գավառները, ավերեցին ամեն բան: Ինչ մահմեդական որ տեսան, նրանք անխնա սրի բաշեցին, կանանց էլ գերեցին: Այս բոլոր չարիքները արին վրացիները: Նաև քրիստոնյաների ինչքն էին կողոպտում, բայց մարդու վնաս չէին տալիս: Այս բանը մեզ պատմեց Աղոթ վանքի Պետրոս

արեղան, որ քնակվում էր Օհանավանքում, որովհետև իրեն ևս վրացիները կողոպտել էին Յայոց 1074 թվականին» (Չաքարիա Բանաբեռնի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 16):

«Մուրափն և Չուրաբ Երիսթավը **Թեյմուրազին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.)** համարում էին թշնամին: Դրա համար էլ նրանց Միմոն արքայի **(Զարթիկի թագավորության արքա Միմոն II-ի (1618-1633) – Մ.Ֆ.)** հետ բաց թողեցին, իսկ Ղարչիդա խանին էլ հրամայեցին, որ ինչ էլ անի, հարցնի նրանց խորհուրդը: Միմոն արքային թագավոր որեցին Տփղիսում և ուղարկեցին Թեյմուրազ արքայի դեմ: Մուրափն և Չուրաբը, սակայն, զայրացրին աստծուն, ոտնակոխ արեցին շահի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** աղև ու հացը, խախտեցին ծառայի պարտքը տիրոջ առաջ և շահի մեծագույն ողորմածություններին պատասխանեցին դավաճանությամբ՝ գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնելով Թեյմուրազի հետ: Նրանք երրորդ տվեցին Թեյմուրազին և նրանից էլ երրորդ տվեցին իրենցին, իսկ մուռարավը նրանց այսպես սովորեցրեց. «Այսպես ու այսպես, այսինչ ժամին գործով հարձակվեք մեզ վրա և, երբ հեծնելիս կլինեք ձիերը, ես նիզակով կհարվածեմ Ղարչիդա խանին ու կսպանեմ նրան, իսկ դրանից հետո արդեն դուք արեք այն, ինչ հարմար կգտնեք»: Ահա այս ամենի մասին գրեցին Թեյմուրազին: Յաջորդ օրը պահակայինները հանկարծակի աղաղակեցին. «Վերևից մեզ վրա գործ է գալիս»: Սկսեցին հեծնել ձիերը, իսկ Ղարչիդա խանը հրամայեց. «Պատրաստ պահե՛ք ձիերին և ձայն տվե՛ք մուռարավին»: Այդ ժամանակ մուռարավը իր ջոկատով լիակատար զինվածության մեջ մոտեցավ Ղարչիդա խանի վրանին: Նրան հրավիրեցին իջնել ձիուց, սակայն նա ասաց. «Այժմ դրա ժամանակը չէ, մոտենում է թշնամական գործը: Թող նա ինքը ելի ու ձի հեծնի»: Անսխալտ մոտեցրին Ղարչիդա խանի ձին, նա ելավ, որպեսզի հեծնի այն և ահա, ոտքը դնելով ասպանդակին, նա մի քիչ բարձրացավ: Դեռ այդ պահին էլ մուռարավը, մոռանալով աստծուն, սեփական ձեռքով նիզակը խրեց նրա կողն և տապալեց գետին: Դորն ու որդուն հարվածների հեղեղով պատեցին և երկուսին էլ սպանեցին: Զարթեցիներն և կախեթիցիները ներխուժեցին ճամբար: Ոմանց սպանեցին, այլը փախան: Ողջ ճամբարը, գույքը, գուճակն և ուղտերը հասավ վրացիներին» (Փարսաղան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47):

«Վրացիները մուռարավի հետ դավադրությամբ հավաքվեցին և հարձակվեցին ղզլբաշների վրա Մարտկոպիում, որը Նորիում էր: Նրանք դա արեցին բարեկենդանի գիշերը, երբ սպանեցին սարդար Ղարչիդա խանը, Շիրվանի խան Յուսուֆին և շատ այլ խաների ու սուլթանների: Դարստացան ավարով, ոսկով, արծաթով, թանկարժեք բարեքով, մարգարիտներով, մեծաթիվ անսովոր կտորեղենով, ձիերով, ուղտերով և ջորիներով» (Զարթիկ-Ցիսլիբեք», Անանուս «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»):

«Շահ Աբբասը **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** մեծ գործով ուղարկեց Ղարչի խանին և հրամայեց բնաջնջել Կախեթին, իսկ Զարթիկի բնակչությանն էլ գաղթեցնել Իրան: Սրա հետ նա նաև որպես Զարթիկի արքա ուղարկեց Բագրատի **(Զարթիկի թագավորության արքա Բագրատ V-ի – Մ.Ֆ.)** որդի Միմոնին **(Զարթիկի թագավորության արքա Միմոն II-ին – Մ.Ֆ.)** և, որպեսզի վրացիները ոչ մի բան գլխի չընկնեն, նրան որպես կին տվեց Զանբանուփն՝ Ղորչիբաշու կնոջը: Երբ նրանք ժամանեցին Վրաստան, բարթեցիները կասկածանքով վերաբերվեցին գործի նման մեծ բանակության գալուն, սակայն մուռարավը և Չուրաբը երրորդով հավաստեցին բոլորին, որ շահը արքա է նշանակել Միմոնին և այդ պատճառով էլ վրացիները հավատացին: Եվ ահա նրանք եկան ու կանգ առան Տփղիսում, որտեղ Միմոնին արքա կարգեցին, իսկ իրենք մեկնեցին և գործով կանգ առան Մուխրանիում: Այստեղ կանչեցին կախեթին և, նրանց գլխին բերելով այն, ինչ ասացին, մտադրվեցին գաղթեցնել նաև Զարթիկի բնակչությանը: Մուռարավը, սակայն որսի լինելով Լոչինյան կիրճում, տեսավ մի սլացող սուրհանդակի, բռնեց նրան և վերջինիս մոտ հայտնաբերեց շահ Աբբասից Ղարչի խանին ուղղված մի նամակ, որտեղ նա գրում էր. «Դեռևս որ ոչնչացնես կախեթին և վերաբնակեցնես Զարթիկի բնակչությանը, գլխատիր մուռարավին ևս և նրա գլուխն ինձ ուղարկիր»: Զարմացած այդ բանից՝ մուռարավը սպանեց սուրհանդակին, հենց այդտեղ էլ նրան թաղեց, գաղտնի եկավ Չուրաբ Երիսթավի մոտ, առաջարկեց նրան կոտորել ղզլբաշներին և դրանով իսկ Զարթիկի բնակչությանը փրկել վերաբնակեցումից: Չուրաբը, սակայն, իր կնոջ պատճառով, որը գտնվում էր Սպահանում, որտեղ գտնվում էր նաև մուռարավի որդի Պատան, հրաժարվեց: Մուռարավը, սակայն, խոստացավ Չուրաբին ամուսնացնել իր բորթ՝ թագուհի Լեյլայի հետ, և ի վերջո շատ սիրալիրություններով հասավ նրա համաձայնությանը: Եվ այսպես, Չուրաբը զոհեց իր կնոջը, իսկ մուռարավը՝ որդուն, և նրանք որոշեցին դավաճանել ղզլբաշներին: Դրանից հետո մուռարավը եկավ և Ղարչի խանն առաջարկեց կանչել բարթեցիներին ու կյանքի կոչել հրամանը, ստացավ սրա համաձայնությունը և նրա կողով բարթեցիները հավաքվեցին: Չուրաբը դիմեց հավաքված ազնաւորներին, տեղեկացրեց շահի մտադրության մասին և, որպեսզի դրանից խուսափեն, իսկ երկրին էլ չավերին, առաջարկեց նրանց միանալ իրենց որոշմանը: Այդ ժամանակ նրանք բոլորը համաձայնեցին, բացի, Անդուկասպարա Ամիրխանլորից, որը չվստահեց այդ գործին, բանգի ամուսնացած էր Միմոն արքայի կնոջ հետ, որը Ղորչիբաշու աղջիկն էր, շահի ազգականը և, բացի այդ, նա մահմեդականացած էր: Դրա համար էլ նրանց Սապուրցիկյան թափուտում բռնեցին և իր կնոջ հետ միասին ուղարկեցին Արեշի ամրոց: Դրանից հետո նրանք առավոտյան հարձակվեցին Ղարչի խանի վրա, որպես գլխավոր ունենալով Չուրաբին, իսկ ներսից էլ ինքը՝ մուռարավը, ներխուժեց Ղարչի խանի մոտ և սպանեց նրան, այն դեպքում, երբ նրա որդուն էլ սպանեց Չուրաբը: Մի խոսքով, ղզլբաշներին այնպես ջարդեցին, որ միայն քչերը փրկվեցին, իսկ դա եղավ Զորիստուի 1623, Զորնիկոնի 3111 կամ թաթարական 1034 թվականին, երբ լցվեցին գույքով և ավարով: Իրոք, եթե մուռարավը չտեսներ այդ նամակը տանող սուրհանդակին, Զարթիկի բնակչությանը կգաղթեցնեին և այս կերպ նա փաստորեն փրկեց իր ժողովրդին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»): «Դրանից հետո Զորիստուի 1623 կամ Զորնիկոնի 311 թվականին մուռարավի հետ եկավ Ղարչի խանը և նրանք, կանգ առնելով Սապուրցեկում, կանչեցին կախեթին, սակայն ժամանածներին, կարծես պարզվածությունը և խալաթը տալու համար մոտեցնելով մի փակ վայր, գլխատեցին: Այս կերպ շատերին սպանեցին, սակայն հետո կախեթը գլխի ընկնել այդ մասին, սրերը վերցրին ձեռքերը, մարտով դուրս պրծան և հեռացան: Այնուհետև մուռարավն և Չուրաբը սպանեցին Ղարչի խանին ու մարդ ուղարկեցին Թեյմուրազի **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.)** մոտ, որ սա գա և զբաղեցնի Կախեթին: Թեյմուրազը նրանց լսեց և այդպես էլ վարվեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Դեթի կյանքը»): «Զորիստուի 1623, Զորնիկոնի 311 կամ թաթարական 1034 թվականին Ղարչի խանը և մուռարավը եկան, Միմոնին Տփղիսում արքա նստեցին, իսկ Մուխրանիում էլ ոչնչացրին կախեթին, բայց հետո մուռարավը սպանեց Ղարչի խանին, գլխովին ոչնչացրեց նրա ռազմիկներին, իսկ Թեյմուրազին էլ կանչեցին Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ Թարխանով իշխանը վերադարձավ Պարսկաստանից և ներման արժեքով: Դժբախտ Լուարսաբ արքայի **(Զարթիկի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ի – Մ.Ֆ.)** և հայրենիքի այս անողորմ հակառակորդը, սակայն, կարևոր ծառայություն մատուցեց Նույն այդ հայրենիքին և Թեյմուրազ արքային **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.)**, բանգի, դաշտում հանդիպելով մի պարսիկի և գննելով նրան, նա վերջինիս մոտ մի նամակ գտավ, որտեղ գրված էր շահ Սեֆիի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** հրամանը տփղիսյան կայազորի հրամանատարին, որպեսզի սա բռնի Թեյմուրազին ու Զարթիկի իշխաններին և հսկողության տակ բոլորին ուղարկի Պարսկաստան: Թարխանով իշխանը սպանեց այդ սուրհանդակին և նամակը ցույց տվեց արքային **(Զարթիկի թագավորության արքա Միմոն II-ին – Մ.Ֆ.)**, որպեսզի սա պատրաստվի բայելեր անի պարսից իտրակայի մտադրություններն ի դեմք հանելու համար: Այդ ժամանակ վրացիները հավաքվեցին իրար գլուխ, հարձակվեցին կայազորի այդ հրամանատարի վրա և կոտորեցին նրա հետ եղող բոլոր պարսիկներին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120):

«Դին ժամանակներից ի վեր Վրաստանի իշխաններն Օսմանյան դինաստիային հպատակություն ցույց տալով անհավատ զինվորների հարձակումներից ապահովված էին, բայց ահա մի բանիսը, խաբվելով խորամանկ շահի **(Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.)** նենգամտությունից և խարդավանքներից, կեղծավորությամբ մոտիկություն ու բարեկամություն ցույց տվին շահին և նրան հպատակվեցին: Դրա հետևանքով որբան բնակավայրեր ենթարկվեցին ավարի և թալանի, որբան ընտանիքներ գերվեցին ու վճատվեցին: Շահի կողմից կատարված բռնությունները և ճնշումներն օրեցօր ավելանում էին և ահա Շեքեթի իշխանը Թեյմուրազ խանը **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.)**, չկարողանալով տանել նրանց բռնությունները, մի բանի անգամ կոչեց Վրաստանի վրա հարձակվող խաների դեմ ու նրանց պարտության մատնեց: Այդ անգամ Թեյմուրազը, միանալով Զարթիկի իշխան Մավրավ խանին, Գուրիլի, Ղադիանի, Աջ-Բաշի և Ղարա-Ղաթանի մեյլիքների ու Վրաստանի այլ իշխանների հետ, ձեռնարկեց կռվել Վրաստանը նվաճելու դիտավորությամբ եկած Ղարչիդա խանի և ընդհանրապես ղզլբաշ զինվորների դեմ: Վերոհիշյալ Մավրավ խանը հնազանդության կարգով շահի բանակում էր գտնվում: Շահը 30.000 հոգու չափ ղզլբաշ զինվորներ հռչակված խաների և Ղարչիդա խանին տրամադրելով՝ Մավրավ խանի հետ միասին նրան ուղարկել էր Վրաստանը թալանելու: Վերոհիշյալ Մավրավ խանը, սակայն, նախապես գաղտնի կերպով Թեյմուրազ խանի հետ համաձայնություն էր կնքել, որ Վրաստանում մի նեղ կիրճում պատրաստ պետք է լինեին՝ որոշված ժամանակին հարձակման անցնելու համար: Մավրավն իր զինվորների հետ միասին հետ մնաց, իսկ ղզլբաշ զինվորները բոլորվին անկողնի կերպով կիրճը մտան, ամեն մեկն իր ուզած ձևով հանգստանում և քնում էր, մյուսներն էլ խմում, ուտում ու զվարճանում էին: Այդ միջոցին լեռներից դուրս եկան դարան մտավ զինվորները, իսկ Մավրավը Ղարչիդային մոտենալով ասաց. «Ի՞նչ ես կանգնել, իմ խան, հրամայիր զինվորներին, որ հեծնեն ձիերն և պատրաստ լինեն», որից հետո իր ձեռքի նիզակով հարված իջեցրեց Ղարչիդա խանի թիկունքից ներքև: Ղարչիդան, ասելով «Ո՛վ քաճիթ, շահի հացը քեզ հարավ լինի», ձիուց վար ընկավ: Ղարչիդայի որդին, տեսնելով այդ, «Ո՛վ շահի թշնամի, այդ ի՞նչ արիր» ասաց և նրա վրա հարձակվեց: Մավրավը, սակայն, սուրը բաշելով, նրա գլուխը և մեկ թևը կտրեց ու ներքև գցեց: Ղզլբաշ զինվորներն իրար խառնվեցին, իսկ նրանց խաները շփոթվել էին և չգիտեին, թե ինչ պետք է անել: Վրացի բեկերը տարբեր կողմերից նրանց վրա հարձակվեցին ու այնպիսի մի կոտորած

սարքեցին, որ 30.000 ղզբաշներից միայն 3.000-ը մնացին և այն էլ, շտապ ձի նստելով, մեծ դժվարությամբ կարողացան փախչել ու շահի բանակում շունչ առնել: Վրացի թեթևաշարժ կտրիճները փախչող ղզբաշների հետևից ընկան և, մինչև Ղարաբաղի սահման, իրենց պատահած ու բռնած բոլոր ղզբաշների գլուխները գետին գլորեցին: Այդ օրը առանց ընդմիջման կռիվով շարունակվեց առավոտից մինչև երեկո և հազարավոր մարդիկ սրի բաշվեցին: Ղարաբաղի, Նրա որդու, Եվրոգլոնե խանի (**Երևանյան խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.**), Կազան խանի որդու, վախենալով խան Յուսուֆ խանի, Մուհամմեդ խանի, Սուլեյման խանի և 10 սուլթանների գլուխները կտրելով ու նրանցից յուրաքանչյուրի վրա հատուկ պիտակներ դնելով՝ նրանց դրոշակների, թմբուկների ու զինվորական փողերի հետ միասին 6.000-7.000 գլուխ և 20-ի չափ գերիներ նրանք սարդարին ուղարկեցին...: Երբ Աջեմի բանակը հետ բաշվեց, շահն իր մարդկանցից Փեյքեր-Սուլթանին Վրաստանի խան նշանակեց և պատվիրեց, որ արդարադատությամբ վարվի և ավերված երկիր վերականգնի: Որովհետև 2.թեմն ավերված էր, այդ իսկ պատճառով Փեյքեր-Սուլթանը, Կրնք գետի եզերքում Թեմֆիս կոչված թաղաքը վերաշինեց, ամրացրեց և մայրաքաղաքի վերածեց: Երկիրն արդարադատությամբ կառավարելով՝ նա հայտարարեց. «Շահը հրամայել է, որ ամեն մարդ իր տունը նորոգի և արտը մշակի, աշխատանքով զբաղվի, սերմացու չունեցողներին խազինայից սերմացու փոխ տրվի և երեք տարի ժողովուրդը պետական պարտքերից ազատվի»: Այդ ժամանակ լեռներում և դաշտերում ցրված վրացի ռայաները նորից հավաքվեցին ու, շինարարություն սկսելով, երկիրը շենացրին: Ղզբաշների վախից թաքնված ու թափառական դարձած վրացիները դուրս եկան և սկսեցին վար ու ցանքսով զբաղվել: Բոլորը Փեյքեր-Սուլթանին հպատակություն ցույց տվին, սակայն Փեյքեր-Սուլթանը, վախենալով վրացիների շատությունից, շահին դիմեց և ասաց. «Վրացիները նորից շատացան, կարող են ապստամբել, ներկայումս 10.000 սուր բռնելու կարող վրացիներ հավաքված և պատրաստ են, ի՞նչ ես հրամայում»: Շահը Մավրավ-բեկի հետ միասին իր պահակապետներից վերոհիշյալ Ղարաբաղ խանին մի քանի հազար ղզբաշ զինվորների հետ միասին հուլ մետաքս գնելու պատրվակով ուղարկեց Վրաստան: Նա պատվիրեց, որ Ղարաբաղ խանը թանեց Մավրավ-բեկի հետ խորհրդակցելու, ոչ մի գործ չձեռնարկի: Միաժամանակ նա հայտնեց, որ պետք է իրենից գաղտնի նամակի ու Շիրվանի սպասի և ըստ այնմ վարվի: Ղարաբաղ խանը և Մավրավ-բեկը եկան Վրաց երկիրը և հայտարարեցին, որ, համաձայն ֆերմանի, Փեյքեր-Սուլթանին հպատակվող ու շահին բարեկամ եղողները պետք է ներկայանան այսինչ տեղը և շնորհի արժանանան: Եվ ահա 12.000 վրացիներ հավաքվեցին ու գնացին դեպի որոշված վայրը, որպեսզի ստուգվեն և նվերներ ստանան: Շահը գաղտնի ուղարկած նամակում գրել էր Ղարաբաղին. «Դու իմ պահակապետ ես, ստուգման անվան տակ հավաքված վրացիներին: Բոլորին պետք է կոտորես, Մավրավին էլ չպետք է ողջ թողնես, ինչ միջոցով էլ լինի, պետք է սպանես»: Այդ բովանդակությամբ գրված նամակը նամակաբերին տալով՝ նա պատվիրեց, որ նամակը Մավրավին ցույց տա և ուղղակի հանձնի Ղարաբաղին: Նամակատարը, սակայն, նախատեսված դավադրությունից անտեղյակ, շահի պատվերը հակառակն հասկանալով, նամակն առանց պահակապետին ցույց տալու, հանձնեց Մավրավ-բեկին: Մավրավը նամակը կարդաց և բովանդակության հետ ծանոթացավ: Նա ստուգման պատրաստվող 12.000 վրացիներին լուր է ուղարկեց և իրերի դրույթները հայտնեց, իսկ այդ տգետները դա անհավանական էին համարում և Մավրավին չեն վստահում: Մավրավը, տեսնելով, որ վրացիներն իրեն չեն հավատում, խնդիր թաքցրեց՝ ասելով. «Տեսնե՞ք գործերն ի՞նչ վախճան կունենան»: Մավրավը, շուրջը հավաքելով իր զինվորներին, Ղարաբաղի խանի հետևից ուշադիր հսկում էր: Փեյքեր-Սուլթանը, հավաքելով վրացիներին, ուղարկեց ստուգման: Երբ նրանք մի լեռան հետևից դուրս եկան դեպի դաշտը, ղզբաշները պատրաստ էին: Լեռնանցքից դուրս եկողներին սրի անցկացնելով՝ նրանք 400-ի չափ վրացիների կոտորեցին: Մի քանի հետ մնացողներ, որոնք փախչելով իրենց հոգին ազատեցին, պատահաձև մասին պատմեցին վրացիներին: Միայն այդ ժամանակ վրացիները հավատացին Մավրավին և շատ ջգլվեցին: Այդ պահին Փեյքեր-Սուլթանը և Ղարաբաղ խանը հավաքվել էին, իսկ մյուս կողմից էլ վրացիների պարագլուխները ու Մավրավը գաղտնի պայմանավորվեցին, որ հաջորդ օրը վաղ առավոտյան հավաքվեն և, հարձակվելով խաների վրա, նրանց կոտորեն: Վրացի թագերը, բոլորը պատրաստ էին: Նրանք վաղ առավոտյան հավաքվեցին Մավրավի շուրջը, նա ձի ետևով, վերցրեց իր նիզակը և, գնալով դեպի Ղարաբաղի վրանը, ասաց. «Իմ խան, ի՞նչ ես կեցել, Թեմիսուրազն եկավ և հարձակվեց»: Ղարաբաղն դուրս եկավ և, երբ ձի էր նստում, Մավրավի կողմից հարված ստացավ և սպանվեց, ինչպես է վերևը հիշված է: Դրանով այս անիծյալ Ղարաբաղն Արդեբիլի դեպքում Մուհամմեդի ժողովրդի նկատմամբ իր արածների պատիժը ստացավ: Հիշված ձևով բազմաթիվ խաներ և մի քանի հարյուր ղզբաշներ սպանվեցին: Դրանից հետո Մավրավ-բեկը հետամուտ եղավ անկախության ձեռք բերելուն, վրացիներին իրեն հպատակեցնելու և շահ դառնալուն: Նա, «Ես Մավրավ շահ, Կիլայեթ շահ» մակագրությամբ իր անունով փող կտրել տվեց և տարորինկալ աս է, որը Մավրավը մուսուլման չլիներով հանդերձ, ընդունեց աֆրոնիների նշանաբանը» (Մուստաֆա Նայմա «Պատմություն»): «Վերոհիշյալ Մավրավ անունով իշխանը, իբրև ընդհանուր Վրաստանի երկրի բեթթուրան, Շահ-Աբբասին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) օգնող և նրան մտերիմ մեծ իշխան էր: Որոշ հանգամանքների բերումով շահը երկու-երեք խան զինվորներով Մավրավին ուղարկել էր Վրաստան: Մավրավը, որովհետև այն գեղային հակառակությունից, որ Վրաստանը ցույց էր տալիս դեպի շահը, ուզում էր ղզբաշներից վրեժ լուծել: Նա, նպատակադր ճանաչ գտնելով, սպանեց Ղարաբաղին և նրա հետ եղած խաներին, նրանց զինվորներից մի երկու հազար ղզբաշների էլ զլխատեց» (Իբրահիմ Փեղևի «Պատմություն»): «Այդ ժամանակ կար Մուրավ անունով մի դժբախտ վրացի, որը, երկար տարիներ մնալով շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ, թանկ էր և հարգված: Եվ ահա Հիջրի 1030 Սկան տարում Շիրվանի ու Ղարաբաղի ազնվականների և Եմիրների հետ Վրաստան ուղարկվեց Ղարաբաղ խան սիպահասպարը՝ տեղում անհրաժեշտ կարգը հաստատելու համար: Այդ ժամանակ այդ գավառի ճակատագրով հիվանդ վերոհիշյալ մարդը, որպես մի մարդ, որ ծանոթ էր նրանց գործերին և վայելում էր թագավորի վստահությունը, միացավ նրան: Եվ ահա նա անհավատարմության չարաբաստիկ մի արարք կատարեց և, մի խումբ վրացի դավադիրների հետ դավաճանելով Ղարաբաղ խանին ու Եմիրներին, առիթից օգտվելով հանկարծակի հարձակվեց և Շիրվանի բեգլարբեկ Յուսուֆ խանի հետ միասին սպանեց վերոհիշյալ սիպահասպարին՝ սկսելով ապստամբություն: Նրանից հետո նրա և իր ապստամբ խմբի կողմից սահմանամերձ երկրներում այլատերականություն բացահայտվեց, ինչից հետո Մուրավը միացավ հռոմեներին ու ենթարկվեց հռոմեական թագավորին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**): Մեսիքի և Ախասգայի տիրակալները, այսինքն Վրաստանի կառավարիչներ Թահմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեմիսուրազ I-ի – Մ.Ֆ.**), Գեորգիև (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ից – Մ.Ֆ.**) ու յաթաբեկի սերունդը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Սանուչար Զակելին – Մ.Ֆ.**), որոնք, վախենալով շահանշահի սուր սրից, մինչ այս փախել էին և թափառական միժակում ապրում էին Գոռնոմի ենթարկվող վրացիների մեջ, դրանից հետո վերադարձան ու միացան Մուրավին» (Իսթանբուլ Մունշը «Աբբասի պատմություն»): «Հայոց 1074 թվականին վրաց Մովսիսը կոտորեց բազում հեծյալ ղզբաշների, այդ թվում Ղարաբաղի, Ղազախ խանին և շատ ղզբաշների, նույնիսկ երեք հոգի էլ չմնաց» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1074 թվականին վրացի մուրադավը ջարդեց Ղարաբաղ, Յուսուֆ և Ղազախ խաներին» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56): «Հայոց 1074 թվականին վրաց Մովսիսը կոտորեց բազում հեծյալ ղզբաշների, այդ թվում Ղարաբաղի, Յուսուֆին և Ղազանին...: Միայն այսպես Մովսիսը պատերազմեց պարսիկների դեմ և նրանցից բազում գողթ կոտորեց, այդ թվում Ղարաբաղի, Յուսուֆին և Ղազանին» (Սամել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1074 թվականին վրաց մուրադավը ջարդեց Ղազախ խանին, Ղազախ խանին և այլ եկվոր ղզբաշների՝ այս երեքին, այնպես, որ նրանցից էլ մարդ չմնաց» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1064 թվականին Մովսիսը սպանեց Ղարաբաղ խանին ու Յուսուֆ խանին...: Միայն այսպես Մովսիսը ապստամբեց և շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) խաներին սպանեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»): «Հայոց 1074 թվականին Մավրավը ապստամբեց» (Դավիթ Բաղիճեցի «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1074 թվականին Մովսիսը ապստամբեց» (Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1074 թվականին Մովսիսը ապստամբեց» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»): ⁵⁷⁹⁶ «Միմուն արքան (**Զարթոյի թագավորության արքա Միմուն II-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ, Թեմիսուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեմիսուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) զբաղեցրեց Զարթոյին և պաշարեց տիդիսյան ամրությունը: Թարթոյան լեռան վրայից իրազենայի կրակ բացեցին և վերցրին ներքին ամրությունը, սակայն Նարին-դալե ամրոց մտնել չկարողացան: Չանոայի որդի, տիդիսից Գարսոան բաղաբային միևրաշուն իմաց տվեց. «Երբ շահից բարենպաստ լուր կգա, ես ինձ ինչ-որ կարմիր բան կգցեմ և այնպես կմնամ, որ ամրությունից երևան, իսկ դուք ամուր եղե՛ք»: Ջուրը մի կողմ տարան Նարին-դալայից և կայազորը սկսեց ջրի պակաս զգալ: Զարթոյի միևրաշուն և ծննդով գործի Գեորգի Գորգիշանիշվիլին եղբայրացուներ էին: Եվ ահա միևրաշուն նրա մոտ մարդ ուղարկեց և ասաց. «Այժմ իսկը ժամանակ է, որ շահի ընտանիքին ծառայություն մատուցվի: Մենք շատ ենք տառապում ջրի պակասից, որևէ կերպ օգնիր մեզ այդ հարցով»: Եվ ահա նույն գիշեր էլ այդ մարդը մեկ ուրիշ մարդու հետ բարձրացավ լեռը, հետո ներքև իջավ և, հանելով փայտյա փականները, ջուր թողեց Սարսարակա: Այն մինչև լույս հոսեց և Նարին-դալեի ջրհորներն ու ավազանները ջրով լցրեց: Զաջորդ առավոտյան տեսան, որ ժայռի վրայից ջուր է հոսում: Չարաբացած վերև մարդ ուղարկեցին և կրկին մի կողմ տարան ջուրը, սակայն նրան, ով այդ արել էր, այդպես էլ չգտան, իսկ կայազորը, ջուր ստանալով, ուժ ձեռք բերեց և այդպես էլ չհանձնեց ամրությունը: Ամրությունից գաղտնի երկու մարդ ելան և եկան մուրադավի մոտ: Սա նրանց հարցուփորձ արեց ամրոցի դրության մասին, իսկ նրանք պատասխանեցին. «Այն պատճառով ամրոցը չհանձնեցինք, քանի որ կար Գարսոա անունով մի թաղաքացի: Նրա և միևրաշու

միջև պայմանավորվածություն կա, որ, հենց որ լավ լուր գա շահից, նա կարիք հազնվի ու երևա կայազորին: Դեռ այդ պատճառով էլ կայազորը պիտի է մտնու: Ինչ վերաբերվում է ջրին, ապա այն թողել է գործից Գորգիջանիշվիլին՝ մինքաշու եղբայրացուն»: Լսելով այդ՝ այլևս չհետաքննեցին, այլ Գարսոյին գլխատեցին, նրա գլուխը կախեցին Գորգիջանիշվիլիի վզից և այդ կերպ անցկացրին քաղաքով: Այդ ժամանակ Իսերեթիայից եկել էր Զուրաբելի մետրոպոլիտը: Եվ ահա, երբ Գորգիջանիշվիլուն անցկացրին նրա դռների դիմացով, նա ճանաչեց նրան և, վերցնելով իր պաշտաստության տակ, փրկեց» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47):

«Նույն այդ օրն էլ մոռարավի խորհրդով գործը ցրվեց Կախեթիում, ոմանք գնացին Ախալցխա, այլք Չուրաբի գլխավորությամբ գնացին Կախեթի, իսկ մոռարավն էլ հարձակվեց Տիդիսի վրա ու վերցրեց այն, սակայն միջնաբերդը գրավել չկարողացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁷⁹⁷ «Նաև հարձակվեցին Ախալցխայի վրա ու վերցրին այն, սակայն միջնաբերդը գրավել չկարողացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁷⁹⁸ «Փեթթար խանը, որի ձեռքից ուզում էին խլել իր կնոջը՝ թագուհի Լեյային, փախավ Կախեթից, իսկ մոռարավը եկավ Չուրաբի մոտ և Փեթթար խանին հետապնդեց մինչև Պարտավ: Նրանք, սակայն, այդպես էլ չկարողացան հասնել նրան, հետ դարձան և, ամայացնելով Գանձակի շրջակայքն ու Ղարաբաղը, ավարով ծանրաբեռնված վերադարձան Քարթլի» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Հայոց 1064 թվականին Մովսիսը և Թամրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Հ.) եկան Գանձակ ու ողջ երկիրն ավերեցին...: Ահա այսպես Մովսիսը Ղարաբաղը գերեվարեց» (Անանու «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵⁷⁹⁹ «Հայոց 1074 թվականին ռուսը եկավ և Տրապիզոնի ներքին բերդը գրավեց: Եկավ ապրիլի 13-ին, կիրակի օրը, նա մնաց չորս օր, ապա հեռացավ: 240 նավակ եկան, 1.500 ռուս ջարդվեց» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1074 թվականին ռուսը եկավ և Տրապիզոնի ներքին բերդը գրավեց: Եկավ ապրիլի 13-ին, կիրակի օրը, նա մնաց չորս օր, ապա հեռացավ: 240 նավակ ունեին, 1.500 ռուս ջարդվեց» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի 140 նավակներով ռուսներ եկան և Տրապիզոնի ներքին բերդը գրավեցին: Դա եղավ ապրիլի 23-ին, կիրակի օրը: Նրանք մնացին չորս օր, ապա հեռացան: Նրանցից 1.500 ռուս ջարդեցին» (Սամվել Անեցու Գարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1074 թվականին ռուսը եկավ և Տրապիզոնի ներքին բերդը գրավեց: Եկավ ապրիլի 13-ին, կիրակի օրը, նա մնաց չորս օր, ապա հեռացավ: 240 նավակ ունեին, 1.500 ռուս ջարդվեց» (Առաքել Դավիթիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Հայոց 1074 թվականին ռուսը եկավ, գրավեց Տրապիզոնի ներքին բերդը, 4 օր մնաց և հետո գնաց» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1074 թվականին ռուսը 240 նավակներով գրավեց Տրապիզոնը» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Փրկչական 1627 կամ Հայոց 1074 թվականին 140 յախ ռուսներ եկան Տրապիզոնի վրա: Ապրիլի 13-ին, որ կիրակի էր, նրանք ներքին բերդը գրավեցին: Նրանք մնացին 4 օր, սակայն հետո ռուսները ջարդվեցին նրանցից» (Անանու Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁰⁰ «Այդ ժամանակ լուր եկավ, որ Իսա խանը Ղորղիբաշին նշանակվել է գորավար և նրան Միսին արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Միսին II-ի – Մ.Հ.) և մեծ գործի հետ ուղարկել են Վրաստան: Այդ մասին գեկուցեցին Թեյմուրազ արքային (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Հ.), որն այդ ժամանակ Թաթարիստեղում էր: Սա անմիջապես կանչեց քաղաքից ներքին և երդում վերցրեց կախեթիցիներին, որ նրանք իրեն հավատարիմ կլինեն ու կմարտնչեն դժբախտների դեմ: Խորհուրդ գումարեցին և կանչեցին ռազմական գործում փորձառու մարդկանց: Ոմանք որոշեցին, որ ավելի լավ է դժբախտներին թողնել առաջանալ մինչև Մծխեթ և նրանց վրա հարձակվել բարձունքներից՝ զրկելով երկու կողմերից: «Քանի որ մենք», - ասում էին նրանք, - «կլինենք պաշտպանված վայրերում, այդ պայմաններում կկոտորենք նրանց իրազեկային կրակով»: Մոռարավն և Աղատարը, սակայն, ասացին. «Եթե մենք այդպես վարվենք, ապա Սաբարատիսկոյի բնակիչները կթողնեն մեզ և կանցնեն նրանց կողմը, իսկ վերջիններս լավ գիտեն ճանապարհները, կանցկացնեն դժբախտներին Դիդգորիով և դուրս կգան մեր թիկունք: Քանի որ մենք մեծաքանակ ենք, եկեք թշնամուն հանդիպենք բաց դաշտում: Նրանք չեն կարողանա դիմադրել ձեռնամարտում, կկոտորվեն և այլևս չեն համարձակվի մարտնչել մեր դեմ»:...: Եվ այսպես, ողջ Իրանը ելավ փոքրիկ Վրաստանի դեմ: Ջուկասներ կազմեցին ըստ աջ և ձախ թևերի, իսկ առջևում էլ տեղադրեցին իրաձիգներին: Աղբյուրակի բեգլեթն իր գործով դարան մտավ աջ թևի թավալներում: Մարտերում փառաբանված վրացիները, ընտիր ռազմիկները լավ ձիերի վրա, իսկ նրանց հետևից էլ արդեն մնացած գործը դանդաղ առաջացան մինչև իրազեկի կրակի հեռավորություն, որից հետո, ծածկվելով վահաններով և ցցած լիզակները, սրընթաց առաջ սլացան: 12.000 իրաձիգներ նրանց վրա գնդակների հեղեղ թափեցին, սակայն, ասածո կամոք, ոչինչ չկարողացան անել: Հրացանակիրները դիմեցին փախուստի և վրացիները ներխուժեցին դժբախտների շարքերը: Դեռևս եղան լիզակի, սրերի և գուրգերի հարվածները, որոնք թափվեցին սաղավարտների վրա: Ինքը՝ Թեյմուրազ արքան, մարտում հանդիպեց երևանի բեգլեթ Լմիրզուկան խանին (Երևանի խանության իմամադին խան Լմիրզուկան – Մ.Հ.): հետ: Սա նիզակով հարվածեց Թեյմուրազին, սակայն այն խրվեց վերջինիս ձիու գավակը: Այդ պահին վրա հասան վրացիները և հատեցին Լմիրզուկան խանի լիզակը: Արքան կրկին ցատկեց թամբի վրա և, զայրացած դրանից, սուրաց հակառակորդի վրա: Սա ևս սլացավ նրան ընդառաջ, սակայն Թեյմուրազը շատ արագ գործեց: Նա սրընթաց հարձակվեց հակառակորդի վրա և նիզակով այնպիսի ուժով հարված հասցրեց, որ այն կոտրեց իր դեմ պարգած վահանը, հատեց բազկակալները և կոտորեց հակառակորդի ձեռքը: Կոտորեց նաև Թեյմուրազի նիզակը, սակայն նա այնուհանդերձ ձիուց գետին սպառնաց Լմիրզուկային: Քաջարիները շատ ցանք գործադրեցին և դուրս հանեցին Լմիրզուկան խանին մարտից, սակայն քիչ ժամանակ անց նա նույն այդ վերջից մահացավ, թեև ոմանք էլ ասում են, թե այդ նրա որդի Թահմասպ-դուլի խանն էր (Երևանի խանության ապագա խան Թահմասպդուլի խան – Մ.Հ.), որ թունավորեց նրան՝ բուժիչ քսուկներին մկնդեղ խառնելով: Ղորղիբաշին դրոշի տակ կանգնեց մի բարձր վայրում: Իրենց հերթին վրացիները, տեսնելով արքան թանկարժեք բարերով պատված թափված առարկաներ, թագեր, դաշույններ, թամբեր և լծաաղբեր ու մոռանալով պարտության վտանգն մասին, թայթակցվեցին ավարով և ագահորեն նետվեցին դրա վրա: Երիտթա՛վ Չուրաբն և մոռարավի որդի Աթթաթադիլը եկան, որպեսզի արգելանք դնեն ավարի վրա ու խանգարեն այլոց այն վերցնել, բանի որ ուզում էին ամեն ինչ իրենցով անել: Եվ ահա, ձգտելով ինչպես հնարավոր է շատ ավար վերցնել, վրացիները անկանոն կերպով իրար խառնվեցին և այդպես էլ մարտը ավարտին չհասցրին՝ չսպասելով հաղթանակին: Աղբյուրակալն և Աղբյուրակալն բեգլեթի Ծախաբանդա խանը իր գործով էլավ և շեփոխեց փչեցին: Առջևից տանում էին սպիտակ դրոշը և բարձրաձայն աղաղակում էին. «Շահը գեղի, շահ գեղի»: Իր հերթին վրացիների ստիպում էին լաց լինելով գոչել, թե Թեյմուրազին սպանել են: Եվ ահա մի կողմից վախը շահի հարձակման առաջ, մյուս կողմից էլ լուրը Թեյմուրազի մահվան մասին չորթեցրին վրացիներին: Դրան ավելացավ նաև այն, որ նրանք շատ ավար էին ձեռք գցել և այլևս ոչ-ոք չէր կարող նրանց խանգարել: Եվ ահա վրացիները շարժվեցին Կոջորի ուղղությամբ: Իմանալով վրացիների նահանջի մասին՝ Ղորղիբաշին ուրախացավ և քաջություն ձեռք բերեց: Նա հավաքեց մարտի դաշտից փախած Ծախաբան խանի դժբախտներին և ընկավ վրացիների հետևից՝ սպանելով բոլոր նրանց, ում հասնում էր: Դեռևս վրացիները հոգնեցին և այլևս ուժ չունեին ընթանալ: Նրանք տեղ-տեղ սկսեցին հավաքվել և մարտնչել մինչև վերջին հնարավորությունը, մինչև որ բոլորը չգոհվեցին: Ում կարողանում էին ձեռք գցել, կենդանի չէին թողնում, թեև իրենք էլ էին գոհվում: Եվ ահա վրացիների վրա եկավ գործը, որը բերում էր Ղորղիբաշին: Տեսնելով, որ վրացիները ուժ չունեն ուղբով ընթանալու, նրանց ոչնչացան համար Ղորղիբաշին մի կողմ թողեց իրաձիգներին, իսկ վրացիներին հետապնդելու համար էլ ուղարկեց այն դժբախտներին, որոնց ձիերը դեռևս թարմ էին: Նրանք վրացիների հետևից ընկան մինչև Կոջորայն ամրության ստորոտը: Այդ ժամանակ արդեն չիքեր էր իջել: Հաջորդ օր դժբախտների գործը ելավ և կրկին առաջ եկավ: Առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ վրացիները շատ դժբախտ սպանեցին, սակայն ի վերջո, ավար ձեռք բերելու ցանկության պատճառով նրանց միասնությունը խախտվեց և նրանք կրկին ստիպված եղան փախչել: 5.000 իշխաններ, ազնաւորներ և գյուղացիներ սպանվեցին, իսկ նրանք էլ, որ փրկվեցին, վերադարձան իրենց տեղերը: Քարթլիի և Կախեթիի բնակչությունը ելավ ու չորս ճանապարհներով անցավ Իսերեթի, սակայն այնպիսի իրավիճակ եղավ, որ միայն ուժեղներն էին կարողանում անցնել: Չորս օրվա ընթացքում հազիվ կարողացան Իսերեթիա հասնել, ընդ որում փախչողների հասավ դժբախտների գործը և 4.000 հոգու գերեց, դա դեռ չհաշված գույքն ու ավարը: Քարթլիի և Կախեթիի ողջ բերդը հասավ դժբախտներին: Վրաստանը այրեցին և ամայացրին: Եվ ամեն անգամ այդպես էր լինում, որ Վրաստանի ամայացումը տեղի էր ունենում իրար մեջ վրացիների անհամաձայնությունից ու ավար ձեռք գցելու մղոված: Այնուհանդերձ, չնայած դրան, վրացիները չեն զարդարում այդ կերպ վարվելը» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47, 48):

«Շահ Բաբարը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Հ.) իմացավ իր գործերի կործանման և Թեյմուրազի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Հ.) կողմից Կախեթիի գրավման մասին, որից հետո, շատ կատաղելով, ուղարկեց Իսա խան Ղորղիբաշուն՝ հետը մեծաքանակ զորք դնելով: Սա եկավ և ճամբար զարկեց Ալգետիում: Այդ ժամանակ Կախեթիի գործով կանչեցին կախեթի տեր Թեյմուրազին, հավաքեցին և կանգ առան Կոջորիում: Եկավ նաև դժբախտներից փախած Մանուչարը (Մանցիտի արաբեկության արաբե՛ր Մանուչար Ջակեյի – Մ.Հ.)՝ հետը բերելով 300 ռազմիկ: Սաբարատիսկոյի սպասապետ Բարատ Բարատաշվիլիյին, սակայն, կախեթում էր, որ Սաբարատիսկոյի ջոկատները հանկարծ կթողնեն մարտի դաշտը և դրա համար էլ, նրա առաջարկով, լուսաբացին Կոջորիում հարձակվեցին Ղորղիբաշու վրա: Ուժեղ մարտ սկսվեց, որտեղ երկու կողմից էլ շատերը գոհվեցին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1624 կամ Քրոնիկոսի 312 թվականի հունիսին: Եվ ահա դժբախտները դիմեցին փախուստի, իսկ վրացիներն էլ մինչև Գաթեխիլիի կամուրջ ավարառեցին: Երևանյան բեգլեթ Լմիրզուկան խանը (Երևանի

խանութայն հիմնադիր խան Ամիրգունան – Մ.Ֆ.), սակայն, չէր հասել ճակատամարտին և, հենց որ լսեց կռիվի աղմուկը, շտապեց ու մոտեցավ Մարաբդյան լեռանը, որտեղ էլ տեսավ ոչ միայն փախչող ղզբաշներին, այլև՝ նրանց հետապնդող փոթաբանակ վրացիներին, բանգի շուրաբ էրիթապով վիրավորվել էր գլխից և բոլորը նրանով էին զբաղված։ Եվ ահա խանը հարձակվեց նրանց վրա և կրկին դաժան մի մարտ սկիզբ առավ փոթաբանի ուժերի դեմ, բանգի սրանցից իրենց շատ արիքաբար էին պահում տեր Թեյմուրազը և նրա հետ եղող վրացիները։ Յենց այդ ժամանակ էր, որ հանդիպեցին աթաբեկն և Ամիրգունա խանը, որից հետո առաջինը թորով հարվածեց Ամիրգունայի գլխին ու ծանր վիրավորեց։ Այդ ժամանակ էր հենց, որ Ամիրգունա խանը ասաց աթաբեկին. «Անշնորհակալ», բանգի հենց նա ինքն էր աթաբեկին մեծացրել։ Դրանից հետո աթաբեկը թողեց նրան և հեռացավ։ Եվ սպանեցին քաջաբար մարտնչող Թեյմուրազ Մուխրանբատոնիին, որից հետո լուր տարածվեց, թե սպանել են հենց Թեյմուրազին։ Արդյունքում կախերն և քարթեցիները թողեցին մարտի դաշտը, իսկ ղզբաշները, տեսնելով այդ, վերադարձան ու անողորմ կերպով ջարդեցին վրացիներին։ Արդյունքում զոհվեցին 18.000 ղզբաշներ և 9.000 կախեթիցիներ ու քարթեցիներ, իսկ շուրաբի մարդկանցից էլ ընկան 900 հոգի» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։ «Շահը լսեց այդ մասին և մեծ գործով ուղարկեց Ղոչիբաշին, որը եկավ, ծամբար գարկեց Ալգետիում և հետո եղավ այն, ինչն արդեն նկարագրվել է։ Մարաբդյայի մոտ կրած պարտությունից հետո Թեյմուրազը հեռացավ Իսերեթիա և Կախեթի մասը ինքն իրեն։ Այնուհանդերձ Ղոչիբաշու հեռանալուց հետո տեր Թեյմուրազը կրկին վերադարձավ և զբաղեցրեց Կախեթին Քրիստոսի 1624 կամ Քրոնիկոնի 312 թվականին Ղոչիբաշին եկավ, իսկ քարթեցիների մոտ էլ եկավ նաև օսմաններից փախած Մանուչար աթաբեկը։ Եղավ Մարաբդյան ճակատամարտը, որտեղ վրացիները պարտություն կրեցին։ Ղզբաշները Արշա ամրոցից հանեցին կնոջը և Ղոչիբաշին հեռացավ՝ Տփղիսում թագավորելու թողնելով Սիմոնի (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն II-ին – Մ.Ֆ.)**։ Թեյմուրազը եկավ Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

«Պարսից շահը, (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** գայրացած իբերական ժողովրդի այդքան, ինչպես ինքն էր կարծում, հանդուգն արարեց, մեծաբանակ գործով ուղարկեց իր զորավար, վրաց իշխան Ռուստամ Սաակածեին, որպեսզի վրժ լուծի կայազորի այն հրամանատարի և մյուս պարսիկների համար։ Ռուստամ Սաակածեն մտավ իր հայրենիքի սահմաններ և ծամբար գարկեց Ալգետի գետի ափին՝ անմարդկային դաժանությամբ սպառնալով իբերների ամալացումով ու իայակով։ Որպեսզի հետ միի այս վտանգը՝ Թեյմուրազը արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.)** անօրինակ շտապողականությամբ հավաքեց Քարթլիի և Կախեթի զորքը, անվախ եկավ պարսիկների դեմ, մարտի մեջ մտավ ու հաղթեց այս թշնամիներին։ Ի դժբախտություն արքայի, սակայն, այդ հաղթանակը կարճատև եղավ, բանգի ցրված թշնամիներին օգնության եկան պարսկական նոր զորքեր և ահա հաղթածները, ստանալով օժանդակություն, դիմեցին իբերների վրա։ Թեյմուրազ արքան ամեն տեսակի դիմադրություն ցույց տվեց արդեն թուլացած այս թշնամիներին, սակայն, ինչքան էլ որ ջանք գործադրեց, սարսափելի պարտություն կրեց։ 12.000 իբերներ մնացին մարտի դաշտում, որոնց մեջ՝ 300 հոգի ազնվական տոհմերից, որոնք ընկան իրենց հայրենիքի աներեր պաշտպանության համար։ Արքան ինքը ճակատամարտում գործում էր զարմանալի արիությամբ, բանգի նա գրահների հետ միասին կտրում էր պարսիկների ձեռքերը, իսկ զրահի հագածներին էլ մատերի էր բաժանում։ Դրանով իսկ հանդերձ, սակայն, նա չկարողացավ ոգևորել իր ահաբեկված զորքին և ի վերջո հուսահատված հեռացավ Իսերեթիա» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120)։

«Երբ մոտարկեց կոտորեց պարսիկներին և երկիրը ավերեց, իմացավ, որ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)**, այս լուրը լսելով, չի լուի։ Դրա համար նա իր կնոջը, որդիներին և կայքը ուղարկեց Կարին, իսկ ինքը, հավաքելով բոլոր վրացիներին, պատվիրեց նրանց պատրաստ լինել, մինչև որ տեսնեն, թե ինչ է լինելու։ Իրենց հեղթին այն պարսիկները, որ մոտարկվից փախան, գնացին և շահին պատմեցին այդ ամենի մասին։ Երբ շահը այս լուրը լսեց, փռնչում, մռնչում և գոռում-գոչում էր, ինչպես ձագավորուստ առյուծ, ապա հրամայեց մի իշխանի, որին կոչում էին Ղոչիբաշի, գործ հավաքել, ինքը լինել նրանց հրամանատարը և գնալ վրացիների վրա։ Նա կատարեց շահի հրամանները և չվեց Վրաստանի կողմը։ Նույնպես էլ մոտարկվեց առավ վրաց զորքերը և հասավ պարսից զորքերի մոտ, իբրև միմյանց ախոյաններ մի վայրում, որ կոչվում է Ալգետ։ Վրաց զորքերում գտնվում էր հաղթանարմին և հաստանած մի մարդ, որը լայնաճակատ էր, մեծագլուխ ու պատերազմական գործի մեջ՝ քաջ։ Սրա անունն էր Աղաթանկին։ Նա պատերազմում ևս փախահարձակ եղավ և ասում էր, որ. «Պարսից ողջ զորքը ինձ բաժին թող լինի, սակայն միայն շեկ վարագից երկյուղ ունեն»։ Նա նկատի ուներ Ամիրգունա խանին (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)**։ Եվ ահա նույն Ալգետ վայրում նրանք սաստիկ ընդհարվեցին միմյանց այնպիսի ուժեղ բախումով, ինչպես դարձեց և երկաթներ ծեծում և պղնձագործն է պղինձը կոխում։ Այդպես իրար հետ կռվեցին ողջ օրը։ Յրացանների ձայնից և աղեղների ծայթուկից, արյան խոխոջից ու ձիերի փռնչունից պարսից բոլոր բեռնակիր անասունները՝ ուղտերը, ձիերը, ջորիները և էջերը, ամենը գլուխներն առան ու փախան իրենց տեղերը։ Ասում էին, թե նույն գիշեր ուղտերը հասան Շիրազ և սա ճշմարիտ է, բանի որ ծանապարհին պատահած մարդկանց սրանք իրենց տակով արին և սպանեցին, իսկ իրենք էլ արագությամբ հասան իրենց տեղերը։ Այդ նույն պատերազմում իրար հանդիպեցին Ամիրգունա խանն և Աղաթանկին և ահա Ամիրգունա խանը ասում է. «Ով քարաբլուր, ո՞րք ես փախչում», որից հետո մի ակնթարթում անմիջապես թորեղ շարժեցին միմյանց վրա։ Նախ Աղաթանկինը թուրը վրա բերեց խանի ձախ թևին և խոցեց։ Նույնպես խանը ևս հարվածեց վրացու ձախ ուսին, որը և կտրվեց ու ընկավ գետնին, իսկ ինքը՝ վրացին, կախված մնաց ձիուց։ Նրա զորականները վերցրին նրան, տարան իրենց մոտ և նա այնտեղ մեռավ, իսկ Ամիրգունա խանը վիրավոր եղավ։ Նա ուներ Թահմազ-բեկ անունով մի տղա (**Երևանի խանության ապագա խան Թահմազ-գուլին – Մ.Ֆ.)**, որ իր մոտ էր։ Սա եկավ, վիրակապեց իր հորը և ուղարկեց Երևան, իսկ ինքը մնաց այնտեղ՝ պարսից զորքի հետ։ Այնտեղ այդ պատերազմում ընկան Շահբանդա խանը, Սեյիմ Սուլթանը և պարսից մեծամեծներից այլք։ Չնայած սրանք ընկան, բայց վրացիները կորան, ոչնչացան, մոտարկվեց փախավ օսմանցիների երկիրը, իսկ պարսիկները զորացան և տիրեցին Վրաստանը մինչև այսօր» (Չաբախի Զանաբեգի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 17)։

«Երբ շահն (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** այդ մասին տեղեկություն տեսցավ, իր պահակապետ նշանակված Իսիակ խանին և Եսիրդյուն խանին **Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)** մի բանի հազար արյունարբու զինվորներով ուղարկեց Մավրապի վրա։ Սա մեծ բանակով դուրս եկավ և կռիվ մտավ նրանց դեմ։ Մավրապի, սրի հարված տալով Եսիրդյուն խանի թևին, նրան ձիուց վայր գցեց և, երբ վրացի ազնուկներից 4 մարդ Եսիրդյուն խանի գլուխը թռցնելու համար մրցում էին, Եսիրդյուն խանի ախոռապետը, որը մի կտրիճ երիտասարդ էր, եկավ ու, այդ չորս ազնուորի հետ կռվի բռնվելով, մեկին սպանեց, երեքին վիրավորեց։ Դրանից հետո նա Եսիրդյուն խանին իր թևերի վրա վերցրած ձի նստեցրեց և այդպիսով ազատեց, թեև հետո Եսիրդյուն խանը, իր երկիրը վերադառնալով, չապաքինվեց ու մեռավ։ Այդ կռվում ղզբաշ զինվորները շատ մեծ կորուստներ տվեցին և միայն սերասբերն ու շատ քիչ զինվորներ ազատվեցին։ Դրանից հետո Մավրապի իր գործով գնաց Բերդայի երկրի վրա, սպանություններ կատարեց, կողոպտեց Գենջե քաղաքը, կրակի տվեց և հետո վերադարձավ Վրաստանի երկիրը» (Մուստաֆա Նալիման «Պատմություն»)։

«Եվ ահա նորին մեծություն շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** սկզբում ուղարկեց մի խումբ կատաղի զորքեր ու Դարգահ պաշտոնյաներ, ապա՝ մի խումբ գուլեր, ղորչիներ, հրացանակիրներ և այլոց։ Նա նրանց հետ դրեց նաև Աղորբազանի Եսիրներ Իսա հան Ղոչիբաշուն, որպեսզի տապալեն Մուրադի չարությունը։ Երբ հաղթական զինվորները հասան Վրաստան, անիծյալ Մուրադը, Թահմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.)** և աթաբեկ խանը (**Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ Մանուչար Ջակեղին – Մ.Ֆ.)** 20.000 ուժեղ հեծելազոր ու հետևակ հավաքեցին և դեմ էյան հաղթական ղզբաշների բանակին։ Կողմերի միջև մեծ պատերազմ եղավ, վրացիները Իքբալի ուժով ջախջախվեցին, մյուրիղների սուր սրերով սպանվեցին մինչև 1.000 հետևակ և հեծյալ վրացի անհավատներ, Մուրադը փախավ Գոռումի երկիր, իսկ Թահմուրազն ու աթաբեկն էլ գնացին ապրելու Վրաստանի անտառներում և թավուտներում» (Իսբանդեր Մուկշի «Աբբասի պատմությունը»)։

«Երկու ամից ղզբաշները դարձյալ երկրորդ անգամ զորածողով արեցին վրացիների դեմ, իսկ վրացիների գլխավորն էր մինևույն մոտարավը։ Սա այս պատերազմում նույնպես կոտորեց ղզբաշ զորքերին, սպանեց Ամիրգունա (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունա – Մ.Ֆ.)** և Շահբանդա խաներին ու Սեյիմ սուլթանին» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56)։

«Յայոց 1075 թվականին ղզբաշները դարձյալ եկան Վրաստան և նույն Մովրոդը կոտորեց հեծյալներին՝ սպանելով Շահբանդա խանին, Ամիրգունա խանին (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)** և Մուլլան Սեյիմին...։ Ահա այդպես երկու ամից ղզբաշները դարձյալ երկրորդ անգամ զորածողով արեցին վրացիների դեմ, իսկ վրացիների գլխավորն էր մինևույն մոտարավը։ Սա այս պատերազմում նույնպես կոտորեց ղզբաշ զորքերին, սպանեց Ամիրգունա և Շահբանդա խաներին ու Սեյիմ սուլթանին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»)։

«Յայոց 1064 թվականին շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.)** Ղոչիբաշին ուղարկեց Վրաց տուն...։ Ահա այսպես այս Ղոչիբաշին Վրաց տունը բանդեց և կոտորեց, իսկ Մովրոդը փախավ օսմանցիների մոտ» (Անանուս «Թաթարների դուրս գալը»)։

«Յայոց 1074 թվականի հոկտեմբերին Ղոչիբաշին եկավ Վրաստան» (Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»)։

«Յայոց 1075 թվականին Ղոչիբաշին եկավ» (Անանուս «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»)։

«Հաջորդ տարի շահն (**Սեֆյանների շահության շահ Արքաա I Մեծը – Մ.Ֆ.)** անձամբ գնաց Վրաստանի վրա: Յուսուֆ խան Շիրվանցին շտապեց իր զորքով միանալ նրան, սակայն Ձագամ գետի ափին դիմավորվեց այնտեղի քրիստոնյաների մեծաքանակ զորքի կողմից: Համար մարտից հետո Յուսուֆ խանը գլխավին ջախջախեց նրանց և հիմնովին ավերեց Ձագամը» (Արքաա-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁸⁰¹ «Ճակատամարտից հետո ղզբաշները եկան Տփղիս և ահա ելան այստեղի միջնաբերդում կանգնած ռազմիկները, որպեսզի ամայացնեն Լիսին, սակայն մոռարավր 60 ռազմիկների հետ միասին նրանց փախուստի մատնեց, 700 հոգու կոտորեց և միայն քչերը փրկություն գտան քաղաքի պարիսպներից ներս: Դրանից հետո մոռարավր մեկնեց Գարտիսկարի, փլուզումով փակեց ճանապարհները և ամրացրեց Վերին Զարթլին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

«Եվ այդ տարում վրաց մուրավր ջարդեց... ղզբաշներին... երեք անգամ» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁰² «Ինչպես ասացինք, Ամիրգունն խանը (**Երևանի խանության ապագա խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.)** մոռարավր դեմ պատերազմում խոցվեց և նրան տարան Երևան: Ղոչիբաշու մոտ էր Թահմասպ-բեկը (**Երևանի խանության ապագա խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.)** Ամիրգունն խանի որդին: Մարերի ցեղը, որ քրդերն են Մասիս լեռան այն կողմից, լսեց, միատեղվեց և մտածեց զալ Շարուրի դաշտը ու ավարել: Այս լուրը հասավ Ամիրգունն խանին, այդ պատճառով նա իր որդի Թահմասպ-բեկին խիստ պատգամ հղեց և ասաց. «Տառապանքի և նեղության օրեր վրա հասան քեզ, արդ ո՞ւմ վրա ես հույս դնում»՝ այդտեղ մնալով»: Եվ երբ Թահմասպ-բեկը լսեց իր պատգամը, խոր խոցվեց: Այդ պատճառով էլ, առանց Ղոչիբաշու գիտության, նա առավ իր գունդը, նույն օրը գնաց Գեղամա գավառը, մյուս օրը անցավ Վայոց ձոր, իսկ երրորդ օրը իջավ Վեդի կոչվող դաշտը, որտեղ տեսավ, որ մարերը տարածված են դաշտավայրում: Թահմասպը բարձր ձայնով գոչեց. «Օ՛ս տուր, ղզբաշ, օ՛ս տուր»: Եվ մեկը պարսիկների կողմից, այն էլ ոչ ազնվական, այլ՝ ուտորին և վատ մեկը, արհամարհանալով պատասխանեց ու ասաց. «Բեշ բաթման տառանուն նա հավի օլուր», որ ստույգ հայերեն այս է, բանի որ հացի պակասություն կար, ուստի այդ մարդը՝ Ուլուֆան, կորեկ էր առել և այստեղ նա անարգանքով էլ երեսով տվեց: Եվ մինչև այսօր սա առակ է ասվում այս երկրում: Այս խոսքի վրա պարսիկները թուլացան և պատերազմ մտնել չցանկացան, ուստի Թահմասպ-բեկն ինքը քիչ մարդկանցով մտավ քրդերի բանակը ու սկսեց կոտորել: Չորեքը, այդ տեսնելով, արիացան, սրանք էլ մտան պատերազմ և հաղթեցին քրդերին ու հալածեցին: Նրանք գնացին մինչև այնտեղ, որ կոչվում է Այաղուռասարայ, և այստեղ կանգնեցին քրդերի սպիտակ դրոշմը, որ կոչվում է ալամ կամ բայրադ: Քրդերը, տեսնելով իրենց դրոշակը, կարծեցին ճշմարտություն է, ուստի գնացին նրա մոտ, իսկ պարսիկները բռնում էին նրանց, կալանում և կոտորում էին: Ավարեցին նրանց ողջ ունեցվածքը, իսկ մնացածը, մազապուրծ եղած, գնացին իրենց տեղերը» (Զաքարիա Զևանքեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 34):

⁵⁸⁰³ «Մինչդեռ Թահմասպ-բեկը (**Երևանի խանության ապագա խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.)** Այաղուռասարայում էր, եկավ մի այլ գույժ, թե, ահա, օսմանցիների մի գունդ Կարսից ելել, եկել հասել է Կվաշ և Վժան՝ Արագածի լեռնատներում, որից հետո կանխում է գնալ Կարբի: Թահմասպը այս լսելով՝ բոլոր գեղիներին, սպանվածների գլուխներն և ավարը ուղարկեց իր հայր Ամիրգունն խանին (**Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.)**, իսկ ինքը չգնաց, այլ, առնելով զորքը, նույն երեկոյան գնաց Նորագավիթ գյուղը: Այնտեղ ձիերը կշտացրին և աքլորականչին ելան ու անցան Հրազդան գետը, որ Ձանգուն է: Նրանք բռնեցին առապարը և առանց ճանապարհի հասան Օշականից վեր, անցնելով Զասաղ գետը այգիներից ներքև, որ կոչվում է Կարբիի դաշտ: Անցան, գնացին, հասան Վժանի հանրը և տեսան օսմանցիներին: Պատերազմի փողը հնչեցրին և պարսիկներն ու օսմանցիները խառնվեցին միմյանց: Օսմանցիների ձիերը պարսից փողերի ձայնին վարժ չէին և, երբ փողերը հնչեցին, դրանք սկսեցին փախչել, իսկ պարսիկներն ընկան նրանց հետևից ու հալածեցին նրանց: Այդ ընթացքում Թահմասպ-բեկը՝ մոլորված և կտրված իր զորքերից, միայնակ գնավ էր: Երեք օսմանցի հեռվից տեսան նրան, իմացան, որ պարսիկ է, բայց չիմացան, թե ով է և գողոնի ընկան նրա հետևից, բայց նա ուներ կիսաբնական գործարկի մի ձի, որին անվանում էին Ղազիզդեր: Փախչելով օսմանցիների առջևից՝ ահա, նա հանդիպում է մի փոսի, որի լայնությունը բանջորս թփ, սակ խորությանն և երկայնությունն էլ անչափ էր: Մորակներով ձին, սակայն, նա շեշտակի թափ առավ և թռավ ու անցավ այն կողմը՝ կանգնելով ոտքերի վրա: Թահմասպը իջավ, համբուրեց ձիու աչքերը և, գնալ գալով, գտավ իր զորքը: Նրանք հաշվեցին և տեսան, որ զորքից պակասում է 6 մարդ, իսկ իրենք ունեն կապված 5 հոգի և 3 գուլի: Դրանք առան և գնացին Երևան խանի մոտ, որտեղ երկու պատերազմները նկարագրեցին, պատճենը տվին սուլիանդակի ձեռքը և ուղարկեցին շահին...: Երբ Թահմասպը խանը Վժանի դաշտում կոտորեց քրդերին, մեծամեծներից ոմանց բռնեց, կնդեց և ուղարկեց Մեծ Շահ Արքաա (**Սեֆյանների շահության շահ Արքաա I Մեծին – Մ.Ֆ.)**, իսկ նա հրամայեց դրանցից երեք մարդ մերկացնել և նետել աշյուծների առջև՝ իր զորքի հաճույքի համար» (Զաքարիա Զևանքեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 34, 46):

⁵⁸⁰⁴ «Ղոչիբաշին փորձ կատարեց Ամիրխանիորին կնոջ հետ դուրս հանել Արեշից, սակայն չկարողացավ հասնել դրան: Այդ ժամանակ նա դիմեց Չուրք Երիսթավին, որպեսզի ազատի նրանց: Չուրքը թույլ տվեց նրանց այդպես վարվել, սակայն պայման դրեց, որ նրանք առաջանան Արագվիի ճանապարհով, որից հետո, երբ կվերադառնան Զասին, իր տիրույթները չամայացնեն: Դա Ղոչիբաշին խոստացավ նրան ամուր երդումով և, դեկավար կարգելով խոսքով Միրզային, ուղարկեց...: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Ցիցամուրիի մոտ ղզբաշները հանդիպեցին մոռարավրին, որը նրանց մեծ վնաս հասցրեց, թեև ղզբաշները իրենց թվաքանակի շնորհիվ այնուհանդերձ հաջողության հասան և կանգ առան Մուխրանիում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

«Եվ այդ տարում վրաց մուրավր ջարդեց... ղզբաշներին... երեք անգամ» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁰⁵ «Ստացան շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Արքաա I Մեծի – Մ.Ֆ.)** հրամանը՝ մտնել Երիսթավի տիրույթներ, վերցնել Իմամդուլի խանի աղջկան և ուղարկել նրա մոտ: Չորք ուղարկեցին, որի մի մասն առաջացավ Զասնյան, իսկ մյուս մասը՝ Արագվյան կիրճով: Կիրճ մտնելիս նրանց բաց թողեցին և նրանք մոտեցան ամրոցին, որտեղ նրանց հանձնեցին Իմամդուլի խանի աղջկան, սակայն վերադարձին ճանապարհին փլուզում իրականացրին և թիկունքից հարձակվեցին: Երեք օր շարունակ մարտնչեցին, մինչև որ ջաջեցին ճանապարհը և մեծ ոճկարություններով ճանապարհորդ չմաքեցին ծառերից, ընդ որում ոմանք այդ ընթացքում զոհվեցին, այլք բռնեցին Կախեթի ուղղությունը, իսկ մնացածներն էլ առաջ տարան Ամիրխանի ընտանիքը: Շահբանդա խանին սպանեցին, իսկ Շիրվանի կառավարիչ Դագան խանին էլ կեղտանի գերեցին, թեև հետո նրան զգալուն ազատեցին գերությունից: Ամիրխանի ընտանիքը ուղարկեցին խանին, իսկ Անդուլապար Ամիրխանյանը նետվեց տիֆլիսյան ամրություն և այնտեղ էլ մահացավ: Նրա կնոջն և երեխային բերին շահի մոտ, իսկ Սիմոն աղբայր (**Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն II-ին – Մ.Ֆ.)**, որպես օգնական տալով Չանակի խանին, դրեցին Զարթլիի արքա» (Փարսադան Գորգիջանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 49):

«Ղզբաշները անցան Դուշետին, հետո՝ Մոխուլետին և ի վերջո ժամանեցին Խևի, որտեղ, ամրոցից հանելով Անդուլապարիին իր կնոջ հետ միասին, անցան Լոմիսի լեռն ու մտան Զասնի կիրճ: Այդ ժամանակ, ահա, ելան Զասնի Երիսթավ Իեսեն և Չուրք Երիսթավի որդի Գեորգին, բանգի Չուրքը իր տված երդումի պատճառով չէր կարող միանալ նրանց: Եվ ահա նրանք փակեցին բանյան ճանապարհը, իսկ մոռարավրն էլ դիմավորեց նրանց կիրճի վերջում: Արդյունքում ղզբաշների այնպես ջարդեցին, որ Զասնի գետը սկսեց նմանվել արյան, իսկ Ամիրխան խանին և երեք այլ սուլթանների էլ գերեցին: Խոսքով Միրզան, սակայն, քաջաբար մարտնչեց և նրանից չկարողացան խլել այն կնոջը, որը վերցրեց նրան ու բերեց Ղոչիբաշու մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

«Եվ այդ տարում վրաց մուրավր ջարդեց ... ղզբաշներին ... երեք անգամ» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁰⁶ «Դրանից հետո Ղոչիբաշին ռազմիկներ ուղարկեց, որպեսզի ամայացնեն Սամցխեն և Սաբարաստիանուն, իսկ մոռարավրն էլ ամրացրեց Կիկանատերին, Ալին, Սուրամին ու Խևին, որից հետո հեռացավ Սամցխե, բանգի այնտեղ էին գտնվում նրա տներները: Դրանից հետո Ղոչիբաշին զորք ուղարկեց մոռարավրի դեմ: Ղզբաշները պաշարեցին Ասպինձան: Այդ ժամանակ մոռարավր որսի էր և, այստեղից տեսնելով Ասպինձայի պաշարումը, քիչ մարդկանց հետ հարձակվեց ղզբաշների վրա, նրանց փախուստի մատնեց ու ջարդեց, այնպես որ քչերը հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»): «Այդ ժամանակ եկավ մոռարավր Գեորգին և Ասպինձայի մոտ հաղթեց ղզբաշներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁸⁰⁷ «Այդ ժամանակ ղզբաշները տիրում էին Խետվիսիին և Սամցխեի մի բանի այլ ամրությունների և ահա մոռարավր, հարձակվեց նրանց վրա, ոչնչացրեց դրանց պահպաններին ու զբաղեցրեց դրանք, որից հետո Գեորգի Զավթառաշվիին ուղարկեց սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.)** մոտ և նրանից զորք խնդրեց, որպեսզի զբաղեցնի այդ ամրությունները: Սուլթանը հաճույքով համաձայնեց և մոռարավրին շատ նվերներ և մեծ բանակի ենթերիներ ուղարկեց, որոնք զբաղեցրին այդ ամրությունները» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»): «Այնուհետև մոռարավր հարձակվեց ու գրավեց Խերտվիսին և այլ ամրություններ, որոնք գրավվել էին ղզբաշների կողմից, որից հետո դրանք հանձնեց օսմաններին» (Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

⁵⁸⁰⁸ «Հայքի մելիք աթաբեկն և Չակուլը այնուհանդերձ համադարձություն էին պահպանում շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Արքաա I Մեծին – Մ.Ֆ.)** և հենց դրա համար էլ մոռարավր հարձակվեց նրանց վրա, որոնք փախան, իսկ մոռարավրն էլ, վերցնելով նրանց գույքն ու տներներին, վերադարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸⁰⁹ «Ելե-խոսքով Բարատաշվիին ազգակցական կապ ուներ Իրանի սպասալար Ռուստամի (**Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Ռուստամի – Մ.Ֆ.)** հետ, որը նրան շատ նվերներ էր ուղարկում և հենց այս պատճառով էլ սա չէր ենթարկվում մոռարավրին: Ավելին, նա բերել տվեց 500 ղզբաշ

հրաձիգների և նրանց տեղակայեց Քիրտիկյան ամրոցում: Մոռարավը դրանից անհանգստացավ և մի առավոտ հարձակվեց Տփղիսի վրա: Իր եղբայր Խոսիոյի հետ միասին նա բռնեց Բեյ-խոսրովին, որից հետո ստիպեց կանչել այն հրաձիգներին: Դրանից հետո բոլոր այդ 500 հոգուն էլ նա կոտորեց, իսկ Խոսիոյին էլ փակեց Կիկանտերի ամրոցում» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸¹⁰ «Դրանից հետո մոռարավին լուր հասավ, թե Բվեշ Ցերետեյին պառնում է իրեն ու այդ պատճառով է նա հարձակվեց ու այրեց վերջինիս տիրույթները, սակայն հետդարձի ճանապարհին Բվեշին հասավ նրան և նրանք սկսեցին ճակատել: Արդյունքում մոռարավը երեք նետերով վիրավորեց Բվեշին և վերջինս փախավ, իսկ մոռարավը հաղթական վերադարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸¹¹ «Այդ ժամանակ Աբեմի սահմանում եղող Ախասխա բերդից օգնություն խնդրողներ էին եկել և հայտնել, որ 1.000 հոգու չափ դժբաժնի գինկորներ պաշարել են վերոհիշյալ բերդը: Այդ պատճառով Դիարբեքիի բեգլեբեխ խոսրով փաշան, Դալեայի վայի Նուզայ փաշան, Մարաշի վայի Չոր փաշան, Ռումելիի վայի Սուլեյման փաշան և Դիարբեքիի դուլի աղա Չալաբ Մուհամմեդ աղան խորհրդակցեցին ու որոշեցին 4.000-5.000 հոգու չափի գինկորներով հավաքվել: Այդ բոլոր բեգլեբեքներին սերասքեր նշանակվեց Անադոլիի վայի Դիշվենկ Դուսեյն փաշան: Եվ ահա նրանք բոլորը Չուլիքիս ամսի 5-ին շարժվեցին դեպի Ախասխա, ընդ որում մեծ սարդարն էլ որոշեց նրանց հետևից գնալ դեպի այդ կողմը...: Զանի որ դեպքերն այդպիսի փախճան ունեցան, հնարավորություն չեղավ Ախասխային օգնություն է հասնել: Արդյունքում դժբաժնի արագ կերպով գրավեց Ախասխայի բերդը և ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց բերդում եղած խլամ բնակչությանը» (Մուստաֆա Նախիմա «Պատմություն»):

«Երբ օսմանյան բանակը Բաղդադը գրավելու համար պատրաստություններ էր տեսնում, Աբեմի սահմանի քաղաքներից լուրեր ստացվեցին, թե դժբաժնիները պաշարել են Ախալցխայի բերդը» (Սոլաբգադե «Պատմություն»):

⁵⁸¹² «Երիտթալ Զուրաբը սկսեց տեղագին կերպով օգնել Թեյմուրազ արքային (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.): Մարտի վայր ընտրեցին Բազադեթին, ընդ որում դեպի այդ վայրը տանող ճանապարհի վրա ջուր բաց թողեցին, որպեսզի ցեխ առաքացնեն: Մոռարավը, սակայն, լավ գիտեր այդ վայրերը և, մի կողմ թողնելով ցեխերը, իր զորքը այլ ճանապարհով բերեց մարտի դաշտ: Հայտնում են, թե նա ասել է. «Մարտում ես կհանդիպեմ Թեյմուրազի հետ և կհամենատեմ իմ ծերությունը նրա երիտասարդության հետ»: Նա նաև ուղարկեց հայտնելու Թեյմուրազ արքային, թե. «Ես նստած կլինեմ այսինչ տիպի ձիու վրա և այսինչ գույնի գրաի կլինի հագիս, թող արքան հայտնի իր նշանները»: Այդ մասին զեկուցեցին արքային ու սա նա, հայտնելով իր նշանները հանդերձակորվեց՝ պատրաստվելով մենամարտել մոռարավի հետ: Դա դուր չեկավ Զուրաբ Երիտթալին և նա սասց արքային. «Տիրակալը պետք է մարտնչի տիրակալի, այլ ոչ թե ենթակա ծառաների հետ: Այն նշաններով, որոնք դու նշել ես, մենք կպատենք Սաակաձեի սատիճանին հավասար մեկին և կստիպենք, որ նրանք իրար գան»: Այդպես էլ արեցին: Եվ ահա հայտնի մի ընտանիքից մի երիտասարդ կախեթինցու պատրաստեցին ու, մինչ շարքերը կազմվեցին, սա կայծակի արագությամբ հարձակվեց մոռարավի վրա: Վերջինս դեմ արեց փահանը, կտրեց նրա Նիզակին և նրանք մի պահ հեռացան իրարից: Այդ ժամանակ մոռարավը շուռ տվեց ձին և Նիզակով հարվածեց հակառակորդին: Այդ ժամանակ էլ հենց նա գլխի ընկավ, որ դա Թեյմուրազ արքան չէ: Մի անգամ էլ հարձակում գործեց մոռարավը և, սրով հարվածներով կոտորելով հակառակորդի սաղավարտը, թեև չվիրավորեց վերջինիս, բայց ուժեղ շշտեցրեց: Այնուհանդերձ երիտասարդը գոչեց. «Օրհնյալ է այն ծառան, որն իրեն զոհում է հանուն տիրակալի»: Այսպես ասելով երիտասարդն ինքը հարձակվեց մոռարավի վրա, սակայն, թանի որ առանց սաղավարտ էր, վերջինս սրով հարվածեց նրան և ջարդեց գլուխը, որից հետո երիտասարդը գետին տապալվեց ձիուց: Չորքերը նետվեցին միմյանց վրա և թե՛ մարտ սկիզբ առավ: Այն երիտասարդի հետ մենամարտից մոռարավը թուլացել էր և, չկարողանալով մարտնչել, միայն դիտում էր, թե ինչպես են մարտնչում այլ: Երկու կողմերն էլ ուժեղ էին կռվում, սակայն ի վերջո հաղթանակը մնաց Թեյմուրազին և հակառակորդները դիմեցին փախուստի: Վերջիններիս սկսեցին հետապնդել և ահա շատ խեղճեցիների գերեցին ու բերին Թեյմուրազի մոտ: Այդ ժամանակ հրաման տրվեց՝ ոչ-ոքի չսպանել, այլ կտրել գերվածների մեկական ականջը և բաց թողնել» (Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51):

«Մոռարավը հավաքեց Քարթլիի զորքը, օժանդակ զորք ուզեց խեղճեցիների արքա Գեորգիից (Խմեղեթի թագավորության արքա Գեորգի II-ից – Մ.Ֆ.) և Ախալցխայում նստող Սամցխեի Սաֆար փաշայից, որից հետո բոլոր այդ ուժերով հարձակվեց Դուշետիի վրա: Նրանք մարտնչեցին Բազադեթում և չմնաց մի մարդ, որը վերք ստացած չլինեց, որոնց թվում էին տեր Թեյմուրազը (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.), մոռարավի ու Զուրաբը: Այնուհանդերձ մոռարավի նկատմամբ առավելության հասան և նա Բեյ-խոսրով Մուխրանբատունիի հետ միասին Երիստոսի 1626 կամ Երոնիկոսի 314 թվականին հեռացավ Սամցխե» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Մոռարավի և Զուրաբի միջև թշնամություն առաջացավ: Այդ ժամանակ Զուրաբը կանչեց Թեյմուրազին գրավելու Քարթլին և սա եկավ Տուշետի: Այնտեղ ուժեղ և մեծ զորքով եկավ նաև մոռարավը, սակայն Թեյմուրազի հետ էին Զուրաբ Երիտթալը, Իոսաֆ Ամիրխայրիսի և նրա կախերը: Մարտում իր խոստումը կատարեց Էփեշերը, որը կախերին և այլ ռազմիկների հետ էր. «Փորձեք սպանել մոռարավին, բանգի նա բոլորին իրար է խառնում»: Հարձակվելով մոռարավի վրա՝ Էփեշերն իր Նիզակին ուղղեց նրա կրծքին, սակայն կտրեց այն հակառակորդի գրաիների վրա, իսկ մոռարավն էլ սրով կիսեց նրա չպաշտպանված գլուխը: Դրանից հետո մոռարավը արագ մոտեցավ տեր Թեյմուրազին և, մտրակով հարվածելով նրա ուսին, այնուհանդերձ զսպեց իրեն: Հաղթեցին մոռարավին և նա Երիստոսի 1626 կամ Երոնիկոսի 314 թվականին փախավ, իսկ նրա հակառակորդները կոտորեցին ու գերվածքներ շատերին, ընդ որում գերի ընկածների թթները Թեյմուրազը հրամայեց կտրել, իսկ ոմանց էլ ականջները կտրեցին և հետո միայն բաց թողեցին, որից հետո նա եկավ ու Զուրաբի օգնությամբ զբաղեցրեց Քարթլին» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.): «Երիստոսի 1626 կամ Երոնիկոսի 314 թվականին Բազադեթում տեր Թեյմուրազն ու մոռարավը ճակատեցին, տեր Թեյմուրազը հաղթեց» (Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸¹³ «Մեր Հայոց 1076 թվականին Աբազան ապստամբություն բարձրացրեց թագավորի դեմ, դրա համար էլ սա 12 փաշաների ու 5.000 ենիչերիների հետ միասին ուղարկեց սերաբյար Դիշիկ Յուսեյնին: Մրանք եկան և բանակեցին դաշտում՝ կամենալով խաբեությամբ Աբազային դուրս հանել ասելով. «Արի գնանք Ախալցխայի վրա»: Աբազան, սակայն, խորամանկորեն նույն կերպ պատրաստություն տեսավ, գիշերով ելավ, գնաց և նրանց ողջ կազմով կոտորեց, իսկ Դիշիկին էլ բռնեց, բերեց բերդի մեջ ու չարաչար մահով սատկեցրեց՝ կողոպտելով նրա մեծաթանակ զորքի ողջ ունեցվածքը» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1076 թվականին խալիլ փաշան վեգիր եղավ և եկավ Էրզրում՝ Աբազան փաշայի վրա, սակայն Աբազան գլուխը պահեց ու ենիչերիներին ջարդեց: Երկու փաշաներին նա քաղաքից դուրս սպանեց, չորս այլ փաշաների բռնեց, տարավ բերդը և դուռը փակեց: Խալիլ փաշան նստեց այնտեղ 2 ամիս ու կես...: Միայն այդպես Հայոց 1076 թվականին Աբազան ապստամբեց Արզրումում» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1076 թվականին խալիլ փաշան վեգիր եղավ և եկավ Էրզրում՝ Աբազան փաշայի վրա, սակայն Աբազան գլուխը պահեց ու ենիչերիներին ջարդեց: Երկու փաշաներին նա քաղաքից դուրս սպանեց, չորս այլ փաշաների բռնեց, տարավ բերդը և դուռը փակեց՝ նստելով այնտեղ 2 ամիս ու կես» (Ամիրխայր Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Դրանից հետո կրկին խռովություն եղավ և Աբազան անխնա սրի քաշեց այս ենիչերիներին իրենց փաշայի հետ միասին, որին ձերբակալեց, իսկ նրա զորքն էլ ցրեց այնպես, ինչպես հողմը է ցրում փոշին» (Գիստո Խաչկազի «Տարեգրություն»):

«Հաշվի առնելով այս ամենը՝ սարդարը մինչև իր մեկնելը իր զորքերի օգնության ուղարկեց 7 բեգլեբեքների՝ իրենց էլայեթների զորքի հետ միասին՝ հրամանատար նշանակելով Դուսեյն փաշային: Սարդարը նաև հրահանգ ուղարկեց Աբազա փաշային, որպեսզի սա միանա Դուսեյն փաշայի զորքերին, երբ վերջինս կժամանի Էրզրում: Աբազա փաշան, ենթարկվելով այդ հրամանին, սկսեց պատրաստվել արշավանքի, բայց հետո մտածեց, որ այդ զորքը Արիսկա չի գնա, այլ կգա Էրզրում, որպեսզի իրեն թակարդը գցի և հոգին հանի: Եվ ահա, հավանաբար դրան, Աբազա փաշան հրավիրովի ճաշ տվեց՝ դրան հրավիրելով ժամանող հրամանատարին ու նրա բեգլեբեքներին: Միաժամանակ նաև նա զինեց իր ռազմիկներին՝ հրամայելով նրանց սպասել իր ազդանշանին: Իրենց հերթին հրամանատարները, Աբազա փաշայի կողմից ոչ մի վատ բան չենթադրելով, հանգիստ եկան հրավերի, այն դեպքում, երբ նրանց ռազմիկները ցրվեցին շուկաներով և խանութներով: Հենց այդ պահին էլ, ահա, Աբազա փաշայի ռազմիկները դուրս ցատկեցին ամրոցի դարպասներից և Դուսեյն փաշայի ծամբարում թալան ու կողոպուտ արեցին՝ մեկ ժամկա ընթացքում ճանկելով այն ամենը, ինչ կարողացան տանել, և հեռանալով: Հարձակողները իրենց հետ շատ իրեր և գույժներ տարան: Երբ ոչինչ չկասկածող Դուսեյն փաշայի ռազմիկներն իմացան այդ մասին, նրանք նետվեցին ձիերի, ուղտերի և նույնիսկ եղջերավոր անասունների վրա ու սուրացին այն ուղղությամբ, որ ուղղությամբ իր գտնվում էր սարդարը: Նրանք նրան տեսան միայն երկու օր անց» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

⁵⁸¹⁴ «Մեր Հայոց 1077 թվականին թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով Աբազայի վրա ուղարկեց գեյթունցի հայի տղա վեգիր խալիլ փաշային: Աբազան ողջ երկիրն այրեց, ամեն ինչ հրի մատնեց, իսկ ինքն էլ բազում պատրաստությամբ ամրացավ բերդում: Խալիլը երեք ամիս պաշարեց նրանց, մինչև որ ձյուն եկավ նրանց գլխին: Դրանից հետո նրանք ելան և կորան, իսկ Աբազան էլ, գնալով նրանց հետքերով, շատերին կոտորեց, գրավեց բոլոր հրանոթները և հաւաքեցները, ինչպես նաև Արզրումի մոտի երեք բերդ» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Փրկվածներից ոմանք գնացին և ընկան հիմնական բանակը, որի վեգիրը պիղծ ու ժանտ անիծյալ մեկն էր, նման ուրացող Դուլիանոսին (Հռոմի կայսր Դուլիանոսին – Մ.Ֆ.) և Լանգ Թեմուր կոչեցյալին (Թեմուրյանների Եմիրության հիմնադիր Եմիր Թեմուրին – Մ.Ֆ.): Խոսքը խալիլ վեգիրի մասին

է, որը ելավ և իր զորքով հեղեղեց մեր երկիրը: Այդ ժամանակ այս պիղծ Աբազան Նոր չարիք հնարեց և բռնագրավեց քրիստոնյաների ապրանքներն ու կերակուրները, որից հետո ելավ բերդ և առավել չարությամբ ամրացավ այնտեղ: Նա նաև բոլոր մարդկանց հանեց տներին և այրեց դռանք, որից հետո կրկին վերադարձավ ու ամրացավ բերդում: Այդ ժամանակ այն չար վեգիրը եկավ և պաշարեց քաղաքից ինչ-որ մնացել էր, ավարառեց ու չողորմաց քրիստոնյաներին, բայց հետո ամիթով հետ դարձավ, երբ որպես մի չար առյուծ էր եկել, սակայն հետ գնաց որպես մի մուկ» (Գինտու խաչկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ ժամանակ Յաֆիգ Ամեղը վեգիր, ինչպես նաև սարդար դարձավ և Ամիդ գնաց: Նա զորքով ելավ և Թոքայթ եկավ, տեղ հասան նաև Բարդաղից ուղարկված զորքերը: Եվ ահա նրանք գնացին և երկու ամիս մարտ տվեցին Աբազայի դեմ: Նրանք 52 օր երկու տեղերից թունել փորեցին, սակայն ոչ մի օգուտ չստացան: Բացի դրանից նրանք ծառերով և հողով լցրին խանդակը, սակայն պարսիկները դատարկեցին այդ, իսկ ծեղքերի մոտ էլ սկսեցին զինված հերթապահել: Դրանից հետո վեգիրն և խոսրով աղան սկսեցին զորքին սրով առաջ մղել, իսկ պարսիկները վերևից հրացանով ու հրանոթով հարվածում էին և նրանց շատ կորուստներ պատճառում, բանզի լսել էին, թե շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) գալիս է: Բանն այն է, որ ջալալիները մի գոռություն էին ուղարկել նրան, թե. «Եվ, այս քաղաքը վերցրու և շնորհակալ կլինեմք»: Այսպես երկրորդ և երրորդ անգամ մարտի մեջ մտան, սակայն ոչ մի օգուտ չստացան ու զգվեցին: Սովով և սրով օսմանցիներին շատ մարդիկ էին մեռել, հարվածների տակ ընկավ Նույնիսկ վեգիրի վրանը, որը մահից հազիվ պրծավ: Եվ ահա զորքը Ամիդ դարձավ և այդ մասին տեղյակ պահեց արքունիքին, ընդ որում ճանապարհին շատերը մեռան, շատերն էլ ստիպված ծիու միս կերան» (Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Այդ տարի հալիլ փաշան դարձավ վեգիր և եկավ Կարին՝ Աբազայի վրա: Աբազան, սակայն, Նորից գլուխ բարձրացրեց, ենիչերիների ջարդեց, վեց փաշա բռնեց, երկուսին դրսում սպանեց, իսկ չորս փաշաներին էլ տարավ բերդը և բերդի դուռը փակեց: Հալիլ փաշան նստեց բերդի շուրջը երկուսուկես ամիս, յոթ ական փորել տվեց, սակայն ի վերջո չկարողացավ գրավել այն, ելավ և գնաց: Կես ճանապարհին նա հրանոթները թողեց, իսկ Աբազան հետապնդեց և ութսուն շարան ուղտ ու վաթսուն շարան ջորի, բոլորը բեռներով՝ գրավեց, շատ մարդ բռնեց և շատ էլ կոտորեց: Վեգիրը գնաց Թոքայթ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«5/1 Նույն ժամանակ Կարին քաղաքում էր Աբազա փաշան, որ չափազանց արի և քաջ պատերազմող էր ու՝ շատ հեծյալների տեր: Սա թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Օսման II-ի – Մ.Ֆ.) արյան վրեժխնդության համար սկսեց ենիչերիներին կոտորել՝ սկսելով Կարինից... /56/ Յայդ 1076 թվականին հալիլ փաշան դարձավ վեգիր և եկավ Կարին՝ Աբազայի վրա: Աբազան, սակայն, Նորից գլուխ բարձրացրեց, ենիչերիներին ջարդեց, վեց փաշա բռնեց, երկուսին դրսում սպանեց, իսկ չորս փաշաներին էլ տարավ բերդը և բերդի դուռը փակեց: Հալիլ փաշան նստեց բերդի շուրջը երկուսուկես ամիս, յոթ ական փորել տվեց, սակայն ի վերջո չկարողացավ գրավել այն, ելավ և գնաց: Կես ճանապարհին նա հրանոթները թողեց, իսկ Աբազան հետապնդեց և ութսուն շարան ուղտ ու վաթսուն շարան ջորի, բոլորը բեռներով՝ գրավեց, շատ մարդ բռնեց և շատ էլ կոտորեց: Վեգիրը գնաց Թոքայթ» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Այսպե Աբազայի վրա եկավ հալիլ փաշան, սակայն չկարողացավ գրավել Արզրումը, որից հետո, աշխարհը թալանելով, նա սուր սուտերով գերության վարեց Արզնական, Արզրումը, Բասենը, Թորթումը և այլ գավառներ: Դրանից հետո նա գնաց Թոքայթ» (Մարգար Դասանդակացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»):

«Դրանից հետո յոթ շաբաթ անց հալիլ փաշան Աբազայի վրա եկավ, սակայն, չկարողանալով քաղաքը գրավել, հեռացավ: Կես ճանապարհին նա հրանոթները թողեց, իսկ Աբազան հետապնդեց և ութսուն շարան ուղտ ու վաթսուն շարան ջորի, բոլորը բեռներով՝ գրավեց, շատ մարդ բռնեց և շատ էլ կոտորեց: Վեգիրը գնաց Թոքայթ» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո չորս ու կես ամսվա ընթացքում հալիլ փաշան յոթ թունել փորեց, սակայն դրանից հետո էլ չկարողացավ գրավել ամրությունն և հետ դարձավ: Կես ճանապարհին նա հրանոթները թողեց, իսկ Աբազան հետապնդեց և ութսուն շարան ուղտ ու վաթսուն շարան ջորի, բոլորը բեռներով՝ գրավեց, շատ մարդ բռնեց և շատ էլ կոտորեց: Վեգիրը գնաց Թոքայթ » (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի եկավ Ստամբուլից խոսրով փաշան ու գնաց արևելք՝ դեպի Արզրում, որտեղ աստվածուհիաց Աբազա փաշան վաղուց ի վեր ապստամբել էր թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուլթան IV-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և տիրել էր այս քաղաքին, երբ բազում անգամ տաքչկաց զորքերը գնացել էին նրա վրա, սակայն հաղթել էին նրա կողմից» (Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1625 թվականի»):

«Քաղաքը պաշարվեց: Ամենաքաջերը նետվեցին առաջ և փորձության ենթարկեցին կայազորի զինվորների ռազմական ոգին, որոնք պաշտպանվում էին արիաքար ու թույլ չէին տալիս որևէ մեկի առաջխաղացումը: Նրանք գիտեին, որ ամրոթայի մի մահ է սպասում բոլոր նրանց, ովքեր կընկնեին պաշարողներին ձեռք, ուստի գերադասում էին պատվով ընկնել ռազմի դաշտում, բան թե արժանանալ տանջալի մահվան...: Մյուս կողմից քաղաքն այն աստիճանի լավ էր ամրացված և ապահովված մեծ քանակությամբ ռազմամթերքով, որ որևէ մի հույս չկար այն վերցնելու, թե՛ քանց առնելու տվի վտանգը: Այդ հույսն էլ, սակայն, ի դերն եկավ ապստամբների հոգատարության պատճառով, որոնք տեղում մեծ բանակությամբ սննդամթերք էին պահեստավորել: Անհաջողության մատնված թուրքերը մեծ խուճապով թողեցին պաշարումը՝ հետևում թողնելով իրենց հրետանու մի մասը: Կայազորը հետապնդեց նրանց և սպանեց մեծ թվով զինվորների: Այս անհաջողության լուրը մեծ հուսախաբություն առաջացրեց Կոստանդուպոլսում» (Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»):

«Կուրբան բայրամից հետո սարդարը խորհրդակցություն հրավիրեց ու առաջարկեց, որ անհրաժեշտ է գնալ Երզրումի վրա: Երբ այդ մասին համաձայնությունը կայացավ, սարդարը շարժվեց դեպի Երզրում, սակայն բանակը բոլորովին հուսալքվեց: Չուլիիջայի վերջերին հասան Երզրումի մոտ գտնվող Իւջա վայրը...: Այս պատճառով հալիլ փաշան, հրաժարվելով Աքեմի արշավանքից, նախորդ տարվա վերջին շարժվեց դեպի Երզրում և իջևանեց Իլիջա կղզված վայրում: Մուհամադ ամսի սկզբին գալով դեպի Երզրումի բերդ՝ նա իջևանեց նրա հարավային կողմում գտնվող դաշտում: Աբազա փաշան, որ առաջներում փաշայի աշակերտն էր եղել, նրան չհարգեց, շարունակեց իր ապստամբական շարժումը և, բերդի դռները փակելով, հրանոթներն ուղղեց դեպի նրա վրաները: Աբազայի զինվորները, դուրս գալով բերդից, կռվում էին: Սարդարը բերդը գնդակոծող հրանոթներ չունեց: Նա, բացի Դարչուլային սպանող Մավրավ-բեկի բերած մի հրանոթից, ուրիշ հրանոթներ չունեց և միայն երբեմն զարթազաններով էին գնդակոծում: Սարդիկ էին ուղարկված, որ Թորթումի բերդին մի բանի հրանոթներ փոխադրեին: Սկսեցին պաշարման պատրաստություններ տեսնել: Մուհամադ ամսի 13-րդ օրն առավոտյան զինվորները դուրս եկան բերդից և ուղղվեցին դեպի վրանները: Մյուս կողմից ևս զինվորները գործողությունների անցան, մի բանի մարտեր տեղի ունեցան, սակայն Աբազայի զինվորները, չկարողանալով դիմադրել, նահանջեցին դեպի բերդ: Սաֆար ամսի 4-ին նախապես Դարչուլա խանին և նրա զինվորներին սպանած Մավրավ խանը, որը Կրաստանի հայտնի և կարող իշխաններից էր, սակայն որոշ պատճառներով իր եղբոր հետ հակառակության ունեց, եկավ տերունական բանակ: Նրա գալը զինվորներին Նոր ուժ տվեց և ոգևորություն պատճառեց: Նա իր հետ Օլթիի բերդից մի հրանոթ էր բերել, 2 հրանոթ էլ ստացվեց: Նույն օրն էլ անսխալապես խրամատները մտան: Չինվորները Դասան-Ղալան գրավելուց հետո յոթ օկկա գնդակ արձակող մի մեծ հրանոթ և որոշ բանակությամբ վառող բերել տվին: Սաֆար ամսի 18-ին, նախապես Դարա-Օղլան անունով իռչակված Սերդե-Գեջդե ենիչերին, որը հետո վաշտի մեջ մտնելով սիպահ էր դարձել, իր մի բանի ընկերներով հիմարություն ունեցավ արշավել դեպի Երզրումի պարիսպը, որտեղ նրան հրացանով խփեցին և նահատակեցին: Երբ տեսան, որ երեք հրանոթով մի տեղից պարիսպի գնդակոծումն արդյունք չի տալիս, սկսեցին հողը փորել» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

«Սարդարը, իմանալով տեղի ունեցածի մասին, ոչինչ չկարողացավ անել: Եվ ահա, չնայած այն բանին, որ նա որոշեց գնալ Երզրումի վրա և ոչնչացնել այդ ավազակին, սակայն, չունենալով ոչ հրանոթներ, ոչ էլ գեներ, կար ընդամենը մեկ հրանոթ, որն ուղարկվել է վրացի Մավրավի կողմից, չկարողացավ կյանքի կոչել իր այդ մտադրությունը: Այդ ժամանակ նաև վրա հասավ ձմեռը և նա լիակատար չփոթության մեջ հետ դարձավ» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Երբ նրանք մանրամասն բացատրեցին իրերի վիճակը, հալիլ փաշան իր տրամադրության տակ եղած զինվորներով և փախչող բեզբեզների զինվորներով շարժվեց դեպի Երզրում, պաշարեց բերդը: Նա, նաև ուղարկելով Աբազա փաշային, նրան հպատակության կոչ արեց և շատ խրատներ տվեց, սակայն Աբազա փաշան ոչինչ չստեց, ու, բերդում փակվելով, որոշեց շարունակել կռիվն և պատերազմը: Նա հպատակությունը անհնարին էր համարում: Երզրումի բերդը շատ ամրակուռ և անառիկ և ու նրա գրավումը և նվաճումը դժվար էին: Այդ տարվա արտակարգ դեպքերը թույլ չտվին, որ օսմանյան բանակը Արդեբիլի վրա գնա և այդ բերդը գրավի, ինչպես նախատեսված էր: Աբազայի դեմ մղված կռվում Դիշենգ Զյուսեին փաշան և մի բանի այլ էմիրներ թշնամու սրով սպանվեցին, ոմանք էլ գերության շղթաներով կաշկանդվեցին: Մեծ սերդար հալիլ փաշան այս դեպքերի պատճառով շատ վշտացավ և, Աքեմի երկիրը թողնելով, անցավ Երզրումի պաշարման գործին, սակայն բերդը գնդակոծելու համար նա միայն մի հրանոթ ունեց, որ բերել էր Կրաստանի էմիրներից մեկը՝ Մավրավ անունով անձը: Անկարելի էր Երզրումի նման ամրակուռ բերդը ավերել մեկ-երկու հրանոթով, իսկ բերդի շատ խոր խանդակներն անցնել և թունել փորել ևս հնարավոր չէր: Մյուս կողմից շրջակա քաղաքներից հրանոթներ բերելու և հողը դուրս թափելու համար նաև եղանակն էր աննպաստ: Ձմեռվա ցրտերը մոտ լինելու պատճառով նրանք ստիպված եղան բերդի պաշարումից հրաժարվել և գնալ ձմեռելու վայրերը: Ճանապարհին, սաստիկ սառնամանիքի պատճառով, իսլամական զինվորներից շատերի ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին և վիրահատները ստիպված եղան կտրել դրանք» (Սուլթազադե «Պատմություն»):

Այս մասին տեղեկացնում է նաև Բյաթիբ Զելեբին «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁸¹⁵ «Երբ փաղիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) այդ մասին տեղեկություն ստացավ, անմիջապես վեզիրներին և ուլեմներին իր մոտ խորհրդակցության հրավիրեց: Որոշվեց նոր ուժեր և անհրաժեշտ ռազմամթերք ուղարկել Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը վերջ տալու համար...: Եվ ահա 3իջրի 1037 թվականին բանակը մեծ պատրաստություններով մեկնեց Ստամբուլից: Ծանապարհին լուր ստացվեց, թե Աբազա փաշան դիմել է Շահ Աբբասին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.**) և խնդրել, որ, բանի դեռ սերողարդ իսլամական բանակով Երզրում չի հասել, շտապ կարգով Երզրում ուղարկի որոշ բանակությամբ ղզլբազ զինվորներ և մի բանի խաներ, որպեսզի ինքը Երզրումի բերդը նրանց հանձնի, դրանից հետո ինքը շահին ներկայանա և նրան հպատակություն հայտնի, ընդ որում սերողարի՝ Երզրում հասնելուց հետո բերդի հանձնումը անհնար կլինի: Շահ Աբբասը տեղեկացրեց, որ մի բանի հազար զինվորներ և զորեղ խաներից մի բանխար արդեն նշանակված են ու մոտ ժամանակներս գալու են Երզրում: Այս պատճառով սերողարդ Չուլիիջե ամսի 26-ին մի բանի հազար հեծյալ ենիչերիներին և այլ խմբերից շտապ կարգով ընտրեց գործին օգտակար զինվորներ և առույգ ձիեր: Նա նրանց հանձնարարեց հրանոթների փոխադրությունը և ասաց. «Երբ ես Երզրում հասնեմ, դուք էլ հրանոթները թռչունի նման թռցնելով պիտի տեղ հասցնեք, այնպես որ, եթե ինձից մի քայլ անգամ հեռ մնաք, ձեզ բոլորիդ կսպանեմ, ձեզ փրկություն չկա»: Բաջմարտիկ զինվորները շտապ մեկնեցին և հաջորդ օրը կեսօրին Աստոծ ողորմությամբ հասան Երզրումի շրջակայքը: 3րանոթները բերդի առաջ դասավորելու համար նշանակված զինվորները, հրանոթները թռցնելով, նույն ամսի 9-ին դրանք բերդի առաջ տեղավորեցին: 3իջրի 1038 թվականի Մուհառամ ամսի 7-ին ենիչերիները խրամատ մտան և հաջորդ օրը սկսեցին զնդակովել: Բերդի պարիսպների տակ մի բանի թունելներ փորեցին, սակայն անհնար էր բանդել և ավերել այդ ամրակուռ բերդը՝ անգամ նրանից մի քար իսկ պոկել, հատկապես շատ խորն էր նրա շուրջը փորված խրամը: Բերդում պաշարված Աբազա փաշան, տեսնելով մեծ սերողարի պատրաստությունները և նրա սիսիգի ռազմամթերքը ու զգալով, որ ինքը փրկություն չունի, շատ վախեցավ և, հատկապես տեսնելով, թե ինչպես են բերդը պաշարող հաղթական հռչակ վայելող դագիները հրացանով ու հրանոթով անընդհատ կռվում, իր սրտում ահ և սարսափ գգաց: Մեծ սերողարը Աբազայի մոտ եղած ստոր արարածներին լուր ուղարկեց և խրատական խոսքերով հպատակության ու հանձնվելու կոչ արեց. «Ինչո՞ւ եք ապստամբում վստահաբար փաղիշահի դեմ: Եթե ձեր նպատակը դիրք ստանալն է, եկեք, ձեր ցանկացած դիրքին արժանացեք: Ձեզ նման բաջերին անվայել է մնալ ապստամբ, մանավանդ դուք գիտեք, որ պատասխանությունը վերջ չունի: Միևն և իրմա ո՞վ է կարողացել օսմանցու հետ չափվել, որ Աբազան չափվի: 3ետո, երբ Աբազա փաշան մեր ձեռքն անցնի, ձեր վիճակը հայտնի կլինի: Փաղիշահի ֆերմանի համաձայն ձեր ոճիրները կներվեն և ձեր պահանջած դիրքերը կստանաք: Իմ նպատակն է ձեզ խրատ տալ: Թե չէ հետո զոջումը օգուտ չի տա»: Այսպես, շատերը մեծ սերողարի հողը համբուրեցին և շնորհի արժանացան, Աբազայի զինվորների թիվը պակասեց, մնացածներն էլ, երկար ժամանակ պաշարված մնալով, տառապում էին և ցանկանում էին հպատակություն ցույց տալ մեծ սերողարին: Աբազան և նրա խոռվարար շեյխը, տեսնելով, որ հաշտություն խնդրելուց բացի իրենք ուրիշ ելք չունեն, ինչպալ ամսի 17-ին վեց մարդ ուղարկեցին վստ սերողարի մոտ ու հայտնեցին, թե պատրաստ են հաշտություն կնքելու: Ամսի 22-ին Աբազան ինքը բերդից դուրս եկավ և սերողարին ներկայացավ: Տեսակցությունից հետո նա նորից բերդ վերադարձավ: Ամսի 23-ին մեծ վեզիր խոսքով փաշան բերդը մտավ և ուրբաթ օրվա նամագը Մեծ 3ամիում կատարեց: 3ետո, Աբազա փաշային իր հետ առնելով, նա բերդից դուրս եկավ և նրան իր վրան տարավ, որից հետո Աբազային արդեն իր մոտ պահեց» (Սուլթազադե «Պատմություն»):

«3իջրի 1038 թվականին, երբ այս տխուր լուրերը հասան ցամաքի և ծովի փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) ականջներին, նա անմիջապես հրամայեց իր զորքերի սարդար և սադրագամ նշանակել խոսքով փաշային, որի բաջությանն ու զորավարական տաղանդին հավատում էր, իսկ զայնագամ էլ նշանակեց Ռեջեբ փաշային: Այդ ժամանակ լուր եկավ այն մասին, թե Աբազա Մեհմեդ փաշան, վախճնելով Ռեջեբ փաշայի արշավանքի նախապատրաստություններից, որոշել է դիմել իրանի շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) և նրան հանձնել Երզրումի ամրոցը: 3րա համար էլ սարդարը, թիկունքում թողնելով հրանոթները, զինանոցը, ռազմական հանդերձանքը և այլ ծախություններն ու վերցնելով միայն թեթև զենքերը, մի բանի հազար ենիչերիների զլուխն անցած ծամիա ելավ և արագացված երթով ժամանեց Երզրում, որտեղ էլ ճամբար զարկեց: 3իջրի 1038 թվականի Մուհառամ ամսի 7-ին նա պաշարեց Երզրումը: Մրանից զատ սարդարը դիմեց նաև ռազմական խորամանկության, որի էությունը կայանում էր նրանում, որ նա բարեխմանական հարաբերություններ հաստատեց ամրոցում գտնվող ավազակների և այնտեղի զինված թափառաշրջիկների հետ: Եվ ահա նա սկսեց նրանց տարաբնույթ խոստումներ տալ և արդյունքում դրանց ավազակախմբերը սկսեցին հիսնական հոգանք խմբերով լքել ամրությունն ու ընդունել սարդարի հպատակությունը: Ամեն մեկին, ով փախչում էր ամրությունից, նա տալիս էր այն ամենը, ինչ խոստացել էր, դրա համար էլ հնարավորություն առաջացավ, որ ամրոցում գտնվող մարդկանց մեծ մասն անցնի օսմանների կողմը: Այս ամենի արդյունքում Աբազա փաշան ստիպված եղավ Երզրումի ավազակուց, ուլեմներից և շեյխներից մարդիկ ուղարկել սարդարի մոտ՝ խնդրելով խնայել իրեն: Սարդարն ասաց. «Ներումը հաղթանակի գրավականն է» և նրանց աման տվեց: Այս կերպ, ահա, նա Աբազային փաղիշահի ամրոցից բջջեց և այն, ինչպես և առաջ, անցավ իսլամի ռազմիկների ձեռքը» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

«Մեր 3այոց 1078 թվականին սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) սպանեց խալիլին և ուղարկեց առնաուտ խոսքով փաշային՝ նրան կարգելով վեզիր և տալով 300.000 հոգանոց մի զորք: Եվ ահա զարնաղ խոսքովը բազում պատրաստությամբ կրկին եկավ Արզրումի վրա: Աբազան փակեց բոլոր դռները և պատերազմեցին միևն Մուրա Բաջ, սակայն այդ ժամանակ Աբազայի զորքը չվար մնաց, բանգի բերդը մեծ էր և նա ի վիճակի չէր այն պահել: Բացի այդ այնպես էին հրետակոծել Երզնկայի դուռը, որ պարսպի ողջ միջին հատվածը գետին էին հավասարեցրել՝ ծայրից ծայր: Այս պայմաններում Աբազան դուրս հանեց մի մարդ և խաղաղություն կնքեց խոսքովի հետ...: խոսքովը վերցրեց Աբազային և տարավ Ստամբուլ» (Ջակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ խոսքով փաշան իր ամենայն զորությամբ շարժվեց Աբազա փաշայի դեմ՝ Թեոդոսիոպոլիս: Այստեղ խոսքովը սկսեց հարվածել պարիսպներին և փլել դրանք, սակայն Աբազան ներսից ամեն կերպ փլված պարիսպները վերականգնում էր: Այդ ժամանակ բաղաբում գտնվող տաջիկների գլխավորները և նրանց յուրայինները տեսան, որ թշնամու դեմն առնելու որևէ հնար չկա, դրա համար էլ սկսեցին աղաչական խոսքերով դիմել Աբազային, որ նա հնազանդի թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանին, իսկ եթե չհամաձայնի, ապա իրենք նրա դեմ դուրս կգան: Եվ ահա բաղաբից ելան ավազակների ոմանք ու գնացին օսմանների մոտ: Նրանք տեսան վեզիրին և հոժարությամբ ու սիրով սկսեցին պաղտառել նրան դաշնագիր և մեծ երդում կնքել, որ վնաս չլինի ոչ մեծին ու ոչ էլ բերդին: Եվ ահա նրանք միջնորդ դարձան փաշայի և Աբազայի միջև, առան վեզիրի հրամանն ու ամենայն խնդրությամբ հետ գնացին» (Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»):

«3րանից մեկ տարի հետո եկավ խոսքով անունով մի վեզիր..., սակայն եղավ այնպես, որ աստված ազատեց...: Այդ ժամանակ նա բաղաբացրեց Աբազայի սիրտը, վերցրեց նրան և տարավ իրենց թագավորի՝ սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**), մոտ» (Գինոս Խաչկաղի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի խոսքով փաշան ելավ Ստամբուլից և գնաց արևելք՝ դեպի Արզրում, որտեղ աստվածուրաց Աբազա փաշան վաղուց ի վեր ապստամբել էր թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ և տիրել այս բաղաբին, երբ բազում անգամ տաջկաց զորքերը գնացել էին նրա վրա, սակայն հաղթվել էին նրա կողմից: Այս՝ խոսքով փաշան, խաղաղություն սերմանելով, գնաց Աբազայի վրա, որը չկարողացավ մենամարտել, մտավ և ամրացավ բերդում՝ հույսը դրած Աստծո վրա: Նա ամրացավ այնտեղ, իսկ բազում բրիստոնյաներ էլ մնացին բերդից դուրս: խոսքով փաշայի զորքը շատ էր՝ թվով 180.000 հոգի, որը 40 օր պատերազմեց ամրոցի դեմ: Ի վերջո, Աստծո հաջողությամբ նրանք հնազանդեցրին բերդին և աստեցին Աբազային: Ի վերջո, խոսքովը նամակ գրեց նրան, թե. «Եթե չեյնես ամրոցից, 180.000-աոց զորքով ներս կմտնեմ և, ոչ տաջիկ, ոչ բրիստոնյա, ոչ մեղք իմ ձեռքից պրծնու չի ունենա, հրաման կտամ ու սուր տուներով կնաշեմ բոլորին»: Այնժամ այլասեռներն և բրիստոնյա տառապալ ազգը վաղազին արդարակ բարձրացրին ու պարստեցին, ո՞վ կարող է գրով նկարագրել այդ, թե. «Աբազա, բեզ ազատվելու ճար չկա, մեր արդյա՞ն էիր պարտական, ով արյունարբու գազան»: Եվ ահա ողորմաց Աստված ինչպես Նինվեի երկրում ու բռնավորի քար սիրտը բաղաբացավ: Նա ելավ ամրոցից՝ ազատելով բրիստոնյաներին: Աբազային բռնեցին և տարան Ստամբուլ» (Գրիգոր Կոլոնիացի «3իշատակարան 1628 թվականի»): «խոսքով փաշան վեզիր եղավ և եկավ Կարին՝ Աբազայի դեմ, իսկ վրացի մոուլարավը նրա հետ էր: 15 օր նա 1.503 արկ խփեց, երեք կողմից բերդի պարիսպը բանդեց, Աբազային բռնեց և տարավ Կոստանդնուպոլիս» (Ամիրսա Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այդ տարի խոսքով փաշան վեզիր եղավ և եկավ Կարին՝ Աբազայի դեմ, իսկ վրացի մոուլարավը նրա հետ էր: 15 օր նա 1.503 արկ խփեց, երեք կողմից բերդի պարիսպը բանդեց, Աբազային բռնեց և տարավ Կոստանդնուպոլիս» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«5/1՝ Իսկ սուլթան Մուրադ թագավորը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) այս Աբազա փաշայի վրա ուղարկեց իր վեզիր խոսքով փաշային, որ եկավ, Կարինի բերդը, գրավեց: Նա Աբազա փաշային բռնեց և տարավ Կոստանդնուպոլիս մեր 1077 թվականին: Թագավորը Աբազա փաշային բանտարկեց և հետո 3այոց 1083 թվականի օգոստոս ամսին սպանեց...: /56/ խոսքով փաշան վեզիր եղավ և եկավ Կարին՝ Աբազայի դեմ, իսկ վրացի մոուլարավը նրա հետ էր: 15 օր նա 1.503 արկ խփեց, երեք կողմից բերդի պարիսպը բանդեց, Աբազային բռնեց և տարավ Կոստանդնուպոլիս» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Դրանից հետո Աբազայի վրա եկավ հստորով փաշա վեզիրը, որն ամեն տեղ լավ խաղաղություն բերեց: Նա 14 պալենազ տիպի հրանոթներով 20 օր բերդին հարվածեց և դու միայն տեսնեիր քրիստոնյաների հառաչանքն ու աղմուկը: Ի վերջո, Աստված ողորմեց քրիստոնյաներին, բարիչեցին, Աբազան ելավ բերդից և միանգամից հանգստացան: Վեզիրը բերդն ավերեց, սակայն մեկ հայի իսկ չգրեց» (Մարգար Դասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»):

«Հայոց 1077 թվականին հստորով փաշան վեզիր դարձավ և եկավ Արգրումի վրա: 17 օրում նա 1.503 կրակոց արձակեց և երեք կողմերից հրանոթներ դրեց: Մովսրոպի հետ միասին նրանք փլեցին պարիսպը, բռնեցին Աբազային, վերցրին ու տարան Ստամբուլ» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Շահն (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծը – Մ.Ֆ.) ու խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) Բաղդադի համար թշնամություն էին անում միմյանց հետ: Եվ ահա մեծ զորքով Բաղդադի վրա ուղարկեցին հստորով փաշային, իսկ մոռարավն ու նրա հետ եղող վրացիներն էլ նրա հետ էին: Երբ նրանք մոտեցան Երզրումին, պարզվեց, որ Աբազա փաշան ապստամբել է և զբաղեցրել ամրությունը: Հստորով փաշան պաշարեց ամրությունը և, մեծ ջանքեր թափելուց հետո, գրավեց այն» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Կրաստանի պատմություն», գլուխ 51):

Այս մասին տեղեկացվում է նաև Մուստաֆա Նալիյան իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁵⁸¹⁶ «Այդ ժամանակ Թեյմուրազը (Վախիթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) հիշեց Ցուկետիի սուլթանի թշնամությունը և, պատրաստվելով պատերազմով գնալ նրա վրա, վնասեց ուսը, դրա համար էլ զորքի գլուխ կանգնեցրեց Չուրաբ Երիսթավին: Սա եկավ և, սպանելով սուլթանին, ամապցրեց նրա երկիրն ու վերադարձավ Թեյմուրազի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Թեյմուրազը մեծ զորքով ելավ, սակայն, ժամանելով Ալունի, նրա ձին սայթաքեց և արքան կոտորեց ուսը, ինչից առաջացած ցավերի պատճառով էլ չկարողացավ անձամբ շարունակել ուղին, այլ զորքով առաջ ուղարկեց Չուրաբ Երիսթավին: Սա եկավ և անակնկալ հարձակվեց, սակայն սուլթանը ուժեղ ամրացավ: Այդ ժամանակ Չուրաբը հրամայեց հարձակում գործել բոլոր կողմերից, ռազմիկներն ակնթարթորեն կատարեցին այդ հրամանը, տիրեցին ամրությանը և, սպանելով սուլթանին: Նրանք կոտորեցին նրա մարդկանց, բանդեցին բնակարանները և, հաղթականորեն ու հսկայական ավարով վերադառնալով, եկան Թեյմուրազի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախիթի և Զերքի կյանքը»):

⁵⁸¹⁷ «Նման գործերից հետո արդարև մարդ ուղարկեց Ադիսկա ամրոց ու այն ևս գրավեց» (Իբրահիմ Փեշևի «Պատմություն»):

⁵⁸¹⁸ «Այդ ընթացքում Ալի փաշան եկավ Վանից բազում հեծելազորով ու գնաց Նախիջևան: Նա շատ ավեր ու բազում արյունահեղություն արեց՝ վերցնելով ավար ու բազում գերիներ ու բերելով դրանք Վան» (Ամանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»):

«Հայոց 1079 թվականին վեզիր հստորով փաշան գնաց Բաղդադի վրա, հետո ուղղվեց դեպի Համադան, հասավ մինչև Դարգազին, այնտեղից վերադարձավ, եկավ Թեքթաբում ձմեռեց, իսկ արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գլխատեց նրան» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Այս սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) իր վեզիր հստորով փաշային ուղարկեց, որ գնա Բաղդադ բաղաթի վրա և գրավի այն: Հստորով փաշան գնաց, մտավ Պարսկաստան՝ Համադանի կողմը, և հասավ մինչև Դարգազին բաղաթը: Այստեղ ձմեռն ու ցուրտը վրա հասան և նա վերադարձավ, եկավ Թեքթաբ...: Վեզիր հստորով փաշան սուլթան Մուրադ թագավորի կողմից ուղարկվեց Բաղդադի վրա, բայց նա գնաց դեպի Համադան, հասավ մինչև Դարգազին, այնտեղից վերադարձավ, եկավ Թեքթաբում ձմեռեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Օսմանցիների Մուրադ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) լսեց, թե մեռավ Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) և թագավոր խստեց նրա թոռ Սաֆին (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.): Սա երեխա է և ոչ արի, ուստի զորք հավաքեց և հանձնեց Վազիր հստորով փաշային՝ արշավելու Բաղդադի վրա և գրավելու այն: Եվ գնաց նա Ելբաստան, որ Քիրմանշահն է, Համադան և Դարկադին, բայց ոչինչ չկարողացավ անել, վերադարձավ, գնաց օսմանցիների երկիրը և կամեցավ ձմեռել Թեքթաբում: Մուրադ թագավորը լսեց, բարկացավ և ուղարկեց Մուրթազա փաշային, սա կտրեց հստորով փաշայի գլուխը և ինքը գրավեց նրա տեղը» (Չաբարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 36):

«Համակարանի շարժվելիս Վանում գտնվող օսմանցիները և գնացին Նախիջևան երկրի վրա: Նրանք բանդեցին, ավերեցին, գերեվարեցին ու այդ ամենը բերին Վան, Մահմուդն, Բերկրի և Արծեշ: Նրանք 4.000 կամ 5.500 գերիներ բերեցին, ինչպես նաև ոչխար ու տավար» (Հովսեփ Թացուցեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»):

«Թաքթաբներն ու թուրքերը զորք կազմեցին և դժբաշտերի վրա գնացին, սակայն դեկտեմբեր ամիսն էր, երբ եկան հասան ու թաքթաբներն այնտեղ տանցին» (Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»):

«Հստորով փաշան արշավանք սկսեց դեպի Բաղդադ...: Արշավանքը չեղյալ ճանաչվեց և շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.) հետ դարձավ...: Աստվածային վերին կամքով Ռուստամը (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) հաղթանակ տարավ հստորով փաշային նկատմամբ, թուրքերի զորքը հետ դարձավ և շահը բարեհաճեց ժամանել Բաղդադ» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Կրաստանի պատմություն», գլուխ 51, 52):

⁵⁸¹⁹ «Վեզիր Աշանակվեց հստորով փաշան և հրաման ստացավ մարտի մեկնել: Նա Հայեպում զորք ժողովեց, ձմեռեց Ամիդում, իսկ Հիջրի 1039 թվականին, երբ ծանր մի ձմեռ էր, ասում էին, որ նա Նինվեի ու Ամիդի ճանապարհների շատ նեղություններ է կրել: Այդ ժամանակ Մովսրով Վրացու հետ եկավ խալիվ փաշան, դարձյալ գնաց պարսիկների վրա և շատ ավերեց: Հստորով փաշային նա հետ բերեց Բերիա և այնտեղ սպանեց անմեղ տեղը, ընդ որում նրա հետ միասին սպանեց նաև 50 այլ հոգու: Նա թուրքմեններից հարկ պահանջեց և սրանք 10.000 ոչխար և հարյուր ուղտաբեռ կերակուր բերեցին: Նա ավարտեց բրդերի գյուղերը, պատճառ բռնելով, թե սրանք անցել են պարսիկների կողմը և այդ պատճառով է ինքը այդպես վարվում: Երբ նա հասավ Միհրիպանիզա, շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) զորք ուղարկեց՝ 2.000 հոգու, սակայն այդ վայրում տեղի ունեցած մարտում պարսիկները կոտորվեցին: Երկրորդ անգամ ևս պարսիկները նրա դեմ ելան, սակայն դարձյալ կոտորվեցին, որից հետո զինյալ խաներն ու պարսից սարդարները շահ Աբբասին բռնեցին ու սպանեցին: Այս պայմաններում օսմանցիները գնացին Համադանի վրա ու ներքին կողմերը ավերեցին: Նրանք ավերեցին Հասանբաղը, տեղեր բանդեցին և ցանքերը կոխկրտեցին: Դրանից հետո, երբ վրա հասավ Հիջրի 1040 թվականը, նրանք դեպի Բաղդադ շարժվեցին: Այնուհետև նրանք 20 հրանոթներ դրեցին գետի ափին: Սրանք ամեն օր 500 արկեր էին նետում բաղաթի վրա, սակայն ոչ մի օգուտ չէր լինում: Տիրեցին փաշաներն ու սերտնեկները, ընդ որում բերդից էլ էին հրանոթ արձակում օսմանցիների բանակատեղի վրա: Այդ ժամանակ սրանք որոշեցին թունել փորել, սակայն պարսիկները գտան և խուլյուն փակեցին այն: Այսպես 35 օր հարվածեցին պարսիկներին, խառնիխուռն հարձակումներ գործեցին գետի ու ցամաքի կողմից, սակայն պարսիկները, կանգնած պարսպի ծեղքերի մոտ, հրացանով ու հրանոթով հարվածում և խոցում էին նրանց: Եվ քրի, և ցամաքի վրա այդ պարսիկների հարվածներից շատ սերտնեկներ և ենիչերիներ մեռան, այդ թվում նաև անվանի Ամսեղ փաշան: Այսպես խոցված ու հարվածներ ստացան նրանք հետ եկան Մոսուլ՝ ենիչերիներին վեզիրի մոտ՝ Ամիդ, ուղարկելով: Երբ օսմանցիները թողեցին պաշարումը և հետ փախան, Թուրթե խանը լսեց այդ մասին, ընկավ նրանց հետևից, շատերին կոտորեց և ավար առավ: Չորքը հետ քաշվեց Արդեբիլից ու Քիրբուկից ճամփի կեսը փախչելով, այդ պատճառով էլ, ինչպես հստորով փաշային, այս փաշային էլ բռնեցին ու սպանեցին» (Երեմիա Զյուլկարնյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Այս սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) իր վեզիր հստորով փաշային ուղարկեց, որ գնա Բաղդադ բաղաթի վրա և գրավի այն: Հստորով փաշան գնաց, մտավ Պարսկաստան՝ Համադանի կողմը, և հասավ մինչև Դարգազին բաղաթը: Այստեղ ձմեռն ու ցուրտը վրա հասան և նա վերադարձավ, եկավ Թեքթաբ...: Վեզիր հստորով փաշան սուլթան Մուրադ թագավորի կողմից ուղարկվեց Բաղդադի վրա, բայց նա գնաց դեպի Համադան, հասավ մինչև Դարգազին, այնտեղից վերադարձավ, եկավ Թեքթաբում ձմեռեց» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56):

«Օսմանցիների Մուրադ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) լսեց, թե մեռավ Շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) և թագավոր խստեց նրա թոռ Սաֆին (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.): Սա երեխա է և ոչ արի, ուստի զորք հավաքեց և հանձնեց վեզիր հստորով փաշային՝ արշավելու Բաղդադի վրա և գրավելու այն: Եվ գնաց նա Ելբաստան, որ Քիրմանշահն է, Համադան և Դարկազին, բայց ոչինչ չկարողացավ անել, վերադարձավ, գնաց օսմանցիների երկիրը և կամեցավ ձմեռել Թեքթաբում: Մուրադ թագավորը լսեց, բարկացավ և ուղարկեց Մուրթազա փաշային, սա կտրեց հստորով փաշայի գլուխը և ինքը գրավեց նրա տեղը» (Չաբարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 36):

«Այս տարի Հայոց ազգը մեծ վնասով ենթարկվեց, բանզի այլազգիները զորացան քրիստոնյաների նկատմամբ... իսկ վեզիրն էլ բազում զորքով ելավ Ստամբուլից ու գնաց Բաբելոն, որն այժմ Բաղդադ էն կոչում: Եվ ահա նա հասավ Տիգրիս, որը Ատրեստանի շրջանում, որից հետո ուղղություն բռնեց դեպի արևելք՝ Պարսից դուռը: Նա բազում ոճիրներ գործեց Համադանում, Զարբուռում և Շորագյուղում, ամեն ինչ բանդեց ու ավերեց, այնպես որ մարդ չի կարող գրով նկարագրել արհամարհել ու պատերազմը, որ այնտեղ եկան: Դրանից հետո նրանք եկան ու խոտեցին Բաղդադի վրա, շատ

օրեր պատերազմեցին ու շատ կորուստներ եղան, սակայն նրանք չկարողացան գրավել քաղաք վերջինիս ամրության պատճառով: Այնուհետև վեհորդ եկավ ու նստեց Մոսկովի վրա ու ոչ-ոք չգիտի նրա մտքերը, բացի Աստուծոց» (Ամանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»):

«Այդ տարի սուլթանը Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) իր վեհորդ խոսքով փաշանյին գործով առաքեց Բաղդադի վրա, որ գրավի այն: Սա գնաց դեպի Ֆամադան և հասավ մինչև Դարգազին, բայց հետո այնտեղից վերադարձավ, եկավ Թոճաթում ու ձմեռեց: Սուլթան Մուրադը, լսելով, այդ, բարկացավ և Թոխաթ ուղարկեց Մուրթազա փաշային, որը գլխատեց խոսքով փաշային» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1079 թվականին վեհորդ խոսքով փաշան գնաց Բաղդադի վրա, հետո ուղղվեց դեպի Ֆամադան, հասավ մինչև Դարգազին, այնտեղից վերադարձավ, եկավ Թոճաթում ձմեռեց, իսկ արքան (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) գլխատեց նրան» (Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»):

«Փրկական 1628 կամ Հայոց 1075 թվականին Հաֆիզ Ահմեդ փաշան 300.000 մարդով եկավ Բաղդադի վրա, սակայն չկարողացավ գրավել այն: Նրա հեծելազորը ջարդվեց և նա հետ դարձավ» (Ամանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»):

«Թաթարներն ու թուրքերը գործ կազմեցին և ոլորաշների վրա գնացին, սակայն դեկտեմբեր ամիսն էր, երբ եկան հասան ու թաթարներն այնտեղ մնացին» (Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»):

«Խոսքով փաշան արշավանք սկսեց դեպի Բաղդադ...: Արշավանքը չեղյալ ճանաչվեց և շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) հետ դարձավ...: Աստվածային վերին կամքով Ռուստամը (**Զարթոյի թագավորության ապագա արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.**) հաղթանակ տարավ խոսքով փաշային նկատմամբ, թուրքերի գործը հետ դարձավ և շահը բարեհաճեց ժամանել Բաղդադ» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51, 52):

⁵⁸²⁰ «Դրանից հետո պարսից ազգը զորացավ, եկավ Արծեշի վրա ու ավերեց այդ երկիրը: Նրանք բազում ավար վերցրին ու գերեվարություն արեցին Արծեշում՝ կրկնակի ավել, քան Նախիջևանից էր տարվել» (Ամանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»):

⁵⁸²¹ «Երբ պարսից թագավոր Շահ Սաֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը (1629-1642) – Մ.Ֆ.**) լսեց սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) արածը, ինքը նույնպես կամեցավ անել, ինչ-որ նա արեց, ուստի հրամայեց գործ հավաքել և արշավել Վանի վրա: Նրանք գլխավոր նա նշանակեց Ռուստամ խանին, որ Թավրիզի իշխանն էր: Երբ Ռուստամ խանը գրավեց այս իշխանությանը, հպարտությամբ մարդ ուղարկեց Երևան Թահմասպ խանի (**Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլի (1628-1635) – Մ.Ֆ.**) մոտ, որ նա գա և միասին արշավեն Վանի վրա, սակայն Թահմասպ խանը խստությամբ պատասխան տվեց և ասաց. «Ես չեմ կարող գալ, նախ՝ որ շահից հրաման չունեն և երկրորդ՝ որ երեք կողմից թշնամիներ կան Երևանի վրա՝ վրացիներից, բորեղից ու օսմանցիներից, ինչպես՝ երկիրը անտեր թողնեն և զամ ծառայության տնտես», որից հետո չգնաց: Նա նաև ուղարկվածներին շուքով չընդունեց և սրանք անարգված վերադարձան: Այս պատճառով խիստ վիրավորվեց Ռուստամը և չէր իմանում ինչ անի, քանզի իր խոսքը չկատարվեց, այլ արհամարհվեց Թահմասպի կողմից: Եվ ահա ինքը առավ գործը, գնաց Շամիրավերտ, նստեց նրա շուրջը ու սկսեց պատերազմը: Այսպես նա շատ օրեր անցկացրեց և հասկացավ, որ չի կարող գրավել այդ քաղաքը, որից հետո մտածեց փախչել: Չորեքին նա հրամայեց սփռվել երկրում և մինչև երեք օր ավարել ինչ-որ կարող են, իսկ երեք օրից հետո էլ՝ վերադառնալ իր մոտ: Չորքը գնաց, կողոպտեց, ինչ-որ գտավ և վերադարձավ նրա մոտ, իսկ նա զաղտնի կանչեց բոլոր հազարապետներին և ասաց. «Դուք զաղտնի կանչեք հարյուրապետներին, սրանք թող կանչեն հիսնապետներին, հիսնապետները՝ տասնապետներին, այս վերջինները՝ իրենց զորքերին, որ պատրաստ մնան Նշված գիշերը փախչելու՝ միաժամանակ, որ օսմանցիք չիմանան և բերդից ելնեն, մեզ հետապնդեն ու վրաս տան»: Այդպես էլ արին և նույնիսկ ծրագրերը վառ թողին, որ օսմանցիք չկասկածեն, ու այդպես էլ փախան՝ մինևնույն ժամին: Հաջորդ օրը օսմանցիք նկատեցին պարսիկների փախուստը և հետամտելով չկարողացան հասնել նրանց: Նրանք վերադարձան նրանց հանգրվանները և չգտան մի ուրևեք անգամ, բացի ծրագրերից: Ռուստամը գնաց Թավրիզ, գանգատ գրեց Թահմասպի վրա և այն ուղարկեց շահին, սակայն շահը արհամարհեց նրան, նամակաբերներին ծեծով հետ դարձրեց, իսկ Ռուստամին էլ, մինչև սրա մահը, արհամարհանքով էր նայում» (Հաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 37):

«Շահից (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ից – Մ.Ֆ.**) գլխավոր հրամանատարին հրահանգ եկավ՝ իր զորքերով շարժվել Վանի ամրոցի վրա» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 55):

«Հրաման եղավ, որ սարդարը Վան գնա» («Զարթիս-Ցիսվիբեթ», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

«Հետո, Թավրիզում հանգստանալով, ողջբաշ գինվորները պատրաստվեցին Վանի վրա շարժվել: Երբ այդ մասին մայրաքաղաքում տեղեկություն ստացվեց, տերունական հրամաններ ուղարկվեցին սահմանների բեկերին, իսկ Մուրթազա փաշան էլ, շարժվելով դեպի Մարդինի մոտ գտնվող Սուլթան Յայան, հավաքեց էյալեթի գինվորներին և գինվորական մասերի հետ միասին պատրաստվեց գնալ դեպի Վան» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁸²² «Այդ ամենն այդպես եղավ, քանզի օսմանցիք չկարողացան դիմարդել, որովհետև ավազակները, որ ջալալիներն են, բազմացան Հայոց Փոքր Կողովայնում, այսինքն՝ Շաղարախաթում: Արդյունքում օսմանցիները Մուրադ թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով նրանց դեմ գնաց Կարոն փաշան, իսկ երկիրը մնաց անտեր» (Հաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 41):

⁵⁸²³ «Հետո Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) հավաքեց Զարթոյի և Կախեթի զորքն ու հարձակում գործեց Ուլուկոսորիի վրա՝ սրի մատնելով, գերեվարելով և հաղթականորեն վերադառնալով» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

«Այնուհետև Թեյմուրազը երկու երկրներից էլ մեծ զորք հավաքեց և հարձակվեց Ուլուկոսորիի վրա, քանզի սրանք ամայացնում էին Կախեթին և գերեվարում էին կախեթին: Թեյմուրազը նրանց ոչնչացրեց, գերեվարեց, թալանեց և հաղթականորեն հետ դարձավ» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»):

⁵⁸²⁴ «Իմամդուլի խանի եղբայր և Դարաբադի բեգլեթ Դաուդ խանը մի հիմար ու հպարտ մարդ էր: Հանուն Ռուստամի շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) մի անգամ նրան դուրս էր արել խնջույքից և այս վիրավորանքը նա մոռանալ չէր կարողանում: Դրա համար էլ նա հարաբերություններ հաստատեց Թեյմուրազի (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.**) հետ, նրանք միմյանց երդումներ տվեցին և ցանկացան զբաղեցնել Ադրբայջանը՝ որոշելով ամենից առաջ կոտորել Զաջարների գլխավորներին, իսկ հետո էլ արդեն՝ անդրադարձնալ մյուսներին: Եվ ահա նրանք գլխատեցին 700 Զաջարների, որից հետո քարթլեցիները, իմերեթցիներն ու կախեթիցիները հարձակման անցան և ամայացրին Գանձակի ու Պարտավի շրջակայքը, ինչպես նաև Դարաբադը...: Թեյմուրազ արքան ցանկանում էր հարձակում գործել Դարաբադի վրա: Լևան Դադիանին (**Սենգրեթիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին (1611-1657) – Մ.Ֆ.**) Օդիշիի գործով, Ալեքսանդր արքան (**Իմերեթիայի թագավորության ապագա արքա Ալեքսանդր II-ը – Մ.Ֆ.**) Իմերեթիայի գործով, մեսիական իշխանները, քարթլեցիներն և կախեթիցիները բոլորովը հավաքվեցին ու ամայացրին Գանձակն և Դարաբադը՝ մինչև Արաքս: Թեյմուրազ արքան գտնվում էր Պարտավում, երբ նրա մոտ եկավ Գանձասարի հայերի կաթողիկոսը՝ մեծ զորքով և նվերներով: Նա ասաց արքային. «Նոնդկարն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) և շահը պատերազմում են մեկմեկու դեմ: Ավելի հարմար պահ չի կարող լինել: Ձեր հետ Է գտնվում Վրաստանի բոլոր 7 մասերի զորքը, ինքս էլ ձեր մոտ կբերեմ 40.000 իրաձիգների: Շարունակեք արշավանքը դեպի Թավրիզ, թույլ տվեք զորքին յոթ տարվա ծառայության համար յոթ օր թալանել Թավրիզը և, մինչ շահը կհավաքի Ադրբայջանի դեկավարներին, ամենուր ձեր մարդկանց նշանակեք: Ինձ ուղարկեք խոնդկարի մոտ և ես նրա զորքերն էլ օգնության կբերեմ, իսկ եթե շահը մեր դեմ էլի, մենք կմարտնչենք նրա դեմ: Դժբաշները չեն դիմանա վրացիների դեմ մարտին, քանի որ վրացիների համար փախուստի ճանապարհը երկար է և նրանք գիտեն, որ, եթե փախչեն, ոչ մի տեղ չեն հասնի ու իրենց կկոտորեն ճանապարհին: Դրա համար էլ, ահա, ոչ-ոք չի մտածի փախուստի մասին և, ինչքան ուժ ունեն, բոլորը կմարտնչեն, իսկ այդ պայմաններում հաղթանակը ձեր կողմը կլինի: Ձեզ կթագադրեն որպես մեծագույն մի տիրակալ և քրիստոնյա աշխարհը ձեր միջոցով ազատություն ու հզորություն ձեռք կբերի»: Արքան, սակայն, չընդունեց այդ խորհուրդը և այսպես պատասխանեց. «Քանի դեռ ես զբաղեցնում եմ Դարաբադը, Շիրվանում տիրում է իմ ենթակալի որդին: Այս ձմեռ ես կգնամ Զարթի, նվերներ կուղարկեմ խոնդկարին, զորքին հանգիստ կտամ, իսկ զարևանք ավելի մեծ զորք կհավաքեմ և կրկին կգամ»: Կաթողիկոսը, լսելով այդ, իր լեզվով ասաց. «Կովի գուկա»: Արքան հասկացավ, թե ինչ ասաց նա, ծիծաղեց և ասաց. «Եվ բեգ, և Դաուդ խանին ես կվերցնեմ հետո ու կգնամ Գորի: Չորքը, լի հարուստ ավարով, կվերցնանք իր տեղը»: Այդ ժամանակ հոգևորականն ուղիղ ասաց. «Հանուն կովերի և ոչխարների չարժեք այստեղ բերել Դադիանիներին ու Իմերեթիայի արքային, այդ բարիքից կարելի էր ձեռք գցել նաև Զարթիում և Կախեթիում: Իրանի տիրակալը բեգ ժամանակ ու ինքնավարություն չի տա, որ դու երկրորդ անգամ այսքան մեծաքանակ զորք հավաքես: Եթե ոչ այսօր, ապա վաղը ես կուղարկի իր զորքերը և կովերի ու ոչխարների փոխարեն գերիներ կտանի»: Այնուհանդերձ, սակայն, արքան չընդունեց հոգևորականի խորհուրդը, ելավ Գանձակից և Գորի բերդը Դաուդ խանին իր ընտանիքի ու ողջ գույքի հետ, ինչպես նաև Հայոց կաթողիկոսին՝ սրա եկեղեցական պարագաներով» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 52, 53):

«Ապա Կախեթի Թեյմուրազ բառոնը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.**) դիմեց վրացիներին և կախեթիցիներին, որոնք հավաքվեցին և գնաց գերեզն ու ավերելու Դարաբադը: Նրանք, անակնկալ կերպով հարձակվելով, ամբողջովին թալանեցին և ավերեցին

Ղարաբաղը, շատ գերիներ վերցրին ու հաղթական վերադարձան Կախեթի» («Նոր Զարթոյս-Յիսուկեբա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»):

«Թեյնորազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյնորազ I-ը – Մ.Ֆ.) կրկին հավաքեց Զարթոյի և Կախեթի զորքն ու հարձակում գործեց Ղարաբաղի վրա: Նա ամայացրեց, գերեվարեց, մեծ ավար վերցրեց և վերադարձավ Զարթոյ: Այս Թեյնորազը արշավանքների էր մեկնում հիմնականում այն պատճառով, որ մեծ զորք ուներ և ցանկանում էր իրենով անել այդ հողերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Այնուհետև Թեյնորազը կրկին մեծ զորք հավաքեց երկու երկրներից, ելավ և ամայացրեց Արազը, Պարտավը, Ղարաբաղը, Շաւշադին ու հսկայական ավարով հետ դարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յեթի կյանքը»):

«Յայոց 1077 թվականին Թամրազ խանը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյնորազ I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Փանծակ և շատ տեղեր ավերեց...: Ահա այսպես Թամրազը զրավեց Փանծակի երկիրն և ավերեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵⁸²⁵ «Կարս քաղաքի օսմանցիների անսխաբանությունը հայտնի եղավ, բանգի երկու բարձրապաշտոն պարոնները, որոնք կոչվում էին սաղ-աղասի և սոլ-աղասի, որ նշանակում են աջապահ ու ձախապահ պարոններ, իրենց իշխանության համար միմյանց հետ պատերազմ սկսեցին և գնացին Կարին՝ ավագ իշխանավորի մոտ, որ մեծ փաշան է, որպեսզի նա դատի իրենց: Կարսը մնաց առանց իշխանավորի: Խանը (Երևանի խանության խան Թահմասալ-գուլին – Մ.Ֆ.) այս լսելով՝ հավաքեց զորքը, տվեց Զալանթար Մասունին և ուղարկեց Կարսի գավառը՝ պատվիրելով նրան, որ, եթե քրիստոնյա գերես, խաղաղությամբ կբերես, իսկ եթե մահմեդական գերես, տղամարդկանց կկոտորես, կանանց կգերես, իսկ շեներն էլ կայրես ու կավերես: Նա այս պատվերը տվեց նրան, իսկ ինքը զորքն առավ, գնաց Կաղզվանի կողմերը և բոլոր վայրերը գերեց ու ավերեց: Այսպես նա հասավ մինչև հին քաղաք Բագրևանդ, որ այժմ կոչվում է Չառաֆխանա՝ Երասխ գետի ափին: Գերեց բնակիչներին և բանդեց շեները, որոնք ավեր մնացին մինչև այսօր: Գերիներին նա ուղարկեց Վարդաշապատ: Դրանից հետո նա անց, հասավ մինչև Կարնո գավառը և գերեց, ինչ-որ գտավ, հետո շուտ եկավ Բասենի ու Պարտիզաճորի վրա: Յետո նա եկավ Կարսի դուռը, որտեղ այն, ինչ մնացել էր Մասունի գերեվարներից, այն էլ խանը գերեց, իսկ այդ ամենն այդպես եղավ, բանգի օսմանցիք չկարողացան դիմադրել, որովհետև ավագանիները, որ ջալալիներն են, բազմացան Յայոց Փոքր Կողոնիայում այսինքն՝ Շապղարասարում: Արդյունքում օսմանցիների Մուրադ թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով նրանց դեմ գնաց Կարնո փաշան, իսկ երկիրը մնաց անտեր, ուստի պարսիկները գորացան և այս ամենը արեցին» (Չաթարիա Զանաթեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 41):

⁵⁸²⁶ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխեուրիները», Թիֆլիս 1882, էջ 10-11:

⁵⁸²⁷ «Շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.) գայրացավ Թեյնորազ արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյնորազ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա, Վրաստանը տվեց Ռուստամին (Զարթոյի թագավորության արքա Ռուստամին (1633-1658) – Մ.Ֆ.) և նրա հետ միասին Սաակաձեի գլխավորությամբ ուղարկեց Իրանի զորքը, ինչպես նաև շահի պալատում գտնվող վրացիներին, որոնց համար միջոտրդել էր Ռուստամը: Առաջ ուղարկվեցին Ամխիտորի Բեժանը, Զսանի Երիսթավ Չալին և Տվալդամցվարիշվիլի Դավթին իր որդիների հետ միասին, Փանվելաշվիլի Բախութան, Ռոհին Ջաղագին, Սաչաբեյի Թամազը, Տիցիաշվիլի Պապան, Թուրքանբեկ Թուրքանիձեն, Խմերեթիայի արքայական պաշտոնյա Չիսիձե Թեյնորազը, Պասանբեկ Բարատաշվիլին, Սեյիթ-Մադադը, Յայթի մեյիթ աթաբեկն իր եղբայրների հետ միասին, Կախեթի Անդրոնիկաշվիլի Օտիսան, Կախաբերը, Էյիզբար Սիմոնաշվիլին, ինչպես նաև Դեմետրե ու Ռոհի Պանվելաշվիլիները: Յայթի մեյիթին հրահանգեցին վրաց իշխաններին նամակ գրել հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձեր խնդրանքը փոխանցվել է Երջանիկ շահին: Նրան հաճելի էր այդ, նա ընդունեց այն և, ձեզ տալով ձեր ժառանգական արքային և իր կուլյարադասային, նրան բաց թողեց ու հետը դրեց նաև Թավրիզի բեգլեթ Բուստամ խանին՝ Իրանի զորքի հետ միասին: Աստծո աջակցությամբ մենք ձեզ մոտ կլինենք աշունը»: Թեյնորազը այդ ժամանակ կանգնած էր Դիզոլում: Այնպես արեցին, որ նամակն ընկավ նրա ձեռքը, բանգի նամակը տանող Պանվելաշվիլին բռնեցին ճանապարհին և բերին արքայի մոտ: Նամակը խլեցին և կարդացին: Իր հերթին բոլոր կախեթիցիները, որոնք հիշատակվում էին նամակում, իմացան, որ նման մի նամակ է ընկել Թեյնորազի ձեռքը: Այդ պատմությունը վախեցրեց վրացիներին և ոչ-ոք չեկավ Թեյնորազի մոտ: Չորքես ավելի մոտեցավ և այդ ժամանակ Թեյնորազ արքան կանչեց Վրաց զորքը, որպեսզի մարտնչի ղզրաշների դեմ, սակայն Իոտամա Ամխիտորից բացի ոչ-ոք չարձագանքեց նրա կոչին: Իր հերթին Ռուստամ արքան արդեն մտել էր Ղարաբաղ: Պատերազմ չեղավ, բանգի Թեյնորազ արքան ելավ Դիզոլից և ժամանեց Գորի: Այնտեղ ևս նրա մոտ զորք չհավաքվեց և նա սկսեցին սպասել Խմերեթիայից եկող օգնությանը, սակայն դա էլ չհաջողեց, բանգի Դադիանին (Մենգրեթիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին – Մ.Ֆ.) պատերազմում էր խմերեթցիների դեմ...: Գորիում Թեյնորազ արքան լուր ստացավ, թե Իրանի զորքն արդեն մտել է Աղջաղայա և Սաբարատիանոյի ողջ բնակչությունը միացել է նրան: Թեյնորազը ելավ Գորից և ժամանեց Զվաշիտեթի, իսկ Ռուստամ արքան էլ իրանյան զորքերով մտավ Տիգրիս, որտեղ իշխանների մեծ մասը դիմավորեց նրան: Յենց այնտեղ էլ նրան գեկուցեցին, որ Թեյնորազը մնացել է առանց զորքի: Այդ ժամանակ ընտրեցին 2.000 հոգի լավ ձիերի վրա և Տիգրիսից ուղարկեցին Զվիշտեթի, որպեսզի հարձակում գործեն նրա վրա, սակայն վերջինս իմացավ այդ մասին ու, առաջ ուղարկելով ընտանիքն և գույքը, ծառաներով հետևեց դրանց: Թեյնորազին հետևողներից ոմանց ձիերը կանգ առան և քչերը հասան հեռացողներին, սակայն սրանք էլ, զգուշանալով մարտից, բռնեցին միայն մի բանի հոգու, որոնք այլևս չէին կարողանում գնալ, ու ձեռք գցեցին նրանց գույքը՝ այդ ամենը բերելով Ռուստամ արքայի մոտ: Թեյնորազն անցավ Խմերեթիա, իսկ ղզրաշները հեղեղեցին Զարթոյին» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 54):

«Զրոնկոնի 323 թվականին Զարթոյին տվեցին Դաուդ խանի (Զարթոյի թագավորության արքա Դավթ I-ի – Մ.Ֆ.) որդի ղուլար-աղասի Ռուստամին (Զարթոյի թագավորության արքա Ռուստամին – Մ.Ֆ.) և նրան որպես ուղեկիցներ կարգեցին ղզրաշ սարդար Ռուստամ խանին, ինչպես նաև Բագրատ արքայի սպիտուխուցե Սաակաձեին: Տվեցին նաև այն թավադներին և վրացիներին, որոնց համար շահի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) առաջ միջոտրդել էր Ռուստամը: Սրանց բոլորին տվեցին: Ռուստամը հետը վերցրեց Ամխիտորի Բեժանին, Զսանի Երիսթավ Չալին, Տվալդամցվարիշվիլի Դավթին իր որդիների հետ միասին, Փանվելաշվիլի Բախութանին, նրա երկվորյակ Ռոհին, Սաչաբեյի Թամազին, Տիցիաշվիլի Պապանին, Թուրքանբեկ Թուրքանիձեն, Խմերեթիայի արքայական պաշտոնյա Թեյնորազին, Պասանբեկ Բարատաշվիլուն, Սեյիթ-Մարտին, ինչպես նաև Յայթի մեյիթ աթաբեկին իր եղբայրների հետ միասին: Ելան և առաջ ուղարկեցին Ռեվալ Դավլենիշվիլին, իսկ Յայթի մեյիթին էլ հետևյալ բովանդակությամբ նամակ գրեց վրաց իշխաններին. «Ձեր խնդրանքը փոխանցվել է շահին: Նրան հաճելի էր այդ, նա ընդունեց այն և, ձեզ տալով ձեր Դաուդ խանի ժառանգ Ռուստամ արքային, նրան բաց թողեց Իրանի զորքով ու հետը դրեց նաև Թավրիզի տիրոջն և սարդար Ռուստամ խանին: Աստծո աջակցությամբ մենք ձեզ մոտ կլինենք մինչև աշուն»: Թեյնորազ արքան այդ ժամանակ կանգնած էր Սապուրջլետում: Այնպես արեցին, որ նամակն ընկավ նրա ձեռքը: Նամակը խլեցին և կարդացին: Իր հերթին բոլոր կախեթիցիները, որոնք հիշատակվում էին նամակում, իմացան, որ նման մի նամակ է ընկել Թեյնորազի ձեռքը: Այդ պատմությունը վախեցրեց վրացիներին և ոչ-ոք չեկավ Թեյնորազի մոտ: Չորքես ավելի մոտեցավ և այդ ժամանակ Թեյնորազ արքան կանչեց Վրաց զորքը, որպեսզի մարտնչի ղզրաշների դեմ, սակայն Իոտամա Ամխիտորից բացի ոչ-ոք չարձագանքեց նրա կոչին: Իր հերթին Ռուստամ արքան արդեն մոտենում էր: Պատերազմ չեղավ, բանգի Թեյնորազ արքան ելավ Սապուրջլեթից ու ժամանեց Թեզի: Զարթեցիները նրան չօգնեցին և սկսեցին սպասել Խմերեթիայից եկող օգնությանը, սակայն դա էլ չհաջողեց, բանգի Լևան Դադիանին (Մենգրեթիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին – Մ.Ֆ.) մեծ զորքով ելել էր խմերեթցիների դեմ...: Վերին Զարթոյում Թեյնորազ արքան լուր ստացավ, թե թաթարական զորքն արդեն մտել է Աղջաղայա և Սաբարատիանոյի ողջ բնակչությունը ու հայաստանցիները միացել է նրան: Ռուստամ արքան մտավ Տիգրիս և իշխանների մի մասը դիմավորեց նրան ու մի մարդու հետ նամակ ուղարկեց: Յենց, որ իմացան, որ Թեյնորազը մնացել է առանց զորքի, այդ ժամանակ քաղաք կանչեցին 2.000 հոգի լավ ձիերի վրա և Տիգրիսից ուղարկեցին Վերին Զարթոյի, որպեսզի հարձակում գործեն նրա վրա, սակայն վերջինս իմացավ այդ մասին և, առաջ ուղարկելով ընտանիքն ու գույքը՝ Պերանգա, ծառաներով հետևեց դրանց: Թեյնորազին հետևողներից ոմանք հոգնեցին, իսկ ոմանց ձիերն էլ ընկան: Զչերը հասան հեռացողներին, սակայն սրանք էլ, զգուշանալով մարտից, բռնեցին միայն մի բանի հոգու, որոնք չէին կարողանում այլևս գնալ, և ձեռք գցեցին նրանց գույքը՝ այդ ամենը բերելով Գորի» (Զարթոյի-Յիսուկեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Այդ ժամանակ եկավ Փանծակի բեգլեթ Դավթ Ունդիլիձեն և տեր Թեյնորազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյնորազ I-ը – Մ.Ֆ.) նրան իր հետ ժամանած մահմեդական ցեղերի հետ միասին հաստատեց Իորի գետի մոտակայքում: Շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.) պահանջեց վերջինիս իր մոտ ուղարկել, սակայն Թեյնորազ տերը չհամաձայնեց: Դրա վրա շահ Սեֆին գայրացավ և մեծ զորքով ու նվերներով որպես Զարթոյի արքա ուղարկեց սպասալար Ռուստամին (Զարթոյի թագավորության ապագա արքա Ռուստամին – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև վերևում հիշատակված հստորով Սիրգային, որին Ռուստամ կոչեց, իսկ Կախեթին էլ տվեց Սայիմխանին: Եվ ահա սրանք բոլորը եկան ու կանգ առան Դունանիկում: Լսելով այդ մասին՝ Թեյնորազը Սապուրջլետում հավաքեց իր զորքը և փորձ կատարեց մարտի մեջ մտնել: Թեյնորազը մոտն էր պահում Բարատաշվիլիների ընտանիքներին, որպեսզի ապահովի նրանց հավատարմությունը, սակայն նրանք այնուհանդերձ լքեցին իրենց կանանց ու ժամանեցին Ռուստամ արքայի մոտ: Թեյնորազ Մուխրանբատունիի որդի Վախթանգը (Զարթոյի թագավորության ապագա արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) առաջինը դիմավորեց Ռուստամին, բանի որ ազգակցական կապ ունեին, և ահա նույն կերպ վարվեցին նաև Բարատաշվիլիները: Տեսնելով այդ՝

Թեյմուրազը զայրացավ և որոշեց Բարատաշվիլիների կանանց բռնեքը կտրել, սակայն հորեղբայր թագուհին թույլ չտվեց այդպես վարվել: Դեպքերի նման զարգացման պարագայում Թեյմուրազն այլևս հնարավորություն չունեցավ դիմադրություն ցույց տալ պարսիկներին և հեռացա Իմերեթիս: Իմանալով այդ մասին՝ սպասալարը նրա հետքերով ռազմիկներ ուղարկեց, որոնք այս փախստականներին հասան Փերանգի լեռան վրա, գերեվարեցին և վերադարձան Տիֆլիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Դավիթ Ունդիաձեն Գանձակի բեգլբեկն էր և շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Մեծի – Մ.Ֆ.) հավատարիմ ծառան էր, սակայն շահ Սեֆին մի չնչին առիթով բռնեց նրա եղբորը, մահապատժի ենթարկեց, իսկ որդիներին էլ կուրացրեց: Վախեցավ դրանից՝ այս Դավիթը իր գործով և Քաջարների ցեղով ու նրանց ընտանիքներով ժամանեց Թեյմուրազի մոտ, որոնց սա ընդունեց և բնակության տեղավորեց Իորի գետի ափերին: Լսեց այդ մասին շահ Սեֆին և Թեյմուրազից պահանջեց հանձնել նրան, սակայն սա հրաժարվեց հանձնել Դավիթին, խնդրեց շահին ողորմած լինել ու ներել նրա մեղքերը: Լսելով նման պատահական՝ շահ Սեֆին զայրացավ և, կանչելով հոսրով Միրզային, նրան հանձնեց Քարթլին և որպես ուղեկից կարգեց Ռուստամ խանին: Եվ ահա նրանք եկան Խունանի: Այն բանի համար, որ Բարատաշվիլիները չանցնեն Ռուստամի կողմը, Թեյմուրազը հրամայեց նրանց կանանց Սապուրցլե բերել և նա մտադիր էր մարտնչել Ռուստամի հետ: Բարատաշվիլիները, սակայն, նույն գիշեր էլ հեռացան և ներկայացան Ռուստամին: Այդ ժամանակ Թեյմուրազը որոշեց կտրել նրանց կանանց շրթունքներն և բռնեքը, սակայն թագուհի հորաշանը թույլ չտվեց այդպես վարվել: Եվ ահա Զրիստոսի 1634 կամ Զրոնիկոսի 322 թվականին Թեյմուրազը հեռացավ Իմերեթիս, ընդ որում նա ինքը հասցրեց հեռանալ, սակայն սյունների հասան ղզբաշները, շատերին կոտորեցին, գերեվարեցին և հետո վերադարձան Տիֆլիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթիի և Յերթի կյանքը»): «Զրիստոսի 1634 կամ Զրոնիկոսի 322 թվականին Ռուստամ արքան եկավ Տիֆլիս, Թեյմուրազը հեռացավ Իմերեթիս, իսկ ղզբաշներն էլ վերադառնուցեցին Գորիի ամրոցը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ տարի պարսից շահ Սեֆին (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.) Ռուստամ խանին (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Ռուստամին – Մ.Ֆ.) առաքեց Վրաց տան վրա, որն այնտեղ ամեն ինչ գրավեց, իսկ Վրաց թագավոր Թեյմուրազին (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.) էլ փախցրեց Բաշխուլիս՝ կոտորելով և փախցնելով նրա գործը ու Վրաց տանը շատ ավերներ անելով» (Մարութա Եղևացի «Յիշատակարան 1634 թվականին»):

«Գիշերի 1042 թվականին Աքեմե Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.), չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, հեռացավ: Ղզբաշ զինվորներն ողջ Վրաստանը նվաճեցին և ժողովորդին հպատակեցին» (Մուստաֆա Նալլիմա «Պատմություն»):

«Յայոց 1082 թվականին Ռուստամը (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Ռուստամ – Մ.Ֆ.) Վրաց տունը բանդեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

⁵⁸²⁸ «Վարիկից վերադարձան Կարսի պարոնները, որոնք կոչվում էին աջապահ և ձախապահ աղաներ: Սրանք մեղադրեցին Շիխյան փաշային, թե. «Ինչո՞ւ չպատերազմեցիր Թահմազդուլի խանի (Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլին – Մ.Ֆ.) դեմ, երբ նա եկավ թե երկրի սահմանները», իսկ Շիխյանը պատասխանեց՝ թե. «Դուք այստեղ չէիք, իսկ իմ գործը ցաք ու ցրիվ էր եղել, ինչո՞ւ դիմադրեի պարսից զորքին: Այդ, այժմ պատրաստ եղեք, որ մենք էլ արշավենք նրանց վրա»: Բանն այն էր, որ այդ ժամանակ Ամիրգունա խանը (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրգունային – Մ.Ֆ.) մեռել էր, իսկ նրա որդի Թահմազդուլի խանը գնացել էր Վրաստան՝ Թաթարացի (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ: Այս պատճառով օսմանցիք հավաքվեցին և գնացին Շիրակ ու Նիզ գավառները: Նրանք Արա լեռան հյուսիսային կողմից անցան Կոտայքի գավառը և, ինչ որ գտան, ավարեցին» (Չաբարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 47):

⁵⁸²⁹ «/47/ Դրանից հետո օսմանցիները եկան Եղվարդ գյուղը և շրջապատեցին սրա ամրոցը: Գյուղացիները նրանց դեմ կռվում էին բարով, իսկ օսմանցիք համբերեցին, մինչև նրանց բարերը սպառվեցին, ապա հեշտույթամբ գրավեցին ամրոցը: Նրանք ամրոցի մարդկանցից սպանեցին 30 մարդու և գերեցին, ինչ-որ գտան ամրոցում՝ մարդ թե անասուն: Բռնեցին նաև Ծատուր անունով մի մարդու, հետևը կապեցին ձեռքերը և ծեծում էին նրան, որպեսզի ինչքերը ցույց տա, բանգի գյուղապետն էր: Վերջին, սակայն, ցնցելով կտրեց կապը և երդիկով ընկավ մի տուն, որտեղ ինչ-որ հնարքով ելավ առաստաղը, ոտքերով ու ձեռքերով բռնեց գերանն և մնաց կախված: Օսմանցիք մտան տուն, որոնքին, չգտան նրան, ելան դուրս և փախուստով գնացին, բանգի լսեցին, թե Թահմազդուլի խանը (Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլին – Մ.Ֆ.) վերադարձել է Վրաստանից ու գալիս է: Օսմանցիք շտապելով Աշտարակի կամրանով անցան և Թալիկի վրայով գնացին իրենց երկիրը՝ Կարս... /48/ Այս պատմությունը... լսեցի Յակոբ անունով մենակյացից Սադմոսավանքի անապատում: Նա Եղվարդ գյուղից էր և ինքն էլ գերի էր ընկել օսմանցիների ձեռքում» (Չաբարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 47, 48):

⁵⁸³⁰ «Խանը (Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլին – Մ.Ֆ.) եկավ Վրաստանից և լսեց այն վնասների մասին, որ օսմանցիք արին Արարատյան դաշտի նկատմամբ: Նա փոփոխեց արտով հոգաց էր հանում և մոռնում էր իբրև առյուծ, ապա հրամայեց զինվորներ առնել հայերից՝ այսինքն՝ հավաքել հրացանակիրներ: Եվ ահա Եղվարդից, Զանաբեռից, Երևանից, Նորագավթից, Էջմիածնից, Օշականից, Աշտարակից, Կարբիից և Օհանավանից հավաքվեցին ավելի քան 60 մարդ՝ բոլորն էլ ընտիր այրեր ու հրազենի գործի մեջ հմուտ: Սրանց և իր զորքերը նա առավ, ելավ, գնաց Արագածի հյուսիսային կողմը ու բանակեց այնտեղ: Նա գորապետ Նշանակեց Մուրադ-բեկին, որի մասին նախապես հիշատակեցին, որին հրամայեց գնալ և հանդիպել օսմանական զորքին, որ խմբված էին Շիրակ գավառում՝ Արփա գետի ափին: Սրանցից ոմանք բնած էին, ոմանք լողանում էին, ոմանք ձիերն էին կերակրում և այդպես անհոգ էին: Մուրադ-բեկը ելավ մի բլրի վրա և օսմանցիներին ծայն տվեց: Այդ ժամանակ օսմանցիք շտապ վեր կացան, շուտապիսիք հեծան ձիերը և բլրի մյուս կողմից թափվեցին պարսից զորքի վրա: Պարսիկները, տեսնելով նրանց, փախան և գնացին դեպի խանը: Սա, նստած ինչ-որ տեղում, 12 մարդով գնի էր խմում, իսկ Յայոց հրացանակիրները գտնվում էին նրա շուրջը: Լսելով Մուրադ-բեկի փախուստի մասին՝ նա շտապով վեր կացավ, հազավ երկաթյա գրաիք, որ կոչվում է գեյիմ, սաղապարտ դրեց գլուխը, կնիսապարտ հագցրեց թևը և այդպես ամրացրեց իրեն ամենայն պատրաստությամբ: Պատերազմական գործի համար նա ուներ նետերով լիքը կապարճներ և թուր, որ կոչվում էին Չուֆիդար, լախտ, կիզակ ու թիկունքին էլ՝ արծաթյա վահան: Այդպես նա հագցրել էր նաև ձի, որ կոչվում էր Ղազի Գիեր, կշտապանակ, սրտապանակ, մի խոսքով, չկար տեղ, որ ծածկված չլիներ: Այսպես զինված նա մղվեց թշնամու դեմ: Մուրադ-բեկը փախուստով հասավ խանի մոտ, իսկ խանը բարկացավ նրա վրա և ասաց. «Ո՛վ սև է, թե արգի հանդիպ դեռ սե՛ր է տաժո՞ւմ», որից հետո կիզակով հարվածեց նրա գլխին՝ ասելով. «Դարձիր, որ գնանք»: Եվ ահա նրանք գնացին ու հանդիպեցին օսմանական զորքին: Օսմանցիների զորապետն էր մի ոմս մեկը, որին կոչում էին Ղալայի, որն առաջ եկավ ու ասաց. «Խանին խան է պետք, պարոնին՝ պարոն, ծառային՝ ծառա, արդ՝ ո՛վ է խանը, թող մոտ գա, որ տեսնենք»: Այդ ժամանակ խանը առաջ գալով ասաց. «Ես եմ խանը, եթե բան ունես ասելու, ասա»: Ղալային նայեց, տեսավ, որ խանը, որ ոչ մի բաց տեղ չունի, բացի բերանից, և գեղարդը, որ ձեռքում բռնած էր, զարկեց խանի բերանին ու վերին շրթունքը պատռեց: Խանը, սակայն, մորակեց ձի, հանեց Չուֆիդար թուրը և վրա բերեց հակառակորդի ծայր ուսին: Խոտորնակի նա կտրեց մինչ ծիծը՝ աչք թնձ և գլուխը կախ մնաց մի կողմում, իսկ ծայր թևը՝ մյուս կողմում: Երբ օսմանցիք տեսան, թե ընկավ իրենց առաջնորդը, փախուստի մատնվեցին: Պարսիկները պատերազմի փող հնչեցրին, իսկ օսմանցիների ձիերը անվարժ էին փողերի ձայնին, դրա համար էլ խրտնեցին և փախան: Պարսիկները օսմանցիներին բռնեցին մինչև Կարսի դուռը: Արեգակը մայր մտավ և գիշերը նրանք օթևանեցին Կարսի դռանը» (Չաբարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 48):

⁵⁸³¹ «Յաջորդ օրը նրանք սփռվեցին երկրում, գերեցին ում գտան և վերադարձան Երևան՝ իրենց հետ տանելով բազմաթիվ օսմանցիներ: Այս պատմությունը սովորեցինք Ղարիբ անունով մի Էջմիածնցի Մուղղուսուց Օհանավանի անապատում, որ ասում էր, թե. «Ես էլ էի հրացանակիր» (Չաբարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 48):

⁵⁸³² «Երբ ղզբաշ զինվորները Թավրիզում հավաքվեցին, խաների խան Թուխտե խանը մեծաթիվ զինվորներով շարժվեց Վանի վրա: Մուհառամ ամսի վերջին Մուրթազա փաշան Դիարբեքիի բանակով Մարդինից դուրս եկավ և գնաց ուղղակի դեպի այդ կողմը: Էրզրումի բեգլբեկ Թեմուր Կազը հալիլ փաշային սարդարության հրաման ուղարկվեց, որը Կարամանի, Մարաշի և Սվազի էյալետների զինվորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով: Ռաբիա Ա ամսին ղզբաշ զինվորները եկան, Վանը պաշարեցին և նավահանգիստը գրավեցին» (Զյաթի Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 2): «Երբ ղզբաշ զինվորները Թավրիզում հավաքվեցին, խաների խան Թուխտե խանը մեծաթիվ զինվորներով շարժվեց Վանի վրա: Մուհառամ ամսի վերջին Մուրթազա փաշան Դիարբեքիի բանակով Մարդինից դուրս եկավ և գնաց ուղղակի դեպի այդ կողմը: Էրզրումի բեգլբեկ Թեմուր Կազը հալիլ փաշային սարդարության հրաման ուղարկվեց, որը Կարամանի, Մարաշի և Սվազի էյալետների զինվորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով: Ռաբիա Ա ամսին ղզբաշ զինվորները եկան, Վանը պաշարեցին և նավահանգիստը գրավեցին» (Մուստաֆա Նալլիմա «Պատմություն»):

«Դրանից հետո նա այնտեղից դարձավ Վանի վրա և 4 ամիս պաշարեց այն՝ խոտորելով բաղաբի մոտ: Զաղաթը, սակայն, նա այդպես էլ գրավել չկարողացավ, թեև շատ ավեր արեց: Այնուհետև նա գնաց Թավրիզ՝ շահ Սեֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, ու չգիտենք, թե վերջն ինչ է լինելու» (Մարութա Եղևացի «Յիշատակարան 1634 թվականին»):

«Այս դառն և նեղ ժամանակներում ավարառվեց Վան բաղաթը, բանգի կարմրագրակները պատեցին բաղաթն ու նստեցին նրա մոտ: Այդ ժամանակ բաղաթին շատ նեղություն եղավ, իսկ պաշարումը շարունակվեց 56 օր» (Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»):

«Կարմրագրակները խիստ չարչարեցին քրիստոնյաների ազգը: Նրանք մարդկանց օգտագործում էին պարիսպ կառուցելու, խանդակ փորելու և բաղաբի հետ կապված այլ բաների մեջ: Ես ինքս էլ գերի ընկա ու իմ ականջը կտրեցին: Ես տկարության մեջ ընկա և շատ վախ բաշեցի» (Գրիգոր Զահանա «Պատմություն»):

⁵⁸³³ «Ռաբիա Ա ամսի սկզբին խալիլ փաշան և Մուրթազա փաշան տեսակցեցին, երկու բանակների միացումով ընդամենը 30.000 զինվորներից բաղկացած բանակ կազմվեց և ահա հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան Վան: Ղզլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստանալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և, Կոսկուն-Կռանի կողմում մի լեռան հենվելով, կազմել էին իրենց զորագնդերը ու սպասում էին: Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկու ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան: Երբ գիշերը վրա հասավ, առանց կռիվը դադարեցնելու և ջահերի լուսավորության տակ, օսմանցիները, երկու ուժեղ հարձակում գործելով, ստիպեցին ռաֆֆի ամբոխին երեսը հետ դարձնել ու նահանջել, որից հետո հաղթական զինվորներն իրենց վրանները վերադարձան: Հաջորդ օր ղզլբաշները հեռացան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս» (Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 2):

«Ռաբիա Ա ամսի սկզբին խալիլ փաշան և Մուրթազա փաշան տեսակցեցին, երկու բանակների միացումով ընդամենը 30.000 զինվորներից բաղկացած բանակ կազմվեց և ահա հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան Վան: Ղզլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստանալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և, Կոսկուն-Կռանի կողմում մի լեռան հենվելով, կազմել էին իրենց զորագնդերը ու սպասում էին: Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկու ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան: Երբ գիշերը վրա հասավ, առանց կռիվը դադարեցնելու և ջահերի լուսավորության տակ, օսմանցիները, երկու ուժեղ հարձակում գործելով, ստիպեցին ռաֆֆի ամբոխին երեսը հետ դարձնել ու նահանջել, որից հետո հաղթական զինվորներն իրենց վրանները վերադարձան: Հաջորդ օր ղզլբաշները հեռացան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

«Հայոց 1083 թվականին Ստամբուլից առաջացան 100.000 հոգի, որոնք հավաքվեցին Վանի մոտ գտնվող Զառափոսիս գյուղի մոտ: Նրանք պատրաստվեցին պատերազմի, սակայն փախուստի մատնվեցին կարմրագրակները: Այսպիսով՝ կարմրագրակները փախան, իսկ ավարն էլ հասավ մեզ: Այսպիսով՝ մենք լավ ավետիս ստացանք» (Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»):

⁵⁸³⁴ «Երբ Մուրթազա փաշան Դիարբեքիր եկավ, ղզլբաշ Հասան-աղան իր գնդով Նրա դեմ դուրս եկավ և Ղզլ-Քոյի առաջ ընդհարում տեղի ունեցավ, որի ընթացքում վերջինս սպանվեց, իսկ փաշան էլ բաղաբ մտավ: Փաշան բաղաբի դռները փակել տվեց և, հայտնի սիպահիներից Գյուրքի-Յուսուֆի, Էլիաջի Մեսլիի, Շահ Բենդեր Օղլու և մուհամմեդ Չելեբիի սպանության համար ստացված ֆերմանի համաձայն, մուներտիկներին հայտարարել տվեց, որից հետո, բաղաբի կադիին ու ավագանիին հավաքելով, հրամանները կարդաց: Երեկոյան Նշված անձիք ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին» (Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 2):

«Երբ Մուրթազա փաշան Դիարբեքիր եկավ, ղզլբաշ Հասան-աղան իր գնդով Նրա դեմ դուրս եկավ և Ղզլ-Քոյի առաջ ընդհարում տեղի ունեցավ, որի ընթացքում վերջինս սպանվեց, իսկ փաշան էլ բաղաբ մտավ: Փաշան բաղաբի դռները փակել տվեց և, հայտնի սիպահիներից Գյուրքի-Յուսուֆի, Էլիաջի Մեսլիի, Շահ Բենդեր Օղլու և մուհամմեդ Չելեբիի սպանության համար ստացված ֆերմանի համաձայն, մուներտիկներին հայտարարել տվեց, որից հետո, բաղաբի կադիին ու ավագանիին հավաքելով, հրամանները կարդաց: Երեկոյան Նշված անձիք ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁸³⁵ «Գորիից լուր եկավ. «Երեկ գիշեր Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) հարձակում է գործել բաղաբի վրա: Շրջակա տների բնակչությանը մենք հավաքել ենք ամրոցի մոտ, փակել ենք շուկայի հետևում անցնող ճանապարհները և ամեն մի թաղամասում մի հրամանատար ենք նշանակել, որոնք ընտանիքները պատսպարել են ամրոցում: Նրանք լավ են դիմանում: Վերևից մենք իրացաններից կրակ ենք բացել, իսկ ներքևում էլ նրանք չեն կարողանում ճեղքել գործեցիների շարքերը: Մենք ստիպել ենք նրանց հետ դառնալ և թաղամասերում և նրանք հեռացել են առանց որևէ վնաս պատճառելու: Նրանք մեզից ոչնչի չհասան, իսկ մենք նրանցից սպանեցինք 5 հոգու, 27-ին էլ կենդանի գերեցինք: Մարտը տևեց մինչև առավոտ, ընդ որում նրանք իր տանը բռնեցին Գեորգի Գորգիշանիշվիլիին և տարան իրենց հետ, սակայն սեփական ծառաները հասան և, հետ խլեցին նրան, որից հետո նրանք պատսպարվեցին Ալիխանի խաղողի այգում: Ըստի որ, ինչպես ասվեց, վերևից իրացանային կրակ էր տեղում, Թեյմուրազն ու իր զորքը չէին կարող այլևս մնալ այդտեղ և ահա նրանք, շարժվելով դեպի Իկորտե, տարան կովերն ու ոչխարները՝ ինչպես կարող էին, որ գտան ճանապարհին»: Այս լուրը, որը միևնաչյան և գործեցիները հայտնում էին նամակում, սուրհանդակի միջոցով շահին (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ին – Մ.Ֆ.) ուղարկեցին, իսկ Ռուստամ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) էլ հավաքեց Հայքի և Սաբարատիանոյի ողջ զորքն ու եկավ Գորի: Նա իր մոտ կանչեց նաև Զարթիի զորքը: Հակառակորդներն իմացան արքայի ժամանելու մասին...: Կախեթիցիները միացան Թեյմուրազին, այդ թվում երկու երիտասարդներ՝ Մուխրանիի տերն և Իոստա Ամիլախորին: Իկորտայից նրանք եկան Արցեխի: Արքան մնաց Գորիում և այլտեղից զորք ուղարկեց, սակայն հակառակորդները ևս պատրաստ էին և շարքեր կազմեցին: Ռուստամի զորքը ևս եկավ և մարտական կարգով շարվեց: Ուժեղ մարտ սկսվեց, ընկան իրար վրա և երկու կողմն էլ մարտնչում էր ինչպես ուժ ունե, բանի որ մի կողմից իր զորքը հավատարմի էր Ռուստամին ու ոչ մի դավաճան չկար, բայց մյուս կողմից ևս Թեյմուրազի զորքն էր հավատարմի էր իր արքային: Ահա այս պատճառով էր, որ ինքնամոռաց մարտնչում էին, սակայն ի վերջո հաղթանակը մնաց Ռուստամ արքայի կողմը: Հաղթվածներն անցան Իկորտայի լեռներ, շրջանային ճանապարհով ժամանեցին Երիտասարդի տիրույթներ, իսկ Թեյմուրազը պատսպարվեց Կախեթում: Ռուստամը զորքով անցավ Ամիլախորայի տիրույթներ, ամայացրեց Մուխրանի և ժամանեց Տիդիս» (Փարսաղան Գորգիշանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 60, 61):

«Սրանից առաջ Երզրումի բեգլբեգին Կարսի բերդին և այլ բերդերին մթերք ու վառող էր ուղարկվել և հրաման էր տրվել Իչ-Էլ բերդից 500 մարդ իբրև դուլ ուղարկելու մասին: Ձուլիիցա ամսի 5-րդ օրը խալիլ փաշայից նամակ ստացվեց, որից պարզվում էր, որ Դադիանը (Մենզրեշիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին – Մ.Ֆ.) և Գուրիլը (Գուրիայի իշխանության իշխան Զեյնուրով Գուրիեյիին (1626-1658, 1660) – Մ.Ֆ.), իրար միանալով, ղզլբաշների կողմն են անցել, ընդ որում Դադիանը իր աղջկան կնության էր տվել շահի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) կողմից շեքեմ և Զարթիի վրա իսան նշանակված խոսրով-Միրզային: Եվ ահա, երբ ցանկացել էին հիշյալ աղջկան անցկացնել Աջ-Բաշի երկրից, Աջ-Բաշը (Իմրեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ը – Մ.Ֆ.) և Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.) չէին կամեցել ճանապարհի տալ: Այդ պատճառով մի կողմից վերոհիշյալ խոսրով իսան-բեկին իր 30.000-ից ավելի ղզլբաշ զինվորներով, իսկ մյուս կողմից էլ Դադիան 7 Գուրիլը մեծ բանակով հարձակվել էին Աջ-Բաշի վրա: Սրանց միջև մեծ մարտեր տեղի ունեցան: Աստծո հրամանով Դադիանը հաղթանակ ձեռք բերեց և Աջ-Բաշը պարտվեց: Թեյմուրազը 7 Աջ-Բաշի որդին ապաստանեցին մի անմատչելի վայրում, իսկ Աջ-Բաշի երկիրը ձեռքի դուրս եկավ: Ղզլբաշը, Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ 30.000-ի չափով ռաֆֆեյիցիներն ցրեցին Վրաստանի մեջ: Երբ պարզվեց, սակայն, որ Դադիանը և Գուրիլը ուզում են ավերումներ կատարել Սև ծովի եզերքում գտնվող Կունիքի և Տրապիզոնի սահմաններում, ցամաքից բանակ, իսկ ծովից էլ տերունական նավատորմ ուղարկվեց: Երբ Չլդրի բեգլբեգ Սաֆար փաշան հայտնեց, որ այդ կողմերում կարգ պահպանելու համար անհրաժեշտ է Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթները կողոպուտի ենթարկել, սահմանի Եմիրների հրամաններ ուղարկվեցին ու Երզրումի սահմանի պաշտպանության համար նշանակեցին Անարդուլի բեգլբեգին և ընդհանրապես Ղարանանի, Սարուխանի և Կաստեմունիի սանջակները ամրացրին» (Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

⁵⁸³⁶ «Հիջրի Մուհառամ ամսի 24-ին որոշ ծանրություններ թողեցին Երզրումում և Նախորդ 25 բայլեմեզ հրանոթ ու թուփեր ուղարկեցին, իսկ հաջորդ օրը, հաջորդությամբ Երզրումից դուրս գալով, նրանք ուղղվեցին դեպի Երևան: Սաֆար ամսի սկզբին նրանք իջևանեցին Կարսի մոտ, որտեղ նրանց դիմավորեցին...: Փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ, դիտեց Կարսի բերդը և վերադարձավ իր օթալ: Երկու օր այդտեղ մնացին: Հրաման տրվեց բեգլբեգներին, որ 20-ական ցցերով 4.000 ծոցոտե զամբյուղներ պատրաստեն: Հաջորդ մենզրեզի Կարսի ջուրն անցնելով, իջևանեցին...: Սաֆար ամսի 5-ին հասան Մեսիհիյե անցքին: Հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիլի երկրի տուրքերն և նվերները: Սաֆար ամսի 10-ին իջևանեցին Երևանի մոտ և ցանքերը անասուններին կերակրելու իրավունք տրվեց: Մյուս օրը հասան Գրե-Կումբեջ: Երբ տերունական բանակը իր ջբախմբով մոտեցել էր բերդին, վերջինիս պարիսպներից արձակված հրանոթների արկերն առանց որևէ վնաս պատճառելու անցնում էին նրա պաշտաստիյին ձիերի գլխավերևից: Դատում են, որ ուժեղ բանին և խիստ փոքին այդ երկրում սովորական երևույթ է: Այդ օրն էլ շատ ուժեղ փոքի և մուշ բարձրացավ, այնպես, որ աջ-աջի չէր երևում: Այդ ժամանակ հաղթական հեծյալների խումբը հասել էր բերդի պարսպին: Փաղիշահական առաջապահում ուղեցույցի պաշտոն ունեցողը, դիմելով փաղիշահին, ասաց. «Իմ վեհափառ փաղիշահ, Երևանի բերդն այդ հովտումն է, շատ մոտ ենք եկել, բայց ձերի պատճառով չի տեսնվում, շնորի արեք, սպասեցեք, մինչև հետևից բանակը գա, հասնիք»: Սուլթան Մուրադն ուղեցույցին հանդիմանելով ասաց. «Ով հիմար, ինչո՞ւ ես վախենում, ո՞վ է անմահ»: Արդարև, փոքին որոշ չափով սպառնաց և տեսան, որ եկել, հասել էին Երևանի բերդի տակ: Այդ ժամանակ բերդից արձակված հրանոթի արկերն անցան պաշտաստի ձիերի և տղաքների գնդի վրայով՝ առանց որևէ մեկին վնաս պատճառելու: Փաղիշահը ձիու ասնձը բաշեց և եկավ, միացավ զինվորներին: Չանգի գետը ոտքով անցան և, երբ պարսպից մի քիչ հեռու կանգնել էին, փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտ գնալ: Հաջորդ օրը Հյուսիս-Թեփեքի անունով հայտնի բլրի վրա սարքեցին փաղիշահական օթաղը: Վեգիրներն և այլ պետական բարձր աստիճանավորներն իջևանեցին իրենց հարմար տեղերում, որից հետո ռազմավարքի

պահեստից զինվորներին բաի ու բրիգ, վառող և պատրույգ բաժանվեց, ինչպես նաև ֆերման տրվեց, որ եկիչերին նրան այդ գիշեր մտնեն խրամատները: Սաֆար ամսի 12-ի գիշերը լուսնկա էր և պարսպի առջև վառվող ջահերը լուսավորում էին: Ժամը 3-ին զինվորները, ծովի նման շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները: Մինչ եկիչերին եղած զբաղված էին պատվար կառուցելով, նրանցից մի բանի հարյուրը հոգի վիրավորվեցին: Վեհափառ փառիշահը հրամայեց, որ ամեն մեկին 30 դուրուշի արժեքով թանկագին թանկարժեք դեղեր շնորհվեցին, մի շաբթ փորավորների վերքերն էլ նա իր ներկայությամբ փորաբույժներին բանալ և մաքրել տվեց: Մինչև առավոտ զինվորները խրամատներում կատարեցին իրենց տրված ցուցմունքները և ամեն մի խումբը իր տեղում մնաց: Գյոզգի-Թեմիեի անուհով հայտնի վայրում Կապուղան Դուսեյն փաշայի և Դալեայի բեգլեթ Լիմեդ փաշայի թևից հրանոթներն ուղղեցին դեպի բերդը ու բանդեցին Եսիր-Գյոնե-Օղլուի (**Երևանի խանության խան Թահմասապ-գուլիի – Մ.Ֆ.**) պալատը և մի շաբթ ամրակուտ շինություններ: Երևանի բերդն ուներ մոտավորապես Եսկի-Սարայի մեծությունը: Երբեմն հրանոթի արկերը բերդի մյուս կողմն էին անցնում: Դռան առաջ Դուսեյնի էյալեթի զինվորներն էին, իսկ մեծ վեգիրը 6 հատ հրանոթ դրեց: Բերդից դեպի վրանները վայրն արձակված հրանոթների արկերից իր վրանում նահատակվեց մեծ վեգիրի դռնապանների բեթխուդա Ալի-աղան: Ամսի 13-ին հին Երևանի կողմից եկիչերի զինվորները և Անադոլու Էյալեթի զինվորները խրամատները մտան ու այդ կողմից էլ 6 հրանոթներ դրեցին: Ամսի 14-ին, բերդի հյուսիսային կողմում գտնվող ջրեղբերի պաշտպանությունը անհրաժեշտ համարելով, Էրզրումի բեգլեթ Լիմեդ փաշան և Զյորի բեգլեթ Սաֆար փաշան ուղարկվեցին վերոհիշյալ վայր, ուր դրեցին ևս 3 հրանոթներ...: 16-րդ օրը Կապուղան փաշայի թևում գտնվող Շեմսի փաշան և իր եղբ Լալաները միասին պարտեց էին մտել ու այնտեղ թնել, մնացել էին, մինչդեռ ղզբաշները, դուրս գալով բերդից, երեքին էլ գլխատեցին և գլուխները տարան բերդ: 19-րդ օրը սարդաբը, ջուրն անցնելով հասավ, Գյոզգի-Թեմիեի մյուս կողմը գտնվող անցքը և, գրավելով տեղի կամուրջը, ձեռնարկեց մի պատի կառուցում՝ նպատակ ունենալով փակել բերդից դեպի գետը ձգված անցքը...: Վեհաշուք փառիշահը դիվան կազմեց և, բանակի ղեկավարներին իրենց աստիճանին համապատասխան սիրաշահելով, մարտի մղող խոսքեր ասաց...: Փառիշահն այդ խոսքերն ասաց բոլորի ներկայությամբ բացարձակ կերպով և ոգեշնչեց ամենքին: Նրանք խրամատներ մտան և բերդի գրավման համար իրենց բոլոր ջանքերը լիովին գործի դրին: Երեք խրամատ փոխելով՝ Նրանք հասան մինչև խանդակի եզերքը և ամեն կողմից հրանոթի ու հրացանի գնդակները սկսեցին անձրևի նման թափել: Մի շաբթվա ընթացքում, գիշեր-ցերեկ արձակված հրանոթների հարվածներից բանդվեցին մի բանի աշտարակները և պարսպի մեծ մասը: Մասնավորապես, եկիչերին երկու աղայի և Դուսեյնի թևում եղած պարիսպը գետնին հավասարեցրին: Մի օր ղզբաշները խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով դուրս եկան Դուսեյնի բանակի կողմից: Իսլամ դագինը, կազմ և պատրաստ լինելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց ու հետ մղեցին, ընդ որում ջրեղբներից մեկը մի անգամ նույնիսկ մեծ համարձակությամբ բարձրացավ աշտարակի վրա և հափշտակեց ղզբաշներին դրոշակները մեկը, որի համար նրան սիպահություն շնորհվեց...: Պատմում են, որ Երևանի պաշարման կռիվում ինքը՝ վեհաշուք փառիշահն, անձամբ հրապարակում ուղիք վրա կազմ ու պատրաստ կանգնած և բանակների բերանները բաց արած՝ ոսկի ու արծաթ էր թափում գլուխ բերդոյներին: Նա նաև 40-ական դուրուշ տալիս էր այն զինվորներին, որոնց ձեռքը սպանվում էին, 50-ական ֆլորի՝ վիրավորվածներին, 20-ական դուրուշ՝ վիրավորներ բերդոյներին, 10-ական դուրուշ՝ թշնամու արձակած հրանոթի գնդակներ բերդոյներին: Նա նաև 1-ական ֆլորի բախշիշ տալով առում էր. «Ով իմ բաջարի գայլեր, արիության ժամանակն է, ով իմ զավակներ»: Ահա այս կերպ նա նրանց բաջալեղում էր և իր նվերներն ու շնորհներն ապրիլյան ամերի նման առատորեն տեղացնում էր նրանց վրա: Մինչև անգամ բաժակների մեջ լցված պատրաստ գանալան տեսակի խմիչքներ էին դրված և գլուխ բերդոյներին ու դագիններին խմեցնում էին դրախտի ջրի նմանվող խմիչքը, որով նրանց պապաբը հազեցնում էին: Տերունական վիրաբույժները շաբթ-շաբթ պատրաստ էին ծառայության: Վիրավորներին, որոնք հատուկ վրաններում պետք է բուժվեին, հանձնում էին նրանց: Բոլոր կարիքներն ապահովում էին տերունական միջոցներից: Դզբաշներն ամեն ջանք էին դնում փակել հրանոթների հարվածներից բանդված տեղերը: Անցքերում պարկերով և կողովներով հող էին լցնում, բայց, որովհետև զինվորները հարձակվում էին այդ տեղերի վրա, նրանք, դիմադրության անգոր լինելով, պատրաստվում էին բերդը հանձնել: Դառնալիս հարվածներից մեծ բերդը անսկզբի էր, պարսպի մի բառարկը բանդել էր Մուստաֆա փաշան, իսկ մյուս բառարկը բանդել էր եկիչերին երկու աղան: Երբ պարսպի վրա բացվեց շատ խոշոր մի անցք, ղզբաշներն իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված եղան. «Էլ աման» կանչել: Սաֆար ամսի 21-րդ օրը Թահմազ-Ղուլի խանի կողմից պատգամավոր եկավ և դիմեցին Զուլուկ Լիմեդ փաշային: Մի շաբթվա զինադադարից հետո հաջորդ շաբթվա սկզբին պետք է բերդը հանձնեին: Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Մեծ վեգիրին և, երբ հայտնեցին նաև վեհափառ փառիշահին, նա, իբրև իր տերունական գայության արտահայտություն, հրամայեց այդ օրն և եթե հարձակվել ու անապայման բերդը գրավել: Մեծ վեգիրի խնդրանքով պատգամավորն ազատվեց: Երբ պատգամավորը դուրս եկավ բերդից, զինվորների մեջ հանձնման աղաղակներ բարձրացան: Նրանք կռիվը դադարեցրին: Այն ժամանակ վատաբար ղզբաշները, օգտվելով առիթից, շտապեցին լցնել, պարսպի՝ հրանոթաձգությունից առաջացած անցքերը և նորոգել նրա ավերված տեղերը: Չնայած դագինները գանալան տեղերից կանչում էին. «Այս ի՞նչ տեսակ «աման» խնդրել է, անցքերը մի փակեք, հետո ձեզ աման չի գործի», բայց տեսնում էին, որ այդ տոոր արարածները չեն լուռ և շարունակում էին անցքերը նորոգել ու փակել, ընդ որում մի անպիտանների՝ բերդից անապատին կերպով արձակված հրանոթներից երեք վաշտապետ և մի բանի եկիչերին նահատակվեցին: Իսլամական զինվորները, տեսնելով այդ վիճակը, ուժեղացրին պաշարումն և մարտերը: Դաջող օրը՝ Սաֆար ամսի 22-րդ օրը, որ երկուշաբթի էր, Երևանի բեթխուդա Մուրադ աղան, որը հպարտ և իր պյունիությունը հայտնի մի անձնավորություն էր, իբրև պաշտոնական պատգամավոր եկավ Ահմեդ փաշայի մոտ, որը նրան ներկայացրեց Մեծ վեգիրին, իսկ սա՝ Նորին Վսեմություն փառիշահին: Դադարանալի դիվան կազմելու ֆերման տրվեց: Բոլոր զինվորական ղեկավարները հավաքվեցին: Վեհափառ փառիշահը բարձրացավ իր վեհ գահի վրա և, խոսքն ուղղելով ներկա պատգամավորին, ասաց. «Ինչո՞ւ բերդը չհանձնեցիք»: Պատգամավորը, խոսելով աջեմների խառնվածքին հատուկ նրբությամբ և բաղաբավարությամբ, ինչպես նաև մեղմ արտահայտություններով փառիշահի գայությունը մեղմացնելու նպատակով ասաց. «Իմ փառիշահի վեհության և փառքի համբավը թող հասնի շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի Ի-ի – Մ.Ֆ.**) ականջին, նրա հերոսության ուժգնությունը թող տարածվի և հասնի իրանական երկրի հողերին», որից հետո ավելացրեց. «Մեծը՝ միջուկներս, համարձակություն ունեցանք դիմադրել ձեզ նման հսկային և, փոխանակ միաբանության մասին խոսելու, բերդը հանձնելու համառություն ցույց տվինք»: Վերոհիշյալ պատգամավորի ռազմական ոգով տրված պատասխանը և իմաստուն դատողությունը փառիշահին հաճելի թվաց ու նա հրամայեց, որ պատգամավորին ոսկեգոծ խալաթ տրվի, իսկ հետ ասաց. «Դիմա, եթե անկեղծորեն ցանկանում եք, պետք է այս օր և եթե բերդը հանձնեք»: Մեծ վեգիրը պատգամավորին իր օթաղը տարավ: Այդ գիշեր բերդի հանձնման լուրը տարածվեց և մարտեր տեղի չունեցան, սակայն բոլոր զինվորները զգուշության համար կազմ ու պատրաստ մնացին: Մուրադ աղան իր մարդկանցից մեկին ուղարկեց բերդի ներսում գտնվող Երևանի խանի մոտ և հայտնեց. «Ամանը ընդունված է»: Առավոտյան վաղ Մեծ վեգիրը ներկայացավ փառիշահին և խոսեց նրա հետ հաշտության պայմանների մասին: Սաֆար ամսի 23-րդ օրը Երևանի իշխող Եսիր-Գյոնե-Օղլուի դուրս եկավ բերդից: Իսլամական զինվորները՝ հանդերձարված և զինված, շաբթերով կանգնած էին բերդի դռնից մինչև փառիշահի բարձրագույն դուռը: Այդ ժամանակ Թահմազ-Ղուլի խանը Սազանդարանի հրացանավորների պարագլուխ Միրֆեթահիի հետ միասին դուրս եկավ, ընդ որում նրանք սրերն և պատանդին իրենց վզին առած, բոլոր ունեցվածքով ու եկթականերով ներկայացան Մեծ վեգիրին: Դետո նրանք ներկայացան աշխարհակալ վեհափառ սուլթան Մուրադին, երբ, գետինը համբուրելու բաղաբավարական արարողությունից հետո նրա բարձրագույն դռան առաջ ձեռքերը կրծքերին կանգնեցին: Փառիշահը, իր շնորհքը ցույց տալով, ասաց. «Ըո ունեցածները բեզ են շնորհում», իսկ Թահմազ-Ղուլի խանը, գետինը համբուրելով և վերին աստիճանի նրբին խոսքերով իր ծառայականությունն արտահայտելով, ներողամտություն ու ողորմություն խնդրեց: Նրան մեկ մյուսի վրա երեք խալաթ հազգրին, վեգիրության աստիճանով ոսկեգոծ զարդարված թուր և դաշույն շնորհեցին ու վերանվանեցին Յուսուֆ փաշա: Խոսակցության ժամանակ փառիշահը հարցրեց. «Ի՞նչն է պատճառը, որ ես, չորս ամիս արշավանքի տանջանքներն հանձն առած, պատերազմի եմ եկել, մինչդեռ ձեր շահը՝ կնոջ նման փախստական, իր գահի ու թագի պատիվը հողին է հավասարեցրել, նա ի՞նչ շահ է»: Այդ հարցին Թահմազ-Ղուլի խանը պատասխանեց. «Իմ փառիշահ, բո կանքը և իշխանությունն երկար լինի, ձեր պապերից սկսած ձեր սուրը հատուկ և ուժեղ է եղել, նա ի՞նչ ուժ ունի, որ դուրս գա ձեզ նման միշտ հաղթական, վեհ փառիշահի դեմ»: Փառիշահը պատասխանեց. «Իհարկե, այսօր իմ դուլերը բերդը պիտի գրավեն», որից հետո ֆերման տվեց, իսկ դրան նա պատասխանեց. «Գլխիս վրա, կատարյալ հպատակությամբ»: Միրֆեթահի 12.000 հոգու չափ հրացանածիգներ, ինչպես նաև նրա 500 հոգուց բաղկացավ մարդիկ իրենց ինչքերով և ունեցվածքով նրա չորս կանանց հետ միասին բոլորը ներսան արժանացան ու բերդից դուրս եկան: Եկիչերին երկու աղան իր ընկերներով բերդը գրավեց և Եսիր-Գյոնե-Օղլու մարդկանց դուրս արեց: Եսիր-Գյոնե-Օղլուի տված ցուցակի համաձայն դեֆեթդարները մտան Երևանի բերդ: Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես նաև տեսանելի ու թաքցված բոլոր հարստությունները հաշվի առան և վերցրին: Նրանք ստացան այն անսպառելի գանձերն և անթիվ հարստությունները, որոնք Երևանի իշխողը ու նրա հայր Եսիրգյոնեյանը (**Երևանի խանության խան Ամիրուման – Մ.Ֆ.**) կուտակել էին 30 տարվա ընթացքում: Նրանք, մտնելով պետական գանձատունը և պահեստները, այնքան հարստության ու պաշարների գտան, որ բանակին երկու տարի կրավականանար...: Սաֆարի 27-րդ օրը ձեռնարկվեցին բերդի բանդված տեղերի նորոգման և խրամատները կարգի բերելու աշխատանքները: Գլխավոր ճարտարապետի կողմից չափումներ կատարելուց հետո վանդակավոր 19.280 արշին տեղից 8 800 արշին տրվեց Դուսեյնի և Դալեայի էյալեթներին սիպահներին ու զինակիրներին, 8.500 արշին՝ Անադոլուի զինվորներին և եկիչերին, 1.920 արշին էլ Էրզրումի՝ Կարսի ու Դարամանի զինվորներին: Նրանք նորոգման գործը եռանդով առաջ տարան և վերջացրին, որից հետո եկիչերներից ու այլ զինվորներից բերդի պահպանության և պաշտպանության համար 12.000 հոգու չափով զինվորներ նշանակվեցին:

Սրանց թռչակների համար գանձարանից 400 քիտ տրվեց, հանձնվեցին նաև անհրաժեշտ ռազմամթերք և բերդային հրանոթներ» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»)

«Այդ գարնանը փաղիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) մտադրվեց անձամբ Արևելյան արշավանքի գնալ և գրավել երևանյի բերդը: Յիջրի 1044 թվականի Շաբան ամսի 2-րդ օրը սուլթանական փառապանծ թուրք Սկուդար տարվեց և նույն ամսի 4-րդ օրը մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ հաստատվեց փաղիշահական օթաբը: Սկուդարի դաշտում Ռումելիի զինվորներին բերելու համար ուղարկվեց վեզիր Խայի փաշան: Ռամադան ամսի 8-ին ստացվեց Կարսի բերդի մոտի Մագիզ բերդի գրավման լուրը: Այդ օրերին Բայրամ փաշան ավարտեց արշավանքի պատրաստությունները և ամսի 17-ին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ բանակը դուրս բերեց, 20-ին փաղիշահը, շելիս-ուլ-խայամը, սարդագամ Մուհամմեդ փաշան և այլ երևելիներ, սիպահներ ու ենիչերիներ՝ շքերթով, աղոթքով և գովաբանությամբ Ստամբուլից Սկուդար անցան ու կանգ առան փաղիշահական բանակում: Բանակը շարժվում էր դանդաղ: Ճանապարհին տեղի ունեցան բազմաթիվ մահապատիժներ...: Յիջրի 1045 թվականի Մուհառամ ամսի 24-ին բանակը շուքով առաջ շարժվեց: Բասիրեի մենզիլում վեց օր կանգ առան: Այնուհետև, Կարսի բերդի մոտի Զյունբեթ անունով գյուղում Կարսի Շելիսան փաշան իր բայց զինվորներով շքերթ կազմակերպեց: Այդտեղ նրանք մնացին երկու օր: Սաֆար ամսի 14-ին անթիվ-անհամար զինվորներով իջևանեցին Գյոթ-Զյունբեթ կոչված վայրում, որը, սակայն անհարմար համարելով, մուսուլման դագինների հետ միասին եկան երևանյի բերդի առաջ: Երևանում եղած անհավատների կողմից մուսուլման դագինների վրա հրացան և հրանոթ կրակելու ընթացքում հրանոթի մի արկ, կայծակի նման սլանալով փողոցների վրայով, ընկավ սիպահների գորամասի մեջ, սակայն բարձրյալ Աստծո կամքով ոչ-ոքի վնաս չպատճառեց: Վեհաշուք փաղիշահը, տեսնելով այդ ստոր արարածների հրացանները և հրանոթները, ցատուժով և զայրույթով անցնելով երևանի դիմացի Չանգի խան լեռնանցքից, կանգ առավ երևանի առջև: Վրանները շրջապատեցին բերդը: Այդ օրը բերդի դռան մոտ մարտերը շարունակվեցին մինչև երեկո: Շատերը շրջապատեցին բերդի դռան և հաջորդ օրը գեղե ու ռազմամթերք բաժանվեց ենիչերիներին և մյուս զինվորներին: 16-րդ գիշերը ենիչերիները մտան խրամատները: Յին երևանի կողմից այդ արեք՝ Զյուլյուկ Ահմեդ փաշան Էրզրումի զինվորներով, մյուս՝ իրն քաղաքի դռան, կողմից՝ Անատոլիայի բեգբեգ Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, միջին թևից՝ մեծ վեզիրը՝ լեյլենդ և սեյբան զինվորներով, Թավրիզի դռան կողմից էլ՝ Չանփուլադ Չաղե Մուստաֆա փաշան, ծովակալ փաշան և ծովային մասի գեամեթի ու թիմարի տերերը: Մրանք բոլորը սկսեցին պատերազմը: Ռումելիի թևից չորս անարկուս հրանոթներից արձակված արկեր բերդին դիպեցին՝ դողդաջում էին երկինք ու երկիր: Այդ օրը Շամի բեգբեգ Մուստաֆա փաշան և ծովակալ Յունես փաշան արձակվեցին ինգական հրանոթ, որոնցից արձակված արկերը, անհավատների տները վրա ընկնելիս, մարդկանց ծիչն ու աղաղակը բարձրացնում էին մինչև երկինք: Ենիչերիների աղայի թևում դրված էր չորս հրանոթ, Գյուրջիի թևում՝ ևս չորս հրանոթ, Զյուլյուկ Ահմեդ փաշայի կողմում՝ նույնպես չորս հրանոթ, ավեն մի հրանոթին լծված քառասուն գովեշները դժվարությամբ էին տեղից շարժում հրանոթները: Բերդը այդ հինգ վայրերից շրջապատելով՝ նրանք սկսեցին գնդակովել: Խալաֆան փաղիշահը, բարձրանալով դեպի բերդը նայող բլրի վրա, գիշեր-ցերեկ դիտում էր պատերազմական գործողությունները և բարձրաձայն աղոթում էր Աստծուն: Նա նահապետների թաղել էր տալիս, մեկ ձեռքով էլ նվերներ, թիմարներ էր շնորհում և աստիճանները բարձրացնում: Այդ օրը, նրանք 12.000 զինվորով գնացին Թուրխաթ-Ղայե: Դրանից առաջ, հանգուցյալ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի օրոք, պաշարման ժամանակ Թուրխաթ-Ղայե մարդ չուղարկելու և պատրաստություն չտեսնելու պատճառով, Մերշադա խանը այդ կողմը գնալով շատ վնասներ էր պատճառել: Կալուքների բեթխուդա Ալի աղան հրանոթի պատահական գնդակից սպանվեց հենց նամազի ժամանակ: Փաղիշահը ֆերման տվեց, որ հրանոթաձիգները անպայման ոչնչացնեն այդ հրանոթը: Յրանոթաձիգների պետը և հրանոթաձիգները, փաղիշահական ֆերմանի համաձայն, ջանքեր գործ դրեցին: Շամի Եփր ուլ-ումերա Միլահդար փաշայի և ծովակալ փաշայի զինվորները դիտանալիս շատ ուժեղ կրակ բացեցին, որի հետևանքով անհավատների հրանոթը և աշտարակի ծածկը ավերվեց ու այսպիսով՝ մուսուլման դագինները վնասից ազատվեցին: Այնուհետև, Ռումելիի և սիլահդարի գորամասերի դեմ ևս մի հրանոթ ուղղվեց, որը կարող էր վնասներ պատճառել մուսուլման դագիններին: Առանց երկրորդ օրվան սպասելու, Ռումելիի գորամասերից արձակված հրանոթի արկը հողին հավասարեցրեց բերդի կեսը: Երեք օր շարունակ օրական հրանոթի հազար արկ արձակելով՝ բերդում եղած անհավատների տրամադրությունը նա խորտակեց: Եփրգյունեղլիին (Երևանի խանության խան Թախմասա-գուլին – Մ.Ֆ.) էլ իր պալատում չէր կարողանում հանգիստ մնալ: Երբ նա՝ մահմեդականների հրանոթները ոչնչացնելու մտադրությամբ, 500-600 ղզբազ զինվորներով անսպասելիորեն հայտնվեց իսլամ զինվորների մեջ, դագինները ամեն կողմից սրերով ընկան ղզբազների վրա, որոնք Ռումելիի գորամասից մեկ դրոշակ էին խլել: Ռումելիի մարտիկներից մեկը՝ մի ազապ, հասավ և հիշյալ ռաֆֆիին սպանեց: Ղազինները մնացածներին սրախողխող արեցին: Երբ վսեմաշուք փաղիշահը ձին հեծած իր գորամասերով պատերազմելու պատրաստ վիճակում էր, թշնամին փախավ և մտավ բերդը: Փաղիշահը ուղղվեց դեպի իր վրանը և օրվա հերոսներին անչափ շատ նվերներ շնորհեց: Յինգերորդ և վեցերորդ օրը բերդի պարիսպները այն աստիճան էին ավերվել, որ մի ենիչերի խլեց բանված պատերի վրա եղած ղզբազների դրոշակներից մեկը և վազելով հասցրեց փաղիշահին, որի վրա ստացավ հարյուր անլե: Չեքելներից մի բայց ազապի կողմից պարսպի վրայի դրոշակը պոկելիս նրա դեմ մի ղզբազ դուրս եկավ: Տեքելուն ղզբազի ձեռքից խլեց դրոշակն և թաշկինակը ու դրա համար ստացավ նվեր և սիպահություն: Երբ ղզբազները այս դրությունը տեսան և թունել փորելու հավանականությունը նկատի առան ու «Այս աստիճանի ջանքեր ոչ մի տեղում չեն եղել» կրկնելով, մտահոգության մեջ ընկան: Այդ ժամանակ, Աստծո կամքով, պաշարման յոթերորդ օրվա կիրակի գիշերը իսլամական փաղիշահը, բերդը հինգ կողմից պաշարած վեզիրներին հրավիրելով, ասաց. «Բերդը վաղը անպայման պետք է գրավվի»: Նրանք բոլորը պատասխանեցին. «Մենք պատրաստ ենք մեր ունեցած միակ հոգին գոհելու կրոնի և պետության համար»: Այդ գիշեր մյուս օրերից ավելի շատ հրանոթներ կրակեցին և բերդում պաշարված ղզբազները թաքնվելու տեղ չգտան: Ղզբազները առավոտյան տեսան, որ հրանոթների և հրացանների կրակը չափազանց ուժեղացել է ու թշնամին հարձակման է պատրաստվում: Միպահներին ֆերման տրվեց, որ հող կրակեցին: Մի գիշերում կուտակված հողը նմանվեց մի լեռան: Յոթերորդ օրը վերին աստիճանի կատաղի մարտեր տեղի ունեցան: Բերդում, խանը բեթխուդա Եփրգյուն արևան և երևանի դատավոր Միր-Ֆեթախոյին, պաշարված խաներն ու սուլթանները հավաքվեցին և բեթխուդա Մուրադ Ադային և Եփրգյունեղլիի Թախմասա-Ղուլի խանին ասացին. «Մեզ վրա եկած փաղիշահը հերոս է: Եթե մենք համառենք, Ահմեդ փաշան թունելներ կփորի և հարձակման կանցնի: Եթե բերդը գրոհով գրավվի, մեզից ոչ մեկին փրկություն չկա: Մենք մեր ընտանիքներով սրո ճարակ կդառնանք: Ո՞րն է փրկության միջոցը»: Մուրադ բեթխուդան ասաց. «Փաղիշահը արդարադատ է: Բերդը հանձնենք: Փաղիշահները մարդասեր են լինում: Մեր մի մագիս անգամ վնաս չի հասկի»: Թախմասա-Ղուլի խանը, Ղզր-Ադան և մյուս խելացիներն ասացին. «Ճիշտ պատասխանը այդ է»: Միր-Ֆեթախոյին, սակայն, չհամաձայնվեց և ասաց. «Ես Բադդադի նման վայրից 18 օրում եկա և 5-10 ձի գոհեցի: Ես այդ բանին չեմ կարող համաձայնվել: Ի՞նչ պատասխան պետք է տամ շահին (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.):»:

Մյուսները պատասխանեցին «Յիմա բերդը մերն է և մենք այն վիրայով բախտավոր փաղիշահին կհանձնենք, քեզ տեսնեց, ի՞նչ միջոցներ ձեռք կտանես»: Այս խոսքերի վրա Միր-Ֆեթախոյին խելակորույս ասաց. «Դուք աշխարհի ապավեն փաղիշահից կխնդրե՞ք, որ ինձ իմ մարդկանց հետ միասին բաց թողնի»: Նրանք խոստացան և պատասխանեցին. «Ըո ապահովությունը մենք մեզ վրա ենք վերցնում»: Ութերորդ օրը՝ կեսօրին, Յիջրի 1045 թվականի Սաֆար ամսի 26-ին, Աստծո հրամանով բերդի աշտարակից երկինք հասան աղաղակներ. «Ով աշխարհի և ժամանակի բախտավոր փաղիշահ, աման, աման»: Երբ այդ բարի լուրը փաղիշահին հասավ, բարձր վեզիրները և մեծ ուլեմաները փաղիշահի ոտքն ընկան ու խնդրեցին. «Ով փաղիշահ, շնորհ արեք ընդունել մեզ»: Վեհաշուք փաղիշահը ֆերման տվեց. «Նրանց ոճիրները ներեցի: զնացե՛ք և ասե՛ք, թող գան»: Ուղարկվեց Չավուշ-Բաշի Թուրաթ աղան: Ղզբազներից մեկը ասաց. «Բերդը հանձնվեց, գոնե այս մարդուկին սպանեցե՛ք և պարսից ղուլթաձակից մի գնդակ արձակեց, որը սակայն, Աստծո կամքով նրա գլխարկը ծակեց, բայց գլխին չդիպավ: Այնուհետև 400 ղզբազներով Թավրիզից օգնության եկած Ղզր Ադան, հրանոթի բանդած վայրից իջնելով և ձիերը դռնից դուրս բերել տալով, 4-5 ղզբազներով սարդագամի վրանի առաջ վրան սարքեց ու այնտեղ իջևանեց: Նա հրավիրվեց փաղիշահի կողմից և Նորին վսեմությանը ծանոթացրեց իրերի դրույթին: Փաղիշահը հրամայեց. «Քանի որ բերդը վիրայով հանձնեցին, այսօր իսկ այնտեղից պետք է դուրս գաք»: Շատ խնդրելով՝ հետաձգեցին մինչև առավոտ, միայն այն պայմանով, որ մինչև վաղ առավոտ հրանոթների կրակը չդադարի և բերդը առաջվա նման գնդակոծվի: Այդ գիշեր ավելի հզոր հրանոթներ կրակեցին և բերդում եղածների քունն ու հանգիստը վրդովեցին: Յաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան, Եփրգյունեթ բեթխուդա Մուրադ աղան բերդի տակ համբուրեց մեծ վեզիրի ձեռքը: Նրա համար ևս վրան պատրաստվեց, նա փաղիշահի կողմից հրավիրվեց և նրան ֆերման տրվեց: Ֆերմանով հայտնվում էր «Միրոյլիի ցանկությանը ամանը հաստատ է: Բոլորը իրենց գեներալն, ողջ ունեցվածքով և դրոշակով կարող են դուրս գալ ու գնալ»: Մուրադ Ադան փաղիշահի ոտքն ընկավ և փրկվեց: Յաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նվիրական ֆերմանով սիպահների և սիլահդարների գորամասները բերդի դուռը եկան ու դրոշակներով կանգնեցին աջ և ձախ կողմերում: Թախմաս-Ղուլին. «Մնաս բարով, ով երևանի բերդ» ասելով՝ մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ դուրս եկավ ու, անցնելով սիպահների միջից, գնաց Բարձր Դիվան, որտեղ վեհափառ փաղիշահի առաջ համբուրեց գետինը: Նա հրաժարվեց ռաֆգությունից և մուսուլման դարձավ: Իբրև հավատարմորդ ուլ՝ Ղզր Ադայի խնդրանքով Յալեյի Ելալբեյ վեզիրության աստիճանով նրան շնորհվեց, իսկ Միր-Ֆեթախոյին, նրանց հետ եղած սուլթանները և իրենց ձեռքի տակ գտնվող ղզբազներն էլ այդ գիշեր իրենց ընտանիքներով ու զավակներով, թվով 4-5.000 հոգի, դուրս եկան և հեռացան...: Այնուհետև, բերդի պարիսպների համար նշանակվեցին չորբաջիների և իսլամական զինվորները լցվեցին բերդը: Չինվորներն անսահման բանակությամբ հարստություն և մթերք ձեռք բերեցին» (Սուլաբգալե «Պատմություն»):

«Հիջրի 1045 թվականի Մուհառամ ամսի սկզբին սադրագամը իջևանեց իսլամական սահմանում գտնվող Էրզրումի Բայբուրտ գավառի մոտ: Արաներին նա հրամայեց, որ զարու մեկ քիչեն՝ բասն, իսկ այլուրի քիչեն՝ երեսուն անգն գնահատվի, որից հետո յուրաքանչյուր զինվորի իննգական քիչե գարի և երկուական քիչե այլուր բաժանվի: Հաջորդ օրը սադրագամը գնաց Նորին վսեմության փառիշահին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ին – Մ.Ֆ.**) դիմավորելու: Սահմանամերձ դաշտում հրաման տրվեց երկրորդ վեզիր Սիլահդար փաշայի վրանում իջևանել: Մուհառամ ամսի երրորդ օրը Սիդիկ կոչված վայր եկան Կապուղանը, Ջանսիփուղզադեն և Շահին ադան, որոնք հրավիրվեցին Սիլահդար փաշայի վրան: խնջույքից հետո նրանք ողջունեցին փառիշահին և արժանացան նրան տեսնելու ու նրա աջը համբուրելու շնորհին: Հաջորդ օրը եկան Բայբուրտ: Ամսի 8-ին մտան Էրզրում: Մուհառամ ամսի 16-ին վսեմաշուք փառիշահը եկավ Իլիջա: Մեծ վեզիրն էլ իր տրամադրության տակ եղած զինվորների հետ միասին Էրզրումից եկավ այստեղ, փառիշահի վրանի առջև գահ սարքվեց ու հիվան հրավիրվեց: Օջաղի վաշտերի աղաներն և բոլոր ենիգերները, սիլահդանն ու այստեղ եկած միլիարդանները, ըստ սովորության, իրենց զորամասերով անցան վսեմաշուք փառիշահի առջևից: Մուհառամ ամսի 11-ին վսեմաշուք փառիշահը հրամայեց, որ, ըստ սովորության, մեծ շքերթ կազմակերպվի...: Պարզվեց, որ նման շքերթ և հանդիսավորություն ոչ մի ժամանակ գոյություն չի ունեցել, իսկ այ-Օսմանի զինվորների թիվն էլ ոչ մի տեղ այդքան մեծ չի եղել: Մուհառամ ամսի 24-ին, ընտերի մի մասը Էրզրումում թողնելով, նախօրոք ուղարկվեցին 25 հատ «բայլեմեզ» տեսակի հրանոթներ և թուգ: Հաջորդ օրը Էրզրումից դուրս գալով՝ նրանք շարժվեցին դեպի Երևան: Սաֆար ամսի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ: Փառիշահը դիտեց Կարսը: Երկու օր այստեղ մնացին, որի ընթացքում բեզլեբենդի հրամայվեց հավաքել 4.000 ծուղ և 2.000 ցից: Սաֆար ամսի 5-ին նրանք հասան Մեսհեն-Գեչիդի մենզիլը, ուր և խմեցին փառիշահի վրանը, իսկ շրջակայքի չորս կողմը նայող մի բլրի վրա էլ սարքեցին զորամասերի վրանները: Հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիի երկրի հարկերն և նվերները: Ութսուհիստեն չիթեր հյուսնելու համար մեծ քանակությամբ ծուղեր կտրեցին: Սաֆար ամսի 10-ին հասան Երևանի ջանքերին և իջևանեցին Երևանի մոտ: Հրաման տրվեց անասուններին արածացնել ցանքերում: Հաջորդ օրը հասան Գյոթ-Ջումբեստ: Երբ փառիշահի բանակը շքերթով անցնում էր բերդի մոտից, պարսպից արձակված հրանոթի արկերը անցան հատուկ պահեստային մասի զինվորների զլխի վրայով, սակայն Աստծո ողորմությամբ ոչ-ոքի վնաս չպատկառեցին: Անցնելով Չանգի գետը՝ նրանք կանգ առան պարսպից քիչ հեռու: Վսեմաշուք փառիշահը հրամայեց ավելի մոտենալ: Հաջորդ օրը փառիշահի վրանը սարքվեց Հյունքար-Թելեպի անունով հայտնի բլրի վրա, իսկ վեզիրներն ու պետության այլ ղեկավարներն էլ տեղավորվեցին հարևան վայրերում: Հինվորների բաժանեցին ռազմավթերը, բառ-բռիչ, փռոռը և պատույզ: Ֆերման տրվեց, որ ենիգերները այդ գիշեր մտնեն խրամատները: Սաֆար ամսի 12-ի գիշերը, երբ բերդի շրջակայքը լուսավորված էր լուսնի լույսով և քահերով, ժամի 3-ին զինվորները, մեծ զանգվածով առաջ շարժվելով դեպի պարսիսկները, մտան խրամատները: Երբ ենիգերներից մի բանի հարյուր զինվորներ վիրավորվեցին, վսեմաշուք փառիշահը նրանցից ամեն մեկին 30-40 դուրուշ դեղի փող շնորհեց, իսկ ոմանց վերքերն էլ իր ներկայությամբ վիրաբույժներից դարմանել տվեց: Մինչև առավոտ խրամատների գործերը կարգավորվեցին և յուրաքանչյուր զինվոր ամրացավ իր տեղում: Գյուրջի Թեփեդի Հյունքին փաշայի և Հայեպի բեզլեթ Ամնեղ փաշայի զորամասերից հրանոթները կրակն ուղղեցին դեպի բերդը ու քանդեցին Եմիրգյունեղյուի (**Երևանի խանության խան Թահմասապ-գուլին – Մ.Ֆ.**) պալատն ու բարձր շենքերը: Երևանի բերդը մոտավորապես Եսթի Սարային մեծությունն ուներ, այնպես որ հրանոթի արկերը բերդի վրայից թռչում, անցնում էին: Բերդի դռան առջև դրեցին նոր ստացված վեց հրանոթ: Բերդից դեպի վրաններն արձակված արկերից զոհվեց վեզիրի դռնակալներից մեկը՝ բեթիսուդա Ալի ադան: Ամսի 13-ին հին Երևանի մոտ խրամատ մտավ Ամատոլիայի ենիգերիական զորամասը: Նրանք ունեցին վեց հրանոթ: Ամսի 14-ին բերդի իյուլսիսային կողմում անհրաժեշտ եղավ պաշտպանել գետեզերքը, որի համար նշանակվեցին Էրզրումի բեզլեթ Ամնեղ փաշան և Չլորի բեզլեթ Սաֆար փաշան: Այդ վայրում գետեզերքին ևս երեք հրանոթներ: Մյուս կողմում տեղավորվեց Ռումելիի զորքը, իսկ ավելի հեռու նրանցից՝ մեծ վեզիրը, հետո ենիգերներն ադան, Չուխրաչի Բաշին և Բեկթաշ ադան՝ 6.000-7.000 ենիգերներն հետ միասին, թեև այս վերջին երկուսը հաջորդ օրը իրենց դիրքերը փոխադրեցին ենիգերների աղայի խրամատներից հետ, իսկ նրանց տեղերը զբաղեցրին Ջյուղուկ Ամնեղ փաշան ու մի քանի այլ բեզլեթները: Ամսի 16-րդ օրը, երբ Շենս փաշազադեն իր երեք աղաների հետ միասին որսի ժամանակ քնել էին Կափուղան փաշայի զորամասի պարտեզում, աջենները, բերդից իջնելով, երեքին էլ զլխատեցին և նրանց զուլները բերդ տարան: Ամսի 19-ին սերդաթը գետն անցավ և հասավ Գյուրջի Թեփեդի այն կողմում գտնվող անցքը, այնտեղի կամուրջը գրավեց և, այդ կողմից իջնելով դեպի գետը, ձեռնարկեց ծայրի մեջ պատնեշ կառուցելու գործը: Հաջորդ օրը Հայեպի բեզլեթն և բոլոր պաշտպանագրի բեզլեթը ուղարկվեցին այնտեղ ու վրաններ խմեցին: Հետո, հասնելով մինչև խանդակի ծայրը, նրանք ամեն կողմից Երևանի վրա անձրևի նման հրացանի գնդակներ և հրանոթի արկեր տեղացին: Մի շաբաթվա ընթացքում՝ գիշեր-ցերեկ, հրանոթների գնդակոծությունից պարսպի աշտարակներն և պատնեշները խանդակի վնասվեցին, իսկ, մասնավորապես, ենիգերների աղայի և Ռումելիի զորամասերի հարձակման ենթակա պարսիսկն էլ լրիվ հողին հավասարվեց: Մի օր իրանցիները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, բերդից դուրս եկան, սակայն իսլամական ղազիների կազմ և պատրաստ գտնելով, ստիպված եղան հուսահաբ հետ փախչել: Թշնամին չորսօրում էր կողովներում և կարպետներով փակել հրանոթների հարվածից պաշտպան վայրերը ու անցքերը, սակայն, երբ անհամար զինվորները շարժվեցին դեպի այդ կողմը, իրանցիները տեսան, որ իրենք այլևս չեն կարող հաջողության հասնել: Նախօրոք իմանալով, որ հարձակման հրաման է տրված, հաջորդ օրը, Սաֆար ամսի 21-ին թուրքեն Հագդեր-բեկ անունով մի հայրուղապետ՝ Շամլի օջախից, մի պատվավոր անձ և մի անհավատ ծառայող, արդեն հուսահատված, ներողություն խնդրող հատուկ գրությամբ դուրս եկան բերդից ու սերդաթին ուղարկեցին: Հաջորդ օրը Սաֆար ամսի 22-ը երկուշաբթի էր: Մուրադ բեթիսուդան բերդից դուրս գալով հայտնեց, որ Եմիրգյունեղյու Թահմասապ-Ղուլի խանը որոշել է դուրս գալ բերդից և հանձնել Երևանը: Վսեմաշուք սուլթանը զոհե պայմանագիրը և մի մարդու միջոցով ուղարկեց, իսկ բեթիսուդան մնաց: Հաջորդ օրը սիլահդանի զորամասերը հասան բերդ և շարքով կանգնեցին դարբանի առջև: Խանը, բերդից դուրս գալով, անցավ զորաշարքերի առջևից և, համբուրելով փառիշահի ասպանակը, բերդը հանձնեց: Նա արժանացավ Նորին վսեմության փառիշահի շնորհին: Մեկ օր հետո ծառայության անցնելու նրա խնդրանքը ընդունվեց և նրան շնորհվեցին խալաթ, դաշույն, ակնասպատ գոտի ու բազմաթիվ այլ նվերներ: Այդպիսով ենիգերները մտան բերդ: Փառիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5.000-6.000 հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրթեֆթահօղլուի հետ միասին, երկույան վերջնելով իրենց ունեցվածքը, հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի Արդեբիլ...: Ուրբաթ օրը, ավետաբեր լուրով Ստամբուլ ուղարկվեցին Բեշիր Ադան և Կափուղաների բեթիսուդան: Երևանի գրավման հանդեսի համար փառիշահական օթաղի առջև ծուղերով ծածկված քառանկյունի քոչկ կառուցեցին և զարդարեցին: Բոլոր փաշաները և բեզլեթ դիվանի հավաքվեցին: Փառիշահը բազմեց իր գահի վրա և բոլորը հրավիրվեցին ձեռքը համբուրելու: Փառիշահական հրովարտակով Մուրթազա փաշան նշանակվեց Երևանի պահպանության պաշտոնում...: Սաֆար ամսի 27-ին սկսվեցին բերդի բանդված մասերի վերանորոգման աշխատանքները: Ծարտարապետի հետ միասին չափեցին, հաշվեցին և շահմատի ձևով 19.280 արշին տեղից 8.800 արշինը տրվեց Ռումելիի ու Հայեպի Եյալթեներին, սիլահդանին և սիլահդանի չափին, 8.560 արշինը՝ Ամատոլիայի զինվորներին ու ենիգերներին, 1.920 արշինը՝ Էրզրումի, Ղարամանի և Կարսի զինվորներին: Վերանորոգման աշխատանքները վերջացնելուց հետո բերդի պահպանության համար ենիգերներից և այլ զինվորներից նշանակվեցին 1.200 զինվորներ, որոնց ռոճիկների համար գանձարանից հատկացվեց 400 քիսա փող, անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմավթերը և «Բայլամեզ» տեսակի հրանոթներ: Երևանից դուրս եկան 6-րդ օրը: Երևանի նախկին տիրակալ Եմիրգյունեղյուին՝ նոր անունով Յուսուֆ փաշային, շնորհվեց Հայեպի Եյալթեթը, իսկ նրա բեթիսուդային՝ Թարաբուլուսի Եյալթեթը (Եյաթիթ Զեյթի «Պատմություն», հատոր 2): «Հիջրի 1045 թվականին Մուլթան Մուրադ խանը 7 օրում գրավեց Երևանը...: Հիջրի 1045 թվականի, Ռաբիա Ա ամսին, օսմանյան սուլթան Մուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվեց դեպի Թավրիզ և իջևանեց Արաս գետի ափին» (Եյաթիթ Զեյթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39, 41):

«Հիջրի 1044 թվականին զորքը ժամանեց Էրզրումի շրջակայք: Այստեղի վայի հայլի փաշան մի հերոս էր, որը արժանացել էր նույնիսկ թշնամիների և ղզբաշների գովեստին, սակայն, բանի որ պալատականներ Մուրթազա փաշան ու Սիլահդար փաշան անընդհատ վատաբանում էին նրան փառիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) առջև, վերջինս նրան սկսեց անվստահությամբ վերաբերվել: Էրզրումից Կարսի ճանապարհով նրանք ուղղվեցին դեպի Երևան և, կտրելով անցքները, ծամբար գարկեցին Երևանի մոտ: Ռազմիկները սկսեցին ուղիներ փնտրել, որպեսզի կտրեն ղզբաշների կողմից գնդակոծվող տարածքը, ընդ որում, որպեսզի չընկնեն ղզբաշական հրետանու հարվածի տակ, կանգ առան ամրությունից հեռու: Երևանի ամրության մոտ մի մեծ գետ էր հոսում, որն այդ ժամանակ ուժեղ հորդացել էր: Այդ պատճառով էլ նրա վրա կամուրջ գցելը անհնար էր և զորքը ստիպված եղավ ծանծաղուտով անցնել: Այդ պահին փառիշահի թիկնապահներից մեկը տարվեց ջրով և, տեսնելով այդ, փառիշահը իր ձիուն նետեց վերջինիս ուղղությամբ: Հասնելով այդ ղզբախտին՝ նա ճանկեց նրա օձիքից, որից հետո վեր բաշեց և մի ձեռքով, կարծես խնձոր, այն վերև բաշեց: Առավոտյան վրանները խմեցին, որից հետո փառիշահը հրամայեց դնել հաուբիցներն և 20 մեծ թնդանոթները, որոնք սկսեցին օր ու գիշեր արկերով հարվածել ամրությանը: Ոչ մի թշնամի ռազմիկ չէր կարողանում գլուխ իսկ բարձրացնել և նույնիսկ երևալ բաղաթի փողոցներում, ահա այդպիսին էր այս հրանոթների հարվածի ուժը: Ամրության պաշարման իններորդ օր ղզբաշ խաները, որոնք գտնվում էին ամրությունում, աման խնդրեցին: Ղզբաշական թուֆենդիների հրամանատար Միր-Աբդու-Ֆաթիթ վաղ առավոտյան եկավ ամրությունից և համբուրեց փառիշահի ոտքերը: Ինչպես ընդունված էր օսմանների մոտ՝ նա պարզև ստացավ խալաթ և փառիշահը թույլ տվեց բոլոր ցանկացողներին վերադառնալ իրենց հայրենիք կամ Իրան, իսկ այն բանի համար, որպեսզի նրանք ճանապարհին հարձակման չենթարկվեին և

չթալանվեցին, նրանց ուղեկցում էին պահակայինները: Երևանի շրջանի խանձի մարզի ուժեղ և հարգարժան դեպակար իբև Ամիրզումա խանը (Երևանի խանություն խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.), ամրոցը հանձնեց այն պայմանով, որ կմտա փաղիչահի ծառայության մեջ: Նա փաղիչահին արժանի նվերներ տվեց, իսկ փաղիչահին էլ իր կողմից բավարարում տվեց խանին՝ նա նրան տվեց Դալայի էլայեթը, ընդ որում նրա բեթխուդա Մուրադ-աղային էլ նշանակեց ասորիքյան Տրիպոլիի բեգլբեգ: Այն բանից հետո, երբ Երևանի ամրոցն ընկավ փաղիչահի իշխանության տակ, նա վերջինիս մուֆադիգ նշանակեց Մուրթազա փաշային և նրա հրամանատարության տակ դրեց 10.000 ռազմիկներ՝ թողնելով նրանց անհրաժեշտ բանակությանը պարենամթերք և գումար: Ամրոցը հանդերձավորվեց գեներալի համապատասխան բանակության, ընդ որում բոլոր ավերված և բանդված տեղերը, որ կային ամրոցում, վերականգնվեցին» (Իրավիճակի Փեչեխի «Պատմություն»):

«Ամիրզանի պատմությունը այն բանի համար առաջ դրեցին, որովհետև խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.) Երևան գալը նրա պատճառով է լինում, բանգի Դայոց 1083 թվականին Պոնտոսյան վաճառականները եկան և ասացին խանին (Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.), թե օսմանցիք գորածողով են արել ու ոմանք ատում են. «Չանք Բադդադ», ոմանք՝ թե. «Չանք Երևան», իսկ ոմանք էլ, թե. «Չանք Իլով», բայց ճիշտը մենք չիմացանք: Այդ ժամանակ խանը ավագանուն ասաց. «Մի մարդ գտեք, որ ուղարկենք օսմանցիների երկրին՝ իբրև լուտես»: Նրան ատում են, թե. «Տանուտեր Ամիրզանը խիստ հմուտ և տեղյակ է այն երկրին»: Եվ ահա խանը բանաբեռններին ասաց, որ գնան, Ամիրզանին բերեն: Բանաբեռնները նրան նամակ ուղարկեցին, բերին, առան և տարան խանի մոտ: Խանը նրան ճանապարհածախս և ձի տվեց ու ասաց. «Չան Ստամբուլ և իմացիր, թե ո՞ր է կամենում գնալ խոնդկարը, մեզ տեղեկություն բեր»: Ամիրզանը հեռացավ խանից և պատրաստվեց գնալ, իսկ Մուրադ-բեկը խանից գաղտնի առավ նրան և տարավ իր կացարանը: Այստեղ նա նրան չորս կնքած նամակ տվեց, որոնցից մեկն ուղղված էր խոնդկարին, մյուսը՝ փոխարքային, երրորդը՝ սպարապետին, իսկ չորրորդը՝ մեծ իշխանին: Նրանց մեջ գրված էր, թե. «Ես լսեցի ձեր շարժման մասին, որ կամենում եք պատերազմ գնալ: Ոչ մի տեղ մի գնացեք, այլ եկեք Երևան, որ իմ ձեռքում է: Որ օրը դուք այստեղ մտնեք, նույն օրը ես ձեր ձեռքը կտամ Երևանը»: Ամիրզանը Երևանից դուրս եկավ դեպակարների սկզբին, իսկ մարտի 21-ին մտավ Բյուզանդիոն: Այդ օրը նրանք պատրաստված էին գնալ Իվլովի վրա: Երբ նամակները տվեց, այդ ժամանակ մոնետիկներին հրամայեցին բարձր աղաղակել, թե ամեն ոք, որ մեր ձայնը լսի, թող պատրաստվի, որ երեք օրից գնանք Երևան: Եվ այսպես խիստ հրամանով կազմակերպվեցին, մարտի 25-ին Կոստանդնուպոլսից դուրս եկան և օգոստոսին 6-ին հասան Կարապետի աշխարհը, Ամիրզան էլ նրանց հետ: Երբ Շիրան գավառում էին, Ամիրզանն ասաց. «Ես առաջուց գնամ և խանին ավետիս տամ ձեր գալստյան առթիվ»: Եկավ, մտավ բերդը և գնաց խանի մոտ: Խանը հրամայեց նրան գինի տալ, ապա հարցրեց. «Ի՞նչ լուր ունես»: Դեռ խոսքի սկզբում սա ասաց. «Ահա, խոնդկարին բերի, հասցրի Շիրակ»: Մուրադ-բեկն ասաց. «Մենք բեգ ուղարկեցինք լուր բերելու, իսկ դու գնացիր, խոնդկարին բերիր»: Ամիրզանն ասաց. «Ես չբերի, այլ թո չորս նամակները բերին»: Խանը հարցրեց. «Ինչպիսի՞ նամակներ էին»: Եվ նա ամեն բան պատմեց՝ մի առ մի, իսկ խանը բարկացավ, ոտքով զարկեց Մուրադ-բեկի գլխին և ասաց. «Ով սու է, ես չգիտեմ, որ թո շնությունը չարիք էր գործելու»: Այս ասաց, ելավ և գնաց, իսկ Մուրադ-բեկը ելավ, սպանեց Ամիրզանին ու գցեց աղբահորը: Երեք օրից հետո խոնդկարը եկավ, պաշարեց բերդը, ինչ օր հետո գրավեց այն և տիրեց, իսկ պարսիկներին ասաց. «Ով որ մեզ սիրում է, թող մնա այստեղ, իսկ ով չի կամենում մնալ, թող գնա, ուր կամենում է»: Վեց պարսիկներ եկան, որ գնան Փանծակ: Փանծակն մինչև Բանաբեռնի հանդը՝ այն տեղը, որ կոչվում է Ավանակա, տեսան այնտեղ օսմանցիների գնվորներ կան իջած, հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին և ավարեցին ինքները: Մինչ թագավորը իմացավ և զորք ուղարկեց նրանց դեմ, նրանք փախան ու գնացին դեպի Փանծակ: Խոնդկարը Երևանի բերդում 15.000 այրերով նշանակեց իր բեռնայր Մուրթազա փաշային» (Չաբարիա Բանաբեռնի «Դայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 3):

«/25/ Իսկ երբ վրա հասավ մեր թվականության 1084 տարին, Կոստանդնուպոլսի թագավոր սուլթան Մուրադ կոչեցյալը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)՝ չափազանց խրոխտ, հզոր, հաղթական և խելացի մի մարդ, 700.000 հեծելազորով Կոստանդնուպոլսից ելավ ու եկավ Կարապետյան աշխարհը: Նստեց Երևանի բերդի շուրջը, պատեց, պաշարեց և ինը օրում գրավեց այն, իսկ իշխան Թահմասպ-գուլին խանի էլ (Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.)՝ Ամիրզումա խանի (Երևանի խանության հիմնադիր խան Ամիրզումայի – Մ.Ֆ.) որդուն, բռնեց ու ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Դրանց հետո նա իր նախարարներից մեկին՝ բարի ու խելացի իշխան Մուրթազա փաշային, 15.000 սպանազեռ և ընտիր հեծյալացնում էին, անխնա մահվան էր անտնում: Դիցի 1045 թվականին արքան իր ողջ զորքով, սարդարներով ու վեգիրներով Արգունի մտավ: Դրանից հետո նրա զորքերը Կարսով Երևան իջան, պատեցին, և պաշարեցին այն և կռիվ սկսեցին: Դեռ իր փրացն կամ հրանդից մի կրակոց էին արձակում, անսխալապես էլ մի աշտարակ էր փլվում, սակայն հետո պարսիկները կրկին շինում էին այն և ամրացնում: Ի վերջո, պարսիկները հոգնեցին այս ամենից, համաձայնեցին բաղաբը տալ Մուրադ արքային և հանձնվել: Այդ ժամանակ խանը (Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.) պատգամ տվեց արքային, թե. «Ես խոստանում եմ Երևանը բեգ տալ»: Այս լսելով՝ արքան խանին հրաման տվեց ներկայանալ իրեն: Եվ ահա Եմիրզումաղուն խանը եկավ Երևանից ու թագավորի ոտքը համբուրելու եկավ...: Դրանից հետո 5.000-6.000 պարսիկ զորքով Միրֆաթիօղլին հեռացավ և կարողացավ Արդեբիլի հասնել, իսկ Սուխաֆեդն էլ Երևանում նստեց» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 25, 51, 56):

«Արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) ցանկացավ Երևան գնալ և սկսեց ճանապարհի պատրաստություն տեսնել: Այդ նպատակով նա մարդիկ ուղարկեց իր տերությունով մեկ և փաշաներին տեղյակ պահեց այդ մասին: Եվ ահա Շավալ ամսի 9-ին նա ելավ Սկյուտարիից ու, իջևանելով ամեն մի կանգառում, սկսեց դատ անելով առաջնալ: Այդ ընթացքում նա ոչ դատ էր անում, ոչ էլ քննում, այլ, ում որ նրան ներկայացնում էին, անխնա մահվան էր անտնում: Դիցի 1045 թվականին արքան իր ողջ զորքով, սարդարներով ու վեգիրներով Արգունի մտավ: Դրանից հետո նրա զորքերը Կարսով Երևան իջան, պատեցին, և պաշարեցին այն և կռիվ սկսեցին: Դեռ իր փրացն կամ հրանդից մի կրակոց էին արձակում, անսխալապես էլ մի աշտարակ էր փլվում, սակայն հետո պարսիկները կրկին շինում էին այն և ամրացնում: Ի վերջո, պարսիկները հոգնեցին այս ամենից, համաձայնեցին բաղաբը տալ Մուրադ արքային և հանձնվել: Այդ ժամանակ խանը (Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.) պատգամ տվեց արքային, թե. «Ես խոստանում եմ Երևանը բեգ տալ»: Այս լսելով՝ արքան խանին հրաման տվեց ներկայանալ իրեն: Եվ ահա Եմիրզումաղուն խանը եկավ Երևանից ու թագավորի ոտքը համբուրելու եկավ...: Դրանից հետո 5.000-6.000 պարսիկ զորքով Միրֆաթիօղլին հեռացավ և կարողացավ Արդեբիլի հասնել, իսկ Սուխաֆեդն էլ Երևանում նստեց» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Այդ տարի հանդուգն և գոռոզ գազանը, պարծենկոտ այդ վիշապը Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) խստագույն մի հրաման արձակեց և թղթամյա մի պատերազմ սկսեց ղզլբաշերի դեմ, որից հետո ինքը հապճեպ մեկնեց Իզմուտթ, որտեղից անցավ Կոնիս: Ասում էին, թե նրա հետ, չհաշված վեգիրներ, 15.000 մարդ կար, ընդ որում 15.000 հեծելազորով էլ վեգիրն էր գտնվում ձմեռոցում: Այդ ժամանակ Մուրադը հրամայեց հայտարարել. «Վալ այն մարդին, որը, ստանալով Նուլիսկ կես դիրիս, օրապահիկի համար, արշավի չի ելնի»: Արդյունքում արքայի հետևից ձգվեցին հազար-հազարավորներ և բյուր-բյուրավորներ՝ չհաշված թաթարներին: Միայն Աստված կարող է ազատել Դայ ազգը այս անթիվ և անհաշիվ զորքերից, որոնք եկան ու, կարծես մորեխներ, պատեցին դաշտերը՝ տարածվելով Դայոց բոլոր շրջաններում, լեռներում և դաշտերում: Թող փրկի հայերին Զրիստոս աստված» (Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհայինի նշումներ», գլուխ 18): «Դարավանդում ևս, սակայն, խաղաղություն չեղավ..., սակայն ամենաչար բախտը բաժին հասավ Դայոց երկրին, բանգի թուրքաց բռնավոր սուլթան Մուրադը՝ խրոխտ, գոռոզ և հպարտ, գնաց շահ Սեֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) վրա պատերազմի՝ 15.000 տարապաներով ու 100.000 հոգով...: Այդ ժամանակ ղզլբաշները պատասպարվեցին բաղաբի ներսում, իսկ նրանք էլ Երևանը ամայի և ավեր դարձրին՝ բանդելով, ավերելով ու իրե կրակով այրելով: Դայոց տան կեսը ռոմանց հեծյալները ավերեցին և ոչինչ դարձրին...: Եվ այսպես խոնդկարը գնաց Երևանի վրա ու գրավեց այդ բերդը» (Սիմեոն Լեհացի «Դիշատակարան 1636 թվականի»):

«Դայոց 1084 թվականին, որն իր թագավորության տասնչորսերորդ տարին էր, տաջկաց սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) անթիվ և անհամար զորք ժողովեց ու խաղաղ գնաց պատերազմի պարսից ազգի վրա...» (Հակոբ Ղուլիսեցի «Դիշատակարան 1635 թվականի»): «Դայոց 1084 թվականին, որն իր թագավորության տասնչորսերորդ տարին էր, տաջկաց սուլթան Մուրադը անթիվ ու անհամար զորք ժողովեց ու խաղաղ գնաց պատերազմի պարսից ազգի վրա...» (Հակոբ Ղուլիսեցի «Դիշատակարան 1637 թվականի»):

«Դարձյալ կասկած եղավ և՛ զարհուրելի մեծ երկյուղ, բանգի տաջկաց սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) Կոստանդնուպոլսից բազում ու անթիվ հեծելազորով շարժվեց և եկավ Կարին բաղաբը, որն Արգունի էր: Նա այստեղ հասավ հունիսի 28-ին, իսկ Կարողավառի բարեկենդանին էլ ելավ ու գնաց պատերազմի պարսիկների դեմ: Արարատյան բաղաբը՝ Երևանը, ընդդիմացավ նրա դեմ և պատրաստվեց պաշտպանության, իսկ նա ինքը պաշարեց այն և չգիտեմ, թե վերջն ինչ է լինելու» (Միսառ Ամիրզեցի «Դիշատակարան 1635 թվականի»):

«Սա գրվեց դառն և դժվարին մի ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) ելել էր Բյուզանդիոն բաղաբից ու եկել, Արարատյան գավառի Երևանը գրավել էր» (Սկյուրի Պատիժանցի «Դիշատակարան 1636 թվականի»):

«խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և բերող գրավեց» (Անանուն «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Եվ ահա Ստամբուլից երևան եկավ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.), գրավեց բերողը և այնտեղ թողեց բազում հեծյալներ՝ 15.000 հոգի՝ քաջ ու պատերազմող» (Աբրահամ Սադիկանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Հայոց 1084 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) ութ օրում գրավեց երևանի բերողը և հետ դարձավ» (Անանուն «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Այս Ավետարանը սկսեցին արարել Հայոց 1084 թվականին, երբ Մուրադ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) Կոստանդնուպոլսից բազում հեծելազորով գնաց Արարատյան երկիր՝ պարսիկների ու երևանի վրա: Նա պաշարեց այն և 9 օր անց գրավեց այդ քաղաքը» (Միկաս Ամիրեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Այդ տարի անօրեն և պիղծ խոնդկար սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) անթիվ ու անհամար զորքով՝ 800.000 հոգով, եկավ պարսիկների վրա, ընդ որում նրա զորքն այնքան շատ էր, որ նման բան տեսնող չէր եղել: Հնարավոր չէ թվել բազում և անթիվ նեղությունները, որը եղավ աշխարհ, երբ գրավեցին երևանի ամուր բերողը» (Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«70 բյուրով Ռուսաց թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ պարսիկների՝ մեր թագավորի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.), վրա: Նա հասավ Արարատյան երկիրը, պատեց երևանը և նստեց: Ողջ աշխարհը տեղաշարժ եղավ, ոմանք փախան լեռներն և բլուրները...: Եվ ահա նա գրավեց այդ դոյակը 7 օրից, քանի որ այն չկարողացավ դիմադրել նրան: Եվսկ պարսից՝ զորքը դոյակից ու, խուսափելով պատերազմից հանուն որովայնի, գնաց օսմանյան բանակն ու հանձնվեց: Եվ ահա թագավորը գրավեց դոյակն ու այնտեղ իր ծառաներից մեկին դրեց, որի անունը Մուրթագա էր՝ հետը դնելով բազում ընտիր զորքեր, իսկ Թահմազդուլին (երևանի խանության խան Թահմազ-գուլին – Մ.Ֆ.) էլ գերի տանելով իր աշխարհը» (Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»):

«Այդ տարի սուլթան Մուրադ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) 700.000 մարդով եկավ, երևանի բերդի դեմ նստեց, մեծ ուժգնությամբ հրետակոծեց բերդը և ինը օրում գրավեց այն, իսկ բերդի իշխան Թահմազ-գուլի խանին էլ սրա իշխաններով ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Նա 12.000 քաջ ռազմիկներ դրեց բերդի մեջ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1085 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և գրավեց երևանը» (Աթանաս Գրիչ «Հիշատակարան 1665 թվականի»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) 400.000 հոգանոց զորքով Վարդավառին ելավ, գնաց և ութ օրում գրավեց երևանը» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) 100.000 զորքով եկավ և գրավեց երևանը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1083 թվականին սուլթան Մուրադ խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) երևանը գրավեց...: Ահա այսպես նա անհուն զորքով եկավ երևանի վրա և 3 օրում բերդը գրավեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Քրիստոսի 1635 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) երևանը գրավեց, Մուրթագա փաշային էլ թողեց բերդուն» (Հակոբ Հիսուացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին եկավ Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) և հուլիս ամսին ութ օրում գրավեց երևանը» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց երևանը...: Ահա այսպես այս թվին նա գրավեց երևանը» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց երևանը» (Անանուն Սեբաստացի «Բժշկարան»):

«Քրիստոսի 1637 և Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ երևան ու գրավեց այն» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1083 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ երևան և ինը օրում գրավեց այն» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականի մարտ ամսին թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով պատերազմի գնաց երևանի դեմ: Նա երևանի բերդն առավ, իսկ արդեն 32 տարի և երկու ամիս էր, որ այն խլված էր թուրքերից» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականի մարտ ամսին թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) բազում զորքով եկավ, գնաց և երևանի բերդն առավ» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին փաշան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց երևանի վրա, գրավեց այն և այնտեղ մի փաշա դրեց» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) իր թագավորության տասնհինգերորդ տարում եկավ և 700.000 հեծելազորով չոքեց երևանի վրա՝ գրավելով այն Հայոց 1084 թվականին» (Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»):

«Սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) 700.000 հոգով եկավ երևանի վրա և 9 օրում գրավեց այն» (Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1083 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ երևան և ինը օրում գրավեց այն» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի եկան երևանի վրա ու գրավեցին» (Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»):

«/55/ Այդ ժամանակ խոնդկար սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ից – Մ.Ֆ.) արշավանքի ելավ երևանի վրա: Դրա հետևանքով շահի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) մտքերը սկսեցին զբաղվել դրանով և նա ուշադրություն չդարձրեց Ռուստամի (Զարթոյի թագավորության արքա Ռուստամի – Մ.Ֆ.) վրա...: /60/ Այդ ժամանակ խոնդկար սուլթան Մուրադը արշավանքի ելավ երևանի վրա: Դրա հետևանքով շահի մտքերը սկսեցին զբաղվել դրանով և նա ուշադրություն չդարձրեց Ռուստամի վրա...: /63/ խոնդկարը վերցրեց երևանը...» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 55, 60, 63): «Թագավոր նստեց սուլթան Ահմեդի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ I-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ից – Մ.Ֆ.), որը գրավեց երևանը...» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 17):

«Եկավ սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) և Քրիստոսի 1636 կամ Քրոնիկոնի 324 թվականին վերցրեց երևանը, որից հետո գնաց: Դրանից հետո նա շահ Սեֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) հետ հաշտություն կնքեց, որի արդյունքում Իմերեթիան, Սաաթթագոն և Քրդստանի կեսը մնացին նրան, իսկ շահին մնաց երևանը, Զարթոյին, Կախեթին ու Քրդստանի մյուս կեսը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1636 կամ Քրոնիկոնի 324 թվականին սուլթան Մուրադը վերցրեց երևանը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական արդյունակ»):

«Թուրքական սուլթան Մուրադ Չորրորդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.), մեծաքանակ զորքերով մտնելով պարսկական տիրույթներ, տիրեց երևան քաղաքին: Շահ Սեֆիի (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.) չկարողացավ դիմադրել այդքան ուժեղ և սարսափելի թշնամուն ու որոշ ժամանակ անց խաղաղություն կնքեց Մուրադի հետ՝ գիշելով նրան Ախալցխայի շրջանը, Իմերեթիան և Թուրքեստանի կեսը, իսկ սա էլ շահին վերադարձրեց երևանը ու հորաժարվեց Զարթոյի, Կախեթի և Շիրվանի հանդեպ իր հավակնություններից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 121):

«Քրոնիկոնի 325 թվական խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) դուրս եկավ և երևանը գրավեց» («Զարթոյի-Ցիսովրեթա» Անանուն «Ժամանակագրություն 1388-1656 թվականներ»):

«Քրոնիկոնի 324 թվականին խոնդկար սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ, երևանը գրավեց և վերադարձավ» («Զարթոյի-Ցիսովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներ»):

«Քրիստոսի 1635 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և երևանը գրավեց» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1754 թվականներ»):

«Նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)** ծանոթացրեց իր նպատակադրումները, այն է՝ պաշարել Երևանը: Նա ավելացրեց, որ եթե տասն օրվա ընթացքում բաղաբեր չգրավվի, ապա 40.000 մարդկանց թողնելով պաշարման գծում, ինքը իր բանակի մասցորդով ներխուժելու է Պարսկաստան: Նա ասաց, որ բանակը բաժանելու է երեք մասերի և ուղարկելու է տարբեր երեք ուղղություններով: Անսխալտ վրաններ դրվեցին, ռազմական ճամբար կազմվեց, թվուկներ գարնվեցին, խանդակներ փորվեցին և պաշարումը սկսեց: Ամիրգունայի (**Երևանի խանության խան Թահմասապ-գուլի – Մ.Ֆ.)** հրամանատարության ներքո գտնվող Երևանի կայազորը բաղկացած էր 15.000 մարդուց: Ամրոցը ապահովված էր ամեն տեսակի զինամթերքով, այնտեղ չէին պակասում ոչ սննդամթերք և ոչ էլ արհասիրտ պաշտպանները: Այսուհանդերձ Նա հանձնվեց իններորդ օրվա վերջին՝ պայմանով, որ զինվորները և բաղաբեր բնակիչները կենդանի կմնան ու իրենց ինչեքը կմնան անձեռնամխելի» (Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»):

⁵⁸³⁷ «Այդ ժամանակ Մակվի սուլթանը իր կամբով ելավ բերդից և թուրք Մահմեդ-բեկը ավար ու գերի վերցրեց՝ սպանելով երեցներին, եպիսկոպոսներին, տառուտներին: Նա կին և տղա գերի վարեց ու խիստ անողորմ բաներ արեց՝ բաշել տանելով բոլոր ոչխարներին և ավերելով: Երկիրը ջարդվեց. մարդիկ դարձրեցին մատնվեցին» (Անանուն «Հիշատակարան 1635 թվականի»):

«Հայոց 1084 թվականին Մահմեդ-բեկը գրավեց Մակուն» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Մակվի բերդը բանդեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸³⁸ «Զանի որ Երևանի իշխողը (**Երևանի խանության խան Թահմասապ-գուլին – Մ.Ֆ.)** պատվի էր արժանացել, ուստի Միրֆեթաօղլուն իր Մազանդարանի 2.000 հրացանակիրներով ևս ներման արժանացավ և, դուրս գալով Երևանի բերդից, մեկնեց դեպի Աջեմի շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ի – Մ.Ֆ.)** մայրաքաղաքը: Բերդի նվաճման ժամանակ գործադրվող կարգը, այսինքն՝ անձնատուր եղող զինվորների զինափոխումը, սակայն, այդ անգամ չգործադրվեց, այնպես ու ղզբաշները գնացին զինված վիճակում: Մի բանի իսկացիներ, սակայն, այսպես էին դատում. «Ղզբաշների պարծանք հանդիսացող այսբան ընտրյալ կորիճների ապահով դուրս գալը և գնալը, մասնավորապես նրանց զինաթափ չլինելը, հետագայում խրոտումների պատճառ կհանդիսանա ու այդ ստորները մի որևէ վայրում անտարակույս անկարգություններ և ապստամբություններ կծեռնարկեն: Գոնե դրանց զինաթափ անելին»: Փաղիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)**, սակայն, չուզեց այդ անել և ընդունել այդ դատողությունները: Հետո, սակայն, երբ լսվեց, որ այդ ստոր արարածները ճանապարհի պատահած բեռնատար ձիերը գրավում և մարդկանց սպանում են, նրանց հետևից Շամի էլալեթի բանակով ուղարկվեցին Զուլուբ Ահմեդ փաշային, ինչպես նաև Մուհամմեդ փաշային՝ Ղարամանի էլալեթի բանակով: Երբ սրանք հասան նրանց, հրացանակիրներն ապաստանեցին դժվարանցանելի լեռներում և սկսեցին կռվել: Զուլուբ Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Բեյ-Շեհիրի-բեկ Ռիզվան-բեկը նահատակվեց և 15 հոգի վիրավորվեցին, որից հետո նրանք վերադարձան ու միացան տերուկական բանակին» (Մուսաաֆա Նայիմա «Պատմություն»):

«Միր Շեթաօղլուն, նրանց հետ եղած սուլթանները և իրենց ձեռքի տակ գտնվող ղզբաշներն այդ գիշեր իրենց ընտանիքներով և զավակներով, թվով 4-5.000 հոգի, դուրս եկան ու հեռացան: Սրանք իրենց ճանապարհին պատահած աթ-օղլաններից ոմանց գլխատում են, ոմանց էլ շղթայում էին և անարգուն» (Սոլաբգադե «Պատմություն»):

«Փաղիշահի հրամանով, բերդում գտնվող 5.000-6.000 հրացանաձիգ թշնամիները, Երևանի բերդապահ Միրֆեթաօղլուի հետ միասին, երեկոյան զինվելով իրենց ունեցվածքը, հեծյալ և հետիոտն, գնացին դեպի Արդեբիլ: Երևանի բերդը գրավելիս, գոյություն ունեցող վիրայի կարգով, պետք է հանձնվեին բոլոր գեները, սակայն այս անգամ այդ կարգը չպահպանվեց: Իրանցիներն ուղևորվեցին զինված և ճանապարհին հանդիպած ձիերը բռնեցին ու տարան: Երբ այդ մասին լուր ստացվեց, Երզրումի Զուլուբ Ահմեդ փաշան և Ղարամանի բեգլբեգ Մուհամմեդ փաշան իրենց էլալեթների զինվորներին ուղարկեցին նրանց ետևից: Երբ վերջիները հասան նրանց, հրացանաձիգները, ապաստանելով սեպած ժայռերում և բարբարոտ տեղերում, սկսեցին կռվել: Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, ենիչերիներից Ռամադան բեյը սպանվեց և 15 զինվորներ վիրավորվեցին, իսկ մնացածները ստիպված եղան հետ վերադառնալ» (Զյաթիբ Զեյնի «Պատմություն», հատոր 2):

⁵⁸³⁹ «Այն բանից հետո, երբ Երևանի ամրոցը գրավվեց, վեզիր Կեմալ փաշային բավարար բանակությամբ զորք հանձնեցին Ախիսկա ամրոցը գրավելու համար: Նա հաղթանակ տարավ և Ախիսկան հարակից երկրներով նվաճվեց» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Հիջրի 1045 թվականին Սուլթան Մուրադ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)**, որը բանակությամբ զինվոր տալով վեզիր Զեմալ փաշային, նրան ուղարկեց այդ կողմերը: 23 օրվա պաշարումից հետո Ախիսկայի բերդը խաղաղությամբ հանձնվեց» (Զյաթիբ Զեյնի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39):

«Ախալցխայի համար գրանցվեց 15 ենիչերիական վաշտ և ուղարկվեց Աեֆեր փաշայի ու Զեմալ փաշայի հետ» (Սոլաբգադե «Պատմություն»):

⁵⁸⁴⁰ «Զորորդ օրը, Դեհլի լեռնանցքից և ծովանման կրաս գետից անցնելիս, փաղիշահի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.)** կողքին գտնվող մի տալթի ջուրը տարավ, սակայն փաղիշահի իր նվիրական ձեռքով բռնեց խեղդվողի ձեռքերից և նրան մյուս ափը հասցրեց: Այստեղ մնացին մի օր: Ռենբելլի և այլ աշիրթներից մյուս կողմը փոխադրեցին մոտ 1.000 օբա, որից հետո հրամաններ արձակեցին դրանց երգնկայի, Թերջանի ու Բասենի անմարդաբնակ և ավերված վայրերում բնակեցնելու մասին, իսկ նրանց մեկիներին էլ գեամերներ շնորհեցին: Մակվում լուր ստացվեց, որ սուլթանին Ալանի անունով մի շեհզադե է ծնվել և այդ կապակցությամբ հանդեսներ կատարվեցին: Ամսի 11-ին ղզբաշները թողին Չուրսեն բանդած բերդը: Մուրթագա փաշային ուղղված Ռուստամ խանից գրությամբ եկավ Պաշեթ փաշանով մի մարդ և խոսեց հաշտության մասին: Ռաբիա Ա ամսի 17-ին վստաշուբ փաղիշահի առողջությունը մի քիչ վատացավ: Փաղիշահի համար չորս ջորիներով տարվող երեք թևակիր մի պատգարակ սարքեցին և հաջորդ օրն այդ պատգարակով հոյ հասան: Այնտեղ երեք օր մնացին, բերդը բանդեցին, այգիների ծառերը կտրեցին և ավերեցին: Երրորդ օրը գնացին, Մարանդ հասան և այնտեղ էլ ծառերը կտրեցին ու այգիները փչացրեցին: Հաջորդ օրը իջևանեցին Սոֆիանում և Հաջի-Հարամիդում: Ստացվեց Ռուստամ խանի կողմից Զուլուբ Ահմեդ փաշային ուղղված մի գրություն ևս, որով հայտնվում էր, թե հաշտություն կնքելու համար պետք է ուղարկվի Օսման աղան: Ամսի 28-ին Թավրիզ հասան և իջևանեցին կամրջի գլխին՝ Սեյդիաբադ անունը կրող դաշտում: Զուլուբ Ահմեդ փաշան և Վանի բեգլբեգը պահնորդ նշանակվեցին: Երեկոյան եկան ենիչերիները և տեղեկություններ բերին աջեմների խաղաղության մասին: Նրանք հայտնեցին նաև, որ Ռուստամ խանի հետ ուղարկված զինվորները սակավաթիվ են, իսկ շահն (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** էլ 4-5 օրազևազ հեռու է գտնվում: Հաջորդ օրը վստաշուբ փաղիշահը շքեղությամբ շրջագայեց բաղաթում, դիտեց Սուլթանի ջափին և հրամայեց բանդել ու ավերել շահի պալատը: Շուկան և բազարը ամբողջովին կրակի մատնեցին, բարեշեն տները ու գեղեցիկ մակսուրները բարութանը արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել: Չնայած դրան, սակայն, զինվորները երեք օրում անսահման ծովի նմանվող այգիների մեկ տասներորդն անգամ չկարողացան ոչնչացնել: Հաջորդ օրը Ռաբիա Բ ամսի սկզբին Ռուստամ խանի մոտ ուղարկված Օսման աղան և Ռուստամ Զաֆարան անունով անձը 20 ղզբաշներով եկան և իրենց հետ բերին հաշտություն կնքելու գրույնները, սակայն նրանց առաջարկին հավատ չընծայվեց, ուստի ձեռնամուխ եղան բանակի կորիքները բավարարելու աշխատանքներին: Փաղիշահը Ռաբիա Բ 2-ին մեկնեց Վան: Աջեմի շահը, անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախուստի դիմեց...: Փաղիշահը և նրա բանակը ճանապարհին մեծ դժվարությունների հանդիպեցին: Ամսի 18-ին նրանք հասան Վան: Փաղիշահը ծաղկած դիտեց Վանի բերդը: Ամսի 21-ին ևս մեկնեց Դիարբեքիր: Բիթլիսում Աբդալ խանը փաղիշահի պատվին մեծ խնջույք կազմակերպեց: Ձումաղա Ա ամսի 9-ին նրանք հասան Դիարբեքիր քաղաք: Շարունակելով ճանապարհը՝ Ռեջեբ ամսի 9-ին նրանք հասան Ստամբուլ» (Զյաթիբ Զեյնի «Պատմություն», հատոր 2):

«Երբ լուր ստացվեց, որ Աջեմի շահը **Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** և Ռուստամ խանը ղզբաշ զինվորներով գտնվում է Թավրիզի, հոյի և Սոֆիանի մենգիներում, փաղիշահը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)** անսխալտ Թավրիզ գնալու ֆերման տվեց: Շարժվեցին ղեպի այդ կողմը: Ախալցխայի համար գրանցվեց 15 ենիչերիական վաշտ և Սեֆեր փաշայի ու Զեմալ փաշայի հետ միասին ուղարկվեց: Ռաբիա Ա ամսի 6-ին նրանք իջևանեցին Թավրաջ-Ղալեի մոտակայքում: Երևանի պահպանության համար նշանակված Մուրթագա փաշան իր 12.000 զինվորներով շքեթք կազմակերպեց և մնաց բերդում: Արագի գետի մոտ՝ Սեյֆեդին մենգիլին հասնելիս, այդ կողմերի բերդերի խաները եկան, հողը համբուրեցին և, բերդերի բանալիները հանձնելով, վերահաստատվեցին իրենց տեղերում: Ղարա խոջա խոյի դաշտի տասը գյուղերը, որոնց բնակիչները փախել էին, հոր ճարակ դարձան: Այդտեղից նրանք Թավրիզ հասան: Այդ շրջաններում բռնված մի բանի հազար ղզբաշների արի անցկացրին և, նրանց տները կրակի մատնելով, այրեցին: Փաղիշահի ներկայությամբ բերված մի ղզբաշ հայտնեց, որ Աջեմի շահը, իր անվան և պատվան մոռացած, Արդեբիլ դատարկել, ռայաներին բռնել և, ինքն էլ փախչելով, անուն ու հետք չի թողել: Փաղիշահը Թավրիզի մոտ վրան հաստատեց: Հինվորները, Թավրիզ մտնելով, անթիվ հարստություն և ապրանքներ կորոպտեցին ու թալանեցին: Ռաբիա Ա ամսի 20-ին փաղիշահը մեծ շուքով Թավրիզ մտավ: Զաղաթը կրակի տրվեց և բոլոր շինություններն այրվեցին: Այդ ժամանակ, երբ մի խումբ ղզբաշներ, իբրև «սերդեն-գեդի», գալիս էին իսլամական բանակից մի բանի մարդ բռնելու նպատակով, հանդիպեցին Մարաշի բեգլբեգ Վարվար Ալի փաշային, որի հետ, բավական երկար կռվելուց հետո, դրանց մի մասը սպանվեց, մնացածները բռնվեցին և իրենց սերդար Օշար Ալի փաշայի հետ միասին գլխատվեցին: Ռուզիբ կասսին հիսունհինգ օր մնացած լինելով՝ իսլամական բանակը ապահով կերպով դուրս բերելու համար շարժվեցին դեպի Երևան և Ռաբիա Բ ամսի 18-ին իջևանեցին Երևանի բերդում: Երեք օր այնտեղ մնացին, հետո, Բիթլիսից, Դիարբեքիրից և Սվազից անցնելով Իզմիլ, այնտեղ էլ Ռեջեբ ամսի 16-ին նավերով մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ Ստամբուլում մտան՝ փաղիշահական պալատ» (Սոլաբգադե «Պատմություն»):

«Այս ամենից հետո փառիշահը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) զորքը արագորեն շարժվեց դեպի Թավրիզ և 16-րդ օրը տեղ հասավ: Քաղաքի շրջակայքը չորս կողմում մի ծաղկող երկրամաս էր, դրանք բոլորը իսլամական գործի կողմից ավերվեցին և բարդ բարին չթողնվեց: Առանց բացառության բոլոր ռազմիկները բավարար բանակի ավար ձեռք բերեցին: Այն բանից հետո, երբ փառիշահը գննեց բոլոր հայտնի պալատներն և հատկապես Շահ Սարայ կոչվող շքեղ պալատը, բոլոր դրանք փառիշահի հրամանով ավերվեցին, որպեսզի դա լինի ոչ թե թշնամու պարտության նշան, այլև՝ իսլամի հաղթանակի: Փառիշահը երեք օր մնաց Ադրբայջանի գլխավոր քաղաքում, իսկ, այն բանից հետո, երբ Թավրիզն ու նրա շրջակայքը ավերվեցին, զորքը վերադարձավ Երևան: Այդ ժամանակ սուրիանդակ եկավ Կենան փաշայից, որը հայտնեց Ախիսկա ամրոցի գրավման մասին, ինքը ուղարկեցրեց փառիշահին և նրա ռազմիկներին» (Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»):

«Խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) երևանի բերդում 15.000 այրերով նշանակեց իր բեռնային Մուրթազա փաշային, իսկ ինքը գնաց Թավրիզ, սակայն հետո միոյց նամակ ստացավ, թե. «Լատիկները թո աթոռը գրավեցին»: Դրա համար էլ նա Թավրիզից ելավ և գնաց Վանի վրա, ապա մեկնեց Կոստանդնուպոլիս» (Չաբարիա Բանաբեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 3):

«25/ Նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) անցավ և գնաց Թավրիզ քաղաքը, որտեղից վերադարձավ Վանի վրա ու գնաց իր տեղը...: Զմեռն և ցուրտը վրա հասան, նաև լուր եկավ Կոստանդնուպոլիսից, ուստի նա այնտեղից վերադարձավ ու Վանի վրայով գնաց այդ քաղաք...: 16/1 Գնաց Թավրիզ, այնտեղից անցավ Վանի վրա և գնաց Կոստանդնուպոլիս» (Անաբեյ Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 25, 51):

«Դրանից հետո արքան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) դիմեց դեպի Թավրիզ և Սադաբադ դաշտում բնակվեց, որը մոտ էր քաղաքին՝ Սուլթան Ռասանի մոտ: Տեսնելով քաղաքի գեղեցկությունը և զարդարվածությունը՝ նա հրամայեց ավերել այն, իսկ ծառաստաններն ու բարեխոս պարտեզներն էլ՝ կտրատել: Նույն ձմեռ էլ նա հետ դարձավ Վան և Բիթլիս, որտեղ հանդիպեց իրեն առաջ եկած ու պատիվներ ցույց տված Արզալ խանին: Դրանից հետո արքան Լևոն քաղաք մտավ, որտեղ նրա ուղին ցավ դիպավ, իսկ չորրորդ օրում էլ նա արդեն Ստամբուլում էր» (Երեմիա Բյուրյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Իսկ թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) խաղաց գնաց պատերազմի և գրավեց Վաղարշապատ քաղաքը, շահաստանը, Արդեբիլը և այլ բազում տեղեր՝ մեծ հաղթանակով վերադառնալով իր արքայանիստ քաղաք Բյուզանդիոնը» (Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»): «Իսկ թագավորը խաղաց և գնաց պատերազմի ու գրավեց Վաղարշապատ քաղաքը, շահաստանը, Արդեբիլը և այլ բազում տեղեր՝ մեծ հաղթանակով վերադառնալով իր արքայանիստ քաղաք Բյուզանդիոնը» (Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Նա եկավ և նստեց Վանի վրա: Նրանք այնպիսի չարիք գործեցին, որ մարդիկ երբեք չէին տեսել, իսկ դա տևեց Աստվածածնի երեքշաբթի օրվանից մինչև Նավասարդի օրը, երբ բազում բռիստոնյաներ սպանվեցին և բազումները գերվեցին: Վանի երկրում գյուղերն և ավանները բանդեցին ու ավերեցին, քաղաքի այգեստանը լրիվ կտրեցին: Նրանք Հայոց գերեզմանատանը 1.000 գերեզման փորեցին, ոմանք էլ ասում էին, թե 60.000, ինչպես նաև վերջինի պարսպի մոտի ողջ բերքը: Ազգս, որ քաղաքի մեջ էր, բազում տանջանքներ կրեց, երբ գիշերը թաքնվում էին, իսկ ցերեկը տանջվում էին խանդակի փորման վրա» (Անանուն Վանեցի «Պատմություն»):

«Սա գրվեց այն ժամանակ, երբ սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) անթիվ հեծելազորով գնացել էր ղզրաշի վրա պատերազմի ու հետո եկել, իր զահին էր հասել» (Հունան Սկյուտարցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց և, հուլիս ամսին գրավելով Թավրիզը, այն ավերեց ու հետ դարձավ» (Սկյուտից Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ և հասավ մինչև շահաստան Թավրիզ քաղաքը, որտեղից դարձավ գնաց Ստամբուլ» (Արախիմ Սադիանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Թավրիզի վրա, բայց շատ չմնաց այդ կողմերում, այլ դարձավ և եկավ Ամիդ քաղաք, որտեղ մնաց 15 օր ու որտեղից էլ գնաց Կոստանդնուպոլիս» (Միսաս Ամիդեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց շահաստան Թավրիզ քաղաքի վրա, այնտեղ մնաց 2 կամ 3 օր և հետ դարձավ իր տեղը» (Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) չվեց, եկավ և հասավ Թավրիզ քաղաք, սակայն ոչ-ոք նրան ընդառաջ չեկավ ու նա դարձավ չվեց, գնաց իր տեղը» (Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»):

«Դրանից հետո սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) հասավ Թավրիզ, բայց հետո հետ դարձավ, գնաց Վան, իսկ այնտեղից էլ՝ Ստամբուլ...: Ահա այսպես սուլթան Մուրադը գրավեց Երևանն, իսկ հետո անցավ Թավրիզ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադ խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց մինչև Թավրիզ» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) հասավ Թավրիզ, գնաց Վան, իսկ այնտեղից էլ՝ Ստամբուլ» (Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Երիստոսի 1635 թվականին խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Թավրիզ, որտեղից էլ դարձավ իր տեղը» (Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

«Երիստոսի 1637 և Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գրավեց Թավրիզը» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1083 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Թավրիզ, այնտեղից էլ՝ Վան, որտեղից հեռացավ Ստամբուլ» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականի մարտ ամսին թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) հասավ Թավրիզ» (Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Թավրիզ, այրեց այն, ամայացրեց և մնաց 4 օր, իսկ հետո հետ դարձավ ու գնաց Կոստանդնուպոլիս» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ մինչև Թավրիզ և հետ դարձավ» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հաջորդ տարի փաշան (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց պարսիկների վրա» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այնուհետև նա (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) առաջացավ մինչև Թավրիզ, այնտեղ ամեն ինչ բնաջինջ արեց և դարձավ իր քաղաքը» (Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1084 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) եկավ Վան և հետ դարձավ» (Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցումը»):

«Հայոց 1083 թվականին սուլթան Մուրադը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) գնաց Թավրիզ, այնտեղից էլ՝ Վան, որտեղից հեռացավ Ստամբուլ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Խոնդկարը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ից – Մ.Ֆ.) վերցրեց Երևանը, ժամանեց Թավրիզ, ամայացրեց Ադրբայջանը և Զրդաստանի ճանապարհով հետ դարձավ» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63):

«Պարսկաստան արշավելիս թուրքերն անգագուշորեն ընկան ծուղակի մեջ և հենց տեղում կորցրին յուրայիններից 12.000 հոգի: Այս անհաջողությունը, սակայն, չընկճեց նրանց կամքը և նրանք զորաբանակի մնացորդներով շարունակեցին առաջխաղացումը՝ ամենուր, որտեղից որ անցնում էին, ահիշել ավերածություններ սփռելով: Ահաբեկված գյուղական բնակչությունը ժամանակ էր գտնում փախչելու միայն իր հետ տանելով ամենաթեթև անհրաժեշտ իրերը, իսկ մնացածը թողնելով թշնամու տնօրինմանը: Այնուհանդերձ, թուրքերը կանգնեցին չնախատեսված մեծ դժվարությունների առաջ: Սրի օգտագործման և հեծելավարժությանը հինուտ պարսկական հեծելազորը անվերջ հարվածներ էր հասցնում նրանց՝ արյունալի ընդհարումներից հետո մաս առ մաս ոչնչացնելով...: Աշխարհի ամենասարգավանդ այս շրջաններում բնակչությունը դրանից հետո զրկվեց սննդամթերքից» (Տավերնիե «Ճանապարհորդություն»):

«Ղալբաշները սկսեցին այրել գյուղերը, հնձել բերքը և ավերել ամեն ինչ, որ գտնվում էր Գյանջայի շրջակայքում՝ այս միջոցով ստիպելով ամրոցում ապաստանած փաշային բռնկվել մարտի...: Սկսվեցին 4.000 թուրքեր...» (Աստուխի Փուեկա «Ճանապարհորդություն»):

⁵⁸⁴ «Երբ Թահմազդուլին (Երևանի խանության խան Թահմասպ-գուլին – Մ.Ֆ.) լսեց, թե մոտեցել է օսմանցու Ադարաստյան երկիրը գալը, հրաման տվեց Երևանի ողջ երկրամասին՝ ցրվել և գնալ, ուր կամենում են, թող փախչեն, բանի որ օսմանցին եկել էր ավերելու: Նա նրանց ուղեկարներ

չընթանալեց ու ասաց. «Ամենքը ըստ իրենց կամքով թող գնան, ուր կամենան»: Եվ ահա Երևանի ողջ երկրամասի բնակչությունը իրենց բնակությունից ելան և ցրվեցին: Ոմանք գնացին Վրաստան, ոմանք՝ Ադվանք, Վասյամ, Գանձակ, Խաչեն, Վարանդ և այլուր, որտեղ կարողացան: Այդ ժամանակ Վարդապետի բարեկեցության շարքա օրը կարբեցիները բոլորը միասին դուրս եկան և դիմեցին Քաջաթաղ երկիրը: Նրանք հասան մինչև Պոչեստ գյուղը, իսկ այնտեղ սև վրաններով բնակվում էին բորդերի բազմաթիվ ընտանիքներ: Երբ բորդերը տեսան նրանց, ասացին. «Մրանք փախստականներ են, եկեք սրանց կոտորենք և ինչքերը կողոպտենք»: Կարբեցիք բորդերի մտադրությունը իմացան և զինվեցին նրանց դեմ պատերազմելու: Բորդերը աստիկ ընդհարումով հարձակվեցին կարբեցիների վրա և սպանեցին հինգ մարդու՝ Տեր-Մխիթարին, Դաթուր Բաբին, Դավթին, Գիլարին և Ավագին: Թեպետև կարբեցիք էլ նրանցից սպանեցին, սակայն պարտվեցին, բանգի նրանք հանգիստ էին և չաշխատած, իսկ սրանք էլ հոգնած էին ու անպատրաստ: Մրանց կողոպտեցին, կանանց մերկացրին և հասցրին վերջին թշվառության, գերեցին երեք մանուկներ: Այդպես մնացին մերկ և կողոպտված, որովհետև գյուղացիները ևս օգնեցին բորդերին, բանգի վախեցան նրանցից, որ միգուցե իրենց ևս թալանեն, իսկ կարբեցիք մնացին այնտեղ՝ Նայելով կատարվածին» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁸⁴² «Կարբուց մի մարդ կար, որին կոչում էին ժանդենց Միրզա, որն այդ օրը վաճառականության պատճառով Թավրիզում էր: Սա լսեց իր գյուղի կողոպտվելը և աստիկ ցավում էր: Նաև լսեց, թե շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ին – Մ.Ֆ.) պատրաստվել է արշավել Երևանի վրա: Նա բորդերի վերաբերյալ զանգատագիր գրեց շահին...: Միրզան, առնելով այս զանգատագիրը, գնաց շահին ընդամազ և Աստուռ ողորմածությունն օգնության հասավ, բանգի շահը առավ զանգատագիրը, կարդաց ու վերահասու եղավ ճշմարտությանը: Դրանից հետո նա մեծ զորք ուղարկեց բորդերի վրա և պատվիրեց՝ սատելու: «Մի խոճաքեք նրանց, եթե հայերից մի ու էն առել, փոխարեն ուրիշ թող վերցնեն, հավի փոխարեն՝ ձիեր առնեն, ամեն մի սպանվածին դիմաց տասը թուփան առնեն, կանանց խայտառակելու դիմաց էլ թող նրանց կանայք խայտառակվեն: Արդ, ինչ-որ պատվիրեցի՝ ձեզ, անթերի կատարեք»: Այդ բորդերը օսմանցիների դավաճանքին էին պատկանում, այս էր պատճառը, որ շահը այդպիսի խիստ պատվեր տվեց՝ իբրև օսմանցի ազգին նախատինք: Չորականները, այս պատվերը ընդունելով, գնացին նախ կարբեցիների մոտ, իսկ կարբեցիք եկան և ընկան զորականների ուղեքեր: Նրանք գոռալով լայիս էին, աղաղակում և ցույց էին տալիս իրենց մերկությունը: Չորականները գրեցին այն ամենը, ինչ բորդերը վնաս էին տվել քրիստոնյաներին: Ակա՛ր՝ ելան և գնացին բորդերի մոտ: Այժմ տեսե՛ք և լսե՛ք, որ չարիք չմնաց, որ բորդերը չարին կարբեցիների նկատմամբ, բայց նաև չմնաց փոխարենը, որ չընդունեցին զորականների բազմաթիվ բանգի բոլոր բոլոր տղամարդկանց բռնեցին, բոլորի ձեռքերը կապեցին հետևները և անխղճորեն ծեծեցին, նրանց կանանց խայտառակելով ապականեցին, համիշտանեցին ու կողոպտեցին նրանց ինչքն, ստացվածքը և ամեն ինչից թափուր թողին: Ակա՛ր՝ կանչեցին կարբեցիներին և բաժանեցին նրանց բորդերի ինչքերը, գերված մանուկները հետ վերադարձրին, սպանվածների արյուն գները առան իրենք, նաև թուրդ աղջիկներից ոմանց, որ գեղեցիկ էին, գերեցին, տարան շահին: Գործը այսպես ավարտվեց: Կարբեցիք մնացին այնտեղ, մինչև որ շահը Երևանը գրավեց: Դրանից հետո վերադարձան, եկան և բնակվեցին իրենց Կարբի գյուղում» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 5):

⁵⁸⁴³ «Բրիստոսի 1635 թվականին Մուռթազա փաշան գերեվարեց գավառները և 320 հոգու գերեց: Նա շատերին սպանեց, և 1.500 գլուխ անասուն տարավ» (Հակոբ Յիսուսի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁴⁴ «Երբ սուլթանն (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) այսպես հետ դարձավ, Շաբան անունով մի սուլթան գնաց տաքկաջ աշխարհի վրա: Նա նախ գնաց Նախիջևան և դիմեց դեպի բարանձավները, որտեղ քրիստոնյաներից ոմանց սրախողխող արեցին, այլոց էլ ձեռքակալեցին: Դրանից հետո նա հասավ մինչև ռումաց Կարին բաղաթը և ո՞վ կարող է պատմել այն նեղության մասին, որը եկավ քրիստոնյա ազգի վրա մեր մեղքերի բազմանալու պատճառով» (Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»):

⁵⁸⁴⁵ «Դեռեք ամսի սկզբին Վանի բեգլեբեց մի գրությանը հայտնեց, որ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.), Թավրիզ գալով, շրջակայքից հավաքել է իր զինվորներին և, Սպահանից չորս հրանոթ բերել տալով, որոշել է Հարձակվել Երևանի վրա: Այս մասին մեծ վեգիրը հայտնեց կառավարության կենտրոնին: Երեք ամսի 14-ին մոլորյալ շահը Ռուստամ խանի հետ միասին պաշարեց Երևանի բերդը: Շաբան ամսի 4-ին մեծ վեգիրը հրաման ուղարկեց Անատոլիայի, Ղարաբանի, Սվազի, Մարաշի, Հայեպի, Շամի, Թարաբուսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Կարսի և Չլդրի էյալեթներին, որ շտապ կարգով ներկայանան Էրզրում, իսկ դրբաք խաներին էլ հրաման տրվեց տարեկան հարկի հաշվին զամբյուղների համար թելեր ուղարկել: Տիրիսից բերին նաև երկու հրանոթ: Ամսի 17-ին Դիարբեքիրից Էրզրում ուղևորվեց մեծ վեգիրը, իսկ Էրզրումից տաքկաջ գրությանից էլ պարզվում էր, որ Կաղզվանի բերդը պաշարված է: Ամսի 27-ին վեգիրը ելավ Օրթիսանից և հանդերձավորված գործով հասավ Էրզրում: Ռամադանի 19-ին 15-20 հոգանոց խմբով խարպուտից, Բերթեկից, Չմկաժազից և Կամախից մարդիկ հասան Էրզրում: Ամսի 20-ին եկավ նաև Սվազի բեգլեբեց Իբրահիմ փաշան և 15 հոգու հետ միացավ վեգիրին: Շավալ ամսի 12-ին մեծ վեգիրը ելավ Էրզրումից և հասավ Հասան-Ղալա: Այստեղ, սակայն, Սվազի և Տրապիզոնի տիրակալներից զատ այլ մարդ չկար: Նրա հետ էին սլահանների և սիլահարների աղաներն ու ենիչերիների բեթխուղան: Հասան-Ղալայում Էրզրումի աստիկ սառնանակիքից սառեցին 9 զինվոր, շատերի էլ ձեռքերն ու ոտքերը սառեցին: Էրզրում 20 հոգանոց խմբով եկան նաև Ղարաբանի և Անատոլիայի փաշաները: Իր հերթին շահը, որպեսզի ուժեղացնի Սալմաստում գտնվող Ուշար խանին, 5.000-6.000 ղզբաշների հետ միասին նրան օգնական ուղարկեց Ղալա-Ալի խանին (Երևանի խանության ապագա խան Զալա-Ալին – Մ.Ֆ.), Արդալ խանին և Ղազիբեյլուր Դիսիզ սուլթանին, ինչպես նաև գորավարներից Սեգիրին, Լաչինին, Ալյուսին ու Շերեֆ խանին: Եվս երկու հոգու էլ նա ուղարկեց Բայազետ: Իր հերթին իր փոքր եղբայր Ռուստամ խանի դիրքերը նա ամրացրեց լրացուցիչ 4.000 ղզբաշներով: Այդ ժամանակ ենիչերիների աղայի պաշտոնը Ստամբուլում հանձնեցին Շահին աղային, իսկ աշխարհի տեր փառիշահն էլ (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.) սկսեց բոլոր ջանքերը գործադրել, որ զորքը օգնության հասնի: Պարսկադեղում մի ընդհարում եղավ, որտեղ զոհվեցին մի բանի ռազմիկներ: Դրանից հետո հետապնդողները ցրվեցին շրջակայքում, սակայն խիստ ձմեռվա պատճառով ոչ-ոք չկարողացավ գտնել հակառակորդի հետքը: Շավալ ամսի 22-ին, մինչև իրենց մեկնելը, Անատոլիայի և Սվազի տիրակալները եկան մեծ վեգիրի մոտ խորհրդակցության: Որոշվեց բոլորով մեկնել Կարս, իսկ այնտեղ էլ արդեն կերևար, թե ինչպես պետք է վարվել: Հաջորդ օրը երեկոյան Երևան եկան 2 հոգի, որոնք բերին բեթխուղա Մուրթազա փաշայի նամակը: Շավալ ամսի 26-ին Անատոլիայի բեգլեբեց Գյուրջի Մեհմեդ փաշան նախապես մեկնեց Կարս: Որոշվեց, որ Բեյլուկ և 100 դուրունդ կտան նրան, ով առաջինը ամրոց կստնի: Ամսի 29-ին Ղարաբանի տիրակալը գորատես իրականացրեց և մեկնեց: Այդ ընթացքում ամսի 24-ին, երեքշաբթի օրը, զորքը, կողմնելով հույսը, հանձնեց ամրոցը: Չուլբադա ամսի առաջին օրը, երբ այդ սարսափի լուրը հասավ սարդարին, Դիարբեքիրի և Վանի տիրակալները, ինչպես նաև Տիրիսի տիրակալ Արդալ խանը եկան Հասան-Ղալա ու հանդիպեցին վեգիրի հետ: Զյուլը փակել էր բոլոր ճանապարհները, սակայն, չնայած դրան, սրանք ուղարկվեցին Երևանը պաշտպանելու: Ուղարկվեցին նաև զինվորականներ այլ ամրոցներից: Ամսի 6-ին ուղարկվեց ենիչերիների աղան: Ամսի 9-ին Երևանի հանձնման լուրը հասավ Ստամբուլ: Եթե Մուրթազա փաշան, հետևելով նախապես պետական այրերի տված խորհրդին, մար Էրզրումում կամ Կարսում, իսկ նրա բեթխուղա Զյուլֆիդար աղան էլ նշանակվել Երևանի պաշտպանության համար, ապա շահի հարձակման ժամանակ Մուրթազա փաշան հնարավորություն կունենար մեծաբանակ ռազմիկներով օգնության հասնել վերջինիս: Այդ ժամանակ նա սուլթանի ցանկությունը կյանքի կրկնեց, սակայն այժմ, երբ մեծ վեգիրը դիտավորյալ հրաժարվեց հետևել այդ լուրը խորհրդին, նման բան եղավ: Ամսի 13-ին ռալիս Բեքիր Էֆենդին և նրա բեթխուղա Մեհմեդը մի բանի աղաների հետ միասին բերին Մուրթազա փաշայի դազաղը: Խորամանկ շահը Երևանի գրավումից հետո պահեց Զյուլֆիդար բեթխուղային, Սյուլուլուկ փաշային, Մեմու փաշային և մի քանի այլ բեգլեբեցների, իսկ մնացածներին բաց թողեց: Մեծ վեգիրը վերադարձավ Էրզրում, իսկ Հայեպի և Դիարբեքիրի տիրակալներն էլ մնացին Հասան-Ղալայում: Նորին մեծություն փառիշահը որոշեց, որ այդ ամենը տեղի է ունեցել աստվածային կամքով, սակայն հետո պարզվեց, որ այդ գործի վրա ոչ թե ջանք է թափվել: Դրանից հետո փառիշահը վեգիրին հրամանագիր ուղարկեց, որ սա չանհանգստանա և շարունակի ծառայությունը» (Բլաթիր Զեյեքի «Պատմություն», հատոր 2): «Երբ սուլթանը վերադարձավ, շահ Սեֆին բերդը նորից հետ գրավեց» (Բլաթիր Զեյեքի «Հիշարիի հայելի», գլուխ 39):

«Այժմի շահը (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.), հավաքելով Թավրիզի և շրջակայքի զորքերը ու Սպահանից 4 հրանոթ բերել տալով, պատրաստվում էր հարձակվել Երևանի վրա: Երևանի պաշտպանության և օգնության համար լայն միջոցներ ձեռք առնվեցին, սակայն, որովհետև ձմեռվա սաստիկ սառնամանիքները սկսվել էին, այդ միջոցառումներն անցնում էին ապարդյուն: Շահը պաշարեց Երևանը: Անադոլուի տարբեր վայրերում զորահավաք կատարվեց, բայց գրեթե ոչ մի արդյունք չստացվեց: Երևանի բերդում պարենը վերջացավ և պաշարվածները, օգնության ստանալու հույսը կորցրած, բերդը պայմանով հանձնեցին: Այդ տարի ձմեռը և սառնամանիքը ծայրաստիճան ուժեղ էին, բոլոր ճանապարհները փակվել էին և այդ պատճառով էլ սովը ուժեղ էր...: Հիջրի 1046 թվականին Դիարբեքիրի, Ղարաբանի, Սիվասի, Անատոլի և մի քանի սանջակների փաշաներ ու բեկերն իրենց զինվորներով ուղարկվեցին Կարսի պաշտպանության համար: Նրանք ձեռնարկեցին Կարսի բերդի բանդված տեղերի նորոգումը: Իր հերթին Անատոլի բեգլեբեց Գյուրջի-Մուհամմեդ փաշային հանձնարարվեց Ախասիայի պարիսպների նորոգման գործը...: Այժմի շահը Երևանի բերդի կառուցման համար 4.000 աշխատող և 10.000 թուփան փող ուղարկեց: Գեյքեի Մուհամմեդ խանը և Շիրվանի Յուսուֆ խանը ուղարկեցին 3.000 ղզբաշ զինվորներ, Երևանի բերդը նորից նորոգվեց, շահը նրա շուրջը ջուր բաց թողեց, բերդն ամեն կերպ ամրացրեց և, նրա իշխանությունը հանձնելով Զեյ-Ալիխանին (Երևանի խանության խան Զալա-Ալին (1636-1639) – Մ.Ֆ.), ինքը գնաց Սպահան» (Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»):

«Շահ Սեֆի-Միրզան (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) թուրքերի դեմ պատերազմում աչքի ընկավ որջամտությամբ և խիզախությամբ ու Յիջրի 1048 թվականին գրոհով գրավեց Երևանը» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Երբ եղավ մեր Յայոց 1085 թվականը, պարսից թագավոր Շահ Սաֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) զորածոյով արեց 100.000 մարդ, նաև արհեստավորներ ու վաճառականներ՝ ավելի բան պատերազմող զորքերը: Սրանց բոլորով նա եկավ և եկավ Երևանի վրա: Մուրք Յակոբի պասի չորեքշաբթի օրը շրջապատեցին բերդը և նրա շուրջը նստեցին երեք ամիս: Աստծու ողորմածությամբ ոչ մի փաթիլ ձուև չէկավ և ամեն կողմից զորքին սնունդ ու այլ պետական բաներ էին գալիս, այդ պատճառով անհոգ էին բոլոր կողմերով և հանգիստ նստած էին: Երբ թուրքերի թագավոր սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) լսեց, որ պատերազմը ուշացավ և բերդը չգրավեցին, բերդին շատ զորքով օգնական ուղարկեց մի փաշայի, որին կոչում էին Քոռ հազանադար: Երբ սա հասավ Կարին, հանկարծակի շատ սաստիկ ձուև եկավ և օսմանցիների զորքերը չկարողացան շարժվել: Քոռ հազանադարը հրամայեց սուլիսը՝ այսիլեն՝ կոռ, հանել, որպեսզի ձուևը մաքրեն և ճանապարհ բանան զորքի համար, բայց, այն, ինչ ցերեկը մաքրում էին, գիշերը բուքը լցնում էր: Շատ չարչարվեցին, բայց ոչ մի օգուտ չեղավ: Քոռ հազանադարը ասաց. «Աստված Է պարսիկներին օգնական, մարդը չի կարող ընդդիմանալ նրանց», և գործը դադարեցրին: Մեծ պասի միջին երրորդ շաբաթում բերդը գրավեցին, բանգի Մուրթազա փաշան, որ տիրում էր բերդին, երբ տեսավ, որ չկարողացան դիմադրել պարսից զորքերին, մահու դեղ ընդունեց և մեռավ, իսկ բերդում մնացածները բերդը հանձնեցին: Պարսիկները տիրեցին բերդին: Շահը հրամայեց օսմանցիներին, որ նրանք, ուր ուզում են, թող գնան: Նրանք վերցրին Մուրթազա փաշայի դիակը և ելան գնալու: Երբ կեսօրվա ճանապարհ գնացին, պարսից նեմզ ազգը գնաց նրանց հետևից և կոտորեց նրանց ու հափշտակեց ինչքերը, սակայն մնացածները վերցրին Մուրթազայի դիակը, փախան և գնացին Կարին: Շահը Երևանի երկիրը հանձնեց Զալբայի խանին (**Երևանի խանության խան Զալբ-Ալիին – Մ.Ֆ.**), իսկ ինքը առնելով Շիխջան, Մայմուն և Իբրահիմ փաշաներին, գնաց Սպահան: Փաշաներին նա ուղարկեց Անուշ բերդը, որին իրենք Ղախադալա են անվանում, փաշաները այնտեղ մնացին և այնտեղ էլ մեռան» (Չաբարիա Բանաբեռնի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 6):

«/25/ Երբ այդ ամառը անցավ և եկավ ծմբոր, երբ մեր թվականության 1085 տարին էր, պարսից թագավոր Շահ-Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) 100.000 հեծյալներով եկավ, եկավ, մտավ Արարատյան աշխարհը և 93 օր նստեց Երևանի բերդի շուրջը: Մեծ տաժանքով, բազում չարչարանքով և շատ արյան հեղուկով նա հագիվ կարողացավ օսմանցիների ձեռքից Երևանի բերդը հետ գրավել: Այս երկու ինքնակալ թագավորների շարժումից ավելիցեցին և ոչնչացան երկրներ, արևելք ու արևմուտք՝ մանավանդ Արարատյան աշխարհը իր շրջակա գավառներով, որովհետև երկու թագավորներն էլ, իրենց հեծյալներով և հետևակներով այնտեղ միանալով, կատարեցին իրենց գործը ու հետ դարձան... /51/ Յայոց 1085 թվականի դեկտեմբեր ամսին այս սուլթան Մուրադի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) ժամանակ պարսից Շահ-Սեֆի թագավորը եկավ և Երևանի բերդը շրջապատեց: Նա իր հետ ուներ 100.000 բաջարի ռազմիկներ, չհաշված բեռնակիրները և այլք: Երեք ամիս նա նստեց բերդի շուրջը և մեծ ջանքով ու չարչարանքով հագիվ կարողացավ բերդը գրավել: Օսմանցի զորքերից նա չափազանց շատ կոտորեց և ինքը որոշ երկիրը գրավեց: Օսմանցի երեք փաշայի և այլ նշանավոր իշխանների նա իր հետ Սպահան տարավ, որոնք և այնտեղ մեռան... /56/ Յայոց 1086 թվականին պարսից Շահ-Սեֆի թագավորը 100.000 մարդկանցով եկավ Երևանի վրա, երեք ամիս նստեց, մեծ չարչարանքով և կռվով առավ օսմանցիներից բերդը ու բերդի իշխան Մուրթազա փաշային և նրանցից բազմաթիվ զորքերի սպանեց, իսկ Շեֆիջան փաշային, Իբրահիմ փաշային ու Մամին փաշային էլ բռնեց և տարավ Պարսկաստան: Երևանում իշխան նշանակեց Զալբ-Ալի խանին (**Երևանի խանության խան Զալբ-Ալիին – Մ.Ֆ.**)» (Առաքել Դավիթյան «Պատմություն», գլուխ 25, 51, 56):

«Երևանի գրավման լուր լսելով՝ շահ Աբբասը (**հեղինակը նկատի ունի Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս I Սեֆին, սակայն այդ ժամանակ արդեն շահ էր Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) գայրացավ և ձմռանը Թավրիզից Երևան եկավ՝ իսկույն գրավելով այն: Այդ ժամանակ Ամիրի վեզիրը հապճեպ գրեց արքային (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) և տեղեկացրեց այս ամենի մասին, որից հետո Կարին սլացավ, բայց հետագա ցուրտը սկսեց նեղել նրան» (Երեմիա Զյուրյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15):

«Դրանից հետո դարձյալ անթիվ հեծյալներով Երևանի վրա եկավ այս անգամ արդեն պարսից շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**), որը դեկտեմբեր ամսի 15-ից մինչև մարտ ամսի 15-ը քաղաքը ծեծեց և ի վերջո գրավեց այն» (Սլուտիչ Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Դրանից սակավ օրեր անց պարսիկները դարձյալ եկան տաջիկների վրա և անթիվ-անհամար կոտորեցին՝ 15 բյուր, որից հետո գրավեցին քաղաքն ու հետ դարձան» (Սիմեոն Լեհացի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Յայոց 1085 թվականին եկավ իսմայելյան զորքը և ասպատակեց Եղեգաց ձորը՝ բազում գերի ու ավար առնելով» (Գաբրիել Եղեգնաձորի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Երբ աշունը եկավ, շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) պաշարեց բերդը և բազում ավեր եղավ Յայաստանում, որտեղ բազում ավերածություններ եղան» (Աբրահամ Սադիկանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»):

«Եվ մինչ նա (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) կհասներ Ստամբուլ, դարձյալ եկավ պարսից արքան (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) ու գրավեց իր երկիրը, որը նրանից խել էին տաջիկները» (Յակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Եվ ահա, երբ եկան աշնանային ժամանակները, բազում և անթիվ զորքով եկավ պարսից թագավոր շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**), բանգի ծովացել էին մեղքերը մեր: Նա բրիստոնյաներից, ինչպես նաև իր տերության բոլոր ազգերից բազում մարդկանց ժողովեց, գնաց, գրավեց Երևանի բերդը և հեռացավ» (Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»):

«Դրանից հետո պարսից թագավորը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) հավաքեց իր զորքը և եկավ Երևանի դոյակի վրա՝ նրա մոտ նստեց 7 ամիս: Նա բրիստոնյա ազգից որպես իրեն օգնական բազում մարդկանց էր ժողովել ու նրանցից շատերն այնտեղ մեռան՝ հայրը մնաց անորդի, մայրը՝ անգամակ և բույրն էլ՝ անեղբայր...: Եվ ահա վեցերորդ ամսի լրանալու մոտերքը պարսիկները, ի վերջո քաջ մարտ տալով, ամրոցը գրավեցին օսմանցիների ձեռքից, երբ Մուրթազա փաշան քրահար եղավ ու հենց դոյակում էլ սատկեց, իսկ մնացած փաշաներն էլ, որ փոխարինում էին նրան, կամ կոտորվեցին, կամ գերի բռնվեցին: Դրանից հետո պարսից արքան մեծ ուրախությամբ դարձավ իր Շոշ քաղաքը» (Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»):

«Բրիստոնյի 1635 թվականին շահ Սոֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և գնաց բերդի վրա: Նա 3 ամիս պաշարեց այն, որից հետո մարտի 15-ին գրոհեցին բերդի վրա: Զաղաքը գրավեցին, իսկ ամսի 22-ին էլ՝ բերդը: Մուրթազա փաշան մահացավ, իսկ Շիխջան փաշան, Իբրահիմ փաշան, Մեյմուն փաշան և բազում այլ փաշաներ գերվեցին, բերդը գրավեցին» (Յակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1085 թվականին Շահսեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Երևանը...: Նույն այդ տարում էր, որ Շահսեֆին դարձյալ եկավ և գրավեց Երևանը...: Ահա այդպես պարսից Շահսեֆի թագավորը 100.000 մարդկանցով եկավ Երևանի վրա, երեք ամիս նստեց, մեծ չարչարանքով և կռվով առավ օսմանցիներից բերդը ու բերդի իշխան Մուրթազա փաշային և նրանցից բազմաթիվ զորքերի սպանեց, իսկ Շեֆիջան փաշային, Իբրահիմ փաշային ու Մամին փաշային էլ բռնեց և տարավ Պարսկաստան: Երևանում իշխան նշանակեց Զալբ-Ալի խանին (**Երևանի խանության խան Զալբ-Ալիին – Մ.Ֆ.**)» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1085 թվականի ձմռանը շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Երևանը» (Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»):

«Նույն ձմռանը շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) կրկին եկավ և գրավեց Երևանը» (Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»):

«Նույն տարվա դեկտեմբերին շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) 800.000 հոգով եկավ և 3 ամսում գրավեց Երևանը» (Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1085 թվականին շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և մեծ հաղթությամբ գրավեց Երևանը...: Ահա այսպես շահը եկավ Երևան, բռնությամբ գրավեց բերդը և սրա կայազորից շատերին կոտորեց» (Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»):

«Յայոց 1085 թվականին շահ Սեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) բազում զորքով գնաց Երևանի վրա, կոտորեց օսմանցիներին և մեծ հաղթությամբ գրավեց այս քաղաքը» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Բրիստոնյի 1637 և Յայոց 1084 թվականին Շահսեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) հետ գրավեց Երևանը» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Մյուս տարի պարսիկներ եկան և գրավեցին Երևանը: Երբ սուլթան Մուրադը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.**) լսեց այդ լուրը, նա շատ մոռնաց և դի պահեց» (Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո պարսիկները ձմեռային եղանակին դարձան և գրավեցին Երևանը» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1085 թվականին Շահսեֆին (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.**) եկավ և գրավեց Երևանը» (Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»):

«/33/ Թագավորը **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)**, երբ տեսավ, որ չորս ամիս պաշարումից հետո ոչինչ առաջ չի գնում, անհամբերությունից և հուսահատությունից մղվեց անձամբ գլխավորելու քաղաքի պաշարումը՝ ասելով, թե ավելի լավ է այստեղ մեռնել, քան ամոթայի նահանգի դիմել մի վայրից, որը սրանից առաջ թուրքերը գրավել էին երեք օրվա ընթացքում: Նա արդեն հագել էր իր մի ծառայի հագուստը, որպեսզի չճանաչվեր ամրոխի մեջ, և հարձակման հրաման էր արձակել, երբ իշխանները, չհանդգնելով հանդերձ հակաճառել նրան, նրա իշխանուհի մորը արաչեցին հասկացնել նրան, որ անհնարին էր ամրոցի գրավումը առանց ճեղքվածք բաց անելու, իսկ պատահականությունը կարող էր նրա մահվան և ողջ բանակի ամոթայի կորստյան պատճառ հանդիսանալ: Մայրը որպես պատասխան ստացավ վիրավորանք, իսկ թագավորը, մուրճը վերցրած, ուզեց ուղիղ նետովել հարձակման: Մեծամեծ իշխանները, սակայն, նետվեցին նրա ոտքը և արաչեցին, որ իրենց տրվի ևս մեկ օր, որի ընթացքում նրանք վերջին ճիգերը կթափեն ամրոցը գրավելու համար: Ամրոցը բանակը գործի դրվեց և գրոհով գրավեց քաղաքը, բայց այն տեղում կորցրեց ավելի քան 50.000 մարդ...: Պարսիկները վարպետ են նաև ամեն տեսակի խորամանկությունների հարցով, որ կիրառում են թշնամիների դեմ: Այսպես, Երևանի 1633 թվականի պաշարման ժամանակ նրանց հորինեցին փոքր ապակյա անոթներ, որոնք լցնում էին թուլնով և ամրացնում նետերից, որից հետո նետերն արձակում էին ամրության ներսը: Արդյունքում ներսում օդն այն աստիճան վարակվեց, որ պաշարյալների գլուխները, ձեռքերն ու ոտքերը ուռեցին և նրանք լիովին անընդունակ դարձան հետագա դիմադրությանը...: /34/ Հարկ է նշել, որ պարսիկները ժլատ են ճշմարտախոսության հարցով և պատերազմի ժամանակ ևս ոչ պատրաստակամ են տված խոսքը պահելու հարցում: Այսպես, նրանցից հասկապես շատ էին բողոքում Երևանի վերջին գրավման ժամանակ, երբ, բաց թողնելով քաղաքից պաշարյալներին և նրանց անվտանգությունն խոստանալով՝ պարսիկները այնուհանդերձ դուրս եկողներին ոտքից գլուխ թալանեցին» (Ադամ Օլեարիուս «Ծանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 33, 34):

«Մուրադը **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)** Երևանում թողեց 22.000 հոգանոց մի կայազոր..., սակայն շուտով Պարսկաստանի թագավոր շահ Սեֆին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** մի մեծ բանակի հետ եկավ և, ամրանալով քաղաքի վրա իշխող բլուրներից մեկի վրա, ութ հրանոթների միջոցով այն կրակի տակ վերցրեց: Հրանոթները տեղակայված էին շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում կառուցված մի փոքրիկ ամրոցի վրա: Չորրորդ օրվանից սկսած ևս ճեղք առաջացրեց և այս իշխանը, որն առաջներում չէր վայելում քաջի համբավը, առաջինը նետվեց հարձակման ու վերցրեց քաղաքը» (Տավերնիե «Ծանապարհորդություն»):

«Նույն թվին Շահսեֆին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** խլեց Երևանը նրանից **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ից – Մ.Ֆ.)**» («Զարթիս-Ցիսվերթա» Անանուն «Ժամանակագրություն 1388-1656 թվականների»):

«Ութ ամիս անց շահ Սեֆին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** մեծ զորքով հարձակվեց Երևանի վրա և ուժեղ մարտերից հետո այն հետ վերցրեց, ընդ որում շատ մարդիկ զոհվեցին» (Փարսադան Գորգիջանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63):

«Ութ ամիս անց խանը շահ Սեֆին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ը – Մ.Ֆ.)** երևաւ և Երևանը հետ խլեց նրանից **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ից – Մ.Ֆ.)**» («Զարթիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁸⁴⁶ «Այդ ժամանակ Ռուստամ արքան **(Զարթիսի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.)** ուղարկեց վրաց զորքերը և ամայացրեց Սամցխեն ու Զավախթը՝ ձեռք գցելով մեծ ավար: Դա ուրախացրեց շահին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ին – Մ.Ֆ.)** և նա Ռուստամին 2.000 թուման և խաչաք ուղարկեց» (Փարսադան Գորգիջանի «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63):

«Այդ ժամանակ Ռուստամ արքան **(Զարթիսի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.)** ամայացրեց Սամցխեն՝ ձեռք գցելով մեծ ավար: Դա ուրախացրեց շահին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ին – Մ.Ֆ.)** և նա Ռուստամին 20.000 թուման իսկական ոսկի ուղարկեց» (Զարթիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»):

⁵⁸⁴⁷ «Զրիստուի 1635 կամ Զրոնիկոսի 323 թվականին Ռուստամ արքան **(Զարթիսի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.)** հարձակվեց Տուշետիի վրա և պարտություն կրեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁴⁸ «Երբ թուրքական բանակը նահանջելուց հետո գտնվում էր Երզրումում, լուր ստացվեց, թե պարսիկները պաշարել են Դիարբեքիի կամ Հին Միջագետքի սահմանում գտնվող և անմատչելի մի ժայռի վրա կառուցված կարևորագույն քաղաք հանդիսացող Վանը: Քաղաքը պաշտպանվեց համաժողովի և պարսիկները չկարողացան տիրել նրան ոչ ուժով, ոչ էլ տվի միջոցով: Պաշարումը, սակայն, նրանց թույլ տվեց ասպատակելու ողջ երկրամասը և վերջինս աստիճան այն ավերելու, որ թուրքերը չկարողացան ոչ ձմեռել այստեղ և ոչ էլ անկողաթեթ ձեռք բերել» (Ռիկկո «Ծանապարհորդություն»):

⁵⁸⁴⁹ «Այս անհաջողությանը հաջորդեց մի ուրիշը, որը սուլթանի **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.)** համար նույնպես զայրացուցիչ էր, բանգի Մեծ Տիրակալը կորցրեց ևս 15.000 մարդ: Ոմս մի բուրդ, պատճառաբանելով, թե ինքը Պարսկաստանի թագավորի կողմից հայաժանգի է ենթարկվել, անձնվեց թուրքերին: Սկզբում նա նրանց բավականին օգտակար եղավ՝ առաջնորդելով նրանց վտանգավոր և անձանդ կածաններով: Անշան ծառայություններով նա այնպիսի հավատ վաստակեց, որ նրան համարում էին վստահելի անձնավորություն, որին կարելի էր հաղորդակից դարձնել կարևորագույն հարցերի: Կուրացած այդ հավատով՝ թուրքերը առաջնորդվելով այդ քրդի կողմից, շարժվեցին դեպի թշնամու ճամբար: Նոր էին, սակայն, նրանք մտել մի լեռնանցք, երբ ընկան ծուղակի մեջ, իսկ այն ք ուրդը միացավ պարսիկներին: Այս դավաճանությունը պատճառ հանդիսացավ 15.000 թուրքերի կորստի» (Ռիկկո «Ծանապարհորդություն»):

⁵⁸⁵⁰ «Հիջրի 1036 թվականին, այն բանի համար, որպեսզի առաջնորդի զորքը և բերի այն բարձր սարդարի մոտ, անհրաժեշտություն եղավ ունակ մի վեգիրի: Այդ ժամանակ սարդարին փոխարինող Գուրջու Մեհմեդ փաշան, վախենալով, որ զորքի գլխավոր կարող են նշանակել իրեն, լիազորեց այդ զործի համար փորձառու վեգիր Դիշելի Հուսեյն փաշային: Մեծ զորքով Հուսեյն փաշայի Հայեայից գալը մեծապես ուրախացրեց վեգիրին և նա սկսեց պատրաստություն տեսնել Բաղդադ արշավելու ուղղությամբ, սակայն այդ ժամանակ սահմանում գտնվող հրամանատարներից սկսեցին օգնության խնդրանքով նամակներ գալ, որտեղ ասվում էր դժբախտների կողմից Ալիսկա ամրոցը պաշարելու մասին, ընդ որում ասվում էր, որ, եթե օգնություն ցույց չտրվի, իրավիճակը կռանա սպառնալից» (Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»):

⁵⁸⁵¹ «Մեր ժամանակ մի մահմեդական օսմանցի ծառայեց կարմրագլուխների կերպարանքով, հազավ մորթի, իրեն անվանեց օրինապահ, որ նշանակում է ավարի ևս դարվիչ, որից հետո, երբեմն, գնում էր Կարթի, երբեմն՝ Մաղասաբերդ: Այսպես երթևեկությամբ նա ծանոթացավ Մաղասաբերդի սուլթանին և այնպիսի հավատարմություն ցույց տվեց նրան, որ բերդի բանալին վստահեցին իրեն: Այնպես եղավ, որ սուլթանը գնաց Երևան, նա ազգությամբ Բալխայա էր, իսկ բերդում էլ թողեց իր որդուն: Բերդում էր նաև դարվիչը: Օրերից մի օր սա Կարթի փաշայի մոտ մի մարդ ուղարկեց և գեկուցեց նրան, թե. «Այսինչ գիշերը եկեք բերդի այս դուռը և ես սա կտամ այն ձեր ձեռքը»: Երբ օսմանցիք այս լսեցին, ուրախացան, 200 մարդի պատրաստվեցին, պայմանավորված գիշերը պատրաստվեցին և ելան: Նրանք արագավազ ձիերով գնացին ձորի բերանը, իջան, ձիերը կապեցին այլտեղ, իսկ իրենք ոտքով անձպտուն ընթացան մինչև բերդի դուռը: Այդ ժամանակ այն անիծյալ ավդալը անգլխած էր պարսպի վրա և նայում էր: Եվ ահա նա, երբ տեսավ օսմանցիների զորքը, բանի որ ձեռքին բերդի բանալին ուներ, բացեց դուռը ու նրանց ներս մտցրեց: Բռնեցին սուլթանի որդուն և գերեցին նրա մեջ եղածներին, իսկ սուլթանի կինը, երբ տեսավ, որ բերդը գրավեցին, իր երեսը պատեց գլխաշորով, իրեն բարձր քարից վայր նետեց ու մեռավ: Այսպես քաղաքը ընկավ օսմանցիների ձեռքը մինչև այսօր: Այս տեղի ունեցավ Հայոց 1087 թվականին» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 9):

⁵⁸⁵² «Երևանի խանը **(Երևանի խանության խան Զաք-Ալին – Մ.Ֆ.)**, այս լսելով, բռնեց սուլթանին, նրա մորթը տիկ հանեց, լցրեց խոտով և ուղարկեց շահին **(Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի I-ին – Մ.Ֆ.)**, իսկ ինքը զորք ուղարկեց Զրոստանի կողմը: Նա շատ ավար և գերիներ բերեց՝ թվով 140 հոգի» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 9):

⁵⁸⁵³ «Երբ սուլթան Մուրադը **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)** գնաց Բաղդադի վրա, 500 թաթար էլ Կաֆայից Կարին Զանան փաշայի մոտ ուղարկեց և պատվիրեց նրան՝ հավաքել մերձակա փաշաներին իրենց զորքերով ու գնալ պարսից կողմերը՝ ավարելու և գերեվարելու: Նա հավաքեց բոլորին, ինչպես որ հրաման առավ՝ Կողոնիայի փաշային, որ Շապուրասարն է, Դարույի փաշային, որ Հասան-Ղալան է, Կարթի փաշային և Արաբխայի Սաֆար փաշային: Մի խոսքով, հավաքվեցին ավելի քան քառասուն փաշաներ և եկան Արարատի երկրի վրա: Նրանք հասան մինչև Կոտայք գավառը և գերեցին ու ավարեցին, ինչ-որ գտան» (Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 10, 11):

«Հայոց 1087 թվականին Երևանն և շրջակա գավառները կրկին գերեվարվեցին թաթարների կողմից: Բանն այն էր, որ թագավորն **(Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ը – Մ.Ֆ.)** իր անհուն զորքով գնացել էր Բաղդադի վրա, իսկ թաթար խանին էլ **(Դրիսի խանության խան Բադդի-Գիրեյին (1637-1641) – Մ.Ֆ.)** հրաման էր տվել իր զորքով գնալ Աղզում, Աղզումի գորագլուխ Քենան փաշայի հետ միանալ, հավաքել ուժերը և գնալ Երևանի գավառի վրա: Այդպես էլ արեցին, գնացին և Երևանի գավառը գերեցին: Առհասարակ բոլորին՝ հայերին և տաջիկներին, ինչքան անասուն, որ գտան, այդ անեն էլ տարան» (Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի թաթարները եկան Արարատի երկիր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁵⁴ «Երևանի խանը **(Երևանի խանության խան Զաք-Ալին – Մ.Ֆ.)**, այս լսելով, հավաքեց իր զորքերը, որոնք շատ քիչ էին, և ելավ Զանաբեռի դիմացի առապարը՝ անկոխ տեղով գնալով խմայելացիների զորքերի վրա: Այսպես նրանք գնացին մինչև Կետրոն և անցան Հրազդան գետը, որ

կոչվում է Չանգու, սակայն այդ ժամանակ նրանց ձիերը ծարավից պապակված էին, դրա համար էլ չուր խմեցին ու ծանրացան: Այնուհետև նրանք գնացին Պոդոլի կոչված ավերակ գյուղի վերևը և ընդհարվեցին միմյանց: Իսմայելացիք բարձրաձայն աղաղակով կանչեցին և հարձակվեցին պարսիկների վրա, ոմանք հետապնդեցին խալսին և նրան լախտով, որ թողնուգ է կոչվում, զարկեցին: Խանը և իր ողջ զորքը փախան: Խանը փախուստի ժամանակ նրա ձին հոգնեց, կանգնեց և չէր կարողանում գնալ: Այդ ժամանակ Բխուդայթ-բեկ անունով ոմս պարսիկ իջավ ձիուց, խալսին իր ձին նստեցրեց և փախցրեց, իսկ ինքը բռնեց խալսի ձիու սանձը ու, բաշելով այն, ինչ-որ տեղ՝ թաքնվեց և ազատվեց: Խանը մի թիկնապահով մագապործ եղավ և ապաստանեց բերդում: Հագարացիք հալածեցին կարմրագլուխներին, ոմանց սպանեցին, ոմանց գերեցին, ոմանց կիսամեռ արին, իսկ իրենք էլ սփռվեցին երկրում՝ անահ և աներկյուղ...: Այդ ժամանակ ուժեղ, հարթանդամ, լայնաճակատ և հաստաբազուկ, պատերազմում բաջ ու հաղթող և նետածգութայն մեջ հիմուտ էլիսազ խան անունով մի մարդ կար: Սա, երբ տեսավ, որ խանը փախավ, իջավ ձիուց, կապարձր, որ բեշն է, դատարկեց այն և նետ էր ձգում դեպի օսմանցիները: Այսպես նա նրանց հետ դարձրեց, մինչև խանը փախավ: Նետերից ոչ մեկը գետնին չընկավ՝ առանց բացառությամբ հարվածելով մարդու կամ ձիու: Երբ նետը վերջացավ, սա ձայնեց ասելով, թե. «Բերեք կապարձր»: Այդ ժամանակ, սակայն, նրա աղեղի լարը կտրվեց և նա, աղեղը զարկելով գետնին, ասաց. «Այս աղև ու հացը թո աչքերը բռնի, Զայբայի խան»: Այս արտասանելով՝ նա ձեռքերը դրեց սրտին և ասաց. «Վարվեք ինձ հետ, որպես կամենում եք»: Անունը անհայտ մի մարդ եկավ և բռնեց նրան, սակայն հետո մի ոմս իշխան գալով կամեցավ խլել նրանից ու կոխվ ծագեց նրանց միջև: Չանգին փաշայի մոտ, փաշան հարցրեց Էլիսազին, թե ո՞վ բռնեց բեզ: Էլիսազն ասաց. «Այս անանուն մարդը»: Փաշան տվեց նրան նրա ձեռքը և ուղարկեց խոնդկարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.) մոտ: Էլիսազը գնաց, մնաց այնտեղ և չգիտենք, թե հետո նա ինչ եղավ» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 10, 11):

«Երգրումի վայի Բենան փաշան և Ախասախայի իշխան Սաֆար փաշան թշնամու երկիրը խողպատելու համար նախատեսված թաթարական զինվորներով գնացին Երևանի վրա: Երևանի իշխող Բելք-Ալի խանը (Երևանի խանության խան Զայբ-Ալի – Մ.Ֆ.) իր բազմաթիվ զինվորներով դուրս եկավ նրանց դեմ, սակայն մեծ մարտերից հետո, ղզբաշները պարտվեցին և Բելք-Ալի խանը վիրավորված փախավ դեպի բերդը: Իսլամական բանակը հետապնդեց նրանց, հարյուրավոր ղզբաշների զուխներ թողնեց, սուլթաններից մի բակիսին և բազմաթի ղզբաշների գերի է վերցրեց ու հափշտակեց կռվի դաշտում թողնված սրնափողերը: Այդ հաղթության առթիվ ուրախության նամակի հետ միասին 400 մարդկային զուխ և 30 գերի ուղարկվեցին տերուկական բանակ» (Մուստաֆա Նայման «Պատմություն»):

⁵⁸⁵⁵ «Պարսիկների փախչելուց հետո օսմանցիք սփռվեցին ողջ երկրում, իսկ փաշան զորքով գնաց մինչև Նորք գյուղը, որտեղից նրանք նայում էին բերդին և զվարճանում: Ապա ընտրեցին հինգ 500 թաթար և 300 օսմանցի, որոնց էլ գլխավորներով ուղարկեցին Գառնու գավառը: Նրանց պատվիրեցին, թե. «Այսօր և վաղը կողպատեք երկիրը, սակայն վաղվա երեկոյան կգաք Դաշբեստան կոչված բերդի մոտ, որ Զարիանքն է: Մենք նույնպես կգանք այնտեղ, իրար կմիանանք Շարուրի դաշտում» Սաղարախում և Վեդիում, ու մի ամիս կշրջենք Արարատյան երկրում»: Նրանք գնացին ըստ փաշայի պատվերի, իսկ ինքը՝ Բանան փաշան, մնացավ զորքով սփռված և տարածվեց երկրում: Չանգին Բանաբեցի զադթականների վրա՝ ամրոցի գլուխը, որ կոչվում է Սուրբ Սարգսի այր: Բռնեցին Սարգսի բահանային և երկու մարդու՝ Վարդանին ու Սահակին: Այսպես անհոգ էին, սակայն նախախնամող Աստված թույլ չտվեց իսպառ ավերել այս երկիրը, բանգի զորքերի մեջ մի մարդ կար՝ հազարացի, որ պարսկահավատ էր, և նրա անունն էր Մաստմադա: Սա Երևանում բալանթար էր եղել, որին Թահմազալին (Երևանի խանության խան Թահմասապ-գուլին – Մ.Ֆ.) իր հետ առավ, երբ նրանք գերվեցին ու գնացին Ստամբուլ, իսկ այժմ, ահա, Բանան փաշայի հետ էր: Եվ ահա սա, երբ տեսավ, որ իր հայրենի երկիրը ավերում էին, կսկծում և մրմռում էր և չգիտեր, թե ինչ անի: Աստծու օգնությամբ, սակայն, նա Կոտայք գավառից մի քրիստոնյա մարդ բռնեց և շատ ուրախացավ: Նա նրա բերանը խոսք դրեց և ասաց. «Ես բեզ կտանեմ փաշայի մոտ, դու նրան ասա, թե Ռուստամը 12.000 մարդով եկավ բերդի դուռը, ահա գալիս են ձեզ վրա: Այս ասա և մի վախենալ: Նա նրան առավ և տարավ փաշայի մոտ: Փաշայի հարցնելու ժամանակ նա նույնը պատահանեց, ինչ-որ սովորեցրեց Մաստմադան: Ապա՝ փաշան հրամայեց զորքերին, թե. «Ամենք ձեր գլուխը ազատեք»: Ովքեր լսեցին, թողեցին դառն ու ավարդ և փախան՝ յուրաքանչյուրը՝ ուր կարողացավ: Ապա Մաստմը մի նամակ գրեց հետևյալ ձևով. «Ով խան, ինչ-որ այս հայր բեզ կասի, կլսես»: Նամակը կնքեց, տվեց հային, ասաց նաև իր անունը և նրան պատվիրեց, թե. «Այս երեկոյան մթնելիս 500 թաթար կգան Դաշբեստան տեղը, խալսին ասա, թե նրանք ձեր որսերն են, ջանացեք ու մի վախենալ, բանգի անկար են»: Նրան արձակեց և ասաց. «Շտապիդ, նամակը հանձնիր և նրան ասա, ինչ որ բեզ պատվիրեցին»: Նամակը առնելով՝ սա սրընթաց հասավ բերդը, երբ արդեն արեգակի մոտելու ժամանակ: Նա նամակը տվեց պարսից խալսին և հայտնեց Մաստմի պատվերն ու օսմանցիների փախուստը: Երբ վերջինս այս լսեց, մուկետիկներին հրամայեց աղաղակել, թե. «Ամեն ոք, որ մեր ծայնը լսի, թող հազնի պատերազմական հանդերձանք գեներին հետ միասին, հեծնի ձի և գնա Զարիանք, բանգի այս երեկո մեծ պատերազմ կա թաթարների դեմ, իսկ ով չգա ու չնամակցի, նրա գլուխը կկտրվի»: Աղաղակեցին բերդում և դռանը: Ովքեր լսեցին, ելան բերդի արևելյան դռնով և, խուսր կազմելով, գնացին Զարիանք: Օրը երեկոյացել էր: Թեպետ իրար չէին տեսնում, բայց ճանաչում էին միմյանց: Այնտեղ հավաքված էր նաև թաթարների զորքը: Երբ միմյանց մոտեցան, թաթարները կարծեցին, թե այդ օսմանցիների զորքն է, դրա համար էլ նրանք, ձեռքով անելով, կանչում էին, թե. «Եկեք մեզ մոտ»: Կար մի օսմանցի, որ իր տնով Կարսից հալածվել էր, նրա անունը Ուզուն-Ալի էր և նա այժմ խանի հետ էր: Սա, տեսնելով թաթարներին, ասաց. «Չանք և հարձակվենք նրանց վրա, բանգի որ նրանք որս են մեզ համար»: Խանն ասաց. «Գուցե շատ են, վայ թե չկարողանանք հաղթել նրանց»: Ուզուն-Ալին, սակայն, բարկացած ասաց. «Այդ անունով ես Երևանի խանությունն անում»: Նա գնաց, երկու թաթար բռնեց, բերեց խալսի մոտ և ասաց. «Ահա բեզ կշան թաթարների զորությունից»: Ապա խանը սրտապնդվելով՝ հրամայեց պատերազմական փող հնչեցնել: Հարձակվեցին թաթարների վրա, ոմանց կոտորեցին, ոմանց բռնեցին, ոմանց էլ հալածեցին: Բռնեցին նաև նրանց երկու գլխավորներին: Այդպես այդ գործը ավարտվեց, կարծես 500 հոգուց 100 հոգին հազիվ ազատվեց և փախավ» (Չաբարիա Բանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 12)

⁵⁸⁵⁶ «Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.), վստահանալով, որ որոշակի խաղաղություն է հաստատվել, որոշեց արշավանք իրականացնել դեպի Դիողեսի, որպեսզի սրանց հեռացնի կռապաշտությունից և ճանապարհի բացի դեպի Ռուսաստան՝ գրավելով իր կողմը: Եվ ահա իր հավաքած կախերով նա հարձակվեց, ավերեց նրան որոշ ամրություններ և այրեց գյուղերը, սակայն դիողեսները օգնության կանչեցին լեզգիներին և նետեր արձակելով և վերսից բարեգ զորելով, սկսեցին Ռուսթավելու եպիսկոպոսին, ինչպես նաև ձիուն՝ Թեյմուրազի տակ: Նրանք նաև շատ կախերի ղեկավար լացով սպառնալով Կախեթ. «Ողբա՛մ ինձ, որ կորցրի եպիսկոպոսին և այսբան ազնվականների»: Այդ ամենը եղավ Զրիստոսի 1640 կամ Զրուկիկի 328 թվականին» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»):

⁵⁸⁵⁷ «Փրկչական 1641 կամ Հայոց 1090 թվականին թաթարները եկան և մի քիչ գերվարեցին Նիգ, Կոտայք և Ճաղկոտն գավառները» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁵⁸ «Զիսեիճեն, ինչպես նաև այլ իշխանները և ազնաուրներ մնացին Զարթիում, ոմանք Նոդար Ցիցիաշվիլու մոտ, ոմանք էլ՝ այլ վայրերում: Եվ ահա նրանք սկսեցին մեկ այլ սատարական գործ հղանալ ու ցանկացան Վրաստանում խռովություն բարձրացնել: Իշխանները համաձայնության եկան և երդմնագրեր ուղարկեցին Թեյմուրազ արքային (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.)՝ խնդրելով նրանք զորքով մոտենալ Մծխեթին, որից հետո Երիթթավերն և Ամիլախորին էլ պետք է իրենց ջոկատներով մյուս ափից մոտենային, այն դեպքում, երբ գետի այս կողմից էլ պետք մոտենար Նոդարը: Զիսեիճեն պետք է լիներ նրանց հետ և ահա դրանից հետո նրանք պետք է բացահայտ ելնեին Ռուստամ արքայի (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամի – Մ.Ֆ.) դեմ՝ ուժով խլելով նրանից իշխանությունը...: Նոդար Ցիցիաշվիլին, սակայն, ցանկացավ միայնակ հաղթանակի հասնել արքայի նկատմամբ: Եվ ահա նա չցանկացավ սպասել ոչ Թեյմուրազին ու ոչ էլ Երիթթավին կամ Ամիլախորին և, հույսը դնելով այն բանի վրա, որ նրա հետ էին Զիսեիճեն ու Իմերեթիայի այլ ազնաուրներ՝ բոլորն էլ մարտերում փորձված մարդիկ և, բացի այդ, հաշվի առնելով, որ իր մոտ Սացիցիան են հավաքվում իր ու մյուսների զորքերը, ժամանեց և կանգ առավ Խուլվետու, ընդ որում իր հպատակներից նրանց տիրույթները, որոնք չանցան իր կողմը, նա ամայացրեց: Այս մասին մոտարավի որդի Իորամը հայտնեց արքային, թե. «Արագ է, հակառակ դեպքում նրա կողմը կանցնի նաև գետից անդին գտնվող զորքը և մեր վիճակը կվատանա»: Կետորին Ռուստամ արքան այս մասին լուր ստացավ Տիդիսից: Նույն պահին էլ նա այդ լուրը բերող մարդուն հետ ուղարկեց Իորամի մոտ և գրեց, որ սա, հենց որ ստանա այդ նամակը, անմիջապես փակի այնտեղից գնացող ճանապարհները ու ոչ-ոքի այս կողմը չթողնի: «Աստծո օգնությամբ», - գրեց Ռուստամ արքան, - «այս գիշեր իրար գլուխ կհավաքվենք»: Սորոխանդակին արքան հրամայեց ընթանալ ինչպես ձիու ուժերը թույլ են տալիս և վաղը նույն այդ ժամին պատասխան բերել: Այն մարդը գոհություն հայտնեց աստծուն և մեկնեց: Արքան հրամայեց թաղաքի մոտարավին մոկետիկի միջոցով հայտարարել, որ բոլոր մահմեդականները, վրացիները և հայերը, որոնք ձի ունեն ու գտնվում են քաղաքում, լինեն մարտական պատրաստության մեջ, հեծնեն ձիերը և, հենց որ լսեն չեփորի ձայնը, առաջանան ու հավաքվեն մծխեթյան մաքսատան մոտ, որտեղ էլ հենց պետք էր գորատես իրականացվեր: Հայտարարվեց նաև, որ, նրանք, ովքեր չեն ելնի, կզիսատվեն և նրանց գլուխներն իրենց իսկ ձեռքով բանակի հետևից կուղարկվեն: Երեկոյան շեփորները հնչեցին և զորքը արագաշարժ երթով ելավ: Արքան ևս ձի հեծնեց և արագ շարժվեց: Մինչ արքայի զավթ գործի մեծ մասն արդեն տեղում էր և արքան իրեն թույլ տվեց ասել. «Այժմ գիշեր է և, բացի այդ, վերջապահը դեռևս չի մոտեցել: Դուք արագորեն առաջացեք, իսկ լուսաբացին ես գորատես կիրականացնեմ»: Կեպիշերին արքան ժամանեց Կախիսիսիկ և այնտեղ մոտարավի որդ Իորամը շրջակայքի զորքի հետ նրան ինչպես պետք է դիմավորեց: Արքան հրամայեց Էլիզբեր բոկուրթուխուցեանի. «Կանգնիր վերջապահում և, ում ձին որ ուժ ունի, արագորեն իմ հետևից

ուղարկիր, իսկ առափոյսյան եւ կոխմալորեմ Նոդարին»։ Առափոյսյան արքան ժամանեց խովլէի շրջակայք, նստեց պահեստային ծիւղ վրա, իսկ զորքին էլ հրամայեց գննել և կարգի գցել լծասարքերն ու գննելը։ Տոկատները շարեցին, շեփոռները հնչեցին և արքային գեղուցեցին. «Ելեք անանկկալ հարձակվենք հակառակորդի վրա»։ Արքան, սակայն, իր արժանապատվությունից ցածր համարեց նման հարձակումը և իրեն թույլ տվեց այսպես ասել. «Վրացիները մարտնչում են միմյանց դեմ, որպեսզի արդարացի դատաստան իրականացնեն։ Ես ինքս էլ եմ ուզում իմ հպատակների դեմ մարտնչել հանուն արդար դատաստանի և, եթե ես սխալ եմ, թող հաղթանակը լինի մյուս կողմում։ Նա զաղտնի հեռացավ երջանիկ շահից (Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի Ի-ից – Մ.Ֆ.), վերջինս պահանջեց նրան հանձնել, սակայն ես նրան չհանձնեցին։ Նրա հայր Փարսադանը ինձ մեծ գումար առաջարկեց, խնդրելով Սացիցիանոն իր թոռ դորգիբաշի Պապուլայի համար, սակայն ես այն անհատույց տվեցին։ Ահա այսպիսին է պատասխանը արքան ողորմածությունների համար, բանգի այրբանից հետո նա դավաճանեց ինձ, հանձնվեց այլ տիրոջ և հենց դրա համար է, որ ես ուզում եմ փորձել աստվածային դատաստանը, թե ով է մեզվից ճիշտ»։ Արքան հրամայեց փչել շեփոռները և այնքան պահեց ժողովը, մինչև որ հակառակորդներն իմացան իր հայտնվելու մասին։ Եվ այսպես, պատրաստվելով մարտի, նրանք հեծնեցին ձիերը, մարտակարգ ընդունեցին և առաջ եկան։ Սկսվեց հրաձգություն և սկիզբ առավ մարտը։ Մյուս կողմից ելան Չիտիձեն, իշխաններն և խեղճերը մարտից այլք։ Հետևեցին նիզակների հարվածները, փայտակների սրերը, բարձրացան լախտերի հարվածների և ճեղքվող սաղավարտների ձայները։ Երկար ժամանակ Չիտիձեն եռանդով մարտնչում էր և նեղում արքայի շարքերին։ Նա իրեն լավ էր պահում, սակայն Նոդարը մասնակցություն չբերեց մարտին, այլ անսկիզբապես ուղղվեց դեպի Վերիական ամրոց՝ չաջակցելով Չիտիձեի ռազմիկներին, որոնք վիրավոր և հոգևած էին։ Արքան ինքը շարժեց ձին, նրա ջոկատները ընդհանուր ճակատով հարձակվան անցան և սկսեցին մարտնչել։ Բեժիա Չիտիձեին գերեց մուռարավի որդի Իորամը, այլոց էլ գերեցին Բարատաշվիլի ռազմիկներն և Էլիզբարա բուխուլթուխունեսի մարդիկ։ Երկու կողմից էլ բոլորը լավ էին մարտնչում և դիմացան ուժեղ կռվին, սակայն ի վերջո հաղթեց արքան։ Նոդարը թաքնվեց Վերիական ամրոցում, իսկ կենդանի գերված Չիտիձեն էլ վիրավոր և կապկալված ձեռքերով բերին արքայի մոտ՝ շնորհավորելով նրան հաղթանակի առթիվ։ Արքայի հրահանգով Չիտիձեի ձեռքերի կապն արձակեցին և ուղարկեցին Գորի, նրա շորերը փոխեցին, անկողին տվեցին ու լավ տեղավորեցին։ Բոլոր նրանց, որոնք արիության էին դրսևորել, արքան խալաթներ և կալվածքներ շնորհեց, ընդ որում շատերին դրանք հատկացվեցին Տիցիաշվիլիների տիրույթներից։ Դրանից զատ մարդիկ նշանակվեցին, որոնք պետք է հետևեին, որպեսզի փախածների չհետապնդեն, իսկ եթե ինչ-որ մեկն էլ գերի էր բռնել Տիցիաշվիլիի մարդկանցից, ապա դրանց պետք է ազատ արձակեին։ Այդ գիշերն արքան անցկացրեց մարտի դաշտում, իսկ մյուս օրը մեկնեց Գորի» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 64, 65)։

«Դրանից հետո Չալ Երիսթավը, Յուտամ Ամիլխորիին, Նոդար Տիցիաշվիլիին, Գիորտի Գոչիաշվիլիին և կաթողիկոս Էլդեմետոս Դիասմիձեն կանչեցին տեղ թեյմուրազին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ Ի-ին – Մ.Ֆ.) թագավորել Զարթիում, ընդ որում Նոդարը զորքով եկավ Դոնեի ու սկսեց այնտեղ նույնպես սպասել նրան։ Իմանալով այդ մասին՝ Ռուստամ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) ելավ։ Տեսնելով նրան՝ Նոդարը չհամարձակվեց մարտնչել և նահանջեց, սակայն երկու եղբայրներ Չիտիձեները, որոնք գտնվում էին Նոդարի մոտ, չցանկացան նահանջել, հետ դարձան և, մարտնչելով Ռուստամի ռազմիկների դեմ, ցած նետեցին սրա ռազմիկներին ձիերից, սակայն մուռարավի որդի Իորամը տապալեց սրանց ձիերից և վերեց Ռուստամի մոտ։ Ի դեպ ասած, այս Իորամին Ռուստամ արքան էր բերել Արզրումից՝ ի հատուցումն այն բարիքի, որ իր նկատմամբ արել էր մուռարավը, և նրան տվել էր իր տիրույթները» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»)։

«Այնուհետև կաթողիկոս Էլդեմետոս, Չալ Երիսթավը, Ամիլխորի Երիսթավը և Նոդար Տիցիաշվիլիին կանչեցին Թեյմուրազին, որը եկավ Մուխրանի, սակայն Ռուստամը հաղթեց Նոդարին, որի համար էլ նա կրկին Կախեթի վերադարձավ» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»)։

«Երիսթոսի 1640 կամ Զորնիկոնի 328 թվականին տեղ թեյմուրազը պարտություն կրեց Դիոդետիում» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

⁵⁸⁵⁹ «Այդ ժամանակ արդեն վրա էր հասել ձմեռը, իսկ Նոդարը թաքնվել էր Չովիետյան ամրոցում։ Արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) Գորիից զորք ուղարկեց, որը անայացրեց Տիցիաշվիլիների տիրույթները՝ Սկրայից վերև...։ Ինքը արքան, Գորիի ամրությունից վերցնելով հրամոթները, պաշարեց Չովիետյան ամրոցը։ Նա իրենտակոծեց այն իրանոթներից, սակայն շարափով ամրացված բարե պարիսպներին որևէ վնաս հասցնել չկարողացավ։ Հաճախ լուրեր էին տարածում, ահաբեկելով արքային, թե ամրոցին օգնության է մոտենում Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ Ի-ը – Մ.Ֆ.), սակայն արքան իրեն թույլ տվեց ասել, որ, եթե նույնիսկ խոնրկարն ինքը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Իբրահիմ Ի-ը – Մ.Ֆ.) թափ Նոդարին օգնության, ինքը տեղի չի շարժի, մինչև չգրավի ամրոցը։ Մինչև ջորհները վրացական զորքը կանգնեց ամրոցի տակ, սակայն չկարողացավ վերցնել այն, բայց դրսից ևս օգնություն չէր գալիս։ Այդ ժամանակ ամրոցի ներսում հպատակները դավաճանեցին իրենց տիրակալին և պատրաստվեցին հանձնել այն։ Նոդարն իմացավ, որ իր հպատակները դավաճանություն են նյութել և, որոշելով, որ ավելի լավ է տեղի տալ, Ռուստամ արքայի մոտ ուղարկեց իր մորը՝ Կախեթիայան թագուհուն, խնդրելով իրենց թույլ տալ հեռանալ...։ Արքան տեղի տվեց այդ խնդրանքին և նրանց բավարար չափով ձիեր ու ջորհներ տվեցին, որպեսզի նրանք կարողանան այդ ամրոցից իրենց գույքով հասնել Ախալցխա։ ... Նրանք ելան և բարեհաջող հասան Սամցխե» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 65)։

«Ինչ վերաբերվում է փախուստի դիմած Նոդարին, ապա սա պատասպարվեց Բերիյան ամրոցում, սակայն, երբ Նոդարը մոտեցավ, նա հեռացավ և գնաց Սամցխե, իսկ Ռուստամ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) գրավեց այդ ամրոցը, ավերեց այն, վերադարձավ ու կանգ առավ Տիսիբետիում» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»)։

⁵⁸⁶⁰ «Տիգրիսից ժամանած Ռուստամ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) հաղորդում ստացավ. «Վաղը՝ Մուրք ծննդյան օրը, Երիսթավին և Իոտամ Ամիլխորիին իրար հետ կլինեն Ախալգորիում։ Այնտեղ նրանց մոտ կհավաքվի զորքը և նրանք Սապուցետում կմիավորվեն Թեյմուրազ արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ Ի-ին – Մ.Ֆ.) հետ, որտեղից էլ կգան Սծխեթ և այստեղ նրանք, որոնց հետ նրանք պայմանավորվել են, երդում կտան Թեյմուրազին»։ Երբ արքային գեղուցեցին այդ մասին, նա անմիջապես էլ գրեց Մուխրանիի տեղ Կուխտեին (Զարթիի թագավորության ասպագա արքա Կախթանգ Վ-ին – Մ.Ֆ.), որը հետագայում արքա դարձավ, թե. «Զո զորքով պատրաստ ինձ սպասիր։ Աստծո հաջողությամբ այս գիշեր ես բեզ մոտ կլինեմ»։ Ուղարկելով սուրիանդակին՝ արքան մուհետիկների միջոցով բարձրաձայնեց արքայի հրամանը. «Վայ նրան, ով ձի ունի և մայրամուտին սպասելիս չի լինի ինձ Սծխեթում։ Նման մարդու հետ ես դաժան կվարվեմ»։ Զանի որ հավաքի վայրը մոտ էր, բոլորն այնտեղ եկան արքայից շուտ։ Տեսնելով արքան զորք՝ արքան շատ ուրախացավ և բարեհաճեց շատ լավ խոսքեր ասել զորքին։ Մուխրանիի տիրոջ մոտ նա սուրիանդակ ուղարկեց և հայտնեց նրան. «Ես մեծաթիվ զորքով գալիս եմ, դու քո ջոկատներով ևս պատրաստ եղիր մեր գալստյանը, որպեսզի աստվածային հաջողությամբ մինչև լուսաբաց հարձակվե՛ք թշնամու վրա»։ Երբ արքան ժամանեց Մուխրանի, սրա տիրակալը զգալի զորքով դիմավորեց նրան՝ ուրախացնելով արքային։ Կանգ չառնելով՝ արքան առաջ արագացված երթով շարժվեց և Մուրք ծննդյան ամրոցից Մխալգորիի մոտ նրանք բոլորը հարձակվեցին արդթեի տեղավորվածների վրա։ Մուխրանիի տիրակալի խիզախությունը այդ օրը գովեցին, ընդ որում հարձակման ենթարկվածները մինչև վերջին պահը չէին կասկածում այդ մասին, իսկ երբ աղաղակ բարձրացավ, նրանք չհասցրին գնեթի դիմել և հեծնել ձիերը, բանգի հարձակվողները նրանց նման հնարավորությունից զրկեցին։ Այդ ամենը անանկկալ տեղի ունեցավ։ Ոմանք հեծյալ փախան, այլք էլ ցրվեցին տարբեր ուղղություններով և նրանց համար նախատեսվածը հյուրասիրությունը հասավ արքայական զորքին» (Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 65)։

⁵⁸⁶¹ «Հենց որ այդ մասին իմացած Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ Ի-ը – Մ.Ֆ.) ելավ։ Ռուստամ արքային (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամին – Մ.Ֆ.) այդ մասին տեղեկացրեց Կախթանգ Մուխրանբատունին (Զարթիի թագավորության ասպագա արքա Կախթանգ Վ-ը – Մ.Ֆ.) և վերջինս արագորեն պատսպարվեց Գորիի ամրոցում։ Իմանալով այդ մասին՝ Թեյմուրազը հետ դարձավ և այդ ժամանակ, ահա, Կախթանգ Մուխրանբատունին հասավ նրան և մեծ վնաս հասցրեց՝ զործը հասցնելով ընդհուպ մինչև փախուստի։ Դրանից հետո Թեյմուրազը հասցձեպ վերադարձավ Կակեթի» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»)։

«Այնուհետև կաթողիկոս Էլդեմետոսը տեղեկացրեց Նոդարի փախուստի մասին և ասաց. «Ինչո՞ւ վերադարձար, արի և արա ինչ ուզում ես»։ Թեյմուրազը կրկին հավատաց և մեկնեց Մուխրանի, որտեղ նրան միացավ Չալ Երիսթավը։ Նրանք իմացան, որ Ռուստամն ամրացել է Գորիի ամրոցում, սակայն չէին կարող նրա վրա վրա գնալ, բանգի սա մեծ բանակի օժանդակ շահանակ զորքերին ուներ։ Դրա համար էլ Թեյմուրազը հետ դարձավ և այդ ժամանակ, ահա, Կախթանգ Մուխրանբատունին ամրացավ նրան և մեծ վնաս հասցրեց, որից հետո Թեյմուրազը վերադարձավ Կախեթի» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»)։

«Երիսթոսի 1643 կամ Զորնիկոնի 331 թվականին Ռուստամ արքան տեղ թեյմուրազին հաղթեց Մագարոյում» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

⁵⁸⁶² «Դրանից հետո Ռուստամ արքան (Զարթիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) զորք հավաքեց և ելավ Մագարոյում գտնվող Թեյմուրազի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ Ի-ի – Մ.Ֆ.) դեմ, սակայն պարտություն կրեց վերջինիցս և վերադարձավ Տիգրիս։ Այդ ամենն այնուհանդերձ վնաս չհասցրեց Ռուստամին, բանգի նա նախկինից ավելի շատ ուժեղացավ, որովհետև բոլոր բարոյեցիներին իր կողմն էր գրավել, իսկ ղզբաշներն էլ ենթարկվում էին նրան, ինչպես շահի» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»)։

«Դրանից հետո Ռուստամ արքան մեծ զորքով ելավ Մագարոյում գտնվող Թեյմուրազի դեմ, որն այստեղ էր կիսկիսցիների փորք ուժեղով, սակայն պարտություն կրեց

վերջինիցս և վերադարձավ Տիգրիս: Այդ ամենը, սակայն, այնուհանդերձ այնքան էլ չվնասեց Ռուստամին» (Վախուշտի Բագրատունիի «Կախեթի և Դերքի կյանքը»):

⁵⁸⁶³ Այս իրադարձությունը այնպիսի ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Դայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁸⁶⁴ «Ռուստամը (Քարթլիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) Չալիս ուղարկեց շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ին (1642-1666) – Մ.Ֆ.) մոտ և, կարծ ժամանակ հետո այն բանից, երբ սա վերադարձավ Սպահանից, ուժեղ զորք հավաքեց ու ելավ տեր Թեյմուրազի (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) դեմ: Այդ ժամանակ սա գտնվում էր Տիսնտիում և ահա նա ևս զորք հավաքեց, սակայն Ռեվազն ու սեղանապետ Բիծինա Չոլիկաշվիլին թշնամություն էին անում իրար հետ: Բիծինան չէր ուզում, որ Ռեվազը հրամայի զորքին, քանզի, եթե հաղթանակ տաներ, կլիներ հաղթանակի պատճառը: Դրա համար էլ նա պնդում էր որ տեր Թեյմուրազը հենց իրեն ուղարկի Էրցո, քանզի, ասում էր նա. «Եթե գրավեն Էրցոն, ապա Տիսնտին էլ չի դիմանա»: Թեյմուրազը համաձայն չէր դրա հետ, սակայն ստիպված եղավ թույլ տալ այդպես վարվել՝ վախենալով մարտի ժամանակ զորքի մեջ խռովության առաջացումից: Եվ ահա Բիծինան գնաց Էրցո և դրանով իսկ Թեյմուրազի զորքը բաժանվեց: Այդ ժամանակ Վախթանգ Մուխանբատունին (Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) և նրա հետ էլ Չալ Էրիսթավը եկան Ռեվազի, որտեղ Ռեվազը հանդիպեց նրանց: Ուժեղ կրակ բացելով հրացաններից և այդ կերպ սկսելով մարտը՝ Ռեվազը գրեթե արդեն ստիպել էր թշնամներին նահանջել, սակայն Վախթանգը, որ փոքր ջոկատով կանգնած էր մի կաղնու մոտ, այնտեղից կրակեց և կպավ Ռեվազին: Չուղակը դուրս եկավ արա թիկունքից, սակայն նա թույլ չույժեց ռազմիկներին իմանալ այդ մասին և, ոգևորելով նրանց, ի վերջո եկավ Թեյմուրազի մոտ, հակվեց նրա ձեռքին ու մահացավ: Ռազմիկները տեսան այդ, տեղի տվեցին և ահա կախերը փախան: Դրանից հետո Թեյմուրազը եկավ ներքին Կախեթի: Այդ ժամանակ Բիծինան ևս առանց մարտի նահանջեց, իսկ Ռուստամը ելավ Թեյմուրազի դեմ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Կախեթի և Դերքի կյանքը»): «Որոշ ժամանակ անց Ռուստամ արքան հավաքեց զորքը՝ Կախեթի արշավելու համար: Այդ ժամանակ Թեյմուրազը կանգնած էր Տիսնտիումում և Ռուստամը Վախթանգ Մուխանբատունիին իր զորքով ուղարկեց այնտեղ, այն դեպքում, երբ ղզբաշներին ուղարկեց Մագարո: Մոտեցած Վախթանգի և նրա հետ եղող Չալի դեմ Թեյմուրազի զորքը ճակատեց: Այդ մարտում Ռեվազ Չոլիկաշվիլին սպանվեց, իսկ զորքը Թեյմուրազի հետ միասին նահանջեց: Ռուստամը հետապնդեց նրանց և Թեյմուրազն անցավ Կախեթի» (Վախուշտի Բագրատունիի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1648 կամ Քրոնիկոնի 336 թվականին տեր Թեյմուրազը պարտություն կրեց Ռեվազի դեմ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁶⁵ «Արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) Գորիից եկավ Տիգրիս և այս ամենի մասին գրեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ին – Մ.Ֆ.), որից խալաթ, պսակ, հրովարտակ, սուր ու ձի ստացավ՝ ոսկե լծասարքով: Աղամ Սուլթան Անդրոնիկաշվիլին՝ Ռուստամ արքայի զարմիկին, շահը գործավար նշանակեց, նրան տվեց Իրանի զորքերը և ուղարկեց Կրաստան, որպեսզի Ռուստամ արքայի չենթարկվողներին և նրան վնասողներին ոչնչացնի, բայց Թեյմուրազ արքային (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.), իսկ Աղամին էլ ղնի նրա տեղը...: Թեյմուրազն իմացավ այդ զորքի արշավի մասին...: Արքային Դավթիթ՝ Թեյմուրազի որդին, կախեթցիների զորքով հանդիպեց Ռուստամ արքայի կողմից ուղարկված Ջենալ խանին: Իրար հետ մարտնչեցին Կիզիկի մոտ, որը հին Անազայի մոտակայքում է: Այս ճակատամարտում մահմեդականները հաղթանակ տարան և հենց այդտեղ էլ արքայազն Դավթին սպանեցին: Սպանվեցին նաև շատ հայտնի մարդիկ և ազնուորդներ: Ռուստամ արքան կանգնած էր Գրեհմիում և վեցերորդ օրը ստացեց այդ լուրը: Երբ արքան և վրացիները իմացան արքայազնի մահվան մասին, բոլոր սկսեցին լաց լինել, գլուխներին տալ ու բարձրածնյա արդեթ: Ջենալ խանին գրեցին. «Սպանվածների գլուխները հասցրեց Կրաստան՝ Սիոնյան տաճար: Մենք կգանք Կախեթից, որ դիմապիտեք մեզ»...: Մեծ վշտով հայտնեցին ծնողներին այն մասին, որ արքայազնը կենդանի գերի է ընկել և հասցվել Ռուստամ արքայի մոտ: Նույնիսկ նկարագրել էլ պետք չէ և ոչ մի թուղթ էլ չի դիմանա այդ օրվա վշտի նկարագրությանը: Ինքը՝ Թեյմուրազը, ծեծված թշնամիների կողմից և կորցրած մարտում սպանված սախուլթուխուցեհին, զրկված զորքից ու կորցրած դրոշմ, ինչպես նաև իր երկիրն և տիրույթները, երբ նրան լուր բերեցին, թե նրա միակ որդուն սպանել են թշնամիները ու որևէ հույս չկա, որ ինքը կրկին որդի կունենա, զորքին կոտորել են, մի կողմից վրա է տալիս մահմեդական զորքը, իսկ մյուս կողմից էլ վրացական զորքով առաջանում է արքան, երբ շատ կախեթցիներ անցել են նրա կողմը, ահա ուրեմն, այս պայմաններում Թեյմուրազը իր մեծաթիվ ուղեկիցների հետ թաքնվեց, բայց աստված սիրես, ընթերցող, լավե՛լ Է արդյոք երբևէ ջոհեղեղից ի վեր նման ամալացման մասին» (Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 67, 68, 74, 75):

«Մարտնչեցին և հաղթանակ տարավ Ռուստամ արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.), իսկ դա եղավ Քրոնիկոնի 336 թվականին: Խլեցին դրոշները, շեփորը և ծնողանները: Սպանեցին Սախթուխուցես Ռեվազին և շատ ազնվականներին: Թեյմուրազ արքային (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ին – Մ.Ֆ.) փախուստի մատնեցին և սկսեցին հետապնդել: Ռուստամ արքան եկավ Գրեհմ: Բոլոր կախեթն իրենց խնդիրներով այնտեղ էին, իսկ Թեյմուրազ արքան զրկվեց ամեն մի ուժից: Դարզվեց, որ նրա որդի Դավթիթը, որը զորքով ուղարկվել էր, ինչպես նաև Ջանալ խանը ճակատել էին Կիզիկի մոտակայքում՝ հին Անազայի և թաթարները հաղթանակ էին տարել: Դեռ այնտեղ էլ սպանել էին արքայազն Դավթին և շատ ազնվականներին: Ռուստամը մտնում էր Գրեհմում, իսկ վեցերորդ օրը եկավ այդ լուրը և կախեթցիները եկան նրա մոտ: Թեյմուրազն ամուսնացած էր Գերգիի (Քարթլիի թագավորության արքա Գերգի Ջի-ի – Մ.Ֆ.) աղջկա հետ: Թեյմուրազը զրկվեց բոլոր ուժերից ու ոչ մի տեղից չէր կարող ոչ օգնություն ստանալ, ոչ ապաստան գտնել, ոչ տեղ ու վայր կար, որ անցներ, որ ճանապարհ կար, նա ոչ ձեռք ու ոչ էլ ջորիներ ուներ տեղաշարժվելու համար» (Քարթլի-Տիսնտիթեթ), Անանուս «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին»:

«Նույն այդ օր ղզբաշները հարձակում գործեցին Թեյմուրազի (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) որդի Դավթի ջոկատի վրա, որը պարտություն կրեց, իսկ նրան և իր ռազմիկներին էլ Քրիստոսի 1648, Քրոնիկոնի 336 կամ թաթարական 1058 թվականին սպանեցին, որից հետո երկու կողմից շրջապատեցին Թեյմուրազին: Տեսնելով այդ և այլ ելք չգտնելով՝ Թեյմուրազը թագուհի Խորաշանին խնդրանքով ուղարկեց Ռուստամի (Քարթլիի թագավորության արքա Ռուստամի – Մ.Ֆ.) մոտ, քանզի Ռուստամը նրա խորթ եղբոր աղջկա տղան էր: Վերջինս ժամանած թագուհուն սիրավոր, հարգանքով ու պատվով ընդունեց, որից հետո նվերներ և գումակային իրջոցներ ուղարկեց Թեյմուրազին, որոնք կաթողիկոսի ուղեկցությամբ բաց թողեց Իմերեթիս» (Վախուշտի Բագրատունիի «Կախեթի և Դերքի կյանքը»): «Մագարոյի մոտ ղզբաշները սպանեցին տեր Թեյմուրազի որդի Դավթին, որի գլուխը բերին Ռուստամին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1648, Քրոնիկոնի 336 կամ թաթարական 1058 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունիի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1648 կամ Քրոնիկոնի 336 թվականին Մագարոյում սպանվեց տեր Թեյմուրազի որդի Դատուհան» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ տարի Դզբաշի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ի – Մ.Ֆ.) զորքերը, որ Տիգրիս բաղաբում էին, զորածողով արեցին և գնացին Կախեթիի տեր վրաց Թամրազ թագավորի (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Նրանք սպանեցին նրա որդուն, որի անունը Դավթիթ էր, ինչից հետո Դավթի գլուխը ցցեցին ձողի վրա, իսկ խաչը գլխիվայր կախեցին դրոշակից և այդպես մինչև Թիֆլիս տարան՝ դեպի իրենց թագավոր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1095 թվականին պարսից զորքերը, որ Տիգրիս բաղաբում էին, զորածողով արեցին և գնացին Կախեթիի տեր վրաց Թամրազ թագավորի (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Կռվի մեջ Թամրազի որդին, որի անունը Դավթիթ էր և որը թագավորության ժառանգորդն էր, սպանվեց: Դարսիկները Դավթի գլուխը, սրա հետ նաև դրոշակը, որ խաչվառն էր, առան, գլուխը ցցեցին ձողի վրա, իսկ խաչը գլխիվայր կախեցին դրոշակից և այդպես Թիֆլիս բաղաբից մինչև Սպահան տարան՝ իրենց Շահ-Աբբաս Երկրորդ թագավորի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ի – Մ.Ֆ.) առջև: Դարսից բոլոր բաղաբներում մեծ և ցնծությամբ ուրախություն էին անում, իսկ քրիստոնյաները մեծ սգի և տխրության մեջ էին, որովհետև քրիստոնյաների թագավորությունը կործանվեց» (Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Փոքր Շահ Աբբասի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ի – Մ.Ֆ.) ժամանակ Տիգրիսում իշխան էր տոհմով Բագրատունի Ռուստամը (Քարթլիի թագավորության արքա Ռուստամի – Մ.Ֆ.): Սա թշնամացավ Թամրազին (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.), կամենում էր նրա երկիրը հափշտակել և նրան ենթարկել իր իշխանությանը, իսկ Թամրազ չէր հնազանդվում նրան ու չէր թողնում, որ նրա իշխանությունը թափանցի իր տերությանը: Եվ ահա Ռուստամը գրգռվեց պատերազմելու նրա դեմ: Թամրազը նույնպես զինվեց ընդդեմ նրա մարտի և պատերազմի: Նա Դավթիթ անունով մի որդի ուներ, որ ծնված էր իր Փարի կնոջից, սա Տիգրիսի Գորգի թագավորի (Քարթլիի թագավորության արքա Գերգի Ջի-ի – Մ.Ֆ.) դուստրն էր և Ավարսափի (Քարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ի – Մ.Ֆ.) բույրը: Այս Դավթիթը խնայեց իր ծերությունը և չթողեց պատերազմի մեջ մտնել, այլ ինքը մտավ պատերազմական տարադ մեջ ու զինվեց ընդդեմ նրանց, իսկ Տիգրիսի զորքը Ավարսափում էր: Դարսից զորքերից ուղարկեցին մի կողմ, որտեղ դարանամուտ եղան: Դատերազմը սկսվեց, Դավթիթը մեծ քաջությամբ մտավ Ռուստամի զորքի բազմության մեջ, սակայն պարսիկները, որ գտնվում էին դարանում, երբ լսեցին ռազմակիցների ձայնը, այդ ժամանակ դուրս եկան կախեթի զորքերի մյուս կողմից և, մեղքեր առնելով վրաց զորքերը, հանդիպեցին Դավթին: Նրանք խլեցին և սպանեցին նրան: Չորքերը, տեսնելով

Դավթի մահը, թողեցին և փախան, իսկ պարսիկները հալածեցին նրանց մինչև Կախերի սահմանները: Թամարազը մնաց հեծեծաւթներում ու դառը կսկիծների մեջ և, երբ տեսավ, որ չի կարող նրանց դիմարդել, ուղղություն վերցրեց գնալու շահի մոտ՝ մտածելով, թե ավելի լավ է շահը սպանի իրեն, քան թե իր ծառայակիցը: Եվ ահա նա վեր կացավ ու գնաց» (Չաբարիա Բանաբեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 47):

«Հայոց 1097 թվականին ղզբաշի գործը Տիգրիսից գնաց Կախեթի՝ Վրաց Թամարազ թագավորի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Սպանեց նրա որդի Դավթին, որի գլուխը ցցեցին ձողի վրա, մարմինը անցկացրին խաչի վրա, պատեցրին Տիգրիսի միջով և տարան իրենց թագավորի (Մեծայանների շահության շահ Աբբաս II-ին – Մ.Ֆ.) մոտ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Դեպի Վրաստան Աբբաս երկրորդի (Մեծայանների շահության շահ Աբբաս II-ին – Մ.Ֆ.) արշավանքի ժամանակ թալանվեցին ու ոչնչացվեցին շատ անհնազանդներ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁸⁶⁶ «Լիխում էր, որ ծամիրոդ քարավանները Վանից գնում էին Թավրիզ, Թավրիզից՝ Վան, իսկ խոշաքի բերդի տերը, որ Սուլեյման-բեկ էր կոչվում, քարավանների բեռները բռնությամբ բռնում էր, ինչ բան որ հավանում էր, չնչին գին էր շարտում տիրոջը և, ապրանքը կորզելով տիրոջից, սեփականացնում էր՝ պատճառաբանելով, թե զենեց: Նաև այս ժամանակ Վան քաղաքի իշխանն ու հրամայողը մի ավելի մեծ իշխան էր, որին կոչում էին Յուսեյն աղա, սա նույն Վան քաղաքից էր: Սրա մոտ գնացին այն մարդիկ, որոնց ունեցվածքն և ապրանքները հափշտակել էր Սուլեյման-բեկը, ու շատ ամբաստանություններ արին նրա դեմ: Յուսեյն աղան Սուլեյման-բեկի արարքի մասին հայտնեց Կոստանդնուպոլիս՝ թագավորի արքունիք, և ահա թագավորից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ IV-ից (1648-1687) – Մ.Ֆ.) Յուսեյն աղային Սուլեյման-բեկի մասին հրաման տրվեց, որ առած իրերը վերադարձնի տերերին: Սուլեյման-բեկը, սակայն, չվերադարձրեց դրանք, ուստի Յուսեյն աղան առավ Վանի ողջ գործը, նաև հավաքեց մարերի շրջակա բոլոր իշխաններին, որոնց հետ էր նաև մարերի մեծ իշխան Եզդանլիկ՝ Ջուլալերիկի, Շատուխի և այլ բազմաթիվ զավառների ու բերդերի տերը (Շաուրյանների Եմիրության Եմիր Եզդանլիկը (1610 – մոտ 1660) – Մ.Ֆ.): Սրանց հետ նա գնաց և նստեց խոշաքի բերդի շուրջը, որտեղ ամրացել էր և նստել էր Սուլեյման-բեկը: Երեք ամիս նստած մնացին և ողջ երկիրը ավերեցին, ուստի Սուլեյման-բեկը, անճարության ու տարակուսանքի մեջ ընկնելով, անեյանեիության մատուցեց: Եվ ահա նա ոսկու և արծաթի շատ կաշառք տվեց Եզդանլիկին մեծ պարունին, որ գուցե Յուսեյնի աղային և մյուս ամենքին առնի ու հեռանա: Գործն այդպես էլ ավարտվեց, որովհետև Սուլեյման-բեկից մեծ հարստություն առան և հեռացան՝ յուրաքանչյուրը ցրվել իր տեղը» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 38):

⁵⁸⁶⁷ «Մեհմեդ անուկով այս թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ IV-ի (1648-1687) – Մ.Ֆ.) ժամանակ՝ 1654 թվականին, սրանց թագավորանիստ Սուսմբուլ քաղաքում մի ուն փաշա վեզիր հայտնվեց, որը թագավորից հետո երկրորդն էր, ընդ որում նա նաև թագավորի փեսան էր, բանգի ամուսնացած էր սուլթան Սուրադի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.) աղջկա հետ: Սրան կոչում էին Սալաթ Մահմեդ փաշա, ընդ որում անվան սկիզբը որպես «հրեշտակ» է թարգմանվում, սակայն ես կասեմ, որ սա ոչ թե հրեշտակ էր, այլ հենց սատանայի հրեշտակ էր կամ նրա կամակատարը: Եվ ահա ոմանք չարախոսեցին թագավորի մոտ, թե սա իբր պատմաբն էր և նրան և թշնամի, իսկ թագավորն էլ, հենց իմացավ այդ նենգության մասին, նրան զրկեց բոլոր պատիվներից ու ցանկանում էր սպանել: Աղաչեց, սակայն, թագուհին, որ նրա կինն էր և թագավորի ազգականը, նրա կյանքը փրկեց և, որպեսզի ապահովի, փաշայության պաշտոնով, Շամիրամակերտ ուղարկեց, որը Վանն էր: Նրան մեծ փաշայություն և իշխանություն տվեցին: Այդ ժամանակ Վանի փաշայությունում և Բաղեշի Եմիրությունում հնուց ի վեր եկող վիճակ էր, որ Բաղեշի քրիստոնյաներից հավաքվող գլխահարկը Վան էր գնում, բանգի սրա բերդում էին նստում թագավորի այն ծառաները, որոնք պահում էին երկիրը պարսիկների դեմ: Սրանց աշխատավարձը կազմում էր Բաղեշից եկող հարկով: Չար ոստիկան Ավդալ խանը, սակայն, դեմ դուրս եկավ այս ամենին, նա հարկ չէր տալիս թագավորի ծառաներին և այն իրենով էր անում, բանգի իր մի բուռ իշխանությամբ նա շատ հնարագետ և անբարոսավոր էր դարձել: Եվ ահա Սալաթ փաշան եկավ Վան, իր մոտ հավաքեց թագավորի դուռ ծառաներին և, Բաղեշի տները հաշվի առնելով, 10.000 դուռուշ արծաթ պահանջեց՝ հավառակ դեպքում սպառնալով սպանել Եմիր Եզդանլիկին: Հարկ է կշռել, որ այս Սալաթը ամենին էլ չէր ուզում բանը դրան հասցնել, բանգի նա թուլամորթի և երկչուի մեկն էր, սակայն ազահությունն առ արծաթ ի վերջո իրենն արեց ու նա մոռացավ Աստծուն: Եվ ահա նա ծուլեզերից բազում գործ ժողովեց, այդ թվում նաև մարերից և նեստորականներից, հավաքեց թվով մինչև 12.000 հեծյալ, ինչպես նաև սրանց միացրեց ամեն տեսակի ջոկիկների, ջորեպանների և սպասավորների, որից հետո ամառային ժամանակ սրանցով եկավ Բաղեշի վրա: Այդ ժամանակ Եմիր Ավդալ-բեկը ինքն էլ ժողովեց իր զորքը, այդ թվում նաև որացի Եմիրներից և, հավաքելով 8.000 հոգի, նստեց իր բաղաբում: Նա սկսեց պահել այն և մարտնչել նրանց դեմ, բանգի տրանք արկածից առաջ եկել էին ավերելու կամ կողոպտելու համար: Այդ ժամանակ, սակայն, մեր մեղքերի պատճառով մենք ոչ թե ուժեղացանք, այլ տկարացանք, ընդ որում այս ամենը ձգվեց բարեկենդանի պահոցից մինչև վարդավառ: Նույն այս ընթացքում այն Եմիրին փաշայից անընդհատ թղթեր էին բերում, որում գրված էին նման բաներ, թե. «Ինչը ստիպեց թեզ դիմարդության անցնել, որը օրենքով չէ», կամ. «Ինչ գործով ես կամենում մեր դեմ ելնել» կամ «Չգիտե՞ս արդյոք, թե այսքան մեծամեծ պատրաստություններով և իշխանական ուժով ով է եկել թո դեմ, ո՞ր գործի վրա ես հույս դրել, ես կամ կսպանեմ թեզ, կամ էլ կզերծեմ, բայց դու ավելի լավ է հանգիստ դուրս արի թո տեղից, արի իմ մոտ և հնազանդվիր, որ ապրես»: Այս ամենը տեսնելով՝ Եմիրը սրտաբեկ եղավ և մեջտեղից կոտորվեց: Նա շատ զարմացավ, բանգի նրա զորքը սկսեց մաշվել, որովհետև մարդիկ չէին ցանկանում նրա հետ միասին ապստամբ լինել: Եվ ահա, կամա թե ակամա, նրա զորքը սկսեց փախուստի դիմել, անցնել այն օտար զորքի կողմը կամ ցրվել, ընդ որում նեղում էր նաև տվր, իսկ զորքի մարդկանց հետ էլ իրենց ընտանիքի անդամներն էին, տանեցիկները, գյուղացիները և հանդակցիները: Այդ ժամանակ Եմիրը սկսեց աղաչել ու պաղատել և ի վերջո երդումով ստիպեց բոլորին մինչև ի մահ հավատարիմ լինել իրեն, սակայն զորքն ամեն դեպքում ցրվեց ու միայն շատ քչերը մնացին նրա հետ: Եվ ահա մի կիրակի օր, երբ միայն սակավներն էին մնացել, որ պատրաստ էին կռվի, մյուսները մոտեցան քաղաքին, երկու կողմից իրար եկան ու սկսեցին սպանել միմյանց: Տեսավ Եմիրն այդ ամենը, ականատես եղավ իր պարտությանը, փախավ և իր որդիներով ու ընտանիքով հանդերձ ամրացավ մի ամուր քարանձավում՝ բաղաբը թողնելով փաշայի ձեռքում: Փաշայի զորքն իր հետքին չգնաց նրա հետևից, այլ մտավ քաղաք, ավարտեց այն և կողոպտեց քրիստոնյաներին: Դեռ թե էր տեսնել ողբն ու աղաղակը, որ եղավ այն ժամանակ, բանգի շատերին սպանեցին, իսկ քրիստոնյաներից էլ զոհ գնացին 40 հոգի: Այդ հայցում եմ Աստծուն, որ որդրմած լինի նրանց նկատմամբ: Սրանց մեջ էր նաև Սարգիս անուկով մի սարկավազ՝ երիտասարդ և ուժեղ, նրան ևս սպանեցին ու մեզ մեծ սուգ եղավ, բանգի սա շատ կայելույ և գեղեցիկ էր, ինչպես նաև շատերի կողմից ցանկալի: Վանքը թալանեցին և կողոպտեցին, մեզ էլ մերկացրին, սակայն Աստծո որդրությունը մեզ օգնություն հասավ, բանգի մեր պահապանները, որտեղ մենք պահել էինք բազում աստվածային գործեր և եկեղեցու սպասեղները, չգտան: Սպանեցին նաև երկու հարազատ եղբայրների, որոնք նստած էին իրենց դռան առաջ և ոչ մեկին չէին վնասում, ընդ որում երկուսին էլ սպանեցին միաժամանակ: Եկե՛ք սգանք Ասիակ և Աշխան անուկով նաև սրանց համար և թող Քրիստոս որդրմած լինի նրանց, դա է մեր հույսը, ամեն: Այդ ժամանակ փաշան գտավ Դիադին-բեկ անուկով Եմիրի որդիներից մեկին, նրան Եմիր դրեց, հրամայեց չհնազանդվել հորը, որից հետո մեծ ավարում, բազում ուրախությամբ և թալանով նրանք հետ դարձան Վան՝ հետները տանելով նաև ամեն ինչ ինչուր տեղից: Այդ ժամանակ Ավդալ-բեկը հետ եկավ քաղաք և, չնայած որդու կողմից դրսևորված հնազանդության ու սիրուն, բռնեց և սպանեց նրան, ինչպես մինչ այդ վարվել էր նաև իր եղբոր հետ, բանգի նա մի դաժան ու քարասիրտ մարդ էր: Այսպես նա սպանեց Դիադին-բեկին, ինչպես մինչ այդ սպանել էր Նուրադինին, և կրկին տիրեց իշխանությանը: Նա նաև կրկին հրաժարվեց գլխահարկը Վան ուղարկել, ամեն ինչ իրենով արեց և արդեն 40 տարի է, որ Աստծուց ներվելով, նա Եմիր է» (Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դարձյալ նույն, Հայոց 1104 թվականին Բաղեշի տեր Ավդալ խանը բարկացավ և կամենում էր ջախջախ լինել: Այդ ժամանակ Վանի Սալաթ Մահմադ փաշան մեծ գործով եկավ Բաղեշ քաղաքը: Ավդալ խանին փախցրին և նրա տեղը խան դարձրին նույնի Դիադին անուկով որդուն: Մի տարի հետո, սակայն, Ավդալ խանը եկավ, խորամանկությամբ սպանեց իր Դիադին որդուն և կրկին ինքը խան նստեց» (Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

«Այդ տարի Բաղեշի տեր Ավդալ խանը, որ փախել էր Վանի Ամադ փաշայից, դարձյալ հետ եկավ, սպանեց իր որդուն և նստեց իր տեղը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁶⁸ «Հայոց 1106 թվականին Վանի Սալաթ փաշան 20.000 հոգանոց զորքով գնաց Բաղեշի Աբդուլլահ փաշայի վրա: Նա մոտեցավ քաղաքին, սակայն խանը իր բոլոր կանանցով և ամենայն ունեցվածքով փախավ Այի աղայի նախարարների կողմերը: Իսկ Սալաթը, որն առաջ էլ մեծագույն մի փաշա էր՝ Դիադին ամիրայի որդին, այժմ, գրավելով հոր տեղը, մտավ քաղաք և քրիստոնյաներից 15 հոգու սպանեց: Ընդհանրապես, Վանի զորքերը շատ վնաս պատճառեցին» (Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁶⁹ «Լևան Դարիանիից (Մեծգրեշիայի իշխանության իշխան Լևան Դարիանիից – Մ.Ֆ.) հետո նրա տեղը զբաղեցրեց նրա որդի Լիպարիտը (Մեծգրեշիայի իշխանության իշխան Լիպարիտ Դարիանի (1657) – Մ.Ֆ.), սակայն հետո խեղճեցիների արքան Ալեքսանդրը (Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը (1639-1660) – Մ.Ֆ.) նշանակեց Վանիկին (Մեծգրեշիայի իշխանության իշխան Վանիկ Դարիանի (1657-1661) – Մ.Ֆ.): Այս խառը որդության մեջ Ռուստամ արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Ռուստամը – Մ.Ֆ.) Լիպարիտին օգնելու համար զորք ուղարկեց Սաղհանյոյից, Ավալաշվիների կալվածքից, ինչպես նաև ոմանք՝ Սաբարատիանոյից, բանգի այս Լիպարիտը Մարիամ թագուհու եղբայրն էր: Ծավաատամարտում, սակայն, որը տեղի ունեցավ Բանձայի մոտ, քարթեցիկները գերվեցին և ստիպված եղան արծաթով փրկագնելը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»): «Լիպարիտը հեռացավ Ախալցխա, որտեղից օգնություն խնդրեց Ախալցխայի Ռուստամ փաշայից և

Քարթլիի արքա Ռուստամից: Սրանք նրա զորք տվեցին, նա այդ զորքով եկավ Գուրիա, այստեղ իր զորքով նրան միացավ Քելխսուրո Գուրիելին (Գուրիայի իշխանության իշխան Քելխսուրով Գուրիելին (1626-1658, 1660) – Մ.Ֆ.), բանգի նա Լիպարիտին եղբայր էր գալիս: Դրանից հետո, հետևելով վերցնելով Չիլաձենին և Միկելաձենին, նրանք անցան Ռիոնը: Իմանալով այդ մասին՝ Ալեքսանդր արքան հավաքեց իմերեթցիների զորքերը և անցավ Ցխենիսցկայի: Գիշերը Օտիա Միքելաձենին ուղարկեցին Ալեքսանդրի մոտ, թե. «Եթե վախկոտի մեկը չես, հայտնի ինձ թո թիկնոցի գույնը և թո սաղապարտի երեսակալը իմ նիզակի գոհը կդառնա»: Ալեքսանդրը, այս լսելով, առավոտյան, երբ զորքը շարվեց, կանչեց Օտիա Միքելաձենին փեսա Լևան Աբաշիձենին, նրան նստեցրեց ձիու վրա և հագցրեց իր թիկնոցը: Բանգի Լևանը չգիտեր տեղի ունեցածի մասին, նա ուրախացավ արքայի այս արարքից, որովհետև բաց էր և հավատարիմ էր արքային: Եվ ահա Բանձայի մոտ Զրիստոսի 1658 կամ Զրոնիկոսի 345 թվականի դաժան մարտ բռնկվեց ու երկու կողմերից էլ շատերն ընկան: Այդ ժամանակ Օտիան, որը արքային էր փնտրում, գտավ նրան և, նիզակով հարվածելով Լևանի սաղապարտի երեսակային, միջաթափանց խոցեց միջև վիզը: Ես գրեց. «Ես Օտիան ճեմ՝ բաց ով հրաշք, Լևանը չընկավ և պատասխանեց. «Ի՜նչ ես ասելու աղջկադ, եթե Օտիան ես»: Այդ ժամանակ նրանք հաղթվեցին և Ալեքսանդրի ռազմիկները սկսեցին սպանել փախչողներին, սակայն Օտիան չփախավ և իր կամքով հանձնվեց արքային, որը հենց այդտեղ էլ նույն ժամին նրա աչքերը հրացանի շամփուրով այրեց: Այս կերպ բռնում էին բարթեցիներին, մեսխերին, գուրիացիներին ու օդիջցիներին, իսկ Լիպարիտ Դադիանին ու Քելխսուրո Գուրիելին էլ փախան Ստամբուլ: Դրանից հետո Ալեքսանդրը կրկին գահին հաստատեց Վամիկ Դադիանուն, իսկ Գուրիելիների իշխանությունն էլ հանձնեց Սիմոն Գուրիելու (Գուրիայի իշխանության իշխան Սիմոն Գուրիելու (1625-1626) – Մ.Ֆ.) որդի Դեմետրեին (Գուրիայի իշխանության իշխան Դեմետրե Գուրիելին (1658-1660, 1660-1669) – Մ.Ֆ.): Այս ամենից հետո բարթեցիներին, մեսխերին, գուրիացիներին և օդիջցիներին ստիպեցին իրենց փրկագնել արծաթով և միայն դրանից հետո խաղաղության բաց թողեցին իրենց տեղերը» (Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»): «Զրիստոսի 1658 կամ Զրոնիկոսի 346 թվականին Բանձայում Ալեքսանդր արքայի դեմ ծակատեցին Դադիանին, Գուրիելին, Փարադ փաշան և բարթեցիները Ցիցիաշվիլիների ու Բարաուաշվիլիների տիրույթներից, սակայն Ալեքսանդր արքան հաղթանակ տարավ, Վամիկին տվեց Դիդիանիների տիրույթները, Դեմետրեին՝ Գուրիելիներին, իսկ Լիպարիտ Դադիանին և Դեմետրե Գուրիելին հեռացան Ստամբուլ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁷⁰ «Մի օր մի ինչ-որ բախան գնում էր Ներթին Կախեթիով: Այդ ժամանակ թաթարները բռնեցին նրան և այլատերեցին սողոմյան մեղքով, որից հետո բաց թողեցին: Տիրությանը պատկանած այս բախանն ներկայացավ Չալին և ասաց. «Կախեթին քեզ է ենթարկվում: Ահա, թաթարները պատվազրկեցին ինձ և դրա համար Անեղ դատաստանի օրը դու պատասխան կտաս Զրիստոսի առաջ»: Լսելով այդ մասին՝ Չալ երիտասվդ երդումով իրար բերեց իր կալվածատերերին, պաշավերին, ինկվտորներին, տուշերին, Բիձինա սեղանապետին և Զսանի երիտասվ Շալվալին իր եղբայր Էլիզբարի հետ, բանգի սա Չալի աներն էր: Նա հավաքեց սրանց բոլորին և իր որդու հետ միասին ուղարկեց: Նրանք սկզբում հարձակվեցին Բախտարյոնի վրա, արդյունքին և ոչնչացրին թաթարներին, այնուհետև եկան Ալավերդիի վրա, իսկ հետո էլ արդեն ողջ Կախեթիում ոչնչացրին թաթարներին այնպես, որ նույնիսկ օրորոցներում երեխաներ չթողեցին և ազատեցին Կախեթին: Ղարա-Ղաշա, սակայն, նրանք չեկան, բանի որ Սալիմ խանը արդեն այնտեղ չէր և այնտեղ էր Սուրթազալի խանը: Եվ այսպես նրանք Զրիստոսի 1659 կամ Զրոնիկոսի 347 թվականին հաղթականորեն վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Գեթի կյանքը»): «Զրիստոսի 1659 կամ Զրոնիկոսի 347 թվականին Չալ երիտասվդ Կախեթիում ոչնչացրեց ղզբաշ ցեղերին: Զրիստոսի 1660 կամ Զրոնիկոսի 348 թվականի մայիսի 13-ի կիրակի օրը սպանեցին Չալ երիտասվին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այս խռովություններին վերջ տալու համար ու նաև, որպեսզի թուլացնի Կախեթիի ժողովրդին, շահ Աբբասը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ը – Մ.Ֆ.) Դարսաստանից ուղարկեց բոլոր մահադատականներին մեծաթիվ մի հորդա, որպեսզի բնակեցնի դրանց Կախեթիի հենց կենտրոնում: Այդ ժամանակ Կախեթիի իշխան Բիձինա Չոլուկանը, կանխատեսելով պարսից տիրակալի նման կործանարար մտադրություններին հետևանքները, բացահայտ կերպով գիտեց և բանական առաջնորդների օգնությամբ, որոնք էին երիտասվներ Էլիզբարն ու Շալվան, իր հայրենիքից բռնեց այս եկվոր մահադատականներին: Շահնավազ արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը (1658-1675) – Մ.Ֆ.), սակայն, վախճալով, որ Կախեթիի պաշտպանները հանկարծ գեներ կուղղեն իր դեմ, ինարավորություն տվեց Պեյսար խանին, որն այդ ժամանակ Կախեթիի ամրոցների հրամանատարն էր, բռնեց Բիձինային, Էլիզբարին և Շալվային: Եվ ահա այս զբաղյալներից շրջապակապ ներկայացրին, շահին, որը, ինչպես էր որ զայրացած էր նրանց արարքից, այնուհանդերձ, հարգելով վերջիններիս արիությունը, առաջադրեց մահադատականություն ընդունել, սակայն, երբ սրանք համառեցին այդ հարցով, նրանց մահվան մատնեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 122):

«Այդ տարի Կովկաս լեռան բնակիչ վրացիները, այն ազգերը, որ ասվում են թուշ և փշապ, գիշերը եկան ու այս 1.500 տուն թուրքերին սրի բաշեցին՝ ծերերից մինչև ծծկերը» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1110 թվականին Կովկաս լեռան բնակիչ վրացիները, այն ազգերը, որ ասվում են թուշ և փշապ, գիշերը եկան ու այս 1.500 տուն թուրքերին սրի բաշեցին՝ ծերերից մինչև ծծկերը» (Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56):

⁵⁸⁷¹ «Սարխամից արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) երեխաներ չունեց, սակայն Ռոդոմից ուներ որդիներ՝ Արչիլը (տարբեր ժամանակներում Իմերեթիայի և Կախեթիի թագավորությունների արքա Արչիլ (1661-1663, 1678-1679, 1690-1691, 1695-1696, 1698-1699՝ Իմերեթիայում, 1663-1678՝ Կախեթիում) – Մ.Ֆ.), Գեորգի (Քարթլիի թագավորության ասպազա արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.), Լևանը, Ալեքսանդրը, Լուարսաբը և Սողոմոնը, ինչպես նաև աղջիկներ՝ Անուկան ու Թամարան: Եվ ահա արքան ցանկացավ ամուսնացնել իր որդի Արչիլին Դադիանիի (Մենզրեթիայի իշխանության իշխան Վամիկ Դադիանու – Մ.Ֆ.) աղջկա հետ և նրանք նշանվեցին, սակայն Դադիանիի կինը մի շատ ինքնավար կին էր և ի վերջո ստիպեց իր ամուսնուն հրաժարվել այդ բայից, բանի որ հեռավորությունը մեծ էր: Սա լսեց և այդ աղջկան որպես կին տվեց Գոգրեթիձենին, սակայն Վախթանգի որդունով իմերեթցիները սպանեցին սրան: Այս ամենի հետ կապված՝ արքան հավաքեց Քարթլիի զորքը, գործին մասնակից դարձրեց նաև Կախեթից ոմանց և եկավ Ալի: Լսելով այդ մասին՝ Դադիանին ողջ Իմերեթիայի զորքով ժամանեց Սախերե և կանգ առավ այնտեղ: Այդ ժամանակ, սակայն, արքան կապ հաստատեց իմերեթցիների հետ և նրա կողմն անցան Պատա Աբաշիձեն, Պապուկա Ռաչանը և Լեչուխիի տիրակալ Խոսիա Լաշխիշվիլին: Եվ ահա արքան անցավ Լիխյան լեռները ու Դադիանին, տեսնելով, որ ոչնչով չի կարող դիմադրել նրան, նահանջեց Օդիշի: Իմերեթիա ժամանած Վախթանգը Կախեթիի արքեպիսկոպոսի իմերեթցիներին և շրջապատեց Սկանդալ, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր տեղ Թեյմուրազը (Կախեթիի թագավորության նախկին արքա Թեյմուրազ I-ը – Մ.Ֆ.): Չրկված ամեն մի հնարավորությունից՝ սա խնդրեց արքայից իրեն շահի (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ին – Մ.Ֆ.) մոտ ուղարկել և այդ ժամանակ ներկայացավ նրան: Արքան ուրախությամբ համաձայնեց դրան, իր մոտ ժամանած Թեյմուրազին մեծ հարգանքով ընդունեց և ուղարկեց Տիֆլիս, որից հետո մոտեցավ Զուլայիսիին, զբաղեցրեց այն, ինչպես նաև Իմերեթիայի բոլոր ամրոցները: Զրիստոսի 1661 կամ Զրոնիկոսի 359 թվականին նա այս բոլոր վայրերում իր պալատկազորը հաստատեց: Դրանից հետո արքան մտավ Օդիշի ու այս անգամ նա Դադիանին չկարողացավ դիմադրել նրան և փախավ Սվանեթիա, սակայն հետո արքայի հրամանով Խոսիա Լաշխիշվիլին նրա մոտ մարդկանց ուղարկեց և նրան սպանեցին: Այս ամենից հետո արքան ասպատակեց Օդիշին և զբաղեցրեց նրա ամրությունները, որից հետո, շրջապատելով Չակվիթի ամրոցը, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր Դադիանիի ընտանիքը, որոշ ժամանակ անց հանեց նրանց այնտեղից և իր ձեռքը գցեց ոչ միայն նրանց, այլև Դադիանիի բոլոր հարսությունները, ընդ որում նա այնտեղ գտավ նաև Օկոկյան արքայատեղը, որը մնացել էր այնտեղ Սիմոն արքայից (Քարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ից – Մ.Ֆ.): Այս ամենից հետո Վախթանգը ժամանեց Չուգդիդի և այստեղ նրան արխագների հետ միասին ներկայացավ Շարվաշաձեն (Աբխազիայի իշխանության իշխան Սուսնակ Շարվաշաձեն (մոտ 1640-1665) – Մ.Ֆ.), ու մեծ նվերներ տվեց: Այնուհետև արքան Օդիշիում հաստատեց Լևան Դադիանիին (Մենզրեթիայի իշխանության իշխան Լևան Դադիանին (1661-1680) – Մ.Ֆ.), իսկ ինքը մեծ ավարով ու գերիներով ժամանեց Զուլայիսի: Այստեղ նրան միացավ Դեմետրե Գուրիելին (Գուրիայի իշխանության իշխան Դեմետրե Գուրիելին (1658-1661, 1661-1669) – Մ.Ֆ.): Հավաքված իմերեթցիների կամքի համաձայն նա որպես նրանց արքա հաստատեց իր որդի Արչիլին և թողեց նրան իմերեթցիներին, որից հետո Լևան Դադիանուն որպես կին տվեց իր եղբոր աղջիկ Թամարային, իսկ ինքը, հետո վերցնելով կույր արքա Բագրատին (Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ IV-ին (1660, 1661, 1663-1668, 1669-1678, 1679-1681) – Մ.Ֆ.), հեռացավ և հաղթականորեն ժամանեց Տիֆլիս: Դրանից հետո նա տեղ Թեյմուրազի Գիվի Ամիլախուրայի ուղեկցությամբ ուղարկեց շահի մոտ՝ նրա մոտ ուղարկելով նաև նվերներ ու գերիներ Օդիշիից: Շահ Աբբասն ուրախացավ դրանից և, ի պատասխան ավելի շատ նվերներ ուղարկեց արքային: Ախալցխայի փաշան, սակայն, սուլթանին (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մեհմեդ IV-ին – Մ.Ֆ.) հայտնեց Վախթանգի կողմից Իմերեթիան գրավելու մասին, իսկ սա, իմանալով այդ մասին, շահի մոտ դեսպան ուղարկեց խոսքերով, թե. «Մեր միջև խաղաղություն է տիրում, սակայն այժմ Շահնավազ արքան նվաճել է Իմերեթիան: Արդ, եթե ուզում ես, կպատերազմենք»: Այդ պատճառով, ահա, շահը տեղյակ պահեց Շահնավազին, որպեսզի սա իր մոտ հետ կանչի իր որդի Արչիլին և նա նրան ավելի լավ հող կտա, սակայն թող իր ու սուլթանի միջև խաղաղությունը անխախտ մնա: Արդյունքում արքան մոտը կանչեց իր որդի Արչիլին և Գիվի Ամիլախուրայի ուղեկցությամբ Զրիստոսի 1663 կամ Զրոնիկոսի 351 թվականին ուղարկեց շահի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1661 կամ Զրոնիկոսի 349 թվականին Շահնավազ արքան զբաղեցրեց Իմերեթիան, ամայացրեց Օդիշին, Դադիաների տիրույթներում հաստատեց Լևանին, իսկ Զուլայիսիում էլ թագավորելու հաստատեց իր որդի Արչիլին: Տեղ

Թէյմուրազին էլ, որը վերադարձել էր Իսթերթիայից, ուղարկեցին Տփղիս, այնտեղից էլ՝ շահի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁷² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Աբրահամյան Ա. Գ. «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», հատոր Ա, Երևան 1964 էջ 463:

⁵⁸⁷³ «Հաջորդ զարնանը ևս մեկ անգամ արձակում գործեցին Կախեթի վրա: Չորը հավաքեցին, ոմանց ուժով, իսկ ոմանց էլ իրենց կամքով և հասան Մարտկոպի: Զարթոյի արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) գորբ կանչեց և Ուջարմայի մոտ մարտ ու ընդհարում եղավ: Զարթոյի գորբը կանգնած էր ներքևում, իսկ նրանք անցան լեռան վրայով և հեռացան: Արքան ևս գնաց Կախեթի, օգնության եկավ նաև թաթարական գորբը» (Զարթոյի-Ցիլոյրեքա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Երբ Չալը Երիսթավը Կախեթից կտրեց մահմեդականների ոտքը, այդ ժամանակ էլ հենց նա Ռուսաստանից կանչեց արքայազն Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակլի I-ը – Մ.Ֆ.)՝ տեղ Թէյմուրազի (Կախեթի թագավորության նախկին արքա Թէյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) թոռանը, որպեսզի սրան թագավորության գլուխ դին: Այդ ժամանակ, ահա, Էրեկլեն Տուշետիում էր և մարտնչում էր Կախեթի համար: Այդ մասին արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) իմաց տվեց շահին (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ին – Մ.Ֆ.), իսկ սա էլ հրամայեց բռնել Էրեկլեն, ընդ որում նա ուղարկեց բոլոր այն խաներին, որոնք ժամանակին ենթարկվում էին Ռուսաստան արքային (Զարթոյի թագավորության արքա Ռուստամին – Մ.Ֆ.): Այդ ժամանակ, ահա, արքան հավաքեց բոլոր այս գորբերը, սպասապետ դրեց Դատունային՝ իր եղբորորդուն, և նրան ուղարկեց Կախեթ: Այստեղ իր գործով հայտնվեց նաև Էրեկլեն և նրանք մարտնչեցին Ուրիստուբանիում, սակայն բարթեցիների դեմ մարտում կախեթը պարտություն կրեցին, իսկ Էրեկլեն փախուստի դիմեց և ամրացավ Տորգայում, այն դպչուում, երբ բարթեցիները վերադարձան արքայի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Զարթոյի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1662 կամ Զրոնիկոսի 350 թվականին Տուշետի ժամանեց Թէյմուրազի թոռ Նիկոլայ Դավիդովիչը, որին կոչում էին նաև Էրեկլե, բանի որ սրան որպես որդի դաստիարակել էր ռուսների տիրակալ Ալեքսեյը (Ռուսաստանի թագավորության արքա Ալեքսեյը (1645-1676) – Մ.Ֆ.): Ոմանք ասում են, որ նա եկել էր Չալ Երիսթավի կողմ, որպեսզի նրան գահ բարձրացնեին, իսկ այլք էլ ասում էին՝ իր մորաբույր Դարեջանի, որպեսզի զբաղեցնի Իսթերթիայի գահը: Կախեթը աջակցեցին Էրեկլեն և այդ մասին իմացած Շահնավազը գործով ուղարկեց Մովսիսաբատունիի որդի Պատային, ինչպես նաև Օտար Երիսթավին: Նրանք եկան Ուրիստուբանի, որտեղ Էրեկլեն մարտնչեց կախեթի և տուշեթի դեմ, սակայն մարտում պարտություն կրեց ու նահանջեց Տորգա ամրոց, իսկ բարթեցիներն էլ վերադարձան և ամեն ինչի մասին գեկուցեցին Շահնավազին» (Վախուշտի Բագրատունիի «Կախեթի և Դերթի կյանքը»): «Քրիստոսի 1662 կամ Զրոնիկոսի 350 թվականին տեղ Թէյմուրազի թոռ Էրեկլեն Ռուսաստանից եկավ Տուշետի և հարձակվեց Կախեթի վրա: Քրիստոսի 1663 կամ Զրոնիկոսի 351 թվականին Կախթանգ արքան Տուշետիից բռեց Էրեկլեն և ինքը զբաղեցրեց Կախեթին» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁷⁴ «Արքայազն Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակլի I-ը – Մ.Ֆ.) հեռացավ Տուշետի, իսկ նրա մայրն ամրացրեց Տորգիս-ցիխեն: Նրա հետ էին նաև որոշ կախեթիցիներ՝ իրենց ընտանիքներով: Յոթ ամիս արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.), վրացիներն և թաթարները գործով պաշարել էին այդ ամրոցը, սակայն չէին կարողանում գրավել այն: Տառապում էին և ներսում, և դուրս՝ գտնվողները: Մի անգամ երեկոյան Էրեկլե արքայազնի մայրը հազավ կախեթիկան չոխա և գլխամոց դրեց, որից հետո դրեց նաև գլխարկ: Նա հետը վերցրեց Դանկելիին, Պետրիաշվիլիին, Բացաշվիլիին, Մելանաշվիլիին և Մարտկոպեիլիին: Խորհրդակցեցին և Բացաշվիլիին ասաց. «Ես ներքև կիջնեմ և այս ու այն կողմ կգնամ այնտեղ, որտեղ պառկած են պահապանները, գորբը կելի ու կընկնի իմ հետևից, իսկ դուք խառնվե՛ք խռնված գործին և մեկնե՛ք Տուշեթի»: Բացաշվիլին իջավ և գործի միջով այս ու այն կողմ գնաց: Իրոք ընկան նրա հետևից, իսկ մյուսները հանգիստ գնացին իրենց ծանապարհով: Թագուհին ուղբով մեկնեց Տուշետի և, ով որ ծանապարհին հանդիպում էր նրան և հարց էր տալիս, նա ասում էր. թե. «Ամրոցից մի մարդ է փախել և խառնաշփոթը հենց այդ պատճառով է, իսկ ես գնում եմ իմ գործերով»: Այս կերպ անցան գործի միջով և հեռացան: Բացաշվիլին ի վերջո բռնեցին և բերին արքայի մոտ: Սա հարցրեց, թե որտե՞ղ է թագուհին, իսկ նա գեկուցեց, թե երե՞ք օր է, որ նա արդեն ամրոցում չէ: Ուժ գործարդեցին և ստիպեցին ասել ճիշտը, որ թագուհին հեռացել է երեկ գիշերը: Ընխոստով Ցիցիաշվիլիին ուղարկեցին, հետը շատ թաթարներ ու վրացիներ, իսկ սրանց հետ էլ՝ կապված ձեռքերով Բացաշվիլին: Սա, սակայն, արքան իրանց այլ ծանապարհին նա իսկորեց, թե. «Պարանը սեղում է, մի թի՛ք թուլացրե՛ք»: Նրա պարանները բանդեցին և կերակրեցին, իսկ նա, իրար վրա բերելով պարանը, նետեց այն մարդու աչքերին, որն իր կողքին էր, իսկ հետո էլ՝ մյուսի, որից հետո ցատկեց ժայռից և հեռացավ, իսկ նրանք չկարողացան իջնել ու գնացին: Այդ ռազմիկ Բացաշվիլին նույն օրն էլ տեսնվեց թագուհու հետ: Մեկնեցին և նույն օրն էլ կանգ առան Դանկիսիում: Պետրիաշվիլին իջավ իր տունը, հաց, գինի և ուտելիք վերցրեց ու նույն օրն էլ եկավ, իսկ հաջորդ օրը թագուհին միացավ իր որդի Էրեկլենին: Հաջորդ օրը ամրոցից անվտանգության երդում խնդրեցին, որպեսզի հանձնեն այն: Երդումը տրվեց և, երբ իջնում էին, արքան հարցրեց թագուհու մասին, իսկ նրան էլ ասացին, թե նա երե՞ք օր առաջ է հեռացել: Դա տուտ համարեցին և տարբեր կողմեր մարդիկ ուղարկեցին, որպեսզի բռնեն նրան, սակայն այդ ժամանակ Տուշետիից մի մարդ եկավ և ասաց, որ թագուհին երե՞ք օր առաջ եկել է այնտեղ: Զարթոյիցիները վերադարձան Տփղիս՝ ծեծված կախեթիցիների կողմից» (Զարթոյի-Ցիլոյրեքա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականներին):

«Նույն պահին էլ արքան (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեց իր գորբերը, ժամանած խաների հետ միասին եկավ Տորգա և պաշարեց այն: Որոշ ժամանակ անց այս ամրության պահապանների վիճակը ծանրացավ և այդ պատճառով էլ Էրեկլեն մայրը արքային խնդրանք փոխանցեց, որ վերջինս իրենց գաղտնի բաց թողնի, բանգի. «Հարիդ չէ իրեն գերելն և մահմեդականացնելը»: Արքան համաձայնեց ու նրան բաց թողեց, իսկ նա էլ գաղտնի գնաց Տուշետի՝ Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակլի I-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1664 կամ Զրոնիկոսի 352 թվականին: Արքան զբաղեցրեց Տորգան, գրավեց ողջ Կախեթին և վերադարձավ Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունիի «Զարթոյի պատմությունը»): «Շահնավազը գորբ հավաքեց, մտավ Կախեթի և սկսեցին Տորգա ամրոցի պաշարումը: Ծանր եղավ այդ ամենը ամրոցի պահակազորին, բանի որ այնտեղ էր գտնվում Էրեկլեն իր մոտ հետ միասին: Եվ ահա Էրեկլեն մայրը խնդրեց Շահնավազին, որպեսզի նա իրենց ծանապարհի տա նահանջելու: Վերջինս համաձայնեց, գաղտնի բաց թողեց նրան և Էրեկլեն կրկին վերադարձավ Տուշետի, իսկ Շահնավազը իրենց ենթարկեցրեց Կախեթին և Քրիստոսի 1663 կամ Զրոնիկոսի 351 թվականին վերադարձավ Տփղիս: Էրեկլեն թափառականի կարգավիճակով մնաց Տուշետիում՝ հնարավորություն չունենալով ոչ մեկնել Ռուսաստան, ոչ էլ մնալ տեղում» (Վախուշտի Բագրատունիի «Կախեթի և Դերթի կյանքը»): «Քրիստոսի 1664 կամ Զրոնիկոսի 352 թվականին Շահնավազ արքան պաշարեց Տորգա ամրոցը» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Նա (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ը – Մ.Ֆ.) ամենից առաջ հրամայեց Շահնավազ արքային (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ին – Մ.Ֆ.) բռնել Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակլի I-ի – Մ.Ֆ.) և ուղարկել իր մոտ: Եվ ահա արքան հարձակվեց Կախեթի վրա ու պաշարեց Տորգա ամրոցը, սակայն կախերն օգնեցին Էրեկլեն փախչել և նա հեռացավ Ռուսաստան» (Սեֆյան Չիխեձե «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁸⁷⁵ «Մագանդարան ժամանած Արչիլին (տարբեր ժամանակներում Իսթերթիայի և Կախեթի թագավորությունների արքա Արչիլին – Մ.Ֆ.) շահը (Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ը – Մ.Ֆ.) մեծ պատվով ընդունեց և շատ սիրեց, որից հետո Գիվիի հետ միասին մահմեդականացրեց նրան, մեծ նվերներ տվեց և ուղարկեց թագավորելու Կախեթիում: Արչիլը նույն տարում էլ ժամանեց Կախեթի: Այդ ժամանակ Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակլի I-ը – Մ.Ֆ.) կրկին խռովություններ էր սկսել Կախեթիում: Իմանալով այդ մասին՝ Շահնավազը (Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ V-ը – Մ.Ֆ.) իր հավաքած գործով եկավ Կախեթի և կանգ առավ Ածղվերիում: Տեսնելով այդ՝ Էրեկլեն նահանջեց և կրկին ապաստանեց Տուշետիում: Դրանից հետո արքան ցրեց իր գորբերը և փոքրաթիվ ազատուրների ու ռազմիկների հետ մնաց այդտեղ: Իմանալով արքայի գորբերի հեռանալու մասին՝ կախերն այդ մասին տեղյակ պահեցին Էրեկլեն և կանչեցին՝ ամուր կերպով խոստանալով օգնել վերջինիս: Էրեկլեն տուշեթի և կախեթի հետ միասին եկավ ու մութ գիշերով հարձակվում գործեց արքայի վրա, սակայն հարձակվողները շփոթեցին վրանները և հարձակվեցին Ամիլախորիի վրանի վրա: Այդ ժամանակ Գիվիի Ներթին Զարթոյի գործով դիմեց փախուստի, նրան հետևեց Ցիցիաշվիլիների զորքն և սուլթան Բայարը, բայց նրանցից ոմանք այնուհանդերձ մացին: Արքան հրամայեց ամրացնել բոլոր դիրքերը, իր որդի Արչիլի հետ պատսպարվեց դրանցից մեկում և սկսեց սպանել վրա տվող տուշեթի: Այդ ժամանակ տուշեթից մեկն ուժեղ անպատվեց արքային և հենց դրա համար էլ Թամազ Թուրքեստանիշվիլին դուրս թռավ, սպանեց նրան, կտրեց գլուխն ու բերեց արքային: Այնուհետև, արդեն լուսաբացին, արքան հրամայեց շփոթները փչել և հեծնել ձիերը: Այս լսած տուշեթի իմացան արքայի այդտեղ գտնվելու մասին և դիմեցին փախուստի: Մաքարատիանոյի սպասապետ Չազան հասավ նրանց և միայնակ կանգնեցրեց, իսկ, երբ տեղ հասան արդեն ռազմիկները, նրանք բոլորով բաջաբար հարձակվեցին և այդ մարտում շատերին ջարդեցին, այնպես որ նրանց գլուխներըց աշտարակ կառուցեցին, իսկ զանգամաշներն էլ ուղարկեցին շահին, որն, ի պատասխան վերջինս, անթիվ նվերներ ուղարկեց, իսկ հետո էլ թողեց Կախեթի անհնազանդ մարդկանց ու նշանակեց հնազանդներին: Արչիլն ամուր կերպով հաստատվեց Կախեթիում, որից հետո արքան վերադարձավ Տփղիս: Դրանից հետո արքան գորբ հավաքեց և հարձակվեց Տուշետի վրա, իսկ Արչիլն էլ գործով ժամանեց Տիանեթի: Երիշին և իր եղբայրները, սակայն, ամրացան, իսկ այդ ընթացքում կոտորեցին

Օտարի եղբայր Պապուայի ոտքն և բերին արքայի մոտ, այն դեպքում, երբ այլ փախան: Արքան մտավ Տուշետի, չնայած որ չէր ուզում լիովին կործանել այն, բանի որ նրանք իրեն հարազատ էին գալիս, մանավանդ այն բանից հետո, երբ ի նշան հնազանդության, սրանք թորեր վզներից կախած ելան: Եվ ահա արքան ներքե նրանց ու վերադարձրեց վերցրածը, որից հետո հեռացավ Տիդիս: Օթարը ներկայացավ, շահին, որը նրան Երիցավություն տվեց, արքան ևս հաստատեց այդ և այդ ժամանակից սկսած նրանք հավատարիմ հպատակներ դարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Այնուհանդերձ հաջորդ տարի Երեկլեն կախերի դրոշմով սկսեց հարձակումներ գործել Կախեթի վրա: Իմանալով այդ մասին՝ Շահնավազը իր որդու հետ միասին գործով ժամանեց և կանգ առավ Աճղկվերիում: Ի վիճակի չլինելով դիմադրել Երեկլեն ստիպված եղավ կրկին հեռանալ Տուշետի և դադարեցրեց հարձակումները: Շահնավազը այդ տեսակ և ցրեց զորք: Այս ամենի մասին կախերը տեղեկացրին Երեկլենի և կոչ արեցին հարձակվել Շահնավազի վրա: Այդ ժամանակ Երեկլեն հավաքեց տուշերին, ճանապարհին նրան միացան նաև իրեն հրավիրված կախերը և մուգ գիշերով նրանք հարձակում գործեցին, իսկ հետո եղավ այն, ինչի մասին արդեն գրել ենք: Տուշերն իրենց հետ վերցրին Երեկլենի և վերադարձան Տուշետի, իսկ այդ ժամանակ Շահնավազը ստիպեց բոլոր կախերին հավատարմության երդում տալ իր որդի Արցիլին, որից հետո միայն վերադարձավ Քարթլի: Երեկլեի համար դժվար դարձավ Տուշետիում թափառելը և նա հեռացավ Ռուսաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»):

⁵⁸⁷⁶ «Դրանից հետո դվալները հրաժարվեցին հարկ վճարել արքային (**Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ V-ին – Մ.Յ.**) և դուրս եկան հնազանդությունից: Դրա համար էլ վերջինս գործով ժամանեց Ցխինվալի, որպեսզի արշավանք իրականացնի Օսիա, սակայն, լսելով այդ մասին, դվալները վախեցան, իսկ նրանց տարեցներն էլ ժամանեցին Ցխինվալի, վճարեցին պարտավորությունները և Նախկին նման հպատակվեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Այնուհետև լեզգի-ջուրմուռցիները սկսեցին հարձակումներ գործել Անդրդեղյան տարածքների և Ելիսենի վրա և ահա այդ ժամանակ Արցիլը (**տարբեր ժամանակակից հայերենում՝ Արցիլ**) **Կախեթի թագավորությունների արքա Արցիլը – Մ.Յ.** հավաքեց իր զորքը, կանչեց քարթլեցիներին, ուղարկեց նրանց ու նրանք հարձակվեցին Ջուրմուռի վրա, ամայացրին այն և հաղթականորեն վերադարձան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»):

⁵⁸⁷⁷ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁵⁸⁷⁸ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁸⁷⁹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁸⁸⁰ «**Հայոց 1127 թվականին Բաբր փաշան Վանքում հույժ պատերազմեց քաղաքացիների դեմ, սակայն չկարողացավ հաղթել, քանզի Ալան արան վերցրել էր իր զորքերը և ամրացել բերդում: Նա այդպես էլ չհաղթեց»** (Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուդարձը»):

⁵⁸⁸¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մեղիբուրիները», Թիֆլիս 1882, էջ 22:

⁵⁸⁸² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ: Այս ճակատամարտում Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին տես Զոլանյան Ս. «Հայերի մասնակցությունը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ)», ՊԲՀ 1989, N 1:

⁵⁸⁸³ «**Հայոց 1136 թվականին Ղալայի խոզողի Մահմեդ փաշան եկավ Վան, սակայն քաղաքացիները նրա դեմ ելան և պատերազմեցին՝ թույլ չտալով քաղաք մտնել: Նրանք մինչև իսկ թալանեցին նրան Ավան գյուղում, սակայն քիչ ժամանակ անց գնացին նրա մոտ ու մեծարանքով քաղաք բերեցին»** (Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուդարձը»):

⁵⁸⁸⁴ «**Հայոց 1136 թվականին Կալայի Ղոզողի Մահմեդ փաշան եկավ, սակայն նրան քաղաք չթողեցին, ելան Ավան և թալանեցին, խայտառակ արեցին ու թողեցին**» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁸⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մեղիբուրիները», Թիֆլիս 1882, էջ 17-18:

⁵⁸⁸⁵ «**Դրանից հետո արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը (1675-1709) – Մ.Յ.) Գեորգի Երիսթավիլի առաջարկեց միանալ իրեն, սակայն սա չցանկացավ: Միաժամանակ մահացավ արքայի խորթ եղբայր Թեմուրազ Մուխրանբատունին, որը մեծ գործերի ունակ մի մարդ էր, հավատարիմ արքային և նրանից բոլորը անկաճում էին: Արդյունքում, բանի որ արքայի կողմակիցները բացան, իսկ թշնամիներն էլ շատացան, նա որոշեց նույն տարում էլ մտնել Տուշետի՝ նպատակ ունենալով կամ գրավել այն և կամ էլ իրենց նեղարկեցնել, իսկ դրանից հետո ինչ լինում է, թող լինի: Եվ ահա իր գործով նա եկավ Մաբուրդիանում և այստեղից կրկին առաջարկեց Գեորգիին միանալ իրեն, սակայն սա չցանկացավ: Այդ ժամանակ արքան հարձակում գործեց Տիսնայան ճանապարհի վրա և կախերն էլ նրան աջակցեցին, սակայն թշնամիները, ամրանալով ամրացված դիրքերում, սկսեցին կրակել հրացաններից և դա տևեց առավոտից մինչև կեսօր, ընդ որում թշնամիները, թողնելով մյուս դրոշները, հարկաժուժ էին միայն արքայի դրոշին, որի արդյունքում սպանեցին Հովսեփ Տեղիին և Բելիսուրո Ցիցիաշվիլուն, ինչպես նաև Հատ ալլ մարդկանց: Այնուհանդերձ արքայական զորքերը ի վերջո առավելության հասան, ջարդեցին նրանց և նրանք դիմեցին փախուստի: Եվ ահա հաղթանակ արքան մտավ և կանգ առավ Բազալետիում, իսկ նրա ռազմիկները այրեցին Տուշետին ու նրա շրջակայքը, բայց դու տես չարություն և ավերակոտությունը, քանզի Բանի տեր Դաթունան, որն արքայի կողմից թևակցման էր ուղարկվել, որպեսզի մարտի մեջ մտնի Գրեմիխևի կողմից, մարտի դաշտ չժամանեց՝ դիտորդ մնալով հեռու տարածությունից: Այնուհանդերձ, երբ թշնամիները դիմեցին փախուստի, Դաթունան արագորեն ուղղվեց դեպի արքան և այդ ժամանակ նրա հետ ընդհարվեցին Գեորգիին ու Բարձիմը, որոնք քիչ մարդկանց հետ դիմել էին փախուստի, սակայն նա սրանք ևս որևէ վնաս չհասցրեց, նմարտեց և չկոչվեց նրանց հետ, այլ խաղաղությամբ բաց թողեց: Դրանից հետո Դաթունան իր հերթին ներկայացավ արքային և անմիջապես էլ սկսեց ստիպել վերջինիս Նահանջել, բանզի Գեորգիին ու Բարձիմը մոտեցել էին արքային, որպեսզի նրանից ներում հայցեն: Ահա այս պատճառով Դաթունան այդ արեց և նրանք չցանկացան ներկայանալ, իսկ հետո էլ չար ու ըմբոստ մարդիկ Դավիթ Երիսթավիլի օգնությամբ նույն այդ գիշեր փախուստի դիմեցին: Եվ ահա արքան, տեսնելով այդ և այլևս ի վիճակի չլինելով որևէ բան ձեռնարկել, հենց նույն գիշեր էլ ելավ ու ժամանեց Կոդորի» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1688 կամ Զրոնիկոսի 376 թվականին գարնանը Գեորգի արքան հարձակվեց Տուշետի վրա, սակայն պարտություն կրեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):**

«Այդ ժամանակ Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Յ.**) Արագվիի Երիսթավիլի Յատոնի խոռվության պատճառով, որին նեղացրել էր իր իսկ ազգականը խորհրդակցություն իրավորեց: Արքան ցանկացավ հաշտվել, սակայն վերջինս ընդառաջ չգնաց: Այդ ժամանակ արքան զայրացավ, հավաքեց քաղաքացիներին: Նրանք հարձակվեցին Երիսթավիլյան վրա, անցան Մջիդիսվարին, որից հետո մենք ամրացանք Տիսին: Այդ ժամանակ մեր ուղղությամբ կրակ բացեցին, փոխիրաձգություն սկսվեց և, երդվում եմ ձեր բարեկեցությամբ, գնդակների տարափից տերևներն այնպես էին թափվում, կարծես անձրև էր գալիս: Այդ ժամանակ արքան սպառնաց, երդվում էր մտածո արևով, նման բան ոչ-ոք չէր տեսել, քանզի նա դեղին թիկնոց ուներ վրան գցած, իսկ գլխարկին էլ՝ մարգարտազարդ մի փետուր: Արքան տապալում էր մարդկանց կատուների նման: Մենք անցանք Տիսին և կանգ առանք Կանչիում: Այդ ժամանակ մեծ զորքով մոտեցավ Դավիթ Բանեցի և մենք, այրելով ու ավերելով ամեն ինչ, այնտեղ մնացինք երեք օր» (Ախմեդ Զիսեի «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁸⁸⁶ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ: Այս ճակատամարտում Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին տես Զոլանյան Ս. «Հայերի մասնակցությունը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ)», ՊԲՀ 1989, N 1:

⁵⁸⁸⁷ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնեմ նաև, որ խնդիրը ներկայացված է նաև Իսրայել Օրիի կենսագրական տվյալներում:

⁵⁸⁸⁸ «Քրիստոսի 1691 կամ Զրոնիկոսի 379 թվականին արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) հավաքեց շրջակա զորքերը և մտավ Ներքին Քարթլի...: Այս զորքերով նա Տիսետիից եկավ Դիդիզորի, որտեղ նրան միացան Հայքի և Սաքարաթիսի զորքերը: Դրանից հետո նա մեկնեց Կոչորի..., մոտեցավ Տփղիսին ու սկսեց ուժեղ ճնշում գործադրել այս բաղաթի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1691 կամ Զրոնիկոսի 379 թվականին Արաքսիայից փախած Գեորգի արքան զբաղեցրեց Քարթլին, իսկ Էրեկլեն (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ը (1675-1703) – Մ.Ֆ.**) մտավ Տփղիսի ամրոց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁸⁹ «Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**), հույս դնելով կախերի երդումների վրա, շարժվեց դեպի Ալիո, որպեսզի զբաղեցնի Վախեթին: Նա Բարձիսի, Գիլի Ամիլախորայի և Թամազ սպասապետի զվաճվորությամբ զորքն ուղարկեց, իսկ Նինգմիսդայում էլ իր ենթակաների հետ սրանց դիմադրեց սալթուխուցե Ռեվազ Չոլիկաշվիլիին, այն դեպքում, երբ Նինոծմիսդայի եպիսկոպոսը հյուրասիրեց նրանց: Իր հերթին Կիսիկի մուռարավ Դուշան փոթարթիվ տուժերի և կիսիցիների հետ իջավ լեռներից, ընդ որում՝ ոչ թե պատերազմի, այլ խաղաղություն կնքելու համար: Այդ Բարձիսը, սակայն, մի հպարտ, հանդուգն, լկտի և ոչ-ոքի ու հատկապես կախերին չսիրող մարդ էր և ահա նա, երբ իմացավ Դուշիայի գալու մասին, նրանց համարեց թշնամական մտադրություններով համակված և, գիևի խնելով հարբելով, ուժեղ զայրացավ ու, ջստելով ոչ-ոքի, հարձակում գործեց սրանց վրա: Այդ ժամանակ Դուշիան, իր հերթին վախեցած այդ ամենից, հրամայեց կրակ բացել հրացաններից և ահա զնդակներից մեկը հարվածեց Բարձիսի կրծքին ու, միջաթափանց անցնելով, դուրս թռավ, որից հետո նրան տարան Նինոծմիսդայի վանքի դարպասներից ներս, իսկ նրա ծառաները էլ ամրացրին վանքի պատերը: Արդյունքում փախուստի դիմած քարթլեցիները Լիդյում կրկին միացան Գեորգի արքային, որը դրանից հետո թողեց Տփղիսի պաշարումն ու ժամանեց Մծխեթ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1691 կամ Զրոնիկոսի 379 թվականին քարթլեցիները պարտություն կրեցին Նինոծմիսդայի մոտ, որտեղ սպանեցին Բարձիսա մորիվանքեկին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) զորք հավաքեց և, մոտենալով Լիդյոյին, բանակցություններ սկսեց կախերի հետ, իսկ սրանք նրան հավատարմություն խոստացան: Այդ ժամանակ Վախեթին կառավարում էր Աբազ-դուլի խանը և ահա արքան ընտրյալ քարթլեցիների հետ ուղարկեց մղվաճեթ Բարձիսիային, Գիլի Ամիլախորային և Թամազ սարդալին: Սրանք ժամանեցին Նինոծմիսդա, որպեսզի միավորվեն հավատարմություն խոստացած կախերի հետ, սակայն այդ ժամանակ կախերի սախուլթուխուցե Ռեվազը և նրա մարդիկ սպասում էին Դուրմիշխանին ու նրա ջոկատին: Պարզվեց, որ դա խորամանկություն է, քանի որ, երբ մոտեցան Նինոծմիսդային, վերևից կրակ բացեցին և մորիվանքեթ Բարձիսիային սպանեցին, իսկ քարթլեցիներն էլ պարտված վերադարձան Լիդ: Դրանից հետո արքան հեռացավ Մծխեթ» (Մելնիսիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁸⁹⁰ «Այդ ժամանակ Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) ցանկացավ մարտնչել Էրեկլեի (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ի – Մ.Ֆ.**) դեմ, սակայն Գեորգի Էրիսթավը նման ցանկություն չունեց, քանզի մի վեհերոս և որկրամոլ մարդ էր: Եվ ահա հենց նրա խորհրդով էր, որ արքան նահանջեց, իսկ Էրեկլեն զբաղեցրեց Տիսետիս մինչև Արազգի» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸⁹¹ «Այդ ժամանակ արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**), բանզի չկարողացավ մարտի մեջ մտնել, զորքով ուղարկեց Յասոն Էրիսթավի որդի Թեյմուրազին և նա ջարդեց Էրեկլեն (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ին – Մ.Ֆ.**), նրանց փախուստի մասին, գրավեց Արազգի գետի հովիտն ու իր իշխանության տակ գցեց: Դրանից հետո արքան ուղարկեց Չալ խեթրխեուիձեին, որը եկավ և ասպատակեց Մարտկուլի» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸⁹² «Լսելով Մարտկուլիի վրա հարձակման մասին՝ Էրեկլեն (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ը – Մ.Ֆ.**) ընկավ սրանց հետևից, նրանք սլացան Մծխեթ, իսկ նրանց հետևած Էրեկլեն էլ շրջապատեց նրանց: Տեսնելով այդ՝ Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) շտապ ելավ, սակայն այստեղ ևս Գեորգի Էրիսթավը չթողեց նրանց շտապել ու ոչնչացնել թշնամուն, այլ առաջացավ Միսթաթաթով: Առաջագոյ զորքերը տեսնելով՝ Էրեկլեն արագորեն տեղափոխվեց Ջվարի և ամրացավ այնտեղ: Այդ ժամանակ տեղի ամրության պատճառով հնարավորություն չէրավ մարտնչել և ահա նրանք առանձին-առանձին, բայց անդադրաբար մարտնչում էին, իսկ դա եղավ Քրիստոսի 1694 կամ Զրոնիկոսի 382 թվականին: Դրանից հետո Տփղիսից հրանոթներ բերին և կրակ բացեցին դրանցից, սակայն որևէ վնաս չպատճառեցին, բայց փոխարենը արկը կապավ Մծխեթի ելեղեցուն: Արդյունքում աստծո զայրույթը վրա հասավ և Բեժան դողբաշի կաթնակահար եղած մեռած ընկավ: Ի վերջո, Էրեկլեն օգնության հասավ Աբազդուլի խանը և այս կերպ մարտերն այնտեղ շարունակվեցին, սակայն որևէ վնաս միմյանց հասցնել չկարողացան: Ի վերջո, Էրեկլեն և Աբազդուլիին նահանջեցին Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1694 կամ Զրոնիկոսի 382 թվականին Գեորգի արքան կանգնեց Մծխեթում, իսկ Էրեկլեն արքան՝ Ջվարիում, վերջինիս օգնության եկավ Աբազ-դուլի խանը և նրանք ճակատեցին միմյանց դեմ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁹³ «Դրանից հետո Էրեկլեն արքան (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ը – Մ.Ֆ.**) շարժվեց դեպի Հայք: Այդ մասին իմացավ Կրկունիում կանգնած Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) և տեղյակ պահեց Արչիլին (**տարբեր ժամանակներում Իսերեթիայի և Վախեթիի թագավորությունների արքա Արչիլին – Մ.Ֆ.) – Մ.Ֆ.**): Նրանք միավորվեցին և երկու եղբայրներով եկան Վարխունա: Արքան իմացավ Բոլնիսում Էրեկլեի գտնվելու մասին և արագորեն ուղղվեց դեպի Բորչալու: Նույն այդ ժամանակ էլ արքային փոխանցեցին, որ 300 տուշեր և կախեր շարժվում են Էրեկլե արքային օգնության: Այդ մասին լսած ռազմիկները ցատկեցին ձիերի վրա և սլացան, սակայն դրան ականատես եղած տուշերը հավաքվեցին լեռան վրա՝ անդունդի ծայրին, որից հետո հարձակողների և պաշտպանվողների միջև դաժան մարտ սկիզբ առավ: Արդյունքում ջարդեցին և կոտորեցին բոլոր քարթլեցիներին՝ սպանելով Գիլի Չոլիկաշվիլուն, Բաադուր Շանջիաշվիլուն և այլոց» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸⁹⁴ «Դրանից հետո իմացան այլ ջոկատների գալու մասին և անմիջապես էլ ընդառաջ ելավ արքայի (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) եղբորորդի Վախթանգը (**Քարթլիի թագավորության ապագա արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**), իսկ ռազմիկները հետևեցին նրան: Քարթլեցիները եկան և տեսան, որ դա ղզբաշական զորքն է, քանզի Սուլեյման շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Սեֆի II-ը (1666-1694) – Մ.Ֆ.**) Քրիստոսի 1692, Զրոնիկոսի 382 կամ թաթարական 1104 թվականին մահացել էր և նրան փոխարինել էր Սուլթան Հուսեյնը (**Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնը (1694-1722) – Մ.Ֆ.**): Հենց սա էր, որ Էրեկլե արքայի (**Վախեթիի թագավորության արքա Հեռակի I-ի – Մ.Ֆ.**) համար խալաթ, ինչպես նաև Տփղիսում գտնվող ղզբաշական կայազորի համար հերթափոխ էր ուղարկել և հենց այս հերթափոխի վրա էր, որ քարթլեցիները հարձակվեցին ու բնաջնջեցին: Այդ ընթացքում Վախթանգը նիզակով խոցեց մի պարսիկի, իսկ մյուսը նրա վրա լարեց աղեղը, սակայն խոխանա խեթրխուիձեն արքայի կուրծքը ծածկեց վահանով և, երբ այն պարսիկը արձակեց նետը, այն որևէ վնաս չհասցրեց Վախթանգին: Այդ ժամանակ նաև մի պարսիկ կար, որը բաջաբար մարտնչում էր և արդեն թամբից տապալել էր 5 երիտասարդ ռազմիկների, սակայն Նիկոլոզ Գոստաշիբշվիլին գերեց ու բաց թողեց սրան՝ հաշվի առնելով վերջինիս խիզախությունը» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁸⁹⁵ «Այդ ժամանակ շատ դավաճաններ ի հայտ եկան, ինչպես օրինակ արքայի եղբորորդի Զեյխուրուն, որին, երբ արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) հրամայեց ոչնչացնել թշնամուն պահակայիններին և խլել նրանց ձիերը այն բանից հետո, երբ ղզբաշական ջոկատները կիստապնդեն ու արքայական հիմնական ուժերը նրանց վրա կտան, այդ ամենի մասին տեղյակ պահեց թշնամուն և ղզբաշները այս կերպ ընտիր զորք պատրաստեցին: Եվ ահա, երբ արքայի հրամանով ելած Զեյխուրուն հարձակման անցավ, նրա դեմ եկան դրան պատրաստ ղզբաշները: Սկիզբ առավ դաժան մարտ, շատերն սպանեցին, իսկ Զեյխուրոյի էլ ձիուն պանկեցրին: Այդ ժամանակ իրեն բաջաբար դրսևորեց Չալ Դավանիշվիլիին, որը ներքև ցատկեց և նրան տվեց իր ձին՝ շարունակելով մարտնչել: Հետո, սակայն, երբ քարթլեցիները դիմեցին փախուստի, Չալին այնտեղ էլ սպանեցին: Հաջորդ օրը ուղարկեցին Զեյխուրո-Լուպիկին, որը Գուջարեթի մոտ անցավ Տորիական երկիրը և կանգ առավ Գվեձինեթիում: Իմանալով այդ մասին՝ Գեորգի արքան ուղարկեց Փարասդան Ցիցիաշվիլուն և Էրիսթավի որդի Չուրաբին, սակայն սրանք չկարողացան որևէ վնաս հասցնել ու զբաղեցրին Սացիցիանուն: Իմանալով այդ մասին՝ Զալբալի խանը զորքով եկավ: Այդ ժամանակ Իսերեթիայում սպանեցին Սիմոնի և արքան իրեն վերադարձած համարեց, քանի որ նրան ինքն էր ուղարկել: Եվ ահա Զալբալիում և Վախեթիում հավաքված զորքով նա եկավ Դազաուլա, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Աբաշիձեից (**Աբխազական իշխանության իշխան, Իսերեթիայի թագավորության ապագա արքա Գեորգի-Մադաթիա Աբաշիձեի (1684-1707) – Մ.Ֆ.**) և խլի խեղճիսին, բանզի իր հեռանալուց հետո սա էր տիրում դրան, սակայն, քանի որ իսերեթցիները հաստատուն կերպով պաշտպանում էին Աբաշիձեին, նա Կիսիի ու Լուարսաբ սպասապետի խորհրդով վերադարձավ Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի

պատմությունը): «Քրիստոսի 1695 կամ Քրոնիկոնի 383 թվականին շահը Զայթալիին հանձնեց Կախեթին, սա էրեկե արքայի հետ Սարդալի պաշտոնով եկավ հուլիս ամսին և կանգ առավ Տրիպլետիում, իսկ Գեորգի արքան կանգ առավ Կոնեկարնիում: Յոկտեմբեր ամսին Գեորգի արքան պարտություն կրեց Կոնեկարնիում և էրեկե արքան զբաղեցրեց Զարթիլին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այս կերպ Գեորգի արքան (Զարթիլի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.) Զարթիլիում տիրեց երեք տարի, սակայն հետո եկավ Զայթալի խան՝ հետը երեկով անթիվ բանակությամբ զորքեր: Այդ ժամանակ էրեկե արքան (Կախեթի թագավորության արքա Յեթալի I-ը – Մ.Ֆ.) եկավ միջնաբերդից և նրան ներկայացան կախերն ու բարթեցիները, որոնք նրա հետ միասին գտնվում էին ամրություններում: Լուսարսաբ սարդալի և Ավթաղի Ամիլխաթին Զայթալի խանին դիմավորեցին Չափալում: Գեորգի արքան կանգնած էր Դիդգորիում: Դժբաշներն անցան Սաբարատիանուն և կանգ առան Թեղեղում, իսկ այս կողմից էլ Կոնեկարնիում կանգնեցին բարթեցիները: Մեր ռազմիկները սկսեցին հարձակվել նրանց պահակակետերի վրա, սպանել և փախուստի մատնել, սակայն, երբ սկսեցին խորհրդակցել ճակատամարտի մասին, որոշեցին ի վերջո հրաժարվել իրենց տիրակալի դեմ պայքարից: Զարթեցիները, սակայն, ևս մարտ չցանկացան և ահա Գեորգին գնաց Կրոնիկ...», որից հետո անցավ Իսերեթիա» (Սեխմիա Չխեիծե «Թագավորների պատմությունը»):

«Յուսեյնի (Սեֆյանների շահության շահ Յուսեյնի – Մ.Ֆ.) ժամանակ Գորգին (Զարթիլի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.) ապստամբվեց..., բանգի շատ չարախոսություններ էին արել նրանից, այս էլ վրան ավելացավ: Եվ ահա կատարյալ թշնամություն առաջացավ, այդ պատճառով էլ նա իր բոլոր ինչերը առաքեց Վրաստանի խորքերը, իսկ ինքն էլ, առնելով իր համախոհներին ու գործակիցներին, փախավ և գնաց ուր կարողացավ: Նա անտառներում թաքնվեց, իսկ շահը, երբ լսեց նրա փախուստը, մարդ ուղարկեց խուճասար գավառը, որ Աշանակում է Կարյան գլուխ», և այնտեղից բերել տվեց Թամրալը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) Յերակ թռռանը (Կախեթի թագավորության արքա Յեթալի I-ը – Մ.Ֆ.): Նա նրան տվեց Տիդիսի խանությունը, նրան անվանեց Կալի խանը և մեծաշուք փառքով ուղարկեց Տիդիս, իսկ ինքը իրանայեց զորք հավաքել՝ Գորգու վրա գնալու: Բազմաթիվ տեղերից՝ Երևանից, Նախիջևանից, Գանձակից, Թիֆլիսից և այլ տեղերից մեծ բանակությամբ զորք հավաքվեց ու նրանք գնացին Գորգու վրա, իսկ նա թաքնվում էր անտառներում: Երբ պարսիկները գնում էին նրանց վրա, նրանք մտնում էին անտառը, սակայն գիշերը հարձակվում էին զորքերի վրա, կոտորում էին նրանց և ավարում էին ինչները: Երբ մահմեդականները վեր էին կենում, նրանք մտնում էին անտառը: Վրացիները ծանոթ էին այդ վայրերին, իսկ նրանք ծանոթ չէին, այդ պատճառով էլ շատ չարիքներ հացքին և մահմեդականներին: Սա ոչ թե մի անգամ և երկիցս եղավ, այլ՝ շատ անգամ: Ինչքան նրանք գնացին վրացիների վրա, վրացիները ցերեկը թաքնվում էին, իսկ գիշերը հարձակվում էին նրանց վրա և այն էին անում, ինչ գրեցին: Վրաստանը, սակայն, ավերակ դարձավ, բանգի պարսիկները իրենց գալու ժամանակ, ուր հանդիպում էին, կոորդատում էին, ավարում էին ինչները, իսկ շեներն էլ այրում էին և սառնում: «Գնացեք, պատգամեցեք Գորգի խանին, թե այսպես կանենք թո ողջ երկիրը»: Վրացիք, սակայն, նույնպես ավերում էին և սառնում: «Ասացեք Կալի խանին, տես, թե ինչ արինք թո երկիրը»: Եվ այսպես երկու կողմերի զորքերի գնալ-գալով ավերվեցին Մուխրանն ու Գորգին: Եվ ահա, երբ պարսից ղեսպանները գնացին Գորգու մոտ, նա հավատարմություն էր ցույց տալիս՝ ասելով. «Ես թշնամի չեմ շահին, այլ շահի ստրուկն ու ծառան եմ և նրա ոտքերի հողը: Ես, թեև հակառակության պատճառով եկել եմ այստեղ, մահից եմ փախել»: Այս էր խոստում նա միշտ, մինչև շահը հավատաց և Գանձակի Աբբաս խանի միջնորդությամբ, որ Գորգու բարեկամ էր, հաշտեցրեցին նրանց: Եվ ահա շահը սիրո և երդման թուղթ գրեց, ուսից գլուխ խալաթներ գործել մի ձի և բաջաբերդյան ուղարկեց՝ աներկյունը գալու իր մոտ ու չվախենալու» (Չաբարիա Բանաթեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 49):

«Գանձակի բեգբեգ Զայթալի խանը, դառնալով Վրաստանի սպասալար, 100.000 հոգով մտավ Վրաստան, այն հարկատվության ենթարկեց, միավորվեց Լոռու պարոն Թահմազդուլիին խանին, գնաց Թրիպլետ, հետ դարձավ, Թահմազդուլիին բռեց Ցիցու բերդի վրա և սա կամքով աստծո Յայոց 1144 թվականի դեկտեմբեր ամսին 11 օրում 1.200 հոգով գրավեց այն» (Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁸⁹⁶ «Կախեթը բոլորով հավաքվեցին և եկան Էլիսին: Ջարեցիները սկսեցին աղաչել նրանց խնայել իրենց, հնազանդություն և հարկատվություն խոստացան, եթե նրանք չսկսեն սպանել, սակայն կախերը չցանկացան այդպես վարվել և հարձակվեցին: Ջարեցիները չկարողացան դիմադրել նրան, կախերը ոչնչացրին նրանց, ամայացրին, ավերեցին նրանց ամրությունները և, ավար ձեռք գցելով, կանգ առան Ջարում, որպեսզի երեք օրվա ընթացքում շարունակեն թալանը: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ գյուղացիները, տեսնելով հսկայական ավարը, բռնակցեցին և սկսեցին հեռանալ: Առաջնորդները դրանից ուժեղ անհանգստացան, սակայն գյուղացիները չստեցին, իսկ ջարեցիներն էլ, տեսնելով այդ ամենը, կրակ բացեցին, սպանեցին Դուշինին և այլ ազնվականների, որից հետո կախերը սկսեցին նահանջել: Այդ ժամանակ լեզգիներն սպանեցին նրանց որոշ մասին և հետ վերցրին ավարի մի մասը: Կախերն իրենց տեղերը եկան Քրիստոսի 1695 կամ Քրոնիկոնի 383 թվականին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յեթալի կյանք»): «Քրիստոսի 1695 կամ Քրոնիկոնի 383 թվականի ծնունդը կախերը հարձակվեցին Ջարի վրա, սակայն պարտություն կրեցին և լեզգիները շատերին կոտորեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁸⁹⁷ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁸⁹⁸ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵⁸⁹⁹ «Յայոց 1147 թվականին Խանայի փաշան գնաց Մանազկերտի վրա և բազում գյուղեր այրեց» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»): «Յայոց 1147 թվականին ծերունի Թաֆայ փաշա Ալին եկավ Վան, թեև ըստ ոմանց դա Իսմայիլ փաշան էր: Սա գնաց Մանազկերտ և շատերին սպանեց» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹⁰⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխեթիկները», Թիֆլիս 1882, էջ 11-12:

⁵⁹⁰¹ «Երրորդ օրը շահը (Սեֆյանների շահության շահ Յուսեյնի – Մ.Ֆ.) կանչեց արքայազն Լևանին, նրան Կրմանի Նաիրի պաշտոնը շնորհեց և սուրհանդակի հետ այնտեղ ուղարկեց: Պարզվեց, որ կրմանական երկիրն ամայացվում է բուլուջների կողմից, նրանք թշնամի էին և ահա, տեր աստված, իզուր չէր, որ շահը որոշել էր հանուն մեզ իբր գոհել Կրմանը: Արքայազն Լևանը իր հետ վերցրեց Սեխմիա Չխեիծեն, իսկ Գեորգի արքան (Զարթիլի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.) էլ նրան տվեց Դավիթ Աբաշիլիլիին և մոտ 10 հոգի այլոց: Մենք գնացինք 20 օր և ժամանեցին Կրման, իսկ դա մի հիսնայի բաղաբ էր, որ բնակչությունն ու բաղաբացիները մեզ դուրս եկան հանդիպելու և ուրախացան իրենց փրկության հարցով: Անցավ 12 օր և լուր եկավ բուլուջական զորքի մասին, թե. «Միր-խոսրով շահը ուժեղ զորքով եկել է և գալիս է Բանդարի երկիրն ամայացնելու համար»: Լսելով այդ լուրը՝ թմբուկ զարկեցինք, ցատկեցինք ձիերի վրա և, հանուն Աստծո, փոքր զորքով եկանք: Մենք օր ու գիշեր առաջացանք և ահա տասնվեցերորդ օրը մոտեցանք Կանուդինարին, սա գտնվում էր Բանդարյան երկրի սահմանին, որտեղ էլ հենց տեղակայվեցինք: Չաբորդ օրը ժամանեց մեր դետքը և պատմեց. «Խոսրովը ամայացրել է բանդարյան տիրույթները, ինքը մնացել է թալանը շարունակելու համար, իսկ երկու սարդալների էլ ավարով հետ է ուղարկել»: Լուր եկավ, որ բուլուջները կանգ են առել մի բարբարոս վայրում և մեզ տեղեկացրին սրանց զորքի փոքրաբանակության մասին՝ 2.000 հոգի երկու սարդալների հետ միասին: Եվ ահա մենք թմբուկ զարկեցինք, աղոթեցինք Աստծուն ու, երբ մինչև մթնշաղ մնացել էր երկու ժամ, արքայազն Լևանը հեծնեց ձին և, երգվում եմ Աստծու արևով, մենք այնքան ուրախ եղանք, կարծես մեզ հարսանիք էին հրավիրել: Այնուհանդերձ մենք անհանգստանում էինք մեր զորքի փոքրաբանակության համար, բանգի մեզ հետ ընդամենը 600 թաթարներ և 40 վրացիներ կային...: Գիշերը վրա հասավ և մենք մոտեցանք այն ժայռոտ վայրին, որտեղ գտնվող բուլուջները, շրջապատելով իրենց ուղտերով, դրանց հետ միասին տեղակայվել էին մի բարձր ժայռի վրա: Կրդեց գիշեր էր, երբ մենք մոտեցանք և դասավորեցինք մեր զորքը: Իմանալով մեր գալու մասին՝ բուլուջները նույնիսկ ջարժվեցին Նախ այն պատճառով, որ մենք փոքրաբանակ էինք, իսկ հետո էլ այն պատճառով, որ մինչ այդ նրանք բազմիցս էին ջարդել և փախուստի մատնել ղզբաշներին: Լուսաբացին լավեց մեր պահակագործին ուղղված նրանց պահակագործայիններից մենի ծայրը, թե. «Այ ողորմելիներ, ո՞վ է ձեզ խաբել, որ եկել եք, իսկ եթե ձեզ հետ է Մահմադալի խանը, ապա իմացեք, որ նա արդեն երեք անգամ փախուստի է դիմել մեր առջևից և նրա գույքը մենք մեր մեջ կիսել ենք: Այլապես վրա, երբ լույսը կբացվի, նույն բանը կլինի»: Դրան մեր պահակագործայիններից մեկը հայիոյանքով պատասխանեց, թե. «Ձեր վրա է գալիս աստծո պատիժը, բանգի վրացական զորքի հետ միասին, որը մարդակերների իսկական մի հավաքածու է, եկել է Վրաստանի վայրի Լևանը»: Պարզվեց, որ դրանից նրանք շատ անհանգստացան, թեև վրացիները 40 հոգի իսկ չէին կազմում և մենք ամեն մեկս մեկական հավ իսկ ուտել չէին կարող: Այնուհանդերձ մեր պահակագործային հաջողությամբ խաբեց նրանց և մենք սկսեցին ծիծաղել: Յենց որ լույսը բացվեց, մենք աղոթեցինք և խոսեցինք լավագույն ձիերի վրա, ընդ որում Սեխմիային Լևանը մի լավ ձի տվեց, որի հետ վերցինա, սակայն, լավ յուր չգնաց: Եվ այսպես մենք տեսանք իրար և փոխհրաձգություն սկսվեց, բանգի, ինչպես պարզվեց, գիշերը մենք այնքան էինք մոտեցել նրանց, որ նրանց հրացանների կրակը մեզ հասնում էր:

Այդ մասին Սեփնիան գեկուցեց իր տիրակալին, թե. «Պետք է բարձրացնել սանձերը և բաց թողնել ձիերին»: Լևանը ի պատասխան ծիծաղեց, թե. «Դա մեզ հարիր չէ»: Եվ այսպես, բանի որ Լևանը չհամաձայնեց, Սեփնիան կանգնեց նրա դիմաց, վերցրեց վահան-դարձադաշտը և դրանով փակեց նրա իրանը: Դեռ այդ պահին էլ մի գնդակ հարվածեց վահանին, միջաթափանց ծակեց, անցավ այն և դիպավ մեր տիրոջ մոտակայքում գտնվող մի ձիու, որն անմիջապես էլ ընկավ: Պարզվեց, որ այդ ժայռի ներքևում մի փոքրիկ բլրակ կա և երեք հոգի, գաղտնի ներքև իջնելով, այնտեղից կրակ էին բացել մեզ վրա: Ջաֆար-բեկը մի ծառայի հետ սպացավ, լեռան ստորոտում բաց թողեց ձիերին, նրանք վեր ելան և գլխատեցին այդ երեքից երկուսին, սակայն երրորդը փախավ: Մինչ մենք կշարժվեինք՝ մեր տիրոջը ներկայացրին դրանց գլուխները: Այս Ջաֆար-բեկը, որը Շահնավազ արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ V-ի – Մ.Ֆ.) վեզիրի որդին էր, արիության օրինակ տվեց և ահա Լևանը նրան շնորհակալություն հայտնեց ու լավ խոսքեր ասաց: Մարտը ձգձգվեց մինչև կեսօր և այդ ժամանակ մեր տերն ասաց. «Դիմա կտեսնենք ձեր արիությունը»: Դրանից հետո մենք սպացանք, խրվեցինք նրանց մեջ և, երդվում եմ ձեր արևով ու իմ տիրոջ գլխով, մինչ իմ տերը տեղ կհասնի, Սեփնիան ինչպիսի հարվածով երեքին սպանեց: Իմ տերը նստած, սպիտակ ձիու վրա, ներխուժեց նրանց շարքերը և, երդվում եմ Բարձրալույով, սկսեց նրանց մեջ պտտվել ինչպես առյուծը այծերի մեջ, ընդ որում նա ձեռք գարկեց նետերին և սպանեց երեք հոգու: Մի բուլուջ հարձակվեց և կողքից կրակեց նրա վրա, սակայն գնդակը անցավ նրա շորերի միջով և վնաս չտվեց: Այդ ժամանակ Սեփնիան հարձակվեց նրա վրա, ինչպիսի նետեց, կպավ ձախ կողքին և, երդվում եմ ձեր բարեկեցությանը, այն մյուս կողմից դուրս եկավ: Եվ ահա աստծո աջակցությամբ մենք հաղթանակ տարանք, նրանք փախան ու թաքնվեցին ինչ-որ ժայռերում, իսկ մենք լիացանք ավարով և շատ գույքով: Նրանցից անգլուխ մնացին 1.500 հոգի, իսկ մեր զորքը կորցրեց 102 հոգի: Այդ ժամանակ պետք էր տեսնել մեզ, բանգի և տերը, և նրա ծառաները իրենց ամենին էլ վատ չէին զգում: Եվ այսպես մենք հաղթականորեն վերադարձանք նույն այդ Կանուղիսում, բանգի սպասում էին հետքով շահին: Վերջինս, սակայն, իմանալով մեր հաղթանակի մասին, զգուշացավ մեզնից և Նահանգեց Մակիժկյան հովիտ: Դեպի այդ հովիտ տանող ճանապարհը դժվարին և վտանգավոր էր ու ինքը՝ տերը, չքանակացավ ընկնել նրանց հետևից: Այդ ժամանակ, ահա, նա ուղարկեց Սեփնիա Զիսեժեժին՝ նրան տալով 200 ընտրյալ թաթար ռազմիկներ: Մենք այդ հովտում հասանք նրանց, կրակ բացեցինք և այդ ժամանակ հետքովը, թողնելով Նազարու խանին, փախավ, իսկ նրանցից էլ գլխատվեցին 100 հոգի: Սեփնիան հաղթանակով վերադարձավ իր տիրոջ մոտ, մեծ ուրախություն եղավ և տեր Լևանը նրան առատորեն պարգևատրեց՝ հազցնելով ոսկեգծ ձագուրդ: Դեպից հետո նա բաժանեց ավարը և պարգևատրեց բոլորին՝ մեծից մինչև փոքր, որից հետո Ջաֆար-բեկին հաղթական լուրով ուղարկեց Սպահան՝ Գեորգի արքայի և շահի մոտ» (Սեփնիա Զիսեժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Երբ բուլուջագարները և աֆղանները ապստամբեցին, նրանք սկսեցին թալան իրականացնել Կրմանից եզր ձգվող տարածքներում: Ի պատասխան դրա՝ շահը (Սեփնիաների շահության շահ Դուսեյնը – Մ.Ֆ.) նրանց դեմ զորք և առաջնորդներ ուղարկեց, սակայն սրանց մշտապես հաղթում էին: Այդ պատճառով էլ, ահա, շահը սկսեց ստիպել Գեորգի արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.), որպեսզի սա կարգավորի այդ հարցերը, իսկ դրա փոխարեն էլ նա պետք է նրան վերադարձնեց Քարթլին: Արքան չէր համաձայնվում, սակայն նրա հետ եղող վրացիները աղաչում էին արքային համաձայնել և ահա նա ի վերջո տվեց իր համաձայնությունը: Նրան տվեցին Կրմանը և մեծ պարգևներ: Սկզբում արքան փոքրաբանակ վրացիների հետ Կրման ուղարկեց իր եղբայր Լևանին: Ժամանակով Կրման՝ Լևանը գնաց լուծաբարների դեմ, որոնց ճակատամարտերում և խռովություններում առաջնորդում էր մի արիական կին: Լուծաբարները չկարողացան դիմադրություն ցույց տալ և հանձնեցին այդ կնոջը, որին հենց այնտեղ էլ կախեցին ու այսպես հնազանդեցին լուծաբարներին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Սրա ժամանակ հորդասանում բազում պատերազմներ եղան, բանգի Բլուջի և Աֆղան կոչվող մի ազգ եկել ու այլ բազում տեղերի հետ միասին ավերել էր Զրման և Զաշան: Սրանք նույնիսկ Սպահան էին հասնում: Եվ ահա, երբ անձոր մնացին, կանչեցին Վրաց թագավորին, որի անունը Գորգի խանն էր (Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.): Սա Դայոց 1145 թվականին գնաց Զրման, սուր տեսերով կտորեց շատերին, իսկ մնացածներին էլ փախուստի մատնեց և այնտեղ նստեց ութ տարի» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրությունը»):

⁵⁹⁰² «Դրանից հետո բուլուջների մի մեծ ջոկատ թալանի համար ելավ և ահա Լևանը ճակատեց նաև սրանց հետ ու այն կեպ բնաջնջեց, որ ոչ մեկը չհեռացավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁹⁰³ «Այնուհետև Լևանը երրորդ անգամ ջարդեց իր վրա հարձակված թալանիչներին և սրանց գլուխներն ուղարկեց շահին (Սեփնիաների շահության շահ Դուսեյնին – Մ.Ֆ.), որը դրա համար առատորեն պարգևատրեց նրան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁵⁹⁰⁴ «Այդ տարի Երզրումի շեյթան Իբրահիմ փաշան 50.000 հոգանոց զորքով եկավ Բայազեդ բերդի վրա և մեծ վնաս հասցրեց երկրին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Երիտասյի 1700 և Դայոց 1149 թվականին Երզրումի շեյթան Իբրահիմ փաշան 50.000 հոգանոց զորքով եկավ Բայազեդ բերդի վրա և մեծ վնաս հասցրեց երկրին» (Անանուկ «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

⁵⁹⁰⁵ «Անցավ մեկ ամիս և լուր եկավ, թե. «Բուլուջներն ու աղվանները միավորվել են և գալիս են»: Պարզվեց, որ նրանք այն կերպ էին անցել անապատը, որ մենք չէինք նկատել, և հիմա ուղղվում էին դեպի Կաշանի երկիր: Նրանք անայացրել էին Կաշանին և ոչ-ոք չկար, որ պատասխաներ նրանց: Այդ ժամանակ շահը (Սեփնիաների շահության շահ Դուսեյնը – Մ.Ֆ.) զարթոցել էր և նրանց դեմ զորք էր ուղարկել, սակայն նրանք ջարդել էին շահի զորքը ու մնացել էին Կաշանի երկրում: Եվ այսպես մենք ստացանք շահի հրամանը, որը գրում էր արքային (Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.): «Իմ երկրին անապատել են և ջարդել իմ զորքը, որից հետո գալիս են ջո երկրի վրա: Ցույց տուր նրանց թո խիզախությունը ու թույլ մի տուր դրանց անպատիժ հեռանալ»: Պետք ասել, սակայն, որ, եթե նույնիսկ արքան այդ հրամանը ստացած էլ չլիներ, նա այդպես կվարվեր, բանի որ նրա կանոնների մեջ չկար թշնամու թողնել և հեռանալ, որտեղից էլ, որ սա հայտնվելիս լիներ: Եվ ահա նա հետախույզներ ուղարկեց, որոնք իսնց տվեցին, թե. «Թշնամիները եկել են և առաջանում են սիստանյան ճանապարհով»: Մենք ոգևորվեցինք և այդ ժամանակ արքան առաջ ուղարկեց արքայազն Լևանին: Կրմանի զորքը հավաքվեց և մենք ժամանեցինք Բամ, որը Կրմանից գտնվում է վեցօրյա ճանապարհի հեռավորության վրա: Դեռ արքան իմացավ, որ թշնամին առաջանում է այդ ճանապարհով, նա վրացիների մի ջոկատով եկավ և ժամանեց Բամ: Մենք ընթանում էինք, երդվում եմ ձեր գլխով, օրական անցնելով 20 աղաջի, իսկ երբեմն էլ՝ ավելի շատ և ահա բաններորդ օրը հասանք նրանց: Թշնամիները ճամբար զարկած կանգնած էին Լիրիկում: Այնտեղ անապատ էր, ոչ մի կառույց չկար, իսկ ջուրն էլ, եթե նույնիսկ հանդիպում էր, այնպիսին էր, որ դուք էլ կասեիք, թե այն իսկական մի ձկան ապրողի նման աղի է եկավ Աստծո ցուցումը և մենք այստեղ հաստատեցինք մեր դիրքերը, որից հետո արքան առաջ ուղարկեց իր եղբորը՝ վերջինիս հանձնելով Կրմանի զորքը և որոշ վրացիների: Զանադրորդ օրը, երբ երկինքը՝ տիեզերքի այդ զարդարանքը, մեզ լուսավորեց, մենք դիմեցինք Աստծուն, նստեցինք մեր լավագույն ձիերի վրա և դիմացից մոտեցանք նրանց: Տեսնելով մեզ՝ նրանք չկարողացան հեռանալ և դիրքեր գրավեցին թաքստոցներում: Այնտեղ մի մեծ ժայռ կար և դրա վրա՝ բարձր բլրակ, որից ներքև էլ տարածվում էին երկու այլ բլրակներ՝ ավելի ցածր առաջինից: Մենք դիմեցինք Աստծուն, թմբուկ զարկեցին և ահա արքայազնը հարձակում գործեց ներքևից, իսկ արքան՝ վերևից: Մենք կրակ բացեցինք: Այդ ժամանակ մոտեցավ Սիստանի խանը և հարցրեց. «Մենք, կատարելով ձեր հրամանը, եկել ենք: Արդ այժմ ասացեք, թե մենք ո՞ր կողմից պետք է հարձակվենք թշնամիների վրա»: Մենք ոգևորվեցինք սրանց գալով, բանգի նրանք ժամանակին էին եկել: Եվ ահա մենք հրամայեցինք նրանց հարձակում գործել ձախից և նրանք իրոք վատ տեսք չունեին, եթե միայն կարողանային գործը ավարտին հասցնել, բանգի, երդվում եմ ձեր արևով, դուք էլ կասեիք, թե նրանք կկարողանային գրավել այդ ամրությունը: Եվ այսպես նրանք սլանալով մոտեցան այդ ժայռին և, ներքև ցատկելով ձիերից, ձեռքերն առան սերդը ու հետևակ հարձակում գործեցին: Վրացիներն անհանգստացան և սկսեցին մարտի ձգտել, բանգի նման հաջողությունը մեզ համար վիրավորական էր, ինչպես գոռացին ավելի ավազները: Սիստանի խանի զորքը, սակայն, երբ մոտեցավ, բուլուջները վեր թռան և այդ ժամանակ, երդվում եմ ձեր գլխով ու մեր տիրոջ արևով, Սիստանի զորքի բոլոր ռազմիկները ներքև թափվեցին այնպես, կարծես նրանց ներքև նետեցին վերևի բարձրից: Մեզնից ոմանք ուրախացան, իսկ այլք էլ այդ զորքի պարտությունից տխրեցին: Թե՛ մարտ սկսվեց և այն ուժեղացավ, նրանք սկսեցին զոհվել, մեզնից ոմանք էլ ընկան, դժվար դարձավ և այդ ժամանակ արքան առաջ անցավ ու նրա, ձայնը, որը կարծես երկնքից ինչեր, կոչ արեց վրացիներին. «Ցույց տվեք ձեր բաջությունը»: Նույն կերպ վարվեց նաև արքայազնը և, երդվում եմ ձեր գլխով, դա կներիքեր մեկ մարտի համար: Եվ ահա մենք առաջ սպացանք ու ներխուժեցինք նրանց շարքերը, սակայն թշնամիները ևս, չխուսափելով մարտից, դիմավորեցին մեզ: Մենք, սակայն, հաղթանակ տարանք, կտորեցինք նրանց և ողջ ավարը մեզ բաժին հասավ: Արքան բարձրացավ մի բլրի վրա, մյուսի վրա բարձրացավ Լևանը և հենց այդ բլուրների միջև էլ մենք մարտնչում էինք ու գլուխներ էինք կտրում: Թշնամիների մեջ մի բարձրահասակ և խիզախ այդ կար, որը մնացել էր գուտ միայն սրով, սակայն այդ փժակում էլ, վերևից ընկնելով Սեփնիա Զիսեժեժի վրա, հարվածեց սրնաքակալին ու կտրեց դրա ծայրը, սակայն ծունկը չկարողացավ վնասել, որից հետո վերև մագլցեց՝ վազրի նման ցած նետելով երկու թաթարների: Ոչ-ոք չընկավ նրա հետևից, բանգի այստեղ մարտ էր զնում, և նա բաց դաշտ դուրս եկավ: Այդ ժամանակ մոտեցավ Չուրաբի որդի Չուրաբը, և նորիցավորեց արքայազնին հաղթանակի համար, իսկ վերջինս էլ, ցույց տալով այդ ամրություն, ասաց. «Տես արև, զրեթե փրկվել է մեր ձեռքից»: Չուրաբը գեկուցեց. «Պատրաստ եմ ծառայել», սակայն արքայազնը սկսեց հետ համոզել նրան, թե. «Դու ինքնդ հոգնել ես մարտից, հետո՞ դա հեռու է այստեղից»: Չուրաբը, սակայն, պնդեց և հեռացավ: Մինչ նա կմոտենար, սակայն, այդ մարդուն էր մոտեցել մի կրմանցի՝ զինված և արագոտն ձիու վրա, սակայն, հենց որ այդ կրմանցին մոտեցավ, այն մարդը սպասեց, հետո նետվեց նրա վրա, սրով հարվածեց վերջինս աջ ուսին, ոտքից բռնած բարձրացրեց և, երդվում էր ձեր արևով, կատվի նման վար նետեց ձիուց, իսկ ինքն անվնաս մնաց:

Մենք զարմացած մնացինք և սկսեցինք մեղադրել այդ կրմանցուն, քանզի, եթե նա նման վախկոտի մեկն էր, ապա ինչո՞ւ ընկավ այդ բուլուլի հետևից: Այդ ժամանակ բուլուլը, հեծնելով այդ կրմանցու ձին, դուք էլ կասեիք, բազեի նման հեռու սլացավ: Չուրաքը չկարողացավ հասնել նրան, քանզի նրա ձին հոգնած էր, և նրան ոչինչ չմնաց անելու, բան հետ դառնալ: Այդ ժամանակ չորս բուլուլներ ևս հեռանում էին և տասնվեց թաթարներ ընկել էին նրանց հետևից, սակայն, երդվում էր ձեր գլխով ու մեր տիրոջ արևոտով, այն չորսը շուտ եկան դեպի թաթարները, փախուստի մատուցին դրանց և ուղբով ընկան հետևներից: Տեսնելով այդ՝ Չուրաքը հարձակում գործեց, մեկին հարվածեց նիզակով և սա ընկավ մյուսի վրա, երրորդին ևս հարվածեց ու, երդվում եմ ձեր արևով, մեխեց դրան գետնին: Նրա նիզակը, սակայն, կոտրվեց, այդ ժամանակ Չուրաքը, ձեռքը վերցնելով սուրը, նետվեց չորրորդի վրա, սակայն վերջինս չկախեցավ, նետվեց Չուրաքի ձիու տակ և սրի հարվածով կտրեց նրա սապանդակները, սակայն ուղբ չկարողացավ վնասել: Չուրաքը ձիու հետ հեռու ցատկեց, հարվածեց բուլուլի գլխին և մինչև վիզը կտրեց: Այն 16 հոգին կտրեցին բուլուլների գլուխները, բերին Չուրաքի մոտ և շնորհավորեցին նրան հաղթանակի համար, սակայն նա հրաժարվեց և ասաց. «Ավարը ձեր է, ես միայն օգնել եմ»: Դրանից հետո նրանք բոլորով վերադարձան արքայի մոտ, որը ուրախացավ ինչպես Չուրաքի գալով, այնպես էլ հաղթանակով: Մենք տեղավորվեցինք մարտի դաշտում, սակայն ծարավը սկսեց տանջել մեզ, քանզի այդ վայրում ջուր չկար, և ահա մենք կրկին հեծնեցինք ձիերը: Միտանի խանը, որը այդ վայրերի առաջնորդն էր, ասաց մեզ. «Այստեղից երկու ազաջա հեռավորության վրա մի աղբյուր կա, մենք պետք է այնտեղ կանգնենք»: Մենք ուրախացանք, համարելով որ դա մեր վրացական աղբյուրների նման մի աղբյուր կլինի, անցանք երկու աղաջա և արդեն մթնշաղին մոտեցանք այն վայրին, որտեղ պետք է լիներ այդ աղբյուրը: Մենք սկսեցին փնտրել այն, աղբյուրը մեզ ցույց տվեցին այն և, թող աստված պարզեցատրի ձեր թշնամուն, այդ աղբյուրի ակի մեջ այնքան աղ կար, որ, երդվում եմ ձեր գլխով, այն կսպաներ Նույնիսկ Նապաստակին: Այդ աղբյուրի ջուրը աղի էր և մենք սկսեցինք ծիծաղել, իսկ այլք էլ՝ մեղադրել խանին: Այնուհանդերձ այլ ելք չկար և մենք գիշերեցինք այնտեղ: Դենց որ լույսը բացվեց, արքան տեղավորվեց իր փանում և նրան բերին ավարը՝ 760 բուլուլի գլուխ, ընդ որում այն մեկից բացի ոչ-ոք չէր փրկվել: Ավարը արքան տվեց իր զորքին» (Մեխնիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«Դրանից հետո արքան (**Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) վրացիների փոքր զորքով ինքը մեկնեց: Բուլուլները կրկին եկան և ամայացրին ողջ հորասանը: Ի պատասխան դրա՝ արքան հավաքեց կրմանական գոթեք և վրացիներին, առաջացավ դժվարանցանելի ու անշուր անապատով և հասավ նրանց: Տեսնելով արքային՝ բուլուլները ամրացան լեռներում և ժայռերում: Այդ ժամանակ արքան բաժանեց իր զորքը՝ Լևանին ու վրացիներին առանձին, կրմանցիներին էլ՝ առանձին: Դրանից հետո նրանք հարձակման անցան, ներխուժեցին թշնամիների ճամբար և բոլորին ոչնչացրին այնպես, որ ոչ մեկը չհեռացավ: Արքան վերադարձավ Կրման և սպանվածների գլուխները ուղարկեց շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյնին – Մ.Ֆ.**), որը դրա համար անթիվ նվերներ ուղարկեց, Լևանին նշանակեց Իրանի մասջուրթուրթուխուցես, Եթիստրոյին տվեց Սպահանի դարուգայի պաշտոնը, իսկ Լևանին էլ իր մոտ՝ Սպահան, կանչեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵⁹⁰⁶ «Մեր հետպիսյանները վերադարձան և հայտնեցին. «Մեր հեռքերով գործ է գալիս»: Դարգվեց, որ թշնամիները երկու մասին էին բաժանվել, ու ավարը ևս բաժանել էին, ընդ որում նրանց, որոնց մենք ջարդել էինք, բուլուլներն էին, իսկ սրանք՝ աֆղանները: Իմանալով այդ մասին՝ մենք ուրախացանք, թմբուկ զարկեցինք, հեծնեցինք ձիերը և սլացանք: Դաշտը անձայրածիր էր և հեղթական այս թշնամիներին մենք հանդիպեցինք մի անմարդաբնակ վայրում, ընդ որում դաշտի կենտրոնում մի քարաբլուր և բարձր ժայռ էր հառնում, իսկ դրա տակ էլ նրանք բացքեր էին ավարը: Մենք շրջապատեցինք աֆղաններին և կրակ բացեցինք: Բռնկվեց մարտ՝ ավելի դաժան, քան նախորդը: Մինչև երեկո երեք ժամ էր մնացել, արևը մայր էր մտնում և դրա համար էլ մեր հրամանատարները հրամայեցին. «Սա ձեզ համար ուրախություն չէ»: Այդ ժամանակ մենք իջանք ձիերից, հարձակման անցանք և, երդվում եմ Բարձրալով, ոչ մեկին կենդանի չթողեցին, բոլորին ընաչլեցեցինք, ավար ձեռք գցեցինք ու տեղավորվեցինք հանգստի: Երբ լույսը բացվեց, արքային 540 գլուխներ մատուցեցին և հենց այդտեղ էլ նա հրամայեց դրանցից աշտարակներ կառուցել, որոնցից ամեն մեկը բան արմնկաչափ բարձրություն ուներ: Դրանից հետո ելանք և ճանդիպեցինք Միստանի խանին, որը հյուրասիրեց մեզ, ինչքան այդ թույլ էին տալիս անապատի պայմանները, քանզի նա հետը ջուր չուներ: Արքան խանին շքեղ հագուստ նվիրեց և հրաժեշտ տվեց, քանզի Միստանն արդեն գտնվում էր երկու օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Մենք ուրախ և զվարթ անապատով ճանապարհը ընկանք ու, երդվում եմ ձեր գլխով, 16 օր մեր ձիերը հարդ չէին տեսել: Մեզ համար դժվար էր ընթանալ անապատով, չնայած որ մենք ուրախ էին ձեռք բերած հաղթանակի ու նաև այն պատճառով, որ ոչ միայն տեսել էինք վայրեր, որոնք ոչ-ոք չէր տեսել, այլև մարտնչել էինք այդտեղ» (Մեխնիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹⁰⁷ «Այդ տարի Նոյեմբերի 19-ին մենք հաղթանակ տարանք» (Մեխնիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«Գեորգի արքան (**Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) հնազանդեցրեց բոլոր անհնազանդներին և ահա հստորով շահը և Շահդադը՝ բուլուլների տիրակալները, վախով պատված եկան նրա ոտքը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵⁹⁰⁸ «Մոտ հինգ ամիս անց աֆղանները կրկին եկան և ամայացրին Բագդադը: Մենք ստացանք այդ լուրը, հիշեցինք Աստծուն, ելանք ու ժամանեցինք Բաւ: Արքան (**Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) չցանկացավ ավելի առաջ գնալ ու վրացիներին ևս բաց չթողեց, քանզի մենք քիչ էինք: Փոխարենը նա հրամայեց առաջանա Դուսեյն-բեկ բամազուն, որը մի փորձառու և խիզախ այդ էր՝ վերջինիս հանձնելով Կրմանի գործը: Աֆղանները անցան Գորգիի անապատը, սակայն Բուլումանում արքայի ուղարկած մարդիկ հասան նրանց և այնպես ոչնչացրին, որ, երդվում եմ իմ տիրոջ արևով, կենդանի ոչ մեկը չհեռացավ: Գեորգի արքան հստորով շահի մոտ մարդ ուղարկեց հանդիպման և հաղաղության առաջարկով, գրելով ու երդվելով. «Եեզ որևէ վնաս ինձնից չի պատճառվի, միայն ողորմածություն կտեսնես»: Սա հավատաց և լավ գործով եկավ, իսկ նրան ուղեցնում էր Բուֆուլի մեյիբը: Եվ ահա արքան Միդ-խտարովի նկատմամբ ողորմած եղավ, քանի որ սա ամենևին էլ չար մարդ չէր, այլ մի մեծահասակ ու գեղեցիկ մարդ էր՝ զգալի դաստիարակությամբ: Միդ-խտարովը ամուր երդումով երդվեց արքային, սա նրան ոսկյա հյուսերով հինգ թանկարժեք հագուստ նվիրեց, իսկ ևս ինն էլ բաժանեց նրա ծառաներին, որից հետո մենք մեր քաղաք վերադարձանք» (Մեխնիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«Այնուհետև աֆղանները, որոնք սահմանակից էին ինդուսներին, ինչպես նաև բուլուլները եկան թալանելու հորասանը: Արքան (**Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) նրանց վրա ուղարկեց վրաց-ղզլբաշական զորքը: Սրանք անցան դաժան անապատը, հասան նրանց, ուժեղ մարտ բռնկվեց, սակայն արքայի հաջողականությունը առավելության հասավ, բոլոր թշնամիներին ոչնչացրին և առանց որևէ խոչընդոտի հաղթականորեն եկան արքայի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»):

⁵⁹⁰⁹ «Հայոց 1150 թվականի նավասարդ ամսի 1-ին, այսինքն՝ հռոմեացիների սեպտեմբերի 17-ին, երբ օրն ուրբաթ էր, Իսմայիլ փաշան եկավ Վան...: Նա մնաց քաղաքում մինչև հունվար ամսի կեսը, երբ ուրբաթ գիշերով գաղտնի փախավ քաղաքից... ու փախստական գնաց մինչև Չորս: Իմացավ այդ մասին Մուհամմեդի գործերը, եկան նրա վրա, ոմանց սպանեցին, շատերին էլ վիրավորեցին, բայց փաշան կրկին մազապուրծ փախավ» (Ամանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղարձը»):

⁵⁹¹⁰ «Նրանք գնացին Բաղեշ և, կողոպտելով այն ու վիրավորելով մարդկանց, այնտեղից տարան 120 ձի, որից հետո ամոթահար վերադարձան Վանի վրա» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹¹¹ «Հայոց 1151 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Աբգի փաշան եկավ և բազում գործ հավաքեց՝ հետը վերցնելով գործեր Արձեշից, Արծեշից, Բերկրիից ու Բաղեշից: Ահմեդ խանը եկել էր 2.000 զորքով և ահա արդեն իսկ սեպտեմբերի 2-ին 6.000 հոգանոց զորքով նրանք թափով գնացին հուշաբի վրա՝ կամենալով Մահմեդ խանին հանել այնտեղից ու տեղում հաստատել Իբրահիմ խանին: Նրանք, սակայն, չկարողացան այդ անել և այդեցին բազում գյուղեր» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1160 թվականին Ռեշեք փաշան շատ զորքով և հրանոթներով գնաց խոշար բերդի վրա: Նա ճանապարհին թալանեց Չեռնկան բերդը, շատ զանձեր վերցրեց, պարոնիսի փոխեց ու դարձավ Վան» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹¹² «Անցավ որոշ ժամանակ, Աստված իր անսահման ողորմածությունը դրսևորեց և շահ Սուլթան Դուսեյնը (**Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյնը – Մ.Ֆ.**) Զարթլիի արքա Գեորգիին (**Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.**) տվեց Իրանի սպասալարի պաշտոնը, ինչպես նաև Դանդախարի և Գիրիշի բեգլեբեկությունը, որից հետո արքայի մոտ Կրման մարդ ուղարկեց ու հրահանգեց կարգի գցել Դանդախարի գործերը, քանզի այստեղ մարտնչում էր Միդ-Մամանդարը (**Ղալաթի խանության խան Միդ-Մամանդարը (1698-1714) – Մ.Ֆ.**), որն ամայացնում էր Դանդախարի երկիրը: Դենց սա էր, որ մարտում հաղթել էր Թահմասպ խանին և հենց սրանից էր, որ փախուստի էր դիմել Դանդախարի խան սարդալ Մասուլ խանը: Ենթարկվելով շահի հրամանին, այլ բան հնարավոր չէր անել, մենք ուրախացանք Զարթլի վերադարձի հարցով, բայց տխրեցինք, որ մեկնում ենք Դանդախար...: Անցավ քիչ ժամանակ և Գեորգի արքայից եղբորը լուր եկավ: Արքան կանչում էր Զարթլիի գործը: Եվ ահա Լևանը հավաքեց Զարթլիի ազնվականների երեխաներին, սրանց գլխավոր դրեց Վախուշտի Կապլանաշվիլիին և 1.000 հոգանոց այս զորքը սեպտեմբերի 10-ին ճանախու դրեց: Չորեք Կրման ժամանեց և արքան նրան դիմավորելու ուղարկեց իր հետ եղած ողջ մնացած վրացիներին, որոնք արդեն միասին Կրմանի երկնքի տակ բեֆ կազմակերպեցին և ահագին ուրախացան...: Դուսիսի 24-ին արքան ժամանեց Դանդախար և այստեղ նրան հանդիպեց ինչպես տեղի գործը, այնպես էլ Մասուլ խանը, որոնք ուրախացան, քանզի ասում էին, թե, ինչպես արքան թշնամիներից ազատել է Կրմանի երկիրը, այնպես էլ կօգնի այստեղ: Արքան մտավ Դանդախարի ամրոց...: Անցավ մեկ տարի... և այս ընթացքում, որտեղ որ

անհնազանդությունն էր լինում, արքան զորք էր ուղարկում, ամայացնում, ոմանց ցած էր նետում ժայռից, այլոց՝ կենդանի թաղում, ոմանց ատամներն էր պոկում ու գլուխներին խրում և այս ամենի արդյունքում՝ Ղանդահարի երկիրը վախով պատվեց ու կարգի ընկավ։ Եվ ահա մի օր Միր-Սամանդարը նվեր ուղարկեց և խնդրանք փոխանցեց, թե. «Քանի որ աստված բեզ հաղթությունն է տվել և դու հայտնի տիրակալ ես դարձել, ներքի իմ այն մեղքերը, որոնցում ես մեղավոր եմ այս երկրի առաջ ու թույլ տոող վճարել այն հարկը, որը չեմ վճարել»։ Մեր տիրակալը ողորմաց վերջինիս և Սամանդար խանը իր ողջ զորքով խորթ եղբայր Կալա խանի հետ միասին եկավ։ Երկուսն էլ արտաքինով հաճելի այրեր էին, որոնք անթիվ նվերներ տվեցին։ Արքան նրանց պատվով ընդունեց, շատ նվերներ տվեց, թանկարժեք շորերը հագցրեց և հետները համաձայնություն ձեռք բերեց։ Միր-Սամանդարը մեկ ամիս մնաց և այդ ընթացքում ծառայում էր արքային ինչպես մի ծառա» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»)։

«Այնուհետև բուլուջները ապստամբեցին Ղանդահարի խանի դեմ, հատկապես՝ Միր-Սամանդարը (**Ղալաթի խանության խան Միր-Սամանդարը – Մ.Ֆ.**), և նրանք սկսեցին ամայացնել Ղանդահարի շրջակայքը։ Ղանդահարի խանը սրանց դեմ ուղարկեց Թամազ սպասապետին, որը շատ անգամներ հաղթեց բուլուջներին, սակայն հետո Միր-Սամանդարը հարձակվեց, սպանեց Թամազին և կոտորեց նրա ռազմիկներին։ Դրանից հետո Ղանդահարի խանն այլևս ոչ մի կերպ չէր կարողանում դիմադրել նրանց, որոնք հարձակվում էին և թալանում ամրության շրջակայքը։ Մի խոսքով, ստեղծվեց մի վիճակ, երբ Ղանդահարի խանը նույնիսկ ամրությունից էլ դուրս գալ չէր կարողանում։ Լևանը 2.000 հեծյալի կազմով ռազմիկ-բարձրեցիներ ուղարկեց Գեորգի արքայի (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ։ Երբ նրանք արքայի մոտ Կրման եկան, այդ ժամանակ վերջինս ելավ և ժամանեց Ղանդահար։ Մինչ այդ, սակայն, նա այնտեղ էր ուղարկել Սիստանի խանին և Թամազի որդի Կացիային։ Եվ ահա, երբ նրանց, իսկ հետո էլ արդեն արքայի գալն իմացվեց, աֆղաններն ու ազարները հպատակվեցին և այդ պատճառով նրանց հարձակումներին վերջ տրվեց։ Ղանդահար ժամանած արքան անցավ դաժան անապատը և ժամանեց Սիստան, որտեղից էլ եկավ Գիրիշվ, իսկ այնտեղից՝ Ղանդահար։ Արքայի հայտնվելուն պես բոլորի վրա այնպիսի վախ ու սարսափ եկավ, որ բոլորը եկան նրա մոտ։ Դրանից հետո նա հրամայեց. «Յուրաքանչյուր մեկը, ով կհնազանդվի, թող գա ինձ մոտ և ըստ արժանիւյն կստանա։ Զինազանդողներին ես սրակոտոր կանեմ»։ Լսելով այդ՝ բոլորը մեծ նվերներով ներկայացան արքայի մոտ և նա բոլորին հնազանդեցրեց ու հարկ սահմանեց։ Դրանից հետո արքան մեծ զորքով որսի մեկնեց, իսկ Միր-Սամանդարն էլ, որը կարծես, թե արքան այդ զորքով իր վրա է գալիս, եղբորորդու և մի բանի ստորկների հետ միասին ելավ ու ժամանեց արքայի մոտ։ Դրա համար արքան ողորմած եղավ նրա նկատմամբ, պարգևատրեց, հետո էլ ստացավ նրա հնազանդության երաշխիքները և հարկ վճարելու պատրաստակամությունը ու բազ թողեց։ Դրանից հետո Զաքարյուն նստող հնդկական արքայազնը խաղաղության խնդրանքով մեծ նվերներով դեսպաններ ուղարկեց, բանի նա ևս ենթադրում էր, թե արքան գալիս է իր վրա։ Արքան բոլոր այդ նվերները և նամակը ուղարկեց շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյին – Մ.Ֆ.**), որը դրա համար շատ շնորհակալ մնաց նրան, իսկ այդ նվերներն էլ շատ այլ բաների հետ միասին նվիրեց իրեն իսկ՝ արքային։ Նա նաև հնդկական արքայազնի համար նվերներ ուղարկեց և դրանց հետ որեց իր դեսպանին։ Այս պատճառով արքան դարձավ շահի վստահելի անձնավորությունը և զգբաշները նախանձում էին նրան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։

«Որոշ ժամանակ անց Զարթլիի արքա Գեորգի (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.**) շահ Դուսեյնի (**Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյն – Մ.Ֆ.**) կողմից կանչվեց Պարսկաստան, որը նրան, որպես իր կառավարիչ, Ղանդահարի շրջան ուղարկեց, բանի որ Միր-Վեսթը (**Գիլյանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեսթ – Մ.Ֆ.**) այդ երկրում ապրող ժողովուրդներին գինել էր ներքինների ձեռքում գտնվող և անփութ շահ Դուսեյնի հոգուն տիրած պարսից տիրապետության դեմ։ Ղանդահարի ժողովուրդի այս խռովությունները վերացնելու հետո Գեորգի արքան դրդեց Միր-Վեսթին ներողություն խնդրել շահից իր հանդգնության համար, որ խռովություններ է հղացել։ Այս նենգամիտ Ղանդահարյան ազնվականը, սակայն, գալով Սպահան և տեսնելով հեշտասիրության ու անփութության մեջ ընկղմված Դուսեյին, դիմեց սրա ներքիններին, շլացրեց սրանց ընչաքաղց իրենցիկի հոգիները և այնքան հաջողության հասավ իր մտադրություններում, որ արքան, ճանաչելով Միր-Վեսթին որպես իր ստորկներից ամենանվիրվածի, թույլ տվեց վերջինիս վերադառնալ Ղանդահար» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 124)։

⁵⁹¹³ «Երբ Գեորգի արքան (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) հնազանդեցնում էր Ղանդահարը, կրկին ապստամբեց ազադյան սուլթան Դակեզը (**ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցվում Դուսեյնների խանության խան Դավաթը (1705) – Մ.Ֆ.**)։ Արքան Միր-Վեսթին (**Գիլյանների խանության ապագա հիմնադիր խան Միր-Վեսթի – Մ.Ֆ.**) հրամայեց սպանել նրան կամ էլ բռնել և բերել իր մոտ։ Այդ ժամանակ, սակայն, Միր-Վեսթ ինքը դավաճանությամբ սպանեց նրան և գլուխը բերեց արքային, որը հնազանդեցրեց Արաան, իսկ Դակեզի գլուխն էլ Միր-Վեսթի հետ ուղարկեց շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյին – Մ.Ֆ.**), որին միաժամանակ նաև խորհուրդ տվեց այլևս հետ չուղարկել Միր-Վեսթին, բանի որ սա մի չար ու խորամանկ մարդ էր։ Շահի դիդեբուլները, սակայն, նախանձելով շահին, կրկին բազ թողեցին Միր-Վեսթին և հայտնեցին նրան արքայի կողմից վերջինիս նկատմամբ տածվող թշնամության մասին։ Եվ ահա Ղանդահար վերադառնալուց հետո Միր-Վեսթը մշտապես առիթ էր որոնում սպանել արքային, սակայն մինչ այդ վախից հավատարմություն էր ցույց տալիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։

«Ժամանակ անցավ և աֆղանական երկիրը կրկին ապստամբեց՝ չցանկանալով ծառայել արքային (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.**)։ Այդ ժամանակ արքան վրացական զորքով ուղարկեց իր եղբորորդի Իսեթին և երկու ջոկատները հարձակվում գործեցին՝ թալարականը՝ հետևելու արքայազն Իսեթին, անպատճառ կասեիք, որ նման մարդու որդի չկա։ Դաղթեցին, կոտորեցին, երկթի տիրակալի գայլույթը թափեցին թշնամիների վրա և հաղթականորեն վերադարձան» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»)։

«Դրանից հետո նա (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) գնաց Ղանդահար և բազում արիություն ու բաջություն գործեց՝ անխնա կոտորելով բոլոր բլուջներին և աֆղաններին։ Նա այնտեղ մնաց 4 տարի» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹¹⁴ «Այդ թվականի մայիսի 10-ին Մարթու-օղլի Լիի փաշան բազում զորքերով գնաց Խոջաբի վրա և շատ վրաս հասցրեց այնտեղ։ Այգա նա մեկ օրում գրավեց բերդը, հանեց այնտեղից Սահմեդին, որպես բեկ հաստատեց Իբրահիմին և բազում ավարով հետ դարձավ» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹¹⁵ «Քանի որ լեզգիները և հատկապես ջարեցիները անվերջ թշնամություն էին անում, կախերն Իմամղուլի խանին (**Կախեթիի թագավորության արքա Պալիթ II-ին (1703-1722) – Մ.Ֆ.**) առաջարկեցին ամայացնել Ջարն ու ազատել Կախեթի այդ աղետից։ Սա լսեց և հավաքեց Կախեթիի ողջ զորքը՝ տուշերի, աշավների ու իսևտուրների հետ, եկավ և Երիստոսի 1706 կամ Երոնիկոսի 394 թվականին կանգ առավ Վարդիանիում, որպեսզի այնտեղից մշտական հարձակումներ գործի։ Այդ ժամանակ ջարեցիները եկան և սկսեցին աղաչել նրանց խնայել։ Նրանք հնազանդություն և հարկատվություն խոստացան նաև անցած տարիների համար, ինչպես արքան կցանկանա, եթե միայն նրանք չսկսեն սպանել։ Իմամղուլի խանը համաձայնեց նրան, բանգի նրանք ևս մահմեդականներն էին, սակայն դա թույլ չտվեցին կախերը, բանի որ մեծապես չարացած էին նրանց վրա։ Այնուհետև դրանք հարձակվեցին Չարդախիի վրա, ամայացնել նրա հարակից գյուղերը և այդպես վարվեցին ընդհուպ մինչև Կովկասյան լեռներ, երբ ոչ-որ չկարողացավ դիմադրել նրանց։ Այդ ժամանակ մոտ 60 ջարեցիներ տեսան արքայի մի փոքր ջոկատով, որ զվարճանում էր երաժշտությամբ, աննկատ մոտեցան և կրակ բացեցին հրացաններից՝ նայելով, թե կգա՞ն արդյոք կախերն օգուության։ Ոչ-որ չէր ենթադրում, որ կախերը կփախչեն, բանգի, լինելով անփորձ, Իմամղուլի խանն իր մոտ էր պահել ոչ թե ընտրյալ, այլ անպետք ռազմիկների։ Զիմանալով ինչ անել՝ նրանք անհանգստացան, իսկ ջարեցիները էլ ուժեղացրին կրակը և դիմեցին փախուստի։ Դավիթը զայրացավ և փորձեց մարտի մեջ մտնել, սակայն տուշերը, տեսնելով փախչողներին, վերցրին Դավթին ու հասցրին Ղարա-Ղաջա։ Իմանալով այդ մասին՝ կախերը փախան, իսկ լեզգիները հարձակվեցին նրանց վրա և անողորմ կերպով սպանեցին՝ կոտորելով շատ ազնվականների, բայց ավելի շատ էլ գյուղացիների, գերեվարելով ու հետ խլելով ավարը։ Նրանք իրենց ձեռքը գցեցին Իմամղուլիի և կախերի շատ հարստություն» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանք»)։

«Երիստոսի 1706 կամ Երոնիկոսի 394 թվականին Իմամղուլի խանը հարձակվեց Ջարի վրա, սակայն պարտություն կրեց և լեզգիները շատ կախերի կոտորեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

⁵⁹¹⁶ «Երբ տարածվեց Գեորգի արքայի (**Քարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XII-ի – Մ.Ֆ.**) ուժեղանալու մասին լուրը, այն հասավ Փարսիցյան սուլթանի ականջին, որ փախել էր Ղնդկաստան։ Եվ ահա սա եկավ Պապուն Տիգիաշվիլու մոտ, որպեսզի իրեն ուղարկեն Գեորգիի մոտ, բանի որ ինքը սուլթանության տիրակալ էր։ Զալանթարը (**ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցվում Դուսեյնների խանության խան Դուստունը (1706-1709) – Մ.Ֆ.**), սակայն, որը սպանել թշնամին էր, կաշառք տվեց Պապունային և ճանապարհին սուլթանին սպանեցին։ Լսելով այդ մասին՝ արքան զայրացավ և հրամայեց գլխատել Պապունային, բայց հետո, ականջ կախելով վրացիների խնդրանքին, գեթ մնաց դրանից։ Այդ ժամանակ Զալանթարը վախեցավ և իր ցեղով ապստամբություն բարձրացրեց։ Զայրացած դրանից՝ արքան ռազմիկ-վրացիներին և բոլոր Ղանդահարցիներին ուղարկեց սրանց վրա՝ միացալ այս բանակի գլուխ կարգելով իր եղբայր Լուարսաբին ու մի հարձի որդի Ալեքսանդրին, այն դեպքում, երբ ինքը աղբյուրների ջոկատով, տեցիները և փոքրաբանակ վրացիների հետ միասին մնաց տեղում։ Այդ ժամանակ էլ հեց Միր-Վեսթի (**Գիլյանների խանության ապագա հիմնադիր խան Միր-Վեսթի – Մ.Ֆ.**) եղբայրը բացահայտեց վերջինիս դավաճանական մտադրությունները, սակայն արքան դրան հավատ չընձայեց։ Արքայի ժամանած զորքերը ավերեցին ամրությունները, ոչնչացրին դիմադրողներին և գերեվարեցին, նրանց՝ ձեռք գցելով սրանց գույք ու հնազանդեցնելով բոլորին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։

«Ղանդահարի սուլթանը այդ ժամանակ Միր-Վեյսն (**Գիլջանների խանության ապագա հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) էր, որին արքան ուղարկեց ազարյան սուլթանի վրա: Սրան Միր-Վեյսը հաղթեց և կապկապեց բերեց: Արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ը – Մ.Ֆ.**) ուրախացավ և վերջինիս այս հաղթանակի համար պարգևատրեց» (Սեխնիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹¹⁷ «Ղանդահարում գիշերային պահակությունը հանձնված էր Միր-Վեյսին (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսին (1709-1715) – Մ.Ֆ.**), որը, օգտվելով առիթից, կանչեց իր խոսքին հնազանդ ռազմիկներին, գաղտնի հեռացավ իր ջոկատի մոտ և, ասելով. «Սա արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանն է», հարձակվեց արքայյան սուլթանի (**ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցվում Դուռանիների խանության խան Ռուստամի – Մ.Ֆ.**) վրա: Նա գլխատեց նրան, քանի որ սա այն աստիճանի հավատարիմ էր արքային, որ չէր դիմադրում: Իրոք, եթե սրան չսպանեին, ապա Միր-Վեյսը ոչինչ էլ չէր կարողանա անել, սակայն այժմ, ահա, Միր-Վեյսը հարձակվեց արդեն արքայի վրա: Ի պատասխան դրա՝ արքայական թիկնազորը, արջայները և Միր-Սամանդարի (**Ղալաթի խանության խան Միր-Սամանդարի – Մ.Ֆ.**) եղբորորդին փոքրաթիվ վրացիների հետ միասին դիմադրություն կազմակերպեցին, ընդ որում արքան եռանդով մարտնչում էր և նրան չէին կարողանում հաղթել: Այդ ժամանակ արքան որոշեց ձիով հարձակվել և այդ կերպ ճակատել, սակայն կանացիափրոտ դժբախտեղ թույլ չտվեցին այրալետ վարվել: Իր հերթին Միր-Վեյսը կարողացավ գլխատել ինչ-որ մեկին և ասաց արջայներին. «Ահա, ես սպանել եմ արքային, վերցրե՛ք նրա գույքն և գանձերը, իսկ մարդկանց էլ մեզ թողե՛ք»: Հավատալով այս խոսքերին՝ արջայները վերցրին հարստությունները և հեռացան: Այնուհետև Միր-Վեյսը զորքով շրջապատեց արքային, որի ռազմիկները ուժեղ դիմադրեցին, սակայն կորան տների արանքներում և աղվանները սպանեցին Գեորգի արքային: Ղա եղավ Քրիստոսի 1709 կամ Քրոնիկոնի 397 թվականին՝ մեծ հինգաբթի օրը: Այդ ժամանակ արքայից խլեցին սրբապատկերները և խաչերը, որոնք Միր-Վեյսը արքայի աղոթազրքի հետ միասին ուղարկեց շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնին – Մ.Ֆ.**) ասելով, թե. «Ահա, տես, արքան խաբուր էր բե՛զ»: Դրանից հետո Միր-Վեյսը վերադարձավ Ղանդահար և ամրություն պահապանների հայտնեց շահի կամքով տեղի ունեցած արքայի մահվան մասին, որի հետևանքով Ղանդահարը տվեցին նրան և նա զբաղեցրեց այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

«Քրոնիկոնի 397 թվականի ապրիլի 21-ին Ղանդահարյան սուլթան Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) դավաճանեց Գեորգի արքային (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ին – Մ.Ֆ.**), քանզի սա գտնվում էր Ղանդահարից երկու անցում հեռավորության վրա, իսկ իր եղբորորդի, արքայազն Ալեքսանդրին էլ վրացական զորքերով ուղարկել էր ապստամբած աղվանների վրա՝ մնալով առանց զորք: Միր-Վեյսը հարձակվեց լուսաբացին: Լսելով այդ հարձակման մասին՝ արքան ծանկեղ նետերը, որոնք դրված էին կողքին և, եղովում եմ իր իսկ գլխով, ոչ մի նետ իզուր չանցավ, քանի որանք չէին հասել: Երբ նետերը վերջացան, արքան վերցրեց սուրը և ղևի նման մարտնչեց, սակայն ի վերջո կրակ բացեցին և սպանեցին այդ փառահեղ մարդուն՝ կոտորելով նաև նրա հետ մնացած վրացիներին: Այդ ժամանակ Միր-Վեյսը մտավ Ղանդահարի ամրոց, ձեռք գցեց նրա գույքը և ոչնչացրեց այնտեղ եղող բոլոր վրացիներին» (Սեխնիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»): «Այս նենգամիտ Ղանդահարյան ազնվականը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**), գալով Սպահան և տեսնելով հեշտասիրության և անփութության մեջ ընկղմված Գուսեյնին (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնին – Մ.Ֆ.**), դիմեց սրա ներքիններին, շլացրեց սրանց ընչաքաղց հրեշները հողիները ու այնքան հաջողությամբ հասավ իր մտադրություններում, որ արքան, ճանաչելով Միր-Վեյսին որպես իր ստրուկներից ամենամիլոդավոր, թույլ տվեց վերջինիս վերադառնալ Ղանդահար: Միր-Վեյսը, երբ վերադարձավ, իր երկիրը, Գեորգի արքայից (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ից – Մ.Ֆ.**) չարամիտ կերպով ազատվելու մտադրություն հղացավ, քանի որ վերջինիցս ավելի էր վախճնում, քան շահից: Եվ ահա այս Ղանդահարյան չարամիտ ազնվականը, իր մոտ ինչույսի հրավիրելով արքային, գլխատեց նրան և նախկինի համեմատ ավելի մեծ խռովություններ կազմակերպեց պարսիկների դեմ՝ ճնշելով Ղանդահարի շրջանում ապրող ժողովրդին: Ահա այս կերպ զոհվեց Գեորգի արքան, իսկ նրա մահից հետո շահ Գուսեյնը Զարթովի թագավորությունը հանձնեց վերջինիս եղբորորդի Զեյիսարիին՝ թույլ տալով նրան կոչվել պարսից սարդալ, այսինքն՝ ֆելդմարշալ, որպես հատուցում այն ծառայությունների, որոնք Ղանդահարում դրսևորել է Գեորգի արքան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 124):

«Այդ ժամանակ Գորգի խանի (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ի – Մ.Ֆ.**) զորքերը ելել էին պատերազմելու բլուշների դեմ: Դրանից հետո ուն Միր-Վեյս (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**), որը ազգությամբ աֆղան էր, սա առաջ յուզբաշի էր, իսկ հետո պարսից կողմերում սուլթան դարձավ, մի գիշեր հավաքեց իր մարդկանց և 4.000 հոգու հետ միասին գաղտնի մոտեցավ Գորգի խանին: Նա վրա տվեց Ղանդահար բերդին և գրավեց այն այնտեղ գտնվող բոլոր գեներին հետ միասին, քանզի Գորգի խանի զորքերը ելել էին պատերազմելու բլուշների դեմ և այդ ժամանակ այնտեղ էին: Ահա այսպես նա սպանեց Գորգի խանին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Սա (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) տիրեց Ղանդահարին» (Ամսուն «Հիշատակարան 1723 թ-ի»):

⁵⁹¹⁸ «Ալեքսանդրն ու վրացիները իմացան այդ ամենի մասին և շատ տխրեցին: Բոլոր աֆղանները թողեցին նրանց, իսկ դրանից հետո էլ արդեն Միր-Վեյսի (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.**) զորքը հարձակումներ գործեց նրանց վրա: Ամեն անգամ, սակայն, հաղթում էին վրացիները, որոնք եկան Լեյլի-Սաջուր ամրոց: Այստեղ նրանք իմացան Միր-Վեյսի կողմից Ղանդահարին տիրելու մասին և ուղղվեցին Գիրիշ: Ուղեկիցները, սակայն, խաբեցին վրացիներին և կրկին բերին Ղանդահար: Վրացիները ներս մտան և տեղակայվեցին մրգատու ծառերի պարսպի հետևում, իսկ Միր-Վեյսը շրջապատեց նրանց: Այդ ժամանակ մի հիմար խորամանկությամբ Միր-Վեյսի եղբայր Միր-Մահմեդը (**Գիլջանների խանության ապագա խան Միր-Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) Ալեքսանդրին Ղանդահար տարավ, որից հետո վրացիներից պահանջեց գեները, ինչպես նաև պահանջ դրեց, որ նրանք իսլամ ընդունեն և մասն այդտեղ: Այս ամենից վրացիները շատ անհանգստացան և նույն գիշեր էլ, քանդելով մրգատու այգու պարիսպը, ելան ու հեռացան: Այստեղ էլ, սակայն, Միր-Վեյսի ռազմիկները բազմիցս հարձակվեցին նրանց վրա, սակայն վրացիները առավելության հասան: Թշնամիները նրանց դեմ ելան Ղանդահարի գետի մոտ, սակայն վրացիները, երբ եկան այստեղ, բոլորը միասին լողալով մյուս ափ անցան, որտեղ ուժեղ մարտ բռնկվեց: Արդյունքում աստված վրացիներին հաղթանակ տվեց, նրանք փախուստի մատնեցին թշնամիներին և շատերին կոտորեցին: Հետագայում ևս աֆղանները շատ անգամ հասան վրացիներին, սակայն հաղթանակը մնաց մերոնց կողմում: Դրանից հետո վրացիներին հասան 15.000 աֆղան հեծյալներ, սակայն 500 վրացիներ ուժեղ ճակատեցին և Աստծո ուժով այնպես ջարդեցին հակառակորդին, որ միայն քչերը փրկվեցին, իսկ հաղթողներն էլ վերադարձան Գիրիշ: Այստեղ, սակայն, Միր-Վեյսի դրդումով նրանց լատեր չտրամադրեցին և վրացիները ստիպված ձիերով լողալով անցան մյուս ափ՝ որևէ վնաս չլրելով: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ մի անկարող մարդ մնաց գետին և աֆղանները հարձակվեցին նրա վրա: Այդ ժամանակ այս հետևակ ռազմիկը թափահարեց սուրն և կիսեց մի գրահապատ աֆղանցու, որից հետո ինքը ևս լողալով անցավ, իսկ աֆղանները, ձեռքված գրահը բերելով Միր-Վեյսի մոտ, ասացին, որ նման բաների ունակ մարդկանց հետ իրենք ի վիճակի չեն ճակատել: Վրացիները մտան Գիրիշ և ամրացան այնտեղ, որից հետո տեղի ունեցածի մասին իմաց տվեցին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնին – Մ.Ֆ.**)» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

«Իմացան տեղի ունեցած մասին Ալեքսանդրը և վրացիները, որոնք այնտեղ հաղթանակ էին տարել, վշտացան ու ելան: Նրանք մոտեցան Ղանդահարին և հուսահատ մարտի մեջ մտան, սակայն Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) սարսափելի երդումով մի մարդ ուղարկեց Ալեքսանդրի դեմ, թե. «Վերցրու արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Գեորգի XII-ի – Մ.Ֆ.**) շքախումբը»: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրը մտավ միջնաբերդ և նրան տվեցին ողջ մնացած մարդկանց, բացի նրանց գույքից: Սրանց հետ վրացիները հեռացան, իսկ թշնամիները հետապնդում էին նրանց և դաժանորեն ճակատում: Երդվում եմ ձեր գլխով, վրացիները 12 անգամ հաղթանակ տարան և նրանց 2.000 ռազմիկների սպանեցին, որից հետո Աստծո օգնությամբ մտան Գիրիշ ամրոց» (Սեխնիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹¹⁹ «Իր չարության մեջ անկուշտ Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) հավաքեց 13.000 ռազմիկների և ուղարկեց Գիրիշ, որպեսզի շրջապատեն այն: Այդ ժամանակ վրացիները որոշեցին մինչև պաշարումը ելնել ամրոցից, հանդիպել թշնամուն և հարձակվել նրանց վրա: Եվ ահա երկրորդ լուսաբացին նրանք ընկան թշնամիների վրա, շատերին կոտորեցին, նրանց գանգերից աշտարակ կառուցեցին, իսկ պաճուճանքներն էլ Բեճան Ռատիշվիլու հետ միասին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնին – Մ.Ֆ.**) ուղարկեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹²⁰ «Զեյիսարը արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Զեյիսարով (1709-1711) – Մ.Ֆ.**) պատրաստվում էր մեկնել, սակայն, երբ իմացավ վրացիների հաղթանակի մասին, ուրախացավ, իսկ շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնին – Մ.Ֆ.**) խորհրդակցանքն էլ չցանկացան, որ նա մեկնի, քանի որ վրացիները վշտապես հաղթում էին աֆղաններին: Այնուհետև վրացիներին կրկին նվերներ ուղարկեցին, իսկ այնտեղ գտնվող Մահմեդդուլի խանին էր նշանակվեցին հրամանատար և տվեցին այնտեղի զորքերը, որպեսզի սա մարտնչի Միր-Վեյսի (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.**) դեմ: Այս Մահմեդդուլին Ղանդահարում գտնվող Ալեքսանդրին նամակ ուղարկեց, որպեսզի նա փախի կամ էլ հայտնի, թե ինչպես է հնարավոր հարձակվել Ղանդահարի վրա: Այս նամակը, սակայն, անձնեցին Միր-Վեյսին, որը գայրացավ և, դուրս հանելով 30 վրացիների, հրամայեց գլխատել նրանց, թեև հետո Ալեքսանդրին, Պապունային և Նոդարին Միր-Վեյսի եղբայրը (**Գիլջանների խանության ապագա խան Աբդուլ-Ազիզը – Մ.Ֆ.**) փրկեց: Այդ ժամանակ, ահա, Մահմեդդուլին հավաքեց ղզբաշավորացական զորքը և գնաց Ղանդահար: Միր-Վեյսը սրանց մարտով դիմավորեց և այնտեղ, որտեղ վրացիներն էին, թշնամիները փախուստի մատնվեցին ու անթիվ բանակությամբ կոտորվեցին, սակայն մյուս

կողմում ղզբաշները փախան և վրացիներին թողեցին թշնամիների ձեռքերում: Տեսնելով այդ՝ վրացիները միմյանց ձայն տվեցին, մարտով ճեղքեցին ու իրենք ևս հեռացան Գիրիշվ: Դրանից հետո Բեժան Ռատիշվիլուն ուղարկեցին շահի մոտ և այդ ամենի մասին տեղյակ պահեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»):

«Դրանից հետո պարսիկները երկու անգամ զորք ուղարկեցին Ղանդահարի դեմ, սակայն բոլորն էլ կոտորվեցին և հետ դարձան» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²¹ «Իմանալով տեղի ունեցածի մասին՝ շահը (**Սեֆյանների շահության շահ Զուսեյըն – Մ.Ֆ.**) մեծ զորքով և նվերներով ուղարկեց Զեյխստրոյին (**Զարթիկի թագավորության արքա Բեյ-խստրուվին – Մ.Ֆ.**), որը, սակայն, պահանջեց, որ իրեն վրաց ռազմիկներ տրամադրվեն: Իր հերթին Վախթանգը (**Զարթիկի թագավորության ապագա արքա Վախթանգ Վր – Մ.Ֆ.**)... շատ տխրեց և ցավակցությունների հետ միասին իր եղբայր Զեյխստրոյին 1.500 վրաց հեծյալներ ուղարկեց՝ ինքը մնալով Զարթիկ փառավարելու...: Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**), իմանալով Զեյխստրոյի հեռանալու մասին, բաց թողեց Ալեքսանդրին և այնտեղ եղող վրացիներին, ինչպես նաև հանձնեց արքայի ու նրա ծառաների դիակները: Սրանք բոլորը հասան Գիրիշվ, որտեղից էլ բոլոր վրացիները ելան և ժամանեցին Մաշադ: Իմանալով այս մասին՝ սպասալարը Զեյխստրոյն հրամայեց կրկին գալ Գիրիշվ: Իր հերթին Միր-Վեյսը, տեղեկանալով վրացիների վերադարձի մասին, եկավ ու պաշարեց Գիրիշվը: Վրացիները թշնամու մեծաթանկության պատճառով չհամարձակվեցին բաց դաշտում ճակատել և ամրացան բաղաբ-ամրոցում, որտեղ դիմադրեցին 4 ամիս շարունակ: Ի վերջո, սակայն, նրանք սկսեցին սովել, քանզի Էջի մոտ 3 ֆունտը արդեն վաճառվում էր մեկ ռուբլի արծաթի դիմաց: Լսեց սպասալարը Գիրիշվի ծանր դրության մասին և 5.000 հեծյալների հետ միասին օգնության ուղարկեց Մահմեդ խանին: Ծանապարհին, սակայն, Միր-Վեյսը դիմեց Մահմեդ խանին՝ ասելով. «Դու գիտես, որ սպասալարն իմ թշնամին է: Դրա համար էլ ես քեզ եմ վստահում և խնդրում եմ միջնորդել շահի մոտ, որպեսզի նա ների ինձ: Այս պատճառով, ահա, ես կգամ քեզ մոտ»: Լսելով այդ՝ Մահմեդ խանը, նախանձելով սպասալարին, չընկալեց նենգությունը և հրահանգեց փոխանցել. «Եկ և ես կիրականացնեմ քո բոլոր ցանկությունները»: Միր-Վեյսը թողեց Գիրիշվը և վաղ առավոտյան հայտնվեց խանի դիմաց: Այս ամենին ականատես ղզբաշներն այն է, արդեն ուզում էին ձիերը հեծնել որպեսզի ճակատեն, սակայն Մահմեդ խանը, հույսը դրած պայմանավորվածության վրա, զսպեց նրանց: Այդ ժամանակ, ահա, Միր-Վեյսն իր զորքով հարձակում գործեց և գլխին ոչնչացրեց թշնամիներին, այնպես որ ոչ-ոք չփրկվեց, բացառությամբ միայն Չալ Լորտկիպանիձեի և Արշեշվիլիի, որոնք փրկվեցին միայն իրենց արիության շնորհիվ: Եվ ահա Միր-Վեյսը հարթեցանակած կրկին վերադարձավ Գիրիշվի մոտ և, ամեն ինչի մասին տեղյակ պահելով վրացիներին, պահանջեց իրեն որպես պատանդ հանձնել Սեֆևիա Ցիցիաշվիլուն, որից հետո պարտավորվեց հեռանալ Ղանդահար: Տխրած այդ ամենից՝ վրացիները չգանկացան հանձնել Սեֆևիային, սակայն սա իրեն գոհեց հանուն ընկերների, որպեսզի փրկի նրանց կործանումից: Եվ այսպես տվեցին Սեֆևիային և Միր-Վեյսը հեռացավ՝ վրացիներին թողնելով իր պարենամթերքի պաշարները» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»):

«Խոտրոյ (**Զարթիկի թագավորության արքա Բեյ-խստրուվը – Մ.Ֆ.**) արբան ելավ և Կրմանի զորքը առաջնորդող Ալիորուլի խանի, ինչպես նաև Ալեքսանդրի հետ մոտեցավ Ղանդահարի ամրոցին: Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) ելավ մարտնչելու, սակայն արբան առավելության հասավ և շատերին կոտորեց» (Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹²² «Հայոց 1160 թվականի օգոստոսի 25-ին Ռեջեբ փաշան եկավ Վան, իսկ մյուս տարվա հուլիսի 20-ին էլ բազում հեծելազորով և հրանոթներով գնաց խոշաբի վրա: Ծանապարհին նա թալանեց Չեռնակա բերդը, որը լի էր բազում զանձներով, քանզի փաշայի վախից ողջ նահանգի հարստությունները այնտեղ էին հավաքվել» (Անանուս Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²³ «Դրանից հետո փաշան գնաց խոշաբի վրա: Այնտեղ եղող Իբրահիմը չկարողացավ դիմադրել նրան, ինքնակամ իջավ բերդից և մայիսի 1-ին բեկ դարձավ Մահմեդ արև» (Անանուս Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²⁴ «Սպասալար Զեյխստրոյն (**Զարթիկի թագավորության արքա Բեյ-խստրուվը – Մ.Ֆ.**) եկավ Մաշադ, իսկ այնտեղից էլ՝ Փառա: Այստեղ նրան միացավ վերջինիս եղբայր Իեսեն՝ կրմանական զորքով: Այդ ժամանակ Միր-Վեյսը (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսը – Մ.Ֆ.**) մի մարդու ուղարկեց և սպասալարից Սեֆևիայի համար փրկագին պահանջեց, որ բաց թողնի նրան, սակայն սպասալարը, վախճնելով շահից (**Սեֆյանների շահության շահ Զուսեյին – Մ.Ֆ.**), չհամարձակվեց փրկագին վճարել ու հենց այդ պատճառով էլ Միր-Վեյսը գլխատեց Սեֆևիային: Սպասալարը, վիրավորված դրանից, եկավ և ճամբար զարկեց Ղանդահար գետի մոտ, իսկ մյուս ափին էլ իր զորքով կանգնած էր Միր-Վեյսը: Այստեղ, սակայն, Միր-Վեյսն իմացավ, որ սպասալարի մոտ է իր զորքով գալիս արքայների սուլթանը (**ամենայն հավանականությամբ Նկատի Է ունեցվում Դուռանիների խանության խան Չամանը (1709-1726) – Մ.Ֆ.**): Այդ ժամանակ նա այնտեղ թողեց իր եղբայր Միր-Մահմեդին (**Գիլջանների խանության ապագա խան Միր-Մահմեդին, որը, սակայն, Միր-Վեյսի որդին էր – Մ.Ֆ.**), իսկ ինքն էլ գնաց, հարձակվեց և ոչնչացրեց 4.000 արքայական հեծյալների, որից հետո հետ վերադարձավ: Առավոտյան սպասալարը աջից դրեց իր եղբայր Իեսենի, ծախից՝ Ալեքսանդրին, և ահա նրա ռազմիկները ծանծաղուտ մտան: Աֆղանները կրակ բացեցին հրացաններից և մուշկետներից, սակայն Ալեքսանդրը հեծյալ զորքով անցավ, իսկ երբ Իեսեն ևս անցավ, աֆղանները դիմեցին փախուստի: Վրացիները հասան նրանց և շատերին կոտորեցին: Մեր-Մահմեդը չկարողացավ հեռանալ և պատսպարվեց Բաբալվեյի ժայռերում, որտեղ նրան շրջապատեցին ղզբաշ ռազմիկները: Հոգնած Միր-Վեյսը, որն օգնության էր գալիս իր զորքերով, ականատես լինելով այդ ամենին, սլացավ Ղանդահար: Տեսնելով այդ՝ Ալեքսանդրն ընկավ Միր-Վեյսի հետևից, որը թաքնվեց ավերված ամրոցներից մեկում: Այդ ժամանակ Ալեքսանդրը փորձեց հարձակում գործել դրա վրա և գրավել, սակայն ղզբաշները սկսեցին խորհուրդ տալ սպասալարին, թե. «Միր-Վեյսը խորամանկ է, սա իսկական Միր-Վեյսը չէ և, երբ հարձակվենք, նա թիկունքից կհարվածի և կոչնչացնի մեր ռազմիկներին»: Սպասալարը լսեց նրանց և Ալեքսանդրին իր մոտ կանչեց, թեև սա պնդում էր, որ Միր-Վեյսը հենց դա է, որ կա ու համառում էր հարձակման հարցով: Ի վերջո, նրան ստիպեցին վերադառնալ, իսկ ամրոցի մոտ էլ պահակազոր թողեցին: Օգտվելով դրանից՝ նույն գիշեր էլ Միր-Վեյսը ելավ և հեռացավ Ղանդահար: Այդ ընթացքում Միր-Մահմեդն իր հերթին փախուստի մատնեց ղզբաշներին ու ինքը ևս պատսպարվեց Ղանդահարում: Հետո, երբ իմացան, որ դա Միր-Վեյսն է եղել, ծայրահեղ տխրեցին, ինչից էլ առաջացավ այն չարիքը, որի մասին խոսք կգնա ներքևում: Հաջորդ օրը սպասալարը մոտեցավ և կանգ առավ Ղանդահարի պարիսպների տակ: Բոլորը կարծում էին, թե Միր-Վեյսը դուրս կգա, սակայն նա այդպես չկարգվեց: Դրանից հետո սպասալարն ուղարկեց Շարբաշարի սուլթանին, սակայն Միր-Վեյսը նրա լեզ էլավ և հետ չպրտեց: Տեսնելով այդ՝ Իեսեն և Ալեքսանդրը հարձակման գնացին, բռնեցին Միր-Վեյսին, ամրոցի դարպասների մոտ 200 հոգու կոտորեցին, գլխատեցին ու հաղթականորեն վերադարձան առավոտից մինչև երեկո տևած այդ մարտից: Այնուհանդերձ մարտերը շարունակվեցին ևս երեք ամիս և երկու կողմերից էլ շատերը զոհվեցին: Չնայած այն բանին, որ Ղանդահարի ճանապարհները փակ էին, սակայն պարենամթերքի առատության պատճառով Միր-Վեյսը որևէ բանի կարիք չուներ: Դրանից հետ ղզբաշների և վրացիների մեջ փորի հիվանդություն տարածվեց ու նրանց պարենամթերքը սկսեց չհերիքել: Տեսնելով սա՝ Միր-Վեյսն իր հերթին փակեց ճանապարհները և սկսեց սպանել պարենամթերքով դեպի գորթն ուղղվող ղզբաշներին: Այս պայմաններում Միր-Մամանդարը (**Ղալաթի խանության խան Միր-Մամանդարի – Մ.Ֆ.**), որը խոստացել էր զորքով օգնության գալ սպասալարին, ոչ եկավ և ոչ էլ պարենամթերք ուղարկեց, իսկ այդ ընթացքում հիվանդություններից ու ուտելիքի պակասից զորքը սկսեց նեղություն կրել, այն դեպքում, երբ Միր-Վեյսը ոգևորում էր իր ռազմիկներին: Մի անգամ Միր-Վեյսը առաջ ուղարկեց իր փոքրաթիվ ռազմիկներին, իսկ ինքն էլ աննկատ հետևեց նրան: Տեսնելով թշնամուն՝ ղզբաշներն և վրացիները իրար հերթ չտալով հարձակման անցան, աֆղանները դիմեցին փախուստի, սակայն, հենց սրանք բոլորը հայտնվեցին մի հարմար վայրում, Միր-Վեյսը հարձակվեց նրանց վրա, փախուստի մատնեց ու շատերին կոտորեց, թեև վրացիների արիության շնորհիվ մնացածները կարողացան հեռանալ: Այդ ժամանակից սկսած, սակայն, ղզբաշների վրա վախ եկավ և նրանք արդեն չէին կարողանում ճակատել աֆղանների դեմ: Միր-Վեյսը կրկին ելավ ամրությունից և ճակատեց, սակայն նա այդպես էր վարվում այն ժամանակ, երբ հարսնուր էր գտնում, իսկ մնացած ժամանակ մարտնչում էր նեղսիցի: Ի վերջո, վրացիներն և սպասալարը օգնության եկան, հաղթահարեցին Միր-Վեյսին ու կոտորեցին նրա ռազմիկներին, սակայն դրանից հետո հետևակ աֆղանները ամրացան ժայռերի վրա և կրակ բացեցին հրացաններից: Այդ ժամանակ էլ հենց եկավ մի ոմն ղզբաշ ու ասաց. «Սպասալարի հրամանն է, ավարտեք մարտը և նահանջեք»: Լսելով այդ՝ ղզբաշները թողեցին վրացիներին և հեռացան: Այս պայմաններում աֆղանները կրկին հարձակվեցին և շատերին սպանեցին, որից հետո սպանեցին նաև արիաբար մարտնչող Ալեքսանդրին: Ղզբաշները ահաբեկվեցին և սկսեցին սպասալարին խորհուրդ տալ նահանջել, մեծացնել զորքը, հետո նոր միայն գալ ու վերսկսել մարտ աֆղանների դեմ, բանի որ շատանում էին մահվան դեպքերը, ուժեղանում էին հիվանդություններն ու սովը: Իմացավ այդ մասին Միր-Վեյսը և սպասալարին ուղարկեց խաղաղության պայմաններն ասելու. «Եթե հեռանաս, ես քեզ վնաս չեմ տա, իսկ հետո, եթե շահը քեզ ռազմիկներ տա, կրկին արի»: Այս խոսքերին հավատացած սպասալարը հրամայեց գիշերով ելնել և ուղարկեց Իեսենի, որպեսզի ռազմիկները հետ չնային ու թողնեին միայն գումակը: Այդ ժամանակ նենգ Միր-Վեյսն ուղարկեց հրաձիգներին և նրանք կրակ բացեցին: Տեսնելով այդ՝ կանացիական ղզբաշները դիմեցին փախուստի: Իեսեն ևս դիմեց փախուստի և, չնայելով եղբորը, թողեց սպասալարին փոքրաթիվ ռազմիկների հետ միասին: Սպասալարը, սակայն, չգանկացավ փախչել և հետո եղող փոքրաթիվ զինվորներով ինքը հարձակում գործեց Միր-Վեյսի վրա: Նա հակառակորդին փախուստի մատնեց, սակայն, այն բանից հետո, երբ աֆղանները վերևից տեսան փախչող ղզբաշներին, ձայն տվեցին իրենց ռազմիկներին և իմաց տվեցին այդ մասին, որից հետո սրանք շուռ եկան ու կրկին հարձակվեցին սպասալարի վրա, իսկ վերջինս, թեև

բաջարար էր մարտնչում, քանզի սպանեց երեք հեծյալների, սակայն հետո մոտ վեց հոգի խոցեցին նրան լիզակներով և Զրիստոսի 1711 կամ Զրոնիկոսի 399 թվականին սպանեցին: Դրանից հետո աֆղանները ընկան ղզբաշների հետևից և ամբողջովին իրենց ձեռքը գցեցին նրանց հարստությունն ու ավարը: Իսկ ևս վրացիների հետ ժամանեց Գիրիշ, իսկ այնտեղից էլ՝ Սպահան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1711 կամ Զրոնիկոսի 399 թվականի հոկտեմբերին Ղանդահարում սպանեցին Զեյխտոյոյին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Զրոնիկոսի 398 թվականին Միր-Վեսլը (Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեսլը – Մ.Ֆ.) փախուստի դիմեց և ամրոց մտավ: Դրանից հետո նա ելավ այնտեղից և հարձակվեց խոտոր աղբայի (Զարթիի թագավորության աղբա Զեյ-խոտորուի – Մ.Ֆ.) վրա, սակայն այդ մասին ժամանակին իմացան, պատրաստվեցին, մարտի մեջ մտան: Միր-Վեսլի եղբորն և եղբորորդուն սպանեցին, նրա զորքը ոչնչացրին, վրացիները հաղթանակ տարան և Միր-Վեսլը փախավ: Զրոնիկոսի 399 թվականի սեպտեմբերի 27-ին, սակայն, պարտություն կրեց Ալեքսանդր աղբայազնը, որը առաջապահ գնդում էր գտնվում և, մինչ զորքը տեղ կհասներ, նրան, ինչպես նաև Զիսեիծին, Թեյմուրազին ու Թարխանին մի քանի թաթարների հետ միասին սպանեցին: Անցավ մի քանի օր, ամրոցից իր զորքով դուրս եկավ Միր-Վեսլը և սպասալարը նրա դեմ մարտի մեջ մտավ: Մի ուժեղ և դաժան ճակատամարտ սկսվեց ու, երդվում են ձեր գլխով, այն տեսնելն իսկ սարսափելի էր: Այդ ժամանակ, ահա, թաթարական զորքը աղբայի մոտից փախավ և նրա մոտ մնացին միայն մի քանի վրացիներ: Զեկուցեցին Իսեն Ցակլալամիծին. «Տեղ, զորքը հեռացել է և ձեր եղբայրն էլ չի երևում, մի կործանիր քեզ»: Աղբան, սակայն, պատասխանեց. «Կյանքս փրկելու համար ես ոչ ինձ, ոչ էլ իմ տոհմը խայտառակ չեմ անի»: Եվ ահա նա սկսեց, միտքնեց թշնամիների շարքերի մեջ ինչպես բազեն ճնճողուկների մեջ, լիզակահար տասպակեց երկու հոգու, սակայն նրա ձին գայթեց մի փոսի մեջ: Տեսնելով այդ՝ թշնամիները նետվեցին նրա վրա և սպանեցին, իսկ մինչ այդ էլ սպանել էին Իսեն Սակլալամիծին: Չորքը փախավ: Արբանյակայր Ալիդուլի խանը եկավ Փառա, տեղյակ պահեց չափին (Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյնի – Մ.Ֆ.) իրենց ծանր դրության մասին և շահը նրան կանչեց իր մոտ: Երբ Ալիդուլին եկավ, շահը նրան թուփչիբաշու պաշտոնը տվեց: Մնացած վրացիներից սպանվեցին Զիսեիծն և Ուրբանյեյի Փառայում, իսկ մնացածներին մեհմանդարը պարենամթերք ուղարկեց» (Սեֆևիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»): «Դրանից հետո պարսիկները երկու անգամ զորք ուղարկեցին Ղանդահարի դեմ, սակայն բոլորն էլ կոտորվեցին և հետ դարձան» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²⁵ «Զարթիի տիրակալ Վախթանգը (Զարթիի թագավորության աղբա Վախթանգ Վեդ (1709-1724) – Մ.Ֆ.) ... զորքով ելավ և շարժվեց Օվսեթի վրա: Նա ներս խուժեց, ավերեց 80 աշտարակ, այրեց և գերեզմարեց անհնազանդներին, անցավ Չրմազն ու ժգելյան հովիտներն և, առաջանալով Կեղեղա ու ժամանելով Կուրարո, այստեղից Զրիստոսի 1711 կամ Զրոնիկոսի 399 թվականին վերադարձավ Զարթի: Դվալեթիին տիրելուց հետո նա սրա բնակչության վրա հարկ դրեց և մնաց Գորիում՝ ուրախանալով ու խորհրդածելով» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1711 կամ Զրոնիկոսի 399 թվականի օգոստոսին Վախթանգը արշավեց Օսիա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Որոշ ժամանակ անցավ և Վախթանգ աղբան (Զարթիի թագավորության աղբա Վախթանգ Վեդ – Մ.Ֆ.) կանչեց Զարթիի զորքը, որից հետո հարձակում գործեցին Դվալեթիի վրա, հաղթանակ տարան և աղբան այնտեղ այրեց ու հիմնովին ավերեց 30 ամրություններ: Նա Վերին Նարիից մինչև Ներքին Կուրարո բոլորին հպատակեցրեց, հարկ սահմանեց և այնուհետև նրանք ծառայում էին նրան» (Սեֆևիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹²⁶ «Հայրց 1161 թվականին փաշան եկավ Բայազեդի վրա, հույժ ավերեց երկիրը, սակայն բերող գրավել չկարողացավ ու հեռացավ» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«Սրա տարի Արդուսի փաշան եկավ Բայազեդի վրա և բազում վնասներ հասցրեց բովանդակ Նահանգին: Նա շատ օրեր նստեց բերդի մոտ, սակայն չկարողացավ գրավել այն և հաղթված ու անդաժիտ հետ դարձավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Զրիստոսի 1712 և Հայրց 1161 թվականին Արդուսում փաշան եկավ Բայազեդի վրա և բազում վնասներ հասցրեց բովանդակ Նահանգին: Նա շատ օրեր նստեց բերդի մոտ, սակայն չկարողացավ գրավել այն և հաղթված ու անդաժիտ հետ դարձավ» (Անանու «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Դրանից հետո նա իր բազում զորքերով գնաց Զուխուր, թալանեց ողջ երկիրը և հուլիսի ամսի 9-ին՝ Վարդավառի օրը, որ երկուշաբթի էր, դարձավ Վան» (Անանու Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²⁷ «Հայրց 1164 թվականին Մուրթազա փաշան գնաց խոշաբի վրա, որպեսզի Զեյնալ-բեկին հանի այնտեղից և բեկ դնի Իբրահիմին: Իմացավ այդ մասին Զեյնալ-բեկը և նրանք միմյանց հանդիպեցին Ջանկայի դաշտում, որտեղ հույժ պատերազմեցին: Երկու կողմից էլ ավելի քան 50 հոգի ընկան, իսկ Արդուսյան անունով մի դատավոր էլ սպանվեց: Փաշան ինքը ևս գլխից վիրավորվեց, բայց հետո նրանք մարդ ուղարկեցին փաշայի մոտ և հաշտվեցին» (Անանու Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹²⁸ «Զրոնիկոսի 403 թվականին կախերը պարտություն կրեցին լեզգիներից և նրանց կոտորեցին» (Սեֆևիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«Եվ ահա այժմ նրանք, ժամանելով Զանտաք անունով գյուղը, այնտեղից տարան առանց բացառության բոլոր բնակիչներին» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Այլ-Մուլթան անունով իշխանը, որ պարսիկների անունից իշխում էր Դախի, Ջարի և Զաբաթալայի վրա, իշխեց իր սահմանակիցների վրա, որից հետո ապստամբեց ու, մարդկանց միաբանելով իր հետ, ասպատակեց Գուգարաց, Ուտյաց և Արցախի երկրները, ինչպես նաև Շաբին, Ինիսեյուն, Բասանջաղը, Մուսկարաբը, Զարդաթալուն և Զանդակի գյուղերը, որտեղ գերեզմարեցին ու ավար վերցրին» (Ղուկաս Կարեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁹²⁹ «Այն բանից հետո, երբ ջարեցիները անալագրին խուսանին, Իմամդուլի խանը (Վախթեթի թագավորության աղբա Դավիթ II-ը – Մ.Ֆ.) Իսենից օգնություն խնդրեց, իսկ սա Բարաուաշվիլիների զորքով ուղարկեց սպասապետ Լուարսաբին: Սրանք եկան և կախների զորքի հետ միասին կանգ առան Սագարոյում՝ պատրաստվելով հարձակվել Ջարի վրա: Այդ ժամանակ ջարեցիները ելել էին թալանի և ահա, իմանալով այդ մասին քարթեցիներն ու կախերը զինվեցին և գնացին նրանց վրա: Ջարեցիները հետախուզեցին և չցանկացան մարտնչել, սակայն որոշ երիտասարդ քարթեցիներ ու կախեր հարձակվեցին և, քանի որ սրանց չկարողացան կանգնեցնել, այլք էլ հետևեցին նրանց: Տեսնելով այդ՝ լեզգիները հարձակում գործեցին նրանց առաջապահ ուժերի վրա ու փախուստի մատնեցին, սրանք էլ ընկան ավելի մեծ զորքի վրա և ահա բոլորը փախան: Ջարեցիները հետապնդեցին նրանց մինչև Կիսիկի և անողորմ սպանեցին՝ մեծ ավար վերցնելով: Վշտացած քարթեցիները եկան Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախթեթի և Զեթի կյանքը»): «Զրիստոսի 1715 կամ Զրոնիկոսի 403 թվականին ... ջարեցիները եկան Վախթեթի, ժամանեցին Դուսան, անալագրին գյուղերը, գերեցին մարդկանց և հեռացան: Դրա կապակցությամբ կախերը օգնություն խնդրեցին Իսենից, որը Սաբարատիանոյի զորքով ուղարկեց Լուարսաբ սպասապետին, սակայն դրանից հետո Լուարսաբը փախստական և ջախջախված վերադարձավ Իսենի մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1715 կամ Զրոնիկոսի 403 թվականին լեզգիները ոչնչացրին իրենց հետապնդող կախերին, իշխաններից սպանեցին 23 հոգու: Իրոք, Իսեն աղբան սպասապետ Լուարսաբին Բարաուաշվիլիների զորքով լեզգիների վրա ուղարկեց, սակայն սրանք Սագարոյի մոտ պարտություն կրեցին և լեզգիներն ու ջարեցիները ոչնչացրին քարթեցիներին և կախերին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ Վախթեթում իշխում էր Դավիթը, որի պարսկերեն կոչում էին Իմամդուլի խան (Վախթեթի թագավորության աղբա Դավիթ II-ը – Մ.Ֆ.), նա Երեկեղի (Վախթեթի թագավորության աղբա Զեթակի I-ի – Մ.Ֆ.) որդին էր: Եվ ահա Իսեն աղբան նրան օգնության ուղարկեց Զարթիի զորքը և սարդապ Լուարսաբին, լեզգիները ճակատեցին քարթեցիների դեմ, վերջիններս պարտություն կրեցին և պարտված վերադարձան» (Սեֆևիա Զիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

⁵⁹³⁰ «Հայրց 1165 թվականի հունվարի 18-ին Ջանալի Մահմեդ փաշան եկավ Բազի, հասավ Արձեշ, իր մարդուն քաղաք ուղարկեց և հրամայեց, որ բոլորը՝ մեծից փքր, ելնեն ու մինչև Բերկի իրեն ընդառաջ գան: Ողջ զորքը՝ 5.000 հոգի, հասավ Բերկի, այնտեղ նրանց նոր ուժեր միացան, կազմեցին 6.000 հոգի և գնացին առաջ, որտեղ բազում ու անասելի ոճիրներ գործեցին, քանզի եզդիներին և անվեղ քրիստոնյաներին առիաստարակ բոլորին սպանեցին, մարդկանցով ու անասուններով լի տներն և ախոռները այրեցին, մեջը եղածներին չնչախեղդ արեցին, 4, 5, 6 անգամ էլ սրով հարվածելով փրկվածներին սպանեցին, ութերից կախելով մարդ ու անասուն տանջամահ արեցին, ողջ երկիրը ձիու կոխան դարձրին, ծեր և պառավի էլ սրով սպանեցին: Նրանք հայերից և եզդիներից գեղեցիկ կին ու տղամարդ, երիտասարդ և մանուկ 600 հոգի տարան, բռնեցին 30.000 ոչխար, անթիվ ծի ու ջորի, երկնք, գոմեշ, պղնձեղեն և արծաթեղեն՝ անթիվ քանակի: Ժամանակը ծնեալի էր, շատ ձյուն էր դրել և ցուրտ էր, սակայն մարդիկ փախստական եղան ու ընկան լեռներն և ձորերը, հանդերն ու դաշտերը, որտեղ շատերը սառեցին և ցրտահարվելով մահացան: Ինչ վերաբերվում է այն խեղճ հետիոտն գերիներին, ապա նրանց, որոնց բռնում էին ձիերի առջևից, անասելի տանջանքներ կրեցին, մանավանդ կանայք,

որոնք այդ զագրագործների և անասովածների անօրեն գողը դարձան: Եվ ահա հունվարի 24-ին նրանք բազում գերիներով ու ավարով քաղաք մտան» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1165 թվականին քալի Բուզուբ Մահմեդ փաշան եկավ Վան, հետո գնաց մահմեդականների վրա՝ Աբադա լեռան կողմերը: Նա գերեց 600 հոգի, տարավ 30.000 ոչխար, անթիվ ձի, ջրղի, եգ, գոմէշ և կով» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³¹ «Զրիստոսի 1717 կամ Զրոնիկոնի 405 թվականի... ամռանը 8.000 հոգու կազմով Սուլխավից ելան լեզգի-ջարեցիները և ամայացրին Բալիխան ու Կցիայի կիրճը մինչև Թավմիզվալ: Իմանալով այդ մասին՝ Բակարը ուղարկեց իր հորեղբայր Սիմոնին..., որը 300 հեծյալներով ժամանեց Նազար գյուղ, սակայն այստեղ լեզգիները հարձակում գործեցին նրա վրա և շրջապատեցին: Յրացաններից կրակ արձակելուց հետո վրացիները միարժեպեցին թշնամու խիտ շարքերի մեջ և, փախուստի մատնելով հակառակորդի ռազմիկներին, սկսեցին կոտորել ինչպես վայրի գազանների, սակայն իրենց մեծաբանակության պատճառով լեզգիները ի վերջո ցրեցին վրացիներին: Այդ ժամանակ, ահա, ջարեցիները իրար գլուխ հավաքվեցին և, ջարդելով վրացիներին, ստիպեցին դիմել փախուստի՝ հետապնդելով վերջիններիս մինչև Մառնեուլյան լեռներ: Դրանից հետո նրանք վերադարձան և ձեռք բերած ավարով անցան Կարախան, սակայն շոգի ու ծարավի պատճառով շատերը զոհվեցին: Դրանից հետո որոշ ժամանակ նրանք չէին համարձակվում թալան իրականացնել» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիլի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1717 կամ Զրոնիկոնի 405 թվականի հուլիսին լեզգիները սապատակեցին Բոլնիսեթին և թալանեցին: Նազար գյուղի մոտ նրանց հասան փոքրաթիվ բարդեցիներ, սակայն պարտություն կրեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁹³² «Յայոց 1166 թվականի օգոստոսի 26-ին Դելի Դուսեյն փաշան 40 բայրագով եկավ, սակայն քաղաքացիները նրա դեմ ելան: Նրանք պատերազմեցին իրար դեմ Լեզգա դաշտում, փաշայի զորքը հաղթեց և, շատ մարդկանց վիրավորելով, փախուստի մատնեց՝ կողոպտելով նրանց ձիերը, գնեթերը ու հանդերձները: Այսպես նրանք մերկ և ամոքահար դարձան հետ, իսկ փաշան էլ հասավ Դավիթը ու գիշերը մնաց: Չաջորդ օրը նա կրկին ուզեց քաղաք մտնել և այս անգամ քաղաքացիները չդիմադրեցին» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1165 թվականին օգոստոսի 26-ին Դելի Դասան փաշան և դուլերը կոպեցին, սակայն նա դուլերին ջարդեց ու մերկ, վիրավոր և տկուր վիճակում հետ դարձրեց, բանգի 40 բայրագ ուներ, որոնք լավն էին» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³³ «Իրենց ամենամյա հարձակումներով լեզգիները ամայացնում էին շրջանները Կուրի և այս, և այն կողմում: Այն կողմում նրանք ամայացնում էին Շեքիի շրջանը, Ղափալան, Դասանան և Շամախի քաղաքի շրջակայքը, իսկ այս կողմում՝ Ղազախի շրջանը, այսինքն՝ Աղստևը, Ամիր-Շամաշադիլան, այսինքն՝ Չաբանը, ինչպես նաև չորս գետերի շրջան Գանջապասանան, այսինքն՝ Շամբորը, Զուրաբպասան՝ Ոսկանապատ գետի հովիտը, և շատ գյուղեր Դարտավի շրջակայքում: Նրանք կոտորում էին հարթավայրերում գտնվող գյուղերի բնակչությանը, թալանում էին և գերեվարում՝ ամեն ինչ վերածելով անապատի: Այս ամենից փրկվածները դիմում էին փախուստի և ապաստանում էին Արցախի լեռներում, որտեղ, փրկվելով այնտեղի ամրություններում, սկսում էին հոգ տանել իրենց ապրուստի մասին» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Իրենց ամենամյա հարձակումներով լեզգիները ամայացնում էին շրջանները Կուրի և այս, և այն կողմում: Այն կողմում նրանք ամայացնում էին Շեքիի շրջանը, Ղափալան, Դասանան և Շամախի քաղաքի շրջակայքը, իսկ այս կողմում՝ Ղազախի շրջանը, այսինքն՝ Աղստևը, Ամիր-Շամաշադիլան, այսինքն՝ Չաբանը, ինչպես նաև չորս գետերի շրջան Գանջապասանան, այսինքն՝ Շամբորը, Զուրաբպասան՝ Ոսկանապատ գետի հովիտը, և շատ գյուղեր Դարտավի շրջակայքում: Նրանք կոտորում էին հարթավայրերում գտնվող գյուղերի բնակչությանը, թալանում էին և գերեվարում՝ ամեն ինչ վերածելով անապատի: Այս ամենից փրկվածները դիմում էին փախուստի և ապաստանում էին Արցախի լեռներում, որտեղ, փրկվելով այնտեղի ամրություններում, սկսում էին հոգ տանել իրենց ապրուստի մասին» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁹³⁴ «1718 կամ Զրոնիկոնի 406 թվականին Սուրիալիս (Լեզգիական իսլամության խան Սուրիալիս իբն Գիդեյ-բեկ (1680-1748) – Մ.Յ.) ավերեց Բոլնիսեթը» (Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»):

⁵⁹³⁵ «Յայոց 1167 թվականի օգոստոսի 7-ին եկավ Զայաջի Մահմեդ փաշան և ահա փետրվարի 1-ին խալի Աղայի, Նրա որդի Մահմեդ բեկի ու Նոի աղայի որդի Մահմեդ բեկի գլխավորությամբ նրա դեմ մեծ խռովություն եղավ: Սրանք տիրեցին բերդին և արագան այնտեղ: Դետո, սակայն, շատ հարվածներ հասցրին Այի աղայի տանը, որը, փախստական լինելով, ուրիշ տներ էր անցնում, սակայն ամեն անգամ այդ տներին հրամոքներով հարվածում էին: Արդյունքում շատ վնաս եղավ և շատ մարդիկ մեռան: Ի վերջո, Այի աղան չիամբերեց և փետրվարի 28-ին իր եղբայր Աբդուլլահ աղայի ու Թամուր աղայի որդի Մահմուդի հետ միասին գաղտնի փախավ քաղաքից: Այդ ժամանակ դուռադարձները թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի (1703-1730) – Մ.Յ.) հրամանով հարձակվեցին և թալանեցին Այի աղայի ու Նրա եղբայր Աբդուլլահ աղայի տունը, ապա մարդիկ ուղարկեցին, Մահմուդին քաղաք բերին և ապրիլի 3-ին հրացանով սպանեցին» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1167 թվականին Զայաջի Մահմեդ փաշան եկավ Վան և մեծ կռիվ եղավ Նոի աղայի տղայի ու Այի աղայի հետ: Նրանք շատ կռիվ արեցին, բերդից հրամոքներով հարվածեցին և այս երկուսը փախան, իսկ Այի աղայի տունն էլ այրեցին» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³⁶ «Եվ ահա Տիրոջ 1719 թվականին Յայոց աշխարհի վրա իբրև անձրև թափվեցին Կովկաս լեռան լեռնականները, որոնք մեծ կոտորած արեցին: Նրանք հայերից շատ մարդկանց գերեցին, իսկ շատերն էլ ստիպված փախան և պատսպարվեցին լեռների վրա, մնացածներում ու անմատչելի ամրոցներում, թեև սրանցից շատերին էլ ծխով խեղդեցին, դուրս հանեցին և գերեցին կամ սպանեցին» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Այդ տարի ելավ լեզգի կոչվող ազգն ու գրավեց Աղվանից երկիրը մինչև Գեղամա գավառ: Վերջինս ամեն ինչի ավերեց, գերեց և անմարդաբնակ դարձրեց, անողորմաբար կատարեց տղաներին ու աղջիկներին, մարդկանց իրենց ունեցվածքով հանդերձ ավարառության ենթարկեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³⁷ «Չենց այս ժամանակ էր, որ Տաշրագ տղնախում գտնվող և Աղեկի թոշվող քարափամիջում ամրացան Օձուն գյուղի գյուղացիները, իսկ, բանի որ լեզգիները ոչ մի կերպ չկարողացան հնազանդեցնել նրանց, նրանք մոտակայքում գտնվող մեղունների փեթակները վերցրին և նետեցին նրանց վրա, ընդ որում միաժամանակ նաև ներքևում հուր արեցին ու ծուխ առաջացրին: Արդյունքում մեղունները կատաղեցին և ընկան գյուղացիները վրա, որից հետո սրանք ծխից, ինչպես նաև մեղուններից շատ վնասներ կրեցին: Այդ ժամանակ շատերը իրի գոհ դարձան կամ մեղունների խայթոցներից բռնեցին, իսկ լեզգիներն էլ, օգտվելով դրանից, ստան նրանց մեջ՝ սպանելով փրկվածներին, իսկ նրանց էլ, որ կենդանի էին մնացել, գերության բռնեցին» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

Այս մասին հայտնում է նաև Վարդան Օձնեցին:

⁵⁹³⁸ «Յայոց 1168 թվականի օգոստոսի 30-ին եկավ Դաջի-այի փաշան: Նա սպանեց Նաման աղայի որդի Դասան աղային և Նամայի որդի Այի աղային, իսկ մյուս աղաներն էլ նրա վախից եկան նրա մոտ: Միայն Լոթոն Զուսուֆ աղան էր, որ իր զորքով մնաց Ներքին բերդում: Այդ ժամանակ դրեցին հրամոքները և մինչև լույս հարվածեցին բերդին...: 22 օր և գիշեր կռվեցին ու հրամոքների 500 կրակոցով հարվածեցին իրար: Այսպիսով, խալի աղայի որդին փաշայից 50 ընտիր մարդ վերցրեց և նրանց հետ գնաց Վերին բերդ: Այնտեղից նրանք մտան Ներքին բերդ և, մինչ Զուսուֆ աղան ու իր զորքը անհոգ նստած էին, սրանք հանկարծակի վրա հասան, հարվածեցին, վիրավորեցին, խլեցին նրանց ինչքը, իսկ բոլոր գլխավորներին էլ տարան փաշայի մոտ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹³⁹ «Դրանից հետո լեզգիները ավելի շատ համարձակություն ձեռք բերին և ձեռք բարձրացրին Կախեթիի ու վրաց ժողովրդի վրա: Մի բանի արյունահեղ մարտեր տեղի ունեցան և երկու կողմից էլ ոչ բիչ արյուն թափվեց: Կախեթիի Իմամ-Ղուլի խանը (Կախեթիի թագավորության արքա Դավիթ II-ը – Մ.Յ.) երեք անգամ փախուստի մատնվեց, իսկ նրա զույլն ու ունեցվածքը թալանվեցին: Եվ այսպես, տարին տարու վրա առաջ շարժվելով, լեզգիները ամայացրին նրա ողջ երկիրը և թալանեցին նույնիսկ նրա հոր (Կախեթիի թագավորության արքա Դեռակի I-ի – Մ.Յ.) արքայական նստավայրը, որից հետո, մի կողմ թողնելով եպիսկոպոսական տունը, բարձրացան Տուշիյան լեռների ամրությունները» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Դրանից հետո լեզգիները ավելի շատ համարձակություն ձեռք բերին և ձեռք բարձրացրին Կախեթիի ու վրաց ժողովրդի վրա: Մի բանի արյունահեղ մարտեր տեղի ունեցան և երկու կողմից էլ ոչ բիչ արյուն թափվեց: Կախեթիի Իմամ-Ղուլի խանը (Կախեթիի թագավորության արքա Դավիթ II-ը – Մ.Յ.) երեք անգամ փախուստի մատնվեց, իսկ նրա զույլն ու ունեցվածքը թալանվեցին: Եվ այսպես, տարին տարու վրա առաջ շարժվելով, լեզգիները ամայացրին նրա ողջ երկիրը և թալանեցին նույնիսկ նրա հոր (Կախեթիի թագավորության արքա Դեռակի I-ի – Մ.Յ.) արքայական թեյալի նստավայրը, որից հետո, մի կողմ թողնելով եպիսկոպոսական տունը, բարձրացան Տուշիյան լեռների ամրությունները» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Նաև հազարացիների սահմանակից պետությունները, այդ թվում նաև լակզերն ու թաթարները հարձակվեցին և անհամար անձանց՝ տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդների և կույսերի, մանուկների և տղաների առհասարակ՝ չարաչար գերություն տարան ու կոտորած արեցին» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1):

«Կովկասյան լեռներում բնակվող լեզգիները հարձակվեցին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի վրա՝ ավերելով, բռնադատելով ու բայթայելով ուր որ հասնում էին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹³⁹ «Եվ ահա այժմ՝ Չայոց 1171 թվականի օգոստոսի 10-ին, լեզգիների բոլոր ցեղերը իրենց առաջնորդների հետ միասին՝ վերոհիշյալ Սուրխավը (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.), Շամխալը, Իսմինը, Չաջի-Դավուդն և Ալի-Սուլթանը, իրենց ողջ ուժով մոտեցան Շամախի բաղաթիվ։ Նրանք 8 օր կատաղի մարտ մղեցին, սակայն գրավել այս բաղաթը չկարողացան։ Դրանից հետո նրանց լուր հասավ, որ իրենց իսկ ցեղակիցները սեփական երկրում ապստամբություն են բարձրացրել, դրա համար էլ մի գիշեր նրանք անակնկալ թողեցին բաղաթն և վերադարձան իրենց երկիրը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5)։

«Եվ ահա այժմ՝ Չայոց 1171 թվականի օգոստոսի 10-ին, լեզգիների բոլոր ցեղերը իրենց առաջնորդների հետ միասին՝ վերոհիշյալ Սուրխավը (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.), Շամխալը, Իսմինը, Չաջի-Դավուդն և Ալի-Սուլթանը, իրենց ողջ ուժով մոտեցան Շամախի բաղաթիվ։ Նրանք 8 օր կատաղի մարտ մղեցին, սակայն գրավել այս բաղաթը չկարողացան» (Ղուկաս Կարսեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1)։

«Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրաթներ և ցեղեր իրենց բաշքուղների հետ միասին։ Իբրահիմ Սուլթանը և Չաջի-Դավուդ-բեկը վերջին ժամանակներս արդեն մի բանի տարի է, որ հարձակվում են ղզբաշական գյուղերի ու բաղաթների վրա, կողոպտում են դրանք և ավերում։ Ահա և այս նվիրական տարում նրանք գրավեցին սահմանի վրա գտնվող Շամախի բաղաթը, որը Իրանի պարծանքն էր, ինչպես նաև արշավեցին Գանձակի վրա» (Ռաշիդ «Պատմություն»)։

⁵⁹⁴⁰ «Լեզգիների դեմ ելավ նաև Գանձակի Օղուրու խանը , սակայն, պարտություն կրելով Շամբորի մոտ, փախուստի դիմեց և թաքնվեց Գանձակում» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5)։

⁵⁹⁴¹ «Իմանալով այն մասին, որ Մահմեդ-Ղուլի խանը (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) շահի (Սեֆյանների շահության շահ Ջուսեյնի – Մ.Ֆ.) առաջ մշտապես բողոքում է իրենից, Վախթանգ խանը (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) շահի մոտ մի սուրիանդակ ուղարկեց բացատրությունով, թե. «Ես բեգ թշնամի չեմ, այն ամենը, ինչ գրվել է իմ մասին, սուտ է։ Ես բեգ կբացատրեմ իմ դժգոհության պատճառը, բանձի դու, ինձ նշանակելով սերսաբյար, հրամայել էիր գնալ լեզգիների վրա, սակայն, երբ ես պատրաստվեցին արշավանալիս, դու հանկարծ գրեցիր ինձ, որ ես չգնամ լեզգիների վրա ու հետ դառնամ։ Ես կատարեցի թո՛ հրամանը, սակայն լեզգիները, տեսնելով, որ ես վերադարձել եմ, ամայացրին իմ երկիրը և թալանեցին գյուղեր ու ողջ մարզեր՝ կոտորելով շատ մարդկանց, գերեվարելով և ծանր վնաս հասցնելով» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»)։

«Քրիստոսի 1720 կամ Քրոնիկոնի 408 թվականին Վախթանգ արքան (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.), որպես օգնություն Իմանուլի խանին (Կախեթի թագավորության արքա Դավիթ II-ին – Մ.Ֆ.), զորք ուղարկեց լեզգիների վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»)։

⁵⁹⁴² «Այս Ալի-Սուլթանը, Չայոց 1170 թվականին Նույն այդ լեզգիական ցեղից հավաքելով 8.000 հոգանոց մի մեծաբանակ զորք, եկավ Գանձակ բաղաթ և իր զորքով մտավ նրա մոտ գտնվող Սուլթաբուկան գյուղը։ Դրանից հետո բաղաթացիները թույլ տվեցին նրան առաջանալ մինչև բաղաթի հրապարակը, սակայն, երբ լեզգիները մտան բաղաթի փողոցները, այդ ժամանակ ուղքի ելած բաղաթացիները անցումի այս ու այն կողմից փակեցին նրանց ճանապարհը և կոտորեցին 1.020 հոգի, մի հոգի ավել կամ պակաս կամ այդ չափի։ Եվ ահա լեզգիները, ոչ մի վնաս չկարողանալով հասցնել, հետ դարձան ու ամոթահար գնացին իրենց տեղերը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5)։

«Զմռան արթան (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) իմացավ լեզգիների հայտնվելու մասին և կանգնեց Չուևանկում, բանձի Սուրխավը (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.) սպառնում էր Գանձակից։ Այստեղից նրա զորքերը լեզգիների հեռու վանեցին Գանձակից, սակայն ազնաուրները, որոնք սկսել էին համարել, թե իրենց Ղանդահար են ուղարկելու, խռովություն բարձրացրին։ Այդ ժամանակ արթան նրանցից ոմանց սպանեց, այլոց տանջահարեց, իսկ երրորդներին էլ զրկեց ժառանգությունից» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։

«Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրաթներ և ցեղեր իրենց բաշքուղների հետ միասին։ Իբրահիմ Սուլթանը և Չաջի-Դավուդ-բեկը վերջին ժամանակներս արդեն մի բանի տարի է, որ հարձակվում են ղզբաշական գյուղերի ու բաղաթների վրա, կողոպտում են դրանք և ավերում։ Ահա և այս նվիրական տարում նրանք... արշավեցին Գանձակի վրա» (Ռաշիդ «Պատմություն»)։

⁵⁹⁴³ «Չայոց 1170 թվականի մայիսի 27-ին Տուֆա Աբդուլլահ փաշան գնաց Խոջաբ բերդի վրա» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹⁴⁴ «Այդ ժամանակ լեզգիների մի ինչ-որ առաջնորդ, որի անունը Սուրխավ էր (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.), հասավ Վրաց երկիր, անցավ Կախեթի և Տփղիսի նեղքին մատով ու ամայացրեց Սոմխեթ և Դումանիս կոչվող երկրները» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5)։

«Նաև հազարացիների սահմանակից պետությունները, այդ թվում նաև լակերն ու թաթարները հարձակվեցին և անհամար անձանց՝ տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդների և կույսերի, մանուկների և տղաների առնասարակ՝ չարաչար գերություն տարան ու կոտորած պրեցին» (Անսուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1)։

«Կովկասյան լեռներում բնակվող լեզգիները հարձակվեցին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի վրա՝ ավերելով, բռնադատելով ու բայթայելով ուր որ հասնում էին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹⁴⁵ «Դրանից հետո Շամախիի բնակիչները սկսեցին ամրացնել բաղաթը։ Նրանք այն շրջապատեցին խորը փոսերով և պարսպով, բարձրացրին պարսպներն ու ամրացրին դրանք։ Միաժամանակ հապճեպ այլ վայրերից՝ Գանձակից, Ղարաբաղից և Մուղանից, զորք եկավ, իսկ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Ջուսեյնի – Մ.Ֆ.) հրամանով էլ Աղուլիսից բաղաթ եկավ մի նոր խան՝ Դուսեյն խան անունով։ Այսպես բաղաթը պահեցին մինչև հաջորդ տարվա Նույն ամիսը։ Եվ ահա այդ ժամանակ վերոհիշյալ լեռնականները կրկին եկան, ընդ որում ավելի մեծ բանակությամբ, բան առաջին անգամն էր։ 12 օրվա ընթացքում նրանք համառ մարտեր մղեցին, իսկ հետո Չայոց 1170 թվականի Աստվածածնի պահքի կեսին բաղաթը գրավեց, ընդ որում դա տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ։ Ինչպես արդեն ասացինք, մահմեդականները լինում են երկու տեսակի՝ շիաներ և տունիներ։ Քարթլի բնակչությունը կիսվում էր երկու մասին, սակայն տունիներն ավելի մեծաբանակ էին, դրա համար էլ Սարդյուխտաղ կոչվող թաղամասի բնակչությունը գիշերով իրենց կողմից բացեցին դարպասները և թշնամական զորքի մի մասին բաղաթ թողեցին, իսկ լուսաբացն էլ միացան սրանց ու բաղաթը նրանց ձեռքը հանձնեցին։ Մոտեցավ բաղաթ՝ լեզգիները մահմեդական ղզբաշների դեմ գործի դրեցին իրենց սրերը։ Ինչպե՞ս նկարագրեմ այն փորձանքներն ու թափված արյունը, որը հոսում էր շուկայով ինչպես գետը։ Քաղաքի հրամանատարներից 800 այրեր, որոնք թաքնվեցին բաղաթի կենտրոնում գտնվող իրենց սգկիզում, կենդանիների անան կոտորվեցին։ Լեզգիները ամենևին էլ չցարպեցրին կոտորածը և վշտի բոլոր ձայները կոտրեցին։ Պարսից զորքից շատերն և նրանց հրամանատարները փախան ուր պատահի, տներն ու գույքը թալանվեց, իսկ ընտանիքներն և երեխաները գերվեցին։ Դուսեյն խանին բռնեցին և, պահելով մի բանի օր, փոխանցեցին Իբրահիմ-աղայի եղբայր Փեթաբին, որը սպանեց նրան՝ վրեժ լուծելով իր հոր ու եղբոր համար։ Դա ժողովուրդը, սակայն, բաղաթի, ինչպես նաև շրջակա գյուղերի բրիստոնյաները, բացառությամբ մի բանի դեպքերին, առանձնապես չոտմեցին կոտորածից, բանի որ Քրիստոսի ողորմածությամբ նրանք փրկվեցին։ Նրանց զույքը, թեև զգալի չափով թալանվեց, սակայն երեխաներն և որդիները չգերվեցին» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5)։

«Դրանից հետո լեզգիները, արդեն ավելի մեծ բազմությամբ, բան առաջին անգամն էր, կրկին դարձան Շամախիի վրա, 20 օր պատերազմեցին, որից հետո օգոստոս ամսի սուրբ Աստվածածնի պահոց չորեքշաբթի օրը գրավեցին այն՝ սուրբ գործի դնելով բոլոր շիա պարսիկներին և հայերից ոմանց նկատմամբ» (Ղուկաս Կարսեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1)։

«Այդ ժամանակ լեզգիական զորքերը գրավել էին Շամախին» (Միմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10)։

«Չայոց 1170 թվականի օգոստոսին Կովկասյան լեռներում բնակվող լեզգիները եկան և գրավեցին Շամախի բաղաթը։ Նրանք բոլոր պարսիկներին սրի բաշեցին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹⁴⁶ «Շանլեյն կրկին փախավ և ապաստանեց Չուրտայում» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»)։

⁵⁹⁴⁷ «Շամախիի գրավումից հետո Գանձակի խանը և Երևանի տիրակալը (Երևանի խանության խան Մեծրալին (1719-1724) – Մ.Ֆ.) այդ ամենի մասին իմաց տվեցին շահին (Սեֆյանների շահության շահ Ջուսեյնին – Մ.Ֆ.), ամեն ինչ ներկայացնելով նրան, որից հետո իրենց զորքերով եկան Կուր գետի ափին գտնվող Աղվանից բաղաթը։ Այնտեղ էին հավաքվել Երևանի խանը հարակից շրջանների բոլոր տիրակալների հետ միասին, Գանձակի խանը իր բոլոր իշխանների հետ միասին և մնացած մեծաբանակ զորքը՝ 30.000 հոգու կազմով։ Արթուրից, սակայն, զորք չեկավ և ոչ մի օգնություն չուղարկվեց, բանից նա զբաղված էր Դանդաղաբի մոտակայքում մղվող պատերազմով։ Արթան միայն խոսքով և գրավոր նրանց կոչ արեց անել այն ամենը, ինչ հնարավոր է։ Վարպետ և չարագործությունների սովոր, իրենց արտաքինով սարսափելի այդ մարդակեր գազանները, սակայն, որոնց միայն տեսքից և ձայնից բոլորը, ով մոտակայքում էր, դողում էին, այդ ժամանակ փորձառու որսորդների նման աննկատ ու անաղմուկ մոտեցան և հավաքվեցին մեծ գետի ափին, որից հետո մի գիշեր անաղմուկ անցան այն։ Այդ ժամանակ պարսից կանաչաբարդ և վախկոտ ազգն, ըստ իր

սովորության, ողջ գիշեր մինչև առավոտ զբաղված էր հարբեցողությամբ ու կերուխուսով, իսկ առավոտյան էլ այն խորը քուն մտավ՝ միայն արեգակը ծագելուն պես նախատեսելով ելնել և պատրաստվելով ճակատամարտի: Մինչ, սակայն, պարսիկները անշտապ պատրաստվում էին, լեզգիները, հարվածելով նրանց, ջարդեցին և, նետվելով փախչողների հետևից, բռնեցին մինչև Արցախյան լեռների ստորոտը՝ Տրտու գետը, որը խաչելի հովտում էր: Միա այս կերպ պարսիկները խայտառակվեցին և հուսափառ եղան, իսկ խազարներն էլ, վերցնելով ավարը, ուրբա վերադարձան իրենց մոտ: Դա տեղի ունեցավ Զայոց 1170 թվականի աշնանը» (Եսայի 3ասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

⁵⁹⁴⁸ «Հուլիսի 28: Տփղիսի բնակիչ Ռոմանի Արիստոմանը՝ ծագումով հայ, որը, սակայն, դիմել էր կաթոլիկությանը և վերջերս ֆրանսիական Կոմպանիայի թարգմանիչն էր, փախել էր Սպահանից և Համադանով ժամանել Ռեշտ: Նա պատմեց, թե աֆղանները ինչ կերպ գրավեցին Սպահանը: «Քրիստոսի 1722 թվական, փետրվարի 18: Աֆղանցի Մահմուդ խանը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը (1716-1725) – Մ.Ֆ.)՝ Միր-Վեյսի (Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.) որդին, 12.000 հոգանոց զորքով Կրմանի միջով ուղղություն բռնեց դեպի Սպահան: Նա գրավեց Վարզանը, որը Սպահանից 15 աղաջա կամ 80 վերստ հեռավորության վրա էր: Այդ օրը արաբական սարդաբլուր շահի (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելի – Մ.Ֆ.) մոտ Սպահան ուղարկեց մի սուրհանդակ հայտնելով. «Իրոք Մահմուդը զորքով գալիս է Սպահանի վրա, միջոցներ ձեռնարկիր»: Շահը, ստանալով լուրն այն մասին, որ Մահմուդն իրոք գալիս է Սպահանի վրա, հրամայեց իր բոլոր իշխաններին, խաններին, բեկերին և բեկազադներին հավաքվել: Նրա հրամանով հավաքվեցին նաև Դուլ ու Դոնջիբաշի կոչվող զորքերը: Եվ ահա շահն ասաց. «Պատրաստե՛ք զենքերն և հրանոթները, դեմ ելե՛ք աֆղաններին ու թույլ մի տվե՛ք նրանց հասնել Սպահանին»: Այս կերպ հավաքվեցին 18.000 հոգի 24 հրանոթներով: Այդ օրը նրանք շրջակա գյուղեր մարդիկ ուղարկեցին և հավաքեցին ևս 12.000 թվանքիներ՝ գյուղացիների, որոնք կարողանում էին զենք կիրառել, և նրանց Սպահան բերեցին: Փետրվարի 20: Հիշատակված երկու ջոկատներով 30.000 հոգով և 24 հրանոթների կազմով ելան ու մեկնեցին Գյուլանաբադ, որտեղ կանգնած էին աֆղանները՝ մայրաքաղաքից 3 աղաջա կամ 15 վերստ հեռավորության վրա: Նույն օրն էլ, երբ պարսկական զորքերը ելան Սպահանից, շահը հրահանգեց Ջուղայի հայերին, թե. «Քանի որ իմ զորքերը ես ուղարկել եմ պատերազմի, ինձ պալատի պաշտպանության համար 300 լավ զինված երիտասարդների ուղարկե՛ք»: Ջուղայի քալանթարը և բեթխուդան հավաքեցին 300 առողջ երիտասարդ հայերի, լավ զինեցին նրանց հրացաններով, ատրճանակներով, արերով, վահաններով ու դաշույններով և ուղարկեցին պահպանելու շահական պալատը: Այս ջուղայեցիների հրացաններն ու ատրճանակները բոլորը անգլիական էին: Հենց որ նրանք հասան պալատին, սակայն, ղզբաշները խլեցին նրանց բոլոր զենքերը և ասացին նրանց. «Այժմ դուք պետք է ձեզ մոտ վերադառնաք, իսկ երբ պետք լինի, մենք կկանչե՛ք ձեզ»: Հայերը, սակայն, չցանկացան կամավոր հեռանալ՝ ասելով, որ շահն է իրենց կանչել և իրենք կհեռանան միայն նրա հրամանով, հակառակ դեպքում իրենց պետք է հեռացնեն ուժով: Փետրվարի 24: 30.000 հոգանոց ղզբաշական զորքը 24 հրանոթներով դեմ առ դեմ ելան աֆղաններին: Փետրվարի 25-ի առավոտյան շահից մի սուրհանդակ եկավ ճամբարում գտնվող Ախթա-Ռովլաթի և մյուս հրամանատարների մոտ, ընդ որում շահը գրում էր. «Հենց որ բացե՛ք այս նամակը, անմիջապես զնացե՛ք աֆղանների վրա, ճակատե՛ք նրանց դեմ և թող Աստված ձեզ հետ լինի»: Փետրվարի 25-ի երեքօրին շահի զորքերը պայքարի մեջ մտան աֆղանների դեմ հետևյալ կարգով: Եվ այսպես, Տփղիսի Վախթանգ խանի (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր, ղուլար-աղաթի Ռուստամ Միրզան իր ջոկատով կազմեց աջ թևը, տեղավորվելով Մահմուդի դեմ, կենտրոնը զբաղեցրեց Ախթա-Ռովլաթն իր ջոկատով, իսկ ձախ թևում էլ տեղակայվեց ղոնջիբաշին իր ջոկատով՝ դիրքեր գրավելով Մահմուդի սերաքթար Ամանոլլա Սուլթանի դեմ: Ախթա-Ռովլաթը և ղոնջիբաշին հարձակման անցան Ամանոլլայի դեմ, որը ուներ 60 զամբուրակներ, որոնք ամրացված էին ուղտերի վրա: Այս ուղտերը պառկած էին գետնին և աֆղանական զորքը կանգնած էր նրանց հետևում: Եվ այսպես, երբ ղզբաշ զորքերը հարձակման անցան, Ամանոլլան իր զորքով մի կողմ բաշվեց և այդ կերպ բացեց հրետանու դիմացը, որից հետո 60 զամբուրակների միաժամանակյա համազարկը փախուստի մատնեց Ախթա-Ռովլաթին և ղոնջի-բաշին իրենց զորքերի հետ միասին: Այդ ընթացքում Ռուստամ Միրզան բացաբար ճակատում էր Մահմուդի դեմ և երեք անգամ ստիպվեց նրան նահանջել: Մահմուդը շատ նեղ դրույթով, մեծ էր, սակայն այդ ժամանակ Ամանոլլան, փախուստի մատնելով Ախթա-Ռովլաթին ու ղոնջի-բաշին, իր զորքերով եկավ նրան օգնության: Նրանք բոլոր կողմերից շրջապատեցին Ռուստամ Միրզային, որը երկար և բացաբար մարտնչեց Մահմուդի դեմ, սակայն բոլոր կողմերից նեղվող նրա զորքերը ի վերջո մատնվեցին փախուստի: Ռուստամը 200 հոգու հետ միասին աֆղանական ողջ զորքի մեջ մնաց մենակ: Այդ ժամանակ նրանք ևս մտադրվեցին փախչել, սակայն այդ արդեն անհնար էր: Այդ ժամանակ Ռուստամը, հույսը դնելով իր հիմնալի նժույգի վրա, նետվեց փախչելու, սակայն աֆղանները ընկան նրա հետևից: Նրանց ճանապարհին մի մեծ ջրանոց հայտնվեց, որը Ռուստամը մտադրվեց անցնել ցատկելով, սակայն նրա ձին չկարողացավ այդ անել և խրվեց ու մնաց այնտեղ: Այդ ժամանակ էլ հենց աֆղանները հարձակվեցին նրա վրա, լախտով հարվածեցին գլխին և տապալեցին ձիուց: Տեղ հասան նաև այլ աֆղաններ, խոցոտեցին նրան նիզակներով և սպանեցին: Ռուստամի մահով ճակատամարտը ավարտվեց: Ծակատամարտի ընթացքում Մահմուդը լուր ստացավ, որ արաբական վայի Սեհեղ-Աբդուլլահն սեփական զորքերով հարձակվել է իր ճամբարի վրա և սկսել է թալանել գանձարանը: Այս կապակցությամբ շտապ օգնություն էին խնդրում, սակայն այդ պահին, անչափ նեղվելով մարտում, Մահմուդը հետևյալ պատասխանը տվեց. «Թող տանեն իմ գանձերը, այս պահին ես պետք է արիաբար մարտնչեմ: Եթե մեզ կոտորեն, ապա մեկ կլինի, կվերցնեն մեր գանձերը, թե ոչ, այսօր, թե վաղը, իսկ եթե Աստված տա ու մենք ջարդենք հակառակորդին, ապա մեր գանձարանն էլ մերը կլինի, թշնամուն էլ»: Այդ ընթացքում արաբական վային տարավ Մահմուդի գանձարանը: Այդ ճակատամարտում ղզբաշներից ընկավ 1.700 հոգի, իսկ աֆղանների կողմից՝ միայն 130 հոգի: Ողջ պարսկական գունակը, գանձարանը, 24 հրանոթները ու այն ամենը, ինչ կար պարսիկների մոտ, բաժին հասավ աֆղաններին» (Պետրոս Դ՝Արագիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Իսկ այս ամենից հետո Զայոց 1171 թվականի հունվար ամսին աստվածաստ թարկությունը եկավ պարսիկների վրա և զարմանալի կերպով պատուհասեց Պարսկաստանի ողջ բնակչությանը իրենց թագավորով (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելով – Մ.Ֆ.) հանդերձ, բանգի Ղանդակաբից եկավ Միր-Մահմուդը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.)՝ նա, որ Միր-Վեյսի (Գիլջանների խանության խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.) որդին էր, և 12.000 հոգանոց հեծելազորով եկավ Սպահանի վրա: Մինչ նա կհասներ Սպահանին, սակայն, Գյուլանաբադ կոչվող վայրում, որը քաղաքից 2 կամ 3 ասպարեզ է հեռու, նրա դեմ եկավ պարսից շահ սուլթան Ռուսելի զորքը 70.000 հեծյալի կազմով: Ծակատամարտը տևեց կես ժամ և հաղթանակը մնաց Միր-Մահմուդին, որը գորոցավ պարսիկների նկատմամբ, անխնա կոտորեց նրանց, իսկ մնացած պարսկական զորքն էլ փախավ Սպահան» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Զայոց 1721 թվականի ապրիլի 7-ին աղվան Մահմուդ շահը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.), որ Ղանդակաբում 12.000 հոգանոց զորք էր հավաքել, ելավ գալու Պարսկաստանի վրա: Երբ պարսից իշխաններն իմացան այդ մասին, վաղվադակի գալով թագավորի (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելի – Մ.Ֆ.) տուն, ասացին թագավորին. «Մահմուդ շահը ելել, հեծելավարում է քեզ վրա: Թագավորն ասաց. «Հեմ հավատում այդ բանին»: Մեծամեծ իշխանները 29.000 հոգանոց զորք կազմեցին և ուղարկեցին պատերազմի: Չնայած, տեղ հասան և Մահմուդ շահի զորքերը ելավ ընդդեմ նրանց պատերազմի: Պարսից զորքերը Մահմուդ շահի կողմից հաղթվեցին, փախուստի դիմեցին, եկան, մտան Սպահան և այլևս դուրս չեկան» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1):

«Ահա այսպես նա (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) առաջացավ և ի վերջո եկավ թագավորանիստ Սպահան քաղաքի վրա՝ կանգ առնելով նրանից կես օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող Վարդանա կոչվող վայրում, որը քաղաքից արևելք էր: Այդ ժամանակ թագավոր շահ սուլթան Ռուսելը (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելը – Մ.Ֆ.) կանչեց իր եպարքոսին, ինչպես նաև վեզիր աղային, բոլոր իշխաններին և մեծամեծներին, որոնց միջոցով մեծաթանակ զորք կազմեց՝ 60.000 հոգի, որին էլ մեծ պատերազմական պատրաստություններով ուղարկեց նրանց դեմ: Եվ ահա բառաստորաց պահի կիրակի օրը պատերազմեցին նրանց միմյանց դեմ: Արդյունքում պարսից ազգը պարտվեց, փախավ և մտավ քաղաք: Նրանք մեծապես երկյուղած էին, քաղաքն ամրացրեցին պարիսպներով և պատնեշներով ու այլևս դուրս չէին ելնում պատերից՝ հույս չունենալով, որ մյուս անգամ էլ կկարողանան կենդանի հետ վերադառնալ» (Ամանուն «Հիշատակարան 1723 թ-ի»):

«Զայոց 1170 թվականին Ղանդակաբի մեծ ուն իշխանը, որը կոչվում էր Մահմուդ Միլիթյան (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.), բազում զորքով հաճախակի ավերեց ավերեց Պարսկաստան երկիրը, իսկ նրա արքային էլ (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելին – Մ.Ֆ.) բռնությամբ ստրկացրեց» (Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Քրոնիկոսի 410 թվականի փետրվարի 5-ին Ղանդակաբից Սպահան վրա հարձակում գործեց Միր-Վեյսի (Գիլջանների խանության խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.) որդի Մահմուդը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.), իսկ այդ ժամանակ Միր-Վեյսն արդեն կենդանի չէր: Ստանալով այդ լուրը՝ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Ռուսելը – Մ.Ֆ.) վերջինիս ընդառաջ ուղարկեց սպահանական զորքը: Եվ ահա Սպահանից 3 աղից հեռավորության վրա նրանք ճակատեցին և արդյունքում ղզբաշները պարտություն կրեցին ու մատնվեցին փախուստի: Այդ ճակատամարտում, որտեղ կոտորեցին ղզբաշների զորքին, ընկավ նաև Վախթանգ արքայի (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) եղբայր ղուլարաղասա Ռուստամը» (Մեխիս Զիլխեժ «Թագավորների պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ ուժեղացան աֆղանները և Միր-Վեյսի (Գիլջանների խանության խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.) որդի Մահմուդը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) 8.000 հեծյալներով մոտեցան Սպահանին: Ելան Եմրիներն և բեկերը ու հետևելն էլ՝ 120.000 հոգանոց զորք, սակայն հարձակվեց նրանց վրա Մահմուդը և ղզբաշներին փախուստի մատնեց: Հենց այդտեղ էլ, ղուլի զորքով արիաբար մարտնչելով, սպանվեց

արքեպեղայոյ Ռուստամը, իսկ դա եղաւ Զորիստոսի 1722 կամ Զորնիկոսի 410 թվականի մարտին, երբ Մահմուդը մոտեցաւ Սպահանին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթօնի պատմությունը»):

«Վաղուց ի վեր Աքեմի երկրի վրա իշխող Գուսեյն Սեֆևիի (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնի – Մ.Ֆ.**) սուկայի բռնությունների և դաժանության, ինչպես նաև ռաֆֆական անհավատության պատճառով նրա պետության հզորությունն ու բախտավորությունը դեպի անկում էր գնում, իսկ որը Ղզրաշ երկիրն էլ խռովության էր մատնված: Մասնավորապես Ղանդահարում անկախության հետամուտ Միր-Ալիսի (**Գիլջանների խանության հիմնադիր խան Միր-Վեյսի – Մ.Ֆ.**) որդի Մահմուդ խան Աֆղանի (**Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդի – Մ.Ֆ.**) հորեղբոր որդի Միր-Կասը Դերաթ բաղաբը գրավել էր: Իր հերթին, դրանից հետո վերոհիշյալ Մահմուդ խանը շահ Գուսեյնի կողմից իր վրա կռվի ուղարկված ղզրաշ զինվորների մեծ մասը սրի անցկացրեց» (Զեյնեբադե «Պատմություն»):

⁵⁹⁴⁹ «Ծակատամարտից հետո աֆղանները մտածում էին, թե պարսիկները ռազմական խորամանկություն են իրականացնում, երբ դիմել են փախուստի, որպեսզի հրապուրեն իրենց: Դրա համար էլ հետագա երեք օրերի ընթացքում նրանք տեղից չէին շարժվում, որպեսզի թակարդում չհայտնվեն: Երեք օր անց, սակայն Մահմուդը (**Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդի – Մ.Ֆ.**) գնաց Սպահանի վրա: 8 օրվա ընթացքում շահիրստանյան կողմում ընդհարումներ էին տեղի ունենում և աֆղանները ի վերջո համոզվեցին, որ այդ կողմից հնարավոր չէ գրավել բաղաբը: Այդ ժամանակ Մահմուդը 200 աֆղանների ուղարկեց Գասն, Խրևան, Զոչեր ու Ջուղա, որպեսզի իմանա, թե կա՞ն արդյոք այնտեղ պարսկական զորքեր: Այս 200 հոգին մեկնեցին հիշատակված վայրերը և համոզվեցին, որ այդ վայրերում ոչ մի պարսկական զորքեր չկան, այնտեղ միայն բնակչությունն է և այդ կողմից ոչ մի դիմադրություն չի սպասվում: Այս 200 աֆղանները գեղուցեցին Մահմուդին, որ հայկական բաղաբում ևս պարսկական զորքեր չկան: Այդ տեղի ունեցա մարտի 9-ին: Դրանից հետո Մահմուդը, հեծնելով իր ձին, գնաց Բադի-Փարաբադի վրա, ինքը մնաց այնտեղ, իսկ իր զորքերն էլ ուղարկեց տարբեր կողմեր՝ Գասն, Արևան, թավրիզցիների և դաշտակիցների կողմերը, Գարազել, Զոչեր, Ջուղա ու մնացած բոլոր կողմերը՝ մինչև Չանդարա գետ: Նա ամայացրեց բոլոր թուրքական գյուղերը, որոնք գտնվում էին այդ վայրում: Աֆղանները սպանում էին բոլորին, ում հանդիպում էին՝ խլելով այն ամենը, որ կար այդ գյուղերում: Նույն այդ ժամանակ Մահմուդը իր զորքից 7.000 հոգու հանդերձավորեց դեպի Մարնուկյան կամուրջ, որտեղ սրանք, գործ ունենալով ղզրաշների հետ, գրավեցին Սեծ և Փոքր Զարսուի մատույցները, ինչպես նաև Աքբասաբադի կես՝ թալանելով դրանք: Դրանից հետո Մահմուդը հետ կանչեց իր զորքերին և սասց նրանց. «Սպասեք, մինչև ես կամրացնեմ Ջուղայի ելքերը, որոնք գտնվում են Սպահանի դիմաց: Այդ ժամանակ միայն ես կկարողանամ ծակատեղ ղզրաշների դեմ, առանց դրա ես չեմ կարողոգնա մարտնչել նրանց դեմ»: Չորս օր անցավ այն ժամանակից, ինչ Ջուղան գրավվել էր, սակայն ջուղայեցիները դեռևս չէին եկել Մահմուդի ոտքը: Եվ ահա նա մի մարդու ուղարկեց և պահանջեց բալանթարին ու Ջուղայի ավազներին: Ջուղայեցիները եկան և հառնեցին Մահմուդի առաջ: Այդ ժամանակ Մահմուդի Սեծ դատավոր Մահմեդ-Էշանը դիմեց ջուղայեցիներին հետևյալ խոսքերով. «Մենք արդեն չորրորդ օրն է, որ գտնվում ենք այստեղ, սակայն դուք դեռ չեք եկել Մահմուդ խանի ոտքը: Նա գայրացած է ձեզ վրա և հրամայել է կոտորել բոլորի հայերին»: Այդ ժամանակ հայերն այսպես պատասխանեցին. «Նրա կամքն է, սակայն մենք մեղավոր չենք: Ինչո՞ւ համար է նա ուզում իր վրա մեր արյան անեծքը վերցնել: Մենք շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Գուսեյնի – Մ.Ֆ.**) ենթականերն ենք և մեր բաղաբի կեսը՝ տղամարդիկ, կանայք ու մեր գույքը, ուղարկվել են Սպահան ըստ շահի հրամանի: Եվ այսպես, եթե մենք, առանց ձեր պահանջի գալիսք Մահմուդի ոտքը ու թե՛ շահը կամ նրա իշխաններն իմանային այն մասին, որ մենք առանց ձեր հրամանի եկել ենք ձեր մոտ, նրանք կկոտորեին մեր այն համաբաղաբացիները, որոնք այժմ Սպահանում են: Ահա մեր դանդաղկոտության պատճառը և այժմ Մահմուդ խանի կամքն է, թող նա վարվի ինչպես ուզում է»: Ահա այսպիսի պատասխան տվեցին հայերը Մահմուդին: Այդ ժամանակ մուֆթին միջնորդ եղավ շահի և ջուղայեցիների միջև ու նրան փոխանցեց ջուղայեցիների խնդրանքը: Մահմուդն ասաց. «Չայերին եմ նվիրում իրենց արյունը, սակայն ես նրանց համար 120.000 թուման ռազմատուգանք եմ սահմանում և այժմ թող մտածեն, թե ինչպես վճարեն այն», որից հետո բաց թողեց նրան: Դայերը, եկելով նրա վրանից, ուղիղ գնացին Մահմեդ-Էշանի մոտ, լացով ընկան նրա ոտքերը և աղաչեցին ասելով. «Որտեղի՞ց մենք վերցնենք այդքան գումար, եկեք մեր տները և վերցրեք ինչ ուզում եք: Գուցե դուք ուզում եք, որ մենք ձեզ տանք մեր տների բանալիները, վերցրեք, մտեք մեր տները և, ինչ որ գտնեք այնտեղ, թող ձերը լինի»: Դաժանված ջուղայեցիների աղաչանքներով՝ Մահմեդ-Էշանը մեկնեց Մահմուդի մոտ, ելավ այնտեղից և երկար խոսեց հայերի հետ: Ի վերջո, որոշվեց վճարել 70.000 թուման և դրա կապակցությամբ ջուղայեցիները Մահմուդին գրույթուն տվեցին: Ամիջապես էլ նշանակեցին գումարը հավաքողների և նրանց ուղարկեցին ջուղայեցիների մոտ, որպեսզի հավաքեն 70.000 թումանը: Մահմուդի գումար հավաքողները, Ջուղայի բալանթարը և ավազները սկսեցին պտուղել տնից տուն ու հավաքել այն ամենը, ինչ այնտեղ կար՝ թանկարժեք քարեր, մարգարիտներ և ոսկի՝ այդ ամենը կշռելով ոսկի կշռելու կշռեքով: Այդ ամենը ի մի բերվեց, մահուղները և արծաթը գնացին իրենց բառորդ գնով, թանկարժեք քարերը, մարգարիտները և ոսկին ևս սկսեցին կշռել ոսկի կշռելու կշռեքով, ընդ որում ոսկերիքների համար նշանակեցին 1.000 դինար, իսկ այն, ինչ արժեր 20.000 թուման, գնաց 9.000 թումանով: Ավարտելով այս գործը՝ ջուղայեցիներն ասացին. «Այս պահին մենք ի վիճակի չենք ավելի վճարել, մնացածները հետո կտանք, երբ մուտքը Սպահան բաց կլինի»: Այս ամենի հետ միասին աֆղանները Ջուղայից աղքիկներ վերցրին, որոնց, պահելով որոշ ժամանակ, 50 հոգու հետ վերադարձրին, իսկ մնացածներից էլ՝ 12 հոգու, թողեցին իրենց մոտ և իրենց կին դարձրին: Այս ամենից զատ ջուղայեցիներից վերցվեց նաև 5.000 կտոր աղյաս, մահուղ, մետաքս և այլ թանկարժեք հագուստեղեն, որոնք բաժանեցին զորքին, ընդ որում նրանցից վերցվեցին նաև շատ վերնակներ, բարձր, անկողիններ ու այլ ամենը կոլին մահուղից, մետաքսից, աղյասից և թանկարժեք կտորեղենից: Այս բոլոր հագուստեղենը և անկողնային պարագաները չհաշվեցին ջուղայեցիների գումարների դիմաց, էլ չասած եկեղեցական սպասքեղենի մասին, որոնք թալանվեցին նրանցից այն ժամանակ, երբ աֆղանները ինքնակամ ներխուժում էին նրանց տներ, թալանում գույքը, վերցնում և տանում այդ ամենը: Այդ ընթացքում Մահմուդը փակեց և ամրացրեց Ջուղայի բոլոր մուտքերը: Նույնը արեցին նաև ղզրաշները իրենց կողմից, որից հետո միայն աֆղանները վերսկսեցին մարտական գործողությունները: Աֆղանները, սակայն, չկարողացան մի ամիսյալի հող իսկ վերցնել Կուլակից: Տեսնելով, որ հնարավորություն չկա մտնել Սպահան, Մահմուդը մտադրվեց շահի մոտ մի մարդու ուղարկել և նրան առաջարկել իր նահանջը՝ պայմանով, որ ինքը պետք է շահից ստանա Խորասանը, Կրմանը ու մի բանի հազար թուման՝ ահա այդ պայմաններով էր, որ նա համաձայն էր թողնել բաղաբը և հեռանալ: Մոտիկները, սակայն, ասացին Մահմուդին. «Մի արա այդ, շահը դեռ չի հասել այն վիճակին, որ թե՛ք այդքան երկրներ և գումարներ տա: Եթե դու այդ անես, սպա ինքը թե՛ք վատ ծառայություն կմատուցես և ցույց կտաս մեր նեղ դրությանը»: Մրան Մահմուդը պատասխանեց. «Ի՞նչ անեմ, առանց այդ էլ մենք շատ դժվարություններ տարանք, մինչև հասանք այս բաղաբին, իսկ գրավել այն մենք չենք կարողանա, արդ՝ դուք ինձ նույնիսկ թույլ էլ չեք տալիս օգտակար խաղաղություն կնքել»: Դրանից հետո ռազմական խորհրդում Մահմուդն և իր իշխանները որոշեցին, որ, բանի որ այլ միջոցներ չունեն, չորս կողմից պաշարեն բաղաբը ու թույլ չտալ պարենամթերքի մուտքը բաղաբ, մինչև որ սովը կտարածվի այնտեղ և կստիպի բաղաբացիներին հանձնվել: «Իսկ եթե այդ կերպ էլ չկարողանանք տիրել բաղաբին», - ասացին նրանք. - «այլ կերպ տիրել որ հաստատ չենք կարողանա»: Մահմուդը համաձայնեց խորհրդի այդ որոշման հետ և հրամայեց զբաղեցնել բոլոր ճանապարհները, որոնք տանում էին բաղաբ՝ ոչ-ոքի ներս չթողնելով: Այս կերպ ծնշելով բաղաբին՝ նրանք հասան նրան, որ բաղաբում պարենամթերքի թանկություն տարածվեց: Այդ ընթացքում Մահմուդի մոտ մի սուրհանդակ եկավ և հայտնեց, որ Դամարանի խան Ֆարադ-դուլա խանը, Շահվեդի խանը ու Չանցանի խանը 6.000 հոգու հետ միասին շտապում են շահին օգնության: Այս սուրհանդակը հայտնեց, որ երեք խաներ շտապ գալիս են շահին օգնության: Այդ ժամանակ Մահմուդը կուր Նասրուլլա Սուլթանին անմիջապես հրամայեց, որ սա 4.000 հոգու հետ միասին ելի հակառակորդին ընդառաջ: Սպահանից երեք ասպարեզ հեռավորության վրա Նասրուլլան հասավ թշնամիներին, ղզրաշներին անակնկալի բերեց, իր աֆղանների հետ միասին նետվեց նրանց վրա և գլխովին ջախջախեց: Ղզրաշները կորցրին 1.500 հոգի սպանված, մնացածները դիմեցին փախուստի: Բոլոր հրամոթները, պարենամթերքը և զորքի զանձարանը բաժին հասան աֆղաններին ու բերվեցին Մահմուդի մոտ: Այդ ժամանակ Ալի-Մարդան խանը 7.000 հոգու հետ միասին Խորասանում արդեն Սպահանի ճանապարհին եր և շտապում էր շահին օգնության, սակայն, ստանալով երեք հաների պարտության լուրը, նա չեղավ Խորասանից ու մնաց տեղում: Դուլիսին 8.000 հոգանոց զորքով Նաջաֆաբադից շահին օգնության ելավ բախտիարների խանը: Իմանալով այդ մասին՝ Մահմուդն անմիջապես Նասրուլլա Սուլթանին 4.000 հոգու հետ միասին հրամայեց սրանց ընդառաջ ելնել: Աֆղանները վաղ առավոտյան բախտիարներին հասան Սպահանից 4 աղաջա՝ 20 վերստ, հեռավորության վրա: Մրանք այդ ընթացքում ցրվել էին այգիներով և րճեր էին ուտում: Եվ ահա կույր սուլթանը իր ջուլաններին հրամայեց անակնկալ հարձակում գործել հակառակորդի վրա և արդյունքում թշնամիներին ուժեղ պարտության մատնեցին: 3.000 բախտիարներ սպանվեցին, այլը էլ մատուցվեցին փախուստի: Այդ ընթացքում Ախթան-Դովլաթը և Խաթուն-Ամադ աղան, դուլար-աղապի և 8.000 ռազմիկների հետ միասին ելան Սպահանից ու շարժվեցին Թիֆլիզ գյուղի ուղղությամբ՝ նետվելով աֆղանների վրա: Ախթան-Դովլաթը, սակայն, շուտով փախուստի մատնվեց: Շարունակում էր քաջաբար մարտնչել միայն Ամադ-աղան, սակայն ի վերջո նրան ևս ստիպեցին դիմել փախուստի: Ղզրաշները կորցրին 1.000 հոգու, իսկ այլը էլ, փախուստի դիմելով, հեռացան բաղաբ: Այդ ամսվա ընթացքում թանկությունը բաղաբում ուժեղացավ... Ի վերջո, ստիպված եղան սնվել միայն էփ մսով, որի 1 լիտրի համար վճարում էին 2 թուման, ընդ որում ամեն ինչ թանկացավ դրան համահավասար: Շուտով բնակչները սկսեցին առանց գանազանելու որպես սնունդ օգտագործել կատուներին, շներին, կաշիներ, թրիք, հին կոշիկներ և այն ամենը, ինչ ընկնում էր ձեռքերը: Սովն ուժեղացավ և հասավ այն աստիճանի, որ մի տղա կտրեց իր մեռած քրոջ կրծքերը և կերավ, իսկ տեղացիներն էլ սկսեցին ուտել իրենց մեռած երեխաներին՝ նախապես եփելով կամ տապակելով նրանց: Մինչ սովն այս կերպ գործում էր

Սպահանում, Աստծո ողորմածությունը խնայեց հայերին, բանգի Ջուղայում կար այնքան ուռելիք, որ մեկ փութ հացի գինը միայն 100 դինար էր, ոչխարինը՝ 150 կամ 200 դինար, իսկ ուռելիքի այլ տեսակներն էլ էժանացել էին դրան հավասար: Եվ ահա շահը, տեսնելով, որ դիմանալու հնար այլևս չկա, ուռելիքի պաշարները վերջնականապես սպառվում են, իսկ մահացածությունն էլ՝ օր օրվա վրա մեծանում, իր իշխանների խորհրդի հավաքեց և նրանց այսպես առաջ. «Մենք արդեն ի վիճակի չենք հետ մղել Մահմուդին, որը պաշարել է մեր բաղաթը բոլոր կողմերից և խոչընդոտում է պարենամթերքի տեղափոխմանը: Մեզ մնացել է միայն մեկ բան՝ Մահմուդի մոտ սուրհանդակ ուղարկել և նրան խոստանալ մեր հողերն ու գույքերը, միայն թե նա հեռանա բաղաթից»: Այս ամենը դուր եկավ խորհրդին և ահա շահը Մահմուդի մոտ մի սուրհանդակ ուղարկեց...: Սա վերադարձավ Մահմուդի մոտից և շահին փոխանցեց լսածը: Այդ ժամանակ շահն և իշխանները ցանկանում էին փախչել մայրաքաղաքից, սակայն, տեսնելով որ, բաղաթի հետ հաղորդակցության բոլոր ուղիները կտրված են, որոշեց որչափ մայրաքաղաքի հետ միասին հանձնվել Մահմուդին: Այս հարցով խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 11-ին, իսկ հոկտեմբերի 12-ին էլ շահը վերջին երեք ուղտերը զոհաբերեց և բաժանեց ժողովրդին: Դրանից հետո նա արցունքն աչքերին աղոթեց, իսկ նույն օրը կեսօրին էլ իր իշխանների ուղեկցությամբ ձի հեծած ելավ բաղաթից և կանգ առավ Սոֆի լեռան ստորոտում, որտեղից էլ սուրհանդակ ուղարկեց Մահմուդի մոտ լուրով առ այն, որ շահն ու էմիրները ցանկանում են տեսնել նրան և իրենց հնազանդությունը հայտնել...: Նույն օրը երեկոյան էլ 2.000 աֆղանների հետ միասին Մահմուդը ուղարկեց մեծ սարդար Ամանոլլա Սուլթանին, որը բացեց դարպասները և դասավորեց իր մարդկանց: Դրանից հետո նա գնաց շահական պալատ, զբաղեցրեց այն և նաև այնտեղ տեղադրեց իր ժամապահներին, իսկ այդ ընթացքում շահական հարեմը, շահի աղջիկները, բուլբուլը ու ծառաները սկսեցին բարձրաձայն ողբալ և այնպիսի լաց ու ողբ սկսեցին, որ նրանց ձայները լսվում էին ողջ բաղաթում: Այդ ժամանակ Ամանոլլա Սուլթանը Բադի-Փարաբադ մարդ ուղարկեց ասելու Մահմուդին, որ ինքը զբաղեցվել է բաղաթը, գրավել է պալատը և բաղաթի բոլոր դիրքերը զբաղեցվել են իր մարդկանց կողմից: Լսելով այդ՝ Մահմուդը հանգստացավ: Հոկտեմբերի 14-ի առավոտյան Մահմուդը շահի հետ միասին հեծնեց ձիերը և նրանք պատրաստվեցին բաղաթ տննել: Մահմուդից առաջ ձիերի վրա ընթանում էին 12 մուսնեթիկներ, բարձրաձայն անիծելով շահի անունը, որից հետո նրանք Շիրազի կամրջով բաղաթ մտան: Այդ ժամանակ շահը առանձնացավ Մահմուդից և անմարդաբնակ փողոցներով պալատ եկավ: Դարպասից մինչև պալատ մի ճանապարհ կար, որով պետք է ընթանար Մահմուդը և այն պատված էր մահուդով ու այլ թանկարժեք բարեքով: Մահմուդն և նրա զորքը, ուղեկցվելով «Ալլահ, Ալլահ» աղաղակներով, Չար-խամուզի դարպասներով մտան պալատ: Ահա այս կերպ Մահմուդը տիրեց Սպահանին, որը դրանից հետո հանձնվեց շահ Մահմուդին: Այդ պատերազմի ընթացքում Մահմուդը կոտորեց 50.000 ղզլբաշների, ընդ որում Սպահանի պաշարման ժամանակ սովից մահացան 100.000 հոգի, իսկ ընդհանուր առմամբ զոհվեց 150.000 մարդ: Ողջ այդ պատերազմի ընթացքում աֆղանները, ինչպես պատմում են, կորցրին ոչ ավել, քան 2.000 հոգի» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Դրանից հետո, արդեն Հայոց 1171 թվականի մարտի 1-ին, նրանք պաշարեցին բաղաթն և այնտեղ մնացին 7 ամիս: Բաղաթում մեծ սով եղավ, երբ սկսեցին ուտել ձի, էշ և այլ անտուր կենդանիներ, ընդ որում հիշելն իսկ ասարսափելի է, բանգի ասում էին, թե կերել են նաև մեռածների դիակները, իսկ շատ մայրեր էլ սպանել ու կերել են իրենց երեխաներին: Եվ ահա այս 7 ամիսն անցնելուց հետո շահ Հուսեյնը (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնը – Մ.Ֆ.) անձարակ մնաց իր պալատում և 3 ձիավորներով գնաց Միր-Մահմուդի (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդի – Մ.Ֆ.) մոտ, որին առաջ. «Աստուր կամքն է այդպես, եկ և նստիր իմ թախտին, թեթ կամենում եմ դու կառավարել»: Եվ ահա որա հաջորդ օրը Միր-Մահմուդը եկավ ու մտավ Սպահան բաղաթ: Նա գնաց և հաստատվեց շահի պալատում, իսկ Հուսեյնին էլ այնտեղ կալանավորեց» (Մարտիրոս Դ՝Ուռաբեկ «Ժամանակագրություն»):

«Այն ժամանակ Հնդկաստանի կողմերում գտնվող Դանդահար գավառում թուրք աֆղանների ազգը զորացավ և նրանք հարձակվեցին Պարսից երկրի վրա: Նրանք ասպատակելով կողոպտեցին, իսկ հետո նույնիսկ եկան, պաշարեցին և գրավեցին Սպահան բաղաթը՝ Տիրոջ 1721 կամ Հայոց 1170 թվականին սպանելով պարսից շահ Հուսեյն արթային (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնին – Մ.Ֆ.)» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1):

«Դառն ու վշտայից ժամանակներ են, բանգի աֆղանների զորքը Սպահան եկավ և, կարճ ատեն, բռնեց Պարսից թագավորի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնի – Մ.Ֆ.) աթոռը...: Դրանից հետո Մահմուդ խանը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) արիական բաջուրյանք պատերազմ սկսեց մայրաքաղաքի դեմ և հասավ նրան, որ ուժեղ կերպով հատեց բաղաթի կերակուրը: Այդ ժամանակ թագավորը, հաղթահարված սովից և բաղաթում տարածված մահացածությունից, իր եպարքոսների ու իշխանների հետ ելավ բաղաթից և գնաց Ֆահրաբադ՝ հնազանդություն հայտնելու Մահմուդ խանին: Նա թագը նրա գլխին դրեց և անվանեց շահ Մահմուդ» (Ամանոլլա «Հիշատակարան 1723 թվականի»):

«17 օր հետո աղվանները եկան և հասան Սպահան, որին Ֆայրաբադ են առում: Նրանք 8 ամիս պաշարեցին այն: Շահ Հուսեյնը (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնը – Մ.Ֆ.) դուրս չեկավ կռվի: Սպահանի մեջ սով սկսվեց և հացի փութը կազմեց մինչ 6 թունդը: Թագավորը մնաց ողորմելի վիճակում և պատգամավոր ուղարկեց Մահմուդին (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդին – Մ.Ֆ.). «Եկ, իմ բախտը քեզ տամ»: Մահմուդը հետ ուղարկեց պատգամավորին՝ հայտնելով, թե. «Դու դուրս արի»: Շահ-Հուսեյնը թուրը գցեց դույն և գնաց Մահմուդի մոտ: Երբ հասավ, Մահմուդը հրամայեց հետը եղող զինվորներին և սպանեցին շահ Հուսեյնին: Դրանից հետո նա հրաման տվեց զորքին՝ մտան բաղաթ, սրի բաշեցին պատահածին, մեծամեծներից և իշխաններից բոլորին էլ բռնեցին՝ սպանելով նաև շահ Հուսեյնի 5 որդիներին: Միայն շահի մի որդին էր, որ թաքնվեց ու փախավ» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1):

«Դրանից հետո զորք գումարելով՝ աղվանից Մահմուդ սուլթանը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) եկավ պարսից շահ սուլթան Հուսեյնի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնը – Մ.Ֆ.) վրա՝ գրավելով մեծ բաղաթները, այդ թվում Շոռը՝ նրա թագավորության աթոռանիստը: Նա պաշանեց նրան և նրա որդիներին, իսկ դա եղավ Հայկազյան 1170 թվականին» (Ամանոլլա Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1):

«Այդ տարի Միգրեիցօղլու Մահմուդ կոչվածը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) հանկարծակի և մեծ ուժով, սրընթաց երիվարների արշավով ու անթիվ զորքով եկավ Դանդահարից և պաշարեց արթայանիստ Ասպահան բաղաթը: Նա 10 ամիս մնաց բաղաթի մոտ և նրա բնակիչներին նեղեց տնվով ու ծարավով, ինչից հետո նվաճեց այն: Եվ ահա պարսից արթան (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնը – Մ.Ֆ.) ուժասպառ եղավ, ինչից հետո, հավաքակ իր կամքի և լսելով սեփական մեծամեծներին, ընդառաջ ելավ բռնակալ Մահմուդին: Նա Մահմուդին բաղաթ մտցրեց և տարավ սեփական արքունի պալատը՝ նստեցնելով իր արթայանիստ աթոռի վրա: Ահա այդպես Մահմուդը պարսից ազգի վրա 8 տարի թագավորեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1171 թվականին աֆղանները զբաղեցրին Սպահանը...: Այդ ժամանակ աֆղանները տիրեցին պարսիկների մայրաքաղաքին և իշխեցին այնտեղ» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբո», գլուխ 4, 10):

«Մահմուդ Միլիդիյանը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) թալանեց Սպահանը» (Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Մահմուդը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) պաշարեց Սպահանը: Կանգ առնելով Ջուղայում՝ նա փակեց բոլոր ճանապարհները և Սպահանում սով սկսվեց: Այս ամենի արդյունքում նույն տարվա հոկտեմբերի 10-ին Մահմուդը գրավեց Սպահանը, բռնեց Սուլթան Հուսեյն շահին (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնին – Մ.Ֆ.) և իր ձեռքը գցեց ոչ միայն նրա զույգն ու տունը, այլև՝ կյանքը: Մահմուդը ելավ, շահին փակեց տներից մեկում և թալանեց նրա գույքը: Այս խռովությունների ժամանակի շահի որդիներից մեկին՝ շահ Թահմասպին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ի (1722-1732) – Մ.Ֆ.), օգնեցին փախչել և սա եկավ Դազվին, որտեղ նրան, որն այդ ժամանակ 18 տարեկան էր, շահ կարգեցին» (Սեփիկա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»):

«Պարսիկները, կարճ ժամանակ անց այս դժբախտություններից հետո, ճնշվեցին աֆղանների կողմից, որոնց ղեկավարում էր Միր-Աբսի (Գիլջանների խանության իմամադի խան Միր-Աբսի – Մ.Ֆ.) որդի Մահմուդը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.): Սա, տիրելով Սպահանին, գերեց հենց իրեն՝ Հուսեյն շահին (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնին – Մ.Ֆ.), և բնաջնջեց նրա ողջ տոհմը՝ բացառությամբ միայն Թահմասպի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ի – Մ.Ֆ.), որը թշնամիներից պատասպարվեց Պարսի խանի մոտ Աստարաբադում, իսկ սա Ադա Մուհամեդ-շահ խանի (Ղաջարների խանության ապագա խան, Ղաջարների շահության ապագա իմամադի շահ Ադա Մուհամեդի – Մ.Ֆ.) պապն էր» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 127):

«Երիտուրի 1722 կամ Երուսիկունի 410 թվականի ապրիլ ամսին աֆղանները մոտեցան Սպահանին...: Հոկտեմբերին աֆղանները գրավեցին Սպահանը և գերեցին Սուլթան Հուսեյնին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Այդ ժամանակ Մահմուդ խան Աֆղանը (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.), հարձակվելով Սպահանի վրա, Շահ Հուսեյնին (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնին – Մ.Ֆ.) իր ընտանիքով և զավակներով գերել էր ու եկել էր դեպի Դազվին...: Սրից ազատված ռաֆգներին հետապնդելով՝ վերոհիշյալ Մահմուդ խանը հասել էր Սպահան և պաշարել էր այդ բաղաթը...: Գետո, ավելի ուշ, Բաղդադի վայրին, վերոհիշյալ վեգիր, սուլթանական երջանիկ գերգահին հայտնեց, որ Մահմուդ խան Աֆղանը, հարձակվելով Սպահանի վրա, շահ Հուսեյնին իր ընտանիքի և երեխաների

հետ միասին գերել է: Ահա այսպես ռաֆգի և տգետ ղզբաշների ապիկարությունն ու թուլությունը պարզորեն երևում է» (Զելեբիգադե «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ աֆղանական էմիր Մահմուդը (**Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.**) պարսից շահ Ֆուսեյլին (**Սեֆյանների շահության շահ Ֆուսեյլին – Մ.Ֆ.**) պաշարված պահում էր Սպահանում: Շահի որդի Թահմասպ-Միրզան (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.**), որը գահի ժառանգորդն էր շահի փոխանորդի տիտղոսով, այդ ժամանակ գտնվում էր Ղազվինում և զորք էր հավաքում հորն ազատելու համար, սակայն, չունենալով ռազմական ունակություններ, ոչինչ էլ չկարողացավ անել...: Նոյեմբերի 23-ին Մահմուդը տիրեց Սպահանին և Թահմասպը Ղազվինում ընդունեց շահական գահը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դիախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁹⁵⁰ «ՄԱհմեդ-Ղուլի խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը (1722-1732) – Մ.Ֆ.**) գրել է Երևանի նայիրին. «Եթե քո մոտ հանդիպես Վախթանգի (**Զարթի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.**) հպատակներին՝ առևտրական թե՛ զինվորական, առևտրականներին թալանիր, իսկ զինվորականներին էլ սպանիր»: Յենց որ այս նամակը հասավ Երևանի նայիրին, նա հրամայեց բռնել ու թալանել Վախթանգի հպատակ բոլոր առևտրականներին, որոնց կարելի էր հանդիպել Երևանում կամ Էջմիածնում: Նույն այդ ժամանակ Վախթանգ խանի իշխանները մեկը՝ Փափոնա-բեկը, 50 հոգու հետ Աբխիզայից Երևանով ուղղվում էր Տփլիս: Եվ ահա նախքան, իմանալով, որ Փափոնա-բեկը 50 հոգով անցնում է Երևանով, անմիջապես նրա հետևից ուղարկեց 400 հոգու: Մրանք Փափոնային հասան քաղաքից 8 աղաջա հեռավորության վրա՝ Փամբակի հովտում, ուր հասել էր այդ ջոկատը: Այս 400 հոգին բոլոր կողմերից շրջապատեցին այն 50 հոգուն և համառ մարտից հետո 31 հոգու հետ միասին բռնեցին Փափոնա-բեկին, ընդ իրում 15 հոգու սպանեցին, իսկ 4 հոգի էլ կարողացան փախչել: Մրանց հետ շատ գույք և ապրանք կար: Այդ ամենը հաղթողների ձեռքն ընկավ, իսկ գերիներին տարան Երևան և բանտ նետեցին» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁵¹ «Երբ ավարտվեց գետերի ձմեռային սարսափելի սառցակալումը և սկսվեցին զարնանային հաճելի հովերը, որոնք մեզ ծանր թվացին, մարտ ամսին, երբ մոտենում էր մեր տիրոջ մեծ պահքը, լեզգիները կրկին զինվեցին իրենց սարսափելի դիտավորությամբ և հավաքվեցին ավելի բան կրկնակի թվով: Նրանք ջոկատներ կազմեցին և, ինչպես մորեյի, հազարներով ու տասնյակ հազարներով անցնելով Երկաթյա դարպասները, մոտեցան Շամախիին: Շարժվելով պատերից՝ նրանք եկան և ծամբար զարկեցին բերքառատ Մուղանի հարթավայրում՝ այն վայրում, որտեղ Կուրն ու Արաքսը իրար էին խառնվում: Այդ ժամանակ պարսից զորավարներից մեկը, որի անունը Չարդախի էր, իր հեթոթին մեծ զորքով ծամբար զարկեց Նույն Արաքսի ափին՝ Բարկուշատում, սակայն, հենց միայն լսեց դրանց մասին լուրը, այդ անաստված այրը փախավ ու կորավ իր ծամբարից: Այդ ժամանակ այդ ռազմունակ և արյունաբորու հոները, ելնելով Բարկուշատ գետի ափով, հասան Բարկուշատի սահմաններին, մտան Դիզակի երկիր ու զբաղեցրին բոլոր լեռներն և հարթավայրերը: Այդ երկրում շատ բրիտոնյաներ ու մահմեդականներ կային և ահա, մեծ շարաքվա օրը հարձակվելով նրանց վրա, լեզգիները երեք օրվա ընթացքում կոտորածով ու բնակչության գերեզարդությամբ այս խիտ բնակեցված և անասուններով հարուստ երկիրը վերածեցին անապատի: Յետո նրանք անցան Վարանդայի շրջան, որտեղ կրկին Նույնը արեցին: Այստեղ, սակայն, մելիք Բաղիրը հապճեպ նրանց ընդառաջ ուղարկեց իր մի բանի մարդկանց և նվերներով ազատեց գերիների մի մասին ու իր երկիրը: Վարանդայից լեզգիներն առանց վախի ու համարձակորեն առաջացան դեպի հաջենի շրջան և, բանի որ այստեղ ոչ ոք դուրս չեկավ նրանց ընդառաջ ոչ գնեթով և ոչ էլ բարեկամության առաջարկով և, ընդհանրապես, բոլորը թիկունք դարձրին, նրանք ինչուդեպքով երկիր մտան ու արեցին այն Նույն բաները, ինչ ցակացան, այնպես, որ ես Նույնիսկ նկարագրել էի ի վիճակի չեմ: Մեկ օրվա ընթացքում Զարբար գետից մինչև Դրդուկանք և Չարաբերդ ընկած տարածքներում՝ լեռներում ու հարթավայրերում, նրանք սարսափելի ավերածություններ գործեցին: Նրանք այրեցին փայտյա տները և գյուղացիների կացարանները, հետո հարձակվեցին բնակչության վրա ու սկսեցին ներքև իջեցնել նրանց լեռնակատարներից, դուրս բաշել բարայրներից, մացառուներից և անտառների թափուտներից ու գերեվարել: Վերցնելով նաև սրանց տնային գույքը՝ նրանք նրանց բոլորին անասունների, ոչխարների և այլ չորքոտանիների հոտերի հետ միասին ներքև բռնեցին հաջեն գետով: Իրար խառնված գերիներն և անասունները ընթանում էին մի հորդահոտ գետի նման՝ նման մի մեծ բանակի երթի: Դա մենք տեսանք մեր սեփական աչքերով, բանգի, փրկվելով փախուստով, հասանք այն լեռան կատարին, որը վեր է տուրք Նստավայր Գանձասարից և լեզգիների ոտքերը չկարողացան հասնել մեզ: Ահա, այդտեղից էլ մենք տեսանք այդ ամենը: Դա տեղի ունեցավ Դայոց 1171 թվականի ապրիլի 20-ին՝ տուրք 2առյկի կիրակի օրը: Պետք է միայն տեսնել դրանից հետո մնացածների ողբը, որոնք լացով սպանվում էին, գերիների կականը, մայրերի լացը, գերեվարված երեխաների կրոճանումը, ունեցվածքի թալանումը, մեջտեղից կես լինող մարդկանց լացն ու սարսափելի տեսքը» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Զրիստոսի 1722 և Դայոց 1171 թվականի մարտ ամսին լեզգիները կրկին եկան Երկաթյա դռներից, անցան Շամախին և բանակ դրեցին Մուղանի լայնատարած դաշտում, որից հետո առաջացան Երասխի ու Կուրի միախառնված վայրի ուղղությամբ: Նրանք այնտեղից անցան Բարկուշատ և տարափ անձրևի նման թափվեցին Արցախի երկրի վրա՝ Վարազա ու հաչեն, որտեղ գերեցին բոլորին և տարան անասուններ: Դրանից հետո լեզգիներն անցան Տրտուկական գետով, իսկ Եսայի կաթողիկոսը, որ իր աչքով էր տեսել այդ ամենը, փախավ մի անառիկ լեռան վրա՝ հետը վերցնելով Գանձասարի տրեյությունները: Այդ եղավ ապրիլ ամսվա կիրակի օրը, երբ աշխարհի ավերվեց, բանգի այն սկսեցին շարաք օրը և հաջորդ օրն իրենց գործն ավարտել էին: Այդ ժամանակ Բաղիր անունով Վարանդայի հայ մելիքը, ընծաներ տալով լեզգիներին, մի կերպ փրկեց իր երկիրը: Լեզգիներն առաջ անցան այստեղից և շարունակեցին ասպատակել լեռներն ու դաշտերը: Նրանք այրեցին փայտյա տները և գյուղացիների կացարանները, հետո հարձակվեցին բնակչության վրա ու սկսեցին ներքև իջեցնել նրանց լեռնակատարներից, դուրս բաշել բարայրներից, մացառուներից և անտառների թափուտներից ու գերեվարել: Վերցնելով նաև սրանց տնային գույքը՝ նրանք նրանց բոլորին անասունների, ոչխարների և այլ չորքոտանիների հոտերի հետ միասին ներքև բռնեցին հաջեն գետով» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ լեզգիական զորքերը ավերել էին Գանձասարի գահը» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբո», գլուխ 10):

⁵⁹⁵² «Այդ ժամանակ լեզգիները եկան և անապարհի Տիանեթին: Նրանց դեմ մարտնչեց Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) կախեթի հետ միասին, ընդ որում լեզգիները ամրացել էին ամուր դիրքերում և սպանեցին շատերին, այդ թվում հարաչաշենին և Ֆիլիպ Չոլակաշվիլուն: Դրանից հետո, սակայն, կախեթն անցան հարձակման, գրավեցին այդ ամրությունը և կոտորեցին ու ոչնչացրին լեզգիներին այնպես, որ բջերը փրկվեցին: Կախեթը ավար ձեռք գցեցին և հաղթականորեն վերադարձան, սակայն դրանից հետո ևս լեզգիները մշտապես հարձակվում էին Կախեթի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանքը»):

⁵⁹⁵³ «Եվ ահա թշնամիների զորքը, վերցնելով ավարն ու գերիներին, դրանց իր ծամբարում իրար խառնեց, որից հետո, մեկնելով Ականակաբերդից, ծամբար զարկեց Գարի-Զեպի կամրից մոտ՝ Տրտու գետի ափին, որը պարսկերեն կոչվում էր Թխարթթար: Նրանք այնտեղ կարծ մնացին և չկարողացան առանձնակի վնաս պատճառել Չարաբերդի ու Պարտավի շրջանին, բանի որ այնտեղի բնակչությունը, զգուշացված լինելով այդ ամենի մասին, հասցրեց թաքնվել լեռնային շրջաններում, իսկ երիտասարդներն էլ դիմադրություն ցույց տվեցին և թշնամական շատ ռազմիկներ սպանեցին: Ահա հենց այդ պատճառով էլ նրանք հապճեպ անցան Կուր մեծ գետն, ավար ու գերիներ վերցրին և տարան իրենց շրջանները» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Աթաժենը վերադարձավ Կախեթի և Մահմեդ-ղուլի խանին (**Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին – Մ.Ֆ.**) փոխանցեց հայեր ի պատասխանը: Ուժեղ զայրացած այդ ամենից՝ Մահմեդ-ղուլի խանը զորք կանչեց Երևանից և Կախեթի բանակի հետ միասին ուղարկեց հայերի վրա, սակայն այդ զորքը ոչինչ չկարողացավ անել նրանց հետ, այլ, ընդհակառակը, ինքը ջարդ կրեց, թաքնվեց այգիներում և փախավ» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Եվ թե ինչպես անչափ չարիք տեսած Գուգարքի ու Ուտիքի հայ բնակիչները ելան լակզի թաթարներին վտարելու, գունդ կազմեցին և գնեք կապեցին: Նրանք պարտասուղեցին մարտի և, ճակատ կազմեցին Թարթառ գետի շուրջ՝ իրենց երկիրը ասպատակողների դեմ: Նրանց բանակատեղին հենց դրանից էլ ստացավ իր անունը և մինչև օրս կոչվում է Մեծ Սղնախ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1):

⁵⁹⁵⁴ «Երևանի և Կախեթի բանակը փախավ Գեղարքունիքի շրջան, որտեղ սպանեց 2.000 հայերի՝ մեծ և փոքր, կանանց ու կրծքի երեխաներին: Նրանք խլեցին հայերի գույքը, բռնեցին կանանց և բերին Երևան» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁵⁵ «Եվ այսպես զորքը, ավարտելով գործը Գեղարքունիքում, վերադարձավ ու նայիրին փոխանցեց կատարվածի բոլոր մանրամասները: Յենց որ Երևանի նայիրը և թուրքերն իմացան, որ հայերը կոտորել են իրենց զորքը, նետվեցին հայերի վրա ու սկսեցին թալանել ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գյուղի բնակիչներին: Նրանք տանում էին կանանց և երեխաներին, սպանում մեծերին ու փոքրերին և ի վերջո այնպիսի վախ բերին խեղճ հայերի վրա, որ սրանք Նույնիսկ ցերեկ էլ չէին համարձակվում ելնել իրենց բնակարաններից: Տեսնելով գործերի անուշալի վիճակը ու շարունակող հալածանքները՝ դժբախտ հայերից շատերը և Նույնիսկ ամբողջական գյուղեր իրենց ընտանիքներով փախան օսմանական հողեր» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁵⁶ «Դրանից հետք լեզգիները շտապեցին հարձակվել Գանձակ քաղաքի վրա, որտեղ պատասպարվել էին Չարաբերդի մեծ պարոն Զալբ-Ալի բեկն և Ղալնադին՝ Դարկահ-Ղուլի սուլթանի թոռը, բանգի սրանք, իրենց կողմնելով ու ահաբեկվելով սպասվող բռնություններից, փախել էին Ճարի շրջան: Մի բանի օր անց Զալբ-Ալի բեկը, որդուն պատանող տալով, գաղտնի կերպով կրկին վերադարձավ իր տեղը: Դրանից հետո լեզգիները, 12 օր շարունակ կամ մոտավորապես այդքան պաշարեցին Գանձակ քաղաքը, սակայն ոչինչ չկարողացան անել, բանի որ քաղաքացիները դիմադրություն ցույց տվեցին, ընդ որում նրանց գալու մասին նախապես տեղեկացված քաղաքի հարուստները հեռացել էին Տիդիս՝ Վրաց արքա Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) մոտ՝ խնդրելով նրան օգնության գալ: Վախթանգը խոստացել էր գալ և իրոք, երբ մեկը մյուսի հետևից նրա մոտ սկսեցին մարդիկ գալ Գանձակից, նա իր 40.000 հոգանոց զորքով շարժվեց լեզգիների վրա: Եվ ահա, հենց որ նա մոտեցավ Շամբորի շրջանին, լեզգիները սկսեցին նահանջել դեպի Կուր գետը, իսկ հետո էլ մեկը մյուսի հետևից երեք օրվա ընթացքում կորան՝ հեռանալով իրենց տեղերը: Այդ ժամանակ Վրաց արքան իր մեծաբանակ՝ ավելի քան 40.000 հոգանոց, զորքով եկավ և ծամբար զարկեց Գանձակ քաղաքի հարավային կողմում» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5):

«Եվ ահա լեզգիներն անցան Գողվական կամրջով, որին կոչում էին Ղառի-Քորվի, որից հետո անցան Կուրն ու դարձան իրենց սահմանները՝ մինչ այդ, սակայն, մոտենալով Գանձակին: Այդ ժամանակ Գանձակի իշխանավորներից ոմանք մեկնեցին Տիդիս քաղաք, որտեղ այդ ժամանակ իշխում էր Վախթանգ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) և, մինչ լեզգիները 20 օր պաշարում էին քաղաքը ու պատերազմում էին նրա դեմ, վերջինս 40.000 հոգանոց զորքով օգնության եկավ քաղաքին: Այդ ժամանակ լեզգիները, լսելով, որ Վախթանգը հասել է Շամբոր, թողեցին քաղաքն և հեռացան: Վախթանգը առաջացավ և բանակեց Չոլակ կոչվող դաշտում, ինչքան որ պետք էր գանձակցիներին» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Ստեղծված իրավիճակը արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) սկսեց բնարկել Զարթովի մտավարների հետ, սակայն ի վերջո նրանք չցանկացան մեկնել Սպահան, բանգի դատարկ կողմնեին Զարթովին, իսկ թշնամիները շատ էին: Չնայած դրան, սակայն, որոշվեց լեզգիներից ազատել Գանձակը և շարժվել այդ ուղղությամբ: Եվ ահա, հենց որ արքան եկավ Շամբորի, այդ մասին իմացավ Սուլխավը (Լեզգիական խանության խան Սուրխիյի իբն Գիդեյ-բեկ – Մ.Ֆ.) և, հեռանալով Գանձակից, գնաց իր տեղը: Գանձակի խանը դիմադրեց արքային, նրան քաղաք բերեց, մեծ նվերներ տվեց և խնդրեց իր ցեղը ենթարկեցնել իրեն: Այդ ժամանակ արքան գործ ուղարկեց իր կողմից և ենթարկեցնեց խանին: Դրանից հետո արքան ելավ և մայիսին ժամանեց Տիդիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զրիստոսի 1722 կամ Զրուհիկոսի 410 թվականի մայիսին Վախթանգ արքան մեկնեց Գանձակ և ազատեց քաղաքը լեզգիներից» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁹⁵⁷ «Ինչպես արդեն ասվեց, Գանձակ քաղաքին Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) օգնության գալը պայմանավորված էր լեզգիական ցեղերի հարձակումով: Այժմ, սակայն, երբ նրանք առանց մարտի հետ չարտվեցին, նա մեկ ամսվա ընթացքում իր զորքով մնաց քաղաքի մոտ և քաղաքացիները նրա հետ բանակցություններ սկսեցին ասելով. «Լեզգիները չէին գա մեր երկիր, եթե համախոհներ չունեինային մեր հարևան շրջանների ժողովուրդների մեջ: Նրանք եկել էին նրանց դրդումով, բանի որ հավատակից տունիներ են: Եվ ահա ուրեմն, եթե դու մեծ շահի (Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյնի – Մ.Ֆ.) բարեկամ ես, որը սիրում է բեգ ինչպես բարեկամի, դու պետք է պատժես սրանց՝ ամապցես, թալանես նրանց գյուղերը ու գերեվարես: Այս խոսքերի հետևում մեկ այլ ապոման էլ կար: Բանն այն էր, որ Վախթանգին գալու համար մեծ գումար էին խոստացել և ահա այժմ, բանի որ այդ գումարը չտվեցին, նրան ուղղեցին հարևանների վրա: Զանի որ արդեն գարուն էր՝ Դայրը 1171 թվականի մայիսը, ապա բոլոր վրանաբան ցեղերը, որոնք կոչվում էին թարաբանա, այսինքն՝ անասնապահներ, իրենց բնիկ ստորոգյալն համաձայն արդեն բարձրացել էին յալլաներ՝ խոտով հարուստ տեղեր: Բացի դրանից, զգուշանալով լեզգիներից, նրանք դեռևս փախստական վիճակում էին: Եվ ահա գանձակցիների ու նրանց Ջալվադ խանի դրդումով Վախթանգը հրամայեց իր զորքին թալանել նրանց, ում մասնացույց էին անում: Վրաց մոլեգան ցեղը, ավելի անողորմ, քան մյուս կովկասցիները, ջոկատներով ելավ և ցրվեց լեռներում ու դաշտերում՝ տարածվելով Չագամի, Շամբորի, Գանձակասանի, Ոսկանասպատի, Քիթոչայի և Պարտավի շրջակայքում՝ մինչև Գուլիստան գյուղ ու Տրոտու գետ: Նրանք, չնայած որ ոչ մեկին չէին սպանում կամ գերեվարում, սակայն այն ամենը, ինչ ընկնում էր աչքերին, վերցնում էին՝ անասուններին, ընդհուպ մինչև հավերք, կատուններ և շներ, իսկ ինչ վերաբերվում է անհոգի առարկաներին, ապա դրանց մասին նույնիսկ խոսել իսկ չարժե, բանի որ նրանք վերցնում էին այդ ամենը ամբողջությամբ, նույնիսկ փայտյա իրերն ու եղեգնյա և կավե ամանները: Իսկ եթե դա այդպես է, ապա ի՞նչ ես կարող եմ գրել անհրաժեշտ ավելի թանկարժեք իրերի, տարաբնույթ ոսկյա և արծաթյա զարդերի ու տնային այլ իրերի մասին: Անում էին, որ ավարի և հանդերձների շատությունից նրանց չէին հերիքում բեռնակիր անասունները ու նրանք, իրենք լծվելով սալերին, բռնում էին դրանք իրենց ծամբար: Իսկ նրանց ծամբարը գտնվում էի Չոլակ կոչվող վայրում: Այս կերպ նրանք վարվեցին, սակայն, ոչ միայն մահմեդական, այլև հարակից հայկական շրջաններում՝ թալանելով ողջ անշարժ և շարժական գույքը: Նրանահում էր այնպես, որ վրացական ջոկատների մոտենալու ժամանակ բնակչությունը խաչերով, մոմերով, զանգերով և հանդերձավորված բահաններով, ըստ քրիստոնեական սովորության, ելնում էր նրանց ընդառաջ, սակայն վրացիներն այնուհանդերձ հարձակվում էին նրանց վրա, տանում գույքը, թալանում եկեղեցիները, զրբերն ու բոլոր եկեղեցական անոթները, կողոպտում կանանց ու տղամարդկանց, տանում ողջ ունեցվածքը ոտքից գլուխ և, վերցնելով այդ ամենը, հեռանում էին: Ահա այսպես նրան վարվեցին բոլոր շրջաններում և, մաքրելով Գանձակի շրջանի բոլոր եկեղեցիները, այդ ամենը տարան իրենց ծամբար: Ո՛վ կարող է թվարկել նրանց ձեռք գցած ոչխարների, առջանների և խոշոր եղջերավոր անասունների հոտերը, բայց, բանի որ նրանք սովորություն ունեին իրենց ավարի տասներորդ մասը փոխանցել սեփական հրամանատարին, ապա ասում էին, որ միայն Վախթանգին բաժին է հասել 25.000 ոչխար ու 9.000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, մնացածը նրանք վերցրին իրենց: Եվ այսպես Վախթանգի գալը մեզ տվեց միայն այն, որ, այն, ինչ մնացել էր այն հանդուգն լեզգիական ցեղի գալուց հետո, այժմ այդ վերջինն էլ վերցրեց ազան, անհագույն ու անգույք վրաց ազգը: Այնուհանդերձ Վախթանգ արքան ինքը մի բարի, աստվածասեր ու չարը չի՛հռլո մարդ էր, որը սիրում էր քրիստոնյաներին և ոչ մեկ անգամ էր, որ հրաման էր տալիս զորքերին՝ չսպանել ու չգերեվարել քրիստոնյաներին, թեև սրանք, ըստ վրաց ազգին բնորոշ համառության և կոպտության, չէին լսում ու չէին ենթարկվում իրենց հրամանատարի հրամանին: Եվ այսպես, անելով այս ամենը, նրանք վերադարձան իրենց մոտ, իսկ մեր երկիրը մնաց անտեր և առանց զիջակրի, երբ մարդիկ սկսեցին վարվել ով ոնց ցանկանում էր» (Եսայի Դասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6):

«Գանձակցիները, սակայն, հրաժարվեցին խոստացված պարգը տալ Վախթանգին (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.)՝ ասելով, թե իրենք պաշտպանվել են հավատակիցների դեմ, բանգի լեզգիներն էլ էին տունիներ: Այդ ժամանակ Վախթանգը զայրացավ և նրա զորքը շատ չարչարեց քաղաքի շրջակայքը՝ ասպատակ սփռելով Գանձակի շուրջ բոլորը ու պատժելով քաղաքի Ջալվադ խանին: Դարվածի տակ ընկան Գանձակից և Շանադինից մինչև Գուլիստան, երբ ամեն ինչ թալանվեց՝ արծաթ, ոսկի ու անասուն, ընդ որում կողոպտվեցին նաև եկեղեցիները: Նշենք նաև, որ հարձակվողները ոչ մի տարբերություն չէին դնում իրենց ու մահմեդականի միջև և ահա ամեն ինչ կողոպտվեց, բացի Գանձակ քաղաքից: Ձեռք բերված ավարից նրանք տասնորդ վճարեցին իրենց արքային, իսկ հետո այդ ամենով վերադարձան Տիդիս» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁹⁵⁸ «Ավանը ծնվել էր Շիրվանում, ազնվականի ընտանիքում: Դետագայում նա 18 այլ հայերի հետ ապստամբեց և լքեց այդ երկրամասի դեկավար Ղալբ-Ալի սուլթանի զորքը: Դրանից հետո նա անակնկալ գիշերային հարձակման ենթարկեց վերջինիս Կուր գետի հայկական կողմում: Հաճախակի համազարկերով կրակ բացելով տարբեր դիրքերից՝ Ավանը ստիպեց հավատալ, որ Ղալբ-Ալին շրջապատված է լեռնականների բանակով: Արդյունքում Ղալբ-Ալին իր 18.000 հոգի կազմող զինվորների հետ հապճեպ ելավ իր ծամբարից և հեռացավ՝ տեղում թողնելով ռազմական մեծ ավար, որը Ավանի ջոկատը տեղի բնակիչների օգնությամբ տարավ իր հետ: Արդյունքում՝ ձեռք բերած հրազենը 500 ջորիներով տեղափոխվեց և բաժանվեց Ղարաբաղի հինգ առաջնորդների միջև, որոնց զինանոցում մինչ այդ, ըստ բոլոր աղբյուրների, հազիվ միայն երկու պատրույգավոր հրացան կար: Դենց Ավանն էր, որ առաջին անգամ այդ լեռներ բերեց Նորագույն հրազենը: Դա տեղի ունեցավ շահ Սուլթան-Հուսեյնի (Սեֆյանների շահության շահ Դուսեյնի – Մ.Ֆ.) սպանությունից մի քանի տարի առաջ...: Ահա հենց այդ ժամանակից սկսած էլ հայկական լեռնականները գլուխ բարձրացրին» (Հովսեփ Էփին «Հուլեր»):

⁵⁹⁵⁹ «Օգոստոսի 2: Երկու շամխեցի թուրքեր Թավրիզից որպես սուրիանդակներ եկել էին Ռեշտ՝ տալիս վեզիրի մոտ: Եվ ահա այս երկու սուրիանդակները հայտնեցին, որ Վախթանգ խանը (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) և Կախեթի վայի Մահմեդ-Ղուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) հաշտվել են միմյանց հետ ու իրենց զորքերով գնացել են Երևանի վրա, որի մոտ իրենց զորքերի հետ կանգնած էին 4 թուրքական փաշաներ: Դրանից հետո միաժամանակ մարտ սկսվեց երեք փաշաների դեմ, որի արդյունքում օսմանական զորքը գլխովին ջախջախվել է, իսկ չորրորդ փաշան էլ թաքնվել էր մի անառիկ վայրում: Օգոստոսի 4: Ռեշտ եկավ ջուղայեցի Թորոսը՝ Իվանի որդին: Նա հայտնեց. «Ես դեռ Երզրումում էի, երբ այնտեղ լուր եկավ, որ ջորս փաշաներ գնացել են Տիդիսի վրա և հետապնդում են Վախթանգ խանին, որպեսզի բռնեն նրան: Երզրումում երեք օր խառնաշփոթ էր, կրակում էին հրանոթներից, իսկ չորրորդ օրը լուր եկավ, թե Վախթանգ խանը մեծ զորքով շուռ է եկել օսմանցիների դեմ, նրանց ուժեղ պարտության է մատնել և օսմանցիները, 100-200 հոգանոց խմբերով փախչելով, վերադառնում են Երզրում: Երբ մենք ժամանեցինք Բայազետ, ինքներս տեսանք այդ փախստականներին, իսկ Թավրիզում էլ լսեցինք

նույն բանը: Սուրհանդակը, որը Վրաստանից Թավրիզ էր եկել, պատմեց նույն այս բաների մասին» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Դրանից հետո Վախթանգը (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) կոտորեց Ղոջալու ցեղին և ձեռքը գցեց Երևանի մոտ գտնվող Մահմեդ-դուլիի գույքը» (Վահուշտի Բագրատունի «Վախթանգի և Յերբի կյանքը»):

⁵⁹⁶⁰ «Պետրոսը Առաջինը (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծը (1682-1725) – Մ.Ֆ.) հրամայեց Գիլանի իր կոնսուլ Աբրահամովին բանակցել շահի (Սեֆյանների շահության շահ Ֆուսլին – Մ.Ֆ.) կամ նրա աստիճանավորներից որևէ մեկի հետ և օգնություն առաջարկել ապստամբների դեմ այն պայմանով, որ վերջինս դրա փոխարեն համաձայնություն տա, որ մերձկասպյան շրջանները ընկնեն ռուսական տիրապետության տակ: Դրանից հետո արքան ցամաքային ճանապարհով ուղարկեց 9.000 դրագունների, 20.000 կազակների, 30.000 թաթարների և 20.000 կալմիկների, ընդհանուր առմամբ 79.000 հոգանոց մի զորք, իսկ ինքը նույն տարվա հուլիսի 18-ին 270 շավաթով, հետև ունենալով նաև 22.000 հետևակայիններ ու 5.000 նավաստիներ, առաջացավ ծովով: Չախար-Թեփեի մոտ կայսրը լուր ստացավ շամխալ Ադիլ-Գիրեյ խանից (Լեզգիական խանության խան Ադիլ-Գիրեյից (1700-1725) – Մ.Ֆ.), որ սա իր հնազանդությունն է հայտնում և խոստանում է օգնություն ցույց տալ: Դրանից հետո հուլիսի 24-ին Չեչեն կղզուց 30 սուրհանդակների հետ շամխալի մոտ ուղարկվեց պորուչիկ Ա. Ի. Նուրուլինը, որպեսզի Շիրվանում և Դաղստանում տարածի արքայի կոչը: Կայսրը ափիսանան համար նշանակեց Ագրախան գետի ակունքը, որը գտնվում է Սուլպից երեք մղոն հեռավորության վրա: Եվ այսպես, նա հուլիսի 28-ին ափ իջավ և հենց այդտեղ էլ անմիջապես ամրություն կառուցվեց: Դրանից հետո կայսրն ինքը զորավարների հետ միասին գիշերեց նավերի վրա՝ սպասելով ձիերի և հեծյալ զորամասերի ժամանմանը, որոնք ցամաքային ճանապարհով բավականին դանդաղ էին առաջանում, բանգի նախ պարենամթերքի պակաս էին ունեցել և հետո՝ ստիպված էին եղել մարտի մեջ մտնել Էդրեյան գյուղի մոտ: Այս կապակցությամբ ասենք, որ բրիգադի Վետերոնինին հրամայվել էր դրագունների 4 զնդերով գնալ այդ գյուղի վրա և, բնակչության համառության պարագայում ամայացնել այն, որպեսզի շամխալին ենթակա այդ քաջարի ցեղի կրած պատիժը, ցեղ, որը զբաղվում էր թալանով, օրինակ հանդիսանա այլոց համար: Ֆուլիսի 23-ին 5.000 եղբեկներ իրենց գյուղի մոտ գտնվող կիրճում հարձակվեցին Վետերոնինի զորքերի վրա, ընդ որում 70 դրագուններ սպանվեցին և մի բանիսը վիրավորվեցին: Ի վերջո, սակայն, զնդապետ Նաումովը զորքը դուրս հանեց կիրճից՝ որոշակի դիմադրությունից հետո վերցնելով և այդելով գյուղը: Գյուղի բնակիչները, կորցնելով սպանված 300 հոգու, ցրվեցին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁵⁹⁶¹ «Երբ ձիերն և սպասվող հեծելազորային ուժերն ի վերջո ժամանեցին, կայսրը (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծը – Մ.Ֆ.), հիվանդների հետ միասին Ագրախանի ամրությունում թողնելով 200 զինվորների ու 1.000 կազակների, ինչպես նաև՝ որոշ թվով նավակներ, Ֆ. Լ. Սոյնոնովի գլխավորությամբ գործող նավերն ուղարկեց Դերբենդի ուղղությամբ, իսկ ինքն էլ օգոստոսի 7-ին ավարտեց Սուլպից գետանցը: Այստեղ նրա մոտ ժամանեց Սուլթան Մահմուդը, Յակալայի իշխանը և շամխալի (Լեզգիական խանության խան Ադիլ-Գիրեյի – Մ.Ֆ.) դեսպանորդը: Մրանք կայսեր փոխանցեցին 850 զուլա եղբերավոր անասուններ, 9 հիանալի նժույգներ և, հնազանդություն հայտնելով, հաստատվեցին իրենց իրավունքներում: Կայսրը մշտապես առաջանում էր զորքի առաջապահում և, ջնայած այն բանին, որ շամխալի հրամանի համաձայն ճանապարհի երկայնքով ցրորներ էին փորվել, զորքը որոշ անցումներում ջրի պակաս զգաց: Օգոստոսի 12-ին շամխալ Ադիլ-Գիրեյ խանը Թարթից մեկ մղոն հեռու հանդիպեց Պետրոս Մեծին, որը երեք օր մնացել էր քաղաքի մոտ՝ սպասելով զորքի հավաքվելուն: Չաջորդ օրը շամխալը իր մոտ հրավիրեց կայսեր, որը դիտարկեց քաղաքի շրջակայքը: Սեղանի մոտ շամխալը իր զորքը առաջարկեց կայսեր, որը այդ չընդունեց: Երբ կայսրը ճամբար էր վերադառնում, Դերբենդի նայիր Իմամ-դուլի խանի դեսպանորդները և յուզբաշի Կոչինսկին եկան նրա մոտ՝ հայտնելով իրենց հնազանդությունը ու շնորհակալությունը դրսևորած հնազանդության համար: զոդապետ Նաումովը մի սպայի և 12 կազակների հետ ուղարկվեց Դերբենդ, որպեսզի այնտեղ կայսեր համար պարտադրյալ ամենայն անհրաժեշտը: Նայիրի ցանկության համաձայն երկու հյուսիսային դարպասների մոտ՝ վերին և ներքին, ռուսական պահակազորը դրվեց, որը վերցվել էր նույն օրն էլ Դերբենդ ժամանած ռուսական նավերից: Ամրոցի կայազորի հրամանատար սուլթանը մինչ այդ մեկնել էր շահի (Սեֆյանների շահության շահ Ֆուսլին – Մ.Ֆ.) մոտ: Նայիրը, որը միշտ տեղի բնակչությանից էր ընտրվում, սուլթանի բացակայության պայմաններում իրականացնում էր նրա պարտականությունները: Օգոստոսի 18-ին ելնելով Թարթից՝ կայսրը ժամանեց Օտենիշ և մի սպայի երեք կազակների հետ միասին ուղարկեց այնտեղի սուլթան Մահմուդի մոտ, սա Ղայթաղի ուցմալայի (Ղայթաղի խանության խան Ահմեդի (1708-1747) – Մ.Ֆ.) հպատակն էր՝ պահանջելով նրա հնազանդությունը: Սուլթան Մահմուդը սպանեց դեսպանորդներին և ինչպես իր, այնպես էլ ղայթաղական 16.000 հոգանոց զորքով, որը պատրաստ ուներ, հարձակում գործեց ճամբարի վրա, սակայն անմիջապես էլ ջարդ կրեց: Ռուսական հեծելազորը մինչև Օտենիշ քաղաք երեք մղոն հեռավորվեց նրան և այդ քաղաքը, որը 500 ընտանիքներ ուներ, այլ 6 գյուղերի հետ միասին թալանվեց ու այրվեց: 15.000 զուլա ոչխարներ և այլ եղբերավոր անասուններ որպես ավար բաժին հասան հաղթողին, իսկ մի քանի հոգի էլ, որ գերի էին ընկել, մահապատժի ենթարկվեցին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այդ ժամանակ ռուսները եկան զորքով ու գրավեցին Լազգի, Թարթու և Անգիրու բերդերը և այնտեղ երկու կողմից էլ մեծ կոտորած եղավ» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹⁶² «Օգոստոսի 23-ին, այս օրը, երբ զորքը ժամանեց Դերբենդ, ջրի պակասի և ուժեղ շոգի ու փոշու պատճառով զորքը մեծ դժվարությունների հանդիպեց: Քաղաքից դուրս նայիր Իմամ-դուլի-բեկը հոգևորականների և այլ հարգարժան այրերի հետ միասին արժաթե սկահակի վրա դրված Պետրոսին Մեծին (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծին – Մ.Ֆ.) հանձնեց ամրոցի բանալիները՝ արտահայտելով իր հնազանդությունը ու շնորհակալությունը: Կայսրը հաղթահանողեցով և երաժշտության ուղեկցությամբ մտավ ամրոց, որտեղ հայտնաբերվեցին 203 հրամառներ: Դետևազորը կանգնած մնաց քաղաքից ճամբարած ոչ հեռու, հեծելազորը՝ Սուլթանի մոտ, իսկ նավերն էլ խաբրիկս գցեցին գետաբերանին: Դապճեպ երկու ամրություններ կառուցվեցին Դերբենդի երկու կողմից՝ մեկը Սուլթանի գետակի ափին, իսկ մյուսն էլ Օրտա Ռուզա գետակի ափին: Իմամ-դուլի-բեկը գեներալ-մայորի կոչումով նշանակվեց Դերբենդի խան և տեղական զորքի հրամանատար: Պորուչիկ Լուսինը ծովով Բաբու ուղարկվեց, որպեսզի այնտեղ հասցնի նոր կոչը և հնազանդության հակա այնտեղի հրամանատարներին ու բնակչությանը: Մի քանի օրվա ընթացքում Դերբենդի և Մուսբուրդի ողջ շրջակայքը, որը տարածվում էր Յալամա ու Բելբեյե գետերի միջակայքում, անցավ ռուսների իշխանության տակ: Ողջ Մուսկուրում այս խառը իրավիճակում գյուղերն ու բնակավայրերը թալանվեցին և միայն Դեբեյի քաղաքում անվտանգ մնաց Զախ-Դակուրի քար պարսպով է տունը, որտեղ տեղակայված էր կայազորը: Լուսինը, վերադառնալով Բաբվից, տեղեկացրեց, որ բաբվեցիները իրեն քաղաք չեն թողել և ասել են, որ իրենք արդեն մի քանի տարի է, որ առանց կողմնակի օգնության դիմադրում են ապստամբներին ու ռուսների օգնության կարիք չունեն: Դժգոհ դրանից՝ կայսրը, այն է, արդեն ուզում էր նրանց ուժով ենթարկեցնել, սակայն մի անակնկալ հանգամանքով մոլված ստիպված եղավ վերադառնալ Ռուսաստան՝ այդ գործը հետաձգելով մյուս տարվան: Դերբենդը, շրջապատված էր երկու պարիսպներով, որոնք ձգվում էին լեռներից միևնույն ծովը: Դրանք այդ ժամանակ բաժանված էր չորս մասերի, որոնք իրարից առանձին իրենց հերթին ունեին պարիսպներ: Առաջին մասը, որը կոչվում էր Նարին-դալա կամ ամրոց, մյուս երեքից բարձր էր: Ռուսները առաջին հերթին զբաղեցրին հենց այն՝ դուրս բերելով այնտեղից բնակիչներին: Այստեղ էլ հենց հաստատվեց կայսրն ինքը: Երկու այլ մասերում նայիրի և այլ աստիճանավոր մարդկանց տներն էին, բարվան-սարայն ու այլ բաներ, իսկ չորրորդ մասը, որ կոչվում էր Դուբարե և ծովի կողմում էր, դեռևս բնակեցված չէր: Կայսեր հրամանով այստեղ երկու զորանոցներ և պարենամթերք շուկա կառուցեցին: Պարենամթերք տեղափոխող նավերի բեռնաթափման ժամանակ ուժեղ փոթորիկ բարձրացավ և այնպես վնասեց նավերը, որ ջուրը ներս հոսելն արդեն հնարավոր չէր կասեցնել: Ի վերջո, հաջողվեց խաբիսիները կտրել և նավերն ափ նետել: Նույնը եղավ նաև 30 այլ նավերի հետո, որոնք պարենամթերք էին բերել Աստրախանի նավահանգստից: Այս կերպ, ահա, պարզվեց, որ պարենամթերքը շատ քիչ է, իսկ Շիրվանում էլ, բանի որ այստեղ անկարգություններ էին, հաց ձեռք բերել հնարավոր չէր: Այս հանգամանքը ստիպեց կայսեր վերադառնալ Ռուսաստան: Ռուսական կայսեր համար տիպած էր գործերը չավարտած վերադառնալը, մանավանդ որ նա մտադիր էր տիրել Բաբվին և Կուր գետի ակունքին մի մեծ առևտրական քաղաք հիմնել, որից հետո նա ուզում էր շարժվել գետով դեպի վեր և կարգի գցել Վրաստանի գործերը: Միաժամանակ կայսրը մտադիր էր Աստարաբադի միջոցով առևտրական հարաբերություններ սկսել Յնդկաստանի հետ: Այս ամենի փոխարեն, սակայն, ստեղծված հանգամանքների ազդեցության տակ կայսրը, բավարար կայազոր թողնելով Դերբենդում, սեպտեմբերի սկզբին ճանապարհ ելավ և առանց առանձինառանկ պատահարների ժամանեց Ագրախանի ամրություն...: Գեներալ-ադմիրալ Արապկսինը, որը նավերով հետևում էր կայսեր, դրանց վրա ունենալով ողջ հետևազորը, ոչ քիչ դժվարություններ տեսավ փոթորիկից» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Այդ ժամանակ Վախթանգ արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) մոտ եկավ Ռուսաստանի Պետրոս Մեծ կայսեր (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) դեսպան Բաարուր Թուրքեստանիշվիլին՝ առաջարկով, որ, բանի որ կայսրը ելել է, իրենք էլ Չոլակից գան Շիրվան՝ նրա մոտ: Միաժամանակ դեսպան եկավ նաև Սուլթանից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սիդիկ III-ից – Մ.Ֆ.)՝ պահանջելով արքայի հնազանդությունը: Վերջինս, սակայն, թողեց բոլորին և ընտրեց ռուսաց արքային, բանի որ հույս ուներ ազատել եկեղեցիներն ու քրիստոնյաներին: Այս պատճառով էլ հավաքված զորքով նա ուղղվեց Պանծակ, Դազախի խանին տվեց Դազախն և իր մոտ կանցեց: Դազախում, սակայն, կանգնած էր կախերի տեր Մահմեդ-դուլի խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) և նա հերյակ պահեց

արքային, թե. «Քանի որ Ղազախը շահի կողմից ինձ է տրված, պետք չէ այն ինձից խլել, իսկ ռազմիկներ կտրամադրեն ինքս»: Համաձայնեց դրան արքան, սակայն պահանջեց այնտեղի ռազմիկներին և նրանք համաձայնեցին տեսնել իրար ու հանդիպել Գառնիուլի կամրջի մոտ: Մինչ այդ արքան իր եղբայր Իսեին ազատել էր բանտարկությունից և նրան էր տվել Մուխրանին, ինչպես նաև մատչելիությունըսի պաշտոնը: Այնուհանդերձ սա լավ չէր և, բացի այդ, որոշ բարթեցիներ իրենց հերթին ևս չէին ցանկանում հանդիպում ունենալ Մահմեդ-դուլի հետ՝ ցանկանալով խռովության հասնել: Եվ ահա, ըստ նրանց խորհրդի, Մահմեդ-դուլին գիշերով Գեմիկիայի մոտ անցավ Մոկավարին և ժամանեց Սազարեջո: Նա նաև ռազմիկների հարցով մերժեց արքային և նրանց միջև հակառակություն ընկավ: Վախթանգ արքան ժամանեց Գանձակ և երեք ամիս մնաց այնտեղ, սակայն այդպես էլ ոչինչ չկարողացավ իմանալ տեր Պետրոսի մասին: Դրանից հետո Տփղիս ժամանեցին Բաադուր և Պետրոս արքայի դեսպանը, քանի որ վերջինս տուն էր դարձել ու խոստացել էր գարնանը կրկին գալ: Այս ամենի մասին արքային տեղյակ պահեց Վախուշտին: Այդ ժամանակ արքայի և Մահմեդ-դուլի արքայի գործերը ընդհարվեցին Ղազախում: Եվ ահա Մահմեդ-դուլին ուղարկեց ջարեցիներին, որոնց առաջնորդում էին կախերը, և նրանք ամայացրին Լիլոյի գյուղերը: Լսելով այդ մասին՝ արքան վերադարձավ Տփղիս և հետո ուղարկեց Բակարին ու Իսեին, որպեսզի ամայացնեն Սազարեմուն: Իր հերթին կախերի հետ միասին մոտեցավ Թեյմուրազը (**Վախթեփի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**), նրանք բանակցություններ սկսեցին և արդյունքում վերջինիս կախերի հետ միասին Տփղիս բերեցին: Երդվեցին արքայի, եպիսկոպոսների և մտավարների առաջ ոչինչ չվիճարկել արքայի ունեցածից ու միասնական լինել: Արքան հավանաց նրանց և նվերներով բաց թողեց՝ (**Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»**): «Այնուհետև Թեյմուրազը վերադարձավ և ստաց, որ Վախթանգը զոջացել է պայմանավորվածության խախտման համար ու կրկին է առաջարկում միավորվել: Հետո, սակայն, Ղոջալու գետի մարդիկ սպանեցին քարթլեցի գունակայիներից ոմանց, իսկ Մահմեդ-դուլի խանն էլ Վախթանգի գործ չուղարկեց: Դրա համար էլ Վախթանգը գործ ուղարկեց Ղազախ, իսկ այդ մասին իմացած Մահմեդ-դուլին էլ ուղարկեց իր կախերին, որոնք Ղազախում ընդհարվեցին քարթլեցիների հետ: Դրանից հետո Մահմեդ-դուլին կրկին կանչեց լեզգիներին, նրանց որպես ուղեկիցներ տվեց կախերին և սրանք ամբողջովին ամայացրին Լիլոն» (**Վախուշտի Բագրատունի «Վախթեփի և Հերթի կյանքը»**): «Քրիստոսի 1722 կամ Քրոնիկոնի 410 թվականի օգոստոսին Ռուսաստանի արքա Մեծն Պետրոսը մտավ Դերբենդ և գրավեց այն, իսկ սեպտեմբեր ամսին Վախթանգը կրկին մոտեցավ Գանձակին» (**Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»**):

«Այդ ժամանակ Վախթանգ թագավորի (**Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ եկավ Ռուսաստանի Պետրոս կայսեր (**Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծ – Մ.Ֆ.**) դեսպանը, արքային ողորմածության հրովարտակ մատուցեց և առաջարկ՝ ներկայանալ իրեն. «Օգնականությամբ Քրիստոսի ելա իմ աթոռանիստից, արմատախիլ արի թշնամիներին և գալիս եմ Շիրվանի կողմերը, տես գործիս փայլն ու մեծությունը»: Թագավորին սա դուր եկավ և նա մեծ ուրախությամբ ընդունեց դեսպանին, քանի որ Վախթանգ թագավորը քրիստոսասեր էր, և ահա նա ճանապարհ ընկավ: Արքան հասավ Գանձակի երկրի և կանգ առավ Շամբորում, սակայն կայսրն ուռացավ, քանզի, ինչպես պարզվեց, կայսրը Աստրախան էր վերադառնում: Թագավորը շատ վշտացավ, իսկ թիկունքում էլ ըմբոստացավ Վախթեփի բառուն Կոստանտինին (**Վախթեփի թագավորության արքա Կոստանտին II-ը – Մ.Ֆ.**), քանի որ Ղազախն և Շամբորինը նրան էին: Սկսեցին պարենավորման հալիչտակումը ու մարդկանց կոտորածը, ուստի և Վախթանգը Շիրվանի կողմը չանցավ...: Քիչ ժամանակ անց Վախթանգ արքան վերադարձավ Գանձակի մոտից ու, վիրավորված Ղազախի բնակչության վերաբերմունքից, հարձակվեց, ամայացրեց, թալանեց, գերեզարեց և արդյունքում Քարթլիի գործը ամեն տեսակի բարիքով ծանրաբեռնված վերադարձավ Տփղիս» (**Մելիսիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»**):

«Անան գալուն պես՝ սեպտեմբերին, Վախթանգը (**Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) որոշեց երկրորդ անգամ մեկնել Գանձակ՝ հետևյալ պատճառով: Բանն այն էր, որ երբ Պարսից թագավորությունը վերջնականապես թուլացավ ու շահի (**Մեքանների շահության շահ Դուսեյնը – Մ.Ֆ.**) գահագրվեց, որի մասին ես նմանաման կպատմեմ հետագայում, էլան նրա թշնամիներն և հատկապես մեծ կայսրն ու ռուսական ինքնակալը՝ խոսք Մոսկվայի արքա Պետրոսի մասին և (**Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծ – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև՝ հոռոմների արքան՝ Կոստանտինուպոլսի իմամբեյյան տիրակալը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**): Սրանք ամեն մեկը սկսեցին իրենց կողմից գործեր ուղարկել Պարսից երկիրը: Ռուսն ուզում էր օգնել պարսից արքային, իսկ ռուսացին ուզում էր նրա երկիրն իրենով անել ասելով. «Ռուսիշներն ուզում են նվաճել այն շրջանները, որոնք վաղուց ի վեր մեզ են պատկանում: Անորպատական երկիրը մերն է ու դրա համար էլ մենք պետք է այն վերցնենք»: Ահա այս պատճառով նրանք սկսեցին դեսպանորդներ ուղարկել Վրաց արքայի մոտ: Սրանցից մեկն ատում էր, թե. «Եղիդ ինձ դաշնակից և ենթարկվիր ինձ», իսկ մյուսը, թե. «Դու իմ հավատակիցն ես ու պետք է լսես ինձ՝ գալով ինձ մոտ»: Բանն այն էր, որ Պետրոս արքան խոստացել էր Վախթանգին աշխանը անձամբ Շամխի գալ և պայման էր դրել, որ նա լիակատար պատրաստության մեջ այնտեղ լինի: Իր հերթին պարսից արքան, որն արդեն մոտ էր գահագրվմանը, հապճեպ Վախթանգին հետևյալ բովանդակությամբ մի հրաման ուղարկեց. «Ես բեզ եմ հանձնել Գանձակի և Անդրպատականի ողջ իշխանությունը ու նշանակել եմ այդ վայրերում գտնվող գործերի հրամանատար: Դրա համար էլ հավաքիր թո զորքը, արի Գանձակ, հսկիր այն և հարակից շրջանները ու ուշադիր եղիր թշնամիների նկատմամբ»: Ստանալով նման հրաման՝ Վախթանգը իր սրտի խորհրդատուներում այսպես դատեց. «Երկու ինքնակալներն էլ ստիպում են ինձ, պետք է կատարել նրանցից մեկի պահանջը, սակայն հոռոմները մեզ հավանակից չեն և օտար են, նրանք ցանկանում են ուժով տիրել մեր երկրին: Մյուսը մեր ստոր տիրակալն է՝ պարսից արքան: Իսկ ահա Պետրոսը մեր հավատակիցն է ու քրիստոնեական կայսր է՝ հզոր և ուժեղ: Ես կկարգվեմ ըստ նրա հրամանի և, ինչ որ կարողացավ անել նա, կանեմ նաև ես»: Դրա համար էլ նա անմիջապես գործ հավաքելու հրաման տվեց: Եվ ահա Վախթանգը հավաքեց վրացական ու հայկական զորքերը և չթողեց ոչ մեկին, որին կարող էր վերցնել բանակ: Նա իր հետ վերցրեց նաև ինձ, քանի որ, այն օրից սկսած, երբ ես այնտեղ էի և մինչև վերադարձը, նա սիրալիր ընդունում էր ինձ ու պահում իր հաշվին: Մարդկանց հսկայական բանակությամբ, որոնց մեծաքանակության պատճառով կոնկրետ թիվը գրել ես չեմ կարող, մենք ելանք Տփղիսից և Մուրե խաչի վերադարձի տոնի օրը հասանք Սևուր-Կողբ կոչվող ավերված կամրջին: Նույն օրն էլ Վախթանգը կանչեց ինձ և հրամայեց իրենից առաջ մեկնել Ղարաբաղի երկիր, որպեսզի բերեմ այնտեղ մելիքների հավաքած Հայոց զորքը չորս երիտասարդ հրամանատարներ Ավանի, Շիրվանի, Շահինի ու Սարուխանի գլխավորությամբ, որոնք կոչվում էին յուզբաշխներ: Վախթանգի առաջին գալուց և պարսից իշխանության թուլացումից հետո այս չորսը, Ղարաբաղի մելիքների հետ միասին իրենց շուրջը հավաքելով Աղվանից երկրի բաջ և խիզախ երիտասարդներին, մի մեծ զորք էին կազմել, ավելի քան 12.000 հոգի, ու ամրացել էին Արցախի անառիկ վայրերում: Նրանք մեր երկրում արիության շատ գործեր արեցին, որի մասին պատմելը առջևում կլինի: Լսելով սրանց մասին՝ Վախթանգը անմիջապես մեզ ուղարկեց նրանց մոտ՝ հանձնարարելով լիակատար պատրաստության մեջ նրանց անմիջապես բերել իր մոտ: Եվ ահա նրա հրամանով մենք գնացինք նրանց մոտ, կարգի գցեցինք ամեն ինչ համաձայն ռազմական կանոններին, քանի որ նրանք սովոր չէին ռազմական գործին, և, հավաքելով 10.000 ընտրյալ ու զինված ռազմիկների, նրանց հետ նաև՝ բախաններին և մեր հետևորդներին, մեծ հանդիսավորությամբ ու շքեղությամբ, համարելով Հայոց իշխանությունը վերականգնված, շարժվեցինք ու երեք օրից կանգ առանք Գանձակ բաղաթի մոտ՝ Զոլակ կոչվող վայրում: Վախթանգը ևս ճամբար էր գործելով փյուր վայրում՝ Ղոջաղի և Ղարաարի կոչվող վտակի ափին: Երեք օրից նա հրամանատար մեզ գալ իր մոտ: Մենք ելանք և մոտեցանք նրա ճամբարին: Այդ ժամանակ նա հրամայեց իր զորքին, ի նշան ողջույնի, ելնել մեզ ընդառաջ: Երկու զորքերը հանդիպեցին և սկսեցին իրենց ծովագների վրա ողջ ճակատով սուրալ: Հրացանների որոտներից և թնդյուններից դողում էր ողջ շրջակայքը, իսկ վեր բարձրացած փոշին էլ, խառնվելով վառողի ծխի հետ, բարձր անկյունի նման փակեց արեգակի ճառագայթներն այնպես, որ մենք իրար հազիվ էինք տեսնում: Եվ այսպես ռաբախանալով՝ մենք հասանք և կանգ առանք նրանց ճամբարի դիմաց: Վախթանգը, տեսնելով մեր ռազմիկների հանդուրժողությունը, ուրախացավ հոգով ու մարմնով և մեզ, ինչպես նաև երիտասարդ հրամանատարներին ու մելիքներին, կանչեց իր մոտ: Նա բարի խոսքերով ոգևորում էր մեզ և ներշնչում, թե. «Ելե՛ք ու արիացե՛ք, ինչպես հզոր որդիներ, մի վախեցե՛ք ոչ մեկից և ոչնչից, բանգի եկել է քրիստոնյաների փրկության ժամը»: Դրանից հետո, դիմելով մեզ, նա շնորհակալություն հայտնեց և հաջորդ օրը բոլոր հրամանատարներին պատվավոր հանդերձներ նվիրեց: Այս կերպ մենք այնտեղ մնացինք 25 օր, իսկ նրա բարի վերաբերմունքի պատճառը այն էր: Նախ, նա սիրում էր մեր ժողովրդին և առանձնապես չէր վստահում իր ժողովրդին՝ վրացիներին, որոնք նենգ էին ու խորամանկ, և դրա համար էլ նա ուզում էր մեր զորքին ու հատկապես Տփղիսի հայ բնակչությանը իր կողմը քաշել: Բացի դրանից նա, ճշգրիտ կերպով իմանալով և պարզելով ռուսաց կայսր Պետրոսի գալու ժամանակը, ցանկանում էր նրան ներկայանալ մեծ հանդիսավորությամբ՝ հայկական ու վրացական բանակի գլուխն անցած: Երկար սպասելուց հետո, սակայն, երբ մենք լուրեր էինք սպասում Պետրոսից, մեր մեղքերը առավելություն ստացան մեր սպասելիքների հանդեպ, բանգի, այն բանից հետո, երբ Պետրոսը եկավ երկաթյա դարպասներ և արա բնակչությունը կամավոր նրան ենթարկվեց, ինչ-որ բան տեղի ունեցավ, որը խանգարեց գործին: Ծճգրիտ չգիտեմ, բայց ոմանք ասում էին, թե հիվանդություններից կամ այլ փորձանքներից նրա զորքը մեծ զոհանքներ էր կրել, ընկել էին շատ ծիծեր, որոնք սովոր չէին մեր երկրի եղանակին և, բացի այդ, նաև նավաբեկության պատճառով շատ զինվորական հանդերձանք ու զորքի պարենամթերք էր կորել: Այլ՝ այլ պատճառներով մասին էին ասում: Այսպես թե՛ այնպես, սակայն, այնպես, այնպես մեծ զորք թողնելով, գնաց իր երկիր՝ խոստանալով վերադառնալ հաջորդ տարի: Լսելով այդ մասին՝ Վախթանգը ևս որոշեց վերադառնալ իր երկիր, քանզի նրան Պարսից արքայի պալատից լուր էր հասել, թե Սպահան բաղաթը, որտեղ գտնվում էր շահն իր զորքով, մոտ է անկմանը: Բացի այդ նրան մի սուրհանդակ էր եկել լուրով, թե. «Քո թշնամիներից ոմանք պատրաստվում են հարձակվել մայրաքաղաքի վրա և դու պետք է շուտապ վերադառնաս»: Ահա այս պատճառներով էլ նա եկավ և հետդարձի ճանապարհը բռնեց՝ դեռևս մինչ այն, երբ կհեռանար Տփղիս՝ հընթացս ավերելով Ղազախի շրջանը, որի հետ թշնամություն ուներ: Ինչ

վերաբերվում է մեզ, ապա մենք, հուսախաբված մեր սպասումներում, վերադարձանք մեր տեղերն և ամրացանք դժվարհասանելի լեռներում» (Եսայի 34-րդ գլուխ)։ «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6)։

«Սրանից չորս ամսի անց՝ սեպտեմբերին, Վրաց և Հայոց զորքերը Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) գլխավորությամբ կրկին գնաց Քանձակի վրա, բանգի պարսից արքայի (Սեֆյանների շահ Ռուսեյի – Մ.Ֆ.) հրամանով Վախթանգին էր շնորհիվ իշխանությունը ողջ Աղվանքի և Ատրպատականի վրա, երբ նա պետք է նստեր Քանձակում ու հսկեր աշխարհը։ Միաժամանակ նշենք, որ Վախթանգը դաշնադրության գիր ուներ իր ժամանակի ռուսաց կայսր Մեծ Պետրոսի (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) հետ, որ ինքը կառաքանա Քանձակ, իսկ նա էլ կգա այն կողմից։ Հավաքվեցին նաև Արցախի հայերը։ Մելիքների 20.000 հոգանոց զորք կազմվեց և այն հանձնեցին երիտասարդ ու բացարդ հրամանատարներին, որոնք հարյուրապետներ էին կոչվում։ Սրանց անուններն էին Ավան, Ղուվան, Շահին և Սարուխան։ Այս զորքը ելավ դիմապիտեղու Վախթանգին։ Եվ այսպես, ինչպես պատմում է Եսայի կաթողիկոսը, Վախթանգը գալիս, հասնում է Ղազախի կամրջի մոտ, որ Սուրբարի էին ասում, այնտեղից էլ առաջանում է և միանում է մեր ազգի 20.000 հոգանոց զորքի հետ, որ ավելի մեծացին իր հզորությունն ու ահարկու դառնա թշնամիների համար։ Հետո, սակայն, երբ Վախթանգը լսեց, որ իր դեմ թշնամացել են Ղազախի, Բորչալուի, Կախեթի, Քանձակի և Երևանի տիրակալները, իսկ ռուսներն էլ դարձել են Ղարբանդ, ինքն էլ դարձավ Տիֆլիս՝ պատերազմելով Ղազախի խանի դեմ։ Ինչ վերաբերվում է Հայոց զորքին, ապա այն կաթողիկոսի հետ դարձավ իր տեղը։ Այս կապակցությամբ ավելացնենք, որ մեծն Պետրոսը, լսելով, որ ռուս վաճառականների ընկերությունները, որոնք Շամախիում էին, լեզգիների կողմից թալանվել են, ինչպես ասվեց վերևում, բողոք էր հղել պարսից Ռուսեյի շահին, խնդրելով նրան միջոցներ ձեռնարկել լեզգիների դեմ, իսկ հետո արդեն ինքն էր 45.000 հոգանոց զորքով ելել ու առաջացել Կասպից ծովով։ Նա հասել էր Ավանաց դռներին, որ կոչվում էին Ղարադաշի կամ Ղարբանդ։ Վերջին ամրությունը հանձնվեց և դադարեց դիմադրությունը առանց արյունահեղության։ Ղարադաշի հետո արքան ուղևոր էր առաջանալ դեպի Քանձակ, բայց հետո, երբ ձմեռը վրա հասավ և նավարկությունը վտանգավոր եղավ, նա վերադարձավ Մոսկով» (Ռուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1)։

«Այնտեղից ռուսական զորքը եկավ Ղարբանդի, այսինքն՝ Երկաթյա Ղան, վրա, որտեղ պարսիկներ կային, և տիրեց բերդին ու բաղաբնին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

«Ազնվացեղ ձեռ բարեձնություն, զարտիկ խորհրդական և լեյք-գվարդիայի կապիտան Պյոտր Անդրեևիչ։ Նրա կայսերական մեծության (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) հրամանի համաձայն հայոց արքեպիսկոպոս Մինաս վարդապետն և 14 հոգի նրա հետ միասին սույն թվականի օգոստոսի 8-ին Աստրախանից ուղարկվել են հրամանատարության հրամանի տակ, իսկ ով է կոնկրետ այդ Մինասի մոտ և նրա մարդկանց ցուցակը ես ներկայացնում եմ կից։ Ձերդ մեծության և իմ տիրակալի ծառա Իվան Կիլին։ Հավելված՝ ցուցակ հայերի այն խմբի, որոնք Աստրախանից ուղարկվել են Ղարսկատան, որպեսզի օգնեն ռուսական զորքին՝ Ավետ Թորոսով, Պետրոս Կալանիցի կամ Պետրոս Դի Մարգիս Գիլանենց, Կիլոս Մարտիկով, Իվան Աբրամով, Խեչում Միրոնով, Յակով Գրիգորև, Իվան Սեմյոնով, Կիվարո Սերգիև, Պավել Ավրամով, Ստեփան Յակովլև, Պավել Մուրադով, Մարտին Իվանիսով, Երեմեյ Գումրով, Պյոտր Կաշպարով» (1722 թ-ի օգոստոսի 9-ին Աստրախանից կոմս Պ. Ա. Տոլստոյին ուղարկված գեկուցագիր)։

⁵⁹⁶³ «Սրանից երկու օր անց Միր-Մահմուդը (Գիլյանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) իր 12.000 հոգանոց աֆղանական զորքով եկավ Ջուղա՝ Բաղի Ճարխաբադ կոչվող այգին, որտեղ էլ հաստատվելով, պատեց և պաշարեց բաղաբն։ Իսկ հայերը, որ Ջուղայում էին, մի կեսով փախան Սպահան, իսկ մի կեսով էլ մնացին բաղաբնում։ Այդ ժամանակ աֆղանները մտան Ջուղա և սկսեցին չարչարել ու հարկահանությամբ տանջել բնակչությանը՝ օրըստօրե վերցնելով այն ամենը, ինչ ունեին հայերը։ Նրանք նաև գերեցին շատ հայ աղջիկների» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

«Դրանից երեք օր անց Մահմուդ խան սուլթանը (Գիլյանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) մեծ բազմությամբ երեք զորք ուղարկեց, որոնք եկան և գիշերվա ուշ ժամին հասան Բաղբն կոչվող բաղաբն, որը Ջուղայի եզրին էր։ Նրանք գրավեցին այն, տիրեցին նրա ամրություններին և ներս մտան, որից հետո դարձան այնտեղից ու մտան Ջուղա» (Անանյոս «Հիշատակարան 1723 թ-ի»)։

«Այդպիսին էր գործերի վիճակը, երբ աֆղանները հայտնվեցին Ջուղայի առաջ և անմիջապես սկսեցին հարձակվել։ Այն սկսվեց գիշերը և տևեց ողջ երկու ժամ։ Պաշարվածները, որպեսզի այն տպավորություններ թողնեն, թե իրենց թիկունքում կանգնած է կանոնավոր բանակը, մեկը մյուսին պարսկական անուններով էին կոչում։ Բացի այդ, համարյա առանց գեղքի, նրանք այնպիսի համառությամբ պաշտպանվեցին, որ թշնամին կարողացավ միայն ամրապնդել շտապ կարգով ձեռք բերած փոքրիկ դիրքը։ Ոգևորված այս հաջողություններից՝ հայերը սպասում էին Արաքսիայի Վալիի գալստին, որպեսզի, իրենց հերթին անցնեն հարձակման, սակայն այս զորապետն արդեն հասկացել էր տվել, թե ինքը քիչ է հավանական ընդհանուր շահագրգռություն ներկայացնող հարցերի լուծմանը։ Այս տարօրինակ մոտեցումը, հայերին զինաթափելու նախաձեռնությունը և նրանց օգնական կայազարդ ուղարկելու կոչն անուշադրության մատնելը մարդկանց հանգեցրին այն մտքին, որ թագավորի մտադրությունն է Ջուղան ու նրա բնակիչներին զոհաբերել հանուն մայրաքաղաքի փրկության։ Ենթադրվում էր, որ աֆղանները կողոպտելով արվարձանի մեծ հարստությունները, բավարարված կլինեն և կմտածեն Ղանդախար վերադառնալու մասին» (Յան Կրուչինսկի «Ժամանակագրություն»)։

⁵⁹⁶⁴ «Հոկտեմբերի 4-ին, երբ կայսրը (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) ժամանեց Աստրախան, նա ստացավ օգնության և հովանավորության մասին Գիլանի կառավարչի խնդրանքը։ Հինգ օրվա ընթացքում նավերն և արշավանքի համար ամենայն անհրաժեշտը պատրաստ էին և ամսի 10-ին գնդապետ Շիպովն ու Սայմոնովը հետևակի երկու գումարտակների հետ միասին ուղղվեցին դեպի Գիլան։ Ժամանակը Փիրբազար Նավահանգիստ՝ նրանք իրավիճակը պարզելու համար Յագիկովին Ռեշտ ուղարկեցին, բանգի այստեղ էր գտնվում Իսմայիլ-բեկը՝ մեծ վեզիրի տաքինը, որը ուղարկվել էր կայսեր մոտ Թահմասալ-Պիրզայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից, սակայն, Թալիշի լեռնազաղաղ փայլից տեսնելով ռուսական նավերը, հետ էր եկել Գիլան։ Այնտեղ գտնվող վեզիրի հետ խորհրդակցելուց հետո Գիլանից հայտարարեցին, որ առանց շահի թույլտվության չեն կարող ներս թողնել ռուսներին և դրա համար էլ առաջարկեցին նրանց մնալ նավերի վրա։ Ռուսները տիրեցին Փիրբազարին։ Գիլանի վեզիրը, այն բանից հետո, երբ տեսակցություն ունեցավ գնդապետ Շիպովի հետ և համոզվեց, որ նրանք եկել են կայսեր հրամանով, վերցնելով նրան զորքի մի մասին ու տանելով Ռեշտ, նրանց մնալու համար առանձնացրեց մի բարվաստարայ։ Այնուհանդերձ, ռուսների հետ չցանկանալով խաղաղություն, նա տարբեր առիթներով իր մոտ էր պահում Իսմայիլ-բեկին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4)։

«Այդ ժամանակ ռուսները եկան և խաղաղությամբ մտան Գիլանի երկիր՝ տիրելով Ռեշտին, Լախիջանին, Գասկարին ու Գիլանի մնացած բաղաբներին, որտեղ խաղաղությամբ նստեցին և սկսեցին տիրել» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»)։

«Այդ ժամանակ հայտնվեցին ռուսները, որոնք գրավեցին Շիրվանը, Շամախին և Ռեշտը» (Անանյոս «Հիշատակարան 1723 թ-ի»)։

«/4/ Հայոց 1171 թվականին ռուսները զբաղեցրին Գիլանը... /10/ Ահա այդպես ռուսները զբաղեցրին Գիլանը» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4, 10)։

«Մահմուդ Միլիդյանը (Գիլյանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) թալանեց Ջուղա բաղաբն» (Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»)։

«1725 թվականի հունվարի 19-ին գեներալ Մատյուշկինը Ռեշտից հայտնում է, որ 1723 թ-ի հունիսի 23-ին, երբ Աստրախանից եկավ այժմ արդեն գեներալ Լևաշովը, 73 հեծյալ հայերի հետ միասին ռուսական բանակում ծառայության անցան նաև ազգությամբ հայեր Լազար Խրիստոֆորովը, Ալվաս Ավրամովը և Պյոտր Սերգեևը, ընդ որում այս երեքը գլխավորում էին մնացածին ու իրենց հաշվին պահում էին նրանց և նրանց նմուշներին» (Զալվադե ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի գեկուցագրից)։

⁵⁹⁶⁵ «Դավիթ ինքը ազնվական էր՝ բարեպաշտ, արդարության պաշտպան, գրագետ, արհեստի, խոսքով ու գործով ուժեղ և վերժխնդիր մեր ազգի թշնամիների հանդեպ։ Իր նման էին և նրա բոլոր հետևորդները։ Երբ նա ելավ Վրաց երկրից, լսելով նրա մասին, շուրջը գավառի բոլոր կողմերից հավաքվեցին զինակիր տղամարդիկ՝ մոտ 400 մարդ, որոնք ճնշված և տառապած էին օտարների ծառայության լծից, տղամարդիկ, որոնցից մեկը հալածում էր հայաբնիկներին, իսկ երկուսը՝ հազարներին։ Դավիթը նախ Եռաբլուրում հարվածեց Ղարաչուղու կոչված երկրքին, ապա այնտեղից գնաց և բանակեց Շնիեր ամրոցում» (Ռուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1)։

⁵⁹⁶⁶ «Դավիթը, մոտ կանգնելով Տաթևի առաջնորդին, պատմեց նրան, թե ինչ գործով և ինչ նպատակով է եկել, և ասաց. «Այս երկրից իսպառ ջնջելու ենք բոլոր օտարերկրացիներին»։ Եվ ահա նա խմբեց շուրջը Շնիերի տղամարդկանց, զարկեց, ասպատակեց թուրքերի գյուղերը և գրավեց նրանց ունեցվածքը։ Այս տեսակով՝ Տիֆլիսից կոչված Երեսուներկու թուրքական ցեղերը համախառնված գալիս, հավաքվում, գուրդ են կազմում և շարժվում են Դավիթ-բեկի վրա, իսկ վերջինս, Եռաբլուրում նրանց ընդառաջ գնալով, հեռվից տեսավ թշնամու զորքերը, որ մոտ 16.000 հազար հոգի էին։ Հետո վերցնելով 400 հոգու չափ ընտիր սպառնազեն՝ նա հարձակվեց նրանց զորքերի վրա՝ աչ ու ձախ հերձելով և կոտորելով։ Կռիվը, սակայն, շուտ չավարտվեց, այլ տևեց երկու-երեք օր։ Երրորդ օրվանից հետո նա իսպառ կոտորեց կամ վտարեց նրանց՝ հուսալով Աստծու ողորմածությանը, գրավեց նրանց ունեցվածքը՝ տուր, գեղե, երկվարներ և ուր կայք։ Այնուհետև իր սպարապետ Միխայիլի Դավիթ-բեկը ուղարկեց Զուրաբյար կոչվող ավանդը։ Սա հարվածեց և ավար առավ նրանց ողջ ունեցածը» (Ռուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1)։

«Մյուսը Ղափիթ գորավարն էր, որը... թվականին փոքրաթիվ հետևորդներով և օգնականներով բավական զորք է ջարդում ու մի բանի ամրոցներ գրավում...» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 5):

⁵⁹⁶⁷ «Երբ Ղափսին բոլոր բնակիչները տեղեկացան, թե Ղափիթ-բեկը մեծ քաջությամբ եկել և օգնության է հասել հայերին, բոլոր կողմերից նրա մոտ շտապեցին: Առաջինը սակավաթիվ մարդկանցով Չավրուր գավառից նրա մոտ է դիմում Թորոսը և, նրանից զորապետության իշխանություն ստանալով, վերադառնում է Չավրուր՝ իր երկիրը, հետո տանելով նաև Ղափի Պայնտուր գորավարին: Դրանից հետո նրա մոտ եկան Գողթան գավառի Ջուղա բաղաթի գորբերը, որ նաև Հին Ջուղա է կոչվում՝ Մաղանեիքի որդիներն իրենց գործով, ինչպես նաև Տիլենի մականվանյալի որդիները: Մյուսը բոլորը՝ մոտ 2.000 զորավոր տղամարդիկ, գալիս, գունարվում են Ղափի գորբերին: Այս ժամանակ Տաթևում մի ուրացող մեկից կար, որ առաջ կոչվում էր Ղափիթ, բայց հետո, երբ հավատք փոխեց, ինքը և ողջ ընտանիքը վերակոչվեց Պաղոթի, իսկ նրա բոլոր որդիներն էլ դարձան շահ-ղուլի: Սա, երբ լսում է Ղափի գալը, Տաթևի տղամարդկանց հավաքում, ամրություններ է շինում և պատրաստվում է պատերազմել Ղափիթ-բեկի դեմ: Ղափիթ-բեկը ևս զորք է հավաքում, գալիս հարձակվում է նրա վրա, պաշարում է ամրությունները և երկու օր հետո նրան բռնում է: Նա նրան ու նրա ողջ ինչքը առնում, բերում է Շնհեր և հրամայում է տասներկու օր եկեղեցում բոլորի ներկայությամբ բարձր ձայնով ասել առաժի խոսքը: «Լույս Լուսավորչի հավատին, վայ ուրացողին»: Այնուհետև Ղափիթ-բեկը հատում է նրա գլուխը, իսկ ինքը գալիս, բնակվում Տաթևում» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1):

⁵⁹⁶⁸ «Պատահեց, որ Գուգարաց պետ Հովհաննեսը, գալով այն կողմերը, 56.000 հոգանոց հայազունը գործով, պաշարում է անմատչելի Ռոտնա բերդը: Չկարողանալով ազատել բերդը թուրքերից՝ նա գալիս է Շնհեր և այնտեղ կայանքի տակ գտնում Տեր-Ավետիսին ու նրա աներոջը: Նա ազատում է նրանց և ուղարկում Հայիժոր, իսկ ինքը գնում է Տաթև, որտեղ, գտնելով Ղափիթ-բեկի գանձերը և առնելով իր հետ, վերադառնում է իր երկիրը» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1):

⁵⁹⁶⁹ «Մահմեդդուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) գիշերով մոտեցավ Հավաքարին և պարզվեց, որ ամրոցի պահակազորը գիտեր այդ մասին, սակայն Վախթանգ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.)՝ ոչ: Հենց որ արքան իմացավ այդ մասին՝ նա թագուհուն և ծանր իրերն ուղարկեց Գորի: Այդ ընթացքում նրանց կողմից հրաձգություն սկսվեց, ինչպես նաև սկիզբ առավ հրանդածոգություն միջնաբերդի հրակոթերից: Կախեթի տերը տիրեց Հավաքարի ամրությանը» (Սեփևիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Այն բանից հետո, երբ աֆղանները Զրիստուսի 1722 կամ Բորնիկոսի 410 թվականի հոկտեմբերին գրավեցին Սպահանը, Թավրիզում շահի գահը զբաղեցրեց Սուլթան Հուսեյնի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնի – Մ.Ֆ.) որդի Թահմասպ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.), որը դեռևս Սպահանի պաշարման ժամանակ էր հոր կողմից ուղարկվել այնտեղ: Սրա մոտ Վախթանգի կողմից ուղարկվեց Սեփևիա Չխեիժեն, սակայն վերջինս, գործելով Մահմեդ-ղուլիի (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ի – Մ.Ֆ.) օգտին, ոչինչ չհայտնեց արքային (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.), բանգի արքան ու Մահմեդ-ղուլին շահի առաջ փոխադարձաբար նսեմացնում էին միմյանց: Եվ ահա շահ Թահմասպը, հետևելով իր խորհրդականներին, Զարթովին հանձնեց Մահմեդ-ղուլիին և ընտրություն կատարեց ինքն նրա օգտին: Այս մասին Մահմեդ-ղուլին իմաց տվեց Տիֆլիսի կայսագորին, որի ռազմիկները փակեցին ամրության դարպասները և գիշերով կրակ բացեցին հրացաններից ու հրանդածոներից: Այս պայմաններում արքան թագուհուն ուղարկեց Գորի, իսկ ինքը գործով կանգ առավ Տիֆլիսի մոտ: Դրանից հետո մոտեցավ Մահմեդ-ղուլին և կանգ առավ Հավաքարում, իսկ Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) գաղտնի մտավ Մծխեթ և ամրացրեց այն: Այնուհետև կախեթը անկախ առաջացած և գրավեցին Կղիսուբանի եկեղեցին: Այդ ժամանակ Բակարը գործով հարձակում գործեց նրանց վրա, կոտորեց կախեթին, փախուստի մատնեց և իր պահակազորը հաստատեց եկեղեցում: Իր հերթին Մահմեդ-ղուլին որպես օգնականներ կանգնեց Չանձակի խանին, երևանյան զորքն ու լեզգիներին, իսկ արքան հրավեր ուղարկեց ռաչինցեներին և իմերեթցիներին արքա Աբաշիժեին (Աբխազական իշխանության իշխան, Իմերեթիայի թագավորության նախկին արքա Գեորգի IV-ին (1702-1703, 1703-1707) – Մ.Ֆ.): Եվ ահա պատերազմ սկսվեց, որը տևեց երեք ամիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Դրանից հետո Բակարն ու Իսենն անցան Մծխեթ և ամապարին Սազուրասում, իսկ Մահմեդ-ղուլի խանն էլ ուղարկեց Թեյմուրազին ու նրանք մարտնչեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»):

«Դեռևս մինչև Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) վերադարձը, երբ մենք գտնվում էին մեր տեղերում, միավորեցին ուժերը Չանձակի, Կախեթի, Երևանի, Բորչալուի ու Ղազարի տիրակալները, իսկ հատկապես նաև Թավրազի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ I-ի – Մ.Ֆ.) թոռները՝ հավատարմաբար Մահմեդ-ղուլի խան՝ Կախեթի տիրակալը, որին առաջ Կոնստանդին էին կոչում (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.), ինչպես նաև Չանձակի խան Ուղուրլուն, որոնց տոհմերը հնուց ի վեր թշնամություն էին անում Վախթանգի տոհմի հետ: Պատրաստվելով ելնել՝ նրանք Վախթանգի մասին գրեցին իր շահ Թահմասպին, բանգի Սուլթան Հուսեյնի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնի – Մ.Ֆ.) որդիներից մեկին, որի անունը Թահմասպ էր (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.), փրկել էին ու Սպահանից տարել Ղազվին, որտեղ նրան շահ էին հռչակել: Եվ ահա նրանք նրան Վախթանգի մասին գրեցին, թե. «Նա մտադիր է ապստամբել թո դեմ, իրար միացնել հայ ու վրաց ժողովուրդներին և դեսպաններ ուղարկել Ռուսաց արքայի (Ռուսական կայսրության կայսր Ղեդրոս I Սեֆ – Մ.Ֆ.) մոտ, որպեսզի սա գա ու նվաճի իր երկիրը: Հրամայիր վարվել այնպես, ինչպես հաճելի է քեզ»: Այդ ժամանակ այն նորընձն ու անխելք արքան հրաման տվեց, որ Կախեթի և Զարթովի երկրները, այսինքն՝ Տիֆլիսը, իր բոլոր թունամաններով ու վրացական շրջաններով, հանձնեն Մահմեդ-ղուլի խանը, ինչպես նաև նրան որպես օգնականներ ուղարկեն Չանձակի, Երևանի և այլ վայրերի հրամանատարներին ու զորքերը, որպեսզի իր մոտ հասցնեն Վախթանգին կենդանի կամ բերեն նրա գլուխը: Դրանց հետո բոլոր տեղերից Վախթանգի վրա զորքեր շարժվեցին: Իր հերթին, Մահմեդ-ղուլի խանն ինքն էլ, Վախթանգից գաղտնի, գիշերով մտավ ամրություն, իսկ առավոտյան հրանդակ կրակ բացեց Վախթանգի տան ուղղությամբ՝ մարդ ուղարկելով և նրան հայտնելով. «Շահի հրամանն է, ել և հեռացիր այստեղից»: Վախթանգը միայն վերջերս էր ազատվել պարսիկներից, որոնք կանչել էին նրան իր մոտ երդումով, սակայն հետո երեք տարի աքսորում պահել էին Պարսկաստանի հարավում և դրանից հետո կրկին հրամանատարական պաշտոններ էին տվել պարսից զորքում, որտեղ նա մնացել էր երկու տարի, իսկ հետո նոր միայն հանձնել էին հորենական իշխանությունը ու թույլ տվել վերադառնալ իր տեղը: Ահա ուրեմն, այս ամենը հաշվի առնելով, Վախթանգը, երբ վերադարձավ, արդաբիւնից իրեն լավ էր պահում, սակայն բոլորին հայտնի էին նրա իրական մտադրությունները, բանգի նա ողջ հոգով առում էր պարսիկներին, որոնք նրա թշնամիներն էին: Եվ ահա այժմ, երբ թշնամիները ռազմական գործողություններ սկսեցին, նա ևս հավաքեց իր զորքերը՝ հատկապես բաղաթացի հայերից՝ բաջարի պատերազմող հայ ռազմիկներից, որոնք կամավոր կերպով պատրաստ էին զոհել իրենց կյանքը, որդիներին ու զույլը հանուն նրա: Ռազմական գործողությունները սկսվեցին դեկտեմբերի 1-ին և շարունակվեցին մինչև սուրբ պահիքի օրերը: Վախթանգը մարտնչում էր վրաց և հայկական բանակների օգնությամբ, իսկ Մահմեդ-ղուլին՝ պարսկական բանակով» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6):

«Այդ ժամանակ պարսից տերության մահմեդականները վրդովել էին վրացիների և Վախթանգ արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) դեմ, բանի որ նա դիմել էր ռուսների օգնությանը: Այդ պատճառով էլ Թահմազ շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.) շահական հրովարտակ հղեց և Վրաստանի մարզպան կարգեց Կախեթի Մեհմեդ-ղուլի խանին (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին – Մ.Ֆ.), որ նստում էր Սղնախ բաղաթում և իշխում սամուխցիներին, ընդ որում նա նաև հրամայեց, որ Երևանի, Չանձակի, Ղազարի ու Բորչալուի խաները օգնեն նրան: Եվ այսպես, որպեսզի տապալեն Վախթանգին, ի մի ժողովեցին պարսիկները և դիմեցին նրա վրա: Դեկտեմբեր ամսին էր, երբ Վախթանգը Հայոց և վրաց զորքերով պատերազմեց նրանց դեմ» (Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁵⁹⁷⁰ «Վախթանգ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) կանչեց զորքը և այն ժամանեց Տիֆլիս: Ինչպես էլ, որ կախեթի զորքը հարձակումներ էր գործում, այնուհանդերձ բարթեցիները հեծնում էին ձիերը և Զրիստուսի ուժով հաղթանակը մտնում էր Բակարին» (Սեփևիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Հետո կողոպտիչները կրկին հայտնվեցին Տելեգիի մոտ: Լսելով այդ՝ Բակարը ելավ նրանց վրա, սակայն, տեսնելով, որ նա հեռացել է, կախերն և լեզգիները Հավաքարից կրկին հարձակվեցին ու մոտեցան Տաթևին: Այդ ժամանակ Բակարը զորքով դարձավ նրանց վրա, փախուստի մատնեց և շատերին կոտորեց, բանգի սրանք իրոք լկտիացել էին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷¹ «Երբ Թավրազի որդի Մամուկան կանգնած էր Տաթևիսեյայում, այդ ժամանակ կախերը հարձակվեցին նրա վրա: Ուժեղ մարտ բռնկվեց, սակայն ի վերջո կախերն առավելության հասան և շատերին կոտորեցին: Մամուկայի եղբայր Ռեվազին այդ ժամանակ 9 զնդակ հարվածեց, սակայն նա հեռացավ և հետագայում ապաքինվեց: Իր հերթին, սպանեցին Գիվի Ամիրխորայի որդի Վախթանգ սախլթուխուցեսին, որը կատարյալ էր ամեն ինչում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷² «Հոկտեմբերի 30: Մահմուդը (Գիջյանների խանության խան Միր-Մահմուդ – Մ.Ֆ.) հրամայեց արշավի ելնել, որին մասնակցում էր Ամանոլլա Սուլթանը, Աշրաֆ Սուլթանը, ինչպես նաև կույր Նաարուլլա Սուլթանը 6.000 աֆղանների և 2.000 ղզբաշների հետ միասին, ընդ որում արշավանքի ղեկավար նշանակվել էր Ախթան Դովլաթը: Այս կերպ աֆղաններից և ղզբաշներից մի 8.000 հոգանոց զորք կազմվեց: Նոյեմբերի 2-ին այս 8.000

հոգին իրենց հրամանատարների հետ ելան Սպահանից և մեկնեցին Ղազվին, որպեսզի գրավեն այդ քաղաքը, բռնեն շահգաղեին ու նրան Սպահան բերեն...: Աֆղանները ելան Ղազվինի մոտ, իսկ շահգաղեն, որ այնտեղ էր, իմանալով այդ մասին, փախավ Սաֆայից անդին: Նա չմնաց քաղաքում, այլ թաքնվեց Չնջանում: Երբ աֆղանները մոտեցան քաղաքին, Ղազվինի բնակիչները՝ երիտասարդից ծեր, երաժշտության ուղեկցությամբ ելան նրան ընդառաջ և Ամանոլլայի ուղեորի տակ մետաքսե շորեր փռեցին, որից հետո մեծ հանդիսավորությամբ նրանց բոլորին բաղաբ տարան: Դրանից հետո ամեն մի աֆղանցու, ըստ իր դիրքի, նրանք մի բնակարան հատկացրին: Ամանոլլան, վերցնելով Ղազվինը, մի բանի օրից բնակչությանից զորքի համար պարենամթերք պահանջեց: Ղազվինցիները պատրաստակամությամբ մի բանի հազար լիտր պարենամթերք հավաքեցին և միջոցներ ձեռնարկեցին մնացած մասը հավաքելու համար: Մի բանի օրից Ամանոլլան բնակչությանից 20.000 թուժան գումար պահանջեց: Ղազվինցիները երկար բանակեցին և ի վերջո վերջացրեցին այն բանի վրա, որ հավաքեն 6.000 թուժան: Դրանից հետո, սակայն, Ամանոլլան նաև 50 աղբիկներ պահանջեց և, չնայած այդ պահանջը ղազվինցիների սրտով չէր, սակայն նրանք պատրաստվեցին կատարել նաև այդ: Ղազվինը գրավելուց հետո Ամանոլլան տեղի հայերից 300 թուժան պահանջեց: Բանի որ ղազվինցի հայերը շատ աղքատ էին, ապա քաղաքի բնակչությունը երաշխավորեց, որ նրանք փող չունեն, որ նրանք օր ապրում, օր ուտում էին: Այդ ժամանակ Ամանոլլան նրանց հրամայեց. «Առաջ դուք վճարում էիք շահին, այժմ կվճարեք մեզ: Այս ամենից զատ, իմ ծառայության մեջ 12 բաջարի վրացիներ կան, ամեն մեկին մի աղբիկ տվեք»: Դեռք է առել, որ այս վրացիները հայերի հետ ավելի խաչտառակ և արյունարբո՜ղ աֆղանները ի վերջո բանը հասցրին ծայրահեղության, սակայն մինչ այդ կոյր տուլթան Նասրուլլան 1.000 հոգու էր ուղարկել Այրախար ու խոռոմդարա գյուղերի վրա, որի բնակչություն աֆղաններին դիմավորել էր զենքը ձեռքին և նրանցից 350 հոգու կոտորել, այնպես որ մնացածները փախել էին Ղազվին: Եվ ահա ղազվինցիները, իմանալով այդ երկու գյուղերի դիմադրողական մասին, սկսեցին իրար մեջ խոսել. «Սա գործ չէ, սա կյանք չէ, որ մենք տեսնում ենք: Ավելի լավ է աֆղանների դեմ մարտի մեջ մտնել և մեռնել կամ ջարդել նրանց ու ազատվել...»: Դեկտեմբերի 20-ին աֆղան հարկահավաքները սկսեցին ուժով բնակչությանից պահանջել, «Ո՛րք են գումարները, ո՞րք են աղբիկները, շուտ տվե՛ք դրանք, հակառակ դեպքում կկոտորենք ձեզ», իսկ գլխավոր հարկահավաքը ասաց ղազվինցիներին. «Դե՛յ դուք, շներ, երկա՛ր պիտի դուք մեզ խաբեք: Եթե այսօր իսկ մեզ չհասցնեք գումարը, պարենամթերքն ու աղբիկներին, ապա մենք ձեզ բոլորիդ կկոտորենք»: Այդ ժամանակ Լոթի մականունով մեկը նման մի պատասխան տվեց, թե. «Մենք չենք շներ, այլ՝ դուք և՛ նա, ով ձեզ ուղարկել է»: Ի պատասխան տա՛ր՝ գլխավոր հարկահավաքը ձեռքը մեկնեց սրին, որպեսզի սպանի այդ մարդուն, սակայն սա ավելի արագ գործեց, ձեռքը գցեց սրին և այնպես հարվածեց այդ հարկահավաքին, որ նրան մեղմեցրեց կես արեց: Դրանից հետո ղազվինցիներն անկողնապես թմբուկ զարկեցին և պատրաստվեցին մարտի: Երբ Ամանոլլային լուր հասավ, որ ղազվինցիները ապստամբել են, նա հրամայեց երկու տուլթաններին զորքով գնալ ղազվինցիների վրա և հնազանդեցնել նրան: Երկու տուլթանների իրենց ջոկատների հետ միասին նետվեցին ղազվինցիների վրա, նպատակ ունենալով հնազանդեցնել նրանց, սակայն չկարողացան այդ անել: Տեսնելով իրենց ջանքերի անարդյունք լինելը՝ Ամանոլլան անձամբ հեծնեց ձին, նետվեց ղազվինցիների վրա, ջարդեց նրանց, բռնեց իրենց տներն ու այրեց բաղաբի բոլոր փողոցները: Այդ կոտորածի ժամանակ ինչ որ դաջաբ տուլթան 1.150 դաջարների հետ միասին մոտեցավ քաղաքին և հարձակվեց աֆղանների վրա: Իրենց հերթին աֆղանները, կարծելով, թե դա հենց սպասալարն ինքն է՝ իր ողջ զորքով հարձակման անցել, նահանջեցին և հավաքվեցին քաղաքի դարպասների մոտ՝ շահական հրապարակ: Օգտվելով այս ամենից՝ ղազվինցիները ելան իրենց տներից և հավաքվեցին նույն հրապարակում, որից հետո նետվեցին աֆղանների վրա ու ստիպեցին նրանց փրկություն դրո՞ւնել շահական տներում: Այդ ամենից հետո աֆղանները ձեռքեցին տների պատերը մյուս կողմից, ելան և հասցնեց Սպահան փախան: Այդ ճակատամարտում Ամանոլլան ուսին ոչ մահացու վերք ստացավ, որտեղ էլ խրված մնաց գնդակը: Աֆղաններն այդ ճակատամարտում կորցրին 1.200 հոգի: Աֆղան տուլթանը 100 հոգու հետ Ղազվինից ուղիղ փախավ Ղանդահար: Ամանոլլան 600 հոգու հետ, փախչելով Ղազվինից դեպի Սպահան, Արասանկի մոտ հանդիպեց 4.000 հոգանոց դաջաբ մի զորքի, անակնկալ հարձակումով վերջինիս փախուստի մատնեց և տիրեց նրա գանձարանին ու այդ զորքային ողջ ունեցվածքին: Այս ամենը նա Սպահան հասցրեց, սակայն աֆղանները, որոնք փախել էին Ղազվինից, ստեղծեցին թողեցին գումար և ապրանքներ 30.000 թուժանի չափով: Ղազվինցիները տիրեցին այդ ամենին և աֆղանների հետքերով գնացին Սպահանի ուղղությամբ, ընդ որում աֆղանների զորքում գտնվող 2.000 դաջաբները, որ գործում էին Այրթան Դովլաթի հրամանատարության տակ, մնացին Ղազվինում» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանց «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁷³ «Այդ ժամանակ շահ Դուստիի որդի Թահմազ շահգաղեն (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.) փախստական եղավ Միր-Մահմուդի (Գիլջանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.) երեսից, հեռացավ Սպահանից և գնաց Ղազվին: Նա այնտեղ նստեց մի բանի ամիս, սակայն վրա հասավ Աղվանից գոթը, նրան այնտեղից էլ փախստական դարձրեց և հասցրեց Թավրիզ» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

⁵⁹⁷³ «Գանձակի խանը ժամանեց Շուլավերի, բռնեց այնտեղ գտնվող ռազմիկներին և ամապացրեց շրջակայքը: Այդ մասին իմացած արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) Սաբարատիանոյի և խմբեթցիների զորքով ուղարկեց Վախուշտին: Նրանք մոտեցան ու կոտորեցին Բորչալուի ցեղը, սակայն խանը այդպես էլ չէլավ Աղջադալայի ամրոցից և ահա մերոնք վերադարձան ու կանգ առանց Ծոփայում» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁴ «Հաջորդ օրը Վախուշտին ջոկատներ ուղարկեց թալանելու և այդ ժամանակ Հայքի բնակչությունը իմաց տվեց խանին, որ նա առանց զորք է մնացել: Եվ ահա Մահմեդ-դուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանտին II-ը – Մ.Ֆ.) կախերին և լեզգիների ուղարկեց Գանձակի խանին օգնության: Իմանալով այդ մասին՝ մերոնք արագորեն ցատկեցին ձերթի վրա և ելավ: Ելավ նաև Վախուշտին, որը հանդիպեց նրանց, սակայն սրանք, չմտնելով մարտի մեջ, նահանջեցին դեպի ամրությունները և դիմադրեցին միևնույն երեկո, չնայած այն բանին, որ ժամանում էին մեր նորանոր ջոկատներ: Ի վերջո, մերոնք ձախից հարձակում գործեցին, փախուստի մատնեցին կախերին, շատերին կոտորեցին և ավարով վերադարձան Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁵ «Ստանալով նման լուրեր՝ Մահմեդ-Դուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանտին II-ը – Մ.Ֆ.) իր զորքով գնաց Վախթանգ խանի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) վրա, սակայն, պարտություն կրելով, հետ դարձավ» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանց «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁶ «Այնուհետ կողոպտիչ կախերը ելան, սակայն Բակարը հարձակվեց նրանց վրա, ոչնչացրեց և գերեց 300 հոգու» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Երիտասարդ 1723 կամ Երոնիկոսի 411 թվականին Զարթովի տվեցին Մահմեդդուլի խանին (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանտին II-ին – Մ.Ֆ.), որը հունիկարին եկավ Հավաքար» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁵⁹⁷⁶ «Հետդարձի ճանապարհին Բակարին հանդիպեցին կախերը, լեզգիներն և դաջաբները: Եվ ահա Բակարի ռազմիկները հարձակում գործեցին նրանց վրա և առաջին իսկ հարձակումով փախուստի մատնեցին, ընդ որում նրանք մեծ մասին կոտորեցին, իսկ նրանք էլ, որ փրկվեցին, պատսպարվեցին Սեյդաբադում: Բակարը վերադարձավ Տփղիս» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁷ «Այնուհետև արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) Մծխեթ ուղարկեց Վախուշտին, բանգի Դեմետրե Կապլանիշվիլին, որին մծխեթցիները առաջարկել էին զբաղեցնել քաղաքը, կամուրջ էր գցել և այդ պատճառով էլ զորք էր ուզում արքայից: Առաջինը ուղարկվեց Իեսեն և ահա կախերը ելան, որ հարձակվեն նրա վրա, սակայն Իեսեն կոտորեց նրանց ու փրկվածները կրկին ապաստանեցին քաղաքում: Չնայած դրան, սակայն, Իեսեն, չցանկանալով շարունակել մարտը, հեռացավ Մուխրանի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁸ «Կախերը զբաղեցրին Մեծխեթը և կանգ առան այնտեղ: Վախթանգ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց իր եղբայր Միսնին և... նա ստացավ Մծխեթի արքեպիսկոպոսի խոսքը, որ սա կիսակի քաղաքի եկեղեցիների դռները, երբ կախերն այնտեղ կլինեն: Մեծ պառիկ ժամանակ էր՝ Մեծ Հինգաբաթի օրը, երբ առավոտյան կախերը եկեղեցի մտան: Համոզվելով, որ բոլորը ներս են մտել, արքեպիսկոպոսը եկեղեցուց ելավ, փակեց Մծխեթի տաճարի դարպասները և կախերը մնացին ներսում: Այդ ժամանակ արքայի զորքը, որը թաքնված էր Կոլմանում, մոտեցավ Մծխեթի տաճարի դարպասներին և արդյունքում, հատ-հատ հանելով կախերին այնտեղից, կապկպեցին ու տարան արքայի մոտ: Այս հաղթանակի և գերեվարության պատճառով ուրախություն ու ծիծաղ եղավ» (Սեֆևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Ապա Վախուշտին 600 ռազմիկներով մոտեցավ և գիշերով պաշարեց Մծխեթը: Այդ ժամանակ մծխեթցիները դռները փակեցին եկեղեցում աղոթող կախերի վրա և, չնայած կախերն ուժեղ կրակ էին բացում, սակայն արքայական ռազմիկները ներս խուժեցին, ջարդեցին, բռնեցին բոլորին ու զբաղեցրին քաղաքը: Նրանք բռնեցին կախերի մտավախներին և սրանց հասցրին Տփղիս՝ արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) մոտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁷⁹ «Ապա Դավիթ-բեկը սուրիանդակ ուղարկեց Հայիժոր Տեր-Ավետիսի և նրա աներ Մելիք-Փարսադանի մոտ, և ասաց. «Եկեք միաբանեցե՛ք մեզ հետ, որ բոլոր թուրքերին վտարենք երկրից», բայց նրանք չեկան: Դավթի՝ Ղափան գալու երկրորդ տարին, սուրբ Լուսավորչի տոնի բառասնորդաց

պահքի օրերին Չավնդուրի վրա հարձակվեց Ղափանի կուսակալ Փաթ-Ալի սուլթանը և նրա հետ էլ՝ Սև Լեռան խանը՝ 18.000 հոգով: Հայոց դարևանմուն գործերը Զորհատուհի հարության տունին գիշերով Աստծուն օգնության կանչեցին, հանկարծակի աղաղակ բարձրացրին, հարձակվեցին, հարվածեցին և կոտորեցին նրանցից շատերին, իսկ մնացածներին էլ փախստյան մատնեցին: Այս հաջողությունից հետո մեյիք Փարսադան և Տեր-Ավետիսյան եկան Ղափթին ողջունելու, իսկ նա, բարկանալով նրանց վրա, սասաց. «Կանչեցի ձեզ, ինչո՞ւ չեկաք օգնության», որից հետո հրամայեց նրանց տանել Շնհեր ու բանտարկել: Նրանք տասներկու օր բանտում մնացին...» Եվ ահա Ղափթ-բեկը մեյիք Փարսադանին զորապետ կարգեց 266 հոգանոց, իսկ Տեր-Ավետիսյանը՝ 440 հոգանոց զորքի հրամանատար» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1):

⁵⁹⁸⁰ «Մարտ ամսին, երբ Սայմոնովը, կատարելով իրեն տրված առաջարկանքը, մեկնեց դեպի Կուրի գետաբերանը, որպեսզի ելթադրվող բաղաքի հիմնադրման համար տեղ ընտրի, նույն այդ ժամանակ էլ գիլանցիները պահանջեցին, որ ռուսները թողնեն Գիլանը: Գնդապետ Շիպովը պատասխանեց, որ նախ նա նավեր չունի և հետո ավելացրեց, որ նման առաջարկ իրեն կարող է անել միայն շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ը - Մ.Ֆ.): Կենս ավարտվեց ճակատամարտով, որի ընթացքում գիլանցիները մեկ ողջ օրվա ընթացքում իրենց մոտ եղած չորս հրանոթներից հրետակոծում էին այն բարվանսարայով, որտեղ ամրացել էին ռուսները: Գնդապետ Շիպովը, սակայն, նրանց չպատասխանեց, սակայն գիշերը, երբ գիլանցիները նահանջեցին, նա իր 1.000 զինվորներով արտագրոհ իրականացրեց և անակնկալ հարձակվեց բաղաքի վրա, ընդ որում այդ արեց այնպես, որ բնակչությունը չկարողացավ ուշքի գալ ու մասամբ զոհվեց, իսկ մասամբ էլ ցրվեց: Դրանից հետո որպես օժանդակության նրա օգնության եկավ գեներալ-մայոր Լևաշովի հրամանատարության տակ գործող ջոկատը, որը, տիրելով բաղաքին, նրա արևմտյան կողմում՝ դեպի Ղազվին ուղղության վրա, ամրություն կառուցեց: Այս կերպ բաղաքը մնաց ռուսների կողմից զբաղեցրած բարվանսարայի և նոր ամրությունների միջև» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Ռեջան վրա դգրբաշեյի 1724 թվականի հարձակման ժամանակ այս հայերից Պյոտր Սերգեևը սպանվեց, իսկ նրա մահից հետո էլ շարունակեցին հրամայել Լազար խրիստոֆորովը և Ալվաս Ակրամովը, որոնք շարունակեցին իրենց հաշվին պահել այդ ռազմիկներին» (Զաղվաճք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի գեյուցագրից):

⁵⁹⁸¹ «Այդ ժամանակ տիրեց կախերի տերը (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.), որ իր ազնվականները գերի են ընկել: Ավելորդ հրետակոծում էին և ահա ի վերջո հրանոթի դիպուկ կրակոցով կպան Ղափթաբարի կամրջի հիմնասյունին, որը կոտորվեց և կամրջը գետն ընկավ: Կախերի տերը ելավ և կանգ առավ Սեյիդաբարում, որտեղից կարգի գցեց կամրջը, զբաղեցրեց Տաբորը ու ամեն օր անընդհատ մարտ էր մղում: Այդ ժամանակ Զարթովի զորքը անկկատ մոտեցավ Տաբորին և զբաղեցրեց այն: Լուսաբացին Կախթանգ արքան (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ը - Մ.Ֆ.) Աստծո կամքով հաղթեց կախերի տիրոջը, կոտորեց կախերին և կախերի տերը փախավ» (Սեֆյան Չիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«Հետո Բակարը ռազմիկներ ուղարկեց և նրանք գիշերով խլեցին Տաբորին: Անհանգստացավ դրանից Մահմեդ-դուլի խանը (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) և, բանի որ կանգնած էր Սեյիդաբարում, առավոտյան ելավ և դեպի Տաբորի ուղղեց հետևակ տուղերին ու լեզգիներին, որոնք գնացին Բակարի վրա: Այդ ժամանակ սա հարձակում գործեց Մահմեդ-դուլի վրա և վերջինիս ռազմիկներն անմիջապես դիմեցին փախուստի: Եվ ահա բարթեցիներն և ինտերթեցիները սկսեցին ջարդել նրանց, իսկ նրանք կուտակվել էին Ստկավարի կիրճում, բայց ավելի շատ մարդ զոհվեց հենց Ստկավարիում: Այնուհանդերձ հետապնդել թշնամուն Բակարին թույլ չտվեցին մտավարներն իրենց նենգությանը: Իրոք, եթե հետապնդեին, ապա կբռնեին հենց Մահմեդ-դուլիին, բանգի մտավարները չէին ուզում, որ Բակարը ոչնչացնի իր հակառակորդին: Այդ ժամանակ ձեռք գցեցին որդյններն և մոտեցան Տիդիսին, բանգի, չիասցենով հեռանալ, Թեյմուրազը (Կախերի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը - Մ.Ֆ.) ապաստանել էր այստեղ, մի հանգամանք, որից էլ հենց սկիզբ առան չարիքների չարիք բռնեցը» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զորհուրդ 1723 թվ. Զոռնիկունի 411 թվականի ապրիլին Մահմեդդուլի խանը պարտություն կրեց Տաբորիում և փախավ լեզգիների մոտ» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Ի՞նչ կարող եմ ես գրել այն ավերածությունների, գերեմարությունների և սպանությունների մասին, որոնք եղան այդ երկրում: Սկզբում գործն ավարտվեց նրանով, որ պարսկական զորքը ջարդվեց, ոչնչացվեց և մատնվեց փախուստի, իսկ Մահմեդ-Ղուլին (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) էլ մեկնալ մնաց՝ իր զորքից առանձնացած: Նրան հետապնդեցին և, երբ արդեն գրեթե բռնում էին, նա իր ձին ուղղեց դեպի Տիդիս բաղաքի հարավային կողմը՝ Կուր գետի ափերը: Հին նետվեց ջուրը և այս կերպ Մահմեդ-Ղուլին գնաց իր երկիրը՝ Կախերի» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6):

«Բարկացավ շահ Թահմազը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ը - Մ.Ֆ.) և հրաման տվեց վրացի Մահմուդ-դուլի խանին (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին - Մ.Ֆ.): «Գնա, Կախթանգ խանին (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ին - Մ.Ֆ.) բռնիր»: Պատրաստություն տեսավ Մահմուդ-դուլի խանը և գնաց Կախթանգի վրա: Իմանալով այդ՝ Կախթանգ խանը իր զորքով դուրս եկավ բաղաքի՝ Հավկաբար գյուղի բովանդակ բնակիչներն էլ նրա հետ: Սպասեցին Մահմեդ խանին, որը չեկավ: Այդ ժամանակ Կախթանգը վերկացավ և իր զորքով գնաց Սնխ-Զորքի կամրջի կողմը, որտեղ Մահմեդ խանին գտավ ու նրանք կռվեցին: Մահմեդ խանը պարտվեց և դիմեց փախուստի» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1):

«Լսելով այդ՝ բարկացավ շահ Թահմազը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ը - Մ.Ֆ.) և հրաման տվեց Մահմեդ Ղուլի խանին (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին - Մ.Ֆ.), որ իշխան էր Վրաստանի կողմերից մեկում՝ գնալ և ուժով իր մոտ բերել նրան (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ին - Մ.Ֆ.): Իմանալով այդ մասին՝ Կախթանգ բաղաքից հանեց իր զորքերը, որոնց միացել էին նաև բազում երիտասարդներ: Նրանք հավաքվեցին բաղաք մոտի մի դաշտում և սկսեցին սպասել թշնամիների գալստյանը: Նրանք հանդիպեցին մի վայրում, որն այլազգիների բարբառով կոչվում էր Սուղ-բորքի: Կախթանգը հարձակվեց նրանց վրա, հաղթեց, սատակեցրեց նրանց և դարձավ իր բաղաքը» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1):

«Դրանից հետո նա (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) գրեց Երևան, թե. «Ես Կախթանգ խանին (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ին - Մ.Ֆ.) նեղ դրության մեջ եմ դրել, զորք ուղարկե՛ք», որից հետո Երևանից կանչեց մի բանի աղաների: Այս աղաներն իրենց ջոկատների հետ միասին եկան Կախերի խանի մոտ և նրա հետ միասին գնացին Կախթանգ խանի վրա, սակայն պարտվեցին ու հետ փախան» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աճյալների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Այդ օրերին Մահմեդ-Ղուլի խանը (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) ..., հանդես գալով շահագրե Թահմազի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ի - Մ.Ֆ.) կողմից, զորքով, հավաքված Երևանից և շրջակա բաղաքներից, ինչպես նաև Կախերից, առաջացավ Կախթանգի վրա, սակայն հաջողության չհասավ» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Կռիվը ձգձգվեց մինչև Չատիկ և Կախթանգը (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ը - Մ.Ֆ.) հաղթեց Մահմեդ-դուլի խանին (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին - Մ.Ֆ.), որը փախստական եղավ և ընկավ լեռնականների մոտ» (Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Աղբրագանի երկրում շահության ձգտող գահաժառանգ Թահմասալի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ի - Մ.Ֆ.) կողմից բավական երկար ժամանակից ի վեր օջալաքի կարգով Կախերի վիլայեթին տիրացած Մուհամմեդ-Ղուլի խանին (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին - Մ.Ֆ.) հանձնարարվել էր Տիդիսը գրավել և այն նվաճել: Երկու կողմի զինվորները իրար հանդիպեցին, Աջեմի զինվորները պարտվեցին, Մուհամմեդ-Ղուլի խանը պատերազմի դաշտից փախավ և իր կյանքը փրկեց» (Զեյնեդդին «Պատմություն»):

⁵⁹⁸² «Այդ ժամանակ կախերի տերը (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) անցավ Ստկավարին և դիմեց ջարդի լեզգիներին: Միջնաբերդում էր մնացել կախերի տիրոջ եղբայր Թեյմուրազը (Կախերի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը - Մ.Ֆ.)՝ արքայի (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ի - Մ.Ֆ.) փեսան: Նա խնդրեց խաղաղություն կնքել, սակայն արքան չհամաձայնեց և, զորք ուղարկելով Մարտկույի, ամայացրեց ու գերեմարեց, ընդ որում հարձակում գործեցին այն աղոթատեղիի վրա, որտեղ գտնվում էր Կախթանգ արքայի աղջիկ Թահմարան՝ Թեյմուրազի կինը, վերցրին նրան և բերին բաղաք» (Սեֆյան Չիսեիծ «Թագավորների պատմությունը»):

«ՄԱՍՄԷԴ-դուլի խանը (Կախերի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը - Մ.Ֆ.) Գեմիկայի մոտ նավակով անցավ գետը, ժամանեց Մարտկույի և այնտեղից էլ՝ Կիսիկի, որպեսզի հավաքի լեզգիական զորքը, բանգի նա վախ ուներ շահից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ից - Մ.Ֆ.), որովհետև նենգությանը էր սկսել այդ խռովությունը: Արքան (Զարթովի թագավորության արքա Կախթանգ VI-ը - Մ.Ֆ.) Սեյիդաբարից գնաց դեպի Տիդիսի միջնաբերդ և հանգստացավ, որից հետո Կախուշտիին ուղարկեց Մարտկույի: Սա ամայացրեց այն և վերադարձավ Տիդիս» (Կախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁸³ Այս մասին մանրամասն Տեա՝ Խաչատուրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, բանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

5984 «**Բայազեդի թուրքը 500 հոգու հետ միասին գնաց Մակվի ամրոցի վրա և խորամանկությամբ տիրեց նրան**» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«**Հայոց 1172 թվականի ապրիլի 5-ին Ռասուլը ղզլբաշներին գրավեց Մակվի բերդը**» (Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»):

«**Այդ տարի մարտը պարսիկներից գրավեցին Մակվի բերդը**» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«**Քրիստոսի 1723 և Հայոց 1172 թվականին պարսից մարտից գրավեցին Մակվի բերդը**» (Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

5985 «**Հենց որ Մակվի ամրոցի գրավման լուրը հասավ շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ին – Մ.Ֆ.), սա անմիջապես հրամայեց 5.000 հոգի հավաքել և նրանց Մակու ուղարկեց՝ հրամայելով հետ խլել այդ ամրոցը քրդերից: Երբ այդ 5.000 հոգին հասան ամրոցին, քրդերը ելան ղզլբաշներին ընդառաջ և ասացին նրանց. «Զանի որ դուք եկել եք նման մեծ բանակությամբ, մենք ու ամրոցը ձեզ ենք պատկանում, հզուր ձեզ մի տանձեք»:** Դրանից հետո ղզլբաշները հանգստացան և, առանց որևէ կասկածի իջնելով ձեռքից, սկսեցին ուտելիք պատրաստել՝ հանելով գնեթերը ու մալով միայն արխալուկներով: Քրդերը, տեսնելով, որ սրանք ոչինչ չեն կասկածում, մերկացրած սրերով նետվեցին ղզլբաշների վրա: Արդյունքում նրանք սրանցից շատերին սպանեցին, իսկ այլոց էլ մատնեցին փախուստի: Քրդերը տիրեցին այն ամենին, ինչ կար ղզլբաշների մոտ: Երբ այդ լուրը Թավրիզի հասավ, շահը վերջնականապես հույսը կորցրեց տիրել Մակվի ամրոցին: Նա ուզում էր գլխատել այդ սարդարին, սակայն սա, վճարելով զգալի փրկագին, փրկվեց» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

5986 «**Անցավ մի քանի օր և ահա կախերի տերը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.)** ապահովեց լեզգիական զորքի աջակցությունը՝ վերջինիս մեծ զուավար խոստանալով: Ստանալով լուրն այդ մասին՝ Կախթանի արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) հարկ չհամարեց անհանգստանալ և նույնիսկ կամուրջները չվերցրեց: Կախերի տերը լուսաբացին երեք կողմերից մոտեցավ, ընդ որում մի ջոկատը հավաքարում էր, մյուսը՝ կամրջի վրա: Եվ ահա, երբ իմացան թշնամու առաջխաղացման մասին, չխացրին վերցնել կամուրջները և թշնամին անցավ այն: Այդ ընթացքում Թեյմուրազն (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) ու թաթարները ելան միջնաբերդից և մարտը սկսվեց: Սկիզբ առավ ծակատամարտ, սակայն թշնամիները հաղթեցին և ազնաուրներից շատերը զոհվեցին՝ Գեորգի Ամիլխաթրյանի այլոց հետ միասին: Կախթանի արքան որդու և եղբայրների հետ թողեց քաղաքը ու կանգ առավ Կոչեթիում, որտեղ նրանց դիմադրողին քաղաքացիները և կոչ արեցին գնալ Տփղիսի վրա: Այնուհանդերձ, քանի որ զորքը քիչ էր, իսկ սպանել էլ այլևս չէր կարելի, Կախթանի արքան թողեց այս քաղաքը և ուղվեց Գորի, ընդ որում նրա որդի Բակարը հեռացավ Տուշետի: Այդ ժամանակ Արագվիի Երիսթավն էր Բակարի աներ Գեորգին, սակայն, երբ Բակարը նրանից օգնություն խնդրեց, սա ոչ միայն հրաժարվեց օգնել, այլև նույնիսկ չցանկացավ էլ նրա հետ գնալ: Բակարը վիրավորված հեռացավ և եկավ հոր մոտ՝ Ցխինկալի: Կախերի տերը հարձակվեց քաղաքի վրա, ամայացրեց և կոտորեց բնակչությանը, անթիվ բանակի գույք ձեռք գցեց, ներխուժեց Ատուխ, այրեց, պատվազրկեց սրբությունը, իսկ Սիոնյան Աստվածամոր պատկերն էլ տարավ, ընդ որում մինչ այսօր էլ չգիտենք, թե նրա հետ ինչ եղավ, կոտորեցին թե՛, ինչպես ոմանք են ասում, թաքցրեցին: Մահաբեդույի խանը հաստատվեց Տփղիսում» (Սեֆյանի Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«**Կիսիկի ժամանած Մահմեդ-դուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.)** լեզգիներին շատ արծաթ խոստացավ, սրանց վերցրեց հետը և հարձակում գործեց Տփղիսում գտնվող արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.**) վրա: Եվ դու տես դիմաճանությունը, բանգի, թե՛ն ռազմիկները շատ էին, Մոսկվայի ուժերը հորդացել էր և կամուրջն էլ նեղ էր, սակայն այնտեղ գտնվող Սիմոնը չբանդեց կամուրջը, այն դարաններով ևս չամրացրեց, իսկ քաղաքացիներն էլ, թողնելով արքայի թշնամու ձեռքում ու ակամատես լինելով գործերի նման դրությանը, բոլորը հեռացան: Դրան ակամատես եղած ծիսականը ձիեր մատուցեց արքային և Բակարին ու նրանք հեռացան: Այդ ժամանակ իրեն բաղաբար պահեց Ռուստամ Պալավանդիչվիլին՝ պաշտպանելով արքայի և թույլ չտալով լեզգիներին մոտենալ նրան: Լեզգիները, կոտորելով շատ քաղաքացիներ և կախերի, մոտեցան քաղաքին: Արքան ժամանեց Սոփեթ, իսկ Բակարը էլ ուղղվեց Տուշետի, որպեսզի գործով կրկին մոտենա քաղաքին, սակայն Գեորգի Երիսթավը նրան առանց նույնիսկ ձիու բաց թողեց: Տփղիսը հանձնեցին Մահմեդ-դուլիին և լեզգիները, մտնելով քաղաք, թալանեցին ու շատերին գերի բռնեցին: Ելան նաև միջնաբերդի պահապան թաթարները և, այրելով Սիոնի տաճարը, կոտորեցին սուրբ Աստվածամոր պատկերը: Եվ ինչքան աղքիկներ, իսկական մայրեր ու միանձնուհիներ պղծվեցին չարագործների կողմից և ինչքան անմեղների այրույն թափվեց Երիսթոսի 1723 կամ Երոնիկոսի 411 թվականին: Բակարը վերադարձավ հոր մոտ և նրանք ուղղվեցին Գորի: Մահմեդ-դուլի խանը զբաղեցրեց Տփղիսն և կանչեց քաղաքացիներին, սակայն ոչ-որ չցանկացավ ներկայանալ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «**Քրիստոսի 1723 կամ Երոնիկոսի 411 թվականի մայիսի 4-ին Կախթանի արքան պարտություն կրեց և լեզգիները գրավեցին Տփղիսը**» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«**Մահմեդ-դուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.)** կանչեց լեզգիներին, վտարեց Կախթանի արքային (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.**) և տիրեց Տփղիսին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 127):

«**Դրա վրա, սակայն, նա (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.)** կանգ չառավ և չդադարեց չարիք նյութել, բանգի, այրվելով նախանձից, այդ երկրորդ Դուդան նմանվեց իր հորը՝ ստղայելին: Եվ այսպես, հույսը կորցնելով պարսիկներից, նա դիմեց լեզգիներին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին, նրանց հետ դաշինք կնքեց ու խոստացավ, որ. «Եթե դուք ինձ աջակցեք և օգնեք գրավել Տփղիս քաղաքը, ես ձեզ կտամ այն ամենը, ինչ այնտեղ կա՝ ոսկի, արծաթ, կերպասեղեն, կտավ, պղինձ, երկաթ, անասն ու բոլոր գերիներին, որոնք այնտեղ կվերցնեք: Այդ ամենին գումարած՝ ես ձեզնից յուրաքանչյուրին էլ երեքական թուման կտամ, միայն թե օգնեք վրեժ լուծել այդ Կախթանից ինձ հասցրած մեծագույն վիրավորանքի համար»: Փորձված չարագործություններում այդ երկիրը ավերողները՝ դևի այդ կատաղած լեզգուրը, լսելով իրենց գորավարից նման լուր, շատ ուրախացավ և խոստացավ կատարել նրա կամքը: Եվ այսպես, կատաղած այդ ժողովուրդներից անմիջապես հավաքվեցին մեծ բանակի լեռնակա-բարբարոսներ ու իրենց գորավարների հետ միասին՝ Այի-Մուլթանը, Իսմի կոչվածը և այլք, ըստ վիճակահանության բաժանվելով երեք ջոկատների, հարձակվեցին այդ հարստագույն Տփղիս քաղաքի վրա, ինչի մասին այդ դևերը երազում էին վաղուց ի վեր: Եվ այսպես անակնկալ հայտնվելով՝ նրանք պաշարեցին քաղաքը: Կախթանի զորքն այդ ժամանակ ցրված էր տներով, ինքն էլ անհոգ ժամանակ էր անցկացնում: Այնուհանդերձ նա դիմադրություն կազմակերպեց, սակայն մի քանի օրից, տեսնելով, որ ոչ մի տեղից օգնություն չի գալիս, իսկ վրաց որոշ իշխաններ էլ, ինչպես օրինակ Երիսթավ Գեորգի Դարա-Ղախանան, դափնացնեցին և այլք, ինչպես նաև քաղաքացիներից ոմանք երես թեթեյ իրենից, եկավ մտքի, որ հետագա համառությունը ոչ մի օգուտ չի բերի ոչ իրեն, ոչ էլ քաղաքին: Դրա համար էլ նա քաղաքից դուրս եկավ և տերակալվեց նրա ծայրամասում, իսկ քաղաքի ղեկավարներին էլ հրամայեց ելնել թշնամիների մոտ ու կամավոր կերպով նրանց զորքը քաղաք թողնել՝ հույսով, որ ջարդ տեղի չի ունենա, իսկ բնակչությունն էլ կփրկվի կոտորածից և գերեվարությունից: Կախթանից հոգում էր քաղաքի մասին, որն իր հայրենիքն էր: Դրանից հետո նա շարժվեց դեպի հյուսիս և ամրացավ խորին Վրաստանում, որտեղից սկսեց արագ-արագ դեսպաններ ուղարկել ռուսաց արքայի (**Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.**) մոտ՝ խնդրելով իրենց որպես օգնական զորք ուղարկել, որն այդպես էլ չեկավ: Իսկ Մահմեդ-Դուլին և լեզգիների ամբողջը, որը մտավ քաղաք, անմիջապես սկսեցին խուզարկել տները, անցնելով տնից տուն ու շենից շեն, ինչպես նաև բոլոր եկեղեցիներ, վերին գաղտնարաններն և նկուղները: Զանի որ այս քաղաքը վաղուց ի վեր թշնամի չէր տեսել, այն բավականին չքեղ և հիանալի էր: Ինչպես հայտնի է, տեղական բնակչությունը եռանդուն վաճառականներ էին, իսկ կանայք, երեխաներն և աղքիկներն էլ նուրբ էին ու գեղեցիկ դեմքով՝ իրենց թաղմունքները գերազանցելով շատերին: Այնտեղ շատ հիանալի և ներսից գեղեցիկ կահավորված պալատներ կային, որոնք լիքն էին ապրանքով ու կահույքով, իսկ հայերին պատկանող տնային սպասքն էլ, ինչպես ամենօրյան, այնպես էլ՝ տոնականը, պղնձյա չէր, այլ ամբողջովին արծաթյա ու ոսկյա էր: Ինչ վերաբերվում է տոնական հագուստներին և թանկարժեք բարերով փայլող կտավները, որոնք զարդարված էին մարգարիտներով, ապա դրանք պատկերացրու ինքը, ինչքան որ երևակայություն կիերիք: Ինչ կարող եմ ասել եկեղեցիների հարստության և գեղեցկության մասին: Սրանք բոլորը փայլում էին զարդերով և ոսկու, արծաթի, տարաբնույթ կերպանների ու ամեն տեսակի կտավների և սպասքների առատությամբ: Ահա ուրեմն, այս ամենը այդ կատաղած ժողովուրդը՝ վայրենի, անհագության աստիճանի ազաի, զազանաբարո և տգրուկի նման մի ժողովուրդ, թալանեց ու մի մեծ կույտ արեց թալանը: Բացի դրանից նրանք իրենց դուր եկած երեխաներին, տղաներին, աղքիկներին ու կանանց ևս գերեվարեցին: Ո՛վ կարող է պատմել թալանվածի մասին, ո՛վ կարող է նկարագրել այդ ամենը: Սպանություններ նրանք չիրականացրեցին և ոչ այնքան շատ գերիներ վերցրին, քանի որ խանը այդ թույլ չէր տալիս, բայց այնուհանդերձ նրան այնքան էլ չէին լսում ու պահանջում էին խոստացված գումարը: Հաշվի առնելով այդ՝ նա քաղաքացիների համար ծանր՝ 40.000 թումանի հասնող, հարկ ասիմանեց և, ստանալով այն, տվեց լեզգիներին ու բաց թողեց իրենց երկիրը» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6):

«**ՄԱՀՄԵԴ Դուլին (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.),** առանց զորքի ու զենքի և փախուստական եղած Կախթանից (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ից – Մ.Ֆ.**), գնաց լակզի թաթարների կողմը: Այնտեղ նա իր կողովը գրավեց 6.000 լակզերի և կրկին դիմեց Կախթանի վրա: Նա հանկարծակի գիշերով եկավ, հասավ քաղաքի դռանը, այն անփակ գտավ և իր զորքերով հանդերձ վարդապետի ներս մտավ՝ մեկ ժամում փութանակի գրավելով այն: Այս գործում նրան օգնեց վրաց կաթողիկոսը, որը քաղաքի ներսից ծածուկ նենգությամբ մատնեց այն: Նա այդպես վարվեց, բանգի Մահմեդ Դուլին, որ ուրաջող մեկն էր, նրան ազգակից էր, և գոյով ու բանով Կախեթի գավառը պարզ և խոստացել նրան, եթե մատնությամբ նրա Օժիսեթը և Կախթանը իր ձեռքն անցնեն: Եվ ահա Հայկազյան 1172 թվականի մայիս ամսի երկրորդ օրը

այն կաթողիկոսը ծածուկ գիր գրեց և Մահմեդ Դուլիին առաքեց՝ ժամադրվելով ու պայմանագիր կնքելով նրա հետ, որ գործերը բաղաթ թողնի: Եվ այս նեղության մասին Վախթանգը չգիտեր, ընդ որում, երբ մի մարդ հայտնեց նրան այդ մասին, այնտեղ եղած կաթողիկոսը պնդեց, որ դա այդպես է և Վախթանգը հավատաց դրան: Միաժամանակ, սակայն, նա մշտապես իր գործերը պահում էր պատրաստ վիճակում: Մահմեդ Դուլի խանի հետ պայմանավորվածության համաձայն կաթողիկոսն իրեն պահում էր որպես նրա թշնամի և Վախթանգի հավատարիմ բարեկամ՝ խաբելով վերջինիս: Եվ ահա, երբ ժամադրված օրը եկավ, մինչև լույսը բացվելը լակզինները հասան Մծխեթ բաղաթ, հանկարծակի ներս մտան և լցվեցին բաղաթի բոլոր փողոցները: Նրանք հարվածում էին բոլոր նրանց, ովքեր իրենց դեմ էին ելնում, նրանք բաղաթից ավար վերցրին՝ ոսկեղեն, արծաթեղեն և այլ բազում ամեն ինչ, բայց մարդկանց չգերեցին, բանգի գործը, որը պահապան էր նշանակված բերդին, երբ տեսավ ամբոխը թաթարների, մարտ տվեց ու նրանք, չկարողանալով մարդկանց բռնել, ավարով շտապ հեռացան: Վախթանգը, երբ տեսավ, որ ամեն ինչ այդպես եղավ, ոչինչ չկարողացավ անել, այլ միայն վերցրեց իր կնոջն ու որդիներին, գաղտնի լեռն բաղաթ և փախավ Մոսկովա: Իր հերթին կաթողիկոսն, որ մատնիչն էր բաղաթի, երբ լակզինները ելան բաղաթից և մեկնեցին, գնաց ու միացավ Մահմեդ Դուլիին: Նրանք բազում գործ ժողովեցին, որ մյուս անգամ էլ հարձակվեն Մծխեթի վրա» (Անանուկ Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1):

«Մահմեդ խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) գնաց լազգիների մոտ, 6.000 լեզգի ժողովեց և նրանք եկան Վախթանգ խանի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) վրա: Սա իմացավ, որ Մահմեդ խանը գալիս է և իր պատրաստությունը տեսավ: Վախթանգ խանն ուներ մի կաթողիկոս, որ իր կաթողիկոսն էր, բայց ծածկաբար խոսքը մեկ էր արել Մահմեդ խանի հետ, իսկ Վախթանգ խանը այդ մասին չգիտեր: Այդ ժամանակ կաթողիկոսից մի մարդ լուր է բերում, թե. «Վախթանգ խանը ողջ լինի, առում են, թե լեզգիները գալիս են», սակայն կաթողիկոսն առում է, թե. «խանը ողջ լինի, դա տառ է», և Վախթանգը հավատաց կաթողիկոսին: Հայոց 1723 թվականին մայիսի 2-ին կաթողիկոսը նսանակ գրեց Մահմեդ խանին. «Գիշերը բաղաթի դուռը բաց կբողեն, լույսը չբացված մտիք բաղաթ»: Նույն պահին լեզգիները մտան բաղաթի մեջը, կռիվ եղավ բաղաթում ու, թեև նրանք չկարողացան գերեվարել, սակայն, ոսկի և արծաթ, շատ ակնեղեն, ոսկեղեն ու արծաթեղեն առան, իսկ, կաթողիկոսն էլ լեզգիների հետ փախավ, գնաց բաղաթից դուրս: Դրանից հետո կաթողիկոսը Մահմեդ-դուլի խանի հետ իրար եկան, գործ ժողովեցին և մեկ անգամ էլ եկան Տիգրիսի վրա: Վախթանգ խանն իր կնոսն ու որդիները առավ և դուրս եկավ բաղաթից» (Աբրահամ Երևանցի «Դատություն պարսից թագավորների», գլուխ 1):

«Տեսնելով, որ միայն իր գործերով չի կարողանում մաքրել Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) հաշիվները՝ Մահմեդ-Դուլի խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) իմաց տվեց լեզգիներին, թե. «Վախթանգ խանն ուզում է գալ ձեզ վրա և ջարդել: Եկեք միավորվեք և գնացեք նրա վրա»: Լեզգիները համաձայնեցին, որից հետո միացան Մահմեդին և գնացին Տիգրիսից վրա, սակայն ինչով է ավարտվել այդ գործը, չգիտեմ, բանգի մեզ հակասական լուրեր են հասնում...: Օգոստոսի 28: Մահմեդ-Դուլի խանը, միավորվելով լեզգիների հետ, գրավեց Տիգրիսը, ընդ որում լեզգիներն այս բաղաթից շատ գերիներ և ապրանք տարան» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Եվ ահա Մահմեդ-դուլի խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) խնդրեց լեռնական լեզգիներին օգնությունը ու նրանց խոստացավ ամեն ինչ, ընդ որում, եթե գրավեն Տիգրիսը, բաղաթի ողջ ավարն և մարդկանց նրանց պետք է հանձնել, դրան էլ գումարած՝ ամեն մեկին երեքական թուղման: Այդ ժամանակ լեզգիները Այի Սուլթանի, Եսիսի և այլոց գլխավորությամբ եկան ու, մինչ Վախթանգի (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.) գործը ցրված էր, հանկարծակի ընկան Տիգրիս բաղաթի վրա: Վրաց մեծամեծներից ոմանք մի բանի օր դիմադրեցին թշնամիներին, որոնք էին Գեորգի Երիցաթով, Դարա-Ղալխանուները, դափլանցիները և այլք, բայց հետո Վախթանգն ու իր մերձավորները հեռացան բաղաթից: Այդ ժամանակ, ահա, բաղաթի մեծավորները եկան լեզգիներին ընդառաջ և նրանց բաղաթ իրավորեցին: Չնայած դրան, սակայն, լեզգիները ավերեցին բաղաթը, իսկ մարդկանց էլ գերեվարեցին: Վախթանգը, որ հեռացել էր Թիլուզե, օգնության հայրցով մարդ ուղարկեց ռուսների մոտ, սակայն նրանք չեկան: Եվ ահա Մահմեդ-դուլի խանը մտավ Տիգրիս, իսկ նրա հետ էլ՝ լեզգիների ամբոխը: Այդ ժամանակ խանը, թեև արգելեց բաղաթին ձեռք տալ, սակայն չկարողացավ լեզգիների դեմն առնել, որով, ուր որ հասան, կողոպտեցին, ավարառեցին եկեղեցիները, գերեցին մանկահասակ և երիտասարդ աղջիկներին ու տղաներին, բաղաթացիներից 40.000 թուղման վերցրին, վերցրին այն ամենը, ինչ իրենց խոստացվել էր, և հեռացան» (Ռուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ նա (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) գնաց լեռնաբնակ Լեզգիստան, այնտեղ շատ փող տվեց, վերցրեց նրանց գործերը և, հանկարծակի վրա հասնելով Վախթանգին (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.), նրան փախստական դարձրեց: Դրանից հետո նա մտավ Տիգրիս՝ լեզգիների միջոցով ավարառելով ամեն ինչ և հաստատվելով այնտեղ» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Միայն իր փողի օգնությամբ Վեջար և Թալալի ցեղերից իրեն հպատակ լեզգի ժողովրդից օգնություն ստանալով՝ Մուհամմեդ-Դուլին (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) նրանց հետ միասին բազմաթիվ զինվորներով անսպասելի կերպով Տիգրիսի վրա հարձակվեց և գրավեց: Վախթանգը (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.) ստիպված եղավ արագավազ ձի հեծնել և փախչել իր կառավարության սահմաններում գտնվող Գորիի բերդ: Նա արթուն և ուշադիր հետևում էր դեպքերին ու իր նպատակին հասնելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում, սակայն Վախթանգի հույսերը խորտակվեցին և նրա նախաձեռնությունները անհետևանք մացին: Տիգրիսն անցավ Լեզնեների ձեռքը և Մուհամմեդ-Դուլի խանը ապահովեց իր իշխանության անկախությունը: Արդյունքում Վախթանգը ստիպված եղավ վերոհիշյալ սերասքերին հպատակություն հայտնել և Օսմանյան պետության մոտ ապաստան փնտրել» (Զելեբիզադե «Դատություն»):

⁵⁹⁸⁷ «Մահմեդ-դուլի խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) զբաղեցրեց Տիգրիսն և կանչեց բարդեցիներին, սակայն ոչ-ոք չցանկացավ ներկայանալ, նույնիսկ չնայած այն բանին, որ նա Սաբարատիանոյի վրա ուղարկեց լեզգիների զորքը» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁸⁸ «Այս ամենի մասին իմացավ Կարսում գտնվող սերասքյարը... և ելավ, բանգի դրա համար ժամանակը հարմար համարեց: Եվ ահա նա տեղյակ պահեց արքային (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.), թե. «Ուղարկիր ինձ մոտ թո ազգականին ու ես կկտարեմ Մահմեդ-դուլի խանին (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին – Մ.Ֆ.) և սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) անունով կրկին բեզ կտամ Զարթովին»: Այն պատճառով արքան սերասքյարի մոտ ուղարկեց Իեսենի, սակայն հետո ուղարկեց Նաև Բակարին և նրանք նրան հանդիպեցին Շանթիսիում, չնայած որ Թեյմուրազը (Վախթանգի թագավորության ապագա արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) մոտեցել էր Չալային: Այդ ժամանակ արքան արդեն շատ գործ ուներ, բանի որ ժամանել էր Սիմոն Աբաշիձեն խեղդեցիների հետ միասին, ինչպես նաև եկել էին Վերին Զարթովի բնակիչները, որոնք բոլորով պատրաստվում էին հարձակվել Թեյմուրազի վրա: Վերջինս, սակայն, երբ տեղեկացավ օսմանների գալու մասին, նահանգեց Տիգրիս, իսկ օսմանները, որոնք հայտնվել էին հունիս ամսին, կանգ առան Կուլուստում: Մահմեդ-դուլի խանը տեսավ, որ չի կարող վնաս հասցնել և դրա համար էլ ներկայացավ սերասքյարին ու տվեց նրան Զարթովին: Սա ուղարկեց ենիչերիներին, որոնց տեղակայեց միջնաբերդում: Հաջորդ օրը Բակարի խնդրանքով Մահմեդ-դուլիին բռնեցին ու ձեռքակալեցին, իսկ միջնաբերդի կայազորը հանդիսացող պարսիկների վրա էլ ուղարկեցին ենիչերիներին, որոնք թալանեցին նրանց գույքն և անասունները ու այսպես թալանված էլ դուրս արեցին նրանց այնտեղից՝ բաղաթը և Զարթովի հանձնելով Բակարին: Եվ ահա Բակարը տեղյակ պահեց հորը, որ սա նվերներ ուղարկի օսմաններին և նա ուղարկեց ոսկով, արծաթով ու զարդերով բարձրած 12 ձիեր» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»): «Զորատուսի 1723 կամ Զորնիկոսի 411 թվականի հունիսին Բակարն և Իեսեն դիմավորեցին սերասքյարին ու օսմանները եկան: Մահմեդդուլին Կուրկուստում դիմավորեց նրանց և հանձնեց Տիգրիսը: Սերասքյարը Զարթովին տվեց Բակարին, իսկ Մահմեդդուլին խանին էլ գերեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Օսմաններն անմիջապես եկան և, մտնելով բաղաթի միջնաբերդ, գերեցին Մահմեդդուլի խանին (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին – Մ.Ֆ.), իսկ Զարթովին էլ տվեցին Բակարին՝ ստիպելով վերջինիս ընդունել իրենց կրոնը, գլխին չալմա դնել և ստանալ Իբրահիմ փաշա անունը» (Սեխսիա Զիսիձե «Թագավորների պատմությունը»):

«Վախթանգը (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.), սակայն, զայրացած և հուսահատված, կանչեց թուրքերին ու նրանց տվեց իր տիրույթները, ինչը տեղի ունեցավ 1721 թվականին: Թուրքերը, հասնելով Իբերիայի սահմաններին, տիրեցին Զարթովին, իսկ Մահմեդ-դուլի խանն (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) էլ, որևէ միջոց չգտնելով դիմադրության համար, հեռացավ Կախեթ՝ հույս ունենալով օգնություն ստանալ պարսիկներից» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 127):

«Դրանից հետո Տիգրիս եկան օսմանները, սակայն ոչ մեկին չթալանեցին և չգերեվարեցին: Նրանք հանգիստ նստած են: Այս լուրը մենք լսել ենք ոչ թե մեկից, այլ՝ անընդհատ զայրացողներից: Ինչ վերաբերվում է Վախթանգ խանին (Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.), ապա նա փախել է ու թաքնվել Բաշիդուղում...: Օգոստոսի 21: Թավրիզից եկել էր տիդիսահայ Բեժանը՝ հարությունի որդին, որի մականունը «Բարակալա» էր: Եվ ահա սա պատմեց. «Հենց օսմանցիները մոտեցան Տիգրիսին, Մահմեդ-դուլի խանը (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) ավրության պահապանների հետ միասին գնաց նրանց ընդառաջ, հնազանդություն հայտնեց և օսմանցիների բաղաթ բերեց: Օսմանցիները բաղաթ

մտան և երեք օր անց ձերբակալեցին նաև իրեն՝ Մահմեդին» (Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Ապահանի պաշարման պատմությունը»):

«Վախթանգ խանի (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) մի որդին, որի անունը Շահնավագ խան էր, փախավ և գնաց Արզրում՝ Սարու Մուստաֆա փաշայի մոտ: Սարու Մուստաֆա փաշան մարդ ուղարկեց Ստամբուլ՝ սուլթան Ահմեդին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**) հայտնելով. «Տիդիսի խանի որդին եկել է այստեղ և առում է՝ եկեք ձեզ տամ մեր բաղաթ Տիդիսը, բանգի իմ հայրը գնաց Մոսկով, արդ ղուբ տիրեցեք մեր բաղաթին»: Օսմանցիները պահեցին Շահնավագ խանին, իսկ հետո էլ սուլթան Ահմեդին հրամանով Սարու Մուստաֆա փաշան մեծ գործ կազմեց և ուղարկեց Տիդիսի վրա: Դա 12.000 հոգանոց մի գործ էր, որը գրավեց Տիդիսը» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1):

«Այնժամ, ի պատասխանի դրա, սուլթանն (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) իր հրովարտակով Էրզրումի փաշային այդ կողմերի բոլոր գործերի վրա զորավար կարգեց և նա, հետը վերցնելով Վախթանգի (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.**) որդուն, գնաց գրավելու Սծխեթ բաղաթը: Եվ ահա 210.000 հոգանոց զորքով փոխանակի ելավ Մուստաֆա փաշան ու եկավ Սծխեթի վրա՝ գրավելով այն 3այլազան 1172 թվականի դեկտեմբեր ամսին» (Անանու Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1):

«Այդ ժամանակ թուրքերը լսեցին և իմացան պարսից իշխանության տապալման ու պարսիկների և հայերի մեջ տարածված անիշխանության մասին: Եվ ահա նրանք ձայն տվեցին միմյանց, առաջ մղվեցին իրենց արքայի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից Կոստանդնուպոլսից ու եկան: Արքան գործ կուտակեց, զորահանդես կատարեց, խմբեր կազմեց, զինեց դրանց գեներով և սուսերներով ու այս արյունարբու և խստասիրտ արյերը, կարծես զազաններ, անթիվ ու անթանակ հեծելազորի մեծ բարկությամբ և սաստիկ դառնությամբ եկան բազմավեր Չայրը, վրաց ու պարսից տան վրա: Նրանք առաջինը Տիդիս բաղաթը գրավեցին, վրացիներին ավարտեցին և գերեվարեցին» (Յովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»):

«Օսմանյան սուլթան Ահմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) բազում դեսպաններ ուղարկեց իր փաշաների և իշխանների մոտ՝ հրամայելով. «Պատրաստվե՛ք զորական պատերազմ մղել Պարսկաստանում»: Եվ ահա Բաբելոնի 3ասան փաշան, ինչպես նաև Կարինի Իբրահիմ փաշան խորհուրդ ու կայտառ հարձակման անցան՝ անթիվ զորքով հարձակվելով Պարսկաստանի վրա...: Վրաց տուն Տիդիսն էլ գրավեց Իբրահիմ վեզիրգադան» (Իզանկալիու Տիգրանակերտցի «Պատմություն համառոտություն»):

«Այդ տարի օսմանցիների թագավոր, սուլթան Ահմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) վրաց ինքնագլուխ իշխաններից գրավեց Թիֆլիսը, իսկ Թիֆլիսի տերը (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) թողեց բաղաթը և իր զորքով փախավ» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ թուրքերը գրավեցին Տիդիսը» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10):

«Դառն ու դժոխակ ժամանակներ են, բանգի օսմանցիները պատերազմով գրավեցին Տիդիսը» (Յակոբ Թեթբաթեցի «Հիշատակարան 1724 թվականին»):

«Երբ այս ամենի մասին լուրը հասավ Դարսում գտնվող օսմանցիներին, 5 փաշաներ ուղղվեցին դեպի Տիդիս: Այդ ժամանակ Մահմեդ-Ղուլի խանը (**Վախթանգի թագավորության արքա Կոստանդին II-ը – Մ.Ֆ.**) վերցրեց բերդի բանալիները և ընդառաջ ելավ օսմանցիներին, որոնք տիրեցին բաղաթին ու հաստատվեցին բերդում» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«3այոց 1171 թվականին օսմանցիների թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով Իբրահիմ փաշան մեծ զորքով եկավ Տիդիսի վրա, գրավեց այն, սակայն ավերածություն չարեց: Նա տիրեց սակավ ժամանակ, հետո մահացավ և նրան գործը վերադարձավ օսմանցիների աշխարհը» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Դրանից հետո վերոհիշյալ Դերվիշ-Աղա Մուհամմեդ-շահն, գնալով դեպի Տիդիս, Մուհամմեդ-Ղուլի խանի (**Վախթանգի թագավորության արքա Կոստանդին II-ը – Մ.Ֆ.**) հետ մի բանի անգամ տեսակցություն ունեցավ, իսկ Մուհամմադ ամսին էլ նրան համոզեց և դրոշեց, որ նվիրական իսլամական կրոնի պաշտպանին ու ողջ աշխարհի վեհափառ խալիֆային (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**) ի սրտե հավատարմ և հպատակ լինի: Իր հերթին, որովհետև Տիդիսի իշխող Վախթանգը (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) նախապես անգիտակցաբար և անհետադարձ կերպով Մոսկովի ցարին (**Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծին – Մ.Ֆ.**) հպատակություն էր հայտնել ու իրեն բրիտանության կողմնակից էր ցույց տվել, անհրաժեշտ եղավ Ստամբուլում աշխարհի ապավեն փառիշտի կողմից հաղթական զինվորներ նշանակել և ուղարկել և Տիդիսն ազատելու ու գրավելու համար: Վախթանգը, հատուկ գրությամբ դիմելով սերդարին, հայտնեց, որ նա իր այդ անսխալ գործի համար զոհացել է և, Օսմանյան պետությանը հպատակություն ցույց տալով, որոշել է Տիդիսի բերդը հանձնել փառիշտի ներկայացուցչի փոխանորդին: Բացի այդ նա հայտնեց, որ վերոհիշյալ երկիրը իրապես աշխարհի ապավեն փառիշտի փառիշտի սեփական է բարեշն երկրներից է եղել, ռաֆզների չարագործ պետությունը բարձրյալ Աստծո կամքով մոտ է կործանման ու անհետացման, իսկ վերոհիշյալ բերդն էլ իզուր պաշտպանելու մտադրություն և նպատակ չունի: Խանի հայտնած մտքերը և առաջարկած սկզբունքները պարզ կերպով արտահայտվում էին: Նա որոշել էր հիշյալ Աղայի անկեղծ խոսքերով և ցուցմունքներով շարժվել, որպեսզի կարողանա ապահովություն ու երջանկություն ձեռք բերել: Այդ նպատակով նա վերոհիշյալ Աղայի միջնորդությամբ շտապեց Տիդիս բերդի բանալիները հանձնել: 3րամանատարը դեռ Տիդիսից մեկ և կես օթևան հեռու գտնված ժամանակ Վախթանգը նրան դիմավորելու գնաց և հայտնեց, որ սերասքերն առանց կռվի ու պատերազմի կարող է տիրանալ այդ երկրին: Շավալ ամսի 6-րդ ուրբաթ օրը վերոհիշյալ բաղաթի գրավման ավետիսը և բանալիները կայսրության շեմին հասան» (Զեյթեհզադե «Պատմություն»):

⁵⁹⁸⁹ «Լույս այդ գիշեր լեզգիները եկան, ամայացրին Գրեմխիսին, ձեռք գցեցին կախ փախստականների գույքն և հեռացան: Արքան (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ը – Մ.Ֆ.**) ընկավ նրանց հետևից և ահա նրա ռազմիկները հասան լեզգիներին ու, փախուստի մատնելով նրանց, շատերին կոտորեցին, իսկ փրկվողներն էլ ապաստանեցին Ցիլկանիի պատերի հետևում: Դրանից հետո այստեղից փոքրաթիվ լեզգիներ դուրս եկան և կրակ բացեցին հրացաններից: Այդ ժամանակ, ահա, Սիմոն և Շանշեն փախան ու, արքայի մոտենալուն պես, միացան նրան: Ռազմիկները ձգտում էին հարձակման գնալ և ավերել պարիսպը, սակայն մոտեցած Շանշեն թույլ չտվեց այդպես վարվել ու այդ ժամանակ արքան նահանջեց Կսովրիսի» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁹⁰ «Այնուհետև այլ լեզգիներ եկան և ամայացրին Ամիրխանիի տիրույթները, իսկ հետոյա՜ր ճանապարհին էլ մտան Շիոսուբանի: Այդ ժամանակ արքայի (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ փոքրաթիվ ռազմիկների հետ էր գտնվում ինչ-որ գործերով եկած Սիմոն Աբաշին: Օթար Երիսպան և բարթեցիները հավաքվեցին ու սկսեցին արքայից մարտնչելու թույլտվություն խնդրել, սակայն Շանշեն Օթարին թշնամի էր, իսկ նրա զորքը գերազմում էր ևս չէր ցանկանում մարտի գնալ, բանգի հաղթանակի պատճառը նա կարող էր լինել: Եվ անհ, երբ նրանք մոտեցան, լեզգիները եկան Շիոսուբանից, սակայն իմերեթցիները հարձակում գործեցին նրանց վրա ու փախուստի մատնեցին: Տեսնելով այդ՝ Շանշեն շուռ եկավ և դիմեց փախուստի: Լեզգիները ընկան նրանց հետևից և սպանեցին Սիմոն Աբաշին՝ կոտորելով նաև շատ իմերեթցիների, բայց ավելի շատ՝ բարթեցիների: Արքային (**Զարթովի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.**) ևս ստիպեցին հետ դառնալ, սակայն նա ձին առաքեց և արքան ընկավ: Այդ ժամանակ Սիմարաշիվիլիին իր ձին անուղեց և ահա արքան, երբ եկավ Ցիլկանիայի, տեսավ, որ բարթեցիներն այլ մտքի են հանգել» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»):

⁵⁹⁹¹ «Երբ ռուսաց ցարի Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) պատվիրակ բեկը մեյիք Բադերին բերի մեր տղախը կամ ուր էլ որ բերի, եթե մեկը մեյիքին սպանեն կամ կալանեն կամ ներդություն պատճառեն, թող մեր կյանքն ու ունեցվածքը թագավորին անցնի ու մենք մեղավոր ճանաչվենք...: Բանի որ պատվիրակ բեկը մեյիք Բադերին բերում է մեզ հետ հաշտեցնելու համար, ուրեմն անցյալում եղածն այլևս չենք հիշելու, իսկ, եթե հիշենք, ապա այդ դեպքում թող մեզ մեղավոր ճանաչեն» (Իվան Կարապետ «Զեկուցագիր 1724 թ-ի հունվարի 5-ի»): «Մեյիք Բադերը խաբեությամբ իր տուն իբր հյուրասիրության է հրավիրել 55 բարձրաստիճան և մարտունակությամբ աչքի ընկնող հայ հրամանատարների, զուլիսները կտրել է ու ուղարկել է շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ին – Մ.Ֆ.**)» (Իվան Կարապետ «Զեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ հայերեն»): «Միայն թե այնտեղ մի մեյիք Բադեր կա, ով ամրոց ունի և պարբերաբար հարձակումներ ու ավերածություններ է գործում այն հայերի դեմ, որոնք կայսերական մեծության կողմն են հավակած: Նա շահի որդու (**Սեֆյանների շահության ապագա շահ Թահմասպ II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից է և, երբ իմանում է, որ կայսերական մեծության կողմից մարդ է ուղարկված, նրանց լրտեսների պես բռնում է ու ուղարկում է շահի որդուն: Մի որոշ ժամանակ առաջ նա 3այոց գործից խաբերոն են իր մոտ հրավիրեց 55 երևելի հայ հայրուրապետների, գլխատեց նրանց և զուլիսները շահին ուղարկեց: Այդ իսկ պատճառով բոլոր հայերը որոշել են արշավել նրա դեմ և սպանել նրան, իսկ ամրոցը՝ բանդել: Եվ, երբ այդ գործը նրանք զուլիս երևան, այնուհետև որևէ մեկը նրանց չի կարողնա խանգարել, իրենց ձեռքերը կրածակվեն և նրանք ամուր կերպով կկանգնեն կայսերական մեծության կողմը» (Իվան Կարապետ «Զեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ ռուսերեն»): «Այս հայերի վիճակը շատ խառն է և նրանք մեկը մյուսին չեն եղբարկվում, բանի որ նրանք իրենց գլխավորներին սպանել են և ներկայումս առանց դեկավար են» (Իվան Կարապետ «Զեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի սկզբի»): «Այս հայերի վիճակն այսպիսին է: 3այոցը սպանել են իրենց գլխավորներին: Նախկին այդ գլխավորները երկիրը բաժանել էին:

եվ ահա այսօր երկու մարդ կա նրանց մեջ, որ այդ անցած դեպքերից երկպառակտվել են, համերաշխ չեն միմյաց հետ ու կռվի են բռնվում, բանի որ գլխավոր չունեն» (Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի մարտի 4-ի): «Երբ մենք եկանք այս նահանգը, տեսանք, որ մեյիթ Բադերը, ով Ղզլբաշի կողմն էր բռնել, շիրվանցիներից 47 գլխավոր դեմքերի կանչել էր, իբր պատիվ տալու, նրանց որպես հյուր խաբեությանը ցրել էր առանձին տներում, իսկ գիշերն էլ յուրաքանչյուր տանտեր իր հյուրին սպանել էր» (Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի սկզբի»):

«Այդ ժամանակ Թավրիզից եկավ ղազանցի Ֆարուսթյունը և հայտնեց, որ Ֆայոց հրամանատար Ղանլու Շիրվանը ու Ղիզակի Ավետարանոց գյուղի մեյիթ Բադիի տղան վեժ են ունեցել: Չետո, սակայն, նրանց հաշտեցրել են և մեյիթ Բադիի տղան Ղանլու Շիրվանին հրավիրել է պատիվ տալու: Եվ ահա այս հրամանատար Ղանլու Շիրվանն էլ իր 300 հայ մարտիկների հետ միասին գնում է մեյիթ Բադիի գյուղ՝ հյուրասիրության: Մինչ այդ մեյիթ Բադիի տղան իր գյուղի ժողովրդին կարգադրում է, թե. «Ղանլու Շիրվանին մի բանի հոգու հետ միասին կտանեմ իմ տուն, իսկ ձեզնից յուրաքանչյուրն էլ կրա մարդկանցից 5-6 հոգի կտանեմ ձեր տները: Այն պահին, երբ հրացանի կրակոց կլսեք, ձեր հյուարիկն անմիջապես էլ կսպանեք»: Այսպես սպանում են Ղանլու Շիրվանին ու նրա 300 մարտիկներին: Այս թշվառ նորոնծա Ֆայոց հրամանատար Ղանլու Շիրվանին իր 300 մարտիկների հետ միասին սպանում են՝ վարվելով նրանց հետ ճիշտ այնպես, ինչպես խիվիցիները՝ Ազբեկովիչի հետ եղավ» (Պետրոս Դ՝ Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

⁵⁹⁹² «Ղափահի հայերը միացան Թահմասայի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ II-ի – Մ.Ֆ.) բանակին և այս տիրակալին հնարավորություն տվեցին շարժվելու դեպի Թավրիզ, հարձակվելու թուրքերի վրա ու նրանց պարտության մատնելու» (Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»):

«Չենց այս հայերն էին, որ անցյալ տարի, միանալով շահ Թահմասային (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ II-ին – Մ.Ֆ.), իրենց մեծ լուծման էին ներդրել Թավրիզի պատերի տակ թուրքական բանակի կրած պարտության գործում: Դրանից հետո թուրքերը հանդգնեցին երկրորդ անգամ պաշարել Թավրիզը միայն այն ժամանակ, երբ իմացան, որ հայերը չեն մասնակցում պաշտպանությանը» (Սագրետ «Ճանապարհորդություն»):

«Ֆայերը բավականին մեծ թվով միացան շահ Թահմասային (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ II-ին – Մ.Ֆ.) և մի բանակ կազմեցին, որի օգնությամբ նա հարձակվեց թուրքերի վրա ու ստիպեց նրանց թողնել Թավրիզի պաշարումը» (Ս. Օստեր «Ճանապարհորդություն»):

⁵⁹⁹³ «Տիֆլիսի շրջանի սերասքեր, Երզրույնի վալի Սիյահդար-Իրափիմ փաշան Կարսի բեգլբեգ Ղարա-Մուստաֆա փաշայի, Չլդրի վալի Իսահակ փաշայի և այլ զինվորական մասերի հետ միասին Տիֆլիսից դուրս գալով՝ շարժվեց դեպի Փանծակ: Չիշյալ ասի 9-րդ օրը բաղաբի մոտ մի շարք ղզլբաշ զինվորների հետ կռվելուց և նրանց ոչնչացնելուց հետո նա գնաց ու Սուլթան Սեյիմ անունը կրող բլրի մոտ վրաններ հիմնեց: Չաջորդ օրն առավոտյան, հաղթական սիպահներով արագ կերպով առաջանալով, առյուծանման բաշերը ուժեղ հարձակումով բաղաբ մտան և, հասնելով մինչև կտավատալվածառների շուկան, ամբողջովին գրավեցին բաղաբը: Չետո, սակայն, երբ այդ հաղթանակով ոգևորված և ուրախացած էին, լսեցին չոգադարի հազուստով մի անիծյալ անկրոնի աղաղակը, թե. «Մուհամմեդ-Ղուլի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) բարձր մի վայրից բանակի վրա հարձակվեց և կողոպեց»: Արդյունքում թալանով և կողոպուտով զբաղված սիպահներին նա զարմանք պատճառեց և շփոթեցրեց, որից հետո զինվորների ղեկավարների հաղթական բազուկները թուլացրեց ու դողացրեց: Արդյունքում զինվորները, թողնելով հրանոթները, հեղեղի նման դիմեցին դեպի բանակատեղ: Երբ սերասքերը տեսավ այդ, իր տեղից շարժվեց և հազար դժվարություններով զինվորներին նորից ուղղեց դեպի բաղաբն ու հրանոթներն ազատեց: Չաջորդ օրը, երբ նա ձեռնարկեց հայկական թաղամասը գրավելու գործը, հայ ժողովուրդը հպատակություն հայտնեց: Սերասքերը այդ թաղամասում բնակություն հաստատեց և 17 օր շարունակ, երբեմն բանակցությանը ու դիտորդությանը, երբեմն էլ կռվով ու պատերազմով, հավատ ընծայեց վատաբախտ աջեմների կեղծ պայմաններին և խոսքերին ու հարմար առիթը փախցրեց: Ի վերջո՝ բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ շարժվելու որոշում տրվեց: Նույն օրը առավոտյան բաղաբի բնակչության երևելիներեց մի բանի մարդ եկան կամրից գլուխ և վեզիրի մարդկանց հետ սկսեցին խոսել: Վերոհիշյալ սերասքերի փոխարեն սերասքեր նշանակված վսեմ վեզիր Ահմեդ փաշան Չենքի էյալեթը Մուհամմեդ-Ղուլի խանին հանձնեց: Երբ նա հայտնեց, որ եկել և ստանձնել է կառավարության գործերը, Չենքից դուրս եկան ու մեկնեցին դեպի Տիֆլիս: Նրանք հպատակություն և հնազանդություն հայտնած հայերից 3000 հոգու չափ ռայաների բերին և բնակեցրին Տիֆլիսում» (Չելեբիզադե «Պատմություն»):

«Չենքի շրջանում հավաքված 30.000 ղզլբաշ զինվորներ, իրենց դեմ դուրս գալու համար նշանակված Արաբ-Ալի Աղայի 800 հոգու չափ բաշարի զինվորների վրա կատարած անսպասելի գիշերային հարձակումով նրանց երկու սուլթաններին և բանակը ցրեցին: Այս ցավալի դեպքը թուլացրեց կրոնասեր զինվորների հավատը և, ձգձգելով պատերազմը ու ավելի սաստկացնելով դժվարությունները, հաղթական զինվորների ամրակուռ բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց» (Բյաթիթ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39):

«Սերասքյար Իբրահիմ փաշան գնաց Փանծակը գրավելու և ահա օսմանները բանակցություններ սկսեցին բաղաբացիների հետ, սակայն վերջիններս որոշեցին. «Մրանց կարող ենք հաղթել միայն աստվածային աջակցությամբ և խորամանկությամբ»: Եվ ահա նրանք ներս թողեցին օսմանական զորքը և, երբ օսմանները մոտեցան բաղաբի հրապարակին, գանձակցիները փակեցին փողոցները, ճակատեցին նրանց դեմ, կոտորեցին օսմաններին ու սերասքյարը փախավ, իսկ գանձակցիներն էլ ամրացրին իրենց բաղաբը» (Սեֆևիա Չիսիձե «Թագավորների պատմությունը»):

«Քրիստոսի 1723 կամ Քրոնիկոնի 411 թվականի հոկտեմբերին սերասքյարը գնաց Փանծակ, սակայն ձեռնունայն վերադարձավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Արդ հայտնում են, որ հոկտեմբեր ամսին, կոնկրետ օրը հայտնի չէ, Օսմանյան Դռնից հայ յուզբաշի Ավանին նամակներ են ուղարկվել, որտեղ գրված է, որ նա միանա թուրքական զորքերին և գնա Փանծակի բնակիչների վրա, ընդ որում դրանք ուղարկվել են թուրքական փաշա Իբրահիմի կողմից Տուրքինայի միջոցով: Եվ ահա հայերն այդ նամակին պատասխանել են, որ դա իրենց համար անհնար է...: Փանծակի վրա եկած զորքը կազմում էր 80.000 հոգի...: Արդ իմացեք, որ թուրքերը ամայացրին բաղաբի մոտ գտնվող հայկական բնակավայրերը, մարդկանց էլ գերեվարեցին» (Անտոն քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»):

«Արդ հայտնում ենք, որ Փանծակի վրա եկած զորքը կազմում էր 60.000 հոգի, որոնք 12 փաշաների հետ միասին ամենայն պատրաստությամբ մոտեցան բաղաբին...: Նրանք թալանեցին մերոնց, շատերին կոորեցին, իսկ հայերից նրանք էլ, որ հարուստ էին, ստիպված եղան փրկագներ իրենց երեսներին: Թուրքերը 60 ընտանիք աքսորեցին թուրքական երկիր...: Ու նաև հայտնում են, որ արդյունքում սպանվել են 9.000 թուրքեր, իսկ մյուսները փախել են Տիֆլիս» (Ալեքսանդր քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»):

«Արդ հայտնում են, որ թուրքական սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.) մի բանի փաշաների հետ միասին մեզ վրա է ուղարկել 70.000 հոգանոց մի զորք, ընդ որում այդ զորքը նպատակ ունի ամայացնել մեր տները, որպեսզի ազատվի մեզնից, իսկ հետո էլ շարժվի Ռուսաստանի վրա: Եվ ահա մենք՝ մեր մեծության հնազանդ ստրուկները, բարձրալի աջակցությամբ և այստեղի բեգլբեգի (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) օգնությամբ հարձակվեցինք նրանց վրա, ջարդեցինք այդ անպետք ավարաներին, շատերին կոտորեցինք, իսկ, ով էլ պրծավ մեր ձեռքից, հեռու բռնեցինք» (Խամսայի մեյիթներ «Նամակ Պետրոս I-ին»):

«Արդ հայտնում ենք, որ թուրքական սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով մի բանի փաշաներ 40.000 հոգանոց զորքով մոտեցան Փանծակ բաղաբին, ամայացրին նրա շրջակայքը..., որից հետո մի համազարկով 4.000 ռուսը նետեցին, սակայն Աստծո ողորմածությամբ ոչ մի վնաս հասցնել չկարողացան, ընդ որում մենք որոշ գեներալի խլեցինք թշնամիներին...: Մենք ազնվասիրտ կերպով դիմադրեցինք այդ անպետքներին և մի բանի անգամ մարտ տվեցինք նրանց, որի արդյունքում Աստծո աջակցությամբ, ինչպես նաև այստեղի բեգլբեգի օգնությամբ նրանցից 12.000 հոգու մահվան գիրկը նետեցինք» (Անտոն «Նամակ Պետրոս I-ին»):

«Արդ հայտնում ենք, որ սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.) հրանոթների, հաուբիցների և ռմբաձիգների հետ միասին Փանծակ բաղաբը գրավելու համար փաշաների հետ միասին ուղարկել է 70.000 հոգանոց մի զորք...: Եվ այսպես թուրքական սուլթանը, մի բանի փաշաների հետ միասին հավաքելով 70.000 հոգանոց մի զորք, դրանց ուղարկեց տիրելու Փանծակի և Ղարաբաղի երկրներին...: Եվ ահա չար մտքերով լցված թուրքական բանակի հրամանատարը փաշաների և 70.000 հոգանոց զորքի հետ, հրանոթների, հաուբիցների ու ռմբաձիգների հետ միասին առաջացավ Փանծակ բաղաբի վրա...: Մենք սրանց դեմ 18 օր շարունակ մարտ տվեցինք...: Ու նաև հայտնում ենք, որ արդյունքում կոտորվել են թուրքերի 10 կամ 12 հազարայկներ» (Փանծակի ավագանի «Նամակ Պետրոս I-ին»):

«Այդ ժամանակ օսմանցիների ու գանձակցիների միջև 7 ճակատամարտ տեղի ունեցավ, ընդ որում ոչ միայն գանձակցիները հաջողության հասան, այլև ձեռք գցեցին հակառակորդի հրետանին...: Թշնամին նահանգեց անկազմակերպ և շատերը անհետ կորան, ընդ որում սպանվածների թիվը հասավ 7.000 հոգու» (Իլմա Մուշեղով «Նամակ Ալի Միրզային»):

«Արդ իմացեք, որ թուրքական սերասքյարն իր զորքով եկավ Փանծակի վրա և նա ցանկանում էր նվաճել 40.000 բնակչություն ունեցող այդ բաղաբը, սակայն Մամեդ-Ղուլին (Կախեթի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.) իր զորքով եկավ նրանց վրա և միավորվեց գանձակցիների հետ, որից հետո նրանք 7 օր ու գիշեր մարտ տվեցին թշնամուն, նրանցից 7.000 հոգի կոտորեցին և արդյունքում հաղթանակ տարան: Արդյունքում թուրքերի սերասքյարը ստիպված եղավ դիմել փախուստի» (Բոգեպ «Չեկուցագիր»):

⁵⁹⁹⁴ «Գարնանը Բակարը ռազմիկներ ուղարկեց, որոնք ջարդեցին Թեղթում գտնվող օսմաններին և Փոկասի մոտ կոտորեցին դեպի Տփղիս ուղղվող 500 հեծյալները» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

⁵⁹⁹⁵ «Այս պատճառով օսմանները կրկին զորքով ուղարկեցին Իսեին և Ախալցխայի փաշա Իսակին: Բակարը չկարողացավ դիմադրել նրանց և հեռացավ լեռները: Օսմանները մոտեցան Գորիին, ամալացրին շրջակայքն և զբաղեցրին բաղաբը: Յետործի ճանապարհին նրանք անցան Ամխարտայի տիրույթները, Մուխրանին և եկան Տփղիս: Այնուհետև Իսեի դեկավարության օսմանները եկան Տիսնեկայի շրջակայք, ամալացրին, գերեվարեցին և հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»):

«Ինչպես նախապես հայտնված էր, Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքեր Էրզրումի վային՝ վեգիր Միլաի-դար-Իբրահիմ փաշան, Էրզրումից շարժվելով բնակություն էր հաստատել Կարսի ձեռնաճանցում, որտեղից գրավոր կերպով առաջարկել և որդեղ էր Տփղիսի խան Վախթանգին (**Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ Վիին – Մ.Ֆ.**) հպատակություն ցույց տալ օսմանյան պետությանը, ընդ որում միաժամանակ էլ նա ցույց տվեց ապստամբության ծայր աստիճան վտանգավորությունն ու սոսկայի հետևանքները: Վերոհիշյալ Վախթանգը, սակայն, իր անկապ պատասխան նամակներում երբեմն հպատակության և հնազանդության հակամետություն էր ցույց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայմաններ էր առաջարկում: Նախապես Օսմանյան պետության կողմից Շիրվանի խանությունը նվեր ստացած Յաջի-Ղալուդ խանին տերունական գրություն ու խալաթ ուղարկվեց և նա նշանակվեց տերունական կառավարության կողմից: Ձմեռվա ցրտերի պատճառով վերոհիշյալ վեգիրի հետ միասին Կարսում բնակություն էր հաստատել արթունական դերգահի կափուռի բաշներին Միր-Ալեմ-Դերվիշ-Մուհամմեդ աղան: Մրանք շարժվեցին դեպի Տփղիս...: Երբ սերասքերը, Կարսից շարժվելով, մի քանի օր բնակություն էր հաստատել Չլդրի էյալեթին ենթակա Ախալբալաքի սանջակի գյուղերից Փոքր գյուղում, վերոհիշյալ Վախթանգի եղբայրը Իսախանը եկավ, հպատակություն հայտնեց և օգնություն խնդրեց, իսկ երբ այդ վայրից շարժվեցին, եկավ նաև Վախթանգի որդի Շահնալագը և նմանապես հպատակություն ցույց տվեց: Նա իր հայր Վախթանգի կողմից խնդրեց, որ իր իշխանության տակ գտնվող և Օսմանյան պետությանը նվիրելու մտադրված Գորիի բերդը գրավելու համար որոշ բանակությանը ուժեր ուղարկվեն: Վերոհիշյալ սերասքերն իր աղաներից Ալի Աղային, իր որդեկակով և զինակիր զինվորներով ուղարկեց դեպի վերոհիշյալ բերդը: Ճանապարհին Վախթանգից լուր ստացվեց, որով նա հայտնում էր. «Մուհամմեդ-Ղուլի խանը (**Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ը – Մ.Ֆ.**), տեղեկանալով, որ ես Օսմանյան պետությանը հնազանդության և հպատակության իմ հայտնեղ ու Գորիի բերդի անպայման պիտի հանձնեմ, հիշյալ բերդը իսլամական տիրապետության տակն ընկնելուց առաջ նվաճելու և գրավելու նպատակով իր եղբորը (**Վախթանգի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.**) բավականաչափ զինվորներով դեպի այդ կողմն է ուղարկել: Բերդի պաշտպանությունը թույլ է, եթե ձեզից առաջ նրանք հասնեն, անտարակույս բերդը կգրավեն»: Վերոհիշյալները, իրենց ձիերի սանձերը բաշելով, խիստ շտապ կերպով կես գիշերին հասան բերդի պարիսպներին, նրանց հետ եկավ նաև Վախթանգի ներկայացուցիչը, որության մասին բացատրություն տվեց և պահապանները բերդի դռները բաց արին: Ահա այդպես Աստծո կամքով հիշյալ բերդը այդ կերպով սուլթանական երկրին միացվեց» (Չելեբիզադե «Պատմություն»):

⁵⁹⁹⁶ «Անցյալ 1724 թվականի ապրիլի 1-ին արտաքին գործերի կոլեգիա ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մատյուշկինի գեկուցագրին կցված էր բրիգադիր Լևադովի կողմից 1724 թվականի հունվարի 30-ին Գիլյանից ուղարկված նամակը, որում մասնավորապես ասվում է. «1722 թվականի օգոստոս ամսից նրա կայսերական մեծության (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) ծառայության անցավ 50 հոգուց կազմված հայկական հեծյալ մի ջոկատ, որի թիվը, համաձայն նախաձեռնած տրված հրահանգի, ինքնա հնարավոր է, մեծացել է: Նույն տարում էլ վրաց տիրակալ Վախթանգից (**Զարթոյի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ին – Մ.Ֆ.**) իրենց 17 ուղեկիցների հետ միասին ժամանեցին 30 հոգի: Մրանք ժամանեցին 1723 թվականի հոկտեմբերի ամսին և իրենց գեկուցում հայտարարեցին, որ ծառայության են անցնում նրա կայսերական մեծության մոտ: Մրանց բրիգադիրն ինքը ծառայության ընդունել չհամարձակվեց, սակայն պահեց իր մոտ, որպեսզի օգնեն պարսիկների ասպատակությունները հետ մղելու հարցում, ինչի արդյունքում էլ սրան վերջնականապես հաստատվեցին Գիլյանում: Մինչև այս՝ 1725 թվականի, փետրվարի 1-ը հայ եպիսկոպոս Մինասը Մոսկվայից հայտնում է, որ նամակ է ստացել Գիլյանում գտնվող Պյոտր Սերգեևից ու նրա հայազգի ընկերներից, որում ասվում է, որ Գիլյանում նրանք արդեն 80 հոգի են, բոլորն էլ՝ մեծակեցներով, սակայն, քանի որ աշխատավարձ և հանդերձանք չեն ստանում, մեծ կարիքի մեջ են ինչպես պարսիկ, այնպես էլ անասունների հարցով: Այս կապակցությամբ նրանք, լինելով ծառայության մեջ, աջակցություն և անասուններ են խնդրում: Նրանք նաև առում են, որ, եթե կարիք լինի, հայերի թիվը կհասցնեն 1.000 հոգու»» (Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի գեկուցագրից):

Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիտալ արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁵⁹⁹⁷ «Երբ օսմանցիները տիրեցին Սծխեթին, հաստատվելով այնտեղ Յայկազյան 1172 թվականի դեկտեմբեր ամսին, այդ ժամանակ Սարու-Մուսթաֆա փաշան եկավ եզրակացության, որ աղվանից սուլթանը (**Գիլյանների խանության խան Միր-Մահմուդը – Մ.Ֆ.**), հետ նվաճելով բաղաբներն և Շոշը ու հասնելով Յամարան, դրանից հետո այս կողմը կարգավի: Դրա համար էլ փաշան հրովարտակ գրեց սուլթան Ահմեդին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**)՝ իրագրել դարձնելով նրան, թե. «Աճղանցիները պատրաստվում են Երևան գալ և, եթե դա այդպես լինի, այնքան նրանք կարգավեն Սծխեթի վրա՝ գալով մեր դեմ»: Երբ սուլթանն այս լսեց, փութանակի «Զոփուրու» մականվանվալ Արդուլական փաշային գորավար կարգեց և 75.000 հոգանոց զորքով առաքեց Երևանի վրա: Փաշան եկավ, հասավ Կարին բաղաբ և մնաց այնտեղ, բանգի ձեռք էր: Երբ եկավ մարտ ամիսը՝ նա իր զորքով եկավ այնտեղից և առաջանալով բանակեց մի վայրում, որ այլազգիների բարբառով Արփաչա է կոչվում: Այնտեղից նրանք հետախուզության համար առաջ առաքեցին երկու գորավարներ, որոնցից մեկի անուն էր Յաղուզ Յասան և նա կարնեցի էր, իսկ երկրորդի անունը՝ Ղոչ Ալի էր: Նրանք երկուսով 1.800 հոգանոց զորք ունեին: Նրանք հասան Եղվարդ անունով մի վայր, որ Երևանի մոտ էր, և այստեղ եկավ նաև Երևանի իշխանը, որի անունը Միհրալի էր (**Երևանի խանության խան Մեհրալին – Մ.Ֆ.**)՝ հետը 12.000 սպառազինված մարդ: Նրանք դիմամարտով միմյանց դեմ եկան և այնտեղ երկու կողմից էլ բազում վիրավորներ եղան: Ի վերջո, օսմանցիները հաղթեցին և պարսից զորքից ավելի քան 11.000 սպառազինների կոտորեցին, իսկ մնացյալներն էլ խանի հետ փախստական եղան բաղաբ: Նրանք այնտեղ ամրացան և այլևս դուրս չեկան» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 2):

«Յայը 1723 թվականի դեկտեմբերի 26-ին, երբ օսմանցի Տփղիսում ամրացավ, Սարու Մուստաֆա փաշան լուր ուղարկեց սուլթան Ահմեդին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**), թե. «Աճղանցին ուզում է գալ Երևան. Թե որ եկավ, կգա նաև Տփղիս, մեր ձեռքից կանչի նաև այս բաղաբը և, հետո մեր երկիրը կտիրի»: Յիացավ սուլթան Ահմեդը և ահա, Զոփուրդի Արդուլական փաշայի գլխավորությամբ վաղվարակ մեծ՝ 75.000 հոգանոց, մի զորք կազմեց և ուղարկեց Երևանի վրա: Եկավ Արդուլական փաշան Արզրում, ձմեռն էր, ցուրտ, դրա համար էլ տեղը խոտեց մինչ փետրվարի 7-ը, որից հետո վերկացավ գնալու երկանի վրա: Յայը 1724 թվականի մարտի 6-ին, եկավ Արփաչա հասան արգրուրով Յաղուզ-Յասանը և Ղոչ-Ալին, որոնք երկուսը ունեին 1.800 ռազմիկ, բանգի մինչ իր գալը կռիվ փաշան հրաման էր տվել, որ սրանք առաջանան: Յաղուզ-Յասանը և Ղոչ-Ալին 1.800 հոգանոց զորքով եկան Եղվարդ կոչվող վայրը: Երևանի խանը (**Երևանի խանության խան Մեհրալին – Մ.Ֆ.**) իր հեղբին 12.000 հոգանոց զորք եկավ կռիվ, նրանք կռվեցին և արդյունքում Երևանի խանի զորքը ջարդվեց, փախավ, սրով անցավ և 12.000 հոգանոց զորքից մնաց միայն 800 հոգի, որոնք եկան, մտան բաղաբ և այլևս ի վիճակի չէին դուրս գալ» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 2):

«Յենց այս վայրում և նույն տեղում 15 տարի առաջ 3 զորագլուխներ 300 հոգանոց ջոկատներով ջարդեցին 12.000 պարսիկների, կոտորեցին նրանց և արյան ճապաղիքն ու թափված դիակները լցվեցին դաշտի երեսը, իսկ մարդկանց մարմինները էլ կերակուր դարձան զազանների և թռչունների» (Աբրահամ Կրետահցի «Պատմություն», գլուխ 14):

⁵⁹⁹⁸ «Յաղուզ-Յասանը և Ղոչ-Ալին եկան և հասան Կարբի՝ մի քրիստոնյա գյուղ, որն ուզեցին գերեվարել: Կարբեցիները, սակայն, իրենց գյուղի պատերին և դարպասները լավ ամրացրեցին ու սկսեցին օսմանցու հետ կռվել: Կարբեցի պարոն Աղաբաբը և պարոն Ստեփանը մարդ ուղարկեցին բաղաբ՝ խանի (**Երևանի խանության խան Մեհրալին – Մ.Ֆ.**) մոտ, թե. «Օսմանցին եկել է և մեր գյուղը պատել է, մի փոքր զորք ուղարկիր մեզ, որ մենք կռիվ անենք օսմանցուն հետ»: Երևանի խանը, սակայն, զորք չուղարկեց: Յայը մնացին մենակ, սակայն դիմադրեցին այլևս ժամանակ, մինչև իր 40 օր հետո եկավ մեծ փաշան: Փաշան մարդ ուղարկեց Կարբու մեջն հայերին, թե. «Դուք՝ ռայեցիք, ինչո՞ւ՝ համար եք կռիվ անում, ձեզ ռայ կտամ, ձեզ մոտ մի լավ, մեծ զորք կդնեմ, ռայով զբաղվեք, առեք»: Պարոն Աղաբաբը, պարոն Սարգիսը, պարոն Ավագը, պարոն Մկրտումը և պարոն Պողոսը իրար եկան, խորհուրդ արեցին և կամեցան Կարբին տալ օսմանցուն: Այդ ժամանակ, սակայն, Ղուլիանների որդի պարոն Մանուկը ոտքի կանգնեց և ասաց. «Ես վախ ունեմ, թե գյուղ մտնելուց հետո օսմանցին մեզ գերի կվարի»: Այդ ժամանակ փաշային մարդ ուղարկեցին, թե. «Մեզ 10 օր ժամանակ տուր, հետո մենք բեզ կպատասխանենք»: Փաշան 10 օրն ժամանակ տվեց: Այդ ժամանակ կարբեցիները մարդ ուղարկեցին Երևանի Միհրալի խանի մոտ, թե. «Օսմանցին մեզ հաղթում է, մենք այսպիսի խոսք ենք արել մինչև 10 օր և բեզ մոտ մարդ ենք ուղարկել, ինչ որ դու կասես մենք այնպես էլ կանենք»: Միհրալի խանն իր վրա պարտավորություն չվերցրեց, թե վառող կամ հրանոթ կուղարկի, սակայն ասաց, թե. «Դուք կռիվ արեք: Աստվածատուր կաթողիկոսը գնացել է շահ Թամազի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ին – Մ.Ֆ.**) մոտ, սպասենք, տեսնենք ինչ լուր

կլինի»։ Երբ 10 օրը լրացավ, օսմանցի մարդ ուղարկեց, թե. «10 օրն անցավ, գյուղը տվե՞ք օսմանցու գորթին, գյուղի բրիստոնյաներն էլ թող իրենց հրացանները, թրերը, սրերը և բոլոր գեղեքերը հանձնեն»։ Զրիստոնյանները խորհուրդ արին իրար մեջ, թե. «Պիտի հանձնենք գյուղը», սակայն պայման դրեցին, որ գերեվարություն չլինի։ Միաժամանակ նրանք փաշային գանձ, ոսկեղեն, արծաթեղեն և պատվական բար ընծայեցին։ Դրանից հետո պարոն Աղաբաբը, պարոն Սարգիսը, պարոն Պողոսը և պարոն Ավագը վերցրին այս անձին և տարան փաշային։ Փաշան քրանց հարցրեց. «Զանի» մարդ կա գյուղի մեջ»։ Պարոն Աղաբաբն ասաց. «6.000 մարդ ենք»։ Փաշան ասաց. «Որ 6.000 մարդ եք, ձեր հրացանները և թրերը բերեք, ինձ տվե՛ք»։ Զրիստոնյանները շատ վախեցան նրանց մտացածից և այնուհանդերձ 15 բեռ դրեցին պարոն Աղաբաբին հետ, որը գնաց և, Կարբիի մեջ ինչքան որ սուր ու հրացան կար, ժողովեցին, տվեցին օսմանցոց։ Պարոն Աղաբաբի, պարոն Պողոսի և 3-4 իշխանների փաշան թուրք հազգրեց և հետ ուղարկեց Կարբի»։ (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 2)։

«Ղեզ Ալին և Յահողուզ Դասանը առաջ խաղացին, եկան, պատեցին գյուղաբաղաբ Կարբին, որը Երևանի մոտ էր, ու ցանկացան ասպատակել։ Երբ կարբեցիները այդ տեսան, ահով պատվեցին իրենց ուստորի և դուստրերի համար ու նրանց տարակուսանք պատեց։ Նրանք սկսեցին, աղոթք հղել առ Աստված և պաղատել, որ նա ողորմի իրենց ու ինչայի իրենց անձերը՝ չմատնելով սրի և գերություն իրենց ուստրերին ու դուստրերին։ Ապա՝ նրանց գլխավորները խորհուրդ արեցին միմյանց հետ և միջևորդ առաքեցին տեղյակ պահելու Երևանի իշխանին (**Երևանի խանության խան Մեհրապիին – Մ.Ֆ.**), թե. «Ահավախիկ, օսմանցիների զորքն եկավ, հասավ ու պաշարեց Կարբին։ Եթե անհանգստանում ես տերությանդ համար, պահպանության համար մեզ զորք առաքիր և մենք պատրաստ ենք մեր անձերը ղնել բաղաբի համար՝ մարտի ու պատերազմի ելնելով նրանց դեմ հանուն ձեզ»։ Երևանի իշխանը, սակայն, չսեց նրանց՝ ասելով, թե իր զորքերը և մարդիկ բավական չեն։ Այդ լսելով՝ կարբեցիները այնուհանդերձ չշտապեցին հպատակություն հայտնել օսմանցիներին, այլ ամապարեցին ամրացնել իրենց տունն և գյուղը՝ կարծես թե մտադիր էին դեմ ելնել նրանց։ Եվ այսպես գզուշանկով՝ նրանք մնացին այնքան ամրապնդված, մինչև եկավ և այնտեղ հասավ այնտեղ վաղուցիկ իրազեկ հետ, իր ողջ զորքով, բանգի նա էր գլխավորը ընդհանուր զորքի։ Իրենց հերթին կարբեցիները համարում էին, թե Երևանի իշխանը զորք կառաքի նրանց պահպանություն համար, սակայն նրանք չգիտեին, որ նա լրիվ անգործ և անզորավիճ է՝ ապաստանելով միայն բերդի ամրությունը։ Բարեբախտաբար Աստծո կամքով եղավ այնպես, որ Աբդուլլահի փաշան ոչ թե վաղվադակի զորք արձակեց ասպատակելու գյուղաբաղաբը, այլ նախ խաղաղության բանաբեր առաքեց՝ նրանց հետո խոսելու և ասելու, թե. «Դուք ի սկզբանե, վաղ ժամանակից ի վեր հպատակ էիք, այժմ ինչո՞ւ եք ընդվզել։ Զանի՞՞ զինվոր ունե՞ք երկրի վրա թե՛ տերությունն է՞ ձերը։ Ձեր ողջ զորքով սրի և գերություն կմատնվեք։ Եվ այդ դարձե՞ք ձեր առաջին հպատակությանը և ես թույլ չեմ տա իմ զորքերին ձեզ չարիք պատճառել, կպահպանեմ ձեզ մի գունդ զորքով և ամենևին ձեզ վնաս չեմ հասցնի»։ Այս առաջարկը բնականաբար համար հավաքվեցին գյուղաբաղաբում։ Ոմանք ասացին. «Միգուցե այս կերպ նենգեն մեզ և նվաճեն, խախտելով տված խոստումը, գերեվարեն մեզ, վեր կանանց ու մանուկներին»։ Այլը ասացին. «Այդպես չէ, այլ հարկ է մեզ հպատակ լինել, բանգի ոչ մի կարողություն չունենք, ոչ էլ որևէ տեղից օգնություն կարող ենք ստանալ ընդդեմ զորաց այս բազմության»։ Ապա հաստատեցին իրենց մեջ այսպիսի մի պատասխան անել։ «Մեզ 10 օր ժամանակ տուր, մինչև մեր ամենայնի հպատակությունը հավաստեցնենք»։ Չիքեց պարզամիտ փաշան նրանց, բանգի չէր կամենում գյուղաբաղաբը ասպատակել և երկիրն անմարդ թողնել։ Դրանից հետո գյուղաբաղաբի ժողովուրդը կրկին ծածուկ մարդ առաքեց Երևանի իշխան Միհրապիի մոտ՝ ասելով. «Մեզ, ահավախիկ, պաշարեց զորքն օսմանցոց։ Մենք պայմանավորվել ենք նրանց զորագլխի հետ տասն օրից Կարբին տալ, բանգի չենք կարող դեմ ելնել այդպիսի նրանց զորաց բազմությանը»։ Երբ Միհրապի լսեց այս բանը, չհաճեց դաշնակցել նրանց հետ, այլ նրանց պատվիրեց քաջությանը մարտնչել և անձնատուր չլինել։ Նա խոստացավ նրանց վառող և այլ պիտույքներ առաքել։ Բացի դրանից, որպեսզի քաջալերի նրանց, նա հայտնեց ասելու. «Ձեր կաթողիկոսը շահ Թամազի (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ է գնացել, որպեսզի այս ռազմական վտանգի դեմ առնի։ Դրա համար էլ դուք պետք է դիմանաք, մինչև նրանից լուր և օգնություն կգա»։ Եվ սա իրոք ճշմարիտ էր, բանգի Դայոց Աստվածատուր կաթողիկոսն այդ օրերին իրոք շահ Թամազի մոտ էր գնացել։ Այնուհանդերձ այս խորհուրդը, որ տվել էր նրանց անաստված խանը, անօգուտ մի անստություն էր և այն կորուստի էր տանում այս թշվառականներին, բանգի նա օտարազգի էր, անհավատ և նրան չէին հետաքրքրում մեր բրիստոնյա ազգի գերությունն ու կոտորումը...։ Գյուղաբաղաբի գլխավորները խորհուրդ արեցին միմյանց հետ, ականջ չկախեցին նրա ասածին և որոշեցին անձնատուր լինել օսմանցիների զորքերին։ Պատրաստվեցին փաշային տանել ոսկյա և արծաթյա ակնապատ ու պատանակներ նվերներ, որպեսզի հաճոյացնեն նրան։ Եվ ահա պայմանավորված օրն այս ամենը առաքեցին նրան։ Վերցրեց այդ ամենը փաշային և սկսեց հարցունքո՞ղ անել նրանց, թե. «Ի՞նչ չափի է ձեր գյուղը և բանի՞՞ անձի կա ձեր գյուղաբաղաբում»։ Եվ նրանք ասացին. «Այնտեղ 6.000 հոգի կա»։ Ապա փաշան ասաց. «Եթե ճշմարիտ է, որ խոստանում եք մեզ հպատակ լինել, հանե՛ք ամեն տնից և անձանցից պատերազմի գեղեքերը ու բերե՛ք մեզ»։ Նրանք հանձն առան այդպես անել։ Դրանից հետո փաշան զինվորների մի գունդ առաքեց, որ հավաքեն գեղեքերը։ Ապա փաշան նրանց չորս գլխավորներ տվեց, որոնցից մեկի անունն էր Աղա Բաբ, երկրորդին՝ Սարգիս, երրորդին՝ Պողոս և չորրորդին՝ Ավագ, որից հետո պատվիրեց գյուղում տեղակայված գնդին այն պահել գզուշությանը, իսկ ինքը պատրաստվեց գնալ Երևանի վրա» (Անանու Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 2)։

⁵⁹⁹⁹ «/1/ Եվ ահա մի օր Դավիթը տեղեկացավ, որ Ալյամագ-դուլին Փուխուրուդի լեռան կողմերում՝ Չևու բերդում, զորք է ժողովել։ Ինքը ևս շտապ զորք հավաքեց, եկավ, նստեց Դարաքիսնում և այնտեղից սուրհանդակներ ուղարկեց Զավնդուր, Կալեր, Կենավուզ ու Մեդրի՝ զորավարներին, որ գան և հավաքվեն այնտեղ։ Նրանք անմիջապես եկան և հասան։ Թորոս զորավարը կռվի հարցում հակառակվեց նրան, բայց միջնորդներ եղան, որ նրանց հաշտեցրին։ Հավաքելով զորականներին՝ Դավիթը գնաց Ալյամագ-դուլիի վրա և, մոտենալով, պաշարեց նրա ամրությունները, բայց զրավելը դժվար էր, որովհետև ամրոցը բարձրաբերդ էր ու անառիկ։ Երկօրյա ընդհարումից հետո Միսիթար սպարապետը և Տեր-Ավետիսը վճռական գրոհ ձեռնարկեցին, սակայն նրանք պարսպից նրանց հետ պնտեցին։ Տեր-Ավետիսը, սակայն, կարողացավ խորամանկությամբ բարձրանալ պարսպի վրա և ձեռքավալել ոստիկանին։ Եվ ահա պարիսպների շուրջը եղած ողջ զորքերը լցվեցին պարիսպներից ներս ու սրամարտով կոտորեցին բոլորին։ Այդ օրը նրանք 4.000 թուրք կոտորեցին, իսկ իրենցից էլ բլբեր մահացան։ Դետո Դավիթը շրջվեց, գնաց Միսիան գավառը և, այնտեղ բռնելով թուրք իշխանավորների, կոտորեց...։ /2/ Ապա Դավիթը, լսելով, թե Ալյամագ-դուլին Փուխուրուդի կողմերում զորք է հավաքել։ Ինքը ևս զորահավաք արեց, հարձակվեց և նրանց բոլորին կոտորեց, ինչպես վերևում ասացինք։ Եվ, երբ Դավիթը գալիս և հասնում է Դարաքիսն, նրա դեմ պատերազմի է ելնում Թորոս զորապետը, սակայն, երկուսի միջ միջնորդ լինելով հաշտեցին երևանցի և նրանց։ Դրանից հետո Դավիթը ելավ, գնաց Հայիձոր, Թորոսը՝ Զավնդուր, իսկ Պապը՝ Կենավուզ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1, 2)։

⁶⁰⁰⁰ «Իր Դափան գալու երրորդ տարում Դավիթը գնում և պաշարում է մեծ ու անառիկ Որոտնա բերդը։ Ծաղկազարդի տոնին, որ բերդի պաշարման չորրորդ օրն է, սաստիկ հորդ անձրև եղավ, ով սբանցիլի, և անձրևի սաստկությունից պարսպի մի կողմը ինքն իրեն բանդվեց։ Մյուսը, երբ այդ տեսան, ծայն տվեցին, խրախույս կարողանալով հարձակվեցին և, ներս մտնելով, կոտորեցին բոլոր թուրքերին՝ գրավելով բերդը» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1)։

⁶⁰⁰¹ «Այդ ժամանակ Եսային եկել էր ամրոց և մեյիք Բաղերի հետ դաշինք էր կապել, թե. «Մենք մեր երկրում բոլոր չիրվանցիներին պետք է կոտորենք ու մեր երկրից դուրս բլենք, երկիրն էլ մենք իշխենք ու վայելենք»։ Եվ ահա, երբ մենք Դափանից եկանք, տեսանք, որ Եսային, իր եղբայր Աբրահամն ու Սարգիսը եկել են և մեծ զորքով ոտնատակ են տվել տղնախը, որպեսզի բռնեն Թարխան յուզբաշուն։ Նրանք թալանեցին Թարխանի և չիրվանցիների տները, բայց դրա հետ նաև մեր գույքը տարան։ Եվ այսպես, այս երկուսից Եսային և իր եղբայրը զորք հավաքեցին ու եկան Թարխանի վրա, սակայն, այն բանից հետո երբ 2-3 հոգի սպանվեցին, նրանք փախան։ Եվ ահա, երբ նրանք հեռանում էին, ինչքան հայկական գյուղ որ կար, որ Թարխանին էր պատկանում, թալանեցին՝ տանելով տավարներն ու այն ամենը, ինչ ձեռքներն ընկնում էր։ Իր հերթին մեյիք Բաղերը ևս զորք հավաքեց ու կռիվ սկսեց Ավան գյուղաբաշուն դեմ։ Նա ոտնատակ էր տալիս Ավանին ենթակա գյուղերը և ամեն օր կռիվ էր լինում, այնինչ հենց այս չիրվանցի տղաներն էին այս նահանգը մահմեդականների ձեռքից ազատել։ Թարխան յուզբաշին չէր ուզում կռիվ անել և մարդ կոտորել։ Նա ասում էր. «Հայ են, ես ինչպե՞ս կարող եմ նրանց կոտորել», իսկ, եթե նա ցանկանար, մեկ օրում կկոտորեր։ Եվ այս հասարակ ժողովրդի կեսը ցանկանում է պահպանել չիրվանցիների իշխանությունը՝ ասելով, թե. «Նրանք են մեզ անհավատներից ազատել», բայց մյուս մասն էլ ասում է, թե. «Սա մեր երկիրն է, մենք կիշխենք և կվայելենք, դուք ո՞վ եք»։ Պետք է ասել, որ չիրվանցիների ձեռքը չի բարձրանում մարդ սպանել կամ թալանել։ Ահա այսպես, դարաբաղոցիները ուժը չէր պատում, որպեսզի չիրվանցիներին սպանեն կամ դուրս բլեն նահանգից, բայց, ահա, եթե այսօր չիրվանցի կռվողներն օրինակ դուրս եկան այս նահանգից, վաղը անհավատները կգրավեն այն ու ժողովրդին կգերեվարեն» (Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի վերջի»)։

⁶⁰⁰² Այս մասին մակրամասն Տես՝ հաջադրյան 3. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, բանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ։

⁶⁰⁰³ «Այս ամիս ես իմացա, որ այստեղի Գիլյանի մարզում տեղի երբեմնի Ռեշտի վեգիր Մուհամմեդ-Ալին զորք է հավաքել և տեղակայվել է Լաշմարան կոչվող վայրում, իսկ Պաասիանում էլ ամրոց է կառուցել։ Այս ամրության ոչնչացման և հակառակորդին ցրելու համար ես ուղարկեցի կանոնավոր և անկանոն ուժեր՝ 517 հոգու կազմով։ Այս ուժերը մայիսի 22-ին մոտեցան բասուրմանական ամրության և այդ ժամանակ թշնամիները,

տեսնելով մերոնց, այդ ամրությունից հեռացան դեպի Լաշմադան, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր արդեն իսկ հիշատակված վեգիրն իր զորքի հետ միասին: Եվ ահա հեծյալ կազակները, վրացիները և հայերը ընկան նրանց հետևից և սկսեցին հետապնդել ողջ Լաշմադանով մեկ: Լաշմադանում մերոնց դիմադրություն ցույց տրվեց, կռիվ և հրաձգություն ձևավ, սակայն Աստծո աջակցությամբ մենք դուրս բջեցինք նրանց Լաշմադանից և նրանք ցրվեցին անտառներում, իսկ ոմանք էլ գնացին Պասախան ամրոցի կողմը, որը կառուցված էր գետի մոտ: Մերոնք գնացին այ սվերցիների հետևից և Պասախան ամրոցն ավերեցին: Իսկ թե ինչքան թշնամի կոտորվեց, ինչ բանակի հրետանի և Նժույզներ խլվեցին նրանցից, ինչպես նաև այն, թե ինչքան մարդ մեզից սպանվեց և վիրավորվեց, ներկայացվում է կից ցուցակով: Հակառակորդի կողմից սպանվեց 50 հոգի, զրավվեց մեկ պղնձե գերը, 5 երկաթյա հրանոթ...: Մեր կողմից սպանվեցին 2 հայեր, երկու գինվորներ և մեկ հայ վիրավորեցին, 1 Նժույզ սպանվեց» (Քաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատուշկինի 1725 թ-ի մայիսի 30-ի զեկուցագրից): Այս մասին մանրամասն Տեղի հաջատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶⁰⁰⁴ «Այս ամիս ես իմացա, որ այստեղի Գիլյանի մարզում այստեղի երբեմնի Ռեշտի վեգիր Մուհամմեդ-Ալին զորք է հավաքել և տեղակայվել է Լաշմադան կողմի վայրում, իսկ Պասախանում էլ ամրոց է կառուցել: Այս ամրության ոչնչացման և հակառակորդին ցրելու համար ես ուղարկեցի կանոնավոր և անկանոն ուժեր՝ 517 հոգու կազմով: Այս ուժերը մայիսի 22-ին մոտեցան բասուրմանական ամրության և այդ ժամանակ թշնամիները, տեսնելով մերոնց, այդ ամրությունից հեռացան դեպի Լաշմադան, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր արդեն իսկ հիշատակված վեգիրն իր զորքի հետ միասին: Եվ ահա հեծյալ կազակները, վրացիները և հայերը ընկան նրանց հետևից և սկսեցին հետապնդել ողջ Լաշմադանով մեկ: Լաշմադանում մերոնց դիմադրություն ցույց տրվեց, կռիվ և հրաձգություն ձևավ, սակայն Աստծո աջակցությամբ մենք դուրս բջեցինք նրանց Լաշմադանից և նրանք ցրվեցին անտառներում, իսկ ոմանք էլ գնացին Պասախան ամրոցի կողմը, որը կառուցված էր գետի մոտ: Մերոնք գնացին այ սվերցիների հետևից և Պասախան ամրոցն ավերեցին: Իսկ թե ինչքան թշնամի կոտորվեց, ինչ բանակի հրետանի և Նժույզներ խլվեցին նրանցից, ինչպես նաև այն, թե ինչքան մարդ մեզից սպանվեց և վիրավորվեց, ներկայացվում է կից ցուցակով: Հակառակորդի կողմից սպանվեց 50 հոգի, զրավվեց մեկ պղնձե գերը, 5 երկաթյա հրանոթ...: Մեր կողմից սպանվեցին 2 հայեր, երկու գինվորներ և մեկ հայ վիրավորեցին, 1 Նժույզ սպանվեց» (Քաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատուշկինի 1725 թ-ի մայիսի 30-ի զեկուցագրից):

Այս մասին մանրամասն Տեղի հաջատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶⁰⁰⁵ «Այդ օրերին, երբ Թորոսը Հավադուրի կործանում լսում է, թե Դավիթը մեծ զորքով եկել և հասել է Միսիան գավառը, իր հետ վերցնում է մոտ 30 մարդ, գալիս, հասնում է նրան և, նրանից զորապետի իշխանություն ստանալով, անմիջապես վերադառնում է ու գնում Հավադուր: Այստեղ, տեղի մարդկանց հավաքելով շուրջը, նա նրանցից գնդեր է կազմում և հարյուրապետներ ու հիսնապետներ է կարգում: Լինում է այնպես, որ սուլթանի ոչխարների մի հոտ՝ 2.000 ոչխար, 12 հովիվ բերում են Հավադուրի երկիրը արածելու, իսկ Թորոսը լսում է այդ մասին: Նա մարդիկ է ուղարկում, որ գնան, կոտորեն հովիվներին և ողջ հոտը տանեն իր մոտ: Եվ այդպես էլ արեցին: Համբավը Պարկուշատի Փաթ-Ալի սուլթանին և նրա եղբայր Աղասի խանին հասավ: Եվ Փաթ-Ալին այսպես գրեց Մահնիյար-օղլի Սափի-Ղուլիին. «Մեզ հայտնի դարձավ և մենք անձամբ տեղեկացանք, որ Հավադուրի հայերը ապստամբել են մեզից ու սուր են բարձրացրել տաջիկների դեմ: Ուստի այսինչ օրը 12.000 հոգով ես կհարձակվեմ Հավադուրի բնակիչների վրա: Դու և ու վերցրու բեզ հետ թուրքերի բոլոր զորքերը, որ Կենսակուլում են, և դու՝ այդտեղից, ես՝ այստեղից գնանք հայերի վրա և դրանք մեջտեղից վերացնենք», բայց նա հանձն չառավ այդ անը: Եվ ահա Փաթ-Ալի կուսակալը 12.000 հոգով հարձակվեց Հավադուրի վրա, իսկ Հավադուրի բնակիչները, այս լսելով, Էշկետից 150 զինված մարդ ուղարկեցին, որ գնան ու բռնեն ճանապարհի անցքերը, որովհետև շատ անտառախիտ էր: Նրանք եկան այնտեղ և դարան մտան: Երբ թուրքերի զորքերն այնտեղ են հասնում, դարանամուտները ստեպ-ստեպ հրացանները նրանց վրա են կարգադրում, իսկ հետո Հայոց մյուս զինվորները մարտի դաշտ են հասնում և նրանցից շատ-շատերին տեղնուտեղը կոտորում են, ուրիշներին էլ, փախտական դարձնելով հետապնդում են մինչև Պարկուշատի կողմերը: Այդ օրը թշնամիներից ընկնում է շուրջ 4.000 մարդ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

«Դավիթի և Միսիանի հայերը, որոնց հետ թշնամաբար էին վերաբերվում, բացահայտորեն դիմեցին գեղքի և, 40.000 հոգանոց զորք հավաքելով շարժվեցին դեպի լեռները: Թախմասը (Սեֆյանների շահության շահ Թախմասալ II-ը – Մ.Հ.) որոշեց ճնշել ապստամբությունը և դիմել բռնության այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր խոհեմություն ցուցաբերել: Ամեն անգամ, սակայն, նա համառ դիմադրության հանդիպեց, պարտություններ կրեց և ստիպված եղավ ի վերջո՝ բանակցությունների մեջ մտնել նրանց հետ: Այս իշխանի հաջողվեց անուշ վերաբերմունքով ձեռք բերել այն, ինչի չէր հասել գեղքի ուժով...: Այն նահանգները, որոնց բնակչությունը բացահայտ ապստամբության չէր դիմել, արհամարհում էին այս իշխանի հրամանները, առանձին, անկախ, փոքրիկ զորաջոկատներ էին կազմում և առանց խորության հարձակվում էին ռուսների, թուրքերի և ավարների վրա» (Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»):

«Թուրքերի դեմ Դավիթի լեռների հայերը բազմաթիվ կռվեցին» (Սագրեդո «Ճանապարհորդություն»):

⁶⁰⁰⁶ «Բայց հաջորդ օրը Լևազյան Սափի-ղուլին 300 սպառազեն մարդով նենգությամբ գալիս և բանակում է Ափկու վանքում, որտեղից գրում է Իբացավանի իշխաններին, որ նրանք ևս գան, որպեսզի Մանկը ու Հայոց այն կողմերի բոլոր գյուղերը կողոպտելով ավերեն, բայց Միրզա-Սալի իշխանն այդ չկամեցավ: Մանկի այրերը, իմանալով այս ամենը, մարդիկ ուղարկեցին Հավադուր՝ ասելով. «Եկել է Սափի-ղուլին և այսպիսի բաներ է ուզում անել»: Երբ Թորոս զորապետը այդ լսում է, անմիջապես զինվում, պատրաստվում է և 500 զինակրով գիշերը դիմում է նրա վրա: Առավոտյան ժամը 13-ին նա հասնում է Ափքիս, իսկ Սափի-ղուլին էլ, այդ տեսնելով, փախուստի է դիմում: Թորոսը, սակայն, հետապնդում է և նրանցից 80 հոգու կոտորում է: Այնժամ կոտորեցին թուրքերի երեք գյուղ և, վերցնելով նրանց ողջ գույքը, վերադառնան Մանկ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰⁰⁷ «Երբ այս լուրը հասնում է Քիս և Իբաց, Իբացի բոլոր տղամարդ բնակիչները գալիս, հավաքվում են և իրենց կանանց ու երեխաներին հանում, ամրացնում են ավանի դիմացի բարձր գագաթին, իսկ իրենք հարձակվում են Մանկի վրա: Թորոսը նրանց ընդառաջ է գալիս Մանկի բարձունքից և նրանցից շատերին տեղում ոչնչացնում է, ուրիշներին էլ հալածում է մինչև Քիս և հրամայում է զորքերին՝ չհետապնդել նրանց, այլ երթալ, քանդել, այրել նրանց տները, վերցնել նրանց ողջ ունեցվածքը ու վերադառնալ: Կատարելով այդ ամենը՝ նա վերստին դարձավ Մանկ: Թորոսը Մանկում մնաց երեք օր և, այնտեղ, որպես զորապետ և կառավարիչ Կենսակուլի երկրի թողնելով կալերցի Պապին՝ Սրապիոնի որդուն, ինքը դարձավ, գնաց Հավադուր: Այնուհետև Պապը, զորք հավաքելով, եկավ և բանակեց Կալեր ավանում, բայց Սափի-ղուլին Լևազի ձորի թուրքերին գաղթեցրեց Ուրդուար: Մնացին միայն չորս թուրքական գյուղ Արծալաբարի լեռնում և Պապը հրամայեց իր զորքին՝ գնալ և կոտորել դրանց: Եկան, հարձակվեցին երեք գյուղի վրա և առան նրանց ինչքը: Թաղամեր ավանում 60 տուն թուրք կար: Դրանք, լաց և աղաղակ բարձրացրին Հայոց զորականների առաջ ու ասացին. «Մենք լիովին հպատակվում ենք ձեզ», դրա համար էլ սրանց խնայեցին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰⁰⁸ «Դժբախտ Աքեմի բաղաբերից Գանձակի գրավումը աշխարհակալ և բախտավոր փառիշտի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Հ.) ցանկությունն էր: Այդ նպատակով Նշանակվեցին Չլդրի վալի Իսիակ փաշան, Դարասիսարի-Շարքիի մուֆասարի՝ Օմեր-Ալի փաշան, 1.000 հոգու չափ ենիչերիներ և նրանց սպաներ, բավականաչափ ջերջեցիներ ու հրամաժադակներ Ախասիայի, Ազդուրի և Խեթրվախի երկրների կանավոր արվանդոր և զինվորները՝ ընդամենը 40.000 հոգուց ավելի հաղթական զինվորներ: Սրանց վրա ստրապեր Նշանակվեց Էրզրումի վալի, վեգիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան, որը, Երևանից դուրս գալով, Արփա-Չաիր կոչված վայրում զինվորներ հավաքելու և, ընդհանրապես, ռազմամթերքը ու պաշարը լրացնելու համար, որոշ ժամանակ սպասեց: Հետո այդ տեղից նա, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի նպատակակետ, սակայն, բանակի ճանապարհի մոտակայքում գտնվող Լոռին՝ ռաճիք բնակչությանը հայտնի ամրակուռ այդ բերդը, ապահովության տեսակետից իր եղած վիճակում թողնելն ու անցնելը աննպատակահարմար համարելով, վեգիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան վերոհիշյալ բերդը պաշարեց: 3-4 օր հրամայեց և հրացանով բազաբար կռվելուց հետո բարձրյալ Աստծո որդմունքով հիշյալ տարվա Չուլբադա ամսի 4-րդ ուրբաթ օրը բերդի բնակիչները, գիտենալով, որ չափի կարողմանն տոկալ հաղթական զինվորների ուժով հարվածներին, հպատակություն հայտնեցին, որով բերդը նվաճվեց ու տերունական երկրին միացվեց» (Զեյթեփագլե «Պատմություն»):

«Սարի Մուխտաֆա փաշան գրավեց Լոռվա բերդը և իջավ Գանձակ» (Սեֆինի Զեյթեփե «Թագավորների պատմությունը»):

«Հրամանատարն իր հետ վերցրեց որոշ թվով զորք և գնաց Լոռի բաղաբերի վրա, սակայն նա կանգ է առել ու չի կարողանում վերցնել այն» (Եսայի և Սարգիս յուզբաշինների հունիսի 5-ի զեկուցագրից):

⁶⁰⁰⁹ Այս մասին մանրամասն Տես՝ խաչատրյան Յ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասախական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶⁰¹⁰ «/3/ Օսմանցիս իր մեծ գործով եկավ Երևանի վրա: Նա եղվարդից ելավ և երեք օրում հասավ Երևանի մոտ: Արդուլլահ փաշան ամրացավ Սամբեկի Ղալմա կոչվող ջրի վերևում: Այդ տեղից մինչև Երևան կես ժամվա ճանապարհ էր: Երևանի 4 կողմի գյուղն և գավառը բովանդակ փախան, եկան ու մտան բաղաթ: 7 օր անցավ, սակայն օսմանցին դեռ չէր գնացել Էջմիածին: Այդ ժամանակ Ստամբուլից մի ֆերման եկավ, որում ասվում էր. «Էջմիածնին ձեռք չտաք»: Այդ ժամանակ Աստվածատուր կաթողիկոսը այնտեղ չէր, նրան շահ Թամազն (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ը – Մ.Ֆ.**) էր կանչել և նա գնացել էր Թավրիզ: Հաջորդ օրը օսմանցին մոտեցավ բերդին և սուրբ Ամենափրկիչի մոտ՝ լանջին, հրանդներ տեղադրեց: Նա 29 հրանդներ տեղադրեց Սուրբ Մատուռի մոտ, 12 հրանդ՝ դրեց Ամենափրկիչ լանջին, 7-ն էլ՝ երեք բլուրների վրա: Հրանդները 4 կողմից կրակ բացեցին բաղաթի վրա, ընդ որում օսմանցիները այնպես շրջափակեցին բաղաթը, որ, ոչ մի պարսիկ չկարողացավ դուրս գալ: Երևանի խանը, որի անունը Միհրաբի խան էր (**Երևանի խանության խան Մեհրաբին – Մ.Ֆ.**), հրաման տվեց հետ բաշվել և արդյունքում բաղաթի պաշտպանությունը մնաց բրիտանականների վրա, որոնք կռիվ արեցին օսմանցիների հետ ու դիմադրեցին մինչ 60 օր: Շատ բազում օսմանցիներ սրահար եղան և նրանք չկարողացան մտնել բաղաթ: Օսմանցիների զորքը սկսեց նոսրանալ և այդ ժամանակ Արդուլլահ փաշան Բայազետից այդ կողմն ուղղեց 35.000 թուրք, որոնք ևս չկարողացան մտնել բաղաթ: Արդյունքում շատ բազում հզոր օսմանցիներ սպանվեցին և վիրավորվեցին: Այդ ժամանակ Արդուլլահ փաշան նամակ ուղարկեց թագավոր սուլթան Ահմեդին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**), որում ասվում էր. «Երևանի զորքերը շատ են, չեմ կարողանում այն գրավել»: Եվ ահա թագավորը հրաման արձակեց և Զորեահեստ փաշան 10.000 զորքով եկավ, հասավ Երևան: Նրա զորքերը գնացին և տեղակայվեցին Երևանի մոտ՝ Նորապալիթ կոչվող վայրում: Երեք օր անց փաշանները իրար եկան, խորհուրդ գումարեցին և մտքի եկան, որ հինգշաբթի օրը պետք է բաղաթի վրա հարձակվեն: Այդ օրը որ եկավ, լույսը բացվեց, օսմանցիները հարձակում գործեցին, սրով ու թրով առաջացան և շանգու ջուր կոչվող մեծ գետը մտան, սակայն հեծյալ զորքերը չկարողացան այն անցնել: Արդյունքում օսմանցիները այնպես լցվեցին այս գետի մեջ, որ ջուրը կտրվեց և գետը ցամաքեց: Օսմանցիները բաղաթ մտան, սակայն այստեղ գտնվող բրիտանականները մինչև օրվա առաջի կեղծ կոչվեցին: Հայերի առաջնորդներն էին Հովհաննես Հունդիբեկյանը, Պողոս Քեչիբեկյանը, Թավի Միրզաբեկյանը, Կամռիկ Հովհաննեսը և հենց սրանց առաջնորդությամբ էր, որ կռիվ մղվեց օսմանցիների դեմ: Հորազյուղդի Գրիգոր վարդապետը, ինչպես որ ժողովուրդ ուներ, բոլորին առավ ու մտավ Հորազյուղդի Սուրբ Սարգիս վանքը: Այն օրը 2.000 բրիտանյան սպանվեց, սակայն տաքիկները հետ շարժվեցին ելանս դիրքեր և բաղաթը մնաց բրիտանականների: Գրիգոր վարդապետը խնդրեց և, ինչպես որ ժողովուրդ կար, եկան, հավաքվեցին ու գիշերով ժամին խորհուրդ արեցին. «Ինչպե՞ս վարվենք, վաղը օսմանցին մեզ գերի կբռնի, մեր անմեղները կգերմարվեն»: Դրանից հետո նոր պատրաստություններ տեսան, ընդ որում Կոնդի թաղ կոչվող 100 տուն բոշաները ևս եկան և մասնակցեցին, իսկ դրանք բրիտանյան ու մեծահարուստ իշխաններ էին: Նրանցից մեկի անունը Բաբուռ օղլի Ղազար էր, մյուսինը՝ Կյուրզ, հաջորդինը՝ Ղալիթ, չորրորդինը՝ Բեյրամ և վերջինին մեկինը՝ Պետիկ: Այս հինգ բոշաները հավաքեցին և բերին բոշաների ողջ զորքերը: Եվ այսպես, բոշաները եկան վարդապետի մոտ: Կարողապետ Գրիգոր աստվածաբանը սկսեց աղաղակ աղաղակել և արտասակայից աղերասնելով դիմեց ժողովրդին: Այդ ժամանակ բոշա Ղազարն ասաց. «Կարողապետ, 200 պատվական մարդիկ ունե՞մ իրենց թորելու և հրացաններին: Այսպես սահմանեցին, որ Հորազյուղդի Հունդիբեկյան Հովհաննեսը սկսեց մարդկանց հավաքել, որոնց գլխավորներն էին պարոն Փերիզուրը, պարոն Արզում-բեկը, պարոն Թաթոսը, պարոն Մյուռն, պարոն Մկրտիչը, պարոն Մալխասը, պարոն Նիկողոսը, պարոն Սրիպիոնեցի Ավետը, պարոն Աղազադեն, պարոն Նուրին, պարոն Չոհրաբը, պարոն Ալեքսանը, պարոն Աղամը, պարոն Գալուստը և պարոն Արամը: Որանք գիշերը խորհուրդ արեցին իրենց մեջ, որ բազում զորք կազմեն և, երբ առավոտյան օսմանցիները գան բաղաթի մեջ, նրանց դեմ լինեն ու կռվեն: Առաջինս լույսը Աստծոց ողորմածությանը բացվեց, սակայն, օսմանցին չմտավ բաղաթ, որովհետև օրն ուրբաթ էր: Այդ ուրբաթ օրը բրիտանականները նրանց պատրաստություն էին տեսել, իսկ Փարաբար, Գոգումբեթ, Կավակերտ, Առիկ, Ավան, Գավան, Ձագ և Նորագյուղ գյուղերի բոլոր մարդիկ մտել էին բաղաթ: Ահա այս գյուղերի և բաղաթի մարդիկ միավորվել էին, իրար էին եկել, հավաքվել ու կազմել էին 9.000 բրիտանյան, որոնք բոլորն էլ բանակային էին և նրանց մեջ անբան կամ սուր բռնել չկարողացող չկար: Եվ այսպես առավոտը լուսացավ, շաբաթ օրն էր և բոշա Ղազարը, բոշա Կյուրզը, բոշա Ղալիթը, Պետիկը և նրանց զորքը հավաքվեցին ու եկան Հորազյուղդ, իսկ նրանք ունեին 234 ռազմիկ: Գրիգոր վարդապետը հրամայեց բոշաներին. «Դուք պահեցե՞ք 40 ջաղացի ճանապարհը, իսկ Հորազյուղդի զորքն, որը կազմում է 3.000 պատվական գյուղացի մարդիկ, որոնք ունեն գովական սրեր և կամ թվանքներ, նրանք ըստ հրամանի Ծակ-բար կոչվող տեղն են պահպանում»: Եկան Կոնդի թաղի զորքերը, որոնք Ղաբա խանի ճանապարհին էին պահել, եկան նաև Ջուհարեց թաղի զորքերը՝ թվով 955 հոգի պատվական մարդիկ՝ սրով և թրով: Տեր-Մովսեսի զորքերը Ղաբաթի ճանապարհ կոչվող տեղն էին պահում: Եկավ նաև հին երևանի թաղի զորքը, որի կազմում 4.000 պատվական մարդիկ կային, որոնց հրամանատարը Փառիկան Նիկողոսն էր, որը նաև Նալբանդ էր: Մի մեծ զորք էլ Մարիամի որդի Անդրոն ուներ, ևս մեկը՝ Խաթունի որդի Բուրիթը: Այս երեքը 4.000 հոգանոց զորք ունին: Եվ այսպես բովանդակ Հորազյուղդում հավաքվեց 9.423 հոգանոց զորք, որոնք պատվական և մարտունակ մարդիկ էին, մնացածները կազմում էին մինչ 28.000 տղամարդ ու կին, որոնք զինապարտ չէին և որոնց բաց թողեցին տներով, որ նստեն ու դրանք պահպանեն: Որանցից գատ, ինչպես սակեց, մնացած բոլոր զինապարտները, սրերը կապած, Հորազյուղդում հավաքվեցին: Օսմանցիները տարածվեցին բաղաթի չորս կողմը և պատեցին այն չորս կողմից, սակայն չէին կարողանում ներս մտնել, քանզի չորս կողմից պարտեց ու բուրաստան էր՝ այգեստան: Ընդամենը երկու ճանապարհ կար, սակայն օսմանցիները չէին կարողանում բաղաթ մտնել ոչ այգիների և ոչ էլ Հորազյուղդի կողմից, քանզի այստեղ ծառեր ու այգիներ էին, թեև փոխաբերել նրանք անընդհատ հրետանկծության էին ենթարկում բաղաթը: Երևանի խան Միհրաբին մեկիք Սահակին՝ մեկիք Աղամյանի որդուն, նրա եղբայր Աղավեկին, պարոն Կարապետին, պարոն Բարիսուրյանին Մութեյին, Սոճակեց Բաբաջանին և երկու տեսիլից մեծ իշխանի իրենց աղջիկներով բերդ մտցրեց, իսկ մնացած ավելի փոքր իշխաններն էլ սկսեցին դրա պատրաստությունը տեսնել: Յասամանի որդի Հարությունը և բրիտանականները պատգամավոր պատրաստեցին, որ ուղարկեն փաշայի մոտ: Այս Հարությունը, որ բրիտանյա էր, հենց որ անցավ շանգու գետը, օսմանցու ենիչերիների կողմից սպանվեց և նրան, չթողեցին գնալ փաշայի մոտ: Բրիտանականները սկսեցին թշնամիներին դիմավորելու պատրաստություն տեսնել: Այդ ժամանակ Մարի 3.000 ղուլ եկավ և Նորապալիթի տակ նստեց: Որանք, առանց անհրաժեշտ հրամանի, Հորազյուղդի կողմից հարձակում գործեցին բաղաթի վրա: Արդյունքում օսմանցիները մտան բաղաթ, իսկ Հորազյուղդի զորքերն էլ պարտվելով փախան, եկան 40 ջաղացատակ: Այս պայմաններում Գրիգոր վարդապետը մարդ ուղարկեց բոշաներին, թե. «Հորազյուղդի զորքերը պարտվեցին, շուտ եկե՛ք»: Լսեցին այս բոշաները և հապճեպ եկան Հորազյուղդի թաղամաս: Օսմանցին գրավել էր ամեն ինչ մինչև Հորազյուղդի կեսն իսկ, սակայն չէր կարողանում առաջ գալ: Նրանց վախը շատ էր և նրանք վախենում էին առաջանալ: Այդ ժամանակ վարդապետը սկսեց աղաղակել և լալագին աչքերով աղերսալ բոշաներին, որոնք սկսեցին նրա աջը համբուրել: Բոշաները 234 հոգանոց զորքով անցան Հորազյուղդ և սկսեցին լքվել, ընդ որում Հայոց զորքը կռվում էր վերևից, իսկ օսմանցիները մարտ էին մղում ներքևից: Բոշաները սկսեցին հրացաններից կրակ վարել օսմանցիների վրա: Օրը երկուշաբթի էր և Աստծո ողորմությունը հասավ, որի արդյունքում օսմանցիները փախան: 6.000 օսմանցի սպանվեց, բրիտանականներն էլ կորցրին 1.300 հոգի: Օսմանցիները փախան, անցան շանգու ջուրը և գնացին Յոթանավան: Արդուլլահ փաշան ինքն իր մեջ բարկացավ և այլևս չթողեց ենիչերիներին հարձակում գործել:... /4/ Սուլթան Ահմեդը հրաման էր տվել Սարու Մուստաֆա փաշային և Ռեջեբ անունով մի այլ փաշայի, թե. «Պնացե՛ք Երևանի վրա»: Նրանք դեռ չէին եկել և հասել, երբ այդ մասին լուր եկավ Արդուլլահ փաշային, թե նրանք գալիս են: Մինչ Ռեջեբ փաշայի գալը, սակայն, նրանք մեկ անգամ ևս հարձակում գործեցին Կոնդի թաղի վրա, այնպես, որ ենիչերիների ողջ զորքը ուժեղը կենտրոնացրել էր Կոնդի թաղի ուղղությամբ հարձակվելու վրա և ահա այդ ժամանակ մեր հայերը ևս բոլորով գնացին Կոնդի թաղ: Օսմանցիները արդեն սկսել էին բաղաթ մտնել, թեև բոշաները պատվական կռիվ էին անում: Հայերի գալով նոր կռիվ եղավ և արդյունքում բրիտանականները հաղթեցին օսմանցիներին, նրանք փախան ու դուրս եկան բաղաթից: Այդ կռվում 400 հայեր և 40 բոշաներ սրատվեցին, սակայն չմեռան, այլ վիրավորվեցին: Դրանից հետո օսմանցիներն այլևս կռվով չէին գալիս բաղաթի վրա, մինչև որ տեղ հասան Ռեջեբ փաշան և Սարու Մուստաֆա փաշան: 15 օր հետո այս երկու փաշաները ի վերջո եկան և չար խորհուրդ արեցին: Բրիտանականները լսեցին որ 38.000 հոգանոց զորքով երկու փաշաներ են եկել և այդ ժամանակ նրանք Գրիգոր վարդապետի մոտ գնացին ու ասացին. «Ինչպե՞ս անենք, վարդապետ»: Սա ասաց. «Որդիներս, եկե՛ք մի պատգամավորություն կազմենք և որկենք փաշայի մոտ»: Բրիտանականները, սակայն, վախենում էին գնալ պատգամավորության, քանզի ենիչերիները չէր թողնում հասանել փաշայի մոտ և պատգամավորներին սպանում էին: Ի վերջո, մի աստվածատեր բրիտանյա՝ Միրզաբեկի որդի Ալիֆանը, առաջ եկավ և ասաց. «Ես կգնամ ի սեր Բրիտանոսի խաթեր համար, թող ինձ սպանեն: Եթե ինձ իրոք սպանեն՝ դուք ձեռն պատրաստությունը տեսե՛ք, եթե կենդանի բաց կողոնեն՝ ես կգնամ փաշայի մոտ և մեր գործը կկարգավորեմ»: Սահմանեցին պատվական նվերներ և թանկարժեք բարեր ու ուժեցին այս Ալիֆան բրիտանոսային, որը գնաց և անցավ շանգու գետը: Ենիչերիները, սակայն, վաղվարակի, բռնեցին նրան, տարան Խանեբաղ և այնտեղ սպանեցին: Այս բրիտանոսյան ուներ մի ծառա, որի անունը Սարգիս էր և նա Էջմիածնից էր: Այս ծառան, երբ որ տեսավ, որ իր աղային սրատեցին, դուրս պրծավ, ենիչերու ձեռքից, փախավ և սրանք չկարողացան բռնել նրան: Նա եկավ և հասավ այն մեծ լեռը, որի տակից շանգու ջուրն է անցնում: Այս ծառան, որի անունը Սարգիս էր, իրեն գցեց լեռնից ներքև, սակայն, ոչ մեռավ և ոչ էլ ուշաթափեց, նրան Աստված պահեց: Եվ ահա նա

եկավ քրիստոնյաների մեջ և ասաց. «Ով եղբայրներ իմ, մեր մեղքերը բազմացել են, մեզ ճար չկա, իմ աղային սպանեցին, ես փախա, Աստված պահեց ինձ»։ Ողորմելի քրիստոնյաները շատ տրտմեցան, լացեցին և աղաղակեցին առ Աստված։ Տեր Գրիգոր աստվածաբան վարդապետը սկսեց պատարագ մատուցանել և բովանդակ ժողովրդին օրհնեց։ Հաջորդ օրը օսմանցիները սկսեցին հինգ փաշայի գործով բաղաթի վրա գալ։ Քրիստոնյաները բովանդակ մի տեղ եկան՝ Չորագյուղ։ Օսմանցիների զորքը չորս բաժին եղավ և չորս կողմից հարձակում գործեց բաղաթի վրա։ Օրն ուրբաթ էր, երբ մտան բաղաթ։ Աստված փրկի, Տերն ազատի, կրիվ ելավ առավոտվանից մինչև իրիկվապահ, օսմանցիները սպանեցին քրիստոնյաներին, քրիստոնյաները՝ օսմանցիներին և այսպես շարունակվեց մինչև օրվա 24-րդ ժամը։ Աստված ազատի, Տերը փրկի, այնչափ արյուն թափեցին, որ Չանգու գետը կարծրեց, արունահոտը բաղաթի մեջ բուրում էր։ Ողորմելի քրիստոնյաներին բովանդակ սրի բաշեցին, քրիստոնյա չմնաց, անմեղ արդարներին գերի վարեցին, կուս աղջիկները ջրում խեղդվեցին, այնչափ գերի գնաց օսմանցու ձեռքը։ Գերիները լցվեցին օսմանցու վրանները, մնացել էին անտեր և անճանաչ՝ ողորմելի արդարներից։ Եղավ պղծություն, անօրենություն, բանգի քրիստոնյաները նահատակվեցին և Քրիստոսի նահատակները բազմացան։ Հայոց 1724 թվականի հունիսի 7-ին օսմանցին առավ բաղաթ և նստեց։ Մնաց բերդը...։ /5/ Աստվածատուր կաթողիկոսը գնացել էր շահ Թամագի մոտ, իսկ սա 6.000 հոգանոց զորքով գնացել էր Խորասան՝ կաթողիկոսին հրաման տալով, որ գնա Էջմիածին։ Կաթողիկոսը եկավ Էջմիածին։ Այդ ժամանակ օսմանցին լսեց, թե կաթողիկոսը գալիս է, և հրաման տվեց 300 հոգանոց մի զորքի։ «Գնացե՛ք, կաթողիկոսին բերե՛ք այստեղ»։ Չորքերը գնացին և Գառնի հասան՝ կաթողիկոսին մոտ։ Չորքերը ասացին. «Կաթողիկոս, փաշան բեգ ուզում է»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Հնազանդ եմ փաշային»։ Նա վեր ելավ և եկավ Արդուլլահ փաշայի մոտ։ Փաշան պատվական զգեստ հագրեց կաթողիկոսին՝ նրան երեք օր պահելով իր մոտ։ Դրանից հետո փաշան սկսեց խոսել կաթողիկոսի հետ. «Ինչպե՛ս կլինի, դրանք բերդը չեն տալիս»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Մի փոքր համբերիր, վաղը ես կգնամ բերդի մեջ, խանի հետ կխոսեմ, կառնեմ բերդը և կտամ բեգ»։ Հաջորդ օրը կաթողիկոսը ելավ և գնաց բերդ։ Խանը, երբ լսեց, թե կաթողիկոսը գալիս է, հրաման տվեց Մահմեդ Ղասում-բեկին. «Գնա բերդի դուռը, կաթողիկոսը գալիս է այստեղ, բերդի դուռը չբանաս, դու բերդի միջից, կաթողիկոս՝ բերդի դրսից խոսե՛ք, տես, թե ի՞նչ լուր է բերել շահից»։ Մահմեդ Ղասում-բեկը եկավ բերդի դուռը և կաթողիկոսն էլ բերդի դրսից սկսեցին խոսել։ Մահմեդ Ղասում-բեկն ասաց. «Շահից ի՞նչ լուր ունես»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Շահից ձեզ ճար չկա, ձեր գլխի ճարը տեսե՛ք, ձեր մասին մտածե՛ք»։ Մահմեդ Ղասում-բեկը շատ տխրեց, դարձավ, գնաց խանի մոտ և ասաց այն ամենը, որ կաթողիկոսն էր պատմել։ Խանը և շատ տխրեց և լաց եղավ. «Վալ մեզ, մեր թագավորությունը գնաց», - ասում էր նա։ Կրկին անգամ խանն ուղարկեց մեյիթ Մահալկին, պարոն Կարապետին, պարոն Անդոնին և երեք մեծ իշխանների, թե. «Գնացե՛ք, տեսե՛ք կաթողիկոսը ձեզ ի՞նչ մեկնություն կտա»։ Եկան մեյիթ Մահալը, պարոն Կարապետը և պարոն Անդոնը, մոտեցան բերդի դռանը, կանգնեցին բաժր բերդի վրա, խոսեցին կաթողիկոսի հետ ու սա պատմեց այն ամենը, ինչ ասել էր Մահմեդ Ղասում-բեկին։ Դարձան գնացին խանի մոտ և, ինչպես ասել էր կաթողիկոսը, ասացին։ Խանը շատ տխրեց։ Խանը հրաման տվեց և խնդրեց Մահմեդ Ղասում-բեկին, Սալայ խան-բեկին, Սինայիսոռնին, Ջառքիբաշուն, Ռեհանլու Շալի-բեկին, Բայադ Աբաս Կլի-բեկին, Հաջի-Էլիագզի Աբաս խան-բեկին, Ղաջար Ռայմագան-բեկին, Ղամուր Բուլպոցի Նաղդալի-բեկին, սրանց բոլորին նա աղաչեց խանի մոտ գալ։ Նրանք եկան խանի տունը և նրան մեջ էլ խորհուրդ արեցին։ Մեծյուն-բեկն ասաց. «Բերդը տանք»։ Հառչի բաշին ասաց. «Չենք տա, թե որ տվեցի՞նք մեր բերդը, մեր տուն և տեղ օսմանցին գերի կվարի»։ Մահմեդ Ղասում-բեկն ասաց. «Ես էլ մի խորհուրդ ունեմ, ասեմ»։ Խանն ասաց. «Հրաման է, ասա»։ Ասաց Մահմեդ Ղասում-բեկ իր խորհուրդը. «Խանը ողջ լինի, թե որ բաղաթները տաք օսմանցու ձեռքը, խնդիրը նրա հետ խորհուրդ արարի»։ Խանը լսեց և հավանեց այս խորհրդին։ Նա խնդրեց բերդի մեջի միջի քրիստոնյաներին խանի տուն բերել։ Եվ սառց խանը, թե. «Պարոն մեյիթ Մահալ, կամ պարոն Կարապետ, մեր շահիցն մեզ ճար չկա, իմ մեծամեծ իշխաններս ասում են, որ բերդը տանք օսմանցուն, դո՞ւք ինչ կասե՛ք»։ Հայերը ասացին. «Խանը ողջ լինի, դու գիտես, ինչ որ կանես մենք համաձայն ենք»։ Խանն ասաց. «ՄԸՄԸՄԸ Ղասում-բեկն ասում է, ուղարկե՛ք, կաթողիկոսը գա այստեղ, տեսնե՛ք կաթողիկոսն ինչ կասի»։ Քրիստոնյաներն ասացին. «Բավական է, խանը ողջ լինի»։ Սրանք էլ հավանեցին այս բանը և խորհեցին, որ ուղարկեն կաթողիկոսի հետևից։ Բերդի գիվորները չէին կարողանում դուրս գալ բերդից, բանգի օսմանցիները բոլորին սպանում էին, և ահա նրանք վախճնում էին մարդ ուղարկել կաթողիկոսի մոտ։ Հայերն ասացին. «Խանը ողջ լինի, մի մարդ ուղարկե՛ք փաշային, կաթողիկոսին բերել տվե՛ք, փաշային ուղարկե՛ք այստեղ, որ հաշտությունն առնենք»։ Խանը հավանեց քրիստոնյաների այս խոսքին, բերին պարոն Անդոնին և բերդի պատից պարանով թողեցին վար։ Ենիշերիները վաղաղակի եկան, բռնեցին նրան և, տանելով փաշայի մոտ, կանգնեցրին նրա առաջ։ Փաշան հարցրեց. «Քրիստոնյա, դու ո՞րն ես գնում»։ Սա ասաց. «Գիր եմ բերել բեգ»։ Հանեց նամակը և տվեց փաշայի ձեռքը։ Փաշան բացեց այն, կարդաց և քրիստոնյային տեղայն պահեց, որից հետո 50 զինվոր ուղարկեց կաթողիկոսի հետևից։ Գնացին այս զորքերը և երեք ժամվա ընթացքում հասան Էջմիածին։ Չինվորներն ասացին. «Կաթողիկոս, փաշան բեգ է ուզում»։ Ասաց. «Հնազանդ եմ»։ Կաթողիկոսը լսեց և ահով ու դողալով հեծավ ձին, ինչպես փաշայի հրամանն էր։ Երբ հասան փաշայի տունը, տեսան, որ պարոն Անդոնն այնտեղ նստած է։ Փաշան ասաց կաթողիկոսին. «Կաթողիկոս, խանը բեգ ուզել է, գնա, տես ի՞նչ է ասում»։ Ասաց կաթողիկոսը. «Հրամանը բռն է»։ Փաշան պարոն Անդոնին պահեց և կաթողիկոսին ուղարկեց։ Նա մտավ բերդի մեջ, եկան մեծ իշխանները, տեսան նրան, ուրախացան և ուրախությամբ տարան խանի տուն։ Կաթողիկոսը գնաց, հասավ խանի տունը և տեսավ խանին։ Խանը խնդրեց որչափ որ իշխան ուներ, բոլորը եկան, նստեցին, խորհուրդ արեցին և բոլորը հնազանդվեցին կաթողիկոսին։ Խանը հավանեց կաթողիկոսի խորհրդին։ Կաթողիկոսը եկավ փաշայի մոտ և տեղ հասավ։ Ըստ փաշայի հրամանի կաթողիկոսը նստեց և փաշան հարցրեց. «Ի՞նչ խնդիր ունի Սփրալի խանը»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Փաշան ողջ լինի, կուզեմ ձեր միջև հաշտություն պարգևե՛ք»։ Փաշան հավանեց այս խոսքերին և նրան պատվական զգեստ հագրեց։ Կաթողիկոսն ասաց. «Կաթողիկոս ողջ լինի, մի բան խնդիր ունեմ բեգանից»։ Փաշան ասաց. «Ասա խնդիրդ»։ Ասաց խնդիրները կաթողիկոսը. «Փաշան ողջ լինի, խնդիրս այս է, որ Մեհրալի խանին չսպանես և բաց թողնես, որ նա գնա շահի մոտ»։ Փաշան երդում տվեց. «Չեմ սպանի, թող գնա շահի մոտ»։ Եվ կաթողիկոսը, գնալով բերդի մեջ, գնաց փաշայի մոտ և հաշտություն կնքեց նրանց միջև։ Կաթողիկոսը 3.000 ենիշերի առավ հետը, գնաց բերդի մոտ և հրամայեց. «Բերդի դուռը բացե՛ք»։ Բացեցին բերդի դուռը, սկզբում մտավ կաթողիկոսը, հետո բերդի մեջ մտան 3.000 ենիշերիները։ Ենիշերիները հապճեպ ցացին և տիրեցին հրանդներին, որից հետո 300 հոգի տեղավորվեցին բերդի մեջ։ Կաթողիկոսը նստեց բերդի մեջ այնքան ժամանակ, մինչև որ օսմանցու զորքերը իրենց բովանդակ կազմով տեղավորվեցին բերդի մեջ» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 3-5)։

«/3/ Ելավ Արդուլլահ փաշան Եդվադլի մոտի դաշտից եկավ, բանակեց Երևանի հանդեպ մի տեղ, որը կոչվում էր Սարմեկի Դալմա, մի անուն, որն առաջացել էր այնտեղի ջրմուղի անունից։ Եվ, ինչքան էլ որ Երևանի մոտ գյուղերի ու ագարակների բնակչություն կար, բոլորը փախան բաղաթ և ասպատակեցին այնտեղ։ Դրանից հետո, երբ յոթ օր պաշարեցին Երևանը, օսմանցիները հասան մինչև Էջմիածին և որոշեցին ասպատակել այն, սակայն այդ ժամանակ հասավ օսմանցիների սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրովարտակը, որում փաշային պատվիրվում էր խնայել Էջմիածին ու զորքի ոտնատակ չտալ այն, որ այնտեղից ոչինչ չհափշտակվի և զորքը ոչինչ չվերցնի։ Այս հաջող խնամությունը եղավ Աստծո ջերթոթյամբ, բանգի այն ժամանակ, երբ օսմանցիների զորքերը Հայաստան էին մտել, Հայոց ազգից ոմն բարեպաշտ մեծատուն, որի անունը Սեդրոս էր և որը պարպում էր արքունի պալատին ծառայելով, շնորհներ գտավ, կապեր հաստատեց Կոստանդնուպոլսի անվանի բոլոր Հայոց մեծամեծների հետ, որով բարեխոս եղավ Էջմիածնի համար։ Եվ ահա, որպեսզի խնամի Հայոց ազգին, նա սուլթանից հասավ արքունատ հրամանի և պատվիրեց փաշային՝ սուրբ Էջմիածինը խնայել և թույլ չտալ իր զորքերին այն սուրբ տեղերն ասպատակել։ Բացի այդ, նա փաշային նաև հրովարտակ տվեց և զգուշացրեց զորքին այն ասպատակելուց, որպեսզի այնտեղ զինվորների գունդ թողնի պահպանության համար, չնայած այն բանին, որ այդ օրերին Հայոց Աստվածատուր կաթողիկոսը Էջմիածնում չէր, այլ Թավրիզում էր և Թամազ շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասաթ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ էր գնացել։ Եվ ահա Արդուլլահ փաշան դիմեց առաջ՝ առնելու Երևանի բերդը։ Նա նախ պատգամավորներ առաքեց խոսելու խաղաղության մասին, որպեսզի առանց զինված մարտի տան բերդը։ Պատասխան ուղարկեց նրան բաղաթի իշխանը, որի անունը Սփրալի էր (**Երևանի խանության խան Մեհրալին – Մ.Ֆ.**), և ասաց. «Մենք մարդ կուղարկե՛ք շահի մոտ և, եթե նա համաձայնություն տա, կհանձնենք ձեզ բերդը»։ Երբ փաշան տեսավ, որ սա էր բերդը խաղաղությանը տալու հարցով խախտված խախտված խախտված պատերազմի պատերազմի։ Ապա՝ նա առաջ մղեց օսմանցիների զորք, շարեց դրանք Երևանի հանդեպ և պաշարեց այն։ Նրանք ամրություններ կառուցեցին և սկսեցին կրակ վարել բերդի վրա։ Այնժամ Սփրալիից հրաման եղավ պարսիկներին՝ գնալ, խառնվել հայերին և միասին մարտնչել։ Ընդդեմ օսմանցիների 60 օր մարտ եղավ և բազում թշնամիների կոտորեցին՝ այդպես էլ նրանց թույլ չտալով ներս մտնել։ Տեսավ Արդուլլահ փաշան այս ամենը, մարդ առաքեց և համալրում ուղեց՝ ստանալով 35.000 պատերազմիկներ, սակայն նրանք ևս կարողացան հաղթել բաղաթին։ Երբ փաշան տեսավ բաղաթացիների հաստատակամությունն և անհնազանդությունը, դադարեց զորքն առաջ մղել, այլ հրովարտակ առաքեց իր սուլթանին ասելու. «Բազում են զորքերը բաղաթում և այնտեղ շատ մարդ կա, ի՞նչ կիրառվես մեզ անել, մեզ լրացուցիչ զորք կառաքե՛ն, թե՛ կիրառվես հետ դառնալ»։ Այնժամ սուլթանն հրամայեց Զոդափի փաշային հասանել նրան աջակցության։ Սա 10.000 հոգանոց սպառազինված զորքով եկավ և բանակեց մոտակայքում։ Երեք օրից փաշաները մի տեղ հավաքվեցին և խորհեցին առաջ մղել զորքերը, այլ ոչ թե խուլանալ։ Առավոտյան լույսը բացվելուն պես՝ օրը ինքազարթի, առաջ մղեցին զորքերը և մերձեցան Երևանի արվարձաններին։ Եվ, բանգի գետ կար բաղաթի առաջ, որի անունը Չանգու էր, նրանք իրենց բազմությունը ծածկեցին ողջ ընդարձակ գետն ու ցամաքը, երբ գետի ջուրը ընդհանրապես չէր երևում։ Այնուհանդերձ, երբ օսմանցիները գետն անցան և հասան բաղաթին, նրանք չկարողացան միանգամայն առաջ խաղալ, բանգի բաղաթի մարտիկները մարտ տվեցին ընդդեմ նրանց՝ արգելելով առաջանալ։ Սա, սակայն, արեցին միայն հայերը, բանգի պարսիկները, որ ենթակա էին բաղաթի իշխանին փախան դեպի բերդը,

ամրացան այնտեղ և հայերին թողեցին անպարիսպ քաղաքում մարտնչելու: Այդ օրը 2.000 բրիտանական սրահար եղան: Հայոց պատերազմողների գլխավորները սրանք էին՝ Յուդիթեյկյան Յովհաննես, Քիչիքեյկյան Պողոս, Կառչիկ Յովհաննեսը և Միրզեբանյան Դավիթը: Այնտեղ քաղաքում Գրիգոր անվամբ մի ոմս վարդապետ կար: Սա մտավ սուրբ Սարգսի վանքը, որ շորագյուղ անունով թաղում էր: Հայոց ժողովրդի բազմությունը նրա կողով ժողովեց այնտեղ և զինվորա առաջին ժամում մեծամեծները սկսեցին խորհուրդ անել ու նրանք վարդապետին ասացին. «Ի՛նչ անենք, վաղը օսմանցիները մեզ բոլորիս սուր տուներով կմաշեն, իսկ մեր կանանց և մանուկներին էլ գերության կվարի»:

Եվ խորհուրդ հաստատեցին, որ փրկելին իրենց անձանց ու զավակներին: Քաղաքի այն տեղում, որ Կոնդի թաղ էր անվանվում, բրիտանյա բռնակալները կային՝ 100 տուն՝ մեծատուն և քաջասիրտ, վարժ գինված պատերազմի: Նրանց գլխավորներն այն ժամանակ սրանք էին՝ առաջին էր պարոն Ղազարոս Բաբուրյանը, երկրորդն էր պարոն Կյուրեղ, երրորդն էր պարոն Դավիթը, չորրորդն էր պարոն Բեյրամը, և հինգերորդն էր պարոն Պետրոսը: Սրանք և այլք առհասարակ ևս կանչվել էին ու ժողովվել Գրիգոր վարդապետի մոտ: Այնժամ ժողովուրդը վարդապետով հանդերձ լավագին աղաղակեցին նրանց օգնության հասնել...: Պատասխանեց Ղազարը և ասաց վարդապետին. «Վարդապետ, ահավասիկ ես 200 քաջամարտիկ երիտասարդ ունեմ, որոնք ամենքն էլ զենք ունեն և վարժ են սրով կռվելու ու հրացան արծակելու մեջ, նրանց ես ժողովել եմ, նրանցով հանդերձ կպատերազմենք»:

Ղազարոսը համաձայնեց Հայոց այլ մեծամեծների հետ նրանք և հայերին խոստացան զենք առնել ու կռվել, իսկ հայոց մեծամեծներն էին Յուդիթեյկյան պարոն Յովհաննեսը, պարոն Փիրիգուլը, պարոն Արզումբեկը, պարոն Թադևոսը, պարոն Մկրտիչը, պարոն Սարգիսը, պարոն Սիկողայոսը, պարոն Սրապիմոնյան Ավետիսը, պարոն Աղազարեն, պարոն Նուրին, պարոն Չոհրապը, պարոն Ալեքսանը, պարոն Աղամը, պարոն Գալուստը և պարոն Երամը: Սրանք ամենքը միասին միաբանեցին, խորհուրդ արեցին, ժողովեցին ընտիր-ընտիր երիտասարդների և նրանց թիվը եղավ 9.000 պատերազմող՝ Փարաբարից, Գուգուրբեթից, Կավակերտից, Առինջից, Ավանից, Ձազավանից, Ձազայից ու Նորագյուղից: Ինչքան էլ որ մարդ կար, որ կարող էր զենք վերցնել, հավաքվեցին և միավորեցին ուժերը: Եկան նաև Երևանի Հին Երևան կղզիով թաղից, ժողովեցին բացում երիտասարդների խմբեր և վառվեցին ի պատերազմ, որոնց կառավարներն էին գոտեմարտիկ Նիկողայոսը, Մարիամյան Անտոնիոսի որդին, Խաթունյան Բուրթիկի որդին և տեր Մովսեսը: Բոլորը գումարվեցին և նրանց թիվը եղավ 9.443 սպառազեն ու քաջ պատերազմողներ, բոլորն էլ գինված սուսերով և թվանքով: Սրանք բոլորը, թողնելով իրենց կանանց և երեխաներին, ինչպես նաև իրենց տները, եկան ու գումարվեցին Երևանի շորագյուղ կղզիով թաղում, որպեսզի, պատերազմեն հանուն իրենց անձանց, կանանց, իրենց և որդիների: Չորբերը գունդ-գունդ բաշխեցին թաղերում՝ պահելու բաղաբ մոտեցու ճանապարհները: Նրանք պատրաստվեցին մարտ մղել թշնամիների դեմ, երբ սրանք քաղաքի վրա կգային: Քաղաքի շուրջ փարթամ այգիներ և ծառատունկեր կային, որոնք վաղուց ի վեր տնկված էին քաղաքի պահպանության համար: Այս ծառերը տարածվում էին Չանգու մեծ գետի ափերով և ահա այդ պատճառով օսմանցիների զորքը այդ կողմից չէր փորձում քաղաք մտնել, բանգի խիտ ծառատունիկների մեջ անհնար էր զենք գործադրել: Փոխարենը նրանք դիրքեր էին գրավել գետի մոտ՝ հեռվից կրակ բացելով քաղաքի վրա և հնար փնտրելով առաջ ընթանալու: Թշնամիները քաղաքի բոլոր կողմերից տարբեր տեղերում առաջ էին մղվում, երբեմն էլ առաջանում էին նաև շորագյուղի կողմից, որտեղ ծառերը քիչ էին: Երևանի իշխանը և նրա բոլոր մեծամեծները ներքին բերդի մեջ էին և, անտեղից թնդառնալով արձակելով, մասնակցում էին պատերազմին, սակայն հետո, երբ օսմանցիները մերձեցան քաղաքին, հրահրվեցին արդեն օգուտ չէին տալիս, բանգի դրանք շատ մոտ գտնվող հավաքակցություն հարավձեղ չէին կարողանում, այլ խլիում էին միայն հեռվիցին: Երևանի իշխանները, որ ներքին ամրոցում էին, 20 հոգի էին, իսկ նրանց գլխավորներն էին Մելիք Սահակը՝ մելիք Աղամյանի որդին, նրա եղբայր Աղավելին, պարոն Կարապետյանը, Միքայիլ Բարխուդարյանը, Բաբաջան Սոժակյանը և այլք: Այդ, մինչ բրիտանական բերդից դուրս այսպես պատրաստություն էին տեսնում, եկան և այլ 3.000 զորք եգիպտացիներ, որպես օգնություն օսմանցիների, որոնք առանձին բանակեցին Նորագյուղում: Սրանք ավելի հանդուգ էին, բան առաջինները, և ահա սրանք, առանց կարգի ու իրենց Աբրուլլահ փաշայի հրամանի, շորագյուղի ուղղությամբ զաղուտաբար հարձակվեցին դեպի քաղաք, իսկ նրանց հետ էլ խառնիճաղանջ առաջացան բազում այլք: Նրանք ուզում էին իրենց հասնել հաղթության, որպեսզի ողջ փառքն և ավարտ իրենց մնար: Ահա այս մտքով նրանք հարձակվեցին շորագյուղի ուղղությամբ: Արդյունքում այնտեղ եղող մարտիկները տկարացան և նրանցից փախան մինչև Աղորյաց թաղը: Բռնաները, սակայն, որ այս թաղում կային, 300 հոգով և լրիվ կազմով եկան և հասան այնտեղ: Սրով և թվանքով մարտ եղավ, թշնամիների հաղթեցին և նրանցից 6.000 հոգու կոտորեցին՝ այլուց էլ մատուցելով փախուստ: Բրիտանական օգուտն եղավ այն, որ նրանք բարձրից էին կռվում, իսկ թշնամիները՝ ներքևից, բայց ասես դեպքում նրանցից էլ ընկան 1.300 հոգի: Տեսավ Աբրուլլահ փաշան եգիպտացիների անկարգությունը, սրտմտամբ բարկացավ և պատվեր տվեց, որ այսուհետ առանց հրաման տալու ոչ-ոք առաջ չհաղա... /4/ Դրանից հետո Սարու Մուստաֆա փաշային ուղղված հրաման եղավ սուլթանից՝ գնալ Երևանի վրա և Նիզակակից ու մարտակից լինել Աբրուլլահ փաշային, որը գիտեր, որ սրանք գալիս են: Իմաց տրվեց Աբրուլլահ փաշային, թե, ահա, Սարու Մուստաֆան և Ռեջեբը մոտ են ու հասնում են, սակայն, մինչ սրանք եկան, նա մեկ անգամ ևս առաջ մղեց զորքերը Կոնդի թաղ ուղղությամբ: Այնժամ Հայոց զնդերը աճապարեցին այն կողմ, ելան նրանց դեմ, բաշտությամբ մարտ մղեցին, հաղթեցին նրանց և հետ մղեցին: Այնտեղ 400 հայեր ու 40 բռնակալ փրկավորվեցին, սակայն նրանք անկողին ընկան և չմեռան: Դրանից հետո փաշան այլևս օսմանցիների զորքն առաջ չմղեց, մինչև եկան երկու այն փաշաները, որոնք 15 օրից եկան 38.000 հոգանոց զորքով: Երբ նրանք եկան և հասան, Աբրուլլահ փաշային հետ խորհուրդ արեցին չորս կողմից առաջ մղել զորքն և անդուլ մարտնչել՝ թույլ չտալով զորքին հետ ընկնել: Երբ լսեցին բրիտանական, որ երկու փաշաներ են եկել և ավելացել օսմանցիների զորքին, ամենայն կողմից իբրև ծովի ավազը պատելով քաղաքը բազմությամբ և սպառնալով պաշարելու իրենց, որոշեցին այլ կերպ վարվել, բանգի, ինչքան էլ որ կոտորում էին, թշնամիների տեղը նորեն էին գալիս ու նրան թիվը չէր պակասում: Իր հերթին քաղաքի հնարավորությունները սպառվում էին, բանգի մարդիկ բոլոր կողմերից այնտեղ էին հավաքվել, իսկ այստեղ ոչ ուտելիք կար ու ոչ էլ այլ բաներ: Եվ ահա նրանք կրկին հավաքվեցին Գրիգոր վարդապետի մոտ և ասացին. «Ի՛նչ անենք, բանգի թշնամիները օրըստօրե բազմությամբ ավելանում են, իսկ մենք օրըստօրե պակասում և նվազում ենք»:

Պատասխանեց վարդապետը և ասաց. «Եկեք հրեշտակներ արձակենք նրանց մոտ հպատակության մասին խոսել համար և հաշտություն խնդրենք»:

Եվ ասացին. «Ո՛ր մտաբերեք նրանց մոտ»:

Բանն այն էր, որ յուրաքանչյուր ոք երկնցում էր իր անձի համար, բանգի մինչ այդ Հայրություն անվամբ մեկին առաքել էին նրանց մոտ, սակայն, մինչ նա կհասներ փաշային, զինվորները բռնել և սպանել էին նրան, բանգի զինվորները ուզում էին քաղաքը գրավել ու ավար առնել և չէին ցանկանում հաշտության պատգամավորությունը: Ի վերջո, Ափիսյանյան Միրզա անունով նրանցից մեկը առաջ եկավ և պարտավորվեց իր անձը դնել հասարակաց փրկության համար: Նա ասաց. «Ես, հանուն փրկա մեր տեր Հիսուս Բրիտանիայի հանձն եմ առնում գնալ պատգամավորություն և, եթե սպանեցին ինձ, հոժարությամբ կմեռնեմ, իսկ եթե արյուցի, հասա փաշային և խոսեցի, կասեմ նրան ամեն ինչ»:

Այսպիսով՝ հանդերձեցին նրան ընձաներով և արձակեցին: Գնացին նա և իր ծառան, սակայն, երբ նրանք հասան օսմանյան դիրքերին, նրան բռնեցին, տարան մի կողմ ու սպանեցին, սակայն նրա ծառան, որ տեսավ այդ ամենը, փախավ, իրենց գցեց Չանգու գետն և լեռները ու Աստծո կամբով հասավ իր առաքելներին՝ պատմելով նրանց ամեն ինչի մասին, որ եղավ՝ գրչելով: «Ավաղ մեզ բրիտանականներ, բանգի մեր մեծամեծ մեղքերը բազմացան և Աստծո ողորմությունն անսարքեց եղավ մեզ»:

Այնժամ ծայր բարձագավ ժողովրդից և մեծ ողբով նրանք աղաղակեցին առ Աստված քաղաքի լինել և չարգելել ողորմությունը բրիտանականներին: Նրանք նաև սկսեցին ողբալ սպանվածների վրա: Այսպիսով՝ այն վարդապետը հավաքեց ժողովրդին եկեղեցում՝ պատարագ մատուցեց և խոստովանեցրեց նրանց մեղքերը, պատրաստեցին ու հաղորդեցրին կենարար մարմնին մեր Տիրոջ և յուրաքանչյուրը գնաց իր տեղը, ուր պիտի լիներ: Հաջորդ օրը, որ ուրբաթ էր, օսմանցիների զորքերը չորս մասի բաժանված չորս կողմից եկավ քաղաքի վրա: Եվ մարտ եղավ առավոտից մինչև ցերեկ, երբ մեկը հաղթում էր, մյուսը՝ պարտվում, երբ հայերը և օսմանցիները իրար խառնված կոտորում էին միմյանց: Անչափ եղավ հեղումն արյան, երբ կարմրեց Չանգու գետը և կարիք եղավ ողջ երկիրն, իսկ գետը լցված դիակները մինչև հեռու տեղեր հասան ու բովանդակ աշխարհից դիակների հոսով լցվեց: Ի վերջո, քաղաքը գրավեցին, իսկ դա եղավ հունիս ամսվա յոթերորդ օրը՝ Հայկազյան 1173 թվականին: Հայոց զորքերը սուր տուներով կոտորեցին և նրանցից շատ-շատերը գետահեղձ եղան: Օսմանցիները ի գերության վարեցին նրանց կանանց և մանուկներին, լցրին իրենց բանակը ու չար գործով ապականեցին նրանց... /5/ Իսկ Երևանի իշխանները՝ Հայոց և պարսից մեծամեծները, որ բերդում էին ամրացած, հուսահատվեցին ու դրանից հետո սկսեցին ամեն կերպ մտածել, թե ինչպես իրենց անձերը ապրեցնեն: Մինչ այս, մինչդեռ օսմանցիները մարտնչում էին Երևան քաղաքին համար, շահ Թամազը, որ Թավրիզում էր, այնտեղից 6.000 հոգանոց պարսից զորքով գնաց խորասան, բանգի արյուցի զորքով նա չէր կարող գալ Երևան քաղաքին պաշտպանության: Եվ ահա եկավ անտեղից կաթողիկոս Աստվածատուրը, որն այնտեղ էր ինչպես պատմեցինք, ու եկավ Էջմիածին: Երբ նա տեղ հասավ, Աբրուլլահ փաշան կանչեց նրան իր մոտ: Երբ նա եկավ, փաշան նրան պատմվով ընդունեց, շքեղ հանդերձներ տվեց և բազում բաղձությամբ խոսեց հետը: Այսպես երկու օր մեծ շուքով պահեց նրան բանակում, իսկ հետո խոսել սկսեց նրա հետ առաջիկա պատերազմի մասին և ասաց. «Ի՛նչ անենք, բանգի այս կերպ քաղաքը նվաճվելուց հետո էլ նրանք ամրացել են բերդում ու դիմարդում են»:

Պատասխանեց կաթողիկոսը. «Փոքր մի ևս համբերիր, ես գնամ, խոսեմ նրանց հետ և հրահանգեմ նրանց հնազանդություն, որ հանձնեն բերդը»:

Եվ ահա գնաց կաթողիկոս բերդի առաջ, որից հետո ասացին իշխանին, թե կաթողիկոսն եկավ բերդի առաջ: Առաքեց նա սղզում մեկին, որ խոսի և հարցնի, թե ինչու՝ Է եկել ի՛նչ լուր ունի շահ Թամազից: Եկան և հարցրեցին. «Ինչո՞վ են եկել, ի՛նչ լուր կա մեր շահից»:

Պատասխանեց կաթողիկոսը, թե. «Ձեզ այնտեղից օգուտ չի լինի, այստեղ դուք ձեր գլխի ճարը տեսեք»:

Երբ լսեց այս իշխանը, հույժ տրտմեց, ավաղ ասաց, ողբաց իր անձը և լաց եղավ: Առաքեցին Հայոց մեծամեծներից, որ այնտեղ կային, Կարապետին, Սահակին և Անտոնին՝ ասելով. «Գնացեք, տեսեք, ի՛նչ կանք կա մեզ կաթողիկոսից»:

Երբ եկան, պատմեց նրանց կաթողիկոս շահ Թամազի մասին և նրանց խաղաղության

փաշայի հետ կոչ արեց. «Նա խոստացավ խաղաղությամբ արձակել ձեզ, եթե խաղաղությամբ տաք նրան բերդը»: Չնայած և պատմեցին այս բանը իշխանին, իսկ կաթողիկոսն էլ գնաց անտեղից ու պատասխանը հայտնեց փաշային: Դրանից հետո խնդրեցին մի բանի օր լռել, մինչև խորհեն, իսկ ինքը գնաց Էջմիածին: Այնժամ մեծամեծ իշխանները խորհուրդ ժողովեցին, թե ինչ անեն: Նրանք սկսեցին խորհել և այդ ժամանակ նրանցից մեկը, որի անունը Մեծովմ-բեկ էր, ասաց. «Ինձ թվում է, թե հարկ է մեզ տալ բերդը: Նա լավ կլինի մեզ համար ու մենք ազատություն ձեռք կբերենք մեր անձանց համար այն տալով, այն դեպքում, երբ ընդդիմանալով նրանց, մենք միանգամայն ամեն ինչ կկորցնենք, բերդը և մեր անձնն էլ՝ դրա հետ»: Պատասխանեց և մեկը, որին Չերչի-բաշի էին կոչում, որն ասաց. «Եթե տանք օսմանցիներին այս բերդը, ստուգապես իմացե՞ք, տունը մեր ավար կառնեն և մեզ էլ գնդանի մեջ գերության կկարեն: Նրանք թեպետ և այժմ մեզ ազատ արձակել են խոստանում, բայց հետ, երբ մենք բերդը կտանք, կստեն»: Ապա պատասխանեց նրանցից ևս մեկը և ասաց. «Ո՞չ այդպես, այլ եկե՛ք կաթողիկոսին Յայոց նեղքն և կանչե՛ք և տեղեկանա՛նք ամեն ինչի մասին»: Այնժամ Միհրալին այս բանի կողմը կանգնեց և ասաց. «Այսպես էլ մասցին պարոնները, այնպես էլ, մենք բոլորս բերդում եք, ի՞նչ կասե՞ք»: Պատասխանեցին նրանք և ասացին. «Հրամանը բունն է»: Ապա ասաց Միհրալին. «Մարդ ուղարկե՛ք և մեզ մոտ բերե՛ք կաթողիկոսին»: Պարսիկների զորքից, սակայն ոչ-ոք չէր համարձակվում գնալ, բանգի ստույգ գիտեին, որ օսմանցիները այնտեղ բերդից ելնող ցանկացած մեկին սպանում են: Ապա որոշեցին հրովարտակը փաշային ուղարկել հայերից մեկի միջոցով և խնդրել, որ Յայոց կաթողիկոսը մի անգամ էլ բերդի մոտ գա, որպեսզի նրա միջնորդությամբ խաղաղության դաշինք հաստատեն: Հանդերձեցին պարոն Աստուղին և առաքեցին՝ իջեցնելով նրան պարսպից նեղքն, բանգի բերդին չէին ուզում բացել, թեպետ և խաղաղության սպիտակ նշանակն արդեն կանգնած էր բերդի ճակատին: Սա իջավ բերդից, գնաց, մերձեցավ օսմանցիների բանակին, հասան նրա վրա և քարշ տալով տարան փաշայի մոտ, որը հասցրեց. «Դու որտեղի՞ց ես և ո՞ր ես գլուխ»: Աստուղը պատասխանեց. «Ես բերդից եմ եկել և գիր եմ բերել վստիությանը»: Նա հանեց գիրը և տվեց փաշային: Երբ փաշան ծանոթացավ այդ գրությանը, վաղվախալի իր գորհակալներին առաքեց Էջմիածին՝ բերել կաթողիկոսին իր մոտ: Սրանք եկան կաթողիկոսի մոտ, հայտնեցին նրան փաշայի հրամանը և ասացին. «Միհրալի խանը խնդրել է քեզ գնալ նրա մոտ և տեսնել, թե բանն ինչ է»: Կաթողիկոսը եկավ բերդի դուռը: Առան նրան ներքևից և տարան իշխանի ապարանքը: Եվ ահա պարսից և Յայոց ամենայն մեծամեծները ժողովվեցին այնտեղ ու սկսեցին սպասել, թե նա ի՞նչ կձեռնարկի իրենց փրկության համար: Ապա կաթողիկոսը բազում բանով հուսադիր արեց նրանց, կոչ արեց հավատալ փաշայի խոստմանը և տալ բերդը: Նա առավ նրանցից բերդը հանձնելու խոստումը և գնաց փաշայի մոտ: Նա մատուցեց նրան նրանց պատգամը և փաշային աղաչեց դաշինք կնքելով հաստատապես նրանց ազատ արձակել: Փաշան համաձայնեց դրան և պարզեց կաթողիկոսին: Ապա 2.000 հոգի զորք կարգեցին, որոնք պետք է գնային կաթողիկոսի հետ, հաշտության գիրք մատուցեին և մոտենին բերդը: Չնայ կաթողիկոսը գինվորական կարգով, մերձեցավ բերդին և մատուցեց նրանց գիրք: Առան նրանք գիրք և տեսան, թե ինչն է գրաված, որից հետո բացեցին դուռը: Առաջինը մտավ ներս կաթողիկոսը, հետո՝ զորքերը: Հինվորները շտապեցին և գրավեցին բերդը: Կաթողիկոսը խոսեց բերդի հրապարակում, մինչև որ օսմանցիները ամենայն զորքերը խաղաղությամբ ներս մտավ: Ապա ելավ Միհրալի խանն և գնաց կաթողիկոսի մոտ, որի հետ էլ մեկնեց փաշայի մոտ՝ իր հրամանատարներով ու զորագլուխներով հանդերձ: Միհրալի խանը ընդունվեց համբույրով և խաղաղությամբ: Դրանից հետո հրաման եկավ փաշայից, որ բոլոր պարսիկներին բերդից արտաքսեն և բոլորին հանեցին: Ապա հրամայվեց. «Ղաթում-բեկը, Շալի-բեկը և Աբաս Ալի-բեկը պետք է առաքվեն Կոստանդնուպոլիս, բանգի խնդրել է այդ մեր Ամնեղ տուլթանը»: Դրանից հետո այս երեքին դրեցի մի պարկի մեջ և նետոնին Հանգու գետը՝ այսպես կորցնելով նրանց, իսկ Միհրալիին և այլոց խաղաղությանը արձակեցին գնալ՝ ուր կամեցան: Դրանից հետո օսմանցիները թույլտվությամբ կաթողիկոսն ինքն էլ գնաց Էջմիածին: Եվ այսպես 1724 թվականի օգոստոսի 21-ին նվաճվեց ողջ Երևանը ու ընկավ օսմանցիների իշխանության տակ, երբ մինչև նոյեմբեր օսմանցիների զորքը զբաղեցրեց բոլոր տեղերը» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 3-5):

«Տիրոջ 1724 և Յայոց 1173 թվականին օսմանցիների սուլթան Ամնեղը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ամնեղ III-ը – Մ.Ֆ.), որ բռնությամբ տիրում էր Պարսից ծոցից մինչև Եգիպտոս ու Լիբիա և այնտեղից էլ՝ մինչև Լուրիկեն ու Պոնտոսի ողջ ծովը, Յայաստանի մեծ մասը, այլ բազում ազգերի, թագավորություններ և իշխանություններ ու նրանց երկրները, երբ լսեց պարսից արքայի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնի – Մ.Ֆ.) վտարվելը հայրենի գահից, մտածեց, ինչ հնարով էլ լինի, յուրացնել այդ տերությունը: Ուստի նա հրամայեց զորապետին ելնել, զորածովով անել բոլոր աշխարհներից և գնալ ու հարձակվել Պարսկաստանի վրա՝ զավթելով նրանց բաղաբները: Արքայի զորապետը նրա հրամանով անթիվ և անհամար զորքով հասավ Մեծ Հայաստանի այն կողմերը, որ Պարսկաստանի ձեռքին էր: Որտեղ պատահեին՝ նրանք սրով և տուսերով կոտորում էին իրենց դիմադրողներին, երբ բոլոր զորքերը վերադառնում էին հարուստ ավարով: Սա տարեցտարի շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև հողիացան, հարստացան և իրենց ողջ բաղաբներն ու գյուղերը լցվեցին ավարներով և հայերից ու պարսիկներից բերված բազմաթիվ գերիներով: Ո՞վ կարող է պատմել մայրերի և զավակների՝ անօրեն զավթիչներից կրած աղետները, նրանց հայրերի ու եղբայրների անողորմ կոտորածը: Սրանք, որ այսպես զորացան այն կողմերում, երկարատև պաշարումից հետո գրավեցին նաև Երևան մայրաքաղաքը և ողջ բնակչությանը սրի մատնեցին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

«Դրանից հետո, Վիրքը լցնելով արյունով, նրանք դարձան Այրարատ աշխարհի վրա: Այստեղ, ճակատ առ ճակատ պատերազմ մղելով Երևանի հողաշեն ամրությունների, ինչպես նաև նրա բարձրաբերձ ամրոցի և դղյակի դեմ, նրանք հանդիպեցին բերդում ամրացած պարսիկների, ինչպես նաև դրա շուրջ ամրացած Յայոց ազգի ընդդիմությանը, որը շատ հզոր եղավ: Այս ամենը տևեց մոտ երկու ամիս՝ մի քիչ ավել կամ պակաս» (Ղուկասի Ղալի «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա օսմանցիների թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ամնեղ III-ը – Մ.Ֆ.), որ մինչ այդ գրավել էր Տփղիսը, երեք ամիս շարունակ պաշարեց Երևանի բերդը: Վերջինս գերելարեց շրջակա գյուղերի բնակչությանը և տեսնողների համար դա մեծ աղետ էր՝ լրիվ գերի բռնեցին: Եվ ահա բերդում գտնվող պարսից զորքը, չնայած դա այդքան էլ իր սրտով չէր, ակամա հանձնվեց, բանգի անտեր էր մնացել: Իրոք, Միգրեիզողին (Փիլզանների խանության իմամալի խան Միր-Վեյը – Մ.Ֆ.) այդ ժամանակ Շոշում էր իշխում, իսկ պարսից արքայի (Սեֆյանների շահության շահ Հուսեյնի – Մ.Ֆ.) որդին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.) էլ Սաշաթում էր» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Նույն օրը լուր եկավ, որ օսմանցիները գրավել են Երևանը և զբաղեցրել են ողջ այդ շրջանը մինչև Նախիջևան, սակայն այս լուրը դեռևս իր հաստատանքն է սպասում» (Պետրոս Դ՝Արագիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ թուրքերը ներխուժեցին Արարատյան երկիր» (Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 10):

«Այդ տարի օսմանցիները գրավեցին Երևանի բերդը, շատ կանանց և մանուկների գերեցին ու բազում մարդիկ մեռան՝ ոմանք սրով, ոմանք էլ մահվամբ: Այդ ամենի արդյունքում երկուրդ, սպառնալիք և մեծ ավերածություն եղավ Յայոց աշխարհում» (Ամանուն «Հիշատակարան 1724 թվականի»):

«Այդ տույն թվին օսմանցիների զորքը եկավ Երևանի վրա և հուլիս սաստիկ պատերազմեց, որից հետո գրավեցին բերդը, ընդ որում, մինչ պարսից զորքերը կհասնեին, օսմանյան զորքերը ցրվեցին շրջակա գավառներում ու Յայոց խեղճ ազգից շատերին կոտորեցին և գերեցին» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1172 թվականին թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ամնեղ III-ի – Մ.Ֆ.) հրամանով Վան եկան Ամասիայի, Ուռնայի, Չանգրի և այլ փաշաներ՝ իրենց զորքերի ու հեծելազորների հետ միասին: Արդուլասի փաշան վերցրեց սրանց բոլորին, նրանց զորագլուխ և սերաթյար եղավ ու նրանք գնացին Պարսկաստանի վրա՝ գրավելով... Երևանը» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1172 թվականին Սարու Մուստաֆա փաշան գրավեց Երևանը և հասավ մինչև Չանգրի, երբ օսմանցիները անչափ զորացան» (Ղուկասի Նուլկեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դառն ու դժբախտ ժամանակներ են, բանգի օսմանցիները պատերազմով գրավեցին Էջմիածինը» (Հակոբ Թեքաթեցի «Հիշատակարան 1724 թ-ի»):

«Յայոց 1173 թվականին օսմանցիները գրավեցին Երևանը» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1759 թվականի»):

«Յայոց 1175 թվականին Էարիֆ Ամնեղ փաշան, որին ասում էին, թե հայ էր և գաղտնի քրիստոնեություն էր պաշտում, բազում զորքով եկավ ու գրավեց Երևանը, սակայն հոգ տարավ Էջմիածին և սրբազան կաթողիկոսի մասին» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Նրանք գրավեցին Երևանը» (Մարտիրոս խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Դիարբեքլի կառավարիչ Արիֆի Ամնեղ փաշան, որին օսմանյան արքունիքը սերասթյար էր նշանակել, շուտով ավելի նշանակալի ռազմական գործողություններ ձեռնարկեց: Այս զորապետ... անցնելով Արաքսը, 35.000 հոգանոց բանակով մտավ Երևանի նահանգ: Դժվար է բառերով խոսել այս ներխուժման հետևանքով թուրքերի կողմից կատարված զազանությունների և այլ ոճրագործությունների մասին: Ծանապարհին գտնվող բոլոր գյուղերն և ավաններն ավերվեցին ու կողոպուտի ենթարկվեցին, ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս սեռից վերցված գերիների թիվն էլ այնքան մեծ էր, որ Էջմիածին կաթողիկոսների՝ Պարսկաստանի հայերին ուղղված նամակներում հայերից գերեվարյալների թիվը հասցված է մինչև 30.000 հոգու: Այս բարբարոս թշնամական արարքներից հետո, որի նպատակը, հավանաբար, թշնամուն ահաբեկելն էր... նա հասավ նահանգի մայրաքաղաք Երևանին և պաշարեց բաղաբը: Այս բաղաբը, որը Պարսկաստանի ամենակարևորագույն հեմակետն է Հայաստանում, գտնվում է Արարատ լեռից ընդամենը հինգ-վեց վերստ հեռավորության վրա: Ինչպես տեսանք, հունիս ամսվա 30-ին էր, որ օսմանյան բանակը երևաց այս բաղաբի պատերի տակ: 100

հրանոթներից բաղկացած հրետանին գործի դրվեց, շուտով թուրքերին հաջողվեց ճեղք առաջացնել խոցելի ամրությունների մի մասում և սերաբայարին թվաց, թե հիմք ի վիճակի է կայագործին պարտության մատնել, սակայն նա այնտեղ հանդիպեց չնախատեսված դժվարությունների: Չնայած նրա գործերը կռվում էին քաջաբար, սակայն հանդիպեցին այնպիսի համառ մի դիմադրության, որը նրանց շփոթեցրեց: Թուրքերը նույնպիսի դիմադրության հանդիպեցին նաև այլ մասերում: Երեք անգամ ողջ բանակը դիմեց գրոհի և սպանվածների թիվն այս գրոհների ընթացքում այնքան մեծ էր, որ օղբ զարշառությունից ապականվեց: Չորսպետը ստիպված եղավ նրանց թաղելու համար երեք օրվա զինադադար խնդրել: Կուտայի բանակի գալուստն և բանակին միանալը սերաբայարին հնարավորություն տվեց ևս մեկ անգամ փորձելու բախտը...: Նա չորրորդ ընդհանուր հարձակման հրաման տվեց, սակայն թուրքերը սասանվեցին, որովհետև ավելի շատ կորուստներ ունեցան, քան նախորդ բոլոր հարձակումների ժամանակ: Այս պաշարումը յուրայիններից ավելի քան 20.000 մարդ խլեց, որոնք մահացան ռազմի դաշտում կամ օդի ապականումից: Թուրքերը անվերջ համալրումներ էին ստանում և 8.000 ռուսներ մոխրի էին վերածել քաղաքի մի մասը, սակայն կայագործը, ինչպես միշտ, համառորեն դիմադրում էր և ոչ մի առաջխաղացում չէր նկատվում: Երբ երկարատև այս անհաջողությունն ի վերջո զինվորներին ստիպեց բացահայտորեն հրաժարվել հետագա մարտերից և բարձրաձայն հայտնել իրենց մտադրությունը ղեկավարությանը, եզիպտական օգնական գործերի ժամանումը փոխեց գործերի ընթացքը: Եզիպտական զորախմբերը իրենց օրինակով և խոսքով կարողացան հետ պահել երեքուր բանակը: Իր հերթին, Երզրումի կառավարիչ Սարի Մուստաֆա փաշայի կողմից սեպտեմբերի վերջին զգալի օգնական ուժեր բերելուց հետո զինվորների շրջանում տիրող ահին և տրտուկեղ վերջ տրվեց ու խնդիր դրվեց հարձակումը հաջողությամբ ավարտին հասցնել: Այդքան մեծ և այդքան հաճախ օգնական ուժերի երևալն ի վերջո վախճեցրեց տեղում հրամայող խանին: Պակասում էր սննդամթերքը, մեծ թվով զինվորներ և բնակիչներ էլ մահացել էին թշվառությունից, հիվանդությունից կամ գեները: Այնու շահ Թահմասայի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ II-ի – Մ.Ֆ.**) մասին խոսք չէր լինում և նրանից ոչինչ չէին սպասում... Այս համաճարմենքը... խանին ստիպեցին անձնատուր լինել...: Նա իր ներկայացուցչին ուղարկեց բանակցությունների և, որոշ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո, համաձայնություն կայացավ: Որոշվեց, որ կայագործը և նրա հրամանատարական կազմը միանգամայն ապահով կարող են զնալ մինչև Ղարադաղի սահմանը, իսկ ամրոցի բնակիչները ու նրանք, ովքեր ապաստան էին գտել այնտեղ պաշարման ժամանակ և ոչ մի մասնակցություն չէին ունեցել քաղաքի պաշտպանությանը, կարող էին դուրս գալ ամրոցից ու բնակվել Երևանի իրենց Նախկին բնակավայրում, ընդ որում նրանցից և ոչ մեկը կարող է չանհանգստանալ ոչ իր անձի և ոչ էլ ունեցածքի համար» (Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»):

«Թուրքական բանակի մյուս թևը, որ Պարսկաստան մուտք գործեց Երևանի կողմից, այս վայրը գրոհով գրավեց առաջին իսկ հարձակումից: Կոտորվեցին 30.000 հայեր: Պաշարված բերդը դիմադրեց երկու ամիս...: Միջևբերդը դիմացավ երկու ամսվա պաշարմանը, որի վերջում Հայոց պատերազմի միջնորդությանը անձնատուր եղավ» (Սազրեդե «Ճանապարհորդություն»):

«Այդ ժամանակամիջոցում Զորափայլի փաշան միացավ օսմանյան բանակին: Սա սերաբայարին իր բախտը մի անգամ ևս փորձելու վճռականություն տվեց: Սեպտեմբերի 10-ին նրա հրամանով սկսվեց չորրորդ ընդհանուր հարձակումը, որն այս անգամ, սակայն, բերեց ավելի ծանր կորուստներ, քան նախկինում եղած որևէ գրոհ» (Jonas Hanwey, Op cit, p. 212):

«Զորափայլի փաշայի բերած թարմ համալրումները բարձրացրին թուրքերի ընկճված տրամադրությունը: Սրա արդյունքը եղավ այն, որ սեպտեմբերի 6-ին թուրքերը դիմեցին ևս մեկ և ամենապարտադիր բնույթի հարձակման: Այս անգամ էլ, սակայն, այն ձախողվեց և թուրքական որոշ զորամիավորումներ, զարհուրած իրենց կրած կորուստներից, խռովություն բարձրացրին» (Lourence Lokhart, Op cit, p. 261):

«1724 թվականին սերաբայարը գնաց Երևանի վրա: Նա գրավեց Երևանի բերդը և Երևանի Ալի-դուլի խանին (**Երևանի խանության խան Մեհրալիին – Մ.Ֆ.**) դուրս հանեցին այնտեղից: Սա Տիգիաշվիլիների տոհմից էր և ահա փաշան նրան պատվեց, համաձայնեց ընդունել նրա խնդրանքը, պարզապես ու բաց թողեց շահի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասայ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ, որն այդ ժամանակ կրոնքիցում էր» (Սեֆևիա Չիեիծե «Թագավորների պատմությունը»):

«Աստծո կամքով Երևանը Օսմանյան սուլթանական երկրին միացնելը Նորին Վսեմության փառիշտի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) ցանկությունն էր: Այդ կողմից արշավելու համար Նշանակվեցին Դիարբեքի Եյալեթի գեամեթի և թիմարի տերերը, ինչպալ Եյալեթի լիվաների մուխասարիֆները, Անարդուի վայի վեզիր Օսման փաշան, Կարսի բեգլեբեգը ու այդ Եյալեթի լիվաների իրենց կանտնավոր դափուխների զինվորներով, Կարսի Եյալեթի գեամեթ և թիմարի տերերը, աջ ու ձախ զինվորները, Սկագի բեգլեբեգի Ռիզվադագադե-Սելիդ-Մուհամմեդ փաշան իր կանտնավոր դափու-խալթի զինվորներով, Եյալեթի գեամեթ և թիմարի տերերով, Մարաշի Եյալեթի գեամեթ ու թիմարի տերերը, Խուդավենդիկյար սանջակի Նախկին մուխասարիֆ Էրաբեքի փաշան, Մամալի-Օրլու-Օմեր փաշան, Չորումի սանջակի մուխասարիֆ Ալի փաշան, Աղսարայ սանջակի մուխասարիֆ Արսլան փաշանգադե Մուհամմեդ փաշան իր դափու-խալթի զինվորներով, Բայազետ սանջակի Մահմուդ-բեկը իր դափու-խալթի զինվորներով, ինչպես նաև ցեղերի ու աշիրեթների գլխավորները: Այնտեղ էին նաև 1.000 մարդ սիպահ և զինակիր, 27.000 ենիչերի ու ենիչերիների օգնական զինվորներ, 2.500 ցեբեջի, հրանոթածիգ և հրանոթի կառավար, ընդամենը 60.000 հոգուց ավել հաղթական զինվորներ: Վսեմափայլ վեզիր Արիֆ-Ահմեդ փաշան, որ առաջ Դիարբեքիի վայից էր եղել և ներկայումս Տիգիսի պաշտպանության պաշտոնում էր գտնվում, զինվորների վրա սերաբայար Նշանակվեց: Տիգիսից շարժվելով՝ վերոհիշյալ վեզիրը բանակի հետ միասին Արիֆա-Չայ կոչված վայրում կանգ առավ և բնակություն հաստատեց: Այդ ժամանակ տրոնակալն զինվորներից Զեմալի-Մուստաֆա-Աղայի միջոցով սուլթանով սուլթանով հրամայել էր անմիջապես մեկնել դեպի Նշանակված վայրը և մի օր առաջ Երևանի բերդը գրավել: Սուլթանական ֆերմանով Երզրումի բերդից 10 հատ պաշարողական հրանոթ, 30 հատ «շահի» տեսակի հրանոթ և նրանց մոտ ծառայության Նշանակված պատերազմների մեջ կոփված հրանոթածիգներ նվիրական Շարան ամսի 2-րդ օրը, Աստծուն ապավինելով, այդ տեղից շարժվեցին ու, 7 մերիքել անցնելով, ուղղվեցին դեպի Երևան: Երբ հասան Զարբան-Սարայ կոչված մենգիլը, մի փորձառու անձնակորության միջոցով Երևան ուղարկեցին ողորմած սուլթանի՝ Երևանի բնակչության անձի և ինչքի ապահովությունը երաշխավորող գրություն և բանակի կադիասքների կողմից կնքված ու հաստատված տերունական հրամանի օրինակի պատճենը, ինչպես նաև իրենց կողմից գրված նամակը: Շրջակայքում և մոտ վայրերում գտնվող ցեղապետները, Երևանի բերդի դրոշակակիր Մուհամմեդ-Չաման-բեկը և խալիֆա համարվող Ուլեքիխեի վարդապետները եկան ու հպատակություն հայտնեցին, երբ բոլորն էլ մեծ պատվով և խոստումներով ընդունվեցին: Հիշյալ ամսի 13-րդ օրը Բայազետի սանջակի մուխասարիֆ Մահմուդ փաշան, Թուրքաբ-Ղալայի բեկ խալիֆ-բեկը և Զորափայլի բեկերը միացան բանակին և իսլամական զինվորները մեծ ուժով եկան ու ամրացան Երևանի բերդի առաջադիր մասերում: Բոլոր զինվորների, մասնագետների և ղեկավարների խորհրդակցությանը դրվեց այն հարցը, թե ո՞ր կողմից է ավելի հարմար բերդի պաշարում: Պարզվեց, որ, եթե հանգուցյալ դրախտաբնակ դագի սուլթան Մուրադ խանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուրադ IV-ի – Մ.Ֆ.**) անցած անգամվա կողմից սկսվի պաշարումը, ապա բանակին օժանդակություն և պաշար հասցնելու ճանապարհները կորելու գործում Չանգի գետը ուժեղ միջոց կլինի, հետևաբար նպատակահարմար նկատվեց պաշարումը սկսել գետի մյուս կողմից: Զեմալեքցին ինչպալ գետի մյուս կողմում խրամատներ փորելու գործը և, նույն գիշեր էլ խրամատների մեջ մտնելով, հրանոթի ու հատուքիցների համար ամրություններ պատրաստեցին: Հաջորդ չորեքշաբթի օրը սկսեցին մարտը, որի հետևանքով բազմաթիվ զոհեր սպանվեցին, իսկ իսլամական զինվորների ավազներից էլ դեպի երկինք բարձրացավ Թուրքացի Բաշի Աբդուլլահ-Աղայի արծվային հոգին, որով նա արժանացավ նահատակության փառքը նվիրական աստծոնանին: Հիշյալ քաղաքը, մեկը մյուսից 35 քալաչափ տարածությամբ երկու ամիսկուր և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված, ուստի նրա պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի գրավման հետ, սակայն քաղաքի արվարձանի երկու կողմի քաղաքառու լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Չանգի գետը արվարձանի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին: Հիշյալ ամսի 5-րդ ինգաշաբթի օրը Զուրդիստանի հետևակ զինվորները և սերաբայարի աֆղանական զորամասն ու հրացանակիրները կոկորդիլոսի նման ինչպալ գետն անցան, մյուս կողմից էլ ենիչերիները և նրանց զինակիրները որոշ մարտ ժողովրդի անցած կամրից անցան, մի մասն էլ, համաձայն «Թող ջուրը բեզ տանի, բայց մի վստահի տմարդի կամրիցին» ասացվածքի, զինվորական կարգով կոկորդիլոսի նման գետից անցան: Երկու ժամվա ընթացքում նրանք 10.000 հոգու չափ զոհերից արդ ճարակ դարձրին և ողջ արվարձանը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին ու մաքրեցին: Բացի այդ, նրանք ժողովրդից 10.000-ից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին, երբ հաղթական զինվորները բազմատեսակ ավարի տիրացան: Հաղթական բանակի դեպի Երևան գնալը և իսլամական բանակի շարժման ուղղությունը որոշվելուց հետո, արվարձանի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին և պարիսպների շրջակայքը շուրջանակի ազատ հրապարակի վերածվեց: Այդ վերադր հաղթական բանակը կարողացավ քաղաքի այդ մասը գրավել և, այն իբրև հիմք ընդունելով ու վերոհիշյալ վայրերում խրամատներ փորելով, այսպես դասավորվեցին: Ստամբուլի դռան դիմաց կանգնեց սերաբայար փաշան, նրա ձախ կողմում՝ Անարդուի վայր, վեզիր Օսման փաշան, նրա մոտ՝ Կարսի վայր Էրաբեքի փաշան, որից աջ կողմում էլ՝ ենիչերիները: Բերդի հարավային կողմը քաղաքառու լինելու պատճառով մոտակայքում խրամատներ փորելն անհնար էր և Ղարափաթի Զաթիյի վայր Օմեր փաշան, խրամատներ փորել ձեռնարկեց Չանգի գետի մյուս կողմում: Սերաբայարի խրամատներում 4 հատ պաշարողական հրանոթ և 10 հատ «շահի» տեսակի հրանոթ դրվեց, իսկ Անարդուի խրամատներում՝ 3 հրանոթ և 6 կարճափող հատուք: Բացի այդ, ենիչերիների խրամատներում 2 հատ պաշարողական հրանոթ և 3 հատ «շահի» տեսակի հրանոթ դրվեց, իսկ Օմեր փաշայի խրամատներում էլ 2 հատ կարճափող հատուքից դրվեց: Այդ ձևով ձեռնարկվեց պաշարման ապահովումը: Հաջորդ օրը,

բերդի ներսից մի քանի մարդիկ դուրս գալով, պաշտպանություն և ժամանակ խնդրեցին: Սերապետ փաշան փառիշահական գրություն էր ուղարկել, սակայն այնուհետև անհավատ ռաֆֆներն իրենց խոստմանը և պայմանին հակառակ էին վարվել ու ենիչերիների թևին միանգամից երկու հազարի չափ հրացաններ էին արձակել, փառիշահական բանակն էլ իր հերթին սկսել էր կռվել, հրանոթ և հատրիք էր արձակել: Յիշյալ ամսի 17-րդ օրը Անադոլուի վայի Օսման փաշան իր դպիի-խալթի և էյալթթի զինվորներով բանակին միացավ: Այդ հանգամանքը բերդի ներսում գտնվող սատանայական մարդկանց մեծ հուզում և սարսափ պատճառեց: Ամսի 20-րդ օրը նորից մարդիկ եկան և աման խնդրեցին, սակայն նրանց խոսքերի բացարձակ սուտ լինելը նույն օրն իսկ պարզվեց: Յաջորդ օրը երևանի ժողովրդի պատվավոր անձերից Ջաֆար-բեկը, Ալի-Ղուլի-բեկը և երեք այլ անձիք եկան ու սերապետի հետ խոսեցին: Նրանք հարթական բանակի Տփղիսում իրենց խոստման և պայմանագրին հակառակ ընթացքը իբրև օրինակ հիշելով հայտնեցին, որ ժողովուրդը վախենում է: Բերդի հանձնման իբրև սկզբնական պայման առաջարկեցին խրամատներից ենիչերիների դուրս գալը: Սերապետը, հայտնելով, որ բերդի ազատագրումից առաջ ենիչերիների շարժումն և հարձակումը տերունական օրենքին հակառակ է, մերժման պատասխան տվեց: Սրանք, իրենցից մի քանի կարևոր անձիք թողնելով, բանակցության համար դեպի քաղաք շտապեցին, սակայն դրանց բանակցությունն էլ երկարատև չեղավ և առաջվա պես կռիվները վերսկսվեցին...: Յիշյալ ամսի 25-րդ օրը նրանց խնդրանքով ամանի գրությունն ուղարկվեց և հետո եկած երևանի ավագանիից Նազիր-Մուհամմեդ Մեհդի-բեկը, Իմամ-Ղուլի-բեկը, Մուհամմեդ-Չաման-բեկը, Միրզա Մուհամմեդ-Ռիզան և Աբդուլ-Բերիսբեկը նախապես ենիչերիների աղայի փոխանորդի, իսկ հետո էլ ուղղակի աղայի միջնորդությամբ արժանապատ փաշայի ընդունելությանը: Սրանք ևս խրամատներից ենիչերիների դուրս գալու մասին առաջարկություն արին, ընդ որում, քանի որ նրանցից շատերի եղբայրներն ու որդիները շահագործ Թահմասպի (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ պատանդ էին, խնդրեցին այդ կերպ վարվել, մինչև նրանց որևէ կերպով ազատվելու լուր ստացվելը: Այս առումով նրանց իրենց համար ժամանակ կորզելու մասին անտեղի առաջարկ և խնդրանք ներկայացրին: Այդ պատճառով նրանց հետ ուղարկվեցին և վերադարձին դեպի քաղաք: Սերապետի կարգադրությամբ նորից մի քանի օր կրակը վերսկսվեց...: Կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան: Չուլբադա ամսվա սկիզբը Պաշ-բեկությունի դիմաց գտնվող Թեյլի թաքի անունով մեծ ամրության ներքնում փորված և պատրաստված անցքը առավոտ վաղ կրակի տվին, բայց, որովհետև կրակը պարսպի վրա չափեց, ամրության խորտակման ազդեցությունը անզգալի եղավ: «Անցքը պայթեց» ասելով մարդիկ հարձակման անցան և ենիչերիներից 50-60 հոգի վիրավորվեցին ու նահատակվեցին: Յիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ շահագործ կողմից երևանի խան Նշանակվանալ և Մուստաֆա-Ղուլի փաշան բազմաթիվ ղզբաշ զինվորներով շարժվում է երևանի ուղղությամբ: Բայազետի սանջակի մուրասաարդի՝ Սահմուդ փաշան և Ալաշկերտի-բեկ հալիլ-բեկը, ինչպես նաև Զորաստանի մյուս բեկերը դուրս եկան ղզբաշներին դիմավորելու ու, Աստծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար, բանակի զինավորներին զինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի Նախիջևան: Նույն ամսի 20-րդ օրը նորից անցքը պատրաստ էր և ընդհանուր համաձայնությամբ որոշվեց հարձակման անցնել: Անցքը կրակ տրվեց, բայց այն փողոկների անփութության պատճառով այդ անգամ էլ նրա ազդեցությունը չցնչի եղավ: Արդյունքում «Անցքը պայթեց» ասելով հարձակման անցած գորագնդերից և Օսման փաշայի կողմից արձակված հրանոթներով պարսպի վրա բացված անցքի ուղղությամբ առաջացող ալայ բեկերի զորամասերից 260 հոգու չափ կտրիճներ նահատակվեցին, որի արդյունքում նրանք ստիպված եղան նորից դեպի խրամատները վերադառնալ: Յաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ բարձրյալն Աստծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավել է: Օսմանյան սիպահները շատ հաջողված, իսկ երևանի բնակչությունը գրավման վախից սրտաբեկ եղավ: Պաշարումը և պատերազմական գործողությունները մոտավորապես մի ամիս շարունակվեցին, երբ սերապետից ստացված հրամանագրում հայտնվում էր, որ ենիչերիների՝ քաղաքի մոտ երկար ժամանակ զրկված դրության դատապարտված լինելը և երկարատև պաշարումին տոկալը դժվարին իրավիճակ է ստեղծել: Իրոք, զինվորներին մի մասը կորցրել են իրենց հաստատակամությունն և վճռականությունը ու փախուստի դիմելու դիտավորությունն են ցույց տալիս և, բացի այդ, շատ գործածելու հետևանքով հրանոթների բերանները բացվում են: Ավելին, ըստ երևույթի պաշարումը երկարատև լինելու պատճառով ռազմավթերն ու վառոդը ևս կարող են չբավականանալ, իսկ նորը հայթայիտ անհնար է: Թեև նման հուսահատական խոսքերը կարող էին այն ստակավորությունը թողնել, որ նպատակի իրականացումը մեծ դժվարությունների հետ է կապվում, սակայն կարող և Պլատոնի նման ուշիմ ու վեժ սարդաբլուր պատմական և աշխարհագրական բազմաթիվ գրքերի ընթերցումով ծանոթացել էր շրջապատի մեղիքներն ու տարբեր երկրների գործերի և դեպքերի հետ...: Այդ ժամանակ լուրեր էին հասնում, թե շահագործ Թահմասպի՝ արքայական գահում անստատ չլինելու պատճառով Իրանի երկրում խռովությունները ծայր սատիճակ են հասել: Այդ պատճառով սերապետը, որ նախապես հակամետ չէր գործը հեշտ և թեթև համարելու, այժմ մշտապես հետամուտ էր փող ու ռազմավթեր ձեռք բերելուն և հարթական բանակին նոր օգնական ուժեր ապահովելուն: Նախապես դեպի Թավրիզ ուղարկվելու համար նախատեսված զինվորներին, նկատի ունենալով կարևորության և առաջնության աստիճանը, հրամայվեց, իբրև օժանդակ ուժ, ուղարկել երևանը գրավելու համար Նշանակված բանակին միանալու: Արդյունքում 3.000 ընտրյալ եգիպտական կտրիճ զինվորներ, Չուլիջա ամսի 4-րդ չորեքշաբթի օրը հասան և բանակին միացան: Այդ օժանդակ ուժերի տեղ հասնելը պաշարման երկարատև օրերի և պատերազմական դժվարությունների պատճառով մեծ տանջանքների ենթարկված իսլամական զինվորներին նոր կյանք ու մեծ ուժ տվեց: Եգիպտական զինվորները, Անադոլուի զինվորների խրամատները մտնելով, սկսեցին հերոսաբար կռվել, նրանք սկսեցին գիշեր-ցերեկ հրանոթի և հրացանի պատրաստությամբ զբաղվեցին: Այդ ժամանակ երկու տեղից փողոված և լրացված անցքերի մասին ղզբաշները գիտեին, ուստի ստիպված այդ խրամատները բանդեցին և դեկավարները, այլ միջոցներ գտնելու համար, խորհրդակցություն հրավիրեցին: Այդ օրը՝ Չուլիջա ամսի 6-րդ օրը, եղանակը խիստ վատ էր: Բացի այդ, կռվի և պատերազմի պատճառով իսլամական զինվորների ենթակա եղած հիվանդությունները ու դժվարությունները կառավարությանը լավ հայտնի և պարզորոշ լինելու պատճառով փառիշահական հատուկ գրությամբ նրանց կորով ու եռանդ տալու անհրաժեշտություն գգացվեց: Ստացվեց Վսեմ սարդագամի չաղարներից Բույս Պասան-աղայի միջոցով ուղարկված սրտառու և ոգևորիչ տերունական գրությունը ու այն բոլորի տեղակայությամբ կարդացվեց: Դրանից հետո ընդհանուր համաձայնությամբ գրի առնված խնդրագրում նրանք հայտնում էին. «Վսեմ փառիշահին ի սրտե աղոթք և գովասանք: Մենք բոլորը, Նորին Վսեմություն փառիշահի սիրուն պատրաստ ենք մեր գլուխն և հոգին տալ ու, մինչև երևանը չգրավենք, մի քայլ անգամ հետ չենք շարժվի»: Այդ ասելով սկսեցին հողը փորել...: Յիշյալ ամսի 26-րդ օրը եգիպտացիներից 300 հոգու չափ քաշեր, կառուցված ամրության անցքից բերդի վրա բարձրանալով, դրոշակ կախեցին և, ղզբաշ զինվորներին հոգևած ու քնած վիճակում գտնելով, սպանեցին երկու աշտարակի պահապաններին: Դրանից հետո, երբ հարթական զինվորների ենիչերիների զինակիրների մի քանի ջոկատ նկատեցին նրանց՝ 3-րդ աշտարակը հասնելը, բարձրաձայն մարդակնքով դեպի բերդը բարձրացան: Նկատելով նրանց՝ ղզբաշ զինվորները հարձակվեցին եգիպտացի զինվորների վրա, իսկ վերջիններս, այդ բանին անտերույակ, նրանց դեմ առ դեմ ելան, որի արդյունքում նրանցից 300 հոգու չափ զինվորներ սպանվեցին, իսկ եգիպտացի զինվորներից էլ 200 հոգի վիրավորվեցին ու նահատակվեցին...: Այդ ցավալիք դեպքը թուլացրեց կրտսսեր զինվորների հավատը և ձգձգեց պատերազմը ու, ավելի սաստիկացնելով դժվարությունները, հարթական զինվորներին ամրակուր բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց: Այդ պատճառով փառիշահական ֆերմանով հրաման տրվեց Տփղիսում գտնվող Էրզրումի վայի վեզիր Յաջի-Մուստաֆա փաշային, որ նախապես ծառայել էր Ըրզրումի և Ըսմախիի շրջանում, ևս սա իր վիսլիթի զինվորներով անմիջապես շարժվեց դեպի երևան: Վերոհիշյալ վեզիրը մեծ արագությամբ շարժվեց և ամսի 29-րդ օրը իր բանակը հաստատեց տերունական բանակի շրջակայքում: Սրանով ևս բանակի զինվորներին երկու անգամ ավելացրեց և ուժեղացրեց: Յիշյալ վեզիրը, սերապետ փաշայի և ենիչերիների միջև գտնվող խրամատներում ամրանալով, կատարյալ հաստատակամությամբ կռվի ու մարտի անցավ: Յիջի 1135 թվականի նվիրական Մուհառամ ամսի 2-րդ օրը երևանի ավագանիից Նազիր Մուհամմեդ Մեհդի-բեկը, Մեջնուն-բեկ-օղին և Մուհամմեդ-Չաման-բեկը, ինչպես նաև քյասիբների աղան, տերունական բանակում ենիչերիների աղա Աղա Մուհամմեդ-շահի մոտ գալով, հիշյալ աղայի հետ միասին վերոհիշյալ Յաջի-Մուստաֆա փաշային ներկայացան, հպատակություն հայտնելով աման խնդրեցին և բերդը հանձնելու համար 20 օր ժամանակ ուզեցին: Վեզիրը պատասխանեց. «Ձեր անձի, ինչքերի և ընտանիքի պաշտպանությունը բոլորս երաշխավորում ենք, սակայն երեք օրից ավելի ժամանակ տալը, տերունական ընդունված կարգերին հակառակ լինելով, անկարելի է, 20 օր տալը՝ առավել ևս: Միայն կարող ենք սերապետ փաշայից 5 օրվա ժամանակ խնդրել: Ըստ նույն կարգերի, միայն բերդի վրա սպիտակ դրոշակ բարձրացնելուց հետո բանակցության դուռը բաց կթողնենք»: Այդ մերժողական պատասխանի վրա հաջորդ օրը նրանք դիմեցին սերապետ փաշային, նա ևս նույն պայմանները առաջարկեց, սակայն վերոհիշյալ վեզիրը և ենիչերիների աղան խնդրեցին, որ երկուսն էլ օր ևս ավելացվի: Սերապետը. «7 օր ժամանակ կտանք, ավելին իրավունք չկա» ասելով խոսակցությունը վերջ տվեց և կռիվը նորից սկսվեց: Ամսի 4-րդ օրը Ըեյս ուլ-իսլամ կոչված Յուսեյն Էֆենդին, իբրև բոլորի ներկայացուցիչ, առաջարկեց. «Շահագործի մոտ գտնվող մեր պատանդները ազատելու համար գնե՛ք 15 օր ժամանակ պետք է տալ», սակայն սերապետ փաշան. «7 օրից մի վայրկյան անգամ ավելի իրավունք տալու հնարավորություն չկա» վերջնական պատասխանով նրան հետ վերադարձրեց: Փառիշահական բանակը եգիպտական զինվորների և Էրզրումի վայի էյալթթի զինվորների գալուց հետո մեծ ուժ ու կրով էր ստացել, իսկ երևանի բնակչությունը, շահագործի և Գանձակից իրենց սպասած օգնական զինվորների ու պաշարի գալուց հուսահատ լինելով, հիշյալ ամսի 8-րդ օրը նորից, պատգամավոր ուղարկեց Յիշյալ Յուսեյն Էֆենդիին, Մեջնուն-բեկ-օղիին, Նազիր-Մեհդի-բեկին, Մահմուդ-Չաման-բեկին և քյասիբների աղային: Սրանք սերապետ փաշայի և Յաջի-Մուստաֆա փաշայի հետ բանակեցին ու հաշտության պայմանները որոշեցին: Յաջորդ օրը սերապետ փաշան իր ներկայությամբ դիվան կազմեց, հրավիրեց և տերունական կառավարության կողմից ստացված փառիշահական երդմագրի հետևյալ բովանդակությունը ծանուցեց. «Երևանի ժողովրդին անձի, ինչքի, ընտանիքի ու երեխաների

ապահովություն է տրվում, բանակի զինվորներին և այլոց թույլ չի տրվում գրավել այգիները, պարտեզները, խանութները, խաները, բաղնիքներն ու քաղաքները, շահի իշխանության ժամանակ վճարված տուրքերից ավելի տուրքեր չպիտի պահանջվեն, Երևանի բնակչությանից ուրիշ վայր գաղթել և տեղափոխվել ցանկություն ունեցողներին արգելեց ցույց չպիտի տրվի, տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին իրենց ինչքերը փոխադրելու համար բավականաչափ բեռնակիր կենդանի պիտի տրամադրվեն, Չեքարիի, Կաշարիի, Բիյաթիի և բաղաթից դուրս ապրող այլ ցեղերին իրենցից բեկեր պիտի նշանակվեն, եթե նրանք որևէ ոճրագործության տեղիք տան, արժանի պատիժը պիտի ստանան, իսկ հավատարմություն և շիտակություն ցույց տվողները պետք է իրենց տեղում մնան և պաշտպանության համար պետք է մարդահամար տեղի ունենա»։ Մուհառամ ամսի 14-րդ օրը կարդացվեց և բոլորին հայտնվեց ինչպիսիքի կողմից բերող իր հրամայի և ռազմավթերքի պահեստներով հանձնելու, միևնույն խոստացված օրը որպես պատանդ ենիչերիների աղայի փոխանորդի մոտ ապրելու մասին գրի առնված համաձայնությունն ու պայմանագիրը։ Բանակի ղեկավարներն և սպաները իրենց համաձայնությունը ու հավանությունը հայտնեցին վերոհիշյալ պայմանագրի կետերին։ Երաշխավորություն համարվող պայմանագիրը ստորագրեցին և վերոհիշյալ ավագանուն, իբրև պատանդ, ենիչերիների աղային հանձնեցին, որոնք ուղարկվեցին ենիչերիների խրամատը։ Հետո Երևանի խան Հաջի-Ալի-Ղուլի խանը, հատկապես իր կողմից Փանձակի և Տիդիսի բնակիչներից իբրև հյուր բերդում գտնվողների կողմից խնդրանք և դիմում ներկայացրեց, որով նրանք ամսի 14-րդ օրը սերասքեր փաշայի հետ տեսակցություն էին խնդրում։ Սերասքեր փաշայի կողմից հատուկ սարքով զարդարված ծնույզ ուղարկվեց խանին։ Հիշյալ խանը, բերդից դուրս գալով, սերասքեր փաշայի հետ մի քիչ խոսելուց հետո վերադարձավ բաղաթում հատկապես իր համար պատրաստացած պալատը։ Հաջորդ օրը՝ Մուհառամ ամսի 15-րդ երեքշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Երևանի ավագանիից 29 անձիք եկան։ Մեծ վեգիորի և իսլամական գինվորների պարագլուխների ներկայությամբ նրանցից Մուհամմեդ Կասմ-բեկը բերդի բանալիները հանձնեց սերասքեր փաշային։ Փաշան Մուհամմեդ Կասմ-բեկին և ինչպալ Հուսեյն Էֆենդիին սամույրե մուշտակ, իսկ մյուսներին էլ խալաթներ և խալաթներ, պատանդ ու հարգանք տվեց։ Սերասքեր փաշան Կասիու-խալթի և ենիչերի գինվորներին նշանակեց Ստամբուլի կողմը եղած դռան մոտ բնակվելու, իսկ Հաջի-Մուստաֆա փաշան, Օսման փաշան ու ենիչերիների աղայի փոխանորդ Մուհամմեդ աղան էլ իրենց կափու-խալթերով և էլալթի գինվորներով Թավրիզի դռան մոտ բնակվելու հրաման ստացան, որպեսզի հետամուտ լինեն պայմանագրի կետերի պահպանմանը։ Այդ բախտավոր օրում, ըստ հնագույն պաշտոնական կարգի, բանակի ղեֆթերդարի միջոցով ողջ ռազմավթերքը հանձնվեց ռազմավթերքի պետի փոխանորդին, իսկ 79 հատ հրանդեղ, իսկ 79 հատ հրանդեղ է՝ հրանդեղապետի փոխանորդին։ Երեք օր և երեք գիշեր բաղաթի բնակիչներին իրենք ու ինչքերը, կատարյալ ապահովությանը և առանց կողոպուտվելու վտանգի, փոխադրեցին դեպի բաղաթի արվարձան։ Ամսի 18-րդ ուրբաթ օրը հաղթական բանակի բոլոր վեգիորները և ղեկավարները մեծ բախտավորությամբ մտան բերդի ներքին մասը ու, հանգուցյալ դազի սուլթան Մուրադ խանի նվիրական ջամիյում կրոնական ծիսակատարություն կատարելուց հետո, գնացին դեպի խանի պալատ։ Չորամասերին խրամատներից դուրս գալու հրաման տրվեց և վերոհիշյալ Հուսեյն Էֆենդուն սամույրե մուշտակ, իսկ մյուս պատգամավորներին էլ խալաթ և այլ պատիվներ տրվեցին, որից հետո փառավոր հանդիսավորությամբ նրանք գնացին դեպի բանակը և բերդից արձակված ուրախառիթ հրանդեղի որոտը երկինք բարձրացավ» (Չելեբիզադե «Պատմություն»)։

⁶⁰¹¹ «Հրանցից մեկ կամ երկու ամիս հետո Սափի-դուլին, Ուրդուարից վերցնելով 500 մարդ, մի գիշեր գալիս ավերում է երկու հայկական գյուղ Սայիպուլում, տղամարդկանց կոտորում է, իսկ նրանց կանանց ու երեխաներին էլ գերեվարում Ուրդուար» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2)։

⁶⁰¹² «Այդ լսելով՝ Դավիթ-բեկը կանչում է իր սպարապետ Մխիթարին և հրաման է տալիս՝ գնալ ու կոտորել թուրքերի վերոհիշյալ 60 տունը Թաղամեջում։ Այդ հրամանը կատարվեց։ Հենց այդ ժամանակ էլ Դավիթ-բեկն ավարտեց բերդի կառուցումը՝ Հայկոյնով։ Դավիթը նաև հրամայում է Պապ գորպային գնալ Լևազի ձորը, որպեսզի, եթե այնտեղ մնացած լինեն թուրքական բնակավայրեր, կոտորի։ Եվ նրա հրամանով Պապը 1.500 հոգով գնաց Լևազի ձորը և ոչ մի թուրք չգտավ այնտեղ, որովհետև մնացած չէրը ևս փախան Ուրդուար։ Պապը որոնում, գտնում է շատ ինչ և այդ ամենն ուղարկում է Չվար ավանը։ Նա պահապաններ է կարգում այնտեղ, իսկ ինքը շարժվում է Վայրիվարի կողմերը, որտեղ գտնում է երեք տուն, որոնք ուրաքել էին Զրիստոյին։ Հրանց բոլորին նա կոտորում է, վերցնում է նրանց ունեցվածքը և բազում գանձ ու ավարով վերադառնում է իր տեղը, բանի որ ոչ միայն թուրքական գյուղերից, այլև Վայրիվարի կողմերի հայերից խլվել էր շատ բան։ Այսպես Դավթի գորականները շրջում էին Դափանի ողջ երկրում, հարցնում, որոնում և, որտեղ թուրք էին գտնում, սրի բաշելով կոտորում էին՝ միևնույն բոլորին Դափանից իսպառ բնաջնջելը» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2)։

⁶⁰¹³ «Եվ դրանից հետո այնպես պատահեց, որ այդ օրերին Դավթին իր զորքերի մեծ մասը ուղարկեց Բարգուշատի թուրքերի վրա և ինքը քիչ մարդկանցով մնաց Սիսական գավառում։ Նրա դեմ եկավ Նախիջևանի խանը՝ 14.000 հոգով։ Լսելով այդ մասին՝ Դավթը շտապ գործ հավաքեց Դարպասից և Սիսական տեղից, գունդ կազմեց, եկավ և հասավ նրան Նախիջևանի գետի մոտ։ Այնտեղ, երբ միմյանք բախվեցին, խանի զորքերը դիմեցին փախուստ և սրանք հետամուտ էին նրանց օրվա տասնութորոշ ժամից մինչև քսանութորոշ ժամը։ Նրանք հալածում էին և շատերին դիպալով վիրավոր դարձնում, բայց օրվա քսաներկուսորոշ ժամին բոլոր փախստականները միասին հավաքվեցին ու նորից շրջվեցին հայերի դեմ։ Վերջիններս, տեսնելով այդ հանդուգն հարձակումը, հուսալքվում են, կանգնում կամ փախչում են դեպի գետը։ Տագնապից շտապելով՝ մեկը խեղդվում էր գետում, մյուսը սրի ճարակ էր դառնում, որովհետև հետևից թռչնում ու սուրն էր, իսկ առջևից՝ հորդացած գետը։ Եվ չկար այլ ելք ու ծանալագարի։ Ուստի այդտեղ միևնույն մուծն ընկնելը սրանցից ավելի բան 1.000 մարդ գոհվեց, իսկ մյուսները փախչելով թաքնվեցին բարերի անձավներում և մնացառուներում։ Գիշերվան երկրորդ կեսին Դավթը եկավ, հասավ Սիսան, և բոլոր փախստականները հավաքվեցին նրա մոտ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1, մաս 35, 36)։

«Նույն օրը լուր եկավ, որ ղզբաշները ներխուժել են Դափան և այնտեղի հայերից խլել են բոլոր գեները, վառողը, փամփուշտները և այն ամենը, ինչ նրանք ունեին։ Այս լուրը հաստատման կարիք ունի» (Պետրոս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»)։

«Չորապետը ընդունեց Նախիջևանի հայերի մի պատգամավորություն, որը ժամանել էր կամ վրեժ ուզելու համար շահ Թահմասպից (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ից – Մ.Գ.), բանի որ այդե էին իրենց ազգակիցների մի շարք բնակավայրերը, և կամ էլ այն երկրորդից, թե մոտակայքում գտնվող օսմանյան բանակներն ավերածություններ կգործեն։ Այս պատգամավորության նպատակն էր փաշային համոզել նվաճելու իրենց երկիրը։ Շուրջված նման առաջարկից՝ այս գործարարմանատարը բոլոր բեգերին հրամայեց 12.000 հոգանոց զորքով, որին միացրեց Իբրահիմ աղայի զվարավորությանը 1.000 հոգանոց բաղկացած ջոկատը, հարձակվել։ Այս գորաշրջակառները հենց նոր էին երևացել երկրամասում, ինչ հալերը ապստամբեցին, իսկ կարծ ժամանակամիջոցում էլ պարսիկները վտարվեցին որպես մետաքսի և կերպասեղենի առևտրի կենտրոն հռչակված Նախիջևանից ու Օրդուբադից։ Այս բաղաթները կողոպուտվեցին, իսկ նրանց բնակիչների մի մասը և շրջակայքի գյուղացիները մատնվեցին ստրկության» (Յան Կրուչևսկի «Ճանապարհորդություն»)։

⁶⁰¹⁴ «Հիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ շահադեղի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ի – Մ.Գ.) կողմից Երևանի խան նշանակված Մուստաֆա-Ղուլի խանը բազմաթիվ ղզբաշ գինվորներով շարժվում է Երևանի ուղղությամբ։ Բայազետի սանջակի մուրասաթարիֆ Մահմուդ փաշան և Ալաշերտի-բեկ խալի-բեկը, ինչպես նաև Զորդաստի մյուս բեկերը դուրս եկան ղզբաշների դիմավորելու ու Աստծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար բանակի գլխավորներին գինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի Նախիջևան...։ Հաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ բարձրյալն Աստծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավել է» (Չելեբիզադե «Պատմություն»)։

«Եվ ահա, երբ Երևանի գրավումը տեսան Նախիջևանի շրջակա բաղաթների ու գավառների բնակիչները՝ Աստապատը, Ագուլիսը, Ջահուկը և Երևանի բոլոր տները, ինչպես նաև Գողթն գեղեցիկ անունով կոչվող գեղորայքցիները, եկան օսմանցիների գորապետի մոտ, վերցրին նրա դրոշը, տարան իրենց երկիր և դրեցին։ Այս կերպ հնազանդվելով՝ նրանք ազատվեցին գերեվարությունից։ Ահա այդպես այդ տարի օսմանցիները շատ հզորացան և բազում բաղաթներ գրավեցին։ Դրանք էին՝ Նախիջևանը... և այլ տարբեր գավառներ ու գյուղեր։ Նրանք անթիվ մարդկանք սուր տուներով մաշեցին։ Սրա հետ կապված մի թուրք պատմեց, թե այդ ժամանակ նա այնտեղ էր և տեսել էր կես մղոն երկարությամբ բառակուսի մի դաշտ, որը լցված էր նոր ծնված տարիքից մինչև ավելի մեծ տարիքի երեխաներով, որոնցից ոմանք լաց էին լինում, ոմանք էլ արդեն մահացել էին, ինչպես Բեթղեհեմի մանուկների հետ էր եղել, որոնց մեծ տղան Զրիստոսը փրկեց» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»)։

⁶⁰¹⁵ «Հիշյալ ամսի 18-րդ օրը Նախիջևանի գրավումով մեծ պատիվ և հռչակ վաստակած Մահմուդ փաշան Օսման-բեկի հետ միասին սերասքերի զորքերից 15 գունդ գինվորներով Նախիջևանից 20 ժամով դեպի ներս գտնվող Օրդուբադ բաղաթի դիմաց բնակված և 8.000 ղզբաշ գինվորներով Երևանին օգնության գնալու նպատակով վրանաբնակ եղած Սիպահալար Մանսուր խանի, Մուստաֆա-Ղուլի խանի և Նախիջևանից փախած անհավատ խանի վրա հարձակվեց։ Մանսուր խանը մոլորյալ սիպահներով նրան դիմավորեց և, ղզբաշ գինվորներով մեկ ժամի չափ մարտեր մղելուց հետո, Աստծո կամքով, պարտվեց։ Վերոհիշյալ փաշան, փախչողներին հետապնդելով, բաղաթ մտավ։ Բաղաթի բնակիչներ ղզբաշներին օգնության ցույց տալիս և, դիմելով դեպի հաղթողները, հպատակություն հայտնեցին։ Երջանիկ փաղիշահի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Գ.) բախտավորության շնորհիվ ինչպալ բաղաթի նվաճման և գրավման ուրախ առիթը հաղթողներին մեծ հրճվանք ու ուրախություն, իսկ պարսպում պաշարվածներին էլ՝ հուսահատություն պատճառեց» (Չելեբիզադե «Պատմություն»)։

⁶⁰¹⁶ «Լոյտները ամսի 6-ին սուլթանն Ահմեդից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթանն Ահմեդ III-ից – Մ.Ֆ.**) մի գիր եկավ հասավ փաշային, որն այն բացեց ու կարդաց, որը հրաման էր և որում ասվում էր. «Ղևա Թավրիզի վրա»: Ի կատարումն հրամանի՝ նա մինչև 1725 թվականի փետրվարի ամիսը պատրաստություն տեսավ, որից հետո եկավ և շարժվելու Թավրիզ: Սկզբում նա գնաց խոյի վրա: Երբ փաշան հասավ խոյին, պարզվեց, որ բրիտանականները մտել են խոյի բերդի մեջ, ընդ որում 4 կողմի տաշիկ գողտացիներն էլ, որ մինչև 10 գյուղ էին կազմում, ևս եկել ու մտել էին խոյաբերդ: Երբ փաշան հասավ, հայերը ուզեցին խոյը տալ օսմանցուն, սակայն բերդի թուրքերը շատ ուժեղ բարկացան և ասացին. «Մենք չեք տա»: Դրանից հետո նրանք իրար մեջ չար խորհուրդ արեցին, թե բերդի մեջ գտնվող բրիտանականներին պետք է սրի բաշել: Բրիտանականները իմացան այդ մասին և այլևս չկարողացան խոսել նրանց հետ թուրքի մասին: Փաշան սկսեց հրանոթները դնել: Նա դրանք բաշխեց բաղաբի, և միջնաբերդի ուղղությամբ, որոնք 40 օր շարունակ հրետակոծեցին բաղաբը: Դրանից հետո օսմանցիները ողջ ուժով հարձակում գործեցին ամրությունների վրա և կռվեցին մինչև սպա ժամը վերջ: Ի վերջո, օսմանցիները գրավեցին բաղաբը, սրի բաշեցին բոլորին, բրիտանականներին էլ գերի վարեցին և, ընդհանրապես, բաղաբում շատ արյունահեղություն եղավ» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6): «Հայկազյան 1772 թվականի նոյեմբերի 6-ին օսմանցիներին հասավ սուլթանից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթանն Ահմեդ III-ից – Մ.Ֆ.**) Աբդուլլահ փաշային ուղղված հրովարտակ՝ գնալ Թավրիզի վրա: Եվ ահա նա սկսեց կարգի գցել զորքը և ամենայն պիտույքներով ապահովել այն: Վերջացնելով բոլոր պատրաստությունները՝ նա հաջորդ տարվա փետրվար ամսին ճանապարհ ընկավ դեպի Թավրիզ: Եվ ահա նա հասավ խոյի գավառը: Երբ նա մերձեցավ խոյին, շրջակայքի բոլոր պարսիկները հապճեպ մտան խոյի բերդը, ուր մտան նաև բազում հայեր: Եվ ահա, երբ պաշարման արդյունքում ներությունն ու տագնապը տարածվեց, հայերից ոմանք առաջարկեցին հանձնել բերդը, սակայն պարսիկները բարկացան և նույնիսկ բարիեցին հայերին կոտորել ու վերացնել մեջտեղից, բանգի ատում էին, թե. «Չենք կամենում օսմանցիների տալ բերդը»: Դրանից հետո լուռ մնացին հայերը: Այսպե՛ս օսմանցիները 40 հրանոթներ դրեցին ընդդեմ բերդի և արձակեցին դրանք՝ բազում ավերներ ու կոտորած անելով ներսում: Դրանից հետո նրանք զորքը միանգամից առաջ մղեցին և մտան բաղաբ՝ գրավելով բերդը: Դրանից հետո մինչև վեց ժամ սուսերի սրով հակամարտության մեջ նրանք կոտորեցին պարսիկներին և դիակներով լցրին բերդն, իսկ բրիտանականներին էլ գերի վարեցին՝ նվաճելով խոյի բերդը» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6): «Հայոց 1772 թվականի թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթանն Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով Վան եկան Ամասիայի, Ուռհայի, Չանգրի և այլ փաշաներ՝ իրենց զորքերի ու հեծելազորների հետ միասին: Աբդուլլահ փաշան վերցրեց սրանց բոլորին, նրանց զորագլուխ և սերասքյար եղավ ու նրանք գնացին Պարսկաստանի վրա՝ գրավելով խոյը» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»): «Դրանից հետո օսմանյան զորքերը գրավեցին Նախիջևանը ամենայն Գողթնի հետ միասին, Չորսը և Մարաղան՝ մինչև Գանձակ բոլոր գավառները...: Փաշան, սակայն, որ նստում էր Վանում և սերասքյար էր, 7 փաշաներով գնաց Թավրիզի վրա: Նա ոտնատակ տվեց ավանները, սակայն բաղաբը չկարողացավ գրավել և ձմեռեց իր տեղում» (Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»): «Դառն ու դժուրակ ժամանակներ են, բանգի օսմանցիները պատերազմով գրավեցին խոյը և Երևանի երկրից բազում հայեր ու տաշիկներ գերի տարան» (Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1724 թ-ի»): «Այդ ժամանակ նշանակվեց Աբդուլլահ փաշա Բոփորին, որը գրավեց փարթավ ավաններ, որոնց թվում էր նաև խոյը, որին իր շրջակայքի հետ միասին տիրեց չորս օրում» (Իգլատիու Տիգրանյանից «Պատմության համառոտություն»): «Հայոց 1772 թվականին Ստամբուլից եկավ օսմանցիների Աբդուլլահ փաշան, եկավ ու գնաց պարսիկների վրա՝ գրավելով խոյը» (Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»): «Հայոց 1772 թվականին հրաման եկավ թագավորից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթանն Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) և Վանում հավաքվեցին Ամասիայի, Ուռհայի ու Չանգրի փաշաները ուրիշ այլ փաշաների և իրենց զորքերի հետ՝ միասնալով Աբդուլլահ փաշային: Սա սերասքյար դարձավ և գնաց պարսիկների վրա: Եվ ահա նրանք գրավեցին խոյը» (Մարտիրոս Նախիջևան «Ժամանակագրություն»): «Ահա այդպես այդ տարի օսմանցիները շատ հզորացան և բազում բաղաբներ գրավեցին: Դրանք էին՝ ...խոյը...: Նրանք անթիվ մարդկանց սուր սուսերով մաշեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Այնուհետև այս գորսպետը... նահանգեց Արդապատական, պաշարեց խոյի ամրոցը և պաշարվածների երկու ամիս ցուցաբերած դիմադրությունից հետո գրավեց այն» (Յան Կրուլնիսկի «Ճանապարհորդություն»): ⁶⁰¹⁷ «Ամսի 27-րդ օրը Գանձակի շրջանում հավաքված 20.000 ղզբաշ գինկորներ իրենց դեմ դուրս գալու համար նշանակված Արաբ-Ալի-Աղայի 800-ի չափ բաջարի գինկորների վրա կատարված անսպասելի գիշերային հարձակումով նրանց երկու սուլթաններին և բանակը ցրեցին» (Զելեբիզադե «Պատմություն»): ⁶⁰¹⁸ «Հետո վեգիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան և իր զորքերը այդտեղից շարժվեցին դեպի Նախատակետը: Երբ բանակը Գանձակ հասավ, ձեռնարկեցին երեք կողմից խրամատներ պատրաստելու գործին ու բնակչությանը կոչ արին խլամական փառիշտին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթանն Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**) հնազանդություն ցույց տալ, բայց, բանի որ բնակիչները մերժեցին և կռվի ձեռնարկեցին, այդ օրը մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ ջանքերի լույսի տակ կռիվները շարունակվեցին...: Հաջորդ օր առավոտյան վաղ վնժ վեգիրը իր հաղթական գինկորներով հարձակում սկսեց: Իսլամական բանակի փառաշերտ դրոշակը բաղաբում ծածկվեց, իսկ առյուծաձևան դագիներն էլ բաղաբի փողոցներն և շուկաները ներկեցին անհավատ ռաֆզների արյունով, երբ այդ անհավատների՝ շարիաթի սրով թափված արյունը Ջիհուն գետի նման հոսեց» (Զելեբիզադե «Պատմություն»): «Ահա այդպես այդ տարի օսմանցիները շատ հզորացան և բազում բաղաբներ գրավեցին: Դրանք էին... Գանձակը և այլ տարբեր գավառներ ու գյուղեր: Նրանք անթիվ մարդկանց սուր սուսերով մաշեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»): «Այդ ժամանակ թուրքերը գրավեցին Գանձակը և այլ տարածքներ» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10): «Էարիֆ Ահմեդ փաշան Երևանից շարժվեց դեպի Տիգրիս, որտեղից էլ անցավ և գրավեց Գանձակ մեծ բաղաբը, բայց հոգ տարավ տեղի բնակչության մասին» (Իսահակ Սահարադե «Պատմություն»): «Թուրքերը մեծ ուժերով մեկ անգամ չէ, որ գնացին հայերի վրա, սակայն չորս անգամ էլ պարտություն կրեցին մարտում և ահա մինչև այժմ էլ հայերը թուրքերին դիմադրում են» (Վասիլի Լևաշով «Զեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»): ⁶⁰¹⁹ «Այդ ժամանակ լեզգիները մոտեցան Հայկին, սպանեցին Ռեվազ Ամիրխանյանի որդի Ռեվազին և ամայացրին Հայան՝ գերելով 1.000 հոգու ու հեռանալով: Բացի այն աղետներից, որոնք բերում էին օսմանները, ամեն գարուն և աշուն գալիս էին նաև լեզգիները ու գերիներ էին վերցնում, բանգի նրանց հարձակում էին մոտ 1.000 հոգանոց ջոկատներով: Իսկայի որդի Յուսուֆ փաշան լսեց լեզգիների ելնելու մասին և, օսմանկարգական զորքով ուղղվելով դեպի Մուխանի, հարձակում գործեց նրանց վրա: Նա ոչնչացրեց նրանց, իսկ նրանց մնացորդներն էլ ապաստանեցին Շիռուբանիում: Յուսուֆը շրջապատեց նրանց, հարձակում գործեց և սկսեց կոտորել, սակայն մարտի աղմուկը լսեցին այդ տեղով անցնող այլ լեզգիներ, հարձակվեցին և բռնեցին Յուսուֆ փաշային, ընդ որում այնպես, որ նա հագիվ փրկվեց, իսկ նրա օսմանների մեծ մասն էլ կոտորվեց» (Վախուշտի Բագրատունի «Բարթիլի պատմությունը»): «Տիգրիսի և Գանձակի միջև գտնվող ու Օսմանյան պետությանը հնազանդություն և հպատակություն հայտնած Ղազախ ցեղից Գանձակի գինկորները ու Շեն-Էր-Դինը, մոտնելով մեր հողը, 30-ի չափ գյուղեր էին այրել, անասուններն և բեռնակիր կենդանիներ էին բռնել ու տարել, կալերն և հարդը կողոպտել ու ցրել էին: Այդ մասին հայտնել էին Տիգրիսի վայի Վեդի-Ռեյեթ փաշային, թե, եթե նա շտապ կերպով միջոցներ ձեռք բանի, կասկած չկա, որ նրանք Ալեք-Գալայի վրա կհարձակվեն: Այդ պատճառով վերոհիշյալ վեգիրը շտապ կերպով օգնություն ուղարկեց Սկազի և Չլորի գինկորներին, եմիգրի հեծելազորից 25.000 հոգու չափով ընտրյալ գինկորներ, Չորումի վայի Ալի փաշային և նրա բեթախուրաններին, ինչպես նաև Լոռիի բեկ Գոթ-Ալի-բեկին և Ալի-Ջենախին: Վերոհիշյալները խիստ արագ կերպով 18 ժամվա ընթացքում մոտեցան Տիգրիսին: Անհավատ և անկրոն ռաֆիզյանները, Տիգրիսի կողմից գինկորների զայր անհավանական և անհնար համարելով, անտարբեր և անհոգ թել էին, երբ օսմանցիները պատուհաս անձրևի նման նրանց վրա թափվեցին: Հետո ոտն գինկորներին հեց առաջին կռվում փախուստի մատնեցին, իսկ իրենց հիմար եռանդի բերումով կռվող և դիմադրության համառություն ցույց տվող հեծելազորից էլ շատերին օսմանյան հատու սրով ոչնչացրին» (Զելեբիզադե «Պատմություն»): ⁶⁰²⁰ «Բռնված ղզբաշ գերիների տված ցուցմունքներից պարզվեց, որ Երևանի ժողովուրդը Գանձակից, Շամշադից և Մուհամմեդ-Ղուլի խանից (**Կախեթի թագավորության արքա Կոստանդին II-ից – Մ.Ֆ.**) օգնություն են խնդրել, իսկ սա էլ իր հավաքած լեզգի ու վրացի գինկորներով կենտրոնացել է Աղա-Ղալայում և մտադիր է Երևանին օգնության գնալ: Բացի այդ, ձեռք բերվեցին Երևանից գանձակցիներին և Մուհամմեդ-Ղուլի խանին ուղղված նամակներ, որով ապացուցվեց գերիների բանավոր բացատրությունների ճշտությունը: Այդ ժամանակ Գողթի բերդի հրամանատարը Յուսուֆ փաշազադե Հասան փաշան էր: Այդ ժամանակ Մուհամմեդ-Ղուլի խան անունով անհավատն և անկրոնը, բյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի բախանների կողմից Կոստանդին անուն էր ստացել ու անցել էր կառավարության գլուխ: Նա հագել էր Կոստանի խանության հագուստ, իսկ երիտասարդներից, թավաղներից և ազնաւորներից ներկա եղողներն էլ նրան հպատակություն էին ցույց տվել: Չորս

կողմերում գտնվող վրացի անիծյալները եկել, հավաքվել էին հիշյալի մոտ: Աղլա-Ղալայում նրանք 10.000 հոգուց ավելի սև վահանավոր մարդկանցով և երիտասարդներով ղզլբաշ սիպահների հետ էին միացել ու մտադիր էին երևանին օգնության գնալ: Երբ պարզվեց, որ նրանք պատրաստվում էին Գորիի բերդը գրավել, բերդի վարդունում ապրող հայերից ծերերը եկան և հայտնեցին. «Ներկայումս բերդը օսմանցիների ձեռքումն է և մեր կարողությունից դուրս է նրա գրավումը, սակայն, երբ դուք օսմանցիների դեմ կռվեք, երկու կողմի կռիվում չեզոք մնալու պայմանով մենք պատրաստ ենք պատանդ տալ»: Այդ խոստումով նրանք իրենց պատանդները հանձնել էին: Այդ մասին երեք գրություն էր ստացվել: Վերոհիշյալ վեգիրը իր զինվորների վրա Չլորի բեգլբեգ Իսահակ փաշային բաշբուզ նշանակեց և, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի թշնամին: Երբ միջոցառ թշնամու զինվորները տեղեկացան, որ իրենց վրա հարձակում է նախապատրաստվում, անցան Գորիի գետը և մի ժամ տարածության վրա, Շահնավագի փախուստի ժամանակ նրա կենտրոնատեղը եղող Ադնիհիդո կոչված վայրում՝ բարձր լեռներում, դասավորեցին հեծելազորն ու հետիոտն զինվորներին, իսկ դիմացի և հետևի լեռնանցքներում էլ հրացանակիրներ նշանակեցին ու այդպիսով բոլոր ճանապարհները փակեցին: Այն պահին, երբ թշնամին որսի էր սպասում, մեր զինվորները վազրի նման շարժվեցին դեպի լեռները, ձիավորները դուրս եկան թշնամու հեծելազորի դեմ, իսկ աֆղան հրացանակիրների և հետիոտների կռվում էլ մեր ճարպիկ կտրիժները թշնամու հեծյալ ու հետիոտն զինվորների միջև մի անմատչելի պարիսպ կազմեցին: Որոշ ժամանակ կռվից հետ թշնամու հեծելազորը, չկարողանալով դիմանալ իսլամական զինվորների հարձակմանը, միացավ հետիոտների հետ և փորձեց դիմադրություն ցույց տալ: Աֆղան հրացանակիրները, սակայն, նրանց ճանապարհ չտվին, և նրանք ստիպված եղան հետ նահանջել: Իսլամական բանակի դեմ ամրության վերածված լեռնանցքները նրանց համար գերեզման դարձան և ողջ մնացած հետիոտն զինվորների մի մասը սրի ճարակ դարձավ, մի մասն էլ Գորիի գետում խեղդվեց: Այդ կռիվում մոտ 3.000 անիծյալներ ոչնչացվեցին: Այդ հաղթանակի ուրախառիթ լուրը և նրան հաջորդող Սաֆար ամսի սկզբին վերոհիշյալ վեգիրի կողմից հաղորդված Երևանի գրավման ավերակ բոլոր հավատացյալների սրտերը ուրախությամբ ու գոհունակությամբ լցրին» (Չելեքիզադե «Պատմություն»):

«Վախթանգ արքայից (Քարթլիի թագավորության արքա Վախթանգ VI-ից – Մ.Ֆ.) հետո քարթլեցիները հավաքվեցին և, կախերի, տուշերի, աշավների ու խևտուրների հետ բերելով Մահմեդ-դուլի խանին (Վախթանգի թագավորության արքա Կոնստանդին II-ին – Մ.Ֆ.), կանգ առան Տեղոցմիխայում: Իմանալով այդ մասին՝ օսմանները, հետները վերցնելով Իսենի Մաքարատիանոյի զորքով, եկան, իսկ վրացիներն էլ հանդիպեցին նրանց Գուկայի մոտ: Եվ ահա վրացիները հարձակում գործեցին և օսմանները փախան, սակայն վրա հասավ անցին, շուտով օսմաններին, կրկին հարձակում գործեց և այդ ժամանակ արդեն չարդաված փախավ Գիվի Ամիխաթրին, իսկ Մահմեդ-դուլին էլ բռնվեց: Հետապնդեցին նրանց օսմանները և այնքան կոտորեցին, որ սպանվածների գլուխները Էռնաստի Կապլանիշվիլիի գրաստներով տեղափոխեց Տփղիս՝ Ռաջիբ փաշայի մոտ, որը դրանցից ամեն մեկի համար 30 դրահմա տվեց: Եվ այսպես օսմանները զբաղեցրին Քարթլին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Քրիստոսի 1724 կամ Քրոնիկոնի 412 թվականի հոկտեմբերին քարթլեցիները կախերի զորքով կանչեցին Մահմեդդուլի խանին և Չեղավայրի մոտ մարտ տվեցին օսմաններին ու Իսեն արքային: Օսմանները հաղթանակ տարան և շատ կախերի ու քարթլեցիների սպանեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶⁰²¹ «Փաշան խաղաղվեց և խոյում մնաց 28 օր, որից հետո թողեց այդ քաղաքն և շարժվեց Թավրիզ: Բանն այն էր, որ Աբդուլլայի փաշան Թավրիզ գնալու մասին Ամսեդից (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ից – Մ.Ֆ.) նամակ է ստացել, որը նա բացեց և կարդաց. «Հասան փաշային հրամայել եմ Երևանյանի վրա գնալ», իսկ իրեն էլ հրամայվել էր դեպի Թավրիզ շարժվել, որ հետո էլ Համադան անցին: Եվ այսպես նրանք սկսեցին մարտական գործողությունները, առաջացան և հասան Մարանդ, որը Նոյի մոր թաղման վայրն է, այդ գյուղը Մարան, այսինքն Մարանդ են կոչում: Եվ ահա նա ամբողջովին գրավեց այդ երկիրն ու տիրացավ» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6): «Փաշան օսմանցիների հետ 28 օր մնաց այնտեղ, որից հետո պահպանության զորք թողեց բերդում և այնտեղից ելավ՝ գնալու Թավրիզի վրա: Բանն այն էր, որ փաշային Հասան փաշայի միջոցով հասավ Համադան մեկնելու հրաման: Եվ ահա Աբդուլլայի փաշային նման մի հրաման հասավ, որում գրված էր. «Հրաման փաշային՝ գնալ Համադանի վրա»: Եվ ահա Աբդուլլան ելավ՝ գնալու Թավրիզ: Նա դանդաղ առաջացավ՝ նվաճելով բոլոր գավառները, որ հասնում էր: Եվ ահա նրանք հասան Մարանդ գյուղաքաղաք, որի բնակիչները հայտնի էին նրանով, որ այնտեղ է թաղված Նոյի մայրը: Այդտեղի բնակիչները Մարանդ անունը ստուգաբանում էին. «Մայրն այնտեղ է» իմաստով: Այս գավառը ևս գրավվեց» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6):

⁶⁰²² «15 տարուց ի վեր պատասխանության վիճակում գտնվող և իրենց շրջանների ղզլբաշական գյուղերը ավերող տղնախի հայերը Գանձակի նվաճումից հետո, չնայած հպատակության էին ցույց տվել ու օսմանյան կառավարության շնորհիվ խաղաղություն և ապահովություն էին ձեռք բերել, նորից ավազակություն էին սկսել ու իրենց շրջանին մոտ գտնվող որոշ վայրերին վնասներ էին հասցրել: Երբ վերոհիշյալ սերասքերը Շամսախում էր գտնվում, նրանք 1.000 հոգու չափ հեծելազորով եկել էին Սղնախի վրա, անհնազանդություն ցույց տվել և բռնություններ էին գործում: Այդ բանը օրինակ հանդիսացավ Սղնախում մնացած ժողովրդի համար, երկիրը ավերվում և ռայաների վիճակը ծանրանում էր: Սղնախցիների պարագլուխ Ավան անունով մի հայ, հրանդթով և խուճարայով եկել ու Սղնախի վրա ամրացել էր: Հաղթական բանակը իր դեկավարով Սղնախի գնդախի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով միջև երեկո մի բանի հրանդթներով գնդակոծեց տղնախներին: Այդ գիշերը տղնախցին իր տրամադրության տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ: Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինքերին ու ապրանքները և փախուստականներից ձեռք բերված 400 անկրոն հայերի սպանեցին: Չմեռվա վերահաս ցուրտը պատճառով, սակայն, սերասքերը տղնախցիներին պատժելուց հետո շարժվեց դեպի Գանձակ և ձեռնամուխ եղավ նրա պաշտպանությունը ամրապնդելու գործին: Հիշյալ տղնախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում գտնվող նրանց կողմնակիցներից Ղարա-Չոռուի բերդը, Շահսեվեցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշիրեթներին մեջ ապրելու և սրակից հետո հայերի հետ չկապվելու պայմանով սրանց համար հրամանագրեր գրվեցին և Ղարա-Չոռուի աշիրեթի երկրում մարդախմար տեղի ունեցավ: Արդյունքում տերունական խասերը և միջովակի խասերը առանձնացվեցին, որից հետո ստացված արդյունքի եկամուտի կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գանձակի գանձարանին հանձնելու պայմանով դրանք իբրև սանջակ տրվեցին Սեկրան-օղլի Մուհամմեդ-բեկին, իսկ նրա շրջակայքում գտնվող Երսբարի սանջակն էլ նույն պայմանով տրվեց Իբրահիմ-բեկին» (Չելեքիզադե «Պատմություն»):

«Թուրքերը մեծ ուժերով մեկ անգամ էլ, որ գնացին հայերի վրա, սակայն չորս անգամ էլ պարտություն կրեցին մարտում և ահա մինչև այժմ էլ հայերը թուրքերին դիմադրում են» (Վախիկ Աւաշով «Չելեքիզադե 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»): «Գյանջայի ուեգրում այժմ կա 40.000 հոգանոց հայկական զորք և այն թուրքերի հետ պատերազմի մեջ է: Լսել ենք մենք, որ, երբ նրանք իրական գործի մեջ են մտած լինում թուրքերի հետ, հաջողությունը մինչև այս պահը նրանց հետ է: Նրանց դեկավարն է շիրվանից հայ Ավան-բեկը» (Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաթանգարան արձանագրություն»):

«Հախաթի համար թշնամիների դեմ համառ պայքար մղած նշանավոր անձանցից է Ավան Յուզբաշին, որը Ղարաբաղում ամրանում է Շուշիի հազրին դարպասի կոչվող վայրում և խիզախ արարքներ է գործում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Եջմարտացի պատմություն», գլուխ 5):

⁶⁰²³ «Այժմ մեր 1725 թվականի մարտ ամսի մեկում 4.700 հեծյալներ միանգամից եկան մեզ վրա: Նրանց հետ էին նաև Շահին, Սալահ և Ալի անունով երեք փաշաներ: Մենք էլ, տեսնելով, որ նրանք շատ են և կռվելով չի լինի գործը, առաջ գնացինք նրանց, հյուր կանչեցինք ու 200, 300, 400 և 500 հոգիներով մեր գյուղերի վրա բաժանեցինք, որից հետո նրանց բոլորին կոտորեցինք, 2 փաշաների սպանեցինք, իսկ Սալահին էլ ողջ թողեցինք: Փախան և փրկվեցին միայն 150 հոգի: Կային նաև 200 քրիստոնյա գերիներ, որոնց ազատեցինք» (Խամսայի մեխիբեր «Նամակ Պետրոս I-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի»): «Եվ ահա հայտնի լինի ձերը մեծությանը, որ այս ամսի չորեքշաբթի օրը՝ մարտի 1-ին, երեք փաշաներ, որոնց անուններն էին Շահին, Սալահ և Ալի, 4.700 մարդով Գյանջայի ներքեց եկան ու անցան մեզ մոտ՝ Վարանդա: Մենք էլ, 2 օրում տեսնելով, որ սրանց մոթերը ծուռ է, իսկ կրիվ անել էլ չենք կարող, 100, 200, 300 կամ 400 հոգիներով բոլորին հյուր բաժանեցինք գյուղերի մեջ ու կոտորեցինք: Փրկվեցին միայն 150 մարդ, որոնք փախան: Ազատեցինք նաև 200 գերիներ» (Խամսայի մեխիբեր «Նամակ Վախթանգ VI-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի»): «Եվ ահա հայտնեք, որ սրանից մի փոքր առաջ 6.000 օսմանցի մարդիկ միանգամից եկան մեզ վրա, բայց մենք մեր զորությամբ կոտորեցինք նրանց, իսկ մեկ փաշայի էլ ողջ բռնեցինք: Մենք խոստեցինք նրան, թե ինչո՞ւ են այս երկիրը եկել և նա ասաց, որ. «Մեր թագավորը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.) հրաման է արձակել, որ մենք պետք է այս երկրների հայերին ու ղզլբաշներին փաշենք, իսկ, բանի որ Ռուսաց թագավորի (Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա I-ի (1725-1727) – Մ.Ֆ.) զորքը ծովի այս կողմն է կանցել, պետք է նրա վրա գնանք: Հայն այստեղ մեջտեղում այլևս չպետք է լինի, այս երկրները պետք է արանքից դուրս գան և մեր ճանապարհը բացվի»: Այդ փաշան նաև ասաց, որ. «Եթե դուք չլինեիք այստեղ՝ մեջտեղում, մենք ի՞նչպե՞ս Ղերբեկի ու Բաբլի վրա էինք գնացել, որոնք հնուց ի վեր մերն են»» (Խամսայի մեխիբեր «Նամակ Եկատերինա I-ին 1725 թ-ի հուլիսի 25-ի»):

«Ինչ վերաբերվում է թուրքերին, ապա նրանք եկան և Հախնազար բեկի օգնությամբ անցան Կուր գետը, քանի որ վերջինս իրենց օրենքի մարդ էր: Դրանից հետո այդ երեք փաշաները, որոնց անուններն արդեն գրված է, խորհուրդ բռնեցին, թե. «Եկեք գնանք Հայոց երկիր, այնտեղի տղնախների յուզբաշիներին կանչենք մեզ մոտ, նվերներ ու խալաթներ տանք, իսկ հետո, երբ կմոտենք նրանց քաղաքը, որը սարի վրա է, նրանց բոլոր գլխավորներին կսպանենք՝ տեղ դառնալով նրանց երկրին»: Այդպես էլ արեցին և ցրվեցին 33 գյուղերում, որտեղ նրանց կերակրեցին: Դրանից հետո

էլ, ահա, տեղացիները մի մեծ գործ արեցին: Իրոք, նրանք խորհուրդ բռնեցին և հասկացան, որ կենդանի չեն մնա, դրա համար էլ այդ թուրքերին ոսկրահան արեցին ու դրանցից միայն փոքր մի թիվ փրկվեց: Եվ ահա այժմ ժողովուրդը մտածում է, թե կգա՝ իրեն արդյոք ողորմություն մեծ արթայից (**Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա Իյո – Մ.Ֆ.**), թե՛ չէ, բանգի, եթե այն չգա, Հայոց ողջ ժողովուրդը կկորի: Ավելացնում են, որ, հենց նրանք այս գործն արեցին, Ղլբաշների հետ խաղաղություն կնքեցին, իսկ 200 զուլուս էլ ուղարկեցին շահին (**Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ին – Մ.Ֆ.**): Ղալբ-Ալի բեկին հետ այժմ խաղաղություն է կնքվել և, եթե ձեր կողմից լուր չլինի, մենք ստիպված կլինին ղզբաշների կողմը կանցնենք» (Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1725 թ-ի մայիսի 11-ի»):

«Թուրքերը մեծ ուժերով մեկ անգամ չէ, որ գնացին հայերի վրա, սակայն չորս անգամ էլ պարտություն կրեցին մարտում և ահա մինչև այժմ էլ հայերը թուրքերին դիմադրում են» (Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»):

«Գլանջայի ուժգրում այժմ կա 40.000 հոգանոց հայկական զորք և այն թուրքերի հետ պատերազմի մեջ է: Լսել եմք մենք, որ, երբ նրանք իրական գործի մեջ են մտած լինում թուրքերի հետ, հաջողությունը մինչև այս պահը նրանց հետ է: Նրանց ղեկավարն է Հիդրանից հայ Ավան-բեկը» (Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաթնության արձանագրություն»):

«Ասում են, որ երբ... (**տեքստում բացթողում է – Մ.Ֆ.**) թվականին օսմանյան բանակը գալով Երևանը, Թիֆլիսը և Գանձակը գրավում է, նույն Ավանը քիչ մարդկանցով գիշերային գրոհի և փակում Կապանի Չավկուրդի շրջակայքում կանգ առած օսմանյան 7.000 հոգանոց բանակի վրա, պարտության է մատնում և նրա մեծ մասին կոտորում է» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 5):

⁶⁰²⁴ «Դրանից հետո լեզգիների վրա օսմանավարացական զորքի գլուխն անցած Նադարբազկիի մոտ հարձակվեց Մահմեդ-բեկը, սակայն լեզգիները նահանգեցին դեպի անտառը և այնտեղ դարան լեռեցին: Եվ ահա, հենց որ օսմանները մոտեցան, լեզգիները երկու կողմից հրացաններից կրակ բացեցին, կոտորեցին օսմաններին և փախուստի մատնեցին այնպես, ոչ քչերը փրկվեցին» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»):

⁶⁰²⁵ «Դավթի՝ Ղափան գալու երրորդ տարին Թորոս գորապետը իր բոլոր զորքերի հանդես արեց Չավկուրդում և հավաքեց իր երկրի բոլոր տղամարդկանց՝ հարձակվելու համար Ուրդուար բաղաբի վրա, բայց Պարկուշատի գավառի Երզնկանեյ ալանի՝ այսինքն՝ Կարմիր վանքի, մեյիթ Ֆռանկուլը այսպես գրեց Թորոսին. «Հայտնի է դարձել Փաթ-Ալի սուլթանին թո մասին, թե զորք ես հավաքում Ուրդուարի վրա արձակվելու համար: Սա ես, ահա, այստեղ է գորք հավաքում, որպեսզի, երբ երկիրդ ելնես, անմիջապես հասնելով ալերի թո երկիրը: Ուստի շատ ճիշտ կանես, եթե նախ գաս Պարկուշատի վրա, որովհետև նաև Պարկուշատի հայերն թեզ աջակից կլինենք»: Այս ամենը, սակայն, նա ծուռ մտքով և նենգությամբ էր գործում, որպեսզի նրան թշնամու ծուղակը գցեր՝ սուլթանին ցույց տալու համար իր հավատարմությունը, որ չգրկվի իշխանությունից, իբր թե նա հետապնդել է Դավթին ու նրա զորականներին: Իրոք, նրա համար փուլոջ չէր Աստծուն անհավատարիմ, նենգավոր և թշնամի լինելը ու իր մարդկանց, իր ազգին և ժողովրդին մատնող ու սպանող դառնալը, ինչպես հետագայում երևում են այս մարդու թշնամությունից և չարությունից: Թորոսը հավատաց նրա խոսքերին, ելավ և միաժողովեց գնաց: Նա հասավ Եղվալոր, որ Պարկուշատի մերձակայքում է, գնաց և բանակեց այնտեղ: Ֆռանկուլը նրա մոտ եկավ 2.000 հոգով և կանգնեց Թորոսի զորքի մի կողմում: Այնտեղ հասան Փաթ-Ալի սուլթանն և նրա եղբայր Աղասի խանը՝ բազում զորքով՝ Թորոսը բանակից կրկնակի և եռակի շատ ու առավել՝ մոտ 18.000 հոգի: Եվ ահա, երբ ճակատեցին իրար դեմ Սուլթանի ու Թորոսի զորքերը, սուլթանի զորքը փախուստի դիմել և Թորոսը հետապնդեց նրանց: Այդ պահին, սակայն, Ֆռանկուլը մարդիկ է ուղարկում սուլթանի հետևից և ասում. «Ի՛նչ եք ասում, ինչո՞ւ եք փախչում, չե՞ք որ ես ձեզ հետ եմ, դուք առաջից, ու ես էլ հետևից կպաշարենք սրանց»: Այդպես արեցին: Առջևից ու հետևից պաշարեցին Թորոսի զորքը, սկսեցին կոտորել և սպանեցին Թորոսին: Նրանցից՝ փրկվածներից, միայն 1.400 մարդ եկավ Չավկուրդ, իսկ մնացած բոլորն ընկան այնտեղ: Ահա այսպիսի անօրինությունները գործեց Ֆռանկուլը, բայց այսքանը քիչ էր, սուլթանին առավել հաճոյանալու և ցույց տալու համար, որ ինքը Դավթի ու դավանացիների համախոհ չէ, ուրացավ նաև հավաքում: Այս ամենը որ այսպես եղավ, Փաթ-Ալի սուլթանը մտադրվեց գալ, մտնել Չավկուրդ, կոտորել և կորստյան մատնել նրա բնակիչներին, բայց Նուպար սպարապետը հաջորդեց Թորոսին ու, երբ լսեց այս բանը, շտապ սուրհանդակ հղեց Պապ գորապետին՝ ասելով. «Այդդեմ դու ինքը գիտես, որ կործանվեց մեր զորքը և հիմա ելել ու մեզ վրա է գալիս Փաթ-Ալի սուլթանը: Օգնության հասե՛ք մեզ»: Եվ Դավթին անմիջապես Չավկուրդ ուղարկեց 2.000 հոգանոց զորք՝ օգնելու Նուպարին, իսկ Փաթ-Ալի սուլթանն իր հերթին, տեղեկանալով, որ Նուպարին օգնության են եկել Կենավուրից, դարձավ իր տեղը» (Ռուկաս Սեբաստացի «Դավթի-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰²⁶ «Սրանից մեկ կամ երկու ամիս անց Ուրդուարից գուժկան եկավ Պապին, թե թուրքերը զորք են հավաքում՝ գալու ավերելու Ղափանը: Այնժամ Կենավուրի իշխանավորները միասին մտածեցին հրաման տալ, գյուղերից բոլոր մարդկանց հավաքել երկու գյուղում՝ Կես Վանք կոչվող շենից մինչև Կալեր և այստեղից էլ՝ մինչև Մանկ և ու Ակիթիս: Խորհուրդն այս բանը հաստատեց և այդպես էլ արեցին: Մի բանի օր անց Ուրդուարից Դագիի որդի Սափի-դուլին և Շահիսլամի որդին 8.000 հոգով եկան և Այսկեզի սարից անցան դեպի Պուրաբար: Երբ Պապը լսում է նրանց անցնելը, իր հետ վերցնում է 2.000 հոգի և ընդառաջ է եկում: Թշնամիների բազմությունը տեսնելով, սակայն, նա ընկրկեց, վախեցավ և նրանցից թիկունք դարձրեց: Այնուհետև թշնամու զորքերը համարձակ առաջ շարժվեցին, եկան, հասան Դաշտուն ալանը և բոլոր գյուղերը բռնեցին, իսկ գյուղերի բնակիչները, որ ի մի էին հավաքված, ինչպես վերևում ասացինք, բոլորը խաչադի սարից անցան Չավկուրդ: Այս ամենը լսելով՝ Դավթը զայրացավ Պապի դեմ և, իր հետ վերցնելով 2.800 սպառազեն մարդ, շտապ եկավ Դաշտուն: Թուրքերը, լսելով Դավթի գալը, փախան Ուրդուար: Դավթը մտավ Դաշտուն և խիստ զայրացավ Պապի վրա, մանավանդ որ ուրիշները ևս չարախոսում էին նրանից, ու ասում է. «Բավական չէ, որ փախել է պատերազմից, այժմ էլ չի կամենում գալ ինձ մոտ»: Դրանից հետո նա ելավ այնտեղից, գնաց Կալեր և, այնտեղ բռնելով Պապին, տարավ իր հետ: Անցնելով խաչադի սարից, երբ մոտ էին Իշկետին, նա այնտեղ գլխատեց Պապին և ավար առավ նրա ունեցվածքը: Ապա երեք օր հետո նա Իշկետից ելավ և գնաց Կենավուրի դաշտավայրը» (Ռուկաս Սեբաստացի «Դավթի-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰²⁷ «Երբ լուր հասավ Ուրդուար թե Դավթն անցել է Չավկուրդ, եկան և պատրաստվեցին Դագիի որդի Սափի-դուլին ու Շահիսլամի որդին, որոնք բազմաթիվ զորքով՝ մոտ 12.000 հոգի, եկան և հասան Կենավուրի կողմերը: Նրանք, Այսկեզի սարն անցնելով, Կենավուրի բոլոր գյուղերն այրեցին: Այս ամենի մասին գույքը հասավ Դավթին և նա, անմիջապես վերցնելով մոտ 4.000 հոգի, եկավ և բանակեց Կալերում, որից հետո առավոտյան ավագակ թուրքերի վրա հարձակվեց: Նա նրանց գտավ բանակած Լիջվինում՝ Ղոզդոզ գետի մյուս ափին, իսկ նրանք, երբ այնտեղից տեսան Դավթի զորքերը, հասան, բռնեցին գետի ափը և թույլ չէին տալիս Դավթին խուսն անցնել: Ապա, սրանք այստեղից և նրանք այնտեղից մարտի բռնվելով, առավոտից մինչև երեկո կռվեցին: Երբ գիշերն իջավ, Դավթը գետյա տալով գնաց, հասավ Հալիձոր» (Ռուկաս Սեբաստացի «Դավթի-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰²⁸ «/2/ Հաջորդ օրը, երբ թուրքական զորքերը տեղեկացան, որ Դավթը գնացել, հեռացել է իրենցից և այլևս իրենց վտանգ չի սպառնում ոչ մի կողմից, գնացին Գուրիհամի կողմերը ու սկսեցին կոտորել և ասպատակել գյուղերը, մինչև եկան ու պաշարեցին Մեդրին: Այդ լսելով՝ շրջակա թուրք բնակիչները Գուրիհամի ու Սև լեռան կողմերից եկան, հավաքվեցին և միացան նրանց: Նրանք դարձան 18.000 սպառազեն, որից հետո մոտենալով պաշարեցին Մեդրի ամուր ավանը, իսկ Մեդրիի բնակիչները՝ պատերազմող բոլոր տղամարդիկ, նրանց դեմ մարտնչելու համար համախմբվեցին երեք թաղերում: Պաշարման հինգերորդ օրը այլազգիների ողջ բազմությունը գրոհով գավթեց Փոքրիկ թաղը: Հայոց զորականները, որ ներսում էին, շտապ հասան և գնելով ու հրացանով բռնեցին գետի կամուրջներն և անցքերը, որպեսզի թշնամիները չկարողանան ավելի առաջ շարժվել: Այսպես թշնամու զորքերը մնացին Փոքրիկ թաղում: Այդ ժամանակ մեդրեցիները սուրհանդակ ուղարկեցին Գուրիհամի գավառը՝ Կալեր, ասելով. «Ահա թուրքի զորքերը հասան, գրավեցին մեր Փոքրիկ թաղը: Եվ եթե հիմա մեզ օգնության չհասնեք երկու օրում, մենք նրանց բազմությանը դիմադրել չենք կարող»: Երբ սուրհանդակը հասավ նրանց, անմիջապես գիշերով եկավ Ստեփանոս Վրդանեսյանը, որ Շահումյան տնից էր՝ փոխանորդն ու տեղակալը Պապ գորապետի, և գնաց Չավկուրդ գավառը՝ Պայինտուր սպարապետի մոտ: Նա նրան տեղեկացրեց մեդրեցիների նեղ վիճակը և նրանց ծանր տագնապները: Այդ լսելով՝ նա մարդիկ ուղարկեց Չավկուրդ զորականների մոտ, որպեսզի արագ հավաքվեն իր մոտ: Եվ եկան, այնտեղ համախմբվեցին 2.000 քաջ սպառազեն այրեր Չավկուրդից ու Գուրիհամից, իսկ Պայինտուր գորապետն էլ նրանց հետ եկավ, գնաց և այն գիշեր բանակեց Սագրան ալանում, ընդ որում Ստեփանոսը նրա հետ էր: Լուսաղետին նրանք պատրաստվեցին և, Ակիթիսի կողմերից անցնելով, եկան ու մտան Մեդրի: Թուրքերի զորքերը, երբ իրենց բանակատեղից տեսան Հայոց զորքերի բազմությունը, չէին հավատում, թե ուրիշ տեղից օգնություն է հասել, այլ ասում էին. «Մեդրեցիները իրենց կանանց տղամարդու շոր և պատերազմի զարդ են հագցրել ու նրանց ձեռքը տվել են բազում սուտ դրոշակներ՝ մեզ վախեցնելու համար»: Սրանք, սակայն, դեռևս Մեդրի չէին հասել, երբ քաջ ու արի մեդրեցիների զորքերը այն գիշեր սխրալեքներ գործեց: Անցնելով գետի մյուս ափը՝ նրանք անսպասելի ժամի թշնամու բանակի մեջ մտան և նրանցից շատերին սուր տուներով խորտակեցին, իսկ Շահիսլամի որդուն 2.000 հոգու հետ միասին Ուրդուար բաղաբը հալածեցին: Եվ, որովհետև իրենք քիչ էին, չկարողացան իսպառ ջնջել և վերացնել նրանց այնտեղից, դրա համար էլ վերստին դարձան Մեդրի, իսկ երբ հայոց օգնականները եկան և Մեդրիի մեծ թաղը հասան, մեդրեցիները շտապ նրանց համար կերակուր պատրաստեցին: Այնժամ Պայինտուրը, որ իշխան էր և իր հետ եկած ողջ զորքի հրամանատարը, արգելեց նրանց՝ ասելով. «Մենք ոչինչ չենք ուտի, մինչև Աստծու ողորմածությամբ մեր թշնամիներին չվնոդենք»: Եվ, որովհետև նրա մտածմունքն ու ձգտումը պատերազմի գործն արագ վերջացնելն էր, բանի որ դրանից մեկ օր առաջ այլազգիները գոել էին թուրք զորականներին, որոնք երասխ գետի մյուս կողմում էին, որ գան ու հասնեն իրենց օգնության, իսկ նրանք էլ պատրաստ էին բազում զնդերով գալու սրանց օգնության, ուստի Պայինտուրը իր հետ եկած և

ամրոցում եղած բոլոր զորքերի շտապ զորահանդես արեց, դատասեց ու նրանց երեք գնդի բաժանեց՝ յուրաքանչյուրը 860 սպառազեն մարդով: Ապա՝ մի գունդն ընդառաջ ուղարկեց թշնամիների դեմ ծակատեղու, իսկ մյուս երկու գնդերը ծայն տալով խրախույս կարողացին և վրա հասան թուրքական զորքերին աջից ու ձախից: Օրվա տասնվեցերորդ ժամից մինչև թատերաբեկորողը նրանք իրենց մեջ առան անօրենների զորքերի բազմությունը: Նրանք նրանցից կոտորեցին ավելի քան 11.000 մարդ, մյուսներին էլ հալածեցին Ուրդուար, իսկ Յաճի-Շափիին՝ նրանց գլխավորին, նրանք ձերբակալեցին: Նրանք նրանցից խլեցին ողջ գույքը, զենքը, սրերն և պատերազմական մյուս զործիքները, նրանց ողջ ավարն ու կողոպուտը և մեծ ուրախություն եղավ Ղափանի բոլոր բնակիչներին: Այդ պատերազմում սրանցից ընկան լնագզի Սուրում հայանթաղը, նրա հորեղբորորդին և շատ ուրիշներ, իսկ Յաճի-Շափիին, որ բռնեցին, Պալինտուր զորապետն ուզեց տանել Ղափիթ-բեկի մոտ, բայց Մեղրիի իշխաններն արաչեցին նրան, որ Յաճիին թողնի այնտեղ՝ իրենց մոտ, և նա զիջեց նրանց: Սրան կալանավորեցին տեղ Ներսեսի տանը, իսկ զորականները գնացին իրենց տները: Ինչ վերաբերվում է Փուրիսի գյուղացիները, որ ավազակների ահից անցել էին Յավրդուրի երկիրը, ինչպես վերևում ասացինք, ապա նրանք դարձան, գնացին և բնակվեցին՝ յուրաքանչյուրն իր տեղում...: /Կերթաբան/ Եվ Մեղրիում էին այս զորավարները, այսինքն՝ Կոստանդինը, Յովհաննեսը, Սարին, Առաքելը և նրանց հետ 400 հոգանոց զորք: Սրանք Մեղրի բերդավանդում դիմագրավեցին 18.000 հոգանոց զորքին և մի զիջեր չլիքով հարձակվեցին 18.000-ի վրա ու նրանց զորեղ հարվածներ հասցրին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2, Կերթաբան):

⁶⁰²⁹ «Այս ամենը, երբ այսպես եղավ, Ղափիթ-բեկն իր զորականներին ուղարկեց Ղազանկույի լեռը՝ թուրքմենների դեմ: Նրանք այնտեղ հասան, գիշերով հարձակվեցին լեռնաբնակների վրա, խլեցին, կոտորեցին նրանց և խլեցին նրանց ողջ ստացվածքը՝ 6.300 գլուխ, ինչպես նաև 4.130 այլ կենդանիներ, որից հետո վերադարձան: Եվ, մինչդեռ սրանք հետապնդում էին փախչողներին, Մխիթար սպարապետը միայնակ հանդիպեց թշնամիներին և նրան բարկոմելով բռնեցին, իսկ նա աղաղակեց ու ասում էր. «Հասե՛ք ինձ, որովհետև մատնվել եմ թուրքերի ձեռքը»: Եվ ահա փութալով՝ Տեր-Ավետիսն անմիջապես ազատեց նրան թշնամիների ձեռքից, որից հետո, վերցնելով ողջ գառն և ավարը, նրանք դարձան Հայիծոր՝ Ղափի մոտ, որը, տեսնելով այդ ամենը, ուրախացավ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰³⁰ «Այս ամենը, երբ այսպես եղավ, Ղափիթ-բեկն իր զորականներին ուղարկեց Ղազանկույի լեռը՝ թուրքմենների դեմ: Նրանք այնտեղ հասան, գիշերով հարձակվեցին լեռնաբնակների վրա, խլեցին, կոտորեցին նրանց և խլեցին նրանց ողջ ստացվածքը՝ 6.300, 4.130 այլ կենդանիներ և վերադարձան: Ինչ, մինչդեռ սրանք հետապնդում էին փախչողներին, Մխիթար սպարապետը միայնակ հանդիպեց թշնամիներին և նրան բարկոմելով բռնեցին, իսկ նա աղաղակեց և ասում էր. «Հասե՛ք ինձ, որովհետև մատնվել եմ թուրքերի ձեռքը»: Եվ փութալով՝ Տեր-Ավետիսն անմիջապես ազատեց նրան թշնամիների ձեռքից և, վերցնելով ողջ դառն ու ավարը, դարձան Հայիծոր՝ Ղափի մոտ, որը, տեսնելով այդ ամենը, ուրախացավ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰³¹ «Եվ տասն օր անց նա նրանց լորից ուղարկեց Կասպեյի սարը՝ թուրքմենների վրա: Եվ գնացին, հասան այնտեղ և խլեցին նրանց, առան նրանց գույքը և 900 անասուն ու վերադարձան» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰³² «Հարձյալ այդ օրերին Պարկուշատի թուրքերի մի ցեղ գալիս և վրաններով բնակվում է Ղափանի լեռնակողմում, ինչպես անում էին միշտ ուրիշ ժամանակներ առանց՝ իրենց բնակավայրի տոթի խտության պատճառով: Երբ Ղափիթ-բեկն այդ լսեց, անմիջապես իր սպարապետ Մխիթարին 1.800 զինվածներով նրանց վրա ուղարկեց: Վերջինս գնալով փնտրեց և գտավ նրանց Կարմիր վանք կոչված ավանի վերին կողմերում, որից հետո առավոտյան հարձակվեց նրանց վրա, խլեց և, առնելով նրանց ողջ ինչքը ու անասունը, վերադարձավ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰³³ «Այդ ժամանակ Պարկուշատի խանը բազում զորքով շտապ ընդառաջ է գալիս խոտանանի կողմերում: Հայոց զորականները, երբ այդ տեսան, աստուղացրին նրանց դեմ կռիվը, մինչև ստիպեցին նահանջել, որից հետո սկսեցին նրանց վիրավորներին խլել, բայց, բանի որ Մխիթար սպարապետը նեղացած էր իր տեր Ղափիթի, ուստի, երբ սրանք սկսեցին կոտորել թշնամիներին և վտարել, Մխիթարը հրամայեց զորավարներին հետ գալ պատերազմից և այդպես արեցին: Առաջամարտիկները, սակայն, տեսնելով, որ հետևում եղած զորքը հետ դարձավ, մտածեցին, թե նրանք փախչում են պատերազմից ու իրենք էլ սկսեցին բոլորը խույս տալ մարտից: Այդ իրարանցումը տեսնելով՝ թշնամիների զորքը դարձավ սրանց դեմ: Հարձակվեցին, հասան և սրանցից սպանեցին 300 կամ 400 մարդ, իսկ, նրանցից ոմանց էլ կենդանի բռնելով ու մեծ տանջանք պատճառելով, Պարկուշատ հասցրին: Սրանց մեջ էր և Ստեփանոս Շահունյանը: Երբ Ղափիթն այս լսեց, սաստիկ բարկացավ Մխիթարի վրա և հրամայեց գլուխը կտրել, բայց մեծամեծները միջնորդեցին ու դժկարությամբ փոխեցին մահվան վճիռը: Սուգ արեց Ղափիթը բայց Ստեփանոսի և իզուր կորոված այնքան զորքի համար, իսկ Ստեփանոսը, երբ տարվեց Պարկուշատ, այնտեղ խանի տանը հանդիպեց մի բարեսեր թուրքի, որը, գթալով նրան, փախցրեց: Եվ, որը է Ղափիթը տեղեկացավ նրա ազատվելու մասին, մխիթարվեց սգից: Սպանվածների մեջ էր նաև Պալի զորավար Մելիք Փարսադանի որդին, որի պարանոցը կիսով չափ կտրել, իրեն գցել էին մի բաց տեղ՝ խոտանանի մոտ, բայց կտրել էին ոչ թե ողջ պարանոցը, այլ կեսը միայն, ուստի, քիչ անց ուշքի գալով և ձեռքով գլուխն իր վրա բռնած, նա գնաց, մինչև օրվա մթնելը մտավ վայրի մացառների մեջ և, գիշերը ծանապարհ ընկնելով, եկավ ու երեք օր հետո հասավ Հայիծոր: Բոլոր տեսողները շատ զարմացան, որ նա չէր մահացել և նա կենդանի է մինչև օրս ու Մելիք է Հայիծորում» (Ղուկաս Սեբաստացի «Ղափիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2):

⁶⁰³⁴ «Երևանի կայսզորի եկեղեցիները, դժգոհելով Արփիի Ամենից, ապստամբություն բարձրացրին նրա դեմ: Նրանք կողոպտեցին նրա պալատն և արքունական գանձարանը ու խռովության ժամանակ վիրավորված այս զորապետը ստիպված եղավ շտապ կարգով փախչել և ազատվել ապստամբների գայլույթից» (Յան Կրուչինսկի «Ծանապարհորդություն»):

⁶⁰³⁵ «Դրանից հետո փաշան սկսեց շարժվել դեպի Թավրիզ և ահա նա մեծ զորքերով հասավ Սոփիան կոչվող գյուղին: Այստեղ 300 տուն կար, սակայն նրանք բոլորը հեռացել էին Թավրիզ և այժմ այդտեղ ոչ մի մարդ չկար: Փաշան 3 օր մնաց այնտեղ, հետո սկսեց շարժվել դեպի Թավրիզ: Նա հասան Շոր-Ջուր կոչվող վայրին, որտեղից մինչև բաղաբ ընդամենը 2 ժամվա ճանապարհ էր: Ահա այստեղից էլ, բայց առ բայց առաջանալով, նրանք հասան բաղաբին: Թավրիզում գտնվող զորքն իմացավ այս ամենի մասին և ահա Թավրիզի խանը, որի անունը Այի-դուլի էր, իր ձեռքի տակ եղած մեծ զորքով ելավ պատերազմելու: Նրա զորքերը, սակայն, հաղթվեցին, 10.000 հոգի սրահար եղան, իսկ խանն ինքն էլ փախավ, մտավ բաղաբ և այլևս դուրս չեկավ: Արդյունքում փաշան դասակարգեց իր 60 հրամանները և մինչև 30 օր դրանցով հարվածեց բաղաբին: Դրանից հետո փաշայի զորքերը հարձակման անցան բաղաբի վրա, ընդ որում հարձակումը ուղեկցում էր հրանոթների կրակը, և ահա դրա արդյունքում նրանք բաղաբ մտան: Մարտերը սկսեցին ընթանալ բաղաբին փողոցներում և այստեղ տեղի զինվորներից շատ արյուն թափվեց, բանգի, ըստ ոմանց կարծիքի, այստեղ 85.000 զինվոր սրով անցավ: Այսպես թե այնպես, սակայն, երբ փաշան գրավեց բաղաբը և այնտեղ ամրացավ, նա հաշվեց իր զորքերը և պարզվեց, որ դրանք 42.000 հոգի են կազմում, այն դեպքում, երբ մինչ այդ նա 158.000 ռազմիկ ուներ: Եվ այսպես փաշան եկավ, շատ մարդկանց պանեց, ամրացավ մայրաքաղաքում, անթիվ մարդկանց գերեվարեց ու տեղում մնաց 3 ամիս, բանի որ նրա զորքերի մեջ հիվանդություն և մահ տարածված տարածվեց, որովհետև աստված գայրացել էր նրանց վրա: Դրա արդյունքում ոմանք փախան, ոմանք էլ զոհ գնացին» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6):

«Եվ ահա Մարանդից առաջ խաղալով՝ փաշան գնալով հասավ Սոփիա գյուղաքաղաք, որը գտավ անմարդաբնակ և ամայի իր բնակչությունից, բանգի նրա բնակիչները, ստանալով Երևանի կոտորածի ու գերության լուրը, փախել էին Թավրիզ: Դրանից հետո նա հասավ Շոր-Ջուր անունով մի տեղ, որը Թավրիզի մոտ էր: Իմաց տվեցին այս մասին Թավրիզի իշխանին, որի անունն էր Ալագուլի: Սա բազում զորքով և մարտով ելավ ընդդեմ նրա, սակայն պարտության մատնվեց և նրա զորքից 10.000 հոգի ընկան, այն դեպքում, երբ մնացած զորքերը, փախուստի մատնվելով, մտան Թավրիզ և այնտեղ ամրացան: Այդ ժամանակ օսմանցիների զորքերը առաջ խաղացին, եկան, պատեցին և պաշարեցին Թավրիզը՝ կարգով շարելով հրանոթներ ու կրակ բացելով բաղաբի վրա: Եվ 60 օր անընդհատ հրացանով ու հրանոթներով նրանք հարվածեցին՝ ավերելով փայտակերտ և կավակերտ բոլոր շինությունները: 60 օր անց, երբ Աբդուլլան տեսավ, որ ամրությունը դեռ չի գրավվել, հրաման տվեց ողջ զորքերին առհասարակ առաջ խաղալ և բաղաբը գրավել՝ միանգամից բոլոր հրանոթներն արձակելով դրա վրա: Նրանք բոլորն առհասարակ գազանաբար հարձակվեցին, մտան բաղաբ և, յոթ օր մարտ տալով ու 85.000 հոգի կորցնելով, նվաճեցին այն: Նրանք բաղաբի ժողովուրդին, կանանց և մանուկներին գերեցին ու ավար արին ամեն ինչ: Երբ դադարեցին կոտորել և խաղալվեց բաղաբը, հանդես արեց իր զորքերին Աբդուլլա փաշան և տեսավ, որ 198.000 հոգուց միայն 42.000 հոգի էր մնացել: Դրանից հետո, մի բանի էլ օր ամիսներ անցան, երբ Թավրիզ գավառում մահվան հիվանդություն ընկավ օսմանցիների զորքի մեջ, բանգի նրանց անպատմելի եղեռնագործության համար, որ նրանք արեցին, նրանց անողորմության և շնաբարո զազարագործության համար հարվածեց նրանց Աստծո բարկությունը: Եվ ահա հիվանդության արդյունքում բազումները սատակեցին և բազումները զաղտազանց փախստական եղան ու ցրվեցին, որից հետո հույժ նվաճեցին օսմանցիների զորքերը» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6):

«Այդ ժամանակ թուրքերը ներխուժեցին Նախիջևան և գրավեցին Թավրիզը» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբը», գլուխ 10):

«Հաջորդ տարվա հուլիս ամսին փաշան վերսկսեց պատերազմը և բազում մարտերով տիրեց Թավրիզին, որտեղ եղավ այնպես, ինչպես Համադանում, նույն կերպ տուժվեց նաև մեր ազգը, որ բնակվում էր այնտեղ: Այսպես աստվածահաս պատուհասը վրա հասավ պարսից ազգին և դրա հետ միասին տուժվեց նաև մեր ազգը» (Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1172 թվականի թագավորի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով Կան եկան Ամասիայի, Ուռնայի, Չանգրի և այլ փաշաներ՝ իրենց զորքերի ու հեծելազորների հետ միասին: Արդուլլահ փաշան վերցրեց սրանց բոլորին, նրանց զորագլուխ և սերասքար եղավ ու նրանք գնացին Պարսկաստանի վրա՝ գրավելով... Թավրիզը» (Ամանուն Կանեցի «ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1172 թվականին օսմանցիները հարձեց պարսիկներին, բանգի նրանք հսկայական և անթիվ զորքով ու մեծ հրանոթներով գնացին և գրավեցին մեծ շահաստանը, որ Թավրիզ էր կոչվում: Նրանք տիրեցին նաև անթիվ այլ բաղաբների, ավանների և գյուղերի, որոնք բոլորը ավերեցին ու սրով մաշեցին՝ թե հայ, թե պարսիկ, կին ու երեխա, բոլորին գերի վարեցին» (Հակոբ Լիմեցի «Զբոսարան»):

«Քրիստոսի 1725 և Յայոց 1173 օսմանցիները պարսից ազգից գրավեցին Թավրիզ մեծ քաղաքը» (Ամանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1172 թվականին Ստամբուլից ելավ օսմանցիների Արդուլլահ փաշան, եկավ և գնաց պարսիկների վրա՝ գրավելով... Թասավունս ու Թավրիզը մինչև Գիլան» (Ռովիանես Ծղակեցի «ժամանակագրություն»):

«Ահա այդպես այդ տարի օսմանցիները շատ հզորացան և բազում քաղաքներ գրավեցին: Դրանք էին՝... Շահաստանը... և այլ տարբեր գավառներ ու գյուղեր: Նրանք անթիվ մարդկանց սուր սուսերով մաշեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»):

«Նրանք գրավեցին Ուրմիան և Թավրիզը» (Մարտիրոս Խալիֆա «ժամանակագրություն»):

⁶⁰³⁶ «Դրանից հետո Նիջեհիսի մատուցներում Գորիից վերադարձող օսմանյան ռազմիկները հանդիպեցին լեզգիներին, որոնք առաջին իսկ հարձակումով նրանց փախուստի մատնեցին, մեծ մասին գերի բռնեցին, իսկ սպանվածների չիբուխներն էլ մտցրին նրանց հետանցները: Եվ այսպես լեզգիներն այնքան ուժեղացան, որ սկսեցին հարձակվել Սամցխե-Տավաթի վրա՝ թալանելով ու գերեվարելով բնակչությանը: Արդյունքում բնակչությունը զրկվեցին Սուխարանի, Զարթյանի և Սացիցիանոն, տեղ-տեղ էլ նաև՝ Սաբարատիան-Յայոց, բացառությամբ ամրացված վայրերի, բանգի Նուլիսիս հողը մշակելու համար մարդիկ աննկատ էին դուրս գալիս և, տեսնելով լեզգիներին, վերադառնում էին իրենց ամրությունները: Լեզգիները բազմիցս ջարդեցին օսմաններին, այնպես որ սրանք չէին կարողանում դիմադրություն ցույց տալ» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»):

⁶⁰³⁷ «Ջարեցիները հավաքվեցին և մեկնեցին ամայացնելու Բոլնիսը: Այդ ժամանակ Իսակ փաշան ընկավ նրանց հետևից և հասավ նրանց: Նրա առաջապիս ռազմիկները հետ դարձան և լեզգիները, հավատալով սրանց փոքրաթվությանը, ընկան նրանց հետևից, իսկ նրանք էլ լեզգիների բերին ուղիղ օսմանների երախը: Իսակ փաշան հարձակում գործեց մոտեցած լեզգիների վրա և նրանց անթիվ բանակություն կոտորեց, իսկ մնացածներին էլ փախուստի մատնեց մինչև Ալանի՝ օր ու գիշեր կոտորելով, այնպես որ միայն քչերը փրկվեցին: Իսակ փաշան վերադարձավ Տիֆլիս, իսկ ջարդեցիներն էլ դրանից հետո այլևս չէին համարձակվում հարձակվել և ավազակությամբ զբաղվել» (Վախուշտի Բագրատունի «Վախտեթի և Յերբի կյանքը»):

«Լեզգիները կրկին ասպատակեցին Տավաթը: Վրացիները իմացան այդ մասին և տեղյակ պահեցին օսմաններին, որից հետո վրացիները մոտեցան Դիզգորյան շատրանակին և փակեցին անցումը, այնպես որ, հենց որ լեզգիները հայտնվեցին նրանք, կրակ բացեցին հորացաններից: Այս պայմաններում լեզգիները թողեցին ավարն ու փախան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»):

⁶⁰³⁸ «Արդուլլահ փաշան, երբ լսեց որ աղվանները հետ են դարձել, շուտով գիր ուղարկեց սուլթան Ահմեդին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ին – Մ.Ֆ.**)» (Աղվանը եկավ Պամադան, չկարողացավ այն առնել, հետ դարձավ և գնաց: Նա գնացել է, որ շատացիս զորություն և նորից գա Պամադանի վրա: Երբ աղվանները առնեն Պամադանը, կգան, Թավրիզն էլ մեր ձեռքից կառնեն»): Երբ որ սուլթան Ահմեդ լսեց այս բանը, շուտով Պասան փաշային 4 դռնապետ ուղարկեց հաղորդմամբ. «Քեզ մեծ զորք եմ տալիս, որ գնաս Պամադանի վրա»: Պասան փաշան իր պատրաստությունը տեսավ: Նա մարդ ուղարկեց Բացիլանների մոտ, սա այսպիսի մի ազգ է, որ այդպես է կոչվում, ու 7.000 բացիլան բուրդ հանեց՝ բոլորն էլ երկաթ հագած, այնպիսի տեսքով, որ Աստված փրկի ու Տերն ազատի սրանց պատկերից, որոնց վախից մարդ հալչում է: Նույն կերպ նա մարդ ուղարկեց Մառաշի կոչվող արքաների մոտ և 8.000 հոգու էլ այդտեղից հանեց: Արդիվավանդ կոչվող մի ազգ էլ կար, 14.000 հոգուց կազմված զորք էլ այստեղից եկավ: Սրանց նա գումարեց 9.000 ենիչերի, ինչպես նաև 6.000 հոգի էլ ջաբաջի, որ այլոց գիտությունով այսպես են կոչվում: Բացի այս հավաքվեցին Չանկյանի ցեղի 4.000 բուրդ, 1.800 Տահ կոչվածներ, Ղարա-Չորան բողերից էլ 800 հոգի եկան: Ի վերջո, Տարենաբեկ կոչվող վայրից, որ Չարդուն է և 40.000 տուն ունի, որ սև մի վայր է, 1.600 հոգի եկան ու այսպես հավաքվեցին 43.400 հզոր այրեր: Սրանք իրար գլուխ եկան, հզորացան և 28 օրում հավաքվեցին՝ ուղղվելով դեպի Չարդու: Այս 43.400 հոգին գնացին և հասան Չարդու: Չարդուի բեկը, որի անունն Ահմեդ-բեկ էր, մի հայտնի այր էր: Սրանից հետո Պասան փաշան խնդրեց Չարդուի բեկին, որ սա հրաման տա իրեն, բանգի նա ասաց. «Քեզից 24.000 զորք կուզեմ»: Սա չկարողացավ պատասխանել, բանգի, ասեմ մեր սիրելի տերերին, որ Պասան փաշան շատ հզոր իշխան էր կամ փաշա, այնպես, որ բովանդակ երկիրը նրա ձեռքից սարսում էր և ոչ մեկը չէր կարողանում նրան պատասխանել՝ մեծ կամ փոքր: Վերջապես Ահմեդ-բեկը գնաց և իր ազգից, ինչ որ իր ձեռքի տակ տուն ուներ, ամեն ինչից մեկ, երկու կամ երեք մարդ հանեց, այսպես ժողովրդ 15.000 հոգու, բոլորն էլ ձիավոր ու զրահավոր՝ լիով երկաթի մեջ, ու սրանց հետ եկավ Պասան փաշայի մոտ: Սա հավանեց այս ամենին և նոր բան չուզեց, բանգի, թեև 24.000 հոգու էր պահանջել, սակայն այս նոր եկածների որակը բոլորին էլ լավն էր: Այսպես նրանք 2 մասի մնացին Չարդուում, 68.400 հոգանոց զորք հավաքեցին, ելան այնտեղից ու գնացին Պամադան: Չարդուից վեր կացան, հասան Թադիգեդուն, որ պարսից լեզվով է, իսկ օսմանցու լեզվով կոչվում է՝ Թադաբար: Եվ ահա նրանք գնացին այնտեղ, այնտեղից էլ գնացին Զարի խանե, այնտեղից՝ Գիրենդ, հետո՝ Պամադա, հետո՝ Սալաջ և ի վերջո՝ Քոմալան: Վերջապես հասան Քոմալան, սակայն այստեղ Պասան փաշան իրականացավ և յոթ օր անց մահացավ: Օսմանցիների զորքերը չկարողացան գնալ Պամադանի վրա: Պասան փաշան ուներ մի որդի, որի անունն Ահմեդ փաշա էր: Սա խնդրեց օսմանցիների զորքի առաջնորդությունը և մեծամեծ, իշխանները նրանց մեջ խորհուրդ արեցին, որ լուր ուղարկեն սուլթան Ահմեդին: Վերջապես մարդ ուղարկեցին սուլթան Ահմեդի մոտ: Սուլթան Ահմեդ լսեց Պասան փաշայի վախճանվելը և երկու դռնապետ ուղարկեց սուլթանի հրամանով. «Ահմեդ փաշային մեծ զորքով հրամայում եմ, որ գնա Պամադանի վրա և ամենայն ջանք գործադրի»:

«Վերջապես Ահմեդ փաշայի տղան իր մեծ հզորությամբ Քոմալանից վեր կացավ, որ գնա Պամադանի վրա: Քոմալանից նա ելավ, գնաց Բեսթուն, որն իր անունը ստացել Շիալի խան՝ այն կառուցողի, կողմից, որը շատ պատվական մի այր էր: Այնտեղից ելան, գնացին Սալիսե, որ մի լավ բաղաբ է, բայց ոչ այնքան բաղաբ, որքան՝ քաղաքատիպ գյուղ: Սալիսեից ելան, գնացին Բանկալվա, որ մի բերդ է ու գյուղ է, որոնց միջից բոլոր պարսիկները փախել էին: Այսպես օսմանցիներն առաջանում էին, նրանք ելան այնտեղից և հասան Սատավ, որտեղ պարսիկները սկսեցին օսմանցիների դեմ ուժեղ կռվել: Պարսիկները մեկը տասի դեմ էին կռվում, պարսիկները քիչ էին, օսմանցիք՝ անթիվ: Վերջապես օսմանցիները գրավեցին Սատավը, որտեղից ուղղվեցին Պամադան: Ճանապարհին նրանք բազում սարեր և լեռները հանդիպեցին ու չկարողացան իրենց հրանոթները դրանցով տանել: Նրանք 60 հրանոթ ունեին և Նուլիսիս փոքրերը չէին կարողանում անցնել դրանցով, էլ ինչ ասե՛նք մեծ հրանոթի մասին, որը կոչվում էր Ալան-թոփ: Չկարողանալով անցնել այս ճանապարհով՝ նրանք հետ եկան և անցան այլ ճանապարհով: Նրանք հետ եկան Սատավ, հետո այնտեղից գնացին Լակլար կոչվող մի գյուղ, որի մեջ ապրողները շատ աղքատ էին: Նրանք մարդ ուղարկեցին Ահմեդ փաշայի մոտ և, լաց լինելով, ասացին. «Փաշան ողջ լինի, սեղան աղքատ եմ, խեղճ եմ, մեզ մի ճար արա»:

Երբ Ահմեդ փաշան տեսավ, որ այս աղքատները լալիս են, շուտով հրաման եկավ. «Բեյդադտար Մահամադին եմ տալիս այս գյուղերը, գնա և լավ պահիր դրանք»:

Այս Բեյդադտար Մահամադը, որ սվազցի տիրացու Սկրտումն էր, սեմերջի էր դարձել: Այս Սկրտում տիրացուն ինչ պատճառով էր որ Բեյդադտար էր դարձել: Իսկ պատճառն այն էր, որ սա սկզբում ապրում էր Սվազում, հետո գնաց Ստամբուլ, որտեղ բաղնիքի մեջ 6-7 եմիչերներ բռնեցին նրան, տարան իրենց հետ և, չգիտեմ թե ինչ կերպ, եմիչերի դարձրին: Ահա այս պատճառով էր, որ նա անվանադիրվեց: Մի խոսքով, սա այսպես եղավ և Լակլարն էլ տվեցին այս մարդուն: Ի վերջո, փաշան կրկին ուղղվեց դեպի Պամադան և հասավ Սալիսե կոչվող մի գյուղ, որի միջից մարդիկ փախել էին Պամադան: Ահմեդ փաշան այնտեղ մնաց 90 օր և տեսավ, որ պարսիկները դուրս չեն գալիս քաղաքից: Վեց օր անց Ահմեդ փաշան սկսեց առաջ գնալ: Նա հասավ Ենիջակասե, որ քաղաքին մոտ էր կես օրվա անցումի հեռավորության վրա: Վեց օր հետո պարսիկները սկսեցին դուրս գալ քաղաքից և օսմանցիներին իմաց տվեցին այդ մասին: Իմանալով այդ՝ օսմանցիները առաջ գնացին: Կողմերն իրար հանդիպեցին Լալին կոչվող դաշտավայրում: Ասում էին, թե պարսիկները շատ էին՝ 300.000 հոգի՝ մեծ ու փոքր, բայց օսմանցիներն էլ էին հզոր, այդ մասին ես արդեն գրել եմ: Վերջապես երեք անգամ պարսիկները ելան օսմանցիների դեմ, սակայն, այդպես էլ ոչինչ անել չկարողանալով, հետ գնացին իրենց տեղը: Այդ ժամանակ օսմանցիներն առաջացան, բոլոր կողմերից շրջապատեցին քաղաքը և դրեցին հրանոթները: 15 հրանոթ նրանք դրեցին Ցուլֆայի դռանը, 6-ը՝ Մուխտարանի, 11-ը՝ Սիջանի, 8-ը՝ Ղայտարանի, 12-ը՝ Յեյլարի, իսկ 8-ը՝ Թուրաթունը դեմ: 55 օր տեղեց քաղաքի պաշարունակը, սակայն չկարողացան գրավել այն: Դրանից հետո օսմանցիները քաղաքի վրա հարձակում գործեցին: Որք երկուշաբթի էր, Աստված փրկի և Տերն ազատի, բանգի, երբ օսմանցիները 4 կողմից հարձակվան անցան, կարծես երկինքն և գետինը շարժվեցին: Օսմանցիները առաջացան և հասան բերդի տակ, որտեղից նրանք այսպես, իսկ պարսիկներն էլ բերդի միջից կրակ բացեցին ու գնդակներ թափեցին նրանց վրա՝ զործի դնելով նաև սրերը: Աստված փրկի և Տերն ազատի, բանգի օսմանցիներն այնպես էին թափվում, կարծես անձրևի հեղեղ լիներ, որ մարդկանց տապալում էր: Ի վերջո, օսմանցիները հետ դարձան և վերադարձան իրենց դիրքերը: Ահմեդ փաշան հաշվեց իր զորքը և տեսավ, որ 12.000 մարդ է գնդակից ընկել կամ սրահարվել: Դրանից հետո Ահմեդ փաշան հրանոթապետին հրաման տվեց բոլոր 60 հրանոթներից կրակ բացել քաղաքի վրա, այսպես շարունակվեց 25 օր, բայց էլի չկարողացան գրավել քաղաքը: Չորեքու մի Էրզրումցի կոչվակար կար, որին Ղարա Բիբար էին ասում: Սա շատ պատվական այր էր և լավ էր հատկապես թունել փորելու գործին: Ի վերջո, նա եկավ փաշայի մոտ և ասաց. «Փաշան ողջ լինի, ես թունել փորելով

կառնել բաղադրել»։ Փաշան հավանեց սրա խոսքերին և ասաց, որ այդ պահից սկսած 20 հատ բանվորներ իրենց աշակերտներով հատկացնեն, ինչպես նաև նրանց հաց, կեղևալուր և ամենայն անհրաժեշտը տան։ Եվ այսպես սկսեցին թունելը փորել, մտան մեջը և կես ժամից պատրաստեցին այն վայրը, որտեղից էլ մտան գետնի մեջ ու բանդելով հասան բերդի տակը։ 14 օրում ավարտեցին գործը և վերջացրին։ Վերջապես ժամը հասավ, դա բաղադրի պաշարման 88-րդ օրն էր։ Դրանից հետո՝ 88-րդ օրը, որը ուրբաթ էր, մեծ ուժեղով սկսեցին կռիվը։ Օսմանցիները հարձակման անցան բաղադրի վրա և, երբ եկիչները վրա եկան, թունելն այրեցին։ Աստված փրկի, Տերն ազատի, բանգի, երբ թունելն այրեցին, բերդի կեսը երկինք թռավ։ Որդին հորն ուրացավ, հայրը՝ որդուն։ Եվ այսպես օսմանցին մտավ բերդի մեջ և սկսեց սուրը գործադրել։ Մտան Ջուլֆայի դռնից, կրակեցին, սրահարեցին և առաջացան միևնույն Զրիստոսի եկեղեցու դուռը։ Այստեղ բրիստոնյաներին էլ սրի բաշեցին, իսկ մնացածներին էլ ուզեցին գերելարել։ Օսմանցիների զորքի մեջ 6 մեծ իշխաններ կային, որոնք զորքի հետ բաղաբ էին եկել։ Սրանցից մեկի անուն էր Մահտեսի Զարուբյուն էր, մեկինը՝ պարոն Մաթեոս, մյուսինը՝ Մանի Մաևասե, մեկի անուն էր Մասե, հաջորդինը՝ Վարդան, մյուսինը՝ Մյու, որի իրական անունը Պետրոս էր։ Այս իշխանները Ամետը փաշան մոտ գնացին, թե. «Մենք բրիստոնյաների համար գլխահարկ կտանք, գերիներին մեզ տուր, մանավանդ դեռ բաղաբի մեջն կռիվ է գնում, օսմանցիները բաղաբը դեռ լրիվ չեն գրավել և կռիվը գնում է»։ Վերջապես Ամետը փաշան հրաման տվեց, գերիներին տվեցին և նրանց տարան։ Օսմանցիները բաղաբի մեջ յոթ օր կռիվ տվեցին և հասան Մուխտարանա մահլաթ։ 7 օր կռիվ գնաց, Ալի Շիբաբազը, Ալի Զորիթը և Ալի Դասաթ-բեկը, այդ իշխանները որ, այս մեծ բաղաբի իշխաններն էին, կռիվ տվեցին։ Զաղաբի Ռամադան իշխանը փախավ և բաղաբը մնաց անտեր։ Ահա, ուրեմն, այն երեք իշխանները յոթ օր կռիվ տվեցին, սակայն ի վերջո մուխտարանա Մահլաթ, Զեյդարի թաղամասն և Մաթուլաթաղը գրավվեցին։ Ահա ուրեմն, 6 օր կռիվ տալուց հետո ի վերջո յոթերորդ օրը օսմանցիները գրավեցին բաղաբը։ Նրանք անչափ գերի տարան, որ ոչ թիվ ուներ, ոչ՝ համար, բոլորին գերի բռնեցին։ Դրանից հետո Ամետը փաշան եկավ բաղաբի մեջ և հրաման տվեց. «Սպանված մարդկանց բաղաբից դուրս տարեք, որ բաղաբի մեջը հոտ չընկնի»։ Անչափ շատ մարդիկ էին զոհվել, հատկապես հարուստներից և խաներից, սրանց սրանք շատ փող, ոսկի ու արծաթ էին թողել, որոնք արյան հետ խառնված ընկած էին՝ արծաթեղենի և ոսկեղենի հետ։ Սրանք բոլորը բաժին հասավ օսմանցիներին՝ լրիվ անտեր։ Օսմանցիները դրանք վերցրին, տարան և անչափ հարստացան» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 8)։

«Երբ Աբդուլլահ փաշան Թավրիզում լսեց, որ աֆղանցիները հետ են դարձել Զամադանից, գրեցին սուլթանին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմետ II-ին** - Մ.Յ.)։ «Աֆղանցին հետ դարձավ Զամադան ավելի շատացնելու գործ, որից հետո նա կրկին կգա Թավրիզի վրա»։ Այնժամ սուլթանը չորս սուրհանդակ ուղարկեց Զասան փաշային հրովարտականով՝ ասելով նրան. «Զեզ գորագույն եմ կարգում գործերին, բոլոր նրանց, որ այս կողմերում են, և հրաման եմ տալիս գործաժողով անել ու գնալ Զամադանի վրա»։ Երբ Զասան փաշան ստացավ այս հրովարտակը, ձեռք զարկեց մեծ բազմությանը գործ կուտակել։ Զորական մի ցեղ կար բաշիկան անունով՝ ժայիր, այլադեմ, գազանափրտ և արյունարբու մի ազգ, որոնց տեսքից տեսնողները կուրանում էին։ Մռաքեցին այս ազգի մոտ և նրանցից վերցրին 7.000 սպառազեն զրահավորներ։ Արաբական մարջանի կոչվող ազգից էլ վերցրին 8.000 բաջմարտիկ։ Աբդուլլահի կոչված մի ազգ էլ կար, սրանցից վերցրին 14.000 հոգի։ Սրանց վրա 15.000 հոգի էլ ավելացրին և կազմեց 43.4000 հոգի պատերազմող սպառազեններ։ Եվ ինքը Զասան փաշան էլ մի այդ էր ահարկու, դաժանետեսիլ և անգույթ, որից ամեն ոք սարսում էր։ Եվ ահա, այսպիսի պատրաստության տեսնելով, մա ելավ ամենայն գործերով հանդերձ, խաղաց գնաց և հասավ այն գավառին, որ այլազգեցիների բարբառով Չարով էր կոչվում։ Ահմետ-բեկը Չարովում բազում շուքով ընդունեց նրան և նրանք մնացին այնտեղ 2 ամիս։ Դրանից հետո հրամայեցին Ահմետ-բեկին հավաքել 24.000 հոգի, սակայն նա ոչինչ չկարողացավ անել և սարսափից հավաքեց 15.000 հոգի զրահավոր ձիավորներ և այլ զինված պատերազմող մարդիկ։ Սրանց ավելացրին Զասան փաշայի ունեցածի վրա և ընդհանուր կազմեց 68.400 հոգի։ Այա՛, փաշան ելավ Չարովից գնալու Զամադան և հասավ Զարա կոչվող մի գավառ՝ գրավելով այն։ Այնտեղից նա գնաց Գիրենդ, այնտեղից՝ Մայթաջ, Մայթաջից՝ Զրմանշահ, որտեղ նրան հասավ տիրոջ պատիժը, նա հիվանդացավ և յոթ օրից մեռավ։ Դրանից հետո գործը չկարողացավ առաջ խաղալ այնտեղից։ Այնտեղ էր Ահմետ անունով նրա որդին, որը հրամանատար դարձավ ամենայն զորքին։ Եվ ահա իրողուրդ արեցին մեծամեծները և հրովարտակ առաքեցին Կոստանդնուպոլիս սուլթանին՝ ծանուցելու նրան իրենց գորագլխի մահը։ Եվ վաղվադակի չորս փառավոր սուրհանդակներ հրովարտակով առաքեցին առ նրանց ասելով. «Թող Զասան փաշայի որդի Ահմետ փաշան զբաղեցնի հոր տեղը և առաջանա Զամադան»։ Զասանի որդի Ահմետ փաշան ամենայն գործերով ելավ Զրմանշահից, որ գնա Զամադան։ Նա առաջ խաղաց, գնաց և հասավ ու բանակեց մի տեղ, ուր մի մեծ իջևան կար Բեսթան անունով՝ կառուցված Շիալի իշխանի կողմից։ Այնտեղից նա գնաց Սահանա, որը աննման, գեղեցիկ մի բաղաբ էր։ Այնտեղից նա գնաց Զանկավառ, որը աշտարակավոր մի գյուղաբաղաբ էր, և գտավ այն ամալի, բանգի նրա բնակիչ պարսիկները ամենքը փախել էին՝ երկուդելով ասպատակողներից։ Այնտեղից նա անցավ, գնաց Մայդակա, որը փոքրիկ մի բաղաբ էր։ Այս վայրում նրա դեմ ելան պարսիկները, թեպետև սակավ էին։ Մարտ եղավ, նա 11 օր պատերազմեց նրանց դեմ և տուների սրով ոչնչացրեց։ Օսմանցիները գրավեցին բաղաբները և ասպատակեցին դրանք։ Եվ հետո, նվաճելով այն բերդը, որ ճանապարհին էր, հասան Զամադան։ Եվ ահա, բանգի այնտեղ ճանապարհը հույժ լեռնուտ և դժվարագնաց էր, նրանք չկարողացան տանել մեծամեծ հրանոթներն այդ ճանապարհով։ Նրանք 60 հրանոթ ունեին և կար նաև հույժ մեծագույն մի հրանոթ, որը նրանց բարբառով Ալյան հրանոթ էին կոչում։ Սա հատկապես չէին կարողանում տանել։ Դրանից հետո նրանք չգնացին այդ ճանապարհով, այլ դարձան հետ և այլ ճանապարհով գնացին՝ հասնելով Լակլար անունով մի գյուղ, որի գյուղականները հույժ աղբառ էին...։ Վեց օր անց առաջ խաղացին օսմանցիները և հասան մի տեղ, որ այլազգիների բարբառով Ենկի-Հանվանի է կոչվում՝ կես ժամվա ճանապարհի հետո Զամադանից։ Այնժամ Ռամադան իշխանը Զամադանի գործը պատրաստել էր պատերազմով։ Եվ ահա նրանք ելան բաղաբից դուրս և հարձակվեցին կռիվով։ Պատերազմն եղավ Լալայի կոչվող դաշտում։ Պարսից զորքերը, որ Զամադանում էին, ըստ ոմանց պատմելու 300.000 հոգի էին։ Զաղթեցին, սակայն, օսմանցիները Զամադանից հարձակված պարսից զորքից, հարվածեցին նրանց սրով տուների և հրազենով։ Կոկին անգամ պարսից զորքը բաղաբից հարձակվեց օսմանցիների վրա, սակայն չկարողացավ հաղթել նրանց և փախավ հետ՝ մտնելով բաղաբ և ամրանալով այնտեղ։ Օսմանցիները, առաջ մղելով գործերը, չորս կողմից պատերազմի բաղաբը։ Նրանք բոլոր հրանոթները շարեցին ընդերք բաղաբի և սկսեցին իրդեհել ու բանդել բաղաբի ամենայն փայտակերտ շինությունները։ Նրանք չորս օր պատերազմեցին, սակայն չկարողացան առնել բաղաբը։ Եվ ահա 55-րդ օրում, որ երկուշաբթի էր, օսմանցիները բաղաբի չորս կողմից առաջ մղեցին զորքը, որ մտնեն բաղաբ։ Չորքերի ամենայն բազմությանը անթիվ գործերով և մեծ աղաղակով նրանք առաջ մղվեցին ու, երկիրը թնդացնելով հասան պարսպի տակ, բանգի ներսից հարվածեցին։ Խռնվեցին օսմանցիները պարսպի տակ՝ մարդը մարդու վրա, իսկ բերդի գոթն էլ բոլոր հրազեններից նրանց վրա հեղեղի պես կրակ բացեց։ Ամսիցայն էլ օսմանցիների բազմությունից մարդիկ միանգամայն ներքև բաժակվեցին, ինչպես ծառերի տերևները սաստիկ խիտ կարկտից։ Տկարացան նրանք, բանգի չէին կարողանում հաղթահարել պարսպի և կամ վեր ելնել։ Եվ ահա նրանք հետ դարձան ու հեռացան պարսպից հեռու՝ գնալով իրենց բանակը։ Զանդե արեց փաշան իր գործը և պարզեց, թե 210.000 հոգուց բանխն էին ընկել այդ արշավանքի ընթացքում։ Նա հրաման տվեց հրանոթներին անդադար կրակ արձակել և օրական 25 անգամ 60 հրանոթներ էին արձակում, թեև այնուհանդերձ չկարողացան բաղաբն առնել։ Այա՛ խորհեց փաշային ական հատել պարսպի տակ, վառող լցնել այնտեղ և գետինն ու պարսպը միանգամայն պատռել։ Չորքում Զայոց ազգից Դարա-Բիբաթ անունով մի ոմն սակրավոր կար՝ կարնեցի մեկը, որը ամենահմուտ, գործուն և ճարտար ականահատն էր։ Մոտեցավ սա փաշային և խոսեց նրա հետ այս մասին։ Եվ ահա հրաման տվեց նրան փաշան՝ առաջադեմ դառնալ և լինել գլուխն ականահատների։ 11 օր գործ արեցին և ականներ դրեցին, լցրին ներսը վառող և պատրաստեցին, որն ինչպես պետք էր։ Եվ եղավ օրն ուրբաթ, երբ նրանք ամենայն պատրաստությանը սաստկացրին պատերազմը, որի ընթացքում հանկարծակի հուր ելավ, երբ վառողը իրդեհեցին։ Դրանք ականն և միանգամից պարսպի ու բերդի կեսը երկինք ելավ։ Եվ ահա վաղվադակի առաջ փութացան օսմանցիների գործերը՝ բերդ մտավ և, գազանաբար հարձակվելով, սրով տուների ամեն առաջ ելնողին կտորոցեցին։ Փախավ բաղաբի իշխանն անձանդը տեղեր և արձավ, սակայն բերդի գնդերի այլ հրամանատարներ ու մեծամեծներ, որոնք էին Ալի-Շահբազը, Ալի-Զորիթը, Ալի-Զասան-բեկը, նախանձախնդիր բարկությանը պակացրին իրենց տեղի տեղը և կռվով մարտ տվեցին ընդդեմ օսմանցիների գործերին։ Եվ, իբրև անհույս կյանքից, նրանք յոթ օր խստագույնս պատերազմեցին այն բանից հետո, երբ պայթեցրին պարսպը, սակայն այդպես էլ չկարողացան բերդը փրկել ու իրենց անձանց ապրեցնել։ Կոտորեցին նրանց օսմանցիները և գրաված բաղաբից ավար առան՝ ոսկի և արծաթ՝ անհամար ու բազում, մանավանդ բաղաբն այն հարուստ էր վաճառականներով։ Սպանեցին բոլոր վաճառականներին, որոնք կրկապաշտ մուլթանցիներ էին։ Այս բազմությունը գտան պանդոկներում, կոտորեցին և անհամար դրամ գտան՝ պահած արկերում, հողի տակ և այլ տեղերում։ Սրանք բոլորը վերցրին և ծոխացան։ Եվ այնչափ էր հարստությունը, որ ամիսեղ գետնին, որը տանում էին ու չէին սպառում։ Եվ ահա կոտորեցին ամենայն ընդդիմացողներին, բուռն հարվածով անգեներին գերի վարեցին, գեղեցին անհամար անձանց, կանանց, երիտասարդների, պատանիների ու օրիորդների, իսկ ծեր և մատաղ մանուկներին, իբրև ծանրացուցիչ իրենց անձանց, կոտորեցին։ Գերողները հասան եկեղեցի և այնտեղ բազում մարդկանց գտան Զայոց ազգից, որոնք ապաստանել էին այնտեղ։ Նրանք նրանց գերի առան, որին հաճեցան կոտորեցին, որին էլ չխնայեցին և չուզեցին ապրեցնել։ Եվ ահա նրանց ամենայն բանակը լցվեց ավարով և գերիներով։ Իբրև վախճան այնչափ և այլ բազում չարիքներին՝ նրանք փաշայից հրաման եկավ՝ կոտորածի դիակները բաղաբից դուրս հանել, բանգի բաղաբը նետվում էր։ Զանեցին նրանց բաղաբից ու լցրին բաց մի տեղ։ Օսմանցիների գործում համադանցի վեց մեծամեծ վաճառականներ կային, որոնք փաշայի հետ օսմանցիների երկրից էին եկել և նրանց անուններին էին մեկինը Մահտեսի Զարուբյուն, երկրորդինը՝ Մատթեոս, երրորդինը՝ Մաևասե, չորրորդինը՝ Մասեհ, հինգերորդինը՝ Վարդան, վեցերորդինը՝ Պետրոս։ Սրանք մտան փաշայի մոտ և աղերս արեցին նրա առաջ ու խնդրեցին նրանից Զայոց ազգի

համար, որ, ազատ արձակի նրանց՝ ասելով, թե. «Մենք վաղ ժամանակից ի վեր բովանդակ մեր ազգով ծառա ենք և հարկատու, ուր որ լինենք ձեր իշխանության մեջ: Եվ դուք եք տեր և խնամարկող մեր ազգին, իսկ մեր ազգն էլ ձեր տերության խնամքի տակ է՝ պարծնելալով ձեր տերությամբ: Եվ արդ, այսպիսի մի օր, երբ մեծ հաղթությունը բռնեց է, խղճով եղի, շնորհիվ մեզ նրանց, որոնք ազգից են մեր, հանուն քո կենացի, քանզի ամենայնիվ ուրախ ու մեծ ծնունդան օր է այս օրը»: Լսեց փաշան նրանց այս խնդրանքը, հրամայեց բաց թողնել բոլոր հայերին և եղավ նրանց մեծ ուրախություն: Այնուհանդերձ ոչ բոլորին ազատեցին, բանզի ոմանց թողնեցին ազատ, և ոմանց էլ՝ ոչ: Արդ, Ահմեդ փաշան մի տարի նստեց Համադանում, իսկ հետո ուղարկվեց Բաղդադ» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 8):

«Այդ ժամանակ թուրքերը տիրեցին նաև մեր երկրին ընդհուպ մինչև Սուլթանիա, որը Հայոց 1173 թվականին խլեցին պարսիկներից...: Այդ ժամանակ թուրքերը գրավեցին Համադանը» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4, 10):

«Հայոց 1173 թվականին Հասան փաշայի որդի Ահմեդ փաշա սերասքարը 5 այլ փաշաների հետ բազում զորքերով ելան և գնացին Համադանի վրա՝ մեկ ամիս պաշարելով քաղաքը, քանզի այստեղ էին հավաքել անհամար մարդիկ շրջակա գյուղերից ու գավառներից: Եվ ահա նա սաստիկ պատերազմով օգոստոս ամիսն գրավեց քաղաքը ու սրո ճարակ դարձրեց 100.000 հոգու, իսկ 200.000 կին ու աղջկա էլ գերի բռնեց: Դրանից հետո նա տիրեց շրջակա գավառներին մինչև Հայկզա, Չանջան, Սուլթանիա և Ապահան: Բայց ավաղ աղետալի գրչիս և արյան արտասովախառն արցունքներին իմ, բանզի Համադանում բնակվում էին նաև 300 տուն հայեր, որոնց ևս կոտորեցին ու գերեվարեցին: Նրանցից հազիվ 30 տուն փրկվեցին, իսկ 100 հոգու էլ եկեղեցու մեջ էին կոտորել» (Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի օսմանյան զորք մեծ բանակությամբ Բաղդադից Ելքատան կամ հայերեն Համադան կոչվող քաղաքի վրա եկավ, պաշարեց այն ու գրավեց» (Ամանուն «Հիշատակարան 1723 թ-ի»):

«Օսմանյան սուլթան Ահմեդը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ը – Մ.Ֆ.**) բազում դեսպաններ ուղարկեց իր փաշաների և իշխանների մոտ՝ հրամայելով. «Պատրաստվե՛ք զորական պատերազմ մղել Պարսկաստանում»: Եվ ահա Բաբելոնի Հասան փաշան, ինչպես նաև Կարինի Իբրահիմ փաշան խորհուրդ ու կայտառ հարձակման անցան՝ անթիվ զորքով հարձակվելով Պարսկաստանի վրա: Նրանք գրավեցին Քիրմանշահը, որին տիրեց հաղթական Հասան փաշան» (Իզնաստիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Ահա այդպես այդ տարի օսմանցիները շատ հզորացան և բազում քաղաքներ գրավեցին: Դրանք էին՝... Համադանը... և այլ տարբեր գավառներ ու գյուղեր: Նրանք անթիվ մարդկանց սուր սուտերով մաշեցին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

«Այդ ժամանակ Հասան փաշայի որդին, որ Բաղդադից էր, գրավեց Համադանը» (Յովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»):

«Նրանք գրավեցին Համադանը» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰³⁹ «Թուրքերը մեծ ուժերով մեկ անգամ չէ, որ գնացին հայերի վրա, սակայն չորս անգամ էլ պարտություն կրեցին մարտում և ահա մինչև այժմ էլ հայերը թուրքերին դիմադրում են» (Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»):

«Հունիս ամսի 10-ին օսմանցիները Գանձակից մեծ խմբով եկան Խաչենի վրա...: Նրանք ոտնակոխ արեցին Ղազանչի, Ղապարթու և Չանկաթաղ անունով գյուղերը, կոտորեցին, գերեվարեցին և ապրանքները տարան: Այդ ժամանակ, սակայն, մենք հարձակվեցինք նրանց վրա, Աստծո ուժով ոտնակոխ արեցինք, կոտորեցինք և փախցրինք, գերիներին ու ապրանքն էլ հետ գրավեցինք» (Եսայի Հասան-Ջալալյան «Նամակ Վախթանգ արքային»):

⁶⁰⁴⁰ «Այդ ժամանակ Թեյադգորայի մոտ օսմանները դեմ ելան լեզգիներին և ավելի շատ ջարդեցին: Այնուհանդերձ օսմաններն իրենք ավելի շատ թալան և գերեվարում էին իրականացնում, թեև մարտում էլ հաջողությունը մեծ մասամբ նրանց կողմն էր» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

⁶⁰⁴¹ «Ապա Տիրոջ 1726 և Հայոց 1175 թվականին անթիվ-անհամար զորքով Սյունյաց աշխարհը մտան և հասան ու բոլոր կողմերից շրջապատեցին Դավթի երկիրը՝ Դավանի Յոթնաբերդ գավառը: Այնժամ գավառի բոլոր բնակիչները խառնվեցին, խուճապի մատնվեցին, լքեցին Դավթին և գնացին ու օսմանցիների լծի տակ մտան: Եվ ահա Դավիթը Հայկծորի մենաստանում, ուր կառուցել էր անառիկ ամրոցը, մնաց միայն 17 սպառազեն այրերով: Նրա հետ էին նաև 3 եպիսկոպոս, 13 բախանա, ինչպես նաև Տեր-Ավետիսն և մելիք Փարսադանը՝ սակավաթիվ մարդկանցով, որովհետև ողջ զորքը հեռացել էր նրանցից: Դավիթը, սակայն, այս պայմաններում չհուսալքվեց, չիրաժարվեց իր ծրագրերից, չկախիցեցավ բարբարոսների բազմությունից, չդադարեց սիրաբաններ գործելուց և Աստծու ողորմածության հույսը չկորցրեց, այլ արիաքաջ շարունակեց ամրացնել բերդը, պատրաստել պահեստները, զորականներին հավաքել շուրջը, ստվարացնել բանակը ու ամենակալ Աստծուն իրեն օգնության կանչել: Օսմանցիների՝ Դավան գալու իններորդ ամսին, որ Դավթի գալստյան իրենգերորդ տարին էր, սուլթան Ահմեդի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Ահմեդ III-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից օրանք եկան: Պեթրի և Արապ-Ալի փաշաները բազմաթիվ զորքով, իրենց հետ առած նաև Պարկուշատի Փաթ-Ալի խանին, հասան Դավթ: Սրանից հետո նրանք հրաման արձակեցին, որ երկրի տարբեր կողմերից հավաքվեն Հայոց և թուրքերի բոլոր զինակիրները: Եվ եկան ու նրանց մոտ բոլոր կողմերից հասան թուրքական զորքերը՝ իրենց հետ բերելով նաև հայկական զորքեր Գողթան գավառից, Ագուլիս քաղաքից, Ուրդուարից, Փխիսանից, Պարկուշատից, Դավանից, Մեղրիից, Չավկուդիից, բայց նաև՝ Ղարադաշու թուրքերը և Նրանք, որ բնակություն էին հաստատել Սև սարում: Եվ, որպեսզի այս խոսքը ուրիշ կերպ չընկալվի, շատերից քիչը կանենք, նրանք եղան մոտ 60.000, 70.000 հազար կամ առավել ևս շատ, այլևս, որ նրանց հեծյալներն ու հետևակները լցրին դաշտերն և լեռները: Եվ ահա, բոլոր զորքերը ստուգատես անելով, օրանք դատարանվեցին ու պատրաստվեցին Դավթ-բեկի վրա գրոհելու: Եկան և բանակեցին Հայկծորի գետի մյուս կողմում՝ բառասնորոգ պահքի տասներեքերորդ օրը: Երբ Դավթի հետ եղած զորականները տեսան այդ ահագին բազմությունը, զարհուրեցին, նրանցից շատերը գնացին փաշայի մոտ և անձնատուր եղան, բայց ովքեր այս խոսքը ուրիշ կերպ չընկալում էին և պատրաստվում էին մարտի: Դավթը իջավ բերդից և ամրացավ գյուղում, որը գետի այս կողմն էր՝ նրանց բանակի հանդեպ, և թշնամուն ընդառաջ ուղարկեց 160 հոգուց կազմված մի զորագունդ՝ գետնացիները փակելու համար: Եկան փակեցին և երկու օր նրանց թույլ չէին տալիս գետն անցնել, բայց երրորդ օրը հայ իրացանակիրները, որ օսմանցիների զորքերի հետ էին, գետն անցան այլ տեղից և եկան մտան, գրավեցին գյուղի մի կողմը ու մեկուսացրին Դավթի զորքերը: Դավթը և իր զորականները՝ 350 հոգի, մտան ու ամրացան մենաստանի բերդում: Օսմանցիների ողջ բանակը գետն անցավ: Ստունելալով՝ օսմանցիները բերդի շուրջը պահպանություն կարգեցին և պատնեշ կանգնեցրին, որտեղից հրանակներն ու հրացանների գնդակները էին նետո թափում: Եվ օրանք ներսից դուրս նույնը նրանց էին անում, վեց օր միմյանց դեմ կռվում էին: Արդյունքում հակառակորդի կողմից օրական 100 կամ 200, երբեմն 300 կամ 400 զոհ էր լինում, իսկ սրանցից, դիրքի ամրության շնորհիվ, հազիվ՝ 1 կամ 2 հոգի, բայց յոթերորդ օրը՝ լուսադեմին, ամրոցը պաշարողները փոքրով պատրաստվեցին և մոտեցան պարսպին: Սրանք այդ արեցին ոչ թե երեկվա կամ նախորդ օրվա նման, այլ՝ իրենց ուսերին բարձած ահագին մեծ մեքենաներ՝ հսկայական ասևորուղեների նման, թվով 26 հատ: Նրանք դրանք բերում էին, գալիս, մոտենում, հեռում էին պարսպին և, խուճանի բազմությունը երեք խմբի բաժանած ու երեք կողմից գրոհելով, մեքենաների վրայով բարձրանում էին պարիսպները: Պարիսպների պահապանները, խիլելով նրանց վերևից, ներքև էին գլորում մեքենաներից և նրանց դիակների բազմությունը կարկտի սաստկությունից թափվող վաղահասուն թզի նման ծածկում էր գետինը՝ մեքենաների տակ: Այնուհանդերձ նրանք, այդ բոլորը արհամարհելով, առավարից մինչև օրվա ութերորդ ժամը մեծածայն զոյուկներով ու իրարանցումով դեպի պարիսպներն էին դիմում: Պետք էր տեսնել կատաղի զորքի աղմուկ-աղաղակի այդ ահավոր տեսարանը, որովհետև, երբ մեքենաները դրեցին, հարյուրավոր և հազարավոր դրոշակակիրներն առաջ շարժվեցին: Այդ ժամանակ ողջ զորքը հորդաոտ գետի հորձանքի նման ահագին զոյուկով թափվում էր կամ՝ հողմերի ուժգնությունից փոթորկված ծովի ամեհի ալիքների պես հորձանքով գալիս, իրարից առաջ էին անցնում և այն մեքենաներից դեպի պարիսպներն էին դիմում: Եվ առհասարակ, երկու կողմից փողի ու թմբուկի ձայները, զորքերի զոյուկները, իրալից գնդակների շայցունը և հրազենների ճայլունը ակնաչ էին խլացնում: Ներսում եղածները, երբ ամրոցից տեսան այդ ահեղ տեսարանը, թշնամական բազմաթիվ զնդերի և դրոշակների պատրաստությունը, նշանների փողփողեցը ու մարտիկների գեղեցիկ շոյունը՝ ինչեցիկ զանգակները, սուրը Մինասի ձեռաց նշխարները բազմոցին դիրն և, բոլորը ծունկի գալով սրբի սեղանի առաջ, դիմեցին Աստծուն: Այդ արեցին բոլորը՝ եպիսկոպոսները, բախանաները, ժողովուրդը և կուսակցուները, որովհետև այնտեղ կար նաև կույսերի մենաստան, ուր բնակվում էին 40-50 մենակյաց, որ բոլորը մահն աչքն էին առել: Եվ ահա օրվա ութերորդ ժամին, երբ տեսան, որ այնուհետև ապրելու հույս չի մնում, Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը խրախույս կարդացին և գեղքի դիմեցին: Այնժամ զորքերը, բացի պարիսպների պահապաններից, նրանց շուրջը խմբվեցին, զինվեցին, պատրաստվեցին և գեղք կապեցին՝ բոլորը գալույթով վառվելով թշնամու դեմ: Խոսել սկսեցին Մխիթարն ու Տեր-Ավետիսն ու ասացին. «Արիացե՛ք, մի երկնչե՛ք, հետևեցե՛ք մեզ, եթե հասել է մեր վախճանը՝ քաջաքաջ մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությամբ պարիսպներից դուրս մեռնել, քան այստեղ, մեր աչքերի առաջ տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժբաղկություններ»: Այս խոսքերն ասացին և իրենք ամենից առաջ պարսպի գաղտնի դռնով շտապ դուրս եկան, իսկ 300 զինվածներ էլ հետևեցին նրանց: Ով սբանչելիք և Աստծու մեծ ողորմածություն, 300 զինվածներ օրվա ութերորդ ժամին ձայնեցին, հողորդ կարդացին, արագ հարձակվեցին 70.000 հոգու վրա: Նախ գրոհեցին աջակողմյան զնդին՝ աջ և ձախ կոտորելով, իսկ թշնամիները, երբ հանկարծ տեսան իրենց վրա հասած այդ ահեղ հարձակումը, գլուխները կորցրած ու խուճապախար դիմեցին երկրորդ և երրորդ խմբերի մոտ, աղաղակելով, թե. «Հարձակվեցին, կոտորեցին մեզ քրիստոնյաները»: Եվ այս լսելով՝ բոլորը զարմացան, աչքեցին, տկարացան, հուսալքվեցին, կազմալուծվեցին և ահ ընկավ նրանց վրա Տիրոջից, որովհետև, մինչդեռ մեծ

հաղթանակի՝ ամրոցն իրենց ձեռքը գցելու հույս ունեին, հանկարծակի վրա հասավ մի անողորմ կոտորած: Ուստի բոլորը զարհուրած և սասանած ասում էին մեկը մյուսին. «Ով ուզում է կյանքը փրկել, թող փախչի»: Եվ, որովհետև նրանցից շատերը բազմիցս տեսել էին Դավթի ու նրա մարդկանց բաջությունները և, բախի որ սարսափը, աղաղակը ու նրանց բանակի անասելի կոտորածը գնալով սաստկանում էին, այնուհետև ոչ-ոք չէր հասնարձակվում շրջվել Դավթի դեմ, այլ բոլորը շփոթված և խուճապահար փախչում էին: Սրանք և բերդում մնացածները համարձակ վրա հասան, խփեցին, շատերին տեղնուտեղը սպանեցին, ուրիշներին էլ խոցելով ու վիրավորելով հալածեցին, մինչև որ նրանցից չթողին 2 հոգի իսկ իրար մոտ: Եվ այն օրը օսմանցիների բանակից ընկավ 13.000 զինվոր, իսկ սրանցից՝ շատ բլբլբ, որովհետև ամենակարողի աջը հովանի և պաշտպան էր նրանց բոլոր պատերազմներում՝ փրկելու ու ապրեցնելու և նրանց առջև թշնամիների խորտակելու, ինչպես ակնհայտ երևում է այստեղ, ինչպես նաև շատ այլ տեղերում: Եվ ահա նրանցից այն օրը խլեցին 148 դրոշակ ու նրանց բանակի ողջ կապուտ կողոպուտը» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁴² «Տեսնելով, որ Աստված ամեն ինչում գորավիզ է իրեն, Դավիթը ցանկանում էր այնուհետև ճակատամարտ տալ օսմանցիներին և վտարել Դավթանից: Եվ ահա նա նախ ուզեց գրոհել Մեղրի ամուր ավանը, բայց, իմանալով, որ օսմանցիների փաշան մեծաթիվ զորք ունի այնտեղ, չհամարձակվեց: Նույն բառատարողաց պաիթի ժամանակ նա Մսիթթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին 66 զինված տղամարդկանց հետ միասին ուղարկեց Դուգայի խանի ու նրա եղբայր Լեթազի խանի մոտ և ասաց. «Եկեք միաբանելով պատերազմ տանք օսմանցիներին»: Եվ ահա եկան, գտան պարսիկ խաներին Քուրդաշյան ավանում, որ Երասխի մյուս ափին է՝ Ուրդուարի կողմերում, որովհետև այն օրերին շահ Թահմասզը (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասզ II-ը - Մ.Ֆ.) Թավրիզում էր, իսկ զորքի հրամանատարը, որ Դուգայի խանն էր, բազում զորքով Երասխի կողմերում էր՝ օսմանցիների հանդիման: Եվ, երբ Դուգայի խանին հաղորդեցին Դավթի խոսքերը, նա վախեցավ այդ անել, բայց նրա եղբայր Լեթազի խանը աշխատում էր համոզել նրան միաբանելու Դավթի հետ: Ու, մինչ վիճում էին սրա շուրջը, Ուրդուարից 20 դրոշով օսմանյան զորքեր եկան և գնացին ու լցվեցին Կրծիվանի դաշտը: Այդ ժամանակ Մսիթթարն ու Տեր-Ավետիսը ասացին խանին. «Հասեք նրանց վրա», իսկ նա վախեցավ և չուզեց հարձակվել: Այնժամ եկան, գնացին այնտեղից այն երկուսը՝ 66 մարդով: Օսմանցիների սակավ զորքերի պատահելով՝ նրանք անցան, գնացին նրանց մոտով: Օսմանցուց զորքերը մտան Մեղրի և միացան Մեղրիի փաշայի զորքերին ու դարձան 22.000 հոգանոց զորք: Իրիկևաժանի Մսիթթար սպարապետն և Տեր-Ավետիսը Դուգայի խանին լուր ուղարկեցին. «Այս գիշեր հարձակվե՛ք նեք Մեղրիին, մեզ օգնության, եկե՛ք: Այդ ժամանակ նա ուղարկեց 50 զինվոր: Սկսեցին զորքը դասավորել, հրահանգ տալ և անել, որ առավոտյան այգաբացին հարձակվեն Մեղրիի վրա: Իրենք երկուսով եկան, հասան Մեղրիի այգեստանները և այնտեղ իրենց շուրջը հավաքեցին բոլոր փախած մեղրեցիներին, որոնք, օսմանցուց դառն ծառայությունից նեղված, այստեղ լճեղներում, թափառական շրջում էին: Նրանց բոլորին հավաքեցին, կազմակերպեցին և Մեղրիի վերևում դարան մտան, իսկ իրենք թիչ զինված մարդկանցով այնտեղից գիշերը գաղտնաբար մտան Մեղրի: Երբ լուսանում էր, նրանց զորքը չէր հասել, բայց օսմանցիների զորքերի մեջ լուր տարածվեց, թե հայերը պարիսպներից դուրս հավաքվում են իրենց զորքը: Դրա համար էլ նրանք գեթե վերցրին, է՛լ հեծնեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Այդ ժամանակ Մսիթթար սպարապետը, Տեր-Ավետիսը և նրանց զինակիցները մերկացրին տուերները, ամրոց մտան, սպանեցին օսմանցիների հարկահանին և, ում հանդիպեցին նրանցից, կոտորեցին, մյուսներին էլ՝ խուճապահար հալածեցին: Փաշային նրանք մինչև Փոքր թաղ հասցրին: Այդտեղ իրենց հերթին վրա հասան նաև դարանամուտները Մեղրիի վերևից և օսմանցուց զորքերը սկսեցին փախչել: Այնուհետև Մսիթթարը, Տեր-Ավետիսը և մյուսները, տեսնելով, որ օսմանցիների վրա հարձակվեցին նաև դարանամուտները, թողեցին նրանց և շտապեցին հասնել ու գրավել նրանց ճանապարհի կիրճը, որ Երասխի երկայնքով էր ձգվում և որն այժմ այլազգիներն անվանում են Ուզուն-պենտ: Երկարածից էր կիրճը, որ մեկ-երկու ժամվա ճանապարհ էր, մի կողմում մեծ քարածայր էր, մյուսում՝ հորդահոս Երասխը: Երբ օսմանցի փախստականները մտան կիրճը, սրանք նրանց ընդառաջ եկան պատերազմելու: Այդ տեսնելով՝ վերջիններս նեղվեցին, որովհետև շրջապատված էին բոլոր կողմերից և ստիպված էին անցնել Երասխ գետը, իսկ հայերը հարձակվեցին, շատերին տեղնուտեղը սպանեցին, մյուսներին էլ՝ խոցեցին գետում: Եվ ահա դարձան, եկան հասան Մեղրի ու այնտեղ տեսան թուրքերի անթիվ զուլխներ, նրանց անհամար ձիերն ու ջորիները, անչափ գույք, շուրջ 400 տաղանդի ապրանք: Նրանք հարկահանի բեռը բացեցին, իսկ այնտեղ 32.000 մուրհակ կար, և այդ բոլորը նրանք այրեցին: Միաժամանակ նրանք, գտնելով Դաշյաջ Նորվիլին, որ ուրացել էր Քրիստոսին, գլխատեցին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3)

⁶⁰⁴³ «Սրանից հետո որոշ ժամանակ անցավ, օսմանցիները ասպատակիչ փաշան բազում զորքով եկավ և բանակեց Բեխ գյուղում: Նա մոտ մի շաբաթ ողջ օրը գանգառան հնարներ էր փնտրում՝ Դավթին և նրա զորակալներին նենգության դրսևում համար, սակայն ոչինչ չկարողացավ անել: Իր հերթին Դավթի զինվորները մի գիշեր հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին նրանցից շատերին և փաշային հալածական դարձրին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁴⁴ «Սրանից հետո 800 հոգանոց մի զորագունդ եկավ Դարկուշատ, որպեսզի այնտեղից գնա Տաթև: Եվ ահա սրանք, զգալով այդ, գիշերով Օբուգիարթե կոչվող լեռը բարձրացան և բռնեցին ճանապարհի անցքերը: Այդ ժամանակ նրանք առավոտյան այգաբացին եկան և հասան այնտեղ: Այդ ժամանակ հայերը վրա հասան, խփեցին և կոտորեցին 36 հոգու, իսկ 7 մարդու էլ գերեցին, հարվածեցին, առան նրանց ողջ գույքն ու վերադարձան Հայիծոր» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁴⁵ «Այս օսմանցիներն ևս մի զորք եկավ և բանակեց Մանլիկ մերձակա մի թուրքական գյուղում: Սրանց ևս գիշերով հարձակվելով կոտորեցին և միայն նրանցից երկուսին կենդանի տարան Հայիծոր» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 35):

⁶⁰⁴⁶ «Դավթը եկավ Հայիծորից, գնաց Մեղրի և բանակեց այնտեղ: Ժողովելով իր մոտ Մեղրիի և Հավնուրի ողջ զորքերը՝ նա շարժվեց, գնաց և բանակեց Կրծիվան ավանում: Այնտեղ նա դասավորեց բոլոր զորքերը և բաց գորավարների գլխավորությամբ ուղարկեց Ուրդուար քաղաքի վրա: Եվ գնացին ու այնտեղ հասան գիշերով, քաղաքի վրա հարձակվեցին և կոտորեցին օսմանցիներից 300 տղամարդու, իսկ մնացածները փախան և գնացին քաղաքից դուրս մի հարևան վայր, որտեղ կուտակվեցին: Եվ սրանք, վերցնելով ավարը, սեղան բացեցին, որ ուտեն և ըմպեն: Այն ժամանակ, երբ գորավարները բազմել էին սեղանի շուրջը, եկավ Դավթ-բեկը և, գայրահալով նրանց վրա, ասաց. «Ձեր թշնամիները քաղաքից դուրս հավաքված բանակել են, իսկ դուք այստեղ նստած խրախճանում եք»: Եվ ահա նրանք, անմիջապես թողնելով ուտելը, ձի նստեցին և հարձակվեցին օսմանցիների բանակի վրա, իսկ նրանք, այդ տեսնելով կարծեցին, թե այդ պարսից զորքն է, և ընդառաջ եկան պատերազմելու: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրանք ստուգեցին և իմացան, որ այդ Դավթ-բեկի զորքն է, փախուստի դիմեցին: Եվ ահա սրանք ձիերի և ջորիների բազմաթիվ ջոկեր խլեցին նրանցից, այդ ամենը Դավթին ուղարկեցին, իսկ իրենք էլ դիմեցին Դաշու կոչված ավանը: Այստեղի անվանի մարդիկ, երբ հեռվից տեսան զորքերի գալը, կարծեցին, թե այդ այլազգի զորք է և փախան Ագուլխ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁴⁷ «Այնտեղից շարժվելով՝ Մսիթթար սպարապետն և Տեր-Ավետիսը զորքով դիմեցին դեպի Ագուլխ: Երբ եկան և քաղաքի մեծ դարպասին հասան, պահապանները սրանց տեսնելուն պես փախան, իսկ սրանք աննարգել մտան քաղաք ու գնացին վաճառականի՝ փնտրելու և գտնելու օսմանցիներին: Նրանք այնտեղ գտան փախած օսմանցի հարկահաններին, իսկ իրենք էլ գնացին և բանակեցին սուրբ Թովմա առաքյալի գտնվում: Եվ, մինչ նրանք այդտեղ էին, դրսից աղմուկ-աղաղակ լսեցին: Նրանցից երկու հոգի ձի առան, դուրս եկան և տեսան, որ մի թուրք, մեկին առանգած, գերի էր տանում: Նրանք հետապնդեցին նրան և նա, թողնելով գերուն, փախավ: Այստեղ մի թիչ մնալով՝ նրանք դիտանոցից տեսան, որ Դավթ-բեկը նույնպես գալիս և մտնում է քաղաք: Դրա համար էլ նրան ընդառաջ գնացին: Այդ ժամանակ նա իր զինվորներից յուրաքանչյուրին մեկական պատմություն հազցրեց, որից հետո դարձան և վերստին բանակեցին սուրբ Թովմայում, իսկ քաղաքի տղամարդիկ էլ, իրենց տվորության համաձայն, բոլորը գալիս և համբուրում էին Դավթ-բեկի ձեռքը: Մելիք-Մուսին, որ քաղաքապետն էր, երբ եկավ և ներկայացավ, Դավթը յուրայիններին հրամայեց. «Այս գիշեր իսկ հատեցեք Մուսիի գլուխը», որովհետև նա նենգավոր և խարդախ մի մարդ էր: Մելիք Փարսադանը, սակայն, առաջ եկավ և բարեխոսեց նրա համար, որից հետո մահվան վճիռը փոխել տվեց: Սրանք տասն օր այդ քաղաքում մնացին, երեք անգամ օսմանցիների զորքերը նրանց վրա հարձակվեցին և երեք անգամ էլ խորտակվեցին Դավթի բաջամարտիկ զորքերից» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

«Եվ ապա լուրեր տարածվեցին այն մասին, որ 6.000 հոգուց բաղկացած և հիմնական բանակից առանձնացված թուրքական զորքերը, որոնք ուղարկվել էին Շամախիի մերձակայքում գտնվող ապստամբ հայերին հնազանդեցնելու համար, կատարյալ պարտություն էին կրել նրանցից և այդ հանգամանքը խնամքով թաքցնում էին Կ. Պոլսի բնակիչներից, որպեսզի նրանք շարունակեն տոնել հաղթանակը» (Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»):

⁶⁰⁴⁸ «Դրանից հետո պարսից ադբան (Մեֆյանների շահության շահ Թահմասզ II-ը - Մ.Ֆ.) Դավթին օգնության ուղարկեց երեք խաների և օսմանցիները, վերստին հարձակվելով, դարձյալ խորտակվեցին ու փախուստի դիմեցին: Այս ամենը այն պատճառով էր տեղի ունենում, որ ագուլեցիների իշխանները գաղտնապես դաշնակից էին օսմանցիների հետ, իսկ հայերը չգիտեին: Երկու օր անց եկավ և հասավ օսմանցիների զորքի բազմությունը, որը լցրեց Մարաղու դաշտը: Այնտեղ բաժանվեցին երեք մասին, իսկ ութեր Դավթի հետ էին, նույնպես երեք մասի բաժանվեցին՝ պարսից խաները մի կողմ, Հայոց զորքը՝ մյուս կողմ, իսկ Տեր-Ավետիսն էլ իր զորքով գնաց Երասխի կողմը: Երբ խմբվեցին պատերազմելու, պարսից խաները փախան օսմանցիներից, բայց Հայոց զորքերը հաստատ մնացին, խփեցին, սատակեցին օսմանցիներից շատերին, իսկ ուրիշներին էլ փախուստի մատնեցին: Դրանից հետո նրանք դարձան, հետապնդեցին խաներին, հասան նրանց, մինչ նրանք Թավրիզ էին փախչում, և նրանց ողջ

գորքը Ազուլիս վերադարձրին: Խաները, սակայն, այնուհանդերձ փախան, իսկ տրանք գնացին, ավար առան Լրանց տները, Լրանց տիկնանց էլ 18 աղայխնով ու 4 ներքիններով գերեվարեցին Ֆայիծոր» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁴⁹ «Սրանից հետո մոտ երկու օր ևս անցավ և Ազուլիսի տղամարդիկ ու մեյիթ Մուսին ի հայտ բերին իրենց թշնամաբն և դավաճանությունը, քանի որ, բաղաբի մեջ գրոհ տալով, հարձակվեցին Դավիթ գորբերի վրա: Մինչ նրանք սուրբ Թովմայի վանքում էին՝ բաղաբից դուրս, դավադիրները սկսեցին բաղաբից հրազենով գնդակոչել նրանց, բայց իրենք խնայեցին նրանց՝ համազգի լինելու պատճառով և, քանի որ չէին զանկանում այնքան քրիստոնյաների արյուն հեղել, որովհետև այն բաղաբում կար ավելի քան 10.000 տուն հայ, ուստի մեյիթ Փարսադանը դուրս եկավ ու ասաց բաղաբի մարդկանց. «Եղբայրներ, հանգիստ եղեք, հրացան մի կրակեք, թույլ տվեք, որ մեր տերը դուրս գա, գնանք այստեղից և ձեր դեմ մեղք չգործենք»: Ազուլիսցիները, սակայն, առավել վատթար լինելով, խիտեցին նաև խաղաղության միջնորդին՝ մինչդեռ հաշտության խոսքեր էր ասում, և սպանեցին նրան, որ իրենց տիրոջը՝ մեյիթ Մուսինին, մահից փրկել էր: Ու՛մբեր Դավթի հետ էին, երբ այդ տեսան, հասկացան, որ այլևս վերջացել էր նրանց չարությունը: Դրա համար էլ նրանք բանդեցին վանքի պարսպի մի կողմը, այնտեղից դուրս ելան, գնացին և հասան թուրքերի մի գյուղ: Այստեղ նրանք գտան ազուլեցիների գույքը՝ ձի, ջորի, 1.300 սպանդանոցի ոչխար և այլ բաներ, դրանք բոլորը վերցրին այնտեղից ու գնացին Մեղրի: Երկու օր հետո Դավթի զորականները կրկին Ազուլիս արշավեցին: Նրանք եկան, մտնեցան բաղաբին, երկու կողմից կրակ տվեցին, որ գուցե ելնեն մարտնչելու, որովհետև չէին կարող հանդուրժել դավն ու չարիքը, որ գործեցին նրանք: Այն բանից հետո, սակայն, երբ նրանք դուրս չեկան, Դավթի զորականները վերցրին ավարը և գնացին Մեղրի, ապա դարձան Ֆայիծոր ու այնտեղ օթևանեցին» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁵⁰ «Այն օրերին Դավիթ-բեկը Տեր-Ավետիսին ուղարկում է Չավնդուրում գտնվող զորականների մոտ, իսկ նրանք մերժում են Դավթին և չեն ընդունում նրա առաջարկը: Տեր-Ավետիսը վերադառնում է Դավթի մոտ, հայտնում է նրանց անհազանդության մասին և պատմում, թե ինչպես նրանք իրենց վրա օսմանցի ոստիկան են կարգել: Այնժամ Դավթն իր 14 զորավարներին հրամայում է գնալ, բռնել նրանց և կապկպած իր մոտ բերել: Ելան պատրաստվեցին, ձի հեծնեցին, գնացին, հասան, հարվածեցին նրանց և բռնեցին: Կապեցին նրանց զորավարներին և օսմանցի զորականին ու բերին և հասցրին Դավթի մոտ՝ Ֆայիծոր: Եվ, երբ գերվածները ներկայացվեցին, նրանք, առաջ գալով աղաչում, երդվում և խոստանում էին՝ ասելով. «Այսուհետև բեզ կինազանդվենք մինչև մահ»: Դավթը հավատաց, արձակեց նրանց կապալանքները և երկու զորավարի իր մոտ թողեց, իսկ մյուսներին տվեց Տեր-Ավետիսի ձեռքը, որ լինեն նրա հրամանի ներքո: Եվ նա, տանելով նրանց Չավնդուր, յուրաքանչյուրին արձակեց իր տունը» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁵¹ «Սրանից հետո Փաթ-Ալի խանն և օսմանցիների զորքերը մի գիշեր գալիս ու հարվածում են Ֆայոց երեք գյուղերի, բռնում երեք զորավարի ու տանում Դարկուշատ: Եվ, երբ Տեր-Ավետիսը այդ լսեց, շտապ գործ հավաքեց և երկու օր հետո արշավեց Դարկուշատի երկիրը: Նա գիշերով հարձակվեց, մեծամեծ հարվածներ հասցրեց, երկու թուրք զորսպետի ձեռքակալեց և նրանց ողջ ինչքն ու ստացվածքը ավար տարավ Չավնդուր» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁵² Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Չայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիալկան արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶⁰⁵³ «Արդ, Դավիթ-բեկի վախճանվելուց հետո զորականները միաբանեցին և իշխանաց իշխան և գլխավոր կարգեցին Դավթի սպարապետ Մխիթարին, բայց, քանի որ հետո անսխաբան և տարածայն եղան, որ ամեն մի հասարակության քակտիչ ու սպականտոն է, ուստի օսմանցիներն ուժեղացան նրանցից և մեկ տարի անց մեծաթիվ զորքով հասան ու պաշարեցին Դավթի բերդը: Մեծ խռովություն ընկավ այն զորականների մեջ, որ Մխիթարի հետ ամրոցում էին և Տեր-Ավետիսին ևս երկու հոգու հետ նրանք ուղարկեցին օսմանցիների փաշայի ընդ՝ նրանց հետ խաղաղության բանակցություններ վարելու: Եվ, երբ գնացին նրանց մոտ, նրանք հաճեցին-հավանեցին, երդվեցին բնավ չմեղանչել նրանց դեմ և իրենց մոտ պահեցին Տեր-Ավետիսին: Մրանք նույնպես պարտավորվեցին հաջորդ օրը նրանց առջև բանալ բերդի դուռը: Այն գիշեր Մխիթարը փախավ բերդի պարսպից, իսկ երբ լուսացավ, դուռը բացեցին նրանց առջև: Օսմանցիների անօրեն գործերը, սակայն, երբ ներս մտան, մերժելով անարգեցին փաշաների երդումներն ու դաշինքը և բոլոր զորավոր ամրոցկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին էլ գերեվարեցին: Նրանք մտան կուսակերպի մենարանները և բոլորին գերեցին, ապա բերդի պարիսպները բանդեցին, ավերեցին, դարձրին հողին հավասար, որից հետո առան Մխիթարի կնոջն ու որդիներին, ինչպես նաև ամեն ինչ, որ կար այնտեղ, և թողեցին ու հեռացան» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

«Ֆայոց 1176 թվականին օսմանցիների ազգը հայերի ձեռքից գրավեց Երևանը և Ֆայիծորի, ինչպես նաև Ֆայիծորի անապատը, որտեղից 500 կույսերի գերի տարան, ինչպես նաև՝ աշխարհականների ու մարդկանց, իսկ 600 երիտասարդների էլ սրով հալածեցին» (Անանուն «Ֆիշատակարան 1727 թվականի»):

⁶⁰⁵⁴ «Զրոնկյունի 418 թվականի հունիսի 10-ին լեզգիական զորքը ելավ Գուլդաղարից, ծայրից ծայր ամայացրեց Վերին Զարթին, Սացիցիանոն, Աբուխայան, Գուշարտին, Թեռնը, Զավախը, Սանարտեյին, Սաբարատիանոն, Կոխայի գետահովիտը և Դնանիսիցի ներքև գտնվող հողերը, որից հետո անվանա հեռացավ» (Մելիսիս Զիսեիժ «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁵⁵ «Իսկ Մխիթարը, փախչելով նրանցից, գնաց և վերստին զորք հավաքեց հայերից ու թուրքերից: Նա օսմանցոց զորքերը խորտակեց և նրանցից վրեժ լուծեց: Նա բազում ամրոցներ և բաղաբներ ազատեց նրանցից, որից հետո գնաց Ուրդուար բաղաբը, ապա շարեց, և, ում որ նրանցից բռնում էր, բոլորին սուր տուներով սատակում էր՝ նրանցից առնելով շատ ավար՝ 160 ուղտաբեռ» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁵⁶ «Այնտեղից Մխիթարը դարձավ, գնաց, որոշ ժամանակ բնակվեց Խնձորեսկում, սակայն այնտեղ յուրայինները հրանոթով խիտեցին նրան և Տիրոջ 1730 թվականին նա մեռավ՝ երկու տարի իշխելուց հետո: Բանն այն էր, որ այն օրվանից սկսած, երբ նա Խնձորեսկում էր բնակվում, հայ բնակիչները նրան ասում էին. «Այստեղից ել և գնա թո ամրոցը», իսկ նա չէր լսում նրանց: Եվ ահա արդյունքում նրանք մի օր պարսպից խիտեցին նրան և սպանեցին, որից հետո, կորելով նրա գլուխը, վերցրին այն ու գնացին Թավրիզ՝ օսմանցիների փաշայի մոտ: Վերջինս, տեսնելով այդ, շատ զարմացավ և խիստ զայրացավ նրանց արդյախի անզգամության պատճառով՝ ասելով. «Ով անօրեններ և ամբարիշտներ, ինչպե՞ս համարձակվեցիք բոլորովին անտեղի սպանել ձեր տիրոջը ու այդպիսի բաշ մարդուն»: Դրանից հետո փաշան հրամայեց կտրել բոլոր նրանց գլուխները, ու՛մբեր տարել էին գլուխը, և նրանց ըստ արժանիլյուն հատուցեց: Արդ, նրանք այսպիսի մեծ չարիք գործեցին թերևս այն բանի համար, որ օսմանցիներից Ֆայիծորին եկած պատուհասն իրենք ևս չկրեն Մխիթարի՝ այնտեղ հանգրվանելու պատճառով: Դրանից հետո բոլոր զորականները ցրվելով գնացին, նրանցից ոմանք՝ զուգարացոց իշխանի մոտ, մյուսներին՝ այլուր» (Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶⁰⁵⁷ «Զրոնկյունի 418 թվականին ջարեցիները ելան և ամայացրին Բոլնիսն ու Ֆայոց, կոտորեցին և շատ գերիներ ու անասուններ տարան: Այս մասին լուրը Տիգրիս հասավ և Իսակ փաշան օսմանների ու վրացիներ զորքով ելավ, Բայդարում հասավ լեզգիներին, ուժեղ ճակատամարտ եղավ, փաշան հաղթեց և լեզգիներին կոտորեց» (Մելիսիս Զիսեիժ «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁵⁸ «Շահը (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ. Ֆ.) պահանջում էր, որ թուրքերն իրեն հանձնեն Պարսկաստանից նվաճած ողջ տարածքը և իրեն վճարեն երեք հարյուր հազար թուման, այսինքն՝ բան երեք միլիոն լիվր հատուցում այն վնասների համար, որ նվաճված նահանգները կրել էին խախտող տարիներին: Եվ ահա, առանց պատասխանի սպասելու, թագավորն իր բանակը շարժեց դեպի Երևան: Դա 1731 թ-ի հունվարին էր: Յրտաշունչ եղանակը նրա առաջադրացումը դարձրեց շատ ավելի երկար, բան նա ենթադրում էր: Նա մեծ դժվարություններ կրեց Ֆայաստանի ծյունածածկ և բարձր լեռներն անցնելիս: Արաքս գետը, որ պետք է անցնել, առաժե՛ղ, սակայն սառույցի շերտը բարակ էր և դժվարանցելի, այնպես, որ, ստիպված եղան կամուրջներ գցել: Բանակը տասնհինգ օր մնաց գետաբերանում և անցավ գետը Ֆին Տուղայի մոտ...: Պարսկական բանակը Երևանի մոտակայքը հասավ միայն փետրվարի վերջին: Այի փաշան Երևանի երկրամասի սերասբյարն էր: Նրան անվանում էին Ֆեքիմ-օղլի, այսինքն՝ բժշկի որդի: Նրա հայրը վենետիկցի էր և կոչվում էր Կոռնտո, որը գերի էր ընկել Կանդիայում, ուր նա զբաղվում էր բժշկությամբ...: Երևանի փաշան, բաշ իսկանլուվ, որ Թավրիզի գրավմանից հետո պարսիկները հարձակվելու են իր վրա, ոչ միայն նախապատրաստվեց պաշտպանվելու, այլև, բարենպաստ հանգամանքների դեպքում, հարձակվելու պարսիկներին վրա: Եվրոպայից և Սև ծովի շրջակայքից օգնական ուժ ստանալուց և Զրոնկյունի ու Թավրիզի կայազորի մնացորդներից 50.000 հոգանոց բանակ կազմելուց հետո, նա դիրք գրավեց Երևանի մոտակայքում: Շահ Թահմասպը, մոտենալով բաղաբին, արեց ամեն ինչ, որպեսզի թուրքական բանակի սերասբյարին ստիպի մարտի բռնվելու: Շատ օրեր անցան փոխադարձ հրաձգություններով, որտեղ ոչ մի կողմն առավելություն չուներ: Թուրքական զորահրամանատարը չէր դիմում ընդհանուր ճակատամարտ տալու հանգրվանքանը, քանի դեռ չէր ստացել օգնական ուժ, որին սպասում էր: Ի վերջո, ընդհարումը տեղի է ունենում, որի ընթացքում պարսիկները շատ բաշագործություններ ցուցաբերեցին, սակայն, ընկնելով երկու կրակների արանքում, երկար դիմադրել չկարողացան և կորուստներով հետ նահանջեցին դեպի իրենց ճամբարը: Շահ Թահմասպին անձի ապահովության նպատակով տեղափոխեցին Էջմիածին: Երևանի կառավարիչ Ֆեքիմբաշի Ալի փաշան, ստանալով Պոլսից սպասված օգնական ուժը, հարձակվեց պարսիկների վրա,

պարտության մատնեց նրանց և ստիպեց նահանջել դեպի Արաքսի վտակներից մեկը հանդիսացող Չանգուն: Շատերը խեղդամահ եղան, սակայն մեծ մասը փրկվեց, եկավ և Էքմիաժնում միացավ թագավորին: Պարսիկների համար այս ընդհարումը արեւտաբեր եղավ, նրանք տվին 8.000 սպանված և բազմաթիվ գերիներ, որոնց թվում էր զորքերի հրամանատար Սեֆի Կուլի խանը» (Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմությունը):

«Այնուհետև Թահմասպ խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) կրկին օսմաններից գրավեց Թավրիզը և շահին (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ին – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Երևանը գրավելու համար, այն դեպքում, երբ ինքը մեկնեց խորասան: Սակայն Երևանի մոտից օսմանները հեռու վանեցին Թահմասպին, որը վերադարձավ Սպահան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»):

«Այդ ժամանակ Ամիրի Արիֆ Ահմադ փաշա վային Նույն վիճակը ստեղծեց: Նա մեծն Երևանը վերցրեց և գնաց Նախիջևանի վրա: Այս բոլոր սահմանները Ահմադ փաշան գրավեց: Եվ ահա Չայոց Արարատյան գավառը կերեբեցին, ավարառեցին ու թալանեցին» (Իզնաստիս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Այդ տարի պարսիկները կրկին հետ գրավեցին Թավրիզը...: Այդ տարի շահը եկավ Երևան, սակայն հետո իր զորքով հետ դարձավ ու բաշվեց Չայտրան» (Սամվել Անցեու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁵⁹ «Այս ամենից հետո նա (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ II-ը – Մ.Ֆ.), վախկոտություն ցուցաբերելով, նահանջում է դեպի Թավրիզ» (Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմությունը):

«Այդ ժամանակ Բաբելոնում հորը փոխարինած Պասան փաշայի տղա Ահմադ փաշան հաղթականորեն գրավեց Չամադանը և ավարառեց: Մեր հայկազյան ցեղից և շատերը տուժեցին, ոմանք այրվեցին, այլք մեռան, մյուսներին էլ անօգնական գերության տարան...: Եվ ահա օսմանյան զորքերը հարձակվեցին մեծն Թավրիզի վրա: Որպես ծովի փաշա՝ նրանք տեղակայվեցին բաղաբի մոտ: Այնտեղ էին Վասպուրականի վայր Աբդուլլահ փաշան, որը զորագլուխ էր և իր սահմանակից շատ փաշաներ ուներ իր հրամանի տակ, ընդ որում ոմանք մրցակից էին նրան: Այնտեղ էր «Սիրբայ» մականվանյալ Եղեմիայի Օսման փաշան, որին կոչում էին նաև «այ-Օսման»: Եվ ահա ներքողանքի արժանի մեծն Թավրիզը հաղթականորեն գրավվեց, թեև Օսման փաշան ընկավ որպես շեփո, իսկ շահանիներն ու օսմանցի իռնդկարացիների դիակներն էլ երկու կողմից լցվեցի խանդակն ու իրար վրա դիպեցին, բանի որ մեծ կոտորած եղավ: Արդյունքում թավրիզացիների գույքը, մթերքն և ապրուստը ընդհանրական դարձավ և անհագուրդ օսմանցիները այն թալանեցին ու տարան» (Իզնաստիս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

⁶⁰⁶⁰ «Քրոնիկոնի 419 թվականի հուլիս ամսին... լեզգիները հարձակվեցին Զավախթի վրա, ամայացրին Չանավիի կիրճը, անցան Նուխիսյան լեռը, Նուխիսից ներքև ամայացրին հարազուրեյին, անցան Քվիշխեթի, ամայացրին Տիխիսիսի լեռնաշղթան ու Սացիցիան: Պարսիցից հետո լեզգիները երկրորդ անգամ անցան լեռը, այրեցին Սզվարեն և Չրոխին ու մեծ ավար ձեռք գցեցին: Այդ ժամանակ լեռան այն կողմում հավաքվեցին Սաաբաշիոյի և Սախաթեմոյի մարդիկ, թիկունքից ու ճակատից հարձակվեցին, սկսեցին մարտնչել, կոտորեցին լեզգիներին ու խլեցին ավարը: Նրանք լեզգիներից, որոնք փրկվեցին, ցրվեցին լեռներում, իսկ այլք էլ, չիմանալով ճանապարհները և իջնելով Զարթի, բռնվեցին ու կոտորվեցին» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶¹ «Քրոնիկոնի 419 թվականի սեպտեմբերի 24-ին լեզգիները հարձակվեցին Սուրամիի վրա, ամայացրին շրջակայքը, այրեցին Օսիաուրին, Ախալսուփեյին, Սաուրին, Լուրնացեդանին և Օձիսին: Նրանք գերեվարեցին, ավարառեցին, խլեցին անասունները, ելան Կիոսիսին, անցան Տրոմին, ավերեցին եկեղեցու պարիսպը, ներս խուժեցին, հենց եկեղեցում իսկ կոտորեցին բոլորին, անցան գետը և հարձակվեցին Չայալի վրա: Կրացիները ամրացան Ամիլախուրայի պալատում, այնտեղ էր գտնվում նաև Ամիլախուրայի խորթ եղբայր Էրաստը: Առավոտից մինչև մթնշաղ նրանք կրակ վարեցին և 160 լեզգիների սպանեցին, սակայն ի վերջո սպանեցին նաև իրեն՝ Էրաստին, գրավեցին պարիսպը, ամայացրին, գերեվարեցին ու տարան անասունները» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶² «Նույն այդ տարում լեզգիական զորքը եկավ, ամայացրեց Դեգերին, Վեկամին ու Գվերդիսուբանին և ավարով հեռացավ: Լեզգիները անցան Տրոմին, ճակատեցին Գորդի փաշայի դեմ և սպանեցին նրան» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶³ «Քրոնիկոնի 418 թվականին շարեցիները ելան և ամայացրին Բոլնիսն ու Չայքը, կոտորեցին և շատ գերիներ ու անասուններ տարան: Այս մասին լուրը Տիգրիսի հասավ և Իսաակ փաշան ելավ օսմանների ու վրացիներ զորքով: Նա Բայրաթում հասավ լեզգիներին, ուժեղ ճակատամարտ եղավ, փաշան հաղթեց և լեզգիներին կոտորեց» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶⁴ «Մեջլիսիսիկում նրանց դեմ ելավ Գիվի Ամիլախուրին, հաղթեց, կոտորեց լեզգիներին և հետ խլեց ավարը» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶⁵ «Չայոց 1181 թվականի մայիսի 6-ին Թամուր փաշան Արգունից եկավ, հասավ Զարափոս և չաուշբաշի Աբդուլլահի աղային սպանեց: Նոհի աղայի որդի Ահմեդը և այլք փախան, իսկ փաշայի զորքն էլ մտավ քաղաք՝ ջարդելով, փշրելով ու շատերին վիրավորելով» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Չայոց 1181 թվականի ապրիլի 3-ին, ավագ երկուշաբթի, Վան եկավ մեծ Թամուր փաշան, որը հետո գնաց Արգուն: Մայիսի 6-ին նա դարձյալ եկավ, հասավ Զարափոս ու շաուշբաշի Աբդուլլահի աղային սպանեց: Նոհի աղայի որդին, Ահմեդ բեհեն և այլք փախան, իսկ փաշայի զորքը առաջացավ, շատերին սպանեց, շատերին էլ վիրավորեց, որից հետո քաղաք մտավ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁶⁶ «Նույն այդ տարվա հուլիսի 8-ին լեզգիական զորքը գիշերով եկավ, անցավ Վեկան և Տիֆլիս լեռը, հարձակվեց Տիֆլիսի վրա, ոմանց թալանեց, անցավ Իսրիան և ավերեց Չուսմադեյեյին» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶⁷ «Նույն այդ տարվա հուլիսի 21-ին լեզգիները մոտեցան Քվիշխեթին: Մի գիշեր Սաաբաշիոյի մարդիկ, որոնք գտնվում էին ամրություններում, հաջողությամբ ճակատեցին նրանց դեմ, սպանեցին մի բանի լեզգիների և ձեռք գցեցին երկու որոշ: Լեզգիները անցան կիրճով, հարձակվեցին Դվիրիի վրա, ամայացրին Ասպինձան, Օշորան և շատ այլ գյուղեր, անցան Տիխիսիսի վրա ու Սաղգերիից վերև շրջապատեցին Թեդիաշվիլին: Նրանք այն պաշարեցին 11 օր և նման բարդ դրության մեջ Օսման փաշան ժամանեց Զավախթի Ախալբալաք, բանգի սուլթանը նրան էր տվել Զարթին: Իմանալով լեզգիների մասին՝ նա զորք ուղարկեց նրանց վրա, իսկ այս կողմից էլ մոտեցավ Ավախիշվիլի զորքը: Եվ ահա նրանք լուսաբացին հարձակում գործեցին լեզգիների վրա, կոտորեցին նրանց, իսկ փրկվողներն էլ Սացիցիանյոյվ փախան Իկրոտա: Այստեղ նրանց դեմ ելավ Գորդի զորքը, Գիվի Ամիլախուրին էլ Ասլան փաշան բաղաբի բարձրեցիների հետ օգնության եկան: Արդյունքում լեզգիներին կոտորեցին և մեծ հաղթանակ ձեռք գցեցին» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶⁸ «Քրոնիկոնի 420 թվականի դեկտեմբերի 9-ին լեզգիները հարձակվեցին, ամայացրին Գոմերատյան կիրճը, անցան Գոմիշվարին և ելան Կադիսի: Տվեկի մոտ Գիվի Ամիլախուրին, թարխան Լուսաբաք և օսմանյան զորքը հասան նրանց, լեզգիները նրանց մեծ վնաս հասցրին, բայց ի վերջո վրացիները պարտություն կրեցին, նրանց ոչնչացրին և նրանք, փախչելով դեպի Դիդգորի, գիշերը ծանծաղուտով անցան Կոգախուրին: Նույն այդ ամսի 15-ին էլ լեզգիները ամայացրին Վերին Զարթին, իսկ փաշան էլ ելավ խեղդածից, Իոկրտայի մոտ հասավ լեզգիներին և ահա լեզգիները, թողնելով ավարը, փախան» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁶⁹ «Նույն այդ ամսին լեզգիները ամայացրին Չայքը: Այդ մասին լուրը հասավ Տիգրիս և Իսաակ փաշան օսմանական ու վրացական զորքով ելավ՝ թշնամուն հանդիպելով Նիքիսիում: Լեզգիները եկան և ամրացան խեղդածի գագաթին, եկեղեցում ևս ուժեղ ամրություն կար: Այդ ժամանակ, ահա, վրացիներն իջան ձիերից և օսմանյան եկեղեցիների հետ միասին թշնամիների դեմ առավոտվանից մինչև կեսգիշեր փոխհրաձգություն սկսեցին: Ի վերջո, լեզգիները պարտություն կրեցին, նրանց ոչնչացրին և նրանք, փախչելով դեպի Դիդգորի, գիշերը ծանծաղուտով անցան Կոգախուրին: Նույն այդ ամսի 15-ին էլ լեզգիները ամայացրին Վերին Զարթին, իսկ փաշան էլ ելավ խեղդածից, Իոկրտայի մոտ հասավ լեզգիներին և ահա լեզգիները, թողնելով ավարը, փախան» (Սեխնիա Չիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁷⁰ «Թախմազ խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) վեր կացավ տեղից, խուրմայլեհի միջով իսլամ անցավ, որից հետո եկավ և հասավ Բրմանշահ: Նա Բրմանշահում նստեց 38 օր, մնաց տեղում, իր զորքերը հաշվեց և պարզեց: 30 օր հետո նա վեր կացավ, որ գնա Բաղդադի վրա: Բրմանշահից նա վեր կացավ, եկավ և հասավ Մայտաշ, որտեղ ևս իր զորքերը հաշվեց: Մայտաշից նա վեր կացավ և եկավ Դաննալիս, այստեղից էլ՝ Բրեստ, որտեղից՝ Բուխարա...: Այս Բուխարա ճանապարհով 3 ժամ հեռավորության վրա մի բարձրադիր կա, որը հայտնի էր և բողբոջն կոչվում էր Խուլայի Մեհմուն: Այն օսմանցիների զորքն էր պահպանում, որ կասեցնի Թահմազ խանին: Թահմազ խանը գիտեր, որ այնտեղ մարդ կա: Երբ որ գիշերվա կեսը եղավ, նա հրաման տվեց իր բովանակի զորքին՝ ձիավորներին և հետևակայիններին, որ ամեն մարդ իր ձին իր հետ տանի, ճանապարհները մի կողմ թողնի ու լեռներով և սարերով առաջանա: Այդպես էլ արեցին, զորքերը իրար հետևից գնացին, այս լեռան գլխով անցան և գիշերվա կեսին, մտան օսմանցիների հողը: Երբ մտան օսմանցիների հողը, կես ժամ էր մնացել, որ արեգակը դուրս գա: Երբ Թահմազ խանն անցավ այս լեռները, օսմանցիների պահապանները չիմացան այդ մասին, ինչպես ասացի: Վերջապես Թահմազ խանը հասավ Չաղով: Չաղովի մեջն մի բեկ կար, որի անունն Ահմեդ-բեկ էր: Այս Ահմեդ-բեկը լուր չուներ, թե Թահմազը գալիս է, բանգի Ահմեդ-բեկը ճանապարհին պահապան էր դրել ու այդ պաճառով էլ չէր հավատում, թե Թահմազը կգա: Ահմեդ-բեկի դրած պահապանները, սակայն, բնած էին մնացել և բաց էին թողել Թահմազ խանին, իսկ նա անցել էր, եկել և մտել էր նրանց հողը, երբ նրանք այդպես էլ չէին իմացել այդ մասին: Թահմազ խանն գնաց հասավ Չաղով: Այստեղի բեկը 6.000 ընտիր զորքով դուրս եկավ, մինչ կեսօր կոչվ եղավ, սակայն ի վերջո Ահմեդ-բեկը հաղթեց և փախավ: Այդ կոչվում մի

դաջար կար, որը մի ժամ ճանապարհ էր անցել, երբ նետով հարվածել էին գլխին, նետը նրա գլխում էր մնացել և նա այսպես, նետը գլխում և սուրը բռնած էլ բեղվեց խալի մոտ: Խալը նրան 113 թուման գումար տվեց» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 16):

«Եվ ահա նա (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) ելավ այնտեղից և եկավ Զրմաշահ: Այստեղ նա իր զորքի զորահանդես անցկացրեց, ապա ելավ այնտեղից, որ գնա Բաբելոն: Նա եկավ, հասավ Մայթաշ, անտեղից՝ Դառնավա, անտեղից՝ Զրեմա, անտեղից՝ Զուլիքոնա, որ մարաք բարբառով ստուգաբանվում է «Մանկամարդու սար», բանգի ելքը նրա այնչափ դժվարին է, եթե մարդ ծեր էր, չէր կարող այն անցանել: Արդ, այս ճանապարհ Ղուլի խանը անցավ 24 ժամում, բանգի այս տեղերում մարդիկ չէին երթնելու: Եվ պատճառը սրա այն էր, որ կար մի սար, որ կոչվում էր Զուլիքոնա սար, որի մի կողմում սահմանն էր օսմանցիների, իսկ մյուսում՝ սահմանը պարսից: Եվ այս ճանապարհին անցանելի միայն մեկ ճանապարհ կար ու մի իջևան, որ բարբարով մարդիկ կոչվում էր Խունայի Մեհմուն անունով: Արդ այս իջևանում օսմանցիների պահապան զորքեր կային, որոնք ճանապարհին էին պահել, այս գիտեր նաև Ղուլի խանը: Այդ ժամանակ պարզ գիշեր եղավ և ահա ամենայն զորքերին հրաման եղավ ոչ թե այդ ճանապարհով գնալ, այլ, որ յուրաքանչյուր ոք իր ձին սանձից բռնած սարը ելանի և գնա, ընդ որում ինքը նույնպես նրանց առաջ ելավ: Այսպես ելան լեռները, գնացին և արեգակի ծագման ժամանակ մերձեցան ու մտան օսմանցիների սահմանը, ընդ որում օսմանցիների զորքերը չիացան նրանց անցնելը: Եվ եկան ու մտան Չարդ, որի իշխան էր ոմն Ահմեդ-բեկ: Սա չկարողացավ իմանալ Ղուլի խանի գալուստը, ընդ որում, քանի որ նա պահապաններ էր կարգել ճանապարհին, այդ պատճառով էլ չէր հավատում, թե Ղուլի խանն այդպես, առանց նկատվելու անցել է և եկել: Արդ, երբ տեսավ նրան, որ հանկարծ մտավ Չարդ, տագնապով 6.000 հոգանոց զորքով ընդդեմ նրա ելավ և պատերազմեց: Առավոտից մինչև երեկո պատերազմեցին: Ի վերջո, պարտության մատնեցին Ահմեդ-բեկին, հաղթեցին նրա զորքին, սրով սուների անցկացրին, իսկ ինքը փախստական եղավ: Մի ոմն դաջար մինչև մեկ ժամ կռվեց, բաց հետո հասավ և, նույնիսկ նետը գլխում էլ, բռնեց նրան ու տարավ խալի մոտ, որը նրան 113 թուման պարգևատրում տվեց» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 16):

⁶⁰⁷¹ «/16/ Խալը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) 6 օր մնաց այնտեղ, իսկ հետո ելավ այնտեղից և գնաց Բադղադի վրա: Նա գնաց և, 3 ժամ ճանապարհով ելավ, մի մեծ գետի հասավ, որ Չանգանու ջուր էր կոչվում: Այս գետը շատ էր վարարացել և շատացել: Նա 2 ժամ մնաց այնտեղ, սակայն չկարողացավ անցնել: Դրանից հետո նա կոչեց զորքին. «Ով որ ինձ հավատարիմ է, թող ջուրը լցվի և ձիով անցնի»: Առաջինը Թահմազ խանը ձին բռնեց և ջուր անցավ, իսկ 48.000 հոգանոց ծիպող զորքն էլ Թահմազ խանին հետևեց: Ջուրն անցան և ելան մյուս կողմից: Այնտեղ միայն 100 մարդ խեղդվեց, ոչ առավել: Մնացին հետևակայինները, որ 6.000 հոգի էին, որ, ջրին մյուս կողմ պիտի անցնին: Այդ ժամանակ Թահմազ խանն սկսեց երկաթե ճուղան շինել տալ, 12 օրում երկաթե ճուղանն շինեցին, այն ձգեցին ջուրը և ճուղանի մի ծայրն անցկացրին ջրի այն կողմը: Նման կերպ 4 հատ ճուղան, կապեցին՝ այս կողմից և այն կողմ, վրան տախտակ դրեցին, հող լցրին ու այս կերպ հետևակայիններին անցրին ջրի այն կողմը: Դետո սկսեցին հրանոթներն անցկացնել, դրանք էլ անցկացրին, պրծան: Սկզբում ուզում էին Բադղադի վրա գնալ, սակայն մտափոխվեցին և գնացին Զարբուն: Նրանք գնացին, հասան Թաքալու կոչվող մի պատվարյալ գյուղի...: Վերջապես Լեյլանայից վեր կացան՝ գնալու Բադղադի վրա...: Այդ ընթացքում Ալի Մարդան խանը և խումարվեհի Բաբա խանը 30.000 հոգանոց զորքով եկան ու մտան խանի հրամանի տակ...: Ի վերջո, 7 օրից նա վեր կացավ՝ գնալու Բադղադի վրա: Չնայ և հասավ Բադղադ...: Երբ որ Բաբա խանը կամ Ալի Մարդան խանը սկսեցին դեպի Բադղադ առաջանալ, նրանք այնչափ օսմանցի կամ արաբ սուրը բաշեցին՝ անթիվ բանակի, հետո Բադղադի գետի կողմն էլ անցնալ օսմանցի սուրը բաշեցին, այնպես որ ողջ դաշտը արյուն էր բռնել, արյունի հոսից մարդ չէր կարողանում անցնել, իսկ, մանավանդ որ տոթ և շոգ ժամանակ էր: Վերջապես Բաբա խանը եկավ և հասավ Բադղադ՝ ջրի կողմում, Ղաշու Եախա կոչվող վայրում, ուր Բաբա խանը տեղակայվեց...: Վերջապես Բաբա խանը Բադղադի մի կողմը բռնեց, Թահմազ խան՝ մյուս կողմը, և այսպես շարունակվեց 48 օր: 48 օր անցնելուց հետո, Թահմազ խանը հրամայեց Չարդից հրանոթներ բերել տալ: Թահմազ խանը 25 հրանոթ էր բերել Չարդ, բայց դրանք այնտեղ էր թողել, հետո հրանոթները չէր պատնեցում, հրանոթները 6-7 օր հեռու էր թողնում, այսպիսի կանոն ուներ Թահմազ խանը: Վերջապես հրանոթները հասան Բադղադ, դրանք լարեցին Բադղադի վրա և սկսեցին կրակել բադաթի ուղղությամբ: Օսմանցիներն իրենց հերթին սկսեցին բերդի միջից հրանոթներ արձակել Թահմազի վրա: Օսմանցիների հրանոթներից մեկը շատ մեծագույն մի հրանոթ էր, որը 40 հոխա վառող էր պահանջում: Մի անգամ օսմանցին այն արձակեց Թահմազի վրա, հրանոթի արկը եկավ, ընկավ Թահմազի զորքի մեջ և այդ կրակոցը մինչև 100 մարդու կյանք խլեց: Թահմազ խանն այդտեղից զորքերը վեր առավ, հեռացավ և հեծվում իջավ, այնպես, որ օսմանցիների հրանոթները չհասնեին իրենց, բայց այժմ էլ վառն այն էր, որ Թահմազի հրանոթները չէին հասնում օսմանցիներին: Այսպես իրարից հեռու նրանք նստեցին մինչև 55 օր: Դրանից հետո օսմանցին դադձյալ մեծ հրանոթը կրակեց Թահմազի վրա, սակայն բերդի պատը լրիվ ավերվեց, շատ տուն էլ՝ դրա հետ, ու դրանից հետո օսմանցին բադաթի միջից այլևս չկրակեց այս հրանոթը: Վերջապես 55 օրը լրացավ և օսմանցին սկսեց բադաթից դուրս գալ, որ կռվի: Թահմազն էլ իր պատրաստությունը տեսավ: Օսմանցին 2 կողմով դուրս եկավ, մեկը Իմամ-Ազամս դռնով, մյուսը, որ Աղ-Ղաբու էն կոչվում՝ այդ կողմից: 24.000 ճեղքեր կամ մանդ, որ ճեղքերի մանդ են, կոչում, այսբանը Աղ-Ղաբուն դուրս եկան, 10.000-ն էլ Իմամ-Ազամս դռնից դուրս եկան: Փաշան, սակայն, դուրս չեկավ, նա այդպես էլ բադաթից դուրս չեկավ, քանի որ նա վախենում էր, որ ղզբաշները հանկարծ բադաթ կմտնեն: Վերջապես օսմանցիները լրիվ կազմով բադաթից դուրս եկան: Թահմազ խանը իր տեղից ելավ, սակայն չբերեց հրանոթները: Իրենց հերթին, սակայն, օսմանցիները հրանոթները առաջ մղեցին և, ինչքան զորք որ ունեին, հրանոթներից հետո տեղադրեցին: Այսպես եկան առաջ եկան օսմանցիները, որոնք 10 հրանոթ ունեին: Երբ Թահմազը մոտեցավ, օսմանցիները հրանոթներից կրակեցին: Թահմազը, երբ տեսավ, որ օսմանցին, իր զորքերը 4 բաժնի բաժանած, հրանոթներից կրակ բացեց, իսկ ինքը հրանոթ չունեւ, սպասեց, մինչև օսմանցին հրանոթներն մի անգամ էլ լցնի ու կրակի, որից հետո շտապ 4 կողմից եկավ և հասավ՝ թույլ չտալով հրանոթները կրկին լցնել: Խառնվեցին միմյանց մինչ 7 ժամ: Վերջապես օսմանցին հաղթեց և բերդ փախավ: Սրով էին անցել օսմանցիներից 8.000, Թահմազից՝ 6.000 հոգի: Ահա, դա այդպես սասցի: Դրանից հետո օսմանցին այլևս դուրս չեկավ բադաթից: Բադաթի մեջ տեղ տարածվեց, բադը էր և շան մի հոխեն մինչ 40 մանչի հասավ, սակայն այն էլ չկար որ առնեին ու ուտեն: Այսպես 88 օր Թահմազը նստեց այնտեղ, սակայն օսմանցին դուրս չէր գալիս: Թահմազ խանը սկսեց զորք ուղարկել Մոսուլի կողմերը: Չնայնապես Մոսուլի կողմերը, այդ գյուղերը, լրիվ սուրը բաշեցին...: /17/ Վերջապես լրացավ 9 ամիսը, որ Թահմազն այնտեղ էր: Դրանից հետո սուլթան Մահմուդը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մահմուդ Ի (1730-1754) – Մ.Ֆ.) Թոբալ Օսման փաշայի գլխավորությամբ մեծ զորք կազմեց՝ 250.000 հոգանոց մի զորք, որը սկսեց գալ Թահմազի վրա: Թոբալ Օսման փաշան եկավ և հասավ Մոսուլ: Թահմազն լսեց այդ մասին և մարդ ուղարկեց Բադղադ. «Ահմեդ փաշա, եկ բերդը տուր ինձ առանց կռիվի»: Ահմեդ փաշան գրեց. «Դու գնա օսմանցիներին հաղթի, եկ, այս բերդը բռնի է: Մինչև օսմանցիներին լրիվ չհաղթես, ես թե՛ չեմ տա այս բադաթը»: Եսպես եղավ: Վերջապես Թոբալ Օսման փաշան եկավ, հասավ Բադղադի հողը և գալով մոտացավ: Թահմազ խանը 6.000 հոգանոց զորք բաց թող Բադղադի վրա, իսկ ինքը գնաց Օսման փաշայի վրա» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 16, 17):

«Չվեց եկավ Ղուլի խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) Չարդ, իսկ հետո այնտեղից բռնեց Բաբելոնի մոտակայքից: Եվ ահա, երբ երկու ժամ գնացին, հասան մի գետի, որը Չանգանուջուր էր կոչվում: Այս գետն այն ժամանակ հորդացել էր: Ղուլի խանն այնտեղ մնաց որոշ ժամանակ և տարակուսած խորհում էր, թե կարելի՞ է արդյոք անցնել այն: Եվ ապա ասաց որը հեծելագորին. «Ով ինձ հավատարիմ է, թող ձիով ինձ հետ անցնի այս գետը»: Այսպես ասելուց հետո նա բոլորից առաջ ընկավ, մտավ ջուրը և անցավ այն կողմ, որից հետո նրա հեծելագորը բաջալեղված մտավ գետը և անցավ այն կողմ: Այդ ընթացքում խեղդվեցին մոտ 100 հոգի: Դետևակը, սակայն, մնաց գետի այս կողմում: Դրանից հետո երկու հաստ երկաթյա շղթաներ գործեցին, որոնց ծայրերը երկու կողմից գետի եզրերին ամրացրին, դրա վրա փայտյա տախտակներ դրեցին, հող լցրին, անցում կազմեցին և ողջ հետևագորն անցկացրին այն կողմ: Դետո անցկացրին նրանց հրանոթները և այլ ունեցվածքը: Սկզբում խանը կամենում էր գնալ Բաբելոնի վրա, բայց հետո փոխեց իր մտադրությունը և որոշեց գնալ Զարբուն: Եվ եկան, հասան Լեյլան գյուղ, որի բնակիչները բազում հպատակությամբ և պատվով ընդունեցին նրանց, բանգի աղանդով համաձայն էին պարսից հետ: Այնտեղի տախտակներին վերցնելով որպեսզ ճանապարհի համար իրենց առաջնորդ և սպառազինելով նրանց՝ նրանք առաջ անցան: Դրանից հետո, երբ եկան Լեյլանեից, ուղղվեցին գնալու Բաբելոնի վրա: Նրանք եկան և բանակեցին Ղարաթաբայում, այնտեղից եկան Ղարաթաբա ու գտան այն ամայի, բանգի բնակիչները փախել, մտել էին Բաբելոն: Նրանք այդպես վարվեցին, բանի որ կամենում էին օսմանցիներին մարտի բաշել իրենց հաղթար վայրում: Նրանք եկան, հասան Մանդալի, անտեղից եկան և գնացին Դիլա, որի ընթացքում երկու պարսից իշխաններ, որոնցից մեկն անունը էր Ալի Մարդան, իսկ մյուսինը՝ Բաբա, եկան ու 30.000 հոգանոց զորքով հասան Ղուլի խանի մոտ, բանգի նա ինքն էր ասել, որ այդպես անեն՝ գան իրեն տեսնեն: Դրանից հետո, ահա, երբ նրանք եկան, նա չցանկացավ գնալ Դիլա, այլ այն երկուսին կանչեց իր մոտ...: Դրանից հետո Ղուլի խանը գնաց Բաբելոնի վրա, հասավ ու բանակեց Իմամ-Ազամ կոչվող վայրում՝ բադաթի մոտ, դրանից, մեկ ժամ ճանապարհի հեռավորության վրա: Այնտեղ բազում տաջիկական շեխեր կային, նրանց օրինազետները կամ մատենազետները, որոնք ընդունեցին նրանց և պատվեցին, իսկ նա ինքն էլ նրանց պատվական խալայք տվեց ու պատվեց: Դրանից հետո նրանք գրեցին բազում տեղեր և ներկայացրին, թե ինչքան լավն է խանը՝ հորդորելով հպատակվել նրան: Այս լսեցին շրջակա բոլոր իմամները և հպատակվեցին նրան: Այդ ժամանակ Ղուլի խանին լուր հասավ, թե Ալի Մարդանն և Բաբա խանը, որոնք զորքերով Դիլայի վրա էին գնացել, գրավել են այն, նվաճել են ժողովրդին, անցել են Շատիկ ջուրը և ուղղվել են Իմամալի կամ Իմամ Մուսա: Եվ ահա նա հապճեպ գրեց նրանց, թե. «Մի գնացե՛ք դրանց վրա, բանգի նրանք արդեն հպատակվել են մեզ»: Լսելով այդ՝ նրանք այնուհետև թողեցին այդ տեղերը և եկան ու Բաբելոնի սահմաններում միացան նրա զորքին: Ջրի այն կողմում նրանք սրով սուների անհամար

օսմանցիների կոտորեցին, այնքան, որ այդ տեղերը շաղախեցին մեծ արյամբ, որը նեխեց, հոտեց և երկար ժամանակ ոչ-ոք չէր կարողանում անցնել այդ տեղերով: Այս Բաբա խանը եկավ և բանակեց Ղարչու-Եփաա կոչվող մի տեղում, որն այդպես էր կոչվում այլազգիների բարբառով, բանգի մի մեծ բաղաբ էր գետի ափին, որտեղ առաջ Բաբելոնն էր: Այդ, երբ Բաբա խանը և Ալի Մարդան հասան ու մոտեցան Բաբելոնի վրա, սրանք այն կողմից պաշարեցին բաղաբը, Ղուլի խանն էլ՝ մյուս կողմից: Նրանք, սակայն, չունեին հրանոթներ, բանգի Ղուլի խանը շտապ արշավանքի պատճառով դրանք իր հետ չէր վերցրել բաղաբի ու բերդի վրա արշավելիս: Ուստի պաշարման միայն բառատուներորդ օրը դրանք բերին Չաղովից, ուր առաջ թողնվել էին: Եվ ահա շարեցին դրանք բաղաբի հանդեպ և սկսեցին արձակել: Միաժամանակ, սակայն, բերդի ներսից էլ և օսմանցիներն էին հարվածում նրանց բանակին: Ահա այստեղ էլ պարզվեց, որ, բանգի օսմանցիների հրանոթները ավելի մեծ էին, դրանք ավելի հեռուն էին հարվածում: Իրոք, դրանցից մեկը մեկ կրակոցից նույնիսկ 80 խոր վառող էր ծախսում և լուրջ վնաս էր հասցնում Ղուլի խանին, իսկ մի անգամ էլ, երբ այն արձակեցին բերդից և գնդակն ընկավ նրա բանակի մեջ, միանգամից 100 հոգի սպանվեց: Նման վնասներ կրելով՝ Ղուլի խանը հետ բազվեց բերդից, սակայն հիմա, թեպետ օսմանցիների հրանոթները չէին հասանում նրանց, բայց նաև նրանց հրանոթները չէին կարողանում գնդակ ձգել դեպի բերդը: Ահա այսպես 55 օր նստեցին առանց հրանոթներ արձակելու: Այս օսմանցիները դարձյալ արձակեցին այն մեծ հրանոթները, սակայն սաստիկ դողմամբ խախտվեց բերդի պարիսպը և բազում տներ փլվեցին: Այդ պատճառով էլ օսմանցիները այնուհետև այս հրանոթները չգործադրեցին: Երբ լրացավ բաղաբի պաշարման 55-րդ օրը, օսմանցիները պատրաստեցին զինված ուժերը և հանկարծակիս ելան բերդից՝ միանգամից հարձակվելով պարսիկների վրա: Ելան երկու դռներից միանգամից, որոնցից մեկի անունն էր Սպիտակ դուռ, իսկ մյուսինը՝ Իմամ Ազամի դուռ: 24.000 հոգի ելան Սպիտակ դռնից, 10.000 հոգի՝ Իմամ Ազամի դռնից, բոլորն էլ օսմանցի զինվորներ: Փաշան, սակայն, դուրս չեկավ և մնաց բաղաբում, բանգի սրա ընակնության կեսը պարսիկ էր ու նա կանխածում էր, որ միգուցե, երբ ինքը ելին, բաղաբը հանձնեն Ղուլի խանին: Այդ, երբ Ղուլի խանը ետևով օսմանցիների գայն իր վրա, առանց հրանոթների առաջ մղեց իր ծակատը: Իրենց հերթին օսմանցիները, որ երել էին 10 հրանոթներ, սկսեցին դրանցով հազվադեպ կրակ արձակել պարսիկների վրա: Այնժամ Ղուլի խանը իր զորքերը չորս մասի բաժանեց, բանգի բովանդակ զորքը հրանոթներից վտանգվեց: Եվ այսպես, երբ օսմանցիները մեկ անգամ էլ արձակեցին հրանոթները, նա թույլ չտվեց, որ երկրորդ անգամ դրանք լցնեն, բանգի, մինչ այդպես կվարվեին, նա չորս կողմից վրա հասավ նրանց և արգելեց վերստին արձակել դրանք: Այդ ժամանակ երկու ծակները խառնվեցին միմյանց և սրով ու հրացանով կոտորեցին իրար մինչև օրվա յոթերորդ ժամը: Եվ ահա օսմանցիների զորքը հաղթվեց ու փախավ, մտավ բաղաբից ներս և այլևս դուրս չեկավ: Իր հերթին Ղուլի խանը մինչև 88 օր բանակեց բաղաբի մոտ՝ այն պաշարված պահելով: Սաստիկ սով սկսվեց և այն սկսեց նեղել բաղաբին, մինչև իսկ շան մսի մի բաժինը 40 մարդի եղավ, սակայն այդ գնով էլ այն չէր ճարվում: Այս Ղուլի խանը զինվորների մի գունդ առաքեց Նինվեի կողմը, ասպատակեց գյուղերն ու ավանները և ահա երիտասարդներին կոտորեցին սրով, իսկ մատաղ մանուկներին և կանանց էլ գերի վարեցին: Նինվեին, սակայն, նրանք չմոտեցան, բանգի բավական զորք չունեին: Նրանք հասան մինչև մի տեղ, որ տաճիկները Յոնուզ էին կոչում, ըստ Յովիանսեն մարգարեի անունի, և այնտեղից հետ դարձան: Վերջապես լրացավ 9 ամիսը, որ բաղաբը պաշարված էր: Դրանից հետո սուլթան Սահմուրը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սահմուր I-ը - Մ.Ֆ.) Կաղ Օսման փաշայի գլխավորությամբ մեծ զորք կազմեց՝ 250.000 հոգի: Ղուլի խանը լսեց այդ մասին և մարդ ուղարկեց Բաղդադ՝ խոսելու խաղաղությանը: «Տուր ինձ բերդը առանց կռիվի»: Ամիտը փաշան պատասխանեց. «Դու խնդրում ես բե՛րդը: Գնա, մարտնչիր օսմանցիների զորքի դեմ և, եթե հաղթես, այնժամ կգաս ու կստանաս այս բերդը»: Այդ ժամանակ Ղուլի խանը 6.000 հոգանոց զորք բաց թող Բաղդադի վրա, իսկ ինքը գնաց Օսման փաշայի վրա» (Ամանուն երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 16-17):

«Այդ ժամանակ ի հայտ եկավ Դահմազ դուլխանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը - Մ.Ֆ.), որը կազմել էր իր սևագունը, կարծես թեթվական զորքը և մեծ հաղթության մեջ էր: Այս զորքը գրահազգեստ էր, հաստատակամ, ամուր ձեռքով ու հաղթանակում: Եվ ահա սրանք եկան բաղաբից և նահանգ ու կանգ առան Բաբելոնի դիմաց: Նրանք պաշարեցին բաղաբը, օսմանցիների փակեցին ներսում և մեծ չարություն ու նեղություն պատճառեցին, բանգի ներսում շատ թանկություն եղավ, շատերը սովից մեռան կամ գրաստ կամ դիակ կերան» (Իզնաստիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Դրանից հետո Յայոց 1184 թվականին եկավ շահ Թահմազը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը - Մ.Ֆ.), որը տիրեց ողջ աշխարհին, պաշարեց Բաղդադը, որտեղ նույնիսկ շան միս ուտելու դեպքեր եղան» (Յովիանսեն Շղակեցի «Ժամանակագրություն»):

«Թահմասազը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը - Մ.Ֆ.) գնաց Բաղդադի վրա...: Թահմասազ խանը պաշարեց Բաղդադի ամրությունը, իսկ այստեղ գտնվողները չդիմացան սովին: Հաշտվեց Բաղդադի փաշան և երդում ու պատանդներ տվեց: Նա վերադարձրեց շահից խլած հողերը և այդ լուրերով մարդ ուղարկեց սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սահմուր I-ի - Մ.Ֆ.) մոտ, սակայն սա իր համախայտությունը չտվեց» (Սեխնիսի Չիտեհեժ «Թագավորների պատմություն»):

⁶⁰⁷² «Կայոց 1182 թվականի մայիսի ամսին փաշան գնաց Սալմաստի վրա և կողոպտեց այն: Գրավեցին Ագարակը և 3.000-4.000 մարդ սրի բաշեցին, որից հետո վերադարձան Վան» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Կայոց 1182 թվականի մեծ Թամուր փաշան գնաց Սալմաստի վրա և կողոպտեց այն: Գրավեցին Ագարակը և 3.000-4.000 մարդ սրի բաշեցին, որից հետո վերադարձան Վան» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁷³ «Կայոց 1182 թվականի մայիսի 20-ին փաշան եկավ ու գնաց Թավրիզի վրա: Նա գրավեց այն, պարսիկներից շատ մարդ կոտորեց ու գերեց, որին ոչ թիվ կար, որ համրանք» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Կայոց 1182 թվականի մայիսի 20-ին փաշան եկավ ու գնաց Թավրիզի վրա: Նա գրավեց այն, պարսիկներից շատ մարդ կոտորեց ու գերեց, որին ոչ թիվ կար, ոչ համրանք» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁷⁴ «Այդ տարի Թամուր փաշան հետ դարձավ Թավրիզից և եկավ Սալմաստ, իսկ Վանի դուլերը՝ Թամուր աղայի որդի Ամիտը-բեկը, Սեյիդ Խորի որդին, Ալի աղայի որդի Օսման-բեկը և այլ մեծամեծ աղաներ պայմանավորվեցին, որ փաշային չթողնեն բաղաբ մտնել: Վանի Մուսայիմ Ալի աղայի որդի այս մասին իմաց տվեց Սալմաստում գտնվող փաշային և սա մեկ օրում այնտեղից հասավ Խոշաբ, որից հետո Վանում գտնվող հայերն ու տաջիկները սկսեցին ահից դողալ: Նրանք դիմեցին դեպի բաղաբ և նոր շինած դարադաշներն ու չանգայները ջարդեցին: Փաշան 3 օր նստեց Խոշաբում, հույսով, որ իր մոտ կգան, սակայն նրանք վերևում ասածի պես վարվեցին, իսկ հետո էլ հրացանակիրներով լցրին բաղաբը: Փաշան իմացավ, որ նրանց ուզածը կռիվ է և եկավ Ղոնուբազ գյուղը, որտեղի բրիստոնյաները գնացին նրա մոտ, բանի որ վախենում էին, որ իրենց կթալանի: Փաշան, սակայն, հուսադրեց նրանց, ասելով, թե. «Մի վախեցե՛ք և հանգիստ ձեր տեղերը գնացե՛ք», որից հետո ինքը հեծնեց իր ձին և, այս գյուղից ելնելով ու անցնելով Կենդանան գյուղի առջևում, գնաց բերդի հետևը, բանգի ենիչերիները այնտեղ էին: Եվ ահա նա գիշերով եկավ բերդի վրա և հրանոթներ արձակեցի ռայաների տների վրա, որի հետևանքով նրանք անճար մնացին ու փախան, իսկ փաշան էլ եկավ և նստեց իր տեղը: Նա բռնեց ենիչերիների աղային և սպանեց նրան՝ բերդը վերցնելով իրեն» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի Թամուր փաշան հետ դարձավ Թավրիզից և եկավ Սալմաստ, իսկ Վանի դուլերը՝ Թամուր աղայի որդի Ամիտը-բեկը, Սեյիդ Խորի որդին, Ալի աղայի որդի Օսման-բեկը և այլ մեծամեծ աղաներ պայմանավորվեցին, որ փաշային չթողնեն բաղաբ մտնել: Վանի Մուսայիմ Ալի աղայի որդի այս մասին իմաց տվեց Սալմաստում գտնվող փաշային և սա մեկ օրում այնտեղից հասավ Խոշաբ, որից հետո Վանում գտնվող հայերն ու տաջիկները սկսեցին ահից դողալ: Նրանք դիմեցին դեպի բաղաբ և նոր շինած դարադաշներն ու չանգայները ջարդեցին: Փաշան 3 օր նստեց Խոշաբում, հույսով, որ իր մոտ կգան, սակայն նրանք վերևում ասածի պես վարվեցին, իսկ հետո էլ հրացանակիրներով լցրին բաղաբը: Փաշան իմացավ, որ նրանց ուզածը կռիվ է և եկավ Ղոնուբազ գյուղը, որտեղի բրիստոնյաները գնացին նրա մոտ, բանի որ վախենում էին, որ իրենց կթալանի: Փաշան, սակայն, հուսադրեց նրանց, ասելով, թե. «Մի վախեցե՛ք և հանգիստ ձեր տեղերը գնացե՛ք», որից հետո ինքը հեծնեց իր ձին և, այս գյուղից ելնելով ու անցնելով Կենդանան գյուղի առջևում, գնաց բերդի հետևը, բանգի ենիչերիները այնտեղ էին: Եվ ահա նա գիշերով եկավ բերդի վրա և հրանոթներ արձակեցի ռայաների տների վրա, որի հետևանքով նրանք անճար մնացին ու փախան, իսկ փաշան էլ եկավ և նստեց իր տեղը: Նա բռնեց ենիչերիների աղային և սպանեց նրան՝ բերդը վերցնելով իրեն» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁷⁵ «Օսման փաշան շուտով եկավ, հասավ և ջուրը բռնեց, իսկ Թահմազը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը - Մ.Ֆ.) չկարողացավ հասնել և բռնեց ջուրը: Վերջապես օսմանցիներն ետևով, որ Թահմազը գալիս է և պատրաստություն տեսավ: Թահմազը գնաց, մոտեցավ, սակայն նա չէր տարել հրանոթները, իսկ օսմանցին բերել էր դրանք՝ 105 հատ: Նրանք սկսեցին կռիվը: Թահմազը առաջ մղեց ինքնա հրացանակիր, որ ուներ, սրանց բոլորին 12.000 հոգու կազմով կանգնեցրեց զորքի առջևում և սկսեցին կռիվը: Թահմազը սկզբում հաղթեց օսմանցիներին: Օսմանցին փախավ, գնաց ցրին մոտի մի անհարթ տեղանք և դիրքեր բռնեց: Այդ տեղանքում անձրև շատ էր եկել, սեյաֆի ջուրը բանդել էր գետինը, խոր-խոր ձոր էր շինել, ամենուր փոսեր էին: Եվ ահա օսմանցի ենիչերիները մտան այդ տեղերը և հրացաններից կրակ բացեցին Թահմազի զորքի վրա: Թահմազի զորքի պատասխան հրացանային կրակոցները չէին դիպչում օսմանցիներին, բանգի սրանք գետնի տակն էին, իսկ Թահմազի զորքերը՝ գետնի երեսին: Այնուհանդերձ, բանի դեռ Թահմազի հրացանակիրները այդտեղ էին, օսմանցիների ենիչերիները չկարողացան դուրս գալ, սակայն, երբ Թահմազի հրացանակիրները ծարավից հետ դարձան, օսմանցիների ենիչերիները դուրս եկան: Աստված փրկի, Տերն ազատի, բանգի նրանք պարսկական զորքի վրա այնպես կրակ բացեցին, կարծես երկնքից անձրևի հեղեղ էր սկսվել, հենց այդպես հրացանի գնդակները թափվում

էին պարսկական գորթի վրա: Պարսկական գորթի հաղթվելու պատճառն այն էր, որ օսմանցին շուտով ջրին տիրեց, իսկ Թահմազը չկարողացավ շուտով հասնել, նա ջուր չունէր, իսկ ինչն էլ որ կար, քիչ էր: Գետնի տակի սև ջուր էր ու հեռու: Թահմազի հրացանակիրները, որ սկզբում մեկ ժամվա ընթացքում առավելություն ունեին, երբ որ երկրորդ ժամը լրացավ, Աստված փրկեց Տերն ազատե, օսմանցիների կողմից մի այնպիսի բամի եղավ, որ բովանդակ այս հրացանակիրների բերանը հողով ու ավազով լցրեց և նրանք սկսեցին խեղդվել: Բարեկական չոգ էր. այնպես չոգ, որ մարդու շոր էր այրում: Արևն այսպես, բամին՝ մյուս կողմից, թշնամու կրակը՝ երրորդ կողմից, ծարավությունը՝ չորրորդ: Եվ ահա, Թահմազ խանը, հենց որ տեսավ, որ իր հրացանակիրները ծարավախեղդ են լինում, նրանց հետ քաշեց հրամանով, թե. «Չնայած կես ժամվա ճանապարհ, ջուր խմեք»: Երբ որ հրացանակիրները հետ դառան, օսմանցիների եկիչերին եղուրս եկան այդ կտրտված տեղից և սկսեցին պարսկական գորթին վրա կրակ թափել: Մամիշ փաշան մի կողմից, Օվեսն փաշան՝ մյուս կողմից, Ռուստամ փաշան էլ երրորդ կողմից պարսկական գորթի չորս կողմը բռնեցին: Պարսկական գորթերը հաղթվեցին, ծիպվորները փախան, հետևակայիններն էլ ողջ կազմով կործանվեցին: Ձիավորներն էլ կորան, և միայն նրանք մի փոքր մասը փրկվեց: Թահմազ խանը կորավ գորթի մեջ և չգիտեին, թե նա ո՞ր կողմն է գնացել, չգիտեին, սպանվե՞լ է նա, թե՞ ոչ: Այսպես պարսկական գորթի կեսը գնաց Մատալու վրա, կեսը՝ Ղզրաբակի վրա, կեսն էլ գնաց Ղազովի վրա ու նրանք ցրվեցին: Պարսկական գորթի մեջ կային 6 քրիստոնյաներ, որ Թահմազին դուրն էին կամ յուրաքանչեւ: Մեկը Ղալին էր, մյուսին Ղալիթ Գորցիցեցի-բեկ էին ասում, երրորդը Գեղարթունիցի էր կոչվում, որ անկանի Գեղարթունիցի էր, Գեղարթունիցի չորս կողմում հայտնի Սոթ ավանից՝ Ատուղ՝ Աբիջանի որդին, չորրորդը չափնեցի Այդին-բեկի որդի Աղաջանն էր, մյուսը չափնեցի Մռավենց Տեր-Մուսեսի որդի Բալիզը, իսկ վեցերորդը Ճաղակերենց հրանոթաթովուզի որդի Յախնազարն էր: Այս 6 քրիստոնյաներն ունեին 500 հոգանոց զորք, ոչ առավել: Պարսկական գորթը, որ հաղթվեց, Թահմազ խանն էլ կորավ, այս Յախնազար քրիստոնյան խանին հետ գնացել էր, այնպես, որ մարդ չէր տեսել, իսկ մնացած քրիստոնյաները փախել էին, Չարով էին գնացել են: Չարովում մեկը կար, որին Ջան խանն էին ասում՝ Սպահանի Սահանո Ալի խանի որդին: Սա եկել էր Ղազով և, երբ քրիստոնյաները գնացին այնտեղ, Ջան խանն ասաց. «Ղուբ մնացեք, որ ես մեկ անգամ էլ հետ դառնամ օսմանցիների վրա»: Այս հայերը, սակայն, չստեցին. «Մեր խանին գտեք, առանց նրա մենք չենք գնալ և մեկ անգամ էլ օսմանցիներին հետ կռվենք»: Այսպես այս հայերը չինազանդվեցին նրան, դուրս եկան բաղաբեց, գնացին Յամադան, հետո էլ՝ Զրմանշահ: Զրմանշահում լուր եկավ, թե խանը Յամադանում է: Ուրախացան և խնդություն արեցին: Թահմազ խանը ճանապարհների մարդ էր դրել, որ մարդ չփախչի, ինչ որ փախած գորթ կար՝ բոլորը եկան խանի մոտ: 6 խան էլ փրկվել, նա նրանց կանչեց և նաքրեց թե. «Ղուբ ո՞ր եք փախչում, ես ձեզ տալիք էի որ կռվի անեք, ես ձեզ չէի տարել, որ դուք փախչեիք»: Շուտով հրաման եկավ և այս վեց խաների գլուխները կտրեցին: Նա կանչեց մեծասնեծ յուրաքանչեւներին և 152 մարդու գլուխ կտրեց, ասելով, թե. «Ու՛ր փախաք կռվից»: Այս պատճառով 3 օրում նա 6-7 խանը հավաքեց, բանդվածը նորից շինեց, 60 օրում էլ 15.000 հոգանոց զորք կազմեց, ընդ որում սրանց հավաքեց իր փախած գորթից: Այն 92.000 գորից մնացել էր այդ 15.000 հոգանոց զորք, մնացածը օսմանցիների կռվում բովանդակ կորել, գնացել էր» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 17):

«Կաղ Օսմանը շտապ եկավ ու ջուրը բռնեց, իսկ Ղուլի խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) չկարողացավ նրանից առաջ ժամանել և ջուրն ունենալ: Երբ Կաղ Օսմանը տեսավ, որ Ղուլի խանը մոտենում է, հանդերձեց և պատրաստեց բոլոր գորթերը ընդդեմ նրա: Նա 105 հրանոթներ ուներ, իսկ Ղուլի խանը ընդհանրապես հրանոթներ չուներ: Կարգեց Ղուլի խանը իր ճակատն ընդդեմ օսմանցիների և 210.000 հրացանակիրներ հապաքողոթն կրակ արձակեցին նրանց վրա, որոնք ծանր հարվածներ հասցրին նրանց: Ապա բախվեցան միմյանց արդեն ճակատով և սկզբում հաղթեցին Ղուլի խանի գորթերը: Թշնամիները փախան և գնացին մերձ ջրի առաջացրած մի հեղեղատ, որը շատ մեծ էր և խորը, որտեղ դիրքեր գրավեցին ու սկսեցին հրացաններ արձակել՝ ծանր հարվածներ հասցնելով ողջ պարսից գորթին: Նրանք խրվել էին հողի մեջ և պաշտպանված տեղից կրակ էին արձակում, իսկ պարսից գորթերին չէր հաջողվում հասնել նրանց, բանգի խորը հեղեղատը ծածկում էր թշնամիներին և ոչ մի գնալով չէր դիպում նրանց: Այդ ժամանակ ծարավեց պարսից գորթը և նրանք ջուր չունեին, բանգի, ինչպես առաջ ասացինք, օսմանցիների գորթը, հասնելով Բաբելոն բաղաբե սահմանները, սկզբում ջրին տիրեց, իսկ պարսիկները չկարողացան շուտ հասնել ու ջրին տիրել: Այս ամենի պատճառով սաստիկ ծարավություն պատեց առաջագծում գտնվող հրացանակիրներին, որոնք հետ դարձան, որ ջուր գտնեն, որը կես ժամ ճանապարհի հեռավորության վրա էր: Այնժամ օսմանցիների գորթերը դուրս եկան և, ինչպես հորդ անձրև կամ իբրև խիտ կարկուտ, հրացաններից գնդակներ թափեցին պարսկական գորթերի վրա՝ բանդելով նրանց գորթի ճակատը ու ցիրուցան փախուստի մատնելով նրանց: Փախան և փրկվեցին միայն սակավ հեծյալները, իսկ հետևակայինները սուր սուսերով բոլորը մաշվեցին, ընդ որում այս ամենի պատճառը ոչ թե միայն ջրի նվազությունն էր, այլ սաստիկ հողը, որը փչեց պարսից գորթի ճակատին, ավազախառն բամին, որը միացավ փաշայի կողմից արձակված վառողի ու կրակի հետ և հարվածեց նրանց երեսներին: Միանգամայն և սաստիկ տոթ եղանակ էր, որն այն զավառներում առավել դժնայել էր ու այրում էր նրանց, բանգի անչափ սաստիկ ջերմ ամառ էր: Ցրվեցին խանը գորթերը, որոնց կեսը գնացին Մանուկի, կեսը՝ Ղզրաբաղի կողմը, իսկ մի մասն էլ հասավ Չարով: Ինքը՝ Ղուլի խանը, գորթի համար անհայտ ուղղությամբ փախավ և նույնիսկ չգիտեին, նա կենդանի՞ էր, թե՞ մեռած: Պարսից գորթում վեց քրիստոնյաներ կային՝ մեր ազգից, որոնք հարյուրապետներ էին Ղուլի խանի մոտ և հարյուրյակների էին առաջնորդում: Մեկի անուն՝ Ղալիթ էր, մյուսին Գորցիցի-բեկ էին ասում, երրորդը Ատուկյան Աբիճանի որդին էր, չորրորդը էր չափնեցի Այդին-բեկ Աղաջանն, հինգերորդը՝ չափնեցի Մուսիսյան Բալիզի որդին էր, վերջինը՝ Ճաղակերենց Թովուզի որդի Յախնազարն էր: Սրանցից Յախնազարը Ղուլի խանի հետ փախել, գնացել էր և ոչ-որ չգիտեր նրանց տեղը, իսկ մյուսները Չարով բաղաբե էին փախել: Այնտեղ շոշեց պարսիկ մի իշխան կար, որի անունն էր Ծան: Նա ասաց հայերին, թե. «Ղուբ մնացեք հաղթելու և մի ելնեք այստեղից, ես մյուս անգամ կդառնամ օսմանցիների վրա ձեր հետ միասին», սակայն նրանք չստեցին նրան, բանգի ասացին. «Մինչ չգտնենք Ղուլի խանին, մյուս անգամ չենք գնա օսմանցիների վրա»: Եվ ահա նրանք ելավ այնտեղից և ուղղվեցին դեպի Յամադան՝ գալով Զրմանշահ: Ղրանցից հետո լուր եկավ, թե շահը հասել է Յամադան և այնտեղ է հավաքում իր գորթերը: Այդ ժամանակ նա իր գորթերի հանդես արեց: Այնտեղ նա 6 խաներ կային, որոնք նա սպանեց փոքրոգիության և մարտից փախչելու համար: Ղալիցի հետո նա իր գորթի հանդես և հաշվարկ կատարեց ու պարգեց, որ սկզբնական 92.000 հոգանոց գորթից 15.000 հոգի է մնացել» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 17):

«Եվ ահա Կարինից առաջ խաղաց հաշմված ուտեով Օսման փաշան, որը կանգնած էր յոթնասպասիկ ուժեղ գորթի գլուխ: Նա գալիս էր ի օգնություն Անիադ փաշայի, որ ազատի ժողովրդին: Եվ ահա նա իր բազմազան գորթով հասավ այդ սահմանները: Երկու բանակները իրար դեմ էլան, իրար եկան և ճակատեցին: Այդ ժամանակ Օսման փաշան իր օղակաբեր ծիպվորները լցրեց մյուս կողմի վրա և պարսկական գորթն ու Ղահմազ խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) տեղի տվեցին» (Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Այդ ժամանակ Թովալ Օսման փաշայի գորթերը Թահմազին (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.) հետ դարձրին Բաղդադից» (Անանուն Կանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այն ժամանակ Թովալ Օսման փաշայի գորթերը Թահմազին (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.) հետ դարձրին Բաղդադից, երբ Թովալ Օսման փաշայի գորթերը շատերին սպանեցին պարսից գորթերից» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Որոշ ժամանակ անց Զարթիի թագավորությունը հանձնվեց Ալի խանին, որը Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ երկրորդի (Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) եղբորորդին էր: Այս Ալի խանի Նշանակման պատճառը այն ծառայությունն էր, որը Նադիրին (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.) մատուցել է Ալի խանի ծնող Մուհամմեդ-միրզան՝ Թեմուրազ արքայի եղբորորդին, որն իր կյանքն էր զոհել հանուն այս շահի կյանքի փրկության այն ճակատամարտում, որը տրվել էր թուրքերի դեմ Բաղդադի մոտ: Այդ ժամանակ Թովալ-Օսմանը ցրել էր պարսիկներին և Նադիրն ինքը, լքելով գնդակահարված ձին, մնացել էր ուտեով ու կռնվել կամ կսպանվել, սակայն Մուհամմեդ-միրզան, որը Կախեթի թագավորության արքա Ղալիթ (Կախեթի թագավորության արքա Ղալիթ II-ի – Մ.Ֆ.) որդին էր, իր առաջնորդին տանելով նմա վրանագրով, վերջինիս տար իր ձին, ընդ որում նա ինքը շրջապատվեց թուրքերի կողմից և բզին-բզիկ արվեց: Ահա հենց սրա համար էր, որ Նադիր-շահը վերջինիս որդի Ալի խանին հանձնեց իշխանությունը Զարթիի թագավորության նկատմամբ » (Ղալիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Զրուկիկոնի 421 թվականին Թահմասազ (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) պարտություն կրեց Բաղդադում, իսկ Օսման փաշան հաղթանակ տարավ: Սա այն փաշան էր, որը սերաթյաթի պաշտոնով եկել էր Զարթի: Նա հաղթանակ տարավ, բայց հետո նրա բախտը չբերեց» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁷⁶ Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, բանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ: Յարկ է նշել, որ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրների միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ

⁶⁰⁷⁷ «Վաթսուն օրը որ լրացավ, Թահմազ Ղուլի խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) սկսեց 15.000 հոգանոց զորքով գնալ Թուփալ Օսման փաշայի վրա: Այդ ժամանակ Օսման փաշան, որ խանին հաղթեց, մարդ ուղարկեց Ահմեդ փաշայի մոտ, թե. «Ղուրս եկ բերդից, 9 ամիս թողե՛ք ես երկիրը, թշնամին եկե՛ք է, բովանդակ երկիրն ավերե՛ք է, դու բերդից դուրս չես գալիս, դու վախկոտ ես»: Ահմեդ փաշան ասաց. «Ես բերդից դուրս չեմ գա, ես ղզբաշի կոփիլը տեսե՛ք եմ, վախում եմ դուրս գալ: Թեպետ դու էլ տեսար, սակայն ղզբաշին չե՛ր, որ դու հաղթեցիր, ղզբաշը դեռ պիտի գա»: Ահա այսպես նա դուրս չեկալ: Թողնե՛ք այս և հիշե՛ք Թահմազ խանին: Թահմազ խանը 60 օր հետո 15.000 հոգանոց զորքով սկսեց գալ Օսման փաշայի վրա: Համատակից նա վեր կացավ և եկավ Չարոփի վրա՝ 15 օր ճանապարհ անցնելով: Վերջապես Չարոփից ելնելուց 3 օր անց նա հասավ Զարթուն՝ մի աննկատ տեղ, որից հետո գիշերով դուրս եկավ մի սարի տակից և սուրը հանեց Օսման փաշայի վրա: Օսմանցին տեսավ, որ Թահմազն գալիս է, սակայն լույսը մութից բաժանելու ժամանակն էր և օսմանցիների կետը թնա՞ծ էր: Վերջապես նա հաղթեց օսմանցուն, Օսման փաշային բռնեց և սպանեց, գլուխն էլ ուղարկեց Ահմեդ փաշային: Այնպիսի օսմանցի նա սրի բաշեց, որ իր գորթի այն չափից, որ դրանից առաջ սրով էր անցել, 3 անգամ առավել եղավ: Դրանից հետո նա եկավ Բաղդադի վրա գնալու, սակայն այնտեղ Ահմեդ փաշայի հետ եղբայրացան» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 18):

«Ապա Ղուլի խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) 15.000 հոգանոց զորք հանդերձավորեց և մյուս անգամ էլ գնաց Կադ Օսման փաշայի վրա: Հավաք արեցին Համադանում, խաղացին և գնացին: Յոթ օրում անցան 15 օրվա ճանապարհին և հասան Չարոփ: Այստեղից նրանք երկու օրում տագնապով հասան Զարթուն: Ապա մի գիշեր հանկարծակի լեռներից ելան, հասան և հանկարծակի ընկան Օսման փաշայի բանակի վրա՝ առավոտյան, մինչդեռ նրա մեծաքանակ զորքը թնա՞ծ էր և ամենքն առհասարակ անկազմ ու անպատրաստ էին: Խռովեցին Օսմանի բանակը, հաղթեցին և կոտորեցին նրանց, իսկ Օսման փաշային էլ ձեռքակալեցին ու գլխատեցին՝ գլուխն ուղարկելով Բաբելոն՝ Ահմեդ փաշային: Այս վայրում Ղուլի խանի զորքերը օսմանցիների զորքերից կոտորեցին ավելի քան 45.000 հոգի, իսկ մնացյալներին էլ փախուստի մատնեցին: Դրանից հետո Ղուլի խանը դիմեց ու գնաց Բաբելոնի վրա, բայց երբ տեղ հասավ, չգատերազմեց, այլ Ահմեդ փաշայի հետ խաղաղության դաշինք կնքեցին և եղբայրագիտ հաստատեցին, քանզի Ղուլի խանը սթանկացավ նրա հավատարմության վրա» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 18):

«Եվ ասիա Դահմազ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) նորից վրա եկավ և օսմանյան զորագլխին գլուխը պոկեց մարմինը, իսկ հետո էլ գնաց Զարթուն քաղաքի վրա: Այս կերպ նա հասավ թուրքական սահմանին, բայց Օսման փաշային հրամայեց պատվով թաղել: Դրանից հետո նա հեռացավ Բաբելոնի երկիր և այլ տեղեր, իսկ Բաբելոնի դռները բացվեցին» (Իզնանտիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Թահմազ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) ուղղվեց դեպի Բաղդադ և սպանեց Թուփալ փաշային, որից հետո վերադարձավ Սպահան ու պատրաստվեց կրկին ուղղվել Բաղդադի վրա» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»):

«Նույն այդ տարում Թահմասպ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) Բաղդադում հաղթանակ տարավ, սերասբյար Օսման փաշային սպանեցին, օսմաններին էլ ջարդեցին և կոտորեցին» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Բաղդադի մոտ նա (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) այնպես ջարդեց թուրքական մեծաքանակ բանակը, որ հարվածը զգալի եղավ ընդհուպ մինչև Կոստանդնուպոլիս» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶⁰⁷⁸ «Զրոնիկոնի 422 թվականին ջարդեցին հարձակվեցին թաթարների ցեղի վրա և շատ գույք խլեցին: Այդ լուրը հասավ քաղաք, այստեղից զորք հանեցին, գլխավոր նշանակեցին Մահմեդ-բեկին, որը մի խիզախ մարդ էր և Յուսուֆ փաշայի գանձապահն էր, և Շիրակից այն կողմ հասան լեզգիների, իսկ սրանք փախան՝ կորցնելով մոտ 100 հոգու: Մահմեդ-բեկը ձեռք գցեց սրանց գույքը և վերադարձավ Տիֆլիս, որտեղ հայր ու որդի նրան մեծ ուրախությամբ դիմավորեցին և տվեցին թանկարժեք քարերով զարդարված փետուր, թանկարժեք մուշտակ, ինչպես նաև այլ բաներ» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁷⁹ «Այնուհետև Թահմասպ խանն (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) իմացավ Դերբենդում Դրիմի թաթարների հայտնվելու մասին և ելավ Կախեթի վրա: Դրա համար էլ Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) իր տեղեկների հետ հեռացավ Դշավի, իսկ Թահմասպ խանը եկավ Կախեթի և խաղաղեցրեց այն, որից հետո ռազմիկներ ուղարկեց ու շատերին գերեց, այլոց էլ կոտորեց կամ ուղարկեց հորրասան, իսկ ինքը գնաց Դերբենդ: Թահմասպ խանի զորքը ջարդեցիներին մեծ վնաս հասցրեց: Գերված կախեթի մի մասը և որոշ քարթլեցիներ, սակայն, հարմար պահ որսացին, կոտորեցին պահակագործին, ազատվեցին և կրկին վերադարձան իրենց տեղերը, իսկ մնացածներին տարան հորրասան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանք»):

«1734 թվականին լեզգիներն ավերեցին Զարթլին և Կախեթը, մանավանդ՝ Չայք-Սաբարատիանուն» (Օման Խերիսուլիժե «Չերակի II-ի պատմությունը»):

⁶⁰⁸⁰ «Նույն այդ տարվա օգոստոսին Յուսուֆ փաշան Տիֆլիսից ելավ դեպի Կախեթի քարթլեցիների մի փոքրիկ զորքով, սակայն կախեթը հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին օսմանցիներին և մեծ ավար ձեռք գցեցին: Փաշան և բոլոր նրանք, որ հասցրին ձիերի վրա ցատկել, փախան՝ Շանլեի երիտասրդի, Գիլի Ամիլախորայի, Էբիխտար Կապլանաշվիլու և թարխան Լուարսաբի ուղեկցությամբ» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁸¹ «Նույն այդ տարվա սեպտեմբերի Սուրխավը (**Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.**) զորք հավաքեց, օգնության եկավ նաև Գանձակի օսմանյան զորքը և նրանք եկան Շիրվան: Թահմասպ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) ելավ նրանց դեմ, դաժան մարտ սկսվեց, Թահմասպը հաղթեց, կոտորեց լեզգիներին և օսմաններին, իսկ Սուրխավն էլ փախավ» (Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Հիջրի 1147 թվականի օգոստոսի 17-ին Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) մտավ Շամախի և Մուհամմեդ-դուլի խան Սայիդուլուին նշանակեց Շիրվանի կառավարի: Գերիները առանց որևէ պատժի բաց թողնվեցին: Այդ ընթացքում Սուրխայ խանը (**Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկը – Մ.Ֆ.**) Գաբալայի մադայում մեծ զորք հավաքեց: Նադիրը, իմանալով այդ մասին, իր որդի Ռեզադուլի-Միրզայի հրամանատարության տակ գումանով և ծանր իրերը թողեց Շամախիում, իսկ ինքը սեպտեմբերի 6-ին թեթև իրենակիով ու 12.000 հեծյալներով գնաց Ղազիկումուխ՝ Պարսի և ստրակա Թահմասպ-դուլի խանին հրամայելով երեք օրից չարժվել Սուրխայի վրա ևս 12.000 ռազմիկներով: Կյուրդիյան իշխանության տարածք մտնելուց հետո Նադիրը լուր ստացավ, որ Զարի լեզգիները, Մուստաֆա փաշան, Նուր փաշան և Ֆայթ-Գիրեյ սուլթանը Գանձակի տիրակալ Ալի փաշայի հրամանի համաձայն 8.000 թուրքերի ու թաթարների գլուխն անցած Գաբրի գլուխի մոտ օգնության են եկել Սուրխային, որն ինքն էլ 12.000 լեզգիներ ուներ: Երկու զորքերն իրար եկան Դեվե-բատանի աղբյուրի մոտ, որը Գաբալայի և Շամախիի միջև է: Այդ վայրը տեղակայված է սարի և անտառի միջև: Սուրխայ խանը, սպասելով հակառակորդի մոտենալուն, զբաղեցրեց անտառը և երեք շաբաթով այնտեղ տեղավորեց իր զորքը: Պարսիկները, հարվածելով առաջին շաբաթին, նույնիսկ չէին էլ մտածում, որ գործ ունեն Սուրխայ խանի և նրա ստորոկ Կարատի հետ, որը իր տիրոջ անուկից երկար ժամանակ կառավարում էր Շիրվանը: Հետ չարտված թշնամին գլորվեց դեպի երկրորդ շաբաթ: Իրենց հերթին լեզգիները հարվածի ուժից ենթադրեցին, որ թշնամու մարտական շաբաթում գտնվում է Նադիր շահն ինքը և այդ միտքը կործանարար եղավ Սուրխայի համար: Երրորդ շաբաթը, որը գտնվում էր Սուրխայի հրամանատարության տակ, երկրորդ շաբաթի շփոթվելուց հետո ինքն էլ շփոթվեց և դիմեց փախուստի՝ կրելով մեծ կորուստներ: Թուրքերն ու թաթարները փախան դեպի Գանձակ, իսկ Սուրխայ խանն էլ հեռացավ Ղազիկումուխ: Պարսիկների սարդաբը, տիրելով թշնամու ճամբարին, մի ջոկատ ուղարկեց Խաչմազ, իսկ դա մի մեծ ամրություն էր, որը Սուրխայ խանն էլ կառուցել: Այն այրվեց ու ավերվեց: Նադիրը, ստանալով այս մասին լուրը, հրամայեց փակել դեպի Ղազիկումուխ հեռացող լեզգիների ճանապարհը, սակայն Սուրխայ խանը հասցրեց գիշերով առաջ անցնել այդ ջոկատից Խոսրեկից վերև գտնվող միակ կիրճով և ուղղվեց Ղազիկումուխ: Չնայած այդ բանին՝ պարսիկները թշնամու մնացած ռազմիկներից գերեցին 300 հոգու և տիրեցին նրանց բոլոր անասուններին, որոնք արածում էին լեռներում» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Դրանից հետո եկավ Թահմասպ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) և զբաղեցրեց Շիրվանը, որից հետո հարձակվեց Կուլսիլուի վրա ու Զրոնիկոնի 412 թվականին հաղթանակ տարավ» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանք»):

«Զրիստոսի 1734 կամ Զրոնիկոնի 422 թվականին Թահմասպ խանը զրավեց Շամախին և ջարդեց Սուլխավին (**Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկին – Մ.Ֆ.**)» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Վերջապես նա (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) գնաց լեզգիների վրա, որոնց առաջնորդին Հաջի-Դավուդ-բեկ են անուն և նա լեզգիների մեծ զորք ուներ: Նա սրան էլ հաղթեց և վերջացրեց: Երկրի համար նա դրամ սահմանեց ու շատ դրամ առավ այդ տեղից» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 20):

«Ղուլի խանն ելավ Գանձակից և գնաց Շամախի վրա՝ գրավելով ինչպես այն, այնպես էլ Շիրվանը: Դրանից հետո նա գնաց լակզի թաթարների վրա, որոնց իշխանի անունն էր Հաջի-Դավուդ-բեկ: Սրան ևս հաղթեցին և ողջ երկիրն հարկ սահմանեցին ու բազում դրամ վերցրին Լակզի երկրից» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 20):

⁶⁰⁸² «Նադիրը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) իր հրետանիով տաս անցումներով Շամախիից ժամանեց Խոսրեկ գյուղ: Չաջորդ օրը, երբ նա պատրաստվում էր մուտք գործել Ղազինումուխ, նա ստացավ Սուրխայ խանի (**Լեզգիական խանության խան Սուրխալ իբն Գիրեյ-բեկի – Մ.Ֆ.**) նամակը, որը խնդրում էր ներել և խնայել իրեն: Նադիրը, սակայն, չբավարարվելով դրանով, առաջ շարժվեց: Այդ ժամանակ Սուրխայը բանդեց կամուրջը և ամրապնդեց Կոլասի մյուս ափին: Սկսվեց փոխհրաձգությունը և Նադիրը հրամայեց Կասի խանը Աբդուլագուն աֆղանական հեծելազորով ծանծաղուտով անցնել գետը: Գետի ափը շատ դժեք էր, սակայն դա չկանգնեցրեց այդ բանդերին: Նրանք նետովեցին գետը և, հուսահատ հարձակում գործելով, մի ակնթարթում հայտնվեցին մյուս ափին: Սուրխայը, տեսնելով նման քաջություն, իր հետ եղած բոլոր լեզգիներով դիմեց փախուստի: Նադիրն ինքը մնացած զորքով անցան Կոլաս և սկսեց հետապնդել Սուրխային, որը միայն մի բանի մարդկանց ու իր ընտանիքի հետ կարողացավ մնալ գետի լճերում և հեռանալ Ավարիա: Մնացած բոլորը գերի ընկան և Ղազինումուխ բաղաբեր Սուրխայի բոլոր գանձերով ու բնակիչներով ընկալվեցին հաղթողների ձեռքը: Նման ակնառու հաղթանակից հետո Նադիրին ներկայացավ շամխալ Սուրտազա-Ալիի որդի Ադիլ-Գիրեյ խանի տղա Խազբուլատը, որի հայրը Ղադստանի ամենազինավոր դեմքերից մեկն էր: Եվ այսպես, Ադիլ-Գիրեյը արժանացավ շամխալի կոչման և, հարուստ նվերներ ստանալով շահից, Ղազինումուխի համար ներում հայցեց: Դրա հետ կապված Նադիրը ազատեց բոլոր գերիներին և, շաբաթը լրանալուց հետո ձմռան մոտենալու կապակցությամբ հույս չունենալով Սուրխայի հարցը շուտ լուծել, բանգի սա թաթնվում էր Ավարիայում, գնաց Ափթա, որը գտնվում էր Սամուրյան շրջանում: Լեզգիները ավերեցին Սամուրի փայտյով ձգվող կամուրջը և ամրացան Շահբանի հիմնավորը ամրոցում, որը գտնվում էր լճան վրա: Նադիրը, մոտենալով գետի ափին, հրամայեց վերականգնել կամուրջը և նրա հրահանգը մեկ օրում կյանքի կոչվեց: Իր գործերով արդեն երեկոյան անցնելով գետը՝ նա ճամբար գաղկեց ամրոցի մոտ: Առավոտյան նա գործը բաժանեց երկու մասին, որոնցից մեկին նշանակեց գրոհի համար, իսկ մյուսին էլ ուղարկեց այն մասը, որտեղ պատասխարված էին պաշտպանվողների ընտանիքները և գտնվում էր նրանց գույքը: Երկու կետերում էլ լեզգիները պարտություն կրեցին և Նադիրը սկսեց հետապնդել փախուստի դիմած թշնամուն՝ մինչև երեկո ամայացնելով լճերն ու կիրճերը: Դրանից հետո նա Միսկենց գյուղով դեպի Գաբալայի Շահդադ ուղարկեց գումակը, իսկ հաջորդ առավոտյան էլ շարժվեց մի շատ նեղ ու դժվար խաչմասույան ճանապարհով, որը Սուրխայ խանը բացել էր լճերի գազաթների միջով: Չոլտեմբերի երեքին Նադիրը ժամանեց Կուտկաշեն բնակավայրը, որտեղ էլ երրորդ առավոտյան հասավ Շամախիում թողած ծանր գումակը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Քրիստոսի 1734 կամ Քրոնիկոսի 422 թվականին երկու զորքերը միավորվեցին, կախերը սրանց բոլորին Ջար բերին և ամայացրին այն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶⁰⁸³ «Չոլտեմբերի 11-ին Նադիրն (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) անցավ Կուրը դրա վրա գցված կամրջով, որը գցվել էր Արեշի դիմաց, իսկ ամսի 13-ին էլ ժամանեց Զեյխա-Զենթ գյուղ, որը Գանձակ բաղաբերի մոտ էր: Այստեղ շահը ճամբար գաղկեց, իսկ թուրքերն ու թաթարներն էլ փակվեցին ամրությունում: Նադիրը սկսեց պաշարում և ամրության տակ տարբեր ուղղություններով պայթուցիկ նյութերով լցված 7 փոսեր փորեց: Այդ փոսերից մեկը թուրքերը նկատեցին և կարողացան ոչնչացնել, սակայն մյուսները, որոնցում 3.500 բաթման վառող կար, իրենց գործն արեցին և պայթեցրին պարսպի մի հատվածը: Այի փաշայի որդի Օմարը, ինչպես նաև կայազորից 700 հոգի այդ պայթյունի արդյունքում զոհվեցին: Իրենց կողմից պարսիկները կորցրին միայն 40 հոգի ջազգիայիցներից, այսինքն՝ իրենառանգի սպասավորներից, որոնք գտնվում էին երկու պայթյունների միջակայքում: Մի բանի անգամ ևս երկու կողմերը նմանատիպ գործողություններ իրականացվեցին, որոնց ժամանակ սակրավորները, իրար գալով ընդհարվում էին ձեռնամարտում: Մի անգամ թուրքերը արտագրոհ իրականացրին և, կիրառելով ձեռնառումներ, հետ մղեցին պաշարողներին մինչև բաղաբերի հրապարակ, սակայն պարսիկները կրկին հետ չարտեցին նրանց և տիրեցին նախկին դիրքերին: Պաշարումը շարունակվեց չորս ամիս: Ի վերջո՝ Նադիրը ամրոցը երեք կողմից պատեց հողաթմբով և այդ կողմն ուղղեց գետի հունը: Արդյունքում հարավային պարիսպները սկսեցին քայքայվել, սակայն թուրքերը, տեսնելով իրենց ակնհայտ կործանումը, հրամայեցին կրակոցներով ցրեցին հողաթմբերը և դուրս թողեցին ջուրը՝ այս կերպ ի չիք դարձնելով շահի ջանքերը հեղեղել ամրությունը...: Այդ ընթացքում իր մոտ գտնվող ռուսական դեսպանից Նադիրը պահանջում էր Դերբենդի և Բաթում մաքրել: Այս կապակցությամբ Ֆեյրի 1147 թվականի մարտի 9-ին խաղաղության պայմանագիր կնքվեց Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Դրանից հետո Նադիրը Սալյանի, Բաբլի և Դերբենդի կառավարիչները նշանակեց ու հրամայեց ընդունել ռուսների կողմից գերված մարդկանց, որոնց զորքը բարեխաղը անցավ Սուլակը՝ մի գետ, որը դրանից հետո երկու այս տերությունների սահմանը հանդիսացավ: Դրանից հետո, նկատելով ռազմական առումով Շամախի բաղաբեր անհաջող դիրքը, Նադիրը մայիսի վերջին հրամայեց մի նոր բաղաբ կառուցել վերջինիցս չորս փարսախ հեռավորության վրա՝ Ադ-Սու գետի վրա: Յենց որ այս աշխատանքը ավարտվեց, պարսիկները այստեղ տեղափոխեցին Շամախիի բոլոր բնակիչներին և այստեղ հաստատեցին Շիրվանի կառավարչի նստավայրը...: Այդ ընթացքում Գանձակի պաշարումը շարունակվում էր և օսմանյան կայսրը համառում էր՝ հուլիսը դրած սերաբյար Աբրուլլահ փաշայի օգնության վրա, որը գտնվում էր Կարսում և լուրեր էր տարածում, որ արդեն շարժվում է: Նադիրը, ցանկանալով ինքան հաղթավոր է շուտ օսմանյան կայսրգորին զրկել նման հույսերից, զորքի մի մասը թողեց Գանձակի մոտ, իսկ մյուս մասն էլ ուղարկեց Ադղաշ, որպեսզի վախի մեջ պահի ջարդեցիներին և այլ լեզգիների...: Նման փայլուն հաղթանակից հետո Տփղիսի, Երևանի ու Գանձակի կայազորները հայեցեցին հաղթողի ներողամտությունը և, Նադիրին տալով ողջ հրետանին ու գերիներին, հեռացան Թուրքիա» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Նա (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) իր բանակով շարժվեց դեպի Գյանջա, որը երկու ամիս և առանց որևէ մի արդյունքի պաշարված էր...: Նրա միացյալ բանակը հասնում էր 90.000 մարդու, թուրքերինը ավելի ուժեղ էր» (Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմություն):

«Նադիր-շահը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ Գանձակին» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Դրանից հետո եկավ Թահմասա խանը զբաղեցրեց Շիրվանը, որից հետո հարձակվեց Կուլմուխի վրա և, հաղթանակ տանելով, այնտեղից Քրիստոսի 1734 կամ Քրոնիկոսի 412 թվականին մոտեցավ Գանձակին» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»): «Քրիստոսի 1734 կամ Քրոնիկոսի 422 թվականին Թահմասա խանը գրավեց Շամախին և ջարդեց Սուլխալին (**Լեզգիական խանության խան Սուրխալ իբն Գիրեյ-բեկի – Մ.Ֆ.**), որից հետո մոտեցավ Գանձակին: Այստեղ ժամանեց նաև Թեյմուրազ (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) իր կախերի հետ միասին, որից հետո եկան նաև բարդեցիները» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»): «Նույն այդ տարվա հոկտեմբերին Թահմասա խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) պաշարեց Գանձակի ամրությունը, իսկ բարդեցիներն էլ հրաման ստացան պատերազմի ելնել օսմանցիներից դեմ և այդպես էլ արեցին» (Սեյիսիա Զիսեհե «Թագավորների պատմությունը»):

«Թաղավոր խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**), գնալով Շիրվան, առաջ գնաց Երևանի վրա, գնաց և հասավ Երևան: Օսմանցիները դուրս չեկան: Թահմազ խանը գնաց և Երևանի չորս կողմը բռնեց: Օսմանցիները կռիվ չարեց և հնազանդ եղան: Խանը հրաման տվեց. «Ռվ որ կգա, այստեղ կմնա, ով չի ուզենա, թող գնա որ երկիրը որ ուզենա»: Այսպիսի հրամանից հետո օսմանցիներից, որը գնաց, որը մնաց երևանում: Այսպես նա Երևանը վերջապես առավ: Մեծամեծ թուրքերից, որ կային Երևանում և բաղաբ իշխան էին, ումանցի 50 թուման, ումանցի 20 թուման, ումանցի 40 թուման, ումանցի 10 թուման, ընդհանուր 400 թուման առան: Քրիստոսյաններն էլ այսպես եղան, ինչպես որ հիշեցի վերևում: Մի երևանցի, որին Ղադամի որդի Օվակիմ են ասում, նրանից 30 քիսա փող էին առել, այլոց պահն էլ այդպես եղավ: Թողնենք այս ու հիշենք Թահմազ խանը, որ եկավ Երևան՝ Գանջայից գնալով Երևան...: Վերջապես խանը եկավ այդտեղ, զորքի երիվարները բաց թողեցին և լավ կանաչով լի լիացան մինչ 25 օր: 25 օր հետո նա վեր կացավ և գնաց Գանջայի վրա: Վերջապես հասան Գանջա, որը օսմանցիներով լի էր: 33 օր կռիվ և արյուն եղավ, 33 օր հետո օսմանցին հաղթվեց՝ այսպես արյունահեղությունից հետո: Գանջու մոտ մի գյուղ կա, որ Քրիստոս-Զանթ են ասում: Թահմազի զորքը այնտեղ դարձավ, օսմանցիների մարդիկ երկյուղից փախել էին և մտել էին հայերին տները: Թահմազի զորքերը գնացին, գտան, հանեցին և նրանց սրի բաշեցին: Շատ արյունահեղություն եղավ, այնպես, ինչպես հիշեցի» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 19, 20):

«Ղուլի խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) իր զորքերով հանդերձ և եկան հասավ Երևանի դաշտ, որտեղ էլ բանակեց: Այնժամ Երևանը օսմանցիների ձեռքում էր: Իմացան սրանք Ղուլի խանի գալուստը, սակայն, չէլան նրա դեմ մարտի, այլ մնացին բաղաբում և ամրացած մնացին բերդում: Ապա Ղուլի խանն առաջ մղեց զորքերը, որ պաշարի բաղաբը: Իրենց հերթին օսմանցիները ամենևին ձեռնամուխ չեղան պատերազմի և ոչ էլ հրանոթ արձակեցին, այլ խաղաղության նշան կանգնեցրին ու բանազանց առաքեցին առ նա, որից հետո բաղաբը տվեցին նրան: Դրանան եղավ Ղուլի խանից, որ բաղաբի տաճիկներից ովքեր որ կամենում էին, կարող են մնալ, ովքեր ուզում են գնալ, կարող են գնալ խաղաղությամբ ուր կամենային: Այդպես էլ արեցին, իսկ նրանք, որոնք մնացին, մեծատուններից փրկագին վերցրին, ումանցի 50 թուման, ումանցի 20, ումանցի 40 և ումանցի 10 թուման, ըստ յուրաքանչյուրի ունեցածի: Այսպես արեցին նաև քրիստոնյաների հետ, որոնց այնտեղ գտան...: Դրանից հետո նա պահապան զորք թողեց բաղաբի համար, իսկ ինքը գնաց Գանձակի վրա: Դասավ մի տեղ, որ այլազգիների բարբառով Ղորուղ էր կոչվում, այն մերձ էր Արամուզային և Արախուզին, բանգի մի կողմից Արամուզն էր, մյուս կողմից՝ Արախուզը, որը այլազգեցին

բարբառով **Գոգ-Ջլիսա** եր կոչվում...: Եվ ահա Ղուլի խանի զորքերն իրենց երկվարները թողեցին այնտեղի արտերում արածել 25 օր, որից հետո գնացին և հասան Գանձակ քաղաք, բանգի այլ քաղաքների պես այն ևս օսմանցիների ձեռքին եր և լի եր օսմանցիներով: Օսմանցիները ելան նրա դեմ և 30 օր շարունակ սաստիկ պատերազմ եղավ: Այնտեղ արյան հեղեղ թափվեց, ապա նա գրավեց Գանձակը և սուր տուներով սաստեցրեց օսմանցիների զորքը: Այնտեղ **Ջիսաբանթակ** անունով մի գյուղ կար: Բազում օսմանցիներ պատերազմից այնտեղ փախան և հայերի տներում թաքնվեցին, բայց հետո եկան Ղուլի խանի զորքերը, գտան նրանց և սուր տուներով բոլորին սաստեցրին» (Ամանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 19):

«Այդ ժամանակի պարսից զորքի կողմից պաշարվեց Գանձակը, իսկ **Քեոփրիօլուն** էլ բազում զորքով հասավ **Բայազեդ**, անտեղից էլ եկավ **Ղարս**՝ ձևեղելու: Նա հրամայեց **Թեմիր փաշային** 10.000 տոմար ցորեն տանել, հասցնել **Տիդիս** ու հետ դառնալ **Ղարս**: Նույնպես և **Ղարսում** բազում քանակի ցորեն, զարի և այլ բաներ պատրաստեցին ու ուղարկեցին **Երևան**» (Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 8):

«**Չայոց 1183 թվականին**, երբ ժամանակը աշնանային եր, **Նադիր շահը** եկավ **Գանձակի վրա**» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»):

⁶⁰⁸⁴ «Նույն այդ ժամանակ էլ ջարեցիները ներկայացան **Նադիրին** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.**) և խոստացան 20 օրվա ընթացքում նրա ծառայությանն ուղարկել իրենց հեծելազորի մի մասը, սակայն, երբ չկատարեցին իրենց այդ խոստումը, **Նադիրը** նրանց դեմ հանել **Աղդաշեյան** մարդկանց գտնվող իր զորքի մի մասը, իսկ **Կախեթի վայի** **Իմամ-դուլի** խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Ղալիֆ II-ի – Մ.Ֆ.**) որդի **Ալի Միրզային** էլ հրամայեց **Ջարի** վրա շարժվել **Վրաստանի** կողմից: **Ջարեցիները**, թողնելով իրենց կացարանները և ամրանալով բարձր լեռան վրա, արտագորի իրականացրին ու անակնկալ հարձակվեցին իրենց վրա եկող պարսիկների վրա: Մեծ վնաս հասցնելով սրանց՝ ջարեցիները, ոչ առանց իրենք ևս վնաս կրելու, վերադարձան իրենց ամրությունները: Ուժեղ ձմեռային ցրտերի պատճառով պարսիկները չհամարձակվեցին մոտենալ այդ ամրություններին և, կոտորելով իրենց ձեռքն ընկած 150 զորիներին, առանց որևէ հաջողության հետ դարձան» (Աբբաս-գուլի-աղա **Բաքիխանով** «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶⁰⁸⁵ «**Կախեթի եկավ Ալաամազ խանը**, որը **Կապլանաշվիլիների** ցեղից եր: Սա եկավ **Սազարեդ**, իսկ **Ամիլախորին** և **Քարթլիի** զորքն էլ ելան, **հանդիպեցին վերջինիս** և կանգ առան **Գլղանիում**: Օսմանները ևս ելան և մոտեցան **Գլղանին**, իսկ այս կողմից էլ ելան **ղզբաշներն** ու վրացիները, սակայն նրանք պարտություն կրեցին և եկան **Սծիտթ**» (Սեփնիա Զիսեփե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁸⁶ «**Դրանից** հետո եկավ **Թահմասպ խանը** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) զբաղեցրեց **Շիրվանը**, որից հետո **հարձակվեց Կուլմուխի վրա** և, **հաղթանակ տանելով**, այնտեղից **Քրիստոսի 1734 կամ Քրոնիկոնի 412 թվականին** մոտեցավ **Գանձակին**: Իմանալով այդ մասին՝ Իսակ փաշան օսմանյան զորքով եկավ և նրանք եկան **Կիսիկի**, սակայն կախերը վրեժ մոռարալի հետ համաձայնության եկան, **հարձակվեցին օսմանների վրա**, շատերին կոտորեցին, **հսկայական ավար ձեռք գցեցին** ու գիշերով հեռացան, իսկ առավոտյան էլ արդեն օսմանները **հապճեպ թողեցին Տիդիսը**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Կախեթի և Չերքի կյանքը»): «Այդ ժամանակ վրացիները ոչնչացրին **Տիդիսում տեղակայված օսմաններին**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Քարթլիի պատմությունը»): «**Քրիստոսի 1734 կամ Քրոնիկոնի 422 թվականին** **քարթեցիներն** և **ղզբաշները Տիդիսում ճակատեցին այնտեղ գտնվող փաշայի դեմ**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶⁰⁸⁷ «**Օսմանական զորքը** մոտեցավ **Սաղգերին**, **Ավալիշվիլիի ռազմիկները** ելան, օսմաններին փախուստի մատնեցին և **կոտորեցին**» (Սեփնիա **Զիսեփե** «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁸⁸ «**Այնուհետև Թահմասպ խանը** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) մոտեցավ **Գանձակին** և այդ ժամանակ **քարթեցիները** ելան **Իսակ փաշայի դեմ**: **Ղզբաշները** թույլ տվեցին և **քարթեցիները** **հարձակվեցին Սամցխեի ու Ջավախքի վրա**՝ օրերով թալանելով դրանք: Օրերից մի օր, սակայն, երբ նրանք **հարձակվել** և **տանում էին թալանածը**, **Դվարի գյուղի** մոտակայքում **մահմեդականները** **հարձակում** **գործեցին նրանց վրա**, **կոտորեցին քարթեցիներին**, **շատերին գերեցին**, **հետ վերցրին ավարը** ու **հաղթականորեն վերադարձան**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»):

«**Քարթեցիները** **հարձակվեցին Ախալցխայի երկրի վրա** և **ամայացրին շատ գյուղերը**» (Սեփնիա **Զիսեփե** «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁸⁹ «**Գիվի** **Ամիլախորին** զորք **հավաքեց** և **գիշերով եկավ Բերբուկի**: Նա և **Մամուկա Մուխրանբատունին** **իջան ձիերից**, **գործեցին** **խոստացան** **աջակցել**, **գիշերով ներս մտան**, **թաքնվեցին տներում** և **օսմանները ոչնչի մասին գիտի ընկան**: **Դրանից** հետո **նրանք լավ պարգևատրելով դեպի միջնաբերդ ուղարկեցին չորս ընտրյալ այրերի**, **բանգի օսմանները գերաններ էին հավաքում** և **չէին էլ հարցնում**, **թե ով է դրանք բերում**: **Լուսյո** **բացվեց** և **այդ չորս մարդիկ**, **ուսերին գերանները գցած** **եկան**, **ընդ որում կար պայմանավորվածություն**, որ **նրանք դրանցով պետք է սեղմեին դարպասները**, որպեսզի **օսմանները չկարողանային փակել դրանք**: **Եվ ահա օսմանները բացեցին ամրության դարպասները**, **եկան և իջան Գորի քաղաք**, **իսկ այն չորսը բարձրացրին գերանները** ու **նետեցին դրանք դարպասների մոտ**: **Քիչ անց դարանից եկավ զորքը**, սակայն **պահակազորը գլխի ընկավ** և **հասցրեց փակել ներքին պարիսպները**: **Գորիում ճակատամարտ սկսվեց**, **իսկ այն չորս այրերը**, **ձեռքերն առնելով թաքցրած դաշույնները**, **ներխուժեցին ամրոց**, **սպանեցին մի օսմանի**, **հարձակվեցին ենիչերի-աղայի վրա**, **վիրավորեցին նրան**, **բարեհաջող ելան**, **իջան դեպի պարսպի դարպասները**, **սպանեցին դարպասների պահապաններին**, **կոտորեցին փականները** և **անկասա ելան**: **Եվ ահա**, **հենց որ օսմանները սկսեցին իջնել միջնաբերդից**, **նրանց ոչնչացրին** և **գերեվարեցին**: **Ամիլախորին զորք թողեց Գորիում**, **իսկ ինքը** **հեռացավ** և **սուրհանդակին օսմանների գլուխաբերդ ուղարկեց սարդայի մոտ**, **իսկ սա դրանք ուղարկեց Թահմասպ խանին** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.**)...: **Սեպտեմբերի 9-ին Գորին գրավվեց**» (Սեփնիա **Զիսեփե** «Թագավորների պատմությունը»):

«**Գիվի** **Ամիլախորին** **խաբեությանը** մտավ **Գորիի ամրոց**, **կոտորեց օսմաններին** և **զբաղեցրեց այն**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Քարթլիի պատմությունը»):

⁶⁰⁹⁰ «**Դրանից** հետո **վրացիները** **եկան Գանձակ՝ Թահմասպ խանի** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) **մոտ**, **իսկ նա** **սրանց մի քիչ պարգևատրեց** և, **հետները դնելով** **հանքալ խանին**, **զորքով ուղղեց օսմանների դեմ պայքարելու**: **Եվ ահա նրանք** **եկան ու կանգ առան Ավալայում**: **Այդ ժամանակ Տիդիսից օսմանյան զորքերով եկավ Մահմեդը-բեկը**, սակայն **ղզբաշները** և **վրացիները** **հարձակվեցին նրանց վրա**, **փախուստի մատնեցին**, **կոտորեցին** ու **փրկվածները մտան Տիդիս**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Քարթլիի պատմությունը»): «**Այդ տարվա** **եմսի 13-ին** **սարդայի Ալաամազ խանը** և **բոլոր քարթեցիները դիտքոր գրավեցին Կոջորիից** **այն կողմ գտնվող բլրի վրա**: **Այդ ժամանակ օսմանները ելան Տիդիսի ամրությունից** և **եկան նրանց վրա**, **սակայն ղզբաշներն ու քարթեցիները** **հարձակվեցին նրանց վրա**, **կոտորեցին**, **փախուստի մատնեցին** և **հետապնդեցին մինչև Ցավկիսի**, **իսկ ով էլ որ փրկվեց**, **ապաստանեց Տիդիսում**» (Սեփնիա **Զիսեփե** «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁹¹ «**Դրանից** հետ **ղզբաշներն** և **վրացիները** **կանգ առան Կոջորիում**, **իսկ նրանց գիշերապահը մնաց Ցիվկաիում**: **Եվ ահա օսմանները գիշերով** **եկան**, **ամբողջովին կոտորեցին վերջիններին**, **սակայն**, **երբ լուսաբացին** **հարձակվեցին ղզբաշների ու վրացիների վրա**, **սրանք մարտնչեցին** և **այդյուրեքում օսմանները դիմեցին փախուստի**: **Նրանց կոտորեցին** և **ահա ղզբաշներն ու վրացիները մոտեցան Տիդիսին**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Քարթլիի պատմությունը»):

⁶⁰⁹² «**Եվ ահա**, **երբ անցան ձմեռվա դառնությունները** և **եղանակը մի փոքր մեղմացավ**, **իսկ մենք** **էլ մտանք Քրիստոսի 1735 թվականը**, **ապրիլ ամսին** **Թահմազդուլի խանը** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) **վրա Ղազախի** և **Լոռու** **կողմից չվեց** ու **խաղաց Ղարս քաղաքի՝** **մինչև այդ լեռնային կողմերում ծյունները սպառնեցին**: **Քանզի լսել էինք պարսից զորաց** և **խանի մերձակա մարդկանցից**, **թե մի ծործորում**, **որով կամենում էին անցնել** և **գնալ Ղարսի վրա**, **տուներներով պեղեցին ծյունը**, **հասնեցին** և **ճանապարհ բացեցին անցնելու համար**, **բայց գիշերը** **կրկին ծյուն եկավ** և **լրցեց ճանապարհին**, **որի վրա աշխատել էին 2 օր**: **Եվ ապա այնուհետև այլ ճանապարհ գտան**, **անցան բազում ղժվարությամբ** ու **հասան Ղարսի սահմանները**: **Եվ ահա ելան ընդդեմ միմյանց իրար դեմ պատերազմելու**: **Երկու կողմից սպանված և վիրավոր ընկան 600-700 հոգի**, **երբ ի վերջո հազարացիները փախուստի դիմեցին**: **Դրանից** հետո **խանը դարձավ իր բանակատեղը**, **որը գտնվում էր Յախին-Թեպե վայրում**: **Եվ ահա**, **քանի որ զորքերի և զրաստի համար բավական պաշար չկար**, **նա դարձավ հանճարեղ** և **երկրորդ Ալեքսանդր (Ռուսմանկերտական տերության արքա Ալեքսանդր III Մեծ – Մ.Ֆ.)**՝ **Այրարատ Բաշ-Ապարանով գալով** **Երևան** **ու Էջմիածին**» (Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 9):

«**Չայոց 1187 թվականին շահ Թահմազը** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) **եկավ Ղարսի վրա** և **պատերազմեց նրա դեմ**, **սակայն ցուրտ օրերի պատճառով չկարողացավ առնել կամ նույնիսկ մերձենալ իսկ**: **Դրա համար էլ**, **ասպատակելով քաղաքից դուրս գտնվող տարածությամբ**, **նա վերադարձավ Ղարսկապստան՝ սպառնալով**, **որ մյուս անգամ կվերադառնա ավելի մեծ պատրաստությամբ**» (Իսահակ Սահրաղյան «Պատմություն»):

«**Այդ գարնանը Թահմասպ խանը** (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) **Գանձակը պաշարելու համար այլ զորքեր թողեց**, **անցավ Չայքը** և **Դևանիսին**, **եկավ Ղախոլուի ու մոտեցավ Կարսին**, **սակայն վերջերս բերած մեծ զորքով այստեղ էր գտնվում սերասբյար Քորբուլը**: **Եվ ահա**, **չլուծելով Կարսի հարցը**, **Թահմասպը հետ դարձավ**» (Վախուշտի **Բագրատունի** «Քարթլիի պատմությունը»):

«Քրոնիկոնի 423 թվականի Թահմասայ խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) եկավ Կարսի շրջան» (Սեխնիսա Զիսեհիժե «Թագավորների պատմությունը»):

«Նադիր շահը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.), հետը վերցնելով 15.000 ռազմիկներ, Կրաստանում գտնվող Լոռիով ուղղվեց դեպի Կարս, սակայն սերասբայրը, չցանկանալով մարտի մեջ մտնել, փակվեց ամրությունում: Նադիրը պատրաստվեց սկսել պաշարումը, սակայն մի անգամ գիշերը մեծագույն հապճեպությամբ նահանջեց Երևանի ուղղությամբ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶⁰⁹³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված վայնածավալ ռազմական գործողությունների արդյունագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶⁰⁹⁴ «/10/ Եվ ահա հետ դարձավ Ղարսից մեծ խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) ու, ծանր-ծանր գալով Արարատի կողմերը, եկավ և հասավ Ապարան՝ Շիրադայա կոչված տեղը: Նրա զորքերը սփռվեցին մինչև Կարբի, Աշտարակ և Օշական: Այդ ժամանակ հուշեցին ինձ մեր իշխանները, որ կային բանակում, նրանց մեջ նաև Մելիքյան Զայալթարը, թե: «Հարկ է թեզ ընծայով և պատրաստությամբ գնալ խանին տեսության»... /13/ Դրանից հետո խանը սկսեց պատերազմի պատրաստություն տեսնել: Նա բոլոր ծանրագույն կարասիները՝ մեծամեծ վրանները, գերիները և այլ անօգուտ չպատերազմողներին ու կանանց Գեղամա ծովի եզերով ուղարկեց գնալ Թավրիզ, իսկ ինքը մնաց արիական պատերազմողներով՝ 18.000 հոգով: Նրանք բանակի տեղ ընտրեցին և վրաներ դրեցին մի բարձրավանդակ բլրի վրա, որ հնուց ի վեր հայտնի էր Ախի Թեփեֆի անունով: Եվ այնտեղ, որտեղ վրաններին էին, նա ամրացրեց բլրի բոլոր կողմերը բարե ամրությունով, որին կիսաշրջանաձև տեսք տվեց: Այն 2 գագի բարձրություն ուներ և ծառայում էր իբրև պատնեշ, որը այլազգիները «սաթարիզ» էին կոչում: Սրա իմաստն այն էր, որ, եթե հանկարծակի օսմանցիները հարձակվեին սրա վրա, նրանք այնտեղից կրակ արձակելով կամ այլ պատերազմական գեներով կարողանային պատերազմել նրանց դեմ: Եվ այսպես կողմերը պատեցին բլրի բոլոր ու շրջապատեցին: Ծաբաթ օրը հասավ և Քորթոլին՝ իր զորքով հանդերձ: Նրանք Ապարանի կողմից իջան Արայի լեռան ստորոտը՝ Եղվարդի դեմ: Եվ ահա էլան չարխաչիներն միմյանց դեմ, դիպան իրար, երկու կողմից սակավ դիակներ ընկան, բաց կանգնեցին միմյանց: Գիշերը բոլոր պարսիկները աշխատեցին հանուն իր քաղաքության և ահա նրանք, ինչքան ոչխար ու այծ ունեին, դրանք բոլորը տիկ հանեցին և ջրով լցրին: Նույնպես և այլ ջրի ամանները լցրին ջրով ու պատրաստեցին բլրի վրա, բանգի հեռու էր Չանգի գետը՝ ձիու 2 արշավանք հեռավորության վրա, իսկ նրանց առաջ թուրքերի զորքերն էին... /14/ Ծաբաթ օրվանից հետո եկավ կիրակի, օրը, երբ հունիսի 8-ի օրվա երկրորդ ժամին սկսվեց պատերազմը: Մեծ խան և արի Թահմազդուլին միջ պատերազմը իր զորքերը սակավ ցույց տվեց, որպես թե 3 գունդ կազմեն ամեն մեկը 1.000 հոգանոց թվով: Եվ ահա օսմանցիները, պարսից զորքը սակավ համարելով, իսկույն հրամայեցին իրենց բանակին ձեռք գցել նրանց ունեցվածքը, դրա համար էլ հետևակ ենիչերիներին առաջ մղեցին, իսկ հրանոթներն էլ՝ թողեցին հետևում: Ունաթ ատում էին, թե օսմանցիները 60 հրանոթ ունեին, սակայն ես տեսա միայն 40-ը: Հրանոթներից հետո շարված էր հեծելազորը, իսկ նրանց մեջ էր սերասբեր Աբրուլլահ փաշան, Սարու Մուստաֆա փաշան, Թեմուրը, Փուլատուն և նաև Քոռ չավուշը, որ պարծեցել էր այդ գիշեր, թե: «Ինչ պիտի լինի, պարսիկներին և չէին խառնվում, բանգի խանից հրաման չունեին: Եվ այսպես կռվում էին միայն 3 գնդեր, որոնցում հազարական մարդ կար, նրանց, որոնց խանը կարգել էր պատերազմի: Իր հեղթին խանը, ըստ իր արիական սովորության, աջ ու ձախ հրամաններ տալով շարքերն և զորքերն էր կարգավորում՝ մեջտեղում դնելով հրանոթներն ու շատ մեծ հրացանները, որոնք ամեն մի ուղտի վրա մեկ հատ էին և դրանք ընդհանուր 700 հատ էին: Եվ այսպես, նա նաև հրամայեց կրակել մեծ հրանոթներից, իսկ հետո՝ այս ավելի փոքրերից՝ մեծ հրացաններից, որ ուղտերի վրա էին: Խաբվեցին իրար դեմ ճակատ առ ճակատ, երբ հետևակայինները երկու կողմից շարվեցին և կիրակի օրը՝ հունիսի 8-ին, սկսեցին իրար հարվածել: Մարտը սկսվեց օրվա երրորդ ժամի և տևեց մինչև հինգերորդ ժամը՝ մարտ մղելով հրազենով ու կրակոցներով: Այնուհանդերձ օսմանցիները միայն 2 կամ 3 հրանոթ կարողացան արձակել, իսկ պարսից կողմից 300 կամ նույնիսկ ավելի թվով հրանոթներ արձակեցին, ընդ որում պարսիկները մեծաթանակ կրակոցներ արձակեցին նաև ուղտերի վրա դրված այն մեծ հրացաններից: Դրանից հետո խանը հանկարծակի հասավ օսմանցիների դիրքերին և տիրեց նրանց հրանոթներին: Եվ ահա, հենց որ տեսան, որ նա տիրել է հրանոթներին, այդժամ փախուստի ամսովեցին օսմանցիները, իսկ պարսիկներն էլ սկսեցին կոտորել նրանց: Այսպես կոտորելով՝ նրանք թշնամու զորքի վերին ծայրն հալածեցին դեպի Արայի լեռան կողմը՝ Սաղոմասականի հանդեպ, վարի ծայրը հալածեցին դեպի Աշտարակի կողմը, իսկ միջին մասն էլ դեմ տվեցին Զարսահ գետին՝ Հովհաննակյանի, Կարբիի և Մուղուտի դիմաց: Ու թվում էր, թե ավելի շատ էին գահավիժվալները Զարսահ գետի ծորը, քան թե սրով սպանվածները: Իր հեղթին նրանց զորավար Քորթոլին նեղ փնտրում հայտնվեց և, մինչ կամենում էր մի նեղ, դժվար ու բարոտ ճանապարհով բարալից իջնել ծորը, չկարողացավ մնալ ձիու վրա, այլ ընկավ բարերի վրա: Նա խորը վերջ ստացավ գլխին և մերձիմահ էր: Այդ ժամանակ անարգ մի պարսիկ գլխատեց նրան և գլուխը բերեց խանին: Հենց որ պարզեցին, որ դա իրոք խանի գլուխն է, այն բերողին մի խալաթ տվեցին, իսկ մի խալաթ էլ խոտացան փաշայի մարմինը գտնողին: Ամսիցապես գտան փաշայի մարմինը և բերեցին: Խանը հրամայեց անսիցապես այն տանել Կարբի, որտեղ դիակը դրեցին դագաղի մեջ, հասցրին Ղարս և այնտեղ թաղեցին: Այդ մարտում սպանվեց նաև Մուստաֆա փաշան, նրա մարմինը հետո գտան և դրազորում տարան Երևան, որտեղ թաղեցին նոր պզկիցի մեջ: Այլ 2 փաշաներ էլ կային, որ բուկնուկներ ունեին, մեկը առնապիտու էր, իսկ մյուսը՝ բոշնախ, սրանք ևս ընկան պատերազմում, ինչպես պատմեցին մեզ: Եվ այսպես, մեծ կոտորած անելով, հասցրին գործի ծայրը դեպի Ախուրյան գետի վերի կողմը, որն Արփաչան էր, իսկ մյուս ծայրը վարի կողմում արագած լեռան ստորոտում էր՝ կրկին մինչև Նույն գետը: Դրանից հետո զորատես արեցին և սկսեցին պարզել սպանվածների թիվը: Պարզվեց, որ սպանվել են 40.000 օսմանցիներ, իսկ պարսիկների թվից հազվել 15 կամ 20 մարդ էին պակասել, բանգի օսմանցիները հիացած և կարկանդակ էին մնացել պարսիկների առաջ, այնպես, որ նրանք նույնիսկ ձեռքերը չէին կարողանում բարձրացնել, որ դիմադրեին իրենց սպանողներին... /15/ Դրանից երեք օր հետո՝ երեքշաբթի օրը, ես՝ արգահատելի Աբրահամ հոգևոր տերս, տեսություն գնացի խանին Եղվարդի մոտով՝ Մուրատ թեփեֆի կոչվող բլրի մոտով: Եվ ահա ճանապարհին ես հանդիպեցի դիակների՝ սկսած Աշտարակի դաշտերից մինչև Եղվարդ՝ անթիվ բազմության սպանված, ընդ որում դեռևս կային ոմանք կենդանի, որոնց փնտրում էին պարսիկները և սպանում: Սա տեսա իմ աչքով, մինչև ճանապարհին էին: Այդ ժամանակ ես տեսա կիսամեռ մի հայի, որին ուզում էին սպանել: Ես փրկեցի նրան դրանց ձեռքից, նստեցի ձիու վրա և իմ ծառա Պողոսի հետ միասին ուղարկեցի Աշտարակի եկեղեցի՝ պարսիկներով, որ քահանաները հոգ տանեին նրա մասին և խնամք տանեն: Սա հետո առողջացավ և այնտեղ այգեպան դարձավ: Այլ բազում վիրավորներ ևս, որոնք փրկվել էին պատերազմից, հաջորդ օրը եկան Էջմիածին՝ թուրքեր, հոռոմներ և առնապիտուներ: Մենք նրանց էլ բժշկեցինք և գիշերով ուղարկեցինք Երևան: Այդ ժամանակ մեր կիրավորներից ոմանք մեռան, սակայն շատերն էլ առողջացան և գնացին ուր կամեցան» (Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 10, 13-15):

«Քորթիլուտոլին շատ բազում զորքով եկել էր Ղարս՝ 300.000 հոգանոց զորքով, որ պիտի գնային Պարսից վրա: Թահմազը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) լսեց այդ և Երևանում իր պատրաստությունը տեսավ՝ գնալով Աբրուլլահ փաշայի վրա: Թահմազի զորքերը Երևանը բռնել էր մինչև Էջմիածին, նստած էին այնչափ զորքեր որ մտածեիք, թե այդ 75.000 զորք էր՝ 12.000 հետևակային, մնացյալ՝ ձիավորներ՝ բովանդակ երկաթի մեջ, պատվական զորք: Խանը եկավ՝ գնալու օսմանցիների վրա...: Օսմանցին լսեց, որ Թահմազն գալիս է և սկսեց չարիքի ֆալաթները շինել: Հինգ չարիքի ֆալաթները, ենիչերին մտավ դրանց մեջ և օսմանցին առաջ չէր գալիս: Թահմազն գնաց առաջ և օսմանցիները դուրս եկան: Թահմազը փախավ, օսմանցին այնպիսի կարծեց, թե Թահմազը փախավ կամ վախեցավ: Այն օրը Թահմազը հետ բաշվեց և իր խաներին խրատեց. «Իմ խաներ կամ բեկեր, թե օսմանցին չարիքի ֆալաթից դուրս կգա, Աստված ինձ կտա տվել, իսկ եթե նա չարիքի ֆալաթից դուրս չգա, այդ ժամանակ Աստված նրանց կտա»: Առաջնության օսմանցին չարիքի ֆալաթից դուրս եկավ և Թահմազը սկսեց փախչել: Օսմանցին կարծեց, թե Թահմազն փախչում է, դրա համար էլ առաջ եկավ: Թահմազն փախավ մինչ մեկ ժամկա ճանապարհ, հետո սկսեց հետ դառնալ: Անեմ կարողացողներին և լսողներին, որ օսմանցին այնչափ զորք ուներ, որ աչքումդ քանի զորություն պատկերացնում ես, բովանդակը օսմանցի է, կարծես քուրդ լինեին, որդի պես էին շարժում, այնչափ զորք կար օսմանցիներից: Վերջապես Թահմազը հետ դարձավ և օսմանցիների հետ խառնվեց, Աստված փրկե Տերն ազատ, արունը երկիկը-գետին կապեց, արյունահեղություն և շատ ալեկոծում եղավ: Օսմանցին հաղթվեց և օսմանցիներն այնպես էին թափված ու փռված ճանապարհի վրա, կարծես լաշեր լինեին, որ մարդ չէր կարողանում ճանապարհ գնալ, ստիպված լաշերին էր կոխ էր տալիս: Անեմ տեղ լաշ էր՝ ձիերի և մարդկանց, ուր նայում էիր, լաշ էր, ոչ քար էր երևում, ոչ գետին: Դրանից հետո Թահմազը փաշային բռնեց, սպանեց, թաղեց, վրան էլ մի լավ պահարան շինեց, լավ բարով, մի լավ գաջ և կիրով սպիտակեցրեց ու մի պատվական պահարան շինեց» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 21):

«Զեղրուդուղի Արդուլլահ փաշան 300.000 հոգանոց զորքով եկավ և հասավ Կարս: Իմաց տվեցին Ղուլի խանին (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.**), որը դիմեց Պարսից աշխարհ, գորաժողով արեց և պատրաստեց 53.000 զրահավոր ծիպվորներ, ինչպես նաև 12.000 հետևակայիններ՝ սրանց բանակով լցնելով Երևանից մինչև Եջմիածին ձգվող տարածքը: Բոլոր պատրաստությունները տեսնելով՝ նա այնտեղից եկավ ընդդեմ օսմանցիների և եկավ Թալիշ, որտեղից ճանապարհ եկավ և եկավ Մաղարա կոչվող մի վայր, որը Արիաշապ էր կոչվում՝ Արիաշապ անունով գետի մոտ: Այնտեղ նա ամենայն պատրաստությամբ և զգուշությամբ իր հետ տարավ 28.000 ձի, բանգի անվեղք արշավանքից պակասել էր երիվարների զորությունը: Բացի այդ, այսպիսի ձիու պատրաստություն էր նա տեսել, բանի որ երեք օր անընդհատ ճանապարհ էր գնում, նաև՝ զիջեղները, երբ ինչ կամ չորս օրվա ճանապարհի մեկ օրում էր անցնում: Նա այսպես շտապով և տագնապով էր առաջ մղում զորքերը, բանգի ուզում էր հանկարծակի վրա հասնել վրա հակառակորդին, նրան անպատրաստ գտնել ու հաղթանակ տանել: Այդ, այսպիսի շտապ ընթացքի պատճառով շատ ձիեր պայթեցին և նա փոխում էր դրանք նորերով: Եվ այսպես Մարաղայից ու Արիաշապից նա գնաց Սուբաստան կոչվող վայրը, որտեղ բանակեց և այլևս առաջ չհաղաց: Իմացան այդ մասին օսմանցիներ և փոթացիներ նրա առաջն առնել՝ ճակատ կազմելով ու ախույան ելնելով նրանց: Այդ ժամանակ Ղուլի խանը խոսել սկսեց իր զորավարների հետ և ասաց. «Լսե՛ք ինձ, քաջ զորականներ իմ: Եթե օսմանցիների զորքը այստեղից ելնի մեզ ախույան, ապա իմացե՛ք, Աստված մեզ հաղթություն է տվել, իսկ եթե ոչ, ապա Աստված նրանց համար է պատրաստել հաղթությունը: Եվ այդ, այժմ եկե՛ք մենք առաջինը դիմենք նրանց վրա ու, երբ նրանց գերազանցելով մեզ վրա կգան, մենք հետ դառնանք, որպեսզի նրանք համարեն, որ մենք փախչում ենք, ելնեն ամրացրած դիրքերից և հետապնդեն մեզ: Այդժամ կելնենք նաև մենք և կհարվածենք նրանց, բանգի նրանց շարքերն ու դիրքերն այդ ժամանակ խախտված կլինեն և նրանք փախուստի կդառնան»: Այս ասաց Ղուլի խանը և այնտեղից հապճեպ ու մեծ տագնապով հարձակվեց թշնամու ճակատի վրա: Երբ նրանք առաջին անգամ իրար դեմ ելան, Ղուլի խանն իր զորքով օսմանցիների երեսից հետ դարձավ և փախավ: Նրանք գնացին մեկ ժամվա ճանապարհի և ցույց տվեցին, թե իբր փախուստի են դիմել: Այդ տեսան օսմանցիների բոլոր մարտիկները և դիմեցին պարսից զորքի վրա, բանգի համարեցին թե նրանք անգիտաբար են փախուստի դարձել: Եվ օսմանցիների զորքն այնչափ, ինչքան մարդու աչքն էր բռնում, պատել էր դաշտերն ու բարձունքները, ինչպես նաև ձորերը, լեռները, սարերը և բոլոր տեղերը: Այսպես ցրվեց օսմանցիների զորքերի բազմությունը, որոնք աստիճանաբար տարածվեցին և փռվեցին երկրի երեսին: Այդ, երբ նա ամեն ինչ բավարար համարեց, զորքերով հանդերձ հետ դարձավ և ընդդեմ նրանց ճակատեց իր զորքերով: Խառնվեցին միմյանց երկու ճակատներն և սկսեցին կոտորել միմյանց: Եվ ահա ծածկվեցին դաշտը ու բոլոր ճանապարհները ընկածների դիակներով և ողջ հողն էլ պատվեց պատերազմող զորքերի արյամբ: Այնտեղ ոչ մի քար և ոչ մի կտոր հող հնարավոր չէր տեսնել, բանգի ընկածների մարմինները, խոցված ձիերն ու հետևակայինները փակել էին ամեն ինչ: Այսպես պարտության մատնվեց օսմանցիների զորքը և Ղուլի խանը հաղթանակ տարավ նրանց նկատմամբ՝ փախցնելով մինչև Մժնկերտ ու Դասան-Ղալա: Բռնեցին նաև Արդուլլահ փաշային և կենդանի տարան Ղուլի խանի մոտ, որը սպանեց նրան, հրամայեց թաղել, իսկ վրան էլ շինել կրապատ մի հուշարձան, որպես նշան իր հաղթանակի: Եվ բանակին մեծ ավար բաժին հասավ» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 21):

«Եղվարդի դաշտում բանակ դրած Թահմազ-Ղուլի խանի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) զորքը հեռվից փոքրաթիվ էր երևում, ընդամենը մոտ 10.000 մարդ, այդ պատճառով էլ օսմանցիները, համարձակություն ձեռք բերելով, նույնպես եկան և իջան այստեղ, որպեսզի հետո մեկնեն դեպի Երևանի բերդը, որը դեռ նրանց ձեռքում էր: Այդ ժամանակ խանը ուրախացավ և իր զորքով հապճեպ ներթև իջավ՝ վրա հասնելով թշնամիներին: Նրանք խմբվեցին պատերազմի, հետո սաստիկ հաղթեցին և փախուստի օսմանցիներին, բայց ես այդ մասին մանրամասն չեմ գրի, բանգի այդ մասին շատերն են գրել: Ասեմ միայն, որ, երբ այդ պատերազմից հետո հավաքեցին թափված դիակները, այնտեղ օսմանցիներից հաշվեցին 40.000, իսկ պարսիկներից՝ միայն 17 կամ 20 հոգի...: Ավարտելով այս գործը՝ խանի զորքը գնաց Երևանի ամուր դղյակի վրա, որը մինչ այդ օսմանցիները զգուշությամբ պահում էին, և գրավեցին այն՝ փախցնելով օսմաններին: Ավարտելով նաև այս գործը՝ խանն ինքն առավ իր զորքերը և հեռացավ Արմաղան լեռը հովանալու, բանգի ժամանակները ամառային էին և շոգ» (Հակոբ Շամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«Եվ ահա Դահմազ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) նորից եկավ Պարսկաստան և գրավեց իր բազմամյան մայրաքաղաք Թավրիզը, ինչպես նաև՝ բազում այլ վայրեր, որոնց անունները չգիտեմ: Նա հասավ Նախիջևան, Աստապատ և Երևան: Այս բոլորը Դահմազը ընդհանրապես գրավեց: Այդ ժամանակ օսմանցիներ պորապետ կարգվեց Արդուլլահ փաշա Զուհրդին, որը մի համբավավոր ազնվական էր: Սա կրկին տիրեց Վասպուրականին, հետո հասավ նրա սահմաններին և Երևանի մոտ ճակատեց Դահմազի դեմ: Բոլոր ենիչերիները, սակայն, Դահմազի կողմից կոտորվեցին, իսկ նրանց ոսկեգլուխ կաթան էլ, որը նրանց մոտ մեծ հարգի էր, Դահմազը ծիծաղի առարկա դարձրեց՝ դարձնելով արշտընտությունների շտեմարան» (Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»):

«Դրանից հետո այս Նադիրը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**), փախուստի մատնելով թուրքերին, նրանցից խլեց Արարատյան շրջանը և հարակից այլ հողեր...: Եվ ահա Դայոց 1183 թվականին Նադիրը մեծաքանակ զորքով մեզ մոտ եկավ Խորասանից, խլեց մեր երկիրը թուրքերից և հետ շարունակ նրանց իրենց իսկ հողեր» (Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 4):

«Եվ ահա Արդուլլահ փաշան վերցրեց 300.000 տաջիկ ծիպվորներ ու գնաց Թահմազի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) դեմ՝ հասնելով Կարս: Այդ ժամանակ Թահմազը հարձակվեց տաջիկների վրա և այն 300.000 հոգուց 20.000 հոգի հազիվ մազապուրծ իրենց տեղից գնացին» (Չովհաննես Շղակեցի «Ժամանակագրություն»):

«Դայոց 1184 թվականին Թահմազ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) Երևանը գրավեց» (Անանուն «Ժամանակագրություն» 1759 թվականի):

«Քանի որ իր քաջությանը նշանավոր Մելիք-Ալլահդուլին զորավար Արդուլլահ Զուհրուդուլու-օղլի փաշայի դեմ Նադիր շահի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) մրած կռվում վերջինիս ծառայելով մեծ արիություն և ցուցաբերում, Նադիր շահը հրամայում է, որ նրան այսուհետև մեյլի չկոչեն, այլ Ալլահդուլի սուլթան հորդորքեն» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 3):

«Թուրքերի կողոստը հաշվվում էր 50.000 սպանված և վիրավոր, առանց նկատի ունենալու գերեվարյալներին: Պարսիկները կորցրին մոտավորապես 8.000 մարդ: Ճակատամարտը կամ ավելի շուտ սպանող տևեց ինչ ժամ: Զուհրուդուլու զորահրամանատարը ինչպե՞ս այլ փաշաների հետ միասին հայտնվեցին սպանվածների թվում, ևս ինչպե՞ս փաշաներ գերի ընկան: Ամբողջ թուրքական հրետանին և ամեն տեսակի իրենցի իրենցի ապրանքները, ինչպես նաև զինվորական գանձարանը դարձան հաղթողի ավարը...: Այս հաղթանակը տվեց Կուլի խանի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) հպարտությունը շարժող մեծ առավելություններ: Երևանը Դայաստանի քաղաքն է, որ ընկավ հաղթողի լծի տակ կամ ճանաչեց նրա գերիշխանությունը: Երևանի կայազորն, այլևս օգնության որևէ մի հույս չունենալով և վախճալով, որ իրեն չեն խնայի, եթե որևէ դիմադրություն կազմակերպի, խնդրեց թույլ տալ նահանջել դեպի Կարս, որը թույլատրվեց...: Դետագա ռազմական գործողությունների ընթացքում վերանվաճվեցին Վրաստանն ու Դայաստանը» (Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմություն):

«Եվ ահա, չլուծելով Կարսի հարցը՝ Թահմասպը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) հետ դարձավ ու կանգ առավ Երևանի մոտ: Երրորդ օրը առավոտյան իր զորքով ժամանեց նաև Զորքուլը, նրանք ճակատեցին և ուժեղ մարտ եղավ, որտեղ սպանեցին Զորքուլին, իսկ օսմաններն էլ դիմեցին փախուստի, ընդ որում այնպես, որ մեկը բռնում էր հարյուրին: Տեսնելով այդ՝ օսմանները տվեցին Երևանը, Գանձակը, Լոռին և Տիգրիսը» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զորստուի 1735 կամ Զորնիկոնի 423 թվականին Թահմասա խանը Երևանում հաղթեց սերասբյար Զոֆրուլային» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Թահմասա խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) գտնվում էր Երևանի Դրիսբուլայիում...: Ուռուները թողեցին Երևանը և ոչինչ չկանգնեցին...: Կոֆրուլայի որդի սերասբյարը սուլթանական զորքով դեմ եկավ նրան, ճակատեցին, խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) հաղթեց, սպանեց սերասբյարին և անթիվ գույքի հետ միասին գրավեց թուխխանան, ընդ որում խոսում էր 40.000 մարդու մահվան մասին» (Սեխնիա Զիսեփե «Թագավորների պատմությունը»):

«Կախեթիում թագավորում էր Թեյմուրազ Երկրորդը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**), երբ Նադիրը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**), այն բանից հետո, երբ գահինկեց արեց թուրքերի կողմից հովանավորվող Թահմասային (**Մեֆյանների շահության շահ Թահմասա II-ին – Մ.Ֆ.**), իրեն շահ հայտարարեց: Երևանի մոտ հաղթանակ տանելով թուրքական սերասբյար Զորփոլուլի նկատմամբ և վտարելով թուրքերին Տիգրիսից, ինչպես նաև իբերական այլ պրովինցիաներից, այս պարսից տիրակալը Զարթուսում հաստատեց իր խաներին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Սերասբյարն իր հերթին ենթարկելով, որ այս քայլին գնալ շահին (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.**) դրդել է մի որևէ անսովոր հանգամանակ, ելավ ամրությունից և, 100.000 հոգանոց զորքի գլուխն անցած, սկսեց հետապնդել վերջինիս, որն իր հերթին, անընդհատ նահանջելով, ավելի ու ավելի հեռու էր քաշում հակառակորդին: Ի վերջո, երևանից ոչ հեռու Նադիրը անանկվալ շուռ եկավ և հարձակում գործեց սերասբյարի վրա, որը, չսպասելով այդ բանին, շփոթվեց ու իր շատ փաշաների հետ միասին մարտում զոհվեց, իսկ նրա զորքն է, լինելով գլխովին ջախջախված, ցրվեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Չորրորդ մաղալը դա Ջրաբերդի մաղալն է, որի մեկը Ալլահ-դուլի խանն էր: Երբ Նադիր-շահի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) և թուրքական սերասթյար Զեղտորդի Աբդուլլահ փաշայի միջև պատերազմ բռնկվեց, Մեյիբ Ալլահ-դուլին անօրինակ բաջության և խիզախության օրինակներ ցույց տվեց: Եվ ահա Նադիր-շահը գտավ, որ մեկի կոչումը վերջինս համար բավարար չէ և հրամայեց, որ այդուհետ և ազնվականները, և հասարակ ժողովուրդը նրան այլևս մեյիբ չկոչեն, այլ կոչեն սուլթան: Իրոք, նա սերում էր մի հինավուրց և հայտնի տոհմից» (Միրզա Ահիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

Այս իրադարձության մասին հայտնում են նաև խաչատուր Ջուլայեցին և Շարդենը:

⁶⁰⁹⁵ «Դրանից հետո խանն (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) ինքը անցավ գնաց Ղարսի վրա և այն մեկ ամիս պաշարեց: Կորեցին դեպի բաղաթ տանող գետը, որ ոռոգում էր այն և ապահովում բաղաթը, կորեցին ջուրը, որը վերևից խողովակով գալիս էր դեպի բերդը ու ամեն կողմից նեղեցին բաղաթին՝ շրջապատելով բոլոր կողմերից: Բացի այդ, մինչ գնում էին դեպի Ղարս, ասպատակներ արձակեցին երկու կողմեր՝ աջ և ահյակ, երբ ասպատակողների մի թևը գնաց Բայազետի, մյուսը՝ Կաղզվանի վրա: Նրանք գնացին, բախեցին երկիրը, այրեցին շինվածքները, գերեցին մարդկանց և անասուններին ու բազում ավարով դարձան բուն բանակի մոտ՝ Ղարս: Այնտեղից նրանք կրկին արձակեցին ասպատակներին, որոնք գնացին և հասան Թեոդուպոլսո մոտակայքները: Եվ գերեցին Նարիմանի նահանգը, Ջալախեթ, Չլտրու և Ղայի-Ղուլուն, որը լրիվ բնակեցված էր մեր ազգի կողմից: Զեցին այդ, կին, ծեր և տղա, ու սրանց բոլորին՝ թվով 6.000 հոգի, տարան խորասան, ինչպես լսել եմ: Եվ ապա զիջեցին հազարացիները ու թողեցին իրենց բարձրություն և գոռոզությունը: Արգրումի երևելիներից ոմանք ելան և իբրև դեսպան եկան խանի մոտ, որը դեռևս նստած էր Ղարսի մոտ: Միաբանվեցին նաև դարսեցիների մեծամեծները, գնացին խանի մոտ և աղերսեցին ու աղաչեցին այլևս իսպառ չավերել երկիրը: Այդ ժամանակ խոստացան տալ Երևան, որից ուրախացավ խանը և պատվեց նրանց խալաթով: Այնտեղ մի խան կար, որի անունը (**ընագում բացառում է – Մ.Ֆ.**) էր, սա սակավ ծիսավորներով ուղարկվեց Երևան: Գալով այստեղ՝ նա ներկայացավ Ղապա խանին, որը նստած էր բալարեում: Եվ ահա, իրենց հետ ունենալով Երևանի խանին և Սարտար խանին, նա վերցրեց սրանց իր հետ և նրանք Երևան մտան՝ համոզելու նրանց խաղաղության բերդը խանին տալ: Եվ ահա որոշվեց բերդը հանձնել պայմանով, որ ռազմական հանդերձանքի կեսը տանեն, իսկ մյուս կեսն էլ թողնեն տեղում: Այդպես ուխտ և դաշինք հաստատեցին: Այդ ժամանակ օսմանցիները սալ խնդրեցին, որ բարձեն իրենց ունեցվածքը նրա վրա: Տրվեց 100 սալ, որի վրա բարձեցին նրանց և կարասին և ելան բերդից սեպտեմբերի 22-ին՝ երկուստեքի օրը, որը Վարազանտուր խաչի պահոցի օրն էր: Եվ այսպես տարան ու հասցրին նրանց մինչև Ախուրյան գետի եզրը, որ Արփաչան էր, որ սրանք այնտեղից գնացան Ղարս: Դրանից հետո սալավարները իրենց սալներով հանդերձ դարձան յուրաքանչյուր իր տեղը» (Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 17):

«Չորեքը մինչ Մծկերտ գնացին, այնքան, մինչև հասան Ղարազնաց, եկան Վանա կողմերը, շատ գերի առան, ինչ հայի գյուղ որ կար օսմանցիների երկրով, գերի վարեցին, ուղարկեցին խորասան» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 21):

«Չորեքը մինչև Մծկերտ և Դասան-Ղալա հասան...: Դրանից հետո Ղուլի խանն իր զորքերով հանդերձ առաջ խաղաց և նրանք եկան մինչև Վանի սահմանները: Այդ գավառը, ուր բոլոր գյուղերը օսմանցիներին ենթակա հայերի գյուղեր էին, նրանք ասպատակեցին՝ գերի տանելով բյուրավոր մանուկների, կանանց և երիտասարդների՝ սրանց առաքելով պարսից խորասան» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 21):

«Դրանից հետո աստվածային բարկություն եկավ Դայոց աշխարհի վրա, բանից պարսիկները եկան Ուլքիսիսի վրա, սպանեցին վարդապետներին և մտան փախչել: Նրանք մարդկանց սպանեցին, կանանց և երեխաներին էլ գերի տարան: 50.000 տուն մարդ փախան Սիաթափոռի ուլուս, իսկ թշնամին եկավ Ալաշկերտի մոտ, հասավ Մանազկերտ, Բոլանախ և մինչև Ծղակ» (Ռուխանես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»):

«Այդ տարի պարսից զորավարը ասպատակեց Բագրևանդի երկիրը և հասավ մինչև Սուրբ Գրիգորը վանքը՝ իսպառ բնաջնջելով ուտի միաբաններին» (Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»):

⁶⁰⁹⁶ «Եվ այսպես, երբ դարսեցիները սեռան ու լսեցին այս ամենը, խոստացան Երևանի բերդը դատարկել և տալ նրան (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**): Այդ ժամանակ բանակցություններ վարելու նպատակով Երզրումից Թահմազ-դուլիի մոտ մի պատվիրակություն եկավ, որից հետո Երևանի բերդը դատարկեցին: Երբ խանը այս լսեց, ուրախացավ և պարզևատրեց դեսպանին...: Եվ ահա խանը մեկին Նշանակեց գալ Երևան ու բերդը դատարկել: Այդպես էլ արեցին, երբ բերդի մեջ եղած օսմանցիները ելան և իրենց ունեցածի հետ միասին անվնաս գնացին իրենց աշխարհը: Դա սեպտեմբերի ամսին էր: Դրանից հետո խանը մեծ ուրախությամբ այնտեղից թփափա գնաց» (Յակոբ Ծամախեցի «Ժամանակագրություն»):

«1735 թվականին Թահմասպ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) հասավ Կարսի երկիրը» (Սեփևիա Զիսեփե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁹⁷ «Նույն այդ տարվա հուլիսի 10-ին լեզգիները Դայոն ավարառություն արեցին: Այդ ժամանակ սարդայի Զեյխուրո Կապլանաշվիլին Բարառաշվիլիների զորքով ընկավ նրանց հետևից, իսկ նրանք փախան և ամրացան Ալջայան ամրոցում: Լեզգիներին պաշարեցին և նրանք ներում հայցեցին: Լեզգիներին հանեցին ամրոցից, բերին Շինդիսի, իսկ զորքը, որը կանգնած էր այստեղ, կոտորեց լեզգիներին, որոնք մոտ 60 հոգի էին» (Սեփևիա Զիսեփե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶⁰⁹⁸ «Նույն այդ տարվա օգոստոսի 1-ին օսմանները խաղաղության բանակցություններ սկսեցին, որոնք բաղաթից վարում էին Իսակ փաշան և Յուսուֆ փաշան: Թահմասպ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) հրամայեց նրանց ճանապարհ և ուղեկցիներ տալ, տրամադրեց մոտ 300 սալ և ուղարկեց մեծանորարին: Եվ ահա օսմանները անվնաս հեռացան, իսկ ղզբաշներն ու վրացիներն էլ մտան Տիդիս: Իր հերթին, այն բանից հետո, երբ օսմանները լսեցին Գանձակի մոտ տեղի ունեցած պարտության մասին, թողեցին նաև միջնաբերդը և խանի համաձայնությամբ հեռացան» (Սեփևիա Զիսեփե «Թագավորների պատմությունը»):

«Նման փայլուն հաղթանակից հետո Տիդիսի, Երևանի և Գանձակի կայսրները հայցեցին հաղթողի (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) ներողամտությունը, որից հետո, Նադիրին տալով ողջ իրենախին ու գերիներին, հեռացան Թուրքիա» (Աբրահամ-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Իսկ խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) դարձավ Ղարսից և գնաց Տիդիս...: Դրանից հետո մեծագոր խանից հրաման եկավ, որ բաղաթը 300 տուն հավաքեն և տանեն խորասան, նույնը նաև: Արարատից: Խանից հրաման եղավ Երևանի բալանթարին և մեյիբի, որոնք գնացին, 300 տուն գրեցին ու բռնությամբ հանելով իրենց տեղից, բռնեցին խորասան: Այսպես և Տիդիսում էին ուզում անել, գրեցին բաղաթից 300 տուն և սկսեցին ժողովել ու լցնել մի եկեղեցի: Բազում մարդիկ, որ լսել էին այս մասին, եկան եկեղեցի, որտեղ ես էի, և սկսեցին բարձրաձայն ողբալ ու աղաղակել, որը երկից ելավ...: Իսկ ես՝ տառապալալ, տեսնելով աղետն այս ժողովրդի՝ արանց և կանանց, փղձկալով այրեցի իմ սիրտը ու սրտյան արտասուք թողեցի: Ես գնացի հաղթողության դուռը, մեծամեծների պաղատեցի, աղաչեցի, հայցեցի և աղերսեցի ազատել ևստից այդ վշտից: Խանի ողորդությունն իջավ Աստծուն և նա թողեց նրանք, բայց 3.000 թուման և 3.000 տոմար ցորեն ուզեց, որը ժողովեց ու հասցվեց նրան: Արարատյան երկրի ժողովուրդը, սակայն, շատ տանջվեց և տառապեց, իսկ նրանց փրկելու որևէ հնար էլ չեղավ: Միայն որոշվեց, որ մնացողները երկուական գոմեշներ տան գնացողներին, որ սրանք իրենց գույքը փոխադրեն: Նաև որոշվեց նրանց երեքական եգ, կով և այդքան էլ պղնձեղեն ու կարպետ տան, ինչպես նաև՝ ալյուր, ցորեն և մեկական թուման փող: Սրանք բոլոր տվեցին նրանց և ծանկեցին» (Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 17, 19):

«Գալով Տիդիսի վրա՝ նա (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) եկավ և հասավ Վրաստան...: Խանը բարկացավ, զորքերը վեր առավ, գնաց սրանց վրա, գնաց և հասավ: Սրանց հետ կռիվ եղավ, Թահմազն հաղթեց և փախավ: Թահմազ խանը այլևս չգնաց սրանց վրա, թողեց և գնաց Տիդիս: Օսմանցին այս բաղաթը թողել և գնացել էր: Թահմազ Տիդիսից գնաց Երևան» (Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 20):

«Այնտեղից Ղուլի խանը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) խաղաց և գնաց Վրաստան...: Երբ լսեց այդ մասին Ղուլի խանը, հույժ բարկացավ, վերցրեց իր զորք և գնաց պատերազմելու նրանց դեմ, բայց չկարողացավ վրեժ լուծել նրանցից, այլ, պարտություն մատուցելով, փախավ, եկավ ու մտավ Սծիսի, որտեղ այլևս չպալատազմեց և եկավ Երևան» (Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 20):

⁶⁰⁹⁹ «Գտնվելով Երևանյան յայլագում, այսինքն ամառային թոգալայրում Նադիրը (**Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) բաց թողեց ռուսական դեսպանին և նրա հետ միասին մի փոխ և նվերների հետ միասին ռուսական արքունիք ուղարկեց Միրզա-Ջաֆի Նադիրին: Շուտով այն բանից հետո, երբ Նադիրը ժամանեց Տիդիս, որպեսզի կարգի գցի Վրաստանի գործերը, նա լուր ստացավ, որ Դերբենդին է մոտենում Ղրիմի խանը (**Ղրիմի խանության խան Ղալիան-Գիրեյ (1707-1709, 1713-1716, 1730-1736) – Մ.Ֆ.**), որը, կատարելով սուլթանի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սահմուդ Ի (1730-1754) – Մ.Ֆ.**) հրամանը, Ղրիմից ելել էր սերասթյար Նշանակված Աբդուլլահ փաշային աջակցելու համար: Իմանալով այդ մասին՝ Նադիրը Շիրվանի բեգլեբեգ Ալի-Ղուլի խանին նախապես հրամայեց ուշադրության կենտրոնում պահել Ղրիմի խանի շարժը և ըստ հնարավորության զսպել վերջինս՝ նրա դեմ բաց մարտի մեջ չմտնելով: Երբ սերասթյար Աբդուլլահ փաշան բացարձակապես ջարդվեց, այդ ժամանակ, ահա, սուլթանը, ցանկանալով ավարտել պատերազմը, ուղարկեց Ալի փաշային, որն առաջ Գանձակում էր, որ սա բանակցություններ վարի Պարսկաստանի հետ: Իր հերթին Ղրիմի խանի եղբորորդի Իսլամ-Գիրեյ Սուլթանին հրաման եկավ հապճեպ մեկնել

հորեղբոր մոտ և կանգնեցնել վերջինիս առաջխաղացումը: Նադիրը, սակայն, կանգնեցնելով Խլամ-Գիրեյ Սուլթանին, հայտարարեց, որ նա ինքը, առանց թուրքական սուլթանի միջնորդության, կլուծի Ղրիմի խանի հարցը: Դրանից հետո նա հրամայեց Աբուլբակի խանին զանազան ընդունել կլի փաշային: Նման հրահանգները տալուց հետո Նադիրը հոկտեմբերին շարժվեց դեպի Դաղստան: Նա գլխավոր ճամբարը փսեց Ալազանի գետի մոտ, որից հետո գործի մի մասով գնաց բարձր լեռան վրա ամրացած ջարեցիների դեմ: Չրազմենքն և ջազարչիները անմիջապես էլ ներխուժեցին լեզգիների ամրությունները ու սրանք, զրկվելով դիմադրելու հույսից, ցրվեցին: Հետապնդվելով Նադիրի կողմից՝ նրանք մասամբ ոչնչացվեցին կիրճերում, իսկ մասամբ էլ հեռացան Ավարիա: Լեզգիների բոլոր բնակավայրերը թալանվեցին և այրվեցին: Այս կերպ պատժելով ջարեցիներին՝ Նադիրը Շեքիի և Արեշի միջով եկավ Շամախի ու այստեղ իմացավ, որ Ղրիմի խանը մոտեցել է Դերբենդին: Այս պայմաններում նա Մուրտազավիի որդի Էլդարին նշանակեց շամխա, Սուրխայ խանին (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեյ-բեկին – Մ.Ֆ.)՝ կառավարիչ, իսկ ուցմիա Ահմեդ խանին (Ղաթաղի խանության խան Ահմեդին – Մ.Ֆ.) էլ՝ Դերբենդի ղեկավար, որից հետո 2.500 թուլման և շատ այլ հարուստ նվերներ բաժանեց իր կողմնակիցներին: Սուրխայ խանը Նադիրի 1.500 լեզգիների հետ միասին ծառայությանը նշանակեց իր որդուն: Իր հերթին Ղրիմի խանը, այն բանից հետո, երբ լուր ստացավ, որ Նադիրը գալիս է իր վրա, բախտի բնահաճույթին թողեց ամեն ինչ և հապճեպ հետ դարձավ: Նադիրը, չնայած այն բանին, որ ձմեռը մոտենում էր և դրա հետ կապված լեռներում դժվար էր, շարժվեց Դաղստան: Անցնելով Ալթի-Ադաչա լեռները՝ նա ժամանեց Դերբենդ և դադստանյան արդարին հրաման տվեց Թավասպարյան մարզի Դերեում գործի համար պարենամթերք հավաքել: Շաբրանով և Դերբենդով իր որդի Ռեզադուլի-Միրզայի հսկողության տակ այստեղ հավաքելով բոլոր ծանր իրերը՝ նա գործը բաժանեց երեք մասի: Առաջին ջոկատով, որը գտնվում էր Նադիրի անձնական ղեկավարության տակ, նա շարժվեց դեպի Բուդուղ և խանիզ, սյուն ուղարկեց դոկուզպարինցիների և ալտիպարինցիների դեմ, իսկ երրորդ ջոկատն էլ հրաման ստացավ Զուրդաամիրյան ուղղությանը շարժվել Զաքի, որպեսզի փախստականների ամեն մի ճանապարհը կտրի: Այս կերպ պատժելով անհնազանդներին՝ նա բոլոր ջոկատներն ի մի բերեց Գիլանի, որտեղից առաջ շարժվեց և Նոյեմբերի 11-ին ճամբար գարկեց Դերբենդի հյուսիսային կողմում: Իմանալով, որ Նոր շամխա Էլդարը, ուցմիա Ահմեդ խանը և Սուրխայ խանը իրար են եկել Ղազանիշե գյուղում ու մտադիր են հարձակում գործել շամխալի խազբուլատ խանի վրա, նա անմիջապես շարժվեց Մաջլիս, որտեղ լեզգիների մի ջոկատով, փակվելով դեպի նեղ կիրճ տանող մուտքը, կանգնած էր Մուհամմեդ խանը: Համառ դիմադրությունից հետո այդ անառիկ գյուղը գրավվեց, լեզգիները դիմեցին փախուստի և ողջ մնալուց քանակացվեց: Այնտեղից Նադիրը, իրի ու սրի մատնելով ամեն ինչ իր ճանապարհի վրա, ժամանեց Գորդեն գյուղ, որը շամխալի տիրույթներում էր: Այստեղ իր կողմնակիցներին հետ նրա մոտ եկավ շամխալի, իսկ Սուրխայը, Ահմեդ խանն և Էլդարը թաքնվեցին: Նադիրը, ցանկանալով պատժել Սուրխային, ուղղվեց դեպի Ղազիկումուխ: Դեկտեմբերի 20-ին նա հասավ Շարալ գյուղին, որը Ղազիկումուխից հեռու էր երեք մղոն և որի միակ անցում հանդիսացող կիրճում իր բոլոր ուժերով ամրացել էր Սուրխային: Նադիրը չորս կողմից հարձակում գործեց: Աֆղանները առաջինը մազցեցին լեռան գագաթը և համառ մարտի մեջ մտան թշնամու դեմ: Այն բանից հետո, սակայն, երբ սրանց հետևեց նաև մնացած գործը, այդ ժամանակ, ահա, լեզգիները, այլ հնարավորություն չտեսնելով մնալ դիրքերում, մեծ կորուստներով նահանջեցին: Վրա հասնող երեկոյի և այն պատճառով, որ անցումը կիրճով դժվար էր, Նադիրը մնաց գիշերելու հենց մարտի դաշտում՝ հրամայելով ջազարիչիներին զբաղեցնել լեռան ողջ գագաթը: Էլդարը, իմանալով լեզգիների կրած ջարդի մասին, շարժվեց նրանց օգնության և, անակնկալ հանդիպելով ջազարիչիներին, կարճատև ընդհարումից հետո դիմեց փախուստի: Հաջորդ օրը գլուխ խոնարհելու մտադրությամբ Նադիրի մոտ պատգամավորներ եկան Ղազիկումուխից՝ հայտնելով, որ Սուրխայը հեռացել է Ավարիա: Նադիրը բավարարվեց դրանով և, չցանկանալով հոգնեցնել գործին լեռնային երկար ու անառիկ վայրերով ձգվող անցումներով, մեկնեց ուցմիայի տիրույթ՝ Կուրեշ ամրոց: Երբ Նադիրը առաջանում էր դեպի Ղազիկումուխ, ճանապարհին իր ազնվականների հետ միասին նրան հնազանդություն հայտնեց ակուշյան կադին, բայց հետո նա սկսեց գաղտնի օգնել Սուրխային: Դրա համար էլ Նադիրը, իմանալով այդ մասին, հետդարձի ճանապարհին գործի մի մասը ուղղեց վերջինից դեմ: Այնուհետև իրենց համարածնե պաշտպանվում էին, սակայն գլխովին ջարդվեցին: Նադիրը, ամայացնելով նրանց գյուղերը, շատ բնակիչների գերեվարեց: Նման անհաջողությունից հետո ակուշիյան կադին ժամանեց Նադիրի մոտ և կախեց գլուխը: Նադիրը ներեց նրան և, ազատելով բոլոր գերիներին, առաջ շարժվեց: Կալա-Կուրեշ ամրոցում, որը ուցմիայի նստավայրն էր, նրան դիմավորեցին պատվարժան մարդիկ և Նադիրի հարձակ ուղարկեցին ուցմիայի առջև, որին ուղարկել էր հենց հայրն ինքը՝ Նադիրից ներում ու խնայում խնդրելով: Նադիրը, ընդունելով մեղքերի բավման ուղված այդ հարգալից բայերը՝ ներեց ուցմիային, իսկ նրա աղբյան էլ ամուսնացրեց Հուսեյն-Ալի Խանի Դուբաջու (Դուբայի խանության խան Հուսեյն-Ալիի (1722-1758) – Մ.Ֆ.) հետ: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, ուցմիայի աղջիկը խելագարվեց և վերադարձվեց իր հոր մոտ՝ Ամիր-Համզա: Նույն այդ ժամանակ թավասպարցիները Դերբենդ ուղարկեցին իրենց պատանդներին, իսկ դոկուզպարիյան լեզգիներն էլ բերին 1.000 ձի, ինչպես նաև Դերբենդ աչքի ընկնող ընտանիքներից մի բանի պատանդներ ուղարկեցին՝ խոստանալով ամեն ինչում ենթարկվել Նադիրի կամքին: Կարգի գցելով Դաղստանի գործերը և հետ դառնալով՝ Նադիրը ժամանեց Ղուբինյան Հասան-դալալ բնակավայրը: Այստեղ թողնելով գործի մի մասը՝ նա իր տիրիկներով առաջ անցավ և մեկ օրվա ընթացքում ժամանեց Ար-Սու բաղաբ, որը Հասան-դալալից 160 վերստ հեռավորության վրա էր: Հունվարի 13-ին Նադիրն արդեն Մուղանի տափաստանում տարածվող իր ճամբարում էր՝ Ջավադյան անցումի մոտ» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Դրանից հետո Թահմասպի խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) Զրիստոսի 1735 կամ Զրոնիկոնի 423 թվականին եկավ Տիֆլիս: Վրաց բոլոր ջոկատները հեռացան՝ բացառությամբ Վախուշտի Աբաշիձեի: Խանը Տիֆլիսից Արագվի գետի վրա գտնվող Բարձիմայի վրա գործ ուղարկեց, սակայն այնտեղից ղզրաշներին բռնեցին, թեև Վերին Զարթլիում ու Սաղիցիանոյում շատերին գերեվարեցին և ուղարկեցին Խորասան, բայց դու տես աստվածային զայրույթը, բանգի դա քիչ էր, վրան էլ գումարվեց այն որ Խիլիսիլից Ինչա փոխեցին 300 ծծկերների ամարմիները, որոնք լքվել էին իրենց մայրերի կողմից: Թահմասպի խանը, որը պատրաստվում էր ամբողջովին ամայացնել Զարթլին, լսելով Դերբենդի մոտ Ղրիմի թաթարների հարկանվելու մասին, թողեց Զարթլին, անցավ Կախեթի, ամայացրեց այն և մոտեցավ Դերբենդին, սակայն Ղրիմի թաթարները հետ դարձան: Եվ ահա խանը, չհանդիպելով դրանց, ամայացրեց ջրջակայքը, ժամանեց Մուղան, այնտեղ թագ ընդունեց և սկսեց կոչվել Նադիր-շահ» (Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»): «Այնուհետև Թահմասպի խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) Թեյմուրազին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.) մեծ զորք տվեց և ուղարկեց Ջարն ամայացնելու: Իմանալով այդ մասին՝ օսմանները թողեցին Ղարա-Ղաջի ամրոցը և հեռացան Տիֆլիս: Կախեթն այդ տեսան, գնացին և ավերեցին Ղարա-Ղաջի ամրոցը: Նրանք վերցրին այնտեղի հրամաժների մի մասը, իսկ մնացածներն էլ ջարդեցին և թողեցին: Այնուհետև հավաքվեցին և հանդիպեցին Թեյմուրազին, առաջացան ղզրաշական գործի առջևից ու հարձակվեցին Ջարի վրա: Ջարեցիները ամրացել էին և մարտ էին տալի, սակայն ղզրաշներն ու կախեթն ի վերջ ուժ առան, կոտորեցին շատերին, ավերեցին նրանց աշտարակներն և ամրությունները, ամայացրին, մեծ ավար վերցրին ու հեռացան» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»): «Զրիստոսի 1735 կամ Զրոնիկոնի 423 թվականին Տիֆլիս ժամանած Թահմասպի խանից Թեյմուրազն ու բարթեցիները փախան, Թահմասպի խանը Տիֆլիսից գործ ուղարկեց և զարթեցրեց շատ բարթեցիների՝ նրանց տեղափոխելով Խորասան...: Դրանից հետո նա անցավ Կախեթի, որտեղից ևս շատ մարդկանց զարթեցրեց, եկավ Դերբենդ, իսկ հետո՝ Մուղանի դաշտ» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Թահմասպի խանը (Աֆշարների շահության ապագա հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) թույլ տվեց կախեթի տեր Թեյմուրազին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.) իր ընտանիքով և ազնվականներով գալ Տիֆլիս: Այդ ժամանակ Թեյմուրազը ժամանեց Կախեթի, սակայն կախեթը չհամաձայնեցին ընտանիքներով գալ և գնացին Պշավի: Հոկտեմբերի 6-ին Թահմասպի խանը մեծ հանդիսավորությամբ ժամանեց Տիֆլիս, իսկ բարաբազիները միջնաբերդի դարպասներից մինչև ներքին բակ գորգեր փռեցին: Շահը կանգ առավ այնտեղ, իսկ ներսում էլ տեղափոխեցին հարեմը: Գլխի Ամիրախորին, Մուխրանբատունին և Բեխխորո Ավալիշվիլին փախան Հայքից ու ամեն մեկը գնաց իր տեղը, հետո Ամիրախորին մեկնեց Իմերեթիա, իսկ Մուխրանբատունին՝ Ռուսաստան: Վիրավորվեցին դրանից Թահմասպի խանը, ավերեց Գորիի միջնաբերդը, իսկ Տիֆլիսում էլ՝ Տաբորը, որից հետո գործ ուղարկեց Արագվիի Երիսթավ Բարձիմայի վրա: Բացի դրանից 4.000 հոգու նա ուղարկեց Վերին Զարթլի, ևս այդքան՝ Սաղիցիանո և ահա սրանք սկսեցին ամայացնել ու գերեվարել Արագվիի Երիսթավի կալվածքները, հետո անցան Զաանի Երիսթավի տարածքներին Մոնաստերից ու Աղերիսիսից ներքև, Վերին Զարթլիին Հայկից մինչև Մուխրանի, այրեցին, գերեվարեցին Սաղաթրից մինչև Սկրա, այրեցին, պրծեցին եկեղեցիները, իր սրբապատկերներով ու զարդերով փակեցին Սգվիմյան վանքը: Նրանք Զարթլիից 800 տուն տարան, ընդ որում՝ միայն աստված գիտի, թե բանի հոգի կար դրանցում, 5.000 գերիների վերցրին Սավալաշվիլիից, 500 տուն և 1.000 գերիներ էլ՝ Սաղիցիանոյից, հերովդեսաբար կոտորեցին երեխաներին, կրծքի երեխաներին դեն նետեցին, իսկ ավելի փոքրերին էլ, որոնք ոտքի վրա չէին կարողանում կանգնել, բռնեցին ու ականջները կտրեցին: Հոկտեմբերի 26-ին Թահմասպի խանը Տիֆլիսից մեկնեց Կախեթի, զայրացավ Կախեթի վրա, բռնազարթեցրեց ողջ երկիրը Ալազանի երկու ափերին, պրծեց Ալավերդին Կիսիկից բացի, Զարթլիի և Կախեթի բնակչությանը տեղափոխեց Խորասան, ինչև անցավ Ալազանի, գնաց Ջար ու ժամանեց Շամախի: Երբ Թահմասպի խանը մտավ բաղաբ, բոլոր բարթեցիները և կախեթի գինաթափեց, իսկ հենց որ մտավ Ալազանի, սրանց բոլորին ուղղեց զանձակի կողմը: Սրանք, սակայն, երբ մոտեցան Մոկավարիին, որ անցնեն գետը, խուսերը մեկ Արին, մի գիշերում ապստամբեցին, փրկվեցին և անվնաս վերադարձան: Նոյեմբերին Թահմասպի խանը բռնազարթեցրեց զանձակի, Ղարաբաղի, Երևանի, Կարսի, Կախուլիի և Փամբակի բնակչությանը, ինչպես նաև Զարթլիի ու Կախեթիի

մահմեդական ցեղերին, որոնց օսմանների թողած հրանոթների հետ միասին ուղարկեց խորասան, այն դեպքում, երբ ինքը գնաց Թաթար խանի (Ղրիսի խանության խան Ղափան-Գիրեյի – Մ.Յ.) վրա, հաղթեց սրան և ժամանեց Մուղան» (Սեփիա Չիտիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶¹⁰⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխեուրիիները», Թիֆլիս 1882, էջ 13-16:

⁶¹⁰¹ «Այդ տարվա հուլիսի 2-ին լուսաբացին անկատ Յիխիսճարիին մոտեցավ հենց իր՝ սուլթան Աբդուլլահ-բեկի գլխավորությամբ գործող 2.000 հոգանոց մի զորք: Ճակատեցին և իջան Նուխիսի, հարձակվող զորքը կանգ առավ Չորայիում, իսկ Վախուշտի Աբաշիճեն՝ Վանիում: Դեռևս որ այդ մասին լուրը եկավ՝ բոլորը եկան, հավաքվեցին, փոխիրաձգություն սկսվեց և Աստծո ուժով ու Նուխյան Աստվածամոր աջակցությամբ զվարթները փախան: Նրանցից շատերը զոհվեցին, իսկ մնացածներին էլ ոչնչացնելով հետապնդեցին մինչև Յիխիսճարի: Զչերն էին նման հաղթանակ տեսել, ընդ որում այդ հաղթանակը այս կողմի գործն էր տարել: Երդվում էր ձեր արևով, բացի այդ բանից Աբաշիճեն ներկայացրեց 200 թամբած ձիեր, որոշները արծաթե սանձերով, իսկ թե ինչքան թաքցրեց, միայն աստված գիտի: Աստված այնպես ողորմաց, որ Աբաշիճեն ոչ մի մարդու չկորցրեց, եկավ, նստեց, սկսեց թեֆ անել և նվերներ բաժանել նրանց, որոնք գլուխներ էին բերում կամ լավ մարտնչել էին: Փրկվեց փախուստի դիմած Սեֆի խանը և նրանց հետ, ով փրկվել էր, գնաց Պիսինիսի: Նա բանակցություններ սկսեց ապստամբած վրացիների հետ, նրանք հաշտվեցին և երդում տվեցին» (Սեփիա Չիտիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶¹⁰² «Անցավ թիչ ժամանակ և Զրոնիկոնի 424 թվականի հոկտեմբեր ամսին լեզգիական զորքը ելավ Գուլիստարից, ամայացրեց Գվերդիսգարին և Վերին Զարթին մինչև Սուրամի՝ կանգ առնելով Դիրքիում: Գորդից զվարթների և վրացիների զորքով ելավ Աբդուլլահ-բեկը, անմիջապես դեմ ելավ լեզգիներին և նրանք ճակատեցին Կելցեուկիում: Աստծո հաջողությամբ հաղթեց Աբդուլլահ-բեկը, ոմանց կոտորեց, իսկ այլք էլ փախան ու պատսպարվեցին Դիրքիում, երբ գիշերը նրանց բաժանեց: Նույն գիշեր էլ լեզգիները հեռացան հավերժություն: Այդ ժամանակ Տիդիսից մեծ զորքով եկավ սուլթան Սեֆի խանը, նրանք գնացին Գորդի, իսկ այնտեղի էլ, մոտենալով Գուլնի, երեք ջոկատներով առաջացան: Տեսնելով այս ուժեղ զորքը՝ լեզգիները չհամարձակվեցին մարտի մեջ մտնել, դիմեցին փախուստի, նրանցից ոմանց սպանեցին, այլք պատսպարվեցին ամրոցում, բայց հետո գիշերով ելան և եկան Բեռնիսի: Պահակայիններն ընկան նրանց հետևից, ոմանց սպանեցին, այլոց էլ գերեցին և լեզգիները հեռացան՝ ճանապարհին ամայացնելով Տուշետին» (Սեփիա Չիտիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶¹⁰³ «Հայոց 1186 թվականին Սելիմ փաշան եկավ, քաղաքի դուռը կռվեց նրա դեմ, շատ խառնաշփոթ եղավ, դուրս ելան քաղաքից և գնացին» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1186 թվականի օգոստոսի 25-ին Սելիմ փաշան եկավ, քաղաքի դուռը կռվեց նրա դեմ, շատ խառնաշփոթ եղավ, դուրս ելան քաղաքից և գնացին (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶¹⁰⁴ «Հայոց 1187 թվականին մոսուլցի Յաջի-Յուսեյն փաշան եկավ Վան, դուլի հետ կռվեց... հետո գնաց Մոսուլ» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1187 թվականին մոսուլցի Յաջի-Յուսեյն փաշան եկավ Վան, դուլի հետ կռվեց... հետո գնաց Մոսուլ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶¹⁰⁵ «Այս ընթացքում շահի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի (1736-1747) – Մ.Յ.) ողորմածությունը եկավ և Զարթին տրվեց Աբդուլլահ-բեկին, որը դարձավ Կրաստանի արքա ու նրանք կոչեցին Արչի: Կախեթին տվեցին Ալմիրզային, որը կարճատև իշխել էր Զարթիում, իսկ Երևանը՝ սուլթան Սեֆի Յային: Սա գնաց Երևան, իսկ կախեթի տերը՝ Կախեթի: Գերեվարված իշխաններին տարան Սպահան, իսկ դրանք էին՝ կախեթի տեր Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Յ.), Արազկիի Երիսթավ Բարձիմը, Գիվի Ամիրխանյան և թաթարախ Լուարսաբը: Տեղ հասնելուն պես շահը նրանց նվերներ ու խաչաքանդ տվեց և, մեկնելով մարտնչելու Դանդախար, նրանց վերցրեց իր հետ...: Դանդախարում գտնվող շահը իր մոտ կանչեց Օտար Ամիրխանյանին, Սաբարատիանոյի սարդար Բեյխուսրո Կապլանաշվիլուն, Տիգրաշվիլուն, արքեպիսկոպոս Կիրիլին, Բեյխուսրո Ջավախաշվիլուն, Ավթանդիլ Պավանդիշվիլուն, բժիշկ Լոռե Փեշապին, Յայթի մեյիթ Փարսադանին, Բահադուդին և Ալիդուլի Ամիրխանյանին: Նույն տարվա մարտի 4-ին էլ շահը գրավեց Դանդախարը» (Սեփիա Չիտիժե «Թագավորների պատմությունը»):

⁶¹⁰⁶ «Այդ ընթացքում Իբրահիմ խանը Աղ-բուրջ կոչվող վայրում՝ լեռան ստորոտում, մտադրվեց մի ամրություն կառուցել...: Հաջորդ օրը մարտի գնացին խորասանյան հրաձիգները, որոնց գլխավորում էին Ալիխան-բեկն և Ալի-Նակի-բեկը...: Դրանից հետո հետևեց Իբրահիմ խանի հրամանը 10.000 արքազանական երիտասարդներին, որպեսզի սրանք առաջանան դեպի ջարդեցիների կացարանները և, եթե սրանք այնտեղ հավաքվել ու ամրացել են, ապա թալանեն դրանք ու կոտորեն այնտեղ գտնվողներին: Եվ ահա այս դաժները գնացին նրանց գտնվելու այս վայրերը: Այդ ցեղի փոքր սնուր մնաց իր տեղում և մարտից ու ընդհարումից հետո հաղթանակ գործի կողմից սպանվեց կամ գերվեց: Այդ վայրից չորս փարսախ հեռավորության վրա հաղթական զորքը մի ամրացված աշտարակ տեսավ, որը հառնում էր երկինք: Այդ ժամանակ զվարթական առաջնորդները այն ավերելու համար հաղթական զորքից առանձնացրին 2.000 հոգի: Երբ հաղթական զորքը եկավ և ոտք դրեց լեռան կատարին, Իբրահիմ-դիվանեն փոքր բանակի մարդկանց գլուխ անցած աստղային ժամի կեսում ջարդեց այդ զորքը, իսկ այս զորքի մարդիկ էլ, վիրավորված ու ծեծված, դիմեցին փախուստի և վերադարձան արդարիքի մոտ...: Զուրկների ջոկատի հրամանատար Ջեյիսին խանը կարողացավ հասնել Իբրահիմ խանին նոր զորք չուղարկել, բանի որ, ըստ նրա, եթե այնտեղ նույնիսկ հարյուր հազարանոց զորք էլ ուղարկվի, այն չէր կարողանա նպատակին հասնել ու հետ կրգառնա: Փոխարենը նա առաջարկեց այլ ծանապարհով գնալ՝ մի առանձին ծանապարհով, որը գտել էին վրացիները: Ըստ նրա, մինչ լեզգիները կիմանային այդ մասին, իրենք կբարձրանան լեռը, կգրավեն այդ հանգստի տրված ժողովրդին և հեշտությամբ կկարողանան հաղթանակ տանել ու ցրել նրանց: Իբրահիմ խանը համաձայնեց: Այս ընթացքում հետախույզները եկան և հայտնեցին նրան, որ աշտարակի հետևում բարձրանում է ինկզ գար բարձրությամբ մեկ այլ աշտարակ: Լսելով այդ՝ Իբրահիմ խանը հրամայեց Շիրվանի բեգլբեգ Մուհամմեդ-դուլի խանին իր ղազիների հետ միասին հարձակում գործել այդ ամրության վրա և գրավել այն: Ի կատարում այդ հրամանի՝ ամրոցը գրոհեցին մինչև արեգակը մայր մտնելը: Թշնամներից 12 հոգի այնտեղ աշտարակներից կրակում էին և նրանք սպանեցին մոտ 400 շիրվանական բաշերի: Երբ նրանց գնդակները սպառվեցին, նրանք թորեղ ծեռքերին աշտարակի բարձունքից ցած նետվեցին և այնքան ժամանակ հարձակումներ գործեցին զվարթների վրա, մինչև որ տրահար չեղան...: Այդ օրը Իբրահիմ-դավան և Խալիլը ընտրեցին մոտ 700 փառապանձ ռազմիկներ, որոնք մուգ գիշերով ի վիճակի էին հարվածել նույնիսկ օձի կաշվին իսկ: Նրանք հաջողություն մաղթեցին իրենց ցեղին և տոհմին ու մուգ գիշերով մի մեծ գործի մեկնեցին: Մտնելով անտառները, որոնք ձգվում էին Իբրահիմ խանի ծանապարհին, նրանք այնքան ժամանակ մնացին այնտեղ, մինչև որ լեռնալանջով անցան լեզգիական ու շիրվանական զորքերը, ինչպես նաև մոկադամ, դուրբուլի և այլ ցեղերի ռազմիկները: Երկնային կամբով և հավերժական ճակատագրի հրամանով զվարթները և ոչ մեկը չնկատեց նրանց, չնայած որ նրանք նստած էին անցումի մոտ: Այն բանից հետո, երբ իրշատակված զորքն անցավ, այդ լեռները մտան նաև Իբրահիմ խանը, խորասանյան հրաձիգները և մի բանի խաներ ու առաջնորդները: Երբ նրանք հասան լեռների, հանկարծակի կերպով երկու կողմերից դարանակալ այդ հաջողակ հորդան կրակ բացեց: Խորասանյան հրաձիգները, ոչինչ չտեսնելով, իրենք էլ այնուհանդերձ պատրաստվեցին կրակ բացելուն և մարտը սկսվեց...: Այդ մարտի ամենաթեժ պահին Իբրահիմ-դավանը ծանաչեց Իբրահիմ խանին և նրա կողմն ուղղեց իր մահաբեր գնդակը: Աստվածային կամբով և ըստ հավերժական նախահիմնության այդ գնդակը կպավ Իբրահիմ խանի գլխին և վիրավորեց նրան: Մեկ այլ գնդակ տապալեց նրա դրոշակակրին, իսկ այդ ժամանակ Գանձակի խան Օղուրլուն վազեց Իբրահիմ խանի մոտ...: Սա պնդում էր, որ հեռանան, երբ հանկարծ մեկ այլ գնդակ հարվածեց նրա կրծքին և նա սպանվեց: Վերջին պահին, սակայն, նա ձայն տվեց իր եղբայր Զասան-Ալի խանին, որ Իբրահիմ խանին հեռացնեն...: Նույն պահին էլ, սակայն, մեկ այլ գնդակ հարվածեց Զասան-Ալի խանի ուղիղ ձևակերպ ու սա նա սպանվեց: Եվ այսպես, ցանկացած առաջնորդ կամ ցեղի ղեկավար, որը մոտենում էր Իբրահիմ խանին և ասում, որ դա մնալու տեղ չէ, սպանվում էր և չէր հանձնում նպատակին» (Մուհամմեդ Ղազիմ «Պատմություն»):

«Մոտ 20.000 հոգի Թավապարանում, Խանայիկում, Ալիթի-փարայում, Կուրեթիում ու այլ վայրում ապրող ցեղերից մեծ ուցմիայի (Հայթադի խանության խան Ահմեդի – Մ.Յ.) գլխավորությամբ եկան: Երեք օր նրանք ուռելիք և պարեննաթերք էին վերցնում ջարանան ցեղից: Լեզգիական պահակայինները հայտնեցին զվարթական զորքի հանդերձանքի և մարտունակության մասին...: Զարթիների շարքերում երկու հայտնի առաջնորդներ կային, որոնք իրենց բաշությամբ գերազանցում էին Ռուստամ-Ղաստանին, իսկ առաջնածեռնությամբ էլ՝ Հայթադ-Տայիին: Նրանցից մեկը կոչվում էր Իբրահիմ-դիվանա, իսկ մյուսը՝ Խալիլ: Իմանալով լեզգիների հեռանալու մասին՝ սրանք չուսահատվեցին: Ամենից առաջ նրանք իրենց մոտ 2.000 փառապանձ հրաձիգների հրամայեցին հսկողության տակ վերցնել բոլոր պահակակետերը, անցումներն ու ծանապարհները, որոնցով պետք է անցնեի հաղթական զորքը, իսկ իրենք սկսեցին զբաղվել մնացած զորքը հավաքելով...» (Ամանուն Դադասանցի «Պատմություն»):

«Մարտը սկսվեց Ջանկի լեռան դիմաց: Այդ մարտում զվարթները ջարդ կրեցին և դիմեցին փախուստի՝ սպանվածների շարքում ունենալով իրենց բանակի գլխավոր հրամանատար Իբրահիմ խանին, Ուզուլու խանին, Աֆշար խանին, Խալիսան խանին, Բարգուշատ խանին, Խիզախի մուռարավին, Ղազախի վեթիլ Երիմ-օղուն, այլ խաների, սուլթանների և ռազմիկների: Նրանցից շատ ավար մնաց, այդ թվում 1.500 հրացան, երեք հրանոթ և այլ

իրեր: Փախուստի դիմեցին նաև Կախայի, Շեքիի և Շիրվանի պարետները: Այդ ճակատամարտից հետո ջարեցիներն և տալցիները տիրեցին Շաքիի ու Կախի շրջաններին» (Մուհամմեդ մոլլա «Ջարի պատերազմի պատմությունը»):

«Յիջրի 1151 թվականին Իբրահիմ խանը մեծաքանակ զորքով եկավ Ջար և Չաթաթալա, սակայն Ջար լեռան վրա սպանվեց, իսկ նրա զորքը պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի» (Ամանուն Ջարեցի «Պատմություն»):

«Իսկ հետո Երիստոսի 1739 կամ Երոնիկոսի 428 թվականին Ջարը հնազանդեցնելու համար ելավ Իրանի սպասալար և Նադիր շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) եղբայր Իբրահիմը, որին շահը Ադրբազանը հանձնել էր որպես իր տիրույթ: Սա կախերի ու բարթեցիների զորքով կանչեց Թեյմուրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.**), իսկ սա կախերի զորքով ուղարկությամբ գնաց սպասալարի մոտ: Եվ ահա նրանք հարձակվեցին Ջարի վրա, կոտորեցին, ոչնչացրին, ամայացրին և այրեցին, որից հետո մտան նաև Փոքր Ջար ու այնտեղ ևս նույն կերպ վարվեցին՝ այրպես վարվելով մինչև Կովկասյան լեռներ և ավերելով ամրացված աշտարակները: Սպասալարը մտադիր էր երեք օր մնալ այնտեղ, ամայացնելով և ոչնչացնելով, սակայն, տեսնելով ամայացումների չափը ու չտեսնելով թշնամիներից ոչ մեկին, չցանկացավ այլևս մնալ տեղում և զորքին հրամայեց հեռանալ: Բեզբեզները հետ էին համոզում նրան այդ բանից, սակայն նա չսեց և ուղարկեց զորքը, իսկ ինքը թիչ մարդկանցով մնաց տեղում: Յետևելով զորքին՝ մի գեղեցիկ եղեգնապատ հովտում սպասալարն իջավ ձիուց, որպեսզի ծխամուրձ ծխի և սուրճ խմի: Տեսան նրան՝ լեզգի հետախույզները ի դեմս նրան ճանաչեցին սպասալարին, մոտեցան և իրացանի կրակոցով հենց տեղում էլ սպանեցին: Նրա հետ եղողները անմիջապես փախան, իսկ ջարեցիները հեծնեցին ձիերը, հասան նաև գլխավոր զորքին և սկսեցին անողորմ սպանել: Դրանից հետո ղզբաշների փախչող ջոկատները սկսեցին իրար վրա ընկնել և փախան արդեն բոլորը: Լեզգիները հետապնդում և անողորմ ոչնչացնում էին նրանց ընդհուպ մինչև Ալազանի, իսկ հետո էլ ձեռք գցեցին սպասալարի ու զորքի ողջ հարստությունը և հսկայական բանակությամբ ավար: Կախերն և բարթեցիները անվտանգ հեռացան ու հետները տարան Նուրիսի ղզբաշների ձեռք գցած ավարից, իսկ դրանից հետո ջարեցիներն ավելի ուժեղացան և ամրացան, իսկ Կախեթիում նորից սկիզբ առան ասպատակությունները, թալանն ու սպանությունները, որոնց հեղինակը դադարախախտ լեզգիներն էին, թեև նույն կերպ իրենց ամրություններից նրանց պատասխանում էին նաև կախերը» (Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յեթի կյանք»):

«Երիստոսի 1739 կամ Երոնիկոսի 427 թվականին Նադիր-շահի եղբայր և Իրանի սպասալար Իբրահիմը Ադրբազանի և բարթեցիների ու կախերի զորքով հարձակում գործեց Ջարի վրա, ոչնչացրեց իսկական ամայացրեց, բայց հետո լեզգիները սպանեցին նրան ու նրան զորքը լրիվ փախավ, իսկ լեզգիները շատ մարդկանց կոտորեցին» (Կախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Երոնիկոսի 426 թվականին Թավրիզից ելավ Իբրահիմ խանը՝ շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) սպասալարը, կանչեց վրացիներին և խանջան խանին: Չավաբվեցին Կակիում, հարձակվեցին Ջարի վրա և ավերեցին: Յետդարձի ճանապարհին, սակայն, լեզգիները երկու կողմից հարձակվեցին, հաղթանակ ղզբաշներին և վրացիներին, սպանեցին սպասալար Իբրահիմ խանին, Ուղույի խանին և Գանձակի խանին, իսկ այլը էլ փախան: Կախերի տեր Թեյմուրազն (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) և խանջան խանը բարթեցիների հետ վերադարձան Տիդիս» (Սեփևա Չիլեհիճե «Թագավորների պատմությունը»):

«Յիջրի 1151 թվականին, երբ Նադիր-շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) գտնվում էր Յնդկաստանում, խռովություն բարձրացրին Ջարի լեզգիները և Իբրահիմ խանը մեկնեց խաղաղեցնելու նրանց: Ազգբում հաջողությունը նրանց կողմում էր, սակայն մի անգամ լեզգիները, դարան դնելով, շրջապատեցին նրանց: Յաջողորմ փոխհրձագության ժամանակ Իբրահիմ խանը սպանվեց, իսկ պարսիկներն էլ առանց որևէ հաջողության նահանջեցին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶¹⁰⁷ «Շանշեն յիանգստացավ և սկսեց լեզգիների միջոցով ամայացնել Բարթեթին: Մրանք եկան Տաշիրի: Իմանալով այդ մասին՝ Ղազախում կանգնած Սեֆի խանը, որն առաջ խան էր Տիդիսում, վրացիների մատնությամբ Նադիր-շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) կողմից զարկալով հետ կանչվեց: Տա 5.000 հոգով եկավ Ղանիսի, հետո վերցրեց Եփխոսոս սպասապետին և հասավ լեզգիներին, որոնք անցնում էին Տաշիրով: Նա հարձակում գործեց նրանց վրա և այնպես կոտորեց, որ միայն քչերը կարողացան հեռանալ: Այնուհետև նա անցավ Կախեթի և լեզգիներից շատերն էլ կոտորեց և ընդհանրապես, ղզբաշները բազմիցս հաղթեցին նրանց» (Կախուշտի Բագրատունի «Բարթեթի պատմությունը»):

«Երոնիկոսի 427 թվականին լեզգիներն ավերեցին Յայքը և մոտեցան Ղանիսի բերդին» (Պապուա Օրբելիանի «Բարթեթի անցքեր»):

⁶¹⁰⁸ «Արշավանքի պատրաստվելով դեպի Թուրքեստան՝ Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) Գանի խանին արդյալան հեծելագործով ուղարկեց Շիրվան՝ հրամայելով նրան ձմեռը ելնել ջարեցիներին դեմ, դա այն ժամանակ, երբ ճանապարհները բացարձակապես անանցանելի էին: Ճաթ-Ալի խանը, Կոսա Ահմեդյուն և Ադրբազանի սարդար Սեփեր-Ալի խանը 13.000 հոգանոց զորքով, ինչպես նաև Կրաստանի բոլոր հրամանատարները հրաման ստացան մասնակցել այս արշավանքին: Յիջրի 1151 թվականի փետրվարի 23-ին միացյալ զորքը ժամանեց Ալազանի գետի ափ: Լեզգիները ամրացել էին երեք կետերում՝ Ջարում, Կալիխում և Աղզիբիրում: Ղազվական գործողությունները սկսվեցին Ջարի պաշարումով և ահա որոշ դիմադրությունից հետո թշնամին նահանջեց դեպի Կակիսի, որտեղ դրանից հետո մի քանի օր շարունակվեցին արյունահեղ ընդհարումները: Դրանից հետո նրանք նահանջեցին Աղզիբիրի ամրությունը, որը կառուցված էր լեռան գագաթին՝ թավ անտառի խորքում և դեպի ուր միայն մեկ արահետ էր տանում: Աղզիալացիները որպես որսորդներ առաջ անցան և համառ մարտը առավոտվանից ձգվեց մինչև ուշ երեկո: Երկու կողմում էլ միմյանևս կորուստներ կրեցին, սակայն ի վերջո արշավացիները գնդակների 7 բարերի կարկտի տակ, որը գլխիս էր իրենց վրա, կորցնելով միայն 100 հոգ, ի վերջո մնացեցին ու տիրեցին այդ ամրությանը: Լեզգիները, կորված հյուսիսային կողմից և փրկության այլևս որևէ հույս չունենալով, ժայռերից սկսեցին անդունդը նետվել, իսկ նրանք էլ, որոնք նման վճռականություն չունեցան, ընկան հաղթողների դաշույների հարվածներից: Մնացածները իրենց ընտանիքներով պատասպարվեցին լեռներում, սակայն պարսիկները հետապնդեցին նրանց ընդհուպ մինչև Սամուր գետի վրա գտնվող Կետուլի և մասամբ կոտորեցին, իսկ մասամբ էլ գերեվարեցին: Ողջ երկրամասը ամայացվեց, ընդ որում այն աստիճան, որ կանաչից մի Նշան չմնաց: Իրենք՝ պարսիկները, վերադառնալով լեռներից, ձմեռային բքից կորցրին 200 հոգի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶¹⁰⁹ «Այն բանից, հետո, երբ Յիջրի 1154 թվականին Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) ավարտեց Բուխարայի և Խորեզմի նվաճումը, նա շարժվեց Ղազստանի վրա...: Նույն տարվա իուլիսի երկուսին էլ շահը Պարտավի, Կաբալայի ու Շահիդադի միջով ժամանեց Ղազիկումուխ: Լեզգիներն ցեղերը, որոնք բնակվում էին նրա առաջացման ճանապարհի վրա, զորքին պարենամթերք հասցրին: Ղազիկումուխում շահի մոտ եկան շամխալը, ուզմիան (**Ղաթաղի խանության խան Ահմեդ – Մ.Ֆ.**) և Սուրխայ խանը (**Լեզգիական խանության խան Սուրխալ իբն Գիդեթեկ – Մ.Ֆ.**)՝ Ղազստանի բազմաթիվ հարգարժան անձանց ուղեկցությամբ: Մրանց նվիրելով թանկագին հագուստներ և լծասարքով ձիեր՝ շահը օգոստոսի սկզբին արշավանքի ելավ դեպի Ավարիա: Անդալանյան շրջանում տեղի ունեցած խոշոր ռազմական գործողություններից հետո Չոխ գյուղի մոտակայքում նա պարտություն կրեց և ստիպված եղավ առանց որևէ հաջողության նահանջել: Կրա հասնող աշևան պատճառով Նադիրը, հետք վերցնելով Սուրխայ-խանին իր ընտանիքի հետ, ուղղվեց դեպի Դերբենդ և հանձնարարեց ուզմիային զորքի մի մասով Ղազիկումուխից մեկնել Ղարա-Ղաթաղ, որպեսզի վերցնի այնտեղ պատանդության համար նախատեսված ընտանիքները ու հասցնի Դերբենդ: Չիրագի մոտ Նադիր-շահը լուր ստացավ, որ Ղարա-Ղաթաղցիները ուզմիայի իսկ դրոշմով Գափթայ կիրճում, որը Բաշլայի երկու մղոն հեռավորության վրա է, հարձակում են գործել Ղարա-Ղաթաղ ուղղվող պարսիկների վրա, ջարդել են և թալանել: Դրա արդյունքում Նադիրը, պատրաստվելով լեռնականների դեմ երկարատև արշավանքի, հրամայեց Տիդիսից, Թավրիզի և Աղզիբիրի միջև տարածվող բոլոր մարզերում պարենամթերքի հավաք իրականացնել: Իններորդ օրը, հաշված իր ժամանումից, Նադիր շահը շարժվեց Ղարա-Ղաթաղի դեմ: Դերբենդից սկսած և մինչև շամխայի տիրույթներ երկու կամ երեք փարսախ իրարից հեռավորության վրա նա ամրություններ կառուցեց, որպեսզի այդ միջոցով լեզգիներին հետ պահի հարթավայրի ուղղությամբ հարձակումներ կատարելուց: Նոյեմբերի 4-ին Դերբենդից երեք փարսախ հեռավորության վրա Նադիրը կանգ առավ ձմեռելու և, կացարաններ կառուցելով զորքի համար, այնտեղ բերեց նաև հարենը: Այդ վայրը մինչև հիմա էլ կոչվում է Իրան-խարաբ, բանի որ այստեղ պարսիկները շատ տանջանքներ տեսան: Լեզգիները և հատկապես Ղարա-Ղաթաղցիները անվերջ անհանգստացնում էին պարսկական ճամբարը, կտրում հաղորդակցության ուղիները և պարենավորումը, իսկ երբեմն էլ թալան էին իրականացնում նույնիսկ ճամբարում: Յաջորդ տարվա մայիսի 17-ին շահը ելավ ճամբարից և շարժվեց սկզբում ընդդեմ թավասարցիների, իսկ հետո էլ՝ դարթաղական և դադստանյան մադալների: Ամեն ինչ թալանել և իրի ու սրի մատնվեց: Այդ արշավանքի ընթացքում շամխայն ու Սուրխայ խանը գտնվում էին նրա հետ, սակայն ուզմիան, փակվել էր Ղալաթ-Կուրեշ ամրոցում, որը կառուցված էր անտառապատ լեռան գագաթին և դեպի ուր միայն մի արահետ էր տանում: Նադիրը շարժվեց վերջինիս վրա: Ուզմիան երեք օր համառորեն պաշտպանվեց, սակայն ի վերջո ստիպված եղավ փախչել Ավարիա: Դրանից հետո բնակչությունը հնազանդությամբ եկավ Նադիրի ոտքը, որը հրամայեց հողինի հավասարեցնել Ղալաթ-Կուրեշը՝ այդ բարձր և անառիկ ամրոցը: Նադիր շահը Սեփեր Ալի խան Կիրիսալուն Նշանակեց Դերբենդի կառավարիչ և Յիջրի 1155 թվականի հունվարի 25-ին մեկնեց Մուղան, որտեղ հասավ վատ եղանակի ու անանակների պակասի պատճառով կրած որոշ ղեկավարություններից հետո իրականացված 40 անցումներից հետո: Յեդար-Աֆշարին խան կոչումով Նշանակելով Շիրվանի կառավարիչ՝ Նադիրն այնուհետև մեկնեց թուրքական սահման» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

«Նադիր-շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) մեկ տարվա ընթացքում մարտնչեց լեզգիների դեմ, ճնշեց նրանց և սարսափելի փնտրելի մեջ դրեց, այնպես որ սրանք ստիպված էին վաճառել իրենց երեխաներին և խոզի միս ուտել: Նադիր-շահի ռազմիկների մեջ էլ, սակայն, ուժեղ սով եղավ, քանզի 4 կոտ հացը վաճառվում էր երեք թումանով: Դենց այս պատճառով շահը նահանջեց և վերադարձավ Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Այնուհետև Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) Զորհատոյի 1741 կամ Զորնիկոնի 429 թվականին եկավ Ադրբեյդի: Նա այնտեղ կանչեց Թեյմուրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.**) և, երբ սա եկավ, նրան գործ տվեց ու ուղարկեց Ջար: Նրանք կրկին հարձակվեցին Ջարի վրա, կոտորեցին գրեթե բոլորին, շատ գերիներ վերցրին, որոնցից ջարեցի կանանց Նադիրն իր ռազմիկների համար որպես անառակներ օգտագործեց: Թեյմուրազը վերադարձավ Կախեթի և ժամանեց Թեյվալի» (Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»): «Զորհատոյի 1741 կամ Զորնիկոնի 429 թվականին Նադիր-շահը Զոնկաստանից եկավ Ադրբեյդի, որտեղ նրան դիմախորեց Թեյմուրազը, որին գործով ուղարկեց և նրանք հարձակվեցին Ջարի վրա, ամայացրին, ավերեցին և ոչնչացրին: Նադիր-շահը մոտեցավ լեզգիներին Դաղստանում: Թեյմուրազը կախեթի, քարթլեցիների և կաթողիկոս Դոմենցիոսի հետ միասին ժամանեցին Դերբենդ: Զորհատոյի 1742 կամ Զորնիկոնի 430 թվականին Նադիր-շահը մեկ տարվա ընթացքում պաշարեց Դաղստանը, իսկ հետո հեռացավ Պարսկաստան» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶¹¹⁰ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրացնեի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Դ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն լիարժեք աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶¹¹¹ «Երբ Քարթլիի թշնամիները իմացան այդ ամենի մասին, սկսեցին ամայացնել Սաքարատիանոն: Եվ ահա օվսական ու չերեզական գործը, որը օգնության եկավ Ամիրխանյանին, հարձակվեց Սաքարատիանոյի վրա: Նրանք Բրիտիվիսի և Կոմիսի շուրջն անայացնին ամեն ինչ ու ամեն ինչ թալանեցին... իսկ լեզգիները հարձակվեցին Սանահինի վրա, այդ երկիրն ամբողջապես վնասեցին և տարան անթիվ գերիներ» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹¹² «Սարդար Քախտարոն Բվեչիի բերդում էր և Լոռվա խանն էլ էր այնտեղ: Դենց որ այս իմացան, իսկույն ելան, դեմ գնացին, կոտորեցին լեզգիներին և, ինչ որ սրանք տանում էին, ձգել տվին» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹¹³ «Լեզգիների մեծ զորք եկավ և Լոռվա երկրին կրկին վնասեց: Սրանց հետամուտ եղավ Հաջի-խանը..., և լեզգիները փախան Ջավախք» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹¹⁴ «Այդ պահին սեռաթյարն եկել էր Կարսի երկիրը: Այնտեղից նա քնեց փաշային...: Դրանից հետո ուռումները հարձակվեցին Ախասի երկրի վրա, շատ գերիներ, տավար և ոչխար տարան ու պատեցին Հայքի շուրջը: Ղզբաշների սակավաթիվ գործը դուրս գնաց, սակայն Հայքի և Սաքարատիանոյի գործը հանդիպեց թշնամուն Սարդիջի կամրջի վրա, նրանց հետ ու առաջ գցեցին, հետո մեջք խրվեցին և աստծո պատիժը հասցրին: Նրանք նրանց թողնել տվին տավար-ոչխար, կոտորեցին ուռումներին և հաղթող վերադարձան, իսկ ուռումները պարտված հասան Կարս» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹¹⁵ «Դրանից կարճ ժամանակ անց Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) վերադարձավ թուրքական սահմանից և ձմեռելու կանգնեց Պարտավում, որը հարմար էր նման բանի համար: Այստեղ գործի համար նախապես մի բանի հազար կացարաններ էին կառուցվել և, չնայած ձմեռային ցրտին, դեկտեմբերի 11-ին նա թեթևորեն շարժվեց դեպի Դաղստան: Ամսի 24-ին նա գործը չորս մասի բաժանեց և, նետելով դրանք տարբեր կողմեր, թալանեց հաճախանահարձակման անպատրաստ բոլոր բնակիչներին ու ամայացրեց ամեն ինչ: Դաղստանի որոշ տիրակալներ հնազանդություն հայտնելով եկան նրա մոտ և նվերներ ստացան: Թավապարանով վերադառնալով Դերբենդ՝ Նադիրը հուլիսի 5-ին ժամանեց Պարտավ և նույն ամսին էլ պարենամթերքի պակասի պատճառով ճամբարը տեղափոխեց Կուրի ձախ ափ՝ Արեշի մոտ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶¹¹⁶ «Գարունը բացվելուն պես Հիջրի 1157 թվականին Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) մեկնեց Շաքիի լեռներ և երկար ժամանակ պաշարեց Գեյլասեն-Գերասենը, որտեղ Հաջի-Չելեքի իբն Ղուրբանի (**Շաքիի խանության ապագա խան Հաջի-Չելեքի իբն Ղուրբանի – Մ.Ֆ.**) գլխավորությամբ փակվել էին մի բանի շաքեցիներ: Սա նա էր, որ դրանից քիչ ժամանակ առաջ սպանել էր Շաքիի մելիքին: Նադիրը առանց որևէ հաջողության պաշարեց վերջինիս և հունիսի սկզբին Ղարաբաղով մեկնեց Գյուլջա Ելագա լեռներ, որտեղից էլ կրկին շարժվեց Թուրքիայի դեմ, թեև այստեղ որոշ գործողություններից հետո ի վերջո հաշտություն կնքեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4):

⁶¹¹⁷ «Զորնիկոնի 432 թվականին խանի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) որդիներից մեկը դարձյալ երևաց ուռումների երկրում: Խոնդկարը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մահմուդ I-ը – Մ.Ֆ.**) գործ և միջոցներ տվեց սարաքարին ու եկան Կարսի երկիրը...: Խան շահանշահը գտնվում էր Կարսի բերդում, ուր տեղի ուներ սաստիկ պատերազմ: Ղզբաշները կոտորում էին ուռումներին, ինչպես կատուների...: Ջուրն այնպես կտրեցին, որ բերդում գտնվողները մի շալակ ջուրը մի դրամով էին կարողանում ծաղել: Ուռումները նեղն էին ընկել: Պարսից արքան ապսպրել էր Տիֆլիսի 400 հոգի աշխատավորների, որոնց առաջնորդում էր Տիֆլիսի մելիք Աղան: Եվ ահա նրանք հասան Կարս, մի ամիս աշխատեցին և հետ վերադարձրին: 1.000 լեզգի ռոճիկով Կարսի բերդում ուռումների մոտ էին գտնվում և, քանի որ ջուր այլևս չգտան, իրանդոն էլ լռեցրին: Որքան էլ գոռ էին անում, լեզգիները չդիմացան, փախան և հետ եկան: Արքան, հենց որ լսեց այս, գործ ուղարկեց նրանց հետևից, բայց ոչ մի տեղ նրանք լեզգիներին չհասան: Ղզբաշները վերադարձան, ավերեցին Ախալցխի երկիրը և գրոհեցին Կարսը» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

«Նադիր-շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) Կարսի բերդին մոտեցավ» (Օման Խերիսուլիժե «Հերակլի II-ի պատմությունը»):

⁶¹¹⁸ «Հայրը 1194 թվականին շահ Թահմազը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) բազում գործով կրկին եկավ Ղարսի վրա, 7 օր պատերազմեց քաղաքի ամրությունների դեմ և զգաց տաջկաց գործերի պատրաստությունը: Դրա համար էլ նա երևանից բազում բեռ բամբակ բերեց, որով, ինչպես նաև այլ աշխատությամբ, իր գործի բազմությամբ դարձրեց Ղարսի գետը և նրա ընթացքն ուղղեց դեպի դաշտը, որպեսզի բնակիչները հուսահատվեն և անձնատուր լինեն: Սրանք, սակայն, նախապես միջոցներ էին ձեռնարկել, մի լիճ էին փորել և հենց այդ կողմ էլ ուղղվեց գետի ընթացքը: Այսպես փրկվեցին մարդիկ և անասունները: Այդ ժամանակ շահ Թահմազը, որը և Նադիր շահն էր, ամեն միջոց ու ջանք ներդնելով ավելի բան երկու ամիս մնաց քաղաքի մոտ, սակայն հաջողության չհասավ, իսկ հետո, կասկածելով, թե, օգտվելով իր երկար աշխատությունից, զուցե դրանից հետո օսմանցիների մի որևէ գործ գա իր դեմ, ասպատակեց բոլոր տեղերը, իրի մասնեց բազում շինություններ և արտեր, վնասեց երկրին ու բազում գործերով դարձավ Պարսկաստան» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Զորնիկոնի 432 թվականին լեզգիների զորքն եկավ և հարձակվեց Հայքի վրա: Մելիքից կալվածքը խլեցին...: Թեյմուրազ թագավորը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) կարգի բերեց Քարթլիի և Ղազախ-Բորչալուի դրությունը: Պարսից գործը, որին առաջնորդում էր Ֆրիդոն-բեկը, Տիֆլիսից անցավ Լոռի և Երևան երկրում միացավ արքային (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.**): Այի խանը ևս գնաց Շամշուղե՝ Ֆաթալի խանի մոտ: Թեյմուրազ թագավորը ուղևորվեց Ղազախ: Ֆաթալի խանն այնտեղ էր կանգնել, լեզգիներն էլ իջել և մոտեցել էին Կուրին, սակայն խաները հավաքվեցին և հետամուտ եղան լեզգիներին: Ֆաթալի խանը կրկին վերադարձավ Ղազախ, իսկ Թեյմուրազ թագավորը ժամանեց Տիֆլիս քաղաք» (Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹¹⁹ «Զորհատոյի 1744 կամ Զորնիկոնի 432 թվականին սուլթանը (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մահմուդ I-ը – Մ.Ֆ.**) լեզգիներին մեծ գանձեր ուղարկեց և ահա 15.000 հոգանոց զորքով եկավ Ախալցխայի փաշա Յուսուֆը, որպեսզի այդ գանձերն անցկացնի լեզգիներին: Նրան միացավ Գիվի Ամիրխանյանը: Լսելով այդ մասին՝ Տիֆլիսի խան հովաքեց ղզբաշներին՝ կանչելով նաև քարթլեցիների ու Թեյմուրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.**): Եվ այսպես իրար գլուխ գալով՝ նրանք եկան Գորի, սակայն օսմանները մոտեցան Տերոցմիկոնային: Նրանց հանդիպեց խանը քարթլեցիների ու Թեյմուրազի հետ մասին, նրանք օսմանների կողմից պարտվեցին և մտան Գորի, իսկ օսմանները շրջապատեցին այդ գանձերը ու դրանք ուղարկեցին լեզգիների երկիր» (Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»): «Զորհատոյի 1744 կամ Զորնիկոնի 432 թվականին օսմանները եկան Քարթլին, որտեղ սրանց միացավ Գիվի Ամիրխանյանը: Նրանք եկան Թեյմուրազի վրա, որ ղզբաշներին ու քարթլեցիներին հետ միասին կանգնած էր Քորդուն» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶¹²⁰ «Այս մասին խանն և Թեյմուրազը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**) տեղյակ պահեցին Էրեկլեին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դեմակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), որը հավաքվեց Կախեթին ու աֆղաններին և փակեց Արագլի գետի մոտակայքի թավուտ ժամանած օսմանների ճանապարհը: Նրանք սկսեցին կրակել հրացաններից, հաղթեցին օսմաններին և շատերին կոտորեցին, սակայն օսմանները

վերցրին գանձն ու փախան Գորի: Տեսնելով այդ՝ Յուսուֆ փաշան ելավ և փախստականի պես հեռացավ, իսկ խանն ու Թեյմուրազը ելան Գորիից ու մեծ ավար ձեռք գցեցին» (Վախուշտի Բագրատունիի «Զարթօնի պատմությունը»): «Այնուհետև Զրիստոսի 1744 կամ Զրոնիկոսի 432 թվականին սուլթանը (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սահմուդ I-ը – Մ.Ֆ.) լեզգիներին մեծ գանձեր ուղարկեց, բանի որ այդ ժամանակ Նադիր-շահը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) ճակատում էր նրա դեմ Մոսուլի մոտակայքում: Եվ ահա Յուսուֆ փաշան մեծ զորք հավաքեց, ելավ ու եկավ Զարթօն, իսկ երբ ժամանեց Թեղոցմիսը, ապա եղավ այն, ինչի մասին գրվեց Զարթօնի վերաբերյալ մատու: Արդյունքում Յուսուֆ փաշան հաղթված եկավ Աճոլուր և այնտեղ էլ մահացավ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»): «Զրիստոսի 1744 կամ Զրոնիկոսի 432 թվականին Արագվիում Էրեկլեն հաղթեց օսմաններին, որոնք ևս փախան, ելան ամրությունից և ձեռք գցեցին օսմանների գոյքը» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«Նադիր-շահը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) ..., շնորհակալություն հայտնեց Թեյմուրազ արքային (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) այդ ջանքերի համար և նրան հանձնեց Արագվիի շրջանը, որպես պարգև այն ջանքերի համար, որը արքան ներդրել էր Ղարաչաղում՝ ոչնչացնելով թուրքական զորքը, որը շտապում էր Շիրվան Սուրխավին (Լեզգիական խանության խան Սուրխավ իբն Գիրեթ-բեկին – Մ.Ֆ.) օգնության, երբ այս տիրակալը դիմադրում էր թուրքերին՝ հույս ունենալով օժանդակել թուրքերին: Թեյմուրազը շատ էր ջանում, ընդ որում ունենալով պարսկական զորքերի քցակությունը, սակայն թուրքերը դժուար վտարված էին իբերական որոշ պրովինցիաներից և ահա, գտնվելով Ռուխետում, ոչ քիչ բանակի գանձեր ուղարկեցին Ղադստան, որպեսզի հավաքեն զինված լեզգիներին: Եվ ահա, որպեսզի ոչնչացնեն այս մտադրությունները, Թեյմուրազը հրամայեց իր որդի Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակլի II-ին – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ Պարսկաստանից վերադառնում էր Կախեթի, որպեսզի սա գործի դնի բոլոր միջոցները և փակի թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Կովկասյան լեռներ: Էրեկլեն, հավաքելով զորքը, հարձակվեց թուրքերի վրա, որոնք շտապում էին Ղադստան, և ահա Էրեկլեն մարտի մեջ մտավ նրանց դեմ Արագվի գետի մոտակայքում, հաղթեց թշնամիներին, ձեռք գցեց նրանց գանձերը, որոնք նրանք տանում էին լեզգիներին իրենց կողմը հակելու և պարսիկների ու իբերների դեմ հանելու համար: Եվ ահա Նադիր շահը, ուրախացած թուրքերի նկատմամբ ձեռք բերած այս հաղթանակի մասին լուրով, Ալի խանի ձեռքից վերցրեց Զարթօնի թագավորությունը և այն հանձնեց Կախեթի արքա Թեյմուրազին, իսկ նրա որդի Էրեկլեն՝ իմ պապին, որեց Կախեթի արքա, ինչը եղավ 1744 թվականից» (Ղալիթ Բագրատունիի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶¹²¹ «Վրաց արքայախումբն ավերեց Չլդրը և Ախալցխից ներքև ընկած տարածքները...: Ղալաշների արքայախումբը Կարսից գնաց և ավերեց Արգոումից այս կողմը, երբ գալիս էին անթիվ տավար-ոչխարներով» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»): «1744 թվականին Նադիր-շահը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.)... Կարսից վերադարձավ: Թեյմուրազ թագավորը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.), տեղեկանալով այդ մասին, դիմադրեց նրան Աճոլում, որն է Ղալդուլի, որտեղից եկավ Բորչալու՝ Ղեբեդի ափը...: Նադիր շահը վերադարձավ Ղազարիով և Գանձակով» (Օմանի հերիսուլիժե «Չերակլի II-ի պատմությունը»): «Հայոց 1194 թվականի գարնանը Նադիր շահը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.) Սարսանգի կողմից եկավ և 300.000 իռզանոց զորքով առաջացավ» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»):

⁶¹²² «Սարաքարը մեծաքանակ զորքով եկավ Արիսայի վրա և կանգ առավ Ալագյազ լեռան ստորոտում: Խանն էլ եկավ և կանգ առավ, ուղղակի՝ Մուրադ-թափայի վրա» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»):

⁶¹²³ «Հայոց 1197 թվականին օսմանյան Ղարա Վեզիր կոչվող մեծ սպարապետը մեծաքանակ զորքով եկավ Երևանի վրա՝ հիշյալ շահ Թահմազի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) դեմ: Այնտեղ մեծ պատերազմ եղավ և շատերն ընկան այդ պատերազմում, բայց ավելի շատ՝ պարսիկների կողմից: Երկու օրից կրկին պատերազմեցին և այս անգամ պարսկական կողմը վերջնականապես պարտվեց, իսկ Թահմազ շահը սպանվեց: Օսմանցիները մեծ հաղթությամբ տիրեցին Երևանին, ընդ որում նրանք, թեև մասամբ խնամում էին Հայոց ազգին, բայց այնուհանդերձ պատերազմի ժամանակ գերեցին բազում հայերի տղաներ, հարսներ և օրիորդներ, որոնց անցկացրեցին իրենց կողմը: Դրանից հետո աննկարագրելի սուգ պատեց սրանց ծնողներին և փեսաներին, լաց ու կոծ եղավ, բացի այլ մեծ վնասից» (Իսահակ Սահարայան «Պատմություն»):

«Հայոց 1194 թվականի մայիսի 1-ին տաջիկների սպարապետ Էթեղնե բոլեշը 1.200 զորքով անցավ Սեբաստիայով, 8 օր մնաց, հետո անցավ և գնաց Պարսկաստան՝ Թահմազի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) վրա, որտեղ, սակայն, մեղավ: Եվ ահա Թահմազը տիրեց նրա, ինչպես նաև նրա փախստական զորքի ամենայն կահկառային» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11):

«Ղալաշները վերադարձան, ավերեցին Ախալցխի երկիրը և գրոհեցին Կարսը» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»):

«Նադիր-շահը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) Կարսի բերդին մոտեցավ» (Օմանի հերիսուլիժե «Չերակլի II-ի պատմությունը»):

⁶¹²⁴ «Փախստական զորքը, ցրվելով տարբեր տեղեր, բազում վնաս պատճառեց մեր ազգին՝ անապատ դարձնելով Սեբաստիայից մինչև Մարզվան, ընդ որում Մարզվանը նրանք այրեցին: Թող այրվեն նրանք գեհեհի անջը հրով» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11):

⁶¹²⁵ «Ժամանեց Կախեթի տերը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.), հետևից ընկան և լեզգիների ճանապարհը կտրեցին Զավախեթում: Ուռումները և լեզգիները մեծ զորք հարձակվեց Լոռիի վրա, շատ մարդիկ գերեցին, իսկ բշած տավար-ոչխարի ու անասունների էլ թվին և հաշիվ չկար: Լոռվա սուլթանը հետամուտ եղավ և հետագայից նրանց Տաշիրում, շատերին կոտորեց, սուլթանի կենդանի բռնեց և, ինչ որ տանում էին, հրամայեց թողնել: Ներքևից դուրս ելավ լեզգիների զորքը, որի պարագլուխը Մաշադ խանն էր՝ ծագումով լեզգի: Շրջեցին Ղազարը և գնացին սարաքարի մոտ...: Լեզգիների զորքը մտավ Հայք ու Սաբարատիոն...: Թագավորը մեկնեց Սազարան և հանդիպեց լեզգիներին, որոնք Հայքից էին գալիս: Նա բնաջինջ արեց լեզգիներին և, ինչ-որ տանում էին, հրամայեց թողնել» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»):

«Օգրեկի և Բոլոճի զորքը, որ կանգնած էր Լոռում, գնաց և ավերեց Չլդրի երկիրը: Անթիվ տավար, ոչխար և գերի բերին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»):

⁶¹²⁶ «Հայոց 1193 թվականին Աստվածածնի պահոցի ժամանակ Թահմազը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) եկավ Վանի վրա: Մեծ վախ եղավ, սակայն աստված նրան հետ դարձրեց» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1193 թվականին Աստվածածնի պահոցի ժամանակ Թահմազը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) եկավ Վանի վրա: Մեծ վախ եղավ, սակայն աստված նրան հետ դարձրեց» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶¹²⁷ «Զրիստոսի 1745 կամ Զրոնիկոսի 433 թվականին Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) ղզբաշների և բարթեցիների զորքով Գիվի Ամիլախորային պաշարեց Սուրամյան ամրոցում: Հանցեցին նրան և ուղարկեցին շահի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) մոտ» (Վախուշտի Բագրատունիի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

«1745 թվականին խանը (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) Թեյմուրազ թագավորին (նկատի են ունեցվում Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Ֆ.) շնորհեց Զարթօնի թագավորությունը, իսկ Էրեկլե թագավորին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակլի II-ին – Մ.Ֆ.) էլ տվեց Կախեթի թագավորությունը...: Նույն ձմռանը Թեյմուրազ թագավորը մեծ զորքով եկավ Գիվի Ամիլախորայի դեմ: Նրա հետ էին 9.000 ղզբաշ և աֆղան, ինչպես նաև Վրաստանի զորքը՝ չհաշված Ղազար-Բորչալուի» (Իսեթ Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»):

⁶¹²⁸ «Թշնամու ուժը կտրելու և երկիրը ավերելու համար մինչ այդ իրանական երկրից մեր կողմն անցած աշիրաթները ձմեռվա ընթացքում Վանի ու Կարսի կողմերում չեղձների միջոցով հարձակվում էին իրենց երկրի՝ Իրանի, վրա և մեծ քանակությամբ ավարներով վերադառնում էին» (Սուլեյման Իզգի «Պատմություն»):

⁶¹²⁹ «Ուռումների և լեզգիների զորքը գիշերով անցավ Հայքով ու այն անվաս թողեց...: Ուռումների և լեզգիների զորքը դարձյալ եկավ և ավերեց Փամբակը...: Ուռումների և լեզգիների զորքը Ախալքալաքում էր կանգնած ու արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Զարթօնի երկիր: Այստեղից և Զարթօնից արշավելով՝ նրանք ավերում էին Ախալցխի երկիրը: Երկու կողմից էլ գրոհ և պատերազմ էր լինում, ավերվում էր ողջ երկիրը: Բերդերից և ամրոցներից դուրս ժողովուրդը ոչ մի տեղ չէր մնում՝ ոչ Կարսի և ոչ էլ Ախալցխի երկրների մարդիկ» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթօնի անցերը»):

⁶¹³⁰ «Հաջորդ տարի մայիսի 18-ի եղիական կիրակի օրը բաղաբ եկավ Հեթիմօղլի Ալի բոլեշը, որը տիրում էր սպարապետության պաշտոնին, ընդ որում նա իր ձեռքում 200.000 իռզանոց զորք և 38 մեծ նախարարներ էր կուտակել: 10.000 իռզու կազմով և իրենց զորագլուխ եկան նաև ղաբուսուզ կոչված պիճո լանդները, որոնց ղեկավարների անուններն էին Գնջայի Գեյն Օսման, Զեմալմազ, Աֆշարօղլին և այլն: Սրանք բանակեցին բաղաբի եզրին և սպարապետը սկսեց իրենց ղաբուս կարիքները, սակայն պիճո լանդները ընկան գյուղերը և բազում վնաս գործեցին: Նրանք մի գիշեր գնացին Բազնիկ և այստեղ հատկապես ոճրագործություններ արեցին, բանգի տիրեցին կանանց և ապականեցին աղջիկներին, որից հետո եկան բաղաբ ու սկսեցին պատմել այդ մասին: Հարկ է լքել, որ գյուղացիներն իրենք էլ փախել և բաղաբ էին եկել, ընդ որում սուրբ վանքը

տիրոջ շնորհիվ ու սուրբ Նշանի գորությանը անխախտ և անվաս մնաց տեղում՝ բացելով իր դռները ու կերակրելով գյուղացիներին» (Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11):

⁶¹³¹ «Ուռումների և լեզգիների գործը գիշերով անցավ Յայթով ու այն անվաս թողեց...: Ուռումների և լեզգիների գործը դարձյալ եկավ ու ավերեց Փարթակը» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹³² «Սուլխան Օրբելիանու փոքրիկ ջոկատը հարվածեց Արդահանի երկրին և շատ գերիներ ու տավար-ոչխար բերեց: Չնայ Սուլխան Օրբելիանին Սաբարատիանյոյ գործով և հասավ Կարսի երկիրը: Քարթլիի գործից օսմանյան երկրում այնքան վախեցան, որ ողջ երկրի մարդիկ բերդերն ու ամրոցներն էին անցել...: Բորչալուի գործը զնաց, ավերեց Կարսի բերդի այս կողմի երկիրն և բազմաթիվ գերիներ ու տավար-ոչխար բերեց» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹³³ «Կարսի բերդի մոտ մի ամուր բերդ կար և այն հնուց տաշած քարով էր շինված այնպես, որ այդ բերդի գեղեցկությունն ամեն մի ականատեսին գրավում էր: Այն շարիշատի բերդ էր կոչվում: Հենց որ վրացիները հասան, զորքն ամբողջապես շրջապատեց բերդը և սաստիկ պատերազմ սկսվեց: Գարաշվիլու ճորտ թամադաշվիլին հասնելուն պես սանդուղք դրեց և մեն-մենակ ներս մտավ բերդը: Հենց որ իջավ այնտեղ, երեքին սպանեց և մի քանիսին էլ վիրավորեց: Նա բերդի միջում գտնվող զորականներից խեղճ գեներ և շարտեց դրսի գործի կողմ, բայց հետո, երբ որ մարտում հոգնեց, պանվեց: Այս Սաբարատիանյոյ գործը մոտեցավ: Բոլոր զորականները սանդուղքներ դրին և ներս խուժեցին բերդ: Նրանք գրավեցին բերդը, կոտորած սարքեցին և անթիվ տավար-ոչխար գցեցին իրենց ձեռքը: Դրանից հետո հաղթական գործը Սուլխան Օրբելիանու առաջնորդությամբ անվաս Քարթլիի երկիրը վերադարձավ» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹³⁴ «Եվ ահա սրանից մի քանի ամիս անց կոտորեցին Սեբաստիայի մոտ գտնվող բոլոր լճաղներին, որից հետո ցրվեցին իրենց տեղերը: Թվում էր, թե ողջ զորքն ու սպարապետը եկել էին լճաղների վրեժը տալու և ահա նրանք իրոք ջնջեցին այդ մեծապես զագիր արարածներին ու չար գազաններին» (Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11):

⁶¹³⁵ «Քրիստոսի 1746 թվականին Կախեթիի արքան (Կախեթիի թագավորության ապագա արքա Դերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) իր գործով եկավ և ժամանեց Ամանուրի: Երկու իշխանությունների օվսերը ուժեղ չարագործություններ էին անում և ոչ պարիակներն էին կատարում, ոչ էլ աստիճանավորներին էին ընդունում: Ցանկանալով պատժել նրանց՝ երեկեց արքան Լամակ գրեց հորը (Կախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) և հրավիրեց նրան: Թեյմուրազ արքան Քարթլիի գործով ժամանեց Վանետի և երկու կողմերից փակեցին ճանապարհները, որպեսզի թշնամին ոչ մի կողմից օգնություն չստանա: Կախեթիի արքան եկավ Ամանուրի և զնաց Օվսեթ, իսկ Արագվիի երիտասարդ գործը գլխավորում էր տուշինյան մուռարավ Ջիմեթը, որին ուղարկեցին առաջապահում: Արքան դրեց աջ և ձախ թևեր, իսկ ինքը զնաց վերջում: Օվսեթը դիմավորեցին, ուժեղ մարտ բռնկվեց և, ինչպես հարկ էր իր խիզախությանը, այնպես էլ մարտնչում էր Ջիմեթը՝ ստիպելով Նույն կերպ մարտնչել նաև իր զորքին: Արքան եկավ և սրամարտ սկսվեց: Այդ ժամանակ օվսեթը փախան, նրանց հետապնդեցին, փակեցին աշտարակներում և շրջապատեցին: Երեկեց ուժեղացրեց գործը և, պարզևներ խոստանալով, հրամայեց հարձակվել: Հենց որ հարձակվեցին աշտարակների վրա, անմիջապես էլ դրանք ավերեցին: Գրավեցին 40 աշտարակներ և արյեցին, գրավեցին նաև Տուրսան և ավերեցին: Ինչպես տասնհինգամյա Կախեթիի Գորգասալ (Իբերիայի թագավորության արքա Կախեթի – Մ.Ֆ.) էր մարտնչում Օվսեթում և հաղթում ոյուցագուներին, այնպես էլ քաջաբար գործում էր նաև Երեկեց, չնայած իր երիտասարդությանը...: Եվ այսպես նրանք հաղթականորեն ժամանեցին Ամանուրի...: Հենց որ քանկյան օվսերն իմացան այս մասին և այն մասին, թե ինչ է եկել արագվան օվսերի գլխին, անմիջապես էլ եկան Վանետի ու խնդրաբեղ դիմեցին Թեյմուրազ արքային՝ ներողություն հայցելով իրենց հանցանքների մասին և վճարելով հարկերը» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹³⁶ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 244:

⁶¹³⁷ Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը (գիրք 3, գլուխ 56):

⁶¹³⁸ «Ռեքեբ ամսի սկզբին Երզրումի վայի, վեգիր Իբրահիմ փաշայից Ստամբուլում ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Գանձակի, Տիգրիսի և Երևանի կողմերում Աբենի ռայանների ժողովրդի միջև Իրանին հատուկ թշնամություններ, անկարգություններ և կոռիվներ են ծագել, որոնք զնալով ավելանում ու ընդարձակվում են: Այսպես, Երևանի ժողովուրդը Նադիր շահի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) կողմից իրեն տրված զանազան առաջարկների հավանություն չէր տվել և մերժել էր: Դուրս գալով հնազանդության սահմանից՝ այն ապստամբություն էր բարձրացրել, իրենից սերբերդե էր նշանակել և, ամրացնելով Երևանի բերդը, կռվի էր պատրաստվել: Երբ Նադիր շահը իմացավ այդ ամենը, որոշեց Երևանը Նորից գրավել և բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդին: Եվ ահա նա, մեծ քանակությամբ զինվոր տալով հայտնի Եփր Ալան խանին (Թավրիզի խանության խան Ալի Արսլանին (1744-1749) – Մ.Ֆ.), նրան ուղարկում է իր այդ նպատակն իրականացնելու: Հիշյալ խանը Երևանը պաշարում է, սակայն քաջարի ժողովուրդը, Երևանի համար կյանքը գոհելու պատրաստ, սկսում է կռվել և պատերազմել: Ներկայումս այդ դրությունը շարունակվում է» (Սուլեյման Իզգի «Պատմություն»):

«Երեք ամիս սրանից առաջ սպասալար Ամիր-Ալան խանը (Թավրիզի խանության խան Ալի Արսլանը – Մ.Ֆ.) եկել էր մեծ գործով և Երևանում էր գտնվում: Ամեն օր տեղի էր ունենում հրանոթների և ռումբերի հրաձգություն, սակայն ու մի բանով Երևանի բերդին չվնասեցին» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹³⁹ «Իբրահիմ ամիրալան խանը (Թավրիզի խանության խան Ալի Արսլանը – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Շուշին» (Ամանուս «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶¹⁴⁰ «Լեզգիների մեծ զորք դուրս եկավ, անցավ Հայքն և հարձակվեց: Դազախի և Բայրաթի բոլորները միասին էին կանգնած: Նրանք շատ մասնատն և գերիներ բռնեցին դեպի սարը ու Ջավախք փոխադրեցին» (Պապուս Օրբելիանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹⁴¹ «Երբ Շիրվանի (Շաքիի խանության խան Հաջի-Չեղեբին (1743-1759) – Մ.Ֆ.) տեղը և Շաքիի տիրակալը (Շիրվանի խանության խան Հաջի-Մուհամմեդ-Ալին (1748-1765) – Մ.Ֆ.) իմացան Ղարաբաղի վիլայեթում Փանահ խանի (Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) նման անկախ վարքագծի մասին, նրանք այդ իրենց համար վտանգավոր համարեցին ու, դաշինք կնքելով միմյանց հետ, որոշեցին միասնական ուժերով ոչնչացնել Փանահ խանին: Դեռ այն ժամանակ, երբ հայկական համայնի մարդիկ չէին եկեաթովել իրեն, Փանահ խանը նպատակահարմար գտավ իլաթների մեջ մի ամրոց կառուցել՝ այն հաշվարկով, որ շրջակայից հայտնի իր դեմ արշավանքի պարագայում այնտեղ պաշտպանի իր, ինչպես նաև ազգականների, ծառայողների, մուրդիների և հայտնի մարդկանց ընտանիքները: Եվ ահա խորհրդածելուց հետո հիմնադրվեց Բայաթ ամրոցը, որն այժմ գտնվում է Կեբարլիյան մարզում: Կարճ ժամանակում կառուցվեցին արտաքին պարիսպներ, խրամատներ փողովեցին, կառուցվեցին շուկա, բաղնիք և մզկիթ: Եվ ահա խանը ամրոց տեղափոխեց իր ընտանիքը, տնեցիներին, ինչպես նաև սեփական ազգականներին ու իլատների թվից հայտնի մարդկանց: Բացի սրանից այստեղ տեղափոխվեցին նաև շատերը շրջակա բնակչությունից, ինչպես նաև բնակիչներ այլ տեղերից և, հատկապես, Թավրիզի և Արդաբեյի վիլայեթներից, որոնց լուր էր հասնում Փանահ խանի հաջողությունների, լավ վերաբերմունքի և ողորմածության մասին: Եվ ահա սրանք ևս եկան և Բայաթ ամրոցը հիմնադրվեց: Ամրոցը կառուցվեց Հիջրի 1161 թվականին, որը համապատասխանում է քրիստոնեական 1745 թվականին (հեղինակը 3 տարով սխալվում է, քանզի Հիջրի 1161 թվականը համապատասխանում է Քրիստոսի 1748 թվականին – Մ.Ֆ.): Եվ այսպես, Բայաթ ամրոցի ուժեղացումն և Փանահ խանի կողմնակիցների մեծացումը անհանգստություն առաջացրին Շիրվանի և Շաքիի տիրակալների մոտ, որոնք սկսեցին մեծ վրասներ կրել այն բանից, որ իրենց գործերից մարդիկ հեռանում էին դեպի Փանահ խանի գործերը: Արդյունքում նրանք միավորվեցին և մեծ գործով եկան, որպեսզի հնազանդեցնեն Փանահ խանին: Ամրոցի պաշարումը սկսվեց: Եվ ահա ամեն երկու-երեք օրը մեկ Փանահ խանը իր հայտնի հեծյալների, ազգականների, իլատների ու ունակ ծառայողների հետ արտագործներ էր իրականացնում ամրոցից և, ամրոցի ու ծամբարի միջև գտնվող լայնարձակ տարածությունում արիաբար ծակատեղով թշնամու դեմ, Շիրվանի և Շաքիի զորքի նկատմամբ հաղթանակ տարած վերադառնում էր իր հայրը: Պաշարումը ձգվեց ավելի քան մեկ ամիս, բայց այնուհանդերձ Շիրվանիի և Շաքիի խաները ոչինչ չկարողացան անել: Եվ ահա, այն բանից հետո, երբ նրանք տեսան, որ ամեն օր իրենց ծիծերի և գուժակային կենդանիների մեծ քանակություն է գրավվում, իսկ զորքն էլ հսկայական կորուստներ է կրում, նրանք վշտացած ու զղջումով լի վերադարձան իրենց տեղերը: Հետդարձի ճանապարհին Շաքիի վիլայեթի տեր Հաջի-Չեղեբին, որն իր ժամանակի ամենաարժանի մարդկանցից մեկն էր, սասց. «Փանահ խանը ընդամենը մի խան էր, սակայն, ահա, երբ մենք եկանք, ճակատեցինք նրա դեմ և հիմա վերադառնում ենք առանց որևէ հաջողության հասնելու, նա դարձավ շահ»» (Միրզա Տեմալ Տիվալեզի «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Եվ այսպես Հիջրի 1161 թվականին Բայաթում Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) պալատի տեսքով մի ապաստարան կառուցեց ու այն պատեց խրամատներով: Դրա արդյունքում Օսոուգիների և Տիվալեզիների սրտերը լցվեցին մի զգացումով, որի էությունը կարծես ջրիկացած նախանձը լիներ՝ չարությունն ու անբարոյացկամությունը: Նրանց գլուխները պատվեց չարության կրթով և նրանք սկսեցին վշտացած ձգտել ոչնչացնել այդ պետությունը՝ որպես դաշնակիցների իրենց կողմը գրավելով համայնի մեղիներին, ինչպես նաև դիմելով Շաքիի տեր Հաջի-Չեղեբին (Շաքիի խանության խան Հաջի-Չեղեբին – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ հանդիսանում էր Շիրվանի ինքնիշխան և լիակատար տերը: Նրանք նամակ գրեցին նրան և իմաց տվեցին, որ Փանահ խանը բազմել է գահին, իր համար ամրոց է կառուցել, ամրություններ է ստեղծում և, եթե այժմ դրա դեմ չառնվի, ապա հետագայում այդ անելն արդեն անհնարին կլինի...: Հաջի-Չեղեբին տրվեց այդ խորամանկությամբ և

սկսեց դավեր նյութել: Նա Դերբենդից մինչև Ջար և Բելոկան ձգվող տարածքներից հավաքեց Շիրվանի գորքը, որից հետո անթիվ բանակի ռազմիկներով ու շքեղությամբ, որը հնարավոր չէր նկարագրել, մոտեցավ Բայաթ ամրոցին՝ շրջապատելով այն բոլոր կողմերից: Փանահ խանը, որը նախապես տեղեկացված էր եղել արշավանքի մասին, հավաքեց իր բոլոր իլատներին, հայտնեց նրանց այդ ամենի մասին և նրանց հետ միասին ապաստանեց խրամատներում: Հաջի-Չելեբին, չհասնելով իր նպատակին և մեծ կորուստներ կրելով, խիստ նահանջի թմբուկները, իսկ վերադառնալիս էլ ասաց. «Մինչ այս Փանահ խանը նման էր առանց իղկանս արծաթի, իսկ մենք եկանք, իղկեցինք այն և հետ դարձանք»» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Այնուհետև, բանի որ նոր էր իշխանության գլուխ անցել, Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության ապագա իմամադի խան Փանահը – Մ.Ֆ.) մտահոգվում է ընդհարումների ժամանակ ապահով ապաստարան ունենալու խնդրով: Եվ ահա Զրիստոսի 1752 և Ֆիքրի 1262 թվականին Նա Բայաթում ամրոց է հիմնում, պարիսպներ է կառուցում և այնտեղ բնակություն է հաստատում: Այդ ժամանակ Օթուզիքի և Ջևանշիր ցեղերը, նախանձից դրդված, Ղարաբաղի հասնայի մելիքների հետ խնդրագիր են գրում Հաջի-Չելեբին (Շաքիի խանության խան Հաջի-Չելեբին – Մ.Ֆ.), որը Շիրվանշահերի տոհմից էր ու այն ժամանակ Շիրվանի և հարևան այլ շրջանների ինքնիշխան տերն էր: Նրանք նրան հասկացնում են, որ Փանահ խանը, Ղարաբաղին տիրելով, ամրոց է կառուցել և ջանում է հզորանալ: Սկսում են խարդավանքներ նյութել և Հաջի-Չելեբին պատերազմի հրահրել: Գրում են, որ, եթե այս հարցում անհույսություն թույլ տրվի, հետագայում նրա դեմ պայքարելը դժվար կլինի: Հաջի-Չելեբին նրանց խնդրանքի համաձայն Ջառից, Բայլականից, Շիրվանից և այլ տեղերից մեծ գործ է հավաքում ու զայիս է ոչնչացնելու Փանահ խանին: Փանահ խանն էլ իր մարդկանց է ժողովում Բայաթ ամրոցում և սկսում է պաշտպանվել: Հաջի-Չելեբին երկար պատերազմում է, բայց, չկարողանալով որևէ արդյունքի հասնել, ձեռնադրվում էր և վերադառնում: Ծանապարհին ասում է. «Փանահ խանը մինչև այժմ մի ոսկի էր առանց դրամի դրոշմի, մենք եկանք, այն դրամ դարձրինք և վերադարձանք»: Այս խոսքը մարդկանց մեջ առածի է վերածվում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծննդաբանական պատմություն», գլուխ 6):

⁶¹⁴² «Ի վերջո Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) ստիպված եղավ գեներալ Բարթոլոմեյ Արզումանյան-բեկի դեմ, որը Զարթովի խանիկան արքա Իսենի որդին էր: Այս Արզումանյան-բեկը, որը Թեյմուրազ արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) լուսինից դուրս էր Հայքի առաջնորդ, կապ հաստատեց այդ ժամանակ Տփղիսի միջնաբերդում գտնվող պարսկական կայսրության հրամանատար Ղարա խանի հետ, զորք ուղեց նաև արդարազանական տիրակալ Ամիր-Ալան խանից (Թավրիզի խանության խան Ալի Աղայանից – Մ.Ֆ.) և ձեռք գործեց Զարթովին տիրելու գործին, որին մի ժամանակ իշխել էր նրա հայր Իսենը: Այս ապստամբի մտադրությունները, սակայն, ի դեմս էլան, բանգի Էրեկլեն արքան վրացիների քիչ բանակությամբ հաղթանակ տարավ այս հակառակորդի դեմ, որը մեծաթիվ պարսկական զորքերով մտել էր Իբերիա: Արզումանյան-բեկի դեմ այս ճակատամարտում վրացիների անօրինակ բաջություն դրսևորեցին և այնպիսի վախ ազդեցին պարսիկների վրա, որ մի ագեյանսիսի հալ 10 պարսիկների գեղեց և նրանց արքայի մոտ բերեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Զրիստոսի 1748 կամ Զրուխյունի 436 թվականին Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) դեմ էլան Ալավերդին և Բարառաշվիլի իշխանները, որոնք ղզլբաշներին բերին Սալայակի, սակայն Էրեկլեն հաղթանակ տարավ նրանց նկատմամբ, հետո գրավեց Տփղիսի միջնաբերդը, վտարեց այնտեղից ղզլբաշներին և ավերեց միջնաբերդը քաղաքից բաժանող պարիսպը» (Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»):

⁶¹⁴³ «Արզումանյան-բեկի մտադրությունները վիժեցնելուց հետո Էրեկլեն արքան (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) դիմեց լեզգիների վրա, որոնք այդ ժամանակ ներխուժել էին Մարտկոպի և ամայացնում էին այն: Այս գիշատիչները մեծ ավարով արդեն իրենց տեղերն էին վերադառնում, երբ Էրեկլեն իբերական ժողովրդի որոշ բանակի քաջերի հետ հասավ նրանց և, մատնելով փախուստի, վերցրեց այն ամենը, ինչ այս թալանիչները գերեզմաններով տանում էին իրենց հետ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Լեզգիների գորքը Շամշուղեով անցավ, հարձակվեց Հայքի մելիքի վրա և ավերեց երկիրը: Լեզգիները շատ գերիներ և տավար-ոչխար հասցրին Շամշուղե» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁴⁴ «Ահաբեկված ամայացնողները ձգտում էին փրկվել փախուստով, սակայն, ծայրահեղ հապճեպության մեջ անցնելով Իորի գետի ափերով, խոցվեցին անակնկալ և սարսափելի մի աղետով, բանգի ձիերի ուժով դուրսուրից նրանց վրա փլվեց կախված սարը և իր տակով արեց 500 լեզգիների իրենց ձիերի հետ միասին: Դրանից հետո այս փախչողները հանդիպեցին ուրիշ լեզգիներին և, միանալով նրանց հետ, հարձակվեցին Էրեկլեն արքայի (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ի – Մ.Ֆ.) վրա, որն այդ ժամանակ իր ճամբարը զարկել էր Դերդուպախցկայի կղզվող վայրում: Այնուհանդերձ, այս անգամ ևս պարտություն կրելով արքայից, նրանք հեռացան իրենց բնակավայրերը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶¹⁴⁵ «Արզումանյան-բեկ արքայազնը Լոռվա բերդից դուրս հանեց իրանդները և զինարանը, դրանք մտցրեց Շամշուղեի բերդը, վրացիները հրաժեշտ տվին Փամբակին ու վերադարձան: Դրանից հետո Թեյմուրազ տերը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) մեկնեց Տփղիս, իսկ Արզումանյան-բեկ արքայազնը՝ Շամշուղեի բերդ՝ սկսելով դրա ամրացումը: Երբ Թեյմուրազ թագավորը դեպի Երևանյան հողը մեկնեց, Մահմեդ-Ղուսեյն սուլթանից սկզբում նրան ուղարկեց պարսից Ամիր-Ալան խանի (Թավրիզի խանության խան Ալի Աղայանի – Մ.Ֆ.) այս գորապետի մոտ, որն Երևանյան բերդի էր պաշտպանում և ամեն օր աստիճան պատերազմ էր տեղի ունենում: Չորսպետը, հենց որ իմացավ Թեյմուրազ թագավորի ժամանումը, հույժ ուրախացավ և Մահմեդ Ղուսեյնին թանկարժեք խալաթ ու անհամար արծաթ փող շնորհեց: Ինքը՝ գորապետը, ձիու վրա հեծավ, երեք մղոն առաջ ընդառաջ գնաց, խոնարհությամբ ողջունեց նրան և իր հեծկան ձին մատուցեց: Բանն այն էր, որ Երևանի և շրջակա երկրներն անջատվել էին Պարսից արքայից (Աֆշարների շահության շահ Աղիյից (1747-1748) – Մ.Ֆ.), որն այս գորապետին էր ուղարկել և այժմ աշխատում էր նրանք բռնել՝ բոլորովին հույս չդնելով Զարթովի վրա: Թեյմուրազ տերը Երևանով մեկնեց խանի մոտ...: Երբ այսպապար Ամիր-Ալանը կանգ էր առել Երևանյան բերդը գրավելու համար, սրա դեմ թշնամություն սկսեց Սաաֆ-Հաիր և այս սպասալարն էլ Երևանից հեռացավ, իսկ Սաաֆ-Հաիր ոխը հանելու գնաց: Բանի որ այս երկրներում այսպիսի խռովություններ տեղի ունեցան, Թեյմուրազ թագավորը խանի մոտ չհասավ» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁴⁶ «Էրեկլեն թագավորը (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) մեծ զորքով Բորչալուի և Ղազախի բռնկումներին վնաս հասցրեց..., ապա Բորչալուի ու Ղազախի մեջ խաներն եկան Էրեկլեն թագավորի մոտ, նվերներ մատուցին և ներում խնդրեցին իրենց հանցագործությունների համար» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁴⁷ «Նախիջևանի խանը Բահման խանին (Նախիջևանի խանության խան Բահման խան (1748-1750, 1751) – Մ.Ֆ.) չափար էր ուղարկել և աղաչում էր Զարթովի ու Կախեթի երկու արքաներին՝ զորք և օգնություն խնդրելով: Եվ ահա հրամայեցին շաալ Օրբելիանուն, որ թվանքի աղային էր, փոքր զորքով գնալ: Նա ելավ, հասավ Նախիջևան: Բահման խանին շատ դուր եկավ շաալը, որին հույժ պարզապես Ամիր-Ալանը կանգ էր առել և պահելով նրանց Նախիջևան քաղաքի մեծամեծների շարքում...: Բահման խանի ընտանիքը Նախիջևանով Տփղիս եկավ...: շաալ Օրբելիանին Նախիջևանով եկել էր քաղաք Տփղիս: Ազատ խանը (Թավրիզի խանության խան Ազատը (1748-1757) – Մ.Ֆ.), որ սպասալար էր Աղբազանում, խռովել էր Նախիջևանի խան Բահմանի հետ և վերջինս իր ընտանիքով հեռացել էր այնտեղից: Նա իր ընտանիքը Զարթովի էր ուղարկել, իսկ ինքն անցել էր Երևան: Ապա շաալն ո՛ւմ մոտ պիտի մնար իր զորքով, որ Զարթովից էր տարել: Եվ այսպես Նախիջևանը Ամիր-Ալանը կանգ էր առել Նախիջևանի երկրում իրեն համար վստահելի մի մարդուն խան կարգեց...: Զարթովի և Կախեթի, Ղազախ-Բորչալուի ու Երևանի գորքը Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) տվեց Բահման խանին, վրաց զորքն էլ՝ շաալ Օրբելիանուն, որից հետո նրանց Նախիջևան ուղարկեց: Վրացիները, հենց որ հասան Նախիջևան, իսկույն գրավեցին այն և մնացին մեջը» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁴⁸ «Բանի որ Սաքարատիանոն Էրեկլեն (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ի – Մ.Ֆ.) հետ էր, իսկ Հայքը նրան չէր հարել, վրաց զորքին հրամայվեց հնազանդեցնել այն: Նրա գորքը գնաց, արշավեց, ձորը անցավ Հաղբատ-Սանահինով, ավերեց, գերեց այն տեղերը և անթիվ տավար-ոչխար բերին Շամշուղեի բերդը» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁴⁹ «Պապուս, Ղազախ և Սուլխան Օրբելիանիներն իրենց հույուստ բերդում էին նստած և այնտեղից կառավարում էին իրենց երկիրը: Սրանց գորքը հարձակվեց Կարսի երկրի վրա և անթիվ զույք բերեց: Այսպես վրացիներն վախեցրին օսմանցիները աչքը և, եթե չլինեին ամրոցներն ու բերդերը, ապա ջավախեցիներն և կարսեցիները ոչ մի տեղ չէին դիմանա» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁵⁰ «Լեզգիները մշտապես ավերում էին Հայքը և Սուլխիսկ Ղանկիսի ձորն, իսկ ավարն էլ Շամշուղե էին տանում» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁵¹ « Այդ ժամանակ 700 հոգով Ղազախի կողմերը եկավ լեզգիների առաջնորդ Չուբեյդալան: Լեզգիները շատ տեղեր վնասեցին, գերիներ և ավար դուրս հանեցին, որից հետո եկան ու հաշտվեցին Արդուլաբեկ արքայազնի հետ» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթովի անցքերը»):

⁶¹⁵² «Լեզգիների գորքը Շամշուղեից ելնում, ավերում էր ձորն և ավարը բերում էր Շամշուղեի բերդը: Նեղվեց ձորը, հայաստանցիները չկարողացան ապրել իրենց տեղերում և տեղահան եղան: Մելիքը ևս իր տուն ու տեղով և ճորտերով տեղահան եղավ, նմանապես նաև՝ Արդուլաբեկի կիները,

ինչպես նաև՝ բովանդակ Սանահինի ծորը և Դաղբասիի ծորը: Սրանք բոլորը իջան Տփղիս և այստեղից միասին գնացին Մուխրանի: Սրա տեղ Կոնստանդինոպոլիս նրանց տեղ տվեց և իր հողում բնակեցրեց: Ամբողջ Բուխսից և Սամծովյետեից զատ ոչ մի տեղ այլևս չեն բան չկար: Օրբելյանների երկիրը ևս այնպես դատարկվեց, որ Դանիսից և Փիթարեթից զատ ոչ մի տեղ այլևս չիտություն չկար» (Պապուա Օրբելյանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹⁵³ «Լեզգիները հաստատվեցին Շամշուղեի բերդում և այնտեղից սկսեցին Քարթլիի կողմերին զարկել: Այդ ժամանակ Էրեկե թագավորն **(Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ը – Մ.Ֆ.)** 9.000 մարդ ուղարկեց՝ վրացիներ և կախեթցիներ, որոնք հարձակվեցին Շամշուղեի վրա, ավերեցին այն ու անթիվ ավար բերեցին» (Պապուա Օրբելյանի «Քարթլիի անցերը»):

⁶¹⁵⁴ «Երևանի խանը **(Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլի խան (մոտ 1736-1750) – Մ.Ֆ.)** հավատարիմ մարդիկ էր ուղարկել Թեյմուրազ թագավորի **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.)** մոտ՝ օգնություն խնդրելու համար: Բանն այն էր, որ երևանցի էր Մահմեդ խան անունով բնիկ երևանցի մի մարդ, որը դավաճանությամբ սպանել էր Նադիր խանին **(Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.)**: Սա զորք էր ծարել, երևանի խանի եղբորը կալանավորել էր, ընտանիքը կողոպտել էր: Նա երևանի բերդի դուրսն ողջ երկիրը հնազանդեցրել էր իրեն և պահանջում էր, որպեսզի բերդն ևս նրան զիջեն ընդմիջ» (Պապուա Օրբելյանի «Քարթլիի անցերը»):

«Այդ ժամանակ Նադիր շահին **(Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահին – Մ.Ֆ.)** սպանող Նշանավոր Ղաջար-Աֆշար աշիրաթից Նեհիլ-Մուհամմեդ խանը **(Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասան խան Ղաջարը (1747-1759) – Մ.Ֆ.)** ապահով չլինելով Շահնուռ շահից **(Աֆշարների շահության շահ Շահնուռից (1748-1750, 1750-1795) – Մ.Ֆ.)** և վախենալով, որ նա հոր վրեժը իրենից կտանի, իր բնակավայր Բերենի խառնակ ցեղերից մարդիկ հավաքելով, երևանի բերդը գրավելու նպատակով, շարժվեց դեպի այդ կողմը: Նրա ազգականներից շահի ներկայացուցիչը երևանում Դասան-Ալի-բեկն էր, որն իր զինվորներով դուրս եկավ երևանից և Ուլուխանլու կոչված վայրում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ Մուհամմեդ խանի վրա եկավ: Երևանի բանակը, սակայն, պարտվեց, Դասան-Ալի-բեկը բռնվեց և բանտարկվեց» (Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»):

⁶¹⁵⁵ «Թեյմուրազ և Էրեկե բառոնները **(Նկաստի են ունեցվում Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ը – Մ.Ֆ.)** շատ ցավեցին, որ երևանի խաների ազգակիցն այդպես բռնությամբ երկրներ է գրավել, դրա համար էլ հրամայեցին օգնության հասցնել երևանին: Լսելով, որ երևանի խանը **(Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլի խանը – Մ.Ֆ.)** օգնություն խնդրելով վրաց տիրոջն է դիմել՝ Մահմեդ խանը նույն բառոնի մոտ մարդիկ ուղարկեց սպառնալիքով: Վիրավորվելով սրանից՝ Քարթլիի բառոնը և Կախեթի բառոնը մեծ զորքով ուղևորվեցին դեպի երևան: Երբ նրանք հասան Ղազախ, նրանց մոտ եկավ Գյանջայի խանի **(Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդու (1747-1758, 1760) – Մ.Ֆ.)** մարդը՝ առաջարկելով իր ծառայությունը, նա ևս օգնություն էր խնդրում: Այնտեղ նաև երևանցի էր Փանահ անունով ջավախչիցի մի մարդ **(Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.)**, որ ժողովել էր զորք և զոհում-զջում էր Գյանջա-Ղարաբաղի կողմերում: Վրաց թագավորի մոտ եկան նաև Սղևաթի մեղիքի որդին մոտ 100 հոգով ու նրանք ևս Փանահի դեմ կռվելու համար օգնություն խնդրեցին: Այնուհանդերձ, քանի որ վրացիները երևան գնալու էին պատրաստված, այլևս չընկերեցին: Սրանց ևս օգնություն խոստացան և ուղևորվեցին դեպի երևան: Դենց որ իմացվեց զորքի հասնելու մասին, երևանի բերդում մեծ ուրախություն առաջացավ: Մարդիկ ուղարկեցին դիմավորելու, բայց այս աստի նաև զեկուցեցին Մահմեդ խանին **(Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասան խան Ղաջարին – Մ.Ֆ.)**: Երբ մի կայանի չափ մոտեցան երևանի բերդին, Մահմեդ խանն իմացավ այդ և զորք ժողովեց: Նա ես եկել էր ու բերդից կես մղոնի հեռավորությամբ կանգնեց: Արբանեղը ևս ժամանեցին և նրանց երևանի խանը դիմավորեց: Իրար դեմ կանգնեցին: Վրաց և Կախեթի զորքը չորս դրոշի բաժանեցին: Առաջապահ զնդում էր Սաբարատիանլու զորքով և Քարթլիի թուրք թուղթներով Օրբելյանի Ռեվազ գորապետը, Զիզիգի մուրադ՝ Զիզիգի զորքով ու համապատասխան դրոշակակիրներով: Աջակողմյան զնդում տեղավորվեց Ամիրխանի Ամիրխան Կերին Քարթլիի զորքով... ընդ որում Կախեթի և Ղազախի զորքին հրամայվեց սրանց հետ լինել: Ճախակողմյան զնդում էր Մուխրանի բառոնը, սախլթխուցե Կոստանանդինեն զույգ իշխանության զորքով և Բորչալուի զորքով: Չերեզների տիրոջն էլ իր զորքով հրամայեցին ծախակողմյան դրոշի տակ լինել: Երեկոյան արբանեղի դրոշակներն իրենք տներն էին կրում՝ յուրաքանչյուրն իր զորքին կից: Եվ այսպես ռազմական շարքերով դուրս ելան պատերազմի վայր: Թեյմուրազ թագավորը ռազմաշարքով շարժվում էր, իսկ Էրեկե թագավորը երբեմն մի դրոշին էր հետևում, երբեմն՝ մյուսին, զորքին հրահանգում էր, ոգևորում էր և ողորմաճծությամբ հույս էր ներշնչում: Սկսվեց սաստիկ պատերազմ: Չորապետ Ռեվազը և մուրադ Թամազը առաջապահ զորքը ոգևորված դուրս տարան և սրանք այնպես ներս խրվեցին ղզբաշների զորքի մեջ, ինչպես ծուռակն աղավաղների երամի մեջ: Արդյունքում Մահմեդ խանը փախավ: Գրոհի տվին աջակողմյան և ճախակողմյան զնդերն ևս, խառնվեցին վրացիներն ու կախեթը, թուրքներն տուներներով, նաև անթիվ կենդանի թուրքեր բռնեցին: Առանց հրամանի տիրոջ դրոշակի ներքո գտնվող զորքը ցրվեց և հետամուտ եղավ փախչող թշնամու զորքին: Մաստիկ վրդովվեց Թեյմուրազ թագավորը և խռովեց իր դրոշակի ներքո գտնվող մարդկանց հետ: Վրացիներն ևս հետևեցին չորս մղոն և այսպես փախուստի ենթարկեցին Մահմեդ խանին, այնպես որ նա այլևս չկարողացավ իր բերդը մտնել՝ ընտանիքի մոտ: Արբանեղը կանգ առան մի լեռան վրա, պատերազմը վերջացավ մինչև արևի մայր մտնելը, երբ նրանց մատուցին Մահմեդ խանի զուլիջը և կենդանի բռնված 1.700 հոգի: Ուրախություն և հրանդաժգություն սկսվեց: Արբանեղն ուղևորվեցին դեպի երևանի բերդը և ծիսից իջան բերդի դուրսով: Այսպիսի տուներամարտ և վրացիների հաղթանակ էրանի երկրում երբեք տեղի չէր ունեցել: Դենց նույն գիշերը Էրեկե թագավորը իր զորքով մեկնեց, հարձակվեց Մահմեդ խանի բերդի վրա, ուր վրդիկիս ընտանիքն էր պատսպարվել, գրավեց բերդը, կոտորեց նրա կնոջ և երեխաներին, ավերեց գույքը ու դուրս բերեց երևանի խանի եղբորը, որին Մահմեդ խանը կալանավորել էր: Թեյմուրազ թագավորը ևս մեկնեց և գրավեց մյուս բերդը, ուր Մահմեդ խանի հավատարիմ մարդիկն էին պատսպարվել, ներեց նրանց գերի վերցնելն ու մարդ սպանելը, իսկ գույքը հափշտակեց: Էրեկե թագավորը մեծաքանակ ավարով ժամանեց իր հոր մոտ, ի մի հավաքեցին երկու բերդերի ավարը և բաժանեցին զորապետներին, իշխաններին, ազնվականներին ու գյուղացիներին: Յուրաքանչյուրին, ինչպես հարկն էր, այնպես մատուցեցին արծաթը, գանձերը և գույքը: Վրացիները տեղահան եղան, նորից ժամանեցին երևանյան բերդը և 5.000 թուման տվեցին երևանցիներին, նույնքան էլ իբրև պարգև բաժանեցին զորքին, որից հետո ժամանեցին Քարթլիի երկիրը» (Պապուա Օրբելյանի «Քարթլիի անցերը»):

«1749 թվականին Թեյմուրազ թագավորը **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.)** ժամանեց Իրանից: Այդ պահին Իրանում Իբրեղիմ շահին **(Աֆշարների շահության շահ Իբրահիմից (1748) – Մ.Ֆ.)** սպանեցին և ողջ Իրանը խառնվեց: Սկսեցին իրար կոտորել, գերել և ավերել: Այս ժամանակ ոմն Մահմեդ խան **(Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասան խան Ղաջարը – Մ.Ֆ.)** Աղրբազանի կողմերում ուժեղացել էր և այդ երկրներ էր ավերում, որի պատճառով երևանցիները դիմեցին Թեյմուրազ և Էրեկե թագավորներին **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ի – Մ.Ֆ.)**: «Իրանում այլևս տեղ չկա և Մահմեդ խանը այս երկիրն ավերում է: Դուք մեզ օգնության հասե՛ք, դրանից ազատվե՛ք և մենք ձեզ կծառայենք»: Լսելով այս՝ երկու թագավորները զորքերով գնացին երևանի օգնության, բայց Էրեկե թագավորն 500 հոգով առաջացավ: Դենց որ Մահմեդ խանը տեղեկացավ սրա մասին, իր ողջ ուժով դեմ ելավ և Էրեկե թագավորի հետ սկսեց պատերազմել: Աստված Էրեկե թագավորին կարողություն և հաղթություն շնորհեց: Մահմեդ խանը փախավ և մտավ Ղարաբաղ, քանի որ այնտեղ հուր-Վիրասի բերդն ամրացրել էր ու իր ընտանիքն այնտեղ էր տարել: Էրեկե թագավորը հետամուտ եղավ Մահմեդ խանին, շրջապատեց ու գրավեց այդ բերդը, որտեղից էլ Մահմեդ խանի ընտանիքը դուրս հանեց և, ինչ հարստություն և գանձեր որ սա ուներ, բոլորը դրանք վերցրեց ու եկավ երևան: Այստեղ երևանցիները եկան Թեյմուրազ թագավորի և Էրեկե թագավորի մոտ՝ նույնիսկ երևանի խանը **(Երևանի խանության խան Թահմասա-գուլի խան – Մ.Ֆ.)** ևս: Ապա հարկատու հայտարարեցին իրենց ու հանձն առան ծառայել թագավորներին: Այս թագավորներն իրենց մարդուն նստեցրին երևանում և ուղևորվեցին դեպի Վրաստան» (Օման Խերխուլիժե «Դերակի II-ի պատմությունը»):

«Մտացվեց այնպես, որ Պարսկաստանն իրար խառնվեց այն բանից հետո, երբ Նադիր շահի **(Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.)** թոռ Շահնուռը **(Աֆշարների շահության շահ Շահնուռից – Մ.Ֆ.)** սպանեց Իբրահիմ շահին **(Աֆշարների շահության շահ Իբրահիմին – Մ.Ֆ.)**, իսկ հետո էլ հենց ինքը՝ պարսից ժողովուրդը, բռնեց այս Շահնուռին և, փորձելով աչքերը, դարձրեց կույր շահ: Դենց այդ ժամանակ էր, որ Աղրբազանում ուժեղացավ Մահմեդ խան Ղաջարը **(իդեղնակը Նկաստի ունի Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասան խան Ղաջարը – Մ.Ֆ.)**, Նադիր շահին սպանողը: Այս Մահմեդը, գալով երևանի մոտ, շրջապակեց այն: Այդ ժամանակ երևանցիների խնդրանքով Թեյմուրազ արքան **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.)** զորքով օգնության եկավ երևանցիներին, ընդ որում որպես առաջապահ նա ուղարկեց իր որդի Էրեկեին **(Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ին – Մ.Ֆ.)**, որը, հանդիպելով Մահմեդ խանին, հենց այնտեղ էլ շարդեց նրան, որից հետո սա փախավ հորոտուրաք ամրոցը: Այստեղ, սակայն վերջինս գերվեց Էրեկեի կողմից և ներկայացվեց Թեյմուրազ արքային, որը նրան պատվով ընդունեց, իսկ հետո էլ ազատություն տվեց և բաց թողեց: Ինչ վերաբերվում է երևանին, ապա այս բաղադր վրա հարկ սահմանվեց, որը վճարվում էր միշտ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Վրաստանը կառավարում էր ես» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Մահմեդ խան Ղաջարը **(Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասան խան Ղաջարը – Մ.Ֆ.)**, որ Նադիր-շահի **(Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.)** սպանելից մեկն էր, մոտեցավ երևանին և ծիգ ու քանք էր թափում, որպեսզի այն գրավի: Երևանցիները օգնություն խնդրեցին Թեյմուրազ թագավորից **(Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ից – Մ.Ֆ.)**, որը և գնաց իր զորքով, Մահմեդ խանին

հաղթեց, շատ ավար վերցրեց և Երևանը ավերումից փրկեց: Ապա՝ նա Երևանցիներին իրեն հարկատու դարձրեց և վերադարձավ Տիֆլիս» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Հաղթողները պաշարեցին Երևանը: Երևանի խան Յուսեյն խանը և պահապան Աբդուլլահ խանը զաղտնի մարդիկ ուղարկեցին Տիֆլիսի Թեյմուրազ խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ և, նրան 100.000 դուրուշ խոստանալով, օգնություն խնդրեցին: Թեյմուրազ խանի որդին Ջերակի խանը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ջերակի II-ը – Մ.Ֆ.**) մոտ 2.000 վրացի զինվորներով Տիֆլիսից շարժվեց և շտապ կերպով եկավ դեպի Երևան, որտեղ հիշյալ Մուհամմեդ խանի (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Պասան խան Ղաջարի – Մ.Ֆ.**) դեմ Երևանի տակ կռվի բռնվեց: Մուհամմեդ խանը, չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, իր մեկ-երկու մարդկանցով փախավ: Նրա զինվորների մեծ մասը սրի անցան, նրանց բոլոր ինչքերը կողոպտվեցին և թալանվեցին: Ջերակի խանը հետապնդեց փախուստի դիմող խանին, նրա բնակավայր է Թերեյում մտավ նրա բնակարան, ավերեց դրանք և, նրա բոլոր դրամներն ու ինչքերը կողոպտելով, վերադարձավ: Այդ ժամանակ շահի (**Աֆշարների շահության շահ Շահռուխի – Մ.Ֆ.**) բռնված և բանտարկված ներկայացուցիչ Պասան-Ալի-բեկը ազատվեց: Այսպիսով, թեև Երևանը այդ փորձանքից ազատվեց, սակայն հիշյալ Թեյմուրազ խանը փորձեց մտնել Երևանի բերդը: Երևանի Պասեին խանը և Երևանի պահապան Աբդուլլահ խանը շտապեցին հայտնել, որ առանց Իրանի շահ Շահռուխ խանի հրամանի չի կարելի Երևան մտնել: Այս կտրուկ մերժողական պատասխանը ստանալով՝ Թեյմուրազ խանը կանգ առավ Երևանի և Ուլ-Քիլիսի միջև՝ Բարդակչի կոչված վայրում: Բեզդեվարի և Ալիաշայի շրջակայքում Իրեմլու ու Թաշենլեր աշիրեթների ժողովորդին նա կողոպտեց և թալանեց: Աշիրեթների տերեր Չախվերդի և Նաշաֆ-Ալի խաները, դիմադրություն ցույց չտալով, փախան և թաքնվեցին: Թեյմուրազ խանը այդ շրջաններում տեր ու տիրական դարձավ, նա սկսեց Երևանից, իբրև սալյանե, գանձել նահապետ իրեն խոստացված 100.000 դուրուշը» (Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»):

⁶¹⁵⁶ «Ղազարխով որ անցնում էին, Երևանի խանն (**Երևանի խանության խան Թախմասպ-գուլի խան – Մ.Ֆ.**) էլ հետներն էր: Փանահը (**Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**), որ Շամախու երկրում էր, Մահմեդ խանից (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Պասան խան Ղաջարից – Մ.Ֆ.**) օգնություն էր աղաչել և ընդհանրապես, նրանց գործը նույնն էր: Մեծ գործ էր հավաքել ու ելել Գյանջա...: Երբ արբանեքը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ջերակի II-ը – Մ.Ֆ.**) ժամանեցին Ղազախ, Փանահը Ալաբուլա կոչված վայրն էր եկել և նա սկսեց պատերազմի պատրաստություն տեսնել: Ճանապարհին Կախեթի արքայազն Պասան-Սիրզան պարտվեց և այդ պատճառով երկու թագավորներն ընկճված էին, թեև պատերազմը նրանց համար հաճելի էր: Զարթոյի և Կախեթի գործը նույնպես պատրաստված էր...: Հենց որ Փանահ խանն այս լսեց, սկսեց բանակցել, որ ուզում է հաշտվել: Փանահ խանը մարդ էր ուղարկել..., իսկ մերոն, իբրև պատանդ վերցնելով Շիրվանի և Գյանջա-Ղարաբաղի երկրների մեծամեծներին, ուղարկեցին Մուխրանի բառոնին...: Փանահի հետ էր Չաջի-Չալաբը՝ ծագումով լեզգի (**Շաքիի խանության խան Չաջի-Չեկերին – Մ.Ֆ.**)...: Սա ըմբոստացավ ասելով. «Մահմեդ խանի ընտանիքի գույքը մեզ տվե՞ր և Ղազախի երկրին էլ ինձ թողե՞ր, այդ դեպքում կհաշտվեմ ձեզ հետ»: Այս բանը սաստիկ տրտմեցրեց Թեյմուրազ թագավորին և Երեկվե թագավորին...: Ի պատասխան սրա՝ Փանահին հաղորդեցին. «Ինչ որ ապալերե՞ս, դրանից և ոչ մեկը չի լինի...: Զանի որ Մահմեդ խանը Երևանցի էր, նրա ընտանիքի գույքը Երևանի խանին կտանք, իսկ սա, ումն որ ուզի, նրան կտա»: Փանահ խանը տեղահան եղավ և իջավ Գյանջա, իսկ վրաց բառոնը և Կախեթի բառոնը Տիֆլիս թաղաք ժամանեցին, Երևանի խանն էլ՝ հետները» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթոյի անցերը»):

«Մինչ թագավորներն (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ջերակի II-ը – Մ.Ֆ.**) այնտեղից կվերադառնային, Ղարաբաղի Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**), Գանձակի խանը Շահվերդի խանը (**Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.**) և Նուխու խան Չաջի-Չալաբին (**Շաքիի խանության խան Չաջի-Չեկերին – Մ.Ֆ.**) բոլորը հավաքվեցին Գանձակ-Ղարաբաղի ու Շաքի-Շիրվանի գործերում և Աղստափայով եկան Ղազախ: Այդ ընթացքում, սակայն, թագավորները և Երևանից Ղազախ ժամանեցին, այնպես որ այստեղ հավաքված խաներն այլևս չհամարձակվեցին պատերազմ մղել, խույս տվին կռվից և, ամրոցում փակվելով, սկսեցին թագավորների հետ համերաշխություն հաստատելու մասին բանակցել: Ի վերջո, հաշտություն կնքեցին և վերադարձան, իսկ թագավորներն էլ հաղթական եկան Տիֆլիս: Այդ օրվանից Երևանը հարկաւոր էր մեր թագավորին» (Օման Խերխուլիժե «Ջերակի II-ի պատմությունը»):

«Այնուհետև Թեյմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.**), երբ իր գործերը հավաքվեցին, շտապեց օգնության հասնել Գանձակ թաղաքի բնակչությանը: Այս թաղաքը այն ժամանակ շրջապատվել էր Շուշիի խան Փանահի (**Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) կողմից, որը, իմանալով արքայի մոտենալու մասին, թողեց Գանձակի պաշարումը: Թեյմուրազ արքան, սակայն, հետապնդեց նրան, մարտ մեջ մտավ և հաղթեց այդ Փանահ խան Ղարաբաղցուն» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128): «Շուշու Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) եկավ Գանձակ: Թեյմուրազ թագավորն իր որդու (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ջերակի II-ը – Մ.Ֆ.**) հետ միասին գնացին օգնության Գանձակին: Լսելով նրանց գալը՝ Փանահ խանն ընդհատեց Գանձակի պաշարումը և վերադարձավ Ղարաբաղ» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶¹⁵⁷ «Տեղեկանալով սրա մասին թագավորները (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ջերակի II-ը – Մ.Ֆ.**) հետամուտ եղան նրան (**Ղարաբաղի խանության ապագա հիմնադիր խան Փանահին – Մ.Ֆ.**) և մտան Ղարաբաղ: Ղարաբաղի կոչված վայրում ճակատամարտ տեղի ունեցավ և Փանահ խանն այնտեղ պարտվեց, իսկ վրաց գործը ավերեց բոլոր այդ տեղերը՝ մինչև հուղափերին: Վրաց գործն այնքան ավար գտավ, որ ոչխարը մի աբասով էր ծախվում, իսկ ձին, գոմեշը և կովը՝ հինգ աբասով: Եվ այսպես ավարով հանդերձ հաղթող վերադարձան» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶¹⁵⁸ «Այս դեպքերի ընթացքում Ղարաբաղի մելիքների միջև անհամաձայնություններ ծագեցին ավագ ընտրելու հարցի շուրջ, որը պետք է լիներ նրանց գլխավորը և բոլորը պետք է նրան ենթարկվեին: Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը, իր հորեղբայր Մելիք-Յուսեյնին սպանելով, ինքնագլուխ կերպով մելիք էր դարձել: Խամանայի մելիքները, այս վրդովեցուցիչ լուրը լսելով, զայրացած ցանկացան պատժել նրան: Համաձայնության գալով՝ յուրաքանչյուրը իր գործն առած հարձակվեց Մելիք-Շահնազարի վրա: Մելիք-Շահնազարն իր հերթին Ավետարանոց գյուղում մի փոքր ամրություն էր շինել: Նա դրա շուրջը պարսպապատում էր և սկսում է պաշտպանվել: Ի վերջո, մելիքները, չկարողանալով Ավետարանոցը գրավել, Վարանդայի մահալը կողոպտեցին և հետ վերադարձան՝ այն մտադրությամբ, որ հեղքող տարին կրկին գործ ու բազմությունով հարձակվեն Ավետարանոցի վրա, գրավեն այն և պատժեն Մելիք-Շահնազարին: Մելիք-Շահնազարն իր հերթին, զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել: Ծարախաղալ դիմեց Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի (1749-1763) – Մ.Ֆ.**) օգնությանը, հպատակվեց նրան, հավատարմության երդում տվեց և նրա աջակցությամբ ազատվեց մելիքների պատժից» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 6):

«Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) բորբոքում էր թշնամությունը Թալիշի և Ջրաբերդի մելիքների մեջ՝ օրըստօրե քայքայելով նրանց բարեկամական կապերն ու թուլացնելով դաշնակցությունը: Այդ ժամանակ Վարանդայի մելիք Շահնազարը, որը խելագար կերպով սիրահարված էր իշխանության սև աչքերին, ցանկացավ գրկել մելիքության արծաթե բազեն և հենց դրա համար էլ թունավորեց իր հորեղբայր մելիք Յուսեյնին՝ տեղեկացնելով աշխարհին այն մասին, որ ինքը հասել է իշխանության ու ևստել է գահին: Երբ այդ մասին լուրը հասավ խամանայի մելիքների ականջներին, սրանք, առաջ մղվելով մելիք Շահնազարի նկատմամբ տածած ատելությամբ, կանգնեցին վերջինիս նկատմամբ թշնամության ծանապարհին: Նրանք ասում էին. «Ինչո՞ւ ես դու ապստամբել հարազատ հորեղբորդ դեմ, որին պետք է ենթարկվելիք»: Եվ ահա բոլոր մելիքները ելան ու գնացին մելիք Շահնազարին պատժելու, սակայն, մինչ այս չորս մելիքները կնոտենային, մելիք Շահնազարը ամրացավ Չանախյի ամրոցում և փակվեց այնտեղ: Խամանայի մելիքները եկան և թալանեցին Վարանդայի մահալը, սակայն ամրոցը գրավել չկարողացան: Չհասնելով իրենց նպատակին՝ նրանք հոգու մեծ տխրությամբ հետ դարձան: Նրանք իրար երդում տվեցին, որ զարնանը կվերադառնան և կվերցնեն այդ ամրոցը» (Միրզա Ադիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Այս դեպքից հետո Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահին – Մ.Ֆ.**) իշխանությունը, հզորությունն ու անկախությունը ավելի մեծացան և նա մտադրվեց իրեն ենթարկեցնել խամանայի հայկական մահալները: Առաջինը նպատակահարմար գտավ ենթարկվել մելիք Շահնազար-բեկը՝ Վարանդայի մահալի ծեր մելիքը, որը թշնամություն ուներ Ջրաբերդի, Թալիշի և Դիզակի մահալների մելիքների հետ: Սա ամեն կերպ ընդգծում էր իր սերն ու հավատարմությունը դեպի խանը, սակայն վերջինս, նման խոշոր և հարգարժան անձնավորության հնազանդվելը իր իշխանության համար հպարտություն համարելով, նրան ավելի մեծ հարգանք ու պատիվ մատուցեց: Խաչենի մահալի մելիքը, չնայած որ որոշ ժամանակ եռանդով թշնամություն էր անում և անհնազանդություն էր դրսևորում, ի վերջո ինքն էլ հնազանդվեց ու Փանահ խանի կողմից նշանակվեց առանձին ժառանգության տիրույթի տիրակալ, որը գոյություն ունի մինչ օրս: Խաչենի բնակչությունը հնազանդություն դրսևորեց և սկսեց կամավոր կերպով իրականացնել իր վրա դրված պարտականությունները: Չնայած դրան, սակայն, Դիզակի, Ջրաբերդի և Թալիշի մահալների բնակչությունը մի քանի տարի շարունակեց թշնամություն անել ու մարտնչել Փանահ խանի դեմ, մինչև որ սպանություններից, թալանից և խանի

կողմից գործադրված այլ անհրաժեշտ գործողություններից հետո նրանք ևս հնազանդվեցին» (Միրզա Զեմալ Զիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«1750 թվականին Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) և Գանակի խան Շահվերդի խանը (Գանակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.) սկսեցին խռովություններ սարքել, բանգի Փանահը ուզեց Գանակի խանությունը ձեռք գցել ու բացի դրանից նա նաև աշխատում էր Ադրբայջանի սարդարությունը ևս յուրացնել, իսկ այս ամենին Շահվերդի խանը չհամաձայնեց: Եվ ահա Փանահը իր շուրջը զորք ժողովեց, ինքն էլ լավ բոլորներ ուներ: Նա Զվանշիրի և Ղարաբաղի մեջ մտավ ու զորքն այնպես ժողովեց, որ Գանակ բաղաբեք գատ տեղ չմնաց, որ նրա ձեռքը չանցներ: Այս պայմաններում Գանակի խանը Զարթի ուղարկեց իր եղբայր Ռազմ-Ղուլի-բեկին և աղաչեց Թեյմուրազ թագավորին և նրա որդի Էրեկեյ թագավորին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերսկի II-ին – Մ.Ֆ.): «Այս մարդուց ինձ ազատեք, ես և իմ երկիրը ձեր ծառան կդառնամ, զորքին էլ ռոճիկ կտամ»: Սղնախի երկու մեյիթներն էլ էին այստեղ և աղաչում էին. «Քրիստոնյա արքաներ եք, տիրեք մեզ, թուրքի ձեռքից ազատեցեք»: Այս պահին մի հայ եպիսկոպոս ևս եկավ, հայտնելով, թե Փանահ խանը մտել է Սղնախ, սաստիկ նեղել է: Եպիսկոպոսը ևս աղաչեց և արքաները հանձն առան ու սկսեցին զորքի պատրաստություն տեսնել» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթիի անցերը»):

⁶¹⁵⁹ «Այս ժամանակ եկավ Գանակի խանի (Գանակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդու – Մ.Ֆ.) չափարը՝ հաղորդելով, որ Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) շրջապատել է Գանակի բերդը, ավերել է բաղաբն և բերդում գտնվողներին հալածել է: Թագավորները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.) հրամայեցին Զարթիի և Կախեթի զորքերին ու շտապեցին օգնություն հասցնել Գանակին, չէ՞ որ Փանահ խանը պայմանավորվել էր, թե. «Իմ բոլորներին վստահանամ և ոչ մի երկրին այլևս թշնամի չլինեմ», ու այդ պայմանը խախտել էր: Իր հերթին, թե՛ նա Գանակը ուժով գրավել, Ղազախ-Բորչալուն ևս կուզեր: Այդ պահին ոչ մի տեղ խան չկար և այս պատճառով տեղ ուներին շատ խռովություններ: Վրացիները շատ տրամադրված էին ղզլաշների դեմ պայքարելու և ահա Տիդղիսում հավաքեցին վրացական ողջ զորքը՝ իսթրեթցիներին, չերեզներին, օլսերին ու կովկասյան լեռնականներին: Կախեթի արքան իր հերթին հավաքեց բոլոր կախեթցիներին, տուշերին, աշավներին, խևուրներին և լեզգիներին, որոնք ենթարկվում էին նրան...: Թեյմուրազ թագավորը և Էրեկեյ թագավորը Բորնիկունի 438 թվականի փետրվարի 8-ին դուրս ելան Տիդղիսից: Երբ նրանք կոտրած կամրջով անցան, այստեղ նրանց միացավ Բորչալուի զորքը, իսկ Ղազախի զորքն էլ միացավ Ղազուխում և ահա դրանից հետո նրանք մեկնեցին Շամշադին: Երևանի զորքերն էլ էին ապստամբել և սպառում էին նրանց: Շամշադիցիները եկան և ընծաներ մատուցեցին երկու արքաներին...: Յենց որ Փանահ խանը լսեց, թե. «Վրաց բառոնը եկել է քո դեմ», բանի որ չէր կարող ընդդիմադրել վրացիներին, իսկույն գիշերով տեղահան եղավ Գանակից և գնաց: Նա անցավ իր բոլորներին մեջ, սկսեց նրանց ևս տեղահան անել և ամրանալ: Գանակի խանը դիմավորեց արքաներին միևնույն ծայրին, արքաները ժամանեցին, իջան բաղաբ. Գանակի մոտերքում զորքով եկավ Երևանի խանը, բոլորը ժողովեցին և Գանակի խանը Թեյմուրազ թագավորին ու Էրեկեյ թագավորին մատուցեց լավ հանդերձավորված ձիեր, ինչպես վայել է արքաներին մատուցելու համար: Նմանապես նաև բոլոր մեծամեծներին լիացրին ավարով և թանկարժեք իրերով...: Փանահ խանի զորքը Գանակին այն աստիճանի էր հասցրել, որ բերդից գատ ոչ մի տեղ ոչ մի շինություն չէր թողել, նույնիսկ մզկիթները բանդել էր...» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթիի անցերը»):

⁶¹⁶⁰ «Արքաները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.) վեցերորդ օրը շարժվեցին և Փանահ խանի (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) դեմ ելան: Զվանշիրը իր բոլորներին տեղահան էր արել և դեպի Արագի ափը բռնել, իսկ ինքը 6.000 մարդով ճանապարհն էր կտրել: Ղարաբաղի զորքը, Զվանշիրի, Շամշադիի, Սղնախի, Բարգուշատի և Շահսևանի, ինչպես նաև այս երկրների զորքերը բոլորը նրա հետ էին. Ինքն եկել էր և, ծառուղու մեջ թաքնվելով, աշխատում էր խաղաղվածքով կռվի կաշեղ: Ինչեղով ծառուղու մեջ՝ վրացիներն տեսանք, որ նա այնտեղ բերել է Չաջի-Չալաբի (Չաբիի խանության խան Չաջի-Չեդերի իմ Ղուրբալի – Մ.Ֆ.) որդուն՝ հեծելազորով հանդերձ: Եկան Թեյմուրազը, Սղնախի մեյիթը և Գանակաբիի հոգևոր տերը, արքաներին ընծաներ մատուցեցին ու հանձն առան ծառայել և զորքի համար բերին մթերք, որն է պարեն: Չալաբի այն կողմ և անցնելով մոտ մի մղոն՝ վրացիներն տեսանք Փանահ խանի զորքը, դու մի ասե՛ք՝ այն թաքնված կանգնել էր, իսկ մեր հսկիչը չէր նկատել: Իրենք էլ երևացին, բայց պատերազմի տեղը չեկան, անտառի հետևն էին կանգնած և անտառ ու ամրոց ուներին թիկունքում: Այդ օրը կռիվ տեղի չունեցավ: Արքաները մեկնեցին, իջան Սղնախի երկիր, այնտեղ նրանք մատուցեցին այն երկրի մթերքները, իսկ բեթիսուղները սկսեցին սպասավորել...: Փանահ խանը շամշադիցիներին ապալարել էր և նրանց զորքն էլ հետև ուներ...: Շամշադիցիները մեր ճանապարհները կտրեցին, մենք ի՞նչ գիտեինք, գնացին Սղնախից և ուղղվեցին այն կողմը, ուր Փանահ խանի կայանն էինք ենթադրում..., սակայն Փանահ խանը..., իսկույն փախել էր...: Այս հաղթանակներում մասնակից չի եղել ղզլաշների, Երևանի, Գանակի կամ Չաջի-Չալաբի զորքը, շաբեցիք և չիրվանցիք, բանգի սրանք բոլորը հեռվից դիտում էին, իսկ ումբեր Վրաստանի զորքի կազմի մեջ էին՝ Ղեմուրազ-Ալիի մարդիկ, ղազախեցիներն ու բորչալուցիները, սրանք մեծ արիության ցուցաբերեցին և շատ մարդիկ էլ խնայեցին...: Երկրորդ օրն արքաները մեկնեցին՝ հաղթող և ուրախալից, ժամանեցին այնտեղ, ուր Փանահ խանի խրամատն էր գտնվում՝ Սղնախի ծայրին՝ Թուլում, ուր Փանահ խանը թողել էր իր թուփխանան ու զինարանը...: Եկավ Թուլի մեյիթը, որը մեծ զորքով գտնվում էր Փանահ խանի մոտ, և իր հանցանքի ներում խնդրեց՝ հանձն առնելով ծառայել արքաներին: Ներքին նրա հանցանքը, հրամայեցին սղնախներին զորքի վեց օրվա պարենը տալ և պարտավորեցրին նրան գնալ դեպի Բարգուշատ՝ Փանահ խանից փախած բոլորներին դեմ: Չամբալաբերներն ուղարկեցին Գանակ, Շիրվան-Շաբի, Ճար, Կախեթի, Զարթի, Ղազախ-Բորչալու, Երևան և Նախիջևան ու հաղորդեցին հաղթության մասին: Ամենուրեք սկսվեց ուրախություն և ճարեցոց զորքը, որ հավաքվել էր վրացիներին ընդդիմադրություն ցույց տալու, բայցալվեց, ամոթահար մացին նաև շամշադիցիները, որոնք փչացրել էին ճանապարհներն ու մտադիր էին դավաճանել վրացիներին և կախեթցիներին: Ընտրելով ռազմատենչ մարդիկ՝ թագավորներն ընտիր զորքով մեկնեցին դեպի Արագի ափ՝ արմատախիլ անելու իրենց հակառակորդներին: Թուլումում թողին էշերը, ուղտերը, իրենք, բեռները և թուփխանան: Բերին զորքը, որի գլուխ կանգնեցրին միսկարբաշի-աղաաուն: Երկու օր շարժվելուց հետո երրորդ օրը արշավախումբ թաց թողին, զորքը գնաց, պատեց Բարգուշատի տեղերը և Արագի այս ու այն կողմերը՝ ձեռք գցելով անթիվ ավար: Փանահ խանին քիչ մարդկանցով նկատեցին խուղափերիկի կամրից վրա և նա իբր մտադիր էր պատերազմել, սակայն, լսելով վրացիների գալը, նա իր բոլորներին թողեց ու փախավ՝ քիչ մարդկանցով հանդերձ ազատվելով: Արքաներն իջան Արագի ափը, զորքը գնաց և ավերեց Մուղղանի դաշտի վերին մասը: Ավարի շատույնին մասին տրակնից ավելի ի վիճակի չեմ գտնուցելու: Այս մեծ և ահեղ զորքը Վրաց բառոնի ու Կախեթի բառոնի հետև էր և ավարը տնօրինելու ի վիճակի չէր: Երկրորդ օրը Կախեթի տիրակալ Էրեկեյ թագավորը մեկնեց Բարգուշատի երկիրը: Սրան դիմավորեց Բարգուշատի խանը, որն աղերսեց նրան. «Ինձ մի վնասիր»: Էրեկեյն գիշեց նրան նրա տունն ու բաղաբը և հրամայեց ավերել երկիրը: Վրացիներն այնքան ավար բերին, որ առաջինից շատ էր, և, այս երկուսը միասին որ հավաքվեց, ավարն այնքան շատացավ, որ նրա պահելը ոչ-ոք ի վիճակի չէր: Երկու շառով ոչխար էին ծախում, հինգ քառասով՝ կով և երկու միլաթունով՝ գեղ: Չորքին արծաթ տվին և 3.000 գեղի հետ վերցրին՝ փրկանք տալով...: Մերոնք միառժամանակ Բարգուշատի երկրում մնացին..., հետո, մեկնելով Բարգուշատից, դարձյալ եկան Թուլ...: Բոլոր գյուղացիներին, որոնք իրենց տեղերից փախել էին և գտնվում էին Վրաստանի, Կախեթի, Ղազախ-Բորչալուի կամ Երևանի, Ղարաբաղի ու Սղնախի երկրներում, մեր թագավորների հրամանով տեղահան արին...: Երբ վրացիներն եկան Գանակ, տերը երևանցի գյուղացուն շնորհեց Երևանի խանությունը (Երևանի խանության խան Արդուլախին (մոտ 1750 – ուղ, 1751) – Մ.Ֆ.), ղազախեցուն՝ Ղազախի սուլթանությունը, բորչալուցուն՝ Բորչալուի, Զարթիի և Կախեթցուն էլ՝ Կախեթին, որից հետո բոլորին ճանապարհ դրին...: Չաջի-Չալաբին և Շիրվանի զորքը Վրաց բառոնը հենց Բարգուշատից արձակեց և այլ զորքերով ժամանեց Գանակ, ուր նրան 10.000 թուրքական մատուցեցին, իսկ մնացած 1.500-ը պակասեց և այն չէին կարողացել կորզել: Եվ ահա, իբրև գրավական այդ 1.500 թուրքական, մատուցեցին Շամշադիի երկիրը: Մեկնեցին Գանակից և ժամանեցին Շամշադին: Գանակի խանը բերել տվեց Շամշադիի բեթիսուղներին, որոնց ներկայացրին Վրաց բառոնին, բառունն արձակեց խանին, որը վերադարձավ Գանակ: Արձակեցին նաև Երևանի խանին, որը գնաց Երևան: Արքաները Զարթիի և Կախեթի զորքով ուղևորվեցին դեպի Զարթի: Երբ նրանք ժամանեցին Ղազախ, այնտեղ նրանց դիմավորեցին Բահման խանը (Նախիջևանի խանության խան Բահման խանը – Մ.Ֆ.) և աֆղանից երկու խաներ... որոնք ուղեկցեցին նրանց մինչև Զարթի...: Արձակեցին Նախիջևանի և աֆղանից խաններին, տալով նրանց հասանելիքը, և նրանք գնացին իրենց երկրները՝ հնազանդ մնալով մեր թագավորների հրամաններին» (Պապուս Օրբելիանի «Զարթիի անցերը»):

«1750 թվականին Ղարաբաղի Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Գանակին...: Գանակին օգնության գնացին Վրաց թագավորները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.) իրենց զորքերով..., որոնք մտան Ղազախ...: Դրանից հետո թագավորները անցան Ղարաբաղ և Փանահ խանն էլ մեծ զորքով ընդդեմ եկավ պատերազմելու: Երկրորդ օրը երկու թագավորները պարտասույնեցին ավերելու Ղարաբաղը, գնացին և Արագի այս կողմում գտնվող Ղարաբաղի հողն ավերեցին ու շատ ավարի վերցրին: Նրանք այնտեղ մնացին երկու ամիս և բոլոր ղարաբաղցիներին հնազանդեցին, որից հետո Գյանջա-Ղարաբաղը հարկատու դարձրին» (Օման խերիսուլիձե «Ֆերսկի II-ի պատմությունը»):

⁶¹⁶¹ Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը (գիրք 3, գլուխ 56):

⁶¹⁶² Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը (գիրք 3, գլուխ 56):

⁶¹⁶³ «Թեյմուրազ և Էրեկլե թագավորները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ը – Մ.Ֆ.) հավաքեցին Զարդիսի, Կախեթի և Ղազախ-Բորչալուի զորքը ու մեկնեցին դեպի Ճար: Ապսպրեցին և Գանձակի խանին (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդուն – Մ.Ֆ.)...: Ապա նրանց միացավ Գանձակի խանը՝ Ղարաբաղի զորքով...» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիի անցքերը»):

«Ազատելով գանձակցիներին առաջիկա վտանգից՝ Թեյմուրազ արքան (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) համաձայնության եկավ Շաքիի խան Չաղի-Չելեբի (Շաքիի խանության խան Չաղի-Չելեբի իբն Ղուրբայի – Մ.Ֆ.) հետ և նրան հետ միասին մեկնեց պատժելու ջարդեցիներին՝ նրանց կողմից իբերական ժողովրդի վրա հարձակումներ գործելու պատճառով» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶¹⁶⁴ «Ուլուբաթի թոռը, ըմբոստանալով իսպանի մահալում, տարբեր գյուղերից մարդ էր հավաքում և, ամրանալով Բալլուդայա բերդում, սկսեց կռվել Փանահ խանի դեմ: Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) մեծ բազմությամբ շարժվեց դեպի նրա ամրությունը: Ուժգին կռվից հետո նրանց ամրոցը գրավեցին, շատերին կոտորեցին և սպանվածների գլուխներից աշտարակ կառուցեցին: Դրանից հետո տեղի ժողովուրդը Փանահ խանին հնազանդվեց և ընդունեց նրա գերիշխանությունը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7): «Ժանի որ իսպանի, այսինքն՝ Տերուկանյանի, մաղայի բնակությունը, մաղալ, որը տեղակայված է Շահբուլախի մոտ, մշտապես ընթանում էր Փանահ խանի (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) դեմ ատելության և թշնամանքի ճանապարհով, վերջինս իր առաջ խնդիր դրեց ամենից առաջ ճնշել նրանց խռովությունները: Եվ ահա Փանահ խանը հեծյալ ու հետևակ զորքով պատերազմով գնաց նրանց վրա: իսպանի մաղայի բնակչությունը, բանակությամբ մոտ 2.000 հրաձիգներ, իրենց ընտանիքներով ապաստանելով Բալլիգայի մոտի դժվարահասանելի մի վայրում, սկսեցին դիմադրել: Փանահ խանը գրոհեց նրանց ամրությունները: Երեք օրվա ընթացքում այրվեց ճակատամարտի և մարտի կրակը, սակայն երրորդ օրը Փանահ խանը գրավեց նրանց ամրությունը» (Միրզա Ջենալ Տիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Մելիք-Շահնազարի թոռ մելիք Ուլուբաթը, շրջակայքից և իսպանի տարբեր գյուղերից որպես զորք խառնիճադանք մի ամբոխ հավաքելով, ամրացավ Բալլուբայի մոտակայքում և խռովություն բարձրացրեց ներկայումս հանգուցյալ Փանահ խանի (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) դեմ: Լսելով այդ՝ վերջինս, որն այժմ դրսևորում է, անչափ հապճեպությամբ ելավ ու ջախջախեց այդ խռովարարներին միություն և ապաստանների սիրտը՝ փոշիացնելով ոչ միայն դրանք, այլև դրանց խրամատներն ու ամրությունները...: Դրանից հետո իսպանի բնակչությունը ականջին հազավ հնազանդության օղակը և ուներին գցեց հավատարմության թիկնոցը: Ուրբ դնելով հնազանդության ճանապարհին՝ վերջինս դարձրեց մտածել թշնամության մասին» (Միրզա Աղիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶¹⁶⁵ «Ջրաբերդի մահալից Մելիք-Ալլահոդլին Փանահ խանի (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.) խանության սկզբում նրա հետ անդիպելու և իր դրությունը պարզելու նպատակով Ամարաս գնաց: Այդ ժամանակ Նախիջևանի կառավարիչ Չեյդար Ղուլի խանը (Նախիջևանի խանության նախկին խան Չեյդար-գուլին (1747-1748) – Մ.Ֆ.) հյուր էր Փանահ խանի մոտ: Սա, երբ Ալլահոդլի սուլթանի փառահեղությունը և հաստատակամությունը տեսավ, Փանահ խանին ասաց. «Այդպիսի փառավոր անձը թե՛ չի ծառայի, երկու իշխան մեկ երկիրը չի ունենա: Եթե այն է, որ դաշոյնիդ այսրը նրա կոկորդը խրես և Ամարասի սև հողը նրա արյամբ վարդազույն ներկես, չե՞ որ թակարդն ընկած որսը ձեռքից բաց թողնելը իմաստունների կայել չէ»: Փանահ խանը Չեյդար Ղուլի խանի կարծիքն և խորհուրդն ընդունեց և Ալլահոդլի սուլթանին սպանել տվեց: Այս պատճառով սուլթանի որդիների և խանի միջև թշնամություն ու հակառակություն սկսվեց: Ալլահոդլի սուլթանի սպանությունից հետո նրա եղբայր Մելիք-Աթանը որոշեց վրեժխնդիր լինել և անմիջապես խռովություն բարձրացրեց: Թալիշի մահալի Մելիք-Յուսեփի հետ, որը նրա օգնությամբ իր հորեղբայր Մելիք-Աթանին սպանելով մելիք էր դարձել, նա սկսեց Փանահ խանի դեմ կռիվներ մղել: Չերսուկ ամրոցը, որն անառիկ մի վայր էր, իրենց ապաստարանը դարձնելով՝ նրանք երկար ժամանակ պայքարում էին մարտեր էին մղում: Փանահ խանը, բազմիցս նրանց վրա գրոհելով, տեղանքի անառիկության պատճառով ձեռնունայն հետ վերադարձավ, սակայն նրանց արտերն և բերքը, որ լեռների ստորոտում ու հարթավայրային մասում էին, արշավող զորագնդերի երիվարների սմբակների տակ ոտնակոխ էին լինում: Այսպես 4-5 տարի մելիքները Փանահ խան դեմ կռվում և թշնամություն էին անում, նրա թշնամիների հետ դաշնակցելով՝ համառորեն պայքարում էին նրա դեմ: Պատմում են, թե Արզուման անունով մեկը, այդ ժամանակ իր շուրջը համախմբելով մի խումբ բաշերի, այդ վայրերում խիզախ արարքներ էր գործում, Փանահ խանի դեմ թշնամություն էր անում և նրա ստորադրյալներին վնասներ էր հասցնում: Մի անգամ Փանահ խանը Արզումանին հորն ասում է. «Ինչու՞ որդուդ չես խրատում, որ իր չարագործություններին վերջ տա և այս կռիվներից ձեռք բաշի»: Նա պատասխանում է. «Արզումանը իմ որդին չէ, բանի որ, եթե իմ որդին լիներ, ոչ մեկի չէր թողնի, որ Շուշի բերդից դուրս գա»: Մի անգամ էլ Փանահ խանը Չերսուկ-բեկ անունով մեկին հեծյալների մի խմբով ուղարկում է, որ գնան, Արզումանին մի հնարով բռնեն: Արզումանը այդ լսելով՝ գալիս է, նրա հեծյալների խումբը ցաքուցրիվ է անում, իսկ իրեն՝ Չերսուկ-բեկին էլ, գնորդ է: Չաջորդ օրը նրա վրա նշան բռնելով՝ նա ասում է. «Կամ ընդունիր, որ Ֆիսունս է Աստվածը, կամ էլ կրակում են»: Չերսուկը ընդունում է, որ Ֆիսունս է Աստված, որից հետո Արզումանը նրան ազատ է արձակում: Երբ նա Փանահ խանին է ներկայանում, նրան խանը այսպես է դիմում. «Չամալեցի՜ր, որ մի կաթիլ արյան համար Ֆիսունսին աստված անվանեցիր»: Չերսուկը բացատրում է. «Ով խան, եթե Արզումանին այնքան վճռական և ահեղ, որ ես տեսա ու Ֆիսունսին Աստված կոչեցի, որն տեսնեիր, իրեն՝ Արզումանին էլ, Աստված կկոչեիր»: Մի խոսքով, հայերը, առանց միաբանվելու երկար ժամանակ պայքարում են, միևնույն էր Փանահ խանն և նրա որդի Իբրահիմ խանը, օրեցօր ուժեղանալով, նրանց դժվարին կացության մեջ են դնում: Վերջիվերջո Մելիք-Աթան և Մելիք-Յուսեփը ստիպված են լինում իրենց հայրենիքից փախչել Գանձակի կողմերը ու յոթ տարի մնալ Շամբորում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7):

⁶¹⁶⁶ «7.000 հեծյալից բաղկացած լեզգիների զորքը գնաց և հարվածեց Ղազախի երկրին, շատ ավար ու գերի տարավ...: Վրաց բառոնի (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) մոտ, որ Սազարեթյուրում էր գտնվում, մարդիկ եկան Ղազախից և զեկուցին Ղազախի ավերվելու մասին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիի անցքերը»):

⁶¹⁶⁷ «Թալիշի մելիք Ուստըրը, այս մելիքի օգնությամբ կյանքից զրկելով իր հորեղբորը, նստեց նրա գահին: Եվ ահա երկու այս մելիքները դաշինք կնքեցին և թշնամության ու խռովության դրոշ բարձրացրին: Նրանք երկուսն էլ փակվեցին Տերսիկ ամրոցում և երկար ժամանակ այնտեղից հարձակումներ էին գործում ու սպանություններով զբաղվում: Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) իր ինքնին նրանց վրա մի բանի արշավանքներ գործեց և վնաս հասցրեց: Արդյունքում, չնայած այն բանին, որ ամրոցի անառիկության պատճառով նա չկարողացավ հասնել իր նպատակին, այնուհանդերձ լեռան ստորոտում գտնվող ցորենի արտերը նա կարողացավ իր զորքի ձեռքով ոտնակոխ անել: Սրա հետևանքով ամրոցում գտնվողները հայտնվեցին ծանր վիճակում, սակայն, չնայած դրան, երկու մելիքն էլ չորս տարվա ընթացքում համառության և կայունության օրինակներ տվեցին...: Ի վերջո, սակայն, Փանահ խանն այն աստիճան նեղացրեց նրանց պայքարի տարածքը, որ հարազատ երկրից հեռանալը նրանք լավ կյանք հավաքեցին: Արդյունքում այս երկու մելիքները, հավաքելով իրենց իշխանալույի, գույքը բարձրեցին ուղտերի վրա և հեռացան Գանձակի ուղղությամբ: Նրանք մնացին Շամբորի մաղայում և յոթ տարի ապրեցին այնտեղ՝ աննկարագրելի նեղություններ» (Միրզա Աղիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

⁶¹⁶⁸ «Շրջակա շրջանների և խանային մաղալների բնակչությունը նման դեպքերից հետո, այսինքն այն բանից հետո, երբ Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) տիրեց նման հզոր ամրության, որը գտնվում էր մոտ 2.000 հրաձիգների պաշտպանության տակ, պատվեց անպատկերացելի վախով ու սարսափով և, մեկ թշնամանում էր խանի հետ, մեկ նրա հետ խաղաղ հարաբերությունների մեջ էր մտնում: Մի բանի անգամ ընդհարումներ եղան նաև Ջրաբերդի մաղայի մելիք Չաթամի և Թալիշի մաղայի մելիք Ուստի հետ: Սրանք երկուսն էլ ծեր և հարուստ մելիքներ էին ու շատ մարդիկ ունեին, սակայն ի վերջո, հնարավորություն չունենալով այլևս մնալ այդ վայրերում, նրանք ստիպված եղան ապաստանել դժվարահասանելի վայրերում՝ խորը կիրճերում և բարձր լեռների կատարներին: Երբ նրանք տեսան, որ իրենց արտերը, այգիները և հոտերը ենթարկվում են ոչնչացման ու բնաջնջման Փանահ խանի ենթակալների և զորքի կողմից, նրանց համար նման կյանքը ծանր դարձավ ու նրանք, չունենալով այլ ելք, լեռներ իրենց երկիրը, տներն, արտերն և այգիները ու փախան Գանձակ: Եվ ահա յոթ տարվա ընթացքում նրանք սկսեցին ապրել Գանձակի վիղայեղում և Շամբորի մաղայում» (Միրզա Ջենալ Տիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.), օրըստօր ուժեղանալով, իր իշխանությանը ենթարկեցրեց հայ մելիքներին և իր իշխանությունը տարածեց Արաքսի վրա գտնվող հունդափերի կամրջից մինչև Գյուլբեկ գետ ու Բարգուշատ ձգվող տարածքների վրա» (Աբբաս-գուլի-սրա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Ղարաբաղի Փանահ խանն (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) ուժ էր գործադրել Սղնախի մելիքներին նկատմամբ, հայերն այլևս չէին կարողացել դիմանալ և ահա մի ծորի մելիք Յուսուֆ-բեկը 100 ծովային բաղկացած խիզախներով տեղահան էր եղել ու, գալով Վրաստան, տեղ էր խնդրել Վրաց թագավորներից (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ից և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ից – Մ.Ֆ.): Այս հանգամանքները զեկուցին թագավորներին Թելավում: Իսկույն մարդ կցեցին նրանց և այս սղնախցիներին բնակեցրին Տփիսիս բաղաքի բարափի թաղի կողմը, իսկ իրեն՝ մելիքին, կանչեցին Կախեթ: Գնաց մելիք Յուսաֆ-բեկն իր զորքով Կախեթ և միացավ թագավորներին: Չրամալեցին ողորմածություն ցույց տալ նրան և պատվելով պահեցին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիի անցքերը»):

⁶¹⁶⁹ Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը (գիրք 3, գլուխ 56):

⁶¹⁷⁰ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Զամների «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 222) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁶¹⁷¹ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Զամների «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 288) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁶¹⁷² «Փանահի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) խանության սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք-Եսային, որը հայտնի էր իր բաջուխյանը, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ նրանց միջև թեժ մարտեր էին տեղի ունենում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ըշմարտացի պատմություն», գլուխ 7):

⁶¹⁷³ «Եվ ահա մի անգամ Մելիք-Եսային Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) գործը այնպես է ջախջախում ու ցաթուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ըշմարտացի պատմություն», գլուխ 7):

⁶¹⁷⁴ «Այս հանգամանքներում երես առան ղզլբաշները և ուզեցին վնասել Զարթիին, բայց, բանի որ Գանձակն և Երևանը Վրաց բառտոնի (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.**) շուրջն էին, ուստի նախ այն երկրներին ցանկացան տիրել: Ազատ խանը Աֆղանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Ֆ.**), որն իր ուժով Ադրբայջանի երկրներին էր իշխում, Երևանը գրավելու նպատակով գործ ուղարկեց, իսկ Մահմեդ խանը (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ջասսն խան Ղաջարը – Մ.Ֆ.**), որ Երևանցի էր, գործին գլուխ կանգնեց: Ազատ խանը եկավ և կանգ առավ Երևանյան երկրներում: Երևանի խանն (**Երևանի խանության խան Ջուսեյն-Ալին (1751-1783) – Մ.Ֆ.**) և ավագանին եկան ու աղաչեցին մեր պատրոններին՝ գործ և օգնություն խնդրելով: Մերոնք իսկույն մարդիկ ուղարկեցին չեթեզներով մոտ, Օվսեթ և լեռնային երկրները, գործը հավաքեցին ու այստեղ ևս սկսեցին գործերի պատրաստություն տեսնել, որովհետև, եթե ղզլբաշները Երևանը ուժով գրավեին, Գանձակը և Ղարաբաղն էլ նրանց ձեռքին կմնար ու դրանից հետո Ադրբայջանի բոլոր երկրները թշնամություն կսկսեին Զարթիի դեմ: Սահմանապահ գործի ղեկավար Նշանակեցին Բահման խանին (**Նախիջևանի խանության նախկին և ապագա խան Բահման խանին – Մ.Ֆ.**), որը մի ժամանակ խան էր Նախիջևանում և իշխում էր այս երկրներին իբրև «Դրաստանի սպասալար Թեյմուրազ թագավորի հրամանով»: Այս Բահման խանը Զասնի Երիզադիի փեսան էր, որը, թշնամու շնորհիվ հեռանալով Նախիջևանից, այլևս ի վիճակի չէր այնտեղ կենալու: Եվ ահա նա եկավ քաղաք և մեր բառտոնի հրամանի ներքո էր գտնվում: Սրան տվին թուրքերից կազմված գործը, իսկ Չաալ Օրբեյխանուն՝ Զարթիի գործը և ուղարկեցին՝ այսպես հրամայելով. «Մինչ մենք կպատրաստվենք, տեղեկացրեք մեզ բոլոր հանգամանքների մասին և մենք ևս, օգնությամբ աստծո, շուտով կգանք ու ցատում կբերեք մեր թշնամիների վրա»: Չնացին, հասան Փամբակի ձորը, ուզեցին Երևանյան երկիրն անցնել, սակայն Երևանյան երկրներն արդեն ավերված էին և մեջն աֆղանական գործ էր կանգնած: Մի բերդից գատ բան չէր մնացել, ասեին ինչ թշնամու ձեռքին էր: Եվ ահա նրանք կանգ առան Փամբակում և մեր թագավորներին գեկուցեցին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ին – Մ.Ֆ.**) Երևանի դրության մասին: Թագավորները պատրաստվեցին և հավաքեցին Զարթիի ու Կախեթի, նաև Ղազախ-Բորչալուի գործը, ինչպես նաև նրանց, որ լեռներից էին իջել և հասել...: Երեկվե թագավորը մեկնեց Երևան, անցավ Զայթով և ժամանեց Փամբակ, որտեղ նրան իրենց գործերով դիմադրողին Բահման խանն ու Չաալ Օրբեյխանին: Տիֆլիս եկան Զյուսիսային Օվսեթի մարդիկ: Թեյմուրազ թագավորը նրանց պարեն և ուղեկիցներ տվեց ու իր որդու մոտ ուղարկեց: Նրանք հասան և Երեկվե թագավորի գործին միացան Փամբակում: Երեկվե թագավորը Փամբակից մեկնեց: Եվ, երբ որ նա անցնում էր Երևանյան երկրի հանդերձ, աֆղանները զգացին այդ, տեղահան եղան Զանաքեռից ու ներքև իջան՝ կանգնելով Երևանի բերդի մոտերում: Երեկվե թագավորը հասավ և կանգ առավ Զանաքեռում: Երևանի բերդից դուրս եկան ուժասպառ եղած ղզլբաշներն և սկսեցին նրան զուլել, սակայն անկասկած էր, որ տվյալ տեղից բերդում երդողներին այսպես վախքել: Զանի որ հունձի ժամանակ էր, թագավորը հրամայեց իր գործին հնձել և կայսել, որից հետո Երևանի բերդին 10.000 կոտ հաց ուղարկեց: Երևանյան երկիրը այնպես էր ավերված էր, որ հնձող չէր ծարվում: Երևանից և Էջմիածնից գատ ոչ մի տեղ ոչ մի չենք չէր մնացել: Աֆղանական գործը և Մահմեդ խանը նույնպես Երևանյան երկրում էին կանգնած, սակայն նրանք դեմ առ դեմ պատերազմել չէին համարձակվում և հարձակվում էին իբրև դաշառներ՝ ձի և մարդ փախցնելով: Մեր գործն անցնելիս գրոհ տվեցին և աֆղանները փախան՝ և չսպասելով պատերազմի: Երեկվե թագավորը շարժվեց տեղից, մեկնեց դեպի Շարուր և Սարաբաղի այլաները: Նա կանգ առավ լեռան գլխին և այնտեղից գործեր ուղարկեց արշավելու: Ուր էլ որ աֆղանների կողմնակից մարդ կային, բոլորին կողոպտեցին և կործանեցին: Վրացիներն և կախեթցիները ավերեցին Նախիջևանից այս կողմ գտնվող երկիրը մինչև Արագի ափը, նրանք լցվեցին ավարով, այսպես ավարով լցված էլ եկան: Բառտոն իջավ Դրբուլխիում, Երևանի բերդից ընտանիքով հանեց Չերդալի խանին, Երևանի միևրաջի Բադրի-բեկին և չորս այլ մեծամեծ մարդկանց, իսկ գործն էլ ուղարկեց՝ մի մասը Բորչալու, մյուս մասն էլ Սարաբաղում՝ իր օձյալ հորը բաղաբ Տիֆլիսում պահպանելու համար: Նրանց մեղադրում էին Երևանի բերդի պաշարման ժամանակ դավաճանության և մատուցած մեծ: Ինքը՝ Երեկվե թագավորը, նույն տեղը մնաց և Երևանի գործերն էր կարգավորում: Դեցն որ լուրն այս դեպքերի մասին հասավ Ազատ խանին, վերջինիս կատարեց իբրև մուլեզին զազան, և... Եվավ Երեկվե թագավորի դեմ, ընդ որում նա աշխատում էր նրա վրա զաղտնի կերպով հարձակվել: Եվ ահա նա եկավ Դրբուլխի և, ուր Երեկվե թագավորն էր կանգնած, նրա դիմադր լեռների վրա կանգնեց: Նիկիչներն եկան և գեկուցին թագավորին: Թագավորը հրամայեց գործին պատրաստվել, իսկ ինքը սկսեց արդեթ... և կայսղան լարեցեց աստծուց հաղթություն շնորհել հազարացիներին կատմում: Դեցն որ արքան արդթը վերջացրեց, հեծավ ձին... և ելավ պատերազմի տեղը առաջնորդությամբ ամիրսպասալար Ռեվազ Օրբեյխանու և առաջապահ գործի, որոնց հետ էր խառնված նաև Տիֆլիսի գործը: Նույնպես ըստ կարգի շարվեցին նաև Զարթիի և Կախեթի ծախակողմյան ու աջակողմյան միացյալ գործը: Արքան իր գործով մերձակա գործերի թիկունքում էր կանգնած, Երևանի պարսկական կայազորը Բահման խանի ղեկավարությամբ պարսկական գործի հետ միասին էր տեղակայված՝ ոմանք առաջապահների հետ, ոմանք՝ աջակողմյանների կամ ծախակողմյանների հետ, և ահա նրանք բոլորը գնացին պատերազմելու: Ազատ խանը ևս դուրս եկավ՝ հրանոթների հրաձգությամբ և հպարտորեն, այնպես, որ նրանց մեջ ոչ մի երկոտություն չէիք նկատի: Նրա գործը հինգ-վեց գնդի էր բաժանված, միևյուրե վրացական գործը հազիվ նրա հինգերորդ մասը լինել: Առաջին ելույթով նրանք հարձակվեցին ծախակողմյան ջոկատի վրա: Այստեղ նախ հաղթեցին վրացիները, ապա աֆղանցիները, որոնք վրաց ծախակողմյան ջոկատը փայտալուի ենթարկեցին: Վրաց հետիոտն գործը մի գյուղատեղում ամրացավ, երկու կողմերի միջև մեծ պատերազմ տեղի ունեցավ և երկուսի կողմից էլ զոհեր եղան: Այս հանգամանքներում մաս առ մաս, գունդը գնդի հետևից եկավ Ազատ խանի գործը, որը Երեկվե թագավորի երեքյան դրոշակի տակ գտնվող գործին շրջապատեց: Աֆղանցիներն այնպիսի գրոհ տվին, որ արդյունքում, մեր գործի մեջ խրվելով, նիզակով շատերին տապալեցին: Երեկվե թագավորը ամիրսպասալար Ռեվազ Օրբեյխանուն հրամայեց իրեն մոտ լինել: Եվ ահա նրանք հասան առաջապահներն և բառտոնի գործին միացան...: Երեկվե թագավորը իբրև անզալեյի առյուծ թե ինքն էր կռվում և թե իր գործին էր կռվեցնում: Կոտորվեցին շատ աֆղանցիներ և ղզլբաշներ...: Թշնամին թողել էր թուփխանան, զինարանը, ուղտերի վրա բարձած անթիվ հրանոթներ, բազմաթիվ էշեր, ուղտեր, իրեր, վրաններ, մեթարիսանեն և այն բոլորը, ինչ որ Ազատ խանին ու նրա գործին էր: Այս ամենը վրացիներին մնաց, այնպես, որ նրանք մի-մի ծիուց ավել հետները ոչինչ չէին տարել: Ազատ խանն այնպիսի մարդ էր, որ պատրաստվում էր խան դառնալ, նա Ադրբայջանի երկրներին էր տիրել և այդ փառքով էլ տարված: Այս բոլոր ավարը վրացիների ձեռքն անցավ, սակայն այն այնքան շատ էր, որ չկարողացան տեղափոխել: Ազատ խանի վրանը դրին, Երեկվե թագավորը մեջք բազմեց: Եկան Երևանի, Նախիջևանի, Այրումլուի և այլ խաներն ու շնորհավորեցին և գովեցին նրան: Նույնպես եկան նաև վրացիները, կախեթցիները ու ևս շնորհավորեցին հաղթանակը՝ մատուցելով կենդանի գերիներ և սպանվածների գլուխներ: Սկսվեց հրանոթների կրակոցը և Երևանի բերդում սկիզբ առավ մեծ խանդավառության: Այս լուրն իսկույն տարածվեց Ադրբայջանի բոլոր երկրներում, ամեն տեղ թուրթռ ուղարկվեց և շրջակա քաղաքներին խաներին ևս ծանուցվեց այս հաղթանակի մասին...: Երեկվե թագավորը իր հայր Թեյմուրազ թագավորի հրամանով մտավ Երևան: Երևանի բեգեգուցիները նա շնորհեց Աբդուլլահ խանին, որ բերդումն էր նստած իբրև միևրաջի, որն է՝ հազարապետ: Նմանապես Վրաց իշխաններից նա Նշանակեց Երևանի գործերի վարիչներ» (Պապուա Օրբեյխանի «Զարթիի անգեթը»):

«Նույն 1752 թվականի հունիս ամսին մեծ գործով եկավ Ազատ խանը և սկսեց ավերել ու թալանել Երևանը, բանի որ Ազատ խանը տիրում էր Մեդիային, որն է Ադրբայջան, և կռվում էր տիրակալ Պարսկաստանի: Այս պատճառով Երևանցիները գրեցին Երեկվե թագավորին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակի II-ին – Մ.Ֆ.**) «Զանի որ մեզնից հարկ եք ստանում և ձեր հպատակության ներքո ենք գտնվում, ձեր պարտականությունն է ազատել մեզ այսպիսի բռնակալի ձեռքից»: Օգնություն խնդրեցին, որի կապակցությամբ Երեկվե թագավորը հաճեց օգնել Երևանին: Երբ Մուսա խանը, որ մոտենցել էր Երևանի բերդին, լսեց Երեկվե թագավորի գալը, նույն իսկ րուպենի հեռացավ բերդից: Երեկվե թագավորը հասավ Երևան և պարենավորումից կատարյալ զուրկ Երևանցիներին մթերքով ապահովեց և պարեն հասցրեց, իսկ ինքը վերադարձավ Զանաքեռ և կանգ առավ Դրբուլխիում՝ բացօթյա, Երևանի մոտերում, որ գտնվում է Երևանից 12 վերստ, այսինքն՝ մեկ մղոն հեռավորության վրա: Այս Մուսա խանը, Երևանից հեռանալով, իսկույն նամակ գրեց Ազատ խանին և տեղեկացրեց նրան՝ Մեդիայում գտնվողին, Երեկվե թագավորի գալու ու նրա բոլոր գործերի մասին: Լսելով այս՝ Ազատ խանը 40.000 հոգով չափով զայրացած ժողովեց ղզլբաշառվականական գործը, այնպես որ նրանց մեջ 12.000 աղեղնավոր մարդ կար, բացի թվանքիներից, հետև էլ 12 հրանոթ և 200 հրանոթ: Ազատ խանը աննկատելի կերպով եկավ և Գյառնիչայի

վրա կանգ առավ: Գյառնիչայը գտնվում է Քանաքեռից 20 վերստ հեռավորության վրա: Երեկոյան լուր հասցրին Երեկոյն թագավորին. «Ազատ խանը մեծ զորքով եկավ ու Գյառնիչայի վրա կանգ առավ...»: Երեկոյն թագավորի մոտ եկավ մի երևանի թաթար՝ Ալահվերդի անունով Այրումյուլի սուլթանը...: Երբ թագավորը նկատեց իր զորքի սակավաթիվ լինելը, արտասպալից երկրպագեց Քրիստոսի խաչին և իր բոլոր մարտիկներին երկրպագել տվեց խաչին: Այդ ժամանակ այն թաթար Ալահվերդի սուլթանը ևս եկավ և դիմեց Քրիստոսի խաչին այսպիսի խոսքերով. «Եթե դու դուռն ուժ ունես, այսօր կերևա», որից հետո գնաց Երեկոյն մոտ: Ապա Երեկոյն հանգիստ կերպով առաջնորդեց 1.500 հետիոտն մարտիկներին և, որտեղ էլ ամենից շատ էին կուտակված Ազատ խանի ջոկատները, հենց դեպի այն կողմն էլ ուղղվեց: Ազատ խանը կատաղած եկավ և իր ջոկատներով շրջապատեց Երեկոյն զորքը: Նա չորս կողմից այնքան մոտեցավ, որ նիզակ պատեղու տեղ չկար և նրանք աշխատում էին կենդանի ձեռք գցել վրացիներին: Ապա խաներից մեկը գեկուցեց Ազատ խանին. «Թույլ տուր ինձ, որպեսզի գնամ և Երեկոյն թագավորին կենդանի կալանավորված բեզ ներկայացնեն»: Նա թույլ տվեց և հեծյալ խանը շտապ-շտապ և նիզակը ձեռքին, որ պատրաստել էր կռիվ համար, գնաց ու կանգնեց. «Համանան հանիեր Երեկոյն խան», այսինքն «Ո՛ր է Իրակի թագավորը»: Այդ ժամանակ նրա դեմ դուրս եկավ թագավորը և ասաց. «Ես եմ Երեկոյն թագավորը»: Ասելուն պես թագավորը լցրեց հրացանը և կրակեց այն, որը և դիպավ խանի սրտին և խանը ձիուց վայր ընկավ հենց Երեկոյն թագավորի առջև: Տեսնելով Երեկոյն թագավորի այսօրինակ սիրագործությունը՝ վրացիները և կախեցիները ևս արիացան ու միանգամից կրակեցին իրենց հրացաններից, այնպես որ, որքան էլ մոտեցրեմ ղզլբաշներ և աղվաններ կային, բոլորին գլորեցին ու գետին տապալկեցին: Ապա Երեկոյն հեծավ իր ձին և հրամայեց իր մարտիկներին ևս հեծնել: Հեծան մարտիկները և, թուր ու սրով գինված, միանգամից գրոհ տվին: Նրանք, հասնելով պատերազմի դաշտ, ձիերից վայր գցեցին ղզլբաշ ահջաններին: Այդ օրերին վրացիների հետ էր Այրումյուլի սուլթան Ալահվերդին, որը սբանջագործություն խնդրեց խաչից և քաջարի էր, իսկ Ազատ խանն էլ ամոթահար փախուստի դիմեց: Այս հաղթանակի հետևանքով Երեկոյն թագավորին մնաց 24 իրանդ, 200 փոքր իրանդ 100 ուղտով և բազմաթիվ դրոշակներ, ինչպես նաև 200 վրան, իսկ գերիների և տավար-ոչխարի թիվն էլ անհնարին էր հաշվել...: Երեկոյն թագավորը հաղթական ժամանեց Տիդիս և այս հաղթանակը տեղի ունեցավ հուլիս ամսին» (Օման Խերխուլիժե «Հերակլի II-ի պատմությունը»):

«Հանգամանքները, սակայն, խանգարեցին Թեյմուրազին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ին – Մ.Հ.**) վրեժխնդիր լինել իր այդ դաշնակցից սրա կործանարար դավաճանության համար, բանզի Պարսկաստանը խռովող ապստամբներից մեկը հանդիսացող Ազատ խանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Հ.**) այդ ժամանակ մոտեցել էր Երևան քաղաքին և սրա բնակչությանը սպառնում էր ավարառությամբ ու գերեվարությամբ, իսկ երևանցիներին էլ, իրենց մեջ ուժ չգտնելով դիմադրություն ցույց տալ նման ուժեղ և դաժան թշնամուն, օգնության համար դիմեցին Թեյմուրազին: Վերջինս, ինչպես խոցնալով, այնպես էլ այն բանի համար, որ այս ապստամբի ուժերը ավելի ջատանան, որոշակի բանակի զորքով ուղարկեց իր որդի Երեկոյնին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ին – Մ.Հ.**), որպեսզի սա ամայացնի Երևանի շրջակայքը: Ազատ խանը, շրջապատված իր աջակիցների մեծաքանակ ամբոխով, արհամարհանքով էր նայում իրեղևական զորքերի փոքրաքանակությանը: Նա մարտից առաջ հրամայեց իր համար գեղեցիկ գորգերի վրա սեղան գցել և ինքույթ կազմակերպել, որպեսզի նախապես նշի հաղթանակը իր հակառակորդի նկատմամբ, որը, ինչպես ինքն էր երազում, իր իսկ մահն էր փնտրում: Հատկանշական էր, որ հարձակումից առաջ նա երկու աֆղանների հանձնարարել էր բռնել Երեկոյնին և բերել իր մոտ: Սրանցից մեկը, երբ մոտեցավ, արքային մենամարտի հրավիրեց, իսկ մյուսը սկսեց պահանջել բոլորից ամենաբազան, որ կա հակառակորդի զորքի մեջ: Երեկոյն արքան իրոք ելավ, իսկ նրա հետ էր նաև իշխան Լուարսաբ Մակևան: Եվ ահա երկու բանակների աչքի առաջ Երեկոյն անմիջապես խոցեց այդ աղվանին, իսկ մյուսն էլ ընկավ՝ խոցված Լուարսաբի ձեռքով: Դրանից հետո, ոգևորված արքայի օրինակից, իրենքը նետվեցին անչափ զարմացած պարսիկների վրա, որոնց ակնթաղթորեն փախուստի մատնեցին, իսկ Ազատ խանն էլ այնպես փախավ, որ, որպես ավար հաղթողներին, թողել իր ողջ բանակն ու գանձարանները: Իբերները, հետո իմանալով Ազատ խանի պարծենկոտության մասին, տեղակայվեցին Ազատ խանի համար գցված գորգերի վրա և, վայելելով տարատեսակ խորոխները, սկսեցին նշել հաղթանակը այդ ամենաուժեղ հակառակորդի նկատմամբ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Բաղդադի և Բասրայի վայրի, վեզիր Սուլեյման փաշայի հաղորդած տեղեկություններից պարզվեց, որ Ազատ խանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Հ.**), Թավրիզի ու Ուրմիայի բերդերը գրավելով, ներկայումս գտնվում է Ուրմիայում, իսկ մի բանի ամիս առաջ էլ, Երևանի բերդը գրավելու նպատակով, որոշ բանակությանը զինվորներով Սուսա խանին Երևանը պաշարելու և ուղարկել: Երբ վերջինս հասավ Նախիջևան, Տիդիսի Թեյմուրազ խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ից – Մ.Հ.**), լսելով այդ, մեծ քանակության զինվորներով եկավ դեպի Նախիջևան, սակայն, հասնելով Երևան, այլևս առաջ չգնաց: Սուսա խանը Ազատ խանից օգնության խնդրեց, սա էլ Ախմեդ խանին մեծ բանակությամբ զինվորներով ուղարկեց: Այդ կերպով բանակները միանալով ուժեղացան: Թեյմուրազ խանի բանակը, սակայն, փոքրաթիվ լինելով, անկարող էր զգուժ կռվելու, ուստի նա, առանց հարձակում գործելու, գրավոր կերպով դիմեց յուրայիններին և օգնություն խնդրեց: Ազատ խանը Երևանը գրավելու նպատակով առաջ շարժվեց և Երևանի մոտ հանդիպեց վերոհիշյալ Թեյմուրազ խանին, որն իր զինվորներով այդ շրջանին մոտ էր գտնվում: Նա անսպասելի կերպով հայտնվեց այդտեղ և, երկու կողմի առաջապահ զինվորների ընդհարումից հետո, Թեյմուրազ խանը խարդախության դիմեց: Նա ցույց տվեց, թե ինքը պարտվել է և հետ է քաշվում: Այդ ժամանակ Ազատ խանը այսպիսի անսպասելի հաղթությամբ հպարտացավ, ինքնավստահորեն իր բանակը տեղից շարժեց և փոխարդեց ուրիշ վայր: Եվ ահա, երբ ևս զբաղված էր բանակը կարգի բերելով, Թեյմուրազ խանը, իր բանակը բաժանելով վեց մասի, տարբեր կողմերից հարձակվեց Ազատ խանի վրա և նրան պարտության մատնեց: Ազատ խանը ստիպված եղավ փախչել, նրան հետապնդեցին 6 կոնաք տարածության վրա, նրա զինվորների մեծ մասին սրի անցկացրին, մնացածներին էլ բռնեցին և շղթայեցին: Ազատ խանը ապաստանեց իր ծննդավայրում՝ Ուրմիայի բերդում: Նրա 12.000 հոգանոց զորքից միայն 4.000 զինվոր մեծ դժվարություններով հասան հիշյալ բերդ: Ահա այդպիսի վախճան ունեցավ Ազատ խանի անկախություն ձեռք բերելու փորձը» (Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»):

«Ազատ խան Աֆղանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Հ.**) Պարսկաստանում ուժեղացավ և շարժվեց Երևանի դեմ: Երևանցիները օգնություն խնդրեցին Թեյմուրազ թագավորից (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ից – Մ.Հ.**), որն ուղարկեց իր որդի Երեկոյնին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ին – Մ.Հ.**)՝ 3.000 հեծյալներով: Երբ Երեկոյն հասավ Դրբուլախ, Ազատ խանը ևս եկավ՝ հետն ունենալով 18.000 հոգուց ավելի մարդ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Ազատ խանը պարտվեց վրացիներից, Երևանը փրկեցին և վրացիները հաղթող ու բազմաթիվ ավարով վերադարձան» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Անցյալ տարիներին Երեկոյն թագավորը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Հ.**) Երևանում է եղել և իր սակավաթիվ զորքով հաղթել է Ազատ խանին (**Թավրիզի խանության խան Ազատին – Մ.Հ.**)» (Օթար Թումանյան «Զեկուցագրեր», 1754 դեկտեմբերի 1):

«1751 կամ Բորնիկոնի 439 թվականին Երեկոյն թագավորը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Հ.**) ուղևորվեց Երևան: Երևանին Թավրիզից մոտեցավ աֆղան Ազատ խանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Հ.**): Ճակատամարտը տևակալի էր, Ազատ խանը պարտվեց և փախավ դեպի Նախիջևան: Դա հուլիսի 28-ին էր» (Ամանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»):

⁶¹⁷⁵ «Ներկայումս հանգուցյալ Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Հ.**) իշխանության սկզբում Դիզակի մելիքը, որը մելիք Եզանի սերնդից էր, վերջինիս և նրա պետության նկատմամբ, որը սրան տրվել էր աստծո կողմից, թշնամության ուղին բռնեց: Եվ ահա դրանից երկար ժամանակ հետո բոլորեզվեց պատերազմի կրակը, որը երկու կողմից էլ խժաճեց մարդկանց, մինչև որ ի վերջո աստվածային ողորմածությունը ներկայումս հանգուցյալ Փանահ խանի կողմը եղավ և դրա շնորհիվ նա այդ պայթյալից հաղթական դուրս եկավ: Մելիք-Եզանի տոհմից մի բանի մարդիկ մահապատժի ենթարկվեցին..., նրանց թւեղը կտորվեցին և նրանք թուլության վիճակում հայտնվեցին» (Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3):

«Այդուհանդերձ Հաջի-Չեղեբի (**Շաքիի խանության խան Հաջի-Չեղեբի ին Ղուրբայի – Մ.Հ.**) օգնությամբ նա (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Հ.**) իր զորքը Նորից կարգի բերեց և մարտի դուրս եկավ Մելիք-Եսայու դեմ: Շուտով հաշտարարների միջնորդությամբ որոշվեց հաշտություն կնքել: Մելիք-Եսային, լինելով պարզասիրտ և հպարտ մի մարդ, իր տանտերներից ու ավագներից մի բանիսի հետ Փանահ խանի մոտ գնաց: Վերջինս նրան նենգորեն կալանավորեց և սպանեց: Նրա բոլոր զավակներին նա տանջանքների ենթարկեց և ունեցվածքը բռնագրավեց: Ոմանք փախան, ոմանք էլ հարկադրված եղան մահաբանականություն ընդունելով իրենց կյանքը փրկել: Այժմ ևս նրանց հետնորդների մի մասը մահաբանական է, մի մասն էլ՝ քրիստոնյա» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7):

⁶¹⁷⁶ «Երեկոյն թագավորը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ը – Մ.Հ.**) դուրս եկավ Երևանից ու ժամանեց Հայք: Ճանապարհին նա հանդիպեց լեզգիների զորքին, որը շատ գերիներ և ավար էր տանում: Արքան զորքին հրամայեց շրջապատել նրանց: Այդպես էլ արեցին և, ձեր արևը վկա, բոլորին կենդանի գցեցին ձեռքերը: Այսպես երկիցս հաղթող Երեկոյն թագավորը ժամանեց Տիդիս» (Պապուս Օրբելիան «Զարթիկ անցքեր»):

⁶¹⁷⁷ «Սղնախիցիք հաշտվեցին Հաջի-Չալաբի (**Շաքիի խանության խան Հաջի-Չեղեբի ին Ղուրբայի – Մ.Հ.**) հետ, իսկ Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Հ.**) ուժեղացավ: Սրա մասին տեղեկացնելու համար մեր թագավորների (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Հերակլի II-ի – Մ.Հ.**) մոտ չափարներ ուղարկեցին, Ղարաբաղի խանին (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Զաքավին (1747 - մոտ 1780) – Մ.Հ.**) ևս թուղթ գրեցին: Հաջի-Չալաբին եկավ, Գանձակին մոտեցավ,

շուրջը ամեն ինչ ավերեց, քոչվորներին տեղահան արեց Ղարաբաղից և իր երկիրը փոխադրեց: Մեր չափարներն եկան Սղնախից, հետներն էլ մի վարդապետ եկավ, որը Յաջի-Չալաբի մոտ էր եղել և աշխատում էր նրան վրացիների հետ հաշտեցնել, իբրև միջնորդ էր եկել» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցերը»):

⁶¹⁷⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխեուրթիները», Թիֆլիս 1882, էջ 90-91: Հարկ է նշել, սակայն, որ հիշատակված աշխատությունում բերված ժամանակագրական տվյալները ընդհանրապես և մասնավորապես այս դեպքում կասկածելի են և չեն հաստատվում ժամանակակից գիտության կողմից: Միաժամանակ վրաց և այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1751 թ-ի վերջին և 1752 թ-ի սկզբին:

⁶¹⁷⁹ «Այդ ժամանակ, չնայած այն բանին, որ բաղաբուն բազում մարտնչողներ կային, բայց մեր Աստված բարկացավ մեզ վրա և չհանդուրժեց մեզ, այլ ամրացրեց անօրեն բռնավորի սիրտը: Եվ այսպես սուրբ տաճարը թալանեցին ու շախջախեցին՝ գերելով բոլոր սրբերի մատույնները: Նրանք բազում մարդկանց սուր տուներով մաշեցին՝ անթիվ քրիստոնյա այրերի և կանանց, երիտասարդների ու մանուկների, նրանց բոլորին սրի անցկացրին և ողջ հողը նրանց արյունով շաղախեցին: Դրանից հետո գորբերը ցրվեցին գյուղերով ու հաստատվեցին այևտեղ, ընդ որում նրանք այստեղի բնակիչներին ևս թալանեցին ու մերկ թողեցին, ինչպես նոր ծնված ժամանակ: Այսպես կողոպտեցին և գերեվարեցին Ագուլխի ու շրջակայքի բնակիչներին, երբ գերեցին 1.200 քրիստոնյա» (Ամանուն Ագուլխեցի «Հիշատակարան 1751 թվականի»):

«Ազատ խանը (Թավրիզի խանության խան Ազատը - Մ.Ֆ.) հարձակվեց Նախիջևանի վրա, մեր գործը հեռացավ: Բահման խանն (Նախիջևանի խանության խան Բահման խան - Մ.Ֆ.) եկավ Գյոբջա» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցերը»):

Այս մասին հայտնում է նաև Միքայել Չամչյանը:

⁶¹⁸⁰ «Հայքում գտնվող լեզգիների գործը մեծ ավարով գնաց» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցերը»):

⁶¹⁸¹ «Եվ ահա Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը - Մ.Ֆ.) Ղարաբաղի Զազեմ խանի (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Զազիսի (1748-1763) - Մ.Ֆ.), Նախիջևանի Յեյդար Ղուլի խանի (Նախիջևանի խանության Նախիկին խան Յեյդար-գուլի - Մ.Ֆ.) և Գանձակի Շահվերդի խանի (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդի - Մ.Ֆ.) հետ խորհրդակցելով, որոշում է. «Զանի որ Յաջի-Չելեբին (Շաբիի խանության խան Յաջի-Չելեբին - Մ.Ֆ.), Շիրվանի ու Ղադստանի լիիրար տեր դառնալով, մեզ հետ հաշվի չի նստում և համաձայնության չի գալիս, ուստի պետք է ջանանք նրան պատժել, անտոյակության քնից արթնացնել ու խռովարար մտքերից հեռու պահել»: Նրանք իրենց այդ մտադրության մասին տեղյակ պահեցին Վրաստանի վալի Յերակլին (Վախեթիի թագավորության ապագա արքա Յերակլի II-ին - Մ.Ֆ.): Վերջինս հավանություն տվեց և նրանց հրավիրեց իրեն պատկանող տարածքում հանդիպելու ու իրենց անելիքների մասին միմյանց հետ խորհրդակցելու: Վերոհիշյալ խաները նախապատրաստվելով՝ շտապեցին Գանձակ բաղաբի վերևում գտնվող Ղըզը-Ղայե կոչված վայրը և այնտեղ կանգ առան: Նույն վայրում վալին այս ջորս խաների գերեց: Շահվերդի խանի ծառաներից մեկն անմիջապես ձի հեծավ և գնաց Յաջի-Չելեբիի մոտ, որը նույնպես մեծ բազմությամբ եկել էր Կուրի ափը և կանգ էր առել Մինգեաշուրի գետանցի մոտակայքում: Յաջի-Չելեբին նրան հրամայեց Կուրն անցնել և հարցրեց. «Տղա, ի՞նչ է պատահել»: Ծառան պատասխանեց. «Մեծ հայր, վալին խաներին խաբեց»: Յաջի-Չելեբին ասաց. «Մեծ հայրդ խաներին կազատի»: Այնուհետև իր իշխանավորներին և մերձավորներին նա կարգադրեց այս մասին խորհրդակցություն անցկացնել՝ զգուշացնելով. «Ինչպես էլ որ որոշեք, միևնույն է, Կուրը անցնելու ենք»: Այս խոսքը ժողովրդի մեջ առածի վերածվեց: Նույն ժամ Յաջի-Չելեբին գործով Կուրն անցավ և շարժվեց դեպի վալին: Վալին, այս մասին իմանալով, շատ վախեցավ, որովհետև մինչ այդ Յաջի-Չելեբիի հարվածի ուժը իր մաշկի վրա զգացել էր: Այնուամենայնիվ նա ստիպված եղավ կռվել: Ենյիս Նիզամու գերեզմանաթմբի մոտ հակառակորդները ընդհարվեցին և վրաց բանակը, պարտություն կրելով, փախուստի դիմեց: Վալին, չկարողանալով դեպի իր բանակատեղին գնալ, բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ վրաններն և զույքը, խաների հետ միասին Ղըզը-Ղայեում թողած, փախավ-հեռացավ և դեպի Թիֆլիս: Յաջի-Չելեբին, վրացական բանակը հետապնդելով և շատերին կոտորելով, հասավ Սընըղ կամրջից 3 ֆարսախ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 10):

«1752 թվականին Թեյմուրազ թագավորն և Էրեկլե թագավորը (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Վախեթիի թագավորության ապագա արքա Յերակլի II-ը - Մ.Ֆ.) մեկնեցին Գանձակ և ուզում էին այնտեղից հարվածել Յաջի-Չելեբին (Շաբիի խանության խան Յաջի-Չելեբի իբն Ղուրբային - Մ.Ֆ.): Նրանք դուրս գնացին բաղաբից հունվարի 9-ին: Կուրածո կամրջի վրա հավաքել էին Բորչալուի գործը, ինչպես նաև Բորչալույում կանգնած լեզգիներին...: Ժամանեցին Ղազախ, ուր մի բանի օր մնացին և ժողովեցին Ղազախի գործը, ապա մեկնեցին Շամշադին, ուր ընդունեցին ընծաներ և գործ, ինչպես նաև՝ գործի համար բավականաչափ պարեն: Նրանց դիմավորեց Գանձակի խանի (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդի - Մ.Ֆ.) եղբայրը, Երևանի գործն ևս հավաքվեց...: Վրաց տերը, երբ դուրս եկավ Գանձակից, հասավ Ազարմայա: Գանձակի խանը նրա հետև էր: Սրանց միացվեցին Սղնախի մելիքները իրենց գործով, բացի Երկու մելիքից, որոնք մատուցեցին գործի ծախսը, որքան որ պետք էր: Այս պահին Արզան գետը մեծացել էր և Վրաց թագավորները չկարողացան գնալ Յաջի-Չալաբի դեմ: Խաները զորավորում էին թագավորներին ներքևում կանգնած աֆղանների դեմ գնալու, դու մի ասա, ուզում էին վրացիներին դավաճանել: Մեր թագավորները, նկատելով այս, ընտրեցին այսպիսի միջոց. «Եվեք այս խաներին կալանավորեք և սրանց ունեցած տավարը գործին տանք»: Այսպես վերջացրին խորհրդակցությունը և հրավիրեցին խաներին: Գանձակի խանն իր եղբոր հետ, Զազում խան Ղարաբաղին (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Զազիսը - Մ.Ֆ.), Բաղուշառի խանը և Ղարաբաղի խան Փանահը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը - Մ.Ֆ.), սրանից հետո էլ՝ նրանց երկրներին ավագանիները, ինչպես նաև Սղնախի Չանախյի մելիքը, բոլորը նստեցին վրաց բառոնի վրանում: Սրանք խրախճանք և թեֆ էին անում ու չնկատեցին, թե ինչպես Զարթոյի և Վախեթի աժդահա մարդիկ յուրաքանչյուր խանին էին կցվել: Երկու թագավորները դրսում էին գտնվում: Պայմանավորված ժամին սկսեցին դալան ծխել և սուրճ մատուցեցին: Հենց այդ ժամանակ Վրաց և Վախեթի իշխանները հարձակվեցին խաների վրա ու կալանավորեցին նրանց: Երբ որ զինվորները լսեցին «խաներին բռնեցին», այնպիսի խառնակություն և իրարանցում տեղի ունեցավ, որ վերջին դատաստանի օրին նմանվեց...: Զարթոյի թագավորը հրամայեց Երևանյան գործին...փախչել...: վրացիները պարտվեցին, կոտորվեցին, ոմանք գնացին դեպի Սղնախ, ոմանք՝ դեպի Երևան, իսկ ոմանք էլ եկան Տիֆլիս բաղաբ...: Երկու թագավորները բարձրացան Գանձակի լեռը: Երբ մթնեց, իջան Շամշադինի ծայրին և, ով էլ մնացել էր, նրանց հետ միասին ժամանեցին Ղազախ, այնտեղից էլ պարտված մտան Տիֆլիս...: Փախած գործին դիմարդեցին շամշադինցիք, որոնցից ոմանք սպանեցին, ոմանք էլ՝ մերկացրին: Այսպիսով՝ Վրաստանի թափած արյունը շամշադինցիք իրենց վրա վերցրին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցերը»):

«Այս Յաջի-Չելեբը (Շաբիի խանության խան Յաջի-Չելեբին - Մ.Ֆ.), սակայն, նախանձելով իբերական արքաների (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Վախեթիի թագավորության ապագա արքա Յերակլի II-ը - Մ.Ֆ.) հզորությանը, դավաճանեց Թեյմուրազ արքային, միացավ դադստանցիների և ջարեցիների հետ, հարձակվեց իբերական գործի վրա ու իր այր անակնկալ հարվածով վերջինիս փախուստի մատուցեց...: Այս կերպ, պահպանելով իրենց հարևանների՝ իբերական արքաները հարգված էին հայրենաների տիրակալների կողմից, որոնցից ոմանք հարկ էին վճարում, որպեսզի վտանգի պարագայում պաշտպանություն և օգնություն ունենային: Գանձակի խան Շահվերդին (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին - Մ.Ֆ.), որպես իբերական ասիմանին առավել մոտիկ գտնվող, միշտ վայելում էր իբերական արքաների պաշտպանությունը և գտնվում էր նրանց առանձնահատուկ հովանավորության տակ, սակայն 1752 թվականին նա խռովություն բարձրացրեց Զարթոյի արքա Թեյմուրազի դեմ ու հրաժարվեց վճարել նախապես փոխադարձ պայմանավորվածությամբ որոշված հարկը: Թեյմուրազ արքան իր որդի Էրեկլեի հետ ոչ քիչ բանակի գործով ելան, որպեսզի հնազանդեցնեն այս անշնորհակալ դաշնակցին և դրդեն նրան պահպանել պայմանավորվածությունները, սակայն վերջինս նախապես համաձայնության եկավ Շաբիի խան Յաջի-Չելեբիի հետ, որը, հավաքելով շիրվանցիների ու լեզգիների մի մեծ ամբոխ, եկավ Գանձակ բաղաբի մոտ, ճակատեց իբերական արքաների դեմ և սրանք, կրելով որոշակի կորուստներ, վերադարձան» (Ղալիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«1752 կամ Բրոնիկոնի 440 թվականին Թեյմուրազ թագավորն և Էրեկլե թագավորը (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Վախեթիի թագավորության ապագա արքա Յերակլի II-ը - Մ.Ֆ.) գործով Տիֆլիսից դեպի Գանձակ ելան: Գանձակի խան Շահվերդի խանը (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին - Մ.Ֆ.) դուրս գալով բերդից, մեծաբանակ ընծաներով դիմավորեց նրանց և տեսնվեց թագավորների հետ: Թագավորներին ընծաներով այցելության եկան նաև Ղարաբաղի կույր Զազիմ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Զազիսը - Մ.Ֆ.) և Շուշլա Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը - Մ.Ֆ.): Այս խաներն ուզում էին Յաջի-Չալաբին (Շաբիի խանության խան Յաջի-Չելեբի իբն Ղուրբային - Մ.Ֆ.) հաշտեցնել թագավորների հետ: Թագավորները կարծում էին, թե այս խաները պայման ունին միանալու Յաջի-Չալաբիի հետ և դրա համար էլ բոլոր խաներին կալանավորեցին, ձեռքերը շղթաներով կապեցին ու ընչազուրկ արին: Փանահ խանի որդին (Ղարաբաղի խանության ապագա խան Իբրահիմը - Մ.Ֆ.), սակայն, Յաջի-Չալաբի մոտ Գանձակ գնաց, գործ հասցրեց և պատերազմ սկսեց...: Վրաց թագավորները պարտվեցին: Թագավորական գործը թագավորներով հանդերձ եկավ Տիֆլիս, իսկ ընչազուրկ խաները գնացին Գանձակ՝ Յաջի-Չալաբի մոտ: Չատկի շաբաթ օրն էր» (Ամանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցերի նկարագրություն»):

«Թեյմուրազ թագավորն իր որդի Էրեկլեի (Վախեթիի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Վախեթիի թագավորության ապագա արքա Յերակլի II-ը - Մ.Ֆ.) հետ միասին գնաց Գյանջա, ուր նրան ներկայացան Գանձակի (Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին - Մ.Ֆ.), Շուշու

(*Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.*) և *Ղարաղաղի (Ղարաղաղի խանության հիմնադիր խան Զյազիմը – Մ.Ֆ.)* խաները, որոնք և Էրեկլե թագավորի հրամանով կայանավորեցին» (Ամանուն «Վախտեթի պատմության շարունակությունը»):

«Փանահ խանը (*Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.*), Զյազիմ խան Ղարաղաղցին (*Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Զյազիմը – Մ.Ֆ.*), Շեյդար-դուլի խան Նախիջևանցին (*Նախիջևանի խանության նախկին խան Շեյդար-գուլին – Մ.Ֆ.*) և Շահվերդի խան Չանձակցին (*Չանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.*) իրար գլուխ հավաքվեցին խորհրդակցության համար ու որոշեցին, որ Յաջի-Չելեքին (*Շաքիի խանության խան Յաջի-Չելեքին – Մ.Ֆ.*), որը հանդիսանում էր ողջ Շիրվանի լիակատար և անկախ տիրակալը, հաշվի չի նստում իրենց հետ, աչքաթող է անում ու չի կանգնում նրանց հետ միասին խաղաղության և բարեկամության ճանապարհին: Յաջիի առնելով այս ամենը՝ նրանք որոշեցին, որ պետք էր միջոցներ ձեռնարկել այս խանին կարգի բերելու համար: Երբ այդ հարցով միակամ որոշում ձեռք բերվեց, նրանք, շարադրելով իրենց դրոշմները և ընդունած որոշումը մի առանձին նամակով, ուղարկեցին այն Իրակլի խանին (*Վախտեթի թագավորության արքա ապագա արքա Չերակլի II-ին – Մ.Ֆ.*): Ի պատասխան այս նամակի սա հայտնեց, որ այդ հարցում նրանց հետ լիովին համամիտ է, կիսում է նրանց կարծիքը և այդ հարցով դանդաղել պետք չէ: Նա նաև ավելացնում էր, որ թող խաները գան իր մոտ, որպեսզի հարցին միասնաբար լուծում տան: Բոլոր հիշատակված խաները անհրաժեշտ պատրաստություններից հետո իրենց շքախմբերով և զորքերով ծանապարհ ելան ու Չանձակի վեր գտնվող վայրում, որը կոչվում էր Ղզլ-բայ, հարուստ գարկեց Միգելչևանուի գետակից մոտ և պատրաստվեց մարտ տալ: Այդ ժամանակ գետի այն կողմից հայտնվեց մի ինչ-որ հեծյալ: Յաջի-Չելեքին հրամայեց սրան նավակով մյուս ափ անցկացնել և ահա սա, ներկայանալով Յաջի-Չելեքին, արտաբերեց. «Օվ պապի, վալին գերել է բոլոր խաներին»: Յաջի-Չելեքին դրան ի պատասխան ասաց. «Պապին հիմա կազատի նրանց գերությունից և խաներին ազատելու համար մարտի մեջ կմտնի»: Եվ ահա նա կանչեց իր բոլոր մոտիկներին ու պետական այրերին, որոնց խոսակցություններից հասկացավ նրանց կարծիքը: Այն ժամանակ, երբ սրանք հեռանում էին խորհրդակցելու, նա նրանց ասաց. «Ինչ որոշում էլ որ դուք ընդունեք, այդ որոշումը պետք է պարունակի կետ Կուրն անցնելու մասին»: Յենց որ նրանք լսեցին այդ, հետ դարձան և, հառնելով ծերունու առաջ, ասացին. «Մենք գնում էինք խորհրդակցելու միայն այն բանի համար, որ գործը վերջացնենք առանց Կուրն անցնելու, սակայն, եթե դու այդպես ես ցանկանում, թող այսպես լինի: Յրամալիդ գործին ելնել»: Այդ ժամանակից ի վեր Յաջի-Չելեքի այդ խոսքերը հայտնի ու հասարակ մարդկանց բերանում թևավոր են դարձել և պահպանվել է մինչ մեր օրերը: Եվ այսպես Յաջի-Չելեքին հրամայեց թափել ձիերը և անմիջապես անցնել Կուրը: Նրա գործը շտապ առաջանում էր, իսկ Գյուրջիստանի վալին, իսմանյով այդ մասին, շփոթեց: Վախր պատեց նրան, բանի որ Յաջի-Չելեքի գործի քաջությունն և խիզախությունը նրան հայտնի էին դեռ նախկին ընդհարումներից: Այնուհանդերձ Գյուրջիստանի վալին այլ բան չէր մտում, բան հանդիպել Յաջի-Չելեքին: Շեյխ Նիզամիի սուրբ դամբարանի մոտ, թող օրինկ նրան բարձրալը, այնտեղ, որտեղից աստվածային լույս է հորդում և տիրում մարդկանց մտքերին, երկու գործերը իրար եկան և մարտ սկսվեց: Արդյունքում Գյուրջիստանի գործը ամոթալի պարտություն կրեց, իսկ վալին էլ, հնարավորություն ունենալով միանալ իր փախչող զորքերին, իր հերթին դիմեց փախուստի: Բոլոր վրանները իրենց բոլոր պարագաներով, պարենավթերով և այլ բաներով, որոնք պատկանում էին խաներին, մնացին Ղզիլ-բայի մոտ: Յաջի-Չելեքին երեք աղչա տարածության վրա Սինկից անդին հետապնդեց վրացական նահանջող զորքին և զոհեթ հասավ Տիդիսին, բանգի մինչև քաղաք մնացել էր հինգ աղչա: Շամթորի, Շավշարի և Ղազախի մոտ կորելով նահանջող վրացական զորքի ճանապարհը՝ Յաջի-Չելեքի ռազմիկները նրանցից շատերին կոտորեցին: Դրանից հետո նա հրամայեց Բայդարի հողում խրամաներ տնկել, իր որդի Աղաբեյի-բեկին (*Շաքիի խանության խան ապագա խան Աղաբեյին – Մ.Ֆ.*) որեց այն մահախելակներին տիրակալ, որոնք ապրում էին Տիդիսի ճանապարհին, Իրակլի կողմից գերված խաներից յուրաքանչյուրին իր երկիրն ուղարկեց, իսկ ինքը վերադարձավ Շիրվան» (Միրզա Աղիգուգալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5):

«Այդ ընթացքում Վրաստանի Վալի Իրակլի Երկրորդը (*Վախտեթի թագավորության արքա ապագա արքա Չերակլի II-ին – Մ.Ֆ.*) Շահվերդի խան Չանձակցուն (*Չանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.*), Փանահ խան Ղարաբաղցուն (*Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահին – Մ.Ֆ.*), Զյազիմ խան Ղարաղաղցուն (*Ղարաղաղի խանության հիմնադիր խան Զյազիմին – Մ.Ֆ.*), Յուսեյն Ալի խան Շիրվանցուն (*Շիրվանի խանության խան Յաջի-Մուհամմեդ-Ալին – Մ.Ֆ.*) և Շեյդար-դուլի խան Նախիջևանցուն (*Նախիջևանի խանության նախկին խան Շեյդար-գուլին – Մ.Ֆ.*) հրավիրեց իրար գլուխ հավաքվելու ու Յաջի-Չելեքի Շաքեցու (*Շաքիի խանության խան Յաջի-Չելեքին – Մ.Ֆ.*) դեմ դաշինք կազմելու, բանի որ սրա իշխանությունը օրըստօրե ուժեղանում էր: Երբ հրավիրվածները Չանձակի մոտ իրար գլուխ հավաքվեցին, Իրակլի խանը, գործը դնելով դարանում, շրջապատեց նրանց և բռնեց բոլոր խաներին, որոնք բացարձակապես չէին կասկածում նման դավաճանական մտադրության առկայության մասին: Այդ ժամանակ Յաջի-Չելեքին իր գործով կանգնած էր Կուրի մյուս ափին, ընդ որում նրա մոտ էր գտնվում նաև Աղա Ռիզաբեկը, որին իր քաջությամբ ապահովել էր սարդարի տան իշխանությունը: Յաջի-Չելեքին, իսմանյով վրաց վալիի արարքի մասին, անմիջապես էլ ռազմական խորհուրդ հավաքեց և սեա ընդունած որոշման հիման վրա անհապաղ անցավ Կուրը: Իրակլի խանին հասնելով Ղզլ-դալ կոչվող վայրում, որը գտնվում էր Չանձակից երեք փարսանի հեռավորության վրա, նա վերջինիս գլխովին պարտության մատնեց և, ազատելով խաներին, սակայն, որպես իր ակնհայտ թշնամիների, այդպես էլ չտեսնվելով նրանց հետ, այդպես արհամարհված էլ բաց թողեց: Ինքը՝ Յաջի-Չելեքին, հետապնդելով Իրակլի խանին, զբաղեցրեց Ղազախի և Բոյջալուի մարդկաները, որտեղ թողեց իր որդի Աղաբեյի-բեկին (*Շաքիի խանության խան ապագա խան Աղաբեյին – Մ.Ֆ.*)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Շաբան ամսի 25-ին այդ վիլայեթների վալիների ուժ ստացված զորություններից պարզվում էր, հետևյալը: Ներկայումս Տիդիսի Թեյմուրազ խանը և նրա որդին (*Վախտեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Վախտեթի թագավորության ապագա արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.*), վերջերս Իրանում տեղի ունեցած խռովությունների ու շահերի անկայունության հետևանքով ադիթից օգտվելով, հարձակումներ են գործում՝ իրենց գոռոզությամբ և հպարտությամբ: Ահա նաև այս անգամ, վրացի և այլ ցեղերի ռազմիկներից մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, 70-80 հրամաններով, արբալետներով և ողջ այլ ռազմական պատրաստություններով նրանք Տիդիսից դուրս են եկել: Վերոհիշյալ խաները, թշնամության մեջ լինելով լեզգի խաներից Շեքիի անսնցակի մուխասարիֆ Յաջի-Չելեքի անունով խանի (*Շաքիի խանության խան Յաջի-Չելեքի իմ Ղուրբալի – Մ.Ֆ.*) հետ, գնացել են դեպի Չանձակ և այդ շրջանում կանգ են առել: Ղարաբա-Դաղի խան Զյազիմ խանը (*Ղարաղաղի խանության հիմնադիր խան Զյազիմը – Մ.Ֆ.*), Չանձակի խան Շահվերդին (*Չանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.*) և Ջիվանշիրի հասարակության կառավարիչ Սարիջալին՝ Փանահ անվան (*Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.*) բոլորը ստիպված են եղել հնազանդություն ցույց տալ Թեյմուրազ խանին: Վերոհիշյալ Յաջի-Չելեքից վրեժ լուծելու նպատակով նրանք միացել են և շտապել են գնալ դեպի այդ կողմ, սակայն, ջրերի հորդառատ լինելու պատճառով, նրանք չեն կարողացել Կուր գետն անցնել և կանգ են առել Բերդա կոչված վայրում: Յետո, սակայն, Յաջի-Չելեքիի դեմ հաղթություն ձեռք բերելուց անհույս՝ նրանք այդ նպատակից հրաժարվեցին և վերադարձան: Թեյմուրազ խանը իրեն ենթարկված խաներին ամբաստանելով՝ բռնեց և բոլորին բերեց Չանձակի մոտերը: Դրանից հետո Չանձակի բանտում նրանց բանտարկելու նպատակով նա փորձեց քաղաք մտնել, սակայն Չանձակի բնակիչները, միանալով, կոչվեց և Թեյմուրազ խանին հեռացրին: Այդ մասին տեղեկացնելով հիշյալ Յաջի-Չելեքին՝ նրանք նրանից օգնություն խնդրեցին: Յաջի-Չելեքին լեզգի զինվորներով և դադստանցի այլ քաջարի մարտիկներով շարժվեց և, Կուր գետի վրա կամուրջ կառուցելով, արագորեն անցավ այն: Դրանից հետո նա Չանձակի մոտ Յուզ-Թեյնիլի կոչված վայրում անսպասելի կերպով հանկարծակի և ուժեղ հարձակում գործեց վրացի զինվորների վրա և կոչվ սկսեց: Երբ առյուծանման լեզգի զինվորների հաղթանակը պարզ կերպով երևաց, Թեյմուրազ խանը և նրա ենթակաները, վախից սարսափահար, փախուստի դիմեցին: Լեզգիները վրացի զինվորների մեծ մասին սրի բաշեցին և իրենց վրեժը լուծեցին, նրանց բոլոր հրամանները, արբալետները և մյուս ապրանքները կողոպտեցին ու գրավեցին: Թեյմուրազի մոտ գերված բոլոր խաներն ազատեն արձակվեցին, իսկ Յաջի-Չելեքին, Չանձակի խանությունը նորից Շահվերդի խանին թողնելով, ինքը հաղթականորեն վերադարձավ իր մայրաքաղաք՝ Շեքիի սանջակը: Այս իրադարձություններից հետո Տիդիսի էյալետում ապրող թուրքներ ցեղերը, ինչպես նաև Թեմուրլիի և Չասանուի ժողովուրդները իրենց կամքով ու ցանկությամբ ենթարկվեցին հիշյալ Յաջի-Չելեքին: Թեյմուրազ խանը և նրա որդին, հաշտվելով իրենց հասած ռժաբխությունն հետ, այդ բանի վիրավոր ու ընկճված մարդկանց հետ հազար ռժվարություններով և տանջանքներով Տիդիսի հասան: Նրանք, վերջին օրերում իրենց գոռոզության և հպարտության պատիժը կրած լինելով, զոքում էին: Վախենալով, որ հիշյալ Յաջի-Չելեքին կարող է իրենց վրա հարձակվել, նրանք սկսեցին ուժեղ հավաքել և պատրաստվել» (Սուլեյման Իզգի «Պատմություն»):

⁶¹⁸² «Յաջի Չելեքին (*Շաքիի խանության խան Յաջի-Չելեքին – Մ.Ֆ.*) Բայդարում ամրոց կառուցեց և իր որդի Աղա Բիշի բեկին (*Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեյին – Մ.Ֆ.*) նշանակեց Թիֆլիսից այս կողմ բնակվող մահմեդականների կառավարիչ: Ի՞նչպիսի խաներին ազատ արձակելով՝ նա նրանց իրենց երկրներն է ուղարկում, իսկ ինքը Շիրվան է վերադառնում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներեստով «Ծննդաբանության պատմություն», գլուխ 10):

«Յաջի Չալաբը (*Շաքիի խանության խան Յաջի-Չելեքին – Մ.Ֆ.*)... թուրք գրեց Ղազախ-Բոյջալուի և Դեմուր-դասալիի քոչվորներին ու Բայդարին. «Վրաց բառտունի այլևս մի ծառայեք, հակառակ դեպքում կոտորած կանեն: Չեմ թույլ տա, որ թաթարը վրացու ճորտ լինի»: Թաթարներին այս լուրը

դուր եկավ, Կրաստանի բոլոր քոչվորներն և Ղազախ-Բորչալուն ընծաներ պատրաստեցին, գնացին, մատուցեցին դրանք Յաջի-Չալաքին ու հանձն առան ծառայել նրան՝ խոստանալով լինել նրա ճորտը և համախոհը: Վերադարձան տուն, ևորից զորք հավաքեցին և սկսեցին վնասել Յաջի-Սաբարատիանոյին: Բորչալու-բայրաքցիք ևս գալիս էին և թաղաքի շրջակայքն ավերում էին, լեզգիները՝ նույնպես, նրանք նաև ղազախեցիների զորքը դուրս բերել տվին...: Ղազախի, Բորչալուի և Բայրաքի զորքը հարձակում էր թաղաքի շրջակայքի վրա ու անթիվ ավար էր տանում: Նույնպես և լեզգիների զորք բերին և կանգնեցրին Ղազախում ու Բորչալույում: Սրանց միանում էին տեղական զորքերը ևս և սրանց առաջնորդությամբ ավերում էին Յաջեն ու Սաբարատիանուն...: Որքան որ Յաջի-Սաբարատիանույում հաց կար, նրանք բոլորը տարան: Այնպիսի վնաս, ինչպիսին սա էր, դժբաշխ էլ չէր հասցրել: Ղազախ-Բորչալուն և Բայրաքն ավարով լցվեց: Ղազախ-բորչալուցիք և բայրաքցիք երկերեսանություն արին Կրաց տիրոջ (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) նկատմամբ ու սկսեցին վնասել Ջալալաբեի և Կարսի երկրներին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

«1753 թվականին ... մայիս ամսին Յաջի-Չալաքի (Շաքիի խանության խան Յաջի-Չեղեքի իբն Ղուրբային – Մ.Ֆ.) որդի Աղաբեշինը (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.) զորքեր հավաքեց և Շաքի-Շիրվանի զորքով եկավ Պանձակ, ուր իր զորքերով նրան միացավ Ղարաբաղի խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.): Նրանք միասին եկան և Ղազախ-Բորչալուն տեղահան արին, որից հետո իրենք անվտուգ կանգ առան Բայրաքում...: Երկու թագավորները Զարթիկի և Կախեթի չեթեզական զորքերով հանդերձ Տիդիսից ելան: Յենց որ սրանք իջան Սողանլու, Յաջի-Չալաքի որդի Աղաբեշին և այլ խաները, որոնք սրա հետև էին, Բայրաքը թողեցին ու վերադառնալով՝ հասան Ղազախ...: Մյուս խաներն ևս, հապճեպ թուլուզ և Շամշադին հասան» (Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»):

«Տարբեր թվականներով Կարսի, Չլդրի և Էրզրումի վայրերից Ստամբուլ ուղարկված տեղեկություններից պարզվեց, որ Նադիր շահի (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.) գլխավոր մունեթիկը Եղդը Տիվալաշի աշիդեթի պետ, սարիչեյի Փանահ անունով անձը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.), շրջակա աշիրեթներից 10.000 զինվոր հավաքելով, մտադիր է հեռացնել Տիդիսի Թահմուրազ խանին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.), գրավել Տիդիսի բերդը և իրենն սերբերդե հայտարարել: Թեյմուրազ խանը, տեղեկանալով այդ մասին, անմիջապես սկսեց պատրաստվել: Նա Կախեթի խան եղդը իր որդի Չերակի խանին (Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Չերակի II-ին – Մ.Ֆ.), ուղարկեց Չարնալեի կողմերը, այնտեղի լեզգի բեկերին նվերներ ուղարկեց և, նրանցից մեկին էլ իր աղջկան կնության տալով, լեզգի բեկերին իրեն ենթարկեցրեց: Բացի այդ, նա Թեյմուր-Կալի կողոճը Մոսկովի սուլթանին (Ռուսական կայսրության կայսրուհի Ելիզավետային (1741-1762) – Մ.Ֆ.) դիմում ուղարկեց և օգնություն խնդրեց: Թեյմուրազ խանը այդ միջոցներով իր գործերը կարգի բերեց» (Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»):

«Աղաբեշի-բեկը (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.), մալով այնտեղ, երկու տարվա ընթացքում ամայացրեց Կրաստանի սահմանային շրջանները: Դեռևս մինչ այժմ էլ Փայրաք գյուղի մոտակայքում գտնվում են այն ամրության մնացորդները, որոնք կոչվում են Աղաբեշի-բեկի Սենգյարի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶¹⁸³ «Յաջի-Չալաքը (Շաքիի խանության խան Յաջի-Չեղեքի – Մ.Ֆ.) զորք հավաքեց և իր որդուն (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.) ուղարկեց Պանձակ, որտեղ ևս հավաքեց Ղարաբաղի ու Սոնախի զորքը: Յաջի-Չալաքի որդին և Պանձակի խան Շահվերդին (Պանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.) մեծ զորքով եկան Զարթիկի վրա: Սրանց ընդառնալ գնացին Ղազախ-Բորչալուի և Դեմուր-չասալի զորքերը, որոնք եկան Շամշադին: Ղազախում Ղազախ-Բորչալուի թեթխողներին ասել էին...: Յաջի-Չալաքի որդի Աղաբեշին և Պանձակի խանը հեռացան Ղազախից ու կանգ առան Բայրաքում...: Կրաց թագավորներին լուր հասցրին... թե թշնամին մտել է Ղազախ...: Զարթիկի և Կախեթի թագավորները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ը – Մ.Ֆ.) գնացին Յաջի-Չալաքի որդու և Պանձակի խանի դեմ, որոնք կանգնած էին Ղազախում...: Ղազախի խան և ղազախցիները ոմանք տերերին միացան: Երբ Յաջի-Չալաքի որդին Ղազախի և Շամշադինի սահմաններին մոտեցավ, այդ ժամանակ Էրեկե թագավորը հասավ...: Մերաք Չեղգինձեն Չերկեսիայից վերադարձավ մեծ հույսով վառված, սակայն նրանք վճար էին ուզում և ահա կոկին մարդ ուղարկեցին ու գումար խոստացան...: Այդ ժամանակ չեթեզական իշխաններն ու ազնվականները եկան և, լսելով մեր արքայի հրամանը, նման մի պատասխան տվեցին. «Ինչքան որ պետք է, զորք կտան, սակայն գումարի չափը եկեք հենց իմա որոշեք, հետո միայն զորքը կբերեք»։ Թշնամին մոտենում էր, գործը կարող էր երկար հետաձգվել և այդ ժամանակ Թեյմուրազի որդին՝ Կախեթի արքա Էրեկեյն, անձամբ մեկնեց Չերեզգի, կանգ առավ խեղճում, որտեղից էլ իր իշխաններին առաջ ուղարկեց: Մինչև չեթեզները կգային, եկան օվսական զորքերը, իսկ հետո էլ արդեն՝ չեթեզական բարձրաստիճան անձիք և, քննարկելով զորքի հարցը, որոշեցին գումարի չափը: Սկզբում զորք եկավ 500 հոգու չափով և արքան նրանց հետ եկավ...: Թշնամու ռազմիկները սրամեկ ուժեղ հարձակումով ստիպեցին օվսերին մի փոքր տարածության վրա նահանջել և այդ ժամանակ Էրեկեյ արքան նեղվեց ու անձամբ կանգնեց զորքի գլուխ: Նա նրանց վրա հարձակվեց առյուծի նման և... փախուստի մատնեց Յաջի-Չեղեքի որդուն ու Պանձակի խանին, որից հետո ներս խուժեցին և կատուների նման սկսեցին ոչնչացնել դժբաշխներին...: Թագավորները հաղթող մեկնեցին և իջան պատերազմական գործողությունների տեղը՝ Շամշադինի վայրում, իսկ լեզգիները գնացին պարտված: Պանձակի խանը գնաց Պանձակ, Յաջի-Չալաքի որդին հասավ Շաքի, կենդանի մնացած զորքը ցրուցան եղավ, բոլորն իրենց տեղերը գնացին: Կողոպտիչներ ուղարկեցին Շամշադինի երկիրը, կողոպտեցին երկիրը, այրեցին, ավերեցին, իսկ վրացիները տեղահան եղան այնտեղից, փոխադրվեցին Ղազախ, որտեղ նրանց շուրջը համախմբվեց Ղազախի ավազակները: Նրանց, ովքեր հանցանք ունեին, մատնեցին մեր թագավորներին: Յանգավորներին և ուխտադրուժներին խեղդեցին ջրում, ոմանց գլխատեցին և ոմանց կալանավորեցին, հավատարմ մնացածներին էլ ողորմածություն խոստացան: Բորչալուի նախկին խան Մուսաղույի խանին, որը թաղաքում մնաց և Յաջի-Չալաքին չմիացավ, Բորչալուի խանությունը տվեցին ու ճանապարհ դրեցին դեպի Աղաղալա: Բորչալուի խանը և Բայրաքի սուլթան Մուսան, իբրև հանցագործներ և ուխտառուներ, դեպի Երևանի երկրները փախան: Յաղոթ թագավորները դուրս եկան Ղազախից և, ամեն ինչով լի, հասան Սողանլու: Նրանք այնտեղ մնացին, կարգավորեցին Ղազախ-Բորչալուի գործերը, թողություն տվեցին սխալանքի համար և ներեցին հանցագործներին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

«Յաջի-Չեղեքը (Շաքիի խանության խան Յաջի-Չեղեքի – Մ.Ֆ.), ինչքան էլ որ գործնական էր, այնուհանդերձ չհամարձակվեց մոտենալ Իբերիայի սահմաններին, սակայն որոշ ժամանակ անց նրա որդի Աղաբեշինը (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.), դառնալով Շաքիի շրջանի խան, անցած Դարստանի, Շիրավանի, Դերբենդի և Պանձակի զորքերի գլուխ և ներխուժեց Իբերիայի սահմաններ: Նա իր ճամբարը զարկեց Բայրաքում՝ Տիդիսից 50 վերստ հեռավորության վրա: Իր ուժերի վրա գոռոզ և երազկոտ վստահությամբ՝ նա Իբերիայի երկու արքաներին (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ը – Մ.Ֆ.) պահանջեց ենթարկվել իր իշխանությանը՝ այդ ժամանակ Պարսկաստանում ուժեղացած Մահմեդ-Ֆատեհ խանի (Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ֆատեհ խան Ղաջարի – Մ.Ֆ.) անունից: Թեյմուրազ արքան, սակայն, անմիջապես միավորելով իր զորքերը Կաբարդայից Էրեկեյ արքայի կողմից բերած զորքերի հետ, նետվեց Աղաբեշինի վրա, ջարդեց չիրվանցիներին և դադստանցիներին, իսկ իրեն էլ այնպիսի վտանգավոր դրության մեջ դրեց, որ սա հազիվ կարողացավ փախուստով փրկվել ու ապաստանել Շաքի թաղաքում: Այս ճակատամարտում Թեյմուրազ և Էրեկեյն արքաները անձամբ հրամայում էին զորքին, որը, ոգևորվելով իր առաջնորդների կողմից, առաջին իսկ հարվածով ջարդեց թշնամիների ամբողջը, փախուստի մատնեց վերջինիս և, հետապնդելով 50 վերստ տարածության վրա, ոչնչացրեց ու վերացրեց» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Յաջի-Չալաքի (Շաքիի խանության խան Յաջի-Չեղեքի – Մ.Ֆ.) որդի Աղաբեշին (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.), շրջելով Շամշադինով ու Ղազախով, եկավ Բայրաք: Այսպիսի Կրաց թագավորները (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ը – Մ.Ֆ.) եկան Շամշադինի թուլաթափա կոչված տեղը, ուր ճակատամարտ տեղի ունեցավ և Աղաբեշին պարտվեց» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Աղաբեշի բեկը (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.) երեք տարի կառավարեց այդ շրջանները: Դրանից հետո վային (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Չերակի II-ը – Մ.Ֆ.), Կրաստանից, Բաշադոցից և չեթեզներից մի մեծ բանակ հավաքելով, հարձակվեց բեկի վրա: Բանի որ Աղաբեշի բեկը նրան դիմադրել չէր կարող, ուստի փախուստի դիմեց: Վայիի բանակի առաջապահը, Թուվուզ գետի մոտ նրա ետևից հասավ և նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Մարտով իր արդյունահան և զինվորներից մի բանիսին կորցնելուց հետո Աղաբեշի բեկը, ողջ-առողջ Կուրն անցնելով, գալիս է Շաքի» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ըմնարտացի պատմություն», գլուխ 10):

«Աղաբեշի-բեկը (Շաքիի խանության ապագա խան Աղաբեշին – Մ.Ֆ.) երեք տարի կառավարեց այդ տարածքները և ահա ի վերջո Գյուրջիստանի, Բաշիադուլի և նույնիսկ Չերեզգիայի անթիվ զորքը շարժվեց նրա վրա: Երբ այդ մասին լուրը հասավ Աղաբեշի-բեկին, սա, չունենալով համապատասխան բանակության զորք և իմանալով, որ թշնամուն դիմադրելն իր ուժի բանը չէ, դիմեց փախուստի: Վայիի (Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Չերակի II-ի – Մ.Ֆ.) առաջապահ ջոկատները նրան հասան Թուվուզ գետի մոտ, սկիզբ առած ընդհարումում

Աղաքիչի-բեկի մարդկանցից ոմանք գերի ընկան, սակայն նա ինքը անվնաս հասավ Շաքի» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5):

«Վալին (**Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), նեղվելով բոլոր կողմերից, դիմեց չերեզների և այլ լեռնական ժողովուրդների օգնությանը, որի արդյունքում Աղաքիչին (**Շաքիի խանության ապագա խան Աղաքիչին – Մ.Ֆ.**) հեռացավ Շեքի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶¹⁸⁴ «Վալին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) բանակը մինչև Խոդաֆերինի կամուրջը գնալով՝ վերադարձի ժամանակ մարդկանց շատ վնասներ հասցրեց, Գանձակն և Ղարաբաղը սաստիկ կողոպտեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդարտացի պատմություն», գլուխ 10):

«Վալին (**Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Ֆերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) զորքը, շարունակելով առաջանալ, հասավ Խոդաֆերինի կամրջին։ Վերադառնալով այնտեղից՝ այս զորքը ասպատակեց Գանձակի և Ղարաբաղի շատ վայրեր» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5):

⁶¹⁸⁵ «1752 թվականին երկու թագավորները (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) ելան ծարն և Շաքի-Շիրվանի ավերելու։ Նրանք զորքեր հավաքեցին և իջան Իրիի վրա, ուր սրանց միացան Գանձակի խանը (**Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.**) Ղարաբաղի խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) հետ միասին...։ Այս եղավ փետրվար ամսին» (Օման Խերիսուլիժե «Ֆերակլի II-ի պատմությունը»)։

«Որոշ ժամանակ անց վալին (**Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) մեծ ուժերով շարժվեց Ջարի համայնքի դեմ, որպեսզի բռնի Ինգիլների գեղին, որը մի ժամանակ պատկանում էր Վրաստանին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶¹⁸⁶ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 222) և առաջմ ինձ անհասանելի են։

⁶¹⁸⁷ «Չաքի-Չալաքի (**Շաքիի խանության խան Չաքի-Չելեքի – Մ.Ֆ.**) որդի Աղաքիչին (**Շաքիի խանության ապագա խան Աղաքիչին – Մ.Ֆ.**)... զորքով... շարժվեց դեպի Ղազախ...։ Չաքի-Չալաքի որդին մեծ զորքով Ղարաբաղի գործի հետ միասին եկավ Ղազախ, որից հետո սկսեցին ավերել։ Ղազախեցիները տեղահան էին եղել և ամրոցները մտել, սակայն ամրոցները խորտակեցին... շատ տեղեր ավերեցին, որից հետո ավարով լի դարձյալ իջան Ղազախ։ Այս պատճառով էր նա թշնամաբար վերաբերում Ղազախին, որ ասում էր. «Դուք ինձ այստեղ բերեցիք, սակայն ես պարտվեցի և վրացիներն իմ զորքը բնացինք արին։ Ես ձեր արյունն եմ ուզում»։ Նա մտադիր էր էլ ավելի թշնամություն անել ու դեռևս չէր ուզում գնալ, նա նույն տեղում կանգ էր առել և ավերում էր։ Վրաց տերը սրանից ավել զորք չհասցրեց հավաքել» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

⁶¹⁸⁸ «Ինգիլների խնդրանքով վրա հասավ Չաքի-Չելեքին (**Շաքիի խանության խան Չաքի-Չելեքի – Մ.Ֆ.**) և, Ալազանի ծախ ավին հանդիպելով վալինի (**Կախեթի թագավորության արքա ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), երկրորդ անգամ ջարդեց նրան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Չայք-Սաքարատիանոյի զորքը հապճեպ կանգեցին...։ Ղազախ հասցրին...։ Հասան Ղազախ...։ Ղազախում կանգնեցին...։ Հարձակվեցին Շամշադինի վրա» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

⁶¹⁸⁹ «1753 թվականի հունվար ամսին Էրեկլե թագավորը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) Զարթիկի և Կախեթի զորքով մեկնեց Բայաթ։ Նա մտադիր էր անցնել Ղազախ...։ Որպեսզի ղազախեցներն իրենց հավատարմությունը հայտնեն նրան։ Ղազախեցիները լսեցին այս, եկան սուլթանի եղբայր Թադի-բեկին և Ղազախի բեթիսուլները, որոնք ընծաներ մատուցեցին...։ Բահման խանին (**Նախիջևանի խանության նախկին խան Բահման խանին – Մ.Ֆ.**) իր մարդկանցով արքան ուղարկեց Ղազախ...։ Չաքի-Չալաքը... զորք ժողովեց և մտադրվեց գալ Զարթիկի ու Կախեթի վրա։ Արքան երկու թևի բաժանեց զորքը։ Չորքի մի մասին Բահման խանն էր առաջնորդում Զարթիկի կողմից, երկրորդին՝ Ջուրաբ Երիսթավիին՝ Կախեթի կողմից։ Թշնամիներն հետ էին ճարեցիք, Շաքի-Շիրվանի, Գանձակի, Ղարաբաղի, Բարդախի, Բարգուշատի և Սղնախի զորքերը» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

⁶¹⁹⁰ «Չայդը 1202 թվականին Թովիչենց Մուստաֆա արչան սարդասար Լևանդի ղուլու հետ գնացին թաղվորիցների վրա, սակայն թաթար խանն այնպես պարտվեց, որ ոչխարի պես մերկացած և խայտառակ հետ եկավ» (Անանուս Վանեցի «Ժամանակագրություն»)։

«Չայդը 1202 թվականին Թովիչենց Մուստաֆա արչան սարդասար Լևանդի ղուլու հետ գնացին թաղվորիցների վրա, սակայն թաթար խանն այնպես պարտվեց, որ ոչխարի պես մերկացած և խայտառակ հետ եկավ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»)։

⁶¹⁹¹ «Բորչալուցիները տեղահան եղան և բնակություն հաստատեցին Ղարախույում՝ Երևանի մոտ։ Այսպես Էրեկլե թագավորը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) զորք ժողովեց, եկավ Երևան, նրանց վրա հարձակվեց և տեղափոխեց Բորչալու» (Անանուս «Կախեթի պատմության շարունակությունը»)։

⁶¹⁹² «Ազատ խանի (**Թավրիզի խանության խան Ազատը – Մ.Ֆ.**) չափարն եկավ և արքաներին (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) դաշինքի և հաշտության գիր մատուցեց ...։ Ազատ խանը բռնի կերպով ուզում էր գրավել Երևանը» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

⁶¹⁹³ «Լեզգիները բազմաթիվ զորքով իջան Ղաղստանից, հասան Փամբակի երկիրը, ավերեցին բերդերը, գերեցին, բնացինք արին, անթիվ գերի և ավար տարան։ Նրանք հարձակվեցին Կարսի երկրների վրա, շատ տեղեր վնասեցին, ոչ մի տեղ դիմադրության չհանդիպեցին, գնացին Գյոքչա, գրավեցին բերդը և այնտեղի բոլոր բնակավայրերն ավերեցին։ Նրանք հարձակվեցին նաև Երևանի երկրի վրա և սկսեցին ավերել Տփղիս բաղաթի շրջակայքը» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

⁶¹⁹⁴ «1754 թվականին... Լեզգիների զորքը մտավ Չայք...։ Նրանք անցան Չայքով, հասան Չաղպատ, այնտեղից ելան Ղազախի լեռներն և իջան Գանձակ...։ Լեզգիների զորքի մի մասը գնաց Երևանի կողմերը, մյուսը՝ Չայքի, իսկ երրորդը՝ Վերին Զարթիկի կողմերը...։ Թագավորները (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) իսկույն չափար ուղարկեցին Երևան...։ Երբ լեզգիների զորքը գնաց դեպի Երևան, նա փչացեց Սաղախուղը և կոտորած սարքեց։ Լեզգիներն այնքան ավար և գերի վերցրին, որ, շատ լինելու պատճառով, հագիվ էին տալում, նրանք անցան Ղազախով և գնացին՝ ամեն ինչով լի։ Ղազախի զորքն էլ լեզգիների այդ զորքի հետ էր...։ Չայք Սաքարատիանոյի տեղերն ավերակ էին դարձել և լի էին թշնամիներով...։ Լեզգիների զորքը Ճակալի Բեղևանի սարից... անցավ Դմախիսի գլուխը, լեռան ստորոտով Տաշիրով անցավ և մտավ Չաղպատի ձոր։ Չետախույզներն սրա մասին զեկուցեցին թագավորներին, նրանք վերադարձան Բեղևանից և իջան Նախադուռի, իսկ այնտեղից էլ մարդիկ ուղարկեցին Ղազախ և Բորչալու...։ Երբ լեզգիների զորքը, լի ավարով կանգնած էր Չաղբատում, սրա մասին հաղորդեցին Զարթիկի թագավորներին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

«1754 թվականի հուլիսի 28-ին լեզգիները հարձակվել են տաջկական հողերի վրա...։ Նրանք քրիստոնյաներին էլ են տարել գերի։ Օգնություն ցույց չեն տվել ոչ Ախալցխի փաշան և ոչ էլ Կարսի փաշան» (Օթար Թումանով «Զեկուցագրեր», 1754 ղեկտմբերի 1)։

⁶¹⁹⁵ «Չայքը գտնվում էին Սղնախում՝ Գյուլիստանի բերդում։ Նրանց գլխավորները մեյիք Յուսուֆ և մեյիք Աջամ են կոչվում։ Սրանք մինչ 1.500 մարդ ունեն։ Այս հայերի վրա է հարձակվել Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**), սակայն հայերը հաղթել են և Փանահ խանի մարդկանցից 300 հոգու չափ սպանել են։ Այս պատերազմը եղավ 1754 թվականի օգոստոսի 26-ին» (Օթար Թումանով «Զեկուցագրեր», 1754 ղեկտմբերի 1)։

«Նման երկար ժամանակի ընթացքում այս երկու մեյիքները, ձեռք չբաշխելով սպանության և թալանի ճանապարհից, հուսահատ համառության ու հանդգնության օրինակներ էին ցույց տալիս։ Նրանք գլխավորում էին շրջակա խաների ջոկատները, որոնք պատերազմի էին ելնում Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) դեմ և մեկ բայլ իսկ հետ չէին կանգնում սրա սկսած պատերազմից» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3)։

⁶¹⁹⁶ «Լեզգիները սեպտեմբերի 6-ին Մծղնեթից դարձյալ 3 գերի տարան։ Հոկտեմբերի 20-ին նրանք Մծղնեթում դարձյալ սպանել են կամ գերել են 4 հոգու» (Օթար Թումանով «Զեկուցագրեր», 1754 ղեկտմբերի 1)։

«Արքաները (**Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) զորք ուղարկեցին Չերեքգիա, շատ նվերներ ուղարկեցին և զորք վարձեցին, այդ թվում նաև՝ օվսական ու լեռնական զորքերը...։ Դրանից հետո ի վերջո հասան այդ օգնական զորքերը, որոնց կանչել էին մեր արքաները։ Եկան չերեքգական, կարսիկական, ջիբական, բիստինյան, գլիգվան, Նոդայական և օվսական զորքերը, որոնք իրենց իրականատարներին հետ էին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցերը»)։

«Սրանով, սակայն, իբերական տիրույթների անհանգստությունները չդադարեցին, բանգի ավարների տեր Նուրսալ-բեկը (**Ավարական խանության խան Նուրսալ-բեկը (1740-1774) – Մ.Ֆ.**) լեզգիական զորքերով մոտեցավ Իբերիայի սահմաններին և շրջապատեց Աջադիազվար ամրոցը, թեև

Թեյմուրազը (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը – Մ.Ֆ.) ցրեց և հեռու վանեց այս գիշատիչներին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶¹⁹⁷ «Յայոց 1204 թվականի մարտի 1-ին Գուրջի Յաջի-փաշան եկավ, Նորդվանցոց գյուղում նստեց, սակայն նրան բաղաբ մտնել չթողեցին: Իսա աղան զորքը վերցրեց և գնաց նրա դեմ: Շատ մարդիկ մեռան, գյուղացիները բոլոր ցրվեցին, ցանքերը կոխկրտվեցին, սակայն հետո ենիչերիների աղան գաղտնի բռնեց Իսա աղային և տարավ փաշայի մոտ» (Անանուս Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1204 թվականի մարտի 1-ին Գուրջի Յաջի-փաշան եկավ, Նորդվանցոց գյուղում նստեց, սակայն նրան բաղաբ մտնել չթողեցին: Իսա աղան զորքը վերցրեց և գնաց նրա դեմ: Շատ մարդիկ մեռան, գյուղացիները բոլոր ցրվեցին, ցանքերը կոխկրտվեցին, սակայն հետո ենիչերիների աղան գաղտնի բռնեց Իսա աղային և տարավ փաշայի մոտ» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶¹⁹⁸ «1755 թվականին... Բահման խանը (Նախիջևանի խանության նախկին խան Բահման խանը – Մ.Ֆ.) լեզգիների զորքով եկավ Ղազախի երկիրը, և Ղազախից սկսեց թագավորների (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերականի II-ի – Մ.Ֆ.) հետ բանակցել...: Բահման խանը և լեզգիների զորքը Յայթի մելիքի հողում էին կանգնած...: Շրջ Վրդութաշվիլուն իբրև պատանդ ուղարկեցին լեզգիներին...: Բահման խանը և լեզգիների զորքը դարձյալ Յայթի անտառում էին կանգնած...: Էրեկլե թագավորն իջավ Բայդար...: Արդութաշվիլի Շիրիշ, որը պատանդ էր լեզգիների մոտ, սպանել էին ճանապարհին» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

«Դրանից երկու տարի անց լեզգիները իրենց առաջնորդների ղեկավարությամբ սկսեցին անընդհատ հարձակումներ գործել Վրաստանի վրա» (Հարություն Արարատցի «Ծննդաբանության պատմություն», մաս 1):

⁶¹⁹⁹ «Մի փոքր ժամանակից հետո լեզգիների զորքը դարձյալ եկավ Գանձակից և, կանգ առնելով Յայթի երկրում, սկսեց վնասել այս ու այն կողմը: Այն բռնեց ճանապարհներն և բազմաթիվ գնացող-եկող բարավաններին վնաս պատճառեց» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

⁶²⁰⁰ «Լեզգիների զորքն ավերել էր Դեմուրչասայի բնակատեղերն և կողոպտել էր Դեբեդի այս կողմում գտնվող Բորչալուի գյուղերը...: Ապա լեզգիներն ելան Պարպատի ձորով...: Այս զորքը Փամբակով անցավ Ղարաբեյիսա, ուր և բաժանեցին ավարը: Խուճախի տերը և շամխայն իրենց մարդկանցով գնացին Գանձակ, ավարը հետները տարան ու իրենց երկրները գնացին: Դաղստանի մյուս զորքը մնաց Փամբակի Ղարաբեյիսայում, ավարն այստեղ թողին, իրենք գնացին, Երևանյան երկիրն ավերեցին, հետո գնացին, վնասեցին Կարսի երկրներին, բազմաթիվ ավար և գերի բերին, նմանապես անցան Ջավախք, ավերեցին Բարալեթը, բազմաթիվ ավար բերին, փոխադրեցին Փամբակ և ոչ մի դիմադրության չհանդիպեցին...: Լեզգիների զորքը Յայթի և Սաբարատիսայի անտառներն ու ժայռերը մոտ և այնտեղից սկսեցին ավերել Տիդիսի շրջակա գյուղերը...: Լեզգիները գիշերով... սանդուխթեցրով բարձրացան Յայթի Սամծեվրիսի բերդը...: Տիդիս կանչեցին Ղազախի և Բորչալուի խաններին ու քեթխուղներին... Ապա վերջիններս, վերադառնալով, վարեցին Ղազախի երկրի և Բորչալուի գործերը» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

«Այդ ժամանակ բազում լեզգիներ ապստամբեցին և գերեվարեցին Ղարսի սահմանները, ընդ որում, եթե մարդիկ նախապես իմանային, ապա կամրացնեին գյուղերի ու բաղաբների սահմանները, այդ ժամանակ գոնե միայն արջառներին գերի կվարեին, այլ ոչ թե՛ մարդկանց: Այժմ, սակայն, հարվածելով անպատրաստ տեղերին, ավագ կիրանի օրը 500 լեզգիներ Շիրանի կողմից անցան Տիդիս և Ղարսի հարավակողմը: Նրանք գրավեցին Ելամը, Մավրակը, Բաջալին, տարան անասուններ և այլ ունեցվածք, դարձան դեսի մնի բաղաբի ավերակները, իջան դեսի ջուրը, հետո գնացին Ալաջա ու դրանից հետո ամեն մեկն իր գերիներով անհոգ հեռացավ: Նրանց ձիավորները հասան նաև այլ գյուղեր և նրանց համբավը բոլորին վախեցրեց» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶²⁰¹ «Այս ամենի գույժը հասավ Բեջբիլիսա կոչվող վանքը, որը Տիլոռայի ձորում է՝ նրանից մեկ ժամից քիչ ճանապարհի վրա: Այդ ժամանակ վանքի առաջնորդը Անանիա վարդապետն էր, որը հետո կոչվեց Բեջբիլացի: Եվ ահա վանքում խռովություն ու աղմուկ տարածվեց, որը սուրբ եկեղեցի հասավ պատարագի ժամին: Վարդապետը, սակայն, պատարագից հրամայեց չանհամաձայնանալ...: Դրանից հետո նրանք ավարտեցին պատարագը և փութացին հավաքել հեծյալներին, սակայն հավաքվեց հազիվ 40 հոգի: Նա նաև պատվիրեց, ըստ կարողության, գալ նաև հետևակ մարտիկների: Երբ նրանք հասան Սողոլույու կոչված գյուղը, լսեցին մոտեցող լեզգիների ձայները: Եվ ահա նրանք Անանիա վարդապետի գլխավորությամբ ձորում դիրքեր գրավեցին, իսկ 5 հոգի էլ նախամարտիկներ ուղարկեցին թշնամու ուղղությամբ: Սրանք առաջ գնացին, կրակ բացեցին և թշնամիներից բազում մարդկանց սպանեցին, որից հետո փախան՝ կարծես խուսափելով պատերազմից: Այսպես նրանք թշնամիներին բերին դեսի դարանը, որտեղ հեծյալները բազում բաջուրյուն գործեցին, նույնը արեց և հետևակը ու լեզգիներին պարտության մատնեցին: Դրանից հետո վարդապետը հրամայեց կտրել մահացածների գլուխները, իսկ վիրավորներին էլ հաշվել, որոնք, ինչպես պարզվեց, 120 հոգի էին, մնացածները սպանվել էին» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶²⁰² «Երևանի թաթարները Կարսի երկիրն ավերել էին և մեծ ավար էին բերել այնտեղից, երբ Էրեկլե թագավորի (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերականի II-ի – Մ.Ֆ.) մեկնումն իմացան» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

⁶²⁰³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով խճախաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնեմ նաև, որ ինկիլը ներկայացված է նաև Յովսեփ Էմինի կենսագրական տվյալներում:

⁶²⁰⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 181-182:

⁶²⁰⁵ «Կարսի փաշան ուղարկել էր ընծաներ և իր երկրի մարդկանց՝ ասելով. «Ձեր ցեղերն իմ երկրին վնասեցին, բանի որ ձեր և մեր մեջ հասերաշխություն է, արդար դատաստան արա՛ս: Սա մեր թագավորների (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերականի II-ին – Մ.Ֆ.) մեծ վիշտ պատճառեց, ուստի և, ինչ որ Կարսի երկրից ավար էին բերել, բոլորը խլեցին ու դրանք Էրեկլե թագավորը դարձյալ Կարսի փաշային ուղարկեց» (Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»):

«Այդ ընթացքում վաղուց ի վեր Իբերիայում բնակության հաստատած թաթարական հորդանները փոխադրվեցին Երևանի շրջան: Էրեկլե արքան (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերականի II-ը – Մ.Ֆ.), որը իր (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի – Մ.Ֆ.) կողմից ուղարկվել էր սրանց վերադարձնելու: համար, ստիպեց թաթարներին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը, ընդ որում նա Երևանցիների սուգանեց այն բանի համար, որ նրանք թաթարներին թույլ էին տվել գալ իրենց մոտ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶²⁰⁶ «Իրենց արքաների (Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ի և Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ֆերականի II-ի – Մ.Ֆ.) զգոն հսկողության տակ իբերները շրջակա տիրակալներից անվտանգ դրության մեջ հայտնվեցին և միայն լեզգիներն էին, որ էին զսպվում սեփական գիշատիչ հակումներում: Այդ ժամանակ, ահա, հավաքվելով Գարտիսկարե վայրում, այս լեռնականները ոչ փոքր ամբոխներով սկսեցին հարձակումներ գործել իբերական բնակավայրերի վրա և տանել մարդկանց: Էրեկլե արքան որոշակի բանակի զորքով անձամբ եկավ այս անհանգստություններին վերջ տալու համար և ահա, կտրելով այս գիշատիչների ճանապարհը, բոլորին ոչնչացրեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶²⁰⁷ «Երբ Արաղում, Ատրպատականում և Մազանդարանի կողմերում Մուհամմադ Յասան խան Ղաջարի (Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմադ-Յասան խան Ղաջար – Մ.Ֆ.) ինքնիշխան տեր դառնալու լուրը տարածվեց, Փանահ խանը (Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.) մտափոխվեց: Բանն այն էր, որ նա Նադիր շահից (Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահից – Մ.Ֆ.) հետո նրա եղբորորդի Ալի շահի (Աֆշարների շահության շահ Ալիի – Մ.Ֆ.) ու Ամիր-Ալյան խան սարդարի (Թավրիզի խանության խան Ալի Արալանի – Մ.Ֆ.) հետ ամուր բարեկամական կապեր էր հաստատել և հնարավոր էր, որ, հակառակ գործելով, Մուհամմադ Յասան խանը իր դեմ թշնամություն սկսեր: Յարևան խաները նույնպես հուսալի չէին, բանի որ շատերը նրա տոհմական թշնամիներն էին և կարող էին Մուհամմադ Յասան խանին գրգռել Ղարաբաղի դեմ: Արդյունքում նրա ցեղերն և հպատակներն էին տուժելու թշնամության գործերի անցուդարձից: Արդյունքում նա խորհուրդ է անցկացնում պալատական պաշտոնյաների և բանիմաց իշխանավորների հետ, որ ամրոց կառուցելու համար պետք է մի անոթ, գեղեցիկ ու առողջարար վայր գտնել, որպեսզի կրիվների դեսպանը հանգիստ և ապահով լինե...: Շուշիի կառուցումը ավարտելուց մեկ տարի անց հանկարծ լուր է ստացվում, թե, ահա, Մուհամմադ Յասան խան Ղաջարը, Արաղից, Ատրպատականից և այլ տեղերից մեծաքանակ զորք ու բազմություն հավաքած, գալիս է Ղարաբաղ՝ Շուշի ամրոցը գրավելու: Այս լսելով՝ Փանահ խանը, հպատակ ցեղերից և Թալիթե Ղափուի այլ գյուղերից Շուշի բերդում երիտասարդներ ու կռվող այրեր հավաքելով, կռվի և պաշտպանության նախապատրաստվեց: Մուհամմադ Յասան խանը մեծ բանակով եկավ և կանգ առավ հաթուն-Արիսկայրում, որը գտնվում է Շուշիի շրջակայքում: Ավելի վեր նա չէր համարձակվում բարձրանալ: Դրանից հետո, չնայած որ նա երկար բանակցություններ վարեց և խորամանկությունների դիմեց, որպեսզի Փանահ խանին իր խարդավանքների թակարդը նետի, այդ նրան չհաջողվեց: Իրենց հերթին, Ղարաբաղի հեծյալ գնդերն և բնակիչներն էլ, ամեն օր նրա զորքի վրա հարձակվելով, վնասներ էին պատճառում, տանում էին բեռնակիր անասուններին, կողոպտում էին գումակը և փակում մթերք հասցնողների ճանապարհը: Այդ ընթացքում Մուհամմադ Յասան խանը լուր

ստացավ Զերիմ խանի (**Չենյանների խանության հիմնադիր խան Զերիմ խանի (1747-1779) – Մ.Ֆ.**) ուժեղացման ու նրա՝ դեպի Արաղ շարժվելու մասին: Այդ պատճառով, ահա, նա հետ դարձավ և հեռացավ դեպի Արաղ: Ավելին, Թեհրանից բերած երկու հրանոթները, որ հայտնի էին «Յեսար թուփի» անունով, մնացին խաթուն Արխում և նրա գնալուց հետո գրանք տարվեցին Շուշիի բերդը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 9):

«Շուշիի ամրոցի հիմնադրումից մեկ տարի անց Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջարը (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջար – Մ.Ֆ.**)՝ Աղա Մուհամմեդ-շահի (**Ղաջարների խանության ապագա խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) հայրը, մտադիր լինելով նվաճել Շուշիի ամրոցը և իրեն ենթարկեցնել Փանահ խանին, Իրաքի և Ադրբեյջանի գործով անցավ Արաքսը ու ճամբար զարկեց ամրոցից չորս փարսախ հեռավորության վրա: Մեկ ամիս նա գտնվում էր այնտեղ և այդ ընթացքում շատ բաններ հղացավ ու ամեն տեսակի ծրագրեր հորինեց, որպեսզի ստիպի Փանահ խանին (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) ենթարկվել իրեն և հնազանդեցնել Շուշիի ամրոցը, սակայն, ունենալով նման գործեր, նա նույնիսկ մոտենալ իսկ չկարողացավ ամրոցի շրջակայքին: Ավելի, Ղարաբաղի բաջարի բնակիչները, ինչպես գաղտնի, այնպես էլ բացահայտ, ձեռք էին գցում նրա ձիերը, ջորիները և բանակի այլ տեսակի զուսակային կենդանիները՝ դրանով մեծ վնաս հասցնելով Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջարին: Այդ ժամանակ վերջինիս ականջին հասավ լուրն այն մասին, որ Կերիմ խան Չենդը (**Չենյանների խանության հիմնադիր խան Զերիմ խանը – Մ.Ֆ.**) ելել է Շիրազ բաղաբուն, որը Պարսից երկրում է և, մեծ զորք հավաքելով, պատրաստվում է տիրել Իրաքին ու Մազանդարանին: Դրա համար էլ նա, թողնելով Շուշիի ամրոցը գրավելու միտքը, ինչպես նաև Շիրվանի, Փանծակի և այլ տեղերի նվաճման ծրագիրը, հապճեպ բռնեց Իրաքի, Պարսք ու Մազանդարանի ծանապարհը» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4):

«/3/ Այս երկու մեղիները գլխավորում էին շրջակա խաների ջոկատները, որոնք պատերազմի էին ելնում Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) դեմ, և մեկ բայլ իսկ հետ չէին կանգնում սրա սկսած պատերազմից... /4/ Մեկ տարի անց այն բանից հետո, երբ հիմնադրվեց Շուշի բաղաբը, Աղա Մուհամմեդի (**Ղաջարների խանության ապագա խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) հայր Մուհամմեդ-Ֆասան Ղաջարը (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջար – Մ.Ֆ.**) իր երդվյալ արյունաբանների շքայնով, որը հավաքել էր Աստարաբադում, Մազանդարանում և Գիլանում, մի գործով, որը գերազանցում էր բարերի բանակությունը ու ամապետում եղած կաթիլների թիվը, շարժվեց Շուշի բաղաբը նվաճելու: Մոտենալով բաղաբին՝ նա կնք գտավ առավ խաթուն-արխի կոչվող վայրում, որը հեռու չէ ամրոցից: Նա ընկավ մտքերի ծովը և ձգտում էր որևէ կերպ իր իշխանությանը հնազանդեցնել Փանահ խանին: Նա տարբեր խորամանկությունների և միջոցների դիմեց, սակայն այդպես էլ չկարողացավ իր ցանցը գցել բարձրաթիֆք այդ բազեին: Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջարի ճամբար զարկեց խաթուն-արխում, որտեղ էլ հրամայեց խիլել իր վրանները և խրամատներ փորել, սակայն դարաբաղյան կորիճերը շատ վնաս տվեցին նրա զորքին՝ տանելով անասունների ու մարդկանց, ինչպես նաև խլելով բերվող պարենամթերքը: Այդ պահին էլ հենց Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջարը լսեց, որ Զերիմ խան Չենդին (**Չենյանների խանության հիմնադիր խան Զերիմ խանին – Մ.Ֆ.**) ուղեկցում է հաջողությունը և սա, հաղթականորեն առաջանալով, նորանոր երկրներ է գրավում: Դրա համար էլ նա, խաթուն-արխում թողնելով նույնիսկ իր հրանոթները, նահանջի թմբուկները խափեց և հետդարձի դուրջը պարզեց: Հանգուցյալ Փանահ խանը ամրոց հասցրեց այդ հրանոթները և դեռ այն ժամանակ, երբ զվաքների զորք պաշարեց Շուշին, դրանք գտնվում էին ծածանկանցի ռուսական տիրակալի ռազմիկների տրամադրության տակ և վերջիններս անհրաժեշտության դեպքում օգտվում էին դրանցից» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4, 6):

«1757 թվականին Մահմեդ-Ֆասան Ղաջարը (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Ֆասան խան Ղաջար – Մ.Ֆ.**)... գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը և մոտեցավ Շուշուն, սակայն, երբ Շիրազում երևաց Զերիմ խան Չենդը (**Չենյանների խանության հիմնադիր խան Զերիմ խանը – Մ.Ֆ.**), այս Մահմեդ-Ֆասան Ղաջարը Շուշիից գնաց նրա դեմ» («Զարթիս-Ցիսվիթթա», Դավիթ Բագրատունի):

⁶²⁰⁸ «Զաղաթի ենիչերիներն ամենից զոռքաներն էին դարձել: Նրանք ամեն օր հարբում էին և կողոպտում խեղճ բաղաթի ողորմելի քրիստոնյաներին, ընդ որում ոմանք 20, 30 կամ 40 հոգով գալիս էին քրիստոնյաներից մեկի տուն, ուտում ու խմում էին, իսկ հետո էլ ինչ ուզում էին, վերցնում և տանում էին: Այսպես նրանք մտնում էին շատ տներ, սակայն սրան գումարվեց նաև մեկ այլ աստվածային պատիժ, բանգի լվենդները ծանապարհները փակեցին և նրանք արգելում էին վաճառականներին տեղաշարժվել: Այդ ժամանակ Ղոջա Արաք կոչված մեկը 600 հոգով մի կողմում էր տիրում և այդ տարի Վանա երկրում գլուխներ կտրեց, իսկ ոմն Ինջա Արաք էլ 12.000 հոգով ապստամբել էր ու իր թիկնապահ Թամուրիս 200 հոգով բաղաթիս վրա էր ուղարկել: Սա եկավ Բասեն գավառ, միավորեց ուժերը և սկսեց գյուղերն ավերել» (Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»):

⁶²⁰⁹ «Եվ ահա սուլթան Մուստաֆայից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա III-ից (1757-1774) – Մ.Ֆ.**) հրաման եկավ կոտորել այդ ապստամբներին, որը կատարելու համար էլ բաղաթի մովապետ Մուստաֆան փաշան իրենց եթովպիացիներով և ինկիչ-աղապիներով ժողովեց բաղաթի օջախի աղաներին: Արդյունքում նրանք փետրվարի 23-ին 5.000 հոգու կազմով ելան բաղաթից, գնացին այդ բաշիբոզուկների վրա և կռվելով նրանց փախստական դարձրին միևն Վարս բաղաթ» (Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»):

⁶²¹⁰ «Չորրորդ միևն մարտի 8-ը մնաց Կարս բաղաթի մոտ, երբ կտրեցին և մեր բաղաթ բերին 50-60 գլուխներ, բայց մանավանդ լավ էր, որ բռնեցին Պոլուկ-պաշին, որը փախել էր ու փորձում էր չքմեղանալ: Սրան բաղաթ բերին և տանջամահ սատկեցրին, իսկ ինչ էլ որ հափշտակել էր, հետ բերեցին: Սրանք, սակայն, կազմում էին բաշիբոզուկների միայն մի մասը» (Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»):

⁶²¹¹ «Եվ ահա հիշատակված բաշիբոզուկների զորապետները մի դալիբաշի ուղարկեցին բաղաթ, որպեսզի սա վառող ձեռք բերի: Իմացան այդ մասին բաղաթում գտնվող գործերը, մեկ ժամում հավաքվեցին և բաղաթից դուրս եկան, որից հետո փաշայի մարդիկ հարձակվեցին նրանց վրա ու չարաչար սատկեցրին» (Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»):

⁶²¹² «Մարտի 10-ին բաղաթի օջախատերերը դիմեցին դեպի պալատ, գնացին վերոհիշյալ Մուստաֆա փաշայի մոտ և սկսեցին խոսել կրկին բաշիբոզուկների վրա շարժվելու մասին: Եվ ահա նրանք իրենց եթովպիացիներով ու ինկիչ-աղապիներով 5.000 հոգու գլուխն անցած գնացին մի գյուղի ուղղությամբ, որը կոչվում է Առի Կոմբ: Արդյունքում դուլերն և բաշիբոզուկները մարտի մեջ մտան, սակայն մեկ ժամից բաղաթի գործը փախստական եղավ ու կրկին բաղաթ վերադարձավ, ընդ որում բաղաթացիներից կոտորվեց 50-60 հոգուց ավելի: Դրանից հետո, սակայն, այս ենիչերիները ոգի առան և արդեն երեկոյան իրացանով ու հրանոթով իջան գյուղերը՝ կողոպտելով գյուղացիներին» (Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»):

⁶²¹³ «Այս խստագույն սովի մեջ էր, որ Հայոց 1207 թվականին հայտնվեցին բազում անտեր լվաղներ՝ ավելի քան 2.000 հոգի, որոնք, գալով Սեբաստիայի կողմը, սփռվեցին գյուղերում և սկսեցին խոշտանգել խեղճ գյուղացիներին ու անողորմաբար տանջել՝ պահանջելով նրանց գույքը, իսկ, բանի որ գյուղացիները չէին կարողանում նրանց բավարարում տալ, ստիպված թողնեցին տները և ցրվեցին բաղաթում: Նրանք կոտորակվեցին մեծամեծ գյուղերում, որպեսզի այդ բռնություններից փրկեն իրենց անձերը» (Ռովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12):

«Ամատոլիայում Զյուլիեյի Առապը 700 զինվորներով ապստամբել է, շեներն և գյուղերը ոտնատակ է տալիս, բարավաններ է հափշտակում, ընդդիմացողներին էլ սուր տուներով մաշում է: Նշեն, որ սրա դեմ ոչ մի փաշա պատերազմի չգնաց, բանի որ բոլորը միայն իրենց մասին էին մտածում: Եվ ահա նա ոտքի հանեց 5.000 հոգու, ապստամբեց Սեբաստիայի փաշայի դեմ և հափշտակեց նրա բոլոր երիվարները՝ թողնելով միայն մեկ կաղ երիվար» (Աթանաս Եպիսկոպոս «Նամակ 1757 թվականի հուլիսի 21-ի»):

«Դրանից հետո չար իշխանները բազում խռովություններ արեցին» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²¹⁴ «Նույն այդ ժամանակ արքայից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա III-ից – Մ.Ֆ.**) հրաման եկավ Սեբաստիայի մեծ նախարար Ֆեյզալախին, որ նա կոտորի լվաղներին, իսկ սա, թեև հասակով մանուկ էր, բայց 500 հազանց գործով ելավ և, անակնկալ վրա հասնելով լվաղների վրա, կոտորեց նրանց բոլորին, ընդ որում միայն քեցրը փախստական փրկվեցին: Այս սպանվածների գլուխները ուղարկվեցին արքային, որը մեծապես գովեց Ֆեյզալախի բաջությունը և նրան մի նոր աստիճան շնորհեց: Այս Ֆեյզալախը վարդապետի շաբաթ օրը՝ հուլիսի 25-ին, բաղաթ մտավ» (Ռովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12):

«Այդ մասին իմացավ Սեբաստիայի փաշան, որը բազում զորք ուղարկեց այդ խռովությունը վերացնելու նպատակով» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²¹⁵ «Գանձակի խան Շահվերդիին (**Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդին – Մ.Ֆ.**) վտարվել էր սեփական տիրույթներից Շուշիի խան Փանահի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) կողմից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Հայոց 1207 թվականի Սուրբ Խաչի ժամանակ Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) Գանձակը գրավեց» (Անանուկ «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»):

⁶²¹⁶ «Երբ վեզիր Հաջի-Ահմեդ փաշայի օրոքստօրե ավելացող ապստամբական շարժումները փաղիշահին (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա III-ին – Մ.Ֆ.**) հայտնի դարձան, վերջինս Չորդիի էլալեթից հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Դիարբեքրի նախկին վալին՝ վեզիր Իբրահիմ փաշան: Պաշտոնագրով եղած Ահմեդ փաշային հայտնվեց, որ նրան մի պաշտոն պիտի տրվի և ինքը պետք է գնա դեպի Ամարդուկ:

Փաշան ստիպված եղավ տեղումնական բարձր հրամանին ենթարկվել և, Ախաբայից դուրս գալով, մի քանի կնաք հեռանալուց հետո, առանց գործի վախճանը նկատի առնելու, իր երեք մարդկանց հետ փախուստի դիմեց: Երբ այդ մասին իմացավ նրա մյուսաշիր Կափուջի-Բաշի-Էրդայ-Աղա Մուհամմեդ-շահը, շրջակայքը մարդիկ ուղարկեց և, նրան բռնել տալով, անմիջապես գլխատել տվեց, իսկ նրա կտրված գլուխն էլ ուղարկեց Ստամբուլ» (Վասիֆ «Պատմություն»):

⁶²¹⁷ «Ժողովրդի այս ծանր դրության մեջ լեզգիները հսկայական ամբոխներով ներխուժեցին Զարթի, իսկ թուրքերն էլ հարձակվեցին Ախալցխայից: Եվ ահա սրանք, ամայացնելով Ալիի բնակավայրերը, բաժանվեցին երկու մասի, որոնցից մի մասը շրջապատեց Ատոցի, իսկ մյուսը՝ Ավնեվի ամրոցը: Թշնմուրազ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Թշնմուրազ II-ը - Մ.Յ.**) անմիջապես հավաքեց զորքը և հրավիրեց Իմերեթիայի արքա Սողոմոն Առաջինին (**Իմերեթիայի թագավորության արքա Սողոմոն I-ին (1752-1765, 1768-1784) - Մ.Յ.**), որպեսզի սա աջակցի իրեն դուրս մղել Իբերիայից այս գիշարիչներին: Համաստեղ ուժերով նրանք ուղղվեցին Ատոցի ամրոցը պաշարածների վրա և ջարդեցին այս թշնամիներին, որոնք, դիմելով փախուստի, Զարթիում թողեցին իրենց որջ թալանածը: Ինչ վերաբերվում է մյուսներին, ապա սրանք, լսելով այս ամենի մասին, թողեցին Ավնեվի ամրոցի պաշարումը և գիշերով հեռացան Իբերիայի սահմաններից» (Ղափիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

«Չլորի էլայեթում իշխող վեզիր Գաջի-Ահմեդ փաշան, որը ծագումով Ախասխացի օջաքներից էր, կարճատև բախտի բերումով վեզիրության աստիճանով առժամանակ էլայեթի վայի և Ժողովրդի գործերի կարգադրիչ էր եղել: Ժամանակի ընթացքում փաշան իր կարողության հարստության քսակը մեծացնելու նպատակով սկսեց գործել, սակայն նրա ազահության ցանկությունն և կիրքը օրըստօրե ավելի էր ուժեղանում էր: Եվ ահա նա, առանց նկատի առնելու գործի վախճանը, իր ազդեցության շրջանակը ընդարձակելու և ավելի մեծ բանակությամբ հարստություն ձեռք բերելու ձգտումով բռնեց պատասխանությունների ծանալարի ռու դրա համար էլ Վրաստանի վրա հարձակվելու համար բանակցության մեջ մտավ տեղի լեզգի ավագանիների հետ: Նրա այդ փառաբար նախաձեռնությունը, սակայն, ըստ ամենայնի համապատասխանում էր լեզգի ցեղի ցանկություններին և նրանց նպատակներին: Այդ պատճառով էլ նրանք ձեռնարկեցին վերոհիշյալ փաշային խաբելու և նրան մոլորեցնելու գործին: Վրաստանի բնակիչները երկար ժամանակից ի վեր Օսմանյան պետության ռայաներ են եղել, հպատակություն և հավատարմություն են ցույց տվել և առանց պատճառի նրանց վշտացնելը Նորին Կսենություն փառիչալի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մուստաֆա III-ի - Մ.Յ.**) կամքին հակառակ էր: Վիրոհիշյալը փաշան, սակայն, մեծաթիվ զորքով նրանց վրա ջարդվելով, բազմաթիվ մարդիկ կոտորեց, ոչնչացրեց և մեծ վնասներ պատճառեց: Չնայած որ նման քայլեր անելուց հրաժարվելու մասին նրան ջուղմունքներ տրվեցին, սակայն նա մի շարք անհիմն պատճառներ ցույց տվեց և հրաժարվեց ենթարկվել» (Վասիֆ «Պատմություն»):

Այս մասին հայտնում է նաև Հակոբ Շամախեցին իր «Թուրք առ Հերակ» աշխատանքում (Մատնագարան, ձեռագիր 2911, էջ 102ա):

⁶²¹⁸ «Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթհալի խան Աֆշարը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին (1747-1762) - Մ.Յ.**), որը Նադիր շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի - Մ.Յ.**) անվանի զորավարներից էր և նրա չարիչիքաշին, Ազատ խանից (**Թավրիզի խանության խան Ազատից - Մ.Յ.**) հետո գրավում է Ատրպատականի երկրների մի մասը: Այն կողմերում, բացի Փանահ խանից (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահից - Մ.Յ.**) նա այլ մրցակից չուներ: Մի քանի անգամ, սակայն, Փանահ խանի դեմ պատերազմի դուրս գալով՝ նա ձեռնունայն հետ վերադարձավ: Եվ ահա նա մեծ զորքով վերջին անգամ եկավ և կանգ առավ Բալուք-դայա և Խոջալուի միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում, որը Անկերանի վերևում է: Ծանալարիի եզրին նա մի ամրություն կառուցեց և այնտեղ հաստատվեց: Նրա կառուցած պարիսպների հետքերը այժմ էլ երևում են և Ժողովրդի մեջ հայտնի են «Ֆաթհալի խան սանգյար» անվամբ: Չմեղը նա այնտեղ անցկացրեց: Այդ ժամանակ Ջրաբերդի և Թալիշի Մելիք-Աթան ու Մելիք-Հովսեփը ևս, Ֆաթհալի խանի մոտ գալով, նրա զորքին միացան և նրա ամրության կողքին մեկ ուրիշ կառուցեցին, որի հետքերը նույնպես պահպանվել են: Վեց ամիս այնտեղ մնալով, սակայն, նրանք ոչինչ չկարողացան անել: Ի վերջո, նրանք մեղիների հետ միասնական ուժերի գործի անցան և կռվի բռնկեցին: Փանահ խանն էլ կռվի ելավ դարաբաղիցների փառաբանված մի զորավարով: Երկու կողմերն էլ, զգուշությունը մի կողմ դրած, խիզախորեն մարտնչեցին: Այդ օրը թե՛ մարտ տեղի ունեցավ: Հակառակորդները միմյանց ուժգին հարվածներ հասցրին, նրանք ջարդում և սպանում էին միմյանց: Ֆաթհալի խանը, սակայն, տեսավ, որ հաղթանակի չի կարողանում հասնել և իր բոլոր ջանքերն ապարդյուն են, դրա համար էլ խորանակության դիմեց: Նա Փանահ խանի հետ հաշտության բանակցություններ սկսեց: Վերջինս իր հերթին, խաղաղությունը գերադասելով, համաձայնվեց հաշտություն կնքել: Աղ-բորդիքում կողմերը հանդիպեցին և, հաշտության պայմանագիր կնքելով, միմյանց միջև բարիդրացական հարաբերություններ հաստատեցին: Ֆաթհալի խանը Փանահ խանին խնդրեց. «Այսուհետև մեր միջև օտարություն չպետք է լինի, ուստի ձեր արժանավոր զավակ Իբրահիմ խալի Աղային (**Ղարաբաղի խանության ապագա խան Իբրահիմին - Մ.Յ.**), որին շատ եմ հավանել, մի քանի օրով մեզ մոտ ուղարկիր, որպեսզի մեր անկեղծ սիրով ու հյուրասիրությամբ պատվենք նրան, իսկ հետո մեծ պատիվներով նրան հետ կուղարկենք»: Փանահ խանը նրա նենգությամբ խաբվեց և իր որդուն մի քանի բանիմաց մարդկանց հետ ուղարկեց Ֆաթհալի խանի բանակը: Ֆաթհալի խանը իր իշխանավորներից մի բանիմաց նրան դիմավորելու ուղարկեց ու պատվով հյուրընկալեց նրան իր բանակում: Մի քանի օր անց, սակայն, Իբրահիմ խալի աղան նրա գաղտնի նպատակը հասկացավ: Նա մարդ ուղարկեց հոր մոտ, թե. «Ինչպես երևում է, Ֆաթհալի խանը ինձ իր հետ է տանելու: Իմ աշխատ ձին այստեղ ուղարկեց, որպեսզի, միգուցե, այդ ձիով այս վտանգից կարողանամ ազատվել»: Մինչև լուրը տեղ կհասնի, սակայն, և ձին կուղարկվի, Ֆաթհալի խանը ծանալարի ընկնելու հրաման տվեց և, Իբրահիմ խալի աղային իր հետ վերցրած, վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ընթարցալի պատմություն», գլուխ 11):

«Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի (**Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջար - Մ.Յ.**) հետ կապված այդ դեպքերից հետո Ուրմիայի վիլայեթից ելավ իշխանության հավակնորդ Ֆաթ-Ալի խան Աֆշարը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին - Մ.Յ.**), որը Նադիր-շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի - Մ.Յ.**) սարդապետներից մեկն էր: Սա, տիրելով ողջ Ադրբայջանին, ինչպես էլ որ պերճախոս պատմավորները ուղարկեց Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի - Մ.Յ.**) մոտ և կոչ արեց նրան հնազանդվելու, այդպես էլ հաջողության չհասավ, քանի որ վերջինս, նման մի սարդապետի հնազանդվելը իր անձի համար համարելով խայտառակություն և անպատվություն, կոպիտ խոսքերով հետ դարձրեց այդ պատգամավորներին: Դրանից հետո Ֆաթ-Ալի խանը Ադրբայջանի, Ուրմիայի և այլ վիլայեթների բնակչությունից մեծ զորք հավաքեց ու, մտադրվելով նվաճել Շուշիի ամրոցը, տիրել Ղարաբաղին և ոչնչացնել Փանահ խանին, գնաց Շուշու ամրոցի վրա՝ ճամբար գարկելով նրանից մեկ փարսախ հեռավորության վրա: Ջրաբերդի և Թալիշի մեղիները, թշնամի լինելով Փանահ խանին, միացան Ֆաթ-Ալի խանին: Վեց ամիս նրանք Նստեցին ամրոցի մոտ և ահա ամեն մի քանի օրը մեկ Փանահ խանի ու Ֆաթ-Ալի խանի զորքերի մեջ ընդհարումներ և ճակատամարտեր էին տեղի ունենում, որոնցում Փանահ խանի ռազմիկները մշտապես հաջողության էին հասնում դժբաշխների զորքի նկատմամբ: Այդ ընթացքում Ֆաթ-Ալի խանը ոչինչ չկարողացավ անել, բայց միայն այն բանից, որ ստիպված էր օրըստօրե ակնատես լինել իր զորքի պարտություններին: Ի վերջո՝ մի անգամ իր ողջ հեծյալ և հետևակ զորքով, ինչպես նաև վերևում հիշատակված մեղիները հետևակ ռազմիկներով նա անցավ հարձակման: Անցնելով Շուշիի գետը՝ նա կես վերստ ստուգավ մարտեց, որտեղից մի կողմից իր երիտասարդ և անվանի ռազմիկներով, քաջարի հրաձիգներով, ինչպես նաև Վարանդայի ու Խաչենի մադալներից հանած իլատներից ելավ Փանահ խանը, իսկ մյուս կողմից էլ հարձակում գործեցին իլատների հեծելազորի առաջնորդները Փանահ խանի քաջարի ազգականների հետ միասին: Եվ ահա նրանք Ֆաթ-Ալի խանի զորքին խոշոր պարտություն մատնեցին, որից հետո Փանահ խանի ռազմիկները խորը կիրճերում ու նեղ լեռնաժողովրդական բռնում և սպանում էին Ֆաթ-Ալի խանի ռազմիկներին այնքան ժամանակ, մինչև որ սրանք վայր չգրեցին գեղքը: Այդ գոռիկ արդյունքում Ֆաթ-Ալի խանի զորքերից սպանվեցին և գերվեցին մոտ 2.000 հեծյալ ու հետևակ ռազմիկներ, մնացածները լիակատար խառնաշփոթի մեջ զոհումով վերադարձան իրենց ճամբար, իսկ հաղթանակ տարած Փանահ խանն էլ ավարով և գերիներով վերադարձավ սեփական ամրոց: Գործերի նման զարգացումը տեսնելով, ինչպես նաև հաշվի առնելով ձմռան մոտենալը՝ Ֆաթ-Ալի խանը ոտք դրեց խաղաղության և համաձայնության ճանապարհին: Եվ ահա նա փորձառու պատգամավորներ ուղարկեց հանդիսավոր երդումներով և պարտավորություններով, որոնք ասում էին. «Թող Փանահ խանը բաց թողնի բռնկած և գերված ռազմիկներին ու մեր դաշնակիցն և բարեկամը դառնա, իսկ ես մաքուր սրտով իմ աղջկան կտամ որպես կին նրա ավագ որդի Իբրահիմ խալի Աղային (**Ղարաբաղի խանության ապագա խան Իբրահիմին - Մ.Յ.**) և մենք մշտական ազգականներ ու բարեկամներ կլինենք, պայմանով, սակայն, որ Փանահ խանը հարսանիքին մասնակցելու համար իմ ճամբար ուղարկի Իբրահիմ խալի աղային, որը, մնալով այստեղ երկու-երեք օր, հետ կդառնա»: Դրանից զատ, որպեսզի Փանահ խանը հանգիստ լինի իր որդու ճակատագրի համար, նա նրա մոտ ուղարկեց իր երեք որդիներին և ազգականներին, որպեսզի սրանք, մինչև Իբրահիմ խալի աղայի վերադարձը, Փանահ խանի մոտ որպես պատանդներ մնան: Հավատալով Ֆաթ-Ալի խանի հանդիսավոր երդումներին և հանգստացած վերջինիս որդիների ու ազգականների ժամանումով՝ Փանահ խանը երկու-երեք ժողովներից հետ միասին Ֆաթ-Ալի խանը ճամբար ուղարկեց Իբրահիմ խալի աղային: Ուրախացած դրանից՝ Ֆաթ-Ալի խանը նրանց ընդառաջ ուղարկեց իր մի քանի որդիներին: Իբրահիմ խալի աղան մեծ պատվով, ուրախությամբ և երաժշտությամբ հասցրեց Ֆաթ-Ալի խանի ճամբար, իսկ սա, պատճառ բռնելով, թե բռնած գործի համար պահը հարմար է, երկու օր իր ճամբարում պահեց Իբրահիմ խալի աղային՝ այդ ընթացքում տարաբնույթ խնջույքներ կազմակերպելով վերջինիս պատվին: Այս ընթացքում, սակայն իրեն ընդող արտաքին ուշադրությամբ և հարգանքով, որը նա դրսևորում էր այլոց խաբելու համար, որպեսզի կյանքի կոչի իր նենգամիտ մտադրությունները, Ֆաթ-Ալին իրականացրեց բոլոր անհրաժեշտ արարողությունները և գերությունից ազատեց իր մարդկանց: Եվ ահա երրորդ

օրը, որպես ձերբակալվածների հետը վերցնելով հրահիմ հալիլ աղային և ծերունիներին, նրանք հեռացան ու ոչ մի տեղ կանգ չառան, մինչև որ չժամանեցին Ուրմիայի ամրոց» (Միրզա Զեմալ Զիլանջիի «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4):

«/3/ Այս երկու մեղիները գլխավորում էին շրջակա խաների ջոկատները, որոնք պատերազմի էին ելնում Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) դեմ, և մեկ բայլ իսկ հետ չէին կանգնում սրտ սկսած պատերազմից... /6/ Ուրմիայի կառավարիչ Աֆշար Ֆաթ-Ալի խանը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) Նադիր-շահի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) ամենապիղծի և փառահեղ զորավարներից մեկն էր՝ հանդիսանալով նրա հրաձիգների հրամանատարը: Սա տիրել էր ողջ Ադրբեջանական մարզին և նրա հաղթական դրոշի կիսալուսինը լուսավորում էր այդ վայրերը: Բացի Փանահ խանից (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահից – Մ.Ֆ.**) նա այլ հակառակորդ չուներ, որի դեմ պայքարում կկարողանար մեծացնել իր փառքը, և ահա հենց դրա համար էլ նա իր հոգու գաղտնարաններում անսահման թշնամություն էր կուտակել վերջինիս հանդեպ: Նրա Էությունը թունավորվել էր Փանահ խանի նկատմամբ տաժած սատելությունից և դրա համար էլ նա յոթ անգամ արշավի ելավ Փանահ խանի դեմ, սակայն ամեն անգամ էլ, կրելով հսկայական կորուստներ, հետ դարձավ: Վերջին անգամ Աֆշար Ֆաթ-Ալի խանը աստղերի նման անհաջիվ իր զորքով տեղակայվեց Բալուքաչայի և Խաջջալիայի միջև գտնվող լայնարձակ մի դաշտում, որտեղ էլ՝ մեծ ծանապարհի մոտ, փորեց իր խրամատները, որոնց մնացորդները պահպանվել են մինչև մեր օրերը և այդ տեղը ժողովրդի մեջ հատնի է «Ֆաթ-Ալի խան սենգեր» անունով: Եվ այսպես այս խանը այստեղ նստեց ողջ ձմեռ, իսկ այդ ընթացքում Չիլաքլուրդի ու Թալիշի մեղիներ Չաթամն և Ուսուրը միացան նրա զորքին ու իրենց խրամատները փորեցին նրա խրամատների կողքին: Սրանց մնացորդները ևս պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այս կերպ սրանք ևս այստեղ նստեցին վեց ամիս: Չնայած այն բանին, որ Ֆաթ-Ալի խանը ամեն օր ինքնամոռաց կերպով ոտք էր դնում իր թշնամու դեմ պայքարի ծանապարհին, այնուհանդերձ ամեն օր էլ նա ստիպված էր գալորացած հետ դառնալ: Ի վերջո, նա մեղիների մասնակցությանը համընդհանուր հարձակում գործեց և խիզախորեն ելավ պայքարի դաշտ, սակայն Փանահ խանը սեփական դարաբաղի ռազմիկներով, որոնց դեմքերը ծերմակած էին ջանքերից ու մարտերից, իսկ սրտերն էլ թշնամիների արյան տենչանքից կակաչի նման բոսոր էին, իր հեղթին ելավ պատերազմի և պաշտպանության համար: Եվ ահա Ֆաթ-Ալի խանը, տեսնելով, որ գեղեցկուհի ցանկությունը չի երևում մարտի Էությունից, իսկ կորուստներից ու խայտառակությունից էլ բացի նա ոչ մի այլ բան ձեռք չի գցում, ցանկացավ վերջ տալ թշնամության և հակառակության պայմաններին ու սկսեց խաղաղության և համաձայնության եզեր գտնելու համար ծրագրեր հղանալ: Փանահ խանը, հետևելով «Ներումը հզորության նշան է» ասույթին, ազնիվ սրտով ընդունեց նրա խնդրանքը: Երկու խաների հանդիպումը տեղի ունեցավ Աղա կամրջի վրա և խաղաղությունը ամրապնդվեց պայմանագրի ու պայմանավորվածության կնքումով: Այդ ժամանակ Ֆաթ-Ալի խանն ասաց հանգուցյալ Փանահ խանին, թե այսուհետ վերանում է իրենց պետությունների միջև ամեն մի անհամաձայնություն, որից հետո ավելացրեց. «Իմ բարեկամական և համոզիչ խնդրանքը կայանում է նրանում, որ դու համաձայնես թո հարգարժան որդուն (**Ղարաբաղի խանության ապագա խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.**) մի բանի օրով ուղարկել մեր ճամբար որպես հյուր, բանից Իբրահիմ խալիլ աղայի նկատմամբ տաժած սիրուց մեր աչքերը մշտապես արցունքների մեջ են, իսկ սրտերն էլ քարաքի նման տապալկվում են: Դրանով դու մեզ մեծ պատիվ մատուցած կլինես և հնարավորություն կտաս ցուցադրել մեր հյուրընկալությունը: Այն բանից հետո, երբ մենք կարժանանաք նրա տեսակցությանը և մեր սրտերը կհանգստանան, ես կվերադարձնեմ նրան թո պայծառապալությունը» նրա համար հանդիսավոր ու ճոխ հանդիպություններ կազմակերպելով: Այժմ հանգուցյալ Փանահ խանը վստահեց Ֆաթ-Ալի խանի այս կեղծ խոսքերին, որոնք ուղեցվում էին հանդիսավոր երդումներով, և մի բանի իմաստուն ու պերճախոս մարդկանց ուղեցցությանը իր քաջարի որդուն և մեր աչքի լույսին ուղարկեց Ֆաթ-Ալի խանի մոտ: Երբ վերջինիս հայտնեցին այդ մասին, նա շատ ուրախացավ և մի բանի հոգու իր որդիներից, մոտիկներից ու հրամանատարներից ուղարկեց, որպեսզի դիմավորեն նրան: Բացառիկ հանդիսավոր պայմաններում Իբրահիմ խալիլ Աղան ժամանեց Ֆաթ-Ալի խանի ճամբար: Մի բանի օր հյուրընկալվելով այստեղ՝ նա հասկացավ, որ վերադառնալ իրեն հազիվ թե թույլ տան, իսկ այն, որ նա ժամանակն ամեն օր անցյալցնում է Եմիրներից մեկի հետ խնջույքով, հազիվ թե իրեն որևէ բան տա: Եվ ահա Իբրահիմ խալիլ Աղան իմաց տվեց հորը, թե. «Ամենայն հավանականությամբ Ֆաթ-Ալի խանն ինձ կվերցնի իր հետ: Ամսիջապես ամրոցից մոտս ուղարկեք իմ կրակոտ Նժուզը, հնարավոր է վերջինիս օգնությամբ, որը սլանում է առավոտյան սյուքի նման, ես կարողանամ փախչել»: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ, մինչ Ֆաթ-Ալի խանի ճամբար հասցրին այս ձիուն, թմբուկի հարվածն արդեն ծանապարի ելնելու ազդանշանը բարձրացրել էր մինչև կապույտ երկինք և ահա Ֆաթ-Ալի խանը, հետը վերցնելով Իբրահիմ խալիլ Աղային, հետ դարձավ» (Միրզա Ալիզադալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3, 6):

«Յիջորի 1175 թվականին Ֆաթ-Ալի խան Աֆշարը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**), որը Նադիր խանի (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահի – Մ.Ֆ.**) գլխավոր աստիճանավորներից մեկն էր և նկրտումներ ուներ պարսկական գահի նկատմամբ, տիրելով Ադրբեջանին, զորքով եկավ Ղարաբաղ: Փանահ խանը (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) արտաքինից նրան հնազանդություն հայտնեց և որպես պատասխ ուղեց իր որդի Իբրահիմ խալիլ Աղային (**Ղարաբաղի խանության ապագա խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.**)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Ֆաթալի խան Աֆշարը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**), հավաքելով Ադրբեջանի հեծյալներին, եկավ և մոտեցավ Շուշուն, որից հետո օգնություն խնդրեց Վրաց թագավորից (**Կախեթի թագավորության արքա Թեմուրազ II-ից – Մ.Ֆ.**), որը հեծելազոր ուղարկեց: Դետո, սակայն, երբ սրանց դեմ շարժվեց Եթրիմ խանը (**Շենդյանների խանության հիմնադիր խան Եթրիմ խանը – Մ.Ֆ.**), այն ժամանակ Վրաց հեծելազորը վերադարձավ» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Մինչ տեղի էր ունենում այս ամենը, Ադրբեջանում հայտնվեց Ֆաթալի խանը (**Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**), որը մի ժամանակ Ազատ խանի (**Թավրիզի խանության խան Ազատի – Մ.Ֆ.**) առաջին հրամանատարներից մեկն էր: Սա, ադրբեջանական զորքով մոտենալով Շուշի քաղաքին, Էրեկել արքայից (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Զեդակի II-ին – Մ.Ֆ.**) խնդրեց աջակցություն ցույց տալ Շուշիի մարզին տիրելու հարցում: Եվ ահա արքան, դաշինքի մեջ ստնդելով վերջինիս հետ, ուղարկեց նրան իր զորքերը: Եթրիմ խանը (**Շենդյանների խանության հիմնադիր խան Եթրիմ խանը – Մ.Ֆ.**), սակայն, իմանալով ժողովրդական այս հեղթական հուզումնի մասին, որը տարածվում է պարսիկների մեջ, մեծաթիվ զորքով մոտեցավ Ուրմիա քաղաքին և ահա Ֆաթալի խանը, թողնելով Շուշին, շարժվեց նրա դեմ» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²¹⁹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 84:

⁶²²⁰ «Հայոց 1209 թվականի բռնկվեց անօրեն և չար թշնամի Զվիկ օղլին, որը հակառակ էր քաղաքին և ուներ բազում զորք» (Բակրե Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²²¹ «Այլազգիները պատերազմեցին այս Զվիկ օղլու հետ, բռնեցին անօրենիս և բանտ դրեցին» (Բակրե Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²²² «Այս խոտվությունները սանձելուց հետո Էրեկել արքան (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Զեդակի II-ին – Մ.Ֆ.**) աջակցություն ցույց տվեց Փանահի խան Շահվերդիին (**Փանահի խանության հիմնադիր խան Շահվերդիին – Մ.Ֆ.**), որը սեփական տիրույթներից վտարվել էր Շուշիի խան Փանահի (**Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) կողմից և իր դժբախտությունների մեջ խնդրել էր Էրեկել արքային պաշտպանել իրեն թշնամուց» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²²³ «Քաղաքի բնակչությունը, սակայն, ազդված Շահվերդի խանի (**Փանահի խանության հիմնադիր խան Շահվերդիին – Մ.Ֆ.**) դաժան իշխանությունից, խոռվություն բարձրացրեց և զրկեցին նրան կյանքից» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²²⁴ «1760 թվականին... Շենդ Եթրիմ խանը (**Շենդյանների խանության հիմնադիր խան Եթրիմ խանը – Մ.Ֆ.**) ուժեղացավ... և աֆղան Ազատ խանին (**Թավրիզի խանության խան Ազատին – Մ.Ֆ.**) բռնեց: Վերջինս այլևս չկարողացավ իր երկիրը զնալ, դրա համար էլ իր զորքով Ադրբեջանի կողմը եկավ և ավազակական շատ վատ գործեր կատարեց: Եթրիմ խանը Էրեկել թագավորին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Զեդակի II-ին – Մ.Ֆ.**) եղբայրաբար ու սիրով յի նամակ գրեց. «Ազատ խանն Ադրբեջանի կողմերն է եկել և երկրները փչացնում ու ավերում է: Եթե նա ձեզանում որևէ տեղ երևա, բռնիր և ինձ մոտ ուղարկիր, որի համար Իրանի հանդեպ մեծ երախտոք կունենաս»: Մինչդեռ Ազատ խանն այդ տեղերում չգիտնացավ և դեպի Կաղստան ուղևորվեց: Էրեկել թագավորը, իմանալով այս, կանխեց նրան և, մինչև նրա գալը Ղազախ, և իր ողջ զորքով Ազատ խանին կապակցեցին: Նա նրան Եթրիմ խանին ուղարկեց, իսկ նրա զորքերն ամբողջապես արձակեց և իրենց երկրներն ուղարկեց: Այս գործի առիթով Եթրիմ խանը հույժ երախտավոր եղավ Էրեկել թագավորին, որին շատ ընծաներ ուղարկեց և Երևանը հաստատեց նրա վրա: Նա Երևանի խանին (**Երևանի խանության խան Զուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.**) թուղթ գրեց. «Որքան էլ պետական հարկ լինի թե՛ք վրա դրված, բոլորը վրաց թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես, ինչպես էլ հնազանդության կարգն է»: Եվ Ադրբեջանի այլ խաներին ևս գրեց՝ Էրեկել թագավորին հնազանդվելու մասին» (Օման խերիսուլիժե «Զեդակի II-ի պատմությունը»):

«Ազատ խան Աֆղանը (**Թավրիզի խանության խան Ազատին – Մ.Ֆ.**) ջարդվեց Վրաստանում և թալանվեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶²²⁵ «Խոռվության արդյունքում սպանված Շահվերդի խանի (**Փանահի խանության հիմնադիր խան Շահվերդիին – Մ.Ֆ.**) որդիները դիմեցին Էրեկել արքային (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Զեդակի II-ին – Մ.Ֆ.**) աջակցությանը և ահա նրանցից ավագը հանդիսացող Մուհամմեդ-Հասանը

(Փանծակի խառնության խան Մուհամմեդ-Ֆասանը (1758-1760, 1760-1778, 1784) – Մ.Ֆ.) խան դրվեց Փանծակում այն բանից հետո, երբ արքան ճնշեց այդ խռովությունները» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²²⁶ «Երբ այս աղետալի լուրը Փանահ խանին (**Ղարաբաղի խառնության հիմնադիր խան Փանահին – Մ.Ֆ.**) հասավ, աշխարհը նրա աչքերի առջև սթեղծեց: Իր ներծանվողների հետ նա խորհուրդ արեց, թե որդուն ինչպե՞ս և ու՞մ միջոցով ազատի: Այդ միջոցին լուրեր են տարածվում Բերիմ խան Չենդի (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանի – Մ.Ֆ.**) եղբայր Իսթանդար խանի սպանության և նրա վրեժն առնելու նպատակով Բերիմ խանի՝ Ատրպատական գալու, ինչպես նաև Փանահ խանին իր մոտ կանչելու վերաբերյալ...: Այս դեպքերի մանրամասները հետևյալն են: Բերիմ խանը, որ մի բարեկիրտ և հզոր տիրակալ էր, ամուր բազմի գործությամբ իրեն էր ենթարկել Արաղը, Ֆարսն և այլ մարզեր: Երբ Ֆաթհալի խանը (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) իր երկիրն է վերադառնում, Բերիմ խանի դեմ պատերազմ է սկսում: Բերիմ խանը իր եղբայր Իսթանդար խանին նրա դեմ է ուղարկում: Սպահանի մոտակայքում նրանց միջև ճակատամարտ է տեղի ունենում: Իսթանդար խանը Աստծո կամքով սպանվում է, իսկ նրա զորքն էլ պարտություն կրում, որից հետո Ֆաթհալի խանը նվաճում է Արաղի որոշ շրջաններ: Բերիմ խանը, լսելով այս ցավալի միջադեպի մասին, սաստիկ զայրացավ և որոշում է վրեժխնդիր լինել: Նա հսկայական բանակ հավաքեց և, նախքան Ատրպատական մտնելը, բարեկամական նամակով մի վստահելի մարդ ուղարկեց Փանահ խանի մոտ: Նամակում գրված էր. «Հիմա Ֆաթհալի խանը մեր և ձեր ոխերնակ թշնամին է դարձել: Նա սպանել է մեր եղբորը, իսկ ձեր որդուն էլ ուխտարկում կերպով տարել է: Նա ամեն օր մի ուղղությամբ արշավում է և ամեն պահ մեկի դեմ կռվի է ելնում: Այս պատճառով, Ալլահը վկա, որոշել եմ վրեժ լուծել և սուրս մերկացրած գայիս եմ: Չեզանից բարեկամաբար խնդրում եմ՝ շտապ ձեր տրամադրության տակ գտնվող գործով պատրաստվե՛ք միասնալու մեզ, որպեսզի թե՛ ձեր որդին պատանդ լինելուց ազատվի, և թե՛ եղբորս վրեժը լուծվի»: Փանահ խանը, որ, Ֆաթհալի խանի դեմ թշնամացած, Աստծուց խնդրում էր պատժել նրան և հարմար առիթի էր սպասում, անմիջապես հեծյալներով ու հետևակայիներով մեծ զորավաճառ Բերիմ խանի մոտ շտապեց: Բերիմ խանը նրան պատվով և հարգանքով ընդունեց ու նրանք միասին Ֆաթհալի խանի դեմ կռվի ելան: Երբ հասան Ուրմիայի մոտակայքը, Ֆաթհալի խանը նրանց դիմադրություն ցույց տվեց: Որոշ ընդհարումներից հետո, սակայն, նա պարտված հետ՝ դեպի ամրոց, նահանջեց և այնտեղ պաշարվեց: Մի քանի օրից, սակայն, զգալով իր թուլությունը և պարտության անխուսափելիությունը՝ նա Բերիմ խանին հպատակվելուց բացի այլ ելք չգտավ: Եվ ահա նա, Բերիմ խանի խոստովանելով հուսադրված, դուրս եկավ և հնազանդություն հայտնեց: Այդ ժամանակ Բերիմ խանը, որը, իրեն շահի (**Աֆշարների շահության շահ Շահռուդին – Մ.Ֆ.**) փոխանորդը համարելով, «Վեթիլ» տիտղոսն էր կրում, նույն վայրում էլ Իբրահիմ խալիլին կանչեց, նրան խալաթ, սուր, ոսկյա թամբ և Նժույզ ընծայեց, որից հետո, Ղարաբաղի կառավարման ու խառնության ռաղամ շնորհելով, ազատ արձակեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «ԸՃմարտացի պատմություն», գլուխ 10):

«Այնուհետև Բերիմ խան Չենդը (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանը – Մ.Ֆ.**) որոշեց վրեժ լուծել և Պարսի վիլայեթից հավաքված հսկայական զորքով գնաց Աղրբազան՝ Ֆաթ-Ալի խանի (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) վրա: Մինչ իր Աղրբազան ժամանելը, սակայն, նա վստահելի մեկին ուղարկեց Փանահ խանի (**Ղարաբաղի խառնության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.**) մոտ՝ արտահայտելով իր ողորմածությունը, լավ վերաբերմունքը և բարեկամությունը: Նամակը, որն ուղարկվել էր նրա կողմից, հետևյալ բովանդակությունն ուներ. «Ֆաթ-Ալի խանը դարձել է ոչ միայն մեր թշնամին, այլ նաև՝ արյան վրեժի կրողը: Զո հետ էլ նա արել է այն, ինչ չպիտի աներ՝ խախտել է խոսքն և երդումը՝ խորթանակություններ ու նենգություններ տանելով թո որդուն (**Ղարաբաղի խառնության ապագա խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.**)՝ բանտարկելով նրան: Հաշվի առնելով սա՝ դու պետք է աջակցես ինձ և ջանք ու եռանդ չխնայես, ինչի ի վիճակի ես, որպեսզի վրեժ լուծես: Այս կերպ դու կազատես որդուդ, ինչը բեզ ուրախություն կբերի ու նաև իմ նպատակն է հանդիսանում: Օգտվելով նման հարմար առիթից՝ Փանահ խանը այդ ստախոս և նենգամտ թշնամուն ճնշելու համար իր զորքով ու Ղարաբաղի հայտնի հեծյալներով մեկնեց Աղրբազան՝ Բերիմ խանի մոտ: Վերջինս մեծ պատվովներով և նվերներով դիմավորեց նրան: Եվ ահա նրանք երկուսով մեկնեցին դեպի Ուրմիայի վիլայեթ, որպեսզի պատերազմեն Ֆաթ-Ալի խանին դեմ, իսկ սա էլ իր հերթին մեծ զորքով, որը հավաքագրել էր իր ենթակա վիլայեթներից, ելավ նրանց ընդառաջ: Կողմերը մարտի մեջ մտան և ի վերջո Ֆաթ-Ալի խանը պարտություն կրեց ու պաշարվեց Ուրմիայի ամրոցում: Մի քանի օր անց, չունենալով այլ ելք, քան ենթարկվելն էր, և հույս դնելով Բերիմ խանի խոստումի վրա, նա եկավ նրա մոտ: Ուրմիայի ամրոցը բաժին հասավ Բերիմ խանին և նա անկախ տիրակալ դարձավ» (Միրզա Յեմալ Ջիվադիչի «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4):

«Երբ այդ տխուր լուրը հասավ Բերիմ խանի (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանի – Մ.Ֆ.**) ականջին, նա շատ զայրացավ և վրեժխնդրության կրակը պատեց նրա սիրտը, սակայն, դեռ շատ առաջ այն բանից, երբ նա ազդեցիկ զորք կուղարկեր Աղրբազան և իր հաղթական դրոշների ստվերով կծածկեր այն, այնտեղ հանգստություն և խաղաղություն ապահովելով, Բերիմ խանը մի բարեկամական նամակ գրեց ու իր վստահելի մարդկանցից մեկին հետ ուղարկեց Փանահ խանին (**Ղարաբաղի խառնության հիմնադիր խան Փանահին – Մ.Ֆ.**): Այդ նամակում նա Փանահ խանին ներկայացնում էր իր հարգանքը և խնդրում էր դաջինքի մեջ մտնել իր հետ: Նամակում ասվում էր. «Ֆաթ-Ալի խանը (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**), որն այժմ զբաղված է նենգ գործերով, մեր արյան վրեժի կրողն է: Նա նաև ձեր երդվյալ թշնամին է դարձել, քանզի, խախտելով տված խոսքը և երդումը, տարել է Իբրահիմ խալիլ Աղային (**Ղարաբաղի խառնության ապագա խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.**), ինչով ձեզ ամենախորը տխրության ու տառապանքի գիրկն է նետել: Ամեն օր նա հարձակվում է մեկ այս, մեկ այն եմիրի վրա...: Եվ ահա ես ոտք եմ դրել վրեժխնդրության ծանապարհին: Պատյանիցս հանելով ատելության սուրը՝ ես ամուր որոշում եմ ընդունել պատերազմի ելնել Ֆաթ-Ալի խանի դեմ և, դրա հետ կապված ձեզ, որպես բարեկամի, խնդրում եմ անմիջապես, մազաչափ իսկ ժամանակ չկորցնելով, հաղթական ու ծանր մարտերով թրծված ձեր զորքով ինձ օգնության գալ, քանզի ի սրտե ցանկանում եմ վրեժ լուծել եղբորս արյան համար և ազատել ձեր որդուն»: Հանգուցյալ Փանահ խանը, որը միշտ հնարավորություն էր փնտրում ոչնչացնել Ֆաթ-Ալի խանին, անմիջապես հսկայական զորք և մեծաքանակ հեծելազոր հավաքեց ու մեկնեց Բերիմ խանին օգնության: Աղրբազանում նա հանդիպեց Բերիմ խանին, որը նրան հարկ եղած հարգանքն և պատիվը մատուցեց: Այնտեղ նրանք, Ֆաթ-Ալի դեմ ուղղված դաջինք կնքելով, արշավի ելան և, մոտենալով Ուրմիայի շրջակայքին, քաղաքի մոտ խփեցին իրենց վրանները, որոնք հասնում էին մինչև երկինք...: Ֆաթ-Ալի խանն իր անթիվ զորքով ևս մարտի ելավ, սակայն կարճ մարտից հետո փախավ իր ամրոցը՝ Ուրմիա: Ամրոցը շրջապատվեց և ահա մի քանի օր անց Ֆաթ-Ալին համոզվեց այն բանում, որ հաղթանակի փետուրները, ինչպես նաև հաջողության աստղը երես են դարձել իրենից, իսկ իր պետականության արևն էլ մոտեցել է մայրամուտին: Նա հասկացավ, որ ինքը այլ ելք չունի, քան հնազանդություն հայտնելն է: Եվ այսպես, վստահելով Բերիմ խանի կողմից իրեն տված խոստումներին, նա ներկայացավ վերջինիս, իսկ Բերիմ խանը, քանի որ Իրանում ինքնուրույն մի որևէ շահ չէր մնացել, իրեն կոչեց մեծ խնամակալ և հրաժարվեց շահի կոչումից: Նա մոտը կանչեց Իբրահիմ խալիլ Աղային և նրան շնորհեց արժեքավոր նվերներ՝ թուր, որը զարդարված էր թանկարժեք բարերով, ինչպես նաև ոսկյա թամբով ու սանձով ձի, որից հետո նրան տվեց Ղարաբաղի վիլայեթի խանի կոչումը և բաց թողեց տուն: Դրանից հետո նա դիմեց Փանահ խանին, խնդրելով մի քանի օրով իր հետ Շիրազ գալ, իսկ սա ընդունեց այդ առաջարկը» (Միրզա Ադի-Ջոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Հաջորդ տարի Աղրբազանում հայտնվեց Բերիմ խան Չենդը (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանը – Մ.Ֆ.**): Փանահ խան Ղարաբաղցին (**Ղարաբաղի խառնության հիմնադիր խան Փանահը – Մ.Ֆ.**) միացավ վերջինիս, որպեսզի իր որդուն (**Ղարաբաղի խառնության ապագա խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.**) ազատի պատանդությունից: Նա շատ օժանդակեց Ուրմիա քաղաքի գրավմանը, որտեղ բռնվեց և սպանվեց Ֆաթ-Ալի խան Աֆշարը (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**): Եվ ահա Բերիմ խանը, Իբրահիմ խալիլ Աղային նշանակելով Ղարաբաղի խան, Փանահին իր հետ Շիրազ տարավ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Հայոց 1212 թվականին Բերիմ խանը (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանը – Մ.Ֆ.**) գնաց սարդար Ֆաթ-Ալի խանի (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) վրա և մեկ տարի պաշարեց նրան: Արդեն ձմռան կեսերն էր, որ եկել էր, երբ ի վերջո գրավեց Ուրմիան» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Հայոց 1212 թվականին Բերիմ խանը (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանը – Մ.Ֆ.**) գնաց սարդար Ֆաթ-Ալի խանի (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) վրա և մեկ տարի պաշարեց նրան: Արդեն ձմռան կեսերն էր, որ եկել էր, երբ ի վերջո գրավեց Ուրմիան» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Ֆաթալի խանի (**Ուրմիայի խառնության հիմնադիր խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) հետ գտնվող վրացական զորքը, սակայն, գործողությունների չդիմեց Բերիմ խանի (**Չենդյանների խառնության հիմնադիր խան Բերիմ խանի – Մ.Ֆ.**) դեմ և վերադարձավ իր հայրենիք: Ֆաթալի խանը չկարողացավ դիմադրել Բերիմ խանին և ճակատամարտում գերի ընկավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²²⁷ «Հայոց 1210 թվականի ամռանը սակավաթիվ թշնամիների հայտնվեցին, որոնք քաղաք լցվեցին: Նրանք վրա տվեցին դարբինների խառնություններին, որպեսզի սպանեն նրանց, սրանց փախան, սակայն ոչ-ոք չկարողացավ փրկվելու հնար գտնել և նրանց ձորերում խեղդեցին» (Հակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²²⁸ «Այդ ժամանակ լեզգիները մոտեցան Սուպկուլիան կոչվող վայրին, սակայն Էրեկե արքան (**Վախեթի թագավորության ապագա արքա Դերակյի II-ի – Մ.Ֆ.**) հետ միեց սրանց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128):

⁶²²⁹ «Այդ ժամանակ նաև Էրեկլե արքան (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Զեռակի II-ի – Մ.Ֆ.**) պատմեց քրդերին, որոնք ապրում էին թուրքական տիրույթներ հանդիսացող Կարսի և Բաղդադի շրջակայքում ու բազմիցս թալան և ավեր էին գործել Վրաստանի սահմաններում» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²³⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 115:

⁶²³¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 114-115:

⁶²³² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 115:

⁶²³³ «**Չայոց 1211 թվականը ամենևին էլ խաղաղ չէկավ, քանզի ելավ անօրեն Ղատողուն և, չիտունելով թագավորի հրամանին, անթիվ զորք ժողովեց: Նա շատ քաղաքներ և գյուղեր կողոպտեց ու նրա թշնամությունը հույժ տարածվեց, պատեց ողջ տիեզերքն և ամենայն երկրները ընդիույ միջև: Պոլիս, քանզի նրա զորքերը շատ էին, թեև ինքը հասակով կարճ էր: Սա հակառակ եղավ քաղաքին, նստեց բոլոր գյուղերում և, ավերելով քաղաքի շրջակայքը, սկսեց յոթ օր ու զիշեր խորհել քաղաքին տիրելու և քրիստոնյաների կործանելու մասին: Նա քաղաքին տիրելու համար ամենայն պատրաստությունները տեսել էր, սակայն չէր կարողանում ներս մտնել և դրա համար էլ, ոխը պատած սրտով, պատվում էր տալթեր տեղեր ու ավերում էր, ընդ որում նրա զորքը օրըստօրե շատանում էր» (Ջակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»):**

⁶²³⁴ «Գարնամային ժամանակ էր, երբ այս Ղատողուն գնաց Թուրքոյ գյուղի վրա, որը քաղաքի մոտի մի ձորում էր: Այդ ժամանակ այլազգիները ժողովվեցին և բոլորը միասին պատերազմով գնացին նրա վրա: Թշնամիները փախան, քանի որ տեղը խորն էր և նրանք չէին կարողանում պատերազմել: Եվ ահա նրանք գյուղի մոտ մի քիչ պատերազմեցին, իսկ հետո, ավերելով ամեն ինչ, գնացին Սեբաստիայի վրա» (Ջակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²³⁵ «Դրանք գնացին Սեբաստիայի վրա, իսկ այս քաղաքի փաշան իր հերթին բազում զորք պատրաստեց, կռվեց նրանց դեմ և սատկեցրեց այդ Ղատողունին, ինչպես այն չար Գուլիանոսին (**Ջոռի կայսր Գուլիանոսին – Մ.Ֆ.**): Ահա ուրեմն, փաշան բազում զորքով ընկավ նրանց վրա, ոմանց սատկեցրեց, ոմանց էլ ցրեց» (Ջակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²³⁶ Այս իրադարձությունը բավականին ներկայացված է արևելյան աղբյուրներում, որոնք, սակայն, այժմ ինձ անհասանելի են: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Չայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

⁶²³⁷ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 117:

⁶²³⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 118:

⁶²³⁹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 118:

⁶²⁴⁰ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Չայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնեմ նաև, որ խնդիրը ներկայացված է նաև Դովսեփ Էմինի կենսագրական տվյալներում:

⁶²⁴¹ Այս մասին հայտնվում է Դովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 294:

⁶²⁴² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 119-120:

⁶²⁴³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 120:

⁶²⁴⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 120-121:

⁶²⁴⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 121:

⁶²⁴⁶ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Յնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ԴԲՅ N 3, Երևան 1960, էջ 122:

⁶²⁴⁷ «Մոսկովները Գիլանի և Դերբենդի գրավումով արդեն մոտեցել էին Վրաստանին: Ղափանաքի ընդհանրության և կենցաղով համապատասխանության բերումով նրանց միջև համաձայնություն և գործակցություն ստեղծված լինելու փաստը կասկածից դուրս էր: Բացի այդ, ռուսները խոստումներ էին տվել կարիք եղած դեպքում զորքով, ռազմավթերով և դրամով օգնելու մասին: Նրանք պայմանավորվել էին այդ գաղտնիքը խիստ կերպով պահել: Վրաստանի ժողովուրդը, ռուսների այդ վտանգավոր խոսքերին հավատալով, Չլդրի վայիներին դիմադրություն էր ցույց տալիս և, ամեն տարի, իրենց տված տուրքերը երբեմն պակաս և երբեմն էլ լրիվ տալով, սկսել էր ձգձգել: Ի վերջո, տուրքերի վճարումը բոլորովին մերժելով՝ վերջինս հրաժարվել էր հնազանդությունից և թշնամական դիրք էր բռնել: Սահմաններից ստացված գրություններով այդ իրողությունը պարզված լինելով՝ նրանց այդ գոռոզությունը զսպելու համար Տրապիզոնի վայի վեզիր Աբդուլ-Ռահման փաշան մեծաքանակ զինվորներով նրանց վրա ուղարկվեց: Երբ վերոհիշյալ Վրաստան եկավ, ժողովուրդը փախավ բարձր և անմատչելի լեռները: Շատ չանցած ձմեռվա ցրտերը սկսվեցին և վերոհիշյալ փաշան որոշեց հետ վերադառնալ: Նա մեծ դժվարություններով և նեղություններով կարողացավ հասնել Չլդրի էլայեթը: Վրացիների հետապնդումը և ձմեռվա սաստիկ ցրտերը իսլամական զինվորներին մեծ վնասներ պատճառեցին» (Վասիլֆ «Պատմություն»):

⁶²⁴⁸ «Չարկ Է նաև իիշատակել, որ վրաց արքա Զեռակլին (**Կախեթի թագավորության արքա Զեռակի II-ը (1762-1798) – Մ.Ֆ.**) երկու անգամ մեծաքանակ զորքով եկավ Երևանի վրա: Այդ ժամանակ Երևանի խան Դուսեյն-Ալին (**Երևանի խանության խան Դուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.**) իր մոտիկներով ամրացավ բերդում և, շրջակայքից բնակչությանը բռնելով Երևան, հրամայեց ամրացնել բերդի խանդակը, իսկ ինքն էլ իր մեծամեծների հետ մեր կաթողիկոսին նամակ ուղարկեց՝ խնդրելով միջնորդ լինել և խաղաղության հասնել: Եվ ահա մեր կաթողիկոսը մեկնեց Զեռակլի մոտ և, հարգանքով ու պատվով ընդունվելով նրա կողմից, հրավիրեց նրան գալ և խոնարհվել սուրբ աթոռին, որտեղ նրան շատ պատիվներ տվեց և համոզեց խաղաղություն կնքել երևանցիների հետ: Զեռակլին վերադարձավ Վրաստան և ոչ մեկին որևէ վնաս չտվեց, որովհետև նա ու մեր կաթողիկոսը շատ սիրեցին իրար: Սա տեղի ունեցավ Չայոց 1214 թվականին» (Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4):

«Երոտիկոսի 453 թվականին, այսինքն՝ Երիստոսի 1765 թվականի մայիսի 15-ին..., կիրակի օրը Երեկել բառովը (**Կախեթի թագավորության արքա Զեռակի II-ը (1762-1798) – Մ.Ֆ.**) ուղևորվեց Երևան: Վրացիներս քյուրդերին ավերեցին և անվնաս վերադարձանք» (Իեսե Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»):

⁶²⁴⁹ «Յայտց 1214 թվականի ամռանը թշնամիներ ու կողոպտիչներ երևացին մեր կողմերը՝ խոսքը լնենդների մասին է, որոնք բազում գյուղեր ավերեցին...: Թշնամին, որն այդպես հակառակ եղավ բաղաբնի, բոլոր կողմերից բռնեց ճանապարհները և թույլ չէր տալիս, որ մի որևէ բարավան շարժվեր, այլ կողոպտում էր ու վնասում էր ամեն ինչի: Այդպես հինգ ժամանակ ցորենը մնաց և փչացավ, իսկ բաղաբանները, որոնք այլ հնար չունեին, շատ երկաթեղեն, պայտեր, մեխեր, շորեր, բուրբեր և հանդերձներ տվեցին դրանց ու հաշտություն ձեռք բերեցին» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁵⁰ «Այդ ժամանակ բաղաբնի բնակչությունը իրենց ուժերով մի գնդում հավաքվեցին, գնացի Մուրսալ գյուղ, պատերազմեցին թշնամիների դեմ և նրանցից վեց գուլի բերեցին, իսկ շատերին էլ վիրավորեցին: Նրանք տիրեցին լնենդների բոլորքաշու կայանին, սակայն նա փախավ: Դրանից հետո այլազգիներն ու բրիտանականները իրենց երեխաներով, անասուններով ու ամեն ինչով եկան, ամրացան բաղաբնում» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁵¹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

⁶²⁵² Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

⁶²⁵³ Տես՝ Պողոսյան Բ. Մ. «Սասունի պատմություն», Երևան 1985, էջ 27-28:

⁶²⁵⁴ «Յայոց 1215 թվականին կրկին խաղաղություն չեղավ, բանգի իրենց ընկերների մահվան համար վրեժ լուծելու համար լնենդները միաբանվեցին և հետ եկան բաղաբնի վրա: Վիճակն այնքան ծանր էր, որ մարդիկ նույնիսկ բաղաբնի ծայրին մոտենալ չէին կարողանում, նրանց գերում և տառնում էին: Այսպես շատ նեղություն եղավ: Նրանք շատ գանձեր էին պահանջում, բազում գյուղեր ավերեցին և այնտեղից շատ ցորեն տարան: Մարդկանց մի մասը փախավ Սեբաստիա, ոմանք՝ Ալաջախան, ոմանք էլ ցրվեցին աստ ու անդին: Այս Դարաչոյու 2ազաները շատ և ահեղ թշնամիներ էին: Ամառային ժամանակ, երբ սերնդացու և հնձի ժամանակն էր, սրանք լցվեցին գյուղերի վրա ու սրանց ահից ոչ-ոք չէր կարողանում գյուղերը գնալ» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁵⁵ «Այդ ժամանակ բաղաբնի բնակչությունը խորհուրդ արեց, որ զազաները մասնատել են ուժերը, որից հետո, պահապաններ կարգելով, դրանց մի մասին ուղարկեցին Դարասար գյուղ, որտեղ սրանք պատերազմեցին զազաների հետ: Այնտեղ էին նաև այն զազաները, որ վնաս էին տվել մեր բաղաբնի և այդե: Եվ ահա բաղաբանները գնացին նրանց դեմ, իսկ սրանք ցրվեցին և փախան աստ ու անդ» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁵⁶ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

⁶²⁵⁷ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 303:

⁶²⁵⁸ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 303-304:

⁶²⁵⁹ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

⁶²⁶⁰ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

⁶²⁶¹ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

⁶²⁶² «Յայոց 1216 թվականի ամռանը չար թշնամին իր անօրենսությանը կրկին շրջում էր երկրում և հնձի ժամանակ կողոպտում էր բոլորին: Այդ ժամանակ հավաքեցին և նրանց տվեցին շորեր, երկաթեղեն, պայտեր, մեխեր ու այլ բաներ և հաշտություն կնքեցին» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁶³ «1767 թվականին երևանյան բյուրդերը նորից ուրացան և Էրեկլե թագավորին (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.**) այլևս հարկ չէին վճարում, ուստի և նա հուճիս ամսին մեկնեց այնտեղ: Նրանք, իմանալով թագավորի գալը, փախան, Արագով անցան և Արարատ լեռան այն կողմը գնացին: Էրեկլե թագավորը հետամուտ եղավ նրանց, ավերեց բյուրդերին և, տալիք հարկից շատ ավելի տասնապատիկ հավաքելով, եկավ Տիդի» (Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»):

«Էրեկլե թագավորը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) դարձյալ զորք ժողովեց և հարձակվեց Երևանյան երկրի բյուրդերի վրա, որոնց վրացիները գերեցին և մեծ ավարով վերադարձան: Այդ պահին Փամբակն ավերված էր և ահա արքայի անդրանիկ որդի Գեորգին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Գեորգի II-ը – Մ.Ֆ.**) խնդրեց այն իրեն տալ: Նա վերաշինեց այն» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶²⁶⁴ Այս մասին հայտնվում է Զովսեփ Եմիսի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304-305:

⁶²⁶⁵ «Յենց որ լեզգիները գերիներին ազատ արձակեցին, գերիներ, որոնք գաղտնի կերպով վերցվել էին ռաչական ժողովրդից, Էրեկլե արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), լցված հոգատարությամբ առ հավաստակցները, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեց վերջիններիս ազատելու համար: Նա, ճակատամարտում ցրելով լեզգիներին, ազատություն պարգևեց ռաչիցիներին, որոնք այնուհետև առանց որևէ խոչընդոտի իրենց երկիր վերադարձան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²⁶⁶ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրումով:

⁶²⁶⁷ «Յայոց 1218 թվականին խաղաղությունը խախտվեց, բանգի 800 անկյարներով եկավ Մասաղ օղուն: Սա արևելյան կողմերում Զոդկաստան գնացող մի բարավան թալանեց, որից հետո եկավ մեր բաղաբն, պատեց այն և սկսեց քրիստոնյաներին ու այլազգիներին կողոպտել ինչպես թշնամիների: Այլազգիները չդիմացան և իրենց անասուններով հեռացան, իսկ դրանք բաղաբնում մնացին 6 օր, երբ մի քիչա գարիի գինը 20 դուրուշի հասավ» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

«Յայոց 1218 թվականին բազում զորքեր անցան բաղաբն, որպեսզի ռուսները դեմ պատերազմի մեկնեն: Սրանք բազում չարիքներ գործեցին և վիշտ պատճառեցին մեր ազգին՝ Պեգիրջուլի արտում սպանելով Մոջի տղա Մահմետի Զարոթյունին» (Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶²⁶⁸ «Դրանից հետո սրանք թողեցին բաղաբն և շրջվեցին դեպի արևելք: Իմացավ այդ մասին Սեբաստիայի փաշան, 1.000 դելիբաշի պատրաստեց և ուղարկեց դրանց վրա, որ պատերազմեն դրանց դեմ ուր որ հանդիպեն: Եվ ահա, երբ նրանք հանդիպեցին, դելիբաշիները չորս կողմից շրջապատեցին լնենդներին, դա բաղաբնի մոտ եղավ, և երկու կողմից էլ բազում մարդ սպանվեց» (Յակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁶⁹ «Զորակից 457 թվականին, այսինքն 1769 թվականին... Էրեկլե բատուրը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) բրդերի դեմ ելավ: Դոկտեմբերի 5-ին նա ուղևորվեց Սցիսեթա, այնտեղից՝ Դիզմ, որից հետո վերադարձանք և բարձրացանք Մծխնեթ, որտեղից Կոչորով իջանք ու անցանք Դմակիս, այնտեղից էլ անցանք Նարա-Ղաջ...: Դոկտեմբերի 13-ին իջանք և Արփաչայի ափին՝ Ամիի բերդից ցած, կանգ առանք: Բռնակիր զորքը հեռու էր մեզսից: Այդ գիշեր Էրեկլե բատունին ոչ մի թիկնապահ չէր ուղեկցում: Երկու տղաներին վրանում թողեցինք: Երկու տղաները և ես թիկնապահություն էինք անում: Կեսգիշերին բրդերն իջել էին, իմ ձիերը բռնել էին, տղաները չէին իմացել, և նրանք դրանք տարել էին: Իրոք, լավ ձիեր կորցրինք: Մյուս օրը վրանն և իրերը եզերի վրա բարձեցինք: Ես մի յարու խնդրեցի և դուրս եկա: Դասանք Երևան ու Շարուրում կանգ առանք...: Զիռուց գուրկ, անգեն և հետիոտն դուրս եկա այնտեղից, արևս վկա, ու եկա Տիդի» (Իսեմ Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»):

«1769 թվականին Երևանյան բյուրդերը նորից ուրացան Էրեկլե թագավորին (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.**) և կրկին այլևս հարկ չէին վճարում, ուստի և Էրեկլե թագավորը երկրորդ անգամ զորքով գնաց: Նա բյուրդերի տեղը հասավ և Արագի այն կողմն ավերեց: Չորքերը շատ ավեր վերցրին և եկան Տիդիս, իսկ բյուրդերը վերադարձան Երևանյան երկիրը, նստեցին իրենց տեղերում: Նրանք հարկեր էին վճարում Էրեկլե թագավորին և այսուհետ այլևս չէին համարձակվում ուրանալ: Նրանք Էրեկլե թագավորին հարկատու էին» (Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»):

«Էրեկլե թագավորը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.**) կրկին արշավեց բյուրդերի վրա, ավերեց նրանց և վրացիները մեծ ավարով վերադարձան» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Դարկ է նաև հիշատակել, որ վրաց արքա Յերակլի (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) երկու անգամ մեծաքանակ զորքով եկավ Երևանի վրա: Այդ ժամանակ Երևանի խան Դուսեյն-Ալին (**Երևանի խանության խան Դուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.**) իր մոտիկներով ամրացավ բերդում և, շրջակայքից բնակչությանը բռնելով Երևան, հրամայեց ամրացնել բերդի խանդակը, իսկ ինքն էլ իր մեծամեծների հետ մեր կաթողիկոսին նամակ ուղակեց՝ խնդրելով միջոցող լինել ու խաղաղության հասնել: Եվ ահա մեր կաթողիկոսը մեկնեց Յերակլի մոտ և, հարգանքով ու պատվով ընդունվելով նրա կողմից, հրավիրեց նրան զայ և խոնարհվեց սուրբ պաթոնի, որտեղ նրան շատ պատիվներ տվեց ու համոզեց խաղաղություն կնքել Երևանցիների հետ: Եվ ահա Յերակլին վերադարձավ Վրաստան և ոչ մեկին որևէ վնաս չտվեց, որովհետև նա և մեր կաթողիկոսը շատ սիրեցին իրար: Սա տեղի ունեցավ Յայոց 1218 թվականին» (Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 4): «Եվ ահա մեր երկրի տիրակալը, տեսնելով, որ բոլորը դարձել են ինքնագլուխ ու ինքնահավան, որ ոտնակոխ են անում և խժռում են թույլերին, անցավ վրաց արքայի կողմը, նրան դարձնելով իր

հենարանը ու հիմքը, որպեսզի պաշտպանվի ուրիշ թշնամիներից՝ արդյունքում դառնալով նրա ենթական և հարկատուն: Հարկ է նշել, որ այդ անսովոր ընկերությունը շարունակվեց որոշ ժամանակ, ինչի շնորհիվ մեր երկիրը մնաց անվտանգության մեջ՝ առանց արտաքին թշնամիներից վախենալու, բանգի բոլորին էր հայտնի վրաց արքայի հաղթականությունը և այն, որ նա բարեկամություն էր անում երևանի հետ: Այնուհանդերձ, բանգի ամեն տեղ անկարգություններ էին տիրում, ինչպես վերևում նշվեց, նրանք ևս չկարողացան երկար ժամանակ շարունակել իրենց բարեկամությունն և հաստատած կարգերը, բանգի նա, ով հարկը վերցնում էր, տարին տարու վրա ձգտում էր ավելի ու ավելի շատ հարկ վերցնել, իսկ նա, ով հարկ էր վճարում, ձգում էր ինչքան հնարավոր է քիչ վճարել: Այս ամենի պատճառով էլ փոխադարձ ատելություն առաջացավ, որը վերածվեց պատերազմի: Եվ այսպես, որպեսզի ստանա որոշված հարկը, Շերակը Հայոց 1214 թվականի սկզբին մեծաքանակ զորքով շարժվեց երևանի շրջանի տիրակալի վրա, իսկ սա, ի վիճակի չլինելով դիմադրություն ցույց տալ, ստիպեց բնակչությանը ցրվել ու թաքնվել տարբեր վայրերում, որից հետո ինքը, հետը վերցնելով յուրայիններին, ամրացավ երևանի բերդում: Միաժամանակ խանը մեզ ուղարկեց հարձակողին ընդառաջ, որպեսզի հակի նրան խաղաղության: Եվ ահա մենք, Աստոծ աջակցությամբ փափկեցրինք նրա սիրտը, մեղմացրինք զայրույթը ու համոզեցինք, չափավոր հարկ վճարելու գնով, վերադառնալ իր երկիր՝ թույլ չտալով, որ մեր երկրին որևէ վնաս հասցվի, միայն թե ինքը ամեն տարի ստանար նախապես որոշված իր հարկը: Այսպես շարունակվեց 3 տարի, բայց հետո կրկին սկիզբ առան խռովությունները» (Սիմեոն Երևանցի «Յիշատակարան»):

«Այս ժամանակ Կարսի և Երևանի մոտակայքում մի գոռաք բուրդ հայտնվեց, որի անունը Ալի-բեկ էր: Սա բազում վնասակար գործեր արեց այստեղ և այնտեղ, ոչ մի բան հանդարտ չէր թողնում, անհամապատասխան էր ճանապարհներն ու քարավանները: Այս պատճառով, ահա, Կարսի փաշա Սուլեյմանն իր մեծամեծների և Յաղուբ աղայի հետ միասին նամակ գրեցին Կրաց Շերակյե արքային (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ին – Մ.Ֆ.**), որպեսզի սա գա ու այդ բռնակորին վերացնի մեջտեղից: Եվ ահա Շերակյի գործերը հանկարծակի հայտնվեցին ու տիրեցին ամենուր: Շերակյի գործերը հանկարծակի եկան Կարս, իսկ այն բուրդը, երբ իմացավ այդ մասին, դիմեց փախուստի: Այդ ժամանակ, բանի որ գործի ագլը լի չէր, իսկ բորդերն էլ փախել էին, նրանք գերեցին բազում հայկական գյուղեր և կոտորեցին խեղճ հայ ազգին: Այնտեղ պետք էր տեսնել այդան հեղեղումը և մարդերի ու որդիների լացը: Այս գործը բաժանվում էր ոչ թե ըստ աշտարակի, այլ ըստ իր բազմության, բանգի այնտեղ տարբեր լեզուններով խոսողներ կային՝ վրացիներ, չերեզներ, օսեր, տուշեր, փշավներ, խեզուրներ, լազեր, տաջիկներ և այսպես բազմաթիվ շատ: Եվ այսպես Շերակյ արքան այս գործով ամեն ինչ հնազանդեցրեց, բոլորին գերեց ու, ավարդ վերցնելով, կրկին դարձավ երևան» (Գրիգոր Եղվարդցի «Պատմություն»):

«Կաթողիկոս Սիմեոնի օրոք Տփղիսի Շերակյ խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ը – Մ.Ֆ.**) գրավեց Երևանը և բազում աստատակներ սփռեցին Ղարսի կողմեր: Նրանք հարկ վերցրին Երևանից և տիրեցին Շիրակին ու Փամբակին, որից հետո դարձան Տփղիս» (Իսախան Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶²⁷⁰ «1769 թվականին ռուսական զորքերով Կրաստան եկավ կոմս Տոտլեբեյնը, որպեսզի օժանդակի իմերեթական արքա Սողոմոնին (**Իմերեթական թագավորության արքա Սողոմոն I-ին – Մ.Ֆ.**) իմերեթական երեք ամրությունները ազատագրելու հարցում, որոնցում դեռևս թուրքեր կային: Միանալով Էրեկլե արքային (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ին – Մ.Ֆ.**)՝ կոմս Տոտլեբեյնը դիմեց դեպի թուրքական այն մարզը, որը կոչվում էր Ալախցիս: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ Ասպինձ գյուղի մոտ արքայի և կոմսի միջև անհամաձայնություն առաջացավ, որի արդյունքը եղավ այն, որ կոմս Տոտլեբեյնը իր զորքերով նահանջեց, իսկ Էրեկլե արքան էլ, թողնելով նախատեսածը, հետ դարձավ Կրաստան: Իրենց հերթին թուրքերը, ենթադրելով, որ նահանջը տեղի է ունեցել վախի պատճառով, մեծաքանակ ուժերով նետվեցին Էրեկլե արքային հետապնդելու, ընդ որում նրանց զորքում մեծ բանակայություն էին կազմում լեզգիները: Թուրքերը, որպեսզի ամեն կողմից շրջապատեն Էրեկլեն, վարվեցին այնպես, որ նրանց մի մասը անցավ Կուրը, իսկ երկրորդ մասը մնաց մյուս ափին: Էրեկլե արքան, իմանալով թշնամիների մտադրության մասին, հրամայեց զաղտնի կերպով հանել Ասպինձայի կամուրջը, որպեսզի կտրի գետի այն ափում մնացած թշնամիների ճանապարհը: Դրանից հետո մյուս օրը նա մարտի մեջ մտավ գետն անցածների հետ, իսկ թուրքերն և լեզգիներն էլ, բանի որ չէին սպասում դրան, արյունահեղ մարտում պարտություն կրեցին ու անտվեցին փախուստի: Այս ճակատամարտում Էրեկլե արքան անձամբ սպանեց լեզգիական բաջարի և հայտնի Կոխթա անունով զորավարին» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²⁷¹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁶²⁷² «Հայոց 1220 թվականին խաղաղությունը խախտվեց, բանգի բազում զորքեր եկան մեր երկրի վրա, այդ թվում նաև լանդ թշնամին եկավ քաղաքի վրա» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁷³ «Այդ ժամանակ քաղաքացիները բոլորով հավաքվեցին, գունդ կազմեցին, գնացին դրանց դեմ պատերազմելու քաղաքից դուրս և սակավ գլուխներ բերեցին, իսկ, ում էլ որ բռնեցին, կախեցին» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁷⁴ «1772 թվականին ... ժողովվեցին դազախեցիները, բորչալուցիներն և փամբակեցիները ու գերեցին Նախիջևանը, իսկ տեղացի Շուբուր-Ալի խանին (**Նախիջևանի խանության խան Շուբուր-Ալիին (1751-1772) – Մ.Ֆ.**) էլ հաղթեցին» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶²⁷⁵ «Հայոց 1222 թվականին կրկին խաղաղություն չեղավ, բանգի մեր քաղաքում շատ անօրեն լանդներ կային, որոնք ամառային ժամանակ սպանում էին մարդկանց և ավերում էին շատ գյուղեր» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁷⁶ «Հայոց 1222 թվականի գնացին կրծկե՝ Մուրադ-բեկի վրա» (Ամանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

⁶²⁷⁷ «Հայոց 1222 թվականի Նախիջ փաշան գնաց կրծկե՝ Մուրադ-բեկի վրա» (Մարտիրոս Նախիջա «Ժամանակագրություն»):

⁶²⁷⁷ «Ամուլխայես այն բանից հետո, երբ թուրքական կողմում խաղաղություն հաստատվեց, լեզգիները, վաղար Նուրսալ-բեկի (**Ավարական խանության խան Նուրսալ-բեկի – Մ.Ֆ.**) հրամանատարության տակ հարձակում գործեցին Կիսիկ մարզի վրա, սակայն իշխան Ռեվազ Անդրոնիկովի կողմից, որը Կիսիկի մոտադրվել էր, ջարդ կրեցին: Նուրսալ-բեկը, որը փախուստով փրկեց իր կյանքը, հեռացավ Շամախի, որտեղ Ֆաթ-Ալի խան Դերբենդցին (**Ղուբայի խանության խան Ֆաթ-Ալին (1758-1789) – Մ.Ֆ.**), հյուրասիրելով նրան, դավաճանական կերպով սպանեց լեզգիական այս հրամանատարին» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶²⁷⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Քամասյի մելիթոթիկները», Թիֆլիս 1882, էջ 100-101:

⁶²⁷⁹ «Հայոց 1224 թվականին ևս խաղաղ չէր, բանգի պատերազմի և լանդների ահից մարդիկ հալածական էին շրջում» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁸⁰ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Ի. Ուզունչարշլու «Պատմություն» աշխատությունում (հատոր 4, էջ 437) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁶²⁸¹ «Հայոց 1225 թվականին թշնամի կողոպտիչները եկան» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁸² «Այդ ժամանակ քաղաքացիները բոլորով հավաքվեցին՝ այլազգի թե բրիստոնյա, և պատերազմի գնացին թշնամիների դեմ՝ Կասման գյուղ: Մրանք, երբ այդ իմացան, փախան դեպի Չիմառա: Այդ ժամանակ այլազգիները գիշերով գյուղ մտան և, դրանց բոլորին բռնելով, չարաչար մահվամբ սատկեցրին, իսկ շատերի անասուններն էլ բռնեցին և բերին քաղաք» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁸³ «Հետո այլ կողմերից Կասման գյուղ կրկին բազում լանդներ եկան, որպեսզի վրեժ լուծեն իրենց ընկերների համար: Մրանք կողոպտեցին գյուղերը և բազում նեղություններ պատճառեցին մարդկանց...: Դրանից հետո այդ անօրենները, որ Աստված չէին ծանաչում՝ որպես չար Կայեն, գնացին և անօրենության հրով արեցին գեղեցիկ Չիառա գյուղը, որը իրոք գեղեցիկ էր՝ դաշտի մեջ: Այս գյուղի մարդիկ ոմանք տներով փախան Պոլիս, իսկ ոմանք էլ այլ գյուղեր գնացին» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁸⁴ «Այդ ժամանակ քաղաքացիները կրկին բոլորով հավաքվեցին և պատերազմ գնացին նրանց, դեմ, սակայն այս անգամ թշնամիները բռնեցին քաղաքի մեծամեծներին ու շատ ներություն տվեցին նրանց: Այդ ժամանակ շատ հանդերձներ, երկաթեղեն և գանձեր տվեցին ու նրանց ազատեցին» (Հակոբ Տերիկցի «Տարեգրություն»):

⁶²⁸⁵ «Այդ օրերում հայտնվել էր նաև Յուսուփ անունով իզանօղլի կոչեցյալ ևս մեկը, որը հայտնի էր նաև որպես դավուլչիօղլի կամ անանկացյալ: Սա իր համար կին էր առել Կեսարիայի սահմաններում գտնվող Դավալու գյուղից մեկին, որն այժմ ավերակ է, ընդ որում այս կինը ծոխ ունեցվածք և ինչք ուներ ու շատ խելացի էր: Այս պատճառով, ահա, Յուսուփ իզանօղլին ուժեղացավ և առավ Տավրոս լեռան հյուսիսային կողմի իշխանությունը, որտեղ էր հայոց գյուղաքաղաք Ջաջին: Նա օրոքսօրե ուժեղացավ և տիրեց նաև Տավրոսի մյուս կողմին՝ ոմանց սպանելով, ոմանց էլ հալածելով: Այսպիսով՝ նա տիրեց լեռների բոլոր կողմերին՝ հյուսիսային, հարավային և արևմտյան» (Ռուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիթ-Ավետիքին», գլուխ 1):

⁶²⁸⁶ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 249:

⁶²⁸⁷ «Գանձակի խան Մուհամմեդ (**Գանձակի խանության խան Մուհամմեդ-Ֆասանը – Մ.Ֆ.**) իր նեղ մտադրություններով այնքան տխրեցրեց Էրեկլե արքային (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ին – Մ.Ֆ.**), որ սա, միանալով Շուշու խան Իբրահիմի (**Ղարաբաղի խանության խան**

Իբրահիմի (1763-1806) – Մ.Ֆ.) հետ, մոտեցավ Գանձակ բաղաձիւն և, տիրելով դրան, իր ընտանիքի հետ միասին գերեց այս խանին: Որպեսզի գերծ մնա խոշորություններից՝ Երեկէ արքայի և Շուշու խանի կողմից այնտեղ կառավարիչներ նշանակվեցին, այնպես որ Գանձակը վեց տարի մնաց սրանց իշխանության տակ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«1778 թվականին ... Երեկէն թագավորը (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.)** և Շուշու խան Իբրահիմը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), համաձայնության գալով, զորավեցին Գանձակը: Նրանք ընտանիքով հանդերձ կալանավորեցին Գանձակի Մահմեդ խանին (Գանձակի խանության խան Մուհամմեդ-Ֆասսան – Մ.Ֆ.), որին Շուշվա Իբրահիմ խանը գերի տարավ» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶²⁸⁸ «Յայոց 1228 թվականի մայիսի 26-ին այս Թամուր փաշան մեծ զորք հավաքեց և գնաց Բաղեշի վրա: Նրա հետ էր Սշո Մախսուդ փաշան: Նա այնտեղ մնաց 17 օր և ողջ երկիրը ոտքի տակ տվեց, իսկ Նարուդ-բեկը, որ բերդի մեջ էր, 23 թասկ ոսկի տվեց..., ապա փախավ: Նա մեծ հարկ վերցրեց և հաղթականորեն մտավ Վան» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Յայոց 1228 թվականի մայիսի 26-ին այս Թամուր փաշան մեծ զորք հավաքեց և գնաց Բաղեշի վրա: Նրա հետ էր Սշո Մախսուդ փաշան: Նա այնտեղ մնաց 17 օր և ողջ երկիրը ոտքի տակ տվեց, իսկ Նարուդ-բեկը, որ բերդի մեջ էր, 23 թասկ ոսկի տվեց..., ապա փախավ: Նա մեծ հարկ վերցրեց և հաղթականորեն մտավ Վան» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶²⁸⁹ Այս մասին հայտնվում է Ղ. Ինճիրյանի «Աշխարհագրություն, չորից մաս անց աշխարհի, մասն առաջին» աշխատությունում (Էջ 373), թեև իրադարձության թվականի վերաբերյալ հեղինակն ամենայն հավանականությամբ որոշակիորեն սխալվում է և ավելի հավանական է մեր բերած թվականը: Այս կապակցությամբ Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթոնի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 118-119:

⁶²⁹⁰ Այս մասին հայտնվում է Ղ. Ինճիրյանի «Աշխարհագրություն, չորից մաս անց աշխարհի, մասն առաջին» աշխատությունում (Էջ 373), թեև իրադարձության թվականի վերաբերյալ, ինչպես նախորդ դեպքում, հեղինակն ամենայն հավանականությամբ այս անգամ ևս որոշակիորեն սխալվում է և ավելի հավանական է մեր բերած թվականը: Այս կապակցությամբ Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթոնի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 118-119:

⁶²⁹¹ «1780 թվականին Երևանի խան Ֆասսան Ալի խանը (Երևանի խանության խան **Յուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.)** ուրացավ Երեկէն թագավորին (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.)** և երևանցիներն այլևս հարկ չէին վճարում, ուստի Երեկէն թագավորն ուղարկեց յասաուլ-բաշ իշխան Չազա Թարխանիզլիուն, որ վերանորոգի իր գործադրած աշխատանքի հատուցումը Երևանի համար թափած արյան ու հենց այս Ֆասսան Ալի խանին խանություն շնորհելու համար, բանի որ Երեկէն թագավորն էր տվել նրան Երևանի խանությունը: Թեև թագավորն այս բոլոր անցյալ գործերը հիշեցրեց նրան, սակայն նա չլսեց, բանի որ, շատ գերիներ և մեծ հարստությունն դիզելու հետևանքով, իրեն ուժեղ էր գգում ու նա անվայել պարտահայտվեց թագավորի նկատմամբ: Երեկէն թագավորն իսկույն հրամայեց Զարթի-Կախեթի գործը ժողովել և, լեզգիներին ևս կանչելով գործի մեջ, մի բանի հազար մարդով, սույն թվի օգոստոս ամսին ելավ, գնաց ու կանգ առավ Զիրաբաթ գյուղում, որ Երևանից գտնվում է երկու մղոն հեռավորության վրա: Վրաց գործը սկսեց Երևանի պաշարումը և ոչ մի տեղ շիկություն չմնաց, բացի Երևանից և Էջմիածնից: Այս պահին Երեկէնին հնազանդ էին Գանձակ-Ղարաբաղը և այնտեղից էլ մի բանի հազարանոց զորք միացավ նրան: Երևանից գաղթած բոլորները գնացել էին Բայազետի երկիրը, որ խոնթաբարի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Աբդուլ-Համիդ I-ի (1774-1789) – Մ.Ֆ.) իշխանության ներքո էր: Ղևազին Զարթի-Կախեթի իշխաններն ու գործը և ամբողջապես ավերեցին Բայազետի հողը ու բազմաթիվ գերիներ և ավար բերին: Բայազետցիներին օգնության եկան բյուրդերը: Սրանց ևս հաղթեցին և խալտառակեցին, որից հետո Կղրբազանի բոլոր խաները հնազանդվեցին Երեկէն թագավորին: Եկան դեսպաններ, որոնք և բերին թանկագին ընծաներ Թավրիզի խանից (Թավրիզի խանության խան Իսմաիլ-գուլի խանից (1772-1783) – Մ.Ֆ.), խոյի խանից (Ջեփի խանության խան Շահբազ Դուրդուկից (մոտ 1747-1780) – Մ.Ֆ.), Ուրմիայի խանից (Ուրմիայի խանության խան Ալիից (մոտ 1770-1781) – Մ.Ֆ.), Շազափի խանից, Մարաշի խանից և Բայազետի խանից, ընդ որում սրանց միացավ նաև Երևանյան հողում գտնվող Շահմեդյան բյուրդը, որը մեծ ուժի տեր մարդ էր և շատ քրդերի տիրակալ էր: Ահա ուրեմն, սա ևս իր հպատակությունը հայտնեց թագավորին: Բացի դրանից, եկավ Շորազյայի սուլթան Ղահրամանը և Շորազյայի ողջ ժողովրդով ու հողով թագավորի հպատակ դարձավ: Երևանում եղած պահին Երեկէն թագավորն այնքան ուժեղացավ, որ նույնիսկ իրանցիք սպառում էին, որ նա անկախած կայար կռառնա ու Իրանի մասերը ևս կգրավի...: Սի օր Երեկէն թագավորի որդի Գիորգին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա **Գեորգի II-ը – Մ.Ֆ.)** գնացել էր Երևանի բերդն և բաղաձիւն դիտելու, իսկ երևանցիները, նկատելով իրենց մոտերում ծիավորների միայն մի փոքրիկ խումբ, դուրս եկան բաղաձիւն ու, բանի որ թագավորի ներողամտության հույսը չունեին, որոշեցին անձնագողություն անել: Դրա համար էլ նրանք կատաղած հարձակվեցին Երեկէն թագավորի որդի Գիորգիի վրա և սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ: Ահա ուրեմն, բանի որ այս երևանցիները մեծ մասամբ բերդի մոտերում ապրողներն էին, այդ պատճառով էլ նրանք քիչ նեղություն չպատճառեցին արքայազնին: Այս դեպքի մասին Գիորգին հաղորդեց իր հորը և գործ խնդրեց օգնության...: Երեկէն թագավորը... իր որդի Լևոնին և գորականներին հրամայեց գնալ Գեորգիին օգնության, որից հետո ինքն ու իր սպարապետներն ևս, ծի հեծնելով, շտապեցին պատերազմի: Երևանցիներն ևս, ինչքան կարող էին, դուրս եկան կռվելու: Սաստիկ պայքար սկսվեց, որը տևեց երեք ժամի չափ: Թեև էլ փրձակի չէին այսքան ժամանակ դեմ առ դեմ կռվելու, բայց երևանցիներն ունեին խիստ ամուր ժայռեր ու պարիսպներ և, բացի այդ, երևանի խանը իր մոտն էր պահում պատերազմաձուլ լեզգիներին՝ դրանով էլ երևանցիները զորավիշ: Սրան ակամա տեսնալով թագավորը զայրանում էր, ինչպես առյուծն այծերի դեմ, և այս ժամանակ նրան նկատողներից մեկն Երևանի բերդից հրանոթ արձակեց Երեկէն թագավորի ուղղությամբ, սակայն մերձակա ժայռին դիպավ...: Ավելի զայրացած՝ Երեկէն թագավորը կոչ հղեց նեղ տեղն ընկած գորականներին և իսկույն հարձակվեց թշնամու վրա: Նա կոտորեց շատերին, բնաջիւղ արեց Երևանի բոլոր ուժերն և շատերին էլ կենդանի կալանավորեց, ապա հրաման արձակեց իր զորավանդներին, որպեսզի ամեն մեկն իր համար տուն շինի ու ձմեռի այնտեղ: Այս բանի ականատեսներն և խողները ահ ու դող մեջ ընկան, իսկ Երևանի խանն էլ աղերսելով հանձն առավ վճարել 4.000 թումանի չափ որոշակի գումար, բայց առավել ևս՝ այլ հավելյալ ընծաներ մատուցանել թագավորին, մինչ Երեկէն թագավորը սրա իրավունքը կտար Ֆասսանին...: Թագավորը վերադարձավ Երևանից երրորդ ամսին, երբ հայ բնիկներից շատերին... նա տեղափոխեց Վրաստան: Սրանք հիմա գտնվում են մի բանի տեղերում, նա նաև գերիներ բերեց, իսկ զորքն էլ բերեց անթիվ ավար: Շատ արժաթ մատուցեց Երեկէն թագավորին նաև հողերը տեղը և արքան արժաթի վերոհիշյալ գումարի չափ հարկ սահմանեց Երևանի համար: Ապա, իրեն իր կառավարիչ, նա այնտեղ նշանակեց Մուխրանի տեր, իր փեսա Կոստանտինի որդ Իսաներին: Դրանից հետո Երևանը Երակի թագավորին հարկատու եղավ մինչ Ղաջար Ադա Մահմեդ խանի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության հիմնադիր շահ Ադա Մուհամմեդի (1779-1796, 1796-1797՝ շահ) – Մ.Ֆ.) գալը» (Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»):

«Քրոնիկոսի 467 թվականին օգոստոսի 19-ին Երեկէն բառումը (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.)** ուղևորվեց Երևան...: Նա Մարտիրոսի հասավ ամսի 31-ին...: Երեկէն Երևանի բերդին մոտեցավ: Ոչ-ոք հույսով չէր և զարմանալի էր, որ Երեկէն թագավորն այն պաշարեց: Չորք էլ կար այդ բերդում, բերդն էլ խիստ ամրացրել էին: Այնտեղից 3.000 մարտիկ էր դուրս գալիս: Դարան մտած լեզգիները սպանեցին Գիվի Չոլաղաշվիլուն: 12 լեզգի էին ծարել և կրակում էին: Սի օր Երեկէն թագավորը 100 հեծյալ և մոտ 2.000 հետիոտն էր ուղարկել պատերազմի: Բատունիի գործը ցիրուցան էր: Սկսել էինք հրացանաձուլություն: Բատունը նախ Գիորգի արքայազնին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա **Գեորգի II-ին – Մ.Ֆ.)** ուղարկեց, ապա՝ Լևոնին: Երբ նեղ տեղն ընկան, ինքը ևս օգնության հասավ և հաղթեց, թեև Երեկէնի կողմնակիցներից Մաչաբեյուն սպանել էին: Նոյեմբերի 10-ին արքան Տփղիս վերադարձավ» (Ինես Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»):

«1779 թվականին... Երևանի խան Յուսեյն-գուլին (Երևանի խանության խան **Յուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.)** հրաժարվեց վրացիներին հարկ վճարել, որի պատճառով Երեկէն թագավորը (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ին – Մ.Ֆ.)** գնաց նրա դեմ: Այնտեղ պատերազմ տեղի ունեցավ, ուր խիզախությամբ հանդես եկավ արքայազն Գեորգին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա **Գեորգի II-ը – Մ.Ֆ.)**: Այդտեղ երևանյան զորքը հաղթվեց թագավորից, որը հարկատու դարձրեց երևանցիներին և շտապ վերադարձավ Տփղիս» (Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Գանձակը բնակեցրած ժողովրդի այս հուզումը զսպելուց հետո Երեկէն արքան (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.)** իր զորքով դիմեց Երևանի Յուսեյն-Ալի խանի (Երևանի խանության խան **Յուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.)** դեմ, որը, լինելով վրաց արքաների հարկատուն, իր վրա դրված այդ պարտավորություններից ազատվելու համար գործողությունների էր դիմել: Եվ ահա նա զինվելով՝ հրաժարվում էր հարկ վճարել: Շատ ծակատանաբարտեղում պարսիկները ջարդվեցին և Յուսեյն-Ալի խանը ենթարկվեց Երեկէն արքայի՝ մեծ հարկ վճարելու պարտավորությանը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Դրանից հինգ տարի անց, սակայն՝ 1779 թվականին, խաղաղությունը կրկին խախտվեց: Բանն այն է, որ վրաց արքա Յերակլին (Կախեթի թագավորության արքա **Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.)** Երևանի խանից (Երևանի խանության խան **Յուսեյն-Ալին – Մ.Ֆ.)** պահանջեց հարկ վճարել, սակայն սա հրաժարվեց: Այդ ժամանակ Յերակլին գործ հավաքեց և պատերազմով գնաց Երևանի վրա: Արարատյան երկիր մտնելուն պես պատրիարք Սիմոնը ելավ Յերակլին ընդառաջ և նրան հանդիպեց Աշտարակ գյուղում, որը գտնվում էր Վաղարշապատից մոտ 40 վերստ հեռավորության վրա: Այստեղ նա գործի դրեց իր համոզելու ողջ արվեստը, որպեսզի հետ համոզի վրաց արքային այդ գործից՝ ասելով նրան, որ այդ գործն ու Երևանի խանի

կողմից պահանջվող հարկը վճարելուց հրաժարվելը չարժե այն բանին, որպեսզի պատերազմ սկսվի, դրա հետ կապված ծախսերն արվեն, դժվարությունները լինեն, ինչպես նաև հազարավոր մարդկանց արյունը հեղվի: Միաժամանակ պատրիարքը բոլոր միջոցները գործադրում էր, որպեսզի համոզի խանին ենթարկվել վրաց արքայի պահանջներին և հույս ուներ այդ հարցով հաջողության հասնել, սակայն Շերակլը ոչինչ լսել չէր ուզում: Այդ ժամանակ ութ ամենահարուստ հայկական գյուղերն անցան թուրքական սահման՝ դեպի Բայազետ, իսկ այլև չէ ենթարկվեին Շերակլին: Պատրիարքը կրկին բոլոր միջոցներով ձգտեց համոզել արդեն Քանաքեռ գյուղում, սակայն այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ: Եվ ահա Շերակլը սկիզբ դրեց թշնամական գործողությունների՝ սկսելով հրետակոծել հակառակորդի ամրությունները, սակայն այս անգամ այդ արդեն որևէ կերպ չազդեց պարսիկների վրա և չափաբեկեց նրանց, ընդ որում նրանք սկսեցին նրան պատասխանել միայն ծաղրանքով: Եվ ահա Շերակլը, որ մեծել էր ականջալուր լինել պատրիարքի խորհուրդներին, այժմ արդեն ստիպված հրաժարվեց իր նպատակից: Իրոք, վրա հասնող ձմեռը նրան և նրա զորքին կործանումով էր սպառնում ցրտից ու սովից, իսկ այդ անհաջողությունն էլ նրան ծայրահեղ դաժանացրել էին, ընդ որում իր ողջ զայրույթը նա թափեց հայերի վրա, որոնք մինչ այդ նրա վրա մեծ հույսեր էին դնում և հույս ունեին, որ նա կազատի իրենց պարսիկների լծից: Նրանք ամեն կերպ աջակցում էին Շերակլին և փաստորեն ապստամբել էին իրենց տերերի դեմ: Եվ այսպես, Շերակլին քիչ թվաց այն, որ նա թալանում է նրանց, որոնք մնացել էին գյուղերում, այլ նա մեկ այլ բան մտածեց: Եվ ահա վրաց արքան ուղարկեց իր մարդկանց, որպեսզի համոզեն Բայազետ հեռացած հայերին վերադառնալ հայրենի վայրերը, ընդ որում նա, որպես երաշխավոր, ընտրեց պատրիարքին, որին սկսեց համոզել, թե ինքը այդ կողմերն է եկել միակ՝ նրանց ազատագրելու, նպատակով, որ ինքը մտածում է նրանց բարեկեցության մասին և ամեն տեսակի ջանքեր ներ կոչի, որպեսզի օգնի նրանց: Այս ամենի արդյունքում հայերն ի վերջո մի կողմ թողեցին ամեն մի վայս և վերադարձան իրենց տները, ընդ որում այդ դժբախտներին հատկապես համոզեց պատրիարքի երաշխավորությունը, բանգի նրա նկատմամբ մեծ վստահություն ու սեր կար: Եվ ահա նրանք վերադարձան իրենց տեղերը, սակայն սարսափելի բռնությունների գոհ դարձան: Այդ ժամանակ, բացի մեր հարազատ Վաղարշապատ գյուղից և Էջմիածնի հարակից մի քանի գյուղերից, որոնք փակվեցին վանքի ամրության անվտանգության մեջ, այս ամրությունն առաջ գոյություն չէր ունեցել, այլ այն կառուցվել էր մեր պատրիարք Սիմեոնի կողմից, բոլոր մնացած գյուղերը ամայացվեցին, այրվեցին ու թալանվեցին, երբ հարուստ և աղքատ գերի տարվեցին Թիֆլիս ու բաժանվեցին Շերակլի ու նրա իշխանների միջև: Բայց դա դեռ քիչ էր, բանգի, չնայած այն բանին, որ պարսիկներն իրենց թալանն իրականացնելիս երբեք չէին ոտնձգում սրբազան վայրերի նկատմամբ և հարգանք էին դրսևորում տաճարների նկատմամբ, այս անգամ վրացիները գերազանցեցին նույնիսկ նրանց, բանգի Շերակլի գործերը թալանեցին ու կողոպտեցին Արարատյան լեռան շրջակայքում, ինչպես նաև այլ վայրերում գտնվող բոլոր վանքերն և եկեղեցիները, այնպես որ դրանցում դատարկ պատերից զատ որևէ այլ բան չմնաց: Իր հերթին պատրիարք Սիմեոնը, Վաղարշապատի բնակչությանը փակելով ամրության պարիսպների ներքում, խնդրեց Շերակլին չամայացնել մեր գյուղերը՝ խոստանալով բավարարել նրա բոլոր պահանջները, ինչն էլ կատարվեց: Շատ այլ պահանջների շարքում վրաց արքային պատրիարքի կողմից նաև շատ զգալի դրամական գումարներ տրվեցին և այս կերպ պատրիարք վաղարշապատցիների փրկեց այն աղետից, ինչին ենթարկվեցին մնացած հայերը և մի տառապանք, որին նրանք չէին ենթարկվել ոչ լեզգիների, ոչ էլ այլ լեռնական ավազակների ներխուժման ժամանակներից ի վեր: Շերակլի կողմից վերցված գերիների մեծ մասը նրա հետևից գնաց ամենասարսափելի դրության մեջ, ընդ որում նրանք ոչ հագուստ ունեին, ոչ կոշիկ, որոնք նրանցից թալանվել և խլվել էին: Այս մարդկանցից ոմանք ծանապարհին փախուստով փրկվեցին, մյուսները, որոնք բերվեցին Թիֆլիս, տեղաբաշխվեցին ամենավտանգավոր վայրերում՝ ավազակների դիմաց, իսկ այլև չէ բաժանվեցին իշխաններին և այլ վրաց իշխաններին, որոնք նրանց սկսեցին իրենց ճորտերը համարել: Նրանք նրանց սկսեցին տանջել ամեն կերպ՝ հաճախ հասնելով ծայրահեղությունների» (Չարություն Արարատցի «Ծմարտացի պատմություն», մաս 1):

«Այդ ժամանակ երկրիս գլխավորները իմացան նրա (Վախտեթի թագավորության արքա Շերակլի II-ի – Մ.Ֆ.) գալստյան մասին, որից հետո սկսեցին մեր երկիրը դատարկել, ընդ որում տաջիկներին հեռու տարան, իսկ յուրայիններից մյուսներին էլ պատսպարեցին Երևանում՝ ընդհանրապես ամենայն պատրաստությամբ ամրացնելով Երևանի բերդն և նրա շրջակայքը: Այդ ժամանակ հայերը, թողնելով իրենց ողջ երկիրը, հեռացան Բայազետի կողմերը, ընդ որում հենց ինձի ժամանակն էր և նրանք իրենց ցորենը այդպես էլ շեղջ արած թողեցին տեղերում...: Եվ ահա Շերակլը եկավ, մոտեցավ երկու բերդերին ու սկսեց ռմբակոծել հարավային կողմի վրա գտնվող բերդը, որը տեղակայված էր մի բլրի կատարին...: Եվ այսպես Շերակլը, տեսնելով իր ջանքերի անօգուտ լինելը, մի քանի ամիսից դատարկ ձեռքերով եկավ, որ հեռանա իր աշխարհը: Այդ նպատակով նա առաքեց իր հավատարիմները մեկից Շաբրուին, Միրզա Ռաբիին և Ֆայոց տեղ Յովհաննեսին, որ Բլուր գյուղից էր, որպեսզի սրանք գնան Բայազետ հեռացած հայերի հետևից ու նրանց հետ խոսեն խաղաղությամբ, թե ի՞նչ եք կորցրել օտար աշխարհներում և քրդերի մոտ, վերադարձե՞ք ձեր երկիրը, բանգի արքան փրկել է ձեզ պարսիկների ձեռքից ու ոչ-ոք ձեզ չի նեղի, Շերակլը տապալել է պարսիկների ամրություններն ու նրանց իշխանությունը, պարսիկներին յոթնապատիկ ավելի գրկանքներ է պատճառել և այլև: Բայազետ հեռացածներին երդում ուղարկեց նաև միաժամացած հայոց Սիմոն կաթողիկոսը, որը նրանց վերջնականապես միաժամացրեց: Եվ ահա նրանք տեղյակ պահեցին Բայազետի փաշային ու հետ դարձան Արարատ և, բանգի նրանց հավաստիացումներ էին տվել՝ նման բարձրաստիճան անձիք, նրանք հանգիստ տեղավորվեցին իրենց գյուղերում ու բաղաբներում...: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Շերակլի խաժամուժ գործը սպիռվեց ողջ աշխարհով մեկ և սկսեց հարկահանել ու ապականել գյուղերը և ողջ Արարատ գավառը՝ լափելով այգիների բերքն ու բարիքը: Նրանք ապականեցին ամեն ինչ՝ կեղտոտելով և վերցնելով մարդկանց ունեցվածքը: Բերդի պաշարումը տևում էր արդեն երեք ամիս, սակայն Շերակլի զորքերին ոչ մի կերպ չհաջողվեց գրավել այն: Վրա հասան ցուրտ ժամանակները, իսկ զորքերում էլ տարածվեցին մահաբեր հիվանդությունները: Եվ այսպես Շերակլը որոշեց վերադառնալ, սակայն նա իր հետ որոշեց տանել ոչ միայն Ֆայոց զորքը այլև՝ բնակչությունը...: Սրանց բոլորին նա հավաքեց, խառնեց իր զորքին և հեռացավ Տիֆլիս» (Անանուն Արարատցի «Ֆիշատակարան 1774 թվականի»):

«Այդ օրերին վրաց Շերակլ արքան (Վախտեթի թագավորության արքա Շերակլի II-ը – Մ.Ֆ.) կրկին զորածողով արեց և եկավ Երևանի Յուսեյն-Ալի խանի (Երևանի խանության խան Յուսեյն-Ալիի – Մ.Ֆ.) վրա, որն ամրացավ բերդում: Շերակլը, ասպատակ սպիռելով իր զորքերով, Արարատ գավառից Ֆայոց ամենայն գերդաստանները և գույքն առավ ու տարավ Վրաստան, որտեղ ունանք բնակեցրեց Տիֆլիսի Յավաբար թաղամասում, այլոց էլ՝ գյուղերում: Այդ ժամանակ Երևանի Յուսեյն-Ալի խանը, ինչպես նաև Շիրակի, Փամբակաձորի և Տավուշի իշխողները մինչև Սյունիք նրան հպատակ դարձան, որից հետո Շերակլը վերադարձավ Տիֆլիս» (Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

⁶²⁹² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Գ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 119-121:

⁶²⁹³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխիբուրիները», Թիֆլիս 1882, էջ 103:

⁶²⁹⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխիբուրիները», Թիֆլիս 1882, էջ 105-108:

⁶²⁹⁵ «Ֆայոց 1230 թվականի հունիսի 6-ին Վրաց արքա Շերակլը (Վախտեթի թագավորության արքա Շերակլի II-ին – Մ.Ֆ.) 40.000 հոգանոց զորքի հետ միասին եկավ Երևան քաղաքի վրա և շատ ավերներ գործեց: Նա ողջ երկիրը բանդեց և ավերեց, 150 գյուղ, 30.000 հոգի և 100.000 գլուխ տավար էլ բռնեց ու տարավ, որի տասներորդ մասն իրեն և իր մարդկանց արեց: Այսպես նա եկավ և գնաց Տիֆլիս» (Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»):

«Ֆայոց 1230 թվականի հունիսի 6-ին Վրաց արքա Շերակլը (Վախտեթի թագավորության արքա Շերակլի II-ին – Մ.Ֆ.) 40.000 հոգանոց զորքի հետ միասին եկավ Երևան քաղաքի վրա և շատ ավերներ գործեց: Նա ողջ երկիրը բանդեց և ավերեց, 150 գյուղ, 30.000 հոգի և 100.000 գլուխ տավար էլ բռնեց ու տարավ, որի տասներորդ մասն իրեն և իր մարդկանց արեց: Այսպես նա եկավ և գնաց Տիֆլիս» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

«Երևանից Շերակլի վերադառնալուց հետո անցավ երեք տարի...» (Չարություն Արարատցի «Ծմարտացի պատմություն», մաս 1):

⁶²⁹⁶ «Ֆայոց 1230 թվականին սաստիկ խռովություն ընկավ այլազգիների մեջ, որոնք, ողբի հանելով գավառը և միաբանվելով, այրեցին Սարոլի կղզիով քաղաքապետի ապարանքը» (Ղուկասյան Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13):

⁶²⁹⁷ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Գ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 121:

⁶²⁹⁸ Այս իրադարձության համար աղբյուր եմ ընդունել Յայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուր» հոդվածը, որում, մասնավորապես նշվում է. «Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսյան (Իսթյան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քորախոս): Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին իսլամական ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսյանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 ևն) ձախողվել են: Չայ տղամարդիկ շրջում էին սպառազեն, իրենց զավակներին մանկուց վարժեցնում գեղքի: Դ, Ինճինյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանաժամ ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա քրդերից զանազանվելու համար գլուխներին կրում էին ծերմակ փաթաթոց»: Տես նաև՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁶²⁹⁹ «Նման խառը պայմաններում Վրաստանում ապրող բոլոր թաթարները, ինչպես նաև դազախ կորվող ժողովուրդը տեղափոխվեց Շուշի, իսկ շամշադինցիներն էլ՝ Գանձակ: Գանձակցիները, սակայն, խռովություն բարձրացրին և վտարեցին իրենց բաղաթից վրաց արքայի (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) և Շուշվա խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.**) կողմից այնտեղ դրված կառավարիչներին, որից հետո որպես խան հաստատեցին Ռաիմին (**Գանձակի խանության խան Ռաիմին (1783-1786) – Մ.Ֆ.**)՝ Գանձակի նախկին խան Շահվերդիի (**Գանձակի խանության հիմնադիր խան Շահվերդիի – Մ.Ֆ.**) որդուն» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³⁰⁰ «Դաշինքը, որը էրեկե արքան (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) հաստատել էր Ռուսական կայսրության հետ, թուրքական կառավարության մտքերում տխուր հետևությունների բերեց Վրաստանի հարցով: Եվ ահա Ախալցխայի փաշային հրահանգ տրվեց հարձակումներ գործել վրաց տարածքների վրա: Թուրքերն և լեզգիները, հավաքվելով ոչ փոքր բանակությանը, ներխուժեցին Զարթին ու ավերեցին Սակաշետի գյուղը և նրա շրջակայքը: Որպեսզի պատժեն այդ թալանիչներին՝ 200 եգերների հետ ուղարկվեց մայր Սենբերգն և վրաց իշխան Ամիխարիին՝ 500 հեծյալ վրացիների հետ միասին: Թուրքերը, իրենց տեսնելով անխուսափելի վտանգի մեջ, թողեցին թալանածն և վախից նետվեցին Կուր գետը, որտեղ նրանցից ավելի բան 1.000 հոգի զոհվեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³⁰¹ «Էրեկե արքան (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) և գեներալ-մայոր Սամոյլովը ելան քարեցիների դեմ՝ նպատակ ունենալով պատժել այս ժողովրդին արքային չինազանդվելու համար: Սուացվեց այնպես, սակայն, որ Ալազանի գետն անցնելու ժամանակ ջրի հորդառատության պատճառով նրանք վերադարձան և այդ ժամանակ, հանդիպելով լեզգիներին, ջարդեցին նրանց, թեև մարտում ընկավ նաև փոխգնդապետ-արքայազն Չեսեն-Ռեյնֆելյանը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Չայտուկեց, որ Ասասիայում հավաքված լեզգի ցեղից և այդ կողմերում գտնվող իսլամներից 5.000 հոգու չափ մարդիկ, քրիստոնյաների կարմիր ձկի օրերին հարձակվելով Տփղիսի երկրի վրա, բավականաչափ անեցվածք են կողոպտել, սակայն վերադառնալու ժամանակ թշնամին, նրանց ճանապարհի վրա մեծաթիվ զինվորներ և հրանոթներ դնելով, անակնկալ կերպով հարձակվել է իսլամական բանակի վրա: Արդյունքում իսլամների մի մասը նահատակվել, մի մասն էլ գերի է ընկել, իսկ փոքրաթիվ բանակությանը զինվորներ էլ այդտեղից հոսող գետն են թափվել և խեղդվել, թեև որոշ կենդանի մնացածները կռվելով հասել են Միասխա: Այդ հաղորդումը ստուգվեց և հաստատվեց այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկություններով, թեև Սուլեյման փաշայից այդ մասին դեռևս տեղեկություն չէր ստացված: Չնայած առկա էր խնդրի ճիշտ կամ սխալ լինելու հավանականություն, սակայն ակներև էր, որ Թիֆլիսի խանի (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) և Ռուսաստանի միջև համաձայնություն և միություն էր կնքված: Այս պայմաններում Սուլեյման փաշայից տեղեկություն պահանջվեց այդ խնդրի մասին իրականությանը իրազեկ լինելու և թշնամուն պատասխան պատրաստելու համար: Սուլեյման փաշան, պատասխան գրության մեջ մինչև այդ իր ուղարկած մի այլ գրության պատասխանի ուշացումն արձանագրելուց հետո, վերևում հիշված դեպքի մասին հաղորդեց հետևյալ տեղեկությունները. «Չլդրի սահմանամերձ գավառներում ապրող լեզգի զինվորներից 1.000 մարդ, Էրզրումի և Կարսի շրջաններում գտնվող անօթևան մարդիկ, ինչպես նաև անանուն ու բնակավայրերն անհայտ որոշ թվով ձիավորներ իրար հետ միանալով, առանց արտոնության հարձակվել են Տփղիսի բերդի վրա, մեծ բանակության գերիներ են վերցրել և կողոպտել են: Նախքան վերադառնալու, սակայն թույլտրեցին, կողոպտված իրերն և ապրանքները նրանք ուղարկել են, իսկ կռվի և պատերազմի ընդունակներն էլ ավելի դանդաղ բալետով շարժվել են նրանց հետևել: Նրանց անցած ճանապարհի վրա մի նեղ անցքում ռուս և վրացի զինվորները թաքստոցից անսպասելի կերպով հարձակվել են կողոպտված ապրանքներն ու գերիները փոխադրող մարդկանց վրա: Սկսվել էր ուժեղ ճակատամարտ, սակայն թշնամու բազմաթիվ լինելու պատճառով իսլամական զինվորների մի մասը նահատակվել է, մի մասը՝ ջրում խեղդվել և մի մասն էլ գերի է ընկել, սակայն, որը թշնամին գերի ընկածներին ուղարկել է կռվի դաշտին մոտ գտնվող Սուրեն կոչված վայրը, հետևից եկող իսլամական զորամասերը վրա են հասել և, բոլորը միանգամից իրենց սրերը մերկացնելով, կռվի են մտել ու թշնամուն պարտության են մատնել: Նրանք, 40-50-ի չափ գերի վերցնելով, անցել են հիշյալ նեղ անցքը և եկել հասել են այդտեղ»: Այդ պատերազմում իսլամների կորուստների մասին հարցվեց լեզգիների պարագլխին, որը պատասխանեց, թե լեզգիներից և այլ մարդկանցից սպանվածների ու գերի ընկածների թիվը 40-50 է, ընդ որում այդ ճակատամարտում տեղունական կանոնավոր բանակից մի զինվոր անգամ չի եղել» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶³⁰² «Յիջրի 1198 թվականին Ֆաթ-Ալի խանը (**Ղուբայի խանության խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) Շիրվանով առաջացավ Իբրահիմ խան Ղարաբաղցու (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.**) վրա, որն օժանդակում էր Աղասի խանին: Նա ամայացրեց Աղասին և Ղարաբաղի ողջ ներքևի հատվածը: Այդ արշավանքին մասնակցում էր նաև Շաքիի խան Չաքի-Աբդ ալ-Կադիրը (**Շաքիի խանության խան Աբդուլ-Կադիրը (1779-1784) – Մ.Ֆ.**)» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶³⁰³ Այս իրադարձության համար աղբյուր են ընդունել Չայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուր» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է. «Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսլան (Իսթան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քորախոս): Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին կիսանկախ ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսլանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 ևն) ձախողվել են: Չայ տղամարդիկ շրջում էին սպառազեն, իրենց զավակներին մանկուց վարժեցնում գեղեք: Դ, Ինժեյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանակում ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա քրդերից զանազանվելու համար գլուխներին կրում էին ճերմակ փաթաթոց»: Տես նաև՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁶³⁰⁴ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յանքուլիերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 1, էջ 317-318) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁶³⁰⁵ «Օսմանյան Բարձր Դռան դրոշմով ավարական Օսմար խանը (**Ավարական խանության խան Ումման (1774-1801) – Մ.Ֆ.**) լեզգիների մեծագույն ամբոխով մոտեցավ Վրաստանի սահմաններին, սակայն, վախենալով արքայի (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) և ռուսական զորքի հետ հանդիպումից, որոնք շտապում էին հետ մղել նրա գիշատչական գործողությունները, հեռացավ Ախալցխա: Դեպի թուրքական այս ամրությունն ընկած ճանապարհին նա ավերեց Ախալցխայի արծաթի գործարանը: Չերակլի արքան ամենայն հնարավոր արագությամբ հետապնդեց սրան, սակայն չկարողացավ հասնել, իսկ Օսմար խանը, գալով Ախալցխա և լեզգիներին էլ միացնելով թուրքերի ոչ քիչ բանակություն, հարձակվեց Վահան գյուղի վրա, որը պատկանում էր Աբաշիձե իշխաններին ու գտնվում էր Իմերեթիայի սահմաններում: Թալանելով այս գյուղը՝ իր ընտանիքի հետ միասին նա գերեց Աբաշիձե իշխանին, սակայն, փրկվելով արքայից, որը զորքով գալիս էր օգնության, Երևանի միջով իր տիրույթներ վերադարձավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Քրոնիկոնի 473 թվականին, այսինքն՝ 1785 թվականին... Օսմար խանը (**Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.**)... պղնձե ակնով վերցրեց Ախալցխա, բազմաթիվ վանականներ և բախաններ սպանեց, նույնպես՝ բազմաթիվ աշխարհականներ: Լոռվա մեղիքի որդիներն այնտեղ էին և նա նրանց էլ գերեց: Այսպիսով մոտեցավ Ուղունլարին, ուր և կանգ առավ, սակայն այնտեղ էլ չմտա, այլ անցավ Լոռի, այնտեղից՝ Ախալքալաք, հետո էլ հասավ Սամցխե» (Իսեն Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»):

«Օսմար խանը (**Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.**) Ախալցախի հանքերը հասավ, գրավեց Ախալցախի բերդը, ավերեց հանքերը և կալանավորեց այնտեղ գտնվող հույներին ու վրացի հայերին, որից հետո գնաց Ախալցխայի փաշայի մոտ» (Օման Խերխուլիձե «Չերակլի II-ի պատմությունը»):

«1785 թվականին... Երևաց Նուրսալ-բեկի (**Ավարական խանության խան Նուրսալ-բեկի – Մ.Ֆ.**) որդի Օսմար խան Ավարցին (**Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.**), որն անցավ Գորին և Ղարա-Յազը, անցավ Կուրը ու մոտեցավ Ախալցախին, որն և գրավեց, ապա գնաց Ախալցխա...: Օսմար խանն անցավ Գյոթչան և հասավ Շամբո, որն էլ ավերեց ու հեռացավ» (Անանյան «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Եվ ահա 1785 թվականին լեզգիների Օսմար խանը (**Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.**), հավաքելով 30.000 հոգանոց մի զորք, գնաց Վրաստանի վրա: Անցնելով շատ վայրեր և բնակավայրեր՝ նա հասավ Մաղան կոչված վայրին, որտեղ ոսկու ու արծաթի հանքեր կային: Չերակլ արքան (**Կախեթիի թագավորության արքա Չերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), ամրացնելով ողջ վայրերը, ելավ լեզգիների դեմ՝ իր հետ ունենալով ռուսների 300 լավագույն մարդկանց: Եվ ահա նա եկավ Սադախու կոչված վայրը, որը Մաղանից գտնվում էր մեկուկես ժամկա հեռավորության վրա: Այդ ժամանակ մոտակա գյուղերի հայերը, վրացիներն և հույները իրենց ողջ զույլով ու ընտանիքներով մտան Մաղանի ամրացված վայրերը, որպեսզի պաշտպանվեն լեզգիներից: Իրենց հերթին, բուն Մաղանի հանքերում ապրողները, որոնք մեծ մասամբ հույներ էին և հարկ էին վճարում արծաթով, պղնձով ու ոսկով, իմանալով այդ չարագործների մոտենալու մասին, դիմացին Չերակլին և խնդրեցին շտապ ելնել, զալ ու պաշտպանել և ազատել իրենց այդ չարագործներից: Չերակլը, սակայն Մաղանի մոտենալով ընդամենը կես ժամկա հեռավորության վրա, մտադրվեց Օսմարի մոտ ուղարկել Օվթանդի անունով իր ռազմիկներից մեկին, որպեսզի խաղաղություն կքի նրա հետ, ընդ որում ռուսական այն ջոկատի հրամանատարը խնդրում էր, որ նա թույլ տա իրեն իր 300 հոգով մարտի մեջ մտնել լեզգիների դեմ ու ջարդել նրանց, սակայն Չերակլը չհամաձայնեց՝ ասելով, որ դրա ժամանակը չէ: Այդ ընթացքում լեզգիները զորհով գրավեցին Մաղանը, շատ մարդկանց կոտորեցին, իսկ այլոց էլ իրենց զույլով հանդերձ տարան թուրքական Ախալցխա բաղաթը: Դրանից հետո նրանք դիմեցին Վահան ամրոցի վրա: Չերակլը, իմանալով այս ամենի մասին, ուզում էր

դիմադրություն ցույց տալ Օսարին և այդ պատճառով էլ տեղակայվեց պաշարված ամրությունից ոչ հեռու, բայց հետո նա ոչինչ չարեց, իսկ լեզգիները գրավեցին այդ ամրությունը, ոմանց սպանեցին, ոմանց էլ գերեցին: Այս ամենից հետո Օսար խանը, Ախալցխայում մնալով ողջ ձմեռ, երևանի շրջանի միջով հետդարձի ճանապարհը բռնեց: Անցնելով Աշտարակի շրջանը՝ նա այնտեղ բռնեց հայ այգեգործներից մի բանիսին, ոմանց սպանեց, այլոց էլ գերեց և իր հետ Շուշի բաղաբ տարավ, որտեղից վերադարձավ իր տեղը» (Յարություն Արարատցի «Ծնարտացի պատմություն», մաս 1):

«Վրաստանի վայի Շերակյ խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ը – Մ.Ֆ.**) Անդրկովկասի խաների մեջ ավագն և ամենահզորն էր: Սկզբում նրա և Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) միջև ամուր բարեկամական կապեր կային և ամեն հարցում նրանք հաշվի էին նստում միմյանց հետ, բայց, բանի որ ազգակցական կապի շնորհիվ Ավարիայի կառավարիչ Օսար խանն (**Ավարական խանության խան Ռաման – Մ.Ֆ.**) և Ղաղստանի իշխանները նույնպես հիշյալ Իբրահիմ խանի ենթականերն ու բարեկամներն էին, ուստի եթե նրանց ու Շերակյ վայի միջև մի փոքր անհամաձայնություն էր ծագում, անմիջապես Իբրահիմ խանի կանչով Ղաղստանի իշխանները այն կողմերի գործով դեպի Վրաստան էին արշավում և այն երկիրը ասպատակում: Այսպես, Քրիստոսի 1205 թվականին, երբ վայի և Իբրահիմի միջև հարաբերությունները վատացան, Օսար խանը մեծ բանակով Վրաստան գնաց և հնարավորին չափ այդ տարածքը կողոպտեց: Գյումուշխան ամրոցը գրավելով՝ նա բնակիչներից շատերին կոտորեց ու գերի է վերցրեց, այնուհետև շտապեց Ախալցխա՝ Սուլեյման փաշայի մոտ՝ ձմեռն անցկացնելով այնտեղ: Գարնանը Ախալցխայից վերադառնալով՝ Օսար խանն նորից մտավ Վրաստանի հողը և պաշարեց իր ճանապարհին գտնվող Վահանի բերդը, որը իշխան Աբաշիձեի ապաստարանն էր: Վերջինս իր ընտանիքով այնտեղ էր ամրացել: Նա հաղթությամբ այն նվաճեց, տեղի բնակիչների մի մասին սրի բաշեց, մի մասին էլ գերեվարեց: Վերոհիշյալ իշխանի դուստրերից մեկին, որի անունը Ջավահիր խանում էր, նա ուղարկում է Իբրահիմ խանին, մյուսին էլ ինքը՝ Օսար խանը, կնության առավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 14):

«Չնայած այն բանին, որ հզորությամբ և ուժով վրաց վային (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ը – Մ.Ֆ.**) գերազանցում էր Շիրվանի, խոյի, երևանի ու այլ խաներին, նա սերում էր հինավուրց գահատոհմից, լայնարձակ տարածքների և խոշոր հարստությունների տեր էր, այնուհանդերձ բոլոր գործերում նա բոլորից շատ էր ակնյալ կախում Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) խորհուրդներին, բանի որ Ավարիայի ու Ղաղստանի, ինչպես նաև այդ վայրերի այլ տիրակալներ ենթարկվում էին Իբրահիմ խանին նրա հետ ազգակցական կապեր ունենալով պատճառով և, երբ հանկարծ մի որևէ խնդիր էր առաջանում վրաց վայի ու խանի միջև, ապա սրանք անմիջապես խոշոր գործով հարձակվում էին Վրաստանի վրա ու այնտեղ խոշոր ամալացումներ էին անում: Նման մի բան էլ տեղի ունեցավ օրինակ Ռիզիի 1199 թվականին, երբ վատացան հարաբերությունները վրաց Վայի և Իբրահիմ խանի միջև: Այդ ժամանակ էր, որ Ռաման խանը (**Ավարական խանության խան Ռաման – Մ.Ֆ.**) մեծաբանակ զորքով ներխուժեց Վրաստան, գրավեց Միդնաղ և Գյումուշխան ամրոցները, շատ բնակիչների կոտորեց, իսկ կենդանի մնացած կանանք ու երեխաներին էլ գերեվարեց: Թալանելով շատ հարսակից գյուղեր՝ նա ուղղվեց դեպի Ախալցխա՝ Սուլեյման փաշայի մոտ, որտեղ անցկացրեց ձմեռը, իսկ հետո, Ռուսի սուլթանից (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Աբդուլ-Համիդ I-ից – Մ.Ֆ.**) հարուստ նվերներ ստանալով, կրկին Վրաստանի միջով վերադարձավ Ղաղստան: Ծանապարհին նա պաշարեց սահմանային հզոր Վահան ամրոցը, որտեղ ապրում էր իշխան Աբաշիձեի ընտանիքը՝ նվաճելով այն: Կոտորելով ամրոցի շատ բնակիչների, իսկ կենդանի մնացած կանանք և երեխաներին էլ գերի բռնելով՝ նա նրանց գույքն ու հարստությունները թալանեց: Աբաշիձե իշխանի աղջիկներից մեկին որոշ նվերների հետ նա Իբրահիմ խանին որպես նվեր ուղարկեց, որը ամուսնացավ այդ աղջկա մեջ և Աբաշիձեի աղջիկը մի տղա ու աղջիկ ծնեց, իսկ Աբաշիձե իշխանի մյուս աղջկա հետ էլ ամուսնացավ ինքը՝ Ռաման խանը» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Վերոհիշյալ վեզիրը, նկատի առնելով, որ Տիֆլիսի խանի (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ի – Մ.Ֆ.**) կողմից խլամական երկրների վրա հարձակումը տեղի ունենալուց առաջ դադարեցնելու հարձակման սկսելը պիտի տեղի տա թշնամու առարկության և բողոքին, անմիջապես վերոհիշյալ ցեղի բաշբուզին (**Ավարական խանության խան Ռաման – Մ.Ֆ.**) գրությամբ հայտնեց. «Մինչև ձեր խնդրագրի հետ Ստամբուլ ուղարկված Չեղեթ-թայի իշխող Ահմեդ խանի վերադարձը պետք է ձեր տեղում մնաք»: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ այդ գրությունը ստանալուց առաջ հիշյալ ցեղը շարժվել և իջևանել էր Չարու-Թալա կոչված վայրում: Նրանք իրենց կատարելիք հետագա գործողությունների մասին հրամանի և ֆերմանի էին սպասում: Այդ մասին Չլորի վայրի խաններն և տեղեկացրեց Ստամբուլ: Այն պահին, երբ պատրաստվում էին հիշյալ վեզիրին գրել և հայտնել, որ խաղաղության ժամանակ վերոհիշյալ զինվորների Տիֆլիսի վրա հարձակումը հրամար չէ ու անհրաժեշտ է նրանց հետ վերադարձնել, Երզրումի և Չլորի վայրերից ստացված նոր գրությունից պարզվեց, որ դադարեցնելու արդեն անցել են Կանթ գետը և հարձակվել են Տիֆլիսի վրա: Այդ մասին հիշվում էին հետևյալ մանրամասնությունները: Եվ այսպես, դադարեցնելուց, անցնելով հիշյալ գետը, առանց հապաղելու շարժվում են ուղղակի Տիֆլիսի վրա: Տիֆլիսի խանը և իր տրամադրության տակ եղած ռուսական հրամանատարը իրենց ունեցած պատրաստի զինվորներով և հրատարակելով դիմադրություն ցույց տալու համար շտապում են դեպի Կախեթի կողմերը, սակայն, երբ տեսնում են, որ դադարեցնելուց գետի նման հոսում ու գալիս են, տեսնում են, որ դիմադրությունն անիմաստ է և շտապում են ապաստանել իրենց ամրակուռ ու ապահով բերդերում: Ղաղստանցիները պատրաստվում են հարձակվել Տիֆլիսի վրա, սակայն, բերդը գրավելու համար անհրաժեշտ հրանոթներ և ռազմամթերք չունենալու պատճառով, առանց այդ բերդի կողմը գնալու գնում են դեպի Տիֆլիսի մոտ գտնվող արծաթի հանքերը՝ դրանք գրավելու նպատակով: Դիմադրության պատրաստված թշնամուն մի հարվածով պարտության մատնելով՝ նրանք հիշյալ հանքերը գրավում և բազմաթիվ երեխաների ու կանանց են գերի վերցնում» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

«Ռաման խանը (**Ավարական խանության խան Ռաման – Մ.Ֆ.**) մեկ անգամ չէր, որ հարձակվել էր Վրաստանի վրա, իսկ մի անգամ էլ, ամալացնելով արծաթահանքերը, նա գնաց Ախալցխայի վրա և հետո Վրաստանում կրկին վերադարձավ Բելոկան՝ ամալացնելով Գանձակի շրջակայքը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբխիխան «Իրավաբանի ծաղիկ», մաս 5):

«Ռաման խանը (**Ավարական խանության խան Ռաման – Մ.Ֆ.**), ավերելով Վահանի ամրոցը, գերեվարեց այնտեղ թաքնվող կանանց և երեխաներին» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտիլյան «Ումա խան Նուցալ Մեծը»):

⁶³⁰⁶ «Բացի այդ դադարեցնելու մի մասը գնաց են Տիֆլիսից չորս ժամ հեռավորության վրա գտնվող Լոռիի բերդը գրավելու: Առավոտյան, բերդից մեծ բանակությամբ վրացի զինվորներ դուրս գալով, մտնում են դադարեցնելու բանակ, սոսկայի մարտեր են տեղի ունենում, սակայն ի վերջո դադարեցնելուց հաղթում են: Այդ մարտում դադարեցնելուց միայն 400 հոգի շեփոյ են եղել և 700 հոգու չափ էլ վիրավորվեցին, իսկ թշնամուն սպանվածների թիվը անսահման էր» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶³⁰⁷ Այս մասին տես «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար» «Կռունկ Յայոց աշխարհին» 1862, էջ 282:

⁶³⁰⁸ «1786 թվականին... Նախիջևանցիները խռովություն գեցեցին և Նախիջևանցի վտարեցին իրենց Զայը-Ալի խանին (**Նախիջևանի խանության խան Զայը-Ալիին – Մ.Ֆ.**), որն եկավ Երևան և օգնություն խնդրեց Երևանի խան Մահմադից (**Երևանի խանության խան Մահմադից (1785-1795, 1796-1800) – Մ.Ֆ.**), իսկ սա էլ դիմեց Երեկոյ թագավորին (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ին – Մ.Ֆ.**): Ապա թագավորն իր փեսա, Մուխրանի տեր Իոանեին գործով և հրատարակելով ուղարկեց, որոնք միացան Երևանցիներին ու գնացին Նախիջևան, ուր և տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Պարտվեցին Նախիջևանցիները և խնդրեցին վրացական գործից, որ, եթե վրացական գործը Նախիջևանը թողնի ու հեռանա, ապա իրենք դարձյալ իրենց խան կկարգեն Զայը-Ալիին: Այս պայմանով վրացական գործը հաղթական վերադարձավ Երևան և Երևանից Զարթոյ-դազախեցիները ամբողջապես տեղահան եղան ու գնացին Շուշի, իսկ շամշադինցիները՝ Գանձակ» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³⁰⁹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 360:

⁶³¹⁰ «Երեկոյ արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Շերակյի II-ը – Մ.Ֆ.**) զորք ուղարկեց Գանձակ: Ռաիմ խանը (**Գանձակի խանության խան Ռաիմ – Մ.Ֆ.**) չկարողացավ դիմադրել ոչ փոքրաբանակ վրացական զորքերին, Գանձակը գրավվեց և Շերակյի արքայի կամքի համաձայն խան դրվեց Ռաիմի եղբայր Զաֆարը (**Գանձակի խանության խան Զաֆարը (1786-1804) – Մ.Ֆ.**)» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³¹¹ «Նախիջևանի գործն ավարտելուց հետո շուտով Իբրահիմ խանը (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) իր ուժերը վերականգնեց: Աղա Մուխամադ խանն էլ (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուխամադը – Մ.Ֆ.**), թեև Իրանում իշխանության գլուխ էր անցել, սակայն դեռևս չէր հզորացել և Ֆարսի ու Շիրազի կողմերում էր գտնվում: Եվ ահա Իբրահիմ խանը որոշեց խոյի երկիրը ևս իրեն ենթարկել, ուստի Ջառի ու Ավարիայի լեզգիներից, ինչպես նաև Ղարաբաղի և Ղարադաղի «չերիք» զորազևեցներից բաղկացած մի մեծ բանակով Ռիզիի 1203 թվականին գնաց դեպի խոյ: Կանգառից կանգառ շարժվելով՝ նա հսկայական բանակով մոտեցավ Մարանդի շրջանին: Խոյի կառավարիչ Զաֆար-գուլի խանը (**Յերի խանության խան Զաֆար-գուլին (1786-1797) – Մ.Ֆ.**) իր բազմությունը շտապեց դիմադրություն ցույց տալ: Իբրահիմ խանի մոտ ծառայության մեջ գտնվող «Վադիֆ» մականվանյալ Մուլա Փանահը, լինելով հարուստ գիտելիքների տեր մի մարդ և աստղագուշակ, իրենց բանակի ճակատագիրը գուշակելով, ասաց. «Մենք վաղը խոյ բաղաբում կլինենք»: Մի խոսքով, միմյանց ընդառաջ շարժվելով, Մարանդի տարածքում հակառակորդների առաջապահ գնդերը դեմ դիմաց ելան: Խոյի չարիքիբաշին անմիջապես սուրը մերկացրած դեպի մարտի

դաշտ արշավեց և հակառակորդի հրամանատարին գլխատեց: Բանակն, այս տեսնելով, այլևս որևէ դիմադրություն ցույց չտվեց և փախուստի դիմեց, իսկ «չերիք»-ն էլ, առանց մարտի մասնակցելու, գերի հանձնվեց: Դեծյալներից ևս շատերը գերվեցին և կողոպտվեցին, իսկ մնացածները, մարտի դաշտից այլևս բանակատեղի չվերադառնալով, դեպի իրենց տունն ու երկիրը գնացին: Իբրահիմ խանի գործի որչ ունեցվածքը թալանվեց: Մոլլա Փանահը, որը նախորդ օրն ասել էր, թե. «Վաղը խոյը կգրավվեք և բաղաթում կլինեք», մի բանի ազնվականների և իշխանավորների հետ միասին որպես գերի խոյ բաղաթ տարվեց: Այնտեղ Իբրահիմ խանի հորեղբորորդի Ֆարզի բեկը, որը նույնպես գերի էր ընկել, զայրացած նրան ասաց. «Դուք ասացիք, որ խոյը գրավելով ենք բաղաթ մտնելու, ոչ թե գերված ենք այստեղ բերվելու»: Գերյալները որոշ ժամանակ այնտեղ մնացին: Այնուհետև Իբրահիմ խանը, պատրաստություն տեսնելով, գնաց, Ջաֆար-գուլի խանի հետ հաշտություն կնքեց և իր մարդկանց ազատեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծջմարտացի պատմություն», գլուխ 14):

⁶³¹² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մելիթուփինները», Թիֆլիս 1882, էջ 134-135:

⁶³¹³ «Ումմա խանը (Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.) նույնպես տիրեց նաև Նախիջևանի ամրոցին, որից հետո այնտեղ գտնվողները, կարելի է ասել, ամենաողորմելի վիճակում հայտնվեցին: Ազնվատոհմիկ, գերապատիվ ու փառահեղ էմիր Ումմա խանը այն ժամանակ Նախիջևան բաղաթը 17 օր վարպետորեն պահեց պաշարման մեջ և ի վերջո գրոհով ու սրի ուժով գրավեց այն» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»):

«Ումմա խանը (Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.) իր աներ Իբրահիմ խան Ղարաբաղցու (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) օգնությամբ տիրեց Նախիջևանին» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶³¹⁴ «Եվ ահա այն բանից հետո, երբ Ումմա խանի ռազմիկները տեղավորվեցին հանգստանալու, հանկարծակի նրանց վրա հարձակվեցին Ադրբեջանի յոթ խաների զորքերը: Բանն այն է, որ վերջիններս մտադրվել էին սկզբում երկրի երեսից ջնջել դադստանյան բոլոր ռազմիկներին, իսկ հետո էլ իրենց իշխանությունը հաստատել Գյուրջիստանի թուլորդ բնակչության նկատմամբ: Այդ յոթ խաներն էին Մուհամմեդ խան Երևանցին (Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.), Մարաղայի Ահմեդ խանի (Մարաղայի խանության խան Ահմեդի (մոտ 1747-1790) – Մ.Ֆ.) որդի Յուսեյն աղան, Մուստաֆա խան Ղարաղաղցին (Ղարաղաղի խանության խան Մուստաֆան (մոտ 1780-1800) – Մ.Ֆ.), Ուրմիայի խան Մուհամմեդի (Ուրմիայի խանության խան Մուհամմեդ-գուլիի (1770-1789) – Մ.Ֆ.) որդին և Արզալ-բեկ Զուրդը: Նրանց հետ ևս էին ռազմիկներ կային, որոնք եկել էին այլ կողմերից ու բաղաթներից՝ մեծաթանակ, ինչպես ավագը: Խաների զորքը մարտի մեջ մտավ, սակայն ջարդ կրեց: Այդ ժամանակ թշնամիները Ալլահի ողորմածությամբ հետ շարտվեցին և խայտառակ եղան, իսկ հետո Վերինի կամբով փախուստի մատնվեցին՝ ընկնելով ծայրահեղ չարացածության մեջ: Լավագույն հեծյալ հերոսները, որոնք կային Ումմա խանի զորքում, սկսեցին թշնամու հետապնդումը: Նրանք, խոցելով խանական ռազմիկներին, պոկում էին նրանց վրայից գեներն և հազուադեպ էին գերեվարում էին, բանգի հանդիսանում էին Ալլահի հաղթական կողմակիցների մի մասը: Արդյունքում վերը թվարկված Ադրբեջանի մեծ տիրակալների զորքից սպանվեցին առնվազն 500 հոգի, ընդ որում սրանց մեջ էր նաև առաջ հատկապես աչքի ընկած հարուստ Արզալ-բեկ Զուրդը՝ մի լայնորեն հայտնի մարդ ինչպես խաղաղ բնակչության, այնպես էլ թրդերի մեջ: Այնուհետև ևս մեկ հարձակում ձեռնարկվեց, սակայն դրա ընթացքում դադստանյան ռազմիկները դիմեցին փախուստի, ընդ որում սպանվեցին այլ բանի երիտասարդ դադստանցիներ: Երեկոյան արդթից հետո երկու թշնամի կողմերն էլ տարբեր կողմեր գնացին: Ադրբեջանի խաների կողմից հավաքված զորքը նահանջեց Արաքս գետի ուղղությամբ և, հիասթափված այն բանից, որ դրված նպատակին չի հասել ու հենց այդտեղ էլ, կոչ տալով ամրոթն ու խայտառակությունը, կանգ առավ: Ինչ վերաբերվում էր Ումմա խանի ռազմիկներին, ապա նրանք ևս երկու օր դրանից հետո հանգիստ մնացին Նախիջևանում» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»):

«Ումմա խանը (Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.) Նախիջևանին տիրելուց կարճ ժամանակ անց պարտություն կրեց այնտեղի խանից (Նախիջևանի խանության խան Զալ-Ալիից – Մ.Ֆ.) և վերադարձավ Ղարաբաղ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Այդ ժամանակահատվածում նրա (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) և Նախիջևանի կառավարիչ Զյալբայի խանի (Նախիջևանի խանության խան Զալ-Ալիի – Մ.Ֆ.) միջև ինչ-ինչ պատճառներով անհամաձայնությունն ու թշնամությունն ծագեց: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանը Ղարաբաղի լեզգիներին օժանդակություն խնդրեց, որին անմիջապես արձագանքեց Օմար խանը (Ավարական խանության խան Ումման – Մ.Ֆ.) և օգնության հասավ: Նրա օգնությամբ և Ղարաբաղի «չերիք» կոչվող հեծելազորով ու հետևակազորով խանը վճռեց պատժել Զյալբայի խանին, որից հետո դեպի այդ կողմերը շարժվեց: Ղարաբաղ կոչված վայրում նա կանգ առավ և զորքն ուղարկեց շրջակա գյուղերն ասպատակելու: Ղարաբաղ գյուղը շրջապատեցին: Զյալբայի խանը նախօրոք Երևանի կառավարից (Երևանի խանության խան Մահմեդի – Մ.Ֆ.) օգնություն էր խնդրել և վերջինս էլ նրան օգնության էր ուղարկել բոլոր և այլ հեծյալների մի խումբ: Վերոհիշյալ բնակավայրում հակառակորդները հանդիպեցին և Զյալբայի խանը որոշ ընդհարումներից հետո խորամանկորեն փախուստի միջոց: Օմար խանն այս տեսնելով՝ առանց երկնելու սկսեց հետապնդել նրան: Որքան էլ Իբրահիմ խանը նրան արգելեց հետապնդումով տարվել, զուր եղավ: Այդ ժամանակ իրենց բաջությանը հայտնի Չիլան բրդերն և դարափափախները կանգնեցին իրենց ձեռքը և, սրերը մերկացնելով, լեզգիների վրա հարձակվեցին: Լեզգիները, չկարողանալով դիմադրել նրանց, փախան և հեռացան: Իբրահիմ խանը, որն իր «չերիք»-ը Ղարաբաղայում էր թողել, ճարահատյալ մարդ ուղարկեց մելիքների և յուզբաշիների մոտ ու վերադարձի հրաման տվեց: Դրանից հետո նա Զյալբայի խանի հետ հաշտություն բանակցություններ սկսեց և բարդիքառակա կապեր հաստատեց: Այնուհետև իր զորքը վերցնելով՝ նա Ղարաբաղ վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծջմարտացի պատմություն», գլուխ 13):

⁶³¹⁵ «Այստեղ հանկարծ դադստանյան ռազմիկների մոտ Ղարաբաղի մարզից մի պատվիրակություն եկավ՝ օգնության խնդրանքով: Այս պատվիրակության անդամները հայտնեցին, որ իրենց՝ Ղարաբաղցիների, վրա թալանի նպատակով հարձակվել են Ղարաղաղի հեծյալ ջոկատները» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»):

⁶³¹⁶ «Դադստանցիները համաձայնեցին մարտի մեջ մտնել այդ զինված խառնամորթի դեմ, իսկ ղզբաշները, հավաքվելով Արաքսի ափին և լսելով դադստանցիների շարժի մասին, ենթադրեցին. «Ումմա խանի (Ավարական խանության խան Ումմայի – Մ.Ֆ.) ռազմիկները իրենց ինն սովորության համաձայն ասպատակության են ելել Երևանի ուղղությամբ»: Այդ ժամանակ էլ հենց, բանի որ կարծիքներում համաձայնություն չկար, իսկ նույն վիճակն էլ տիրում էր նաև ռազմական հարցում, ղզբաշական զորքը ցրվեց, իսկ Ումմա խանի բանակի մի մասն էլ, Իբրահիմ խան Ղարաբաղցու մի փոքրիկ ջոկատի հետ միասին շարժվելով օգնության խնդրանքին արձագանքելու, մոտեցավ Ղարաբաղի սահմաններին: Արաքսի գետի մոտ դադստանցիները ի վերջո հասան թալանչիներին՝ դարաղաղյան այդ ռազմիկներին, և այստեղ հակառակը եղավ այն բանին, ինչին այդ շահամուլները ձգտում էին, բանգի այս երկրի վրա նրանց տեղը ներագալ ու շատ դարաղաղցիներ սպանվեցին և գերվեցին, իսկ այդ թալանչիների մնացորդներն էլ Ալլահի աջակցությամբ իրենց տիրակալ Մուստաֆա փաշայի (Ղարաղաղի խանության խան Մուստաֆայի – Մ.Ֆ.) հետ միասին փախուստի մատնվեցին: Վերջինս, ի դեպ, այդ ժամանակ փախչելիս Ումմա խանի ձեռքում թողեց իր վրանն և այլ գույքը» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»):

⁶³¹⁷ «Դրա հետ մեկտեղ նա (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) Ավարիայի և Դադստանի կառավարիչ Օմար խանի (Ավարական խանության խան Ումմայի – Մ.Ֆ.) հետ բարեկամական ու ազգակցական կապեր էր հաստատել, կնության առնելով նրա Աղա Բիթե անունով բորոք, ինչից հետո անհրաժեշտության դեպքում Դադստանի երկրից նրան օգնության զորք էր հասնում: Ավելին, հաճախ լեզգիների բանակը Ղարաբաղի գյուղերում հյուրընկալելով, նա նրանց իր մոտ էր պահում: Այդ ժամանակ նա, Ղարաղաղի երկիրը նույն զորքով գրավելով, բանդեց և հողին հավասարեցրեց նրա վարչական կենտրոնը հանդիսացող Զորուշտ ամրոցը, որը Արաքսի ափին գտնվող մի բավական ամուր ու բարեշեն բաղաթ էր: Տեղի բնակիչներին գաղթեցնելով այլ երկրներ՝ նա ցաքուցրիվ արեց, իսկ Ղարաղաղի կառավարիչ Մուսթաֆա խանին (Ղարաղաղի խանության խան Մուստաֆայի – Մ.Ֆ.) էլ գերելով՝ բերեց՝ Շուշի բերդում պահելով: Այնտեղի տարածքների մի մասը նա որպես նվեր ու պարգևատրում հանձնեց իր գորավարներին, որպեսզի դրանց եկամուտներից օգտվեն» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծջմարտացի պատմություն», գլուխ 12):

«Դադստանցիները, բարեհաջող հասնելով Արաքսի վրայի կամարավոր կամրջին, կանգ առան այդ վայրում: Զաջողությամբ գործելով այստեղից՝ նրանք ամալացրին Ղարաղաղի ռայաներին և այլ գյուղաբնակներին, մինչև որ սրանք կարողացան անվտանգության միջոցներ ձեռք առնել: Այս կերպ, ահա, դադստանցիները վերին Արաքսի կամբով մարտական գործողությունները տարածեցին նաև Ադրբեջանի այս հատվածում» (Յեյդար-բեկ Գեևիչուտլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»):

⁶³¹⁸ «Էրեկե արթայի (Կախեթի թագավորության արթա Դերակի II-ի – Մ.Ֆ.) ուշադրությունը հատկապես բևեռվում էր այն բանի վրա, որպեսզի վերադարձին Շուշի շրջան հեռացան Ղազախի թաթարներին, ինչպես նաև Կրաստան վերաբնակեցին հայերին, որոնք բնակվում էին Շուշիի տիրույթներում: Եվ ահա, որպեսզի կյանքի կոչի այս մտադրությունը, Էրեկեն 1787 թվականին իր մեծաթանակ զորքով ռուսական զորքերի հետ միասին գնաց Շուշու վրա: Գանձակի շրջան մտնելուց հետո Էրեկեն հետ գտնվող ռուսական զորավորներ Բուռնաշուր, սակայն, հրահանգ ստացավ իր զորքերով հետ վերադառնալ Ռուսաստան» (Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³¹⁹ «Մինչ ռուսական զորքերը կվերադառնային իրենց տեղերը, արթայազն Յուլուր իր զորքերով ուղարկվեց Ղարաբաղ և, հանդիպելով շուշիցներին, ճակատամարտում ջարդեց նրանց զորքերը: Շուտով, սակայն, բանի որ ռուսական զորքերը դուրս եկան Գանձակի շրջանից, Էրեկեն

(**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) ևս հարմար գտավ վերադառնալ: Նա Ղարաբաղի շրջանից հետ կանչեց իր որդի, արքայազն Յուլյոնի, ընդ որում շաւշադինցիները հետ վերաբնակեցվեցին Վրաստան» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Մի տարուց հետո Երեկել թագավորը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) ռուսական և վրացական զորքի հետ միասին գնաց, որպեսզի տեղահան անի քոչվորներին և խամայի մեխիներին, որոնք թագավորի հետ պայման ունեին դրած: Մոտենալով Փանծակին՝ նա իր որդի Յուլյոնին զորքով ուղարկեց Ղարաբաղ: Երբ սրանք հասան Չեվա, հանդիպեցին ղարաբաղցիների զորքին, որոնք պարտվեցին և կոտորվեցին: Այս պահին Ռուսաստանից Փանծակ սուրհանդակ եկավ, ուր հետ էր կանչվում ռուսական զորքը: Երբ ռուսները հետ քաշվեցին, Երեկել թագավորն այլևս կարևոր չհամարեց գնալ Ղարաբաղի դեմ և վերադարձավ Փանծակ՝ տեղահան անելով քոչվորներին: Ինչ վերաբերում է ռուսներին, ապա նույն 1787 թվականին նրանք վերջնականապես հեռացան» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³²⁰ «Այս ժամանակներում Կիլիկիայի սահմաններում բազմացել էր խոռովությունը գավառակայների մեջ, որոնք ենթարկվում էին Կեսարիայի բռնելիին, իսկ ընդհանուր էլ ենթակա էին օսմանյան պետությանը: Ամեն ինչի մեղավորը Լիվանոյին կոչված մեկն էր, որը հայտարարում էր, որ ինքը սերում է Յայոց Լևոն թագավորի ազգից, սակայն այժմ դարձել է մահմեդականության, ընդ որում սա հակասում էր Յայոց պատմությանը և ավերողովին տուտ էր: Եվ ահա սա իշխեց Սսի, Վահկայի, Լամբրոնի և Անարզաբայի ու Յանգիտի շրջակայքում» (Ղուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին», գլուխ 1):

⁶³²¹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 365:

⁶³²² «Թուրքերը, ջղադարեղով մտածել Վրաստանի մասին և միանալով լեզգիներին, ներխուժեցին Վրաց սահմաններ ու շրջապատեցին Ղարաբաղի ամրոցը: Արքայազն Յուլիանը, որն ուղարկվել էր թշնամիների դեմ, ցրեց նրանց բոլոր կործանարար մտադրությունները և հաղթանակ տարավ նրանց դեմ: Այնուհանդերձ կրած կորուստները մեծացրին սրանց չարությունը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³²³ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 365:

⁶³²⁴ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁶³²⁵ «Որպեսզի սահմանափակի Շուշի խանի նկրտումները՝ Երեկել արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) դաշինքի մեջ մտավ Ղերբեղի Ֆաթ-Ալի խանի (**Ղուբայի խանության խան Ֆաթ-Ալիի (1758-1789) – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Շաքիի Մուհամմեդ-Յասան խան Ղաջարի (**Շաքիի խանության խան Մահմուդ-Յասանի (1783-1795) – Մ.Ֆ.**) հետ և նրանք միասնաբար ուժերը ներդրեցին, որպեսզի տիրեն Շուշիին: Փանծակի խան Ջավադը (**Փանծակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.**), կապեր ունենալով Տուշիի խան հետ, ամրացավ Փանծակում, սակայն, վախենալով իր համառության կործանարար հետևանքներից, կամավոր ու նախկին պես ենթարկվեց Երեկել արքային: Ֆաթալի խանի մահը, սակայն, բանդեց Շուշիի խան դեմ բոլոր գործողությունները» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«1789 թվականին... Վրաց զորքը հասավ Շամքոր, ավերեց Չևգը և տեղահան արեց Շամքորը: Այնտեղ եկան Ղարաբաղի Ֆաթալի խանը (**Ղուբայի խանության խան Ֆաթ-Ալին – Մ.Ֆ.**) և Շաքիի Մահմեդ խանը (**Շաքիի խանության խան Մահմուդ-Յասանի – Մ.Ֆ.**), որոնք որոշեցին երեքով Ղարաբաղի դեմ գնալ, բանի որ Իբրահիմ խանը (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.**) մոռացության էր տվել Երեկել թագավորի (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) լավությունը» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³²⁶ «Սույն թվականին Վրաստան էին փախել Ղազախի և Շամշադինի քոչվորները, որոնք գտնվում էին Փանծակ-Ղարաբաղում: Ղարաբաղից փախան նաև Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.**) մեխիները՝ հույժ հարուստ, ճորտերով և բերդ ու ամրոցներով ուժեղ: Նրանք եկան Երեկել թագավորի (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) մոտ և օգնություն խնդրեցին, որպեսզի զորք տա՝ իրենց նորտերին տեղահան անելու նպատակով: Այս նպատակով Երեկել թագավորն այնտեղ ուղարկեց իր որդի Յուլյոնին՝ կցելով նրան զորապետի և Վրաստանի զորականներին: Երբ նրանք մտան Ղարաբաղի հողը, նրանց այնտեղ դիմավորեց Իբրահիմ խանի զորքի զորապետը, և իրավունք տվեց տեղահան անել մեխիներին» (Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»):

⁶³²⁷ «Լեզգիները... վնասում էին Զարթլիին և Յայը...: Միքել Արդուբաշվիլին առաջնորդում էր լեզգիներին, որոնք Կրծանիսը գրավեցին..., ապա նրա առաջնորդությանը լեզգիները գրավեցին Ղալալին, որտեղից և տարան 200 հոգուց ավել հայ գերիներ...: Ապա լեզգիներն Միքել Արդուբաշվիլու առաջնորդությամբ եկան Ախալցխայից և գրավեցին Գաուրաբխը» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³²⁸ «Այս ամսից կարճ ժամանակ անց թուրքերը լեզգիների հետ միասին մոտեցան Զարթլիի՝ իրենց զորքի մեծ բանակությամբ սպառնալով մեծագույն վնաս պատճառել այս մարզերին: Երեկել արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), որպեսզի հետ մղի այս թշնամիների կործանարար նկրտումները, ինձ զորքով թուրքական շրջան ուղարկեց, որը կոչվում էր Ջավախք, իսկ ինքը ելավ մյուսների դեմ, որոնք մոտեցել էին Զարթլիին: Մեր գործողությունները հաջողություն ունեցան, ինչպես և հույս ուներ Երեկել արքան, բանդ թուրքերը, իմանալով Վաչանի և Կուլալասի ամրոցների գրավման մասին, անմիջապես նահանջեցին Վրաստանի սահմաններից ու շտապեցին պաշտպանել իրենց տիրույթները» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

⁶³²⁹ «Որոշ ժամանակ անց Երեկել արքան (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), որպեսզի դեմ ելնի Վրաստանի վրա հարձակվելու թուրքերի մտադրություններին, ինձ զորքով Կարսի շրջան ուղարկեց: Գործելով ըստ Երեկելի հրահանգների՝ ես գրավեցի երեք թուրքական ամրոցներ, որոնք էին Ինջադարան, ժոմուլին և Փոլդերեվանը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Թագավորի (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) հրամանով Դավիթ արքայազնը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դավիթ III-ը – Մ.Ֆ.**) 1.000 մարդով հարձակվեց Կարսի վրա և գերեց Ինջադարանը, Փալդերևանը և Ջոմուլուն ու տարան 1.000-ից ավելի գերի» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³³⁰ «Նրանք եկան Ղաչախախս գյուղի վրա, որի պարիսպը, սակայն ամուր էր, իսկ գյուղացիներն էլ բազում պատրաստությամբ այնտեղ պատսպարվել էին: Նրանց դեմ նա 2 օր պատերազմ մղեց, սակայն պարսպից արձակած հրացաններից կորցրեց ավելի քան 20 հոգի» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶³³¹ «Ինջադարան, ժոմուլի և Փոլդերեվան ամրոցների հետ գրավման համար եկան թուրքական օժանդակ զորքեր, որոնց դեմ էլ մարտեր տեղի ունեցան: Թուրքերը ջարդվեցին և 1.000 հոգի գերի ընկան: Ճակատամարտի ժամանակ վրաս հարձակվեց տոհմիկ մի թուրք, որը թուրքերի մեջ հայտնի էր իր քաջությամբ: Սա, հարձակվելով վրաս, հասցրեց իր սրով յոթ անգամ հարվածել, սակայն ես պաշտպանված էի լավ գրահով և ահա ի վերջո ես հասցրեցի խոցել նրան և այդ հաջողությամբ էլ մեր մենամարտն իր ավարտը գտավ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Ապա հետևից նրանց մոտեցավ թուրքական մեծ զորքը՝ Խաթունի որդիներ Ալի-բեկի և Մահմեդ-բեկի ղեկավարությամբ: Այդտեղ ինքը՝ Դավիթ արքայազնը (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դավիթ III-ը – Մ.Ֆ.**), քաջարի էր, որն իր իսկ ձեռքով սպանեց թուրքական ականաւոր զորական Թիբեխի խան Թուփակի-բաշին...: Աշիշ-բեկը հայտնի զորական էր ողջ Կարսում և քուրդերի մեջ: Նա Դավիթ արքայազնին թրով յոթ հարված հասցրեց, սակայն նրան պաշտպանեց վերտ գրահը, բանի որ նա շորի տակից հագած ուներ վերտ տեսակի նման մի գրահ: Եվ վերջինս արքայազնի ձեռքից էլ նա մեռավ» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Յայոց 1241 թվականին՝ Տիֆլիսի գրավումից 3 տարի առաջ, Յերակլիի (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) Դավիթ-Միրզա կոչվող որդին (**Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դավիթ III-ը, որը, սակայն, Յերակլի II-ի թոռն էր – Մ.Ֆ.**) բավական զորքով եկավ և Շիրակը ասպատակեց մինչև Ղարս: Կերջին քաղաքի բնակիչները, սակայն, լավ ամրացան քաղաքում և գյուղերում...: Դրանից հետո նա, կասկածելով, որ օսմանյան զորքերը կգան, ասպատակ սփռեց Ղարսի և Շիրակի սահմաններում, ինչքան ոչխար կամ արջառ գտավ վերցրեց և 14 կամ ավելի գերիներով դարձավ Տիֆլիս» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶³³² «1790 թվականին... Երեկել թագավորը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը – Մ.Ֆ.**) տեղահան արեց շաւշադինցիներին և փոխադրեց Շուլավեր...: Կրացիները, հասնելով Շամշադին, Մահմեդ խանի (**Շաքիի խանության խան Մահմուդ-Յասանի – Մ.Ֆ.**) և նրա զորքի վրա հարձակվեցին ու հաղթեցին Մահմեդ խանին» (Անանու «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³³³ «Դրանից հետո, հալածելով Լիվանոյին իշխանին և տիրելով Սիս քաղաքին, այս Յուսուֆն իր համար բնակության վայր սահմանեց Բարձրաբերդը, որը Բեյաթլիի մոտ է: Այնուհետև նա ընդլսեց օսմանցիների դեմ և Տավրոս լեռան անունը փոխեց՝ կոչելով այն Խոզանդաղ» (Ղուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին», գլուխ 1):

⁶³³⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 154-155:

⁶³³⁵ «Յայոց 1239 թվականին Սեբաստիայում իշխանության եկավ Թուրունձոյի կոչված բղեշը և սկսեց հարկապահանջությամբ նեղել քաղաքացիներին, որոնք, ընդդիմանալով, պատերազմեցին և արտաքսեցին նրան քաղաքից: Այդ մարտի ընթացքում այլազգիներից մի քանի հոգի մեռան, որից հետո բղեշը գնաց և ամրացավ Բոզնիկում: քաղաքացիների Դա եղավ օգոստոսի 10-ին: Բղեշը մնաց այնտեղ 60 օր, ընդ որում,

վախենալով քաղաքացիների հարձակումից, մի մարտկոց շինեց և սկսեց օր ու գիշեր հսկել այն: Սուրբ վանքի շնորհիվ, սակայն, քաղաքացիները անվտանգ մնացին, դռները բացվեցին և եղև ու գալը անապատաց եղավ» (Յուդիսկին Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13):

⁶³³⁶ «Չնայած որ թագավորը **(Կախեթի թագավորության արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.)** Շամշադինը բանիցս գանձակցիներին էր տվել, սակայն սրանք չէին հնազանդվում: Միառժամանակ սպասելով՝ Ջավադ խանը **(Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.)** Գանձակի և մելիքների գործով հարձակվեց ու գերեց Շամշադինը: Նա ուներ 3.000 հոգուց ավելի զորք: Շամշադինցիները դաժախցիներին օգնության եկան, իսկ նրանք 300 հոգուց ավելի չէին, սակայն հաղթեցին Ջավադ խանին և գերեցին 800 հոգուց ավել գանձակցիներ» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³³⁷ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 145-148:

⁶³³⁸ «Յայոց 1240 թվականի ավագ հինգշաբթի օրը անթիվ գործով Սեբաստիա եկավ Չափանոլի կոչվող Սուլեյման-բեկը, որը, գործի դնելով իր սպայակույտը, մտավ քաղաք և տեղավորվեց հայերի ու ալյազգիների բնակարաններում՝ մեծ վիշտ և նեղություն պատճառելով մեր ազգին: Այսպես անցավ Չատկի տոնը, իսկ 6 օրից էլ նրանք հեռացան» (Յուդիսկին Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13):

⁶³³⁹ «Փանահ խանի **(Ղարաբաղի խանության հիմնադիր խան Փանահի – Մ.Ֆ.)** որդի Իբրահիմ խանը **(Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.)** և Օմար խանը **(Ավարական խանության խան Օմար – Մ.Ֆ.)** լեզգիների գործով եկան Նախիջևանի վրա, սակայն պարտություն կրեցին: Ղա եղավ Նոյեմբերի 21-ին» (Ամանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»):

«Այս օմար խանը **(Ավարական խանության խան Օմար – Մ.Ֆ.)** անցավ լեռները և մտավ Ղարաբաղ՝ Իբրահիմ խանի **(Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.)** մոտ» (Օման Խերխուլիձե «Ֆերսկի II-ի պատմությունը»):

⁶³⁴⁰ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 250:

⁶³⁴¹ «Յիջրի 1207 թվականին Աղա Մուհամմեդ խանը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)** եկավ Ադրբայջանական վիայեթ և նվաճեց դրա բոլոր վիլայեթները, որոնք ձգվում էին Արաքսից հարավ՝ բացառությամբ Երևանի ու Թալիշի: Մինչ այդ նա Իբրահիմ խալիլ խանին **(Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.)** խալաթ և ոսկեգծ լծասարքով ձի էր ուղարկել ու կոչ էր արել հնազանդվել: Իբրահիմ խալիլ խանը խոսքով հնազանդություն դրսևորեց և նրանց միջև արտաքինից սիրալիրություններ ու պատգամավորների փոխանություններ եղավ: Իբրահիմ խալիլ խանը Միրզա Վելի Բախարլիի հետ միասին Աղա Մուհամմեդ խանի մոտ որպես պատանդներ ուղարկեց իր խորթ եղբայր Աբդուսամեդ-բեկին, իսկ վերջինս մի ունակ և պերճախոս մարդ էր: Շահն նրանց պահեց իր մոտ և մեծ պատիվներ տվեց: Այն բանից հետո, սակայն, երբ երիտասարդ, քաջարի և առատաձեռն Լոթֆ-Ալի խան Չենդը **(Չենդյանների խանության խան Լոթֆ-Ալին (1789-1794) – Մ.Ֆ.)**, որը Աղա Մուհամմեդ խանի թշնամին էր, սկսեց Կրմանի վիլայեթում գահի հավակնել, Աղա Մուհամմեդ խանը հաղթանակ տարավ նրա նկատմամբ և գլխովին կոտորեց Կրմանի բնակչությանը: Նույն այդ ժամանակ որոշ այլ իրադարձություններ ևս տեղի ունեցան, որոնք վատացրին Իբրահիմ խալիլ խանի և Աղա Մուհամմեդ խանի հարաբերությունները: Աբդուսամեդ-բեկը Միրզա Վելի Բախարլիի և մի բանի այլ ծառաների հետ փախան Կրմանից, իսկ ուղարկված սուրհանդակներն էլ, օր ու գիշեր հետապնդելով նրանց, Նախապես տեղյակ պահեցին Սերգ գյուղի բնակչությանը: Յեժայաներն ու հետևակայիները փակեցին Կիզիլ-Օզեն գետի ափերը և, մարտի մեջ մտնելով փախստականների դեմ, գնդակի հարվածով ծնկից վիրավորեցին Աբդուսամեդ-բեկին՝ Միրզա Վելիի հետ մասին բռնելով նրա ընկերներին: Աբդուսամեդ-բեկը ստացած վերքից այնտեղ էլ մահացավ, իսկ այլը բերվեցին շահի մոտ և Թեհրանում բանտ նետվեցին: Երբ Աղա Մուհամմեդ խանը գտնվում էր Շուշիի ամրոցի պատերի տակ, Իբրահիմ խալիլ խանի դեսպանները երբեմն գնում էին նրա մոտ: Մի անգամ Աղա Մուհամմեդ խանը, գայրախալով Իբրահիմ խանի վրա, հրաման գրեց, որի հիման վրա Միրզա Վելիին Թեհրանում կապեցին հրանոթին և, այդ կերպ կրակելով, սպանեցին: Մյուս բռնկվածներին էլ միջև վերջին մարդը մահապատժի ենթարկեցին, թող որդուն նրանց Ալլահը» (Միրզա Ջեմալ Ֆիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5):

«Յիջրի 1176 թվականին **(հեղինակը ակնհայտորեն սխալվում է, բանգի Յիջրի 1176 թվականը համապատասխանում է Քրիստոսի 1762-1763 թվականներին – Մ.Ֆ.)** Աղա Մուհամմեդ խան Ղաջարը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)** ներխուժեց Ադրբայջանի սահմաններ և զբաղեցրեց Արաքսից հարավ ձգվող մարզերը: Ղրանից հետո, անցնելով գետը, նա մտադրվեց տիրել Թալիշի և Երևանի շրջաններին, սակայն, ինչպես ասում են. «Մարդը ջուր կրեց», բանի որ ոչ մեկ անգամ ծեծեց պատերազմի այն դռները, որոնք տանում էին դեպի հաջողություն, սակայն դրանք այդպես էլ չբացվեցին նրա առջև» (Միրզա Աղիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

⁶³⁴² «Յայոց 1242 թվականի ապրիլի 19-ին, երեքշաբթի օրը, Ջավադ խանը **(Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.)** գնաց Շամշադինի Ալի սուլթանի վրա, որ բռնի նրան, սակայն չկարողացավ և փոխարենը շատ չարություն գործեց՝ մարդկանց մերկացրեց ու բաց թողեց» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»):

⁶³⁴³ «Մինչ այս, մինչ այն, Սուլեյման սարդարն և Խոյի խանը **(Յերի խանության խան Ջաֆար-գուլին – Մ.Ֆ.)** կրկին դիմեցին երկրիս վրա, որով անհնարին աղետ հասցրին բնակչությանը: Այդ ժամանակ արթան **(Կախեթի թագավորության արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.)** հուսադրության թուղթ գրեց խանին, որը հրաժարվեց համառությունից և հնազանդվեց» (Ղուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին»):

⁶³⁴⁴ «Այս Զարթիի բռնկումները՝ հնդերն ու Նորդերը, ինչպես նաև Ղարաբաղի բնիկներից էլ շատերը, երկուսը կրելով խոցայից **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդից – Մ.Ֆ.)**, օգնություն խնդրեցին, ուստի և արքայազներ Յուլուրը ու Ալեքսանդրը հարձակվեցին Գանձակի վրա և գերեցին այն» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

⁶³⁴⁵ «Աղա Մուհամմադ խանը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)** ..., գործը տանելով Ատրպատականի երկիրը, գրավեց Արաքսից հարավ ընկած տարածքները և անցնում Արաքսի մյուս կողմը, սակայն, որքան էլ ջանաց գրավել Թալիշի, Լենթորանի ու Երևանի շրջանները, այդ նրան չհաջողվեց: Այդ ժամանակ նա խալաթ և սուր ուղարկեց Իբրահիմ խանին **(Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.)**՝ նրան առաջարկելով իրեն հպատակվել: Նրանց միջև ձևական սիրալիր հարաբերություններ հաստատվեցին...: Այդ ընթացքում, սակայն, որոշ դեպքերի հետևանքով Աղա Մուհամմադ խանի և Իբրահիմ խանի միջև թշնամություն ծագեց: Վերոհիշյալ երկրները խաղաղեցնելուց և տեղի բնակչությանը իրեն հնազանդեցնելուց հետո Քրիստոսի 1793 և Յիջրի 1209 թվականին Աղա Մուհամմադ խանը անթիվ-անհամար գործով ու ռազմական մեծ պատրաստություններով վերստին դեպի Ատրպատական արշավեց, որպեսզի նվաճի Կրաստանի, Թալիշի, Ղարաբաղի ու Երևանի շրջանները: Իր եղբայր Ալի Ղուլիին, որն իր գործի գլխավոր հրամանատարն էր, մյուս խաների հետ նա ուղարկեց Երևանը գրավելու» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդաբանական պատմություն», գլուխ 15):

«Յիջրի 1209 թվականին Աղա Մուհամմեդ խան Ղաջարը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)**, նպատակ ունենալով նվաճել Գյուրջիստանը, Երևանը, Թալիշն և Ղարաբաղը, մեծաքանակ զորք հավաքեց ու անթիվ մի ամբողջով Ադրնազանը իր արագընթաց ձիերի կողմից ոտնակոխ արվող դաշտի, ինչպես նաև իր դրոշների ծածանման կիսալուսնի վերածեց: Սեփական եղբայր Ալի-Ղուլի խանին, որը նրա աշակերտն և փորձված զորավարներից մեկն էր, այլ խաների ու մեծաթիվ ամբոխի հետ նա ուղարկեց Երևանի վրա» (Միրզա Աղիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Աղա Մուհամմեդ խանը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)** Ալիգուլի խան Շահսկիին, որը նրա բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, այլ խաների հետ ուղարկեց Երևանի ամրոցի դեմ» (Միրզա Ջեմալ Ֆիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Յայոց 1243 թվականին շահը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)** եկավ և Երևանը գրավեց» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»):

«Դրանից հետո սարդար Ալիգուլի խանը Երևանի խանին **(Երևանի խանության խան Մահմեդից – Մ.Ֆ.)** բազում անգամներ հորդորեց իրեն հնազանդության գալ և նախարկվել շահին, սակայն նա ընդդիմացավ նրան, ինչից էլ գայրացած սարդարը հույզ պատերազմեց Երևանի դեմ՝ սպիտելով իր զորքերը ու ասպատակելով Արարատյան ողջ գավառը՝ ամբողջ երկիրը Գանձակ և Յոթգյան գետով: Նա բանդեց և ավերեց շինած տները, հուր նետելով էլ այրեց երկրի բոլոր բերքեն ու բարիքը, որ այդ ժամանակ արդեն հնձել էին» (Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»):

Այս մասին տես նաև: «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար» «Կոմունի Յայոց աշխարհին» 1862, էջ 284:

⁶³⁴⁶ «/7/ Երբ Աղա Մուհամմադ խանը **(Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդի – Մ.Ֆ.)** արշավեց Ղարաբաղ, Սեյիք-Աթալի որդի Մելիք-Մեջլումը նրա մոտ ծառայության անցավ և նա ջանք էր խնայում Իբրահիմ խանի **(Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.)** դեմ Աղա Մուհամմադ խանի վրած կռիվներում.../15/ Աղա Մուհամմադ խանը Արաղի, Ֆարսի, Խորասանի և Ատրպատականի բանակով եկավ և կանգ առավ Շուշի ամրոցի մոտակայքում՝ Չանախչիու Շուշիքենդ գետերի միջև գտնվող «Նաբաթ խան» կամ «Շահ-յուրտ» կոչված վայրում: Իր ծամբարի շուրջը նա ամրություններ կառուցեց, որոնցից շատերի հետքերը ներկայումս էլ կան, այնուհետև պաշարեց բերդը: Կրաստանի վաղի Ֆերսկի խանը **(Կախեթի թագավորության արքա Ֆերսկի II-ը – Մ.Ֆ.)**, Երևանի կառավարիչ Մուհամմադ խան

(**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) և Թալիշի կառավարիչ Մուսթաֆի խանը (**Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Ֆուսեյն խանը (1786-1814) – Մ.Ֆ.**) երեքն էլ Իբրահիմ խանի հետ դաշինք կնքեցին, որ Աղա Մուհամմադ խանին չեն հպատակվի և հնարավորության դեպքում, որքան կարող են, միմյանց կօգնեն: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ցեղերի մի մասին ուղարկեց Կրաստան, մի մասը հեռացան Շիրվանի Մուսթաֆի խանի մոտ, մնացածն էլ գյուղերի բնակիչներին հետ ապաստանեցին լեռներում և անմատչելի այլ վայրերում կամ Շուշի ամրոցում: Ցեղերից և գյուղերից բազում հեծյալ ու հետևակային զինվորներ զինավառված հավաքվեցին ամրոցում՝ պատրաստ այն պաշտպանելու: Ընդհանուր առմամբ 33 օր Աղա Մուհամմադ խանը բար սրտով և մարտական գործով մնաց Շուշիի մոտակայքում: Նա դեսպաններ ուղարկեց և բանակցություններ վարեց՝ ջանալով, որ Իբրահիմ խանն ու նրա հպատակները կամավոր կերպով անձնատուր լինեն և հպատակություն հայտնեն, բայց ապարդյուն: Նա բազում սպառնալիքներ տեղաց և սնապարծ խոսքերով վախեցրեց, բայց՝ իզուր: Աղա Մուհամմադ խանի բանակի մեծ մասը կազմում էին Մազանդարանի թոգանդիները, որոնց «դարաչուխա» էին անվանում: Նրանց հրաջանները առանց հրահանի էին և դրանք վառվող պատրույգի միջոցով էին գործի դրվում: Մի օր առավոտյան ժամը 6-ից մինչև հրակեց արևի մայր մոտեցող ճակատամարտը շարունակվեց: Հրազենի ավերիչ կրակահերթերը չդադարեցին և կողմերից ոչ մեկը կանգ չառավ: Սպանվածներից ըլրակներ առաջացան և նրանց արյունից առվակներ հոսեցին: Ղարաբաղի թե մահմեդական և թե հայ բնակիչները, այն ծով բանակի դեմ տղամարդու պես կանգնած, կռիվ տվեցին՝ ոչ մի ակնթաթ մարտից չխուսափելով և սխրալքներ գործելով: Շուշի բերդում հրազենի գնդակներից մեծ թվով կանայք և տղամարդիկ վիրավորվեցին ու սպանվեցին, իսկ Աղա Մուհամմադ խանի բանակում էլ զոհվածներին թիվ և հաշիվ ուղղակի չկար: Աղա Մուհամմադ խան տեսավ, որ, որքան էլ Նեմրուդը հրդեհը բորբոքում է, Իբրահիմ խանը Աբրահամի նման անվստահ է մնում, դեմքը կրակից չի շրջում և վառողի ծուխն ու հրանոթի կրակը զվարճալիք է համարում, որի պատճառով, չնայած իր գործադրած ջանքերին, հաղթանակը չի մոտենում, իսկ իր բանակը դարաբաղձների խիզախ հարձակումներից և հարվածներից կորուստներ է տալիս ու հուսալքվում է: Ղարաբաղցիները հարձակվում էին պարսկական բանակի վրա և կողոպտում էին նրա գումակը: Աղա Մուհամմադ խան մտածեց, որ, եթե մի քանի օր էլ այսպես անցնի, իր բանակը կկազմալուծվի, ցաթուցրիվ կլինի և կատարյալ կորստյան կմատնվի, ուստի, իր բանակի զորավարների ու սպաների հետ խորհրդակցելով, կարգադրեց հետ վերադառնալ, չէ՞ որ սխալի կեսից հետ դառնալն էլ է ճիշտ, քանզի հակառակ դեպքում շուտով իրենց բանակից ողջ մարդ չէր մնա» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 7, 15):

«Քանի որ Իբրահիմ խալի խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) և Աղա Մուհամմեդ խանի (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) խաղաղությունները սրվել էին, վերջինս Ֆիքրի 1209 թվականին մեծ զորքով բռնեց Ադրբեյջանի ճանապարհը՝ մտադիր լինելով տիրել Տփղիսի, Երևանի, Ղարաբաղի ու Թալիշի վիլայեթներին: Սկզբում նա Ալիդուլի խան Շահնահին, որը նրա բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, այլ խաների հետ ուղարկեց Երևանի ամրոցի դեմ, իսկ այնուհետև արդեն ինքը, անցած Իրաքի, Պարսիքի, Ադրբեյջանի և խորասանի գործերի գլուխ, գնաց Շուշիի ամրոցի վրա ու ճամբար գարկեց վերջինիցս մեկ փարսախս հեռավորության վրա՝ Կուվախանի կիրճում: Տփղիսի վայի Իրակլի խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Հեռակլի II-ին – Մ.Ֆ.**), Երևանի կառավարիչ Մուհամմեդ խանը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) և Թալիշի տիրակալ Միր-Մուստաֆան (**Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Ֆուսեյն խանը – Մ.Ֆ.**) Իբրահիմ խանի հետ միասին երդվեցին չենթարկվել Աղա Մուհամմեդ-շահին, միմյանց դաշնակիցներ լինել և օգնել իրար: Այս պատճառով էլ հենց Ղարաբաղի իլատների մի մասը մեկնեց Տփղիս, իսկ ոմանք էլ՝ Շիրվան՝ Մուստաֆա խանի մոտ, որը Շիրվանի վիլայեթում Իբրահիմ խանի դրածոն էր: Մնացած իլատները և ռազմիկները, որոնք հաշվառված էին մատյաններում ու գրքերում, Իբրահիմ խանի կողմից տեղակայվեցին Ղարաբաղի լեռներում և Շուշիի ամրոցում: Խանը հավաքեց Ղարաբաղի մաղայի բոլոր գործերը, ալպարտին հասցրեց ամրոցի պաշտպանության համար անհրաժեշտ բոլոր փոքրամասնները, կարգի գցեց մեծ և փոքր հրանոթները ու շահի դեմ պատերազմի պատրաստվեց: Աղա Մուհամմեդ-շահի 33 օր Նստեց Շուշիի ամրոցի մոտ, սակայն, ևս չան խոշոր գործ ունենալով հանդերձ, չկարողացավ անցնել ամրոցից հինգ վերստ հեռու գտնվող գետը և մոտենալ վերջինիս: Ղարաբաղի հեծյալ և հետևակ ռազմիկները, իլատների ու գյուղերի բնակիչները, ինչպես նաև Վարանդայի, Դիզակի և Խաչենի մաղայի մեյլիքները, մանր գործերով անտառներում, ճանապարհներին ու անցումներում հարձակումներ գործելով ղյուբաշական զորքի վրա, ամեն օր բռնում և տանում էին ձիերին ու ուղտերին, թալանում և ձեռք էին գցում բարավանները, որոնք վիլայեթներից ցորեն էին բերում ճամբար, ու հասցնում դրանք Իբրահիմ խանի մոտ: Գործը հասավ նրան, որ այն ժամանակվա փոքրով մեկ ջորին վիճառվում էր չորս ռուբլով, ուղտը՝ վեց ռուբլով, իսկ լավ ձին արժեք վեց ռուբլի: Որպեսզի խուսափի իր ճամբարի վրա Ղարաբաղի զորքի գիշերային հարձակումներից՝ շահի զորքը սեփական ճամբարի շուրջը բավականին ամուր աշտարակներ կառուցեց: Մի անգամ գիշերը Վարանդայի մաղայի հետևակ ռազմիկները մեծ խելով ելան և գրավեցին աշտարակներից մեկը, որը պահպանվում էր շահի անձնական հրաձիգների կողմից: Մեկ ժամվա ընթացքում կոտորելով աշտարակի գրեթե ողջ պահպանությունը՝ նրանք հետները վերցրին կենդանի մնացած մի քանի հրաձիգների և դրանց հասցրին Իբրահիմ խանի մոտ: Ոչ գիշերը և ոչ էլ ցերեկը նրանք հանգիստ չէին տալիս ղյուբաշական զորքին: Շահը երեք կամ չորս անգամ որոշեց խոշոր զորքի գլուխն անցած անձամբ մոտենալ ամրոցին, սակայն ճարպիկ հետևակայիներն և քաջարի հեծյալները, իրենց հրամանատարների հետ ելնելով նրա դեմ, արհաբար ծակատեցին ու, հաղթանակ տանելով նրանց նկատմամբ, ստիպեցին հետ դառնալ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանջիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Ֆիքրի 1209 թվականին Աղա Մուհամմեդ խան Ղաջարը (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) Իրաքի, Պարսիքի, խորասանի և Ադրբեյջանի ջոկատների գլուխն անցած փայլատակող աստղերի նման մոտեցավ Շուշու ամրոցին ու կանգ առավ նրանից մեկ աղչա հեռավորության վրա: Գյուրջիստանի վայի Իրակլի խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Հեռակլի II-ը – Մ.Ֆ.**), Երևանի կառավարիչ Մուհամմեդ խանը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) և Թալիշի կառավարիչ Միր-Մուստաֆա խանը (**Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Ֆուսեյն խան – Մ.Ֆ.**) ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) հետ դաշինք կնքեցին ու հանդիսավոր խոսք տվեցին չենթարկվել Աղա Մուհամմեդ-շահին, ամեն միջոցով օժանդակել իրար և մշտապես տեղյակ պահել մեկը մյուսին միմյանց դրության մասին: Դրանից հետո ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանը Ղարաբաղի իլատներից ոմանց ուղարկեց Գյուրջիստանի կողմը, այլոց էլ ուղղեց դեպի Շիրվան, Մուստաֆա խանի մոտ, որը նա դրածոն էր: Բարձր տրեք՝ հանգուցյալ Իբրահիմ խանը, իլատներից ու իր գյուղացիներից նրանց, որոնք ավանանպես նշված էին մատյաններում և գրքերում ու դեռևս մնում էին տեղերում, տեղաբաշխեց Ղարաբաղի լեռներում, իսկ ոմանց էլ թողեց քաղաքում՝ իր մոտ: Իլատներից և գյուղացիներից մեծաքանակ հեծյալ ու հետևակ զորք հավաքելով, պարենամթերքի մեծ պաշարներ տեսնելով, սարսափ տարածող նռնակներ պատրաստելով և տեղակայելով վիշապանման հրանոթներ՝ նա պատրաստվեց մարտի: Աղա Մուհամմեդ-շահը իր փառապանծ ռազմիկների գլուխն անցած 33 օրվա ընթացքում պաշարեց Շուշին, որի շրջապատում փայլալուծում էին նրա վրանները: Նա դեսպաններ և նամակներ ուղարկեց Իբրահիմ խանի մոտ ու ամեն միջոցի դիմում էր, որպեսզի վերջինիս հակի դեպի հնազանդության, իսկ Ղարաբաղի բնակչությանն էլ՝ հպատակության, սակայն նրա բոլոր այդ ջանքերը հաջողություն չբերեցին: Ի վերջո, Աղա Մուհամմեդ-շահը, որպեսզի ահաբեկի ազնվատոհմիկ Իբրահիմ խանին, ընտրեց պոետ Սեյիդ-Մուհամմեդ Շիրազիի բանաստեղծության երկու տողեր... և ուղարկեց դրանք Իբրահիմ խանին, իսկ այդ տողերը հետևյալն էին. «Ճակատագրի բալիստներից թափվում են աղետի բարեքը, իսկ դու, ով միամիտ, շուշվա մեջ ես ապաստանել»: Երբ այդ նամակը հասավ ներկայումս հանգուցյալ խանին և հառնեց նրա ուրախությունից շողացող աչքերի առաջ, նա կանչեց Մոլլա Փանահին, որը ծագումով Ղազախից էր... և սա անմիջապես էլ այդ նամակի հետևի կողմում գրեց. «Եթե ինձ պաշտպանում է նա, ում ես գիտեմ, ապա շուշին բարեքի գրկում էլ կպահպանի»: Աղա Մուհամմեդ խանը, կարդալով այդ պատասխանը, զայրացավ և հազիվ խելքը չգցեց կատաղության այլեթից: Նա հրամայեց. «Թող որոտան կրակ արձակող հրանոթները և թռչեն արկերը, որոնք կայծակի պես փայլալուծում են՝ կրակ լցնելով հակառակորդի վրա»: Անցավ կարճ ժամանակ, սակայն, շահը նկատեց, որ, մի հակակամ Ներսիսի նման, ինչքան ուժեղ և հաճախ են հարվածում նրա կրակաբեր հրանոթները, այդքան հանգիստ և դառնում Իբրահիմ խալի խանը, որը, կարծես մի սալամանդրոս կամ, ավելի ճիշտ՝ մարգարե Իբրահիմ խալի, չի վախենում կրակից: Հրանոթների կրակը նրա համար կարծես վարդի թերթեր լինեին: Եվ ահա այդ ժամանակ էլ հենց Աղա Մուհամմեդի համար պարզ դարձավ, որ գեղեցկուհի հաղթանակը փակում է իր երեսը նրանից: Շահի զորքը տեղի էր տալիս Ղարաբաղի ռազմիկների քաջարի և վճռական հարվածների տակ, նա հասկացավ, որ, եթե այդպես շարունակվի ևս մի քանի օր, ապա իր զորքը պարտություն կկրի: Հաշվի առնելուց այս ամենը՝ շահը իր մոտիկ միլիոնների կործակողական կանչեց, կանչելով զորավարների ու պետական խոշոր գործիչների, և այդ խորհրդակցության ժամանակ ասաց, որ ավելի լավ է կեն ճանապարհից հետ դառնալ, քան հետագա պարտության գոհը գնալ: Նա ասաց, որ իրենց գանձի փրկության բանալի կարող է լինել միայն այն, որ ձիերի սանձերը մի կողմ դարձնեն այդ վայրից, որը լի է դժբախտություններով և աղետներով: Նա նաև ավելացրեց, թե. «Մեր զորքը և կենդանիները բոլորը կարճ ժամանակում կկորեն այդ խորը ծովում և մեզնից ոչ-ոք կենդանի չի հասնի իրանական հողին»: Այս ասելուց հետո նա շարժման մեջ դրեց նահանգի դիրքը...: Եվ ահա Աղա Մուհամմեդ խանը իրաման տվեց ծածանվող դիրքներով առաջ շարժվել Գյուրջիստանի ուղղությամբ» (Միրզա Ադիյադալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Ֆիքրի 1209 թվականին Աղա Մուհամմեդ խանը (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) մտադրվեց տիրել Ղարաբաղին և այդ նպատակը կյանքի կոչելու մտադրությամբ վերականգնեց Իբրահիմ խան Ղարաբաղցու (**Ղարաբաղի**

խանութայն խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) կողմից ավերված խուղափերին կամուրջը: Դրանից հետո նա մոտ մեկ ամիս պաշարեց Շուշին, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ինչից հետո շարժվեց դեպի Վրաստան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), որը Մուհամմեդ-Յասսան խան Ղաջարի (Ղաջարների խանության հիմնադիր խան Մուհամմեդ-Յասսան խան Ղաջարի – Մ.Ֆ.) որդին էր և Փառտի խանի թոռը, որը առաջին ազնվականներից էր շահ Թահմասալի (Սեֆյանների շահության շահ Թահմասալ II-ի – Մ.Ֆ.) օրոք և Աստարաբադի տիրակալն էր: Եվ ահա Աղա Մուհամմեդ խանը, ուժեղանալով իր կողմնակիցների կուսակցումով, տիրեց պարսկական մարզերի մեծ մասին և դրանից հետո մեծաքանակ զորքով ելավ Շուշիի շրջանը տիրելուն: Մոտենալով Շուշիին՝ վերջինս Էրեկե արքային (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի II-ին – Մ.Ֆ.) առաջարկեց մտնել իր հովանու տակ, սակայն արքան, գտնվելով Ռուսաստանի հովանու տակ, առանց ուշադրության թողեց այն ամենը, ինչն իրեն առաջարկում էր պարսից շահը» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Աղա Մահմեդ խան խոջան (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), Պարսկաստանի գործերից իրեն ազատ համարելով, եկավ և մոտեցավ Շուշիին, բանի որ Շուշվա խան Իբրահիմը (Ղաթաբադի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) նրան չէր հնազանդում, սակայն նա չկարողացավ գրավել այս բերդը» (Ամանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Յայոց 1244 թվականի Աղա Մահմեդ խանը, որին Ախթա խան էին անում (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), եկավ Շուշիի վրա: Նա շատ քրիստոնյաներ գերի վերցրեց և 3 ամիս նստեց այնտեղ, սակայն չկարողացավ գրավել ու հեռացավ Տփղիսի ուղղությամբ, երբ եղանակն արդեն աշնանային էր» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»):

⁶³⁴⁷ «Այսպես իհտ, սակայն, նրանք վատով հատուցեցին նման պեճը փառավորությանը, բանգի օրըստօրե փախչելով հեռացան, այնպես որ այնտեղ միայն 1.000 հոգի մնաց, ի գաղթական ընթերցողների: Այդ ժամանակ Դերակի արքան (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի II-ը – Մ.Ֆ.) գրեց իր կուսակալներին, բանգի լուրեր էր ստացել իր լրտեսներից ու ճանապարհները հսկողներից, և ահա Զրիստոսի 1795 թվականի օգոստոս ամսի 9-ին ներկայացան նույն այն 1.000 հոգին, ինչպես նաև 2.000 հոգի հավատարիմ հեծյալներ: Կային նաև 11 եվրոպական հրանոթներ իրենց 300 սպասարկողներով ևսևոճեր: Նրանց հրամանատարները 12 հոգի էին, որոնցից 2-ը գլխավորներ էին: Մեկը Գաբրիելն էր, որը հայ էր և պրիմեր-մայորի աստիճան ուներ, մյուսը Գեորգին էր՝ վրացին, որը սեփոն-մայորի աստիճան ուներ: Եվ այսպես նրանք դիրքավորվեցին ու բացեցին դռնակները...: Եվ ահա նրան արքան, մինչ նման վարասմունքի մեջ էր, այն կոկորդիլոսը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) եկավ ու հասավ Գանձակ, որի խանի (Գանձակի խանության խան Զավադի – Մ.Ֆ.) հետ դաշինք կնքեց ու իր հրամանի տակ մտցեց: Դրանից հետո նա սրանց բոլորին բերեց վրաց սահմանները, ընդ որում նրանց մեջ էին Զավադը, որի հետ նա դաշինք էր կնքել, ինչպես նաև սրա համախոհ Մեծունին, որը պայմանավորվել էր աջակցել նրանց, բանգի այս երկուսը անհաշտ թշնամի էին Դերակի արքային...: Ահա այսպիսի դաշնադրությանը նրանք գորածողով արեցին, սպարապետներ կարգեցին և գորապետներ թագավորության իրենց գնդերը, օգնական ուժեր հավաքեցին ու պայմանավորվեցին մի վայրում հավաքվել ամենայն պատրաստությամբ...: Դրանից հետո փողերը փչելով նրանք ճանաչա ելան...: Ի վերջո, հասնելով քաղաքին, նրանք այնտեղ բանակեցին՝ քաղաքից հազիվ կես փարսախս հեռավորության վրա...: Այդ ժամանակ պետք էր տեսնել արքայի վշտայից դեմքը, որը թշնամու բազմության դեմ հանդիպան գիշերապահների և այլ հարցերով էր հետաքրքրվում...: Իրոք ողբալի էր ծորունազարդ քաջ Դերակի արքայի վիճակը, որն իր աչքի առաջ ուներ ոչ միայն սեփական թագավորության կորուստը, այլև տեսնում էր իր ամոթը, որ անօգնական է մնացել, բայց ողբալի էր նաև անհամար քրիստոնյաների գերության վտանգը: Եվ ահա սեպտեմբերի 9-ի առավոտյան... հակառակորդի հեծյալներից 4.000 հոգի առաջ խաղացին, որ սկսեն պատերազմն ու հաղթեն մեզ: Այս տեսան քաղաքաբնակները և հառաչալիք ձայն բարձրացրին...: որից հետո սկսեցին փախչել քաղաքի հյուսիսային կողմի ուղղությամբ...: Դրանից հետո, երբ բացվեց ամսի 10-ը, թշնամու հեծյալների բազմությունը հասավ այգիների ծայրին և մերձեց հետ մարտ սկսեց: Այդ ժամանակ մեր մինչև ժամը չորսը հրանոթները կրակեցին և թշնամին չկարողացավ հաղթահարել նրանց, բանգի մեր հրանոթածիվները վարժ էին, իսկ հրանոթներն էլ անզիպական էին: Եվ ահա նրանք թիկունք դարձրին և հուսահատ փախուստի մատնվեցին...: Սեպտեմբերի 11-ի առավոտյան... նրանք կրկին առաջացան այլևս ժամանակ, մինչև որ մոտենան մեր հրանոթածիվներին այլևս, որ կարողանում էին նետեր արձակել...: Դետք էր տեսնել նրանց գնդերի անսպառ բազմությունը, որոնք խառնիճապեղ կերպով լեռներով ու դաշտավայրերով առաջանում էին, իսկ մեր զորքերն էլ այնքան քիչ էին, որ թշնամու ծիծաղն էին առաջացնում...: Այնժամ պետք էր տեսնել և լսել թորերի ու վահանների շառաչյունները, որոնք իրար էին բախվում, իսկ հրանոթներն էլ, իրար հետևից կրակելով, հուր և ծուխ էին արձակում: Իրենց հերթին նետերի պաճայն թռիչքը խլացնում էր, նույնպես նաև՝ երիվարների խրխիռը...: Դաշվել էին, որ այդ ժամանակ թշնամիների զորքը հասնում էր 80.000 հոգու: Այդ ժամանակ արդեն արքան ստիպված հետ դարձրեց ձիւ, թիկունք դարձրեց և սկսեց փախչել հուլով, որ իր մնացած զորքն էլ այդպես կվարվի: Իրենց հերթին թշնամիները սկսեցին հետապնդել նրան, հուլովով որ կռվեն, սակայն արքայի հավատարիմ մարդկանցից երկուս կամ երեքը հրանոթներից կրակ բացեցին նրանց վրա, աստիճան երկուրդ և խուճապ առաջացրին ու թույլ տվեցին խեղճ և ծեր թագավորին փրկվել: Նրանք, սակայն, որոնք հրանոթների մոտ էին մարտնչում, ճակատեցին այդ անհազ գործության դեմ ինչպես կարող էին, ապա անցան սրամարտի...: սակայն ի վերջո անօգուտ եղան նրանց ջանքերը, բանգի այսպես էր աստվածային կամքը: Եվ ահա անհուն բազմությունը խուճեց հրանոթների վրա և շատերը սկսեցին փախչել, սակայն Գաբրիելը, որը անխոց կերպով կռվարեց իր աշխատանքը թնդանոթների մոտ, զոհվեց հանուն Զրիստոսի և իր արքայի: Նույն կերպ, մի քիչ նրանից առաջ, մարտիկուսացել էր նաև վրացի սեփոն-մայորը: Եվ ահա դրանից հետո սրանք ամենայն վստահությամբ դիմեցին դեպի քաղաքը՝ իրենց թունավոր շուկը փչելու խաչապաշտների վրա...: Նրանք սկսեցին գերավարել և թալանել, տանել ոսկի, արծաթ, թանկարժեք կտորներ ու կերպասներ, կուսակրոն վարդապետներից ոմանց էլ սրախողխող արեցին...: Դետո, երբ հաշվեցին, պարզվեց, որ 50.000 հոգի է գերեզմարվել» (Սերոբ Գրիգ «Պատմություն Տփղիս քաղաքի ավերման»):

«Այդ նույն ժամանակ Գանձակի Զավադ խանի (Գանձակի խանության խան Զավադի – Մ.Ֆ.) եղբորորդի Ռափի խանը Դերակից (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի II-ից – Մ.Ֆ.) օգնություն խնդրեց, որպեսզի խլի իր հորեղբոր կողմից անարդարացիորեն խլված խանական գահը, որը տեղի էր ունեցել իր հոր (Գանձակի խանության խան Ռափի – Մ.Ֆ.) մահից հետո: Այս նպատակով որսորդներ հավաքեցին, որոնցից ամեն մեկին տվեցին 30 ռուբլի, ինչպես նաև խալաթի կտորների երեք բաժին: Արդեն հավաքվել էին նման որսորդները մինչև 400 հոգի և կանգնած էին Սայիխաբադում, որտեղ Տիֆլիսի արտաքաղաքային այգիներն էին, ընդ որում այս որսորդները, սպասելով աշխարհագրորդի համաբերման, զբաղված էին հայրեցողությամբ, ուրախություններով և որոշ հիսար բաներ էին անում: Նրանց մոտ մի բանի հրանոթներ կային...: Դերակի արքան, խոստանալով իր հորեղբոր դեմ օգնել Ռափի խանին և անկասկած սկզբից ի վեր այդ գործի համար լավ վարձ վերցնելով, ինչն, անկասկած պետք էր, օգնություն խնդրեց Իմերեթիայի արքայից (Իմերեթիայի թագավորության արքա Սողոմոն II-ից – Մ.Ֆ.), բանգի Թիֆլիսի իր մոտենում պարսից խան Աղա-Մուհամմեդը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), որն այդ ժամանակ արդեն հասել էր Շուշի: Եվ ահա Իմերեթիայի արքայի կողմից խոստացված զորքն արդեն մոտենում էր Թիֆլիսին ու մարդիկ պատրաստվում էին դիմավորել վերջինիս: Այդ ժամանակ իմ տիրոջ տնեցիները հարցրին ինձ, թե չե՞մ ցանկանում ես արդյոք դիմել այդ տեսարանը: Եվ ահա ես, բանի որ արդեն կարող էի դուրս գալ գոսնելու, գնացի Թափիթաղյան դարպասների ուղղությամբ, բարձրացա մի բարձր բլրի վրա և, նստած այնտեղ, սկսեցի հանգիստ դիմել այդ տեսարանը՝ միաժամանակ ականատես լինել նաև այն խաղերին, որ ձեռնարկել էր այդ զորքի հրամանատարը, բանգի, որպեսզի ցույց տա ինչպես հնարավոր է շատ մարդ, իսկ նրա մոտ ընդամենը 2.000 հոգի կային, նա իր այդ 2.000 հոգուն մանր ցուկատներով ցրեց տափաստանում: Այսպես թե այնպես, սակայն արքան մեծ ուրախությամբ և հանդիսավորությամբ դիմավորեց նրանց, ընդ որում մի բանի կրակոցներ արձակվեցին հրանոթներից և հրացաններից: Այս գորքը տեղակայվեց Կրցանիսում, իսկ բանի որ այնտեղի ժողովուրդը սովորություն չուներ զորքի գալուց առաջ հացն ու այլ անհրաժեշտ բաների պաշարներ տեսնել, ապա նոր մարդկանց հասանելիքի համար ամեն մի տնից մի բանի կտոր հաց, մի քիչ գինի և այլ բաներ հավաքեցին: Կարծում եմ, սակայն, որ սա այնքան էլ ծանր չեղավ այնտեղի ժողովրդի համար, բանի որ մինչև Թիֆլիսի նկարագրվելիք թալանը այնտեղ այնպիսի էժանություն էր, ինչպիսին երբեք չէր եղել: Իրոք, իմերեթցիներն և տեղական որսորդներն այնքան շատ գինի ունեին, որ նույնիսկ նրանով ջրի փոխարեն լվացվում էին: Դարկ է նշել, որ տեղաբնիկները առավել ևս պատրաստ էին այս մարդկանց համար նման զոհողությունները անել, բանի որ կարծում էին, թե եկվորները կազմում էին 8.000 հոգի, իսկ այդ պարագայում նրանք արդեն բացառականապես վստահ էին հակառակորդի նկատմամբ իրենց գերազանցության և հաջողությունների մեջ, այնպես որ ոմանք նույնիսկ հիացած աղաղակում էին. «Թող այժմ միայն երևա Աղա-Մուհամմեդ խանը, ո՞վ կկարողանա ելնել մեր դեմ» ու նման բաներ: Այդ ամենը, սակայն, ես ընդունում էի որպես ավելորդ ինքնավստահության և բորբոքված երևակայության արդյունք, բանգի, բնարկելով հանգամանքները, ես հասկանում էին, որ նրանք կպարտվեն ու Թիֆլիսն այսպես թե այնպես կզրավվի: Դաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ես որոշեցին նախապես հեռանալ այդ քաղաքից և մի ավելի անվտանգ ապաստարան գտնել՝ չսպասելով շահի արշավանքին ու նրա հաղթանակի արդյունքներին: Եվ այսպես, հենց որ լուր եկավ, որ շահը, մի կողմ թողնելով Շուշին, արդեն մտել է Գանջա ու իր դեմ բոլոր եկողներին ենթարկեցնում է իրեն, ամեն ինչ իրի և սրի մատնելով, իմ տերը շտապեց ճանապարհ ելնել, որից հետո, հրաժեշտ տալով իր ընտանիքին, 1794 թվականի օգոստոս ամսի վերջին օրերին ուշ գիշերով ելավ Թիֆլիսից, որպեսզի, ինչպես մուղեի ժամանակ, տուրք չվճարի...: Այդ ժամանակ Սղխախում էր գտնվում լիակատար իշխանություն ունեցող Դերակի ավագ որդին՝ այդ արքայազնը (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.), ընդ որում, տեսնելով թշնամու

մոտենալը, Յերակյը ոչ թե հրամայեց, այլ համառորեն խնդրեց ինչպես սրան, այնպես էլ իր այլ որդիներին մի քանի հազար հոգու կազմով շտապ իրեն օգնական գործեր ուղարկել: Այս արթայազնը իրոք փորձեց օգնել հորը և մի բանի անգամ հավաքեց նրա կողմից պահանջված թվով մարդիկ և ուղարկեց հորն օգնության, սակայն խնդիրն այն էր, որ ամեն անգամ, ելնելով բաղաբից ու անցնելով որոշ տարածություն, այս մարդիկ ցրվում էին, թողնում ամեն ինչ և տուն էին դառնում՝ ավելի շատ մտածելով ոչ թե իրենց հայրենիքի, այլ այն մասին, որ հասցնեն ցորենը հնձել, գինի բաշել ու այդ ամենը իրենց ընտանիքներին հասցնել: Նման կերպ նրանք անհնազանդություն դրսևորեցին նաև Սղնախում իմ գտնվելու ժամանակ, երբ շահն արդեն Թիֆլիսի մոտակայքում էր...: Հենց նույն օրը երեկոյան էլ սղնախ լուր եկավ, որ վրացիները շահի գործի հետ ընդհարում են ունեցել և հաղթանակ են տարել, ընդ որում սրանց առաջնորդող մեկի՝ Մեծօլմը, որ Ղարաբաղի հայերից էր, սպանվել է: Անեմ, որ այս մեկից անցել էր շահի կողմը և գործում էր Յերակյի դեմ, որպեսզի վրեժ լուծի իր եղբոր համար, որ, հրապուրվելով վրացիների կեծ իմականավորությամբ, նրանց հետ գնացել էր տափաստան և մնացած բոլորի հետ այնտեղ գոհվել էր...: Ամսի 14-ի կեսօրին հանկարծ Սղնախ եկան Թիֆլիսի որոշ փրկված բնակիչներ, որոնք պատված էին վերքերով, և հայտնեցին, որ ամսի 12-ին շահը գրավել է Բաղաբը: Ղա հենց այն օրն էր, երբ արթայազնը և սղնախցիները զբաղված էին Մեծօլմի մահվան ու պարսիկների դեմ հաղթանակի կապակցությամբ իրականացվող արարողություններով, ընդ որում այս փախստականներն ասացին, որ արթան հայտնի չէ թե որտեղ է թաքնվել, իսկ շահն էլ շուտով կհասնի Սղնախ» (Հարություն Արարատցի «Ընթերցանքի պատմություն», մաս 2):

«Երբ պարսից Մահմեդ շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) գրավեց Տիֆլիսը, դարձավ Փանծակ, որը ևս հնազանդեցրեց և գցեց իր իշխանության տակ, իսկ հետո նույն կերպ նաև՝ Արցախը: Շահի գործերը, մասնացնելով Գուգարաց և Աղվանից աշխարհները, ուղղվեցին դեպի Մուղանջը» (Ուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1):

«Ղարակից հետո, երբ եղանակն արդեն աշնանային էր, Աղա Մահմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) հեռացավ Տիֆլիսի ուղղությամբ, ինչքան որ քրիստոնյա կար այնտեղ, բոլորին գերի տարավ, իսկ շատերին էլ Փանծակով վաճառեցին, ասում էին՝ 15.000 հոգի» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»):

«Հայոց 1243 թվականին շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) գնաց Տիֆլիսի վրա, գրավեց այն, գույք և գերիներ բերեց, այդ թվում նաև հրանդները» (Ամանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»):

«Հայոց 1243 թվականին հազում շահ կոչեցյալը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) բազում գործով եկավ Տիֆլիսի վրա, գրավեց այն և խաբար գերեվարեց» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Տխրած վրաց արթայի նման համառությամբ՝ Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) մոտեցավ Տիֆլիսին: Երեկվե արթան (Կախեթի թագավորության արթա Յերակյի Ուր – Մ.Ֆ.), չնայած պարսիկների ամբոխի մեծաքանակությանը, որոնցք դիմադրել թշնամիներին և առաջին իսկ ճակատամարտի արդյունքում նրանք հետ բլվեցին վրացիների կողմից, որոնք հանձնված էին իմ հրամանատարությանը: Հաջորդ օրը Երեկվե արթան անձամբ ելավ Աղա Մուհամմեդ խանի դեմ և իր գործերը տեղակայեց շահավետ դիրքերում: Պարսիկները, սակայն, գրավեցին Տիֆլիսը, ինչը տեղի ունեցավ 1795 թվականին: Բաղաբի մեծ մասն ավերելուց հետո գերի բլվեցին վերջինիս 2.000 բնակիչներ, որոնք ժամանակի կարծության պատճառով չէին հասցրել հեռանալ լեռները: Այդ ժամանակ բաղաբից մեծ վնաս հասցրին հատկապես գանձակիցներն և երևանցիները, որոնք մշտապես չարություն էին տածում վրացիների նկատմամբ ու հենց նրանք էին, որ այդտեղ Տիֆլիսի շատ կառույցներ՝ վրեժ լուծելով այն բանի համար, որ վրացիները Փանծակն և Երևանը գրավելիս այդտեղ էին իրենց տները: Աղա Մուհամմեդ խանը իր գոռոզությամբ վրացիներին սեփական հպատակներ համարեց և շատ գերիների ազատություն չնորհեց» (Ղալիբ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Այդ ժամանակ Փանծակի Ցավադ խանն (Փանծակի խանության խան Ցավադի – Մ.Ֆ.) և Ջրաբերդի Մելիք-Մեջումը, որոնք, Իբրահիմ խանից (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմից – Մ.Ֆ.) երես թեքած, Աղա Մուհամմադ խանի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) դաշնակիցն էին դարձել, նրան ասում են. «Քանի որ Շուշի բերդը չկարողացաք գրավել, եթե այժմ ձեռնուխայնի հետ վերադառնաք, Իրանի ժողովուրդը կըմբոստանա և դուք այլևս չեք կարողանա թագավորել: Հետևաբար ելե՛ք այն և, որ այստեղից գնաք, Թիֆլիսը կորոպակեք ու գերիներ վերցնեք, որպեսզի բանակի ոգին բարձրանա և կարիքի դեպքում կարողանա կռվել»: Աղա Մուհամմադ խանը այս խորհուրդին ընդունեց և հայտարարեց դեպի Թիֆլիս ու Վրաստան շարժվելու մասին...: Աղա Մուհամմադ խանը, ի վիճակի չլինելով Շուշի բաղաբը գրավել, Զրիստուսի 1795 և Հիջրի 1210 թվականին մտադրվեց նվաճել Ղուռ ալ-սողուր Թիֆլիսը: Իբրահիմ խանը այս պատրաստությունների մասին արագընթաց տուրհանդակով տեղեկացրեց վալիին (Կախեթի թագավորության արթա Յերակյի Ուր – Մ.Ֆ.): Երբ Յերակյ խանը լսեց, որ Աղա Մուհամմադ խանը, Ղարաբաղից ձեռք բաշելով, Թիֆլիսի ճանապարհին է բռնել, իր թոռ, Բաշալուդի վալի Սուլուռն խանից (Իմերեթիայի թագավորության արթա Սողոմոն Ուր (1789-1810) – Մ.Ֆ.), որդիներից ուրե՛մ վնաս ժառանգներին, որոնց միջև նա մասնատել էր Վրաստանը, օգնություն խնդրեց: Թեև Յերակյը յոթանասուներե անց, ծեր և թույլ մի մարդ էր՝ մի ոտքն արդեն գերեզմանում, այդուհանդերձ նա անհամբեր ու անհանգիստ էր իր թշնամիներին ոչնչացնելու հարցում: Եվ ահա նա սկսեց իր բանակը կարգի բերել, սակայն նրա որդիների միջև անհամաձայնությունն ու թշնամությունն կար և այդ պատճառով ոչ մեկը ուղղության չհասավ նրան, բացի Իմերեթիայի Սուլուռն խանից, որը 4.000 զինվոր ուղարկեց: Չնայած վալիի շատ էր պնդում և սուրհանդակներ ուղարկում, բայց իզուր, ոչ մի տեղից գործ չէր գալիս, որովհետև բոլորը զբաղված էին խնջույքներով ու խրախճանքներով: Արդյունքում վալին հարկադրված եղավ նույն փոթաբանակ գործով դուրս գալ հսկայական բանակի դեմ: Իր մահմեդական և մյուս հպատակներից, այդ թվում նաև Ղազախ ցեղի հեծյալներից զինվորներ հավաքագրելով՝ Աղա Մուհամմադ խանի դեմ նա կռվի ելավ այն հույսով, որ միգուցե կարողանա խոչընդոտել նրան մտնել Վրաստանի հողը: Վալին եկավ և կանգ առավ Ղազախի տարածքում գտնվող Ինչաքայ գետի մոտակայքում: Նա սպասում էր, որ իր որդիներից որե՛ւ մեկը օգնություն կհասնի, բայց իզուր: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը Փանծակ մտավ, վալին Ինչաքայից հեռացավ և ապահովության համար իր Ղեղա վալու կնոջը Ղուշեթ ուղարկեց, իսկ ինքն իր սակավաթիվ մարդկանցով Թիֆլիսում մնաց: Աղա Մուհամմադ խանը, կանգառից կանգառ շարժվելով, մտավ Սողալուր, գիշերը այնտեղ իջևանեց, իսկ առավոտյան գրոհեց Թիֆլիսի վրա: Վալին իր նույն փոթաբախվ բազմությամբ և հրանդներով շարժվեց մինչև Սարդանս գետը, որտեղ այժմ կարանսինն է: Առաջապահ գնդերը մոտենալով՝ մարտի բռնկվեցին: Այդ ժամանակ վրացի հրանդածիճները, գործելով մեծ հնուությանը և ճարպկորեն, կասեցրին ղզբալների բանակի առաջխաղացումը, մինչև որ Աղա Մուհամմադ խանը իր ավագ զորավար քաջ Սոյաթուրի խան Ղավալուին կանչեց և հրամայեց. «Զեզկից եմ պահանջում Թիֆլիսը գրավել»: Այդ օրը օրը փոշու կուտակումից այնքան մնայլ և մուգ էր, որ միմյանց տեսնելը շատ դժվար էր: Վերոհիշյալ զորավարը իր բանակով առաջ շարժվեց: Ղզբալները, ճանապարհին ծանոթ չլինելով, սկսեցին սարն ի վեր բարձրանալ: Երբ անսկի վարադարյոր բացվեց և օդի հայելին փոշուց մաքրվեց, վալին ու վրաց գործը տեսան, որ ղզբալները իրենց թիկունքում են և բաղաբի վերին մասով են անցնում: Արդյունքում վալին ճարահատյալ այնտեղից վերադարձավ և, այլևս չկարողանալով իր ապարանքը մտնել, մեկ հեծյալի ու ջորեպանի հետ անցավ Հավաբարի կամուրջը ու փախավ դեպի Կարակալիան լեռները: Ղզբալների բանակը, մտնելով Ղար ալ-սողուր Թիֆլիսը, այն ալան-թալանի ենթարկեց և այդ ուրախ բաղաբը դարձավ ողբայի սգատուն: Բնակչության մի մասին սրի բաշեցին, ոմանց էլ գերության բռնեցին: Վանքերի թանկարժեք իրերը դարձան ոճրագործ ամբոխի ավարը, գեղեցիկ շինությունների հարստությունն ընկան ելուզակների խմբի ձեռքը: Այս կերպ Աղա Մուհամմադ խանը իր բար արտով յոթ օր այնտեղ մնաց և այդ գեղեցկաշեն բաղաբը ավերեց և վշտով է լցրեց՝ նրա հրաշալի շինությունները գրկելով կենդանի մարդկանցից ու հարստություններից» (Միրզա-Յուսուֆ Ներեստով «Ընթերցանքի պատմություն», գլուխ 16):

«Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) հրաման տվեց ծածանվող դրոշմներով առաջ շարժվել Գյուրջիստանի ուղղությամբ: Ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) իր հերթին սեփական արագոտն սուրհանդակների միջոցով անմիջապես տեղյակ պահեց Գյուրջիստանի վալիին (Կախեթի թագավորության արթա Յերակյի Ուր – Մ.Ֆ.), թե. «Աղա Մուհամմեդ-շահը, ի վիճակի չլինելով գրավել Շուշին, իր գործը շարժեց Ղար ու-Սուղուրի, այսինքն՝ Տիֆլիսի, ուղղությամբ: Ժամանակ մի կորցրու, անհրաժեշտ պաշարներ պատրաստիր և միջոցներ ձեռնարկիր դիմադրություն ցույց տալու համար»: Վալին, ստանալով այս լուրը, անմիջապես Բաշի-աչգիզի վալիի, իր թոռ Սողոմոն խանին (Իմերեթիայի թագավորության արթա Սողոմոն Ուր – Մ.Ֆ.) ու մյուս որդիներին և թոռներին, որոնց մեջ նա բաժանել էր Վրաստանը, տեղակալ պահեց այդ ամենի մասին ու օգնություն խնդրեց: Գյուրջիստանի վալին, չնայած որ արդեն մի ծեր և հիվանդ մարդ էր, նա արդեն յոթանասուներե անց էր, բայց այնուհանդերձ, չնայած այդ ամենին, եռանդուն կերպով պատրաստեց ամեն ինչ թշնամուն հետ մղելու համար: Սուսացվեց այնպես, սակայն, որ, քանի որ նրա տոհմի ներկայացուցիչները թշնամացած էին միմյանց հետ, բացառությամբ միայն Բաշի-աչգիզի տիրակալ Սողոմոն խանի, որը նրա մոտ 4.000 ռազմիկներ ուղարկեց, ուրիշ ոչ-ոք նրան այ օգնություն ցույց չտվեց: Իրոք, ինչքան էլ որ վալին ուղարկվեց իր Գյուրջիստանի եսաուկներին և խիստ դժբախտորեն ու հրահանգներ էր արձակում, սակայն անարժան այդ որդիները խուլ էին մնում իրենց հոր կոչին՝ տրվելով ուրախություններին և կերուխումին: Անելանելի դրության մեջ հայտնված վալին, վերցնելով իրեն ուղարկված 4.000 հոգուն, ինչպես նաև հեծյալներին, որոնց հավաքագրել է Ղազախի իլատներ մահմեդականներից, անմիջապես ելավ թշնամու դեմ: Ես ցանկանում էր փակել վերջինիս ճանապարհը և Աղա Մուհամմեդ-շահի գործին թույլ չտալ

մտնել Գյուրջիստան: Իրական խանը իր ռազմիկներով ժամանեց Ղազախի մաղալ և տեղակայվեց Ինջալայի ափերին, որտեղ որոշ ժամանակ օգնության սպասեց իր որդիներից ու թոռներից, հույս ունենալով, որ նրանցից որևէ մեկն այնուհանդերձ կգա, սակայն, այն բանից հետո, երբ ոչ-ոք չէկալ և գեղեցկուհի ցանկությունը չբացեց իր դեմքը նրա առաջ, իսկ Աղա Մուհամմեդ-շահն էլ մտավ Գանձակ, նա հետ դարձավ: Գյուրջիստանի վայրին իր կնոջը, որը հայտնի էր Դերե-վալե անունով, զգուշության նկատառումներից ելնելով ուղարկեց Տուշետի, որտեղ տանում էին միայն դժվարանկեղի ճանապարհները, իսկ ինքը այդ փոքրաքանակ ջոկատով մնաց Տիդիսում: Աղա Մուհամմեդ-շահը առաջանալով հասավ Սողոմուլու, որտեղ գործերին հանգիստ տվեց, իսկ առավոտյան էլ շարժվեց Տիդիսի վրա: Վային, հետը վերցնելով նույն այն գործերը, որ հիշատակեցինք, ինչպես նաև՝ հրանդանքները և այլ հանդերձանք, մոտեցավ Կիզրանից գետին, որը կոչվում է Կարանտին: Այստեղ էլ հենց գործերն իրար եկան: Այդ ժամանակ չարիքները առաջացան և արյունահեղ ծակատանարտ սկսվեց: Կրակաբեր հրանդանքների մոտ գործող տաքացած հրանդանդիզները գործում էին տենդագին արագությամբ և արդյունքում շիրթ առաջացրին ղզբաշների շարքերում, սակայն այստեղ մի հեծյալի ու ջրեպալի ուղեկցությամբ, քանզի մյուս օրն առավոտյան մառախուղ իջավ, այն էլ այնպես խիտ, որ շրջակա ամեն ինչ անտեսանելի դարձավ: Այս պայմաններում, քանի որ ղզբաշները լավ ծանոթ չէին տեղակեին, նրանք սկսեցին շարժվել լեռան ուղղությամբ: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ վշուշը ցրվեց, իսկ տեսարանն էլ բացվեց, վային տեսավ, որ ղզբաշները իր թիկունք են անցել և նույնպիսի հայտնվել են բաղաբեց վերև: Ականատես լինելով դրան՝ վային հետ դարձավ, սակայն, հնարավորություն ունենալով միջևբերող մտնել, ցատկեց ձիու վրա և, ընդամենը մի հեծյալի ու ջրեպալի ուղեկցությամբ անցնելով Դավլաբարի կամուրջը, փախավ Դարա-Ղախանի լեռներ: Ղզբաշների գործը մտավ Տիդիս և Դար ուս-Սուղուրը վերածվեց խորը վշտի մի տան: Ղզբաշները կոտորեցին բնակչության մի մասը, իսկ մյուս մասին էլ գերեվարեցին...: Թշնամու գործը թալանեց և տարավ այն ամենը, ինչ որ արժեքավոր կար եկեղեցիներում ու պալատներում: Այս գործը բաղաբեց մնաց յոթ օր և այդ ընթացքում կրակի բռնության մատնեց ու ավերեց բարձր պալատները, բանդեց բաղաբեց աշտարակներն և պարիսպները: Դրանից հետո երկիս բարձրացրին նահանքի ծնողանների ձայները, իսկ այդ ձևերն էլ անցկացրին Մուղանի կիշլակուն» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Այդ ընթացքում Գանձակի խան Ջավադը (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) Ջրաբերդի մաղալի մեյիթ Մեջլումի հետ միասին, որը, երես թեթելով Իբրահիմ խանից (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), այդ ժամանակ ապրում էր Գանձակի վիլայեթում, եկավ Աղա Մուհամմեդ-շահի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.) մոտ: Մրանց խորհրդով Աղա Մուհամմեդ-շահը, որը հազարավոր պարտություններ և զոհանքներ էր կրել, հրաժարվեց ամրոցի գրավումից և Վրաստանը նվաճելու նպատակով շարժվեց դեպի Տիդիս: Մինչ շահի հեռանալը Իբրահիմ խալի խանը Վրաստանի հարգարժան վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.) նման մի բան գրեց, թե. «Աղա Մուհամմեդ-շահը ի վիճակի չէրավ նվաճել ամրոցը, կորցրեց իր բանակի շատ ռազմիկներ ու անսառնարկ և այժմ մտադիր էր իր պարտության այդ ամոթը մաքրել Տիդիսը գրավելով ու Վրաստանի գյուղերն անայացնելով: Պատրաստ եղեք նրա չարագործություններին և ունեձգություններին»: Որպեսզի հանգիստ տա իր հեծելազորին և ռազմիկներին, որոնք փաստացի պաշարում էին տարել, Աղա Մուհամմեդ-շահը ճամբար գարկեց Աղոմի մոտակայքում, որտեղ օգտվելով հարմար առիթից, մեկ ամիս մնաց: Այնտեղից նա մեկնեց Վրաստանի կողմը, որպեսզի նվաճի վրացական վիլայեթն և Տիդիս բաղաբեց, իսկ Ջավադ խանն ու մեյիթ Մեջլումն էլ ամեն տեղ որպես շահի ուղեկցիներ գործի առջևից հետևում էին նրան: Մոտենալով Տիդիսին՝ շահի ռազմիկները կարճ ժամանակի ընթացքում նվաճեցին այն, թալանեցին, գերեվարեցին բաղաբեց ու մոտակա գյուղերի բնակչության և, իրի մատնելով բաղաբեց, հետ ցացրին Աղոմազան: Նրանք ամեն տեղ առաջարկում էին Կուրի ափերով: Անցնելով Արաքսը Ջավադ գյուղի մոտակայքում՝ նրանք ձմեռելու մնացին Մուղանի դաշտում և ձմեռն անցկացրին այնտեղ: Գարնանը, սակայն, երբ դեռևս նվաճված չէին ոչ Երևանի վիլայեթը, ոչ էլ նրա ամրոցը, Պարսքում կրկին ապստամբություններ, իսկ Կրմանում էլ խոշոր բռնություններ սկսվեցին, ինչը Աղա Մուհամմեդ-շահին ստիպեց վերադառնալ Պարսքի շրջան, որպեսզի կարգի գցի այնտեղի գործերը» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.)... դեպի Վրաստան իր արշավանքը պատկերով Տիդիսի ավերումով՝ վերադարձավ Մուղանի տափաստան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.) Պարսքի, Իրաքի և այլ շրջանների իր մրցակիցներին պարտության մատնելուց, ինչպես նաև Աղոմազանը ու Ղարաբաղը գրավելուց հետո շարժվեց դեպի Վրաստան, ավերելով և կողոպտելով Տիդիսը: Այնուհետև գնալով Գանձակի վրա՝ նա հպատակեցրեց Շիրվանի և Շեքի երկրները» (Ջևդեթ «Պատմություն»):⁶³⁴⁸ «Իբրահիմ խան Շուշեցին (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.) այդ ժամանակ մոտեցավ Գանձակ բաղաբեց, որպեսզի Ջավադ խանից (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) վրեժ լուծի իր վիրավորանքների համար, սակայն, որպեսզի հաջողի իր մտադրություններում, Էրեկե արքայից (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.) խնդրեց օգնել, ինչին մերժում չտուցավ: Էրեկե արքան ինձ արքայազն Ալեքսանդրի հետ միասին ուղարկեց Գանձակցիների դեմ, որոնք երկու ամիս մնացին պաշարման մեջ: Այդ բաղաբեց բնակիչները շատ անգամ մարտի մեջ մտան, սակայն մշտապես էլ կորուստներով հետ շարժվեցին: Էրեկե արքան, որպեսզի արագացնի իր գործողությունները Գանձակի խանի դեմ, իր գործերով անձամբ ժամանեց, սակայն, քանի որ կոմս Չուբովն ինքն էր մտադիր գրավել Գանձակը, ապա այդ պատճառով էլ Էրեկե արքան, ռազմատուգանք վերցնելով և ազատելով բոլոր գերիներին, որոնք մնացել էին այնտեղ Տիդիսը գրավելու ժամանակներից, վերադարձավ Վրաստան» (Ղավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«1796 թվականին... Շուշվա Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.) եկավ Գանձակի վրա: Զանի որ Գանձակի խանը (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) Ղարաբաղի և Տիդիսի ավերման պատճառն էր, նա օգնություն խնդրեց թագավորից (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.), որն ուղարկեց իր որդի Ալեքսանդրին և թոռ Դավթին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Դավթի Ուին – Մ.Ֆ.), որոնց սխրագործություններից ապշած էին Ղարաբաղցիներն ու լեզգիները» (Անանուս «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), լսելով գորավարի՝ Ռուսաստան վերադառնալու մասին՝ նամակ գրեց Դերակի խան վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.), թե. «Զանի որ Թիֆլիսի ավերման և այս բոլոր արյունահեղությունների պատճառով Գանձակի Ջավադ խանն (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) ու Ջրաբերդի Մեյիթ-Մեջլումն էին, դու Վրաստանի գործով, ես էլ՝ Ղարաբաղի, ես միասին հարձակվենք Գանձակի վրա ու պատժենք նրանց»: Դերակի խանը մեծ բանակով գնաց Գանձակի կողմերը, Իբրահիմ խանն էլ իր հեթոթի իր բանակով շարժվեց դեպի այդ կողմերը: Գանձակի ամրոցը պաշարեցին և որոշ ժամանակ անց այն գրավեցին: Մեյիթ-Մեջլումը սպանվեց, իսկ Ջավադ խանը անձնատուր եղավ և իր որդուն ու բորոջը որպես պատանդ հանձնում է Իբրահիմ խանին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ըճմարտացի պատմությունը», գլուխ 18):

«Այդ գարուն, երբ շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդը – Մ.Ֆ.) դեռևս գտնվում էր Պարսքում, Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), գործ բերելով Ղախտանից, պաշարեց Գանձակ բաղաբեց՝ վրաց վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.) ևս առաջարկելով մասնակցություն բերել այդ գործին, քանի որ Ջավադ խանը (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) առիթ էր հանդիսանում Տիդիսի ավերմանը: Շուտով Ջավադ խանը կրկին հնազանդվեց և, եղովելով ոչ մի բանով դեմ չգնալ Իբրահիմ խանի հրահանգներին, նրան պատանդ տվեց իր որդուն ու բորոջը: Դենց այդ պատերազմում էր, որ սպանվեց մեյիթ Մեջլումը» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.) իմաց տվեց Գյուրջիստանի վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Դերակի Ուին – Մ.Ֆ.), թե. «Ես Ղարաբաղի և Ղախտանի հաղթական գործերով նվաճման դրոշմ ուղղում եմ դեպի Գանձակ: Դուք ևս մի դանդաղեք, հավաքեց վրացական զորքը ու նույն ուղղությամբ մեզ հետ հարձակման եկեք, որպեսզի հարձակվենք Գանձակի վրա, գրավենք այն և խեղճի բերենք այս բաղաբեց խան Ջավադին (Գանձակի խանության խան Ջավադին – Մ.Ֆ.)...: Վային ևս հավաքեց իր զորքն ու եկավ Գանձակի խանի դեմ: Նրանք պաշարումից հետո գրավեցին բաղաբեց և հենց այդ մարտում էլ մեյիթ Մեջլումը սպանվեց: Ջավադ խանը հանձնվեց և որպես պատանդ Իբրահիմ խանի մոտ ուղարկեց իր տղային ու աղջկան՝ պարտավորվելով ամեն ինչում ենթարկվել Իբրահիմ խանին» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Դայոց 1245 թվականին, երբ Ջավադ խանը (Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) Գանձակում էր, իրար եկան Լեխանը, Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), լեզգիները և Շաբու գործը: Բոլոր հավաքվեցին, որ նրան բռնեն, սակայն չկարողացան և, շատ ավերելով, ամեն կողմ գերեվարեցին» (Անանուս «Ժամանակագրություն» 1798 թվականին):⁶³⁴⁹

«Դայոց 1245 թվականի հուլիսի 1-ին վանեցի Ահմեդ փաշան մեծ զորք հավաքեց և ցանց խոյի վրա՝ բազում գործերով գնալով ազաբանցի Ալի աղայի վրա: Նա բազում զորք ուներ՝ 3.000 մարդուց ավելի և ոչ պակաս, քանզի այնտեղ էր Թամուր-բեկի որդի Դասարա-բեկը: Նրա հետ էին նաև նրա մեծ եղբայր սազ աղասին, սոլ աղասին, Շաթթուլին, Նաման աղան և այլ բեկեր: Մրանք բոլորը հավաքվեցին Բերկիրում, 12-13 օր մնացին այնտեղ, իսկ հետո մի գիշեր նստեցին ձիերը և բռնեցին Ալի աղայի վրա, քանզի սա առաջացել էր 1.200 հոգով, իսկ մերոնք 3.000 հոգուց ավելի էին և

ոչ պակաս ու, բացի այդ, 4 հրանոթներ ունեին: Բոլորին, սակայն, հաղթեցին, սաղ աղասին, Շաթրոզլիին, Նաման աղային և բազում այլ տաքիկների ու բորերի սպանեցին, թալանեցին և մերկացրին: Մրանց թիվ չկար, քանզի միայն 100 մարդ արծան և ապաստանեցին Վանում, այն է՝ ոտքով, մերկ և բորիք, այնպես որ նման խայտառակություն մարդ չէր տեսել ու Վանի բանակն էլ նման ամոթի չէր հանդիպել, Աստված հեռուն տանի» (Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»):

⁶³⁵⁰ «Այն ժամանակ, երբ Աղա Մուհամմեդ-շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) դեռևս գտնվում էր Պարսքում և հորասանում, գեներալ-անշեֆ կոմս Վալերիան Չուբովը, որը ըստ նրա մեծության, կայսրուհի Եկատերինայի (Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա II Մեծի (1762-1796) – Մ.Ֆ.) հրամանի խոշոր զորքով ժամանել էր Դերբենդի շրջան, նվաճեց Դերբենդի ամրոցը և, մոտենալով Շամախի բաղաթի շրջակայքին, այնտեղ ծավալեց զորքեր: Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.) սեփական կամքով Ղարաբաղի որոշ բեկերի որդիների հետ միասին գլխավոր հրամանատար Վալերիան Չուբովի մոտ ուղարկեց իր որդի Աբուլֆաթի խանին՝ տալով նրանց նվերներ և ցեղական նծույզներ, հնազանդություն հայտնելով ու անկեղծ զգացմունքներ դրսևորելով Ռուսական տերության նկատմամբ: Միաժամանակ խնդրագիր գրվեց նաև նրա մեծության կայսրուհուն: Մեծ պատիվներ տալով Աբուլֆաթին և Ղարաբաղի մնացած բեկերի որդիներին՝ գլխավոր հրամանատարը իր հավատարիմ մարդու միջոցով դերբենդյան և Կիզալայան ճանապարհով Իբրահիմ խանի խնդրանքը ուղարկեց նրա մեծության կայսրուհուն: Միաժամանակ նա մի իշխանի հետ հարուստ նվերներ ուղարկեց Իբրահիմ խանին՝ հուսալուծելով նրան կայսրուհու հավերժական ողորմածության հույսով: Երբ շրջակա խաները իմացան այն մասին, որ Իբրահիմ խանը իր որդուն ուղարկել է գլխավոր հրամանատարի մոտ, ապա բոլոր նրանք, այսինքն Միր-Մուստաֆա խան Թալիշցին (Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Յուսեյն խան – Մ.Ֆ.), Շիրվանի խան Մուստաֆան (Շիրվանի խանության խան Մուստաֆան (1796-1820) – Մ.Ֆ.), Ջավադ խանը (Պանդակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) և Նույնիսկ Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի ու Ղարադաղի խաները (համապատասխանաբար Երևանի խանության խան Մահմեդը, Նախիջևանի խանության խան Զալք-Ալին, Դերի խանության խան Զաֆար-գուլին և Ղարադաղի խանության խան Մուստաֆան – Մ.Ֆ.) իրենց դեսպաններին ուղարկեցին Իբրահիմ խանի մոտ ու հայտարարեցին. «Մենք չենք իրաժարվում այն բանից, ինչը ինքը՝ Իբրահիմ խանը, նպատակահարմար է համարում: Եվ այսպես, բանի որ նա հարմար է գտել իպատակվել Ռուսական տերությանը, ապա մենք ևս գլխավորական ճանապարհը կռնենք ու կհնազանդվենք Ռուսաստանի ողորմած կայսրությանը»: Իբրահիմ խանը այդ նամակները ևս ուղարկեց գլխավոր հրամանատար Չուբովին...: Բոլորը պատրաստ էին արդեն դառնալ մեծն տերության իպատակները, երբ հանկարծ մահացավ նրա մեծություն կայսրուհին: Գլխավոր հրամանատար Չուբովը մեծ հարգանքով ու պատվով բաց թողեց Աբուլֆաթի խանին, բեկերի որդիներին և Ղարաբաղի մեծերին՝ տեղեկացնելով Իբրահիմ խանին, որ, համաձայն կայսր Պավելի (Ռուսական կայսրության կայսր Պավել I-ի (1796-1801) – Մ.Ֆ.) հրամանի, Ռուսական տերությունը և վերադառնալու: Այս լուրը մեծ տխրություն բերեց, իսկ մյուս կողմից էլ ուժեղացրեց Աղա Մուհամմեդ-շահի թշնամությունը դեպի Իբրահիմ խանը, բանի որ նա ցանկանում էր առանց որևէ պատերազմի և դիմադրության, միայն բաղոց խուսվել, իպատակեցնել վերջինիս, սակայն սա իր հերթին, առանց որևէ պատերազմի ու դիմադրության իր հնազանդությունն և հավերժական հավատարմությունը տվեց Ռուսաստանի տերությանը՝ հրաժարվելով իսլամի շահից ու Իրանից: Այս հանգամանքն, ինչպես ասացինք, շատ զայրացրեց Աղա Մուհամմեդ-շահին» (Միրզա Ֆեյմա Ֆիվալեզի «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Կայսրուհին (Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա Մեծը – Մ.Ֆ.), ցանկանալով օգնել տուժվածներին, հրամայեց տեղ գեներալ-անշեֆ կոմս Վալերիան Չուբովին, որպեսզի սա անթիվ բաջարի զորքով օգնության մեկնի, վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Դերակլի II-ին – Մ.Ֆ.) վերցնի իր հովանու տակ և բոլոր միջոցները ձեռք առնի, որպեսզի կանխի Աղա Մուհամմեդ-շահի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) հետագա ոսոճությունները: Նրա մեծության գեներալը ճանապարհ ընկավ և հասավ Դերբենդի: Բաբ-ալ-Աբուբաքի հովիտը նա ընտրեց որպես իր հաղթանակի գործի մնալու վայր, իսկ հետո արդեն, զբաղեցնելով ողջ շրջանը, որը գտնվում էր Կովկասի այս կողմում, հասավ մինչև Ղարաբաղի սահմաններին և ձմեռելու կանգ առավ Սալյանիում: Երբ այդ մասին լուրը հասավ ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանին (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.), սա իր որդի Աբուլֆաթին հարուստ նվերներով ուղարկեց ներկայանալու մեծ սարդար կոմս Վալերիան Չուբովին: Աբուլֆաթիը հնազանդություն դրսևորեց ռուսական տերության նկատմամբ և, շնորհակալություն հայտնելով նրա մեծություն, կայսրուհի Եկատերինայի մոտիկների հուսալուծ նամակ գրեց՝ իրենց համեստ հնազանդության հարցով հանգստացնելով վերջիններին: Սարդար լիազոր ներկայացուցիչը Աբուլֆաթին անսահման պատիվ և ողորմածություն շնորհեց, իսկ ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանի նամակն էլ, խան, որը ներկայումս գտնվում է դրախտում, Դերբենդի ու Կիզալայի ճանապարհով ուղարկեց, որպեսզի այն ներկայացնի նրա մեծություն կայսրուհու բարձր ուշադրությանը: Ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանին սարդարը մի իշխանի միջոցով թանկարժեք նվերներ ուղարկեց և նրան արտահայտեց կայսրուհու անսահման հավանությունն ու ողորմածությունը, իսկ գիտնական այդ Մուլա Փանահ Վազիֆին էլ ուղարկեց թանկարժեք բարեբով պատված մի զավակալ: Երբ շրջակայքի խաներն իմացան, որ ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանը հնազանդություն է հայտնել ռուսական տերությանը, նրանք իրենց դեսպաններին ուղարկեցին նրա մոտ նամակներով, որոնցում ասվում էր. «Ռուսերիս հազած հնազանդության թիկնոցը՝ իրականում մենք ականջներին ենք կրում ստրկության օղեղ առ խանը: Նրան հավատարիմ ծառայելը մեր պատվի համար մենք միշտ առաջնահերթ արժեք ենք համարել, իսկ նրա արագընթաց ձեռքի սմբակների տակից բարձրացող փոշին էլ սուրբն ենք համարել ինք տեսնող չափերի համար: Զանի որ հարգանքով խանը հպատակություն է հայտնել ռուսական տերությանը, մենք ևս հայտարարում ենք, որ չենք կարող չհամաձայնել նրա հետ»: Ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանը ընտրեց այդ նամակներից Թալիշի խան Միր-Մուստաֆայի (Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Յուսեյն խան – Մ.Ֆ.), Շիրվանի խան Մուստաֆայի (Շիրվանի խանության խան Մուստաֆան – Մ.Ֆ.), Պանդակի խան Ջավադի (Պանդակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) և Նույնիսկ Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարադաղի խաների (համապատասխանաբար Երևանի խանության խան Մահմեդի, Նախիջևանի խանության խան Զալք-Ալին և Ղարադաղի խանության խան Մուստաֆան – Մ.Ֆ.) նամակները և ուղարկեց սարդարի մոտ: Չնայած այն բանին, որ այլ խաների հետ համեմատած Գյուրջիստանի վալին ավելի մեծ հովակալության տեղ էր և պատկանում էր հինավուրց մի տոհմի, այնուհանդերձ ոչ մի մեծ ու փոքր գործում նա իր մեջ ուժ չէր գտնում ակնյալ չկախել ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանի խորհուրդներին և որոշումներին, բանզի Ավարի տիրակալ Ուսմա խանը (Ավարական խանության խան Ուսման – Մ.Ֆ.) ու Ղադստանի այլ տիրակալներ, բանի որ ազգակցական կապեր ունեին, ենթարկվում էին Իբրահիմ խանին...: Այսպիսին էր ներկայումս դրախտում գտնվող Իբրահիմ խանը ուժն ու շքեղությունը, բանզի Շաքիի, Շիրվանի, Պանդակի, Ղարադաղի, Երևանի, Նախիջևանի, Թավրիզի, Շախսևի և Շաղաղանի խաները ենթակա էին նրան, իսկ Տիֆլիսի վալին էլ, զգուշությունից ելնելով իր կամքից անկախ բարեկամություն էր անում նրա հետ ու կատարում էր նրա հրամանները: Այս վիճակում, սակայն, հանկարծ օրը գիշեր դարձավ և ճակատագրի անակնկալ կամքով կայսրուհին ու արքայական զանի կողող մահացավ: Այս պատճառով հրաման եկավ բարձր սարդարին՝ վերադառնալ Ռուսաստան: Ենթարկվելով այդ բարձր հրամանին՝ սարդարը իր զորքով վերադարձավ Կովկասի գիծ» (Միրզա Աղիզյալա «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Այդ ժամանակ լուր ստացվեց կոմս Վ. Ա. Չուբովի հրամանատարությամբ գործող ռուսական զորքերի մոտենալու մասին: Շեյխ Ալի խան Ղուբաքին, ինչպես նաև Դերբենդցին և Սալյանցին (Ղուբալի խանության խան Շեյխ Ալին (1791-1806) – Մ.Ֆ.) Զաքի-բեկ Դերբենդցու որդի Դզը-բեկ Դորգին օգնության խնդրանքով ուղարկվեց Աղա Մուհամմեդ խանի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) մոտ, սակայն սա, կամ պարենամթերքի և անասնակերի պակասի պատճառով, ինչպես ասում են պարսիկները, կամ էլ, հնարավոր է չցանկանալով հանդիպել ռուսների հետ, մեկնեց Խորասան ու ռուսները տիրեցին Շիրվանին...: Կոմս Չուբովը մնաց ձմեռելու Կուր գետի ափին, որտեղից ցուրտ ուղարկեց (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմին – Մ.Ֆ.) դեպի Պանդակ: Ջավադ խանը (Պանդակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.) անձամբ ներկայացավ Չուբովին, իսկ Իբրահիմ խան Ղարաբաղցին և Սեյիմ խան Շաքեցին (Շաքիի խանության խան Մուստաֆա-Սեյիմը (1795-1806) – Մ.Ֆ.) էլ վերջինիս իրենց հնազանդությունը հայտնեցին դեսպանորդների միջոցով: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Դեբեդի 1210 թվականի նոյեմբերի 6-ին կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդը մահացավ, իսկ նրա որդի Պավել Առաջինը (Ռուսական կայսրության կայսր Պավել I-ը – Մ.Ֆ.), նստելով գահին, շատ հրահանգներ արձակեց, որոնք վերաբերվում էին կայսրության արտաքին և ներքին գործերի կարգավորմանը, որոնց թվում վերացրեց նաև Պարսկաստանի դեմ պատերազմը ու զորքերին հրամայեց վերադառնալ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Այսպիսով՝ բոլոր կողմերում Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) հաղթանակ էր ձեռք բերել և Իրանում նրան հակառակորդ չէր մնացել: Աղա Մուհամմեդ խանը Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար մի պատրվակ էր փնտրում և թշնամական արտահայտություններ էր ցուցաբերում նրա նկատմամբ: Այն ժամանակ, երբ պարզվեց, որ Ղադստանի խաներից ոմանք միացել են Իրանին և աշխատում են սահմանակից էյալեթի իշխողներին դրդել Ռուսաստանի դեմ, Կատերինան (Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա Մեծը – Մ.Ֆ.) Աղա Մուհամմեդից վրեժ լուծելու, ինչպես նաև խազերի ծովեզերքում մի բանի իրանական երկրներ գրավելու ու կողոպտելու համար, սույն Դեբեդի 1210 թվականին իր սահմանները պաշտպանելու պատրվակով պատրաստի գիվորներին Ղադստան ուղարկեց՝ նվաճելով Դերբենդի բերդ: Բերդը ռուսական գեներալին հանձնեց Պետրոս Մեծի (Ռուսական կայսրության կայսր Պետրոս I Մեծի – Մ.Ֆ.) ժամանակից այդ բերդի պաշտպանը՝ 120 տարեկան մի ծերունի: Երբ այդ լուրը Աղա Մահմամեդին

հասավ, նա մեծաթիվ զորքով շարժվեց դեպի այդ կողմը, հարձակվեց դիմադրության համար բերդից դուրս եկավ ռուսական զինվորների վրա, պարտության մատնեց նրանք և ստիպեց դեպի բերդը նահանջել: Կուբանի կողմերում գտնվող ռուսական բանակը օգնության համար ուղարկվեց դեպի Աջեմի երկիր» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

«Թիֆլիսի աղետից և Աղա Մուհամմադ խանի (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**)՝ Իրան վերադառնալուց հետո Կրասստանի վայի Յերակ խանը (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակի II-ին – Մ.Ֆ.**) իր դրության մասին մի մանրամասն խնդրագիր ուղարկեց Նորին Մեծություն Եկատերինա կայսրուհուն (**Ռուսական կայսրության կայսրուհի Եկատերինա Մեծին – Մ.Ֆ.**), ուր նա հանգամանակից կերպով ներկայացրեց տեղի ունեցած դեպքերը: Յիշյալ միապետը, բարեբարորդն հոգալով իր հպատակների մասին, վալիին և նրա ժողովրդին Աղա Մուհամմադ խանի չարագործություններից պաշտպանելու համար 40.000 հոգանոց մարտաշունչ զորքով Կովկաս ուղարկեց Ղզըլ Այաղ անունով հայտնի Նորին Չերազանցություն, գեներալ կոմս Վալերիան Չուբովին: Չորավարը Քրիստոսի 1796 և Յիշյի 1211 թվականին Ղաղստանի կողմից մտավ Դերբենդ և Բաբ-ալ-աբվաթի դաշտը դարձրեց իր հաղթական բանակի մարտական գործողությունների հրապարակը: Նա գրավեց կովկասյան այս կողմերի երկրները մինչև Ղարաբաղի սահմանը և թշնամիների պարտության մատնեց: Այն տարվա ձմեռը նա անցկացրեց Սայլան և Զեհեղում, որը Կուրի ու Արաքսի միախառնման վայրն է: Նվաճելով Կուրի և Արաքսի միջև գտնվող խանության նստավայրը՝ Չուբովը կանգ առավ ու Աղա Մուհամմադ խանին ուղերձ հղեց, թե. «Դուք եկել, Թիֆլիսից այսբան գերի եք տարել, ինձ հանձնարարված է վերոհիշյալ գերիներին հետ բերել: Կամ գերիներին վերադարձրեք, կամ էլ կռվի նախապատրաստվեք»: Աղա Մուհամմադ խանը, քանի որ չէր կարող նրա դեմ կռվել, ընդհարումից խուսափելով, կտրուկ պատասխան չույցեց, այն կողմերից հեռացավ և փորձեց ժամանակ շահել: Նույն ժամանակ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) իր որդի Աբուլ-Ֆաթի խանին վայելույն վերներրով և ազնվացեղ նծույզներով ուղարկեց մեծ զորավար Չուբովի մոտ և հայտնեց Ռուսաստանի հզոր տերությանը հնազանդվելու ու վերջինիս նվիրվածորեն ծառայելու իր ցանկության մասին: Նորին Մեծություն Եկատերինա արդարադատ կայսրուհուն նա իր խոնարհությունն արտահայտող խնդրագրեր հղեց: Ազնվագարս զորավարը նույնպես հարգալից վերաբերմունք ցուցաբերեց Աբուլ-Ֆաթի խանի նկատմամբ: Չուբովը Իբրահիմ խան խնդրագիրը Դերբենդի և Ղզլարի ճանապարհով ուղարկեց կայսրուհու արքունիք, որից հետո մի իշխանի հետ ընձանեց ու պարզևներ ուղարկեց Իբրահիմ խանի և նրան հուսադրեց արքայական անսահման բարեհաճությամբ ու գթաբարության: Թանկարժեք գոհարներով և մարգարիտներով զարդարված մի գավազան էլ նա ուղարկեց Իբրահիմ խան խորհրդական Սուլա Փանահին: Մյուս խաները ևս, երբ լսեցին այդ դեպքերի և Իբրահիմ խանի՝ ռուսաց հզոր պետությանը հպատակություն հայտնելու մասին, իրենք ևս պատգամավոր ու խնդրագիր ուղարկեցին ազնվագարս զորավարին՝ հայտնելու իրենց հնազանդությունը Ռուսաստանի պետությանը: Այդ խաներն էին Թալիշի Միր-Մուսթոֆի խանը (**Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Պուսեյն խան – Մ.Ֆ.**), Շիրվանի Մուսթոֆի խանը (**Շաքիի խանության խան Մուստաֆա-Սեյիդ – Մ.Ֆ.**), Գանձակի Տավադյանը (**Գանձակի խանության խան Տավադը – Մ.Ֆ.**), Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարադաղի խաները (**խանապատասխանարար Երևանի խանության խան Մահմեդը, Նախիջևանի խանության խան Քալբ-Ալին և Ղարադաղի խանության խան Մուստաֆան – Մ.Ֆ.**): Այս ընթացքում, սակայն, Աստծու կամքով վախճանվեց Ռուսաստանի արեգակնափայլ տիրակալ Եկատերինա կայսրուհին, որի հետևանքով մեծ զորավար կոմս Չուբովը Ռուսաստան վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսիսյան «Ծննդատաղի պատմություն», գլուխ 17):

«Մյուստեղից գլխավոր հրամանատարը զորքի մի մասը գեներալ Բուլգակովի հրամանատարությամբ ուղարկեց Յերակ արքային (**Կախեթի թագավորության արքա Յերակի II-ին – Մ.Ֆ.**) օգնության, որը, ինչպես վերևում ասվեց, ցանկանալով վրեժ լուծել իր հայրենիքին հասած դժբախտությունների համար, ելել էր Գյանջայի խանի (**Գանձակի խանության խան Տավադի – Մ.Ֆ.**) դեմ, որը ճանապարհ էր ցույց տվել շահի գործերին և իր զորքերով միշտ գտնվում էր բոլորի առաջ» (Քարություն Արարատցի «Ծննդատաղի պատմություն», մաս 2):

«Որոշ ժամանակ անց երկու գունդերից կազմով Կրասստան եկան ռուսական զորքերը, իսկ 1796 թվականին էլ մեծ զորքերով այդ կողմերում հայտնվեց կոմս Վալերիան Չուբովը, որը տիրեց պարսկական Դերբենդ, Բաբու, Սայլան, Ղուբա և Շամախի բաղաբներին...: Գանձակից մեր հեռանալուց հետո այստեղ կոմս Չուբովի հրամանով ժամանեց գեներալ-մայոր Ռիսևսկի-Կորսակովը և Գանձակի խանը (**Գանձակի խանության խան Տավադը – Մ.Ֆ.**) առանց որևէ դիմադրության նրան թույլ տվեց իր զորքերով մուտք գործել Գանձակի միջնաբերդ, սակայն գեներալ-մայոր Ռիսևսկի-Կորսակովը, այնտեղ թողնելով մեկ գումարտակ զորք, ինքն այլ զորքերով շտապեց Կրասստան» (Դավիթ Բագրատունի «Կրասստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Յայտը 1245 թվականին դեկտեմբերի 13-ին ռուսները եկան Գանձակ և պաշարեցին այն: Տավադ խանը (**Գանձակի խանության խան Տավադը – Մ.Ֆ.**) դուրս եկավ, հանեց ինչպես մարդ որ ուներ և ամեն ինչ նրանց հանձնեց» (Անատոն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»):

⁶³⁵¹ «Իրանիցով սարդադի վերադարձի մասին՝ Աղա Մուհամմեդ-շահը (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) մտադրվեց հնազանդեցնել Ղարաբաղը: Գարնանը նա գործ հավաքեց, որը իր բանակությամբ գերազանցում էր անձրևի կաթիլներն և ծառերի տերևները, ու Աղբրազանի դեմ պայքարի դրոշ բարձրացրեց, քանի որ երկրային աղետների և երկնային պատիժների պատճառով երեք տարվա ընթացքում Ղարաբաղի մարզում բերք չէր լինում, իսկ ցորենի ամեն մի հատիկն էլ ավելի թանկ արժեք, քան անուշահոտ գետեցկուհու խալը: Եվ ահա ղզբաշական զորքը Աղա Մուհամմեդ խանի գլխավորությամբ մոտեցավ Արաքսի ափին, այն դեպքում, երբ արդեն իսկ հիշատակված անբերդության պատճառով հնարավորություն չկար մնալ Շուշիի ամրոցում ու մարտի մեջ մտնել թշնամու դեմ: Արդյունքում, հետը վերցնելով ընտանիքին, ինչպես նաև այն բեկերի ընտանիքները, որոնք պատրաստ էին իրենց կյանքը գոհել հանուն իրեն, բարձրապատիվ խանը (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**) մեկնեց Ջար և Թալիշ: Իբրահիմ խանի աներներ Նասիր խանը և Սեյիմ խանը (**Շաքիի խանության խան Մուստաֆա-Սեյիմ – Մ.Ֆ.**), իսկ հետո էլ արդեն Աթա խան Շահսևին ու Ղարաբաղի այլ հայտնի բեկեր նրա հետ մեկնեցին՝ նրա, որն այժմ դրախտում է: Իմանալով այդ մասին՝ Արաքս գետի ափին հասած Աղա Մուհամմեդ-շահը մի քոկատ ուղարկեց, որպեսզի այն գերի ներկայություն դրախտում գտնվող Իբրահիմ խանին և նրա մոտակա զինակիցներին: Տերտեր-չայ գետի կամրջի մոտ այս մարդիկ հասան Իբրահիմ խանին խմբին, մարտ բռնկվեց, սակայն հետապնդողները կորուստից բացի այլ բանի չհասան: Ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանն իր ընտանիքի և մոտիկների հետ անցավ Կուր գետն ու անվտանգ հեռացավ Ջար և Բեյլկան: Աղա Մուհամմեդ-շահի հանձնարարությամբ որոշ լեզգիներ փորձեցին ճանապարհին բռնել Իբրահիմ արային ու հասցնել Աղա Մուհամմեդ-շահի մոտ և այն է, արդեն պետք է մարտ սկսվեր, սակայն այստեղ միջանկյունը ներկայումս հանգուցյալ Իբրահիմ խանի կին Բիկե Աղան՝ Ավարի տիրակալ Ումմայի (**Ավարական խանության խան Ումմայի – Մ.Ֆ.**) թույլը: Նա իր խորհուրդներով կարողացավ կանխել արյունահեղությունը, իսկ հենց այդ օրերին էլ Մուհամմեդ-Ռեֆի-բեկ Ղարաբաղցին Բեյլկանից բերեց Աղա Մուհամմեդ խանի արյունաներկ գլուխը և բարձրապատիվ Իբրահիմ խանին, որն այժմ դրախտում է, տեղեկացրեց վերջինիս մահվան մասին» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8):

«Ռուսաստանի հպատակվելու համար որոշելով ոչնչացնել Իբրահիմ խանին (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.**)՝ Աղա Մուհամմեդ-շահը (**Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) մեծաքանակ զորքով շարժվեց դեպի Աղբրազան: Ղարաբաղի վիլայեթում երեքամյա երաշտի, ցորենի անբերդության, ինչպես նաև այլ պատճառներով ուժեղ սով էր, իսկ ցորենի գներն էլ այնքան բարձրացան, որ ցորենի բառորդը այն ժամանակվա փողով դժվարությամբ էր հնարավոր գնել 45 ռուբլով: Իրավիճակը դառնում էր անելանելի, իսկ այդ ընթացքում Աղա Մուհամմեդ-շահը ղզբաշական զորքով հասավ Արաքսի ափերին: Այդպես գրկանվեցին և սովից հետո մնալ Շուշիի ամրոցում ու դիմադրել նման ուժեղ հակառակորդին շատ դժվար էր: Դրա համար էլ, չունենալով այլ ելք, Իբրահիմ խանն իր ընտանիքի, երեխաների, բոլոր ազգականների, հայտնի և հավատարիմ բեկերի, ինչպես նաև նվիրված ծառաների հետ ելավ ամրոցից ու մեկնեց Ջարի և Տալայի ուղղությամբ, որպեսզի մնա այնտեղ: Նա մտադիր էր, թե՛ օգնություն գա Ղաղստանից, Կրասստանից և այլ վիլայեթներից, ելնել թշնամու դեմ, իսկ հակառակ դեպքում՝ այնտեղից մեկնել Ղաղստան իր ազգականի՝ Ավարիայի տիրակալ Ումմա խանի (**Ավարական խանության խան Ումմայի – Մ.Ֆ.**) մոտ՝ ազատվելով Աղա Մուհամմեդ-շահի հետապնդումից: Այն մարդկանց թվում, որոնք գտնվում էին նրա մոտ և չցանկացան բաժանվել նրանից, գտնվում էր նրա աներ Նասիր խանը, Աթա խան Շահսևին, Շաքիի վիլայեթի տիրակալ Սեյիմ խանը (**Շաքիի խանության խան Մուստաֆա-Սեյիմ – Մ.Ֆ.**), Իբրահիմի բեկերը, Շահսևին ու նրա երեխաները: Արաքս գետի ափին իմանալով ամրոցից Իբրահիմ խանի հեռանալու մասին՝ Աղա Մուհամմեդ-շահը զորավարների հետ միասին ուղարկեց մոտ 2.000 ինժեյներական, որպեսզի հասնեն նրան Գանձակի ճանապարհին կամ Կուրի ափին: Ուղարկված այդ ղզբաշական ջոկատը Տերտերի կամրջի մոտ հասավ գումակին և մարդկանց, որոնք գտնվում էին Իբրահիմ խանի հետ ու մարտ տվեց, սակայն, առանձնակի վնաս չկարողանալով պատճառել նրանց և նրանց ընտանիքներին, միայն որոշ առարկաներ ձեռք գցեց գումակից ու վերադարձավ: Այդ ընթացքում Իբրահիմ խանը անցավ Կուրի այն ափ և Շաքիի վիլայեթով մտավ Ջար-բեյլկանյան երկիր: Չնայած այն բանին, որ Ջարի և Տեյլայի վազվեցողը ուներ Աղա Մուհամմեդ-շահի հրահանգը բռնել Իբրահիմ խանին ու մյուս խաներին և չթողնել նրանց Ղաղստան մտնել, այնուհանդերձ, քանի որ Ջարի, Բեյլկանի ու Իլիսի ընակիցները երկար ժամանակ օգտվել էին Իբրահիմ խանի նվերներից և բարեբարություններից ու անկեղծորեն ենթարկվում էին նրան, կատարելով նրա հրահանգները, ապա նրանք լավ վերաբերվեցին նրան՝ անհրաժեշտ հարգանք և պատիվ ցույց տալով: Նրանք ժամանեցին Բեյլկանի երկիր և, չէր անցել հազիվ 12 օր, երբ Իբրահիմ խանը ստացավ Աղա Մուհամմեդ-շահի սպանության լուրը, որը տեղի էր ունեցել Շուշիի ամրոցում» (Միրզա Ջեմալ Ֆիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6):

«Չափորդ տարի պարսից շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) 100.000 հոգանոց զորքով արշավանք իրականացրեց դեպի Ղարաբաղ և Շիրվան: Չափով էր նա անցել Արաքսը, երբ Իբրահիմ խան Ղարաբաղցին (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) փախավ Ջարի շրջան, իսկ Շուշի ամրոցն էլ առանց որևէ դժվարության անցավ շահի ձեռքը...: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ նույն տարվա մայիսի 12-ին էլ արեգակը ծագելուն պես երկու հոգի պալատական պահակազորից, որոնց կյանքը այդ օրը վտանգի մեջ էր այդ ահեղ տիրակալի պատճառով, նրա բնի ժամանակ Շուշու ամրոցում իր իսկ դաշույնով սպանեցին նրան, իսկ սպանվածի թիկնազորում ծառայող աստիճանավորներն էլ, հետները վերցնելով հնարավորինս շատ քանակությամբ գանձեր և թանկարժեք բարեր, փախան Թեհրան» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Երբ Աղա Մուհամմադ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) լսեց Ղզ-Այաղի վերադարձի մասին, իր թուլացած ուժերը վերականգնեց և նորից մտադրվեց Ղարաբաղը գրավել: Եվ ահա Թիֆլիսից վերադառնալուց երկու տարի անց՝ Քրիստոսի 1797 և Չիքրի 1212 թվականի գարնանը, նա անթիվ-անհամար զորքով շարժվեց դեպի Ատրպատական: Երեք տարի Ղարաբաղում երկնային և երկրային աղետի հետևանքով անբերրիություն ու սով էր, իսկ այնտեղի բնակչության մեծ մասն էլ իր օրվա հացն ապահովելու համար ցրվել էր Շաքի, Շիրվանի, Ղարադաղի և հարևան մյուս երկրները, ուստի այնքան մարդ չէր մնացել, որպեսզի հնարավոր լիներ Շուշին պաշտպանել: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը ղզբաշ զորքով եկավ Արաքսի ափը, Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) հարկադրված եղավ իր որդիների, ընտանիքի և մերձավորների հետ հեռանալ դեպի Ջառ ու Բայլական: Իբրահիմ խանի հետ դեպի այն օտար երկիրը գնացին Ղարաբաղի նշանավոր բեկերից և նրա հարևան խաներից ոմանք, ինչպես օրինակ Նասիր խան Շահսևանը, Շաքիի Սեյիվ խանը (Շաքիի խանության խան Մուստաթաֆ-Սեյիվ – Մ.Ֆ.) և Աթա Ալլահմեջեֆինը: Աղա Մուհամմադ խանը այս մասին լսելով՝ անմիջապես իր բանակից մի ջոկատ ուղարկում նրանց հետսպնդելու: Ուղարկված զինվորները, Ղարաբաղ գետի մոտակայքում վերոհիշյալ խաների գնմանին հանդիպելով, մարտի բռնվեցին, բայց որևէ արդյունքի չհասան: Իբրահիմ խանը իր մերձավորների և հպատակների հետ ողջ-առողջ Կուրն անցնելով՝ մտավ Ջառ ու Բայլական: Ծանապարհին լեզգիների մի մասը Աղա Մուհամմադ խանի հրամանով ցանկանում էր Իբրահիմ խան վրա հարձակվել և, նրան գերելով, Աղա Մուհամմադ խանին հանձնել: Կողմերը մարտի նախապատրաստվեցին, սակայն վերոհիշյալ Իբրահիմ խան կինը՝ Բիթե Աղան, որը Ավարդայի կառավարիչ Օմար խանի (Ավարական խանության խան Ումմին – Մ.Ֆ.) բույրն էր, միջամտեց և լեզգիներին համոզեց, որ անօրինակություն չգործեն: Այս խռովությունների ընթացքում Շուշի ամրոցից մարդ եկավ՝ հաղորդելով Աղա Մուհամմադ խանի սպանության մասին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 19):

«Այն բանից հետո, երբ ռուսական զորքերը հեռացան պարսկական սահմաններից, Աղա Մուհամմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), որը զբաղված էր խորասանի հնազանդեցումով և տիրել էր այդ մարզին, մեծաքանակ զորքով եկավ Շուշիի շրջան: Շուշիի խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) հեռացավ Ղաղստան և քաղաքը թողեց առանց որևէ պաշտպանության: Աղա Մուհամմեդ խանը մտավ Շուշիի ամրոց մազաչափ դիմադրության իսկ չհանդիպելով, սակայն հենց այնտեղ էլ որոշ ժամանակ անց նա սպանվեց իր ծառայի կողմից, ինչը տեղի ունեցավ 1797 թվականին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129):

«Աղա-Մահմեդ խանը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.), իրեն ազատ զգալով խորասանի գործերից, շարժվեց դեպի Շուշի: Տեղեկանալով նրա գալու մասին՝ Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) իր տուն ու տեղով բաշկվեց Բեյաթան և Աղա Մահմեդ խանը գրավեց Շուշվա բերդը, որտեղ էլ 1797 թվականին սպանվեց իր ծառաներից մեկի ձեռքով» (Անանուր «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Չայոց 1246 թվականին հազում շահը (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.) գրավեց Շուշվա բերդը և մերձակա բոլոր քաղաքներն իրեն հպատակ դարձրեց» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶³⁵² Տես՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 243-244:

⁶³⁵³ Տես՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244:

⁶³⁵⁴ «Չիքրի 1212 թվականին Աբբաս-Միրզան՝ շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալիի (1797-1834) – Մ.Ֆ.) սիրելի որդին, ժամանակավորապես նշանակվեց Ադրբայջան, որպեսզի կարգի գցի այնտեղից գործերը: Ջաֆար-Ղուլի խանը (Չեքի խանության խան Ջաֆար-գուլին – Մ.Ֆ.) վերջինիս կողմից ջարդ կրեց և պատսպարվեց Մակվում, որտեղից փախավ Չենիթեի-Քյոնյուլի, որտեղ էլ մնաց մի քանի տարի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶³⁵⁵ Այս իրադարձությունը համար աղբյուր եմ ընդունել Չայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուլ» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է՝ *«Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսյան (Իսթյան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քորախոս): Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին կիսանկախ ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսյանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 ևն) ձախողվել են: Չայ տղամարդիկ շրջում էին սպառազեն, իրենց զավակներին մանուկոց վարժեցնում գնեթ: Ղ, Ինճիճյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանակում ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա բլուրներից զանազանվելու համար գլուխներից կրում էին ճերմակ փաթաթոց»:* Տես նաև՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁶³⁵⁶ «Ալեքսանդր Միրզան, իր իշխանությունը հաստատելով Ղազախ, Բորչալու և Շամսադինի մահալներում՝ բոլորովին հաշվի չէր նստում Գեորգիի (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ի (1798-1800) – Մ.Ֆ.) հետ: Մյուսները նույնպես անհնազանդ էին և նրա հետ հաշտության եզրեր չէին փնտրում, ուստի վալին ճարահատյալ մարդ ուղարկեց և Ղաղստանից վարձու զորք բերել տվեց: Լեզգի զորքի և Կախեթի վրաց բնակչության օգնությամբ անցնելով Եսասմանի դշարը՝ նա մտավ Ղազախի հողը: Ալեքսանդր Միրզան, չկարողանալով դիմադրել, փախավ Ղարաբաղ, այնտեղից էլ՝ Իրան: Վալին կողոպտեց և պատժեց այնտեղի խռովարար Ղազախ ու Բորչալու ցեղերին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 21):

«Ալեքսանդր-Միրզան զբաղեցրեց Ղազախի, Բորչալուի և Շամսադինի մահալները ու հրաժարվեց ենթարկվել Գեորգի խանին (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ին – Մ.Ֆ.): Վերջինս ստիպված եղավ դիմել վարձկան զորքի օգնությանը, որը հավաքվել էր Ղաղստանում: Եվ ահա գլուխդիստանական զորքերը դադստանցիների օգնությամբ անցնելով Եսասմի կիշակը ու մտան Ղազախի հողը: Ալեքսանդր-Միրզան, զգալով իր թուլությունը, փախավ Ղարաբաղի վիլայեթ, իսկ վալին պատժեց Ղազախի և Բորչալուի բոլոր խռովարարներին» (Միրզա Ադիգոյզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

⁶³⁵⁷ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Չայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶³⁵⁸ «Թուրքերը, որպեսզի վրեժխնդիր լինեն Էրեկլե արքայի (Կախեթի թագավորության արքա Չեռակի II-ից – Մ.Ֆ.) օրոք կրած զրկանքների համար, մտադիր էին ճնշել վրացիներին, որոնք ապրում էին իրենց հարակից շրջաններում: Եվ ահա, որպեսզի հետ մղի այս թշնամիներին և պաշտպանի իր հպատակներին, Գեորգի արքան (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) ինձ զորքով Կարս ուղարկեց՝ այդ թուրքական շրջանը: Մուհամեդ փաշան, որը կառավարում էր այդ շրջանը, մեծաքանակ զորքով եկավ իմ դեմ: Մեր միջև արյունահեղ ծակատամարտ տեղի ունեցավ, թուրքերը պաշտպանվում էին ծայրահեղ համառությամբ, սակայն ի վերջո հաղթվեցին: Փաշան ինքը փախուստի մատնվեց և ես, ցրելով թշնամիներին, տիրեցի Ղզ-Չակչակ ամրոցին, սակայն իմ ծնող Գեորգի արքան, լինելով խաղաղասեր բնավորության տեր, դադարեցրեց այս թշնամական գործողությունները և ես իմ զորքով անմիջապես վերադարձա սեփական երկիր: Այս ամենի հետևանքը այն եղավ, որ թուրքերն այլևս չէին հարձակվում վրացական բնակավայրերի վրա» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 130):

«1798 թվականին... վեճ ծագեց Զարթիի և Կարսի միջև, ուստի և Գեորգի թագավորը (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) ուղարկեց իր որդիները Ղալթին (Կախեթի թագավորության ապագա արքա Ղալիթ – Մ.Ֆ.) և Իրանեին, որոնք հարձակվեցին Կարսի վրա և գրավեցին Ղզլախախի շրջակայքը: Այսպես մեծ զորքով դուրս եկավ Ալի-բեկը, սակայն օսմանցիները պարտվեցին վրացիներից» (Անանուր «Կախեթի պատմության շարունակությունը»):

«Այնտեղից նա (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) զորք ուղարկեց Կարսի շրջանը, որը այդ երկիրը կողոպտելուց հետո վերադարձավ Ղար-ալ-տողուր Թիֆլիս» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 21):

«Նույն այս զորքերին Գեորգի խանը (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) հրամայեց ներխուժել Կարսի վիլայեթ, որպեսզի խառնաշփոթ առաջացնի այնտեղ և թալանի բնակչությանը: Չաղթական զորքը, ճշտությամբ կատարելով վալիի հրամանը, հետ եկավ Տփղիս» (Միրզա Ադիգոյզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

6359 Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Բաֆֆի «Խամսայի մեխլութիիները», Թիֆլիս 1882, էջ 280-281:

6360 Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244:

6361 «Այդ ժամանակ Բայազետի Մահմուդ փաշան Մշո երկիր գալու համար զորք հավաքեց: Վերոհիշյալ գլխավոր Մուրադ փաշան իր հերթին մարդիկ ժողովեց, գնաց նրա դեմ և Բուլնախի Ռաստակետուն կոչուով նրանք իրար հանդիպեցին: Այդ կռվի ժամանակ սպանվեց Հաջի-Մահմուդի մեծ որդի Մուլեյմանը և Մահմուդ փաշան հետ փախավ» (Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

6362 Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244-245:

6363 «Դրանից հետո Մուրադ փաշան դարձավ Մուշ, սակայն, երբ լսեց, որ պատկանցիները, որոնք գլխավոր ժողովուրդն էին այնտեղ ի դեմս Շղվկանցիների ու Ռշկանցիների տները՝ 1.700 տան չափ, իր ծառային սպանել են, իսկ սպանողն էլ հայ է, ոչ ոք պահեց նրան դեմ: Եվ ահա մի օր նա զորք հավաքեց և հայտարարեց, թե գնում է պարսից դեմ կռվելու, որպեսզի պատկանցիները անհոգ լինեն: Ահա այսպիսի հնարքով՝ նա գիշերով գնաց, անցավ խոս գյուղը, բռնեց Մուշից վերև ընթացող Խաչասարի ճանապարհը և մի գիշեր անակնկալ պատկանցիների վրա հարձակվեց՝ սպանելով 32 հոգու, որոնք, ինչպես ասում էր, իր սպանված ծառայի համար էին: Ինչպես այն հայի, այնպես էլ սրանց գլուխները նա կտրեց: Դրանից հետո նա, թողնելով այլ վնաս տալ և սպանությունը, դարձավ Մուշ» (Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

6364 Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 245:

6365 «Ռուսական զորքի՝ Թիֆլիս մտնելուց մեկ տարի անց՝ Զրիստոսի 1800 և Հիջրի 1216 թվականին Ավարիայի կառավարիչ Օմար խանը (Ավարական խանության խան Ռամնալի – Մ.Ֆ.) Դաղստանից ու հարևան շրջանների բնակչությունից 20.000 հոգանոց բանակ հավաքագրեց: Այնուհետև, պատճառաբանելով, որ. «Վալիին (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) մեր բարեկամությունն և հարևանությունը մի կողմ է դրել ու Ռուսաստանի պետությանն է ապավինել», որոշեց գնալ, ռուսներին Վրաստանից վտարել և Թիֆլիսը, ինչպես անցյալում սովոր էր անել, կրկին թալանել: Վալին այս լուրը ստանալով մտահոգվեց և ցանցն ընկած ձկան պես իրար անցավ: Նա և Վրաստանի ժողովուրդը սաստիկ ահից սկսեցին անվայել մտքերով տարվել, բանի որ դեռ չէին մոռացել Աղա Մուհամմադ խանին (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության ապագա հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդին – Մ.Ֆ.) և նրա զորքի՝ Թիֆլիսին հասցրած ավերածություններն ու գերեվարությունը: Ահաբեկված ու խուճապահար՝ բնակիչները իրենց կյանքը փրկելու համար փախուստի նախապատրաստվեցին և ջանացին ապահով ապաստարաններ գտնել: Գեներալ Լազարևը, սակայն, այս մասին տեղեկանալով, փորձեց մեղմ խոսքերով և խրատներով նրանց համոզել, որ զուր տեղը անմիտ խոհերով չտարվեն ու չքրվեն, սակայն վալին և ժողովուրդը ականջ չդրեցին ու նրանք չէին հանդարտվում, բանի որ, ռուսաց զորքի հետությունը դեռևս տեսած չլիներ, չէին հավատում, որ գեներալը այն փոթաթիվ զորքով կարող է լեզգիների 20.000 հոգանոց բանակի դեմ կռվել: Գեներալը այս հասկանալով՝ մտածում է, որ իր խրատները, միևնույն է, բնակչության վրա չեն ազդի և նրա մտադրությունը չեն փոխի: Եվ ահա նա ստիպված Թիֆլիսի բնակիչներին դիմեց՝ ասելով. «Դուք բաղաբից դուրս մի եկեք և ձեր հայրենիքը մի լքեք: Ես ռուսական զորքով մենակ դուրս կգամ թշնամու դեմ: Եթե հաղթեմ, ձեր գովեստին արժանի կլինեմ, հակառակ դեպքում, եթե մատված մի արասցե, պարտվեմ, դուք կհասցնեք փախել երկրի տարբեր կողմերը»: Վրաստանի ժողովուրդը, այս հայտարարությունը լսելով, մի քիչ հանդարտվեց: Դրանից հետո գեներալ Լազարևը գեներալ Գուլյանովի հետ միասին իր բանակով շտապեց Օմար խանի դեմ կռվելու: Երեկոյան կողմ հակառակորդների արևախում բանակները Սադարեջո գյուղի ներքևով հոսող Իորի գետի շրջակայքում իրար դեմ դիմաց ելան: Լեզգիները, նկատելով ռուսների զորքի փոթաթիվ լինելը, զարմանում էին, թե ինչպե՞ս են նրանք համարձակվում այդ փոքր զորագնդով կռվի ելնել: Լեզգի առաջնորդների մի մասը գտնում էր, որ ավելի լավ է սպասեն և գիշերն անցնի, բանի որ առավոտյան չարիքն էլ սարսափելի չի լինում, իսկ միգուցե մինչ այդ ռուսներն իրենք, կռվից հրաժարվելով, հետ դառնան: Օմար խանն և առաջնորդներն մյուս մասը, սակայն, առարկեցին, թե. «Բացի Աստուծոց էլ ով՞ կիմանա, թե վաղը բախտը ինչ խաղ կխաղա: Ծիշտն այն է, որ, անմիջապես մարտը սկսելով, կռվի կրակը թեժացնենք, հրազենի աղմուկով աշխարհը ցնցենք և թշնամու օրը մթնեցնենք»: Դրանից հետո Օմար խանը բանակի կեսին կարգադրեց ռուսաց զորքը շրջապատել՝ թույլ չտալով որևէ մեկին շրջապատման օղակից ողջ դուրս գալ և, բոլորին գերելով, կենդանի իր մոտ բերել: Դաղստանի գնդերը ջանացին կատարել իրենց առաջնորդի հրամանը: Երբ մոտեցան ռուսաց բանակի զորակալայինը, գեներալը խիզախորեն հրամայեց ահեղ հրանոթներից կրակ բացել: Ռուս բաջ զինվորները անմիջապես գործի նետվեցին: Դաղստանի զորքը շուտով նկատեց, որ փոթորկված աշխարհը հրետանու բոցերից կրակի ծով է դարձել, իսկ ռուս զինվորները ոտքից գլուխ իրենց արյունով կարմիր են ներկվել: Այլևս չկարողանալով դիմադրել և ռազմի դաշտը լքած՝ նրանք փախուստի են դիմում: Ծակատամարտը տանուլ էր տրված: Դաղստանի զորքի մարդկային և զույգային կորուստները չափազանց մեծ էին, իսկ սպանվածների թիվը՝ մարդկային երևակայությունից դուրս: Փրկվածները փախան և մեծ ջանքերով միացան բանակի մյուս մասին, որտեղ էլ ամենամռայլ գույներով պատմեցին իրենց գլխին եկածը: Այստեղ, իմանալով կատարվածի մասին, մտահոգվում և հուսալքվում են. «Մեր պատիվը բարձր պահենք, կրե՞ծի տուրդ պատրանքի հանելն, ձի հեծնենք և գնեք ու զրահով անվախ արշավենք դեպի ռազմի դաշտը, որպեսզի հալածենք թշնամիներին: Եթե այս անգամ էլ բաջաբար չկռվենք, ուրեմն իրավունք չունենք այլևս ապրելու»: Այնուհետև գեներալը հաղթական զորքով արշավեց դեպի լեզգիների ամրությունները: Համարձակ գործիներով և բաջ հարվածներով նա կազմալուծեց ու գեղեցկուհու վարտերի պես ցրիվ տվեց լեռան պես անսասան համարվող այդ բանակը: Օմար խանն և լեզգի մյուս զորապետները, որքան էլ ջանացին իրենց բանակը մի կերպ ուշքի բերել, ու հանդարտեցնել, որպեսզի գեթ մի վերջին անգամ կռվի դուրս բերելով իրենց պատիվը բարձր պահեն, չկարողացան: Լեզգիները ռուսների առաջին իսկ հարվածից այնպես ահաբեկվեցին և խուճապի մատնվեցին, որ, միայն նրանց անունը լսելով, փախուստի դիմեցին: Երբ գիշերը վրա հասավ, լեզգիները հակընթաց բաժնու պես, առանց որևէ տեղ կանգ առնելու փախան մինչև Գանձակի հողը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծճմարտացի պատմություն», գլուխ 23):

«Օմար խան ավարացին (Ավարական խանության խան Ռամնալի – Մ.Ֆ.), որը Վրաստանի նկատմամբ չարություն տածող Շուշու խանի (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.) հետ ազգակցական կապեր ուներ, սրա խնդրանքով հավաքեց իր զորքերը և եկավ Կախեթի, սակայն Իորի գետի մոտ ջարդվեց ռուսական և վրացական միացյալ զորքի կողմից, ընդ որում ռուսական զորքը գտնվում էր գեներալ-մայոր Տուլկյովի, իսկ վրացական զորքերը՝ իմ եղբայրներ Իվան և Բագրատ արքայազների հրամանատարության տակ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 130):

«Մեկ տարի անց Ռամնալ խանը (Ավարական խանության խան Ռամնալի – Մ.Ֆ.) 20.000 հոգանոց զորքով ելավ Դաղստանից և ուղղվեց դեպի Գյուրջիստան: Նա այսպես էր մտածում. «Բանի որ վալին (Կախեթի թագավորության արքա Գեորգի III-ը – Մ.Ֆ.) իրեն համձնել է ռուսական զենքի հովանուն և մոռացել է մեր հետ բարեկամության մասին ու մտախան է արել մեր լավ վերաբերմունքը իր հանդեպ, ես կգնամ Գյուրջիստան, դուրս կմղեմ այնտեղից ռուսական զորքը և, ինչպես հին ժամանակներում կրակի կմատնեմ Դար ու Սուղուրն ու հիմնովին կթալանեմ այն»: Լսելով այդ մասին՝ վալին ծայրահեղ անհանգստացավ և վախից ընկավ մռայլ մտքերի մեջ, բանից նա ոչ միայն լավ էր իմանում Աղա Մուհամմեդ-շահի չարագործությունները Տիֆլիսում, այլ նույնիսկ վախենում էր հիշել իսկ այդ մասին: Իր հերթին Տիֆլիսի բնակիչները, փրկելով իրենց կյանքները, որոշեցին փախչել և ամեն մեկն իր համար սկսեց ապահով մի վայր ընտրել: Վերը հիշատակված գեներալը բոլոր ջանքերը ներդրած կոչ էր անում և տեղեկացնում էր անում բաղաբի բնակիչներին խուճապի չորվել ու չթողնել բաղաբը, բայց այնուհանդերձ նրանք չհավատացին նրան, բանից մինչ այդ ծանոթ չէին ռուսական հաղթական բանակի զենքի ուժին և չէին փորձել այն: Գեներալ Լազարևը, հասկացավ, որ, ինչպես էլ որ իր հորդորներին կրակը ուժեղ լինի, այն չի կարող հալեցնել Տիֆլիսի բնակչության սրտերի սառը երկաթը, իսկ իր խոստումների և ասածների կաթիլներն էլ ի վիճակի չեն թափանցել բնակիչների սրտերի գրանիտի մե: Դրա համար էլ նա մուներիկներին միջով արհաբար Տիֆլիսի բնակչությանը հայտարարեց, որ այն իզուր է լքում հայրենի վայրերը և ինքը հաջողակ ռուսական զորքի հետ կելնի լեզգիների զորքի դեմ: Նա ավելացրեց, որ, եթե այնպես պատահի, ինչպես որ բնակչությունն է ցանկանում, ինքը հաղթի, ապա ամեն ինչ կալ կլինի, իսկ եթե, աստված չափ, ինքը հաղթվի և չդիմանա թշնամուն, ապա բնակչությունը թող գոնե միայն այդ ժամանակ գնա ուր ուզում է: Գյուրջիստանի բնակչությունը այդ լսելով հանգստացավ, իսկ մարդկանց սրտերի անհանգստացած ծննդողներն էլ իրենց հանգիստը գտան: Դրանից հետո հիշատակված գեներալը, հավաքելով իր բաջաբի զորքը և մարտական կարգի բերելով այն, ելավ Ռամնալ խանի դեմ: Երեկոյան Սուգարեջո գյուղի մոտ, որը Կիբիր գետի ափին է, արյան ձգտող երկու բանակները՝ այդ երկու հզոր մարտական ջոկատները, իրար դեմ առ դեմ եկան: Երբ գյուղատնային զորքը նկատեց, որ ռուսական զորքի բանակությունը այնքան էլ մեծ չէ, այն ուղղակի սկսեց արհամարհել և գարմանալ, թե ինչպես է նման մի զորք համարձակվել մարտի ելնել ու ինչպես են փայտյա ոտքերով այս ռազմիկները անցնելու այդ երկրի դժվարահասանելի լեռնային ճանապարհներով: Հենց այդ վայրում էլ թշնամական կողմերը իջեցրին իրենց բեռները և ճամբար գարկեցին: Լեզգիների որոշ առաջնորդներ ասում էին, թե առավոտյան չարիքն ավելի լավ է գիշերային բարիքից ու ավելի լավ է մարտի մեջ մտնել առավոտյան, սակայն Ռամնալ խանն և այլ զորավարներ պատասխանեցին. «Ո՞ր՞ գիտի, Աստուծոց բացի, թե ի՞նչ բաժին կհասնի մեզ վաղը», իսկ Ռամնալ խանն էլ ավելացրեց, թե. «Ես խորհուրդ եմ տալիս այժմ իսկ մարտի ելնել և աշխարհը ցնցել մեր հրանոթների ու հրաջաների աղմուկից՝ այդ չարագործներին արբեցնելով մեր մահվան գավաթի հյուսթով»: Ասելով այդ՝ խանը իր զորքի մի մասին, ինչպես մատանին բարին, հրամայեց չորս կողմից շրջապատել գեներալի ռազմիկներին և, գերելով բոլորին, վերադառնալ իր մոտ: Դաղստանյան զորքը, ի կատարում հրամանատարի այս հրամանի, մարտի նետվեց: Երբ լեզգիները սկսեցին մոտենալ ռուսական զորքին, հիշատակված գեներալ Լազարևը հրամայեց անմիջապես

լիցքավորել վիշապանման կրակաբեր հրանոթները, իսկ քաջարի ռազմիկներին էլ՝ «ուռա» գոչելով կայծակի նման նետվել թշնամու վրա: Ղադստանյան զորքը նկատեց, որ իր շուրջը ռուսների հրետանային կրակն ամեն ինչ կրակի ծովի է վերածում, իսկ ռուսական զինվորների շորերն էլ ներկվեցին դադստանյան ռազմիկների արյան ալ գույնով: Եվ այսպես լեզգիները չկարողացան դիմանալ այս հարվածին և ռուսների առջևից դիմեցին փախուստի, իսկ նրանց ոտքերն էլ դադարեցին ծառայել նրանց: Այդ ճակատամարտում նրանց կորուստները մարդկանց և հանդերձանքի առումով հսկայական եղան, իսկ սրից փրկվածներն էլ միայն մեծ դժվարությամբ կարողացան միանալ զորքի մնացած մասին ու հենց սրանք էին, որ ճշգրիտ կերպով պատմեցին մնացածներին ամեն ինչի մասին: Լսելով այդ՝ մյուսները ահագին տխրեցին և վախեցան...: Երբ գեներալը տեսավ այդ ուրախալի դրոշմները, նա հրամայեց թմբկահարներին նահանջ թմբկահարել: Հանգստից հետո նա, վերցնելով իր հաղթական զորքը, գնաց թշնամիների ամրության վրա: Վճռական և քաջարի հարձակումով նա ցրեց լեզգիներին, իսկ Ուսմա խանն ու այլ լեզգի հրամանատարներ էլ, որոնք ամեն տեսակի խորամանկություններով ձգտում էին կասեցնել իրենց վայրենի ռազմիկների փախուստը և հանել նրանց ռուսների դեմ մարտի, որևէ օգուտ չտվեցին, բանգի դադստանցիները անհանգստացած ու վախեցած էին ռուսական զորքերի այն առաջին հարվածներից» (Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9):

«Ուսմա խանը (**Ավարական խանության խան Ուսման – Մ.Ֆ.**), սակայն, չկարողացավ դիմադրել ռուսների ուժին, որոնք այդ ժամանակ ավելի շատ հայտնի էին իրենց արծաթյա և պղնձե դրամներով, թեն, ծիշտ է, սրանց հետ նրան վիճակվեց ընդհարվել միայն մեկ անգամ: Այդ ընդհարումը, բացարձակ անակնկալ կերպով, տեղի ունեցավ Իորի գետի ափին, երբ Ուսմա խանի հետ էին Հաջի-Ահմեդ խանը, քաջարի տիրակալ Ասլան խան Ղազիկուսուլիցին, ինչպես նաև գեղեցիկ, ազնվատոհմիկ, իմաստուն և քաջարի վեզիր Ալեքսանդր-բեկը: Վերջինս, բոլոր հարցերում լինելով մի կատարյալ մարդ, ի դեպ սասծ, Ուսմա խանի համար հզոր մի հենարան էր: Նա հնազանդ ծառայում էր այս տիրակալին, որն իր հերթին սիրում էր նրան իր աչքի լույսից կամ թանկարժեք մի մարգարտից էլ շատ: Այդ հանդիպման ժամանակ, երբ Ուսմա խանը հանդիպեց ռուսներին, վերջինիս հետ էին նաև վրաց ռազմիկները, որոնք ամեն կերպ ենթարկվում էին նրան, ինչպես մահմեդականները: Եվ ահա մահմեդական զորքը, առանց իր տիրակալներ Ուսմա խանի և Ալեքսանդր-բեկի թույլտվության մարտի մեջ մտնելով, հարձակման գնաց: Արդյունքում ռուսական զորքերը աստիճանաբար սկսեցին նահանջել և այդ անհավատները, որոնց շարքերում այդ ժամանակ շատ սպանվածներ եղան, մի շատ ծանր ու անելանելի վիճակում հայտնվեցին: Նահանջող ռուսների ճանապարհը կտրեցին ղադստանյան հերոսները և վրաց հեծելազորայինները: Տեսնելով, որ փախչելու որևէ տեղ այլևս չկա և համոզվելով, որ իրենց անխուսափելի կործանում է սպասում, ռուսները պատսպարվեցին մի պատշաճ վայրում ու որոշեցին ճակատել այնքան ժամանակ, ինչքան որ ուժ և հնարավորություն կունենան: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ հենց նրանք սկսեցին ճակատել կատաղի առյուծների նման, որի արդյունքում մահմեդական զորքը պարտություն կրեց: Այդ ճակատամարտում, որը լավ հայտնի է ժողովրդին, սպանվեց Գուշու Խունզազին՝ հիանալի զինվորական հանդերձանք ունեցող այդ զորավարը, դարբինը, փորձված այդ հերոսը, որը շատ թշնամիների էր սպանել, կատաղի առյուծը, մահմեդականներին մշտապես օգնող այդ անկրկնելի մարդը, որը ոչ մեկ անգամ էր իր հզորությունը ցույց տվել անհավատների նկատմամբ, հզոր անձնավորությունը, որին այդ ժամանակ էլ հենց ճակատագրի ձայներն իրենց մոտ կանչեցին» (Յեյդար-բեկ Գենիջուսուլիյան «Ուսմա խան Նուրսալ Մեծը»):

⁶³⁶⁶ «Զանի որ լեռները ծնունդ էին պատված և իրենց երկիրը գնալ հնարավոր չէր, լեզգիները մտադիր էին Գանձակով Ղարաբաղ գնալ, ձմեռն այնտեղ անցկացնել, իսկ գարնանը էլ իրենց երկիրը վերադառնալ: Գանձակի բնակչությունը, այս իմանալով, սակայն, միայն թույլերին հաղթող իրենց սրերը մերկացրած հարձակվեց նրանց վրա և այն հուսալքված խմբից շատերին կոտորեց: Լեզգիներն այլևս ոչ մի տեղ կանգ չառան և, «Փախչելը, փրկվելը» գոչելով՝ Ջառ փախան: Այնտեղ նրանք կանգ առան ձմեռելու, որտեղ և Օմար խանը (**Ավարական խանության խան Ուսման – Մ.Ֆ.**), վշտից հիվանդանալով, վախճանվեց: Նրա դին նույն տեղում հողին հանձնեցին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 23):

«Օմար խանը (**Ավարական խանության խան Ուսման – Մ.Ֆ.**) Սամուխային մոտեցած զորքի թվից ավար ձեռք բերելու համար որոշ մասերն առանձնացրել էր և ահա սրանք նետվեցին Գանձակի խան Զավադի (**Գանձակի խանության խան Զավադը – Մ.Ֆ.**) տիրությունների վրա, սակայն, վերջինս, իմանալով այդ մասին, նրանց դեմ զորք դուրս բերեց» (գեներալ-լեյտենանտ Կարլ Կնորինգին ուղղված գեներալ-մայոր Իվան Լազարևի 04.12.1800 թվականի գեղուցագրից):

«Հենց որ Գանձակի բնակչությունը իմացավ լեզգիներին բաժին հասած բախտի մասին, սրերը մերկացրած հարձակվեց սրանց վրա և սկսեց ոչնչացնել այդ փոթորակով և անօգնական մարդկանց, իսկ նույնիսկ նրանց էլ, որոնք փրկվեցին ու փախան, հասնում և անողորմ սպանում էին: Արդյունքում լեզգիների ջախջախված մնացորդները ոչ մի տեղ չկարողացան ապաստանել» (Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9):

⁶³⁶⁷ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առաջով բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶³⁶⁸ «Իշխան Ցիցիանովը, Ջառի խառնվարարներին պատժելուց հետո Թիֆլիս գալով, նամակ գրում Գանձակի Զավադ խանին (**Գանձակի խանության խան Զավադին – Մ.Ֆ.**) և նրանից պահանջեց առանց այլևայության հպատակվել Ռուսաստանի հզոր տերությանը՝ հեռու մնալով նրա դեմ հակառակ գործողություններից: Զավադ խանը, սակայն, կառավարչապետի մեծահոգի խրատները չսեց և շարունակեց թշնամական դիրքերում մնալ: Այդ պատճառով ազնվագարը գորավարը թավաղներից, դազախ և շաւշաղինում քաջ հեծյալներից կազմված մի ջոկատով, ինչպես նաև ռուսական զորքով մտարդվեց գրավել Գանձակը, իսկ Զավադ խանին էլ՝ պատժել: Եվ ահա Քրիստոսի 1803 և Յիջրի 1220 թվականին նա մի պատկառելի զորախմբով շարժվեց դեպի Գանձակ: Երբ Զավադ խանը լսեց իշխան Ցիցիանովի՝ Գանձակին մոտենալու մասին, իր իշխանավորներին և ավազանուն խորհրդակցության հրավիրեց: Բոլորը, սկսած ախունդից և սեյդներից, իրենց համաձայնությունն են տալիս Ցիցիանովին դիմադրություն ցույց տալու հարցում՝ ասելով, թե. «Ռուսաստանի բանակը ինչպե՞ս կարող է Գանձակի բերդը գրավել, երբ անգամ Նադիր շահը (**Աֆշարների շահության հիմնադիր Նադիր-շահը – Մ.Ֆ.**) իր ողջ հզորությամբ հանդերձ չկարողացավ այն նվաճել»: Երբ ռուսական զորքը հասավ Գանձակի շրջակայքը, Զավադ խանը, տեսնելով զորքի փոքրահասակ բազմությունը, իր բանակով կռվի դուրս եկավ: Ղուլուղորդի մոտակայքում գործերը ընդհարվեցին: Որոշ մարտերից հետո, սակայն, Զավադ խանը փախուստի դիմեց և, ամրանալով Գանձակի միջնաբերդում, սկսեց պաշտպանվել: Այնուհետև ռուսական բանակը, մտնելով քաղաք, միջնաբերդը ջորս կողմից պաշարեց և ամեն կողմից փակում այնտեղ տանող ճանապարհները: Շուտով ամրոցի պաշարներից մնացին միայն հրազենի գնդակներն և ծովալը: Պաշարումից մեկ ամիս անց բաղաթի բնակիչները հայտնվեցին ծանր վիճակում: Գլխավոր հրամանատարը հարձակման էր նախապատրաստվում և ահա Ֆեթր տոնի գիշերը ռուսաց բանակը գոռի է անցավ և սկսեց պարիսպներն ի վեր մագլցել: Հաղթական զորագնդերը երկու կողմից սկսեցին պարիսպներն ի վեր մագլցել: Զավադ խանը խիզախ հարվածներով պաշտպանվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ ռուս ապա Լիսանկից գնդակից սպանվեց, որից հետո ամրոցը ևս գրավվեց: Հինվորները տարբեր կողմերից ամրոցը ներխուժեցին և Ֆեթրի տոնը վերածվեց նահատակության սև գիշերվա: Հորավարը տեղի բնակչությանը կոտորելու հրաման տվեց: Երեք ժամ սրերը անդադար կոտորում և արյուն էին հեղում, որից հետո գլխավոր հրամանատարը կարգադրեց դադարեցնել կոտորածը: Գեդյալներին Ցիցիանովի մոտ բերեցին: Նորին Գերագնացություն գլխավոր հրամանատարի հրամանով ամրոցի կին բնակիչներին հրապարակ հանեցին, իսկ Զավադ խանի ընտանիքի անդամներին և ժառանգներին էլ տարան մեծ մզկիթը և պահակազորի հսկողության տակ թողեցին: Ցիցիանովը կազմակերպեց տեղական կառավարումը, պարեն նշանակեց և բացեց դատարանը: Գանձակի անունը, ի պատիվ Ելիզավետա կայսրուհու, վերանվանվեց Ելիզավետոսկայն» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 27):

«Իշխան Ցիցիանովը նամակ գրեց Զավադ խան Գանձակցուն (**Գանձակի խանության խան Զավադին – Մ.Ֆ.**) և առաջարկեց նրան ենթարկվել Ռուսական պետությանը ու իշխանություններին, որոնք նշանակված են վերևից, թշնամություն չանել ու ոտք չդնել խռովության ճանապարհին, իսկ հակառակ պարագայում հզոր այդ տերության հետ թշնամության այդուց նա չի կարողանա մի ծաղիկ իսկ քաղել, ընդ որում թշնամության սերմերն էլ ոչ մի պտուղ չեն տա: Զավադ խանը, սակայն, ոչ մի նշանակություն չտվեց այդ խաղաղասիրական խորհուրդներին և ականջ չկախեց այդ խոսքերին: Այդ ժամանակ ծածանելով որոշները՝ իշխան Ցիցիանովը շարժի մեջ դրեց փոթորկվող ծովի նմանվող իր զորքը և ուղղվեց դեպի Գանձակ: Հավաքելով թավաղների հեծելազորը, ազնուորներին, շաւշաղիցիներին և դազախցիներին՝ իշխան Ցիցիանովը պատրաստվեց արշավանալ: Ոտք դնելով Գանձակի խանության՝ հաղթական ռուսական զորքը զբաղեցրեց ողջ շրջակայքը: Զավադ խանն իր հերթին, հավաքելով սեփական մարդկանց և զորքը, շարժվեց թշնամու դեմ: Գանձակից երկու վերստ հեռավորության վրա գտնվող Ղուլաղորա վայրում երկու բանակներն իրար դեմ ելան և թեժ մարտ սկսվեց, որի արդյունքում որոշակի դիմադրությունից հետո ռուսապաշտ եղած Զավադ խանը խառնաշփոթի մատնված զորքով դիմեց փախուստի: Նա ինչ-որ կերպ հասավ մինչև իր ամրություն և փակվեց այնտեղ: Այդ ժամանակ քաջարի ռուսական զորքերը, մտնելով քաղաք, ջորս կողմից կիպ կերպով շրջապատեցին միջնաբերդը և մեկ ամսվա ընթացքում մնաց այնտեղ: Ֆիտրայի տոնի գիշերը ռուս զինվորները աստիճանների օգնությամբ բարձրացան պարիսպների վրա: Իր հերթին Զավադ խանը հերոսական հարձակումով հետ մղեց մի բանի նման փորձեր,

սակայն ի վերջո մայրոք Լիսաննից կրակոցով նա կյանքի պարսպից ընկավ մահվան գիրկը, իսկ զինվորներն էլ, չորս կողմից անցնելով հարձակման, ներս խուժեցին» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9):

«1803 թվականի վերջին Ցիցիանովը գնաց Գանձակի ամրոցի վրա և պաշարեց այն: Պաշարումը ձգվեց մեկ ողջ ամիս: Այդ ընթացքում Ցիցիանովը մի բանի անգամ մարդիկ ուղարկեց Ջավադ խանի (**Գանձակի խանության խան Ջավադի – Մ.Ֆ.**) մոտ, կոչ անելով վերջինիս հնազանդվել նրա կայսերական մեծությանը (**Ռուսական կայսրության կայսր Ալեքսանդր Ի-ին (1801-1825) – Մ.Ֆ.**) և հանձնել ամրոցը, սակայն դրանից ոչ մի օգուտ չեղավ: Ի վերջո, Ռուսական ամսի վերջին օրը նա գրոհով գրավեց ամրոցը: Ջավադ խանը իր որդիներից մեկի՝ Դուսեն-դուլի աղայի, հետ միասին սպանվեց, իսկ նրա ընտանիքը գերի ընկավ: Բնակիչների մի մասը զոհվեց, իսկ մյուս մասը փրկվեց» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Դեպքի 1218 թվականին իշխան Ցիցիանովը գրոհով գրավեց Գանձակը և վերջ տվեց Ջավադ խանի (**Գանձակի խանության խան Ջավադի – Մ.Ֆ.**) իշխանությանը, որը բաղաձայն այդ գրոհի ընթացքում իր շատ կողմնակիցների հետ միասին սպանվեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Քանի որ Գանձակը պատկանում էր պարսիկներին, այդ պատճառով էլ Ցիցիանովը ելավ նրա դեմ: Գանձակցիները չկարողացան դիմադրել ռուսական զորքերին, բանի որ դա մի առևտրական ժողովուրդ էր, որը երբեք պատերազմով չէր զբաղվել: Ահա հենց այդ պատճառով էլ Գանձակը գրավվեց, իսկ այդ ընթացքում որդու հետ միասին սպանվեց նաև Գանձակի խանը (**Գանձակի խանության խան Ջավադը – Մ.Ֆ.**), որից հետո բաղաձայն վերանվանվեց *Ելիզավետսկոյիս*» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶³⁶⁹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 245:

⁶³⁷⁰ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 246:

⁶³⁷¹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 246:

⁶³⁷² Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 207-208:

⁶³⁷³ «Որոշ ժամանակ անց Ցիցիանովը մեկնեց Երևանը գրավելու: Նա մեկնելիս զորք կազմեց և գեներալ-մայոր Սերգեյ Տուչկովի հրամանատարության տակ այն առաջ ուղարկեց: Վերջինս, տեղ հասնելով, այնտեղ հանդիպեց պարսկական զորքին, ջարդեց նրան և պարսիկներից խլեց մոտ 5.000 հայ բնակիչներ, որոնք այնտեղ էին տեղափոխվել Երևանից և որոնց պարսիկները ցանկանում էին տեղափոխել իրենց տիրույթները» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 205-207: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 117-118:

⁶³⁷⁴ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 209:

⁶³⁷⁵ «Նորին Գերազանցություն իշխան Ցիցիանովը Գանձակից վերադարձավ Թիֆլիս: Այդ տարվա ձմեռը նա այնտեղ անցկացրեց և բանակը նոր արշավանքի նախապատրաստեց: Երևանի կառավարիչ Մուհամմադ խանը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) անընդհատ դիմումներ և խնդրագրեր էր հղում կառավարչապետին ու հավատացնում էր, որ Նորին Գերազանցություն Ցիցիանովի այնտեղ գալուն պես բերդի բանալիները նրան կհանձնի և հպատակություն կհայտնի: Թեև Մուհամմադ խանը անկախ կառավարիչ էր, սակայն կառավարման կարևոր հարցերում նա խորհրդակցում էր այդ ժամանակ Երևանում գտնվող Նախիջևանի կառավարիչ Զյալբախի խանի (**Նախիջևանի խանության խան Զալբ-Ալիի – Մ.Ֆ.**) հետ: Վերջինս նույնպես դիմում հղեց Ցիցիանովին և հայտնեց նրան իր հավատարմության ու հնազանդության մասին: Հավատարմով նրանց խոսքերին՝ Զրիստուխի 1804 և Դեկտեմբեր 1220 թվականի գարնանը իշխան Ցիցիանովը հաղթական զորքով շարժվեց դեպի Երևան ու իջևանեց Էջմիածնի մոտակայքում: Իշխան Ցիցիանովի բացության համբավը տարածվեց ղզբաշների երկրի տարբեր կողմերում: Նրան անվանում էին «Իսբախդար», որը «խնայեկտոր» բառի աղավաղված ձևն էր: Պարսկաստանի կողմից Իսբախդարի դեմ 170.000 հոգանոց զորքով պատերազմելու Է ուղարկվում զորքի գլխավոր հրամանատար Նշանակված Նորին Գերազանցություն, թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան, որը դեռևս մանկահասակ մի պատանի էր: Էջմիածնի մոտակայքում հակառակորդները միմյանց հանդիպեցին և մարտական շեփոխների կանչով այնպիսի թեժ մի ճակատամարտ սկսվեց, որպիսին մինչև այժմ ոչ ոք չէ լսել էր, ոչ տեսել, բանի որ պատերազմի սկիզբն էր, իսկ ղզբաշները ռուսներին կռվելիս դեռ չէին տեսել, դեռևս նրանցից երկուրդ չէին կրում ու սաստիկ ուժգնությամբ էին կռվում: Պատվարժան խաներից և անվանի երիտասարդներից շատերն էին մարտի հրապարակ ելնում և ներխուժում զինվորների շարքերը ու, թեև նրանցից շատերը զոհվում էին, այդուհանդերձ մյուսները կռիվը չէին դադարեցնում: Գլխավոր հրամանատարը այն օրը ռուսական բանակը երեք գնդի բաժանեց: Ղզբաշները այնպես խիզախորեն էին նրանց վրա գրոհում և հանդուգն հարվածներ հասցնում, որ այն փորձարկողով հրապարակում բարձրացած փոշուց ու հրազենի ծխից պայծառ երկինքը մթազնում էր: Ռուսական բանակի մարտիկները, միմյանց չտեսնելով, կարծում են, թե իրենք մենակ են մնացել: Իր հերթին ինքը՝ Նորին Գերազանցություն գլխավոր հրամանատարը, ինչպես մի ամեհի վագր, այս ու այն կողմ էր նետվում և իր մարտիկներին ոգևորում էր: Երբ երկինքը պարզվեց և օդը մաքրվեց, ռուսները տեսան, որ իրենք բոլորը ողջ-առողջ են: Ղզբաշներն էլ նկատեցին, որ բոլոր սպանվածները իրենցից են և դաշտի բուսականությունը իրենց արյունով կարմիր է ներկվել: Այդ պատճառով ղզբաշները խուճապի մատնվեցին և փախուստի դիմեցին, որից հետո այլևս Երևանին չէին մոտենում: Նրա վերելով նրանք անցան և կանգ առան Բանաբեռ կոչված անառիկ վայրում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճմարտացի պատմություն», գլուխ 28):

«Վերադառնալով Տիֆլիս՝ իշխան Ցիցիանովը ձմեռն անցկացրեց արշավանքի համար զորքը հանդերձավորելով, իսկ գարնան բացվելուն պես էլ նա ուղղվեց դեպի Երևան: Երևանի տիրակալ Մուհամմեդ խանը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**) ոչ մեկ անգամ էր նրան նամակներ գրել, որոնցում առում էր, թե. «Ժամանակ մի կողմից, անմիջապես եկեք Երևան և լուսավորեք այս վայրերը ձեր հաղթական դրոշմներով: Հենց որ ձեր քաջարի զորքերը ուղղվեն Երևան, այս վայրերը անմիջապես էլ կմտնեն ձեր իսկ հաղթական իշխանության կիսալուսնի տակ և կենթարկվեն ռուսական պետության ճաճանչափայլ իշխանությանը»: Հենց նույն ժամանակ էլ Երևանում էր նաև Նախիջևանի տիրակալ Զալբ-Ալի խանը (**Նախիջևանի խանության խան Զալբ-Ալիի – Մ.Ֆ.**) և, չնայած այն բանին, որ Մուհամմեդ խանը ինքնիշխան կերպով տիրում էր Երևանին, բայց այնուհանդերձ բոլոր մեծ ու փոքր հարցերը լուծելիս նա կապված էր վերջինիս կամարտահայտությամբ և լսում էր նրա խորհուրդները: Եվ այսպես սարդապար առաջացավ և հասավ Ուլ-բիլիսի վայրին, որտեղ էլ հրամայեց փրկվել դնել: Իր հերթին Իրանական պետությունը, փոքրահասակ Աբբաս-Միրզայի տրամադրության տակ դնելով մեծ բանակությամբ զորք, նրան Նշանակեց գլխավոր հրամանատար և, ապահովելով նաև մեծաբանակ հանդերձանքով, դեմ ուղարկեց սարդապար Ցիցիանովին: Աբբաս-Միրզա, այրվելով մարտի մեջ մտնելու ցանկությունից, պարզեց հարձակման դրոշը և երկու բանակներն Ուլ-բիլիսիում իրար եկան: Այստեղ էլ հենց թեժ մարտ տեղի ունեցավ, ընդ որում ձիերի սմբակների տակից ելած փոշին փակվեց աստղերը, իսկ սրերի փայլատակումից էլ նույնիսկ չորրորդ երկնքում փակվեցին արևի աչքերը...: Աբբաս-Միրզայի ռազմավարի մեծ մասը զոհվեց, կենդանի մնացածներն էլ քիչ թիվ կազմեցին: Ռուսական զորքը բաժանվեց երեք խմբի և ղզբաշները այն կերպ հարձակման գնացին, որ լուսավոր աշխարհը մթնեց: Արդյունքում ռուսական զորքի զորամասերը միմյանց կորցրին տեսողությունից և ամեն մի խումբը սկսեց մտածել, թե մյուս կողմը պարտության է մատնված ու ոչնչացված է: Այն բանից հետո, սակայն, երբ տեսարանը բացվեց, ռուսները տեսան, որ նրանք բոլորը ողջ-առողջ են, ղզբաշներն հայտնաբերեցին, որ իրենք չարդված են, իսկ խոտերն էլ պատված են իրենց արյունով: Դրանից հետո, ահա, ասածներն ընկան նրանց ձեռքերից և նրանք այլևս չկարողացան դիմադրություն ցույց տալ: Պատված վախով՝ նրանք թշնամուն նույնիսկ մոտենալ իսկ ի վիճակի չէին: Եվ ահա նահանջելով՝ նրանք ծավալաբար գարկեցին Երևանից վերև՝ ուժեղ ամրացված Բանաբեռում: Երևանի խանին ուղղված իշխան Ցիցիանովի նամակից. «Ես հետ շարտեցի պարսիկների մեծաբանակ ամբոխին, որը գտնվում էր Բաբա խանի (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի (1797-1834) – Մ.Ֆ.**) որդու հրամանատարության տակ» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

«1804 թվականի հունվարին Երևանի կառավարիչ Մուհամմեդ խանը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**), որը վախենում էր Ֆաթ-Ալի խանից (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**), ինչպես նաև Նախիջևանի խան Ղալբախին (**Նախիջևանի խանության խան Զալբ-Ալիի – Մ.Ֆ.**), որը վախեղ էր Ֆաթ-Ալի խանից և իր հերթին գտնվում էր Երևանում, պատգամավորներ ուղարկեցին հրամանատար Ցիցիանովի մոտ, որոնք հայտարարեցին. «Ֆաթ-Ալի խանը իր որդի և գահի ժառանգող Աբբաս-Միրզային հրամայել է հնազանդեցնել Երևանը: Եթե հրամանատարը թույլ տա իրեն գալ այնտեղ և օգնություն ցույց տա մեզ, ապա մենք կտանք նրան Երևանի ամրոցը ու կմտնենք Ռուսաստանի բարձր հովանու տակ»: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հրամանատար Ցիցիանովը ելավ և ուղղվեց դեպի Երևան: Ղզբաշական կողմից էլ մոտեցավ գահի ժառանգորդ՝ Նախիջևանցիները՝ իր սեփական զորքով: Սկիզբ առած ճակատամարտում ղզբաշները ջախջախվեցին» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Պարսկաստանում արարած փոփոխություններն այնպիսի խանի հաջորդությանը և ահա, ցանկանալով կանգնեցնել նրանց, Վրաստան ուղարկեցին Իրակլի խանի (**Վախտեթի թագավորության արքա Դերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) որդի Ալեքսանդր-Միրզային, որը պատսպարվել էր իրենց մոտ՝ հույս ունենալով վերադառնալ Վրաստան: Նրա իրավունքների և շահերի պաշտպանության համար Երևան ու Ղարաբաղ ուղարկվեց Աբբաս-Միրզան: Երևանի խան Մուհամմեդ Ղաջարը (**Երևանի խանության խան Մահմեդը – Մ.Ֆ.**), որը թշնամություն էր անցնում Պարսկաստանի հետ, Երևանյան շատ բնակիչների

աքսորեց թուրքիա, իսկ ինքը, փակվելով Երևանի բերդում, օգնություն խնդրեց ռուսներից: Ցիցիանովը եկավ Նրան օգնության և Ուլ-Քիլիսայում ու Դրբուպիսում ջարդեց Աբբաս-Միրզայի զորքը, որը բառակի մեծ էր ռուսական զորքից» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Ես հետ չարտեցի պարսիկների մեծաքանակ ամբոխին, որը գտնվում էր Բաբա խանի (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**) որդու հրամանատարության տակ» (Երևանի խանին ուղղված իշխան Պավել Ցիցիանովի 22.06.1804 թվականի նամակից):

«Այդ քնթացքում Ցիցիանովը ժամանեց հայկական Էջմիածին վանքը և այնտեղ իր զորքով հանդիպեց շահզադե Աբբաս-Միրզային: Նրանց միջև այնտեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ և այդ քնթացքում շահզադեն, իմանալով, որ ռուսական ճամբարում այլևս հետևակ չի մնացել և այնտեղ էին միայն կազակական ու դրագունական հեծյալ զնդերն են, պատրաստեց պարսկական հեծելազորը, որը շուտով տեղ հասավ և սկսեց թալանել ռուսական բանակի ճամբարը: Իշխան Ցիցիանովը, որը ինքն էլ նեղ դրության մեջ էր գտնվում, ճամբարը այնտեղից հեռացրեց և թալանեցիկները թալանեց պաշտպանելու համար չկարողացավ ոչ մի սիջոց գտնել, սակայն այդ ժամանակ գեներալ Տուչկովը, որը իր զնդով մի կողմ էր կանգնած, օգնության եկավ Ցիցիանով իշխանին, ինչն էլ տեսնելով, պարսիկները նահանջեցին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 210-212: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 118:

⁶³⁷⁶ «Իշխան Ցիցիանովը, Նույն տեղում երկու օր մնալուց և զորքին հանգիստ տալուց հետո, զորքն ու թղթառններն առած գնաց Նրանց հետապնդելու: Երեկոյան կողմ Նրանք մոտենում են ղզլբաշների զորակայանին: Ղզլբաշները Նրանց ընդառաջ ելան, որպեսզի խոչընդոտեն Նրանց առաջխաղացումը դեպի իրենց ճամբարը: Իրենց զորքն ու թղթառնները Նրանք դասավորում են ճանապարհի երկու կողմերում և կրկին մի այնպիսի թեժ մարտ է սկսվում, որի առաջ նախորդը խաղ էր թվում: Չկարողանալով հաղթել, սակայն, պարսիկներն այնտեղից հեռացան և Նրանց ջախջախելով են: Թողնելով իրենց վրանները, գույքն և գունակը՝ Նրանք փախչում են Իրան: Ռուսները տեղ են դառնում Նրանց ողջ ունեցվածքին և հարստություններին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 28):

«Ցիցիանովը իր զորքերով տեղավորվեց հանգստի, իսկ հետո շարժվեց ղզլբաշների հետևից: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ նա թշնամուն հասավ մթնշաղի: Տեսնելով այդ՝ ղզլբաշները թողեցին իրենց վրաններն և հանդերձանքը ու դիմեցին փախուստի: Ռուսական զորքը ձեռք գցեց Նրանց իրերն և պաշարները, իսկ հետո էլ մեկնեց Երևանը պաշարելու» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

Այս իրադարձության մասին տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 214: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 118:

⁶³⁷⁷ Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 215-217: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 119:

⁶³⁷⁸ «Աբբաս-Միրզայի զորքի փախուստից հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղից գալիս է և պաշարում է Երևանը, մինչև որ Իրանից մեծ բանակով Երևանին օգնության է գալիս Ֆաթիալի շահ (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**): Արբայորդի Աբբասին ուղարկելուց հետո Ֆաթիալի շահը, մի ահռելի զորք ժողոված, գնաց որդուն օգնության: Նա, սակայն, ճանապարհին լսեց Նրա պարտության մասին և մեծ արագությամբ եկավ Ղավալու կոչվող վայրը, որտեղ հայր ու որդի միացան և միասին մտան Երևան քաղաքը: Նրանք երրորդ անգամ ռուսների դեմ ահեղ մարտ են ելան, սակայն նորից, չկարողանալով հաղթել, ձեռնուհանդերձ և հուսալքված եկան ու կանգ առան Երևանի շրջակայքում: Նրանք բոլոր կողմերից փակեցին ռուսներին պարեն հասցնողների ճանապարհները: Իշխան Ցիցիանովը զբաղեցրեց Երևան քաղաքի շրջակա բոլոր այգիներն և արվարձանները ու ղզլբաշների ձեռքում մնացին միայն քաղաքի չորս պատերը: Ռուսական բանակը պաշարեց Երևան քաղաքը, ղզլբաշների բանակն էլ շրջապատեց ռուսաց զորքը և միանգամից այնպես փակեց հաղորդակցության ճանապարհները, որ իշխան Ցիցիանովի հետ եկած վրաց իշխանների մի մասը փախուստի ժամանակ գերի ընկավ: Այնտեղից Ֆաթիալի շահը զորավար Փիրդուլի խան Ղաջարին վրաստանի արբայորդի Ալեքսանդր-Միրզայի հետ ուղարկեց Թիֆլիսի կողմերը: Ղազախ և Բորչալու ցեղերը, բացառությամբ Նասիբ-բեկի հպատակների, ռուսաց պետությանը դավաճանելով, խռովություն բարձրացրի, սակայն Նասիբ-բեկն իր նվիրվածությունը պետության նկատմամբ ապացուցել էր դեռ Գանձակի կռիվում, որտեղ Նրան մեծ ծառայություններ էր մատուցել: Նրա մոտ էր գտնվում նաև մայրը Լիսանկիչը: Ալեքսանդր-Միրզա արբայորդուն էլ միանում և ապստամբում են Նաև Շամառիկուն ու Թիֆլիս քաղաքն և Նրա շրջակա բոլոր գյուղերը, անգամ Բաշաշող փախած արբայորդիները: Ղարաբաղիսայի մոտ Նրանք շրջապատեցին ռուս զինվորների և տեղի բնակիչների մի խումբ: Բորչ ժամանակ անց, չկարողանալով Նրանց հաղթել, Նրանք հեռացան ...: Նահանգապետը Թիֆլիսից գլխավոր հրամանատարին փոթադարձով զինվորների ուղեկցությամբ 200 սայլերով զորքին սննդամթերքի մի մեծ պաշար ուղարկեց: Ուշու յալլաղին հասնելուն պես, սակայն, այնտեղ բնակվող ցեղերը, փակելով Նրանց ճանապարհը, ցանկանում էին կողոպտել Նրանց: Այլ ելք չգտնելով՝ զինվորները սայլերից իրենց համար ամրություն հարմարեցրին և սկսեցին պաշտպանվել, իսկ թշնամիները, որքան էլ ջանում են, չեն կարողանում այն գրավել: Այս մասին տեղեկացնում են Փիրդուլի խան սարդապի և վերջինս արշավում է Նրանց մոտ: Այնուհանդերձ, չնայած գործադրված ջանքերին, նա ևս չի կարողանում այդ ամրությունները գրավել, որից հետո, ձեռնուհանդերձ և հուսահատ, հետ է դառնում դեպի Գեղամա լեռների ստորոտը: Երբ այս լուրը հասնում է Թիֆլիս, գլխավոր հրամանատարին պարենամթերք հասցնելու նպատակով 300 զինվորների մի խմբով ու չորս հրանոթներով նահանգապետը այնտեղ ուղարկեց մի գեներալի: Երբ վերոհիշյալ գեներալը իր խմբով միացավ պաշտպանվողների ջոկատին, այլևս ոչ ոք չհամարձակվեց Նրանց ճանապարհը փակել: Փիրդուլի խանը ևս հեռացավ և պարենամթերք անվնաս Ղարաբաղիսա հասցվեց: Իշխան Ցիցիանովը, տեսնելով, որ պարենը տեղ է հասել, սակայն Երևանը գրավել չի հաջողվում, իսկ բանակում էլ համաճարակ է սկսվել, որոշեց հեռանալ: Նա եկավ Ղարաբաղիսա և պարենը բաժանեց բանակին» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 28):

«Աղբաբիսի ուղարկելով Աբբաս-Միրզային՝ Ֆաթ-Ալի շահը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**) անթիվ զորքով հետևեց Նրան: Ծանապարհին, լսելով Աբբաս-Միրզայի պարտության մասին և առաջանալով բաժնու ու կայծակի արագությամբ, Նրանք ի վերջո միավորեցին ուժերը Ղավալու կոչվող վայրում, որը ներկայիս Երևանից ավելի վերև է գտնվում՝ ի վերջո խոշոր ճակատամարտի մեջ մտան ռուսների դեմ: Չհասնելով նպատակին՝ Նրանք բացարձակ խառնաշփոթի մատուցեցին, նահանջեցին և տեղակայվեցին շրջակայքում: Դրանից հետո Նրանք հարձակում են գործում պարենամթերք տեղափոխող մարդկանց վրա: Ռուսական զորքերը շրջապատեցին Երևանը, իսկ ղզլբաշները շրջապատեցին ռուսներին: Ղզլբաշներն այն աստիճան կորեցին տեղաշարժի բոլոր ճանապարհները, որ ռուսական զորքերը կորցրին անցման ամեն մի հնարավորություն, ընդ որում Նույնիսկ արշավանքի մասնակցող վրացական իշխաններն էլ ղզլբաշների կողմից փախուստի ժամանակ բռնվեցին և գերի բռնվեցին...: Եվ այսպես, տեսնելով, որ պարենամթերքը տեղ չի հասցվում, իսկ ամրությունն էլ հնարավոր չէ վերցնել, այն դեպքում, երբ զորքում էլ սկսում է տարածվել մալարիան, Ցիցիանովը վերադարձավ Ղարաբաղիսա, որտեղ էլ ռազմիկների պարենամթերք բաժանեց: Սարդապ փր-դուլին և վալիի (**Կախեթի թագավորության արքա Կերակլի II-ի – Մ.Ֆ.**) չարաբաստիկ որդիները, տեսնելով այդ, ստիպված եղան կայծակի արագությամբ հետ սլանալ: Բորչալուի և Գյուրջիստանի այլ շրջանների իլառները երես թեքեցին ռուսական տերությունից ու խռովության ձայն բարձրացրին: Նրանք խնդրում էին իրենց Ղարաբաղ տեղափոխել՝ թողնելով իրենց հին երկիրը: Մայրը Լիսանկիչը, իմանալով այդ մասին, Նասիբ-բեկի հետ միասին եկավ Նրանց մոտ: Նա Նրանց լավ խորհուրդներ էր տալիս և մեղմացնում էր սրտերը՝ զսպելով Նրանց խռովությունից այնքան ժամանակ, մինչև որ սարդապը կմտներ Գյուրջիստան: Դրանից հետո Ցիցիանովը իր մոտ կանչեց այդ իլառներին, հավաքեց Նրանց Սաղախյուրում և, դիմելով Նրանց, ասաց. «Ինչը պատճառ հանդիսացավ ձեր խռովության այս հզոր տերության դեմ, այդ ո՞վ էր, որ թունավորեց ձեր առողջ բանականությունը»: Չգտնելով պատասխան Ցիցիանովի այս հարցին՝ Նրանք իրենց շրթունքների վրա լռության կնիքն էին դրել և ահա իրենց կամքից անկախ էլ Նրանք հպատակվեցին: Տեսնելով այդ վիճակը՝ տեղ սարդապի ողորմածության ծովը փողորկվեց և նա ասաց. «Քանի որ այդ ոչ գեղեցիկ և անպատիվ գործերը տեղի են ունեցել ձեր չինաստության պատճառով, ես աչք եմ փակում տերության նկատմամբ ձեր մեղքերի վրա ու ներում եմ դրանք: Դուք, սակայն, պետք է դրանց տերերին վերադարձնեք Գյուրջիստանում թալանած իրերը»: Դրանից հետո, ահա, սարդապը մտավ Գյուրջիստան: Մի քանի օր անց սարդապը մեկնեց լեռների ապստամբած բնակչության դեմ և, այն բանից հետո, երբ այստեղ հանգստություն ու կարգուկանոն հաստատեց, վերադարձավ Տփղիս» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

«Լսելով Նասիբ-բեկի Աբբաս-Միրզայի պարտության լուրը՝ Ֆաթ-Ալի շահը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**) անձամբ եկավ, որպեսզի ջարդի իշխան Ցիցիանովին և թույլ չտա, որ Երևանի ամրոցը բաժին հասնի ռուսական տերությանը: Եվ այսպես, նա մեծ զորքով եկավ Երևան: Մի կողմից եկա Ֆաթ-Ալի շահը, մյուս կողմից՝ Նասիբ-բեկի զորքը, իսկ երրորդ կողմից էլ եկան Մուհամմեդ խանը (**Երևանի խանության խան Մուհամմեդ – Մ.Ֆ.**) և Ղալբալի խանը (**Նասիբ-բեկի խանության խան Քալբ-Ալին – Մ.Ֆ.**), որոնք, խախտելով իրենց խոստումը, չհանձնեցին ամրոցը հրամանատարին և շրջապատեցին ռուսական զորքը: Վերջին երկուսը ռուսական զորքին Նույնիսկ պարենամթերք և նման այլ բաներ էլ չտվեցին: Նշանած բոլոր այն ղեկավարություններին, որոնք առաջացնում էին ռուսական զորքի համար, թշնամիները չկարողացան հաղթանակ տանել Նրանց նկատմամբ: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ կրեցին: Ի վերջո, հրամանատարը որոշեց վերադառնալ՝ ուղղվելով դեպի Տփղիս: Վերադարձավ նաև Ֆաթ-Ալի խանը, որը նահանջեց Աղբաբազանի և Թեփրանի ուղղությամբ» (Միրզա Ջեմալ Ֆիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Այդ ժամանակ շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) մեծ վեզիր Միրզա-Շաֆին ժամանեց Երևանի բերդը և Մուհամմեդ խանին (Երևանի խանության խան Մահմեդին – Մ.Ֆ.) կարողացավ հաշտեցնել պարսկական կառավարության հետ: Ռուսական գլխավոր հրամանատարը պաշարեց բերդը, ջարդեց հեկո իրեն՝ շահին, որն օգնության էր եկել, սակայն պաշարման ձգձգման, ինչպես նաև պարենամթերքի պակասը, ուժեղացած հիվանդությունները և մահացածության դեպքերը Ֆիդիի 1219 թվականի սեպտեմբերի 3-ին ստիպեցին նրան վերադառնալ Վրաստան: Այս անհաջողության պատճառով լեզգիները, օսերն և կաբարդինցիները, ենթարկվելով Ալեքսանդր-Միրզայի դրոշմներին, անցան Ռուսաստանի թշնամիների կողմը: Կապը Ռուսաստանի հետ կտրվեց, սակայն նման դրությունը երկար չշարունակվեց, բանգի Ցիցիանովը բաջարի սիրագործություններով և ողջամիտ միջոցներով հանգստացրեց բոլորին ու վերականգնեց կապը Ռուսաստանի հետ» (Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Շահադադեն, վերադառնալով այնտեղից, ծամբար զարկեց Երևանի մոտ: Չորս օր անց իշխան Ցիցիանովը հարձակման գնաց պարսկական զորքի վրա և, կանգ առնելով այնտեղ, սկսեց Երևանի ամրոցի պաշարումը: Այդ ընթացքում պարսից Բաբա խան շահը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) իր 60.000 հոգանոց զորքով եկավ և ծամբար զարկեց Գառնի գետի վրա...: Մինչ տեղի էր ունենում այս ամենը՝ իշխան Ցիցիանովը գեներալ-մայոր Պորտյազինին հրամայեց հարձակում գործել Գառնիցայի մոտ գտնվող պարսկական շահի վրա: Պորտյազինը, հարձակում գործելով շահի վրա, թշնամու մեծաքանակության պատճառով իր այդ ձեռնարկում հաջողության չհասավ և, չկարողանալով դիմադրել վերջինիս, ստիպված եղավ հետ դառնալ ու վերադառնալ իր ծամբար: Ի վերջո, շահն ինքը հարձակում գործեց իշխան Ցիցիանովի վրա, որը, գտնվում էր նեղ դրության մեջ, բանի որ այնևս պարենամթերքի պաշար չուներ, իսկ երևանյան կլիման էլ վատն էր: Չափի առնելով այս ամենը՝ իշխան Ցիցիանովը հետ դարձավ: Այս ընթացքում պարսիկների կողմից գերվեցին շատ տոհմիկ վրացիներ, որոնց թվում նաև գեներալ-մայոր Իվան Օրբելիանովը: Ի վերջո, Ցիցիանովը վերադառնալով Վրաստան» (Ղալիլթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Իշխան Ցիցիանովն արշավեց Պարսկաստան և մոտեցավ Երևանի բերդին: Ցիցիանովի՝ Երևանին մոտենալու պահին Բաբախան խանը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) 200.000 հոգանոց զորքով օգնության հասավ Երևանի բերդին և շրջապատեց Ցիցիանովին: Տեսնելով թշնամու մեծաքանակ լինելը, առավել ևս, որ ինքը 3.000 հոգուց ավելի զորք չուներ, որպեսզի և բերդը պաշարի, և խանի հետ պատերազմի, Ցիցիանովը զգաց իր թուլությունը, ուստի թողեց բերդը, դեմ առ դեմ ելավ խանին, սաստիկ պայքարեց և խաղաղ վերադարձավ Տիֆլիս» (Նիկոլոզ Ղալիլթի «Վրաստանի պատմություն»):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 217-238: Տես նաև՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 119-120:

⁶³⁷⁹ «Ֆաթ-Ալի շահը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) սարդար Փիր-դուլիին Գյուրջիստանի վալի Ալեքսանդր-Միրզայի հետ Դուր-ուս-Սուրուս ուղարկեց: Առաջինը ռուսներից երես թեթեցին և դադարեցին այդ պետությանը ենթարկվել Ղազախի և Բորչալուի իլատները, որոնք, բացառությամբ Նասիր-բեկի, որը մեծ ծառայություններ էր մատուցել դեռևս Գանձակի համար մղվող մարտերում ու գտնվում էր մայրոք Լիսանկիչի հետ, ինչպես նաև շավշարիցիների, բոլորով, այդ թվում նաև Տիֆլիս բաղաթի մոտի գյուղերն ու գյուղակները և Նուլիսի Բաշի-աչիզ ուղարկված վալիի որդիները, միանալով վալիին, ապստամբություն բարձրացրին ռուսների դեմ: Ղարաթիխե գյուղում զինվորների փոքր բանակություն կար և ահա ապստամբները շրջապատեցն նրանց ու գյուղացիներին, սակայն այդպես էլ չկարողացան տիրել այդ վայրին» (Միրզա Ադիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

⁶³⁸⁰ Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 229-230:

⁶³⁸¹ «Երբ բանակում պարենի պաշարները սկսեցին սպառվել, իշխան Ցիցիանովը 150 ռուս զինվորների, Մելիք-Աբովի որդի Ռոստոմ բեկի և Նրա հպատակների հետ շտապ Վրաստանի կողմերն ուղարկեց մայրոք Մոնտրեգորին, որը հայտնի էր Ղարաբաղի անվամբ: Այս մասին տեղեկանալով՝ ղզբաշների զորքը նրանց հետապնդելու համար մի զորագունդ ուղարկեց: Մարտերը ղզբաշների և Մոնտրեգորի զորագնդերի միջև շարունակվեցին երեք օր: Փամբակ հասնելով՝ ղզբաշները իմաց տվեցին Ղարաթիխան պաշարման մեջ պահող Փիր-Ղուլի խան սարդարին և վրաց արքայորդիներին, թե. «Երեք օր է, ինչ նրանց դեմ մարտեր ենք մղում, թե մենք և թե իրենք արդեն ուժասպառ ենք եղել»: Փիր-Ղուլի խանը արքայորդիների հետ նրանց օգնության հասավ: Լուսաբացից մինչև մայրամուտը նրանք կռիվ տվեցին: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ ունեցան, մինչև որ մայրոք վիրավորվեց, որից հետո մարտը թուլացավ: Երեք տեղից վիրավորված մայրոք մահացավ: Նրա ջոկատը պարտվեց, իսկ զինվորները ցաթուցրիվ եղան: Չայերը փախան և ամիացան մոտակայքում գտնվող մի բարայրում, սակայն վերջիններք բոլորը գերի ընկան: Այնտեղից վերադառնալով՝ նրանք վերսկսեցին Ղարաթիխայի պաշարումը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 28):

«Սեփական բանակում պարենամթերքի պակաս զգալով՝ տեղ Ցիցիանովը մայրոք Կանդարովի գլխավորությամբ, որին նաև կոչում էին Ղարաբաղ, կազմեց և Գյուրջիստան ուղարկեց մինչև 150 հոգու կազմով մի ջոկատ՝ վերջինիս միացնելով Ռուստամ-բեկ Մելիք-Աբու-օղուն՝ իր ամրոցանց հետ միասին: Սրանց բոլորին հանձնարարվեց զորքին ինչքան հնարավոր է արագ պարենամթերք հասցնել: Ղզբաշների զորքը, սակայն, իմանալով այդ մասին, սկսեց հետապնդել նրանց: Նրանք այս կերպ երեք օր հետապնդում իրականացրին, այդ ընթացքում ոչ մեկ անգամ ընդհարումներ ունենալով նրանց հետ, սակայն ի վերջո, երբ հետապնդողները մտան Փամբակ, նրանք տեղյակ պահեցին Փիր-ղուլի խանին այն մասին, որ երեք օր է արդեն ուժեղ պայքար են մղում նրանց հետ, այդ ընթացքում հակառակորդներին հուսահատության են մատնել, սակայն իրենք էլ են հուսահատ դրության մեջ, ինչն էլ հաշվի առնելով խնդրում էին օգնել իրենց: Սարդար Փիր-ղուլին վալիի որդիների հետ այս հետապնդողներին օգնության եկան և սկիզբ առած մարտը ձգվեց առավոտվանից մինչև մթնշաղ: Այդ մարտում շատ մարդիկ ընկան, սակայն, բանի դեռ մայրոք չէր վիրավորվել, թե՛ մարտը շարունակվեց: Այն բանից հետո, սակայն, երբ մայրոք վիրավորվեց և մահացավ, ստանալով գնդակի երեք հարված, նրա ռազմիկները գցեցին ոգին ու պարտություն կրեցին: Այդ ջոկատի հետ գտնվող հայերը դիմեցին փախուստի և պատսպարվեցին մի բարայրում, այն վերածելով իրենց ամրության, սակայն ի վերջո նրանք ևս ընկան գերության կապանքի մեջ» (Միրզա Ադիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

«Այդ ժամանակ իշխան Ցիցիանովի մոտ պարենամթերքը քիչ քանակությամբ էր մնացել, որը պետք է տեղ հասցվեր Ղազախի մոտարավ Գարսևան ճակվածի կողմից, սակայն այն ժամանակին չբերվեց: Չենց դրա համար էլ իշխան Ցիցիանովը երկու վաշտ զինվորներով և երկու հրանոթներով դրա հետևից Փամբակ ուղարկեց մայրոք Մոնտրեգորին: Ղարաթի շահը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.), իմանալով այդ մասին զորքով ուղարկեց Փիր-ղուլի խանին, որպեսզի հարձակվի Մոնտրեգորի վրա: Եվ ահա Փիր-ղուլի խանը, ժամանելով Փամբակ, հարձակում գործեց Մոնտրեգորի վրա, ցրեց նրա երկու վաշտերը, իսկ մայրոքն էլ սպանեցին՝ զրավելով նրա երկու հրանոթները» (Ղալիլթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 229-232:

⁶³⁸² «Վերադառնալով այնտեղից՝ ղզբաշները պաշարեցին Ղարաթիխան, հաստատվեցին այնտեղ և սկսեցին խռովության ու ապստամբության սերմեր ցանել: Այդ ժամանակ Նահանգապետը Դուր-ուս-Սուրուրից մինչև 200 սայլերով սարդարի զորքի համար մեծ քանակի պարենամթերք ուղարկեց: Երբ այս բարավանը հասավ Տիֆլիս յալային, այդ ժամանակ այդ վայրի իլատները փակեցին նրա ճանապարհը: Չայտնվելով դժվարին դրության մեջ՝ զինվորները սայլերից իրենց համար ամրություններ կառուցեցին, ամիացան այնտեղ և, ներս բերելով իլատներից խված փոքրաքանակ ողջարները, սկսեցին պաշտպանվել: Ինչքան էլ հիշատակված իլատները ջանքեր գործադրեցին, այնուհանդերձ զրավել այդ ամրությունը չկարողացան: Ի վերջո, ստեղծված վիճակի մասին նրանք տեղյակ պահեցին սարդար Փիր-ղուլիին և խնդրեցին վերջինիս օգնել: Սա եկավ իր արագուտ և քամու նման ծիով ու օգնության հասավ, սակայն, ինչքան էլ որ փորձեց և քննարկեց իր բայլերը ողջամտության միջոցներով, այնուհանդերձ նրա մտքերի օղապարանն ի վիճակի չէրավ տիրել այդ ամրությանը ու նա չկարողացավ զրավել փայտյա այդ դիրքերը: Ի վերջո, չհասնելով նպատակին՝ նա կորցրեց ամեն մի հույս և ամոթից ու զայրությանից կարմամբ և լացակումած դեմքով եկավ Աղաղան լեռան ստորոտը: Չենց որ այս ամենի մասին լուրը տարածվեց Տիֆլիսում, 300 զինվորներով ուղարկվեց գեներալը՝ 4 հրանոթներով ու սայլերով կազմված բարավանով: Նա չպետք է կանգնեղ որևէ վայրում և պետք է հնարավորինս արագ պարենամթերք հասցնեղ սարդարի զորքին: Եվ ահա, երբ նա մոտեցավ ամրությունում շրջապատված զորքերին, իլատներից ոչ-ոք չհամարձակվեց նրան ընդառաջ դուրս գալ, այդ թվում նաև Փիր-ղուլին: Չենց վերցնելով անվստահ մնացած ռուսական բարավանը՝ գեներալը դրանք հասցրեց Ղարաթիխա» (Միրզա Ադիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10):

⁶³⁸³ «Զանի որ Ֆաթիալի շահը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) Իբրահիմ խանի (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմ – Մ.Ֆ.) հետ ազգակցական կապեր ուներ, հույս ուներ, որ Ղարաբաղը իրեն կիպատակվի: Երբ նա լսեց, սակայն, որ Իբրահիմ խանը Ռուսաստանի պետության հպատակն է դարձել, զորք ուղարկեց Ղարաբաղ: Նրա բանակը, անցնելով հողառաֆերին կամուրջը, սկսեց սասպատակել Ղարաբաղի շրջաններն ու կռիվներ մղել: Իբրահիմ խանի որդի Աբու-Ֆաթի խանը մեծ բազմությամբ հարձակվեց Տոլ գյուղի վրա, որտեղ ամրացել էին գյուղի ու նրա շրջակայքի հայերը և ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում: Աբու-Ֆաթի խանը ուժգին գրոհ ձեռնարկեց, բայց ոչ մի արդյունքի չհասավ: Մեհդի-Ղուլի խանը իր զորքով ու բազմությամբ այն կողմերն եկավ և Աբու-Ֆաթի խանին պարտության մատնեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 30):

«Քանի որ Ֆաթ-Ալի խանը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**) տեղյակ էր դարձել ռուսական հրամանատարների մոտ Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.**) ուղարկած պատգամավորների մասին, Երևան վերադառնալուց հետո նա 5.000 հոգանոց զորքով Իբրահիմ խանի վրա Ղարաբաղ ուղարկեց Աբուլ-Ֆայթ խանին, հրահանգելով օգնություն և աջակցություն ցույց տալ վերջինիս, իսկ Մուհամմեդ-Յասսակին և Ղարաբաղի որոշ-բեկերի էլ՝ ուղարկել իր մոտ: Աբուլ-Ֆայթ խանը լիազորություն ուներ գործել Իբրահիմ խանի անունից և նրա մոտ մնալ մինչև վերջինիս կյանքի վերջը՝ հետևելով այն բանին, որ ոչինչ տեղի չունենա առանց Աբուլ-Ֆայթի գիտության ու ցուցումի: Ֆաթ-Ալի խանի նման առաջարկը վիրավորեց Իբրահիմ խանին, որը կոպիտ պատասխան արեց Աբուլ-Ֆայթ խանին և պահանջեց, որ նա, չմտնելով Ղարաբաղ, անմիջապես հեռու դառնա: Աբուլ-Ֆայթ խանը ուշադրություն չդարձրեց իր հարգարժան հոր ցուցումին և ղզբաշական զորքով առաջ շարժվեց: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանը և Մուհամմեդ-Յասսակն աղան գտնվում էին Դիզակի մաղալի Տող գյուղում: Հենց այստեղ էլ իր հարգարժան հոր և ավագ եղբոր մոտ գիշերով եկավ Մեհտիդյուլի խանը, որը լեռան այն կողմից հապճեպ հավաքել էր քաջարի ռազմիկներին, ինչպես նաև իր ընդունակ ծառաներին: Հաջորդ առավոտյան Աբուլ-Ֆայթ խանը իր մարդկանց հետ գրոհով գնաց Տող գյուղի վրա: Իրենց հերթին քաջարի հրաձիգները և հայտնի հեծյալները, որոնք գտնվում էին Իբրահիմ խանի ու նրա որդիների մոտ, անցան հակահարձակման և, գլխովին ջարդելով ղզբաշական զորքը, ձեռք գցեցին թշնամիների բոլոր ձիերը ու նրանց ճամբարի գումակային կենդանիներին: Շատ ռազմիկներ բռնկեցին և կոտորվեցին, իսկ Աբուլ-Ֆայթ խանն էլ փախուստի դիմեց դեպի Արաքսի այն կողմ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

⁶³⁸⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 245:

⁶³⁸⁵ Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 253-254:

⁶³⁸⁶ «Լուր եկավ Արաքսի փախելով ղզբաշական զորքի առաջխաղացման մասին: Այնուհանդերձ ջրերի հորդացման ժամանակն էր և Արաքս գետը հորդացել էր, այնպես որ որևէ հնարավորություն չկար անցնել գետը՝ բացառությամբ միայն կամրջով անցնելուն: Դրա համար էլ Մուհամմեդ-Յասսակն աղան, իր հետ վերցնելով եզերների մի խմբի, մայրին և Ղարաբաղի հայտնի հեծյալներին, ելավ ղզբաշական զորքին դեմ, որպեսզի հնարավորություն չտա թշնամիներին մտնել Ղարաբաղի երկիր ու ոչնչացնել իլախներին, ինչպես նաև վիլայեթի գյուղերն և արտերը: Ղզբաշները, սակայն, առաջ անցան նրանցից և, անցնելով կամուրջը, մտան Ղարաբաղ: Ջաբրայիլի ալիների մոտ նրանք հանդիպեցին ռուսական զինվորներին և ղարաբաղցիներին: Մեծ ճակատամարտ սկսվեց, սակայն Մուհամմեդ-Յասսակն աղան գերադասեց պաշտպանել Շուշիի ամրոցը և դրա համար էլ գիշերով զորքով վերադարձավ ամրոց» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Հիջրի 1220 թվականին պարսից գահի ժառանգորդ Աբբաս-Միրզան, որը կրում էր նախըսուլթան տիտղոսը և կառավարում Ադրբաջանը, այնտեղ հետևանք հավաքագրեց, հրետանի կազմեց և սկսեց ամրությունները եվրոպական ձևով կառուցել...: Եվ ահա սա, որն այդ ժամանակ կանգնած էր Խուղափերինի կամրջի մոտ, Իսմայիլ-բեկ Ղամախանյան և Ալի-Ղուլի խան Շահսկին 10.000 հոգանոց զորքով Ղարաբաղ ուղարկեց: Մուհամմեդ-Յասսակն խանը ռուսական ջոկատով գնաց նրանց ընդառաջ, սակայն Ջաբրայիլի ալիներում տեղի ունեցած մի քանի ընդհարումներից հետո նա նահանջեց Շուշի» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶³⁸⁷ «Այս ընթացքում ղզբաշները, կարծելով, թե Ղարաբաղը Իբրահիմ խանի (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.**) է պաշտպանում և այժմ, երբ նա սպանված է, կարող են գնալ ու գրավել այն, այս երկիրը դարձնում են իրեն հավակնությունների առարկա: Եվ ահա Ջրիստուրի 1806 և Հիջրի 1221 թվականին Աբբաս-Միրզան անթիվ-անհամար զորքով ու բազմությամբ հարձակվում է Ղարաբաղի վրա: Միաժամանակ Թիֆլիսից 400 զինվորներով Ղարաբաղ է ուղարկվում գնդապետ Կարյագինը: Անկերանի մոտակայքում նա թեժ մարտեր է մղում ղզբաշների զորքի դեմ, սակայն զորքն բանակի ահռելի բազմությունը թույլ չի տալիս պարագինի ջոկատին առաջ ընթանալ: Այնտեղից վերջինս հետ է դառնում և գնում է դեպի Թառնակյուտ ամրոցը: Աբբաս-Միրզան Ամիր խան բեկ Ջահանբեգյուլի գլխավորությամբ իր զորքից նախօրոք մի ջոկատ էր ուղարկել՝ այդ ամրոցը պաշտպանելու և ռուսներին այնտեղ մտնել թույլ չտալու համար: Երբ գնդապետը իր զինվորներով կռվելով հասավ Թառնակյուտ ամրոցին, դարպասները փակ գտավ: Այդ ժամանակ նա հրանոթներով դարպասները գնդակոծեց, ջարդուփշուր արեց և զինվորների հետ ամրոց մտավ: Այնտեղի ղզբաշներին նա կոտորեց, իսկ նրանց հրամանատար Ամիր խան բեկն էլ վախից իրեն պարսպից ցած նետեց և սպանվեց: Ռուսները մի քանի օր այնտեղ են մնացին, իսկ ղզբաշների բանակն էլ Լորդից պաշարեց նրանց: Քանի որ ռուսների պարենի պաշարները սպառվում էին, Ջրաբերդի Մելիք-Վանի Աթաբեկյով գիշերով մի քանի անգամ նրանց հաց և այլ մթերքներ հասցրեց, բայց ի վերջո հասկացավ, որ զինվորների համար այդ կերպ հաց հասցնելը դժվար է: Պարագետը իր ողջ մնացած 100 զինվորների հետ գիշերով այնտեղից դուրս եկավ և լեռնային ճանապարհով գնաց Ջերմուկ բերդը: Այնտեղ հայերից հաց և պարեն ստանալով՝ նա հեռացավ Փանծակ, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 31):

«Ղզբաշական զորքը մտավ Աղ-Օղլան, որը գտնվում էր ամրոցից չորս փարսախ հեռավորության վրա: Նրա ռազմիկներից մոտ 5.000 հոգի մոտեցան Անկերան ամրոցին, որպեսզի երկու կողմից սկսեն Շուշիի ամրոցի գրոհը: Այս ամենի մասին մայրը արեց հրամանատարին, իսկ այդ ընթացքում Իրանի նախըսուլթանը կանգ առնելով Չանախի գյուղում և սկսեց սպասել Անկերանից եկող զորքին: Այդ ընթացքում Շահբուլաղի մոտ երևացին գնդապետ Կարյագինը և փոխգնդապետ Կոտլարովսկին, որոնք, գլխավոր հրամանատարի հրամանի համաձայն, զորքով ու հրանոթներով առաջացել էին: Ելնելով Չանախից՝ նախըսուլթանը գնաց գնդապետ Կարյագինի դեմ: Նա մարտերով հասավ Անկերանի շրջակայքը, սակայն, քանի որ դեպի Անկերան ամրոց տանող բոլոր ճանապարհները փակված էին և բռնկած ղզբաշական զորքի կողմից, իսկ դրա արդյունքում ռուսական զորքն ու հրանոթները չէին կարողանում առաջանալ, նրանք կանգ առան և ամրացան այդտեղ: Ռուսական զորքերի այդ խումբը տասնմեկ օրեր ընթացքում օր ու գիշեր մարտնչում էր ղզբաշական զորքի դեմ, ընդ որում՝ գտնվելով ռուսական ամրություններից հեռու: Չնայած դրան, ինչպես նաև այն բանին, որ երկու հրամանատարներն էլ՝ և գնդապետը, և Կոտլարովսկին, վիրավորվել էին, իսկ ռուսական ռազմիկների կենս էլ մարտերում սպանվել կամ վիրավորվել էր, նրանք իրենց ռազմիկներով, թվով մոտ 300 հոգի, վերցրին բոլոր հրանոթները ու Վանի յուզբաշու օգնությամբ, սա ներկայիս Մելիք Վանին է, որը նրանց ուղեկից հանդիսացավ և մեծ օգնություն ցույց տվեց այդ արշավանքում, հետ դարձան: Այն բանի համար, որ ռուսական զորքը չկարողանա մտնել Շահբուլաղի ամրոց, ղզբաշները այնտեղ շատ հետևակայիների էին պահում: Չնայած դրան, սակայն, Նույն գիշեր էլ ռուսական զորքերը գրոհով գրավեցին այն ղզբաշներից՝ սպանելով մի խանի և մի քանի հոգու ղզբաշական զորքից: Մնալով այնտեղ երեք օր՝ նրանք Նույն այդ մելիք Վանիի ուղեկցությամբ կրկին հեռացան Փանծակ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Շահն (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**) անձամբ անցավ Արաքսը և ժամանեց Թախտ-Թուլուզ, իսկ Աբբաս-Միրզան էլ Աղ-Օղլայի և Չանախիցի միջով եկավ Անկերան, որտեղ հանդիպեց գնդապետ Կոտլարովսկին, որը մի փոքրիկ ջոկատով Փանծակից եկել էր Շուշի: Շահը ստիպեց վերջինիս նահանջել դեպի Թառնուտ, սա Շահբուլաղի մոտ է, իսկ այնտեղից էլ հեռանալ դեպի Թառնաշո՜ Ֆիցիանովի մոտ, որը հետևակի 2.000 հոգանոց ջոկատով գալիս էր շահի դեմ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«1805 թվականին պարսից Բաբա խանը կամ այլ կերպ ասած Ֆաթ-Ալի խանը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**) զորքով ժամանեց Բարդալեյ: Իբրահիմ խանը Շուշիցին (**Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.**), վախենալով շահի մոտենալուց, ընդունեց Ռուսաստանի հովանավորությունը և ապահովեց Շուշիի ամրոցը՝ այնտեղ ռուսական զորքեր տեղակայելով: Պարսից շահը, ժամանելով Արաղի մոտ, իր որդի Աբբաս-Միրզային զորքով Կրաստան ուղարկեց, իսկ Ֆիցիանովն էլ, որն այդ ժամանակ Փանծակում էր, ներկայիս՝ Ելիզավետսկայիս, մի ջոկատով առաջ ուղարկեց գնդապետ Կարյահինին: Վերջինս, իր ջոկատով ելնելով, պարսիկներին հանդիպեց Չելվա գետի մոտ, սակայն, քանի որ պարսկական զորքը ուժով գերազանցում էր ռուսականին, Կարյահինը, չկարողանալով դիմադրել նրան, վիրավորվեց և փրկություն գտավ մի ամրոցի փլատակներում» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 264-275:

⁶³⁸⁸ «Այս ընթացքում Ֆաթ-Ալի խանն ինքը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**) ղզբաշական զորքով ժամանեց Ղարաբաղ և ճամբար զարկեց Շուշի քաղաքից վեց փարսախ հեռավորության վրա, իսկ նախըսուլթան Աբբաս-Միրզան, այն բանից հետո, երբ գնդապետ Կարյագինը հեռացավ Փանծակ, ճամբար զարկեց Շահբուլաղի մոտ: Ի պատասխան դրա՝ գլխավոր հրամանատար Ֆիցիանովը մտավ Ղարաբաղ՝ մտադիր լինելով հետ մղել նախըսուլթանին և Ֆաթ-Ալի խանին: Նախըսուլթանը իր տրամադրության տակ եղած զորքով շարժվեց դեպի Տիդիս, որպեսզի ամայացնի և թալանի Վրաստանը, իսկ Ֆաթ-Ալի խանն էլ մնաց Աղ-Օղլային շրջակայքում: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ շուտով Ֆաթ-Ալի շահը լուր ստացավ Ռեշտից, որ Ռուսական տերության զորքը Կասպից ծովով շարժվել է դեպի Թալիշի վիլայեթի և Ռեշտի կողմը: Այս լուրը, ինչպես նաև այն լուրը, որ հրամանատար Ֆիցիանովը մոտենում է, ստիպեցին շահին նահանջել Արդեբիլի կողմը: Հրամանատար Ֆիցիանովը առաջացավ մինչև Խոնաշկնան, որը գտնվում է Աղ-Օղլանից երկու փարսախ հեռավորության վրա, որտեղ էլ հենց իմացավ շահի հեռանալու մասին: Դրանից հետո նա ժամանեց Շուշիի ամրոց, որտեղից էլ, ինչ-որ կերպ կարգի գցելով գործերը և հետ վերցնելով ղզբաշական երեք խաներին, որոնք վերը նշված պայմաններով ու պարտավորություններով եկել էին նրա մոտ, բավարար հարգանքով ուղարկեց Տիդիս» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

⁶³⁸⁹ «Այնուհետև պարսկական զորքը եկավ Գանձակ և այնտեղից վերաբնակեցրին Երևանի որոշ բնակիչներին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Նայիբությունն իր տրամադրության տակ եղած զորքով շարժվեց դեպի Տիգրիս, որպեսզի ամայացնի ու թալանի Վրաստանը» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 277-278:

⁶³⁹⁰ «Դրանից հետո Կարյազինը զորք վերցրած կրկին եկավ: Ձագամ գետի մոտ նա կռվեց Աբբաս-Միրզայի դեմ և, ջախջախելով նրան, փախուստի մատնեց մինչև Իրան: Քանի որ այդ ժամանակ Ֆաթիայի շահը (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) մեծ բանակով Արաքսի ափին էր գտնվում, նույն տարվա օգոստոսին էլ իշխան Ցիցխանովը իր զորքով պատերազմի ելավ նրա դեմ և, պարտության մատնելով, հեռացրեց մինչև Արաղ և Արտպատական: Դրանից հետո նա նորից Վրաստան վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 31):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 279:

⁶³⁹¹ «Գլխավոր հրամանատար Ցիցխանովը, իմանալով շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) նահանգի մասին, շուր եկավ դեպի Շուշի, իսկ Աբբաս-Միրզան էլ գնաց դեպի Ելիզավետպոլիս, որտեղ ռուսները հայերի մի մասի հետ ամրացել էին միջնաբերդում: Աբբաս-Միրզան գաղթեցրեց այդ բաղաբի բնակչությանը, ինչպես տրանք էին ցանկանում, և Ֆասան-Սուլի միջով, որը Ղազախի շրջանում է, հասցրեց Թավրիզ: Ինչ վերաբերվում է իրեն, ապա նա մի քանի օր կանգնած մնաց Աղստև գետի ափին, մտադիր լինելով իր կողմը գրավել Ղազախի, Բորչալուի և Վրաստանի այլ հատվածների բնակչությանը, սակայն, որևէ հաջողության չհասնելով այդ հարցում, շուր եկավ դեպի Երևան: Այդ ժամանակ դազախեցիները ամրացան Դիլիջանի կիրճում, փակեցին նրա ճանապարհը և, շատ մարդ կոտորելով նրա զորքից, թալանեցին թիկունքը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Աբբաս-Միրզան Աղստևի ճանապարհով Ղազախ բարձրացավ, սակայն այն լեռնոտ էր և նեղ, այնպես որ անցումի ժամանակ այստեղ նրա վրա հարձակվեցին վրացական դազախները և շամշադիցիները: Եվ այսպես, թաթարները Աբբաս-Միրզային ոչ թիչ վնաս պատճառեցին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 279:

⁶³⁹² «Քանի որ Իբրահիմ խանը (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) շատ ծեր էր, նրա գլխում հաճախ խելախեղ մտքեր էին ծագում: Եվ ահա իր մի քանի մերձավորների հետ միասին այս ընթացքում նա գաղտնի որոշեց հպատակություն հայտնել ղզլբաշների պետությանը: Շուշի բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Սանճար-խան կոչված վայրում նա խիտեց իր վրանը, որպեսզի ղզլբաշների բանակի ժամանելուն պես նրանց միանա, ռուսական պետությանը դավաճանի և այդ կերպ դառնա շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) օրինավոր հպատակ: Ժողովրդի մեջ նաև լուրեր էին պտտվում, թե իբր Լեռու-Ֆաթի խանը ղզլբաշ զորքով նույնպես Իբրահիմ խանի հրավերով էր Ղարաբաղ եկել: Այս պատճառով մայրը Լիսանկիչը, որը հայտնի էր «Դելի-մայոր» անվամբ, Զրիստոսի 1806 և 3իցրի 1221 թվականի մայիսի 8-ի գիշերը 100 զինվորներով բերդից դուրս գալով, չորս կողմից շրջապատեց Իբրահիմ խանի վրանը և, իր մերձավորների հետ միասին նրան տեղում կոտորելով, ամրոց վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 30):

«Նույն այդ 1806 թվականի գարնանը ղզլբաշական զորքը կրկին սկսեց անցնել Արաքսը: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանի (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) մոտ գաղտնի մարդիկ ուղարկվեցին, որպեսզի համոզեն և հույսեր ներշնչեն Իրանի կողմից: Որպեսզի դիմադրություն ցույց տրվեր այդ աստիճան ուժեղ թշնամուն, Ղարաբաղում ոչ մի զորք չկար, բացառությամբ մայրը Լիսանկիչի եղբորների ջոկատի: Իշոտներն ու Ղարաբաղի գյուղերը կարող էին ոտնակոխ արվել և, բացի այդ, ցորենի բերքահավաքի ժամանակն էր: Նրա համար էլ հենց Իբրահիմ խանը հարմար գտավ բաղաբաղարի լինել ղզլբաշների հետ՝ այդ մասին տեղյակ պահելով մայրորդին: Վերջինս ամուր կետահեցրեց խանին, որ շուտով կգան ռուսական տերության զորքերը, սակայն իրականում նրանց ժամանումը շատ ուշացավ: Ղզլբաշական զորքը երկու փարսախ մոտեցավ ամրոցին: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանը խանքադում գտնվող զորքը տեղափոխեց ամրոցին ավելի մոտ մի վայր, սակայն որոշ մարդիկ այդ ընթացքում նրան զրպարտեցին մայրորդի աչքում: Արդյունքում վերջինս, ռազմիկների մի ջոկատի գլուխն անցած, գիշերով ուղղվեց դեպի խանի կացարան, որից հետո Իբրահիմ խանը իր ընտանիքի որոշ անդամների և մոտիկների հետ միասին ծակատագրի չար կամքով սպանվեցին» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Իբրահիմ խան Ղարաբաղցին (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմը – Մ.Ֆ.), որը բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել պարսիկների հետ, սկսեց նրանցից օգնություն խնդրել, որպեսզի ազատվի ռուսների իշխանությունից: Նրա որդի Աբուլ-Ֆաթի խանը պարսկական զորքով Ղազանի կողմից ուղղվեց դեպի Շուշի, իսկ Աբբաս-Միրզան էլ անցավ Արաքսը: Ստեղծված պայմաններում Շուշիում գտնվող ռուսական զորքի հրամանատար մայրը Լիսանկիչը 3իցրի 1221 թվականի հունիսի 2-ի կեսգիշերին եկավ Իբրահիմ խանի դեմ, որն այդ ժամանակ իր ընտանիքով և կողմնակիցներով ճամբար զարկած կանգնած էր ամրոցի մոտ: Լիսանկիչը սպանեց նրան, կնոջը՝ Շեբիի Սելիմ խանի (Շաբիի խանության խան Մուստաթաֆ-Սելիմի – Մ.Ֆ.) բորջը, որդուն, աղջկան, շատ կողմնակիցների և ծառաների» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Երբ իշխան Ցիցխանովը զորքով անցավ Կուր գետը և մեկնեց Բաբու, որպեսզի գրավի այս բաղաբը, այդ ժամանակ Շուվա ամրոցում Իբրահիմ խանի (Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի – Մ.Ֆ.) մոտ գտնվող գնդապետ Լիսանկիչը և փոխգնդապետ Կոտլարովսկին հարձակում գործեցին Շուշիի Իբրահիմ խանի վրա և սպանեցին նրան, քանզի խանի հարցով կասկած ունեին, թե նա գրագրություն է վարում պարսից շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) հետ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶³⁹³ «Իմանալով, որ Ռուսաստանի զորքերը շարժվում են իր ուղղությամբ՝ Նայիբությունը իր բոլոր զորքերով շարժվեց նրանց ընդառաջ: Երկու զորքերը իրար եկան հունաշենի կիրճի մոտ, որտեղ էլ բռնկվեց ճակատամարտի կրակը: Մեհտիդուլի խանն իր մոտիկներով և Ղարաբաղի զորքով մշտապես աջակցում էր բանակին վերջինիս եղբի ընթացքում, իսկ մարտի ընթացքում էր նա ակտիվ մասնակցություն բերեց ղզլբաշական զորքի ջարդի և դուրս չպարտան հարցում: Ճակատամարտում, որը տևեց մոտ 7 ժամ և տեղի ունեցավ հունաշենի կիրճի մոտ հուլիսի 15-ին, ղզլբաշական զորքը պարտության կրեց: Ղզլբաշների մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը գերի ընկավ, իսկ երրորդ մասն էլ փախուստի դիմեց Արաքսի ուղղությամբ: Կոտլարովսկի վիրավորվեց, իսկ սպաներից և զինվորներից էլ մոտ 30 հոգի սպանվեց կամ վիրավորվեց: Գեներալը թշնամիների զորքով հետապնդեց մինչև Գոզլաչայ, սակայն նրանց հետքն իսկ չգտավ: Նայիբությունն, ղզլբաշական զորքի գլուխն անցած դիմելով փախուստի, ճանապարհին լեռն ծանր գունակի մի մասը և երկու օրվա ընթացքում Արաքսով անցավ սահմանի այն կողմ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

«Պարսիկները կրկին անցան Արաքսը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

⁶³⁹⁴ «Յենց որ եկավ ղզլբաշների պարտության լուրը՝ գնդապետ Ջաֆարդուլի աղան, հետը վերցնելով մայրը Լիսանկիչին, Ղարաբաղի հայտնի հեծյալներին և իր մոտիկներին, ուղղվեց դեպի Չանգեզուր մաղալ, որպեսզի հետ չպարտի ղզլբաշներին և վերադարձնի բոլոր իլատներին, ինչպես նաև որոշ գյուղերի բնակիչներին, որոնց Աբուլ-Ֆաթիդ մի քանի այլ խաների և Ղարաբաղի փախստական-բեկերի հետ միասին Նախիջևանի ու Օրդուբադի կողմն էր բռնել: Լարելով բոլոր ուժերը՝ նրանք առաջանում էին օր ու գիշեր և ոչ մի տեղ կանգ չէին առնում: Յենտակ ռազմիկներին դժվար էր առաջանալ լեռներով և հասնել հեծելազորին: Ի վերջո, սակայն, գնդապետ Ջաֆարդուլի աղայի գլխավորած հեծելազորը ղզլբաշական զորքին հասավ Կապանի և Օրդուբադի մոտ, առաջինը սկսեց մարտը և նեղ լեռնածերպերում ջարդեց ղզլբաշների մոտ 2.000 հոգանոց հեծյալ ու հետևակ զորքը: Նրանք ձեռք գցեցին մեծ քանակի մարդկանց, խլեցին ձիերը, հագուստները և այն ամենը, որ տրանք ունեին իրենց հետ: Երբ զինվորները եկան, ղզլբաշական զորքի մի մասն արդեն գերվել էր, իսկ մյուս մասը՝ մատնվել փախուստի: Զվլած իլատներն և Ղարաբաղի բնակչությունը վերադարձվեց իր տեղերը՝ այն լեռնային շրջանները, որոնք տեղակայված էին ամրոցի մոտ: Այդ ժամանակ Նայիբությունը գտնվում էր Արաքսի ափերի մոտ: Գեներալ Ներսիսյանի և Մեհտիդուլի խանի զորքի ձեռք բերած հաղթանակը Նայիբությունի դեմ, ինչպես նաև մայրորդ ու գնդապետ Ջաֆարդուլի աղայի կողմից իրականացված գործողությունները հանգստացրին Ղարաբաղի բնակչությանը: Ցարական զորքի ուժը երևալ, ամեն մեկը հաստատվեց իր տեղում և բոլորը սկսեցին ապրել լիակատար հանգստության մեջ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7):

⁶³⁹⁵ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումով, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶³⁹⁶ «Այդ պահին օսմանցիների սարսափար Յուսուֆ-փաշան մեծ զորքով եկավ Վրաստան՝ պատերազմելու: Այստեղ նրա դեմ եկավ կոմս Գորդովիչը, պատերազմը տեղի ունեցավ Կարսում: Սարաբայարը ջախջախվեց և փառավոր հաղթող հանդիսացավ կոմս Գորդովիչը» (Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»):

«Արևելքի սերասքերը և Էրզրումի վայի Չիա-Յուսուֆ փաշան իրենց բանակով դուրս եկան ռուսների դեմ: Սերասքերը Կարսի վայի Մուհամմեդ փաշային մի զորամասով առաջ ուղարկեց: Այդ ժամանակ Շորազայի կողմը գտնված ռուսական բանակը, ավելի արագ շարժվելով, անսպասելի կերպով հարձակվեց և ոչնչացրեց Մուհամմեդ փաշայի բանակը: Այն պահին, երբ Չիա փաշան լուր ստացավ ռուսների հարձակման մասին և պատրաստվում էր առաջ շարժվել, սուլթան Սելիմի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ III-ի (1789-1807) – Մ.Ֆ.) գահազրկության սարսափեղի լուրը հասավ և, այդ պատճառով շփոթված ու ինչ անելը չիմանալով, նա փորձեց մի պատրվակով բանակը հետ քաշել: Այդ խառնակության մեջ, սակայն, իսլամական բանակը պարտվեց, մի քանի հարյուր մարդ նահատակվեց, իսկ մի քանի հարյուրն էլ գերի ընկան: Մուհամմեդ փաշան ամբաստանվեց իբրև այդ պարտության պատճառ և գլխատվեց» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶³⁹⁷ «Ստանալով այս կոչը՝ հրաման եղավ 300 զորքով գնալ Ղարսի վրա: Այդ ժամանակ ռուսաց զորավարը գրեց Մեհմեդ փաշային, թե. «Զո խոստումը հայտնեցի կայսեր (Ռուսական կայսրության կայսր Ալեքսանդր I-ին – Մ.Ֆ.) և, ահա, եկել եմ 300 հոգանոց զորքով ու դու կարող ես մեծապես երջանկանալ կայսրից»: Երբ փաշան կարդաց այս նամակը, շտապեց պատասխանել այսպես, թե. «Զո մեծությունն իմացա, սակայն մեր օսմանյան աշխարհի կարգն է, լինի դա կնոջ ամուսնություն թե այլ բան, հարցնում են բարեկամների կարծիքը: Այդպես էլ այս քաղաքի պահով, քանզի ես այն բեզ ընծայեցի, սակայն ես այն չեմ կարող այժմ բեզ տալ առանց իմ թագավորի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ III-ի – Մ.Ֆ.) ինացության և դրա համար էլ խնդրում եմ գանց առնել իմ առաջարկը»: Երբ այս նամակը հասավ ռուսաց զորավարին, սա թողեց Կարսն և հեռացավ, որ հետո նոր զորք ու հրանոթներ պատրաստի և նորից գա քաղաքի վրա» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶³⁹⁸ «Զրիստոսի 1806 և Ֆիքրի 1222 թվականի հունիսին հետևակազորի գեներալ Նորին Գերագանցություն կոմս Գուրդոլիչը Վրաստանի կառավարչապետ Ե Նշանակվում, իսկ հետևակազորի գեներալ Բուզակովը՝ կովկասյան տարածքների զորահրամանատար: Կոմսը, Թիֆլիս մոտեցնելու պես, պատերազմ Ե սկսում Օսմանյան Թուրքիայի սուլթանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ III-ի – Մ.Ֆ.) դեմ և վայելույց պատրաստություններով ու մեծ զորքով շարժվում է դեպի Ախալքալաք...: Եվ ահա գեներալ Նեսվետանն ուղարկվում է Գյումրու կողմերը: Ախալքալաքի կառավարիչ Դոմէի-գաղե Սելիմ փաշան, իմանալով այս մասին, սաստիկ ահաբեկված զորք է ուղարկում Ախալքալաքը պաշտպանելու և ռուսաց բանակին դիմադրելու: Նորին Գերագանցություն կոմսը իր քաջ մարտիկների հետ, ոչ մի տեղ կանգ չառնելով, առաջ ընթացավ և անսկա վերջին հասավ Ախալքալաք: Նա շրջակա ողջ տարածքը ծածկեց իր հաղթանակի բանակի վրաններով և չորս կողմից այն առավ պաշարման օղակի մեջ: Սկսեցին սանդուղքներ պատրաստել և մեկ շաբաթ անց արշավույթից երկու ժամ առաջ գրոհեցին քաղաքը: Մարտը շարունակվեց մինչև կեսօր, սակայն ռուսները ցանկալի հաղթանակին չհասան: Մեկ շաբաթ այնտեղ մնալուց հետո նրանք Վրաստան վերադարձան» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ընթերցանիքի պատմություն», գլուխ 33):

«Կոմս Գուրդոլիչն ինքն զորքով ուղղվեց դեպի Ախալքալաք, որը գտնվում էր թուրքական սահմանին, և պաշարեց թուրքական այս ամրոցը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն, քանի որ ամրոցի գրոհի համար նախատեսված աստիճանները կարճ էին արված» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Տփղիս ժամանելուց հետո կոմս Գուրդոլիչը լսեց, որ Յուսուֆ փաշան Նշանակվել է սերասքյար և պատերազմ սկսելու մտադրությամբ ժամանել է Կարս: Կոմսը, անհրաժեշտ պատրաստություններ տեսնելով, մեկնեց Գյումրի: Երկու զորքերն իրար եկան Արփաչայ գետի վրա և տեղավորվեցին միմյանց դեմ: Որոշ ժամանակ անց ճակատամարտ տեղի ունեցավ, իսկ մթնշաղի օսմաններն արդեն պարտություն էին կրել: Ռուսները օսմաններից շատ ավար և հրանոթներ գրավեցին, որից հետո սարդարը հանդիսավորությամբ վերադարձավ Տփղիս» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11):

«Սուլթան Սելիմ խանի (Օսմանյան սուլթանության սուլթան Սելիմ III-ի – Մ.Ֆ.) իշխանության վերջին օրերին ռուսները հարձակվեցին Ախալքալաքի բերդի վրա, սակայն, խիստ պարտություն կրելով և շատ մեծ թվով սպանվածներ տալով, հետ նահանջեցին» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶³⁹⁹ Տես՝ Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 347:

⁶⁴⁰⁰ Տես՝ Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 347:

⁶⁴⁰¹ «Երբ կոմսը Թիֆլիս է մտավ, լսեց, որ Յուսուֆ փաշան, զորքի հրամանատար դառնալով, եկել է Կարս՝ պատերազմելու: Ռուսի, մարտի նախապատրաստվելով, նա Զրիստոսի 1807 և Ֆիքրի 1223 թվականի հունիսի 18-ին շարժվեց դեպի Գյումրի: Արփաչայի ափին՝ Գյումրիի մոտ, որն այժմ Ալեքսանդրապոլ է կոչվում, երկու բանակները հանդիպեցին: Գետի երկու կողմերից նրանք մարտի բռնվեցին և հրազենով նեղեցին միմյանց: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, օսմանյան բանակը պարտվելով սկսեց նահանջել: Օսմանյան բանակի հարստությունները, որը ավարն և հրանոթները ընկան ռուսների ձեռքը: Դրանից հետո կառավարչապետը Թիֆլիս վերադարձավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ընթերցանիքի պատմություն», գլուխ 33):

«Չայոց 1256 թվականին օսմանյան կույր Յուսուֆ փաշան զորքերի բազմությամբ Ղարս եկավ և Գյումրիում պատերազմեց ռուսական զորքերի դեմ: Նա Ղարսում էր հավաքել բրդերին, Բորչալուի, ինչպես նաև Ղարափափա ժողովրդին, լազերին և հայերին՝ ավելի քան 30.000 հոգու կազմով: Եվ ահա նա Խաթանոջի Մահմադ փաշային նախամարտիկ, այսինքն՝ չարխի, կարգեց, որից հետո նրանք մի քանի օրից՝ մայիսի 16-ին, գնացին Ախուրյան գետի ափը, որը Գյումրու դիմաց է: Այդ ժամանակ մարտ տվեցին իրար, սակայն օսմանյան զորքերը, կարողացան դիմանալ ռուսական զորքերին, պարտվեցին: Դրանից հետո նրանք նորից պատրաստվեցին և գնացին օսմաների վրա, սակայն ռուսական զորքը, Գյումրու ամրոցի պահպանության համար թողնելով մի գունդ զորք, դիմեց օսմանյան բանակի վրա և նրանց բազմապատրաստ բանակից շատերին կոտորեց: Դրանից հետո օսմանցիները ամրացան Ղարսում» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Տփղիս ժամանելուց հետո կոմս Գուրդոլիչը լսեց, որ Յուսուֆ փաշան Նշանակվել է սերասքյար և պատերազմ սկսելու մտադրությամբ ժամանել է Կարս: Կոմսը, անհրաժեշտ պատրաստություններ տեսնելով, մեկնեց Գյումրի: Երկու զորքերն իրար եկան Արփաչայ գետի վրա և տեղավորվեցին միմյանց դեմ: Որոշ ժամանակ անց տեղի ունեցավ ճակատամարտ, իսկ մթնշաղի օսմաններն արդեն պարտություն էին կրել: Ռուսները օսմաններից շատ ավար ու հրանոթներ գրավեցին, որից հետո սարդարը հանդիսավորությամբ վերադարձավ Տփղիս» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11):

«Ախալքալաքի ամրության պաշարման ժամանակ թուրքական Յուսուֆ փաշան անցավ Արփաչայ գետը և զորքով օգնության եղավ: Գուրդոլիչը, իմանալով այդ մասին, թողեց ամրոցը, գնաց Յուսուֆ փաշային ընդառաջ, ջարդեց և փախուստի մատնեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴⁰² Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁰³ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁰⁴ «Դրանից հետո ռուսաց պատերազմից քաղաքի նկատմամբ իշխանությամբ վերադարձավ Դավանոջի Մահմեդ բրդեշիլը, սակայն քաղաքացիները դեմ էյան նրան և թույլ չտվեցին քաղաք մտնել: Այդ ժամանակ սա մարտկոցներ կազմեց և հրանոթներ դրեց քաղաքի մոտ, սակայն հայերն ու այլազգիներն էլ իրենց հերթին զինվեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Դրանից մի քանի օր անց՝ փետրվարի 7-ին, առաջ եկավ մի զորավար և ցանկացավ մտնել քաղաք, սակայն քաղաքի ներսից նրանց վրա կրակ բացեցին ու հրացան արձակեցին, որից հետո սրանք հետ դարձան և գնացին Բոզնիկ գյուղի Սուրբ մենաստանի վրա: Պարզվեց, սակայն, որ քաղաքից 50 հոգի էին շարժվել դեպի այս գյուղ, որպեսզի պաշտպանեն գյուղը և Սուրբ մենաստանը նեղություններից ու թշնամիներից: Եվ ահա Մահմուդ բրդեշիլը ցատկով ելավ և, ժողովելով ավելի քան 20.000 հոգանոց մի զորք, այն տեղակայվեց շրջակա գյուղերում՝ երեք ամիս պաշարելով քաղաքը: Այսպես շարունակվեց մինչև գարնան կեսերը, երբ զորքը գտնվում էր քաղաքի մոտակայքում: Այն բռնում և իր զորապետի մոտ էր տանում ցանկացած մեկին, ում որ գտնում էր քաղաքից դուրս, իսկ զորավարը րանցից մեծ տուգանք էր վերցնում ու բաց էր թողնում: Այսպես քաղաքի վիճակը գնալով ծանրացավ... իսկ դրանից մի քանի օր հետո խոսեցին հաշտությամբ և բոլորը գնացին իրենց տները» (Ռովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 15):

⁶⁴⁰⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 123-124:

⁶⁴⁰⁶ «Զրիստոսի 1808 և Ֆիքրի 1224 թվականի ձմռան սառնամանիքին կոմսը, մեծ պատրաստություններ տեսնելով, իր հաղթական դրոշը ուղղեց Երևանի կողմը: Նրա առաջին մարտ ղզբաշների զորքի դեմ տեղի է ունեցավ Ղարաբաքայում, որտեղ նա նրանց ջախջախեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ընթերցանիքի պատմություն», գլուխ 33):

Տես նաև՝ Չայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 125:

⁶⁴⁰⁷ Տես՝ Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 353-354:

⁶⁴⁰⁸ «Մեծ պատրաստություններ տեսնելով և պարզելով հաղթական դրոշները՝ սարդարը ձմեռով շարժվեց Երևանի ուղղությամբ, իսկ գեներալ Ներսիսին էլ հաղթական զորքի մեծ ջոկատներով Ղարաբաղով ուղարկեց՝ նվաճելու Նախիջևանի շրջանը, որը զբաղեցվեց: Երևանը հայտնվեց կիպ շրջապատման մեջ և բավականին ժամանակ անց ռուսական զորքը անցավ հարձակման: Արդյունքում ճակատագրի թաղանթ ծախրեց շատ մարդկանց կյանքերի վրայով, իսկ նրանց աչքերին փչող քամին էլ վերջիններիս աչքերի լույսը խավարեցրեց: Ձեռքը, որը եռանդով մեկնվում էր դեպի

գեղեցկուհու փեշը, չկարողացավ հասնել նրան և ահա, չհասնելով նպատակին, ռուսական զորքերը խփեցին վերադարձի ծնծղանները ու դարձան *Դար-ու-Սուրուր*» (Միրզա Ադիգոյալ «Նարաբադի պատմությունը», գլուխ 11):

«1808 թվականին կոմս Գուրոփիչը զորքով անձամբ ուղղվեց դեպի Երևան, իսկ գեներալ-մայոր Նեպետսանին էլ ուղարկեց Նախիջևան: Այս քաղաքը, հենց որ Նեպետսանը եկավ, անմիջապես զբաղեցվեց վերջինիս կողմից: Ինչ վերաբերվում էր Երևանին, սպա կոմս Գուրոփիչի կողմից այն գրոհի ենթարկվեց, սակայն այդպես էլ չգրավվեց, բանի որ կոմս Գուրոփիչը պաշարողական հրետանի չուներ: Ահա այս պատճառով էլ վերջինս ի վերջո ստիպված եղավ հետ դառնալ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Սրանից հետո կոմս Գուրոփիչը գնաց և շրջապատեց Երևանի բերդը, սակայն, չնայած երկարատև պայքարին, չկարողացավ գրավել այն ու կրկին Վրաստան վերադարձավ» (Նիկոլոզ Դարբինի «Վրաստանի պատմությունը»):

«Այնուհետև կոմս Գուրոփիչը եկավ և պաշարեց Երևանի բերդը: Բորչ ժամանակ անց նա գրոհեց բերդի վրա, սակայն ապարդյուն: Մեծ թվով զինվորներ ընկան մարտի դաշտում: Ի վերջո, տեսնելով, որ ի վիճակի չէ Երևանը գրավել, Գուրոփիչը ձեռնունայն վերադարձավ Թիֆլիս» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 33):

⁶⁴⁰⁹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 125:

⁶⁴¹⁰ «Մեծ պատրաստություններ տեսնելով և պարզելով հաղթական դրոշները՝ սարդաբը ձեռնով շարժվեց Երևանի ուղղությամբ, իսկ գեներալ Ներոյսինին էլ հաղթական զորքի մեծ ջոկատներով Նարաբադով ուղարկեց նվաճելու Նախիջևանի շրջանը, որը զբաղեցվեց» (Միրզա Ադիգոյալ «Նարաբադի պատմությունը», գլուխ 11):

«1808 թվականին կոմս Գուրոփիչը զորքով անձամբ ուղղվեց դեպի Երևան, իսկ գեներալ-մայոր Նեպետսանին էլ ուղարկեց Նախիջևան: Այս քաղաքը, հենց որ Նեպետսանը եկավ, անմիջապես զբաղեցվեց վերջինիս կողմից» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴¹¹ «Դարսիկները, իմանալով Գուրոփիչի վերադարձի մասին, հարձակում գործեցին գեներալ Նեպետսանի վրա, որը, թեև ոչ առանց կորստի, այնուհանդերձ ճեղքեց, անցավ պարսիկների միջով և հասավ Նարաբադ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴¹² «Չնայած այն բանին, որ գեներալ Թորմասովը չէր դադարեցնում պայքարը և ղզբաշների դեմ մարտահրապարակը չէր սատեցնում, չհիսկելով իր ուշադիր աչքերը ու չկարողանալով հանգիստ նայել Իրանի կողմից ստեղծվող անսխառոթություններին, այնուհանդերձ ղզբաշներին հաջողվեց բթացնել ռուսական բարձր տեղության զորավարների զգոնությունը և սահմանով գաղտնի անցկացնել Սուխամետ-Ալի-Միրզային: Վերջինս, ժամանելով Գյուրջիստան, թալանեց Բորչայուն և, անհամար վնաս պատճառելով բնակչությանը, շատերին գերի բռնեց» (Միրզա Ադիգոյալ «Նարաբադի պատմությունը», գլուխ 11):

«Այդ շրջանում ղզբաշները, նենգորեն թնցնելով ռուսների զգոնությունը, Զրիստոսի 1809 և Դիջրի 1224 թվականին Սուխամետ Ալի Միրզային ուղարկում են Վրաստանի կողմերը: Վերջինս Բորչայուն ցեղը կողոպտելով՝ նրան մեծ վնասներ է հասցնում և հարուստ ավար է ձեռք բերում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 34):

⁶⁴¹³ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 369:

⁶⁴¹⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 369:

⁶⁴¹⁵ «Հաջորդ տարի ղզբաշներն վալիի հետ միասին Գյուրջիստանի ուղղությամբ ուղարկեցին սարդաբ Հուսեյն խան Երևանցուն, որպեսզի սրանք անցնեին Ախալցխան և այնտեղից խռովություն ու անկարգություն տարածեին Գյուրջիստանում: Հենց որ սարդաբը իմացավ այդ մասին, նա անցավ Շամքորով և հապճեպ ժամանեց ու տեղակայվեց Սադրի մոտակայքում: Չորքը հանձնելով գեներալ-լեյտենանտ Պաուլուչիին և գեներալ Լիսանկինին՝ նա նրանց ուղղեց Ախալցխա սարդաբ Հուսեյն խանի դեմ: Կեսգիշերին, երբ աշխարհը Աբբասյանների նման սևով էր պատված և, ղզբաշների գործի կորուստը սգալով, կարծես սգո շոր էր հագել, հաղթական զորքը անակնկալ գիշերային հարձակում գործեց ղզբաշների զորքի վրա, որի ընթացքում տեղի ունեցավ ավարառություն ու շատ մարդիկ կոտորվեցին: Ղզբաշական զորքը շփոթվեց և ռազմիկներից ոմանք միայն մեծ դժվարության փրկեցին իրենց հոգիները մահվան ջրապտույտից ու դժբախտություններից և, հեծյալ կամ հետևակ, դիմեցին փախուստի: Իր հերթին ճանապարհին սրանք հանդիպեց օսմանյան զորքը և շատերին թալանեց՝ մերկացնելու աստիճան: Կենդանի մնացած ղզբաշները բացառիկ և անհասկառալի դժվարություններով, դժբախտություններով ու տանջալիներով հասան Երևանի սահմաններին» (Միրզա Ադիգոյալ «Նարաբադի պատմությունը», գլուխ 11):

«Դիջրի 1224 թվականին, երբ գեներալ-անլեֆ Թորմասովը, որը փոխարինել էր գեներալ Գուրոփիչին, հնազանդեցնում էր Խերթեթիան և Աքիսգիան, Վրաստանի ուղարկվեց դեմ շահի (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**) որդի Սուխամետ Ալի-Միրզան, ընդ որում Աբբաս-Միրզային հանձնարարվեց Երևանի, իսկ Փարաջուլլա խանին էլ Մուղանի կողմից աջակցել վերջինիս: Սուխամետ Ալի-Միրզան ռուսների դեմ առաջապահում ուղարկեց Իմալիյ-բեկ Դամազանցուն, բանից այդ ժամանակ ռուսները տեղակայված էին Դամալուի և Բեկ-Քենդի միջև...: Սի բանի մասը մարտերից և երևանցիների ու հատկապես Նադի-բեկի կողմից Փամբակում ու Շորագյալում ցուցաբերած օժանդակությունից հետո Սուխամետ Ալի-Միրզան անձամբ ներխուժեց Բորչայունի շրջան և ամայացրեց այն: Վիրավորված շահի հրահանգից, սակայն՝ Աբբաս-Միրզան սկսեց զաղտնի դիմադրել եղբոր գործողություններին և արդյունքում վերջինս ստիպված եղավ թուրքական շրջաններով վերադառնալ Երևան, իսկ այնտեղից էլ հեռանալ Կրմաշահ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Դրանից հետո, նույն տարվա մեջ, Երևանի կառավարիչ Հուսեյն խան սարդաբը (**Երևանի խանության խան Հուսեյնը (1806-1827) – Մ.Ֆ.**) վրաց արքայորդիների հետ Վրաստանի կողմերն է ուղարկվում՝ Ախալցխայից մինչև Վրաստան ընկած տարածքներում խռովություններ բարձրացնելու և հանդարտված հուզումները բորբոքելու նպատակով: Տորմասովը, այս մասին լուրեր ստանալով, Շամքորի ճանապարհով գալիս և կանգ է առնում Սարաբա կամրից մոտակայքում: Դրանից հետո նա գեներալ Պաուլուչիին գեներալ Լիսանկինի հետ միասին ուղարկեց Ախալցխա՝ Հուսեյն խանի դեմ: Վերոհիշյալ գեներալները հաղթական զորքով ճանապարհ ընկան և կեսգիշերին, երբ սպանված ղզբաշների համար սցացող երկինքը Աբբասյանների սևագետն էր հագել, հանկարծակի հարձակվեցին ղզբաշ զորքի վրա՝ կողոպտելով ու կոտորելով նրա մարտիկներին: Շատերն են սպանվում, իսկ մնացյալները, դժվարությամբ փրկվելով, ոտքով ճանապարհ են ընկնում դեպի իրենց երկիրը: Ճանապարհին էլ օսմանցիների ջոկատներն են նրանց թալանեց և թշվառները՝ հուսալքված, մերկ ու բոկոտն, բազմաթիվ չարչարալիներով նրանք Իրան են հասնում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 34):

«(Թորմասովի կողմից Վրաստանը կառավարելու ժամանակ պարսից շահ Ֆաթ-Ալին կամ Բաբա խանը (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.**) Վրաստանի դեմ զորքով ուղարկեց իր որդի Մահմետ Ալի-Միրզային: Վերջինս, գալով Վրաստան, ընդհուպ մինչև Տիդիս ամայացրեց Բորչայուն և այլ թաթարական բնակավայրեր, որից հետո հետ դարձավ: Սրանից որոշ ժամանակ անց պարսից շահը Ալեքսանդր արքայազնի հետ միասին ուղարկեց իր զորավար Հուսեյնին, որպեսզի սա, Ախալցխայի մոտ միանալով Ախալցխայի փաշային, հարձակում գործի Վրաստանի վրա: Գեներալ Թորմասովը այդ ժամանակ ծանբար էր զարկել Շալկայի մոտ և ահա նա իր զորքը ուղարկեց պարսիկների վրա, սակայն, երբ ռուսական զորքը հարձակվեց, վերջիններս պարտություն կրեցին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴¹⁶ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձեռնումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶⁴¹⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

⁶⁴¹⁸ «Դրանից առաջ, որոշ դրամցիներ հարձակում էին գործել Վանի էյալեթի սահմանում: Երբ այդ դեպքի մասին հարցում արվեց Իրանի պետական պաշտոնյաներին, նրանք պատասխանեցին, որ այդ մասին լուր չունեն: Նրանք ավելացրին, որ Սուխամետ Ալի Միրզան Բաղդադի կողմերում, իսկ Խոյի խանը Վանի կողմերում իրենց կատարած ասպատակություններով դավաճանություն են արել, որի համար իրենք էլ են դժգոհ: Այս մասին Արևելքի սերապետ Փափլան Իբրահիմ փաշան գրել էր և հայտնել փառապանծ սուլթանական Դերգյախին: Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալների շարժումը ապստամբական բնույթ ունի, Վանի պահապանին և Արևելքի վերոհիշյալ սերապետից ու պատվիրվեց, որ նա արգելի Իրանի սահմանի որևէ խախտում, իսկ Օսմանյան կայսրության սահման անցնողներին վռնդելու մասին էլ հոգա տար լինի և միջոցներ ձեռք առնի» (Շանի-զադե «Պատմություն»):

«Իրանցիները, խախտելով Վանի սահմանը, օսմանյան կառավարությանը հպատակ հայերից մեծ թվով գերիներ էին տարել, սակայն հետո Աբդուլ-Վեհաբ էֆենդիի դիմումի հիման վրա Աբբաս-Միրզան փոխանակության կարգով ազատել էր նրանց իրանյան զինվորների ձեռքից» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶⁴¹⁹ «Զրիստոսի 1811 և Դիջրի 1227 թվականի սեպտեմբեր ամսին Նորին Գերազանցություն, գեներալ-լեյտենանտ մարկիզ Պաուլուչին, նշանակվելով Վրաստանի կառավարչապետ, գալիս է Թիֆլիս և գնդապետ Կոտլարևսկուն ուղարկում է Ախալքալաբ: զնդապետը դեկտեմբեր

ամսին գրոհով նվաճեց այն, իսկ տեղի բնակչությունն էլ հնազանդություն հայտնեց Ռուսաստանի պետությանը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 35):

⁶⁴²⁰ «Դրանից հետո Թորմասովը զորքով գնաց Ախալցխա և սկսեց պաշարել այն, սակայն Թորմասովի այս արշավանքը անհաջողությամբ ավարտվեց, բախի որ նախ ծնեւ էր, հետո՝ նա պարենամթերք չունէր և ի վերջո նրա զորքում ժանտախտ տարածվեց: Ահա հենց այս պատճառներով էր, որ Թորմասովը ստիպված եղավ հետ դառնալ» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴²¹ «Քրիստոսի 1812 և Յիջրի 1228 թվականի Ղարաբաղի Իրաւիմ խանի թոռ Ջաֆարդուլի աղան փախաւ ղզլբաշների երկիրը, իսկ թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան էլ եկավ Ղարբի կոչված վայրը՝ ոչնչացնելով այնտեղ գտնվող ռուսական զորագունդը: Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Զանի որ ինչ-ինչ պատճառներով Մուհամմադ Ֆասանաղայի որդի Ջաֆար-Ղուլի աղան վատ հարաբերությունների մեջ էր իր հորեղբայր Մեհդի-Ղուլի խանի հետ և նրանց միջև մշտական թշնամություն կար, վերջինս զրպարտեց Ջաֆար-Ղուլի աղային: Արդյունքում նրան Թիֆլիս են կանչում, որպեսզի Ռուսաստան աթորեն: Նրան տանելու ժամանակ, երբ Թարթառ գետն էին անցնում, Ջաֆար-Ղուլին պահակազորի զինավոր սպային խնդրում է իրեն թույլ տալ այն ձիով անցնել, որովհետև զգուշանում է սայլակով ջուրը մտնել: Ձին հեծնելով՝ նա մի կերպ այնտեղից փախչում է և իր հպատակների մի մասի հետ հեռանում և ղզլբաշների երկիրը: Այդ ժամանակ Աբբաս-Միրզան իր զորքով եկել, կանգ էր առել Արաքսի ափին գտնվող Ալյանդուզ կոչված վայրում: Եվ ահա նույն տարվա ծնունդը Ջաֆար-Ղուլի աղան թագաժառանգ Աբբաս-Միրզային իր զորքի և հրանոթների հետ կոչի է հանում Մեհդի-Ղուլի խանի դեմ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Ղարբի կոչված վայրում և ջանում էր հանդարտեցնել Թարթաթեն ու մյուս ցեղերին: Երկու օր ու գիշեր այնտեղ ուժգին մարտեր են տեղի ունենում և ղզլբաշներից շատերն են զոհվում: Ի վերջո ղզլբաշների հետագա կողոպուտի հեռանկարով վախեցնելուց հետո Թարթաթեն մահմեդական ցեղերին հաջողվում է զորակայանք բերել: Երբ ցեղերի կանայք մտնում են ռուսական զնդի շարքերը, կարգուկանոնը խախտվում է: Բանակի առջևից թշնամին, իսկ հետևից ցեղերի այրումին Վերոհիշյալ զորագունդը ցաթուցրիվ են անում: Մի մասը ստիպված անձնատուր է լինում, շատերը սպանվում են, իսկ Մեհդի-Ղուլի խանն էլ, այնտեղից փախչելով, գալիս է Շուշի ամրոցը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 35):

«Այդ ընթացքում Աբբաս-Միրզան պարսկական զորքով եկավ Ղարաբաղ: Այդ ժամանակ Բոլտի մոտ ռուսական զորքի մի փոքրիկ ջոկատ կար կանգնած և ահա Աբբաս-Միրզան իր զորքով հարձակվեց ռուսների վրա: Պարսկական ուժը զգալիորեն գերազանցում էր ռուսականին ու, թեև այդ ժամանակ ռուսները բաջբաբար էին մարտնչում, սակայն Աբբաս-Միրզայի մոտ գտնվող եվրոպացիները, որոնք ղեկավարում էին ինչպես զորքը, այնպես էլ հրետանին, իրենց մարտկոցները շարքին ռուսական հրանոթների դեմ: Եվ ահա պարսկական հրետանու մեծաթանկության պատճառով ռուսական հրետանու հրետասայլերը կոտրվեցին, իսկ ճակատամարտն էլ, բախի որ երկար տևեց, բերեց նրան, որ ռուսների ողջ վառոդը սպառվեց: Արդյունքում, բախի որ որևէ տեղից հնարավոր չէր վառոդ վերցնել, ռուսական զինվորների կեսը պարսիկների կողմից կոտորվեց, իսկ մյուս կեսն էլ գերվեց» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Այս ամենի մասին տեղեկացած Աբբաս-Միրզան եկավ Ղարաբաղ և հրամայեց Էմիր խան Ղաջարին Ջաֆար-ղուլի աղայի հետ միասին Ջաբրաիլու ցեղը այլ դարաբաղյան ցեղերի հետ միասին գաղթեցնել Արաքսից այն կողմ, որից հետո ինքը հրետանիով ու սարքավերի գլուխն անցած եկավ Սուլթան-Բուր, որտեղ գնեցրալ-մայոր Մեհտի-ղուլի խան Ղարաբաղու հրամանատարությամբ գտնվում էր ռուսական մեկ զուամարտակ: Գումարտակը մասամբ ոչնչացվեց, իսկ ողջ մնացածներն էլ գերվեցին, այն դեպքում, երբ Մեհտի-ղուլի խանը փախուստով փրկվեց» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Նայիրսությանը ժամանեց Ղարաբաղ և ջախջախեց Գրիչիում կանգնած զումարտակը» (Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11):

Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 372-373:

⁶⁴²² Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 372-373:

⁶⁴²³ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴²⁴ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

⁶⁴²⁵ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

⁶⁴²⁶ «Այդ ընթացքում անգլիական դեսպանորդ Գորա Աուգլիի միջնորդությամբ Նոր գլխավոր հրամանատար գնեցրալ Ռոիչչևը Նայիրսության Աբբաս-Միրզայի հետ Արաքսի ափին խաղաղության վերաբերյալ բանակցություններ սկսեց, որոնք, սակայն, դրանք ավարտվեցին անարդյունք: Գնեցրալ Ռոիչչևը 2.000 հետևակայինների ու 6 հրանոթների հետ միասին տեղում թողեց գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկուն, իսկ ինքը վերադարձավ Տիֆլիս: Աբբաս-Միրզան Սուլթան-Ֆախրից Փիր-Ղուլի խան Ղաջարին, Միրզա-Մուհամմեդ խան Ղաջարին և Ալի-Մարդան խան խանսային հեծելազորով ուղարկելով Շաքիի ու Շիրվանի խանությունները, ինքը սարքավերով ուղղվեց դեպի Ալյանդուզ: Սաղիկ խան Ղաջարը և Ջաֆար-ղուլի աղան կրկին Նշանակվեցին մնացած դարաբաղցիներին գաղթեցնելու համար: Այս պայմաններում գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկին, որը կանգնած էր Աղ-օղյանում, գիշերը անցավ Արաքսը և անակնկալ հարձակում գործեց Աբբաս-Միրզայի ճամբարի վրա, որի ուժերը տասն անգամ գերազանցում էին ռուսական ջոկատի ուժերին: Չնայած վերջին հանգամանքին, սակայն, գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկին ջարդեց Աբբաս-Միրզային: Շատ պարսիկներ, վախեցած անակնկալ հարձակումից, ցրվեցին, սակայն Աբբաս-Միրզան մնացած զորքով պահեց դիրքերը: Յաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, Աբբաս-Միրզան երկրորդ անգամ հարձակման ենթարկվեց ռուսների կողմից և գլխովին ջախջախվեց: Պարսիկների կորուստները մարդկանց ու հանդերձանքի տեսանկյունից բավականին զգալի էին: Դրանից հետո Կոտլարևսկին կրկին անցավ գետի մյուս ափ, իսկ պարսկական ջոկատները, որոնք Նշանակված էին Շաքի ու Ղարաբաղ մեկնելու համար, հետևեցին իրենց առաջնորդին և, միանալով նրան Աշերկիում, հեռացան Թավրիզ: Կոտլարևսկին շարժվեց դեպի Մուղան, վերադարձրեց գաղթականներին և գրոհով գրավեց Արթավան ամրոցը» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Քրիստոսի 1812 և Յիջրի 1228 թվականի հոկտեմբեր ամսին գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկին, որը հայտնի էր Աղզի-Փարե անվամբ, Ամարասից գիշերային գրոհ ձեռնարկեց Ալյանդուզում գտնվող ղզլբաշների վրա և նրանց զորքը ցաթ ու ցրիվ արեց: Այս դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Վերոհիշյալ գնեցրալը երեկոյան կողմ իր արյունալորտ գորքի մի զորագնդով դադար հեծյալների ու դարաբաղցի բաջերի հետ միասին Ամարասից արշավեց, Մուրադ խան Դերադարդեի առաջնորդությամբ գիշերը ծրագրի լույսի տակ անցավ Արաքսը և հարձակվեց Աբբաս-Միրզայի բանակատեղիի վրա: Արևածագին գրոհի են անցնում Ալյանդուզի վրա և սկսում են այն հրետանիով գնդակովել: Ղզլբաշները քնից վեր թռան, և, իրենց զույնն ու վրանները շփոթահար թողած, փախան դեպի Ալյանդուզ բլրի վրա գտնվող ամրոցը: Գնեցրալը գրավեց բանակատեղին և այնտեղ կանգ առավ: Երկրորդ գիշերը հարձակվեցին Ալյանդուզի բերդի վրա: Լուսաբացի մոտերեց ռուս զինվորները երկու կողմերից գրոհեցին ամրոցի վրա և, որովհետև գիշերը շատ մութ էր, նրանք խմբվեցին մի տեղում: Հակառակորդն էլ իր երթին, կարծելով, թե ռուս զինվորները ամրոց են մտել, խուճապի մատնվեցին: Մինչև լուսաբաց, ղզլբաշները միմյանց չճանաչելով, իրար էին կոտորում, լքում ամրոցը և ցաթ ու ցրիվ լինում: Նրանց մեծ մասը ռուսաց զորքի ձեռքն ընկավ, մի մասն էլ՝ սպանվեց: Աբբաս-Միրզան փախուստի ժամանակ մի փոսի մեջ ընկավ և որոշ ժամանակ մնաց սպանվածների շրջապատում, մինչև որ պարսից առաջապահ զորքի հեծյալներից մեկը նրան նկատելով, նսույգ հասցրեց: Թագաժառանգը այնտեղից դուրս եկավ, ձի հեծնեց և փախավ դեպի Թավրիզ: Գնեցրալ Կոտլարևսկին հաղթանակով ու մեծ ավարով այնտեղից վերադարձավ Ղարաբաղ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 36):

«Գնեցրալ Ռոիչչևը, որն այդ ժամանակ պարսից շահագործ Աբբաս-Միրզայի հետ բանակցություններ վարելու նպատակով գտնվում էր Արազ գետի վրա, գնեցրալ Կոտլարևսկուն զորքով ուղարկեց Աբբաս-Միրզայի վրա, որն այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Ալյանդուզի մոտ: Եվ ահա, երբ ռուսները գիշերային անակնկալ հարձակում գործեցին, պարսիկները ցրվեցին» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

⁶⁴²⁷ «Այստեղից գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկին ուղղվեց Լենքորան և սկսեց ամրության պաշարումը: Պարսիկների դիմադրությունը շատ համառ էր, սակայն ռուսական գնեցրալի հերոսական խիզախությունը հաղթահարեց բոլոր խոչընդոտները և ահա Յիջրի 1228 թվականի հունվարի 1-ին ամրոցը գրավվեց, իսկ պարսկական կայազորի հրամանատարներ Սաղիկ խանն ու Մուհամմեդ-բեկ Ղաջարն էլ հենց տեղում զոհվեցին: Երկու կողմերից էլ կորուստները զգալի էին, իսկ ինքը՝ գնեցրալ Կոտլարևսկին էլ, երեք բավականին ծանր վերքեր ստացավ» (Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5):

«Դրանից հետո գնեցրալ Ռոիչչևը նույն այդ Կոտլարևսկուն զորքով ուղարկեց Լենքորան, իսկ այդ ժամանակ այնտեղ պարսկական մի ռեդուտ կար, որտեղ էլ պարսկական զորք էր գտնվում: Կոտլարևսկին հարձակում գործեց պարսիկների վրա, իսկ այդ ընթացքում ռուսներին աջակցեց նաև Լենքորանի շուռենյան խանը (Թալիշի խանության խան Միր-Մուստաֆա Շուռենյան խանը - Մ.Ֆ.): Եվ ահա գնեցրալ Կոտլարևսկին գրավեց պարսկական ռեդուտը, սակայն՝ ոչ առանց վնասի, բախի որ ինքը՝ Կոտլարևսկին, այդ ժամանակ վիրավորվեց ծնոտից: Ռուսները տիրեցին Լենքորանին՝ այնտեղ պահապան զորք թողնելով» (Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131):

«Որոշ ժամանակ այնտեղ մնալով՝ նույն տարվա ծնունդը, այսինքն Քրիստոսի 1813 և Յիջրի 1228 թվականի հունվար ամսին, գնեցրալ-մայոր Կոտլարևսկին նորից զորք վերցրած արշավեց դեպի Լենքորան և Թալիշ: Այդ տարվա ծնունդը այն աստիճան ցուրտ էր, որ ծովի ողջ ընդարձակ

մակերևույթը սառցակալել էր: Գետերալը առանց որևէ երկմտանքի Շուշիից արշավեց Արզևան ամրոցի վրա և թե՛ մարտեր մղեց: Թեև, ինչպես սառնամանիքի հետևանքով, այնպես էլ կռիվների ընթացքում Կոտայարևակու բանակը մեծ կորուստներ ունեցավ, իսկ և ինքը՝ գետերալն էլ, մի բանի վերջեր ստացավ, ամրոցն, այնուամենայնիվ, գրավեց» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 36):

⁶⁴²⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 84-85:

⁶⁴²⁹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 85:

⁶⁴³⁰ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶⁴³¹ «Դերվիշ փաշան Իրանի կողմերում բռնություններ էր կատարել» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶⁴³² «Դերվիշ փաշան Իրանի կողմերում բռնություններ էր կատարել, որի հետևանքով իրանցիները, սահմանն անցնելով, Սեդ-Մաթեշե բերդն ավերել էին» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶⁴³³ «Այս ամենից հետո բաղաբի բնակիչները փակեցին իրենց կրպակները և խուռն բազմությամբ գնացին դատարան՝ խնդրելով վճիռ կայացնել բռնեղիմի դեմ, ընդ որում նրանք զինված էին բարեբով, փայտերով, աքցաններով ու բռնցիկներով: Այդ հանդեսին միացան նաև այլազգիները՝ սրիկաներ, իշաբնույթ և անճուղի անձիկ, որոնք բոլորը պատեցին Յացի-Շենի կոչվածի տունը: Երբ բռնեղիմ լսեց այս մասին, նա վերցրեց 100 զինված և գրահավորված մարդկանց ու գնաց: Նա վերցրեց դատավորին և բերեց իր բերդ-ապարանքը: Ահա այսպես Յայոց 1267 թվականի հունիսի 12-ին նրանք իրար դեմ ամրացան: Դրանից հետո երրորդ օրը 100 հոգու գլուխն անցած եկավ գորավար Դելիբաշի կույր Իբրահիմը, մտավ բերդ և լուսաբացից մինչև ցերեկ իրար դեմ սկսեցին մարտ մղել բռնեղին ու բաղաբացիները՝ արձակելով հրացաններ, հրանոթներ և ռումբեր: Մի բանի օր անց՝ հունիսի 27-ին, եկավ երրորդ գորավարը՝ Մեհմեդ Դելի բաշին և բերեց մոտավորապես 200 հոգանոց մի զորք, որը նույնպես ցանկացավ ներս մտնել, սակայն այդ ժամանակ բաղաբացիները ամրացրին իրենց դիրքերը՝ պատելով ու պաշարելով բերդն և բռնեղին ուղյակը ու թույլ չտալով նրան ներս մտնել: Այդ ժամանակ բաղաբացիների նկատմամբ շատ չարիքներ գործվեցին, բանգի բերդից անխնա հարվածում և վիրավորում կամ սպանում էին բաղաբացիներին, բայց միաժամանակ նաև դրսից պաշարողներն էին բռնում բոլորին՝ օտարականներին ու բաղաբացիներին, որոնց կողոպտում, մերկացնում և վիրավորում կամ սպանում էին: Բացի դրանից նրանք բաղաբի ծայրից համիշտակում էին այլազգիներին և Յայոց երեխաներին, որոնց համար փրկագին էին նշանակում ու ազատ էին արձակում միայն դրանից հետո: Այսպիսով՝ մեկ օր իսկ չէր անցնում առանց ավարառության և սպանության: Այս ամենից հետո՝ հունիսի 3-ին, Մեհմեդ Դավառայից բերեց 300 հոգանոց մի զորք և եկավ Բոզնիկի վրա, որը, թեև այնտեղ բնակչություն չկար, սակայն չկարողացավ գրավել, բանգի մի օտարական հաղթեց ու հետ չալոտեց նրանց բոլորին, որից հետո լույսը, բացվելուն պես, նրանք կրկին Դավառ վերադարձան: Այդ ժամանակ բաղաբի զորքը ելավ և դուրս չալոտեց նրանց գյուղից՝ հասցնելով Սուրբ վանքի դիմաց, որտեղ շարունակեցին ամրոտել մինչև ցերեկ: Եվ, մինչ այսպես կռվում էին, թշնամիները հարվածեցին բաղաբի այլազգիներին, սպանեցին, մերկացրեցին և խայտառակությամբ հեռացան: Սրանից հետո գնալով ուժեղացավ ու սաստկացավ պատերազմը և երկու կողմից էլ մեծ բազմությամբ բախվում էին միմյանց հետ՝ գալով իրար վրա ու իրար խառնվելով հրացանների սաստիկ արձակումից առաջացած ծխում և վեր ելած փուռում: Այնտեղ մարդիկ և նժույգները կորան ու աչքի համար դարձան գրեթե անտեսանելի, բայց հետո, երբ փոշին և ծուխը անհետացան, երևացին բաղաբացիները, որոնք հաղթող էին մնացել, իսկ մյուս կողմը՝ պարտված և փախստական դարձած: Չորս օր անց՝ հունիսի 8-ին, գորապետը, կրկին գունդ կազմելով, եկավ բաղաբի վրա Դավառ թաղամասի կողմից և այդտեղից տարավ ոչխարների ու կովերի հոտերը, ընդ որում բռնեց և Բոզնիկ տարավ նաև հայերի ու այլազգիների երեխաներից ոմանց: Այնժամ իրար հորդոր կարողացին բաղաբի զորքում, կրկին ելան, ընկան նրանց հետևից և, մինչև ցերեկ սաստիկ պատերազմելով թշնամիների դեմ, հաղթանակ տարան ու փախստական դարձրին թշնամիների զինվորներին, բռնելով իրենց դիմացով, որից հետո ձեռք բերած ավարով հաղթակամորեն դարձան բաղաբ: Այս ժամանակ Պոլսում գտնվող բռնեղիմի կողմնակիցները գորացան, որոնց թվում էր նաև փոխարքան, այսինքն մեծ վեզիրը, որը, հաճոյանալով արքային (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) – Մ.Ֆ.**), հասավ նրան, որ մի հրովարտակ արձակվեց, ըստ որի սեբաստացիները պետք է կամ հնազանդվեին կույր Ալի բռնեղիմի և հեռացնեն ապստամբության երկու ղեկավարներին, կամ էլ իսպառ կկոտորվեն բաղաբի բոլոր բնակիչները: Այս գործը գլուխ բերելու համար նշանակվեցին Էոնեթ Ելեֆի ղռնապետը՝ մի զազանաբար և արյունարբու ար, թիկնապաի Չափանզադե Մեհմեդը, որը Կոնիայի բռնեղին էր, Շառայողու Նուրուլլահ՝ Աֆիոն Դարասարի փաշան, Մատենայի փաշա Նուրին, Տրապիզոնի փաշա Գաբուզա-Մեհմեդը, Այազցիայի փաշա Դավա-Ալին, Մարաշի փաշա Դալենտերը, Կեսարիայի փաշա Էսիմը, ինչպես նաև Պոլսու 14 օրթաները, որոնց հանձնվեցին նաև 56 հրանոթներ: Այսպիսով հիշատակված նահանգներից մի զորք հավաքվեց, իբր 90.000 հոգու կազմով, որը, հետզհետե առաջանալով, եկավ և պաշարեց բաղաբը ու Սուրբ Բազմը: Մինչ, սակայն, կգային այս բոլորը, առաջ ընկած եկավ և հուլիսի 22-ին Բոզնիկ հասան Նուրուլլահ Էոնեթ Ելեֆի ու Սայիդ աղան՝ հետևելով բազմոց գորք բերելով: Դրանից հետո հաջորդ օրը Դաջի-Շենիի գլխավորությամբ բաղաբից դուրս եկան 300 հոգի և գնացին Բոզնիկ, որպեսզի տեսնեն վերջիններին: Այնտեղ Սայիդ աղան, թափելով վաղուց սրտում պահած դառնությունը, դաժանաբար հրամայեց զորքին հարկահանել բաղաբացիներին, որոնք անցան գործի, ոմանց սպանեցին, ոմանց վիրավորեցին, ոմանց մերկացրին, իսկ ոմանք էլ մազապուրծ փախան, քնդ որում, թե՛ ժամանակին չհասնել Նուրուլլահ փաշան, բոլորին կկոտորեին: Այդտեղ բռնվեց նաև մեր ազգից մեկը՝ ոմն քիրիշցի տիրացու Պողոս, որը մի բանի օրից մեռավ, Աստված հոգին լուսավորի: Դաջորդ օրը արքայի հրովարտակով բաղաբ ուղարկեցին Յացի-Շենիին, որը կարողաց այն բաղաբացիների առջև և սրանք հնազանդվեցին արքայի հրամանին՝ անձնատուր լինելով ու աքսորելով Քենանզադեիին և Մյուսթեվիոզլիին» (Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 16):

«Ավագի ժողովուրդը սարսափում է և վալիին սպանելու համար հարձակվում է պալատի վրա՝ պաշարելով այն: Մի բանի օր անց՝ պալատում բռնադատվածներին ազատելու պայմանով, երկուստեք վեճը դադարեցվում է» (Շանի-գադե «Պատմություն»):

⁶⁴³⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթնիկի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Ֆ. Մ. «Չեթնիկի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 131:

⁶⁴³⁵ «Իրանցիները, օսմանյան կառավարության զբաղված լինելուց օգտվելով, առիթի էին սպասում: Երբ Դունաստանին խնդրով օսմանյան կառավարության ղեկավարություններն ավելացան, նրանց կիրքն և ագահությունը նույնպես ավելացավ ու փոխեց նրանց ընթացքը: Այն ժամանակ, երբ օսմանյան կառավարությունը հունական ապստամբների դեմ ծովից և ցամաքից մարտեր մղելով էր զբաղված, Իրանի սահմաններում շարունակվում էին պատերազմական պատրաստությունները: Մանրամասնությունները հետևյալն են: Սահմանի վրա գտնվող որոշ աշիրեթներ մի կողմում ձմեռում, մյուս կողմում ամառանոց էին գնում, երբ երբեմն նրանք օսմանյան, իսկ երբեմն էլ իրանական կառավարությանն էին ելքարկվում: Այսպիսի անորոշ հպատակությամբ այդ աշիրեթները երկու պետությունների միջև հաճախ խուսակցության և վեճի առարկա էին դառնում: Այդպիսի աշիրեթներից էր որոշ ժամանակից սկսած Մուշի, Մանազկերտի և Արճեի սանջակներում, երբեմն էլ Իրանում ձմեռող Դեյրեզանի աշիրեթի ղեկավար Մահմուդ աղան, որը 500 տնով Մուշի սանջակում էր ապրում, իսկ նրա եղբայրը Կասիմ աղան էլ նմանապես եկել ու բնակվում էր Մուշի և Մանազկերտի սանջակներում: Երբ սրանք մերժեցին իրենց եկած տեղը վերադառնալ, Երևանի սարդարն (**Երևանի խանության խան Դուսեյն – Մ.Ֆ.**) և խոյի խանը (**Չերի խանության խան Դուսեյն-գուլին (1797-1831) – Մ.Ֆ.**) պատրաստվեցին մեծաթիվ զինվորներով նրանց վրա գնալ ու դեպի Իրան բռնեցնել: Այդ մասին Իրանից գրավոր կերպով հայտնել էին Կասիմ Աղային: Այդ ժամանակ կայսերական երկրի սահմանների պաշտոնյաներից ստացված զեկուցումներից պարզվեց, որ Երևանի սերդարը պատրաստվում է Մուշի մութասարիֆ Սելիմ փաշայի վրա իր եղբոր բաշբուզությամբ դեպի Մուշի շրջան ուղարկել 2 հրանոթ, 12 զենքերեք և բազմաթիվ զինվորներ: Նույն այս ժամանակ Իրանի հպատակներից մի շարք քորեթ, խառնված իրանյան զինվորներին հետ, հարձակվել էին Կարսի էյալեթի Կադզվան սանջակի վրա: Հակառակ խաղաղության պայմանագրի՝ նրանք ժողովրդի անասուններն և ունեցվածքը կողոպտել, թալանել ու Իրան էին տարել: Բայազետի բնակիչներից որոշ մարդիկ իրենց ապրանքներով և ինքեթով, երբ բարավանով Էրզրում էին գնում, Երևանի էյալեթի Դաջի-Բայիի անունով գյուղի մոտ Չեթնիկու Դասան Աղան 300 հոգուց ավելի ծիավոր, հետևակ ու փոքր թվով իրանցի հեծելազորի հետ միասին հարձակվում է այդ բարավանի վրա: Նրանք մի բանիսին վիրավորում և սպանում են ու, հափշտակելով ըստ դաժնաբարի բանակությանը հայտնի ապրանքներն և անասունները, երեք բեռ ապրանք են փոխադրում Երևանի բերդը: Նույն այս ժամանակ Զայալի ցեղը բռնում և տանում էր Ինջե-Սու, Օրթա-Թեդ, Բոգ-Եթու և այլ 6 գյուղի բնակիչներին կենդանիները: Սրանից առաջ Իրանի բորդերից որոշ թվով ավագակներ, սահմանը խախտելով, մտել էին Կարսի մոտ գտնվող Զոռ-Օղի բերդը և այնտեղ էին ապրում: Սրանք, այդ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվելով, կողոպտում և բռնություններ էին գործի դնում: Սահմանների պաշտոնյաներին հրաման տրվեց վռնդել ավագակներին՝ առանց, սակայն, Իրանի սահմանն անցնելու: Դետո ավագակներն անցան դեպի Բայազետի սանջակը և, հարձակվելով Դիարիկի գավառի մի շարք գյուղերի վրա, նրանցից մի բանիսը այրելով առաջ անցան ու Բանջուլու գյուղում բանակ հաստատեցին: Մուշի մութասարիֆը, որ

Ռումելիի բեզլեբեգի տիտղոս ուներ, Սելիմ փաշայի բանակի ղեմ կռվելով եկավ և հասավ Մուշի դաշտում գտնվող Սելիմ փաշայի բնակավայրը՝ Չերիմա կոչված վայրից մեկ ու կես ժամ հեռավորության վրա: Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, սերասքեր խոսքով փաշան Սելիմ փաշային անհրաժեշտ ռազմավարություն և զինվորներով 3 հաւտ իրանտրոմ և 1.000 ձիավոր զինվորներով անմիջապէս օգնություն ուղարկեց: Այդ մասին Բարձրագույն Ղանն էլ տեղեկացրած լինելով՝ Վանի բերդապահ Սերի-Մահմուդ փաշային և Բայազետի մուքասարրիֆ Աբդուլ-Համիդ փաշային գրավոր հրամաններ տրվեցին՝ ավազակների վնասելու, անհրաժեշտ զինվորներ հավաքելու և պատրաստ պահելու մասին: Այդ ժամանակ Սերի-Մահմուդ փաշան տեղեկություն ստացավ, որ իրանցիները պաշարել են Վանի էյալեթի Չեքարի գավառում, բուն Վանից 12 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Ջարի բերդը: Անմիջապէս էլ նա Վանի ժողովրդին և պատրաստի զինվորների մոտ իր բեթխուդա Իսմայիլ-բեկի գլխավորությամբ զորք ուղարկեց, սակայն սրանք դեռևս ճանապարհի կեսին էին, երբ լուր ստացվեց, որ վերոհիշյալ բերդի բնակիչները հպատակվել են իրանցիներին, իսկ Չեքարի այլ բերդեր էլ հետևեց են նրա օրինակին» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ պարսիկները եկան Բուլնուխ, Խնուս և Վարդո ու այդ տեղերից գերիներ տարան՝ տղամարդիկ, կանայք և այլն» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁴³⁶ «Չուլիհջա ամսի 12-ին Աբբաս-Միրզան իր չարիքի ճասան խան Ղաջարին Թավրիզից դեպի Խոյ ուղարկեց, իսկ ինքն էլ շարժվեց նրա հետևից: ճասան խանը անսպասելի կերպով եկավ և գրավեց Թոփրաք-Ղալան: Աբբաս-Միրզան ևս եկավ և գրավեց Բայազետը: Երգրումում բանտարկված Փեհլևան փաշան փախավ Բայազետ և ստիպված եղավ Աբբաս-Միրզային հպատակություն հայտնել: Աբբաս-Միրզան Բայազետը նրան հանձնեց: Դետո Ալաշկերտի պաշտպանությունը հանձնվեց Աբդուլ-Համիդ փաշային և ինքը շարժվեց դեպի Երզրում: Իրանցիների կողմից Բայազետի առանց կռվի գրավումը շրջակայքում սարսափ տարածեց: Այդ շրջանի պաշտպանության համար Նշանակված Չեքեն-Չարե-Հասան փաշայի բանակը բայթալվել էր, իսկ ինքն էլ ստիպված եղավ նահանջել դեպի Երզրում: Թոփրաք-Ղալայի կողմում դեռևս հավաքման մեջ եղող օսմանյան զինվորները նույնպէս նահանջեցին: Դեյդերանի աշիրեթը Դիարբեքի շրջանում էր և նրանց հետևից շարժվող իրանական մեծաթիվ բանակը այդ շրջանում մի շարք վայրեր ավերեց ու կործանեց, բազմաթիվ անասուններ կողոպտեց և Օսմանյան պետության բազմաթիվ ռայաներին գերի վերցրեց» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

⁶⁴³⁷ «Այդ ժամանակ իրանցիները գրավեցին նաև Բիթլիսը: Մշո մուքասարրիֆ Սելիմ փաշան իրանցիներին հակամետություն ցույց տվեց, Աբբաս-Միրզան նրան ապահովության թուղթ ուղարկեց, խանության աստիճան շնորհեց: Աբբաս-Միրզայի կողմից մի ուրիշ գործառն էլ Սաֆար ամսի կեսերին գրավեց Երջիշի բերդը» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

«Այդ ժամանակ պարսիկները եկան Բուլնուխ, Խնուս, Վարդո և այդ տեղերից գերիներ տարան՝ տղամարդիկ, կանայք և այլն» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁴³⁸ «Այս ամենն իրենց հետ վերցնելով՝ պարսիկները եկան Մշո դաշտ, Յունոն գյուղի մոտ տեղավորվեցին իրենց վրանները և նստեցին Դայոց 1270 թվականին: Նրանք ուզում էին Մուշի վրա հարձակվել, որը լցված էր փախստական գյուղացիներով, նրանց ընտանիքներով և ապրանքներով: Այստեղ կային նաև մեծասնծ քրդեր, որոնք դեմ էին քաղաքի պաշտպանությանը...: Այնուհանդերձ Պելպուպոց տնից Թմբր աղան, Դաջի-Պելուն և Օսմանը Սելիմ փաշայի հետ, ֆրանկ Նորշին դեմ իրար հանդիպելով, սկսեցին կռվել: Նրանք պարսիկներից երկու երևելի խան բռնեցին, որոնց տարան Մուշ և ուզում էին սպանել: Շահը, սակայն, մարդ ուղարկեց Սելիմ փաշայի մոտ, պայմանով, որ խաներին ազատեն, իսկ ինքն էլ այլ վնաս չի տա: Սելիմ փաշան, սակայն, ասաց. «Եթե մեր այս երկրից վերցրած գերիներին ազատ արձակես, ես էլ թո խաներին կարձակեմ»: Ապա շահը ընդունեց նրա ասածը...: Եվ ահա շահը, Մշո երկրին այլ վնաս չտալով, հետ դարձավ» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁴³⁹ Տես՝ Ղևրիկյան Տ. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

⁶⁴⁴⁰ «1821 թ-ին Երևանի սարդարի (**Երևանի խանության խան Դուսենը - Մ.Ֆ.**) և նրա եղբայր ճասան խանի հեծելազորը ելավ Բայազետի սահմաններից վրա, սակայն Դայոց Արմուղի և Բաշ գյուղերի ձախողվեց մոտ, որից հետո դարձավ Երևան» (Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»):

⁶⁴⁴¹ «Հաջորդ տարի՝ Դայոց 1271 թվականին, Կարս քաղաքի կողմից մի զորք եկավ՝ մոտավորապես 8.000 հետևակի և 4.000 հեծյալի կազմով: Այն պաշարեց օսմանցիների զորքը, որոնք պակաս էին, բան 1.000 հոգին: Նրանք 5-6 օր պատերազմեցին, սակայն, որևէ օգնություն չտանալով ոչ Կարսի և ոչ էլ Կարնո բռնչիւններից, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ սպառվել էր իրենց վառոդը, անձնատուր եղան: Դրանից հետո թշնամիները մերկացրեցին նրանց և ոմանց ազատ արձակեցին, իսկ ոմանց էլ գերի տարան, ընդ որում սրանց մեջ էր նաև սեբաստացի Սելիդ Իրրանիմ Աղան, որը, սակայն, հետագայում, օսմանցիների սպարապետի և Չափառոջի Մեհմեդ փաշայի միջնորդությամբ մեծ գումարի դիմաց ազատ արձակվեց ու վերադարձավ իր տուն» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 18):

⁶⁴⁴² «Ռեուֆ փաշան Երզրումի վայրի և Արևելքի սերասքեր Նշանակվեց...: Գարնանը Արևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի կողմից Ջաբբար-Չարե-Մուհամմեդ-Չեյլաեղի փաշան չարիքի նշանակվեց և Մուշի մուքասարրիֆ Սելիմ փաշան նրա տրամադրության տակ դրվեց: Ջեյլա-Էր-Դին փաշան Թոփրաք-Ղալայի վրա հարձակվեց և բերդը պաշարեց: Աբբաս-Միրզան, հավաքելով Իրանի բոլոր աշիրաթները, Շաբանի վերջերին իր բանակով դուրս եկավ Թավրիզից և, հասնելով Խոյ քաղաքը, շարժվեց Ջեյլա-Էր-Դին փաշայի վրա: Երբ նրան մոտեցավ, խիստ ուժեղ հարձակում գործեց: Ջեյլա-Էր-Դին փաշան սկզբում կարողացավ նրա հարձակումները հետ մղել, սակայն Աբբաս-Միրզան, Իրանի բոլոր աշիրեթները հավաքելով ու օսմանյան կառավարության հպատակ բողապան աշիրեթների մեծ մասը իր կողմը գրավելով, հսկայական բազմություն հարձակման անցավ և ի վերջո Ջեյլա-Էր-Դինի բանակին պարտության մատնեց: Մուշի մուքասարրիֆ Սելիմ փաշան, ինչպես հիշվեց, իրանցիների կողմն էր հակված և ահա նրա տրամադրության տակ եղած 8.000 հոգու չափ բուրդ ձիավորներ, իրենց նիզակներին կռթած, հանդիսատես մնացին ու Ջեյլա-Էր-Դին փաշային չօգնեցին...: Տարօրինակ է, սակայն, Աբբաս-Միրզայի կողմից Թոփրաք-Ղալայում Չերքեսի փաշայի գորհամար խորտակելու ժամանակ նրա բանակում խոլերայի տկալի հիվանդություն առաջ եկավ, այնպես որ իրանցիներ, իրենց մեռելները թաղելու ժամանակ չէին գտնում: Այդ ժամանակ այդ շրջաններում խոլերայի հիվանդության մասին գաղափար անգամ չունեին: Այդ հիվանդության անսպասելի կերպով երևան գալը սարսափ տարածեց, իրանյան բանակը քայքայվեց և Աբբաս-Միրզան ստիպված եղավ նահանջել: Շատ չանցավ, հաշտության բանակցությունները սկսվեցին» (Ջևդեթ «Պատմություն»):

«Ապա աբբայի (**Օսմանյան սուլթանության սուլթան Մահմուդ II-ի - Մ.Ֆ.**) աստիկ հրամանով զորաժողով արվեց և զորքը հանձնվեց սպարապետ Րախուբ փաշային, ընդ որում առաջապահ զորքի հրամանատար նշանակվեց Չափառոջի Մեհմեդ փաշան: Նա, բազում զորքերով անցնելով Սեբաստիայից, գնաց Կարին: Եվ ասում էին, թե այդ հորդայի թիվը հասնում է 50.000 հոգու, իսկ ոմանք էլ այդ թիվը հասցնում էին մինչև 70.000 հոգու: Չնայած դրան, երբ այս բանակը հասավ Թոփրաք-Ղալա կոչված վայրին և պատրաստվեց ծակատանարտի, օսմանցիների այդքան բազմությունը նույնիսկ կես ժամ էլ չկարողացավ դիմադրել պարսից զորքին և, թիկունք դարձնելով, հապճեպ դիմեց փախուստի: Այդ ժամանակ պարսիկները ներխուժեցին նրանց չարիքը, ոմանց սպանեցին, ոմանց մերկացրին և ոմանց էլ գերի բռնեցին՝ ձեռք գցելով նրանց ողջ գույքը, ոսկին, արծաթեղեղը, ձիերը, ջորիները, արջառները, ոչխարները, ինչպես նաև պարենամթերքը, հրանոթները, վառոդները ու կապարե գնդակները և այդ ամենը իրենցով անելով» (Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 18):

«Այդ տարիներին ղզլբաշները օսմանցիների և թուրքմենների դեմ առանձին ընդհարումներ էին ունենում, որոնցում հաղթանակ էին տանում: Կարծելով, թե ռուսների դեմ պատերազմը ևս այդպիսին է լինելու՝ նրանք անմտորեն ցանկանում են կռիվ սկսել ռուսների դեմ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 39):

«1821 թ-ին Երևանի սարդարի (**Երևանի խանության խան Դուսենը - Մ.Ֆ.**) և նրա եղբայր ճասան խանի հեծելազորը ելավ Բայազետի սահմաններից վրա, սակայն Դայոց Արմուղի և Բաշ գյուղերի ձախողվեց մոտ, որից հետո դարձավ Երևան՝ սմբակակոխ անելով Բասեն ու Բազրևանը» (Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»):

⁶⁴⁴³ «Այդ ժամանակ երկրի մեջ եղած քրդերը, հարմար ժամանակ գտնելով, ամեն մեկը սկսեց իր կողմը թալանել, ավերել հայկական գյուղեր և սպանել» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁴⁴⁴ Տես՝ Ղևրիկյան Տ. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

⁶⁴⁴⁵ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում և կարիք չկա ներկայացնել ավելորդ մանրամասներ:

⁶⁴⁴⁶ «Արաքսն անցնելիս ղզլբաշները սպանեցին գետում լողացող մի քանի կազակների» (Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁴⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 138:

⁶⁴⁴⁸ «Անդրապատական կանոնավոր հետևակազորը, որը գտնվում էր թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի ենթակայության տակ, կրում էր Սարբազ անվանումը, իսկ շահին (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի - Մ.Ֆ.**) ենթակա Արաղի կանոնավոր հետևակազորը կոչվում էր Ջանբազ: Այսպես, Դեյդար Ալի խանի՝ Թեհրանից վերադառնալուց և շահի միանշանակ հրամանը բերելուց հետո Աբբաս-Միրզան բանակում զորատես անցկացրեց և, պատերազմի պատրաստությունները ավարտելով, մի քանի կողմերից զորք ուղարկեց դեպի կովկասյան երկրները: Ինքը՝ Աբբաս-Միրզան, Անդրապատական հեծելազորայինների և սարբազների 60.000 հոգանոց մի զորագունդ ու 30 հրանոթ վերցրած, Ղարաբաղի Գուլամբար և

Մոշքաբար յայլաղների ճանապարհով շարժվեց դեպի Ղարաբաղ: Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի աֆշար հեծելազորայինների ու հետևակայինների մի զորագունդ Ամիր խան սարդարի և Ղարաբաղի Մեհդի-Ղուլի խանի գլխավորությամբ Նախիջևանի ու Միսիան լեռան ճանապարհով շարժվեց դեպի Շուշա լեռը: Մեկ այլ զորագունդ էլ, որ բաղկացած էր Արաղի զորքից և չախարդույի հեծյալներից, դրվելով ծագումով դաջար ազնվական Իբրահիմ խան սարդարի ու Շիրվանի Մուսթոուֆի խանի ենթակայության տակ, ուղարկվեց Շիրվանի կողմերը...: Նմանապես Թալիշի Միր Չասան խանը (Թալիշի խանության նախկին խան Միր-Մուստաֆա Չուսեյն խանը – Մ.Ֆ.) զորքով գնաց դեպի Լեւոնդան և Արզնան, Շաքիի Սեյիմ խանի (Շաքիի խանության նախկին խան Մուստաֆա-Սեյիմի – Մ.Ֆ.) որդի Չուսեյն խանը իր եղբոր՝ Չաքի-խանի, հետ բռնեց Նուխի ճամփան, իսկ Օղուլու խան Չիարդղլին էլ շարժվում է դեպի Գանձակ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրը, 10-15.000 հոգանոց զորքով կռվի դուռը վեր պարզած, պատերազմի ելան՝ Նշված տարածքները գրավելու: Չնայած այս մասին լուրերի արագ տարածմանը, սակայն, Ռուսաստանի կառավարությունը չէր հավատում, որ ղզլբաշները, խախտելով հաշտության պայմանագիրը, պատերազմի կելեն...: Սկզբում Ամիր խան սարդարը Մեհդի-Ղուլի խանի հետ խոյից մտավ Նախիջևան և կանգ առավ Արաբսի ափին: Միասին խորհրդակցելով՝ նրանք այն կարծիքին են հասնում, որ, եթե հրամանի համաձայն իրենց զորքով սրընթաց արշավեն Շուշվա բերդի վրա, հնարավոր է, որ Մեհդի-Ղուլի խանի նախկին հպատակները դարպասները բաց չանեն և խանին չմիանան, իսկ այդ դեպքում իրենց ձեռնարկումը կծախողվի ու զորքը ցաթուցրիվ կլինի: Եվ ահա նրանք նպատակահարմար են գտնում Աբբաս-Միրզային նամակ գրել և խնդրել, որպեսզի վերջինս երկու զորագունդ ու երկու հրանոթ իրենց ևս տրամադրի և իրենց կարողանան անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանվել: Աբբաս-Միրզան նրանց հետևյալ պատասխանը գրեց. «Ձեզ գիտի որ հրետանի տրամադրել չեմ կարող: Ղարաբաղի բեկերն էլ ինձ գրել են, որ, զորքի տեղ հասնելուն պես, իրենք Շուշիի խալիֆելու դարպասը բաց կանեն ու մեր պետությանը կհապտակվեն: Ձեզ կարգադրվում է Միսիան լեռան կողմով Նախիջևանից առանց հապաղելու ուղիղ դեպի Շուշի արշավել, բանի որ նրանք, մեզ ծառայելու պատրաստ, զորքի զայտոյան են սպասում: Եթե ձեզ հետ սարքած և հրանոթները տանեք, արագ ընթանալ չեք բարողանա: Բացի այդ հրետանին լեռներով տանելը խիստ դժվար է: Ռուսաց զորքի դեմ ես եմ կռվելու և, եթե սարքած հետևակազորը ու հրետանին ձեզ տամ, հաղթել չեմ կարողանա: Սարդար, մեծ գործ եկե սկսել: Զանի որ առջևում կրակի ծովերն են փողոցվում, պետք է զարկենք և առաջ շարժվենք: Եթե առաջինը հարվածեն, երկար տարիներ հանգիստ ենք վայելելու, այլապես տառապանքներից չենք ազատվի: Ալլահի օգնությամբ և շահի հավերժական բախտով հինգշաբթի օրը կանցնենք Խոդաֆերիկի կամուրջը ու կանգ կռնենք Ջերալիյի այգիներում: Ուրբաթ օրը կմտնենք Ամարաս, շաբաթ օրը էլ, գրոհելով Ավետարանոցում գտնվող ռուսական զորքի վրա, կռվի կբռնվենք և մեկ օրում կլուծենք թե՛ ամրոցը, թե՛ նրա կայազորի հարցերը»: Չիշյալ խաները, որոնք բազմիցս ականատես էին եղել ռուսների կռիվներին, ծանոթանալով նամակի բովանդակությանը, զորք ստանալու հույսերը կորցնում են և Աբբաս-Միրզայի այս մտքերից վշտանում են: Լուրեր են ստացվում նաև, որ իրենց թաքությանը հայտնի եզերների մի զորագունդ հրետանիով գտնվում է իրենց ճանապարհին ընկած անտառի Գորիս գյուղում, որպեսզի պաշտպանի Կասան և Չանգեզուրը: Այդ պատճառով Ամիր խան սարդարն և Մեհդի-Ղուլի խանը, Աբբաս-Միրզայի հրամանին հավատալով, դառնում ու անշտապ են շարժվում: Նախիջևանից մինչև Միսիանի Սարկողոմբե կոչված վայրն ընկած մեկօրյա ճանապարհը նրանք անցան երեք-չորս օրում: Այնտեղ նրանք իմացան, որ գերի են ընկել 50 ռուս զինվորներ, որոնք Բազար-չայի ափն էին եկել ծուկ որսալու և լողանալու համար: Այս նորությունը նրանց փոքր-ինչ ոգևորում է և նրանք սկսում են ավելի համարձակ առաջ ընթանալ: Եվ ահա նրանք սարն անցնում են և կանգ առնում Բազար-չայ գետի ափին գտնվող Ղարաբլիսա գյուղում: Այդ գիշերը ռուսների դավաճանած և ղզլբաշների կողմն անցած Ղարաբաղի Չաքի-Աղայար բեկի կողմից մարդ է զալիվ՝ լուր բերելով, թե Գորիսի ռուսները մայրամուտին գյուղից դուրս են եկել և անհայտ ուղղությամբ հեռացել են: Ղզլբաշների բանակը խուճապի է մատնվում և նույն գիշերն իսկ գնում է դեպի մոտակայքում գտնվող Փարսանգի բլուրը: Նրանք այնտեղ ամրանում և տագնապած կռվի են նախապատրաստվում, մինչև որ առավոտյան մեկ այլ լուր է ստացվում, թե ռուսները դեպի Շուշի են շարժվում, որպեսզի իրենց զորքին միանան: Ամիր խան սարդարը իր եղբորորդի Մուհամմադ Չաման խանին այդ գիշերն իսկ 1.000 հեծյալների հետ ուղարկում է ռուսների հետևից, մինչև որ ինքը Մեհդի-Ղուլի խանի հետ առավոտյան նրանց կհասնի: Մուհամմադ Չաման խանը, սակայն, լինելով գինեմուլ և մարտը մի կողմ դրած, մարդ ուղարկեց իր զինիներով նշանավոր մոտակա Շնիեր գյուղը, զինի բերել տվեց և այնտեղ գինարբուք կազմակերպեց: Չաքի-Աղայարը այդ ժամանակ լուրեր ուղարկեց թագաժառանգ Աբբաս-Միրզային, որը իր բանակով կանգ էր առել խոդաֆերիկի մոտակայքում: Այնտեղից Ղարա-Աղաչի ճանապարհով դղամե թոփաճիկների մի ջոկատով և երկու հրամաններով ռուսների դեմ է ուղարկվում Զաքե խան ղուլլար աղասուն, որը Չաքիի գետի մոտակայքում հասավ ռուսաց զորքին: Ղզլբաշները տարբեր կողմերից սաստիկ ուժգնությամբ գրոհի անցան՝ մի կողմից ղզլբաշների զորքից, մյուսից՝ Չաքի-սալու բրդերն և թյուրքական ցեղերը: Իր հերթին բարկ արևն և ոլորապտույտ արևափետները ռուսներին թույլ չէին տալիս ամրոց հասնել: Ռուսական զորագունդը, ջրին չհասած, ցաթուցրիվ է լինում: Ոմանք սպանվում են, ոմանք՝ գերի ընկնում, ոմանք էլ, անտառները փախչելով, մոտակա գյուղերի հայերի օգնությամբ փրկվում են» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդաբանության պատմություն», գլուխ 40):

«Ղարաբաղիների խորհրդով ղզլբաշներն անմիջապես ուղղվեցին դեպի Գերուս՝ այնտեղ կանգնած ռուսական զուսարտակի դեմ: Վերջինս, սակայն, հրաման ստացավ անմիջապես, ոչ մի պահ չհապաղելով և ոչ մի տեղ կանգ չառնելով, մեկնել դեպի ամրոց: Պորուչիկ Սաֆար-Ալի-բեկը, որն այն ժամանակ Նախիջ էր, նրանց ուղեկցեց: Ծանապարհին Կորունգորի մոտ այս զուսարտակը հանդիպեց ղզլբաշների զորքին և ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Չափից դուրս արևի ջերմության պատճառով ռուսական զորքը տանջվում էր ծարպից և ձգտում էր հասնել Ալկերի գետին: Կապիտան Չաքի-Աղայար-բեկը, իմանալով այդ մասին, մի բանի բեկզաղենների հետ հավաքեց հեծյալ և հետևակ բրդերի ու կորեց ճանապարհը դեպի գետը: Երկու կողմերից էլ զինվորներին հնարավորություն չէին տալիս շարժվել, ոմանց սուր սրերի զոհ դարձրին՝ այլոց էլ՝ գերելարելով գերության օղապարաններով: Ոչ-ոք չփրկվեց, որ կարողանար դուրս արձնել և փրկվել այդտեղից: Այնտեղից վերցնելով գերիներին՝ ղզլբաշները Կորունգոր հյուր գնացին Չաքի-Աղայար-բեկին: Այստեղից գնդապետ Մազիսկային և մայոր Կոնստանտին գերի ընկած այլ զինվորների ու սպաների հետ ուղարկեցին Ֆաթ-Ալի շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահը – Մ.Ֆ.) մոտ, որն այդ ժամանակ իր զորքով գտնվում էր Արդեբիլում: Մեհտի-ղուլի խան Ղարաբաղցին և սարդար Էմիր խանը Նախիջևանից եկան Կորունգոր և միացան շահազադեին: Առավոտյան նրանք շարժվեցին: Եվ ահա շահազադեն, Մեհտի-ղուլի խանին առավոտյան կողմ անցկացնելով բրդական շրջաններով, որոշեց շարժվել Չանախչի ամրոցի դեմ» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

Տես նաև: Լեո «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 410:

⁶⁴⁴⁹ «Աբբաս-Միրզան այնտեղից բանակն և հրետանին Ամարասի ճանապարհով ուղարկեց Շուշի, իսկ ինքը Քիրս լեռան կողմով շարժվեց դեպի Ավետարանոց՝ ռուսների դեմ կռվելու: Այդ ընթացքում, սակայն, ռուսական զորքի հրամանատար գնդապետ Ռեուտը, որ մշտապես լուրեր էր ստանում դեպքերի զարգացման մասին, զորքը վերցրած հապճեպ գնաց Շուշի ամրոցը: Ռուսների ողջ զույնն և բեռները մտնում են Ավետարանոցում և կողոպտվում են Ղեյաղորդե, Չարգյար ու Ջևանշիր ցեղերի կողմից: Թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան եկավ և կանգ առավ Շուշի ամրոցից մեկ ֆարսան հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում, որը կոչվում էր Նաբաթ-խան ու ժամանակին եղել էր Արա և Մուհամմադ խանի (Ղաջարների խանության խան, Ղաջարների շահության հիմնադիր շահ Աղա Մուհամմեդի – Մ.Ֆ.) ճամբարը: Աբբաս-Միրզան սկսեց վերանորոգել այնտեղի ամրությունները, նա կարգի բերեց և կազմակերպեց իր բանակը՝ ճամբար խփելով երեք վայրերում: Վերը նշված Նաբաթ-խանում գլխավոր բանակապետին էր, որտեղ մնաց ինքը՝ Աբբաս-Միրզան: Ալկերի վերև՝ լեռան լանջին, Սղնախի անտառում Ամիրխան սարդարի, Մեհդի-Ղուլի խանի և նրանց կողմն անցած ղարաբաղցիների զորակայանն էր, իսկ Ալկերանի մոտ՝ Խոջալու վայրում, գտնվում էր Աբբաս-Միրզայի եղբայր Շեյխ Ալի Միրզայի ճամբարը: Այսպիսով՝ թագաժառանգը մեծ հանդիսավորությամբ պաշարեց Շուշվա բերդը: Ղարաբաղի բեկերի ու մեխիների մի մասը, որոնք ամրոցից հեռու էին ապրում, չհասցրին ամրոցում ապաստանել և հարկադրված եղան ներկայանալ Աբբաս-Միրզային ու Մեհդի-Ղուլի խանին՝ հպատակություն հայտնելով նրան: Դրանք թվում էին Ջրաբերդի Մեյիբ-Վանին, Դիզակի Մեյիբ-Ասլանը, Գանձասարի կաթողիկոս Սարգիսը, Թեթելլու ու Մուղանլու ցեղերի բեկերն և այլք: Ղարաբաղցիների մի մեծ բազմություն հավաքվեց: Աբբաս-Միրզան, որը երբևէ այդպիսի մեծաքանակ բազմության հպատակության մասին չէր էլ երազել, Ամիր խան սարդարին և Մեհդի-Ղուլի խանին իր մոտ կանչելով, մեծամտորեն ասաց. «Այսուհետև ոչ ոք չպետք է ինձ հակառակ մտածի և իմ կամքին հակառակ գործի: Ալլահի կամքով այս տարի ռուսներին կոկկապյան սահմաններից դուրս կբռնեք, ձմեռը Ղզարում կանցկացնեք, այնտեղից էլ կգնանք, Ռուսաստան կգրավվենք»: Նրանք էլ, ճարահատյալ, ականա համաձայնվում են և առում են. «Ամբուշտ կլնենեք ռուսների երկիրը և այն մի բանի անօգնական թշվառները, որոնք դեռևս Կովկասում են, կհեռանան այնտեղից»...: Մի բանի օր անց կողմերը հանդարտվեցին: Դեծյալ և հետևակային զիշառիչ խմբեր են ուղարկվեցին Ղարաբաղի և հարևան շրջանները, որոնք ալան-թալանի են ենթարկում Ռուսաստանին հավատարիմ բնակչությանը ու սարսափելի ավերածություններ են գործում այդ վայրերում: Աբբաս-Միրզան և ղզլբաշները չհանգստացան, մինչև որ ամեն ինչ չբանդեցին և չավերեցին՝ վրեժ լուծելով իրենց հին վերքերի համար: Այդ ընթացքում լուրեր տարածվեցին, թե Շուշվա բերդի բնակիչները, դուրս գալով խալֆալու գետի կողմից, սննդամթերք հայթայթելու նպատակով այս ու այն կողմ են ցրվում և, շրջակայքի բերքը հավաքելով, քիչ-քիչ ամրոց տարալ: Մեհդի-Ղուլի խանն և Ամիր խան սարդարը, իրար հետ խորհրդակցելով, որոշում են. «Գորիսի գործում թերացանք և թուլություն հանդես բերեցինք՝ դրա համար կշտամբանքի արժանանալով: Այժմ հարմար պահն է շահին (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահին – Մ.Ֆ.) ծառայություն մատուցելու: Եկեք փառապանծ բանակից մի զորագունդ վերցրած գնանք խալֆալու գետի կողմը, որտեղ գտնվում է անառիկ ամրոցի ելք և մուտքի ճանապարհը: Այնտեղ դարան մտնենք և փորձենք բռնել պարենի համար

դուրս եկած մարդկանց, որից հետո ամրոցի վրա կգրոհենք ու այն կգրավենք»։ Նրանք իրենց այս նախաձեռնության մասին հայտնում են թագաժառանգին և այնպես են պայմանավորվում, որ նրանց դարան մտնելուց հետո թագաժառանգը ևս գիշերը իրենց հետո ամրոցին մոտեցնի, առավոտյան երկու կողմից գրոհեն բերդի վրա ու այն նվաճեն։ Այնուհետև Ամիր խան սարդարն և Մեհդի-Ղուլի խանը սարքավների չորս զորագնդերով ու Ղարաբաղից և այլ վայրերից հավաքված հեծելախմբի 2.000 իրական խմբով գիշերը գնում, դարան են մտնում հալֆալու գետի մոտակայքում՝ հաջեկի դարպասից ոչ հեռու։ Նրանց գնալուց հետո նենգ իշխանավորներից մի քանիսը, որոնք վերոհիշյալ խաների թշնամիներից էին, պատեհ առիթ գտնելով, Աբբաս-Միրզային հասկացնում են. «Ամրոցի ռուսները այնքան շատ չեն և, եթե դուք Ամիր խանին ու Մեհդի-Ղուլիին փոքր-ինչ օգնեք իրանորթով և ռազմամթերքով, ամրոցն անկախաձեռն կգրավվի։ Ամրոցի բնակչության ողջ գույքը և հարստությունը, ինչպես նաև Աղա Մուհամմադ շահի գանձարանը, որն այնտեղ է գտնվում, բանակի ալան-թալանին կենթարկվի ու շահի մոտ նրանց անունը կբարձրանա»։ Այս խոսքերը Աբբաս-Միրզայի վրա իրենց ազդեցությունն ունեցան և նա հրաժարվեց իրանոթ ու զորք ուղարկել։ Վերոհիշյալ խաները, նախորդ օրվա պայմանավորվածության համաձայն, լուսաբացին աղմուկ-աղաղակով հարձակվում են պարենի համար ամրոցից դուրս եկած մարդկանց վրա։ Ամրոցաբնակ այդ թշվառների մի մասին նրանք գերեվարում են, մի մասին էլ, սրով և հրագետով կոտորելով, գրոհում են ամրոցի վրա։ Գյանջում Աղա խանդամիրովը, որն այն ժամանակ ղալաբեկի պաշտոնն էր վարում, բացեց հողով ամրացված դարպասը, երկու ջոկատով ամրոցից դուրս եկավ և նրանց հետ կռվի բռնկեց։ Պարեն հայթայթողների մի մասը, հարմար պահը դուստով, պարիսպների վրայով ամրոց մտավ։ Գյանջում Աղան ամրոց վերադարձավ, դարպասը նորից հողով ամրացրեց և կռիվը շարունակեց արդեն պարսպի ու աշտարակի վրայից։ Իրանցի հետևակայինները, որքան էլ ջանում են բարձրանալ ամրոցի պարիսպներն ի վեր, հրագետով հետ են մղվում։ Բերդի հայերին, որոնք հողով և սրտով ռուսների հետ էին, գնդապետը գնեք էր բաժանել, ուղարկել պարիսպների վրա և այժմ նրանք խիզախորեն կռվում էին։ Մարտը շարունակվեց արևածագից մինչև կեսօր։ Աբբաս-Միրզան օգնության չհասավ, դեռ ավելին՝ մարդ ուղարկեց՝ մարտը դադարեցնելու և վերադառնալու հրամանով, որից հետո վերոհիշյալ խաները ձեռնունայն հետ դարձան իրենց բանակատեղին...։ Շուշի ամրոցի շուրջ դեպքերը հետևյալ ընթացքն են ստանում։ Ամրոցի դարպասներից ոչ մեկը չբացվեց, իսկ բերդը և նրա բնակիչները մնացին ղզբաշների արվարար զորագնդերի պաշարման օղակում։ Աբբաս-Միրզան բազմիցս առաջարկեց և պահանջեց, որը ամրոցը հանձնեն, բայց՝ ապարդյուն։ Պարենի սղության հետևանքով անառիկ ամրոցը ծանր դրության մեջ էր գտնվել, նրա պաշտպանների ուժն և կարողությունը՝ թուլացան։ Նաև լուրեր էին տարածվում, թե կա գլխավոր իրանականատարի հրամանը բերդը հանձնելու ու այդ երկրից ռուսների հեռանալու վերաբերյալ։ Ղզբաշները այս հարցը բնարկելու, ինչպես նաև ռուսների մասին տեղեկություններ հավաքելու նպատակով գնդապետ Ռեուտի մոտ ամրոց ուղարկեցին Բեջան խանին։ Ամրոցի բնակիչները գնդապետի կարգադրությամբ կապում են նրա աչքերը, որից հետո միայն քաղաք տանում՝ գնդապետ Ռեուտի մոտ։ Բանակցությունների ընթացքում պայմանավորվում են, որ բերդի պարետ մայոր Չեյսակին և կապիտան Ահիգոզալ բեկին պատասխող տան ու երկու շաբաթով զինադադար կնքեն, մինչև որ ռուսներից և Աբբաս-Միրզայի մարդկանցից մեկական պատգամավոր կգնա Թիֆլիս՝ գլխավոր իրանականատար Երմուկովի մոտ՝ լուր բերելու։ Թիֆլիս են գնում ռուսների կողմից մայոր Կյուրգենանուն, իսկ թագաժառանգի կողմից՝ նրա յասավուլներից մեկը։ Վերջիններս, կառավարչապետին ներկայացնելով իրադրությունը, հարցնում են, թե թո՛ղ և տալիս արդյոք ամրոցը հանձնել։ Կառավարչապետը պատասխանում է, որ. «Կապիտուլյացիա» բառը ռուսերենում չկա։ Այս եվրոպական բառը նշանակում է «անձնատուր լինել»։ Այդ օրերին բուժիչ հանքային ջրերից Թիֆլիս էր վերադարձել գեներալ Մադաթովը։ Ցասավուլին տանում են գեներալի մոտ։ Սկզբում նա վերջինիս վրա բարկանում է, թե ինչու՞ է ձեռնափայտով իր մոտ եկել, այնուհետև սպառնում, թե. «Ես Աբբաս-Միրզայի դասը հենց այս ձեռնափայտով կտամ»։ Արքայորդին ցանկանում էր, որ Շուշի ամրոցը անձնատուր լինի և նրա բնակիչները հնազանդություն հայտեն, որպեսզի այնտեղի ողջ գույքին ու հարստություններին ինքը տեր դառնա, ոչ թե իր զորքն և պաշտոնյաները, բայց մյուսների ցանկությունն այն էր, որ ամրոցը ուժով գրավեն ու յուրաքանչյուրը այնտեղի կողողալուսի իր բաժինը ստանա։ Մի անգամ Աբբաս-Միրզան իր ծառայողին ասաց. «Ղուբ բոլորը սպառում եք, որ ես Շուշի բերդը գրավեմ և դուք կողոպտեք այնտեղի հարստությունները, բայց՝ ոչ, ես այնքան եմ սպասելու, մինչև որ նրա բնակիչները իրենք անձնատուր լինեն, որից հետո իմ հայր շահի գանձերն ում մոտ էլ լինեն, ես եմ վերցնելու»։ Ահա այսպես նրանք, դեռևս Շուշիի հարցերը չլուծած և ամրոցը չգրաված, այնտեղի հարուստ ու անվանի մարդկանց ունեցվածքը իրար մեջ բաժանում էին։ Այսպես, ամրոցին տիրելուց հետո Չոհրաբ Թառուսյանի և Շեյխովների հարստությանը Աբբաս-Միրզան էր տիրելու, Մուղդուսի Բաբա Ղախուսյանի և խանդամիրովների ունեցվածքը՝ Մեհդի-Ղուլի խանը։ Այլահը վկա, որքա՞ն գարմանայի է, դեռ ջրին չհասած բոքիկանում էին։ Ամիր խան սարդարը, որը բոլորից շատ էր պնդում, որ ամրոցը գրոհով գրավեն և թագաժառանգին հանգիստ չէր տալիս, վերջինիս իր որդի Մուհամմադ Միրզայի (**Ղաջարների շահության ապագա շահ Մուհամմեդի – Մ.Ֆ.**) հետ ուղարկում է Գանձակ։ Երբ Աբբաս-Միրզան տեսավ, որ ամրոցի գրավման հարցը անհաջող ընթացք է ստացել և մնում է միայն արյունահեղության ուղին, սկսեց ամեն օր իր հպատակներից մեկնումեկին գաղտնի ուղարկել ամրոցի պարիսպների տակ՝ այնտեղի հայերին համոզելու, որ ռուսներին դավաճանեն, դադարեցնեն ամրոցի պաշտպանությունը և իրեն հպատակվեն, բայց ի՞նչու։ Մի անգամ, երբ հայ տանուտերներից ում Մարուխյան յուզբաշու ուղարկում է ամրոցի մարդկանց մոտ, որպեսզի վերջինս նրանց համոզի Իրանի պետությանը հպատակվել, ուղերձը հաղորդելուց հետո նա հայերեն ավելացնում է. «Մեր տղերք, պիտո՞ւ կացեք բանակները ոսան այե», այսինքն՝ «Մեր տղաներ դիմացեք, որովհետև նրանք թիկունքում թույլ են»։ Ղարաբաղի թուրքերից մեկը, որը հայերեն գիտեր այս հասկանում է և ամեն-ինչ հայտնում Մեհդի-Ղուլի խանին։ Խանը, ինչպես յուզբաշու վրա պայրացած, հրամայում է նրա լեզուն կտրել, բայց Ղարաբաղի բեկերից մեկը, որը Մարուխյան յուզբաշու բարեկամն էր, միջնորդում է և նրան մի կերպ փրկում են։ Մի օր էլ ինքը՝ Մեհդի խանը, ղզբաշ ալ քանի այլ խաների հետ գնում է ամրոցի մոտ ու կանչում բերդի հեղինակավոր մարդկանցից Աղաբեկ Զալաթարովին։ Աղաբեկը սկզբում հրաժարվում է գնալ, քանի որ խանի մեծախնդրներից էր եղել և վախենում էր նրա հանդիմանանքներից։ Ի վերջո, գնդապետի կարգադրությամբ երկու թուրքերեն իմացող պաշտոնյաների՝ ծառաների հազուստ հազած կապիտան Գուդոլիչի և մայոր Կյուրգենանուի, հետևա ներկայանում է Մեհդիին ու նրա ուղեկից մյուս ղզբաշ խաներին։ Մեհդի խանը Աղաբեկի առողջությունը հարցնելուց հետո ասում է. «Աղաբեկ, դուք՝ հայերը, չե՞ք անաչում, որ մեր աղ ու հացը մոռացած, մեզ վրա կրակում եք»։ Զալաթարովը պատասխանում է. «Մենք ձեր աղ ու հացը չենք մոռացել և ձեզ վրա չենք կրակում։ Եթե Ղուբ բարեհաճեք մեզ մոտ գալ, մենք բոլորս կայսերը (**Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ Ի-ին (1825-1855) – Մ.Ֆ.**) ծնկադրե կարգաչենք ներել ձեր սխալները։ Այդ Ղուբ պետք է ամաչեք, որ գնացել եք և ձեր հին թշնամուն, որը ծարավ է մեր արյանն և ունեցվածքին, բերել եք, որ մեզնից վրեժ լուծի, մեր կանանց ու հարստությանը տեր դառնա»։ Մեհդի խանը այս խոսքերից ազդված հետ դարձավ։ Դրանից հետո նա այլևս չէր պնդում, որ ամրոցը պետք է գրավել։ Աբբաս-Միրզան էլ իր հերթին դարձրեց հաշվի նստել նրա հետ և իր մտքերը նա այնուհետև կիսում էր Յադ-Աղալարի հետ։ Ռուսական պաշտոնյաները, զգուշավորություն հանդես բերելով, նախօրոք հավաքել էին բերդի մահմեդական բնակչության գեները, այն դեպքում, երբ քաղաքի հայ բնակիչները, ամեն հարցում ռուսների հետ միասնաբար գործելով, ճիգ ու ջանք չէին խնայում նրանց նվիրված կերպով ծառայելիս։ Ղառույկապետ աքեի են ընկնում Շուշիքեն և Զարիխտակ գյուղերի հայերը, որոնք, իրենց ավագ Սաֆար յուզբաշու գլխավորությամբ ամրակալով ամրոցի մոտ գտնվող հազիեն դարասի ձորում, բոլորից շատ էին կռվում ու ներդում թշնամուն այն աստիճան, որ, որոշ ժամանակ անց, հայերի վրա բարկացած Աբբաս-Միրզան հրամայում է, որ ով որ հայի գլուխ բերի, 10 աշրաֆի կստանա։ Այդ պատճառով հայերից շատերն են սպանվում՝ զրկվելով թե իրենց կայքից և թե կյանքից։ Վերջին շրջանում Աբբաս-Միրզան մի քանի անգամ գրոհում է ամրոցի վրա և թե՛ մարտեր է մղում, բայց միայն զուր կորուստներ է տալիս։ Երբ ամրոցի բնակչությունը ջրաղացներ չլինելու պատճառով ծանր կացության մեջ են ընկնում, նորից մեկ ամսով զինադադար է կնքվում, մինչև որ Աբբաս-Միրզան լուրեր է ստանում գեներալ Մադաթովի գայստյան, Շամկերում ղզբաշների զորքի դեմ նրա զորքի մղած ճակատամարտի և Ամիր խան սարդարի պարտության մասին։ Այս պատճառով թագաժառանգը գնաց դեպի Գանձակ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Եջմարտացի պատմություն», գլուխ 40-42, 44)։

«Դեռ մինչ այն, երբ Արաքսի ափին սպանվեցին կազակները, Մեհտի-ղուլի խանի եղբայր Սուլեյման-բեկը, որը իր այլ ազգականների հետ միասին գտնվում էր Վարանդայի մարզում, երես դարձրեց ռուսներից և պատրաստվեց դավաճանել նրանց, սակայն գնդի հրամանատար Ռեուտը գլխի ընկավ այդ մասին և, կանխելով Սուլեյման-բեկին, զորք մտցրեց ամրոց։ Այնուհանդերձ Ջիվանշիրի իլատները, որոնք գտնվում էին Չերգյարում, Ղարաբագում և այլ տեղերում, թալանեցին Աղ-օլանը, հասան պարենամթերք ու հանրեղծանք տանող ռուսական գուժակին և ձեռք գցեցին այն։ Դենց այդ ժամանակ ես զորքին պարենամթերք էի ուղարկում և ահա դրանք թալանեցին ու տարան նույնիսկ գուժակային կենդանիներին։ Այնտեղից շեհզադեն գերյուսիկյան ճանապարհով մտադիր էր բռնել Չանակիցի ճանապարհը, սակայն, լսելով այդ պատահարի մասին, նա շարժվեց Շուշիի ուղղությամբ։ Նա մոտեցավ այդ ամրոցին հրացանի կրակոցի հեռավորության վրա և նույնիսկ մոտեցավ ամրոցի պարիսպներին էլ, սակայն, այդպես էլ չհասնելով իր նպատակին հետ դարձավ, քանի որ գնդապետի և ամրոցի կայազորի պետի կողմից ձեռնարկված եռանդուն միջոցառումները թույլ չտվեցին, որ նրա մտադրությունները կյանքի կոչվեն։ Որոշ ժամ, հետևելով վերցնելով շուշիքենցի Սաֆար-յուզբաշուն, խրամատավորվեցին հազիեն ծառի վրա, որը Շուշիի հարավային կողմում էր գտնվում, ամրացան այնտեղ և Աբբաս-Միրզայի զորքերը հնարավորություն չունեցան դուրս մղել նրանց այնտեղից։ Շուշիի բնակիչներից բացի Ղարաբաղի բոլոր մնացած բնակիչները, բեկերը, սուլթաններն ու մեյլիքները եկան Մեհտի-ղուլի խանի և նայիբսուլթանի մոտ ու վերջիններիս իրենց հնազանդությունը հայտնեցին։ Նրանք նվերների, թանկարժեք խալաթների և բարձր պարգևների արժանացան։ Ղարաբաղցիների միացնելով իր ղզբաշական զորքին՝ նայիբսուլթանն, կարծես մատառու բարդ, շրջապատեց Շուշին, որտեղ կողմերի միջև ամեն ժամ ընդհարումներ և մարտեր էին ընթանում...։ Ղզբաշներն ամեն տեղ կեղծ լուրեր էին տարածում, թե սարդար

գեներալ Երմոլովը թողել է Տիդիսը և ցանկանում է հեռանալ Ռուսիա, իսկ Մադաթովի մասին էլ ոչ մի լուր չկա: Դա շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև որ չեկավ մի սուրհանդակ լուրով, որ Երմոլովը պատվով ու վստահ նստած է Տիդիսում, իսկ Մադաթովն էլ Ռուսիայից եկել է մեծաքանակ զորքերով, որն, ասում էին, հանդիսանում է ցարի (Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ի – Մ.Ֆ.) անձնական զորքը: Լսելով այդ լուրերը՝ դժբաշներն իրար խառնվեցին: Նայիբսուլթանը իր ժառանգորդ Մուհամմետ-Միրզային և բեռի Էմիր խան սարդարին, ինչպես նաև Նազար-Ալի խանին զորքի մեծ բանակությամբ ուղարկեց Փանձակ, որպեսզի սրանք, հաստատվելով այնտեղ և մանրազնին կերպով ամրացնելով ամրությունը, բոլոր միջոցները դնեն սահմանը պաշտպանելու համար: Մի բանի օր անց այն բանից հետո, երբ Շուշին պաշարվեց, Աբբաս-Միրզան այնտեղ ուղարկեց իր մի մոտիկի՝ Բիժան խանին, առաջարկելով ամրոցը հանձնել և փոխարենը խոստանալով խաղաղություն ու լավ վերաբերմունք: Դրանից հետո ամրոցից ուղարկեցին մայրո Կյուզեսնունին: Կարճ ասած երկար բանակցություններից և անհամար մտահանգումներից հետո կողմերը եկան համաձայնության, որ որպես պատանդ թողնեն պարետ, մայրո Չելսանին, իսկ մայրո Կյուզեսնունին էլ իրանցիներից մի ավագի հետ ուղարկեն սարդար Երմոլովի մոտ, որպեսզի նրանից ստանան ամրոցը հանձնելու համաձայնությունը: Երմոլովը, սակայն, պատասխանեց, որ «հանձնվել» բառ ռուսերենում չկա, բանգի ֆրանսերեն «կապիտուլյացիան» նշանակում է ամրոցի հանձնում: Մայրոը մնաց այնտեղ, իսկ Երմոլովի նամակն էլ ուղարկեցին Իբրահիմ անունով մի եսաուդի հետ: Նամակը մնաց և հասցեատիրոջը չհասավ: Դեռ այդ ժամանակ էր, որ Ալլահյար խանը մեծ զորքով և ռազմիկների բանակությամբ միացավ շահադադեհին ու դժբաշները կրկին սկսեցին ամրոցի գրոհը, սակայն դրանից ոչինչ չստացվեց» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

«Չնայած այն մեծ կորուստներին, որոնք նրանց պատճառվել էին Ռուսական տերության կողմից, Իրանական տերության պաշտոնյաները դրանից հետո էլ՝ 1826 թվականին, խախտեցին բարեկամության և դաշնակցության մասին պայմանագիրը, որը հավերժ ժամանակների համար կնքվել էր Ռուսական տերության հետ: Դեռ ուղարկելով պայծառափայլ իշխան Մեկեյիկովին, որը որպես դեսպան գնացել էր Իրանական տերություն, իրանցիները անակնկալ կերպով ներխուժեցին Ռուսական տերությանը ենթակա վիլայեթներ: Նրանց պատկերացումները, սակայն սխալ դուրս եկան, նրանք չգիտեին, որ իրենք ի վիճակի չեն դիմարդել ցարական զորքերին և, երբ Ռուսական տերության զորքերը շարժման մեջ մտնեն, իրանք կկործանվեն ինչպես ծղոտը ծովի փոթորկվող ալիքներին: Պատերազմի առաջին փուլում Նայիբսուլթանը իր բոլոր զորքերով գնաց Շուշիի ամրոցի վրա և պաշարեց այն: Չնայած զնդապետ Ռեոտի տրամադրության տակ եղած զորքի փոթաբանակությունը, ինչպես նաև պարենի, վառողի, արկերի, հրանոթների և այլ բաների պակասությանը, Նայիբսուլթանը իր խոշոր զորքով ողջ մասիուկեյսյա տևած պաշարման ընթացքում այդպես էլ չկարողացավ մոտենալ Շուշու ամրոցի պարիսպներին, իսկ, այն բանից հետո, երբ Նայիբսուլթանը լսեց Ամիր խան սարդարի զորքերի պարտության մասին, որը գեներալ Մադաթովի հրամանատարության տակ գտնվող ցարական զորքերի գեներալի ռազմիկները էր ունեցել Շամբորի մոտ, նա ստիպված եղավ թողնել ամրոցի պաշարումը և հեռանալ այնտեղից» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8):

⁶⁴⁵⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում, որոնք ի մի է բերել Առաքել Կոստանյանցը: Տե՛ս՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 220-221:

⁶⁴⁵¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում, որոնք ի մի է բերել Առաքել Կոստանյանցը: Տե՛ս՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 222-223:

⁶⁴⁵² «Փանձակի Չուռնաբաղ վայրում եղած ռուսական կայազորը փորձում է Փանձակ մտնել և այնտեղից էլ Թիֆլիս գնալ, սակայն տեղի բնակչությունը թույլ չի տալիս այդ անել, ռուսներն էլ, իրենց բեռներն ու զինամթերքը թողած, Թիֆլիս են փախչում» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 43):

«Ուզուրլու խանը ժամանեց Փանձակ և այնտեղ սկսեց խանություն անել» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁵³ «Հուսեյն խան սարդարը խուճեց մինչև Փամբակ և Շորագյալ ընկած տարածքները ու ավերեց շրջակայքում եղած ռուսական շինությունները: Նրա եղբայր Դասան խանը սարսափելի ասպատակության ենթարկեց Բորչալուն և այնտեղից մեծ թվով զերիներ տարավ: Այս տարածքներում եղած ռուսական բոլոր զորագնդերը նահանջեցին Թիֆլիսի կողմերը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 43):

«Փամբակից և Շորագյալից իշխան Սալվարսիմիձեի հեռանալուց հետո Հուսեյն խանն ու Դասան խանը այնտեղ եկան Երևանից, այդեցին ռուսների կառուցած շինությունները և դարձան այդ տեղերի տիրակալները: Դասան խանը նույնիսկ հասավ նրան, որ մեկնեց Բորչալուի շրջան և թալանեց Զուլեյխի մոտ ապրող գերդաստանացիներին՝ այնտեղից տանելով շատ զերիներ» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁵⁴ «Երևանի Հուսեյն խան սարդարը իր Սարու-Ալան անունով հայտնի եղբոր՝ Դասան խանի, ու Վրաստանի արքայորդի Ալեքսանդր Միրզայի հետ միասին Փամբակի ու Շորագյալի միջով ուղարկվեց Թիֆլիսի կողմերը, ընդ որում Ղարաբաղիսայում նա ընդհարվեց իշխան Սևադափիձեի հետ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 40):

Պաշտպանվող կողմի կորուստներն ըստ **ԱՄՊԱ, փ. 880, օր. 5, ք. 18, թ. 11-12**: Պարսից բանակում հայերի առկայության մասին հայտնում է Խ. Աբովյանը:

⁶⁴⁵⁵ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁵⁶ «Ամրոցի պաշարումից մեկ ամիս անց, բանի որ Ամիր խան սարդարը շատ էր պնդում, որ ամրոցը պետք է կռվով նվաճել, Աբբաս-Միրզան նրան հանձնարարեց 4.000 հոգուց բաղկացած չափաբաժնի և այլ հեծյալների գնդով գնալ ու Օղուրլու խան Չիադոլուն հետ Փանձակում ամրանալ: Թիֆլիսից զորք գալու դեսպան նրանք այնտեղ պետք է պաշտպանվեին և իրեն լուր ուղարկեին: Բանի որ Ամիր խան սարդարը արդեն ծեր էր և նախքան զործելը հաճախ երկար տատանվում էր, Աբբաս-Միրզան նրա հետ է ուղարկում իր ավագ որդի Մուհամմադ Միրզային (Ղաջարների շահության ապագա շահ Մուհամմեդին – Մ.Ֆ.)՝ կանխելու առաջինի անվճռականությունը: Ամիր խանը Մուհամմադ Միրզայի հետ իրենց տրամադրված զորքով ճանապարհ են ընկնում դեպի Փանձակ: Ճանապարհին նրանց է միանում Օղուրլու խանը, որը ավելի շուտ էր ուղարկվել, և նրանք միասին գնում են դեպի իրենց նպատակակետը: Զորակալի մոտակայքում նրանք մի սուրհանդակ են բռնում, որը Թիֆլիսից նամակ էր տանում Ղարաբաղ, որտեղ Մադաթովը, բնակչությանը հանգստացնելու նպատակով, գրել էր թուրքերենով շարադրված այդ ուղերձի պատճենը Ղարաբաղի ժողովրդին: «Լուրեր ստացա, որ ապերախս դժբաշները, մեր ռուսական պետության հետ հաշտության պայմանագիրը խախտելով, պատերազմ են սկսել և, մեծ զորքով ներխուժելով մեր տարածքները, եկել, պաշարել են Շուշվա բերդը: Դրա համար նրանք արժանի են ամեն տեսակի կշտամբանքի: Ուխտարդոժության սև բիծը նրանց ճակատագրի վրա իր դրոշմը կտողնի և նրանք կհատուցեն: Ամսօրն կսկսվի, շուտով հաղթական զորքով Թիֆլիսից դուրս կգանք և նրանց բազմությունը գլխովին կջախջախենք: Դուք հանգիստ և պատրաստ եղեք, թշվառ թշնամու առաջ գլուխ մի ծռեք, նրան հարկ մի տվեք ու պարեն մի մատակարարեք: Աստված վկա, նրանց դեմ կռվելով այնպես եմ պատժելու, որ այլևս պատերազմելու ցանկություն չունենան և երկար տարիներ ինչն ու սարսափեն»: Նամակի բովանդակությունը ահ ու սարսափ է տարածել և տարածվում ամենուր: Ամբողջ դժբաշ զորքը այնուհետև, միայն Մադաթովի անունը լսելով, իսկուհայի, խուճապի է մատնվում: Կանգառներ անելով՝ դժբաշ զորքը գնում է Փանձակ: Տեղի բնակչությունը քաղաքից դուրս է գալիս մինչև նրա ստորոտում գտնվող այգիները՝ իշխանազն Մուհամմադ Միրզային և սարդարին դիմավորելու ու հպատակություն հայտնելու: Օղուրլու խանը գնում, հաստատվում է Փանձակի միջնաբերդում և հանգստացնում է տեղի բնակչությանը: Իշխանազնի և սարդարի բանակը կանգ է առնում քաղաքի ստորին մասով հոսող գետի ափին ու սկսում է կարգի բերել քաղաքի և շրջանի գործերը: Այրում և Շամշադիկուն ցեղերի առաջնորդները ու քաղաքի պաշտոնավորները ներկայանում են և հպատակություն են հայտնում: Բանի որ Փանձակի ցեղերը դաջարական էին համարվում, նրանք, Ամիր խան սարդարին և Մուհամմադ Միրզային «բեռի» անվանելով, անընդհատ հիշեցնում էին իրենց ազգակցության մասին: Փանձակի Զիլիսաբենդ թաղամասի հայերը նույնպես ստիպված են լինում հնազանդություն հայտնել ու ծառայել նրանց: Ամիր խան սարդարը իր եղբորորդի Մուհամմադ Չաման խանին 1.000 Չահարդուլի բորների հեծյալների հետ պաշտպանական նպատակներով ուղարկում է Թիֆլիսի ու Փանձակի սահմանագիծը հանդիսացող Դասան-ու և Չազամ գետերի հովիտը, որպեսզի այնտեղ մնան և Թիֆլիսի դրության մասին իրեն լուրեր ուղարկեն: Երկու շաբաթ անց, ահա, հանկարծ լուր է ստացվում, որ գեներալ Մադաթովը Թիֆլիսից եկել է Արստևի ափը և բանակն ու իրենական պատերազմի է Նախապատրաստում: Ամիր խան սարդարը դրությունը նկարագրելով՝ հետևյալն է գրում Աբբաս-Միրզային. «Շուշիում ես գնալսացա ստանձնել բանակի հրամանատարությունը և ամրոցը գրավել, Դուք չհամաձայնվեցիք: Այժմ խնդրում եմ, որ ինձ հինգ կամ վեց սարքազ հետևակային գուրդ և հինգ հրանոթ տրամադրեք, որպեսզի ես գնամ Մադաթովի դեմ կռվելու, որից հետո, կամ հաղթելով մինչև Թիֆլիս կարշավեմ, կամ էլ կսպանվեմ»: Աբբաս-Միրզան նորից մերժում է նրա խնդիրը, որովհետև նրան հայտնում են, որ. «Մադաթովի մոտ եղած ռուսական բանակը այնքան էլ մեծ չէ: Եթե Ամիր խան սարդարին զորք և հրանոթ տրամադրեք, նա Մադաթովին կջախջախի ու, գրավելով ամեն ինչ, մինչև Թիֆլիս կհասնի: Այդ ժամանակ նա կբարձրանա շահի աջուն»: Աբբաս-Միրզան այս խոսքերով խաբված՝ հրաժարվում է սարքազ հետևակագործ և իրենական ուղարկել ու գրում է. «Ես ձեզ չեմ ուղարկել Մադաթովի դեմ կռվելու: Մադաթովի դեմ ես եմ պատերազմելու: Դուք միջնաբերդում ամրացեք, ռուսներից մնացած բոլոր հրանոթները այնտեղ տարեք և գնդակներն ու վառողը պատրաստ պահեք: Երբ Մադաթովը գա, դուք այնտեղ կպաշտպանվեք, մինչև որ ես գամ, Մադաթովի պատասխանը տամ»: Գրում է նաև. «Դուք հեծյալ խմբեր ուղարկեք և Մադաթովի հրետանին տանող ճիւղերը փախցրեք, որպեսզի նրանք չկարողանան առաջ շարժվել»: Ամիր խանը հրաժարվում է Աբբաս-Միրզայի հրամանը կատարել և ամրոց գնալ: Նա առանց թաքցնելու գրում է. «Ես գորավար եմ և իմ պարտականությունն է, զորքն առած, թշնամու

դեմ մարտի ելնել, այլ ոչ թե կանանց պես ամրոցում թաքնվել, որպեսզի գան, չորս կողմն պաշարեն և կամ գերեվարեն, կամ էլ կոտորեն: Ես երբեք բերդը չեմ գնա»: Մուհամմադ Միրզան այս մասին մանրամասն գրում է իր հորը: Աբբաս-Միրզային շատ բարկացրեց սարդարի անհնազանդությունը ու նա մի զայրացկոտ նամակ հղեց իր որդի Մուհամմադ Միրզային, որտեղ նշեց. «Ոհինչ, որդիս, որ թեև ամրոցի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինամթերքն և պարենը այնտեղ են տարվել, բայց Ամիր խան սարդարը հրաժարվում է ամրոց մտնել: Ես Մարանդի Նազար Ալիխանին սարքազ հետևակագործի երկու գնդով ուղարկել եմ, որպեսզի գա և ամրոցը պաշտպանի: Այսուհետև ամրոցի պաշտպանության պատասխանատվությունը դրվում է Նազար Ալի խանի վրա: Ես շուտով ինքս կգամ և իմ որդուն ծառայող այդ մորուքավոր կանանց դասը կտամ»: Մարխաթով կնքված մի հանդիմանական նամակ էլ նա իր իսկ ձեռքով գրում է նաև Ամիր խանին, որի բովանդակությունը ճիշտ այսպիսին էր՝ ահա նամակի պատճենը. «Ով մարդ, շահի (**Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.**) թագով եմ երդվում, որ թեզ Ամիր խան Ճահանքիզուկի օրը կզգնե: Մարդ, Պետրոս-բեկը Մաղաթովի բեռնին է, իսկ դու՝ ինը, տես, թե Շուշվա բերդը հայերի հետ նա ոնց է պաշտպանում, մինչդեռ դու անառիկ բերդը այդքան զորքով և հրանոթներով, չես ուզում պաշտպանել: Մարդ մի չանախեցեու վախից չի փախի: Թե վախենում ես, որ սպանվելուցդ հետո երեխաներդ սոված կման, մի վախեցիր, սոված չեմ թողնի, իսկ թե վախենում ես, որ գերի կընկնես, մի մտածիր, կնոջս ականջօղերը կծախես, բայց թեզ կազատես: Այս ամենի մասին խորհիր, ջանք մի խնայիր և թող Ալլահը թեզ հետ լինի»: Այս խոսքերը ոչ միայն Ամիր խանի վրա որևէ ազդեցություն չեն ունենում, այլև ավելի են գրգռում նրա պատվախնդրությունը: Նա մտում է ամրոցի մոտակայքում, մինչև որ սարքազ հետևակագործով տեղ է հասնում Մարանդի Նազար Ալի խանը և հաստատվում է ամրոցում: Այդ ընթացքում մարդ է գալիս Մուհամմադ Չաման խանի մոտից՝ հաղորդելով, որ Նախորդ գիշեր գեներալ Մաղաթովը զորքով նրա վրա է հարձակվել և նա, կարճատև ընդհարումից հետո չկարողանալով դիմադրել, փախուսել է դիմել: Վերջինս գիշերը ապաստանել է անտառի անմատչելի մի վայրում, իսկ մյուս օրը եկել, կանգ է առել մեկ անգլիսի հեռավորության վրա գտնվող մի տեղում: Միաժամանակ Մաղաթովը մտադիր է առաջ ընթանալ: Ամիր խան սարդարը դժբաշտ զորավարներին և իշխանավորներին խորհրդակցության է հրավիրում ու ասում է. «Մաղաթովը անվանի զորավար է և ռուսների մեջ հայտնի է իր բաշտությամբ: Եթե նա ռուսական զորքով մեր դեմ կռվի ելնի, մենք այս սակավաթիվ հետևակագործով և հեծելազորով նրան չենք կարողանա դիմադրել»: Ոմանք այն կարծիք են հայտնում, թե. «Ռուսները մորեխի են նման, մենք լեռան վրա կամրանանք և այնտեղ կպաշտպանվենք, մինչև որ Աբբաս-Միրզան զորքով գա ու նրանց պատահաբար տա»: Մի մասն էլ ասում է. «Չունենալ, ապաստան գտնելուց Կուրիցա առվում ենք: Այսպես, ոմանք խորհուրդ են տալիս Նահանջել, ոմանք էլ՝ առաջ ընթանալ, մինչդեռ Մուհամմադ Միրզան ասում է. «Ես դեռ չեմ տեսել ռուսների կռիվը, ուզում եմ մի անգամ տեսնել, թե ինչպիսին են նրանք մարտում: Առաջ շարժվենք և կռվենք: Եթե նրանք հաղթեն, Գանձակ ամրոցը կվերադառնանք»: Ամիր խանը պատասխանում է. «Ռուսների կռիվը կատակ բան չէ: Եթե նրանք հաղթեցին, այլևս կանգ չեն առնի, մինչև որ գործը ավարտին չհասցնեն»: Այդ ընթացքում 4 հրանոթներով տեղ է հասնում թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի ուղարկած Արաղի ջանքազների 4.000 հոգանոց զորքը և նրանց փոքր-ինչ ոգևորում է: Այդ ժամանակ նրանք նամակ են գրում Գանձակից ոչ շատ հեռու՝ Գեղարքունիքում, գտնվող Երևանի կառավարիչ Դուսեյն խան սարդարին (**Երևանի խանության խան Դուսեյնին – Մ.Դ.**), թե. «Մենք մտադիր ենք Մաղաթովի դեմ կռվել: Դուք ևս ձեր բանակով լեռան կողմից մեզ օգնության շտապեք, որպեսզի երկու կողմերից նրանց վրա հարձակվենք և ոչնչացնենք ռուսական բանակը»: Դուսեյն խանն ի պատասխան գրում է. «Ես ևս Սևարզամիժին իշխանի պես հզոր թշնամի ունեմ իմ առաջ, այնպես որ գալ չեմ կարող»: Այդ ժամանակ Ամիր խան սարդարը կանգեց տողերիս հեղինակին, որը նրա զրգալիկներից էր, և հարցնում էր. «Դուք հաղթողներ և հաղթողներին բանակը լավ գիտեք: Ո՞ր մեկս ենք հաղթելու, Ե՛ս, թե՞ Մաղաթովը»: Նվաստս հետևյալը պատասխանեց. «Մաղաթովի անունը Ռոստոմ է, իսկ այդ անունը ավելի նշանավոր է, քան Աբբաս, Դուսեյն, Իբրահիմ և մյուս այլ անունները: Ձեր անունը, որ Ամիր է, նրա անվանը համարժեք է: Եթե Դուք հարձակվեք նրա վրա, դուք կհաղթեք, իսկ եթե նա՝ ուրեմն՝ նա»: Ամիր խանը խորհրդակցությունից հետո, ահ ու վախով, բանակն և հրետանին վերցրած, Գանձակից Շամբոր գնաց: Գանձակի ամրոցում գտնվող Նազար Ալիխանից նա պահանջեց սարքազ հետևակագործի մեկ-երկու գնդով զայլ իրենց օժանդակելու, ասելով, թե. «Առաջ կընթանանք և Մաղաթովի դեմ մարտի կռվվենք, եթե հաղթեցինք, շատ լավ, իսկ եթե ոչ, նորից զինվորներին վերցրած կգանք, Գանձակի բերդում կամրանանք ու միասին այն կպաշտպանենք»: Նազար Ալի խանը, սակայն, հրաժարվում է զինվոր տալ և պատասխանում է. «Ինձ ուղարկել են, որպեսզի ամրոցը պաշտպանեմ, այլ ոչ թե՛ ձեզ գնվող մատակարարեմ և անհրաժեշտության դեպքում չկարողանամ կռվել»: Ամիր խանն և Մուհամմադ Միրզան հեծյալների ու ջանքազ հետևակի նյութ զորքով և 4 հրանոթներով գնում, կանգ են առնում Շամբոր գետի այս կողմում: Մեկ օր անց նրանք լուր ստացան, թե Մաղաթովը ռուսական զորքով և բազմությամբ արդեն իրենց վրա է արշավում: Երկրորդ գիշերը Ամիր խանը գումակն և բեռները Գանձակ է ուղարկում, իսկ ինքը իջևանում է Շամբորի այս ափին: Երրորդ օրն առավոտյան Մուհամմադ Չաման խանը, որը պահակագործի հրամանատարն էր, փախչելով գալիս է Ամիր խանի բանակատեղին: Նրա հետևից գետի մյուս ափին գտնվող աշտարակի տակից ռուսական զորքով հայտնվեց նաև Մաղաթովը: Կողմերը մարտի նախապատրաստվեցին: Սարդարի թուխին հարցրեց, իրե՞նք սկսեն մարտը, թե՞ սպասեն ռուսների համազարկին: Սարդարը պատասխանեց. «Առաջին համազարկը թողնենք թշնամուն»: Այդ ժամանակ ռուսական հրանոթը կրակեց, որին պատասխանեց հակառակ կողմի կրակահերթը: Ռուսական կողմը ուժեղացրեց կրակը այն աստիճան, որ միանգամից սկսում են կրակել 17 հրանոթներ՝ նեղելով հակառակորդին, որը Նախորդ գիշեր իր գումակը Գանձակ էր ուղարկել: Եվ զարմանալի է, որ հետևները մարտը սկսելով՝ մի կողմից կռվում էին, մյուս կողմից էլ իրենց վրաններն էին խփում: Ամիր խան սարդարը առավակի ափին ձիուց իջել, հեռադիտակով ռուսական զորքի դիրքերն և նրանց կռիվն էր դիտում: Կռիվն էր հետևում նաև պարսկական ծամբարի վերին անկյունում կանգնած Մուհամմադ Միրզան: Իր հերթին գեներալ Մաղաթովը, ձին հեծած, անընդհատ շրջում էր իր բանակում և, զինվորներին բաջալերելով, մարտի էր մղում: Երբ ռուսական հրանոթները սկսեցին արշավել դժբաշտների բանակի վրա և կոտորել նրա մարտիկներից շատերին, հետևապես գնդերը քիչ-քիչ սկսում են Նահանջել: Ռուսական բանակի կազակներն և հեծյալ գնդերը արտադրաշտի վերին ու ստորին հատվածներից սկսեցին գետն անցնել: Այդ ժամանակ սարդարին ներկայացավ նրա իշխեալասին և ասաց. «Դո՛ւք ինչու եք նստել, երբ ողջ բանակը փախչում է»: Նա պատասխանեց. «Ո՞ր գնամ: Ես այլևս չեմ կարող Աբբաս-Միրզայի աչքին երևալ: Ավելի լավ է ռուսը ինձ սպանի կամ գերի տանի, քան թե ողջ մնամ և ամոթահար ապրեմ»: Այնուհետև բերում են սարդարի ձին և նա, հեծնելով այն, կարգադրում է գնալ ու Մուհամմադ Միրզային մարտի դաշտից ապահով դուրս բերել, որովհետև. «Եթե նրան մի փորձանք պատահի, այլևս ոչ-ոք Աբբաս-Միրզայի պատժից չի խուսափի»: Ինքը՝ սարդարը, գնաց, որպեսզի թույլ չտա հրետանին ռուսների ձեռքն ընկնելը: Այդ ժամանակ 200 հեծյալներով տեղ հասավ մի երեքորդրի Մուհամմադ Չաման խանը, սակայն, մեծ ճանապարհի կողմից գետնանցնելով, նրա վրա է գրոհում կազակների ջոկատը: Ճակատամարտը տևում էր տրված: Սարդարն այնտեղ վիրավորվեց և մի կազակի կողմից սպանվեց, որը տեղ դարձավ նրա գեմբ ու գրահին: Երբ գեներալը Մաղաթովը իմացավ, որ սարդարը սպանվել է, շատ ափսոսաց, որ նա գերի չի ընկել: Մաղաթովը նրա ձին և գրպանի դուրանը վերցրեց: Զանի որ նրանք իին ծանոթներ էին և, բացի այդ, Մաղաթովը հախճապ վերաբերմունք ուներ իշխանավորների նկատմամբ, գեներալը կարգադրեց սարդարի գլուխը դիակին միացնել և, ինչպես հարկն է մահմեդական օրենքներով, հողին հանձնել...: Ռուսական բանակը Մուհամմադ Միրզայի զորքը հետապնդեց մինչև Գանձակի սահմանները և շատերին կոտորեց: Ընդարձակ հարթավայրը ծածկված էր սպանվածների մարմիններով, որոնք, իրար վրա կուտակվելով, բլրակներ էին գոյացնում: Ռուսների ձեռքը բազմաթիվ գերիներ է մեծ ավար է ընկավ: Փախչողների առաջապահը, հասնելով գումակին, բոլորը միասին շտապում են դեպի Ղարաբաղ: Նրանք այնքան արագ էին հեռանում, որ բեռնակիրները, իրենց զործ թողած, գրաստներն և ուղտերին ազատ են արձակում ու իրենց բանակի ողջ առեղի ավարը դաշտում են թողնում: Գանձակն անցնելուց հետո Մուհամմադ Միրզան մի քանի անգամ հրամայեց կանգ առնել և շեփորները հնչեցնել, բայց ոչ ոք վախից կանգ չառավ: Յուրաքանչյուրը շտապում էր մյուսից առաջ անցնել: Ողջ գիշեր նրանք անց էին կացնում իրենց իրերը՝ այս ու այնտեղ թափափելով դրանք խուճապահար փախուստի մեջ: Արշալույսին նրանք հասնում են Թարթառ գետի ափը, ուր ի վերջո դադար են տալիս, որպեսզի քիչ հանգիստ առնեն: Նազար Ալի խանը իր սարքազ հետևակագործով մինչև կեսգիշեր ամրոցում մնաց, բայց հետո, վախից գլուխը կորցրած, իր գործակալով ամրոցից դուրս եկավ և փախուստի դիմեց դեպի Ղարաբաղ: Վերը նշված վայրում նա միացավ Մուհամմադ Միրզայի զորքին: Մուհամմադ Միրզան այս դեպքերի մասին տեղեկացրեց իր հայր Աբբաս-Միրզային, վերջինս էլ ճարահատյալ, դադարեցրեց Շուշի բերդի պաշարումը ու այնտեղից դատարկածոն ճանապարհ ընկավ դեպի Գանձակ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 44):

«Շահզադեի զորքը տեղակայվեց բաղաթի մոտակայքում և հենց այդ ժամանակ էլ լուր եկավ Էմիր խան սարդարի ու Մաղաթովի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի, առաջինի մահվան և նրա զորքի պարտության մասին» (Միրզա Աղիզյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12): «Այն բանից հետո, երբ Նախրաբույանը լսեց Ամիր խան սարդարի զորքերի պարտության մասին, որը գեներալ Մաղաթովի հրամանատարության տակ գտնվող ցարական զորքերի գեմբի ուժով տեղի էր ունեցել Շամբորի մոտ, նա ստիպված եղավ թողնել ամրոցի պաշարումը և հեռանալ այնտեղից» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանջի «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8):

⁶⁴⁵⁷ «Շամբորի ճակատամարտից մեկ օր անց գեներալ Մաղաթովը Գանձակ մտավ և կազմակերպեց նրա կառավարումը: Նա խաղաղեցրեց հեռու-մոտիկ շրջանները և ամոթեց վշտացած սրտերը: Նա պաշարման ծանր դրությունից հանեց Զիյասբեկի հայերին, որոնք, իրենց կյանքի և կայքի համար անհաճախացած, ամրացել էին իրենց թաղամասներում: Նրանց մեծամեծները՝ ավազներն և տանուտները, ներկայացան Մաղաթովին և ողջունեցին նրան: Երկու օր անց 15.000 զինվոր ունեցող ռուսական բանակով և 5 մեծ հրանոթներով ժամանեց նաև Նորին Գերազանցություն կոստ

Պատկերները ու միացված գեներալ Մարդաթուղթը: Այսպիսով, բացի հեծելազորից և կազակներից, ռուսական կանոնավոր բանակում կար 19.000 զինվոր և 22 հրանոթ: Մյուս կողմից Աբբաս-Միրզան առաջ ընթացավ՝ իր հետ վերցնելով Շուշի բերդի մոտ եղած իր ողջ զորքը, որը Մուհամմադ Միրզայի (Ղաջարների շահության ապագա շահ Մուհամմեդին – Մ.Ֆ.) գործակցի հետ միասին կազմում էր ընդամենը 60.000 հեծելազորային ու հետևակագորային զինվորներից բաղկացած մի բանակ, ընդ որում այն ուներ 25 հրանոթ՝ չհաշված Մուհամմադ Միրզայի 4 հրանոթները: Աբբաս-Միրզան հրամայեց Մարանդի Նազար Ալի խանի մորուքը խուզել և, էշի վրա նստեցրած, բանակում պատռելով անարգել, բանգի սա ոչ ամրոցը պաշտպանելու իր հրամանն էր կատարել, ոչ էլ Մուհամմադ Միրզային էր զորք տրամադրել: Միաժամանակ Մուհամմադ Միրզայի զորքում ազդարարեցին, որ իր զորավարին լքած և փախուստի դիմած զորքի պատիժը կլինի այն, որ նրան կնետեն թշնամու ու սեփական բանակի միջև, որպեսզի երկու կողմից այն կտուրեն: Դրանից հետո Աբբաս-Միրզան, կանգառից կանգառ շարժվելով, եկավ և գիշերը կանգ առավ Գանձակի վերևում գտնվող Զազալու կղզված վայրում: Վախից և անհանգստությունից նրանք մինչև առավոտ չեն թնուլ: Լուսաբացին, սակայն, նրանք այլևս չարշավեցին դեպի Գանձակ, այլ եկան Շեյխ Նիզամու դամբարանի մոտ և դասավորեցին իրենց բանակի հազարյակները: Այնտեղ ռուսաց պետությանը դավաճանած և ղզբաշների կողմն անցած մայրը Սամսոն խանը, որը Նոր մահմեդականացվածների ջոկատի հրամանատարն էր, Աբբաս-Միրզային հետևալսն ասաց. «Թեև ես երդվել եմ, որ ռուսաց թագավորի (Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ի – Մ.Ֆ.) և նրա զորքի դեմ չեմ կռվելու, բայց իմացե՛ք, որ ձեր փրկությունը զորքը մի բանի կողմերից կռվի հանելու մեջ է: Այնպես որ, եթե մի կողմից սկսեն նեղել, մեկ այլ կողմից օգնության շտապե՛ք և թույլ չտա՛ք, որ զորքը կազմալուծվի: Չե՞ որ Ձեր բանակը մեծ է, իսկ նրանցը՝ փոքր»: Աբբաս-Միրզան Սամսոն խանի խորհուրդը չի ընդունում՝ պատճառաբանելով. «Զանի որ երդվել եք, ուրեմն չեք էլ կռվի, իսկ ձեր խորհուրդը մեզ օգտակար չի լինի»: Այնուհետև թագաժառանգը իր բանակը մեկ ամբողջական գորագունդի վերածեց և այն դասավորեց իմամի դամբարանից մինչև Կուրը ձգվող մեկ շարքով: Գեներալը նա տեղադրեց զորքի առջևում գտնվող մի բլրի կողքին, իսկ ինքը, տեղավորվելով բլրի վրա, սկսեց դիտել զորքն և հետևել ճակատամարտի ընթացքին: Մյուս կողմում ռուսական բանակը նույնպես մեկ ամբողջական գորագունդ կազմեց: Գեներալ Մարդաթուղթը ասաց, որ, եթե ղզբաշները երկու-երեք կողմերից գրոհի անցնեն, իրենց համար փոքր-ինչ դժվար կլինի, իսկ եթե մի կողմից հարձակվեն, ապա մեկ ժամկա մեջ նրանց կջախջախեն: Այնուհետև գորավար Պատկերները տեղավորվեց բանակի կենտրոնում և զորք ղեկավարելու իրավունքը հանձնեց գեներալ Մարդաթուղթին: Գեներալը կարգադրեց հրամայները խոշոր կոտորակներով և շղթաներով լիցքավորել մի ցածր մարտուղի թաքցնել, որից հետո նա կռվի է հանում գինվորների երեք գորագունդը, որոնք ուժգին հրաձգություն են սկսում: Այս կողմից մարտը սկսում են Մարանդի ու Ղարադաղի սարբազ հետևակագործները, որոնք ամենաբաշն էին համարվում: Այդ գորագունդները անմիջապես մեկ շարք կազմած. «Յա Ալի» գոչելով առանց վախի և երկմտանքի, գրոհեցին ռուս զինվորների վրա ու նրանց հետ մղեցին: Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պատկերները ցանկացավ նահանջի հրաման տալ, որպեսզի հաջորդ օրը մի բան հնարեն մարտը շարունակելու համար, բայց գեներալ Մարդաթուղթը չի համաձայնում՝ ասելով. «Մրանք նման չեն եվրոպական բանակներին: Բնեց որ Դուք վերադարձի թվումները զարկել տաք, նրանք անմիջապես մեզ վրա կարշավեն և մեր զորքը ցաք ու ցրիվ կանեն»: Դրանից հետո նա գլխավոր հրամանատարն ասաց. «Թող Ձեր կամքը լինի»: Գեներալը կարգադրեց և թաքցրած հրանոթներից միանգամից կրակ բացեցին, որից հետո այն վիշապները աջից ու ձախից սկսեցին իրենց երախից կրակ ժայթթել: Կախարդ զննուհու նման ամեն կողմից աղմուկ-աղաղակով նրանք վրա են տալիս և, հազարավոր շղթաներ կախած հորոհված խելագարի պես, այս ու այն կողմ են նետվում: Նրանք ոչնչացվում են ղզբաշների քաջարի առաջամարտիկների և անվաճ կտավի կտորի պես ձեղքում են Աբբաս-Միրզայի բանակը: Մահը սկսում է հնձել նրա մարտիկներին, որոնց վրա է կախվում է մանուշակագույն երկինքը: Զառուրդ ժամ մարտադաշտում ոչինչ չէր երևում: Երբ հրի ու ծխի ամպը օրվեց և օդը պարզվեց, ղզբաշներից անվաճ մնացածները տեսան, որ իրենց ընկերները իրենց կողքին չեն, դրա համար էլ խուճապահար փախուստի դիմեցին, ընդ որում ոմանք առանց գեներալի գործածելու և անգամ առանց նույնիսկ իրենց հրացանները պարպելու, բռնեցին նահանջի ճամփան: Աբբաս-Միրզան, երբ տեսավ դեպքերի նման ընթացքը, բլրից ցած իջավ, տրաքալեց Նուրզա հեծնեց և սկսեց փախչել: Մինչև Արաքսի ափը նա ձին չի կանգնեցնում: Ամբողջ բանակը թիկունք դարձրեց և փախուստի դիմեց: Այս ճակատամարտը տևեց մեկ ու կես ժամ, մինչդեռ Շամթորիցը տևել է երեքից չորս ժամ: Աբբաս-Միրզայի բանակը փախչելով՝ այդ օրը Գանձակից հասավ մինչև Խոջաֆերիկի կամուրջը և անցավ այն: Ծակատամարտի օր ղզբաշների բանակի մի գորագունդ Նշանավոր գորավար Ալլահյար խանի գլխավորությամբ ամրացավ բլրի վրա և, Աբբաս-Միրզայի բանակի փախուստից հետո հանդես բերելով խիզախություն ու տոկոսություն, մինչև մայրամուտը շարունակեց կռվել: Օրվա վերջին գեներալ Մարդաթուղթը մարդ ուղարկեց, թե. «Չուր տեղը ձեզ կորստյան մի մատնեք»: Նրանք էլ անձնատուր եղան և, գեներալը վայր դնելով, ցած իջնում, որով էլ ազատվեցին ստույգ մահից: Աբբաս-Միրզայի նահանջից հետո նրա երկու հրանոթները մնացին Թարթառ գետի ափին՝ բրնձի դաշտում: Օղուրդու խանին ուղարկեցին, որպեսզի գնա և այդ հրանոթները բերի ու բանակի հասցնի, բայց նա չկարողացավ այդ անել և դրանք այնտեղ էլ մնացին: Թագաժառանգն, իր պարտությունից հետո մեկ օր ու գիշերվա ընթացքում Արաքս գետն անցնելով, Մարանդի Նազար Ալի խանին պարանով խեղդել է տալիս: Թավիշե Շամում նա ներկայացավ է այնտեղ իջևանած շահին (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահին – Մ.Ֆ.) և բոլոր պարտությունների մեղքը բարդեց Ամիր խանի ու Նազար Ալի խանի վրա, թե. «Նրանք իրենց թուլությունը ու դավաճանական վարքով Իրանը պարտության դատապարտեցին»: Ֆաթալի շահը հեռացավ Արաքի կողմերը, իսկ Աբբաս-Միրզան գնաց Թավիշ: Այս Նշանավոր հաղթանակից հետո գեներալ Մարդաթուղթի անունը ավելի մեծ հռչակ ստացավ և նրան անվանում էին Մարդաթուղթ-Իրանեդոֆ» (Պրիգա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծննդաբանության պատմություն», գլուխ 45):

«Ծահգաղեն շարժվեց դեպի Աղդամ, որտեղից ինձ և մայրը Չեյնալին ուղարկեց Թավիշ, իսկ ինքը, Մեհտի-դուլի խանին թողնելով Ղարաբաղում, ուղղվեց Գանձակի կողմը: Մարդաթուղթը, հասնելով Ամիր խան սարդարին, մտավ Գանձակ: Նրա հետևից իր զորքով եկավ սարդար Պատկերները և միացավ վերջինիս: Ղզբաշները, շարունակելով իրենց նահանջը, մտան Գանձակի հող: Գունակը թողնելով Գյուրեկ-չալ գետի ափին և հետը վերցնելով միայն սարքագներին ու հեծելազորը, Աբբաս-Միրզան առաջ շարժվեց և գիշերն անցկացրեց Զազալու գետի ափին, որը Գանձակի վիլայեթում է: Առավոտյան սարդար Պատկերները և գեներալ Մարդաթուղթը, կարգի բերելով զորքը, ճամփա ելան ու հասան Չեյխ Նիզամի դամբարանին, որտեղ էլ իենց հանդիպեցին ղզբաշական զորքին: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ և մեկ ժամ անց ղզբաշները պարտություն կրեցին: Ի վիճակի չլինելով դիմադրություն ցույց տալ՝ ղզբաշական զորքը դիմեց փախուստի: Մեկ օրվա ընթացքում այս զորքը անցավ Արաքսը, սակայն երկու հրանոթներ մնացին Տերտուր-չալի ու Ինջալի միջև: Ղզբաշական զորքը, անցնելով Արաքսը, ցրվեց: Նայիբսուլթանը մեկնեց շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) մոտ, որն այդ ժամանակ ելել էր Արդեբիլից և տեղակայվել էր Ահալի մոտակայքում ու Թավալիշ-շամում: Սարդար Պատկերները ևս ժամանեց Թավուզ և որոշ ժամանակ այնտեղ հանգստի տեղակայվեց» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

«Մուսադիր լինելով ճակատել ցարական զորքերի դեմ, որոնք գործում էին պայծառապալլ իշխան, կոմս Պատկերներ-Էրևանական իշխանության տակ, Աբբաս-Միրզան հասավ էլիզավետուպոլի շրջակայքին, սակայն, չկարողանալով դիմադրել նույնիսկ մեկ ժամ իսկ, պարտություն կրեց: Անցնելով Արաքս գետը երկու օրվա ընթացքում՝ նա հեռացավ Ղարաբաղից: Գլխավոր հրամանատարը հետապնդեց նրանց մինչև Չերքեզական նեղուց, սակայն այդպես ևս ոչ մի ղզբաշ ռազմիկ չգտավ» (Միրզա Ջեմալ Ջիվանջիլ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8):

⁶⁴⁵⁸ Տես՝ Չալ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 142:

⁶⁴⁵⁹ «Երբ հզոր թշնամու ձեռնարկումները ձախողվեցին... Նուխի Յուսեյն խանը... եղբորը՝ Չաջի-խանին, լեզգիների ջոկատով ուղարկեց Կուրն անցնելու և Ղարաբաղի թուրքերի ջոկատի ժամանակավոր կացարանները կողոպտելու: Ի վերջո, Նորին Գերագանցություն գլխավոր հրամանատար Պատկերները զորքով շարժվեց նրանց դեմ, բայց նա դեռ երեք ֆարսախ էր հեռու Էրնուխից, երբ Յուսեյն ու Չաջի-խանները փախան Իրան» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծննդաբանության պատմություն», գլուխ 46):

«Մուսադաֆ խանը գտնվում էր Շիրվանում, իսկ Յուսեյն խանը՝ Ծաքիում: Յուսեյն խանի եղբայր Չաջի-խանը, հավաքելով Ծաքիի զորքը, անցավ Կուրը, թալանեց մեր օբաներից մեկը, ինչպես նաև երկու ցարական օբաները: Դետագայում Մուսադաֆ խանը ինքնական թողեց Շիրվանը և հեռացավ իր մոտ՝ Ղարադաղ: Ինչ վերաբերվում է Յուսեյն խանին, ապա սա մնաց այնտեղ, բանի դեռ սարդարը չէր մոտեցել Նուխային երեք փարսախի հեռավորության վրա, իսկ Յուսեյն խանը, ի վիճակի չլինելով պաշտպանվել, փախավ և, անցնելով Արաքսը, հեռացավ Իրանական տերություն» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁶⁰ «Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պատկերները, Արաքսն անցնելով, կողոպտում է Ղարադաղի տարածքը, որից հետո այն կողմերի բնակիչներին հանդարտեցնում է ու մեծ զորքով գնում է դեպի Թիֆլիս» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ծննդաբանության պատմություն», գլուխ 46):

«Սարդար Պատկերները ևս անցավ Արաքսը և, ուղղվելով Ղարադաղ, ամայացրեց այդ մարդը ու այնտեղից շատ գերիններ և ավար բերեց» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁶¹ «Նույն տարվա ձմռանը Նորին Գերագանցություն գեներալ Մարդաթուղթը Ղարաբաղի և Շիրվանի զորքերով, նաև ռուս զինվորների մի բանի ջոկատ վերցրած, արշավեց Մեջքիսի ու Ահալի տարածքները կողոպտելու: Այդ շրջանները ամբողջովին թալանելով՝ Ղարաբաղի բնակչության համար նա մեծ ավար հայթայեց: Այնտեղ Մարդաթուղթը շահական խաններից պահանջեց հպատակվել կայսեր (Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ին – Մ.Ֆ.) և նրանք երդվեցին, որ ռուսներին չեն դավաճանի...: Դիրավի, գեներալ Մարդաթուղթը ասպատակեց Մեջքիսից մինչև Ղարադաղի խաների

նստավայրը հանդիսացող Ահար քաղաքն ընկած տարածքը և Ղարաբաղի բնակչության համար ձեռք բերած մեծ ավարով վերադարձավ: Այդ ընթացքում ղզլբաշների երկրում մի այնպիսի խուճապ և իրարանցում սկսվեց, որ եթե Մաղաթովը, եթե մինչև Թավրիզ ու Թեհրան էլ գնար, ոչ ոք չէր կարողանա նրան կանգնեցնել: Ամենուր լսելով Մաղաթովի և ռուսական զորքի գալստյան մասին՝ բոլորը կամ հնազանդություն էին հայտնում և սկսում էին նրան ծառայել, կամ էլ փախուստի էին դիմում: Նույնիսկ թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան Թավրիզում մտածում էր փախուստի մասին: Նա ամեն օր կարգադրում էր ձիերը թամբել և բակի հանել, իր կանանց ու արջիկներին էլ՝ ձի հեծնել և ձիավարել սովորեցնել, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը՝ Մաղաթովի կողմից Ղարադաղն անցնելու ու Թավրիզին մոտենալու մասին իմանալուն պես, մեկական խուրջին փող վերցրած փախուստի դիմեն: Այսպիսի մեծ վախի ու խուճապի մեջ էին, մինչև որ լուր է հասնում, թե Մաղաթովը Ահարից հեռ է դարձել: Այս առթիվ շատ են ուրախանում: Մաղաթովը այնտեղից վերադառնալով՝ գնում է Թիֆլիս» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդարտացի պատմություն», գլուխ 46):

«Հանգստացնելով և իրենց տեղերում բախելով՝ Ղարաբաղի բնակչությանը Պարսկալիցը հետը վերցրեց ավելորդ զորքը և մեկնեց Տփղիս: Դրանից հետո Մաղաթովը, հավաքելով Ղարադաղի և Շիրվանի զորքը, ինչպես նաև վերցնելով զինվորներին, հասավ մինչև Մեշքին: Նա այնտեղ խոշոր թալան իրականացրեց և հնազանդեցրեց շահսևի խաներին՝ նրանցից երդում վերցնելով, որ Ռուսական տերության հանդեպ դավաճանություն չեն նյութի: Այդ ընթացքում իրական կողմում հուզում սկսվեց, այն դեպքում, երբ Թավրիզում սկսեցին պատրաստվել ամրության պաշտպանությանը և լուրեր տարածվեցին, թե ռուսական զորքը մոտենում է» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁶² Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 145

⁶⁴⁶³ «Մաղաթովը վերադարձավ Տփղիս, սակայն նա պատրաստվում էր այն բանին, որ զարնանը կրկին արշավանք իրականացնի դեպի Իրան: Եվ ահա սարդար Երմուկը Մաղաթովին անհրաժեշտ պատրաստություններով ուղարկեց իրանական արշավանքն իրականացնելու: Մաղաթովը հասավ մինչև Խուրդափերին կամուրջ, ղզլբաշները ևս իրենց հերթին ելան և այստեղ թեժ մարտեր բռնկվեցին» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁶⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 424:

⁶⁴⁶⁵ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 143-144:

⁶⁴⁶⁶ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

⁶⁴⁶⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

⁶⁴⁶⁸ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

⁶⁴⁶⁹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

⁶⁴⁷⁰ «Նորին Գերազանցություն Երևանի կոնս Պասկևիչը Զրիստոսի 1827 թվականի մարտ ամսին նշանակվեց կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար: Տարածաշրջանի, ինչպես նաև հեռու-մոտիկ վայրերի գործերը կարգի բերելուց, կառավարիչներ պաշտոնաթող անելուց և նորերը նշանակելուց հետո նա կազմակերպեց ու ամրացրեց բանակը, որից հետո մարտական գործազնոթով ու խիզախ մարտիկներից բաղկացած մեծ բանակով որոշեց դեպի Իրան արշավել: Լուրջ պատրաստություններից հետո նա բազմամարդ զորքով Թիֆլիսից շարժվեց դեպի Երևան: Երևանի բեկլարբեկ Յուսեյն խան սարդարը (**Երևանի խանության խան Յուսեյնը – Մ.Ֆ.**) այս մասին տեղեկանալով՝ իր բոլոր ցեղերին կարգադրում է քոչել և հեռանալ Երևանի խանության կողմից: Եղբորը՝ Հասան խանին, նա հանձնեց Սարդարապատի և Երևանի բերդերը պաշտպանությունը, իսկ ինքը սկսեց զորքով շրջել իր տարածքներում: Թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան ևս զորք է նախապատրաստեց, որից հետո հեծյալ և հետևակային զորագնդերով ու հրետանիով Թավրիզից օգնության շտապեց Յուսեյն և Հասան խաներին: Խոյի ճանապարհով նա եկավ Արաքսի ափը, կանգ առավ Քեջլար լեռան մոտակայքում գտնվող Կարագիդաղին վայրում և այնտեղ հաստատեց իր բանակատեղին: Այդ ընթացքում Իրանի պետության կողմից Նախիջևանի սահմանների մոտ Ղարապաղյազ կոչված վայրն ուղարկված գեներալ-մայոր Մեդիկ-Ղուլի խանը սուրհանդակի միջոցով հայտնեց գլխավոր հրամանատարին՝ Իրանից հեռանալու ու կրկին Ռուսաստանի հզոր պետությանը հպատակվելու իր ցանկության մասին: Գլխավոր հրամանատարի հրամանով իշխան Աբխազովը գեներալ Պանկրատևի հետ զինվորների երկու ջոկատով գնաց և հիշյալ խանին իր մերձավորների ու հպատակների հետ միասին բերեց Ղարաբաղ: Գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ նրան և նրա հպատակներին անմիջապես բնակության վայր է տրամադրվում: Սա գլխավոր հրամանատարի առաջին ձեռնարկն էր: Նախիջևանի Էհսան խանը (**Նախիջևանի խանության խան Եթերի խան Ղանգադին (1810-1828) – Մ.Ֆ.**), որին հանձնված էր Աբբասաբաղ բերդի պաշտպանությունը և Նախիջևանյան զորքերի հրամանատարությունը, լինելով հեռատես ու կրթված մի անձնավորություն, նկատեց ղզլբաշների պետության թուլացումն և անկումը: Նա գաղտնի մարդ ուղարկեց գլխավոր հրամանատարի մոտ և հայտնեց, որ, երբ էլ որ Նորին Գերազանցություն զորքով այն կողմերը գա, նա Աբբասաբաղ բերդը կհանձնի նրան: Գլխավոր հրամանատարը, այս իմանալուն պես, դեպի Նախիջևան շարժվեց: Ղզլբաշների պետության իշխանավորները ևս իմացան Էհսան խանի մտադրության մասին: Նրանք 4.000 զորքով ու բախտիարներից հետևակազորով Աբբասաբաղ պաշտպանությունը համար այլ բանի խաների հետ միասին այնտեղ են ուղարկում Մուհամմադ Ամին խան Ղաջարին, որը այն պետության բարձրաստիճան իշխանավորներից էր, նա Ֆաթիմայի շահի փեսան և Աբբաս-Միրզայի զորագնդերի հրամանատարներից էին: Նորին Գերազանցություն գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը պաշարեց Աբբասաբաղը և սկսեց ուժգին մարտեր մղել թե Նախիջևանի թե խոյի կողմից, որը Արաքսի մյուս ափին է...: Գլխավոր հրամանատարը պարսկական դրոշմ Աբբասաբաղ ուղարկեց և խորհուրդ տվեց, որ զուր տեղը բերդը պաշտպանելու ջանքեր չթափեն, բանի որ Աբբաս-Միրզան դրոշմ թողել, փախել է: Ռուսական զորքը գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ ամրոցը պաշարելով՝ մի ուժգին կռիվ է սկսում: Չորս կողմից գրոհի են անցնում և, պարսկավործան մեքենաները մոտեցնելով, սկսում են շուրջը խրամատներ ու ստորգետնյա անցուղիներ փորել: Աբբասաբաղի բնակչությունը Աբբաս-Միրզայից օգնություն ստանալու հույսը կորցրեց և Նախիջևանի Էհսան խանին էլ, որը ռուսներին խոսք էր տվել ամրոցը հանձնել, դավաճան համարեց, ուստի, տազնապահար լինելով, բնակչությունը որոշեց հանձնվել ու իր անցյալի փախուստի համար ներում խնդրել: Աբբասաբաղի բերդը գրավելուց հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղի հրանոթներն և զինամթերքը բռնագրավում է, Մուհամմադ Ամին խանին էլ, ղզլբաշ մյուս խաների ու զինվորների հետ միասին կալանավորելով, Քեջլարի կռվի գերիների հետ Ղարաբաղի ճանապարհով ուղիղ դեպի Թիֆլիս է ուղարկում: Էհսան խանին իր մատուցած ծառայության համար ևս զովեստի և պատվի է արժանացնում: Այնուհետև նրան է հանձնվում Նախիջևանի կառավարչի պաշտոնը և շնորհվում է իր պաշտոնակիցները մեջ առավել հարգապարձան ու հեղինակավորը լինելու պատվով: Աբբասաբաղի հարթեանակը տեղի ունեցավ Զրիստոսի 1827 և Ֆիդրի 1243 թվականի հուլիս ամսին...: Նորին Գերազանցություն գլխավոր հրամանատարը կազմակերպեց Նախիջևանի և Աբբասաբաղի կառավարումը ու կարգուկանոն հաստատում այնտեղ: Այնուհետև, բանի որ ամռան շոգն և անտառների տապը վրա էին հասել, ամրոցում պարետ նշանակելով ու կայազոր թողնելով, նա Ղարաբաղի ճանապարհով գնաց Միսիանի լեռների և Ղարաբաղի ամառանոցային վայրերի կողմը՝ տաքերն այնտեղ անցկացնելու» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդարտացի պատմություն», գլուխ 47, 48):

«Ռուսական զորքերը հետ դարձան և չորս կողմից գնացին Աբբասաբաղի գրոհին: Նրանք խրամատներ փորեցին և ամրության պատերի տակ թունելներ պատրաստեցին: Ամրոցի բնակիչները կորցրին շահագործից սպասվող օգնության հույսը և ահա, տեսնելով, որ փորվածքները մոտենում էին իրենց, հասկացան, որ Էհսան խանը դավաճանել է իրենց, որից հետո համաձայնեցին հանձնել ամրոցը ռուսական զորքերին: Ամրոցը հանձնելուց հետո սարդար Պասկևիչը տիրեց այնտեղ եղող հրանոթներին և հանդերձանքի այլ տեսակների: Գերի վերցնելով Մուհամմեդ-Էմին խանին և այլ խաների ու սարքազների, որոնք գտնվում էին ամրոցում, սարդարը նրանց Ղարաբաղով Տփղիս ուղարկեց, իսկ Էհսան խանին էլ այդ ծառայության համար նշանակեց Նախիջևանի ամրոցի նախի: Զանի որ Աբբասաբաղում շատ շոգ էր, Պասկևիչը, ամրոցում թողնելով պարետ, ինքը եկավ Ղարաբաղի էյլազ ու այնտեղ տեղակայվեց հանգստի» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷¹ «Աբբաս-Միրզան իր կրած դառն անհաջողություններից և Աբբասաբաղի բերդը կորցնելուց հետո ցանկանում էր փոքր-ինչ մեղմել իր պարտությունների թողած ծանր տպավորությունը, որպեսզի խուսափի ժողովրդի կշտամբանքից ու դժգոհությունից: Նա իմացավ, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի գուման և ռուսական բանակը Ապարանում են, իսկ նրանց հետևից էլ հրանոթներ են բերվում՝ Երևանի ու Սարդարապատի ամրոցները ավերելու համար: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ նա որոշեց դեպի Երևան գնալ, որ միգուցե կարողանա մի բան անել: Իր զորքն և հրետանին վերցրած՝ նա Արարատ անունով հայտնի Ադրի Դաղ լեռան կողմով շարժվեց դեպի Երևան: Մտնելով այդ տարածքները՝ նա հանդիպեց Յուսեյն խան սարդարին (**Երևանի խանության խան Յուսեյնը – Մ.Ֆ.**) և որոշ հարցերի շուրջ նրա հետ խորհրդակցեց: Աբբաս-Միրզան կարգի բերեց և կազմակերպեց Երևանի պաշտպանության գործերը: Յուսեյն խանը խորհուրդ չտվեց հարձակվել ռուսների գումանի և Ապարանի բերդի վրա, որովհետև նրանց դիրքն անառիկ է, իսկ մեծ հրանոթները արդեն տեղ էին հասել: Աբբաս-Միրզան 200 ընտիր հեծյալներից բաղկացած պահակազորային ջոկատով գնաց և, Ապարանի դիմաց գտնվող մի լեռան լանջից դիտելով ռուսների դիրքերն ու ամրությունները, հետ եկավ: Դրանից հետո նա Երևանից ճանապարհ ընկավ դեպի Էջփաժին և, մոտենալով Աշտարակին, կանգ է առավ 2 ֆարսախ հեռավորության վրա: Այնուհետև նա Չոհրաբ խան Գորջինի սարքազ հետևակազորի երկու զորագնդերով և 2 հրանոթներով ուղարկեց Էջփաժինը գրոհելու ու այն գրավելու: Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի հրամանով Էջփաժնի պաշտպանության համար 500 զինվորների մի խումբ էր թողնվել այնտեղ: Չոհրաբ խանը պաշարեց Էջփաժինը և ամեն օր գնդակոծում էր այն: Ռուս զինվորների պարենի պաշարները սկսեցին սպառվել: Վանականները

սուրհանդակ ուղարկեցին Ապարանում գտնվող Կրասովսկու մոտ ու խնդրեցին, որ կամ իրենց օգնության գան և պարեն հասցնեն, կամ էլ զորք ուղարկեն, քանի որ. «Լավ չէ, երբ աշխարհիկ գործերի համար վանքը գնդակոծում են ու ավերում»: Այս պատճառով գեներալ Կրասովսկին 4.000 զինվորներով և մի քանի հրանոթներով Ապարանից Էջմիածնի օգնության շտապեց: Երեկոյան ղզբաշների ժամապահները տեղեկացրին, թե, ահա, ռուսները Ապարանից դուրս են եկել և գալիս են: Ղզբաշների բանակում խուճապ սկսվեց: Բոլորը իրենց բեռները կապած և ձիերը թափած, այն գիշեր մինչև առավոտ պատրաստ լինելով, սպասում էին, որ ռուսական զորքի հարձակվելուն պես փախուստի դիմեն, որովհետև ղզբաշները գիշերը չեն կռվում, այլ, միայն իրենց կյանքը փրկելու խնդրով մտահոգված, փախուստի են դիմում: Ռուսները, սակայն, ուշանում են և չեն կարողանում գիշերով հարձակվել, որովհետև ստիպված էին նորոգել իրենց ճանապարհը հատող գետի կամուրջը, որը ղզբաշներն էին քանդել, որպեսզի կանխեն ռուսների գիշերային հանկարծակի հարձակումները իրենց վրա: Արևածագից երկու ժամ հետո, ահա, նրանք լուր են ստանում, թե, ռուսական բանակը գալիս է: Աբբաս-Միրզան իր ողջ հեծելազորը դասավորեց Էջմիածին տանող ճանապարհի երկու կողմերում, իսկ հետևակազորն և հրետանին էլ՝ ճանապարհի եզրին գտնվող մի բլրի վրա: Ինքը ևս այնտեղ մնաց և կարգադրեց, որ առանց իր հրամանի ոչ ոք չհամարձակվի բլրից ցած իջնել, որովհետև զգուշանում էր ռուսական զորքի հարձակումից: Հորիզոնում նշմարվող ռուսական զորքը, չորս կանոնավոր զնդերով՝ հանգիստ ու կազմակերպված, աջ կողմի ճանապարհով դեպի Էջմիածին էր շարժվում: Ղզբաշների զորքը Ղազախ, Բորչալու և Ղարափափախ ցեղերի հեծյալների հետ տարբեր կողմերից ռուսների վրա արշավեց և սկսեց ճակատամարտը: Այդ օրը թե՛ չորիվ տեղի ունեցավ: Ցերեկվա ժամը երկուսից մինչև ուշ երեկո հրետանին և հրացանները չէին լուռ ու ճակատամարտի կրակը չէր դադարում: Հակառակորդները կռվելիս ծիգ և քանք չէին խնայում: Ռուսները, տեսնելով, որ ղզբաշ հեծյալները տարբեր կողմերից սկսում են իրենց ծնշել, մահուդով և այլ իրերով լցված հրանոթասայլերը դիտավորյալ թողնում են ու առաջ են շարժվում: Ղզբաշները, կարծեմ, թե դրանցում գանձ և հարստություն է, վրա են տալիս ու սկսում են թալանել: Այդ ժամանակ ռուսները իրաններից մեկը լիքավորեցին մանրագնդակով և ղզբաշների վրա պարպեցին՝ կոտորելով նրանցից շատերին: Երբ ռուսաց զորքը մոտեցավ Էջմիածնին, Չոհրաբ խանը, հրազենի աղմուկը լսելով, այնտեղից հեռացավ և իր զորագնդի ու հրետանու հետ գնաց դեպի Աբբաս-Միրզայի բանակը: Երբ նրա առաջապահ մարտիկները հանդիպեցին ռուսների ավանգարդին, վերջինս գրոհում է նրանց վրա: Ղզբաշները, այլ ելք չտեսնելով, նահանջեցին դեպի ճանապարհի եզրին գտնվող բլուրը: Ռուսները նրանցից շատերին սպանեցին: Խոյի հետևակազորը գորակար Բորախիմ հայիկ բեկի գլխավորությամբ, որ Աբբաս-Միրզայի հրամանով ամրացել էր մոտակայքում գտնվող մեկ այլ բլրի վրա, նրանց օգնության շտապեց և վերոհիշյալ գլխավորի ողջ մնացած մարտիկներին ռուսներից ազատեց: Այնտեղ իսկ Իբրահիմ հայիկ բեկին խանի տիտղոս տրվեց՝ անհրաժեշտ պահին մատուցած կարևոր ծառայություն համար: Այսպես կռվելով՝ ռուսները Էջմիածին են հասնում: Երեք ջոկատները պարիսպներից ներս են մտնում, սակայն վերջին չորրորդ ջոկատը, հասնելով ամրոցի վերևով հոսող առվակին, սաստիկ ծարավից և շոգից տանջված, ցրվել եկավ նրա երկայնքով՝ ջուր խնդրելով: Այդ ժամանակ ղզբաշ հեծյալները նրանց վրա հարձակվեցին և սկսեցին կոտորել ու գերեզմարել նրանց: Ռուսներից այստեղ շատերն են զոհվում և գերի ընկնում, ընդհանուր առմամբ շուրջ 500 հոգի, իսկ գեներալ Կրասովսկին հրազենի վերք ստացավ: Աբբաս-Միրզան այս առթիվ բավականին ուրախացավ: Գերիներին նա շահի **(Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի - Մ.Յ.)** մոտ ուղարկեց, իսկ ինքը հեռացավ Երևանի վերին մասում գտնվող Թոխմախ կոչվող ամառանոցը և այնտեղ կանգ առավ» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդատեղի պատմություն», գլուխ 49):

«Աբբաս-Միրզան, լսելով, որ ռուսները պատրաստվում են ամրոցներ ավերելու համար նախատեսված խոշոր տրամաչափի հրանոթներ բերել, անցավ գետի այն ափ և Ապարան կոչվող վայրում դաժան մարտ սկսվեց: Երկու բանակներն էլ մարտնչում էին բացառիկ արիությամբ, սակայն ջրի պակասը դժվարացնում էր ռուսական զինվորների վիճակը և նրանք մեծ կորուստներ էին կրում: Այդ մարտերում գեներալ Կրասովսկին մի քանի զնդարային վերք ստացավ, սակայն ի վերջո շահագրեց, տխրած այդ ամենից, շուրջ եկավ և մեկնեց Դար-ու-Սաֆա, այսինքն՝ Խոյ» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի Աղիգյոզալ» «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷² «Նորին գերազանցություն Պասկևիչը, գալով Երևան, մեծ հրանոթները տանում է Սարդարապատ: Նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին նա սկսում է գնդակոծել այս ամրոցի պարիսպները: Հրանոթների համազարկերով պատերն և աշտարակները նա հողի իսկապարեցրեց ու նվաճեց ամրոցը: Նա բռնագրավեց այնտեղ եղած պարենի և զինամթերքի հսկայական պաշարները» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդատեղի պատմություն», գլուխ 50):

«Սարդար Պասկևիչը, որը գտնվում էր Ղարաբաբայի ելագում, ստանալով նման անհանգստացող լուրեր, գումակն և ծակը իրերը թողեց ու իր հաղթական զորքով մարտի դաշտ մեկնեց: Մինչև, սակայն, նա տեղ կհասնե, շահագրեց շուրջ տվեց վերադարձի սանձերը և ահա սարդարը, հետը վերցնելով հրանոթները, ուղղվեց դեպի Սարդարաբաբ: Կրակաբեր հրանոթների ուժով նա ավերեց այդ ամրության պարիսպներն և աշտարակները ու տիրեց դրանց: Եռեք զգվեցին անթիվ բանակի պարենամթերք, բամբակ և այլ ռազմական հանդերձանք» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷³ «Հայոց 1277 թվականին ռուսական խաչապանձ և աստվածազորք, քրիստոսապասկ ինքնակալ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչի **(Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ի - Մ.Յ.)** զորքի մեծ սպարապետը, ֆլեդմարշալ Պասկևիչը հաղթական զորքի մեծ բազմությամբ ու մեծամեծ հրանոթներով, ամենապատկան առատ ու հարուստ պատերազմական պատրաստությամբ ելավ ու պարսիկներից գրավեց... Երևանը» (Իսահակ Սահարալյան «Պատմություն»):

«Նույն տարվա հոկտեմբերի 10-ին Նորին Գերազանցություն Պասկևիչը հարձակվեց Երևանի բերդի վրա: Մի քանի օր նույն ձևով նա այն հրետակոծեց՝ ավերելով բաղաբի հյուսիսային կողմի պարիսպը և այն մոխրակույտի վերածելով: Թեև բաղաբի բնակչությունը ջանում էր դիմադրել, ի վերջո բաղաբը գրավվում է: Հասան խանն ու մյուս իշխանավորները գերի են ընկնում: Այնտեղ կարգուկանոն հաստատվելուց հետո Պասկևիչը գնում է Խոյի կողմերը՝ Աբբաս-Միրզայի դեմ պատերազմելու» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծննդատեղի պատմություն», գլուխ 50):

«Ազատվելով այս հոգսերից՝ սարդար Պասկևիչը ուղղվեց դեպի Երևան: Կրակաբեր հրանոթները նախկին նման մի քանի օր շարունակ իրենց կայծականման կրակը թափեցին երախներից, շուրջ տվեցին բաղաբի պարիսպները և դրանք մի բուռ մոխիր դարձրին: Արդյունքում, ինչքան էլ որ բաղաբի բարկությունը ջանք և ռաշակ էր ներդնում, այնուհանդերձ դրանից ոչինչ չստացվեց և ահա ի վերջո Հասան խանն ու այլ իրանական էմիրները գերվեցին» (Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷⁴ «Հայոց 1277 թվականին ռուսական խաչապանձ և աստվածազորք, քրիստոսապասկ ինքնակալ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչի **(Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ի - Մ.Յ.)** զորքի մեծ սպարապետը, ֆլեդմարշալ Պասկևիչը հաղթական զորքի մեծ բազմությամբ ու մեծամեծ հրանոթներով, ամենապատկան առատ ու հարուստ պատերազմական պատրաստությամբ ելավ ու պարսիկներից գրավեց... Նախիջևանը» (Իսահակ Սահարալյան «Պատմություն»):

⁶⁴⁷⁵ «Մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո անսպասելի լուր ստացվեց, թե գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը, Աշտարակի միջադեպի մասին լսելով, 15.000 հոգանոց ռուսական զորքով իրենց կողմն է շտապում: Աբբաս-Միրզան, անհանգստացած սրանից, հեռանում է Խոյի կողմերը: Կեսօրին, Երևանի բերդի կողքով անցնելիս, նա տեղի բնակչությանը քաջալերում է, որ ամրոցը պաշտպանելիս հաստատակամություն և տոկոսություն հանդես բերեն, իսկ ինքը ուշ երեկոյան իր զորքով ու զինամթերքով Արաքսի գետանցով Արարատի կողմն է անցնում և կանգ է առնում: Երբ զինվորները ցրվեցին անասնակեր հայթայթելու և այլ կարիքները հոգալու, անսպասելիորեն լուր տարածվեց, թե, ահա, ռուսական զորքը մոտենում է: Բանակում աղմուկ-աղաղակ և իրարանցում է սկսվում: Ղզբաշները, վրանները մի կողմ նետելով, սկսում են իրենց բեռները կապկպել: Եվ, քանի որ արդեն գիշեր էր, հրանոթով կրակում են, որպեսզի դեսուդեն ցրված մարդիկ հավաքվեն: Հինվորականները կարծելով, թե այդ ռուսական հրանոթն է կրակում և հրաձգություն է սկսվել, բեռները թողած փախուստի են դիմում: Այդ ժամանակ ոմանք ծայրահեղ վախից իրենց ձիերը թողած ուրիշի ձին են հեծնում ու փախչում: Ամրոցը գիշեր մինչև լույս նրանք իրարանցում և վազվզում են անկացնում: Ոչ-որ տեղյակ չէր, թե իրականում ինչ է պատահել: Լուսաբացին պարզվում է, որ ոչ մի կռիվ էլ չի եղել, ուղղակի ժամապահները, մի քանի հեծյալների նկատելով, կարծել են, թե դրանք ռուսական պահակազորայիններն են, լուր են հասցրել, թե ռուսական զորքը եկել է, որից էլ բանակում խառնաշփոթ է սկսվել: Աբբաս-Միրզան այնտեղից նորից Նախիջևանի կողմն է գնում՝ հուսալով, որ միգուցե կկարողանա գլխավոր հրամանատարի զորքին վնասել: Այդ ժամանակ նա լուր է ստանում, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը իշխան Երիստանյանի հրամանատար է նշանակվել և կարգադրել է, որ վերջինս Նախիջևանից շարժվի դեպի Թավրիզ: Այդ գեներալի քաջությունը հայտնի էր ղզբաշ զորքին: Աբբաս-Միրզան, այլևս չհասկանալով, հնարավորին չափ արագ Արաքսն անցավ և շտապեց դեպի Խոյ, որից հետո Եվօղլիի մոտակայքում ճամբար խփեց ու այնտեղ կանգ առավ...: Խոյից ներքև՝ Եվօղլի վայրում, գտնվելու ժամանակ Աբբաս-Միրզան տեղեկացավ, որ իշխան Երիստանյան գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ Մարանդի ճանապարհով Աբբասաբաղի մոտակայքից դեպի Թավրիզ է շարժվում: Թագաժառանգը հույս ուներ, որ իշխանը իր ճանապարհը կշեղի և Թավրիզի իրադրություն դեպի Դարգանդ կոչվող ջրապատվարը կգնա: Ինքը՝ արքայազորի, պահակազորի հետ Դարգանդ գնաց, սակայն, տեսավ, որ իշխանը այնտեղով արդեն անցել է և այն պաշտպանելու համար զինվորներ է թողել: Դրանից հետո նա նորից Եվօղլի վերադարձավ: Լուրեր տարածվեցին նաև, որ գլխավոր հրամանատարը, Սարդարապատն և Երևանը նվաճելով, դեպի Խոյ է շարժվում: Մի օր ուշ երեկոյան Արաքսի կողմից փոշու ամպ բարձրացավ: Կարծելով, թե դրա պատճառը Արաքսն անցած և իրենց վրա արշավող գլխավոր հրամանատարի բանակն է, ղզբաշ զինվորները,

բեռները կապած, փախուստի դիմեցին դեպի խոյ: Երբ հետախուզությունը պարզեց, որ այդ փոշին բարձրացրել է ոչխարների հոտը, որը գետի մոտ ջուր խմելու էր տարվել, Աբբաս-Միրզան շատ վշտացավ: Նա ասաց. «Մի բանակ, որ, ոչխարների բարձրացրած փոշուց վախճեցած փախուստի է դիմում, ինչպե՞ս կարող է ռուսների դեմ պատերազմել» Աբբաս-Միրզան ավելացրեց նաև. «Ես շահերից ամենադժբախտն եմ, որովհետև բոլոր շահերի թշնամիները նրանց հավասարն և միջակիցն են եղել: Նրանց կամ հաղթել են, կամ էլ նրանցից փախչելով փրկվել, բայց իմ թշնամին ինձ հավասարը չէ, նա ռուսների պես հզոր մի հակառակորդ է: Ոչ կարողանում եմ հաղթել, ոչ էլ՝ փախչելով ազատվել»: Այնուհետև նա այնտեղից հեռացավ և Գուների ու Թասուցի ճանապարհով շարժվեց դեպի Թավրիզ, որպեսզի փորձի ռուսներից շուտ այնտեղ մտնել և նրանց հետ հաշտության բանակցություններ վարի, սակայն, երբ ընդամենը մեկ մասգի հեռավորություն էր մնացել մինչև Թավրիզ, գիշերը լուր ստացվեց, որ իշխան Երիստովը Մարանդի Նազար Ալի խանի որդիների առաջնորդությամբ Թավրիզ է մտել: Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Իշխան Երիստովը, որը գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի հրամանով զորքով անցնում էր Արաքսը և շարժվում դեպի Թավրիզ, իրեն տրամադրված բանակով գալիս է Մարանդ: Այնտեղ Նազար Ալի խանի որդիները, որոնք իրենց հորը սպանելու պատճառով Աբբաս-Միրզայից երես էին դարձրել և վրեժ լուծելու համար հարմար առիթի էին սպասում, այնտեղ ներկայանում են իշխանին, հպատակություն են հայտնում նրան ու խոստանում են հավատարմորեն ծառայել: Իշխանը նրանց սիրալիոր ընդունեց և հուսադրեց: Մի քանի օր անց նրանք իշխանին հրահրեցին Թավրիզի վրա հարձակվել: Այնուհետև, ինչպես որ նախօրոք մտադրվել էր, իշխան Երիստովը նրանց ուղեկցությամբ Մարանդից դեպի Թավրիզ շարժվեց: Երբ ռուսական բանակը հասավ Թավրիզի մոտակայքը, քաղաքի բնակչությունը դարպասները բաց արեցին և, իր իշխանների, ազնվատոհմիկների, բեկլարբեկ Ֆաթհալի խանի ու Արա Միր Ֆաթեհ մոջթեհիդի հետ դարպասների բանալիները վերցրած, քաղաքից դուրս եկան՝ Նորին Գերագանցություն իշխանին աղուհացով դիմադրելու, որը նույնն էր, ինչ հպատակության երդում տալը: Նախքան իշխանին ներկայանալը, դարպասներից մեկի վրայից հրանոթով կրակում էին: Իշխանը կարծեց, թե որոշել են կռվել, բայց նրան բացատրեցին, թե դա ողջույնի համագարկն էր: Այնուհետև բոլորը ներկայացան իշխանին և մեծ հարգանքով առաջնորդեցին դեպի քաղաք» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 49, 51):

«Հայոց 1277 թվականին ռուսական խաչապանձ և աստվածագործ, քրիստոնապալակ ինքնակալ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչի (Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ի – Մ.Ֆ.) զորքի մեծ սպարապետը, Ֆլեդմարշալ Պասկևիչը հաղթական զորքի մեծ բազմությամբ ու մեծամեծ հրանոթներով, ամենապատկան առատ ու հարուստ պատերազմական պատրաստությամբ ելավ ու պարսիկներից գրավեց... Թավրիզը» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

«Ամիրաժեշտ ձևով կարգի գցելով Երևանի գործերը՝ սարդար Պասկևիչը... իշխան Երիստովի հրամանատարության տակ եղած զորքին էլ, որը գտնվում էր Ղարաբաքս էյլագում, հրամայեց շտապ շարժվել Թավրիզի ուղղությամբ ...: Իշխան Երիստովից նույն այդ ժամանակ առանց դիմադրության հանդիպելու և արյուն թափելու, նվաճեց Թավրիզը և այդ մարզը լուսավորեց հաղթական դրոշի իշխանության կիսալուսնով: Աբբաս-Միրզայի զորքը ցրվեց, իսկ նա ինքը, կորցրած գլուխը, մնաց Մարադայի սահմաններում» (Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաքի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷⁶ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁷⁷ «Աբբաս-Միրզան այդ սրտասիրմոք իրադարձության մասին լսելով՝ նույն գիշերն իսկ իր պաշտոնյաների և ղզլաք խանների հետ խորհրդակցություն անցկացրեց՝ պնդելով, որ. «Այնուհետև իմ հոր (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) ու եղբայրների մոտ գնալը, նրանցից ներողություն հայցելը և նրանց տարածքներին հավակնելը ինձ համար մահվանից վատ է: Ավելի լավ է, ռուսաց կայսերն (Ռուսական կայսրության կայսր Նիկոլայ I-ին – Մ.Ֆ.) ապավինեմ, նա մեծ և բարեգութ թագավոր է, նրա պալատում ինձ նման բազում արքաներ ու արքայորդիներ կան: Անշուշտ ինձ էլ իր որդիներից կամ գեներալներից մեկը համարելով՝ նա մի կտոր հաց կտա և ես հանգիստ կառնեմ»: Դրանից հետո առ վճռեց իր խաններից և խանորդներից 500 կազու հետ գնալ ու ռուսաց կայսրը ներկայանալ: Իր այս մտադրության մասին նույն գիշերն իսկ իր սանդուղդար Բեջան խանի միջոցով նա մի նամակ ուղարկեց Նորին Գերագանցություն գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին, որը իր զորաբանակով եկել էր Մարանդ և այնտեղ կանգ էր առել: Գլխավոր հրամանատարը ի պատասխան հետևյալը գրեց. «Այս հարցն առայժմ մի կողմ դնելը, մինչև որ այս բանի օրս Թավրիզ կմտնեմ: Այնտեղ ձեզ հետ կհանդիպեմ և մի բան կնտածեմ»: Աբբաս-Միրզան, որի բանակի ու հպատակների մեծ մասը ցրվել էր, ամոթահար և գլխիկար, իր սակավաթիվ մարդկանցով այնտեղից Սալմաստի ճանապարհով հեռացավ դեպի Մարադա ու Դեհիարդան: Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը մտավ Թավրիզ և սկսեց կազմակերպել երկրամասի գործերը՝ այնտեղ կարգուկանոն հաստատելով: Տեղի կառավարիչներին և պաշտոնյաներին հանգստացրեց ու սիրաշահեց, իսկ իր գեներալներից մի քանիսին էլ ուղարկում շրջակա փոքր քաղաքները գրավելու: Գեներալ Լապտևը գրավեց Ուրմիան, գեներալ-մայոր Պանկրատևը՝ Մարադան, իսկ կոմս Սուխոտեևը՝ Արդեբիլը» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 51):

⁶⁴⁷⁸ «Դրանից հետո կողմերը հանդիպում ունեցան Մարադայի Դեհիարդան վայրում և սկսեցին հաշտության բանակցությունները: Նորին Գերագանցություն գլխավոր հրամանատարը Աբբաս-Միրզային վայելուչ հարգանք ցուցաբերեց և որևէ անկրթականություն թույլ չտվեց: Հաշտության բանակցությունները որոշ ժամանակ շարունակվեցին և կողմերի միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին: Գլխավոր հրամանատարը շրջափռեց պատերազմի վնասների փոխհատուցման հարցը, բայց Ֆաթհալի շահի (Ղաջարների շահության շահ Ֆաթ-Ալի շահի – Մ.Ֆ.) չհամաձայնում տուգանք վճարել և սկսում է գործը ձգձգել: Որոշ ժամանակ անց գլխավոր հրամանատարը Թավրիզ գնաց, իսկ Աբբաս-Միրզան վերադարձավ դեռևս իրեն պատկանող տարածքները, սակայն նրանց միջև հաստատված բարյացակամ փոխհարաբերությունները պահպանվում էին: Գլխավոր հրամանատարը վստահ էր, որ այս բոլոր տարածայնությունների և վեժների պատճառը Նորին Մեծություն շահն է, բանգի նրանից բացի ոչ ոք չէր կարող միջամտելու խանգարել այս հարցի լուծմանը: Այս պատճառով գլխավոր հրամանատարը ռազմական գործողությունները վերսկսելու հրաման տվեց, որպեսզի զորագնդերը նահապատրաստվեն դեպի Թեհրան ու Արաղ արշավելու: Նա հայտարարեց էլ, որ մինչև Թեհրան կգնա և մայրաքաղաքը կգրավի: Աբբաս-Միրզան իր հորը լուր ուղարկեց, թե. «Ահա, ուր որ է, զորավար Պասկևիչը, տարերային աղետի պես անսպասելի, ձեզ այցելության կգա»: Դրանից հետո ճարահատյալ Ֆաթհալի շահ Ղաջարը համաձայնվեց հաշտություն կնքել» (Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 51):

«Սարդար Պասկևիչը մտավ Դեհիարդան» (Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաքի պատմությունը», գլուխ 12):

⁶⁴⁷⁹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁶⁴⁸⁰ «Դրանից հետո նրանք օմանցիների վրա եկան Դարս քաղաք, մեկ օր պատերազմեցին նրանց դեմ, որից հետո Կարինից եկավ Բեռսա փաշան, սակայն նա էլ չկարողացավ դիմադրել ռուսներին՝ սպանելով հարմար ժամի և ստվարացնելով իր բանակը» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶⁴⁸¹ «Մինչ նա այս գործի վրա էր, գեներալ այդ թվականի հունիսի 12-ին Պասկևիչը Տեր Աստած վերին կամքով մեծ հաղթությամբ գրավեց Ղարս քաղաքը, սակայն կոտորած չարեց՝ ըստ բարեսիրտ ողորմածության» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶⁴⁸² Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁸³ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁸⁴ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶⁴⁸⁵ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁸⁶ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶⁴⁸⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶⁴⁸⁸ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁸⁹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶⁴⁹⁰ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶⁴⁹¹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁶⁴⁹² Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁶⁴⁹³ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁶⁴⁹⁴ Այս մասին տեղեկացնում են իր ժամանակի զանգվածային լրատվամիջոցները:

⁶⁴⁹⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթոնի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Զ. Մ. «Չեյթոնի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 135:

⁶⁴⁹⁶ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185:

⁶⁴⁹⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185:

⁶⁴⁹⁸ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁴⁹⁹ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁵⁰⁰ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185-186:

⁶⁵⁰¹ «Այդ ժամանակ Էմին փաշան, ռուսի գալու լուրը լսելով, գունդ կազմեց և Արփաչայ գնաց՝ ռուսի դեմ: Նրա հետ էր նաև Կարինի սերապյար ալ-Ասադ փաշան: Էմին փաշան, սակայն, չկարողացավ դեմ կանգնել ռուսին և նրանք փախան Մուշ, որտեղ հրաման հանեցին, որ վանքերին ձեռք չտան, սակայն որտեղ որ գյուղեր հանդիպեն, թալանեն» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁵⁰² Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶⁵⁰³ «Եվ ահա Լուսավորչի պահոց հինգշաբթի օրը ռուսները, հասնելով Կարին, հրանդոթով հարվածեցին մինարայի գլխին և շուռ տվեցին այն, դրա համար էլ նրանք հանձնվեցին: Ռուսների առաջնորդը Բասթևիչն էր» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁵⁰⁴ «Դրանից հետո նա գրավեց Արցախն և Կարինը, սակայն իմ պատմության մեջ այդ գրեթե ավելորդ են համարում, բանի որ այս ամենի մասին գրել են ավելի տեղեկացված մարդիկ, բան մենք» (Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»):

⁶⁵⁰⁴ «Նրանք փախան Մուշ, որտեղ հրաման հանեցին, որ վանքերին ձեռք չտան, սակայն որտեղ որ գյուղեր հանդիպեն, թալանեն...: Նույն առավոտ էլ քրդերը եկան և վանքի մթերանոցի ձիերը պարսպի տակից վերցրին ու գնացին, սակայն, երբ սարկավագին ուղարկեցին, նրանք ձիերը հետ դարձրին, կարծես թե թալանելու մտադրություն չունեին...: Կրկին անգամ քրդերը վերադարձան դաշտ և, նույն տեղը թալանելով, եկան դեպի վանքը: Նրանք այն փակ գտան և վանքից դուրս եղած բոլոր անասունները առան ու գնացին...: Դրանից հետո շաբաթ օրը քրդերը սկսեցին 700 հեծյալով վանքի շուրջը պատել, իսկ մի բանի վարդապետներ էլ սկսեցին հրացանով պաշտպանել վանքը: Այդ ժամանակ սասունցի Ղազար վարդապետը, քաջասիրտ լինելով, կամեցավ հրացանով զարկել քրդերի երևելի Մահմոտ անունով մեկին, սակայն մյուսները խորհուրդ չտվեցին այդպես վարվել թշնամությունն ավելի չգրգռելու համար և ահա նա, նշան բռնելով հարվածեց ձիու սմբակին: Այդ ժամանակ միաբաններն ի վերջո, չկարողանալով դիմանալ, ուսանք պարիսպներից պարաններով կախվելով ցրվեցին սարերն և ձորերի ու բարերի մեջ պահվեցին, բայց քրդերը բռնեցին նրանցից շատերին և սկսեցին չարչարելով սպանել...: Եվ ահա այժմ, բանի որ միաբաններն արդեն ցրվել էին, քրդերը սկսեցին փորձել ամեն կողմից ներս մտնել, իսկ հետո էլ ջարդեցին դուռը ու ներս խուժեցին վանք» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁵⁰⁵ «Դրանից հետո քրդերն ուղղվեցին դեպի Մասնավանք, իսկ այնտեղ մի բանի գյուղացի մարդիկ դեմ ելան նրանց և մի բանի հոգու սպանեցին: Հետո, սակայն, քրդերը պատը ծակեցին, ներս մտան և շատ մարդկանց սպանեցին» (Ամանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»):

⁶⁵⁰⁶ «Բանի որ Էրզրումի էլայեթին ենթակա Մուշի սանջակի մյուսթասարիֆ Սելիմ փաշան պետությանը հակառակ գործ էր կատարում, անհրաժեշտ համարվեց նրան զսպել, և էլայեթի կենտրոնից զինվորական ուժեր ուղարկվեցին նրա դեմ, իսկ Սելիմ փաշան անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախավ ու ապաստանեց աշիրաթների շրջանում» (Ահմեդ Լուստֆ «Պատմություն»):

⁶⁵⁰⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 188:

⁶⁵⁰⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 136:

⁶⁵⁰⁹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 136-137:

⁶⁵¹⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի բազմաթիվ աշխատություններում, ինչպես նաև պարբերական մամուլի էջերում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 142-145:

⁶⁵¹¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 147-148:

⁶⁵¹² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148:

⁶⁵¹³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148:

⁶⁵¹⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148-149:

⁶⁵¹⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 149:

⁶⁵¹⁶ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 160:

⁶⁵¹⁷ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 161:

⁶⁵¹⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 161-162:

⁶⁵¹⁹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեթյունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեթյունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 162:

⁶⁵²⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 88:

⁶⁵²¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

Միեր Հակոբյան
Հայ ժողովրդի ռազմական
Տարեգիրք
Հատոր V

Խմբագիր՝ Թ. Հակոբյան
Ձևավորում՝ Ա. Գրիգորյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Սմբատյան

Հեղինակային Հրատարակություն
Երևան 2025
Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ
22 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 100:
Հեռ.՝ (093) 45-80-04
e-mail Lion1700@yandex.ru